

Zingende fontein i. d. slottuin te Praag.

Neptunusfontein te Bologna.

Winkler Prins' Geïllustreerde encyclopaedie

Antony Winkler Prins

VE RI
TAS

Winkler Prins'

Geïllustreerde Encyclopaedie

DERDE, GEHEEL OM- EN BIJGEWERKTE DRUK

Druk van H. J. van de Garde & Co. — Zalt-Bommel.

Winkler Prins' Geïllustreerde Encyclopaedie.

Derde, geheel om- en bijgewerkte druk
onder hoofdredactie van

Henri Zondervan

met medewerking van vele geleerden en specialiteiten.

Zevende Deel

Epacris—Genie

Met 12 kaarten, 1 gekleurde en 13 zwarte buitentekst-platen
en 195 afbeeldingen in den tekst.

Amsterdam
Uitgevers-Maatschappij „Elsevier"
1907.

E.

Epacris *Cav.*, het voornaamste plantengeslacht uit de familie der *Epacrideeën*, onderscheidt zich door een 5-deeligen, gekleurden, door schutblaadjes ondersteunden kelk, een buisvormige, onbehaarde bloemkroon met een 5-spletigen zoom, horizontale helmknoppen, 5 honigbakjes rondom het vruchtbeginsel en een 5-hokkige, 5-kleppige doosvrucht. Het omvat opgaande, fraaie heesters met fijne bladeren en talrijke, okselstandige, de dunne takken aarvormig bedekkende bloemen. Van de soorten noemen wij: *E. campanulate Cav.* met sneeuwwitte, klokvormige bloemen, *E. grandiflora Cav.* met rolronde, hangende, naar één zijde gerichte, donkerroode bloemen met eenigszins witte bloemkroonslipppen, *E. impressa Labill.* met talrijke, naar één zijde afhangende, roode bloemen met hoekige bloemkroonbuizen, *E. impressa var. parviflora*, *E. nivalis Sm.* met sneeuwwitte bloemen en nagenoeg 5-kantige bloemkroonbuizen en achterwaarts gebogen slippen, en *E. variabilis Sm.* met aanvankelijk witte, aan den voet eenigszins roode en later lichtroode en rozenroode bloemen, *E. acuminata*, roode bloemen. *E. pur purascens*, korte witte of rose bloemen, *E. obtusifolia*, kleine witte bloemen, *E. ardentissima*, licht roode bloemen, *E. hyacinthiflora*, *var. candidissima*, witte bloemen. *E. fulgens*, *E. rubella*, rose- en hel rood.

Vroeger waren de Epacris zeer geliefde planten. Tegenwoordig komen ze weer in de mode. Ze worden als koude-kasgewassen behandeld en bloeien dan van December tot Mei. Vermeerdering heeft plaats door zaaien, direct na de rijpwording van zaad, waardoor vlug groeiende planten verkregen worden. Wanneer van kleine zijtakjes stekjes gemaakt en in scherp zand aan den wortel gebracht worden, verkrijgt men ook vrij goed groeiende planten. Deze planten zijn zeer gevoelig voor te veel vocht, zoodat zij in een impermeabelen grond ziek worden.

Epacta of *bijgevoegde dagen* is het getal, dat aanduidt, hoeveel dagen bij het eindigen van den laatsten dag des jaars sedert de laatste nieuwe maan verloopen zijn. Men onderscheidt de *sterrenkundige* en de *kerkelijke epacta*. De eerste wijzen nauwkeurig aan, hoeveel dagen bij den aanvang van het jaar sedert de laatste nieuwe maan zijn verloopen. Was het bijv. nieuwe maan om middernacht op den 26sten December, dan zou dat met den aanvang van 1sten Januari daaraanvolgende juist 5 dagen zijn geleden, en het cijfer der epacta van het volgend jaar was dan 5. Trekt men dit af van den synodischen omloopstijd der maan, dus van 29,53 dagen, dan verkrijgt men 24,53, zoodat alsdan de eerstvolgende nieuwe maan valt op den 25sten Januari, 43 minuten na den middag. Nu behoeft men hierbij slechts telkens 29,53 dagen te voegen, om de tijdstippen van al de nieuwe manen in dat jaar te vinden. Op deze wijze verkrijgt men de gemiddelde nieuwe manen, als men van de onjuiste onderstelling uitgaat, dat de maan een gelijkvormige beweging heeft. Tot het bepalen der wezenlijke tijdstippen der nieuwe maan is een andere berekening noodig.

Spreekt men echter van de epacta, dan worden doorgaans de *kerkelijke* bedoeld, waarnaar men het Paaschfeest bepaalt. Hierbij wordt het verschil tusschen het burgerlijke Juliaansche jaar van 365¼ dagen en het maanjaar van 12 maansomloopen, hetwelk eigenlijk 10,88 dagen bedraagt, op 11 dagen en de synodische maand op 30 dagen berekend. Wanneer dus een gegeven jaar met een nieuwe maan aanvangt, zooals dat, hetwelk het eerste onzer tijdrekening voorafgaat, dan zijn de epacta van het volgende jaar 11, van het tweede 22, van het derde 3 (33—30) van het vierde 14 enz. Men kan de epacta van ieder jaar direct vinden, wanneer men van het Gulden Getal, d. w. z. van het nummer, dat het betreffende jaar in den negentienjarigen cyclus heeft, 1 aftrekt, de rest met 11 vermenigvuldigt en door 30 deelt. De alsdan overblijvende rest is het gezochte epactum. Zoo is voor het jaar 1906 het Gulden Getal 7, en het epactum 5. Voor lange perioden hebben de epacta verbeteringen noodig, daar in den Juliaanschen kalender de nieuwe manen na 310 jaren een dag te vroeg, bij den Gregoriaanschen na 235 een dag te laat vallen. Om nu in den loop van een eeuw geen veranderingen aan te brengen, worden wanneer men den Juliaanschen kalender tot grondslag neemt en rekening houdt met de afwijking van den Gre-

goriaanschen, na afloop van iedere drie eeuwen de epacta met een eenheid verhoogd, daarentegen na die eeuwjaren, waarin de schrikkeldag ontbreekt, met hetzelfde bedrag verminderd. De eerste verbetering heet maansvereffening, de laatste zonsvereffening. De maansvereffening had het eerst in 1800 plaats en vervolgens zal zij plaats vinden in 2100, 2400, 2700 enz.

Epaminondas, de grootste staatsman en veldheer van Thebe, een zoon van *Polymnis*, de telg van een aanzienlijk, maar niet welgesteld geslacht, werd geboren omstreeks het jaar 418 v. Chr. Hij genoot als knaap naar lichaam en geest een voortreffelijke opvoeding, vooral door het onderwijs van *Lysis*, een volgeling van *Pythagoras*, die uit Tarente de wijk had genomen naar Thebe. Aan dien leermeester had hij de eigenschappen te danken, waardoor hij zich later onderscheidde, namelijk zuiverheid van zeden, onomkoopbaarheid, nauwgezette waarheidsliefde en zachtmoedigheid jegens zijn tegenstanders. Van zijn eerste oorlogsfeit vinden wij gewag gemaakt in het jaar 385 v. Chr., toen hij bij de hulptroepen diende, door Thebe naar Sparta gezonden, om een aanval op Mantinea en Arcadië te ondersteunen; daarbij werd *Epaminondas* gewond, doch redde niettemin het leven van den zwaar-gewonden *Pelopidas*. Nadat de burcht te Thebe (de Kadmeia) door de Spartanen bezet was, leefde hij in afzondering, doch nam tevens ijverig deel aan de beraming en uitvoering van den vermetelen aanslag, waardoor de vijandelijke bezetting verjaagd en Thebe's onafhankelijkheid hersteld werd. Daar hij nu blootgesteld was aan de vervolgingen der Spartaansche partij en voor zichzelf geen eerzuchtige bedoelingen bezat, zeide hij gedurende 8 jaren het staatkundig leven vaarwel. Eerst in 371 werd hij tot boiotarch benoemd en met andere afgevaardigden naar een vredescongres te Sparta gezonden, waar hij zich als een uitstekend redenaar en als vurig voorstander van de belangen zijner geboortestad onderscheidde. Toen de Spartanen, onder aanvoering van koning *Cleombrotus*, in Boeotië vielen, om de Thebanen tot den vrede te dwingen, werden zij door dezen onder het uitstekend krijgsbeleid van *Epaminondas* in de vlakte van Leuktra geslagen (371). Nu kon hij de Boeotiërs en Phociërs dwingen de opperheerschappij van Thebe te erkennen. In het volgende jaar werd *Epaminondas* wederom tot boiotarch benoemd, waarna hij naar de Peloponnesus trok, in Lakonië doordrong, waar zich in de voorgaande 5 eeuwen geen vijandelijk leger gewaagd had, en het geheele land onderwierp met uitzondering van de hoofdstad, die door *Agesilaus* dapper verdedigd werd. Om aan de aanmatigingen van Sparta perk te stellen, bewoog hij de inwoners van Zuid-Arcadië en van Messenië, om gezamenlijk een staat te vormen, waarna onder zijn leiding de steden Megalopolis en Messene werden gesticht. Na zijn terugkeer te Thebe eischten zijn tegenstanders, dat hij en *Pelopidas* wegens eigenmachtige verlenging van hun ambtstijd ter dood gebracht zouden worden, doch een schitterende vrijspraak volgde op dien eisch. Wederom tot boiotarch benoemd, ondernam hij in 368 een tweeden en in 366 een derden tocht naar de Peloponnesus, doch zonder belangrijke gevolgen. Daarna overreedde hij de Thebanen, een vloot te bouwen, om ook ter zee, evenals te land, de opperheerschappij te verwerven, en reeds in 364 kon hij met een aanzienlijk aantal schepen een tocht ondernemen naar Byzantium. Een burgertwist der Arcadiërs, die zich gedeeltelijk aan de zijde van Sparta schaarden, was oorzaak dat de Thebanen onder de leiding van *Epaminondas* weder oprukten naar de Peloponnesus. Bij Mantinea had een veldslag plaats tusschen 33000 Thebanen en 22000 Spartanen en Arcadiërs. Nog vóór dat het gevecht beslist was, werd *Epaminondas* door een werpspiets doodelijk gewond, en toen hij de tijding ontving van de zegepraal der zijnen, rukte hij, met de woorden: „Nu is het tijd om te sterven" het ijzer uit zijn wond en gaf den geest.

Epaphras, een mede-arbeider van den apostel *Paulus*, was waarschijnlijk geboortig uit Colossae, werd er leeraar en diaken en volgens het getuigenis der martelaarsboeken ook de eerste bisschop. Hij bezocht genoemden apostel gedurende diens gevangenschap te Rome, bleef er ook zelf eenigen tijd in hechtenis en onderging vervolgens te Colossae den marteldood.

Epaphroditus, de afgezant der Philippensen naar den gevangen *Paulus* te Rome, vertoefde aldaar eenigen tijd wegens ongesteldheid. Men meent, dat hij de overbrenger geweest is van den bekenden brief aan de Philippensen. De gemeente te Philippi eerbiedigde hem als haar apostel, en zijn nagedachtenis wordt in de Grieksche Kerk den 8sten of 9den December en den 29sten of 30sten Maart gevierd.

Epaphroditus *van Chaeronea*, een geleerd taalkundige uit den tijd van *Nero*, schreef uitlegkundige werken op de Grieksche gedichten van *Homerus*, *Pindarus* enz. Slechts kleine fragmenten zijn er van overgebleven.

Epaphroditus, de geheimschrijver en gunsteling van *Nero*, stond dezen ter zijde, toen hij zich om het leven bracht, en onderging zelf onder *Domitianus* den dood door beulshanden.

Eparchie noemt men van ouds een gewest, dat door een *eparch* (bevelhebber, landvoogd) bestuurd wordt. Zij komt overeen met een Romeinsche *provincia* of *praefectura*. Toen het Byzantijnsche rijk in *themata* of militaire commandementen verdeeld was, bestond het thema Thracië uit 5 eparchieën. Ook het gebied van bisschoppen en aartsbisschoppen droeg er, gelijk thans nog in Rusland, dien naam. De departementen der Grieksche gewesten (*nomoi*) werden tot 1886 eveneens eparchieën genoemd, na dien tijd staan de demoi of gemeenten onmiddellijk onder de nomarchen.

Epauletten of schouderstukken, gewoonlijk van gouddraad, ook wel van zilverdraad, waren in ons land en ook elders de onderscheidingsteekenen der officieren; deze epauletten zelf waren verschillend voor verschillende rangen. Die blinkende voorwerpen zouden bij de hedendaagsche verbetering der schietwapenen uitstekende mikpunten vormen voor vijandelijke schutters en een groot verlies van officieren veroorzaken, zoodat zij, althans bij de gewone uniformen in de meeste landen zijn afgeschaft en door minder, in het oogloopende onderscheidingsteekenen vervangen.

Epe is een gemeente in de provincie Gelderland, 15477 H.A. groot met 8765 inwoners (1906), begrensd door de gemeenten Heerde, Oldebroek, Doornspijk, Ermeloo, Apeldoorn, Voorst en Olst. De bodem bestaat uit zand, behalve in het uiterste O., waar langs den IJsel klei ligt. Voor een groot deel ligt de bodem woest, die overigens voor landbouw en veeteelt in gebruik is. Tot de gemeente behooren de dorpen Epe, Emst, Vaassen en Oene, benevens een groot aantal buurten.

Het dorp Epe ligt aan de spoorlijn Apeldoorn—Hattem, telt 1000 inwoners en bezit een Hervormde en een R. Katholieke kerk.

Epée, *Charles Michel*, abbé *de l'*, de grondlegger van het onderwijs voor doofstommen, werd geboren te Versailles den 25sten November 1712, omhelsde den geestelijken stand, doch weigerde bij zijn wijding tot priester het gebruikelijk formulier te onderteekenen, zoodat hij niet bevoegd werd geacht een geestelijk ambt te bekleeden. Daarna studeerde hij in de rechten en werd advocaat, doch dit beroep strookte weinig met zijn neigingen. Daarom verkreeg hij door den invloed van *Bossuet* de betrekking van prediker en canonicus te Troyes, doch werd wegens zijn Jansenistische gevoelens door den aartsbisschop van Parijs van dat ambt ontzet. Nu vestigde hij zich te Parijs, en daar omstreeks dien tijd (1755) *Samuel Heinecke* te Dresden zich met doofstomme leerlingen begon bezig te houden, kwam hij op het denkbeeld iets dergelijks te beproeven met 2 doofstomme zusters. Zonder iets te weten van de bemoeiingen van *Pereira*, vond hij een methodisch ontwikkelde gebarentaal en een vingeralphabet uit, geschikt om den doofstommen onderwijs te geven. Daar zijn aanvankelijke pogingen met goed gevolg werden bekroond, nam hij het besluit zich geheel en al daaraan te wijden. Op eigen kosten stichtte hij een instituut, en naar zijn oordeel waren schrift en gebaren de beste middelen tot ontwikkeling dier ongelukkigen. Intusschen bezorgde zijn medelijden met een doofstommen jongen, in lompen gekleed, dien hij in 1773 op de straat te Péronne ontmoette en in wien hij den verstooten erfgenaam van de grafelijke familie *Solar* meende te ontdekken, hem veel moeite en ellende. Na het voeren van een proces werd die persoon inderdaad in zijn rechten erkend en hersteld. Niettemin werd na het overlijden van *de l'Epée* dat vonnis vernietigd, zoodat het jonge mensch weder tot de diepste armoede verviel. *Bouilly* heeft deze gebeurtenis voor het tooneel bewerkt in een stuk, getiteld: „L'abbé de l'Epée". Eerst in 1783 werd door *Lodewijk XVI* aan *de l'Epée* een som gelds toegekend tot onderhoud van een aantal doofstommen, maar zijn lievelingswensch, om op staatskosten en op groote schaal een inrichting voor doofstommen te doen verrijzen, werd eerst na zijn dood vervuld. Hij overleed den 23sten December 1789. Hij schreef „Institution des sourds muets" (2 dln., 1774), die later verbeterd werd uitgegeven onder den titel „La véritable manière d'instruire les sourds et muets" (1784). In 1843 verrees te zijner eere een gedenkteeken te Versailles.

Epen, *Cornelius van*, een Nederlandsch godgeleerde en dichter, werd geboren te 's Gravenhage in 1767 en was achtereenvolgens predikant te 't Woud, Nieuwerkerk op Duiveland (1799), Vlissingen (1804), Blokzijl (1808). Wolvega (1809), Delfzijl (1816), Veendam (1817) en Maastricht (1822), waar hij in 1841 emeritus werd. Hij overleed te Amsterdam den 4den November van laatstgenoemd jaar. Hij schreef: „Het betamelijk en godsdienstig gebruik van het lot in kerkelijke zaken enz." (1811), „Klaagzang bij een vreeselijken storm en watervloed, die de veelvuldige rampen van Vlissingen, in den nacht tusschen den 14den en 15den van Louwmaand 1808, volmaakte", „Bloemen op het graf van J. H. van der Palm gestrooid" (1840), „Triomf- en krijgslied, den helden der menschheid bij hun glansrijke overwinning op Bonaparte enz. toegewijd" (1816), „Verzameling van vertaalde en oorspronkelijke Evangelische stichtelijke gedichten" (1839 en 1840), een vertaling van *de Wette's* „Bijbelsche dogmatiek" (1820) en een paar leerredenen.

Eperies. Zie *Eperjes*.

Eperjes of *Eperies*, de hoofdstad van het Hongaarsche comitaat Saros, ligt op den linker oever der Tarcza en aan de spoorlijnen Abos—Orló en Eperjes—Bartfeld en is een der oudste, merkwaardigste en fraaiste steden van Opper-Hongarije. Zij heeft (1900) 14447 inwoners, die bijna allen den Katholieken godsdienst belijden; zij is de zetel van een bisschop, men vindt er verschillende rechtbanken, 6 kerken, 2 kloosters, een seminarium, een gymnasium en een hoogere burgerschool. De ingezetenen drijven een uitgebreiden handel in graan, linnen, grof laken, wijn, vee enz. De fraaiste openbare gebouwen zijn er de St. Nicolaaskerk, het comitaatsgebouw, het kapittelhuis en de schouwburg. Aan de overzijde van Tarcza ligt de veel bezochte Calvariënberg met prachtig vergezicht. De stad heeft ruimschoots haar deel gehad aan oorlogsellenden en andere rampen. Onder andere richtte in 1687 de keizerlijke generaal *Caraffa* er den „Bloedraad van Eperjes" op en deed op het voornaamste plein een permanent schavot opslaan, waarop velen der aanzienlijkste ingezetenen het hoofd verloren. In de 16de en 17de eeuw was de stad beroemd door haar uitstekende onderwijsinrichtingen. Den 7den Mei 1887 werd zij door een geweldigen brand geteisterd. Van de omstreeks 900 huizen, waaruit de stad bestond, werden in de binnenstad 150 en in de voorstad 250 door de vlammen verwoest.

Epernay, de hoofdplaats van het gelijknamige arrondissement in het Fransche departement Marne, 33 km. ten N.W. van Châlons-sur-Marne, aan de spoorlijnen Parijs—Avricourt, Epernay—Ranilly en Epernay—Reims en aan de Marne gelegen, die door een brug met 7 wijde bogen is overspannen, verheft zich in den mond van een vruchtbaar dal tusschen de rijkste wijngaarden van Champagne en telt (1901) 20478 inwoners. Er is een rivierhaven, een openbare boekerij met 30000 deelen in het fraaie stadhuis, een schouwburg, een wandelpark, een rechtbank, een handelsrechtbank en een kamer van landbouw. Zij is een belangrijke stapelplaats der verschillende soorten van champagnewijn. In de voorstad La Folie bevinden zich de smaakvolle woningen en tuinen der aanzienlijke wijnhandelaars; merkwaardig zijn vooral de ruime kelders, waarin

zich gemiddeld 5 millioen flesschen bevinden. De omzet bedraagt jaarlijks 20 000 000 francs. Ook levert de stad fraai aardewerk (terre de champagne), terwijl er tevens onderscheiden wolfabrieken, looierijen enz. worden gevonden.

Epernon, *Jean Louis de Nogaret de la Valette*, hertog *van*, een Fransch staatsman, geboren in 1554, werd voor de onwaardige diensten, welke hij aan *Hendrik III* bewees, met eervolle titels en bedieningen beloond. Hij werd hertog en pair, gouverneur van Metz enz. en eindelijk admiraal van Frankrijk. Hij was een der laatsten, die *Hendrik IV* als koning erkenden, doch genoot het volle vertrouwen van dezen vorst. Hij zat in het rijtuig bij den koning, toen deze vermoord werd, en men beschuldigde hem zelfs van medeplichtigheid. Door zijn invloed werd *Maria de Medici* tot regentes benoemd, doch *Richelieu* bracht hem in ongenade bij *Lodewijk XIII*, waarna hij naar Loches werd verbannen en in 1642 overleed.

Epheben noemde men bij de Grieken de tot manbaarheid *(ἡβή)* gerijpte jeugd. Te Athene werd een jongeling ephebe, wanneer hij zijn zestiende levensjaar voltooid had, bij welke gelegenheid een familiefeest gevierd werd, waarop aan *Herakles* een drankoffer werd gebracht. Een tweejarige oefeningstijd in het gymnasium voor militaire opleiding werd afgesloten door de meerderjarigheidsverklaring en inschrijving in de burgerlijsten; de epheben werden dan met schild en speer gewapend en waren tot landsverdediging verplicht. Na een tweejarigen diensttijd als *περίπολοι* (grenswachters), begonnen zij op hun twintigste jaar deel te nemen aan de volksvergaderingen en moesten zij ook buitenslands dienen.

Te Sparta duurde de ephebie van 18 tot 30 jaar en heetten de epheben aanvankelijk m e l l e i r e n e s (wordende jongelingen), van hun twintigste jaar af, wanneer de militaire dienst begon, eirenes.

Ephedra *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Gnetaceeën* uit de afdeeling der Naaktzadigen. De planten van dit geslacht zijn 2-huizig. De mannelijke katjes dragen 2-schubbige bloemdekken met 8 helmknoppen op één meeldraad, en de vrouwelijke bloemen staan 2 aan 2 in een 6-bladerig omwindsel, hetwelk 2 nootjes omsluit. De stengel draagt in plaats van bladeren korte bladscheeden aan de knoopen. Het omvat heesters met geelachtig-groene bloemen en zoete, roode bessen, in het zuiden van Europa, het noorden van Afrika, Siberië en Amerika groeiend. Van *E. distachya L.*, een heester die zich ter hoogte van 1 m. op de rotsen van Zuid-Europa verheft, gebruikt men de vruchten en bloemkatjes onder den naam van *Amentauvae marinae* als adstringeerend middel bij bloedvloeiingen, de takken en bloemen van *E. fragilis Desf.*, op Kreta groeiende, eveneens. Van *E. monostachya L.*, een lagen heester uit het oosten en noorden van Europa, gebruikt men de bladeren (*Folia Ephedrae*) tegen rheumatisme en jicht.

Ephemera. Zie *Haft*.

Ephemeriden noemt men geschriften, waarin de gebeurtenissen van den dag naar tijdsorde worden medegedeeld, dus ook wel dagbladen en tijdschriften, maar meer in het bijzonder de sterrenkundige tabellen, waarin de toekomstige standen van zon, maan en planeten, alsmede andere verschijnselen des hemels zijn aangewezen. De eerste werden er uitgegeven door *Purbach* voor de jaren 1450—1461; veel nauwkeuriger waren die van *Regiomontanus* voor de jaren 1475—1506, en later verschenen er van *Stöfler*, *Kepler*, *Manfredi* enz. Tegenwoordig worden door verschillende astronomische instituten jaarlijks verzamelingen ephemeriden uitgegeven.

Ephesen, *Brief aan de*, onder de boeken des Nieuwen Testaments als een brief van *Paulus* opgenomen, werd, naar men meent, evenals de brief aan de Colossensen en die aan *Philemon*, in den kerker te Caesarea of in de gevangenis te Rome opgesteld en door *Tychicus* afgezonden. De brief is als het ware een rondgaand schrijven aan de verschillende gemeenten van Klein-Azië, aan wier hoofd zich Ephesus bevond. Daar de schrijver al die gemeenten niet uit eigen aanschouwing kende, behelst zijn brief over het geheel slechts algemeene uitspraken. Verder openbaart zich daarin duidelijk de wensch, om de Christelijke leer en het Christelijk leven in een zoo belangrijke stad krachtig te handhaven tegenover verschillende wijsgeerige en godsdienstige stelsels. Vandaar de philosofische kleur van den brief en de geniale voorstellingen, waartoe zich de theologie van den schrijver verheft. *De Wette* en *Schleiermacher* hielden hem voor een latere omwerking van den brief aan de Colossensen. De onechtheid van den brief is door *F. C. Baur* bewezen en wordt thans door bijna alle godgeleerde critici aangenomen.

Ephesus, in de dagen der Oudheid een der 12 Ionische steden in Klein-Azië en het middelpunt van den handel aldaar, aan den Selinus en niet ver van de monding van den Kaystrus gelegen, bezat een ruime haven en een versterkt kasteel en was vooral beroemd wegens den tempel van *Artemis*, die tot de wonderen der wereld gerekend werd. Reeds in de 6de eeuw v. Chr. was men begonnen dien te bouwen en eerst omstreeks het jaar 400 vóór den aanvang onzer jaartelling werd hij door *Demetrius* en *Paeonius* voltooid. Het gebouw werd geschraagd door 128 zuilen, monoliethen ter hoogte van 20 m., terwijl de meestberoemde kunstenaars van Griekenland hun krachten aan de versiering van dien tempel hadden besteed. Nadat hij in 356 door *Herostratus* in brand gestoken en een prooi der vlammen geworden was, werd hij onder leiding van *Dinocrates* prachtiger dan te voren weder opgebouwd. Eeuwen lang bleef hij de roem der stad, totdat *Nero* hem van al zijn kostbaarheden beroofde en het gebouw in 262 n. Chr. door de Goten opnieuw in brand werd gestoken. Bij de scheuring van het Romeinsche Rijk (395) kwam Ephesus aan het oostelijk gedeelte en geraakte meer en meer in verval. In de 11de eeuw maakten zich de Turken van deze stad meester; wel werd zij hun in 1206 door *Lascaris* ontrukt, doch in 1282 nogmaals door de Turken veroverd en in 1391 voor goed ingelijfd in hun gebied. Op de plaats van het voormalig Ephesus verheft zich thans het dorp Ayasloegh, waar belangrijke overblijfselen gevonden zijn. Het tamelijk goed bewaard gebleven theater bood plaats voor 56700 personen, het stadium

voor 76000. Overblijfselen van den Artemis-tempel zijn in 1868 door *Wood* gevonden.

In de „Handelingen der Apostelen" wordt Ephesus meermalen genoemd. *Paulus* was er 2 jaar werkzaam en schreef vandaar zijn eersten zendbrief aan de Christenen te Korinthe. Volgens de kerkelijke overlevering heeft de apostel *Johannes* aldaar gewoond en is hij er gestorven, evenals *Maria*, de moeder van *Jezus*. In het jaar 431 na Chr. werd er het derde oecumenische concilie gehouden tot beslechting der Nestoriaansche, en in 449 dat tot wegruiming der Eutychiaansche twisten.

Epheten was de naam van een aantal rechters te Athene, die vooral kennis namen van moord en onwillekeurigen manslag. Eerst bestond die rechtbank uit 50 Atheners en 50 Argiven, maar na *Draco* enkel uit 50 Atheners, van welken uit elk der 10 stammen 5 en de 51ste door het lot verkozen werden. Om verkiesbaar te zijn, moest men den ouderdom van 50 jaren bereikt hebben. Door *Solon* werd hun rechtsbevoegdheid aan de Heliaia toegekend.

Ephialtes, de zoon van *Eurydemos*, is de verrader uit Melos, die aan de Perzen onder koning *Xerxes* in 480 v. Chr. een pad wees over den berg Oeta, waarlangs zij de Grieken bij Thermopylae in den rug vielen. Hij werd door de Amphictyonen vogelvrij verklaard en te Anticyra gedood.

Ephialtes, de zoon van *Sophonides*, stelde zich na de verbanning van *Themistokles* uit Athene, aan het hoofd van de jongere democratische richting, die zich verzette tegen het voorstel van *Cimon*, om de Spartanen te ondersteunen tegen de oproerige Heloten. Gesteund door *Perikles*, brak hij de politieke macht van den Areopagus. Spoedig daarna (457) werd hij op last van zijn tegenstanders door *Aristodicus* uit Tanagra vermoord.

Ephoren of *opzieners* noemde men in Sparta de overheidspersonen, die volgens sommigen door *Lycurgus*, volgens anderen door *Theopompus* en *Polydoris* waren ingesteld, om voor de binnenlandsche aangelegenheden, inzonderheid voor de rechtsbedeeling, te zorgen, waartoe zij in een bepaald gebouw, het „Ephorium", vergaderden. Later hadden zij inzonderheid het toezicht op de opvoeding der jeugd. Zij werden ten getale van 5 uit het volk gekozen en bekleedden hun betrekking slechts één jaar. Daar zij echter de bevoegdheid hadden volksvergaderingen te beleggen, maakten zij weldra misbruik van hun macht en trachtten die der koningen te beperken.

Ephraem Syrus, een van de oudste en voortreffelijkste leeraars, redenaars en hymnendichters der Syrische Kerk, werd geboren in Mesopotamië in de omstreken van Nisibis in het begin der 4de eeuw. Hij was de zoon van een afgodspriester, maar werd opgevoed door den bisschop van Nisibis en onderscheidde zich zooowel door zijn geleerdheid als door zijn streng-zedelijken wandel. Toen Nisibis in 363 door den Romeinschen keizer *Jovianus* aan de Perzen werd afgestaan, vestigde hij zich eerst te Amid en woonde later bij Edessa in een grot, waar hij zijn tijd doorbracht met gebed, overpeinzing en het opstellen van geschriften. Daarna ging hij naar het Hof van *Basilius den Groote* in Caesarea en werd door hem tot diaken gewijd. Hij overleed te Odessa in Juni 378. Vooral ijverde hij tegen de afgodendienaars, de Chaldeeuwsche sterrenwichelaars en de Christelijke ketters. De Grieken en Maronieten huldigen zijn nagedachtenis den 28sten Januari, de Roomsch-Katholieken den 1sten Februari. De geschriften van *Ephraëm Syrus* zijn gedeeltelijk in het Syrisch, gedeeltelijk in Grieksche, Latijnsche, Armenische en andere vertalingen tot ons gekomen. Tot de eerste behoort een commentaar op den Bijbel, die zich over het geheele Oude Testament uitstrekt en een rijke bron vormt voor tekstkritiek. Daarenboven heeft men in een Armenische vertaling uit de 6de eeuw zijn verklaring der „Brieven van Paulus" gevonden en in het Armenisch en Latijn naar een handschrift in 999 uitgegeven. De overige Syrische geschriften van *Ephraëm* zijn verzen, doch slechts eenige elegieën, gebeden en lijkzangen bezitten dichterlijke waarde. In de liturgische boeken der Syriërs vindt men onderscheiden liederen, die aan hem worden toegeschreven, doch enkel in zijn trant vervaardigd zijn. Wat wij in een Grieksche vertaling van hem bezitten, bestaat grootendeels uit leerredenen en kleine verhandelingen. Zijn gezamenlijke werken zijn het eerst in het Latijn uitgegeven door *Gerhardus Vossius* (3 dln. 1589—1598). De beste uitgave met den Syrischen tekst, is die van *Assemani* (6 dln., 1732—1746).

Ephraïm (Hebreeuwsch = vruchtbaarheid) is de naam van een naar *Jozef's* tweeden zoon genoemden Israëlietischen stam, en wel aanvankelijk de machtigste van de 12, totdat hij in den tijd van *David* overvleugeld werd door den stam van Juda. Hierdoor ontstond een groote naijver tusschen die beide stammen, welke na den dood van *Salomo* op een scheuring uitliep. Een telg uit den stam van Ephraïm, *Jerobeam* genaamd, werd toen koning over het rijk der Tien Stammen, hetwelk den naam „Israël" behield en zich beschouwde als de wettige, door *Saul* gestichte monarchie. Intusschen deed de dienst van het gouden kalf het volk tot afgoderij vervallen. Ephraïm deelde voorts in het lot van het geheele rijk, dat door de Assyriërs overweldigd werd (722 v. Chr.).

Epicharis densifolia *Bl.* is de van naam een soort boomen uit de familie der *Meliaceeën*, op Java groeiende. Het hout van dezen boom is geurig, fijn van vezel en wit met een rood hart. Daar het door de witte mieren niet wordt aangetast, wordt het veel gebruikt tot vervaardiging van meubels, buffelkarren en als timmerhout in het algemeen. In het Soendaneesch heet het *maranginan*. *E. cauliflora Bl.* bezit dezelfde eigenschappen; beide planten vindt men er in de bergstreken.

Epicharmus, een Grieksch tooneeldichter en de vertegenwoordiger van het Dorisch-Siciliaansch blijspel, werd geboren op het eiland Cos in de 5de eeuw v. Chr. Zijn vader onderwees hem in de wijsbegeerte van *Pythagoras* en begaf zich met hem naar Megara; doch toen deze stad door *Gelo* verwoest was, vestigde *Epicharmus* zich te Syracuse, waar hij aan het Hof van koning *Hiero* een gastvrij onthaal en toejuiching voor zijn dichtwerken vond. Hij overleed aldaar in hoogen ouderdom. Zijn tooneelspelen, uit de Siciliaansche gebarenspelen ontstaan, onderscheiden

zich door wijsgeerige menschenkennis, geestigheid en levendigheid, en het blijkt uit de aanhalingen van Grieksche en Latijnsche schrijvers, dat zij eeuwen lang algemeen gelezen werden. De fragmenten dier blijspelen zijn o.a. door *Polman Kruseman* (Haarlem, 1834) in het licht gegeven. Hij moet de uitvinder zijn van het aerostichon.

Epicrisis is een Grieksch woord, dat *eindoordeel* beteekent, vandaar beslissing. Ook noemt men aldus een wetenschappelijke beoordeeling van een ziektegeval, met betrekking tot zijn oorsprong, ontwikkeling en aard, en eindelijk ook wel een of ander belangrijk verschijnsel, dat zich na de crisis eener ziekte vertoont.

Epictetus, een Stoïcijn, werd geboren omstreeks het jaar 50 na Chr. te Hieropolis in Phrygië, ging als slaaf van *Epaphroditus*, den gunsteling van *Nero*, naar Rome, verkreeg wegens zijn uitgebreide kennis de vrijheid, maar moest in 94 op bevel van *Domitianus* met alle andere wijsgeeren Italië verlaten. Nij begaf hij zich naar Nicopolis in Epirus, waar hij met grooten bijval als leeraar optrad. Na *Domitianus*' dood is hij waarschijnlijk weer naar Rome teruggekeerd. Zelf heeft hij geen geschriften achtergelaten, maar zijn wijsbegeerte is door zijn leerling *Adrianus* beschreven in een „Enchiridion" en in 4 boeken met „Wijsgeerige gesprekken". Van de uitgaven dezer werken noemen wij die van *Daniël Heinsius* (Leiden, 1640). De hoofdleer van *Epictetus* was te ontberen en te dulden, en aan niets waarde te hechten, wat niet binnen het bereik ligt.

Epicurus, een Grieksch wijsgeer, geboren te Athene of op Samos in het jaar 341 v. Chr., genoot aanvankelijk het onderwijs van *Pamphilus*, een volgeling van *Plato*, en bestndeerde vervolgens met grooten ijver de geschriften van *Democritus*. Nadat hij eerst te Mytilene en te Lampsacus als leeraar was werkzaam geweest, keerde hij naar Athene terug en opende er een school in een tuin, dien hij later aan zijn leerlingen in erfenis toewees, waarom deze school ook den naam droeg van „Horti Epicurei". De wijsbegeerte is, volgens hem, het streven om gelukkig te worden; daarom maakte hij de redeneer- en natuurkunde ondergeschikt aan de zedeleer en noemde deze de kunst om gelukkig te leven. Het hoogste geluk was in zijn oog een volkomen kalm genot, en hierin onderscheidde hij zich van *Aristippus*, die het plaatste in de zucht om te handelen. Dat hoogste geluk is, volgens *Epicurus*, alleen langs den weg der deugd te bereiken. De waarde der dingen is uitsluitend afhankelijk van hun betrekking tot dat doel, daarom schatte hij het genot des geestes hooger dan dat des lichaams, daarom stelde hij vriendschap, vredelievendheid en matigheid, alsmede lijdzaamheid in smart, op hoogen prijs. De beoogde gemoedsrust wordt vooral verstoord door onze eigen denkbeelden, vooral door het geloof aan de macht der natnurwetten, aan den invloed der goden op de lotgevallen der menschen en aan de onsterfelijkheid. Hiertegen moet men zich wapenen door het onderzoek der natuur, en tot dat einde vernienwde hij de atomistische leer van *Democritus*. Uitgaande van de stelling, dat al het samengestelde uit enkelvondige bestanddeelen bestaat, nam hij twee eenwige beginselen aan, namelijk de atomen, die hij als ondeelbare lichamen van verschillenden vorm voorstelde, en de ledige ruimte. Volgens hem is ook de ziel uit atomen samengesteld en sterfelijk. De kenbronnen der waarheid zijn bij hem gewaarwording en waarneming, welke door beelden der voorwerpen ontstaan en ons tot algemeene denkbeelden leiden. De goden verkeeren, volgens zijn leer, in ongestoorde rust in de ledige ruimten tusschen de lichamen van het heelal, zonder zich om de wereld te bekommeren. *Epicurus* overleed in het jaar 270 v. Chr. Zijn leer vond later, vooral te Rome veel, aanhangers, onder welke voorzeker *Lucretius* de meest uitstekende is. Nog lang na zijn dood vierden zijn leerlingen zijn verjaardag en vereenigden zich verder den 20[sten] dag van elke maand tot een vroolijken maaltijd, waarvoor hun leermeester in zijn testament een som had vastgesteld. Van zijn talrijke geschriften zijn vrij veel belangrijke gedeelten bewaard gebleven. Zijn latere volgelingen gaven zich veelal over aan zingenot, en in dien zin wordt nog altijd het woord „epicurist" gebruikt.

Epicurus (Louvre).

Epicycloïde, is de lijn, beschreven door een punt op den omtrek van een cirkel, als deze langs den omtrek van een anderen cirkel rolt. Is r de straal van eerstgenoemden cirkel, rolcirkel geheeten, en R die van den cirkel, waarop hij rolt, (grondcirkel), dan bedraagt de lengte S der epicycloïde $S = 8r\frac{R+r}{R}$. In de werktuigkunde wordt de epicycloïde gebruikt voor de tanden van raderen, hoewel men daartoe ook dikwijls de evolvente neemt. Als beide cirkels evengroot zijn, dus $R = r$, gaat de epicycloïde in de cardioïde over. De lengte daarvan is dus 16 maal de straal der cirkels. Laatstgenoemde is de brandlijn der lichtstralen uit een pnnt, op een afstand 3 R van het middelpnnt van den grondcirkel gelegen en door een cirkelomtrek teruggekaatst. Een verlengde of verkorte epicycloïde ontstaat als het beschrijvend punt niet op den omtrek van den rolcirkel, maar respectievelijk er buiten of er binnen ligt. Volgens het stelsel van *Ptolemaeus* schijnen de sterren epicycloïden te beschrijven.

Epicyclus of *bijcirkel* is een kromme lijn, die men verkrijgt, wanneer men zich voorstelt, dat een punt met gelijke snelheid den omtrek van een cirkel doorloopt, terwijl gelijktijdig het middelpunt van dien cirkel weer om een ander punt een cirkel beschrijft. De epicyclus speelde een groote rol in de astronomie der Oudheid, daar hij gebruikt werd tot verklaring van den schijnbaren loop der planeten.

Epidaurus, een door Kariërs gestichte, daarna door Ioniërs, en later door Doriërs bevolkte Grieksche stad, verhief zich aan de noordkust van Argolis, tot wier gebied aanvankelijk ook

het eiland Aegina behoorde. Door haar gunstige ligging en vooral door haar uitmuntende haven, werd zij reeds vroeg een belangrijke koopstad, die met de naburige steden Argos en Troizen onderscheiden volksplantingen stichtte in het zuiden van Klein-Azië. Toen echter Aegina zich van haar losrukte, werd haar macht aanmerkelijk verminderd, zoodat alleen een bondgenootschap met Sparta haar beveiligen kon tegen de annexeerende bedoelingen van Argos en Korinthe. Inzonderheid werd er *Asklepios* gehuldigd, die een tempel in de stad in een boomrijk dal, 2 uur gaans vandaar had. Deze plaats werd door talrijke lijders bezocht. Trouwens men had er alles, wat men ook in onzen tijd op de meest vermaarde badplaatsen aantreft, namelijk welingerichte logementen voor vreemdelingen en velerlei gelegenheid tot uitspanning, waaronder een prachtigen schouwburg, door den beeldhouwer en architekt *Polycletus* gesticht. De zitbanken van wit marmer zijn thans nog aanwezig naast vele andere bouwvallen uit het verledene. Ook nu zelfs draagt het dal in den mond des volks den naam van „Het Heiligdom" (*το ἱερόν*). Bij de ruïnen van de oude stad ligt thans een gelijknamig dorpje en iets meer naar het N. het stadje Piádha.

Epidemie of *epidemische ziekte* (Grieksch = volksziekte) noemt men zoodanige ziekte, die zich op zekeren tijd algemeen over (*epi*) het volk (*demos*) verspreidt en daarna verdwijnt, om na een zekere tusschenpoos terug te keeren. Is de ziekte over geheele landen tegelijk verbreid, zoodat bijna alle bewoonde streken der aarde eraan lijden, dan spreekt men van *pandemie* of *pandemische* ziekten. Grooter epidemieën ontstaan slechts door zulke ziekten, welke door mikro-organismen veroorzaakt worden, dus infectieziekten als cholera, influenza, typhus, pokken, pest enz. Epidemisch zal een ziekte optreden, wanneer zij talrijke tot ziek worden gedisponeerde individuen aantreft of wanneer de verwekker der ziekte in grooten getale aanwezig is en gelegenheid vond zich te vermenigvuldigen en zich steeds weer op ontvankelijke individuen voort te planten. Van oudsher werden epidemieën aan kosmische, tellurisch-atmosferische en staatkundig-maatschappelijke oorzaken toegeschreven, ook wel als een straf der zondige menschheid beschouwd. Deze laatste opvatting, evenals het geloof aan een kosmische oorzaak, bijv. aan den invloed der hemellichamen, is reeds lang als bijgeloof veroordeeld. Grooter gewicht werd langen tijd toegekend aan de tellurisch-atmosferische verschijnselen, zooals aardbevingen met een hiermede gepaarde wijziging in den magnetischen en electrischen toestand van de planeet, zeevloeden, overstroomingen van rivieren, aanhoudende vochtigheid, droogte of hitte, verder afwijkingen van de gewone gesteldheid der jaargetijden met haar invloed op het planten- en dierenrijk. Maar ook deze omstandigheden kunnen slechts geringen invloed hebben en wel in zooverre, als zij de ontvankelijkheid verhoogen, zooals bijv. longontstekingen beslist meer voorkomen bij ruw dan bij zacht weer. Ook de gesteldheid van den bodem is van geen invloed. Veel meer gewicht hebben de sociologische en maatschappelijke omstandigheden, zooals oorlog, hongersnood, schadelijke gewoonten, opvoeding, bedrijf, voeding, woning, kleeding, zeden en gebruiken. Bedenkt men, dat soms onderscheiden van deze ongunstige toestanden zich kunnen vereenigen, dan zal het niet vreemd gevonden worden, dat zij een macht vormen, die de deur openzet voor epidemische ziekten. Verkeerscentra plegen bij epidemieën het eerst getroffen te worden, en vandaar uit verbreidt zich de ziekte in omliggende plaatsen. Personen, die in dicht bevolkte woningen en fabrieken in nauwe aanraking met elkander leven en dikwijls slecht gevoed zijn, zullen eerder besmet worden en meer ontvankelijk zijn dan een bevolking, die verspreid woont en zich meest in de vrije natuur beweegt. In plaatsen met goede hygiënische toestanden, waar gezorgd wordt voor goed drinkwater en afvoer van faecaliën, zal een epidemie zich minder snel uitbreiden dan daar, waar zulks niet het geval is.

De uitbreiding van een epidemie wordt bepaald door de besmetting. Wordt iemand ergens door een besmettelijke ziekte aangetast, dan ontstaan eerst epidemieën in de familie, dan in het huis, de straat, totdat de ziekte over de geheele bevolking van een stad verbreid is. Leerrijke voorbeelden gaven de cholera- en influenza-epidemieën, waaruit bleek, dat steeds een latere ziekte met een vroegere samenhing en dat niet willekeurig sommige streken altijd gespaard, andere getroffen werden, maar dat de schijnbare immuniteit van enkele streken het gevolg was van verkeersverhoudingen en levenswijze. Ook het feit, dat in sommige huizen en straten besmettelijke ziekten bij voorkeur voorkomen, laat zich makkelijk verklaren. Meestal heeft men hier te doen met huizen, waar veel ontvankelijke individuen samen wonen (zooals bij diphtheritis in huizen met veel kinderen), of met huizen, waarin de huurders elkander snel opvolgen, zoodat er steeds nieuwe, nog ontvankelijke individuen bijkomen, of ten slotte met een stadsgedeelte, waarin een arme bevolking dicht op elkander gedrongen leeft, zoodat er betere gelegenheid tot besmetting is. Het overbrengen der infectie-stoffen kan door aanraking (diphtheritis, influenza, kwade droes, miltvuur) geschieden, door water of voedingsmiddelen (typhus, cholera), door inademing (tuberculose) of door insektenbeten (malaria). Iedere epidemie heeft een tijd van toeneming, een hoogtepunt en een periode van afneming, en wel meestal zóó, dat de toeneming een snel verloop heeft en het hoogtepunt dus weldra bereikt is, terwijl het afnemen langer duurt. Na afloop is òf de ziekte spoorloos verdwenen, totdat plotseling enkele gevallen opnieuw een epidemie aankondigen, òf zij blijft sporadisch zonder samenhang voorkomen, zooals in groote steden het geval is met typhus, die dan weer tot een epidemie wordt, wanneer voedingsmiddelen of drinkwater besmet worden. De duur van een epidemie is verschillend en wisselt meestal tusschen 2 en 6 maanden; hoe heftiger zij optreedt, des te sneller is haar verloop. Ook het sterftecijfer tijdens epidemieën is zeer afwisselend; terwijl in sommige gevallen de ziekte een goedaardig karakter heeft, is in andere het procent der sterftegevallen zeer groot, zonder dat daarvoor met zekerheid een oorzaak is op te geven. Gewoonlijk zijn de gevallen bij den aanvang eener epidemie het

hevigst en meest doodelijk, terwijl de zwakste individuen het eerst aangetast worden. Langzamerhand verdwijnt zij, hetzij uit gemis aan personen, die vatbaar zijn voor haar invloed, hetzij door de macht van natuurlijke oorzaken, bijv. de winterkoude, hetzij door de maatregelen, die wetenschap en ervaring tegen haar aanwenden. De maatregelen, tegen een epidemie te nemen, zijn van algemeenen of bijzonderen aard. Tot de algemeene behooren een goede woning, kleeding en voeding, frissche lucht, een middelmatige warmte, vooral zindelijkheid in alle opzichten en eindelijk kalmte van geest. De bijzondere maatregelen zijn verschillend naar den aard der epidemie.

Epidendrum. Zie *Vanille.*

Epidermis. Zie *Huid.*

Epidiaskoop. Zie *Projectietoestellen.*

Epidoot of *pistaziet*, $H_2 Ca_4 (Al_2 Fe_2)_3 Si_6 O_{26}$, is een mineraal uit de groep der silicaten, vormt monokline, bijna altijd horizontaal zuilvormige kristallen, maar ook korrelige en massieve aggregaten. Gewoonlijk is het groen, geel of grijs, zelden rood of zwart gekleurd, verder glasglanzend, meestal doorschijnend met sterk pleochroïsme. De hardheid bedraagt 6—7, het soortelijk gewicht 3,3—3,5. Epidoot ontstaat uit hoornblende, augiet, biotiet en veldspaat en komt dikwijls voor als nieuwe vorming in spleten van hoornblendesteen, syeniet, diabaas, porfieriet, chlorietlei enz. Het komt op verschillende plaatsen voor in Saksen, in de Alpen en de Apennijnen. Variëteiten van het epidoot zijn het bucklandiet, dat in den Oeral gevonden wordt, ingegroeid in het kalkspaat, en het mangaan-epidoot, dat 14—25 % mangaan bevat en o. a. in Piëmont wordt aangetroffen. Met fijne kwartskorrels vormt het epidoot een veel voorkomende leisteen in Japan.

Epigaea *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ericaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen, van 5 schutblaadjes voorzienen kelk, een schotelvormige bloemkroon met onbehaarde helmknopjes en een 5-hokkige doosvrucht. *E. repens L.* is een kruipende altijd groene plant in Amerika met witte of roodachtig witte, welriekende, schermvormig vereenigde bloemen.

Epigonen of *nakomelingen* is oorspronkelijk de naam van de zonen der zeven helden, die tegen Thebe ten strijde getrokken en, met uitzondering van *Adrastos*, aldaar omgekomen zijn. Die zonen, door wraakzucht geprikkeld, ondernamen 10 jaar later onder aanvoering van *Adrastos* of *Alkmaeon* een nieuwen veldtocht tegen de Thebanen en brachten hun een gevoelige nederlaag toe, zoodat deze in het holste van den nacht hun stad moesten verlaten. De namen der Epigonen zijn: *Alkmaeon* en *Amphilochus*, zonen van *Amphiaraus; Aegialeus*, een zoon van *Tydeus; Promachus*, een zoon van *Parthenopaeus; Sthenelus*, een zoon van *Capadeus; Thersander*, een zoon van *Polynices* en *Euryalus*, een zoon van *Megistheus*. Hun standbeelden werden in den tempel te Delphi geplaatst en hun dappere daden in heldendichten en treurspelen vermeld. In de letterkunde bestempelt men met den naam van epigonen hen, die geen oorspronkelijken weg opgegaan, maar dien van een of ander genie gevolgd zijn.

Epigonisme (in tegenstelling met *atavisme*) is het vroegtijdig optreden eener variatie, die tot een doel voert, dat eerst bij de nakomelingen duidelijk uitkomt. Zoo kon men reeds vroeg het ontstaan der éénteenigen uit de vijfteenigen in verschillende hoefdierfamiliën (equiden en proterotheriden) vermoeden, doordat door het verlies der beide buitenste teenen eerst drieteenigen ontstonden, wat zich herhaalde, zoodat ten slotte slechts één teen overbleef. Een dergelijk streven naar verandering wordt ook wel prospectieve of prophetische variatie genoemd.

Epigrafie. Zie *Opschriften.*

Epigram of *puntdicht* is een naam, ontleend aan een Grieksch woord, dat niets anders dan *opschrift* beteekent. Daar men echter in een opschrift in een paar versregels gaarne iets puntigs zegt, werd het al spoedig in de beteekenis van puntdicht gebruikt. Bij de Grieken legde men zich sterk toe op de vervaardiging van epigrammen, bij de Romeinen deed zulks vooral *Martialis*; onder de nieuwere puntdichtpoëten noemen wij in Frankrijk *Clement Marot*, in Duitschland *Schiller* en *Goethe*, in Engeland *Owen*, en in ons land *Huyghens*, *Jeremias de Decker*, *Witsen Geysbeek* en *Staring*. De theorie van het epigram is behandeld door *Lessing* in zijn: „Anmerkungen über das Epigramm".

Epilepsie. Zie *Vallende ziekte.*

Epilobium. Zie *Basterdwederik.*

Epiloog is in het algemeen de naam voor het slot van een treurspel. Grieksche treurspeldichters hadden, behalve den *proloog* of de *voorafspraak*, ook den epiloog bij hun stukken en deelden daarin eenige beschouwingen mede over hetgeen ten tooneele was gevoerd. De epiloog van de nieuwe Attische en Romeinsche komedie vraagt den toeschouwers bijval; *Shakespeare* gebruikte hem om zijn hoorders het gezichtspunt mede te deelen, waaruit zij het stuk moesten bezien en om verschooning te vragen voor de gebreken in zijn werk.

Epimedium *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Berberideeën*. Het onderscheidt zich door een 4-bladerigen, vroeg afvallenden kelk, door een 4-bladerige bloemkroon met bekervormige honignapjes en door een veelzadige, peulvormige doosvrucht. Het omvat overblijvende kruiden, welke hier en daar als sierplanten worden gekweekt. *E. alpinum L.*, in de schaduw groeiende, is een laag gewas met sierlijke, geelroode, tot trossen vereenigde bloemen. De bladeren worden door de Alpenbewoners als een zweetdrijvend middel aangewend. *E. alp. var. rubrum* is eveneens fraai. Evenzoo *E. macranthum*, met de variëteiten roseum, niveum violaeseum, *E. Musschianum*, met de variëteit rubrum, *E. pinnatum*, met de variëteiten elegans en colchicum en *E. Perralderianum*. Ze worden in de tuinen en kweekerijen als vaste planten behandeld en vereischen geen bijzondere verzorging.

Epimenides, een priester en dichter der Grieksche oudheid, werd geboren te Knossus op het eiland Kreta in de 6de eeuw v. Chr. De overlevering stelt hem voor als een gunsteling der goden en als een ziener. Volgens *Aristoteles* voorspelde hij echter niet de toekomst, maar verklaarde hij wat in het verleden duister

gebleven was. Toen de Atheners, door de vijanden en door besmettelijke ziekten geteisterd, den toorn der goden trachtten te stillen, riepen zij *Epimenides* binnen hun muren, en deze bracht door zijn wijsheid veel goeds tot stand. Bij zijn vertrek wees hij alle geschenken van de hand en verlangde niets anders dan een tak van den aan *Athene* gewijden olijfboom. Ook vermeldt de sage, dat hij als jongeling in een grot door den slaap overvallen werd en 57 jaar bleef sluimeren.

Epinal, in het Latijn *Spinale*, de hoofdstad van het Fransche departement Vogezen, ligt aan de spoorlijnen Nancy–Belfort, Epinal–Remiremont, Epinal—Jussey, Epinal—Neufchateau en Epinal—Laveline, in een nauw en schilderachtig dal aan beide zijden van de Moezel en telt (1901) 19144, als gemeente 28080 inwoners. Men vindt er een ijzeren hangbrug en eenige steenen bruggen, goede kaden, fraaie wandelingen en onderscheiden fonteinen. Op een rots verheffen zich de bouwvallen van een oud kasteel, aan zijn voet ligt de kerk van St. Maurice. Men heeft er verder onderscheiden rechtbanken, genootschappen, scholen en openbare verzamelingen van schilderijen, oudheden enz., benevens een boekerij met 37650 deelen en waardevolle handschriften, waaronder een met gouden letters geschreven Evangelie van *Markus*. De inwoners houden zich bezig met het bewerken van marmer, met het vervaardigen van scheikundige preparaten, kant, papier, prenten voor kinderen enz. en drijven een levendigen handel in graan, wijn, linnen, paarden, rundvee, planken en papier. Epinal wordt door veertien forten beschermd.

De stad is haar oorsprong verschuldigd aan een abdij, die in 980 door *Theodorik*, den eersten bisschop van Metz, gesticht werd. In 1444 kwam zij aan de Fransche Kroon en later werd zij tot hertogdom verheven. Den 12den October 1870 werd zij door de Duitsche troepen van generaal *Werder* bezet en was 3 dagen diens hoofdkwartier.

Epinay, *Louise Florence Petronelle*, dame *de la Live d'*, een Fransch schrijfster, werd geboren den 11den Maart 1726 en was de dochter van den Franschen officier *Tardieu d' Esclavelles*, die in 1745 als brigadier in de Nederlanden overleed. Zij was schoon, beminnelijk en rijk begaafd naar geest en trad in het huwelijk met den rijken pachtergeneraal *d'Epinay*, die tot haar bloedverwanten behoorde. Terwijl deze een losbandig leven leidde, zocht zij het gezelschap van letterkundigen en wijsgeeren en kwam in 1745 ook in aanraking met *Rousseau*. Haar gemaal bezat, behalve het landgoed Epinay, het kasteel Lachevrette bij St. Denis. In het park aldaar, dicht bij het bosch van Montmorency, verheft zich een klein gebouwtje, de „Ermitage" genoemd, dat zeer in den smaak viel van *Rousseau*. Zij liet het voor hem in orde brengen en verraste hem met het voorstel, er zijn verblijf te houden. Na lange weifeling nam hij het aan en betrok in het voorjaar van 1756 de Ermitage, die hij tot in den winter van het volgende jaar, tot aan de vredebreuk met mevrouw *d'Epinay*, bewoonde. Immers baron *Grimm*, door *Rousseau* aan haar voorgesteld, was inmiddels haar gunsteling geworden, en deze verlangde, dat *Rousseau* haar naar Zwitserland zou begeleiden, om een misstap te bemantelen, waaraan *Grimm* niet onschuldig was. *Rousseau* weigerde, en zijn verhuizen in den winter was hiervan het gevolg. Hij heeft die gebeurtenis in zijn „Confessions" medegedeeld. Ook mevrouw *d'Epinay* schreef „Mémoires" (3 dln., 1863) zonder evenwel daarvan iets te vermelden. Verder heeft men van haar: „Les conversations d'Emilie" (2 dln., 1774), „Lettres à mon fils" (1758) en „Moments heureux" (1752), welke beide laatste echter door sommigen voor onecht worden gehouden. Zij overleed den 17den April 1783.

Epipactis *Rich.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Orchideeën*. Het onderscheidt zich door nagenoeg gelijke, rechtopstaande bloemdekbladeren, door een ongespoorde, gelede lip met een honigdragend, den steel omvattend benedenlid en een nagenoeg 2-spletig, aan den voet 2-bultig bovenlid, een opstaanden stijl met een 4-hoekigen stempel en door een plaatvormig snaveltje op de opstaande, 2-hokkige helmknoppen met 2 stuifmeelklompjes. Het groeit in Middel- en Zuid-Europa; sommige soorten worden als sierplanten gekweekt. *E. palustris Crtz.* heeft lancetvormige, stengelomvattende bladeren en hangende, sierlijke bloemen met afstaande bloemdekbladeren, van welke de 3 buitenste groen, de binnenste wit en alle soms purperrood gevlekt zijn, en met een stompe, golvende, witte, met purperroode lijnen geteekende lip. *E. latifolia All.*, in schaduwrijke bergstreken groeiende, heeft een stengel ter hoogste van $^1/_2$ m., die van onderen van bladscheeden en van boven van bladeren voorzien is; zij draagt groenachtig-purperroode bloemen; haar wortel werd vroeger onder den naam van *Radix Hellebori latifoliae* tegen podagra gebruikt. Beide genoemde soorten en bovendien *E. microphylla Ehrh.* en *E. viridiflora Hoffm.* komen ook bij ons in het wild voor.

Epiphanes. Zie *Antiochus*.

Epiphania noemde men bij de Grieken die feesten, welke ter gedachtenis van een goddelijke verschijning werden gevierd. In die beteekenis bleef dit woord in de Christelijke Kerk. Nadat reeds de Basilianen den dag van den 6den Januari als het doopfeest van *Christus* (eigenlijk als de vereeniging van den hemelschen *Christus* met den mensch *Jezus*) hadden gevierd, begon men tegen het einde der 3de eeuw in Egypte en elders de „Verschijning van Christus" op dienzelfden dag, doch niet enkel als doop-, maar ook als geboortedag, tot een feest te verheffen. Toen later de Grieksch-Katholieke Kerk, in overeenstemming met de Roomsch-Katholieke, den 25sten December als geboortedag vaststelde, werd het Epiphaniafeest alleen behouden ter gedachtenis van den doop van *Jezus* en van de nederdaling van den Heiligen Geest. In het Westen bracht men daarmede de komst der Wijzen uit het Oosten in verband, en zoo ontstond het Driekoningenfeest. Het behoort tot de hooge feestdagen, en de daarop volgende Zondagen tot aan den vasten worden „Zondagen na Epiphania" genoemd.

Epiphanius, een godgeleerd schrijver uit de 4de eeuw, geboren te Eleutheropolis in Palestina, werd op 16-jarigen leeftijd gedoopt en door Egyptische monniken van bekrompen geest opgevoed. In 367 werd hij benoemd tot bisschop van Con-

stantia (Salamis) op Cyprus, en tot aan zijn dood nam hij ijverig deel aan de twisten tegen de Arianen, Semi-Arianen enz. terwijl hij tevens het sein gaf tot een hartstochtelijke vervolging der school van *Origenes*. Hij was een welmeenend man met bekrompen denkbeelden, lichtgeloovig en dweepziek en werd door zijn tijdgenooten beschouwd als een steunpilaar der rechtzinnigheid. Zijn belangrijkst geschrift is het „Panarion" (Apotheek), een beschrijving en bestrijding van alle ketterijen, die ten getale van 80 worden behandeld. Daarenboven schreef hij: „Over maten en gewichten", benevens een boek, „Ancoratus" getiteld. De beste uitgave zijner werken is die van *Dindorf* (5 dln., 1859—1863).

Epiphanius, met den bijnaam *Criticus* of *Scholasticus*, leefde in de 6de eeuw en vervaardigde met *Cassiodorus* uit de werken van *Socrates*, *Sozomenos* en *Theodoretus* een „Historia tripartita", in de Middeleeuwen het gebruikelijke handboek der kerkgeschiedenis.

Epiphyllum *Haw. et Pfeiff.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cactaceeën*. Zie beschrijving en afbeelding bij *Cactaceeën*.

Epiphyten. Hieronder verstaat men planten, die op boomen leven, zonder echter voedingsstoffen aan dien boom te onttrekken; men zou ze dus schijnparasieten kunnen noemen. Zoo komen in de tropen een groot aantal Bromelia- en Orchideeënsoorten als epiphyten voor. Zie verder *Woekerplanten*.

Epirus is sedert de 5de eeuw v. Chr. de naam van een landschap in Noord-Griekenland, dat ten noorden grensde aan Illyrië en Macedonië, ten oosten aan Thessalië, ten zuiden aan Aetolië, Akarnanië en de Ambrakische Golf en ten westen aan de Ionische Zee, zich uitstrekkend over een oppervlakte van ongeveer 11000 v. km. Langs de Ambrakische Golf vindt men een van lagunen doorsneden vlakte, doch voor 't overige is het geheele gewest met moeilijk toegankelijke gebergten bedekt, wier vereenigingspunt te vinden is in den Lakmon (2300 m. hoog, thans Metzovo genaamd), een gedeelte van de Pindusketen, die Epirus van Thessalië scheidt. Aldaar ontspringen de vijf belangrijkste rivieren van Noord-Griekenland, namelijk de Illyrische Aoos (thans de Vojoeca), de Macedonische Haliakmon (thans de Vistrica), de Thessalische Peneus (thans de Salamvria), de Arachthus (thans de rivier van Arta, de voornaamste van Epirus) en de Achelous (thans de Aspropotamos), die eerst door het gebied der Athamanen stroomde en daarna de grens vormde tusschen Akarnanië en Aetolië. Tot de overige rivieren van Epirus behooren de Thyamis (thans de Kalamas), de Acheron (thans de Mauropotamos) met den Cocytus (thans de Vuvos) als zijrivier, en de Oropos (thans de Luros). Van de bergen zijn naast den Lakmon de Tymphe, de Keraunia, die zich met het voorgebergte Akrokeraunium (thans Kaap Glossa of Linguetta) in zee uitstrekt, en de Tomaros bij Dodona de voornaamste. In de dagen der Oudheid werd het land, na het verjagen der Hellenen, bewoond door 14 stammen van Pelasgischen oorsprong, en onder dezen waren de Chaonen, de Molotten en de Thesproten de machtigste. De Molotten strekten hun heerschappij allengs zuidwaarts uit en maakten zich meester van Dodona, van het gebied der Cassopaeërs en van de Helleensche kolonie Ambrakia. Een hunner koningen, *Pyrrhus* genaamd, onderwierp geheel Epirus aan zijn gezag. Na zijn dood bleef een Bond der Vol-

Munten uit Epirus.

keren van Epirus bestaan en bezat in den oorlog tusschen de Macedoniërs en Romeinen grooten invloed, doch werd aan het einde van den derden Macedonischen Oorlog vernietigd, nadat *Aemilius Paulus* koning *Perseus* overwonnen, 70 dorpen en steden in Epirus verwoest en 150000 menschen tot slaven gemaakt had. *Octavianus* stichtte er de stad Nikopolis ter herinnering aan den slag bij Actium. In de 14de eeuw onzer tijdrekening werd het land overstroomd door de Zuid-Albaneezen en in 1430 veroverd door de Turken, in wier bezit het met korte tusschenpoozen gebleven is. Die tusschenpoozen ontstonden door den opstand van *Georg Kastriota* (Scanderbeg) in de 15de en door de geweldenarij van *Ali-Pasja* van Janina in het laatst der 18de en het begin der 19de eeuw. Thans vormt Epirus het zuidelijk gedeelte van het vilajet Janina met de gelijknamige hoofdstad in het noordoosten en de twee belangrijke steden Arta en Preveza in het zuiden. Beroemd is de bergstreek Soeli wegens de dapperheid, waarmede de Soelioten zich tegen *Ali-Pasja* verdedigd en later in den Griekschen vrijheidsoorlog gestreden hebben.

Epische poëzie. Zie *Heldendicht*.

Episcopaal stelsel. Zie *Bisschop*.

Episcopius, *Simon*, eigenlijk *Bishop* of *Biscop*, een beroemd godgeleerde der Remonstrantsche Broederschap in Nederland, werd geboren te Amsterdam den 1sten of den 8sten Januari 1582, bezocht de Latijnsche school zijner geboortestad, werd er door den Raad tot *alumnus* (kweekeling) benoemd en studeerde 6 jaar te Leiden, waarna hij in 1606 bevorderd werd tot meester in de vrije kunsten. Daarna legde hij zich met ijver toe op de godgeleerdheid en hij ontwikkelde in die richting zijn gaven op zóó uitstekende wijze, dat hij, door den burgemeester van Amsterdam uitgenoodigd, een predikbeurt vervulde in de Nieuwezijdskapel op den 11den Juni 1606. Bij de kerkelijke geschillen tusschen *Arminius* en *Gomarus* koos hij de zijde van eerstgenoemde, zoodat er bezwaar werd gemaakt, om hem tot predikant te bevorderen. Hierna ging hij naar Franeker, om de lessen van *Drusius* bij te wonen, disputeerde er meermalen met *Sibrandus Lubbertus*, doch geraakte, na zijn terugkeer te Amsterdam in 1610, in moeielijkheden met den kerkeraad. Een beroep naar Alkmaar wees hij wegens de aldaar bestaande twisten van *Venator* en *Hillenius*

van de hand, doch vertrok weldra als predikant naar Bleiswijk.

Meer en meer deed hij zich kennen als een aanhanger van *Arminius*, onderteekende de Remonstrantie en nam in 1611 deel aan de Haagsche en in 1613 aan de Delftsche samenspreking. Nadat de Utrechtsche gemeente hem vruchteloos beroepen had, ging hij in 1613 als opvolger van *Gomarus* als hoogleeraar naar Leiden. Hier had hij voortdurend oneenigheden met *Festus Hommius* en ook de Amsterdamsche predikanten *Plancius* en *Trigland* berokkenden hem veel onaangenaamheden, terwijl de Staten hem niet ongenegen waren en hij ook tot een vriendschappelijk gesprek met prins *Maurits* toegelaten werd. Bij het samenroepen der Nationale Synode in 1618 werd ook hij door de Staten daarheen afgevaardigd. Hij voorzag echter de gebeurtenissen der toekomst en nam een roerend afscheid van zijn leerlingen. Den 6den December opende hij de onderhandelingen der Remonstranten met het houden van een redevoering uit aller naam. Verder trad hij meermalen voor zijn broeders op en verdedigde de zaak der Remonstranten met moed en volharding. Hij spaarde geen moeite, om de gevoelens zijner partij te rechtvaardigen, en leverde met zeven andere predikanten bedenkingen in op den Catechismus. Niettemin werden de Remonstranten veroordeeld. Het vonnis, den 24sten April 1619 uitgesproken, werd door de Staten bekrachtigd. Wel richtte *Episcopius* tot laatstgenoemden een ernstig woord, doch weldra werd hij met zijn vrienden als balling naar Waalwijk gebracht. Met voorkomendheid werd hij in de zuidelijke Nederlanden ontvangen, en vooral de bisschop van 's Hertogenbosch, *Nicolaas Zoesius*, bejegende hem met groote onderscheiding. Terstond schreef *Episcopius* zijn „Synodi Dordracaenae crudelis impietas" vertaald met den titel „Onbillyke wreetheyt der Dortsche Synode enz.", en in datzelfde jaar zijn „Antidotum en naerder openinghe van het eyghene ghevoelen des nationalen Synodi enz.", en ook de „Oratie van mr. Symon Episcopius, bij hem in de Synode nationael tot Dordrecht in den aanvang haerder handelingen gedaen den 7den December 1618" is waarschijnlijk eerst tijdens zijn ballingschap in het licht verschenen.

Weldra begaf hij zich naar Antwerpen, waar hij voorzitter was van de vergadering van Remonstranten, aldaar van 3 Augustus tot 18 September 1620 gehouden. Bij de regeling der Remonstrantsche belangen werd hij met *Uytenbogaert* en *Grevinckhoven* tot buitendirecteur benoemd. Ter verdediging der Broederschap schreef hij „Confessio sive declaratio sententiae pastorum, qui in foederato Belgio Remonstrantes vocantur, super praecipuis articulis religionis christianae", welke door *Uytenbogaert* vertaald en in het Nederlandsch uitgegeven werd (1621), terwijl het Latijnsche stuk eerst later verscheen (1622). Te Antwerpen hield hij gesprekken met den geleerden Jezuïet *Wading*, zooals blijkt uit het werk „Twee brieven van den geleerden pater Wading, d'eene van den regel des geloofs, d'andere van den beeldendienst. Beantwoord door Episcopius". Intusschen werd de vervolging der Remonstranten in ons land niet meer voortgezet. Bij de gevangenneming van den secretaris *Stochius* te Leiden vond men een brief van de hand van *Episcopius*. Die brief werd met een voorrede aan de Staten uitgegeven door den hoogleeraar *Heinsius*, en vervolgens, met aanteekeningen verrijkt, door *Trigland*, zoodat *Episcopius* genoodzaakt werd tot de uitgave van zijn „Noodige verantwoording der Remonstranten, dienende tot claere aanwijsinge van de notoire valschheden, die Heinsius gepleecht heeft in sijne voorrede. Hieruyt kan ook werden ghespeurt de ijdelheyt van de Amsterdamsche anteykeningen".

Bij het eindigen van het Twaafjarig Bestand (1621) zocht hij met *Grevinchoven* en *Capus* vruchteloos een veilige woonplaats te Keulen. Zij keerden naar Antwerpen terug en ontvingen bericht van *Uytenbogaert*, dat zij zich in Frankrijk konden vestigen, waarna *Episcopius* naar Rouaan vertrok. Hier verkeerde hij met zijn vrienden *Uytenbogaert* en *Hugo de Groot* en meermalen leidde hij de godsdienstoefening in de woning van dezen staatsman te Parijs, ja, op aandrang van laatstgenoemde schreef hij aanteekeningen op de hoofdstukken VII—XII van den brief aan de Romeinen, verdedigde het recht der Christenen, om het overheidsambt te bedienen, vervaardigde een wederlegging tegen een werk van den Jezuïet *Lessius* en gaf bij de tijding, dat zijn broeders te Amsterdam nit de kerk waren gebannen, een brochure in het licht, getiteld: „Nietigheyt van den Calvinistischen ban ofte brief over het onrechtvaerdig bannen, waermede de Calvinistischen predicanten van Amsterdam eenighe onbesprokene Remonstrantsgezinde Christenen van haar afghesneden hebben". In 1624 schreef hij een verhandeling over den vrijen wil, die eerst na zijn overlijden in het licht verscheen. Hij bestreed verder de gevoelens van *Jacobus Capellus*, hoogleeraar te Sedan, en van *Johannes Camero*, hoogleeraar te Saumur, en vervaardigde zijn „Bodecherus ineptiens", een wederlegging der lasterlijke aantijgingen van *Nicolaus Bodecherus*.

In Augustus 1626 kwam hij weder te Rotterdam, trad er openlijk als leeraar op en schreef er o.a. een: „Apologia pro confessione Remonstrantium", alsmede andere kleine geschriften, om de vrijheid hunner godsdienstige samenkomsten tegen de aanvallen van *Walaeus* te handhaven. Hij predikte verder meermalen te Amsterdam en hield er de eerste leerrede in het nieuwe kerkgebouw den 8sten September 1630. Hoewel ten nauwste verbonden aan de Rotterdamsche gemeente, gevoelde hij zich verplicht na de stichting der Remonstrantsche kweekschool te Amsterdam aldaar den 28sten October 1634 het hoogleeraarsambt te aanvaarden. Hier schreef hij zijn boek „Institutionum theologicarum libri quatuor" en vervaardigde onderscheiden geschriften tegen *Trigland*, *Vedelius*, *Heidamus* en de Roomsch-Katholieken, benevens een aantal leerredenen. Hij overleed den 4den April 1643. De 87-jarige *Uytenbogaert* was bij zijn begrafenis tegenwoordig en *Barlaeus* wijdde hem een lijkzang, terwijl zijn vrienden te zijner eer een gedenkpenning lieten slaan. Zijn boeken en papieren liet hij na aan *Frans van Limborch* met verzoek, dat deze met *Petrus Capus* en *Johannes Polyander* voor de uitgave zijner geschriften zou

zorgen. Van zijn „Opera Omnia" verscheen het eerste deel in 1650 en het tweede in 1665; zijn „Leerredenen" kwamen eerst in 1693 in het licht.

Episcopus. Zie *Bisschop.*

Episode is volgens *Aristoteles* in het Grieksche treurspel, waar het koor de hoofdzaak was, het gedeelte, dat tusschen de koren was ingelascht. Verder gaf men in het heldendicht en in het drama dien naam aan een ingevoegd gedeelte, dat een klein geheel vormde en met zoo lossen draad met het groote geheel samenhing, dat het desnoods gemist kon worden. Ook in onzen tijd wordt dat woord in de laatstgenoemde beteekenis gebruikt. Intusschen zijn bij goede dichters de episoden in den regel in zoover onmisbaar voor het groote geheel, als daarin ophelderingen omtrent dit laatste medegedeeld of verborgen motieven ontwikkeld worden. Van de meest-beroemde episoden noemen wij die van *Thersites* in de „Ilias" van *Homerus* en het verhaal der verovering van Troje in de „Aeneis" van *Virgilius*. Ook in de werken van latere dichters, zooals *Dante*, *Tasso*, *Wieland* enz., vindt men episoden, die tot de fraaiste gedeelten behooren. Zie verder *Drama.*

Epistola is een aan het Grieksch ontleend woord, dat *brief* beteekent. Men heeft belangrijke *epistolae* of *brieven* op het gebied der dichtkunst, zooals die van *Horatius* en de „Epistolae ex Ponto" van *Ovidius*. Ook veel dichters van lateren tijd hebben „Brieven" geschreven, die vooral dan merkwaardig zijn, wanneer zoowel de aard van den briefschrijver er sterk in uitkomt als het karakter van dengene, aan wien de brieven gericht zijn. Zulke brieven zijn vooral geschikt om als hekeldichten dienst te doen.

Op het gebied van het proza zijn vooral de „Epistolae obscurorum virorum" of „Brieven van duisterlingen" vermaard. Zij vormen een verzameling van spotbrieven, die in den aanvang der 16de eeuw in monnikenlatijn en als afkomstig van geestelijken en hoogleeraren uit dien tijd werden uitgegeven, brieven, waarin de scholastieke wijsgeeren en monniken met betrekking tot hun leerstellingen, geschriften, zeden, zegswijzen, dwaasheden en uitspattingen op de onbarmhartigste wijze worden gegeeseld, brieven, die de Hervorming niet weinig hebben voorbereid en in de hand gewerkt. Vermoedelijk is de titel ontleend aan dien van het boek „Epistolae clarorum virorum ad Reuchlinum Phorcensem" (1514). Al die bovenvermelde brieven zijn gericht aan *Ortuinus Gratius*, den leider der obscurantenpartij te Keulen. Aanvankelijk hield men *Reuchlin* voor den vervaardiger, daarna dezen met *Erasmus* en *Ulrich von Hutten*. Het eerste deel, dat in 1515 (volgens titelvermelding) te Venetië bij *Minutius* (opzettelijk voor *Manutius*), in werkelijkheid te Hagenau, Keulen of Mainz verscheen, is waarschijnlijk van *Crotus Rubianus*, en het tweede (volgens opgave in 1517 te Bazel gedrukt) is vermoedelijk voor een groot deel afkomstig van *Ulrich von Hutten*. Deze brieven werden aanvankelijk door de monniken, die er een verdediging in zagen van hun zaak, met bijval begroet en zooveel mogelijk verspreid. Toen zij echter de satire gevoelden, plaatste de paus de „Epistolae" op den index, doch dit diende slechts om het debiet te vergrooten. Zij zijn dan ook bij herhaling uitgegeven, het best door *Böcking* (1858).

Behalve van de „Epistolae ad familiares" van *Cicero*, zouden wij ook nog melding kunnen maken van een groot aantal verzamelingen van „Epistolae" uit lateren tijd. Wij maken hier slechts gewag van de „Epistolae ecclesiasticae et theologicae praestantium ac eruditorum virorum" (3de druk, 1704), waarin brieven voorkomen van *Arminius*, *Uytenbogaert*, *Vorstius*, *Vossius*, *Hugo Grotius*, *Episcopius*, *Barlaeus* enz.

Epistolae obscurorum virorum. Zie *Epistola.*

Epitaphium, een woord uit het Grieksch ontleend, beteekent *grafschrift*„ vandaar grafsteen met opschrift. In Christelijken tijd is het een staand, meestal tegen den muur van een kerk leunend grafreliëf of een steenen, bronzen of ook houten tafel met inschrift.

Epithalamium, afkomstig van een Grieksch woord, is een bruiloftsdicht, dat in oud-Griekenland en Rome bij of voor het bruidsvertrek der jonggehuwden in koor gezongen werd. *Anacreon*, *Stesichorus* en *Pindarus* hebben er vervaardigd; het „Epithalamium Pelei et Thetidos" van *Catullus* is wereldberoemd.

Epithelium. Dit woord, het eerst gebruikt door den ontleedkundige *Ruysch*, is samengesteld uit de Grieksche woorden ἐπί (op) en θηλή (borsttepel), zoodat daardoor eigenlijk een vlies wordt aangeduid, hetwelk den borsttepel bedekt. Men bezigt het echter, om het bekleedsel aan te duiden van nagenoeg alle organen van het dierlijk lichaam, behalve van de huid, welker bovenlaag *epidermis* (opperhuid) wordt genoemd. De kleine schubjes, die men gemakkelijk van de droge huid kan afwrijven, zijn epidermiscellen. Men ziet zoodanig schubje in fig. 1 en wel in *a* van boven, in *b* van ter zijde, en in *c* en *d* zooals het zich vertoont, wanneer het in kaliloog is geweekt.

Het epithelium echter onderscheidt zich van de

FIG. 1.

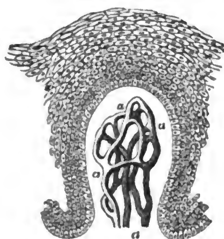
Cellen der opperhuid (epidermis).

epidermis oppervlakkig reeds door zijn roode kleur en doordien het nimmer in een eeltachtigen toestand overgaat en steeds vochtig wordt gehouden. Is de epidermis de bovenlaag der huid, het epithelium is in het algemeen het bekleedsel der slijmvliezen.

Men onderscheidt 3 vormen van epithelium. De eerste en meest voorkomende is het *plaat-* of *plaveiselepithelium*, hetwelk uit soms laagsgewijs op elkander gelegen, soms slechts een enkele laag vormende, rondachtig-veelhoekige cellen bestaat. Om zich daarvan te overtuigen, behoeft men slechts met een mesje over de tong te schrapen en het afschrapsel onder den mikroskoop te brengen. Zoodanige cellen zijn afgebeeld in fig. 4 *a*, terwijl de laagsgewijze plaatsing der epithe-

liumcellen is voorgesteld in fig. 2, waar wij zien, hoe het tandvleeschepithelium een aantal kleine bloedvaten (*a a a*) omgeeft. Plaatepithelium vindt men als bekleedsel in de bloed- en watervaten, in de weivliezen, in de eigenlijke afscheidingsbuizen der meeste klieren, in de geheele mond- en keelholte tot aan de stembanden, in den slokdarm en in een groot gedeelte der geslachtsorganen, terwijl men in de pisblaas en de pisleiders een tusschenvorm aantreft tusschen plaatepithelium en den tweeden hoofdvorm, namelijk:

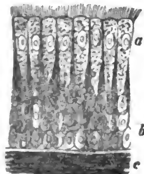
Fig. 2.

Tandvleeschepithelium.

b. *Cylinderepithelium*, hetwelk in het algemeen bestaat uit cylinder- of kegelvormige, in de lengte naast elkander geplaatste cellen, die, evenals het plaatepithelium, in het midden van een kern en verder van kernlichaampjes voorzien zijn. Men ziet zulke cellen afzonderlijk afgebeeld in fig. 4 *b* en naast elkander in fig. 4 *c*. Deze cellen zijn dicht bijeen geplaatst en hare spitse uiteinden rusten op de oppervlakte, welke zij bekleeden. Dit epithelium vormt steeds één laag, en men vindt het in de maag en in de darmen, in de uitloozingsbuizen der speeksel-, traan- en alvleeschklieren, op de binnenste vlakte der galblaas, in de mannelijke geslachtsdeelen, behalve daar, waar men het plaatepithelium aantreft enz. Om dit epithelium waar te nemen, onderzoeke men het binnenbekleedsel van versche darmen. Doorgaans zijn de cellen los en kleiner dan die van het plaatepithelium, terwijl zij een grootere hoeveelheid korrels bevatten.

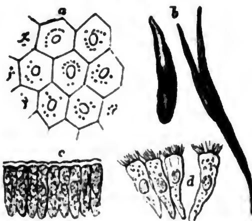
Fig. 3.

Luchtpijpepithelium.

Eindelijk heeft men het *trilhaar-* of *wimperepithelium*. Het komt met het voorgaande overeen, doch onderscheidt zich door een 6- tot 12-tal haartjes op het vrije uiteinde. De afzonderlijke cellen zijn afgebeeld in fig. 4 *d*, en een geheele laag in doorsnede in fig. 3, die het wimperepithelium van de luchtpijp voorstelt. Behalve in laatstgemeld orgaan, vindt men het ook in het hoogere gedeelte der neusholte. Deze haartjes of

Fig. 4.

Voornaamste vormen der epitheliumcellen.

wimpertjes zijn gedurende het leven in gestadige beweging en geven aan de vochten, die er mede in aanraking komen, een bepaalde richting.

Epitheton is een samengesteld Grieksch woord, dat letterlijk *bijstelling* of *toevoegsel* beteekent. Het wordt gebruikt als naam voor het bijvoegelijk naamwoord, en men noemt het *epitheton necessarium* (noodzakelijk toevoegsel), wanneer het onmisbaar is, om den bepaalden toestand van het daarmede verbonden zelfstandig naamwoord uit te drukken; *epitheton ornans* (versierend toevoegsel), wanneer het enkel tot opluistering dient. De dichtkunst maakt ook nog gebruik van *epitheta perpetua* (blijvende toevoegsels), welke steeds bij den naam van denzelfden persoon gevoegd worden, zooals de *snelvoetige Achilles*, enz.

Epitome is een Grieksch woord, dat eigenlijk *afsnijding* beteekent, vandaar verkorting, en men gebruikt het vooral als naam voor een uittreksel uit een groot werk of voor een kort begrip van de een of andere wetenschap.

Epizoën of *ectoparasieten* noemt men de woekerdieren, welke *op* of *in* de huid van andere dieren leven. Hierdoor onderscheiden zij zich van de *entozoën* of ingewandswormen, waaronder er ook zijn, die in de spieren, hersenen, het darmkanaal, enz. hun verblijf houden. Volgens sommigen behooren de vlooien eigenlijk niet tot de epizoën, omdat zij zich niet op het dierlijk lichaam vermenigvuldigen, terwijl daarentegen de luizen er wel toe gerekend worden, alsmede sommige mijten, die *in* de huid leven, bijv. de schurftmijt. Sommige insekten, bijv. paardevliegen, zijn epizoën in den toestand van larven. Er zijn veel epizoën, die zich aan de huid of aan de kieuwen van zeedieren vasthechten. Een rankpootig schaaldier, de walvischluis genaamd, boort zich een plaats in de dikke huid van den walvisch.

Epizoötie is een epidemie onder de dieren, voornamelijk het vee. Epizoötie treedt in den regel op als runderpest, mond- en klauwzeer en influenza onder de paarden.

Epkema, *Ecco*, een Friesch taalkundige, werd geboren den 13den October 1759 in het Friesche dorp Wirdum, ontving van zijn vader een uitmuntende opleiding, bezocht de Latijnsche school

te Harlingen, studeerde te Franeker in de letteren, verdedigde aldaar een proefschrift in 1786, werd praeceptor te Leeuwarden, in 1788 rector te Dokkum, in 1789 te Enkhuizen, in 1803 te Hoorn en in 1813 te Middelburg, waar hij den 1sten Februari 1832 overleed. De letterkundige genootschappen in ons land benoemden hem tot lid, het Koninklijk Nederlandsch Instituut nam hem op onder de correspondenten, en de Senaat der Leidsche hoogeschool bevorderde hem eershalve tot doctor in de letteren. Van zijn werken noemen wij een bundel Latijnsche gedichten, „Woordenboek op de gedichten en verdere geschriften van Gijsbert Japiks" (1824) en een uitgave van: „Thet Freske Riim met aanteekeningen" (1835).

Epo, *Boëtius*, een Nederlandsch letterkundige, eigenlijk *Bote Ypes*, werd geboren in het Friesche dorp Roordahuizum in 1529, studeerde te Keulen en werd aldaar doctor in de wijsbegeerte en meester in de vrije kunsten. Verder legde hij zich toe op de geneeskunde en ging naar Zwolle, waar hij bij de Broeders des Gemeenen Levens gedurende 2 jaar onderwijs gaf. Daarna bezocht hij Leuven, Nizza in Savoye en Parijs, overal onderwijzende en onderricht ontvangende. Te Toulouse werd hij in 1558 doctor in de rechten en gaf er college over het burgerlijk recht, doch ging vervolgens weder naar Leuven en werd in 1562 benoemd tot hoogleeraar in de rechten te Douai, waar hij den 15den November 1599 overleed. Hij schreef een groot aantal Latijnsche werken, van welke wij noemen: „Sententiae Homericae" (1555), „Antiquitatum Ecclesiasticarum Syntagmata V et IV" (2 dln., 1578), „De jure sacro vel principiorum juris pontificii libri III" (2 dln., 1578) en „Oratio saturnalis, sive quodlibeta de gente Frisica, habita Duaci anno 1587" (1588).

Epode of *slotvers* noemden de Ouden dat gedeelte van een lierdicht, hetwelk op de strophe en antistrophe (zang en tegenzang) volgt, een eigenaardige maat heeft (meestal een iambischen trimeter en dimeter) en uit een willekeurig aantal versregels kan bestaan. Men heeft er bij veel hymnen van *Pindarus* en in de koren der Grieksche treurspeldichters. Het 5de boek der oden van *Horatius* heeft den titel van „Epoda", doch de dichter zelf noemde ze *iambi*. Men moet echter daaraan de beteekenis geven van „bijgevoegde oden", namelijk zoodanige, die na den dood des dichters aan zijn overige oden zijn toegevoegd.

Eponymos (Grieksch = benaming gevend) was in het oude Griekenland de naam van die jaarlijks wisselende ambtenaren, naar welke bij gebreke aan een algemeen geldende tijdrekening de jaren aangeduid en geteld werden; zoo te Athene naar den eersten archon, in Sparta naar den eersten ephorus, in Thebe naar den oppersten boiotarch.

Epopt heet bij de Illuminaten de zesde Graad, ook wel die der priesters of presbyters genoemd. De naam epopt gold slechts voor den oningewijde, de ware naam was presbyter (Zie verder *Eleusinische mysteriën*).

Epos. Zie *Heldendicht*.

Eppan is een gemeente in Tirol, 410 m. boven den zeespiegel op een hoogvlakte gelegen, aan den spoorweg Bozen-Kaltern en den weg naar den Mendelpas, bestaat uit de plaatsen St. Michael, St. Pauls en Girlan, heeft een Gotische kerk, veel mijnbouw en (1900) 5408 inwoners.

Eppe. Zie *Aethusa* en *Apium*.

Eppur si muove! (Italiaansch = en toch beweegt zij [de aarde] zich) is de uitroep, dien *Galilei* zon hebben toegevoegd aan de hem opgedrongen afzwering van de leer van *Copernicus*. Het eerst vindt men die uitdrukking in den „Dictionnaire historique" van 1789.

Epreuve (Fransch = proef, poging); *épreuve d'artiste* (een door den kunstenaar getrokken proefdruk) is een koperdruk met de geradeerde handteekening van den etser, die na het trekken van een klein aantal afdrukken weggeslepen wordt. Als allereerste afdrukken zijn deze bladen natuurlijk het duurst.

Epsom is een stad in het Engelsche graafschap Surrey, 22 km. ten Z.W. van Londen, was reeds in de 17de eeuw bekend als badplaats (bitterzoutbron), doch thans door de wedrennen (Derby en Oaks, Woensdag, resp. Vrijdag voor Pinksteren), die sedert 1779 op de naburige heide (Epson downs) gehouden worden. Epsom heeft (1901) 10915 inwoners.

Epureanu, *Manolake Kostake*, een Roemeensch minister, werd geboren in 1823, studeerde te Göttingen en begon zijn loopbaan als rechter te Berlad. Sedert 1848 zich met de politiek inlatend, stemde hij in 1847 in den *Diwan ad hoc* voor de vereeniging der beide Donauvorstendommen. In 1866 was hij president van de Nationale Vergadering, die prins *Karel van Hohenzollern* tot koning van Roemenië uitriep. Hij belastte zich met het voorzitterschap van het Kabinet in een hachelijken tijd, 2 Mei 1870. De Kamers werden ontbonden, maar de nieuwe verkiezingen bezorgden aan het nieuwe ministerie slechts een zwakke en onzekere meerderheid. De nationale partij was van meening, dat zij bij het uitbarsten van den Fransch-Duitschen Oorlog haar hersenschim, de stichting van een Groot-Roemenië, verwezenlijkt zou zien en was wrevelig op het bewind, omdat het geen sympathie voor Frankrijk betoonde, maar een volkomen onzijdigheid handhaafde. Zij had plan prins *Karel* te verjagen, de republiek uit te roepen en een voorloopige regeering, bestaande uit generaal *Golesco* en de Bojaren *Ivan Ghika* en *Ivan Bratiano*, te benoemen. *Epureanu*, van de plannen der saamgezworenen onderricht, voorkwam hen en deed de hoofdaanleggers in hechtenis nemen. Zij werden echter door de jury vrijgesproken. De Kamer, den 27sten November geopend, toonde zich vijandig jegens den prins en jegens het ministerie *Epureanu*. Zij richtte tot eerstgenoemde een adres, dat een votum van wantrouwen behelsde. Daarop nam het kabinet den 25sten December zijn ontslag en vier dagen later vormde *Ivan Ghika*, de leider der meerderheid in de Kamer, een nieuw bewind. Den 9den November 1872 werd *Epureanu* minister van Justitie in het kabinet-*Catergiu*, maar nam den 12den April 1873 zijn ontslag. Den 9den Mei 1876 vormde hij met *Jean Bratianu* een liberaal ministerie, waarvan hij president werd, doch nam den 5den Augustus reeds zijn ontslag, de leiding aan de nationaal-liberalen overlatend. Hij bleef tot zijn dood (1884) lid van het Parlement.

Equator. Zie *Aequator*.

Equisetaceeën. Zie *Paardestaartachtigen.*
Equisetineeën. Zie *Equisetaceeën.*
Equisetum. Zie *Paardestaart.*

Equites (letterlijk = *ridders*) was in Rome de naam van een stand, die tusschen de senatoren en de plebejers stond, wat wij zouden noemen de stand der geldaristocratie. *Romulus* koos uit de meest vermogende en aanzienlijkste grondbezitters van de 30 curiën 300 *equites*; dit aantal werd door de volgende koningen en in den tijd der Republiek vertienvoudigd. Zij dienden zonder soldij als ruiters in het leger, doch kregen paard en fourrage. Hun keus hing af van het vermogen. Wie dit verkwistte of zich schuldig maakte aan militair of zedelijk wangedrag, werd bij een *census* (inspectie), die van tijd tot tijd plaats had, uit den stand verwijderd. De oude ruiterstand vormde later de kern van den uit de rijkste burgers van Rome bestaanden ridderstand, die tot genootschappen vereenigd, belastingen en tollen pachtte *(publicani)*, bij openbare bouwwerken gezamenlijk inschreef enz. Sedert den tijd der *Gracchen* werd hun ook het rechtersambt opgedragen. Daarentegen hielden in den loop der tijden hun ruiterdiensten op, toen men in Rome staande legers ging houden en de ruiterij vormde uit meer voor cavalerie geschikte volkeren. (Zie verder *Rome*, *Geschiedenis* en *Gracchus*, *Cajus*).

Er. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *Wilhelm Ferdinand Erichson.*

Eranthemum *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Acanthaceeën.* Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk, een schotel- of verlengd-trechtervormige bloemkroon met een 5-spletigen zoom en een 4-zadige doosvrucht. Het omvat fraai-bloeiende heesters in Oost- en West-Indië. Van de soorten noemen wij *E. bicolor Schrank* van het eiland Luzon, een fraaien heester, 1½ m. hoog met sierlijke bloemkronen, wier lange buizen met platte, witte randlobben zijn voorzien, van welke de onderste breeder dan de andere en met een groote, donkerroode vlek en met dergelijke stippen versierd zijn; *E. nervosum R. Br.* van de kust van Coromandel, dubbel zoo hoog als de voorgaande en schitterende, hemelsblauwe bloemen dragend, en *E. strictum Colebr.*, eveneens met sierlijke blauwe bloemen. Zij vereischen des winters een warmte van 10—15° C. en des zomers een milde besproeiïng.

Eranthis *Salisb.* (*Winteraconiet* of *Winterbloem*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ranunculaceeën.* Het onderscheidt zich door een groen omwindsel, door een op een bloemkroon gelijkenden, 5–8-bladerigen, vroeg afvallenden, gelen kelk, kleine, honig afscheidende bloembladeren, talrijke meeldraden en veel stampers. Tot de soorten behoort *E. hyemalis Salisb.*, in ons land hier en daar verwilderd voorkomend, maar verder als sierplant gekweekt. Deze plant bloeit reeds in Februari.

Erard, *Sébastien*, een Fransch pianofabrikant, werd geboren te Straatsburg den 5den April 1752. Tot aan zijn 16de jaar werkte hij bij vader aan de draaibank, oefende zich tevens in de teekenkunst en begaf zich toen naar Parijs, waar hij in dienst trad bij een klaviermaker. In 1780 vervaardigde hij een „clavecin mécanique" die door zijn doelmatige inrichting groot opzien baarde. Hij wijdde zich verder aan het vervaardigen van piano's, en wel in de eerste plaats voor de hertogin *de Villeroy*, die hem een werkplaats aanwees in haar hôtel. Hij deed er dien tak van nijverheid bloeien, terwijl men te voren in Frankrijk piano's ontbood uit Engeland en Duitschland. Met zijn broeder *Baptiste* stichtte hij te Parijs een groote fabriek, doch de omwenteling deed hem naar Londen gaan, waar hij een dergelijke fabriek oprichtte en piano's en harpen vervaardigde. Aan dit laatste instrument bracht hij reeds in 1796 aanmerkelijke verbeteringen aan, en hij zette die in 1811 voort door de uitvinding der pedaalharp *à double mouvement.* Ook verbeterde hij de vleugelinstrumenten aanmerkelijk, en deze werden in de eerste 20 jaar der vorige eeuw door zijn fabrieken te Parijs en te Londen in grooten getale geleverd. Eindelijk veroorzaakte hij in 1823 door zijn volgens een geheel ander stelsel ingerichte piano's een volslagen omwenteling op dat gebied, en de *vleugels van Erard* zijn na dien tijd en nog altijd wereldberoemd. In 1825 legde hij zich ook toe op het vervaardigen van orgels; o. a. leverde hij een voor de kapel der Tuilerieën, waaraan hij onderscheiden vernuftige verbeteringen had aangebracht, een orgel, dat bij de Juliomwenteling gedeeltelijk vernield werd. Hij overleed op zijn kasteel La Muette bij Passy den 5den Augustus 1831.

Erard, *Pierre*, een neef van den voorgaande, werd geboren te Parijs in 1796, kwam vervolgens aan het hoofd der zaken, handhaafde den roem van zijn oom en overleed den 18den Augustus 1855, evens op bovengenoemd kasteel, nadat hij eenige jaren in krankzinnigheid had doorgebracht. De fabrieken zijn echter voortdurend in bloei gebleven.

Eras, *Wolfgang Hermann*, een Duitsch staathuishoudkundige, werd geboren den 14den April 1843 te Schönfeld bij Groszenhain, studeerde te Leipzig en te Jena in de wis- en natuurkunde en daarna te Berlijn in de rechten en staathuishoudkunde. In 1866 werd hij op aanbeveling van *Schulze-Delitzsch* hoofdredacteur van de „Rheinische Zeitung" te Wiesbaden, daarna secretarisgeneraal van den „Rheinisch-Westfälischer Handels- und Gewerbeverein" en vervolgens secretaris van de Kamer van Koophandel te Bielefeld. In 1871 werd hij benoemd tot secretaris van de Kamer van Koophandel te Breslau en tot syndicus der beurscommissie. Sedert 1886 was hij dat ook van de „Schlesische Textil-Berufsgenossenschaft". Hij overleed den 19den December 1892. Vroeger vurig vrijhandelaar, nam hij na 1876 in deze kwestie een weifelend standpunt in. Van 1868—1869 gaf hij het „Jahrbuch für Volkswirtschaft" uit. Van zijn geschriften noemen wij: „Was steht in der preuszischen Schulregulation?" (1868), „Der Zwangstaat und die deutschen Socialisten" (1868), „Vier Zeitfragen aus dem Gebiete der Volkswirtschaft und Gesetzgebung" (1870), „Handelspolitische Aufgaben nach dem Krieg" (1871), „Der Procesz Bebel-Liebknecht und die officielle Volkswirtschaft" (1875), „Aus der Praxis, volkswirtschaftliche Studien und Skizzen" (1872), „Das Reichs-Bahn-Projekt, seine Entstehung und seine Gefahren" (1876), „Der

Währungsstreit" (1883), „Die Oderregulierung" (1884), „Einrichtungen für die Binnenschifffahrt an deutschen und holländischen Handelsplätzen" (1885), „Das Branntweinmonopol" (1886) en „Unser Handel mit den Balkanländern" (1891).

Erasistratus, een Grieksch geneesheer, leefde omstreeks het jaar 300 v. Chr. Hij was geboortig van het eiland Keos, een leerling van *Chrysippus* en *Theophrastus*, verkeerde eenigen tijd aan het Hof van *Seleucus Nicator*, wiens zoon *Antiochus* hij van een zielsziekte genas, vestigde zich vervolgens te Alexandrië, en begaf zich eindelijk naar Samos, waar hij in hoogen ouderdom overleed. Men verhaalt, dat hij misdadigers levend geopend heeft, om zijn kennis van het menschelijk lichaam te volmaken. Hij is de stichter van een afzonderlijke geneeskundige school. Hij onderstelde in het lichaam twee strijdige beginselen, den levensgeest en het bloed, zocht de oorzaak der ziekten in overvloed van voedende stof, dien hij door een gestreng diëet poogde te bestrijden, en deed vooral met betrekking tot de hersenen en het zenuwstelsel belangrijke ontdekkingen. Van zijn talrijke geschriften kennen wij niets anders dan eenige titels en fragmenten.

Erasmus, *Desiderius* (zie de r laat), een Nederlandsch geleerde, werd geboren te Rotterdam den 28sten October 1467 of 1469. Zijn ouders, *Gerrit Elias de Praet* van Gouda en *Elizabeth*, de dochter van een geneesheer te Zevenbergen, waren niet in de gelegenheid geweest een wettig huwelijk aan te gaan, en toen zijn vader naar Rome was gevlucht, om aldaar in zijn onderhoud te voorzien, aanschouwde *Desiderius* te Rotterdam het levenslicht. De valsche tijding, dat *Elizabeth* overleden was, deed *Gerrit Elias* besluiten geestelijke te worden, en toen hij later in het vaderland terugkeerde, bleef hij aan zijn gelofte getrouw. Niettemin bleef hij voor zijn zoon *Gerrit Gerritszoon*, die zijn naam naar de gewoonte der toenmalige geleerden later in dien van *Desiderius Erasmus* herschiep, behoorlijk zorgen. Reeds op zijn 5de jaar werd het kind te Gouda naar school gezonden, daarna als koorzanger te Utrecht geplaatst en in 1478 door zijn moeder naar de Fraterschool te Deventer gebracht. Hier werd het onderwijs van voortreffelijke leermeesters aan geen onwaardige besteed, en toen *Rudolf Agricola* eens onderzoek deed naar de vorderingen der leerlingen, legde hij de hand op het hoofd van *Erasmus* met de woorden „Vaar zoo voort, mijn zoon, dan zult gij eenmaal een groot man worden".

Met ijver legde *Erasmus* zich toe op de Grieksche en Latijnsche taal- en letterkunde, oefende zich in de redeneer- en natuurkunde en metaphysica en werd daarbij geholpen door zijn voortreffelijk geheugen. Op 13-jarigen leeftijd verloor hij zijn moeder en kort daarna ook zijn vader, waarna hebzuchtige voogden hem in een klooster wilden doen, om zich meester te maken van zijn klein vermogen. In weerwil van zijn verzet, moest hij eerst 2 jaar doorbrengen in een geestelijk gesticht te 's Hertogenbosch, daarna in een klooster bij Delft en eindelijk in een ander te Stein bij Gouda. Hier deed hij op 19-jarigen leeftijd de geloften.

Toen *Hendrik van Bergen*, bisschop van Kamerijk, zich naar Rome wilde begeven, om er zoo mogelijk den kardinaalshoed te halen, nam hij *Erasmus* mede als secretaris. Deze verliet daartoe in 1491 het klooster, waar hij reeds 5 jaar had doorgebracht. Hij had er zijn letterkundige oefeningen met ijver voortgezet, zooals blijkt uit eenige Latijnsche gedichten, aldaar vervaardigd en later te Parijs uitgegeven, en was er tevens bekend geworden met al de toenmalige verkeerdheden van het kloosterleven, die hij later op een geestige wijze wist te schilderen.

De bisschop van Kamerijk zag zijn hoop en zijn reisplan verijdeld, en *Erasmus* vestigde zich te Parijs, vanwaar hij zijn beschermer van tijd tot tijd bezocht. In Frankrijk's hoofdstad hield hij zich bezig met de verdere beoefening van het Grieksch en met het geven van onderwijs. Een zijner leerlingen, de graaf *van Mountjoy*, nam hem mede naar Engeland, waar hij in aanraking kwam met de voornaamste geleerden o. a. *Thomas Morus*, die hem met den lateren koning *Hendrik VIII* in kennis bracht; hij keerde vervolgens terug naar Parijs, deed een reis naar ons land, leerde in Leuven den lateren paus *Adrianus* kennen en hield aldaar voorlezingen. In 1505 ging hij voor de tweede maal naar Engeland, waar vermogende vrienden hem in staat stelden zich naar Italië te begeven. In Bologna werd hij doctor in de godgeleerdheid en ontving van paus *Julius II* ontheffing van de kloostergeloften en vergunning om de monnikspij met het gewaad van een wereldlijk priester te verwisselen. Van Bologna ging hij naar Venetië, waar hij den tweeden druk zijner „Adagia" (een verzameling spreekwoorden) uitgaf, en in 1509 op uitnoodiging van *Hendrik VIII* naar Engeland. Te paard maakte maakte hij daar de eerste aanteekeningen voor zijn beroemde „Stultitiae laus" *(Encomium moriae)*, die de gebreken der geestelijkheid in het licht stelde en ontelbare malen herdrukt werd. Hij hield verder te Cambridge voorlezingen over de Grieksche taal en keerde na een 5-jarig verblijf in Engeland naar zijn vaderland terug, waar hij met onderscheiding bejegend werd. De aartshertog, later keizer *Karel V*, ten wiens behoeve hij zijn „Institutio principis Christiani" had opgesteld, drong er bij den paus vruchteloos op aan, *Erasmus* tot bisschop te benoemen, en koos hem vervolgens tot lid van zijn Raad met een jaargeld van 200 gulden en het verlof, zich geheel aan de studie te wijden.

Nu was zijn roem gevestigd, en onderscheiden vorsten trachtten den geleerde aan zich te verbinden. *Erasmus* echter stelde hoogen prijs op zijn vrijheid en vestigde zich eerst te Leuven, later te Bazel in Zwitserland, om er toezicht te houden op de uitgave zijner werken bij *Frobenius*. Daar verscheen in 1516 zijn verklaring en vertaling van het Nieuwe Testament, en het volgende jaar zijn „Omschrijving" (*Paraphrasis)* dier boeken. Hij was vervolgens gedurig op reis: nu eens vertoefde hij in Brabant, waar de Leuvensche hoogeschool hem de doctorale waardigheid opdroeg, dan weder in Engeland of in Frankrijk, doch keerde in 1521 naar Bazel terug, om er veiligheid te zoeken tegen den haat van veel monniken en godgeleerden. In 1523 begaf hij zich op reis naar Rome, om er zijn vriend paus *Adrianus* te bezoeken, maar toen hij Constanz bereikt

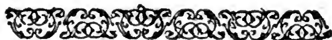
Desiderius Erasmus (Kopergravure naar en door Albert Dürer).

had, werd hij door zijn geschokte gezondheid genoodzaakt, zich weder naar Bazel te begeven. Aanbiedingen, om zich elders te vestigen, wees hij van de hand. Toen in 1529 de Hervorming aanbrak, kwam hij in groote ongelegenheid. De monniken, die hij bij voortduring hekelde, verklaarden, dat hij het ei gelegd had, hetwelk door *Luther* uitgebroed was. Hoewel nu *Erasmus* met laatstgenoemde den aflaat bestreed en hulde bracht aan de zuiverheid van *Luther's* bedoelingen, trad hij intusschen wegens verschil van inzichten als diens tegenstander op. Er volgde geen verzoening, de kloof werd integendeel steeds grooter en de groote geleerde ging verloren voor de Hervorming, die hij zelf had voorbereid. Toen deze zich ook te Bazel uitbreidde, ging hij naar Freiburg. In 1535 vatte hij, op uitnoodiging van *Karel V* en van de Landvoogdes, het voornemen op naar zijn vaderland te vertrekken. Toen hij echter vooraf Bazel bezocht, om er voor de uitgave zijner werken te zorgen, nam zijn ziekelijke toestand meer en meer toe. Reeds jaren was hij door graveelsteen en jicht geteisterd, en hij bezweek daaraan den 12den Juli 1536.

Erasmus was voorzeker een van de geleerdste mannen, die ooit géleefd hebben. Bekend met de gebreken, die in de R. K. Kerk heerschten, bestreed hij die met onvermoeiden ijver, en hij trachtte tevens door woord en geschrift de leer der Kerk te hervormen. Toen echter de hervormers der Kerk, wier pogingen hij zelf had voorbereid, als de hervormers der hiërarchie optraden en zich eindelijk afscheurden van de Kerk, scheidde *Erasmus* zich van hen af, omdat hij een vreedzame en geleidelijke hervorming van de Kerk in de Kerk verlangde. Hij wilde een herschepper der gevoelens zijn.

Zijn talrijke geschriften zijn kort na zijn dood gezamenlijk uitgegeven te Bazel door *Beatus Rhenanus* in 1540 en 1541. Zij beslaan 9 deelen in folio. Deze uitgave is zeer zeldzaam en werd in 1540 door een tweede en in 1703 te Leiden door een derde van *Clericus* (*Leclerc*) te Leiden in 10 deelen gevolgd, welke als de beste geldt. Daarenboven bezorgde *Erasmus* uitgaven van de geschriften van onderscheiden Latijnsche en Grieksche schrijvers, zooals *Suetonius*, *Cicero*, *Plinius*, *Aristoteles*, *Terentius*, *Demosthenes*, *Ptolemaeus*, *Aelius Spartianus* en *Dionysius Cato*. Ook was hij een beoefenaar der schilderkunst, doch van zijn stukken is geen enkel bewaard gebleven.

Het stoffelijk overschot van *Erasmus* werd, hoewel hij zonder de genademiddelen der R. K. Kerk gestorven was, met ongemeenen luister te Bazel ter aarde besteld, en men plaatste er een gedenkteeken op zijn graf. Twee gedenkpenningen, te zijner eer geslagen, vindt men bij *van Mieris* afgebeeld. Te Rotterdam werd de nagedachtenis van den beroemden man gehuldigd door een gedenkteeken, eerst van hout (1549), toen van steen (1557) en daarna van koper (1632). Dit laatste is hersteld en met een nieuw ijzeren hek omringd. Engelsche, Fransche en Duitsche schrijvers hebben biografieën geleverd van dezen geleerde, doch de talrijke bronnen voor een degelijke en uitvoerige levensgeschiedenis van onzen beroemden landgenoot wachten nog altijd op een Nederlandschen bewerker. Hier vermelden wij slechts *Kan*, „Erasmiana" (Rotterdam, 1881 en 1892). Behalve zijn reeds genoemde werken vermelden we nog „Ciceronianus" waarin hij de alleenheerschappij van den Ciceroniaanschen stijl hekelde, „De recta latini graecique sermonis pronuntiatione dialogus" (1528), „Enchiridium militis christiani", „Diatribe de libero arbitrio" en de zeer beroemde „Familiaria colloqnia".

GOEDE MANIERLIIC-
ke seden. Hoe die Jonghers gaen/
staen / eten / drincken / spreken/
swijghen/ ter tafelen dienen/ ende
die spijse ontghinnen sullen / met
meer schoone onderwijsinghen/ Wt
D. Erasmus van Rotterdam
En meer ander gheletterde Boecken/
door Vraghe en Antwoor-
de ghestelt.

Gheprint Tantwerpen by Jan
van Waesberghe op onse Vrou-
wen Kerckhof op die Lijnwaet.
met inden schilt van Vlaen-
deren. 1559.

By consent vanden Houe.

Titel van de oudste Nederlandsche vertaling van *Erasmus*' „De civilitate morum pnerilium" (Antwerpen, 1559).

Erasmus, *James*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Utrecht in den aanvang der 17de eeuw, studeerde aldaar onder de leiding van *Antonius Aemilius*, was in 1634 rector te Tiel, in 1641 te Harderwijk en kort daarna hoogleeraar in de Grieksche taal en letterkunde aan de hooge school aldaar. Hij aanvaardde die betrekking met een: „Oratio de dignitate artis dialecticae" en vertrok 4 jaar later als prorector naar Alkmaar, waar hij in 1658 overleed. Zijn nagelaten werken zijn uitgegeven onder den titel „Opera posthuma: eruditi ac jncundi argumenti in usum scholarum" (1663). Zij zijn later herdrukt. Hij heeft ook een: „Fasciculus poematum" uitgegeven.

Erato, een der 9 Muzen (zie aldaar en *Asteroïden*).

Eratosthenes, een geleerde uit de dagen der Alexandrijnsche school en wegens zijn uitgebreide kennis „de Philoloog" genaamd, werd geboren in 275 v. Chr. te Cyrene in Afrika. *Ptolemaeus Euergetes* riep hem naar Alexandrië en belastte hem met het opzicht op de groote bibliotheek. In hoogen ouderdom werd hij blind en in 194 bracht hij zich uit ergernis daarover door onthouding van spijs om het leven. Hij heeft te Alexandrië de helling der ecliptica bepaald op 23° 57' 15" en een sterrenlijst vervaardigd van 675 vaste sterren, die echter niet tot ons gekomen is. Den grootsten roem verwierf hij door het meten van den omvang der aarde, en op het gebied der wiskunde maakte hij zich verdienstelijk door zijn werken over de verdubbeling der wortels en over de primgetallen. Van de meeste zijner geschriften zijn enkel fragmenten overgebleven, die door *Bernhardy* onder den titel „Eratosthenica" (1822) uitgegeven zijn.

Erb, *Wilhelm Heinrich*, een Duitsch geneeskundige, die zich vooral op de studie der zenuwziekten heeft toegelegd, werd geboren te Winnweiler in de Beiersche Palts den 30sten November 1840, studeerde te Heidelberg, Erlangen en München en werd assistent bij de kliniek te Heidelberg. In 1865 werd hij er privaatdocent, in 1869 buitengewoon hoogleeraar, in 1880 gewoon hoogleeraar te Leipzig en begaf zich in 1883 in die betrekking wederom naar Heidelberg. Hij schreef o. a.: „Handbuch der Krankheiten der peripheren cerebrospinalen Nerven" (2de druk, 1876), „Handbuch der Krankheiten des Rückenmarks und des verlängerten Marks" (2de druk, 1878), „Handbuch der Elektrotherapie (2de druk, 1886), „Ueber die neuere Entwicklung der Nervenpathologie" (1880), „Die Thomsonsche Krankheit" (1886) en „Dystrophia muscularis progressiva" (1891). Met anderen geeft hij uit „Sammlung klinischer Vorträge" en „Deutsche Zeitschrift für Nervenheilkunde".

Erbach, de hoofdstad van het gelijknamig arrondissement, ligt aan de Mümling, aan de spoorlijn Frankfurt—Eberbach en telt (1900) 2787 inwoners. In de nabijheid ligt het kasteel Erbach, het stamslot van het thans nog levend grafelijk geslacht *Erbach* (zie aldaar). In genoemd slot vindt men een prachtige ridderzaal en een hoogst merkwaardig museum met veel oudheden.

Erbach, een Frankisch adellijk geslacht, beweert af te stammen van *Emma*, de dochter, en *Eginhard*, den geheimschrijver van *Karel den Groote*, doch wordt eerst in het midden van de 12de eeuw genoemd. Het verkreeg in 1532 de rijksgrafelijke waardigheid en is sedert 1717 gesplitst in 3 lijnen, namelijk *Erbach-Fürstenau*, *Erbach-Erbach* en *Erbach-Schönberg*. Het graafschap, dat onder de 3 lijnen verdeeld was en in 1806 zijn zelfstandigheid verloor, had een oppervlakte van 523 v. km.

Erben, *Karl Jaromir*, een Czechisch dichter en schrijver, werd geboren den 7den November 1811 te Miletin in Bohemen, studeerde te Praag in de rechten en wijsbegeerte en zag in 1837 zijn blijspel „Sládci" (De brouwers) met bijval begroet. Hoewel bij de rechtbank geplaatst, stond hij *Palacky* ter zijde bij het rangschikken van het archief der vertegenwoordiging, onderzocht de archieven des lands en werd in 1846 assistent in het Boheemsch Museum. In 1848 was hij lid der commissie uit het volk, woonde de beraadslagingen bij der afgevaardigden te Agram, redigeerde tot 1849 de „Prager Courant" en werd in 1850 tot secretaris en archivaris van het Boheemsch Museum en een jaar daarna tot stadsarchivaris van Praag benoemd, waar hij den 21sten November 1871 overleed. Hij schreef een Boheemsch-Duitsch woordenboek en bepaalde zich vervolgens bij de oud-Boheemsche geschiedenis, letterkunde en mythologie en verzamelde volksliederen en sprookjes. Van deze heeft hij onderscheiden bundels in het licht gezonden. Ook leverde hij uitgaven van oud-Boheemsche geschiedwerken. Eindelijk vermelden wij van hem: „Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae" (1855), een Boheemsche encyclopaedie, „Die Primatoren der Altstadt Prag"(1858) en „Geschichte der Prager bürgerlichen Scharfschützen" (1860).

Erben, *Joseph*, een Boheemsch aardrijkskundige en statisticus, werd geboren te Adler-Kosteletz den 29sten April 1830, studeerde te Praag, wijdde zich vooral aan bovenvermelde wetenschappen, vestigde zich in 1862 als privaatdocent aan het polytechnisch instituut te Praag en bleef bij de splitsing daarvan in 1869 bij de technische helft. Reeds in 1865 was hij benoemd tot custos der verzameling van kaarten in het Boheemsch Museum en in 1870 aanvaardde hij de betrekking van directeur van het bureau voor statistiek te Praag. Hij heeft in het Czechisch een geografie en statistiek van Karinthië en de Krain geschreven, en in deze en Duitsche taal statistieken over Praag. Op cartographisch gebied zijn te vermelden een taalkaart van Europa en bijzondere kaarten van Bohemen, Moravië en Silezië.

Erbium is een in 1843 door *Mosander* in erbiumoxyde (Er_2O_3) ontdekte enkelvoudige stof, tot de metalen behoorende. Men vindt het in het gadoliniet, dat in hoofdzaak bestaat uit de silicaten van yttrium, erbium, beryllium, ijzer, didymium enz. Het element heeft tot teeken *Er*. Op grond van de isomorfie tusschen erbium, yttrium en didymium neemt men tegenwoordig erbium, evenals didymium en yttrium, als een driewaardig metaal met het atoomgewicht 166 aan. Het erbiumoxyde vertoont zich als een rood poeder, hetwelk, met zuren in aanraking gebracht, zouten levert, die zich door een zoeten smaak en een rozenroode kleur onderscheiden. Het erbiumoxyde heeft tot nu toe alleen voor de wetenschap eenige waarde.

Ercilla y Zuniga, don *Alonso de*, een Spaansch dichter, werd geboren te Madrid den 7den Augustus 1533, erfde, na den vroegtijdigen dood van zijn vader *Fortunio Garcia*, van zijn moeder, die aan het Hof van *Isabella*, de gemalin van keizer *Karel V*, verkeerde, den naam van *Zuniga*, werd page bij den infant *Philips* en bezocht met dezen de Nederlanden, een gedeelte van Duitschland, Italië en Engeland. Hij nam deel aan een veldtocht in Chili, en de moed, waarmede de Araucanen streden, vervulde hem met zoo groote geestdrift, dat hij besloot dien oorlog tot het onderwerp te kiezen van een heldendicht. Aanstonds maakte hij een begin en somtijds moest

hij zich bij gebrek aan papier met stukjes leder behelpen. Het vermoeden, dat hij oproer had helpen stichten, bracht hem voor de rechtbank, en hij bevond zich reeds op het schavot, toen zijn onschuld aan den dag kwam. Diep gekrenkt keerde hij nu naar Spanje terug en deed een reis door Frankrijk, Italië, Duitschland, Bohemen en Hongarije. In 1570 trad hij te Madrid in het huwelijk, werd tot ridder van Sant-Jago benoemd en kwam daarna in dienst als kamerheer bij keizer *Rudolf II*. Toen hij in 1580 naar Spanje's hoofdstad terugkeerde, deed hij vergeefsche pogingen zich een behoorlijk bestaan te verschaffen, zoodat hij er in 1595 in de grootste armoede overleed. Zijn historisch-episch gedicht: „La Arancana" behelst hoofdzakelijk een getrouwe schets der gebeurtenissen en onderscheidt zich door echtepische frischheid, vooral de eerste afdeeling, die in 1569 te Madrid verscheen. De tweede volgde in 1578 en de derde in 1590. Een der beste uitgaven is die van 1822 (Madrid) in 2 deelen.

Erckmann-Chatrian is de naam, waaronder de Fransche romanschrijvers *Emile Erckmann* en *Alexandre Chatrian* hun gezamenlijk geschreven romans deden verschijnen. Eerstgenoemde werd geboren te Pfalzburg den 20sten Mei 1822, vertrok naar Parijs, om in de rechten te studeeren, maar hield er zich nagenoeg uitsluitend met de letteren bezig, zoodat hij eerst na verloop van 15 jaar zijn derde examen deed. De tweede, geboren den 18den December 1826 in het gehucht Soldatenthal der gemeente Abreschwiller bij Pfalzburg, werd bij de glasfabriek van zijn vader geplaatst, begaf zich naar de Belgische glasfabrieken, doch keerde weldra in de ouderlijke woning terug, om zich onverdeeld aan de letterkunde te wijden. Hij vond een betrekking aan het College te Pfalzburg en sloot daarna vriendschap met *Erckmann*. Sedert dien tijd werkten zij gemeenschappelijk, doch hun eerste voortbrengselen maakten weinig opgang. Voor het feuilleton van het in 1848 gestichte dagblad „Le Démocrate du Rhin" leverden zij: „Le sacrifice d'Abraham", „Le Bourguemaître en bouteille", „L'oeil invisible", „La tresse noire" enz. Wegens eenheid in opvatting en stijl dacht aanvankelijk niemand, dat zich onder dien dubbelen naam werkelijk twee schrijvers verscholen. Tevens werkten zij voor het tooneel. Een drama „Le chasseur des ruines" werd onder voorbehoud van eenige veranderingen, waartoe de auteurs echter niet konden besluiten, door het Théâtre Ambigu-comique te Parijs aangenomen, en een ander, „L'Alsace en 1813" te Straatsburg opgevoerd, doch weldra door den prefect verboden. De beide schrijvers trachtten van den beginne af fantastische romans te leveren in den trant van *Hoffmann* of hun tijd met levende kleuren voor te stellen. Zij schreven veel novellen, die echter te zeer op Duitsche leest geschoeid waren om te Parijs bijval te vinden. Dit maakte hen zoo moedeloos, dat *Erckmann* weder naar de rechtsgeleerdheid begon om te zien, terwijl zijn vriend *Chatrian* een betrekking bij de spoorwegen aannam. Hun eerste groote roman „L'illustre docteur Mathéus", in den trant van *Hoffmann* geschreven en in 1859 in het licht verschenen, maakte echter opgang, en van dien tijd af klom hun roem van dag tot dag. *Chatrian* overleed den 15den September 1890 te Villemomble in vijandschap met *Erckmann*, die den 14den Maart 1899 te Lunéville overleed, waar in 1902 een standbeeld voor hem is opgericht. Tot hun belangrijkste romans behooren: „Contes fantastiques" (1860), „Contes de la montagne" (1860), „Maître Daniel Rock" (1861), „Contes des bords du Rhin" (1862), „L'invasion ou le fou Yégof" (1862), „Le joueur de clarinette", „La taverne du jambon de Mayence", „Les amoureux de Cathérine", „Madame Thérèse ou les volontaires de 92" (1863), „L'ami Fritz" (1864), „L'histoire d'un conscrit de 1813" (1864), „Waterloo, suite du conscrit de 1813" (1865), „Histoire d'un homme du peuple" (1865), „La maison forestière" (1866), „La guerre" (1866), „Le blocus, épisode de la fin de l'empire" (1867), „Histoire d'un paysan" (4 dln., 1868—1870), hun hoofdwerk, bevattende een schildering der Omwenteling, verdeeld in de afdeelingen: „Les Etats généraux", „La Patrie en danger", „L'An I de la République" en „Le citoyen Bonaparte", door *Lodeesen* in het Nederlandsch vertaald, „Histoire d'un sous-maître" (1871), „Les papiers de madame Jeannette" (1871), „Les orateurs de mon village" (1871), „Le bon vieux temps" (1871), „La sentinelle perdue" (1871), „L'histoire d'un plébiscite" (1872), „Les deux frères" (1873), „Le brigadier Frédéric, histoire d'un Français, chassé par les Allemands" (1874), „Maître Gaspard Fix" (1876), „Contes vosgiens" (1877) en „Le banni" (1882). Hun tooneelspel „Le juif polonais" werd in 1869 met goed succes in het Théâtre-Cluny ten tooneele gebracht evenals in 1877 „L'ami Fritz" en 1882 „Les Rantzan", die door *Mascagni* als operateksten gebruikt zijn.

Erdan is de schuilnaam van den Franschen journalist *Alexandre André Jacob*. Hij werd geboren in 1826 te Angles (departement Vienne), als de onechte zoon van een prelaat, bezocht het seminarium van St. Sulpice te Parijs en trad op als een heftig tegenstander van de clericalen. Zelfs heeft men hem beschouwd als den schrijver van den beruchten roman „Le Maudit" (1865). Wegens zijn werk „La France mystique ou tableau des excentricités religieuses de ce temps" (3de druk, 1860) werd hij tot gevangenisstraf veroordeeld, zoodat hij de wijk nam naar Zwitserland, waar hij te Chaux-de-Fonds het dagblad „Le National Suisse" uitgaf, dat evenwel slechts twee jaar bestond. Daarop vertrok hij naar Italië en woonde eerst te Florence en vervolgens te Rome, waar hij werkzaam was als correspondent van verschillende Fransche dagbladen, en overleed te Frascati den 24sten September 1878. Te vermelden zijn nog „Petites lettres d'un républicain rose" (1848).

Erdély, *Alexander*, een Hongaarsch staatsman, werd den 1sten Augustus 1839 te Kisjenö in het comitaat Bihar geboren, studeerde te Boedapest en was van 1863—1865 advocaat. Daarop trad hij in dienst dier stad en was na 4 jaar oppernotaris. In 1870 trad hij in de rechterlijke loopbaan, waarin hij opklom tot president van den Senaat van de koninklijke Tafel te Boedapest; na de reorganisatie dier Tafels ging hij als zoodanig naar Raab. In Augustus 1892 werd hij staatssecretaris in het ministerie van Justitie en in 1895 nam hij zelf die portefeuille in het

kabinet-*Bánffy*, met wien hij in 1899 aftrad.

Erdélyi, *Johan*, een Hongaarsch schrijver werd geboren in 1814 te Kapos in het comitaat Ung, studeerde te Sarospatak en trad te Boedapest in dienst als huisonderwijzer. Zijn gedichten en verdere geschriften bezorgden hem reeds in 1839 het lidmaatschap van de Academie. In 1841 deed hij met zijn kweekeling een reis door het westen en zuiden van Europa, gaf na zijn terugkeer een bundel gedichten (1844) uit, leverde in opdracht van het Kisfaludy-genootschap, waarvan hij secretaris was, een verzameling Hongaarsche volksliederen en sagen (3 dln. 1846—1848), redigeerde het tijdschrift van laatstgenoemd genootschap, gaf Hongaarsche volkssprookjes (1855) in het licht, werkte aan een algemeene geschiedenis der letterkunde (1869) en aan een geschiedenis der wijsbegeerte in Hongarije. *Erdelyi*, die in 1849 Boedapest verlaten moest, werd hoogleeraar in de wijsbegeerte te Sarospatak en overleed aldaar den 23sten Januari 1868.

Erdl, *Michaël Pius*, een Duitsch anatoom en physioloog, geboren den 5den Mei 1815 te München, studeerde aldaar en vergezelde in 1836 en 1837 *Schubert* op een reis naar het Oosten, waar hij door een nadere bepaling van de spiegelhoogte der Roode Zee zich verdienstelijk maakte. In 1840 vestigde hij zich te München als privaatdocent, werd er het volgende jaar buitengewoon, en in 1844 gewoon hoogleeraar en overleed den 25sten Februari 1848. In de „Denkschriften" der Academie te München schreef hij opstellen over den inwendigen bouw van het haar en over dien der tanden bij de gewervelde dieren, en in *Müller's* „Archiv für Physiologie" leverde hij „Ueber den Kreislauf der Infusorien" en „Ueber die Organisation der Fangarme der Polypen". Zijn belangrijkst geschrift is „Die Entwickelung des Menschen und des Hühnchens im Ei" (2 dln., 1845—1846). Eindelijk vermelden wij nog van hem: „Tafeln zur vergleichenden Anatomie des Schädels" (1841), een nieuwe bewerking van *Oesterreicher's* „Anatomischer Atlas" (1843—1845) „Leitfaden zur Kenntnisz des Baues des menschlichen Leibes" (1843—1845).

Erdmann, *Otto Liné*, een Duitsch scheikundige, werd geboren den 11den April 1804 te Dresden, studeerde er in de geneeskunde, vooral zich toeleggende op de botanie, en ging vervolgens naar Leipzig, waar hij zich bij de scheikunde bepaalde, de doctorale waardigheid verkreeg en zich in 1825 als privaatdocent vestigde. Toen in 1826 het nikkel ter vervaardiging van nieuw-zilver in gebruik kwam, was hij als scheikundige in den Harz in een zoodanige fabriek werkzaam, doch keerde, na eenigen tijd te hebben gereisd, naar Leipzig terug, waar hij de uitkomsten zijner onderzoekingen mededeelde in het geschrift „Ueber das Nickel" (1827). Terstond daarna werd hij buitengewoon en in 1830 gewoon hoogleeraar aldaar en werd tevens belast met de stichting van een laboratorium, dat in 1842 voltooid en algemeen door deskundigen geroemd werd. Hij overleed aldaar den 9den October 1869. Van zijn onderzoekingen zijn die over indigo en andere kleurstoffen, over atoomgewichten van eenvoudige lichamen en over lichtgas te vermelden. Hij heeft vele belangrijke verhandelingen in tijdschriften geleverd en schreef „Lehrburch der Chemie" (4de druk, 1851) en „Grundrisz der Waarenkunde" (12de druk, 1895) en „Ueber das Studium der Chemie" (1861). Bekend is zijn door *Kolbe* en door *Kolbe* en *Meyer* voortgezet „Journal für praktische Chemie" en zijn „Journal für technische und ökonomische Chemie".

Erdmann, *Johann Eduard*, een Duitsch wijsgeer, werd geboren den 13den Juni 1805 te Wolmar in Lijfland, studeerde te Dorpat in de godgeleerdheid, zette in 1826 die studie voort te Berlijn, keerde in 1828 naar Lijfland terug en werd er in het volgende jaar in zijn geboorteplaats pastoor-diaconus en kort daarna opperprediker. In 1832 legde hij zijn betrekking neder, bezocht te Berlijn de lessen der voornaamste hoogleeraren en vestigde er zich in 1834 als privaatdocent bij de faculteit der wijsbegeerte. In 1836 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Halle, in 1839 tot gewoon hoogleeraar. Hij overleed aldaar den 12den Juni 1892. Van zijn werken, die hem een eervolle plaats in de geschiedenis der school van *Hegel* doen innemen, is het voornaamste: „Versuch einer wissenschaftlichen Darstellung der Geschichte der neuern Philosophie" (3 dln., 1834—1853), welk werk, later beknopt en tot later tijd bijgewerkt, onder den titel „Grundrisz der Geschichte der Philosophie" (2 dln., 4de druk, 1895—1896) verscheen. Verder noemen wij „Ueber Glauben und Wissen" (1837), „Natur oder Schöpfung" (1840), „Leib und Seele" (2de druk, 1849), „Grundrisz der Psychologie" (5de druk, 1873), „Grundrisz der Logik und Metaphysik" (5de druk, 1901), „Vorlesungen über den Staat" (1851), „Vorlesungen über academisches Leben und Studium" (1858), „Psychologische Briefe" (7de druk, 1896), „Ernste Spiele" (4de druk, 1890) en een biographie van *Hegel* in de „Allgemeine Deutsche Biographie" (1880).

Erdmann, *David*, een Duitsch godgeleerde, werd geboren den 28sten Juli 1821 te Güstebiese in de Neumark (provincie Brandenburg), bezocht het gymnasium te Koningsbergen, studeerde in 1843—1846 onder de leiding van *Neander*, *Twesten* en *Hengstenberg* te Berlijn en werd in 1850 hulpprediker aan den Dom en in 1851 garnizoensprediker te Berlijn. Nadat hij sedert 1853 ook als privaatdocent aan de academie was werkzaam geweest, werd hij in 1856 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de kerkgeschiedenis en in de theologie van het Nieuwe Testament te Koningsbergen, terwijl hij er tevens het leeraarsambt aan een der kerken bekleedde. In 1864 werd hij als superintendent van Silezië naar Breslau beroepen en in 1865 tevens benoemd tot hoogleeraar aan de universiteit aldaar. In 1879 werd hij lid van den algemeenen Synodalen Raad, in 1889 werkelijk Oberkonsistorialrat. Hij overleed in Maart 1905 te Blasewitz bij Dresden. Hij schreef: „Lieben und Leiden der ersten Christen" (1854), „Primae Joannis epistolae argumentum, nexus et consilium" (1855), „Die Reformation und ihre Märtyrer in Italien" (1855), „Der Brief des Jacobus, erklärt" (1881), „Luther und die Hohenzollern" (1883) en „Luther und seine Beziehungen zu Schlesien insbezondere zu Breslau" (1887).

Erdmann, *Benno*, een Duitsch wijsgeer, ge-

boren den 30sten Mei 1851 te Gukrau bij Glogau, studeerde, na eenigen tijd boekhandelaar geweest te zijn, te Berlijn en Heidelberg in de wijsbegeerte, wiskunde en natuurwetenschappen. In 1873 werd hij doctor, vestigde zich in 1876 te Berlijn, werd in 1877 buitengewoon en een jaar later gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Kiel, in 1884 te Breslau, in 1890 te Halle, in 1898 te Bonn. Hij schreef: „Martin Knutzen und seine Zeit" (Leipzig, 1876), „Die Axiome der Geometrie" (1877), „Kants Kritizisme" (1877), „Logik" (Halle, 1892), „Die Psychologie des Kindes und die Schule" (Bonn, 1901) en met *R. Dodge:* „Psychologische Untersuchungen über das Lesen auf experimenteller Grundlage" (Halle, 1898). Hij heeft verder veel over *Kant* geschreven. Ook gaf hij uit: „Abhandlungen zur Philosophie und ihrer Geschichte" (Halle, 1893) en heeft uitgegeven de 4de druk van *J. E. Erdmann's* „Grundriss der Geschichte der Philosophie".

Erdmannsdorfer, *Bernhard*, een Duitsch geschiedschrijver, werd geboren te Altenburg den 24sten Januari 1833, studeerde te Jena en te Berlijn, vertoefde eenigen tijd te Venetië, om bouwstoffen te verzamelen uit de bibliotheek van San Marco, vestigde zich in 1858 als privaatdocent te Jena, vertrok nogmaals naar Italië en begaf zich vervolgens naar Berlijn en werd er leeraar aan de militaire academie. In 1869 werd hij aldaar benoemd tot buitengewoon hoogleeraar, in 1871 tot gewoon hoogleeraar te Greifswald, in 1873 te Breslau en een half jaar later te Heidelberg, waar hij den 1sten Maart 1901 overleed. Hij schreef: „De Commercio quod inter Venetos et Germaniae civitates aevo medio intercessit" (1858), „Herzog Karl Emanuel I von Savoyen und die deutsche Kaiserswahl von 1619" (1862), „Graf Georg Friedrich von Waldeck; ein preuszischer Staatsmann im 17 Jahrhundert" (1869), „Das Zeitalter der Novelle in Hellas" (1870), „Deutsche Geschichte vom Westfälischen Frieden bis zum Regierungsantritt Friedrichs des Groszen 1648—1740" (1890—1893) en „Mirabeau" (1900). Verder gaf hij uit „Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg" (dl. 1, 4, 6, 7, 8, 1864—1883) en „Politische Korrespondenz Karl Friedrichs von Baden" (dl. 1—5, 1888—1900).

Erebus, een wezen der fabelleer, was volgens deze een zoon van den *Chaos* en verwekte met zijn zuster, de Nacht, den Aether en den Dag. Bij *Homerus* is de Erebus een donkere plaats tusschen de oppervlakte der Aarde en de Onderwereld (Hades).

Erebus is de naam van een werkzamen vulkaan op de kust van Victorialand in het Zuidpoolgebied, gelegen op 77½ N.Br. en 167° O.L. van Gr. Hij werd in 1841 door *James Charke Ross* ontdekt en bereikt een hoogte van 3770 m.

Erechtheion, in het Latijn *Erechtheum*, was een zeer oud heiligdom van *Athene Polias* in de stad Athene. Het verhief zich op de Akropolis en werd aldus genoemd, omdat het ook aan *Poseidon Erechtheus* gewijd was. De tempel, die in 480 door de Perzen verwoest was, werd onder *Pericles* weer opgebouwd in Attisch-Ionischen stijl. Evenals voor het Parthenon, was de belegering van Athene door de Venetianen voor het Erechtheion noodlottig, hoewel een groot gedeelte nog staat (zie de plaat bij Athene). Het heiligdom, 20 m. lang en 11 m. breed, bevatte een tempel van *Athene*, van *Poseidon* en *Erechtheus* en van *Pandrosos*. In dezen laatsten stond het altaar van *Zeus Herkeios* en de olijfboom van *Athene*, dien zij, volgens de sage, in den strijd met *Poseidon* om Attica uit de aarde deed opschieten. De sporen van den stoot, waarmede *Poseidon* in dien strijd een zoutbron zou hebben doen ontstaan, heeft men in het Erechtheion teruggevonden.

Erechtheus en **Erichthonius** (zie aldaar), oorspronkelijk namen van denzelfden persoon, zijn later die van 2 verschillende personen geworden. *Erechtheus* was een Attisch held, wiens geschiedenis in verband staat met die van *Athene* en van de eerste vestiging van bewoners in Attica. *Homerus* gewaagt van één *Erechtheus*, een zoon der Aarde, die door *Athene* werd opgevoed. Volgens *Apollodorus* is *Erechthonius* de zoon van *Hephaestos* en van *Atthis* (volgens anderen van *Athene*), die hem, om hem voor de goden verborgen te houden, in een kist legde en deze aan *Pandrosos*, de dochter van *Cecrops*, gaf met het bevel haar nimmer te openen. De zusters van *Pandrosos* konden echter haar nieuwsgierigheid niet bedwingen; zij openden de kist en vonden er het kind, omkronkeld door een slang. Toen *Erichthonius* den mannelijken leeftijd bereikt had, verdreef hij *Amphictyon* en stichtte het feest der Panathenaeën. Als zijn zonen worden genoemd de tweelingen *Erechtheus* en *Butes*, van welke de eerste met het wereldlijk en de tweede met het priesterlijk gezag te Athene werd bekleed. Toen de Eleusiniërs, geholpen door *Eumolpos*, hem den oorlog aandeden, verkondigde de godspraak aan *Erechtheus*, dat hij de overwinning zou behalen, indien hij een zijner 4 dochters opofferde. Hiertoe bestemde hij *Orithyia*, de jongste, waarna de andere 3, *Procris*, *Creüsa* en *Chthonia*, zich om het leven brachten. Daarna versloeg hij zijn vijanden; *Eumolpus* sneuvelde in het gevecht, doch ook hij zelf werd op aandringen van *Poseidon* door *Zeus* gedood. Volgens *Diodorus* is *Erechtheus* een Egyptenaar, die in een tijd van hongersnood koren uit Egypte naar Attica bracht, waarna de inwoners hem uit dankbaarheid tot koning uitriepen.

Eremitage (Fransch, (h)ermitage) of kluizenaarswoning, een in de 18de eeuw veel voorkomende tuinversiering, bestond uit een op een eenzame, boschrijke plek gelegen hut; zij was met boombast en stroo bekleed, bevatte een kleine kapel, klokjes enz. en moest de woning van een kluizenaar voorstellen. Door *J. J. Rousseau* is o. a. bekend geworden de eremitage van Madame *d'Epinay*.

Eremitage is ook de naam van het keizerlijke paleis te St. Petersburg (van 1840—1852 gebouwd door *Klenze*) met keizerlijke schilderijengalerij en andere kunstverzamelingen, en ook die van een voormalig markgrafelijk lustslot te Baireuth.

Erens, Mr. *M. J. Frans P. H.*, een Nederlandsch schrijver, werd in 1857 te Schaesberg geboren, studeerde te Amsterdam in de rechten en maakte daar gedurende zijn studententijd deel

uit van hen, die „de Nieuwe Gids" stichtten. In dit tijdschrift verschenen eenige zeer persoonlijke stukken van zijn hand. In 1888 voltooide hij zijn rechtsstudie met een proefschrift, getiteld „De

De Ermitage te St. Petersburg.

strafbare bevoordeeling van schuldeischers bij faillissement", vestigde zich als advocaat te Amsterdam, werd daarna benoemd tot griffier bij het kantongerecht te Veghel (1897) en vervolgens te Oostburg (1901). Later vestigde hij zich metterwoon te Schaesberg, waar hij zich geheel aan de beoefening der letteren wijdt.

Het grootste deel van zijn letterkundigen arbeid is verspreid in „de Nieuwe Gids", aan welke hij ook na de uiteenspatting der eerste redactie getrouw bleef. Afzonderlijk verschenen van zijn hand: „Dansen en Rythmen" (1893), *Aurelius Augustinus*' „Belijdenissen", uit het Latijn vertaald (1903).

Erethisme noemt men in de geneeskunde een sterk geprikkelden toestand der zenuwen. Erethisme van de zintuigen openbaart zich in lichtschuwheid, vonkenzien, oorsuizen, afkeer van den geur van sommige stoffen enz.

Eretria, thans als bouwval den naam dragende van Palaeo-Castro, 18 km. ten zuidoosten van Chalcis gelegen, was een der oudste en aanzienlijkste steden van het eiland Euboea. Vermoedelijk is zij door Minyers gesticht. Weldra bereikte zij door handel en scheepvaart een hoogen trap van bloei, zoodat zij spoedig een groot deel van het eiland en vele der Cycladen onder haar macht bracht en met Chalcis verscheiden kolonies in Beneden-Italië, Sicilië en Chalcidice stichtte. In den Eersten Perzischen Oorlog werd de stad door de troepen van *Darius* geheel en al verwoest (490 v. Chr.), terwijl men de inwoners als slaven wegvoerde. Sommigen van dezen keerden als vluchtelingen terug en bouwden met hulp der Atheners, nabij de puinhoopen der oude stad, *Nieuw-Eretria*, dat wederom begon te bloeien. Het verbond zich met *Philippus* van Macedonië tegen de Romeinen, doch werd door dezen veroverd en geplunderd (198 v. Chr.). De drieman *Antonius* schonk de stad aan Athene, doch keizer *Augustus* nam haar terug, waarna ook Nieuw-Eretria in verval kwam en eindelijk verdween. Het theater van Eretria werd in 1890—1894 door Amerikanen opgegraven.

Erf is de volksnaam van een plant. Zie *Sterremuur*.

Erfdeel is dat gedeelte der nalatenschap, hetwelk volgens de bepalingen van de wet — *bij versterf, ab intestato* —, of volgens testament, *ex testamento* — aan den erfgenaam komt, in tegenstelling met het legaat, dat aan den legataris te beurt valt. Het erfdeel bestaat in een op een dier beide wijzen bepaald aangewezen evenredig gedeelte der nalatenschap, waarop de erfgenaam aanspraak heeft; bij de scheiding der nalatenschap tusschen de erfgenamen zal worden uitgemaakt, welke bepaalde goederen in ieders erfdeel vallen (zie *Boedelscheiding*). Een meer specifiek juridische beteekenis dan erfdeel in het algemeen, heeft het *wettelijk erfdeel*, de *legitieme portie*, waardoor wordt aangeduid, niet, zooals men allicht zou meenen, het deel, dat de erfgenamen bij versterf (*ab intestato*) bekomen volgens de bepalingen der wet, maar een bepaald deel daarvan, dat onafhankelijk van den wil des erflaters aan sommige erfgenamen is verzekerd. Zij, aan wie een wettelijk erfdeel is toegekend, de *legitimarissen*, kunnen niet geheel onterfd worden, in geen geval, behalve waar zij door de wet zelf zijn uitgesloten (zie *Erfgenaam*). Dat deel moet hun geheel en onverkort worden nagelaten: zoo min door schenkingen bij het leven van den erflater, als door zijn uiterste wilsbeschikkingen mag daarop inbreuk worden gemaakt. De erflater kan de legitimarissen zelfs niet in het genot en beheer daarvan of in hun recht van vrije beschikking beperken of daaromtrent eenige bepaling maken, omdat niet hij, maar de wet dat erfdeel geeft, die het buiten zijn beschikking houdt en den erfgenaam de vrije uitkeering daarvan verzekert. Het wettelijk erfdeel is, volgens ons recht, slechts toegekend aan de erfgenamen in de rechte linie, zoowel in de nederdalende lijn (kinderen, kleinkinderen) als in de opgaande lijn (ouders, grootouders). Voor wettige kinderen is dat erfdeel, zoo er maar één is, de helft van hetgeen hij bij versterf — dus als er in het geheel geen testament bestond — zou hebben genoten; zoo er twee zijn, twee derde; zoo er meer zijn, drie vierde. Bij plaatsvervulling komen ook hier de kinderen van een voor-overleden kind op. Voor natuurlijke, erkende kinderen is het de helft van hun erfdeel naar de wet; de verhouding is hier onafhankelijk van hun aantal en van het bestaan van wettige kinderen. In de opgaande linie is de verhouding ook altijd dezelfde en bedraagt het wettelijk erfdeel de helft van hetgeen den bloedverwant bij versterf zou toekomen. Broeders en zusters en andere bloedverwanten in de zijlinie hebben geen wettelijk erfdeel. De hoegrootheid van het wettelijk erfdeel wordt aldus berekend: men bepaalt het bedrag van alles, wat de erflater heeft nagelaten: voegt daarbij het bedrag van alles, waarover bij schenking is beschikt; men trekt daarvan het bedrag der schulden af. Het overblijvende vormt den boedel, waarover het wettelijk erfdeel wordt berekend. Natuurlijk wordt den legitimaris op zijn portie toegerekend, wat hij zelf vooruit van den erflater heeft genoten. De instelling van het wettelijk erfdeel is voor de

rechtszekerheid en het welzijn der maatschappij aan bedenkingen onderhevig. Het ontstaan dankt zij aan de beschouwing, dat de familieleden in rechte linie, ook wat het vermogen betreft, als het ware een eenheid vormen. Het Romeinsch recht sprak met het oog daarop van *sui heres*, „erfgenaam van zijn eigen goed".

Erfdienstbaarheid, of *servituut* bestaat daarin, dat een erf met een bijzonderen last is bezwaard ten dienste van een ander erf, waarvan men daardoor meer en beter gebruik kan maken of genot kan hebben. (Onder „erf" worden hier verstaan alle soorten onroerende goederen, huizen, landerijen, tuinen, enz.) Het éene erf is in zoover aan, of liever ten behoeve van het andere dienstbaar; in dien zin heeten ze, in betrekking tot elkander, het *dienstbare* en het *heerschende* erf. Aan den éenen kant is de erfdienstbaarheid een last, rustende op het éene erf, welks eigenaar dien last moet dragen; aan den anderen kant staat daartegenover een zakelijk recht, verbonden aan het andere erf. Last en recht zijn verbonden aan de erven; zij bestaan voor de eigenaren daarvan alleen als zoodanig. Geen persoon kan op gelijke wijze dienstbaar gemaakt worden aan een erf, noch een gelijke last op een erf worden gelegd ten behoeve van een persoon. Iets anders is het, dat een erfdienstbaarheid wel kan gevestigd worden gedurende het leven van een persoon en dat men een gewone verbintenis kan aangaan ten aanzien van een bepaald erf; er wordt in het laatste geval geen erfdienstbaarheid, geen zakelijk recht, geboren. De erfdienstbaarheid kan in geen geval van het erf worden afgescheiden, vervreemd of bezwaard: met of zonder vermelding gaat zij met het erf over. Last en recht zijn ondeelbaar: bij verdeeling der erven blijven zij in het algemeen voor en op alle deelen bestaan. Voor een erfdienstbaarheid zijn dus twee, aan verschillende eigenaren toebehoorende erven noodig, zoo gelegen, dat de last, op het éene gelegd, voor het andere eenige waarde kan hebben. De last bestaat in de verplichting om iets te dulden, of iets niet te doen; nooit in de verplichting om iets te doen. Onze wet noemt enkele voorbeelden van erfdienstbaarheden en omschrijft die, omdat zij de meest voorkomende zijn; zij belet niet, dat er andere van anderen inhoud worden gevestigd. Die van *uitzicht* en van *licht* geven recht, om vensters te hebben, tot het een of ander dienstig op een plaats, waar ze volgens de wet anders niet zouden behoeven geduld te worden; die van in het geheel *niet* of *niet boven zekere hoogte* te bouwen; die van *waterloop*, *drop* en *gootrecht*, van *inbalking* en *inankering* (zie *balkrecht*), van *vaart* op een anders water, van *voetpad*, *rijpad* of *dreef*, van *weg* en van *waterleiding* duiden door haar namen genoegzaam aan, wat haar inhoud en strekking is. Partijen kunnen bij *titel*, dat is, bij de overeenkomst van vestiging, den omvang regelen en bepalen. De erfdienstbaarheden zijn in een dubbel opzicht van verschillenden aard: *voortdurend* of *niet voortdurend*; *zichtbaar* of *niet zichtbaar*. Het eerste onderscheid ligt hierin, of men er, wanneer de omstandigheden dit medebrengen, al of niet van zelf genot van heeft of kan hebben, zonder dat tot de uitoefening eenige werkzaamheid noodig is; het tweede daarin, of haar bestaan al of niet aan eenig uitwendig *zichtbaar werk* kenbaar is; derhalve bestaan er vier soorten, en haar wijze van verkrijging verschilt. Alle, van welken aard ook, kunnen worden verkregen bij een titel, die, omdat het een zakelijk recht geldt, moet overgeschreven worden in de openbare registers, ten hypotheekkantore; zichtbare en tevens voortdurende erfdienstbaarheden kunnen ook door verjaring worden verkregen, de andere soorten niet. Nog kunnen ze ontstaan door den overgang van een van twee aan denzelfden eigenaar behoorende erven, die onderling zoodanig tot elkander stonden, dat het eene reeds feitelijk aan het andere dienstbaar was. Andere onderscheidingen van het Romeinsche, Oud-Hollandsche en Fransche recht, als die van *huis-* en *veldtdienstbaarheden*, zijn voor ons tegenwoordig recht zonder practisch belang. De eigenaar of gebruiker van het heerschend erf kan genot hebben van zijn recht overeenkomstig de bestemming en aard, die nader bepaald worden door den titel, het bezit of de bestaande inrichting; voor het overige moet hij zich houden aan de bestaande plaatselijke verordeningen en gebruiken. Hij mag natuurlijk den bestaanden toestand niet veranderen ten nadeele van het dienstbaar erf, zooals in bijzonderheden nader is aangewezen voor het *balkrecht* onder dat artikel. Wel kan hij de werken maken, die tot het genot en het behoud van zijn recht noodzakelijk zijn. De gebruiker van het dienstbaar erf mag evenmin het genot van het heerschend erf verhinderen of bemoeilijken: voor het overige is en blijft hij volkomen heer en meester over zijn eigendom.

Erfelijke ziekten. De invloed der ouders op het lichaamsgestel der kinderen is zóó groot, dat deze laatsten veelal ook het voorkomen en de eigenschappen der ouders overnemen en daarbij de gesteldheid der inwendige deelen, waarin vaak de aanleg sluimert tot bepaalde ziekten. Men ziet dikwijls, dat een zoon op denzelfden leeftijd door dezelfde ziekte wordt aangetast als vroeger zijn vader (zie *Erfelijkheid*). De ziekte wordt alzoo niet overgeërfd, maar de aanleg tot de ziekte, die zich onder bepaalde omstandigheden ontwikkelt. Daar deze veelal in gewoonten, in kleeding, huisvesting, klimaat, bedrijf enz., gelegen zijn, zullen zij doorgaans bij de kinderen evenzoo werken als bij de ouders. Tot de erfelijke ziekten behooren vooral tering, jicht, syphilis, haemophilie, vallende ziekte, hysterie, hypochondrie en krankzinnigheid. Men dient een erfelijken aanleg bijtijds te bestrijden, om de ontwikkeling daarvan zooveel mogelijk te verhinderen. Wie in een of ander opzicht een ziekelijken aanleg heeft, vermijde een huwelijk met personen, die denzelfden aanleg hebben, daar de verdubbelde kans der overerving een dreigend gevaar is voor de kinderen. Om die reden zijn huwelijken van bloedverwanten dikwijls af te keuren. De bestendige vermenging door huwelijken in dezelfde gemeente kan de bevolking doen ontaarden, als er ziekten inheemsch zijn, maar schaadt niet bij een krachtig en gezond ras (zie *Consanguiniteit*).

Erfelijkheid of *Herediteit* noemt men het verschijnsel, dat lichamelijke of geestelijke eigenschappen van voorouders, min of meer volkomen, bij de nakomelingen worden terug gevonden. Erfelijkheid is het meest volkomen bij de onge-

slachtelijke vermeerdering en voortplanting van planten en dieren, waarbij het jonge organisme als het ware slechts een voortzetting van het ouderlijke is. Wil men daarom houtgewassen, bloemen, vruchten of groenten ongewijzigd in stand houden, dan past men enting, oculatie en meer dergelijke ongeslachtelijke vermenigvuldigingprocedé's toe. Evenals echter in zulk geval de nieuwe spruit zich slechts daarom niet van den oude onderscheidt, omdat hij de onmiddellijke voortzetting daarvan is, zoo moeten ook de mannelijke en vrouwelijke geslachtscellen, die tot een nieuwe kiem samensmelten, als dergelijke onmiddellijke voortzettingen beschouwd worden, en het opvallende zou dan slechts daarin liggen, dat de individueele eigenschappen van de moeder en den vader zich gewoonlijk, trots de ineensmelting, bij de nakomelingen opnieuw openbaren. Hierbij meent men dikwijls waar te nemen, dat de dochters meer van den vader, de zonen van de moeder overgenomen hebben; zeker is in elk geval, dat er een beiderzijdsche (*amphigone*) erfelijkheid plaats grijpt, zoodat bijv. de eigenschappen van den vader gedeeltelijk bij de dochter verborgen kunnen blijven (*verborgen* of *latente erfelijkheid*) en zich eerst bij haar zonen weer openbaren en omgekeerd. In het algemeen verwacht men, dat de gelijkheid met den vader het sterkst zal zijn bij den zoon, met de moeder bij de dochter, en dat zich, volgens de wet van *Galton*, bij de kinderen de helft der ouderlijke, een vierde der grootouderlijke en een achtste der overgrootouderlijke eigenschappen zullen ontwikkelen. Meestal worden zelfs onbeteekenende lichamelijke en geestelijke eigenschappen tot in de kleinste bijzonderheden overgeërfd. Deze regelrechte, zoogenaamde *conservatieve erfelijkheid*, is de oorzaak, die de organische typen, d. w. z. soorten en rassen, doet voortbestaan; kruising en bastaardeering van rassen geeft aanleiding tot het scheppen van tusschenvormen en nieuwe rassen. Een goed voorbeeld van conservatieve erfelijkheid leveren de karaktereigenschappen der Joden.

Van veel grooter belang is echter de overerving van nienw verworven lichamelijke en geestelijke eigenschappen. Zeer bekend is in dit verband de erfelijkheid van geestes en lichamelijke ziekten, ziekelijke neigingen enz., zoodat onze specialiteiten bij borstziekten, zielsziekten enz. hnn onderzoek altijd reeds bij de voorouders beginnen en zoogenaamde erfelijke ziektegevallen steeds zeer bedenkelijk achten. Daaronder zijn algemeene constituoneele ziekten, die langen tijd invloed op het ouderlijk organisme hebben uitgeoefend, zooals rachitis en zenuwziekte, de gevaarlijkste. Daarentegen is het tamelijk onwaarschijnlijk, dat eigenlijke infectieziekten, zooals tuberculose, erfelijk zijn; in zulke gevallen wordt waarschijnlijk alleen de lichamelijke aanleg overgeërfd. Volgens nieuwere opvattingen schijnt ook het weerstandsvermogen (immuniteit) tegen zekere ziekten erfelijk te zijn. Daaruit zou dan het ontstaan van geheele tegen zekere infectieziekten immune volkstammen, zooals de voor gele koorts immune Negers, te verklaren zijn. Bijzonder opvallend is de erfelijkheid van nieuw ontstane misvormingen en abnormaliteiten. Zoo heeft men bij families met overtollige vingers en teenen, met meer dan gewone beharing enz. deze abnormaliteiten tot in het zesde geslacht en nog verder telkens weer zien optreden, voordat zij achterwege bleven.

Ook door gelijksoortige uiterlijke omstandigheden, als klimaat, ongezonde woning, voedingswijze enz., kunnen bij kinderen dikwijls dezelfde ziekten optreden als bij de onders. Zulke gevallen noemt men *schijnbare erfelijkheid* (*pseudoherediteit*). Eveneens moeten van de erfelijke ziekten die onderscheiden worden, welke de kinderen van de ouders door besmetting overnemen. Onder aangeboren (*congenitale*)ziekten verstaat men diegene, waaraan de kinderen, eenige hunner of allen, lijden (*collaterale herediteit*), maar de ouders niet. Hiertoe behooren de meeste misvormingen, en voornamelijk die, welke op een op andere wijze optredend organisch gebrek der ouders berusten. Ook de gebreken van in dronkenschap verwekte kinderen dienen hiertoe gerekend te worden.

Bij de nieuw optredende erfelijke eigenschappen valt waar te nemen, dat zij door de nakomelingen niet bij hun geboorte worden medegebracht, maar zich eerst op denzelfden leeftijd ontwikkelen, waarop zij zich bij de voorouders het eerst openbaarden; voornamelijk geldt dit van lichamelijke en geestelijke ziekten, het vroeg grijs worden der haren enz., terwijl ook een lang leven erfelijk schijnt te zijn. Deze wet van *homochrone* (op gelijke leeftijden optredende) erfelijkheid hangt blijkbaar met gebenrtenissen in de ontwikkelingsgeschiedenis samen en is analoog met het feit, dat jonge, mannelijke dieren in de eerste jaren, zelfs wanneer het mannetje groote verschillen vertoont met het wijfje, steeds op de moeder gelijken en de karakteristieke kenmerken van den vader (gewei, mooie vederen enz.) eerst tegen de puberteitsjaren krijgen. Verschillende waarnemingen wijzen er intusschen op, dat in veel gevallen een nieuwe verkregen eigenschap zich bij de latere geslachten iets vroeger ontwikkelt. Aan de erfelijkheid van nieuw optredende eigenschappen schrijft men de mogelijkheid toe, bepaalde rassen onder huisdieren en planten aan te kweeken. Hierbij treedt echter als helpende factor nog de zoogenaamde *progressieve* of *accumulatieve erfelijkheid* op. Dikwijls schijnt n.l. niet alleen een bepaalde graad van verandering, maar een neiging tot verdere verandering geërfd te worden, en daarop berust de mogelijkheid voor den kweeker, om sommige variëteiten als het ware onmiddellijk op bestelling te kunnen leveren. Tot dit doel kiezen de kweekers altijd voor de paring mannetjes en wijfjes, die naar dezelfde richting veranderen, en vergrooten daardoor de in het begin misschien slechts eenzijdig opgetreden neiging tot een bepaalde verandering. Aan deze wet van progressieve herediteit danken wij den rijkdom van vormen onzer hnisdieren, der nuttige en sierplanten, en daarop berust in laatste instantie ook de onuitpnttelijke rijkdom der natuur aan nieuwe en altijd meer volkomen vormen.

Tot verklaring der erfelijkheid zijn verschillende theorieën opgesteld. Buiten twijfel is het in de eerste plaats, dat de erfelijkheid van de chemische, morphologische en biologische krachten der mannelijke en vrouwelijke kiemcellen, die zich bij de paring vereenigen, afhangt, waarbij

volgens de jongste onderzoekingen van *Strasburger*, *Hertwig*, *Köllicker* en *Boveri* de vereeniging van het kernprotoplasma der kiemcellen de hoofdrol speelt. *Jäger*, *Galton* en *Weismann* ontwikkelden sedert 1876 de theorie, dat de kiemcellen daardoor zoo precies de identiteit der rassen kunnen bewaren, omdat zij min of meer directe nakomelingen van de ouderlijke kiemstof zijn, die zich reeds in het jonge dier in twee deelen scheidt, n.l. een *autogenetisch* deel, waaruit zich het lichaam van den nieuwen spruit opbouwt, en een *phylogenetisch* deel, dat in het lichaam opgezameld wordt, zich door deeling vermeerdert en nieuwe kiemcellen levert. Daarmede zou dan een ononderbroken samenhang, een continuïteit van het kiemprotoplasma gegeven zijn, dat zich slechts door inwendige oorzaken veranderen kan en nieuwe vormen doet ontstaan, die door de natuurlijke teeltkeus op den doelmatigsten weg geleid worden, terwijl de door uitwendige oorzaken op de cellen van het lichaam (*soma*) uitgeoefende invloeden geen erfelijke veranderingen te voorschijn kunnen roepen. Want hoewel de somacellen uit de kiemcellen ontspruiten, brachten zij nooit kiemcellen voort; daarom konden slechts in de kiem (autogenetisch deel) ontstane veranderingen, aanpassingen en ziekten erfelijk zijn, nooit *somatogene*, in het lichaam van buiten af ontstane veranderingen, zoogenaamde verworven eigenschappen, gevolgen van ziekten of operatief ingrijpen. Deze meening werd door talrijke waarnemingen en proeven gesteund, hoewel reeds veel vroeger uit de onderzoekingen van *Darwin* en anderen de conclusie getrokken was, dat geweldadig ingrijpen slechts dan erfelijke gevolgen heeft, indien zij een langdurige ziekte veroorzaken en daardoor invloed uitoefenen op de constitutie van het lichaam. Daarom schijnen ook vooral zenuwstoringen in dicht bij het centrum gelegen deelen, waarbij de voedingswerkzaamheid der door deze zenuwen verzorgde organen belemmerd wordt, erfelijke ziekten tengevolge te hebben; evenwel wordt de bewijskracht van proefnemingen op dit gebied bestreden. Tegen *Weismann's* theorie pleiten de gelijkmatige, erfelijke veranderingen, die het parasietaire leven en het leven in holen veroorzaken, en eveneens de omstandigheid, dat bij veel planten en lagere dieren niet alleen de kiemcellen, maar ook alle andere cellen een voortplantingsvermogen bezitten, zoodat men met zekerheid slechts zeggen kan, dat de erfelijkheid aan het protoplasma gebonden is, dat in de kiemcellen in een tot nieuwe ontvouwing van zijn ontwikkelingskrachten uitstekend geschikten vorm afgescheiden wordt.

Darwin nam aan, dat de constitutie der verwekkers beslist op den toestand van het verwekte invloed moet hebben, en daaraan knoopt zich zijn in haar beginsel reeds door *Hippocrates* opgestelde theorie der *pangenesis* vast, volgens welke door de gezamenlijke deelen van een organisme stoffelijke bijdragen geleverd worden aan de verwekkingssappen, zoodat de toestand, waarin deze zich bevonden, steeds in de laatste uitgedrukt is. Daartegen zijn andere theorieën opgesteld, die in plaats van de chemische en stoffelijke hoedanigheid van het kiemprotoplasma het daaraan eigen levensproces op den voorgrond plaatsen. In dien geest noemde *Hering* de erfelijkheid een *geheugenfunctie der materie*, waardoor de organische kiem in staat gesteld wordt volgens de biogenetische wet steeds weder dezelfde ontwikkeling te herhalen, die zijn voorouders doorloopen hebben. Ook hier zou de menigvuldige herhaling van dien weg de zekerheid van het geheugen versterken. *Häckel* zou dit geheugen aan de kleinste opbouwende deelen (*plastidulen*) van de organische wezens willen toekennen, maar meent, dat niet het reeds bereikte, maar slechts de bijzondere bewegingsvorm der levensgolf geërfd wordt, waarom hij zijn theorie de *perigenesis der plastidule* noemt.

Het inzicht, dat de ontwikkelingsgang der voorouders door de nakomelingen feitelijk herhaald wordt, heeft ons veel raadselachtige verschijnselen der erfelijkheid doen begrijpen en ons geleerd, dat de weg met iedere nieuwe overerving iets verder leidt. Deze toeneming van lichamelijk en geestelijk bezit wordt niet alleen bewezen door de grootere volmaaktheid van het lichaam bij vele diersoorten in vergelijking met hun fossiele voorvaderen, maar vooral ook door de buitengewone toename van den omvang der hersenen, die bij de meeste gewervelde dieren aangetoond kan worden. Vele geestelijke bijzonderheden der dieren, de zoogenaamde instincten, kan men verklaren uit een door veelvuldige herhaling tot tweede natuur geworden soort geheugen. Ook de mensch is in staat door kunstmatige oefening mechanisch datgene uit te oefenen, wat hij vroeger met moeite heeft geleerd. Daarin hebben wij een dergelijk soort geheugen der materie, als tot verklaring der erfelijkheid gebruikt wordt, en vele later erfelijke instincten, zooals dat der jachthonden, werden vroeger aangekweekt en door oefening versterkt. Met de natuurlijke instincten der dieren moet het op dezelfde wijze zijn gegaan.

Deze theorie verklaart ook, waarom bij de erfelijkheid zoo dikwijls overeenstemmingen met en herinneringen aan verre voorouders optreden. Want daar de ontwikkeling altijd weer de toestanden der voorouders doormaken moet, kan zij wellicht een enkel maal, in plaats van in haar laatste, hoogste stadium te komen, onder den invloed van een organische belemmering, bij den voorlaatsten trap blijven staan en aldus een grootere gelijkenis vertoonen met den grootvader dan met den vader (zie *Atavisme*).

Erfenis is het geheele vermogen van een overledene, den *erflater*, de vereeniging van al zijn rechten en verplichtingen voorzoover deze krachtens erfrecht op anderen, zijn *erfgenamen* (zie aldaar), kunnen overgaan. Dezen treden op het oogenblik van den dood volkomen in de plaats van den erflater, zoo veel dit maar mogelijk is: zij vertegenwoordigen hem geheel.

Natuurlijk strekt deze vertegenwoordiging zich niet verder uit dan tot de *vermogensrechten*; tot de erfenis behooren niet de rechten, die iemand heeft als man, als vader, als burger en als ambtenaar. De erfenis behoort van het oogenblik van den dood des erflaters aan de erfgenamen, hetzij dezen dadelijk bekend zijn of niet; hetzij dezen zich harer dadelijk aantrekken of zich daarvan voorloopig onthouden, wellicht met het doel, om te

bedenken, of zij gebruik zullen maken van het recht van *beraad*, dan wel haar terstond verwerpen, of haar zuiver of wel onder het voorrecht van boedelbeschrijving zullen aanvaarden. In allen gevalle maakt de aanvaarding de erfgenamen niet tot erfgenamen; zij zijn het van zelf krachtens de wet of volgens testament; de aanvaarding — hetzij uitdrukkelijk gedaan of stilzwijgend uit de omstandigheden afgeleid — is slechts een bevestiging van hun qualiteit van erfgenamen. De erfgenamen treden *van rechtswege* in het bezit der erfenis; men noemt dit de *saisine* en gebruikt in dit verband dikwijls de bekende Fransche uitdrukking: *le mort saisit le vif*.

Doet bij het openvallen eener nalatenschap zich niemand op die daarop aanspraak maakt, of verwerpen de bekende erfgenamen de erfenis, dan wordt de nalatenschap als *onbeheerd* beschouwd. De Rechtbank benoemt dan, als dit haar verzocht wordt, een curator, die de nalatenschap beheert en vereffent en de erfgenamen tracht op te sporen. Heeft zich na 3 jaren sinds het openvallen der nalatenschap nog niemand opgedaan, dan doet hij slotrekening aan den Staat, die bij het ontbreken van erfgenamen de goederen verkrijgt.

Erfgenaam is hij, op wien de nalatenschap van een overledene, hetzij geheel, hetzij voor een *evenredig* gedeelte (bijv. de helft of een derde), overgaat. Het verschil tusschen een *erfgenaam* en een *legataris* is, dat op een erfgenaam zoowel de *rechten* als de *verplichtingen* van den erflater overgaan, terwijl de legataris alleen bepaalde *rechten* verkrijgt. Om erfgenaam te kunnen zijn, moet men op het oogenblik van des erflaters overlijden bestaan. Hij, die beweert erfgenaam te zijn, moet dus dat feit van overleven bewijzen; komen meer personen bij hetzelfde ongeval of op denzelfden dag om het leven, zonder dat men kan weten, wie het eerst is gestorven, dan kan er geen sprake zijn van erfgenaamschap onder die personen, zoolang het feit van overleving van den een op den ander niet is aangetoond. Men kan erfgenaam zijn krachtens de wet of krachtens testament. Men is het in beide gevallen, zonder dat men kennis behoeft te dragen van den dood des erflaters en zonder dat er eenige formaliteit tot verkrijging dier qualiteit noodig is. Maar men behoeft het niet te zijn; het staat een ieder voor zich vrij, de erfenis te verwerpen, dat is uitdrukkelijk, door het afleggen van een verklaring ter griffie der rechtbank, te verklaren, dat men geen erfgenaam wil zijn; het gevolg daarvan is, dat men beschouwd wordt nooit erfgenaam geweest te zijn. Als erfgenamen bij *versterf*, *ab intestato*, noemt onze wet in de eerste plaats de bloedverwanten, en wel die tot in den twaalfden graad, zoowel wettige als onwettige, hoewel niet beiden gelijkelijk tot de erfenis gerechtigd zijn; zwagerschap geeft geen grond tot erfgenaamschap. Wanneer er geen bloedverwanten in den genoemden graad zijn, die erfgenamen kunnen of willen zijn, dan treedt de langstlevende echtgenoot als erfgenaam op, die op het oogenblik van des erflaters overlijden met hem gehuwd was. Bij gebreke van al dezen treedt de Staat op. Niemand is in het algemeen tegenwoordig onbevoegd of onbekwaam om als erfgenaam op te treden, zooals vroeger bijv. de vreemdeling ook hier te lande was, maar men kan wel betrekkelijk onbevoegd zijn, onwaardig om de nalatenschap van een bepaalden erflater te aanvaarden. Dat is hij, die veroordeeld is ter zake, dat hij den erflater heeft omgebracht of getracht heeft om te brengen; hij, die den erflater door daden heeft belet een uitersten wil te maken of te herroepen, of die dat stuk heeft verduisterd, vernietigd of vervalscht en hij, die bij rechterlijke uitspraak is verklaard lasterlijk tegen den erflater een beschuldiging te hebben ingebracht van een misdrijf, waartegen vrijheidsstraf met een maximum van tenminste 4 jaren is bedreigd.

Bovendien heeft de wetgever om bepaalde redenen de bevoegdheid, voordeel uit een uitersten wil te trekken, voor sommige personen beperkt of opgeheven. Zoo kan een overspeler, man of vrouw, en zijn medeplichtige geen voordeel genieten uit het testament van iemand, die aan het overspel mede schuldig was. Zoo zijn ook zij betrekkelijk onbekwaam, wier bevoordeeling de wetgever niet heeft toegelaten, om te beletten, dat zij, misbruik makende van hun betrekking tot den erflater, op zijn beschikking invloed zouden uitoefenen. Om die reden zijn onbekwaam, bijv. de voogd tegenover zijn pupil, zoolang de voogdij-rekening niet is afgelegd en gesloten; de onderwijzers ten opzichte van met hen samenwonende minderjarigen; de geneesheeren en geestelijken ten opzichte van patiënten, door hen in de laatste ziekte behandeld of bezocht, althans wanneer het testament in dit tijdvak is gemaakt. De beschikkingen ten voordeele van onbekwamen zijn nietig, ook al zijn zij besproken aan zoogenaamde tusschenpersonen, dat zijn personen, door wier tusschenkomst de onbekwame middellijk of zijdelings zou verkrijgen, wat hem rechtstreeks niet mocht worden toegezegd. Openbare instellingen, godsdienstige gestichten, kerken en armeninrichtingen kunnen geen makingen aanvaarden dan na Koninklijke machtiging. Zie verder *Erfopvolging* en *Testament*.

Erfgooiers zijn personen, die zekere erfelijke rechten kunnen doen gelden op de gemeene heiden en weiden van Gooiland. Langer dan in de meeste andere deelen van ons land, heeft zich in het Gooi gehandhaafd de toestand, waarbij een deel der gronden, tot elk dorp behoorende, geen privaat eigendom was, maar diende tot gemeenschappelijk gebruik der ingezetenen, om daarop hout te hakken, plaggen te steken, paarden, schapen en vee te weiden, te jagen enz. In het Gooi komen deze rechten niet toe aan *alle* ingezetenen, maar alleen aan de afstammelingen *in de mannelijke lijn* van iemand, wien in vroegere eeuwen de hoedanigheid van erfgooier is toegekend. In de vrouwelijke lijn gaat dit recht niet over; door het huwelijk met een niet-erfgooier verliest de dochter van een erfgooier, ook voor haar kinderen, alle aanspraak op het gebruik der gemeene gronden. Door zijn woonplaats buiten het Gooi te vestigen, wordt de erfgooier van het genot der gemeene gronden uitgesloten, doch keert hij of zijn zonen later terug, dan treden zij weer in al hun rechten. Verhuist de erfgooier naar een andere plaats binnen het Gooi, dan wordt hij in de aldaar gelegen gronden gerechtigd.

De rechten der erfgooiers zijn van ouden oorsprong. Hoe en wanneer zij ontstaan zijn, is niet

met zekerheid te zeggen, doch reeds in de 15de eeuw werd over die rechten een proces gevoerd, waarin de Hooge Raad van Mechelen in 1474 besliste, dat aan de erfgooiers alleen toekwamen zekere *rechten van gebruik* op de gronden, maar niet het *eigendomsrecht*, hetwelk aan den landsheer behoorde. Behalve uit deze en andere beslissingen, kan men de geschiedenis van de rechten der erfgooiers leeren kennen uit de zoogenaamde *schaarbrieven*, d.w.z. de overeenkomsten, waarin die rechten zijn omschreven en die door de landsvorsten en later door plakkaten van de Staten van Holland zijn bevestigd.

Sinds 1836 hebben de erfgooiers niet alleen rechten van gebruik, maar ook van *eigendom*. In dat jaar en volgende jaren kwam n.l. tot stand een scheiding met het domein. Een gedeelte der gronden werd toegekend aan het domein en bevrijd van de gebruiksrechten der erfgooiers, terwijl het overige gedeelte door het domein in vollen eigendom aan de erfgooiers werd overgedragen.

Het bestuur over de erfgooiersgronden wordt van ouds uitgeoefend door de vergadering van Stad en Lande van Gooiland, bestaande uit de burgemeesters der zes Gooische gemeenten (Naarden, Bussum, Blaricum, Hilversum, Laren en Huizen) en gecommitteerden uit elke dier gemeenten. Volgens een in 1890 vastgesteld reglement, waarvan intusschen de wettigheid wordt betwist, stemmen alleen de burgemeesters. Verder zijn met het dagelijksch toezicht over de gemeene gronden in elke gemeente belast twee zoogenaamde schaarmeesters of meentmeesters.

In de laatste jaren hebben de erfgooiers veel van zich doen spreken, tengevolge van oneenigheden, ontstaan tusschen de vergadering van Stad en Lande en een deel der erfgooiers, die wegens bij hen bestaande grieven aan die vergadering de gehoorzaamheid hebben opgezegd en een eigen bestuur hebben gekozen. De voornaamste van die grieven was, dat — naarmate door vestiging van Amsterdamsche families de vroegere heiden en weiden waarde hebben gekregen als bouwterrein — de vergadering van Stad en Lande geheel naar eigen goedvinden erfgooiersgrond vervreemdt, verhuurt, daarop zakelijke rechten vestigt enz., zonder van haar financiëel beheer verantwoording aan de erfgooiers te doen of hun mede te deelen, waar het door de vervreemding verkregen geld blijft.

De oneenigheden openbaren zich bijna elk jaar in Mei op de zoogenaamde „schaardagen", d. z. de dagen, waarop van oudsher de gerechtigden hun paarden en vee op de meent of weide brengen en waarop gecontroleerd wordt of, door hen voldaan is aan hun geldelijke verplichtingen. Het vee van hen, die daaraan voldaan hebben, wordt ten teeken daarvan gebrand, en alleen gebrand vee mag, volgens het oordeel der vergadering van Stad en Lande, worden geschaard of in de weide gebracht. De oppositie nu tracht elk jaar ongebrand vee in de weide te brengen, wat dan door de vergadering van Stad en Lande, door de politie gesteund, wordt tegengegaan.

Ook hebben in 1903 eenige erfgooiers, om te getuigen, dat zij door Stad en Lande gedane vervreemdingen niet erkenden en om een rechterlijke beslissing uit te lokken, eenige boomen omgehakt op grond, door Stad en Lande aan een derde in eigendom overgedragen. Deze personen zijn wegens diefstal veroordeeld, elk tot gevangenisstraf van 3 dagen, zonder dat de rechterlijke macht daarbij een beslissing heeft gegeven over het recht van Stad en Lande om erfgooiersgrond te vervreemden.

Een rechtstreeksche procedure omtrent de rechten van de erfgooiers en van hun bestuur schijnt geen der partijen aan te durven, omdat de rechtsonzekerheid daaromtrent te groot is om met hoop op succes den bewijslast op zich te nemen.

Erfmaking. Zie *Erfstelling*.

Erfopvolging is de opvolging in de plaats van een overledene, waardoor de nalatenschap van dezen op zijn erfgenamen overgaat. Zij heeft plaats op het oogenblik van het overlijden van den erflater. Zij heeft alleen door den dood plaats; geen levende kan op gelijke wijze in al zijn rechtsbetrekkingen door anderen worden opgevolgd, alsof hij niet meer bestond. Bij een verklaring van vermoedelijk overlijden treden dan ook de vermoedelijke erfgenamen slechts voorloopig in het bezit der goederen; de gevolgen, aan het vermoeden vastgeknoopt, houden op, zoodra de zekerheid omtrent het bestaan of niet bestaan van den vermoedelijk overleden verklaarde daaraan een einde maakt. De *natuurlijke* dood geeft aanleiding tot erfopvolging, de *burgerlijke* niet meer.

Bijna alle oude en alle nieuwere wetgevingen erkennen, evenals de onze, tweeërlei erfopvolging: de wettelijke, *ab intestato, bij versterf*, en de *testamentaire*, uit kracht eener uiterste wilsbeschikking. De eerste geldt voor zooverre de erflater niet over zijn nalatenschap heeft beschikt.

De beide soorten van erfopvolging werken gelijk; zij zijn beide wijzen van eigendomsverkrijging; door beide gaat de nalatenschap van rechtswege, zonder verdere formaliteit, op de erfgenamen over en treden deze in alle rechten en verplichtingen van den erflater, voor zoover die niet met zijn persoon eindigen, maar op hen kunnen overgaan (zie *Erfgenaam*).

Tot de erfopvolging zijn volgens ons Burgerlijk Wetboek geroepen de bloedverwanten tot in den twaalfden graad — zoowel wettige, als natuurlijke, maar niet in gelijke mate —; bij ontstentenis van dezen de overgebleven echtgenoot; ontbreekt ook deze, dan treedt de Staat als rechthebbende op de goederen op. Onze wet maakt ten aanzien der erfopvolging geen onderscheid van kunne of eerstgeboorte; evenmin onderscheidt zij, wat de nalatenschap betreft, naar den verschillenden aard of de herkomst der goederen, zooals oudere rechten, ook in ons land, deden; zij vraagt niet, hoe de erflater de goederen heeft verkregen, en of zij aan hem van vaders- of van moederszijde zijn toegekomen, maar geeft aan de erfgenamen, ieder voor zijn aandeel, gelijkelijk recht op al wat tot de nalatenschap behoort.

In de eerste plaats roept de wet tot de nalatenschap de kinderen van den erflater met uitsluiting van alle anderen. Is een der kinderen overleden met achterlating van afstammelingen, dan erven dezen tezamen zijn aandeel bij wijze van *plaatsvervulling*; in dit geval heeft niet plaats een verdeeling bij hoofden, maar bij *staken*. Een staak kan weer verscheiden takken hebben, voor

welke weer een verdeeling bij staken te pas komt. De personen, tot denzelfden tak behoorende, erven bij hoofden.

Heeft de erflater geen afstammelingen nagelaten, dan erven gezamenlijk zijn in leven zijnde ouders, broeders en zusters en wel ieder voor een gelijk deel, met dien verstande echter, dat ieder der ouders, die in leven is, nooit minder ontvangt dan $^1/_4$ gedeelte. Laat de erflater dus bijv. 2 ouders en één broeder na, dan ontvangt ieder $^1/_3$ deel; laat hij 2 ouders na en 5 broeders of zusters, dan ontvangt elk der ouders $^1/_4$ deel en elk der broeders of zusters $^1/_{10}$ deel. Zoowel de halve broeders en zusters als de volle erven, maar niet gelijkelijk; zijn deze beide soorten vertegenwoordigd of alleen halve, zoowel van vaders- als van moederszijde, dan wordt hetgeen aan de gezamenlijke broeders en zusters toekomt in twee gelijke deelen verdeeld; de halve aan vaderszijde deelen in de éene helft; die aan moederszijde in de andere helft; de volle in beide. Is een der broeders of zusters vóór den erflater overleden, dan geldt omtrent plaatsvervulling hetzelfde als boven bij het erven van kinderen is vermeld.

Heeft de erflater noch ouders noch broeders of zusters nagelaten, dan wordt de erfenis in twee gelijke deelen gesplitst en komt de éene helft aan zijn bloedverwanten van vaderszijde en de andere aan zijn bloedverwanten van moederszijde; beide liniën staan dan geheel op zich zelf en de erfopvolging in de eene is van die in de andere geheel onafhankelijk. In beide erft de naaste bloedverwant de geheele helft; een onderverdeeling der linie in takken heeft niet meer plaats. Plaatsvervulling komt hier slechts te pas ten voordeele van de afstammelingen van vooroverleden broeders en zusters van den naasten bloedverwant; overigens is zij niet toegelaten.

Zijn in een der beide liniën geen bloedverwanten tot in den 12den graad aanwezig, dan komt de geheele nalatenschap aan de andere linie. Eerst wanneer in beide liniën bloedverwanten ontbreken, erft de langstlevende echtgenoot van den erflater.

In het vorenstaande is ondersteld, dat de erflater alleen wettige verwanten heeft nagelaten. Laat hij natuurlijke, wettelijk erkende kinderen na, dan krijgen ook dezen een deel, evenals omgekeerd de ouders soms optreden als erfgenamen hunner erkende natuurlijke kinderen. Het recht der natuurlijke kinderen is echter, ingeval er ook wettige afstammelingen zijn, zeer beperkt.

Over erfopvolging in vorstenhuizen zie *Troonopvolging.*

Erfopvolgingsoorlogen. Zie *Successieoorlogen.*

Erfpacht of erfpachtsrecht — het Romeinsche *emphyteusis* — is het recht om van een aan een ander toebehoorende, onroerende zaak het volle genot te hebben, onder verplichting om daarvoor een jaarlijksche pacht, *canon* geheeten, te betalen. Het is een zakelijk recht van den ruimsten omvang op eens anders goed, dat door de overeenkomst van partijen geregeld kan worden en bij gebreke van die regeling geregeerd wordt door de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek (artt. 767 — 783). De erfpacht, erfelijke pacht, wordt veelal gevestigd op nog niet geheel ontgonnen gronden, teneinde die ontginning, waartoe den eigenaar de lust, de gelegenheid of het kapitaal ontbreken, te bevorderen. De jaarlijksche pacht, ook zelf erfpacht genoemd, die hetzij in geld of in voortbrengselen of vruchten van allerlei aard kan bestaan, behoort tot het wezen van het recht en strekt tot erkentenis van het recht van den eigenaar. Het recht kan worden verkregen bij een titel — een overeenkomst of een testament —, waarvan de overschrijving in de openbare registers het recht tot zakelijk recht maakt; ook verjaring kan het erfpachtsrecht doen verkrijgen. Het kan worden gevestigd voor een bepaalden, maar ook voor onbepaalden tijd; zelfs is de vestiging van een onopzegbaar, eeuwigdurend erfpachtsrecht niet mogelijk. Het is niet aan den persoon van den erfpachter verbonden; het gaat op zijn erfgenamen over; het kan aan een ander overgedragen, met hypotheek bezwaard en door de schuldeischers geëxecuteerd worden: ook kan de erfpachter den grond met erfdienstbaarheden bezwaren voor den tijd, dat het erfpachtsrecht duurt. Geschenken bij overgang, zooals in het beklemrecht, komen hier niet voor, tenzij ze uitdrukkelijk bedongen zijn. Het erfpachtsrecht grenst in uitgebreidheid aan het eigendomsrecht: het geeft het volle genot van het goed — alle aan den eigendom verknochte rechten. De pachter mag natuurlijk het goed niet in waarde doen verminderen — verslimmeren, zegt de wet; — hij mag het verbeteren door het te ontginnen, te bebouwen en te beplanten: dit doel wordt bij het scheppen van het recht juist beoogd door partijen. De gewone reparatiën en alle belastingen komen ten laste van den pachter; den canon betaalt hij onafhankelijk van den uitslag der oogsten; kwijtschelding hiervan krijgt hij alleen dan, als bij vijf jaren achtereen geheel van het genot is verstoken geweest. De eigenaar van den grond kan de vervallenverklaring van het recht des erfpachters vorderen wegens aanmerkelijke schade, aan het goed toegebracht, of grof misbruik er van, — welke verklaring door den pachter voorkomen kan worden door tijdig herstel en zekerheidstelling voor het vervolg, — en verder, op grond van wanbetaling der pacht gedurende vijf achtereenvolgende jaren en vruchteloos gedane aanmaning.

Indien er geen bijzondere bepalingen omtrent het eindigen van het recht gemaakt zijn, kan de eigenaar van den grond het doen ophouden, doch niet vroeger dan na verloop van dertig jaren, mits hij ten minste één jaar te voren aan den erfpachter behoorlijk bij exploit opzegging doet.

Het erfpachtsrecht, zooals het hier is omschreven, kan voor de uitoefening van het landbouwbedrijf nuttige gevolgen hebben. Het verzekert den pachter een vast, langdurig, soms altijddurend bezit van den grond onder vaste, hem vooruit bekende voorwaarden; hij heeft alzoo een prikkel, om verbeteringen aan te brengen — ook zelfs die, welke pas in een meer verwijderde toekomst vruchten afwerpen —, waardoor de productiviteit van den bodem wordt verhoogd, en die zijn arbeid en kapitaalbesteding doen gedijen tot voordeel van hemzelf, van zijn grondeigenaar en van de geheele maatschappij.

Het uitgeven van gronden in erfpacht voor langen tijd, bijv. 75 of 100 jaren komt in den laat-

sten tijd meer en meer in zwang voor gronden, aan gemeenten toebehoorende. Men geeft hieraan de voorkeur boven verkoop van den gemeentegrond, omdat na verloop van den erfpachtstermijn de pacht opnieuw kan worden geregeld in verband met de gewijzigde pachtwaarde en zoodoende waardevermeerdering aan de gemeenschap kan ten goede komen. Ook in Nederlandsch-Indië wordt dit stelsel toegepast; het Regeeringsreglement verbiedt den Gouverneur-Generaal gronden te verkoopen, maar verklaart hem bevoegd gronden in erfpacht af te staan voor niet langer dan 75 jaren.

Erfprins is de titel voor den opvolger van een regeerenden vorst. Gewoonlijk komt deze titel, waaraan een praedicaat, afhankelijk van den rang van het huis, verbonden is, slechts den oudsten zoon van den regent toe, terwijl vermoedelijke troonopvolgers dezen titel niet bezitten, tenzij hij hun uitdrukkelijk verleend is. In de staten, wier hoofd een keizer of koning is, heet de opvolger kroonprins en in keurvorstendommen keurprins.

Erfrecht. Onder *erfdeel*, *erfenis*, *erfgenaam*, *erfopvolging*, *erfstelling*, *fideicommis*, *legaat*, *testament* en *boedelscheiding* is de tegenwoordige wettelijke regeling van het erfrecht in Nederland in hoofdtrekken weergegeven. Hier kan daarom worden volstaan met eenige mededeelingen omtrent den oorsprong van die regeling en omtrent hervormingen, op dit gebied als wenschelijk voorgesteld.

De geschiedenis van het erfrecht houdt nauw verband met die van het eigendomsrecht. Naarmate de private eigendom voor den gemeenschappelijken in de plaats treedt, krijgt de vraag, wie na den dood van den eigenaar diens goederen zal verwerven, meer beteekenis. Bij de Romeinen, waar reeds vroeg de private eigendom zich scherp afteekende in de heerschappij, die de *pater familias*, het gezinshoofd, voerde over zijn goederen, evenals over zijn vrouw, zijn kinderen en zijn verdere afstammelingen in de mannelijke lijn, kwam reeds in de wet der XII Tafelen de regel voor, dat de *pater familias* volledige vrijheid had om bij testament de bestemming der goederen na zijn dood te bepalen (*Uti legassit*, *ita jus esto*). Was er geen testament, dan erfden de kinderen en de kleinkinderen in de mannelijke lijn; liet hij die niet na, dan zijn agnaten, dus in het algemeen zijn familie van vaderszijde. Aan bloedverwanten van moederszijde kwam geen erfrecht toe, evenmin als aan zijn afstammelingen in de vrouwelijke lijn.

In den loop der eeuwen veranderde dit, vooral door invloed van den praetor. Meer en meer werden de bloedverwanten in de vrouwelijke lijn met die in de mannelijke gelijkgesteld en tijdens keizer *Justinianus* werd deze gelijkstelling voltooid. De door hem gegeven regeling van het erfrecht is in hoofdzaak dezelfde die wij thans nog hebben: aan den eenen kant de bevoegdheid om bij testament over zijn vermogen te beschikken, beperkt door toekenning van een wettelijk erfdeel (zie *Erfdeel*) aan de bloedverwanten in de rechte linie; aan den anderen kant, bij het ontbreken van een testament, opvolging van bloedverwanin de door de wet aangewezen volgorde; zoo er geen bloedverwanten zijn, verkrijging van den boedel door den langstlevenden echtgenoot, en als ook deze ontbreekt, door den Staat.

Bij de Germaansche volken, waar de gemeenschappelijke eigendom lang is blijven bestaan en vooral de opvatting, dat de kinderen reeds bij het leven van de ouders mede-eigenaren hunner goederen waren, vele sporen heeft achtergelaten, heeft het erfrecht zich niet in die mate ontwikkeld als bij de Romeinen; het maken van testamenten schijnt bij de Germanen geheel en al onbekend geweest te zijn. Doch evenals op menig ander gebied heeft ook hier ten slotte het Romeinsche recht over het Germaansche gezegevierd.

Ons tegenwoordig erfrecht vertoont, gelijk ons geheele burgerlijk recht, groote gelijkenis met de regeling in den Franschen Code Civil. Maar ook in de meeste andere landen berust het erfrecht op gelijke grondslagen. Het Duitsche Burgerlijk Wetboek, in 1900 ingevoerd, heeft een eenigszins ander stelsel wat betreft de orde, waarin de bloedverwanten opvolgen; terwijl bijv. bij ons bij gebreke van afstammelingen de ouders, broeders en zusters te zamen erven, komen in Duitschland, indien beide ouders in leven zijn, broeders en zusters niet aan de beurt. Een ander verschilpunt ligt in het recht van den langstlevenden echtgenoot. Bij ons erft deze, als er geen testament is gemaakt, eerst bij het ontbreken van bloedverwanten in den 12^{den} graad; in Duitschland erft de langstlevende echtgenoot indien de erflater kinderen, ouders, grootouders, broeders of zusters nalaat, met dezen samen en sluit hij alle verdere bloedverwanten geheel uit. Zijn er geen kinderen of verdere afstammelingen, dan krijgt de echtgenoot buiten zijn erfdeel nog de huwelijksgeschenken en het huisraad.

In Engeland wijkt het erfrecht in verschillende punten af van dat in andere landen. Voor het grondbezit en het roerend vermogen gelden afzonderlijke regelen. De vererving van het grondbezit herinnert nog aan het leenrecht; de mannelijke bloedverwanten gaan daarbij vóór de vrouwelijke en ook het eerstgeboorterecht speelt een groote rol. Verdeeling van het onroerend goed heeft niet plaats; de wet bevordert, dat het in één hand blijft. De langstlevende echtgenoot erft hierbij niet. Het roerend vermogen komt aan weduwe of weduwnaar en bloedverwanten; de langstlevende echtgenoot ontvangt, als er kinderen zijn, $^1/_3$ en als er geen kinderen zijn, de helft. Een wettelijk erfdeel is in Engeland onbekend.

De regeling van het erfrecht, zooals die in ons land en elders bestaat, heeft in verschillende opzichten aanleiding gegeven tot kritiek. Het verst gaan hierbij zij, die elk erfrecht onrechtvaardig achten, omdat het leidt tot verkrijging van goederen, waarvoor men geenerlei arbeid heeft verricht en omdat het de ongelijkheid in vermogen tusschen de menschen bevordert. Te allen tijde zijn er dan ook personen geweest, die op grond van een min of meer socialistische levensbeschouwing afschaffing van het erfrecht eischten. Ter verdediging van het erfrecht is eenerzijds gewezen op den nauwen samenhang, dien de natuur schept tusschen de op elkander volgende geslachten: de kinderen erven de eigenschappen, de kennis en de ervaringen hunner voorvaderen; is het daarom niet natuurlijk, dat zij ook hun goederen erven? Anderzijds wijst men op de ongunstige economische gevolgen, die afschaffing van het erfrecht

zou hebben. Menigeen arbeidt en spaart met kracht en volharding in het vooruitzicht van na zijn dood aan zijn wettelijke of testamentaire erfgenamen zeker vermogen te kunnen nalaten. Bestond dat vooruitzicht niet, wist men, dat na zijn dood de nagelaten goederen aan den Staat vervielen, dan zou menigeen, die zeker vermogen bijeengegaard had, ophouden met arbeiden en zijn goederen verteren; vermindering van arbeidzaamheid en spaarzaamheid zou de productie doen afnemen en daarmee de bron van alle volkswelvaart doen opdrogen. Het erfrecht is dus, zoo wordt geredeneerd, noodig tot voortdurende instandhouding en vermeerdering van arbeid en kapitaal en om de individuen aan te sporen tot scheppingen, die den levensduur van één enkel persoon te boven gaan.

Al zal van afschaffing van het erfrecht in afzienbare tijden wel geen sprake zijn, dat ons erfrecht hervorming noodig heeft, erkent ieder. In de eerste plaats wordt uitbreiding van het erfrecht van den echtgenoot, in den geest van de boven weergegeven regeling van het Duitsche Wetboek, een dringende eisch geacht. In Frankrijk en België, waar oorspronkelijk dezelfde bepalingen golden als in Nederland, is zulk een uitbreiding reeds tot stand gekomen, althans in zooverre, dat den langstlevenden echtgenoot het vruchtgebruik van een gedeelte der nalatenschap wordt gegeven. In de tweede plaats wordt aangedrongen op inkrimping van den kring der bloedverwanten, die als erfgenamen in aanmerking komen. De familieband is niet meer zoo eng als hij in vroeger eeuwen wel geweest is; vormde toen de familie een soort eenheid tegenover de buitenwereld, thans is daarvan geen sprake meer. Familieleden in den 5den of 6den graad kent men soms nauwelijks en een reden, om hun erfrecht te geven, bestaat er niet. Aldus redeneert de groote meerderheid, die van de wenschelijkheid van inkrimping van het erfrecht overtuigd is, doch groot verschil van meening bestaat er over de vraag, voor welke bloedverwanten het erfrecht moet gehandhaafd blijven. Sommigen wenschen het alleen te handhaven voor afstammelingen; anderen ook voor broers en zusters; weer anderen tevens voor ooms en tantes en hun kinderen.

Inkrimping van het erfrecht der bloedverwanten zal ongetwijfeld medebrengen uitbreiding van de rechten, die de Staat op de nalatenschap kan doen gelden. Reeds in ons recht geldt de regel, dat bij het ontbreken van bloedverwanten en echtgenoot, de nalatenschap komt aan den Staat; die regel zal, naarmate bloedverwanten als erfgenamen vervallen, uitgebreider toepassing vinden. Sommigen wenschen evenwel nog verder te gaan en den Staat niet alleen bij het ontbreken van andere erfgenamen, maar ook *naast* andere erfgenamen een deel der nalatenschap toe te kennen. Thans ontvangt de Staat van elke nalatenschap een deel in den vorm van successierecht; deze belasting moet — zoo meenen sommige voorstanders van Staatserfrecht — verhoogd worden, terwijl anderen den Staat niet als belastingheffer, maar als mede-erfgenaam met gelijke rechten als de andere erfgenamen willen doen optreden. Ter verdediging van het Staatserfrecht wordt in de eerste plaats aangevoerd, dat vele functiën, die vroeger de familie verrichtte, thans door den Staat worden vervuld en dat, naarmate het familieverband losser wordt, het Staatsverband aan innigheid toeneemt; de Staat moet dus ook, wat het erfrecht betreft, in de plaats der familie treden. De Staat maakt verder door zijn wetten en instellingen de verwerving van rijkdommen mogelijk; het is daarom billijk, dat ook een deel van het verworvene hem ten deel valt. In Staatserfrecht wordt eindelijk een middel gezien om de ongelijkheid in vermogen te temperen en de gemeenschap in staat te stellen de groote uitgaven te bekostigen, die de tegenwoordige tijd met zijn arbeidswetgeving enz. eischt, en tevens andere drukkende belastingen af te schaffen. Tegen het Staatserfrecht wordt aangevoerd, dat het in strijd is met de volksovertuiging. Voert men Staatserfrecht in, dan zullen de meesten door een testament den Staat onterven, terwijl, als men dit verbiedt, men dit verbod zal ontduiken of bij zijn leven zijn goederen zal verteren. Voor de diensten, die de Staat bij de vermogensverwerving bewijst, komt hem geen erfrecht toe, wijl hij zich daarvoor reeds laat beloonen door belastingheffing. Verder wordt gewezen op het verschil van meening, dat bij de voorstanders van Staatserfrecht bestaat met betrekking tot de bestemming van het door den Staat geërfde en over de vraag, of de Staat dan wel de gemeente de goederen moet verkrijgen.

Wij zagen hierboven, dat in Engeland een bijzonder erfrecht bestaat voor het onroerend goed en dat wordt gestreefd dit zooveel mogelijk in één hand te doen blijven. Dit wordt nog bevorderd door *fideicommissen* (zie aldaar) of *entails*, krachtens welke de erflater den erfgenaam de vervreemding van zijn goed kan verbieden. Ook in Duitschland kan door fideicommissen en majoraten de ondeelbaarheid en onvervreemdbaarheid van onroerend goed en de voortdurende vererving op den oudsten zoon bewerkstelligd worden. Ofschoon hierdoor de versnippering van het grondbezit wordt tegengegaan, heeft dit toch het nadeel, dat de grond dikwijls behoort aan personen, die niet de noodige kennis en toewijding of niet het noodige bedrijfskapitaal bezitten om hem productief te maken. In Nederland en Frankrijk zijn fideicommissen in het algemeen verboden en bevordert de wet de verdeeling van het onroerend goed onder de erfgenamen, zoodat ieder een deel er van krijgt. Een gevolg van het Nederlandsche en Fransche stelsel, dat ook door het nieuwe Duitsche Burgerlijk Wetboek in beginsel is aanvaard, is het gevaar van te groote versnippering van het grondbezit en daaruit voortvloeiende onvoldoende ontwikkeling van den landbouw. In sommige deelen van Duitschland waakt men daartegen door het zoogenaamde *Anerbenrecht*, krachtens hetwelk de geheele boerderij komt aan één der erfgenamen, hetzij door den erflater, hetzij door de wet aangewezen, onder verplichting om aan zijn mede-erfgenamen een gedeelte der waarde uit te keeren. Die uitkeeringen zijn echter zóó geregeld, dat de *Anerbe* boven zijn mede-erfgenamen bevoordeeld blijft; waren de uitkeeringen te hoog, dan zouden zij de exploitatie van de boerderij zóó drukken, dat het doel van het Anerbenrecht niet bereikt werd. In enkele deelen van Duitschland zijn *alle* boerderijen aan het Anerbenrecht onderworpen;

in andere alleen die, welke de eigenaar in een daarvoor bestaand register (*Höferolle*) heeft doen inschrijven.

Erfstelling — in tegenstelling met een legaat — is een uiterste wilsbeschikking, waarbij een erflater één of meer personen tot zijn erfgenamen maakt, door hun zijn nalatenschap of een zeker *evenredig* deel daarvan, zooals de helft of een derde, toe te kennen. Niet alle bij testament bevoordeelden zijn dus erfgenamen; alleen zij, die het zijn door een erfstelling; de overigen zijn legatarissen, zoowel wanneer zij enkele bepaalde goederen als wanneer zij alle roerende of alle onroerende goederen of het vruchtgebruik der geheele nalatenschap verkrijgen. De rechten der erfgenamen krachtens testament zijn bij ons volkomen dezelfde als die der erfgenamen *ab intestato*; zij staan met dezen geheel gelijk. Niet alzoo volgens het Fransche recht; dit noemde hen *légataires universels* in tegenstelling met de *légataires particuliers*; hun betrekking tot de nalatenschap was in de praktijk minder gunstig, dan die der *héritiers*, de erven volgens de wet. Volgens ons recht treden de testamentaire erfgenamen evenals de wettelijke in alle rechten en tevens in verplichtingen van den erflater en hebben zij een rechtsvordering om tegenover derden hun erfgenaamschap te handhaven.

Men onderscheidt erfstellingen *uit* en *over de hand*.

De eerstgenoemde zijn de tot hiertoe behandelde; krachtens haar treedt men als zuiver, onbezwaard erfgenaam op en wordt van het erfdeel onbeperkt eigenaar. Zoodanige erfstelling bestaat ook als de erflater bij wijze van onder-erfstelling of *substitutie* een derde tot de erfenis roept voor het geval, dat de eerstgenoemde erfgenaam haar niet geniet, bijv. doordat hij de nalatenschap verwerpt of vóór den erflater overlijdt. Erfstellingen *over de hand* of *fidei-commissaire substitutiën* zijn verboden; zij zijn nietig, zegt onze wet, zelfs ten aanzien van den eerstbenoemden erfgenaam of legataris. Als zoodanig beschouwt de wet elke beschikking, waarbij de erfgenaam of legataris belast wordt de erfenis of het legaat te bewaren en aan een derde voor het geheel of voor een gedeelte uit te keeren. Uitzonderingen op deze bepalingen zijn toegelaten. Zie *Fidei-commis*. Recht van plaatsvervulling bestaat bij erfstellingen niet; bij voor-overlijden van den benoemden erfgenaam vóór den erflater is de erfstelling vervallen.

Erft, een linker zijrivier van den Rijn, ontspringt 8 km. ten Z. van de Münstereifel op 279 m. hoogte, verlaat bij Euskirchen het bergland, stroomt in bijna noordelijke richting en mondt bij Grimlinghausen boven Neusz in den Rijn. De rivier is 115 km. lang. Met den Rijn is zij bovendien nog door het Erftkanaal verbonden.

Erfurt, de hoofdstad van een evenzoo genoemd distrikt der Pruisische provincie Saksen, aan de Gera en aan den voet van het Thuringerwoud, ligt aan de spoorlijnen Halle—Bebra, Erfurt—Sangerhausen, Erfurt—Ritchenhausen, Nordhausen—Erfurt en Erfurt—Langensalza en telt (1905) 98 847 inwoners. De stad, tot 1873 een sterke vesting, waarvan een deel van de citadel Petersberg en de kazematten van de Cyriaksburg nog bestaan, geeft inwendig, niettegenstaande de vele nieuwe gebouwen, een indruk van onderwetschheid. Tot de pleinen behooren het Friedrich-Wilhelmplein bij den Dom, met een gedenkteeken van keurvorst *Friedrich Karl Joseph von Mainz*, en de Vischmarkt met de Rolandszuil. Van de talrijke bruggen is de Krämerbrücke te vermelden, die, tot 1325 van hout, daarna van steen gemaakt, aan beide zijden groote winkelhuizen heeft. Aan het Noordeinde van den Anger (het verkeerscentrum) heeft men een standbeeld van *Luther* (1890), aan het Zuideinde een monumentale bron, op het zoogenaamde Hirschgartenplein een gedenkteeken voor de gesneuvelden in de oorlogen van 1866 en 1870—1871, op het Reichartsplein een standbeeld van *Wilhelm I* en burgemeester *Reichart*. Tot de Roomsch-Katholieke kerken behoort de Dom met breeden trap vóór den hoofdingang, alsmede de kerk van den heiligen *Severus*, voorzien van 3 torens. Het koor van eerstgenoemden werd in 1349—1372 in een zuiver Gotischen stijl gebouwd, en men vindt er merkwaardige kunstwerken der oudheid, benevens een klok, die 275 centenaars weegt. Bovendien zijn er nog 7 Roomsch-Katholieke en 9 Protestantsche kerken. Van de talrijke voormalige kloosters bestaat alleen nog dat der Urselinen, thans een opvoedingsgesticht. Het Augustijner klooster, waar *Luther* aanvankelijk verblijf hield, werd in 1820 in een stichting voor arme, verwaarloosde kinderen herschapen. Van de wereldlijke gebouwen zijn te noemen: het stadhuis op de Vischmarkt, in 1869—1875 gebouwd, met muurschilderingen uit de geschiedenis der stad, uit de Gleichen-, Tannhäuser- en Faustsagen, herinneringen aan *Luther's* verblijf; de regeeringsgebouwen, het postkantoor, de Waag (thans koninklijke bibliotheek en museum) en het centraalstation. Van de universiteit, die er vroeger bloeide, is niets anders over dan de Boyneburgsche bibliotheek met 60 000 deelen en 1000 handschriften. Erfurt bezit een gymnasium, een kweekschool voor onderwijzers, eenige middelbare scholen, een doofstommen-instituut en een landbouwschool, verder een museum voor kunst en stedelijke oudheden, een voor Thüringsche oudheden en kleederdrachten, eenige genootschappen, twee weeshuizen, een hospitaal, 2 ziekenhuizen, een inrichting voor ooglijders en een werkhuis. De stad is beroemd wegens haar tuinbouw en haar voortreffelijke bloemkweekerijen, die talrijke produkten naar alle deelen der wereld verzenden en in 44 kweekerijen meer dan 2000 arbeiders bezig houden. Belangrijk is verder de vervaardiging van damesmantels (22 firma's) en van schoenen (25 fabrieken met 1500 arbeiders), bovendien vindt men er fabrieken van wollen, katoenen, linnen en zijden stoffen, van meubelen, boek- en steendrukkerijen, zeepfabrieken, alsmede branderijen en brouwerijen. — Volgens de sage werd Erfurt in den aanvang der 5de eeuw door zekeren *Erpo* gesticht en naar dezen Erpesford genaamd. *Bonifacius* vestigde er in 741 een bisdom, dat echter weldra verdween. *Karel de Groote* verhief haar in 805 tot een koopstad, waarna zij spoedig toenam in bloei, en in de 12de eeuw behoorde zij tot de Hansa. Hoewel zij geen vrije Rijksstad was, genoot zij een nagenoeg volkomen staatkundige onafhankelijkheid. Zij sloot

in 1483 een verbond met Saksen, en te vergeefs trachtte Keur-Mainz zijn aanspraken op de stad te doen gelden, totdat het met behulp van executietroepen haar in 1664 veroverde. In 1802 kwam Erfurt echter aan Pruisen, en na den slag van Jena kwam de stad in de macht der Franschen. *Napoleon* hield er in 1808 een samenkomst met den keizer van Rusland en met de koningen van Saksen, Beieren, Württemberg en Westfalen. In Januari 1814 gaf het zich over aan de Pruisen, die echter de sterkte op den Petersberg eerst in Mei 1814 bemachtigden. Door het Weener Congrès werd de stad weder aan Pruisen toegewezen; in 1850 hield het Duitsche Parlement er zijn zittingen (zie *Duitschland*).

Erfzonde (*Peccatum originale*) noemt men de zonde, waarmede elke mensch geboren wordt, omdat ze van den eersten Vader als een erfenis tot al zijn nakomelingen overgaat. Volgens de leer der Katholieke Kerk is ze een ware zonde, aan ieder eigen, bestaande in de berooving der heiligmakende gratie en de afgekeerdheid van God, berooving en afgekeerdheid, welke voortkomen uit de zonde door *Adam* en in *Adam* door gansch het menschdom tegen God bedreven. Om die zonde verloor *Adam* en zijn nakomelingschap, met de bovennatuurlijke gaven, van God ontvangen, ook het recht tot den hemel, dat is te zeggen, tot het onmiddellijk aanschouwen van Gods aanschijn; en daarbij werd hij overgelaten aan de natuurlijke onwetendheid en onderworpen aan de begeerlijkheid, het lijden en den dood. De vrijheid van 's menschen wil, met de bekwaamheid van het goed te doen en het kwaad te laten, bleef bestaan, doch ze werd verzwakt en door de begeerlijkheid meer genegen tot het kwaad dan tot het goed. Van die erfzonde moesten, onder alle menschen, alleen zuiver blijven *Jezus Christus*, uit zijn wezen zelf, omdat hij God was, en omdat hij zonder mannelijke tusschenkomst van een Maagd geboren werd; de H. Maagd *Maria*, uit een bijzonder voorrecht der Voorzienigheid, omdat zij bestemd was de Moeder Gods te worden. Hoewel geboren uit *Adam*, en alzoo aan de plicht der zonde onderworpen, is zij toch onbevlekt ontvangen, omdat God op het allereerste oogenblik van haar bestaan haar bevrijdde van de zonde. Deze leering over de erfzonde werd in de Katholieke Kerk altijd min of meer uitdrukkelijk geloofd en plechtig verklaard vooral ter gelegenheid van het Pelagianisme in de 5de eeuw, en in de 16de tegenover het Protestantisme.

Volgens het oude en het hedendaagsche orthodoxe Protestantisme is de erfzonde de geheele verdorvenheid van verstand en wil, die, door *Adam's* val ontstaan en door de voortplanting overgebracht, alle menschen, behalve *Jezus*, aankleeft, verdorvenheid, waardoor de mensch van nature onbekwaam is iets goeds te doen, ja geneigd om God en zijn naaste te haten: daarom heeft Gods toorn hem met den dood des lichaams gestraft en wellicht voor de helsche verdoemenis bestemd. Deze leer beweerde men te vinden bijzonder in de geschriften van *Augustinus*.

Evenals de andere Christelijke geloofswaarheden is het leerpunt der erfzonde in den loop der eeuwen veel bestreden geworden, maar ook langzamerhand klaarder voorgekomen en in den geheelen samenhang des Christendoms, met den tijd, harmonisch begrepen. 't Is dan niet te verwonderen dat er op dit punt, zoowel als elders, soms dwalingen zijn ontstaan of misverstand plaats had, zelfs bij die Kerkvaders of schrijvers, welke de traditioneele waarheid in haar geheel aankleefden en streefden met volle oprechtheid om in het geheim dieper door te dringen en het met de andere geopenbaarde leerpunten overeen te brengen.

Ten tijde van *Christus* geloofden de Joden aan een erfschuld, die het gansche menschdom sinds zijn oorsprong neerdrukte: die meening is in overeenstemming met verscheiden plaatsen hunner oude gewijde Boeken, en komt voor in het 4de Boek van *Esdras*, in het Boek van *Henoch*, in de Apocalypse van *Baruch* enz. In het Christelijke leerstelsel van *Paulus* over de verlossing en de zaligmaking bekleedt de erfzonde een voornamen rang. Het vleesch, zegt hij, is niet noodzakelijk slecht; doch de zonde, het kwaad is in de wereld gekomen door de overtreding van den eersten mensch. Die zonde wordt door den Apostel verpersoonlijkt als een macht, welke heerscht over het menschdom, en die door de voortplanting in de kinderen van *Adam* wordt overgezet: aldus, zonder zijn natuurlijke krachten te verliezen, leed het menschdom door die schuld een groote verzwakking, verloor zijn bovennatuurlijke gaven en trok op zich den geestelijken en lichamelijken dood. De gedachte van zulk een erfzonde vinden we later bij vele schrijvers uit de 4 eerste eeuwen. *Justinus*, *Theophilus van Antiochië*, *Ireneus*, *Tertullianus*, *Cyprianus*, de schrijver van den „Tractatus Origenis", *Hilarius*, *Ambrosius*, *Basilius*, *Hieronymus* enz. gelooven, dat het menschdom gevallen is in *Adam* en dat het van deze zonde en van de heerschappij des duivels verlost werd door *Christus*. Die schrijvers en menige anderen nog, zegt *Augustinus* „houden u (Pelagianen) de leer voor, dat de opvolging aller menschen aan de erfzonde onderworpen is." (Contra Jul., II, 10). Vóór *Pelagius* werd die kerkelijke leer niet bestreden. Het is dus niet te verwonderen, dat die oude schrijvers ze slechts in het voorbijgaan vermelden of ze veronderstellen, zonder ze grondig uit te leggen. 't Is ook niet te verwonderen dat ze soms, de leer willende uitleggen, tot valsche begrippen kwamen: *Origenes*, bijvoorbeeld, omhelsde een soort van metempsychose of zielsverhuizing, en *Tertullianus* het traducianisme, volgens hetwelk de ziel van het kind uit de ouders wordt voortgebracht. Er valt hier nog aan te halen het aloud gebruik de kinderen te doopen tot vergiffenis der zonde, voordat ze tot de jaren van verstand zijn gekomen en persoonlijk zondigen kunnen; lang voor de 5de eeuw, namelijk bij *Cyprianus*, *Tertullianus*, *Origenes*, tot zelfs bij *Ireneus*, vinden we dat *paedobaptisme* tot dat doel vermeld. Daarin juist zagen *Augustinus* en de conciliën, tegen de Pelagianen gehouden, een krachtig bewijs om hun traditioneele leer te staven. Toen dan *Pelagius* en *Celestius*, in het begin der 5de eeuw, onder voorwendsel de Christelijke zedeleer te hervormen, de erfzonde begonnen te loochenen, traden zij, kan men zeggen, op met een stelsel, tot dusverre onbekend in de Kerk. Ze beweerden, dat de zonde van *Adam* niet overgaat op zijn nakomelingen door

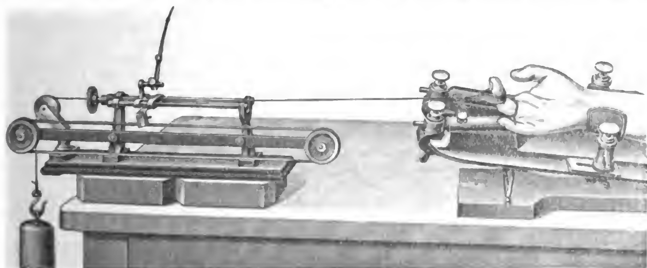
voortplanting, maar enkel door navolging; dat elk mensch de macht heeft gemakkelijk het goed te doen en tot zijn einde te komen zonder de bovennatuurlijke gratie volstrekt noodig te hebben. Tegen hen hield *Augustinus* staande, dat het menschdom in zonde geboren wordt, omdat het afstamt van *Adam*, in wien het aanvankelijk gezondigd heeft; dat het daarom onderworpen is aan dood en begeerlijkheid; dat het zonder gratie, weliswaar, geen kracht heeft om bovennatuurlijk verdienstelijke werken te verrichten, maar toch zijn natuurlijke vrijheid niet verloren heeft om het goede te doen. Deze godgeleerde voorstellingen van *Augustinus*, waaruit zooveel licht straalde op eenige duistere geheimen van den Christelijken godsdienst, werden aanstonds door verscheiden synoden en door de pausen van Rome goedgekeurd en aangenomen, en weldra was deze leer alom heerschend in de Katholieke Kerk. Geen andere vinden we bij de Scholastieken der Middeleeuwen; *Anselmus*, *Thomas van Aquino*, *Bonaventura* en anderen hebben verklaard hoe het niet onmogelijk is, dat een ieder, zonder het te weten, gezondigd heeft in *Adam:* de erfzonde is geen *persoonlijke* zonde, maar wel een zonde der menschelijke *natuur*, natuur, welke besloten lag, als in haar kiem, in haar eersten stamvader. En zoo wordt dezelfde leer, plechtig voorgehouden in het concilie van Trente, nog immer geloofd in de Katholieke Kerk. In den loop der eeuwen is ze niet in haar zelf vernield, maar wel harmonisch opgegroeid en ontwikkeld.

De leer der erfzonde leidde in de dagen der Hervorming tot een levendigen strijd tusschen *Luther*, die de volkomen onmacht van 's menschen wil vasthield, en *Erasmus*, die slechts een verzwakking van dien wil door de erfzonde aannam, maar van een opheffing van den vrijen wil niets wilde weten. In de 18de en 19de eeuw loopen de meeningen der Protestantsche wijsgeeren en godgeleerden ver uiteen. *Kant* achtte de erfzonde enkel eene ingeschapen neiging tot het booze; de Rationalisten beschouwden haar, evenals te voren *Pelagius*, als een zwakheid en traagheid in het kennen en volbrengen van het goede; *Schleiermacher* noemde haar het booze, dat, door het oorspronkelijk overwicht der zinnelijkheid op den geest ontstaan, zich in 's menschen daden openbaarde en in eene zondige maatschappij voedsel vond, het booze, dat door de volmaaktheid van *Christus* in beginsel overwonnen was en door de toenemende volkomenheid zijner gemeente verwijderd werd. Volgens *Hegel* is datgene, wat men met den naam van erfzonde bestempeld heeft, niets anders dan de onvermijdelijke eindigheid en beperktheid van het individu, een slagboom des geestes, dien de mensch moet opheffen. Daarom is volgens hem bewustheid van zonde de grondslag der verzoening. Op deze leer hebben *Rothe*, *Zeller* enz. voortgebouwd. Zij oordeelen, dat de mensch in bijzonderheden het booze kan overwinnen, doch het booze in het algemeen noodzakelijk is voor zijn ontwikkeling, terwijl anderen meenen, dat men het denkbeeld van zonde niet verder mag uitstrekken dan persoonlijke toerekenbaarheid en zedelijke verantwoordelijkheid, zoodat men wel van booze neigingen, maar in geen geval van erfschuld of erfzonde mag spreken. Intusschen is het veelal zeer moeielijk te bepalen, waar de zelfbewustheid en toerekenbaarheid een aanvang nemen. Zooveel is zeker, dat in onzen tijd de vrijzinnige richting in de Protestantsche Kerk van geen erfzonde wil weten, terwijl de orthodoxe richting de oude Protestantsche leer der erfzonde blijft handhaven.

Erg. Zie *Arbeidsvermogen*.

Ergeri of **Argyro Castro**, een stad in Turksch Albanië en wel in het vilajet Janina, niet ver van de Delvino, een zijrivier der Vojoetza, vertoont zich uit de verte op een schilderachtige wijze, als gebouwd op drie vooruitspringende gedeelten van den Sopotberg, welke door diepe kloven gescheiden zijn. De huizen zijn van torens met schietgaten voorzien, en men vindt er de bouwvallen eener citadel in Venetiaanschen stijl met ruime kazematten. In de stad zijn onderscheiden snuiffabrieken. Zij telt omstreeks 6000 inwoners.

Ergograaf (Grieksch = arbeidschrijver) is een door *Mosso* uitgevonden toestel, om den door samentrekking der spieren verrichten arbeid te bepalen. De benedenarm van den persoon (zie de afb.) is bevestigd op een onderstel; de wijsvinger en de ringvinger worden in metalen hulzen geschoven, terwijl om den middelvinger een leeren riem wordt bevestigd, waaraan door middel van

Ergograaf.

een snaar, die over een rol loopt, een gewicht van 3—5 kg. bevestigd wordt. Met de snaar staat een schrijfstift in verbinding, die de bewegingen meemaakt en de lengte ervan opteekent op een met bewalmd papier overtrokken cylinder (niet in de afb. aangegeven), die langzaam ronddraait. De persoon, waarmee de proef genomen wordt, moet, naar de maat van een metronoom, om de 2—4 seconden den middelvinger zoo sterk mogelijk buigen en daardoor het gewicht zoo hoog mogelijk opheffen. Uit het aantal samentrekkingen en de grootte van ieder wordt de verrichte arbeid bepaald, terwijl het afnemen in lengte der krassen het verloop van de vermoeidheid aangeeft. Ook kan de totale arbeid afgelezen worden op een strook, die bij iedere opheffing van het gewicht en afhankelijk van de grootte dier opheffing voortbewogen wordt.

Ergostaat is een toestel, dat dient om iemand een zekere hoeveelheid spierarbeid te doen verrichten. Het bestaat uit een ijzeren schijf, die door middel van een met beide handen te vatten kruk wordt rondgedraaid. Deze is zóó aangebracht, dat men bij iedere omwenteling diep bukken moet; door een rem kan de hoeveelheid te verrichten arbeid veranderd worden. Aan het toestel kan men aflezen hoeveel kilogrammeter bij iedere omwenteling uitgeoefend wordt, terwijl het aantal omwentelingen door een telwerk geregistreerd wordt. Vooral bij zwaarlijvigheid, jicht, zenuwstoringen en ook tot physiologische onderzoekingen wordt dit toestel gebruikt.

Ergotine. Zie *Moederkoorn*.

Ergotisme of *Moederkoornkramp* (van het Fransche ergot = moederkoorn), in het Duitsch Kriebelkrankheit geheeten, is een ziekte, die bij menschen en dieren voorkomt tengevolge van het nuttigen van het vergiftige moederkoorn. Zij treedt vooral in zulke streken en tijden epidemisch op, waarin tengevolge van het mislukken van den oogst, slecht brood gebakken wordt, dat veel moederkoorn bevat. Zij doet zich nog in twee verschillende vormen voor, n.l. convulsitief, het eigenlijke ergotisme (*Ergotismus convulsivus*), en als Antoniusvuur, in het Duitsch *Mutterkornbrand* (*Ergotimus gangraenosus*). De eerste werd meer in Duitschland en Frankrijk, de laatste in Rusland waargenomen. De ziekte openbaart zich door hoofdpijn, duizeligheid, oorsuizen, moeheid en een eigenaardig gekriebel in de huid (vandaar de Duitsche benaming), doorgaans ook misselijkheid, braken en diarrhé. In dit stadium kan de patiënt nog gered worden, als hij verder geen moederkoorn nuttigt. Bij den tweeden vorm treden naast deze verschijnselen typheuse koortsen op en worden enkele ledematen ontstoken, waarna zij of tot een zwarte, hoornachtige massa ineenschrompelen of in een afschuwelijk riekende, vuile, etterachtige massa overgaan. Soms kan door amputatie de patiënt nog gered worden, meestal echter bezwijkt hij aan bloedvergiftiging. Hevige epidemieën zijn opgetreden in 1709—1716 in Zwitserland, in 1710 in Italië, in 1747 en in 1828—1829 in Frankrijk (in het laatst genoemde jaar ook in ons land) en in 1855—1856 in Duitschland.

Erhard, *Heinrich August*, een Duitsch geschiedschrijver, werd geboren te Erfurt den 13den Februari 1793, studeerde aldaar en te Göttingen in de geneeskunde, vestigde zich als privaatdocent in zijn geboorteplaats, werd er in 1813 buitengewoon hoogleeraar, was er in 1814 geplaatst bij het militaire ziekenhuis, diende in 1815 als eerste arts bij het Pruisische leger en hield na zijn terugkeer te Erfurt tot aan de opheffing der universiteit aldaar (November 1816) academische voorlezingen. Daarna wijdde hij zich aan letter- en oudheidkundige studiën, werd er in 1821 belast met het in orde brengen van het stedelijk archief en in 1822 benoemd tot bibliothecaris van de voormalige universiteit. In 1824 werd hij archivaris te Maagdenburg, in 1831 te Munster, bekleedde hier tevens de betrekking van directeur der Vereeniging voor Geschied- en Oudheidkunde in Westfalen en overleed den 22sten Mei 1852. Van zijn geschriften noemen wij: „De bibliothecis Erfordiae" (2 dln., 1813—1814), „Geschichte des Aufblühens wissenschaftlicher Bildung, vornehmlich in Deutschland, bis zum Anfange der Reformation" (3 dl., 1827—1832), „Geschichte der Landfrieden in Deutschland" (1829) en „Regesta historiae Westphaliae" (2 dln., 1847—1851). Verder leverde hij een nieuwe uitgave van *Hecker's* „Lexicon medicum" (4 dln., 1816—1827) en van *Jahn's* „Auswahl der wirksamsten Arzneien" (2 dln., 4de druk, 1818) en redigeerde met *Höfer* en *Medem* de „Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde Westphalens" (1838—1851) en met anderen „Zeitschrift für Archivkunde, Diplomatik und Geschichte".

Erhartt, *Luise*, een Duitsch tooneelspeelster, werd geboren den 22sten Februari 1844, was de dochter van een zijdefabrikant te Weenen, ontving reeds vroeg dramatisch onderwijs van mevrouw *Zeiner*, was verbonden aan den hofschouwburg aldaar en debuteerde in dien schouwburg op 15-jarigen leeftijd als *Kätchen von Heilbronn* en *Preciosa*. Het volgende jaar vertrok zij naar Dessau en sloot toen een driejarig engagement te Hannover. Verder was zij twee jaar te Wiesbaden werkzaam en daarna te Berlijn, waar zij in de rollen van *Maria Stuart*, *Eboli*, prinses *de Montpensier* enz. de gunst verwierf van het publiek. Verder behoorden *Gretchen*, *Klärchen* en *Desdemona* tot haar meest-toegejuichte rollen, alsmede *Pompadour*, *Orsina*, *Lady Milford*, *Adelheid von Waldorf*, *Francisca von Hohenheim*, *Leonore d'Este* en *Iphigenia*. Haar prachtig voorkomen, haar tragisch gevoel en haar welluidende, omvangrijke stem bezorgden haar een schitterend succes. Sedert 1868 is zij gehuwd met den graaf *von der Goltz*, waarna zij het tooneel vaarwel zegde.

Eric of *Erik*. Onder dezen naam vermelden wij in de eerste plaats eenige koningen van Denemarken, n.l.

Eric II Barn (het Kind), een zoon van *Eric I*, koning van Zuid-Jutland, regeerde in 840 over Seeland, Schonen en Jutland, was eerst een vervolger der Christenen, werd later door *Ansgarius* bekeerd en overleed in 860.

Eric (III) I Eygoth (de Goede), vierde zoon van koning *Svend Efridsen*, werd in 1095 koning van geheel Denemarken en was een uitmuntend vorst, die het binnenlandsch bestuur verbeterde en de zeerooverij beteugelde. Lund verhief

hij tot een zelfstandig aartsbisdom voor de 3 Skandinavische rijken. Hij overleed op een reis naar Jeruzalem op het eiland Cyprus den 10den Juli 1103.

Eric (IV) II Hatevoet (Hazevoet) of *Emund* (de Bluffer), de jongste zoon van den voorgaande, was eerst koning van Schonen, beklom na den moord, op zijn broeder *Harald* en diens zonen gepleegd (1134), den Deenschen troon en nam deel aan den opstand tegen *Magurdson*, koning van Noorwegen, bestreed de zelfzuchtige Wenden, bekeerde de bewoners van Rügen tot het Christendom en werd den 18den September 1137 gedood.

Eric (V) III Lamm, een zoon van *Hakon*, voogd van den minderjarigen *Waldemar*, de opvolger van den voorgaande, moest de kroon eerst gewapenderhand tegen *Olaf*, den zoon van *Harald*, verdedigen, totdat deze in den beslissenden slag bij Schonen sneuvelde, Hij besteeg den troon in 1137. Nadat hij het bewind had neergelegd, ging hij in een klooster te Odense en overleed aldaar in 1141.

Eric (VI) IV Plogpenning (Ploegpenning), een zoon van *Waldemar*, werd geboren in 1216, was in 1232 mederegent zijns vaders en volgde dezen op in 1241. Hij sloot vrede met Lübeck, oorloogde tegen de Esthen en legde dientengevolge aan zijn onderdanen den „ploegpenning" op, doch ondervond weinig voorspoed en werd den 10den Augustus 1250 door zijn broeder *Abel* van den troon gestooten en vermoord.

Eric (VII) V Klipping (geschoren schaapsvel) een zoon van *Christoph I*, werd geboren in 1248, kwam in 1259 aan het bewind, doch werd door *Eric*, den zoon van *Abel*, die zich met de Sleeswijk-Holsteiners verbonden had, op de Lohheide overwonnen en in den kerker geworpen, waarin hij 3 jaar doorbracht. Later voerde hij voorspoedige oorlogen tegen Rusland en Zweden, doch was tegen Noorwegen minder gelukkig. In 1282 moest hij de eerste Deensche verkiezingskeuren bezweren. Hij verbeterde door goede wetten het binnenlandsch bestuur, doch werd in 1285 door 12 Deensche edelen, onder aanvoering van graaf *Jacob van Holland*, om het leven gebracht.

Eric (VIII) VI Mensede (bij het woord eens mans), een zoon van den voorgaande, geboren in 1274, aanvaardde de regeering in 1285 onder voogdijschap van hertog *Waldemar* van Sleeswijk. Wegens het bevorderen van den opstand in Zweden geraakte hij diep in schulden. Denemarken heeft van hem het: „Recht van Seeland" (in 6 boeken) ontvangen. Hij overleed in 1319.

Eric (IX) VII, de Pommeraan, een zoon van hertog *Wratislaw van Pommeren*, werd geboren in 1382 en reeds in 1388 door *Margaretha*, koningin van Denemarken, tot haar opvolger en in 1397, krachtens het tractaat van Kalmar, tot erfgenaam der kronen van Denemarken, Zweden en Noorwegen benoemd. Hij aanvaardde in 1412 de regeering en was een traag en wreed vorst, die den haat en de verachting des volks op zich laadde. Door zijn weigering, om *Hendrik*, den zoon van *Elizabeth*, hertogin van Sleeswijk, met dit hertogdom te beleenen, berokkende hij aan Denemarken een nutteloozen oorlog, die 26 jaar duurde. Door een opstand der boeren van Dalecarlië onder *Engelbrecht Engelbrechtson* verloor hij in 1436 Zweden, en toen de inwoners van Denemarken en Noorwegen ook oproerig werden, nam hij in 1439, nadat hij Rügen aan Pommeren geschonken had, met alle kleinoodiën en oorkonden des rijks de vlucht naar het eiland Gothland, vanwaar hij de Zweden door zeerooverij trachtte te teisteren. Door dezen aangevallen, nam hij de wijk naar Pommeren en overleed te Rügenwalde in 1459. Hij schreef „De origine gentis Danorum", dat in meer dan een verzameling van geschiedbronnen is opgenomen.

Eric is de naam van eenige Zweedsche koningen, n.l.

Eric VI Segersäll (de Zegepralende), de laatste heidensche koning aldaar, regeerde ook over een gedeelte van Denemarken en overleed in 994.

Eric (IX) VIII Hia Helge (de Heilige), ook wel *Bonde* en naar zijn vader *Jedvardson* genaamd, werd in 1150 tot koning van Zweden gekozen, bevorderde de invoering van het Christendom, vereenigde Noorwegen door minnelijke schikking weder met Zweden, veroverde het zuidelijk gedeelte van Finland, bracht de inwoners tot het Christendom en bevrijdde de Zweedsche wet van alle overblijfselen van het Heidendom. Deze wet is later naar hem genoemd. In 1157 bekeerde hij door een Kruistocht het Z. van Finland. Hij werd den 18den Mei 1160 door den Deenschen prins *Magnus* te Upsala overvallen en onthoofd, doch later heilig verklaard en tot beschermheilige van Zweden verheven.

Eric X Knutson, een zoon van *Knut* of *Knoet* en een kleinzoon van den voorgaande, ontkwam alleen aan het bloedbad, door *Sverker II* in zijn geslacht aangericht, overwon en doodde dezen in 1208 bij Gistelreen, schonk aan het land een betere rechtsbedeeling en regeerde van 1210—1216. Door zijn huwelijk met een zuster van den Deenschen koning *Waldemar II* was hij een zwager van den Franschen koning *Philips II Augustus*.

Eric XI Ericson hin Låspe (de Stotteraar), beklom in 1222 den troon, werd eenige jaren later door *Knoet Johanson* verdreven, keerde met hulp der Denen terug, doodde *Knoet* in den slag bij Sparsetta en regeerde tot in 1250. Hij overleed kinderloos.

Eric XII, een zoon van *Magnus II*, werd in 1351 tengevolge van een oproer de mederegent zijns vaders, doch overleed reeds in 1360. — Van *Eric XIII den Pommeraan* hebben wij onder de koningen van Denemarken reeds melding gemaakt.

Eric XIV was een zoon van *Gustaaf Wasa*, dien hij in 1560 opvolgde. Hij werd geboren den 15den December 1533, hield aanvankelijk met krachtige hand de teugels van het rijksbestuur, bevorderde kunsten en wetenschappen, handel en zeevaart, breidde de Zweedsche zeemacht uit en verbeterde de rechtspleging. Een telkens terugkeerende krankzinnigheid bracht hem echter tot velerlei gruwelen. Door de beperkingen, waaronder hij aan zijn broeder het bezit der hertogdommen vergunde, wekte hij diens misnoegen, en door den rampspoedigen Zevenjarigen Oorlog tegen Denemarken de verbittering des volks en eindelijk door zijn huwelijk met *Catharina Mans*, een

boerenmeisje uit Madelgad, de ontevredenheid van den adel. Zelf doorstak hij met een dolk graaf *Niel Sture*, die wegens vermoeden van verraad in den kerker was geworpen, en deed diens bloedverwanten op het schavot sterven. Ofschoon hij later die doodvonnissen door zijn kanselier *Jöran Persson* deed bekrachtigen, vond hij nergens rust. Om den verbitterden adel te verzoenen, ontsloeg hij den kanselier en schonk hij aan zijn broeder *Johan* de vrijheid. Weldra echter genoot *Persson* weder de vroegere gunst, en in plaats van gehoor te geven aan den wensch zijner broeders, die tegen de Denen vochten, om den kanselier te verwijderen, plaatste *Eric* zich aan het hoofd van zijn leger, om tegen hen op te trekken. Na eenige ramspoedige gevechten zag hij in 1569 zijn hoofdstad in handen zijner tegenstanders, zoodat hij afstand moest doen van de regeering. Daarna beklom *Johan* den troon. Deze hield *Eric* gevangen en deed hem den 26sten Februari 1577 door vergif ombrengen. Door de zorg van *Gustaaf III* verrees boven zijn graf in den Dom te Westeräs een prachtig gedenkteeken.

Erica is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ericaceeën*. Het onderscheidt zich door een 4-bladerigen, blijvenden kelk, door een 4-spletige klok- of kruikvormige bloemkroon, op een schijf ingeplante meeldraden, 2-spletige helmknopjes, een vliezige, 4—8 hokkige doosvrucht en door vele zaden in ieder hokje. Het omvat een groot aantal soorten, die vooral aan de Kaap de Goede Hoop te huis behooren. De inlandsche zijn: de *dopheide* (*E. Tetralix L.*) met genaalde helmknopjes, aan den rand behaarde bladeren en tot schermen vereenigde bloemen, de *gewone heide* (*E. vulgaris L.*, *Calluna vulgaris Salisb.*) met kamvormige helmknopjes, zeer korte, schubvormige, tegen den stengel aangedrukte blaadjes en trosvormige vereenigde bloemen. De *aschgrauwe heide* (*E. cinerea L.*) met kamvormige helmknopjes, onbehaarde bladeren en langs de takken tot trossen vereenigde bloemen komt in Westelijk Europa veel voor.

Vele Ericasoorten behooren tot de zeer gezochte sierplanten. Van deze noemen wij *E. carnea*, met veel vormen, *E. Wattsonii*, *E. arborea*, *E. multiflora*, *E. vagans*, met zeer veel kweekvormen, *E. mammosa* met veel kweekvormen, *E. persoluta*, *E. vestita-ongifolia*, *E. aurea Andr.* met rolronde, goudgele bloemen, *E. bicolor Andr.* met van onder donkerroode, van boven groenachtig-gele bloemen, *E. bucciniflora Lodd.* met rolronde, lange, bleekroode bloemen met achterwaarts gebogen randslippen, *E. coccinea L.* met gekroond-knodsvormige, scharlakenroode bloemen, *E. elata Andr.*, die zeer hoog wordt en roodachtig gele bloemen draagt, *E. grandiflora L.* met groote, gekroond-knodsvormige, gele of goudgele bloemen, en *E. speciosa Andr.* met lange, fraaie, donkerroode, aan den top groene bloemen met opstaanden zoom. Andere soorten hebben kegelvormige bloemkronen, zooals *E cerinthoïdes L.* met purperroode bloemen, en *E. elegans Andr.* met donkerroode, lange bloemen, die aan den top groen zijn. Sommige soorten hebben een opgeblazen, langwerpige aan de keel samengesnoerde bloemkroon met uitgespreiden zoom, zooals *E. ampullacea Curt.* met fleschvormige, lichtroode bloemen met purperroode strepen, *E. jasminiflora Andr.* met fleschvormige, fraai-roode bloemen, enz.

De uitheemsche Ericasoorten vereischen een luchtig vertrek, waar de temperatuur niet hooger is dan 6° C. Men moet haar, als het weder zulks veroorlooft, zooveel mogelijk frissche lucht bezorgen. Met aanvang Mei plaatst men haar in de open lucht op een plek, die zoowel beveiligd is tegen de middagzon als tegen koude winden. Tegen het einde van October worden zij weder onder dak gebracht. De meeste soorten kunnen beter eenige koude verdragen dan een hooge temperatuur.

Fraaie bloeiers zijn *E. hiemalis*, *E. persoluta alba* en *E. persoluta lutea*. Zij worden gekweekt door afleggen, stekken en zaaien. Een zandigen grond met goeden waterafvoer is gewenscht.

Ericaceeën of *Heidegewassen* is de naam eener plantenfamilie, die een groot aantal fraaie en sierlijke gewassen omvat. De kenmerken dier familie zijn de volgende: de kelk is 4-of 6-spletig of-deelig, en afvallend of overblijvend, de bloemkroon regelmatig of onregelmatig, 4- of 6-tandig, -slippig of -bladerig. Er zijn evenveel of dubbel zooveel meeldraden als bloemkroonslippen, die op een schijf onder den stamper of aan den voet der bloemkroon vastgehecht zijn. De helmknoppen bezitten 2 hokjes, die met poriën of met spleten openspringen, en onderscheiden zich veelal door spoor- of kamvormige aanhansels en 2 aan den top geplaatste buisvormige verlengsels. Het vruchtbeginsel is in onderscheiden hokjes verdeeld, aan den voet door een schijf met honingbakjes omringd en draagt een stijl met een knop-, beker- of schildvormigen stempel. De vrucht is een doosvrucht, een bes of een steenvrucht. In het midden van het vleezig kiemwit ligt de kiem, wier worteltje zich naar de zijde van den navel uitstrekt. De bloeiwijze is zeer verschillend: namelijk aren, trossen, schermen enz. Zij groeien hoofdzakelijk in het zuiden van Afrika, doch sommige soorten zijn over geheel Europa en een groot gedeelte van Amerika verspreid. In Azië komen zij niet zooveel voor, en in Australië schijnen zij geheel en al te ontbreken. In den regel zijn het heesters, zelden kruiden. Zij dragen altijd-groene, stijve, gaafrandige, kransvormige geplaatste of tegenovergestelde bladeren. De meeste Ericaceeën zijn bitter van smaak en hebben een samentrekkend vermogen, — sommige zijn harsachtig — nog anderen narcotisch. Behalve de geslachten *Erica* en *Calluna*, behooren daartoe de geslachten *Vaccinium*, *Arbutus*, *Arctostaphylos*, *Andromeda*, *Cassandra*, *Clethra* enz. Zie verder de afzonderlijke geslachten.

Ericsson, *John*, een Zweedsch-Amerikaansch ingenieur en uitvinder der *calorische machine* (zie aldaar), werd geboren den 31sten Juli 1803 te Långbanshyttan in het kerspel Fernebo van het Zweedsche landschap Wermland en was de zoon van een mijneigenaar, die in 1811 als opziener bij de werken van het Götakanaal werd geplaatst. *John Ericsson* trad vroeg in den krijgsdienst en werd reeds in 1822 tot luitenant bevorderd. In 1826 begaf hij zich naar Engeland om er zijn calorische machine ten toon te stellen, doch zonder ander ge-

BICORNEN OF ERICACEËN.

(DICOTYLEDONEN: SYMPETALEN).

1 Arbutus unedo (Aardbeiboom) *a* bloem in doorsnede (vergroot), *b* meeldraden, *c* besvruchten. 2. Erica tetralix (dopheide). *a* Bloem in nat. grootte. *b* Bloem in doorsnede, vergroot. 3. Pirola minor, (wintergroen), *a* Bloem, *b* Stamper en 2 meeldraden, vergroot, *c* Vrucht. 4. Monotropa hypopitys (stofzaad). *a* Bloem in doorsnede, *b* Stamper, *c* Meeldraden. 5. Vaccinium vitis idæa (roode boschbes), *a* Bloem, *b* Bloem na verwijdering der bloemkroon, vergroot, *c* Besvrucht, *d* Bloem dwars doorgesneden. 6. Vaccinium myrtillus (blauwe boschbes), *a* Bloem in doorsnede, vergroot, *b* Stuk van een tak met bessen, *c* Overlangs doorgesneden bes, *d* Dwars doorgesneden bes, *e* Meeldraden.

volg dan dat zijn fortuin allengs wegsmolt. Hij liet zich echter niet ontmoedigen, maar wijdde zich aan den machinebouw, nadat hij zijn ontslag had genomen uit den Zweedschen dienst. Zich in Engeland vestigend, vervaardigde hij er in 1829 een locomotief naar het calorisch beginsel, welke echter niet aan de verwachtingen beantwoordde. Hier vond hij de stoombrandspuit en oppervlakte-condensator uit. Op raad van den Amerikaanschen scheepsgezagvoerder *Stockton* vertrok hij in 1839 naar New-York. Hier bouwde hij in 1841 het oorlogschip „Princeton", de eerste schroefstoomboot, en veroorzaakte hierdoor een omwenteling in den bouw der stoombooten in het algemeen. Na het uitbreken van den Amerikaanschen burgeroorlog maakte hij veel naam door den bouw van een monitor, later door dien van torpedo's gevolgd. Tot zijn verdere uitvindingen behoort de zoogenaamde zonnewarmtemachine, die bestemd was de zonnestralen door middel van bijzondere brandspiegels te verzamelen en als directe warmtebron te gebruiken. De voor deze uitvinding gedane onderzoekingen publiceerde hij in „Solar investigations" (1875) en „Contributions to the Centennial Exhibition" (1877). Hij overleed den 8sten Maart 1889 te New-York. Zijn lijk werd in 1890 naar Zweden overgebracht.

Ericsson, *Nils*, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 31sten Januari 1802, werd officier bij het korps ingenieurs, klom op tot den rang van kolonel en was sedert 1855 werkzaam als directeur en chef van den aanleg van spoorwegen in Zweden. Ook bouwde hij de nieuwe sluizen in het Trolhättakanaal, de dokken te Stockholm en het groote kanaal tusschen den Saimen en de Golf van Finland. Hij is degene, die het Zweedsche spoorwegnet gelegd heeft. Toen hij in 1863 een eervol ontslag kreeg, werd hem tevens een aanzienlijk pensioen toegekend. Reeds in 1854 was hij in den adelstand en in 1860 in dien der vrijheeren opgenomen. Hij overleed te Stockholm den 8sten September 1870.

Eridanus is in de Grieksche fabelleer de naam van een rivier, waarin *Phaëton* nederstortte, toen hij door den bliksem van *Zeus* getroffen werd, waarna zijn zusters, de *Heliaden*, zich in de gedaante van treurwilgen aan den oever verhieven, om er tranen te storten, die in het water tot barnsteen verstijfden. Veelal wordt de naam van *Eridanus* ook aan den Po toegekend.

Eridanus is de naam van een groot sterrenbeeld aan den zuidelijken hemel. Het telt volgens *Flamsteed* 69 sterren; onder deze bevindt zich 1 van de eerste grootte, namelijk Acharnar, 8 van de derde, 9 van de vierde grootte en eenige zeer interessante dubbelsterren. Het is in Europa meerendeels onzichtbaar.

Erie, de hoofdstad van een gelijknamige county in den Noord-Amerikaanschen staat Pennsylvanië, op den zuidelijken oever van het Eriemeer, heeft een bevolking van (1900) 52 733 zielen. Zij ligt aan het Erie-Beaverkanaal en is het kruispunt van een aantal spoorwegen, zoodat de handel er zich flink ontwikkeld heeft. De haven is voorzien van twee vuurtorens. Hout, steenkolen, ijzer en petroleum zijn er de voornaamste artikelen van uitvoer. Verder bezit Erie veel vischvangst, benevens ijzer-, machine-, meel-, papier- en andere fabrieken. De stad is regelmatig aangelegd, van breede straten doorsneden, met fraaie openbare parken versierd en van een waterleiding voorzien. De stad werd in 1795 gesticht, ter plaatse, waar de Franschen in 1749 een fort hadden opgericht.

Eriekanaal is een belangrijk kanaal in den staat New-York. Het loopt van Albany aan de Hudsonrivier naar Buffalo aan het Eriemeer en heeft een lengte van 585 km. Het werd in 1825 geopend en was inzonderheid in den tijd, toen er nog geen spoorwegen waren, van groot belang. Zijn aanleg (1817—1825) heeft nagenoeg 20 millioen gulden gekost; het is later (1836—1842) aanmerkelijk breeder en dieper gemaakt en staat met onderscheiden andere kanalen in verbinding. Het heeft thans een bodembreedte van 16 en een diepte van 2 m. en is voorzien van 72 sluizen. Zijn aanleg werd vooral bevorderd door den Amerikaanschen staatsman *de Witt Clinton*.

Eriemeer is het 4de en meest zuidelijke der reeks van 5 groote meren op de grens van Canada en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Het grenst aan Opper-Canada, waaraan zijn helft toebehoort, en aan de staten der Unie Michigan, Ohio, Pennsylvanië en New-York. Het heeft een oppervlakte van 24492 v. km., ligt 172 m. boven den zeespiegel en 4 m. lager dan het Huronmeer, doch 102 m. hooger dan het Ontariomeer, waarmede het verbonden is door den Niagara. Van de 5 meren heeft het Eriemeer de geringste diepte; de grootste bedraagt 76 m., maar regel is een diepte van minder dan 37 m. In het meer ligt een aantal eilanden. Hevige rukwinden en sterke stroomingen, benevens gebrek aan goede havens en de rotsachtige gesteldheid der N. kust belemmeren de scheepvaart op het meer, terwijl daarenboven van December tot April alle havens door ijs versperd zijn. Op den zuidelijken oever van het meer ligt in Pennsylvanië de stad Erie (zie aldaar) en westwaarts, waar de Niagara de grenzen van Canada overschrijdt, het fort Erie, dat gedurende den oorlog tegen Engeland den 28sten Mei 1813 door de Amerikanen veroverd, doch, nadat zij er een hardnekkige belegering doorgestaan hadden, den 5den November 1814 door hen verwoest werd. Op den oever van het meer en op het grondgebied der Vereenigde Staten verheffen zich de steden Buffalo, Parnesville, Cleveland, Sandusky, Toledo en Detroit. Op het meer behaalde den 10den September 1813 de Amerikaansche vloot onder *Perry* een overwinning op de Engelschen onder *Barclay*, wat eerstgenoemde berichtte in antieken stijl met de woorden: „We have met the enemy and they are ours!" De slag had plaats niet ver van Amherstburg nabij den mond der Detroit; ter eere der overwinnaars verrees te Cleveland een gedenkteeken op den 10den September 1858.

Erigena, *Johannes*, bijgenaamd *Scotus*, een van de geleerdste mannen de 9de eeuw, een Ier van geboorte, werd omstreeks 810 geboren en ontving zijn opleiding in de kloosterschool. *Karel de Kale* noodigde hem omstreeks 840 uit, onderwijs te geven aan de Hofschool, en hij was er geruimen tijd werkzaam, totdat hij wegens

kettersche gevoelens Frankrijk verlaten moest. *Afred de Groote* riep hem in 877 naar Oxford, en men vermeldt, dat hij eenige jaren daarna (omstreeks 880) te Malmesbury door zijn leerlingen is omgebracht. Hij nam deel aan de twisten over de praedestinatie en de transsubstantiatie, en zijn meeningen kwamen overeen met die der Nieuw-Platonische wijsgeeren te Alexandrië, zooals ten duidelijkste blijkt uit zijn vertaling der geschriften van *Dionysius Areopagita*. Hij was de verkondiger van een soort wijsgeerige emanatieleer. Naar zijn inzichten, die hij in zijn geschrift „De divisione naturae" neerlegde, is God het wezen van alle dingen; in Hem liggen de verst verwijderde zaken, waaruit de eindige natuur voortkomt, en ten laatste keeren alle dingen tot zijn wezen terug. *Erigena* mag men alzoo beschouwen als den grondlegger eener Christelijk-godsdienstige wijsbegeerte in de Middeleeuwen. In zijn genoemd werk beweert hij verder, dat wijsbegeerte en godsdienst één zijn.

Erigeron *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de groote familie der *Samengesteldbloemigen* (*Compositae*). Het onderscheidt zich door een omwindsel, dat uit schubsgewijs elkander bedekkende blaadjes bestaat, door een naakten, gegroefden of gestippelden bloembodem, door smalle, in onderscheiden rijen geplaatste vrouwelijke straalbloemen en samengedrukte, ongesnavelde vruchtjes, wier pluis enkel uit een rij scherpe haartjes bestaat. De Erigeron-soorten gelijken veel op asters. De meest gewone soort in Europa is *E. acris L.* (de scherpe fijnstraal), een 2-jarig kruid met opgaanden stengel, lancetspatelvormige bladeren en kleine, trosvormig gerangschikte bloemhoofdjes, wier paarskleurige straalbloempjes benedenwaarts omgekruld zijn. Verder hebben wij ook nog in ons vaderland *E. canadensis L.* (de Canadasche fijnstraal) met stekelharigen stengel, pluimvormige bloemen en lijn-lancetvormige, stijf-gewimperde bladeren. Deze is uit Amerika afkomstig, maar groeit sedert lang bij ons als onkruid. Er zijn ook fraai-bloeiende soorten, zooals *E. alpinus L.*, met paarse straal- en goud-gele schijfbloemen; deze wordt als sierplant in de open lucht gekweekt; verder *E. flabellum Nutt.* met roodachtig-lichtblauwe bloemen, een Noord-Amerikaansche plant, *E. pulchellum Dec.* met bleek-paarse bloemen uit Siberië, *E. speciosum Dec.* met paars-blauwe bloemen uit Californië, enz. Mooie variëteiten zijn: *Erigeron Coulteri*, *E. spec. var. superbus* en *E. aurantiacus*.

Erigone was, volgens de Grieksche fabelleer, een dochter van *Icarius* en onthaalde met haar vader bij zekere gelegenheid *Dionysos* zoo uitstekend, dat hij hun een vat wijn schonk met de opdracht den wijnbouw in Attica te bevorderen. Beiden begaven zich daarheen en lieten er de herders van hun wijn proeven. Dezen, die de daarop volgende bedwelming aan vergif toeschreven, brachten *Icarius* om het leven, waarna *Erigone* zich ophing. *Dionysos* nam echter wraak door de jonge dochters van Athene razend te maken, zoodat zij zich eveneens ophingen, waarna de inwoners der stad den wijngod verzoenden door de moordenaars van *Icarius* te straffen en een jaarfeest ter eere van *Erigone* in te stellen. Deze werd daarna aan den hemel verplaatst, waar zij zich als het sterrenbeeld „De Maagd" vertoont, terwijl *Icarius* er gezien wordt in „Arcturus" en zijn hond „Maera" in den „Grooten Hond". *Sophokles* heeft daaraan de stof ontleend van een treurspel, dat niet tot ons gekomen is.

Eringer dal. Zie *Val d'Hérens*.

Erinna, een Grieksche dichteres, was vermoedelijk een tijdgenoote van *Sappho*, die in de 6de eeuw v. Chr. leefde. Hoewel zij slechts den leeftijd van 19 jaar bereikte, verwierf zij grooten roem. Slechts 5 regels van haar gedicht „Het spinnewiel" zijn bewaard gebleven. De op haar naam tot ons gekomen epigrammen zijn onecht.

Erinnyen. Zie *Wraakgodinnen*.

Erinus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Scrofularineeën*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, een buisvormige bloemkroon met 5 gelijke, 2-spletige randinsnijdingen, en een 2-hokkige doosvrucht. Het omvat overblijvende en éénjarige kruiden uit Zuid-Afrika. Tot de sierplanten behooren *E. alpinus L.*, een fraaie plant met rozenroode bloemen, — *E. fragrans L.*, met van buiten bruinachtig-purperroode en van binnen witte, naar vanille riekende, in aren geplaatste bloemen, — en *E. lychnoïdea Thb.*, met aarvormige, witte, van buiten bruine bloemen.

Eriobotrya *Lindl.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Pomaceeën*. Het onderscheidt zich door een wolligen, klokvormigen, 5-tandigen kelk, door 2 langwerpige, gebaarde bloembladeren, door 20—40 korte meeldraden, een kraakbeenig, 5-hokkig zaadomhulsel en een vleezigen vruchtbodem. Het omvat boompjes in Indië en Peru met viltige takken, lederachtige, getande bladeren en in trossen geplaatste bloemen. *E. japonica Lindl.* is een boom, die in Japan en China in het wild groeit en er ook gekweekt wordt; hij draagt witte, welriekende bloemen en gele, peervormige, wollige, sappige vruchten, zoo groot als kersen en zeer goed smakend.

Eriodendron *Dec.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Malvaceeën*. Het Grieksche woord beteekent *wolboom*. De bloemen zijn 2-slachtig; de kelk is klokvormig en 3—5-lobbig, en de 5 bloembladeren zijn zoo lang als de kelk. De meeldraden zijn aan den voet tot een buis samengegroeid en van boven in 5 bundels verdeeld, van welke ieder 2 of 3 helmknoppen draagt, die recht of gewonden, tweekleppig, lijnvormig en van buiten aangehecht zijn. Het vruchtbeginsel is 5-hokkig met vele in rijen geplaatste eitjes in de binnenhoeken, de stijl draadvormig, de stempel knopvormig of 2-lobbig. De vrucht is een houtige, 5-hokkige, 5 kleppige doosvrucht, en de kleppen zijn aan een 5-hoekige as dik met wol omgeven. De talrijke in wol gehulde zaden hebben een korstigen zaadrok, de kiem is door het kiemwit omringd, de zaadlobben zijn geplooid en het worteltje is achterwaarts gebogen. Het omvat boomen, die in de heete luchtstreek van Azië en Amerika groeien, met min of meer gedoornde stammen en handvormig samengestelde bladeren, die vóór den bloei afvallen, met gesteelde bloemen, alleenstaand of in bundels, en van buiten behaarde of wollige bloembladeren. *E. anfractuosum Dec.* heeft een

boven den grond aanvankelijk gedoornden stam en 5—8-tallige bladeren, wier blaadjes gaafrandig en lancetvormig zijn. Hij groeit in den geheelen Indischen Archipel en levert in de haren der zaden de bekende kapok.

Erioglossum *Blume* is de naam van een plantengeslacht van de familie der *Sapindaceeën* (*Zeepboomen*). Het onderscheidt zich door onregelmatige, tweeslachtige bloemen, door een 5-deeligen kelk en door 4 bloembladeren, terwijl het 5de ontbreekt. De 3 meeldraden zijn op de hoekige schijf ingeplant en ongelijk van lengte. Het vruchtbeginsel is 3-hokkig en heeft een eitje op den bodem van elk hokje. De stijl is enkelvoudig en draagt een flauw-3-tandigen stempel, de vrucht is vleezig en 1—3 lobbig. Het zaad heeft een vleezigen rok, de kiem is recht en het worteltje kort, terwijl de zaadlobben dik zijn. Van de soorten noemen wij *E. edule Bl.*, een heester met even gevinde bladeren en gaafrandige blaadjes. Hij groeit op Java, Sumatra en Borneo en draagt er den naam van *Kelayo*. Zijn vruchten zijn eetbaar en zijn jonge bladeren worden als groente gebruikt.

Eriometer is een instrument tot het meten der gemiddelde haardikte van schapenwol. Bekend zijn de eriometers van *Dollond*, *Pilgram*, *Voigtländer*, *Grawert*, *Köhler* en *Bohm*. In den laatsten tijd gebruikt men als maateenheid den mikrometer.

Eriophorum *L.* of *wollegras* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cyperaceeën*. Het onderscheidt zich door éénbladerige en éénbloemige kafblaadjes, die tot veelbloemige aren vereenigd zijn en door met lange, wollige haren (het bloemdek) omringde vruchten. Het groeit op veenachtige plaatsen op den noordelijken gematigden gordel der verschillende werelddeelen. In ons land hebben wij *schedevoerend wollegras* (*E. vaginatum L.*) met een zeer gladden, harden, van boven driekantigen halm en van boven opgeblazen, buikige scheeden, met langwerpig-eironde aren en rechte woldraden, — *smalbladerig wollegras* (*E. angustifolium L.*) met een bijna 3-kantigen halm, gegroefde, 3-kantige bladeren en onbehaarde bloemstelen; — deze heeft de langste wol, — *tenger wollegras* (*E. gracile Koch*) met een 3-kantigen halm, 3-kantige, bijna draadvormige bladeren, eenigszins ruwe bloemstelen en rechtstandige aren, — en *breedbladerig wollegras* (*E. latifolium Hoppe*) met grasachtige bladeren en talrijke aren op ruwe, doch onbehaarde stelen.

Eriphyle, een dochter van *Talaus* en *Lysimache*, een zuster van *Adrastus* en de gemalin van *Amphiaraus*, liet zich door het halssieraad van *Harmonia*, haar door *Polynices* ter hand gesteld, omkoopen, om haar gemaal tot deelneming aan den tocht naar Thebe te bewegen, terwijl door het noodlot bepaald was, dat hij aldaar zou omkomen. Zijn dood werd door haar zoon *Alcmaeon* gewroken. *Sophokles* verwerkte deze gebeurtenis tot een treurspel, dat echter verloren is gegaan.

Eris, de Grieksche *Twistgodin*, was volgens *Homerus* de vriendin en de zuster van *Ares*, volgens *Hesiodus* de dochter van den Nacht en de moeder van den Honger, Pest, Moord en Leugen. Het verhaal van den gouden twistappel, door haar op de bruiloft van *Peleus* en *Thetis* onder de genoodigden geworpen, is bekend. Zij is ongeveer dezelfde als de *Discordia* der Romeinen.

Erithalis *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceeën*. Het omvat boomvormige heesters in West-Indië. Tot de soorten behoort *E. fruticosa L.* met witte, naar jasmijn riekende bloemen. Het hout, jasmijn- of citroenhout genaamd, is citroengeel van kleur, heeft een naar dien van citroenen zweemenden geur, is dicht en hard en wordt in spaanders gekloofd, die wegens hun harsgehalte als fakkels dienst doen.

Eriwan, in het Perzisch *Rewan*, de versterkte hoofdstad van het gouvernement Eriwan in Trans-Kaukasië, ligt ten noorden van den Ararat, 1000 m. boven den spiegel der Zwarte Zee, op de kale, door den bovenloop van den Araxes besproeide hoogvlakte van Eriwan, aan de spoorlijn Alexandropol—Eriwan en telt (1897) 29033 inwoners. Zij bestaat uit de eigenlijke, stad met nauwe straten en ellendige huizen, en uit de citadel, die zich niet ver vandaar op een basaltrots verheft, maar er zeer vervallen uitziet. De stad heeft een grooten bazar en een steenen brug over de Sanga (Zengi), die in het uitgestrekte Sewangameer (Goktsjaimeer) ontspringt en zich in den Araxes uitstort. Men heeft er tot op een afstand van 75 km. een bewonderenwaardig besproeiingstelsel tot stand gebracht door de Sanga in een groot aantal takken te verdeelen, welke zich ongeveer 7,5 km. van Eriwan tot 4 kanalen vereenigen, die de stad van water voorzien. De inwoners houden zich bezig met land- en tuinbouw en met handel; deze laatste is er echter aanmerkelijk verminderd. De winters zijn er zeer koud en de zomers gloeiend heet, zoodat ooft en druiven en vooral abrikozen er welig groeien. Voorheen was zij de hoofdstad van de Perzische provincie Aran en door zijdeteelt beroemd.

Eriwan werd gesticht door een gunsteling van *Timoer*, die er zich vestigde wegens den rijstbouw. In het begin der 16de eeuw deed khan *Rewan* er op bevel van den sjah een kasteel verrijzen en noemde dit met de stad naar zijn naam. Een hoogeschool voor Armenische letterkunde, aldaar in 1629 opgericht, werd reeds in 1631 naar Edsjmiâdzin verplaatst. In de oorlogen tusschen de Turken en de Perzen in de 16de eeuw vervulde Eriwan een belangrijke rol. In 1804 leverden de Russen er onder *Zizianow* een slag aan de Perzen onder *Abbas Mirza* en belegerden in 1808 onder *Goedowitsj* het kasteel. Eriwan werd den 13den October 1827 door generaal *Paskewitsj* stormenderhand ingenomen, en deze verwierf hierdoor den eerenaam *Eriwanski*. Bij den vrede van Toerkmantsjai (22 Februari 1828) werd zij met de provincie van dien naam aan Rusland afgestaan. Zij is voor dit rijk een belangrijke wapenplaats. Door de aardbeving van 1840 heeft zij met de naburige plaatsen veel geleden.

Het gouvernement Eriwan telt op 27 830 v. km. (1897) 804 757 inwoners.

Erk, *Ludwig Christian*, een Duitsch musicus, werd geboren te Wetzlar den 6den Januari 1807, ontving het eerste muziekonderwijs van zijn vader, die het orgel bespeelde, en vormde zich vervolgens op een school te Offenbach onder lei-

ding van den kapelmeester *André*. Reeds in Mei 1826 werd hij muziekonderwijzer aan de kweekschool te Mörz, waar hij den grondslag legde voor het feest van Rijnsche muziekonderwijzers en ook reeds als schrijver optrad. In 1835 ging hij als muziekonderwijzer naar het seminarium voor stedelijke onderwijzers te Berlijn. Hij legde zich vooral toe op de veredeling van het Duitsche volksgezang en trachtte hiertoe de voorhanden bouwstoffen in een beteren vorm te brengen. Zijn verzamelingen van liederen zijn algemeen verspreid en bij herhaling uitgegeven. Daartoe behooren: „Schullieder" (3de druk, 1836—1837), „Liederkranz", sedert 1839 meer dan 100 maal gedrukt, „Mehrstimmige Gesänge für Männerstimmen" (7de druk, 1883), „Volksklänge, Lieder für mehrstimmigen Männerchor" (3de druk, 1865—1867), „Singvöglein. Sammlung ein-, zwei- und dreistimmiger Lieder für Schule, Haus und Leben" (61ste druk, 1896), „Deutscher Liederschatz" (7de druk, 1899), „Die deutschen Volkslieder mit ihren Singweisen" (2de druk, 1843) en „Liederhort" (3 dln., 2de druk, 1893—1894). Te Berlijn, waar hij meer dan een zangvereeniging gesticht heeft, is hij in 1857 tot koninklijk muziekdirecteur benoemd. In 1877 legde hij die betrekking neder. Hij overleed den 26sten November 1883 te Berlijn, waar in 1885 een standbeeld voor hem werd opgericht.

Erka, volgens de Noorsche sage de gemalin van *Atilla* en de dochter van koning *Osantrix* van Wilkinaland, was in het land der Hunnen wegens haar schoonheid beroemd. Beider kinderen waren *Erp* en *Ortwin*. In de oude vertalingen dezer sage draagt zij den naam van vrouw *Herriche*, in den Ravenslag dien van *Helche* en zij heeft dezen ook in het Nibelungenlied, waar zij als een overledene wordt vermeld. In Goedroen heet zij *Herkia* en is zij de dienstmaagd van *Atli*.

Erkel, *Franz*, een Hongaarsch componist, werd geboren den 7den November 1810 te Gyula in het comitaat Bekés, ontving het eerste muziekonderwijs van zijn vader en kwam weldra door eigen oefening zoo ver, dat hij in 1834 als muziekdirecteur bij een operagezelschap te Kaschau geplaatst werd. Daarmede ging hij vervolgens naar Ofen en in 1835 naar Boedapest, waar hij in 1865 generaal directeur van het Nationale Theater was. Van 1875—1888 was hij ook leider van de Muziekacademie. Hij overleed te Boedapest den 25den Juni 1893. Grooten roem verwierf hij door de nationale opera: „Hunyady László" (1844), een echt-Hongaarsch stuk, dat ook nu nog met veel succès gegeven wordt. Met niet minder bijval werden zijn opera's „Erzsebeth" (1857), „Bànkbán" (1861), „Dózsa György" (1867), „Nertelen hösök" (1880) en „Koning Stephan" (1885) ontvangen. Verder zijn onderscheiden kleinere stukken van dezen componist zeer populair. Met tact wist hij de hedendaagsche muziek samen te smelten met oud-Hongaarsche melodieën.

Erkenning heeft in rechten nog een engere, meer specifieke beteekenis, dan de algemeene *bekentenis* (zie aldaar). Zij is een verklaring, afgelegd door iemand — zoowel man als vrouw —, dat een natuurlijk kind, d. i. een buiten huwelijk geboren kind, zijn kind is. Natuurlijke kinderen, die niet erkend zijn, worden door de wet geacht geen ouders te hebben; zelfs de omstandigheid, dat zekere vrouw in de geboorte-akte als moeder is vermeld of het feit, dat de ouders het kind openlijk als het hunne hebben opgevoed en verzorgd, stempelt hen niet tot ouders in den zin der wet. Niet alle onwettige kinderen kunnen erkend worden; verboden is de erkenning van kinderen, verwekt in overspel of bloedschande, dus kinderen, wier ouders beiden of een van beiden met anderen waren gehuwd of wier huwelijk wegens te nauwe bloed- of aanverwantschap verboden is. De erkenning kan plaats hebben onverschillig hoe oud de erkende is; zelfs vóór zijn geboorte of na zijn dood. Zij is een geheel persoonlijke handeling. Zelfs minderjarigen zijn daartoe bevoegd; de erkenning geschiedt door hen zelf, niet door hun wettigen vertegenwoordiger; zij behoeven hun bijstand zelfs niet. De moeder is te allen tijde er toe bevoegd; om als vader een kind te erkennen, moet men althans 19 jaar oud zijn. De erkenning kan wel plaats hebben in strijd met de werkelijkheid; zij kan dan door ieder belanghebbende, ook door het kind zelf, betwist worden, maar zoolang zij niet betwist en vernietigd wordt, blijft zij in haar volle kracht bestaan. Zij kan niet stilzwijgend geschieden; een uitdrukkelijke verklaring bij authentieke akte is noodig, maar elke authentieke akte is daartoe ook geschikt en voldoende, bijv., de geboorte-akte van het kind, de huwelijksakte der ouders, een testament. Ieder erkent slechts voor zich; de erkenning van een der ouders bewijst niets omtrent het vader- of het moederschap van de andere.

Door de erkenning wordt een rechtsbetrekking in het leven geroepen tusschen het kind en zijn ouders. Het kind komt onder de voogdij van hem, die het erkende, en indien zoowel de vader als de moeder erkend heeft, van dengene, die het eerst de erkenning deed; het kind heeft, zoolang het minderjarig is, aanspraak op onderhoud en opvoeding en na zijn meerderjarigheid aanspraak op levensonderhoud in geval van behoeftigheid, gelijk het omgekeerd tot onderhoud zijner behoeftige ouders verplicht is; het kind erft van zijn ouders en heeft zelfs een wettelijk erfdeel, al staat het, wat het erven betreft, bij wettige kinderen achter. Omgekeerd erven de ouders ook van hem. Tegenover de verwanten der ouders werkt de door de erkenning erkend geworden verwantschap slechts in enkele opzichten.

Naast de vrijwillige erkenning, waarvan tot nu toe sprake was, stelt men wel eens de gedwongen erkenning, d. w. z. het geval dat iemand bij rechterlijk vonnis verklaard wordt de vader of moeder van een kind te zijn. Te dien aanzien houdt ons Burgerlijk Wetboek thans (Mei 1907) niets anders in dan het volgende (artt. 342 en 343): „Het onderzoek naar het vaderschap is verboden. Ingeval echter van eenig misdrijf bij de artt. 242—254, 249 of 281 Wetboek van Strafrecht voorzien, wanneer het tijdstip, waarop het misdrijf begaan is, met dat der zwangerschap overeenstemt, kan de schuldige, op de daartoe gedane vordering der belanghebbende partijen, verklaard worden vader van het kind te zijn. Het onderzoek, wie moeder van het kind is, wordt toegelaten. In zoodanig geval, is het kind verplicht te bewijzen, dat het is hetzelfde kind, van hetwelk de moeder is bevallen. Tot geen bewijs door getuigen wordt het kind toegelaten, ten ware reeds een begin van bewijs

bij geschrifte mocht bestaan". Sinds eenige jaren is bij de Staten Generaal een wetsontwerp aanhangig tot wijziging of althans aanvulling van deze artikelen in dien zin, dat aan het natuurlijk kind een actie tot levensonderhoud wordt toegekend tegen den vader, die het niet heeft erkend. Wij verwijzen naar het artikel *Vaderschap* in de verwachting, dat bij de bewerking van dat artikel de wetswijziging haar beslag zal hebben gekregen.

Erkenning van *onderhandsche* — dat is, alle niet authentieke — *geschriften* en der daaronder geplaatste handteekeningen is een essentieel bestanddeel van de bewijskracht in rechten van die stukken. Het onderhandsch geschrift of de onderhandsche akte levert ten aanzien van de onderteekenaars en hun erfgenamen en rechtverkrijgenden eerst dan hetzelfde volledige bewijs op als authentieke geschriften, als het erkend is door dengene, tegen wien men zich daarop beroept, of als het op een wettige wijze voor erkend kan worden gehouden, bijv. als de tegenpartij, daartoe aangemaand, in gebreke blijft zich over het stuk uit te laten. Want hij, tegen wien men zich op een onderhandsch geschrift beroept, is verplicht zijn schrift of zijn handteekening stellig te erkennen of te ontkennen; zijn erfgenamen of rechtverkrijgenden kunnen volstaan met te verklaren, dat zij het schrift of de handteekening niet erkennen als afkomstig van hem, dien zij vertegenwoordigen. Ontkennen of niet erkennen is hier dus niet hetzelfde. Indien het schrift of de handteekening wordt ontkend of niet erkend als afkomstig van hem, wien de partij het toeschrijft, dan beveelt de rechter, dat de echtheid daarvan aan een gerechtelijk onderzoek met behulp van deskundigen worde onderworpen.

Erlach, de naam van een der oudste adellijke geslachten in Zwitserland, wordt sedert den aanvang der 13de eeuw vooral in de jaarboeken van Bern met roem vermeld. *Ulrich von Erlach* was in 1298 de aanvoerder der Berners tegen den adel en tegen de partij van *Albrecht*. — Zijn zoon *Rudolf* won in 1339 den slag bij Laupen, waarna hij op edelmoedige wijze de zonen van den door hem overwonnen graaf *von Nydau* tot zich nam, doch in 1360 door zijn schoonzoon *Jost von Rudens* vermoord werd. Sommige schrijvers trekken echter zijn overwinning bij Laupen in twijfel. — *Hans Ludwig von Erlach*, geboren in 1595, overleden in 1650, was een uitstekend veldheer en staatsman, die zich in den Dertigjarigen Oorlog door zijn dapperheid onderscheidde en aan *Gustaaf Adolf* belangrijke diensten bewees. — *Hiëronymus von Erlach* was eveneens een uitmuntend generaal, eerst in Franschen en daarna in Oostenrijkschen dienst. *Karl Ludwig von Erlach*, geboren te Bern in 1746, was bij het uitbarsten der Omwenteling in Franschen dienst, maar bij den inval der Franschen onder *Brune* en *Schauenburg* (1798) ontving hij van de regeering van Bern bevel zijn vaderland te verdedigen. Schoorvoetend verkreeg hij volkomen volmacht om te handelen, doch deze werd weldra ingetrokken, en toen de vijand hem aantastte, streed hij met groote dapperheid, maar moest voor de overmacht de wijk nemen en werd bij de tijding, dat Bern veroverd was, door zijn eigen manschappen vermoord. — *Rudolf Ludwig von Erlach*, geboren te Bern in 1749, trachtte als schout van Burgdorf bij den inval der Franschen Bern te redden. Hij verbond zich in 1801 met *Aloys Reding* en *Steiger* tot herstel van het oude eedgenootschap en werd in 1802, bij het uitbarsten van den opstand, tot opperbevelhebber benoemd. Toen echter *Bonaparte* bij wijze van verdrag een einde maakte aan dat verzet, keerde hij tot het ambteloos leven terug en wijdde zich aan de wetenschap. Hij overleed in 1810. Tot zijn geschriften behoort een: „Code du bonheur", opgedragen aan *Catharina II*.

Erlangen, een stad in Beieren, ligt aan de samenvloeiing van de Schwabeck en de Regnitz, aan het Ludwigskanaal en aan de spoorlijnen München-Bamberg-Hof, Erlangen-Gräfenberg en Erlangen-Herzogenaurach en telt (1905) 23 720 inwoners. Zij bestaat uit een Oude- en een Nieuwestad. Het mooiste plein is de Markt, waarop de universiteit en het stadhuis liggen en het standbeeld van markgraaf *Frederik van Bayreuth* staat. Onder de kerkelijke gebouwen moet de nieuwe stadskerk met 68 m. hoogen toren genoemd worden, onder de wereldlijke het collegegebouw in den slottuin, de redoutenzaal, de schouwburg en het kanaalgedenkteeken, de verbinding van Donau en Main voorstellend. Men heeft er spinnerij en weverij, glas- en spiegelfabrieken, vervaardiging van borstels, ivoor-, hoorn- en metaalwaren. Van de onderwijsinrichtingen is de in 1743 door markgraaf *Frederik van Bayreuth* gestichte hoogeschool de voornaamste. Het aantal docenten was in 1902—1903 67, het aantal studenten 998. Daaraan verbonden is een bibliotheek van 215 000 deelen en verschillende wetenschappelijke verzamelingen, benevens een hortus.

Erlangen kwam in 970 aan het bisdom Würzburg, in 1017 aan Bamberg en kreeg in 1046 een burcht. In 1361 aan Bohemen gekomen, werd het in 1398 tot een stad verheven. In 1416 werd het in leen gegeven aan *Johan III van Neurenberg*. In den Dertigjarigen Oorlog werd het in 1632 door de Keizerlijken platgebrand. In 1791 kwam de stad aan Pruisen, in 1807 aan Frankrijk en reeds in 1810 aan Beieren.

Erlanger, *Carlo*, een Duitsch dierkundige en reiziger, werd geboren den 5den September 1872 te Nieder-Ingelheim en deed drie reizen door Afrika, waarvan de laatste met *Neumann*, *Ellenbeck*, *Holtermüller* en *Hilgert* de voornaamste was. In 1900 trok men van Zeila op en bereikte (over Harar, Scheik Hoessein en Adis Abeka) Madali aan den Blauwen Nijl. Na teruggekeerd te zijn tot de hoofdstad van Abessynië, trokken zij zuidwaarts langs 5 meren tot het Abbaja-meer. Van hier ging *Erlanger* over Ginir naar Kismajoe aan de Oostkust, waar hij in Juli 1901 aankwam. Daar deze streken nog nooit bezocht waren, was het wetenschappelijk resultaat zeer groot. De expeditie bracht 1000 zoogdieren, 8000 vogelhuiden, 20000 insekten en 3000 plantensoorten mede. *Erlanger* schreef „Beiträge zur Vogelfauna Nordostafrika's". Hij overleed den 5den September 1904 te Salzburg.

Erlau, in het Hongaarsch *Eger*, een stad in het Hongaarsche comitaat Heves, ligt aan beide zijden der evenzoo genoemde rivier en de spoorlijn Fuzes—Abony—Erlau, in een diep, door wijnbergen omgeven dal en telt (1900) 24 893 inwo-

ners. De wijnbouw is er de voornaamste bezigheid der inwoners, want de „Erlauer" is de beste roode wijn van Hongarije. Handel en nijverheid zijn er belangrijk en worden door groote weekmarkten zeer bevorderd. Erlau bezit vier voorsteden, over het geheel nauwe, morsige straten, maar een groot aantal openbare gebouwen. Hiertoe behooren het lyceum met een sterrenwacht, de nieuwe bisschoppelijke hoofdkerk, door aartsbisschop *Ladislaus Pyrker* in Griekschen stijl gebouwd en na de basilica te Gran de mooiste kerk van Hongarije, het bisschoppelijk kasteel, het Franciscaner- en Minorietenklooster, de Barmhartigheidskerk met een ouden Turkschen toren, een rijkversierde Grieksche kerk en het comitaatgebouw. Men heeft er een R. Katholiek lyceum met een boekerij van omstreeks 45000 deelen en 372 handschriften, een gymnasium, een bisschoppelijk seminarium, een normaal- en een teekenschool en eenige gestichten van liefdadigheid. Twee warme bronnen, die er nabij de rivier ontspringen, worden in het badseizoen door vele zieken bezocht. Erlau heeft zijn beteekenis te danken aan een door *Stephanus I* in 1009 gesticht bisdom, dat zoo groote rijkdommen verkreeg, dat het steeds de opvoedingskosten van den vierden zoon des konings moest betalen. Het werd in 1804 tot een aartsbisdom verheven, dat nog een aantal andere comitaten met 780 000 inwoners omvat. De reeds genoemde Duitsche dichter *Ladislaus Pyrker* was er aartsbisschop van 1827 tot 1847.

Erler, *Frans Christoph*, een Duitsch beeldhouwer, geboren den 5den October 1829 te Kitzbühel in Tirol, kwam in 1850 bij een houtsnijder te Kuffstein in de leer, bezocht aldaar de teekenschool, waarna hij naar Innsbrück vertrok en vervolgens naar Weenen, waar hij tot 1860 de academie bezocht. Hier en elders leverde hij veel beeldhouwwerken voor kerken.

Erler, *Georg*, een Duitsch geschiedvorscher, geboren den 1sten Januari 1850 te Krögis bij Meissen, studeerde in de geschiedenis, werd in 1873 leeraar aan het Nicolaigymnasium te Leipzig, in 1844 privaatdocent voor geschiedenis aldaar, in 1890 buitengewoon en in 1892 gewoon hoogleeraar der geschiedenis te Koningsbergen en in 1902 te Münster. Hij gaf verschillende geschriften van *Dietrich von Nieheim* uit en schreef: „Deutsche Geschichte von der Urzeit bis zum Ausgange des Mittelalters in den Erzählungen deutscher Geschichtschreiber" (Leipzig, 1882—1884), „Dietrich von Nieheim, sein Leben und seine Schriften" (1887), „Die Matrikel der Universität Leipzig" (1895—1897), „Geschichte der abendländischen Kirchenspaltung von der Wahl Urbans VI bis zur Berufung des Konstanzer Konzils" (Stuttgartt, 1904).

Erman, *Jean Pierre*, een Duitsch geschiedkundige, geboren te Berlijn den 1sten Maart 1735, werd leeraar aan verschillende gymnasia, lid van de Academie te Berlijn en overleed den 11den Augustus 1814. Zijn hoofdwerk is „Mémoire pour servir à l'histoire des refugiés" (9 dln., 1782—1799).

Erman, *Paul*, een Duitsch natuurkundige en zoon van den voorgaande, werd geboren te Berlijn den 29sten Februari 1764, was aanvankelijk bestemd voor de studie der godgeleerdheid, maar wijdde zich vervolgens uitsluitend aan de natuurkunde, waarna hij als leeraar in die wetenschap geplaatst werd aan een Fransche school en in 1791 ook aan de militaire academie. Bij de stichting der universiteit (1810) werd hij hoogleeraar in dat vak. Reeds in 1806 was hij lid der Academie geworden, en van 1810—1841 bekleedde hij er de betrekking van secretaris der wis- en natuurkundige afdeeling. Hij overleed te Berlijn den 11den October 1851. Vooral de leer van het magnetisme, van de hygrologie, van de optica en van de physiologie is veel aan hem verschuldigd. Zijn belangrijke opstellen zijn meestal in wetenschappelijke tijdschriften geplaatst.

Erman, *George Adolf*, een zoon van den voorgaande en eveneens natuurkundige, werd geboren te Berlijn den 12den Mei 1806, studeerde er aan de universiteit en ontwikkelde zich verder te Koningsbergen onder de leiding van *Bessel*, dien hij op een reis naar München vergezelde. In de jaren 1828—1830 deed hij een reis om de wereld met het doel nauwkeurige magnetische waarnemingen te verrichten, en hierop vestigde later *Gauss* zijn theorie van het aardmagnetisme. Gedurende het eerste gedeelte van die reis tot aan Irkoetsk, voegde hij zich bij de magnetometrische expeditie, welke *Hansteen* in opdracht der Zweedsche regeering in het westelijk gedeelte van Siberië ondernam. Den verderen tocht door Noord-Azië van den mond der Obi over Ochotsk naar Kamtsjatka, vanhier te water naar de Russisch-Amerikaansche koloniën (thans tot de Vereenigde Staten behoorend), over Californië, Otaheite, rondom Kaap Hoorn en over Rio de Janeiro en vandaar naar Petersburg en Berlijn, volbracht hij alleen. Zijn „Reise um die Erde durch Nordasien und die beiden Ozeane" is gesplitst in een historische (3 dln., 1833—1848) en in een wetenschappelijke afdeeling (2 dln., 1835—1841, met een atlas). Het koninklijk Geographisch Genootschap te Londen kende hem daarvoor den eersten prijs toe. Zijn opstellen over het aardmagnetisme enz. zijn in onderscheiden wetenschappelijke tijdschriften verspreid. In de jaren 1845 tot 1848 verschafte de „British Association" te Londen hem de middelen, om uit de door hem gedane waarnemingen omtrent het aardmagnetisme de resultaten volgens de theorie van *Gauss* op te maken, en deze zijn vervolgens in de „Reports" dier Associatie opgenomen. Sedert 1834 was hij hoogleeraar in de natuurkunde te Berlijn, waar hij den 12den Juli 1877 overleed.

Erman, *Adolf*, een Duitsch Egyptoloog en zoon van den vorige, geboren den 31sten October 1854 te Berlijn, studeerde te Leipzig en in zijn vaderstad, werd in 1883 buitengewoon en in 1892 gewoon hoogleeraar in de Egyptologie aan de universiteit en is sedert 1885 directeur der Egyptische afdeeling van de koninklijke musea aldaar. Hij schreef: „Die Pluralbildung des Aegyptischen" (Leipzig 1878), „Neuägyptische Grammatik" (1880), „Deutsche Medailleure des 16 und 17 Jahrhunderts" (Berlijn 1884), „Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum" (Tübingen 1885—1887), „Die Sprache des Papyrus Westcar" (Göttingen 1889), „Die Märchen des Papyrus Westcar" (Berlijn 1890), „Aegyptische Gramma-

tik (1902), „Gespräche eines Lebensmüden mit seiner Seele" (1896), „Aus den Papyrus der königlichen Museen zu Berlin" (1900), „Zaubersprüche für Mutter und Kind" (1901). Met *G. Steindorf* geeft hij het „Zeitschrift fur ägyptische Sprache und Altertumskunde" uit.

Ermann, *Hermanus Gerardus Philippus*, een Roomsch-Katholiek priester en schrijver, werd in 1851 te Utrecht geboren, studeerde op het seminarium te Culemborg (1866—1872) en trad te Mariëndaal in laatstgenoemd jaar toe tot de Societeit van Jezus. Ter voltooiing zijner studiën begaf hij zich naar Frankrijk en verbleef van 1875—1878 te Laval, waar hij zich toelegde op wijsbegeerte en natuurkunde. Ter vervulling eener leeraarsplaats aan het seminarie te Culemborg keerde hij in 1878 naar Nederland terug. Zijn roeping lag evenwel op theologisch gebied en in 1881 begon hij te Maastricht zijn theologische studiën, die in 1884 door zijn priesterwijding bekroond werden. Sedert was hij als professor werkzaam aan verschillende inrichtingen van Katholiek hooger onderwijs te Culemborg, Maastricht, Mariëndaal en Katwijk aan den Rijn waar hij de Grieksche en Nederlandsche taal doceerde, en werd in 1897 kapelaan aan de hulpkerk van den *H. Ignatius* te Rotterdam. Als schrijver verwierf hij zich vooral groote bekendheid door zijn boek „De Paus", dat een weerlegging bevat van *Bolland's* geschriften over „Petrus en Rome". In dezen arbeid valt vooral zijn uitgebreide literatuurkennis te bewonderen. Verder verschenen van zijn hand: „Legende van den zaligen Herman Jozef, naar het Duitsch van F. Kaalen" (1889), „Bloemkrans ter eere van den H. Aloysius van Gonzaga" (1891), „Hercules Consalvi en het Concordaat van 1801" (1891), „Is er een God? naar het Duitsch van L. von Hammerstein" (1892), „Negendaagsche Oefening, naar het Duitsch van F. Hattler" (1893), „Manning: Tijdverdrijf, naar het Engelsch" (1894), „Een garve. Dichtstukjes" (1894), „Gibbons: De gewijde redenaar, naar het Engelsch" (1885), „Aan Nederlands Protestanten' (1895), „Echte wonderen" (1895), „De Paus, I—III" (1900), „Het standpunt der Katholieken in de arbeidersbeweging" (1900), „Van boven af!" (1900), „Open brief aan J. H. Maronier" (1901), „Pilatus, wat is waarheid, naar het Duitsch" (1903). Hij leverde verder vele bijdragen aan „Katholiek" en „Centrum".

Ermeland, *Warmia*, een vruchtbaar gewest in het Oost-Pruisische distrikt Koningsbergen tusschen de Frisching, de Passarge, het Frische Haff en de Aele gelegen, was oorspronkelijk een der 11 landschappen van het oude Pruisen en, na door de Duitsche ridders te zijn veroverd, een der 4 bisdommen, waarin de paus in 1243 het land der Orde verdeelde. De bisschop van Ermeland handhaafde zijn zelfstandigheid en werd in de 14de eeuw in den Rijksvorstenstand opgenomen. In 1466 kwam door den vrede van Thorn dit gewest onder de heerschappij van Polen, en de bisschop was na dien tijd lid van den Poolschen Senaat met den titel van Prussiae regiae primas. De meest beroemde bisschoppen van Ermeland zijn ***Aeneas Sylvius Piccolomini***, ***Mauritius Ferber***, ***Hosius*** en ***Krasicki***. De zetel van den bisschop was eerst Braunsburg, later Heilsberg, en thans is Frauenburg de plaats, waar het domkapittel vergadert. In 1772 werd Ermeland in het Pruisisch gebied opgenomen. Onder ***Frederik den Groote*** verloor de bisschop zijn vorstelijken rang en inkomsten. Ermeland telt op 4250 v. km. (1900) 238393 inwoners.

Ermeloo is een gemeente in de provincie Gelderland, 20543 H. A. groot met 8285 inwoners (1905). Zij wordt gedeeltelijk door de zuiderzee begrensd, gedeeltelijk door de gemeenten Harderwijk, Doornspijk, Epe, Apeldoorn, Barneveld en Putten. Behalve kleine strookjes langs de kust bestaat de bodem geheel uit zand en ligt nog voor ruim de helft woest, terwijl het overige deel voor landbouw, schapenfokkerij en houtteelt in gebruik is. Tot de gemeente behooren de dorpen Ermeloo, Nunspeet en Elspeet, benevens een aantal gehuchten en buurten.

Het dorp Ermeloo ligt aan den straatweg Nijkerk-Harderwijk en aan de spoorlijn Amersfoort—Zwolle, telt ongeveer 500 inwoners en bezit 2 Hervormde kerken.

Ermerins, *Jan Willem*, een Nederlandsch natuurkundige, werd geboren te Zierikzee den 19den Februari 1798, bezocht het gymnasium aldaar en begaf zich in 1816 naar Leiden, waar hij zich op de geneeskunde en tevens op de wis- en natuurkunde toelegde en in 1824 in beide vakken promoveerde, nadat hij voor het beantwoorden van meer dan een academische prijsvraag het eeregoud ontvangen had. Hij vestigde zich als geneesheer te 's Gravenhage, doch werd weldra benoemd tot hoogleeraar te Franeker, waar hij in 1825 zijn lessen opende. Hij wist hier zijn taak, die door de verscheidenheid der hem opgedragen vakken zeer moeilijk was, naar behooren te volbrengen, doch maakte steeds zijn hoofdstudie van de natuurkunde. Gedurende een bezoek te Parijs knoopte hij betrekkingen aan met den beroemden *Ampère*, wiens electrodynamisch toestel hij vervolgens beschreef, en trachtte ook door populaire voorlezingen tot verspreiding der natuurkennis mede te werken. In Mei 1835 werd hij benoemd tot hoogleeraar te Groningen, waar hem, behalve de wis- en natuurkundige vakken, aanvankelijk ook de sterrenkunde was opgedragen, wat aanleiding gaf tot de uitgave van zijn: „Handleiding bij de beoefening der sterrenkunde van Sir John F. W. Herschel voor lezers uit den beschaafden stand" (2 dln., 1838 en 1840). Met de studie der wiskunde was hij zeer ingenomen, en toen in 1843 de Algemeene Synode der Hervormde Kerk haar minder noodig rekende voor aanstaande godgeleerden, gaf hij daartegen zijn „Bedenkingen" (1843) in het licht. In 1830 werd hij benoemd tot lid der eerste klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en na de opheffing hiervan in 1852 tot lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen, en in de Verslagen en Mededeelingen van dit lichaam vindt men als opstellen van *Ermerins*: Over de identiteit van licht en stralende warmte" en „Over de dagelijksche beweging van den barometer te Groningen van December 1851 tot November 1861". Dergelijke meteorologische waarnemingen deed hij met behulp van door hem uitgedachte, zelfregistreerende instrumenten. Hij werkte krachtig mede tot verbetering der brandbluschmiddelen

en tot het stellen van een afleider op den Martinitoren te Groningen, voor welke diensten de stedelijke raad hem een zilveren blad met het stadswapen aanbood. Het Zeeuwsch en Utrechtsch Genootschap en de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche letterkunde benoemden hem tot lid, en nadat hij in 1845 een beroep naar Leiden had afgewezen, werd hij in 1846 versierd met de orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed te Groningen den 2den Maart 1869.

Ermerins, *Frans Zacharias*, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren te Middelburg den 8sten November 1808, studeerde te Leiden in de wis- en natuurkunde en vestigde zich als arts in zijn geboorteplaats. Hij legde zich vooral toe op de geschiedenis der geneeskunde, en na het bezoek aan de Koninklijke Bibliotheek te Parijs gaf hij zijn „Analecta Medica Graeca" (1841) in het licht, gevolgd door „Hippocratis liber de vitae ratione in morbis acutis etc." (1841). Den 2den September 1844 aanvaardde hij het hoogleeraarsambt in de geneeskunde te Groningen, waar hem de pathologische en klinische lessen werden opgedragen, terwijl hij van tijd tot tijd de wetenschap verrijkte met de uitgave van geschriften van oud-Grieksche geneeskundigen. In 1847 verschenen zijn „Aretaei opera quae supersunt", en ook zijn van de „Opera Hippocratis" op kosten van de Koninklijke Academie van Wetenschappen eenige deelen door hem uitgegeven. Hij overleed den 28sten Mei 1872.

Ermrich of *Ermanrich*, ook *Ermerich*, *Ermentrich*, *Emrich*, *Emdrich* en bij *Saxo Grammaticus* zelfs *Jamericus* geheeten, was volgens de sage koning der Oost-Goten in Apulië en opperkoning van Rome. Hij onteerde *Odilia*, de echtgenoot van zijn maarschalk *Sibich*. Deze overreedde hem uit wraakzucht zijn oudsten zoon naar het land der Wilzen te zenden, waar hij om het leven kwam; zijn tweeden zoon op een slecht vaartuig naar Engeland te sturen, zoodat hij verdronk, en om zijn derden zoon op vermoeden van een misdrijf ter dood te doen brengen. Tevens haalde *Odilia* den koning over de zonen van zijn broeder *Harlung* te doen ophangen en een anderen neef, den dapperen *Dietrich van Bern*, te noodzaken naar het land der Hunnen de wijk te nemen. Geholpen door *Etzel* versloeg echter *Dietrich* den koning en *Sibich* in den Ravenslag en veroverde den troon. Daarna werd *Ermrich* door zijn bittersten vijand, den *trouwen Eckhard*, gedood. Waarschijnlijk is *Ermrich* identiek met den Oost-Gotenkoning *Hermanarich*, die in 374 door de Hunnen overwonnen werd en zich daarna zelf om het leven bracht.

Erne is een rivier in het N. van Ierland, welke ontspringt uit het Loch Gowna, eerst in N. richting door het eilandenrijke Boven- (37 v. km.), daarna door het Beneden-Ernemeer (112 v. km.) stroomt, dat met zijn omgeving het schoonste landschap van het graafschap Fermanagh vormt. Zij mondt na een 115 km. langen loop beneden Ballyskannon in de Donegalbaai uit.

Ernesti, *Johann August*, een Duitsch theoloog en philoloog, werd geboren den 4den Augustus 1707 te Tennstädt in Thüringen, studeerde te Wittenberg en te Leipzig in de theologie en in de letteren en werd in 1731 conrector en in 1734 rector aan de Thomasschool te Leipzig. Door de uitgave van zijn „Initia doctrinae solidioris" (1736) en van onderscheiden Grieksche en Latijnsche schrijvers verwierf hij weldra grooten roem, zoodat hij in 1742 tot buitengewoon hoogleeraar in de oude letteren aan de universiteit aldaar benoemd werd. In 1756 aanvaardde hij het hoogleeraarsambt in de welsprekendheid en in 1759 daarenboven in de godgeleerdheid. Eindelijk bepaalde hij zich alleen tot dit laatste en was domheer te Meiszen, lid van het consistorie te Leipzig, enz. Hij overleed den 11den September 1781. Hij heeft uitgaven geleverd van een groot aantal Grieksche en Latijnsche werken der Oudheid, en onder deze verdient vooral zijn voortreffelijke uitgave der geschriften van *Cicero* (5 dln., 1737—1739, en later) met een „Clavis Ciceroniana" (6de druk, 1831) vermelding. Verder schreef hij: „Anti-Muratorius" (1755), Institutio interpretis Novi Testamenti" (5de druk, 1806), „Opuscula philologico-critica" (Amsterdam, 1762), „Opuscula oratoria etc." (Leiden. 1762), „Opuscula theologica" (1792) enz., terwijl hij medewerkte aan de redactie der „Neue theologische Biblothek" 10 (dln., 1760—1771) en der „Neueste theologische Bibliothek" (1773—1779), waarna wij eindelijk nog gewagen van 4 bundels leerredenen (1768—1782). Hij heeft door het bevorderen eener degelijke schriftverklaring de godgeleerde wetenschap groote diensten bewezen. Door zijn keurig Latijn verwierf hij den naam van „Deutsche *Cicero*", terwijl ook de welsprekendheid niet weinig aan hem verschuldigd is

Ernesti, *August Wilhelm*, een neef van den voorgaande, studeerde te Leipzig, werd er in 1765 hoogleeraar in de wijsbegeerte en in 1770 in de welsprekendheid en overleed den 29sten Juli 1801. Hij bezorgde een uitgave van *Livius* (3 dln., 1769 en later), van *Quinctilianus* (1796), van *Pomponius Mela* (1773) en van *Ammianus Marcellinus* (1773), terwijl zijn „Opuscula oratorio-philosophica" in 1704 in het licht verschenen.

Ernesti, *Johann Heinrich Martin*, geboren in 1754 te Mittwitz bij Kronach. werd in 1784 hoogleeraar te Coburg en overleed den 10den Mei 1836. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Encyklopädisches Handbuch einer allgemeinen Geschichte der Philosophie und Literatur" (2 dln., 1807) en „Altertumskunde der Griechen, Römer und Deutschen" (2 dln., 1809—1810)

Ernesti, *Johann Christian Gottlieb*, een letterkundige, werd geboren te Arnstadt in Thüringen in 1756, studeerde te Leipzig en werd er in 1782 hoogleeraar in de wijsbegeerte en in 1801 in de welsprekendheid, doch overleed reeds den 5den Juni 1802. Hij heeft uitgaven geleverd van *Aesopus* (1781), *Phaedrus* (1781), *Hesychius* (1785), *Silius Italicus* (1791) enz., en schreef een „Lexicon technologiae graecae rhetoricae" (1795), een Lexicon technologiae Romanorum rhetoricae" (1797), „Cicero's Geist und Kunst" (1799—1802) enz.

Ernestijnsche lijn is de oudere lijn van het Saksische vorstenhuis Wettin. Zij werd gesticht door *Ernst*, keurvorst van Saksen († 1487) en bestaat thans uit de lijnen *Weimar-Eisenach*, *Coburg-Gotha*, en *Meiningen-Hildburghausen* en *Altenburg*. Zie *Saksen*.

Ernouf, *Alfred Auguste*, baron, een Fransch schrijver, werd geboren te Parijs den 21sten September 1817 en maakte zich bekend door geschiedkundige werken, waarvan wij noemen „Nouvelles études sur la Révolution française" (2 dln., 1852—1854), „Histoire de Waltrade, de Lothaire et de leurs descendants" (1859), „Histoire de la dernière capitulation de Paris" (1859), „Le général Kléber" (1867), Les oiseaux chanteurs des bois et des plaines" (3de druk, 1872), „Souvenirs de l'invasion prussienne en Normandie" (1872) „Les Français en Prusse, 1807—1808" (1872), „Histoire des chemins de fer français pendant la guerre franco-prussienne" (1874), „Souvenirs d'un officier polonais" (1877) en „Histoire de Murat, duc de Bassano" (1878). Ook voltooide hij de: „Histoire de France sous Napoléon I" van zijn schoonvader, baron *Bignon* (14 dln., 1838—1850). Hij overleed te Passy den 11den Februari 1889.

Ernst, keurvorst *van Saksen*, de stamheer der Ernestijnsche lijn, was de zoon van keurvorst *Frederik den Zachtmoedige* en van *Margaretha van Oostenrijk*. Als 14-jarige knaap werd hij met zijn broeder *Albert* door *Kunz von Kaufungen* en zijn medestanders van het kasteel te Altenburg weggevoerd (1455), doch weldra bevrijd. In 1464 werd hij opvolger zijns vaders en regeerde gedurende 21 jaar met gemelden broeder gemeenschappelijk over de Saksische landen, waarna zij, tot een deeling overgaande, de Ernestijnsche en Albertijnsche lijnen vormden. *Ernst* verkreeg het hertogdom Saksen, Thüringen met de bezittingen in Franken en Voigtland enz., terwijl aan *Albert* het land van Meiszen enz. ten deel viel. Keizer *Frederik III* beleende hem den 24sten Februari 1486 met die landen en gaf zijn goedkeuring aan de vastgestelde erfregeling. *Ernst* bevorderde met den meesten ijver de welvaart van zijn staten, verzette zich met kracht tegen alle onrecht en aanmatiging, en overleed te Kolditz den 26sten Augustus 1486.

Ernst, aartshertog *van Oostenrijk*, een zoon van keizer *Maximiliaan II*, werd geboren den 15den Juni 1553, ontving zijn opvoeding aan het Spaansche Hof, ging in 1571 naar Duitschland, werd er gouverneur van Opper- en Neder-Oostenrijk en in 1592 gouverneur der Nederlanden. Den 30sten Januari 1594 deed hij zijn intocht in Brussel. Hij bekreunde zich echter weinig om de belangen van zijn vorst, maar bracht zijn dagen door in weelde en luiheid. Ook schijnt het, dat hij niet schroomde zich van sluipmoordenaars te bedienen, daar *Michiel Renichon*, omgekocht om prins *Maurits* te vermoorden, tot het laatst toe volhield, dat hij door den landvoogd daartoe gebracht was. *Ernst* overleed te Brussel den 12den Februari 1595.

Ernst, *Casimir*, graaf *van Nassau, Vianden, Dietz, Catzenellenbogen, Dillenburg* enz., een zoon van *Johan den Oude* en van *Elizabeth van Leuchtenberg*, werd geboren te Dillenburg den 22sten December 1573, vertoefde in Frankrijk en Genève, om zich in alle wetenschappelijke en ridderlijke oefeningen te volmaken, en ging daarna naar Groningen, waar zijn oudste broeder *Willem Lodewijk* de stad van dien naam belegerde (1594). In het volgende jaar werd hij in den noodlottigen strijd aan de Lippe door Spanjaarden gevangen genomen en naar Rijnberk gebracht, doch tegen een losgeld van 10000 gulden op vrije voeten gesteld. De Staten schonken hem toen een compagnie soldaten, met wie hij aan de belegering van Hulst deelnam (1596), evenals aan de belegering van Rijnberk en Lingen en vergezelde in 1598 de prinses-weduwe *van Oranje* naar Frankrijk. Na zijn terugkeer maakte hij zich meester van het fort Philippine (1600) en werd door prins *Maurits* in den morgen van den overwinningsdag bij Nieuwpoort met 2 regimenten voetvolk en 4 kornetten ruiterij naar het dorp Leffinghen gezonden, om den vijand op te houden. Hier waagde hij den strijd tegen de overmacht, doch redde ter nauwernood zijn leven in het fort Albertus. Intusschen kreeg *Maurits* hierdoor tijd zijn leger in slagorde te stellen. In 1605 werd graaf *Ernst* aangesteld tot gouverneur van Rijnberk, waarna hij Lochem belegerde en veroverde (1606). Omstreeks dien tijd kwam hij door het overlijden zijns vaders in het bezit van het graafschap Dietz. Ook voerde hij met verlof der Staten in dit jaar de troepen aan, die aan *Hendrik Julius*, hertog van *Brunswijk*, werden gezonden, om hem in het bezit te stellen van zijn landen, en trad hij met de dochter van genoemden hertog in het huwelijk. Intusschen was hij tot veldmaarschalk en luitenant-gouverneur van Gelderland benoemd. In 1607 werd hij te 's Gravenhage met zijn gemalin feestelijk ontvangen, en 1610 tot luitenant-gouverneur van Utrecht en in 1620 tot stadhouder van Friesland benoemd.

Na het eindigen van het Twaalfjarig Bestand trok hij weder te velde, hielp in 1622 Bergen-op-Zoom bemachtigen en ontrukte Steenwijk aan de Spanjaarden. In 1623 versterkte hij Emden tegen de aanslagen van *Tilly*, en *Maurits* benoemde hem, in geval van vroeger overlijden van zijn broeder *Frederik Hendrik*, tot erfgenaam van het prinsdom Oranje. Na den dood van *Maurits* werd hij tevens stadhouder van Groningen en Drente. In 1626 maakte hij zich meester van Oldenzaal, beteugelde een oproer te Leeuwarden en hielp in 1628 Grol veroveren en 's Hertogenbosch belegeren. Gedurende dat beleg deden graaf *Hendrik van den Berg* en *Montecuculi* een inval in Gelderland, en *Ernst* werd daarheen gezonden, om den vijand te verdrijven. Hoewel dit niet wilde gelukken, belette hij het voorwaarts dringen der vreemde legerbenden. In 1632 trok hij met *Frederik Hendrik* naar Venlo en werd afgezonden, om zich meester te maken van Roermond. Hier werd hij den 5den Juni bij het bezichtigen der loopgraven, juist toen hij van zijn paard steeg, door een musketkogel in het hoofd getroffen, zoodat hij 3 uur daarna overleed. Hij onderscheidde zich door zijn dapperheid en minzaamheid, maar was veel minder verdraagzaam op godsdienstig gebied dan *Frederik Hendrik*.

Ernst I, *de Vrome*, hertog van Saksen-Gotha en Altenburg, de stamvader van het Huis *Gotha*, werd geboren den 25sten December 1601 op het kasteel te Altenburg, was de 9de van de 10 broeders en ontving van zijn moeder een uitmuntende opvoeding. Bij de komst van *Gustaaf Adolf* in Duitschland trad hij in Zweedschen krijgsdienst, nam deel aan de belgering van Königs-

hofen, Schweinfurt en Würzburg en streed dapper in den slag aan de Lech, alsmede in dien bij Neurenberg en bij Lützen. Toen na het sneuvelen van *Gustaaf Adolf* zijn broeder *Bernhard van Saksen* opperbevelhebber werd van het Zweedsche leger, belastte deze hem met het bestuur over het hertogdom Franken. Weldra echter keerde *Ernst* naar het leger terug en hielp Landshut stormenderhand veroveren, doch na den slag van Nördlingen (6 September 1634) verliet hij het oorlogstooneel en werkte mede tot den vrede van Praag. In het volgend jaar trad hij in het huwelijk met de eenige dochter van den hertog *van Altenburg* en wijdde zich geheel aan de bevordering der welvaart van zijn land. Door erfenis viel hem de helft van het vorstendom Eisenach, alsmede het land van Altenburg en Coburg ten deel. Hij overleed den 26sten Maart 1675. Veel weldadige instellingen, die ook thans nog bestaan, zijn door hem gesticht. Hij was een groot ijveraar voor de leer van *Luther* en voor een godsdienstige opvoeding in het algemeen. Daardoor verwierf hij den bijnaam van *de Vrome.*

Ernst II, hertog van Saksen-Gotha en Altenburg, de 2de zoon van hertog *Frederik III* en *Louise Dorothea von Meiningen*, werd geboren den 30sten Januari 1745 en volgde zijn vader op in 1772. Daar hij door reizen in Nederland, Engeland en Frankrijk zijn geest verrijkt en ontwikkeld had, regeerde hij met wijsheid en rechtvaardigheid. Hij verbeterde in zijn land het geldelijk beheer en de rechtspleging, stichtte armen-, werk- en ziekenhuizen, alsmede een toevluchtsoord voor de weduwen en kinderen van staatsambtenaren, bouwde scholen en bevorderde kunsten en wetenschappen. Op den Seeberg deed hij een observatorium verrijzen en bewees hierdoor groote diensten aan de sterrenkunde. Hij was de eerste, die in Duitschland een graadmeting verordende. De gelden, voor zaken van algemeen belang noodig, wist hij te verkrijgen door zuinigheidsmaatregelen aan zijn Hof, terwijl hij zich met standvastigheid verzette tegen het werven van krijgsvolk in zijn staten. Hij overleed den 20sten April 1804.

Ernst, *August*, koning van Hannover, werd geboren den 3den Juli 1771, was de 5de zoon van koning *George III* van Engeland en van *Sophia Charlotta*, prinses *van Mecklenburg-Strelitz.* Hij bezocht de universiteit te Göttingen en nam in 1793—1795 als chef van een regiment Hannoversche cavalerie deel aan de veldtochten in de Nederlanden. Na den vrede van Bazel keerde hij naar Engeland terug, werd er lid van het Hoogerhuis, doch maakte zich als een volbloed tory gehaat bij het volk. In 1813 bezocht hij het hoofdkwartier der verbonden mogendheden, alsmede de stad Hannover, doch zijn jongere broeder, de hertog *van Cambridge*, werd in dat koninkrijk tot stadhouder benoemd. Nu vertoefde hij bij afwisseling te Berlijn, te Londen en op zijn landgoed Kew, en trad in 1815 in het huwelijk met prinses *Friederike von Mecklenburg-Strelitz.* Toen in 1837, bij het overlijden van koning *Willem IV*, de Britsche kroon op de vrouwelijke lijn overging, viel de Hannoversche ten deel aan *Ernst August.* Hij hief de grondwet op, omdat zij niet strookte met zijn reactionnaire beginselen, en gaf in 1840 een andere, waarmede echter de bevolking niet tevreden was. In 1843 deed hij een reis naar Engeland, waar hij in handen der koningin den huldigingseed aflegde en als pair in het Hoogerhuis zitting nam. Intusschen werd hij in 1848 gedwongen aan de eischen van het volk gehoor te geven, zoodat de grondwet van 1840 in liberalen zin gewijzigd werd. Bij de daarop volgende reactie in Duitschland aarzelde hij van de nieuwe richting af te wijken, maar liet toch gaarne toe, dat de door hem begunstigde adel zich daartegen verzette. Hij overleed den 18den November 1851.

Ernst III (I), hertog van *Saksen-Coburg en Gotha*, een zoon van hertog *Frans*, werd geboren den 2den Januari 1784 en aanvaardde de regeering den 9den December 1806. Daar hij in den slag bij Auerstädt tegen *Napoleon* gestreden had, werd zijn land door Frankrijk in bezit genomen, doch hij kreeg het door bemiddeling van keizer *Alexander* bij den vrede van Tilsit terug, zoodat hij den 7den Juli 1807 naar zijn residentie Coburg terugkeerde. Hierna vertrok hij naar Parijs, waar hij vruchteloos de door *Napoleon* toegezegde schadeloosstelling trachtte te verkrijgen. Vervolgens deed hij zijn best, om het welzijn van zijn landen te bevorderen en voegde zich na den volkerenslag van Leipzig bij de Verbonden Mogendheden, ontving het bevel over het 5de Duitsche legerkorps en veroverde Mainz. Op het congres te Weenen werd hem het vorstendom Lichtenberg toegekend, dat hij echter later voor 2 millioen thaler afstond aan Pruisen, terwijl hij de domeinen Wandersleben, Mühlberg en Rohrensee boven Erfurt, later Thal en eindelijk Mechtersted aankocht. Ook verkreeg hij het hertogdom Gotha, terwijl hij het kleine vorstendom Saalfeld en de heerlijkheid Kranichfeld aan Meiningen moest afstaan. Daardoor werd hij als *Ernst I* de stichter van het Huis *Coburg-Gotha.* Aan Coburg had hij een vertegenwoordigenden regeeringsvorm gegeven, doch in Gotha handhaafde hij de standen. In 1833 stichtte hij met de beide andere hertogelijke lijnen *Altenburg* en *Meiningen* de „Ernestijnsche Huisorde". Deze is een vernieuwing van de orde der „Deutsche Redlichkeit", in 1690 door *Frederik* van *Gotha-Altenburg* ingesteld. Zij wordt verleend als grootkruis, als „Komtur" der eerste of tweede klasse, en als ridder der eerste of tweede klasse, bestaat uit een achthoekig wit-geëmailleerd kruis met de beeltenis van *Ernst den Vrome* en het door een eikenkrans omgeven opschrift „Fideliter et constanter" en wordt gedragen aan een rood lint met groene randen.

Ernst III (I) versierde zijn land met fraaie gebouwen, ondersteunde kunst en wetenschap, was achtereenvolgens gehuwd met *Louise von Saksen-Gotha-Altenburg* en met *Marie von Wurttemberg* en overleed den 29sten Januari 1844.

Ernst II, hertog van *Saksen-Coburg-Gotha*, een zoon van den voorgaande uit zijn eerste huwelijk, werd geboren den 21sten Juni 1818. Tegelijk met zijn broeder *Albert*, later den gemaal van *Victoria*, koningin van Engeland, ontving hij een uitmuntende opvoeding en wijdde zich bij voorkeur aan de natuurkunde en aan de muziek. Nadat hij het jaar 1836 met zijn broeder in Engeland, Frankrijk en België had doorgebracht, begaven zich de beide prinsen naar de universiteit

te Bonn, waar *Ernst* zich hoofdzakelijk op staatswetenschap en wijsbegeerte toelegde. Daarna trad hij als ritmeester in Saksischen dienst en vond te Dresden gelegenheid voor zijn verdere vorming. Na onderscheiden reizen in Spanje, Italië, Portugal en Afrika verliet hij den dienst met den rang van generaal-majoor en trad in 1842 in het huwelijk met een dochter van den groothertog van Baden. Den 29sten Januari 1844 werd hij opvolger van zijn vader en tevens het hoofd van het Coburgsche Huis. Zijn vrijzinnige richting kwam aan zijn volk zeer te stade, inzonderheid in de stormachtige jaren 1848 en 1849. In 1849 werd onder zijn aanvoering de overwinning bij Eckernförde behaald. Nadat de plannen van het Duitsche Parlement met betrekking tot de eenheid des Rijks schipbreuk hadden geleden, voegde hij zich bij het Driekoningenverbond en woonde het Vorstencongres te Berlijn bij, waar hij met welsprekende woorden wees op de behoeften en wenschen des volks. Bij de reactie na 1850 bewandelde hij den middenweg en beijverde zich om bij bevriende Hoven voor het constitutioneel beginsel in de bres te springen. Hij was de eerste Duitsche vorst, die met het oog op de eischen eener welbegrepen staatkunde *Napoleon III* in zijn waardigheid als keizer te Parijs kwam begroeten en hij trachtte zijn vriendschappelijke betrekking tot dezen te doen strekken ten nutte van Duitschland; zoowel te Berlijn als te Weenen had zijn bemiddeling een heilzame werking. Hij werd benoemd tot generaal bij de Pruisische cavalerie en was gereed om in den Italiaanschen oorlog van 1859 Oostenrijk te hulp te snellen, toen de vrede van Villa Franca gesloten werd. Vooral betoonde hij zich een ijveraar voor een echt Duitschen, constitutioneelen geest, zoodat hij de oprichting van velerlei vaderlandslievende vereenigingen bevorderde. Hij woonde in 1863 het Vorstencongres te Frankfort bij, waar hij op gematigdheid aandrong, en was wederom de eerste, die na den dood van *Frederik VII* den prins *von Augustenburg* als hertog van Sleeswijk-Holstein erkende. In 1866 schaarde hij zich aan de zijde van Pruisen en nam deel aan den slag bij Langensalza en aan een groot deel van den Boheemschen veldtocht, waarna hem uitgestrekte wouden in de nabijheid van Smalkalden als schadeloosstelling werden toegekend. In Januari 1869 vierde hij het gedachtenisfeest zijner 25-jarige regeering en in het volgend jaar streed hij in den oorlog tegen Frankrijk. Hij overleed den 22sten Augustus 1893 op het kasteel Reinhardsbrunn, in het park waarvan in 1903 een standbeeld voor hem werd opgericht. In zijn levenswijze was de hertog hoogst eenvoudig; zijn vrije uren wijdde hij gaarne aan de beoefening der fraaie letteren, der natuurkunde en der muziek. Hij schreef eenige gunstig bekende opera's namelijk: „Casilda" (1855), „Santa Chiara" (1854) en „Diana van Solange" (1858), terwijl een door hem vervaardigde „Hymne" tot het volk is doorgedrongen. Verder hebben wij van hem het prachtwerk: „Reise des Herzogs Ernst von Sachsen-Koburg-Gotha nach Aegypten und den Ländern der Habab, Mensa und Bogos" (1864). Ook publiceerde hij in „Aus meinem Leben und aus meiner Zeit" (3 dln., 1887—1889) belangrijke gedenkwaardigheden.

Ernst, *Friedrich Paul Georg Nicolaus*, hertog van *Saksen-Altenburg*, oudste zoon van hertog *Georg* en van prinses *Marie* van *Mecklenburg-Schwerin*, werd geboren den 16den December 1826, bestudeerde te Breslau de krijgswetenschap, bezocht de universiteit te Leipzig, trad in Pruisischen dienst, doch nam in 1853 zijn ontslag en huwde met *Agnes*, prinses van *Anhalt-Dessau*. Weinige maanden later werd hij de opvolger zijns vaders. In 1862 sloot hij een militaire conventie met Pruisen, nam in 1863 aan het Vorstencongres in Frankrijk deel en sloot zich in 1866 bij Pruisen aan. Den oorlog van 1870—1871 maakte hij op verschillende plaatsen mede.

Ernst, *Ludwig*, groothertog van *Saksen en bei Rhein*, geboren den 25sten November 1868 in Darmstadt als eenige zoon van den lateren groothertog *Ludwig IV* van Hessen en prinses *Alice* van Groot-Brittannië en Ierland, werd door den dood zijns vaders den 13den Maart 1892 groothertog, huwde in 1894 met prinses *Victoria von Saksen-Koburg-Gotha* (geboren den 25sten November 1876), die hem in 1895 prinses *Elizabeth* (overleden den 16den November 1903) schonk. Het ongelukkige huwelijk werd den 23sten December 1901 ontbonden en door de wet van den 26sten Maart 1902 werd als zijn opvolger, indien uit een nieuw huwelijk geen zoon mocht spruiten, de blinde landgraaf *Alexander Friedrich von Hessen* aangewezen, die zou worden opgevolgd door zijn jongeren broeder prins *Friedrich Karl von Hessen*, een zwager van den Duitschen keizer.

Ernst, *Günter*, hertog *tot Sleeswijk-Holstein*, hoofd der linie Augustenburg, geboren den 11den Augustus 1863 te Dolzig, als eenige zoon van hertog *Friedrich* (zie aldaar) en prinses *Adelheid tot Hohenlohe-Langenburg*, volgde zijn vader den 14den Januari 1880 op als bezitter van Primkenau in Silezië en verkreeg later nog een deel der Augustenburgsche goederen in Sleeswijk, waaronder het slot Augustenburg, van Pruisen. De bezitttingen vormen sedert 1886 een fideicommis. In 1895 trad hij als majoor à la suite uit den dienst en werd in 1894 lid van het Heerenhuis. Hij is een broeder van de Duitsche keizerin *Augusta Victoria*.

Ernst, graaf en edele heer *tot Lippe-Biesterfeld*, regent van het vorstendom Lippe, werd geboren den 9den Juni 1842 te Oberkassel bij Bonn en is sedert 1884 hoofd van de erfheerlijke lijn Lippe-Biesterfeld. Hij leefde aanvankelijk op het slot Neudorf bij Bentschen in de provincie Posen, verzette zich in 1895 tegen de benoeming door vorst *Waldemar* van prins *Adolf tot Schaumburg-Lippe* tot regent en zag den 22sten Juni 1897 zijn aanspraken op de regeering erkend.

Ernst, *Heinrich Wilhelm*, een Oostenrijksch vioolspeler, werd geboren in 1814 te Brünn in Moravië, oefende zich aan het Conservatorium te Weenen onder leiding van *Böhm* in het vioolspel en onder die van *Seyfried* in het contrapunt, terwijl hij later ook nog het onderwijs van *Mayseder* genoot. Nadat hij reeds op 16-jarigen leeftijd zijn eerste kunstreis volbracht had, kwam hij in 1832 te Parijs, bestudeerde er de methode van *Bériot* en hervatte in 1838 zijn kunstreizen. Hij bezocht de voornaamste steden van Europa,

begaf zich in 1845 naar Engeland en vertoefde er geruimen tijd. Wegens ongesteldheid moest hij het vioolspel opgeven en overleed te Nizza den 10den October 1865. Hij schitterde door zijn boeiende, smaakvolle voordracht en door zijn kunstvaardigheid, terwijl hij tevens een 20-tal composities geschreven heeft, waarvan wij noemen een „Fis-moll-concert", een „Elegie", „Othello-phantasie" en „Der Karneval von Venedig".

Ernst, *Adolf*, een Duitsch natuuronderzoeker, geboren den 6den October 1832 te Primkenan, studeerde te Berlijn en te Leipzig in de natuurwetenschappen en talen, was daarna leeraar te Hamburg en begaf zich in 1861 naar Venezuela. In opdracht der regeering legde hij hier een verzameling aan van Venezuelaansche produkten, vervaardigde catalogi voor tentoonstellingen en schreef in 1883 „La Exposicion Nacional de Venezuela". In 1874 werd hij aan de universiteit te Caracas hoogleeraar in de natuurwetenschappen en directenr van het door hem gestichte nationale museum, onderwees ook de Duitsche taal en was van 1874—1889 directeur van de door hem georganiseerde nationale bibliotheek. In 1893 vertegenwoordigde hij Venezuela op de wereldtentoonstelling te Chicago. Hij deed veel natuurwetenschappelijke onderzoekingen en schreef: „Estudios sobre las deformaciones, enfermedades y enemigos del arbol de café en Venezuela" (1878), „Las familias mas importantes del reino vegetal representadas en la flora de Venezuela" (1881), „Statistischer Jahresbericht über die Vereinsstaaten von Venezuela" (1884, 1887, 1889), „La America prehistorica" (1885), „Ensayo de una bibliografia de la Guajira y de los Guajiros" (1890), „Idea general de la flora de Venezuela" (1891) en „Observaciones sobre los temblores en Venezuela" (1891). Hij overleed den 12den Augustus 1899 te Caracas.

Ernstvuurwerken noemt men alle lichamen, die geheel of gedeeltelijk vervaardigd zijn uit buskruit of andere brandbare en ontploffende stoffen en aangewend worden tot het onsteken van eenig voorwerp, het afweren van een stormaanval, het geven van seinen of signalen en het verlichten van het terrein, benevens de munitiën, welke, voor zooverre men daarmede beoogt het voortdrijven of doen springen der projectielen, ladingen genoemd worden en overigens bestemd zijn tot het ontsteken van die ladingen.

Tot brandstichting gebruikt men brandcylinders en brandkogels, tot verlichting lichtkogels en lichtfakkels, tot het geven van seinen vuurpijlen met speel- en slagwerk; tot het afweren van een stormaanval rolbommen en handgranaten en eindelijk tot het ontsteken van ladingen zunders, pijpjes, slaghoedjes, sassen en buizen.

Het gebruik van telefoon, telegraaf, electrisch licht (schijnwerpers, ontstekingsmiddel) en optische seintoestellen hebben de meeste ernstvuurwerken veel in waarde doen verminderen en deze teruggebracht tot middelen, die alleen bij gebrek aan beter nog worden gebezigd.

De handgranaten echter zijn in den Russisch-Japanschen oorlog weder in eere hersteld en door den soldaat met goeden uitslag benut.

Met lichtraketten en lichtfakkels verlicht men in vestingen en forten het glacis, den bedekten weg en de contre-escarp, met lichtkogels het voorterrein en met brandkogels brengt men rook in vesting- en mijngangen.

Erodium *Hérit.* of *Reigersbek* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Geraniaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, een 5-bladerige, regelmatige bloemkroon, 10 aan den voet saamgegroeide meeldraden, van welke slechts 5 van helmknoppen voorzien zijn (waardoor het van het geslacht *Geranium* verschilt), 5 klieren aan den voet der vruchtbare meeldraden en spiraals-gewijs gedraaide snavels aan de vruchten. Het omvat éénjarige of overblijvende kruiden of ook wel halve heesters, die in alle werelddeelen voorkomen, en van welke sommige als geneeskrachtig beschouwd worden. Van de inlandsche soorten noemen wij den *fijnbladigen reigersbek* (*E. cicutarium L.*) met een stengel van veelbloemige bloemstelen, ongelijke bloembladeren, gevinde bladeren en vinspletige blaadjes, over geheel Europa, in het noorden van Afrika en in het Oosten verspreid, — den zeldzamen *welriekenden reigersbek* (*E. moschatum Hérit.*) met nederliggenden stengel, veelbloemige bloemstelen, gelijke bloembladeren en gevinde bladeren, — en den eveneens zeldzamen *malvaachtigen reigersbek* (*E. malacoïdes L.*) met een ruigen stengel, veelbloemige bloemstelen en zachtharige, enkelvoudige, hartvormig-eironde, bijkans gelobde en gekartelde bladeren. Tot de fraaie sierplanten behoort *E. incarnatum Hérit.* met 3-lobbige, scherpgetande bladeren en groote, vleeschkleurige, geelachtig-roodgevlekte bloemen. Deze is afkomstig van de Kaap de Goede Hoop.

Erophila. Zie *Vroegeling*.

Eros, in het Latijn *Amor* of *Cupido*, is bij de oude Grieken de god der liefde. Hij wordt door dichters en beeldhouwers voorgesteld als de zoon en de onafscheidelijke metgezel van *Aphrodite*, vaak met *Himeros* en *Pothos* verbonden of tegenover *Anteros* (zie aldaar) geplaatst. In de Theogonie van *Hesiodus* en elders is hij een der machtigste goden, de bron der voortbrenging, alzoo der schepping, zoodat hij in sommige streken, o.a. in Thespiae in Boeotië, als de voornaamste godheid gehuldigd werd, terwijl men er om de 4 jaar feesten vierde (Erotideën) te zijner eer. Daar beschouwde men hem als zoon van den Ityphaltischen *Hermes* en de chthonische *Artemis*, zoodat hij als het ware de god was van de voortbrengende kracht der aarde. Zijn symbool was een ruwe steen. Een meer reine voorstelling van *Eros*, als het zinnebeeld der heilige vriendschap

Eros.

en van liefde voor het ware, schoone en goede, vindt men in de wijsbegeerte van *Plato*. In de Alexandrijnsche poëzie is hij nu eens de alles overwinnende, dan de spottende god der liefde. Daarop berusten ook de verhalen der lotgevallen van *Amor* en *Psyche*, die men het eerst in de „Gedaanteveranderingen" van *Apulejus* aantreft. De beeldhouwkunst heeft sedert den bloeitijd der jongere Attische school (*Scopas* en *Praxiteles*) *Eros* voorgesteld als een jeugdigen knaap, nog pas aan den kindertijd ontgroeid, met een teedere, smachtende gelaatsuitdrukking, met vlengels aan de schouders en met boog en pijl of met een fakkel gewapend. Zij heeft hem nu eens afzonderlijk, dan weder als den metgezel van *Aphrodite* of van *Dionysos* in marmer gebeiteld. Langzamerhand echter werd hij herschapen in een baldadigen, spotzieken knaap, die goden en menschen wondt en overwint. De Romeinsche kunst heeft hem vooral in reliëfs gebracht, waar dergelijke figuren in gevlengelden toestand den naam van „amouretten" en in ongevleugelden dien van „geesten" (genieën) dragen.

Erosie (Latijn = uitknaging) is de naam, welken men geeft aan die groep van verschijnselen, waardoor de aardoppervlakte, onder den invloed der uitschurende werking van het water, alsook van het ijs en den wind, vervormd wordt. De erosie kan zoowel *mechanisch* zijn, bijv. wanneer het met fijn zand en slib beladen stroomende water den bodem afslijpt en uitholt, als *chemisch*, bijv. wanneer het koolzuur bevattende water den kalkbodem, waarover het stroomt, ten deele oplost. Doorgaans treden echter de mechanische en chemische werking gezamenlijk op. Verder kan de erosie *aan de aardoppervlakte* of in de diepte, *onder de aardoppervlakte*, werken.

Op zich zelf kan het langs een hellenden bodem omlaag stroomende water geen erodeerenden invloed uitoefenen; dit is slechts mogelijk, òf doordat het gesteente vooraf door de verweering (zie aldaar) in los materiaal is over gegaan, òf doordat het water vaste stoffen bevat, die den ondergrond afslijpen, dan wel koolzuur en andere stoffen heeft opgelost, die het gesteente chemisch aantasten. Het water op zich zelf kan alleen de vaste stoffen, die het op zijn weg ontmoet, medevoeren (*transportatie*) en aldus de daaronder gelegen gesteenten blootleggen (*denudatie*), waardoor deze op hun beurt door de verweering en erosie worden aangetast. Op deze wijze wordt de helling van den bodem steeds minder steil en kunnen in den loop der eeuwen geheele gebergten afgeslepen, of althans aanzienlijk verlaagd worden, omgekeerd effen vlakten in een grillig landschap vervormd worden. Zoo heeft men berekend, dat de Alpen eenmaal wel $^1/_3$ hooger zijn geweest dan tegenwoordig, dat de oppervlakte van Engeland in een eeuw 2 mm. lager wordt, die van het stroomgebied der Reuss daarentegen elke vier jaren 1 mm. De tegenwoordige gedaante der aardoppervlakte met haar afwisseling van bergen en dalen, de eigenaardige vormen van vele bergen en vooral de meeste rivierdalen zijn in de eerste en voornaamste plaats te beschouwen als het resultaat der erosie.

Tot de merkwaardigste erosievormen aan de aardoppervlakte behooren vooreerst de *aardpyramiden*. Haar ontstaan is meestal daaraan toe te schrijven, dat dikke steenblokken de onderliggende plekken tegen de erosie beschermen, terwijl het gesteente er om heen steeds dieper wordt weggeknaagd, zoodat ten slotte zuilen of pyramiden zullen overblijven, elk door een steen gekroond. Bekend zijn vooral de aardpyramiden van Bozen in Tirol, hoewel ze ook in het Visp-dal (Wallis), bij Luchon (Pyreneeën), aan de Z. kust van Engeland, in den Himalaja en op vele andere plaatsen worden aangetroffen. In de tweede plaats de *Karren-* en *Schrattenvelden* in Karstlandschappen. Hierbij speelt de chemische erosie de hoofdrol, daar zij een gedeelte van den kalksteen oplost, die vervolgens door het regen- en smeltwater wordt weggevoerd, terwijl de hardere deelen van den kalksteen, die moeilijker verweert, achterblijft en tallooze, min of meer evenwijdig loopende en somtijds zeer scherpe ruggen vormen, welke slechts één of enkele voeten hoog zijn, maar juist er toe bijdragen, dat een karstgebied zulke woeste oppervlakte vertoont en zoo moeilijk begaanbaar is. Terwijl verder de erosie, zooals reeds gezegd is, den hoofdfactor vormt bij het ontstaan der *dalen* (zie *Dal*), brengt zij in het bijzonder die merkwaardige dalvormen te weeg, welke met den naam van *cañon* (zie aldaar) worden aangeduid. Hierbij kan het stroomende water den hoofdfactor vormen, zooals in het W. der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, of de wind, zooals in het lössgebied van Noord-China (*Aeolische erosie*).

De erodeerende werking van het ijs openbaart zich vooral bij de gletschers (zie aldaar) en bij de fjorden (zie aldaar), treedt echter ook op, in vereeniging met de branding (zie aldaar) en den wind, aan vele kusten vooral op hooge breedte, waar zij den naam draagt van *abrasie* (zie aldaar) of *corrasie* (zie aldaar). Deze laatste speelt als aeolische erosie ook in woestijnen en zandsteppen een groote rol.

De werking der erosie onder de aardoppervlakte geeft aanleiding tot het ontstaan van holen en grotten en zal daar ter plaatse besproken worden.

Erotici zijn eigenlijk zulke schrijvers, die over de liefde handelen. In de Grieksche letterkunde geeft men dien naam meer bepaald aan de romanschrijvers en aan den schrijver der Milesische verhalen, die alle tot het Christelijk tijdperk behooren. De voornaamste zijn: *Achilles Tatius*, *Heliodorus*, *Longus*, *Xenophon van Ephesus*, *Chariton* en *Parthenius*. Hun werken vindt men in de „Scriptores erotici graeci" (1858—1859) van *Hercher*.

Erotisch noemt men datgene wat op de liefde betrekking heeft. De *erotische poëzie* omvat alzoo de minnezangen van vroegeren en lateren tijd, van *Anacreon* en *Sappho*, van den vervaardiger van het Hooglied, van *Tibullus*, *Catullus* en *Horatius* af tot op onze dagen. Fraaie minnezangen zijn afkomstig van de troubadours der Middeleeuwen; in Duitschland hebben vooral *Goethe*, *Wilhelm Müller* en *Rückert* het minnelied doen bloeien. Tot de schoonste, die wij in het Nederlandsch bezitten, behooren voorzeker die van *Hooft*.

Erotomanie of *liefdeswaanzin* is een zielsziekte, waarbij de geest van den lijder zich gestadig en in reine dweperij met een geliefd

voorwerp bezig houdt. Zij kan bij zeer prikkelbare gestellen in een gevaarlijk levenstijdperk door ongepaste lectuur en vooral door afzondering licht ontstaan. De erotomanie is meestal ongeneeslijk.

Erp is een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 3389 H.A. groot met 2336 inwoners (1905), begrensd door de gemeenten Uden, Boekel, Gemert, Beek-en-Donk, Lieshout en Vechel. Behalve eenige kleigronden langs de Aa bestaat de bodem uit zand en wordt voor landbouw en veeteelt gebruikt. Tot de gemeente behooren de dorpen Erp en Boerdonk, benevens een aantal buurten en gehuchten.

Het dorp Erp met ongeveer 600 inwoners ligt aan de tramlijn 's Hertogenbosch—Vechel—Helmond en bezit een R. Katholieke en een Hervormde kerk.

Erpenius, *Thomas*, of *van Erpe*, een Nederlandsch geleerde werd geboren te Gorinchem den 11den September 1584. Reeds vroeg begaf hij zich naar Leiden en werd er in 1608 bevorderd tot doctor in de wijsbegeerte en tot meester in de vrije kunsten. Hij had zich vooral toegelegd op de Oostersche letterkunde en bezocht nu de hoogescholen te Londen, Cambridge, Oxford, Parijs, Saumur, Heidelderg, Genève, Milaan en Venetië, waar hij de boekerijen doorsnuffelde en betrekking aanknoopte met geleerde mannen, zooals *Bodwell* te Londen, *Causabonus* te Parijs, enz. Te Venetië liet hij zich door Turken onderwijs geven in het Turksch, Perzisch en Ethiopisch, en keerde, na een afwezigheid van 4 jaar in 1612 te Leiden terug, waar hij benoemd werd tot buitengewoon hoogleeraar in de Oostersche talen, behalve in het Hebreeuwsch. Zelf stichtte hij voor eigen rekening een drukkerij met Arabische letters, 't geen hem door curatoren uit erkentelijkheid ten deele werd vergoed. In 1618 werd hij benoemd tot gewoon hoogleeraar en een jaar later viel de tweede leerstoel in het Hebreeuwsch hem ten deel. Hoewel hij zich niet mengde in de kerkelijke twisten, toonde hij zich een vriend der Remonstranten. In de kist, waarin zich de door *Erpenius* aan *Hugo de Groot* geleende boeken bevonden hadden, bereikte deze het huis van *Daatzelaar*, die met een zuster van *Erpenius* was gehuwd.

Erpenius stond steeds in hoog aanzien bij de Staten, aan wie hij als tolk bij onderhandelingen met Aziatische en Afrikaansche vorsten groote diensten bewees. Zelfs zonden zij hem naar Frankrijk, om *Pierre Dumoulin* en *André Rivet* tot het aanvaarden van een academischen leerstoel te Leiden te bewegen. Hij werd in den bloei zijns levens den 13den November 1624 door een besmettelijke ziekte weggerukt. In de St. Pieterskerk te Leiden verrees een gedenkteeken te zijner eer, en door den invloed van prins *Frederik Hendrik* werd aan zijn weduwe een jaargeld toegekend van 400 gulden.

Diep was deze geleerde doorgedrongen in de kennis der Oostersche talen, en zelfs de sultan van Marokko roemde zijn brieven als voorbeelden van een zuiveren Arabischen stijl. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Annotationes in Lexicon Arabicum Francisci Raphelengi" (1613), „Grammatica Arabica" (1613, en later bij herhaling), „Proverbiorum arabicorum Centuriae II" (1613), „Lokmanni fabulae etc." (1615), „Grammatica Ebraea generalis" (1621 en later), „Georgii Elmacini historia Saracenica a Mahomete Pseudo propheta etc." (1625), „Psalmi Davidis syriace cum versione latina" (1625) en „Praecepta de lingua Graecorum communi" (1651).

Errante, *Vincenzo*, een Italiaansch dichter en staatsman, geboren den 16den Juli 1813 te Palermo, studeerde in de rechten en nam levendig aandeel aan de staatkundige bewegingen op Sicilië, wat een lange verbanning voor hem tengevolge had. Hij leefde later als senator van het rijk, staatsraad en lid van het opperste gerechtshof te Palermo. Als dichter trad hij op met: „Liriche e tragedie" (Roma, 1874), de 2 treurspelen „La San Felice" en „Solimano il Grande" (1877) en de gedichten: „L'ideale", „La libertà" (1878) en „Inconvalescenza". Ook schreef hij een „Storia dell' Impero Osmano da Osman alla pace di Carlowitz" (Rome, 1882 en 1883). Hij overleed den 29sten April 1891 te Rome.

Erratische steenen of *zwerfblokken* noemt men steenen van zeer grooten omvang, die ver van hun oorspronkelijke ligplaats verwijderd worden aangetroffen. Men vindt bijv. op de helling van het Juragebergte, die naar de Alpen is toegekeerd, vele rotsblokken, die van de Alpentoppen afkomstig zijn; en in ons vaderland, in Denemarken, Noord-Duitschland enz. een menigte gesteenten, die van het Skandinavisch gebergte daarheen zijn gevoerd. De omvang is vaak verbazend groot. Men vindt er een bij Yverdun in Zwitserland, die 16 m. lang, 13 m. hoog en $6^1/_2$ m. breed is. Zij zijn scherphoekig van vorm, derhalve niet door het water getransporteerd. In het Juragebergte vindt men ze vooral tegenover de monden van groote Alpendalen, in ons land langs de helling van den Hondsrug in Drente. Zij zijn vervoerd door gletschers, die zich eenmaal van Skandinavië tot in ons land en wel tot aan de Overijselsche Vecht hebben uitgestrekt en bij hun afsmelten de steenblokken, waarmee zij beladen waren (zie *Moraine* en *Gletscher*), hier achter lieten. De Hunebedden in ons land zijn uit erratische steenen opgebouwd, en het monument, ter eere van *Gustaaf Adolf* op het slagveld te Lützen geplaatst, is zulk een Noorsch granietblok.

Errera, *Alberto*, een Italiaansch staathuishoudkundige, werd geboren te Venetië den 14den April 1842, studeerde te Padua en was achtereenvolgens hoogleeraar in staathuishoudkunde en de statistiek aan technische inrichtingen te Venetië, Milaan en Napels en aan de hoogeschool in laatstgenoemde stad. Zijn voornaamste werken zijn: „Storia e statistica delle industrie venete e del loro avenire" (1870), „Le nuove istituzioni economiche nel secolo XIX" (1874), „Storia dell'economia politica nei secoli XVII e XVIII negli stati della Repubblica Venetia"(1877), „Manuale della piccole industrie" (1879), „Le finanzi dei grandi communi" (1882), „La riforma del credito fondiario" (1886), „Instituzioni industriali popolari" (1888), „Le operazioni di credito agragio et le cartelle agragie" (1889), „Demografia" (1892) en „Lezioni di economia politica" (1892).

Errington de la Croix, *John*, een Fransch

reiziger, bezocht in 1880 met *Brau de Saint-Pol Lias* Nederlandsch-Indië. Een reis door het koninkrijk Perak op het schiereiland Malakka deed hij alleen. In 1887 vergezelde hij *Hamy* op een archaeologische expeditie in Tunis. Hij schreef „Some account on the mining district of Lower Perak" (1881), „Rapport sur les mines d'étain de Pérak" (1882), „Etudes sur les Sakaies de Pérak" (1882), „Le royaume de Pérak" (1883), „Sept mois au pays de l'étain Pérak" (1885), „Géographie politique et la situation économique de la Péninsule malaise en 1887" (1888) en „Vocabulaire français-malais et malais-français, précédé d'un précis de grammaire malaise" (1889). Hij overleed den 15den Juni 1905 te Bône (Algiers).

Ersch, *Johann Samuël*, een Duitsch bibliograaf, geboren te Groszglogau den 23sten Juni 1766, wijdde zich eerst te Halle aan de godgeleerdheid, maar gevoelde zich meer aangetrokken door de studie der geschiedenis, der bibliographie en der aardrijkskunde. In 1786 ging hij met professor *Fabri* naar Jena, om mede te werken aan de uitgave der „Allgemeine politische Zeitung für alle Stände", terwijl hij vervolgens het „Repertorium über die allgemeinen deutschen Journale und anderen periodische Sammlungen für Erdbeschreibung, Geschichte und die damit verwandten Wissenschaften" (3 dln., 1790—1792) in het licht deed verschijnen. Daarop volgde zijn „Allgemeines Repertorium der Literatur" met de „Allgemeine Literaturzeitung" (8 dln., 1790—1809), terwijl hij zich verder bezig hield met de vervaardiging van een „Allgemeines Schriftsteller-Lexikon der neuern Zeit", waarvoor hij zich naar Göttingen begaf. Hier echter nam hij op aanzoek van een zijner vrienden de redactie op zich van de „Neue Hamburger Zeitung". Vervolgens schreef hij „La France littéraire" (3 dln., 1797—1798, met 2 supplementdeelen, 1802 en 1806), in 1800 werd hij te Jena bij de redactie der „Allgemeine Literaturzeitung" en bij de bibliotheek geplaatst. Drie jaar later gaf hij gehoor aan een benoeming tot hoogleeraar in de aardrijkskunde en statistiek te Halle, waar hij in 1808 eveneens opperbibliothecaris werd. Hier schreef hij het „Handbuch der deutschen Literatur seit der Mitte des 18 Jahrhunderts bis auf die neueste Zeit" (8 dln., 1812—1814, nieuwe druk, 1822—1840) en met *Gruber* de naar hen beiden genoemde „Encyklopädie der Wissenschaften und Künste" (1818 enz.) die nog altijd wordt voortgezet. Hij overleed te Halle den 16den Januari 1828.

Erskine, *Thomas*, lord, een Engelsch advocaat en staatsman, geboren den 21sten Januari 1750, was de derde zoon van een Schotschen graaf. Op 14-jarigen leeftijd verliet hij de universiteit, nam dienst bij de marine en voegde zich daarna bij het leger te lande. Eerst met zijn 26ste jaar legde hij zich toe op de rechten en in 1778 werd hij in de orde van advocaten opgenomen. Zijn eerste proces, waarbij hij kapitein *Baillie* verdedigde, won hij met glans, en weldra had hij een uitgebreide praktijk. De prins van *Wales* benoemde hem tot zijn procureur-generaal, doch hij legde die betrekking neder, toen hij optrad als verdediger van *Thomas Payne*. In 1800 was hij belast met de zaak van den bekenden *Hadfield*, die in zijn krankzinnigheid op den koning geschoten had. Als lid van het Parlement (1783), als pair (1806) en als lord-kanselier beantwoordde hij niet aan veler hooggespannen verwachtingen, hoewel hij zich steeds door moed en vrijzinnigheid onderscheidde. Als schrijver maakte hij zich bekend door zijn „View of the causes and consequences of the present" (1797), een brochure, die 48-maal gedrukt werd. Ook bezorgde hij een uitgave van zijn pleitredenen in 4 deelen (1810—1811), en later schreef hij een gedicht ter eere van den landbouw, benevens den staatkundigen roman „Armata" (1817). Hij overleed den 17den November 1823 te Almondale bij Edinburgh.

Erskine, David Montagu, lord, zoon van den voorgaande, geboren in 1777, studeerde te Cambridge, werd lid van het Parlement, gezant te Washington, te Stuttgart en te München. Hij overleed den 19den November 1855.

Erskine, *St. Vincent*, een Engelsch ontdekkingsreiziger en zoon van den gouverneur van Natal, ondernam in 1868 een tocht, waarop hij den benedenloop van den Limpopo tot aan den mond dezer rivier en de daarbij gelegen kust onderzocht. In 1871 werd hij door de regeering der Britsche kolonie Natal belast met een staatkundige zending naar *Oemzila*, koning van Gasaland. Den 25sten Juni van dat jaar verliet hij Durban, vertoefde korten tijd aan de Delagoabaai en stapte den 13den Juli te Inhambane aan wal. Daarna vulde hij de gapingen aan in zijn in 1868 begonnen opmetingen van den benedenloop van den Limpopo en trok den 25sten November verder noordwaarts. Den 9den Maart 1872 trok hij over de rivier Sabi en bereikte den 8sten April de kraal van *Oemzila*, waar hij gedwongen werd tot den 30sten Juli te blijven. Op de terugreis trok hij over de Sabi en denLimpopo en kwam den 29sten September te Lijdenburg in Transvaal.

Op een tweede reis naar Gasaland ging hij den 30sten Juli 1873 aan wal in de Portugeesche stad Chiluana (Chiloana) aan de kust van Sofala, voer de Sabi op en kwam den 17den October te Tsjamatsjame, de kraal van *Oemzila*. Na een vrij lang verblijf aan de Sabi, bereikte hij den 23sten Januari 1874 weder Chiluana, trok van hier naar het eiland Boëne in den mond van den Gorongosa, landde den 2den April tegenover de Basaroeta-eilanden te Singoni bij Kaap San Sebastiano, reisde langs de kust naar Inhambane, bereikte deze stad den 10den April en scheepte zich hier in naar Natal. De voornaamste vrucht van deze reis was een nauwkeurige opmeting van den benedenloop van de Sabi en van haar uitgestrekte, te voren onbekende delta.

Op een derde reis in het rijk van *Oemzila* trok *Erskine* van November 1874 tot Juni 1875 door het distrikt Mazibbi van Gasaland in verschillende richtingen en bezocht op verlangen van *Oemzila* dezen vorst in zijn van Tsjamatsjame verder zuidwaarts naar Oetsjanioed verplaatste residentie. Evenmin echter als in 1873 was *Oemzila* ook ditmaal te bewegen den doortocht van de Portugeesche kust naar het ten westen van zijn gebied gelegen Matebele-Rijk toe te staan. Zijn brieven zijn uitgegeven in „Journal of the Royal Geographical Society" (1868 en 1875) en „Proceedings of the Royal Geographical Society" (1875 en 1878).

Erslev, *Christian*, een Deensch geschiedschrijver, geboren den 28sten December 1852 te Kopenhagen, waar hij sedert 1883 als professor in de geschiedenis aan de universiteit werkzaam is, schreef talrijke scherpzinnige werken, o.a.: „Konge og Lensmand i det 16de Aarhundrede" (Kopenhagen, 1879), „Danmarks Len og Lensmänd 1513—1596" (1879), „Danmark-Norges Len og Lensmänd 1596—1660" (1885), „Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundläggelse" (1882), „Oversigt over Middelalderens Historie" (1891—1895), „Valdemarernes Storhedstid" (1898), „Erik af Pommern, haus Kamp for Sönderjylland og Kalmarunionens Oplösnung" (1901), „Frederik IV og Slesvig" (1901), „Kong Frederik I's danske Registranter" (1879) en „Danske Kancelliregistranter 1530—1560" (1882—1883, met *W. Mollerup*, evenals de vorige), „Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Ständermödernes Historie i Kristian IV's Tid" (1883—1890), „Repertorinm diplomaticum regni Danici mediaevalis" (1895—1902), „Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450" (1901), „Udvalg af Kildesteder" (1888), „Kilderne til Danmarks Historie i Middelalder" (1882) en „Danmarks Riges Historie" (1898).

Erslew, *Thomas Hansen*, een Deensch geleerde, geboren den 10den November 1803 te Randers in Jntland, vestigde zich na het voleindigen zijner studiën te Kopenhagen en werd er in 1849 directeur der archieven van het ministerie van Eeredienst. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door de uitgave van een uitstekend biografisch woordenboek van schrijvers onder den titel: „Almindeligt Forfatter-Lexicon for Kongeriget Danmark med tilhörende Bilande fra 1814—1840" (3 dln., 1841—1853; vervolg 3 dln., 1854—1868). Hij overleed den 17den Maart 1870.

Ertborn, *Joseph Karel Emanuël*, baron *van*, een Nederlandsch geschiedkundige, werd geboren te Antwerpen den 22sten November 1778, ontving zijn opleiding te Parijs en vervolgens aan de hoogescholen te Luik en te Münster en werd bij de stichting van het koninkrijk der Nederlanden tot lid der Rekenkamer benoemd. Hij overleed te 's Gravenhage den 1sten September 1823. Hij was een beoefenaar der oude en nieuwe letterkunde en schreef: „Recherches historiques sur l'académie d'Anvers, les peintres, sculpteurs et architectes, qn'elle a produits" (2de druk, 1817) en „Geschiedkundige aanteekening aangaande de St. Lucasgilde en de Rederijkkamers, gezegd van den Olijftak, de Violieren en de Goudsbloem" (1806). Hij was ridder van de orde van den Nederlandschen Leeuw, van de Gonden Spoor en van Malta, geheimschrijver-honorair van de Academie van Schoone Kunsten te Antwerpen, lid van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden enz.

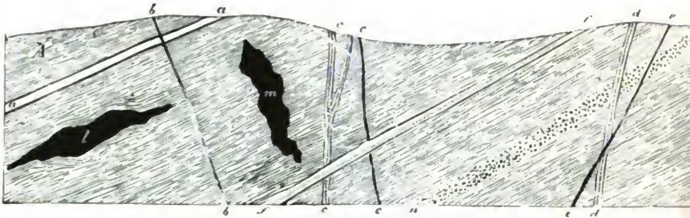
Ertborn, *Florentius Josephus*, ridder *van*, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Antwerpen den 4den April 1784, ontving een wetenschappelijke opleiding en bevorderde — vooral gedurende zijn verblijf te Rome — de schilderkunst. In 1816 werd hij lid van Gedeputeerde Staten der provincie Antwerpen en was vele jaren burgemeester van zijn geboorteplaats. Later was hij gouverneur van de provincie Utrecht, welke betrekking hij in 1830 nederlegde, kamerheer des konings, ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, van de Gonden Spoor van Malta en van het Legioen van Eer. Nadat hij eenige jaren ambteloos geleefd had, overleed hij den 28sten Augustus 1840. Zijn fraai kabinet van schilderijen vermaakte hij aan de stad Antwerpen. Hij was lid van het Koninklijk Instituut honorair lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en heeft zich veel moeite gegeven tot het opsporen en verzamelen van oorkonden en bescheiden betrekkelijk *Jacoba van Beieren*.

Erthal, *Franz Ludwig*, vrijheer *van*, vorst-bisschop van Bamberg en Würzburg, geboren den 16den September 1730 te Lohr bij Mainz, werd door keizer *Joseph II* achtereenvolgens benoemd tot geheim rijksraad, visitator van het Rijks-Kamergerecht te Wetzlar en keizerlijk commissaris op den Rijksdag te Regensburg. In 1779 werd hij vorst-bisschop van Würzburg en daarna van Bamberg. Hij overleed te Würzburg den 16den Februari 1795, den roem van een uitstekend bestuur nalatende. Hij schreef „Ueber den Geist der Zeit und die Pflichten der Christen" (1793) en „Reden dem Landvolk vorgetragen" (2de druk, 1841).

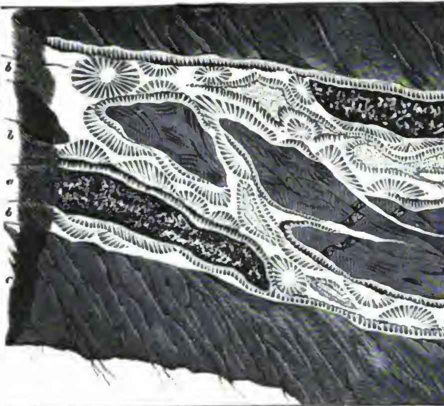
Erts (zie de plaat) noemt men ieder mineraal, dat een der nuttige zware metalen bevat in zulke hoeveelheid, dat het de afscheiding loont. De mijnwerker scheidt het erts van het omringende gesteente en verdeelt het in arme, edele of onedele ertsen, naarmate het metaalgehalte meer of minder groot is. Zijn de ertsen zoo zuiver, d. w. z. zoo vrij van het omringende gesteente, dat zij onmiddellijk uit de groeve, na een weinig fijn gemaakt en uitgezocht te zijn, naar den smeltoven kunnen gebracht worden, dan heeten zij in Duitschland „Scheid"ertsen of „Stuff"ertsen; moeten zij daarentegen vooraf mechanisch fijn gemaakt en gezuiverd worden, dan heeten zij „Poch"ertsen.

De vindplaatsen der ertsen verdeelt men in regelmatige, waartoe de lagen en de gangen behooren, en in onregelmatige, waartoe men de stokken, nesten en impregnaties rekent. Echter zijn deze wijzen van voorkomen geenszins scherp tegen elkander afgebakend, maar gaan dikwijls langzaam in elkander over, zoodat het meermalen moeilijk is aan een vindplaats een bepaalden soortnaam te geven.

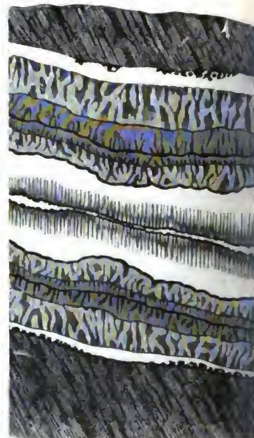
Ertslagen zijn ertsophoopingen, die evenwijdig met de lagen van het gebergte liggen en dan ook ongeveer gelijktijdig met het haar omringende gesteente, d. w. z. na het er onder liggende en vóór het er boven liggende of hangende gevormd zijn (zie de plaat fig. 1*a*). De eigenlijke lagen bezitten een tamelijk groote, hoewel afwisselende dikte en daarbij slechts een geringe oppervlakte (bijv. de ijzerertslagen der archaeische formatie), in tegenstelling met de ertsvlotten, die bij groote uitgebreidheid slechts een betrekkelijk geringe en overal dezelfde dikte hebben (bijv. de ijzerertsvlotten van den bruinen jura en het koperleivlot bij Mansfeld). Ware ertslagen komen slechts tusschen echte sedimentgesteenten voor, zonder onderscheid van geologischen ouderdom. Behalve deze ertslagen tusschen de gesteenten, heeft men er ook aan de oppervlakte, die hoogstens door een uiterst dunne laag van een ander gesteente be-

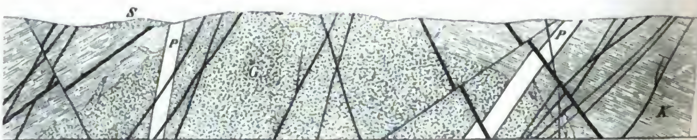
1. Verschillende vormen der ligplaatsen in A gelaagde, B massale gesteenten: *a* laag, *b*, *c*, *d* en *e* gewor
p stokvormige impregnati

2. Gedeelte van een ertsgang te Freiberg: *a* zwavelmetalen, *b* kwarts, *c* gneis

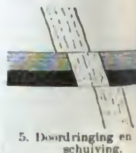
3 Gedeelte van een ertsgang te Freib

6. Ideale doorsnede van het ertsgebied in Cornwall.

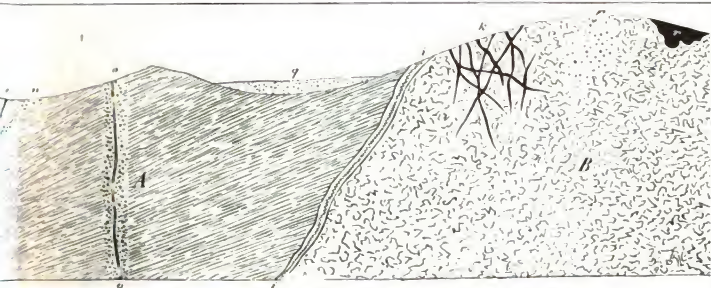

7. Alluviale goudertslagen in den Oeral.

5. Doordringing en
schuiving.

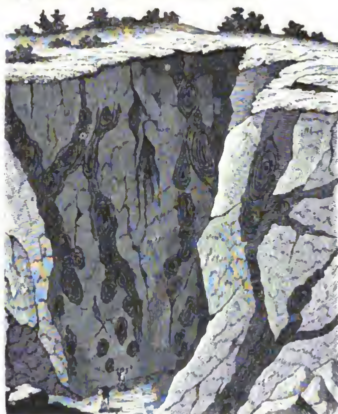
RKOMEN VAN ERTSEN.

...ertsgangen. *f* laaggang, *i* contactgang, *k* netgang, *l* laagstok, *m* gangstok, *n* laagvormige, *o* gangvormige, ... *q* alluviale laag, *r* ertsnest.

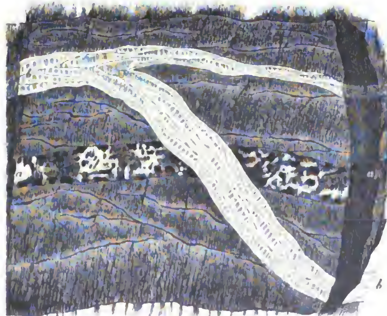
...g met symmetrisch gelaagde structuur.

4. Ertsgangen in den kalksteen van de Monte-Calvi.

8. Dubbele Ertsgangen.

9. Vertakking en Doordringing.

dekt zijn. Daartoe behooren de thans nog ontstaande moerasertsen in de laagvlakte van noordelijk Middel-Europa en ook de zoogenaamde sedimentafzettingen (fig. 1*q*), oppervlakkige puinafzettingen, vooral van leemige zandmassa's en kwarts, die veel edele metalen en edelgesteenten bevatten. Deze zijn een gevolg van natuurlijke waschprocessen, waarbij het weeke gesteente werd weggevoerd en de zwaardere metaalertsen of edelgesteenten achterbleven. Zulke afzettingen van metalen komen vooral voor in Brazilië, Voor-Indië, Californië en in den Oeral; ook het tinerts van Cornwall, Malaka, Bangka en Billiton en Australië behoort er toe. Fig. 7 is de doorsnede van een goudsedimentafzetting in den Oeral, waar de goudkorrels uit de zand- en leemlagen *b* en *c* gewonnen worden, die hier de oneffen oppervlakte van kristallijne leigesteenten (*a*) bedekken en zelf bedekt worden door een jongere bodemlaag (*d*).

Ertsgangen zijn de ertsophoopingen, die vroegere spleten in het vaste gesteente opgevuld hebben en daarom de oorspronkelijke lagen onder verschillende hoeken doorsnijden, terwijl hun richting geheel onafhankelijk is van die der lagen (fig. 1, *b*, *c*, *d*, *e*, *i*, *k*). Deze wijze van voorkomen onderscheidt zich dus scherp van die der ertslagen. Doch bestaan er ook echte gangen, die evenwijdig loopen met de lagen van een gesteente (fig. 1 bij *f*) en die men wel *laaggangen* noemt, wegens de overeenstemming met lagen, waarmede zij dikwijls verwisseld worden. Doorsnijdt echter zulk een laaggang een of meer andere, zooals bijv. met *f* ten opzichte der gangen *c* het geval is, dan is daarmede zijn gangnatuur bewezen, n.l. dat hij ontstaan is uit opvulling van een spleet, die hier evenwijdig met de lagen heeft geloopen. Een echte laag kan n.l. nooit een gang (spleet) doorsnijden zonder haar structuur te verliezen. *Contactgangen* komen voor tusschen twee verschillende gesteenten (bijv. fig. 1 *i*) en zijn betrekkelijk veelvuldig, daar op de grensvlakken van twee verschillende gesteentelagen gemakkelijk barsten ontstaan.

Er bestaan gangen, die niet aan de oppervlakte van het gebergte komen, òf doordat de oorspronkelijke spleet niet zoover reikte, òf doordat dit gebergte later door nieuwe lagen bedekt werd.

Dikwijls komt het voor, dat een aantal gangen, zoowel wat lengterichting, als wat helling betreft, tamelijk evenwijdig blijven loopen. Indien zij daarentegen in verschillende richtingen loopen en elkander daarbij snijden, dan spreekt men van *netgangen*, of ook van een *gangstok*, en bij geringe afmetingen der gangen van een *puinstok* (zooals bijv. de tinertsgangen in het graniet van Geyer en Altenberg in het ertsgebergte). Gaat de eene ertsgang dwars door de andere heen, dan spreekt men van een snijding, en in dit geval is de snijdende gang jonger dan de gesnedene, omdat de laatste reeds aanwezig was, voordat de breuk ontstond, die met het materiaal van de snijdende gang werd opgevuld (bijv. fig. 9, waar de zwaarspaatgang *b* de met blende en loodglans gevulde oudere gang *a* doorsnijdt). Zeer dikwijls heeft daarbij een verschuiving plaats gevonden van de doorsneden langs de snijdende gang (fig. 6); ook hier is de verschoven gang steeds de oudste. In fig. 5 heeft nog een verschuiving plaats gevonden, nadat de eerste reeds opgevuld was. Vaak gebeurt het ook, dat een gang zich splitst (*c* in fig. 1 of *b* in fig. 9); in dat geval noemt men de kleinste een *zijgang*.

De massa van een ertsgang bestaat voor een deel uit metallische mineralen, voor het overige uit kwarts, kalkspaat enz. Soms vormen de eerste grootere of kleinere, onregelmatige massa's in de laatste, zoogenaamde *nesten*, of zij komen ingegroeid voor, als kleine, ronde en hoekige stukjes. Zoo vindt men ook ertsen, omringd door ertsen, bijv. koperkies door loodglans.

Somtijds vertoonen de ertsgangen een bandvormige of laagvormige rangschikking, voorgesteld in fig. 3. Hierbij is de spleet van *a* tot *a* langzamerhand met 10 verschillende ertssoorten opgevuld geworden, welke door de letters *a*—*k* in haar chronologische volgorde zijn aangeduid.

Fig. 8 geeft een doorsnede van een zoogenaamde *dubbelgang* te zien. Men kan zich deze ontstaan denken door de opvulling van twee naast en na elkander ontstane spleten. In de door *a* en *b* aangeduide spleet werd eerst kristallijne kwarts (*a*) afgezet aan de beide wanden, terwijl de middelste ruimte *b* door een breccie werd opgevuld, bestaande uit door kwarts verbonden blende en loodglans. Daarna is de spleet tusschen *a* en *c* ontstaan en met geheel andere mineralen opgevuld.

In de ertsgangen vindt men dikwijls holten, op wier binnenwand allerlei kristallen zijn afgezet. Soms zijn gedurende het opvullen brokken van het omringende gesteente in de ertsmassa gevallen en dan wel eens ringvormig met brecciën omsloten (*cocardenertsen*, *b* in fig. 8).

Fig. 4 vertoont een onregelmatig gespleten en van ertsgangen doorboorden marmeren rotswand van den Monte-Calvi bij Campiglia marittima in Toskane.

Fig. 6 is een ideale doorsnede door een tinertsgebied in Cornwall. Het omringende gesteente bestaat uit leemlei *K* en graniet *G*. Deze worden hier en daar door kwartsporfiergangen (*P*) doorsneden. Nog later ontstonden talrijke spleten, die met tinerts en ook kopererts opgevuld zijn (de zwarte lijnen in de fig.). *S* is een sedimentafzetting van tinerts.

Bij de vraag naar het ontstaan der ertsgangen heeft men te doen met de dubbele vraag naar het ontstaan der spleten en naar die omtrent de wijze, waarop de ertsmassa's erin gekomen zijn. De dynamische geologie beantwoordt de eerste, terwijl op de tweede vraag 3 antwoorden mogelijk zijn, n.l. de ertsmassa's kunnen 1 van de aardoppervlakte, 2 uit de diepte, 3 van het omringende gesteente afkomstig zijn. De eerste, de descensietheorie, heeft geen aanhangers meer, want de eigenschappen der ertsen zijn geheel andere dan die der stoffen, welke aan de oppervlakte worden aangetroffen. De tweede theorie, dat de ertsgesteenten uit de diepte afkomstig zouden zijn (de ascensietheorie), laat nog weer drie verschillende opvattingen toe, n.l. *a*. de ertsen zijn in den vorm van dampen, welke zich later verdicht hebben, *b*. zij zijn in vloeibaren, lava-achtigen toestand omhoog gestegen, *c*. of zij zijn in mineraalbronnen opgestegen en uit het water tegen de wanden afgezet. Er bestaan voorbeelden van de theorieën *a* en *b* (sublimatie- en

injectietheorie), doch de overgroote meerderheid der ertsgangen is op andere wijze ontstaan, daar bijna altijd, naast het zuivere metaal, nog bijmengsels de gangen vullen. Veel waarschijnlijker is daarom de theorie *c*, de infiltratietheorie, daar duizenden analyses bewijzen, dat de bestanddeelen der ertsgangen ook in minerale bronnen aanwezig zijn, en men tevens erin geslaagd is in het laboratorium ertsen en mineralen te verkrijgen door minerale wateren, die de verschillende grondstoffen in oplossing bevatten, op elkander te doen inwerken. Gewijzigd is deze theorie in den geest van die sub 3, n.l. dat de mineraalbronnen niet uit onbekende, groote diepten afkomstig zijn, maar dat het grondwater uit het omringende gesteente, waarin het in ontelbaar vele kleine kanaaltjes circuleert, en waaruit het de ertsbestanddeelen oplost, van ter zijde in de groote ertsgangen komt en daarin de opgeloste stoffen weer afzet. Toch vallen ook tegen deze theorie, de zoogenaamde lateraalsecretietheorie, ernstige tegenwerpingen in te brengen en is zij evenmin, als eenige andere in staat alle soorten van ertsgangen te verklaren.

Ertsstokken zijn massieve, onregelmatige ertsophoopingen in het een of ander gesteente of op de grens tusschen twee verschillende gesteenten, zooals bijv. *l*, *m* en *r* in fig. 1. Magneetijzer komt dikwijls in dien vorm (Stockholm, Oeral) voor, alsook loodglans, blende en galmei.

Ertsimpregnatie noemt men de wijze van voorkomen, waarbij de ertsdeelen zonder scherpe afscheiding der verdeelingsruimte door de geheele massa van het omringende gesteente verdeeld zijn, waarbij zij meer in den vorm van lagen (*n* in fig. 1.) of meer in dien van gangen (*o*) of stokken (*p*) kunnen optreden.

Ertsgebergte is de naam van een bergketen, die rijk is aan ertsen en zich over een lengte van 150 km. uitstrekt van het noordoosten naar het zuidwesten, van het Elstergebergte tot het Elbezandsteengebergte. In het zuiden wordt het door het Egerdal, in het noorden door een lijn, getrokken over Nossen, Hainichen, Frankenberg, Chemnitz en Zwickau begrensd. In het zuiden rijst zij als een steile muur met een gemiddelde hoogte van 500 m. op, in het westen strekt zij zich met breede hoogvlakten uit tot aan de Saale, en naar de zijde van Saksen daalt zij geleidelijk af, om zich ten noordwesten in het laagland van Altenburg-Leipzig te verliezen. Wegens dezen vorm vloeien slechts korte beken zuidwaarts naar de Eger, terwijl men aan de noordzijde veel boschrijke, fraaie rivierdalen vindt, zooals die van de Mulde, de Pleisze enz. Het middelpunt der bergketen is een bergvlakte met een gemiddelde hoogte van 1150 m., waarop zich Gottesgabe als de hoogste stad van Duitschland ter hoogte van ruim 1000 m. boven den zeespiegel verheft. De hoogste toppen zijn de Keilberg (1238 m.) en de Fichtelberg (1213 m.). Toppen van omstreeks 1000 m. hoogte zijn de Spitsberg, de Scheibenberg, de Bärenstein, de Pöhlberg, de Groote Rammelsberg, de Auersberg, de Eisenberg, de Schneckenstein, de Hirschberg, de Bernsteinberg en de Kahleberg bij Altenburg. Dit gebergte bestaat hoofdzakelijk uit gneis in het N.O., graniet, glimmerlei en leemlei in het Z.W. Vooral in het gneis en glimmerlei vindt men de meeste ertsen. Tot de eruptieve gesteenten behooren er porfier, groensteen en basalt. Naar de zijde van Saksen volgt op den kristallijnen leisteen gewone leisteen met een grauwakke- en een kolenformatie, en naar de zijde van Bohemen quaderzandsteen en bruinkool.

Het gebergte draagt terecht den naam van Ertsgebergte, want het was rijk aan zilver, en hier alleen vond men op het vasteland van Europa tin. Voorts bevatte het veel kobalt, koper, lood, bismuth, arsenik, ijzer, uitmuntende steenkolen enz. Reeds vroeg (sedert 1168) ontstond er dan ook mijnbouw; toen de mineraalrijkdom uitgeput raakte, legde de bevolking zich meer op de nijverheid toe, bijv. het vervaardigen van kant (sedert 1541), borduurwerk, passementerie (door uitgeweken Zuid-Nederlanders in 1590 hier ingevoerd), in nieuweren tijd ook ijzerwaren, speelgoed en houtsnijwerk. Een groote vlucht heeft de textielindustrie in de landschappen rondom den voet van het gebergte genomen, terwijl hier ook de fabricage van glas, porselein en aardewerk, wapens, chemicaliën enz. bloeit, daarenboven de huisvlijt muziekinstrumenten, handschoenen, strooartikelen enz. levert. Dientengevolge zijn deze streken zeer dicht bevolkt (150—300 zielen per v.km.), ondanks den schralen bodem en het ruwe klimaat. Het klimaat is in de hoogstgelegen gedeelten zeer guur, en men rekent er op een winter van 8 en een zomer van 4 maanden. Men verbouwt er rogge, haver en vlas, maar vooral veel aardappelen. Ook de veeteelt is er van belang.

Eruca *Lam.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kruisbloemigen* (*Cruciferae*). De meest bekende soort is *E. sativa Lam.*, die aan de Middellandsche Zee gevonden wordt en er dienst doet als groente en salade, hoewel zij een scherpen en bitteren smaak heeft. Bij ons wordt deze plant een enkele maal verwilderd aangetroffen.

Erucazuur of *brassinezuur*, $C_{22}H_{42}O_2$, komt voor in de vette olie van mosterdzaad en ook in raapolie als glyceried. Het zuur behoort tot de reeks van het oliezuur. Men verkrijgt het, wanneer men vette mosterdolie met loodglit verzeept; aan de hierdoor ontstaande loodzeep wordt door uitkoken erucazuur lood onttrokken. Dit wordt met verdund zwavelzuur gekookt, waarbij het erucazuur zich als een vloeibare laag aan de oppervlakte vertoont, die bij het afkoelen stolt. Deze massa wordt dan met water gewasschen en uit alkohol omgekristalliseerd, waarna men het erucazuur verkrijgt in witte, glinsterende naalden, die bij 34° C. smelten, bij 254,5° koken en in water niet oplossen, maar wel in alkohol en aether.

Eruptie. Zie *Vulkanisme*.

Eruptieve gesteenten noemt men die stoffen, welke in gloeiend-vloeibaren toestand door de in het binnenste der aarde werkzame krachten omhoog geperst worden, en òf de aardoppervlakte niet bereiken (zie *Crypto-Vulkanisme*), maar op zekere diepte in de aardkorst stollen, waar zij als *plutonische gesteenten* optreden, òf aan de oppervlakte komen en hier door snelle afkoeling in *vulkanische gesteenten* overgaan (zie *Vulkanisme*). Tot de eerste groep behooren graniet, syeniet, dioriet, gabbro en noriet, de laatste worden nog onderscheiden in oud-vulkanische (vóór-tertiaire) en jong-vulkanische (tertiaire en jon-

gere) gesteenten. Tot de eerste behooren de palaeovulkanische lagen van diabaasgesteenten en de lagen en stroomen van melafier, porfyriet, kwartsporfier en peksteen, alle gekenmerkt door een glasachtige structuur; tot de laatste de lipariet-, trachiet-, phonoliet-, andasiet-, basalt-, glas- en tufgesteenten. Dikwijls hebben de eruptieve massa's ook de omringende gesteenten vervormd, een verschijnsel, dat in de geologie den naam draagt van *contact-metamorfose*, of stukken van het omringende gesteente ingesloten, welke daarbij een groote verandering hebben ondergaan.

Ervaring, *empirie*, noemt men de kennis, welke op de waarneming der feiten of liever op de synthese van waarnemingen berust, of zooals *Aristoteles* het uitdrukt: veel herinneringen van waargenomen feiten maken een empirie. Daarom sluit de empirie altijd een werkzaamheid van het denken of het verstand (eenheid van synthese) in zich, terwijl anderzijds het voorhanden zijn van een stof noodzakelijk is. Daarom kon *Kant* de empirie het voortbrengsel van stof en verstand noemen. Zij berust op de wetten der stoffelijkheid of zinlijkheid eener-, op die van het verstand anderzijds. De eerste zijn ruimte en tijd, de laatste de categorieën (zie aldaar); beide te zamen vormen de mogelijkheid der ervaring. Volgens deze afleiding van haar begrip beteekent empirie dus het complex van hetgeen in ruimte en tijd volgens de wetten van het verstand (bijv. van substantie en oorzakelijkheid) gekend kan worden. In zooverre de „Kritik der reinen Vernunft" of transcendentale wijsbegeerte juist de mogelijkheid der ervaring tracht te bewijzen, kan men haar als de theorie der ervaring aanduiden.

Maar empirie heeft nog een veel minder praegnante beteekenis; immers, daar de empirie niet alleen tot doel heeft, het hier of daar gegeven feit in zijn geheel te leeren kennen, maar ook altijd tot dat gegeven feit beperkt blijft, en dus de afhankelijkheid van onze kennis van een zinlijk gegeven stof beteekent, staat de ervaring of het empirische van onze kennis tegenover datgene, wat op de wetten onzer kennis *a priori* berust. Ervaring beteekent dus in dit geval slechts één der beide factoren, die de empirie in haar eerste beteekenis vormden.

In deze laatste beteekenis is volgens *Kant* de ervaring de *materie* der kennis in tegenstelling tot den aan haar wetten onderworpen vorm. Op deze wijze stellen ruimte en tijd den vorm der aanschouwing samen, het empirische daarentegen, d. w. z. de gewaarwording, waardoor alleen iets in tijd en ruimte gegeven wordt, de materie. Vandaar noemt men de empirische of ervaringswetenschap, die wetenschap, welke op bepaalde gegevens der ervaring en niet alleen op de aprioristische wetten onzer kennis berust. In deze beteekenis staat ook bij *Kant* het empirische tegenover het transcendentale, terwijl in den anderen zin transcendentale wetten slechts de wetten der empirie zijn. Reeds was den Ouden de tegenstelling tusschen empirie en rationalisme bekend, die in de nieuwe wijsbegeerte het groote verschil tusschen verschillende richtingen in de empirietheorie heeft doen ontstaan. *Kant* heeft dien strijd trachten te beslechten door in zijn „Kritik der reinen Vernunft" vast te stellen, dat weliswaar al onze kennis met empirie begint, maar dat daarom de empirie nog niet de bron is van die kennis, daar, zooals hierboven verklaard is, de ervaring aprioristische elementen noodzakelijk noodig heeft. Bovendien pleegt men uiterlijke en innerlijke empirie te onderscheiden. De eerste omvat het complex van in ruimte en tijd gegeven gebeurtenissen, de tweede de feiten van het bewustzijn. Immers ieder object onzer ervaring kan men van tweeërlei standpunt bezien, n.l. van het standpunt der ruimteverhouding als lichamen (de richting der natuurwetenschappen), en als gebeurtenis in een bewustzijn (de psychologische opvatting).

Ervum *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (*Papilionaceae*). Het onderscheidt zich door een 5-tandigen of 5-spletigen kelk, een vlindervormige bloemkroon, 2-broederige meeldraden (9—1), een aan de bovenzijde overlangs met een haarstreep voorzienen stijl en een knopvormigen stempel, een ongesteeld vruchtbeginsel en een langwerpig platgedrukte, veelzadige peul. De meestbekende soort is *de linze* (*E. Lens L.*) met een klimmenden stengel, veeltallige, gevinde bladeren, waarvan de bovenste in een rank eindigen, 1—4-bloemige bloemstelen, lichtblauwe bloemen en onbehaarde, 2-zadige peulen. Zij behoort vooral in Duitschland tot de geliefkoosde spijzen. Grootendeels bestaat de bekende *Revalenta arabica* uit niets anders dan uit linzenmeel. Dit plantengeslacht is ook op Java te vinden.

Erwin, een beroemd bouwmeester uit de Middeleeuwen, aanschouwde het levenslicht te Steinbach in Baden, ontwierp het plan voor den munster te Straatsburg en bestuurde den bouw, inzonderheid dien van den westelijken gevel, van den 25sten Mei 1277, toen de eerste steen gelegd werd, tot aan zijn dood, den 17den Januari 1318. In 1845 is te Steinbach te zijner eer een gedenkteeken verrezen. Door zijn zoon *Johannes* is de bouw dier kerk voortgezet tot in 1339.

Erwt, *Pisum L.*, is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen*, met evengevinde, in een gedeelden rank uitloopende bladeren, zeer groote steunbladeren, de buis der meeldraden recht afgesneden, zoodat het vrije deel van alle even lang is, en met aan de onderzijde gegroefden en van boven gebaarden stijl.

Twee soorten komen voornamelijk voor de cultuur in aanmerking, namelijk *P. sativum L.*, groene erwt, met gaafrandige, hoogstens aan den rand gegolfde blaadjes, witte bloemkroon, de vlag zelden rozerood en éénkleurig, witte, gele of groene zaden; en *P. arvense L.*, grauwe erwt, met fijngekartelde blaadjes, voorzien van roode vlekken, waar ze met hun basis den stengel omvatten, roodachtige, roode of violette bloemkroon en meest gevlekte grauwe, bruine tot zwarte zaden.

Het vaderland van de erwt moet waarschijnlijk in de omgeving van den Kaukasus worden gezocht, vanwaar ze vermoedelijk reeds in voorhistorische tijden naar andere streken werd overgebracht. In de paalwoningen van Zwitserland is de aanwezigheid der erwten aangetoond.

In den landbouw worden van *P. sativum* o.a. verbouwd de variëteiten: kortstammige groene,

schokkers en kroonerwten, waarvan de eerste voor de consumptie aan bepaalde eischen voor de kook moeten voldoen, namelijk gemakkelijk week moeten koken, en de laatste twee niet, aangezien ze van de zaadhuid ontdaan en gespleten als spliterwten in den handel worden gebracht. Van *P. arvense* worden in den landbouw gecultiveerd: capucijners, rozijn-, blauwpeul- en slakerwten, die eveneens aan de gestelde kookeischen moeten voldoen. Al deze erwten hebben een hooge waarde als voedsel voor mensch en dier, terwijl ook het stroo een uitstekend voeder voor het vee, vooral voor schapen, is. De gemiddelde procentische samenstelling van het zaad is volgens *Emil Wolff* als volgt: water 14.4, asch 2.34, eiwitachtige stoffen 22.6, verteerbaar 20.1, vet 1.9, verteerbaar 1.4, zetmeelachtige stoffen 50.7, verteerbaar 47.7, ruwvezel 5.2, verteerbaar 3.4, stikstof 3.65, phosforzuur 1, kali 1.25 en kalk 0.11.

De erwt groeit bij voorkeur in de gematigde luchtstreek. Ze vraagt een vrij lossen, drogen, warmen grond; op zuiver zand gedijt ze minder goed, beter op lemig zand, zandigen leem- en niet te zwaren kleigrond, vooral bij een vrij hoog humus- en beter nog bij een hoog kalk-gehalte. Zonder kalk geen goede erwten. Zeer zware, kalkarme leem- en kleigronden, alsmede zure humusgronden en pas ontgonnen gronden zijn voor erwtenbouw minder geschikt. De erwt kan bezwaarlijk 2 jaar achtereen worden verbouwd en mag in het algemeen niet binnen een 6-tal jaren op denzelfden akker terugkeeren. Goed groeit zij na gemeste bieten en aardappelen, na winter- en zomergraan en na klaver en gras. Zij is niet dankbaar voor een versche bemesting met stalmest, groeit beter in oude kracht; een bemesting met stikstof loont op de erwt meestal niet, met phosforzuur op bijna alle gronden en met kali alleen op zand- en veengronden. De bodem moet door bewerking los en zuiver van onkruid zijn gemaakt. Het zaaien moet bij voorkeur vroeg in het voorjaar, bijv. in de laatste helft van Maart, geschieden, doch kan ook nog in de eerste dagen van Mei en zelfs later plaats hebben. Gezaaid wordt meest met een zaaimachine in rijen op afstanden van 22.5, 30 of 45 cm. of wel om de andere voor achter den ploeg. In het algemeen zal bij den geringeren rijenafstand de grootste opbrengst worden verkregen, maar zal bij den grooteren afstand meer gelegenheid bestaan voor machinale bewerking van het gewas gedurende den groei en voor snellere afdroging van de planten na regens. De hoeveelheid zaaizaad schommelt meest tusschen 1.5—2.5 H.L., doch kan tot 3.5 H.L. per H.A. bedragen. Gedurende den groei is zorgvuldig schoonhouden en losmaken van den grond gewenscht. De erwten dienen te worden geoogst, als de onderste peulen de normale blijvende kleur hebben aangenomen. Ze worden meest gesneden met de zeis. Het drogen der schooven wordt bevorderd door herhaald keeren of door ze in hoopen, beter op droogstokken — pyramiden of ruiters te brengen, waardoor ze meer tegen regen zijn beschut en zaad en stroo meer de natuurlijke kleur en frischheid behouden. De opbrengsten aan zaad varieeren van ongeveer 20—60, doch bedragen meest 30—40 H.L. per H.A.; die aan stroo 3000—4000 kg. Het H.L.-gewicht bedraagt gewoonlijk 77—81 kg.

Ziekten en beschadigingen. Uitgezaaide erwten worden opgevreten door veldmuizen, vogels, ritnaalden en millioenpooten; aan de wortels knagen ritnaalden, engerlingen, veenmollen, aardrupsen en larven van den bladrandkever; jonge erwtenplanten worden boven den grond afgevreten door slakken, aardvlooien en bladrandkevers; bovenaardsche deelen van oudere planten worden beschadigd door de rupsen van erwte-uil (Mamestra Pisi), gamma-uil, de maden van de erwtevlieg (Phytomyza) en bladluizen; binnen de peulen en in de erwten woekeren de larven van erwtekevers, de rupsen van erwte-bladrollers (Grapholitha nebritana) en de maden van de erwtegalmug (Cecidomyia Pisi).

Plantaardige parasieten van de erwten zijn: meeldauw (Erysiphe communis), Peronospora Viciae, erwteroest (Uromyces Pisi), het zwart (Pleospora of Clodosporium herbarum) en Ascochyta Pisi.

Voor den tuinbouw is Pisum sativum de soort, welke van groot belang is. Zij is de voortbrengster van de meest uiteenloopende variëteiten. Terwijl de verscheidenheden van den landbouw meer onder den naam van droge erwten bekend staan,omdat ze bijna uitsluitend in drogen toestand gegeten worden, leveren de variëteiten uit den tuinbouw òf de zaden in onrijpen toestand — doperwten — òf de zaden omgeven van de schil — peulen. Naar de hoogte, die de erwten bereiken onderscheidt men stam-, struik- of kruiperwten, half hooge en hooge erwten.

In enkele plaatsen van ons vaderland wordt aan de teelt van erwten zeer veel gedaan, nl. te Roelofarendsveen en Langeraar, waar zij zeer hoog staat door de voorbereiding, zoodat een vroege oogst bekomen wordt, door het aankweeken van een soort, dat spoedig een oogst levert en daarbij dien oogst in korten tijd voortbrengt. Dit laatste is van groot gewicht voor de tusschenteelten. Verder staat Venlo bekend om de teelt van erwten; echter gebruiken de tuinbouwers daar geen rijshout, omdat men van lager groeiende erwten gebruik maakt. Evenals in de eerstgenoemde plaatsen teelt men ook daar de augurk tusschen de erwten. Van een voorbereiding of voorkieming der erwten als te Roelofarendsveen is evenwel geen sprake. Ook in enkele plaatsen der Langstraat: Vlijmen, Haarsteeg, is de teelt van erwten vrij uitgebreid, hoewel de cultuur ook hier niet zoo hoog staat. Om den oogst vroeger te krijgen, wat van groot gewicht is in verband met zijn waarde, legt men de zaden omstreeks Januari 24 uur in het water te weeken. Daarna laat men de zaden eenigszins „broeien" door ze dicht bijeen in een kleine ruimte te brengen. Hier blijven zij een week binnenshuis liggen, waarna ze in een kouden bak in een dunne laag gezaaid worden. Zijn ze ongeveer 8 cm. lang geworden, dan plant men ze op rijen in begin Maart uit. Voor tusschenteelten gebruikt men augurken, komkommers, sla, spinazie en raapstelen. De teelt onder glas heeft in ons land geen beteekenis, in het buitenland wel. Goede variëteiten zijn: Van stam-, struik- of kruiperwten: Venlosche vroege, William Hurst, Wonder van

Amerika, Premium Gem. Halfhooge erwten: Langeraarsche- of Amsterdamsche, Lente dopper, Haarsteegsche, Meidopper, Kaapsche Capucijner. Halfhooge peulen: Vroege Hendrikspeul, Kweepeul. Hooge erwten: groene en gele Raspers, groote witte hooge Capucijners, Krombek. Hooge peulen: Hooge groene peul.

Erwtensteen of *pisoliet* is een kalksteen, bestaande uit ronde korrels ter grootte eener erwt, die uit concentrische schalen en straalsgewijze gerichte vezels samengesteld zijn (zie de afb.). De schalen bestaan uit aragoniet (zie aldaar) en sluiten doorgaans als kern een kwartskorrel, een stukje veldspaat of een ander vreemd lichaam in.

Erwtensteen.

De erwtensteen is een afzetsel van heete, kalkhoudende bronnen en wordt vooral aangetroffen bij de thermen van Karlsbad in Bohemen, alsmede bij die van den Festungsberg te Ofen en Felsö-Lelocz in Hongarije, den Vogelsberg in Opper-Krain en Vichy-les-Bains in Frankrijk.

Erwtenworst, een door den kok *Grünberg* te Berlijn uitgevonden voedingsmiddel, werd op groote schaal gebruikt ten behoeve der Duitsche troepen in den Fransch-Duitschen Oorlog. Het bestaat uit 3 soorten van erwtenmeel, best runderVet, best varkensvleesch, uien en specerijen en bevat gemiddeld 16 % eiwit, 30 % vet, 12 % amylum, 13,2 % zout en 28,2 % water. Aanvankelijk stopte men dat mengsel in darmen, doch later in daartoe bereid papier. Deze worst, op een luchtige plaats bewaard, kan jaren lang goed blijven. Haar voedend vermogen komt overeen met dat van meel uit peulvruchten. Vóór het gebruik wordt zij in water gekookt, hetzij men haar in stukken snijdt, om er soep van te bereiden, hetzij men haar in zijn geheel laat. Gedurende den oorlog werd zij te Berlijn bereid in een staatsfabriek, die dagelijks eerst 14000 pond en later 130000 pond en in het geheel 9—10 millioen pond erwtenworst leverde. Gedurende den druksten tijd waren er 2400 personen werkzaam.

Erymantisch zwijn, dat zich ophield bij den berg Erymanthus in Arcadië en de bewoners des lands met schrik vervulde, werd door *Herakles* (zie aldaar), op bevel van *Eurystheus*, levend gevangen.

Eryngium *L.* of *kruisdistel* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen* (*Umbelliferae*). Het onderscheidt zich door hoofdjesvormende bloemen, een stoppeligen vruchtbodem, een eenigszins gedoornd omwindsel, een 5-bladerigen kelk, een gebogen, 5-bladerige bloemkroon en stekelig geschubde vruchten. In ons land hebben wij den *zeedistel* (*E. maritimum L.*) in onze duinen met gesteelde, niervormige wortelbladeren en gelobde, stijve, stengelomvattende stengelbladeren, ruime omwindsels, die grooter zijn dan de eironde bloemhoofdjes, een eenigszins liggenden stengel en stekels met 3 fijne puntjes, — en den *veldkruisdistel* (*E. arvense L.*) met 3-tallige bladeren en dubbelvinspletige blaadjes, een pluimvormenden stengel, lijnlancetvormige omwindsels en elsvormige stekels.

Erysichthon, de zoon van *Triopas*, koning van Thessalië, was vermetel genoeg, een eik te vellen in het heilige woud van *Demeter*; de godin strafte hem met een onverzadelijken honger. Volgens een latere sage verkocht hij zijn dochter *Hypermnestra*, *Mnestra* of *Mestra*, om voor den koopprijs voedsel te koopen. Deze had echter van *Poseidon* de gave gekregen zich in verschillende gedaanten te veranderen en keerde altijd naar haar vader terug. Ten slotte verslond hij zijn eigen lichaam.

Erysimum *L.* of *steenraket* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kruisbloemigen* (*Cruciferae*). Het onderscheidt zich door een aangedrukten kelk, een vruchtbodem met 2 kliertjes, een knopvormigen stempel en een behaarde, vierkante hauw. Het omvat één- en tweejarige, overblijvende kruiden, die in Oostelijk en Middel-Europa groeien en waarvan sommige tot de sierplanten gerekend worden. Tot de Nederlandsche soorten behooren o. a. de *violierachtige steenraket* (*E. cheiranthoïdes L.*) met min of meer getande bladeren, bloemstelen, die 2—3 maal langer dan de kelk zijn, en vruchtstelen 2—3 maal korter dan de hauwen, — en de *stijve steenraket* (*E. hieraciifolium*) op muren en langs de rivieren, met grijsgroene rechtopstaande hauwen en aan den top gevleugelde zaden. Alle hebben ongesteelde, smalle, langwerpige of lijnvormige bladeren en bloeien met gele bloemen. Stengels, bladeren en hauwen zijn met haren (van 3 verschillende vormen) bedekt. Tot de sierplanten behoort *E. Perowskianum* met oranjekleurige bloemtrossen, afkomstig uit den Kaukasus.

Erysiphe of *meeldauwzwam* is de naam van een zwammenfamilie uit de orde der *Perisporiaceeën*. Het omvat microscopisch kleine zwammen, die op groene planten leven. Zij vormen op de bladeren een wit bekleedsel, onder den naam van meeldauw bekend. Het mycelium breidt zich van bepaalde punten uit in de gedaante van vlekken of samenhangende lagen en bestaat uit vrije, vertakte draden, die over het geheel los op de groene oppervlakte gelegen zijn. Hierop ontstaan de voortplantingsorganen met de sporen. Zij zijn op verschillende hoogere planten te vinden; zoo is zeer bekend *E. Tuckeri* op den wijnstok. Dat deze zwammen zeer schadelijk zijn voor de gewassen, behoeven wij nauwelijks te zeggen.

Erythema of *erythrema* is een ontstekingachtige roodheid der huid. Deze kan ontstaan door den invloed der zonnestralen (*E. solare*), of door prikkelende stoffen als zuurdeeg met mosterd enz. Zij komt ook voor op den rug van handen en voeten (z.g. winterhanden en wintervoeten) bij menschen, wier huid zeer gevoelig is voor tem-

peratuursverlagingen. Op den rug van hand en voet, soms ook aan de strekzijden van elleboog en knie of tevens op romp en gezicht, maar altijd op symmetrische plaatsen, kan zich een erytheem met exsudaat en verschillende uitslagen ontwikkelen (*erythema exsudativum multiforme*). Kleine ronde papels (*E. papulatum*) kunnen zich daarbij vergrooten en in het midden inzinken, zoodat een roode wal ontstaat (*E. annulare*). Door samensmelting kunnen groote, blauwe plekken met rooden zoom gevormd worden. Zoowel op de papels als op de wallen kunnen zich blaasjes ontwikkelen. Na eenige weken treedt meestal genezing op, maar vaak herhaalt zich de aandoening op geregelde tijden. Een geheel andere soort van ziekte is *E. nodosum*, een uitslag, die gewoonlijk aan de benedendij wordt waargenomen. Aanvankelijk vertoont zich deze met vrij groote knobbels, die eerst licht- en daarna donkerrood worden. Bij rijkelijken uitslag vindt men de harde knobbels ook op armen en dijen, maar ook dan het talrijkst op de onderbeenen en rug van den voet. Na een paar dagen wordt de inhoud der knobbels opgelost, ze worden kleiner en de kleur van de huid toont alle kleurveranderingen van bloed, dat opgelost wordt (groen, geel, eindelijk bruin). Vaak zijn er gewrichtspijnen bij aanwezig; men vindt *E. nodosum* ook vaak bij gewrichtsrheumatisme. Deze uitslag gaat veelal van een algemeen ziekelijk gevoel en van koorts vergezeld en duurt doorgaans 8 tot 10 dagen, gedurende welken tijd de lijder te bed moet blijven. Gewoonlijk bezigt men in al deze gevallen koud water of loodwater, om het jeuken en branden te verminderen, terwijl men bij *E. nodosum* tevens op de koorts en de verminderende krachten van den patiënt moet letten.

Erythraea (Italiaansch *Eritrea*) is een Italiaansche kolonie aan de Roode (Erythreïsche) Zee, ten N. en N.O. van Abessinië, omvat de kuststreek van Ras Kasar (18°2' N. Br.) tot kaap Doemeirah (aan de grens tegen het Fransche Obok) met de er voor gelegen eilanden, alsmede het achterland tot de Abessinische grens en tot een door verdrag met Engeland in 1891 vastgestelde grens (zie de staatkundige overzichtskaart van Afrika). De kolonie beslaat een oppervlakte van 130000 v. km. en telt (1906) 279551 inwoners, waaronder 3949 Italianen en 658 andere vreemdelingen. Achter de smalle kuststrook, die een schrale vegetatie bezit, verheft zich een laag terras met enkele vulkaankegels. In 1861 nam men bij Ed vulkanische werkzaamheid waar. Het geheele gebied, tot de steile hellingen van het Abessinische hoogland, de Samhara, is heet, arm aan water en plantengroei en slechts dun bevolkt; de oppervlakte bestaat gedeeltelijk uit naakte rots, gedeeltelijk uit losse zandafzettingen. Verbouwd worden hier bananen, tabak, katoen, groenten en graan. Op het 2000—2350 m. hooge plateau van Asmara, Godofelassi en Goera treft men goede weiden en in de dalen vruchtbare vlakten aan. De korte kustrivieren bezitten slechts periodiek water, de grootere rivieren, die van het Abessinische hoogland komen, loopen uit in zoutmeren, zooals de Banert in het Alalebaddmeer, de Hawasj in het Abhebadmeer, of zij verdwijnen in het zand der steppen, zooals de Golima. Het klimaat is buitengewoon heet, Massaoea heeft een gemiddelde jaartemperatuur van 30,3° C. (Juli 34,8°, Januari 25,6°); daar er zeer weinig regen valt (in Massaoea 222, in Assab slechts 61 mm. per jaar) is de plantengroei schraal. De zoogdieren worden vertegenwoordigd door: leeuwen, olifanten, giraffen, antilopen, kameelen, schapen enz. De bewoners zijn in het N. vooral van Arabische afstamming, hebben gedeeltelijk vaste woonplaatsen, gedeeltelijk zijn zij nomaden; het Z. deel wordt bewoond door de Afar of Danakil, nomadische herders, visschers of handelaars, die onder het oppergezag van den sultan van Aussa staan. De handel heeft voornamelijk plaats over Massaoea (zie aldaar), het middelpunt der kolonie, verder over Assab (500 inwoners), Beiloel (800 inwoners) en Gubbi (500 inwoners) De uitvoer van Massaoea bedroeg in 1904: 2814688 lire, waarvan 385000 aan paarlemoer, 500000 aan paarlen, 1261000 aan huiden, 238000 aan gummi en 376000 aan was; de invoer bedroeg 7777266 lire, de doorvoerhandel 2948417 lire. Er liepen in 1904 1919 schepen (1340 Italiaansche) in, metende 148973 ton, uitgeklaard werden 1933 schepen (1364 Italiaansche), metende 151625 ton. Over Guinda loopt een weg naar Abessinië en over Keren naar Kassala. Uit strategische overwegingen heeft men 2 spoorwegen gebouwd, van Massaoea over M'Kullu-Saati naar Mai-Atal (35 km.) en van Abd el Kader naar Arkiko; de eerste lijn zal tot Asmara (150 km.) doorgetrokken worden. Er waren in 1900 acht postkantoren, de telegraaflijnen hadden een lengte van 700 km. (voornaamste Massana—Assab—Perim). De bezetting, een afzonderlijke afdeeling, ingesteld bij de wet van den 10den Juli 1887, bestaat uit 172 officieren en 5995 man (5081 inboorlingen) en is gelegerd te Massana (met de forten Abd el Kader, Tauloed, Gherar), Arkiko, Saati, Guinda, Saganeiti, Adi Caieh, Meder, Keren, Asmara en de grensforten Adi Ugri en Argodat. Alle zijn telefonisch met elkander verbonden. Administratief is de kolonie in 5 distrikten verdeeld. De inkomsten en uitgaven bedroegen van 1900—1901 10 430 500 lire, waaronder 8 130 800 lire subsidie van Italië. Van de inboorlingen verkreeg men 607450 lire schatting. Voor de geschiedenis van de jonge kolonie Zie *Abessinië*.

Erythraea. Zie *Duizendguldenkruid*.

Erythrina *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (*Papilionaceae*). Het omvat de *Gelalaboomen* van *Rumphius*, in het Nederlandsch *koraalboomen* genoemd wegens de kleur der bloemen, welke vuurrood zijn. Men vindt ze vooral in Insulinde, waar ze *dadap* heeten en wegens snellen groei en sterke bladontwikkeling tot beschutting van koffieplantages enz. dienen. Zij onderscheiden zich door een geknotten kelk, een pijpvormige of 2-lippige bloemkroon met een lang-eivormige vlag en een achterwaarts gebogen kiel, door 10 rechte, soms 2- en soms eenbroederige meeldraden, die zoo lang zijn als de vlag; door gelijkvormige helmknoppen, een gesteeld vruchtbeginsel met vele eitjes, door een rechten, gladden, aan den top eenigszins gebogen stijl, door een lange, niet openspringende, tusschen de zaden samengetrokken, snoervormig uitpuilende peul, die door een drogen stijl gesnaveld is, en eironde zaden. De boomen zijn niet hoog, de stammen veelal gedoornd,

de bladeren 3-tallig, de steunblaadjes gesteeld en klierdragend, de bloemen tot dichte trossen vereenigd, de zaden doorgaans rood en zwart gevlamd. De meest bekende is *E. suberosa* uit de tropen.

Erythrine, ook erythrinezuur geheeten, $C_{20}H_{22}O_{10}$, komt voor in vele algensoorten, die in orseillefabrieken verwerkt worden. Men verkrijgt het, wanneer men *Roccella Montagnei* met kalkmelk laat trekken en het filtraat met zoutzuur doet neerslaan. Behandelt men de algen met waterhoudenden ammoniak, dan verkrijgt men een oplossing van ethrinezuur en roccellazuur, waaruit chloorcalcium roccelzuur-calcium doet neerslaan. Het erithrinezuur vormt stervormig vereenigde, kleurlooze naalden, die in 240 deelen kokend water en gemakkelijker nog in wijngeest en aether oplossen. Een oplossing in ammonia wordt in de open lucht rood, terwijl zij met chloorcalcium een purperrooden neerslag vormt (*pourpre français*). Basisch azijnzuur lood doet het neerslaan. Door chloorkalk wordt het bloedrood.

Als ontledingsprodukten van erythrinezuur treden op orsellinezuur, $C_8H_8O_4$, en erythrit, $C_4H_{10}O_4$. Men beschouwt daarom erythrinezuur ook als den orsellinezuren erythritaether $C_4H_9O_4(C_{13}H_{13}O_6)$.

Erythrochiton *Zucc.* is een plantengeslacht uit de familie der *Rutaceeën*. Het omvat boompjes, die in de oorspronkelijke wouden van Minas Geraës in Brazilië groeien. De onvertakte stam draagt aan het uiteinde lederachtige bladeren en fraaie, welriekende bloemen, die zich door een rooden kelk en een witte bloemkroon onderscheiden. Daarenboven bevatten de bladeren een zoete, vluchtige olie.

Erythronium *L.*, is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Liliaceeën*. Het onderscheidt zich door een 6-bladerig, aan den voet klokvormig, van het midden af achterwaarts omgeslagen bloemdek, een rechtstandigen stamper met een 3-deeligen stempel en een aan de binnenzijde der 3 hokken openspringende doosvrucht. Het omvat overblijvende bolgewassen in Amerka en Zuid-Europa. Van *E. americanum Ker.*, in de wouden van Noord-Amerika te vinden en gele, aan den voet rood gestippelde bloemen dragend, worden de bollen en bladeren als braakmiddel gebruikt. Datzelfde geschiedt met *E. flavum Raf.* Door het koken verliezen de bollen hun walgingwekkende eigenschap en zijn dan zeer voedzaam. *E. dens canis L.*, in de Alpenstreken, Taurië en Siberië groeiende, levert bollen, die voorheen in de apotheek te vinden waren.

Erythrophlaeum judiciale *Proct.* is de naam van een grooten boom uit de familie der *Mimoseeën*. Hij bezit uitgebreide takken, dubbel gevinde bladeren, in aarvormige trossen gerangschikte bloemen en peulen; hij groeit bij Kaap Palmas en in Siërra Leone. Het donkerroode aftreksel der schors werkt als braak- en purgeermiddel en in groote hoeveelheid als een doodelijk vergif. De schors komt als Cortex Sassy in den handel en wordt in Noord-Amerika gebruikt tegen tusschenpoozende koorts en dysenterie.

Erythroskoop (Grieksch, *eruthros* = rood, en *skopein* = zien) is een combinatie van een donkerrood koperoxydulglas en een blauw kobaltglas. Het eerste laat alle roode en oranjekleurige stralen door, het laatste behalve de blauwe slechts de roode stralen voor de Fraunhofersche lijn B, die de geringste breking vertoonen. Door beide glazen te zamen gaan dus alleen de roode stralen. Door den erythroskoop bekeken zal derhalve in een met planten bedekte landstreek bij helderen zonneschijn elk voorwerp een roode kleur bezitten, de planten echter, in vergelijking met andere objekten, buitengewoon helder rood gekleurd zijn, daar het bladgroen de middelste roode stralen (tusschen B en C) krachtig absorbeert, de uiterste roode daarentegen terugkaatst.

Erythroxylon is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Erythroxylaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk, door samengegroeide bloembladeren en meeldraden en door een 3-hokkige, na het rijp worden éénhokkige steenvrucht. Het omvat heesters en kleine boomen, die in Brazilië, Guyana, West-Indië en op Madagaskar groeien. De meest bekende is *E. Coca* uit Peru en Bolivia waarvan de bladeren (*folia Coca*) in de apotheek gebruikt worden.

Erzeroem of *Ersiroem*, de versterkte hoofdstad van het vilajet Erzeroem, dat op 49 700 v. km. 645 700 inwoners telt, ligt niet ver van den westelijken arm van den Eufraat, 2000 m. boven den zeespiegel, op een schrale, maar vrij goed bebouwde hoogvlakte (22 km. breed en 38 km. lang). Zij is de zetel van een wali of gouverneur-generaal en telt 39000 inwoners. Vroeger was deze stad beroemd wegens de fraaie metalen voorwerpen, die er vervaardigd werden, doch door het vertrek van veel Armeniërs naar Rusland (1829) werd zij van de beste werklieden beroofd. In den lateren tijd heeft de stad door de in 1866 begonnen afbraak van de hooge, vervallen muren der Disch-Kaleh (= uitwendige vesting) een geheel ander voorkomen gekregen. Sedert 1864 werd zij met nieuwe vestingwerken omgeven. De straten zijn slechts ten deele geplaveid, krom en nauw. De stad heeft 65 moskeeën, 4 Christelijke kerken, 15 derwisjenkloosters, 1 Armeensche school, 17 badhuizen en eenige mausolea. De Schifteh-Minaret, een dubbele toren, is het oudste gebouw van Erzeroem. De vroeger belangrijke handel is zeer verminderd, sedert de Perzisch-Europeesche handel zijn weg niet meer over de Armenische hoogvlakte neemt. Ook zijn naam als markt voor pelswerk en paarden heeft Erzeroem verloren.

De stad is zeer oud; de Armeniërs noemden haar *Garin Khalak*, en de Arabieren vervormden dien naam in *Kalikalah*. Een veldheer van keizer *Theodosius II* stichtte er in de 5de eeuw de vesting Theodosiopolis ten noordwesten van de stad Arsen, en toen deze in 1049 door de Seldsjoeken verwoest werd, zoodat de overgebleven inwoners naar gemelde vesting trokken, ontving deze den naam van Arsen-el-Roem (het Arsen der Romeinen), waaruit die van Erzeroem is ontstaan. Dikwijls was die vesting het tooneel van den oorlog. Reeds in 1049 had zij zich tot een rijke handelsplaats ontwikkeld, en in 1203 viel zij in de macht der Seldsjoeken, waarbij, naar men meldt, 100 kerken verwoest en 140 000 inwoners omgekomen zouden zijn. In 1242 kwam zij in bezit der Mongolen en in 1517 in dat der Turken. Niettemin bleef zij de belangrijkste stad

van het geheele hoogland en telde vóór den Russischen Oorlog nog 80000 inwoners. Die oorlog (1828—1829) was beslist, toen *Paskewitsj* met zijn Russen haar veroverde, doch zij werd bij den vrede van Adrianopel aan Turkije teruggegeven. Intusschen hadden de Russen de stad erg verwoest, zoodat veel Armenische gezinnen naar elders trokken. In 1859 had zij veel van een aardbeving te lijden. Een poging der Russen om de stad den 9den November 1877 te overrompelen, mislukte; eerst bij den wapenstilstand van Adrianopel (Februari 1878) werd hun toegestaan Erzeroem te bezetten, dat zij echter na den vrede van San Stefano weder ontruimden.

Erzingjan of *Ersindsjan*, de hoofdstad van het gelijknamige sandsjak in het Turksch-Armenisch vilajet Erzeroem, niet ver van den westelijken oever van den Eufraat en ter hoogte van 1160 m. boven de oppervlakte der zee in een zeer vruchtbaar oord gelegen, telt omstreeks 23 000 inwoners, meest Turken. In de dagen der Oudheid droeg deze stad den naam van Erez (Eriza) en in de Middeleeuwen dien van Arsinga en Arzengan. Tot in de elfde eeuw behoorde het landschap rondom Erzingjan tot het Byzantijnsche rijk, vervolgens tot het rijk der Seldsjoeken van Roem; het was in de 13de en 14de eeuw een bestanddeel van het rijk der Mongoolsche khans van Irak en kwam omstreeks 1400 onder het gebied van *Timoer*. Ten noorden van deze stad liggen de bouwvallen van de Romeinsche vesting Satala.

Es is de vierde toon van onze diatonisch-chromatische toonladder; tot *c* als grondtoon staat hij als kleine terts, tot *b* als zuivere quart. Als groote terts van *b*, ook *h* genaamd, heet dezelfde toon *dis*. Es is *e* een halven toon verlaagd; het teeken der verlaging is *e* b. 't Verschil tusschen *es* en *dis* is slechts enharmonisch. De Franschen noemen es *mi bémol*.

Es, *Antonie Hendrik Gerrit Paul van den*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Sassenheim den 2den Juni 1831, studeerde te Leiden en promoveerde in 1854 aldaar in de letteren op een dissertatie „Continens observationes in Lycurgi orationem contra Leocratem", werd in 1855 praeceptor aan het gymnasium te Leeuwarden, in 1861 conrector te Groningen, van 1872—1885 rector van het gymnasium te Utrecht en van 1882—1892 van dat te Amsterdam, waar hij in 1883 tevens benoemd werd tot buitengewoon hoogleeraar in de paedagogiek en in de Grieksche antiquiteiten aan de universiteit. In 1901 ontving hij zijn emeritaat. Door zijn toedoen begonnen de Amsterdamsche gymnasiasten in 1883 de vrijwillige oefeningen in den wapenhandel. Behalve onderscheiden bijdragen in tijdschriften schreef hij: „Lycurgus rede tegen Leocrates verklaard" (1861), „De jure familiarum apud Athenienses libri tres" (1865), „De Heliaea te Athene" (1871), „Over de beste middelen om het doel van het gymnasiaal onderwijs te bereiken" (1873), „Feestgave bij de viering van het 400-jarig bestaan van het gymnasium te Utrecht". (Feestrede en commentatio de Demosthenis Mediana, 1874), „Over de studie der Grieksche antiquiteiten in de laatste jaren" (1883) en „Waarom Grieksch?" (1898), alsmede werken ten gebruike bij het onderwijs in de Grieksche taal- en oudheidkunde en een Grieksch-Nederlandsch woordenboek, waarvan reeds de 5de druk is verschenen.

Esa de Queiros, *José Maria*, een Portugeesch romanschrijver, geboren te Povoa de Varzim den 25sten November 1845, studeerde te Coïmbra in de rechten, redigeerde vervolgens een dagblad te Evora, reisde in Spanje, Egypte, Syrië en Palestina en werd consul te Havana, waar hij een jaar vertoefde. Vervolgens vertrok hij in die betrekking eerst naar Newcastle en toen naar Bristol. Hij schreef: „O crime do Padre Amaso" (2de druk, 1880) en „O primo Basilio" (1877). Minder belangrijk is „O Mandarim" (1871). Ook leverde hij met *Ramalho Ortigao*: „O mysterio da estrada de Cintra" en bewerkte de kritische brochure: „As Farpas".

Esau, volgens Genesis XXV: 30 de *Ruige* en ook *Edom* (de Roode) genaamd wegens het verkoopen van zijn eerstgeboorterecht voor een schotel roode linzen, was volgens de Hebreeuwsche overlevering de zoon van *Izaäk* en *Rebekka*, de tweelingbroeder van den aartsvader *Jacob* en de stamvader der Edomieten of Idumaeërs. Hij nam afgodische vrouwen ten huwelijk en leefde van de jacht en van den roof. Hoewel *Jacob* het eerstgeboorterecht door list verkregen en hem daarenboven van den vaderlijken zegen beroofd had, zoodat hij de wijk moest nemen naar zijn oom *Laban*, verzoende *Esau* zich met zijn broeder, toen deze na een reeks van jaren in het land Kanaän terugkeerde. Vele critici zien in het verhaal van den strijd tusschen beide broeders een allegorische voorstelling van den eeuwenlangen strijd tusschen beide volken.

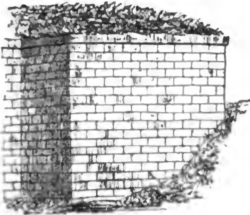
Esbjerg is een havenstad aan de westkust van het Deensche schiereiland Jutland, ambt Ribe, met (1901) 13355 inwoners. De haven werd van 1868—1874 met groote kosten door den staat aangelegd, is 4,5 m. diep en de eenige van beteekenis op de westkust van Jutland. Zij is het eindpunt der Zuid- en West-Jutlandsche spoorwegen, heeft stoomvaartverbinding met Londen, New-Castle, Hull en Grimsby en is een belangrijke uitvoerplaats voor spek, boter, eieren, vee enz., voornamelijk naar Engeland. Verder heeft de plaats veel visscherij en een opkomende industrie. Den 1sten Januari 1899 verkreeg zij stedelijke rechten.

Escalade, afkomstig van het Middeleeuwsch-Latijnsche woord *scalare* (klimmen), noemt men een beklimming van de muren of bemuurde verdedigingswerken eener vesting door middel van stormladders.

Escallonia *L. fil.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saxifrageeën*. Het onderscheidt zich door een halfronden, vergroeiden, 5-tandigen kelk, een 5-bladerige bloemkroon en een besvormige, 2-hokkige, veel zaden bevattende doosvrucht. Het omvat harsrijke boomen en heesters in Zuid-Amerika met altijd-groene bladeren. Sommige daarvan onderscheiden zich door geneeskrachtige eigenschappen en andere worden als sierplanten gekweekt. *E. myrtilloides L. fil.* is een heester, die op koude plekken der Andes van Granada tusschen de 2200 en 5000 m. hoogte en in de koude streken van Chili tot aan de Straat van Magelhaens groeit. *E. resinosa Pers.* levert in haar jonge loten een opwek-

kend middel en het harde hout is geschikt tot vervaardiging van velerlei werktuigen. Ook van *E. rubra Pers.*, die in Chili groeit, worden de jonge loten als geneesmiddel aangewend.

Escarp (zie de afb.) noemt men in de versterkingskunst de van den vijand afgekeerde helling der gracht. Zoowel bij droge als bij natte grachten bekleedde men vroeger de escarp met muren als fronthindernis tot aan de bovenkruin (7,5 à 10 m. hoogte). Deze muren werden dan door het glacis tegen het vijandelijk vuur beschermd.

Escarp.

Later, in verband met de invoering van het steilgeschut, bekleedde men de escarp alleen tot aan de borstwering, die met een berm boven op de escarp stond, met muren. Het indirecte schot van den tegenwoordigen tijd heeft gemaakt, dat men nu alleen de contre-escarp met muren bekleedt, terwijl de escarp onbekleed blijft en niet te steil geheel uit aarde wordt opgezet.

Snelvuurgeschut uit caponnières en flankkazematten moeten het beklimmen van de escarp verhinderen, terwijl de bermen bovendien voorzien zijn van ijzerdraadversperringen, afsluitingen, doornhagen enz., om de stormvrijheid verder te verzekeren.

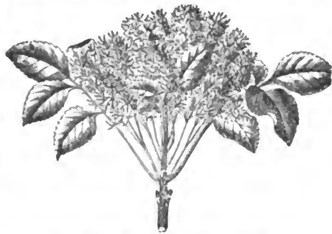
Escaussijnsche steen. Zie *Arduin*.

Escayrac de Lauture, *Stanislas*, graaf *van*, een Fransch ontdekkingsreiziger, werd geboren den 6den December 1830, bezocht in 1847 Madagaskar, de Comoren, Zanzibar, de kusten van Barbarye en Egypte en in 1849 Kordofan en Takale. In 1850 te Parijs teruggekeerd, schreef hij merkwaardige reisverhalen, zooals: „Notice sur le Kordofan" (1851), „Le Désert et le Soudan" (1853), „Mémoire sur le ragle ou hallucination du désert" (1855) en „Mémoires sur le Soudan" (1856). In 1856 benoemde de onderkoning van Egypte hem tot aanvoerder eener groote expeditie, bestemd tot het opsporen van de bronnen van den Nijl, doch zij mislukte reeds voor haar vertrek. Daarop vergezelde hij in 1860 als hoofd eener wetenschappelijke expeditie de Fransche troepen naar China, waar hij in Chineesche gevangenschap geraakte en grove mishandelingen onderging. Daarvan gaf hij verslag in zijn „Mémoires sur la Chine" (1864). Daarenboven schreef hij: „La guerre, l'organisation de l'armée etc." (1867), alsmede belangrijke berichten over China in den „Moniteur" en in de werken van het Aardrijkskundig Genootschap te Parijs. Hij overleed te Fontainebleau den 20sten December 1868.

Esch (*Fraxinus*) is dan eens éénhuizig, dan weer tweehuizig. De bloemen ontluiken vóór de bladeren, de knoppen zijn tegenovergesteld geplaatst. De zaadbobben zijn lang, waarom het zaad slechts weinig bedekt mag worden, anders kunnen de primaire knoppen zich niet ontwikkelen. Het wortelnet is diepgaand, een penwortel wordt niet gevormd. De esch is geen „gezellige" houtsoort, hij vormt geen aaneengesloten bosschen, maar komt steeds met andere houtsoorten gemengd voor, hij verlangt een vochtige standplaats, gedijt nog op vruchtbaren zandgrond en ook op kleigrond. Jonge bladeren zijn zeer gevoelig voor vorst, in zijn eischen aan de vruchtbaarheid van den grond komt hij met den eik overeen en kan zeer goed met hem gemengd worden, evenals met den beuk. Hij is ook als hakhout bruikbaar, maar de stoven duren niet lang. Het hout is taai en hard, maar alleen in droge omgeving duurzaam. Het wordt gebruikt voor waggonbouw en wagenmakerswerk, voor gereedschapsstelen, zeefbodems en -randen, zweepstokken, vleeschhakblokken, roeispanen en gymnastiektoestellen. Het mazelhout is zeer gezocht.

Hier te lande komt alleen de *Fr. excelsior*, gewone esch, voor; in Oostenrijk en Zuid-Europa de *Fr. Ornus L.*, (zie de afb.) bloemenesch, die volkomen bloemen heeft, welke zich uit bladdragende eindknoppen ontwikkelen; de bladeren zijn kortgesteeld en gevind, de boomlengte bedraagt 6—10 m. De *Fr. Americana*, witte esch, is een der meest waardevolle Amerikaansche houtsoorten; hij vormt boomen van 25 m. bij 1,2 m. diam. *Fr. sambucifolia* levert het zwarte of Canadeesche esschenhout, dat donkerbruin, grof, zeer duurzaam, week en splijtbaar is.

De aanbouw van den esch is niet zeer moeilijk, natuurlijke bezaaiïng is weliswaar gewoonlijk rijkelijk, maar de eenjarige planten gaan gewoonlijk te gronde door onkruid en wild. Het zaad ontkiemt meest eerst in het tweede jaar, de kiemplant kan verpoot worden, de ontwikkeling in de jeugd is zeer sterk in de lengte; gaffelvorming moet door snoeien worden tegengegaan. Voor wegbermbeplanting is de esch minder geschikt, omdat hij wind niet goed verdraagt en de bladeren bij najaarsvorst plotseling afvallen en den weg modderig maken.

De manna-esch (*Fraxinus Ornus*).

Esch noemt men de stukken bouwland, gele-

gen bij de dorpen en gehuchten in Drente, in een deel van Groningen (vooral in Westerwolde), in Overijsel en in de graafschap Zutfen ten N. van een lijn Windesheim—Raalte—Eibergen. Dorpen temidden der woeste gronden, als in Drente, konden alleen ontstaan bij de riviertjes, waarlangs de onmisbare groengronden lagen, onmisbaar n.l. tot onderhoud van het vee, dat den zoo hoog noodigen mest voor de bouwgronden moest leveren. Dat bouwland ligt in den regel aan de hoogere zijde van het dorp, dus aan de tegengestelde zijde der groenlanden, in een of meer stukken, die vooral in Drente en het N. van Overijsel scherp begrensd zijn door de woeste gronden. De benaming *esch* staat met de bestemming van deze soort van gronden in verband; het woord is n.l. afgeleid van a s of a t (voedsel, spijs) en s c h e d e (scheide of afscheiding) en luidde oorspronkelijk dan ook „esche-de" (nog over in Enschede = An esche). — De esschen worden gewoonlijk eenvoudig „Esch" geheeten of naar het dorp enz. genoemd, of waar er onderscheiden bij een plaats liggen, aangeduid als Noord Esch, Zuid Esch enz.

Eschatologie of de *leer van de laatste dingen* (Latijn, *res novissimae*, Grieksch *Tà ἔσχατα*) noemt men in de kerkelijke dogmatiek alles, wat betrekking heeft op het lot der menschen na den dood, bepaaldelijk het jongste gericht met zijn gevolgen. Ook heeft men daaraan de leer van het einde der wereld toegevoegd, zoodat volgens sommigen de eschatologie 3 deelen bevat, namelijk *de opstanding*, *het laatste oordeel* en de *vervorming der aarde*, volgens anderen 4, te weten *den dood*, *de opstanding*, *het laatste oordeel* en *het einde der wereld*, terwijl nog anderen er als 5de deel *zaligheid en verdoemenis* bijvoegden, die door eenigen nog weder afzonderlijk werden behandeld. *Schleiermacher* behandelde de eschatologie onder den naam van *profetische leerstukken*, en het rationalisme bleef alleen aan de hoop der persoonlijke onsterfelijkheid vasthonden, welke wederom verworpen werd door de school van *Hegel*, die het oneindige in het eindige, het eenwige in het tijdelijke plaatste. Latere wijsgeeren, zooals *Fichte*, *Weisze* enz., hebben daarentegen beproefd het lichaamlijk voortbestaan der individuën op nieuwe gronden vast te stellen en alzoo de eschatologische verwachtingen der geloovigen te bevestigen.

Eschdoorn. Zie *Acer*.

Eschenbach, *Wolfram von*. Zie *Wolfram von Eschenbach*.

Eschenburg, *Johann Joachim*, een Duitsch letterkundige, geboren te Hamburg den 7den December 1743, studeerde te Leipzig en Göttingen en werd vervolgens hoogleeraar aan het Carolinum te Brunswijk, alwaar hij tevens tot geheim justitieraad en tot senior van het Cyriacusstift benoemd werd en den 29sten Februari 1820 overleed. De werken van veel Engelsche schrijvers over aesthetica, zooals van *Brown*, *Webb*, *Burney*, *Priestley* en *Hurd*, heeft hij in het Duitsch vertaald en met aanmerkingen verrijkt, terwijl hij verslagen gaf van de belangrijkste geschriften, welke de Engelsche pers verlieten, in zijn „Britisches Museum" (1777—1780) en in zijn „Annalen der Britischen Literatur" (1780—1781). Hij leverde verder een vertaling van al de tooneelwerken van *Shakespeare*, alsmede een: „Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften" (5de druk, 1836), „Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften" (8 dln., 1788—1795), „Lehrbuch der Wissenschaftskunde" (7de druk, 1825), „Handbuch der klassischenen Literatur" (8ste druk, 1837), „Denkmäler altdeutscher Dichtkunst" (1799) en uitgaven der werken van *Boner*, *Burkard*, *Waldis*, enz.

Eschenmayer, *Adam Karl August*, een Duitsch wijsgeer en natuurkenner, geboren te Neuenburg in Württemberg den 4den Juli 1768, werd in 1811 tot buitengewoon en in 1818 tot gewoon hoogleeraar benoemd in de medicijnen en in de wijsbegeerte, nam in 1836 zijn ontslag en overleed den 17den November 1852 te Kirchheim. Zijn wijsbegeerte is gebouwd op die van *Kant* en *Schelling*, doch verschilde van die van laatstgenoemden doordien hij het bestaan eener onmiddellijke goddelijke openbaring erkende. Van zijn werken vermelden wij: „Sätze aus der Naturmetaphysik" (1797), „Versuch, die Gesetze magnetischer Erscheinungen aus Sätzen der Naturmetaphysik zu entwickeln" (1798), „Die Philosophie in ihrem Uebergange zur Nichtphilosophie" (1803), „Versuch, die scheinbare Magie des tierischen Magnetismus aus physiologischen und psychischen Gesetzen zu erklären" (1816), „System der Moralphilosophie" (1818), „Normalrecht" (2 dln., 1819—1820), „Psychologie in drei Teilen, als empirische reine und angewandte" (2de druk, 1822) en „Religionsphilosophie" (3 dln., 1818—1824). Niet minder belangrijk zijn voorzeker andere werken van dien schrijver, welke voortvloeiden uit zijn neiging tot mysticisme en geloof aan geestverschijningen, terwijl zij tevens getuigenis geven van zijn afkeer van de school van *Hegel*. Daartoe behooren: „Die Hegelsche Religionsphilosophie verglichen mit dem christlichen Princip" (1834), „Der Ischariotismus unserer Tage" (1835), tegen „Das Leben Jesu" van *Strausz* gericht, „Konflict zwischen Himmel und Hölle, an dem Dämon eines besessenen Mädchens beobachtet" (1837) en „Charakteristik des Unglaubens, Halbglaubens und Vollglaubens" (1838). Eindelijk vermelden wij nog: „Grundrisz der Naturphilosophie" (1832), „Grundzüge der christlichen Philosophie" (1840), „Organon des Christenthums" (1845), „Sechs Perioden der christlichen Kirche" (1851) en „Betrachtungen über den physischen Weltbau" (1852).

Escher, *Johann Heinrich Alfred*, een Zwitsersch staatsman, werd geboren te Zürich den 20sten Februari 1819, studeerde in de rechten te Zürich, Bonn en Berlijn en begaf zich vervolgens naar Parijs. Na zijn terugkeer vestigde hij zich als docent aan de hoogeschool te Zürich, doch werd in 1844 gekozen in den Grooten Raad van het kanton. Al dadelijk trad hij op met een vrijzinnig programma, waaraan hij onwrikbaar getrouw bleef. Zoowel de verbanning der Jezuïeten als de verwijdering van het conservatief bestuur te Zürich was zijn werk. Een nieuw veld opende zich voor zijn bemoeiingen, toen hij in 1845 tot lid van den Grooten Raad en in 1849 tot lid van den Raad van Onderwijs benoemd werd. De hervorming der kantonnale school te Zürich geschiedde vooral door zijn bemiddeling. De be-

trekking van vice-president van den Grooten Raad verwisselde hij in 1847 met die van staatssecretaris, doch in December 1847 werd hij voorzitter van den Grooten Raad, waarna hij in 1848 in de openingsrede aandrong op wijziging der constitutie en op meer centralisatie. Hij steunde in dat jaar het kanton Tessino in den strijd tegen Oostenrijk, werd lid van den Nationalen Raad en vice-president van dat Lichaam, alsmede burgemeester van Zürich, terwijl hij daarna het ambt bekleedde van voorzitter van den nieuwen Regeeringsraad. Als zoodanig bleef hij werkzaam tot 1857, en beijverde zich, om in zijn kanton de zaken van school en kerk op beteren voet te brengen. In 1849 werd hij benoemd tot president van den Nationalen Raad en in 1854 tot vice-president van de commissie van toezicht op de polytechnische hoogeschool te Zürich. In de jaren 1856—1857 en 1861—1862 was hij wederom onder-voorzitter en in de volgende jaren voorzitter van den Nationalen Raad. Met kracht werkte hij voor het tot stand komen van spoorwegen; zoo is de Gotthardtspoorweg naar zijn plan gebouwd. Hij overleed den 6den December 1882 te Zürich, waar voor hem een gedenkteeken is opgericht.

Escherney, *François Louis*, graaf *d'*, een Fransch letterkundige, werd geboren te Neuchâtel den 24sten November 1733, en bracht zijn jeugd gedeeltelijk door met vrome dweperij, gedeeltelijk met de dwaasheden der groote wereld. Op 24-jarigen leeftijd beving hem plotseling de lust om te studeeren en hij ging naar het eenzame Juragebergte, waar hij zich 4 jaar op de kennis der oude talen toelegde, en keerde daarna in de wereld terug, waar hij zich weder een 5-tal jaren afzonderde, om zich met de wiskunde en wijsbegeerte bezig te houden. Te Weenen, waar sommigen zijner bloedverwanten gevestigd waren, behoorde hij aan het Hof tot de welkome gasten en tot de vrienden van minister *Kaunitz*. Ook te Potsdam, te Warschau en te Petersburg was hij aan het Hof zeer gezien. Later maakte hij kennis met *Rousseau* en beroemde er zich op, dat hij met dezen nooit twist had gehad. Hij overleed den 15den Juli 1815 te Parijs. Tot zijn geschriften behooren: „Les lacunes de la philosophie" (1783), „Le Moi humain ou de l'égoisme et de la vertu" (1791), „Correspondance d'un habitant de Paris avec ses amis de Suisse et d'Angleterre sur les événements de 1789, 1790 et jusqu'au mois d'Avril 1791" (1791), „De l'égalité ou principes généraux sur les institutions civiles, politiques et religieuses" (2 dln., 1796) en „Mélanges de littérature, d'histoire, de morale et de philosophie" (3 dln., 1809).

Escher von der Lindt, *Hans Konrad*, een Zwitsersch staatsman, werd geboren te Zürich den 24sten Augustus 1767 en was reeds eenigen tijd werkzaam geweest in de fabriek van zijn vader, toen deze hem vergunde, de hoogeschool te Göttingen te bezoeken. Later deed hij een reis naar Italië en bepaalde zich toen weder tot het vaderlijk bedrijf. Zijn medeburgers zonden hem in 1798 naar de Landsvergadering, samengeroepen om een nieuwe grondwet voor het kanton in gereedheid te brengen. Weldra echter, na het veroveren van Bern door de Franschen, werd de Helvetische Republiek afgekondigd, en *Escher* aanvaardde uit belangstelling in zijn vaderland het lidmaatschap in den Wetgevenden Raad. Hier bewees hij met zijn vriend *Usteri*, lid van den Senaat, zoowel door het bevorderen van het welzijn des lands als door de uitgave van den „Schweizer Republikaner" groote diensten. In 1802 verwijderde hij zich echter van het staatkundig tooneel, om zich geheel en al te wijden aan het Linthkanaal (zie *Linth*). Het plan tot het graven daarvan werd in 1804 goedgekeurd en *Escher* met het voorzitterschap der commissie van uitvoering bekleed. Met den meesten ijver volbracht hij zijn belangrijke taak en zorgde tevens voor de zedelijke vorming der oeverbewoners van het nieuwe kanaal. Trouwens hij genoot het voorrecht, dat zijn verdiensten erkend werden, zooals blijkt uit de toevoeging *von der Linth* aan zijn naam en uit zijn benoeming tot staatsraad te Zürich. Hij overleed aldaar den 9den Maart 1823. Een gedenkteeken te zijner eer werd bij het Linthkanaal opgericht.

Escher von der Linth, *Arnold*, een zoon van den voorgaande, geboren te Zürich den 8sten Juni 1807, werd na zijn studiën te Genève en Berlijn en een reis door Duitschland, Italië en Algerië, benoemd tot hoogleeraar in de geologie te Zürich. Hij leverde belangrijke bijdragen in tijdschriften, alsmede een voortreffelijke „Karte des Kantons Glarus" (1849), en „Die Wasserverhältnisse der Stadt Zürich und ihrer Umgebung" (1871). Van grooter belang zijn zijn onderzoekingen van de Zwitsersche Alpen en van het Atlasgebergte benevens zijn ontdekking, dat de Sahara tot de na-tertiaire periode door de zee bedekt was.

Eschke, *Hermann Wilhelm Benjamin*, een Duitsch schilder, werd geboren te Berlijn den 6den Mei 1823, bezocht het atelier van *Herbig*, om zich in het historieschilderen te oefenen, doch begaf zich weldra naar dat van den landschap- en genreschilder *Kramer*. Daarna oefende hij zich onder leiding van *Krause* en vervolgens onder die van *Lepoittevin* te Parijs. Later had hij te Berlijn een atelier, waar hij onderscheiden leerlingen vormde. Zijn eigen zeestukken vonden vooral in Engeland veel bewonderaars. Hij leverde: „Elisabeth-Castle op Jersey" (1854) „Montorgueil op Jersey en St. Aubinscastle" (1860), „De westkust van Helgoland in den winter" (1861), „Het eiland Neuwerk bij den Elbemond" (1863), „Onde liefde" (1863), „De vuurtoren te Cuxhaven" (1863), „Schemering op zee" (1865), „St. Catharina op Jersey" (1868)", „Oostzeestrand in den winter" (1870), „Reddingsboot bij de zandbank Vogelsang" (1872), De Oostpier van Swinemünde" (1879), „Vuurtoren op de klip bij maneschijn" (1879), „Strand bij Spithead" (1880), „Nevelige morgen in den Hardanger-fjord" (1880), „Wormshead aan de kust van Zuid-Wales" (1881), „Stettin van uit den Dunzing gezien" (1883), Stormachtige zee in de Freshwaterbaai" (1885), „Watercombebay op Wight" (1887). Op de internationale tentoonstelling te Berlijn in 1891 zond hij: „Zweedsche kust bij het Kattegat", „Het Engelsche Parlementsgebouw en de Westminsterbrug bij maneschijn", „Hooge zee bij Wormshead" en „Strandduinen in Prerow; in 1893 „Piccola marina op

Capri". Met zijn zoon *Richard* schilderde hij „De Duitsche vlootdemonstratie voor Zanzibar" en „Inbezitneming van Nieuw-Guinea". *Eschke* overleed den 15den Januari 1900 te Berlijn.

Eschke, Richard, een zoon van den voorgaande en eveneens schilder, werd den 1sten September 1859 te Berlijn geboren, was eerst leerling van zijn vader en van de academie te Berlijn, studeerde daarna bij *Wenglein* en vertoefde verscheiden jaren in Engeland, waar hij studies maakte voor de volgende schilderijen: „Opkomen van den vloed op de kust van Lynnouth" (1883), „Ebbe bij den piek van Gorey op het eiland Jersey", „Fort St. Aubin op Jersey" (1884), „Marktdag te Newlyn" (1887). In 1886 uit Londen teruggekeerd, maakte hij met zijn vader twee diorama's (zie boven). In 1889 nam hij onder professor *Hensen* deel aan de Plankton-expeditie. Van zijn doeken noemen wij nog „Parade van een torpedo-flotille voor Wilhelm II" (1892), „Storm in den Golfstroom" (1893) en „Stormachtige nacht bij maan in het Kattegat" (1893).

Eschricht, *Daniel Frederik*, een Deensch natuurkundige, geboren te Kopenhagen den 18den Maart 1798, werd aldaar in 1836 benoemd tot hoogleeraar in de physiologie en overleed den 22sten Februari 1863. Hij schreef: „De functionibus nervorum faciei et olfactus organi" (1825), „De organis quae respirationi et nutritioni foetus mammalium inserviunt" (1837), „Haandbog i Physiologie" (2de druk, 1851), „Foredrag over Loeren om Livet" (1850) en „Folkelige Foredrag" (1855—1859).

Eschscholtz, *Johann Friedrich*, een Duitsch natuurkundige, werd geboren te Dorpat den 1sten November 1793, studeerde aldaar en deed onder *Otto von Kotzebue* een reis om de wereld. Met *Chamisso* verzamelde hij een groote menigte planten en dieren en hij schreef in het derde deel van *Kotzebue's* „Entdeckungsreise in die Südsee und Behringstrasze" een serie artikelen „Ueber die Koralleninseln, ihre Entstehung, Ausbildung und Eigentümlichkeiten". *Kotzebue* noemde naar hem een baai in den Kotzebuesond en Chamisso een tot de Papaveraceeën behoorende plantensoort *Eschscholtzia*. Na zijn terugkeer werd hij benoemd tot hoogleeraar in de geneeskunde en directeur van het zoölogisch kabinet te Dorpat. In 1823 vergezelde hij *Kotzebue* opnieuw op zijn reis om de wereld en werden naar hem de Eschscholtz-eilanden genoemd. Na zijn terugkeer vermaakte hij zijn natuurhistorische verzamelingen aan de universiteit te Dorpat en publiceerde hij zijn „Uebersicht der zoölogischen Beute" in het tweede deel van *Kotzebue's* „Neue Reise um die Welt" (1830). Verder schreef hij: „Ideen zur Aneinanderreihung der rückgrätigen Tiere" (1819), „Entomographien" (1823) en „System der Akalephen" (1829). Van veel beteekenis is zijn „Zoölogischer Atlas, enthaltend Abbildung und Beschreibung neuer Tierarten" (1829—1833). Hij overleed den 19den Mei 1831.

Eschscholtz-eilanden, *Biginni* of *Bikini-eilanden*, door de inboorlingen Oedia Milai genoemd, vormen de meest noordelijke groep der Ralikeilanden van den Marshall-archipel in den Grooten Oceaan. Zij werden in 1825 ontdekt door *Kotzebue* en door dezen aldus genoemd ter eere van zijn scheepsarts, den hoogleeraar *Eschscholtz* (zie aldaar). Sedert 1886 staan die eilanden, welke 30 inwoners hebben, onder de beschermheerschappij van Duitschland.

Eschscholtzia, een plantengeslacht uit de familie der *Papaveraceeën*, omvat fraaie, 2-jarige gewassen met de volgende kenmerken: de bloemstelen hebben aan het uiteinde een beker- of radvormigen rand, waarop de kelk geplaatst is, die in de gedaante van een kegelvormige muts de bloemkroon omvat. Deze bestaat uit 4 rondachtige, zeer stompe bloembladeren. De stempel is 4-deelig en de doosvrucht peulvormig, 10-ribbig, rolrond en 2-kleppig, veel bolvormige, zwarte zaden bevattend. Van de soorten noemen wij: *E. californica Cham.*, een bekende tuinplant met zeegroene, dubbel-gevinde bladeren en smalle, lijnvormige, diep ingesneden blaadjes, en met prachtige, gele, aan den voet oranjekleurige bloemen, waarin zich een menigte meeldraden met groote, goudgele, lijnvormige helmknoppen bevindt.

Eschwege, een arrondissementshoofdstad in het distrikt Kassel der Pruisische provincie Hessen-Nassau, is gelegen in een vruchtbaar dal aan de Werra, 171 m. boven de oppervlakte der zee en aan het gedeelte Treysa-Leinefelde van den Pruisischen staatsspoorweg. Zij telt (1905) 11648 inwoners, bestaat uit de Alt- en Neustadt op den linker oever der rivier en de met beide oevers door twee steenen bruggen verbonden eilandstad Brückenhausen en is de zetel van een rechtbank, van een spoorweginspectie, van een belastingkantoor, van een filiaal der Rijksbank enz. Men vindt er een oud, in 1380 gesticht en in 1581 hersteld kasteel, thans voor ambtenaarswoningen ingericht, twee Protestantsche kerken, een R. Katholieke kapel, een synagoge, twee hospitalen, een rijksziekenhuis, een reaalgymnasium met een progymnasium, een hoogere burgerschool voor meisjes, twee burgerscholen, een nijverheidsschool, een R. Katholieke en een Israëlietische school, een gasfabriek en een werkplaats tot herstel van locomotieven. Van het Cyriacusklooster, een nonnenklooster, door *Karel den Groote* gesticht, is alleen de zoogenaamde Zwarte Toren overgebleven. Het werd met het in 1278 gestichte Augustijner-monnikenklooster door *Philips den Grootmoedige* in 1527 opgeheven en voor schoollokalen bestemd. Het laatstvermelde is thans een bierbrouwerij, de zoogenaamde kloosterbrouwerij. De nabijgelegen Leuchtberg is met tuinen bedekt en levert fraaie vergezichten op. Bij Eschwege vindt men ooft- en tabaksbouw en zij zelf is een levendige koop- en fabrieksstad, zoodat men haar den naam geeft van „Hessisch Elberfeld". Men heeft er bijv. 40 looierijen, verder wolspinnerij en wolweverij, flanel- en linnenweverij, sigarenfabrieken, tabakskerverijen, oliemolens, lijmkokerij, zeepziederij, bierbrouwerij, enz. De jaarlijksche omzet in wollen en katoenen stoffen wordt er op 2, die in leder op $2^1/_2$ en die in tabak op 1 millioen mark geraamd.

Men meent, dat Eschwege door *Bonifacius* of door *Karel den Groote* werd gesticht, maar in oorkonden vindt men haar eerst in de 10de eeuw genoemd. Zij behoorde toen tot het Thüringsche gewest *Eichsfeld*. In den tijd der *Hohenstaufen* was zij een bezitting der *Welfen* en daarna viel

zij ten deel aan het landgraafschap Hessen, waaraan het verbonden bleef tot in de tweede helft der 13de eeuw. In de Middeleeuwen was deze plaats bekend onder de namen Eskineweg, Eskinwege en Eschinewage. In 1637 hielden de Kroaten er gedurende 3 weken huis.

Eschweiler, een fabriekstad in het arrondissement Aken der Pruisische Rijnprovincie, behoorde vroeger tot het hertogdom Gulik, ligt 13 km. ten N. O. van Aken aan de spoorlijnen Keulen—Herbesthal en Gladbach—Stolberg en aan de Inde, en telt (1905) 23630 inwoners. De stad heeft 6 kerken, een gymnasium, landbouwschool en weeshuis. De voornaamste fabrieken zijn er spinnerijen, weverijen, ijzerfabrieken en brouwerijen, terwijl in den omtrek uitmuntende steenkolen worden gedolven.

Escobar y Mendoza, *Antonio*, een geleerde Jezuïet, werd geboren te Valladolid in 1589, trad in 1604 in de Jezuïetenorde en overleed den 4den Juli 1669. Hij heeft zich bekend gemaakt als prediker en zedeleeraar. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Liber theologiae moralis" (7 dln., 1646) en „Universae theologiae moralis receptae sententiae" (7 dln., 1663). Zijn naam is door *Pascal* spreekwoordelijk geworden. *Escobardeeren* beteekent zich van jezuïetische kunstgrepen bedienen.

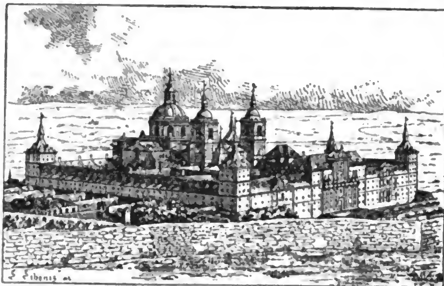
Escobedo, een Mexicaansch generaal, wist na eenige voorspoedige krijgstochten keizer *Maximiliaan*, die zich sedert den 19den Februari 1867 met 5000 man te Queretaro bevond, met een leger van 50000 man in te sluiten, knoopte met den keizerlijken kolonel *Lopez* onderhandelingen aan, stemde toe in diens voorstel, een gedeelte van het Republikeinsche leger in den nacht van den 14den op den 15den Mei, op welken laatstgenoemden dag de belegerden een grooten uitval zouden doen, in de stad te brengen en de kloosters La Cruz en San Francisco in de macht der belegeraars over te leveren, en beloofde den verrader bij het gelukken van den toeleg een aanstelling in het republikeinsche leger en een geldelijke belooning van 10000 piasters. *Escobedo* volvoerde zijn plan; de republikeinsche troepen drongen door in de stad, en weldra volgde de ruiterij en bezette het plein Las Campanas, waar *Maximiliaan* zich met generaal *Mejia* bevond. *Maximiliaan* gaf aan *Escobedo* zijn degen met de opmerking, dat hij niet langer keizer was, daar hij reeds vóór zijn vertrek uit Mexico zijn acte van troonafstand aan den achtergebleven minister *Lacanza* had ter hand gesteld. Die verklaring kon hem echter niet redden. De krijgsraad veroordeelde den 14den Juni eenstemmig den keizer benevens de generaals *Miramon* en *Mejia* ter dood. *Escobedo* bekrachtigde den volgende dag dit vonnis, hetwelk den 19den Juni voltrokken werd.

Escoiquiz, *don Juan*, een Spaansch staatsman, de telg van een oud-adellijk geslacht, werd geboren te Bermeo in 1762, was eerst page bij koning *Karel III*, doch omhelsde vervolgens den geestelijken stand, zoodat hij canonicus te Saragossa en de leermeester werd van den prins *van Asturië* (later koning *Ferdinand VII*). Wegens zijn vrijmoedigheid naar Toledo verbannen, onderhield hij er voortdurend betrekking met den prins *van Asturië* en spoorde dezen aan tot een opstand tegen zijn vader; ja, het schijnt dat hij met den hertog *van Infantado* een samenzwering beraamd heeft tegen *Karel IV* (1808). Toen in laatstgemeld jaar *Ferdinand VII* den troon beklom, werd *Escoiquiz* staatsraad. Hij spoorde den koning aan naar Bayonne te reizen, waar de vorst zich overleverde in de handen van *Napoleon*, en stond hem in Frankrijk ter zijde. In December 1813 bestuurde hij de onderhandelingen tusschen *Napoleon* en *Ferdinand VII* zoodanig, dat laatstgenoemde naar Madrid kon terugkeeren. Hier viel de staatsman in ongenade en werd naar een kasteel te Murcia gebracht. Een terugroeping baatte hem weinig, daar hij opnieuw naar Andalusië verbannen werd. Hij overleed den 19den November 1820 te Ronda. Zijn „Idea sencilla" (1808), een uiteenzetting van de redenen, die *Ferdinand VII* bewogen naar Bayonne te gaan, werd in vele talen overgebracht.

Escompto-maatschappij, *Nederlandsch-Indische*, een Indische credietinstelling, werd in 1857 opgericht en heeft ten doel aan handel en nijverheid kapitaal in leen te verstrekken en daartoe, behalve haar eigen kapitaal, in leen te nemen en aan te wenden zóódanige fondsen welke in Nederlandsch-Indië, uit gebrek aan gelegenheid tot uitzetting op hypotheek of andere zekere wijze, renteloos liggen, en die aan haar, onder waarborg van haar volgefourneerd kapitaal, tot matige rente in leen zullen worden gegeven. Verder zou de werkkring bestaan 1° in het escompteeren van solied handelspapier, vendu-acceptatiën en Gouvernements geordonnanceerde wissels; 2° het beleenen van effecten, goud en zilver, edelgesteenten, koopmanschappen en schuldbrieven; 3° voorschot geven op specie en handel in goud en zilver, gemunt of ongemunt; 4° wisselhandel en uitvoer van specie. Het maatschapprlijk kapitaal werd vastgesteld op 1000000 gld., waarvan bij de inwerkingtreding 500000 gld. in 1000 aandeelen werd uitgegeven. In 1878 werd onder de operatiën nog opgenomen het beleggen van gelden in hypotheek op vaste goederen en soliede staatspapieren, voor zoover naar het oordeel der directie voor de overige operatiën geen voldoende gelegenheid mocht bestaan. Door uitgifte van nieuwe aandeelen werd het maatschappelijk kapitaal in 1862—1865 tot 1000000 gld. gebracht, later in 1893 en 1895 tot respectievelijk 2 en 3 millioen. Sinds Januari 1896 bestaat een zelfstandig agentschap te Amsterdam. Gedurende de eerste 38 jaar keerde zij gemiddeld $7^{6}/_{10}$ % uit. Van de crisis in 1884 had zij weinig te lijden.

Escorial, El, is de naam van het beroemde klooster San Lorenzo-el-Real van de orde der Hieronymieten, in de Spaansche provincie Madrid (voorheen Segovia), 40 km. ter N. W. van Spanje's hoofdstad en nabij een evenzoo genoemd vlek met 1150 inwoners. Het ligt 1120 m. boven den zeespiegel, onderscheidt zich door uitgebreidheid en groote pracht en is zijn oorsprong verschuldigd aan een gelofte van koning *Philips II* omtrent de zegepraal, bij St. Quentin bevochten. Daar *St. Laurentius*, dien de Spaansche koning als den Heilige van den dag had aangeroepen, volgens de sage op een gloeiend rooster den marteldood stierf, werd dit aan hem gewijde gebouw in den vorm van een rooster door *Juan Bautista de Toledo* en zijn leerling *Juan de Her-*

rera van 1563—1586 opgetrokken (zie de afb.). Het vormt een vierkant ter lengte van 206 en ter breedte van bijna 161 m., telt 7 torens, 15 deuren, 22 binnenpleinen, 17 kruisgangen, 1117 vensters, bestaat uit 17 afdeelingen en kan tegelijkertijd dienen als kasteel en als klooster. Het Hof vertoeft

El Escorial.

er doorgaans in den herfst. Voorheen woonden er 200 monniken, doch thans staan de cellen ledig. Het geheele gebouw is opgetrokken van blauw graniet. De hoofdkerk is gebouwd naar het model van de St. Pieterskerk te Rome; de koepel verheft zich 90 m. boven het marmeren plaveisel; er zijn 48 altaren, 2 orgels en kostbare fresco's van beroemde schilders. Onder het hoogaltaar heeft men de begraafplaats voor de leden van het Koninklijk Huis. De koepel van dien grafkelder is van brons; men bewaart er een groot, met diamanten en andere edelgesteenten versierd crucifix, en in het midden van den koepel hangt een reusachtige vergulde lichtkroon, die bij gelegenheid eener teraardebestelling ontstoken wordt. In de muren dezer achthoekige ruimte aanschouwt men in 26 nissen even zooveel zwart marmeren doodkisten, die gedeeltelijk het stoffelijk overschot van koningen en koninginnen van Spanje bevatten, gedeeltelijk nog ledig zijn. Hier rusten zij van *Karel I* (keizer *Karel V*) af tot *Ferdinand VII* toe, met uitzondering van *Philips V* en *Ferdinand VI*, die te Madrid begraven werden. In 1872 is het Escuriaal door een fellen brand gedeeltelijk vernield, doch weder opgebouwd geworden.

Het ontwerp van dit gebouw werd reeds door *Karel den Groote* gemaakt, doch eerst *Philips II*, *III* en *IV* brachten het ten uitvoer volgens de teekening van *Bramante*. Koning *Philips II* stichtte er een kostbare boekerij, welke door zijn opvolgers aanmerkelijk uitgebreid werd. Er zijn vele Arabische handschriften. De catalogus werd geleverd door *Castri* in zijn: „Bibliotheca Arabico-Hispanica Escurialensis" (2 dln. 1760—1770). Men heeft er nog meer dan 100 schilderijen, doch de beste zijn reeds lang overgebracht naar het koninklijk museum te Madrid. Het koninklijk paleis vormt een zijvleugel van het geheele gebouw; het is niet zeer aanzienlijk, maar van binnen weelderig ingericht. In het park bevindt zich la casita del Principe, eveneens een koninklijk slot.

Escorte of *geleide* noemt men een troepenafdeeling, bestemd ter beveiliging van een transport of van een belangrijk persoon, bijvoorbeeld een vorst, een gezant, een hoofdofficier, een koerier enz. Ook spreekt men van een escorte bij een intocht van hooggeplaatste personen in een stad.

Escosura, don *Patricio de la*, een Spaansch staatsman en schrijver, werd geboren te Madrid den 5den November 1807, studeerde te Valladolid en later in zijn geboorteplaats en was er, gelijk andere Spaansche dichters van nieuweren tijd, een leerling van den beroemden *Lista*, die hem zoowel in de dichtkunst als in de wiskunde onderwees. Als lid van het geheime genootschap der Numantinos, moest hij in 1824 de wijk nemen naar Parijs, waar hij zijn wiskundige studiën voortzette. Nadat hij vervolgens eenigen tijd te Londen vertoefd had, keerde hij in 1826 terug naar Madrid, nam er dienst bij de artillerie en werd in 1829 officier. Omstreeks dien tijd schreef hij een blijspel: „El amante novicio", dat echter niet gedrukt werd, en in 1832 verscheen zijn geschiedkundige roman: „El conde de Candespina". Toen *Escosura*, van Carlistische gevoelens verdacht, in 1834 naar Olvera verbannen werd, voltooide hij er zijn tweeden roman: „Ni rey ni roque" (1835). Intusschen had men zich overtuigd van zijn trouw aan de koningin, en generaal *Cordova* koos hem tot adjudant en secretaris. Te midden van het wapengekletter vervaardigde hij het heldendicht: „El bulto vestido de negro capuz", dat in een tijdschrift werd geplaatst. Toen *Cordova* na den opstand van San Ildefonso het bevelhebberschap nederlegde, nam ook *Escosura* zijn ontslag, om zich aan het drama te wijden. Hierop verschenen zijn: „La corte del Buon Retiro" en „Barbara Blomberg", terwijl hij tevens met de redactie was belast van: „El eco de la razon y de la justicia" en tot de werkzaamste leden behoorde van een letterkundigen kring, het „Liceo" genaamd. In 1838 kwam hij weder als ambtenaar in dienst en werd in 1839 chef der politie te Guadalaxara. Toen *Espartero* zich in 1840 meester maakte van het bewind, verdedigde *Escosura* aan het hoofd van de kweekelingen der genieschool te Guadalaxara de belangen der regentes, doch moest de vlucht nemen naar Parijs, waar hij door letterkundigen arbeid in de behoeften van zich en van de zijnen trachtte te voorzien. Nagenoeg alleen schreef hij den tekst van het prachtwerk: „La España artistica y monumental" (3 dln., 1842—1849), was redacteur en medearbeider van de „Revista enciclopedia", schreef een handboek over de fabelleer en maakte een aanvang met het epos: „Hernan Cortes en Cholula". In 1843 keerde hij terug naar Madrid, was onderstaatssecretaris in het ministerie *Narvaez*, waarmede hij aftrad. Daar-

na wijdde hij zich weder geheel en al aan de letterkunde en schreef een reeks van drama's, onder welke vooral: „Las mocedades de Hernan Cortes" met grooten bijval werd ontvangen. Zijn eigenlijk gebied bleef echter de historische roman, en in 1846 verscheen van hem: „El Patriarca del valle" (2 dln.). Nadat hij in 1847 eenigen tijd de betrekking van onderstaatssecretaris in het ministerie *Sotomayor* had bekleed, liep hij in 1848 over tot de progressisten, doch stond bij de revolutie van 1854 weder aan de zijde der oppositie. In Juni 1855 ging hij als Spaansch gezant naar Lissabon, maar begaf zich in het daaropvolgende jaar weder naar Madrid, waar hij in het kabinet *Espartero* zitting nam als minister van Binnenlandsche Zaken. In 1856 verloor hij zijn portefeuille door ontbinding van het ministerie, en *Escosura* vond ook nu weder troost in de beoefening der letteren. Hij gaf weldra eene „Historia constitucional de Inglaterra" (1859) in het licht en trachtte zich op die wijze voortdurend verdienstelijk te maken jegens zijn vaderland. Van 1872 tot 1874 was hij gezant bij het Duitsche Rijk te Berlijn. Hij overleed te Madrid den 22sten Januari 1876.

Escostjnsche steen, juister *Escaussijnsche steen*, ook *hardsteen* genoemd. Zie *Arduin*.

Escouade noemt men het kleinste onderdeel van een compagnie. Zij telt 15 tot 20 man en wordt gecommandeerd door een korporaal.

Escudier, *Léon* en *Marie*, twee broeders, uitgevers en schrijvers, geboren, de eerste in 1808, de tweede in 1811 te Toulouse, gaven te Parijs het tijdschrift: „La France musicale" in het licht en openden een agentuur voor schrijvers en componisten. Dit geschiedde in 1845, terwijl zij in het voorafgaande jaar een „Dictionnaire de musique" (nieuwe druk, 1872) het licht hadden doen zien. Daarop volgden de door *Verdi* gecomponeerde libretti: „Le corsaire de Venise" (1845) en „Les deux Foscari" (1846), verder „Rossini, sa vie et ses moeurs" (1854), „Vies et moenrs des plus célèbres cantatrices" (1856) en „Etudes biographiques des chantenrs contemporains" (2 dln., 2de druk, 1858). *Léon Escudier* schreef alleen: „Les pirates de la littérature et de la musiqne" (1862), „Littératnre musicale, mes souvenirs" (1863) en „Mes sonvenirs, les virtuoses" (1869).

Escudo is de naam eener voormalige munt in Spanje en Portugal. Laatstgenoemde staat sloeg hem tot 1825 ter waarde van $^1/_8$ dobra een outava bij $^{11}/_{12}$ gehalte aan goud wegend en ter waarde van ongeveer f 5,50, doch ook van $^1/_2$ en $^1/_4$ dobra (cruzado velho). In Spanje werd van 1730—1772 de escudo de oro als halve pistool ter waarde van 0,906 fijn of f 5,11 geslagen, wat herhaaldelijk gewijzigd werd. In Spanje bestond hij tot 1848, in Mexico tot 1863. Als zilverstuk werd de escudo real (sedert 1707) geslagen, welks waarde ook eenigszins gewijzigd werd, zoodat die na 1853 ongeveer f 2,16 bedroeg.

Escury, *Daniël Collot*, een afstammeling van een oud en aanzienlijk Fransch geslacht, werd geboren in 1643, was heer *van Touche* en *van Laudauran* en diende als ritmeester in het Fransche leger. Na de opheffing van het Edict van Nantes nam hij met zijn vader en met zijn huisgezin de wijk, eerst naar Bazel en vervolgens naar de Nederlanden. De vader vestigde zich te Nijmegen, waar hij door den Prins *van Oranje* met onderscheiding ontvangen werd en in 1686 overleed. Zijn zoon *Daniël* werd kapitein bij het leger van prins *Willem III*, trok met dezen naar Engeland, diende er als majoor in het regiment van *Schomberg*, en overleed te Dublin in 1714. — Zijn zoon *Henry*, geboren in 1682, bekleedde den rang van majoor bij het leger der Staten en overleed te Zwolle in 1733, en een zoon van dezen, *Simon Petrus* genaamd, was heer van Naaldwijk en Sliedrecht en behoorde tot het College van Gecommitteerde Raden van Holland en West-Friesland, terwijl een zoon van laatstgenoemde, *Robert* geheeten en geboren in 1753, eerst luitenant was bij de Hollandsche Garde van prins *Willem V* en daarna achtereenvolgens ontvanger-generaal van de marine der Bataafsche Republiek, lid van het Wetgevend Lichaam (1806) en lid van het College van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland (1821—1834). Hij overleed den 11den Februari 1834.

Escury, *Hendrik* baron *Collot*, heer *van Heinenoord*, een telg van hetzelfde geslacht, werd geboren te Rotterdam in 1773, studeerde te Groningen in de rechten en gaf reeds vroeg proeven van nitstekenden aanleg voor de beoefening der Latijnsche dichtkunst, welke vooral bleek in een gedicht tot verheerlijking van het zilveren echtfeest van *Willem V*. De omwenteling van 1795 sloot voor hem de staatkundige loopbaan, zoodat hij zich tot aan 1815 wijdde aan de studie der letteren. In laatstgenoemd jaar werd hij curator der Leidsche hoogeschool en bewees belangrijke diensten bij de samenstelling der wet op het academisch onderwijs. Verder werd hij door de Staten van Holland afgevaardigd naar de Tweede Kamer en door den koning benoemd tot staatsraad, en eerst tot ridder, daarna tot commandeur van de orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij was tevens lid van de voornaamste letterkundige genootschappen van ons land en overleed te 's Gravenhage den 14den Mei 1845. Hij schreef: „Carmen in nuptiale sacrum a celsissimo et serenissimo Arausionis et Nassaviae principe Gulielmo V et regia conjuge renovatum" (1792), „Musae juveniles" (1797), „Carmina" (1800), „Carminum fasciculus" (1817) en „Hollands roem in Kunsten en Wetenschappen" (7 dln., 1824—1844).

Esdré, *Jan*, een Nederlandsch natuurkundige, werd geboren te Curaçao den 30sten Juni 1748, studeerde met zijn broeder *Adriaan* te Leiden en werd in 1773 tegelijk met dezen aldaar bevorderd tot doctor in de wijsbegeerte en tot meester in de vrije kunsten. Zij stichtten eerst een physisch college te Dordrecht, doch weldra vestigde zich *Jan Esdré* te Heusden en bekleedde er de betrekking van ontvanger van convooien en licenten. Hij was lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en werd benoemd tot hoogleeraar te Franeker, welke betrekking hij echter van de hand wees. Hij leverde vertalingen van belangrijke wetenschappelijke werken, en schreef o.a. „Inleiding tot de kennisse der natuurlijke wijsbegeerte of eenvoudige onderrichting van de eerste grondregels der proefondervindelijke natuurkunde" (6 dln., 1783—1788). Hij overleed te Heusden den 23sten Mei 1823.

Esdrelon, thans *Merdsj-ibn-Amer*, is een

vruchtbaar Syrisch landschap, dat, 60 à 75 m. boven den zeespiegel gelegen, zich in het zuidelijk gedeelte van het oude Galilea, van den westelijken voet van den Tabor en den Kleinen Hermon tot aan den berg Karmel en de zee uitstrekt. Het was vroeger met bloeiende dorpen bezaaid; thans echter vindt men er slechts zwervende Bedoeinen. Den 17[den] April 1799 bebehaalden de Franschen aldaar een overwinning op de Turken.

Eserine of *physostigmine*, een alkaloïde van de samenstelling $C_{15}H_{21}N_3O_2$, is het vergiftig bestanddeel der calabarboonen, het zaad van *Physostigma venenosum Balf.*, en vormt een gele, amorfe massa, die bij 45° C. smelt en in alkohol en aether oplost. Het salicylzure eserine wordt in de oogheelkunde gebruikt na te sterke pupilverwijding door atropine.

Esgers, *Johannes Nicolaas*, een Nederlandsch tooneeldichter uit de 2de helft der 18de eeuw, schreef: „Het loon der standvastige liefde" (1799), „De school voor burgers" (1781), „Zacharias of de ontaarde vader" (1781), „Tom Jones" (1779), „De advocaat Patelijn" (1779), „Gelukkiglijk" (1779), „De ongehuwde" (1779), „Incle en IJärico" (1779) en „Zeloïde" (1779). Sommige daarvan zijn uit het Fransch vertaald.

Esher, een dorp in het Engelsche graafschap Surrey, 22 km. ten zuidwesten van Londen, is een station van den London- and Southwesternspoorweg en telt (1901) 9384 inwoners. Esher Place, vroeger het kasteel van kardinaal *Wolsey*, is thans herbouwd; het aldaar gelegen Claremont, in 1816 door lord *Clive* gesticht, is thans het eigendom der koninklijke familie en wordt bewoond door de hertogin *van Albany*. In het naburige Sandown-Park worden harddraverijen (Sandown-Races) gehouden.

Esjref. Zie *Asjraf*.

Eskader of *smaldeel* noemt men eenige schepen met een gemeenschappelijke bestemming onder het bevel van een vlagofficier, gewoonlijk een schout-bij-nacht. Ook aan de afdeelingen, gewoonlijk 3, eener vloot geeft men den naam van eskaders; van deze staat het voorste onder het bevel van den vice-admiraal, het middelste onder dat van den admiraal en het achterste onder dat van den schout-bij-nacht. Bij de Britsche vloot heeft men eskaders van de roode, witte en blauwe vlag. Zijn de eskaders groot, dan worden zij weder in divisies gesplitst.

Eskadron is de kleinste tactische eenheid der cavalerie en ontleent zijn naam aan een opstellingsvorm (verschillende compagnieën achter elkander) uit de 16de en de 17de eeuw. Later ging die naam over op een afdeeling cavalerie, welke weder in compagnieën werd onderverdeeld. Tegenwoordig wordt een eskadron in 3 à 4 pelotons verdeeld, elk aangevoerd door een luitenant, het geheel door een ritmeester. De vredessterkte wisselt af van 106 (Zweden) tot 223 (Nederland) man; de oorlogssterkte van 111 (Zweden) tot 227 (Bulgarije) man.

Eskilstuna, een stad in het Zweedsche län Södermanland, aan de hier gekanaliseerde Eskilstuma-å en aan de spoorlijnen Flen—Kolbäck en Södertelge—Nyby gelegen, verheft zich op de beide oevers van de rivier en telt (1900) 13663 inwoners. Men vindt er een gewerenfabriek, onderscheiden machinefabrieken, groote ijzer- en messenfabrieken en een technische school. Er is een druk stoomvaartverkeer tusschen Eskilstuna, het „Zweedsch Sheffield", en Stockholm.

Eskimo beteekent in de taal der naburige Indianenstammen een *mensch, die rauw vleesch eet*, terwijl zij zich zelf *Innuit* (menschen) noemen. Zij bewonen het uiterste Noorden van Amerika en een kleine kuststreek op den Aziatischen oever der Behringstraat. Volgens de laatste onderzoekingen zijn zij afkomstig uit de aan meren en rivieren rijke streken ten W. van de Hudsonbaai, vanwaar zij zich Westwaarts naar Alaska, Oostwaarts naar Labrador, Baffinland en Groenland verbreid hebben. Niettegenstaande groote overeenstemming bestaan er toch niet geringe lokale verschillen; eenige stammen in Alaska toonen een overgang tot de Indianen. Op de jacht verwijderen zij zich slechts weinig van de kust, daar het binnenland door de Indianen, hun grootste vijanden, bewoond wordt. Het aantal Eskimo's wordt op 40000 geschat, waarvan in Groenland 10639 en in Alaska ongeveer 8500.

Zij onderscheiden zich door een rond en groot hoofd, een breed, plat en welgevuld gelaat, uitstekende jukbeenderen, een kleinen, platten neus, zwart, lang en stijf haar en week vleesch, door dunne beenen, kleine handen en voeten, korte vingers en een kille, morsige, met traan besmeerde, koperkleurige huid. Hun gestalte is plomp en dik, maar kort. Hun kleederen vervaardigen zij van huiden. 's Winters wonen zij in aarden hutten of hutten uit sneeuwblokken samengesteld, 's zomers, voor zoover zij niet op jacht of vischvangst zijn, in tenten. De Westelijke Eskimo's hebben groote danshuizen, die tevens tot badkamers dienen. Hun booten (kajaks) zijn licht en kunnen door één man voortbewogen worden. Bovendien bezitten zij nog grootere booten, de zoogenaamde oemiaks, die zij bij verhuizingen en voor transport gebruiken. Hun voornaamste wapen is de harpoen. De hoofdbron van bestaan is de jacht op zeezoogdieren, voornamelijk op den zeehond, waarvan het vleesch en het spek tot de dagelijksche voedingsmiddelen behooren; ook houden zij zich bezig met vischvangst, zoeken naar drijfhout en maken 's zomers jacht op rendieren. Traan, dat niet, zooals men vroeger geloofde, hun hoofddrank is, gebruiken zij 's winters tot verwarming en verlichting. De Eskimo's zijn intelligent en hebben veel aanleg voor muziek en teekenen. Bepaalde hoofden hebben zij niet; familie-, huis- en dorpsgenooten blijven samen; maar tusschen de dorpen onderling bestaan geen betrekkingen. Onderling oorlogvoeren komt weinig voor. Polygamie is zeldzaam, het scheiden en opnieuw trouwen wordt gemakkelijk gemaakt. De Eskimo's houden veel van eten en groote feesten. Bij de wilde Eskimo's geldt het wrijven tegen elkanders neuzen als een teeken van begroeting. De literatuur is niet onbelangrijk; de meeste boeken worden in Denemarken gedrukt. Onder de letterkundige voortbrengselen valt vooral de autobiografie van *Hans Hendrik* te noemen. De Deensche kolonisatie heeft een goeden invloed gehad op den beschavingstoestand der Groenlandsche Eskimo's, die echter volgens de meening van meer

dan een Poolvaarder (o. a. van *Nansen*) door de aanraking met beschaafde volken en de invoering van het Christendom langzaam uitsterven.

Eskimohond. Zie *Hond.*

Eskisjer, het *Dorylaion* der Ouden, is een stad in het Aziatisch-Turksche vilajet Khodawendikjar, aan de spoorlijnen Skoetari—Angora en Eskisjer—Konia en telt 19023 inwoners. De stad heeft beroemde warme baden en graven van Mohammedaansche heiligen. Zij was weleer een stapelplaats van den handel en onder de Byzantijnsche keizers het voornaamste bolwerk tegen de Osmanen. De meerschuimgroeven van Eskisjer liggen 25—30 km. ten O. van de stad en verschaffen werk aan een groot gedeelte der ingezetenen. De regeering verpacht die groeven aan ondernemers, die het meerschuim uit een diepte van slechts weinige voeten opdelven, bewerken en in den handel brengen. De jaarlijksche uitvoer heeft een waarde van 35 millioen piasters. Bij Eskisjer behaalden den 4den Juli 1097 de Kruisvaarders onder *Godfried van Bouillon* een overwinning op de Seldsjoekken.

Eskol (Hebreeuwsch = druif) is een dal ten N. van Hebron, waar de boodschappers van Israël behalve granaatappelen en vijgen, wijndruiven vonden (*Numeri* XIII: 24, XXXII: 9, *Deuteronomium* I: 24). Volgens *Genesis* XIV: 13 zou *Eskol* de naam van een der drie met *Abraham* verbonden Armorieten geweest zijn.

Eslava, don *Miguel Hilarion*, de voornaamste Spaansche componist van den nieuweren tijd, den 21sten October 1807 te Burlada (Navarre) geboren, werd in 1828 kapelmeester aan de kathedraal te Ossuña, in 1832 aan de Metropolitaankerk te Sevilla, en in 1844 Hofkapelmeester van koningin *Isabella.* Hij overleed den 23sten Juli 1878 in Madrid en schreef talrijke kerkelijke muziekstukken, drie opera's, een leerboek voor muziek („Metodo de solfeo", Madrid, 1846), een compositieleer („Escuela de armonia y composicion," 1861) en een „Breve tratado de armonia." De grootste verdienste verwierf hij door de verzamelwerken: „Museo organico español" en „Lira sacro-hispaña" (Madrid, 1869).

Esmann, *Gustav*, een Deensch schrijver, geboren den 17den Augustus 1860 te Kopenhagen, studeerde sedert 1877 in de rechten, waarna hij zich op de letterkunde toelegde. Hij debuteerde in 1885 met de beide novellen „Gammel Gaeld". Ook in zijn grootere en kleinere drama's treft men een mengsel aan van oorspronkelijken humor en satirischen spot over den uiterlijken schijn en de bedorvenheid van het groote-stadsleven. Zijn typen zijn uit het Kopenhagener leven genomen en in drama's verwerkt, die door geheel Scandinavië succes hadden, zooals: „In de stichting" (1886), „In de provincie" (1890), „De lieve familie" (1892), „De groote maskerade" (1895), „Det gamle Hjem" (1899), „Het tooneel" (1897), „De trekvalk" (1898), „De zangeres" (1901) en „Alexander de Groote" (1900, met *Sven Lange*).

Esmarch, *Heinrich Karl*, een Sleeswijksch patriot, werd geboren den 4den September 1792 te Holtenau bij Kiel, kwam in 1813 in dienst van den staat, werd in 1830 raadsheer in het hooggerechtshof van Sleeswijk en in 1844 lid der Stenden, waar hij zich met kracht verzette tegen de Deensche heerschappij. In 1848 trachtte hij als lid van het Parlement te Frankfort de opneming van Sleeswijk in den Duitschen Bond te bewerken. In 1852 werd hij uit zijn ambt ontzet en buitengesloten van de amnestie, waarna hij in Pruisen als lid van het Hof van Appèl eerst in Greifswald en vervolgens in Frankfort geplaatst werd, waar hij den 15den April 1863 overleed. Hij heeft zich door vele belangrijke vlugschriften verdienstelijk gemaakt jegens zijn vaderland.

Esmarch, *Karl Bernhard Hiëronymus*, een Duitsch rechtsgeleerde, zoon van den voorgaande, werd geboren te Sonderburg den 3den December 1824, streed in 1848—1851 in het Sleeswijk-Holsteinsche leger, studeerde in de rechten en vestigde zich als docent in het Romeinsche recht te Göttingen. In 1855 ging hij als hoogleeraar naar Krakau en in 1857 naar Praag, waar hij den 22sten Januari 1887 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Römische Rechtsgeschichte" (2 dln., 2de druk, 1877—1880), „Grundsätze des Pandektenrechts" (2 dln., 1859—1860), „Vacuae possessionis traditio. Eine civilistische Untersuchung" (1872) en „Pandekten-Exegeticum" (1875). Ook heeft hij dichtwerken uitgegeven, zooals: „Der Sieg von Bornhöved" (1847), „Der Hort der Dichtung" (1852), „Aus alten und neuen Tagen" (1860) en „Knud Laward" (1865).

Esmarch *von*, *Johann August Friedrich*, een Duitsch geneesheer, geboren den 9den Januari 1823 te Tönning in het landschap Eiderstedt, studeerde te Kiel en te Berlijn in de geneeskunde, werd vervolgens te Kiel assistent van *Langenbeck*, nam als officier van gezondheid deel aan den Sleeswijk-Holsteinschen Oorlog en geraakte in krijgsgevangenschap. Na zijn uitwisseling was hij eenigen tijd eerste geneesheer aan het lazareth te Flensburg, doch keerde na het sluiten van den wapenstilstand naar Kiel terug in zijn voormalige betrekking. Gedurende de beide volgende veldtochten was hij adjudant van *Stromeyer* en werd tot officier van gezondheid der hoogste klasse bevorderd (1850). Intusschen had hij zich gedurende den wapenstilstand als privaatdocent te Kiel gevestigd; zijn eerste voorlezing handelde over geschoten wonden. In 1851 deed hij een wetenschappelijke reis, die een jaar duurde; hij bezocht Praag, Weenen, Parijs en Brussel. Na zijn terugkeer werd hij aanvankelijk door de Deensche regeering in zijn betrekking als privaatdocent geschorst, doch weldra ontving hij verlof zijn werkzaamheden voort te zetten, en in 1857 werd hij benoemd tot gewoon hoogleeraar te Kiel en tot directeur van het hospitaal aldaar. Gedurende den Sleeswijk-Holsteinschen Oorlog van 1864 wijdde hij zijn zorg aan het lazareth te Kiel. In 1866 riep men hem naar Berlijn, om als lid der lazarethcommissie in heelkundige zaken aan de veldhospitalen werkzaam te zijn. Zijn ontwerpen tot het stichten van militaire ziekenverblijven werden echter niet ten uitvoer gebracht. Bij het uitbarsten van den Fransch-Duitschen Oorlog had hij pas een zware ziekte doorgestaan, zoodat hij aan dien strijd niet kon deelnemen. In Juli 1870 verkreeg hij zijn benoeming tot „Generalarzt und consultierend Chirurg der Armee" en hij werkte met ijver aan

de verbetering van den hospitaaldienst, terwijl hij bijstand verleende aan een groot aantal gewonde officieren. Na het eindigen van den oorlog en na een reis in het zuiden van Europa keerde hij terug naar den academischen leerstoel te Kiel. Sedert 1872 is hij gehuwd met prinses *Henriette van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Augustenburg*, een tante der Duitsche keizerin. In 1887 in den adelstand verheven, werd hij in 1897 werkelijk geheimraad met het praedicaat Excellentie. Hij schreef: „Ueber Resektionen nach Schuszwunden" (1851), „Beiträge zur praktischen Chirurgie" (1853—1860), „Ueber chronische Gelenkentzündungen" (2de druk, 1867), „Verbandplatz en Feldlazarett" (2de druk, 1871), „Ueber den Kampf der Humanität gegen die Schrecken des Krieges" (2de druk, 1899), „Der erste Verband auf dem Schlachtfelde" (3de druk, 1899), „Vorbereitung von Reservelazaretten" (1870), „Ueber Gelenkneurosen" (1872), „Die Krankheiten des Mastdarms und Afters" (2de druk, 1887), „Ueber künstliche Blutleere bei Operationen" (1873), „Die erste Hilfe bei Verletzungen" (1875), „Die Kriegschirurgische Technik" (1877, verschillende malen herdrukt), „Die erste Hilfe bei plötzlichen Unglücksfällen. Ein Leitfaden für Samariterschulen" (17de druk, 1901), „Ueber elephantiastische Formen" (1885) en „Samariterbriefe" (1886).

Esménard, *Joseph Alphonse*, een Fransch dichter, werd geboren in 1770 te Pélissanne in Provence, ontving zijn opleiding te Marseille, deed daarna 3 reizen naar West-Indië en Amerika en kwam na zijn terugkeer in kennis met *Marmontel*. Hierdoor werd de smaak voor letterkunde bij hem ontwikkeld. In den aanvang der Omwenteling behoorde hij tot een club der *Feuillants*, na wier val hij de wijk moest nemen. Na een vijfjarige omzwerving door Engeland, Duitschland en Italië keerde hij in 1797 naar Frankrijk terug, maar werd wegens zijn staatkundige geschriften verbannen. De 18de Brumaire opende voor hem den weg naar het vaderland, waar hij met *Laharpe* en *Fontanes* medewerker was aan den „Mercure de France". Daarna vergezelde hij generaal *Leclerc* als secretaris naar St. Domingo, werd bij zijn terugkomst aan het ministerie van Binnenlandsche Zaken geplaatst, vertrok daarna met *Villeret Joyeuse* naar Martinique en vestigde zich eerst in 1805 voor goed te Parijs. Zijn opera „Le triomphe de Trajan" (1808) was met veel bijval ontvangen, en in 1809 werd een andere, „Ferdinand Cortez", door hem en *Jouy* vervaardigd, met muziek van *Spontini* ten tooneele gebracht. Zijn gedicht „La navigation" (1805) beantwoordde echter niet aan de verwachtingen. Daar hij met de censuur der boeken en schouwburgen was belast, maakte hij zich veel vijanden, en dezen stonden tegen hem op, toen hij in 1810 tot lid van de Academie benoemd werd. Wegens beleedigende uitdrukkingen jegens het Russische kabinet werd hij door *Napoleon* uit Frankrijk verbannen. Nadat hij 3 maanden in Italië had doorgebracht, ontving hij verlof terug te keeren, doch hij overleed onderweg te Fondi, ten gevolge van het omvallen van een wagen, den 25sten Juni 1811.

Esmeraldas, de noordelijke provincie van de Zuid-Amerikaansche republiek Ecuador, strekt zich van de kust tusschen de Bahia Panguapi ten noorden en de Punta Mangle ten zuiden uit tot aan de Cordillera van Quito. De bodem bestaat grootendeels uit tertiaire gesteenten en is vulkanisch. De provincie is met dichte wouden bedekt en wordt door den Rio Esmeralda (Rio Perucho) besproeid. Zij telt op bijna 19267 v. km. 14600 inwoners, onder welke zich 1500 blanken bevinden. Caoutchouc is het voornaamste uitvoerartikel. De hoofdstad draagt eveneens den naam van Esmeraldas en telt 3000 inwoners.

Es mol (*mi bémol mineur*) is de toonaard, bij welken *b*, *e*, *a*, *d*, *g*, *c* een halven toon worden verlaagd. Evenals de slechts enharmonisch verschillende dis-moll, wordt deze toonaard slechts weinig gebruikt, daar de aanduiding (6 molteekens) te lastig is.

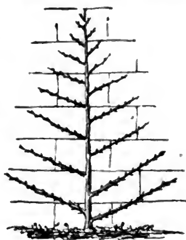
Esne, een stad in Opper-Egypte, op den linker oever van den Nijl, tusschen Thebe en Edfoe, telt 9000 inwoners en is een belangrijk station der karavanen, die Darfoer en Sennaar bezoeken. Men heeft er een belangrijken handel, vooral in dromedarissen, gummi, struisvederen en ivoor, en er worden fijne katoenen stoffen en sjaals vervaardigd. In haar nabijheid verheffen zich de grootsche bouwvallen van Latopolis, waarbij zich een sierlijke gaanderij bevindt, gedragen door 24 prachtige zuilen, het overblijfsel van een grooten tempel.

Esocidae (*Snoekvisschen*) is een zeer beperkte familie van roofvisschen uit het zoete water. Zie verder bij *Snoekvisschen*.

Esoterisch is een Grieksch woord en beteekent alleen voor de ingewijden bestemd, in tegenstelling tot *exoterisch*, voor de buitenstaanden bestemd. Een verschil tusschen een esoterische en een exoterische leer moeten de Pythagoreeërs gemaakt hebben. *Aristoteles* noemt de niet uitsluitend voor zijn leerlingen bestemde geschriften de exoterische; den naam esoterische voor zijn andere werken vindt men eerst bij de neo-platonische commentatoren.

Esox lucius (*Snoek*). Zie *Snoekvisschen*.

Espalier is een latwerk tot steun voor een leiboom; ook noemt men aldus een rij vruchtboomen, die waaiervormig langs muren of schuttingen zijn verbonden (zie de afb.).

Espalier.

Esparbès, *Georges d'*, een Fransch romanschrijver en tooneeldichter, geboren in 1865 te Valence-d'Agen (Tarn et Garonne), heet eigenlijk *Georges Thomas* en kwam op jeugdigen leeftijd met zijn ouders naar Parijs, waar hij, na de lagere school te hebben afgeloopen, zich op de journalistiek toelegde en zich tot geliefd chroniqueur opwerkte. Zijn krachtige, dikwijls wat emphatische stijl, komt vooral in historische genre-

stukken tot uitdrukking, die hij later tot romans uitbreidde. Zoo ontstonden: „La légende de l'Aigle" (1893), „Les demi-soldes" (1899), „Le Roi, épopée nationale" (1900) en „La légion étrangère" (1901). Op het tooneel van het Odéon werd de onder *Lodewijk XV* spelende, gedramatiseerde roman „La guerre en dentelles" (1900) 60 maal gegeven.

Esparcette, *Onobrychis sativa Lam.*, een overblijvende plant uit de familie der *Vlinderbloemigen*, is een voedergewas, verbouwd in Middel- en West-Europa, met een zeer krachtig wortelnet. Zij geeft gewoonlijk jaarlijks slechts één snede met naweide, soms echter ook twee of drie. Meest groeit zij 3—4 jaar achtereen op denzelfden akker (zie de afb.). Ze gedijt het best op diep-losse, kalkhoudende

Gewone esparcette (*Hedysarum Onobrychis*).

gronden en wil zelfs op drogen, steenigen grond voort; slecht groeit zij op vochtige grondsoorten, zooals vele veen- en kleigronden. Zij verlangt een goed toebereiden, diep losgemaakten bodem, waarom zij doelmatig na hakvruchten kan worden verbouwd, ofschoon ze ook na halmvruchten kan tieren. Gewoonlijk wordt zij in 't voorjaar onder een zomergewas gezaaid. Aan zaaizaad wordt van onontbolsterd zaad 170—240 kg., van ontbolsterd 100—200 kg. per H.A. gebruikt. In één snede kan ze 2000—4500, in 2 sneden 4000—6000 kg. hooi per H.A. opbrengen. Zij wordt als groenvoeder en als hooi zeer gewaardeerd en blijft in den bloeitijd langer smakelijk en lichter verteerbaar dan roode-klaver. Zij schijnt evenals lucerne bijzonder geschikt te zijn als voeder voor paarden.

Espartero, don *Baldamero*, graaf *van Luchana*, hertog *van Vittoria*, een Spaansch generaal en staatsman, werd geboren te Granatula in de provincie La Mancha den 27sten Februari 1792. Hij was de zoon van een wagenmaker en de jongste van 9 kinderen. Bestemd tot den geestelijken stand, verliet hij in 1808, bij den inval der Franschen, het klooster en trad in dienst. Later werd hij cadet, was tegen het einde van 1811 onderofficier bij het korps ingenieurs te Cadix en werd in 1814 geplaatst bij een infanterieregiment te Valladolid. In Januari 1815 behoorde hij tot de expeditie, die onder aanvoering van generaal don *Pablo Murillo* tot beteugeling van een opstand naar Zuid-Amerika vertrok. Na de capitulatie van Ayacucho (zie aldaar) keerde hij met *Valdez, Conterac, Rodil, Alaix, Lopez, Narvaéz, Maroto* enz. naar Spanje terug, waar hij als brigadier in garnizoen kwam te Longreño. Hier huwde hij met de dochter van een rijk grondbezitter en werd kort daarop met zijn regiment naar het eiland Mallorca gezonden. In 1832 verklaarde hij zich een voorstander der rechten van de dochter van koning *Ferdinand VII*, en toen na 's vorsten dood de burgeroorlog uitbarstte, bood hij aan om met zijn regiment op te rukken naar de noordelijke provinciën. Hij werd commandant-generaal van Biscaye en daarna luitenant-generaal, en toen *Cordova* zich in 1836 naar Madrid begaf, nam hij tijdelijk het opperbevel waar. Door zijn komst redde hij in 1836 Madrid, en werd daarom bevorderd tot generaal-en-chef van het noorderleger, tot onderkoning van Navarre en tot kapitein-generaal der Baskische provinciën. Als afgevaardigde naar de Constitueerende Cortes bezwoer hij de constitutie van 1837, maar hij was ontevreden op het ministerie *Calatrava*, zoodat hij het weldra deed vallen. Toen den 12den September 1837 het leger van don *Carlos* voor Madrid verscheen, redde hij nogmaals de stad. Hij deed den pretendent over de Ebro wijken, veroverde de hoogten van Luchana en ontzette Bilbao, waarom hij tot graaf *van Luchana* benoemd werd. Hij maakte zich verder verdienstelijk door de tucht in het leger te herstellen. Terwijl hij allengs rees in de gunst der koningin, vervulden zijn bloedige daden te Pampelona en elders de gemoederen met schrik. In 1838 vernietigde hij den aanslag van den Carlistischen generaal *Negri*, en zijn voorspoedige veldtocht in 1839 bezorgde hem den titel van grande en van hertog *van Vittoria*. Met groote behendigheid wist hij gebruik te maken van de verdeeldheid der Carlisten door onderhandelingen met *Maroto* aan te knoopen, waardoor het verdrag van Vergara tot stand kwam, hetwelk don *Carlos* noodzaakte de wijk te nemen naar Frankrijk. Toen *Espartero* in 1840 den veldtocht tegen *Cabrera* opende, eischte hij, dat zijn secretaris en adjudant *Linage*, die kort te voren het ministerie beleedigd had, tot generaal zou worden bevorderd, wat de regeering niet durfde weigeren. Intusschen hadden de zittingen der Cortes een aanvang genomen, en het ministerie, op de meerderheid vertrouwend, poogde door een wet tot beperking der gemeentelijke

besturen een slag toe te brengen aan de partij van *Espartero*, die der Exaltado's. De koningin-regentes, die zich naar Barcelona begeven had, hechtte daaraan haar zegel, in strijd met den raad van *Espartero*, en toen de beweging zich uitbreidde, ondersteunde hij deze, ging naar Madrid, waar hij zegepralend binnentrok, en begaf zich vanhier als eerste minister met zijn ambtgenooten naar Valencia, waar de koningin-regentes (12 October 1840) afstand deed van haar waardigheid en haar voornemen te kennen gaf naar Frankrijk te vertrekken. Hierna hield hij het regeeringsbeleid in handen en werd dan ook den 8sten Mei 1841 door de Cortes tot regent des lands benoemd. Hij regeerde met kracht en beleid, verzette zich tegen de eischen der geestelijkheid, hield de republikeinsche beweging, die zich vooral te Valencia openbaarde, in toom, dempte den opstand te Pampelona, verijdelde de plannen tot schaking der jeugdige koningin en tot verleiding der troepen door de generaals *Diego Leon* en *Concha* en bedwong de Baskische provinciën. Den 15den November 1841 beteugelde hij te Barcelona den republikeinschen geest en keerde den 30sten November daaraanvolgende in triomf terug naar Madrid.

Van dien tijd af zocht hij de vriendschap met Engeland, zoodat het verbitterde Frankrijk de plannen bevorderde van koningin *Christina*. Niettemin gelukte het hem, de exaltado's voor uitspattingen te bewaren, doordien hij de constitutie van 1837 handhaafde; ook vernietigde hij door een bombardement het oproer te Barcelona (1842), doch hij bezweek voor het verbond der progressisten en republikeinen met de moderado's (aanhangers van koningin *Christina*). Hij werd genoodzaakt zijn toestemming te geven aan de algemeene amnestie, zooals die door het ministerie *Lopez* was voorgesteld, waardoor het land werd blootgesteld aan de listen en lagen der terugkeerende moderados. Toen echter het ministerie het ontslag eischte van den secretaris *Linage*, den voorstander eener Britschgezinde staatkunde, en van generaal *Zurbano*, die zich bij de inwoners van Barcelona gehaat had gemaakt door zijn gestrengheid, ontsloeg hij het ministerie en ontbond de Cortes (20 en 26 Mei 1843). Weldra verspreidde zich het door zijn tegenstanders uitgestrooide gerucht, dat hij een zeer nadeelig handelsverdrag had gesloten. Een Junta, te Barcelona gevormd, nam het besluit *Espartero* van zijn waardigheid vervallen en koningin *Isabella* meerderjarig te verklaren, waarna een voorloopig bewind, den 1sten Juli 1843 ingesteld en bestaande uit *Lopez*, *Caballero* en *Serrano*, hem als een verrader des vaderlands het regentschap ontnam. Aan het hoofd van den opstand te Valencia stond *Narvaéz*, zijn persoonlijke vijand, die nu oprukte naar Madrid, waar de troepen reeds waren omgekocht. De snelle opvolging der gebeurtenissen bracht *Espartero* in verlegenheid en op een tocht naar Barcelona liet hij door een nutteloos weifelen den voor hem geschikten tijd voorbijgaan. Toen *Narvaéz* Madrid bereikt had, bleef hem dus niets anders over dan zich te Cadix in te schepen en over Lissabon naar Engeland te gaan, waar hij den 19den Augustus 1843 aan wal stapte. Terwijl men hem in Engeland nog als regent huldigde, was hij den 16den Augustus te voren bij decreet van het Spaansch Bewind vervallen verklaard van al zijn titels en waardigheden. Eerst in den aanvang van 1848 schonk de koningin hem verlof naar zijn vaderland terug te keeren. Hier nam hij zitting in den Senaat, doch daar hij naar zijn zin geen voldoend aantal aanhangers vond, begaf hij zich weldra naar Logroño. Gedurende den progressistischen opstand van 1854 nam de koningin haar toevlucht tot hem en benoemde hem tot eersten minister, terwijl de Voorloopige Regeering te Saragossa hem tot opperbevelhebber van het leger aanstelde. Nu vormde hij een kabinet, waarin generaal *O'Donnell* met de portefeuille van Oorlog belast werd, doch de splitsing der overwinnende partij in zuivere progressisten (aanhangers van *Espartero*) en in conservatieve progressisten maakte een ordelijk bestuur onmogelijk. Daarenboven gevoelde *Espartero* wegens ongesteldheid zich niet opgewassen tegen den drang der omstandigheden en daar *O'Donnell* zich beijverde door allerlei listen minister *Escosura* uit het kabinet te verdringen, nam *Espartero* eindelijk (14 Juli 1856) zijn ontslag, waarna hij zich weder naar Longroño begaf, om aldaar een ambteloos leven te leiden. Zelfs de gebeurtenissen van 1868 en de moeielijkheden van het oogenblik hebben hem niet kunnen bewegen, om het staatstooneel weder te betreden, ofschoon er van verschillende zijden met kracht op aangedrongen werd. De candidatuur op den troon sloeg hij af. Hij overleed te Logroño den 10den Januari 1879.

Espartogras (*Macrochloa tenacissima Kunth*, *Stipa tenacissima L.*). Zie *Alfagras*.

Esper, *Eugen Johann Christoph*, een Duitsch natuurkundige, werd geboren den 2den Juni 1742 te Wunsiedel, werd in 1782 buitengewoon, in 1799 gewoon hoogleeraar in de natuurlijke historie en overleed als directeur van het kabinet voor natuurlijke historie te Erlangen den 27sten Juli 1810. Van zijn werken noemen wij: „Naturgeschichte im Auszuge des Linnéischen Systems" (1784), „Die europäischen Schmetterlinge" (5 dln., 2de druk, 1829—1839), „Die ausländischen Schmetterlinge" (nieuwe druk, 16 afleveringen, 1830), „Die Pflanzentiere" (5 dln., 1788—1830), „Icones fucorum" (7 afleveringen, 1797—1802) en „Nachricht von den neuentdeckten Zoolithen (1774).

Esperanto is de naam van de door haar uitvinder, Dr. *L. Samenhof* te Warschau, ook *lingvo internacia* genoemde kunstmatige taal. Het Esperanto („de hopende"), de schuilnaam voor den uitvinder (1887), onderscheidt zich door buitengewonen, het Volapük ver overtreffenden eenvoud. Het accent valt op de voorlaatste lettergreep, alle substantiva eindigen op *o*, alle adjectiva op *a*, alle bijwoorden op *e*, het lidwoord is *la*, ook in het meervoud, dat door *-j* gevormd wordt en in alle naamvallen, die door praeposities en een suffix gevormd worden: de genitivus met *de*, de dativus met *al*, den accusativus met *-n*. Zoo gaat het ook met werkwoorden. Voor het gewone gebruik zijn ongeveer 1900 wortels noodigs, die voornamelijk aan de Romaansche en Germaansche talen ontleend zijn. Met deze en internationale wortels, als *biskvit*, *doktor*, *grup* enz. kan het Esperanto door suffix, praefix, infix en samenstelling nieuwe woorden vormen. De ge-

makkelijke leerbaarheid, spreek- en schrijfwijze maken deze taal als internationale *hulp*taal, die de nationale talen niet verdringen, maar aanvullen moet, zeer geschikt en zij krijgt dan ook zichtbaar altijd meer aanhangers. Ook in ons land is een „Vereeniging ter beoefening van de wereld hulptaal Esperanto". Haar orgaan heet: „La Holanda Pioniro".

Esperanza is een in 1856 gestichte landbouwkolonie in de Argentijnsche provincie Santa Fé, aan den Rio Salado gelegen, met veel ooftbouw en 4426 inwoners. De gelijknamige hoofdplaats heeft een mooi stadhuis, Protestantsche en R. Katholieke kerken, een ziekenhuis, stoommolens, brouwerijen, korenpakhuizen, 2 drukkerijen en 2652 inwoners. Zij is de markt voor de verder stroomopwaarts aan den Salado gelegen kolonies Cavour, Humboldt en Grütli.

Espinasse, *Julie Jeanne Eléonore de l'*, een zeer bekoorlijke vrouw, die schitterende gaven des geestes met een gevoelig hart verbond, was de onwettige dochter der gravin *d'Albon*. Zij werd geboren den 19den November 1732, ontving een zorgvuldige opvoeding, doch werd vervolgens door den onverwachten dood harer moeder van alle hulpmiddelen verstoken. Zij kwam toen in het huis van haar zwager *Vichy-Chamrond*, waar zij voor de kinderen zorgde, en daarna als juffrouw van gezelschap bij markiezin *Du-Deffand*, de schoonzuster van haar zuster (1754). De beide vrouwen leefden in vrede totdat de vereerders der markiezin, waaronder zelfs *d'Alembert*, hun hulde brachten aan de bekoorlijke *de l'Espinasse*. De markiezin verstiet haar, doch zij had reeds talrijke vrienden, die den koning wisten te bewegen haar een jaargeld toe te kennen. Van dien tijd af verkeerde zij in de groote wereld, en de aanzienlijkste kringen streden om de eer harer tegenwoordigheid. Vruchteloos dong de beroemde *d'Alembert* naar haar liefde, want zij kon hem niets anders schenken dan haar vriendschap. Haar liefde voor den graaf *van Mora*, een adellijken Spanjaard, maakte spoedig plaats voor die jegens den overste *Guibert*. Zij overleed den 23sten Mei 1776. Haar „Lettres" (2 dln., 1809), „Nouvelles lettres" (1820) en „Lettres inédites" (1887), waarin zij haar lotgevallen en gevoelens op aantrekkelijke wijze schildert, getuigen van een buitengewone beschaving.

Espinasse, *Esprit Charles Marie*, een Fransch generaal, werd geboren te Saissac in het departement Aude, den 2den April 1815. Hij ontving zijn opleiding aan de militaire school te St. Cyr, onderscheidde zich in Algerië, werd aanbevolen aan president *Louis Napoleon* en joeg op diens bevel den 2den December 1851, als kolonel van het 42ste regiment, de Nationale Vergadering uiteen, dempte in Parijs elke poging tot verzet, nam gestrenge maatregelen tegen de republikeinsche partij en werd in 1852 benoemd tot brigadegeneraal en adjudant van *Napoleon*. Hij nam deel aan den oorlog in de Krim en belastte zich, toen de keizer het bestuur op militairen voet wilde schoeien, in 1858 met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken. Zijn gestrengheid wekte evenwel zoo groote ontevredenheid, dat hij weldra moest aftreden, waarna hij tot senator werd benoemd. In den Italiaanschen Oorlog van 1859 voerde hij bevel over een divisie onder *Mac Mahon* en sneuvelde den 4den Juni bij Magenta.

Espinel, *Vicente*, een Spaansch dichter en toonkunstenaar, werd geboren te Ronda den 28sten December 1550, verwisselde den vaderlijken geslachtsnaam (*Gomez*) met dien zijner grootmoeder van moederszijde, studeerde te Salamanca, omhelsde den krijgsdienst en trok als soldaat door een groot gedeelte van Spanje, Frankrijk en Italië, zooals hij vermeldt in zijn „Relaciones de la vida y aventuras del Escudero Marcos de Obregon" (1618 en het laatst 1881). Het schijnt, dat hij toen reeds een goeden naam verworven had op het gebied der dichtkunst en muziek. Zijn tekst en compositie ter gelegenheid van de plechtige uitvaart der gemalin van *Philips II* te Milaan (1580), werden boven die van *Anibale Tolentino* gesteld. Rijk in ervaring, maar arm in geld keerde hij naar zijn vaderland terug, trad in den geestelijken stand en werd kapelaan in het koninklijk hospitaal zijner geboortestad, terwijl hij tevens een jaargeld ontving, evenals zijn vriend *Cervantes*, van den kardinaal-aartsbisschop van Toledo. Toch verkeerde hij steeds in een behoeftigen toestand, bracht de laatste jaren zijns levens door in een klooster te Madrid en overleed aldaar den 4den Februari 1634. Men heeft van hem een bundel gedichten, die o.a. een groot lofdicht „La casa de la memoria" en een vertaling der „Epistola ad Pisones" van *Horatius* bevat. Hij heeft de decimen of tienregelige coupletten van 8-lettergrepige versregels — naar hem *espinelas* genoemd — ingevoerd. Hij was tevens een uitstekend kunstenaar op de piano en de guitaar, die hij met 5 snaren bespande.

Espinhaço, *Serre de*, of *Ruggegraatsgebergte* is de naam eener bergketen in de Braziliaansche provincie Minas Geraës. Zij is ongeveer 450 km. van de kust verwijderd en loopt, evenwijdig aan deze, van 18° tot 22° Z. Br., waar zij in de zuidwestwaarts voortloopende Serra Mantiqueira overgaat. Haar hoogste toppen zijn de Piedade (1800 m.), de Itambe en de Itacolumi, beide slechts weinig lager dan eerstgenoemde. Zij bestaat hoofdzakelijk uit graniet met bovenlagen van groensteen, syeniet, overgangslei, kiezellei, dichten kalksteen en itacolumiet.

Espino, *Romualdo, Alvarez*, een Spaansch schrijver, geboren te Sevilla in 1832, studeerde in de rechten en werd hoogleeraar in de wijsbegeerte aan het Instituto provincial de Cadiz en lid van onderscheiden geleerde genootschappen. Behalve door eenige wijsgeerige werken heeft hij als criticus roem verworven. Zijn: „Ensayo historico-critico del teatro-español" is hoogst belangrijk voor de geschiedenis van het Spaansche tooneel.

Espirito-Santo is een Braziliaansche kustprovincie, ten N. door den Rio-Mucury van de voormalige, thans met Bahia vereenigde provincie Porto-Seguro, ten Z. door den Rio-Parahyba van de provincie Rio de Janeiro en ten W. door een gedeelte van den Serra dos Caymores van Minas-Geraës gescheiden. Zij wordt door den gedeeltelijk bevaarbaren Rio-Doce met de Esmeraldas besproeid, bezit daarenboven nog een aantal kleinere, maar zeer vischrijke rivieren, en telt op 44839 v. km. (1890) 135997 inwoners. Het tro-

pische klimaat wordt getemperd door zeewinden, terwijl de vruchtbare bodem geschikt is voor de teelt van tropische gewassen, vooral voor suikerriet; daarbij bevinden zich in de uitgestrekte bosschen kostbare houtsoorten, doch aanzienlijke gedeelten des lands zijn door de woeste Botokoeden bewoond, waardoor de landbouw en nijverheid zeer belemmerd worden. In de kustvlakten verbouwt men koffie, suiker, katoen, rijst, maniok en maïs. Een gedeelte der bevolking houdt zich bezig met de vischvangst. Slechts een zesde gedeelte der kinderen van 6—15 jaar bezoekt de school, hoewel $^1/_4$ der inkomsten van de provinciën voor onderwijs wordt besteed. In Espirito-Santo zijn drie kolonies: Rio Novo, Sta. Izabel en Sta. Leopoldina. In de baai van Espirito-Santo verheft zich op een eiland de hoofdstad Nossa Senhora da Victoria of kortweg Victoria, en in haar nabijheid het rijke klooster Nossa Senhora da Pauha. Een spoorweg leidt van de in het Z. gelegen haven Cachoeira naar Allegre en Fim de Mundo.

Espirito Santo eiland of *Merena* is het grootste eiland van de groep der Nieuwe Hebriden in Oceanië. Het heeft een oppervlakte van 4857 v. km., telt 15000 inwoners en bezit de haven Veracruz. Het werd in 1606 door *Quiros* ontdekt.

Esplanade, afkomstig van het Spaansche woord *esplanar* (effenen), noemt men een open plein voor aanzienlijke gebouwen en bij vestingen inzonderheid de ruimte tusschen de stad en de citadel. Deze moet een aanzienlijke lengte hebben en door het vuur der citadel bestreken worden, om den aanval op deze te bemoeielijken. Wordt zulk een plein na het sloopen der vesting tot wandelpark aangelegd, dan blijft het veelal den naam van esplanade behouden.

Esprémesnil, *Jean Jacques Duval d'*, een Fransch advocaat, werd geboren te Pondichéry in 1746, kwam in 1750 naar Frankrijk, legde zich toe op de rechtsgeleerdheid, werd advocaat des konings, kocht een plaats in het Parlement en onderscheidde zich aldaar door zijn gaven als redenaar. Weldra verwierf hij ook als rechtsgeleerde een grooten naam door zijn verdediging van graaf *de Lally-Tollendal*. Op welsprekende wijze bezwoer hij den koning in de Parlementszitting van den 27sten November 1787 de gehate besluiten terug te nemen en de Rijksstanden bijeen te roepen. Daarna was hij oorzaak van het verzet van het Parlement tegen de regeering, waarom hij naar het eiland Marguérite verbannen werd. Later riep men hem terug, en de adel te Parijs benoemde hem tot afgevaardigde naar de Rijksstanden, alwaar hij de beginselen der monarchie met kracht verdedigde. Hoewel hij hierdoor de volksgunst verbeurde, bleef hij tot aan den tijd, waarop zijn mandaat eindigde, te Parijs en bij het bestormen der Tuilerieën was hij bijna het slachtoffer geworden zijner vermetelheid. Na den 10den Augustus 1792 begaf hij zich naar zijn landgoed bij Havre, doch hij werd er door de agenten der revolutie in hechtenis genomen, aan de revolutionaire rechtbank overgeleverd, den 22sten April 1794 ter dood veroordeeld en terstond daarna geguillotineerd.

Esprit is een Fransch woord, waarvoor wij geen aequivalent hebben, doch dat eenigszins overeenkomt met het Nederlandsche woord *geest*. Het staat tegenover *corps* (lichaam), doch wordt veelal gebruikt in de beteekenis van ons woord *geestigheid*. In dien zin spreekt men van een *bel-esprit*, namelijk van iemand, die in het dagelijksch gesprek zich bedient van allerlei versierselen en van vernuftige woordspelingen. Ook in geschriften, bijv. in die van *Fontenelle*, openbaart zich zulk een streven. Om alle verwarring te voorkomen, heeft men dan ook aan de gelukkige beoefenaars der Fransche letterkunde in onzen tijd den naam van *beaux génies* gegeven. Men spreekt ook van *esprit-fort*, in de 16de eeuw aan *Montaigne* en *Charron* gegeven, omdat zij met de bestaande leerstellingen en vooroordeelen durfden breken. Daar echter hun opvolgers nog verder gingen en in openbaar verzet kwamen tegen de heerschende godsdienstige gevoelens, gaf men aan *esprit-fort* (sterke geest) de beteekenis van vrijgeest, vrijdenker. Eindelijk vindt men wel eens de uitdrukking *esprit de corps* gebruikt, die niets anders aanduidt dan een *geest van eensgezindheid*, zoodat zij, van wie deze woorden gebezigd worden, als het ware één geest in één lichaam bezitten.

Esprit d'escalier noemt men opmerkingen, die iemand eerst bij het gaan van de trap (escalier) dus na het salon verlaten te hebben, derhalve te laat, te binnen schieten.

Espronceda, *José de*, een Spaansch dichter, werd geboren in 1810 te Almendralejo in Estremadura en kwam na den bevrijdingsoorlog te Madrid, waar zich onder leiding van *Lista* zijn dichterlijke gaven ontwikkelden. Tevens stelde hij reeds vroeg een groot belang in staatkundige aangelegenheden. Reeds als 14-jarige knaap schreef hij staatkundige gedichten en was hij lid van het geheim genootschap der Numantinos. Dientengevolge werd hij verbannen naar een klooster te Guadalaxara en hield er zich bezig met de vervaardiging van het heldendicht: „El Pelayo", dat echter onvoltooid bleef. Weldra ontving hij vergunning terug te keeren naar Madrid, maar zijn zucht naar avonturen voerde hem naar elders. Hij ging naar Lissabon, naar Londen en eindelijk naar Parijs, waar hij deel nam aan de Juli-omwenteling van 1830. In de zonderlinge richting, die hij na de lezing der werken van *Byron* gekozen had, werd hij voortgestuwd door de aanhangers der romantische school in Frankrijk. In 1833 ging hij weder naar Spanje en werd er zelfs bij de koninklijke lijfwacht geplaatst. Een staatkundig hekeldicht was oorzaak, dat hij weder uit de hoofdstad en naar het stadje Cuéllar verbannen werd, waar hij zijn: „Don Sancho Saldana ó el castellano de Cuellar" (1834), een roman in 6 deelen, schreef. Na de afkondiging der grondwet ging hij weder naar Madrid en nam er deel aan de redactie van het tijdschrift „El Siglo", maar op zoodanige wijze, dat hij opnieuw de vlucht moest nemen. IJverig bevorderde hij de revolutie van 1835 en 1836. Toen in September 1840 te Madrid de opstand uitbrak, trad hij als luitenant in dienst bij de nationale garde. Als verdediger van een republikeinsch artikel in het tijdschrift „El Huracan" werd hij door de heerschende partij beloond met den post van gezantschapssecretaris te 's Gravenhage. In September 1841 begaf hij zich daarheen, weldra echter keerde hij terug, daar

hij tot afgevaardigde voor Almeria gekozen was. Den 23sten Mei 1842 overleed hij te Madrid. Zijn gedichten getuigen zoowel van zijn knnstvaardigheid als van zijn gloeiende verbeelding, maar missen zelfbeheersching. Daarvan noemen wij: „El Pirata", „El Mendigo", „El Verdugo", „El cosaco", „El estudiante de Salamanca" en „El diablo mnndo".

Esquilache, don *Francisco de Borja y Aragon*, principe *de*, een Spaansch dichter en letterkundige, werd geboren in 1581, waarschijnlijk te Madrid. De waardigheid van prins verkreeg hij door zijn gemalin, een erfprinses *van Squillace* in het koninkrijk Napels. In 1602 benoemde *Philips II* hem tot kamerheer en tot ridder der orde van St. Jago en in 1614 tot onderkoning van Peru. Hij bekleedde laatstgenoemde betrekking tot in 1621; in dien tijd veroverde don *Diego Baca de la Vega* het gewest Maynas en stichtte er een stad, welke hij ter eere van den onderkoning San Francisco de Berja noemde. Na den dood van *Philips III* keerde *Esquilache* terug naar het Hof en overleed te Madrid den 26sten October 1658. Zijn gedichten onderscheiden zich door sierlijkheid, eenvoud, dnidelijkheid en zoetvloeiendheid, doch missen oorspronkelijkheid en hooge vlucht. Hij was een van de laatste vertegenwoordigers van den klassieken stijl der Spaansche Cinquecentisten. Zijn leerdichten werden bij herhaling uitgegeven en sommige daarvan worden ook nu nog zeer op prijs gesteld. Minder waarde heeft zijn heldendicht: „Nápoles recuperada por el rey don Alonzo" (1651 en 1652).

Esquilinus Mons is de naam van een der zeven heuvelen van Rome. Zie *Rome*.

Esquire, bij verkorting met de eerste 3 letters geschreven *Esq.*, is afkomstig van het Normandische woord *escuier*, hetzelfde als het Latijnsche *scutifer* (schilddrager, schildknaap). Deze titel werd in Engeland oorspronkelijk gevoerd door mannen, die, zonder pair of ridder te wezen, tot een adellijk geslacht behoorden, terwijl hij ook aan burgers door koninklijke brieven verleend werd. In onzen tijd wordt hij in Engeland toegekend aan alle staatsambtenaren van vrederechter af en daarboven en men geeft dien beleefdheidshalve aan alle aanzienlijke personen, evenals in ons land dien van *weledelgeboren*. Wordt de titel *Esq.* achter den naam gevoegd, dan vervalt die van *Mr.* (Mister), dien men anders daarvoor plaatst. Men gebruikt beide titels nooit tegelijk. De verkorting *squire* beteekend *jonkheer*; in Amerika wordt die naam gegeven aan den vrederechter.

Esquirol, *Jean Etienne Dominique*, een Fransch krankzinnigenarts, werd geboren te Toulouse den 4den Januari 1772, diende bij het militair lazareth te Narbonne, verwierf in 1805 den rang van doctor en werd in 1811 geneesheer aan de Salpétrière te Parijs. In 1817 begon hij voorlezingen te honden over de zielsziekten en haar geneeswijze, en in 1818 bewerkte hij, dat er een commissie benoemd werd, om de misbruiken in de krankzinnigengestichten tegen te gaan. In 1823 werd hij inspectenr-generaal der universiteit en in 1825 eerste geneesheer aan het „Maison des aliénés", terwijl tevens het gesticht te Charenton onder zijn toezicht gesteld werd. Hij overleed den 12den December 1840. Hij heeft veel goeds tot stand gebracht door een menschlievende behandeling en een doelmatige verpleging der krankzinnigen te bevorderen. Van zijn geschriften noemen wij: „Des maladies mentales considerées sous le rapport médical-hygiéniqne et médico-légal" (2 dln., 1838) en „Aliénation mentale. Des illusions chez les aliénés" (1832).

Esquiros, *Alphonse*, een Fransch dichter en romanschrijver, alsmede een ijverig voorstander der republiek, werd geboren te Parijs den 23sten Mei 1812, ontving zijn opleiding op een zeer gebrekkige school en gaf in 1834 een bundeltje gedichten uit, „Les Hirondelles" getiteld, waarvan de uitgever slechts 12 exemplaren verkocht. Daarna leverde hij in „La France littéraire" studiën over *Guizot*, *Cousin*, *Thiers*, *Cuvier* en andere beroemde tijdgenooten. Een merkwaardige studie over *Dante* wekte algemeen opzien, en hij schreef in „La Presse" een reeks van belangrijke opstellen over „Les sciences occnltes". Eenige jaren later verscheen zijn roman: „Le magicien" (2 dln., 1837), daarna zijn wijsgeerig-staatkundig boek: „Charlotte Corday" (1840 en 1850), en vervolgens zijn werk „L'Evangile du peuple" (1840). Dit laatste haalde hem een geldboete van 500 francs en een gevangenisstraf van 8 maanden op den hals. Gedurende zijn verblijf in den kerker maakte hij kennis met *Lamennais* en dichtte zijn „Chants d'un prisonnier" (1841). Daarna verschenen eenige kleine socialistische boekjes, als voorloopers van zijn: „Histoire des Montagnards" (2 dl., 1847). Na de omwenteling van 1848 werd hij lid van het Wetgevend Lichaam, waar hij tot de uiterste linkerzijde behoorde, en was tevens redacteur van den „Accusatenr Public" en van „Le Peuple", terwijl hij met *Pelletan* een revue uitgaf, getiteld „La République des arts". De staatsgreep van 1852 verdreef hem uit Frankrijk, en nadat hij eenige maanden in Nederland had doorgebracht, vestigde hij zich in Engeland. Hier legde hij zich met ijver toe op de kennis van land en volk en schreef daarover in de „Revne des Deux Mondes" een reeks van hoogst belangrijke artikelen, die later verzameld zijn uitgegeven. Na de amnestie, door *Napoleon III* uitgevaardigd, keerde hij terug naar Parijs en werd hij door de radicalen afgevaardigd naar het Wetgevend Lichaam (1869), en na den val van het tweede keizerrijk werd hij met den titel van administrateur-général van het departement Bouches dn Rhône naar Marseille gezonden, om er de orde te helpen handhaven. Hij vond er de grootste wanorde. Een bende oproerlingen had zich onder den naam van garde civique met het hoogste gezag bekleed en onderscheiden personen in den kerker geworpen. *Esquiros* trad op met kracht en beleid; hij wapende de nationale garde en ontbond het onrustigste gedeelte der garde civique. In korten tijd verwierf hij de volksgunst, vooral ook door zijn geneigdheid om een afzonderlijke Zuid-Fransche Republiek te vormen, met die van Noord-Frankrijk tot een bond vereenigd. Zijn ergste tegenstanders waren de clericalen en de aanhangers der Roode Republiek. De eersten vielen hem aan in hnn orgaan „La Gazette du Midi", zoodat hij zich eindelijk genoodzaakt zag dit blad op te heffen en de Jezuïeten uit Marseille te verbannen. De beide beleedigde partijen trachtten zich invloed

te verschaffen bij *Gambetta*, die zich gekrenkt gevoelde door de zelfstandige handelwijze van zijn prefect, en bewerkten, dat het besluit tot opheffing van de „Gazette du Midi" vernietigd werd. Toen echter *Esquiros* weigerde aan dat bevel des ministers te gehoorzamen, zond deze hem zijn ontslag en tevens *Marc Dufraisse* als opvolger. *Esquiros*, gesteund door de burgers, dwong dezen de stad te verlaten. Op herhaalde klachten van den clerus benoemde *Gambetta* zekeren *Delpech* tot tweeden prefect, doch ook de zending van dezen mislukte geheel en al. Eindelijk werd door een decreet van den 31sten October 1870 een prefect uit de aanhangers der Roode Republiek benoemd. Deze, *Genth* geheeten, veroorzaakte door zijn komst te Marseille een oproer onder de Nationale garde, waarbij hij gewond werd. Nu werd *Esquiros*, als een voorstander der scheiding van het Zuiden en Noorden, door de Nationale garde benoemd tot voorzitter der ligue van het zuiden ter verdediging van het departement Bouches du Rhône en van aangrenzende departementen, doch de vaderlandslievende man verkondigde in een proclamatie van den 3den November, dat hij onherroepelijk besloten had zijn betrekking neder te leggen, niet willende, dat in een zoo hachelijken tijd zijn naam de leus zou wezen van een bloedigen burgeroorlog. Hij verwijderde zich uit Marseille en bepaalde zich tot letterkundige bezigheden. Weldra echter werd hij tot lid der Nationale Vergadering benoemd, vervolgens tot senator en overleed te Parijs den 12den Mei 1876. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Paris, ou les sciences, les institutions et les moeurs au XIXme Siècle" (2 dln., 1847), „De la vie future au point de vue socialiste" (1850), „Les fastes populaires ou histoire des actes héroiques du peuple et de son influence sur les sciences, les arts, l'industrie et l'agriculture" (4 dln., 1851—1853), „Histoires des martyrs de la liberté" (1851). „La morale universelle, les moralistes anglais etc." (1859), „L'Angleterre et la vie anglaise" (5 dln., 1859—1870), „La Neerlande et la vie hollandaise" (2 dln., 1859), „Une vie à deux" (1859), „Cornwall and its coasts" (1865), „Religious life in England" (1867), „English seamen" (1868) en „Le fond de la mer" (1873). Met zijn echtgenoote *Adèle*, die onderscheiden romans leverde, heeft hij ook een „Histoire célèbre des amants de l'antiquité" (2 dln., 1842) in het licht gegeven.

Esra of *Ezra*, een Israëlietisch wetgeleerde uit het hoogpriesterlijk geslacht, geleidde omstreeks het jaar 458 v. Chr. een tweede afdeeling zijner stamgenooten uit de Babylonische ballingschap naar Judaea terug, om de aldaar in verval geraakte kolonie van *Serubabel* (zie aldaar), steun te verleenen en het volk zedelijk op te heffen. De heidenen werden rechteloos gemaakt, de vreemde vrouwen verdreven, een vaste synagogendienst ingesteld, waarvan het middelpunt de lezing en verklaring van de door *Esra* geredigeerde, zoo al niet opgestelde wet vormden. Tot uitleg en handhaving van die wet werd een bijzondere stand van schriftgeleerden ingesteld. *Esra* is als de stichter van het eigenlijke Jodendom in engeren zin te beschouwen. Onder zijn naam bevindt zich in het Oude Testament een boek, dat oorspronkelijk alleen een voortzetting der Kronieken was en denzelfden persoon tot schrijver heeft. Het begint met het wederopbouwen van de stad en den tempel en geeft een beschrijving van *Esra's* werkzaamheden. Het boek *Nehemia*, een voortzetting van dat van *Esra*, is in den Joodschen kanon het tweede boek *Esra*. Onder het derde boek *Esra* verstaat men een vrije Grieksche vertaling van het eerste met zelfstandige legenden over *Serubabel*. Het vierde boek *Esra* behoort tot de apocriefe boeken.

Esrommeer is een landmeer in het N.O. deel van het Deensche eiland eiland Seeland, in het ambt Frederiksborg, 18 v. km. groot, gemiddeld 20 m. diep en door een 9 km. lang kanaal, in 1805 aangelegd voor houtvervoer, met het Kattegat verbonden. Aan het N. einde daarvan stond het vroeger beroemde Cistercienserklooster Esrom (gesticht in 1153), waarvan slechts een vleugel over is. Het gebouw, dat thans dien naam draagt en waarin het bestuur gevestigd is, werd later gebouwd.

Essaai is de bepaling van het gehalte aan zuiver zilver. De essaai langs den natten weg geschiedt als volgt. Een nauwkeurig afgewogen hoeveelheid zilver wordt in salpeterzuur opgelost, het zilver met een keukenzoutoplossing van bepaald gehalte neergeslagen en bepaald hoeveel zoutoplossing er gebruikt is. Zoodoende kan men het zilvergehalte met een nauwkeurigheid van 0,0001 bepalen.

Essaeërs of *Essenen* (van het Syrische *hase*, Hebreeuwsch = *chassid* of *vroom*) is de naam eener Israëlietische sekte, die omstreeks 2 eeuwen vóór den aanvang onzer jaartelling ontstond en meerendeels in afzonderlijke volkplantingen aan de westkust der Doode Zee en ook in de steden van Palestina gevestigd was. Omtrent haar oorsprong is niets met zekerheid bekend. Waarschijnlijk ontstond zij, evenals die der Farizeeën, gedurende de heerschappij der Makkabeesche vorsten uit de partij der „Chasidin" of voorstanders van een stipte vervulling der Wet en waren bij haar invloeden van het Parsisme en Pythagoreïsme, wellicht zelfs van het Boeddhisme werkzaam. Doch terwijl de Farizeeën in het openbaar optraden en invloed trachtten te oefenen op het volksleven, vertoonden zich de Essaeërs meer in de gedaante van een geheim genootschap, dat zich afscheidde van de wereld. Zij woonden in ordehuizen, hadden gemeenschap van goederen, waren onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan hun hoofden verschuldigd, ontvingen bij hun opneming in het genootschap bijl, schootsvel en een wit gewaad en moesten een langen proeftijd doormaken. Zij verwierpen de bloedige offeranden en namen dientengevolge geen deel aan den gewonen tempeldienst. Daarentegen hielden zij met gestrengheid de vastendagen, handhaafden de sabbatwet en de voorschriften, die betrekking hadden op de reinheid des lichaams, al die geboden stipt in acht nemende. Zich onttrekkende aan de gewone godsdienstoefeningen, vormden zij een afzonderlijken eeredienst, welke vooral in baden, gebeden en offermaaltijden bestond, bij welke laatste geen vleesch gebruikt werd. Niemand werd in dat genootschap opgenomen zonder ernstige voorbereiding en een plechtigen eed. Verder waren zij afkeerig van den eed in bur-

gerlijke zaken, alsmede van het dragen van wapenen, terwijl zij tevens het jagen naar rijkdom ongeoorloofd achtten en daarom een afkeer hadden van den handel, zoodat zij zich bij den landbouw en bij vreedzame bedrijven bepaalden, in het algemeen naar een deugdzaam en arbeidzaam leven streefden. Velen hunner schijnen de geneeskunde beoefend te hebben. De ijverigsten onder hen versmaadden ook het huwelijk, hoewel zij gaarne kinderen van anderen opnamen, om hen in hun leer te onderwijzen. Voor 't overige weten wij weinig van hun leerstellingen. Waarschijnlijk telden zij in de dagen van *Jezus* vele aanhangers, en het is niet onwaarschijnlijk, dat *Johannes de Dooper* met hen in betrekking stond. Het Christendom heeft zich niet geheel en al aan hun invloed kunnen onttrekken, zooals o.a. blijkt uit de goederengemeenschap in de eerste Christelijke gemeente te Jeruzalem. Vermoedelijk gingen de Essaeërs later tot het Christendom over in den vorm van de sekte der Elkesaieten. Sommigen willen den oorsprong der Vrijmetselarij (zie aldaar) tot de Essaeërs terugvoeren.

Essarts, *Charlotte des*, gravin *van Romorentin*, werd geboren omstreeks 1580, was een dochter van luitenant-generaal *François des Essarts* en de maîtresse van koning *Hendrik IV* van Frankrijk. Zij schonk hem 2 dochters, die later abdissen werden, en was berucht wegens haar zedeloozen wandel. Door den koning verlaten, onderhield zij na diens dood een betrekking met kardinaal *de Guise*, *Lodewijk van Lotharingen*, met wien zij, naar men meldt, in 1611 in het huwelijk trad, waarna zij 3 zonen en 2 dochters ter wereld bracht. Na het overlijden van dezen werd zij de bijzit van *von Vich*, aartsbisschop van Auch, en in 1630 trouwde zij met maarschalk *François de l' Hôpital*. Wegens haar listen bij de vredesonderhandelingen met Spanje werd zij van het Hof verbannen en overleed op een kasteel van haar echtgenoot den 8sten Juni 1651.

Essay, (Proeve) is in Engeland de naam van beknopte verhandelingen over wetenschappelijke of letterkundige onderwerpen. Hoogst waarschijnlijk is hij het eerst in Engeland gebracht door lord *Bacon* in 1597, op het voetspoor van *Montaigne* (1580). Van dien tijd af heeft een reeks van beroemde Engelsche schrijvers „Essays" geleverd, aanvankelijk vooral *Cope*, *Cowley*, *Dryden* en *Temple*. Een nieuwen glans ontvingen de „Essays" door *Addisson* en *Steele*, die ze in den „Tatler" (1709), den „Spectator" (1711) en den „Guardian" (1713) dienstbaar maakten aan de periodieke pers. Deze, de „Essayisten" bij uitnemendheid, werden nagevolgd door *Johnson* in den „Rambler" (1750) en „Idler" (1758), door *Hawkesworth* in den „Adventurer" (1752), door *Colton* en *Thornton* in den „Connaisseur" (1754) en door *Mackenzie* in den „Mirror" (1779) en den „Lounger" (1785). Ook *Goldsmith*, *Chesterfield*, *Walpole*, *Warton* enz. schreven „Essays". In den laatsten tijd vinden wij ze vooral in de „Edinburgh Review", de „Quarterly Review" en dergelijke tijdschriften. Zij hebben veelal den vorm eener boekbeoordeeling, waarin echter meer over het in zulk een boek behandelde onderwerp dan over het boek zelf gesproken wordt. Zulke „Essays" werden geleverd door *Sidney*, *Smith*, *Brougham*, *Jeffrey*, *Southey*, *Coleridge* en vooral door *Macaulay*, die in stijl, door *de Quincey*, die in rijkdom van denkbeelden, en door *Charles Lamb*, die in humor de overigen overtrof. Tot de essayisten uit dien tijd behooren verder *Carlyle*, *Mill*, *Senior*, *Bulwer-Lytton*, lord *Stanhope*, lord *Houghton*, *John Forster*, *Goldwin Smith* en *Matthew Arnold*, en in Amerika vooral *Emerson*.

Essayeur. Zie *Essaai*.

Esschenkruid. Zie *Dictamnus*.

Esseg. Zie *Eszek*.

Essek. Zie *Eszek*.

Esselens, *Jacob*, een Hollandsch landschapschilder en teekenaar, geboren te Amsterdam in 1626, werd begraven aldaar den 15den Januari 1687. Hij was koopman en reisde veel. Hij schilderde landschappen in den trant van *Moucheron* (zie aldaar). Schilderijen van zijn hand bevinden zich o.m. in het Museum Boymans te Rotterdam, in de musea te Kopenhagen, Brunswijk, Glasgow enz. Zijn teekeningen vindt men hier te lande o.a. in het Museum Boymans te Rotterdam, Teyler's Museum te Haarlem, het Museum Fodor te Amsterdam enz. Er zijn o.a. Engelsche en Hollandsche stadsgezichten, kasteelen enz. bij, die topografisch belangrijk zijn.

Essen is een bloeiende arrondissementshoofdstad in het Pruisische distrikt Düsseldorf. Zij vormt het middelpunt van het Ruhrkolengebied en is het vereenigingspunt van de spoorlijnen Ruhrort-Holzwichede, Essen-Bismarck-Herna, Essen-Bochum-Herne en Essen-Winterswijk. Essen telt (1905) 231297 inwoners en bezit 19 kerken, waaronder de katholieke dom met een rijke schatkamer en prachtige schilderijen. Deze, in 873 gesticht, is een der merkwaardigste kerkgebouwen. Het heeft groote overeenkomst met de Paltskapel te Aken, een achthoek tusschen twee polygone hoektorens, maar zonder zelfstandigen koepelbouw. Onder het oostelijke der beide koren bevindt zich een in 1051 gewijd grafgewelf. Bij de laatste restauratie heeft men schilderijen uit de 12de en 14de eeuw gevonden. In de schatkamer bevinden zich een zevenarmige lichtkroon van 972, een navolging van die van *Salomo* in den tempel te Jeruzalem, vier prachtige kruizen met email en edelgesteenten en talrijke monstranzen. Onder de wereldlijke gebouwen valt te noemen een nieuw Gotisch stadhuis. Essen heeft standbeelden van *Wilhelm I*, *Bismarck* en *Krupp*. Aan onderwijs en andere inrichtingen heeft de stad een gymnasium, een hoogere burgerschool, een ambachts- en kunstnijverheid-, een handels- en een mijnbouwschool, een doofstommen- en idiotengesticht, twee weeshuizen, een permanente kunsttentoonstelling enz. Onder de inrichtingen van nijverheid neemt het etablissement van *Krupp* (zie aldaar) de eerste plaats in. Verder heeft men er puddelovens, walswerken, machine-, stoomketel- en schroevenfabrieken, wol- en sigarenfabrieken enz. De handel bepaalt zich voornamelijk tot de produkten der ijzer- en kolenindustrie. In den omtrek worden veel steenkolen gedolven.

Hier ter plaatse werd in 873 door bisschop *Alfred von Hildesheim* een klooster van Benedictijner nonnen gesticht. De abdis *Hagona*, een zuster van keizer *Hendrik I*, omringde haar met muren in de eerste helft der 10de eeuw. Het

stift werd door groote giften zoo aanzienlijk, dat het in 1265 tot een keizerlijk stift en de abdis tot vorstin verheven werd. Eerst waren de graven *Berg-Altona* en *van der Mark*, later de hertogen *van Gulik*, *Kleef* en *Berg* beschermvoogden dier stichting. In 1802 werd zij met een grondgebied van 110 v. km. en 2 steden (Essen en Steele) door Pruisen in bezit genomen, in 1807 bij het hertogdom Berg ingelijfd en in 1814 weder aan Pruisen toegekend.

Essen, *Hans Henrik*, graaf *van*, rijksmaarschalk van Zweden, werd geboren den 26sten September 1755 te Kafvelås in West-Gotland, behoorde tot een oud Lijflandsch geslacht, studeerde te Upsala en Göttingen en trad daarna in Zweedschen krijgsdienst. Bij een tournooi te Stockholm maakte hij door zijn voorkomen en door zijn behendigheid zulk een aangenamen indruk op *Gustaaf III*, dat deze hem in zijn nabijheid hield en met eerbewijzen overlaadde. *Van Essen* misbruikte zijn invloed nooit ten nadeele van anderen, maar onderscheidde zich steeds door zijn oprechtheid. Hij vergezelde den koning op zijn reizen door Italië, Frankrijk en Duitschland en volgde hem in 1788 bij het begin van den oorlog tegen de Russen naar Finland. Toen de veldtocht voor de kleine vesting Nyslot met een teleurstelling eindigde, ging *van Essen* met den koning naar Götenborg, dat door de Noren, onder aanvoering van prins *Karel van Hessen*, als bondgenooten van Rusland bedreigd werd. Tot beveiliging des vorsten bracht hij de troepen bijeen en riep de boeren in het geweer, zoodat er weldra een wapenstilstand gesloten werd. Hij bevond zich aan 's konings zijde, toen deze op een gemaskerd bal een doodelijke wonde ontving. Ook onder het volgend bewind bleef hij in aanzien. Hij vergezelde den hertog *van Södermanland* en den jeugdigen koning *Gustaaf Adolf* naar Petersburg, en werd in 1795 opperstadhouder te Stockholm en in 1800 opperbevelhebber in Pommeren. Hier verdedigde hij in 1807 gedurende 2 maanden de vesting Stralsund en sloot een eervollen wapenstilstand met den Franschen maarschalk *Mortier*. Toen de koning, die niet over hem tevreden was, zelf zich met het opperbevel belastte, begaf hij zich naar zijn goederen. Eerst nadat die vorst afstand had gedaan van den troon, werd *van Essen* weder in den Staatsraad geroepen, in 1809 in den gravenstand opgenomen, in 1810 tot rijksmaarschalk en in 1811 tot rijksveldmaarschalk benoemd. Op last van *Karel VIII* ging hij als gezant naar Parijs, om den vrede te sluiten, waardoor Zweden weder in bezit werd gesteld van Pommeren. In 1813 werd hij bevelhebber van het tegen Noorwegen bestemde leger en na de vereeniging van de beide rijken stadhouder van Noorwegen, Noorweegsch veldmaarschalk en kanselier der universiteit te Christiania. Hij verwisselde echter in 1816 de betrekking van stadhouder met die van gouverneur-generaal van Schonen en overleed den 21sten Juli 1824 te Uddewalla.

Essen, *Margriet* barones *van*, geboren barones *van Haeften*, woonde met haar echtgenoot op het kasteel Schaffelaar bij Barneveld en overleed aldaar in 1793. Zij was een verdienstelijke dichteres en lid van het Haagsche dichtgenootschap „Kunstliefde spaart geen vlijt". Een bundel verzen van haar hand is in 1780 voor haar vrienden gedrukt, en hiervan bestaat een vermeerderde uitgave, eveneens voor haar vrienden, van 1784. Ook schreef zij in proza: „Eene hand vol menschenvreugde" (1781).

Essen, *Jan van*, een Hollandsch landschap-, dier- en stillevenschilder, werd geboren te Amsterdam den 25sten Januari 1854, en is thans werkzaam te 's Gravenhage. Als leerling van *Greive* en *Valkenburg* legde hij zich eerst toe op het landschapschilderen, maar kwam later, nadat hij in 1885 den Engelschen dierenschilder *Swan* had ontmoet, tot het schilderen van dieren, vooral leeuwen, tijgers, pelikanen enz. Hij bleef echter ook stadsgezichten, stillevens en landschappen schilderen. Vooral zijn heidelandschappen trekken zeer de aandacht, benevens zijn schilderijen met doode vogels enz. Hier te lande bevat o.a. het Museum-Mesdag een schilderij van zijn hand.

Essence noemde men oorspronkelijk het aftreksel eener plantenstof, dat het voornaamste of het werkzame bestanddeel van deze bevatte. Men gaf dientengevolge dezen naam aan aetherische of vluchtige oliën. Later werd hij vooral toegekend aan in wijngeest opgeloste, welriekende stoffen, die men tot het vervaardigen van reukwateren gebruikte. Hiertoe behooren amber-, muskus- en vanille-essence. Eindelijk worden daarmede ook eenige geconcentreerde praeparaten bestempeld, zooals punchessence, enz.

Essenius, *Andréas*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Bommel in Februari 1618, studeerde te Utrecht in de theologie en werd in 1640 doctor in de wijsbegeerte en in 1645 in de godgeleerdheid. Nadat hij in 1641 als predikant was vertrokken naar Nederlangbroek, werd hij in 1651 beroepen te Utrecht en 2 jaar later benoemd tot hoogleeraar. Hij aanvaardde die betrekking den 8sten Februari 1654 en overleed den 18den Mei 1677. Hij nam ijverig deel aan de kerkelijke twisten van zijn tijd. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Triumphus Crucis, sive fides catholica de satisfactione Jesu Christi etc." (1649 en 1665, ook in het Nederlandsch vertaald), „Systema theologiae dogmaticae" (3 dln., 1659), en „Compendium theologiae dogmaticae" (1669, 1682 en 1685).

Essenwein, *August Ottmar* von, een Duitsch bouwkundige, werd geboren te Karlsruhe den 2den November 1831, ontving er zijn opleiding aan het lyceum en aan de polytechnische school en vertoefde daarna geruimen tijd te Berlijn Weenen en Parijs, waar hij de ateliers der voornaamste kunstenaars bezocht. Vooral legde hij zich toe op de Middeleeuwsche architectuur, en als vrucht daarvan verscheen, behalve meer dan een opstel in tijdschriften, „Norddeutschlands Backsteinbau im Mittelalter" (1855). Zijn ontwerp voor een hoofdkerk te Rijssel ontving in 1856 een eervolle vermelding. In laatstgenoemd jaar vertrok hij naar Weenen en vond er in 1857 een betrekking bij de spoorwegmaatschappij. Zoowel den vrijen tijd als de gelegenheid om te reizen gebruikte hij, om zich in de beoefening der kunstgeschiedenis te volmaken, en hij bewees groote diensten aan de nijverheid door zijn talrijke en smaakvolle teekeningen voor boekbinders, wevers, goudsmeden enz. In 1864 ging hij naar Graz en werd er een jaar later hoogleeraar in de architectuur aan de tech-

nische hoogeschool, terwijl hij in 1866 de betrekking van hoofddirecteur van het Germaansche museum te Neurenberg aanvaardde. Hij overleed aldaar den 13den October 1892. De uitbouw der Kartause, de zetel van het Germaansche museum, de restauratie der Lieve Vrouwekerk te Neurenberg, de inwendige versiering der Mariakerk te Keulen, de beschildering van den dom te Brunswijk en de uitvoering van den mozaiekvloer in het domkoor te Keulen zijn zijn voornaamste werken. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Die mittelalterliche Kunstdenkmale der Stadt Krakau" (1867), „Die innere Ausschmückung der Kirche Grosz St. Martin in Köln" (1866), „Die Wandgemälde im Dome zu Braunschweig" (1881), „Bilderatlas zur Kulturgeschichte des Mittelalters" (1884), „Hans Tirols Holzschnitt, darstellend die Belehnung König Ferdinands I mit den österreichischen Erbländern durch Kaiser Karl V" (1887), „Die farbige Ausstattung des zehneckigen Schiffes der Pfarrkirche zum heiligen Gereon in Köln durch Wand und Glasmalereien" (1891). Verder werkte hij mede aan het „Handbuch der Architektur".

Essequibo is het noordwestelijkste der 3 graafschappen van Britsch Guyana in Zuid-Amerika. Het ligt tusschen de monden van den Essequibo en den Orinoco en bezit een vruchtbaren bodem, welke met dien van Demerary en Berbice overeenkomt. Behalve de rondzwervende Indianen en de militairen, heeft men er omstreeks 54000 inwoners. Zie verder *Guyana*.

Essequibo, de grootste rivier van Guyana, ontspringt op 0°40' N. Br. op den Serra Acarya, die haar stroomgebied scheidt van dat der Amazonenrivier. Zij loopt door dichte oerwouden en mondt na een kronkelloop van 760 km. op 7° N.Br. met vier, door eilanden gescheiden armen in den Atlantischen Oceaan uit. De meest bevaarbare mond is 3 km. breed en 4 m. diep, doch wegens uitgestrekte zandbanken zeer gevaarlijk. De rivier is bevaarbaar voor kleine schoeners over een afstand van 70 km. tot aan de kolonie Kukama-Serima, waar de granietbanken en de stroomversnellingen een aanvang nemen. De groote cataract King William IV ligt op 3° 13' N. Br., omstreeks 500 km. van haar mond. Kleine booten kunnen nog verder stroomopwaarts komen, hoewel de vaart wegens de vele cataracten zeer moeilijk is. Zij heeft een groot aantal zijrivieren, alle van links. De voornaamste zijn de Roepoenoeni (370 km.), de Potaro en de Cuyuni (450 km.).

Esser, *Isaac*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Buitenzorg op Java den 13den Januari 1845, studeerde te Utrecht in de rechten, werd in 1868 leeraar aan de hoogere burgerschool te Assen en in 1871 aan die te Haarlem en vertrok in 1872 als redacteur van „De Standaard" naar Amsterdam. Onder den schuilnaam *Soera Rana* leverde hij: „Gedichten" (1866), „Nieuwe gedichten" (1870), „Gedachten van anderen" (1870), „Gelukkige invallen" (1871), „Venetië gered" (naar *Otway*, 1882) en onderscheiden bijdragen in tijdschriften. Later trad hij als romanschrijver op onder den schuilnaam *C. Terburch*.

Esser, *Maurits*, een zoon van den vorige, werd onder den schuilnaam *Gerard van Eekeren* bekend als novellist en criticus. Van zijn werken noemen wij: „Verstrooide bladen" (1888), „Met een Meeuwepluim en andere gedichten" (1884), „Bertha" (1883), „Ontrouw ?" (1884), „Vanitas" (1886), „Willem Norèl" (1889), „Tennyson's Henoch Arden" (vertaling, 1897), „Tennyson. Idyllen van den Koning. Vertaling met inleiding en aanteekeningen" (1896). Een volledige uitgave zijner gedichten in 2 deelen verscheen in 1906 bij de Hollandiadrukkerij te Baarn. Hij was met *Pierson* en *van der Borch* redacteur van het „Evangelisch Jaarboekje".

Esser, *Cateau*, een toonkunstenares en zangleerares, directrice der school voor vocale en dramatische kunst te Amsterdam, werd door roeping en aanleg tot de muzikale studie gebracht, genoot aanvankelijk zangonderwijs van *Daniel de Lange*, daarna van *Julius Stockhausen* te Frankfurt en vervolgens van mevrouw *Viardot-Garcia* te Parijs, trad na haar terugkeer in Nederland in 1883 gedurende eenigen tijd als zangeres op, maar wijdde zich sedert 1885 geheel aan het onderwijs op vocaal en dramatisch gebied. In 1895 ontving zij een benoeming tot leerares in solozang aan het conservatorium te Amsterdam, waarvoor zij evenwel bedankte. Den 2den December van datzelfde jaar richtte zij met eenige kunstvrienden de „Vereeniging voor vocale en dramatische kunst" met de daaraan verbonden school op, aan welke zij tot heden onafgebroken werkzaam bleef. *Cateau Esser* heeft veel van zich doen spreken door haar strijd over de registers der stem, en haar meening dienaangaande in woord en geschrift verdedigd. Tot haar meest bekende leerlingen behooren: *Helena van Ollefen*, *Willem Royaards*, *Marie Kalff*, *Eva Westenberg*, *Leonie Viotta*, *Jeanne Raedt van Oldenbarvevelt* en anderen. Onder hare redactie zag het licht het orgaan der Vereeniging voor vocale en dramatische kunst „Sempre Avanti", dat evenwel na drie jaren ophield te verschijnen. Afzonderlijk gaf zij in het licht: „Studies op vocaal-dramatisch gebied" (1903).

Essex, een graafschap in het Oosten van Engeland, is ten zuiden door de Theems gescheiden van Kent, ten westen door de Lea van Middlesex en Hertfort, ten noorden door de Stour van Cambridge en Suffolk en grenst ten oosten aan de Noordzee. Het telt op 3994 v. km. (1901) 1 085 576 inwoners en wordt besproeid door de Roding, de Crouch, de Chelmer en de Colne. De bodem is vlak, de kuststreek gedeeltelijk zandig, gedeeltelijk uit klei bestaande, evenals de eilanden Canvey, Foulness en Mersey, terwijl meer westwaarts de grond zich tot heuvels van 225 m. hoogte verheft. Essex is buitengewoon vruchtbaar; de inwoners houden zich bezig met den bouw van tarwe, hop, knollen en groenten en vooral met de veeteelt en de zuivelbereiding; ook zijn er wol, zijde- en katoenfabrieken, scheepstimmerwerven, reederijen, visscherij, oesterteelt enz. Het graafschap stuurt 8 afgevaardigden naar het Parlement. Voorheen was Colchester de hoofdstad, doch thans Chelmsford, aan de bevaarbare Chelmer en aan den spoorweg van Norwich naar Londen. Het aloude Angelsaksische koninkrijk Essex (Oostsaksen, Eastseax) werd in 527 gesticht, omvatte ook Hertfort en Middlesex en had Lundenwijk (Londen) tot hoofdstad. Het werd

later met Kent vereenigd en in 823 door *Egbert van Wessex* veroverd.

Essex is een adellijke titel in Engeland en werd van de 12[de] tot de 16[de] eeuw achtereenvolgens gedragen door de geslachten *Mardeville*, *Fitzpiers*, *Bohun* en *Bourchier*. Koning *Hendrik VIII* verleende hem in 1539 aan zijn gunsteling *Thomas Cromwell*, den zoon van een smid uit Putney, geboren in 1498, eerst secretaris bij kardinaal *Wolsey*, later eerste minister. Hij bevorderde de Hervorming, hief de kloosters op, deed de reliquieën en heiligenbeelden uit de kerken verwijderen, doch berokkende zich hierdoor den haat der R. Katholieken, die hem door middel der koningin *Anna van Cleef* ten val brachten. Hij werd beschuldigd van verraad en ketterij en verloor het hoofd op het schavot den 24sten Juli 1540. Vervolgens werd *William Parr*, de broeder van de zesde gemalin van *Hendrik VIII*, tot graaf *van Essex* en later tot markies *van Northampton* verheven, doch hij overleed in 1566 zonder wettige afstammelingen na te laten. Eenige jaren daarna werd die titel toegekend aan de familie *Devereux*, afkomstig van een der veldheeren van *Willem den Veroveraar*. Tot die familie behoorde *William Devereux*, sherif van het graafschap Hereford (1371), wiens achterkleinzoon *Walter Devereux* als een aanhanger van *Richard III* in den slag van Bosworth (1485) sneuvelde. Zijn zoon *John* trad in het huwelijk met de zuster en erfgename van *Henry Bourchier*, graaf *van Ewe* (Eu in Normandië) en *Essex*. Uit dit huwelijk sproot *Walter*, een dapper krijgsman, die in 1550 door *Hendrik VIII* tot viscount *Hereford* benoemd werd en in 1558 overleed. Zijn kleinzoon *Walter*, een uitstekend ridder, werd in 1572 graaf van *Essex* en begaf zich daarna als veldheer naar Ierland; hij werd echter bij de koningin verdacht gemaakt en stierf van verdriet — volgens anderen door vergif — den 22[sten] September 1576. Zijn zoon en erfgenaam was *Robert Devereux*, graaf van *Essex* (zie aldaar). Diens zoon *Robert*, geboren in 1591, werd door *Jacobus I* in het bezit gesteld der vaderlijke goederen en titels en huwde met de beruchte *Franzisca Howard*, een dochter van den graaf *van Suffolk*, die later van hem scheidde, om met *Somerset*, den gunsteling des konings, in den echt te treden. *Essex* diende in 1620 in het leger van den keurvorst *van de Palts*, voerde in 1625 bevel over een expeditie tegen Spanje en werd door *Karel I* tot opperkamerheer bevorderd. In 1642 koos hij echter de zijde van de Parlementspartij, die hem tot opperbevelhebber benoemde. Hij overleed kinderloos in 1646. De tegenwoordige graven *van Essex* zijn afstammelingen van sir *William Chapel*, alderman van Londen en in 1503 lord-mayor aldaar. Deze wekte door zijn grooten rijkdom de hebzucht van *Hendrik VIII*, zoodat hij in 1515 in den Tower overleed. Sir *Giles Chapel* streed dapper bij de belegering van Terouane en Doornik en in den Sporenslag en was de overgrootvader van *Arthur Chapel*, die zich als een ijverig koningsgezinde in den burgeroorlog onderscheidde en in 1649, niet lang na *Karel I*, werd ter dood gebracht. Zijn zoon *Arthur* werd in 1661 graaf *van Essex*, was lord-luitenant van Ierland en eerste lord van de schatkamer, doch bracht zich, aangeklaagd wegens een samenzwering, in 1683 in den Tower om het leven. Hij was de voorvader van den tegenwoordigen graaf *van Essex*, *George Devereux de Vere Capel*, geboren den 24[sten] October 1857.

Essex, *Robert Devereux*, graaf *van*, bekend door zijn betrekking tot koningin *Elizabeth* van Engeland, werd geboren den 10[den] November 1567. Zijn moeder, de schoone *Laetitia Knolles*, trad na den dood van haar gemaal in het huwelijk met diens vijand *Leicester*. Lord *Burleigh* bracht hem in 1584 aan het Hof, waar hij een diepen indruk maakte op de koningin, waarom hij zijn ijverzuchtigen stiefvader vergezellen moest op den tocht naar de Nederlanden. Hij onderscheidde zich in den slag bij Zutfen, zoodat de koningin hem tot generaal der cavalerie en tot ridder van den Kouseband benoemde. Na den dood van *Leicester* (1588) werd hij haar verklaarde gunsteling. Zij overlaadde hem met weldaden en liefkozingen, doch de fiere jongeling stelde meer prijs op de bevrediging zijner eerzucht, dan op de toegenegenheid eener bejaarde vorstin. Tegen haar wensch begaf hij zich in 1589 met *Norris* en *Drake* naar Portugal, en in 1591 dwong hij haar, hem aan het hoofd te plaatsen der voor *Hendrik IV* naar Frankrijk bestemde hulptroepen. Begeerig naar krijgsroem, ondernam hij, grootendeels op eigen kosten, in 1596 met admiraal *Howard* een aanslag op Cadix, die aan Engeland een rijken buit verschafte. Het volk juichte hem toe en ook de koningin, hoewel zij wrevelig was, dat hij den bijval van het publiek hooger waardeerde dan haar liefde. Die wrevel nam toe door zijn geheim huwelijk met een dochter van *Walsingham*. Toen hij na een mislukten krijgstocht tegen Spanje koel ontvangen werd, beantwoordde de gekrenkte veldheer die bejegening met spotternij, en deze was een onherstelbare grief voor de ijdele koningin. Daarenboven was *Burleigh*, zijn beschermer, overleden, en zijn vijanden waren hierdoor stoutmoediger geworden. Na een heftig tooneel in den staatsraad benoemde *Elizabeth* hem, in weerwil van zijn weigering, tot gouverneur van het oproerige Ierland. Vertoornd verliet hij het Hof en besloot zich van dien last, welken hij als een verbanning beschouwde, zoo spoedig mogelijk te ontslaan. Weldra sloot hij een wapenstilstand met de oproerlingen, en dit werd aan het Hof aangemerkt als landverraad. Om zijn vijanden te vernietigen, kwam hij, in strijd met haar uitdrukkelijk bevel, naar Londen, en toen zij hem tot verantwoording riep, knoopte hij verstandhouding aan met het Hof van Schotland en poogde te Londen een oproer aan te stoken. Hij werd in hechtenis genomen en ter dood veroordeeld. Geruimen tijd aarzelde *Elizabeth* het vonnis te onderteekenen, hopende, dat hij genade zou vragen. Eindelijk werd hij den 16[den] Februari 1601 onthoofd. Zijn lotgevallen hebben stof geleverd aan meer dan een dichter.

Estacade is een niet meer gebruikt wordende uitdrukking voor versperringen. (Zie *Versperringen*).

Estafette (Fransch) is een renbode, rijdende postbode of koerier.

Estafettenrit noemt men zoodanigen rit, waarbij aan elk station de tijd aangeteekend wordt,

welke noodig was tot het afleggen van een bepaalden afstand.

Estampes, *Anne de Pisseleu*, hertogin d', een maitresse van koning *Frans I* van Frankrijk, was een dochter van *Antoine de Meudon*. Zij werd geboren omstreeks het jaar 1508 en zag zich als Hofdame geplaatst bij de hertogin *van Angoulême*, de moeder van *Frans I*. Daar leerde de koning haar kennen bij zijn terugkeer uit de Spaansche gevangenschap, en zij wist hem door haar schoonheid en geestigheid zoodanig te boeien, dat zij weldra de plaats bekleedde der gravin *de Châteaubriand*. Toen zij voor het oog der wereld in het huwelijk trad met *Jean de Brosse*, begiftigde hij haar met het graafschap Estampes, dat bij die gelegenheid tot een hertogdom verheven werd. Haar invloed op Frankrijk was hoogst verderfelijk, daar zij uit ijverzucht jegens *Diane de Poitiers*, de minnares van den dauphijn, den hertog *van Orléans* tegen dezen opzette en alzoo den staat en het Hof in twee partijen verdeelde. Toen *Karel V* zich in 1540 te Parijs bevond, trachtte zij de gunst van dezen te winnen, en door haar toedoen kwam de vrede van Crespy (1544) tot stand, die zeer nadeelig was voor Frankrijk. Na den dood des konings werd zij naar haar goederen verbannen, waar zij de Hugenoten begunstigde en in 1576 overleed.

Estancia (*Spaansch*) beteekent in het algemeen woning, maar meer in het bijzonder een boerderij in Zuid-Amerika.

Estatuto real of *koninklijk besluit* is de naam der grondwet, door de regentes van Spanje, de koningin-weduwe *Christina* met hulp van het ministerie *Martinez de la Rosa* den 10den April 1834 uitgevaardigd. Volgens deze bestond de Cortes uit twee estamentos (kamers), die der *Proceres*, waartoe de aartsbisschoppen en bisschoppen, de granden van Spanje en aanzienlijken behoorden, welke voor hun leven werden benoemd, en die der *Procuradores*, uit de hoogst aangeslagenen voor den tijd van 3 jaar gekozen. Deze grondwet werd door het militair oproer van la Granja van den 13den Augustus 1836 afgeschaft.

Este, een distriktshoofdstad in de Italiaansche provincie Padna (Venetië), aan den zuidelijken voet der Euganeesche heuvels, aan het Monselicokanaal en aan de spoorlijn Legnago—Monselice, is de zetel van een distriktscommissaris en van een prefect en bezit een gymnasium, een technische school, een op een berg gelegen kasteel, een oudheidkundig museum en (1901) 10962 inwoners, die zich met zijdecultuur, de bereiding van salpeter en het vervaardigen van aardewerk bezighonden. Zij droeg te voren den naam van *Ateste* (Adestum), wordt reeds door *Plinius* en *Tacitus* vermeld en is de plaats, waaruit het Huis *Este* zijn oorsprong nam.

Este is de naam van een oud en beroemd Italiaansch vorstenhuis, verdeeld in het eerste en het latere. Het eerste begint met *Azzo*, die door koningin *Adelheid*, later de gemalin van *Otto den Groote*, uit zijn gevangenis aan het Gardameer gered en naar zijn kasteel Canossa bij Reggio gebracht werd. Het latere neemt een aanvang met *Oberto II* (een zoon van *Oberto I*), wiens kleinzoon *Azzo II* door keizer *Hendrik III* met Rovigo, Casalmaggiore, Pontremoli en een aantal andere kleine Italiaansche heerlijkheden beleend werd. Door de zonen van *Azzo*, namelijk *Welf IV* en *Fulco I*, verdeelde zich het Huis in 2 hoofdlijnen. *Welf* werd met Beieren beleend, en van hem zijn de vorstelijke geslachten van Brunswijk en Hannover afkomstig. *Fulco I*, van wien de hertogen van Modena en Ferrara afstamden, overleed in 1135. Gedurende de 12de, 13de en 14de eeuw is de geschiedenis der markgraven *van Este*, als opperhoofden der Guelfen, met die der kleine staten van Opper-Italië verbonden; zij verkregen eerst Ferrara en daarna Modena en Reggio. Tevens onderscheidde zich het Huis *Este* door bevordering der kunst en wetenschap gedurende den bloeitijd der Italiaansche letterkunde. Dit kan reeds verzekerd worden van *Nicolaas II*, overleden in 1338, maar nog meer van *Nicolaas III*, die in 1441 stierf. Deze herstelde de universiteit te Ferrara, riep kunstenaars en geleerden aan zijn Hof en liet zijn liefde tot de wetenschap aan zijn zonen *Lionel* en *Borso*. Vooral eerstgenoemde onderscheidde zich door zijn uitgebreide kennis en door zijn welsprekendheid, terwijl laatstgenoemde, die daarenboven landbouw en nijverheid bevorderde, van keizer *Frederik III* in 1452 den titel verkreeg van hertog van Modena en Reggio, waarbij paus *Pius II* het hertogdom Ferrara voegde. Dezelfde weg werd bewandeld door *Hercules I* († 1505), die in weerwil van de ongunstige omstandigheden destijds met hulp van zijn minister *Bojardo*, graaf *van Scandiano*, zijn Hof tot het vereenigingspunt verhief der meestberoemde geleerden. Zijn zoon *Alfonsus I* († 1534) werd als veldheer en staatsman geroemd. Zijn tweede gemalin was *Lucretia Borgia* en zijn broeder de kardinaal *Hippolytus*, die uit naijver zijn onwettigen broeder *Julius* blind liet maken. *Alfonsus* moest in zijn oorlog tegen de pausen veel wederwaardigheden ondervinden. Zijn opvolger *Hercules II* († 1559), gehuwd met *Renata*, een dochter van *Lodewijk XII*, koning van Frankrijk, verbond zich met *Karel V*. Zoowel hij als zijn broeder, de kardinaal *Hippolytus de Jongere*, bevorderden kunsten en wetenschappen, en laatstgenoemde bouwde de prachtige Villa d'Este te Tivoli. *Alfonsus II* had niet voor hem behoeven onder te doen, zoo hij niet, door eerzucht gedreven, kostbare pogingen had gewaagd, de kroon van Polen te verwerven, en indien hij den dichter *Tasso* niet gedurende 7 jaar in den kerker had laten smachten. Tot 3-maal toe trad hij in het huwelijk, doch bleef kinderloos, zoodat hij zijn neef *Caesar* († 1628), den zoon van een onwettigen zoon van *Alfonsus I*, tot opvolger koos. De keizer bevestigde dezen in de heerschappij over Modena en Reggio, doch de paus onthield hem Ferrara. Zijn zoon *Alfonsus III* ging na den dood van zijn gemalin *Isabella van Savoye* in een klooster in Tirol. Op hem volgde een reeks vorsten, van welke niets belangrijks is te melden. Tot hen behoorde *Rinaldo* († 1737), die door zijn huwelijk met *Charlotte Felicitas van Brunswijk*, de dochter van den hertog van Hannover, de beide lijnen van het Huis weder vereenigde, alsmede *Frans III*, aan wiens Hof *Muratori* en *Tiraboschi* vertoefden. Zijn zoon *Hercules Rinaldo III* verkreeg weliswaar door zijn huwelijk de vorstendommen Massa

en Carrara, doch moest bij de nadering van het Fransche leger de wijk nemen naar Venetië en verloor door den vrede van Campo-Formio (1797) de landen Modena en Reggio. Met hem is in 1797 de manlijke lijn van het Huis *Este* uitgestorven. Zijn eenige dochter *Maria Beatrix Ricarda* was gehuwd met *Ferdinand*, den derden zoon van den Duitschen keizer *Frans I*, die aanvankelijk als schadeloosstelling voor Modena Breisgau en Ortenau verkreeg en in 1806 overleed. Beider ondste zoon *Frans IV* kwam door de opheffing van het koninkrijk Italië in 1814 en 1815 in het bezit van het hertogdom Modena en na den dood zijner moeder in 1829 ook in dat van de hertogdommen Massa en Carrara. Den 21sten Januari 1846 werd hij opgevolgd door zijn zoon *Frans V*, die tengevolge der omwentelingen van 1859 zijn staten verliet. Hij overleed den 20sten November 1875. Na zijn dood kwam de naam *Este* aan aartshertog *Frans Ferdinand*, den ondsten zoon van aartshertog *Karel Lodewijk*, den broeder van keizer *Frans Joseph*.

Este is de geslachtsnaam der nakomelingen van hertog *August Frederik van Sussex* (geboren den 27sten Januari 1773) en van lady *Murray*. Het huwelijk van den hertog (den zesden zoon van *George III* van Engeland) met *Augusta Murray* (geboren den 27sten Januari 1768), de ondste dochter van den Schotschen graaf *Dunmore*, had plaats gegrepen te Rome den 4den April 1793 zonder toestemming van wederzijdsche ouders. Een Anglicaansch geestelijke had de echtverbintenis voltrokken, doch er geen bewijs voor afgegeven, en daar lady *Augusta* hiermede geen vrede had, werd later te Londen het huwelijk nogmaals gesloten tusschen den heer *Augustus Frederik* en mejuffrouw *Augusta Murray*, die zich daarbij uitgaven voor lieden uit den burgerstand. Zij schonk hem den 13den Januari 1794 een zoon, terwijl de hertog zich te Lissabon ophield, doch een ingesteld onderzoek bracht de zaak aan het licht, en door het aartsbisschoppelijk gerechtshof werd het huwelijk nietig verklaard. De echtgenoot bleef haar niettemin getrouw, en zij schonk hem den 11den Augustus 1801 ook een dochter, *Ellen Augusta* genaamd. Eerst later ontvingen de beide kinderen den alouden naam *Este* en de moeder dien van *d'Ameland*, benevens een jaargeld van 4000 pond sterling. De zoon kwam reeds op jeugdigen leeftijd in het leger, streed bij New-Orleans als adjudant van generaal *Lambert* en nam als kolonel zijn ontslag. *Willem IV* benoemde hem niet lang na het beklimmen van den troon (1830) tot ridder der Hannoversche Guelphenorde. Zelfs opende zich voor hem het vooruitzicht op een troon, doch hij overleed ongehuwd den 28sten December 1848. Zijn zuster trouwde in 1845 met sir *Thomas Wilde*, later lord *Truro* en overleed 1866 kinderloos.

Estella, een stad in de Spaansche provincie Navarra, in het wijn en olijvenolie opleverend dal der Ega, telt (1900) 5736 inwoners. De stad is bekend als het middelpunt der militaire positie van de Carlisten in Navarra. Deze veroverden haar den 24sten Augustus 1873 en versterkten haar vestingwerken, waarna don *Carlos* er zijn hoofdkwartier vestigde. De republikeinsche troepen trachtten zich van haar meester te maken (Juni 1874), maar werden teruggeworpen, waarbij *Concha* sneuvelde. Ook een nieuwe aanval in het begin van 1875 werd vruchteloos beproefd, maar zij bezweek in 1876, waarna de Carlistische opstand een einde nam.

Esterhazy. Zie *Dreyfus*.

Esterhazy von Galantha is de naam eener oude familie van Hongaarsche magnaten; de vertegenwoordiger der hoofdlijn verkreeg zelfs de waardigheid van Duitsch Rijksvorst. Hoewel men als stamvader een nakomeling van *Attila*, een zekeren *Paul Estoras* noemt, die in 969 gedoopt werd, bestaan er omtrent dit geslacht geen oudere geschiedkundige berichten, dan van 1238, toen *Peter* en *Elias*, zonen van *Salomon van Estoras*, de vaderlijke nalatenschap deelden. De eerste verkreeg Zerház en de Illyésháza, zoodat zij 2 hoofdlijnen vormden, van welke de laatste in 1838 met graaf *Stephan Ellyesházy* uitstierf. De nakomelingen van *Peter* noemden zich naar hun bezitting *Zerházy*, totdat *Frans Zerházy* (geboren in 1563, overleden in 1594), vice-gespan van het comitaat Preszburg, dezen naam, ter gelegenheid van zijn benoeming tot vrijheer *von Galantha*, in dien van *Esterhazy* veranderde. *Franz* had 4 zonen, en 3 van dezen waren de stamvaders der adellijke huizen te Csesznek, te Altsohl en te Frakno (Forchtenstein). De beide eersten verkregen den 17den November 1684 de grafelijke waardigheid, en van het derde werd reeds de stichter *Nicolaas II von Esterhazy* den 10den Augustus 1626 tot erfgraaf *von Forchtenstein* verheven.

De lijn *Csesznek* is vervolgens in 2 takken verdeeld, welke beide nog bloeien.

De lijn *Altsohl* is in 3 takken gesplitst. Van deze zijn 2 uitgestorven, terwijl de overgebleven vertegenwoordigd wordt door graaf *Daniël von Esterhazy*, geboren den 4den Juni 1843.

De lijn *Forchtenstein* is eveneens verdeeld in 2 takken, een grafelijken en een vorstelijken, die beide nog bestaan. *Moritz*, een afstammeling van den grafelijken tak, wijdde zich aan de diplomatie, was geruimen tijd (tot 1856) gezant te Rome en maakte den 19den Juli 1861 als minister zonder portefeuille deel uit van het kabinet *Schmerling*. Toen laatstgenoemde in 1865 zijn ontslag nam, behield *Esterhazy* in het ministerie *Belcredi* zijn betrekking. Hij overleed den 8sten November 1890.

De vorstelijke lijn *von Forchtenstein* werd gesticht door *Paul IV von Esterhazy*, die zich als staatsman onderscheidde en vooral als krijgsman in de veldslagen van 1663 tot 1686, zooals in dien bij den St. Gotthard, bij het ontzet van Weenen en bij de verovering van Ofen. In 1667 werd hij generaal der cavalerie en in 1687 wegens zijn uitstekende verdiensten in den Rijksvorstenstand opgenomen. Tot zijn nakomelingen behoorde *Nicolaas IV von Esterhazy*, geboren den 12den December 1765. Deze bezocht reeds in zijn jeugd bijna alle landen van Europa, trad vervolgens in den krijgsdienst en werd later met diplomatieke zendingen belast. Hij was een ijverig bevorderaar van kunst en wetenschap en overleed den 25sten November 1833. Zijn zoon *Paul Anton III von Esterhazy*, geboren den 11den Maart 1786, ging in 1810 als Oostenrijksch gezant naar Dresden en in 1835 naar Londen, waar hij tot in 1838 bleef en zich door zijn bekwaamheid en door zijn kostbare kleeding en levenswijs onder-

scheidde. In 1842 keerde hij naar zijn vaderland terug, waar hij Obergespan werd van het comitaat Oedenburg en zich een vriend van den vooruitgang betoonde. Dit bracht hem in 1848 in het ministerie *Batthyanyi*, doch hij nam tijdig zijn ontslag. In 1856 ging hij als buitengewoon gezant naar Moskou en overleed te Regensburg den 21sten Mei 1866. Het hoofd der vorstelijke lijn is thans *Nicolaas von Esterhazy*, geboren den 5den Juli 1869. Het majoraat der vorstelijke lijn bestaat uit 29 heerlijkheden met 21 kasteelen, 60 vlekken, 414 dorpen en 207 andere bezittingen. Het bestuur daarvan is te Eisenstadt.

Esters of *samengestelde aethers* zijn in het algemeen verbindingen der alkoholradicalen met zuren, die ontstaan doordat alkohol en zuren onder uitdrijving van water zich verbinden; zoo ontstaat azijnzure aether (zie aldaar) volgens de vergelijking: $CH_3.COOH + C_2H_5OH = CH_3.COOC_2H_5 + H_2O$. De vorming der esters heeft reeds plaats als een zuur met een alkohol in aanraking komt, echter is de reactie langzaam en niet volledig, daar het vrij komende water de ester weer in zuur en alkohol ontleedt (verzeeping). Daarom maakt men gebruik van een waterbindend middel, gewoonlijk geconcentreerd zwavelzuur of gasvormig zoutzuur, dat men in het mengsel van alkohol en zuur leidt. Men onderscheidt de esters in die, gevormd door minerale zuren, en die, gevormd door organische zuren. Twee- en meerbasische zuren zijn in staat neutrale en zure esters te vormen. Een voorname klasse der esters vormen de vetten (zie aldaar), de esters van den driewaardigen alkohol glycerine, $C_3H_5(OH)_3$, met koolstofrijke vetzuren en oliezuren. De verzeeping dezer verbindingen is van groot technisch belang; men verkrijgt daarbij het glycerine en de zouten der verschillende vetzuren, de zeepen, vanwaar de uitdrukking verzeeping komt.

Est, Est, Est is de naam van een voortreffelijken muscaatwijn van den Monte Fiascone bij het meer van Bolsena. Omtrent den oorsprong van den naam vermeldt men het volgende: toen de bisschop *Johann van Fugger* voornemens was op reis te gaan, zond hij een dienstknecht vooruit met bevel op de deur van elke herberg, waar hij goeden wijn vond, het woordje *est* (hij is) te schrijven. Te Monte Fiascone vond de dienstknecht een uitmuntende soort en schreef dien ten gevolge: *Est*, *Est*, *Est*. De bisschop dronk daarvan zooveel, dat hij aan de gevolgen overleed en ontving van zijn dienstknecht het volgende grafschrift: „Est, est, est! propter nimium Est hic *Johannes de Fugger* dominus meus mortuus est" (Est, est, est, wegens al te veel Est is mijn meester *Johannes van Fugger* hier gestorven).

Esthen is de naam van een volksstam in Europeesch Rusland. Met de Ingriërs, Karelen, Ostjaken, Permjaken, Mordwinen, Tsjeremissen, Wogoelen, Syrjaenen, Lappen en hedendaagsche Finnen behoort dit volk tot de familie der Finsche of Oeralsche volkeren en tot het ras der Mongolen. Het bewoont het eigenlijke *Esthland* (zie aldaar), alsmede het eiland Oesel met de naburige eilanden, namelijk Mön, Dagöe, Worms, Nukkö, Nargen, Wrangel, enz., de noordelijke helft van Lijfland, de distrikten Dorpat en Pernau, en eindelijk de kusten langs de Golf van Riga en langs het meer Peipus. Het geheele gebied heeft een oppervlakte van omstreeks 38 500 v. km. en een bevolking van ongeveer 750 000 zielen, van welke ruim 290 000 in Esthland, 440 000 in een gedeelte van Lijfland, 12 000 in het gouvernement Witebsk, 100 000 in het gouvernement Pskow en evenzooveel in het gouvernement Petersburg wonen. Velen van hen hielden zich van ouds bezig met den landbouw, maar legden zich tevens toe op de vischvangst, de zeevaart en de zeerooverij, totdat zij door de Denen en Zweden en vervolgens door de Duitschers onderworpen werden, waarna zij zich tot landbouw en veeteelt bepaalden. Zij zijn in dorpen gevestigd, terwijl de Letten daarentegen op alleenstaande bouwhoeven verstrooid leven. De Russen noemen hen *Tsjoechni* of *Tchoechonzi* (Vreemdelingen), de Letten *Iggauni* (Verdrevenen) en de Finnen *Wirolaiset* (Vierlanders), en de *Esth* zelf bestempelt zich met den naam van *Tallopoëg* (Zoon der Aarde) of *Mamees* (Man des lands). De Esthen hebben, in weerwil eener slavernij van 6 eeuwen, in weerwil hunner aanneming van het Christendom en in weerwil hunner gestadige aanraking met de Duitschers, in lichaamsbouw, taal, kleeding, woning, levenswijs, zeden en gewoonten veel eigenaardigs behouden. Nog altijd tintelt bij hen de gloed van den vrijheidszin en zijn zij met haat jegens de Duitschers vervuld.

De Esthen zijn in het algemeen ruw en onbeschaafd; zij onderscheiden zich door valschheid en veinzerij en toonen zich onverschillig voor elke verbetering van hun toestand. Een en ander is het gevolg eener langdurige onderdrukking. Zij zijn verder zeer geneigd tot kleine dieverijen en tot misbruik van brandewijn. Hun begrippen van zedelijkheid laten veel te wenschen over, doch echtbreuk komt bij hen hoogst zelden voor; trouwens wie zich hieraan schuldig maakt, werd volgens hun oude wet verbrand. Zij zijn noch schoon, noch krachtig van lichaamsbouw, hoewel de strandbewoners een uitzondering maken op dezen regel. Hun hoofd en gelaat is klein en breed, en men vindt bij hen de kleine oogen, de forsche kaken en den kleinen mond van het Mongoolsche ras. Hun hoofdhaar is sluik en zoo geel als vlas, en zware wenkbrauwen beschaduwen hun diepliggende, blauwe oogen. Hun schouders zijn smal, hun armen lang, hun handen breed en hun vingers kort. Ook hun beenen zijn kort en hun voeten klein; dit geeft hun een waggelenden of slependen gang.

De Esthen beleden tot voor korten tijd bijna allen den Lutherschen godsdienst, maar het bijgeloof kent er nog een belangrijke rol toe aan heksen, spoken enz., terwijl hun feesten steeds blijken dragen van het voormalig heidendom. In den laatsten tijd maakt de Grieksche Kerk veel propaganda. Hun kleeding is bijna overal dezelfde: zij dragen lange, zwarte jassen, daaronder een wambuis van blauw of groen laken, korte lederen of linnen broeken, wollen kousen en een soort van schoenen, „pastélen" genaamd, die voor de meer gegoeden van een ongelooide koehuid en voor de behoeftigen van boombast vervaardigd en met een snoer aan den voet vastgebonden worden. Verder dragen zij in den zomer een ronden hoed en in

den winter een pelsmuts. De vrouwen kleeden zich in rijk-geplooide, gestreepte wollen onderrokken en een nauwsluitenden, zwarten bovenrok; de gehuwden hebben een dicht aansluitende muts en een kuif, de ongehuwden een soort van hoofdbedekking, die op een jongenspet gelijkt en den naam van „pirk" draagt. Tot het toilet der vrouwen behooren verder de „preesen" of „pater", namelijk de gespen, welke dienen om het hemd dicht te houden en waaraan allerlei sieraden worden vastgehecht. Hun woningen zijn plomp en ruw, evenals het huisraad. Hun wagens zijn klein en laag en geheel van hout vervaardigd, en hun ploegen wel zeer eenvoudig, maar tevens hoogst doelmatig. Hun landbouwstelsel rustte vooral vroeger geheel en al op de uitroeiing der bosschen door middel van vuur, daar zij op zoodanige gronden gedurende eenige jaren een overvloedigen oogst verkregen. De veeteelt is er van groot belang; voorts verbouwt men er veel vlas en aardappelen. Het voornaamste voedsel is er gepelde gerst.

De Esthen hebben dezen naam ontvangen van de overige bewoners van Europa. Zij zijn niet, zooals velen gemeend hebben, de *Istaevones*, maar de *Aestii* van *Tacitus*. In 510 na Chr. bewoonden zij, volgens *Cassiodorus*, het Barnsteenland, doch kort daarna werden zij door de Pruisen noordwaarts gedrongen naar den oostelijken oever der Oostzee, waar zij volgens *Eginhard*, den schrijver van het leven van *Karel den Groote*, in de dagen van dezen in de nabuurschap der Slaven gevestigd waren. Toch strekte Esthland in de 9de eeuw zich uit tot aan de Weichsel. Zie verder onder *Esthland*.

De *Esthnische taal* is een tak van den Finschen taalstam. Zij is over het algemeen welluidend door haar talrijke eindklanken op *a* en *o*, door haar vele tweeklanken en het gebruik van veel klinkers. Een domoor is in het Esthnisch een „bedelkop", een dier een „stom schepsel", enz. Gelijk het volk in 3 hoofdafdeelingen is gesplitst, zoo heeft men ook 3 dialekten, namelijk een oostelijk, een westelijk en een noordelijk dialekt, of die van Dorpat, Reval en Pernau. Eerstgenoemde tongval is de oudste, de tweede de rijkste en de derde slechts een mengsel der eerste twee. Het Esthnisch is een van de zuiverste Finsche talen, daar zij grootendeels bewaard bleef voor Duitschen of Russischen invloed, terwijl tevens op de volksscholen in die taal onderwezen wordt. Een spraakkunst van het Esthnisch is geschreven onder anderen door *Ahrens* (1840). De Esthlanders hebben veel gevoel voor dicht en toonkunst, en zij improviseeren verzen, tegelijk met de melodie, onder hun bezigheden op den akker of aan den huiselijken haard. Ook hebben zij nog vele oude krijgsliederen. Het Esthnische volksepos: „Kalewi Poëg" (De zoon van Kalewi) telt 20 zangen en ruim 19000 verzen, die uit viervoetige trochaëen bestaan en hun welluidendheid niet zoo zeer aan het rijm als aan de alliteratie en assonantie verschuldigd zijn. In 1838 werd de „Gelehrte Esthnische Gesellschaft" gesticht, die zich zeer verdienstelijk heeft gemaakt voor de mythologie, de geschiedenis en het behoud van oude sagen en liederen der Esthen.

Esther, in het Perzisch *Siiareh* (Ster of Godin der liefde) is de Perzische naam eener Israëlietische vrouw, *Hadassa* (Myrt) genaamd, die de gemalin werd van *Ahasverus*, koning van Perzië. Zij was de nicht en pleegdochter van den Israëliet *Mardochai*, uit den stam van *Benjamin* en werd wegens haar buitengewone schoonheid in den harem gebracht, waar zij weldra de plaats der verstooten koningin *Vasthi* innam. Toen *Mardochai*, hierdoor hoogmoedig geworden, verzuimde, den verschuldigden eerbied te bewijzen aan den machtigen staatsminister *Haman*, kreeg deze van zijn koning verlof, al de Israëlieten in het Perzische Rijk uit te roeien. Daartoe werd door het lot (pur) de 13de der maand Adar vastgesteld. *Mardochai* echter, daarvan verwittigd, deelde aan *Esther* mede, welk gevaar haar en haar stamgenooten boven het hoofd hing, en deze wist door haar invloed op den koning het bloedig misdrijf te verhinderen, ja, *Ahasverus* deed *Haman* ophangen aan de galg, voor *Mardochai* bestemd, en benoemde laatstgenoemde, die zich reeds vroeger door het ontdekken eener samenzwering gunstig onderscheiden had, in diens plaats tot grootvizier. De last tot uitroeiing der Israëlieten kon, als door den koning uitgevaardigd, niet herroepen worden, doch *Ahasverus* gaf aan de aangevallenen verlof, zich tegen hun vijanden te verdedigen. Er greep alzoo op den 13den van Adar een bloedige worsteling plaats, waarbij de aanvallers van Israël de nederlaag leden en 75000 dooden verloren. Tot gedachtenis aan die redding verordende *Mardochai* de jaarlijksche viering van het Purimfeest op den 14den en 15den van genoemde maand. *Esther* deed een getrouw verhaal dier gebeurtenis te boek stellen, doch dit geschrift was voorzeker iets anders dan het boek, hetwelk als dat van *Esther* in het Oude Testament werd opgenomen. Veel toch van dit laatste is aan het gebied der sage ontleend. De koning *Ahasverus* of *Xerxes* schijnt hier dezelfde te wezen, dien wij uit de geschiedenis van Griekenland kennen; ook is de instelling van het Purimfeest twijfelachtig, daar wij het bij *Esra* en *Nehemia* niet vermeld vinden. De vervaardiging van het ons bekende boek dagteekent hoogst waarschijnlijk van den tijd der Israëlietische verdrukking onder de *Ptolemaei* en *Seleuciden*, en de taal is daarmede in overeenstemming, het Purimfeest is vermoedelijk van de Babyloniërs en Perzen overgenomen. Het boek Esther werd later een lievelingsboek der Joden en het feest wordt tot heden nog gevierd. In de Septuagint en in de Vulgaat vindt men nog toevoegselen tot het boek *Esther*, welke door *Luther* onder de Apocriefe boeken zijn geplaatst. De stof werd dramatisch vooral door *Racine* en *Grillparzer* (de laatste onvoltooid) bewerkt.

Esthetica. Zie *Aesthetica*.

Esthland of *Estland*, door de Esthen *Wiroma* (Grensland) of *Eesti Maa* en *Meie Maa* (Ons land) genoemd, is de meest noordelijke der Russische Oostzee-provinciën, grenst ten noorden aan de Finsche Golf, ten oosten aan het gouvernement Petersburg, ten zuiden aan Lijfland en het meer Peipus en ten westen aan de Oostzee. Het heeft, met een 40-tal kleine eilanden, een oppervlakte van 20247 v. km. en telt 413724 inwoners. De bodem is over het geheel vlak, en slechts hier en daar verrijzen eenige lage

heuvels, daar door het land de Baltische landrug loopt, waartusschen zich moerassen uitstrekken. De noordkust rijst echter op vele plaatsen steil uit zee op en vormt van Baltisjport tot Narwa een rotsmuur, waarop de golven breken. Over het geheel is de kust zandig en hier en daar met zwerfblokken bezaaid, doch men vindt er ook vette leem- en kleigronden. Groote wouden zijn er thans nog in het oostelijk en zuidelijk gedeelte.

De kust der Finsche Golf bestaat hoofdzakelijk uit dichten kalksteen, waarin vele trilobieten en orthoceratieten voorkomen, in lagen ter dikte van 10 tot 20 m. Deze rust op een fijnkorreligen zandsteen, die zich aan de kust tot een hoogte van 20 m. verheft en een grijsachtig-groenen leisteen tot grondslag heeft. In den zandsteen vindt men geen fossielen, maar volgens *Engelhardt* wel barnsteen. De onderste kalksteenlagen bevatten dikwijls kleine korrels groenzand en zijn van den zandsteen door dunne lagen groenzand, door bitumineusen leisteen, door ijzerkies en door een zeer dunne schelpkalklaag gescheiden; deze tusschenliggende lagen hebben hier en daar een dikte van 2 m. Volgens *von Buch* komt de Esthlandsche kalksteen met betrekking tot de versteeningen volkomen overeen met dien van Gothland en behoort tot de overgangsvormen.

De vele moerassen, zand- en kalksteenplateau's en de tallooze granietblokken, waarmede de bodem bezaaid is, alsook de tallooze kleine meren en uitgestrekte wouden, maken, dat slechts een klein gedeelte der oppervlakte voor den landbouw geschikt is. Behalve het meer Peipus telt men er 228 kleine meren en een groot aantal rivieren en beken. De voornaamste rivier is de Narowa, en van de overige noemen wij de Purz, de Sem, de Locksa, de Iagowal en de Brigitten, die noordwaarts naar de Finsche Golf, en de Kegel en de Kano-er, die westwaarts vloeien. Er zijn onderscheiden zwavelhoudende, zoute en minerale bronnen. De lucht is zuiver en gezond, doch het klimaat koud, daar de winter lang duurt en er voortdurend krachtige winden waaien, die zich niet zelden tot stormen verheffen. De gemiddelde temperatuur van het jaar is te Baltischport in den zomer 15°, in de winter —4,8°, in het jaar 4.5° C. In het binnenland is het klimaat ruwer dan aan de kust.

Van de oppervlakte des lands zijn 16,58 % voor landbouw, 41,75 % voor veeteelt in gebruik, 18,98 % met bosch beplant en liggen 22,68 % woest. De voortbrengselen van den grond zijn voldoende voor de behoeften der inwoners. Daartoe behooren vooral rogge, gerst en aardappelen, verder ook een weinig tarwe, boekweit, hennep, vlas, hop en tabak, benevens velerlei groenten. Ooftboomen vindt men er weinig, doch een overvloed van wilde bessen. Zeer ontwikkeld is de veeteelt, daarbij ook de paardenfokkerij. De veestapel omvatte in 1900: 75 200 paarden, 191 000, runderen, 168 000 schapen en 47 500 varkens. De bosschen bestaan er voornamelijk uit naaldhout, verder heeft men er elzen- en berkenboomen. Aan de kust bloeit de vischvangst. De nijverheid staat er op een lagen trap. De boeren weven linnen en wollen stoffen voor hun kleeding. Op de eilanden bouwt men kleine vaartuigen. Op het vasteland bloeit de brandewijnstokerij. In 1900—1901 telde men 175 branderijen, die 613 845 H.L. produceerden. In Krähnholm bij Narwa bestaat een belangrijke katoennijverheid, die meer dan 5000 menschen werk verschaft; ook Reval heeft groote fabrieken. De handel bepaalt zich vooral tot Reval, Baltischport, Koenda en Narwa. De uitvoer bestaat in graan, vlas, brandewijn, gezonten visch en huiden, de invoer in haring, zont, zuidelijke vruchten, houten voorwerpen, zijden, wollen en katoenen stoffen enz., doch nadat Kroonstadt nagenoeg den geheelen handel van dat gedeelte der Oostzee tot zich getrokken heeft, is in de havens van Esthland weinig vertier. De spoorlijnen hebben een lengte van 425 km.

Het gouvernement Esthland heeft nog eenige voormalige voorrechten behouden, onder anderen de onbelemmerde vervaardiging van brandewijn. Het staat onder den gouverneur-generaal der Oostzeeprovinciën, die te Riga zijn zetel heeft, en is verdeeld in 4 distrikten: Harrien, Jerwen, Wiek en Wierland. Zetel van het bestuur is Reval. De heerschende godsdienst is de Luthersche. Met betrekking tot de inwoners maakt men onderscheid tusschen Esthen en Esthlanders; deze laatste zonden zich gekrenkt gevoelen, zoo zij met de eersten werden gelijk gesteld (zie *Esthen*). De Esthen hebben hun eigen taal, de Esthlanders bedienen zich van een Duitschen tongval. In lateren tijd heeft ook het Russisch zich ingang weten te verschaffen in Esthland.

De naam Esthland (Oostland) staat reeds vermeld bij *Adam van Bremen* (1080), die het land tusschen de Düna en de Newa daarmede bestempelt. *Snorro Sturleson* noemt het *Eystland* en de bewoners *Eysten*. Dezen waren heidenen tot in de 11de en 12de eeuw. In 1158 werden kooplieden uit Bremen door storm daarheen geworpen, waarna zij er zich gedeeltelijk vestigden. Aan de Noormannen was de kust van Esthland reeds vroeg bekend, zoodat zij meermalen daarheen hun rooftochten uitstrekten. Koning *Waldemar* van Denemarken ondernam in 1170 een glansrijken krijgstocht tegen de stoutmoedige zeeroovers van Koerland, Oesel en Esthland, en *Järl 1* plunderde in 1191 het oostelijk gedeelte des lands. Terwijl bisschop *Meinhard* (1192) en *Albrecht* (1198) uit Riga oprukten, om Lijfland te veroveren, en met hulp der Zwaardbroeders tot bij Esthland doordrongen, werd dit laatste overweldigd door *Kanoet* of *Knoet VI*, koning van Denemarken, in 1201. Hij dwong de inwoners het Christendom te belijden, dat er vruchteloos door *Meinhard* verkondigd was, stichtte Reval en deed er een bisdom verrijzen. *Waldemar II*, koning van Denemarken, verscheen in 1219 met 1500 schepen voor Reval, veroverde den toenmaligen Esthenburg „Lindanisse", doopte de heidenen, die zich nog niet tot het Christendom hadden bekeerd, verdeelde het land in leenen en schonk Oesel aan de Zwaardbroeders. Eerst in 1237 echter werd Esthland aan Denemarken toegekend. *Waldemar III* verkocht in 1347 het land aan de ridders der Duitsche Orde, die het aan Lijfland toevoegden. Nu werd er de lijfeigenschap ingevoerd, hoewel de steden door den handel begonnen te bloeien. De Esthen kwamen meermalen in opstand, doch dit verergerde hun toestand, die eindelijk weinig verschilde van dien der sla-

vernij. Het volk werd tevens gewikkeld in de oorlogen en lotsverwisselingen der Duitsche Orde. Op den vrede van 1503 volgde de Hervorming, die er door het legerhoofd *Walther von Plettenberg* begunstigd werd. In 1558 ontstond er een oorlog tegen Rusland, waarin alleen Reval met goed gevolg stand hield, en daar de Duitsche Orde meer en meer tot machteloosheid verviel, huldigden de Esthen in 1561 uit eigen beweging het gezag van Zweden. Inmiddels bleven de bloedige oorlogen tegen Rusland en Polen voortduren, en de Russen veroverden in 1577 het geheele land met uitzondering van Reval. In 1580 werd het land door de pest geteisterd, in 1581 door de Zweden overweldigd, in 1590 door de Russen en in 1600 door de Polen aangevallen, totdat *Gustaaf Adolf* er in 1621 vastheid gaf aan de Zweedsche heerschappij. Gedurende zijn regeering en onder de leiding van zijn leermeester *Skythe*, dien hij tot gouverneur der Oostzeeprovinciën benoemd had, kwam voor de Esthen veel goeds tot stand. De heerendiensten werden beperkt, de rechtspleging aanmerkelijk verbeterd en bij de stichting der universiteit te Dorpat het belang der Esthen behartigd. De opvolgers des konings volgden het ingeslagen spoor, en had *Karel XI* langer geleefd, dan zou reeds in dien tijd de lijfeigenschap verdwenen zijn. *Karel XII* werd door zijn veelvuldige oorlogen verhinderd voort te gaan op dien weg, en toen na het bezwijken van Reval geheel Esthland bij den vrede van Nystadt in 1721 aan czaar *Peter* van Rusland werd toegekend, was het uitzicht op vrijzinnige hervormingen verdwenen. Zelfs de drukkende heerendiensten keerden terug, en ook de bevolking was machteloos en lusteloos door uitputting. Door een oekase van 3 Juli 1783 werd Esthland in een stadhouderschap herschapen en in 5 distrikten verdeeld, welke verdeeling later een paar maal gewijzigd werd. In 1817 werd de lijfeigenschap afgeschaft. In den laatsten tijd hadden hier, evenals in Lijfland (zie aldaar) onafgebroken pogingen plaats, om de bevolking te russificeeren.

Estienne, een beroemd Fransch geslacht van uitgevers en geleerden. Zie *Etienne.*

Estius, *Gulielmus*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Gorinchem in 1541, was de telg van een adellijk geslacht, ontving zijn opleiding aan de fraterschool te Utrecht en begaf zich vervolgens naar de hoogeschool te Leuven. Hier werd hij in 1561 magister in de wijsbegeerte, gaf er 10 jaar onderwijs, werd in 1580 doctor in de godgeleerdheid en daarna hoogleeraar te Doornik en later kanselier aldaar. Hij overleed den 20sten September 1613. Hij was een vroom, geleerd en welsprekend man en onderscheidde zich zoowel door zijn twistschriften tegen de Jezuïeten als door zijn vijandigheid jegens de Protestanten. Deze ging zoo ver, dat hij instemde met den lof, aan den moordenaar van prins *Willem I* toegezwaaid. Hij schreef onder anderen: „Historia Martyrum Gorcomiensium XIX etc." (1572, 1603, 1619 en 1655), in de „Acta sanctorum" opgenomen en ook in het Nederlandsch vertaald, „Commentaria in IV libros sententiarum Petri Lombardi" (2 dln., 1615) en „Annotationes in praecipua ac difficilliora sacrae scripturae loca" (1621, 1628 en 1632).

Estlander, *Karl Gustaf*, een Finsch-Zweedsch kunsthistoricus, werd den 31sten Januari 1834 te Lappfjörd geboren. In 1860 werd hij privaatdocent, in 1868 hoogleeraar in de aesthetica en in 1891 kanselarijraad te Helsingfors. Door groote reizen in Europa ontwikkeld, speelde hij als aestheticus in Finland een leidende rol. In 1876 stichtte hij het maandschrift „Finsk Tidskrift", dat hij tot 1886 redigeerde. Van zijn talrijke geschriften (in de Zweedsche taal) verdienen vermelding: „De geschiedenis der beeldende kunsten sedert het einde der 18de eeuw" (1867), „De ontwikkeling der Finsche kunst" (1871), „De Robin Hood-balladen" (1889), „Runebergs godsdienstige wereldbeschouwing en aesthetische meeningen" (1888).

Estrées is de naam van een oud Fransch geslacht, ontleend aan een landgoed in de nabijheid van Arras. Van de leden dier familie vermelden wij: *Jean*, markies *d'Estrées.* Deze, geboren in 1486, was een uitstekend krijgsheld onder *Frans I*, *Hendrik II*, *Frans II* en *Karel IX* en bekleedde eindelijk de waardigheid van luitenant-generaal des konings en grootmeester der artillerie. Hij voegde zich bij de partij der Protestanten en overleed den 23sten October 1571. — Zijn zoon, *Antoine d'Estrées*, de vader van *Gabrielle* (zie het volgend artikel), was eveneens grootmeester der artillerie, maakte zich beroemd door de verdediging van Noyon en overleed in het begin der 17de eeuw als gouverneur van Lafère, Parijs en Isle de France. — *François Annibal d'Estrées*, zoon van den voorgaande, geboren in 1573, werd hertog *d'Estrées* en maarschalk van Frankrijk. In zijn jeugd behoorde hij tot den geestelijken stand en was reeds in 1594 bisschop van Noyon. Hij trad echter in den krijgsdienst onder den naam van markies *van Coeuvres* en werd weldra bevorderd tot luitenant-generaal. Ten tijde van *Maria de' Medici* werd hij als gezant afgevaardigd naar de belangrijkste Hoven van Europa. In 1624 was hij bevelhebber der vereenigde troepen van Frankrijk, Venetië en Savoye, om de bewoners van Grauwbunderland in het bezit van Valtellino te handhaven. Daarna ging hij als gezant naar Italië, ontrukte Mantua aan de keizerlijke troepen, maar moest eindelijk capituleeren. Niettemin verkreeg hij het opperbevel over het leger in Duitschland en veroverde Trier. Daarna vertrok hij als buitengewoon gezant naar Rome en bleef er tot in 1648. Toen *Lodewijk XIV* den troon beklom, werd hij gouverneur van Isle-de-France en Soissons, en overleed den 5den Mei 1670. Hij wordt als hervormer der artillerie zeer geroemd en heeft „Mémoires" achtergelaten over het regentschap van *Maria de' Medici.* — *Jean*, graaf *d'Estrées*, een zoon van den voorgaande, geboren in 1624, streed eerst in Vlaanderen, diende in 1653 roemrijk onder *Turenne* en werd luitenant-generaal. Nadat hij 4 jaar in gevangenschap had doorgebracht, benoemde de koning hem tot bevelhebber der troepen ter zee. Als vice-admiraal tuchtigde hij de Roofstaten en streed in 1672, als bevelhebber der vereenigde Fransche en Engelsche vloot, bij Southwood-Bay tegen admiraal *de Ruyter*, behaalde een overwinning op admiraal *Binckes* en ontrukte in 1677 Tabago aan de Nederlanders. Tot belooning werd hij in 1681 tot maarschalk en in 1686 tot onderkoning

in de Amerikaansche koloniën benoemd. In 1691 streed hij nogmaals voorspoedig tegen de Engelschen en werd daarna aan het hoofd gesteld van onderscheidene gewesten, het laatst van Bretagne. Hij overleed den 17den Mei 1707. — Zijn broeder *François Annibal*, hertog *d'Estrées*, pair en maarschalk van Frankrijk, streed in Vlaanderen en Duitschland en overleed te Rome den 30sten September 1687. — Een andere broeder, *César d'Estrées*, was kardinaal-bisschop van Laon, en nog een ander, *Jean d'Estrées*, aartsbisschop van Cambrai; beiden vervulden tevens op staatkundig gebied een belangrijke rol. — *Victor Maria*, hertog *d'Estrées*, een zoon van graaf *Jean*, was maarschalk van Frankrijk en grande van Spanje. Hij werd geboren in 1660, diende aanvankelijk bij het leger te lande, daarna onder zijn vader op de vloot en werd diens opvolger als admiraal en luitenant-generaal. Hij streed voorspoedig tegen de Roofstaten, tegen Engeland en Holland, voerde in 1693 bevel over de vloot aan de kust van Spanje, veroverde in 1697 Barcelona en werd door *Philips V* aangesteld tot opperbevelhebber ter zee. In deze betrekking bewees hij dien vorst groote diensten, zoodat *Lodewijk XIV* hem tot maarschalk benoemde. In 1704 leidde hij de Fransche vloot bij Malaga ter overwinning. Na den dood zijns vaders werd hij gouverneur in de plaats van dezen, in 1715 lid van het Regentschap, in 1733 minister en overleed in 1737. — *Louis Charles César Letellier*, hertog *d'Estrées*, maarschalk en minister van Frankrijk, werd geboren in 1697 en was een zoon van *Michel Letellier de Courtanvaux* en *Marie Anne Cathérine d'Estrées*, een dochter van graaf *Jean*. Hij diende eerst in Spanje onder *Berwick*, daarna als luitenant-generaal onder den maarschalk van Saksen, onderscheidde zich bij verschillende gelegenheden en verkreeg van *Lodewijk XV* behalve den maarschalkstaf het opperbevel over het groote leger in Duitschland. Nadat hij den 26sten Juli 1757 bij Harsenbeck de overwinning had behaald op den hertog *van Cumberland*, moest hij het commando afstaan aan den hertog *de Richelieu*, doch na de nederlaag bij Minden in 1759 werd hem het opperbevel nogmaals toevertrouwd. Met hem is in 1771 dit aanzienlijk geslacht uitgestorven.

Estrées, *Gabrielle d'*, hertogin *de Beaufort*, de maîtresse van koning *Hendrik IV* van Frankrijk, was een dochter van *Antoine d'Estreés*. Zij werd geboren in 1571 en was ongeveer 20 jaar toen zij op het vaderlijk kasteel Coeuvres den koning door haar bekoorlijkheden betooverde. Daar zij reeds een betrekking met maarschalk *de Bellegarde* had aangeknoopt, gaf zij zich niet over aan den koning, voordat hij bewijzen had geleverd van een oprechte toegenegenheid. Om haar vader tevreden te stellen, huwde hij haar uit aan *Domerval de Liancourt*, een weduwnaar met 14 kinderen. Intusschen werd deze echt kort daarna ontbonden, daar de koning het voornemen had opgevat van zijn gemalin *Margaretha van Valois* te scheiden en *Gabrielle* op den troon te plaatsen. Bij het Hof was *Gabrielle* wegens haar bescheidenheid en zachtmoedigheid zeer bemind, doch de minister *Sully* haatte haar en ried den koning af haar tot hertogin *de Beaufort* te verheffen. Tegen Paschen 1599, toen er reeds voorbereidselen tot de scheiding gemaakt waren, verwijderde zich *Gabrielle* in hoogst zwangeren toestand, op raad van haren biechtvader, van het Hof en vertrok naar Parijs. De koning vergezelde haar tot halfweg, doch bij het afscheid gevoelde zij zich diep bedroefd, zoodat zij met aandrang haar kinderen aanbeval in bescherming van den vorst. Te Parijs nam zij haar intrek bij een vertrouweling des konings, *Zamet* genaamd. Op Witten Donderdag werd zij, na het eten van een oranjeappel, overvallen door geweldige stuiptrekkingen; de geneesheeren wisten geen raad en zij overleed onder hevige pijnen reeds 2 dagen daarna, den 10den April. Men verhaalde, dat zij aan een beroerte gestorven was, maar niemand twijfelde aan de ware oorzaak van haar dood. *Hendrik IV* was aanvankelijk diep bedroefd, doch liet zich weldra troosten door een andere. *Gabrielle* had den koning 3 kinderen geschonken, *César* en *Alexandre* (zie *Vendôme*) en *Henriette Cathérine*, gehuwd met den hertog *d'Elboeuf*. De „Mémoires" (Parijs, 1829, 4 dln.; nieuwe druk 1852), die haar naam dragen, zijn vermoedelijk door een haar vrienden na haar dood vervaardigd.

Estreicher, *Karl*, ridder *von Rosbierski*, een Poolsch bibliograaf, letterkundige en geschiedschrijver, werd den 22sten November 1827 te Krakau geboren, studeerde aldaar in de rechten en verkreeg een aanstelling aan het gerecht te Lemberg, waarna hij zich op de Poolsche bibliografie en letterkundige geschiedenis toelegde, en werd in 1862 bibliothecaris en hoogleeraar aan de universiteit te Warschau, vanwaar hij in 1868 als directeur der Jagellonische universiteitsbibliotheek naar Krakau vertrok. Zijn voornaamste werk: „Bibliografia polska" bevat 140 000 werken en verscheen in 87 deelen te Krakau van 1870—1896. Van zijn overige werken verdienen vermelding: „Adam Mickiewicz" (Weenen, 1863), „Poolsche bibliographie der 15de en 16de eeuw" (Krakau, 1875). „Das Repertoire der polnischen Bühne von 1750—1781", „Die polnischen Theater" (1874 en 1879), „Beschreibung der Jagellonischen Bibliothek" (1882), alsmede verschillende monographieën van Poolsche dichters: „Thomas Kajetan Wegierski" (Leipzig, 1883) en „Vinzenz Pol und seine Gesellschaft" (Lemberg, 1882). Ook schreef hij een werk over de Poolsche dieventaal: „Gward zloczyncow" (Warschau, 1867).

Estrella, *Serra da*, bij de Romeinen *Mons Herminius*, een gebergte in Portugal, is het westelijk gedeelte van het Castiliaansch Scheidingsgebergte en vormt een uitgestrekten, naakten, platten bergrug, die zich in een zuidwestelijke richting uitstrekt over een afstand van 60 km., tusschen de rivieren Mondego en Zezere, en door den Serra das Mezas in verband staat met den Sierra de Gata in Spanje. Het zuidwestelijk gedeelte is het hoogst en heet *Serra-Brava*, het noordelijk, meer glooiend gedeelte draagt den naam van *Serra Mansa*. De eigenlijke rug of kam is $1^1/_2$ uur gaans breed, met gras en kreupelhout begroeid en van October tot Juni met sneeuw bedekt. In het midden verrijst de Malhão de Serra, geen bergtop, maar een hoogvlakte met 4 heldere meren ter hoogte van 1993 m. Onderscheiden toppen dragen er den naam van *Cantaros* (Kruiken)

wegens het water, dat vandaar afdaalt, zooals de Cantaro Delgado, de Cantaro Magro enz. Het gebergte bestaat uit graniet, bedekt met zand- en kalksteen.

Estremadura, een Portugeesche provincie, in het midden des lands gelegen, grenst ten noorden aan de provincie Beira, ten oosten en zuiden aan Alemtejo en ten westen aan den Atlantischen Oceaan en telt op 17382 v. km. (1900) 1232593 inwoners. De Taag (Tajo) verdeelt dit gewest in 2 nagenoeg gelijke deelen, waarvan het zuidelijke door den Sadão doorsneden wordt. Estramadura is grootendeels bergland. Ten noorden van de Taag verheft zich de voortzetting van den Serra da Estrella als steile, dorre kalksteengebergten, die verschillende zijtakken uitzenden. Ten westen der Taagmonding verheft zich het 488 m. hooge, romantische granietgebergte van den Serra de Cintra, dat in Kaap da Roca, het meest westelijke punt van Europa, eindigt. Ten zuiden van de Taag liggen de dorre, ten deele moerassige, thans gedeeltelijk ontgonnen heiden en het op zandsteenlagen rustende kalksteengebergte Serra da Arrabida, dat in Kaap Espichel uitloopt. Het land heeft een heerlijk klimaat, doch veel te lijden van aardbevingen. Het is, uitgezonderd de omgeving van Lissabon en het laagland aan den rechter Taagoever, niet dicht bevolkt en nauwelijks voor de helft bebouwd, terwijl nog talrijke ertslagen niet ontgonnen zijn. Verder heeft men er veel marmer, mineraalbronnen (16 badplaatsen), zoutbronnen en aan de kust zeezout. Van de naaldwouden is het in de 13de eeuw door koning *Dionysius* aangeplante *Pinhal del Rei* te noemen, dat een oppervlakte van 10000 H.A. beslaat en waarvan de waarde op 7½ millioen gulden geschat wordt. Behalve de Serra de Cintra zijn de andere gebergten meest kaal. Ten zuiden en zuidoosten van den Taag en ten noorden van Leiria strekten zich groote cistusheiden uit, die alleen als weiden gebruikt kunnen worden. Een uitzondering vormt het schiereiland van Setubal met dennenhagen, oranjeboomen en wijngaarden. De vruchtbaarheid van het bebouwde gedeelte (graan, maïs, wijn, olie) is buitengewoon groot. Gefokt worden paarden, ezels en zwijnen, ook muildieren en geiten, maar weinig schapen. Niet onbelangrijk is verder de bijenteelt. De industrie heeft haar centrum in Lissabon, de handel in Setubal. Estremadura heeft de beste landwegen en de meeste spoorwegen van Portugal. De bewoners gaan door voor de meest beschaafde, de vrouwen voor de mooiste van het koninkrijk. Administratief is Estremadura verdeeld in de distrikten Lissabon, Santarem en Leiria.

Estremadura, een voormalige provincie, thans een landschap van Spanje, grenst ten noorden aan Leon, ten oosten aan Nieuw-Castilië, ten zuiden aan Andalusië en ten westen aan Estremadura in Portugal en telt op 41757 v. km. 882410 inwoners. Het land is een voortzetting der hoogvlakte van Nieuw-Castilië en wordt door 2 groote rivieren, de Taag en de Guadiana, doorsneden. Ten noorden van de Taag verheft zich als grensmuur naar de zijde van Leon het Castiliaansche Scheidingsgebergte met den hoogen Sierra de Gredos, den Sierra de Bejar, den Sierra de Gata enz. Tusschen de Taag en de Guadiana verrijst het gebergte van Estremadura als een met verspreide toppen gekroonde bergvlakte; van die toppen is de Sierra de Guadelupe ongeveer 1600 en de Sierra de Montanches 1000 m. hoog. Een andere keten van alleenstaande berggevaarten loopt langs den linker oever van de Taag, een aanvang nemende met den Sierra de la Moheda (1300 m. hoog). Tusschen die beide ketens vindt men de middelste hoogvlakte van Estremadura. Het land ten zuiden van de Guadiana, naar de zijde van den Sierra-Morena, is gedeeltelijk heuvelachtig en gedeeltelijk vlak. De voornaamste rivieren, behalve de twee genoemde, zijn in dit landschap de Tintar, de Alagon, de Rio del Monte, de Salor en de Sever, die naar de Taag stroomen, en de Ruécas, de Gevora, de Guadelema, de Zuja, de Ortigas, de Guadamel, de Malachel en de Guadajira, zijrivieren der Guadiana. Het klimaat is zeer warm; des zomers valt weinig regen; een sterke dauw bevochtigt echter den bodem, maar geeft tevens aanleiding tot het ontstaan van koortsen. In November worden de bergkruinen bedekt met sneeuw, doch het is er des winters niet guur. De grond is over het geheel zeer vruchtbaar, maar wacht op vele plaatsen op ontginning, terwijl hier en daar bij de oevers van de Taag of aan de helling van het Scheidingsgebergte groote bosschen van kurkeiken en andere loofboomen worden aangetroffen. De bevolking is zeer ongelijk verdeeld, en dit gewest, in de dagen der Mooren zeer dicht bevolkt en buitengewoon vruchtbaar, behoort thans met La Mancha tot de armoedigste gedeelten van Spanje. De oorzaak van dien achteruitgang ligt vooral daarin, dat het midden- en zuidelijk gedeelte van Estremadura sedert eeuwen de weide is geweest der omdolende merinoschapen, zoodat er aan landbouw niet te denken viel. Na het eindigen van den laatsten burgeroorlog (1876) is de landbouw flink vooruit gegaan. De belangrijkste voortbrengselen zijn tarwe en rogge. Hier en daar wint men olijvenolie en vooral wijn. Groot is de varkensteelt, en in het gebergte fokt men geiten, schapen en muildieren. Ook de bijenteelt is van belang. De bergen zijn rijk aan metalen en andere nuttige delfstoffen, die echter niet ontgonnen worden. De bewoners van Estremadura vormen een gemengd ras, afkomstig van de West-Goten, Spanjaarden enz.; zij onderscheiden zich door hun deftigheid en door hun weinige gezelligheid. Het volk is ruw, maar welwillend, eerlijk, onbaatzuchtig, gastvrij, bescheiden en dapper.

Dit landschap is sedert 1833 verdeeld in de provinciën *Badajoz* en *Caceres*, van welke de eerste de zuidelijke, kleinere, de tweede de noordelijke, grootere helft inneemt.

Estrup, *Jakob Brönnum Scavenius*, een Deensch staatsman, werd geboren den 16den April 1825 te Sorö, wijdde zich aan de studie van boschcultuur en landbouw en werd reeds vroeg bezitter van uitgestrekte goederen op Seeland en Jutland. In 1854 werd afgevaardigd naar den Deenschen Rijksdag, maar legde weldra om redenen van gezondheid zijn mandaat neder. In 1864 werd hij echter lid van den Landsting, als hoedanig hij ijverig deelnam aan de grondswetherziening (1866). Van 1865 tot 1869 stond hij

aan het hoofd van het departement van Binnenlandsche Zaken en in 1875 vormde hij een ministerie, waarin hij zich met de portefeuille van Financiën belastte. In den strijd met de meerderheid van het Folketing toonde hij veel geestkracht en trachtte hij door verscheiden ontbindingen een hem volgende meerderheid te verkrijgen. Nadat in het voorjaar van 1894 een overeenkomst ten aanzien van de begrooting tot stand was gekomen, legde hij in Augustus 1894 zijn ambt neder. In 1900 werd hij wederom tot lid van het Landsting benoemd.

Esz, *Leander*, eigenlijk *Johann Heinrich von, Esz*, een R. Katholiek godgeleerde, geboren den 15den Februari 1772 te Warburg bij Paderborn, was achtereenvolgens pastoor te Schwalenberg en te Marburg (1812) en werd hier tevens hoogleeraar aan de universiteit en later lid van de directie van de kweekschool voor onderwijzers. In 1822 vertrok hij naar Darmstadt en in 1835 naar Alzey en overleed den 13den October 1847 te Affolderbach. Met zijn neef *Karl von Esz* leverde hij een vertaling van het Nieuwe Testament (1807), die reeds viermaal was gedrukt, toen zij door den paus verboden werd. Ook een vertaling van den geheelen Bijbel mocht de goedkeuring van den paus niet verwerven. Daarenboven schreef *von Esz*: „Auszüge aus den heiligen Vätern und andern Lehrern der Katholischen Kirche über das nothwendige und nützliche Bibellesen zur Aufmunterung der Katholiken" (2de druk, 1816), „Pragmatisch-kritische Geschichte der Vulgata" (1824) en gaf hij uitgaven van de „Vulgata" (3 dln., 1822—1824), van de „Septuaginta" (1824) en het Grieksche Nieuwe Testament (1827).

Eszek, *Esseg* of *Essek*, in het Latijn *Essekinum*, in het Illyrisch *Oszik* en in het Duitsch *Esseck*, is een koninklijke vrijstad en vesting in Slavonië op den rechter oever der Drave, waarover aldaar een houten brug is gelegd, die naar het Hongaarsche landschap Baranva leidt. Zij ligt aan de spoorlijnen Groszwardein-Eszek-Vellany en Eszek-Ujkapela-Batrina en telt (1900) 24930 inwoners. De stad bestaat uit de eigenlijke stad, de Boven-, Beneden- en Nieuwstad, welke door een breede esplanade gescheiden zijn. Het voornaamste plein is er het Paradeplein met de Drievuldigheidszuil; tot de voornaamste gebouwen behooren er de groote kazerne, het stadhuis en het voormalig provinciehuis. Men heeft er een Kamer van Koophandel en nijverheid, eenige kerken, een paar kloosters, een gymnasium, een school van middelbaar onderwijs, 4 zijdefabrieken enz. Belangrijk is er de handel in graan, hout, vee en huiden.

Eszek verheft zich op de plek der Romeinsche kolonie Mursia Aelia, die door keizer *Hadrianus* gesticht werd en, als gelegen aan het vereenigingspunt van belangrijke handelswegen, zich voorspoedig ontwikkelde en de hoofdstad werd van Beneden-Pannonië. Reeds in 325 na Chr. werd er een bisdom opgericht. *Attila* verwoestte de kolonie in 447, waarna ook het bisdom opgeheven werd. In de 6de eeuw vestigden zich aldaar de Slavonen, en toen in 1091 Slavonië werd opgenomen in het koninkrijk Hongarije, bouwde men er bij het dorp, hetwelk het voormalige Mursia vertegenwoordigde, het kasteel Oszek. In 1526 werd Eszek door de Turken ingenomen, die haar 1½ eeuw in bezit hielden en door 20000 Christenslaven over de moerassige oevers der Drave een stevige brug lieten slaan ter lengte van een uur gaans. Zij werd door *Nicolas Zriny* in 1664 verwoest, maar door de Turken in korten tijd hersteld. In 1690 kwam Eszek weder onder de heerschappij van Oostenrijk, werd in 1712 in een vesting van den tweeden rang herschapen en in 1809 tot een koninklijke vrijstad verheven. Gedurende de revolutie van 1848 werd zij door *Batthyanyi* verdedigd tegen de keizerlijke troepen, die onder aanvoering van generaal *Trebersberg* haar na een belegering van eenige weken innamen (1849).

Eszlair, *Ferdinand*, een Oostenrijksch tooneelspeler, naar men meent een telg uit het adellijk geslacht van *Khevenhüller*, werd geboren te Eszek den 2den Februari 1772. Op 23-jarigen leeftijd betrad hij het tooneel te Innsbrück, en kort daarna begaf hij zich naar Passau, waar hij het onderwijs genoot van *Schopf*. Deze stelde zijn talenten op prijs en riep hem in 1795 naar den schouwburg te Praag. Hoewel hij hier zeer werd toegejuicht, was zijn jaargeld niet voldoende voor hem en zijn echtgenoote, waarom hij zich naar Augsburg en vervolgens naar Neurenberg begaf, zonder evenwel zijn omstandigheden te verbeteren. Dit werd anders, toen hij na het verlies zijner echtgenoote een tweede huwelijk sloot met de uitmuntende tooneelspeelster *Elise Müller*. Met deze ondernam hij kunstreizen en werd eindelijk aan den Hofschouwburg te Karlsruhe geplaatst. In 1814 ging hij als regisseur naar Stuttgart en in 1818 als zoodanig naar München. Inmiddels liet hij zich scheiden van zijn vrouw, en toen hij zich daarna weder in den echt verbond met eene, die niet tot het tooneel behoorde, keerden de voormalige dagen van armoede terug, hoewel hij nog altijd in de voornaamste schouwburgen van Duitschland in gastrollen optrad en steeds veel bijval oogstte. Op zulk een tocht overleed hij te Innsbrück, waar hij zijn kunstenaarsloopbaan begonnen had, den 10den November 1840. Hij was door zijn gestalte, door zijn welluidende, krachtige stem en door zijn levendige oogen uitnemend geschikt voor heldenrollen, doch ook in het burgerlijk tooneelspel, bijv. in de stukken van *Iffland*, was zijn spel boven allen lof verheven.

Eszlingen, voorheen een vrije rijksstad van Zwaben, ligt in de Neckarprovincie van het koninkrijk Württemberg aan den Neckar, aan de spoorlijn Bretten—Friedrichshafen en telt (1905) 29045 inwoners. De stad is gedeeltelijk nog door sterke muren omgeven en bestaat uit de binnenstad en 13 voorsteden. Zij heeft 3 kerken, waaronder de Dionysiuskerk uit de 13de eeuw en de mooie Onze Lieve Vrouwekerk met een 75 m. hoogen toren. Te Eszlingen vindt men de grootste machinefabriek van het land (2200 arbeiders), een werkplaats van spoorwegmateriaal, lakenfabrieken, garenspinnerijen, een groote lithografische inrichting, fabrieken van houtwaren enz. Evenals de nijverheid, bloeit er de ooft- en wijnbouw. Bekend zijn de mousseerende wijnen van Eszlingen; de champagnefabriek van *Keszler*, de eerste in Duitschland, bestaat sedert 1826. Tot Eszlingen behooren nog Mettingen, Kennenburg, Rüdern en Weil met een paardenstoeterij. Men vindt er een gerechtshof, een kweekschool voor

onderwijzers en eenige scholen van middelbaar onderwijs.

Etage-vuur is het vuur, dat te velde wordt afgegeven als het terrein zich bijzonder eigent tot het aanleggen van rijen loopgraven achter en boven elkander (De Boeren in den Zuid-Afrikaanschen oorlog). Ook komt een dergelijk vuur voor bij de verdediging van vestingen en forten en wel artillerie in verbinding met infanterie.

Etampes of *Estampes* is de hoofdstad van een arrondissement in het Fransche departement Seine-et-Oise, 50 km. ten zuiden van Parijs, aan den spoorweg van Orléans, in het vruchtbare dal der Juine, en telt (1901) 8496 inwoners. Het stadje heeft 3 oude merkwaardige kerken, de St. Basile uit de 12de eeuw, de Notre-Dame, eveneens met een mooien toren, en de St. Martin met scheeven toren. Nog staat er een toren van het oude kasteel, waar *Philips Augustus* in de jaren 1199 tot 1202 zijn gemalin *Ingeburg* gevangen hield. *Condé* veroverde haar in 1652, waarna de koninklijke troepen haar gedurende 8 weken vruchteloos belegerden. Toen *Frans I* zijn beminde *Anne de Pisseleu* deed huwen met *Jean de Brosse*, graaf *van Penthièvre*, schonk hij haar in 1536 het graafschap Etampes, dat hij vervolgens tot een hertogdom verhief. Na 's konings dood werd het toegekend aan *Diane de Poitiers*, doch *Karel IX* gaf het aan *Jean de Brosse* terug, na wiens overlijden het aan de kroon verviel. *Hendrik IV* gaf het aan *Gabrielle d'Estrées* en door deze kwam het aan haar zoon, hertog *César de Vendôme*, wiens nakomelingen het tot in 1712 bezaten, waarna het wederom aan de kroon kwam.

Etang is de naam der hafvormige zoutmeren (*étangs salés*) aan de Z. en W. kust van Frankrijk (Languedoc en Gascogne), feitelijk niet meer dan ondiepe plassen van groote oppervlakte. Zij hebben grootendeels hun ontstaan te danken aan kleine kustrivieren, zijn slechts door smalle dammen van de zee gescheiden en staan daarmede gewoonlijk door een kanaal of een riviermonding in verbinding. Dikwijls is het water brak, evenals in de Italiaansche maremmen en lagunes. Terwijl zij op den gezondheidstoestand een nadeeligen invloed kunnen uitoefenen, zijn zij van belang voor de vischvangst en zoutwinning.

Etappen zijn bezette punten aan de achterwaartsche verbindingswegen van legers met de operatiebasis (eigen land, vestingen, stapelplaatsen van mond- en krijgsvoorraad). Zij zijn gewoonlijk op een dagmarsch van elkander gelegen en hebben tot taak de verbinding voor- en achterwaarts te verzekeren, zorg te dragen voor een veilig en geregeld verkeer op de wegen (straat en spoor) en de telegraaflijnen te beschermen. Aan het hoofd van elke étappe staat een officier, die meestal ook maatregelen moet nemen voor de verpleging van bij de étappe rustende troepen.

Daar de étappe zelf tegen 's vijands aanvallen moet verdedigd worden, kiest men haar zóó, dat zij veilig en goed verdedigbaar is, maar boven alles geschikt is voor alles, wat het doormarcheeren van troepen betreft (wegwijzers, ziekenverpleging, magazijnen enz.). Aan de stations geplaatst, zorgt de commandant voor den geregelden gang van den dienst bij in- en uitladen van troepen en voor een eventueele verpleging bij rust van troepen aan de stations.

Aan den commandant zijn de noodige ambtenaren toegevoegd; hij heeft hetzelfde recht van straffen als een korps-commandant.

Etats-Généraux of *Staten-Generaal*, lichamen van vertegenwoordigers van verschillende standen of ook wel van een geheel volk (in tegenstelling met de vergadering der afgevaardigden van een enkel gewest) vond men in Frankrijk sedert den aanvang der 14de eeuw. Zij bestonden er uit afgevaardigden van den adel, van de geestelijkheid en van den derden stand. *Philips de Schoone* was de eerste vorst, die behalve adel en geestelijkheid ook vertegenwoordigers van den derden stand opriep, en wel om bij het geheele volk steun te vinden in zijn strijd tegen paus *Bonifacius VIII*. Die vergadering werd den 10den April 1302 in de kerk van Nôtre Dame te Parijs gehouden. Van nu af aan hadden er herhaaldelijk dergelijke bijeenkomsten van de drie standen plaats, de laatste in 1614. Daarop volgde na een tusschenpooze van bijna twee eeuwen de zoo bekend geworden vergadering van 1789, die weldra den naam van Nationale Vergadering aannam. Zie ook *Staten-Generaal*.

Etawa is de naam van een distrikt in de noordwestelijke provinciën van het Britsch-Indische rijk. Het telt op 4380 v. km. (1891) 727 629 inwoners, grootendeels Hindoes. De evenzoo genoemde hoofdstad, op den linker oever van de Dsjamna en aan de spoorlijn Allabahad—Agra gelegen, was als militair station voorzien van een fort en heeft een bevolking van (1891) 38 793 zielen.

Eteokles, een zoon van *Oedipos*, koning van Thebe, en van *Jokaste*, was met zijn broeder *Polynices* de opvolger van zijn vader, doch zóó, dat zij niet tegelijk, maar om het andere jaar de teugels van het bewind in handen hadden. *Eteokles* hield zich echter niet aan deze overeenkomst. Daarom zocht *Polynices* hulp bij *Adrastus*, koning van Argos. Deze zond *Tydeus* als onderhandelaar, doch te vergeefs. Hierna verbonden zich zeven vorsten, om oorlog te voeren tegen Thebe, namelijk de laatstgenoemde 3 met *Capaneus*, *Hippomedon* (een zusterszoon van *Adrastus*), *Parthenopaeus* en *Amphiaraus*. Sommigen van hen sneuvelden, anderen kwamen op noodlottige wijze om het leven. *Eteokles* en *Polynices* doodden elkander in een tweegevecht, en alleen *Adrastus* keerde behouden in zijn land terug. Daar hij als verdediger van zijn vaderland overleden was, werd *Eteokles* plechtig begraven, terwijl het lijk van *Polynices* niet ter aarde besteld werd.

Etex, *Antoine*, een Fransch beeldhouwer, schilder en bouwkundige, werd geboren te Parijs den 20sten Maart 1808, behoorde tot een kunstenaarsfamilie, bezocht de ateliers van *Pradier* en genoot tevens het onderwijs van *Ingrès*. In 1829 verkreeg hij door zijn „Hyacinthus, door Apollo gedood", de tweejarige toelage voor een reis naar Italië. Daar bestudeerde hij de stukken der oude kunstenaars en bezocht vervolgens Algerië, Corsica, Spanje, Duitschland en Engeland. Zijn groote groep „Kaïn", op de tentoonstelling van 1833 geplaatst, wekte algemeene bewondering, zoodat

Thiers, in die dagen minister van Openbare Werken, hem de vervaardiging opdroeg van twee groepen aan den Arc de l'Etoile. De tombe van *Géricault* bezorgde hem het kruis van het Legioen van Eer. Als beeldhouwer heeft hij veel geleverd, o. a. 2 standbeelden voor de opera en een „Hero en Leander" voor het museum te Caen. Verder vindt men kunstwerken van hem in het museum te Versailles en in het Luxembourg, terwijl hij onderscheiden kerken met standbeelden van Heiligen heeft versierd. In het salon van 1866 bewonderde men zijn groep: „Een moeder met haar kind op den schoot". Hij heeft borstbeelden gebeiteld van veel beroemde personen, en op de tentoonstelling van 1869 bevond zich zijn ontwerp van een gedenkteeken ter eere van *Ingres*. Behalve den beitel en het schilder- en teekenpenseel voerde hij ook de graveerstift en de pen: „Hij schreef: „Cours élémentaire de dessin" (3de druk, 1859), „J. Pradier" (1859), „Ary Scheffer" (1859), „Beaux-Arts. Cours public, fait à l'Association polytechnique" (1861). Hij overleed den 16den Juni 1888 te Chaville.

Ethelbert, koning van Kent (560—616), onderwierp bijna alle vorsten der Heptarchie aan zijn gezag, ging in 597 met 10000 onderdanen tot het Christendom over en maakte zich verdienstelijk door het invoeren van geschreven wetten.

Ethelred I, een zoon van *Ethelwolf*, koning van Engeland, kwam in 866 aan het bewind, streed aanvankelijk voorspoedig tegen de Denen, die zich in Oost-Anglië gevestigd en York en Nottingham veroverd hadden, doch ontving later in een gevecht tegen die indringers een wonde, waaraan hij den 23sten April 871 overleed.

Ethelred II, koning van Engeland en opvolger van *Eduard den Martelaar*, beklom den troon in 978 en bezat geen kracht genoeg, om het volk tot rust te brengen, de verhouding van Staat en Kerk te regelen, de eerzucht van den adel te beteugelen en de krijgstucht te herstellen, waarom hij den bijnaam ontving van de *Onhandige* (*the Unready*). Hij waagde een landing te Honfleur in Normandië, maar leed de nederlaag, zoodat hij in 991 te Rouaan met *Richard zonder Vrees* den vrede moest sluiten. Allengs werd zijn rijk een prooi der vijanden. Daar de koning van Noorwegen, in weerwil van den bedongen vrede, het land niet wilde verlaten, nam *Ethelred* het besluit hem in 993 met een vloot op de Theems den terugtocht af te snijden. Het plan werd echter door verraad aan de Denen bekend, en deze ontsnapten naar de noordelijke kusten. Hoewel *Ethelred* aan de verbonden koningen *Olaus* van Noorwegen en *Sven* van Denemarken een som van 16000 pond sterling voor hun aftocht toegekend en zelfs den zoon van eerstgenoemde als eigen kind had aangenomen, drongen de beide Noorsche vorsten voorwaarts naar het zuiden en plunderden Kent en Rochester (998). Nogmaals kocht *Ethelred* den vrede voor 24000 pond sterling, doch de Denen maakten geen aanstalten om te vertrekken. Verontrust door een gerucht, dat de vijand voornemens was hem en zijn rijksgrooten te vermoorden, deed *Ethelred* in den nacht van den 13den November 1002 alle Denen in zijn rijk om het leven brengen. Hierover nam *Sven* wraak door 4 invallen, waarna *Ethelred* den vrede kocht voor 30000 en kort daarop voor 48000 pond sterling. Door een nieuwen inval maakte *Sven* zich meester van het geheele land, *Ethelred* nam de wijk naar *Richard II*, hertog van Normandië, en de overwinnaar liet zich uitroepen tot koning van geheel Engeland. Na den dood van dezen keerde *Ethelred* echter terug en verjoeg, door den dapperen *Thurkill* ondersteund, den Deenschen koning *Kanut* of *Knoet*. Intusschen werd *Thurkill* weldra afvallig en bracht in 1016 genoemden Deenschen vorst met een aanzienlijke vloot en een groot leger weder naar Engeland, waar *Ethelred* het eene gewest na het andere verloor en den 23sten April 1016 overleed.

Ethelwolf, koning van Engeland, was eerst geestelijke, aanvaardde in 839 den vaderlijken troon, streed 3 jaar later zeer ongelukkig tegen de Denen, maar bracht hun in 851, nadat zij Londen en Canterbury verwoest hadden, bij Surrey een bloedige nederlaag toe, zoodat zij gedurende zijn regeering zich niet weder in Engeland waagden. In 855 deed hij een reis naar Rome en stelde daarna in Engeland den Pieterspenning (*Rome scot*) in. Hij overleed in 858.

Ether. Zie *Aether*.

Etheridge, *Robert*, een Engelsch palaeontoloog, werd den 3den December 1819 te Ross (Herefordshire) geboren en was 50 jaar werkzaam bij de geologische landopneming, waarvoor hij voornamelijk de fossielen bewerkte. Zijn hoofdwerk is de catalogus van Engelsche fossielen, waarvan het eerste deel over de palaeozoische fossielen in 1888 verscheen. In 1859 verscheen zijn eerste werk „Geology: its relation and bearring upon mining," in 1867 door „On the physical structure of West-Somerset and North Devon and on the palaeontological value of the Devonian fossils" gevolgd. In 1881 werd hij custos van de geologische afdeeling van het Britsch Museum. *Etheridge*, die lid was van verschillende genootschappen, overleed den 18den December 1903.

Ethica. Zie *Zedeleer*.

Ethische beweging noemt men de beweging, welke sedert 1860 in Noord-Amerika, Engeland en Duitschland er naar streeft de ethiek los te maken van den godsdienst. De beweging is in Noord-Amerika begonnen en is niet vreemd aan het unitarisme. Er werd een *Free Religious Association* gevormd, waaruit zich later een aantal *Societies for Ethical Culture* ontwikkeld heeft, waarbij hoofdzaak was, dat het geloof aan een persoonlijken God niet geëischt werd. Nadat in Londen een dergelijke vereeniging gesticht was, werd te Berlijn de *Deutsche Gesellschaft für ethische Kultur* opgericht, waarbij zich onderafdeelingen in andere steden aansloten. Al deze vereenigingen hebben in hoofdzaak ten doel propaganda te maken voor de „ethische Kultur", d. i. een toestand van gerechtigheid, waarachtigheid, menschelijkheid en wederzijdsche achting, welke idealen voornamelijk tot stand moeten komen door onderwijs, dat zich met geen religieus dogma inlaat. Als voorvechters dezer beweging noemen wij in Amerika *William Mackintire Salter* en *F. Adler;* in Engeland *Stanton Coit;* in Duitschland *Förster* en *Georg von Gizycki*.

Ethnike Hetairia is de naam van een pan-Helleensche vereeniging, die in 1896 gesticht is, om het Hellenisme buiten het koninkrijk Griekenland te steunen. Zij verleende hulp aan de opstandelingen op Kreta en deed aldaar in 1897 den strijd weer losbarsten. Daarna traden de meeste Grieken, vooral veel officieren, tot de hetairia toe. Het geheime bestuur verzamelde in 1897 ook in Thessalië en Epirus vrijscharen en beroemde zich er op, den opstand der Grieken in Macedonië, Epirus en op de eilanden, zóó voorbereid te hebben, dat hij dadelijk bij het verschijnen van het Grieksche leger aan de grenzen zou uitbreken. In 1897 trokken de vrijscharen over de Macedonische grens en veroorzaakten daardoor het uitbreken van den oorlog met Turkije. De opstand in Macedonië bleef een belofte.

Ethnografie. Zie *Volkenkunde.*

Ethnografische musea zijn instellingen, waar voorwerpen van vreemde volken uit alle tijden worden verzameld, om de studie der volkenkunde te bevorderen. Van de talrijke ethnografische musea, die de wereld telt, noemen wij in de eerste plaats dat te Leiden, voortgekomen uit het in 1837 gestichte „Rijks Japansch museum von Siebold". Tengevolge van de uitbreiding, na 1859 gedurig daaraan gegeven, werd in 1864 de naam veranderd in Rijks ethnographisch museum. In het bijzonder voor de land- en volkenkunde van Insulinde is het van veel belang. De resultaten van verschillende expedities worden er bewaard. De rangschikking geschiedt volgens een door den vroegeren directeur *Mr. L. Serrurier* opgesteld systeem van 12 groepen in opstijgende volgorde, met de voeding beginnende en met den godsdienst en de wetenschap eindigende. Voor den catalogus is het systeem gevolgd, volgens hetwelk voor ieder voorwerp, overeenkomstig hetzelfde genommerd briefje, een korte omschrijving voorhanden is, benevens een teekening en, zoo mogelijk, literatuuropgave. Sedert 1880 is aan het museum een anthropologische afdeeling toegevoegd, bevattende schedels, skeletten, monsters van haren, afgietsels en photografieën van inboorlingen. In het begin dezer eeuw is een strijd ontstaan over het verplaatsen van het museum naar Amsterdam, een strijd zóó heftig, dat er zelfs een staatscommissie ingesteld is, die in 1903 rapport uitbracht.

Het Ethnografisch museum van het Koninklijk Zoölogisch Botanisch Genootschap „Natura Artis Magistra" te Amsterdam is sedert langen tijd ondergebracht in een afzonderlijk gebouw, na met de verzamelingen van de Nederlandsche Koloniale Vereeniging verrijkt te zijn. De collectie is vooral na de koloniale tentoonstelling te Amsterdam van 1883 zeer uitgebreid en van veel belang voor de ethnografische studie.

Het Koloniaal Museum te Haarlem bezit eveneens een afdeeling voor ethnografie en is hoewel klein van omvang, vooral van belang voor de gegevens, die men hier vindt betreffende de rol, die de planten in het leven van den inboorling spelen.

Het museum voor Land- en Volkenkunde (Prins Hendrik-museum) te Rotterdam is belangrijk, omdat daar de verzamelingen, toebehoorende aan het Nederlandsch Zendelinggenootschap zijn tentoongesteld, waarvan een catalogus is verschenen, en die talrijke voorwerpen bevatten, welke vooral op de Minahassa betrekking hebben.

Ook het Overijselsch genootschap tot ontwikkeling van Provinciale Welvaart te Zwolle bezit een kleine ethnografische verzameling.

Te Batavia heeft het museum van het Bataviasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen een zeer uitgebreide verzameling op ethnografisch gebied, waarin o. a. de rijkssieraden van de vroeger onafhankelijke rijkjes. De catalogus telt meer dan 7000 nummers.

Van de ethnografische musea in het buitenland noemen wij die te Barmen, Bazel, Berlijn, Bremen, Boedapest, Dresden, Florence, Hamburg, Kopenhagen, Leipzig, Londen, München, Oxford, Parijs, St. Petersburg, Rome, Stockholm en Weenen.

Ethnologie is de wetenschap, die er naar streeft het causaal verband op te sporen der toestanden en verschijnselen, welke in de ethnografie of volkenkunde eenvoudig beschreven worden. Zie verder *Volkenkunde*,

Etienne, is de geslachtsnaam eener familie van boekdrukkers. Zie *Stefanus.*

Etienne, *Charles Guillaume*, een Fransch tooneelschrijver, werd geboren den 6den Januari 1778 te Chamouilly in het departement Haute Marne, begaf zich in 1796 naar Parijs, schreef er in tijdschriften, leverde tooneelspelen en werd secretaris van den hertog *van Bassano.* Tengevolge van den bijval, waarmede zijn blijspelen („Brueys et Palaprat" [1807], „Une matinée du camp ou les petits bateaux" en „Une journée au camp de Bruges") ontvangen werden, werd hij in 1810 benoemd tot censor van „Journal de l'empire" en werd daarna belast met het toezicht op de tijdschriften. Het feit, dat hij de stof voor: „Les deux gendres" een stuk, hetwelk hem het lidmaatschap bezorgde van het Instituut, ontleend had aan een handschrift op de keizerlijke bibliotheek, het blijspel bevattende, getiteld: Conaxa ou les gendres dupes", haalde hem een proces op den hals. Na den terugkeer der Bourbons verloor hij zijn betrekking. *Napoleon* gaf hem die in 1815 terug, maar hij werd bij den terugkeer der *Bourbons* zoowel daaruit als uit de Academie verwijderd. Nu schaarde hij zich aan de zijde der liberale oppositie, werd redacteur van den „Constitutionnel" en van de „Minerve Française", ijverde in 1820 en 1821 als afgevaardigde van het departement de la Meuse voor de vrijheid van drukpers, werd in 1829 weder in de Academie opgenomen, behoorde in 1830 tot de afgevaardigden, die door hun protest de Juliomwenteling bevorderden, werd in 1839 tot pair benoemd en overleed te Parijs den 13den Maart 1845. Hij heeft een groot aantal tooneelstukken uitgegeven, die met grooten bijval zijn opgevoerd; zijn „Lettres sur Paris" in de „Minerve Française" bevatten veel belangrijks over het tijdperk van 1815 tot 1820, en zijn: „Histoire du théâtre français depuis le commencement de la Révolution jusqu'à la réunion générale" (4 dln., 1802), is een uitmuntend boek. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1846 in 5 deelen verschenen.

Etienne, *Michael*, een Oostenrijksch journalist, werd geboren den 21sten September 1827 te Weenen. Hij studeerde aldaar in de letteren, ver-

taalde geschriften van *George Sand*, *Alexandre Dumas* en *Eugène Sue* in het Duitsch, werd medewerker aan het „Lesekabinett" van *Hartleben* en schreef in 1848: „Oesterreich und Europa. Von der Presse", alsmede hoofdartikelen in den „Wanderer" en den „Reform". In Juli 1849 werd hij wegens een drukpersovertreding in de gevangenis geworpen. Daarna schreef hij in den „Leuchtturm" van *Ernst Keil* en onttrok zich in 1850 door de vlucht aan verdere vervolgingen. Tot 1855 was hij werkzaam te Parijs als correspondent van Duitsche dagbladen, medewerker aan de „Correspondance Havas" en werd, wegens zijn verzet tegen den staatsgreep, met *Moritz Hartmann* in Mazas opgesloten. Nadat hij in 1855 te Weenen was teruggekeerd, werd hij redacteur van de „Donau" en in 1856—1864 van de „Presse". Met *Max Friedlander* stichtte hij den 1sten September 1864 de „Neue Freie Presse", gaf als hoofdredacteur aan dit blad een vrijzinnige richting en overleed den 29sten April 1879.

Etiquette noemt men een opschrift op fabrieksvoortbrengselen of koopwaren, waardoor gewoonlijk hun aard en oorsprong worden aangeduid. Ook om den naam van planten en boomen of voorwerpen in musea aan het publiek te doen kennen, worden etiquetten gebruikt.

Verder noemt men aldus het geheel der door traditie en voorschriften geregelde vormen in voorname gezelschappen, in het bijzonder aan het Hof (Hofetiquette). Het woord heeft die beteekenis gekregen, doordat aan het Fransche Hof étiquettes, waarop de volgorde der bij het Hof toegelaten personen volgens hun rang opgeschreven was, tot het handhaven der voorgeschreven rangorde gebruikt werden. Vergrijpen tegen deze rangorde en tegen de daarmede samenhangende bepalingen werden kortweg vergrijpen tegen de etiquette genoemd. Hierdoor kreeg het woord de beteekenis van het geheele aan het Fransche Hof heerschende ceremonieel en is in die beteekenis ook in andere talen overgegaan. De strengste etiquette heerscht aan het Spaansche Hof. Een deel der Hofetiquette is het ceremonieel (zie aldaar).

Etiolement, etioleeren, is een ziekelijke toestand der planten, bij langdurig verblijf in het donker of halfdonker. De anders groene deelen blijven bleek of geelachtig, de stengels groeien snel in de lengte, blijven daarbij dun en zwak, de bladeren verkrijgen langere en dunnere stelen, hun oppervlakte bereikt echter lang niet de normale grootte, en dikwijls blijven zij samengerold of opgevouwen, evenals in den knop. De chlorophylkorreltjes zijn wel voorhanden, doch door etioline geel gekleurd, daar de groene kleurstof, het chlorophyl, slechts in het licht ontstaat. Daar nu het chlorophyl voor de voeding der plant onontbeerlijk is, gaat zulk een plant dood, zoodra de organische verbindingen, die voorhanden waren voor den groei, opgeteerd zijn. Wordt zij echter tijdig aan het daglicht blootgesteld, dan verkrijgt zij in korten tijd een groene kleur en is daardoor in staat zich weer te voeden, zoodat de verdere ontwikkeling op normale wijze plaats heeft.

Etna of *Mongibello* (uit *monte* en het Arabische *dsjebel*, berg), de hoogste vuurspuwende berg van Europa, verheft zich op het noordoostelijke deel van Sicilië terrasvormig uit de vlakte van Catania tot een hoogte van 3274 m. Hij heeft den vorm van een kegel en aan den voet een omvang van ongeveer 130 km. De berg verheft zich geïsoleerd ten N.W. van Catania en wordt ten W. en ten Z. door het dal van den Simeto, ten N. door dat van den Alcantara scherp begrensd. In het N.W. vormt de waterscheiding tusschen beide rivieren de verbinding met de overige gebergten van het eiland. De zijden van den buitengewoon vlakken kegel hebben een zeer zachte glooiing, van 2°—8°. De ellipsvormige centrale kegel verheft zich uit een vlakte, den Piano del Lago, nog 300 m. hoog met een glooiing van 20°—30°. Door instorting van het oostelijk gedeelte van den kegel is de Valle del Bove ontstaan. Uitbarstingen uit den centralen kegel en den krater daarvan hebben slechts zelden plaats; de inwendige werkzaamheid van den kegel bepaalt zich tot rook en aschregen. De uitbarstingen geschieden doorgaans op de hellingen, waar de lavastroomen zich door de uit los materiaal opgebouwde wanden een weg banen; er vormen zich hier straalvormige spleten en aan het benedeneinde van de scheur een of meer zij- of parasitische kegels, wier aantal meer dan 200 bedraagt.

Volgens den plantengroei onderscheidt men op den Etna 3 gordels, namelijk den *bebouwden* (regione colta) tot 1300 m., den *boschrijken* (regione silvosa) tot 2200 m. en den *besneeuwden* (regione nevosa). De eerste is een van de vruchtbaarste gewesten der aarde en bevat tal van steden, dorpen en villa's. Hier groeien dadelpalmen, olijf-, vijgeen amandelboomen, tarwe, gerst enz. en heeft men uitmuntende wijngaarden. Op den tweeden gordel vindt men kastanjeboomen, die wegens hun dikke stammen wereldberoemd zijn, beuken, dennen, berken enz. Op den hoogsten gordel is de bodem woest en kaal of met sneeuw bedekt. Slechts struiken en kruiden groeien er nog. Hier heerscht zelfs in den zomer des nachts een gevoelige koude, en een groot deel van Sicilië ontvangt van den Etnatop de noodige hoeveelheid sneeuw en ijs.

Reeds door schrijvers der Oudheid zijn uitbarstingen van den Etna vermeld en vóór het begin onzer jaartelling kent men er 11, waaronder die van 477 en 121 het merkwaardigst zijn. Na *Christus* geboorte hadden er plaats in 1160, 1169, 1329, 1536, 1537, 1669, 1693, 1763, 1787, 1792, 1802, 1805, 1809, 1811—1812, 1874, 1879, 1886, 1892 en 1899.

Vreeselijk was vooral de uitbarsting van het jaar 1669. Zij nam een aanvang den 11den Maart en eindigde eerst in Juli. Den 8sten Maart verhief zich een storm met aardschokken, en 3 dagen later scheurde de grond nabij Nicolosi, waarna men door de spleet de witgloeiende lava kon zien schitteren. Nog andere kloven openden zich, waaruit met geweldig geraas dichte dampen, gassen, steenen, asch en zand opstegen. Daarna zag men uit den hoofdkegel, tot op dien tijd volkomen rustig een dikke, zwarte rookkolom, vergezeld van rosse vlammen en vurige bliksemstralen, opstijgen. De zuidoostzijde van den berg werd over een lengte van 2 uur gaans opengespleten, en

met deze scheur vereenigden zich 7 andere tot een ontzettende vuurkolk, waaruit de kokende lava ter dikte van 5 en ter hoogte van 25 m. opklom, om vernielend op den lager gelegen berg Monpelieri neder te dalen, dezen te omsluiten en haar verwoestenden tocht voort te zetten over de nog lager liggende bloeiende landstreek. Die vuurstroom, bestaande uit een mengsel van lava en half gesmolten rotsblokken, bewoog zich als een halfvloeibare rivier met rook en vlammen voorwaarts, somtijds tegen belemmerende hoogten opstuivend, hier en daar als de ijsschollen van een kruienden hoofdstroom alles omverwerpend. In 14 dorpen werden de woningen van 30000 menschen, benevens 73000 wijngaarden verwoest. Daarna steeg de lavastroom op tegen de muren van Catania, die 20 m. hoog zijn, en stortte zich als een gloeiende waterval in de stad. Vijf bolwerken, ja, zelfs een marktplaats werden er door bedolven, het schoonste gedeelte der stad werd een prooi der vernieling. Niet minder dan 17000 menschen verloren daarbij het leven. Eindelijk stuitte de stroom af op de hechte muren van een Benedictijner klooster, wendde zich zijwaarts en stortte zich neêr in de zee, wier wateren kookten en bruischten, het anders zoo vreedzame strand in een tooneel van vernieling herscheppende. Van zijn oorsprong af had nu de vuurstroom een weg afgelegd van 5 uur gaans; bij zijn komst op de kust was hij nog 600 m. breed en 16 m. dik en hij schoof zich voorwaarts in zee tot op een afstand van een kwartier uur gaans. Twee jaar later bevond zich de lava onder de verharde bovenkorst nog in een gloeienden toestand, en zelfs nog 8 jaar daarna rezen dampen uit de openingen omhoog.

Wie den top van dezen berg bereiken wil, begeeft zich gewoonlijk van Catania met de noodige gidsen en muildieren naar Nicolosi, vanwaar uit de bestijging doorgaans geschiedt. Men stijgt van hier naar den Torre del Filosofo, waar volgens de sage weleer *Empedocles* gewoond heeft, en bereikt op 2942 m. het einde der vegetatie. Hier ligt de hut Casa Inglese, in 1811 door officieren van het Engelsche garnizoen grootendeels bekostigd, maar gebouwd door *Gemellaro*, hoogleeraar te Catania, waarom dit verblijf ook den naam draagt van „Casa di Gemellaro". Hier vindt men eenige vertrekken, benevens stalling voor de muildieren, welke er moeten achterblijven. Daarnaast verheft zich een astrononisch observatorium, waarin tevens reizigers een onderdak kunnen vinden.

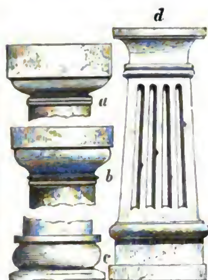
Men behoeft daarna slechts den kegel ter hoogte van 527 m. te beklimmen, hetgeen echter niet gemakkelijk valt, daar de reiziger er zoowel met scherpe lavabrokken als met een groote massa asch en met een aanmerkelijke steilte te worstelen heeft. Thans echter wordt zijn moeite veel beter beloond dan na het beklimmen van den Mont-Blanc. Immers hij ziet aan de eene zijde de ontzettende vuurkolk en aan de andere Sicilië. Over het kalme zeevlak heen aanschouwt hij in de verte Beneden-Italië met de bergen van Calabrië en bij een heldere lucht zelfs de kust van Afrika. Sedert 1895 voert een spoorlijn van 109 km. lengte rondom den geheelen berg en sedert 1896 een lijntje naar Giarre-Riposto aan de kust.

Eton of *Eaton*, een stadje in het Engelsche graafschap Buckingham, ligt op den linker oever van de Theems en tegenover Windsor, waarmede het door middel van een ijzeren brug verbonden is, en telt (1901) 3301 inwoners. Het plaatsje is merkwaardig wegens zijn school, Eton-College genaamd, waar veel beroemde mannen hun opleiding hebben ontvangen. Deze inrichting, in 1440 door *Hendrik VI* gesticht, onderhoudt thans een provoost, een onder-provoost, 15 *fellows*, 2 *conducts*, 70 *king's scholars* of *foundationers* (leerlingen, die niet betalen) en een aantal ondergeschikte beambten, die gezamenlijk in het college wonen. De instelling beschikt over talrijke beurzen, die den knapsten leerlingen het bezoek van de hoogescholen te Cambridge of Oxford mogelijk maken. Behalve door deze wordt de inrichting nog bezocht door 880 *oppidans*, behoorende tot de voornaamste Engelsche familiën en bij de leeraren inwonend. Leeraren en leerlingen dragen een bijzondere, zwarte kleeding (*gown and cap.*) Aan de inrichting is een groote bibliotheek verbonden, benevens een kapel, waarin een beeld van den stichter. In Eton-College zijn oude gebruiken thans nog in zwang, zooals het *flogging-system*, de bootprocessie op 4 Juni enz. Een groot gedeelte van de dagelijksche lesuren is aan sport gewijd, en als roeiers en cricketspelers zijn de leerlingen van Eton in geheel Engeland en daar buiten beroemd.

Eton-college. Zie *Eton*.

Etrurië of *Etruria*, in het Grieksch *Tyrrhenia*, was weleer dat gewest van Italië, hetwelk zich uitstrekte langs de Tyrrheensche Zee. Het was door het Arnodal van Ligurië, door de Apennijnenketen van Cispadaansch Gallië, door den Tiber van Umbrië, van het gebied der Sabijnen en Latijnen en van dat van Rome gescheiden. De naam *Tuscia* (later Toskane) werd aan dat land eerst in vervolg van tijd gegeven, terwijl men die van *Tusci* naast die van *Etrusci* reeds vroeg voor de inwoners gebruikte. De bodem is bedekt met talrijke heuvelreeksen, die gedeeltelijk alleen staan, en gedeeltelijk met de Apennijnen zijn verbonden. Tusschen die heuvelreeksen liggen vruchtbare dalen, gedeeltelijk besproeid door rivieren, van welke de Arno (Arnus) en Chiana (Clanis) de voornaamste zijn. Ook vindt men er meren van vulkanischen oorsprong, zooals dat van Trasimene (ten westen van Perusia, thans Perugia), het Lacus Vulsiniens.s (Meer van Bolsena) en het Lacus Sabatinus (Lago di Bracciano). De oudste bevolking des lands behoorde deels tot den stam der Liguriërs, deels tot dien der Umbriërs, maar zij werd door de Pelasgisch-Grieksche Tyrrheners (uit Lydië afkomstig) verdrongen. De Grieken behielden den naam Turrhenoi voor het samengesmolten volk *Niebuhr* heeft als meening uitgesproken, dat de Estrusken verwand zouden zijn geweest met het Alpenvolk der Rhaetii, maar het vinden van een Pelasgisch opschrift op Lemnos (1885) doet inzien, dat de eerste stelling waarschijnlijk het dichtst bij de waarheid is. Van de Etruskische steden vermelden wij Veji, Falerii, Vulsinii (Bolsena), Clusium (Chiusi), Perusia, Cortona, Arretium (Arrezzo), Faesulae (Fiesole) in het binnenland, en Volaterrae, Vetulonia, Populonia, Rusellae, Cosa, Volci, Saturnia, Tarquinii en Caere aan of nabij de

ETRUSKISCHE KUNST.

1. Etruskische Zuilen:
a. Zuilenkapiteel, *b.* Pilaarkapiteel,
c. Zuilenvoet der Cucumella bij
Vulci, *d.* Zuilen uit een grafkamer
te Cerveteri.

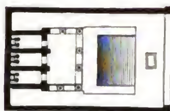
2. Poort te Falerii.

3. Grafmonument der Horatii en Curiatii.

4. Knaap met gans (Museum te Leiden)

5. Plattegrond van den Etruskischen tempel.

6. Capitolijnsche wolvin met Romulus en Remus (Rome).

7. Etruskische tempel (naar G. Semper's restauratie).

8. Ficoronische ciste.

9. Grafkamer te Cerveteri.

10. Leemen sarkophaag uit Caere.

11. Handspiegels:
a met Semele en Bacchus.

12. Beschilderde leemplaten.

13. Muurschildering

kunst. Deze steden vormden twaalf afzonderlijke, zelfstandige staten, die tot één bond vereenigd waren. Voor religieuze en politieke doeleinden werd minstens eens per jaar een bondsdag bij den tempel van Voltumna gehouden. In de afzonderlijke staten bestond een geboorte- en een priesteraristoratie. Slechts uit de Lucumonen, d. i. adellijke families, konden de koning en de Senaatsleden gekozen worden; in lateren tijd kwamen in de plaats der koningen jaarlijks aftredende magistraatspersonen. Een groot deel der bevolking verkeerde in hoorigheid. De onderlinge twisten hadden tengevolge, dat de staten verzwakten en daardoor minder tegenstand aan Rome konden bieden. De invloed der Etruskische staatsinrichting op die van Rome is niet groot geweest en bepaalt zich voornamelijk tot de waardigheidsteekenen der overheidspersonen, de lictoren, triumftochten enz. Op den Romeinschen eeredienst daarentegen heeft de Etruskische veel invloed gehad.

De godsdienst der Etruscen, diepzinnig, maar duister en zonder phantasie, stond in zeer nauw verband met het staatkundig en maatschappelijk leven. Onder de vele heilige boeken genoten die van *Tages* bijzonder aanzien, evenals de Acherontische boeken. De goden zelf, *Aesar* genaamd, wier woonplaats in het Noorden was, vervielen in twee orden, die der hoogere goden en die der twaalf goden, door de Romeinen *consentes* of *complices* genaamd. Voor hun uitingen op kunstgebied zie *Etruskische kunst.*

Tot welke volkerenafdeeling de Etrusken behoorden, is nog niet zeker, daar men hun taal, die op talrijke opschriften, vooral grafschriften, bewaard is gebleven, nog niet ontcijferd heeft, niettegenstaande een groot aantal geleerden getracht heeft aansluiting aan andere talen te vinden. *Willem Decke* heeft getracht aanknoopingspunten met het Latijn aan te toonen, *Sophus Bugge* daarentegen met het Armenisch, maar tot nog toe is iedere poging mislukt.

De bloeitijd der Etruskische macht valt in de jaren 800—400 v. Chr. In dien tijd beheerschte zij niet alleen Etrurië, maar ook het gebied tusschen de Apennijnen en den Po, het middelste deel der noordelijke Povlakte (o. a. waren Mantua, Melpum en Felsina [Bologna] Etruscische steden), Campanië en de zee ten W. van Italië. Ook het koningschap der *Tarquinii* te Rome schijnt op Etruskischen invloed te wijzen; en na hun verdrijving heeft de jonge republiek moeten buigen voor *Porsena* uit Clusium. Om zich te beschermen tegen de uitbreiding der zeemacht van Griekenland, verbonden de Etruscische steden zich met Carthago en verdreven gezamenlijk de Phocaeërs, die zich op Corsica gevestigd hadden. De ondergang begon, toen *Aristodemus* een aanval der Etrusken op Cumae afsloeg (524), Rome zich losmaakte en hun vloot bij Cumae (474) geheel vernietigd werd. Op zee weken zij voor de Grieken en Carthago, de Kelten verjoegen hen uit Opper-Italië, de Samnieten uit Campanië, bij wie zij tegen Rome hulp zochten, maar zonder succes, want reeds in 280 stond Etrurië geheel en al onder Romeinsche heerschappij. Eerst bleef hun taal, hun godsdienst enz. onaangetast, maar *Sulla* beroofde het van zijn nationale eenheid. Zelfs de naam van Etrurië werd in dien van Tuscië, later in dien van Toskane veranderd. Nog eenmaal echter werd de oude naam hersteld, toen het in 1801 bij den vrede van Luneville aan den erfprins *Lodewijk van Parma* als koninkrijk werd toegekend. Na zijn dood nam zijn weduwe, *Maria Louise van Spanje*, als voogdes van haar minderjarigen zoon, de teugels van het bewind in handen, dach moest ze den 10den November 1807 neerleggen. Daarna werd Etrurië een Fransche provincie en in 1808 een deel van het Fransche keizerrijk. In 1809 echter werd het land onder den naam van groothertogdom Toscana afgestaan aan *Elisa*, de zuster van *Napoleon*, die het in 1814 aan het voormalig regeerend vorstenhuis moest teruggeven.

Etruskische kunst (Zie de plaat). Evenals de godenleer en de literatuur heeft de Etruskische kunst, van nationale beginselen uitgaande, zich niet vrij kunnen houden van het den Etrusken eigen, nuchter en koud realisme. Het meest zelfstandig treden zij op in hun stedenbouw, voornamelijk in den gewelvenbouw. Opmerkelijk is verder de bouwstijl der Etruskische grafplaatsen, van welke sommige kegelvormig, andere in de wanden der rotsen gebeiteld en nog andere onder den grond van tufsteen opgetrokken en op een merkwaardige wijze beschilderd zijn. De Etruskische tempel verschilt zeer van den Griekschen. Het grondvlak is bijna vierkant, daar de breedte ongeveer $^5/_6$ der lengte bedraagt, en die ruimte is verdeeld in een voorhof (anticum) en in de eigenlijke tempelruimte (posticum), voorts deze laatste wederom in 3 cellen voor even zoo veel goden. Ook legden de Etruskers den grondslag voor de Italiaansche bouworde der huizen (zie *Bouwkunst*).

Inzonderheid openbaarde zich de Etruskische kunst in leemen standbeelden van goden, in leemen tempelversieringen en in leemen vaten, die men later in menigte uit de begraafplaatsen opgedolven heeft. De belangrijkste van deze zijn aschurnen in den vorm van een menschenhoofd en met deksels voorzien (canopen) en vaten van ongebrande zwarte aarde, waarop uitmuntende reliëfvoorstellingen met stempels zijn afgedrukt. Den hoogsten roem verwierf echter de Etruskische kunst in de bronsgieterij, en men heeft daarvan nog kostbare overblijfselen, zooals een Chimaera, een standbeeld van *Minerva* en dat van een redenaar in het museum te Florence, de beroemde Wolvin van het Capitool, een standbeeld van *Mars* te Rome en een knaap met een gans te Leiden. Kleinere figuren van brons heeft men in de voornaamste musea in grooten getale. Vooral waren de Etrusken vermaard wegens het vervaardigen van sierlijke voorwerpen, zooals statiewagens, tronen, wapens, lichtkronen, schilden, bronzen spiegels en kistjes met daarop gegraveerde figuren. Ook bewerkten zij kostbare gesteenten en gouden sieraden, terwijl van hun schilder- en beeldhouwkunst eenige overblijfselen bewaard gebleven zijn.

Etsch, door de Romeinen *Athesis* en door de Italianen *Adige* genaamd, is, wat haar watermassa betreft, na den Po de belangrijkste rivier van Italië. Zij ontspringt in het Reschenmeer in Tirol, loopt zuidwaarts over de Malserheide en tot Glurns in Opper-Vintschgau, wendt zich dan

oostwaarts door Beneden-Vintschgau tot aan Meran, dan in Z. en Z.-O. richting tot Branzoll, waar zij, 78 m. breed, bevaarbaar wordt. Door nu eens moerassige, dan weer rotsachtige streken stroomende, komt zij door de Chiusa di Verona uit de Alpen in de vlakte. In die vlakte zendt zij verschillende armen naar den evenwijdig loopenden Po, waarmede zij tevens door kanalen verbonden is. De 680 m. breede monding bij Porto-Fossone kan als het noordelijke punt van de Po-delta beschouwd worden. De lengte van de Etsch is 377 km., waarvan 300 bevaarbaar. Door haar overstroomingen richt zij dikwijls groote verwoestingen aan, bekend zijn; vooral die van 1721 en 1774. Een geweldige overstrooming heeft in 588 den benedenloop veranderd; 300 jaar later ontstond door een aardbeving de tegenwoordige Adigetto (een kanaal dat zich bij Badia van het hoofdbed afscheidt en over Lendinara en Rovigo tusschen den benedenloop van de Etsch en den Po stroomt).

Etsen noemt men het doen inbijten van metalen of kalksteenen platen door middel van een verdund zuur, *etsvocht* geheeten. Men bestrijkt de plaat vooraf met was of met vernis, waardoor de *etsgrond* wordt gevormd; op de plekken, waar de diepte aangebracht moet worden, neemt men den etsgrond weg met een stalen naald, de *etsnaald* genaamd, of ook wel op breede partijen met een klein mesje. Gewoonlijk gebruikt men koperen platen; doch ook wel stalen, wanneer men een groot aantal afdrukken verlangt. Er zijn 3 manieren om op koper te etsen, namelijk de boven beschrevene, de aquatintamanier (zie onder *Aquatinta*) en het etsen in reliëf of de ektypografie. Bij de twee eerstgenoemde worden de lijnen der teekening min of meer sterk in de plaat gebeten, bij de 3de wordt de plaat weggebeten en blijven de lijnen achter. Bij het etsen op geel en rood koper en op zilver gebruikt men verdund salpeterzuur, dat men voor staal nog wat meer verdunt, of zoutzuur, en voor goud een mengsel van salpeter- en zoutzuur (koningswater). Voor lithografischen steen en voor marmer komt salpeterzuur te pas.

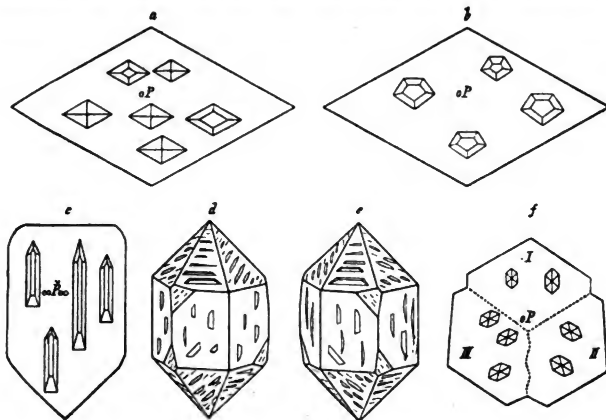
De etser op koper groeft zijn teekening met de etsnaald in het was of vernis, zoodat het koper in de diepten der strepen zichtbaar wordt. Is de teekening gereed, dan bedekt men ook den achterkant der plaat met vernis. Daarna legt men deze in een bak van caoutchouc of porselein, die met zoutzuur of verdund salpeterzuur gevuld is. Beide zuren werken alleen op die plaatsen, welke door de etsnaald van den etsgrond ontdaan zijn, dus enkel op het ontbloote koper, zoodat alleen de teekening in de plaat gebeten wordt. Wil men enkele gedeelten sterker laten inbijten, dan bedekt men na het eerste bad de overige met een oplossing van Syrische asfalt in terpentijnolie (Jodenlijm) en legt men daarna de plaat opnieuw in den bak. Door deze operatie te herhalen kan men alle schakeeringen van licht en donker verkrijgen, daar de diepst ingebeten partijen het donkerst afdrukken. Men kan ook met de zoogenaamde *droge naald* op een ongepraepareerde plaat, dus onmiddellijk in het koper, etsen en verkrijgt dan de gewenschte schakeeringen door dieper of minder diepe insnijdingen. Doorgaans wordt alleen om zware schaduwen aan te brengen in het koper zelf gewerkt. Verlangt men een groot aantal afdrukken van de ets te nemen, dan wordt de koperen plaat verstaald, of door middel der galvanoplastiek verveelvuldigd. In plaats van koperen, gebruikt men ook zinken platen, maar deze zijn bij het afdrukken aan veel sterker slijting onderhevig. Ook glas wordt door middel van vloeispaatzuur geëtst, waarbij de wijze van behandeling ongeveer dezelfde is als de hierboven voor de metalen vermelde.

De uitvinder der etskunst is niet bekend. Een der oudste bekende etsen is de Heilige Hieronymus door *Albrecht Dürer*, van het jaar 1512. Vooral Hollandsche en Vlaamsche meesters hebben deze kunst beoefend, en onder deze heeft inzonderheid *Rembrandt* onnavolgbaar schoone etsen geleverd. In Frankrijk wordt de naam van *Callot*, in Engeland die van *Hogarth* op het gebied dier kunst met lof vermeld.

Etsfiguren zijn de mikroskopisch kleine en door platte vlakken begrensde verdiepingen (of verhevenheden), die op de gladde vlakken der kristallen door de langzame werking van oplossende en corrodeerende middelen ontstaat en die den samenhang der kristallen volgens bepaalde richtingen openbaren. Zij toonen aan, dat het oplossend vermogen in verschillende richtingen verschilt, zijn echter op hetzelfde vlak van een homogeen kristal gelijkvormig en evenwijdig aan elkander geplaatst; verder zijn zij gelijksoortig op kristallografisch gelijkwaardige en verschillend op ongelijkwaardige vlakken. Fig. *a* stelt de etsfiguren voor, ontstaan op de basis *O P* van een rhombischen topaas, door middel van gesmolten bijtende kali; fig. *b* de figuren op de basis *O P* van het monocline glimmer (muscoviet) door behandeling met vloeispaat en zwavelzuur; fig. *c* is een afbeelding der etsfiguren, door zoutzuur gevormd op het brachypinakoïd van het volgens de verticale as hemimorfe kiezelzink. Fig. *d* is een kristallografisch links gevormd, fig. *e* een dergelijk rechtsgevormd kwartskristal. De schijnbaar uit een enkelvoudig individu bestaande drieling van arragoniet (fig. *f*) vertoont op de met azijnzuur geëtste basis O P de drie vergroeide kristallen I, II en III, door de afwijkende ligging der etsfiguren.

Etsjmiadzin is de naam van een beroemd Armenisch-Gregoriaansch klooster, dat, van vestingwerken voorzien, zich verheft in Russisch Armenië, en wel in het gouvernement Eriwan, 22 km. ten westen van de stad Eriwan, in een barre, schier boomlooze vlakte, 895 m. boven de oppervlakte der zee. Het is het middelpunt van een afdeeling der Armenische Kerk, en bestaat uit drie, niet ver van elkander gelegen en door muren ingesloten deelen, ieder met een kerk, waarom het klooster door de Turken Utsj-Kilisse, d. w. z. drie kerken, genoemd wordt. Het voornaamste en tevens oudste gedeelte bevat de kerk Schoghagat of het eigenlijke Etsjmiadzin. Noordoostelijk daarvan ligt de Sta. Hripsime, zuidoostelijk de Sta. Kajane. Het eigenlijk Etsjmiadzin heeft den vorm van een vesting en is door een 9 m. hoogen, 2 km. langen muur met torens en schietgaten omgeven. Daarin ligt het klooster met de daarbij behoorende academie,

school, drukkerij, bibliotheek en de voor de pelgrims bestemde gebouwen. Het klooster is sedert 1441 de zetel van den Katholikos en werd zulks later van de door Rusland ingestelde, uit verschillende aartsbisschoppen bestaande Heilige Synode. Het hoofdheiligdom, een kruiskerk, draagt een Byzantijnschen koepel en is van binnen, waar een indrukwekkend half-donker heerscht, overladen met goud, zilver en edelgesteenten en versierd met muurschilderingen in bloemrijken, Perzischen stijl. De tabernakel, aan *Gregorius* gewijd, staat, naar men meldt, op de plaats van een voormalig altaar van *Diana*, dat met het beeld dier godin wegzonk in den afgrond, toen de Heiland er op een lichtstraal afdaalde tot *Gregorius*. Vandaar de naam *Etsjmiadzin* (hij daalde neder). Men heeft er een schat van reliquieën, die eenmaal 's jaars op een daartoe bestemden dag aan de talrijke bedevaartgangers worden vertoond. Daaronder bevindt zich een stuk van de Ark van *Noach*, de lanspunt, waarmede de krijgsknecht *Christus* wondde, de hand van *Jacobus van Nisibis* en de hand van *Gregorius*. Ten westen van de kerk bevinden zich de vertrekken van den Katholikos, aan de noord- en oostzijde de cellen der overige geestelijken en aan de zuidzijde de eetzalen. Aan dit vierkant van gebouwen grenst een tweede, gevormd door de verblijfplaatsen der pelgrims. Daarnaast verheft zich een groot magazijn van allerlei waren, voor den ruilhandel bestemd. De boekerij is minder belangrijk, dan men wel eens gemeend heeft; zij bevat slechts 655 nummers, waaronder zich vele stichtelijke en slechts weinig geschiedkundige werken bevinden. De hoogeschool, die in 1629 ter bevordering der Armenische taalkennis werd opgericht, is 2 jaar later naar dat klooster verlegd, en de daar aanwezige drukkerij voorziet de Armenische Christenen van de noodige boeken. Aan het klooster behooren 5 dorpen benevens onderscheiden in Georgië verstrooide bezittingen. Het grootste dier dorpen is Wagarschabad, gelegen op de plaats van de oude, beroemde, gelijknamige stad, in de 6de eeuw v. Chr. door koning *Eroeand I* gesticht. Het klooster trekt zijn voornaamste inkomsten uit de milde gaven der bedevaartgangers en van de geschenken der geloovigen. Toen de Porte en de Perzen het gezag van den Katholikos tot verdrukking der Armenische Christenen wilden misbruiken, nam hij met de monniken, de archieven en kostbaarheden de wijk naar het grondgebied der Russen. Het Perzische Hof eischte zijn uitlevering, en de weigering daarvan had den oorlog ten gevolge tusschen Rusland en Perzië, waarna *Paskewitsj* den 27sten April 1827 het klooster veroverde, dat het volgende jaar met andere gewesten van Perzië aan Rusland werd afgestaan.

Etsfiguren.

Etstoel is de naam van het voormalige hoogste gerechtshof in het landschap Drente, dat uitspraak deed over alle gewichtige zaken van burgerlijken en lijfstraffelijken aard. De leden van dit gerechtshof, *etten*, wellicht van het oud-Germaansche woord *atto* (vader), geheeten, droegen den titel van *edelmogende heeren*, en de geheele etstoel had dien van de *loffelijke*. Hij bestond uit 36 leden, namelijk 6 uit ieder dingspil, doch daarvan namen 24 tegelijk zitting. Zij vergaderden tweemaal 's jaars te Assen op aanschrijving van den landvoogd, die voorzitter was. Van de uitspraak der etten was geen hooger beroep. In September 1791 werd de Loffelijke Etstoel door de Staten van het landschap ontbonden en door een Hof van Justitie vervangen.

Ett, *Kaspar*, een Duitsch componist, werd ge-

boren den 5den Januari 1788 te Eresing aan de Ammersee in Beieren, zag zich op zijn 9de jaar geplaatst als koorknaap in een naburige abdij van de Benedictijner Orde, bezocht daarna het seminarium te München en besloot zich te wijden aan de kerkelijke muziek. Als leerling en schoonzoon van *Hüber*, vormde hij zich tot een uitstekend orgelspeler, werd in 1826 organist in de Hofkerk, organiseerde een voortreffelijk zangkoor en verwierf door de opvoering van een „Miserere" van *Allegri* grooten roem. Ook componeerde hij in den geest der oude meesters, en door zijn talrijke leerlingen heeft hij den smaak voor muziek gezuiverd en veredeld. Hij heeft ongeveer 100 compositiën van verschillenden aard geschreven, was tevens een ijverig beoefenaar der letterkunde en legde zich toe op het Latijn, Grieksch, Sanskriet enz. Hij overleed den 16den Mei 1847.

Ettanin of *γ Draconis* is een ster van de tweede grootte in het sterrenbeeld „De Draak". Zij is de zuidelijkste in den onregelmatigen vierhoek, die den kop van het dier voorstelt.

Etten. Zie *Etten-en-Leur*.

Etten-en-Leur is een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 5822 H.A. groot met 7221 inwoners (1905), begrensd door de gemeenten Zevenbergen, Terheiden, Prinsenhage, Rijsbergen, Rukven en Hoeven- en St. Maartenspolder. Het noordelijk deel, langs de Markt, bestaat uit klei, het zuidelijk uit zand. De bevolking leeft van landbouw en nijverheid, o.a. leerlooierijen, schoenmakerijen en bierbrouwerijen. Tot de gemeente behooren de dorpen Etten en Leur benevens een aantal buurten en de westhelft van het dorp St. Willebrord.

Het dorp Etten, aan de spoorlijn Breda—Rosendaal en de tramlijn Breda–Oudenbosch–Steenbergen gelegen, is een fraai dorp met ongeveer 1000 inwoners en bezit een R. Katholieke en een Hervormde kerk. De plaats is zeer oud en zou reeds uit den Frankischen tijd dagteekenen.

Etter bestaat uit twee bestanddeelen, die zich als men hem staan laat, in twee lagen van elkander scheiden, in een bovenste, het etterserum, dat met bloedwei overeenkomt, en in een onderste, de etterlichaampjes. Bij mikroskopisch onderzoek blijken de laatsten witte bloedlichaampjes te zijn. De oude opvatting, volgens welke de etter een eigen voortbrengsel der ontsteking was, is sedert *Cohnheim's* onderzoekingen over ontstekingen (1868) vervallen; hij kon het doordringen van de witte bloedlichaampjes door de wanden van de kleinste aders en door de haarvaten onder den mikroskoop volgen, waarbij vooral het doorschijnende zwemvlies van den levenden kikker dienst deed. *Altijd* berust het ontstaan van ettering op de inwerking van bepaalde mikroben, meestal van den *streptococcus* of van den *staphylococcus*; wanneer zich al bij ontstekingen, ontstaan door chemische middelen, een soort etter kan vormen, dan heeft die etter geen infecteerend vermogen. Zoolang de ontsteking het omliggende weefsel infiltreert, zonder het tot verweeking te brengen, bestaat er een pijnlijke *phlegmone*, gaat zij in ettering over, dan hoopt zich die etter in de zelf gevormde holte op tot een ettergezwel (zie aldaar). Wordt zulk een gezwel (abces) noch door de natuur, noch door den chirurg naar buiten ontledigd, dan kan het een haard worden, vanwaar uit de bacteriën in andere organen dringen en nieuwe etterhaarden opwekken, zoodat de patiënt aan ettervergiftiging (pyaemie) ten gronde gaat (zie embolie). Tegenover die acute intoxicatie, met huiveringen en hooge koorts, staat de langzame uitputting door langdurige etteringen, zooals zij vaak bij tuberculeuze beenontstekingen voorkomen. Zoodra de aanwezigheid van etter geconstateerd is door de vochtgolving (fluctuatie), die men bij elke vochtophooping, door een plaatselijken druk uit te oefenen, kan opwekken en voelen, is alleen in het openleggen en reinigen van den etterhaard heil te verwachten.

Ettergezwel. Zie *Abces*.

Etterzak. Zie *Abces*.

Ettingshausen, *Andreas*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch wis- en natuurkundige, werd geboren te Heidelberg den 25sten November 1796, kwam met zijn ouders in 1809 te Weenen, studeerde aldaar en bezocht er vervolgens de bombardierschool. Na het sluiten van den vrede werd hij adjunct voor wis- en natuurkunde aan de universiteit te Weenen, in 1819 hoogleeraar in de natuurkunde te Innsbruck en in 1822 hoogleeraar in de hoogere wiskunde te Weenen. Zijn voorlezingen, die een eigenaardig tijdperk aanwijzen aan de universiteit te Weenen, zijn in 1827 in twee deelen in het licht verschenen. In 1834 aanvaardde hij den leerstoel der natuurkunde en demonstreerde in 1837 op een congres te Praag de naar hem genoemde electro-magnetische machine. Hij werd in 1848 leeraar aan de school voor ingenieurs. In 1852 hield hij een cursus voor hoogere ingenieurwetenschap aan de polytechnische school en werd in het volgende jaar directeur van het natuurkundig instituut aan de universiteit. In 1866 ontving hij pensioen en werd in den stand der vrijheeren opgenomen. Hij was lid van de Academie van Wetenschappen te Weenen sedert haar stichting en tevens haar eerste secretaris-generaal en overleed den 25sten Mei 1878. Hij schreef: „Die kombinatorische Analysis" (1826), „Lehrbuch der Physik" (4de druk, 1860) en „Die Principien der heutigen Physik" (1857). Ook bewerkte hij met *Baumgartner* diens „Naturlehre" (7de druk, 1842) en redigeerde met hem van 1826 tot 1832 de „Zeitschrift für Physik und Mathematik".

Ettingshausen, *Konstantin*, vrijheer *von*, een zoon van den voorgaande, palaeontoloog en botanicus, werd geboren te Weenen den 16den Juni 1826, studeerde in zijn geboortestad in de geneeskunde en wijdde zich, vooral op aansporing van *Endlicher*, tevens aan de plantkunde, terwijl hij daarna, op raad van *Haidinger*, vooral zijn aandacht vestigde op de fossiele flora. In 1850 werd hij geplaatst aan het Geologisch Instituut te Weenen en belast met de taak, een onderzoek in te stellen naar de voorwereldlijke planten in Oostenrijk. Hiermede hield hij zich vier jaar bezig en maakte de uitkomsten van zijn arbeid openbaar in de „Abhandlungen" van genoemd Instituut en in andere wetenschappelijke tijdschriften, waarvan wij noemen: „Die Tertiärfloren der österreichischen Monarchie" (1851), „Die tertiäre Flora von Häring" (1852), „Die Steinkohlenflora von Radwitz" (1854), „Die fos-

sile Flora von Bilin" (1866, 1868, 1869), „Die fossile Flora von Sagor" (1872), „Die fossile Flora von Leoben" (1888) en „Ueber neue Pflanzenfossilien aus den Tertiärschichten Steiermarks" (1893). Tevens volbracht hij zijn voornemen om, ter verbetering van het plantkundig stelsel, het bladskelet aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen. In 1854 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de plantkunde aan de Joseph's-academie te Weenen, waarna hij zijn opsporing en beschrijving van fossiele gewassen voortzette. In 1870 vertrok hij naar de universiteit te Graz, waar hij den 1sten Februari 1897 overleed. Van zijn geschriften noemen wij „Photographisches Album der Flora Oesterreichs" (1864, met 177 photografische platen), „Die Blattskelette der Dicotyledonen" (1861, met 95 platen in natuurzelfdruk), „Die Farnkräuter der Jetztwelt" (1865, met 180 platen in natuurzelfdruk), „Physiographie der Medicinalpflanzen" (1862) en „Physiotypia Plantarum Austriacarum" (2 dln. tekst en 10 dln. koperen platen, 1856—1873).

Ettmüller, *Ernst Moritz Ludwig*, een Duitsch Germanist, werd geboren den 5den October 1802 te Gersdorf bij Löbau in de Saksische Oberlausitz, ontving aanvankelijk zijn opleiding in de ouderlijke woning, bezocht daarna het gymnasium te Zittau en studeerde vervolgens te Leipzig in de geneeskunde en in de Duitsche taal en geschiedkunde. Nadat hij eenigen tijd met reizen had doorgebracht, vestigde hij zich in 1830 te Jena als privaatdocent en hield voorlezingen over Middel-Hoogduitsche dichters. In 1833 werd hij hoogleeraar in de Duitsche taal- en letterkunde aan het gymnasium te Zürich, waar hij tot 1843 ook werkzaam was aan de hoogeschool, waaraan hij zich in 1863 geheel en al wijdde. Hij overleed te Unterstrasz den 15den April 1877. *Ettmüller* leverde uitgaven van „Sant Oswaldes Leben" (1835), „Ortnîdes mervart unde tôt" (1838), „Hadloubes Lieder und Sprüche" (1840), „Heinrich von Meissen des Frauenlobes Lieder, Leiche und Sprüche" (1843), „Maere von froun Helchen sünen" (1846), „Heinrichs von Veldecke Eneïde" (1852) enz. Voorts gaf hij de „Gudrunlieder" (1841) uit, alsmede van de Neder-Duitsche gedichten den „Theophilus" (1849), „Dat spil van der upstandinge" (1850) en „Wizlâwes IV des Fürsten von Rügen Lieder und Sprüche" (1852). Belangrijk is zijn „Lexicon Anglosaxonicum" (1851) met een voorafgaande Angelsaksische chrestomatie (1850). Op het gebied der oud-Skandinavische letterkunde heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door de uitgave van de „Völuspâ" (1831) en door een vertaling van de liederen der Edda van de Nibelungen (1837). Later deed hij een oud-Noorsch leerboek met een spraakkunst en met een woordenboek in het licht verschijnen. Zijn vertaling der Eddaliederen en die van den „Beowulf" is in stafrijm geschreven, welken vorm hij opnieuw heeft trachten in te voeren in zijn oorspronkelijke gedichten: „Deutsche Stammkönige" (1844) en „Das verhängniszvolle Zahnweh oder Karl der Grosze und der heilige Goar" (1852). In een ander gedicht: „Karl der Grosze und das Frankische Jungfrauenheer" (2de druk, 1847) trachtte hij de romantische poëzie in een humoristisch gewaad te steken. Verder leverde hij nog „Handbuch der deutschen Litteraturgeschichte" (1847) en „Herbstabende und Winternächte. Gespräche über deutsche Dichtungen und Dichter" (3 dln., 1865—1867).

Etty, *William*, een Engelsch schilder, werd geboren te York den 10den Maart 1787, ontving zijn opleiding aan de academie te Londen en in het atelier van *Lawrence*. Zijn: „Vaart van Cleopatra op den Cydnus" vond in 1821 grooten bijval. Daarop volgde in 1823 zijn „Pandora" en daarna „Een vrouw, den overwinnaar om genade voor den overwonnene smeekend". Grooten roem verwierf hij in 1831 door zijn „Judith en Holofernes" (een trilogie). Voortreffelijk was vooral zijn carnatie, en ook als landschapschilder heeft hij veel fraais geleverd. Hij was lid der Koninklijke Academie te Londen en oprichter van het Genootschap tot bevordering van schoone kunst, en overleed te York den 13den November 1849.

Etudes noemt men in de muziek zoodanige stukken, welke dienen tot ontwikkeling der technische vaardigheid van den speler. Men heeft er vooral vele voor de piano. Het doel der étude is bereikt, wanneer men daarin een passage of figuur zóó sterk doet uitkomen, dat de leerling die in verschillende vormen leert beheerschen. De naam étude wordt ook gebruikt voor stukken, die een bepaalde strekking hebben. Men spreekt alzoo van études voor het salon, voor het concert enz. Op het gebied der teekenkunst geeft men aan voorbeelden, die door de leerlingen nageteekend worden, ook wel den naam van études.

Etymologicum magnum is de naam van een Grieksch woordenboek, waarin de woorden door opsporing van hun oorsprong en samenstelling worden verklaard, en waarin men tevens een groot aantal opmerkingen aantreft van grammaticalen aard. Het geheele boek is een schitterend bewijs van de groote geleerdheid van de oude beoefenaars der Grieksche spraakkunst. Men vindt daarin verder een menigte geschiedkundige, mythologische en oudheidkundige bijzonderheden, die anders voor ons waren verloren gegaan, terwijl men er tevens aanhalingen in vindt uit werken, welke wij niet meer bezitten. De inhoud van dat werk is blijkbaar ontleend aan de geschriften der beste Alexandrijnsche taalkundigen. De vervaardiger is onbekend, doch was vermoedelijk een Christen, die in de 10de eeuw leefde. De eerste druk is bezorgd door *Marcus Musurus* te Venetië in 1499. Later is dat woordenboek bij herhaling in het licht verschenen, het best te Oxford in 1848.

Etymologie (Grieksch = de wetenschap, die het *ἔτυμον*, d. i. het werkelijke zoekt), noemt men in het algemeen de verklaring van een woord door middel der afleiding, namelijk door op te klimmen tot den wortel of het stamwoord. Intusschen heeft etymologie op het gebied der nieuwere spraakleer de beteekenis verkregen van de leer van de bestanddeelen der woorden, van de verschillende soorten van woorden, van den vorm der woorden en eindelijk van de wording der woorden uit hun wortels door afleiding en samenstelling. De poging om den oorsprong der woorden, vooral der namen, op te sporen, is zoo oud als 's menschen beschaving. Reeds in de oudste oorkonden der letterkunde vindt men blijken van een poging, om van de namen van personen

en goden een verklaring te geven. Veel fabelen zijn langs etymologischen weg ontstaan. Zelfs heeft men vroeger in eigen taal de zonderlingste uitleggingen gezocht voor vreemde uitdrukkingen. Dat zoo iets ook thans nog gebeurt, blijkt uit het woord „zondvloed", dat door velen met de „zonde" in verband wordt gebracht, terwijl het niets anders beteekent dan „groote vloed (sinfluot)".

De eerste pogingen, om aan de etymologie wetenschappelijke grondslagen te geven, vindt men bij de Grieken, bijvoorbeeld bij *Plato* in den „Cratylus", bij de Alexandrijnsche beoefenaars der spraakkunst, daarna bij de Romeinen, bepaaldelijk bij *Varro* in zijn boek: „De lingua latina". Wat zij geleverd hebben, vond meerendeels een plaats in het: „Etymologicum magnum" (zie aldaar), doch hun methode was hoogst gebrekkig. Eerst het herleven van de studie der klassieke letterkunde in de 15de eeuw wekte opnieuw de zucht naar etymologische nasporingen, en vooral de Nederlandsche philologen hebben zich daarmede bezig gehouden. De vooruitgang was evenwel niet groot, daar men te veel hechtte aan een toevallige overeenkomst van klank en beteekenis, of omdat men daarbij een bepaald stelsel volgde. Eerst in den nieuweren tijd heeft de vergelijkende taalstudie, waarbij men de overeenkomstige woorden in de verschillende takken van een geheelen taalstam beschouwt, en alzoo ook de etymologie, een beteren vorm gekregen, In dien geest hebben *Grimm*, *Bopp*, *Pott*, *Wilhelm von Humboldt*, *Curtius*, *Benfey*, *Kuhn*, *Schleicher*, *Leo Meyer* enz. veel voortreffelijks geleverd, dat tevens tot grondslag kan dienen voor een algemeene geschiedenis der ontwikkeling van den menschelijken geest.

Etzel. Zie *Attila*.

Etzel, *Franz August von*, een Pruisisch generaal, werd geboren te Bremen den 19den Juli 1783, kreeg een plaats als leerling bij een apotheker, studeerde te Berlijn in de scheikunde en in den mijnbouw, ging vervolgens naar Parijs, vergezelde in 1805 *Alexander von Humboldt* naar Napels en bezocht alleen de bergketen der Apennijnen. In 1806 ontving hij een aanstelling bij het laboratorium voor verfstoffen ten behoeve der koninklijke porseleinfabriek, verloor die betrekking bij den inval der Franschen, kocht een apotheek te Berlijn, doch trad in 1810 in dienst bij de uhlanen, werd in 1812 luitenant, nam deel aan de veldtochten van 1813 en 1814 en werd na den slag van Laon geplaatst bij den generalen staf van *Blücher*. Na de tweede verovering van Parijs werd hij plaatselijk majoor van de wijk, die door de Pruisen was bezet, keerde vervolgens terug naar Berlijn, kreeg daarna een betrekking aan het militair topographisch bureau te Coblenz en ontving in 1820 een plaats bij den generalen staf te Berlijn en een leeraarsambt aan de militaire school. In 1832 werd hij lid van de commissie voor de telegraphie en later directeur van deze laatste, in 1846 in den adelstand opgenomen en in 1847 tot generaal-majoor bevorderd; in 1848 verkreeg hij eervol ontslag en overleed den 26sten December 1850. Van zijn geschriften noemen wij: „Erdkunde für den Unterricht" (3 dln., 1817—1822), „Gewässerkarte von Deutschland" (1824, 9 bladen), „Atlas von hydrographischen Notizen" (1828, 16 bladen, en 1829), „Karten und Pläne zur allgemeinen Erdkunde" (1825—1842, 7 afl.) en „Terrainlehre" (3de druk, 1850).

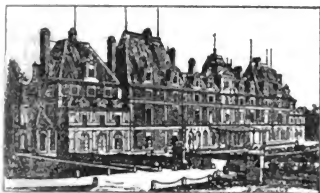
Etzel, *Karl von*, een Duitsch architect en spoorwegingenieur, werd geboren te Heilbronn den 6den Januari 1812, wijdde zich eerst aan de studie der godgeleerdheid, maar legde zich weldra toe op de bouwkunde. Hij bezocht Parijs, Londen en Weenen, was er eenigen tijd werkzaam als architect en werd in 1843 belast met den aanleg van spoorwegen in Württemberg en in 1853 met het toezicht op dien van den Zwitserschen centraalspoorweg. Bovendien bouwde hij het bankgebouw in Bazel. In 1857 werd hij bouwkundig directeur van de Kaiser-Franz-Joseph-Orientalbahngesellschaft en in 1859 van de Oesterreichische Südbahngesellschaft. Ook ontwierp hij den Brennerspoorweg, had het toezicht op den aanleg en overleed den 2den Mei 1865. Hij redigeerde met *Klein* de „Eisenbahnzeitung" en schreef: „Notizen über die Ausführung von Erdarbeiten in gröszerem Maszstabe" (1839), „Brücken- und Thalübergänge Schweizerischer Eisenbahnen" (1856) en „Oesterreichische Eisenbahnen, entworfen und ausgeführt in den Jahren 1857—1860" (4 dln.).

Etzels Hofhouding is de naam van een oud-Duitsch gedicht, dat tot de „Dietrichssage" behoort, doch vermoedelijk later ontstond. De inhoud van het gedicht is deze: *Selde*, een bevallige maagd, is als kind verloofd aan een woesten jager. Zij wijst hem echter af en wekt hierdoor zijn toorn in zoo hooge mate, dat hij een eed doet, dat hij haar zal verslinden. *Selde* neemt de wijk naar het Hof van koning *Etzel*, en deze wil, dat zij uit zijn helden een ridder kieze. Haar keus valt op *Rüdiger*, die evenwel weigert voor haar te strijden, en daarna op den vijftienjarigen *Dietrich van Bern*, die den woesteling na een gevecht van vier dagen doodt. Daarna keert *Selde* terug naar haar vaderland. Men vindt dit stuk in de „Deutsche Gedichte des Mittelalters" (2 dln., 1820) van *von den Hagen* en *Primisser*.

Etzels zwaard is volgens de sage het zwaard van *Mars*, dat door een koeherder in den grond gevonden en aan *Attila* gebracht werd, waardoor de hoop bij hem ontwaakte, dat hij de geheele wereld veroveren zou. Men meende, dat dit zwaard in het bezit was gebleven van het Hongaarsche vorstenhuis. Een koningin van Hongarije, de moeder van koning *Salomo*, schonk het aan hertog *Otto van Beieren*, en deze gaf het als onderpand zijner trouw aan graaf *Dedo von der Lausitz*. Door dezen kwam het later aan *Lupold von Merseburg*, die bij een val van zijn strijdros door de punt van dat zwaard een doodelijke wonde ontving.

Eu, een stadje in het Fransche departement Seine Inférieure, aan de Bresle en de spoorlijnen Paris-Beauvais-Tréport, Abbeville-Tréport en Dieppe-Eu, telt (1901) 4611 inwoners en is merkwaardig door een fraaie hoofdkerk in spitsboogstijl en vooral door zijn kasteel, het *Chateau d'Eu* (zie de afb.). Men heeft er een handelsrechtbank, een vredegerecht, fabricage van kant, zeil- en wasdoek, touw enz., vischvangst en hout-, linnen- en graanhandel. Eu was in de 11de en 12de eeuw in het bezit van graven, afkomstig uit het Norman-

dische vorstenhuis, en kwam daarna in handen van andere aanzienlijke geslachten. Toen in 1475 de graven *van Saint-Pol* er het bewind voerden, werd de stad met het kasteel door *Lodewijk XI* verwoest.

Kasteel van Eu (11 November 1902 afgebrand).

Beide verrezen uit hun puinhoopen en Eu verviel door huwelijk aan *Hendrik I*, hertog *van Guise*. Na het uitsterven van dit geslacht (1675) kwam het door koop in het bezit van de Prinses *van Montpensier*, die het kasteel op fantastische wijze versierde. Later viel Eu ten deel aan aan den hertog *van Maine* en alzoo in 1821 aan diens kleinzoon *Louis Philippe* (1830—1848, koning van Frankrijk), nadat het in 1793 verbeurd verklaard, in 1795 als militair hospitaal gebruikt en daarna het eigendom van keizer *Napoleon I* geweest was. *Louis Philippe* heeft het kasteel en het park aanmerkelijk verfraaid en in een prachtig buitenverblijf herschapen. Daar ontving hij in 1843 en 1845 een bezoek van *Victoria*, koningin van Engeland. De oudste zoon van den hertog *van Nemours* ontving van zijn koninklijken grootvader den titel van *graaf von Eu*. Later behoorde het kasteel aan *Napoleon III*, vervolgens kwam het in het bezit van den graaf *van Parijs*, daarna in dat van den prins *van Orleans*. In den nacht van den 11den op den 12den November 1902 is het kasteel een prooi der vlammen geworden.

Eu, *Louis Philippe Maria Ferdinand Gaston van Orleans*, graaf *van*, geboren den 28sten April 1842 in het slot te Neuilly als oudste zoon van hertog *Louis van Nemours* en prinses *Victoria van Saksen-Koburg*, vormde zich in Engeland voor de militaire loopbaan en trad in het Braziliaansche leger. Den 15den October 1864 trouwde hij met de oudste dochter van keizer *Pedro II* van Brazilië, prinses *Isabella*, die daar de keizer geen zoon had, tot 1889 erfgename van den troon was. De oorlog met Paraguay gaf den keizerlijken schoonzoon in 1869 gelegenheid tot maarschalk op te klimmen. Door verschillende overwinningen, alsmede door het dooden van den vijandelijken dictator *Lopez* op de vlucht (1 Maart 1870) eindigde hij den oorlog. Sedert dien tijd was hij de ware leider van de regeering van *Pedro II*, die wegens haar conservatieve richting algemeen gehaat was. Na de revolutie in November 1889 trok hij naar Frankrijk terug en vestigde zich te Versailles.

Euagoras, een zoon van *Nicocles* en beheerscher van Cyprus, wordt door de Ouden voorgesteld als het toonbeeld van een goed koning. Hij was een afstammeling van *Teucer*, den zoon van *Telamon* en den stichter van de stad Salamis op Cyprus. Daar een zijner voorvaderen door een Phoenicischen indringer van den troon gestooten was, leefde hij ambteloos te Salamis, doch na een opstand moest hij de wijk nemen naar Cilicië. In 410 v. Chr. keerde hij echter terug, verjoeg den tiran en nam den hem toekomenden troon in bezit. Door bemiddeling van *Conon* werd hij door *Artaxerxes* in zijn waardigheid erkend en allengs bracht hij het geheele eiland onder zijn heerschappij. Met *Conon*, die na den slag bij Aegospotamoi met het overschot zijner vloot te Salamis redding zocht, sloot hij een vriendschapsverbond, waarin ook Athene werd opgenomen. Toen de Perzen hem bij herhaling lastig vielen, verklaarde hij hun den oorlog, en, geholpen door *Achoris*, koning van Egypte, en door de Atheners, streed hij met grooten voorspoed. Aan den vrede van Antalcidas, waarbij de Grieken de opperheerschappij der Perzen over Cyprus erkenden, wilde hij zich niet onderwerpen, maar zette den oorlog voort. Door de Perzische overmacht aangevallen, verdedigde hij zich, ondersteund door zijn bondgenooten, met groote volharding, doch werd door de belegering van Salamis eindelijk genoodzaakt, om aan Perzië alle steden op Cyprus, behalve laatstgenoemde, af te staan en zelf schatting te betalen. Niet lang na het sluiten van den vrede werd hij vermoord (374 v. Chr.); de lijkrede, door *Isocrates* bij die gelegenheid uitgesproken, is bewaard gebleven.

Euagrius, een verdienstelijk beoefenaar der kerkgeschiedenis, werd geboren omstreeks het jaar 536 te Epiphania in Syrië en trad op als pleitbezorger in Antiochië. Door zijn verdediging van den patriarch *Gregorius* verwierf hij zoo grooten roem, dat hij door keizer *Mauricius* tot stadspraefect benoemd werd. Hij leverde een voortzetting der kerkgeschiedenis van *Socrates* en *Theodoretus* en wel, een zestal boeken, loopende van 431 tot 594. Deze zijn, voor zoover zijn rechtzinnigheid en zijn geloof aan wonderen zulks veroorloofden, met groote nauwgezetheid en onpartijdigheid geschreven. Zij zijn uitgegeven door *Bidez* en *Parmentier* (Londen 1899).

Euandros was volgens de sage reeds ongeveer 60 jaar voor den aanvang van den Trojaanschen Oorlog uit Arkadië naar Italië getrokken en had, aldaar gastvrij door *Faunus* ontvangen, op de plek, waar later Rome zich verhief, aan den voet van den Palentijnschen heuvel, een volkplanting gesticht. Hij was bekend met het letterschrift, met de muziek en met verschillende godsdiensten. Bij den Aventijnschen heuvel werd hem een altaar gewijd. Dat oud-Italische sagen aan het verhaal van *Euandros* ten gronde liggen, die later onder Griekschen invloed hervormd zijn, valt af te leiden uit de opgave, dat *Euandros* de zoon of echtgenoot van de echt Italische *Carmenta* (zie aldaar) zou zijn.

Euboea of *Euboia*, het grootste en vruchtbaarste eiland van het hedendaagsche Griekenland, ligt in de Egeesche Zee ten Z. van Thessalië en is hiervan gescheiden door het kanaal van Trikeri, ten W. van Locris, Boeotië en Attica, daarvan gescheiden door een smalle zeestraat, den *Euripus*, thans *Egripo*, met welken naam het volk ook het eiland zelf bestempelt, terwijl daaruit de Italiaansche naam *Negroponto* is ontstaan.

Over die straat heen kan men sedert 410 v. Chr. het eiland door middel eener brug bereiken. Het heeft een lengte van 170 km. en een gemiddelde breedte van 22 km. en volgens *Strelbitsky* een oppervlakte van 3775 v. km. Het eiland is zeer bergachtig, en een drietal gebergten verdeelt het in Noord-, Middel- en Zuid-Euboea. In het noorden verrijst het Galzadesgebergte met den Xeron-Oros (bij de Ouden de Telethrion), ter hoogte van 985 m. In de middelste groep rijst de Delphi (Dirphys) tot een hoogte van 1745 m. op en in de zuidelijke de Ocha — thans de St. Eliasberg — tot een hoogte van 1475 m. In de middelste vormt leisteen en in de 2 andere glimmerlei de hoogste toppen, terwijl het eigenlijk gebergte uit kalksteen bestaat. Hier en daar vindt men uitgestrekte marmerlagen, vooral een blauwachtig grijze soort, die als marmer van Carystus beroemd was bij de Ouden. Aan de oostkust, bij Kumi, vindt men een bruinkolenbedding en ten noorden, bij Aedepsos, warme geneeskrachtige bronnen. Uitmuntende weilanden en groote naaldwouden bedekken de hellingen van het gebergte in het noordelijk gedeelte, terwijl zich in het midden uitgestrekte bosschen van kastanjeboomen verheffen en de bergen in het Z. nagenoeg kaal zijn. Het klimaat is er zeer gezond en de bodem der dalen mild besproeid en zeer vruchtbaar. De belangrijkste voortbrengselen des lands zijn katoen, olijfolie, wijn, tarwe, ooft, citroenen, zijde en honig.

Aanvankelijk was het eiland in het N. bewoond door de Thessalische Histiaeërs, in het midden door de Abanten en Kureten, en in het Z. door de Dryopen. Later kwamen er volkplantingen uit Attica en men rekende de bewoners tot den Ionischen stam. Eerst werd het door koningen beheerscht, later in een republiek herschapen. De steden verkregen allengs een volkomen zelfstandigheid, en veel van deze kwamen tot grooten bloei, inzonderheid Chalkis en Eretria, die talrijke volkplantingen uitzonden naar het Z. van Italië, Sicilië en het schiereiland van Thracië (Chalcidice). *Perikles* bracht in 445 het geheele eiland onder het gezag van Athene. In den laatsten tijd van den Poleponnesischen Oorlog voegden de eilanders zich bij Boeotië. Na den slag bij Chaeronea moesten zij zich onderwerpen aan *Philips van Macedonië*. Na den val der Macedonische heerschappij kwamen zij onder het gezag der Romeinen en vormden in naam een vrijen staat, totdat *Vespasianus* het eiland toevoegde aan het wingewest Achaja. Later was het een deel van het Byzantijnsche rijk; het werd in 1211 door de Venetianen veroverd, somtijds door eigen hertogen bestuurd en in 1470 aan de Turken onderworpen. Na de stichting van het koninkrijk Hellas vormt het met het eiland Skyros een nomos met een oppervlakte van 3783 v. km. en (1896) 106 777 inwoners, die in drie eparchieën: Chalkis, Xerochoro en Karystia verdeeld is. In de zuidelijke helft wonen Albaneezen. De hoofdstad is Chalkis.

Eubulides, een Grieksch wijsgeer uit Milete in de vierde eeuw v. Chr., was een leerling van *Euklides* van Megara en heeft zich bekend gemaakt door eenige vernuftige sophismen, bijvoorbeeld door deze: *Epimenides* zegt, dat alle Cretensers leugenaars zijn. Nu is *Epimenides* zelf een Cretenser. Derhalve is hij een leugenaar en zijn alle Cretensers waarheidlievende lieden. Doch dan is *Epimenides* als Cretenser ook waarheidlievend, en wij mogen aannemen, dat alle Cretensers leugenaars zijn. Ook zeide hij: „Wat gij niet verloren hebt, bezit gij, gij hebt geen horens verloren, derhalve hebt gij horens".

Eubulus *de Anaphlistiër*, een der invloedrijkste staatsmannen van Athene in de dagen van *Demosthenes*, nam als tegenstander van dezen, *Aeschines* (zie aldaar) in bescherming. Vooral echter bemoeide hij zich met de geldelijke aangelegenheden van den staat. Jagende naar de volksgunst, dreef hij door, dat de overblijvende gelden der schatkist gebruikt zouden worden, om aan de behoeftige burgers vrijen toegang te verschaffen tot den schouwburg. Als lid van het gezantschap afgevaardigde naar *Philips van Macedonië*, genoot hij de gunst van dezen en bevorderde te Athene diens belangen, zonder evenwel zijn aanzien bij de ontaarde volksmenigte te verliezen. Hij overleed in 330 v. Chr. Van zijn redevoeringen, welke met die van *Demosthenes* en *Aeschines* gelijk gesteld werden, is niets tot ons gekomen.

Eubulus, een zoon van *Euphranor*, leefde omstreeks het jaar 370 v. Chr. en was in dien tijd met *Antiphanes* en *Alexis* één der voornaamste komedieschrijvers. Volgens *Suidas* vervaardigde hij er 104, waarvan slechts fragmenten, inzonderheid bij *Athenaeus*, bewaard gebleven zijn. Hij ontleende zijn stof aan de fabelleer en aan de treurspelen, die hij parodiëerde. Zijn taal is zuiver en vloeiend en zijn versbouw onberispelijk. Men meent, dat zijn werken door andere dichters niet weinig geplunderd zijn.

Eucaïne, benzoylmethyltetramethyloxypiperidinecarbonzuurmethylester, $C_{19}H_{27}NO_4$, wordt uit tetramethyloxypiperidinecarbonzuur vervaardigd, dat men uit triacetonamine door cyaanwaterstof en verzeeping van het daarbij gevormde cyaanhydrine verkrijgt. Eucaïne vormt groote glanzige kristallen, lost gemakkelijk op in alkohol en aether, maar zeer moeilijk in water, smelt bij 104°—105° en vormt met zuren neutrale zouten, van welke het zoutzure eucaïne, $C_{19}H_{27}NO_4.HCl.H_2O$ (in den handel bekend als eucaïne*A*) luchtbestendige kristallen vormt en tot een bedrag van 9—9,5% in water van 15° C. oplost. De physiologische werkingen van eucaïne gelijken zeer veel op die van cocaïne. Het is echter minder vergiftig, vertraagt den pols en doet, in het oog gedruppeld, geen mydriasis en geen accommodatieparese ontstaan.

Eucalyptus *Herit.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Myrtaceëen*; het onderscheidt zich door een tolvormige kelkbuis met tot een afvallend deksel vergroeide slippen, een met den kelk vergroeide bloemkruin en vrije, in de kelkbuis ingeplante meeldraden. Het vruchtbeginsel is vrij, 4-hokkig, met vele eitjes, de stijl rond en de stempel stomp. De 3- of 4-hokkige, veelzadige, aan het einde zich openende doosvrucht is in de kelkbuis besloten. Het omvat boomen en heesters met afwisselende, soms tegenovergestelde, meestal rechtnervige bladeren; de bloemen zijn doorgaans tot schermen vereenigd en verheffen zich op korte, okselstandige of zijdelingsche bloemstelen, de stammen bevat-

ten veel hars, die door de schors naar buiten dringt. Verscheiden soorten zijn bekend en beschreven door baron *Mueller* en *Bentham*. *Eresinifera Sm.* levert door indampen van zijn sap een soort van kinogom. Andere soorten bevatten veel looistof. *E. robusta Sm.* is een der grootste boomen van Australië; hij bereikt een hoogte van 60 m., zijn stam van hard, rood hout, dat evenals mahoniehout kan gebruikt worden, heeft wel eens een omvang van 12 m. Sommige soorten groeien best op moerassigen grond. In ons land wordt slechts één enkele soort als potplant gekweekt.

Eucalyptusoliën worden uit de bladeren van verschillende eucalyptussoorten verkregen en zijn aetherisch. Zeer dikwijls worden de bladeren van verschillende eucalyptussoorten door elkander verwerkt; de ruwe olie, die door stoomdestillatie bereid is, wordt met natronloog gerectificeerd, om de tot hoesten prikkelende aldehyden en verzeepbare lichamen te verwijderen. Hetgeen achterblijft (10°/o van de olie) wordt als desinfectienmiddel gebruikt en tot het parfumeeren van goedkoope zeep. Droge bladeren van *eucalyptus globulus* leveren 1,6—3°/o helgele olie, die aangenaam riekt naar cineol en een specerijachtigen, koelen smaak bezit. Het soortelijk gewicht bedraagt 0,910—0,930, zij draait het polorasitievlak naar rechts en bestaat uit cineol (eucalyptol) met d-pinen en andere terpenen. De ruwe olie bevat verschillende aldehyden, vooral valeraldehyd, benevens butyren capronaldehyd. Men gebruikt het voornamelijk bij ziekten der ademhalingsorganen, tot het parfumeeren van zeep en tot afwering van muskieten.

Eucharidium *Fisch* et *Meyer* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Onagrarieeën*. De eenige soort, *E. concinnum Fisch* et *Meyer*, groeit in Nieuw-Californië als een zomergewas, met een opgaanden, ronden, onbehaarden, van onder af vertakten stengel ter hoogte van ½ m. De bladeren zijn gesteeld, onbehaard, eirond, spits en gaafrandig, de bloemen alleenstaand, okselstandig en fraai; de kelkbuis is purperrood met korte, achterwaarts gebogen slippen, de bloemkroon aan den kelk bevestigd en rozenrood, terwijl de stompe, 3-lippige bloembladeren aan den top tusschen de nerven 2 purperroode vlekken dragen.

Eucharis *Pl.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amaryllideeën*. Het omvat altijdgroene bolgewassen met breede, elliptische of eivormige, langgesteelde bladeren en slanke bloemstelen, die onderscheiden groote, witte, welriekende bloemen dragen. Het klein aantal soorten behoort te huis in Zuid-Amerika. Daartoe behooren: *E. amazonica hort.*, — *E. candida Schlim.* — en *E. grandi- flora Pl.* et *Lindley*, alle fraaie bolgewassen, die ook in Europa worden gekweekt.

Eucharistie noemde men in de oude Christelijke Kerk het dankgebed, dat bij het Avondmaal de consecratie van het brood en den wijn voorafging. Later gaf men dien naam aan de geheele Avondmaalsviering of aan den monstrans met de hostie. Ook de Witte Donderdag, als de dag der instelling van dat gedachtenisfeest, wordt door oude Christelijke schrijvers wel eens zoo genoemd.

Euchologion is de naam van het belangrijkste ritualboek der Grieksche Kerk. Het bevat de beide misliturgieën van *Chrysostomus* en *Basilius*, de „Missa praesanctificatorum", avondgebeden, formulieren voor het bedienen der overige sacramenten en nog een aantal gebeden. Het is sedert 1826 meermalen uitgegeven te Venetië, maar het best door *Jacobus Goar* te Parijs in het Grieksch en Latijn in 1845.

Euchresta *Benn.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (*Papilionaceae*). Het onderscheidt zich door een klokvormigen, 5-tandigen kelk, waarvan de achterste twee tandjes kleiner zijn, door een lijnvormige vlag en door langgenagelde vleugels en kielblaadjes. De meeldraden zijn 2-broederig (9 en 1). Het vruchtbeginsel is gesteeld en bevat 2 eitjes, de stijl is draadvormig, de stempel spits. De langgesteelde peul is ovaalvleezig, niet openbarstend, eenzadig, het zaad hangend en de kiem zonder kiemwit. De zaadlobben zijn dik-vleezig en omsluiten het aan de as schuins gelegen worteltje. Tot de soorten behoort *E. Horsfieldii Benn.*, een kleine heester met oneven gevinde bladeren en de blaadjes aan 1 of 2 paren tot een oneven getal. Hij draagt witte bloemen tot eindelingsche, dunne trossen vereenigd. Hij groeit op de bergen van Java, vooral ter hoogte van 1000 m., bepaaldelijk in de bosschen van den Gedeh en den Pangorango tot een hoogte van 1600 m. Dit gewas is zeer bitter, en de inlanders geven daaraan een belangrijke plaats onder hun geneesmiddelen; zij houden het voor een algemeen voorbehoedmiddel tegen alle ziekten.

Euchroïet of *prismatisch smaragdmalachiet* is een zeldzaam voorkomend, waterhoudend, arsenikzuur koper, 4 CuO. As_2O_5 + 7 H_2O, hetwelk tot nu toe alleen in de kopermijnen van Libethen in Hongarije gevonden werd, waar men het aantreft in korte rhombische zuilen met afgestompte zijkanten. Het is bladerig van breuk en ontleent zijn naam aan zijn fraaie smaragdgroene kleur. Het heeft een glasglans, zijn hardheid bedraagt 3,5—4, het soortelijk gewicht 3,3, terwijl zijn scheikundige samenstelling overeenkomt met die van oliveniet, waarvan het alleen in watergehalte verschilt. Het smelt voor de blaaspijp en kleurt daarbij de buitenste vlam blauwachtig-groen. Op houtskool smelt het en wordt er tot arsenikkoper gereduceerd, en in ammonia lost het op met een blauwe kleur. Het bestaat uit 34,2°/o arsenikzuur, 47,1°/o koperoxyde en 18,7°/o water.

Eucken, *Rudolf Christoph*, een Duitsch wijsgeer, werd geboren te Aurich in Oost-Friesland den 5den Januari 1846, studeerde te Göttingen in de letteren, geschiedenis en wijsbegeerte en promoveerde er tot doctor op een dissertatie „Ueber den Sprachgebrauch des Aristoteles". Daarop begaf hij zich naar Berlijn, was op verschillende plaatsen als leeraar aan gymnasia werkzaam en vertrok in 1871 als gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte naar Bazel en in 1874 als zoodanig naar Jena. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Methode der Aristotelischen Forschung" (1872), „Ueber Bilder und Gleichnisse in der Philosophie" (1880), „Beiträge zur Geschichte der neuern Philosophie, vornehmlich der deutschen"

(1886), „Die Philosophie des Thomas von Aquino und die Kultur der Neuzeit" (1886), „Die Lebensanschauungen der groszen Denker" (4de druk, 1902) en „Der Kampf um einen geistigen Lebensinhalt" (1896). Op het gebied der stelselmatige wijsbegeerte trachtte hij alle bestaande strijdigheden uit den weg te ruimen en een krachtig optreden der philosophie te bevorderen door zich aan te sluiten aan een ruime beschouwing van het geheel van 's menschen leven, zooals dat geheel zich in de geschiedenis openbaart. Hij wil met behulp van analytische en synthetische methoden uit die beschouwing een beeld der menschheid doen ontstaan. Daardoor tracht hij den grondslag te verkrijgen voor een philosofie, die wel is waar de idealistische overtuiging vasthoudt, maar tevens uit het gebied der bespiegelingen aanlandt op den vasten bodem van den geest en van de geschiedenis. Daartoe schreef hij „Die Grundbegriffe der Gegenwart, historisch und kritisch entwickelt" (2de druk, 1893), „Prolegomena zu Forschungen über die Einheit des Geisteslebens" (1885), „Die Einheit des Geistenlebens in Bewusztsein und That der Menschheit" (1888) en „Der Wahrheitsgehalt der Religion" (1901).

Eucomis *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Liliaceeën*. Het onderscheidt zich door een 6-deelig, afstaand, blijvend bloemdek, door aan den voet van een honignapje voorziene helmdraden en door eivormige zaden. Het omvat bolgewassen, die aan de Kaap de Goede Hoop groeien en als sierplanten zeer in trek zijn, vooral *E. purpureocaulis Dryand.* met groote, breede, spatelvormige, plat op den grond liggende bladeren en groene, in dichte trossen geplaatste bloemen met purperroode, groengerande schutblaadjes. Deze en meer andere soorten moeten in de warme kas bij ons door den winter gebracht worden.

Eucrosia *Ker.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amaryllideeën*. De eenige soort, *E. bicolor Ker.*, is een bolgewas en groeit in Zuid-Amerika. De eironde bol draagt eenige gesteelde, langwerpige, groene bladeren en een ronden, groenen bloemsteel met een samengestelde bloemschijf. De bloemen zijn gesteeld, fraai, purperrood en geel met groene punten en de meeldraden zeer lang. Zij wordt behandeld als de bekende Amaryllis-soorten.

Eudaimonisme noemt men het gevoelen van hen, die in de gelukzaligheid het hoogste doel zien van 's menschen willen en handelen, dus ook den maatstaf van het goede en booze, terwijl zij haar verheffen tot den beweeggrond en het hoogste beginsel der zedeleer. De ethische systemen der Oudheid worden, misschien met uitzondering van dat van *Plato*, alle min of meer door het eudaimonisme beheerscht; het duidelijkst treedt het op bij de Cyrenaïci (zie *Cyrenaïca*), die een beslist materialisme (zie *Hedonisme*) huldigden, en de Epicurici (zie *Epicurus*). Ook in de Christelijke ethiek speelt het eudaimonistisch begrip der eenwige zaligheid een rol. In de 18de eeuw was het eudaimonisme de heerschende ethische grondbeschouwing, met dit verschil, dat de Duitsche philosofie, in aansluiting aan *Leibniz*, de gelukzaligheid in de volmaaktheid der ontwikkeling van alle individueele hoedanigheden, de Fransche encyclopaedisten, in aansluiting aan *Helvetius*, in passief genot zochten. In *Kant* vonden deze richtingen een hardnekkig bestrijder; zijn ethisch rigorisme eischt, dat men het goede ter wille van het goede doen moet en noemt iedere handeling onzedelijk, die geïnspireerd wordt door de individueele of universeele zaligheid. In de nieuwe zedeleer treedt het eudaimonisme op in den vorm van *utilitarisme*, dat den nadruk legt niet op het individueele geluk van den enkeling, maar op het universeel geluk der gemeenschap.

Eudes, *Emile François Désiré*, lid der Commune te Parijs, werd geboren te Roncey in 1843, was aanvankelijk werkzaam in ondergeschikte betrekkingen in een apotheek en in een boekdrukkerij, werd later stenograaf en eindelijk uitgever van het dagblad: „La libre pensée". Hij behoorde tot de radicale partij, was ingewijd in de plannen van *Blanqui*, nam den 15den Augustus 1870 deel aan den aanval op de kazerne der brandweer van La Villette, maar werd voor den krijgsraad gebracht en ter dood veroordeeld. De revolutie van den 4den September redde hem het leven. Gedurende de belegering van Parijs was hij medewerker aan het blad van *Blanqui* „La Patrie en danger", werd chef van een bataillon der nationale garde, maar verloor die betrekking, toen hij deel nam aan den opstand van den 31sten October, en vluchtte na de capitulatie van Parijs naar Brussel. In Maart keerde hij terug naar Parijs, stelde zich ter beschikking van het Centraal Comité, werd den 23sten Maart tot lid van dat lichaam, den 26sten Maart tot lid der Commune en daarna met *Duval* en *Bergeret* tot generaal benoemd. Hij voerde dan ook het bevel over een der drie kolonnes, die met het geroep: „à Versailles! à Versailles!" een uitval deden. *Eudes* rukte met *Bergeret* tusschen de forten Montrouge, Vanvres en Issy voorwaarts om de hoogten van Chantillon, Clamart, en Meudon te veroveren, maar moest voor de troepen van Versailles terugtrekken. Daarna was hij commandant van een der zuidelijke forten, inspecteur-generaal van den linker oever der Seine en commandant van de 2de reservebrigade, waarvan het hoofdkwartier gevestigd was in het paleis van het Legioen van Eer. Den 10den Mei werd hij lid van de delegatie van openbare veiligheid en onderteekende als zoodanig de laatste proclamatie der Commune, waarin bevel werd gegeven tot het fusilleeren der gijzelaars en tot het in brand steken der openbare gebouwen. Toen de troepen uit Versailles den 23sten Mei oprukten naar de Tuilerieën, ontsnapte hij naar Zwitserland en stichtte hier met andere communards het dagblad „La Revanche", dat echter in Januari 1872 door de regeering van Zwitserland verboden werd. De krijgsraad van Versailles veroordeelde hem wegens deelneming aan moord- en brandstichtingsplannen bij verstek ter dood. Na de amnestie van 1880 in Frankrijk teruggekeerd, werd hij het hoofd der Blanquistische partij. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1881 en 1885 had zijn candidatuur geen succes, evenmin als in 1888 zijn blad „L'homme libre". Tijdens het uitspreken van een redevoering overleed hij plotseling aan een slagaderverwijding (1888).

Eudialiet is een mineraal, bestaande uit chloorhoudende zirconosilicaten van natrium, calcium, ijzer en cerium. Het heeft een perzikbloemroode

tot roodbruine kleur, is weinig doorschijnend, heeft glasglans, een hardheid van 5—5,5, een soortelijk gewicht van 2,9 en komt voor in rhomboëdrische kristallen en ook in korrelige aggregaten in het elaeolithsyeniet van Kangerdluarsuk in Groenland, op het schiereiland Kola, bij Magnet Cove in Arkansas en bij Brevig in Noorwegen, op welke laatste plaats het een weinig anders gevormd is en eukoliet heet.

Eudiometer, afkomstig van 2 Grieksche woorden, die *goed* en *meten* beteekenen, is de naam van een werktuig, hetwelk gebruikt wordt om te onderzoeken of de dampkringslucht goed is voor den mensch. Haar geschiktheid voor de ademhaling is gelegen in haar zuurstofgehalte, zoodat de eudiometer de hoeveelheid zuurstof van den dampkring leert kennen.

De eudiometer in zijn eenvoudigsten vorm bestaat uit een van een schaal voorziene glazen buis, waarin men waterstof met dampkringslucht vermengt. Door middel van platinadraden doet men een electrische vonk in dit mengsel overspringen. Het gevolg hiervan is, dat de waterstof zich met de zuurstof der dampkringslucht aanstonds tot water verbindt, waarna de stikstof achterblijft. Men moet er voor zorgen, dat steeds een overmaat van waterstof wordt gebruikt, opdat alle zuurstof gelegenheid vinde zich met de waterstof te verbinden. Er blijft dan echter een mengsel van stikstof en van de overmaat van waterstof over. Na de ontploffing is het volume van het gasmengsel sterk afgenomen doordien waterstof en zuurstof zich met elkander verbonden hebben tot vloeibaar water. Aangezien wij het volumen, door het water ingenomen, kunnen verwaarloozen met betrekking tot dat der gassen, waaruit het is ontstaan, en zuurstof en waterstof bij haar vereeniging tot water zich verbinden in de volumeverhouding 1 en 2, kan men dus $^1/_3$ van het door de ontploffing verdwenen gasvolume als zuurstof in rekening brengen en door aftrekking van dit van het gebezigd luchtvolume het daarin bevatte stikstofvolume vinden. Bij nauwkeurige analysen zuivert men eerst de lucht van koolzuur en waterdamp of men verzadigt haar met deze, om die later in rekening te brengen.

Eudo of *Odo*, hertog van Aquitanië (688—735), ondersteunde *Chilperik II* tegen *Karel Martel*, maar leed in 718 de nederlaag bij Soissons, waarna hij *Chilperik* aan hem overleverde. In 721 tastte hij de Mooren aan, die Toulouse belegerden, en noodzaakte hen tot den terugtocht. Daarentegen moest hij in 732 het onderspit delven aan de Dordogne voor khalif *Abdoer Raman*, zoodat hij de wijk nam naar zijn voormaligen tegenstander *Karel Martel*, met wien hij de Arabieren bij Tours en Poitiers op de vlucht joeg. Na dien tijd bleef hij een bondgenoot der Franken en overleed in 735. Zijn zonen *Hunold* en *Hatton* verdeelden onderling de heerschappij over Aquitanië.

Eudo of *Odo, de Dappere*, graaf *van Parijs* en hertog *van Francia*, onderscheidde zich in 885 bij de verdediging van Parijs tegen de Noormannen en werd daarom na de onttroning van *Karel den Dikke* in 887 tot koning gekroond. Hij versloeg de terugkeerende Noormannen bij Montfaucon en bracht de wederspannige vazallen tot onderwerping. Een andere partij riep *Karel den Eenvoudige* tot koning uit en *Eudo* kon zich tegenover dezen niet staande houden. Hij overleed kinderloos den 1sten Januari 898. *Eudo* was de eerste vorst uit het Huis der Kapetingen.

Eudo III, een zoon van *Hugo III*, was sedert 1190 bekleed met het regentschap in Bourgondië, ondernam een Kruistocht tegen de Albigenzen, vergezelde koning *Philips Augustus* in den oorlog in Vlaanderen en voerde in den slag bij Bovines (1214) het bevel over den rechtervleugel. Daarop maakte hij toebereidselen tot een Kruistocht naar Egypte, maar overleed inmiddels te Lyon den 6den Juli 1218.

Eudoxia, *Elia*, een dochter van den Frankischen legeraanvoerder *Bauto*, een der dapperste generaals van keizer *Theodosius*, werd in 395 de gemalin van den Oost-Romeinschen keizer *Arcadius*, beklom door de medewerking van den later op haar aandringen ter dood gebrachten eunuch *Eutropius* den troon en beheerschte met dezen, na het overlijden van *Rufinus*, haar zwakken gemaal. Toen zij den patriarch *Johannes Chrysostomos*, voor wien zij bevreesd was, in ballingschap zond, begon het volk te Konstantinopel zoo luide te morren, dat zij hem terugriep, hoewel zij later den gestrengen zedemeester weder uit haar nabijheid verwijderde. Zij overleed in 405.

Eudoxia, *Licinia*, een dochter van *Theodosius II*, huwde met *Valentinianus III*, en werd toen deze in 455 vermoord was, gedwongen met zijn moordenaar *Maximus* in den echt te treden. Dat zij daarom *Genserik*, koning der Vandalen, naar Italië riep, is een legende. Deze bracht *Maximus* een nederlaag toe, doch ook *Eudoxia* met haar dochters *Eudoxia* en *Placidia* werden door den overwinnaar weggevoerd naar Afrika, waar zij een zevenjarige gevangenschap verduurden. Zij overleed echter te Konstantinopel. Haar dochter en naamgenoote, die uit dwang *Hunerik*, den zoon van *Genserik*, tot echtgenoot had genomen, vluchtte naar Jeruzalem en overleed te Konstantinopel.

Eudoxia *Makrembolitissa*, een dochter van keizer *Constantijn VIII*, was gehuwd met *Constantinus IX Ducas* (1059—1067) en na den dood van laatstgenoemde met den kroonpretendent *Diogenes Romanus*. Na den val van dezen werd zij met haar zoon *Michaël VI* in een klooster opgesloten. Hier wijdde zij zich aan de beoefening der wetenschap, doch van haar geschriften is slechts weinig bewaard gebleven.

Eudoxia *Fedorowna*, czarin van Rusland, was de dochter van den bojaar *Feodoor Lapoesjin* en trad in 1689 in het huwelijk met czaar *Peter den Groote*. Zij schonk hem een zoon, *Alexis Petrowitsj* genaamd, doch de laster van *Lefort* was oorzaak, dat zij naar het klooster Sleutelburg verbannen werd. *Peter II*, haar kleinzoon, deed na zijn troonsbestijging in 1727 eenige vertrekken in het keizerlijk paleis te Moskou voor haar in gereedheid brengen, waar zij den 7den September 1731 overleed.

Eudoxius, een beroemd kerkvader uit Arabissus in Klein-Armenië, was de zoon van *Caesarius*, een martelaar ten tijde van *Maximianus*, een leerling van *Lucianus*, en eerst bisschop te Germanicia, later te Antiochië, waar hij als een ijverig

Ariaan de verschillende partijen tot vrede trachtte te brengen, en in 360 te Konstantinopel. Zijn aanhangers, de Eudoxianen, erkenden wel de gelijkvormigheid van den Zoon Gods met den Vader, maar lieten de gelijkheid van wezen rusten. Ten tijde van *Valens* echter spoorde hij zijn keizerlijken leerling aan tot het vervolgen der Homoousianen en der Semiarianen. Hij overleed te Nicaea in 370. Zijn geschriften zijn verdwenen met uitzondering van eenige fragmenten uit zijn redevoering over het „Vleesch worden van Gods woord."

Eudoxus uit Cnidus, een sterrenkundige en wijsgeer, werd geboren omstreeks 408 v. Chr. en overleed in 348 te Athene. Hij bevorderde de wetenschap door het uitvinden van nieuwe stellingen, vooral op het gebied der stereometrie, der kromme lijnen en der analytische geometrie, alsmede door zijn sterrenkundige waarnemingen. *Diogenes Laërtius* deelt mede, dat hij een wetboek vervaardigd heeft voor zijn geboortestad, dat hij in de meetkunst het onderwijs genoten heeft van *Archytas*, in de geneeskunde van *Philistion* van Sicilië en in de wijsbegeerte van *Plato*, en dat hij ten behoeve zijner vorming met den geneesheer *Chrysippus* een reis heeft gedaan naar Egypte, waar hij zich in betrekking stelde met de priesters. Ten opzichte van zijn gevoelens vernemen wij uit de „Zedeleer" van *Aristoteles*, dat hij het genot als het hoogste goed beschouwde, omdat het door alle schepselen begeerd werd. Men meent, dat zeer belangrijke stellingen, bijvoorbeeld dat de pyramide het derde deel is van een prisma, en de kegel het derde gedeelte van een cylinder met hetzelfde grondvlak en dezelfde hoogte, van hem afkomstig zijn, terwijl hij de leer van *Plato* omtrent de snijding van lichamen ontwikkelde. Zonder sterrenkundige werktuigen te bezitten, legde hij den grondslag voor een wetenschappelijke beoefening der astronomie, en ook de tijdrekening heeft hij aanmerkelijk verbeterd. Van zijn geschriften is voor ons niets anders bewaard gebleven dan enkele aanhalingen.

Euemerus of *Euhémerus* is de naam van een Grieksch wijsgeer der Cyrenaïsche school, vermoedelijk een leerling van *Theodorus*. Evenals deze droeg hij den naam van „de Godloochenaar" en schreef een gewijde geschiedenis, waarin hij het veelgodendom verklaarde als een vergadering van uitstekende menschen. Dat boek is verloren gegaan, doch *Ennius* heeft daarvan een Latijnsche vertaling geleverd, van welke wij nog fragmenten bezitten.

Eufraat of *Euphraat* (bij de Perzen *Oefratoe*, bij de Hebreeën *Phrat*, de Syriërs *Ephrat*, de Arabieren *El Fara*), de grootste rivier van Voor-Azië, ontspringt op het Armenisch hoogland uit twee bronrivieren, den *Karasoe* en den *Murad*, die beiden hoofdzakelijk in westelijke richting stroomen en zich boven Kjeban Maaden vereenigen. Vandaar wendt zich de Eufraat naar het zuiden, maakt een bocht naar het westen om den Moescher Dagh en breekt daarna door de Taurusketen. Hier neemt de rivier een zuid-oostelijke richting aan en stroomt door een rotsspleet met talrijke stroomversnellingen over een lengte van 150 km. Bij Telek wordt de breedte slechts 20 m. Nadat hij daar zijn meest oostelijk punt bereikt heeft, in de nabijheid der bronnen van zijn nevenstroom, den Tigris, wendt hij zich naar het zuid-westen en vormt tusschen Gerger en Samsat zijn laatste watervallen. Daarop stroomt de Eufraat van Roemkale tot Balis in zuidelijke richting en nadert de Middellandsche Zee tot op 155 km. Beneden Balis wordt de richting oostelijk en kort daarna zuidoostelijk, welke hij tot zijn monding behoudt. Deze middelloop is diep in de vlakte ingesneden, in het benedendeel van het dal vindt men slechts weinig vruchtbaar land, terwijl het hooger gelegen deel steppenland is. Links ontvangt de Eufraat bij El Boesera den Chaboer. Boven Ed-Deïr verschijnen de eerste dadelpalmen, limoen- en oranjeboomen en zijn de oevers bebouwd. Verder stroomt de rivier tusschen heuvels over een rotsachtige bedding, doch zonder stroomversnellingen. De oevers worden door Bedoeïnen bewoond. Beneden Hit worden de heuvels lager, de streek bijna vlak, de rivier diep en wild. Daarna stroomen de Eufraat en de Tigris door een door hen zelf opgebouwde alluviale landstreek. Bij Bagdad naderen zij elkander tot op 35 km., verwijderen zich dan weer en stroomen 150 km. lang evenwijdig aan elkander. In die streek, waar Hille (nabij het oude Babylon) ligt, ziet men Bedoeïnententen. Het land wordt door de bewoners niet meer tegen het stuifzand uit de woestijn beschermd; in de Oudheid was het echter door kunstmatig geregelde besproeiing vruchtbaar, en ook nu nog loopen in het laagland beneden Bagdad kanalen tusschen Eufraat en Tigris. Door den Schatt el Hai zendt de laatste den Eufraat een deel van zijn water toe, totdat eindelijk de trage en heldere Eufraat en de snelstroomende Tigris zich bij Korna vereenigen. Onder den naam Schatt el Arab stroomt de rivier door een vruchtbare, dicht bevolkte vlakte naar de Perzische Golf, die zij 90 km. beneden Basra bereikt. 70 km. daarboven begint de delta, die jaarlijks maandenlang onder water staat, terwijl in den drogen tijd de bodem slechts een zoutkorst is. Slechts één arm is voor groote schepen bevaarbaar. De Schat el Arab neemt links den Kercha en den Karoen op. De lengte der rivier bedraagt 2770 km., het stroomgebied van beide rivieren wordt berekend op 673.400 v.km. Tegen het einde van Maart begint de rivier, die tegen einde Juni haar grootste hoogte bereikt, te wassen. Gedurende dien tijd is Samsat voor stoomschepen bereikbaar, maar meestal wordt de rivier met vlotten, die op opgeblazen schapenhuiden liggen (keleks) bevaren. Het laagst is de Eufraat in November en heeft dan tusschen Biredsjik en Basra op 39 plaatsen belemmeringen voor de scheepvaart. De voornaamste plaatsen aan den Eufraat zijn: Erzeroem, Erzingjan, Egin, Kjeban Maaden, Biredsjik, Rakka, Deir, Ana, Hit en Hille. De rivier is zeer vischrijk; aan de oevers vindt men steenkool en naphtha. De Eufraat vormt van oudsher de grens tusschen verschillende landen. De Romeinen beschouwden hem als rijksgrens, totdat *Trajanus* tot den Tigris doordrong; de oude grens werd echter in de 4de eeuw, toen de Nieuw-Perzen de Romeinen terugdrongen, weder hersteld. Als handelsweg had de rivier, ook in de Oudheid, weinig te beteekenen, slechts de scheepvaart naar zee, beneden Babylon, schijnt van eenig gewicht geweest te zijn. Tegenwoordig bestaan er plannen om de bevaarheid van den stroom, in verband met den Bagdadspoorweg (zie aldaar) te verbeteren.

Euganeesche heuvels, *Monti Euganei*, ook *Monti Isolati* of *Monti Paduani* genaamd, vormen een heuvelreeks in het Lombardisch-Venetiaansch gedeelte van Italië ten zuidwesten van Padua. Evenals de Bericische heuvels zijn zij van vulkanischen oorsprong. Zij rijzen in den vorm van schilderachtige trachietkegels uit de lage vlakte op en worden aan beide zijden door bevaarbare kanalen omzoomd. Die heuvelreeks loopt van het oosten naar het westen en heeft een lengte van 30 km. bij een breedte van 15 km. Haar hoogste top, de Monte-Venda, met een hoogte van 589 m., verschaft een heerlijk uitzicht. Men vindt aan den voet der heuvelstreek warme zwavelbronnen, de „Terme Padovane", wier geneeskracht reeds voor eeuwen bekend was.

Euganoïdes (*Been- of Echteganoïden*), is een der vier onderorden, waarin de orde der *Glansschubbigen* (*Ganoïdei*) wordt onderverdeeld. Zie verder *Visschen*.

Eugeenglans of *polybasiet* is een mineraal, behoorende tot de sulfozouten en bevat 64—72% zilver. Zijn scheikundige samenstelling is $9\,(Ag_2Cu_2)S.(Sb,As)_2S_3$; het bezit een ijzerzwarte kleur, in dunne blaadjes, rood doorschijnend. De hardheid bedraagt 2—2,5, het soortelijk gewicht 6—6,2. Eugeenglans treedt op in tafelvormige, zeszijdige monokliene kristallen en komt voor in ertsgangen in Duitschland, Nevada, Mexico, Chili, enz. Het vormt een der belangrijkste zilvererertsen.

Eugeenolie. Zie *Kruidnagelolie*.

Eugène of voluit *Eugène Rose de Beauharnais*, hertog *van Leuchtenberg*, vorst *van Eichstädt*, een zoon van generaal-vicomte *Alexandre de Beauharnais* en van *Josephine Tascher de la Pagerie*, later keizerin van Frankrijk, werd geboren den 3den September 1781, vergezelde zijn vader in 1794 naar het Rijnleger en ging na diens dood met generaal *Hoche* in de Vendée, terwijl zijn moeder door het Schrikbewind in den kerker werd geworpen. Nadat deze in 1796 door *Barras* in vrijheid gesteld en met *Bonaparte* in het huwelijk getreden was, ontving *Eugène* een militaire opleiding, ging met laatstgenoemden veldheer naar Italië en vervolgens naar Egypte en klom weldra op tot den rang van divisie-generaal. *Napoleon* benoemde hem in 1805 tot prins en tot onderkoning van Italië. Hij voerde nu het bevel over het Fransch-Italiaansche leger en werd na het eindigen van den Oosterijkschen Oorlog tot prins *van Venetië* verheven. In 1806 trad hij in het huwelijk met prinses *Amalia Augusta van Beieren* en werd in 1807 door den keizer als zoon aangenomen en tot erfelijk vorst van Italië verklaard. Gedurende den Oostenrijkschen Oorlog van 1809 drong hij met 70000 man diep in Oostenrijk en Hongarije door, won den veldslag bij Raab en droeg niet weinig bij tot de zegepraal bij Wagram. Toen de keizer van *Josephine* gescheiden was, benoemde hij in 1810 *Eugène* tot opvolger van den groothertog van Frankfort. Gedurende den tocht naar Rusland en vooral bij den terugtocht als opperbevelhebber, alsmede in den slag bij Lützen, spreidde hij groote veldheerstalenten ten toon en verkreeg na den wapenstilstand het opperbevel over het leger in Italië. Zijn geringe strijdmacht en de trouweloosheid van den koning van Napels noodzaakten hem echter om een verdedigende houding aan te nemen, en hij trok in 1814 van de Etsch achter den Mincio terug. Na den val van *Napoleon* leverde hij, tengevolge van een overeenkomst met den Oostenrijkschen generaal *Bellegarde*, Lombardije in handen van Oostenrijk en begaf zich naar Parijs, in de hoop, dat hem Genua als groothertogdom zou worden toegekend. Hij zag die verwachting verijdeld, wees den maarschalksstaf, hem door *Lodewijk XVIII* aangeboden, van de hand en ging naar München. De koning van Beieren benoemde hem in 1817 tot hertog van *Leuchtenberg* met den titel van Koninklijke Hoogheid, beleende hem met het prinsdom *Eichstädt* en bepaalde, dat zijn nakomelingen, in geval van uitsterven der Beiersche lijn, recht hadden op den troon. Hij overleed te München den 21sten Februari 1824. In 1830 verrees aldaar te zijner eer een gedenkteeken in de Michaëlskerk, en later ook te Parijs.

Eugenia *Mich.* is de naam van een tropisch plantengeslacht, waarvan de meeste soorten in het geslacht *Jambosa Rumph.* zijn overgegaan, terwijl zij bij *Lindley* den ouden naam hebben behouden. Het geslacht *Eugenia* behoort tot de familie der *Myrtaceeën*; de kelk is geheel of gedeeltelijk met het vruchtbeginsel begroeid, zoodat de bovenstandige schijf met haar kelkzoom zichtbaar is. De kelkbuis is kort, omgekeerd kegelvormig en bolvormig uitloopend, de zoom diep ingesneden en 4- (zelden 5-) lobbig, en de slippen zijn afvallend. Het heeft 4 of 5 onder het bloeien afstaande bloembladeren en talrijke in de overblijvende kelkkeel (die een bovenstandige schijf vormt) ingeplante meeldraden, een 2-hokkig, met de kelkbuis vergroeid vruchtbeginsel met veel eitjes aan de 2-lobbige, een tusschenschot vormende zaaddragers. De vrucht is een éénhokkige bes met één of twee, zelden met meer zaden. Deze zijn dik, de kiem is zonder kiemwit en de zaadlobben zijn dik en gekronkeld. Het omvat boomen der heete luchtstreek, die zich tevens onderscheiden door gestippelde, doorschijnende, gaafrandige, ten getale van 2 of 3 tegenovergestelde bladeren, door verschillende bloeiwijze en kleine bessen. *Eugenia Caryophyllata* = *Caryophyllus aromaticus* = *Jambosa Caryophyllus* levert in de gedroogde bloemknoppen de kruidnagelen. Zie *Caryophyllus* en *Kruidnagel*.

Eugenia is de naam der 45ste *Asteroïde* (zie aldaar).

Eugénie of eigenlijk *Eugénie Maria de Montijo*, ex-keizerin van Frankrijk, werd geboren den 5den Mei 1826 te Granada in Andalusië, als tweede dochter van den graaf *de Montijo*, hertog *van Peneranda* en van *Maria Manuëla Kirkpatrick van Closeburn*. Van vaderszijde is zij afkomstig van het oud-adellijk geslacht *Porto-Carrero*, dat in de 14de eeuw uit Genua naar Estremadura trok en door huwelijken bij zijn naam dien van *Guzman*, *Cordova*, *La Cerda* en *Leira* mocht voegen, terwijl het met drievoudige waardigheid van grande der eerste klasse (*Teba*, *Banos* en *Mora*) werd bekleed. Van moederszijde behoort zij tot een R. Katholieke Schotsche familie, die na den val der *Stuarts* de wijk nam naar Spanje. *Eugénie* ontving haar opvoeding in Engeland en Frankrijk en deed met haar moeder

veel reizen, waarbij zij den naam voerde van gravin *van Teba*. In 1851 wekte zij in het Elysée bij de feesten van den president der Republiek door haar schoonheid veel opzien, en nadat *Napoleon* zich tot keizer had opgeworpen en zijn pogingen, om een prinses uit een der oude vorstendynastieën te huwen, mislukt waren, nam hij haar tot gemalin. Het huwelijk werd voltrokken den 30sten Januari 1853. De gemeenteraad van Parijs bestemde bij die gelegenheid een som van 600000 francs tot het aankoopen van een sieraad voor den bruidskorf, doch volgens haar wensch werd dat geld gebruikt tot het stichten eener nijverheidsschool voor behoeftige meisjes. Als keizerin vestigde zij zich met haar Hofstoet in de Tuilerieën, doch bracht een groot gedeelte van den zomer door te Fontainebleau, St. Cloud, Compiègne en op de badplaats Biarritz. Den 18den Maart 1856 schonk zij den keizer een zoon, die den titel ontving van keizerlijken prins (Prince impérial). Toen de keizer gedurende den Italiaanschen veldtocht (1859) ten strijde trok, voerde zij het bewind als regentes, en in 1865, bij de reis van *Napoleon* naar Algiers, eveneens. Het laatst geschiedde zulks in 1870, toen haar echtgenoot zich den 23sten Juli naar het leger begaf. Toen deze te Sedan gevangen genomen en te Parijs van den troon vervallen werd verklaard, nam zij den 4den September de vlucht over België naar Engeland, waar zich later haar gemaal bij haar voegde, met wien zij het kasteel Chislehurst bewoonde. Na den dood van *Napoleon III* vertoefde zij er nog eenigen tijd en begaf zich in den zomer van 1873 met haar zoon (in 1879 in Zuid-Afrika tegen de Zoeloe's gevallen) naar het kasteel Arenenberg in Zwitserland. Zij was in haar jeugd een schoone en weelderige, doch smaakvolle vrouw, die zich bij voorkeur wijdde aan de letterkunde en de schoone kunsten, zich evenzeer door een kloek verstand als door een weldadigen zin onderscheidde, maar zich bovenal een getrouwe dochter betoonde der R. Katholieke Kerk. In 1880 bezocht zij de plek, waar haar zoon gesneuveld was, trok zich geheel uit het openbare leven terug en houdt onder den naam van gravin *de Pierrefonds* doorgaans haar verblijf te Farnborough.

Eugenius I, paus (652—657), werd gekozen in 652, doch eerst in 654 erkend. Hij overleed 3 jaar daarna, zonder belangrijken invloed te hebben geoefend op het kerkelijk leven van zijn tijd. Toch had gedurende zijn bewind het Concilie van Toledo plaats, dat zeer bevorderlijk was voor de ontwikkeling der hiërarchie.

Eugenius II, paus (824—827), erkende de souvereiniteit des keizers over den Heiligen Stoel. Bij den strijd over de beelden verklaarde hij zich voor de besluiten van het Concilie van Parijs van den 1sten November 825. Een synode te Rome in November 826 gaf voorschriften tot strengere handhaving der kerkelijke tucht en tot bevordering der theologische wetenschappen.

Eugenius III, paus (1145—1153), was afkomstig uit Pisa, had *Bernhard van Clairvaux* tot leermeester en werd benoemd tot abt van het Cistercienser klooster van den heiligen *Anastasius* te Rome. In zijn tijd deden de *Hohenstaufen* hun rechten op Italië gelden, en *Eugenius* werd door het volk gedwongen Rome te verlaten. Hij begaf zich naar Duitschland en Frankrijk en werd overal op eervolle wijze ontvangen. Koning *Roger* van Sicilië herstelde hem op zijn zetel, doch hij moest wederom voor de Romeinsche republikeinen de wijk nemen, zoodat hij na dien tijd meestal te Segni woonde. De heilige *Bernard* richtte tot hem een vermanend schrijven (De consideratione sui libri V), waarin hij hem opwekte den door hem ingeslagen wereldlijken weg te verlaten. In zijn tijd valt de Tweede Kruistocht, door den Duitschen keizer *Koenraad III* en koning *Lodewijk* van Frankrijk ondernomen.

Eugenius IV, paus (1431—1447), was geboortig uit Venetië, droeg te voren den naam van *Gabriel Condolmieri* en werd in 1408 bisschop van Siena en kardinaal. In zijn tijd verhief zich de zucht naar hervorming, die zich in de conciliën te Constanz en te Bazel zeer sterk deed gevoelen. Wegens zijn verzet tegen het concilie te Bazel werd hij van de pauselijke waardigheid ontzet en hertog *Amadeus VIII* van Savoye in zijn plaats benoemd. Frankrijk en Duitschland schenen dien stap te billijken, daar in eerstgemeld rijk *Karel VII* de besluiten van Bazel met eenige wijziging ten uitvoer legde door de Pragmatieke Santie (1438), terwijl zulks in Duitschland geschiedde door de „Acceptationsurkunde" van den 26sten Maart 1429, ofschoon zich de keurvorsten voor de onzijdigheid der Duitsche Kerk verklaard hadden. De nieuwe paus, onder den naam van *Felix V* optredende, werd echter niet algemeen erkend, en *Eugenius* zou wellicht de overwinning behaald hebben op zijn tegenstanders, zoo hij de vernietiging der besluiten van Bazel niet had willen doordrijven. Zijn bemoeiingen gaven aanleiding tot een vergadering der keurvorsten te Frankfort aan de Main (1446), waar zij besloten gestrenge maatregelen te nemen tegen *Eugenius*. Keizer *Frederik III* was echter hiermede niet ingenomen en bewerkte door de diplomatieke schranderheid van zijn geheimschrijver *Aeneas Sylvius*, dat de rijksvorsten in een nieuwe samenkomst te Frankfort hunne eischen matigden. Intusschen teekende *Eugenius* een plechtig protest aan tegen alle inbreuk op de rechten van den paus en overleed den 7den Februari 1447.

Eugenius, *Frans*, prins *van Savoye*, een Oostenrijksch veldheer en staatsman, werd geboren te Parijs den 18den October 1663 en was de jongste der 5 zonen van prins *Eugenius Maurits* van *Savoye-Carignan*, graaf *van Soissons*, en van *Olympia Mancini*, een nicht van kardinaal *Mazarin*. Wrevel over de bejegening zijner moeder, die aanvankelijk de gunst genoot van *Lodewijk XIV*, doch later door hem in een proces gewikkeld werd, dat haar noodzaakte de wijk te nemen naar Brussel, en over de bedoeling des konings, om den jongsten prins tot het omhelzen van den geestelijken stand te dwingen, bewoog hem Frankrijk vaarwel te zeggen. Hij begaf zich naar Oostenrijk, waarheen zijn oudere broeder *Lodewijk Julius* reeds vertrokken was, kwam er in 1683, toen de Turken oprukten, om Weenen te belegeren, en in een ruitergevecht, waarin zijn broeder sneuvelde, ontmoette hij voor de eerste

maal den vijand. Zijn dapperheid hielp de hoofdstad ontzetten en de Turken verjagen. Nu werd hij tot aanvoerder van een regiment dragonders benoemd, volgde het keizerlijk leger naar Hongarije, streed tegen de ongeloovigen en nam deel aan de verovering van Ofen. Hier werd hij door een pijl aan de rechterhand gekwetst, doch veel gevaarlijker was de wond, die hem 2 jaar later bij de belegering van Belgrado aan de knie door een musketkogel werd toegebracht. Na zijn herstel werd hij in 1696 voor Mainz ten derden male gewond. Inmiddels klom hij spoedig op, werd in 1690 bevorderd tot generaal der Oostenrijksche troepen, die zich naar Piemont begaven, om aldaar met het leger van hertog *Victor Amadeus van Savoye* tegen Frankrijk te vechten. Voor zijn komst verloor laatstgenoemde den slag bij Staffarda tegen *Catinat*, en alleen door de ijverige pogingen van prins *Eugenius* was hij in de gelegenheid, in geregelde orde terug te trekken. Gedurende 6 jaar streed nu *Eugenius* in Italië tegen de Franschen. In 1692 viel hij met het leger der Bondgenooten in het zuiden van Frankrijk en vervulde hierdoor de belofte, bij zijn vertrek uit het vaderland afgelegd, dat hij alleen met de wapens in de hand en als vijand dien grond weder betreden zou. Niettemin werd hij in 1696 afvallig van zijn partij, schaarde zich aan de zijde van Frankrijk en verliet Italië, waarna de oorlog een einde nam. Reeds 4 jaar te voren was hij tot veldmaarschalk benoemd, en nu verkreeg hij het opperbevel over het keizerlijk leger, dat in het zuiden van Hongarije tegen de Turken te velde trok. Sedert 4 jaar was die oorlog zonder veel voorspoed gevoerd, doch *Eugenius* viel den vijand aan, toen hij den 11den September 1697 over de Theisz wilde rukken, en bracht hem bij Zenta een geweldige nederlaag toe. Hierna deed hij een strooptocht in Bosnië en ontving overal de hulde der Christelijke bevolking. Dat hij na zijn terugkeer in hechtenis zou zijn genomen, omdat hij in strijd met het bevel des keizers den slag gewaagd had, is een ongegrond verhaal. Door den vrede van Carlowicz eindigde de oorlog tegen de Turken, en hierdoor was de keizer in staat gesteld bij het uitbarsten van den Spaanschen Successie-oorlog zijn geheele krijgsmacht tegen Frankrijk te velde te brengen. *Eugenius* werd als opperbevelhebber naar Italië gezonden en volbracht den beroemden overtocht over de Alpen van Zuid-Tirol. Bij Carpi en Chiari behaalde hij de overwinning op de Franschen, doch zij bleef in den slag van Luzzara onbeslist. De belangen van zijn leger werden echter te Weenen op ergerlijke wijze verwaarloosd, zoodat hij zich in 1702 zelf daarheen begaf. Hij vond den keizer in de grootste ongelegenheid, zoowel door het zegepralend voorwaarts rukken van het Fransch-Beiersche leger, als door den opstand van *Frans Rakoczy* in Hongarije. Nu werd *Eugenius* aanstonds benoemd tot voorzitter van den Hofkrijgsraad, en hij ging naar Preszburg, om maatregelen te nemen tot demping van het oproer. Vervolgens aanvaardde hij het opperbevel over het keizerlijk leger in Duitschland en bracht met *Marlborough* den 13den Augustus 1704 bij Höchstadt aan de Franschen en Beieren een volkomen nederlaag toe. Daarop ging hij weder naar Italië, waar hij aanvankelijk in den slag bij Cassano wel geen voordeelen behaalde, maar later door zijn zegepraal bij Turijn den 7den September 1706 de Franschen voor goed uit het land verdreef. *Eugenius* werd tot rijksveldmaarschalk, tot keizerlijk luitenant-generaal en tot stadhonder van Milaan benoemd, en trok in 1707 wederom naar het zuiden van Frankrijk, waar hij echter Toulon vruchteloos trachtte te veroveren. Des te voorspoediger streed hij in het volgende jaar in de Nederlanden, waar hij met *Marlborough* de overwinning behaalde bij Oudenaarde en bij Malplaquet en zich meester maakte van een reeks van belangrijke vestingen. Eerst Engelands afvalligheid van het bondgenootschap, welke zelfs de reis van *Eugenius* naar Londen niet verhoeden kon, en de hierdoor veroorzaakte vermindering zijner strijdmacht, deed de oorlogskans keeren. Hij kon niet verhinderen, dat de Nederlanders bij Denain geslagen werden en dat onderscheiden vestingen weder in de macht van den vijand kwamen. De vrede van Utrecht dwong ook keizer *Karel VI* vrede te sluiten, en deze kwam vooral door de diplomatieke schranderheid van *Eugenius* in 1714 te Rastadt tot stand. Toen in 1716 de oorlog tegen de Porte nogmaals uitbarstte, behaalde hij de overwinning bij Peterwardein en veroverde Temeswar. In het volgende jaar won hij den slag bij Belgrado en maakte zich meester van deze vesting. De herinnering aan dien bloedigen strijd leeft ook nu nog in een volkslied. Na het sluiten van den vrede van Passarowitz keerde *Eugenius* naar Weenen terug en behoorde onder de voornaamste raadgevers van den keizer. Tevens bevorderde hij door het stichten van gebouwen, door zijn voortreffelijke kunstverzamelingen en door zijn omgang met wetenschappelijke mannen kunsten en wetenschappen. Nog eenmaal trok hij ten strijde, namelijk in 1734, toen er wegens de Poolsche troonopvolging opnieuw een oorlog uitbarstte tusschen den keizer en Frankrijk. Zijn strijdmacht was echter zoo gering, dat men het reeds als een groot voordeel beschouwde, dat de Franschen zich met de verovering van Philipsburg moesten vergenoegen. Na zijn terugkeer in het najaar van 1735 werd op zijn raad de vrede gesloten. In den volgenden winter begon hij te sukkelen en den 21sten April 1736 werd hij dood op zijn bed gevonden. In hem verloor Oostenrijk zijn dappersten veldheer en voortreffelijksten staatsman, die zich tevens door een deugdzamen wandel en een edel karakter onderscheidde. *Heller* gaf „Die militärische Korrespondenz des Prinzen Eugenius von Savoyen" (2 dln., 1848) uit. Te Weenen en Turijn zijn voor hem standbeelden opgericht.

Eugenius, *Friedrich Karl Paul Ludwig*, hertog *van Württemberg*, generaal der infanterie, was een zoon van hertog *Eugenius Friedrich Heinrich von Württemberg* († 1822), generaal bij het Pruisische leger, en werd geboren te Oels den 8sten Januari 1788. Reeds in 1796 werd hij door zijn oom, czaar *Paul*, benoemd tot kolonel en in 1798 tot generaal. Hij ging in 1800 naar Petersburg, waar de keizer, die, naar men meent, hem de hand zijner dochter *Catharina* had toegedacht, hem met weldaden overlaadde. Toen echter de czaar 6 weken daarna overleed, keerde prins *Eugenius* naar de ouderlijke woning terug, studeerde te Er-

langen en begaf zich daarna volgens den wensch van zijn oom, den keurvorst van Württemberg, naar Stuttgart, om zich aan de studie van den krijgsdienst te wijden. Vruchteloos trachtte *Napoleon*, die hem aldaar in 1805 ontmoette, den jongeling aan zijn dienst verbinden. In 1806 vergezelde deze zijn vader, die bevelhebber was van het reservekorps, en eerst na het einde van November begaf hij zich naar het Russische leger, waar hij aan generaal *Benningsen* werd toegevoegd. Na het sluiten van den vrede voerde hij bevel over een brigade, nam in 1810 deel aan den veldtocht in Turkije en kommandeerde in 1812 de 4de divisie. Wegens zijn krijgsbeleid bij Smolensk werd hij bevorderd tot luitenant-generaal, waarna hij zich bij verschillende gelegenheden op schitterende wijze onderscheidde. In den slag bij Lützen bevond hij zich eerst bij de reserve. Hij werd te laat naar Eisdorf gezonden, om iets beslissends tot stand te brengen, maar hij bood er toch weêrstand tot aan den avond. In den slag bij Bautzen verdedigde hij den 20sten Mei de stad en deed den volgenden dag *Macdonald* afdeinzen, terwijl hij den 22sten bij den terugtocht op eigen verantwoordelijkheid stand hield op den Töpferberg bij Reichenbach, om aan het leger een veiligen aftocht te bezorgen. Na den wapenstilstand, toen het Boheemsche leger voorwaarts rukte naar Dresden, hield hij gedurende den slag den terugweg bij Perna bezet en werd hier door *Vandamme* aangevallen. Hij hield laatstgenoemde echter bezig bij Kulm en redde het leger, hoewel hij, uit eerbied voor den keizer, tot kort voor zijn dood hierover een diep stilzwijgen bewaarde. In den slag bij Leipzig voerde hij den 16den October bevel over een der 4 aanvalcolonnes en streed bij Wachau, in weerwil van vreeselijke verliezen, met heldhaftige volharding, den 18den bij Probstheida eveneens. Ook in den veldtocht van 1814 behaalde hij nieuwe lauweren, zoowel bij Bar en Arcis-sur-Aube, als inzonderheid bij Parijs, zoodat hij tot generaal der infanterie benoemd werd. Gedurig kwamen zijn veldheerstalenten aan den dag, en hij werd door de troepen vergood. Toch onthield kleingeestige naijver hem steeds een zelfstandig kommando. In den oorlog tegen de Turken in 1828 stond hij onder de bevelen van *Diebitsj*. Zoodra de vrede hem vrijstelde van den werkelijken dienst, begaf hij zich naar het vaderlijk kasteel Karlsruhe in Silezië, waar hij den 16den September 1857 overleed. Hij schreef: „Erinnerungen aus dem Feldzuge des Jahres 1812 in Ruszland" (1846) en „Mémoires", die eerst in 1862 door generaal *von Hobe* werden uitgegeven.

Eugubinische tafelen is de naam van zeven koperen platen, wier opschriften een hoogst merkwaardig overblijfsel der Umbrische taal bevatten. De letterteekens zijn op vijf daarvan de Umbrische, die weinig verschillen van de Etruskische, en op twee Latijnsche; de inhoud bestaat uit voorschriften bij offeranden en uit gebedsformulieren. Zij zijn afkomstig uit de 2de en 3de eeuw v. Chr. en werden in 1444 gevonden in den Kerkelijken Staat te Gubbio, het oude Iguvium of Eugubium. Verschillende geleerden hebben daarvan een beschrijving en verklaring geleverd; van dezen vermelden wij *Aufrecht* en *Kirchhoff* in „Umbrische Sprachdenkmäler" (2 dln., 1849—1857), *Bréal* in „Les tables Eugubines" (1875) en *Bücheler* in „Umbrica" (1883).

Euichtyes (*Echte Visschen*). Zie *Echte Visschen*.

Euklides was de eerste *eponymos* (eerste *archon*) te Athene in 403 v. Chr. na het verdrijven der Dertig Tyrannen. Onder zijn bewind had een algemeene herziening der wetten plaats en werd het Ionisch alphabet ingevoerd.

Euklides *van Megara*, een Grieksch wijsgeer en stichter van de school van Megara, was uit Gela op Sicilië afkomstig. Hij leefde ten tijde van den Peloponnesischen Oorlog, maar van zijn lotgevallen is zeer weinig bekend. Aanvankelijk was hij een aanhanger der Eleatische school, doch later van *Sokrates*. Daar de Megarensers op straffe des doods het bezoeken van Athene aan hun medeburgers verboden hadden, sloop hij er des nachts in vrouwengewaad binnen de muren, was ook tegenwoordig bij den dood van *Sokrates* en verzamelde te Megara diens verstrooide leerlingen. Zijn hoofdbeginsel was de „eenheid van het goede". Het goede was in zijn oog het werkelijk bestaande, en hij loochende, dat er iets wezenlijks gevonden werd, dat tegenover het goede stond. Zijn school werd eerst de „eristische" en later de „dialectische" genaamd. Hij verwierp alle gevolgtrekkingen door inductie, en evenzeer ieder bewijs uit analogie, omdat, bijaldien er overeenkomst tusschen twee zaken bestond, die toch eerst bewezen moest worden. Van zijn geschriften is niets bewaard gebleven.

Euklides, een Grieksch wiskundige, was volgens sommigen afkomstig uit Gela en volgens anderen uit Tyrus. Hij oefende zich te Athene in de wijsbegeerte van *Plato* en verkeerde in 309 v. Chr. te Alexandrië aan het Hof van *Ptolemaeus Soter*, wiens gunst hij in hooge mate bezat. Hij was niet alleen in het bezit van al de wiskundige kennis van zijn tijd, maar hij wist die ook op een wetenschappelijken grondslag te rangschikken, haar waarheden uit een klein getal axioma's af te leiden en haar als een samenhangend stelsel met onnavolgbare bondigheid, juistheid en helderheid mede te deelen, zoodat hij de grondlegger is der wiskundige wetenschap. *Archimedes*, *Apollonius van Perga*, *Ptolemaeus* en *Boethius* hebben vlijtig gebruik gemaakt van zijn geschriften, en ook in de Middeleeuwen was zijn gezag zeer groot. Zijn werken werden in het Arabisch en uit deze taal in het Latijn overgezet, en waren nog betrekkelijk kort geleden hier en daar, bijv. in Engeland, als leerboeken in gebruik. Vele van zijn geschriften zijn verloren geraakt, onder deze een over de analytische geometrie in 4 boeken, hetwelk zeer geprezen wordt. Wij kennen van hem de „Stoicheia" of „Beginselen der zuivere wiskunde" in 15 boeken, van welke vermoedelijk de laatste 2 door *Hypsikles*, een Alexandrijnsch wiskundige (160 v. Chr.), vervaardigd zijn. Dit werk is de grondslag geworden van alle latere leerboeken over de meetkunde. De hedendaagsche tekst wordt toegeschreven aan *Theon*, een wiskundige, die in het jaar 390 na Chr. leefde; ook meent men, dat deze er veel heeft bijgevoegd. Verder heeft men aanteekeningen op het eerste boek van *Pappus*. Van de 2 boeken van *Boethius* is het eene niets anders dan een vertaling van

het werk van *Euklides*. Reeds in de 12de eeuw is het geschrift van dezen gedeeltelijk uit het Arabisch in het Latijn vertaald. De eerste uitgave in druk is die van *Grynaeus*, welke in 1533 te Bazel verscheen, en de beste die van *August* (2 dln., 1826—1829). Een ander werk van *Euklides*, „Data" genaamd, wordt door de wiskundigen van onzen tijd zeer genoemd; het bevat 95 geometrische theorema's, als inleiding in de analytische geometrie en werd uitgegeven door *Wurm* in 1825. Nog een ander werk, „Phaenomena" getiteld, behelst de geometrische verklaring van den op- en ondergang der hemellichamen. Daarenboven schreef *Euklides* „Beginselen der optica", hoewel de echtheid van dit werk door sommigen betwijfeld wordt, benevens „Beginselen der toonkunst", door *Pena* in het licht gegeven (1557). Zijn werk „De divisionibus" handelt over de verdeeling der vlakken en zijn boek over de „Kegelsneden" is niet tot ons gekomen. Eindelijk bezitten wij fragmenten nit zijn geschrift „De levi et ponderoso" en nit het werk „Porismata", dat 3 boeken telde. Een gedicht uit de Grieksche anthologie schijnt niet door hem vervaardigd, maar tot hem gericht te wezen. De beste uitgave zijner gezamenlijke werken is die van *Heiberg* en *Menge* (7 dln., 1883—1895).

Eulalia, *Miscanthus*. Onder de vele siergewassen, die bij de beplanting en versiering van tuinen gebruikt worden, speelt de Eulalia een niet onbelangrijke rol. De voortkweeking geschiedt door scheuren. De mooiste vertegenwoordigsters zijn: *Eulalia Saccharifer*, *E. Nepalensis*, *E. Sinensis jap.* met de variëteiten *E. japonica variegata*, *E. jap. zebrina* en *E. jap. gracilissima*.

Eulenberg, *Hermann*, een Duitsch geneeskundige, werd geboren den 20sten Juli 1814 te Mülheim aan den Rijn, studeerde te Bonn en te Berlijn en schreef aldaar zijn belangrijke dissertatie „De tela elastica". Na het afleggen van het staatsexamen vertrok hij naar Oostenrijk, Engeland en Frankrijk, hoofdzakelijk om de lessen te hooren van *Rokitansky* te Weenen en de hospitalen te bezoeken. Daarna vestigde hij zich als arts te Lennep en vervolgens (1846) als privaatdocent te Bonn. In 1850 werd hij „Medicinalrath" te Coblenz en schreef: „Zur pathologischen Anatomie des Kretinismus" (1857). Ook stichtte hij met *Erlenmeyer* het „Korrespandenzblatt der Deutschen Gesellschaft für Psychiatrie und gerichtliche Medicin". In 1860 werd hij „Regierungs- und Medicinalrath" te Keulen en schreef: „Lehre von dem schädlichen und giftigen Gasen" (1865), verder in 1870 adviseur bij het ministerie van Eeredienst omtrent zaken van hygiène, in 1871 lid der wetenschappelijke Commissie, daarvoor ingesteld, en in 1874 „geheimer Obermedicinalrath". Sedert 1887 leefde hij te Bonn, waar hij den 4den October 1902 overleed. Hij schreef nog: „Das Medizinalwesen in Preuszen" (1874) en „Handbnch der Gewerbehygiene" (1876) en met anderen „Handbuch des öffentlichen Gesundheitswesens" (2 dln., 1881—1882) en „Schulgesundheitslehre" (2 dln., 1900). Ook aanvaardde hij in 1870 de redactie van de: „Vierteljahrsschrift für gerichtliche Medicin und öffentliches Sanitätswesen".

Eulenburg is de naam van een Pruisisch grafelijk geslacht, dat afstamt van de burggraven *von Wettin*. In de 14de eeuw begaf zich de jongste zoon van graaf *Albrecht*, namelijk *Heinrich*, vrijheer *tot Eulenburg* enz., naar Bohemen en stond er de Duitsche Orde bij in haar oorlog tegen de heidenen in Pruisen, waarna hij in het huwelijk trad met een dochter van den hertog *von Glogau* en in 1380 overleed. Zijn kleinzoon *Botho Wenzeslaus*, vrijheer *tot Eulenburg*, was de eerste van dat geslacht, die goederen verwierf in Pruisen. Wegens zijn dappere verdediging van het kasteel te Marienburg tegen de Polen (1445) werd hij beleend met Gallingen en Leuneburg, die ook thans nog in het bezit zijn der familie. In 1786 werd *Ernst Christoph*, vrijheer *tot Eulenburg*, in den gravenstand opgenomen, en een kleinzoon van dezen was *Botho Heinrich*, graaf *tot Eulenburg*, geboren den 27sten October 1804, van 1845—1851 lid van het Huis van Afgevaardigden in Prnisen en vervolgens, voorzitter der regeering te Mariënwerder. Hij overleed den 17den April 1879. Zijn volle neef *Friedrich Albrecht*, graaf *tot Eulenburg*, geboren den 29sten Juni 1815, bekleedde aanvankelijk hooge staatsambten in zijn vaderland, werd daarna consul-generaal te Antwerpen en in 1859, bij het zenden van een buitengewoon gezantschap naar China, Japan en Siam, aan het hoofd gesteld der expeditie, naar de Oost-Aziatische wateren bestemd. De schepen vertrokken uit Pruisische havens, doch *Eulenburg* begaf zich met de overige leden van het gezantschap over Suez en Ceylon naar Singapore, alwaar hij den 2den Augustns 1860 aankwam. In September bereikte hij Jeddo en trachtte met de Japansche regeering een vriendschaps-, handels- en zeevaartverdrag te sluiten, wat hem den 24sten Januari 1861 gelukte, waarna hij met het Pruisisch eskader naar China zeilde, om aldaar een dergelijke overeenkomst tot stand te brengen. Daarna keerde hij naar zijn vaderland terug, waar hij den 9den December 1862 de portefeuille van Binnenlandsche Zaken aanvaardde in het ministerie *Bismarck* en deze tot 1878 behield. Hij was een ijverig voorstander der staatkunde van den rijkskanselier, zoodat hij aanvankelijk met de liberale oppositie niet weinig te worstelen had, en genoot het volkomen vertrouwen van den koning. Ook zijn streven aan de provinciën een meer zelfstandig beheer te bezorgen, mogen wij niet onvermeld laten. Hij overleed te Schöneberg bij Berlijn den 2den Juni 1881.

Eulenburg, *Botho*, graaf *tot*, een zoon van *Botho Heinrich* (zie boven), werd geboren den 31sten Juli 1831, studeerde te Koningsbergen en te Bonn in de rechten, was eerst werkzaam bij de magistratuur, toen bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken in Pruisen, werd in 1869 regeeringspresident te Wiesbaden, in 1872 distriktspresident te Metz, in 1873 opperpresident in Hannover, in 1878 minister van Binnenlandsche Zaken, kwam wegens zijn meer vrijzinnige gevoelens in botsing met den Rijkskanselier en vroeg zijn ontslag, dat hij den 27sten Februari 1881 kreeg, waarna hij benoemd werd tot opperpresident van de provincie Hessen-Nassau. Als gevolmachtigde van Pruisen in den Bondsraad heeft hij krachtig medegewerkt tot de doorvoering van de socialistenwet. Den 23sten Maart

1892 werd hij minister-president in Pruisen, maar kreeg eerst na het aftreden van *Herrfuhrt* (Augustus 1892) een portefeuille, n.l. die van Binnenlandsche Zaken. In October 1894 ontstond om maatregelen tegen de sociaal-democratie een ernstig meeningsverschil tusschen *Eulenburg* en graaf *Caprivi*, dat eindigde met beider ontslagneming. In 1899 werd hij lid van het Pruisische Heerenhuis.

Eulenburg, *Albert*, een Duitsch geneeskundige, werd geboren te Berlijn den 10den Augustus 1840, studeerde te Bonn en te Berlijn en verwierf in 1861 den prijs der geneeskundige faculteit te Berlijn door zijn antwoord op een prijsvraag „Ueber den Zusammenhang von Gehirnhämorrhagien mit Herzhypertrophie und Erkränkung der Hirnarterien" (geplaatst in *Virchow's* „Archiv", dl. 24). Daarna werd hij assistent in het ziekenhuis te Greifswald, vestigde er zich tevens als privaatdocent en schreef: „Die hypodermatische Injektion der Arzneimittel" (3de druk, 1875). In de oorlogen van 1864, 1866 en 1870 was hij als arts werkzaam. In 1866 vertrok hij als privaatdocent naar Berlijn, werd ook daar assistent en wijdde er zich aan de studie der ziekten van het zenuwgestel. Hij schreef er: „Pathologie des Sympathicus" (met *Guttmann*, 1873) en „Lehrbuch der Nervenkrankheiten" (2de druk, 1878). In 1874 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de pharmacie en tot directeur van het pharmacologisch instituut te Greifswald, waar hij, gesteund door 90 medewerkers, een aanvang maakte met de vernieuwde uitgave van een „Real-encyklopädie der gesammten Heilkunde" (15 dln., 3de druk, 1893 enz.). Verder schreef hij „Sexuale Neuropathie" (1895) en geeft met anderen uit „Encyklopädische Jahrbücher der gesammten Heilkunde" (1891 enz.) en „Deutsche medizinische Wochenschrift" (1894 enz.).

Eulenburg, *Philipp*, graaf *tot*, sedert den 1sten Januari 1900 vorst *tot Eulenburg en Hertefeld*, graaf *van Sandels*, een Duitsch diplomaat, geboren den 12den Februari 1847 te Koningsbergen, trad in 1866 in staatsdienst, maakte den Fransch-Duitschen oorlog mede, ondernam van 1871—1872 reizen in het Oosten en studeerde daarna in de rechten. In 1877 ging hij tot de diplomatie over, werd in 1879 gezantschapssecretaris te Parijs, in 1881 te München, in 1888 Pruisisch gezant in Oldenburg, in 1890 te Stuttgart, in 1891 te München, in 1894 te Weenen en nam wegens ziekte in 1902 zijn ontslag. Hij was de vertrouwde van keizer *Wilhelm II* en maakte zich ook als dichter en componist bekend. Hij vervaardigde: „Rosenlieder", „Skaldengesänge" (Brunswijk, 1892), „Das Weihnachtsbuch" (Stuttgart, 1892) en „Abenderzählungen, Märchen und Träume" (1894). In 1907 viel de vorst vrijwel in ongenade, voornamelijk door de onthullingen van *Maximilian Harden*. Naar men wil heeft de Duitsche kroonprins een belangrijk aandeel in *Eulenburg's* val gehad.

Euler, *Leonhard*, een Duitsch wiskundige, werd geboren te Bazel den 15den April 1707, ontving het eerste onderwijs van zijn vader en vervolgens aan de hoogeschool zijner geboorteplaats van *Johan Bernoulli*, terwijl hij met *Daniël* en *Nicolaas Bernoulli* een vriendschappelijke betrekking onderhield. Op 19-jarigen leeftijd ontving hij een accessit op een prijsvraag der Academie van Wetenschappen te Parijs en in 1730 ging hij als hoogleeraar in de natuurkunde naar Petersburg. Hij leverde een groot aantal wiskundige verhandelingen in de werken der Academie te Petersburg, en door die te Parijs, welke hem in 1755 tot buitenlandsch lid benoemde, werd hem tot 10-maal toe een eereprijs toegekend. In 1741 vertrok hij, op uitnoodiging van *Frederik den Groote* naar Berlijn, om als leeraar in de wiskunde aan de Academie van Wetenschappen op te treden, doch keerde in 1766 naar Petersburg terug en overleed aldaar als directeur van de mathematische klasse der Academie den 7den September 1783. Hij bezat een beminnelijk en opgeruimd karakter en onderscheidde zich door zijn geestigheid. Zijn werkkring te Petersburg was oorzaak, dat hij ook zijn aandacht wijdde aan de toepassing der wiskunde op den scheepsbouw, en zoo ontstond het boek: „Théorie complète de la construction et de la manoeuvre des vaisseaux" (1773). Verder trachtte hij de gewichtigste vragen omtrent den bouw van het zonnestelsel langs wiskundigen weg op te lossen, en op het gebied der bespiegelende wijsbegeerte was hij een ijverig strijder tegen de vrijgeesten van zijn tijd, terwijl hij in zijn: „Lettres à une princesse d'Allemagne sur quelques sujets de physique et de philosophie" (3 dln., 1768—1772) tegen het stelsel van *Leibniz* te velde trok. Voor het overige noemen wij van zijn talrijke geschriften als de voornaamste: „Theoria motuum planetarum et cometarum" (1744), „Introductio in analysin infinitorum" (2 dln., 1748), „Institutiones calculi differentialis" (2 dln., 1755), „Mechanica sive motus scientia analytice exposita" (2 dln., 1736—1742), „Institutiones calculi integralis" (4 dln., 1768—1794), „Anleitung zur Algebra" (2 dln., 1771), „Dioptrica" (3 dln., 1769—1771), „Opuscula analytica" (2 dln., 1783), verder zijn „Correspondance" (2 dln., 1843) en een verzameling van „Commentationes arithmeticae" (2 dln., 1849).

Zijn zoon *Johann Albert*, geboren den 8sten December 1734 te Petersburg, was eveneens hoogleeraar aldaar en heeft zich door onderscheiden wetenschappelijke geschriften bekend gemaakt. Hij overleed den 18den September 1800.

Euler, *Karl Philipp*, directeur van de Rijkskweekschool van gymnastiekonderwijzers te Berlijn, werd geboren den 8sten Februari 1828 te Kirchenbollenbach in het Duitsche distrikt Trier, bezocht het gymnasium te Kreuznach en studeerde te Bonn in de letteren en in de geschiedenis. In 1854 werd hij benoemd tot leeraar in de Schulpforta en bestuurde er tevens gedurende zes jaren het onderwijs in de gymnastiek. In 1860 werd hij als leeraar voor de burgerlijke afdeeling aan de gymnastiekschool te Berlijn geplaatst. Na het aftreden van *Rothein* in 1863 beijverde *Euler* zich, aan de kweekschool van gymnastiekonderwijzers te Berlijn de Duitsche methode in te voeren. In 1872 ontving hij den titel van professor en in October 1877 werd hij tot directeur van gemelde kweekschool benoemd. Hij overleed te Berlijn den 15den September 1901. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Der

Unterricht im Turnen" (in *Diesterweg's*, „Wegweiser" 3 dln., 5de druk, 1877), „Die Geschichte des Turnunterrichts" (in *Kehr's* „Geschichte der Methodik des deutschen Volksschulunterrichts", dl. 5, 2de druk 1891), „Friedrich Ludwig Jahn. Sein Leben und Wirken" (1881), „Friedrich Friesen" (2de druk, 1899), „Lehrbuch der Schwimmkunst" (met *H. O. Kluge*, 1870), „Turngeräte und Turneinrichtungen" (1872), „Kleines Lehrbuch der Schwimmkunst". (1891), „Friedrich Jahns Auffassung vom deutschen Volkstum" (1892) en „Encyclopädisches Handbuch des gesammten Turnwesens" (3 dln., 1893—1896). Sedert 1882 redigeerde hij met *G. Eckler*, leeraar aan genoemde kweekschool, de „Monatschrift für das Turnwesen".

Eulogie noemden *Arkesilaus* en *Carneades*, volgelingen van *Plato*, de waarschijnlijkheid, doch in de Christelijke Kerk beteekent dat woord de gebeden en zegensprekingen, die bij de viering van het Avondmaal plaats hebben. Men gebruikte dat woord ook voor het Avondmaal zelf, daar men wat er overbleef van brood en wijn aan afwezigen (zieken en gevangenen) toezond en met dien naam bestempelde. Zoo ook noemden de geestelijken die gewijde teekenen, wanneer zij elkander deze, als zinnebeelden van onderlinge gemeenschap en vriendschap, toezonden. De zegensprekingen, door het woord eulogie bedoeld, waren oorzaak, dat men het tevens van andere kerkelijke handelingen bezigde.

Eumenes, uit Kardia in Thracië, een der voornaamste staatsambtenaren en krijgsmakkers van *Alexander den Groote*, werd reeds op 20-jarigen leeftijd secretaris van *Philippus van Macedonië*, welke betrekking hij ook bij *Alexander* bleef waarnemen. Deze maakte van zijn talenten vooral gebruik bij staatkundige onderhandelingen. Na den dood van laatstgenoemden vorst verkreeg *Eumenes* door de gunst van *Perdiccas* het stadhouderschap over Cappadocië en was vervolgens de getrouwe raadgever van zijn begunstiger, terwijl hij, toen deze oorlog voerde tegen *Ptolemaeus* van Egypte, diens Klein-Aziatische bezittingen tegen *Antipater* en *Kraterus* beveiligde. Op zijn aansporing verstiet *Perdiccas* de dochter van *Antipater* en huwde met *Cleopatra*, koninginweduwe van Epirus en een zuster van *Alexander*. Toen *Antipater* daarop tegen *Perdiccas* te velde trok, zond deze hem *Eumenes* tegemoet en rukte zelf wederom ten strijde tegen *Ptolemaeus*. Hoewel *Neoptolemus*, de bevelhebber van de phalanx van *Eumenes*, tot den vijand overliep, leed deze laatste toch tot 2-maal toe de nederlaag. *Eumenes* wist de wankelende trouw van zijn leger door strooptochten in Klein-Azië te herwinnen. Na den moord, op *Perdiccas* gepleegd, werd hij vogelvrij verklaard, waarop hij zich naar Cappadocië begaf. *Antigonus* vervolgde hem, en *Eumenes* verloor door het verraad van *Apollonides*, den aanvoerder der ruiters, een veldslag, waarop hij zich met eenige getrouwen in het hechte bergkasteel Nora wierp, dat hij een jaar lang verdedigde, totdat *Antigonus* een eervol verdrag met hem sloot. Daarna verbond hij zich met *Polysperchon* en andere koningen tegen *Antigonus* en nam het opperbevel over de Argyraspiden in Cilicië op zich. Om zich vrijen toegang tot de zee te verschaffen, veroverde hij een groot gedeelte van Phoenicië. Door *Antigonus* in het nauw gebracht, richtte hij te vergeefs tot *Seleucus* en *Python* de uitnoodiging zich te vereenigen, ja, laatstgenoemden vorderden zelfs van de Argyraspiden, dat zij hem zouden uitleveren. *Eumenes* ontsnapte echter over den Eufraat naar Susa, wist hier de landvoogden van verschillende gewesten aan zich te verbinden en verzamelde in korten tijd een groot leger, waarmede hij *Antigonus* opnieuw het hoofd kon bieden. Wederom evenwel bracht hem de naijver zijner onderbevelhebbers in verlegenheid. *Antigonus* verbond zich met *Seleucus* en *Python* en drong in Susiana door, doch leed bij het oversteken der rivier een geweldige nederlaag. Niettemin kwam hij in het volgende jaar met een nog grooter leger terug. *Eumenes* was ziek, maar behaalde de overwinning. Daar echter de Argyraspiden weigerden den vluchtenden vijand te vervolgen, kwam deze in het strijdperk terug en verkreeg van de Macedonische veteranen de uitlevering van *Eumenes*. Deze werd door zijn voormaligen vriend *Antigonus* tot den hongerdood veroordeeld, doch eenige Macedoniërs vermoordden hem uit medelijden reeds den derden dag.

Eumenes II, de oudste zoon van *Attalus I*, koning van Pergamum, was een trouwe bondgenoot der Romeinen, wees om hunnentwille een nadere verbintenis met *Antiochus den Groote*, koning van Syrië, van de hand, en hielp hen de overwinning bevechten bij Magnesia. Uit dankbaarheid schonk de Senaat hem alle landen, welke *Antiochus* aan deze zijde van den Taurus bezeten had, met uitzondering van Lycië en Carië, en verhief hem daardoor tot een der machtigste koningen van Azië. Kort daarna werd *Eumenes* in den oorlog betrokken tegen *Prusias*, koning van Bithynië. Na het herstel van den vrede werd hij aangevallen door *Pharnaces*, koning van Pontus, dien hij echter door zijn overwinningen tot het sluiten van den vrede dwong. Op een terugreis van Rome, waar hij de plannen van *Perseus* van Macedonië ontsluierd had, ontkwam hij nauwelijks aan de dolken van door dezen gehuurde sluipmoordenaars. In den Tweeden Macedonischen Oorlog stond *Eumenes* aanvankelijk aan de zijde van zijn oude vrienden; doch plotseling riep hij zijn hulptroepen terug en liet zich door *Perseus* overhalen de onzijdigheid te bewaren. Te vergeefs poogde hij door een nieuwe reis naar Rome de verbeurde gunst zijner weldoeners te herwinnen. Hij versloeg verder de Galliërs, die van zijn verwikkeling met Rome gebruik maakten in zijn land te vallen, doch bleef door zijn dood (159 v. Chr.) voor vijandelijkheden van de zijde der Romeinen bewaard. Hij was grootendeels de stichter van de aanzienlijke boekerij te Pergamum, welke later naar Alexandrië werd overgebracht.

Eumenideia is de Grieksche naam van een plechtig feest, dat jaarlijks te Athene ter eere der *Eumeniden* gevierd werd (Zie *Wraakgodinnen*).

Eumenius, een Romeinsch redenaar uit den Christelijken tijd, was van Grieksche afkomst en werd geboren te Augustodunum (Autun) in Gallië omstreeks het jaar 250. Hij was geheimschrijver aan het Hof van *Constantius Chlorus*,

daarna bestuurder eener school in zijn geboorteplaats en overleed in 311. Wij bezitten van hem vier redevoeringen, van drie waarvan de echtheid betwijfeld wordt.

Eumolpus was in de Grieksche sage de zoon van *Poseidon* en *Chione*, de dochter van *Boreas*. Door deze na zijn geboorte in zee geworpen, werd hij door *Poseidon* gered en aan diens dochter *Benthesikyme* toevertrouwd. Later werd hij de opvolger van den Thracischen koning *Tegyrius* en hielp hij met zijn zoon *Immarados* de Eleusiniërs tegen *Erechtheus* van Athene. De sage laat nu eens beiden, dan den zoon alleen sneuvelen en *Eumolpus* een bemiddelingsverdrag opstellen, waarbij de Eleusiniërs zich aan de Atheners onderwerpen, maar hun de uitsluitende zorg voor de mysteriën wordt toevertrouwd, voor wier stichter hij doorgaat. Onder zijn nakomelingen, de *Eumolpiden*, was de waardigheid van hierophant erfelijk.

Eunapius, een Grieksch wijsgeer uit de 4de eeuw na Chr., werd geboren te Sardes in Lycië, alwaar hij, na een langdurig verblijf in Athene en Egypte, als geneesheer werkzaam was. Hij behoorde tot de tegenstanders van het Christendom en schreef een reeks van levensberichten van wijsgeeren en sophisten, die in weerwil van hun gezwollen stijl en van hun vijandigheid jegens de Christelijke Kerk, niet onbelangrijk zijn. Zij werden uitgegeven te Amsterdam door *Boissonade* (1822) en elders. Daarenboven bestaan er fragmenten uit andere werken van dezen schrijver.

Eunomia is de naam van een der *Asteroïden* (zie aldaar).

Eunomius, het hoofd der gestrenge Arianen, leefde in de 2de helft der 4de eeuw. Hij was geboortig uit Dacora in Cappadocië, een leerling van *Aëtius* en tot wijsgeer gevormd. Hij genoot wegens zijn karakter de algemeene achting, en *Eudoxius*, bisschop van Antiochië, benoemde hem eerst tot zijn diaconus en in 360 tot bisschop van Cyzicus. Vandaar verbannen wegens zijn verzet tegen het Formulier van Eenigheid, door keizer *Constantius* vastgesteld, begaf hij zich eerst naar Konstantinopel en vervolgens naar Chalcedon. *Theodosius de Groote* verbande hem naar Caesarea in Cappadocië en later naar Dacora, waar hij in 392 in hoogen ouderdom overleed.

Eunuchen of gesnedenen noemt men mannelijke personen, die geheel of gedeeltelijk van hun voortplantingsorganen beroofd zijn. Men heeft er van ouds in het Oosten, waar zij dienst doen als bewakers der harems. Trouwens hun naam beteekent *bedbewaarders*. Aan het Byzantijnsche Hof vervulden zij een belangrijke rol; dikwijls waren zij de gunstelingen der keizers, en het ambt van „Eunuchos" had er veel overeenkomst met dat van den hedendaagschen kamerheer. Thans is de gewoonte eunuchen te houden alleen bij de Mohammedanen in zwang; hun opperhoofd aan het Turksche Hof draagt den naam van *Kyslar-Agassy* (Zie verder *Castreeren*).

Eunus, het opperhoofd der Siciliaansche slaven bij hun eersten opstand (134—132 v. Chr.), werd geboren te Apamea in Syrië en vervolgens als slaaf verkocht en naar Enna op Sicilië gebracht. Hier werd hij door de oproerige slaven tot koning uitgeroepen, waarna hij den naam van *Antiochus* aannam, Enna veroverde, onderscheiden Romeinsche legers versloeg en aan het hoofd van 70000 man Taurominium tot zijn operatiebasis maakte. Eindelijk in Enna belegerd door de consuls *C. Calpurnius Piso* en *P. Cupilius Lupus*, sloeg hij zich met 600 man door de vijandelijke gelederen heen en nam de wijk naar een steile rots. Hier echter viel hij in de handen der Romeinen, die hem medevoerden, om luister bij te zetten aan den triomf, maar nog vóór dien tijd overleed hij.

Euonymus. Zie *Evonymus*.

Euonymus. Zie *Kardinaalsmuts*.

Eupatoria is de naam van een stad met een haven aan de westkust van den Krim. aan de baai van Calamita. Zij ligt in de nabijheid van een zout meer en telt (1897) 17915 inwoners, meerendeels Tataren en Karaimische Joden. De stad heeft 3 kerken, 3 synagogen en 16 moskeeën. Haar naam is afkomstig van dien van *Mithridates Eupator*, den bekenden tegenstander der Romeinen, doch later droeg zij den naam van Pompejopolis. De Tataren noemden haar na de verovering van den Taurischen Chersonesus Gösz-lewe, en zij heeft dien naam in den mond van het volk behouden, hoewel de Russen haar wederom Eupatoria noemen. Gedurende den Krimoorlog is de stad meer bekend geworden. In haar nabijheid zijn van 14 tot 18 September 1854 de troepen der Verbonden Mogendheden ontscheept. De stad gaf zich over zonder tegenstand te bieden en werd in Februari 1855 door Turksche soldaten onder bevel van *Omar-Pasja* bezet, die haar eerst na den vrede van Parijs hebben ontruimd.

Eupatorium *Tourn.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saamgesteldbloemigen* (*Compositae*); het draagt in het Nederlandsch den naam van *boeltjes-*, *koninginne-* of *leverkruid* en onderscheidt zich door veelbloemige (3—100), tweeslachtige bloemhoofdjes, een platten, naakten bloembodem, een schubbig omwindsel, regelmatige, 4-tandige bloempjes met de helmknoppen in de keel, uitstekende stijlarmen en hoekige, gestreepte dopvruchtjes met een ruwe haarkroon. In ons land komt langs veenslooten voor *E. Cannabinum* (*Koninginnekruid* = *Leverkruid* = *Boeltjeskruid*.

Vroeger werd deze plant tegen malaria aangewend. *E. triplinerve* uit Z. Amerika wordt tegen slangenbeten aanbevolen.

Eupatriden (Grieksch = van edele voorouders) heette in Attica van oudsher de geboorteadel, die als zoodanig bijzondere politieke rechten bezat, welke hij echter bij het krachtiger worden der democratie langzamerhand verloor, zoodat zijn invloed alleen op rijkdom en grondbezit berustte, daar de door hem nog behouden priesterlijke waardigheden geen politieke beteekenis hadden.

Eupen, in het Fransch *Néaux*, is de naam van een arrondissementshoofdstad in het distrikt Aken der Pruisische Rijnprovincie. Zij is een fabrieksplaats en ligt in een fraai dal nabij de Belgische grenzen, 15 km. ten Z.W. van Aken, aan de spoorlijnen Herbesthal-Raeren en Eupen-Dolhain en telt (1905) 13600 inwoners. Men vervaardigt er laken, kasjmir, buckskin, wasdoek, was-

kaarsen enz. Er bestaat een Kamer van Koophandel benevens een landbouwvereeniging. Zij is haar opkomst hoofdzakelijk verschuldigd aan Fransche réfugiés, die in het toenmalige vlek, tot het hertogdom Limburg behoorende, een wijkplaats zochten. Onder de Fransche heerschappij behoorde zij tot het departement Ourthe, doch bij den vrede van Parijs in 1814 werd zij toegewezen aan Pruisen. Het arrondissement van dien naam telt op 176 v. km. (1900) 26083 inwoners.

Euphemisme is een zachte of aangename uitdrukking voor een harde of onaangename zaak. De meeste menschen hebben een afschuw van den dood, en men gebruikt in plaats van het akelige „sterven" de uitdrukkingen „overlijden", „verscheiden", heengaan", „tot zijn vaderen verzameld worden" en dergelijke euphemismen meer. Vooral waren enphemismen in zwang aan het Hof van koningin *Elizabeth* van Engeland.

Euphonion is een toestel, bestaande uit glazen, waarop men door strijken langs den rand muziek kan maken.

Euphorbia L. of *Wolfsmelk* is een plantengeslacht van de familie der *Ephorbiaceeën* (zie aldaar). Het zijn kruiden en struiken, die een wit melksap bevatten, doch overigens een zeer verschillende groeiwijze vertoonen, nu eens een dikvleezigen, cactusachtigen stengel bezitten en bijna bladerloos zijn, dan weer onverdeelde, meestal gaafrandige bladeren hebben, die afwisselend of tegenover elkander geplaatst zijn. Zij bezitten verder eigenaardig gebouwde bloemen. Wat men gewoonlijk als bloem aanmerkt, is eigenlijk een bloeiwijze (*cyathium*), waarbij mannelijke en vrouwelijke bloemen vereenigd zijn. Een aantal mannelijke en één vrouwelijke bloem zijn samen door een kelkachtig omwindsel ingesloten, dat een aantal (4 of 5) klieren draagt. De mannelijke bloemen hebben een meeldraad met bolronde antherenhokjes, de vrouwelijke zijn gesteeld en bevatten een 3-hokkig vruchtbeginsel met 3 stijlen, elk 2 stempels dragend. Het melksap treedt bij vele soorten van zelf of door het maken van insnijdingen in groote hoeveelheid naar buiten en droogt aan de lucht tot een harsachtige massa in; zoowel versch als gedroogd is dit sap sterk bijtend en werkt verder purgeerend en braakwekkend.

Van de meer dan 600 bekende soorten groeien de meeste in het warm-gematigd klimaat; zoowel in de heete, als in de kond-gematigde zone zijn zij minder talrijk. Bij voorkeur leven zij in steppen of streken met een vastelandklimaat. De meeste hebben een beperkt verbreidingsgebied; ver verspreid zijn slechts die soorten, welke als onkruid tusschen de cultuurplanten optreden. Eenige der belangrijkste soorten zijn: *E. antiquorum* L., die in Egypte, Arabië en Oost-Indië groeit en 2—3,75 m. hoog wordt; *E. canariensis* L. is talrijk in onvruchtbare streken op de Canarische eilanden en vormt een struik van 5 m. hoogte; *E. risinifera* Berg. komt vooral in Marokko voor en levert het in de geneeskunde gebruikte euphorbium; *E. caput Medusae*, het medusenhoofd, groeit in Zuid-Afrika en heeft een korten, dikken stam met van den schedel omlaag hangende takken. De Amerikaansche soorten, *E. pulcherrima* en *E. heterophylla*, ook onder den naam *Painsettia* bekend, hebben een bijzonderen groei en worden thans veel gekweekt. Dit laatste geldt ook van *E. fulgens*, uit Mexico afkomstig, *E. splendens*, van Madagaskar e. a. die als sierplanten gelden. Weer andere soorten leveren pijlgift, zooals *E. candelabrum* Tremans uit het boven-Nijlgebied.

In Nederland treft men ruim een dozijn Euphorbiasoorten aan, zooals *E. lathyris* of koffieboon (zie de afb.), *E. helioscopa*, kroontjes- of wrattenkruid, *E. palustris* of duivelsmelk, *E. peplus* of zilverblad, ook tuin-

1. Tak van *Euphorbia lathyris* L.;
2. Afzonderlijke bloeiwijze;
3. Afzonderlijke mannelijke bloem.

wolfsmelk geheeten, enz. Het zijn alle kleine kruidachtige gewassen, die tot de onkruiden worden gerekend. De cultuur van *Euphorbia pulcherrima* of *Ponsetha pulch.* neemt in den laatsten tijd toe. In April neemt men stekken van 8—10 cm. van oud hout en plaatst die op bodemwarmte. Na de wortelvorming is eenige keeren verpotten gewenscht en een temperatuur van 20° C. Zoodra bloemknopjes zichtbaar zijn, verhoogt men die. Als winterbloeier heeft zij zeer veel waarde.

Euphorbiaceeën *R. Brown* is de naam eener plantenfamilie uit de afdeeling der *Tweezaadlobbigen* (*Dycotyledoneae*). Zij draagt in het Nederlandsch den naam van *Wolfsmelkachtigen* en omvat kruiden, heesters en boomen met een scherp melksap en met doorgaans enkelvoudige bladeren met kleine, soms stekelvormige of doorgaans ontbrekende steunblaadjes. De bloemen zijn éénslachtig. De kelk is 4- tot 6- spletig of deelig, slechts zelden 2- of veelbladig, terwijl hij somtijds geheel en al ontbreekt. Dikwijls ontbreken de bloembladeren, en soms zijn er even zooveel als de kelkslippen, terwijl zij hiermede afwisselen. Nu eens zijn zij in grooten getale op een onderstandige schijf ingeplant, dan weer vervangen door schubjes of klieren. De meeldraden zijn vrij of vereenigd, nu eens in aantal of in dubbelen getale van de kelkslippen, dan weder onbepaald, en zij dragen de helmknoppen binnen-

of buitenwaarts. Het vruchtbeginsel is meestal 3-, zelden 2-hokkig met enkelvoudige of gepaarde, omgekeerde eitjes aan den binnenhoek der hokjes of aan een asstandigen zaaddrager, die in de stijlen uitloopt, vastgehecht. De stijlen zijn even talrijk als de hokjes, vrij of vereenigd. De vrucht is meest altijd een doosvrucht, zelden een bes, en springt in haar onderdeelen uiteen (kluisvrucht, zie aldaar). De zaden zijn enkelvoudig of gepaard, hangend, door een korstigen zaadrok omhuld en hebben een wratachtig gezwollen snavel. De kiem is langwerpig, het kiemwit vleezig; de zaadlobben zijn plat of bol, soms bladachtig, en het worteltje is bovenstandig. Ook in ons land heeft men onderscheiden soorten van het geslacht Euphorbia, daarvan komen *E. helioscopia*, *E. palustris*, *E. Peplus*, en *E. Cyparissias* het menigvuldigst voor; van het geslacht *Mercurialis* (*Bingelkruid*) daarentegen maar een tweetal soorten. Zie *Bingelkruid*.

De geslachten (133 in getal) en de soorten (3608 in getal) van deze uitgebreide plantenfamilie vindt men vooral in de Amerikaansche keerkringsgewesten, somtijds in de gedaante van groote boomen, somtijds ook in die van heesters, doch veelal in die van zeer onaanzienlijke kruiden. Het sap van een groot aantal dezer planten is vergiftig. De zaden van *Hura* en *Croton Tiglium* zijn zeer drastisch, terwijl die van *Ricinus* een zacht purgeerende olie leveren, die onder den naam van wonderolie algemeen bekend is. Enkele soorten dragen eetbare vruchten (*Cicca*) of bevatten in den wortel een goed voedsel (manihot), terwijl onderscheiden soorten (*Siphonia* enz). caoutchouc leveren. Verder levert *Aleurites laccifera* de schellak, *Chrozophora tinctoria* een kleurstof, tournesol.

Euphorbium. Zie *Euphorbia*.

Euphorbiumhars. Zie *Euphorbia*.

Euphoria *Juss.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sapindaceeën*. Het onderscheidt zich door een 4—6-deeligen kelk, een 4—6-bladerige, ook wel eens ontbrekende bloemkroon met dubbel zooveel kringvormig geplaatste meeldraden en een 6-hokkige, éénzadige, vleezige vrucht. Het omvat Oost-Indische boomen met even-gevinde, afwisselende bladeren zonder steunbladeren, met tot trosvormige aren samengevoegde bloemen en eetbare vruchten. *E. Nephelium Dec.* is een kleine boom die op Malaka en de Soenda-eilanden groeit en wiens vruchten, van buiten met een lederachtig bekleedsel en zachte, priemvormige stekels voorzien, een aangenamen, zuren smaak hebben. *E. Litchi Desf.* is een boom uit China, die in het zuiden van Azië overal wordt aangekweekt, daar de eironde, bij rijpheid donkerroode vruchten een smakelijke vrucht opleveren. Ook *E. Longan Lam.*, een boom, die in het zuiden van Azië, inzonderheid in China, ter hoogte van 12 m. groeit, draagt eetbare vruchten, welke zoo groot zijn als kersen. (Zie ook onder *Nephelium*).

Euphorion, een Grieksch dichter uit Chalkis op Euboea, werd omstreeks 275 v. Chr. geboren, studeerde te Athene en werd later bibliothecaris van koning *Antiochus den Groote*, die in 222 den troon besteeg. Hij heeft verschillende heldendichten gemaakt, waarin hij talrijke weinig bekende mythen verzamelde. In den laatsten tijd der Romeinsche republiek en in den eersten keizertijd werden zijn elegieën veel nagevolgd o. a. door *Gallus*.

Euphraat. Zie *Eufraat*.

Euphrasia L. Zie *Oogentroost*.

Euphrosyne, een der drie Gratiën (zie aldaar), tevens een der asteroïden (zie aldaar).

Eupolis was een blijspeldichter der oude Attische school. Hij werd geboren omstreeks het jaar 445 en leefde te Athene. Reeds op 17 jarigen leeftijd liet hij een stuk opvoeren, maar hij overleed reeds vóór het einde van den Peloponnesischen oorlog. Van zijn stukken zijn slechts fragmenten overgebleven. Zij werden zeer geroemd wegens de zuivere taal, de verheven gedachten en de geestigheid van den schrijver, en het schijnt, dat deze zich vooral beijverd heeft, het afschaffen van oude zeden en gewoonten tegen te gaan.

Eurazië is de benaming voor Europa en Azië, samen als één werelddeel beschouwd. Zie *Azië*.

Euraziër, een verkorting van *Europa-Aziër*, is de naam, dien men in Britsch-Indië geeft aan afstammelingen van een Europeeschen vader en een Indische moeder. Men vindt er vooral velen in de groote steden des lands. Gewoonlijk ontvangen zij een Europeesche opvoeding en leeren zeer goed Engelsch, hoewel men hen aan de uitspraak wel onderscheiden kan. De jonge meisjes, hoewel wat donker van tint, zijn in den regel zeer schoon, en vele harer huwen officieren of ambtenaren. De jongens worden veelal òf ambtenaar, òf voor den handel opgeleid. Bij de Europeanen zijn zij weinig gezien.

Eure, een departement in het noordelijk gedeete van Frankrijk gelegen, telt op 5958 v. km. (1901) 334781 inwoners en omvat 5 arrondissementen met 36 kantons en 700 gemeenten. De hoofdstad is Evreux. Het heeft een vruchtbaren bodem met enkele heuvelreeksen en met de schilderachtige, steile, boschrijke oevers van de Seine. Al de rivieren van dit departement, zooals de Andelle, de Epte, de Eure enz. monden uit in laaatstgenoemde hoofdrivier. In het algemeen rust er een dunne laag klei op een ondergrond van kalksteen, krijt, vuursteen en tuf. Langs de Seine is de bodem hier en daar zanderig en zelfs onvruchtbaar, doch over het geheel heeft de landbouw in Frankrijk nergens een hoogeren trap van ontwikkeling bereikt. De bouwgronden beslaan bijna 70 % der geheele oppervlakte. In goede jaren verbouwt men er 2 millioen hectoliter tarwe, verder rogge, gerst, haver, hennep, vlas, peulvruchten enz. De opbrengst der moestuinen en boomgaarden is zeer groot; jaarlijks maakt men er gemiddeld 1052554 hectoliter cider. De wijnbergen aan de Seine geven jaarlijks 8100 hectoliter wijn, terwijl uitgestrekte weiden er aan de veeteelt dienstbaar zijn gemaakt. De bosschen beslaan 19 % der oppervlakte en er is veel wild, terwijl de rivieren zeer vischrijk zijn. Men heeft er verder ijzermijnen en steengroeven. Onder de koude geneeskrachtige bronnen is die van Vieux-Conches de meest beroemde. Ook de fabrieksnijverheid is van groot belang; zij strekt zich uit tot verschillende voorwerpen van ijzer, tot glas, papier, wollen stoffen, garen,

band enz. Een levendige handel, die door spooren waterwegen bevorderd wordt, is daarvan het gevolg.

Eure, een linker zijrivier der Seine in het noordwestelijk gedeelte van Frankrijk, ontspringt in het departement Orne, loopt langs Chartres, Nogent-le-Roi, Anet, Ivry, Pacy en Louviers en eindigt haar loop van 226 km. nabij Pont-de-l'Arche boven Rouaan. Haar laatste derdedeel is bevaarbaar. Zij ontvangt aan de rechter zijde de Vègre, en aan de linker de Blaise, de Avre en de Iton.

Eure et Loire, een departement ten Z. van het departement Eure gelegen, bestaat uit gedeelten van Orléans, Maine en Ile de France en telt op 5874 v. km. (1901) 275443 inwoners. Het omvat 4 arrondissementen met 24 kantons en 426 gemeenten. De hoofdstad is Chartres. Het is in het W. en N.W. bedekt met golvende heuvelen met veel vruchtbare dalen, bronnen en beken, in het oostelijk gedeelte daarentegen liggen onafzienbare, slecht besproeide, maar over het geheel vruchtbare vlakten. Slechts kleine gedeelten worden er door de Eure met de Vègre, Blaise en Avre, door de Huisne en door de Loire met de Connie en de Ozanne besproeid. Het klimaat is zacht en de lucht zuiver. De bodem bestaat gedeeltelijk uit een mengsel van klei en zand of kiezel en gedeeltelijk, vooral in het W., uit heidevelden en barre zandvlakten. De heuvels bestaan uit zandsteen en vuursteen of uit vuursteen en mergel. Dit departement staat aan het hoofd der landbouwende gewesten in Frankrijk en levert een groote hoeveelheid graan. De bouwlanden beslaan 82 % der oppervlakte. Men oogst er vooral tarwe (gemiddeld jaarlijks 1883500 hectoliter), doch ook rogge, gerst, haver, aardappelen, hennep, vlas enz. Verder is de bodem zeer geschikt voor mangelwortels, meloenen en uien. De wijnbouw heeft niet veel te beteekenen, evenmin de veeteelt, terwijl de bosschen ruim 10 % der oppervlakte beslaan. IJzer is slechts weinig in den bodem aanwezig, doch veel bouwsteen en potklei; de fabrieksnijverheid houdt zich bezig met het vervaardigen van laken en andere wollen stoffen, papier en spijkers, ook zijn er katoenspinnerijen, looierijen en pottebakkerijen. Er is een levendige handel, bepaaldelijk met Parijs.

Eureka. Zie *Heureka*.

Eurhodinen of *amidoazinen* ontstaan bij de inwerking van orthoamidoazoverbindingen op monaminen, van orthochinonen op triaminen, die twee amidogroepen in een naburigen stand bevatten, en ook bij de inwerking van nitrozodimethylaniline of chinondichloordiimied op bepaalde monaminen. De eenvoudigste eurhodinen zijn zwak basische verfstoffen, hun bases zijn gewoonlijk geel, de eenzurige zouten zijn rood, de tweezurige groen, beide worden door water ontleed.

Eurhythmie is een Grieksch woord, dat een volkomen evenredigheid of een zuivere maat in de beweging aanduidt. Zij komt dus te pas in den dans, in de muziek en in het vormen van volzinnen. Ook geeft men wel eens den naam van eurhythmie aan een behoorlijke overeenstemming der deelen bij de vorming van een geheel.

Euripides, de jongste der 3 groote Attische treurspeldichters, een zoon van *Mnesarchos* en *Kleto*, gesproten uit den Attischen demos Phlya, werd geboren in het jaar 484 of 480 v. Chr. Nadat hij zich, ingevolge een door zijn vader verkeerd begrepen orakel, aanvankelijk op de athletiek (worstelkunst) en daarna op het schilderen toegelegd had, wijdde hij zich later aan de wijsbegeerte en welsprekendheid. Hij hoorde de lessen van de meest beroemde mannen van zijn tijd, van *Prodikos* en *Protagoras* en vooral van *Anaxagoras*, wiens wijsgeerige denkbeelden hij zelfs in zijn treurspelen heeft opgenomen. Hij was ook bevriend met *Sokrates*, hoewel deze 17 jaar ouder was dan hij, en de omgang met dezen heeft ongetwijfeld grooten invloed gehad op zijn godsdienstige gevoelens. In den regel hield hij zich verwijderd van alle staatszaken en wijdde zich in eenzaamheid aan de beoefening der wetenschap en der poëzie. Hij was een van de eerste Atheners, die een boekverzameling aanlegden, zoodat de blijspeldichters, vooral *Aristophanes*, hem voorstelden als een kluizenaar, die zich onder boeken begroef. Het karakter van *Euripides* wordt beschreven als somber en gestreng, en meermalen openbaart zich in zijn geschriften een afkeer van de vrouwen, waarvan, naar de Atheners verzekerden, zijn eigen twee echtgenooten, *Melito* en *Choerile* de oorzaak waren. Men meent, dat hij op zijn 18de jaar reeds treurspelen schreef, doch eerst in 455 v. Chr. bracht hij zijn eerste stuk „De Peliaden" ten tooneele en eerst in 442 verwierf hij den hoogsten prijs. In lateren tijd, omstreeks 408, gaf hij gehoor aan een uitnoodiging van *Archelaus*, koning van Macedonië, en begaf zich naar diens Hof te Pella. Hier stond hij bij dien vorst in groote gunst en vervaardigde er althans nog twee drama's, namelijk „Archelaus" en „Bacchae", en overleed, volgens een zeer twijfelachtig verhaal door honden verscheurd, tegen het einde van 407 of begin 406.

Euripides (Vaticaansch museum).

Archelaus plaatste te zijner eer te Arethusa een prachtig gedenkteeken, en ook de inwoners van Athene richtten aan de straat van Piraeus een cenotaphium met een eervol opschrift op, om hierdoor hulde te brengen aan den grooten dichter. Later plaatste *Lycurgus* zijn standbeeld met die van *Aeschylos* en *Sophokles* in den schouwburg van Attica's hoofdplaats.

Euripides heeft volgens de Alexandrijnsche geleerden niet minder dan 92 treurspelen vervaardigd, en van deze waren in lateren eeuwen nog 78, waaronder 4 van twijfelachtige echtheid, aanwezig; wij bezitten daarvan, behalve fragmenten van sommige andere, een getal van 19, te weten: „Alcestis", „Andromache", „Bacchae", — „Hekube", „Helena", „Electra", „Heraclidae", „De razende Herakles", „Hiketides", „Hippolytos", „Iphigenia in Tauris", „Iphigenia in Aulis", „Ion", „Medea", „Orestes", „Rhesos" (voorzeker niet van hem afkomstig), „Troades", „Phoenis-

sae" en het satyrspel „Cyclops". Deze stukken hebben een zeer verschillende waarde, waarom ook het oordeel over den schrijver zeer verschillend is. In elk geval pleegt men onrecht, wanneer men bij het beoordeelen zijner stukken die van zijn twee beroemde voorgangers tot maatstaf neemt. *Euripides* heeft namelijk opzettelijk het standpunt van die beide mannen verlaten, om op te treden als de vertegenwoordiger der belangrijke omwenteling, die de Grieksche geest sedert den Peloponnesischen Oorlog had ondergaan, waarbij de aloude sleur met betrekking tot geloof en zeden werd losgelaten. Hij maakt weliswaar gebruik van de fabelleer, maar hij schroomt er niet voor, de personen tot het peil van zijn dagelijksch leven te doen afdalen. Hierdoor verliest het treurspel den stempel van het grootsche, van het ideale, maar het wint tevens in realiteit en wordt een spiegel van het maatschappelijk verkeer. *Euripides* is de eerste, die treurspelen geleverd heeft met een verwikkeling, en zijn kracht bestaat vooral in het schilderen van hartstochten. Zijn zwakheid ligt daarentegen in de compositie, daar in veel van zijn stukken de eenheid van handeling ontbreekt. Zij bestaan uit een reeks van gebrekkig verbonden tooneelen, die stuk voor stuk meesterlijk behandeld zijn, maar geen goed geheel vormen. In het begin van elk stuk plaatst hij een proloog, waarin de loop van het geheele treurspel wordt medegedeeld. De ontwikkeling der handeling is dikwijls door wijsgeerige uitweidingen afgebroken. Het ontwarren van den knoop geschiedt veelal door een deus ex machina, door de plotselinge en wonderdadige tusschenkomst van de een of andere godheid. Ook de verhouding van het koor is bij hem aanmerkelijk gewijzigd, daar het meer een ondergeschikte rol vervult en meer tot sieraad dient, dan een wezenlijk bestanddeel van het stuk uitmaakt. Daarentegen doet de dichter nu en dan dezen of genen tooneelspeler vrij lange liederen voordragen. Tot de beste uitgaven der gezamenlijke werken van *Euripides* behooren die van *Kirchhoff* (3 dln., 2de druk, 1867—1868), van *Nauck* (3 dln., 3de druk, 1869—1871).

Euripus is de naam van den smallen zeearm tusschen het eiland Euboea en den vasten wal van Griekenland. Het smalste gedeelte van het kanaal lag bij Chalkis en werd door een brug overspannen. De Euripus was reeds in de Oudheid door zijn afwisselenden stroom bekend; men beweerde zelfs, dat deze zevenmaal in den loop van den dag en even veel malen in dien van den nacht veranderde. Dit is wel onjuist gebleken, maar de nieuwere onderzoekingen hebben toch aangetoond, dat er eigenaardige, wel is waar ook elders voorkomende bewegingen van het water optreden, bekend onder den naam *seiches* (zie aldaar).

Europa (zie de kaarten), het kleinste der 3 werelddeelen, welke de Oude Wereld vormen, kan beschouwd worden als een schiereiland van Azië en wordt dan ook door velen met Azië als één werelddeel beschouwd, Eurazië genaamd, hoewel het eigenaardige karakter van zijn vorm toch het tot een afzonderlijk werelddeel stempelt. Wanneer men de aarde zoo halveert, dat de grootste landsmassa op de eene, de grootste watermassa op de andere helft gebracht wordt, dan ligt Europa te midden der landhelft. De landhelft der aarde is rijk aan voortbrengselen. Hier bevinden zich alle huisdieren, alle graansoorten, hier ontwikkelde zich tusschen de groote landmassa's, door de ruiling der voortbrengselen, het oudste verkeer. Uitwisseling van voortbrengselen nu gaat gepaard met uitwisseling van denkbeelden, met de ontwikkeling der beschaving. Dit is de groote gave door de natuur aan ons werelddeel geschonken.

Ontdekkingsgeschiedenis. Ons werelddeel is van uit het zuid-oosten bekend geworden. Eerst werden de kusten van de Middellandsche Zee ontdekt, daarlangs ging het westwaarts naar den Atlantischen Oceaan en van de Straat van Gibraltar naar het noorden en noord-oosten. Als de oudste ontdekkingsreizigers van Europa mogen we de Phoeniciërs beschouwen, die reeds vóór het jaar 1000 v. Chr. ongetwijfeld tot genoemde Straat zijn doorgedrongen. De rotsen op de beide oevers dier zeestraat noemden zij de zuilen van *Melkart*, den Phoenicischen *Hercules*, vanwaar de benaming zuilen van *Hercules*, die na den inval der Mooren in Spanje veranderd werd in Straat van Gibraltar (d. i. rots van den veldheer *Tarik*). De Phoeniciërs kwamen echter nog verder, n.l. tot de Britsche Tin-eilanden (Scilly-eilanden) en de barnsteenkusten van de Noordzee. De Oostzee hebben zij nooit bereikt. De oudste bekende tocht naar Groot-Brittannië is die van den Carthager *Himilko* in het begin der 5de eeuw v. Chr. De Grieken hebben zich nog verdienstelijker gemaakt door hun eigen tochten en die van anderen te boek te stellen en de berichten daarover systematisch te bewerken. De oudste reis is de romantische tocht der Argonauten, die Colchis aan den zuidelijken voet van den Kaukasus bereikten; daarop volgde de stichting van koloniën in Klein-Azië en het westelijk gedeelte van de Middellandsche Zee. Omstreeks 640 v. Chr. bereikte *Kolaios* van Samos Spanje. De stichting van Odessus aan de Zwarte Zee was oorzaak, dat de Grieken de Zuid-Russische steppenlanden leerden kennen, die zij Skythië noemden. *Anaximander* (610—546) gaf ons de eerste wereldkaart. *Hekataios* geeft uitvoerige berichten over Gallië en Iberië (Spanje), daarna schreef *Herodotos* zijn belangrijke reisbeschrijvingen (zie *Aardrijkskunde* dl. I, blz. 59). Om te beslissen of Europa in het Noorden ook door de zee bespoeld werd, ondernam *Pytheas* van Massilia (Marseille) omstreeks 320 v. Chr. den eersten Pooltocht. Hij zeilde Brittannië om, leerde Ierland kennen, drong door tot de Shetland eilanden, door hem Thule genoemd, kwam in het land der Teutonen en kon dus over den Rijn berichten. *Polybius* (204—122 v. Chr.) bezocht andere streken, beschrijft ons de Alpenpassen, Gallië en de Po-vlakte; *Poseidomos* bezocht in het midden der 2de eeuw v. Chr. de Germanen.

Op hun krijgstochten kwamen de Romeinen van 218—136 v. Ch. in Spanje tot Galicië. *Caesar* onderwierp de Galliërs, stak over het Kanaal naar Engeland en betrad voor het eerst den rechteroever van den Rijn. *Drusus* drong door de Rhaetische Alpen tot aan het Bodenmeer door en veroverde het land tot aan de Donau met *Tiberius*, die van 12 tot 10 v. Ch. Pannonië

40
30
20
10
0
10
GROENLAND
NOORDEL IJ
Denemarken-Straat
ATLANTISCHE
OCEAAN
Elisabethbank
Färöer
Shetland Ei.
Orkney Ei.
Lofoten
Jutland
Skagerrak
BRITSCHE EILANDEN
Hebriden
Porcupine-bank
Edinburgh
NOORD-ZEE
Newcastle
Liverpool
Londen
Kopenhagen
Bornholm
Het Kanaal
Kanaal Ei.
Bretagne
Parijs
Golf van Biscaya
Lissabon
Madrid
Sierra Morena
Str. v. Gibraltar
Golfe du Lion
Corsica
Sardinië
Mallorca
Balearen
Adriatische Zee
Tyrrheensche Zee
MIDDELLANDSCHE
Ionische
Tell of Kleine Atlas
Groote Atlas
Wester 0 Ooster L. v. Greenwich
10
10

…CHTSKAART VAN EUROPA.

(West-Hongarije) bezocht, terwijl *Drusus* tot de Zuiderzee en den mond van de Wezer doordrong. Na diens dood (9 v. Chr.) volgde *Tiberius* hem op, die om het noorden van Jutland gevaren is. De Oostzeekusten bereikte het eerst een Romeinsch ridder, die, de barnsteenkusten willende bezoeken, om de Alpen naar Weenen reisde, door Moravië naar Ratibor en over Kalisch naar Polen. Brittannië werd voor een groot deel van 47—75 onderworpen. *Agricola* veroverde de Orkaden. *Plinius* spreekt over S k a d i n a v i ë (later Scandinavië genoemd). *Tacitus* geeft in zijn „Germania" een uitvoerige beschrijving van Germanië en het Germaansche volk.

De Grieksche geograaf *Ptolemaeus* (omstreeks 150) heeft al wat op aardrijkskundig gebied bekend was, verzameld; hij kent de Oostzee tot de Duna, weet van Slavische stammen bij Minsk, Witebsk enz., spreekt van den loop van den Don en de Wolga, maakt van de Kaspische Zee melding als van een land- of binnenzee.

In de eerste eeuwen der Middeleeuwen geeft *Procopius* van Caesarea berichten over het noorden van Europa tot aan die streken, waar een 40 dagige winternacht heerschte. De zendelingen, die het Christendom wilden verkondigen, hebben de kennis van ons werelddeel zeer vermeerderd. Omstreeks 810 kwam de Noorman *Waelfstan* tot Elbing in Witland en tot de Drausenzee; spoedig daarop bereikte *Gamoel Wolf* den ingang der Bothnische Golf, terwijl ongeveer tegelijkertijd *Ottar* om de Noordkaap heen tot de Witte Zee zeilde en zich in verbinding stelde met de Permiërs (Bjarmiërs). Aldus kon *Saxo-Grammaticus* in 1225 Scandinavië een schiereiland noemen. Het groote Slavische Oosten kwam na 1000 uit het duister te voorschijn. *Nester* (1056—1116) gaf de eerste aardrijkskundige beschrijving van Rusland. De Oostzeekusten werden meer bekend, toen de apostel der Lijflanders, bisschop *Albert*, de Orde der Zwaardbroeders stichtte (1198) en daardoor den grondslag legde voor de Duitsche bezittingen in de Oostzeeprovinciën. In de dertiende eeuw trokken monniken door de Zuid-Russische steppen als boden naar de vorsten der Mongolen. Over die tochten schreef *Rubruck* (1853) het uitvoerigst. Toen *Iwan I* in 1481 het Mongoolsche juk afschudde, werd het verkeer tusschen Rusland en Westelijk Europa drukker. In 1454 leert *Aeneas Silvius Piccolomini* Polen en Lithauen kennen. In 1472 doorkruiste de Venetiaan *Ambrogio Contarini* geheel Rusland op zijn reis naar Perzië en keerde vandaar over Astrakan en Moskou terug. *Matthaeus von Miechow* deed in 1517 door zijn „Over Sarmatië" nieuw licht schijnen over de geografische toestanden in Oost-Europa. In datzelfde jaar deed vrijheer *Siegmund von Herberstein* zijn eerste reis naar Moskou, in 1526 door een tweede volgen. Zijn in 1549 verschenen werk bleef lang de grondslag voor de kennis van het rijk der Moscovieten. De Rus *Dmitry Gerassimow* bracht uit zijn land nieuwe gegevens mede, waardoor in 1544 de eerste kaart van Rusland verscheen. De verbindingen met Rusland bleven echter moeilijk, daar toen alleen de Witte Zee voor dat rijk ter beschikking was. Vandaar uit ondernam de tolk van *Gregor Ithoma* met den gezant van den koning van Denemarken een tocht om Noorwegen, *Blasius* zeilde in 1510 om de Noordkaap. Voor den handel werd deze zeeweg eerst van beteekenis toen *Richard Chancellor* om den Noordkaap in de Witte Zee kwam, in de nabijheid van den Dwinamond het anker liet vallen en vandaar per slede naar Moskou trok. *Anthony Jenkinson* drong door tot Boecharije. In het begin der 17de eeuw bereisde de Nederlander *Isaak Massa* het Russische rijk en wist vele inlichtingen over Siberië te verkrijgen. Daarop bouwend gaf hij in 1609 en 1612 verschillende kaarten uit. Twee jaar later verscheen de eerste officiëele kaart, op last van czaar *Boris Godunow* door onzen landgenoot *Hessel Gerrits* ontworpen. *Peter Petrejus* gaf in 1615 een uitvoerige geografie. In 1672 verscheen het beste werk uit die eeuw over Rusland, n.l. „Noord- en Oost-Tatarie" van onzen landgenoot *Nicolaas Witsen*. *Peter de Groote* liet op wetenschappelijken grondslag ontworpen kaarten door *Delisle* vervaardigen, die later door de zorg der Academie van Wetenschappen te Petersburg vermeerderd werden, zoodat de eerste goede atlas in 1745 verschijnen kon. De eerste werkelijke opmeting van het land had plaats onder *Catharina, II* en eerst in de vorige eeuw werden op dit gebied bevredigende resultaten verkregen.

N a a m, l i g g i n g, g r e n z e n, g r o o t t e (zie de Natuurkundige overzichtskaart van Europa). De naam Europa is waarschijnlijk afgeleid van het Oud-Assyrische of Phoenicische *Ereb* (duister = zonsondergang).

Europa ligt geheel op het Noordelijk halfrond. Het strekt zich uit van 66°8'40" O.L. v. Gr. (de berg Khaï-oedy-paï in den Oeral) tot 9°30' W.L. v. Gr. (kaap Roca) en van 71°12' N. Br. (Noordkaap) tot 35°59' N. Br. (Kaap Tarifa). De grootste uitgestrektheid van Z.W. naar N.O. bedraagt 5560 km., de grootste breedte in N.-Z. richting 3860 km.; de smalste van de Golf van Biscaye tot de Golf van Lyon 420 km. In het Noorden, Westen en Zuiden heeft ons werelddeel natuurlijke grenzen in de zeeën; in het Oosten daarentegen wordt tegenwoordig meestal de kam van den Oeral aangenomen en ten Z. daarvan de rivier de Oeral, de Manytsch-lijn van de Kaspische Zee tot de Zee van Azof en deze laatste zelf, terwijl de Kaspische steppen en de Kaukasus tot Azië gerekend worden. Bij de opgaven van grootte en bevolking wordt echter te rade gegaan met den staatkundigen toestand, daar de Russische regeering de grens van Europeesch Rusland ten O. van den Oeral en ten Z. van den Kaukasus trekt.

De berekening der oppervlakte wordt verschillend, alnaarmate men de grenzen wijder of nauwer neemt. Rekent men de Oostzee-haffen, IJsland, de Azoren en Madeira, de Canarische eilanden, de Zee van Azof en Nowaja-Semlja tot Europa en neemt men tevens tegen Azië de grenzen der Russische regeering aan, dan bedraagt de oppervlakte 9937287 v. km. zonder de Pool- en Atlantische eilanden 9729861 v. km. Indien men zich streng aan de natuurlijke grenzen houdt, beslaat het werelddeel (zonder de Kaspische steppen en de Pooleilanden) slechts 9246000 v. km. Europa is dus iets grooter dan Australië, Afrika echter meer dan driemaal, Amerika meer dan viermaal, Azië bijna vijfmaal zoo groot.

K u s t g e s t e l d h e i d. Europa heeft boven an-

dere werelddeelen zijn groote kustontwikkeling voor. De romp, een rechthoekige driehoek met hoeken aan den Noordelijken oever van de Kaspische Zee, aan de Straat van Waigatsj en aan den Westrand der Pyreneeën, beslaat ongeveer $^2/_3$ der oppervlakte. De voornaamste schiereilanden zijn Kanin, Kola, Scandinavië, Finland, Jutland, Bretagne, het Pyreneesche, het Apennijnsche, het Balkan-Schiereiland en de Krim.

De Atlantische Oceaan dringt landwaarts in de Witte Zee, de Oostzee door het Kattegat en Skagerak, de Noordzee, het Kanaal en de Golf van Biscaye; de Middellandsche Zee in de Golfe du Lion, de Golf van Genua, de Golf van Tarente, de Adriatische en de Eegeesche Zee; verder hebben we nog de Zee van Marmora, de Zwarte Zee en die van Azof. De insnijding der kusten is zóó sterk, dat haar lengte (86873 km.) die van de kusten van Afrika ver overtreft. Daarvan hebben de kusten aan den Atlantischen Oceaan 66,2 %. Bij de eilanden is het groot aantal kusteilanden, zooals de Noorsche, Friesche, Ionische en Dalmatische opvallend, die wel onderscheiden moeten worden van de zelfstandige eilanden, als Groot-Brittannië, Sicilië, Sardinië en Corsica. De Grieksche Archipel is als het ware een brug naar Afrika en Azië; de Britsche eilanden zijn als een voorpost vooruitgeschoven in den Atlantischen Oceaan; Sicilië vormt den overgang tusschen Afrika en Italië; de Deensche eilanden waren de brug, waarover het Germanisme zich Noordwaarts uitbreidde. Slechts IJsland ligt eenzaam.

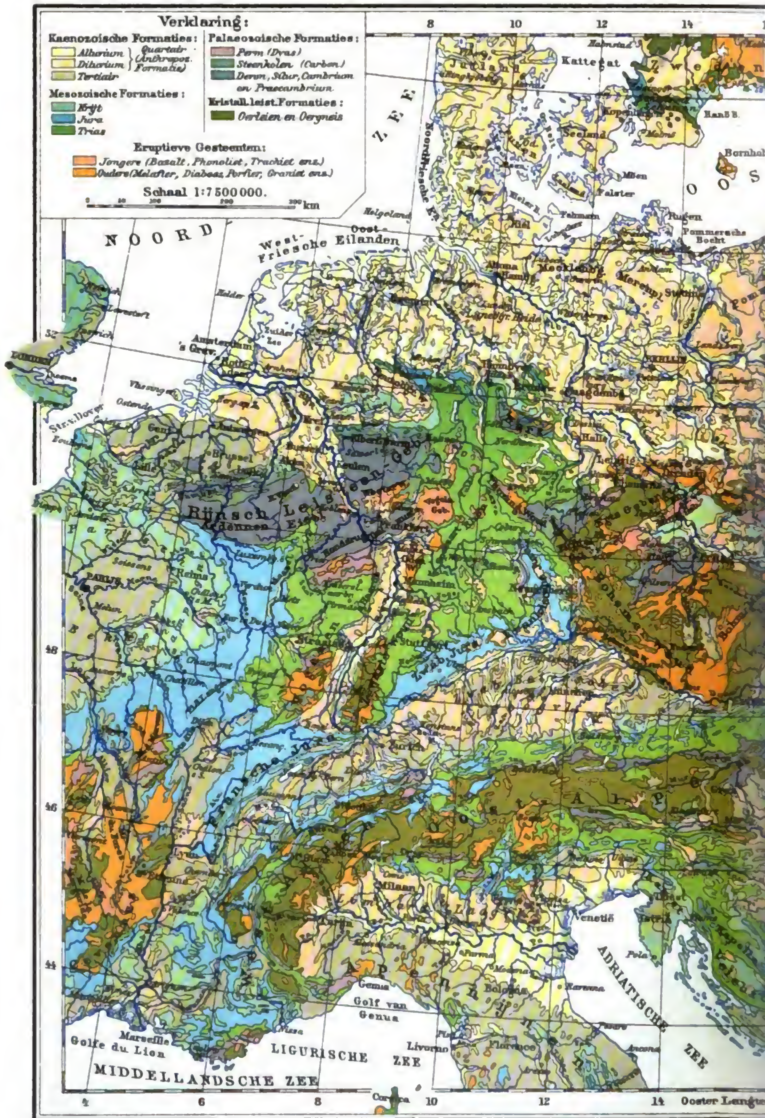
Wat de gesteldheid der kusten betreft, volgt reeds uit de rijke geleding, dat deze groote afwisseling zal vertoonen; alle vormen zoowel der vlakke als der steile kusten worden er aangetroffen. De fjordkusten van Noorwegen en West-Schotland, de riaskusten van West-Ierland en Noordwestelijk Spanje zijn rijk aan goede natuurlijke havens, waartoe aan de Oostkust van Engeland en de Westkust van Frankrijk de riviermonden voortreffelijk dienst kunnen doen, vandaar dat zich in dat gebied de wereldhandel in de laatste halve eeuw ontzaglijk ontwikkeld heeft. Een ongunstigen toestand vindt men aan de duinenkust, zooals in Nederland, Noordwest-Duitschland, België en de Fransche kust aan de Golf van Biscaye, waar de havens nog meer tot de riviermonden beperkt en dikwijls vrij ver in het binnenland gelegen zijn (Rotterdam, Antwerpen, Nantes). Ook de Oostzeekusten kennen slechts rivierhavens. Een ander karakter vertoont de kust der Middellandsche Zee, die overwegend steil is, waar geen goed bevaarbare groote rivieren uitmonden en de getijden weinig verschil in hoogte bezitten. Rivierhavens van belang treft men er dan ook niet aan, die daarentegen wel weer aan de Zwarte Zee voorkomen, hoewel de voornaamste haven aldaar (Odessa) niet onder den invloed eener belangrijke rivier tot ontwikkeling is gekomen.

Bodemgesteldheid. De bodem van Europa kenmerkt zich bij een oppervlakkige beschouwing door weinig afwisseling. Immers, wanneer men een lijn trekt van den mond van den Dnjestr naar dien van den Rijn, dan vindt men aan de eene zijde van die lijn, in het noordoosten, een uitgestrekt laagland, en ten zuiden daarvan, in het zuidwesten, een bergland. Intusschen bestaat er in het eerste gedeelte nog afwisseling genoeg in heuvels en landruggen en in de verschillende grondgesteldheid, terwijl in het tweede gedeelte de afwisseling in bodemvorm en grondgesteldheid nog grooter is. Het laagland (1—200 m. boven den zeespiegel) beslaat 60 %, 24 % van Europa's bodem ligt tusschen 200 en 500 m., 10 % tusschen 500 en 1000, 5 % tusschen 1000 en 2000 m. en slechts 1 % daarboven. De gemiddelde hoogte is 292, volgens een andere berekening 296,8 m.

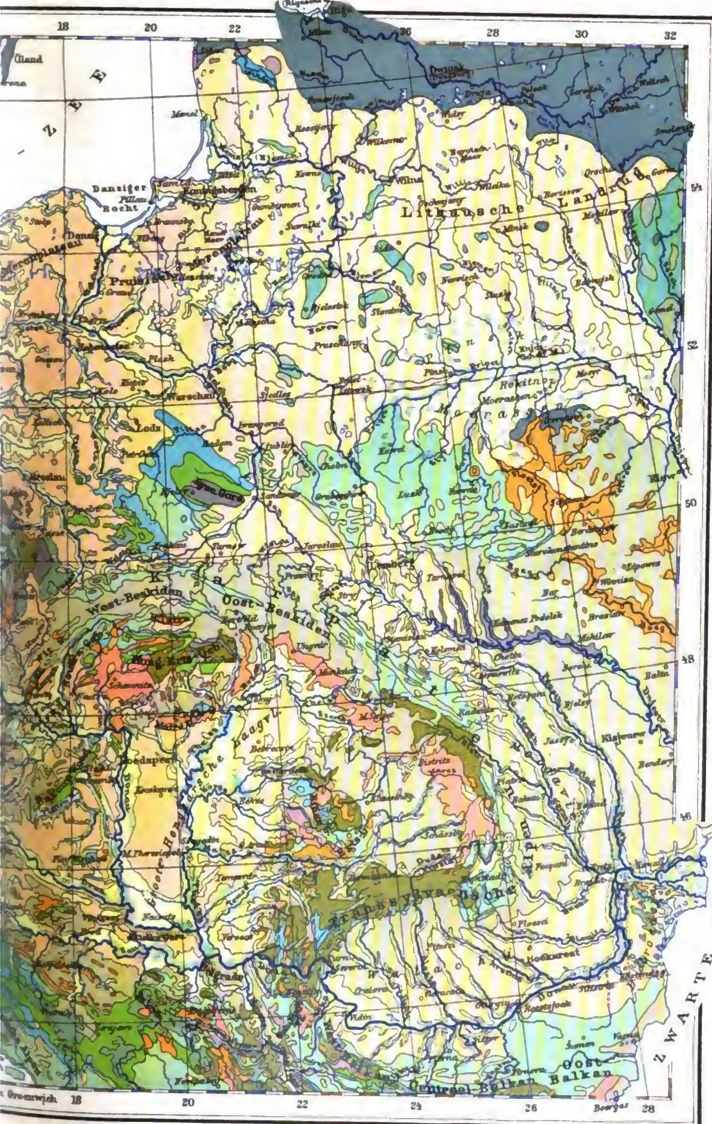
De groote Europeesche laagvlakte wordt in drie deelen onderscheiden, de Oost-Europeesche of Sarmatische, van den Oeral tot de Weichsel, de Germaansche tot de hoogten van Artois en de Fransche tot de Pyreneeën. Het groote laagland van Oost-Europa staat ten zuiden van de Oeralketen in onmiddellijke verbinding met de Aziatische steppen, zoodat zich hier, ten noorden der Kaspische Zee, de groote heerweg bevindt, waarlangs de Aziatische horden westwaarts drongen, om de Europeesche beschaving te bedreigen en nieuw bloed te leveren aan de daar aanwezige rassen. Dat laagland grenst met de onherbergzame toendra's aan de IJszee, strekt zich zuidwaarts uit tot aan den voet van den Kaukasus, omringt de noordelijke kusten der Zwarte Zee en wordt door verschillende land- of hoogteruggen doorsneden. Dit groote gebied is geologisch zeer oud en uit palaeozoische, trias, jura en krijtgesteenten opgebouwd. Tusschen de Weichsel en de hoogten van Artois wordt de laagvlakte op minder breede schaal in de Germaansche voortgezet. Deze loopt van het oosten naar het westen langs de kust der Oost- en Noordzee en vormt rotsachtige merenplateau's, zandvlakten, heidevelden en veengronden, gedeeltelijk ook vette kleistreken, welke laatste in ons land grootendeels beneden den zeespiegel zijn gelegen. Veelal onderscheidt men nog de Noord-Duitsche vlakte, tot de veenstreken tusschen de Wezer en de Nederlandsche grens, en de Beneden-Rijnsche, van hier tot de heuvelreeks, die bij Calais eindigt. Door het Noord-Duitsche laagland loopen een tweetal hoogteruggen, waarvan de eene in de Lunenburger Heide eindigt, de andere als Baltische rug uit Rusland komt en rondom de Oostzee loopt tot kaap Skagen in Jutland. Ten zuidwesten van den Rijnmond vormen de vruchtbare Vlaamsche laaglanden den overgang tot het Fransche laagland, dat het stroomgebied omvat van de drie voornaamste Fransche rivieren en daarnaar nog in drie min of meer komvormige bekkens wordt onderverdeeld, gescheiden door heuvellandschappen.

Terwijl het Zuid-Europeesche bergland door een uitgestrekten gordel van laagland omgeven is, zien wij dat bergland wederom door de vlakten van de Beneden-Donau en door die van den March en van de Oder in het O., van den Rijn in het W. en door die van Rhône en Po in het Z. in 4 afzonderlijke deelen gesplitst. Tusschen de vlakten van de Beneden-Rhône en de Hongaarsche vlakte van de Donau, benevens tusschen de vlakte van Lombardije en die van de Donau in Zuid-Duitschland verheffen zich de *Alpen* (zie aldaar) met een oppervlakte van 230 000 v. km. Zij vormen als het ware de ruggegraat van ons werelddeel, waarmede de voornaamste andere bergstelsels samenhangen. Als voortzetting der

GEOLOGISCHE KAART

VAN MIDDELEUROPA.

Alpen naar het N.O. kan men de Karpaten beschouwen met een oppervlakte van 188000 v.km., die de Hongaarsche laagvlakte in het N.O. en Z. omringen; naar het Z. nemen zij den naam aan van Transsylvanische Alpen en vinden een voortzetting op het Balkanschiereiland, waarzij met den Balkan samenhangen, die eerst aan de Zwarte Zee eindigt. Een derde tak der Alpen zijn de Dinarisch-Albaneesche, die van de bronnen der Save door het N.W. van het Balkanschiereiland, Bosnië en Albanië loopen en in het Z. van de Peloponnesus eindigen. Een vierde tak vormen de Apennijnen in Italië, die zich over Sicilië voortzetten naar Afrika in het Atlasgebergte. Het Alpensysteem kenmerkt zich in al zijn vertakkingen door bergketens, heeft in zijn hoofdstam een archaïsche centrale zone en aan beide zijden jongere sedimentaire vormen (grootendeels kalksteen); een groot deel der Karpaten mist echter de archaïsche zone, die in den Balkan en Transsylvanië wel voorkomt. Ook in de Apennijnen komt zij slechts sporadisch, in den Dinarisch-Albaanschen tak in het geheel niet voor. Vulkanische uitbarstingen kenmerken de binnenranden dezer ketens; in Lombardije de Bericische en Euganeesche heuvels, in Hongarije veel jong eruptiefgesteente, in de Sub-Apennijnen de Vesuvius, de Liparische eilanden en de Etna. Vóór den Alpengordel ligt een reeks vreemde berggroepen: in het N. het Fransche centraalplateau met veel uitgedoofde vulkanen, de Vogezen en het Zwarte Woud, de beide laatste door het Rijndal gescheiden, en het Boheemsche gebied. Zij vormen de kern van het Duitsche Middelgebergte, dat een oppervlakte van 280000 v.km. in Middel- en Zuid-Duitschland bedekt. Daartoe behooren de Zwabisch-Frankische Jura (de Zwitsersche loopt van de Rhône naar het Zwarte Woud), het Frankische en Lotharingsche plateau, het Odenwoud, de Spessart, de Haardt, het Rijn-Leisteengebergte, de Harz, het Thüringerwoud, het Ertsgebergte en de Sudeten. Vóór de Apennijnen liggen de Sub-Apennijen en de gebergten op Corsica en Sardinië en vóór den Balkan de Rhodope-, Rilo- en Schar-Dagh en de Olympus. Het Iberisch schiereiland bezit groote plateau's in het W. en in het binnenland, tertiaire vormingen, waartusschen en waaromheen oude archaïsche gebergten omhoog steken, zooals de Sierra Guadamarra in het midden, het gebergte van Galicië in het N.W., de Sierra Nevada in het Z. De noordgrens van het schiereiland vormen het Asturisch-Cantabrisch gebergte en de Pyreneeën met een archaïsche kern in het O. en verder uit jura en krijt bestaande. Een zeer oud samenhangend archaïsch en palaeozoïsch gebergte vormen de hoogten in Bretagne, Wales, Ierland en Schotland, terwijl Engeland, Middel-, Oost-, Noord-Oost en Zuid-West-Frankrijk uit jura, krijt en tertiaire lagen bestaat. Veel omvangrijker is het archaïsche bergstelsel van Scandinavië en Finland. Slechts in het Z. van Zweden treft men quartaire en krijtgesteenten aan. De oppervlakte der verschillende hoog- en laaglanden bedraagt:

Scandinavisch hoogland ..	500 000	v.km.
Oeral	330 000	„
Alpen	230 000	„
Karpaten	187 000	v.km.
Apennijnen..............	111 000	„
Pyreneeën	55 000	„
Het groote laagland met de randzeeën, maar zonder de Scandinavische en Britsche laagvlakten	6 400 000	„
De Hongaarsche laagvlakte	100 000	„
De Roemeensche laagvlakte	83 000	„
De Povlakte	55 000	„

De hoogste berg, de Mont-Blanc, bereikt met 4810 m. slechts de halve hoogte van den hoogsten berg der aarde.

Een hoogteberekening van de afzonderlijke landen geeft een gemiddelde hoogte voor Zwitserland van 1300 m., voor Spanje en Portugal van 700, voor het Balkanschiereiland zonder Roemenië 579,5, voor Oostenrijk-Hongarije 517, voor Italië 517, voor Scandinavië 430, voor Frankrijk 400, voor Roemenië 282, voor de Britsche eilanden 217, voor Duitschland 213, voor Rusland 167, voor België 163, voor Denemarken 35 en voor Nederland 9,61 m. De hoogstgelegen stad van Europa is Briançon (1321 m.).

Geologie (zie de Geologische kaart van Middel-Europa). Zoover als onze kennis van de *geologische samenstelling* des bodems van Europa tegenwoordig reikt, want in het O. en Z. van ons werelddeel is deze nog verre van volledig, op het Balkanschiereiland zelfs zeer gebrekkig te noemen, zijn kristallijne oergesteenten tamelijk verbreid, want zij vormen als archaïsche gneis, glimmerlei, phylliet, benevens palaeozoïsche graniet of syeniet, niet slechts de kern der groote ketengebergten in het Z., zooals de Alpen, Karpaten, Balkan, Apennijnen en Pyreneeën, maar treden eveneens in den Oeral en in ver naar het N. (Scandinavië) of W. (Schotland, N. Ierland en Cornwallis) gelegen hooglanden op en beslaan in Middel-Europa een groote oppervlakte in de Sudeten, het Bohemer Woud, Saksisch Ertsgebergte, Fichtelgebergte, Spessart, Odenwoud en Zwarte Woud, ontbreken evenmin in Z. Rusland, Centraal-Frankrijk, in het W. en midden van het Pyreneesche schiereiland, op Corsica en Sardinië. Cambrium, silur en devon hebben groote verbreiding in Groot-Brittannië en Ierland, in Bretagne en Normandië, in de Pyreneeën en op het ten Z. daarvan gelegen schiereiland, in Duitschland en Oostenrijk-Hongarije, vooral echter in Scandinavië, alsmede in Rusland. Een groot samenhangend gebied in Groot-Brittannië, België, Frankrijk, Duitschland en Spanje wordt door de steenkoolformatie ingenomen, die in Bohemen en verder in de Alpen en Z. Europa slechts weinig ontwikkeld is, daarentegen weer een groote oppervlakte beslaat in O. Europa. Dyaslagen spelen in Middel-Europa een belangrijke rol, beslaan (als perm) een groote oppervlakte in Rusland (van Moskou tot den Oeral), zijn daarentegen weinig ontwikkeld in Groot-Brittannië, Frankrijk en Spanje. De triasformatie is in Duitschland typisch ontwikkeld, waar zij zich van het N. tot het Z. en zelfs over de grenzen tot ver in Frankrijk uitstrekt; in Engeland wijkt haar habitus eenigszins af van dien in Duitschland, nog meer is zulks het geval in de Alpen, waar naast haar de rhaetische formatie dikke lagen vormt. Ook in de

Karpaten, Balkan en in Spanje komt trias voor. Juravormingen treden vooral op in het gebergte, waarnaar zij genoemd zijn, van het Meer van Genève tot aan het Fichtelgebergte; evenwel treedt deze formatie ook aan den Rijn, aan den voet van Vogezen en van het Zwarte Wond, in N. Duitschland, Centraal-Frankrijk en Engeland, in de Alpen, Italië en Spanje en in Rusland tot aan de kust der Noordelijke IJszee op, vertoont echter op onderscheiden plaatsen nog al faciesverschillen. De wealdenlagen zijn beperkt tot Z.O. Engeland, N.O. Frankrijk en N.W. Duitschland, terwijl krijtgesteenten daarentegen verbreid zijn over Z. Zweden, Denemarken, Engeland, Duitschland, Frankrijk en met ander facies in Z. Europa en de Alpen. Van het tertiair spelen de nnmmnlietenkalk en flysch in de groote ketengebergten (Alpen, Karpaten, Apennijnen, Pyreneeën) een groote rol en komen er tot op aanzienlijke hoogte voor; jongere tertiaire lagen vormen scherp begrensde bekkens, zooals die van Parijs, Londen, Mainz en Weenen, nog jongere tertiaire gesteenten (plioceen) zijn in Z. Engeland, Italië en Z. Rusland aanwezig. Op vele plaatsen werden door geweldige vulkanische erupties in het tertiaire tijdperk groote hoeveelheden trachiet, andesiet, phonoliet en basalt aan de aardoppervlakte gebracht. Het dilnvium bestaat hoofdzakelijk uit materiaal, door de reusachtige gletschers meegevoerd uit verschillende streken, of bezonken uit het smeltwater dier gletschers. In de zoogenaamde IJstijden strekten zich van Scandinavië en Finland gletschers uit tot een lijn, die de Theemsmet de Rijnmonding verbindt, in ons land ongeveer door de Overijselsche Vecht wordt aangeduid en in Duitschland langs den N. voet van Harz, Ertsgebergte en Sudeten, verder oostwaarts over Lemberg en Kiew naar de Wolga liep. De Alpengletschers daalden noordwaarts af tot Lyon aan de Rhône en tot Donau- en Draudal, zuidwaarts tot ver in de Povlakte. Ook van de Faroeër, van den Oeral, van Renzen- en Ertsgebergte, Zwarte Woud, Vogezen enz. gingen ijsstroomen uit, evenals in Z. Europa van Corsica, Sierra Nevada, Sierra Guadarrama en Pyreneeën. In dien tijd werd het N. van ons land met het Scandinavisch diluvium, aangevoerd door gletschers, het Z. (ongeveer tot den Rijn) met Rijn- en Maasdiluvium, aangevoerd door groote rivieren, bedekt, terwijl tusschen den Rijn en Overijselsche Vecht het Gemengde diluvium ontstond (zie *Nederland*). Een postglaciale, ten deele reeds alluviale vorming is het löss, een vruchtbare kleisoort, die in Z. Limburg voorkomt en buiten ons land langs Donau, Weichsel, Oder, Elbe en Rijn. Alluviale vormingen, die bijna de geheele westhelft van Nederland innemen, evenals de dilnviale in hoofdzaak de oosthelft bedekken, zijn en worden nog steeds gevormd, als klei-, veen-, zandlagen enz. langs de lage kusten der zee, langs meren en rivieren, in ondiepe plassen en op moerassige plekken, of worden door de nog werkzame vulkanen op IJsland, Sicilië, de Liparische eilanden, in Italië en op Santorino uit de diepte aan de aardoppervlakte gebracht.

De *geologische bouw* van ons werelddeel is tamelijk ingewikkeld te noemen. In Oost-Europa hebben de lagen een geheel andere ligging dan in het midden en Westen. De palaeozoïsche lagen, die elders overal sterk geplooid zijn, hebben in Rusland, Galicië en de Boekowina haar oorspronkelijke ligglaats onveranderd behouden, en hetzelfde is het geval met de jongere formaties, die ze bedekken: als reusachtige, heel flauw gebogen, bijna horizontale schotels liggen zij op elkander en vormen het Russische tafelland. Een geheel ander karakter vertoonen de vouwingsgebergten en schollenlandschappen van Middel- en West-Enropa, waar de lagen herhaaldelijk en op allerlei wijzen opgeheven, geplooid en gebroken werden, waardoor de rijke afwisseling in vormen van het Europeesche bergland ontstond. Er kunnen in dat ontstaan twee hoofdperioden onderscheiden worden. Omstreeks het midden der steenkoolperiode ontstond in Middel-Europa een hooggebergte met Alpenkarakter, het Variscische gebergte, dat zich van de O. helft van het Z. Fransche Centraalplatean over Vogezen, Zwarte Wond, Odenwoud, Spessart, Thüringer Woud, Harz, Ertsgebergte en Sudeten uitstrekte. Gelijktijdig strekte zich een tweede hooggebergte, het Armorikaansche gebergte, in een boog van het W. van het Fransche Centraalplateau over Bretagne en Normandië tot Cornwallis en verder westwaarts in den Atlantischen Oceaan nit. Na een periode van geringe plooiing, die tot in het krijttijdvak duurde en waarin o. a. Wezergebergte en Teutoburger Woud ontstonden, begon in het tertiaire tijdvak het tweede proces der gebergtevorming, waardoor Pyreneeën, Alpen, Apennijnen, Karpaten en Balkan ontstonden. Gelijktijdig had in de middelgebergten een spleetvorming op groote schaal plaats, waardoor op vele plaatsen groote schollen in de diepte zakten, terwijl de overige deelen als horsten hoog boven het omringende terrein uitstaken (Vogezen, Zwarte Woud, Thüringer Woud enz.), elders eruptieve gesteenten langs de schenren aan de oppervlakte traden en vele vulkanische massieven, zooals in Auvergne, Bohemen, den Vogelsberg enz. opbouwden. Met de plooiingen, verzakkingen en vulkanische uitbarstingen gingen een sterke verweering en erosie hand in hand, waardoor vele hooge gebergten verlaagd en laagten opgehoogd werden, terwijl tevens de verdeeling van land en water sterk gewijzigd werd, bijv. het groote tertiaire bekken geheel opdroogde. In het tertiaire tijdvak verkreeg ons werelddeel met zijn rand- en binnenzeeën, golven en straten, in hoofdzaak den vorm, dien het tegenwoordig vertoont.

Rivieren en *Meren*. De Europeesche rivieren, wier aantal men op 230000 stelt, behooren tot drie verschillende stroomgebieden, n. l. tot dat van de Kaspische Zee, van de Noordelijke IJszee en van den Atlantischen Oceaan. Naar de Kaspische Zee loopt de Wolga, de grootste der Europeesche rivieren, zeer ver stroomopwaarts bevaarbaar en daardoor van belang voor het verkeer met het Oosten, tevens door kanalen met het Westen en Noorden in verbinding staande. Onder de rivieren van het gebied der Noordelijke IJszee is de Dwina niet alleen de grootste, maar ook voor het verkeer de belangrijkste. In de de Oostzee omringende landen is Europa het rijkst aan meren; in Pommeren liggen er bijna 1000, in West- en OostPruisen 440 in Lijfland 1200, in Finland nog

meer; hier vindt men ook de grootste meren van ons werelddeel n. l. het Ladoga- en Onegameer, wier water de Newa naar de Oostzee afvoert. De oppervlakte is respectievelijk 18129 en 9752 v.km. Van de overige rivieren, in de Oostzee uitmondend, ontspringen slechts de Weichsel en de Oder in het Europeesche Middelgebergte, de andere in het laagland. Karakteristiek voor de Oostzee zijn de groote haffen, waarin de Njemen, Weichsel en Oder uitloopen. Het Noordzee-gebied staat door de Elbe, de Wezer en de Maas met het Duitsche Middelgebergte, door den Rijn met het hart der Alpen in verbinding. De andere rivieren ontspringen op het laagland, waaronder de Schelde en de Theems. De laagvlakte maakt kanalisatie gemakkelijk; zoo vinden wij tusschen de Noordzee en Oostzee een kanaalverbinding van de Elbe met de Duna, en tusschen de rivieren van de Nederlandsche laagvlakte de meest ontwikkelde kanaalverbinding van geheel Europa. Ook in Engeland zijn de rivieren, die naar het W. en naar het O. stroomen, door kanalen verbonden. In het kanaal loopt de Seine uit; in den Atlantischen Oceaan monden behalve een deel der Engelsche en Iersche rivieren de naar het W. stroomende rivieren van Frankrijk, Spanje en Portugal, waarvan de Loire het grootste stroomgebied bezit, gevolgd door de Garonne en den Taag. Frankrijk heeft veel gedaan voor het bevaarbaar maken der rivieren en kanaalverbindingen tusschen de rivieren onderling; het gebied van den Atlantischen Oceaan staat dan ook in verbinding met dat van den Rijn en de Middellandsche Zee. In deze laatste stroomen slechts drie groote rivieren, n. l. de Ebro, de Rhône en de Po uit. De Zwarte Zee en de Zee van Azof ontvangen het water van drie groote rivieren, waaronder de Donau, op de Wolga na de grootste rivier van Europa. Afgezien van het Donau-Mainkanaal vindt men slechts in de groote Hongaarsche laagvlakte kanaalverbindingen. Van de overige rivieren noemen wij nog den Dnjestr, den Dnjepr en den Don. De tweede is door kanalen met het Oostzee-gebied verbonden. Behalve de reeds genoemde meren vindt men nog eenige verspreide meren in Ierland, in Italië het Trasimeensche en op het Balkan-Schiereiland de meren van Ochrida en Skoetari. Ten slotte laten wij een staatje volgen der voornaamste rivieren met opgave van lengte en oppervlakte van stroomgebied:

Rivieren.	Lengte in km.	Stroomgebied in 1000 v. km.
Wolga	3570	1459
Donau	2860	800
Dnjepr	2150	527
Don..	1860	430
Dwina	1782	365
Petsjora..	1580	330
Oeral	1580	250
Rijn met Maas	1225	197
Weichsel	1050	193
Elbe..	1165	143
Loire	1002	121
Oder	905	112
Rhône	810	99
Duero	786	98
Njemen..	907	91
Duna	840	85
Ebro	757	85
Garonne..	600	85
Taag	910	81
Seine	705	78
Dnjestr..	1372	77
Po	670	75

Klimaat. Het klimaat van Europa is het meest gematigde van alle werelddeelen. Met uitzondering van het uiterste Noorden ligt het werelddeel in de gematigde zone, terwijl het in het N.W. door den warmen Golfstroom bespoeld wordt. De rijke kustgeleding doet ook het binnenland den temperenden invloed van de zee ondervinden. (Noord-, Oosten Middellandsche Zee.) De jaar-isothermen liggen hier dan ook noordelijker dan op andere vastelanden, die van 0° C. snijdt in het N. slechts de schier-eilanden Kola en Kanin af, alleen de allernoordelijkste streken hebben dus een gemiddelde jaarlijksche temperatuur beneden 0° C. Daarentegen komt de jaarisotherme van 20° C. in Europa niet voor. Men onderscheidt vijf groote klimaatprovincies:

1°. De Middellandsche Zeeprovincie, door de Pyreneeën en de Alpen beschut tegen de ruwe Noordenwinden. In het O. is de temperatuur lager, omdat daar de beschuttende bergen ontbreken. De temperatuur van het zeewater is in den winter 3°—5° C. hooger dan die van den dampkring. In de lente stijgt de temperatuur sterk. Bijzondere afdeelingen vormen het Spaansche tafelland met een vastelandsklimaat, ondanks de nabijheid der zee, het Spaansche Middellandsche Zeegebied met grootere gelijkmatigheid, het Fransch-Ligurisch kustgebied, het Pogebied met vastelandsklimaat en regen in alle jaargetijden, Zuid-Italië met hooge zomertemperatuur en weinig neerslag, het Dalmatisch-Illyrisch gebied met groote warmte. In al deze gebieden komen valwinden voor, de mistral in Zuid-Frankrijk, de bora in Dalmatië en Istrië, de sirocco in Zuid-Italië. In den Griekschen Archipel heerscht een betrekkelijk groot verschil tusschen winter- en zomertemperatuur met een afneming der temperatuur naar het N.O.

2°. De Oceanische of Atlantische provincie, West-Europa omvattend, heeft over het algemeen zachte winters en koele zomers en kan in twee deelen gesplitst worden. Het eene omvat Portugal en Noord-Spanje met weinig temperatuurschommelingen en veel neerslag, het andere Frankrijk, Groot-Brittannië, België, Nederland, West-Duitschland en de Westkusten van Jutland en Noorwegen, ingesloten door de jaarisothermen van 15° en 3° C. Veel regen valt op de westkust van Frankrijk en op de Britsche eilanden.

3°. De vastelandsprovincie toont een overgangsklimaat van de Oceanische zone naar de Baltische en de Pontische. Daartoe behooren Duitschland ten O. van een lijn, getrokken van Hamburg naar Straatsburg, Zwitserland, Oostenrijk ten W. der Leitha en Denemarken. Zij wordt gekenmerkt

door lagere winter- en hoogere zomertemperatuur en sterkere schommelingen.

4°. De Baltische en 5°. de Pontische provincie bezitten een echt vastelandklimaat. De zee verliest haar invloed, de groote landmassa's bewerken hooge temperaturen in den zomer, lage in den winter, zoodat de verschillen bijzonder groot zijn. Ook is de neerslag hier geringer (600—400 mm.). Door de lijn Weenen-Krakau-Moskou-Kazan wordt de Zuidelijke Pontische provincie van de Noordelijke Baltische gescheiden. In het N. heerschen koude winters en gematigde zomers, in het Z. koude winters en heete zomers.

Van bijzonder belang zijn de temperatuurverschillen tusschen de warmste en de koudste maand. De invloed der zee openbaart zich in het W., NW. en Z.; in het O. kan het verschil in temperatuur 30° C. bedragen, terwijl de kusten van de Middellandsche Zee en den Atlantischen Oceaan een verschil hebben van slechts 15° C. Een andere factor voor het klimaat is de hoogte boven den zeespiegel. Sommige gebergten hebben eeuwige sneeuw; de sneeuwgrens ligt naar gelang der geografische breedte en bijzondere invloeden hooger of lager, in de Alpen gemiddeld op 2700 m. hoogte, in Noord-Scandinavië (67° N. Br.) op 1000 m.

Europa ontvangt zijn regens van den Atlantischen Oceaan. Vandaar de afneming van den neerslag van het W. naar het O., een wet, die evenzeer geldt, wanneer wij het geheele vastelandcomplex beschouwen, als wanneer wij de Oost- en Westkusten der eilanden en schiereilanden vergelijken. Den meesten neerslag vinden wij aan de Westelijke kustgebergten (Dommesten in Noorwegen 1950, Glenquoich in Schotland 2750, Sierra Estrella 3100 mm.), aan de Alpenranden (Hermsburg 3170 mm.) en in het Dalmatisch gebergte (Crkvice 4290 m.). Daar de afwisseling in bodemgesteldheid in West-Europa zeer groot is, wisselt natuurlijk de regenhoogte op korte afstanden, dooreengenomen is zij echter meer dan 500 mm.; lager is zij in enkele deelen van Zweden, in het Oostelijke deel van het Seinebekken, in Bohemen en het zuidelijk stroomgebied van den March, vooral echter op de plateaulandschappen (Salamanca 270 mm.) en de Z.O. kust van Spanje, waar drie en meer jaren voorbij kunnen gaan zonder een enkele aanhoudende regenbui. In Oost-Europa blijft de jaarlijksche neerslag bijna overal beneden 600 mm. In Rusland bestaat ook een afneming van het N. naar het Z.; de neerslag bereikt zijn minimum in de Toeransche laagvlakte tot aan de Kaspische Zee (Astrakan 160 mm., Petro Alexandrowsk aan den Amoe Darja 60 mm.).

Plantenrijk. In Europa vallen met het oog op den plantengroei vier groote deelen te onderscheiden, n.l. 1° de Toendra's of Poolsteppen, 2° het woudgebied der gematigde zone, 3° de Middellandsche zeeflora en 4° de steppen in het Zuid-Oosten.

1. De toendra's zijn mos- en lichenssteppen in het gebied der koude zone, bij een jaartemperatuur van beneden 0° C., waar de bodem ook in den zomer geen halven meter diep ontdooit en waarop dus geen houtgewassen met diepgaande wortels kunnen voorkomen. De natte toendra's bestaan hoofdzakelijk uit loofmos, de droge uit lichenssteppen. Als huisdier komt alleen het rendier voor. Zie verder *Toendra*.

2. Het woudgebied bedekte vroeger het grootste deel van Oost- en Middel-Europa, tot de landbouw binnendrong en met de steeds toenemende bevolking de bosschen verdwenen of tot het gebergte beperkt werden, zoodat in de meeste staten het woudgebied zelden meer dan 25% der oppervlakte inneemt. Bosch- en landbouw reiken nergens op de aarde zoo ver naar het Noorden als in Europa, n.l. tot 70° N.Br. De berk vindt men het verst naar het Noorden; het Noorden van Rusland is grootendeels met lorkenbosschen bedekt; in Middel-Europa komt de beuk, in Oost-Europa de eik het meest voor. De Oostgrens van de beuk raakt de Zuidkust van Noorwegen en loopt van Gotenburg over Kalmar en Koningsbergen naar Roemenië; deze boom is karakteristiek voor het zeeklimaat, evenals de olijfboom voor de subtropische zone. De grens van den eik ligt nog noordelijker en wel in Noorwegen onder 63°, in Zweden onder 61° N. Br., en loopt verder over Petersburg naar Perm. Deze lijn is tevens de grens tusschen de noordelijke naaldbosschen en de zuidelijke loofwouden. In het N. van Scandinavië verbouwt men zomertarwe, haver, gerst en rogge. De wintertarwe komt in Noorwegen, Zweden en Rusland reeds vooor ten N. van den 60sten graad N. Br. Tot op dezelfde breedte komen in beide eerstgenoemde landen ook vruchtboomen voor, in Rusland valt die grens echter Zuidelijker en loopt van Petersburg in Zuidoostelijke richting naar Kazan. Midden door Europa loopt van den mond der Loire tot aan den benedenloop van de Wolga in een naar het Noorden zich krommende boog tot 52° N. Br. de Noordgrens van den wijnstok. Het ten Zuiden dezer lijn gelegen gedeelte van Middel-Europa leent zich voor den bouw van alle graansoorten, ook maïs. In dit gebied liggen de beide grootste wijnlanden, Frankrijk en Oostenrijk-Hongarije. Hier is ook het gebied, waarin het meest beetwortels verbouwd worden.

3. De Middellandsche Zeezone of het subtropische gebied heeft tengevolge van de groote droogte in den zomer gewassen, die 's winters groen zijn, met glanzende, lederachtige bladeren, terwijl de Middel-Europeesche houtgewassen 's zomers groen zijn. Tot de altijd groene gewassen behooren de olijfboom, de myrte, de oleander, de laurier-, oranje-, citroen en limoenboom, eenige eikensoorten enz. Tot de vrucht- en boomsoorten behooren behalve de agrumina (sinaasappelen enz) vijgen, amandelen, Johannesbrood en kastanjes. Sporadisch komen aan warme kusten ook de dadelpalm, opuntia's en agaven voor. Bij de graansoorten komt nog rijst. Ook in dezen gordel is de wijnbouw van veel beteekenis, vooral op het Apennijnsche en het Pyreneesche schiereiland.

4. De steppenzone in het Z.O. met een langen, strengen winter en late voorjaarsvorsten is boomloos en slechts voor weiland geschikt. De groeitijd bepaalt zich tot de lente, na het smelten van de sneeuw. De voedingswaarde der grassoorten is gering en neemt naar het Z.O. nog af, zoodat hier een niet veel dichtere bevolking woont dan op de Pool-toendra's.

De tabel op nevenstaande pagina geeft het gebruik van den bodem in de verschillende staten van Europa aan.

Dierenrijk. Evenals ten opzichte der flora

Landen naar de oppervlakte.	Oppervlakte in v. km.	Inwoners op 1 v.km.	Bouw- en tuinl. %	Wijnland %	Weideland %	Bosch %	In cultuur gebracht land %	Woeste grond %
Rusland [1]	4962171	21	26,5	0,02	18,5	35,5	80,52	19,48
Oostenrijk-Hongarije	625518	72	39,2	1,04	23,8	30,2	94,24	5,76
Duitsche Rijk	540742	104	48,56	0,25	16,03	25,9	90,74	9,26
Frankrijk	536408	72	49,9	4,09	10,9	18,5	83,39	16,61
Spanje [2]	497244	36	35	2,5	30,5	10	78	22
Zweden	450574	11	8,3	—	3,8	44,5	56,6	43,4
Finland	373604	7	3	—	10	56	69	31
Noorwegen	325429	7	2,1	—	2,8	24,4	29,3	70,7
Groot Brittannië en Ierland [3]	314378	132	24,9	—	36,5	3,9	65,3	34,7
Italië	286682	113	36,9	6,3	25	19,4	87,6	12,4
Roemenië	131020	45	29,1	1,29	21,3	16	67,69	32,31
Portugal [4]	88964	56	22,4	2,2	16,7	10,1	51,4	48,6
Griekenland	64679	37	18,9	2,09	8	12	40,99	59,01
Servië	48303	52	27,4	1,26	12,5	10	51,16	48,84
Zwitserland [5]	40820	80	16	0,7	36	19	71,7	28,3
Denemarken [6]	38456	64	42,5	—	28,2	4,6	75,3	24,7
Nederland	**33000**	**159**	**26,5**	—	**34,3**	**6,8**	**67,6**	**32,4**
België	29456	227	53,9	0,01	12,4	16,6	82,91	17,09
Luxemburg	2597	91	48,2	0,34	15,7	29,9	94,14	5,86

[1]) Zonder Finland.
[2]) Met de Balearen.
[3]) Zonder Malta en Gibraltar.
[4]) Zonder de Azoren.
[5]) Zonder het Bodenmeer en het Meer van Genève.
[6]) Zonder de Faroeër.

kan men ook, wat de fauna betreft, vier gebieden onderscheiden: het Poolgebied, Middel-Europa, de Middellandsche Zeelanden en de steppen. De dierenwereld heeft echter door de steeds toenemende beschaving veranderingen ondergaan, zooals in geen ander werelddeel, daar men ernaar streeft gevaarlijke dieren uit te roeien. Daardoor zijn de groote roofdieren uit de meeste staten geheel verdwenen. Het Poolgebied bezit in het binnenland voornamelijk pelsdieren en aan de kust zwemvogels. Het rendier is er het eenige huisdier. Van de pelsdieren moeten genoemd worden marter, sabeldier, eekhoorn, poolvos, wolf en beer; van de zwemvogels, die in grooten getale op de klippen nestelen, de eend, eidereend, alk, duiker, meeuwen enz. Het aantal slangen wordt in Europa naar het N. steeds kleiner, hagedissen komen niet boven 60°N.Br. voor. De zee is rijk aan visch.

Middel-Europa is het rijk der insekteneters (spitsmuis, egel, mol). De wolf is in het W. uitgeroeid, maar komt in Scandinavië en Rusland nog vrij veel voor, is in de Karpaten zelfs talrijk. Beren vindt men in Middel-Europa nog slechts in de hooggebergten, zooals de Alpen en de Karpaten, in Noord- en Oost-Europa zijn zij echter niet zeldzaam. Ook vindt men daar den lynx, in Scandinavië den veelvraat. Elanden leven in Oost-, het edelhert en de ree in Middel-, het damhert in Zuid-West-Europa. Steenbokken treft men nog in de Alpen aan, gemzen bovendien in de Karpaten en Pyreneeën. De sneeuwhaas leeft in Noord-Oost-Europa boven den 55° graad N. Br., de gewone haas en het wilde zwijn in Middel- en West-Europa. Veld- en boschhoenders zijn overal verspreid. Van de zangvogels leeft de nachtegaal in West-, de sprosser (*Luscinia major*) in Oost-Europa. De giftige adder vindt men ten N. der Alpen, de zandadder in Hongarije. Bijen zijn overal verspreid.

Het Middellandsche Zeegebied omvat grootendeels de drie zuidelijke schiereilanden van ons werelddeel. In plaats van den marter vindt men hier het stinkdier. De jakhals komt in Turkije nog voor. Evenals op de rotsen van Gibraltar de gewone Noord-Afrikaansche aap leeft, zoo treft men in Zuid-Italië het uit hetzelfde gebied afkomstige stekelvarken aan. In Spanje leeft de tijgerkat en in de gebergten van dat land, van Corsica en van Sardinië het wilde schaap. In de warme, droge streken leven talrijke kruipende dieren: hagedissen, kameléons, gekko's en slangen. Van de insekten noemen wij schorpioenen en tarantellaspinnen. Zijdewormen kweekt men voornamelijk in Italië en Zuid-Frankrijk.

De steppen vormen een overgang naar Azië. Wij vinden er saiga-antilopen, bobek's (een soort mormeldier), aardhazen, springmuizen, trapganzen, die soms tot den Rijn komen, en lijsters. Onder de huisdieren der nomaden treedt ook de Aziatische kameel op.

Delfstoffen. Europa is bijzonder rijk aan nuttige metalen. Goud vindt men in den Oeral en in de Karpaten, zilver het meest in genoemde gebergten, het Saksische Ertsgebergte en Zweden, kwikzilver in Idria (Illyrië), Italië en Almaden (Spanje), platina in den Oeral, tin in Cornwallis, zink in Engeland, Italië en Duitschland, lood in Engeland, Spanje, Hongarije en Duitschland, koper in Engeland, Zweden, Noorwegen, Rusland en

Hongarije, ijzer het meest in Engeland, het best in Zweden, veel in Rusland, Oostenrijk en Pruisen, zout in Gallicië, Duitschland, Engeland en Portugal, minerale wateren in Duitschland, Bohemen enz.

Bevolking (zie de Ethnografische kaart van Europa). Het aantal inwoners van Europa wordt geschat op 392 170 764 of 40 per v. km. Voor de verdeeling over de verschillende landen zie het artikel *Bevolkingsstatistiek*. Omtrent de verdeeling der bevolking in rassen en onderafdeelingen daarvan bestaat nog altijd veel verschil van gevoelen, doordat de resultaten der onderzoekingen van anthropologen, archaeologen en philologen niet met elkander overeenstemmen. Aan de hand der nasporingen van *Deniker*, *Keane*, *Ripley* e. a. wordt in den jongsten tijd door velen een verdeeling der bevolking van Europa in drie hoofdrassen aangenomen, n.l. 1e een blond, langschedelig ras met blauwe oogen en flinke lichaamslengte, *homo Europaeus*, ook Noordelijk ras, Germaansch of Teutonisch ras genoemd; 2e een meer rondhoofdig ras met breed gezicht, brunette huidkleur en grijze oogen, *Homo Alpinus*, Alpine ras genoemd, hoofdzakelijk in het bergland van Middel-Europa gevestigd, en 3e een langhoofdig ras, met donker haar, van donker bruin tot zwart, en donkere oogen, *Homo Mediterranaeus* of Middellandsche Zeeras.

Volgens de oudere, nog steeds meer gebruikelijke indeeling behoort de bevolking van Europa overwegend tot den Indo-Europeeschen stam van het Kaukasisch of Blanke ras, die in Europa door 8 of 9 families vertegenwoordigd wordt, en wel voornamelijk tot den Indo-Germaanschen tak. De Grieksch-Latijnsche familie (*Romanen*) omvat de volgende hoofdvolken: Nieuw-Grieken, Italianen, Spanjaarden en Portugeezen, Franschen en Provencalen, Raetiërs, Wallachen; de Germaansche familie: Duitschers, Scandinaviërs, Engelschen, Nederlanders en Vlamingen; de Slavische familie omvat de Noord Slavische stammen: Czjechen en Moraviërs, Slovaken en Lechen of Polen, Sorben of Wenden en Russen; de Zuid Slavische stammen: Slovenen of Wenden, Serviërs (waaronder Kroaten, Bosniërs en Montenegrijnen) en Bulgaren. De Lettische familie beperkt zich tot de Lithauers en de oerbevolking van Pruisen; nauw hiermede verwant zijn de Albaneezen, die in Turkije, Griekenland en Sicilië wonen. De Keltische familie omvat de Ieren, Gaëliers, Wallisers, Armorici en Walen. Hierbij komen nog de Armenische kolonisten in Zuid-Oost-Europa en de Zigeuners, zoodat van de 6 familie's van den Indo-Europeeschen stam slechts de Perzische ontbreekt. Van die 5 zijn de 3 eerste (Romanen, Germanen en Slaven) het talrijkst vertegenwoordigd. Tot den Semietischen tak behooren de Israëlieten, die met uitzondering van de Scandinavische en Iberische schiereilanden, over het geheele werelddeel verspreid zijn. Een zelfstandige plaats onder de volkeren van Europa nemen de Basken in, die in sommige deelen der Pyreneeën in Frankrijk en Spanje leven.

De ethnografische rijkdom van Europa wordt nog vermeerderd door een groot aantal Finsche en Tataarsche volksstammen. Tot eerstgenoemden behooren de Samojeden, Finnen, Esth-, Koeren Lijflanders, Hongaren of Magyaren, Bulgarijen en Perzische stammen. De in Europa wonende volken van Tataarschen stam behooren òf tot den Westelijken of Mongoolschen tak, zooals de Kalmukken, òf en wel voor het grootste deel tot de Turksche familie, zooals de Osmanen op het Balkanschiereiland en de zoogenaamde Turko-Tataarsche stammen in de steppen aan de Kaspische en Zwarte Zee. Zoodoende stijgt het aantal van alle in Europa wonende naties tot ongeveer 60, waarvan 40 Indo-Europeesche, 11 Finsche en 9 Tataarsche. Deze 60 naties behooren tot 21 zelfstandige taalgebieden, 13 afzonderlijke families en 3 verschillende ethnografische variëteiten der menschheid.

De drie groote overheerschende families hebben zich aldus over Europa verdeeld: De drie groote Zuidelijke schiereilanden en de drie daaraan grenzende deelen van het vasteland, dus het land aan den benedenloop der Donau tot het Nauw van Calais, en van de Straat van Gibraltar tot den Bosporus met daartoe behoorende eilanden bewoont de Grieksch-Latijnsche familie; de Germanen bewonen Middel-Europa en de Noordelijke schiereilanden en eilanden; de Slaven het O. van ons werelddeel. De volkeren van Mongoolschen stam, de Finsche en Tataarsche volken, vindt men uitsluitend in Oost-Europa. Slechts de Osmaansche Turken hebben zich een afzonderlijk gebied veroverd. Er leven in Europa 127 000 000 Germanen, 112 700 000 Romanen en 124 100 000 Slaven; verder 2 800 000 Kelten, 3 400 000 Letten enz., 14 200 000 Finnen en Magyaren, 1 900 000 Basken, Armeniërs en Zigeuners en 5 900 000 Turken, Tataren en Mongolen.

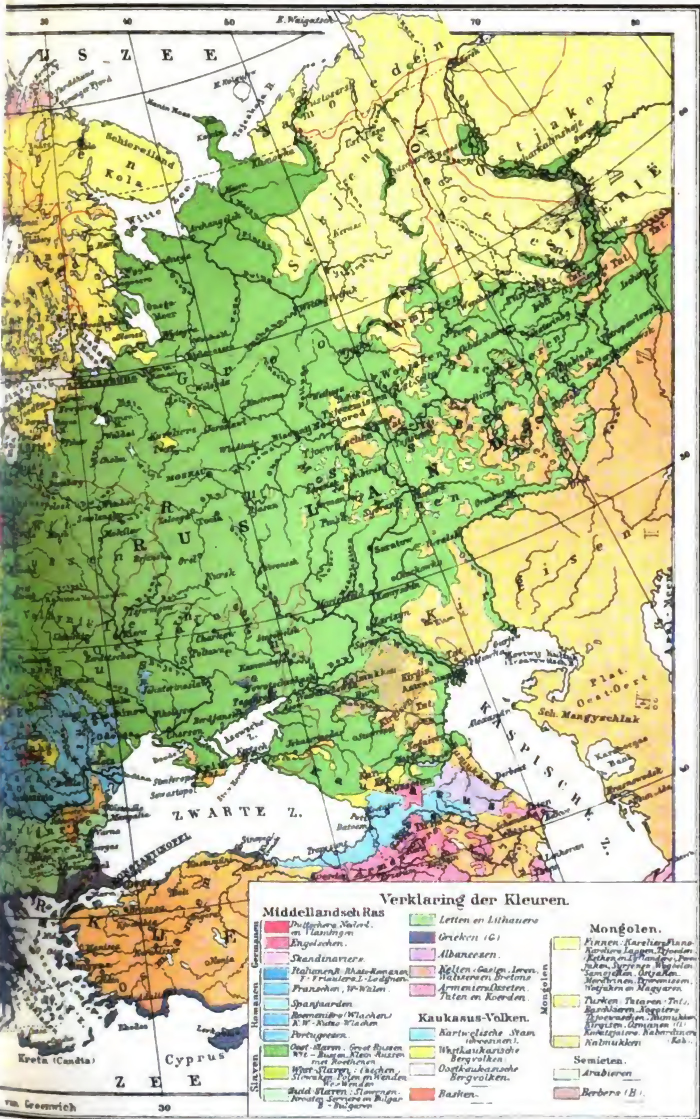
Onder zijn 392 millioen inwoners telt Europa nog geen millioen nomaden; alle overige hebben vaste woonplaatsen. Zij, die deze niet bezitten, leven in de verst verwijderde en meest onherbergzame oorden van ons werelddeel, in Lapland, aan de kusten van de Noordelijke IJszee, op de hoogten van den Oeral en in de steppen aan de Kaspische Zee. Een uitzondering maken de door geheel Europa rondzwervende Zigeuners. De landbouw is de hoofdbron van bestaan, maar er is bijna geen volk, dat uitsluitend daarvan leeft, evenmin als van de veeteelt. De mijnbouw houdt in vele landen een groot deel der bevolking bezig. Handel en nijverheid zijn overal verbreid. Over het algemeen overtreffen daarin de Germaansche naties en van de Romaansche de Fransche natie alle andere; het meest achterlijk zijn de Slaven en de overige volken van het Oosten. Ook beoefenen eerstgenoemde na ies voornamelijk kunsten en wetenschappen.

De Europeesche beschaving is echter niet alleen een gevolg van de gunstige natuurlijke gesteldheid van het werelddeel en van den natuurlijken aanleg der bevolking, maar evenzeer van het Christendom. Van de 392 000 000 inwoners zijn ruim 17 millioen niet-Christenen, n. l. 7.4 millioen Joden, 9 millioen Mohammedanen en 700 000 heidenen. De eersten zijn over geheel Europa verspreid, de Mohammedanen wonen in het Z.O. van ons werelddeel, de heidenen in het uiterste Z.O., O. en N.O. De Christenen zijn wederom in drie groote takken gesplitst: de Roomsch-

ETHNOGRAFISCHE K

…AART VAN EUROPA.

STAATKUNDIGE OVERZIC

ITSKAART VAN EUROPA.

Katholieke in het Z.W., de Grieksch-Katholieke in het O., de Protestantsche in Middel-Europa. Men kan zeggen dat de Roomsche Kerk de Romaansche, de Grieksche de Slavische, de Protestantsche de Germaansche bevolking omvat; tot de Roomsche Kerk behooren echter ook de Ieren, veel Schotten, een groot deel der Duitschers, Nederlanders en Magyaren, de Polen en een deel der Lithauers; tot de Grieksche Kerk de nieuw-Grieksche en Albaneesche bevolking van het Grieksche schiereiland en den Griekschen Archipel, de Wallachen aan den benedenloop der Donau, een deel van Zevenburgen en Hongarije; tot de Protestantsche kerk behalve enkele Romaansche en Slavische stammen, het meerendeel der Finsche en een deel der Lettische bevolking in Europa. De Roomsche Kerk telt ongeveer 173 000 000 aanhangers, de Grieksche 102 000 000, de Protestantsche 90000000, waarbij nog 10000000 aanhangers van andere Christelijke sekten komen.

Een belangrijke maatstaf voor het peil der ontwikkeling vormt de lengte van het spoorwegnet. In absolute lengte wordt Europa in dit opzicht nog overtroffen door Amerika met (begin 1905) 450 574 km., terwijl het net in Europa slechts 305 407 km. lang is; in vergelijking met de oppervlakte des lands staat Amerika echter ver bij ons werelddeel achter. Het langste spoorwegnet in Europa bezit het Duitsche Rijk met 55 564 km.; dan volgen Rusland met 54 708, Oostenrijk-Hongarije 39 168, Groot-Brittannië en Ierland 36 297 km. Per 100 v. km. berekend heeft België 23,9 km. spoorlijn, Saksen 19,8, Baden 13,9, Elzas-Lotharingen 13,6, Groot-Brittannië 11,7, Zwitserland 9,8, Pruisen 9,6, Nederland 9,1, de Vereenigde Staten van Noord-Amerika slechts 4,4 km.

Staatkundige indeeling (zie de Staatkundige overzichtskaart van Europa). Stelselmatig gegroepeerd worden de Europeesche staten als volgt ingedeeld: 4 keizerrijken: het Duitsche Rijk, Oostenrijk-Hongarije, Rusland en Turkije; 12 koninkrijken: Groot-Brittannië en Ierland, Nederland, België, Zweden, Noorwegen, Denemarken, Spanje, Portugal, Italië, Griekenland, Roemenië en Servië; het groothertogdom Luxemburg; 4 vorstendommen: Lichtenstein, Monaco, Bulgarije en Montenegro; 4 republieken: Frankrijk, Zwitserland, Andorra en San Marino. Groote mogendheden zijn Duitschland, Rusland, Groot-Brittannië en Ierland, Oostenrijk-Hongarije, Frankrijk en Italië.

Verschillende staten van Europa bezitten in vreemde werelddeelen koloniën. De kolonisatie is uitgegaan van die volkeren, welke door de ligging en de natuur van hun geboorteland daartoe het meest werden aangedreven: de Portugeezen en Spanjaarden eener —, de Nederlanders en Engelschen anderzijds. Stonden vroeger de Nederlanders aan de spits der koloniale mogendheden, thans wordt de eerste plaats ingenomen door de Engelschen, die een koloniaal gebied bezitten, dat 90 maal zoo groot is als het moederland en 18 maal zooveel inwoners telt. De kolonisatie van Duitschland is eerst in 1884 begonnen, die van Italië en België dagteekent uit nog later tijd, terwijl Frankrijk reeds lang Spanje en Portugal overvleugeld heeft. De Germaansche tak heeft de uitgebreidste koloniën. Met inbegrip van Turkije gehoorzamen buiten Europa 524000000 menschen op 63000000 v. km. aan Europeesche wetten, zoodat het Europeesche statensysteem ongeveer 73000000 v. km. met 916000000 menschen, dus ongeveer de helft van het land der geheele aarde en meer dan $^3/_5$ der bevolking omvat.

Geschiedenis. Nadat Europa zijn bevolking uit het oosten gekregen had, werd de geschiedenis op schitterende wijze geopend door den stam der Hellenen, de grondvesters van de macht en de beschaving van Griekenland. Als mededingers der zeevarende Phoeniciërs trachtten de Grieken hun gezag uit te breiden langs de Middellandsche Zee, doch op den bloeitijd hunner macht (400 v. Chr.) volgde weldra haar vernietiging door *Alexander den Groote*, den stichter van het Macedonische Rijk (336 v. Chr.). Terwijl deze met zijn heerschappij in Azië die in het zuiden van Europa trachtte te verbinden, beijverden zich de Romeinen Italië te onderwerpen, verkregen door de verovering van Carthago de overhand in het zuiden van ons werelddeel en strekten weldra (30 v. Chr.) hun gezag uit van den Atlantischen Oceaan tot aan den Eufraat en van den Rijn en de Donau tot aan de woestijnen van Afrika. Onder de keizers, gedurende wier heerschappij verschillende nog barbaarsche gedeelten van Europa voor de beschaving gewonnen werden en het Christendom in alle deelen ingang vond, deed de weelde echter dat rijk meer en meer zinken. De inval der Aziatische Hunnen in 375 na Chr. gaf aanleiding tot groote volksverhuizingen. Het West-Romeinsche Rijk werd in 476 door *Odoacer*, aanvoerder der Herulers en Rugiërs, ten val gebracht, terwijl het Oost-Romeinsche met Konstantinopel als hoofdstad nog tien eeuwen lang bestaan bleef. Op de bouwvallen van het West-Romeinsche Rijk breidde de Germaansche heerschappij zich uit, vooral door het gebied der Oost-Goten, dat zich van Italië noordoostwaarts tot aan de Donau uitstrekte, op wier linker oever de Longobarden en Gepiden hun woonplaatsen gevestigd hadden, verder door dat der West-Goten, die zich over nagenoeg geheel Spanje en over het zuiden van Frankrijk uitbreidden, terwijl zich daarnaast het Rijk der Sueven in het noordwesten van Spanje, dat der Franken en Bourgondiërs, en in het noorden van Afrika dat der Vandalen verhief. Toen de groote volksbeweging in het Westen tot stilstand kwam, bleef zij in het Oosten nog voortduren. Hier drongen de Slaven door tot in het midden van Duitschland, de Finnen verschenen in het noorden, de Turken trokken in het zuidoosten over de Oeralrivier, de Avaren westwaarts voor zich uit schuivende, de Bulgaren naderden tot de noordoostelijke grenzen van het Oost-Romeinsche rijk en de Hunnen trokken na den dood van *Attila* weder naar de steppen van den Pontus.

Het volgende tijdperk van de ontwikkeling der Europeesche staten nam een aanvang in den tijd van *Karel den Groote*. De West- en Oost-Goten hielden op zelfstandige volkeren te zijn, en in Spanje openden de Mooren bij de stichting van het khalifaat Cordova nieuwe bronnen van beschaving. *Karel de Groote* zwaaide den schepter over het groote rijk der Franken en bevorderde de verspreiding van den Christelijken godsdienst onder de Germanen. De Noormannen van Scan-

dinavië ontwikkelden hun macht en deden veroveringstochten naar het zuiden, terwijl uit de heptarchie der Angelsaksen het koninkrijk Engeland ontstond. Tot de Slavische volkeren behoorden in dien tijd de Poolsche Lechen, alsmede de Chasaren, gevestigd aan den benedenloop van de Wolga. De Bulgaren werden aan den middelloop van de Donau en aan den Theisz door de Magyaren verdreven, en de grenzen van het Byzantijnsche rijksgebied door de Slaven en Avaren gedurig gewijzigd.

Omstreeks het jaar 1000 waren al weder belangrijke veranderingen voorgevallen in het gebied der Europeesche staten. In Spanje verhieven zich het koninkrijk Leon en het graafschap Castilië, maar de heerschappij der Mooren duurde nog voort. Frankrijk en Bourgondië, twee koninkrijken, hadden niet veel te beteekenen tegenover het Duitsche keizerrijk, dat het middelpunt begon te vormen der geschiedenis van Europa. Het vereenigd koninkrijk Noorwegen strekte zich uit tot aan de Witte Zee. Het rijk der Chasaren neigde ten ondergang, doch met groote snelheid ontwikkelde zich het Russisch-Slavische van het Ladogameer tot aan den Kaukasus. De voortgestuwde Bulgaren wierpen zich met de Wallachen op een groot gedeelte van het Oost-Romeinsche Rijk, en de Turksche volken naderden langs den noordelijken oever der Zwarte Zee tot Konstantinopel. De Europeesche bevolking werd met de grootste gevaren bedreigd. De bewoners van het noorden en oosten van Europa waren nog altijd heidenen, de Noormannen maakten zich meester van het westelijk gedeelte, de voorschriften van den Koran waren in het zuidwesten van kracht, en de keizers van het verdeelde Duitsche Rijk trachtten zich meester te maken van de heerschappij der wereld. In dien stand van zaken vermocht de ijzeren wilskracht van *Gregorius VII* het oppergezag van den paus te stichten, en zijn opvolgers riepen de vorsten te wapen om deel te nemen aan de Kruistochten, die een hoogst belangrijken invloed hadden op de gesteldheid van Europa. Gedurende de Kruistochten, dus van het einde der 11de tot dat der 13de eeuw, ontstonden er nieuwe staten, terwijl andere hun aanzien verloren. Portugal werd als koninkrijk van Spanje gescheiden, Aragon en Castilië poogden de Mooren te verjagen, en de macht van Sicilië strekte zich zelfs uit over het vasteland. Het westelijk gedeelte van Frankrijk werd geruimen tijd een leengoed der Engelsche koningen, het oude Bourgondië afhankelijk van het Duitsche Rijk, dat onder de *Hohenstaufen* een aanmerkelijke uitgestrektheid verkreeg. Ook Denemarken nam toe in macht, Zweden vergrootte zijn gebied naar de zijde van Finland, Hongarije zocht nieuwe grenzen aan de Adriatische Zee, Venetië en Genua verhieven zich tot bloeiende gemeenebesten, Polen kwam meer en meer tot zelfstandigheid, een nieuw Walachisch-Bulgaarsch Rijk ontstond tusschen den Balkan en de Donau, en het verdeelde Russische rijk was niet in staat, den inval der Mongolen tegen te houden. Nadat tegen het einde der 13de eeuw het Habsburgsche Huis zijn zelfstandigheid en in het begin der 14[de] eeuw Zwitserland zijn onafhankelijkheid verkregen had, begon de pauselijke macht meer en meer te dalen (ballingschap in Avignon), terwijl Engeland en Frankrijk onderling in bloedige oorlogen waren gewikkeld. Tegen het einde der 14[de] eeuw werden de drie Scandinavische Rijken gedurende korten tijd vereenigd. De Nederlandsche gewesten, vooral de zuidelijke, ontwikkelden zich voorspoedig, Polen bereikte onder *Jagello* het toppunt van bloei, en in het zuiden werd door de Portugeezen de Islam naar Afrika verbannen en ook in Spanje naar de zuidelijke grenzen teruggeworpen; doch terwijl de Halve Maan in het westen van Europa onderging, verrees zij schitterend in het Oosten, waar de Turken in 1453 zich meester maakten van het Oost-Romeinsche Rijk.

Met de zestiende eeuw, na de uitvinding der boekdrukkunst en na de ontdekking van Amerika en van den zeeweg naar Oost-Indië, opende zich voor Europa een nieuw tijdperk. De Middellandsche Zee hield op het uitsluitend middelpunt der beschaving te zijn, want de volken van West-Europa zonden hun schepen in zee, en Spanje en Portugal werden mogendheden van den eersten rang. Daarbij kwam de Hervorming, die een worstelperk ontsloot voor den denkenden en nasporenden geest en vooral in Germaansch Europa een hefboom werd der wetenschap. Hierdoor werd de algemeene vooruitgang, ook die op staatkundig gebied, niet weinig gebaat. Er was strijd tusschen de R. Katholieke en Protestantsche deelen van Europa, en daarin ontwikkelden vooral de Habsburgers een verbazende kracht. Frankrijk, door *Karel V* vernederd, begon zich op te heffen, Engeland streefde met kracht en tevens met goed gevolg naar de ontwikkeling der nijverheid en daar de heerschappij op zee; de Vereenigde Nederlanden ontrukten zich na een langdurigen en bloedigen strijd aan het gezag van Spanje en verwierven, tegelijk met de politieke vrijheid, zooals zij toen begrepen werd, de vrijheid van godsdienst, terwijl reeds vroeger (1481) de Moskovitische vorsten in het oosten van ons werelddeel het juk der Mongolen hadden afgeworpen om de grondslagen te leggen van den Russischen staat. In de 16[de] eeuw zien wij Portugal van Spanje gescheiden, de Mooren verjaagd en de verschillende koninkrijken op het Pyreneensche schiereiland vereenigd, terwijl het zijn heerschappij uitstrekte over Napels en Milaan. Frankrijk bevestigde zijn rijksgebied, nadat het de Engelschen voor goed verdreven had en het Bourgondisch Rijk in puin gestort was. Het Zwitsersch Eedgenootschap kwam tot zijn hedendaagschen toestand, terwijl in Italië de Kerkelijke Staat zich ontwikkelde. In Noord-Italië verhieven zich onderscheiden hertogdommen, Engeland maakte zich meester van Ierland; Schotland bleef echter zijn onafhankelijkheid bewaren. In Scandinavië bleven Noorwegen en Denemarken vereenigd, terwijl Zweden zijn gebied meer en meer uitbreidde naar het noorden. In het oosten van ons werelddeel werden de grenzen van Polen, Lithauen en Moskou gedurig verlegd, doch dit laatste kreeg allengs de opperheerschappij in handen. Aan de Golf van Riga stichten de Zwaardridders een onafhankelijk rijk, terwijl Pruisen ten deel viel aan het Huis *Brandenburg*. Aan de oevers der Zwarte Zee verrees het khanaat „De Krim", en de Osmaansche heerschers bemachtigden het

HISTORISCHE KAARTEN VAN EUROPA . I.

HISTORISCHE KAARTEN VAN EUROPA. II.

Wester 0 Oost. Lengte van Greenwich

EUROPA
ten tijde der
HERVORMING (1556).

Gebied v. h. Huis Habsburg:
Spaansche Tak
Duitsche Tak
Schaal 1:30 000 000.

KR. FRANKRIJK
DUITSCHE RIJK
ATLANTISCHE OCEAAN
NOORD-ZEE
MIDDELLANDSCHE ZEE
ZWARTE ZEE
MOSKOWITISCH RIJK
Kr. Napels
Kr. Sardinië
Kr. Sicilië
Kr. Bohemen
Algerië

EUROPA
na den
VREDE V. MUNSTER (1648).
Schaal 1:30 000 000
Gebied v. h. Huis Habsburg:
Spaansche Tak
Duitsche Tak

KR. FRANKRIJK
DUITSCHE RIJK
SPAANSCHE MONARCHIE
ATLANTISCHE OCEAAN
NOORD-ZEE
MIDDELLANDSCHE ZEE
ZWARTE ZEE
Kr. Napels
Kr. Sardinië
Kr. Sicilië
Algerië

Wester 0 Oost. Lengte van Greenwich 10 20 30

HISTORISCHE KAARTEN VAN EUROPA. III.

EUROPA
in het jaar 1721.
Huis Habsburg
Pruisen
Huis Bourbon
Hannover
Huis Oldenburg

EUROPA
Huis Bourbon
Holstein-Gottorp

ATLANTISCHE OCEAAN
NOORD-ZEE
GROOTBRITTANNIË
IERLAND
KONINKRIJK FRANKRIJK
KONINKRIJK SPANJE
DUITSCHE RIJK
KKR. POLEN
Lithauen
Volhynië
Podolië
KEIZERRIJK RUSLAND
KOZAKKEN
KKR. HONGARIJE
Bohemen
Moravië
Walachije
Moldavië
Bosnië
Bulgarije
ZWARTE ZEE
TURKSCHE RIJK
MIDDELLANDSCHE ZEE
ALGERIË
MAROKKO
Corsica
Sardinië
Sicilië
Cyprus
Kreta (Candia)
Barcelona
Madrid
Napels

Wester O Ooster L. v. Greenw.
10
20
30

HISTORISCHE KAARTEN VAN EUROPA. IV.

I.
EUROPA
ten tijde der grootste macht van
NAPOLEON I. (1810).
Schaal 1 : 30 000 000.
Frankrijk (vol gekleurd)

II.
EUROPA
na het
WEENER CONGRES (1815).
Schaal 1 : 30.000.000
De Duitsche Bond.
M - Ht. Modena. P. - Ht. Parma.

Wester 0 Oost. Lengte v. Greenwich

geheele Balkanschiereiland, drongen door tot in het hart van Hongarije en overweldigden Zevenburgen, Walachije en Moldavië, terwijl het overig gedeelte van Hongarije in erfelijk bezit werd toegewezen aan het Huis *Habsburg*, dat zich vooral in de 17de eeuw onderscheidde door zijn macht. Intusschen werd de Dertigjarige Oorlog de oorzaak van belangrijke veranderingen, totdat bij den Vrede van Munster (1648) de grenzen der Europeesche rijken geregeld werden, een regeling, welke stand hield tot aan de Fransche Omwenteling. Tot de gewichtigste wijzigingen in den toestand van Europa behoort de vereeniging van Schotland met Engeland en Ierland; de opkomst van Zweden door beslissende overwinningen in Denemarken, Duitschland, Rusland en Polen; in Duitschland de toenemende macht van het Huis *Hohenzollern* tegenover dat van *Habsburg* in Oostenrijk; de uitbreiding van Polen door het verworven bezit van Koerland en Lithauen, en eindelijk het terugwerpen der Osmanen naar den zuidoosthoek van ons werelddeel. In de 18de eeuw verkreeg Europa nog duidelijker zijn tegenwoordige gedaante. De groote Spaansche monarchie spatte uiteen, en de *Bourbons* bekleedden den troon van Spanje, Sicilië en Parma; *Frederik de Groote* verhief Pruisen tot een machtig koninkrijk; bij het dalen van Zwedens macht ontwikkelde zich Rusland tot een keizerrijk, dat met Pruisen en Oostenrijk Polen van de kaart van Europa deed verdwijnen, en de Porte moest haar gezag in Hongarije laten varen. Eindelijk barstte de Omwenteling van 1789 in Frankrijk los, die de rechten grondvestte van den burgerstand, maar weldra door overdrijving tot bandeloosheid verviel, en op haar puinhoopen verhief zich het gezag van *Napoleon*. Door zijn voorspoedige oorlogen veranderde hij bij de vredes van Luneville (1801), van Preszburg (1805), van Tilsit (1807) en van Weenen (1809) de grenzen der Europeesche rijken, ja, deed sommige ophouden te bestaan. Zijn grootheid bereikte haar toppunt in 1810, begon te zinken in 1812, na den tocht naar Rusland, verdween in 1813 en 1814, en vruchteloos waagde hij in 1815 nog een poging, om haar te herkrijgen. De Europeesche mogendheden, tegen den overheerscher verbonden, herstelden op het Congres te Weenen (1815) nagenoeg de oude grenzen en namen het besluit, het evenwicht van ons werelddeel te handhaven.

De eerste schokken, die dit evenwicht onderging, ontwaren wij in de stichting van het koninkrijk Griekenland (1829) en in die van het koninkrijk België (1830), alsmede in den vermeerderden invloed van Rusland door de in 1829 verworven beschermheerschappij over alle belijders van den Grieksch-Katholieken godsdienst en vooral door de beschermheerschappij over de Donauvorstendommen. Vruchteloos stond Polen op (1830—1831), om zijn onafhankelijkheid te herwinnen, en zelfs werd Krakau in 1846 ingelijfd bij Oostenrijk. Doch nadat in den toestand der vorstendommen van Noord-Italië een vreedzame wijziging had plaats gehad, ontstond de algemeene vrijheidsbeweging der Europeesche volken in 1848. In Zwitserland en Sicilië geboren, verspreidde zij zich vooral over Frankrijk, Duitschland, Oostenrijk en Italië, en terwijl zij hier geweldige tooneelen en bloedige worstelingen te voorschijn riep, veroorzaakte zij in Nederland een rustige herziening der Grondwet. Aanvankelijk, toen de mannen van het behoud gedurende den storm zich schuil hielden, hadden de vrijheidszonen de overhand, doch toen eerstgenoemden, na het uitwoeden van den orkaan, veilig konden optreden, verzuimden zij niet, hun groote macht aan te wenden tot verijdeling der bedoelingen van de beweging. Zelfs in Frankrijk werd de republiek door het keizerrijk vervangen (1852), in Duitschland en Oostenrijk keerden de voormalige toestanden terug, doch in Italië was men een stap nader gekomen tot de eenheid, in ons land had men bepaald veel gewonnen, en in geheel Europa waren de vrienden van den vooruitgang tot het bewustzijn gekomen van hun invloed. Inmiddels breidde Pruisen zijn macht uit, en vooral ontstond er een gewichtige verandering in Italië, waar de zucht naar eenheid in 1859 en 1860 de tronen van Toskane, Modena, Parma en Napels omverwierp, Lombardije aan Oostenrijk ontrukte, het gebied van den Kerkelijken Staat tot op een derde deed inkrimpen en Savoye met het grootste gedeelte van Nizza aan Frankrijk toevoegde. Terwijl alzoo het koninkrijk Italië ontstond, was reeds vroeger door den vrede van Parijs (1856) de staat van zaken in het Oosten van Europa aanmerkelijk veranderd. De geweldenarij van Rusland ten opzichte van Turkije was door drie westersche mogendheden (Frankrijk, Engeland en Piemont) met kracht te keer gegaan; na den val van Sebastopol had Rusland een gedeelte van Bessarabië en de beschermheerschappij over de Donauvorstendommen verloren en Kars in Armenië aan de Turken teruggegeven. Verder werden in 1861 Moldavië en Walachije onder den naam van Roemenië en onder het bestuur van een vorst vereenigd, die schatplichtig bleef aan de Porte. In 1862 werd de Ionische Republiek ingelijfd bij Griekenland, en terwijl de opstand in Polen (1863 en 1864) spoedig gedempt werd, gelukte het in 1864, in den Duitsch-Deenschen Oorlog, aan het Oostenrijksch-Pruisische leger, Lauenburg, Holstein en Sleeswijk van Denemarken te scheiden, waarna in 1865 het hertogdom Lauenburg aan Pruisen ten deel viel. Merkwaardig was in 1866 de oorlog van Pruisen tegen Oostenrijk (zie *Duitschland*), waarna het koninkrijk Hannover en eenige andere Duitsche staten of gedeelten daarvan met het koninkrijk Pruisen werden vereenigd, waarop, met ontbinding van den ouden Duitschen Bond, een Noord-Duitsche Bond tot stand kwam. Daarop volgde de oorlog van Pruisen tegen Frankrijk (1870 en 1871), waarna dit laatste, door een reeks van nederlagen getroffen, behalve een oorlogsschatting van 5 milliards francs, nagenoeg den geheelen Elzas en een gedeelte van Lotharingen aan den overwinnaar moest afstaan, terwijl tevens de koning van Pruisen tot Duitsch keizer (een vereeniging van den Noord-Duitschen Bond met de Zuidelijke staten, behalve de Oostenrijksch-Duitsche landen, Luxemburg, Limburg en Liechtenstein) werd gekroond. Hierdoor werd het voormalig evenwicht van Europa in een overwicht van het Duitsche keizerrijk veranderd. Frankrijk werd een republiek. Belangrijk was ook het bezetten van den Kerkelijken Staat door de troepen van den koning van Italië (September 1870),

waarna de paus, ofschoon door waarborgen van onschendbaarheid en onafhankelijkheid als kerkelijk opperhoofd geëerbiedigd, zijn wereldlijk gezag moest missen. Tengevolge van zijn militaire macht en zijn krachtige buitenlandsche politiek gold het Duitsche Rijk voor de eerste continentale mogendheid, vooral na de samenkomst der drie keizers (1872) en de tot standkoming van den Driekeizersbond (zie aldaar), waarop, nadat de vriendschap met Rusland begon te verminderen, het Duitsch-Oostenrijksche defensieve verbond (1879) volgde. De opstand der Christelijke provincies op het Balkanschiereiland tegen de Porte en de Russisch-Turksche oorlog (1877—1878) hadden groote veranderingen in het Oosten tengevolge. Volgens de besluiten van het Berlijnsche Congres (13 Juli 1878) kreeg Rusland het in 1856 afgestane gebied terug; aan Oostenrijk-Hongarije werd opgedragen Bosnië en Herzegowina te besturen; Roemenië, Servië en Montenegro werden onafhankelijke staten en kregen vergrooting van grondgebied; Noordelijk Bulgarije werd een zelfstandig, maar schatplichtig vorstendom, Zuidelijk Bulgarije kreeg onder den naam Oost-Rumelië een eigen bestuur, maar bleef onder rechtstreeksch gezag van den sultan; Griekenland kreeg in 1881 het ten Z. van de Salambria gelegen deel van Thessalië en het ten O. van den Arta gelegen deel van Epirus; Roemenië werd in 1881, Servië in 1882 tot koninkrijk verheven. Reeds vóór het bijeenkomen van het Berlijnsche Congres bezette Engeland Cyprus en liet het door een Engelschen gouverneur besturen; Frankrijk nam in 1881 het protectoraat van Tunis op zich; door zijn Egyptischen tocht kreeg Engeland in het rijk van den Pharao bijna uitsluitend invloed, maar kon met de overige mogendheden omtrent Egypte geen overeenstemming verkrijgen. Trouwens in deze jaren viel er een machtige strooming der Europeesche staten waar te nemen, om zich buiten Europa uit te breiden. Frankrijk bezette in 1883 Tonkin, Italië in 1885 Massoea aan de Roode Zee, terwijl in 1884 Duitschland zijn koloniale politiek begon. Dit alles had grooten invloed op de geheele Europeesche staatkunde. Italië sloot zich bij Duitschland en Oostenrijk aan (Drievoudig Verbond, zie aldaar). Frankrijk kreeg op de Kongoconferentie uitbreiding van gebied en Duitschland sloot in 1890 met Engeland een verdrag, waarbij in ruil voor Oost-Afrikaansche bezittingen het eerste rijk Helgoland kreeg. Reeds vroeger had de revolutie in Oost-Rumelië en de vereeniging van deze provincie met Bulgarije onder vorst *Alexander* in Augustus 1885 de aandacht der Europeesche mogendheden weer op de Oostersche kwestie gevestigd. Door de vijandschap van Rusland moest *Alexander* afstand doen; ook weigerde de czaar diens opvolger, prins *Ferdinand van Coburg* te erkennen, hetgeen *Ferdinand* door zijn tegemoetkomende houding eindelijk van *Nicolaas II* wist te verkrijgen, waarop de sultan hem tot vorst van Bulgarije en stadhouder van Oost-Rumelië benoemde (14 Maart 1896). Spoedig daarop volgde ook de erkenning door de andere mogendheden. Sedert 1895 hield het schijnbaar onophoudelijk verval van het Turksche rijk opnieuw de aandacht van Europa gaande. De vreeselijke moorden op de Armeniërs, de opstanden in Macedonië en op Kreta maakten tusschenkomst der mogendheden noodig, die in Augustus 1896 voor Kreta autonomie en voor de overige vilajets bestuurshervormingen wisten door te zetten. In 1897 werd Frankrijk uit zijn isolement bevrijd door het verbond met Rusland, terwijl de jarenlange slechte verstandhouding tusschen Frankrijk en Engeland (Egypte, Fasjoda) in 1905 plaats maakte voor een vriendschappelijke toenadering. In Engeland ontstond een krachtige imperialistische strooming, die tot verovering der Boerenrepublieken in Zuid-Afrika aanleiding gaf, terwijl het zijn gezag in het Oosten wist te versterken door een verdrag met Japan, nadat dit uit den oorlog met Rusland zegevierend te voorschijn was getreden. Nog zwaarder dan door de nederlagen in Oost-Azië werd het Russische Rijk getroffen door den toestand van anarchie, welke in het rijk zelf intrad en dien de regeering niet kon verbeteren door den eersten stap te doen op den weg naar een constitutioneelen regeeringsvorm door instelling van een doema (zie aldaar). Dat de verstandhouding tusschen Frankrijk en Duitschland nog te wenschen overliet, bleek uit de gebeurtenissen in Marokko op het einde van 1905 en de daarop in 1906 gehouden Conferentie van Algeciras. Eindelijk moet nog de opheffing der unie tusschen Zweden en Noorwegen vermeld worden, zoodat sedert 1905 beide landen zelfstandige rijken vormen. Terwijl de zucht naar koloniale uitbreiding, die nog steeds bij de groote Europeesche mogendheden valt waar te nemen, herhaaldelijk tot conflicten leidde en meer dan eens oorlogswolken deed opkomen, valt van den anderen kant, zoowel bij de volken als bij de regeeringen, een toenemende neiging waar te nemen, om geschillen op vreedzame wijze te beslechten. Als officiëel lichaam werd daartoe den 29sten Juli 1899 het Hof van Arbitrage (zie aldaar) ingesteld, de belangrijkste vrucht der Eerste Haagsche Vredesconferentie (1899). Een tweede soortgelijke conferentie kwam in Juni 1907 in den Haag samen, waartoe ook ditmaal de czaar van Rusland het initiatief had genomen en waaraan op drie na alle staten op aarde deelnamen.

Europa is een klein eiland in het Kanaal van Mozambique op 22° 19′ Z. Br., dat wegens de voortreffelijke haven en de strategisch belangrijke ligging in 1897 tot Fransch bezit werd verklaard. Het onbewoonde eiland is zandig en heeft steile kusten tot 12 m. hoog; slechts in het N., waar koraalriffen voor de kust liggen, is een goede ruime ankerplaats op 20 m. diepte. Drinkwater wordt nergens gevonden, de boomgroei is laag, vooral geiten en schildpadden komen er voor. Visschers van Nossi Bé komen er somtijds om schildpadden te vangen.

Europa, volgens *Homerus* een dochter van *Phoenix*, volgens *Herodotus* van *Agenor*, koning van Phoenicië, en van *Telephassa*, de zuster van *Cadmus*, ontving van een dienstmaagd van *Here* een schoonheidsmiddel, dat aan laatstgenoemde was ontvreemd. Hierdoor verwierf zij de liefde van *Zeus*, die, om haar weg te voeren, zich veranderde in een witten stier en zich aan den oever der zee vertoonde, waar de maagd met haar gezellinnen wandelde. Zij vond het dier zoo fraai en zoo mak, dat zij zich op zijn rug waagde, waar-

na het aanstonds zeewaarts snelde en met haar naar Kreta zwom. Hier verwisselde hij zijn gedaante met die van een schoonen jongeling. Zij schonk hem *Minos*, *Rhadamanthus* en *Sarpedon* en trad later in het huwelijk met *Asterion*, koning van Kreta, die genoemd drietal als zijn kinderen aannam.

Europa is de naam van de 52ste asteroïde (zie aldaar).

Europeanen in Insulinde. Zie *Insulinde, Bevolking.*

Europeesch concert is de door het verdrag van Chaumont (Maart 1814) tot stand gekomen rechtsgemeenschap der Europeesche staten. Daartoe behoorden, nadat door artikel 7 van het verdrag van Parijs (30 Maart 1856) Turkije tot het Europeesch concert was toegelaten, bijna alle Europeesche staten. Het hoofddoel was te trachten eventueele geschillen niet door een oorlog te laten beslissen, door aan het uitbreken van een oorlog de „goede diensten", zoo niet van alle, dan toch van een bevriende mogendheid te doen voorafgaan. Op deze wijze werden door de mogendheden van het Europeesch concert een aantal moeilijkheden tusschen enkele staten onderling zonder wapengeweld uit den weg geruimd. Na het congres van Parijs (1856) werd de naam niet meer gebruikt en verloor de instelling meer en meer haar beteekenis door het houden van conferenties, het benoemen van scheidsrechters en vooral door de instelling van het Hof van Arbitrage in den Haag (zie aldaar).

Europeesch evenwicht. Evenals in het leven der afzonderlijke individuen het bestaan van den zwakkere door den sterkere bedreigd wordt, zoo geschiedt dit ook in het leven der volkeren en staten. Als tegenwicht en tot herstel van het evenwicht staat het den afzonderlijken staten volgens het volkerenrecht vrij, verbonden van allerlei aard met elkander aan te gaan. Deze noodzakelijkheid is natuurlijk het dringendst bij de cultuurstaten en dus in Europa, waar het staatswezen het meest ontwikkeld is. Dientengevolge heeft het streven geen Europeeschen staat zoo machtig te laten worden, dat hij de andere staten in hun bestaan bedreigen kan, daartoe geleid, dat door het aangaan van allerlei bondgenootschappen en verdragen een zekere evenwichtstoestand tusschen enkele statengroepen ontstond, om het „Europeesch evenwicht" te handhaven.

Eurotas, een der voornaamste rivieren van de Peloponnesus (Griekenland), thans *Iri* geheeten, stroomt door Laconië en ontving zijn naam van koning *Eurotas*, die volgens het verhaal haar benedenloop tusschen dijken besloten heeft. Men vermeldt verder, dat deze rivier zich bij het Arcadische vlek Asea in een kloof stort, om elders op 2 plaatsen als de Alpheus en de Eurotas weder te voorschijn te treden. Uit een nauwkeurig onderzoek is echter gebleken, dat zij in Laconië door een samenvloeiing van onderscheiden beken ontstaat. Haar stroomgebied wordt ten oosten begrensd door het Thornax- en ten westen door het Taygetusgebergte. Eerst vloeit zij door een enge vallei en beneden Sparta door een breede dalvlakte, dan door een bergketen, daarna door lage weilanden en mondt eindelijk uit in zee tusschen Gythion, de haven van Sparta, en Helos. Zij is niet bevaarbaar.

Euryale (*Salisb.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Nymphaeaceeën*; het onderscheidt zich door een 4-spletigen kelk, op het vruchtbeginsel bevestigde bloembladeren en meeldraden en een veelhokkige bes. Het omvat Oost-Indische waterplanten, van welke wij noemen *E. ferox Salisb.*, een omvangrijk gewas zonder stengel, met een dikken, vleezigen, eetbaren wortel en met blauwachtig paarse bloemen op lange, gedoornde stelen. Zij drijft op de meren en vijvers in Insulinde en draagt een bes ter grootte van een ganzenei, waarin zich ongeveer 20 meelhondende zaadkorrels bevinden, welke aldaar een geliefkoosde spijs opleveren. Als sierplant vereischt haar aankweeking groote zorg. Men doet het zaad in een flesch met water, hetwelk men om de 4 dagen ververscht en men onderhoudt daarbij een temperatuur van 12—15° C., die men in Maart verhoogt. Hebben zich de eerste worteltjes en blaadjes gevormd, dan legt men elk zaad afzonderlijk op een met tuinaarde gevulden pot en plaatst dezen in een ruimen bak onder de oppervlakte van het water. Is het aantal blaadjes tot 5 of 6 geklommen, dan geeft men aan de plant een grooteren pot en aan elken pot een afzonderlijken waterbak. Het verplanten kan, zoo lang men geen bloemknoppen opmerkt, 3- of 4 maal geschieden. Men neme liefst ondiepe, wijde bloempotten en een ruimen waterbak, daar de bladeren alsdan een middellijn verkrijgen van bijna $^1/_2$ m.

Euryalus, de zoon van den Argiver *Mecisteus*, nam deel aan den oorlog der Epigonen tegen Thebe, was in den Trojaanschen Oorlog onder *Diomedes* aanvoeder van een bende Argivers en werd bij de lijkspelen van *Patroclus* door *Epeus* overwonnen.

Eurybia *Cass.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saamgesteldbloemigen* (*Compositae*). Het onderscheidt zich door kleine bloemhoofdjes, door een kleinen, platten, slechts even gewelfden vruchtbodem, een langwerpig, dakpansgewijs omwindsel met papierachtige, houtige schubben en omgekeerd-eivormige of langwerpig-rolronde, hoekig-gestreepte of gevleugelde, enkel aan den top fijn behaarde vruchten. Het omvat Australische heesters met overblijvende, doorgaans afwisselende, lederachtige bladeren en met bloemen met gele schijf- en witte, paarse of vleeschkleurige straalbloempjes. Van de sierplanten noemen wij *E. argophylla Cass.* met kleine, groenachtig witte bloemen in aarvormige trossen, *E. glandulosa Dec.* van van Diemensland met gesteelde, tot schermvormige trossen vereenigde bloemen, en *E. lirata Dec.* met witte bloemen in aarvormige trossen.

Eurybiades, de bevelhebber der Spartaansche vloot in den Tweeden Perzischen Oorlog (480 v. Chr.), wilde, toen *Xerxes* door de bergengte van Thermopylae was gedrongen, uit vrees voor de Perzische overmacht naar de Peloponnesus zeilen. Toen *Themistokles* zich hiertegen verzette, hief *Eurybiades* den stok omhoog, maar werd ontwapend door het kalme woord: „Sla maar toe, doch hoor tevens naar mij!" Trouwens hij liet zich bewegen de vloot bij Salamis veree-

nigd te houden, en na het behalen der overwinning werd hem de olijfkrans toegekend.

Eurydice is de naam van een dryade, de gemalin van *Orpheus* (zie aldaar), die, door *Aristaeus* vervolgd, gebeten werd door een slang, waarop zij trapte, en dientengevolge stierf.

Eurydice is de naam der 75ste asteroïde (zie aldaar).

Eurynome, de dochter von *Oceanus* en de moeder der *Gratiën*, die *Zeus* tot vader hadden, bewees met *Thetis* gastvrijheid aan *Hephaestus*, toen deze door *Here* uit den Olympus geworpen was. Ook *Diana* werd in een gedeelte van Arcadië met dien naam bestempeld.

Eurynome is de naam der 79ste asteroïde (zie aldaar).

Eurystheus, een zoon van *Sthelenus* en van *Nicippe* (een dochter van *Pelops*). was een kleinzoon van *Perseus*, koning van Mycene. Daar *Zeus* gezworen had, dat de eerste nakomeling van *Perseus* over de lateren zou heerschen, bespoedigde *Here* zijn geboorte. Daarom bezat hij de macht, om aan den later geboren *Herakles* de bekende 12 werken op te leggen, terwijl hij zich tevens van het vaderlijk gebied van dezen, van Tiryns, meester maakte. Hij had echter zooveel vrees voor dien held, dat hij dezen nooit veroorloofde in de stad Mycene te komen, maar hem door zijn heraut *Kopreus* bekend maakte met zijn bevelen. Na den dood van *Herakles* noodzaakte hij de kinderen van dezen de wijk te nemen naar Athene. Toen hij vervolgens hun uitlevering eischte, ontstond er een oorlog met laatstgenoemde stad, waarin al zijn kinderen sneuvelden, terwijl hij zelf gedurende zijn vlucht door *Hyllus* werd gedood. Volgens anderen werd hij door *Iolaus* gevangen genomen en uitgeleverd aan *Alkmene*, de moeder van *Herakles*, die hem van het licht der oogen beroofde.

Eurytus, een zoon van *Melaneus* en *Stratonice*, was koning van Oechalia op Euboea en de vader van de schoone *Iole*. In zijn overmoed daagde hij *Apollo* uit tot een wedstrijd in het boogschieten en werd door dezen gedood. Volgens anderen was hij de leermeester van *Herakles* in die kunst, en hij stelde zijn dochter *Iole* als prijs voor dengene, die hem en zijn zonen in het behandelen van den boog overtrof. *Herakles* behaalde echter de overwinning, maar de koning weigerde hem zijn dochter te geven, waarna de overwinnaar Oechalia veroverde, zich van *Iole* meester maakte en den vader doodde.

Eusebius, *Pamphili*, bisschop van Caesarea in Palestina, een beroemd kerkvader der 4de eeuw, die zich vooral vormde door het bestudeeren der werken van *Origenes*, grooten invloed had op de toenmalige gesteldheid van Kerk en Staat en zich vooral verdienstelijk maakte door het schrijven eener geschiedenis der Christelijke Kerk, waarom hij ook wel de „Vader der Kerkgeschiedenis" genoemd wordt. Vermoedelijk werd hij geboren in Palestina omstreeks het jaar 270 na Chr. Op een reis naar Antiochië kwam hij in betrekking met den vermaarden schriftverklaarder *Dorotheus* en later vinden wij hem geplaatst als onderwijzer aan de school van den presbyter *Pamphilus*, met wien hij zoo bevriend werd, dat de latere geschiedschrijvers hem met den naam van *Eusebius Pamphili* (*Eusebius* den vriend van *Pamphilus*) bestempelen. Wegens de vervolging der Christenen onder *Diocletianus*, waarvan ook *Pamphilus* het slachtoffer werd, nam *Eusebius* eerst de wijk naar Tyrus en vervolgens naar Egypte. Waarschijnlijk werd hij in 314 tot bisschop van Caesarea gekozen, in welke betrekking hij zich onderscheidde door zijn zorg voor de gemeente, door zijn geleerde geschriften over de verschillende boeken des Bijbels en eindelijk door zijn vredelievende pogingen, om den Ariaanschen strijd tot een goed einde te brengen. Hoewel hij zich niet vereenigen kon met de gevolgtrekkingen, die de Arianen maakten uit het verschil in wezen tusschen den Vader en den Zoon, en evenmin met de hardnekkigheid, waarmede de rechtzinnigen de gelijkheid van wezen dier beide Goddelijke personen vasthielden, onderteekende hij op het Concilie van Nicaea, om den wille des vredes, het formulier der orthodoxen, maar verzette zich niettemin tegen het gevoelen der rechtzinnige ijveraars, bepaaldelijk tegen *Eustatius* en *Marcellus* en zelfs, naar men meent, tegen *Athanasius*. Zijn houding in deze zaak stemt volkomen overeen met zijn uitspraak, dat de eendracht in de Kerk niet verstoord mag worden wegens een onbeslist vraagstuk, dat tevens voor geen beslissing vatbaar is. Hij overleed tusschen 337 en 340. Zijn opvolger te Caesarea, *Acacius*, leverde een (voor ons verloren) levensbeschrijving van *Eusebius*. Eerst in 787 werd door het zevende Oecumenisch Concilie het vonnis der veroordeeling over hem uitgesproken, wat echter in lateren tijd de Kerk niet als geldig beschouwde. Als schrijver heeft hij grooten roem verworven. Zijn „Chronicon" was gesplitst in 2 deelen, van welke het eerste een schets der wereldgeschiedenis behelsde tot aan het jaar 325 na Chr., gerangschikt volgens de landen en volkeren, terwijl hij in het tweede een tabellarisch overzicht gaf van deze geschiedenis, door *Hiëronymus* voortgezet tot 378 en geruimen tijd alleen in diens vrije Latijnsche bewerking bekend. In 1792 werd daarvan een Armenische vertaling ontdekt, die onder anderen door *Angelo Mai* in 1833 is uitgegeven. In zijn nog aanwezige 15 boeken „Praeparatio evangelica" getiteld, wijst hij op het ontoereikende van het Hellenisme voor het godsdienstig leven en tevens op den Israëlietischen godsdienst als een voorbereiding voor den Christelijken. Van de 20 boeken zijner „Demonstratio evangelica", waarin hij de waarheid van het Christendom tracht te bewijzen, zijn slechts 10 tot ons gekomen; in zijn „Theophania", waarvan wij een Syrische vertaling bezitten, geeft hij een overzicht van laatstgenoemde 2 werken. Ook zijn van hem „Eclogae propheticae" of een aanwijzing der plaatsen uit het Oude Testament, die op den Messias betrekking hebben, nog voorhanden. Zijn belangrijkst geschrift is echter de „Kerkgeschiedenis", geschreven tusschen 324 en 326. Hij heeft bij het opstellen daarvan gebruik gemaakt van archieven, kerkelijke boekerijen, bibliotheken van geleerden, overleveringen, gevraagde inlichtingen en eigen ervaringen, en het draagt, hoeveel ook hier en daar aan kritiek en aan volkomen onpartijdigheid ontbreken moge, over het geheel den stempel van goede trouw en geloofwaardigheid.

Het bestaat uit 10 boeken, loopt tot aan het jaar 325, werd door *Socrates*, *Sozomenus*, *Theodoretus* en *Euagrius* vervolgd, en in het Latijn vertaald en tot aan 395 voortgezet door *Rufinus*. Het is bij herhaling uitgegeven, o.a. door *Nestle* (1901). Van zijn overige geschiedkundige werken, die nog aanwezig zijn, noemen wij: „Het leven van Constantijn" (in 4 boeken), een „Lofrede op Constantijn", en een verhandeling over de „Martelaars van Palestina". Zijn leerstellige en uitlegkundige werken zijn minder belangrijk. Intusschen vindt men ook daarin uittreksels uit geschriften, die reeds lang zijn verloren gegaan.

Eusebius *van Emesa*, een Grieksch kerkvader der 4de eeuw, werd geboren te Edessa, ontving zijn opleiding te Caesarea en in Antiochië en behoorde tot de leerlingen van *Eusebius Pamphili* en tot de vrienden van *Eusebius van Nicomedië*. Hij was een schrander en geleerd uitlegger der gewijde schrift in den geest der Antiocheensche school en een vijand van alle kerkelijke spitsvondigheden. Te vergeefs bood de Synode te Antiochië hem in 341 den zetel aan van patriarch van Alexandrië, maar hij aanvaardde het bestuur over het kleine bisdom van Emesa. Weldra echter nam hij zijn ontslag, omdat het volk hem als een toovenaar beschouwde. Nu begaf hij zich naar Antiochië, waar hij de leermeester werd van *Diodorus van Tharsus* en in 360 overleed. Van zijn talrijke uitlegkundige en leerstellige werken en van zijn vele verweerschriften zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. Men moet hem niet verwarren met zekeren *Eusebius van Alexandrië*, van wien 21 homilieën tot ons zijn gekomen; deze toch werden blijkbaar in de 5de of 6de eeuw opgesteld.

Eusebius *van Nicomedië*, patriarch van Konstantinopel en opvoeder van keizer *Julianus*, met wien hij vermaagschapt was, werd eerst bisschop van Berytus en daarna van Nicomedië. Hij was een vriend van een gezonde uitlegkunde en van een eenvoudige dogmatiek, zoodat hij op de Synode te Nicaea optrad als de verdediger van *Arius*, den vriend zijner jeugd, en zich later met *Eusebius* van Caesarea aan het hoofd stelde eener middelpartij, die den naam van *Eusebianen* ontving. Onder *Constantijn den Groote* leefde hij eenigen tijd in ballingschap, doch weldra kon hij terugkeeren en verkreeg, in strijd met de voorschriften der Kerk, door een machtspreuk des keizers het bisdom in de hoofdstad (334). Hij was voorzitter van de Synode van Antiochië (341), waar het Semi-Arianisme voor de kerk in het Oosten geldig werd verklaard. Kort daarna echter overleed deze kerkvorst, na *Constantijn* gedoopt te hebben.

Euskirchen, een stad in de Pruisische provincie Keulen, ligt niet ver van de Erft, aan de spoorlijnen Keulen-Trier, Bonn-Euskirchen, Neusz-Euskirchen en Euskirchen-Münstereifel en telt (1905) 11350 inwoners en twee Katholieke kerken. Men vindt er linnenfabrieken, leerlooierijen, stoommolens, bierbrouwerijen en veemarkten.

Eustachio, *Bartolommeo*, een Italiaansch arts en ontleedkundige, werd geboren te San-Severino in de mark Ancona, volgens anderen bij Salerno of in Calabrië, studeerde te Rome, waar hij later, doch steeds in bekrompen omstandigheden, als geneesheer en tevens als lijfarts van den paus en als hoogleeraar werkzaam was, en overleed in 1574. Bijna alle deelen der ontleedkundige wetenschap heeft hij door zijn juiste opmerkingen verrijkt. Naar hem is het verbindingskanaal tusschen het inwendige oor en het achterste gedeelte der mondholte „Tuba Eustachi (Eustachiaansche buis)" genoemd, terwijl zijn naam ook is toegekend aan de „Valvula Eustachii", een klapvlies der holle ader. Voortreffelijk zijn vooral zijne „Tabulae anatomicae", in 1552 geteekend en in 1714 door *Lancisi* uitgegeven. Belangrijke geschriften van dien geleerde werden onder den titel van: „Opuscula anatomica" in het licht gezonden door *Boerhaave* (Leiden 1707 en Delft 1726).

Eustathius *van Antiochië*, een kerkvader der 4de eeuw en bisschop van Antiochië, is vooral bekend wegens den ijver, waarmede hij de besluiten van het concilie van Nicaea handhaafde. Toen namelijk in 330 de partij der Semi-Arianen met *Eusebius* van Nicomedië aan het hoofd de overhand behield aan het Hof van *Constantijn*, zoodat eenige tegenstanders van het concilie van Nicaea uit de ballingschap teruggeroepen werden, wilde hij met dezen geenerlei gemeenschap onderhouden. Hij werd om die reden in 331 verdreven en door *Meletius* vervangen. Intusschen wilde een gedeelte der gemeente te Antiochië dezen niet erkennen en vormde onder den presbyter *Paulinus* de partij der *Eustathianen*. De scheuring, hierdoor ontstaan, werd eerst in den aanvang der 5de eeuw geheeld, dus lang na den dood van *Eustathius* (360).

Eustathius *van Sebaste*, in Cappadocië geboren, werd in 355 bisschop van Sebaste in Armenië, bevorderde het kloosterleven in Pontus, Paphlagonië en Armenië, en was hierbij met zoo overdreven ijver bezield, dat hij met zijn vriend *Aërius* wegens een onvoorwaardelijke verwerping van het huwelijk door de Synode te Gangra in Paphlagonië, tusschen de jaren 362 en 370 gehouden, veroordeeld werd. Zijn aanhangers, de *Eustathianen*, keurden alle gewijde plechtigheden onwettig, wanneer zij door gehuwde priesters verricht werden, overreedden de vrouwen haar mannen te verlaten, hulden zich in een eigenaardig monniksgewaad en beschouwden, naar men meent, den sabbath als een vastendag.

Eustathius, de Byzantijnsche uitlegger der geschriften van *Homerus* en van den geograaf *Dionysius Periergetes*, was aanvankelijk diaconus en onderwijzer in de rhetorica in zijn geboortestad Konstantinopel en werd in 1155 aartsbisschop van Thessalonica, waar hij in 1194 overleed. Was zijn godsdienstige ontwikkeling ook zeer gering, des te grooter was zijn kennis van de oude klassieke schrijvers en de omvang zijner geleerdheid, zooals duidelijk blijkt uit zijn uitlegkundige werken, vooral met betrekking tot de gedichten van *Homerus*. Zij zijn dan ook bij herhaling uitgegeven. Van zijn uitlegging der hymnen van *Pindarus* is alleen: „Proöemium (de Inleiding)" tot ons gekomen.

Eustathius, ook *Eumathius* genaamd, leefde in de 12de eeuw en is de laatste Grieksche minnedichter. Hij vervaardigde een weinig beteekenenden roman, waarin de minnarijen van *Hysminias* en *Hysmine* worden beschreven.

Eustatius, een klein eiland van de Neder-

landsche Antillen, heeft een lange, peervormige gedaante, waarvan de lengte-as van N. W. naar Z. O. loopt met een lengte van 7.8 km. De breedte wisselt tusschen 2,6 en 3,7 km. af, de oppervlakte bedraagt 20,7 v. km. De kusten zijn gedeeltelijk steil, gedeeltelijk vlak. De eerste zijn bijna nergens te naderen en vertoonen hier en daar holenvorming. Van de baaien moeten genoemd worden de Venus-, Concordia- en Turtlebaai. Wat de bodemgesteldheid betreft, bestaat het eiland uit twee berggroepen, die door een breede vlakte gescheiden worden. De eene groep, in het zuiden gelegen, bestaat hoofdzakelijk uit één zeer regelmatigen berg in den vorm van een afgestompten kegel, de Punchbowl of Quil geheeten. Het is een uitgedoofde vulkaan, met een top van 581 m. en een 300 m. diep, aan alle zijden door zeer steile rotswanden omgeven keteldal met een doorsnede van 750 m. Aan de buitenzijde is de helling eerst zeer steil, wordt naar beneden glooiend en gaat òf, zooals in het N.W., onmerkbaar in de vlakte over, òf eindigt steil aan de kust. De tweede groep, in het N. W., bevat verscheiden heuvels en heeft haar hoogste punt in de Boven of North Hill (295 m.). Lager zijn de Signahill (226 m.) en de Gilboohill (174 m.). De toppen vertoonen geen scherpe spitsen, maar lange, afgeronde kammen, terwijl de hellingen, vooral aan de zeezijde, meestal zeer steil zijn. Alleen de vlakte tusschen beide groepen verdient bijzonder genoemd te worden. Het Noordelijk gedeelte is vlak of zeer zwak golvend, terwijl het Zuidelijke de voortzetting der helling van den Punchbowl vormt.

Eustatius is geheel uit gesteenten van een en dezelfde geologische periode opgebouwd, die echter twee scherp begrensde afdeelingen omvat: het Noordelijke heuvelland en de Punchbowl met zijn eruptiefgesteenten. Het heuvelland is uit de resten van oude vulkanen samengesteld en gedeeltelijk met lavalagen bedekt, die van den Boven of North Hill uitgaande, aan de kust door de golven vernield werden, waardoor een steile, niet te naderen kust ontstond. Petrografisch biedt het Noordelijk deel weinig afwisseling aan en bestaat grootendeels uit augiet-andesiet. Op sommige plaatsen vindt men laterietvorming, waarin zich ontelbaar vele wespen genesteld hebben. Aan de Jenkinsbaai stoot men op groote gipslagen. Bijna het geheele Noordelijk gedeelte is met een laag goeden, fijnen humus bedekt. Het overige deel van het eiland, ongeveer ³/₄ der oppervlakte, is door de vulkanische werking van den Punchbowl ontstaan en bestaat eveneens uit andesietgesteenten. Evenals de kraterbodem, is ook de helling van den vulkaan hier en daar met rotsblokken van verschillende afmetingen bezaaid. Het bovenste gedeelte van den berg is met een dicht woud bedekt, en ook de bodem en wanden van den krater zijn met struikgewas begroeid. Als nawerking van de vroegere vulkanische werkzaamheid moet men de aardbevingen beschouwen. Nauwkeurige waarnemingen ontbreken, maar zeker is, dat op Eustatius jaarlijks min of meer heftige aardschokken voorkomen. De bouw van Eustatius komt overeen met die van de vulkanische eilandenrij, welke zich van Saba tot Granada uitstrekt. Rivieren of bronnen zijn er op het eiland niet; slechts in den regentijd vormen de dalen en kloven beddingen van stroomend water. Op sommige plaatsen stort het water van een hoogte van 40—50 m. omlaag en vormt aldaar een soort cañons.

Het klimaat wordt door den Oostpassaat, die bijna het geheele jaar door waait, beheerscht, vandaar dat het zeer regelmatig is. Het verschil in temperatuur bedraagt in het jaar niet meer dan 12° C., terwijl deze schommelt tusschen 21° en 33° C., doch in de zon dikwijls tot 50° C. en hooger stijgt. De geringe omvang der regenwolken in de tropen is oorzaak, dat het dikwijls alleen op den top en een klein deel der helling van den vulkaan regent.

De flora is hiermede in overeenstemming, want terwijl het bovenste gedeelte van den Punchbowl met een dicht bosch bedekt is, waarin clusia's, aroïdeeën en varenkruiden de overhand hebben, is het lagere gedeelte van het eiland, vooral daar, waar vroeger de talrijke suikerplantages lagen, met doornig, dikwijls moeilijk doordringbaar struikgewas bedekt. De hoogste boomen zijn tamarinden, terwijl men op de rotsen melocactussen vindt.

Met den landbouw is het tegenwoordig treurig gesteld, men verbouwt slechts yams, zoete aardappelen, aardnoten, maïs en cassave. Suikerriet wordt nog wel in geringe hoeveelheid verbouwd; uit het sap wordt echter slechts siroop voor eigen behoefte, geen suiker gewonnen. Ook de veeteelt heeft niets te beteekenen.

Eustatius geeft uitstekende tras, waardoor het eiland door geheel West-Indië bekend is. Talrijke gebouwen zijn daaruit opgetrokken, zoowel op Eustatius zelf, als elders, zoodat in 1804 wegens den grooten uitvoer door de regeering een uitvoerrecht van 25 cent per vat op dit artikel gelegd werd. Thans heeft het winnen van tras geen beteekenis meer. De gezamenlijke uitvoerwaarde bedroeg in 1904 slechts 220 gld. De voornaamste uitvoerartikelen zijn: yams, paarden, muilezels, ezels, runderen en aardappelen. De gezamenlijke uitvoer had in 1904 een waarde van 14589 gld.

In 1904 liepen 286 schepen binnen met een inhoud van 14719 kub. m.

Het aantal inwoners bedraagt (1905) 1499. Het aantal blanken is zeer gering. Het volgend staatje doet zien hoe sterk de bevolking sedert 1780 achteruit is gegaan.

1780	25000	inwoners	1895	1613	inwoners
1818	2668	„	1897	1440	„
1829	2273	„	1899	1432	„
1849	1945	„	1901	1379	„
1865	1936	„	1903	1484	„
1875	1809	„	1904	1482	„
1893	1660	„	1905	1499	„

Het eiland wordt bestuurd door een Gezaghebber, ressorteerende onder den gouverneur te Curaçao en bijgestaan door landraden, als vertegenwoordigers der bevolking.

Evenals op Saba en St. Martin is de dagelijksche omgangstaal Engelsch; slechts enkele ambtenaren en inboorlingen spreken Hollandsch. Uit het achteruitgaand aantal inwoners blijkt wel, hoe groot de armoede van het eiland is, en wanneer de toch al magere oogst geheel of gedeeltelijk mislukt, is de ellende groot. De eenige plaats is het dorp Oranje met het kleine vervallen fort Hollandia op de Z.W. zijde van het eiland. Het plaatsje

bestaat uit twee deelen, de benedenstad, aan den voet van een 35 m. hooge, steile rots gebouwd, en de bovenstad op die rots. Drie wegen verbinden beide deelen. De benedenstad bevat ongeveer 30 armoedige woningen, overblijfselen van vroegere grootheid, waaraan ook de ruïnen en muren der vroegere reusachtige pakhuizen herinneren. De bovenstad telt 110 huizen, meestal van hout en met het oog op de stormen zonder verdiepingen. Zij liggen dicht bij elkander en hebben kleine tuinen, hoewel het regenwater in regenbakken bewaard wordt, daar het eiland geen bronnen heeft. De huizen zien er hier beter uit en worden beter onderhouden dan in de benedenstad. De Protestantsche kerk met een 70 voet hoogen toren wordt sedert vijf en twintig jaar niet meer gebruikt. In Oranje woont een Roomsch-Katholiek priester en een Engelsche zendeling. De reede is tegen de Oostenwinden beschermd, maar bij Zuid-Westenwind gevaarlijk.

Het eiland werd waarschijnlijk door *Columbus* in 1493 op zijn tweede reis ontdekt, want hoewel het niet bepaald door hem genoemd wordt, is het niet twijfelachtig, of hij kreeg het tegelijk met Christoffel in zicht. In de eerste eeuw na de ontdekking wordt van Eustatius geen melding gemaakt, waarschijnlijk omdat het onvruchtbaar, onbewoond en zonder drinkbaar water was. De Cariben hadden hier geen vaste nederzettingen. De eerste poging tot het stichten van een kolonie geschiedde omstreeks 1625 door Franschen en Engelschen, maar wegens gebrek van water zagen zij van hun pogingen af. Niet lang daarna vestigden zich de Nederlanders op Eustatius, St. Martin en Saba. Sedert 1632 was Eustatius in het bezit der West-Indische Compagnie en door zijn gunstige ligging, in verband met de hier heerschende handelsvrijheid, werd het eiland langzamerhand *de* marktplaats van West-Indië. In de oorlogen tusschen Nederland, Engeland en Frankrijk werd Eustatius dikwijls gewikkeld en van 1665 af tot het begin der vorige eeuw wisselde het onophoudelijk van bezitter, totdat het in 1816 voor goed aan Nederland terugkwam. Niettegenstaande die moeilijkheden nam zijn beteekenis als handelsplaats in de 18de eeuw steeds toe en het getal inwoners klom van 1665 tot 1780 van 1660 tot 25000 zielen. De naam „Gouden rots", dien men in zijn bloeitijd aan het eiland gaf, was zeer juist, want terwijl op de talrijke suiker-, indigo-, tabak- en koffieplantages 5000 negers werkten, was de handel van nog grooter beteekenis. Eustatius werd door schepen van alle volkeren bezocht, zoodat er dikwijls 600 tot 700 schepen voor anker lagen. Aan de baai van de eenige stad verhief zich een dubbele rij pakhuizen, die echter menigmaal geen voldoende ruimte boden voor de ingevoerde waren. In 1779 bracht het eiland van de West-Indische compagnie een winst van ongeveer 42000 gld. op en in 1789 bedroeg de uitvoer alleen naar Nederland 6440700 kg. suiker, 576955 kg. tabak, 19060 kg. koffie 45520 kg. cacao, 750 kg. indigo, 8650 kg. katoen, 2970 kg. peper en 112500 kg. schildpad, 1165 kg. huiden, 611 stukken geel hout en 81 vaten rum. Tegen 1780 bereikte deze bloei zijn hoogtepunt, voornamelijk ten gevolge van den smokkelhandel met de Amerikaansche koloniën tijdens den Vrijheidsoorlog. Toen trof het eiland de eerste zware slag n.l. de verovering door den Engelschen admiraal *Rodney* (1781), waarbij het geheel geplunderd en verwoest werd, zoodat de buit meer dan 30000000 gulden bedroeg. Toen de Franschen Eustatius het volgend jaar heroverden, vonden zij slechts ledige pakhuizen, verwoeste plantages en een verarmde bevolking. Na den vrede tusschen Engeland en Nederland (1784) begon het eiland weder te bloeien, tot het een tweede slag trof door de overeenkomst tusschen laatstgenoemd land en Frankrijk (1795), waarbij bepaald werd, dat Eustatius maandelijks 30000 gld. moest opbrengen, welke groote som spoedig verminderd moest worden, in 1801 zelfs op 1000 gld.; en ook dit bedrag kon niet bijeen gebracht worden. Bij duizenden vertrokken de inwoners, en toen het eiland in 1801 door de Engelschen veroverd werd telde het nauwelijks 2500 inwoners. De daarop volgende politieke verwikkelingen en oorlogsgebeurtenissen in den Napoleontischen tijd verhinderden een nieuwen opbloei, waarbij later de inkrimping kwam van den handel met Noord-Amerika en het verdringen van zeil- door stoomschepen waardoor de tusschenhandel in verval geraakte en de groothandel eveneens te gronde ging. De bevolking moest van dat oogenblik de opbrengst van den bodem als hoofdbron van inkomsten beschouwen en genoot daardoor nog jaren lang een zekeren welstand, al was het dan ook niet in die mate als vroeger. Voor alles gaf de suikercultuur velen handen arbeid. De concurrentie van de beetwortels in Europa deed zich ook hier gevoelen en veroorzaakte een algemeene, steeds toenemende armoede, die zoo mogelijk nog verergerd werd, toen de slaven vrij werden verklaard, waardoor menige plantage braak kwam te liggen.

Eusum is de naam van een adellijk geslacht, uit Friesland afkomstig, doch later in Groningerland gevestigd. De geschiedenis vermeldt een *Onne van Eusum*, heer van Middelstum, die aldaar een zwaren toren deed bouwen, en een andere *Onne*, die als zeekapitein in 1586 door de Oost-Friezen gevangen genomen en later tegen *Henricus Paulinus* uitgewisseld werd.

Eusum, Wigbold van, heer *van Nijenoord*, maakte zich verdienstelijk in den oorlog tegen Spanje. Na het verraad van *Rennenberg* (1580) ontving hij verlof van Gedeputeerde Staten van Groningen, om op kosten der Ommelanden 6 vendels soldaten te werven. Hij trok er mede naar Winsum en kwam bij Warfum en Onderdendam bij herhaling in strijd met de bezetting van Groningen, welke hij uit die plaatsen verdreef. In het volgende jaar ontzette hij den overste *Norrits*, die bij Blokzijl belegerd werd, doch hij trok aanstonds terug, om de Groningers te verjagen, die zijn schans te Winsum omsingeld hielden. Hij belegerde verder Aduarderzijl, maar de soldaten van *Rennenberg* brachten hem hier de nederlaag toe, daar de Friesche boeren bij de nadering van laatstgenoemde de vlucht namen. Nu trok hij met het overschot van zijn troepen naar Winsum, doch werd genoodzaakt, zoowel deze plaats als Warfum aan den Spaanschen luitenant *Juan Baptista Taxis* bij capitulatie over te geven. Hierop ging hij met zijn manschappen naar Friesland, en ontving in 1582 bevel zich te Oldeboorn

te verschansen. Hier bood hij niet alleen weerstand aan *Verdugo*, maar deed ook door uitvallen den vijand veel afbreuk. In 1583 werd aan hem en aan *Asinga Entes* bevolen wederom 6 vendels krijgsvolk te werven. Daarmede veroverde en bezette hij Oterdum, welke plaats hij vervolgens hardnekkig tegen de Spaansche belegeraars verdedigde. Hij overleed na een langdurige ziekte in 1584 gedurende dat beleg en werd in de kerk te Oterdum ter aarde besteld.

Eusum, Casper van, heer *van Nijenoord*, een zoon van den voorgaande, nam in 1592 deel aan de belegering van Steenwijk en verwierf grooten roem door de heldhaftige verdediging van Koevorden, dat van September 1593 tot April 1594 door *Verdugo* ingesloten, maar door prins *Maurits* ontzet werd. Vruchteloos waren bedreigingen en beloften aan den dapperen *van Eusum* verspild. *Verdugo* bood hem honderdduizend gulden en den rang van overste-luitenant, zoo hij de vesting wilde overgeven, doch de moedige verdediger gaf ten antwoord, dat hij voor geen geld een verrader van zijn vaderland wilde worden. Hij ontving prins *Maurits* binnen Koevorden, was in 1600 bevelhebber over 800 man, waarmede hij een sterkte bij Groningen bezet hield, bekleedde daarna 24 jaar de betrekking van gouverneur van Drente en overleed in 1639.

Eutaxia *R. Brown* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (*Papilionaceae*); het onderscheidt zich door een 2-lippigen kelk, een meer breeden dan langen kiel, een haakvormigen stamper en een knopvormigen stempel, door een buikige, meestal éénzadige peul en eeltig zaad. Het omvat heesters in Australië, waaronder zich fraaie sierplanten bevinden, onder anderen *E. myrtifolia Brown* met vele schoone, geelachtig-bruine bloemen.

Euterpe, een dochter van *Zeus* en *Mnemosyne*, is een der 9 muzen (zie aldaar).

Euterpe is de naam der 27ste asteroïde (zie aldaar).

Euterpe *Mart.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Palmen*; het onderscheidt zich door éénhuizige, op dezelfde bloemkolf geplaatste, 3-bladerige bloemen met 6 of meer meeldraden, terwijl de stamper der vrouwelijke bloemen 2 stempels heeft en een éénzadige bes oplevert. Het omvat palmboomen in Brazilië, West-Indië en op de Molukken met een slanken, hoogen, geringden stam, kamvormig-gevinde bladeren en witte, glanzige bloemen. De belangrijkste soorten zijn *E. caribaea Spreng.*, een der hoogste palmboomen van de Caraïbische eilanden, met smalle, spitse, onbehaarde bladeren en langwerpige besvruchten; hij wordt meer dan 30 m. hoog en levert in de jonge bladspruiten de palmkool, — *E. oleracea Mart.*, in de vochtige wouden van Brazilië groeiend, met een slanken, heen en weer gebogen stam ter hoogte van 40 m. met kamvormig gevinde bladeren en ronde, paarse bessen met schraal vleesch; ook van dezen boom worden de jonge bladeren als groente gegeten, — en *E. edulis Mart.*, met een dunnen stam, die 30 m. hoog wordt en kamvormig gevinde bladeren en olijfgroene vruchten draagt.

Euthanasia is een samengesteld Grieksch woord dat „gelukkig sterven" beteekent. Gewoonlijk duidt men daarmede aan de kunst, om den onvermijdelijken overgang tot den dood zoo gemakkelijk mogelijk te maken.

Euthymius Zigadenus, een geleerde monnik der Grieksche Kerk, leefde te Konstantinopel in den aanvang der 12de eeuw en onderscheidde zich zoowel door een schrandere uitlegging der Schrift als door zijn bekwaamheid op dogmatisch en polemisch gebied. Men heeft van hem een commentaar op de Psalmen, die bij de werken van *Theophylactus* in 1754 is uitgegeven, alsmede een op de vier Evangeliën, die in 1792 door *Matthaeus* is in het licht gezonden. Belangrijk voor de geschiedenis der ketters is zijn „Panoplia (Wapenzaal) van het rechtzinnig geloof". Van de 24 afdeelingen van dit werk zijn echter zoowel in de Grieksche uitgave van *Gregoras* (1711) als in de Latijnsche van *Zinus* (1555) onderscheiden om leerstellige redenen weggelaten. De afdeeling „De Bogumilis" werd in 1842 in het Grieksch en Latijn door *Gieseler* in het licht gezonden.

Eutin, de hoofdstad van het vorstendom Lübeck, dat tot het groothertogdom Oldenburg behoort, ligt in een bevallige landstreek tusschen het Groote en Kleine Meer van Eutin, aan de spoorlijnen Eutin-Neustadt en Eutin-Lübeck en telt (1900) 5204 inwoners. Tot de merkwaardigste gebouwen behooren er de oude Michaëliskerk, gesticht vóór 1155, het stadhuis, een fraaie school en een groot kasteel van den groothertog, omgeven door een park. Dit kasteel werd reeds in de 13de eeuw opgetrokken, is in 1689 gedeeltelijk afgebrand, door den toenmaligen bisschop weder opgebouwd en later door den groothertog aanmerkelijk verfraaid. Men vindt er een standbeeld van *Karl Maria von Weber* en van *Vosz*. Men heeft er een gymnasium, een school van middelbaar onderwijs, 2 meisjesscholen enz. Ook is er een openbare boekerij met 30000 deelen. De inwoners houden zich met industrie, landbouw en veeteelt bezig.

De stad heette in de Middeleeuwen *Utin*, in het Latijn *Utina* en werd gesticht bij de invoering van het Christendom in het land der Wenden. Aanvankelijk was zij onderworpen aan de graven van Holstein, na de Hervorming aan de Protestantsche vorst-bisschoppen van Lübeck onder de beschermheerschappij van Denemarken, en in 1803 kwam het bisdom Lübeck aan Oldenburg, waarbij de stad in 1829 werd ingelijfd.

Euting, *Julius*, een Duitsch oriëntalist, geboren te Stuttgart den 11den Juli 1839, studeerde te Tübingen, Parijs, Londen en Oxford, werd eerst geplaatst aan de staats- en daarna aan de universiteitsbibliotheek te Tübingen en in 1871 benoemd tot bibliothecaris te Straatsburg, in 1880 tot professor-honorair aldaar en in 1900 tot directeur der bibliotheek. Hij deed wetenschappelijke reizen naar Konstantinopel, de kust van Klein-Azië, Griekenland, Denemarken, Zweden, Noorwegen, Italië, Sicilië, Tunis en het eiland Sardinië, Sicilië en nogmaals naar Turkije en hij heeft een groot aantal Semietische oudheden en opschriften verzameld, die hij aan de universiteit te Straatsburg schonk. Hij schreef: „Qolasta" (1867), „Punische Steine" (1871), „Erläuterung einer zweiten Opferverordnung aus Karthago"

(1874), „Sechs phönikische Inschriften ans Idalion" (1875), „Katalog der kaiserlichen Universitäts- nnd Landesbibliothek zu Straszburg" (1877), „Karte vom Odilienberg" (3de druk, 1881), „Beschreibnng der Stadt Straszburg nnd des Münsters" (11de druk, (1900). „Nabatäische Inschriften ans Arabien" (1885), „Sinaïtische Inschriften" (1891), „Tagebuch einer Reise in Innerarabien" (1896) en in verschillende tijdschriften „Inschriftliche Mitteilungen". Van zijn palaeographische werken moeten de Semietische „Schrifttafeln" genoemd worden.

Entropie is de van het atoom- of moleculairgewicht afhankelijke, volgens bepaalde wetten plaats hebbende verandering der kristallografische (geometrische en natuurkundige) elementen of constanten. Niet alleen de eigenschappen der elementen zijn periodieke fnncties hunner atoomgewichten, maar ook die der analoge verbindingen van de elementen. Zoo is het mogelijk van een verbinding, waarvan men goed gevormde, meetbare kristallen nog in het geheel niet kent, reeds vooraf het kristalstelsel en andere kristallografische eigenschappen te bepalen, mits men slechts het moleculairgewicht ervan kent, en van twee analoge verbindingen van dezelfde reeks het moleculairgewicht en den kristalvorm, of omgekeerd het moleculairgewicht, indien slechts de kristalvorm der verbinding goed bekend is.

Eutropius was een Romeinsch geschiedschrijver, van wien wij weinig anders weten, dan dat hij keizerlijk geheimschrijver was, onder *Julianus* tegen de Perzen ten strijde trok, onder *Valens* nog leefde en in 370 na Chr. overleed. Zijn „Breviarium historiae Romanae", waarin hij een schets geeft van de geschiedenis van Rome van de stichting der stad tot aan den dood van *Jovianus* (364 na Chr.), onderscheidt zich door zniverheid van taal en schijnt voor schoolgebruik bestemd te zijn, waartoe dit boek ook thans nog gebezigd wordt. Men heeft daarvan onderscheiden uitgaven.

Eutyches, archimandriet te Konstantinopel in de 5de eeuw, verkondigde, om de ketterij van *Nestorius* over de samenstelling van *Christus* nit twee personen beter te bestrijden en onder voorwendsel de leerstellige gevoelens van *Nestorius'* tegenstander *Cyrillus* van *Alexandrië* te verdedigen, omtrent het wezen van *Christus* een nieuwe leer. De leer van *Cyrillus* was, dat de Godmensch na de vereeniging der beide naturen slechts één natuur, die van den vleeschgeworden logos, bezat, waarin de menschelijke natuur vereenigd, doch geenszins versmolten was met de goddelijke. Wegens dit gevoelen werd in 448 op een synode te Konstantinopel een klacht tegen hem ingediend en hij zelf door zijn bisschop *Flavianus* afgezet. Hiervoor echter vond hij vergoeding in de gunst van minister *Chrysaphius*, in de vriendschap van *Dioscorus*, bisschop van Alexandrië, en in den aanhang, dien hij vond bij de Egyptische monniken. Op een concilie, in 449 onder zijn voorzitterschap te Ephesns gehonden, werd door *Dioscorus*, bijgestaan door gewapende monniken, de vrijspraak van *Eutyches*, de veroordeeling van *Flavianus* en de kerkelijke bekrachtiging der leer van de ééne natuur doorgedreven. Zijn zegepraal was echter niet van langen dnur. Reeds in 451 werden te Chalcedon de besluiten van de vergadering te Ephesus door de tegenpartij op een concilie, dat over de 600 bisschoppen en kerkleeraars telde, nietig verklaard, de synode van *Dioscorus* met den naam van „Rooversynode" gebrandmerkt, het Entychianisme voor ketterij verklaard en tevens vastgesteld, dat men moet gelooven „één heer in twee naturen" zonder vermenging, noch verandering, zonder verdeeling, noch scheiding, beiden vereenigd in één persoon of hypostase. Toch bleef de partij van *Eutyches* onder den naam van *Monophysieten* (voorstanders van één natunr) als een afzonderlijke partij in Armenië, Egypte en Aethiopië bestaan.

Euxanthinezuur, ook *Puréezuur* geheeten, $C_{19}H_{16}O_{10}$, komt in pnrée voor (Indisch geel) en vormt naalden zonder reuk, doch met een bitterzoeten smaak. Het lost op in water, alkohol en aether, vormt met alkaliën oplosbare, met de meeste overige basen daarentegen onoplosbare zouten, en doet wanneer het met verdund zwavelzuur gekookt wordt, glucnronzunr en euxanthon ontstaan.

Eva (Hebreeuwsch *Chavvâ* = moeder des levens) was volgens het Hebreeuwsche scheppingsverhaal de vronw van den eersten man en alzoo de stammoeder van het menschelijk geslacht (zie *Adam*).

Evacuatie (Latijn = leegmaking, ontruiming) noemt men in de geneeskunde bijv. het wegnemen van opgehoopten etter; in de krijgskunde het stelselmatig terugbrengen van zieken en gewonden uit de veldlazarets naar de achterwaarts gelegen ziekeninrichtingen, zoo mogelijk direct naar de reservelazarets in het vaderland.

Evangeliarium (*Evangeliënboek*) is in de oude Kerk de naam voor een boek, dat de voor de openbare voorlezingen bestemde Evangeliën bevatte. Het was de gewoonte deze boeken rijk te versieren. Ook bij synoden, eedsafleggingen, kroningen en bisschopswijdingen, alsook als bezweringsmiddel speelde het Evangeliarium een rol.

Evangelie, eigenlijk *euavgelion*, in het Latijn *evangelium*, is een Grieksch woord, dat *blijde boodschap* beteekent. In de Christelijke Kerk geeft men van ouds dien naam aan de hengelijke tijding der komst van den Verlosser, alsook aan de voorrechten, door Hem verkondigd, en eindelijk aan de geschriften, waarin de leer en de lotgevallen van *Jezus* zijn opgeteekend. In de dogmatiek is het Evangelie de mededeeling van Gods genade in *Christus*, in tegenoverstelling van de gestrenge voorschriften der Wet, terwijl beide onder den naam van „Gods woord" worden samengevoegd. Ook heeft men den naam van *Evangelie* wel eens gegeven aan afdeelingen der geschiedenis van *Jezus*, welke op zon- en feestdagen door een godsdienstleeraar of geestelijke bij de openbare godsdienstoefening worden voorgelezen of gezongen (zie *Pericopen*).

Evangeliën. De boodschap van *Jezus* als den Heiland, oorspronkelijk *euavgelion* (zie *Evangelie*) genoemd, werd in den beginne alleen mondeling verhaald. Later ontstonden schriftelijke opteekeningen van *Christus*, reden en uitspraken, weldra ook grootere of kleinere groepen van verhalen, zoodat ongeveer 30 jaar na *Jezus'* dood de eerste samenhangende geschriften over *Christus*'leven,

lijden en sterven in omloop kwamen. Geschiedkundige herinneringen werden in den loop der tijden versierd met sagen, terwijl symbolische voorstellingen als werkelijke gebeurde feiten beschouwd werden, zoals vooral in de apocriefe Evangeliën is geschied.

In den beginne had men zoodoende een groot aantal Evangeliën, waaronder ook die, welke door de drijvers van bepaalde kerkelijke partijen naar hun leerstellige gevoelens waren verdicht. Tegen het einde der 2de eeuw, volgens anderen ruim een halve eeuw vroeger, werden daaruit de vier Evangeliën volgens *Matthaeus*, *Marcus*, *Lucas* en *Johannes* gekozen en met kerkelijk gezag bekleed. Men verwierp de overige evangeliën als apocrief, hoewel sommige daarvan, zooals dat volgens de Hebreeën en het Petrusevangelie, nog geruimen tijd bij sommige gemeenten in gebruik bleven. De vier kerkelijk erkende (canonische) Evangeliën werden niet alleen aangemerkt als volkomen geloofwaardig, maar ook als opgesteld door de schrijvers, waarnaar zij genoemd zijn. Een nauwgezet onderzoek naar den oorsprong en het onderling verband dezer Evangeliën geschiedde echter eerst in den nieuweren tijd. De merkwaardige overeenkomst der eerste drie (synoptische) Evangeliën gaf daartoe een gereede aanleiding. Een eerste wetenschappelijke nasporing van dien aard gaf *Eichhorn* in 1804 in zijn „Einleitung ins Neue Testament". Hij leidde de drie Evangeliën af van één oorspronkelijk Evangelie, dat, wellicht, terwijl het zich in verschillenden toestand bevond, door de drie schrijvers als bron was gebruikt. Anderen gingen verder in hun onderstellingen en waren van meening, dat de Evangelisten aan vier of nog meer verschillende werken hun stof hadden ontleend. Volgens het gevoelen van *Schleiermacher* was het oorspronkelijk Evangelie op een groot aantal kleine blaadjes geschreven, die door de drie evangelisten in verschillende volgorde zijn gebruikt. Grooter bijval echter vond de overleveringshypothese van *Gieseler*. Deze beweerde, dat onze Evangeliën zijn ontstaan uit overleveringen, die in den loop der tijden een vasten vorm hadden verkregen, hoewel hij hierdoor niet kon verklaren, waarom de berichten in die Evangeliën op de eene plaats woordelijk overeenkwamen en op een andere aanmerkelijk verschilden. De vraag in welke orde dit (d. w. z. het ontstaan uit overleveringen) geschied was, leidde tot de overweging van de prioriteit der Evangelisten en in de eerste plaats tot de hypothese van *Griesbach*, dat *Matthaeus* de oudste, *Marcus* de jongste evangelist is. *Credner* daarentegen nam een juist omgekeerde volgorde aan. Tot dergelijke meeningsverschillen aanleiding gevende, was *Griesbach's* hypothese een uitstekende grondslag voor *Strausz*, die in zijn „Leben Jesu" (1835) de bron der evangelische verhalen meende te vinden in de mythenscheppende gemeente, om van een literaire kritiek van de Evangeliën af te zien en zich te bepalen tot een kritiek van den inhoud daarvan. In 1838 beschouwde *Wilke* het Evangelie van *Marcus*, hetwelk tevoren als een uittreksel uit de beide andere beschouwd werd, als de bron, waaruit *Matthaeus* en *Lucas* hadden geput. *Bruno Bauer* (1841—1842) hield vervolgens staande, dat de evangelische geschiedenis geenszins gesproten was uit de mythische overleveringen der gemeente, maar uit de scheppende verbeelding van *Marcus*, wiens geschrift door de andere twee gewijde schrijvers op eigendunkelijke wijze was gebruikt.

Tegen deze meeningen trad weldra *Bauer* in het strijdperk, die het weinig bevredigende aanwees van het negatieve standpunt van *Strausz* en de vervorming der evangelische stof niet verklaarde uit een groot aantal mythen, ook niet uit de willekeur van één enkele, maar uit den algemeenen geest en de richting der apostolische eeuw. Dit geschiedde in zijn „Kritische Untersuchungen über die kanonischen Evangelien" (1847). Met betrekking tot de overeenkomst der Evangeliën hield hij vast aan het gevoelen van *Griesbach*, dat men het Evangelie van *Marcus* als een uittreksel moet beschouwen uit de beide andere. Tevens was hij van oordeel, dat de schrijvers der twee andere hoogst waarschijnlijk verschillende bronnen hadden gebruikt, namelijk *Matthaeus* het Evangelie naar de *Hebreeën* en *Lucas* dat naar *Marcion*. Verder bepaalde hij zich bij het Evangelie van *Johannes*, welks echtheid reeds door *Bretschneider* was in twijfel getrokken, en wees aan, dat men dit Evangelie niet kon beschouwen als een historisch gedenkstuk, maar als een opzettelijk vervaardigd partijschrift, waarin een dun historisch kleed enkel dienen moest, om bepaalde leerstellingen te bedekken en daaraan ingang te verschaffen, zoodat het onmogelijk van *Johannes* afkomstig kon zijn. Eindelijk vond hij in het algemeen in *Matthaeus* een Israëlietisch-Christelijke en in *Lucas* een Paulinische richting.

Deze onderzoekingen van *Bauer* openden een nieuw tijdperk voor de evangelische kritiek en werden door talrijke geschriften van hem en zijn leerlingen, allen in denzelfden geest, gevolgd. In weerwil van veel tegenspraak werd het onbetwistbaar, dat leerstellige gevoelens en doordrijvend partijbelang wel degelijk grooten invloed hadden gehad op het schrijven der Evangeliën in hun tegenwoordigen toestand. Die invloed strekte zich niet alleen uit tot de leer, maar ook tot het geschiedkundig gedeelte en tot de geheele kleur der Evangeliën. Toch bleef de tendenzkritiek, zoolang zij niet aangevuld werd door de literair-historische kritiek, blootgesteld aan vele vergissingen en overdrijvingen. Er kwam nog bij, dat het gevoelen van *Griesbach*, dat eveneens door *Strausz*, *de Wette*, *Bleek*, *Anger* enz. gehandhaafd werd, veel bezwaren opleverde. Reeds *Weisz* had in zijn „Evangelische Geschichte" (1838) beweerd, dat ons Evangelie van *Matthaeus* uit een tweetal bronnen is geput, namelijk uit een „Verzameling van redevoeringen" van den apostel *Matthaeus*, van welke de kerkvader *Papias* gewag maakt, en uit het Evangelie van *Marcus*. Dit gevoelen vond in den beginne geen weerklank, doch werd later aangegrepen als een wapen tegen de „Tendenz-kritiek." Bepaaldelijk poogde *Ewald* in een reeks van geschriften een voorstelling te geven van die „Verzameling" en van het Evangelie van *Marcus* in hun oorspronkelijken toestand en tevens de overige vermoedelijke bronnen der synoptici langs literair-historischen weg aan te wijzen. De weinig wetenschappelijke

wijze, waarop hij zijn doel trachtte te bereiken, was echter geenszins in staat om de onderstelling van twee hoofdbronnen, waaruit de Evangeliën gesproten zouden zijn, te weerleggen. Behalve behoudende godgeleerden, zooals *Meyer* en *B. Weisz*, trachtten ook vrijzinnige, zooals *Tobler*, *Freytag*, *Reusz* en anderen, langs dien weg tot bevredigende resultaten te komen, en *Köstlin* in zijn „Ursprung und Komposition der synoptischen Evangelien" (1853) deed moeite een middenweg te bewandelen tusschen *Baur* en *Ewald*. Grondig is gemelde hypothese behandeld door *Holtzmann* in zijn geschrift „Die synoptischen Evangelien" (1863), in wiens gevoelens ook *Schenkel* in zijn „Charakterbild Jesu" (1864) deelt, terwijl *Weizsäcker* in zijn „Untersuchungen über die Evangelische Geschichte" (1864) haar aanmerkelijk wijzigt. In meer of mindere mate doet zulks ook *B. Weisz* in „Das Markusevangelium" (1872), „Das Matthaëusevangelium" (1876), „Das Leben Jesu" (2 dln., 3de druk, 1888) en „Einleitung in das Neue Testament" (3de druk, 1897), terwijl *Hilgenfeld* in „Die Evangelien" (1854), *Strausz* in „Das Leben Jesu für das Deutsche Volk" (8ste druk, 1895), *Keim* in „Geschichte Jesu van Nazara" (3 dln., 1867—1872) en *Holsten* in „Die synoptischen Evangelien nach der Form ihres Inhalts" (1886) de meening van *Bauer* toegedaan zijn, dat *Matthaeus* de oudste Evangelist is, maar in dat Evangelie zelf een Joodsch-Christelijk oorspronkelijk gedeelte en een meer vrijzinnige omwerking onderscheiden, terwijl *Hilgenfeld* niet *Marcus*, maar *Lucas* als den jongsten Evangelist beschouwt. *Volkmar* verkondigde in zijn „Die Evangelien" (1878) en „Jezus Nazarenus" (1882) de onderstellingen van *Bruno Bauer* opnieuw, met die wijziging, dat men hier niet te doen heeft met een eigendunkelijke uitvinding van *Marcus*, maar met een met bepaalde bedoelingen vervaardigde bewerking van het leerdicht van *Marcus*. Eveneens neemt de nieuwe Hollandsche kritische school (*Loman*, *van Manen*) een bepaald dogmatisch „Oerevangelie" als grondslag aan, dat met gebruikmaking van meer geschiedkundig gekleurde mondelinge overleveringen, tot velerlei Evangeliën omgewerkt is, waarvan de canonische Evangeliën de slotredactie vormen.

In de tegenwoordige kritiek is echter de „tweebronnentheorie" de overheerschende en wordt steeds meer gedetailleerd uitgewerkt. De eene bron der synoptische overlevering wordt daarbij òf direct in onzen *Marcus* òf in een hem zeer na verwant, nu verloren gegaan geschrift gezocht; de tweede of de zoogenaamde „Spreukenverzameling" moet met de door *Papias* „Logia" genoemde „Spreuken des Heeren", in het Arameesch door den apostel *Matthaeus* verzameld, identiek zijn geweest, maar in eenigszins afwijkende Grieksche bewerking eenerzijds door *Matthaeus*, anderzijds door *Lucas* gebruikt zijn. Voornamelijk staat niet vast, hoe ver deze tweede bron ook geschiedenis bevatte. De beide hoofdbronnen stammen nog uit den tijd van vóór de verwoesting van Jeruzalem. *Lucas* schijnt onder de synoptici de jongste geweest te zijn, hoewel ook het Matthaeusevangelie zijn tegenwoordige redactie eerst in de 2de eeuw gekregen kan hebben. Onmiddellijk apostolisch is in ieder geval geen enkel van onze Evangeliën. De oorspronkelijke, historische evangelische geschiedenis is het trouwst door *Marcus* weergegeven, terwijl de spreuken van *Jezus* en enkele op zich zelf staande verhalen het best bij *Matthaeus* bewaard zijn gebleven. Het minst van alle dragen de spreuken en verhalen van het vierde Evangelie een geschiedkundig karakter; door verschillende geleerden, o. a. *Scholten*, is dan ook de onmogelijkheid, dat *Johannes* de schrijver van dat Evangelie is, grondig bewezen.

Het synoptisch vraagstuk, zooals uit het voorgaand onderzoek blijkt, werd in de vorige eeuw vooral behandeld door de Protestantsche geleerden van Duitschland. Onder de Katholieken was *Hug*, die na grondig onderzoek *Marcus* uit *Mattheus*, *Lucas* uit beiden putten liet, wel de eenige geleerde, die dit vraagstuk aandurfde. De meesten zijner geloofsgenooten, die over Evangeliën schreven, vergenoegden zich met de geschiedkundige waarde der Evangeliën te betoogen, en namen terloops partij voor de zoogenaamde „overleveringshypothese". Met den vooruitgang der Bijbelstudiën bij de Katholieken in de laatste jaren heeft die toestand zich gewijzigd. Velen verklaren zich nu voor de „Benützungstheorie", gewoonlijk voor de „tweebronnentheorie". Wat het vierde Evangelie aangaat, zijn zij tot nu toe nagenoeg eensgezind het aan den apostel *Johannes* toe te schrijven. Hier en daar toch ontstaat er twijfel en aarzeling, en meent men, dat een discipel des apostels de schrijver moet zijn.

Nieuwe problemen werden aan de kritiek gesteld door de vondst van drie nieuwe handschriften, waarvan het belangrijkste door twee Engelsche dames, Mrs. *Gibson* en Mrs. *Lewis*, gevonden werd in het Sinaïklooster, in Februari 1892. n.l. een palimpfesthandschrift van de vier Evangeliën, met het opschrift: „De gescheiden Evangeliën" (in tegenstelling tot het „Diatessaron" van *Tatianus*). Het verscheen in 1894 in druk. De Syrische tekst van dit handschrift bleek na verwant aan dat van den zoogenaamden Euretonischen Syriër, in ieder geval ouder en waarschijnlijk ook ouder dan *Tatianus*. Het meeste opzien verwekte de lezing van *Matthaeus* I: 16 „En *Joseph*, aan wien de maagd *Maria* verloofd was, verwekte *Jezus*", waarmede andere afwijkingen van *Jezus'* geboortegeschiedenis in verband staan. Verder ontbreekt in het Evangelie van *Johannes* het verhaal der echtbreekster (*Johannes* VIII: 1—11) en het slot van het Marcusevangelie (XVI, 9—20). In verband hiermede deed de Engelsche Armenicus *Conybeare* („Aristion the author of the last twelve verses of Mark") de ontdekking, dat in het handschrift van een Armeensche vertaling in duidelijke afscheiding van het Evangelie het slot aan zekeren *Aristion*, *den Presbyter*, wordt toegeschreven. Eindelijk werden in 1897 te Oxyrhynchus in Beneden-Egypte door Engelsche geleerden vele boeken en papyri ontdekt, waaronder een blad, dat 6—8 spreuken van *Jezus* bevat, die onze Evangeliën òf niet, òf in anderen vorm geven. Intusschen bleek, dat men hier te doen had met gnostisch gezinde stukken uit de 2de of 3de eeuw, waaraan slechts weinig echtheid toe te kennen valt en

die geen nieuwe oplossingen geven. Later werden nog soortgelijke gezegden of „logia" ontdekt. Over de vraagstukken, uit al die ontdekkingen voortgekomen, heeft de kritiek nog lang niet haar laatste woord gesproken.

Evangelisatie noemt men het werk der door Protestantsche corporaties ondernomen uitbreiding van de Evangelische leer onder Katholieken en Joden. In ons land werkt in die richting de Evangelische Maatschappij (zie aldaar). Vandaar dat men ten onrechte spreekt van een Evangelisatie in Indië.

Evangelisch noemt men in het algemeen datgene, wat in overeenstemming is met de blijde boodschap des heils, in de boeken des Nieuwen Testaments vervat. Men spreekt in ons vaderland van een *evangelische richting* en bedoelt daarmede een zoodanige, die het midden houdt tusschen de *orthodoxe* en de *moderne*, een richting van godgeleerden, die den Bijbel aannemen als de kenbron der waarheid met betrekking tot 's menschen geloof en leven, zonder evenwel uit den Bijbel de stellingen der steil-orthodoxen af te leiden.

Evangelische Maatschappij is een in 1853 opgerichte, te Arnhem gevestigde vereeniging, wier doel het is de kennis en beoefening van het Evangelie onder de Roomsch-Katholieken te bevorderen en het ultramontanisme te bestrijden, als vijand van onze godsdienstige en staatkundige vrijheid. Dit tracht zij te bereiken door de werkzaamheid van een evangelist-colporteur, het nitgeven en verspreiden van geschriften en het ondersteunen van scholen. Haar orgaan is „De Protestant".

Evangelisch Luthersche Gemeente. Zie *Luthersch Evangelische gemeente.*

Evangelisch-Luthersche Gemeente, Hersteld. Zie *Lutherschen* (*Hersteld*).

Evangelisch-sociaal congres is een vereeniging van Duitsche Evangelischen van verschillenden stand en richting, met het doel de sociale toestanden van het Duitsche volk te onderzoeken, deze te meten met den maatstaf van de zedelijke en godsdienstige eischen van het Evangelie en vruchtbaarder en werkzamer te doen zijn voor het tegenwoordig maatschappelijk leven. Het congres werd gesticht door den Hofprediker *Stöcker* en *Weber* en komt ieder jaar bijeen. Het orgaan der vereeniging is het tijdschrift „Evangelisch-Social".

Evangelisch verbond (Evangelical Alliance) is een in Engeland en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika bestaande vereeniging van Protestantsche gemeenten en kerkgenootschappen tot bevordering van het Protestantisme en tot gemeenschappelijk verweer tegen de aanvallen van het Roomsch-Katholicisme. De eerste stoot tot stichting van dat verbond werd gegeven door de Vrije Schotsche Kerk, die haar medeprotestanten opriep zich te wapenen tegen de aanmatigingen van de Roomsch-Katholieke Kerk en van het Puseyisme. Reeds in 1843 waren te Londen en te Dublin vergaderingen gehouden, om de stichting van zulk een verbond te bespreken, en in 1845 had de eerste voorbereidende vergadering plaats te Liverpool. Men stelde er een geloofsbelijdenis op van 9 stellingen, waardoor sommige sekten, zooals de Kwakers en de Plymouthbroeders, werden nitgesloten. Daarna hield men de eerste algemeene vergadering te Londen van 19 Augustus tot 2 September 1846. Daar waren 921 Christelijke mannen uit alle oorden der wereld bijeen en men koos den baronet *Gulling Eardley* tot voorzitter. Er werd verkondigd, dat men enkel een vredelievend en algemeen verbond van Christenen wilde stichten, die elkander zouden ondersteunen bij gemeenschappelijk gevaar. Niettemin moest ieder lid zich vereenigen met de 9 stellingen, waarvan wij boven melding hebben gemaakt en die te zamen een document vormen onder den titel „Societatis euvangelicae constitutionis et statutorum expositio brevis". Deze stellingen zijn de volgende: 1. De goddelijke ingeving, het gezag en de genoegzaamheid der Heilige Schrift. 2. Het recht en de plicht van eigen oordeel bij de uitlegging der Heilige Schrift. 3. De eenheid Gods en de drievoudigheid der in Hem aanwezige personen. 4. De volslagen verdorvenheid der menschelijke natuur ten gevolge van den val onzer eerste ouders. 5. De menschwording van Gods Zoon, zijn verlossingswerk ten behoeve der zondige menschheid en zijn middelaarsambt als voorspraak en Koning. 6 De rechtvaardiging van den zondaar uitsluitend door het geloof. 7 en 8. De goddelijke instelling van het Christelijk leeraarsambt en de verplichting om den doop toe te dienen en het avondmaal bij te wonen. 9. De onsterfelijkheid der ziel, de opstanding des vleesches en het laatste oordeel door onzen Heer *Jezus Christus* met de zaligheid voor de rechtvaardigen en de eeuwige verdoemenis voor de onrechtvaardigen. Uit die stellingen blijkt voldoende, dat het Evangelisch Verbond geenzins rekenen kan op de toetreding van alle Protestantsche Christenen. Men bepaalde verder op de eerste vergadering, dat Engeland, de Vereenigde Staten, Britsch Noord-Amerika, Frankrijk met België, Noord en Zuid-Duitschland met Zwitserland en West-Indië even zooveel afdeelingen zouden vormen, en dat men om de 7 jaar een algemeene vergadering zou houden. Het orgaan van de Britsche afdeeling van het Evangelisch verbond is het tijdschrift: „Evangelical Christianism, its state and prospects", dat te Londen wordt nitgegeven.

Evangelisch verbond tot bevordering van Duitsch Protestantsche belangen, is een in 1886 gestichte vereeniging van Evangelische Christenen van zeer verschillende richting, die ten doel heeft, het Evangelisch geloof te versterken, alle Protestanten tot een gemeenschappelijk verzet tegen Roomsch-Katholieke aanmatiging op te wekken en door dezen gemeenschappelijken arbeid den geestverlammenden partijstrijd op het gebied der Evangelische Kerk in Duitschland te overwinnen. Het plan tot de stichting van dezen Bond werd het eerst vastgesteld te Halle op een voorloopige conferentie bij gelegenheid van de jaarlijksche vergadering der Evangelische Vereeniging den 26sten Mei 1886. Op een vergadering te Erfurt, den 5den October 1886, waar Evangelische mannen van zeer verschillende richting tegenwoordig waren, werd tot de stichting van dien Bond besloten en een voorloopig bestuur benoemd. Het bestuur assumeerde daarop nog eenige leden en kon den 15den Januari 1887

optreden met een lijst van medestanders met 250 aanzienlijke namen uit alle kerkelijke partijen en uit alle gewesten van Duitschland, om een beroep te doen op alle Evangelische Christenen in Duitschland. De Bond beschouwt als zijn voornaamste taak den strijd tegen Rome op het gebied van de drukpers. Het meerendeel der mannen, die zich bij den Bond hebben aangesloten, behoort tot de gematigde richting; toch is er zoowel de kerkelijke linkerzijde als de kerkelijke rechterzijde vertegenwoordigd. Het orgaan is de „Evangelische Korrespondenz für die Deutsche Tagespresse", benevens de „Monatkorrespondenz samt Litteraturblatt für Bundesmitglieder".

Evangelist (overbrenger eener blijde boodschap) is in het bijzonder de verkondiger van de komst van *Jezus* als den Messias; de naam wordt in het Nieuwe Testament gebruikt voor helper der apostelen, zooals *Philippus* en *Timotheus*, in de kerktaal voor een beschrijver van *Jezus*' leer, daden en lotgevallen, dus de schrijver van een Evangelie; in de oude en in de Grieksche Kerk

De vier Evangelisten (naar Jordaëns).

ook voor den diaconus, die bij de godsdienstoefening een stuk van het Evangelie las. Onder de vier evangelisten van het Nieuwe Testament werden als zinnebeelden de vier elementen van de Cherubim verdeeld, zoodat *Matthaeus* met den engel, *Marcus* met den leeuw, *Lucas* met den os en *Johannes* met den adelaar werd afgebeeld. Thans gebruikt men het woord evangelist voor prediker.

Evans, *Oliver*, een Noord-Amerikaansch werktuigkundige en de uitvinder der stoomwerktuigen met hooge drukking, werd geboren in 1755 nabij Philadelphia, kwam als zoon van behoeftige ouders bij een wagenmaker in de leer en leverde weldra een verbeterd spinwerktuig en een verbeterden molen, die beide uitmuntend voldeden. Reeds in 1785 trachtte hij van de regeering van Pennsylvanië octrooi te verkrijgen tot het vervaardigen van stoomwagens, doch men had weinig vertrouwen in zijn onderneming. Weldra wekte hij de algemeene verbazing door twee nieuwe uitvindingen, namelijk door het ontwikkelen van stoomkracht en door de toepassing van deze op van plaats veranderende werktuigen (locomotieven), waardoor hij aan de uitvindingen van *Newcomen* en *Watt* een veel hoogere waarde gaf. Toen hij in 1797 bij de regeering van Maryland octrooi voor een stoomwagen vroeg, verkreeg hij weliswaar wat hij verlangde, maar vond geen kapitalist, die de eer der uitvinding met hem wilde deelen, zoodat *Evans* zijn geheele vermogen besteedde aan het vervaardigen van zulk een wagen, waarmede hij de juistheid zijner denkbeelden bewees. Deze echter vonden eerst ingang, toen *Trevithick* en anderen in Engeland machines van hooge drukking vervaardigden. In 1804 noemde het congres der Vereenigde Staten hem een „Weldoener des Vaderlands" en verlengde zijn octrooi tot aan 1825. Een noodlottige brand legde echter zijn kostbare fabriek in asch, en hij zelf overleed 4 dagen later, den 15den Maart 1811. Hij schreef een „Guide or manual for millwrights" (1793; 3de druk, 1818) en een „Guide for mechanical engineers" (1805).

Evans, sir *George de Lacy*, een Britsch generaal en lid van het Parlement, werd geboren in 1787 te Moig in Ierland, ontving zijn opleiding op de militaire school te High-Wycombe, trad eerst in dienst bij de Oost-Indische Compagnie en werd daarna luitenant bij een regiment dragonders. Gedurende den veldtocht in Spanje verwierf hij door zijn wetenschappelijke kennis de gunst van lord *Wellington*. Als officier van den generalen staf onderscheidde hij zich in 1813 en 1814 in Noord-Amerika, werd bij zijn terugkeer in 1815 majoor en weldra wegens de diensten, die hij als adjudant van generaal *Ponsonby* bewezen had, tot kolonel bevorderd. Toen hij vervolgens nonactief werd, wijdde hij zich aan de staatkunde, voegde zich bij de radicalen en werd in 1831 door Rye en in 1833 door Westminster afgevaardigd naar het Parlement. In 1835 aanvaardde hij als luitenant-generaal het opperbevel over het legioen, dat ter ondersteuning van de constitutioneelen in Spanje voor de Spaansche regeering geworven werd. Hij behaalde er onderscheiden overwinningen, bestormde in 1837 de stad Irun, keerde naar Engeland terug, werd wederom door Westminster naar het Parlement gezonden en ontving de Bathorde benevens den rang van kolonel in Britschen dienst, in 1854 dien van luitenant-generaal, waarna hij in den Krimoorlog bevel voerde over de 2de divisie en bij de Alma en bij Balaklava zich door groote dapperheid onderscheidde. Wel moest hij in 1855 zich wegens ziekte naar Engeland inschepen, maar hij ontving de dankbetuiging van het Parlement. Tot 1865 bleef hij als Parlementslid ijverig werkzaam en overleed te Londen den 9den Januari 1870.

Evans, *Mary Anne*, een Engelsch schrijfster, die zich onder den naam van *George Eliot* heeft bekend gemaakt, was de dochter van een timmerman in het noorden van Engeland en werd geboren te Sauth-Farm bij Colton in Warwickshire den 22sten November 1819. Zij ontving haar eerste opleiding op een bijzondere school te Coventry, leerde vervolgens Grieksch, Latijn, Duitsch, Fransch, Italiaansch en Hebreeuwsch en leverde in 1846 een vertaling van „Leben Jesu" van *Strausz*. Sedert 1849 reisde zij op het vasteland en vestigde zich in 1851 op verzoek van dr. *Chapman*, uitgever van den „Westminster Re-

view", te Londen, om aan de redactie van dat tijdschrift deel te nemen. Ook vertaalde zij „Das Wesen des Christentums" van *Feuerbach* (1854). De kring, waarin zij vroeger verkeerd had, verschafte haar stof tot schetsen uit het leven van Engelsche geestelijken („Scenes of clerical life", 1858), waarin echte godsdienstigheid zich paarde aan edele verdraagzaamheid, en een dichterlijk gevoel aan een zeldzame gave van opmerking. Haar volgende roman „Adam Bede" (3 dln., 1859, ook in het Nederlandsch vertaald) bezorgde haar onder de schrijfsters een hoogen rang. Daarna verschenen: „The mill of the Floss" (3 dln., 1860), „Silas Marner, the weaver of Raveloe" (1861), een meesterstuk van eenvoud, „Romola" (3 dln., 1863), waarin zij in krachtige trekken een schets levert uit den tijd van *Savonarola*, en „Felix Holt, the Radical" (3 dln., 1866). Daarop volgden verschillende romans en novellen in verzen „The Spanish gipsy" (1868), „Agatha" (1869), „Armgart, a dramatic poem" (1871) en „The legend of Jubal" (1876). Bijna al deze gedichten, die de poëtische en stilistische hoedanigheden der schrijfster in hoogen mate bezitten, zijn in rijmlooze, vijfvoetige jamben. In proza volgden daarop „Middlemarch" (4 dln., 1872) en „Daniel Deronda" (4 dln., 1876), waarvan het eerste haar meesterwerk is. In „Daniel Deronda" teekent zij een aantal Joodsche karakters met bewondering over de groote eigenschappen van dat volk. In 1879 verscheen een bundel essay's „Impressions of Theophrastus Such". Den 30sten November 1878 overleed *George Henry Lewes* (zie aldaar), met wien zij sedert jaren in de nauwste betrekking leefde zonder met hem gehuwd te wezen, daar de echtgenoote van *Lewes* nog in leven was en zich in een krankzinnigengesticht bevond. Den 6den Mei 1880 trad zij in het huwelijk met haar ouden vriend *John Wolter Cross*, maar overleed reeds den 22sten December van dat jaar. Een levensgeschiedenis dezer schrijfster met twee portretten en een facsimile is in 1885 door haar echtgenoot in het licht gegeven. Haar gezamenlijke werken zijn bij herhaling uitgegeven.

Evansville, de hoofdstad van het graafschap Vanderburg in den Noord-Amerikaanschen staat Indiana, is gunstig gelegen in een dicht bevolkte landstreek aan den Ohio en aan den mond van de Wabash en van het Eriekanaal. Zij telt (1900) 59007 inwoners en is het vereenigingspunt van zeven spoorwegen en niet alleen de voornaamste fabrieks- en handelsplaats van den staat, maar zelfs tusschen Louisville en Caïro de aanzienlijkste stad aan den Ohio. Zij werd in 1813 gesticht, heeft 30 kerken, een fraai gerechtshof, een nieuw operagebouw, een hoogeschool, vele openbare scholen en verschillende genootschappen. Men heeft er ijzergieterijen, wolkammerijen, zeepziederijen, bierbrouwerijen en een belangrijken handel in steenkolen, hout, tabak, graan en varkensvleesch.

Evectie of opheffing der maan is de naam van een astronomisch verschijnsel, dat veroorzaakt wordt door de zon en gelegen is in een wijziging van de excentriciteit van de loopbaan van eerstgenoemd hemellichaam. Zij is het grootst, wanneer de groote as der loopbaan van de maan samenvalt met de lijn, die de schijngestalte van nieuwe en volle maan vereenigt, en het kleinst, wanneer gemelde as samenvalt met de verbindingslijn der kwartierstanden. De periode ervan bedraagt 31,8 dag en kan een verandering in lengte te weeg brengen van 1°20',5. Zij werd door *Ptolemaeus* ontdekt.

Evelyn, *John*, een Engelsch geleerde, geboren den 31sten October 1620 te Wolton in Surreyshire studeerde in de rechten, diende in 1641 in ons land bij een Engelsch regiment, deed in 1644 een reis door een groot gedeelte van Europa en wijdde zich in Italië aan de studie der oudheidkunde en der kunst. Na zijn terugkeer in 1647 vestigde hij zich te Deptford in Kent en gebruikte na den dood van *Cromwell* zijn pen en zijn invloed ten gunste van *Karel II*, die hem beloonde met zijn vertrouwen. Bij de stichting van het Koninklijk Genootschap werd hij een der eerste leden, na de revolutie bekleed met de betrekking van penningmeester aan het hospitaal te Greenwich. Hij overleed den 27sten Februari 1706. Hij was een theoretisch en praktisch beoefenaar der kunst, bezat een belangrijke verzameling van schilderijen en deed onderscheiden door hem geteekende landschappen graveeren. Van zijn geschriften noemen wij: „Sculptura" (1662), een geschiedenis der graveerkunst, „Silva", een verhandeling over de boomen in Engeland, „Terra" (1675) en „Memoirs" (1681).

Evenaar. Zie *Aequator*.

Evenachtspunten. Zie *Aequinoctium*.

Evene, zand- of bremhaver (*Avena strigosa Schreb.*) is een éénjarige plant uit de familie der *Gramineeën* en wel een haversoort met knievormig gebogen rugnaald aan het onderste kroonkafje van beide bloemen in elk aartje. Zij wordt verbouwd op de minder vruchtbare zandgronden in Nederland. De opbrengst aan zaad wisselt van omstreeks 20—60 H.L., bedraagt echter meest 30—40 H.L. per H.A. met een gemiddeld gewicht van ± 38 kg. De opbrengst aan stroo kan 3500 kg. per H.A. bedragen.

Evenwicht. Eenige krachten zijn onderling in evenwicht, wanneer zij op een lichaam werken en geen verandering veroorzaken in den toestand, waarin dit lichaam verkeert, hetzij dit lichaam in rust is of zich beweegt. Ieder der krachten heft dan de werking der andere op, daar zij even groot als de resultante van alle andere samen, doch tegengesteld gericht is. Het gedeelte der mechanica, hetwelk handelt over de onderlinge betrekking dier krachten en de voorwaarden van haar onderling evenwicht, draagt den naam van *statica* (zie aldaar).

Een lichaam is in evenwicht, wanneer het onder de werking der zwaartekracht alleen niet van plaats verandert, bijv. wanneer het zoodanig aan een punt is opgehangen, dat het ophangpunt en zwaartepunt zich in dezelfde verticaal bevinden, of wanneer een lichaam ondersteund wordt en de verticaal, door het zwaartepunt gaande, binnen den veelhoek der steunpunten op het steunvlak valt.

Men onderscheidt 3 soorten van evenwicht: vooreerst *standvastig* of *stabiel evenwicht*, wanneer een lichaam, een weinig uit zijn stand gebracht, tot dezen tracht terug te keeren; door de beweging is n.l. het zwaartepunt gestegen en dit tracht steeds de laagste plaats in te nemen. Men ziet daarvan een voorbeeld in den kegel, dien men met zijn grond-

vlak op een horizontale tafel plaatst; het *onstandvastig* of *labiel evenwicht*, indien een lichaam, uit zijn stand gebracht, niet tot dien stand terug keert, maar losgelaten zich verder uit den evenwichtsstand verwijdert, zooals het geval is met een kegel, die met zijn top op een horizontale tafel rust; hier is het zwaartepunt gedaald; het *onverschillig* of *indifferent evenwicht*, ingeval het lichaam, uit zijn stand gebracht, in den alsdan verkregen stand blijft, bijv., waarvan men een kegel met zijn ronde oppervlakte op een tafel legt. In het algemeen verkeert een lichaam in een van deze drie toestanden van evenwicht, en wel naar gelang door een storende kracht het zwaartepunt met betrekking tot het steunpunt rijst, daalt of op dezelfde plaats blijft. In de afbeelding verkeeren fig. 1 en 2 in stabiel, fig. 3 in labiel, fig. 4 in indifferent evenwicht.

Fig. 1.

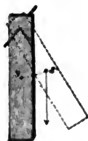
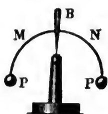

Fig. 2.

Evenwicht.

Fig. 3.

Fig. 4.

Evenwicht.

Over het evenwicht der vloeistoffen handelt de *hydrostatica* (zie aldaar).

Evenwijdig noemt men twee in hetzelfde platte vlak gelegen lijnen, die, hoe ver ook verlengd, steeds denzelfden afstand behouden en elkander nimmer snijden. Denkt men door zulk een tweetal lijnen een vlak, dan begrenzen zij een strook, die overal dezelfde breedte heeft. Men zegt ook wel van zulke lijnen, dat zij elkander in het oneindige snijden. Wordt zulk een paar evenwijdige lijnen door een derde lijn gesneden, dan heeft men de eigenschap, dat de *overeenkomstige hoeken*, de *verwisselende binnenhoeken* en de *verwisselende buitenhoeken* twee aan twee onderling gelijk zijn. Ook zullen 2 vlakken onderling evenwijdig zijn, wanneer zij steeds denzelfden onderlingen afstand bewaren. De lijn, die dezen afstand aanduidt, staat loodrecht op de beide vlakken. Het is duidelijk, dat de snijding van zulk een stel van 2 vlakken door een derde vlak dezelfde eigenschappen met betrekking tot de gevormde tweevlakkenhoeken vertoont, als wij van de evenwijdige lijnen vermeld hebben.

Ever. Zie *Zwijn.*

Everardi, *Nicolaus,* of *Nicolaas Everaerts,* een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren te Grijpskerke op Walcheren in 1463. Zijn eigenlijke naam was *Klaas Evertszoon,* en zijn vader, hoewel landman of schipper van beroep, behoorde tot een adellijk geslacht uit Beieren. *Nicolaas* studeerde te Leuven in de rechten, gaf na zijn promotie eenigen tijd openbaar onderwijs, werd in 1498 te Brussel officiaal van *Hendrik de Berges,* aartsbisschop van Kamerrijk, daarna deken der collegiale kerk van St. Gudula te Anderlecht en vervolgens van St. Gudula te Brussel. Later werd hij benoemd tot lid van den Grooten Raad te Mechelen en in 1509 tot voorzitter van het Gerechtshof in Holland en Zeeland. Gedurende 18 jaar bekleedde hij deze betrekking, doch moest na den inval der Gelderschen in den Haag, vluchten. Toen *Karel V* als prins zich te Dordrecht als graaf van Holland wilde gehuldigd zien, maakte hij dit door den mond van *Everardi* plechtig bekend aan de Staten. Genoemde vorst plaatste hem in 1528 als voorzitter bij den Grooten Raad te Mechelen, waar hij den 9den Augustus 1532 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Topica juris, sive loci argumentorum legales" (1516 en later bij herhaling) en „Consilia sive responsa juris" (1554 en later). Hij was een der grootste rechtsgeleerden van zijn tijd en onderscheidde zich tevens door een edel karakter; ook door *Erasmus* wordt hem lof toegekend.

Everardi, Nicolaus, een neef van den voorgaande, was raadsheer van de hertogen *Willem* en *Albrecht van Beieren* te München en later van *Karel V,* werd in 1535 raadsheer in 's Rijks Kamergerecht te Spiers en in 1542 hoogleeraar in de rechten te Ingolstadt, waar hij in 1570 overleed. Hij schreef „Isagoge in jurisprudentiam" en „De testibus et fide instrumentorum, eorumque productione" (1618 en 1688)".

Everdingen, *Allart van,* een Hollandsch landschapschilder en etser, werd gedoopt te Alkmaar den 18den Juni 1621 en begraven te Amsterdam den 8sten November 1675. Hij was een leerling van *Roelant Savery* en *Pieter Molyn.* In 1645 werd hij meester te Haarlem. Tusschen 1640 en 1644 bezocht hij Zweden en Noorwegen, en na 1651 vestigde hij zich te Amsterdam. *Everdingen* schilderde vooral Zweedsche landschappen, met bergen, dennenbosschen en watervallen. Vele van deze stukken, waardoor hij zich een grooten naam verworven heeft, behooren tot de beste voortbrengselen der 17de eeuwsche Hollandsche landschapskunst en worden slechts door *Jacob Ruisdael's* watervallen geëvenaard. Hier te lande vindt men zijn schilderijen o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en in de verzameling Six aldaar. Hij heeft 163 etsen gemaakt. Bovendien bestaan er nog tal van teekeningen van zijn hand.

Everdingen, Caesar Boëtius van, een Hollandsch portret-, genre- en historieschilder, geboren te Alkmaar in 1606, werd begraven aldaar den 13den October 1678. Hij was een broeder van *Allart van Everdingen* (zie aldaar) en werkte hoofdzakelijk te Alkmaar, waar hij in 1632 lid werd van het Sint Lucas-gild. Ook werkte hij een tijdlang te Haarlem, waar hij eenige jaren bestuurslid en zelfs deken van het schildersgild was. In 1661 was hij

korten tijd in Amsterdam. Behalve portretten en regentenstukken (o.a. te Alkmaar bewaard) schilderde hij talrijke historische, mythologische en allegorische stukken, waarvan vooral bekend zijn de geboorte van *Frederik Hendrik* en andere doeken, deel uitmakende van de beschildering der zaal in het Huis ten Bosch te 's Gravenhage. Verder vindt men hier te lande werken van hem o.a. in het Mauritshuis en in de verzameling Steengracht te 's Gravenhage, in de musea te Leiden en Haarlem en in het stadhuis en de Laurenskerk te Alkmaar.

Everest, *Mount*, in de taal der Hindoe's *Gaurisankar*, is de hoogste bekende top van het Himalayagebergte en tevens van de geheele aarde. Hij ligt in de Salpoeketen op 27°59' N. Br. en 86°55' O. L. van Gr. aan de N. grens van Nepal, bereikt een hoogte van 8840 m. en werd in 1856 gemeten door den Britschen kolonel *Waugh*. Zijn naam is ontleend aan dien van den voormaligen chef van den generalen staf in Britsch-Indië.

Everett, *Alexander Hill*, een Noord-Amerikaansch staatsman, geboren den 19den Maart 1792 in Massachusetts, begeleidde in 1809 *John Quincy Adams* als gezantschapssecretaris naar Petersburg, ging in 1815 in die functie naar den Haag en was van 1825—1829 gezant aan het Hof te Spanje. Onder het presidentschap van *Jackson* teruggeroepen, vestigde hij zich te Boston. Sedert 1835 gaf hij de „North-American Review" uit en ging over tot de democratische partij, die hij vroeger bestreden had. President *Polk* zond hem in 1846 als resident naar China. Hij schreef: „Europe, or a general survey of the present situation of the principal powers, with conjectures on their future prospect" (Boston, 1822 en 1823), „New ideas on population, with remarks on the theories of Malthus and Godwin" (Londen, 1823, Boston, 1826), „America, or a general survey on the political situation of the several powers of the western continent" (Philadelphia, 1827) en „Critical and miscellaneous essays" (Boston, 1845—1847). Hij overleed den 28sten Juni 1847 in Macao.

Everett, *Edward*, een broeder van den vorige, geboren den 11den April 1794 te Dorchester (Massachusetts), werd in 1820 hoogleeraar in het Grieksch aan de universiteit te Cambridge. Sedert 1824 lid van het Congres, sprak hij vooral tegen de onderdrukking der Indianen en was van 1836—1840 gezant in Londen. In 1860 trad hij zonder gevolg op als candidaat der Knownothings voor het vicepresidentschap. Voor het overige hield hij zich bezig met wetenschappelijke onderzoekingen en hield talrijke openbare voordrachten, die alle de beteekenis van *Washington* trachtten duidelijk te maken en waarvan de opbrengst (c.a. 100 000 dollar) door hem gebruikt werd voor den aankoop van *Washington's* woonplaats Mount Vernon, als nationaal eigendom. Ook schreef hij een biografie van *Washington* (New-York, 1861), terwijl zijn verzamelde redevoeringen te Boston in 1869 zijn verschenen, waar hij den 15den Jannari 1865 overleed.

Everett, *Joseph David*, een Engelsch natuurkundige, werd geboren te Ipswich in 1831, was 30 jaar lang (1867—1897) hoogleeraar aan Queens College te Belfast en secretaris van de „Underground Temperature Committee". Hij schreef „Summary of principles and results" (1882) en „A flat model, which solves problems in use of the globes". Hij overleed in 1904 te Londen.

Evergeten, *Bond der*, is de naam van een geheim genootschap, dat tegen het einde der 18de eeuw op Sicilië bestond. Het doel van dien bond, in 1791 gesticht, was de menschheid te verbeteren, te volmaken en een reine godsvereering te verbreiden, daardoor het zedelijk karakter der wereld te reinigen, de booze bedoelingen der dwepers en bedriegers, die op het einde dezer eeuw zooveel onheil stichtten, te verijdelen, edele en beproefde menschen te beloonen, de lijdende deugd te ondersteunen en in 't algemeen, maar vooral onder de leden, de noodige kennis te verbreiden. In 1796 werd de bond reeds weer opgeheven.

Everlasting of *everlest* is een vijfknoopig atlasweefsel, waarin op de rechte zijde de ketting vlot ligt. De kettingdraden zijn 2- of 3-draads getweernd, de inslagdraden enkel kamgaren. Men bezigt deze meestal zwartgeverfde wollen stof vooral tot dameslaarsjes, tot het overtrekken der zittingen van stoelen, canapés enz.

Evers, *Carel Joseph*, baron, een Nederlandsch krijgsman, werd geboren den 8sten Mei 1773, trad reeds vroeg in dienst, werd geplaatst bij het Fransche leger, onderscheidde zich bij verschillende gelegenheden door zijn dapperheid en werd den 31sten Maart 1812 brigade-generaal. Als zoodanig nam hij deel aan den tocht naar Rusland en maakte zich zóó verdienstelijk, dat *Napoleon* hem den rang toekende van baron van het keizerrijk. In 1813 werd hij te Koningsbergen krijgsgevangen gemaakt en na het verkrijgen zijner vrijheid in 1814 door koning *Willem I* tot luitenant-generaal bevorderd. Nadat hij eenigen tijd aan het hoofd had gestaan der reserve cavalerie, werd hij belast met het bevel in het 6de militair commando. Hij overleed in die betrekking den 9den Augustus 1818. Hij was officier van het Legioen van Eer, ridder der orde van den Heiligen Lodewijk en van de orde der beide Siciliën, alsmede commandeur van de Militaire Willemsorde.

Evers, *Everhardus*, een Nederlandsch ingenieur, geboren te Beerta den 17den November 1775, werd in 1795 aangesteld tot buitengewoon ingenieur en werd luitenant-ingenieur gedurende den veldtocht in Noord-Holland. Als kapitein in Franschen dienst nam hij deel aan de voornaamste krijgstochten en veldslagen tot aan den val van *Napoleon*, en werd vervolgens majoor-ingenieur bij het Nederlandsche leger. Daarna doorliep hij de hoogere rangen bij het wapen der genie, werd in 1831 als directeur der 2de fortificatie-directie bevorderd tot generaal-majoor en kwam in 1840 op pensioen. Reeds in 1825 versierd met de Militaire Willemsorde, overleed hij den 29sten September 1840.

Evers, *Johannes Christian Gottlob*, een Nederlandschge neeskundige, werd geboren te 's Gravenhage in 1818, studeerde te Leiden en promoveerde aldaar op een „Dissertatio continens brevem conspectnm morborum hoc anno in clinico Cl. C. Pruys van der Hoeven observatorum". Daarna zette hij zijn studies voort te Parijs, Weenen en Berlijn, vestigde zich als praktisch arts te 's Gra-

venhage en was van 1864 tot 1872 hoogleeraar te Leiden. Om redenen van gezondheid legde hij deze betrekking neder en wijdde zich te 's Gravenhage weder aan de praktijk. Hij was van 1842—1844 mederedacteur van de tijdschriften: „Boerhaave" en „Jonrnal médical" en schreef: „De sterfte der kraamvrouwen vóór een eeuw en thans" (1864) en „Bijdrage tot de bevolkingsleer in Nederland" (1882).

Evers, *Franz*, een Duitsch dichter, geboren den 10den Juli 1871 te Winsen, vestigde zich in 1889 als boekhandelaar te Goslar en gaf daar de „Litterarische Blätter" uit. In 1890 werd hij redacteur te Augsburg, vestigde zich een jaar later te Berlijn en stichtte in 1892 met *Hübbe-Schleiden* een theosophische vereeniging te Sieglitz en redigeerde tot 1894 „Sphinx, Monatsschrift für Seelen-und Geistesleben". Thans woont hij te Goslar. Hij schreef: „Symphonie" (1892), „Fundamente" (1893), „Eva. Eine Ueberwindung" (1893), „Sprüche aus der Höhe" (1893), „Die Psalmen" (1894), „Köningslieder" (1894), „Deutsche Lieder" (1895), „Hohe Lieder" (1896), „Paradiese" (1897), „Der Halbgott" (1900), „Erntelieder" (1901), „Sonnensöhne" (1904) en de drama's „Das grosze Leben" (1900), „Sterbende Helden" (1900), „Freundschaft und Liebe" (1900), „Dramatische Chöre (1904).

Eversdyck, *Cornelis Willemszoon*, een Zeeuwsch portretschilder, geboren te Goes, overleed waarschijnlijk vóór 1644. Van hem zijn slechts drie schilderijen bekend, schutterstukken, geschilderd in 1616 en 1624. Zij stellen Goesche schntters voor en bevinden zich in het Musenm Boymans te Rotterdam.

Eversdyck, *Willem*, een Zeeuwsch portretschilder, zoon van den voorgaande, werd geboren te Goes en overleed te Middelburg den 14den Maart 1671. Men vindt schilderijen van hem in het Museum Boymans te Rotterdam en in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Eversdijk, vroeger *Everinge*, is de naam van een aanzienlijk Zeeuwsch geslacht.

Eversdijk, *Cornelis Fransz.*, een wiskundige, geboren te Goes den 20sten Mei 1586, werd lid der regeering in zijn geboorteplaats en in 1635 afgevaardigde naar de Rekenkamer van Zeeland, welke laatste betrekking hij bekleedde tot aan zijn dood (19 December 1666). Hij schreef: „Traktaat van de wijnroede" (1618), „Pachttafelen enz." (1649), „Tafelen van interest enz." (1652), „Tafelen van den wannemate" (1655), „De dubbele groote arithmetica van Jan Coutreels enz." (1658), „Beknopte landmeetkunst", „Pasteboeck van den broode enz." (1663).

Eversdijk, *Wilhelmus*, een Nederlandsch godgeleerde, was een neef van den voorgaande en werd geboren te Ellewoutsdijk den 25sten December 1653. Na te Utrecht te hebben gestndeerd, werd hij achtereenvolgens predikant te Wemeldingen, Oostzaan, 's Hertogenbosch en Rotterdam, en nam hier met veel ijver en grooten toeloop den predikdienst waar van 1686 tot 1727. Hij heeft eenige leerredenen in het licht gegeven en overleed den 11den Juli 1729.

Eversdijk, *Nicolaas Mattheus*, was een ijveraar voor de vrijheid en lid der stadsregeering te Goes. In 1692, ter gelegenheid van het benoemen van nieuwe rentmeesters, ontstond er twist tusschen de verschillende staatkundige partijen en het gevolg daarvan was, dat de stadhonder eenig krijgsvolk daarheen zond. *Eversdijk* echter, die toen een der burgemeesters was, deed, gesteund door den raad, de poorten sluiten, waarna er eenige vijandelijkheden voorvielen. Op naderen last van den stadhouder trokken echter de soldaten binnen, en nu werd *Eversdijk* met anderen gevangen genomen en voor de rechtbank van hun tegenstanders gebracht. Deze veroordeelden hen om met het zwaard boven het hoofd gestraft en verbannen te worden met verbeurdverklaring hunner goederen, een vonnis, dat door den stadhouder in eenvoudige verbanning veranderd werd. Toen *Eversdijk* bij zijn uitleiding uit de stad des nachts de markt bereikte, kon hij van aandoening niet spreken, maar hief de handen omhoog, als wilde hij den hemel aanroepen tot getuige voor de rechtvaardigheid zijner zaak. Met snikken en tranen bracht het volk hem naar het vaartuig, dat hem naar Bergen-op-Zoom moest voeren. Weldra echter kreeg hij van den prins verlof naar Goes terug te keeren, waar hij in zijn eer hersteld en weder lid der regeering werd.

Eversmann, *Eduard Friedrich*, een Duitsch natuurkundige en reiziger, werd geboren den 23sten Januari 1794 te Hagen in Westfalen en stndeerde te Marburg, Berlijn, Halle en Dorpat. In 1818 trad hij als arts in dienst bij de gewerenfabriek te Slatoust in den Oeral, nam in 1820 deel aan een zending onder leiding van staatsraad *Negri* naar Boekharije, die hij in een „Reise von Orenburg nach Buchara" (1823) beschreef, was tegenwoordig in 1825 bij de oorlogsexpeditie langs de Kaspische Zee en werd in 1828 gewoon hoogleeraar in de plant- en dierkunde te Kazan. Nu ondernam hij wetenschappelijke reizen naar Astrakan (1829), naar den Kaukasus (1830) en naar Saratow (1834). Hij heeft de kennis der fauna van Rusland met de beschrijving van honderden nieuwe soorten van dieren verrijkt en merkwaardige opstellen geleverd in het „Bulletin de la Société Impériale de Naturalistes de Moscon". In 1844 bezocht hij Duitschland, Frankrijk en Italië en overleed als staatsraad in werkelijken dienst te Kazan den 14den (26sten) April 1860.

Everts, *Hendrikus Petrus* een Nederlandsch krijgsman, werd geboren te Rotterdam den 10den Mei 1777, kwam, nadat hij reeds als officier bij het Fransche leger had gediend, in 1795 in dienst als kapitein bij de Bataafsche Republiek en werd weldra aide de camp bij den generalen staf. Hij streed in Noord-Holland en Duitschland, woonde den tocht naar Rusland bij, werd met spoed bevorderd, in 1814 geplaatst als luitenant-kolonel bij het Nederlandsche leger en werd in 1820 kolonel, in 1825 generaal-majoor en provinciale commandant van Groningen en Drente. Hij nam deel aan den Tiendaagschen Veldtocht en werd gepensionneerd in 1839. Hij was ridder der orde van het Legioen van Eer en van de Militaire Willemsorde.

Everts, jonkheer *Jacob Nicolaas*, een Nederlandsch krijgsman, werd geboren te Twello den 11den Februari 1785, nam in 1802 vrijwillig dienst bij de Bataafsche infanterie en werd 3 jaar later luitenant bij de jagers, waarna hij de veldtochten van

Napoleon in Duitschland bijwoonde. Koning *Lodewijk* plaatste hem in 1807 als 1ste luitenant bij de garde, en 2 jaar later werd hij bevorderd tot kapitein, alsmede tot ridder van de orde der Unie. In Franschen dienst werd hij kapitein bij de oude garde, streed in Spanje en in Saksen, verwierf eerst het ridderkruis, daarna het officierskruis van het Legioen van Eer en werd in het laatst van 1815 als majoor geplaatst bij het Nederlandsche leger. Bij de omwenteling van 1830 was hij commandant van het 2de bataillon jagers met den rang van luitenant-kolonel en wegens zijn belangrijke diensten in den Tiendaagschen Veldtocht werd hij eerst tot ridder der Militaire Willemsorde 4de klasse en daarna tot ridder dier orde 3de klasse benoemd. In 1836 werd hij kolonel en commandant van het regiment grenadiers, in 1841 generaal-majoor en commandant eener brigade. Hij overleed den 2den October 1846. Door koning *Willem II* was hij opgenomen in den Nederlandschen adelstand en versierd met de orde van den Nederlandschen Leeuw en met de commandeursorde van de Eikenkroon, bovendien was hij commandeur van het Legioen van Eer en ridder der St. Stanislausorde 1ste klasse.

Evertsen is de naam van een Zeeuwsch geslacht, dat een aantal beroemde Nederlandsche zeehelden heeft opgeleverd.

Evertsen, Johan, die in 1600 door prins *Maurits* tot kapitein benoemd werd, bewees door het vermeesteren van vijandelijke schepen aan den lande groote diensten. In 1603 werd hij belast met het bewaken der Zeeuwsche kust en in 1605 onderscheidde hij zich onder admiraal *Honthain* in den strijd tegen met krijgsvolk bemande schepen, uit Spanje naar de Nederlanden bestemd. Een jaar later verwierf hij onder dien bevelhebber nieuwen roem, hoewel hij na het behalen van groote voordeelen genoodzaakt was te wijken. Na dien tijd werd hij voornamelijk belast met het begeleiden van koopvaardijschepen; ook vergezelde hij in 1607 de afgezanten van den Staat naar Engeland. Na het sluiten van het Twaalfjarig Bestand kwam hij op nonactiviteit, doch reeds in 1614 werd hij op zijn dringend verzoek weder opgeroepen tot den werkelijken dienst. Aan het hoofd van een smaldeel vertrok hij naar de Middellandsche Zee, om de koopvaardijvloot tegen zeeroovers te beschermen. In 1616 raakte hij slaags met een Franschen kaper, dien hij de vlag deed strijken, en in 1617 veroverde hij weder een Fransch kaperschip, echter met het noodlottig gevolg, dat hij den 28sten Juli door een musketkogel doodelijk getroffen werd. Hij had zeven zonen, van welken wij vijf zullen vermelden. Drie van hen werden op verzoek der weduwe door de admiraliteit geplaatst op schepen van den Staat.

Evertsen Johan, tweede zoon van den voorgaande, werd geboren te Vlissingen in Januari 1600 en trad vroeg in zeedienst. In 1622 was hij kapitein, nam eenige jaren later deel aan de zeeslagen bij La Rochelle, deed in 1626 onder *Laurens Reael* een tocht naar het westen, veroverde een vijandelijk schip en werd in 1628 commandeur met een dubbel jaargeld. Hij begeleidde de door *Piet Hein* veroverde Zilvervloot naar ons land, kreeg in 1631 last 's lands kusten te bewaken en was tegenwoordig bij het behalen der overwinning onder *Hollare* op den 12den September van dat jaar. Nadat hij vijf jaar gekruist had, behaalde hij in 1636 een belangrijke zegepraal op *Jacques Collaert*, vlootvoogd uit Duinkerken, waarna aan hem en zijn onderbevelhebbers door de Staten van Zeeland een gouden keten met een gedenkpenning geschonken werd. Ook maakte hij zich verdienstelijk door het ontdekken en verijdelen van het voornemen Vlissingen in de macht der Spanjaarden te brengen, zoodat hij in 1637 tot vice-admiraal van Zeeland benoemd werd. In 1639 voerde hij bevel over een der smaldeelen onder *Tromp*, bestemd om de Spaansche vloot onder *Antonio d'Oquendo* voor Duins aan te tasten. Roemrijk was de overwinning na een geweldigen strijd, die het hevigst was, waar *Evertsen* streed tegen den admiraal van Portugal en niet eindigde, voordat het vijandelijk schip met zijn 80 stukken in de lucht vloog. Daarmede was de slag beslist en *Evertsen* werd beloond met de helft van den buit, die aan *Tromp* was toegekend, en met een gouden keten en gedenkpenning ter waarde van 600 gulden. In 1644 werkte hij mede tot de verovering van Sas van Gent door prins *Frederik Hendrik;* in 1645 nam hij deel aan het beleg van Hulst, en toen genoemde prins in 1646 een aanslag ondernam op Antwerpen, veroverde hij de schans het Boerengat, waarna de koning van Frankrijk hem de orde van St. Michiel schonk. Na den vrede van Münster bleef hij als vice-admiraal aan het hoofd der Zeeuwsche vloot. Vooral behaalde hij grooten roem in den oorlog tegen Engeland. Bij 4 geweldige zeeslagen stond hij *Tromp* en *de Ruyter* trouw ter zijde, en toen *Tromp* in 1653 gesneuveld was, noodzaakte hem de ontredderde toestand van zijn schip zich door den vijand heen te slaan en een veilige haven te zoeken. Ware dit niet gebeurd, dan zouden de Algemeene Staten hem met het opperbevel bekleed hebben, dat nu ten deel viel aan *Witte Cornelisz de Witte*. Toch erkenden de Staten van Zeeland zijn groote verdiensten, door hem in een zilveren doos een rentebrief van 600 gulden aan te bieden, die geldig bleef voor zijn afstammelingen.

Na het eindigen van den oorlog tegen Engeland (1654) genoot hij 5 jaar rust, maar in 1659 commandeerde hij het Zeeuwsch eskader, afgezonden om Denemarken tegen Zweden bij te staan. In 1664 werd hij benoemd tot luitenant-admiraal van Zeeland, doch in weerwil van zijn dapperheid werd de tegenspoed der Nederlandsche vloot in den Tweeden Engelschen Oorlog aan hem geweten, zoodat hij zelfs op zijn tocht van Hellevoetsluis naar 's Gravenhage in den Briel op de schandelijkste wijze mishandeld werd door het grauw, dat den 65-jarigen held met slijk en steenen vervolgde en in de haven wierp. Te 's Gravenhage werd hij als een gevangene bejegend en vervolgens naar Tessel gezonden, om rekenschap te geven van zijn daden. Hij deed dit op zoodanige wijze, dat men zijn gedrag goedkeurde en hem op vrije voeten stelde, waarna hij in 1665, ontboden in de vergadering der Staten van Zeeland, bij monde van den Raadpensionaris een dankbetuiging ontving voor zijn trouwe diensten. Daar men in Holland echter op hem vertoornd bleef, was het voorstel

hem welkom zijn waardigheid van luitenant-admiraal over te dragen aan zijn broeder *Cornelis*. Hij ontving eervol ontslag, behield zijn titel, had het bevel over een binnenschip en werd belast met het toezicht op de uitrusting der vloot, waarmede de Nederlanders in 1666 in den Vierdaagschen Zeeslag een onvergankelijken roem behaalden. Toen hij vernam, dat zijn broeder *Cornelis* daarbij gesneuveld was, begaf hij zich naar de vergadering der Staten van Zeeland met het aanbod de plaats van zijn broeder in te nemen, „wenschende", zooals hij zeide „zijn leven, de bestemde tijd daartoe gekomen zijnde, voor het Gemeenebest te mogen opofferen, gelijk zijn vader, een van zijn zonen en vier van zijn broeders allen het geluk gehad hadden, in onderscheiden gevechten tegen den vijand op het veld van eer te sterven".

Aan zijn wensch werd voldaan. In zijn voormaligen rang hersteld, kreeg hij het bevel over een gedeelte der vloot en zitting in den krijgsraad. Weldra stak hij in zee en ontmoette de Engelsche vloot den 14den Augustus 1666. Aan het hoofd van zijn smaldeel deed *Evertsen* een geweldigen aanval op den vijand, handhaafde gedurende 3 uur de eer der Nederlandsche vlag en werd toen door een ijzeren bout getroffen, die hem bewusteloos deed nederzinken. Zoo bleef hij bewaard voor het grievend gevoel der nederlaag en overleed den volgenden morgen te vijf uur. Zijn lijk werd naar Middelburg gevoerd en aldaar ter aarde besteld.

Evertsen, *Evert*, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Vlissingen den 15den September 1603, was reeds in 1619 scheepsgezagvoerder, deed verschillende kruistochten, veroverde eenige schepen en sneuvelde voor Grevelingen den 31sten December 1625.

Evertsen, *Pieter*, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Vlissingen den 7den Mei 1606, ontving in 1625 van prins *Maurits* een lastbrief als kapitein van den commissievaarder „de Engel", streed daarmede op de hoogte van Calais tegen een oorlogsschip uit Duinkerken en sneuvelde den 13den Mei van laatstgenoemd jaar.

Evertsen, *Geleyn*, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Vlissingen den 18den October 1607, voer van zijn 11de jaar af ter zee, en sneuvelde den 3den Mei 1627 ter hoogte van Lissabon in een gevecht tegen een Portugeesch galjoen.

Evertsen, *Cornelis*, de jongste broeder van den voorgaande en ter onderscheiding van zijn neef en zoon *de Oude* genaamd, werd geboren te Vlissingen den 4den Juli 1610, vergezelde zijn broeder *Johan* naar zee en werd op 18-jarigen leeftijd door dezen aangesteld tot tweeden bevelhebber op zijn schip, zoodat hij deel nam aan de krijgsbedrijven, die wij in het eerste gedeelte der geschiedenis van *Johan* hebben vermeld, waarna hij in 1636 door *Frederik Hendrik* benoemd werd tot bevelhebber van het oorlogsschip „Zeeland". Na verscheiden gevechten tegen de Duinkerkers bijgewoond en tot 2-maal toe zijn schip door storm verloren te hebben, streed hij in 1639 roemrijk in den slag bij Duins, veroverde het galjoen „St. Steven" en was vervolgens tot aan den Munsterschen Vrede steeds in zee ter beveiliging onzer koopvaarders. In 3 jaar tijds veroverde hij 6 schepen. Bij het begin van den oorlog tegen Engeland werd hij tegen de kapers uitgezonden. Daarna bracht hij de afgevaardigden van den Staat naar Engeland, voegde zich na zijn terugkeer bij de vloot van *Tromp* en werd in 1642 benoemd tot schout-bij-nacht à la suite. Hij woonde den zeeslag tegen *Blake* bij, bewees in den Driedaagschen Zeeslag (1653) vooral groote diensten aan de koopvaardijvloot, doch zag in een later gevecht zijn schip zoo gehavend, dat het zonk, zoodat hij als krijgsgevangene naar Engeland werd gebracht. Na verloop van 3 maanden kreeg hij echter de vrijheid terug en werd in 1654 bevorderd tot werkelijk schout-bij-nacht. Nadat hij eenige jaren voor de veiligheid der koopvaardijvloot gewaakt had, woonde hij onder bevel van zijn broeder *Johan* de expeditie tegen Zweden bij en werkte niet weinig mede tot de verovering van Kartemunde en Nyborg, zoodat *Frederik III*, koning van Denemarken, hem een gouden keten met een gedenkpenning schonk. In de jaren 1661—1663 tuchtigde hij, onder opperbevel van *de Ruyter*, de Barbarijsche zeeroovers en bevrijdde bij het sluiten van den vrede met Algiërs een vijftigtal Zeeuwen uit de slavernij. In 1664 werd hij vice-admiraal en in 1665 woonde hij den ongelukkigen zeeslag tegen de Engelschen bij, toen het schip van luitenant-admiraal *Wassenaar* in de lucht vloog. Wegens betoonde dapperheid werd hij benoemd tot lid van den krijgsraad, die over de lafhartigen moest oordeelen, waarna hij, gelijk wij vroeger gemeld hebben, in 1665 opvolger werd van zijn broeder *Johan* als luitenant-admiraal van Zeeland. In het volgende jaar echter, gedurende den Vierdaagschen Zeeslag, werd hij den 11den Juli door een zwaren kogel doodelijk getroffen. Nadat hij te Middelburg was begraven, werd aanstonds het plan gemaakt een praalgraf te zijner eere te doen verrijzen, hetwelk na het sneuvelen van zijn broeder *Johan* ook aan dezen is gewijd, „opdat", gelijk de Notulen der Staten van Zeeland vermelden, „zij te samen in marmer zouden worden uitgehouwen en aldus hun nagedachtenis en daden aan de nakomelingen tot opwekking en navolging mochten worden overgelaten". Dit gedenkteeken is vervaardigd door *Rombout Verhulst* en in de Oude kerk geplaatst, waarna het in 1818 met het stoffelijk overschot dier helden door de zorg van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen naar de Nieuwe kerk is overgebracht.

Evertsen, *Johan*, *de Jonge*, oudste zoon van *Johan Evertsen*, werd geboren te Vlissingen den 15den September 1624, vergezelde zijn vader reeds vroeg naar zee en was op zijn 10de jaar krijgsgevangen te Duinkerken. Na zijn terugkeer werd hij in 1643 onderbevelhebber en in 1646 scheepskapitein. Den 22sten September 1649 sneuvelde hij in een gevecht tegen een Turkschen zeeroover nabij de Vlaamsche Eilanden en werd op Fernambuco begraven.

Evertsen de Jonge, *Cornelis*, tweede zoon van *Johan Evertsen*, geboren te Vlissingen den 16den April 1628, werd in 1652 benoemd tot kapitein ter zee en woonde de zeeslagen bij van 1652 en 1653. In laatsgemeld jaar, toen *Tromp* sneuvelde, werd hij zwaar gekwetst. In 1661 veroverde hij een Portugeesch oorlogschip en ontving van

de Admiraliteit een gouden keten met een gedenkpenning. Hij vergezelde zijn oom *Cornelis Evertsen den Oude* en *de Ruyter* in 1663 op hun tocht naar Algiers en streed dapper in den ongelukkigen zeeslag van 1665. In dat jaar werd hij schout bij-nacht, verwierf nieuwen roem in den Vierdaagschen Zeeslag en werd lid van den krijgsraad. In 1666 werd hij vice-admiraal van Zeeland, veroverde met vice-admiraal *Sweers* het Engelsche oorlogsschip „The Royal Charles" van 56 stukken, bevorderde in het volgende jaar den tocht naar Chatham en kruiste vervolgens tot beteugeling van de Afrikaansche zeeroovers. In de jaren 1672–1674 streed hij tegen de vereenigde Fransche en Engelsche vloten en werd in 1675 aangesteld tot commandant van Vlissingen en majoor van het fort Rammekes. In 1674 vergezelde hij *de Ruyter* naar Martinique en in 1676 was hij opperbevelhebber van het eskader, dat tot ondersteuning van Denemarken naar de Oostzee vertrok. Eindelijk werd hij in 1678 belast met het oppervel over de vloot, bestemd om, vereenigd met de Spaansche zeemacht, Messina te veroveren. Reeds voordat hij Cadix bereikte, geraakte hij slaags met 6 Fransche oorlogsschepen en behield de overhand. Na zijn terugkeer in het vaderland overleed hij te Vlissingen den 20sten September 1679.

Evertsen, Johan Wilhelm, een kleinzoon van den voorgaande, werd geboren in 1698, was in 1726 kapitein bij de Fransche garde, klom op tot grootmajoor van 's Hertogenbosch en overleed te Vlissingen in 1745.

Evertsen, Johan, heer *van Lodijke*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te 's Gravenhage den 9den April 1728 en trad vroeg in zeedienst bij de Admiraliteit van de Maas. Na onderscheiden reizen werd hij door prins *Willem IV* in 1751 tot kapitein bevorderd en verkreeg in 1756 het bevel over „De Gorcum" van 46 stukken, om een koopvaardijvloot naar Frankrijk te begeleiden. Onder weg ontmoette hij 3 Engelsche oorlogsbodems, die de schepen wenschten te onderzoeken, en het daarbij door *Evertsen* betoonde beleid voorkwam een oorlog, zoodat hij daarvoor den dank inoogstte der regeering. Hij ontving daarna het bevel over een aanzienlijker schip, bleef in dienst tot 1758 en overleed te Voorburg den 13den Januari 1778. Hij was de laatste mannelijke afstammeling van luitenant-admiraal *Johan Evertsen.*

Evertsen de Jongste, Cornelis, de tweede zoon van luitenant-admiraal *Cornelis Evertsen den Oude*, werd geboren te Vlissingen den 16den November 1642. Hij vergezelde reeds jong zijn vader op zee en werd in 1665 kapitein van een kaper. Als zoodanig voerde hij in dat jaar bevel over de Zeeuwsche schepen „De Eendracht" van 32 en „De Jonge Leeuw" van 22 stukken, toen hij in het midden van April door 3 groote Engelsche schepen werd aangevallen. Hij moest voor de overmacht bukken en zou de brandende lont in het kruit hebben geworpen, indien zijn volk hem niet had tegengehouden. Door de Engelschen krijgsgevangen gemaakt, werd hij voor den opperbevelhebber, den hertog *van York*, gebracht, en toen deze hem zeide, dat een kogel door zijn hoed was gegaan, gaf *Evertsen* ten antwoord: Ik wenschte dat de kogel mijn hoofd had doorboord" Zijne fierheid boezemde den koning van Engeland zooveel eerbied in, dat deze hem 50 gouden Jacobussen schonk en hem onmiddellijk op vrije voeten stelde. Hij woonde verder de zeeslagen bij, waarin zijn vader en zijn oom *Jan* sneuvelden, nam deel aan den tocht naar Chatham, hielp de Smyrnasche koopvaardijvloot veilig te huis brengen en was tegenwoordig bij het gevecht van 7 Januari 1672. Nu vertrok hij met den titel van commandeur en met 5 fregatten naar West-Indië waar hij, met *Binckes* vereenigd, zich door dappere daden onderscheidde. Na zijn terugkeer kon hij verzekeren, dat hij 80 vijandelijke schepen vernield of veroverd had. De Staten van Zeeland riepen hem echter ter verantwoording en de raadpensionaris vond termen hem in zijn betrekking te schorsen. Dit griefde hem zeer, doch hij werd niettemin in 1675 tot commandeur en schout-bij-nacht van Zeeland, in 1679 tot vice-admiraal en commandant der stad Vlissingen en in 1684 tot luitenant-admiraal van Zeeland bevorderd. Hij nam deel aan de bestrijding der Duinkerkers, bracht in 1688 de Oost-Indische koopvaarders veilig naar het vaderland en voerde in dat jaar het bevel over de voorhoede der vloot, die prins *Willem III* naar Engeland overbracht, alsmede in 1690 over die der Britsch-Nederlandsche vloot, bestemd om Frankrijk te bestrijden. Hoewel de slag van Besevier in een nederlaag eindigde omdat de Britsche vlootvoogd *Herbert, earl of Torrington*, ons aan de overmacht ten prooi liet, streed *Evertsen* met groote volharding en redde door zijn beleid onze vloot van een schier onvermijdelijken ondergang. Hij gaf namelijk het sein, om met staande zeilen te ankeren, waarna de Fransche schepen, door wind en stroom voortgestuwd, zich weldra op een aanmerkelijken afstand bevonden. Hoewel door den vijand vervolgd, bracht hij zijn gehavende vloot in den Theemsmond in veiligheid, en terwijl *Torrington* gestraft werd wegens zijn schandelijke handelwijs ontving *Evertsen* den rechtmatigen lof en de dankbetuigingen van de koningin van Engeland (bij afwezigheid des konings) en van de Staten van Zeeland.

Na dien tijd is hij niet weder als vlootvoogd werkzaam geweest. Hij bleef als luitenant-admiraal zitting houden in de Admiraliteit van Zeeland, en overleed te Middelburg in 1706. Zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in het praalgraf van zijn vader en van zijn oom. Hij was een man van een opvliegend karakter, die bij de matrozen den naam droeg van *Keesje den Duivel.*

Evertsen, Evert, derde zoon van luitenant-admiraal *Cornelis Evertsen den Oude*, werd geboren te Vlissingen den 30sten October of April 1644, vergezelde zijn vader reeds vroeg op zee, was in 1665 tweede schipper en werd in den noodlottigen zeeslag in Juni van dat jaar vreeselijk gewond. In 1666 kweet hij zich als kapitein dapper in den Vierdaagschen Zeeslag. In 1667 kreeg hij op aanbeveling van zijn neef *Johan Evertsen* het bevel over een hoeker, zeilde met eenige schepen naar Suriname en verloor door een vijandelijk schot een zijner beenen, zoodat hij den laatsten December van genoemd jaar overleed.

Evertsen, Carel, vierde zoon van luitenant-admiraal *Cornelis Evertsen den Oude*, werd ge-

boren te Vlissingen den 20sten Mei 1646 en was de eerste van zijn geslacht, die te land diende. Als luitenant bij de mariniers nam hij deel aan den slag bij Senef (1674) en sneuvelde den 11den April 1677 in den slag bij Mont-Cassel.

Evertsen, *Geleyn*, achtste zoon van den luitenant-admiraal *Cornelis Evertsen den Oude*, werd geboren te Vlissingen den 22sten Januari 1655, trad op zijn 11de jaar in zeedienst onder leiding van zijn neef, den vice-admiraal *Cornelis Evertsen*, dien hij gewoonlijk zijn „zeevader" noemde, voer ter koop- en ter kaapvaart, nam deel aan den zeeslag van Solesbaai en aan 3 groote zeeslagen van 1673. In het volgende jaar vergezelde hij *de Ruyter* naar de Caraïbische Eilanden, kreeg bij Martinique een kogel in den rug, werd in 1679 kapitein, hielp als schout-bij-nacht prins *Willem III* zijn expeditie naar Engeland volbrengen en streed tegen de Franschen in 1689 en 1690. In laatstgemeld jaar diende hij onder vice-admiraal *van Almonde*, zeilde met hem naar Spanje en naar de Middellandsche Zee ter bescherming der koopvaarders, bracht het zijne toe tot handhaving van onzen roem op zee, bevond zich in 1693 met 's lands vloot in het Kanaal, hielp in 1695 Barcelona ontzetten en Patmos beschieten, werd in 1695 vice-admiraal en stevende in 1700 met *Almonde* naar den Sond. Bij het uitbarsten van den Successie-oorlog was hij met de bewaking der kusten belast en in 1703 ging hij de laatste maal naar zee. De staten van Zeeland benoemden hem in 1707 tot opvolger van zijn broeder *Cornelis* in de waardigheid van luitenant-admiraal. Hij behoefde echter niet in werkelijken dienst te treden en overleed op zijn buitenplaats „Zeerust" bij Middelburg den 25sten Juli 1721. Zijn lijk is in den grafkelder zijner familie bijgezet.

Evertsen, *Herman*, negende zoon van luitenant-admiraal *Cornelis Evertsen den Oude*, werd geboren te Vlissingen den 28sten October 1657, nam dienst bij het leger te lande en was in 1726 opgeklommen tot den rang van kolonel. Hij heeft onderscheiden veldtochten bijgewoond en overleed te Vlissingen den 5den September 1730.

Evertsen, *Cornelis*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Vlissingen den 4den October 1690. Hoewel bestemd voor een burgerlijke betrekking, voegde hij zich als vrijwilliger bij de marine, doch werd op aandrang zijner bloedverwanten een jaar later bij het leger te lande geplaatst. Weldra was hij luitenant, hielp in 1709 Doornik belegeren, werd gevangen genomen en uitgewisseld, en klom op tot kolonel (1739) en tot brigadier van het voetvolk van Staat (1742). Hij nam deel aan den veldtocht van 1744, moest, in Doornik belegerd, zich overgeven, trok in 1745 aan het hoofd van 6000 man naar Engeland, om den koning tegen den Pretendent bij te staan en hielp in 1747 Axel verdedigen. In laatstgenoemd jaar werd hij bevorderd tot luitenant-generaal, ontving het bevel over de troepen op Walcheren en overleed te Vlissingen den 8sten Januari 1773.

Zijn kleinzoon *Cornelis Cromstrien Evertsen*, schepen en raad der stad Middelburg, overleden in 1818, was de laatste mannelijke telg van het gelacht der *Evertsen*.

Evertz, *Ulbe Arend*, een Nederlandsch rechtsgeleerde en geschiedkundige, werd geboren te Jonre in Friesland den 6den Augustus 1799. Hij ontving onderricht van zijn dorpsgenoot *Petrus Johannes Romar*, vroeger conrector der Latijnsche scholen te Franeker en later griffier van het vredegerecht in het kanton Akkrum. In 1815 vertrok hij naar het Athenaeum te Franeker en verwierf in 1818 te Leiden den graad van candidaat in de letteren. Nadat hij te Franeker een „Disputatio de Homeri auctoritate apud jurisconsultos romanos" verdedigd had, begaf hij zich in 1819 naar Leiden, waar hij weldra candidaat in de rechten werd. Zijn ziekelijkheid, waarmede hij van zijn jeugd af te worstelen had, nam intusschen zoo sterk toe, dat hij in 1820 in schier hopeloozen toestand naar de vaderlijke woning terugkeerde. Toen zich echter eenige beterschap openbaarde, zette hij daar zijn rechtsgeleerde studiën voort en verkreeg den 22sten Juni 1822 te Groningen den graad van doctor in de rechten na het verdigen eener: „Disputatio juridica inauguralis de morte civili". Nu werd hij op de rol van advocaten te Leeuwarden ingeschreven, doch reeds in hetzelfde jaar werd hij benoemd tot rechter en in 1838 tot president der arrondissementsrechtbank te Heerenveen, in 1849 tot raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof in Friesland en in 1849 tot lid van den Hoogen Raad der Nederlanden; hij overleed te 's Gravenhage den 26sten Maart 1860.

Niet alleen als rechterlijk ambtenaar, maar ook in andere betrekkingen is *Evertz* werkzaam geweest. Van 1835 tot 1850 was hij schoolopziener in het 6de distrikt der provincie Friesland, verder was hij lid van de Provinciale Commissie van onderwijs, alsmede gedurende eenige jaren lid van de Algemeene Synodale Commissie te 's Gravenhage en van verschillende kerkelijke besturen in Friesland. Hij behoorde tot de oprichters van het Provinciaal Friesch Genootschap ter beoefening der Friesche geschied-, oudheid- en taalkunde, hield er onderscheiden belangrijke voorlezingen en was geruimen tijd voorzitter van die vereeniging. Met *G. H. M. Delprat* bezorgde hij de uitgave der: „Mémoires" van *Sicco van Goslinga*, met *H. Amersfoordt* van het „Verhaal van de verrichtingen der Jezuïeten in Friesland" verwierf in 1832 het eeregond voor zijn antwoord op een door het Stolpiaansch Legaat uitgeschreven prijsvraag en leverde een aantal opstellen in „De vrije Fries", den „Frieschen Volksalmanak" enz. Hij was lid van het Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, van het genootschap Pro excolendo jure patrio, enz., alsmede ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Evesham, een gemeente in het Engelsche graafschap Worcester, ligt aan den Upper-Avon en aan verschillende spoorlijnen, telt (1901) 7101 inwoners en heeft tuinbouw en kousenfabrieken. Bij het dichtbij gelegen Battlewell versloeg de latere *Eduard I* in 1265 *Simon van Montfoort* en herstelde zijn vader *Hendrik III* op den troon. Een aldaar ontspringende bron is eeuwen lang een bedevaartsplaats geweest.

Evia acida *Bl.*, een vruchtboom uit de familie der *Anacardiaceeën*, groeit op de Soenda-eilanden, op de Molukken, de Philippijnsche Eilanden en in West-Indië, waarheen hij is overge-

plant. Zijn vruchten dragen in de West den naam van „pommes de cythère" en in de Oost leveren zij onder den naam van „Kedon-dong" een belangrijk bestanddeel voor de bereiding van het door de inlanders zoo geliefkoosd „roedjak".

Evian-les-Bains, een stad in het Fransche departement Haute Savoie, 9 km. ten O. van Thonon, ligt aan den zuidelijken oever van het Meer van Genève, aan de spoorlijn Bellegarde—Le Bouveret en telt (1901) 2078 inwoners. Langs het meer liggen de nieuwe baden met boulevards, theater en casino. De negen alkalische bronnen worden aanbevolen tegen ziekten der geslachtsorganen, van het darmkanaal en tegen jicht. Het klimaat is zacht, maar veranderlijk. Men heeft er een mooi uitzicht op het meer en den Mont Blanc.

Evictie. Zie *Uitwinning.*

Evidentie (Latijn) noemt men de onmiddellijke, aanschouwlijke zekerheid, bijv. die der wiskunde; doch ook wel een door een bewijs verkregen zekerheid, welke, hoewel niet van direct onmiddellijk karakter, toch een niet minder onweerstaanbaren drang van overtuiging met zich brengt.

Evilmerodach, koning van Babylonië, werd in 561 v. Chr. de opvolger van zijn vader *Nebukadnesar II.* Hij bevrijdde toen *Jojachim*, koning van Juda, uit een 37-jarige gevangenschap, doch was ook door zijn willekeurige heerschappij oorzaak, dat zijn zwager *Neriglissar* hem 1 jaar later door sluipmoord om het leven bracht.

Evocatie, een Latijnsch woord, beteekent oproeping, opvordering. De *evocatio sacrorum* was een bij de Romeinen heerschend gebruik, om de schutsgoden eener belegerde stad door de priesters onder zekere formaliteiten op te roepen tot het verlaten van hun tegenwoordigen zetel en tot overgang naar hun zijde, waardoor zij den vijand van de bescherming hunner goden trachtten te berooven. De *evocatio rei* is een op buitengewone wijze uitgebrachte dagvaarding van een beschuldigde, dien men niet kan vatten, en die volgens onze wet tegenwoordig in burgerlijke, correctioneele en politiezaken bij verstek wordt veroordeeld en in crimineele weerspannig aan de wet wordt verklaard.

Evocatie is verder de oproeping van een burger voor een buitenlandschen rechter. In de Middeleeuwen konden de paus en de keizer met de Duitsche Rijksstanden een rechtsmacht uitoefenen, krachtens welke zij de onderdanen der tot het Duitsche Rijk behoorende landen voor hun rechtbank riepen. Langzamerhand hebben de onderdanen zich aan die rechtspraak weten te onttrekken door het bedingen van het *privilegium de non evocando*, waardoor zij verzekerd waren, dat hun rechtszaken, althans in de eerste instantie, behandeld werden voor hun eigen binnenlandschen rechter. Een voorbeeld van evocatie is nog te vinden in art. 127 van ons Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, bepalende, dat een vreemdeling, zelfs wanneer hij in Nederland zijn verblijf niet houdt, voor den Nederlandschen rechter kan worden gedagvaard ter zake van verbintenissen, door hem jegens een Nederlander, hetzij in Nederland of in een vreemd land, aangegaan. Men zal evenwel meestal verstandig doen een buitenlander voor zijn eigen rechter te dagvaarden, omdat een vonnis van den Nederlandschen rechter in den regel in het buitenland niet geëxecuteerd kan worden.

Evolutie is een anderen naam voor formatieverandering van gesloten tactische troependeelen tegenover de operatiën van vijandelijke legerkorpsen.

Evolutie. Zie *Evolvente.*

Evolutiekring is de cirkel, waarbinnen een schip kan worden omgedraaid door middel van het roer. De straal van deze is afhankelijk van den vorm van het schip, de grootte van het roer en den afstand van het zwaartepunt ervan uit het symmetrievlak van het schip, van de snelheid en van het traagheidsmoment om de verticale as door het zwaartepunt van het schip. Door bij dubbel-schroefstoomschepen de eene schroef vooruit en de andere achteruit te laten slaan, wordt de evolutiekring kleiner. Door scherpe voor- en achterstevens en kimkielen wordt echter de straal grooter. Van groot belang is een kleine evolutiekring ter voorkoming van aanvaringen.

Evolutietheorie. Zie *Darwinisme*, *Descendentietheorie* en *Voortplanting.*

Evolvente of afwikkelingslijn van een kromme is de lijn, die men verkrijgt door om een kromme lijn een draad te leggen, dezen aan het eene eind vast te maken, waarna men hem afwikkelt, zorgende, dat de draad gespannen blijft. Het vrije einde beschrijft dan een evolvente. Het gespannen stuk draad is natuurlijk juist even lang als het stuk der oorspronkelijke kromme lijn, waarvan het afgewikkeld is. Deze laatste heet *evolutie* en is de meetkundige plaats der krommingsmiddelpunten van de evolvente. De cirkel-evolvente wordt in de werktuigkunde o.a. toegepast bij het profiel van tandraderen, vooral bij niet evenwijdige assen.

Evonymus. Zie *Kardinaalsmuts.*

Evora, de hoofdstad van een evenzoo genoemd distrikt en van de provincie Alemtejo in Portugal, tevens de zetel van een aartsbisschop en na Lissabon en Coimbra de derde stad van het koninkrijk, ligt aan de spoorlijn Casa-Branca-Estremoz op een van boven platten heuvel in een uitgebreide vlakte, waar korenvelden met wijn- en olijfgaarden afwisselen, terwijl zij aan alle zijden door bergen ingesloten is. Zij telt (1900) 16152 inwoners en bezit door haar talrijke kerken en andere openbare gebouwen een schilderachtig voorkomen. Zij is door nieuwe vestingwerken omringd, terwijl zich op het hoogste punt een oud kasteel ter verdediging verheft. Intusschen zijn er de straten eng, krom en vuil en de huizen veelal hoog en in spitsboogstijl opgetrokken. Vroeger bestond er een universiteit, welke echter in de 18de eeuw, tegelijk met de Orde der Jezuïeten, werd opgeheven; toch is er nog een college en een theologisch seminarium. Van de 13 voormalige monnikenkloosters liggen de meeste in puin, terwijl de overige tot andere doeleinden gebezigd worden; er bestaan echter nog 8 nonnenkloosters. Tot de merkwaardige gebouwen behooren er de prachtige aartsbisschoppelijke hoofdkerk, de kerk van het Augustijner klooster Nossa Senhora de Graça met een kunstig plat gewelf, het Franciscaner klooster met zijn grafkapel (Casa dos osso) en de door *Sertorius* gebouwde Romein-

sche waterleiding. Verder heeft men er overblijfselen van een tempel van *Diana*, en voor de stad verheft zich het prachtig Karthuizer klooster Scala Coeli. De oudheden, die men aldaar en te Beja heeft opgedolven, zijn in een museum bij elkander gevoegd. Men heeft er bovendien een cavaleriekazerne, een groot gesticht voor adellijke dames enz., en er wordt jaarlijks een druk bezochte markt gehouden. Het aartsbisdom, in 1540 gesticht, bevat 3 bisdommen en strekt zich uit over de provinciën Alemtejo en Algarvië.

Evora is het oude Ebura, dat als Romeinsch municipium Liberalitas Julia heette. Later was het een bisdom der Goten. De stad, door koning *Sisebet* in 617 versterkt, werd in 712 door de Mooren veroverd en Jabura genoemd, doch werd door een in 1162 gestichte Christelijke ridderorde aan de handen der Ongeloovigen ontrukt. In 1638 gaf Evora het sein tot den afval van Spanje. Den 26sten Mei 1834 capituleerde dom *Miguel* hier aan zijn broeder dom *Pedro*.

Evreux, de hoofdstad van het Fransche departement Eure, 108 km. ten west-noordwesten van Parijs, aan den Iton, een zijrivier der Eure, en aan de spoorlijnen Mantes-Cherbourg, Verneuil-Evreux, St. Georges-Evreux, Evreux-Rouaan en Evreux-Glos-Montfort gelegen, verheft zich in een vruchtbaar dal nabij een fraai bosch, is de zetel van een bisschop en van eenige rechtbanken, van een lyceum, van een paar seminaria, van eenige genootschappen voor kunst, wetenschap en nijverheid en telt (1901) 13380, als gemeente 18292 inwoners. Tot de merkwaardigste gebouwen behooren er de hoofdkerk met 23 kapellen, de kerk der abdij van den heiligen *Taurinus*, het paleis der prefectuur, een openbare bibliotheek (20000 dln.), een museum en twee hospitalen. Men heeft er fabricage van linnen en mutsen, ijzergieterijen, brouwerijen en leerlooierijen, benevens handel in tabak, graan, wijn en huiden. Van het vroeger in de nabijheid gelegen kasteel Navarra, in 1330 door *Johanna van Navarra* gesticht en in 1686 door den architect *Mansard* vernieuwd, is weinig meer te zien.

Te *Vieil-Evreux*, omstreeks 1½ uur gaans zuidoostwaarts, vindt men veel overblijfselen uit den tijd der Romeinen, namelijk van een grooten schouwburg, van een paleis, van een waterleiding enz., die weleer, naar men meent, aan de stad Mediolanum Aulercorum toebehoorden.

Evreux is zeer oud; het werd aanvankelijk Eburovices genoemd en had in de Middeleeuwen en in den strijd der Hugenooten veel te verduren. Hertog *Richard I* van Normandië schonk tegen het einde der 10de eeuw Evreux aan zijn zoon *Robert*, tevens een zoon van de bevallige *Gonnor*. Het kwam in de 12de eeuw aan het Huis *Monfort*, dat het bij koop overdroeg aan *Philips II Augustus*, koning van Frankrijk. *Philips IV* schonk het aan zijn broeder, prins *Lodewijk*, en verhief het tot een pairie. Graaf *Philips van Evreux* kreeg de stad met *Johanna*, de eenige dochter van koning *Lodewijk X*, ten huwelijk, en koning *Karel III* van Navarre verwisselde het graafschap Evreux en andere bezittingen tegen het hertogdom Nemours. Hierdoor kwam het aan *Karel VI*, koning van Frankrijk. *Karel VII* schonk het in 1426 aan *John Stuart*, graaf *Darnley*, na wiens overlijden het verviel aan de kroon; *Karel IX* schonk het als pairie-hertogdom aan zijn broeder, den hertog *van Alençon*, na wiens dood het nogmaals tot de kroon terugkeerde. In 1651 werd het als schadeloosstelling voor Sedan aan den hertog *van Bouillon* toegekend, terwijl eindelijk *Napoleon I* het kasteel als verblijfplaats eerst aanwees aan koning *Ferdinand VII* van Spanje en later aan keizerin *Josephine*.

Ewald, *Johannes*, een Deensch dichter, geboren te Kopenhagen den 18den November 1743, werd door de daden van *Frederik den Groote* zoozeer tot krijgsroem geprikkeld, dat hij met zijn broeder zich in stilte naar Hamburg begaf en zich daar aanbevelingsbrieven bij het Pruisische oorlogsbestuur wist te verschaffen. De beide jongelingen gingen naar Maagdenburg, maar werden niet, zooals zij verlangden, bij de huzaren, maar bij de infanterie geplaatst. Dit verdroot *Johannes Ewald* zoozeer, dat hij tot de Oostenrijkers overliep en bij hen tamboer werd. Weldra was hij onderofficier en nam deel aan verschillende veldslagen. Zijn familie kocht hem echter los van den dienst, en nu wijdde hij zich te Kopenhagen aan de godgeleerdheid. Een ongelukkige hartstocht deed hem intusschen ook op dien weg stilstaan. Een meisje, dat hij innig lief had, trad in het huwelijk met een ander, en nu verviel hij tot diepe zwaarmoedigheid. Hij bepaalde zich tot de studie der letterkunde, en de „Messias" van *Klopstock* werd zijn geliefkoosde lectuur. Zelf dichtte hij: „De tempel des heils"(1764) en „Rouwcantate bij den dood van Frederik V" (1766). Als lyrisch drama baarde „Adam en Eva" veel opzien, en in 1770 schreef hij „Rolf Krage", een drama in proza. Voortreffelijk is zijn drama „De dood van Balder" (1773) en vooral „De visschers" (1778). Van de regeering genoot hij slechts geringen onderstand, en hij was gedwongen, om door vervaardiging van gelegenheidsgedichten het noodige te verwerven, wat hem tot een losbandig leven bracht. Hij werd door al zijn bloedverwanten, zelfs door zijn moeder verlaten, door een weldadige vrouw verpleegd en overleed te Kopenhagen den 17den Maart 1781. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1850—1855 in 8 deelen door *Liebenberg* in het licht gegeven.

Ewald, *Johan von*, een Deensch generaal, werd geboren te Kassel den 30sten Maart 1744, ging in Engelschen dienst in 1776 aan het hoofd van Hessische troepen naar Amerika, onderscheidde zich aldaar in den oorlog en schreef: „Ueber den kleinen Krieg" (1785). In 1788 trad hij in Deenschen dienst, was in 1801 commandant van Hamburg en in 1806 generaal, beschermde in het volgende jaar Kopenhagen tegen de aanvallen der Engelschen en werd toen gouverneur van Kiel. In 1809 werd hij luitenant-generaal en daarna belast met het commando in Holstein. Een gevaarlijke ziekte noodzaakte hem in 1813 zijn bevelhebberschap neder te leggen. Hij overleed te Kiel den 25sten Juni van dat jaar.

Ewald, Herman Frederik, een Deensch schrijver en kleinzoon van den voorgaande, werd geboren te Kopenhagen den 13den December 1821. Hij was vele jaren werkzaam als landmeter in

Noord-Sleeswijk (tot 1860) en vestigde zich vervolgens te Kopenhagen. Zijn eerste verhaal: „Valdemar Krones Ungdomshistorie" (5de druk, 1885) werd met grooten bijval ontvangen. Daarop volgden: „Familie Nordby" (3de druk, 1882), „Johannes Falk" (3de druk, 1880), „Franz Böckmann og Dronning Alfifa" (1889) en „Clara Bille" (1892). Historische romans zijn: „Svenskerke paa Kronberg" (5de druk, 1891), „Niels Brahe" (2de druk, 1889), Anna Hardenberg" (3de druk, 1891), „Niels Ebbesön" (1887), „Grifferfeld" (1888), „Caroline Mathilde" (1890), „Leonora Kristina" (1895), „Kristian den Anden" (1889) en „Daniel Rantzow" (1900).

Ewald, *Georg Heinrich August*, een Duitsch orientalist en Bijbelonderzoeker, werd geboren te Göttingen den 16den November 1803, bezocht er het gymnasinm en de universiteit en deed als stndent reeds zijn geschrift „Die Komposition der Genesis" (1823) in het licht verschijnen. Nadat hij eerst aan een gymnasium te Wolfenbüttel was werkzaam geweest, werd hij in 1831 benoemd tot hoogleeraar te Göttingen. Op verschillende tijden begaf hij zich naar Berlijn, naar Parijs en naar Italië, om onderzoek te doen naar handschriften, en toen hij in 1837, als een der zeven Göttingsche hoogleeraren, die tegen de opheffing der grondwet in Hannover protesteerden, uit zijn betrekking ontzet werd, deed hij een wetenschappelijke reis naar Engeland. In 1838 ging hij als hoogleeraar naar Tübingen en werd in 1851 in den adelstand opgenomen. Hier gaf hij onderscheiden strijdschriften tegen *Baur*, *Vischer* enz. in het licht. In 1848 keerde hij naar Göttingen terug, waar zijn merkwaardig boek „Ueber meinen Weggang von der Universität Tübingen, mit anderen Zeitbetrachtungen" (1848) in het licht verscheen. In 1862 nam hij ijverig deel aan de kerkelijke twisten in Hannover en werd als lid der voorloopige synode in 1863 medewerker van de Hannoversche kerkwet. Hij werkte mede tot de stichting van den „Dentscher Protestantenverein". Met kracht verzette hij zich in 1866 tegen de inlijving van Hannover in Pruisen en betoonde hierbij een zoo groote hardnekkigheid, dat hij met de jnstitie in aanraking kwam en uit zijn hoogleeraarsambt ontzet werd, hoewel men hem zijn jaarwedde liet behonden. Door de stad Hannover werd hij tot driemaal toe afgevaardigd naar den Duitschen Rijksdag, waar zijn onbekendheid met het parlementair en staatkundig leven gedurig den lachlust gaande maakte. Hij sloot zich niet aan bij een bepaalde partij, maar stemde gewoonlijk met de ultramontanen en ook wel met de socialisten. Hij overleed te Göttingen den 4den Mei 1875. Zijn werken over het Hebreeuwsch, de exegese van het Oude Testamant en de geschiedenis van het Israëlietische volk hebben veel opgang gemaakt. De voornaamste zijn: „Kritische Grammatik der hebräischen Sprache" (1827), later als „Ausführliches Lehrbnch der hebräischen Sprache" nitgegeven, „Das Hohe Lied und der Prediger Salomos" (1826), „Die Dichter des Alten Bundes" (4 dln., 2de druk, 1865—1867), „Die Propheten des Alten Bundes" (3 dln., 2de druk, 1867—1868), „Geschichte des Volks Israël" (7 dln., 3de drnk, 1864—1870) en „Altertümer des Volks Israël" (3de druk, 1866). Op het gebied der kritiek en exegese van het Nieuwe Testament schreef hij: Commentarius in Apocalypsin" (1828), „Die drei ersten Evangelien und die Apostelgeschichte" (2 dln., 2de druk, 1870—1871), „Die Sendschreiben des Apostels Paulus" (1857), „Die Johanneischen Schriften" (2 dln., 1861—1862), „Sieben Sendschreiben des Neuen Bundes" (1870) en „Das Sendschreiben an die Hebräer und Jakobns Rundschreiben" (1870). De resultaten van zijn exegetische onderzoekingen en zijn geheele opvatting van de Bijbelsche religie heeft hij neergelegd in „Die Lehre der Bibel von Gott oder Theologie des Alten und Nenen Bundes" (4 dln., 1870—1871). Ook over het ontstaan, den inhond en de waarde der Sibyllijnen en over het vierde boek *Esra* heeft hij afzonderlijke verhandelingen geschreven. Op orientalistisch gebied schreef hij: Grammatica critica linguae arabicae" (2 dln., 1831—1833), „De metris carminum arabicorum" (1825), „Ueber einige Sanskritmetra" (1827) en „Abhandlungen znr orientalischen und biblischen Litteratur" (dl. 1, 1832). In „Sprachwissenschaftliche Abhandlungen", waartoe „Ueber die geschichtliche Folge der semitischen Sprachen" (1871) behoort, trachtte hij voor het bewijs van verwantschap van alle groote taalstammen een nieuwen weg te banen.

Ewald, *Ernst*, een Duitsch schilder, werd geboren den 17den Maart 1836 te Berlijn, studeerde eerst te Bonn in de natuurwetenschappen, waarna hij zich op het schilderen toelegde te Berlijn onder *Steffeck*. Van 1856—1863 was hij in Parijs, waar hij een jaar lang leerling van *Couture* was. In 1864 bereisde hij Italië, bestudeerde daar bij voorkenr de schilderijen der 15de eenw en stelde in hetzelfde jaar zijn schilderij „De zeven doodzonden" te Berlijn ten toon. In 1865 vestigde hij zich te Berlijn, werd in 1868 leeraar aan het handwerksmuseum, in 1874 directeur van de onderwijsafdeeling ervan en in 1880 directeur der kunstschool. Vermelding verdienen de schilderijen in de bibliotheek van het stadhuis te Berlijn en die in de dwarshal der nationale galerij. Ook leverde hij plannen voor glasschilderingen en schreef: „Farbige Dekorationen alter und neuer Zeit" (Berlijn, 1882—1896).

Ewald, *Karl*, een Deensch romanschrijver, werd geboren den 15den October 1856, studeerde sedert 1874 in de wijsbegeerte, werd journalist en schrijver, was in 1884 in Zweden, in 1886 te Svendborg en woont sedert 1887 te Kopenhagen. Hij schreef schoolboeken, vertalingen, korte satirische schetsen en novellen voor kranten en romans. Hij schreef: „Regel eller Undtagelse" (1883), „En Udvej" (1884), „Lindegrenen" (1886), „Fru Johanne" (1892), „Singletons Udenlandsrejse" (1894), „Glaede over Danmark" (1898), „Sulamiths Have" (1898), „De Kerstavond van dominee Jespersen" (1898), „Vertellingen" (voor kinderen, 1882—1900), „De vier vorsten" (1895), „De kinderkruistocht" (1896) en „Crumlin" (1900) en „Mijn kleine jongen" (een ideale opvoedingsleer, 1899).

Ewe, *Evhe* of *Ephe*, is een landschap in N.W. Afrika aan de Slavenkust, tusschen den Volta en den Mono, en wordt in het N. door het Akposse-gebergte en in Z. door de Baai van Benin begrensd. Daarin liggen de Engelsche bezittingen aan de

Quitta-Lagune, de Duitsche in Togoland, de Fransche bij Groot Popo (Dahome). In uitgebreideren zin worden ook Dahome en Abeokoeta tot aan den Ogoen tot de Ewe-staten gerekend; veel stammen spreken nog de Ewetaal.

Ewerbeck, *Franz*, een Duitsch architect, werd geboren den 15den April 1839 te Brake in Lippe-Ditmold, bezocht de polytechnische school te Hannover en de Academie van Schoone Kunsten te Berlijn, was in Duitschland en Nederland werkzaam bij den aanleg van spoorwegen en werd in 1870 professor in de architectuur aan de technische hoogeschool te Aken. Hij stichtte er een nieuw chemisch laboratorium en behaalde met zijn ontwerp voor het raadhuis te Dortmund den derden, met dat voor het tentoonstellingsgebouw te Düsseldorf den tweeden, met dat voor de uitlegging der stad te Aken den tweeden en met dat voor het stationsgebouw aldaar den eersten prijs. Dezen behaalde hij ook te zamen met *Neumeister* met dat voor het raadhuis te Wiesbaden. Hij deed wetenschappelijke reizen in Italië, Frankrijk, België en Nederland en schreef: „Die Renaissance in Belgien und Holland" (2de druk, 1889—1892). Hij overleed den 16den Juni 1889 te Aken.

Ewerlöf, *Frans Anton*, een Zweedsch staathuishoudkundige, geboren te Dalarö den 30sten September 1799, studeerde te Lund, was eerst in rechterlijke betrekkingen werkzaam, werd in 1825 secretaris van den stadhouder van Noorwegen en bewees belangrijke diensten, toen prins *Oscar* aldaar de betrekking van onderkoning bekleedde. Nadat hij veel gereisd had in het buitenland, zag werd hij benoemd tot Zweedsch en Noorsch consul-generaal te Kopenhagen en werkte ijverig mede tot de beslissing der kwestie van den Sondtol. Verder leverde hij onderscheiden geschriften, van welke wij noemen: „En blick på handels- och penningställningen i Sverige", „Bihang till förenämde skrift", „Om landtmanna-förhallandena i Danmark" (1854), „Om de Svenska ständernas ombildning" (1847), „Dansktyska frågan" (1864) en „La Myriade". Nadat hij zich steeds beijverd had, de goede verstandhouding tusschen Zweden en Denemarken te bevorderen, legde hij in 1881 zijn betrekking neder en overleed te Kopenhagen in 1883.

Ewijck, *Willem van*, zoon van een lid der Admiraliteit van Amsterdam, werd geboren in 1645, trad in zeedienst en bewees als scheepsbevelhebber onder *de Ruyter* belangrijke diensten aan zijn vaderland. In 1683 werd hij benoemd tot buitengewoon kapitein en in 1685 met *Arnold Manard*, elk met een oorlogsschip van 40 stukken, naar Spanje en Portugal gezonden, om de koopvaardijvloot te beschermen. Toen zij den 3den Mei een Fransch smaldeel ontmoetten, zagen zij zich genoodzaakt, voor de overmacht te bukken. Des avonds echter trachtte *Ewijck* met zijn schip te ontsnappen. Dit gelukte hem in den beginne, doch hij werd weldra achtervolgd door een Fransch schip van 62 stukken. *Ewijck* gaf het de volle laag, doch nu ontstond er een hevig gevecht, waarin hij den heldendood stierf. Ook zijn beide zonen *Herman* en *Jan Christiaan* dienden op zee. Laatstgenoemde was kapitein onder czaar *Peter den Groote* en vloog den 15den Juni 1715 met een schip van 64 stukken in de lucht.

Ewijck, *Daniël Jacob van*, heer *van Oostbroek* en *de Bilt*, afkomstig uit hetzelfde geslacht, werd geboren te Utrecht den 13den November 1786, studeerde aldaar en werd er in 1809 doctor in de natuurlijke wijsbegeerte en in 1810 in de beide rechten. Na aanvankelijk eenige ondergeschikte rechterlijke betrekkingen te hebben bekleed, werd hij in 1815 secretaris van curatoren der Utrechtsche hoogeschool en vertrok in 1817 naar 's Gravenhage als secretaris-generaal van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Van 1818 tot 1824 was hij onder minister *Falck* eerste ambtenaar bij het ministerie van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, terwijl hij vervolgens werkzaam was bij het departement van Binnenlandsche Zaken als administrateur voor onderwijs, kunsten en wetenschappen. In 1832 werd hij benoemd tot gouverneur van Drente en nam die betrekking waar tot 1839, waarna hij als zoodanig en tevens met den titel van staatsraad in buitengewonen dienst naar Noord-Holland overgeplaatst en in 1855 wegens ziekte eervol ontslagen werd. Hij was ridder later commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw, groot-officier van het Legioen van Eer en ridder-grootkruis van de Eikenkroon, curator eerst van de Leidsche, daarna van de Utrechtsche hoogeschool. Hij overleed den 15den December 1858.

Ewijk is een gemeente in de provincie Gelderland, 2572 H.A. groot met 2279 inwoners (1905), aan de zuidzijde door de Waal begrensd en ingesloten door de gemeenten Druten, Bergharen, Wychen, Beuningen, Valburg en Doodewaard. De bodem bestaat uit vruchtbare rivierklei, zoodat landbouw het hoofdmiddel van bestaan vormt. Tot de gemeente behooren de dorpen Ezinge, Feerwerd, Garnwerd en Oostum benevens een aantal buurten en gehuchten.

Het dorp Ewijk met 1000 inwoners ligt aan de Waal, bezit een R. Katholieke kerk en bestond waarschijnlijk reeds in de 9de eeuw.

Ewijk, *Hendrik*, een Nederlandsch waterbouwkundige, werd geboren te Delft den 16den Januari 1772, was eerst op een notariskantoor werkzaam en legde zich met grooten ijver toe op verschillende wetenschappen. Bij de omwenteling van 1795 verkreeg hij een betrekking bij het financiewezen, en in 1800 plaatste hij in het „Magazijn voor kritische wijsbegeerte" het stuk: „Een korte verklaring van *Kant's* critiek der zuivere rede". Toen vervolgens onze republiek in een koninkrijk herschapen was en *Twent van Raaphorst* als directeur-generaal met het toezicht op de dijken, rivieren enz. werd bekleed, benoemde deze *Ewijk* tot chef de bureau bij de generale directie van den waterstaat in het koninkrijk Holland. Na de omwenteling van 1813 werd hij als commissaris bij de afdeeling van den waterstaat geplaatst, in 1825 tot administrateur benoemd en in 1829 met de ridderorde van den Nederlandschen Leeuw versierd. Na 1831 werd hij raadadviseur voor den waterstaat en bevorderde als zoodanig de droogmaking van den Zuidplas en van de Haarlemmer Meer, waarna hij op 75-jarigen leeftijd eervol ontslagen en tot staatsraad in buitengewonen dienst benoemd werd. Hij overleed den 5den Februari 1859. Van de door

hem bewerkte geschriften noemen wij: „De Concorcet, schets van een historisch tafereel der vorderingen van 's menschen geest" (1802), „Proeve over den geest en in invloed der Kerkhervorming van Luther, door Charles Villers" (1805). „C. A. G. Goede, Reis door Engeland, Wales, Ierland en Schotland" (3 dln., 1807), „Geschiedenis van het leven en de regeering van paus Leo X, door William Roscoe enz." (4 dln., 1808), „Geschiedkundig verslag der dijkbreuken en overstroomingen langs de rivieren in het koninkrijk Holland enz." (2 dln., 1809) en „Pigeon, over de manier van procedeeren" (1811—1812).

Exacte wetenschappen noemt men zoodanige, bij wier behandeling men niet volstaan kan met waarschijnlijkheden, zooals bijv. bij die der geschiedenis, waarbij de kennis vaak uit onzekere bronnen wordt geput, maar die op den vasten grondslag van onbetwistbare bewijzen steunen, zooals de wiskunde. Waar men dus van exacte wetenschappen spreekt, bedoelt men deze in de eerste plaats, en vervolgens die, welke op dezelfde methode van onderzoek steunen, namelijk de sterrenkunde, natuurkunde, scheikunde, physiologie enz., in één woord de geheele natuurwetenschap.

Exaltatie (verheffing) noemt men het opklimmen van het gevoel of van den wil tot een hartstocht. Zij kan alzoo leiden tot een geestdrift, die den mensch in staat stelt tot al wat goed is en groot, maar bij overdrijving wordt zij een zielsziekte en kan zelfs in waanzin overgaan. Dengene, wiens gevoel zoo sterk is opgewonden, dat het zich aan de leiding van het koele verstand onttrekt en in gebaren en woorden te voorschijn treedt, noemen wij *geëxalteerd*.

Examen is een Latijnsch woord, hetwelk *onderzoek* beteekent. Het wordt gebruikt van een onderzoek naar de bekwaamheid, de vorderingen of de kennis van bepaalde personen, die gehouden zijn, om ter verkrijging van zekere voorrechten, zich aan zulk een onderzoek te onderwerpen.

Examineertroep is een kleine afdeeling soldaten onder bevel van een onderofficier, behoorend tot een veldwacht en tot taak hebbend den wachtcommandant te helpen bij het onderzoek van alles, wat zich bij de dubbelposten vertoont of zich daar aanmeldt. Bij druk verkeer geschiedt het onderzoek alleen bij één daarvoor bestemden post, doorlatingspost genaamd.

Exantheem. Zie *Uitslag.*

Exarch was de titel van den Byzantijnschen opperbevelhebber en stadhouder, terwijl het gebied, waarover hij gezag uitoefende met den naam *exarchaat* werd aangeduid. Speciaal verstaat men daaronder het exarchaat van Ravenna, dat in den beginne, na de verovering van het rijk der Oost-Goten door *Narses* en *Belisarius*, geheel Italië omvatte, maar door de verovering der Longobarden in verschillende deelen gesplitst werd. Bij den dood van *Alboïn* (573) bestond het uit de kuststreek van Rimini tot Ancona, uit de latere Romagna met Ravenna, uit Rome en omstreken, Genua en Onder-Italië. De eerste exarch was *Narses*, zijn opvolger was *Flavius Longinus* (567—584). Op hem volgden 16 andere exarchen. Hun zetel was te Ravenna, doch ook deze viel, nadat het exarchaat langzamerhand kleiner was geworden, in 728 in het bezit van *Liutprand*, koning der Longobarden. In 752 maakte *Aistulf*, een opvolger van den voorgaande, voor goed een einde aan de Byzantijnsche heerschappij te Ravenna, doch 3 jaar later moest hij het exarchaat afstaan aan den Frankischen koning *Pepijn den Korte*, die het patriciaat over dit gewest opdroeg aan paus *Stephanus II*.

In de Christelijke Kerk had men vroeger ook den titel van exarch voor zoodanigen bisschop, aan wien andere bisschoppen onderworpen waren. Men had een exarch te Alexandrië, te Antiochië, te Ephesus, te Caesarea en te Konstantinopel. Later echter hebben zij dezen titel met dien van patriarch verwisseld.

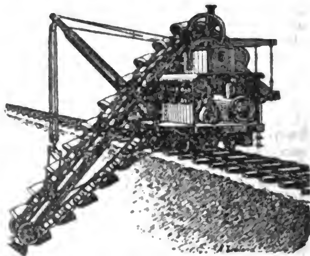
Exarchaat. Zie *Exarch.*

Exarticulatie noemt men het wegnemen van eenig lid des lichaams in het gewricht, terwijl bij amputatie, althans van de ledematen, het betrokken been of de beenderen doorgezaagd worden.

Exaudi is in de Roomsch-Katholieke kerk de naam, dien de Zondag vóór Pinksteren draagt (naar de plaats in den Latijnschen Bijbel, waarmee op dien dag de introïtus der mis begint: *exaudi, domine, vocem meam*, d. i. Hoor, Heer, mijn stem, zie Psalm XXXIX : 13, LIV : 4 en LXXXIV : 9).

Ex cathedra Petri (Latijn = van af den stoel van *Petrus*) noemt men decreten van den paus. Voor zulk een decreet is, opdat het onfeilbaar zij, volgens de bepalingen van het Vaticaansche concilie van 1870 noodig, dat de paus als vader en leeraar van alle Christenen krachtens zijn opperste apostolische autoriteit een voor de geheele kerk vast te stellen geloofs- of zedenleer als beslissend verkondigt.

Excavateur is een machine, om losse aarde uit te graven. Zij wordt gewoonlijk gemonteerd op een spoorwagen en onderscheidt zich van de

Excavateur.

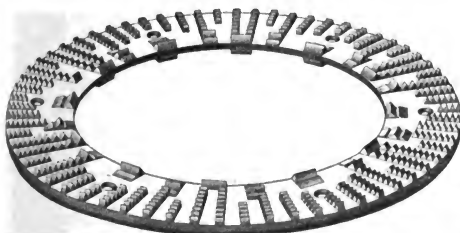
grijpbaggermachine, doordat zich aan de kraan een emmer bevindt. Deze is bevestigd aan een steel en wordt daarmee over den bodem getrokken. Zie ook *Baggermachine.*

Excellentie, afkomstig van een Latijnsch woord, dat *voortreffelijkheid* beteekent, is een titel, die het eerst gevoerd werd door de Longobardische, later door de Frankische koningen en door Duitsche keizers. Daarop werd hij aangenomen door de Italiaansche vorsten, terwijl zij hem

met dien van *altezza* verwisselden, toen de Fransche gezant te Rome zich *excellenza* deed noemen. Later kende men in het algemeen dezen titel toe aan gezanten, terwijl hij vervolgens overging op burgerlijke ambtenaren van hoogen rang, zooals staatsraden, ministers enz. In Frankrijk werd hij in 1830 en 1848 als ministertitel afgeschaft, doch dit duurde slechts korten tijd. In Engeland worden de koloniale en provinciale gouverneurs en de lord-luitenant van Ierland „His Excellency" genoemd en in Italië is de titel van „Eccellenza" voor aanzienlijke personen zeer algemeen.

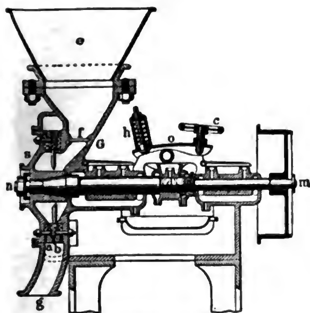
Excelsiormolen dient vooreerst tot het malen van graan, koffie enz, maar verder ook van kurk, looistof enz. Hij bevat 2 ringvormige schijven (fig. 1) van 80—600 mm. diameter van taai en hard gietijzer, op welker zijvlakken in concentrische ringen tanden met een driehoekige doorsnede geplaatst zijn. In de gleuven tusschen de tanden draaien de tanden der andere schijf. Door radiale gleuven wordt de te malen stof uit het middelpunt naar den omtrek bewogen en langzamerhand kleiner gemaakt. Met het oog op gemakkelijke opneming en voorloopige verbrijzeling, zijn de gleuven naar het midden toe dieper genomen, zoodat de binnenste tanden veel hooger staan dan de buitenste. De constructie van dezen molen blijkt uit fig. 2. De eene maalschijf b is aan de binnenvlakte van de gietijzeren kast G geschroefd, terwijl de tweede a aan een schijf s zit, die met de as n m 300—400 maal per minuut omdraait. De te malen stof komt door den trechter e en de regulatieschuif f in de maalgang en verlaat deze door den trechter g. Het meer of minder fijn malen wordt geregeld door verstelling der eene schijf door middel van de as n m.

Fig. 1.

Maalschijf van den excelsiormolen.

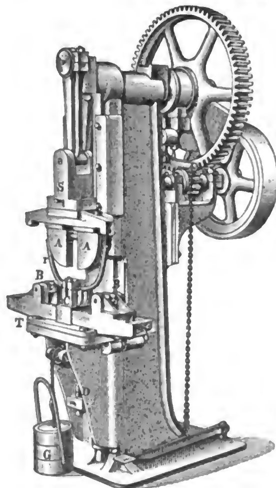
Fig. 2.

Excelsiormolen.

Excenterpers wordt vooral gebruikt bij het in massa vervaardigen van voorwerpen uit platen en metaaldraad. De beweging van de slee, waarin de stempels of pons bevestigd is, geschiedt door een excentriek. In de fig. ziet men zulk een toestel van *Schuchardt* en *Schütte* te Berlijn voor het zetten van stuurstangen van rijwielen.

Excentriek is een onderdeel, dat aan vele machines voorkomt, om een ronddraaiende beweging in een rechtlijnige te veranderen, doch nooit voor het omgekeerde. De afstand tusschen de uiterste punten der heen- en weergaande beweging is steeds klein met betrekking tot de dikte van de as. Fei-

Excenterpers.

telijk verschilt de excentriek niet van de kruk (zie aldaar). Denkt men zich n. l. de krukpen van groote dikte, zoodat deze buiten de as uitsteekt, dan heeft men de excentriekschijf en is de kop van de drijfstang overgaan in den excentriekring. Door een excentriek wordt de as niet verzwakt, zooals bij een kruk, daar de schijf er zeer gemakkelijk met een spie op te bevestigen is. Zie verder *Stoommachine*.

Excentrische gewaarwordingen noemt het verschijnsel, dat men de oorzaak van prikkelingen, die ergens in het midden van een zenuw optreden, waarneemt, alsof het uiteinde ervan geprikkeld wordt. Stoot men bijv. met de elleboog tegen een hard voorwerp, dan heeft men dikwijls een onaangename gewaarwording in de huid van den pink en van den ringvinger. Hondt men den elleboog in ijskond water dan krijgt men spoedig hevige pijnen in genoemde vingers. Dit komt omdat de door den stoot getroffen elleboogzenuw (*nervus ulnaris*) zich in de huid tusschen deze vingers vertakt. Daarom kan men ook pijn in geamputeerde lichaamsdeelen gevoelen, doordat de zenuwstomp geprikkeld word in de nabijheid waar het lichaamsdeel geamputeerd werd.

Exceptie. In het burgerlijk proces verstaat men onder exceptie een middel, waarmee de gedaagde den tegen hem ingestelden eisch bestrijdt. Niet *elk* verdedigingsmiddel van den gedaagde is een exceptie; men onderscheidt twee soorten van bestrijding: verdediging ten principale en exceptieve verdediging. De verdediging ten principale bestaat in de *betwisting van het recht*, dat de eischer wil doen gelden, hetzij door te ontkennen de feiten, die de eischer tot staving van dit recht aanvoert, hetzij door te betwisten, dat nit de aangevoerde feiten eenig recht voortvloeit, hetzij door zich te beroepen op een feit, waaruit blijkt, dat het recht is tenietgegaan. Gesteld bijv., dat de eischer van den gedaagde betaling vordert van verkochte en geleverde goederen en dat de gedaagde aanvoert, dat hij de goederen niet heeft gekocht noch ontvangen; in dat geval verdedigt hij zich ten principale. Zoo ook, wanneer de gedaagde erkent, dat hij de goederen heeft gekocht en ontvangen, maar beweert, dat hij ze reeds heeft betaald. Het is evenwel ook mogelijk, dat de gedaagde, in het midden latende of den eischer het door hem geldend gemaakte recht toekomt, zijnerzijds een omstandigheid aanvoert, die meebrengt, dat de eischer in zijn eisch niet kan slagen; in die gevallen spreekt men van een exceptie. Zoo kan bijv. de gedaagde beweren, dat de *dagvaarding* niet voldoet aan de door de wet gestelde eischen (exceptie van nietigheid van dagvaarding) of dat de zaak volgens de wet voor een ander rechtscollege had moeten zijn gebracht, dan dat, waarvoor is gedagvaard (exceptie van onbevoegdheid van den rechter). Zoo kan de gedaagde aanvoeren, dat de eisch te vroeg is ingesteld, bijv. doordat de tusschen partijen overeengekomen betalingstermijn nog niet verschenen is, of doordat voor den gedaagde, die als erfgenaam is gedagvaard, de termijn van beraad nog niet is verloopen. De laatstbedoelde exceptiën noemt men *dilatoir* of uitstellend. Daarnaast heeft men *peremptoire* exceptiën, dit zijn die, welke den eisch *voorgoed* verlammen, bijv. de exceptie van gewijsde zaak (d. i. dat reeds vroeger over hetzelfde twistpunt door den rechter uitspraak is gedaan); de exceptie van verjaring (d. i. dat de ingestelde actie verjaard is), de exceptie van non-qnalificatie (d. i. dat de eischer de hoedanigheid niet bezit welke hij zich toeschrijft of dat de gedaagde de hoedanigheid niet bezit, in welke hij is gedagvaard).

In ons vroegere recht hadden de exceptiën meer beteekenis dan in het tegenwoordige, omdat men toen, alvorens zich ten principale te verdedigen, verschillende exceptiën elk afzonderlijk kon opwerpen en de rechter over elke opgeworpen exceptie een afzonderlijke beslissing gaf. Tegen die beslissing kon hooger beroep en cassatie worden ingesteld en eerst nadat de exceptie in het hoogste ressort verworpen was, behoefde de gedaagde zijn verdere verdedigingsmiddelen voor te dragen. Voor kwaadwillige gedaagden was het achtereenvolgens opwerpen van verschillende exceptiën een middel om het proces jaren lang te rekken en in ontelbare instantiën te splitsen; hij kon eerst een nitspraak uitlokken over de geldigheid der dagvaarding; vervolgens over de bevoegheid van den rechter enz. en door steeds van die uitspraken in hooger beroep en cassatie te gaan, kon hij telkens eenige jaren winnen. Om dit onmogelijk te maken, is in 1896 in ons Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering de bepaling opgenomen, dat de gedaagde, althans als regel, gehouden is alle exceptiën en zijn antwoord ten principale tegelijk voor te dragen, op straffe van verval der niet voorgedragen exceptiën, en, indien niet ten principale geantwoord is, van het recht om zulks te doen.

Excerpt, afkomstig van een Latijnsch woord, hetwelk *uitlezen* beteekent, is de naam van een uittreksel uit een of ander geschrift.

Exchequer, in het Fransch *échequier*, is een naam, die eigenlijk *schaakbord* beteekent, maar gebruikt wordt voor het schatkamergerecht (court of exchequer) in Groot-Brittannië. Vermoedelijk is hij ontleend aan den ruitvormig ingelegden vloer der zittingszaal. Het vormt de hoogste rechtbank voor schatkistaangelegenheden, en de Engelsche minister van Financiën heeft den titel van „chancellor of the exchequer" (kanselier der schatkist). Men heeft *exchequerbills* of schatkistbilletten, die daarin van de Nederlandsche verschillen, dat zij, zoolang zij in omloop zijn, dagelijks een rente geven van $1^1/_2$—$2^1/_2$ pence van elke 100 pond sterling. Telken jare wordt er een gedeelte van opgevraagd en verzilverd. Intusschen kan men ook *exchequerbonds* bekomen, die in de eerste 10 jaren $2^1/_2$% opleveren. Deze vinden echter niet veel aftrek.

Excitator of *primaire geleider* is een toestel dat dient ter opwekking van (korte) electrische golven (zie aldaar).

Excoecaria is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Wolfsmelkachtigen* (*Euphorbiaceeën*). Het omvat boomen en heesters, die in de keerkringslanden van Azië en Amerika groeien. Deze dragen onbehaarde, gekartelde of gezaagde, zelden gaafrandige, afwisselende bladeren en okselstandige bloemaren. De bloemen zijn één- of tweeslachtig, de planten één- of tweehuizig, de vrouwelijke bloemen veelal alleenstaand aan den voet der mannelijke aren, en de schutblaad-

jes zijn voorzien van 2 klieren. De kelk der mannelijke bloemen bestaat uit 3 vrije of vereenigde bladeren, waarmede 3 meeldraden afwisselen, of er zijn 2—4 meeldraden, met een onvruchtbaar vruchtbeginsel samengegroeid, en de helmknoppen zijn hangend en tweehokkig. De kelk der vrouwelijke bloem is 3-spletig, het vruchtbeginsel 3-hokkig met een eitje in ieder hokje, en de stijl 3-deelig, terwijl de doosvrucht uit 3 tweekleppige hokjes bestaat. De belangrijkste soort is *E. Agallocha L.*, een boom uit Voor-Indië, de Soenda-eilanden, Timor, de Molukken enz. met gesteelde, kortgespitste, flauwgetande, onbehaarde bladeren, ongesteelde mannelijke bloemaren, tot trossen vereenigde vrouwelijke bloemen en een bolvormige doosvrucht, die kleiner is dan een erwt. Het melksap is zeer scherp en vergiftig en maakt blind, wanneer het in de oogen komt, zooals door den inlandschen naam *mata boeta* wordt aangeduid.

Excommunicatie. Zie *Ban.*

Excoriatie. Zie *Ontvelling.*

Excrementen. Zie *Uitwerpselen.*

Excretine, $C_{20}H_{36}O$, komt voor in de uitwerpselen van menschen en dieren, vormt gele naalden, lost op in aether en alkohol, doch niet in water, smelt bij 95°, is niet vluchtig en nauw verwant met cholesterine.

Excussie is uitdrijving, uitzetting, uitwinning. Zie *Uitwinning* en *Borgtocht.*

Executeurs-testamentair. Aldus noemt het spraakgebruik gewoonlijk de personen, die ons Burgerlijk Wetboek (art. 1052 en volgende) aanduidt als „uitvoerders van uiterste wilsbeschikkingen" en die elk erflater mag aanstellen, hetzij bij testament, hetzij bij een onderhandsch eigenhandig geschreven stuk (codicil), hetzij bij een bijzondere notarieele akte. Hun taak is vooral de zorg voor de uitkeering van de *legaten*, die de erflater heeft gemaakt. De vrees, dat de erfgenamen, wier erfdeel door die legaten wordt verminderd, met de uitkeering daarvan zullen talmen of zich achter exceptiën zullen verschuilen, is voor den erflater veelal een reden om een of meer executeurs aan te stellen. Maar ook de erflater, die geen enkel legaat heeft gemaakt, kan executeurs benoemen, ten einde te voorkomen, dat de erfgenamen terstond na zijn dood over de goederen gaan twisten en elk een zoo groot mogelijk deel daarvan naar zich toe gaan halen. De executeurs ontleenen aan de wet niet de bevoegdheid om de nalatenschap in bezit te nemen, doch de erflater kan hun dat bezit toekennen, hetzij van alle goederen der nalatenschap, hetzij van een deel daarvan. „Het bezit zal van rechtswege niet langer duren dan één jaar", zegt de wet; deze bepaling laat aan duidelijkheid te wenschen over; betwist is dan ook de vraag, of de erflater door een uitdrukkelijke bepaling het bezit langer dan een jaar kan doen voortduren. In elk geval kunnen de erfgenamen, indien zij eenstemmig zijn, het bezit ieder oogenblik doen ophouden, mits zij de executeurs in staat stellen tot de betaling of afgifte der zuivere en onvoorwaardelijke legaten of doen blijken, dat die legaten reeds zijn voldaan. De executeurs zijn verplicht een boedelbeschrijving of inventaris op te maken van de nalatenschap en in bepaalde gevallen (n.l. wanneer sommige erfgenamen afwezig zijn of wanneer er zich minderjarigen of onder curateele gestelden onder hen bevinden, die niet van voogden of curators zijn voorzien) moeten zij den boedel doen verzegelen. Goederen der nalatenschap mogen zij alleen verkoopen ingeval er geen voldoende penningen zijn, om de legaten uit te keeren en ook dan nog is voor verkoop van *onroerend* goed toestemming noodig van de erfgenamen of van de Rechtbank. Uitdrukkelijk verbiedt de wet hun goederen te verkoopen, om de nalatenschap in staat van scheiding en deeling te brengen; de boedelscheiding is de taak der erfgenamen, niet van de executeurs. Wel moeten de executeurs desgevorderd den erfgenamen bij de scheiding behulpzaam zijn. Bij het eindigen van hun beheer zijn zij verplicht aan de belanghebbenden rekening en verantwoording te doen, met uitkeering van alle goederen en effecten van den boedel, benevens het slot der rekening.

De onkosten, door de executeurs bij het vervullen van hun taak gemaakt, komen natuurlijk ten laste van de nalatenschap. Bovendien hebben zij recht op een belooning, welke, indien de erflater het bedrag daarvan niet heeft vastgesteld, bedraagt $2^1/_2$ procent van hun ontvangsten en $1^1/_2$ procent van hun uitgaven. Daar in den regel de geheele nalatenschap door de handen van de executeurs gaat, komt die belooning in de praktijk neer op 4 procent der nalatenschap.

Niemand is verplicht de functie van executeur aan te nemen, doch wie haar heeft aanvaard, moet haar ook voleindigen.

De erflater kan, naar zijn keuze, één of meer executeurs aanstellen. Zijn er meer, dan kan ieder hunner, bij gebreke van de anderen, alleen werkzaam zijn en zij zijn ieder voor het geheel aansprakelijk, tenzij de erflater hun werkzaamheden heeft verdeeld en ieder zich binnen den kring der hem opgedragen bemoeiïngen heeft gehouden.

Executie. Hieronder verstaat men de tenuitvoerlegging van een rechterlijk vonnis of van een anderen titel, waaraan de wet executoriale kracht heeft toegekend. Zoowel in het strafrecht als in het burgerlijk recht geldt als regel, dat, om tot handhaving van het recht hem, die het recht geschonden heeft, in zijn persoon of in zijn goederen te kunnen aantasten, een rechterlijk vonnis noodig is; *eigenrichting* is niet toegelaten. In het strafrecht is de executie, evenals de geheele strafvervolging, het werk van den Staat en geschiedt zij door de politie op bevel van den ambtenaar van het Openbaar Ministerie bij het rechterlijk college of kantongerecht, dat de veroordeeling heeft uitgesproken. In burgerlijke zaken gaat de executie uit van den persoon, te wiens voordeele de beslissing gegeven is. Terwijl men in strafzaken met de executie van vonnissen moet wachten, totdat de termijn om hooger beroep of cassatie aan te teekenen verstreken is en zelfs daarna door het inleveren van een verzoek tot gratie de tenuitvoerlegging geschorst wordt, kan men vonnissen in burgerlijke zaken terstond, althans na 8 dagen, executeeren; eerst nadat een hoogere voorziening *is* ingesteld, wordt de executie geschorst, totdat daarover uitspraak is gedaan. In sommige gevallen kan zelfs de rechter zijn vonnis uitvoerbaar verklaren ondanks ingesteld beroep; de partij, die het vonnis wenscht ten uitvoer te doen leggen, moet dan gewoonlijk ze-

kerheid stellen met het oog op de mogelijkheid, dat zij door den hoogeren rechter in het ongelijk zal worden gesteld. De tenuitvoerlegging in burgerlijke zaken kan geschieden òf op de goederen òf op den persoon van den veroordeelde. Op de goederen kunnen *alle* vonnissen worden geëxecuteerd; op den persoon (door middel van lijfsdwang) alleen die, welke door den rechter uitdrukkelijk bij lijfsdwang uitvoerbaar zijn verklaard, hetgeen slechts kan geschieden in bepaalde door de wet genoemde gevallen. Wat de executie op de goederen betreft, geeft de wet afzonderlijke regelen voor executie op roerende goederen, op onroerende goederen en op schepen. Al deze gevallen hebben dit gemeen, dat de partij, die wil executeeren, moet beginnen met zich door den griffier van het rechtscollege te doen afgeven een grosse van het vonnis, d.i. een afschrift, aan het hoofd voerende de woorden: „In naam des Konings". Deze grosse moet door een deurwaarder beteekend worden aan den veroordeelde (zie *Beteekening*) en verder moet hem gedaan worden een bevel tot betaling. Wordt aan dat bevel binnen 2 dagen — bij schepen 24 uren — niet voldaan, dan kan door den deurwaarder tot inbeslagneming worden overgegaan, welke door verschillende formaliteiten wordt vergezeld en gevolgd. Eenigen tijd na de inbeslagneming wordt overgegaan tot den gerechtelijken (executorialen) verkoop. Roerende goederen worden verkocht door den deurwaarder ter plaatse van inbeslagneming; onroerende goederen ter terechtzitting van de Arrondissements-Rechtbank of krachtens bevel van de Rechtbank ten overstaan van een notaris. Voor schepen geldt hetzelfde als voor onroerende goederen, behalve voor vaartuigen van tien lasten of minder, die met roerende goederen gelijkstaan. De opbrengst van den verkoop komt na aftrek der kosten ten voordeele van den beslaglegger, doch andere schuldeischers, zelfs die niet voorzien zijn van een vonnis, kunnen verzet doen tegen de afgifte der kooppenningen en in dat geval wordt de opbrengst verdeeld onder alle opgekomen schuldeischers in evenredigheid van hun vorderingen, met inachtneming van de door de wet erkende redenen van voorrang.

Behalve vonnissen kunnen ook authentieke akten (zie aldaar) worden geëxecuteerd. Wanneer dus bijv. iemand bij notarieele akte een schuld heeft erkend, kan de schuldeischer, met de grosse van die akte gewapend, zonder rechterlijk vonnis tot inbeslagneming overgaan.

Voor sommige vorderingen van openbare lichamen bestaat het recht van *parate executie*, bijv. bij directe Rijks- en gemeentebelastingen en bij vorderingen van waterschapsbesturen wegens waterschapslasten en wegens de kosten van werken en opruimingen, bij weigering of nalatigheid der daartoe verplichten voor hun rekening ten uitvoer gebracht. In deze gevallen wordt door het gezag, met de invordering der schuld belast, een dwangbevel uitgevaardigd, krachtens hetwelk tot inbeslagneming kan worden overgegaan. Tegen dit dwangbevel kan de schuldenaar in bepaalde gevallen bij den rechter in verzet komen.

Niet in *alle* gevallen hebben de openbare lichamen het recht van parate executie. De gemeentebesturen zijn bijv. wel bevoegd op kosten der overtreders te doen wegnemen, beletten of verrichten hetgeen in strijd met gemeenteverordeningen is opgericht ondernomen of nagelaten, maar de daardoor veroorzaakte kosten kunnen niet door parate executie, doch alleen door een gewone rechtsvordering verhaald worden.

Executie-proces. Hieronder verstaat men een proces, waartoe een executie aanleiding geeft, bijv. indien de schuldenaar zich tegen de executie verzet of wanneer tusschen de schuldeischers geschil ontstaat over de verdeeling der opbrengst van een executorialen verkoop. Ook spreekt men soms van executie-proces, om een proces aan te duiden, dat een gevolg is van een vorig geding. Wanneer bijv. de rechter een veroordeeling uitspreekt tot schadevergoeding, mist hij veelal vooralsnog de gegevens, om het bedrag der schade vast te stellen en bepaalt hij, dat dit bedrag nader zal worden gesteld. Kunnen de partijen het dan niet eens worden, dan is een tweede vonnis ter bepaling van het bedrag noodig.

Exegeet. Zie *Exegese*.

Exegese is afkomstig van een Grieksch woord, dat (evenals het Latijnsche *interpretatio*) de beteekenis heeft van *uitlegging* of *verklaring*. Gewoonlijk wordt het gebruikt van een uitlegging van de Gewijde Schrift, terwijl zij, die zich daarmede bezig houden, den naam van *exegeten* dragen. Deze toch stellen zich tot taak, om met juistheid de denkbeelden weer te geven, die de gewijde schrijvers met de door hen gebruikte woorden hebben willen uitdrukken. Hiertoe dient men de taal, waarvan zoodanige schrijvers zich bedienden, met de meeste nauwgezetheid te kennen, om uit hun woorden, in verband met het voorafgaande en volgende, hun bedoeling op te maken. Men geeft hieraan den naam van een *grammatisch-philologische* verklaring. — In de tweede plaats moet men de voorwerpen en gebeurtenissen, in den Bijbel aangeduid, door middel der oudheidkunde toelichten en de geschiedkundige waarde der verhalen, hunne strekking, zorgvuldig onderzoeken. Dit noemt men de *historisch-kritische* verklaring. — In de derde plaats eindelijk behoort men doordrongen te zijn van den stijl en den gedachtengang der schrijvers en tevens van hun schrijfwijze en richting. Voegt men dit alles bij elkander, dan verkrijgt men datgene, wat doorgaans een *grammatisch-historische* uitlegging genoemd wordt. Let men uitsluitend op de denkbeelden, in een geschrift vervat, dan wordt de uitlegging een *dogmatische* of leerstellige. Men zoekt ook wel naar een verborgen zin, dien men te recht of ten onrechte in een uitspraak vervat meent, en geeft aan zulk een verklaring den naam van *allegorische*, terwijl de *praktische* uitlegging zich alleen bemoeit met een toepassing van het geschrevene op het leven. Zelfs spreekt men van een *zedekundige* schriftverklaring, wanneer men den behandelden inhoud tot bevordering der zedelijkheid aanwendt. Wordt eenig geschrift doorloopend verklaard, dan geeft men aan die verklaring den naam van *commentaar*, en een verzameling van ophelderingen, die enkel op de moeilijkste plaatsen betrekking hebben, noemt men *scholiën*. Verder heeft men nog de omschrijving van den inhoud, *paraphrase* geheeten, benevens de nauwkeurige overbrenging der volzinnnen of

de *vertaling*. Een wetenschappelijke voorstelling van de regels en hulpmiddelen, die men bij de schriftverklaring in het oog houden en gebruiken moet, draagt den naam van *hermeneutiek* (zie aldaar).

In de oudste Christelijke Kerk was geen bepaalde exegetische methode in zwang; *Origenes* helde te veel over tot de allegorische methode, maar toch maakte hij onderscheid tusschen de letterlijke, zedekundige en geheimzinnige beteekenis der uitspraken des Bijbels. Alzoo legde hij de grondslagen voor een meer gezonde exegese. Naast zijn school verwierf ook de Syrische, een historisch-exegetische, veel aanhangers. Tot deze behoorden *Ephraïm Syrus*, *Johannes Chrysostomos*, *Theodorus Mopsuestenus* enz. Daar men de geleerdheid van *Origenes* en van de Syrische school op hoogen prijs stelde, behield deze tweevoudige methode van schriftverklaring haar partijgangers, zelfs te midden der kerkelijke twisten, ja, de invloed van eerstgenoemde was zóó groot, dat zelfs de voornaamste schriftverklaarders van het Westen in de 4de en 5de eeuw, waaronder ook *Hieronymus*, somtijds in zijn voetstappen traden. Bij de ontwikkeling der hiërarchie en de verstijving der kerkleer veranderde evenwel de exegese in een overlevering van de gevoelens en stellingen der vaderen. Daar men nu alleen gezag toekende aan zoodanige schriftverklaring, welke uit de geschriften der Kerkvaders kon aangewezen worden, een richting, die in het Oosten in *Epiphanius*, in het Westen in *Augustinus*, later in *Isidorus*, *Beda* en *Strabo* haar voornaamste vertegenwoordigers vond, vergenoegde men zich met zoogenaamde „Catenae" (Ketens), namelijk reeksen van verklaringen van eenig Bijbelboek, zooals die door de Kerkvaders gegeven waren. Zij werden aanvankelijk geleverd door *Procopius* (520); men schreef er tot in de 12de en 14de eeuw. Als taalkundige uitleggers onderscheidden zich in dien tijd *Claudius van Turijn* en de monnik *Christian Druthmar*. Wel werd door geleerde rabbijnen veel goeds geschreven met betrekking tot de exegese van het Oude Testament, doch de Christelijke godgeleerden, die zich aan den tekst der Vulgata gebonden rekenden, bleven bij de uitlegging der kerkvaders staan. Eerst in de 12de, 13de en 14de eeuw vindt men bij eenige scholastieken de neiging om tot den grammatisch-historischen weg terug te keeren, namelijk bij *Abailard*, *Bernard van Clairvaux*, *Thomas Aquinas* en *Nicolaus van Lyra*. Bij dezen echter ontwaart men tevens het streven, zich bij voorkeur bezig te houden met de moeilijkste gedeelten der Heilige Schrift en daarin, volgens den bekenden regel der scholastieken, een viervoudigen zin te leggen, namelijk den *woordelijken* zin, die het feit vermeldt; den *allegorischen* zin, die het geloof bepaalt; den *zedekundigen* zin, die op ons zedelijk leven betrekking heeft; en den *hartverheffenden* (anagogischen) zin, die ons tot iets hoogers opvoert.

Bij de herleving der wetenschappen in de 15de eeuw ging ook de exegese een beter tijdperk te gemoet, zooals weldra bleek uit geschriften van *Laurentius Valla*, *Erasmus*, *Jacob Faber* enz. Vooral had de Hervorming in de 16de eeuw een zegenrijken invloed op de schriftverklaring. De hermeneutische regels werden herzien door *Matthias Flacius*, terwijl de kennis der hulpwetenschappen aanmerkelijk bevorderd werd door *Glassius* en *Buxtorf*. In de Protestantsche en in de Roomsch-Katholieke Kerk beide traden nu geleerde uitlegkundigen op. Van de Luthersche noemen wij *Luther*, *Melanchthon*, *Brenz*, *Camerarius*, *Strigel*, *Chemnitz* en *Calovius*, van de Gereformeerde *Zwingli*, *Calvijn*, *Oecolampadius*, *Bucer*, *Beza*, *Bullinger*, *Pellicanus*, *Drusius*, *Grotius* en *Clericus*. Intusschen bracht de toenemende rechtzinnigheid, welke geen nieuwe schriftverklaring verlangde, weldra weder stilstand op het gebied der exegese; doch des te grooter was haar vooruitgang in de 18de eeuw, toen mannen als *Ernesti*, *Semler* enz. de eigenlijke grondslagen gelegd hebben der grammatisch-historische exegese, terwijl zij daarbij gebruik maakten van hetgeen *Wetstein* en *Kennicot* reeds geleverd hadden, en verder *Wolf*, *Michaëlis*, *Eichhorn*, *Vater* enz. niet weinig medewerkten, om door hun kennis van de taal en van de Oudheid het grootsche gebouw eener betere exegese te doen verrijzen. De lexicografie van het Oude Testament werd bevorderd door *Gesenius*, die van het Nieuwe door *Wahl*, *Bretschneider* en *Grimm*. De kennis van de taal des Nieuwen Testaments werd aanmerkelijk uitgebreid door *Winer*, *Buttman* en *Lipsius*, die van de beteekenis der uitspraken des Ouden Testaments door *Rosenmüller*, *Hirzel*, *Gesenius*, *Ewald*, *Tuch*, *Umbreit de Wette*, *Knobel*, *Hitzig* en *Olshausen* in hun commentaren, terwijl commentaren op het Nienwe Testament geleverd werden door *Fritsche*, *Lücke*, *Paulus*, *de Wette*, *Meyer*, *Lünemann*, *Theile*, *Rückert*, *Bleek* en *Holtzmann*. Het nieuwste tijdperk voor de exegese is geopend door den grooten criticus der Tübinger school, *Friedrich Christian Baur* (zie aldaar). Deze heeft aangewezen, hoe men den inhoud der Bijbelboeken verklaren moet uit het eigenaardig standpunt van hun schrijvers. De uitkomsten van het onderzoek in die richting zijn te vinden in een groot aantal verhandelingen en monografieën van *Baur*, *Schwegler*, *Zeller*, *Köstlin*, *Hilgenfeld*, *Volkmar*, *Holsten* enz. Hun exegese, gebouwd op de grondslagen der grammatisch-historische interpretatie, staat tegenover zoodanige verklaring der Heilige Schrift, die het symbolisch leerstelsel als richtsnoer beschouwt. In dit opzicht zijn de uitleggers der Protestantsche orthodoxie volkomen eenstemmig met de schriftverklaarders der Roomsch-Katholieke Kerk. Toch bestaan er nog veel vertegenwoordigers van deze richting, welke ook de allegorische schriftverklaring geenszins over het hoofd ziet.

Onder de Roomsch-Katholieke Schriftuitleggers der 16de en 17de eeuw, munten uit *Sixtus Senensis*, *Andreas Masius*, *Cornelius Jansenius Gandavensis*, *Joannes Maldonatus*, *Franciscus Toletus*, *Arias Montanus*, *Nicolaus Serarius*, *Estius*, *Benedictus Justinianus*, *Sanctius*, *Cornelius a Lapide* en *Joannes Marinus*. Ook de 18de eeuw telde groote katholieke exegeten en critici: de Fransche geneesheer *J. Astruc*, die de bronnen van den Pentateuch ontdekte, *Richard Simon*, de vader der historische bijbelkritiek, *P. Sabatier*, die de oude latijnsche overzettingen opzocht en uitgaf, *A. Calmet*, Benediktijn, evenals *Sabatier*, die commentaren uitgaf op den geheelen

Bijbel en een Bijbelwoordenboek, tekstcritici als *Houbigant* en *J. B. Rossi*. In de 18de eeuw beoefenden de Katholieken eervol de Bijbelkritiek; maar in de eerste helft der 19de hield de Protestantsche wetenschap de bovenhand. Tegen Duitsche en Engelsche tekstuitgaven, geschiedkundige en philologische werken. konden ze weinig inbrengen, en alleenlijk vulgarisatiewerken. Sedert de laatste jaren van de vorige eeuw heeft de Bijbelstudie ook bij de Katholieken grooten vooruitgang gemaakt, door den invloed ten deele van paus *Leo XIII*. De groote Latijnsche *Cursus Sacrae Scripturae* werd ontworpen door de Duitsche Jezuïeten *Corney*, *von Hummelauer*, *Knabenbauer;* Fransche Dominicanen stichtten te Jeruzalem een internationale Bijbelschool met de „Revue Biblique" als orgaan; *Vigouroux* gaf zijn „Dictionnaire de la Bible" uit; in Duitschland bloeien de „Biblische Studiën" van *Bardenhewer*, en stichtte men daarenboven de „Biblische Zeitschrift". Dagelijks staan er meer en meer beoefenaars der exegese op.

In ons vaderland hebben zich in vroegeren tijd vooral *Erasmus* en *Hugo de Groot*, later *van der Palm* en *Kuenen* als schriftverklaarders verdienstelijk gemaakt. Ook valt te vermelden den Amsterdammer *Mgr. Beelen*, hoogleeraar te Leuven, een vertegenwoordiger der grammatisch-philologische schriftverklaring in de 19de eeuw. Naast hen zouden wij nog een reeks van landgenooten kunnen noemen, die zich beijverd hebben, licht te verspreiden over verschillende boeken des Bijbels. In het algemeen merken wij verder op, dat men uit den aard der zake veel grooter gewicht hechtte aan de exegese in die dagen, toen nagenoeg alle Christenen de uitspraken des Bijbels beschouwden als letterlijk door God ingegeven, dan in onzen tijd, die bij velen twijfel heeft opgewekt omtrent de echtheid, de ongeschondenheid en de eeuw der vervaardiging van verschillende deelen der Gewijde Schrift. De voormalige exegese van den inhoud is grootendeels vervangen door kritische beschouwingen omtrent den oorsprong der verschillende boeken en omtrent het vertrouwen, dat ze dientengevolge verdienen. Hier toch is tusschen de radicale Protestanten en de Katholieken een groot verschil van methode en uitkomst. Met de conservatieve Protestanten komen, in literarische vragen, de Katholieken dikwijls overeen.

Exelmans, *Remy Joseph Isodore*, graaf, maarschalk en pair van Frankrijk, werd geboren te Bar-le-duc den 13den November 1775, trad op 16-jarigen leeftijd als vrijwilliger in dienst, onderscheidde zich in 1799 onder *Championnet* bij de verovering van Napels en was in den oorlog tegen Oostenrijk adjudant van *Murat*. Na den slag bij Eylau (1807) werd hij benoemd tot brigade-generaal, volgde in 1808 *Murat* naar Spanje, werd er gevangen genomen en naar Engeland gebracht, doch kwam in 1811 weder op vrije voeten, waarna hij zich aanstonds naar Napels begaf, waar *Murat* hem de betrekking opdroeg van grootstalmeester. Bij het Fransche leger teruggekeerd, werd hij tegen het einde van 1811 generaal-majoor van de chasseurs-à-cheval der garde en bij den tocht naar Rusland generaal-majoor bij de garde-grenadière. In 1813 voerde hij het bevel over een divisie van het 2de cavaleriekorps (Sebastiani), in 1814 over het geheele korps, schaarde zich aan de zijde der *Bourbons*, maar voegde zich bij den terugkeer van *Napoleon* aanstonds wederom bij den keizer, die hem het bevel opdroeg over het 2de legerkorps. Dit laatste nam geen deel aan den veldslag bij Waterloo, maar werd onder *Grouchy* door *Thielemann* bij Wavre werkeloos gehouden; daarentegen bracht hij den 1sten Juli aan twee regimenten Pruisische huzaren onder generaal *Sohr* bij Versailles een nederlaag toe. Na de Tweede Restauratie werd hij verbannen en hij woonde in België en in Nassau, totdat de Julirevolutie van 1830 hem in zijn waardigheden herstelde. Als pair van Frankrijk schonk hij zijn volkomen bijval aan de harde woorden bij het procès van *Armand Carrel*, door dezen dagbladschrijver over de rechters van maarschalk *Ney* uitgesproken, en verwierf hierdoor een groote mate van populariteit. Na de revolutie van 1848 was hij een ijverig aanhanger van *Napoleon III*, die hem in 1849 tot groot-kanselier van het Legioen van Eer en in 1851 tot maarschalk van Frankrijk benoemde. Hij overleed te Parijs den 22sten Juli 1852.

Exemtie beteekent *bevrijding*, *onttrekking*, en wèl in het kanonieke recht de onttrekking van een klooster aan de rechtspraak van een lageren geestelijken rechter, bijv. een bisschop, en tegelijkertijd de onmiddellijke onderwerping aan de hoogere rechtspraak van den paus.

Ook in het recht van den tegenwoordigen tijd kent men exemtiën van personen en zaken van de rechtspraak door den gewonen rechter. Volgens onze Grondwet staan de leden der Staten-Generaal, de ministers en eenige andere hooge staatsambtenaren wegens ambtsmisdrijven terecht voor den Hoogen Raad, met voorbijgang van den gewonen rechter, die anders voor de behandeling der zaak zou zijn aangewezen. Zoo worden ook sommige zaken van den gewonen rechter geëximeerd: in de landen, waar rechtbanken van koophandel bestaan, worden de handelszaken bij uitsluiting voor deze behandeld; zoo de militaire zaken voor den militairen rechter; kwestiën den adeldom betreffende voor den raad van adel, en dergelijke meer. Veelvuldige exemtiën van den gewonen rechter zijn niet aanbevelenswaardig; de juistheid, de eenheid en alzoo de zekerheid der rechtspraak gaan er door verloren.

Exequatuur. Zie *Consul*.

Exerceeren of oefenen wil zeggen opleiding van de soldaten in taktischen zin en wel om bij aanvoerders en manschappen krijgstucht, orde, groote krachtsinspanning en weerstandsvermogen aan te kweeken. Tot het exerceeren in algemeenen zin rekent men alle soorten van oefeningen, zoowel die op het exercitieveld (gesloten), als die in het terrein (gevechts- en in verspreide orde); in engeren zin alleen die in gesloten orde, van den enkelen man af tot een regiment toe. In vele landen vindt men tot beschutting der exerceerende troepen bij slecht weder z.g. exercitieloodsen, in ons land o.a. bij het Instructie-Bataillon te Kampen en bij de na 1900 nieuw gebouwde kazernes.

Exercitia spiritualia (Latijn = geestelijke oefeningen) is een in de Katholieke ascese gebruikelijke benaming voor bijzondere oefening in vroomheid, onder leiding van een zielsverzorger,

thans gewoonlijk tot de waardige ontvangst van het sacrament des altaars. Reeds vroeg werden deze oefeningen, voornamelijk in kloosters, gehouden. Veel opzien verwekten in de 16de eeuw de door *Ignatius van Loyola* voor de Jezuïeten bestemde „Exercitia spiritualia", die onderscheiden pausen bevestigden en ook voor geestelijken en leeken aanbevalen. Zij bestaan uit meditaties, gebeden, onderzoekingen van het geweten enz. Ook de door Jezuïeten en Redemptoristen geleide missies geschieden volgens dit stelsel van oefeningen. In de Protestantsche Kerk is iets dergelijks bij het Methodisme te vinden.

Exercitie-patroon komt in vorm en gewicht bijna geheel overeen met de scherpe patroon. Ter voorkoming van ongelukken, is de kogel echter zoodanig gekleurd, dat de patroon op het eerste gezicht van andere te onderscheiden is. Zij wordt bij het eerste onderwijs in laden, richten en tot voorbereiding van het schieten gebruikt. In Nederland is de houten kogel zwart gekleurd.

Exeter, een parlementsborough en bisschopszetel en de hoofdstad van het Engelsche graafschap Devon, ligt aan den spoorweg en aan den bevaarbaren Ex of Exe, 15 km. van zijn mond. Zij ligt hoog, was voorheen een sterke vesting, heeft in het oudste gedeelte nauwe straten, maar vooral in de voorsteden fraaie pleinen en telt (1901) 46 940 inwoners. Het merkwaardigste gebouw is de St. Pieterskerk met 2 torens, een welluidend klokkenspel en een beroemd orgel. Verder heeft men er nog 25 andere kerken en kapellen, een bisschoppelijk paleis, een gerechtshof, een schouwburg enz. Tot de inrichtingen van onderwijs behooren een bisschoppelijk seminarium, een Latijnsche school en een handwerkschool, een polytechnische school en een paar kunstgenootschappen. Men heeft er een groot dok, dat door een scheepvaartkanaal met den benedenloop van den Ex verbonden is. Handel, reederij, groote bierbrouwerijen, ijzergieterijen, looierijen en papierfabrieken vormen de belangrijkste bronnen van bestaan.

Deze stad is het *Isca Dumnoniorum* der Romeinen, het *Caer Isk* der Britten en het *Exanceaster* der Angelsaksen. Men ziet er nog de bouwvallen der hooggelegen vesting Rougemont, vroeger het verblijf der koningen van Wessex.

Exhaustor is een machine om gassen uit een ruimte weg te zuigen, bijv. slechte lucht uit mijngangen, fabriekszalen, schouwburgen enz. Vooral in gasfabrieken worden zij gebruikt, om het gas uit de retorten door de zuiveringstoestellen te zuigen. Zie *Gasfabriek*.

Exilium of **Exsilium.** Zie *Verbanning*.

Ex libris (Latijn) zijn in houtsnede, koper-, steen- of kleurendruk uitgevoerde blaadjes van verschillende grootte, die sedert het midden der 15de eeuw op den binnenband van boeken of handschriften geplakt werden, om door een monogram, opschrift, een wapen of iets dergelijks den eigenaar aan te wijzen. Daar die teekens meestal door de bezitters van bibliotheken gebruikt werden, werd daaraan de naam Ex libris (uit de boeken) voor den naam van den eigenaar gegeven. Het aanleggen van groote boekerijen werd door de uitvinding der boekdrukkunst zeer vergemakkelijkt en daarom is het ex libris, dat de afzonderlijke boeken als bestanddeelen van het geheel zou aanduiden, eerst in de tweede helft der 15de eeuw in toepassing gebracht. Zijn hoogsten bloei bereikte het in de 16de, 17de en 18de eeuw door schilders en graveurs als *Dürer*, *Holbein*, *Cranach*, *Solis*, *Amman*, *Ridiger* en *Chodowiecki*, die op het ex libris den stempel van kunst drukten. De medewerking van deze en andere kunstenaars heeft in den laatsten tijd de opmerkzaamheid van kunst- en antiquiteitenverzamelaars getrokken, en in verschillende landen zijn ex-libris-vereenigingen gesticht. De Duitsche geeft het tijdschrift „Ex libris" uit. Volgens de daarin gegeven definitie zijn er twee soorten van ex libris, n.l. „Eigenaarsteekens" („Eignerzeichen") voor die, welke de eigenaar daarin laat plakken, om zijn eigendom te waarmerken, en „Geberzeichen" voor die, welke òf de schenker van een boek daarin laat plakken, òf de ontvanger er in hecht ter herinnering aan den gever. Het verzamelen van ex libris heeft ten gevolge gehad, dat deze ook weer van praktische beteekenis geworden zijn, daar kunstlievende boekverzamelaars zich nu weer ex libris lieten vervaardigen. Spoedig waren er dan ook uitstekende kunstenaars, die òf voor de reproduktie door houtsnede, lichtdruk enz. teekenden, òf zelfs in koper radeerden, waardoor dikwijls kunstwerken zijn ontstaan.

Exmissie is *uitzetting*, *verdrijving*, *verwijdering* uit het bezit eener zaak; ook *uitgifte* van effecten, papiergeld en handelspapier.

Exmouth, *Edward Pellew*, viscount, een Britsch zeeman, werd geboren te Dover den 19den April 1757, trad in 1770 in zeedienst en streed in 1777, op het Champlainmeer in Noord-Amerika. Met generaal *Burgoyne* gevangen genomen, werd hij echter op zijn woord van eer in vrijheid gesteld, klom weldra op tot kapitein, werd in 1794 belast met het bevel over een eskader en blokkeerde in 1799 Rochefort bij de tweede rampspoedige expeditie der Fransche koningsgezinden. In 1801 klom hij op tot kolonel bij de marine en werd een jaar later afgevaardigd naar het Parlement. In 1804 werd hij schout-bij-nacht der witte vlag en ontving het opperbevel over de Britsche vloot in Oost-Indië, waar hij de Deensche bezittingen veroverde. In 1810 hield hij als vice-admiraal de Schelde gesloten en in 1814 werd hij met den titel van lord *Exmouth of Canonteign* tot pair verheven. Als commandant der Engelsche vloot in de Middellandsche Zee bevorderde hij na *Napoleon's* terugkeer van Elba het herstel van den troon der *Bourbons* te Napels. In 1816 verwierf hij, zonder geweld van wapenen, van de Barbarijsche Staten de vrijheid der Christenslaven, den vrede met Sardinië en Napels, de vrijverklaring der Ionische Eilanden en de belofte zich van alle zeerooverij te onthouden. Toen Algiers deze belofte schond, keerde hij, vergezeld van een Nederlandsch smaldeel onder vice-admiraal *van der Capellen*, terug, ging in het gezicht der batterij ten anker en noodzaakte door het bombardement van 27 Augustus 1816 den bey tot vernieuwing van het gesloten verdrag, waarna de koning hem tot viscount verhief. In 1817 werd hij benoemd tot commandant der haven van Plymouth, doch legde die betrekking na verloop van 3 jaar neder. Toen vestigde

hij zich op zijn buitenverblijf en overleed aldaar den 23sten Januari 1833.

Exner, *Franz*, een Duitsch wijsgeer, geboren te Weenen den 28sten Augustus 1802, studeerde in zijn geboorteplaats in de wijsbegeerte en te Pavia in de rechten, werd in 1827 benoemd tot hoogleeraar te Weenen, in 1831 te Praag en keerde in 1848 in die betrekking naar Weenen terug. In laatstgenoemd jaar werd hij „Ministerialrat" bij het departement van Eeredienst en Openbaar Onderwijs. Reeds vroeger werd hij lid, in 1846 vast secretaris van het Boheemsch Genootschap van Wetenschappen en in 1848 werkend lid van de Keizerlijke Academie te Weenen, terwijl hij door zijn voordrachten en geschriften de studider wijsbegeerte bevorderde. Hij heeft veel geschreven, zooals: „Ueber die Stellung der Studirenden an der Universität" (1837), „Die Psychologie der Hegelschen Schule" (1842—1844, 2 stukken), „Ueber Nominalismus und Realismus (1841), „Ueber Leibniz' Universalwissenschaft" (1844) en Ueber die Lehre von der Einheit des Denkens und Seins" (1845). Hij was een aanhanger der wijsbegeerte van *Herbart* en overleed den 19den Juni 1853 als ministerieel gevolmachtigde in het Lombardisch-Venetiaansch Koninkrijk.

Exner, *Johan Julius*, een Deensch schilder, geboren den 30sten November 1825 te Kopenhagen, bezocht aldaar de academie onder *Lund* en *Eckersberg*, deed daarna reizen in Duitschland, Zwitserland, Italië en Zweden. Na met eenige portretten en historische stukken uit de Deensche geschiedenis te zijn begonnen, legde hij zich toe op de schildering van het Scandinavische en Deensche volksleven, dat hij op gevoelvolle en humoristische wijze afbeeldde, zooals: „Zondagbezoek bij grootvader", „Feestmaal bij een boer op Amager", „Groet der grootmoeder", „De bedenkelijke keus" (alle 4 in de koninklijke galerij te Kopenhagen), „Boerenbruiloft", „Het ziekenbezoek" „Boerenfeest tegen den morgen", „Meisje van Fano, dat een brief leest" en „De afscheidsgroet". Sedert 1876 is hij hoogleeraar aan de kunstacademie te Kopenhagen.

Exner, *Wilhelm Franz*, een Oostenrijksch technoloog, werd geboren den 9den April 1840 te Gänserndorf in Neder-Oostenrijk, studeerde aan de polytechnische school te Weenen en werd eerst leeraar aan de reaalschool te Elbogen in Bohemen, van 1865—1868 aan de hoogere reaalschool te Krems, daarna aan een academie voor boschcultuur te Mariabrunn en in 1875 hoogleeraar te Weenen, waar hij van 1881 tot 1882 het rectoraat bekleedde. Hij ijverde met kracht voor het technisch onderwijs en was op verschillende wereldtentoonstellingen op loffelijke wijze werkzaam. In 1881 verhief de keizer hem tot Hofraad en in 1882, 1885 en 1891 werd hij gekozen tot lid van de Kamer van Afgevaardigden. In 1890 stichtte hij het Museum voor de geschiedenis der Oostenrijksche industrie. Hij schreef: „Werkzeuge und Maschinen zur Holzbearbeitung" (1878—1883, 3 dln.), Das Holz als Rohstoff für das Kunstgewerbe" (1869), „Die Tapeten-und Buntpapierindustrie" (1869), „Kunsttischlerei" (1870), „Der Aussteller und die Ausstellungen" (1873), „Studiën über das Rotbuchenholz" (1875), „Holzhandel und Holzindustrie der Ostseeländer" (met *G. Marchet*, 1876), „Das Biegen des Holzes" (1877), „Die mechanischen Hilfsmittel des Steinbildhauers" (1877), „Das moderne Transportwesen im Dienste der Land- und Forstwirtschaft" (1877) en „Die Handsägen und Sägemaschinen" (1881).

Exner, *Adolf*, een Oostenrijksch pandectist, geboren den 5den Februari 1841 te Praag, vestigde zich in 1866 te Weenen, was van 1868—1872 gewoon hoogleeraar in het Romeinsche recht te Zürich en sedert 1872 te Weenen. Hij was lid van het Oostenrijksche rijksgerecht en overleed den 10den September 1894 te Kufstein. Van zijn geschriften verdienen vermelding: „Die Lehre vom Rechtserwerb durch Tradition" (Weenen, 1867), „Das Institut der Pfandrechtspränotation" (1868), „Kritik des Pfandrechtsbegriffs" (Leipzig, 1873), „Das oesterreichische Hypothekenrecht" (1876—1881), „Der Begriff der höhern Gewalt" (Weenen, 1883), „Grundriss zu Vorlesungen über Geschichte und Institutionen des römischen Rechts" (1891) en „Ueber politische Bildung" (Leipzig, 1892).

Exner, *Siegmund*, een Oostenrijksch physioloog, geboren den 5den April 1846 te Weenen, studeerde aldaar en te Heidelberg, vestigde zich in 1870 als privaatdocent te Weenen en werd in 1874 buitengewoon hoogleeraar. Hij deed talrijke onderzoekingen over de physiologie der zintuigen, der nervencentra enz. Hij schreef: „Leitfaden bei der mikroskopischen Untersuchung tierischer Gewebe" (Leipzig, 1878), „Physiologie der Grosshirnrinde" (1879), „Untersuchungen über die Lokalisation der Funktionen in der Grosshirnrinde des Menschen" (Weenen, 1881), „Die Physiologie des Fliegens und Schwebens in den bildenden Künsten" (1882), „Die In-nervation des Kehlkopfes" (1884), „Die Physiologie der facettierten Augen von Krebsen und Insekten" (1891), „Entwurf zu einer physiologischen Erklärung der psychischen Erscheinungen" (1894) en geeft met *Gad* het „Zentralblatt für Physiologie" (1887—1893) uit.

Exocoetus (*Vliegende Visschen*) is een bekend geslacht uit tropische en half tropische zeeën, behoorende tot de familie der *Geepvisschen* (*Scombresocidae*). Zie *Geepvisschen*.

Exodus. Zie *Mozes*, Boeken van.

Exogamie (Grieksch = vreemdhuwelijk) is, in tegenstelling met endogamie (huwelijk tusschen leden van denzelfden stam), de bij vele volken streng opgevolgde gewoonte, dat niemand een vrouw uit den stam zijner moeder nemen mag. Bij de Noord-Amerikaansche Indianen heeft iedere stam zijn beschermgeest of totem (zie aldaar), die van de moeder op den zoon overgaat, en niemand mag in een stam met hetzelfde totem trouwen. In China mag niemand een vrouw, die denzelfden naam draagt als hij, trouwen, daar zij tot dezelfde familie behoort, wel echter met een uit den stam zijns vaders. Men neemt aan, dat deze opvattingen, die bij vele natuurvolken voorkomen, afkomstig zijn uit een tijd, toen er nog een gemeenschappelijk huwelijk was en voortgekomen zijn uit dezelfde hygiënische en moreele overwegingen als bij ons het huwelijk tusschen bloedverwanten. Daarentegen was het veel vorsten voorgeschreven niet buiten hun familie te huwen, zoodat zij soms hun zusters moesten nemen, zooals bijv. de Egyptische en Perzische koningen.

Exogeen (Grieksch) is in de plantkunde de benaming voor de wijze van het ontstaan van een plantendeel uit cellen, welke aan de oppervlakte van een orgaan zijn gelegen. Zoo ontstaan bijv. alle bladeren en zijspruiten aan het vegetatiepunt van den stengel. In de mineralogie is het de benaming voor van buitenaf in het gesteente gedrongen mengsels, of beteekent het ongeveer hetzelfde als exomorf.

Exo-kannibalisme. Zie *Kannibalisme.*

Exorcisme, letterlijk *uitzwering*, beteekent in de Oud-Christelijke Kerk een *bezwering*, die ten doel had, den boozen geest uit de menschen te bannen. Zulk een bezwering was in den aanvang onzer tijdrekening bij de Israëlieten en heidenen in gebruik, en gelijk wij vermeld vinden, dat *Christus* zelf den boozen geest uit bezetenen verwijderd heeft, zoo was het aanvankelijk bij de Christenen de gewoonte onder aanroeping van den naam des Heilands de bezetenen op dergelijke wijze te genezen. Het ambt van *exorcist* of *duivelbanner* was daarom een in de Kerk erkende bediening. Zelfs in den nieuweren tijd heeft men groote waarde gehecht aan het exorcisme, en in de 17de eeuw ontstonden er tusschen de Roomsch-Katholieke en Luthersche geestelijken vaak hevige twisten over de vraag, wie van hen het meest ervaren was in de duivelbannerij. Nog altijd is het exorcisme een belangrijke aangelegenheid bij het bedienen van den doop. Sedert de 5de eeuw werd tegelijk met de leer der erfzonde het gevoelen algemeen, dat de mensch bij zijn geboorte in de macht des Duivels is, zoodat het exorcisme algemeen in toepassing gebracht werd bij den doop der kinderen van Christenen. Het staat in nauw verband met de *abrenunciatio* of verloochening des Duivels, waartoe de doopeling of de doopheffers zich moesten verbinden. Evenals de Roomsch-Katholieke Kerk, handhaafde ook *Luther* (in den Kleinen Catechismus) het exorcisme met de abrenunciatie, welke bij de Calvinisten werden afgeschaft. Een dergelijke afschaffing in de Luthersche Kerk was in het oog der gestrenge volgelingen van *Luther* een gevaarlijk cryptocalvinisme (een geheim aanhanger der leer van *Calvijn*), zoodat zij, bijv. in Saksen, een hevige beroering verwekte. Niettemin hebben onderscheiden Luthersche godgeleerdee, zoоals *Heshusius*, *Chemnitz*, *Gerhard*, *Quenstedt* en *Hollaz* het exorcisme onnoodig verklaard, zoodat het in den loop der 18de eeuw uit de mode kwam. Intusschen hebben in den laatsten tijd veel rechtzinnige Luthersche leeraren het exorcisme weder aanbevolen, en het Luthersche kerkbestuur heeft tot nu toe de abrenunciatio behouden.

Exosmose. Zie *Diffusie* en *Osmose.*

Exostemma *Humb.* et *Bonpl.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceeën.* Het onderscheidt zich door een 5- tandigen kelkzoom, een buis-trechtervormige bloemkroon met een 5-deeligen zoom en lijnvormige slippen, met 5 boven de buis uitstekende helmdraden, en door een met den kelk gekroonde, 2-hokkige doosvrucht. Het omvat meerendeels West-Indische of Zuid-Amerikaansche boomen en heesters, wier bast ook wel als onechte kinabast in den handel gebracht wordt. Van de soorten noemen wij: *E. angustifolium Roem.* et *Schult.*, een boompje, dat op rotsige oevers op Haïti groeit, 3 tot 5 m. hoog wordt en den bast van St. Domingo (*Cortex Chinae angustifoliae*) levert, — *E. australe St. Hil.*, welks bast in de wouden van Brazilië gezocht en als *Quina do Mato* tegen koorts gebruikt wordt, — *E. brachycarpum Roem.* et *Schult.*, in de bergwouden van Jamaïca, een hoogte bereikend van 6 m., met een gescheurden, sappigen bitter smakenden bast, — *E. corymbiferum Roem.* et *Schult.*, op de Zuidzee-eilanden te vinden en eveneens als surrogaat voor kinabast in zwang, — en eindelijk *E. floribundum Willd.*, die zich op de Antillen en de Caraïbische Eilanden wel eens verheft tot een hoogte van 25 m. Zijn bast is als kinabast van St. Lucia in gebruik.

Exostosis is een Grieksch woord, dat *beenuitwas* beteekent, dus een ziekelijke vermeerdering van de zelfstandigheid der beenderen op een bepaalde plek. Zij wordt het meest waargenomen aan de beenderen der ledematen, aan het sleutelbeen, aan de onderkaak en aan de schedelbeenderen, maar vooral aan de tanden. Zij is in gedaante en omvang zeer verschillend en kan, naar gelang van haar zetel, min of meer pijnlijk en lastig zijn. Door drukking op de vaten kan zij aneurysmata, door drukking op de zenuwen zelfs verlamming veroorzaken. Exostosis van het bekken kan de pisloozing, ja, zelfs den stoelgang belemmeren of zeer moeilijk maken en vooral bij een verlossing groote bezwaren opleveren. Men onderscheidt 2 soorten van exostosis, naarmate het beenuitwas uit een vaste massa bestaat (*E. solida*, *vera*) of uit plaatjes met tusschenruimten (*E. cavernosa*, *spuria*). De eerste levert been zoo hard als ivoor en ontstaat veelal uit plaatselijke, de tweede soort uit algemeene oorzaken. Het schijnt wel, dat voor exostosis bij bepaalde familiën een eigenaardige aanleg bestaat. De behandeling is moeilijk, vaak vruchteloos, dikwijls gevaarlijk. Bij haar ontstaan moet alle drukking, alle aanleiding tot ontsteking zorgvuldig vermeden worden, en waar zij zich ontwikkeld heeft, kan dikwijls een operatie hulp verleenen.

Exotische gewassen noemt men in het algemeen zoodanige, die buiten ons werelddeel groeien, en meer bepaald zulke, die in de keerkringsgewesten te huis behooren en bij ons in de warme kassen gekweekt worden, zooals palmen, cycadeeën, tropische standelkruiden, aronskelken, bananen, boomvarens enz.

Expansie. Zie *Uitzetting.*

Expansiestelsel. Zie *Geschut.*

Expectorantia is de naam, dien men geeft aan de geneesmiddelen, die het ophoesten bevorderen, ten einde slijm enz. uit de ademhalingswerktuigen te verwijderen. Hiertoe behooren o.a. chloor- en ammoniakdampen, die door inhalatie naar de longen gevoerd worden, om daar een prikkel en alzoo hoest te veroorzaken, verder middelen, die het niezen en zelfs braking bevorderen, en eindelijk prikkelende zelfstandigheden, die het uitdrijvend vermogen der ademhalingswerktuigen verhoogen. Tot de meest gebruikelijke expectorantia behooren: Cortex Radicis Ipecacuanhae, Sulphur auratum antimonii, Kermes minerale, Vinum stibiatum, Radix Polygalae Senegae, Radix Helenii, Lichen Islandicus enz.

Expeditie noemt men in de krijgskunde een

overzeesche krijgsonderneming. In den oorlog, die uitsluitend te lande gevoerd wordt, verstaat men onder expeditiën de ondernemingen van grootere of kleinere troepenafdeelingen, die haar eigen oorlogstooneel en object hebben en zich in hoofdzaak door de geringere getalsterkte des troeps van een eigenlijken veldtocht onderscheiden.

Experiment. Zie *Proef*.

Expert, *Henri*, een Fransch muziekgeleerde, geboren in Mei 1863 te Bordeaux, werd opgeleid aan het Niedermeyersche instituut voor kerkmuziek en verder door *César Franck* en *Gigout*. Hij leeft afwisselend te Parijs en op slot Haut-Brion Larrivel bij Léognan en geeft te Parijs bij *A. Leduc* een groote verzameling werken van Fransche componisten der 16de eeuw uit „Maîtres musiciens de la Renaissance française". Hij is leeraar in de muziekgeschiedenis aan genoemd instituut en aan de muziekafdeeling der „Ecole des Hautes Etudes Sociales" te Parijs.

Exploot. Zie *Deurwaarder*.

Exploratie is de benaming van het onderzoek, dat de geneesheer instelt bij den lijder, om den aard en de plaats eener ziekte te ontdekken. Hij bedient zich bij het onderzoeken van uitwendige gebreken, zooals gezwellen enz., van zijn vingers, bij borstaandoeningen van de percussie en auscultatie, bij andere ongesteldheden van keel-oor- en oogspiegels, verder van een sonde of katheter, van den troiquart of de acupunctuurnaald. Ook roept hij den reuk, en zelfs wel eens den smaak te hulp, waarbij tevens het mikroskoop en scheikundige reagentia bijstand kunnen verleenen. Op deze wijze tracht hij tot een bevredigende diagnose (ziektekennis) te komen, ten einde de beste middelen tot genezing te kunnen kiezen.

Exploratie duidt ook het onderzoek aan van onbekende gewesten, uit een wetenschappelijk of uit een praktisch, bijv. handelsoogpunt.

Explosie. Zie *Ontploffing*.

Explosiemotoren zijn krachtwerktuigen, die gedreven worden door de verhitte verbrandingsgassen van licht-, generator-, hoogovengas, alkohol, petroleum, benzinedamp enz. Zij onderscheiden zich van de verbrandingsmotoren (heetelnchtmotoren en den Dieselmotor) door de vrij plotselinge verbranding (explosie), die dan ook maar een klein gedeelte van den zuigerslag duurt; de verbranding heeft in den cylinder zelf plaats. Voor het vervaardigen van een goeden explosiemotor moet men met de 3 volgende punten rekening houden:

1. Het grootste nuttige effect wordt verkregen, als de drukontwikkeling door ontsteking van het gas zoo snel mogelijk plaats heeft en dus alle warmte in zooveel mogelijke spanning wordt omgezet, op het oogenblik, dat de zuiger juist zijn doode punt gepasseerd is. Het nabranden der gaslading dient dan ook te worden tegengegaan.

2. Vóór de ontsteking dient de lading zooveel mogelijk te worden samengeperst; de daartoe noodige arbeid wordt verre overtroffen door den gewonnen nuttigen arbeid.

3. Afkoeling naar buiten van het expandeerende gas moet tegengegaan worden.

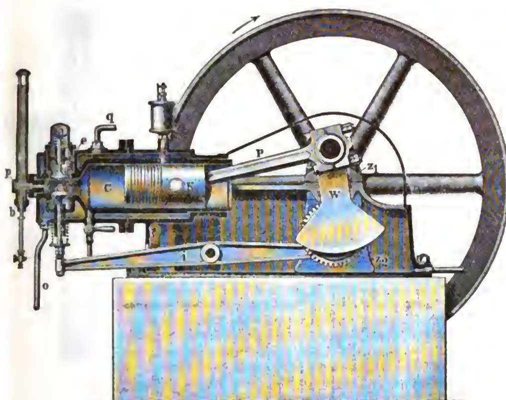
1 en 2 staan met elkander in verband, daar door een flinke compressie een snelle ontsteking op het juiste oogenblik tot stand komt. Evenwel is 4 atm. vrijwel de maximum-compressie. Regel 3 kan niet op dezelfde wijze, als bij de stoommachine opgevolgd worden; integendeel men moet juist, met het oog op het materiaal van den cylinder, dezen zoo sterk mogelijk afkoelen, waardoor een temperatuurverschil tusschen wanden en gas ontstaat van ± 800° C.

Het mengsel van lucht en gas moet zoo gekozen zijn, dat het den grootsten druk per volume-eenheid van het mengsel zal uitoefenen en bij afkoeling de maximum druk toch zoolang mogelijk zal blijven bestaan. Het mengsel moet bij lichtgas daarom bestaan uit 11 à 13 deelen lucht op 1 deel gas. Zulk een mengsel zal onder atmosferischen druk bij explosie een temperatuur van 1200° C aannemen en daardoor een druk van 3,5 à 4 atm. verkrijgen. Comprimeert men het mengsel echter vooraf, dan stijgt deze druk vrijwel evenredig met den druk der compressie.

Geschiedenis. In 1860 vervaardigde *Lenoir* een gasmotor, nadat reeds *Barber* (1791), *Street* (1794), *Lebon* (1801), *Brown* (1823), *Wright* (1833), *Barnett* (1838), *Johnston* (1841), *Drake* (1842), *Barsanti* en *Matteucci* (1157), *Hugon* (1858), *Reithmann* (1858), *Degrand* (1858), *William Siemens* (1860) proeven hadden gedaan. Twee jaar later vervaardigde hij een petroleummotor. Bij deze eerste machines had de verbranding plaats bij constant volume zonder voorafgaande compressie; bij het opwaarts gaan van den zuiger werd n. l. een mengsel van gas en lucht opgezogen; had de zuiger ongeveer de helft van zijn weg bereikt, dan werden de toevoerkanalen gesloten, het mengsel langs electrischen weg ontstoken en dreven de verbrandingsgassen den zuiger over het tweede gedeelte van den slag. Zij waren dubbel werkend uitgevoerd, maar konden slechts een klein percentage der toegevoerde warmte in mechanischen arbeid omzetten. In 1867 verscheen de machine van *Otto*, die reeds ongeveer 15 % der warmte in arbeid omzette. Hierin verbrandde de lading bij constanten druk met voorafgaande compressie. De werking was als volgt: Door de ontploffing van het mengsel werd de vrij beweegbare zuiger omhoog gedrukt, totdat de levende kracht ervan in potentiëele energie was overgegaan; daarna werd door het onder den zuiger ontstane vacuum door de atmosferische drukking de zuiger teruggedrukt, waarbij deze door een soort palwerk de as der machine omdraaide. In 1878 werden deze beide soorten geheel verdrongen door den gasmotor van *Otto*, die nu overal is ingevoerd. Het mengsel verbrandt daarin bij constant volume en voorafgaande samenpersing. Zij zijn zoogenaamde (enkelwerkende) vier-tact-motoren, d. w. z. bij het eerste voorwaartsgaan van den zuiger wordt het mengsel van gas en lucht naar binnen gezogen, bij het teruggaan wordt dit mengsel gecomprimeerd; zoodra de zuiger weer door het doode punt is, wordt het mengsel ontstoken, dat nu den zuiger weer voorwaarts drijft, terwijl ten slotte bij het teruggaan van den zuiger het mengsel in de buitenlucht ontsnapt. Fig. 1—4 stellen zulk een motor voor van ± 6 P.K. De zuiger K beweegt in den cylinder C en werkt door de drijfstang P op de krukas W. De verschillende kleppen, zoowel als de ontstekingsinrichting zijn aan het achtereinde van den cylinder aangebracht. Het

gas komt binnen door de pijpleiding g en de kraan h, terwijl de lucht door het doorboorde pijpstuk l binnenstroomt. Beide vermengen zich bij hun

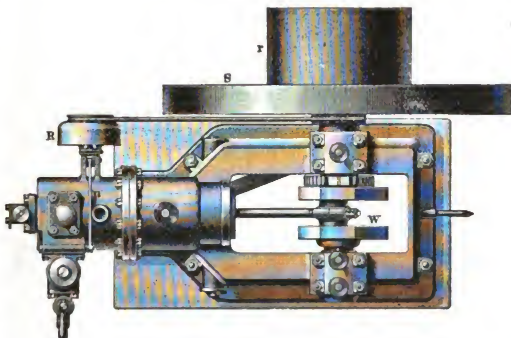
Fig. 1.

Kleine vier-tact-gasmotor.

doorgang door de mengklep m. Het mengsel gaat door het kanaal c, waarin zich de smoorklep d bevindt, naar de door een veer gesloten inlaatklep e. Bij deze kleine motoren zijn meng- en inlaatklep zelfwerkend, terwijl bij grootere motoren de inlaatklep opgelicht wordt door een excentrische schijf. Zij openen zich bij het zuigen en sluiten zich zoodra er in den cylinder grooter druk dan er buiten ontstaat. De ontstekensinrichting bestaat uit een porseleinen gloeibuisje p, dat door den Bunsenschen brander b verwarmd wordt en waarvan het inwendige voortdurend met het inwendige van den cylinder in verbinding staat. De ontsteking geschiedt echter niet willekeurig, maar eerst als de zuiger bij de compressie in de nabijheid van het doode punt gekomen is. De verbrandingsgassen gaan door de uitlaatklep a naar de buis f, waardoor zij ontsnappen. De uitlaatklep wordt door een veer tegen zijn zitting gedrukt en geopend door den hefboom i. De laatste wordt bewogen door een nok op het tandrad z_2, dat half zoo snel draait als de krukas, daar het 2 maal zooveel tanden heeft als z_1, dat op de krukas vastgespied is. De uitlaatklep opent kort vóór het eind van den slag na de ontploffing en sluit, als de zuiger daarna zijn teruggaande beweging heeft volbracht en dus de verbrandingsgassen uitgedreven zijn. De centrifugaalregulateur R wordt door een drijfriempje van de krukas uit gedreven. Door middel van den hefboom k en de stang n werkt hij op de smoorklep d, waardoor de doortocht voor het mengsel vergroot of verkleind wordt. De cylinder en het achterste gedeelte ervan, het deksel, worden door water afgekoeld, dat door

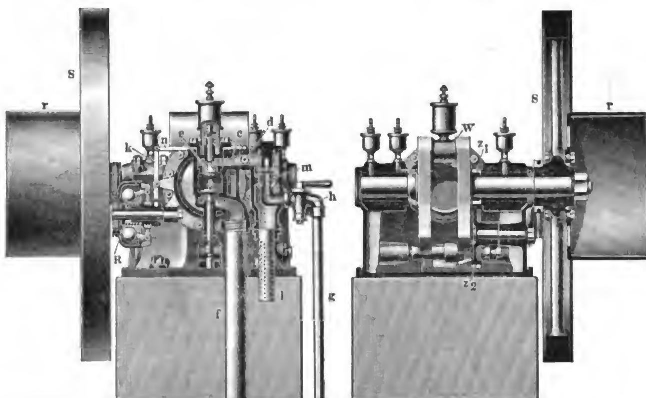
Fig. 2.

Horizontale doorsnede van 1.

pijp o toe- en door q wegstroomt. Door verschillende smeerpotten worden de voornaamste deelen gesmeerd.

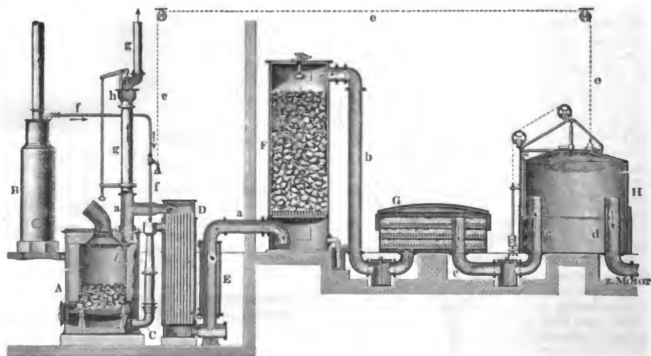
FIG. 3. FIG. 4.

Dwarsdoorsnede door den kop van den cylinder van 1. Verticale doorsnede door 1.

Op plaatsen, waar geen gasfabriek is, of waar de brandstof bijzonder goedkoop is (afval in meubelmakerijen, scheepstimmerwerven enz.) koppelt men den motor aan een inrichting om zelf het gas te maken, generator geheeten. Deze inrichtingen verdeelt men in druk- en in zuiggeneratoren. In fig. 5 is een drukgenerator afgebeeld. A is een schachtoven, bestaande uit een plaatijzeren mantel, bekleed met vuurvasten steen, van onderen voorzien van een vlakken rooster en van boven met een trechter voor het bijvullen van brandstof. In de gesloten ruimte onder den rooster wordt door een injecteur C

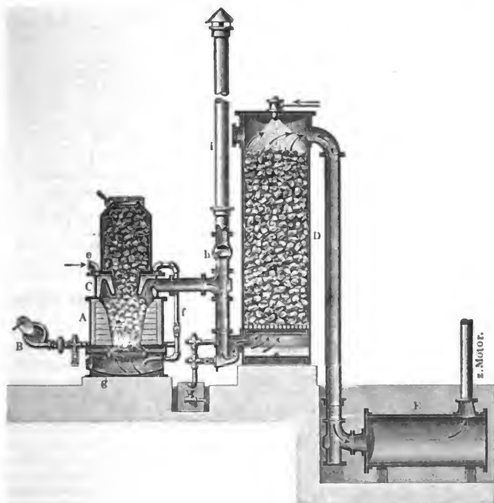
FIG. 5.

Drukgenerator.

een mengsel van warme lucht en stoom geblazen, welke laatste afkomstig is uit den stoomketel B. Stoom en lucht dringen door de gloeiende anthraciet- of cokeslaag en veranderen in gas. Dit verlaat den generator en gaat door buis a naar den scrubber F, nadat het den voorwarmer D gepasseerd is en een groot deel van zijn warmte heeft afgegeven aan de lucht vóór deze in den injecteur komt, en aan den voedingswatervoorwarmer E, waarin het voedingswater van den stoomketel verwarmd wordt. De scrubber of cokeswasscher F dient tot het reinigen van het gas.

Fig. 6.

Zuiggenerator.

Hij bestaat uit een cylinder van plaatijzer, waarin zich op een rooster een hooge laag cokes bevindt. Deze wordt van boven door in fijne straaltjes uittredend water besproeid en geheel doorsijpeld, het water verlaat door den gedeeltelijk met water gevulden bak van onderen den scrubber. Na het passeeren van den scrubber wordt het gas soms nog gereinigd in den bak G, waarin zaagmeel op horden ligt uitgespreid, en komt daarna in den gasdrukregulateur H. Dit is een met water gevulde bak, waarin een van onderen open klok hangt. Afhankelijk van de verhouding tusschen toevoer en afvoer wordt deze klok meer of minder opgelicht en regelt door middel van den draad e den inlaat van lucht en stoom. Door buis d gaat het gas naar den motor. Bij het inwerking stellen der inrichting laat men de eerst ontstane gassen, die niet geschikt zijn voor het drijven van den motor, door het openen van klep h in de lucht ontwijken door buis g. De ontwikkelde gassen zijn goed, als een proefvlammetje aan den generator donkerblauw brandt.

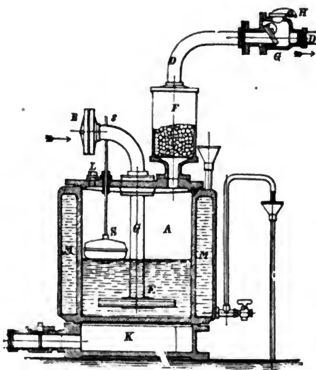
Eenvoudiger is de inrichting der zuiggas-generatoren (fig. 6). Hier is een afzonderlijke stoomketel niet noodig. Boven den generator A is de waterruimte C aangebracht. Gedurende een zuigslag van den motor wordt het gas in den generator verdund. De tengevolge daarvan bij e binnenstroomende lucht strijkt over het water in C, verzadigt zich met waterdamp en komt door buis f in de gesloten ruimte onder den rooster, gaat door de gloeiende brandstof, wordt in gas omgezet en na in den scrubber gereinigd te zijn, komt dit in den gasketel E en gaat vandaar naar den motor. In het begin ontwijken de nog onbruikbare gassen door het openen van h door buis c.

Hoewel tegenwoordig ook vele booten met zuiggasgeneratoren zijn uitgerust (*Emil Capitaine*), zijn de gasmotoren toch beter geschikt voor stationnaire doeleinden. De motoren voor vloeibare brandstof zijn beter geschikt voor schepen. Daarbij wordt een mengsel van petroleum-, benzine- of alkoholdamp en lucht in den cylinder gebracht. De eerste petroleummotor werd in 1873 door *Hock* te Weenen gebouwd, thans bouwen alle fabrieken van gasmotoren ook petroleummotoren. De inrichting is dan ook geheel gelijk aan die van vier-tact-gasmotoren. Bij benzinemotoren is gewoonlijk nog een afzonderlijk deel, de verdamper (carburateur) direct met den motor verbonden; ook laat men wel de vloeibaar ingebrachte benzine of petroleum in de mengklep met behulp van een verstuiver verdampen.

De inrichting van zulk een vergasser (carburateur) ziet men in fig. 7. Het toestel bestaat uit een vat A met dubbelen wand van gegoten ijzer. Door schroef L, die gewoonlijk gesloten is, wordt benzine van ± 0,7 soortelijk gewicht erin gebracht. De hoogte van den vloeistofspiegel wordt aangegeven door het peil s, dat met den vlotter S verbonden is. De zich op het deksel bevindende

afdeeling F wordt met kiezelsteenen gevuld. Vandaar uit leidt de buis D door de klep G en de veiligheidsklep H naar den motor. Door de pijp C wordt de buitenlucht naar binnen gezogen, het bovenste einde ervan is van een zeef B voorzien, om verontreinigingen tegen te houden, terwijl het ondereinde E wijd nitloopt en talrijke kleine openingen draagt. Gednrende het zuigen van den motor wordt door buis D en grintvat F gas nit de ruimte A gezogen, tengevolge daarvan stroomt

Fig. 7.

Vergasser.

door C versche lncht naar binnen, die in kleine belletjes door de benzine borrelt en de ruimte A weer vult, na met benzinegas verzadigd te zijn. Het grint dient om eventueel meegesleepte vloeibare benzine terug te houden. Door de ruimte K kunnen de heete afgewerkte gassen van den motor geleid worden, om de verdamping te vergemakkelijken; hetzelfde doel heeft de mantel M, die bij koud weer met heet water kan gevuld worden, of waar men het warme koelwater uit den cylindermantel kan doorleiden. De ontsteking geschiedt door een electromagnetisch toestel (zie *Electrische ontsteking*).

Explosieve stoffen zijn chemische praeparaten of mengsels, die door slag, stoot of druk, wrijving of door een vonk tot ontploffing worden gebracht. De chemische samenstelling is zeer verschillend, doch znurstof is een voornaam bestanddeel. Zie verder bij buskruit, dynamiet, knalkwik, pikrinezuur enz.

Exponent noemt men in de wiskunde een getal of grootheid, aanduidende hoe vaak een andere grootheid met zich zelf vermenigvuldigd moet worden. Men schrijft den exponent bij laatstgenoemd getal (of grootheid) bovenaan en tevens aan de rechterhand. Zoo is $3^2 = 3 \times 3$, $3^3 = 3 \times 3 \times 3$, eveneens $a^4 = aaaa$. De kleine cijfers 2, 3 en 4 zijn hier de exponenten. Is de exponent = 1, dan wordt hierdoor de grootheid zelf aangegeven: $a = 3$ of $a^1 = 3$. De exponent kan echter ook een gebroken getal zijn, en alsdan is bovenstaande verklaring niet voldoende (zie *Machtsverheffing*). Een gebroken exponent is de aanduiding van een niet volvoerde worteltrekking. Geheele zoowel als gebroken exponenten kunnen ook negatief wezen. Evenals de positieve exponent een vermenigvuldiging aanduidt ($a^3 = a \times a \times a$), zoo de negatieve een deeling ($a^{-3} = \frac{1}{a^3}$).

Exponentiaal. Zie *Exponentiëele functie.*

Exponentiëele functie. Wordt a als constant getal beschouwd en x als een veranderlijke grootheid, dan heet a^x een *exponentiëele functie.* De functie e^x (waarin e de basis is voor de natuurlijke of neperiaansche logarithmen) is in de wiskunde van zeer groot belang. De differentiaalrekening voerde door middel van deze functie (e^x) tot het begrip van *complexe exponenten* (exponenten bestaande uit de som van een getal, een getal vermenigvuldigd met $\sqrt{-1}$). Door middel van oneindig doorloopende reeksen wordt in de differentiaalrekening bewezen dat:

$$e^{x+y\sqrt{-1}} = e^x (\cos y + \sin y \sqrt{-1}).$$

Hieruit volgt: $e^{2\pi\sqrt{-1}} = (\cos 2\pi + \sin 2\pi \times \sqrt{-1}) = 1$. Stellen we dus $\sqrt{-1} = i$, dan is $e^a = e^{a + k \times 2\pi i}$, als k een willekeurig geheel getal voorstelt.

Export. Zie *Uitvoer.*

Expresse bestelling noemt men de bestelling dadelijk na aankomst van brieven, briefkaarten, gedrukte stnkken, nieuwsbladen, monsters, postwissels en pakketten, ook aangeteekend met en zonder aangifte van waarde. Gaat de aangegeven waarde van brieven echter 600 gld. te boven, dan wordt in ons land niet de brief, doch alleen de kennisgeving van aankomst per expresse besteld. Bij expresse bestelling van postwissels wordt tevens het geld nitgereikt. Ook de geadresseerde kan vorderen, dat een door hem verwacht wordend stnk, mits hij dit duidelijk aanwijst, per expresse besteld wordt. Boven het gewone port is voor de expresse-bestelling een recht verschuldigd, dat minstens 15 cent bedraagt en verder afhangt van den afstand, waarop de geadresseerde van een post- of hulpkantoor verwijderd is. Op de expresse-brieven enz. moet aan de bovenzijde van het adres gesteld worden duidelijk en in het oog vallend: expresse-bestelling.

Exprommissio is een contract, een overeenkomst, waardoor de verbintenis van den hoofdschuldenaar zonder of zelfs tegen zijn wil wordt opgeheven, doordat een derde, de *expromissor* of *expromittent*, zich in zijn plaats jegens den schuldeischer verbindt. Zij is dus een soort van schuldvernieuwing (zie aldaar.) Zij is onderscheiden van de *delegatie*, omdat hier de medewerking van den schuldenaar noodig is, en van den *borgtocht*, die ook wel exprómissio genoemd wordt, omdat, al wordt de borg solidair verbonden onder afstand

van alle exceptiën, toch ook nog de hoofddebiteur verbonden blijft.

Expropriatie. Zie *Onteigening.*

Exsiccator is een inrichting voor het drogen van stoffen zonder gebruik van warmte en bestaat uit een glazen vat met mat geslepen rand en een daarop geslepen deksel. Het vat bevat geconcentreerd zwavelzuur of chloorcalcium, en boven deze hygroskopische stoffen staat op een drievoet de schaal met de in te dikken vloeistof of de te drogen stof. De werking wordt zeer verhoogd door den exsiccator met een luchtpomp te verbinden. Men gebruikt hem ook ter afkoeling bij nauwkeurige wegingen van gegloeide of gedroogde hygroskopische stoffen, daar deze aan de lucht water zouden opnemen.

Exstirpatie is een Latijnsch woord, hetwelk een *uitroeien met wortel en al* beteekent. Het wordt voornamelijk gebruikt voor het wegnemen van ziekelijke vormingen, zooals kankergezwellen, poliepen enz. Zij is derhalve een chirurgische kunstbewerking, die daarin van de amputatie verschilt, dat door deze een geheel lichaamsdeel en door de exstirpatie alleen de ziekelijke uitwas weggenomen wordt. Intusschen wordt het woord exstirpatie ook gebruikt voor het wegnemen van het oog.

Exstirpator is een toestel, zeer geschikt voor het uitroeien van onkruiden en kan ook worden gebruikt voor het losbreken van stoppel- en braakvelden, alsmede voor de voorbereiding van de wintervoor voor het zaaien in 't voorjaar.

Exsudaat noemt men in het dierlijk lichaam elk voortbrengsel, dat door uitzweeting ontstaat. De vorming van een exsudaat is het gevolg van ontsteking en berust op natuurkundige wetten. Zijn oorzaak is gelegen in de veranderde verhouding der verschillende vochten binnen en buiten de bloed- en watervaten. Men onderscheidt de exsudaten in waterige, bloederige, eiwithoudende, vloeibare en vaste. Niet altijd ontstaan zij door ontsteking, maar ook wel door de dunheid of poreusheid der vaatwanden en door de neiging der vochten, om met de buiten hun vaten aanwezige vloeistoffen verbindingen aan te gaan. Als voorbeelden van exsudaten noemen wij etterbuilen, ophoopingen bij gewrichtsontsteking, schijnvliezen, stoffen, die de ziekelijke samengroeiing van deelen veroorzaken, blaren van Spaansche vliegenpleister, enz.

Extempore noemt men een rede of gedicht, dat voor de vuist, alzoo zonder voorbereiding, en wel naar aanleiding van de omstandigheden van het oogenblik (ex tempore) uitgesproken wordt. Zie verder *Improvisatie.*

Extensief wordt genoemd die vorm van landbouwbedrijf, welke in verhouding tot de oppervlakte weinig kapitaal en arbeid voor de exploitatie vereischt. Hij kan de hoogste zuivere opbrengst geven, waar het geld duur, de rentestandaard hoog, het krediet voor den landbouw ongunstig, de menschelijke arbeidskracht schaarsch is en de prijzen der produkten laag zijn, bijv. bij dunne bevolking of in tijden van malaise. Onder de voornaamste bedrijfssystemen behooren het twee- en drieslagstelsel en de wisselbouwerij tot de extensieve, het vruchtwissel- en industriestelsel daarentegen tot de intensieve bedrijven.

Exterritorialiteit. De moderne staat is in zijn gezag in het algemeen beperkt tot de grenzen van zijn grondgebied, zijn territoir. Allen, die zich hetzij voortdurend of tijdelijk op dat gebied bevinden, zijn aan de wetten van dat land gebonden: de op dit algemeen beginsel vroeger talrijk voorkomende uitzonderingen — in den vorm van privilegiën, immuniteiten, exemptiën en asylrechten — zijn meer en meer verdwenen. Toch zijn ook thans nog enkele personen, wegens hun betrekking tot andere staten, niet aan de landswetten onderworpen en worden deze personen, ofschoon zich binnen de landsgrenzen bevindende, voor de toepassing der wetten geacht daarbuiten, extra territorium, te zijn. De verhouding tot de wetten van deze laatste personen wordt geregeld door het volkenrecht: het privilege, dat zij genieten, om niet onder de landswet te staan, wordt aangeduid door het woord exterritorialiteit. De personen, die het voorrecht van exterritorialiteit genieten, zijn de regeerende vorsten, en zij, door wier bemiddeling het diplomatiek verkeer onderhouden wordt.

Voor het in het leven roepen van zulk een exceptioneelen rechtstoestand bestaat de meeste grond, als de ingezetenen van meer beschaafde staten gezonden worden, om diplomatieke betrekkingen aan te knoopen en te onderhouden met staten van minder beschaving: het is voor hun personen en voor de vervulling van hun ambt minder wenschelijk, dat zij het offer kunnen worden van willekeur of barbaarschheid, waartoe de slecht ingerichte wetgeving en rechtspraak allicht aanleiding zouden kunnen geven. Daaruit is de uitbreiding te verklaren, die de schrijvers over volkenrecht in de 17de en 18de eeuw aan het recht van exterritorialiteit gaven.

Nu in onzen tijd bij de meest beschaafde volken wetgeving en rechtspleging beter ingericht en meer en meer op gelijke leest geschoeid worden, bestaat er alleszins reden, om dat voorrecht te beperken. Het recht van exterritorialiteit komt in de eerste plaats den regeerenden vorst, den souverein van een vreemde mogendheid toe, die met toestemming van de landsoverheid — en deze wordt altijd vermoed te bestaan, zoolang zij niet uitdrukkelijk geweigerd of ingetrokken is — het gebied van den staat betreedt. Zijn gevolg en de goederen ten dienste van zijn persoon deelen ter wille van hem in hetzelfde voorrecht. Ook een regent heeft het. Evenzeer komt het volgens de meeste kenners van het volkenrecht toe aan de gemalin van den regeerenden vorst, doch niet aan de verdere bloedverwanten. De president eener republiek heeft het niet; evenmin als de vorst, die afstand van den troon gedaan heeft, of die zich vrijwillig in werkelijken krijgsdienst heeft begeven, of die het aan zijn rang verbonden pairschap in een vreemden staat waarneemt. Het aannemen van den eeretitel van opperbevelhebber van een regiment, waarmede de regeerende vorsten elkander plegen te vereeren, maakt den titularis niet tot onderdaan van hem, die den titel schonk en doet dus het vooorrecht niet verloren gaan. Voor de onroerende goederen, ook al behooren zij aan een regeerenden vorst, blijft de algemeene rechtsregel gelden, dat zij onderworpen zijn aan de wetten der plaats, waar zij

zijn gelegen. De gezanten, wier persoon door de oude volken voor heilig werd gehouden, genieten 't voorrecht der exterritorialiteit ter wille van den staat, dien zij vertegenwoordigen; waarbij nog de overweging komt, dat zij tot behoorlijke plichtsvervulling de grootst mogelijke vrijheid en onafhankelijkheid moeten genieten. Zij vertegenwoordigen de belangen van het land; meermalen zullen zij stappen moeten doen, die het Hof, waaraan zij geaccrediteerd zijn, minder aangenaam vindt; bij voortduring vertoeven zij op vreemd grondgebied; om al deze redenen is het recht van exterritorialiteit voor hen het uitgebreidst in theorie en praktijk behandeld en toegelaten. Alle soorten van gezanten genieten het, zoowel de eigenlijke ambassadeurs, als de ministers-residenten en de chargés d'affaires. Consuls hebben dat voorrecht alleen, als zij diplomatieke macht bezitten, wat gewoonlijk niet het geval is. Daarom hebben de staten er geen bezwaar tegen, dat een onderdaan van het eigen land consul eener vreemde natie is, terwijl zij hem de waarneming van het gezantschap niet licht zullen toestaan. Het personeel der ambassade, de familie van den gezant, zelfs het dienstdoend personeel — ten minste voor zooveel de vreemde onderdanen betreft — zijn ook exterritoriaal. Ook het huis, door den gezant in eigendom bewoond, en de goederen, die hij in zijn dienst gebruikt, deelen in dat voorrecht. De exterritorialiteit vrijwaart den gezant zoowel tegen strafvervolgingen als tegen burgerlijke rechtsvorderingen, maar de laatste zijn toch in enkele gevallen toegelaten, bijv. wanneer de gezant handelszaken heeft gedreven. De gezant betaalt geen algemeene en plaatselijke belastingen op het inkomen of het vermogen, doch wel grondbelasting van de hem of zijn staat toebehoorende onroerende bezittingen. Vrijdom van tollen, in- en uitgaande rechten heeft hij meestal tot een bepaald maximum, waarvan de vaststelling noodzakelijk geworden is door het grove misbruik. dat van de vroegere algeheele vrijstelling gemaakt werd. Het recht van asyl van een gezantschap bestaat niet meer; ook oefent de gezant geen strafrechtspleging meer uit over het personeel der ambassade. Alleen de fungeerende gezant, die geaccrediteerd is, bezit exterritorialiteit, niet de doorreizende of hij, die op nonactiviteit is, en bovendien alleen in het rijk, waar hij geplaatst is, niet op het terrein van een andere mogendheid. Het voorrecht duurt, totdat zij, na het overgeven van hun brieven van terugroeping, over de landsgrenzen getrokken zijn. Vreemde troepen, die in krijgsorde, onder 't bevel hunner bevelhebbers, over vreemd grondgebied trekken — 't zij zij dit doen krachtens vergunning voor een enkele maal verleend, of op grond van een bij overeenkomst gevestigd recht, — worden ook niet met onderdanen gelijkgesteld; zij zijn en blijven exterritoriaal. Met vreemde oorlogsschepen is dit eveneens het geval. Een oorlogsschip blijft een deel van den bodem van den staat, waartoe het behoort: alleen is het onderworpen aan de havenreglementen en aan de bepalingen, de eigenlijke scheepvaart betreffende.

Extersteenen noemt men een merkwaardige reeks zandsteenrotsen, tot den bergkam „De Egge" in het Teutoburger Woud behoorend. Zij ligt in Lippe-Detmold, niet ver van Horn, en bestaat uit 13 loodrecht oprijzende steenblokken ter hoogte van ruim 30 m. die als reusachtige tanden zich uit den aardbodem verheffen. In de meeste vindt men grotten. De noordelijkste steen heeft de grootste hoogte en breedte en van binnen een grot, die 12 m. lang, $3^1/_2$ m. breed en ongeveer 3 m. hoog en van buiten met oud-Duitsch beeldhouwwerk (de val van Adam en Eva, de afneming van Christus van het kruis, Christus met de vaan der overwinning, enz.) versierd is. Op den tweeden steenklomp, dien men van den 3^{den} door middel eener brug bereiken kan, is een vierhoekige kapel met een altaar uitgehouwen. Op den top van den vierden bevindt zich een reusachtige rotsklomp, gereed om neêr te storten, doch reeds eeuwen lang in denzelfden stand. De laatste beide steengevaarten vormen als het ware poortkolommen, tusschen welke de weg naar Paderborn is aangelegd. De hoogste gesteenten heeft men door trappen beklimbaar gemaakt, en zij verschaffen aan den bezoeker een fraai uitzicht. Ook is er een bosch met wandelpaden en een vijver aangelegd. Men vindt van de Exstersteenen reeds gewag gemaakt in 1093, toen ze door aankoop het eigendom werden van het Benedictijnerklooster Abbinghof. De kapellen en beeldhouwwerken zijn vermoedelijk op last der abten vervaardigd. Vóór den tijd der Hervorming werd er in de kapel dienst gedaan en trokken vele bedevaartgangers daarheen; een en ander hield echter op, toen die gesteenten later in het bezit kwamen van den graaf *von Lippe*.

Extincteur is de naam van een brandspuit, die door de drukking van saamgeperste gassen water geeft. Hij werd uitgevonden door *Charlier* en *Vignon* te Parijs in 1863. Zij vulden een gesloten bak met water, waarin dubbelkoolzuurnatrium was opgelost. Bij toevoeging van wijnsteenzuur ontwikkelde zich daaruit koolzuur, dat, in het ontwijken belet, sterk genoeg op het water drukte, om dit met een krachtigen straal uit te werpen. Het bleek echter, dat de werking van dit toestel aanmerkelijk zwakker werd, wanneer men het eenigen tijd bewaarde. Dit bezwaar werd in 1873 door *Dick en Comp.* weggenomen door de koolzuurontwikkeling eerst bij het gebruik van den extincteur te doen plaats grijpen, waartoe zij zwavelzuur bezigden. Nog beter was de inrichting van *Raydt* te Hannover, die in 1880 vloeibaar koolzuur in het water leidde. Al die instrumenten hebben echter het gebrek, dat zij ophouden dienst te doen zoodra de watervoorraad verbruikt is. Het in het water opgeloste koolzuur werkt mede om het vuur te verstikken, evenals het zout, dat men er aan toevoegt, om bevriezing van het water te voorkomen.

In nieuweren tijd werd het beginsel toegepast bij de vervaardiging van bluschmiddelen, bestemd om een begin van brand te blusschen.

Extract, afkomstig van een Latijnsch woord, hetwelk *uittreksel* beteekent, is de naam van een of andere stof, die men verkrijgt, wanneer men plantaardige zelfstandigheden in eenig vocht (water, alkohol, aether enz.) laat uittrekken en daarna dit vocht door verdamping concentreert of liever tot een dikvloeibaarheid brengt, welke den naam draagt van *extractconsistentie*, of ook wanneer

men uit planten geperst sap tot die concentratie indampt. De extracten bevatten dus alleen zoodanige bestanddeelen, welke in het plantensap of in het bijgevoegde vocht oplosbaar waren en zich niet door verdamping konden verwijderen. Daar echter vele stoffen, die men verlangt, vluchtig van aard zijn, is het ver van onverschillig, bij welken warmtegraad met het extract bereid heeft. Naar gelang men water, wijn of wijngeest als oplossende zelfstandigheden gebruikt, heeft men water-, wijn- of wijngeesthoudende extracten (*extracta aquosa*, *vinosa*, *spirituosa*). Somtijds wordt ook aether gebruikt.

De extracten, die men uit vruchtensappen door verdamping bereidt, dragen den naam van vruchtmoes (*Pulpa*) of gelei (*Rob*). Men onderscheidt verder naar gelang der zelfstandigheden, waaraan zij ontleend zijn, bittere, kleurende en looistofhoudende extracten. Ook heeft men vaste en vloeibare extracten, alsmede zoodanige, die langs den warmen, en andere, die langs den kouden weg bereid zijn. Om de verlangde zelfstandigheid uit de plantendeelen te trekken, maakt men veelal gebruik van de luchtpers van *Beal* of *Römershausen*, terwijl de uitdamping geschiedt bij afsluiting der dampkringslucht, omdat anders aan de oppervlakte der oplossing een vlies ontstaat.

Extractiefstof noemde men vroeger de eigenaardige plantenzelfstandigheid, die, naar men meende, het belangrijkste bestanddeel van het extract (zie aldaar) uitmaakte. Later sprak men van kleurende, looistofhoudende, bijtende, narcotische, harsachtige, gomhoudende, bittere en zoete extractiefstoffen. In nieuweren tijd heeft men dit begrip geheel opgegeven; wijl er stoffen onder samengevat werden, die niet bij elkander behooren. In de landbouwscheikunde wordt de naam nog gebruikt bij de analyse van voedergewassen voor zulke stikstofvrije organische verbindingen, die noch onder de vetten, noch onder de hout- of ruwvezels gerangschikt kunnen worden.

Extrastroom. Zie *Electrische inductie.*

Extravagantes noemt men het laatste deel van het *corpus juris canonici*, dat wil zeggen van den codex van het kerkelijk recht in de Middeleeuwen. Er is te onderscheiden tusschen de *Extravagantes Johannis XXII* en de *Extravagantes communes*: de eersten zijn decretalen van paus *Johannes XXII*, de laatsten decretalen uitgegeven door 25 pausen, te beginnen van *Urbanus V* tot aan *Sixtus IV*. Beiden worden *extravagantes* geheeten, omdat gezegde decretalen, in de officiëele wetverzamelingen, waarvan de laatste was de *Liber Clementinarum*, niet waren opgenomen en afzonderlijk bestonden. Na de uitvinding der boekdrukkunst werden deze twee collecties met de vroegere uitgegeven onder den gezamenlijken titel van *Corpus juris canonici.*

Extravaganza (naar het Italiaansche „estravaganza") is een in Engeland in den laatsten tijd opgekomen benaming voor phantastische feeëriën en decoratiestukken.

Extravasaat noemt men een depot van vloeistoffen, die door de gekwetste wanden der holten of kanalen, waarin zij opgesloten waren, vrij werden, bijv. van de gal door de wanden der galblaas, of van drekstoffen door de wanden der darmen. In meer beperkten zin geeft men dien naam aan een uitstorting van bloed uit verwonde vaatwanden. Het extravasaat onderscheidt zich van het *exsudaat* (zie aldaar), doordien hierbij de wanden ongedeerd blijven, zoodat slechts bepaalde bestanddeelen van het bloed, namelijk kleine bloedbolletjes, er doorheen dringen kunnen. Daarentegen bevat een extravasaat het bloed in zijn natuurlijken toestand. Het extravasaat gaat naar buiten en vertoont zich daar als een bloeding, of dringt door de weefsels (*sugillatio*), of komt onder de huid, of ontlast zich in de fijne kanalen of kleine holten der organen, of eindelijk, als een uitstorting van bloed, in de grootere holten. Het verandert vervolgens door stremming, verdwijnt op den duur door oplossing of wordt etterhaard, als er infectiekiemen in doordringen.

Extypografie. Zie *Typolithografie.*

Exulceratie. Zie *Verzweering.*

Exultet (*in angelica turba*) is de naam van het gezang, dat in de Grieksche en Roomsche liturgie Zaterdags vóór Paschen bij het wijden der Paaschkaars wordt aangeheven. Eertijds werd het telkenmale samengesteld door een diaken, die het daarna van op het ambon plechtig zong.

Exuma-eilanden vormen een groep kleine eilanden, die tot den Bahama-archipel behooren. Zij strekken zich uit van den Kreeftskeerkring noordwaarts tot aan den 24sten graad N.Br. en liggen tusschen 75°30' en 77° W.L. van Gr. De voornaamste zijn Great- en Little Exuma, die samen op een oppervlakte van 253 v. km. omstreeks 2300 inwoners tellen. Landbouw en zoutwinning zijn de belangrijkste bronnen van bestaan. Jaarlijks wordt er een groote hoeveelheid (42000 H.L.) zout uitgevoerd.

Eyb, *Albrecht von*, een Duitsch schrijver, werd geboren te Sommersdorf in Franken den 24sten Augustus 1420, studeerde te Padua, werd in 1449 domheer te Bamberg, later te Eichstädt en overleed den 24sten Juli 1475. Hij heeft zich als schrijver bekend gemaakt door zijn geestig boek „Ob einem Manne sey zu nehmen ein eelich Weib oder nit" (1472 en bij later herhaling). Verder schreef hij: „Spiegel der Sitten" (1511), „Schimpf und Ernst durch alle Welthandel" (1550) en „Margarita poetica, epistolaria et oratoria" (1472 enz.).

Eybler, *Joseph von*, een Oostenrijksch componist, werd geboren den 8sten Februari 1764 te Schwechat bij Weenen en oefende zich onder leiding van den beroemden contrapuntist *Albrechtsberger* van 1777 tot 1779. Nadat de school van dezen opgeheven was, woonde hij de rechtsgeleerde lessen bij, gaf onderwijs in de muziek en wijdde zich aan de compositie, waarbij hem de vaderlijke raad van *Haydn* zeer te stade kwam. Hij maakte kennis met *Mozart* en kreeg door dezen inzage in de werken van *Händel*. Nu bepaalde hij zich uitsluitend tot de kerkmuziek, werd in 1792 belast met de directie van een kerkelijk koor en wekte weldra de algemeene bewondering door zijn verheven missen. Op verzoek van keizerin *Theresia* schreef hij een plechtig „Requiem" en werd door haar in 1801 tot keizerlijk muziekonderwijzer en in 1804 tot Hof-vice-kapelmeester benoemd. Zijn groot oratorium „Die vier letzten Dinge" werd in 1810 voor de eerste maal opgevoerd. In 1824 werd hij eerste Hof-

kapelmeester, doch moest in 1833 wegens een aanval van beroerte zijn ontslag nemen, waarna keizer *Franz* hem in den adelstand opnam. Hij overleed den 24sten Juli 1846. Men heeft van hem veel sonaten, duetten, trio's, kwartetten, de opera „Das Zauberschwert", omstreeks 100 liederen, 3 oratoria, 28 missen, 7 Te Deum's, een Tantum ergo, een groot Requiem, 34 graduale's, 26 offertoria enz.

Eyck, *Hubert* en *Jan van* (zie de plaat). Deze beide Vlaamsche schilders, de eersten, die de techniek van het olieverfschilderen met succes beoefenden, werden geboren te Maaseijk aan de Maas. *Hubert* werd geboren omstreeks 1370. Hij vestigde zich te Gent, waar hij in 1424 als een zeer gezien schilder vermeld wordt. Hij overleed er in 1426. Zijn jongere broeder *Jan*, omstreeks 1390 geboren, was van 1422—1424 in den Haag werkzaam als hofschilder van *Jan van Beyeren* In 1425 werd hij hofschilder bij *Philips van Bourgondië* en in 1428 woonde hij te Rijssel, daarna reisde hij naar Portugal om het portret te schilderen van *Isabella*, de bruid van *Philips van Bourgondië*. In 1429 keerde hij van daar terug. Inmiddels was *Hubert* overleden en had een groot werk, aan hem opgedragen door den Gentschen koopman *Jodocus Vijdt*, onvoltooid achtergelaten. Dit werk was een groot altaarstuk, dat bestemd was voor de St. Bavo-kerk te Gent en bekend is onder den naam „het Gentsche Altaarstuk". In hoeverre *Hubert* dit stuk voltooid had, is onbekend, noch weet men, aan welke gedeelten ervan hij al dan niet begonnen was. Men kan dit ook daarom moeilijk vaststellen, omdat men geen enkel werk kent, waarvan men zeker weet, dat het door *Hubert* alleen geschilderd is. In ieder geval heeft *Jan*, op verzoek van *Vijdt*, de schilderij afgemaakt in de jaren 1429—1432. Den 6den Mei 1432 werd het stuk in de kerk plechtig ingewijd. Het middenstuk der schilderij bevindt zich nog in die kerk. Het stelt voor: boven God den Vader, Maria en Johannes den Dooper, tronend in den Hemel, en beneden de Aanbidding van het Lam Gods. De zijkanten van de schilderij zijn na allerlei lotgevallen grootendeels terecht gekomen in het museum te Berlijn. Zij stellen voor: 1°. aan de binnenzijden, boven: zingende en musiceerende Engelen, en Adam en Eva (deze twee paneelen bevinden zich in het museum te Brussel); 2°. aan de binnenzijde, beneden: de rechtvaardige Rechters, de strijders van Christus, de heilige Kluizenaars en de heilige Pelgrims; 3°. aan de buitenzijde, boven: de Verkondiging der Blijde Boodschap aan Maria; 4°. aan de buitenzijde, beneden: de portretten van *Jodocus Vijdt* en zijn vrouw *Isabella Burluut*, en de standbeelden van *Johannes den Evangelist* en *Johannes den Dooper*.

Van *Hubert van Eyck* zijn geen verdere werken bekend. Daarentegen kent men verscheiden schilderijen van *Jan*, o.a. een mansportret van 1432 en een van 1433, beide in de National Gallery te Londen, welk museum ook een werk van 1434 bezit, het beroemde portret van *Arnolfini* en zijn vrouw. Uit het jaar 1436 bezit het museum te Weenen een portret van den kanunnik *Jan de Leeuw*, terwijl uit datzelfde jaar dateert de beroemde „Madonna met den Kanunnik van de Paele", thans in het museum te Brugge. In 1437 schilderde *Jan* een Heilige Barbara (Museum te Antwerpen), in 1438 een Christus (Berlijn), in 1439 het beroemde portret van zijn vrouw (Museum te Brugge). Verder vindt men o. a. schilderijen van hem te Parijs (Louvre), Frankfort a.M., Dresden, St. Petersburg enz. *Jan van Eyck* was reeds tijdens zijn leven zeer gezien, en zijn schilderijen werden reeds toen algemeen bewonderd en zelfs naar het buitenland, o.a. Italië, uitgevoerd.

Eycken, *Johan Baptist van*, een Belgisch schilder, werd in 1817 te Brussel geboren, verwierf in 1835 den eersten grooten prijs der academie aldaar, reisde in 1837—1839 in Frankrijk, Italië en Duitschland en legde zich hoofdzakelijk toe op het frescoschilderen, waarna hij hoogleeraar werd aan de Koninklijke Academie van Schoone Kunsten te Brussel. Hij overleed aldaar den 19den December 1853. In de kerk Nôtre Dame de la Chapelle te Brussel vindt men van zijn hand 14 tafereelen uit de lijdensgeschiedenis van *Christus*.

Eye, *August von*, een Duitsch geschiedkundige, werd geboren den 24sten Mei 1825 te Fürstenau in Hannover, studeerde te Göttingen en Berlijn in de rechten en geschiedenis en werd in 1853 directeur in het Germaansch museum te Neurenberg van de kunst- en oudhedenverzamelingen. Hier gaf hij met *Jakob Falke* de plaatwerken uit „Kunst und Leben der Vorzeit" (Neurenberg, 1855—1859 en 1868) en „Galerie der Meisterwerke altdeutscher Holzschneidekunst" (1858—1861). In 1875 werd hij aan de kunstnijverheidschool te Dresden beroepen, vertrok echter in 1879 naar Brazilië, waar hij zich met kolonisatie bezighield. Na eenige jaren vestigde hij zich te Nordhausen en overleed aldaar den 13den Januari 1896. Van zijn geschriften is het meest bekende „Leben und Wirken Albrechts Dürers" (Nördlingen, 1860). Verder schreef hij behalve vele kleine werken: „Das Reich des Schönen" (Berlijn, 1878), „A. Dürers Leben und kunstlerische Tätigkeit" (Wandsbeck, 1893), „Eine Menschenseele" (Nördlingen, 1863), „Des Rätsels Lösung" (1891), „Wesen und Wert des Daseins" (Berlijn, 1886).

Eyk, *Petrus Godofredus Sprenger van*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Schiedam in 1751, studeerde te Leiden en te Utrecht en was achtereenvolgens predikant te Vuursche, Bergschenhoek, Sliedrecht en Rotterdam, waar hij den 25sten Juni 1806 overleed. Hij was een uitstekend leeraar en schreef een: „Eenvoudig onderwijs in de godsdienstleer enz." (1802).

Eyk, Jacobus Petrus Sprenger van, een Nederlandsch godgeleerde en zoon van den voorgaande, werd geboren te Bergschenhoek den 8sten November 1777. Nadat hij het gymnasium te Rotterdam en de hoogeschool te Utrecht bezocht had, waar hij zich op de theologie toelegde, werd hij achtereenvolgens predikant te Zegveld, Kethel, Vlaardingen en Rotterdam, was hier 30 jaar werkzaam en overleed den 4den Augustus 1859. Hij schreef: „De geschiedenis van Samuël naar den Bijbel, een Christelijk huisboek" (1815), „Jona een belangrijke Bijbelsche geschiedenis opgehelderd" (1818), „Tafereelen uit het boek Esther, enz." (1838), „De geschiedenis van Ruth, zedekundig behandeld" (1841), „De Martelaars der

Arnolfini en zijn vrouw (National Gallery, Londen).

Protestantsche Kerken van Hongarije in de 17de eeuw" (1845) „Ganganelli in leven en karakter geschetst (1848) en „Handleiding tot de kennis der Vaderlandsche spreekwoorden enz., met nalezingen en vervolgen" (5 dln. 1835—1841). In „De Fakkel" een tijdschrift, dat hij van 1825 tot 1839 in het licht deed verschijnen, leverde hij onder andere een reeks reisherinneringen. Nadat hij in 1847 afscheid had genomen van zijn gemeente te Rotterdam, vestigde hij zich in Oosterbeek, waar hij de laatste jaren van zijn leven doorbracht. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Eyk, *Jan van*, een Nederlandsch godgeleerde en dichter, werd geboren te Amsterdam den 7den Augustus 1757, studeerde te Utrecht en werd predikant te Voorthuizen en daarna te Loosduinen, waar hij den 7den Februari 1822 overleed. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: Liederen voor den landman" (1796, 3 stukjes) „Ledige uren, besteed tot nuttige overdenkingen" (1797, 3 stukjes), „Liederen voor dorp- en stedelingen" (1801), „Liederen voor allerlei soort van Godsvereerders" (1807), „De vreugd van het verloste Nederland, een cantate" (1814 en „De Bijbel in 't klein voor kinderen".

Eyk, *Simon Speyert van der*, een Nederlandsch wis- en natuurkundige, werd geboren in den Briel den 26sten Maart 1771, studeerde te Leiden, promoveerde er in de natuurlijke wijsbegeerte en werd in 1796 benoemd tot lector in de natuurkunde en hoogere wiskunde, en reeds in het volgende jaar tot buitengewoon en in 1799 tot gewoon hoogleeraar in die vakken aldaar. Hij bekleedde er meermalen de rectorale waardigheid, onderscheidde zich als Latijnsch dichter, bevorderde met ijver de belangen der hoogeschool, ontving in 1835 wegens lichaamszwakte een eervol ontslag en overleed te Leiden den 20sten September 1837. Hij was lid van het Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam en van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen en schreef, behalve Latijnsche redevoeringen en verhandelingen, benevens opstellen in tijdschriften: „Institutiones physicae in usum eruditorum" (1800), „Verhandeling over de beginselen der differentiaal- en integraalrekening" (1803) en „Verhandeling over het electro-magnetisme" (1823).

Eijk, *Jacobus Petrus Sprenger van*, een Nederlandsch staatsman, werd in 1842 te Hilvarenbeek geboren en studeerde te Leiden in de rechten. Op het punt staande te promoveeren, trof hem het ongeluk, dat bij een brand het handschrift van zijn dissertatie verloren ging. Hij gaf toen zijn promotie er aan en deed kort na elkander examen als candidaat-notaris en als surnumerair bij de registratie. In 1862 aangesteld als surnumerair, werd hij in 1866 benoemd tot ontvanger en in 1871 tot inspecteur der registratie en domeinen, in welke laatste functie hij werkzaam was aan het departement van Financiën. In dat jaar ging hij met *Motké* naar Java om het financiewezen in Insulinde te herzien. Toen *Motké*, voordat hij zijn taak had volbracht, overleed, wilde de gouverneur-generaal de taak verder opdragen aan *Sprenger van Eijk*. Maar hij bedankte, omdat hij de opdracht onuitvoerbaar achtte, doch nam de betrekking aan van inspecteur van Financiën. Een paar jaren later werd hij bevorderd tot hoofdinspecteur en in 1874 volgde zijn benoeming tot directeur van Financiën. Deze betrekking verwisselde hij in 1877 met die van algemeen secretaris van het gouvernement, waarna hij in 1879 benoemd werd tot lid van den Raad van Indië. Toen in 1883 (laatste ministerie *Heemskerk*) het tweede hoofdstuk der Indische begrooting door de Tweede Kamer was verworpen, werd *Sprenger van Eijk* door mr. *Heemskerk* bereid gevonden de vacante portefeuille te aanvaarden. Een van zijn eerste regeeringsdaden was de benoeming van *O. van Rees* tot gouverneur-generaal, een daad die opzien baarde, omdat de liberale beginselen op koloniaal gebied door dezen verkondigd, in *Heemskerk* steeds een bestrijder hadden gevonden. Van groote beteekenis is zijn werkzaamheid geweest als minister van Financiën in het Kabinet-*Roëll* (1894—1897). Een reeks van zeer belangrijke wetsontwerpen werden in die jaren van vruchtbare parlementaire werkzaamheid door *Sprenger van Eijk* tot stand gebracht. Wij noemen: een herziening der wet op de personeele belasting; een nadere regeling van het successierecht en van het zegelrecht op effecten en een conversie der Staatsschuld. Na zijn aftreden als minister behartigde hij gedurende eenige jaren de belangen van verschillende groote Indische cultuur-ondernemingen. In 1900 werd hij geroepen tot de gewichtige functie van directeur-generaal van de Maatschappij tot exploitatie van Staatsspoorwegen en directeur van de Nederlandsche Centraal-Spoorwegmaatschappij. Van zijn hand zijn verschenen verschillende belangrijke werken op wetgevend gebied en betreffende comptabel beheer, o. m. een toelichting op de door hem zelf tot stand gebrachte wet op de personeele belasting. In 1887 werd hij door de universiteit te Utrecht tot doctor *honoris causa* in de rechtswetenschap benoemd. Hij was, behalve ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw, o. a. grootofficier in de orde van het Legioen van Eer. Hij overleed den 21sten Maart 1907 te Utrecht.

Eyken, *Johann Albrecht van*, een Nederlandsch componist en orgelspeler, werd geboren te Amersfoort den 26sten April 1822, was een leerling van het conservatorium te Leipzig en van den Hoforganist *Johann Schneider* te Dresden, werd benoemd tot organist te Amsterdam, tot leeraar in het orgelspel aan de muziekschool te Rotterdam en tot organist te Elberfeld, waar hij den 24sten September 1868 overleed. Hij schreef de muziek voor het drama „Lucifer", koren voor mannenstemmen, voorspelen voor het orgel, sonates enz.

Eykman, *Johan Frederik*, een Nederlandsch natuur- en scheikundige, werd den 9den Januari 1851 te Nijkerk geboren en was gedurende eenigen tijd student te Amsterdam. Vooral echter door zelfstudie bereidde hij zich voor tot het in 1874 met goed gevolg afgelegde apothekersexamen, dat in 1875 door het admissie-examen voor de Leidsche universiteit gevolgd werd. Zijn studietijd aan deze hoogeschool was echter van korten duur en reeds in 1876 liet hij zich een benoeming welgevallen tot directeur van het Hygiënisch en Chemisch Laboratorium te Nagasaki in

Japan, van waar hij in 1877 naar de hoofdstad Tokio beroepen werd, eerst als directeur van een dergelijke inrichting, daarna als hoogleeraar in de organische en anorganische scheikunde aan de universiteit van Japan. In 1885 vertoefde hij in Nederlandsch-Indië en stichtte te Buitenzorg een laboratorium voor chemisch en pharmacologisch onderzoek van Indische planten. Het volgend jaar keerde hij naar Nederland terug, was eenigen tijd ambteloos en werd in 1897 beroepen tot hoogleeraar in de artsenijbereidkunde en toxicologie te Groningen. Als een merkwaardigheid dient vermeld, dat de eerste Japansche Pharmacopée door hem werd samengesteld.

Zijn wetenschappelijke arbeid ligt verspreid in verschillende periodieken, als: „Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft", „Nederlandsch Tijdschrift voor de Pharmacie", „Zeitschrift für physikalische Chemie", „Recueil des travaux chimiques des Pays-Bas" (waarvan hij mederedacteur is), „Memoirs of the university of Japan" enz. Een meer uitvoerige opgaaf daarvan komt voor in „Poggendorff's Handwörterbuch". Afzonderlijk verscheen van zijn hand: „Een bezoek aan 's lands plantentuin te Buitenzorg" (1887).

Eylau of *Eilau* is de naam van 2 steden in de Pruisische provincie Pruisen. De eene is *Deutsch-Eylau*, dat (1900) 8074 inwoners telt en zich verheft aan het zuidelijke uiteinde van het Geserichmeer, de andere, *Preussisch-Eylau* genaamd, de hoofdstad van een distrikt, dat op bijna 1231 v. km. (1900) 50607 zielen telt, ligt 38 km. ten zuiden van Koningsbergen. Deze stad met een bevolking van (1900) 3248 zielen, is merkwaardig wegens den naar haar genoemden veldslag op den 8sten Februari 1807. Het Russische leger onder *Bennigsen* had zich den 7den Februari op de heuvels ten noorden van Eylau in slagorde geplaatst, en des namiddags drong *Napoleon* de Russische voorhoede naar de stad, die des avonds ontruimd werd. *Davoust*, om den vijand heen trekkende, bereikte tegelijkertijd met zijn voorhoede den weg naar Koningsbergen, 7.5 km. ver van Eylau, terwijl *Ney* zich op even grooten afstand van de stad bij Orschen bevond. Het Pruisische korps onder *Lestocq* was nog 15 km. van Eylau verwijderd, en *Bennigsen* wilde Koningsbergen niet aan de Franschen prijs geven zonder een slag te wagen. *Napoleon* was slechts bevreesd, dat de Russen zouden terugtrekken, en juichte, toen hij den 8sten Februari bij het aanbreken van den dag opmerkte, dat zij stand hielden. Nu nam hij zijn maatregelen. *Soult* commandeerde den linker vleugel met het door hem bezette Eylau achter zich. Aan zijn rechterzijde bevond zich *Augereau*, en naast dezen de divisie *St. Hilaire*, terwijl de reservecavalerie onder *Murat* zich achter hen bevond, en de garde onder *Bessières* als reserve bij het kerkhof stond. Het Fransche leger telde 80000 man, en dat der Russen 58000. Van dit laatste stond de rechtervleugel onder *Toetsjkow* bij Schmoditten, het centrum onder *Sacken* dwars over den weg naar Domnau, terwijl de linkervleugel onder *Ostermann-Tolstoy* zich uitstrekte tot aan het Kreegebergte, en talrijke reserven onder *Doctorow* en prins *Galizin* zich achter het centrum bevonden. De artilleriekorpsen waren over de beide fronten verdeeld, doch de Russische waren sterker dan de Fransche. Volgens het plan van *Napoleon* moest *Davoust* de linker flank in den rug, en *St. Hilaire* den linkervleugel aantasten, terwijl *Augereau* en de reservecavalerie, vooruitrukkend tegen het centrum, den aanval zouden ondersteunen door zich met alle kracht op den rechtervleugel te werpen, waarbij *Napoleon* op de komst van *Ney* rekende. De late komst van *Davoust* en het wegblijven van *Ney* deden echter het plan gedeeltelijk mislukken. Bij het aanbreken van den dageraad opende *Bennigsen* den slag met kanonvuur van zijn rechtervleugel, dat door de Franschen beantwoord werd. Terwijl het geschutvuur toenam, bemerkte *Bennigsen* de aanvallende beweging van *Soult* en deed een gedeelte van den rechtervleugel voorwaarts rukken, waarop de Franschen naar Eylau werden teruggeworpen. Om deze stad te behouden, ontving *St. Hilaire* bevel een oostwaartsche beweging te maken, waarbij hij door *Augereau*, en wellicht door *Davoust*, ondersteund zou worden. Toen de troepen opmarcheerden, bracht een sneeuwbui hen uit de aangewezen richting en voor het centrum der Russen, waar zij van de artillerie veel te lijden hadden. *Augereau* werd met de bajonet aangevallen, teruggedrongen en door de reservecavalerie onder *Galizin* vervolgd, terwijl *St. Hilaire* met een aanzienlijk verlies naar de rechter zijde aftrok. Nu verscheen *Murat* met de reservecavalerie, om den vervolgenden vijand tegen te houden, en er ontstond een ruitergevecht, dat de beide tegenstanders uitputte. Intusschen werd *Bennigsen* hierdoor belet, eenig voordeel te doen met de door *Augereau* geleden nederlaag. Het was ruim 10 uur geworden, en de strijd werd met vreeselijk kanonvuur voortgezet. Ongeveer op den middag viel *Davoust* in de linker flank van de Russen en veroverde, door *St. Hilaire* ondersteund, het dorp Serpallen, waarna hij voortrukte naar het Kreegebergte en dit met 30 stukken bezette. De linker vleugel der Russen was aan het wijken gebracht; *Davoust* omsingelde hem meer en meer, veroverde eenige dorpen, waardoor hij den vijand den terugtocht afsneed en bedreigde zelfs de gemeenschap met Koningsbergen. Te 3 uur verscheen *Lestocq* met zijn Pruisisch korps en bewaarde de Russen voor een volkomen nederlaag. *Ney* had hem reeds op zijn marsch zóó geweldig gehavend, dat hij slechts met een gedeelte zijner manschappen (5500) het slagveld bereiken kon. Hier werd hij aanstonds tot hulp naar den linker vleugel gezonden; wel heroverde hij eenige dorpen, doch kon het Kreegebergte niet bemachtigen. Op den anderen vleugel werd alleen het kanonvuur voortgezet. *Ney* was bij het vervolgen van het vluchtende gedeelte van het korps van *Lestocq* in een verkeerde richting voortgetrokken en bemerkte eerst laat zijn dwaling. Nog diep in den avond deed hij een vruchteloozen aanval op Schmoditten. De bloedige slag bleef onbeslist, en de beide partijen schreven zich de overwinning toe. De geweldige verliezen van het Russische leger verboden echter het hervatten van den slag, zoodat het des nachts aftrok naar Koningsbergen; *Lestocq* marcheerde over Domnau naar Altenburg, om den weg naar Rusland open te houden. *Napoleon* daarentegen behield het slagveld, daar het

korps van *Ney* en de garde nog weinig geleden hadden, en noemde zich om die reden met eenig recht overwinnaar. Het verlies was bij elk der strijdende legers ongeveer 18000 man. *Napoleon* verliet Eylau den 16den Februari, om achter de Passarge de winterkwartieren te betrekken.

Eylert, *Rulemann Friedrich*, bisschop der Evangelische Kerk in Pruisen en Hofprediker te Potsdam, werd geboren den 5den April 1770 te Hamm in de Mark. Nadat hij te Halle zijn godgeleerde studiën voleindigd en daarna eenigen tijd het leeraarsambt in zijn geboorteplaats waargenomen had, werd hij Hof-, garde- en garnizoensprediker te Potsdam, waar hij op loffelijke wijze zijn plicht vervulde, zoodat hij na het overlijden van bisschop *Sack* tot diens opvolger, tot lid van den Staatsraad en van het ministerie van Kerkelijke Aangelegenheden benoemd werd. Hij overleed den 3den Februari 1853. Van zijn geschriften noemen wij: „Betrachtungen über die trostvollen Wahrheiten des Christentnms bei der letzten Trennung von den Unserigen" (5de druk, 1848), „Homilien über die Parabeln Jesu" (2de druk, 1819) en „Predigten über Bedürfnisse unseres Herzens und Verhältnisse unseres Lebens" (1813), terwijl hij met *Hanstein* en *Dräseke* het „Neuestes Magasin von Fest-, Gelegenheits-und andern Predigten u. s. w." in het licht deed verschijnen. Ook schreef hij: „Charakterzüge und historische Fragmente aus dem Leben des Königs von Preuszen, Friedrich Wilhelm III" (3 dln., 1843—1846 bij herhaling uitgegeven).

Eymericus, *Nicolao*, een Spaansch geestelijke, geboren in 1320 te Gerona in Catalonië, werd in 1334 lid van de orde der Dominicanen en in 1356 inquisiteur-generaal en kapelaan van paus *Gregorius XI*. Hij volgde paus *Clemens VIII* naar Avignon, begaf zich vervolgens naar Catalonië, waar hij zich door zijn onverdraagzaamheid veel vijanden maakte, keerde daarna terug naar Avignon, waar hij de gunst genoot van laatstgenoemden paus en van zijn opvolger *Benedictus XIII*, en overleed te Gerona in 1399. Hij is de steller van het „Directorium inquisitorium" een bekend stuk uit de geschiedenis der Inquisitie.

Eynard, *Jean Gabriël*, een bankier uit Genève, een vriend der Nieuw-Grieken en de afstammeling van een adellijk geslacht, dat onder *Lodewijk XIV* uit Frankrijk de wijk genomen had naar Zwitserland, doch later terugkeerde, werd geboren te Lyon den 28sten September 1775. Toen de Nationale Conventie in 1793 deze stad belegerde, behoorde hij tot haar verdedigers, zoodat hij na haar val haastig de wijk moest nemen. Met zijn vader, die door den loop der omstandigheden zijn geheele vermogen verloren had, begaf hij zich naar Zwitserland, en *Jean Gabriël* stichtte nu met zijn broeder een handelshuis te Genua onder de firma „Gebroeders Eynard en Schmidt". Uit de eerste winsten betaalde hij de schuldeischers van zijn vader. Gedurende de belegering van Genua in 1800 hielp hij onder *Masséna* die stad verdedigen en in 1801 bracht hij te Livorno voor den toenmaligen koning van Etrurië een leening tot stand, die hem veel voordeel opleverde. Daarna vestigde hij een zaak te Florence en was bij de hervorming der Toscaansche financiën de raadsman der koningin, terwijl ook groothertogin *Elisa*, de zuster van *Napoleon*, zich met geldzaken bij hem vervoegde. Op die wijze was hij in de gelegenheid op eerlijke wijze een groot vermogen te verwerven. In 1810 keerde hij naar Zwitserland terug en woonde te Genève en te Beaulieu. Na den val van *Napoleon* werd hij gekozen tot lid van het Wetgevend Lichaam te Genève, terwijl hij tevens de betrekking bekleedde van luitenant-kolonel. Als secretaris der afgevaardigden uit Genève begaf hij zich naar het Congres te Weenen, regelde vervolgens de financiën van groothertog *Leopold van Toscane* en bezocht ook het Congres te Aken. Als een vriend van graaf *Kapodistrias* werd hij een ijveraar voor de zaak der Grieksche vrijheid, zoodat hij als bankier het sluiten van leeningen ten behoeve van Griekenland bevorderde en zich daarbij aanzienlijke opofferingen getroostte. Daarenboven stelde hij zich aan het hoofd van alle vereenigingen, die ten gunste van Griekenlands vrijheid werden gevormd, en men beweert, dat door zijn invloed de drie groote mogendheden tot het besluit zijn gekomen om de beschermheerschappij over Griekenland te aanvaarden. Ook de belangen van Zwitserland heeft hij niet weinig bevorderd, vooral in de jaren 1835 en 1838, toen het in spanning geraakte met Frankrijk. Te Genève stichtte hij grootsche gebouwen, om aan kunstenaars gelegenheid te geven tot ontwikkeling van hun talenten, en in zijn laatste levensjaren deed hij er het prachtige Museum voor de Société des Beaux Arts verrijzen. Hij overleed den 15den Februari 1863 op zijn kasteel te Genève, een vermogen van 60 millioen francs nalatende. Hij schreef „Lettres et documents officiels relatifs aux divers événements de Grèce" (1831).

Eynde, *Jacob van den*, een Nederlandsch staatsman, werd geboren te Delft, studeerde in de rechten en was eerst pensionaris van het Vrije van Brugge en daarna, als opvolger van zijn vader, pensionaris van Delft, waarop hij in 1560 advocaat van Holland werd. Hoewel hij aan den koning van Spanje getrouw bleef, ijverde hij voor het gezag der Staten. Zijn verzet tegen de aanmatiging van Spanje, zijn pogingen het Spaansche krijgsvolk te verwijderen en de hooge ambten aan Nederlanders op te dragen en het opstellen van een verzoekschrift, door de Staten in 1566 aan de landvoogdes ingediend, dit alles berokkende hem den haat van *Alva* en *Vargas*. Hij werd bij den Bloedraad aangeklaagd en door *Bossu*, bij wien hij ten avondmaal genoodigd was, op verraderlijke wijze in hechtenis genomen. Zonder afscheid te kunnen nemen van zijn betrekkingen, bracht men hem den 20sten Maart 1568 naar Brussel en later naar Vilvoorden, waar hij in 1570 in den kerker van verdriet overleed.

Eynde, Jacob van den, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Delft, was van 1600—1625 gouverneur van Woerden en beoefende inzonderheid de Latijnsche dichtkunst, zooals uit een door hem nagelaten handschrift blijkt.

Eynde, Jacob van den, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Delft in 1575, diende onder prins *Maurits*, en werd door zijn huwelijk met *Clara van Raaphorst* bezitter van de heer-

lijkheid Haamstede op Schouwen. Daar schreef hij de twee boeken zijner onvoltooide „Kroniek van Zeeland", in het licht verschenen onder den titel „Chronici Zeelandiae libri duo, auctore Jacobo Eyndio, domino Haemstedae etc." (1604). Zij zijn door *Smallegange* vertaald en in zijn „Kroniek van Zeeland" opgenomen. Ook maakte *van den Eynde* door zijn „Poemata" (1611) zich bekend als Latijnsch dichter en schreef „De saltationibus veterum". Hij overleed den 11den September 1614.

Eynden, *Roeland van*, een Hollandsch schilder en kunstvorscher, werd geboren te Nijmegen in 1747 en overleed te Dordrecht den 28sten Augustus 1819. Hij is vooral bekend door het te zamen met *Adr. van der Willigen* door hem uitgegeven werk „Geschiedenis der Vaderlandsche schilderkunst, sedert de helft der 18de eeuw" (3 dln., 1816—1820).

Eynern, *Ernst von*, een Duitsch staatsman, werd geboren te Barmen den 2den April 1838, bezocht de scholen van zijn geboorteplaats, vertoefde eenige jaren in Zwitserland, Frankrijk en Engeland en werd na zijn terugkeer deelgenoot in de handelszaak van zijn vader. Weldra werd hij lid van den gemeenteraad en van de Provinciale Staten en in 1879 werd hij door de kiesdistrikten Lennep en Solingen benoemd tot lid van het Pruisische Huis van Afgevaardigden, waar hij zich aansloot bij de nationaal-liberale partij en vooral ijverig deel nam aan de beraadslaging over spoorwegaangelegenheden en algemeene zaken van bestuur. Met de afgevaardigden *Miquel* en *Hammacher* behoorde hij in 1879 en de volgende jaren tot de commissie, om de overdracht der spoorwegen van bijzondere maatschappijen aan den staat te bevorderen. Hij leverde een reeks van opstellen van staathuishoudkundigen en staatkundigen inhoud en eenige brochures, zooals: „Wider die Sozialdemocratie und Verwandtes" (1874), „Die Neukonservativen im Westen" (1876), „Zur Reform der direkten Steuern in Preuszen. Gegen die Selbstdeklaration" (1889), „Kritische Betrachtungen zur Reform der Kommunalsteuern" (1892) en „Zwanzig Jahre Kanalkämpfe" (1901). Hij overleed te Barmen den 2den Novemder 1906.

Eyre, *Edward John*, een Engelsch ontdekkingsreiziger in Australië, werd geboren in Yorkshire den 5den Augustus 1815, begaf zich in 1833 naar Sydney en kocht grond aan den benedenloop der Murray, waar hij als tusschenpersoon van den handel der inboorlingen met Europeanen werkzaam was. Hij is de eerste, die over de Vincentgolf tot aan de Spencergolf reisde en het Torrens- en Eyremeer bezocht. Hij trok in 1839 langs de Spencergolf noordwaarts over de Broughtonrivier tot aan de noordpunt en dan noordoostwaarts tot aan de Flindersketen, vanwaar hij het Torrensmeer zag, reisde door de bergstreek naar het zuidoosten en bereikte de Murray, welke hij volgde tot aan haar mond. In Augustus van dat jaar trok hij langs de zuidkust van de Spencergolf tot aan Kaap Bell en vervolgens naar de Gawlerbergen. In 1840 ondernam hij een nieuwen tocht, weder van de Flindersketen noordwaarts, bereikte tot tweemaal toe het Torrensmeer en het Eyremeer, dat hij toen voor een noordelijk gedeelte van eerstgenoemd meer hield. Op de terugreis trok hij langs de Spencergolf naar de Streaky- en Fowlerbaai en poogde vandaar in het binnenland van Zuid-Australië door te dringen, maar moest wegens gebrek aan water dit voornemen laten varen en besloot in 1841 tot de moeilijke reis langs de zuidkust tot aan Perth in West-Australië. Na verbazend veel inspanning en ontbering en als door een wonder behouden gebleven, bereikte hij de volkplantingen aan den King George's Sound. *Eyre* was in 1846—1853 gouverneur van Nieuw-Zeeland en vervolgens van 1862—1866 van Jamaïca. Hij schreef „Journal of expeditions of discovery into Central Australia" (1845). Hij overleed den 30sten November 1901 te Tavistock.

Eyremeer of *Lake Eyre*, een meer in het binnenland van Zuid-Australië, ligt tusschen 27° 50' en 29° 30' Z.Br. en tusschen 136° 40' en 137° 40' O.L. van Gr. en heeft een oppervlakte van 9500 v.km. Bij hoogen waterstand vormt het een uitgebreiden waterplas met onderscheiden baaien in het zuidelijk gedeelte; in het droge jaargetijde verdwijnt het water, en het meer verandert eerst in een slijkpoel en daarna in een leemvlakte met zoutdeelen; de watervogels nemen de vlucht en de ledige bedding vertoont zich als een levenlooze woestenij. Dit meer werd den 15den Augustus 1840 door *Edward John Eyre*, (zie aldaar) ontdekt en naar hem genoemd. Later is het door *Babbage* (1858), *Stuart* (1859) en vooral door *Warburton* (1866) onderzocht. Aan de oostzijde valt de Cooper-Creek er in, aan de westzijde de Neales en aan de zuidzijde de Chambers-Creek. De landen in den omtrek van dat meer zijn in het algemeen onvruchtbaar.

Eyria, een schiereiland aan de zuidkust van Australië, heeft de gedaante van een driehoek, waarvan de basis in het noorden gevormd wordt door de bergketen Gawler Range en den top in het zuiden door Kaap Catastrophe, terwijl ten westen de Groote Australische Golf en ten oosten de Spencer-Golf aan het schiereiland grenzen. Langs de kust van Eyria loopt de telegraaflijn van Port-Augusta over Port-Eucla naar Albany en Perth in West-Australië. Dit schiereiland, tot de Britsche kolonie Zuid-Australië behoorend, heeft een kleine bevolking, die voornamelijk uit veefokkers bestaat.

Eyschen, *Paul*, een Luxemburgsch staatman, geboren in 1842 te Luxemburg, werd later aldaar advocaat en in 1867 gematigd liberaal lid van de Kamer van Afgevaardigden. Sedert 1876 minister van Justitie en Openbare werken, hervormde hij de rechtspraak en deed veel voor verbetering van den landbouw en verfraaiing zijner geboorteplaats. Na in 1885 het ontslag van *Blochausen* te hebben bewerkt, werd hij in September 1888 zelf minister van Staat en installeerde hertog *Adolf van Nassau* in 1889 als regent en in 1890 als groothertog. In de jaren 1870 en 1880 was hij zaakgelastigde aan het Hof te Berlijn. Hij schreef: „Das Staatsrecht des Groszherzogtums Luxemburg" (Freiburg, 1889).

Eijsden, *Peter Diedrich van*, een Nederlandsch tooneelspeler, werd den 11den November 1864 te Rotterdam geboren en wijdde zich aanvankelijk aan de muziek, waarvoor hij op de mu-

ziekschool der Maatschappij tot Bevordering van Toonkunst opleiding genoot. In 1881 evenwel zijn besliste roeping volgend, debuteerde hij bij *Willem van Zuylen* in „Dertig jaren of het leven van een dobbelaar" en werd daarna verbonden aan het Rotterdamsch tooneel (afdeeling Nederlandsch Tooneelverbond) en vervolgens aan het gezelschap *Le Gras* en *Haspels*. In 1891 huwde hij met *Marie Vink*. Na de opheffing van het gezelschap *Le Gras* en *Haspels*, welke leden zich nog eenigen tijd onder *Jan C. de Vos* vereenigden, werd *van Eijsden* directeur van het „Rotterdamsch Tooneelgezelschap", als hoedanig hij meer bewijzen van directeurschap dan van verhooging der kunst heeft gegeven. Sedert treedt *van Eijsden* zelf niet meer als acteur op.

Eijsden-Vink, *Marie Helena Hendrika Louise van*, een Nederlandsch tooneelspeelster, werd den 14den Maart 1864 te 's Gravenhage geboren, waar zij zich aanvankelijk op het modevak toelegde en in haar vrijen tijd als dilettante de tooneelkunst beoefende. In 1878 trad zij voor 't eerst op bij *van Ollefen, Moor* en *Veltman* in den stadsschouwburg te Amsterdam; haar eerste rol van beteekenis echter was *Franciska* in „De dochters van Hazeman". Sedert volgde zij haar roeping en ontwikkelde zich geleidelijk tot een der meest bekende Nederlandsche tooneelkunstenaressen. In 1882 ging zij naar Rotterdam, waar zij zich verbond aan het gezelschap van *Willem van Zuylen* in den „Kleinen Schouwburg"; haar eerste groote succes behaalde zij in den Helder in 1883, toen zij mevrouw *de Boer* verving in de rol van *Ilka* in „Inkwartiering". In September 1884 verbond zij zich aan het „Rotterdamsch Tooneel" (afdeeling Nederlandsch Tooneelverbond) en in 1891 huwde zij met den heer *P. D. van Eijsden*, met wien zij in datzelfde jaar een tournée door Nederland maakte, die een ware triomftocht was. Een groot succes was haar eerste optreden als „Madame Sans gêne", welke rol zij de eerste maal te Dordrecht vervulde ter vervanging van mevrouw *Beersmans*. *Marie van Eijsden-Vink* is nog steeds een der beste krachten van het Rotterdamsch Tooneelgezelschap.

Eysinga is de naam van een aanzienlijk Friesch geslacht, dat reeds in 1439 vermeld wordt.

Eysinga, Ritske van, behoorde in 1566 tot het Verbond der Edelen, werd te vergeefs door *Alva* ingedaagd en overleed te Leer in Oost-Friesland den 9den Mei 1573.

Eysinga, Focke van, een broeder van den voorgaande, behoorde eveneens tot het Verbond der Edelen en werd vruchteloos ingedaagd en toen in ballingschap verwezen. Hij was in 1563 substituut-grietman van Baarderadeel.

Eysinga, Franz van, een broeder van den voorgaande en ook opgenomen in het Verbond der Edelen, verliet in 1567 het vaderland, werd verbannen en vestigde zich tijdelijk te Londen. Na zijn terugkeer (1578) werd hij raadsheer en later (1602) voorzitter van het Hof van Friesland. Hij overleed te Wirdum in Mei 1603.

Eysinga, Tjalling van, een broeder van den voorgaande, was raadsheer in het Hof van Friesland tot 1568, toen hij door *Alva* verbannen werd met verbeurdverklaring zijner goederen. Met ijver diende hij graaf *Lodewijk van Nassau*, maar moest na den slag bij Jemmingen de wijk nemen naar Wezel, waar hij in 1569 (volgens anderen in 1572) overleed.

Eysinga, Frans van, een zoon van *Edo* en een kleinzoon van *Frans* (bovenvermeld), was reeds vroeg kapitein van een Friesch regiment, werd in 1623 grietman van Tietjerksteradeel, maar op last van het Hof in 1549 wegens een twijfelachtige rekening tusschen hem en eenige ingezetenen zijner grietenij in den kerker geworpen, waaruit het College van Gedeputeerden hem ontsloeg. Van 1622 tot 1656 was hij lid der Staten van Friesland. In laatstgemeld jaar droeg hij zijn grietmanschap over aan zijn schoonzoon, woonde op Eysingastate te Oenkerk en overleed den 3den September 1661.

Eysinga, Ritske van, eenbroeder van den voorgaande, werd geboren in 1603, was grietman van Kollumerland en lid der Provinciale Staten van Friesland en overleed den 19den December 1652.

Eysinga, Juw of *Julius van*, tweede zoon van eerstvermelden *Frans*, diende onder de prinsen *Maurits* en *Frederik Hendrik*, onderscheidde zich door zijn dapperheid en overleed den 4den Mei 1631.

Eysinga, Pieter van, een zoon van *Tjalling* (bovenvermeld), werd in 1602 grietman van Rauwerderahem en woonde op Jongama-State onder Rauwerd. Hij was lange jaren lid der Staten en der Gedeputeerde Staten, en hield de redevoering, toen na het overlijden van *Willem Lodewijk* het stadhouderschap aan *Ernst Casimir* opgedragen werd. Hij overleed, 80 jaar oud, den 16den Januari 1645. Zijn oudste zoon *Aedo* was lid der Staten en grietman van Leeuwarderadeel en overleed den 30sten December 1636. Ook zijn twee andere zonen, *Frans* en *Hessel Roorda*, waren als grietman van Leeuwarderadeel enz. werkzaam.

Eysinga, Tjalling van, een zoon van den vroeger genoemden *Tjalling*, was grietman van Medaldumadeel, woonde op Heringastate te Marsum en overleed den 31sten Augustus 1603. Hij schreef: „Commentarii breves in institutiones Juris civilis" (1594).

Eysinga, Tjalling van, een zoon van den voorgaande, was grietman van Menaldumadeel, curator der Friesche hoogeschool, in belangrijke commissiën werkzaam en overleed in 1653.

Eysinga, Frans Julius Johan Heringa van, een kleinzoon van vermelden *Frans*, was in 1714 kapitein in krijgsdienst en werd in datzelfde jaar grietman van Rauwerderahem en in 1728 lid van Gedeputeerde Staten. Hij overleed den 17den Februari 1730.

Eysinga, Tjalling Aedo Johan Heringa van, een zoon van den voorgaande, was grietman van Rauwerderahem, lid van Gedeputeerde Staten en overleed den 5den Juli 1768, 47 jaar oud.

Eysinga, Schelte Hessel Roorda van, een broeder van den voorgaande, werd in 1750 grietman van Haskerland, was lid van Gedeputeerde Staten, woonde op Heremastate te Joure en overleed in 1790 in den ouderdom van 68 jaar.

Eysinga, Frans Julius Johan van, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 15den Juni 1752, werd achtereenvolgens grietman van Doniawerstal, lid der Admiraliteit te Harlingen, lid van Gedeputeerde Staten, lid van den algemeenen

Raad van het departement Friesland, lid der Provinciale Staten, en eindelijk nogmaals grietman van Doniawerstal. Hij was lid der Ridderschap en overleed te Leeuwarden den 3den Augustus 1828.

Eysinga, Schelte Hessel Roorda van, oudste zoon van den voorgaande, werd geboren den 4den October 1780, bekleedde de betrekkingen van baljuw van Utingeradeel en Haskerland, raad van het arrondissement Sneek en maire van Langweer, grietman van Doniawerstal, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, lid der Ridderschap, en overleed den 27sten Augustus 1829 op Osingastate te Langweer. Hij was versierd met de orde van den Nederlandschen Leeuw.

Eysinga, Tjalling Aedo Johan van, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 6den December 1790, was lid der Ridderschap, gedurende eenige jaren lid der Provinciale Staten en werd in 1816 grietman van Rauwerderahem. Hij nam in 1830 zijn eervol ontslag, woonde nog eenigen tijd op Jongamastate te Rauwerd en overleed ongehuwd te Leeuwarden den 10den Mei 1858.

Eysinga, Idsert Frans van, jongste broeder van laatstgenoemde, werd geboren den 24sten Juni 1794, was lid der Provinciale Staten van Friesland en grietman van Hennaarderadeel en overleed in het Buamaniahuis te Leeuwarden den 13den December 1870.

Eysinga, Frans Julius Johan van, oudste zoon van den voorgaande, werd geboren den 31sten December 1818, studeerde en promoveerde in de rechten, werd raadsheer in het gerechtshof te Leeuwarden, in 1844 lid der Provinciale Staten van Friesland en in 1850 afgevaardigd naar de Eerste Kamer der Staten-Generaal, van welk lichaam hij lid bleef tot 1894. Gedurende de jaren 1880—1888 bekleedde hij het voorzitterschap van dat staatslichaam. Ook was hij „Minister van Staat" en werd reeds in 1846 benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, in 1881 tot commandeur. Hij overleed te Leeuwarden den 16den April 1901.

Eysinga, Idsert Frans Humalda van, oudste zoon van den voorgaande, werd geboren den 26sten Januari 1843, werd lid der Gedeputeerde Staten van Friesland, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en in 1884 lid van den Raad van State.

Eysinga, Sytze Roorda van, werd geboren te Sneek en was gedurende 24 jaar predikant te Kuinre en te Westzaan. Daarna begaf hij zich in 1818 in die betrekking naar Batavia, waar hij tevens als schoolopziener en als visitator der kerken en scholen van Makassar en de Molukken werkzaam was. Op zijn terugtocht in 1830 overleed hij nabij St. Helena en werd aldaar ter aarde besteld. Zijn „Reizen en Lotgevallen" zijn door zijn zoon uitgegeven. Hij was lid van het Indisch genootschap te Batavia.

Eysinga, Philippus Pieter Roorda van, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Kuinre den 1sten December 1796, oefende zich in de oude en nieuwe talen, trad in krijgsdienst en nam als tweede luitenant deel aan den slag bij Waterloo. Hoewel hij weldra tot 1ste luitenant bevorderd werd, ging hij over in Oost-Indischen dienst en vertrok in 1819 naar Batavia. Aanstonds legde hij zich met ijver toe op het Maleisch, verwisselde den militairen dienst met den civielen, werd geplaatst op het bureau van den translateur *Kool*, genoot onderricht in het Maleisch van uitstekende meesters en maakte, onder leiding van den beroemden *Abd-er-Rahman*, zich tevens bekend met het Perzisch, Arabisch en Hindostansch.

In 1820 maakte hij met dr. *Blume* een reis door Java en werd in 1822 eerste commies bij het departement van Inlandsche Zaken waar hij met het beheer der archieven was belast. Hij gaf een vertaling in het licht der levensbeschrijving van sultan *Ibrahim*, waarbij hij ook den tekst leverde met Arabische en Italiaansche letters, waarna hij de Maleische geschiedenis van *Isma Jatim* in het licht deed verschijnen. In hetzelfde jaar (1822) werd hij ambtenaar van Palembang, en tijdens een afwezigheid van den gouverneur-generaal beheerde hij het departement van Inlandsche Zaken. Van regeeringswege werd hem de vervaardiging opgedragen van een Maleisch-Nederlandsch woordenboek, dat in 1825 verscheen. In dat jaar werd hij kapitein-adjudant der schutterij te Batavia en met talrijke bezigheden overstelpt. Niettemin vervaardigde hij een Javaansche spraakkunst en ontwierp een Nederlandsch-Javaansch woordenboek, werd tot translateur benoemd en zette tevens de studie van het Arabisch voort, zoodat hij weldra eenige Arabische geschriften vertaalde en een aanvang maakte met een vertolking van den Koran. Tegelijk legde hij zich bij voortduring toe op het Maleisch en Javaansch en opende, op verzoek van den gouverneur-generaal, een college in de Oostersche talen te Batavia. In 1827 werd hij hoofdcommies bij de algemeene secretarie, gaf een Maleisch handschrift met de vertaling uit en zette een vroeger begonnen gedicht voort, getiteld „Neêrlands roem in Oost-Indië".

In 1828 werd hij als secretaris der residentie Bantam met de afdeeling Inlandsche Zaken belast, doch zijn gezondheid was door aanhoudenden arbeid geschokt, en daar de uitgave zijner Javaansche spraakkunst, woordenboeken enz. zijn tegenwoordigheid in het moederland vorderde, vroeg hij een tweejarig verlof en kwam in den zomer van 1830 op de reede van Helvoet. In October daaraanvolgende vestigde hij zich te Kampen en werd door den Senaat der Leidsche academie eershalve tot doctor, door den koning tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en door de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden tot lid benoemd. Toen men aan de militaire academie te Breda een inrichting verbond voor taal-, land- en volken-kunde voor Oost-Indië, werd hij geplaatst als hoogleeraar in die vakken (1826). Meer en meer maakte zich echter het verlangen van hem meester, om naar Insulinde terug te keeren. In 1843 vertrok hij met zijn huisgezin weder daarheen en hield zich 4 jaar bezig met de hem opgedragen taak een volledig „Maleisch-Nederduitsch woordenboek" samen te stellen. Nadat hij in 1846 een reis door de Vorstenlanden volbracht had, keerde hij in het laatst van 1848 in het genot van zijn volle pensioen naar het vaderland terug. Hier vestigde hij zich eerst te Leiden, waar hij een begin maakte met zijn „Algemeen Nederduitsch-Maleisch woor-

denboek, in de Hof-, volks- en lage taal", dat hij te Utrecht voltooide. waarheen hij zich in 1854 begeven had. Hij overleed in laatstgenoemde stad den 14den October 1856. Hij heeft een lange reeks van geschriften in het licht gegeven. Sommige van deze hebben wij reeds vermeld, en van de overige noemen wij: „Het kasteel van Antwerpen, en vroegere krijgstooneelen, in zangen" (1833), „De kardinaal de Richelieu, treurspel" (1836), „Hamlet, treurspel van William Shakespeare" (1836), „Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Indië" (1839), „Raden Mantri, een romance naar een Indisch handschrift" (1838), Gids ter beoefening van het Maleisch" (1839), „Maleische spraakkunst, chrestomatie en woordenboek" (1839), „Handboek der land- en volkenkunde enz. van Nederlandsch Indië" (3 dln. 1841—1850), en Nederlandsche vertaling in 69 zangen van het Javaansche heldendicht: Brata Ioedha" (1849), terwijl hij zijn overlijden nog veel andere voor de pers gereed lagen.

Eysinga, Ida Catharina Wilhelmina Roorda van, een dochter van den voorgaande en verdienstelijk Nederlandsch schrijfster, werd geboren te Breda den 5den Februari 1838, vertrok in 1843 met haar vader naar Insulinde en legde reeds vroeg een groote mate van leergierigheid aan den dag, welke door haar vader werd aangemoedigd en bevredigd. Toen zij op 11-jarigen leeftijd in het vaderland was teruggekeerd, zette zij haar studie voort op het instituut van den heer *Malan* te Leiden. Nog nauwelijks had zij deze school verlaten, toen zij een „Vocabulaire" uitgaf van de meestgebruikelijke zelfstandige naamwoorden in het Nederlandsch, Fransch, Engelsch en Hoogduitsch (1845), een schoolboek dat met bijval werd ontvangen. Hierdoor aangemoedigd, ging zij over tot de samenstelling van het: „Aardrijkskundig woordenboek van Neêrlandsch-Indië", een hoogst belangrijk werk, dat verrijkt met statistieke bijdragen van mr. *van Alphen* en met bibliographische toevoegselen en een voorrede van den hoogleeraar *Veth*, in 3 deelen van 1861 tot 1869 bij *P. N. van Kampen* in het licht verscheen. Het is, op enkele artikelen na, geheel van de hand der schrijfster, die er 12 jaar aan besteedde, en het is een miskenning van die zeldzame volharding, dat genoemd werk doorgaans „Het woordenboek van professor *Veth*" genoemd wordt, terwijl laatstgenoemde meermalen ten onrechte is hard gevallen wegens onjuistheden, die in dit werk voorkomen.

De schrijfster trad in 1867 te 's Gravenhage in het huwelijk met *M. H. Th. van den Bergh van Eysinga*, die door zijn geschrift: „Bijdrage tot de bevolkingsstatistiek" getoond heeft, een waardig lid te wezen van de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland. Hoewel moederlijke zorgen aan zijn echtgenoote weinig tijd gunnen voor letterkundigen arbeid, houdt zij zich sedert geruimen tijd bezig met de samenstelling van een „Dichterlijk Album", hetwelk stukken van Nederlandsche beoefenaars der poëzie bevat van de vroegste tijden af tot op onze dagen, met opgave van den tijd van geboorte en overlijden. Haar echtgenoot overleed den 26sten Januari 1876. In 1879 hertrouwde zij met ds. *L. M. de Boer*, thans te Hulst. Zij voltooide het manuscript van een zeer omvangrijke bibliografie van Noord- en Zuid-Nederlandsche schrijfsters van de 13de eeuw tot heden, welke echter nog niet tot uitgave kwam. — Van haar drie zoons werd voornamelijk de jongste, Dr. *G. A. van den Bergh van Eysinga* bekend. Hij is predikant te Oss, privaatdocent aan de hoogeschool te Utrecht en lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde.

Eyssell, *Aernout Philip Theodoor*, een Nederlandsch staathuishoudkundige, werd in 1837 te 's Gravenhage geboren, studeerde aan de rijksuniversiteit te Utrecht en verwierf in 1859 aan genoemde hoogeschool het doctoraat in de beide rechten op stellingen. Na zijn promotie vestigde hij zich als advocaat te 's Gravenhage, waar hij van 1859 tot 1886 als zoodanig practiseerde. In 1886 werd hij benoemd tot raadsheer in den Hoogen Raad der Nederlanden. Van 1880—1901 was hij lid der verschillende staatscommissiën tot herziening van het Burgerlijk Wetboek. Zijn wetenschappelijke arbeid is voor het meerendeel verspreid in verschillende periodieken. Afzonderlijk verschenen van zijn hand: „Doneau, sa vie et ses ouvrages", „De rechtsmacht over vreemdelingen in Nederland", „Les dernières années de Hughes Doneau", „De Centraalspoorwegmaatschappij en hare schuldeischers" (1877). Zijn verdiensten vonden erkenning door zijn benoeming tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw.

Eyssonius, *Henricus*, een Nederlandsche geneeskundige, werd geboren te Groningen, promoveerde in 1658 in de medicijnen en werd er in 1660 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de geneeskunde, terwijl hij 4 jaar later ook met het onderwijs in de natuurkunde belast werd. Op zijn aandringen werd er een nieuw theatrum anatonicum gebouwd. Hij schreef: „Tractatus anatomicus et medicus de ossibus infantis cognoscendis, conservandis et curandis etc."(1659) en „Collegium anatomicum etc."(1662). Hij overleed in 1696.

Eyssonius, Rudolphus, een zoon van den voorgaande, was geboren te Groningen den 1sten Februari 1655 en werd er in 1696 hoogleeraar in de ontleed- en scheikunde, later tevens in de geneeskunde. Hij schreef: „Silvae virgilianae prodromus, de arboribus glandiferis" (1695), „Syntagma medicum minus" (1670) en „De fago" (1700).

Eyssonius, Henricus, een zoon van den voorgaande, was achtereenvolgens predikant te Amerstol, 's Gravendeel en Bonda en overleed den 4den Januari 1749. Hij schreef onderscheiden dichterlijke werken, van welke wij noemen: „Bijbelsche Historiën", „Waarheden Christi", „De gemetamorphoseerde predikant of zijn wonderlijke bekeering" (1724) en Weijnige waarheid" (1732).

Eystein, is de naam van twee koningen van Noorwegen, namelijk vooreerst een zoon van *Magnus III*, geboren in 1088. Hij verdeelde na den dood zijns vaders (1103) met zijn halfbroeder *Sigurd I* en *Olaus IV* het land, behield het noordelijk gedeelte, bevorderde kunsten en wetenschappen, stichtte veel kerken, verbeterde de wetgeving en overleed in 1122. In de tweede plaats den zoon van *Herald IV*, geboren in Schotland in 1142. Hij ontving eveneens het derde deel van het koninkrijk, deed onderscheiden rooftochten, leefde in onmin met zijn broeders en werd in 1157 door *Simon Skalpr* vermoord.

Eytelwein, *Johann Albert*, een Duitsch ingenieur, werd geboren te Frankfort aan den Main den 31sten December 1764. Reeds als 15-jarige knaap nam hij dienst bij de Pruisische artillerie en beijverde zich, grondige kennis te verkrijgen van de theorie. Toen hij als luitenant zijn ontslag nam, werd hij aangesteld tot inspecteur der dijken aan de Oder en in 1794 bevorderd tot opperbouwraad. Allengs klom hij op in rang, nam in 1830 zijn ontslag en overleed den 18den Augustus 1848. Hij was lid van de Academie van Wetenschappen te Berlijn, en hij heeft op het gebied van de waterbouwkunde hoogst belangrijke diensten bewezen. Van zijn geschriften noemen wij het voortreffelijke werk: „Praktische Anweisung zur Konstruktion der Maschinenwerke an Flüssen und Strömen" (1800), „Praktische Anweisung zur Wasserbaukunst" (3de druk, 1836), „Handbuch der Mechanik fester Körper und der Hydraulik" (3de druk, 1842), „Handbuch der Statik fester Körper" (3 dln., 1803), en „Grundlehren der höhern Analysis" (2 dln., 1824).

Eyth, *Eduard*, een Duitsch schrijver en dichter, geboren te Heilbronn in 1809, bezocht het theologisch seminarium te Maulbronn en vervolgens het theologisch stift te Tübingen, waarna hij in 1841 hoogleeraar werd aan het theologisch seminarium te Schönthal. Hij schreef: „Griechische Gedichte" (1831), „Klassiker und Bibel in den niederen Gelehrtenschulen" (1838—1840), „Harfenklänge aus dem Alten Bunde" (1838), „Gedichte" (1843, 2de druk, 1851), „Mnemonische Geschichtstafeln" (1844—1846) en leverde verder een dichterlijke vertaling van „Koning Oedipus" van *Sophokles*.

Eyth, *Max von*, een Duitsch ingenieur, werktuigkundige en schrijver, werd geboren den 6den Mei 1836 te Kirchheim. Hij studeerde aan de polytechnische scholen te Karlsruhe en Stuttgart in de werktuigkunde, was van 1858 tot 1860 ingenieur in een machinenfabriek te Berg bij Stuttgart, vertrok in 1861 naar Londen, trad als ingenieur in dienst in de groote machinefabriek van *Fowler* te Leeds, waar hij zich vooral met het vervaardigen van landbouwwerktuigen bezig hield, en vertegenwoordigde de firma op de tentoonstelling van 1862 te Londen. Hij begaf zich in 1863 naar Egypte, om toezicht te houden op de invoering van den stoomploeg, en werd er, met vergunning van het huis *Fowler*, hoofdingenieur van prins *Halim-Pasja*. In 1866 liet hij die betrekking varen en was vervolgens werkzaam tot invoering van genoemden ploeg in Noord-Amerika, West-Indië, Oostenrijk-Hongarije, Rusland en Roemenië en leidde alzoo een zwervend leven, door hem beschreven in zijn voortreffelijk „Wanderbuch eines Ingenieurs. In Briefen" (4 dln., 1871—1876). In 1882 verliet hij *Fowler* en ging naar Bonn, daarna naar Berlijn en ten slotte naar Ulm. In 1884 stichtte hij de „Deutsche Landwirtschaftgesellschaft". Hij schreef: „Das Agrikulturmaschinenwesen in Aegypten" (1867), „Steameable towing" (1868), „On irrigation in Egypt" „Volkmar, historisch-romantisches Gedicht" (3de druk, 1867)", „Der Waldteufel" (1878), „Mönch und Landsknecht" (2de druk, 1886), „Hinter Pflug und Schraubstock" (2 dln., 1899). Hij overleed te Ulm den 25sten Augustus 1906.

Ezechiël, een Israëlietisch profeet, was de zoon van den priester *Busi* en werd in 597 v. Chr. als jongeling met *Jojakin*, koning van Juda, op last van *Nebukadnezar*, naar Mesopotamië gebracht. Hier woonde hij te midden zijner gevangen stamgenooten aan den oever van den Chaboras, om in 594 als profeet op te treden. Zijn uitspraken, voorzoover die in het Oude Testament zijn bewaard gebleven, kan men in 3 afdeelingen splitsen. De eerste (Hoofdstuk I—XXIV), vervaardigd, voordat Jeruzalem door *Nebukadnezar* veroverd was, verkondigt aan Juda den ondergang wegens zijn afvalligheid; de tweede (Hoofdstuk XXV—XXXII) bedreigt de naburige volken, die over den val van Juda juichen; de derde (XXXIII—XLVIII), opgesteld na de vernietiging van het rijk van Juda, voorspelt aan Israël zijn verlossing en de stichting van een nieuw Jeruzalem. De uitspraken van *Ezechiël* onderscheiden zich, in vergelijking met die der oudere zieners, niet zoozeer door grootsche beelden en profetische verhevenheid als door meer koele redeneering. De tekst is voor belangrijke verbeteringen vatbaar. Een der beste commentaren op dit boek is die van *Hitzich* (1847).

Ezekiel, *Mozes Jakob*, een Noord-Amerikaansch beeldhouwer, geboren den 28sten October 1844 te Richmond (Virginia), maakte den oorlog aan de zijde der Zuidelijken mede, waarna hij besloot beeldhouwer te worden en begaf zich in 1869 naar Europa, werd leerling der academie te Berlijn en kwam in 1871 in het atelier van *Alb. Wolff*. Daar verkreeg hij in 1873 den prijs van het *Michaël-Beer* fonds en kon nu twee jaren lang in Italië zijn opleiding voltooien. Ook in de volgende jaren verwierf hij prijzen. Zijn werken berusten op de studie van *Michel Angelo* en boeien vooral door hun warmte van gevoel. Tot de voornaamste behooren: de groep der godsdienstvrijheid voor Philadelphia, Israël, Pan en Amor, een martelaar, Kaïn, de groep der natuur en kunst en een ruiterstandbeeld voor generaal *Lee*. Hij woont thans te Rome.

Ezel behoort tot de orde der *Eenhoevige zoogdieren* (*Solungula*), welke zich door het bezit van slechts één teen aan elke ledemaat onderscheiden, waarvan de laatste geleding is omsloten door een grooten hoef. De soort, welke den naam van ezel draagt, onderscheidt zich van het paard, waarmede hij tot hetzelfde geslacht behoort, daarin, dat zij alleen aan de voorpooten wratten heeft, een dikkeren kop, en alleen aan de punt van den staart lange haren, en door het bezit van betrekkelijk lange oorschelpen. De ezelin werpt na een dracht van 11 maanden gewoonlijk één, doch ook wel eens 2 veulens. Onze *tamme ezel* (*Equus Asinus*) is waarschijnlijk, evenals het paard, uit Middel-Azië afkomstig en later naar Amerika overgebracht. *Wilde ezels* vindt men alleen in den gematigden gordel van Azië en in een groot gedeelte van Afrika. Die van Azië zijn zoo groot als kleine paarden; hun kop is kleiner, hun ooren zijn korter dan die onzer tamme ezels; zij hebben een streep over den rug, maar geen dwarsstreep over de schouders. Zij vormen een of twee soorten en dragen verschillende namen. De Kirgiezen noemen hen *koelaw*, de Mongolen *dsiggetai* en de bewoners van Tibet

kiang. Meer noordelijk heeft men dezelfde soort, welke bij de dierkundigen den naam draagt van *Equus hemionus*. In Afrika komen 3 soorten voor, namelijk de *zebra*, de *dauw* en de *quagga*. De eerste (*Equus Zebra*) is grooter dan onze tamme ezel, licht van kleur met zwarte dwarsstrepen en woont in de gebergten der zuidelijke streken. Hij is zeer schuw en wordt niet gemakkelijk gevangen. De *dauw* (*Equus Burchellii*) heeft veel overeenkomst met den *zebra*, doch zijn strepen zijn minder scherp geteekend. Hij leeft in troepen in de vlakten van Zuid-Afrika. De *quagga* (*Equus Quagga*) eindelijk is donkerder van kleur dan de voorgaande 2 soorten en de strepen zijn veel minder duidelijk. Deze dieren leven in troepen ten zuiden van de Vaalrivier. Zie de plaat bij het artikel *Eënhoevigen*.

De ezels zijn van aard vlugge, gehoorzame, snelloopende dieren, doch door verwaarloozing en mishandeling en misschien ook voor een deel door den invloed van het klimaat werden zij in de landen van Middel- en N.W. Europa in domme, luie, koppige schepsels veranderd. In Z. Europa en nog meer in het O., waar zij als huisdieren zeer geschat zijn en overeenkomstig behandeld worden, vertoonen zij betere eigenschappen, gelden in bergstreken als rijdieren voor onmisbaar en vertoonen noch de domheid, noch de koppigheid, die in ons werelddeel zelfs spreekwoordelijk zijn geworden. Vooral de Egyptische ezels worden zeer geroemd. In het algemeen verkeeren de ezels het liefst in steenachtige, dorre landstreken, daar zij zich bij voorkeur met stekelige gewassen, zooals distels, cactusplanten enz., voeden. In groote getale zijn zij naar Java overgebracht, doch aldaar spoedig gestorven, terwijl zij zich in West-Indië, op Bonaire, Curaçao enz., sterk vermenigvuldigden. In de wildernis is de ezel ontembaar en aan verscheurende dieren in woestheid gelijk.

De muilezel stamt af van den ezelhengst en de paardmerrie.

Ezelsbrug is een letterkundig hulpmiddel voor tragen en onbegaafden, die den leerling moeite en werk bespaart, in plaats van hem daartoe aan te sporen. Volgens sommigen is de uitdrukking afkomstig uit *Johannes Buridanus*' „Compendium logicae", doch is daarin niet aan te toonen. In de Fransche scholen is „pont aux ânes" de spottende benaming voor bijv. de stelling van *Pythagoras* en andere elementaire bestanddeelen der algemeene ontwikkeling.

Ezelsfeest werd van de 9de tot de 15de eeuw in een groot gedeelte van Europa, vooral in Frankrijk, Italië en Spanje, gevierd. Dit bestond daarin, dat men een als ezel vermomden priester naar de kerk geleidde, om er de mis te lezen, waarbij het gebalk van een ezel werd nagebootst. Elders werd wel een ezel, waarop een maagd met een kind, in de kerk gebracht of een houten ezel in een processie medegevoerd. Dit feest had plaats omstreeks Kerstmis en in Juni, en het heeft zeer lang stand gehouden, omdat het vergezeld ging van volksfeesten. Het feest gold als een herinnering aan den ezel van *Bileam* of aan de Vlucht van *Maria* naar Egypte.

Ezelshoofd is een groot rechthoekig, van voren afgerond blok met 2 gaten, liggende op een staand rondhout en het verlengstuk van het eerste omvattend. Het eene gat is vierkant of of achtkant, loopt niet geheel door of is met een koperen plaat gesloten en wordt over den top van den mast gelegd, het andere is rond en dient om de steng door te laten. Het ezelshoofd is omsloten door een ijzeren band en voorzien van oogbouten. Ook aan den boegspriet vindt men zulk een ezelshoofd, hier verticaal geplaatst en *schild* genaamd. Men brengt er het kluif hout doorheen. Gewoonlijk is het ezelshoofd van eikenhout, slechts op kleine vaartuigen en op die met ijzeren masten van ijzer.

Ezelsrug noemt men bij metselwerken een schuine vlechting of een kopje, waarmede de bovenvlakken van sommige muurwerken gedekt worden.

Ezeltjes is de naam van twee sterren van de vierde grootte in het sterrenbeeld „de Kreeft." Men onderscheidt ze in het noorder- (γ) en het zuider- (δ) ezeltje, en zij bevinden zich onder en boven het lichtwolkje, dat den naam van „Kribbe" draagt. De naam is afkomstig uit den tijd, toen de zon zich aldaar in het keerpunt bevond. Immers men zeide, dat de ezels van den Zonnewagen aldaar aan de Kribbe werden gevoederd.

Ezonstad, oorspronkelijk *Waerden*, is de naam van een voormalige Friesche stad aan de Lauwers, op de plaats, waar zich thans de sluis Ezumazijl bevindt. Naar beweerd wordt, werd zij in 335 door *Odilbald*, hertog van Friesland, gesticht. In 805 op den St. Thomasdag ontstond er een geweldige watervloed, die haar ten deele verwoestte, zoodat 530 menschen om het leven kwamen. In 808 landden er de Noormannen en staken de stad in brand, zoodat er slechts 24 woningen gespaard bleven. Toch wordt Ezonstad in 858 nog vermeld als een aanzienlijke plaats, die echter allengs door de golven werd verzwolgen. In 1422 stond er nog een kasteel, vermoedelijk in 1398 door hertog *Albrecht van Beieren* gesticht en door wallen en grachten omgeven. Het was eenigen tijd de wijkplaats voor Schieringer vrijbuiters en zeeroovers, totdat de Vetkoopers, bijgestaan door de Lübeckers en Hamburgers, haar veroverden en sloopten.

Ezra. Zie *Esra*.

Ezzelino da Romano, ook *Ezzelino de Derde* genaamd, het hoofd der Ghibellijnen in Italië ten tijde van keizer *Frederik II*, was een zoon van een monnik, *Ezzelino* geheeten, en een spruit uit een ridderlijk Duitsch geslacht, dat door *Koenraad II* met de burchten Onara en Romano begiftigd was en zich in Italië spoedig verhief in macht en aanzien. Hij werd geboren den 26sten April 1194 te Onara in de mark Treviso, bezat alle roemrijke eigenschappen, waardoor zijn geslacht zich onderscheidde, maar bezoedelde die later door groote hartstochten en ondeugden en door verregaande wreedheid. Reeds vroeg nam hij deel aan de familietwisten met de Huizen *Este*, *Bonifacio* enz., verhief zich tot podesta van Verona en schaarde zich in den oorlog tegen Lombardije aan de zijde van keizer *Frederik II*. Tot belooning ontving hij 's keizers onwettige dochter *Selvaggia* ten huwelijk en werd in 1236 stadhouder te Padua. Nu vatte hij het voornemen op de grondslagen te leggen van een onafhankelijk gezag. Hij

maakte zich meester van Vicenza, Verona, Feltre, Bassano, Belluno en geheel noordelijk Italië. Wie zich tegen hem verzette, werd in de gevangenis geworpen, gepijnigd, verminkt en op gruwelijke wijze om het leven gebracht. Hij noemde zich „Geesel Gods" en deed de edelste geslachten te Padua en Verona tot den laatsten man uitroeien. De geringste argwaan, ja, zelf een uitmunten door rijkdom, afkomst, wetenschap of kunst was voldoende iemand in den kerker of op het schavot te brengen. Niettemin betoonde hij aan keizer ***Frederik***, wiens bescherming hij noodig had, steeds eerbied en trouw, terwijl hij later ook diens zoon *Koenraad* in den oorlog tegen Italië krachtig ondersteunde. Aanslagen op zijn leven werden door zijn waakzaamheid, samenspanningen tegen zijn macht door zijn dapperheid verijdeld, en te vergeefs slingerde in 1252 *Innocentius* hem den banvloek naar het hoofd. Toen hij het eindelijk in 1256 waagde Padua aan te tasten, gevoelden zijn vijanden, dat zij hem vóór den val dier stad moesten vernietigen of zich buigen onder zijn heerschappij. Een leger met aartsbisschop *Philippus Fontana* van Ravenna aan het hoofd trok tegen hem te velde, waarheen zich nu de vluchtelingen der geteisterde steden begaven. De bondgenooten veroverden Padua en bleven er meester, terwijl zij daarentegen den slag bij Torricella verloren (1 September 1258). De podesta van Mantua, aartsbisschop *Philippus*, en vele benden, die aan het zwaard ontsnapten, werden gevangen genomen, en *Ezzelino* overweldigde vervolgens Brescia. Zoo klom zijn macht en tevens liet hij zich tot gedurig vreeselijker gruwelen verleiden. Toen hij echter, gesteund door de adelspartij te Milaan, de verovering van Opper-Italië wilde doorzetten, kreeg hij nieuwe tegenstanders. *Pallavicino* en *Boso da Dovera*, voorheen zijn bondgenooten, kwamen bij Soncino aan den Oglio tegen hem in verzet, de markgraaf *Este*, plaatste zich bij Macaria, en *Martino della Torre* trok naar Cassano aan de Adda, alwaar hij Milaan beveiligde en tevens in de gelegenheid was, den anderen te hulp te komen. *Ezzelino* overschreed de Adda en zou Milaan bereikt hebben zonder dat *Torre* er iets van bemerkt had, indien inwoners van Bergamo hem niet onderricht hadden van dien tocht. Nu deed *Torre* hem achterwaarts wijken. Vruchteloos trachtte *Ezzelino* de brug van Cassano, de eenige plaats, waar hij over de rivier kon trekken, stormenderhand te veroveren; hij werd bij die gelegenheid zwaar gewond. Wel bracht hij zijn leger door een waadbare plaats, die niet door zijn vijanden was opgemerkt, op den linker oever der Adda, maar toen in het beslissend oogenblik de bewoners von Brescia afvallig werden en hij zelfs den terugtocht naar Bergamo afgesneden zag, geraakte hij na dapperen tegenstand, door een strijdknods aan het hoofd getroffen, den 16den September 1259 in krijgsgevangenschap. Hier versmaadde hij alle geneesmiddelen en alle voedsel en rukte zelfs op den 11den dag na het gevecht het verband van zijn wonden, om zijn uiteinde te bespoedigen. Zoo stierf *Ezzelino*, die zich gedurende een reeks van jaren aan de grootste gruwelen had schuldig gemaakt. Drie pausen hadden den banvloek over hem uitgesproken, en op zijn bevel stierven meer dan 50000 menschen door beulshanden of in den kerker. Zijn lijk werd in een kist van marmer te Soncino in ongewijde aarde bijgezet. — Ook zijn broeder *Alberich* moest een jaar later (25 Augustus 1260), door gebrek gedwongen, zijn kasteel overgeven, en werd, nadat men zijn zonen en dochters op de walgelijkste wijze gehoond en deze in zijn tegenwoordigheid onder de vreeselijkste folteringen gedood had, aan den staart van een ros gebonden en voortgesleurd, totdat hij overleed. Hij was de laatste van zijn geslacht.

F.

F is de zesde letter van ons alfabet en de vierde in de rij der medeklinkers. Zij behoort tot de afdeeling der lipletters, ontbreekt in het alfabet der Phoeniciërs en was bij de Latijnen, aan wie wij haar ontleend hebben, oorspronkelijk slechts een zachte aanblazing, de zoogenaamde *digamma aeolicum* (Aeolische dubbelgamma), zooals ook blijkt uit de gedaante dezer letter, namelijk die van 2 gamma's (*ΓΓ*). Later nam haar geluid toe in hardheid en begon op dat der Grieksche *Φ* te gelijken, terwijl men aan de voormalige zachte aanblazing een als medeklinker beschouwde *U* (*V*) tot teeken gaf. Door veel Duitschers worden de letters *F* en *V* nagenoeg op dezelfde wijze uitgesproken, bij de Franschen is de klank der *F* veel harder dan die der *V*, welke laatste bij hen naar de *W* zweemt, en in ons land is het onderscheid duidelijk genoeg te hooren, behalve in Friesland, waar de *V* even scherp wordt uituitgesproken als de *F*. Men doet laatstgenoemde letter hooren bij het samentrekken der lippen, terwijl men de lucht uitblaast. De klank der *V* daarentegen vereischt een openen der lippen. Als cijfer beduidt *F* bij de Romeinen 40, en $\bar{F}$ 40000. Bij verkorting wordt zij gebruikt van de woorden *filius*, *fecit* enz. Op het kompas van een Engelsch zakuurwerk geeft *F* het woord *faster* (sneller) te kennen, op een thermometer den naam van *Fahrenheit*, en in de scheikunde dien van *fluorium*. In de muziek is *f* een der grondtonen en staat in de bovenste lijn van den notenbalk (zie *Toonaard*). Op Duitsche rijksmunten geeft

F als muntplaats Stuttgart aan, op oude Pruisische Maagdenburg, op oudere Oostenrijksche Hall, op oudere Fransche Angers.

Afkortingen:

f. = gulden.

f. = *forte* (sterk, muziekterm).

ff. = *fortissimo* (zeer sterk).

fz. = *forzato* (met kracht).

ffz. = *forzatissimo* (met veel kracht).

f. = fijn (merk voor goederen).

ff. = zeer fijn.

f. = *fiat* (op recepten).

f. l. a. = *fiat lege artis* (worde kunstmatig bereid).

f°. = *folio.*

F°. R°. = *folio recto* (de bladzijde rechts).

F°. V°. = *folio verso* (de bladzijde links).

Fr. = *Frater.*

F. = *Fries* (bij plantennamen).

f. o. b. = *free on board* (vrachtvrij aan boord).

F. M. = *Feldmarschall* (Oostenrijk: veldmaarschalk).

F. M. L. = *Feldmarschallleutnant* (Oostenrijk: luitenantveldmaarschalk).

F. Z. M. = *Feldzeugmeister* (Oostenrijk: veldtuigmeester).

F. S. = *faire suivre* (bij de internationale telegrafie = nazenden).

F. L. S. = *Fellow of the Linnean Society.*

F. R. A. S. = *F. of the Royal Astronomical Society.*

F. R. C. P. of C. S. = *F. of the Royal College of Physicians or of Surgeons.*

F. R. G. S. = *F. of the Royal Geographical Soc.*

F. R. S. (E.) = *F. of the Royal Soc.* (Edinburgh).

F. R. S. L. = *F. of the Royal Soc. of Literature.*

F. S. A. = *F. of the Soc. of Antiquaries.*

F. Z. S. = *F. of the Zoological Soc.*

Fa is de vierde toon van onze tegenwoordige toonladder. De oudere toonzetters verstaan onder *fa* den bovensten halven toon van de opwaarts in de toonladder op elkander volgende halve tonen; de beneden-liggende heet dan *mi*. In de toonladder van *C*-dur zijn het dus *e, f* en *h, c*; in die van *F*-dur, *a, b,* en *e, f.*

Faam. Zie *Fama.*

Faassen, *Pieter Jacobus*, zich noemende *Rosier*, een Nederlandsch tooneelspeler en -schrijver, geboren den 9den September 1833 te 's Gravenhage, was oorspronkelijk bestemd voor het schildersvak, waarom hij het decoratie-atelier van *Bart van Hove* bezocht; zijn aanraking echter met tooneelkunstenaars (zijn vader was eigenaar van „Tivoli" in den Haag), deed hem echter de planken verkiezen, en zoo zien wij *Rosier* dan ook reeds in 1846 optreden in Fransche stukken, destijds in ons land zeer geliefd. Het behaalde succes moedigde den jongeling aan, en in 1847 was het besluit onherroepelijk: *Faassen* zou en moest acteur worden. Dat jaar speelde hij ook in Nederlandsche stukken. Toen zijn vader in 1849 te 's Gravenhage een nieuw gezelschap stichtte, werd *Rosier* een der leden ervan. In 1850 vertrok hij naar Amsterdam, waar hij verbonden was aan den „Vaudeville Français" van *Matilas*. Zijn debuut was aldaar *Pierre* in *Kotzebue's* „Menschenhaat en Berouw". Het succes bleef echter uit; de oude heer *Faassen* beproefde het na *Matilas* en na diens dood *Rosier* zelf; doch hij hield het slechts een jaar uit. In Mei 1854 kwam hij bij de gebroeders *van Lier*, waar hij 7 jaar bleef, om in 1861 over te gaan naar den Kon. Schouwburg van *Valois*, bij wien hij o.a. *Rodin* in de „Wandelende Jood" speelde.

Het jaar 1876 was voor *Faassen* beslissend; hij ging toen naar Rotterdam, verbonden aan het gezelschap *Le Gras, van Zuylen* en *Haspels*. Zijn verdere leven, tot den 3den Februari 1907, zijn sterfdag, bleef hij daar, slechts onderbroken door een kort verblijf te Scheveningen voor een zenuwziekte (1899—1900). Achtereenvolgens was hij er verbonden bij de afdeeling Rotterdam van het „Nederlandsch Tooneel" en bij de „Vereenigde Rotterdamsche Tooneelisten Le Gras en Haspels", waar hij met *Catherine Beersmans*, de beide *Haspelsen* en *Le Gras* sociétaire was. Hier vierde hij zijn grootste triomfen als karakterkomiek. Wij noemen slechts *Foldal* in *Ibsen's* „John Gabriël Borkman", de rebbe in „Vriend Fritz" en vooral *Haspelstok* in „De kiesvereeniging van Stellendijk".

Behalve tooneelspeler was *Faassen* ook een voor zijn tijd zeer handig tooneelschrijver, wiens stukken ook thans nog veel succes hebben. En dat zij in zijn dagen vooral voldeden, bewijst zijn benoeming tot ridder in de orde van Oranje-Nassau, tot lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Van zijn tooneelwerken noemen wij, talrijke vertalingen uitgezonderd: „Werkstaking" (1866), „De Militaire Willemsorde" (1873), „De koopman in oudheden" (1873), „De oude kassier" (1875), „De ledige wieg" (1878), „Manus de Snorder" (1878), „Anne-Mie" (1879, evenals het voorlaatste in het Engelsch vertaald naar aanleiding van Nederlandsche gastvoorstellingen te Londen, waar hij, evenals te Antwerpen en Berlijn, optrad), „Zonder naam" (1882), „Zwarte Griet" (1882, nog steeds een repertoire-stuk), „Hannes" (1883), „Platijn & Co." (1884), „De remplaçant" (1886) en „De Amsterdamsche Kaartlegster" (1894). Voor verdere bijzonderheden verwijzen wij naar zijn autobiografie „Mijn Leven" (Rotterdam, 1900).

Fabel noemt men in het algemeen een verdicht verhaal en meer bepaald een dichtsoort, die in allegorischen vorm een ernstige les of een belangrijke waarheid verkondigt. De naam is afkomstig van het Latijnsche woord *fabulari* of *favellare* (spreken, verhalen). De fabel ontleent haar vorm doorgaans aan de natuur, aan dieren, planten en zelfs aan levenlooze voorwerpen, die veelal denkend en sprekend worden voorgesteld, en in dien vorm bevat zij regelen van levenswijsheid. De fabeldichter mag zich dus vrij bewegen op het gebied der wonderen en onmogelijkheden, mits hij daarbij zijn doel voor oogen houdt en de wetten eener edele eenvoudigheid niet miskenne. Ook is het hem geoorloofd, gebruik te maken van scherts en satire, of om op het gevoel te werken. Duidelijk en krachtig moet de toepassing — de moraal van de fabel — wezen.

De fabel is zeer oud. Men vindt haar reeds in het boek der Richteren (IX : 8—15), waar *Jotham* onderscheiden boomen sprekende invoert. Bekend zijn verder de Arabische fabelen van *Lockman*, de Grieksche van *Aesopus* en de Latijnsche van *Phaedrus*. Tot de voornaamste fabeldichters van lateren tijd behooren *Gay* in Engeland, *Yriarte* in Spanje, *Gellert* in Duitschland, *Krylow* in Rusland en *Lafontaine* in Frankrijk. Ons land heeft geen groote fabeldichters voortgebracht; vermoedelijk ontbreekt ons de levendigheid van verbeelding, welke deze dichtsoort vordert (zie verder *Dierenepos*).

Fabelleer. Zie *Mythologie*.

Faber is achter diernamen de verkorting voor *Fr. Faber*, een Deensch zoöloog (1795—1828). Hij schreef: Prodromus der isländischen Ornithologie" (1822), „Ornithologiske Notitser som Bidrag til Danmarks Fauna" (1824), „Ueber das Leben der hochnordischen Vögel Islands" (2 dln., 1825—1826) en „Naturgeschichte der Fische Islands" (1829).

Faber, *Jacob*, eigenlijk *Jacques le Fèvre*, een Fransch godgeleerde, werd geboren omstreeks 1445 te Estaples, zoodat hij den bijnaam verkreeg van *Stapulensis*. In 1523 aanvaardde hij de betrekking van groot-vicaris van den bisschop van Meaux, doch ontving wegens te vrijzinnige gevoelens zijn ontslag. Nu begaf hij zich naar het Hof van *Margaretha van Navarre*, waar hij in 1537 overleed. Hij schreef o. a. verklaringen van sommige geschriften van *Aristoteles* en vertaalde verschillende boeken des Bijbels.

Faber, *Jacobus*, een Nederlandsch dichter, werd geboren te Deventer in 1472, was er onderwijzer bij de Broeders des Gemeenen Levens en overleed aldaar in 1503. Hij schreef: „Panegyricus in triumphum Christi etc." (1499), „Carmen panegyricon de admiranda Dei genetricis Mariae semper virginis et serenitate et humilitate" en „Catonis disticha etc." (1501).

Faber, *Petrus*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Nijmegen omstreeks het jaar 1479, studeerde te Parijs in de godgeleerdheid en wijsbegeerte en werd er in 1517 tot doctor bevorderd. Hij behoorde tot de Orde der Dominicanen en werd bij zijn terugkomst afgevaardigd naar Rome, waar hij den 8sten Augustus 1515, vermoedelijk door vergif, overleed. Hij schreef een „Supplementum ad tertiam partem D. Thomae Aquinatis".

Faber, *Basilius*, een Duitsch letterkundige, werd geboren te Sorau in 1520, studeerde te Wittenberg en was eerst rector te Nordhausen en vervolgens te Erfurt, waar hij in 1576 overleed. Zijn „Thesarus eruditionis scholasticae" (1671) is later door *Gesner* en het laatst door *Leich* uitgegeven. Ook was hij de grondlegger der „Magdebürger Centurien", terwijl hij geschriften van *Luther* uit het Latijn in het Duitsch vertaalde, om hierdoor de Hervorming te bevorderen.

Faber, *Anton*, eigenlijk *Favre*, werd geboren te Bourg-en-Bresse in Frankrijk den 4den October 1557, studeerde te Parijs en te Turijn en werd in 1581 rechter in zijn geboortestad, waar de hertog van Savoye bewindvoerder was. Later ging hij naar Chambéry, was er voorzitter van het Hooggerechtshof, en overleed den 22sten Februari 1624. Tot zijn werken behooren: „Codex Fabrianus" (1661), een verzameling van gewijsden, „Rationalia in pandectas" (3 dln., 1659—1663), „De erroribus pragmaticorum et interpretum juris" (2 dln., 1658), en „Conjecturarum juris civilis libri XX" (1661).

Faber, *Timaeus*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, heette eigenlijk *Tjomme Riemers* en werd geboren te Leeuwarden in 1578. In 1597 begaf hij zich naar de hoogeschool te Franeker en werd er in 1603 doctor in de beide rechten. Nadat hij zich als advocaat gevestigd had te Leeuwarden, werd hij in 1607 benoemd tot hoogleeraar te Franeker. Toen hij in 1614 voor een beroep naar Groningen bedankt had, overleed hij te Franeker den 18den September 1623. Hij schreef: „Annotationum liber unus, quo varia juris civilis loca explicantur et conciliantur" (1608), „Disputationes anniversariae ad quatuor libros institutionum imperialium" (1609 en 1612, en later bij herhaling), en „Quaestionum illustrium etc. diatyposies" (1615).

Faber, *Johan*, een Nederlandsch graveur, vertrok in 1687 naar Engeland, waar hij vooral portretten graveerde. — Zijn zoon, ook *Johan Faber* genaamd, in 1684 in Nederland geboren, is eveneens tot aan zijn dood in Engeland werkzaam geweest, waar hij uitmuntende portretten van vorstelijke personen heeft gegraveerd. Hij overleed den 2den Mei 1756.

Faber, *Abraham*, hoogleeraar in de geschiedenis en oude letteren aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam en zoon van den voorgaande, gaf reeds in 1656 lessen aan die inrichting, doch werd eerst den 30sten October 1670 tot hoogleeraar benoemd. Hij overleed aldaar den 4den April 1690.

Faber, *Frederik Christiaan*, werd in het hertogdom Nassau geboren en in Juli 1760 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de Oostersche talen te Franeker, alwaar hij den 21sten Januari 1761 overleed.

Faber, *Gotthilf Theodor von*, een Duitsch schrijver, werd geboren te Riga den 4den (15den) Februari 1766. Hij nam dienst onder *Lafayette*, streed onder *Dumouriez*, werd in 1793 krijgsgevangen bij de Oostenrijkers, wist te ontsnappen, ontving onder het Directoire een burgerlijke betrekking en werd professor in de Fransche taal en letterkunde te Keulen. Hier redigeerde hij met professor *Reinhard* den „Beobachter im Rheindepartement". In 1805 begaf hij zich naar Petersburg en schreef „Notices sur l'intérieur de la France" (1807) en „Observations sur l'armée française des derniers temps à partir de 1792 jusqu' en 1807" (1808). Later leverde hij „Bagatelles. Promenades d'un desoeuvré dans la ville de St. Pétersbourg" (2 dln., 1811), werd in 1813 door de Russische regeering belast met de stichting van het dagblad: „Observateur impérial" en gaf zijn „Beiträge zur Charakteristik der französischen Staatsverfassung und Staatsverwaltung während der Epoche Bonapartes" (1815) in het licht. Hij werd in 1816 toegevoegd aan het Russisch gezantschap bij den Duitschen Bond te Frankfort aan den Main, in 1818 benoemd tot staatsraad in werkelijken dienst, maar nam in 1840 zijn ontslag, vestigde zich bij Luzern en schreef zijn belangrijk werk „Le comte J. Capodistrias" (1842). Hij overleed te Parijs den 28sten November 1847.

Faber, *Frederic William*, een Engelsch priester en schrijver, werd geboren in het graafschap Yorkshire in 1814. In 1837 tot Anglikaansch geestelijke benoemd, werd hij vijf jaar later rector van de parochie Elton (Huntingdon), doch ging in 1855 over tot de Roomsch-Katholieke kerk en stichtte in 1847 de congregatie van St. Wilfrid, die weldra met de Oratorianen (zie aldaar) samensmolt. Als redenaar en als ascetisch schrijver had *Faber* algemeene vermaardheid. Zijn stichtelijke werken bevatten in poëtischen vorm zeer oorspronkelijke denkbeelden. De voornaamste daarvan zijn „Alles voor Jezus", „De voet van het Kruis" en „De Schepper en het schepsel". Hij overleed in 1863 te Londen.

Faber, *Johann Lothar von*, een Duitsch industrieel, werd geboren den 12den Juni 1817 te Stein, een dorp bij Neurenberg, waar zijn overgrootvader in 1761 een kleine potloodenfabriek stichtte. Bij den dood van laatstgenoemde viel de fabriek ten deel aan zijn zoon *Anton Wilhelm Faber* (thans nog de naam der firma) en in 1810 aan diens zoon *Georg Leonhard*, den vader van *Johann Lothar*. Deze laatste begaf zich in 1836 naar Parijs, om zijn kennis op het groote gebied der nijverheid te verrijken, doch toen hij er 3 jaar vertoefd had, riep de dood zijns vaders hem naar Duitschland terug, waar hij zich in 1839 aan het hoofd plaatste der fabriek. Hier waren toen 20 arbeiders werkzaam en de jaarlijksche omzet bedroeg ongeveer 12000 gulden. De nieuwe bestuurder gaf een grootere uitbreiding aan deze inrichting; hij riep in 1840 een jongeren broeder bij zich, om deel te nemen in de zaak, en legde zich nu vooral toe op het vervaardigen van beste potlooden, die weldra bij de kunstenaars zeer in trek waren. Om zich los te maken van den Neurenbergschen handel, deed hij zelf reizen naar de voornaamste steden van Europa en knoopte overal betrekkingen aan, terwijl hij tevens zijn fabrikaat nog aanmerkelijk verbeterde. Om zich ook in Amerika debiet te verschaffen, stichtte hij in 1849 te New York een magazijn, dat hij onder het beheer plaatste van zijn jongsten broeder *Eberhard Faber*, die eerst te Berlijn en te Erlangen in de rechten gestudeerd en daarna te Stein de noodige handelskennis verworven had, terwijl hij verder een huis te Parijs en een depôt te Londen vestigde. De Faberpotlooden behaalden op alle nijverheidstentoonstellingen den hoogsten prijs en de fabriek nam nog hoogere vlucht, toen *Faber*, die te voren enkel grafiet van Borrowdale in Cumberland verwerkte, in 1856 een overeenkomst sloot met den Russischen koopman *Alibert*, die in het Sajaansche gebergte in het zuiden van Oost-Siberië rijke grafietbeddingen ontdekt had en zich verbond de hieruit opgedolven grondstof uitsluitend aan de fabriek te Stein te leveren. Na onvermoeide proefnemingen verscheen *Faber* in 1861 met zijn „crayons polygrades en graphite de Sibérie" op de wereldmarkt en verdrong daarmede het Engelsch fabrikaat. Na dien tijd werd zijn fabriek, welke in 1861 haar eeuwfeest vierde, als de voornaamste beschouwd voor het vak van potlooden. Later heeft *Faber* bij zijn beroemde fabriek ook een van leien en griffels gevoegd. Laatstgemelde bevindt zich te Geroldsgrün bij Kronach. De eigenaar werd in 1863 benoemd tot rijksraad der Beiersche Kroon en in 1881 in den erfelijken stand verheven. Na zijn dood (den 26sten Juli 1896) kwam de zaak aan zijn weduwe *Ottilie von Faber* (overleden den 27sten Januari 1903), terwijl in 1900 *Alexander*, graaf *von Faber-Castell* als deelgenoot optrad.

Faber, *Ernst*, een Duitsch zendeling en sinoloog, werd den 25sten April 1839 te Coburg geboren en was als zendeling in China tot aan zijn dood (26 September 1899) werkzaam. Hij was een uitstekend kenner der Chineesche taal en letterkunde en schreef: „Der Lehrbegriff des Confucius" (1873), „Die Grundgedanken des alten chinesischen Socialismus oder die Lehre des Philosophen Micius" (1877). „Der Naturalismus bei den alten Chinesen oder die sämmtlichen Werke des Philosophen Licius, übersetzt und erklärt" (1877), „Eine Staatslehre auf ethischer Grundlage oder Lehrgebriff des chinesischen Philosophen Mencius" (1877), „Bilder aus China" (1877) en „China in historischer Beleuchtung" (2de druk, 1900). Ook vertaalde hij het Evangelie van *Marcus* in het Chineesch.

Faber du Faur, *Otto*, een Duitsch schilder, werd geboren te Ludwigsburg den 3den Juli 1828, als de zoon van den Württembergschen generaal *Wilhelm Faber du Faur*, die zich als schilder van veldslagen onderscheidde. Ook *Otto* wijdde zich tegelijkertijd aan den krijgsdienst en aan de kunst. Hij verliet echter eerstgenoemde in 1867, nadat hij aan den veldtocht in het daaraan voorafgaande jaar had deel genomen. Hij maakte een aanvang met zijn oefeningen in de schilderkunst in 1861 te München bij *Max von Kotzebue*, zette ze voort te Parijs bij *Yvon* en eindigde ze in 1867 te Stuttgart en te München onder *Piloty*. Hoofdzakelijk schilderde hij krijgstafereelen en historische stukken. Tot deze laatste behooren: „Het vertrek van Frederik V van de Palts uit Praag" „De ruiters van Lützow", „De terugkeer van Lützow", „De terugkeer van Napoleon uit Rusland", „De slag van Champigny" en andere tooneelen uit den Fransch-Duitschen Oorlog van 1870—1871. Zijn groot stuk: „Gewonden achter de barricade" wordt zeer geroemd. Hij overleed den 10den Augustus 1901 te München.

Fabiana *Ruiz et Pav.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Solaneeën*. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk, een trechtervormige bloemkroon met een lange buis en met een geplooiden, omgekrulden rand, door 2 korte en 2 lange meeldraden en een 2-kleppige, veelzadige doosvrucht. Het omvat heesters, die in Chili en Brazilië groeien. Van de soorten noemen wij *F. imbricata Ruiz et Pav.* uit Chili, een sierlijken heester met kleine, eironde, schubvormige, dakpansgewijs geplaatste bladeren en fraaie witte, aan den top der takken dicht bij elkander staande bloemen.

Fabian Society is een in 1883 te Londen gestichte socialistische vereeniging met 75 bijvereenigingen, die de gezamenlijke produktie in handen van den Staat wil doen overgaan en deze beginselen propageert in „Fabian Essays", „Fabian Tracts" en „Fabian News".

Fabianus, ook *Fabius* en *Flavianus* genaamd, was bisschop te Rome van 235 tot 250 en behoorde tot de martelaars ten tijde der vervolging

onder *Decius*. Hij was een voortreffelijk kerkvorst; van hem wordt vermeld, dat hij Rome in 6 diaconaten verdeeld, keizer *Philippus* met zijn zoon gedoopt, 4 conciliën te Rome gehouden en verkondigers des geloofs naar Gallië gezonden heeft. Zijn geschrift over den ketter *Privatus* is verloren gegaan. De verordeningen, die zijn naam dragen en door *Gratianus* gedeeltelijk opgenomen zijn, beschouwt men als onecht. Tegelijk met hem heeft *St. Sebastianus* den marteldood geleden; beider gedenkdag valt op den 20sten Januari.

Fabiny, *Theophil*, een Hongaarsch staatsman, werd geboren te Boedapest den 11den October 1822 en studeerde aan het college van rechtsgeleerdheid te Eperies. In 1850 werd hij rechter in de comitaatsrechtbank te Boedapest, in 1851 in de districtsrechtbank, in 1854 „Oberlandsgerichtsrat", in 1861 rechter in het Hof van Appel, in 1866 in het Hof van Cassatie, in 1873 vicepresident van den Senaat bij het hooggerechtshof en den 15den Mei 1886 minister van Justitie, welk ambt hij tot 9 April 1889 bekleedde. Sedert 1887 is hij vertegenwoordiger der stad Oedenburg in den Rijksdag. Als opper-inspecteur der Evangelische Kerk heeft hij zich jegens de Kerk en de school zeer verdienstelijk gemaakt.

Fabius is de naam van een der aanzienlijkste geslachten van de Patriciërs in het oude Rome. Het beschouwde *Hercules* als zijn stamvader, daar de zoon van dezen en van de dochter van *Euander* een dergelijken naam droeg. Dat deze familie althans zeer oud is, blijkt uit het verhaal, dat de aanhangers van *Remus* met den naam van *Fabii* en die van *Romulus* met dien van *Quinctilii* werden bestempeld. Tijdens de stichting der Republiek behoorde de *Gens Fabia* tot de aanzienlijkste en invloedrijkste Romeinsche geslachten. Van 485—479 v. Chr. bekleedde aanhoudend een *Fabius* de waardigheid van consul, en in den oorlog tegen de Veji (479) trokken 306 *Fabii* met 4000 cliënten den vijand tegemoet. Het schijnt, dat dit geslacht eerst onder de keizers uitgestorven is. Tot de merkwaardigste leden behoorden:

Quintus Fabius Vibulanus, die in 485 v. Chr. consul was. Hij streed voorspoedig tegen de Volscers en Aequers, maar haalde zich het misnoegen des volks op den hals, doordien hij den buit niet onder de soldaten verdeelde, maar ten voordeele der schatkist verkocht. In 482 werd hij opnieuw tot consul gekozen, bestreed de Aequers en sneuvelde in 480.

Munten der Fabiërs.

Kaeso Fabius Vibulanus, een broeder van den voorgaande, was een man van gestrenge, aristocratische beginselen, werd in 484 v. Chr., tegelijk met *L. Aemilius Mamercus*, consul en verzette zich met kracht tegen de pogingen der volkstribunen, om geldigheid toe te kennen aan de akkerwet von *Cassius*. Bij het uitbarsten van den oorlog tegen de Volscen ontving hij het opperbevel over een leger tot bescherming der bondgenooten, doch redde later *Aemilius*, die door den vijand was ingesloten, door zijn beste troepen daarheen te zenden. In 481 werd hij wederom tot consul gekozen, joeg de Aequi en Veji met zijn ruiterij op de vlucht, maar gaf aan het voetvolk, dat hem niet genegen was, vruchteloos bevel den vijand te vervolgen. In den veldslag tegen de Veji en de Etruscen (480) streed hij dapper en droeg zorg voor de gewonde Plebejers, zoodat hij in 479 opnieuw met de waardigheid van consul werd bekleed. Om een verzoening van het volk met de Patriciërs tot stand te brengen, deed hij aan den Senaat het voorstel de staatsgronden gelijkmatig onder de burgers te verdeelen, maar vond bij dat lichaam geen gehoor. Hij bevond zich bij de 306 *Fabii*, die in den oorlog tegen de Veji, in een hinderlaag gelokt, omgekomen zijn, terwijl de consul *T. Menenius*, die zich aan het hoofd van een leger niet ver van daar bevond, niets deed om hen te redden, waarom hij tot een zware boete veroordeeld werd.

Marcus Fabius Vibulanus, een broeder van den voorgaande. Hij was aanvankelijk een ijverig verdediger van de voorrechten der Patriciërs en werd in 483 v. Chr. voor de eerste maal tot consul benoemd. In 480 viel hem opnieuw die eer te beurt, en hij besliste door zijn dapperheid in den bloedigen slag tegen de Veji, waarin zijn broeder *Quintus* viel en de *Fabii* onsterfelijken roem verwierven, maar uit smart over den dood van zijn broeder en van den consul *Manlius* wees hij den hem aangeboden triomf van de hand. Hierdoor en door zijn zorg voor de gewonde Plebejers verwierf hij de algemeene achting, en hij stelde na dien tijd zich steeds in de bres voor de rechten des volks.

Quintus Fabius Vibulanus, een zoon van den voorgaande. Men verhaalt, dat van al de *Fabii* hij alleen aan de algemeene slachting, door de Veji onder zijn manlijke bloedverwanten aangericht, ontsnapte. In 467 v. Chr. was hij consul tegelijk met *T. Aemilius Mamercus* en verzette zich tegen de akkerwet. In 465 werd hij opnieuw met die waardigheid bekleed, en bracht aan de Aequi een nederlaag toe aan den Algidus. In 459 werd hij nogmaals tot consul gekozen en overwon de Volsci en Aequi, waarvoor hij met een triomf beloond werd. In 450 behoorde hij tot de Tienmannen, die op aansporing van *Appius* hun ambtstijd wederrechtelijk verlengden. Na den val van het Tienmanschap werd vermoedelijk ook *Fabius* van zijn bezittingen beroofd en in ballingschap gezonden.

Marcus Fabius Ambustus, was consul in 370 v. Chr. en werd vervolgens nog 2-maal tot die waardigheid benoemd. Hij voerde zeer voorspoedige oorlogen en werd zelfs tot dictator verheven.

Quintus Fabius Maximus Rullianus (*Rullus*) was een zoon van den voorgaande. Ook deze onderscheidde zich door zijn krijgsbedrijven tegen de Etrusken en Samnieten, werd in 331 v. Chr. aedilis curulis en was 6 jaar later magister equitum (aanvoerder der ruiterij) onder den dictator *M. Papirius Cursor*. Daar hij in strijd met de bevelen van laatstgenoemden slag geleverd had aan de Samnieten, werd hij, hoewel de overwinning behaald hebbende, door den dictator ter dood veroordeeld, zoodat de vereenigde smeekingen van zijn grijzen vader, van den Senaat en van het

volk nauwelijks in staat waren den bevelhebber tot vernietiging van dat vonnis te bewegen. Toen hij in 322 met *L. Fulvius Curvus* consul was, behaalde hij een overwinning op de Samnieten en Apuliërs, maar in 315 leed hij als dictator tegen de Samnieten een nederlaag, zoodat de Romeinen hun bezittingen in Campanië enz. verloren. Gedurende zijn tweede consulschap (310) versloeg hij de Etrusken, die Sutrium belegerden, en vervolgens, na een stouten tocht over het gebergte, nogmaals bij Perusia, maakte hij zich meester van hun legerplaatsen en noodzaakte de 3 staten Arretium, Cortona en Perusia een dertigjarigen wapenstilstand te sluiten. Daar een nederlaag, door zijn ambtgenoot *Marcius* in Samnium geleden, de benoeming van een dictator onvermijdelijk maakte, koos hij daarvoor zijn vijand *Papirius Cursor*, daar deze naar zijn oordeel de meeste geschiktheid bezat voor die betrekking. Verder behaalde hij overwinningen op de Umbriërs en Etrusken, zoodat hij in triomf Rome binnentrok en ten derden male consul werd. Daarna onderwierp hij de Marsi, Peligni en Umbriërs aan het gezag der Romeinen en versloeg het volgende jaar, als proconsul, de Samnieten. In 304 werd hij censor en bracht aanmerkelijke wijzigingen in het binnenlandsch bestuur, waarom hij den bijnaam van *Maximus* ontving. Toen hij in 297 voor de 4de maal tot consul gekozen was, trok hij met zijn ambtgenoot *P. Decius Mus* naar Samnium, waar hij 23 veldteekens veroverde. In 295 werd hem het consulaat voor de 5de maal opgedragen, waarna hij naar het land der Galliërs trok, die zich met de Samnieten verbonden hadden en een leger telden van 140 000 man voetvolk en 46 000 ruiters. Op den rechter vleugel stond *Fabius* tegenover de Samnieten, op den linker vleugel *Decius* tegenover de Galliërs. De eerste nam den geheelen dag een verdedigende houding aan om den ontstuimigen moed van den vijand wat af te koelen, terwijl de woeste aanval van zijn ambtgenoot aanvankelijk gelukte, maar bij de onverwachte verschijning der Gallische oorlogswagens in een vlucht verkeerde. *Decius* wijdde zich echter ter dood en herstelde hierdoor het evenwicht, waarna *Fabius* zulk een hevigen aanval deed op de Samnieten, dat zij in overhaasting de wijk namen. Vervolgens viel hij de Galliërs met zooveel kracht in den rug, dat hij een schitterende overwinning behaalde. Men vermeldt, dat hij den ouderdom van 100 jaren bereikt heeft.

Quintus Fabius Maximus Gurges, een zoon van den voorgaande, was consul in 292 en verloor een veldslag tegen de Samnieten, welken smaad hij echter aanstonds uitwischte door den vijandelijken bevelhebber *C. Pontius* gevangen te nemen, zoodat hem zelfs een triomf werd toegekend. Later werd hij nog tweemaal consul, eerst in 276, in welk jaar hij een overwinning behaalde op de Samnieten, Lucaniërs en Bruttiërs, en daarna in 265, toen hij naar Volscinii trok, om de wederspannige cliënten te beteugelen. Hij sneuvelde bij de belegering van laatstgenoemde stad.

Quintus Fabius Maximus Verrucosus of *Ovicula Cunctator*, een zoon van den voorgaande en een der meest beroemde leden van zijn roemrijk geslacht. Een wrat op de lip bezorgde hem den bijnaam van *Verrucosus*, en zijn zachtmoedig voorkomen dien van *Ovicula* (Schaapje). Hij werd 5-maal tot consul en 2-maal tot dictator gekozen en was geruimen tijd princeps Senatus (voorzitter van den Senaat). Reeds gedurende zijn eerste consulaat overwon hij de Liguriërs. In 230 werd hij censor en 2 jaar later opnieuw consul. Bij het uitbarsten van den Tweeden Punischen Oorlog maakten de overwinningen van *Hannibal* aan den Ticinus en aan de Trebia hem niet moedeloos, maar van den beginne af, hoewel vruchteloos, gaf hij den raad, elken veldslag met zulk een gevaarlijken tegenstander te vermijden. Eerst na de vreeselijke nederlaag aan het Trasimeensche Meer gevoelde men, dat zijn oordeel juist was, en hij werd tot prodictator benoemd. Nadat hij zijn troepen bij Tibur vereenigd had, spoorde hij de bewoners van het platteland aan met hun have de wijk te nemen naar de vestingen, terwijl hij den strijd vermeed en een waakzaam oog hield op al de bewegingen van *Hannibal*. Hij bleef in de nabijheid van dezen, hield de hoogten bezet, beroofde hem zooveel mogelijk van alle levensmiddelen en trachtte hem allengs te omsingelen. Dit gelukte hem inderdaad, toen *Hannibal* aftrok uit Campanië, doch laatstgenoemde redde zich door een list, namelijk door gedurende den nacht ossen met brandende takken aan de horens naar het Romeinsche leger te jagen en hierdoor verwarring te stichten. Hoe zegenrijk het beleid van *Fabius* ook zijn mocht, het strookte weinig met de strijdlustige wenschen van zijn soldaten, die hem spottenderwijze *Cunctator* (den Draler) noemden, en volstrekt niet met de voortvarendheid van *M. Minucius Rufus*, den aanvoerder der ruiterij. Zelfs te Rome was men misnoegd over zijn werkeloosheid, en daar de ruiterhoofdman gedurende de afwezigheid van den dictator eenige voordeelen behaald had, werd goedgevonden aan beiden hetzelfde gezag toe te kennen. *Fabius* berustte daarin met zijn gewone kalmte, maar vond niet goed, dat *Minucius* en hij bij afwisseling het oppergezag in handen zouden hebben; hij verdeelde het leger, om althans de helft te redden. Zooals te voorzien was, liet *Minucius* zich weldra verlokken tot een veldslag, waarin hij een geweldige nederlaag zou geleden hebben, indien *Fabius* hem niet ware bijgesprongen. *Minucius* was verstandig genoeg zich aanstonds weder onder het opperbevel van den dictator te plaatsen. De ambtstijd van *Fabius* was echter weldra afgeloopen; hij legde het dictatorschap neder, en de nederlaag bij Cannae was hiervan het gevolg. Toen de tijding van deze ramp tot Rome doordrong, behield *Fabius* zijn bezadigdheid en nam maatregelen, om de stad tegen elken aanval te beveiligen, en te midden van de ongunstige omstandigheden der jaren 215 en 214 was hij als consul werkzaam. In laatstgenoemd jaar had hij *M. Claudius Marcellus* tot ambtgenoot, door de Romeinen hun zwaard geheeten, terwijl zij *Fabius* hun schild noemden. Ook nu bleef laatstgenoemde in den oorlog getrouw aan zijn voormalig stelsel. Toen hij in 209 voor de 5de maal consul was, verwierf hij een triomf door de herovering van Tarente, waarbij hij evenwel geen blijken gaf van zijn gewone zachtmoedigheid. Na dien tijd was vooral de Senaat het tooneel zijner werkzaamheid. Daar verzette hij zich met kracht tegen de plan-

nen van *Scipio*, om den oorlog naar Afrika over te brengen, doch zijn pogingen waren vruchteloos. Hij overleed in 204.

Fabius, *Pictor Quintus*, een der oudste Romeinsche kroniekschrijvers, voerde den naam van *Pictor* (Schilder) als een afstammeling van dien *Fabius*, welke zich bij het versieren van den tempel van *Salus* als schilder onderscheiden had (302) en leefde ten tijde van den Tweeden Punischen Oorlog. Zoowel in dezen als in den Gallischen Oorlog bevond hij zich bij het leger en bekleedde in 219 de betrekking van proquaestor. Na den rampspoedigen slag bij Cannae (216) werd hij naar Delphi gezonden, om het orakel te raadplegen over het zoenoffer, dat wegens de geschonden kuischheid van twee Vestaalsche maagden moest gebracht worden, en bij die gelegenheid heeft hij zich vermoedelijk bekend gemaakt met de Grieksche beschaving en letterkunde. Zijn in het Grieksch geschreven Romeinsche geschiedenis liep van de aankomst van *Aeneas* tot aan den tijd van den schrijver en strekte tot bron aan *Livius* en aan *Dionysius Halicarnassensis;* slechts weinig beteekenende fragmenten zijn tot ons gekomen.

Fabius is de geslachtsnaam van een Nederlandsche familie.

Fabius, *Jan*, een verdienstelijk rechtsgeleerde, werd geboren te Amsterdam den 11den Februari 1776, studeerde te Utrecht, vestigde zich als advocaat te Amsterdam, werd er notaris, vervolgens lid der crimineele rechtbank en eindelijk raadsheer in het Provinciaal Hof van Noord-Holland. Hij overleed aldaar den 11den November 1850. Hij onderscheidde zich vooral ook door zijn bekwaamheid als letterkundige en werd versierd met de Grieksche orde van den Verlosser en met de orde van den Nederlandschen Leeuw.

Fabius, *Jan Christiaan*, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Amsterdam den 25sten November 1783, studeerde te Utrecht in de godgeleerdheid en was achtereenvolgens predikant te Lisse, Leerdam, Delft en eindelijk te Amsterdam, waar hij den 18den Maart 1852 als emeritus overleed. Hij was een uitstekend letterkundige en een verdraagzaam godgeleerde, heeft veel voortreffelijke opstellen in tijdschriften geleverd en was lid van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden.

Fabius, *Evert*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Delft in 1810, studeerde te Amsterdam en te Utrecht en promoveerde hier in 1836 met de kap tot doctor in de geneeskunde. Daarna deed hij een reis door België en Frankrijk en vestigde zich in 1837 als geneesheer te Amsterdam, waar hij reeds in 1843 overleed. Hij heeft eenige belangrijke opstellen in Nederlandsche en Fransche tijdschriften geplaatst.

Fabius Gerhardus, een broeder van den voorgaande en Nederlandsch vice-admiraal, werd geboren te Lisse den 14den December 1806, bezocht de Kweekschool voor Zeevaart te Amsterdam, deed van 1821—1823 als kajuitwachter en daarna als licht matroos drie reizen met een koopvaardijbrik naar Havanna en werd in 1824 geplaatst als buitengewoon adelborst bij de Nederlandsche Marine. Snel doorliep hij de verschillende rangen, werd in 1867 bevorderd tot vice-admiraal en 2 jaar later gepensionneerd, waarna hij in 1873 door de conservatieve kiezers van het kiesdistrikt Amsterdam werd afgevaardigd naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar hij vruchteloos ijverde tegen de afschaffing der lijfstraffen bij de Marine, maar werd bij de periodieke aftreding in 1877 niet herkozen. Verder was hij werkzaam als lid van het hoofdbestuur van de Vereeniging tot afschaffing van den sterken drank en van dat van het Nederlandsch Bijbel- en Zendeling-Genootschap. Hij vestigde zich te 's Gravenhage en overleed aldaar in Maart 1888. Gedurende den oorlog tegen België commandeerde hij achtereenvolgens meer dan een kanonneerboot en beschermde buiten het Kanaal onze koopvaardijvloot tegen de bedreiging der Engelschen. Later was hij adjudant van den commandant van onze zeemacht in Oost-Indië, bezocht tot 3-maal toe Japan, om een tractaat tot stand te brengen, en ging in 1862 naar Venezuela, om voldoening te eischen voor een beleediging, onze vlag aangedaan, nadat hij vroeger aan de eerste expeditie naar Bali deelgenomen en verschillende kruistochten tegen de zeeroovers in de Oost-Indische wateren volbracht had.

Fabius, *J. C.*, den 29sten November 1849 geboren te Garderen, studeerde aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, werd in 1870 2de luitenant der veld-artillerie, in 1873 officier-opzichter aan de artillerie-constructie-werkplaatsen te Delft, in 1875 1ste luitenant en werd in 1877 belast met het scheikundig laboratorium aan de pyrotechnische school te Delft. Hij was van 1881 tot 1890 lid van de Tweede Kamer voor Delft en werd in 1885 bevorderd tot kapitein der artillerie. In 1890 werd hij als zoodanig eervol ontslagen wegens het aanvaarden der betrekking van inspecteur van het lager onderwijs in de 2de inspectie, welk ambt hij nog bekleedt.

Fabius, mr. *Dammes Paul Dirk*, in 1851 geboren te Garderen, promoveerde in 1878 te Leiden op een proefschrift, getiteld: „De leer der souvereiniteit"; hij werd in 1879 benoemd tot commies aan het provinciaal gouvernement van Drente en in 1880 tot hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Het goddelijk karakter van het recht" (Inaug. rede 1880), „De Fransche revolutie" (1881), „Gewogen. De praktijk onzer grondwet van Mr. J. Heemskerk Az. beoordeeld" (1883), „Beschouwingen over het huwelijk" (Rectorale rede, 1884), „Voorheen en thans. Het heden in het licht bezien van Groen van Prinsterer's werken" (1886), „„Het reglement van '52. Historisch-juridische studie over het hervormd kerkbestuur" (1888—1893, 3 stukken), „Mozaïsch en Romeinsch recht" (Rectorale rede, 1890), „Zonde en recht" (Rectorale rede, 1895), „Gereformeerde beginselen" (Academische rede, 1896), „Schuld en straf" (Rectorale rede, 1900), „Voortvaren" (2de druk, 1902), „Beginselen en eischen" (1903), „Effectus civilis voor de vrije universiteiten" (Rede, 1904), „De vrije universiteit en hare beteekenis voor ons volk" (Feestrede, 1905), „Sociale vraagstukken" (1905), „Wezen en praktijk der vrijzinnigheid" (1905), „De doodstraf" (1905).

Fabliaux, afgeleid van het Fransche *fable*, is in de oud-Fransche letterkunde de naam voor

vertellingen, die vroeger door speellieden bij maaltijden en in gezelschappen voorgedragen en daarna sedert het midden der 12de eeuw in paarsgewijs rijmende, meestal 8 lettergrepige verzen gebracht en geschreven werden. De oorsprong van deze vertellingen is in het Oosten te zoeken; sedert de Kruistochten zijn zij door mondelinge overlevering over Byzantium en Syrië naar Frankrijk gekomen. Slechts weinige zijn nieuw of berusten op een werkelijk gebeurd feit. Het meerendeel is van een luimig karakter, en het komische bestaat dikwijls in een het uiterste cynisme rakende, zedelooze ruwheid. Maar er zijn ook ethische en sentimenteele *fabliaux*. Daar zij voor edellieden en burgers geschreven werden, zijn de helden der *fabliaux* meestal boeren en bij galante avonturen *clercs*. De vrouwen worden gewoonlijk in een slecht daglicht geplaatst. Zij waren bestemd, om in heerengezelschap voorgedragen te worden. Het oudste *fabliau* dagteekent van omstreeks 1156, talrijke werden in de 13de eeuw gedicht, maar de namen der schrijvers zijn niet bekend; de laatst vervaardigde zijn van *Jehan de Condé* en *Watriquet* uit het begin der 14de eeuw. De *fabliaux* zijn schilderingen uit het werkelijk boeren-, geestelijken- of burgerleven en daardoor van cultuurhistorische waarde. Ten onrechte rekende men vroeger ook de *dits* onder de *fabliaux*. Dit zijn oorspronkelijk slechts op rijm gebrachte lijsten van namen of eigenschappen van een voorwerp, maar werden later heftige satiren, zooals die van *Rutebeuf*.

Fabr. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *Joh. Christian Fabricius* (zie aldaar).

Fabre, *François Xavier Pascal*, een Fransch historieschilder, geboren te Montpellier den 1sten April 1766, behoorde tot de school van *David* en wist correctheid van teekening met bevalligheid te verbinden. Geruimen tijd vertoefde hij in Italië en werd in 1826 professor aan de academie te Florence. Later keerde hij terug naar zijn geboortestad en vermaakte haar zijn belangrijke kunstverzameling. In 1828 werd hij met den titel van baron begiftigd. Hij overleed den 16den Maart 1837. Van zijn stukken noemen wij: „De gewonde Philoctetes" in het Louvre en „De dood van Abel" in het museum te Montpellier.

Fabre, *Marie Joseph Victorin*, een Fransch letterkundige, geboren te Jaujac (departement Ardèche) den 19den Juli 1785, begaf zich in 1803 naar Parijs en schreef: „Eloge de Boileau" (1805), „Discours en vers sur les voyages" (1807), „Eloge de Pierre Corneille" (1808), „Eloge de la Bruyère" (1810) en „Tableau de la littérature au XVIIIe siècle" (1810). In 1810 tot 1811 en in 1823 hield hij aan het Athénée te Parijs voorlezingen over de grondslagen der burgerlijke maatschappij, stichtte in 1829 „La Tribune" en overleed te Parijs den 29sten Mei 1831. Zijn gezamenlijke werken zijn uitgegeven door *Sabatier* (4 dln., 1844—1845).

Fabre, *Jean Raymond Auguste*, een broeder van den voorgaande en eveneens een letterkundige, werd geboren den 24sten Juni 1792 te Jaujac, vestigde zich te Parijs en schreef er het episch gedicht „La Calédonie" en de geschiedkundige werken: „Histoire du siège de Missolonghi" (1826) en „La révolution de 1830 et le véritable parti républicain" (2 dln., 1833). Tot 1831 behoorde hij tot de medewerkers aan de „Tribune" en overleed den 29sten Mei 1839.

Fabre, *Ferdinand*, een Fransch schrijver, geboren in 1827 te Bédarieux (departement Hérault), werd geplaatst op het kantoor van een notaris te Parijs en leverde een bundel gedichten onder den titel „Feuilles de lierre" (1853). Vervolgens keerde hij terug naar zijn geboorteplaats en schreef den roman „Les Courbezon" (1862), door de Academie bekroond. Daarop volgden: „Julien Savignac" (1863), „Mademoiselle de Malavieille" (1865), „L'abbé Tigrane, candidat à la papauté" (1873), „Le marquis de Pierrerue" (2 dln., 1874), „Barnabé" (1875), „La petite mère" (4 dln., 1878), „Le roman d'un peintre" (1878), „L'Hospitalière, drame rustique en cinq journées" „Le chèvrier" (1880) „Mon oncle Célestin, moeurs cléricales" (1881), „Lucifer" (1884), „Le roi Ramire", Monsieur Jean" (1886), „Mon ami Gaffarot" (1893) en „Taillevent" (1895). Hij overleed te Parijs in 1898. Vooral vindt men in zijn romans merkwaardige schetsen en karakterteekeningen uit den kring der Fransche geestelijkheid.

Fabre, *Emile*, een Fransch tooneelschrijver, werd in 1874 te Marseille geboren, studeerde in de rechten, doch hield zich van zijn jeugd af bezig met het tooneel. In het „Théâtre Libre" van *Antoine* had „L'argent" (1895) groot succes, wat ook het geval was met „La vie publique" (1901), „La rabouilleuse" (1903), een dramatiseering van *Balzac's* „Ménage d'un garçon" en „La moison d'argile" (1907).

Fabre d'Eglantine, *Philippe François Nazaire*, een Fransch dichter en een van de mannen der Omwenteling, werd geboren te Carcassonne den 28sten December 1755. Hoewel wegens den behoeftigen toestand zijner ouders van een degelijke opvoeding verstoken, bezorgde zijn gunstige aanleg hem als jongeling bij de Jeux floraux (bloemspelen) te Toulouse den prijs der wilde roos (églantine), zoodat hij dezen naam bij den zijne voegde. Zijn lichtzinnigheid bracht hem op het tooneel, doch daar hij als acteur de grenzen der middelmatigheid niet overschrijden kon, begaf hij zich op 30-jarigen leeftijd naar Parijs, om zich aan de dicht- en letterkunde te wijden. Zijn eerste pogingen waren evenwel niet bevredigend voor zijn eerzucht. Hij schreef sedert 1787 onderscheiden blijspelen, die niet bevielen, totdat in 1790 zijn comedie „Le Philinthe de Molière" den gewenschten bijval verwierf. Hierop volgden „L'intrigue épistolaire", „Convalescent de qualité" enz., die wel is waar niet veel beteekenen, maar toch getuigenis geven van zijn talent. Bij het uitbarsten der revolutie spoorde eerzucht hem aan zich te verbinden met *Desmoulins*, *Lacroix* en *Danton*, en toen laatstgenoemde na de gebeurtenissen van 10 Augustus 1792 zich met de portefeuille van Justitie belastte, werd *Fabre d'Eglantine* secretaris-generaal. Als afgevaardigde naar Parijs werd hij lid der Conventie, stemde er voor den dood des konings en werd vervolgens benoemd tot lid van het Comité du Salut Public. Zijn gaven als staatkundig redenaar waren gering. Ofschoon men hem verdacht van laaghartige geldspeculatie, diende hij bij de Nationale Conventie een aanklacht in tegen de woekeraars

en droeg het wetsontwerp van het maximum voor. Als rapporteur over de invoering van den republikeinschen kalender gaf hij blijken van verregaande onwetendheid. Wellicht om zich te zuiveren van de tegen hem ingebrachte beschuldigingen, liet hij zich den 24sten October 1794 gebruiken als getuige tegen de Girondijnen en betichtte hen van het ontvreemden van huisraad des konings. Toen hij echter daarna met de partij van *Danton* in verzet kwam tegen de Jacobijnen, werd hij door toedoen van *Hébert* in hechtenis genomen. Den 13den Januari 1794 werd hij openlijk beschuldigd van vervalsching van documenten, van verduistering van staatsgelden en van verstandhouding met *Pitt*, zoodat hij den 5den April daaraanvolgende met *Danton* het schavot moest beklimmen. Hij onderging den dood met moed, nadat hij met geboeide handen zijn onnitgegeven gedichten onder het volk had verdeeld. Zijn comedie „Les précepteurs" werd in 1798 met geestdrift begroet, en zijn „Oeuvres posthumes mêlées" zijn in 1803 te Parijs in 2 deelen in het licht verschenen.

Fabretti, *Rafaël*, een Italiaansch oudheidkundige, werd geboren in 1618 te Urbino in den Kerkelijken Staat. Het lezen van de geschriften der Oudheid bracht hem tot de studie der kunst. Hij werd belast met een staatkundige zending naar Spanje. Na zijn terugkeer benoemde paus *Alexander VII* hem tot schatmeester en vervolgens tot pleitbezorger van het gezantschap te Madrid. Toen hij zich later weder naar Rome begaf, vond hij in kardinaal *Gasparo Carpegna*, later *Alexander VIII*, een machtigen beschermer. *Innocentius XII* benoemde hem tot eersten opzichter van het archief in den Engelenburg, waarna *Fabretti* zijn vrijen tijd besteedde aan oudheidkundige nasporingen. Hij schreef merkwaardige verhandelingen: „De aquaeductibus veteris Romae" (1680 en 1688) en „De columna Trajani" (1683 en 1690), waarover hij in twistgeschrijf geraakte met *Gronovius*, zijn naam daarbij verbergende onder dien van *Jasithous*. Verder deed hij ook nog andere belangrijke nasporingen en beschreef de schatten, die hij uit de catacomben te Rome had opgedolven, in zijn: „Inscriptionum antiquarum, quae in aedibus paternis asservantur, explicatio" (1699 en 1702). Hij overleed den 7den Januari 1710. Zijn rijke verzameling van oudheden bevindt zich in het voormalig hertogelijk paleis te Urbino.

Fabretti, *Ariodante*, een Italiaansch geschiedschrijver en archaeoloog, den 1sten October 1816 te Perugia geboren, werd na zijn studies voleindigd te hebben, hoogleeraar aan de universiteit en directeur van het Museum van Oudheden te Turijn. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door zijn onderzoekingen over de Italiaansche geschiedenis der Middeleeuwen en over Etruskische oudheden. Van zijn werken noemen wij: „Biografie dei capitani venturieri dell'Umbia" (5 dln., 1842—1846), „Corpus inscriptionum italicarum antiquioris aevi" (1872—1878), „Il museo d'antichità di Torino" (1872), „Le antiche lingue italiche" (1879), „Iscrizioni pedemontane" (1885) en „Cronache della città di Perugia" (4 dln., 1887—1893). Hij overleed den 15den September 1894 te Turijn.

Fabri, *Friedrich*, een Duitsch theoloog en politicus op koloniaal gebied, werd den 12den Juni 1824 te Schweinfurt geboren, studeerde te Erlangen en Berlijn, werd in 1846 hulpprediker te München, in 1848 stadsvicaris te Würzburg en in 1852 predikant te Bonnland. In 1857 werd hij directeur van de „Rheinische Missionsgesellschaft" te Barmen, legde in 1884 dit ambt neder en vestigde zich als president van de „Evangelische Gesellschaft für die prot. Deutschen in Amerika" te Godesberg. Hij overleed den 18den Juli 1891 te Würzburg. Hij schreef: „Ueber Kirchenzucht im Sinne und Geiste des Evangeliums" (1854), „Briefe gegen den Materialismus" (2de druk, 1864), „Die Entstehung des Heidentums und die Aufgabe der Heidenmission" (1859), „Die Wohnungsnot der Arbeiter in Fabrikstädten und deren Abhilfe" (1862), „Die politische Lage und die Zukunft der evangelischen Kirche in Deutschland" (3de druk, 1872), „Kirchenpolitisches Credo" (1872), „Bedarf Deutschland der Kolonien"? (3de druk, (1884), „Wie weiter? Kirchenpolitische Betrachtungen zum Ende des Kulturkampfs" (1887) en „Fünf Jahre deutscher Kolonialpolitik" (1889). Uit zijn nalatenschap gaf *Frommel* „Im Lenze der Liebe" uit.

Fabriano, een stad in de Italiaansche provincie Ancona, in een bekoorlijk dal der Apennijnen aan de Giano en aan de spoorlijnen Ancona- Foligno-Fabriano-Pergola en Portocivitanova-Macerata gelegen, telt (1901) als gemeente 21096 inwoners en bezit papiermolens en buskruitfabrieken. Verder heeft men er een verzameling van beeldsnijwerk in ivoor, toebehoorend aan den marchese *Possenti*, alsmede een klein museum van schilderijen. In het laatst der 14de eeuw bestond hier een schilderschool, aan wier hoofd zich *Gentile da Fabriano* (zie aldaar) bevond.

Fabriano, *Gentile da*, een Italiaansch schilder uit den aanvang der 15de eeuw, werd geboren te Fabriano in de mark Ancona tusschen 1360—1370. Van zijn vader ontving hij onderwijs in de wis- en natuurkunde, en zijn eerste leermeester in de kunst was waarschijnlijk *Allegretto di Nuzio*. Weldra echter begaf hij zich naar *Fiesole* te Florence. Tot zijn eerste stukken behoort een frescobeeld der Madonna in den dom te Orviéto. Daarna schilderde hij een „Aanbidding der Koningen" voor Sta Trinità te Florence, een stuk, dat zich thans in het museum aldaar bevindt en zich onderscheidt door levendigheid van conceptie en door sierlijkheid van uitvoering. Tot dien tijd behoort ook een „Madonna met Heiligen", thans in het museum te Berlijn. In de volgende jaren leverde hij schilderijen aan de kerken te Siéna, Perugia, Gubbio en Fabriano, doch daarvan is niets tot ons gekomen. Daarna begaf hij zich naar Venetië, waar hij onderscheiden gebouwen met zijn werken versierde, o.a. de groote raadzaal in het paleis van den doge, waar hij den bloedigen zeeslag tusschen de Republiek en keizer *Barbarossa* zoo prachtig schilderde, dat de Senaat hem de toga der Patriciërs schonk, benevens voor levenslang dagelijks een ducaat. Ook dit stuk is reeds lang verdwenen. Zijn roem was intusschen doorgedrongen tot Rome, en paus *Martinus V* riep hem en *Vittore Pisanello* daarheen, om de kerk van San Giovanni-Laterano te ver-

sieren. Hier schilderde *Fabriano* tafereelen uit het leven van *Johannes den Dooper*, vijf Profeten, en het beeld van paus *Martinus V*, omstuwd door 10 kardinalen. Hij overleed te Rome omstreeks 1427.

Fabricatiemunten. Zie *Munten*.

Fabrice, *Georg Friedrich Alfred von*, minister van Oorlog in het koninkrijk Saksen, werd geboren te Quesnoy-sur-Deule den 23sten Mei 1818, nam als ritmeester deel aan den oorlog in Sleeswijk-Holstein (1849), was in 1864 chef van den generalen staf bij de executietroepen in Holstein, bekleedde ook in den oorlog van 1866 die betrekking en werd daarna luitenant-generaal en minister van Oorlog. Bij het uitbarsten van den Fransch-Duitschen oorlog in 1870 werd hij gouverneur-generaal van het gewest, door het 12de legercorps bezet, daarna te Versailles en bleef na het sluiten van den vrede als vertegenwoordiger van den Rijkskanselier tot in Juni 1871 in Frankrijk, om daarna in Saksen weder als hoofd van het departement van Oorlog werkzaam te zijn. In 1873 werd hij bevorderd tot generaal der cavalerie. Met ijver was hij sedert dien tijd werkzaam tot verbetering van het leger en vooral ook van de kazerneering. Hiervan kunnen de gebouwen te Alberstadt bij Dresden getuigenis geven. In 1884 werd hij in den erfelijken gravenstand verheven. Hij overleed den 25sten Maart 1891 te Dresden.

Fabricius, *Cajus Luscinus*, de spruit van een oud-Romeinschen stam en een man, die later door de Romeinen geprezen werd als een voorbeeld van rechtschapenheid en eenvoudigheid van zeden, bracht als consul in 282 ontzet aan de stad Thurii, welke door de Lucaners en Bruttiërs belegerd werd; hij overwon dezen en de Samnieten en legde bij het verdeelen van den buit een zeldzame onbaatzuchtigheid aan den dag. Nadat *Pyrrhus* in 280 bij Heraclea een overwinning behaald had op de Romeinen, werd hij naar dien koning gezonden, om over de uitwisseling van gevangenen te onderhandelen. Hij wees het goud van de hand, dat *Pyrrhus* hem aanbood, indien hij den vrede tot stand wilde brengen en eveneens het aanzoek, om in dienst des konings hooge waardigheden te bekleeden, en zijn standvastigheid zelfs bij bedreigingen was oorzaak, dat genoemde vorst de gevangenen zonder losgeld ontsloeg. Toen hij in 278 ten 2den male het consulaat bekleedde, versmaadde hij het aanbod van den verraderlijken geneesheer van *Pyrrhus*, om dezen door vergif om het leven te brengen, die uit dankbaarheid daarvoor opnieuw de Romeinsche gevangenen in vrijheid stelde. Terwijl *Pyrrhus* op Sicilie vertoefde, onderwierp *Fabricius* de volkeren van beneden-Italië. In 276 bekleedde hij het ambt van censor. Als een bewijs voor de eenvoudigheid van die dagen wordt aangevoerd, dat hij *Publius Cornelius Rufinus* als een verkwister uit den Senaat verwijderde, omdat hij zilveren tafelgereedschap bezat ten bedrage van 10 pond. *Fabricius* overleed in armoede; de Senaat schonk een huwelijksgift aan zijn dochter, en om hem hulde te bewijzen, werd voor hem en zijn nakomelingen een begraafplaats bestemd binnen de muren der stad.

Fabricius, *Georg*, eigenlijk *Goldschmid*, een Duitsch geleerde en dichter, werd geboren den 23sten April 1516 te Chemnitz, waar zijn vader goudsmid was, studeerde te Leipzig en ging als hofmeester met zekeren heer *von Werthern* naar Rome, waar hij zich met oudheidkundige studiën bezig hield. Nadat hij vervolgens eenigen tijd als privaatdocent te Straatsburg vertoefd had, werd hij rector der school te Meiszen en overleed aldaar den 17den Juli 1571. Hij was een uitstekend en nauwgezet leermeester en genoot in ruime mate de liefde van zijn leerlingen. In zijn vrije uren hield hij zich bezig met natuurlijke historie, met muziek en vooral met de dichtkunst, waarom hij door keizer *Maximiliaan II* in 1570 als dichter gelauwerd en in den adelstand opgenomen werd. Tot zijn geschriften behoort een berijmd verhaal van zijn reis naar Rome. Verder gaf hij een voor dien tijd uitmuntende uitgave van *Horatius* in het licht en schreef: „Res Misnicae" (1569) en „Res Germaniae et Saxoniae memorabiles" (1609), „Itinerum liber unus" (1551) en „Antiquitatum libri II" (1549).

Fabricius, *Hiëronymus*, naar zijn geboorteplaats in den Kerkelijken Staat *ab Aquapendente* genaamd, een uitstekend ontleed- en heelkundige, werd geboren in 1537 en studeerde te Padua onder *Falopia*, wiens opvolger hij werd in 1562. Op zijn aandringen werd er een nieuwe snijkamer gebouwd, en een groot aantal ontdekkingen en opmerkingen op het gebied der ontleed- en heelkunde heeft hem een beroemden naam bezorgd. De eerste uitgave zijner „Opera chirurgica" verscheen te Padua in 1617, en de hoogleeraar *Albinus* te Leiden heeft in 1737 zijn „Opera physiologica et anatomica" in het licht doen verschijnen.

Fabricius, *Arent Meynert*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren in 1547, bekleedde de betrekking van raad, burgemeester en schepen te Haarlem, was van 1600—1624 gecommitteerde in het College der Staten van Holland en West-Friesland, woonde van wege de Staten-Generaal de belegering van Ostende bij en werd daarvoor beloond met een zilveren beker en een lijfrente van 100 gulden. In 1618 behoorde hij tot de rechters, die *Oldenbarneveldt*, *Hoogerbeets* en *de Groot* moesten vonnissen; hij stemde echter niet voor de doodstraf en weigerde de som van 2400 gulden, aan elk der leden van die rechtbank toegekend. Hij overleed te Haarlem den 19den December 1624.

Fabricius, *Guilielmus* of *Smith*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Nijmegen omstreeks het jaar 1553, studeerde te Leuven, werd er hoogleeraar in de godgeleerdheid en wijsbegeerte, censor der boeken en bewaarder der academische voorrechten. Hij overleed den 7den Maart 1628 en schonk zijn nalatenschap aan het College tot het stichten van beurzen. Hij schreef: „D. Leonis Magni in Dominicam passionem enarratio juxta ordinem Evangelicae narrationis" (1600) en „Confutatio censurae quorundam theologorum Parisiensium etc." (1627).

Fabricius, *Franciscus*, een Latijnsch dichter, werd geboren te Roermond omstreeks het jaar 1507, legde zich op de geneeskunde toe, vestigde zich als arts eerst te Deventer en daarna te Aken en overleed in 1572 of 1575. Hij schreef: „Ther-

mae aquenses sive de balneorum naturalium natura et facultatibus" (1546 en later bij herhaling), „Divi Gregorii Nazianzeni tragoedia Christus patiens, latino carmine reddita" (1550) en „Consilia de arthrinite" (1592).

Fabricius, *Franciscus*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Amsterdam den 10den April 1663, studeerde te Leiden, was achtereenvolgens predikant te Velzen en te Leiden en werd aldaar in 1705 benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid en vervolgens in de kanselwelsprekendheid. Hij bekleedde tot viermaal toe de waardigheid van rector magnificus en overleed den 27sten Juli 1738. Behalve onderscheiden Nederlandsche redevoeringen en leerredenen gaf hij een groot aantal Latijnsche geschriften in het licht, die onder den titel van „Opera omnia philologica, theologica, exegetica et oratoria" in 1717 en 1737 in 5 kwartodeelen zijn uitgegeven.

Fabricius, *Johann Albert*, een Duitsch geleerde, werd geboren te Leipzig den 11den November 1668, studeerde aldaar in de wijsbegeerte, artsenijkunde en godgeleerdheid en overleed als hoogleeraar aan het gymnasium te Hamburg den 30sten April 1736. Hij bewoog zich op elk gebied der wetenschap, bezat een verwonderlijke belezenheid en wist dien schat op uitstekende wijze te gebruiken. Daarvan getuigen zijn „Bibliotheca Graeca" (14 dln., 1705—1708), opnieuw uitgegeven en voortgezet door *Harless* (12 dln., 1790—1809), en later (1838) met een register voorzien, en zijn „Bibliotheca Latina" (3 dln., 5de druk, 1721, en opnieuw uitgegeven door *Ernesti*, 3 dln., 1773—1774), zijn „Bibliotheca mediae et infimae aetatis" (5 dln., 1734), later vervolgd en door *Mansi* (6 dln., 1754) opnieuw bewerkt, zijn „Bibliotheca ecclesiastica" (1718) en zijn „Bibliographia antiquaria" (1713 en 1760). Verder leverde hij uitgaven van *Sextus Empiricus* en van *Dio Cassius*, alsmede van een „Codex pseudoepigraphus Veteris Testamenti" (2 dln., 1713—1722).

Fabricius, *Johann Christian*, een entomoloog der 18de eeuw, werd geboren te Tondern den 7den Januari 1743 en studeerde te Kopenhagen, Leiden, Edinburgh, Freiburg (in Saksen) en Upsala, waar hij de lessen van *Linnaeus* bijwoonde. Laatstgenoemde bracht hem op het denkbeeld de insekten te rangschikken naar de organen van den mond. *Fabricius* werd in 1775 leeraar in de natuurlijke historie aan de universiteit te Kiel, waar hij den 3den Maart 1808 overleed. Door zijn stelsel van rangschikking heeft hij den weg aangewezen, dien men later op het gebied der entomologie bleef volgen. Zijn belangrijkste geschriften zijn: „Systema entomologiae" (4 dln., 1775, omgewerkt in 1792—1794) met een „Supplementum" (1797) en „Philosophia entomologica" (1778).

Fabriek is een bepaalde bedrijfsvorm, die een tegenstelling vormt met het handwerk of ambacht en den huisarbeid. Een fabriek veronderstelt een grooter aantal werklieden, die in één gebouw of één complex van gebouwen, onder gebruikmaking van machines en motoren, voor de produktie samenwerken onder leiding van technische directeuren en opzichters. De regeling van den arbeid, de aanschaffing van grondstoffen, werktuigen en machines ligt in handen van den eigenaar of den directeur, die ook de zorg heeft voor den afzet van de gefabriceerde waren. Een juiste omschrijving van het begrip is echter zóó moeilijk te geven, dat in de verschillende fabriekswetgevingen nu eens de nadruk wordt gelegd op het aantal arbeiders, dat samen moet werken, dan weer op de gesloten ruimten, waarin de arbeid moet plaats vinden, of op het gebruik van krachtwerktuigen.

Laat men den eisch van machines en motoren vallen, dan kan men reeds het bestaan van fabrieken op het einde der 16de eeuw constateeren. De 18de eeuw ziet bijna overal zulke fabrieken ontstaan (zijde- en wolweverijen, porseleinfabrieken, trijpweverijen, passementfabrieken, suikerziederijen, goud- en zilverdraadfabrieken, kousenweverijen). Eerst in de 19de eeuw komen de door stoom gedreven fabrieken met de geweldige menschenkracht-besparende machinerieën op.

Fabrieks- en handelsmerken zijn merken of teekens, waarmede de fabrikanten of kooplieden hun waren of de emballage, waarin deze verzonden worden, zooals kisten, balen, zakken enz., voorzien, ter onderscheiding van andere soortgelijke waren. Ofschoon de wetgevingen van den tegenwoordigen tijd in het algemeen het beginsel van vrije concurrentie huldigen en de Nederlandsche wetgever zelfs aan den uitvinder geen recht toekent tot uitsluitende exploitatie zijner uitvinding, zijn toch in ongeveer alle landen wetten gemaakt, die het uitsluitend recht verzekeren op een fabrieks- of handelsmerk aan hem, die dit merk het eerst heeft gevoerd. De wetgever wenscht daardoor te verhinderen, dat, wanneer eenmaal het publiek is gewoon geraakt de waren van een bepaalden fabrikant aan zeker merk te herkennen, een ander, door hetzelfde merk te gaan gebruiken, aan eerstbedoelde klanten afhandig tracht te maken. De Nederlandsche wet van 1893, die thans dit onderwerp regelt, gaat van het beginsel uit, dat het recht tot uitsluitend gebruik van een merk ter onderscheiding van iemands fabrieks- of handelswaren van die van anderen toekomt aan dengene, die het eerst tot omschreven doel van dat merk in Nederland of zijne koloniën heeft gebruik gemaakt, doch alleen voor die soort van waren, waarvoor het door hem gebruikt is, en niet langer dan drie jaren na het laatste gebruik. Behoudens bewijs van het tegendeel wordt als eerste gebruiker beschouwd degene, die het eerst het merk heeft ingezonden bij het Bureau voor den Industrieëlen eigendom. Dit Bureau is te 's Gravenhage gevestigd en staat onder leiding van een directeur, door de regeering benoemd, terwijl de verdere inrichting wordt geregeld door den minister van Justitie. Om de inschrijving van een merk te verkrijgen, moet de belanghebbende aan het Bureau zenden een voldoend cliché van dat merk, ter lengte en breedte van ten minste 1.5 en ten hoogste 10 c.m en ter dikte van 2.4 c.m., benevens twee onderteekende op zegel gestelde exemplaren eener duidelijke afbeelding en daarmede overeenstemmende nauwkeurige beschrijving van zijn merk. Het merk mag geen woorden of voorstellingen bevatten, in strijd met de openbare orde of goede zeden. Het mag niet bevatten, zij het ook met een geringe afwijking, een wapen van het Rijk, een provincie, gemeente of ander publiekrechtelijk lichaam. Overigens behoeft het merk niet juist te bestaan in een tee-

kening of figuur; het kan ook bestaan in een bepaald woord of bepaalde letters. Bij de inzending moet vermeld worden, voor welke warensoort het merk bestemd is en de inzending moet vergezeld gaan van een bedrag van f 10.—.

Elk ingezonden merk wordt door het Bureau binnen 8 dagen ingeschreven, tenzij er reden bestaat om de inschrijving te weigeren. Zulk een reden is aanwezig, indien het merk geheel of in hoofdzaak overeenstemt met dat, hetwelk voor dezelfde soort van waren ten name van een ander is ingeschreven of door een ander vroeger is ingezonden. Wordt de inschrijving geweigerd, dan kan de inzender binnen een maand, nadat hij daarvan bericht heeft ontvangen, daartegen opkomen bij de arrondissements-rechtbank te 's Gravenhage en van die rechtbank een bevel vragen om het merk alsnog in te schrijven.

Den eersten van iedere maand worden de sedert de laatste openbaarmaking ingeschreven merken in de „Nederlandsche Staatscourant" opgenomen, met een afdruk van het cliché.

Stemt een ingeschreven merk geheel of in hoofdzaak overeen met dat, waarop een ander voor dezelfde soort van waren recht heeft, of bevat het den naam of de firma, waarop een ander recht heeft, dan kan deze zich binnen 6 maanden na de openbaarmaking in de Staatscourant wenden tot de rechtbank te 's-Gravenhage met een verzoek tot nietigverklaring van de inschrijving. Op deze wijze kan de eerste gebruiker van een merk, ook al heeft hij dit nooit doen inschrijven, zijn recht handhaven tegen een lateren gebruiker, die — door het merk te laten inschrijven — zich een voorsprong op zijn mededinger tracht te verzekeren. De kracht eener inschrijving vervalt na 20 jaren, indien zij niet vóór het verstrijken van dien termijn is vernieuwd.

De inschrijving van een merk volgens de tot hiertoe vermelde bepalingen heeft alleen kracht binnen de grenzen van Nederland. Daarnaast bestaat echter ook de mogelijkheid tot het verkrijgen van een inschrijving, die tevens zal gelden in een groot aantal andere landen. Er is nl. in 1883 tusschen verschillende staten van Europa en Amerika — waaronder ook Nederland — een tractaat gesloten tot bescherming van den industrieelen eigendom, waarbij is opgericht een Internationaal Bureau, gevestigd te Bern. Wenscht een Nederlander zich de bescherming van zijn merk ook in de andere toegetreden staten te verzekeren, dan moet hij dit aan het Nederlandsche Bureau te kennen geven en is het aantal in acht te nemen formaliteiten grooter en het in te zenden bedrag hooger (voor één merk f 60). De aanvrage tot inschrijving bij het Internationaal Bureau geschiedt dan door tusschenkomst van het Nederlandsche Bureau. Alle door het Internationaal Bureau ingeschreven merken worden gepubliceerd in een door dat Bureau uitgegeven *Journal.*

Het gebruik van een fabrieks- of handelsmerk, waarop een ander recht heeft, stelt den gebruiker niet alleen bloot aan een vordering tot schadevergoeding, maar ook aan een strafvervolging op grond van art. 337 Wetboek van Strafrecht, welk artikel gevangenisstraf bedreigt van ten hoogste 3 maanden of geldboete van ten hoogste f 600.—.

Fabrieksgoud is een soort goud, dat, met koper vermengd, meestal van zeer gering gehalte is en gebruikt wordt tot het vervaardigen van kleine sieraden. Ook verstaat men er een soort bladgoud onder.

Fabrieksnijverheid. Zie *Nijverheid.*

Fabrieksscholen zijn scholen van lager onderwijs, doorgaans door eigenaren van groote fabrieken ten behoeve van de kinderen hunner werklieden gesticht. Omtrent die aangelegenheid zijn in Engeland, Frankrijk en Duitschland wettelijke bepalingen gemaakt. Men meene echter niet, dat de fabrieksscholen voor het gemis aan onderwijs een voldoende vergoeding opleveren. Immers men kan gemakkelijk beseffen, dat kinderen, die zich gedurende den dag veel uren moeten inspannen, om lichamelijken arbeid te verrichten, weinig opgewektheid hebben, om met inspanning des geestes naar den onderwijzer te luisteren.

Fabriekswetgeving. Zie *Arbeidswetgeving.*

Fabris, *Guiseppe*, een Italiaansch beeldhouwer en directeur der pauselijke musea te Rome, werd geboren te Padua in 1790, ontwikkelde zich onder leiding van *Canova* en werd lid der academie van San Luca te Rome. Tot zijn meestbekende kunstwerken behooren een „Milo van Croton", die, met de handen in een boomspleet geklemd, door de leeuwen verscheurd wordt, een „Venus en Amor" in het museum van prins *Esterhazy*, een „Hector en Andromache" in dat van graaf *Mellerio* te Milaan, het mausoleum van kardinaal *Fontana* te Rome, het monument van *Tasso* en „Alexander en Roxane". Hij overleed in 1860 te Rome.

Fabritius, *Carel*, een Hollandsch portret-, genre- en historieschilder, werd geboren in of vóór 1620 en overleed den 12den October 1654 bij de buskruitontploffing te Delft, waar hij sinds 1652 als meester in het Lucasgild was ingeschreven. Hij was een leerling van *Rembrandt*, wiens impressionistische techniek hij navolgde, en een der grootste Hollandsche schilders van zijn tijd. *Jan Vermeer* van Delft was waarschijnlijk zijn leerling. Van *Fabritius*' schilderijen zijn er slechts zeer weinige bekend. Daarvan bevinden er zich hier te lande vier, n.l. in het Rijksmuseum te Amsterdam, in het Mauritshuis te 's Gravenhage, in een particuliere verzameling aldaar en in het Museum Boijmans te Rotterdam.

Fabritius, *Bernard*, is een Hollandsch portret-, genre- en historieschilder, wiens geboorte- en sterfjaar onbekend zijn. Zijn vroegst gedateerde schilderijen zijn van 1650, de laatst gedateerde van 1672. Hij kocht in 1657 een huis te Leiden, waar hij reeds in 1655 schijnt te hebben gewoond en waar hij in 1658 lid van het schildersgild werd. Later verliet hij die stad. Zijn werk staat sterk onder den invloed van *Rembrandt* en het is zeer waarschijnlijk, dat hij een leerling van dezen meester is geweest. Zijn schilderijen vindt men o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en in vele musea in Duitschland, Engeland enz.

Fabritius, *Karl*, een geschiedschrijver uit Zevenburgen en aldaar geboren te Schöszburg in 1826, studeerde te Leipzig, belastte zich met de redactie van den „Siebenbürgischer Boten" en werd in 1850 professor aan het gymnasium te Schöszberg, in 1855 hulppriester aldaar en in 1865 pastoor te Apolda. Hij legde in 1879 zijn betrekking ne-

der, vestigde zich te Boedapest, was jarenlang afgevaardigde naar den Hongaarschen Rijksdag en overleed ten gevolge van een val in de universiteitsbibliotheek den 2den Februari 1881. Hij leverde niet minder dan 57 historische geschriften. Belangrijk vooral is zijn uitgave van het „Urkundenbuch" en zijn levensbeschrijving van *Markus Pempflinger*, lid van de Hongaarsche Academie van Wetenschappen.

Fabroni, *Angelo*, een Italiaansch biograaf, geboren den 7den Februari 1732 te Marradi in Toskane, ontving zijn opleiding te Faënza en te Rome, werd in 1773 leermeester der zonen van *Leopold*, groothertog *van Toscane*, deed onderscheiden reizen in het buitenland en overleed als proveditore der academie te Pisa den 22sten September 1803. Hij schreef „Vitae Italorum doctrina excellentium, qui seculis XVII et XVIII floruerunt" (20 dln., 1778—1805), „Laurentii Medicei vita" (2 dln., 1784), „Vita Cosmi Medicei" 2 dln., 1788—1792), „Vita Leonis V" (1797), „Vita Fr. Petrarchae" (1799) en „Elogi di Dante Alighiëri" (1806).

Fabvier, *Charles Nicolas*, baron, een Fransch generaal en vriend der Grieken, werd geboren den 15den December 1783 te Pont-à-Mousson in Lotharingen, bezocht de polytechnische school te Parijs en trad in 1804 in dienst bij een artillerieregiment, dat in Duitschland oorlog voerde. Met andere officieren werd hij in 1807 naar Turkije gezonden, om Konstantinopel met het oog op de plannen der Engelschen te versterken, en vergezelde in datzelfde jaar generaal *Gardanne* naar Perzië, waar hij te Isfahan onder bezwarende omstandigheden een artilleriepark oprichtte. Op zijn terugreis door Rusland nam hij dienst in het Poolsche leger, doch na den intocht van *Napoleon* in Weenen werd hij als kapitein bij de keizerlijke garde geplaatst. In 1811 ging hij als adjudant van den hertog *van Ragusa* naar Spanje, en deze zond hem na den slag van Salamanca met depêches aan *Napoleon* naar Rusland. Hier streed hij aan de Moskwa, ontving er zware wonden en werd op het slagveld door den keizer tot escadronchef benoemd. Gedurende den veldtocht in Saksen (1813) werd hij kolonel bij den generalen staf en baron, en na den volkerenslag bij Leipzig chef van den staf bij de verzamelde overblijfselen der 11 armeekorpsen. Met kolonel *Denis* onderteekende hij in 1814 de capitulatie van Parijs. Gedurende de Honderd Dagen koos hij de zijde van *Napoleon*, waarom hij na de Tweede Restauratie zijn ontslag kreeg. In 1817 werd hij weder als chef van den staf onder den hertog *van Ragusa* naar Lyon gezonden, om de bewegingen der ultra-royalisten te beteugelen, en toen men hem hierover hard viel, gaf hij zijn brochure „Lyon en 1817" (1818) in het licht. *Canuel* beschuldigde hem van beleedigende uitdrukkingen, zoodat hij veroordeeld werd en weder zijn ontslag kreeg. Na de oproerigheden te Parijs in Augustus 1820 werd hij bij het Hof der Pairs aangeklaagd wegens hoogverraad, doch vrijgesproken, en in 1822 beticht van het feit, dat hij 4 onderofficieren had bijgestaan, om uit de gevangenis te ontsnappen, wat men echter niet bewijzen kon. Daarna verliet hij Frankrijk, deed een reis door Spanje en bood den Grieken zijn diensten aan. In Griekenland maakte hij zich zeer verdienstelijk door geregelde troepen te vormen en een behoorlijke krijgstucht in te voeren bij het leger. Daar het wantrouwen en de naijver der Grieksche bevelhebbers zijn pogingen met ondank beloonden, nam hij in 1828 zijn ontslag. In den herfst van dat jaar vergezelde hij weliswaar de Fransche expeditie naar Morea, maar keerde weldra naar Frankrijk terug, waar hij als kolonel bij het leger geplaatst werd. Hij nam met geestdrift deel aan de Julirevolutie van 1830 en werd benoemd tot chef van den generalen staf der nationale garde te Parijs. Intusschen was hij weinig tevreden met den loop der zaken en nam in 1831 zijn ontslag, waarna hij zich met den rang van veldmaarschalk naar zijn geboorteplaats begaf. Na de omwenteling van 1848 werd hij door het Voorloopig Bewind als ambassadeur naar Konstantinopel gezonden, doch in 1849 door het departement Meurthe afgevaardigd naar het Wetgevend Lichaam, waar hij zich aan de zijde der conservatieven schaarde. In hetzelfde jaar echter trad hij in Deenschen dienst en werd belast met het opperbevel in den oorlog tegen Sleeswijk-Holstein. Hij ondersteunde weliswaar de Napoleonistische partij, doch met den staatsgreep van 1851 eindigde zijn staatkundige loopbaan. Hij overleed te Parijs den 15den September 1855. Hij schreef o. a. „Journal des opérations du 6me corps pendant la campagne de 1814 en France" (Parijs, 1819).

Façade, afkomstig van het Latijnsche woord *facies* (aangezicht), noemt men de buitenzijde van een gebouw. Daar echter van de meeste gebouwen slechts één buitenzijde in het gezicht komt, geeft men doorgaans juist aan deze den naam van façade. Het spreekt van zelf, dat vooral deze de kenmerken moet dragen van den stijl, waarin het geheele gebouw, waartoe zij behoort, is opgetrokken. Zie verder *Gevel*.

Faccini, *Piëtro*, een Italiaansch schilder en graveur uit de school van *Annibale Carracci*, werd geboren te Bologna in 1562, stichtte zelf een school, die evenwel slechts korten tijd bestond, en overleed in 1602. Zijn carnatie is zeer frisch, maar zijn teekening draagt blijken van een gebrekkige ontleedkundige kennis. Tot zijn beste stukken behooren: „De Beschermheilige van Bologna", in de kerk van St. Francesco aldaar, en „Het huwelijk der heilige Catharina" in het museum te Dresden. Verder leverde hij uitmuntende gravures.

Facciolati, *Jacopo*, een Italiaansch letterkundige, geboren te Torreglia den 4den Januari 1682, werd reeds in 1704 hoogleeraar in de godgeleerdheid, in 1705 in de wijsbegeerte, in 1707 praefect van het seminarium en directeur-generaal der lessen, in 1723 tweede en in 1733 eerste hoogleeraar in de logica te Padua. In 1740 nam hij op zich de geschiedenis dier universiteit, reeds door *Pappadopoli* aangevangen, te voltooien. Hij overleed den 27sten Augustus 1769. Inzonderheid bevorderde hij de studie der oude talen en letterkunde en leverde daarvoor een nieuwe uitgave van den „Calepinus" of het „Lexicon undecim linguarum" (2 dln., 7de druk, 1723) van den monnik *Ambrosius van Calepio* en met hulp van *Forcellini*, een van het Lexicon „Ciceronianum" (1724) van *Nizoli*. Ook werkte hij mede aan den „Thesaurus

totius latinitatis" van *Forcellini* en aan een door zijn leerlingen bewerkte uitgave van het Grieksch-Latijnsch lexicon van *Schrevelius*. Zijn Latijnsche redevoeringen, in 3 bundels uitgegeven (1723, 1744, 1767), onderscheiden zich door klassieke sierlijkheid. Eindelijk vermelden wij nog zijn Latijnsche brieven (1765), benevens een aantal antwoorden, deze laatste onder den titel: „Clarorum Germanorum etc. ad Facciolatum epistolae ex autographis" (1843).

Face. Zie *Flèche.*

Facetten noemt men de veelhoeken, die door het afslijpen van een bolvormige oppervlakte verkregen worden (zie *Diamant*). Ook de veelhoeken, die op het hoornvlies van het samengesteld oog der insekten worden waargenomen, bestempelt men met dien naam (zie *Oog*).

Fachingen, vermaard wegens het aldaar aanwezige bronwater, is een dorp in het hertogdom Nassau, op den linker oever van de Lahn en aan den spoorweg Oberlahnstein-Wetzlar, niet ver van Dietz gelegen. Het telt (1900) 173 inwoners. Het bekende *Fachinger water*, in 1745 ontdekt, is afkomstig uit verscheiden bronnen, niet ver van de Lahn en behoort tot de sterkste alkalisch-salinische wateren van Duitschland. Het heeft een temperatuur van 10° C., een aangenamen, frisschen smaak, bevat veel koolzuur en blijft in kruiken zeer goed. Zulke kruiken worden jaarlijks ten getale van omstreeks $^1/_2$ millioen verzonden. Vooral wordt het gebruikt tegen ophooping van slijm in de buikingewanden, alsmede met wijn en suiker als een verkwikking na een buitengewone inspanning. Wegens zijn ijzergehalte is het echter voor dun rzaam gebruik minder aan te bevelen dan *Selterswater*, daar het allengs nadeelig op de spijsvertering werkt.

Facies (Latijn = gezicht) noemt men in de geologie bij een formatie of een onderdeel eener formatie haar karakteristiek, van andere vindplaatsen afwijkend petrografisch of palaeontologisch voorkomen. Zoo onderscheidt men zand-, klei-, mergel-, kalkfacies, of koraal-, spons-, cephalopodenfacies enz., verder zoetwater-, brakwater- en marinefacies.

Facius, *Friedrich Wilhelm*, een Duitsch steen- en stempelsnijder, werd geboren te Greisz in 1764, ging in 1788 naar Weimar, vervaardigde veel fraaie medailles en o. a. de beelden van groothertog *Karl August* van Saksen-Weimar en van *Goethe*. Ook is hij de uitvinder van een wijze, om de stempels zoodanig te harden, dat zij weinig gevaar loopen te springen. Hij werd benoemd tot hoogleeraar en Hofmedailleur te Weimar, waar hij den 4den Mei 1843 overleed.

Facius, *Angelica*, een dochter van den vorige, werd geboren den 14den October 1806 te Weimar, was een leerlinge van *Rauch* te Berlijn en heeft uitstekende gemmen, borstbeelden in gips, basreliefs enz. geleverd. Zij was mede belast met de versiering van de „Dichterzaal" in het vorstelijk kasteel te Weimar. Zij overleed aldaar den 17den April 1887.

Façonijzer is een ijzeren voorwerp, dat gebruikt wordt bij het maken van bruggen en blindeeringen. Men onderscheidt (zie de afbeeldingen) hoek-ijzers, T-ijzers, dubbele T-ijzers, I-ijzers en U-ijzers.

Hoek-ijzer.

T-ijzer.

Dubbel T-ijzer.

I-ijzer.

U-ijzer.

Facsimile, een samenkoppeling van 2 Latijnsche woorden, die *maak gelijk* beteekenen, is de naam eener volkomen juiste nabootsing van een oorspronkelijk handschrift. Men heeft facsimile's van handteekeningen, oude of nieuwe handschriften enz. Om ze te vervaardigen, neemt men zijn toevlucht tot de koper-, steen- en houtgraveerkunst, en in den laatsten tijd vooral ook tot de photografie.

Factor of *factoor* (meervoud *factores*), in sommige landen *agent* of *zaakwaarnemer* geheeten, is iemand, die door den chef van een handelshuis wordt aangesteld, om op een andere plaats dan waar de zaak van den principaal gevestigd is, de zaak zelfstandig te leiden en te behartigen; of ook wel op de plaats, waar de principaal zelf verblijf houdt, voor het geval, dat deze verhinderd is of de zaken alleen niet kan afdoen. In 't laatste geval heet hij ook disponent of procurist. Hij moet zich natuurlijk aan zijn volmacht houden; deze is in den regel echter zoo ruim, dat hij meestal naar goedvinden kan handelen in 't belang van de zaak van zijn chef. Hij administreert zelf de aan zijn beheer toevertrouwde goederen, anders dan de *agent*, die gewoonlijk slechts op monsters verkoopt. Hij mag meestal ook zaken voor eigen rekening doen, anders dan de *makelaar*. Zijn belooning bestaat in een vast jaargeld of in een aandeel in de winst.

De factor in een fabriek is de opzichter of meesterknecht.

De *cornfactors* in Engeland zijn huizen in den graan- of zaadhandel, die voor rekening van buitenlandsche huizen granen en zaden verkoopen, die hun geconsigneerd worden tegen een procentsgewijs berekende commissie. De onderteekening van een stuk, de zaken van den principaal betreffende, door den factor wordt in den regel voorafgegaan door de letters p.p., pr.pr., pr.proc., dat is *per procura*, ten teeken, dat hij in qualiteit in de zaak werkzaam is.

Factoren zijn getallen, die met elkander vermenigvuldigd moeten worden. Hun verbinding geschiedt bij cijfers door de teekens × of . ,

zoodat men schrijft 5 × 3 of 5.3 = 15; doch bij letters zonder eenig verbindingsteeken; voor a × b schrijft men altijd ab. Het is duidelijk, dat men elk deelbaar getal in factoren kan ontbinden, daar deze, met elkander vermenigvuldigd, dat getal weder opleveren. De factoren zelf kunnen deelbaar of ondeelbaar zijn: immers 2 × 15 = 30, en hierbij heeft men den deelbaren factor 15, want 2 × 3 × 5 is eveneens = 30. Een produkt van gelijke factoren heet macht en wijst men aan door boven den factor een exponent te plaatsen (zie *Exponent*).

Factorij noemt men een stapelplaats of magazijn van koopwaren, door Europeesche kooplieden gesticht in een vreemd werelddeel, waar de rechtszekerheid veel te wenschen overlaat. Daarom gelijken zij doorgaans tevens op forten, waar niet alleen de goederen, maar ook de agenten en verdere ambtenaren in veiligheid zijn tegen de aanvallen van buiten. Reeds in de 13de, 14de en 15de eeuw bezat de Hansa zoodanige inrichtingen in de landen der Noord- en Oostzee. Duitsche kooplieden hadden vroeger te Bergen en te Nowgorod geheele wijken in bezit en te Londen en te Antwerpen gemeenschappelijke magazijnen. Eigenlijke factorijen zijn echter vooral in Azië, Afrika en Amerika door bevoorrechte handelmaatschappijen gesticht, en zij ontwikkelden zich vaak tot bloeiende koloniën. Eenige factorijen te Soerate (1612) en te Madras (1640) waren de kiemen van het Britsch-Indische Rijk. In China werd de ruilhandel tusschen de inboorlingen en vreemde koopvaarders tot aan 1842 uitsluitend door de groote Europeesche factorijen te Canton, in Japan sedert 1609 uitsluitend door de Nederlandsche factorij op Decima gedreven. Verder hadden de Nederlanders eertijds eeuwenoude factorijen op de Westkust van Afrika, die in 1872 aan Groot-Brittannië overgedragen werden. De Britsche Hundsonbaaicompagnie zorgt op haar uitgestrekt gebied voor haar handel en haar gezag door middel van factors (chief factors), die heerschappij voeren in de forten. Intusschen geven de Engelschen sedert het einde der 18de eeuw den naam van factorijen (factories) aan groote nijverheidsinrichtingen, waar het beginsel der verdeeling van den arbeid in toepassing gebracht wordt.

Factorijgewicht (Engelsch *Factory weight*) noemt men het sedert 1887 in de Britsche handelsposten in Bengalen ingevoerd gewicht, waarbij de *mun* of *maund* = 40 *sihrs* = ⁴/₃ cwt. = 33,8 kg.

Factotum (Latijn = doe alles) noemt men een persoon, die, meestal in een ondergeschikte betrekking, gebruikt wordt tot het verrichten van alle mogelijke diensten.

Factum (Latijn, meervoud *facta*), het feit, hetgeen geschied is, wordt gebruikt in de uitdrukkingen: *facto* = door de daad, *in facto* = werkelijk, *ipso facto* = van zelf, *factum culposum* (zie *Culpa*), *factum naturae* = toeval, *facta communia* = handelingen, die met gemeenschappelijk goedvinden van personen, die tegenstrijdige belangen hebben, gedaan worden, *facta concludentia* = feiten of handelingen, waaruit men met zekerheid iets kan afleiden, *facta infecta reddi non possunt* = gedane zaken nemen geen keer en *facta loquuntur* = de feiten spreken.

Factuur is een door den commissionnair aan zijn committent gezonden rekening, waarin voorkomt in de eerste plaats een nauwkeurige omschrijving der goederen zelf door opgave der merken, der wijze van verpakking, van het brutogewicht, der tarra en van het nettogewicht; verder de inkoopsprijs en de door de ontvangst, bewaring, verpakking en verzending veroorzaakte kosten enz.; de berekening der provisie of commissie, die van de inkoopsom met de onkosten genomen wordt en gewoonlijk 1,2 tot 5 procent bedraagt. Zij is dus een *inkoopsrekening* van den commissionnair, om het even of deze de goederen van een derde heeft gekocht, dan of hij ze van zijn eigen goederenvoorraad heeft afgenomen. Meer in het algemeen noemt men ook wel factuur de rekening, die door den verkooper aan den kooper gezonden wordt over de leverantie van verkochte goederen. De factuur wordt den kooper of committent, tegelijk met de afzending van het goed, per post toegezonden, terwijl een ander exemplaar bij de goederen zelf gevoegd wordt. De verzonden facturen zijn door den verzender gewoonlijk vooraf gecopieerd in het *factuurboek*.

Factuurboek. Zie *Factuur*.

Faculteit. Zie *Universiteit*.

Fadejew, *Ratislaw Andrejewitsj*, een Russisch generaal en schrijver, geboren in 1824, nam van 1850—1868 deel aan de gevechten in den Kaukasus en van 1853—1856 aan de verdediging van Sebastopol en in 1877 aan de belegering van Antivari en werd in 1864 generaal-majoor. Hij schreef: „Zestig jaren uit den Kaukasischen oorlog" (1860), „Brieven uit den Kaukasus" (1865), „De Russische krijgsmacht" (1868), „Mijn gevoelen over het Oostersche vraagstuk" (1870), en „Brieven over de tegenwoordige gesteldheid van Rusland" (1881), die in Rusland bij herhaling werden uitgegeven. Hoewel een voorstander van vrijzinnige instellingen, treedt hij daarin op als een ijverig verdediger van de Slavenpartij en van het absolutisme van den czaar. Het is bekend, dat de Oostersche crisis van 1875 vooral door zijn bemoeiing bevorderd werd. Hij overleed den 12den Januari 1884 (31 December 1883) te Odessa.

Fad-el-Allah, een Soedaneesch opperhoofd en zoon van *Rabeh* (zie aldaar), werd omstreeks 1875 geboren en hield zich, hoewel hij reeds den 9den Maart 1900 door de Franschen naar Karnack-Logon teruggedreven werd, met hulp van het hoofd der Senoessiorde met zijn broer *Niebe* aan het Tsaadmeer staande. Na het vertrek van *Gentil* (25 Augustus) viel hij in Bornoe, verjoeg in het begin van 1901 *Djerbai*, den door de Franschen aangestelden sultan *van Bornoe*, maar werd nog in de lente van dat jaar teruggedreven naar Bergama in Noord-Nigeria, waar hij bij de Engelschen bescherming vond. Bij een nieuwe poging om in de Sjaridelta te vallen, sneuvelde hij den 23sten Augustus 1901 bij Goebjda; *Niebe* werd gevangen genomen. Door dit succes kwam eindelijk de verbinding der Fransche koloniën in West-Afrika tot stand.

Faecaliën. Zie *Uitwerpselen*.

Faeces. Zie *Uitwerpselen*.

Faed, *Tom*, een Engelsch genreschilder, werd geboren den 8sten Juni 1826 te Burley Mill in Schotland, bezocht de school te Edinburgh, daar-

na de schilderacademie aldaar en vestigde zich in 1852 te Londen. Zijn romantische richting, die tot het sentimenteele neigt, vond grooten bijval. Na het voltooien van zijn stuk „De vrienden van Walter Scott" werd hij in 1849 benoemd tot lid van de Schotsche Academie. Tot zijn beste doeken behooren: „De wees" (1855), „De eerste ledige plaats in het huisgezin" (1847), „De Zondag in het bergwoud", „Het Kerkhof" en „Viooltjes en primulaverissen" (1874). Hij overleed den 22sten Augustus 1900 te Londen.

Faed, John, een Engelsch schilder en een broeder van den voorgaande, werd geboren in 1820 te Burley Mill in Schotland, bezocht de Academie te Edinburgh en begon in 1842 kleine genrestukken te schilderen. In 1864 vestigde hij zich te Londen. Van zijn doeken vermelden wij: „Shakespeare en zijn tijdgenooten" (1850), „De Zondagavond van den landman", „De terugkeer van den krijgsman", „Het schuttersfeest", „De oude mandenmaker" en „De droom van den dichter" (1882). Hij overleed den 22sten October 1902 te Londen.

Faënza, bij de Romeinen *Faventia*, een Italiaansche stad en de zetel van een bisschop, ligt in de provincie Ravenna aan de Lamone, aan het kanaal Zanelli, dat haar met den Po verbindt, en aan de spoorwegen Bologna-Ancona en Faenza-Florence. Zij is regelmatig gebouwd, door muren omringd en telt (1901) als gemeente 40370 inwoners. Het voornaamste plein, door zuilengangen omgeven, is het vereenigingspunt van vier voorname straten en versierd met een fontein, met den dom, met het stadhuis en met den schouwburg. Eenige kerken zijn er zeer bezienswaardig, hetzij wegens bouworde, hetzij wegens schilderijen. Deze stad is de hoofdplaats van het gelijknamige arrondissement; er bestaat een koninklijk lyceum, een museum van schilderijen, een boekerij met 26000 deelen, een gemeentelijk gymnasium en een technische school. Zij is vooral beroemd wegens haar voormalige majolicafabrieken (zie *Aardewerk*). Haar omstreken zijn zeer vruchtbaar en leveren veel wijn en vlas.

Faesi, *Johann Ulrich*, een Zwitsersch letterkundige, werd geboren den 24sten December 1796 te Josephsberg in Galicië, ontving zijn opleiding aan het Carolinum te Zürich en aan de hoogescholen te Leipzig en Berlijn en werd in 1823 professor in het Hebreeuwsch en in 1831 in de oude talen aan het gymnasium te Zürich. In 1833 werd hij tot rector benoemd. Hij overleed den 8sten Mei 1865. Hij leverde o. a. een vertaling van de „Odyssee" en van de „Ilias".

Faessen, *Jan*, was een van de vier matrozen, die den 26sten Februari 1623 aan prins *Maurits van Oranje* den aanslag van *Oldenbarnevelt's* jongsten zoon en van eenige anderen op het leven van dien vorst bekend maakten. Aan hem en 3 zijner makkers was opgedragen wapens naar 's Gravenhage te vervoeren. Dit wekte zijn argwaan, en hij begaf zich met de overigen naar den prins, om dezen met die opdracht bekend te maken, wat aanleiding gaf tot het ontdekken der samenzwering. *Jan Faessen* en zijn vrienden ontvingen een aanzienlijke belooning en werden bij den zeedienst bevorderd. De Nederlandsche schrijver dr. *Lodewijk Mulder* heeft daaraan de stof ontleend voor een roman.

Fafnir, volgens de Noorsche fabelleer een zoon van den toovenaar *Hreidmar*, geraakte met dezen na den dood van *Ottur* over het zoengeld in twist en bracht hem om het leven. Toen zijn broeder *Reigin*, die hem geholpen had, een deel van het goed begeerde, joeg hij hem op de vlucht en begaf zich met zijn schat naar de Gnytaheide, waar hij dien in de gedaante van een draak bewaakte. *Reigin*, die in het paleis van koning *Hialfrek* den dapperen *Sigurd* onderwees, smeedde voor dezen een uitmuntend zwaard en droeg hem op, zich van het goud van *Fafnir* meester te maken. *Sigurd* ging met hem naar de Gnytaheide, verborg zich in een sloot en doorstak van hier den draak, die over hem heenkroop naar het water. Stervend waarschuwde hij *Sigurd* voor het goud, waarop de vloek der goden rustte. *Reigin* dronk het bloed van *Fafnir* en gelastte *Sigurd* het hart van den draak voor hem te braden. Laatstgenoemde deed het, maar nuttigde zelf het gebraad, waarna hij de taal der vogels verstond. Na dien tijd noemen de dichters het goud *Fafnir's lager*, terwijl *Sigurd* den bijnaam ontving van *Fafnir's bana* of Fafnirsdooder.

Fagan, *Barthélemy Christophe*, een Fransch blijspeldichter, werd geboren te Parijs in 1702, bracht een groot deel van zijn leven in herbergen door en schreef eenige blijspelen, die zeer werden toegejuicht. Daartoe behooren: „La pupille", Les originaux", „Le rendez-vous", „Le marié sans le savoir" en „Le marquis amateur". Ook gaf hij „Nouvelles observations au sujet des condamnations prononcées contre les comédiens" (1751) in het licht. Hij overleed den 23sten April 1755.

Fagara *L.* (*Elaphrium Jacq.*) is de naam van een plantengeslacht van de familie der *Burseraceeën*. Het onderscheidt zich door een 4-deeligen kelk, een 4-deelige bloemkroon, meeldraden, die langer zijn dan de bloembladeren, en een 2-kleppig vruchthulsel met een zaad. Van de soorten noemen wij: *F. octandra L.* (*F. tomentosum Jacq.*) met een gladden stam, 8 meeldraden, gevinde, aan beide zijden wollige bladeren, kleine, gele, tot trossen vereenigde bloemen met witte kelken en een vruchtbeginsel met 2 stempels zonder stijl. De vrucht ligt in rood vruchtvleesch en heeft de grootte eener erwt. Deze boom, bij *Houttuyn* „wollige zadelboom" en door de Engelschen „gum-tree" (gomboom) genaamd, levert den hars, die in den handel *tacamahac* genoemd wordt.

Fagel is de naam van een aanzienlijk Nederlandsch geslacht, dat een aantal verdienstelijke mannen heeft opgeleverd.

Fagel, Franciscus, schepen en griffier van Brugge, was in 1582 gecommitteerde der Staten-Generaal te Antwerpen.

Fagel, François, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Amsterdam den 30sten Mei 1585, was lid van den Hoogen Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland en overleed den 2den Maart 1644.

Fagel, Henric, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 13den Juni 1617, was eerst raadsheer in den leenhove van Brabant en in 1672 griffier der Staten-Generaal; hij werd algemeen geroemd als een man van groote bekwaamheid en overleed den 11den Februari 1690

(volgens anderen den 12den Februari 1700).

Fagel, François, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 3den Juni 1618 en was eerst lid, later voorzitter van den Hoogen Raad. Hij overleed den 12den November 1680.

Fagel, Nicolaas, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 21sten Juli 1620, was postmeester-generaal van Gelderland en overleed in December 1695.

Fagel Gaspar, een zoon van laatstgenoemden *François*, werd geboren te 's Gravenhage in 1629, studeerde te Utrecht, werd in 1663 pensionaris van Haarlem, in 1670 griffier der Staten-Generaal en in 1672 als raadpensionaris de opvolger van *Johan de Witt*, grootzegebewaarder en stadhouder van de leenen van Holland en hoogheemraad van Rijnland. Hij overleed te 's Gravenhage den 15den December 1688.

Het leven van dezen beroemden staatsman staat in het nauwste verband met de geschiedenis van ons vaderland. Aanvankelijk een voorstander van het Eeuwig Edict, waarbij het Huis *Oranje* vervallen was verklaard van het stadhouderschap, begunstigde hij later de verheffing van den Prins, leidde hem in ter Staten-Vergadering en stond hem vervolgens als raadsman trouw ter zijde. Reeds bij het leven van *de Witt* had hij blijken gegeven van moed en standvastigheid in het rampspoedige jaar 1672, daar hij bij de neerslachtigheid van laatstgenoemden staatsman betuigde, „dat het slechts aankwam op cordaatheid en kloeke resolutie, daar Holland en Zeeland alles bezaten, wat tot een langen, dapperen tegenweer noodig was". Hij verzette zich met kracht tegen het gevoelen van velen, die tot elken prijs vrede wilden maken met Frankrijk, en hij zeide tegen een van het gezantschap, dat volmacht had om daarover te onderhandelen: „Het staat u vrij, uw vaderland te verkoopen, maar het zal u veel moeite kosten, om dit aan den kooper over te leveren". Op denzelfden dag, toen de gebroeders *de Witt* vermoord werden, werd hij tot raadpensionaris benoemd. Door zijn beleid bracht hij het zoo ver, dat Nederland bestand was tegen de aanvallen van Frankrijk en Engeland, terwijl hij zorgde voor de verheffing van *Willem III* en later den tocht van dezen naar Engeland bevorderde. Hij was de steller van het manifest, dat de vorst bij die gelegenheid openbaar maakte. Kort daarna, den 15den December 1688, overleed hij, en *Willem III* betuigde: „Nu heeft de Staat zijnen getrouwsten dienaar en ik mijn besten vriend verloren". Het oordeel over zijn karakter is intusschen zeer verschillend. Dit echter is zeker, dat hij zich niet alleen onderscheidde door moed en standvastigheid, zooals wij reeds zeiden, maar ook door grooten ijver en zeldzame nederigheid. Hij was een man, die in zijn gewichtige betrekking door zijn groote talenten een belangrijken invloed had op de aangelegenheden van Nederland, ja, op die van geheel Europa.

Fagel, Benjamin, heer *van ter Meer*, een broeder van den voorgaande, werd in 1674 benoemd tot raadsheer in het Hof van Holland en overleed den 10den Juli 1705. Zijn zoon *François* († 1718) was schepen en raad te Haarlem, gecommitteerde in de admiraliteit, en gedeputeerde der Staten-Generaal; en zijn kleinzoon *François Benjamin*, kinderloos overleden in 1784, was baljuw en stadhouder der leenen van Brederode, raad en burgemeester van Haarlem.

Fagel, François, een zoon van *Henric Fagel*, werd geboren den 20sten December 1659, was als tweede griffier bij zijn vader werkzaam en werd in 1700 diens opvolger als eerste griffier der Algemeene Staten. Een reeks van jaren was hij door zijn omzichtigheid en schranderheid de steun van onze machtige Republiek, ontving eerst in 1744 een eervol ontslag en overleed in 1746. Zijn broeder *Cornelis Gerrit*, geboren den 20sten September 1663, was raadsheer in het Hof van Holland en commissaris-politiek op de Synodale vergaderingen in Noord-Holland.

Fagel, Henric, een zoon van *Cornelis Gerrit*, werd geboren in 1706 en was in 1744 de opvolger van zijn oom *François* in de betrekking van griffier der Algemeene Staten. Hij was een man van grooten invloed en een ijveraar voor het Huis van *Oranje*, zoodat vooral ook hij in 1747 de verheffing bevorderde van *Willem IV*. Zeer deelde hij in de gunst van dezen vorst, verder in die van prinses *Anna* en vervolgens in die van *Willem V*. Te midden der staatkundige woelingen wist hij zich met schranderheid staande te houden. Toen zijn zoon hem ontviel, bewerkte hij dat zijn kleinzoon tot tweeden griffier benoemd werd. Verder was hij een voorstander der wetenschap, vermeerderde de uitgebreide boekerij van zijn geslacht en overleed den 19den November 1790.

Fagel, François, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 11den September 1740, studeerde te Leiden in de rechten en in de letteren, deed wetenschappelijke reizen door Zwitserland, Italië, Frankrijk en Engeland, werd als tweede griffier bij zijn vader geplaatst, doch overleed reeds den 28sten Augustus 1773.

Fagel, Hendrik, baron, een zoon van den voorgaande, werd geboren in Maart 1765, studeerde te Leiden in de rechten, onderscheidde zich door zijn bekwaamheid, werd in 1787 als tweede griffier aan zijn grootvader toegevoegd en volgde dezen op in 1790. Hij was alzoo sedert 1672 de zesde van zijn geslacht, die dit gewichtig ambt bekleedde. In 1794 werd hij met *van de Spiegel* gemachtigd een verbond te sluiten met Engeland en Pruisen, en vervolgens ging hij als buitengewoon gezant naar Engeland. Bij de Omwenteling van 1795 werden zijn goederen in beslag genomen, totdat hij zich in persoon zou verantwoord hebben, doch hij bleef trouw aan het Vorstenhuis *van Oranje* en keerde eerst met *Willem I* naar Nederland terug. Deze verhief hem in den adelstand en zond hem in 1813 als ambassadeur naar Engeland. In 1824 keerde hij naar 's Gravenhage terug en overleed aldaar den 22sten Maart 1838. Hij was grootkruis van de orde van den Nederlandschen Leeuw, lid der Ridderschap van Holland en ridder van de Guelphenorde.

Fagel, Jacob, baron, een broeder van den voorgaande, werd geboren in November 1767, studeerde te Leiden in de rechten en werd in 1793 gevolmachtigd minister van Hunne Hoog-Mogenden aan het Deensche Hof. In 1795 teruggeroepen, leefde hij tot in 1813 ambteloos, doch werd in dit jaar met generaal *de Perponcher* naar Engeland gezonden, om den prins *van Oranje* tot

het aanvaarden van het bewind over de Nederlanden uit te noodigen. Later werd hij benoemd tot lid van den Staatsraad en tot commandeur van de orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed te Genève den 21sten April 1835.

Fagel, François Willem, baron, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 4den October 1768, trad in zeedienst, streed onder het commando van den toenmaligen kapitein *van Kinsbergen* bij Doggersbank (1781) en klom op tot den rang van kapitein. Hij ontving in 1817 pensioen, was ridder der Militaire Willemsorde 3de klasse en overleed te 's Gravenhage den 15den Februari 1856.

Fagel, Robert, baron, een broeder van den voorgaande, werd geboren te 's Gravenhage den 10den Maart 1771, trad reeds vroeg in dienst, vergezelde in 1795 den prins *van Oranje* naar Engeland, werd in 1814 kolonel-adjudant van den souvereinen vorst, daarna luitenant-generaal en eindelijk minister aan het Fransche Hof. Hij bekleedde deze betrekking tot in 1854 en overleed te Parijs den 26sten December 1856. Hij was lid der Ridderschap van Holland, generaal der infanterie, commandeur der Militaire Willemsorde, grootkruis van den Nederlandschen Leeuw en van de Eikenkroon, van den Rooden Adelaar van Pruisen en van de Leopoldsorde van Oostenrijk, alsmede grootofficier van het Legioen van Eer.

Fagel, Willem Jacob, baron, een broeder van den voorgaande, werd geboren te 's Gravenhage in Januari 1774, trad aanvankelijk in den zeedienst, doch werd later minister-resident van koning *Willem I* aan het Hof van Portugal. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en overleed te Lissabon den 17den November 1822.

Fagel, François Nicolaas, baron, een zoon van *Nicolaas Fagel*, vroeger genoemd, werd geboren te Nijmegen in 1645, opgeleid tot den krijgsdienst, onderscheidde zich als vaandrig bij de belegering van Maastricht door de Franschen en werd weldra kapitein. Verder werd hij achtereenvolgens bevorderd tot luitenant-kolonel, kolonel en brigadier, nam deel aan den slag bij Fleurus (1690) en aan de verdediging van Bergen (1691) en werd door koning *Willem* benoemd tot generaal-majoor. Bij de belegering van Namen trof hem een musketkogel, die naderhand onder het schouderblad werd weggesneden. Kort daarna bevorderd tot luitenant-generaal, droeg hij bij tot de redding van Nijmegen en nam deel aan de belegering van Bonn en aan den slag bij Ekeren, waar hij zijn soldaten de geweren, bij gebrek aan kogels, met knoopen van den rok liet laden. In 1704 en 1705 voerde hij als veldmaarschalk het bevel over de Nederlandsche en Engelsche hulptroepen in Portugal. Hij veroverde Valencia de Alcantara stormenderhand, doch gebrek aan medewerking dwong hem, het beleg van Badajoz op te breken. Hij verzocht ontslag, keerde in 1705 naar Nederland terug, droeg bij tot de verovering van Ostende en nam deel aan de gevechten bij Wijnendaal en bij Ramillies, aan den slag bij Malplaquet, aan de verovering van Doornik en aan het beleg van Bethune. Vooral behaalde hij grooten roem door de vermeestering van Bouhain (1711) en eindigde zijn krijgsmansloopbaan in 1712 door het innemen van Quesnoy. Na den vrede van Utrecht werd hij gouverneur van Sluis. Hij overleed aldaar den 23sten Februari 1718.

Fagerlin, *Ferdinand*, een Zweedsch schilder, werd den 5den Februari 1825 te Stockholm geboren, legde zich eerst op scheepsbouw toe, studeerde daarna te Upsala en trad vervolgens in dienst. Nadat hij in zijn vrijen tijd het portretschilderen had beoefend, besloot hij in 1854 zich geheel aan de schilderkunst te wijden. Na te Stockholm gestudeerd te hebben, stelde hij zich onder leiding van *Karl Sohn* te Düsseldorf, daarna van *Couture* te Parijs. Te Düsseldorf, waar hij zich na een reis door Nederland vestigde, schilderde hij tafereelen uit het strand- en schippersleven. Zijn voornaamste werken zijn: „De beginnende rookers", „De ijverzucht", „De visschersfamilie", „De liefdesverklaring", „Het huwelijksaanzoek", „De ziekenkamer", „De afgewezen minnaar", „Het oude echtpaar" en „Terugkeer van het strand". In 1893 werd hij tot hoogleeraar benoemd.

Fagging System is een op veel openbare scholen in Engeland heerschend gebruik, volgens hetwelk de leerlingen der hoogste klasse het voorrecht hebben van de leerlingen der lagere klassen diensten te eischen. Voor dit doel wordt aan iedere leerling der lagere klassen (*fag*) een *fagmeester* aangewezen, die zijn *fags* bij mishandelingen door andere scholieren moet helpen.

Fagibine is de naam van een meer in West-Afrika, 70 km. ten W. van Timboektoe, 100 km. lang, 25 km. breed en op sommige plaatsen 30 m. diep. Het staat met den Niger in verbinding, alsook met het Bonkor-meer, het Tele-meer en het Dauna-meer. Verschillende kanalen, welke boven Timboektoe van den Niger uitgaan en nooit uitdrogen, maar door planten versperd worden (slechts het voornaamste, het Goendamkanaal, is van December tot Mei bevaarbaar), vereenigen zich bij het als station voor kanonneerbooten belangrijke Goendam en loopen dan in het Telemeer uit. De beste haven is Port Aube op de kust van het eiland Tagilam. Aan den noordelijken en westelijken oever wonen de Toeareg Igellad, terwijl zich aan den zuidelijken oever talrijke aan hen behoorende slavendorpen verheffen. Onder den naam *Fagibine* vat men ook wel het geheele bovengenoemde merensysteem samen.

Fagioli, *Giambattista*, een Italiaansch dichter, geboren te Florence den 24sten Juni 1660, begeleidde in 1690 den pauselijken legaat *Santa Croce* naar Warschau, keerde spoedig naar zijn geboorteplaats terug, werd lid van het gemeentebestuur en overleed den 12den Juli 1742. Zijn gedichten, meest van boertigen inhoud, verschenen onder den titel van „Rime piacevoli" (1710 en later). Zijn „Commedie" (17 dln., 1734—1736), bevatten 22 blijspelen, die zich door losheid van dialoog en zuiverheid van taal onderscheiden.

Fagne (La) of *Het Veen*, een Belgisch landschap, beslaat het zuidwestelijk gedeelte der provincie Namen en het zuidoostelijk gedeelte van Henegouwen tusschen de Maas en de Sambre. Men heeft er in hoofdzaak uitgestrekte heidevelden en moerassen, maar toch liggen er enkele steden, zooals Chimay, Mariënburg, Philippeville, Couvin enz.

Fagot is een houten blaasinstrument van lang-

werpigen vorm, oorspronkelijk de bas van de hoboë; zijn omvang is ruim en gaat chromatisch van de contra *B* tot de eensgestreepte *b*, dat is vier octaaf. De klankkleur van het instrument is niet glansrijk en frisch; toch levert het in de diepte een fraai basgeluid in vergelijking met de klarinet, den horen en andere houten blaasinstrumenten. De fagot bestaat uit een eenmaal scherp omgebogen buis van hout met 8 toongaten en gewoonlijk 10 kleppen en wordt door een dubbel blad aangeblazen, dat door een gekromde koperen buis met het houten deel in verbinding staat.

Faguet, *Emile*, een Fransch letterkundige, werd den 17den December 1847 te La Roche-sur-Yon geboren, was eerst leeraar aan een gymnasium en werd in 1890 hoogleeraar aan de Sorbonne. Van zijn werken noemen wij: „La tragédie française au XVI siècle" (2de druk, 1894), „Notes sur le théâtre contemporain" (3 seriën, 1880—1891), „Dix-septième siècle, dix-huitième siècle, dix-neuvième siècle" (3 dln., 12de druk, 1894), „Politiques et moralistes du XIXe siècle" (3 dln., 1891—1899), „Seizième siècle" (1893), „Drame ancien, drame moderne" (1898), „Flaubert" (1899), „Histoire de la littérature française" (2 dln., 1900), „Problèmes politiques du temps présent" (1901), „La politique comparée de Montesquieu, Rousseau et Voltaire" (1902), „Propos litéraires. Jules Simon, Sully Prudhomme, de Voguë, E. Zola etc." (1902), „Propos de théâtre" (1903) en „Le libéralisme" (1903).

Fagus (beuk). Als woudboom beteekent deze boomsoort zeker veel, maar ook doet zij dit als sierplant. Wie kent niet het decoratief effect van den bruinen beuk? Toch bestaan er nog veel meer tuinvormen. Zij behooren tot de soorten: *silvatica*, *ferruginea*, *japonica* en *sieboldii*. Men kweekt ze in stam-, struik- en pyramidenvorm. In den laatsten tijd maakt de bloemist veel gebruik van de driekleurige variëteit van *silvatica*, door in potgekweekte planten te forceeren. Deze variëteit: *Fagus silvatica atropurpurea tricolor*, hoewel zwak in groei, is niet te min buitengewoon fraai. De vermeerdering geschiedt door zaaien en enten. Het zaaien van variëteiten geeft vrij goede resultaten, omdat van ± $^2/_3$ deel kleurvaste planten te verwachten is. Het enten is zeer moeielijk, omdat de keuze van het entrijs het gelukken beheerscht.

Fa-hien (Chineesch = Glans der wet of van den godsdienst), is de geestelijke naam voor den Chineeschen Boeddhapriester *Kung*, die van 399—415 Centraal-Azië en Indië als pelgrim doorreisde en een schat van heilige boeken medebracht. Zijn reisverhaal „Foehkoeohki" (Bericht over de Boeddha-landen) bevat weliswaar onnauwkeurigheden, maar is voor de kennis van den toenmaligen stand der Boeddhaleer in Indië en de aardrijkskunde van dat land belangrijk.

Fahlbeck, *Pontus*, een Zweedsch geschiedschrijver en oeconoom, den 15den October 1850 in het kerspel Oelme geboren, werd in 1880 leeraar in de geschiedenis, in 1889 hoogleeraar in de staatswetenschappen en is sedert 1902 conservatief-protectionistisch lid der Eerste Kamer. Zijn voornaamste werken zijn: „Kritiska studier öfver det frankiska rikets äldsta samfundsskick" (1880), „Betänkande rörande grunderna för den ekonomiska mellanrikslagstiftningen mellan Sverige och Norge" (1888), „Sveriges nationalförmögenhet, dess storlek och tillväxt" (1890), „Stånd och klasser. En socialpolitisk öfverblick" (1892), „Det svenska jordbrukets afkastning" (1893), „Den statistiska typen" (1897) en „Sveriges adel. En statistisk undersökning" (2 dln., 1898—1902). In de „Schriften des Vereins für Sozialpolitik" verscheen van hem een opstel van de handelspolitiek van Zweden en Noorwegen. Veel besproken werd zijn opstel „Beovulfsqvädet såsom källa för nordisk fornhistoria" (1884) in „Antiqvarisk Tidskrift". Sedert 1889 geeft hij het „Statsvetenskaplig Tidskrift" uit.

Fahlcrantz, *Karl Johann*, een Zweedsch landschapschilder, werd geboren den 23sten November 1774 in de gemeente Stora-Tuna in de provincie Dalarna, waar zijn vader predikant was, en legde zonder leermeester zich met ijver toe op de schilderkunst. Hij bepaalde zich bij de landschappen van zijn geboortegrond, reisde door Zweden, Denemarken en Noorwegen, maar bleef onbekend met Italië. Reeds in het begin der vorige eeuw was zijn naam beroemd, en in 1815 werd hem de titel van professor toegekend. Hij overleed den 9den Januari 1861.

Fahlcrantz, *Christian Erik*, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 30sten Augustus 1790, in 1829 benoemd tot hoogleeraar in de theologie te Upsala, in 1849 tot bisschop te Westerås en maakte zich tevens bekend als dichter. Van zijn gedichten noemen wij: „Noak's ark" (1825—1826) en het episch gedicht „Ansgarius" (1846) in 14 zangen. Verder schreef hij een „Levensgeschiedenis van Almquist" (2 dln., 1845—1846), „Evangeliska Alliansen" (2 dln., 1847—1848) en „Row förr och nu" (5 dln., 1858—1861). Ook redigeerde hij van 1839—1852 met *Knös* en *Almquist* het „Ecclesiastik Tidskrift". Zelf heeft hij een uitgave bewerkt van zijn verzamelde geschriften (5 dln., 1863—1865). Hij was lid der Zweedsche Académie. Hij overleed te Westerås den 6den Augustus 1866.

Fahlcrantz, *Axel Magnus*, een derde broeder, werd geboren den 11den October 1780 en overleed te Stockholm den 7den October 1854. Hij was lid der Academie en Hofbeeldhouwer en heeft zich vooral door zijn ornamentaal beeldwerk, alsmede door zijn novellen, bekend gemaakt.

Fahlerts, ook *tetraëdriet*, *zwarterts* en *grauw guldigerts* genaamd, is een erts, dat kristalliseert in het regelmatige stelsel, vooral in den vorm van den tetraëder. Zijn kleur is donkergroen tot zwart, zijn poeder zwart en bij zinkbevattende verscheidenheden donker kersrood. Het soortelijk gewicht bedraagt 5, zijn hardheid 3—4. Men vindt het vooral in ertsgangen; zoo althans komt het voor in den Harz, bij Dillenburg, Saalfeld, in Tirol, Hongarije enz.

Fahne, *Athon*, een Duitsch schrijver, geboren te Münster den 28sten Februari 1805, legde zich toe op de handelswetenschappen, daarna op de geneeskunde en de wijsbegeerte, en eindelijk op de rechtsgeleerdheid. Nadat hij zich hiermede te Bonn en te Berlijn had bezig gehouden, schreef hij zijn „System der Philosophie" en een Latijnsch compendium der rechtsgeleerde wetenschap. Van 1833—1842 was hij in rechterlijke betrekking te

Bensberg geplaatst en medearbeider aan verschillende tijdschriften. Met groote opofferingen verzamelde hij de bronnen voor een geschiedenis van de aanzienlijkste geslachten te Keulen en voor een topografische beschrijving dier stad, terwijl hij reizen deed door Frankrijk, het zuiden van Duitschland, Zwitserland, Nederland en België, om zijn verzameling zoo volledig mogelijk te maken. Na zijn terugkeer betrok hij het kasteel Roland en schreef verschillende werken, zoodat hij benoemd werd tot lid van onderscheiden geleerde genootschappen. Hij overleed op zijn villa Fahnenberg bij Düsseldorf den 12den Januari 1883. Van zijn zeer talrijke geschriften noemen wij: „Bilder aus Frankreich" (1831), „Das Fenster- und Lichtrecht nach römischem, gemeindeutschem, preuszischem und französischem Rechte", „Die Düsseldorfer Malerschule in den Jahren 1834, 1835 und 1836". „Diplomatische Beiträge zur Geschichte der kölnischen, jülichschen und bergischen Geschlechter in Stammtafeln, Wappen, Siegeln und Urkunden" (2 dln., 1848).

Fahrenheit, *Gabriël Daniël*, een Duitsch natuurkundige, die den thermometer verbeterd heeft, werd geboren te Danzig den 14den Mei 1686. Hij was aanvankelijk bestemd voor den handelsstand, maar zijn neiging spoorde hem aan tot beoefening der natuurkundige wetenschappen. Nadat hij een reis had gedaan door Duitschland en Engeland, vestigde hij zich in ons land en hield zich hier bezig met het vervaardigen van thermometers en barometers. Om eerstgenoemde te vullen, gebruikte hij aanvankelijk wijngeest, later kwik, en dit laatste gaf aan zijn instrumenten een groote mate van nauwkeurigheid. De felle koude, in den winter van 1709 te Danzig waargenomen, nam hij aan als den uitersten koudegraad van zijn thermometerschaal, tevens die van een mengsel sneeuw en zout. Hij ontdekte in 1721, dat water tot aanmerkelijk onder zijn vriespunt kan worden afgekoeld zonder te stollen. Het kookpunt van water (80° bij *Réaumur* en 100° bij *Celsius*) stelde hij bij den 212den graad van zijn schaal, en het vriespunt (het nulpunt bij *Réaumur* en *Celsius*) op 32°. Ook vervaardigde hij een areometer, die later tot grondslag diende voor dien van *Tralles*, *Nicholson* en *Charles*, en den eersten thermobarometer. Hij overleed den 16den September 1736, terwijl hij zich bezig hield met den bouw van een werktuig tot drooglegging van ondergeloopen landen. Men vindt onderscheiden verhandelingen van hem in de „Philosophical Transactions".

Faid'herbe, *Lucas*, een Nederlandsch architect, werd in 1617 te Mechelen geboren, was eerst beeldhouwer en leerling van *Rubens*, bij wien hij in diens laatste levensjaren woonde, wendde zich echter later tot de architectuur en ontwierp en bouwde in de Zuidelijke Nederlanden veel kerken in barokstijl, waarbij hij in den geest van *Rubens* den nadruk legde op een rijke plastieke decoratie. Zijn voornaamste bouwwerken zijn de Michaëlskerk te Leuven, de Begijnenkerk te Brussel en de Notre Dame d'Hanswijck te Mechelen, waarvoor hij ook beeldhouwwerken leverde. Hij overleed in 1697 te Mechelen.

Faidherbe, *Louis Léon César*, een Fransch generaal, werd geboren te Rijssel den 3den Juni 1818, bezocht in 1838 de polytechnische school te Parijs, in 1840 de artillerie- en genieschool te Metz en werd vervolgens geplaatst als onderofficier bij het corps ingenieurs. Hij diende in Algerië, daarna op Guadeloupe, vervolgens weder in Algerië, werd bevorderd tot kapitein en in 1852 als onderdirecteur der genie naar den Senegal gezonden. In 1854 veroverde hij aan het hoofd van 600 man de vesting Dimnar, die door 2000 Mooren verdedigd werd, en klom toen op tot commandant van een bataillon en tot gouverneur dier kolonie. Tot aan 1861 breidde hij er door voorspoedige ondernemingen de heerschappij van Frankrijk aanmerkelijk uit en begaf zich toen tot herstel zijner gezondheid naar zijn vaderland. Hier vroeg hij zijn ontslag uit de gouverneursbetrekking en ging opnieuw naar Algerië, waar hij in 1863 brigade-generaal werd, doch spoedig daarna aan het hoofd der zaken in Senegambië werd gesteld. Hij bleef er tot in Juli 1865 en ging toen als commandant eener onderdivisie naar Bona in de Algerijnsche provincie Constantine, totdat *Gambetta* hem in November 1870 naar Frankrijk riep en hem, tot divisie-generaal verheven, belastte met het commando over het noorderleger in plaats van generaal *Farre*, die bij Amiens de nederlaag had geleden. *Faidherbe* verscheen den 5den December in zijn hoofdkwartier te Rijssel, waar hij met een gezwollen proclamatie het bevel aanvaardde. Hij beijverde zich in de eerste plaats zijn wanordelijke troepen te reorganiseeren en te versterken. Toen hij omstreeks 40000 man onder zijn bevelen had, maakte hij aanstalten Parijs te ontzetten. Met de kern van zijn leger rukte hij voorwaarts tot op 11 km. ten N.O. van Amiens en betrok er een zeer gunstige stelling, die door een talrijke artillerie verdedigd werd. Hier werd hij den 23sten December door *von Manteuffel* aangevallen en uit al zijn positiën verdreven, waarbij hij meer dan 1000 man gevangenen verloor. Hij deed den 2den Januari 1871 een aanval op de 30ste Pruisische brigade, doch te vergeefs. Den volgenden dag poogde hij met 2 legercorpsen de hoofdmacht der Duitschers bij Bapaume te overweldigen, doch werd gedwongen, na zware verliezen naar Arras en Douay de wijk te nemen. Den 10den Januari bezweek Perronne, zoodat nieuwe troepen beschikbaar kwamen, en generaal *Goeben*, die het commando over het eerste Duitsche legercorps van generaal *von Manteuffel* overgenomen had, gebruikte ze aanstonds tot versterking en maakte voorbereidselen tot een beslissenden slag. Toen *Faidherbe* kort daarna zijn pogingen herhaalde, werd hij den 17den Januari bij Beauvais aangevallen en den 19den beslissend verslagen. Het leger van *Faidherbe* werd verstrooid, en hij moest veiligheid zoeken in Rijssel. De capitulatie van Parijs en de daaropvolgende wapenstilstand beveiligden hem voor verdere nederlagen.

Toen in Februari 1870 een Nationale Vergadering gekozen werd, werd hij als een ijverig republikein en een aanhanger van *Gambetta*, door Parijs daarheen afgevaardigd, maar toen zijn beschermer het gezag verloor, achtte hij het raadzaam zijn mandaat neder te leggen. Na het sluiten van den vrede ontving hij den last, zijn leger af te danken en den 27sten April 1871 kwam hij

op pensioen. Bij nieuwe keuze voor de Nationale Vergadering werd hij op 3 plaatsen benoemd, doch hij aanvaardde het mandaat voor zijn geboortestad, legde het echter kort daarna neder. Hij overleed den 28sten September 1889 te Parijs. Gedenkteekenen werden te Bapaume in 1891 en te Rijssel in 1896 voor hem opgericht. *Faidherbe* heeft zich ook verdienstelijk gemaakt op letterkundig gebied. Hij leverde bijdragen voor het „Bulletin" van het Geographisch Genootschap te Parijs, in 1860 en later schreef hij te St. Louis aan den Senegal het „Annuaire du Sénégal", ook schreef hij een „Chapître de géographie sur le Nord-Ouest de l'Afrique" (1864) en een „Essai sur la langue Poul" (1875). Gedurende zijn laatste verblijf in Algerië gaf hij een „Collection complète des inscriptions numidiques" in het licht, en zijn laatste oorlogsbeleid trachtte hij te rechtvaardigen door zijn „Campagne de l'armée du Nord" (1871). Hierin echter bevinden zich onnauwkeurigheden, die weerlegd werden door generaal *von Goeben* in de „Allgemeine Militär-Zeitung" en door *Seton* in de „Notes on the operations of the North-German troops in Lorraine and Piccardy" (1872).

Faidit, *Gaucelm*, een Provençaalsch dichter uit Limousin, zwierf eerst met zijn geliefde *Guillelma* als speelman rond. Later kwam hij in dienst bij het Hof, verheerlijkte in zijn liederen de mooie en gevierde gravin *Maria van Ventadorn* en wist zich daarop de gunst te verwerven van koning *Richard I* van Engeland (1189—1199), dien hij op zijn Kruistocht vergezelde en wiens dood hij in een treffend lied beweende. Hierna werd hij opgenomen aan het Hof van *Bonifacius van Montferrat*. Hij is een der vruchtbaarste troubadours, van wien wij meer dan 60 liederen over hebben.

Faido, de hoofdplaats van het distrikt Leventina in het Zwitsersche kanton Tessino, ligt 758 m. boven de oppervlakte der zee en 19 km. ten noordwesten van Biasca aan den grooten weg over den St. Gotthard. Men heeft er een fraaie kerk een Capucijner klooster en een deftig rechthuis (pretorio). Zij telt slechts (1900) 885 inwoners, maar is merkwaardig wegens de indrukwekkende natuur van haar omtrek, o.a. de kloof van Dazio grande en den waterval van de Piumogna.

Faille, *Baart de la*, is de naam van een aanzienlijk Nederlandsch geslacht, dat onderscheiden geleerde mannen heeft opgeleverd. Het bloeide reeds in het begin der 15de eeuw in Italië, waarna zijn afstammelingen zich in België hebben gevestigd. Een tak, zich aansluitende aan de voorstanders der Hervorming, kwam weldra in de noordelijke gewesten tot aanzien.

Faille, Jacob, Baart de la, geboren te 's Gravenhage den 20sten Juni 1757, was een zoon van *Jacob Baart de la Faille*, meester in de vrije kunsten, doctor in de wijsbegeerte, lector in de wis- en natuurkunde te 's Gravenhage, leeraar aan de stichting der vrouwe van *Renswoude* enz.

Laatstgenoemde belastte zich met het onderwijs van zijn zoon en wel met zoo goede gevolgen, dat deze op 17-jarigen ouderdom tot meester in de vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte werd gepromoveerd. De jonge doctor oefende zich nog eenigen tijd te Utrecht, deed een reis naar Parijs, werd in 1777 lid van het Utrechtsch Genootschap en opvolger van zijn vader, die inmiddels overleden was. In 1790 werd hij geroepen, om te Groningen *Brugmans* op te volgen in de wis- en natuurkunde. Ruim 32 jaar was hij met den meesten ijver in die betrekking werkzaam; tot het laatst toe leefde hij voor de wetenschap. Hij overleed den 1sten April 1823. Hij voltooide een werk van zijn vader, getiteld: „Verhandeling over de rekenkunsten" (1778) en gaf 2 redevoeringen in het licht, namelijk: „De vero felicitatis sensu" en „De artibus ac disciplinis a juventute communicandis ad salutem communem adjuvandam aptissimis".

Faille, Jacob Baart de la, een Nederlandsch geneeskundige en zoon van den voorgaande, werd geboren te Groningen den 25sten Juni 1766 en studeerde in zijn geboortestad, waar hij in 1812 tot doctor in de wis- en natuurkunde en in 1817 tot doctor in de geneeskunde bevorderd werd. Na zich te Groningen als arts te hebben gevestigd, werd hij er in 1832 benoemd tot hoogleeraar in de verloskunde, ziekteleer en gerechtelijke geneeskunde, terwijl hij later het voorlaatste vak met de clinische lessen aan het nosocomium verwisselde. Behalve zijn 2 dissertaties, verschenen zijn oraties bij het aanvaarden van zijn ambt en bij de overdracht van het rectoraat (1841) in het licht. Ook werd hij in 1841 versierd met de orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed den 19den Mei 1857.

Faillissement is een rechtsinstelling, dienende om, wanneer een schuldenaar zijn betalingen staakt, in het belang der gezamenlijke crediteuren te zorgen, dat allen — ieder naar zijn recht — zooveel mogelijk voldoening erlangen. Vóór 1896 konden hier te lande alleen *kooplieden* in staat van faillissement worden verklaard en bestond voor niet-kooplieden de mogelijkheid om te worden verklaard in *staat van kennelijk onvermogen*. De tegenwoordig geldende Faillissementswet heeft evenwel dit onderscheid doen vervallen. In staat van faillissement kan verklaard worden ieder schuldenaar die „in den toestand verkeert, dat hij heeft opgehouden te betalen." De wet gebruikt het woord „toestand" om aan te duiden, dat niet *elk* feit van niet-betaling eener schuld voldoende is, om de faillietverklaring uit te spreken. De niet-betaling kan het gevolg zijn van betwisting van de gegrondheid der vordering of van geldverlegenheid, die binnen enkele dagen zal ophouden, in welke gevallen er voor faillissement geen reden is; doch is die niet-betaling de uiting van een toestand, waarin de schuldenaar hetzij door onwil, hetzij door onmacht, zijn verbintenissen niet meer nakomt, dan zal een verzoek tot faillietverklaring op zijn plaats zijn. Meestal zal van faillissement alleen sprake zijn, als iemands schulden zijn baten overtreffen, maar de wet stelt dit niet als eisch; het is mogelijk, dat bij de vereffening blijkt, dat alle schulden geheel betaald kunnen worden. De tegenwoordige wetenschap en wetgeving gaan uit van het beginsel, dat het faillissement niets anders is dan een *algemeene executie* op des schuldenaars goederen. Ons Burgerlijk Wetboek stelt als algemeenen regel, dat de goederen van den schuldenaar aansprakelijk zijn voor diens verbintenissen. Elke schuldeischer, wiens vordering onbetaald blijft,

heeft het recht *bepaalde* goederen van den schuldenaar in beslag te nemen en te verkoopen. Er heeft dan plaats een executie van bepaalde goederen ten behoeve van bepaalde schuldeischers. Faillissement is een beslag op en verkoop van *alle* goederen van den schuldenaar ten behoeve van *alle* schuldeischers, die zich aanmelden, onder toezicht van een lid van de Rechtbank en onder leiding van een of meer door de Rechtbank benoemde personen, curatoren.

Executie en niets anders: ziedaar het karakter van het faillissement. Een zekere mate van eerloosheid, in vroegere wetgevingen aan de faillietverklaring verbonden, is aan ons recht geheel vreemd. Het faillissement kan gepaard gaan met een strafvervolging wegens *bankbreuk* (zie aldaar), maar op zich zelf is in het faillissement niets strafbaars gelegen.

Uit het karakter van het faillissement als algemeene executie volgt, dat inbeslagneming van goederen van den failliеten boedel door bijzondere schuldeischers niet is toegelaten. Iedere gerechtelijke tenuitvoerlegging, vóór het faillissement aangevangen, neemt door de faillietverklaring dadelijk een einde; geen vonnis van lijfsdwang kan meer worden ten uitvoer gelegd, en bevindt de schuldenaar zich in gijzeling, dan wordt hij, zoodra het vonnis van faillietverklaring in kracht van gewijsde is gegaan, ontslagen.

Verdere gevolgen van de faillietverklaring zijn, dat de schuldenaar de beschikking en het beheer over zijn boedel verliest; dat hij de goederen dus niet meer aan zijn crediteuren kan onttrekken en den een niet boven den ander bevoordeelen, en dat sommige handelingen, tot nadeel der crediteuren strekkende, vóór 't faillissement verricht, nietig verklaard kunnen worden; dat er een of meer curatoren worden aangesteld, die, onder des rechters toezicht, den boedel in 't belang van de schuldeischers en van den schuldenaar administreeren en, zoo noodig, vereffenen; en dat de gefailleerde een accoord kan aanbieden, dat, zoo het aangenomen en gehomologeerd wordt, de schuldeischers verplicht zich met een gedeeltelijke betaling tevreden te stellen. De failliétverklaring heeft plaats op eigen aangifte van den schuldenaar, op verzoek van een of meer der schuldeischers of op vordering van het Openbaar Ministerie. In den regel wordt de schuldenaar opgeroepen, ten einde door den rechter gehoord te worden. De wet stelt evenwel deze oproeping niet verplichtend. De faillietverklaring moet worden aangevraagd bij de Arrondissements-Rechtbank van des schuldenaars woonplaats of van zijn laatste woonplaats in Nederland. Tegen het vonnis, waarbij de faillietverklaring wordt uitgesproken of geweigerd, is aan de verschillende belanghebbenden het rechtsmiddel van appèl of verzet toegekend. Het vonnis behelst, behalve de eigenlijke faillietverklaring, de benoeming van een rechter-commissaris en van een of meer curatoren. Een uittreksel uit het vonnis, behelzende de voor derden noodige opgaven, wordt door de zorg van den curator gepubliceerd door plaatsing in de Nederlandsche Staatscourant en in een of meer dagbladen. De gefailleerde verliest het beheer over zijn tot het faillissement behoorende goederen; hij kan ze niet meer vervreemden, verpanden, of aansprakelijk stellen voor nieuwe verbintenissen; maar zijn persoonlijke rechtstoestand ondergaat geen verandering. Hij wordt niet gelijk aan een onder curateele gestelde: hij behoudt zijn bevoegdheid om rechtshandelingen aantegaan en in rechten op te treden: hij blijft man, vader en voogd, tenzij hij uit de voogdij wordt ontzet. Alleen zijn de goederen van zijn boedel niet meer het onderpand, waaraan gedurende het faillissement de door hem aan te gane verbintenissen nog verhaald kunnen worden. In het algemeen omvat het faillissement het geheele vermogen van den schuldenaar ten tijde van de faillietverklaring, alsmede hetgeen hij gedurende het faillissement verwerft. Enkele uitdrukkelijk in de wet vermelde goederen vallen buiten het faillissement, b.v. hetgeen de gefailleerde gedurende het faillissement door persoonlijke werkzaamheid verkrijgt of een gedeelte daarvan, ter beoordeeling van den rechter-commissaris. Het faillissement brengt in de verhouding van den gefailleerde tot zijn schuldeischers geen andere wijzigingen dan die uit het karakter eener algemeene executie voortvloeien. Ten aanzien van wederkeerige overeenkomsten, die nog niet geheel ten uitvoer zijn gelegd, geeft de wet enkele bijzondere bepalingen, ten einde te waken, dat niet de éene partij genoodzaakt worde te leveren in het vooruitzicht dat de levering der andere partij achterwege zal blijven. Zoo kan bijv., indien de gefailleerde huurder is, zoowel de curator als de verhuurder de huur tusschentijds doen eindigen, maar voor zoover dit niet geschiedt, moet de na de faillietverklaring vervallen huur ten volle worden betaald. De curator moet zoo spoedig mogelijk na zijn benoeming overgaan tot het opmaken van een boedelbeschrijving of inventaris en van een staat der baten en schulden van den boedel: afschriften van een en ander worden ter kostelooze inzage van een ieder ter griffie van de Rechtbank en soms ook van het Kantongerecht nedergelegd. Verder neemt de curator de boeken, gelden, kleinodiën, effecten en andere papieren van waarde onder zich; zorgt voor de belangen van de schuldeischers en van den schuldenaar, en vertegenwoordigt dezen laatste in rechten overal, waar het aanspraken den boedel betreffende geldt, — alles onder toezicht, en soms met bepaald gevorderde machtiging van den rechter-commissaris of ook wel van de geheele rechtbank. Door den rechter kan aan den curator een commissie uit de schuldeischers terzijde worden gesteld met adviseerende bevoegdheid. De curator roept de crediteuren op tot het indienen van hun vorderingen binnen een door den rechter-commissaris te bepalen termijn en tot het bijwonen der vergadering tot verificatie der schuldvorderingen en neemt een gewichtig aandeel aan die werkzaamheid (zie *Verificatie*). Doel der verificatie-vergadering welke, evenals alle vergaderingen van schuldeischers door den rechter-commissaris wordt gepresideerd, is, om vast te stellen, welke schuldeischers in de opbrengst der faillissements-executie zullen mogen deelen. Alle vorderingen, die binnen den door den rechter-commissaris bepaalden termijn zijn ingediend bij den curator, komen in die vergadering aan de orde; die, welke later zijn ingediend, maar nog uiterlijk 2 dagen vóór de ver-

gadering, worden alleen toegelaten, als niemand zich er tegen verzet. Wordt een vordering noch door den curator noch door een der ter vergadering aanwezige schuldeischers betwist, dan wordt zij als erkend beschouwd; heeft er betwisting plaats, dan verwijst de rechter-commissaris dit geschil naar de terechtzitting der Rechtbank, die dan de zaak als een gewoon proces behandelt. Deze verwijzing blijft achterwege, als de betwisting alleen komt van de zijde van den gefailleerde; de vordering wordt dan *in* het faillissement toegelaten, doch aan die toelating kan de schuldeischer *na* het faillissement tegen den schuldenaar geen aanspraken ontleenen. Vóór of op de verificatie-vergadering kan de gefailleerde een accoord aanbieden aan zijn crediteuren, waarbij hij hun voorstelt, om met de gedeeltelijke betaling van hun vorderingen zich tevreden te stellen en hem voor het geheele bedrag finaal te kwiteeren. Zij, die bevoorrechte schulden hebben, nemen aan de beraadslaging en stemming over dat accoord geen deel, tenzij zij van hun voorrecht afstand doen. Het accoord is aangenomen, wanneer twee derden der schuldeischers, drie vierden van het bedrag der concurrente schuldvorderingen vertegenwoordigende, zich voor het aanbod verklaren. Het accoord is niet verbindend, indien het niet door de rechtbank is gehomologeerd, welke homologatie — goedkeuring of bekrachtiging — door haar niet wordt verleend of geweigerd, dan nadat aan de schuldeischers gelegenheid is gegeven om daartegen verzet te doen. Zoodra de homologatie in kracht van gewijsde is gegaan, eindigt het faillissement. Daarna doet de curator ten overstaan van den rechter-commissaris rekening en verantwoording aan den schuldenaar, die het beheer zijner goederen herkrijgt. Komt er geen accoord tot stand, dan verkeert de boedel van rechtswege in staat van insolventie en gaat de curator tot vereffening en te gelde making van alle baten over. De goederen worden in het openbaar of met toestemming van den rechter-commissaris ondershands verkocht; de uitstaande vorderingen worden geïnd. Zoo dikwijls er naar het oordeel van den rechter-commissaris voldoende gereede penningen aanwezig zijn, beveelt deze een uitdeeling aan de geverifieerde schuldeischers. De curator maakt telkens een *uitdeelingslijst* op en onderwerpt die aan de goedkeuring van den rechter-commissaris. Voor de concurrente schuldeischers worden daarop de door den rechter-commissaris te bepalen procenten uitgetrokken; voor de bevoorrechte schuldeischers en de pand- en hypotheekhoudende het bedrag, waarvoor zij batig gerangschikt kunnen worden op de opbrengst der goederen, waarop zij bevoorrecht of die aan hen verbonden waren. Zoo dit minder is dan het geheele bedrag hunner vorderingen, worden voor het ontbrekende gelijke procenten als voor de concurrente schuldeischers uitgetrokken. De door den rechter-commissaris goedgekeurde uitdeelingslijst ligt gedurende 10 dagen ter griffie van de rechtbank ter kostelooze inzage van de schuldeischers, die binnen dien termijn daartegen in verzet kunnen komen, in welk geval de Rechtbank beslist. Door verloop van den termijn van 10 dagen of door het op het verzet gewezen vonnis wordt de uitdeelingslijst verbindend en gaat de curator tot de uitdeeling over. Zoodra aan de geverifieerde schuldeischers het volle bedrag hunner vorderingen is uitgekeerd of zoodra de slot-uitdeelingslijst verbindend is geworden, neemt het faillissement een einde. De curator doet daarna rekening en verantwoording van zijn beheer aan den rechter-commissaris en geeft de in den boedel gevonden boeken en papieren af aan den schuldenaar.

Na het eindigen van het faillissement wordt de verhouding tusschen schuldeischers en schuldenaar geheel dezelfde als vóór de faillietverklaring; de schuldeischers herkrijgen voor het onvoldaan gebleven gedeelte hunner vorderingen hun rechten van executie op de goederen van den schuldenaar. Volgens de vroegere wetgeving duurde het faillissement voort tot de rehabilitatie; onze tegenwoordige wet kent nog wel de rehabilitatie als een officieele verklaring van den rechter, dat alle schuldeischers ten genoegen van elk hunner zijn voldaan, maar het einde van het faillissement is daarvan niet afhankelijk.

Het gebeurt dikwijls, dat na de faillietverklaring de baten van den boedel zóó luttel blijken te zijn, dat te verwachten is, dat na aftrek der faillissementskosten weinig of niets voor de schuldeischers zal overblijven. In zulke gevallen wordt gewoonlijk het faillissement weder opgeheven, waartoe de wet de Rechtbank op voordracht van den rechter-commissaris bevoegd verklaart in alle gevallen, waarin de toestand des boedels daartoe aanleiding geeft.

Wij laten hier volgen een overzicht van de wijze van afdoening der failissementen over de jaren 1901—1905.

JAARTAL.	Aanhangig op 1 Jan.	Uitgesproken gedurende het jaar.	Faillissementen afgedaan door:				Onafgedaan op 31 December.
			Accoord.	Vereffening.	Vernietiging.	Opheffing.	
1901	*) 1556	1242	134	775	42	195	1653
1902	1591	1375	188	839	44	255	1610
1903	1447	1508	161	865	45	297	1587
1904	1521	1611	194	892	58	336	1652
1905	1607	1526	166	925	56	339	1627
Gemiddeld per jaar ..	1544	1452	169	859	49	284	1626

*) Benevens 1 faillissement, dat reeds van den staat was afgevoerd.

Failly, *Pierre Louis Charles Achille de*, een Fransch generaal, geboren den 21sten Januari 1810 te Rozoy-sur-Serre in het departement Aisne, bezocht de militaire school te Parijs en werd in 1828 als onderofficier geplaatst. In 1830 ging hij naar Afrika, waar hij zich bij de verovering van Algiers onderscheidde en weldra tot luitenant bevorderd werd. In 1837 werd hij kapitein, in 1843 bataillonschef en in 1848 kolonel en commandant van de militaire school te Toulouse. Later ging hij als kolonel wederom naar Algiers en werd officier van het Legioen van Eer. Bij het uitbarsten van den Krimoorlog werd hij benoemd tot brigade-generaal, woonde den slag aan de Alma bij en ging als plaatselijke commandant naar Konstantinopel, waar hij bleef tot den 5den December 1854. Daarna keerde hij terug naar de Krim en onderscheidde zich zoowel bij de bestorming der „Witte vestingwerken" van Sebastopol (7 Juni 1855) als 3 dagen later bij den aanval op den Redan. Zijn moedig gedrag aan de Tsjernaja, waar een paard onder hem werd doodgeschoten, was oorzaak, dat zijn naam afzonderlijk in een dagorder werd vermeld. Als bevelhebber van de brigade der gardevoltigeurs nam hij deel aan de bestorming van den Malakof en werd benoemd tot divisie-generaal, waarna hij Eupatoria bezette. Na zijn terugkeer in Frankrijk riep de keizer hem in zijn nabijheid en verleende hem in 1857 het commandeurskruis van het Legioen van Eer. In 1859 nam hij deel aan den oorlog in Italië, streed bij Solferino dapper tegen de overmacht en werd door den keizer benoemd tot groot-officier van het Legioen van Eer. Later wijdde hij zijn krachten aan de organisatie van het Fransche leger en aan de invoering der Chassepôtgeweren, waarna hij in 1867 naar Rome gezonden werd, om het pauselijk gebied tegen den aanval van *Garibaldi* te beveiligen. Het Chassepôtgeweer deed volgens zijn rapport „wonderen" in het gevecht van Mentana (4 November 1867). Daar hij in hooge mate de gunst des keizers bezat, verkreeg hij bij het uitbarsten van den Fransch-Duitschen Oorlog het bevel over het 5de legerkorps. Zijn hoofdkwartier was te Bitsch, vandaar kon hij gemakkelijk het korps van *Mac-Mahon* en dat van *Frossard* bij Saarbrücken ondersteunen. Na den slag bij Wörth versterkte hij zich met de vluchtende troepen van den hertog *van Magenta*, trok terug naar Châlons en vormde de voorhoede van het nieuwe leger van *Mac-Mahon*, dat door de Ardennen trok, om *Bazaine* in Metz te ontzetten. *Failly* werd den 30sten Augustus 1870 door het 4de Pruisische legerkorps overvallen en op de vlucht gejaagd. Door dit verlies werd *Mac-Mahon* opgehouden, hierdoor kreeg een ander deel van het Duitsche leger tijd de Franschen van de andere zijde in te sluiten, zoodat zij zich te Sedan moesten overgeven. Wegens zijn werkeloosheid en onvoorzichtigheid, die gedurig oorzaken waren van nieuwe overrompelingen, werden gegronde beschuldigingen tegen hem ingebracht, daarom schreef hij gedurende zijn gevangenschap „Marches et opérations du 5me corps" (1871). Na den vrede kwam hij niet meer in actieven dienst en overleed den 15den November 1892 te Compiègne.

Fain, *Agathon Jean Frédéric*, baron, eerste geheimschrijver van *Napoleon I*, werd geboren te Parijs den 11den Januari 1778. Reeds vroeg werd hij geplaatst aan de bureaux der Nationale Vergadering en in 1793 benoemd tot secretaris der Militaire Commissie uit de Nationale Conventie en in 1796 tot afdeelingschef van het archief. Nadat hij vervolgens staatssecretaris geworden was, kwam hij in 1806 als archiefsecretaris in het geheime kabinet des keizers en werd in 1807 requestmeester, in 1809 baron en in 1813 geheimschrijver des keizers, dien hij op al zijn tochten vergezelde tot aan den afstand te Fontainebleau. De Restauratie beroofde hem van het bestuur van het archief, doch bij den terugkeer van *Napoleon* aanvaardde hij zijn voormalige betrekking. De Tweede Restauratie maakte hem nogmaals ambteloos, doch in 1830 werd hij eerste kabinetssecretaris van *Lodewijk Philips* en in 1832 intendant-generaal der civiele lijst, staatsraad en grootofficier van het Legioen van Eer. Hij overleed den 14den September 1837. Hij heeft belangrijke geschriften in het licht gegeven, namelijk: „Manuscrit de l'an 1814, trouvé dans les voitures impériales, prises à Waterloo" (1823), „Manuscrit de l'an 1813, contenant le précis des événements de cette année" (2 dln., 1824—1825), „Manuscrit de l'an 1802" (2 dln., 1827), en „Manuscrit de l'an trois" (1794—1795), contenant les premières transactions de l'Europe avec la république française et le tableau des derniers événements du régime conventionel pour servir à l'histoire de cette époque" (1823).

Fainéant (= leeglooper; *les rois fainéants* = de schijn-koningen) is een bijnaam voor de laatste Merovingers; voornamelijk wordt *Lodewijk V*, de laatste Fransche koning uit het Karolingische Huis aldus genoemd.

Faira, *Fair* of *Faro* is de naam van een Schotsch eiland in de straat tusschen de Orkney- en de Shetlandeilanden, 5 km. lang en 3 km. breed. De steile kust verheft zich aan het noordwestelijk uiteinde in de Ward Hill tot een hoogte van 230 m. In het zuiden vindt men er een vrij groote bebouwde vlakte. Het aantal inwoners bedraagt (1891) 223. Het eiland is uit een geschiedkundig oogpunt belangrijk wegens de schipbreuk, die het overschot der Spaansche Armada er in 1588 geleden en waarnaar men in den laatsten tijd gedoken heeft.

Fairbairn, sir *William*, een Engelsch werktuigkundige, die van eenvoudig werkman een vermogend fabrikant werd, was de zoon van behoeftige ouders en werd geboren te Kolso (Schotland) den 19den Februari 1789. Nadat hij als daglooner op verschillende plaatsen in Engeland was werkzaam geweest, o.a. in de kolenmijnen van Percy Main, waar hij met *George Stephenson* bekend werd, vestigde hij zich als vervaardiger van werktuigen te Manchester, wist verbeteringen aan te brengen aan spinmachines en waterraderen en begon in 1830 ijzeren schepen te bouwen. In 1835 bracht hij te Millwal bij Londen een werf in gereedheid, waar tot 1849 niet minder dan 120 ijzeren schepen van stapel liepen. Ook construeerde hij een klinkmachine en een nieuw type van stoomketel. Verder bemoeide hij zich met de vervaardiging van ijzeren bruggen en nam in 1846—1849 met *Robert Stephenson* deel aan den bouw der

Brittanniabrug. Hij overleed in Moor-Park bij Farnham (Surrey) den 18den Augustus 1874. Hij was lid van de Royal Society te Londen, van het Fransche Instituut en van de Koninklijke Academie te Turijn, sedert 1861 lid van de British Association for the advancement of science en sedert 1869 baronet. Hij schreef: „Application of iron to building purposes" (1854), „On cast and wrought iron for building purposes" (4de druk, 1870), „A treating of iron ship building, its history and progress" (1865), „Account on the construction of the Britannia tubular bridge" (1849), „Construction of boiler explosions" (1851), „A treatise on mills and mill-work" (3de druk, 1871), „Iron, its history, properties and processes of manufacture" (3de druk, 1869) en „Useful information of engineers" (3 stukken, 1856—1866), benevens belangrijke verhandelingen in tijdschriften.

Fairfax, *Thomas*, lord, generaal der Engelsche parlementstroepen in den burgeroorlog onder *Karel I*, werd geboren te Denton in het graafschap York den 17den Januari 1612. Hij studeerde te Cambridge, diende vervolgens onder lord *Vere* als vrijwilliger in ons land en toonde zich na zijn terugkomst zulk een tegenstander van *Karel I*, dat hij bij het uitbarsten van den burgeroorlog door het Parlement benoemd werd tot generaal der ruiterij. Weldra onderscheidde hij zich zoozeer door zijn dapperheid, schranderheid en voortvarendheid, dat aan hem, in de plaats van aan graaf *Essex*, het opperbevel werd toevertrouwd, waarna hij echter geheel en al onder den allesbeheerschenden invloed kwam van *Cromwell*. Als luitenant-generaal zegepraalde hij in den slag bij Naseby (14 Juni 1645), veroverde al het land ten westen van Londen, trok daarna zuidwaarts, omsingelde Exeter en dwong Oxford tot de overgave. De koning ontsnapte naar Schotland, doch had nu ook in Engeland geen leger en enkele vesting meer. Toen *Fairfax* Londen was binnengetrokken, werd hij door het Parlement belast met het overbrengen van het geld, dat het Schotsche leger voor de uitlevering des konings ontvangen zou. Die uitlevering geschiedde den 30sten Januari 1647. *Fairfax* bejegende den vorst met de meeste achting en werd vervolgens benoemd tot generaal van het leger, welken titel hij behield, toen een deel zijner troepen afgedankt en een ander deel naar Ierland gezonden werd. Daar *Cromwell* de soldaten, die over dezen maatregel misnoegd waren, tot opstand tegen het Parlement aanspoorde, wilde *Fairfax* zijn betrekking nederleggen, doch de overige bevelhebbers wisten hem tot andere gedachten te brengen, zoodat hij zelfs instemde met de maatregelen, die men nam om het Parlement te vernietigen. In strijd met zijn opdracht trok hij binnen Londen. Zoodra hij evenwel vernam, dat de koning naar elders gebracht was, ging hij naar Cambridge, om hem te zoeken. Gaarne toch zou hij den koning gered hebben, maar *Cromwell* was meester van de omstandigheden. Na den dood van *Karel I* werd *Fairfax* bevelhebber der troepen in Engeland en Ierland, doch bij de expeditie naar Schotland, waar men zich voor *Karel II* verklaard had, weigerde hij het opperbevel te aanvaarden, waarom *Cromwell* zich daarmede belastte. Daarna leefde *Fairfax* een tijdlang teruggetrokken en hield zich met letterkundigen arbeid bezig. Hij wenschte den terugkeer van het koninklijk Huis op den troon van Engeland, en om dit doel te bereiken, bracht hij na den dood van den Protector (1658) zelfs een leger bijeen en verbond zich met generaal *Monk*. Het graafschap York koos hem tot Parlementslid, en in 1660 bevond hij zich aan het hoofd der afgevaardigden, die naar 's Gravenhage werden gezonden, om *Karel II* tot terugkeer naar Engeland uit te noodigen. Na de ontbinding van het Parlement begaf hij zich naar zijn goederen en overleed den 12den Februari 1671. Hij heeft o.a. ook „Memoirs" achtergelaten, en zijn „Correspondence" is in 1848 en 1849 in 4 deelen uitgegeven door *Robert Bell*.

Fair Head of *Benmore Head* is de naam van een voorgebergte aan de noordkust van het Iersche graafschap Antrim, het noordoostelijkste punt van Ierland. Het is 120—192 m. hoog verheft zich steil uit het water met bazaltzuilen, van welke sommige 60 m. hoog zijn. Op een afstand van 30 km. verheft zich de „Giants causeway" (De Reuzendam), die eveneens uit bazaltzuilen bestaat. Op dat voorgebergte heeft men uitgestrekte steenkolenbeddingen. Het uitzicht van den top van Fair Head is verrukkelijk.

Fair-Island. (eigenlijk *Farö* = Schapeneiland) in een steil, 217 m. hoog eilandje midden in de 78 km. breeden sont tusschen de Orkney- en Shetlandeilanden, met 223 inwoners. Deze zouden afstammen van de schipbreukelingen van het admiraalschip der Spaansche armada.

Fairm. is bij diernamen de afkorting voor *Léon Fairmaire*, een Fransch entomoloog, geboren den 29sten Juni 1820 te Parijs.

Fair play, oorspronkelijk een Engelsche sportterm voor eerlijk spel, wordt overdrachtelijk gebezigd in de beteekenis van een nette, loyale wijze van handelen.

Fais of *Tromelin*, een Duitsch eiland in den Grooten Oceaan, behoort tot de westelijke Carolinen, heeft een oppervlakte van slechts 3,5 vierk. km. en bezit een bevolking van 200 zielen. Het is onder de gewoonlijk lage, meestal een lagune omsluitende Micronensische eilanden daardoor merkwaardig, dat hier de koraalrotsen zijn opgestuwd, zoodat de schier loodrechte wanden van madreporenkalk ter hoogte van 30 m. oprijzen en een dal omgeven, dat de plaats der voormalige lagune inneemt.

Fait accompli of *volbrachte zaak* is een uitdrukking van den laatsten tijd, die vooral in de staatkunde gebruikt wordt. Men geeft daarmede een voldongen feit te kennen, dat niet te veranderen is, bijv. de bezetting van een landstreek door troepen van een staat, die op deze streek aanspraken meent te hebben, nog voordat die aanspraken door de tegenpartij erkend zijn.

Faithorn, *William*, een Engelsch teekenaar en graveur, werd geboren te Londen in 1620 en overleed aldaar in 1691. Zijn leermeester was *Peake*. Vier jaar was hij onder diens leiding werkzaam, doch werd toen in den burgeroorlog door de opstandelingen gevangen genomen. In den kerker graveerde hij portretten. Daar hij na het herkrijgen zijner vrijheid den eed aan *Cromwell* weigerde, moest hij in ballingschap vertrekken naar Frankrijk, waar hij de bescherming genoot van *Marolles* en *Nanteuil*. In 1690 keerde hij

naar Londen terug, zorgde door een kunsthandel voor zijn bestaan en legde zich bovendien toe op het graveeren. Hij heeft een groot aantal keurige kunstwerken geleverd en hij schreef ook een „Sculptura historico-technica or the history and art of engraving" (1622).

Faizabad, *Faisabad* of *Fyzabad* is een distrikt en divisie der N.W. provinciën van Britsch-Indië, met een oppervlakte van 31639 v. km. en (1891) 6794272 inwoners, waarvan 5882573 Hindoes en 907306 Mohammedanen. Het wordt verdeeld in de 6 arrondissementen: Faizabad (4374 v. km. met 1216959 inwoners), Gondar, Bakretsch, Sultanpoer, Partabgarh en Rara Badki.

Faizabad, de hoofdstad van het gelijknamige distrikt van Britsch-Indië, ligt op den linkeroever der Gogra aan een kruispunt van spoorwegen, heeft veel handel in rijst, tarwe, mais, opium en (1901) 74076 inwoners. De in 1732 gestichte stad was onder de nababs en koningen van Audh tot het begin der regeering van *Azaf ud Danlah* (1775-1797) residentie en gedurende dezen tijd een der schitterendste steden van Hindostan (met ruim 100000 inwoners), daarna kwam zij in verval, doch is in den laatsten tijd weer snel opgekomen.

Fakir is de naam van Indische bedelmonnikken, die van aalmoezen leven en zich allerlei wreede lichaamskwellingen opleggen. De meesten zijn onwetend, onbeschaafd, vuil en lui. Er bestaan onderscheiden klassen van fakirs, en zij worden, in weerwil van hun bekende ondeugden, gewoonlijk door het volk met eerbied bejegend. In sommige streken van Azië oefenen zij een hoogst verderfelijken invloed uit. Bij ons zijn de fakirs vooral bekend door de buitengewone, ja onbegrijpelijke behendigheid, waarmede zij allerlei goocheltoeren en schijnbaar bovennatuurlijke handelingen verrichten.

Fakkel of *flambouw* is de naam van een kunstmatig licht, hetwelk met een sterke vlam brandt, doorgaans walmt en gewoonlijk slechts in de open lucht gebruikt wordt. Men heeft *houtfakkels*, die uit kienhout of harsachtig dennenhout bestaan, *wasfakkels*, die uit vier vereenigde waskaarsen zijn samengesteld, en *pekfakkels* of eigenlijke flambouwen van uitgepluisd touw of dennenhout, in gesmolten pek gedoopt. Men bevestigt den fakkel veelal in een *fakkelhouder* van blik, voorzien van een houten steel.

Reeds in de dagen der Oudheid bediende men zich van fakkels bij huwelijks- en begrafenisplechtigheden, verder als lichtsein bij den aanvang van een veldslag, benevens op kleine schepen, die geen groen en rood licht voeren, om in de nabijheid varende schepen te waarschuwen. Deze bestaan uit een vuurwerkmengsel in een zakje op korten steel aangebracht, dat een blauw licht geeft.

Ter eere van sommige godinnen werden te Athene *fakkelfeesten* gehouden, terwijl men de goden van het vuur, zooals *Hephaestus*, *Prometheus* enz., huldigde met een *fakkelloop*; de mededingers namelijk beijverden zich om met een brandenden fakkel, aan hun schild vastgehecht, het eerst een bepaald doel te bereiken. Dikwijls waren er *fakkeldansen* mede verbonden, reeds in zwang aan het Hof van *Constantijn den Groote* en zelfs nu nog bij elke trouwplechtigheid aan het Hof te Berlijn. Bij zulk een gelegenheid houden de jonggehuwden met de vorstelijke familie en de hooge staatsambtenaren paarsgewijs een optocht door de zaal en dragen daarbij waskaarsen. Ook in de oude Christelijke Kerk waren fakkeloptochten in gebruik, inzonderheid op den avond voor het Paaschfeest, ten teeken, dat te midden van den diepsten rouw het licht der Christelijke hoop nog niet was uitgebluscht. Tegenwoordig worden bij den Katholieken eeredienst nog kerkelijke optochten met waskaarsen gehouden, terwijl men in ons land de fakkels of flambouwen nagenoeg alleen gebruikt bij maskerades en serenades, welke bij avond in de open lucht plaats hebben.

Fakkeldans. Zie *Fakkel.*

Fakkeldistel. Zie *Cereus.*

Fakkelfeest. Zie *Fakkel.*

Fakkelloop. Zie *Fakkel.*

Falaise is de naam van een oude stad, de hoofdplaats van een arrondissement in het Fransche departement Calvados in Normandië. Zij ligt aan de Ante en aan een zijtak van den westerspoorweg, 11 km. van Caen en telt (1901) 7457 inwoners. Men heeft er een rechtbank van eersten aanleg, een handelsrechtbank, een openbare boekerij, 5 merkwaardige kerken en de bouwvallen van het kasteel, waar *Willem de Veroveraar* geboren werd. Daar vindt men sedert October 1851 zijn bronzen standbeeld. Falaise bezit klokkengieterijen, belangrijke ververijen, katoenweverijen en kousenfabrieken. Er wordt van 10 tot 25 Augustus een groote jaarmarkt gehouden. Waarschijnlijk is de stad door de Noormannen gesticht. In den Engelsch-Franschen oorlog behielden de Engelschen haar tot 1450.

Falaises noemt men steile zeekusten, die sterk door de branding aangetast worden, in het bijzonder de kust van het oostelijk gedeelte van Normandië. Ongeveer 24 km. ten zuiden van de monden der Somme nemen de duinen een einde. Bij het dorp Ault (departement Somme) rijst de kust steil omhoog. Met een flauwe kromming wendt zij zich zuidwestwaarts en vormt een tweeden krijtmuur ter hoogte van 104 en meer meters. Deze is de falaise der Landes Caux, waarin de rivieren hier en daar diepe kloven hebben gegraven, die tot havens en zeebaden dienen, zooals te Tréport aan de Bresle, te Dieppe aan de Arques, te St. Valéry-en-Caux en te Entrétat. Op dien muur zijn onderscheiden vuurtorens geplaatst.

Falasja is een tot Agau (zie aldaar) behoorende volksstam in de Abessinische landen Semien, Wogera, Dembea, Agaumeder, Begemeder, Lasta en Sjoa. Hun taal komt met zeker Agau dialekt overeen. Zij zijn de overblijfselen van een ouden, tot het Jodendom bekeerden stam, die eigen vorsten bezat en nog in de Middeleeuwen machtig was. Van het Hebreeuwsch kennen zij echter niets. De godsdienst is een mengsel van oud-Christelijke en Israëlitische gebruiken; zij hebben geestelijke orden, ook van vrouwen. Hun Abuna (opperpriester) is gevestigd te Koeara. Zij geven voor, dat zij uit Jeruzalem afkomstig zijn, waarom zij zich Falasian (verbannenen) noemen. Zij leven, evenals de Mohammedanen, afgescheiden in stadswijken en dorpen, beoefenen landbouwen, katoenweverij en zijn metselaars, timmerlieden, pot-

tenbakkers en smeden, in welke laatste hoedanigheid zij door de overige inboorlingen met bijgeloovige vrees bejegend worden. Hun aantal wordt op 80000, door anderen op 250000 geschat. Met hen zijn de Kamant verwant, die verstrooid wonen van Gondar tot Sjoa, minder streng geloovig zijn en als heidenen beschouwd worden.

Falat, *Juljan*, een Poolsch schilder, werd den 30sten Juli 1858 te Tuliglowy in Galicië geboren, leerde te München bij *Raab* en vestigde zich na een langdurig verblijf te Rome en reizen in Polen te Berlijn. De stof voor zijn schilderijen ontleent hij voornamelijk aan de jacht, de sport en het Poolsche volksleven. Het eerste maakte hij zich bekend door een reeks van 28 aquarellen en teekeningen, voorstellende een berenjacht van vorst *Anton Radziwill* bij Nieswiecz. Daarop volgden: „Terugkeer van keizer Wilhelm II van de berenjacht bij vorst Anton Radziwill" (1889), „Jacht op elanden" (1891), „Keizer Wilhelm op jacht op de Schorfheide" (1892), „Vóór de berenjacht" (1892) en „Markt in Galicië" (1893). In 1893 werd hij lid der Berlijnsche academie; in 1900 vestigde hij zich te Krakau, waar hij directeur der Kunstacademie is. Van zijn verdere doeken noemen wij „Elanden in de moerassen" en „Napoleon I op zijn terugtocht van Moskou". Met *A. van Kossak* heeft hij in Berlijn het panorama „Terugtocht der Franschen over de Beresina in 1812" geschilderd.

Falb, *Rudolf*, bekend door zijn aardbevingstheorie en weervoorspellingen, werd den 13den April 1838 te Obdach in Stiermarken geboren, studeerde te Graz in de godgeleerdheid, ontving vervolgens de priesterwijding en was twee jaar werkzaam als pastoor. Daarna werd hij leeraar aan de handelsacademie te Graz, was van 1866 af gedurende drie jaren huisonderwijzer bij een grafelijke familie en begaf zich toen naar Praag, om in de wis-, natuur- en sterrenkunde te studeeren. Reeds in 1868 had hij het populair astronomisch tijdschrift „Sirius" gesticht, en daarna schreef hij zijn „Grundzüge zu einer Theorie der Erdbeben und Vulkanausbrüche" (1870). In 1872 vestigde hij zich te Weenen, studeerde er aan de polytechnische school in de geologie en ging over tot de Protestantsche Kerk. In 1877 ondernam hij ten behoeve van zijn archaeologische studiën en zijn onderzoek van de vulkanen een reis naar Zuid-Amerika, bezocht ook de Vereenigde Staten van Noord-Amerika en keerde in 1880 terug naar Europa. Daarna vertoefde hij eenige jaren ambteloos in zijn geboorteplaats en verhuisde in het begin van 1887 naar Leipzig en later naar Berlijn. In wetenschappelijke kringen wilde men van zijn theorieën niets weten. Hij schreef „Von den Umwälzungen im Welltall" (2de druk, 1887), „Sterne und Menschen" (1882) en „Das Land der Inka in seiner Bedeutung für die Urgeschichte der Sprache und Schrift" (1883). In laatstgemeld werk tracht hij een verband aan te wijzen tusschen de voornaamste talen in het westen van Zuid-Amerika en de Arische en Semietische talen. Daarenboven leverde hij nog: „Wetterbriefe" (1883), „Das Wetter und der Mond" (1892), „Ueber Erdbeben" (1895), „Kritische Tage, Sintflut und Eiszeit" (1895). Hij overleed den 29sten September 1903 te Schöneberg.

Falc. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *Hugh Falconer* (zie aldaar).

Falcao, *Christovam*, een Portugeesch dichter, leefde in het begin der 16de eeuw. Eenige van zijn gedichten uit zijn jeugd staan in het liederboek van *Garcia de Resende*. Zijn hoofdwerk, de ecloge „Chrissal" werkte mede tot een nieuwe richting in de letterkunde en is de overgang tusschen de oude Spaansche school der 15de en de Renaissanceschool der 16de eeuw. Deze idylle behandelt de ongelukkige liefde van een armen edelman voor de rijke Maria Brandão, die door haar familie in een klooster opgesloten werd, terwijl de minnaar gedurende vijf jaar in de gevangenis moet smachten. Thans nog wordt het gedicht, dat in 1871 te Oporto opnieuw verscheen, veel in Portugal gelezen.

Falcaria *Host.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen* (*Umbelliferae*). Het onderscheidt zich door een veelbladerig omwindsel, door een 5-tandigen kelk, witte uitgerande bloembladeren en oliehoudende vruchten. Het omvat meerendeels overblijvende kruiden met gevinde bladeren, in Oost-Indië en Siberië groeiende. De meest bekende soort is *F. Rivini Host.* (*Sium Falcaria L.*), die in Europa en Azië aan de wegen groeit.

Falcidia lex is een door den volkstribuun *Falcidius* in het jaar 40 v. Chr. voorgestelde Romeinsche wet, waarbij het den erflater verboden werd meer dan drie vierden van zijn nalatenschap aan legaten weg te schenken. Een vierde, de *quarta Falcidia*, bleef als wettelijk erfdeel den erfgenaam bij de wet voorbehouden.

De schulden en begrafeniskosten werden eerst van den boedel afgetrokken en daarna de *quarta pars* bepaald, welk deel aan den wettelijken erfgenaam, of, zoo er meer waren, aan allen te zamen, *pro rata parte*, naar even redigheid, verbleef.

Falck, *Iman Willem*, een Nederlandsch staatsman, was de zoon van *Frans Willem Falck*, doctor in de rechten, koopman en fiscaal op Ceylon, gezant aan het Hof van Candia enz. *Iman Willem* werd geboren op Ceylon den 23sten Maart (of Augustus) 1736, studeerde te Utrecht in de rechten en ging in 1756 als onderkoopman naar Batavia, waar hij eerst secretaris werd van gouverneur-generaal *Mossel* en vervolgens van de de Indische Regeering. In 1765 werd hij benoemd tot gouverneur en directeur van Ceylon en voerde er langdurige oorlogen, totdat hij in 1767 met den keizer van Candy een voordeeligen vrede sloot. Hij bezocht Trinconomale en bouwde er belangrijke vestingwerken. In 1767 werd hij buitengewoon en in 1770 gewoon raad van Nederlandsch-Indië, ja, in 1781 werd hem zelfs de betrekking van directeur-generaal opgedragen, waarvoor hij echter bedankte. In 1782 was hij nog gouverneur van Ceylon. Hij overleed te Colombo den 6den Februari 1785.

Falck, *Anton Reinhardt*, afkomstig uit hetzelfde geslacht, werd geboren te Utrecht den 19den Maart 1777, studeerde te Amsterdam en te Leiden, promoveerde in 1799 in de rechten, bezocht eenige Duitsche hoogescholen, werd te Amsterdam lid van de stedelijke regeering en ging in 1802 als gezantschapssecretaris naar Madrid. De gevolmachtigde *Meinders* liet het beheer

drid. De gevolmachtigde *Meinders* liet het beheer der zaken aan hem over, doch toen hij in 1805 teruggeroepen werd, volgde ook *Falck* hem weldra naar het vaderland. Hier verliet hij aanvankelijk de staatkundige loopbaan, doch aanvaardde weldra de betrekking van secretaris van Buitenlandsche Zaken en vervolgens die van secretaris bij het ministerie van Marine en Koloniën. Na den afstand van koning *Lodewijk* keerde hij echter tot het ambteloos leven terug. Dit maakte hem verdacht bij de keizerlijke spionnen, zoodat *Falck* het land verliet en een reis deed door Duitschland, Denemarken en Zweden. Toen hij in 1812 in Nederland terugkwam, werd hij benoemd tot kapitein eener afdeeling bij de Nationale garde te Amsterdam en toen het keizerrijk in 1813 ten val neigde, werkte hij krachtig mede tot bevrijding van zijn geboortegrond. Nadat hij eerst het secretariaat vervuld had bij het Voorloopig Bewind, werd hij secretaris van Staat en ging in 1819 als buitengewoon gezant naar Weenen, om de onderhandelingen omtrent Luxemburg tot een goed einde te brengen. Voor dien tijd was hij reeds benoemd tot minister van Openbaar Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën en maakte zich in die betrekking verdienstelijk jegens de wetenschap. Reeds in 1818 had hij in België de oprichting bevorderd der hoogescholen te Gent, Luik en Leuven en de wederoprichting der Academie van Wetenschap en Fraaie Letteren.

In 1824 werd hij benoemd tot buitengewoon gezant naar Engeland, om aldaar met den ambassadeur *Fagel* de onderhandelingen over Indië te hervatten. Na het sluiten van het verdrag keerde hij terug, doch ging later als opvolger van *Fagel* wederom daarheen. Hij sloot er belangrijke overeenkomsten, doch bemerkte, dat *Willem I* weinig vertrouwen stelde in zijn raadgevingen. Na de Belgische omwenteling van 1830 was hij een ijveraar voor de scheiding van Nederland en België, maar deed vruchtelooze pogingen den koning tot zijn meening over te halen. Zelfs werd hij in 1832 teruggeroepen. Met den titel van minister van Staat vestigde hij zich op het huis ter Noot bij 's Gravenhage, waar hij in de beoefening der wetenschap een aangename uitspanning vond. Na het sluiten van den vrede met België (1839) werd hij echter vertegenwoordiger van den koning der Nederlanden te Brussel en overleed aldaar den 16den Maart 1843. Hij stelde er zooveel prijs op, te behooren tot de Patriciërs van Amsterdam, dat hij steeds weigerde, in den adelstand te worden opgenomen. Zijn verdiensten als eerlijk en schrander staatsman, als smaakvol geleerde en als ijverig bevorderaar van kunst en wetenschap zijn algemeen erkend. Behalve zijn dissertatie „De Matrimonio", gaf hij uit: „Idee der ontwikkeling van 's menschen zedelijken aanleg, in de geschiedenis opgespoord", „Over het mislukken van alle wijsgeerige proeven eener theodicee", „Over den invloed der beschaving van de Nederlandsche Natie op de verlichting van de Noorsche volken" (1813) en „Eenige letterkundige berichten wegens Denemarken, enz." in de „Gedenkschriften" van de derde klasse van het Nederlandsch Instituut. Merkwaardig zijn vooral zijn „Brieven", loopende van 1795 tot 1843; zij zijn in 1857 in het licht gegeven.

Falck, *Nikolaus*, een Duitsch jurist, werd geboren te Emmerlef bij Tondern in Sleeswijk-Holstein, den 25sten November 1784, studeerde eerst in de godgeleerdheid en wijsbegeerte, doch bepaalde zich later als huisonderwijzer bij graaf *von Moltke* op Nütsschau tot de rechtsgeleerdheid. In 1809 werd hij geplaatst op het bureau der kanselarij in Sleeswijk-Holstein. Wegens zijn grondige kennis der theorie van het recht werd hij in 1814 benoemd tot hoogleeraar te Kiel, waar hij op een hoogst verdienstelijke wijze werkzaam bleef tot aan zijn dood. Hij schreef een rechtsgeleerde „Encyklopädie" (4de druk, 1830), „Handbuch des Schlesw.- Holst. Privatrechts" (2 dln. 1825—1840) en „Das Herzogtum Schleswig in seinem gegenwärtigen Verhältnisse zu Dänemark und zu dem Herzogtum Holstein" (1816). Hij ijverde voor het herstel der grondwet en werd in 1835—1836 door de universiteit en door de Regeering tot lid der provinciale standen benoemd, waar men hem tot voorzitter koos. Hoewel hij zich in het algemeen aansloot aan de liberale partij, deinsde hij voor alle doortastende maatregelen terug, zoodat hij zijn populariteit meer en meer verloor. Dit had vooral plaats, toen na de troonbeklimming van *Christiaan VIII* de successievraag opgeworpen werd. Als de grondigste kenner van het staatsrecht van zijn vaderland en zonder eenigen twijfel te voeden omtrent de rechten der hertogdommen, kwam hij in 1846 met 8 andere hoogleeraren uit Kiel in het geschrift: „Das Staats- und Erbrecht des Herzogtums Schleswig" in verzet tegen den „Offener brief", doch toen in 1848 de storm losbarstte, hield hij zich schuil. Hij was lid van de Constitueerende Vergadering, welke volgens de grondwet van 1848 gekozen werd. Immers hij was naar de rechterzijde overgeloopen en gaf zelfs een „Wochenblatt" uit, waarin hij de democratie, doch eigenlijk de vaderlandslievende pogingen van zijn landgenooten bestreed. Hij overleed den 5den Mei 1850.

Falcke, *Georg Friedrich*, vrijheer *von*, een Hannoversch staatsman, geboren te Hannover den 7den Augustus 1786, studeerde te Göttingen, bekleedde achtereenvolgens onderscheiden belangrijke staatsbetrekkingen en werd in 1828 benoemd tot geheim Kabinetsraad bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken te Hannover. In het daarop volgend jaar ging hij als gevolmachtigde naar Weenen, hielp in 1831 de grondwet in Hannover tot stand brengen en werd er in 1833 tot lid der Eerste Kamer benoemd. Toen vervolgens koning *Ernst August* den troon beklom, behoorde hij tot hen, die aan dezen vorst verklaarden, dat zij hem aan de grondwet gebonden achtten. Hoewel de koning van een andere meening was, benoemde hij *von Falcke* tot raadsheer bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken en schonk hem zijn volkomen vertrouwen. Laatstgenoemde werkte mede aan het nieuwe ontwerp voor een grondwet, kwam in 1844 aan het hoofd van het ministerie van Buitenlandsche Zaken, werd in 1845 bevorderd tot geheimraad met den titel van excellentie, begaf zich in 1848 naar zijn goederen te Osnabrück en overleed aldaar den 20sten September 1850.

Falckenstein, *Johann Heinrich von*, een verdienstelijk Duitsch geschiedschrijver, geboren te

Erfurt den 6den October 1682, bezocht eenige Duitsche en Nederlandsche hoogescholen en werd in 1715 geplaatst als onderdirecteur aan de ridderacademie te Erlangen, waar hij voorlezingen hield over rechtsgeleerdheid, wapenkunde en geslachtsrekenkunde. In 1718 omhelsde hij den R. Katholieken godsdienst en werd door den bisschop van Eichstädt benoemd tot geschiedschrijver des lands met den rang van Hofraad en kamerjonker, trad in 1730 als Hofraad in dienst van den Markgraaf *van Brandenburg-Ansbach* en woonde van 1736—1740 te Erfurt, waar hij bouwstoffen verzamelde voor zijn Kroniek van Thüringen. Hij overleed te Schabach den 3den Februari 1760. Van zijn belangrijkste geschriften noemen wij: „Antiquitates Nordgravienses" (3 dln., 1733), „Deliciae topogeographicae Norimbergenses" (1733 en 1775), „Antiquitates et memorabilia Nordgroviae veteris" (3 dln., 1734—1743), „Thüringische Chronica" (2 dln., 1737—1739), „Civitatis Erfortensis histora critica et diplomatica" (2 dln., 1739—1740), „Chronicon Suabacense" (1740 en 1756), „Antiqnitates et memorabilia Marchiae Brandenburgicae" (2 dln. 1751—1752), en „Vollständige Geschichte des Herzogtums Bayern" (4 dln., 1764 en 1773).

Falckenstein, *Ernst Friedrich Eduard Vogel von.* Zie *Vogel von Falckenstein.*

Falcon, een staat in het noordwesten der Zuid-Amerikaansche republiek Venezuela, strekt zich uit aan beide zijden van de Laguna de Maracaïbo en van de Golfo de Venezuela aan de Caraïbische Zee en telt op 29222 v. km. (1894) 141689 inwoners, die zich bezig houden met plantagebouw, veeteelt, nijverheid en handel. Naar Maracaïbo en Coro worden vooral koffie, cacao, katoen en cochenille uitgevoerd. Deze staat is samengesteld uit de twee afdeelingen Falcon ten oosten en Zulia ten westen. De hoofdstad is Coro.

Falcone, *Aniello*, een Italiaansch schilder, die vooral oorlogstafereelen op het doek bracht, werd geboren te Napels in 1600 en overleed aldaar in 1665. Tegelijk met *Salvator Rosa* oefende hij zich aanvankelijk onder leiding van *Ribexa*, doch stichtte weldra zelf een academie, die door velen bezocht werd. Hij bezat een hartstochtelijk karakter en nam deel aan den opstand van *Masaniëllo*, en met zijn talrijke leerlingen en aanhangers vormde hij een geduchte bende, die de heerschappij der Spanjaarden ernstig bedreigde. Toen echter het oproer kort daarna bezweek onder den druk der overmacht, nam *Falcone* de wijk naar Frankrijk. Zijn stukken onderscheiden zich door gloed en leven, door correctheid van teekening en door een fraai koloriet; zij zijn zeer zeldzaam.

Falconer, *William*, een Schotsch dichter, werd geboren te Edinburgh den 11den Februari 1732 en wekte als kajuitsjongen op een koopvaardijschip de belangstelling van *Campbell*, den vervaardiger van de „Lexiphanes", die voor zijn onderwijs zorg droeg. Hij schreef zijn eerste gedicht in 1751 op den dood van *Frederik*, prins *van Wales.* Als matroos aan boord van de „Britannia" leed hij schipbreuk in de Middellandsche Zee en schilderde in „The shipwreck", een gedicht in 3 zangen, de gevaren van het zeeleven. Een ode aan den hertog *van York* bezorgde hem een betrekking bij de marine, en uit dankbaarheid schreef hij onder den naam van *Theophilus Thorn* een staatkundig hekeldicht: „The demagogue", gericht tegen *Chatham*, *Wilkes* en *Churchill.* Zijn beste werk is een „Universal marine dictionary" (3de druk, 1830). Hij leed nogmaals schipbreuk in het Engelsche Kanaal, en overleed aan boord van het fregat „Aurora", vermoedelijk in de Straat van Mozambique, in December 1769.

Falconer, *Hugh*, een Engelsch palaeontoloog, geboren te Forres in Schotland den 29sten Februari 1808, studeerde te Aberdeen en werd meester in de vrije kunsten. Daarna legde hij zich te Edinburgh toe op de plant- en dierkunde. Nadat hij in 1819 tot doctor in de geneeskunde bevorderd was, kwam hij als arts in dienst van de Oost-Indische Compagnie, begaf zich eerst naar Calcutta en werd vervolgens naar Mirat gezonden. In 1832 werd hij belast met het opzicht op den botanischen tuin te Saharanpoer aan den voet van het Himalayagebergte. Vanhier deed hij tochten door de omliggende bergstreek en ontdekte er de overblijfselen van een vroeger onbekenden, subtropischen, fossielen plantengroei. Door *Cautley*, *Baker*, *Durand* en anderen ondersteund en aangemoedigd, zette hij zijn nasporingen voort, en reeds in 1837 ontving hij voor zijn opstellen, die in de „Asiatic Researches" en in de „Geological Transactions" waren opgenomen, de gouden medaille van het Geologisch Genootschap te Londen. Omstreeks dien tijd bezocht hij, in opdracht der Oost-Indische Compagnie, onderscheiden gewesten van Indië om de theecultuur aan te bevelen. Verder ging hij met sir *Alexander Burnes* naar Psjawar en Kasjmir, ontdekte er de *Asa-foetida*-plant en kwam met een schat van verzamelde voorwerpen terug. Tot herstel van gezondheid ging hij in 1842 met verlof naar Engeland, waar hij zijn verzamelingen afstond aan Kew en aan het Britsch Museum, terwijl hij tevens een aanvang maakte met het geschrift „Fauna antiqua Sivalensis" (9 dln., 1846—1849), dat niet voltooid werd. Intusschen werden zijn verdiensten door onderscheiden geleerde genootschappen erkend. In 1848 begaf hij zich weder naar Indië, waar hij de betrekking bekleedde van directeur van den botanischen tuin en hoogleeraar in de plantkunde te Calcutta. Hier bracht hij de verwaarloosde palaeontologische verzameling in orde, bevorderde de aanplanting der kinaboomen en schreef merkwaardige rapporten over de cultuur van het teakhout. In 1855 nam hij zijn ontslag en maakte opnieuw plannen tot voltooiing van zijn „Fauna Sivalensis", waartoe hij de voornaamste musea van Europa bezocht. Dit gaf echter aanleiding tot opstellen van anderen aard, en in de laatste jaren van zijn leven hield hij zich vooral bezig met het onderzoek naar de palaeontologische overblijfselen in holen en grotten. In het laatst van 1864 onderzocht hij de holen in de nabijheid van Gibraltar. Hij overleed, niet lang na zijn terugkeer in Engeland, den 31sten Januari 1865. Zijn wetenschappelijke nalatenschap is onder den titel „Palaeontological memoirs and notes (2 dln.)" door *Murchison* in het licht gegeven.

Falconet, *Etienne Meurice*, een Fransch beeldhouwer, werd geboren in 1716 te Vevêy aan het

Meer van Genève, verkeerde in behoeftige omstandigheden en moest als schrijnwerkersleerling te Parijs allerlei houten voorwerpen vervaardigen, totdat hij op 17-jarigen leeftijd door zijn gemodelleerde leemen voorwerpen, waarmede hij zich in zijn vrije uren en zelfs des nachts bezig hield, de opmerkzaamheid trok van den beeldhouwer *Lemoine*. Deze nam hem op in zijn werkplaats en *Falconet* maakte zulke verbazende vorderingen, dat hij na verloop van 6 jaar een standbeeld van „Milo van Croton" leverde, dat algemeen bewonderd werd. Daarenboven had hij zich bekend gemaakt met de Latijnsche en Italiaansche talen en met de kunstwerken der klassieke Oudheid. In 1745 werd hij lid der Academie en in 1766 gaf hij gehoor aan een uitnoodiging van keizerin *Catharina*, om een metalen standbeeld van *Peter den Groote* te gieten, waarin hij uitmuntend slaagde. Daar hij later de gunst dier vorstin verloor, keerde hij in 1788 terug naar Parijs, waar hij benoemd werd tot directeur der koninklijke schildersacademie. Na dien tijd hield hij zich hoofdzakelijk bezig met letterkundige werkzaamheden. Hij overleed den 4den Januari 1791. Tot zijn geschriften behooren: „Réflections sur la sculpture" (1768) en „Observations sur la statue de Marc Aurèle" (1771). Zijn „Oeuvres littéraires" zijn in 1781 en 1782 in 6 deelen uitgegeven.

Falconetto, *Giovanni Maria*, of *Falconetta*, een Italiaansch schilder en bouwkundige, geboren te Verona in 1458, was een leerling van *Milozzo*, deed te Padua het paleis *Cornaro*, de kerk der Dominicanen, prachtige poorten en de bekende rotonde, te Usopo het paleis van den graaf *van Savorgnano* enz. verrijzen en stichtte ook te Verona en te Venetië onderscheiden sierlijke gebouwen. Van een aantal schilderstukken van dezen meester bestaan gravures. Hij overleed in 1534.

Faldistorium is de naam voor een soort van vouwstoel met kussens, die door de bisschoppen bij kerkelijke plechtigheden gebruikt worden.

Falême of *Tene* is een belangrijke zijrivier van den Senegal in het noordwestelijk gedeelte van Afrika. Zij ontspringt in het koninkrijk Foeta-Dsjalon, ten noordwesten van Timbo en ten zuiden van de bron der Gambia, stroomt aanvankelijk noordoostwaarts, daarna noodwestwaarts en mondt boven Bakel uit in den Senegal.

Falerii, een stad in Etrurië, was op een rotsachtige hoogte gelegen. De kerk van Sta Maria di Falari bij Civita Castellano, niet ver van den Tiber, is naar haar genoemd. De aloude bewoners *Falisci* genaamd, behoorden tot de geduchtste vijanden der Romeinen. Wel sloot *Camillus* in 394 v. Chr. met hen een verbond, doch zij kwamen meermalen in opstand. Ten laatste echter werden zij met geheel Etrurië aan de Romeinen onderworpen. Ook in 241 v. Chr. maakten zij oproer, doch de verwoesting van hun kasteel was daarvan het gevolg. De inwoners besloten een nieuwe stad te stichten in de vlakte en noemden haar Aequum Faliscum, terwijl de Romeinen op de plaats der verwoesting een volksplanting vestigden, die wegens den beroemden dienst van *Juno* den naam ontving van Junonia Faliscorum. Men vervaardigde er vroeger voortreffelijk linnen; ook de witte stieren uit Falerii waren zeer gezocht.

Falerner wijn is een wijnsoort, die op het gebied van Falernum, den *Ager Falernus*, groeide en vroeger zeer gezocht was. Dat gebied was gelegen in den noordwesthoek van Campanië, aan den voet van den Massicus, tusschen de rivieren Savo en Volturnus. Die wijn was licht-geel of zwart van kleur en zeer vurig; aanvankelijk hard en ongezond, werd hij eerst gedronken, als hij 15 jaar oud was. De Romeinsche dichters, vooral *Horatius*, verheffen hem hemelhoog. Om hem te temperen, vermengde men hem met den zoeten wijn van Chios of ook wel met honig. Volgens een sage, door *Silius Italicus* vermeld, gaf *Bacchus* den eersten wijnstok, die zulk edel nat opleverde, ten geschenke aan zekeren *Falernus*, om dezen voor de aan hem bewezen gastvrijheid te beloonen. Nog thans verbouwt men in die streken den Vino Falerno.

Falguière, *Alexandre*, een Fransch beeldhouwer, werd den 7den September 1841 te Toulouse geboren, studeerde onder leiding van *Jouffroy* en na 1860 te Rome. In 1864 vervaardigde hij „De Overwinnaar in het hanengevecht", in 1868 den martelaar *Tarcicius*. Voor de opera te te Parijs maakte hij een voorstelling van het Drama, voor het „Théâtre français" een standbeeld van *Corneille*, voor Maçon een van *Lamartine* voor de St. Geneviève-kerk een van den Heiligen *Vincentius van Paula* en daarna een zijner meesterwerken „Schietende Diana" (1882). Van zijn verdere werken noemen wij nog: standbeelden van generaal *Laroche-Jacquelin*, *Gambetta*, *Charcot* en *Larigerie*, een beeld der Muziek en „De vrouw met den pauw" en „Danseres". Sedert 1873 legde hij zich ook op het schilderen toe. Van zijn doeken noemen wij „Kaïn, den gedooden Abel meesleepend", „Onthoofding van Johannes den Dooper", „Suzanna", „Sphinx", „Offer aan Diana", „Acis en Galathea", „Grootmoeder en kind" en „Juno". *Falguière* was lid der Academie van Schoone Kunsten te Parijs, waar hij den 19den April 1900 overleed.

Falie noemde men vroeger een mantel, die het geheele lichaam bedekte, huik, grooten regenmantel (vooral voor vrouwen). Thans is het woord nog slechts in gebruik in de uitdrukking „iemand op zijn falie geven" = een pak slaag geven.

Falieri, *Marino*, de meestberoemde van de 3 dogen van Venetië, die dezen geslachtsnaam droegen, werd geboren in 1278 en stond in 1346 aan het hoofd van de troepen der Republiek bij de belegering van Zara in Dalmatië. Hier behaalde hij een schitterende overwinning op den koning van Hongarije en ging vervolgens als gezant naar Genua en Rome. In 1354 werd hij doge. Onder zijn bestuur overweldigden de Genueezen bij Portelogone de Venetiaansche vloot en namen tevens haar aanvoerder *Pisani* gevangen. Het einde van zijn regeering was tragisch. Verontwaardigd over de geringe straf, waartoe een patriciër, *Michele Steno* genaamd, wegens een beleediging, der gemalin van den doge aangedaan, veroordeeld werd, besloot hij wraak te nemen op de geheele aristocratie, waarop hij van ouds fel gebeten was. Hij werd het hoofd van een samenzwering, die ten doel had, den 15den April 1355 al de senatoren om het leven te brengen en de macht van den Senaat te vernietigen.

In den daaraan voorafgaanden avond echter werden de samengezworenen plotseling in hechtenis genomen en den 17den April 1355 door beulshanden gedood. *Byron* en *Delavigne* hebben daaraan de stof ontleend voor treurspelen.

Falk, *Jeremias Falk* of *Falck*, een Duitsch teekenaar en graveur, werd geboren te Danzig in 1629 en overleed aldaar in 1709. Hij begaf zich eerst naar Parijs, waar hij werkte onder leiding van *Chaveau*, en vervolgens naar Nederland, waar hij etsen en gravures vervaardigde voor de verzameling van *Reynst*. Later vertoefde hij aan het Hof in Zweden en in Denemarken en bracht zijn laatste levensjaren door in Danzig. Hij heeft een aantal portretten gegraveerd en ook gravures geleverd naar schilderijen van *Guercino*, *Caravaggio*, *Sciavone*, *Tintoretto*, *Bloemaert* enz. Ook heeft hij een werk met platen ten behoeve van goudsmeden uitgegeven; het is opgesteld in de Latijnsche taal en zeer zeldzaam.

Falk, *Johannes Daniël*, een Duitsch schrijver en philantroop, werd geboren te Danzig den 28sten October 1768 en onderscheidde zich reeds vroeg door een groote leergierigheid, welke hij moeielijk bevredigen kon, daar zijn vader, een behoeftige pruikenmaker, hem aan den handenarbeid zette, toen hij nog nauwelijks kon lezen en schrijven. Toch slaagde hij er in, zich de werken te verschaffen van *Gellert*, *Wieland*, *Lessing*, enz. Om zijn toestand te verbeteren, liep hij weg met het voornemen matroos te worden, doch toen hij eenige dagen langs het strand had omgezworven zonder zijn doel te bereiken, werd hij genoodzaakt naar de vaderlijke woning terug te keeren. Eindelijk kreeg hij van zijn vader verlof te studeeren, zoodat hij op 16-jarigen leeftijd het gymnasium zijner geboortestad bezocht en zich vervolgens naar Halle begaf. In 1797 vestigde hij zich als privaatdocent te Weimar en maakte er zich in 1806 bij de komst der Franschen zoo verdienstelijk, dat de groot-hertog hem tot legatieraad benoemde. Nog grootere verdiensten verwierf hij in 1813 door het stichten van het „Genootschap der vrienden in nood", dat zich toen doel stelde, verlaten en verwaarloosde kinderen voort te helpen tot het aanleeren van eenig nuttig handwerk. Door zijn rustelooze bemoeiingen kwam er een school tot stand, die in 1829 door den groothertog in een opvoedingsgesticht voor verwaarloosde kinderen herschapen werd. Het draagt den naam van „Gesticht van Falk". Hij overleed den 14den Februari 1826. Als schrijver trad hij het eerst op met hekeldichten, welke door *Wieland* zeer geroemd werden. „Der Mensch und die Helden; zwei satyrische Gedichte" (1798) en „Die heiligen Gräber von Kom und die Gebete" (1799) zijn ongemeen geestig. De volgende vonden minder bijval, hoewel de zeven jaargangen van zijn „Taschenbuch für Freunde des Scherzes und der Satyren" (1797—1803) veel goeds bevatten en zijn „Prometheus" (1803) door velen geroemd werd. Zijn boek „Leben, wunderbare Reisen und Irrfahrten des Johannes von der Ostsee" (1805) bleef onvoltooid. Van 1806 en 1807 gaf hij het jaarboek „Grotesken, Satiren und Naivetäten" in het licht. Daarna verschenen zijn „Oceaniden" (1812), en zijn „Klassisches Theater der Engländer und Franzosen" (1812). Het derde eeuwfeest der Hervorming vierde hij met 2 gedichten, getiteld: Falk's Liebe, Leben und Leiden in Gott" (1817); na zijn dood verscheen „Volksspiegel zur Lehre und Besserung" (1826), benevens een nieuwe verzameling zijner „Satirische Werke" (7 dln., 1826), „Goethe aus näherm persönlichen Umgange dargestellt" (3de druk, 1856) en „Geheimes Tagebuch oder mein Leben vor Gott" (4 dln., 1898—1900).

Falk, *Paul Ludwig Adalbert*, een Duitsch staatsman, werd geboren den 10den Augustus 1827 te Metschkau in Silezië, studeerde te Breslau, bekleedde verschillende betrekkingen bij de Pruisische magistratuur, werd in 1867 benoemd tot afgevaardigde naar den Noord-Duitschen Rijksdag en in 1868 geheim „Justizrat" en referendaris bij het departement van Justitie. Nadat hij met ijver aan de verbetering der rechtsbedeeling was werkzaam geweest, ontving hij in Februari 1871 de benoeming tot gevolmachtigde bij den Bondsraad en tot geheim „Oberjustizrat" en den 22sten Januari 1872 die tot minister van Eeredienst, Onderwijs en Geneeskunde. Hij zorgde, dat het toezicht op het onderwijs aan den Staat bleef en verbeterde zoowel het onderwijsprogramma als de traktementen der onderwijzers. In 1877 had hij een wet op het onderwijs in gereedheid, die echter wegens de hooge kosten bestreden werd door den minister van Financiën en niet in behandeling kwam. Verder wist hij bij het uitbarsten van den „Kulturkampf" de wetten te doen aannemen, waardoor de grenzen van het staatsgezag met betrekking tot de Kerk werden afgebakend, alsmede die tot invoering van het burgerlijk huwelijk. De heftige tegenstand der R. Katholieken en de pauselijke bul van 5 Februari 1875, die de Meiwetten krachteloos verklaarde, brachten hem tot het inleveren der „Broodkorfwet", tot de kloosterwet, waarbij de geestelijke orden en congregatiën werden opgeheven, tot de wet op het beheer der kerkelijke goederen enz. Ook de Protestantsche Kerk bracht hij binnen bepaalde grenzen, maar wekte daardoor de verbittering der orthodoxe partij. Deze wist gehoor te vinden bij den koning en legde den minister telkens struikelblokken in den weg, zoodat hij in 1878 zijn ontslag vroeg, doch te vergeefs. Toen echter na den dood van paus *Pius IX* zijn opvolger *Leo XIII* onderhandelingen aanknoopte met de Pruisische regeering en de Rijkskanselier schikkingen maakte met het centrum, wilde ***Falk*** de portefeuille niet langer behouden. Nadat hij de gelegenheid had aangegrepen in het Huis van Afgevaardigden zijn bestuur in twee welsprekende redevoeringen (11 December 1878 en 15 Januari 1879) te verdedigen, vroeg hij in Juni 1879 zijn ontslag en ontving dit den 14den Juli daaraanvolgende. Tot loon zijner uitstekende diensten werd hij bij die gelegenheid opgenomen in den erfelijken adelstand, dien hij echter niet voor zichzelf, maar voor zijn zoon aannam. Hij bleef lid van den Rijksdag en van het Huis van Afgevaardigden, verzette zich met kracht tegen de verzwakking der Meiwetten en werd in Januari 1882 benoemd tot president van het gerechtshof te Ham. Daardoor nam zijn parlementaire loopbaan een einde. Hij overleed aldaar den

7den Juli 1900. Zijn „Reden, gehalten in den Jahren 1872—1879" (3 dln.) verschenen in 1880.

Falk, *Max*, een Hongaarsch staatsman en dagbladschrijver, werd geboren te Pest den 7den October 1828. ontving zijn opleiding aan de polytechnische school te Weenen en trad reeds vroeg als schrijver op. Te Weenen behoorde hij tot de medewerkers aan den „Studentenkurier" en aan den „Freimütige" en vervolgens aan de „Oesterreichische Zeitung" en aan den „Wanderer". Verder leverde hij artikelen in den „Pesti Naplo", waardoor hij het staatkundig leven bij het volk wakker hield. In 1851 werd hij ambtenaar bij de spaarkas te Weenen en werkte mede tot de uitgave der „Allgemeine Weltkunde" van *Galetti* (1858). Wegens zijn schrijven in den „Wanderer" werd hij tot een gevangenisstraf van drie maanden veroordeeld. In 1866 en 1867 hield hij bij keizerin *Elizabeth* dagelijks lezingen over Hongaarsche geschiedenis en letterkunde. Tegen het het laatst van 1867 werd hij hoofdredacteur van den „Pester Lloyd" en verhief dezen tot een der voornaamste dagbladen van Europa. In 1869 werd hij lid van den Hongaarschen Rijksdag en behoorde er met *Deak*, *Eötvös*, *Andrassy* enz. tot de mannen eener gematigd liberale richting. Sedert 1863 is hij lid der Hongaarsche Academie van Wetenschappen. Hij schreef o.a.: „Die Krönung des Königs von Ungarn, „Die fürstliche Familie Esterhazy", „Der ungarische Historiker Ladislaus Szalay", „Graf Stephan Széchényi und seine zeit". „Tijd- en Karakterbeelden" (1901, in het Hongaarsch) enz.

Falke, *Johann Ernst Ludwig*, een Duitsch veeartsenijkundige, werd geboren den 20sten April 1805 te Rudolstadt, waar hij zich in 1832 vestigde. In 1847 werd hij tot leeraar in de veeartsenijkunde aan de landbouwschool te Jena en in 1849 tot buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit in die stad benoemd. Hij overleed er den 24sten September 1880. Van zijn geschriften vermelden wij: „Lehrbuch über den Hufbeschlag und die Hufkrankheiten" (2de druk, 1859), „Lehrbuch der gesamten Tierarzneiwissenschaft" (3 dln., 1855), „Die Prinzipien der vergleichenden Pathologie und Therapie der Haussäugetiere" (1860), „Die Lehre van den Krankheiten der Zucht-und der jungen Tiere" (1867) en „Tierärztliche Jahrbücher" (1878—1880).

Falke, *Jacob*, ridder *von*, een Duitsch beoefenaar der geschiedenis van beschaving en kunst, werd geboren te Ratzeburg den 21sten Juni 1825, studeerde te Erlangen en Göttingen in de letteren en in de geschiedenis, werd leeraar aan het gymnasium te Hildesheim en daarna huisonderwijzer bij prins *Wilhelm von Solms-Braunfels* te Düsseldorf, waar hij bleef tot in 1853. Daar werd hij vooral aangetrokken door de kunst en haar geschiedenis. Later ging hij naar Weenen, en in 1855 werd hij conservator aan het Germaansch Museum te Neurenberg. In den nazomer van 1858 keerde hij naar Weenen terug en aanvaardde de betrekking van bibliothecaris van den vorst *von Liechtenstein*, terwijl hij in Maart 1865 tevens die van custos, in 1873 die van vicedirecteur en in 1885 directeur van het keizerlijk Museum van Kunst en Industrie ontving. In 1895 eervol ontslagen, overleed hij den 9den Juni 1897 te Lovrana. Hij schreef: „Die Deutsche Trachten-und Modenwelt" (2 dln., 1858), nadat hij reeds vroeger het werk van *Eye* „Kunst und Leben der Vorzeit" (3 dln., 3de druk, 1855—1859) en „Galerie der Meisterwerke altdeutscher Holzschneidekunst" (1857—1861) was begonnen uit te geven. Ook werkte hij mede aan de „Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte", dat door zijn broeder *Johannes* werd geredigeerd. Eindelijk noemen wij nog van hem: „Zur Kostümgeschichte des Mittelalters" (1861), „Die ritterliche Gesellschaft im Zeitalter des Frauenkultus" (1863), Geschichte des modernen Geschmacks" (2de druk, 1880), „Die Kunstindustrie der Gegenwart" (1868), „Die Kunst im Hause" (6de druk, 1897), „Die Kunstindustrie auf der Wiener Weltausstellung" (2 dln., 1872), „Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein" (3 dln., 1868—1882), „Hellas und Rom" (1880), „Kostümgeschichte der Kulturvölker" (1882), „Aesthetik des Kunstgewerbes" (1883), „Der Garten. Seine Kunst und Kunstgeschichte" (1884), „Die k. k. Wiener Porzellanfabriek" (1887), „Das Kunstgewerbe" (1889), „Aus dem weiten Reiche der Kunst" (2de druk, 1899), „Geschichte des Geschmacks im Mittelalter" (1893) en „Aus alter und neuer Zeit, neue Studien zur Kultur und Kunst" (2de druk, 1895). Zijn levensherinneringen verschenen in 1897.

Falke, Johann Friedrich Gottlieb, een Duitsch geschiedschrijver en broeder van den voorgaande, werd geboren te Ratzeburg den 20sten April 1823. Hoewel hij naar Erlangen ging, om zich op de letteren en de godgeleerdheid toe te leggen, bepaalde hij zich nagenoeg uitsluitend bij de geschiedenis en bij de Duitsche taal en letterkunde. In 1848 werd hij gouverneur bij den bekenden natuuronderzoeker en reiziger *von Martius* te München en vond er voldoende gelegenheid zijn geschiedkundige studiën voort te zetten. Na verloop van 5 jaar keerde hij naar zijn geboorteplaats terug; in 1855 werd hij eerste secretaris aan het Germaansch Museum te Neurenberg en in 1859 conservator der verzameling handschriften aldaar. Met *Johannes Müller* en zijn broeder *Jacob* bezorgde hij vervolgens de uitgave van een „Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte". In Mei 1862 ging hij als secretaris van het staatsarchief naar Dresden en bepaalde zich na dien tijd hoofdzakelijk bij de geschiedenis van Saksen. Hij schreef „Geschichte des deutschen Handels" (2 dln., 1859—1860), „Die Hansa als deutsche See-und Handelsmacht" (1862), „Die Geschichte des Kurfürsten August von Sachsen in volkswirtschaftlicher Beziehung" (1868), „Erwerbung der Vogtlande durch Kurfürst August" en zijn voornaamste werk „Geschichte des deutschen Zollwesens" (1869). Hij overleed te Dresden den 2den Maart 1876.

Falke, *Gustav*, een Duitsch dichter, werd den 11den Januari 1853 te Lübeck geboren, was eerst in den boekhandel werkzaam, studeerde daarna in de muziek en leeft sedert 1878 als muziekleeraar te Hamburg. Hij schreef de dichtbundels „Mijnheer der Tod" (2de druk, 1900), „Tanz und Andacht" (2de druk, 1900), „Zwischen zwei Mächten" (2de druk, 1903), „Neue Fahrt" (1897), „Mit dem Leben" (2de druk, 1903), „Das Katzenbuch" (1899), „Das Vögelbuch" (1901) en „Hohe Som-

mertage" (1902); verder „Der Kusz. Capriccio in Stanzen" (1893), „Harmlose Humoresken" (1893), „Putzi" (1902), „Aus Muckimacks Reich. Märchen und Satiren" (1903) en de romans „Aus dem Durchsnitt" (1892), „Landen und Stranden" (3 dln., 1895) en „Der Mann im Nebel" (1899).

Falkenberg, *Dietrich von*, de verdediger van Maagdenburg in den Dertigjarigen Oorlog, werd te Herstelle geboren, verliet tengevolge van de Tegen-Reformatie zijn geboortestad, trad in dienst van *Maurits van Hessen—Kassel* en ging op diens last in 1615 naar het Hof van *Gustaaf Adolf*, waar hij Hofmeester der koningin-moeder en in 1626 koninklijk Hofmaarschalk werd. In den Poolschen Oorlog bewees hij diensten op politiek en militair gebied en na de landing van *Gustaaf Adolf* onderhandelde hij met de Protestantsche Rijksstanden over hun aansluiting aan Zweden. Maagdenburg moest hij tot militair bolwerk der Evangelische zaak in Duitschland maken. Zelf aanvaardde hij het opperbevel, toen de keizerlijke troepen met een aanval dreigden, vuurde de burgers in hun tegenstand aan, voorkwam een capitulatie den 19den Mei, doch sneuvelde den volgenden dag. Waarschijnlijk was hij de aanstichter van den brand, die na de inneming de stad verwoestte en haar bezit voor de keizerlijken waardeloos maakte.

Falkenhayn, *Julius*, graaf *von*, een Oostenrijksch staatsman, geboren den 20sten Februari 1829, nam eerst dienst bij het leger, liet als ritmeester de krijgsmansloopbaan varen en werd weldra gekozen tot lid van den landdag. Hij behoorde tot de conservatieve R. Katholieke partij. In 1876 schreef hij: „Materiale zu Studien über das österreichische Budget" en in 1879 een vlugschrift met scherpe aanvallen tegen de moderne staathuishoudkunde onder den titel „Das Jahrzehnt des ersten Ausgleichs 1868—1877". Na een heftigen strijd werd hij daarop als candidaat der clericalen tot lid van het Huis van Afgevaardigden benoemd en den 12den Augustus 1879 met de portefeuille van Landbouw in het Kabinet *Taaffe* belast. Hij behield die portefeuille in het ministerie *Windisch-Grätz*, waarmede hij in 1895 aftrad.

Falkenstein *am Taunus*, een dorp in de Pruisische provincie Wiesbaden, 400 m. boven de oppervlakte der zee en 1 km. ten N.O. van Königstein, telt (1900) 926 inwoners. Het is bekend door zijn ruime en welingerichte instelling voor teringlijders, die er het winterseizoen doorbrengen en er naar dezelfde beginselen behandeld worden als de bezoekers van Davos en Görbersdorf. Men heeft er de bouwvallen van een burcht met een prachtig uitzicht, terwijl zich ten N. van Falkenstein het hoogste gedeelte van den Taunus met den Altkönig en den Grooten Feldberg verheft.

Falkenstein *am Harz* is een burcht in het distrikt Merseburg van de Pruisische provincie Saksen en tot het wat meer zuidwaarts gelegen landgoed Pansfelde behoorend en verheft zich ten Z.O. van Ballenstedt op een hoogte aan den rechteroever van de Selke. Deze burcht was sedert de 12de eeuw de zetel der graven *von Falkenstein*; onder dezen bevond zich graaf *Hoyer*, die er in de eerste helft der 13de eeuw den „Sachsenspiegel" deed schrijven. De burcht is bekend door zijn fraaie ligging en tevens door de ballade van *Bürger* „Des Pfarres Tochter zu Taubenheim", voor welken laatsten naam men eigenlijk Pansfelde moet lezen. De burcht bevindt zich thans in het bezit van den graaf *von Asseburg Falkenstein*.

Falkenstein, *Johann Paul*, vrijheer *von*, een Saksisch staatsman, werd geboren te Pegau den 15den Juni 1801, studeerde te Leipzig en werd er in 1822 privaatdocent in de rechten. In 1827 ging hij als Hof- en Justitieraad naar Dresden en had er in de volgende onrustige jaren gelegenheid met zijn talenten te woekeren. In 1834, bij de oprichting van ministerieele departementen, werd hij als geheim regeeringsraad bij het departement van Binnenlandsche Zaken geplaatst en eenige maanden later als distriktscommissaris te Leipzig. In die verschillende betrekkingen verwierf hij door zijn bekwaamheid, werkzaamheid en bezadigdheid het algemeen vertrouwen. In 1844 werd hij minister van Binnenlandsche Zaken en wist in de drukkende jaren 1846 en 1847 den nood van velen te lenigen. Ontwerpen tot vrijzinnige wetten had hij in gereedheid, toen hij ten gevolge der woelingen van Maart 1841 zijn ontslag nam. Twee jaar later begaf hij zich weder in staatsdienst en den 1sten Februari 1853 aanvaardde hij de portefeuille van Eeredienst en Openbaar Onderwijs. Ook op dit gebied heeft hij, vooral met betrekking tot het hooger onderwijs, veel goeds tot stand gebracht. Bij zijn optreden als minister telde de universiteit 77 hoogleeraren en 768 studenten, terwijl er in den zomer van 1871 meer dan 1800 studenten de lessen van 103 hoogleeraren bijwoonden. Toen de koning in het hachelijk jaar 1866 het land verliet, bleef *von Falkenstein* aan het hoofd der regeeringscommissie achter en toonde in die moeilijke betrekking zijn gewone bekwaamheid. Bij den terugkeer des konings werd hij voorzitter van het ministerie. In het voorjaar van 1871 riep hij er voor de eerste maal een Luthersche Synode bijeen, nadat vooraf de kerkelijke toestand een belangrijke hervorming had ondergaan. In den zomer van dat jaar vroeg en verkreeg hij wegens gevorderden leeftijd zijn ontslag. De algemeene achting, die men hem toedroeg, was oorzaak, dat men dit besluit ernstig betreurde. De koning gaf een nieuw blijk van vertrouwen in den afgetreden staatsman door hem te bevestigen in zijn ambt als kanselier der ridderorden, en de universiteit te Leipzig, die hem reeds in 1836 benoemd had tot doctor in de wijsbegeerte, schonk hem bij het herdenken van haar 450-jarig bestaan tevens het doctoraat in de godgeleerdheid. Eindelijk werd hij den 1sten October 1871 belast met de directie van het Huis des konings. Hij overleed te Dresden den 13den Januari 1882. Hij schreef „Johann, König von Sachsen" (1878).

Falkenstein, *Karl Konstantin*, een Zwitsersch schrijver, geboren te Solothurn den 12den November 1801, ontving zijn opleiding aan het college der Jezuïeten in zijn geboorteplaats en verder aan de universiteiten te Genève en te Weenen. Nadat hij eenigen tijd als huisonderwijzer was werkzaam geweest, werd hij in 1825 secretaris en in 1834 opperbibliothecaris aan de boe-

kerij te Dresden. Wegens zielsziekte ontving hij in 1852 pensioen en overleed te Pirna den 18den Januari 1855. Hij schreef: „Thaddäns Kosciuszko" (2de druk, 1834), „Geschichte der geographischen Entdeckungsreisen" (6 dln., 1828—1829), „Beschreibung der Bibliothek zu Dresden" (1839) en „Geschichte der Buchdruckerkunst" (2de druk, 1856).

Falkenstein, *Julius August Ferdinand*, een Duitsch reiziger, werd den 1sten Juli 1842 te Berlijn geboren en studeerde aldaar in de medicijnen en zoölogie. In 1873—1877 nam hij deel aan de Duitsche Loango-expeditie en bracht daarvan den eersten levenden gorilla mede. Na zijn terugkeer werd hij arts bij den Grooten Staf, daarna geneesheer te Grosz Lichterfelde. In 1881 stichtte hij den „Allgemeiner Deutscher Schulverein". Hij schreef „Die Loangoküste in 72 Original-Photographien" (1876), „Die Loango-Expedition" (1879), „Afrikas Westküste, Von Ogowe bis zum Damaraland" (1885) en „Aerztlicher Reisebegleiter und Hausfreund" (10de druk, 1893).

Falkirk, een stad in het Schotsche graafschap Stirling, ligt aan het Forth- en Clyde-kanaal, vanwaar hier een zijkanaal uitgaat naar Edinburgh, en telt (1901) 29 271 inwoners. Men vindt er een flink stadhuis, een teekenschool en een vereeniging voor tuinbouw. De ingezetenen vinden hun bestaan in ijzergieterijen, looierijen en vele fabrieken, alsmede in een belangrijken handel in graan, katoen, leder, enz. Grangemouth, een vlek van nog geen 2 000 inwoners en gelegen aan den spoorweg, den mond van het Clydekanaal en het riviertje Carron, wordt als de haven van Falkirk beschouwd. In de nabijheid dezer stad heeft men talrijke ijzerhutten en steenkolenmijnen. In plaats van de drie veemarkten (*trysts*) waarop jaarlijks 12 000 000 gld. aan vee werd verhandeld, zijn er in den laatsten tijd weekmarkten gekomen. Bij Falkirk werden in 1298 de Schotten onder *Wallace* door koning *Eduard I* verslagen, in 1746 werd er door den pretendent *Karel Eduard* een nederlaag toegebracht aan de koninklijke troepen onder generaal *Hawley*.

Falkland, *Samuel*, is een der schuilnamen van den schrijver *H. Heyermans Jr.*, waaronder zijn „Amsterdamsch Schetsboek", oorspronkelijk als feuilleton in het „Algemeen Handelsblad", verschijnt.

Falklandseilanden, door de Franschen *Les Malouines* en door de Spanjaarden *Las Malvinas* genaamd, vormen een archipel in den Atlantischen Oceaan op een afstand van 450 km. van Patagonië. Zij bestaan uit 2 groote eilanden, Oost- en West-Falkland, door den Falklandsont gescheiden, en 200 kleine en zijn in het bezit van Engeland. De oppervlakte wordt geschat op 12 532 v.km. met (1901) 2043 inwoners. Oost-Falkland, dat een lengte van 300 km. en een grootste breedte van 100 km. heeft bestaat eigenlijk uit een reeks van schiereilanden en wordt doorsneden van een rotsketen van kwartsgesteente, die zich in den Mont-Usborne tot een hoogte van 750 m. verheft; nog 2 andere ketens loopen daaraan evenwijdig. Op West-Falkland, 200 km. lang en op sommige plaatsen tot 60 km. breed, vindt men eveneens kwartsgesteenten, die een hoogte bereiken van 700 m. De kleinere eilanden zijn meestal bergachtig en enkel aan de kust vo landbouw geschikt. Rondom deze eilandengroep strekt zich een sargassobank, *Sea-weed* der Engelsche kaarten, uit. De beide grootste eilanden bezitten vele inhammen met goede havens, waar de schepen, voor zeehonden- en walvischvangst bestemd, een veilige aanlegplaats vinden. Het klimaat is zeer gezond; de thermometer daalt er des winters 1° onder 0° C. en rijst er des zomers tot bijna 9° C. Het regent er dikwijls, maar de buien zijn niet zwaar. De lucht is er echter stormachtig en de heerschende westenwinden zijn zóó sterk, dat de boomgroei er nagenoeg niets beteekent. De venen leveren brandstof, terwijl er ook steenkolen voorhanden zijn. De vlakten zijn begroeid met een lange grove grassoort, die afgeweid of afgebrand en dan door kort, fijn gras of door klaver vervangen wordt. Onder de planten, die er in het wild groeien, vindt men een theeplant met kleine welsmakende bessen, zuring, spinazie en uitmuntende selderij. De tarwe wordt zelden rijp, terwijl gerst, haver en Europeesche groenten met goed gevolg verbouwd worden. De eenige inlandsche viervoetige dieren zijn de warrah of de goudvos en een soort muis. Watervogels heeft men er in menigte, terwijl er, met uitzondering van spinnen en vliegen, geen insekten en in het geheel geen kruipende dieren gevonden worden. Rundvee is er uit de La Plata-gewesten ingevoerd en heeft zich sterk vermenigvuldigd. Runderen en paarden zwerven rond in groote kudden, en op Eagle-Island zijn wilde zwijnen. Het zoete water bevat veel forellen, en in de baaien vindt men een overvloed van zeevisch. De zeehonden zijn er sterk in aantal verminderd, doch de gewone zwarte walvisch vertoont zich dikwijls aan de westkust van West-Falkland. Hoofdmiddel van bestaan is de schapenteelt (1899: 779900 stuks). De voornaamste uitvoerartikelen zijn wol, leder, huiden en talk. Ingevoerd worden levensmiddelen, kleedingstukken en ijzerwaren. De hoofdstad is Port Stanley met 789 inwoners en een ruime haven.

Deze eilanden werden het eerst gezien den 14den Augustus 1592 door den Engelschen zeeman *John Davis*, doch werden eigenlijk ontdekt den 2den Februari 1594 door *Richard Hawkins*, die het westelijk eiland naar koningin *Elizabeth* van Engeland met den naam van Hawkins' Maidenland bestempelde. Een ander Engelschman, *Strong*, die ze in 1670 bezocht, gaf aan die groep haar tegenwoordigen naam naar zijn begunstiger, lord *Falkland*. Gedurende den Spaanschen Successie-oorlog gaven Fransche schepelingen uit St. Malo daaraan den naam van Malouinen, en de eerste volkplanting, namelijk Port-Louis, werd er door de Franschen onder leiding van *Bougainville* in 1763 op de oostkust van Oost-Falkland gesticht. Daarna vestigden de Engelschen in 1766 de kolonie Port-Egmont op de minder gunstig gelegen noordwestkust van West-Falkland. De Spanjaarden maakten aanspraak op het bezit van den geheelen archipel. Zij kwamen door koop in bezit van Port-Louis, vermeesterden Port-Egmont en brachten in 1771 uit Buenos-Ayres volkplantingen naar die eilanden. Intusschen zorgde Engeland, dat het in 1771 erkend werd als de rechtmatige bezitter van Port-Egmont, hoewel

men 2 jaar later die kolonie, als te kostbaar, ophief. Ook de Spanjaarden verslapten in hun vroegeren ijver voor de volkplantingen en zonden slechts misdadigers uit Amerika daarheen, terwijl zij den naam van Port-Louis in dien van Puérto De Soledad (Woestijnhaven) veranderden. Men bekreunde zich niet meer om de Falklandseilanden, en in den aanvang der 19de eeuw bevonden zich op de beide grootste eilanden alleen wilde paarden en runderen, terwijl Britsche koopvaarders en walvischvangers nu en dan die groep bezochten. In 1820 echter ontstond te Buenos-Ayres onder leiding van *Vernet* een vereeniging tot kolonisatie der Falklandseilanden; deze stichtte, vooral uit Duitschers, een nieuwe volkplanting te Port-Louis, die, na veel moeilijkheden, na verloop van 5 jaar begon te bloeien. De kolonie ontwikkelde zich hoogst voorspoedig, toen *Vernet* in 1831 twist kreeg met Noord-Amerikaansche robbenvangers, waarvan het gevolg was, dat een Noord-Amerikaansch oorlogsschip Port-Louis bombardeerde en vernielde en de inwoners als gevangenen naar Buenos-Ayres bracht. De Falklandseilanden werden daarna in 1833, ingevolge voormalige rechten, weder door de Engelschen bezet, doch eerst in 1840 besloot de Britsche regeering een nieuwe kolonisatie te beproeven. In de eerste plaats werd de exploitatie van het rundvee op Oost-Falkland voor den tijd van 6 jaar tegen betaling van 60 000 pond sterling vergund aan zekeren *Lafone*, een koopman te Buenos-Ayres. In 1852 werd dit recht toegekend aan de Falklandscompagnie, welke door haar uitgebreide zaken niet weinig medewerkte tot den bloei der kolonie. Ook was het een aanmerkelijke verbetering, dat in 1850 de zetel der regeering van Port-Louis naar het gunstiger gelegen Port-Stanley, achter kaap Pembroke, werd overgebracht; hier toch is een zeer goede haven en een ruime, veilige binnenhaven, die 22 linieschepen kan bergen.

Falköping, een stad in het Zuiden van Zweden, in de provincie (län) Skaraborg, ten Westen van het Wettermeer aan de spoorlijnen Stockholm—Göteborg, Falköping—Malmö en Falköping—Uddagården gelegen, telt (1900) 3134 inwoners, maar is bekend door den slag van 24 Februari 1389. De Nooren riepen namelijk de Deensche koningin *Margaretha* tot den troon, door het overlijden van haar zoon *Olof* ontruimd. Daartegen kwam *Albrecht*, koning van Zweden, in verzet. In bovenvermelden slag moesten de Zweden voor de vereenigde Noren en Denen het onderspit delven. Daarop werd koningin *Margaretha* regentes van Zweden.

Fallati, *Johannes*, een Duitsch staathuishoudkundige, geboren te Hamburg den 15den Maart 1809, studeerde te Tübingen en Heidelberg in de rechten en werd in 1837 tot privaatdocent en in 1842 tot hoogleeraar te Tübingen benoemd. In 1848 vergaderde op zijn aandringen te Jena het hervormingscongres der Duitsche universiteiten, waarbij hij echter niet tegenwoordig kon zijn, daar hij tot de leden der Nationale Vergadering te Frankfort en der Württembergsche Vertegenwoordiging behoorde en tevens de betrekking bekleedde van onderstaatssecretaris voor den handel in het rijksministerie. Hij ijverde onvermoeid voor de verbetering van veel binnenlandsche aangelegenheden. Hij trad af met het ministerie *Gagern* en nam zijn ontslag als lid der Nationale Vergadering op den 24sten Mei 1849, nadat zijn voorstel tot verdaging der zitting verworpen was. Weldra keerde hij terug naar zijn leerstoel te Tübingen en werd er in 1850 benoemd tot opperbibliothecaris der universiteit. Hij overleed op een reis te Amsterdam den 5den October 1855. Hij schreef „Die statistischen Vereine der Engländer" (1840), „Einleitung in die Wissenschaft der Statistik" (1843) en een aantal verhandelingen in de „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft".

Fallières, *Clément Armand*, president der Fransche republiek, werd geboren den 6den November 1841 te Mézin (departement Lot-et-Garonne), studeerde in de rechten en was tot 1873 maire van de stad Nérac. In 1876 was hij lid van de Kamer van Afgevaardigden, voegde zich bij de republikeinsche linkerzijde en behoorde in 1877 tot de vereenigde partijen, die het kabinet *de Broglie* ten val brachten. In Mei 1880 werd hij onderstaatssecretaris in het ministerie van Binnenlandsche Zaken en kwam den 7den Augustus 1882 in het kabinet-*Duclerc* aan het hoofd van dit departement. Einde Januari 1883 trad hij op als minister van Buitenlandsche Zaken aan het hoofd van een ministerie, meerendeels bestaande uit leden van laatstgenoemd kabinet, maar viel reeds den 17den Februari. In November van dat jaar aanvaardde hij echter de portefeuille van Onderwijs in het kabinet *Ferry*, die hij tot den val van dat kabinet (einde Maart 1885) behield. Twee jaar later, Mei 1887, belastte hij zich weer met de leiding van Binnenlandsche Zaken in het ministerie-*Rouvier*, die hij in het daarop volgend kabinet-*Tirard* met die van Justitie verwisselde. In begin April 1888 nam hij met *Tirard* ontslag, doch toen hij den 21sten Februari 1889 een nieuw ministerie vormde, nam hij de portefeuille van Onderwijs aan. In het kabinet-*Freycinet-Constans* was hij van 16 Maart 1890 tot 4 Februari 1892 minister van Justitie. Een door hem ingediend ontwerp op de vereenigingen, dat zich hoofdzakelijk richtte tegen de aanmatigingen der geestelijkheid, werd door de Kamer verworpen, waarop het ministerie aftrad. Den 8sten Juni 1890 werd hij tot lid van den Senaat gekozen, den 3den Maart 1899 tot president van dit lichaam. Dit bleef hij tot den 17den Januari 1906, toen hij door het Congres als candidaat der links-republikeinsche groepen tot president der republiek gekozen werd met 449 stemmen tegen 371 op *Paul Doumer*.

Fallmerayer, *Jakob Philipp*, een Duitsch geschiedschrijver en reiziger, werd geboren den 10den December 1790 te Tschötsch bij Brixen, was de zoon van een behoeftigen landman, kwam door de hulp van anderen op een school te Brixen, maar verliet in 1890 heimelijk deze inrichting en begaf zich naar Salzburg. Hier legde hij zich toe op de godgeleerdheid en op de geschiedenis. Daarna bezocht hij de universiteit te Landshut, waar hij eerst in de rechten studeerde, doch zich weldra bij de letteren en geschiedenis bepaalde. In den zomer van 1813 nam hij als onderofficier dienst en streed bij Hanau en elders. Na den

Eersten vrede van Parijs bleef hij bij het occupatieleger op den linkeroever van den Rijn, doch bij het hervatten van den oorlog werd hij geplaatst bij den generalen staf. Toen hij na het sluiten van den Tweeden Vrede zijn ontslag had genomen uit den dienst, werd hij in 1818 leeraar aan het gymnasium te Augsburg, daarna aan het progymnasium te Landshut en in 1826 hoogleeraar aan het lyceum aldaar. In 1831 vergezelde hij den Russischen generaal, graaf *Osterman-Tolstoy*, op een reis naar het Oosten, bezocht Egypte, Palestina, Syrië, Cyprus en Rhodus, vertoefde geruimen tijd te Konstantinopel en keerde over Griekenland en Napels naar zijn vaderland terug. Hier was zijn betrekking reeds vervuld. Wel werd hij in 1835 lid van de Academie van Wetenschappen te München, maar hij vroeg vruchteloos verlof voorlezingen te houden aan de universiteit. Hij kon zich in het algemeen weinig vereenigen met den geest van zijn tijd, zoodat hij in 1836 München verliet en een reis deed door het zuiden van Frankrijk en naar Florence, Rome en Pisa, waarna hij 4 jaar doorbracht te Genève bij graaf *Osterman-Tolstoy*. In 1840 ging hij nogmaals naar het Oosten; hij trok langs de Donau naar de Zwarte Zee, naar Trebisonde en Konstantinopel en bezocht vervolgens den berg Athos, Macedonië, Thessalië en een groot gedeelte van Griekenland. Hij leverde schetsen van die tochten in de „Allgemeine Zeitung" en in zijn „Fragmente aus dem Orient" (2 dln., 1845). Hij deed een derde reis over Konstantinopel, Broessa en den Olympus naar Palestina, Syrië en Klein-Azië, toen de onlusten van het jaar 1848 hem terugriepen naar zijn vaderland. München zond hem naar het Parlement te Frankfort, waar hij plaats nam in het centrum. Zelfs volgde hij het Parlement later naar Stuttgart, zoodat hij den leerstoel verloor, die hem kort te voren te München was toegekend. Nu werd hij door de politie opgespoord, zoodat hij zich als een staatkundig balling in Appenzell en St. Gallen vestigde totdat de amnestie van 1850 hem veroorloofde naar Duitschland terug te keeren. Meestal vertoefde hij te München en hij overleed aldaar plotseling in den nacht van den 25sten op den 26sten April 1861. Van zijn werken noemen wij nog: „Geschichte des Kaisertums Trapezunt" (1831), „Originalfragmente, Chroniken u. s. w. zur Geschichte des Kaisertums Trapezunt" (1843—1844), „Geschichte der Halbinsel Morea im Mittelalter" (2 dln., 1830—1836), „Das albanesische Element in Griechenland" (1857—1860, 3 afdeelingen) en „Denkschriften". Zijn „Gesammelte Werke" zijn in 1861 in 3 deelen uitgegeven.

Fallopia, *Gabriële* of *Falopia*, een Italiaansch ontleedkundige, werd geboren te Modena in 1523, studeerde te Ferrara onder *Brasavola* en te Padua onder *Vesalius* en werd later hoogleeraar in de ontleedkunde, eerst te Ferrara, toen te Pisa en eindelijk te Padua. Hij overleed den 9den October 1562. Hij verrijkte de ontleedkundige wetenschap door onderscheiden ontdekkingen, en zijn naam werd toegekend aan de Fallopiaansche buizen enz. Hij schreef: „Observationes anatomicae" (1561 en later); zijn voorlezingen verschenen na zijn dood onder den titel „Opera genuina omnia, tam practica quam theoretica, in tres tomos distributa" (1594 enz.).

Falloux, *Alfred Frédéric Pierre*, vicomte *de*, een Fransch schrijver en staatsman, werd geboren den 7den Mei 1811 te Angers uit een koopmansfamilie, die wegens haar koningsgezinde gevoelens in den adelstand was opgenomen, wijdde zich met goed gevolg aan de beoefening der wetenschap en schreef „Histoire de Louis XVI" (6de druk, 1860) en „Histoire de Pie V" (2 dln., 3de druk, 1859). Wegens zijn legitimistische gezindheden werd hij door de kiezers van het departement Maine-Loire in 1846 afgevaardigd naar de Kamer van Gedeputeerden, waar hij aan de rechterzijde plaats nam en voor de vrijheid van onderwijs ijverde. Na de Februari-omwenteling van 1848 behoorde hij tot de eersten, die het Voorloopig Bewind erkenden als een wettig bestuur, en in een rondgaand schrijven aan zijn landgenooten in de Vendée wekte hij allen op zijn voorbeeld te volgen. Als afgevaardigde naar de Constitueerende Vergadering bestreed hij op de uiterste rechterzijde alle democratische beginselen. Toen *Lodewijk Napoleon* den presidentszetel beklommen had, werd *Falloux* belast met de portefeuille van Onderwijs, en hij leverde het ontwerp eener schoolwet, die een overwegenden invloed verzekerde aan de geestelijkheid. Tien maanden bleef hij werkzaam in die betrekking en nam toen weder zitting in het Wetgevend Lichaam. Hier stond hij voortdurend *Montalembert* ter zijde, en deze twee voorstanders der reactie waren steeds de mikpunten der linkerzijde. Toen echter de straatsgreep beraamd werd, vonden *Lodewijk Napoleon* en *Montalembert* geen bijval bij *Falloux*. Na den 2den December 1851 begaf hij zich naar zijn goederen te Anjou en wijdde zich aan den landbouw. In 1856 werd hij lid der Fransche Academie. In 1871 weigerde hij in de Nationale Vergadering zitting te nemen, maar wel trachtte hij een verzoening tusschen den graaf *de Chambord* en *Orleans* tot stand te brengen, waardoor hij met zijn partij brak. Daarna zich niet meer met politiek inlatend, overleed hij den 6den Januari 1886 te Angers. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Le parti catholique, ce qu'il al été, ce qu'il est devenu" (1856), „Souvenirs de charité" (1857), „Madame Swetchine, sa vie et ses oeuvres" (2 dln., 1859), „La question italienne" (1860), „Dix ans d'agriculture" (1863), „La convention du 15 Septembre" (1864), „Itinéraire de Turin à Rome" (1864), „Questions monarchiques, lettre à M. Laurentie" (1873), „Augustin Cochin" (1875), „Lettres inédites de Mme Swetchine" (3 dln., 5de druk, 1881) en „Nouvelles lettres de Mme Swetchine" (1875). Zijn gedenkschriften verschenen onder den titel „Mémoires d'un royaliste" (2 dln., 1887).

Fall-River, een belangrijke havenstad van het graafschap Bristol in den Noord-Amerikaanschen staat Massachusetts, aan de Mount-Hopebaai, een noordoostelijken arm van de Narragansettbaai, op den oostelijken oever van den Taunton-River en telt (1900) 104683 inwoners. Zij is door spoorwegen met Newport, Tauntod, Providence-Warren en New-Bedford en door stoombootlijnen met New-York, Providence en Newport verbonden. Haar ruime haven is toegankelijk voor de

grootste schepen. Er zijn 18 kerken, verder heeft men er goede scholen, een boekerij met nagenoeg 13000 deelen, een klooster enz. Vooral onderscheidt zij zich door de nijverheid haar ingezetenen, welke zeer bevorderd wordt door den Fall-River, die niet alleen goed drinkwater, maar ook de vereischte beweegkracht levert. Men heeft er machine-, spijker- en rijtuigfabrieken en meer dan 40 katoenspinnerijen, welke laatste een kapitaal vertegenwoordigen van ruim 15 millioen dollars.

Falmouth, een Engelsche stad, aan de zuidkust van het graafschap Cornwall, aan den spoorweg en aan een baai, die een der beste havens van Engeland vormt (Falmouth-Harbour), telt (1901) 11773 inwoners. Hier liggen onderscheiden oorlogsschepen, wachtschepen enz. De mond der haven wordt gedekt door de vesting Pendennis-Castle en door het fort Mawes (Maudits), beide door *Hendrik VIII* gebouwd. *Karel II* verhief lord *Berkley* tot graaf, en in 1673 *Georg Fitzroy* tot burchtgraaf *van Falmouth*, en ook later droegen aanzienlijke Engelschen dien titel. Men heeft er 7 kerken, een synagoge, een polytechnisch genootschap, een ambachtsschool en een athenaeum. Vroeger was het een belangrijke handelsstad; de voormalige scheepvaart heeft zich echter grootendeels naar Southampton verplaatst.

Falsen, *Enevold van*, een Noorsch dichter, werd geboren te Kopenhagen den 17den October 1755, bekleedde er onderscheiden rechterlijke betrekkingen en leverde eenige tooneelspelen, zooals: „Dragedukken", „De snurrige Foettere", „Ida af Tokkenburg", „Forladen Datter" en „Pebersvine", welke nog steeds met bijval worden opgevoerd. Ook vervaardigde hij krijgsliederen. Onder den indruk van de rampen, die zijn vaderland troffen, benam hij zich den 16den November 1808 het leven.

Falsen, Christian Magnus, een Noorsch staatsman en geschiedschrijver en zoon van den voorgaande, werd geboren te Oslo bij Christiania den 17den September 1782, studeerde te Kopenhagen in de rechten, vestigde er zich als advocaat en werd in 1808 landrechter van Folloug bij Christiania. In die betrekking werkte hij niet weinig mede tot de stichting van een universiteit in Noorwegen. Als afgevaardigde naar de Constitueerende Rijksvergadering te Eidsvold huldigde hij vrijzinnige beginselen en deed uit eigen beweging afstand van zijn adeldom. Als ambtman van Nordre-Bergenhuus woonde hij de Stortings bij van 1815 en 1822, waar hij optrad als een voorstander der grondwet. Niettemin ondersteunde hij later de pogingen der Zweedsche regeering, om de grondwet te wijzigen en een absoluut veto te waarborgen aan de Kroon. In 1825 werd hij tot stiftsambtman te Bergen en in 1827 tot justitiarius in het Hooggerechtshof te Christiania benoemd. Hij overleed aldaar den 13den Januari 1830. Zijn voornaamste geschrift is „Norges Historie" (4 dln., 1823—1844).

Falset of *faucet* is de keelstem, die door de zangers gebruikt wordt daar, waar de toonhoogte buiten het bereik van hun borstgeluid ligt. Vooral de tenorzanger maakt dikwijls gebruik van den falset. Het geluid is scherper en scheller dan het borstgeluid. De moeilijkheid voor den zanger ligt in het maken van een geleidelijken en onmerkbaren overgang van de eene stem tot de andere. Bij den falset trillen de stembanden slechts met hun binnensten rand of slechts met het achterste twee derde, terwijl het voorste derde der stemspleet geopend blijft.

Falso Bordone, van het Italiaansche *Bordone*, dat is *pelgrimsstaf*, beduidt in het algemeen een valsche, onechte, grond- of benedenstem en in het bijzonder een muzikale compositie, waarin alle stemmen unisoon zijn, dat is dezelfde noten zingen, terwijl de bas voortdurend een octaaf lager zingt. Nog bestempelt men met dien naam verschillende soorten van verouderde wijzen van compositie van kerkgezang.

Falstaff, *John*, de trouwe makker van den losbandigen prins *Hendrik van Wales*, later koning *Hendrik V* van Engeland († 1421), is de meest origineele dramatische persoonlijkheid, welke *Shakespeare* in „Henry the IV" en, op verlangen van koningin *Elizabeth*, in „Merry wives of Windsor" geschetst heeft. Hij is een held onder de deugnieten, maar tevens zoo vermakelijk, zoo gemoedelijk, zoo schrander, dat men zich nooit genoeg over hem verbazen kan. Hij is soldaat, maar evenzeer een lafhartige als een uitbundige zwetser, en kent geen beter leven dan een goed leven, terwijl zijn losbandigheid hem ook op gevorderden leeftijd niet verlaat en hij hoofdzakelijk bedacht is op zwelgen en uitslapen. Onder het masker van onnoozelheid verbergt hij een buitengewone sluwheid, doch hij weet aanstonds bij te draaien, zoodra zijn streken hem met gevaar bedreigen. Hij is een gemeen sujet, maar toch geestig, en men bemerkt, dat hij een goede opvoeding genoten en betere dagen gekend heeft. Hij heeft een zwaarlijvig voorkomen; *Hendrik IV* noemt hem een vleeschklomp.

Falster is de naam van een Deensch eiland in de Oostzee. Het ligt ten zuiden van Seeland en is door den Grönsund van Möen en door den overbrugden Guldborgsund van Laaland gescheiden. Met laatstgenoemden vormt Falster het ambt Maribo, en met het eiland Hasselö en een 5-tal zeer kleine holmen heeft het een oppervlakte van 474 v. km. De bodem is laag, doch draagt een heuvelreeks, die zich ter hoogte van 44 m. verheft, verder is het zeer vruchtbaar, zoodat het geheele eiland op een bekoorlijken tuin gelijkt. Het aantal inwoners is (1901) 34442; deze houden zich voornamelijk bezig met landbouw en veeteelt. De hoofdstad Nykjöbing ligt aan de Guldborgsund, bloeit door scheepvaart en nijverheid, bezit een kasteel en een hoofdkerk. Het eiland is sedert de 16de eeuw een koninklijk domein en was het weduwgoed van onderscheiden vorstinnen, die in de hoofdstad haar verblijf hielden.

Falsterbo, een zeestad in het Zweedsche län Malmöhus, de zuidelijkste stad van Zweden, op een zandige landtong gelegen, heeft sedert 1754 met het ongeveer 2 km. verwijderde Skanör een gemeenschappelijk bestuur en telt te zamen 954 inwoners. In de 13de—15de eeuw was het door haar haringvangst een gewichtige en rijke plaats. In de nabijheid staat een lichttoren en aan het einde van het gevaarlijke Falsterbo-rif, dat zich nog 11 km. in zee uitstrekt, een lichtschip.

Falun, de hoofdstad van het Zweedsche gewest Delarna (Dalekarlië) of Falulän, ligt in een dal tusschen de meren Warpan en Runn, in een woeste, rotsachtige streek, aan de spoorlijnen Gefle—Dala, Falun—Rättwik—Mora en Falun—Kil—Göteborg, en telt (1900) 9606 inwoners. Men heeft er een gymnasium, een mijnschool met een laboratorium en verschillende wetenschappelijke musea. Hier bevindt zich de kopermijn, die de rijkste was van geheel Zweden en door *Gustaaf Adolf* de schatkamer des lands werd genoemd. Deze mijn (Stora kopperberget), 1,3 km. ten Zuiden van de stad gelegen, is een open afgrond, in 1687 ontstaan door het instorten van onderscheiden onderaardsche mijnen. Zij heeft een lengte van 385, een breedte van 211 en een diepte van (1895) 354 m., zoodat de mijnwerkers bij het daglicht hun arbeid kunnen volbrengen. Nabij den bodem bevinden zich ingangen tot veel dieper gelegen mijnen. Behalve de merkwaardige machines, die door water in beweging worden gebracht, heeft men er nog een aantal bezienswaardige zaken, zooals een in de rotsen uitgehouwen raadzaal, een vertrek, waar het mijngerecht zitting houdt, een kerk, een boekerij en een mineralogisch kabinet. Sedert 1716 zijn deze mijnen in het bezit eener groote vereeniging van deelhebbers, die te zamen 1200 aandeelen vertegenwoordigen, hoewel onder dat bezit ook eenige ijzermijnen en 60 of 70 ijzersmelterijen begrepen zijn. De opbrengst in koper was voorheen veel aanzienlijker dan heden ten dage, en men haalt tegenwoordig meer van dat metaal uit den Atvidaberg in Oost-Gothland. Falun leverde in 1650 een hoeveelheid van 65000 tolcentenaars koper en in 1881 nog slechts 14736 tolcentenaars. Daarenboven wordt goud, zilver, lood, zwavel en vitriool gewonnen.

De stad Falun is regelmatig aangelegd; er zijn lange, breede straten, die elkander onder rechte hoeken snijden, 6 pleinen en 2 kerken, doch de lage huizen zien er bewalmd uit. Het klimaat wordt geroemd als zeer gezond.

Men vindt ook melding gemaakt van *brillanten van Falun*. Deze bestaan uit een legeering van 19 deelen lood en 29 deelen tin. Dit mengsel smelt spoedig, en wanneer men er bij het verstijven een hollen, met facetten voorzienen glazen vorm op drukt, zoodat het in dien vorm vast wordt, dan verkrijgt het de gedaante van een geslepen steen en onderscheidt zich tevens door een levendigen glans.

Fama, in het Grieksch Φήμη, is de naam der godin van het gerucht. Zij komt reeds voor bij de oudste dichters. *Sophokles* noemt haar een kind der Hoop en *Virgilius* de jongste dochter der Aarde, de zuster van *Enkeladus* en *Koeus*. De Aarde bracht haar voort, om zich op de goden te wreken wegens de nederlaag van haar zonen, de Giganten (reuzen); immers *Fama* zou overal heentrekken, om de niet altijd kiesche geschiedenissen der goden ruchtbaar te maken. *Ovidius* beschrijft haar verblijf; het heeft duizend deuren en vensters en is opgetrokken van klankgevend metaal.

Famagusta of *Famagosta*, bij de Syriërs *Magusa*, vroeger een stad op de oostkust van het eiland Cyprus in een zeer ongezonde streek, is thans een vervallen plaatsje met een verzande haven en (1901, met Varosia) 3825 inwoners, die handel drijven met Syrië en Egypte. In de nabijheid liggen de bouwvallen van het door *Heraklius* verwoeste Salamis, voorheen de voornaamste stad van het geheele eiland. Eerst onder de Byzantijnsche keizers begon Famagusta te bloeien, bepaaldelijk door haar uitmuntende haven. *Richard Leeuwenhart* veroverde de stad in 1191, en *Lusignan* werd er tot koning van Cyprus gekroond. Later viel zij in handen der Genueezen (1272) en daarna in die der Venetianen, die haar versterkten en tot een bolwerk maakten tegen den aartsvijand van het Christendom. Een vierkant van zware muren, met 13 torens gekroond, werd om de stad opgetrokken en de mond der haven met een kasteel en een bastion gedekt. In 1570 verdedigde een Venetiaan, *Bragadino* genaamd, haar langer dan 11 maanden tegen de Turksche overmacht, doch zij kwam den 9den Augustus 1571 in het bezit van deze en is na dien tijd met het geheele eiland onderworpen gebleven aan de Porte. *Tavernier*, de bekende reiziger, vond er reeds in de 16de eeuw de haven verzand en de kerken in moskeeën herschapen. Toen *Hasselquist* in 1751 de stad bezocht, was slechts de helft der ruimte bewoond, en na dien tijd kwam zij meer en meer in verval. Nadat Cyprus in het bezit van Engeland is gekomen, gaat echter de stad een betere toekomst te gemoet. Reeds is een begin gemaakt met de uitbaggering van de haven en met de verbetering der kaden. Men zie de afbeelding van Famagusta bij het artikel *Cyprus*.

Famatina, een gebergte in de Argentijnsche republiek, tusschen 27°35' en 30°30 Z.Br. gelegen, draagt toppen, die gemiddeld 3000 m. hoog zijn, doch bereikt in den Nevado de Famatina (in den staat La Rioja) een hoogte van 6020 m. Ten noordoosten van dezen berg verheft zich het dorp Famatina in een weinig vruchtbaar dal. Het gebergte bestaat hoofdzakelijk uit graniet, porfier en leigesteenten. Men vindt er, vooral aan de oostelijke helling, zilver, goud, koper, bismuth enz. De rijkste zilvermijn is die van Santo Domingo en de rijkste goudmijn die van Mexicana.

Fames, in het Grieksch Λιμός, is de verpersoonlijking van den honger of van den hongersnood. Zij is volgens *Hesiodus* een dochter van *Eris* en houdt volgens *Virgilius* bij de poort van den Tartarus en volgens *Ovidius* in Scythië haar verblijf. Zij wordt voorgesteld als een afschuwelijk monster met stoppelig haar, holle oogen en een bleek gelaat.

Familie (van het Latijnsche *familia*) duidt een begrip aan, hetwelk tegenover dat van individu staat. De mensch blijft in de wereld niet geheel alleen en op zichzelf staan. Hij bezit den lust tot vereeniging met andere wezens van zijn soort; hij wenscht zijn bestemming te vervullen, om zijn soort in stand te houden en aan de behoefte te voldoen, om, door de vestiging van een eigen gezin, zijn kroost met de hem ingeschapen ouderliefde te verplegen. De vereeniging van twee individuën door het huwelijk (voor hoe lang, of hoe kort, en onder welke voorwaarden en formaliteiten ook gesloten) is de grondslag van het gezin, van de familie in de engere beteekenis van het woord. Daartoe behoort het kroost, dat uit het huwelijk voorkomt, en veelal worden ook zij

er toe gebracht, die voor vast, hetzij voor langer of korter tijd, in dien kring worden opgenomen, ook al zijn zij daaraan niet door den band des bloeds verbonden. In ruimeren zin omvat de familie hen, die door bloedverwantschap of zwagerschap tot elkander in betrekking staan (zie *Bloedverwantschap*, *Zwagerschap*). De bijeenvoeging en vereeniging der gezinnen vormt den stam; uit den stam of uit de vereeniging van stammen groeit een volk. De eerste band, die den pasgeboren mensch aan zijn medemenschen bindt, is die der familie; zijn opneming in het gezin doet voor de leden ervan een kring van wederkeerige rechten en plichten geboren worden. Dit geldt voor alle volken en in alle tijden. Tot instandhouding en uitoefening dier rechten en plichten is behoefte aan gezag, dat in de beschaafde maatschappij en veelal ook bij onbeschaafde volken opgedragen wordt aan het hoofd van het gezin, den man der vrouw, den vader der kinderen (zie *Patriarchaat*), hoewel ook de vrouw als familiehoofd kan fungeeren (zie *Matriarchaat*). Inmiddels ontwikkelt zich bij de vermeerdering der gezinnen de staat in de jonge maatschappij, die nieuwe betrekkingen voor zijn leden schept en meer rechten en plichten te voorschijn roept. In betrekking tot den staat is de mensch *burger* (zie aldaar), tegenover de leden zijner familie blijft hij vader, man, broeder of zoon. De staat eerbiedigt de familiebetrekkingen en bekrachtigt de daaruit voortvloeiende rechten en plichten, omdat in het huisgezin en in het familieleven de grondslag van het bestaan der geheele maatschappij is gelegen. Hij regelt die betrekkingen nader door bepalingen omtrent het huwelijk, de ouderlijke macht, de voogdij, het onderwijs en de opvoeding der kinderen, de bloedverwantschap, de afstamming en hun rechtsgevolgen. De staat neemt het familieleven niet weg: hij wijzigt en vormt het alleen, naarmate de behoefte der zich ontwikkelende maatschappij zulks vorderen.

Hoewel in hoofdzaak overeenstemmend, zijn toch de vorm en de ontwikkeling van het familieleven en de invloed, dien de staat daarop verworven heeft, bij de onderscheiden volken zeer verschillend. Bij de barbaarsche volken is de ontwikkeling van het familieleven zeer gering: we vinden er weinig sporen van huiselijke heerschappij en tucht. Toch bestaan reeds bij de oude volken bepalingen omtrent de ouderlijke macht en de opvoeding en het onderwijs der kinderen. De heerschappij van het hoofd der familie over de leden van het gezin, soms van de familie, is overal niet even uitgebreid. Nergens is die macht grooter, de willekeur sterker, de invloed van den staat op het familiewezen geringer dan in China (zie aldaar). De hoofden der familiën oefenen een uitgebreide macht uit, ook op den gang der staatszaken: aan het belang van enkele familiën is dat van den Staat vaak ondergeschikt; van den toestand van zulk een land kan gezegd worden, dat de *familieheerschappij* aldaar den boventoon voert. Bij de oude Israëlieten was het familieleven zeer sterk ontwikkeld, en de familieheerschappij, zooals reeds blijkt uit het ons medegedeelde betreffende het leven der aartsvaders, zeer groot. Het *eerstgeboorterecht* was bij hen bekend. Adoptie en legitimatie waren in zwang bij de Grieken en Romeinen. In het oude Rome was het hoofd der familie (*paterfamilias*) meester, in den beginne zelfs over leven en dood, over al de burgerlijke rechten van hen, die er toe behoorden. Hij oefende de vaderlijke macht (*patria potestas*) uit in den ruimsten zin. De kinderen, zelfs de volwassen zonen en dochters, hadden geen eigen vermogen: als vergunning werd hun toegestaan, in de tijden van overgang, eenige verdiende goederen te bezitten en te beheeren onder den naam van *peculium*. In betrekking tot den staat stond de zoon met den vader gelijk: hij was *cives* (burger) en oefende als zoodanig de burgerschapsrechten uit. De dochter hield op lid der familie te zijn door haar huwelijk: zij ging in die van haren man over. De zoon werd van de *patria potestas* ontslagen door de emancipatie en trad daarna pas op als *caput*, een persoon, die zelfstandig was en in het volle genot van zijn burgerlijke rechten. De Germaansche volken kenden de *patria potestas* van de Romeinen niet: bij hen bestaat alleen het *mundium*, een toezicht op den persoon en de bezittingen van den minderjarige, wat den plicht in zich sloot van verzorging naar lichaam en geest en het recht, om, voor zooveel daarvoor noodig was, heerschappij uit te oefenen over zijn persoon. Dit was zoowel het karakter van de vaderlijke macht, als van de voogdij.

De meeste wetgevingen van de volken van onzen tijd omtrent het familierecht in het algemeen en in het bijzonder omtrent de vaderlijke of liever ouderlijke macht zijn geschoeid op de leest van de Fransche wetgeving van *Napoleon I*. Ook de onze. De uitspraak der Fransche juristen: „La puissance paternelle n'a pas lieu dans la France" heeft de beteekenis, dat de Fransche wetgeving in deze materie meer het Germaansche dan het Romeinsche beginsel heeft gevolgd. Zie verder *Kinderwetten* en *Ouderlijke macht*.

Familie duidt in de *natuurlijke historie* een kleine afdeeling van een natuurlijk stelsel aan, waarin de in sommige gemeenschappelijke kenmerken nader met elkander overeenstemmende geslachten van voorwerpen der natuur (planten, dieren, delfstoffen), naar hun natuurlijke verwantschap gegroepeerd zijn. De familie wordt weer verdeeld in onderfamiliën en geslachten, terwijl een aantal verwante familiën samen een orde vormen, eenige orden samen een klasse.

Familiebescheiden of papieren, door onze wet *huiselijke* papieren genaamd, zijn stukken, tot een bepaalde familie behoorende of betrekking hebbende, waarin aanteekeningen gemaakt zijn betreffende voorvallen, die in het gezin van eenig belang zijn, als de geboorte, het huwelijk, den dood van zijn leden, of feiten, die van invloed zijn op den vermogenstoestand der familie. Ook brieven, boeken, registers, acten, documenten en andere oorkonden kunnen daartoe gebracht worden; zelfs *authentieke* acten kunnen er toe behooren. Behalve natuurlijk aan de laatste soort, kent de wet hun geen bewijskracht toe ten voordeele van hem, die ze geschreven heeft, zijn rechtsvoorgangers of opvolgers. Zij strekken tot bewijs tegen hem, ingeval de stukken melding maken van een ontvangen betaling, en voor 't geval, dat de aanteekening geschied is, om een gebrek in den titel

aan te vullen ten behoeve van hem, ten wiens voordeele zij een verbintenis aanduiden. De rechter mag op zulke stukken overigens zoodanig acht slaan, als hij zal vermeenen te behooren.

Familie- of hoofdgeld is een zuiver persoonlijke belasting, die gelijkelijk over alle burgers of meer bepaald over zekere standen of klassen wordt omgeslagen, zonder verschil van vermogen in aanmerking te nemen. In Frankrijk bestaat nog een zoodanige belasting, *contribution personelle* genaamd, zijnde het equivalent van drie dagen arbeids ten behoeve van den staat, te berekenen door den *conseil général* in elk departement naar de plaatselijke omstandigheden op een bedrag tusschen 50 en 150 centimes. In Pruisen had de in 1811 ter vervanging van den maalaccijns ten platten lande ingevoerde *Klassensteuer*, ad ½ thaler per hoofd, oorspronkelijk hetzelfde karakter. Van gelijken aard was het vroeger in Holland geheven *koffie-* en *theegeld*, waarbij de ingezetenen hooger of lager belast waren, naarmate zij overeenkomstig hun stand, vermogen of andere belastingen in een hoogere of lagere klasse gerekend werden te behooren. Deze soort van belastingheffing is verouderd. Voor Insulinde zie het artikel *Hoofdgeld*.

Familieraad. Deze is een instelling van het Fransche recht, en wel een vergadering van bloedverwanten en aangehuwden van een minderjarige — zooveel mogelijk van vaders- en van moederszijde genomen —, die een oppertoezicht uitoefent over de belangen van den minderjarige, die onder voogdij staat. De vrederechter van de woonplaats van den minderjarige had mede zitting in den raad als voorzitter; hij nam deel aan de beraadslagingen en bracht, bij verschil van gevoelen, mede zijn stem uit. De beslissing werd door den raad genomen bij meerderheid van stemmen. De raad behandelde en besliste de belangen van den minderjarige in alle gevallen, waarin het den voogd niet vrijstond, op zich zelf eenige handeling voor zijn pupil te verrichten. Wanneer de ouders en grootouders ontbraken, had de minderjarige tot het aangaan van een huwelijk de toestemming van den raad noodig. Verscheiden handelingen, voor den persoon of het vermogen van den pupil van belang, bijv. vervreemding of bezwaring van onroerend goed, konden door den voogd niet ten uitvoer worden gebracht dan met voorafgaande goedkeuring van den raad. Ook de benoeming van den voogd berustte bij den familieraad, indien ouders en grootouders ontbraken en de langstlevende der ouders geen voogd had aangewezen. De instelling berustte op het beginsel van de eenheid der familie — in ruimeren zin — en op de onderstelling, dat de zorg voor het heil van den minderjarige, die zijn natuurlijken beschermer in één zijner ouders of beiden had verloren, aan geen betere handen kon worden toevertrouwd, dan aan die zijner naaste verwanten. In de praktijk hebben de familieraden veelal niet aan hun bestemming beantwoord: het bleek, dat soms de bloedverwanten zich als leden van die raden minder lieten leiden door het belang van den minderjarige dan door hun eigenbelang. De Nederlandsche wetgeving kent geen eigenlijke familieraden. In de gevallen, waarin volgens het Fransche recht de familieraad een beslissing nam, beslist bij ons in den regel de kantonrechter, doch de wet schrijft dezen voor om, alvorens te beslissen, vier bloedverwanten of aangehuwden van den minderjarige te hooren of althans voor zich te doen oproepen. Deze bloedverwanten of aangehuwden moeten uit de naaste en zooveel mogelijk in beide liniën worden gekozen. Bevindt zich geen voldoend aantal bloedverwanten of aangehuwden in Nederland, dan kan de rechter volstaan met de in Nederland woonachtige te hooren, terwijl bij algeheel ontbreken van bloedverwanten of aangehuwden binnen het Koninkrijk de rechter zonder verhoor beslist. Sinds 1905 kunnen ook vrouwen gehoord worden. Dit verhoor van verwanten wordt in de praktijk nog dikwijls familieraad genoemd, maar het verschil met het Fransche recht is duidelijk; daar *beslist* de familieraad; hier *adviseert* hij alleen. Zie *Voogdij*.

Wat hier met betrekking tot minderjarigen is vermeld, geldt ook voor onder-curateele-gestelden.

Familieregeering is een toestand, waarbij een klein aantal familiën alle regeeringsambten van stad, provincie en staat in haar bezit hebben en aan haar eigenbelang dienstbaar maken, een toestand, zooals vooral in de 18de eeuw in ons land bestond. Het verval van de Nederlandsche republiek in die eeuw, moet, hoewel niet uitsluitend, toch voor een groot deel daaraan worden toegeschreven. Zie verder *Nederland, Geschiedenis*.

Familieverdrag. Onder dezen naam verstaat men een overeenkomst, door de leden eener familie aangegaan, waarbij zij een hoofd der familie aanstellen, bepalingen maken omtrent het beheer, de behandeling en de onvervreemdbaarheid van zekere tot die familie behoorende goederen, *familiegoederen* genaamd, omtrent de erfenissen, welke in die familie openvallen, de erfopvolging daarin en omtrent de huwelijken, welke in die familie zullen gesloten worden, en verder over alle voorvallen, die op het uitwendig aanzien en den staat der familie van invloed kunnen zijn. Het doel dier verdragen was, om den invloed en de macht van het geslacht zooveel mogelijk op den duur te verzekeren en achteruitgang in aanzien en staat door versnippering van de goederen en vermaagschapping met minder aanzienlijke geslachten te voorkomen. Dergelijke contracten zijn onder onze wetgeving niet meer mogelijk. Overeenkomsten over een erfenis, die nog niet is opengevallen, zijn nietig; de regeling van de erfenis van een ander is door de vrijheid van testament maken onmogelijk; fideicommissen zijn als regel verboden; bedingen, die inbreuk maken op de uitoefening der ouderlijke macht en de vrijheid van den wil der aanstaande echtgenooten, zijn eveneens onbestaanbaar.

Familisten, *Familia caritatis* of *Huis der Liefde*, is de naam eener mystieke godsdienstige sekte, welke in de 2de helft der 16de eeuw door zekeren *Hendrik Niclaes* uit Munster gesticht werd en in Engeland en Nederland veel aanhangers vond. De stichter was geen man van wetenschap, maar een vriend van den bekenden *David Joris*. Hij verklaarde, dat alle leerstellingen hem onverschillig waren, en alle kerkelijke plechtigheden eveneens, en zocht den waren godsdienst

alleen in de liefde, die den mensch tot eenheid brengt met God. Men verhaalt van hem, dat hij gezegd heeft: „*Mozes* heeft de hoop verkondigd en *Christus* het geloof, maar ik, die desgelijks een buitengewoon godsgezant ben, verkondig u de liefde". De geschriften van *Niclaes* zijn in het Engelsch vertaald, doch werden in 1580 op last van koningin *Elizabeth* verbrand. De geheele sekte is langzamerhand verdwenen; wellicht heeft zij zich in ons land meerendeels opgelost in die der Doopsgezinden.

Famine (Port-) of *Hongerhaven* ligt aan de Straat van Magelhaens. De Spaansche kapitein *Pedro Sarmiento de Gamboa* stichtte er in 1584 de kolonie San Felipe. Van de 300 kolonisten stierven 298 den hongerdood. Een der overblijvenden werd in 1587 aan boord genomen door *Cavendish* en deze noemde de plaats Port-Famine. In 1843 werd er door de Chileenen een fort gebouwd en een strafkolonie aangelegd, maar deze, welke 915 zielen telde, is later naar Punta-Arenas verplaatst.

Faminzin, *Andreas*, een Russisch plantkundige, den 29sten Juni 1835 te Sokolniki bij Moskou geboren, studeerde te St. Petersburg, werd in 1861 privaat-docent, in 1867 buitengewoon en in 1872 gewoon hoogleeraar aldaar. Hij bestudeerde voornamelijk den invloed van het licht op den plantengroei. Ook schreef hij: „Ueber der Entwickelung der Gonidien und Zoosporen der Flechten" (1867), „Die anorganischen Salze als ausgezeichnetes Hilfsmittel zum Studium der Entwickelung niederer chlorophyllhaltiger Organismen" (1871), „Beitrag zur Keimblattlehre im Pflanzenreich" (1876), „Embryologische Studien" (1879), „Studien über Kristalle und Kristallite" (1884), „Beitrag zur Symbiose von Algen und Tieren" (1889) en „Uebersicht über die Leistungen auf dem Gebiet der Botanik in Ruszland" (1892--1894).

Faminzin, *Alexander Sergjejewitsj*, een Russisch componist, werd geboren te Kaloega den 5den November 1841, studeerde te St. Petersburg in de natuurkunde, maar bepaalde zich weldra bij de muziek en vertoefde, om deze te beoefenen, van 1862 tot 1865 te Leipzig. In 1866 werd hij professor aan het conservatorium te St. Petersburg en in 1870 secretaris van het Russisch muziekgenootschap. Hij overleed den 6den Juli 1896 te Ligowo. Hij componeerde onderscheiden stukken, leverde de opera's „Sardanapalus" (1875) en „Uriel Acosta" (1883), benens een rhapsodie en twee strijkquartetten. Hij schreef: „Russisch kinderliederenboek", „Bajan", „De Goden der oude Slaven" (dl. 1, 1884), „De volksnarren in Rusland" (1889) en „Guszli, een Russisch volksinstrument" (1890).

Famulus is een Latijnsch woord, dat *dienstknecht* beteekent. Men gaf dien naam in de Middeleeuwen aan leenhoorige, afhankelijke dienstmannen en vervolgens ook aan onadellijke schildknapen. Thans nog wordt hij aan de Duitsche academiën gedragen door de amanuenses der hoogleeraren, en door de assistenten van geneesheeren.

Fämund is een meer in het gebergte van Noorwegen en ligt grootendeels in het ambt Hedemarken niet ver van Röraas. Het is 58 km. lang en heeft een oppervlakte van 202 v. km. De waterspiegel verheft zich 668 m. boven dien der zee. De oevers zijn schraal bevolkt. In de bosschen van zijn omtrek vindt men den eland.

Fân, ook *M' Fân, Pahuins, M' pangnie* en *Osjeba* geheeten, een volk uit de westelijke keerkringslanden van Afrika, ten oosten en noordoosten van de Fransche bezittingen aan den Gaboen, tusschen den evenaar en 2° N.Br. gevestigd, onderscheidt zich door eigenaardige kenmerken. Het heeft noch de trekken, noch de donkere huidskleur van de Negers; ook is het haar niet kroes of wollig, maar daalt bij de vrouwen dikwijls af op den nek. Eerst in den aanvang der vorige eeuw is dat volk uit het oostelijke binnenland naar de kust getrokken, en wel in twee afdeelingen, die zeer verschillende tongvallen spreken. De eigenlijke Fân overschreden in 1837 de rivier Ogowe en bereikten in 1878 de Rhemboe, terwijl de M' Fân Mbatsji zich reeds bij den mond van den Gaboen bevinden. Volgens *Fourneau* zijn er bij de Fân drie groepen te onderscheiden, een westelijke, een oostelijke en een noordelijke.

Fanagoria, door de Russen *Jaman*, door de Grieken *Tamatarcha*, door de Italianen *Materca* en door de inboorlingen *Mintana* genoemd, is een schiereiland in de Russisch Kaukasische provincie Koeban. Het ligt tusschen de Zee van Azof en de Zwarte Zee en is van het schiereiland Kertsj door de straat van Taman en door de zee-engte van Jenikalé gescheiden. De kusten zijn er steil, hoog en ruw, het binnenland heuvelachtig en van boomen ontbloot, maar voor 't overige vruchtbaar en gedeeltelijk van vulkanischen oorsprong. De belangrijkste voortbrengselen zijn zout en nafta. Het geheele schiereiland, hetwelk onder de heerschappij der Chazaren den naam droeg van Toma-Tarhan, werd in 1783 in bezit genomen door de Russen.

Fanagoria is de naam van een stad en vesting op het gelijknamige schiereiland (zie aldaar), heeft een haven, die slechts voor kleine schepen toegankelijk is, doch een vrij aanzienlijken handel in zout, honig, was, huiden, wol, wollen stoffen, vilt enz. Het aantal inwoners bedraagt ruim 4000, meerendeels Kozakken of Tsjerkessen, die men echter niet verwarren moet met de Tsjerkessen van den Kaukasus. De stad is, naar het heet, gebouwd op de puinhoopen van het oude Phanagorio en komt onder den naam van Tome het eerst voor onder *Justinianus II* (703 na Chr.). Later heette zij Tamatarcha of Tmoetarakan. In de 11de eeuw was zij de zetel van Russische vorsten en van Grieksche bisschoppen en sedert 1349 de verblijfplaats van een R. Katholieken aartsbisschop. De stad bloeide in de dagen, toen de Venetianen en Genueezen er handel dreven, doch kwam onder de heerschappij der Turken in verval.

Fanal, een Fransch woord, beteekent een lichttoren, een scheepslantaarn, inzonderheid de groote aan den achtersteven van het vaartuig, die op de schepen ten tijde van *de Ruyter*, gewoonlijk ten getale van drie, aanwezig waren. Verder duidt fanal elk vuursignaal aan, dat door gewapende troepen gegeven wordt, alsmede bij dag rooksignalen door middel van deze of gene brandstof, die veel rook ontwikkelt, zooals mos, vochtige bladeren, nat stroo enz.

Fanam, ook *Fanum* en *Fanon*, is de naam

voor verschillende Voor-Indische munten en geldswaarden, zoo bijv. in het presidentschap Bombay, waar 1 fanam = $^1/_3$ mohur = 5,965 gld.

Fanar is de naam van een der wijken van Konstantinopel. Zie aldaar.

Fanarioten noemt men de Grieksche bewoners van Fanar of Fanal, een wijk van Konstantinopel (zie aldaar), die aan een aldaar aanwezigen lichttoren haar naam ontleent. Meer bepaald wordt door dien naam een reeks van aristocratische Grieksche geslachten aangewezen, die bij de verovering van Konstantinopel gespaard werden door den vijand. Later vereenigde zich om die geslachten een kring van uitstekende Grieken, die zich allengs aanzien wisten te verschaffen bij de Turken. Immers sedert het midden der 17de eeuw werden uit de Fanarioten de dragomans of vertalers van de Porte gekozen, en tot aan het uitbarsten der Grieksche omwenteling (1821) de hospodars van Moldavië en Walachije. Hierdoor verwierven zij een belangrijken invloed op de staatkundige aangelegenheden van Turkije en zij volgden steeds een vast staatkundig stelsel. De Fanarioten hebben ongetwijfeld veel bijgedragen, om door het stichten van scholen enz. beschaving en kennis onder de Turken te bevorderen, en om de heerschappij der Turken te verlichten; zij werden echter daarbij minder geleid door vaderlandsliefde, dan wel door eerzucht en eigenbelang, zoodat men hen beschouwen kan als een afzonderlijke kaste, die zich onder de heerschappij der Turksche zeden op een eigenaardige wijze ontwikkeld heeft. Bij het uitbarsten van den Griekschen vrijheidsoorlog was hun geestdrift niet groot; toch moesten zij er vreeselijk voor boeten en menig geslacht van hen werd bijna geheel uitgeroeid. In onzen tijd hebben zij hun staatkundigen invloed geheel en al verloren.

Fanatisme is de naam, dien men geeft aan een dweepzieken godsdienstijver, die in vervolgingswoede jegens andersdenkenden ontaardt. Ook spreekt men wel eens van staatkundig fanatisme, waarmede men den haat bedoelt, dien een dweepzieke staatkundige partij jegens andere partijen koestert. Dikwijls staan beide soorten van fanatisme in het nauwste verband.

Fancy (Engelsch = phantasie, luim) gebruikt men in de uitdrukkingen fancy-artikelen = mode artikelen. fancy-fair = bazaar voor liefdadige doeleinden, fancy-dress = kostuum voor een gemaskerd bal enz.

Fancy-fair. Zie *Fancy*.

Fandango is de naam van den oudsten en meest geliefden nationalen dans der Spanjaarden. Hij wordt steeds gedanst door een paar bij de muziek van de guitaar of ook wel van een tamboerijn, terwijl de dansenden door middel van castagnetten en de in een kring gezeten toeschouwers door handgeklap de maat aangeven. De melodie van den fandango is eigenaardig, eentonig en slepend. Hij behoort eigenlijk thuis in Andalusië, en men zingt er geïmproviseerde *coplas* (coupletten) bij; ook heeft men er de gewoonte, dat de danseres na het eindigen van den dans den kring rondgaat, om van elk der omstanders een vluchtige omhelzing te ontvangen. De dans zelf bestaat uit bevallige lichaamsbewegingen en is eigenlijk niets anders dan een gebarenspel, dat op kunstelooze wijze de verschillende trappen van vreugde en smart, van liefde en hartstocht uitdrukt. De dansenden houden elkander niet vast, maar bevinden zich tegenover elkander: de danser beweegt zich rondom de danseres, terwijl deze zich omdraait. Hoogstens raken zij elkander nu en dan aan met de vingertoppen. Inzonderheid in Andalusië is de fandango in den smaak en vooral des zondagsavonds wordt hij overal in de dorpen gedanst. In beschaafde kringen is hij niet in gebruik, maar met eenige wijzigingen heeft men hem onder den naam van *boléro* op het tooneel gebracht.

Fan-darja, een linker zijrivier van den bovenloop der Serafsjan in het distrikt Serafsjan van het Russisch gouvernement Turkestan in Middel-Azië, wendt zich noordwaarts en baant zich langs diepe kloven een weg door een hooge bergketen, een uitlooper van den Thian-Sjan. Langs die kloof loopt de Fanpas. Deze neemt een aanvang bij het dorp Warsimi-Nora, ter hoogte van 1370 m. boven de oppervlakte der zee, slingert aanvankelijk langs den oostelijken oever der rivier, gaat vervolgens over de brug Poeli-Moella naar den westelijken oever en eindigt bij Sarwady ter hoogte van 1920 m. De geheele lengte van dezen pas bedraagt 25 km. De weg is vaak slechts een smal bergpad, dat boven de rivier op rotsen met gevaarlijke uitstekken en zwakke, op houten palen steunende balkons is aangelegd. De wanden der kloof bestaan uit zandsteen, gips, marmer en graniet. Hier en daar vindt men ook steenkolen. Het Russische leger trok in Juni 1870 door dezen bergpas.

Fanega of *Hanega* is de naam van een oude, echter nog veel gebruikte graan- en akkermaat, in Spanje en Zuid-Amerika, thans nog in Centraal-Amerika door de wet voorgeschreven. Als graanmaat heeft zij in onderscheiden deelen van Spanje, alsook elders, een zeer verschillende waarde, bijv. in Castilië = 12 celemines = 55,501 L.; evenzoo als veldmaat, bijv. in Castilië = 64,3956 ares, op de Canarische eilanden = 52,4829 ares.

Fanfani, *Piëtro*, een Italiaansch letterkundige en schrijver, werd geboren den 21sten April 1815 te Pistoja in Toskane, studeerde in zijn geboortestad in de letteren en wijdde zich vervolgens aan de beoefening der geneeskunde. Daar hij echter meer neiging gevoelde tot de fraaie letteren, geraakte hij in onmin met zijn vader, die hem een betrekking als schrijver bezorgde bij een militair ambtenaar. Nog geen 2 jaar later overleed zijn vader, en *Fanfani* keerde aanvankelijk tot de studie der geneeskunde, later tot die der letteren terug. Negen jaar later (1843) stichtte hij te Pistoja het letterkundig tijdschrift „Ricordi Filologici", dat grooten bijval vond. Het werd echter reeds het volgende jaar gestaakt, omdat de redacteur als vrijwilliger deel nam aan den oorlog van Lombardije tegen Oostenrijk. Hij werd gevangen genomen en eerst naar Mantua en vervolgens naar Theresienstadt in Bohemen gebracht. Zoodra hij op vrije voeten was gesteld, verkreeg hij door bemiddeling van zijn vriend *Gioberti* een betrekking bij het ministerie van Onderwijs te Turijn. Later riep *Franchini* hem naar Florence, waar hij bij het Toscaansche ministerie een eervolle plaats bekleedde, en in 1859 werd hij er tot bibliothecaris benoemd. Sedert

1875 bestreed hij de echtheid der kroniek van *Dino Compagni*. Hij overleed te Florence den 4den Maart 1879. Hij schreef: „Vocabolario della lingua italiana" (3de druk, 1890), „I deporti filologici" (2de druk, 1871), „Osservazioni sui primi fascicoli della quinta impressione del vocabolario della Crusca" (1859), „Vocabolario dell' uso toscano" (2 dln., 1863), „Vocabolario della pronunzia toscana" (1863), „Lettre precettive di eccellenti scrittori" (2de druk, 1871), „Voci e maniere del parlar fiorentino" (1870), „La Paolina; novella in lingua fiorentina italiana" (2de druk; 1868), „Una Bambola; romanzo per le bambine" (1869). „Cecco d'Ascoli; racconto storico del secolo XVI" (1870) enz. Verder gaf hij in het licht: „Etruria, studj di filologia, die litteratura, di publica istruzione e di belle arti" (2 dln., 1851—1852), „Il Borghini. Giornale di filologia e di lettere italiana" (3 dln., 1863—1865), „Commento alla Divina Commedia etc." (3 dln., 1866) en „Studj ed osservazioni sulle opere di Dante" (1873). Hij was in 1876 een der stichters van de „Rivista internazionale" te Florence.

Fanfare noemt men een klein muziekstuk, als krijgsmuziek voor trompetten en pauken gezet. Omdat het schel en luid klinkt, wordt een grootspreker wel eens een *fanfaron* genoemd en blufferij met den naam van *fanfaronade* bestempeld. Een fanfare is ook het signaal tot den galop, hetwelk bij een cavalerie-attaque door de trompet gegeven wordt. — Bij feestelijke gelegenheden worden de aanwezigen ook wel door eene hoornfanfare tot stilte uitgenoodigd, zoodra iemand het woord zal voeren.

Fanion is in het Nederlandsche leger een tot elk bataillon behoorende, groote oranjekleurige, wit omzoomde, katoenen richtvlag, gedragen door een adjudant of ander onderofficier; de koninklijke kroon waaronder een *W* prijkt in wit katoen, bevindt zich midden op de vlag.

Fanningeilanden is de naam van een kleine groep koraaleilanden in Centraal Polynesië. Zij werden in 1798 door den Amerikaan *Fanning* ontdekt; hun middelpunt ligt op 3° 48' N.Br. en 159°76'56" W.L.v.Gr. In het gebeel zijn het 5 eilanden: Jarvis, Christmas, Fanning, Washington en Palmyra benevens het rif Danger, samen 668 v.km. met 200 inwoners. Op het eiland Fanning hebben de Engelschen in 1861 de kolonie English Harbour gesticht, terwijl het een station vormt van den in 1902 voltooiden Britschen telegraafkabel Vancouver—Australië.

Fano, door de Romeinen *Fanum Fortunae*, later *Colonia Julia Fanestris* genoemd, een havenstad en bisschopszetel in de Italiaansche provincie Pesaro e Urbino aan den spoorweg Bologna—Ancona, aan de Adriatische Zee en aan den mond van een tak van den Metauro gelegen, is goed gebouwd, door muren en grachten omringd en telt (1901) 24848 inwoners. De stad bezit eenige kerken met fraaie schilderijen, onderscheiden kloosters, een lyceum, een gymnasium, een technische school, een openbare bibliotheek, een prachtigen schouwburg, de overblijfselen van een Romeinschen triomfboog en eenige andere oudheden. Van belang is de zijde-industrie en de visscherij.

Fanö, een Deensch eiland aan de zuidwestkust van Jutland en ten N.W. van de stad Ribe, heeft een oppervlakte van 54 v.km. en telt (1901) 3177 inwoners. Het eiland heeft een zandigen bodem met heide- en weidegrond en 2 dorpen, wier inwoners door visscherij, scheepvaart en veeteelt in hun onderhoud voorzien. In de nabijheid van Nordby ligt het druk bezochte zeebad Fanö.

Fanon (ook wel *jalon*) is een kleine vlag. die vroeger dikwijls in den geweerloop gestoken werd, om de richting bij het exerceeren aan te geven. *Fanon* heet ook de kleine handdoek (*manipulum*) der Roomsch-Katholieke priesters en de fijne zijden sluier, dien de paus zich na het aantrekken van de alba en den gordel na het leiden van een plechtige mis over het hoofd hangt, over de schouders trekt en van voren samenknoopt. Verder noemt men *fanon* de dwarsstrepen op den binnenwaarts gebogen staf der abten (*sudarium*) en ook de breede banden, die aan beide zijden afhingen van de kroon der Roomsch-Duitsche keizers.

Fantasia is een soort militaire oefening, spiegelgevechten, die bij Arabische feesten in Marokko en Algerië uitgevoerd wordt door gewapende ruiters, welke in handigheid en stoutmoedigheid uitmunten en daarvan blijk geven door hun paarden tot de grootst mogelijke snelheid aan te zetten, daarbij hun wapenen in alle denkbare houdingen afvurende en weer ladende of ze in de lucht werpende, om ze onder het rijden weer op te vangen.

Fantasia noemt men in Egypte en Syrië kunstvoorstellingen, plechtige optochten, tooneelspelen en voornamelijk mimische, door muziek begeleide dansen der Awalim.

Fantasie. Zie *Verbeelding*.

Fanti of *Fantijnen*, is de naam van een Negerstam op dat deel der kust van Guinea, hetwelk de Goudkust wordt genoemd. Hij is afkomstig van den stam der Ashantijnen en voerde vroeger heerschappij op de Goudkust, doch werd later door de Ashantijnen overwonnen en grootendeels uitgeroeid. Thans wonen zij onder hun opperhoofden in kleine gemeenten langs het strand, terwijl zij allen staatkundigen invloed verloren hebben. Zij zijn kleiner van gestalte, maar donkerder van huidskleur dan de overige bewoners van Guinea, en tevens zwaarmoedig van aard, lui en bijgeloovig. Ofschoon zij reeds sedert vele jaren in betrekking staan met de Europeanen, inzonderheid met de Engelschen, hebben zij geenerlei vordering gemaakt in beschaving. Ook het Christendom vond er tot dusver weinig ingang. Sedert 1864 staan zij onder Britsch oppergezag.

Fanti, *Manfredo*, een Italiaansch generaal, werd geboren te Capri op het grondgebied van Modena, den 26sten Februari 1806, bezocht de militaire school van zijn vaderland en werd geplaatst bij de genie. In 1831 nam hij deel aan de revolutionnaire beweging, die ten doel had, den hertog van Modena en de Oostenrijkers uit Opper-Italië te verdrijven. Na het rampspoedig gevecht bij Rimini (25 Maart) ging hij met zijn medestanders naar Ancona, waar hij zich inscheepte; doch hij viel in de handen der Oostenrijkers, die hem naar Kufstein brachten. Door tusschenkomst van Frankrijk herkreeg hij weldra zijn vrijheid en begaf zich naar Lyon, waar hij als genieofficier bij den vestingbouw werd geplaatst. In

1835 trad hij in Spaanschen dienst en streed dapper tegen de Carlisten. Allengs klom hij op tot kolonel en werd toegevoegd aan den generalen staf. Toen in 1848 de omwenteling in Italië uitbarstte, keerde hij naar zijn vaderland terug en werd bij het Lombardisch Bewind geplaatst als een der chefs bij het departement van Oorlog. Toen koning *Karel Albert* Milaan verliet, beschermde hij dezen tegen de woede des volks, waarna die vorst hem benoemde tot generaal bij het Sardinische leger. Gedurende den veldtocht van 1849 voerde hij bevel over een brigade onder het opperbevel van generaal *Ramorino* en toen deze ter verantwoording geroepen werd, nam *Fanti* het commando op zich over het geheele korps. Na de nederlaag bij Novara bleef hij bij het Sardinische leger, maar werd non-actief. Hij trad echter weder in werkelijken dienst, toen hij aan het hoofd eener brigade naar den Krim vertrok, terwijl hij na zijn terugkeer afgevaardigd werd naar de Sardinische Kamer. In den oorlog van 1859 werd hij bevorderd tot luitenant-generaal en voerde bevel over een Piemonteesche divisie, aan wier hoofd hij, in verband met *Cialdini*, de Oostenrijkers moest ophouden, om den flankmarsch der Franschen naar Novara bedekt te houden. Den 30sten Mei trok hij over de Sesia, verjoeg den vijand uit Confienza en deed den volgenden dag generaal *Weigl* bij een aanval afdeinzen. In den slag van Magenta behoorde hij tot het Fransche korps onder *Mac-Mahon*, doch nam geen aandeel aan den strijd. Iets dergelijks had plaats bij den slag van Solferino wegens de gebrekkige verdeeling der Piemonteesche strijdmacht. In October van dat jaar werd hem door de staten van Midden-Italië (Toscana, Parma, Modena en Romagna) het opperbevel over hun gezamenlijk leger aangeboden. Hij aanvaardde het en was er met ijver werkzaam. Nadat graaf *Cavour* in 1860 weder aan het hoofd der zaken gekomen was, werd *Fanti* in het nieuwe kabinet belast met de portefeuille van Oorlog en Marine, waarop zijn benoeming tot senator volgde. In die betrekking bevorderde hij de expeditie naar den Kerkelijken Staat en ontwikkelde een verbazende werkzaamheid ter organisatie van het Italiaansche leger. De koning benoemde hem tot generaal, doch toen *Ricasoli* na den dood van *Cavour* een nieuw kabinet vormde, legde *Fanti* zijn betrekking neder. Daarna werd hij belast met het commando over het 5de militaire departement te Florence, waar hij den 5den April 1865 overleed.

Fantôme noemt men een kunstmatig vrouwelijk bekken, dat bij het onderwijs in de verloskunde gebruikt wordt.

Fantuzzi, *Antonio*, een Italiaansch hout- en kopergraveur, werd geboren omstreeks het jaar 1508 te Trente. Hij was een leerling van *Parmesano* en *Hugo de Carpi*, en nadat hij aan eerstgenoemde vele hout- en kopergravures en ook teekeningen ontvreemd had, vestigde hij zich in Frankrijk onder den naam van *Antonio da Trento* en overleed er in 1550.

Fanum noemden de Romeinen elke plaats, die door den pontifex aan de goden was gewijd, zelfs dan, wanneer er zich geen tempel verhief. Ook de tempel zelf droeg bij hen dien naam.

Fao, een versterkte havenplaats in het Turksch-Aziatische vilajet Basra, ligt op den rechter oever van den mond van den voornaamsten arm der Sjat el-Arab. Zij is de zetel van een Turksch bestuur, belast met het toezicht op de scheepvaart op den Eufraat, alsmede van eenige scheepvaart- en telegraafmaatschappijen. Fao is het eindpunt van den telegraafkabel door de Perzische Golf en het beginpunt van de telegraaflijn over land naar Konstantinopel.

Fârâbî, *Aboe Nassr Mohammed ibn Mohammed ibn Tarchân al*, een Arabisch wijsgeer, aldus genoemd naar de stad Fârâb in Trans-Oxanië, waar hij tegen het einde der 9de eeuw geboren werd, onderscheidde zich door een grooten rijkdom van oorspronkelijke denkbeelden. Reeds vroeg had hij zich naar Bagdad begeven, in die dagen het brandpunt van kunst en wetenschap, en was er opgetreden als leeraar in de wijsbegeerte. Later vertrok hij naar Aleppo en vervolgens naar Damascus, waar hij in 950 overleed. Hij heeft een groot aantal geschriften nagelaten, meerendeels van wijsgeerigen aard. Het hoofddoel der wijsbegeerte is volgens hem de kennis van het oorspronkelijk wezen (*ens primum*), dat zelf de bron is van al het bestaande, en haar praktische taak voor den mensch den weg te banen om tot gelijkvormigheid aan dat oorspronkelijk wezen op te klimmen. Van zijn werken noemen wij: „Ichssâ al-'ulum" (Opsomming der wetenschappen), het zedekundig boek „Al-sîra alfâdhila" (De goede levenswandel) en „Sijâsat al-madîna" (Leerboek der staatkunde). Dit laatste is tevens een leerboek der theoretische en praktische wijsbegeerte. Eindelijk heeft hij veel geschreven over muziek, waarin hij zeer ervaren was.

Farad noemt men de electromagnetische eenheid van electrische capaciteit in het centimeter-gram secundenstelsel (C.G.S.). De Farad stelt de capaciteit voor van een geleider, die door de eenheid (1 Coulomb) tot de potentiaal van de eenheid der electromotorische kracht (1 Volt) geladen wordt. De Farad bedraagt slechts één duizendmillioenste van de theoretische eenheid van het C.G.S. stelsel en wordt om die reden uitgedrukt door de formule $10^{-9}C^{-1}.S^2$. Deze sterke verkleining van de theoretische capaciteitseenheid is noodzakelijk, omdat deze wegens haar onhandige grootte niet geschikt is voor de praktijk, daar bijv. de capaciteit van Trans-Atlantische kabels slechts een paar millioensten dezer eenheid bedraagt. Zelfs de Farad is nog te groot, zoodat men gewoonlijk de mikrofarad, namelijk het millioenste gedeelte van de Farad, als electrische capaciteitseenheid gebruikt. De mikrofarad, gewoonlijk *mi* geheeten, heeft tot formule $10^{-15}C^{-1}.S^2$.

Faraday, *Michael*, een Engelsch schei- en natuurkundige, was de zoon van een behoeftigen smid. Hij werd geboren den 22sten September 1791 te Newington in Surrey en kwam als leerling bij een boekbinder te Londen. In zijn vrije uren vervaardigde hij een electriseermachine en dergelijke zaken. Toen zijn meester die voorwerpen liet zien aan zekeren *Dance*, een lid van de Royal Institution, bezorgde deze aan *Faraday* den toegang tot de voorlezingen van sir *Humphrey Davy*. De jeugdige toehoorder hield trouw aanteekeningen van de lessen van dien uitstekenden natuurkenner, voegde er zijn opmerkingen

bij en zond hem dit handschrift met een bescheiden brief, waarin hij den wensch openbaarde in het laboratorium te worden geplaatst. *Davy* was verrast door de juiste opmerkingen van *Faraday* en stelde genoeg vertrouwen in den aanleg en den ijver van dien jongeling, om hem tot zijn assistent te benoemen. Tegen het einde van 1813 vergezelde hij *Davy* op een reis naar het vasteland en keerde eerst in 1815 tot de werkzaamheden van het laboratorium terug. In 1820 trad hij op als schrijver en verwierf weldra een beroemden naam door zijn ontdekkingen op het gebied der natuur- en scheikunde. Daartoe behooren vooral zijn proeven over de legeering van staal met edele metalen, over de omzetting van sommige gasssen, zooals koolzuur, chloor enz., in vloeistoffen, het vormen van verschillende verbindingen van kool- en waterstof, die bij een gelijke samenstelling met olievormend gas zich toch door verschillende eigenschappen hiervan onderscheiden, en de vervaardiging van een soort van glas uit kiezelzuur, boorzuur en loodoxyde, welke bijzonder geschikt is voor optische instrumenten. Ook zijn boek over scheikundige handgrepen vond grooten bijval. Vooral echter wekte hij groot opzien door electrische verschijnselen voort te brengen door middel van den magneet. Hij leverde vervolgens een reeks verhandelingen (Experimental researches, 3 dln., 1855) over het verband van alle electrische verschijnselen, en vereenigde zich met *Armstrong*, om de ontdekking der electriciteitsontwikkeling met behulp van stoom dienstbaar te maken aan de wetenschap. In 1845 wist hij door proeven den invloed aan te toonen van den electrischen stroom op de beweging van het licht, en hield verder in de Royal Society een aantal voorlezingen, waarin hij het denkbeeld toelichtte, dat licht, warmte en electriciteit slechts verschillende vormen zijn, waarin dezelfde natuurkracht zich vertoont. In het algemeen bezat hij de benijdenswaardige gave, om de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek duidelijk te maken voor een zeer gemengd gehoor. Zijn voorlezingen zijn gedrukt onder de titels: „Lectures on various forces of matter" (4de druk 1874) en „Lectures on light and ventilation"(1833). In 1827 werd hij hoogleeraar aan de Royal Institution en van 1829 tot 1842 was hij werkzaam als lector aan de militaire academie te Woolwich. Hij overleed te Hamptoncourt den 25sten Augustus 1867.

Faradisme is de naam, die wel eens gegeven wordt aan inductie-electriciteit (zie *Electriciteit*). De toepassing van deze in de geneeskunde noemt men ook wel *Faradisatie*. (Zie *Electro-therapie*).

Farâfrah (Springbronnen) is de naam der kleinste van de vijf Egyptische oasen in de Libysche woestijn, 8—10 dagreizen ten W. van Sioet in het Nijldal. Zij ligt 76 m. boven de oppervlakte der zee en telt volgens *Rohlfs* 320, volgens *Beadnell* 542 inwoners.

Farakabad of *Farroechabad*, een distrikt van de divisie Agra in het Britsch-Indisch luitenant-gouverneurschap der Noordwestprovinciën, telt op 4555 v.km. (1891) 858687 inwoners. Het grenst ten N. aan het distrikt Itah, ten O. aan de divisie Sitapoer en ten W. en Z. aan de distrikten Itawa, Minpoeri en Cawnpore.

Farakabad, de hoofdstad van het distrikt van dien naam, ligt op 27° 24' N.Br. en 79° 37' O.L.v.Gr., op den rechteroever van den Ganges, omstreeks 200 m. boven de oppervlakte der zee en telt (1891) 78023 inwoners. Zij is aan de rivier, welke 320 km. opwaarts en benedenwaarts tot aan haar mond bevaren wordt, zeer gunstig gelegen. Men heeft er breede, zindelijke straten en ruime pleinen, wat zeer bevorderlijk is voor de gezondheid. De handel is van belang, vooral na den aanleg van den Grand Trunk Railway; uit den vruchtbaren omtrek der stad worden allerlei levensmiddelen aangevoerd.

Farallones (*de los Frayles*) zijn drie rotsachtige granieteilandjes, 48 km. ten W. van den ingang der Baai van San Francisco, 81 H.A. groot. Er broeden veel vogels, waarvan de eieren te San Francisco verkocht worden. Op de spits van het zuidelijkste eilandje staat een 110 m. hooge lichttoren.

Farce. Zie *Klucht.*

Farceeren noemt men het vullen van sommige spijzen, voornamelijk gevogelte, met een mengsel van gehakt vleesch, eieren, truffels, champignons, lever, ansjovis, kaas en specerijen. „Gefarceerd" wordt in de kookkunst ook in de beteekenis van „gehakt" gebruikt.

Farel, *Wilhelm*, een voorstander der Zwitsersche Hervorming, werd geboren in 1489 te Gap in Dauphiné en kwam door zijn omgang met den geleerden *Faber Stapulensis*, reeds vroeg tot andere godsdienstige denkbeelden dan de toenmaals heerschende. Hij werd uit Frankrijk verdreven, en nadat hij te Bazel, Straatsburg en elders als leeraar was opgetreden, bracht hij in 1530 de Hervorming te Neuchâtel. Weldra echter werd Genève het middelpunt zijner werkzaamheid. Hier verdedigde hij in Mei 1535 de Hervormde leer op zoo schitterende wijze, dat niet alleen aan de Hervormde gemeente het houden van openbare godsdienstoefeningen toegestaan, maar ook door den Raad de Hervorming aangenomen werd. Zeer verdienstelijk maakte hij zich jegens de zaak der Hervorming door *Calvijn*, die op een reis Genève bezocht, te overreden daar te blijven. Met dezen bevond hij zich in 1536 te Lausanne, waar ten gevolge van een twistgesprek de Waadlanders de nieuwe leer aannamen. Wegens zijn strijd tegen de zedeloosheid der inwoners van Genève en wegens zijn ijveren voor een strenge kerkelijke tucht werd hij in 1538 verbannen. Hij begaf zich naar Neuchâtel en bleef aldaar tot aan zijn dood in 1565. Inmiddels deed hij gedurig reizen, om de Hervorming uit te breiden. Ook bevond hij zich in October 1553 bij de terechtstelling van *Servetus*; hij geleidde dezen naar de gerechtsplaats en zeide bij diens laatste woorden: „Ziet welk een macht de duivel heeft over een mensch, dien hij beheerscht". De geschriften van *Farel* zijn niet zeer belangrijk; zijn kracht was gelegen in de gloeiende improvisaties, waarmede hij de Roomsch-Katholieke Kerk bestreed en allen tot het aannemen der Hervorming opwekte.

Farewell, *Kaap*, ons „Staatenhoek", is een voorgebergte aan de zuidpunt van Groenland. Het ligt op 59°49'12" N. Br. en 43°53'55' W. L. v. Gr.

Fargue, *la* of *de la*, is de naam van een Haagsche

schildersfamilie, waartoe behooren: 1° *Jacobus Elias de la Fargue*, schilder van stadsgezichten en landschappen, geboren te 's Gravenhage in 1742. Twee schilderijen van hem bevinden zich in het gemeentemuseum aldaar. 2° *Isaac Lodewijk de la Fargue van Nieuwland*, schilder en graveur, in 1734 te 's Gravenhage geboren, tijdelijk in Leiden werkzaam. 3° *Karel la Fargue*, schilder van genrestukken, stadsgezichten en landschappen, jongste broeder, leerling en navolger van *Paul Constantijn la Fargue*. In 1768 werd hij lid van de kamer Pictura te 's Gravenhage. Een schilderij van zijn hand bevindt zich in het Gemeentemuseum aldaar. 4° *Maria la Fargue*, zuster van *Paul Constantijn*, die genrestukjes enz. schilderde en teekende. 5° *Paul Constantijn la Fargue*, de meest bekende dezer familie, was landschapschilder, teekenaar en graveur. Geboren te 's Gravenhage omstreeks 1730, overleed hij aldaar kort vóór den 10den Juni 1782. Hij was werkzaam te 's-Gravenhage en Leiden. Van zijn geschilderde stadsgezichten vindt men er o.a. eenige in het gemeentemuseum te 's Gravenhage. Zijn teekeningen zijn, evenals zijn schilderijen, zeer uitvoerig en waren vroeger zeer gezocht.

Faria y Sousa, *Manoël*, een Portugeesch geschiedschrijver en dichter, werd geboren den 18den Maart 1590 bij Pombeiro uit een oud geslacht en bezocht reeds vroeg de universiteit te Braga, waar hij zulke uitstekende vorderingen maakte in de taal- en letterkunde, dat de bisschop van Oporto den 14-jarigen jongeling aan zijn dienst verbond en voor zijn verdere ontwikkeling zorgde. Hij begaf zich naar Madrid, doch daar zich hier geen gelegenheid voordeed, om vooruit te komen, keerde hij naar Portugal terug. In 1632 bezocht hij Rome en wekte door zijn uitgebreide kennis de verwondering van paus *Urbanus VIII* en van veel geleerden. Daarna vestigde hij zich te Madrid, waar hij zich wijdde aan de beoefening der wetenschappen en den 3den Juni 1649 overleed. Van zijn werken in de Spaansche taal opgesteld, vermelden wij: „Discursos morales y politicos" (2 dln., 1623—1626), „Epitome de las historias Portuguesas" (1628 en 1730), „Asia Portuguesa" (3 dln., 1666—1675), „Europa Portuguesa" (3 dln., 1678—1680), „Africa Portuguesa" (1681), „Lusiddas comentadas" (2 dln., 1639) en „Rimas varias de Luiz de Camões comentadas" (dl. 1 en 2, 1685—1689, onvoltooid). Van zijn gedichten, getiteld „Fuente de Aganipe, rimas varias" zijn 4 deelen in het licht verschenen (1644—1646), en bovendien „Fabula de Narciso e Echo", „Divinas y humanas flores" en „Noches claras". Ook deze zijn meerendeels in het Spaansch geschreven, hoewel zich daarbij 200 sonnetten en 12 andere stukjes in het Portugeesch bevinden. Door deze, die van groote dichterlijke gaven getuigen, en door een drietal verhandelingen over de dichtkunst had hij grooten invloed op de Portugeesche poëzie.

Faribault, de hoofdstad van het graafschap Rice in den Noord-Amerikaanschen staat Minnesota, aan het vereenigingspunt van de Cannon en de Straight-River en aan den spoorweg Chicago—Milwaukee—St. Paul, telt (1900) 7868 inwoners, bezit onderscheiden scholen van middelbaar onderwijs, een doofstommen- en een blindeninstituut, een openbare boekerij en een klooster. Zij is het middelpunt van een vruchtbare, landbouwende streek.

Faridpoer, een distrikt der divisie Dhaka in het Britsch-Indisch luitenant-gouverneurschap Bengalen, telt op 5871 v.km. (1891) 1797320 inwoners. Het grenst ten N. en O. aan de distrikten Dhaka en Maimensing, ten Z. aan het distrikt Bakargandsj en ten W. aan het distrikt Dsjessore. Het bestaat in het Z. en N. nagenoeg geheel uit lage, moerassige alluviale gronden, gedurig aan overstrooming blootgesteld, maar bezit in de hooger gelegen noordelijke en noordwestelijke deelen een zeer vruchtbaren bodem. Het geheele distrikt wordt door den Ganges en zijn armen mild besproeid. Men verbouwt er suikerriet, katoen, indigo, oliegewassen, rijst enz.; de bevolking bestaat uit Mohammedanen, Hindoe's en eenige duizenden Roomsch-Katholieke Christenen van Portugeeschen oorsprong. — De evenzoo genoemde hoofdstad ligt op 23° 36′ N.Br. en 89° 53′ O.L.v.Gr. op den rechteroever van den Ganges en telt (1900) 10774 inwoners.

Farina. Zie *Eau*, bepaaldelijk *Eau de Cologne*.

Farina, *Salvatore*, een Italiaansch romanschrijver, werd geboren te Sorso bij Sassari den 10den Januari 1846, studeerde te Pavia en te Turijn in de rechten, maar wijdde zich weldra aan de beoefening der fraaie letteren. Zijn verhalen vonden zoo grooten bijval, dat zijn landgenooten hem den „Italiaanschen Dickens" noemden. Van zijn talrijke voortbrengselen noemen wij: „Due amori" (1869), „Un segreto" (1869), „Il romanzo di un vedovo" (1872), „Fiamma vagabonda" (1872), „Fante di pieche" (1874), „Amore bendato" (1875), „Capelli biondi" (1876), „Dalla spuma del mare" (1876), „Un tiranno ai bagni di mare" (1877), „Il tesore di Donnina" (1877), „Racconti e scene" (1878), „Oro nascosto: scene della vita borghese" (1878), „Mio figlio" (een cyclus van vier novellen, 1879—1880), „Il marito di Laurina" (1881), „L'intermezzo e la pagina nera" (1881), „Amore ha cent' occhi" (1883), „L'ultima battaglia di Petro Agostino" (1885), „Pe' belli occhi della gloria" (1888), „Don Chisciottino" (1889), „Più forte dell' amore?" (1890), „Vivere per amare" (1890), „Per la vita et per la morte" (1891), „Che dira il mondo?" (1894), „Il numero 13" (1896) en „Madonnina bianca" (1897). Ook redigeert hij het letterkundig gedeelte der „Gazetta musicale" en geeft de „Rivista minima" in het licht.

Farinati, *Paolo*, een Italiaansch schilder en graveur, werd geboren te Verona in 1524, was eerst een leerling van *Giolfino* en *Badile*, later van *Titiaan* en *Giorgione*, en overleed in zijn geboorteplaats in 1606. Zijn teekening is niet zeer correct en zijn koloriet ver van levendig, maar hij munt uit door zijn prachtige compositie, welke getuigenis geeft van een rijke verbeelding. Hij was een voorlooper van *Paolo Veronese*. Tot zijn voornaamste stukken behooren: „De wonderbare spijziging" en „De doop van Christus", beide te Verona.

Farinelli, *Carlo*. Zie *Broschi*.

Faringdon, een stad in het Engelsche graafschap Berks, ligt 3 km. ten Z. van de Theems, aan een zijlijn van den Great—Western en telt (1901) 5326 inwoners. Men heeft er hopbouw en

groote varkensslachterijen. De hammen van Faringdon zijn beroemd.

Farini, *Luigi Carlo*, een Italiaansch staatsman en schrijver, geboren te Russi bij Bologna den 22sten October 1812, studeerde te Bologna in de geneeskunde en was vervolgens als arts werkzaam te Ravenna en in zijn geboorteplaats. Door zijn deelneming aan de staatkundige bewegingen van 1831 wekte hij kwade vermoedens bij de pauselijke politie en ontving in 1843 van generaal *Amat* bevel het land te verlaten. Hij begaf zich naar Tosca en, toen hem ook daar een verblijfplaats ontzegd werd, vervolgens naar Parijs. Weldra echter, door heimwee naar Italië bevangen, keerde hij terug en toefde bij afwisseling te Lucca en te Florence, waar hij omgang had met de hervormingsgezinde partij. Nadat *Pius IX* den pauselijken stoel beklommen had, maakte hij gebruik van de amnestie en vestigde zich te Osimo als geneesheer, en toen in 1848 een hervormingsgezind ministerie te Rome het bewind aanvaardde, werd hij geplaatst als onderstaatssecretaris bij *Gaetano Recchi*, minister van Binnenlandsche Zaken. Bij het aftreden van dit ministerie, legde hij evenwel zijn betrekking neder, waarna de paus hem belastte met een vertrouwelijke zending naar koning *Karel Albert*. Na de nederlaag van het Italiaansche leger en het sluiten van den wapenstilstand van Milaan keerde hij naar Rome terug en werd er door zijn geboorteplaats afgevaardigd naar het Parlement. Onder *Pellegrino Rossi* werd hij weder geplaatst bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken en belast met de aangelegenheden van volksgezondheid en gevangenissen, en ook na het vermoorden van laatstgenoemden staatsman behield hij zijn betrekking. Eerst toen de republikeinen de overhand behielden, begaf hij zich, als voorstander van den constitutioneelen regeeringsvorm, naar Toskane. Nadat Rome door de Franschen ingenomen was, keerde hij terug naar zijn voormalige betrekking, doch werd weldra door de priesterpartij verwijderd. Nu vestigde hij zich te Turijn en gaf er, op raad van de *d' Azeglio*, het satyrieke blad „La Frusta" in het licht. Verder was hij medewerker aan den „Resorgimento" en gaf in 1850 zijn „Storia dello stato romano dal anno 1814 al 1850" in het licht, waarin hij de revolutionnaire partij evenmin spaarde als de reactionnaire. De koning van Sardinië benoemde hem in 1850 tot minister van Openbaar Onderwijs, doch na verloop van 9 maanden deed hij afstand van zijn portefeuille. De koning voegde hem daarna bij de gezondheidscommissie, en *Farini* ondersteunde in het Parlement met den meesten ijver de staatkunde van graaf *Cavour*. Hiertoe stichtte hij het dagblad „Il Piemonte" en schreef een vervolg op de „Geschiedenis van Italië" van *Botta*. Gedurende de gebeurtenissen van 1859 begaf hij zich als agent van *Cavour* naar Parma en Modena en werd er na den vrede van Villafranca tot dictator gekozen. Hij zorgde er voor de invoering der Sardinische wetten en nam alle voorbereidende maatregelen voor de annexatie. Zijn vijanden beschuldigden hem van hoogmoed en ijdelheid, alsmede van toegevendheid jegens de aanhangers van *Mazzini* en jegens het volk. Na de annexatie belastte *Cavour* hem met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken, die hij echter in Juni 1861, bij het optreden van *Ricasoli*, nederlegde. Daarna werd hem een zending naar Duitschland toevertrouwd, waarschijnlijk om aldaar het erkennen van het koninkrijk Italië te bevorderen. Na het aftreden van het ministerie *Ratazzi* in December 1862 werd hij onder zeer moeielijke omstandigheden als eerste minister het hoofd van een nieuw kabinet. Met kracht trachtte hij de staatkunde van *Cavour* te handhaven, maar in Maart 1863 moest hij wegens ziekte aftreden. Hij overleed te Quarto bij Genua den 1sten Augustus 1866. In 1878 werd te Ravenna een standbeeld voor hem opgericht.

Farini, *Domenico*, een Italiaansch staatsman en zoon van den voorgaande, werd den 2den Juli 1834 geboren, volgde in 1850 zijn vader in diens verbanning naar Turijn, bezocht daar de militaire academie en was sedert 1864 lid der Kamer, waarin hij meermalen tot president gekozen werd. In 1884 legde hij het voorzitterschap neder en werd in Juni 1886 lid van den Senaat, dien hij van 1887 tot 1898 presideerde. Hij overleed den 18den Januari 1900.

Farinometer is een toestel, door *Kunis* uitgevonden, om de geschiktheid van meel voor het bakken te bepalen. Het berust op de bepaling van de stijgkracht van het meel bij het bakken. Daartoe wordt ongeveer 80 gr. afgewogen en met water tot een deeg gemaakt. De hoeveelheid water, daartoe noodig, is reeds een aanwijzing. Het deeg wordt nu in den farinometer gedaan, die een cylinder bevat, welke uit drie deelen bestaat. In het middelste deel wordt het deeg gebracht, zoodat dit er geheel mede gevuld is. Den cylinder brengt men in een ketel, die door een lamp zoodanig verhit wordt, dat het deeg in ongeveer vijf en twintig minuten gebakken is. Bij de temperatuur, alsdan bereikt, smelt een gemakkelijk smeltbaar alliage, ten gevolge waarvan een bel, die aan het toestel is aangebracht, een slag geeft, als aanduiding, dat het bakken is afgeloopen. Het deeg is nu voor een gedeelte in het bovenste stuk van den cylinder gekomen. Hoe hooger het meel gestegen is, des te kleiner is de overblijvende ruimte van dat stuk. De inhoud van deze ruimte wordt bepaald door dat deel verder te vullen met grof zand. Het volume daarvan is dus een maat voor de stijgkracht.

Farlati, *Daniele*, een Italiaansch geschiedkundige en schrijver, geboren in 1690 te San Danielo, was lid van de Orde der Jezuïeten, werd in 1722 afgevaardigd naar Padua, om *Riceputi* ter zijde te staan bij het opstellen van een geschiedenis der Kerk in Illyrië en vermeerderde door eigen nasporingen de daartoe aanwezige bouwstoffen. Na den dood van *Riceputi* leverde hij in 1742 vier deelen van het uitgebreide geschiedwerk. Hij overleed te Padua den 23sten April 1773, waarna *Coleti* zich met de voltooiing van dien arbeid belastte. Verder schreef *Farlati*: „De artis criticae inscitia antiquitati objecta" (1777).

Farley, *James Lewis*, een Engelsch journalist en schrijver, werd geboren den 9den November 1823 te Dublin, studeerde aldaar aan het Trinity-college, legde zich toe op de rechtsgeleerdheid, maar bepaalde zich later bij den handel,

zoodat hij na den Krimoorlog een betrekking aanvaardde bij de Ottomaansche Bank te Beiroet en in 1860 boekhouder werd bij de Turksche Staatsbank te Konstantinopel. Tevens leverde hij artikelen aan dagbladen en werd in 1870 Turksch consul te Bristol. Hij overleed den 12den November 1885 te Londen. Hij schreef: „Two years'travel in Syria" (1858), „The massacres in Syria" (1861), „The resources of Turkey" (1862), „Banking in Turkey" (1866), „Turkey, its rise, progress and present condition" (1866), „Modern Turkey" (1872), „Turks and Christians. A solution of the Eastern question" (1876), „Egypt, Cyprus and Asiatic Turkey" (1878) en „New Bulgaria" (1883).

Farm noemt men in Engeland een al of niet gehuurde hoeve met haar gronden en gebouwen. Men meent, dat die naam afkomstig is van het Angelsaksische woord *fearme* of *feorme*, dat *levensmiddelen* beteekent; immers de pachters betaalden aanvankelijk de verschuldigde huur in voortbrengselen van den bodem, eerst na de 12de eeuw in geld. Aan den pachter en ook wel aan den landbouwer in het algemeen geeft men er den naam van *farmer*. In Amerika is deze een landbouwer, die zelf eigenaar is van den grond, dien hij bebouwt.

Farmsum is een dorp in de provincie Groningen met ruim 2200 inwoners, behoorende tot de gemeente Delfzijl. Het heeft een groote Hervormde kerk en bezat vroeger onderscheiden burchten, als Farmsum, Gommelburg enz. Het ligt dicht bij de kust, ten Z. van het Eemskanaal en droeg weleer den naam Fermersheim.

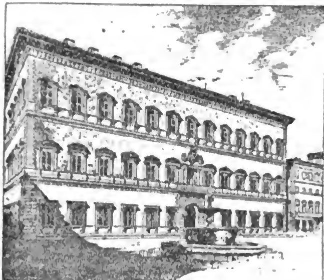
Farnabe, *Thomas*, of *Farnabius*, een Engelsch taalkundige, geboren te Londen in 1575, studeerde te Oxford, voegde zich in Spanje bij de Orde der Jezuïeten, die hij echter weldra verliet, vergezelde *Francis Drake* en *John Hawkins* in 1595 op hun reizen, diende in de Nederlanden als soldaat, zwierf onder een aangenomen naam overal rond, en vestigde zich eindelijk te Martock in het graafschap Somerset, alwaar hij een Latijnsche school stichtte. In 1636 betrok hij een klein landgoed bij Londen. Beschuldigd van deelneming aan een opstand ten gunste van *Karel I*, werd hij in de gevangenis geworpen en overleed aldaar den 12den Juni 1647. Men heeft van hem goede uitgaven van onderscheiden Latijnsche schrijvers.

Farnborough is een stad in Hampshire bij de grens van Surrey, in de nabijheid van Aldershot en telt (1901) 11500 inwoners. De exkeizerin *Eugenie* woont in Farnborough—Hill; in de nabijheid ligt de Michaëlskerk met het stoffelijk overschot van *Napoleon III* en diens zoon.

Farnese is de naam van een vorstelijk Italiaansch geslacht, waarvan reeds melding gemaakt wordt in het midden der 13de eeuw. Het kasteel Farneto ligt bij Orvieto. Dit geslacht schonk aan de Kerk en aan de Florentijnsche Republiek onderscheiden dappere krijgslieden. Tot dezen behoorde *Piétro Farnese*, aanvoerder van het Florentijnsche leger tegen Pisa, en overleden in 1363. De grootheid van dit geslacht dagteekent vooral van *Alessandro Farnese*, die onder den naam van *Paulus III* den pauselijken stoel beklom. Deze verhief zijn onechten zoon *Pietro Luigi*, tot hertog *van Castro, Ronciglione en Nepi* en in 1545 tot hertog *van Parma en Piacenza*. De losbandige levenswijze van *Pietro Luigi* veroorzaakte een samenzwering van onderscheiden edelen, die gesteund werden door *Ferrante Gonzaga*, stadhouder van *Karel V* te Milaan. De hertog werd het slachtoffer dier samenspanning op den 10den September 1547, en *Gonzaga* nam in naam des keizers Piacenza in bezit. — Verder vermelden wij *Otavio Farnese*, een zoon van *Pietro Luigi* en geboren in 1520. Bij den dood zijns vaders bevond hij zich bij *Paulus III* te Perugia. Wel betoonde Parma zich bereid om hem te ontvangen, doch hij was te zwak om Piacenza aan te tasten, zoodat hij met *Gonzaga* een overeenkomst moest sluiten. Paus *Julius III* herstelde hem in het bezit van laatstgenoemd gebied en benoemde hem zelfs tot gonfalonière (vaandeldrager) der Kerk, doch door een verbond, dat hij sloot met *Hendrik II* van Frankrijk, haalde hij zich het ongenoegen op den hals van den paus en van den keizer. Na verloop van 2 jaar echter werd de goede verstandhouding hersteld. Zijn gemalin *Margaretha van Parma* bewerkte zijn verzoening met het Huis *van Oostenrijk*, waarna hij gedurende 30 jaar een ongestoorden vrede genoot en in 1586 overleed. — Hij werd opgevolgd door zijn oudsten zoon, *Alessandro Farnese*, geboren in 1547. Deze, voor den krijgsdienst opgevoed, streed onder het opperbevel van zijn oom don *Jan van Oostenrijk* in 1574 bij Lepanto tegen de Turken en volgde daarna als luitenant-generaal zijn moeder naar de Nederlanden, waar hij den 31sten Januari 1578 bij Gembloers de zegepraal op de Geuzen hielp bevechten. Hij werd vervolgens de opvolger van don *Jan* als landvoogd der Nederlandsche gewesten, bekleedde die betrekking gedurende 7 jaar, behaalde daarin een reeks van roemrijke overwinningen en onderscheidde zich door schranderheid en moed, vooral bij de belegering van Oudenaarde en bij die van Antwerpen. Hij werd ridder van het Gulden Vlies, doch diep krenkte hem het mislukken van de expeditie der Armada, waarna ook zijn aanslagen op Bergen-op-Zoom en Tholen schipbreuk leden. *Philips II* riep hem dientengevolge naar Spanje, en na zijn terugkeer in de Nederlanden werd hij belast met het opperbevel over de troepen, bestemd om bijstand te bieden aan de R. Katholieken in Frankrijk. Hij noodzaakte *Hendrik IV* het beleg van Parijs op te breken. Hij kreeg echter weinig ondersteuning, zoodat hij voor de overmacht de wijk moest nemen. Nadat hij bij Rouaan een schot in den arm had ontvangen, begaf hij zich naar Spa tot herstel zijner gezondheid, verder naar Brussel en eindelijk naar Utrecht, waar hij, volgens veler vermoeden ten gevolge van vergif, hem op last van *Philips II* toegediend, den 3den December 1592 overleed. Hij was een sluw staatsman, die den band verscheurde, welke de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden vereenigde. Ook verzekert men, dat hij *Balthasar Gerards* heeft aangespoord prins *Willem I* te vermoorden. — Hij werd opgevolgd door zijn oudsten zoon *Ranuccio I Farnese*, geboren in 1569 en overleden in 1622. Deze was een ruw, somber en hebzuchtig vorst. De adel was terecht misnoegd over zijn bestuur, maar hij maakte daarvan gebruik, om de hoofden der aanzienlijkste geslachten van een samenzwe-

ring te betichten, hen op het schavot te brengen en zich hun goederen toe te eigenen (1612). — Zijn zoon en opvolger *Odoardo Farnese*, geboren den 23sten April 1612 en overleden den 12den September 1646, bezat groote talenten en onderscheidde zich door zijn welsprekendheid maar vooral door hoogmoed en eigenliefde. Hartstochtelijk beminde hij den krijgsdienst, hoewel zijn zwaarlijvigheid hem hem hiervoor weinig geschikt maakte. Hij voerde oorlog tegen paus *Urbanus VII*, omdat deze beslag gelegd had op het hertogdom Castro. — De laatste afstammelingen van dit geslacht, namelijk, *Ranuccio II*, *Francesco* en *Antonio* (overleden den 20sten Januari 1731), verdienen nauwelijks vermelding. Na den dood van laatstgenoemde verviel het hertogdom Parma aan don *Carlos*, den zoon van *Philips V* van Spanje en van *Elizabeth Farnese* (zie onder *Parma*).

De naam *Farnese* staat in verband met beroemde kunstwerken. Het paleis Farnese, door *Paulus III* reeds vóór het aanvaarden der pauselijke waardigheid naar het ontwerp van *Antonio de San Gallo* gesticht, vormt een gelijkzijdig vierkant aan het Farneseplein te Rome. Het werd voltooid door *Michaelangelo* en *Giacomo della Porta*. Het behoort tot de fraaiste paleizen te Rome. Na het uitsterven van het geslacht *Farnese* verviel het aan *Karel III*, koning van Napels, en in 1861 werd het betrokken door den verjaagden vorst *Frans II*. De antieke beelden, vroeger de roem van dit paleis, bevinden zich thans meest in het museum te Napels. Hoogst merkwaardig is de gaanderij met de fresco's van *Annibale Carracci*, het belangrijkste kunstwerk van dezen beroemden schilder, voorstellingen bevattende van den triomf van *Bacchus* en *Ariadne*, van de offerhande van *Pan*, van *Aurora* en *Kephalus*, van de schaking van *Ganymedes*, van *Luna* en *Endymion* enz.

Het paleis Farnese.

Verder heeft men de *Farnesina*, een fraaie, door *Perruzi* op last van *Agostino Chigi* gebouwde villa in Trastevere, eveneens het eigendom van den voormaligen koning van Napels. Zij is beroemd door de fresco's van *Raffaël*. Aan het gewelf der groote zaal ziet men de geschiedenis van *Psyche* en in een andere zaal een *Galathea*, door Tritons en Nymphen omstuwd. Verder heeft men er fresco's van *Peruzzi del Piombo* en *Sodoma*, alsmede een uitmuntenden met krijt geteekenden kop van *Michaelangelo*.

De *Farnesische tuinen* op den Palentijnschen heuvel, waar zich vroeger de paleizen van *Tiberius*, *Caligula* en de *Flavii* verhieven, zijn door *Napoleon III* aangekocht, die er, later door de Italiaansche regeering voortgezette, opgravingen heeft laten doen.

Onder de vroeger vermelde antieke beelden, afkomstig van het geslacht *Farnese*, maar sedert 1786 in het museum te Napels geplaatst, heeft men er twee, die nog altijd den naam dragen van den voormaligen bezitter. Men vindt er namelijk in de eerste plaats den *Stier van Farnese*, een reusachtige groep in marmer, het werk van *Apollonius* en van *Tauriscus* van Tralles in Klein-Azië, kunstenaars, die vermoedelijk tot de school van *Rhodus* behoorden en in de 2de eeuw v. Chr. leefden. Zij stelt voor, hoe *Zethus* en *Amphion Dirke* wegens mishandeling, hun moeder aangedaan, aan de horens van een wilden stier binden. Reeds *Plinius* maakt er gewag van, dat deze groep naar Rome werd overgebracht, waar zij eerst de boekerij van *Asinius Pollio* en vervolgens de baden van *Caracalla* versierde. In 1546 werd zij teruggevonden en hersteld.

Het andere kunstwerk, eveneens bij de baden van *Caracalla* opgedolven, is de *Hercules van Farnese*, een reusachtig marmeren standbeeld, door *Glykon* naar een bronzen beeld van *Lysippus* vervaardigd. Hij geeft de voorstelling van den vermoeiden held, die, op zijn knods geleund, een oogenblik uitrust: zijn spieren en aderen zijn nog gezwollen en het ter aarde geneigde gelaat vertoont een uitdrukking van droefgeestigheid. De eene hand rust op den rug en houdt de appelen der *Hesperiden* omvat.

Farnesische kunstwerken. Zie *Farnese*.

Farnham, *Elizabeth Woodson*, geboren *Burhaus*, een Amerikaansche philanthrope en schrijfster, werd den 17den November 1815 te Rensselaerville geboren, en was 1844—1848 directrice der gevangenis voor vrouwen te Sing-Sing. Van 1849 tot 1856 woonde zij in Californië en keerde daarop naar New-York terug. Zij overleed den 15den December 1864 aldaar. Zij schreef „Life in prairie land" (1846), „California indoors and out" (1856), „My early days" (1859) en „Woman and her era" (2 dln., 1864).

Farnworth, een stad in het Engelsche graafschap Lancaster, ligt aan den spoorweg Manchester—Bolton—Preston, telt (1901) 25927 inwoners, en bezit groote katoen- en papierfabrieken.

Faro is de naam van een in het bijzonder te Brussel en omstreken gebrouwen biersoort.

Faro is de naam van de hoofdstad van het gelijknamige distrikt der Portugeesche provincie Algarve. Zij is de zetel van een bisschop en ligt 7 km. ten westnoordwesten van de zuidpunt van het koninkrijk, aan de helling van een heuvel, op den achtergrond van een door moerassige en zandige eilanden omgeven baai, waarin de Rio Fermoso uitmondt. De stad telt (1900) 11835 inwoners en heeft een bevallig en nog al nieuw voorkomen, daar zij in 1596 door de Engelschen

verbrand en in 1755 door een aardbeving gedeeltelijk verwoest, telkens echter weder opgebouwd werd. Met uitzondering evenwel van de Piaça da Rainha, een fraaij plein bij de haven, alsmede van de hierop uitloopende Rua da Rainha en eenige andere straten, die tot de schoonste gedeelten behooren, zijn de huizen onaanzienlijk en veelal, naar Moorsche wijze, van tralievensters voorzien. Op het hoogste punt verheft zich het oude kasteel, een indrukwekkend gebouw. Men heeft er onderscheiden kerken, een klooster, een theologisch seminarium en een militaire school. De haven is ruim, maar wegens verzanding moeielijk voor groote schepen te bereiken; toch wordt een levendige handel gedreven in zuidelijke vruchten.

Faro di Messina. Zie *Messina, Straat van.*

Faroër of *Schapeneilanden*, een eilandengroep in den Atlantischen Oceaan, tot Denemarken behoorend, liggen 445 km. ten zuidoosten van IJsland en 305 km. ten noordwesten van de Shetlandseilanden; zij vormen 24 rotsachtige eilanden, van welke 17 bewoond zijn. Zij bezitten een oppervlakte van 1333 v. km. en een bevolking van (1901) 15230 inwoners. Het grootste eiland is Strömö (398 v. km.); hier verrijst de Skalingefjeld tot 768 m. hoogte, ligt de hoofdplaats Torshavn en vindt men een goede haven, Westmanshavn genaamd. Andere eilanden zijn Oesterö 284 v. km.) met den Slattaretindoer 882 m. hoog) en de haven Kongshavn; Suderö, Vaagö, Sandö en Bordö, alle met steile oevers en diep ingesneden baaien. De rotsen zijn hoog en steil, verheffen zich dikwijls terrasvormig en bereiken in de Slatterindoer hun grootste hoogte.

Zij bestaan uit mioceen en vulkanische gesteenten (doleriet, anamesiet), in bijna horizontale lagen uitgestrekt, die dikwijls met tufsteenlagen afwisselen. Op Suderö vindt men kolen. Het staat vast, dat de groep vroeger één geheel gevormd heeft. Het klimaat is zeer gematigd, maar tevens zoo vochtig, dat men er tegen één helderen dag 3 mistige dagen heeft. De winter is er zelfs zoo zacht, dat ook dan de paarden en schapen in de weide blijven, de sneeuw zelden langer dan 8 dagen blijft liggen en de fjorden bijna nooit dichtvriezen. Warme zeestroomen zijn hiervan de oorzaak. De gemiddelde zomerwarmte bedraagt er echter slechts 10°,9C. De bodem is er steenachtig; daar waar een laag van teelaarde hem bedekt, is hij vruchtbaar en levert gerst, mangelwortels en aardappelen. Men vindt 583 soorten van planten en onder deze 270 zichtbaar bloeiende. Stormen verhinderen den groei der boomen, doch men vindt er voldoende brandstof in turf, steenkolen, drijfhout en wier. Het vee is klein, maar de paarden zijn zeer sterk en loopen snel. Merkwaardig is er de Vogelsberg of de kloof bij Westmans, namelijk 25 vogelklippen in een haven, die door rotsen ter hoogte van 300 m. omgeven is. Duizenden zeevogels fladderen er rond en doen er in die sombere kloof hun gekrijsch hooren. De inwoners dezer eilanden zijn krachtige, brave, dienstvaardige lieden, tevens hoogst eenvoudig in hun levenswijze en gehecht aan oude gebruiken en aan hun geboortegrond. Zij spreken een Noorschen tongval, doch in de school en de kerk is het Deensch in gebruik. De belangrijkste bronnen van bestaan zijn veeteelt, visscherij, het vangen van vogels en het verzamelen van eiderdons. Het schaakbord verschaft een geliefkoosde uitspanning aan mannen en vrouwen. Volgens de wet van 15 April 1854 hebben deze eilanden een eigen bestuur van 18 leden, aan wier hoofd zich de ambtman en de proost bevinden. Zij zijn ondergeschikt aan den stiftsambtman van Kopenhagen en aan den bisschop van Seeland. Niettemin hebben zij te Thorshavn een ambtman, een landvoogd, die tevens hoofd is der politie en openbaar aanklager, een sörenskriver (gezworen schrijver) en 6 sysselmannen voor even zoovele eilanden. De eenige stad dier eilandengroep is Thorshavn op Strömö met (1901) 1656 inwoners, een goed versterkte haven en een middelbare school. De Faröer, aanvankelijk *Fareyjar* genaamd, werden in de 9de eeuw door de Noren in bezit genomen en kwamen in 1380 aan Denemarken.

Farquhar, *George*, een Engelsch tooneeldichter, werd geboren in 1678 te Londonderry in Ierland, studeerde te Dublin en volgde daarna zijn neiging tot het tooneel, eerst als acteur, totdat hij een van zijn medespelers een gevaarlijke wond toebracht, en daarna als tooneelschrijver. De beste van zijn 8 blijspelen zijn: „The constant couple" (1700), „The inconstant" „Sir Harry Wildair", „The wild goose chase" en „The recruiting officer", het allerbeste is „The beaux' stratagem", dat weinige dagen voor zijn dood met grooten bijval werd opgevoerd. Hij overleed den 22sten Mei 1707. Zijn stukken onderscheiden zich door komische kracht, door een gelukkige vinding en door een gemakkelijken dialoog. Daarentegen ontbreekt juistheid van karakterteekening, en ook de kieschheid laat te wenschen over. Zijn gezamenlijke werken beleefden in 1772 een 10de uitgave, en zijn blijspelen zijn in 1849 opnieuw uitgegeven door *Leigh Hunt.*

Farragut, *David Glasgow*, een Noord-Amerikaansch admiraal, werd geboren den 5den Juli 1801 bij Knoxville in den staat Tennessee, kwam reeds op 9-jarigen leeftijd in dienst bij de marine, nam deel aan het gevecht bij Valparaiso en werd in 1825 luitenant. Eenigen tijd was hij werkzaam in een betrekking aan de oorlogshaven te Norfolk in Virginia, werd daarna commandant van de kanonneerboot „Natchez" en verwisselde die vervolgens met een grooteren bodem. Nadat hij in 1854 tot commandant van de oorlogshaven Mare-Island in Californië en in het volgende jaar tot kapitein benoemd was, werd hij in 1858 met het bevel over de „Brooklijn" belast. Toen de burgeroorlog uitbarstte, was hij kapitein in de haven te Norfolk. De Geconfedereerden maakten zich van haar meester, en *Farragut* stelde zich ter beschikking van de Noordelijken. Deze belastten hem met het opperbevel eener expeditie naar New-Orleans Met een vloot van 6 stoomkorvetten, 16 kanonneerbooten, 21 mortierschepen en een groot aantal transportvaartuigen stak hij in Februari 1862 in zee. Hij ontzette fort Pickens, veroverde Pensacola (een haven van Florida) en opende den 18den April het bombardement tegen de forten Jackson en St. Philipp. In weerwil van het vuur der batterijen forceerde hij den 24sten April met 5 korvetten en 9 kannonneerbooten de vaart naar New-Orleans, dat dientengevolge weldra door de landingstroepen werd bezet. Daarna maakte hij zich

gereed, om de vaart op de Boven-Mississippi, die door de Geconfedereerden versperd was, weder vrij te maken. Dit gelukte hem, doordien hij, van de landzijde ondersteund door de generaals *Grant* en *Banks*, de forten Vicksburg en Port-Hudson overweldigde. Zijn schitterendst feit was het veroveren van Mobile. Hoewel de haven goed versterkt, van torpedo's voorzien en door een talrijk garnizoen verdedigd werd, voer hij met 7 houten schroeffregatten, 8 kannonneerbooten en 4 gepantserde schepen, te zamen 231 stukken tellende, de haven binnen en wist zich met slechts 4000 man landingstroepen meester te maken van de stad. Dientengevolge benoemde het Congres hem tot admiraal. Toen hij in de jaren 1867—1868 met een eskader de voornaamste havens van Europa bezocht, werd hij overal met de meeste onderscheiding ontvangen. Na zijn terugkeer in de Vereenigde Staten maakte een hartziekte den 14den Augustus 1870 een einde aan zijn leven.

Farrar, *Frederick William*, een Engelsch theoloog, werd den 7den Augustus 1831 te Bombay geboren, studeerde te Londen, werd in 1857 priester, hield voorlezingen te Cambridge en Oxford en werd daarna leeraar, later directeur der Marlboroughschool te Harrow. Achtereenvolgens was hij daarna Hofkapelaan(1873), opperpriester(1876), aartsdiaken van Westminster (1883) en dekaan van Canterbury (1895). Van zijn werken noemen wij: „Life of Christ" (1874), „Life and work of St. Paul" (2 dln., 1879), „The early days of Christianity" (2 dln., 1882), „History of interpretation" (1886), „Lives of the Fathers" (2 dln., 1888), „The life of Christ as represented in art" (1894), „The book of Daniel" (1895), „The Bible, its meaning and supremacy" (1897), „True Religion" (1899), „Life of lives, further studies in the life of Christ" (1900).

Farre, *Jean Joseph*, een Fransch generaal en minister van Oorlog, werd geboren den 5den Mei 1816 te Valence (departement Drôme), ontving zijn opleiding aan de polytechnische school, trad in dienst bij de genie, was bij het uitbarsten van den oorlog tegen Duitschland kolonel, werd chef van den staf onder *Bourbaki* en vervolgens onder *Faidherbe*, werd in 1875 tot divisie-generaal benoemd en aanvaardde den 23sten September 1880 de portefeuille van Oorlog. Hij trachtte alle vijanden der Republiek zooveel mogelijk uit invloedrijke ambten te verwijderen. Bij het nemen van voorbereidende maatregelen tot een veldtocht tegen Tunesië beantwoordde hij echter niet aan de wenschen der vertegenwoordiging, zoodat hij den 14den November 1881 zijn ontslag nam. Hij overleed den 24sten Maart 1887 te Parijs.

Farroechabad. Zie *Farakabad*.

Fars of *Farsistan*, het oude *Parsis*, een provincie van Perzië, grenst ten Z.W. aan de Perzische Golf, ten N.W. aan de provinciën Choesistan en Irak-Adsjemi, ten N.O. aan Koehistan, ten O. aan Kerman en ten Z. aan de bezittingen van den Imam van Maskate. Het is door de natuur in een aantal afzonderlijke deelen gesplitst. Langs de Perzische Golf strekt zich het zandige en leemige kustland uit, waar zich, behalve hier en daar een groep palmboomen, geen spoor van plantengroei vertoont, zoodat het den naam draagt van *Desjtistan* (Woestland) of *Germesir* (Warmoord). Daarachter begint de bodem te rijzen, zoodat men weldra *Tengirstan* (het Land der bergpassen), daarna *Serhad* (het Koude land) en eindelijk de hoogvlakte van Perzië bereikt. De terrassen zijn door hooge, vaak ontoegankelijke bergketens gescheiden, waar slechts amandel- en tamarindeboschjes den boomgroei vertegenwoordigen. De hoogvlakten, tusschen de bergketens gelegen, zijn veelal vruchtbaar en met grazige, goed besproeide weiden voorzien. Het meest beroemde dal is dat van Sjabbevan, dat door Arabische en Perzische dichters als een paradijs wordt geprezen. De bodem is er over een uitgestrektheid van veel mijlen met een tapijt van narcissen bedekt en de helling der bergen met bosschen bekleed, die met wijngaarden en oofttuinen afwisselen. De voornaamste rivieren zijn er de Sefidroed en de Prestaf. Op de hoogvlakte is de Koer, ook Bendemir genaamd, de belangrijkste rivier. Haar wateren worden gedeeltelijk tot besproeiing aangewend, terwijl het overblijvend gedeelte uitmondt in het zoute meer Niris. Een dergelijk meer, hoewel kleiner en Maloejah genaamd, ligt ten zuidoosten van Sjiras. Het klimaat is, naar gelang der hoogte van den bodem, zeer verschillend. De oppervlakte heeft in den loop der tijden sterk afgewisseld, is niet nauwkeurig bekend, doch moet op minstens vier maal de oppervlakte van Nederland gesteld worden. Omtrent het aantal inwoners bestaan evenmin voldoende opgaven; het land is intusschen zeer schaars bevolkt. Dat aantal wordt gewoonlijk geraamd op een millioen, onder welke dan ook de ingezetenen der provincie Choesistan en Laristan begrepen zijn. De bewoners der steden behooren tot de Iraniërs en de landelijke herders zijn verdeeld in Mamazeni ten getale van 10- of 12000 en in Koegheloe ten getale van 30 000. Eerstgenoemden zijn tusschen Sjiras en de kust en laatstgemelden ten N. van hen gevestigd. Op de terrassen wonen oorlogszuchtige stammmen. Veel kleine plaatsen bestaan uit het kasteel van een stamhoofd en eenige woningen van vazallen. De voornaamste steden des lands zijn Sjiras en de haven Aboesjir. Andere, die te voren zeer bloeiden, zooals Firoezabad, Darabgerd, Soerma, Fasa enz., zijn thans in verval.

Fars was vroeger het middelpunt van het Perzische Rijk, zoodat men er nog veel overblijfselen aantreft van voormalige grootheid, zooals de bouwvallen van Persepolis (bij Istachar), die bij Moerghab, die van Sjachpoer enz. Dit land is de wieg der oude Perzen en het eigenlijke vaderland van *Cyrus*. (Zie *Perzië*).

Farsâneilanden is de naam van een eilandengroep in de Roode Zee aan de kust van Yemen tegenover Kaap Dsjesan. Het bestaat uit de twee grootere eilanden Farsan-Kebir en Farsan-Seghir, door een aantal kleinere eilanden en koraalriffen omgeven. Op de grootere eilanden zijn vele schildpadden en dadelpalmen; de parelvisscherij vormt een belangrijken tak van bestaan.

Farsistan. Zie *Fars*.

Farvarshi beteekent in de theosofie hetzelfde als *ferouer* of het tegenovergestelde (als tegengestelde) dubbel; het geestelijk tegendeel van het nog geestelijker oorspronkelijke. Zoo is *Ahriman* de farvarshi van *Ormuzd*, de aartsengel *Michael* de farvarshi van God.

FAZANTEN.

1. **Koningsfazant** (Phasianus Reevesi Gray). 2. Bonte fazant (Phasianus versicolor Vieill.). 3. Formosafazant (**Euplocomus Swinhoei Gould**). 4. Edelfazant (Euplocomus nobilis Scl.). 5. Diamantfazant (Phasianus Amherstiae Leadb.). 6. Oorfazant (Crossoptilon auritus Swinh.)

Fas (Latijn) beteekent een goddelijke uitspraak, het goddelijk recht en komt voor in de uitdrukkingen *fas et nefas* = recht en onrecht, rechtmatige en ongeoorloofde middelen, en *per fas et nefas* met rechtmatige en ongeoorloofde middelen, op allerlei manieren.

Fasa, *Faesa* of *Baesa* is de naam van een onde, door muren en grachten omgeven stad in de Perzische provincie Farsistan. Zij ligt ten zuidoosten van Sjiras aan den voet eener woeste bergketen, maar tevens in een welbebouwde vlakte tusschen boomgaarden, rozenboschjes, cypressen- en platanengroepen. Zij heeft een armoedig voorkomen en telt 4000 inwoners, die kostbare zijden en met goud gestikte stoffen leveren. In de tuinen vindt men de vruchten der koude en warme landen.

Fasano, een stad in de Italiaansche provincie Bari, niet ver van de Adriatische Zee, is een station aan den spoorweg Bari-Brindisi en telt (1901) 16848 inwoners. Tusschen deze stad en het nabijgelegen Monopoli verheffen zich de bouwvallen der stad Egnatia (Gnatia), thans Anazzo geheeten, waar vele antieke vazen en sieraden worden opgedolven. Hier was weleer het uiteinde der Via Appia.

Fasant (zie de plaat) is de naam van een vogelgeslacht (*Phasianus L.*) van de orde der *Hoenderachtige vogels* (*Gallinae.*) Het omvat slanke, sierlijke vogels met een gladden of geknifden kop, die gedeeltelijk naakt is en met een staart, die uit 16 of 18 spits toeloopende, dakpansgewijs elkander dekkende staartvederen bestaat. De mannetjes dragen aan de pooten sporen, welke bij de wijfjes ontbreken. Ook zijn eerstgenoemde fraai gekleurd, terwijl de wijfjes donkere veeren dragen. Zij bewonen in troepen, eenige hennen met een haan, doorgaans den zoom der wouden, vliegen zelden, en loopen met opgerichten hals, terwijl zij insekten en slakken zoeken. Het vaderland dezer vogels is het vasteland van Azië. De *zilverfazant* (*Ph. nycthemerus L.*) is bijna een meter lang, en ruim de helft dezer lengte wordt door den staart ingenomen. De omtrek der oogen is rood en met wratten bezet; hij is van onderen zwart of glinsterend donkerblauw en van boven wit van kleur met fijne zwarte strepen langs de randen der vederen, de lancetvormige borstvederen zijn aan de benedenzijde zwart, aan de bovenzijde wit. De snavel is lichtgeel, de pooten zijn rood. Het wijfje is van boven geelachtig bruin en van onderen grijsachtig bruin met donkere, gebroken dwarslijnen. Deze vogel is uit China afkomstig. — De *goudfasant* (*Ph. pictus L.*) is een meter lang, ²/₃ dier lengte komt voor rekening van den staart. De keel en de wangen zijn bruinachtig-vleeschkleurig. Hij is fraai geel, draagt een kuif en een oranjekleurige kraag met halfcirkelvormige, indigoblauwe dwarslijnen. De rugvederen zijn schitterend groen met donkere randen; de benedenzijde en de dekvederen van den staart zijn vuurrood, de staart zelf is lichtbruin met zwarte dwarsstrepen en een gedeelte der slagpennen indigoblauw. Het wijfje is lichtbruin met zwarte banden. Hij behoort te huis in Japan, China en Mongolië. — De *gewone fasant* (*Ph. Colchicus L.*) is iets kleiner; hij heeft een hoornkleurigen snavel, roode kringen om de oogen, een donkergroenen kop en een hals met een paarschen weerschijn, terwijl de borst en de zijden van den buik schitterend rood, de vlengels geelachtig bruin en de dekvederen roodachtig bruin zijn met purperen randen. De staart heeft een dergelijke kleur met zwarte dwarsstrepen, en de pooten zijn grijsachtig bruin. Het wijfje is grijsachtig bruin en draagt zwartachtige vederen met lichte randen, witte vederen aan den hals en de borst. Deze soort vindt men in Middel-Azië tot aan den Kaukasus, benevens in het O. en Z. van Europa, in Bohemen en Thüringen, aan de Donau en aan den Rijn en zou bij den Argonautentocht uit Colchis zijn ingevoerd. Het vleesch dezer vogels houdt men voor een lekkernij. Ook in Middel-Europa vindt men deze vogels in opzettelijk daartoe aangelegde of bestemde parken, fasantentuinen genaamd. Bij voorkeur neemt men daartoe een uitgestrektheid grond, die uit bosch, weide en bouwland bestaat. Ook de eieren van deze vogels worden zeer op prijs gesteld; zij zijn zoo groot als hoendereieren en lichtgeel van kleur. De zachte, tot bundels vereenigde vederen worden tot het afstoffen van schilderijen enz. gebruikt.

Fasanteneiland. Zie *Bidassao.*

Fasces of *bijlbundel* noemden de Romeinen een bundel staven, uit wier midden een bijl uitstak. Zij waren het zinnebeeldig teeken der heerschappij over dood en leven en werden gedragen door lictoren, die ten getale van 24 voor den koning en van 12 of 6 in de dagen der Republiek voor de consuls en praetoren uitgingen, terwijl zij na den val der Republiek ook de keizers vergezelden. Te Rome moesten, van den tijd van *Valerius Publicola* af, de bijlen uit de bundels verwijderd worden, gelijk hij ook de eerste was, die in de volksvergadering de bundels ter aarde deed zinken, om de oppermacht des volks te erkennen. Alleen de dictator, die door 24 lictoren werd voorafgegaan, behield de bijlen.

Lictor met fasces.

Fasch, *Karl Friedrich Christian*, een Duitsch toonkunstenaar en componist, werd geboren te Zerbst den 18den November 1736 en ontwikkelde reeds vroeg zijn muzikalen aanleg onder leiding van *Härtel* te Strelitz. Hij werd in 1756 geplaatst bij de kapel van *Frederik II* en overleed te Berlijn den 3den Augustus 1800. In zijn werken openbaart hij een grondige kennis der muziek, en zijn zestienstemmige *Kyrie* en *Gloria* overtreffen alles van dien aard, wat voor hem geleverd werd. Het is daarom zeer te betreuren, dat *Fasch*, die in alles naar de hoogste volkomenheid streefde, het grootste gedeelte zijner compositiën voor zijn dood verbrandde. Hij is de stichter van de zangacademie te Berlijn.

Fascia, een Latijnsch woord, hetwelk *band*

beteekent, is de naam van een gedeelte van het toilet, in de klassieke Oudheid in gebruik. Een witte band werd door den lauwerkrans of om de koningskroon gestrengeld. De senatoren te Rome droegen dubbele purperen banden om de toga. Men omwond de dijen met dijbanden (*fasciae crurales*), terwijl bij de kleeding der vrouwen de borstband (*fascia pectoralis*) een belangrijke rol vervulde. Hij werd onder de tunica gedragen om steun te geven aan den boezem.

In de architectuur is fascia een deel, dat een vlakke oppervlakte in afzonderlijke gedeelten splitst, bijv. bij den Ionischen en Korinthischen architraaf.

In de anatomie noemt men aldus een pezige bindweefselhuid, die enkele organen of deelen daarvan omringt.

Fascines (n) noemt men in de versterkingskunst bundels rijshout, lang 2,5 m. en dik 0,25 m., door banden van goed uitgegloeid ijzerdraad of rijshout samengehouden. Zij worden op een fascine-bank, uit 4 of 5 achter elkander geplaatste schragen bestaande, vervaardigd. Zij dienen tot bekleeding van taluds van borstweringen, tot herstelling van aardopwerpingen en tot het maken van trappen in aarden wallen. Tot stevige bevestiging aan den grond worden er eerst piketpalen doorgeslagen en daarna met ijzerdraad verankerd. Zink- of waterfascines worden van binnen met steenen, tot een gewicht van ongeveer 10 kg., gevuld.

Fashion is een Engelsch woord, dat wij eenigszins door ons *fatsoen* kunnen wedergeven. Het beteekent een reeks van manieren en gebruiken, waaraan de aristocratische samenleving zich houdt, hoe lastig zij ook zijn moge. Geboorte, rang of rijkdom zijn niet voldoende om *fashionable* te wezen. Hiertoe wordt enkel een zeer oppervlakkig vernis vereischt, een zekere wijze van zich te kleeden, van te spreken, van zich te bewegen enz., welke in overeenstemming is met den maatstaf van het oogenblik, dien men voor fashion gesteld heeft. Fashion heeft alzoo met zedelijkheid, geleerdheid, met genialiteit niets te maken.

Fasjoda, de hoofdstad der voormalige Egyptische provincie van dien naam, ligt op 9°55'16" N. Br. aan den linkeroever van den Bahr el Abiad en is in 1867 ontstaan uit de oude residentie der Sjilloekkoningen Denab. Fasjoda werd den 10den Juli 1898 door de Fransche expeditie onder *Marchand* bezet, wat tot politieke verwikkelingen tusschen Frankrijk en Engeland aanleiding gaf, daar *Kitchener* bij zijn expeditie tegen kalief *Abdoellahi* den 21sten September 1898 de plaats bereikte; Frankrijk gaf zijn aanspraken op en ontruimde den 11den December Fasjoda.

Fasokl is een boschrijk berglandschap ten Z. van Sennaar aan den Blauwen Nijl, tusschen 10° en 11° N. Br. met 500 000 inwoners, *Fundsj* geheeten, een gemengd ras van Negers en Hamieten. Het land brengt gummi, honig, goud, sennesbladeren, tamarinde en ivoor voort. Het dorp Famakà, aan den rechteroever van den Blauwen Nijl, was vroeger een militaire post der Egyptenaren.

Fassadal is de naam van een hoog Alpendal in Tirol. Het vormt het hoogste gedeelte van het dal van den Avisio, een zijrivier van den Etsch, en bevat een groote verscheidenheid van delfstoffen. De hoofdplaats van dit dal is *Vigo di Fassa*, dat ter hoogte van 1388 m. boven de oppervlakte der zee gelegen is en 738 inwoners telt. Het geheele dal telt 4247 inwoners, verdeeld over 12 plaatsen.

Fastenrath, *Johann*, een Duitsch-Spaansch dichter en schrijver, werd geboren den 3den Mei 1839 te Remscheid, studeerde te Bonn, Heidelberg, München, Parijs en Berlijn in de rechten en letteren, bekleedde anderhalf jaar een betrekking bij de rechtbank te Keulen en reisde in 1862 in Italië en in 1864 in Spanje. In laatstgenoemd jaar bewerkte hij het blijspel: „Recept tegen schoonmoeders" van den Spaanschen dichter don *Manuel Juan Diana* voor het Duitsche tooneel, schreef Duitsche verzen in Spaanschen trant en behandelde de fraaiste legenden en overleveringen van het Spaansche Schiereiland. Hij deed zulks in de werken: „Ein Spanischer Romanzenstrausz" (1866), „Klänge aus Andalusien" (1866), „Die Wunder Selvillas" (1867), „Hesperische Blüten" (1869) en „Immortellen aus Toledo" (1869). In 1869 vertoefde hij weder vier maanden in Spanje en schreef: „Das Buch meiner spanischen Freunde" (2 dln. 1870) met oorspronkelijke en uit het Spaansch vertaalde gedichten. Daarop volgde „Den deutschen Helden von 1870. Kriegs-und Siegeslieder" (1871) „Pasionarias de un aleman-espanol" (1872) en „La Walhalla y las glorias de Alemania" (dl. 1—6, 1872—1877). In 1879 vertrok hij wederom naar Spanje, waar hij lid was geworden van verschillende academiën en eereburger van Sevilla, woonde in 1881 te Madrid de Calderonfeesten bij en beschreef die in zijn werk: „Calderon in Spanien" (1882). Verder vertaalde hij „Het visioen van broeder Martyn" van *Nuñez de Arce* onder den titel „Luther im Spiegel der spanischen Poesie" (3de druk 1881), de „Leyenda de Noche-Buena" van *Ventura Ruiz Aguilera* onder den titel „Stimmen der Weihnacht" (1880) „Pepita Jimenez" van *Juan Valera* (1882) en twee drama's van *Echegaray* „Im Schosze des Todes" (1882) en „Die Frau des Rächers" (1883); hij dichtte „Von Hochzeit zu Hochzeit, Lieder aus sonnigen Tagen" (1883) „Granadinische Elegien" (1885) en Figures de l'Allemagne contemporaine" (2de druk, 1887). Aan de nagedachtenis van *Alphons XII* wijdde hij „Die zwölf Alfonsos von Castilien" (1886). Nog noemen wij „Catalanische Troubadoure der Gegenwart" (1890) en „Christoph Columbus" (1895).

Fasti (Latijn, aan te vullen *dies*) noemde men van oudsher te Rome die dagen, waarop recht gesproken werd, in tegenstelling tot de *dies nefasti*, waarop zulks verboden was. Langzamerhand begon men den naam te geven aan de lijsten, waarop de gerechtsdagen vermeld werden. Op grond van een door den aedilis *Gnaeus Flavius* (304 v. Chr.) in het leven geroepen volksbesluit werden deze lijsten, welke door de pontifices waren samengesteld, van dat oogenblik af jaarlijks in steen gehouwen en openbaar gemaakt en namen aldus de plaats van een kalender in. Zij gaven alle dagen van het jaar aan, teekenden die, waarop de *Kalendae*, *Nonae* en *Idus* vielen,

aan, kenmerkten de dagen, waarop recht gesproken werd met een *F*, de andere met een *N*, die, waarop terechtzittingen, stemming voor overheidspersonen, over wetsvoorstellen enz. plaats hadden met een *C*, die, waarop feesten vielen, met *NP*, ten slotte de halve gerechtsdagen met *EN* (*Endoterisci*). Bovendien werden de dagen in afdeelingen van 8 ingedeeld, en de afzonderlijke dagen daarvan door letters *A*—*H* aangeduid. Sedert het publiceeren van den kalender werden ook door particulieren kalenders uitgegeven en met verklarende commentaren voorzien. In handschrift is een officieele redactie uit de vierde eeuw, door *F. Dionysius Philocalus* geschreven en een Christelijke omwerking van *Polemius Silvius* uit de 5[de] eeuw na Chr. bewaard gebleven. Van de in steen gehouwen *fasti* is het eenig volledig gevonden, naar zijn eersten bezitter *Maffei Calendarium Maffeianum* genoemd exemplaar in originali weder verloren gegaan. Onder de brokstukken van zulke fasti, wier aantal zich door nieuwe vondsten steeds uitbreidt, zijn de in 1770 ontdekte *Fasti Praenestini* (de maanden Januari—April en December bevattend) door de daarop aangebrachte aanteekeningen van den geleerden grammaticus *Verrius Flaccus*, het *Calendarium Vaticanum* (met de maanden Maart, April en Augustus), het *Calendarium Venusinum en Espuilium* (Mei en Juni) en *Farnesianum* (Februari en Maart) van het meeste belang. Een anderen inhoud hadden de *fasti consulares* of *magistratuum*, lijsten van de hoogste magistraten van ieder jaar. Van een onder *Augustus* in marmer gegrift, tot 765 na de stichting van Rome loopende lijst zijn in 1546 belangrijke fragmenten gevonden, waarbij in de 19[de] eeuw nog nieuw ontdekte kwamen (de zoogenaamde *Fasti Capitolini*). Daarbij sluiten zich aan de *Fasti triomphales*, n.l. naamlijsten van triomfatoren naar tijdsorde gerangschikt, met opgaven van het overwonnen volk en van den dag van den triomf.

Fatalisme. Zie *Fatum*.

Fatalist is een aanhanger van het fatalisme. Zie *Fatum*.

Fata morgana. Zie *Luchtspiegeling*.

Fâtiha (Arabisch = openende) is de eerste *sure* (hoofdstuk) van den Koran, eigenlijk *as-sûrat al-fâtiha* (de moeder van het boek) genoemd. Zij neemt de plaats in van het „Onze Vader" en is het voornaamste gebed der Mohammedanen, dat bij alle mogelijke plechtigheden wordt uitgesproken. Zij luidt: „In den naam van God, den barmhartigen Erbarmer, Geloofd zij God, de Heer der werelden, de Barmhartige, de Erbarmer, de Koning van den Oordeelsdag, U dienen wij, U roepen wij om hulp aan. Leid ons langs den goeden weg! Den weg dergenen, voor wie Gij genadig zijt, van hen, die niet dwalen".

Fatihpoer, een distrikt der divisie Allahabad in het Britsch-Indisch luitenant-gouverneurschap der Noordwestprovinciën met een bevolking van 699157 zielen op 4230 v. km., ligt in het stroomgebied van den Ganges en grenst ten noorden aan dezen laatste, ten zuiden aan de Dsjamna, ten westen aan Cawnpore en ten oosten aan Allahabad. Het land is vruchtbaar, goed bebouwd en met steden en dorpen bedekt. — De gelijknamige *hoofdstad*, gelegen op 25° 55′ N.Br. en 80° 52′ O. L. v. Gr., heeft een nijvere bevolking van (1891) 20179 zielen.

Fatiko is de naam van een voormalige Egyptische volksplanting in de Afrikaansche aequatoriaalprovincie van *Emin Pasja*. Zij ligt 240 km. ten zuiden van Lado op 3° 2′ N. Br. en 1076 m. boven de oppervlakte der zee.

Fatima, de jongste dochter van *Mohammed* en *Chadidsja*, werd omstreeks 610 te Mekka geboren, huwde in 625 met den lateren khalif *Ali*, wien zij drie zonen schonk: *Hasan*, *Hosein* en *Mahossin*; de laatste overleed als kind, van de beide eersten stammen de gezamenlijke nakomelingen van den Profeet, de zoogenaamde Sjerifs en Seijids, af. Zij overleefde haar vader slechts weinige maanden.

Fatimieden is de naam van een Arabisch vorstenhuis, dat van 909—1171 in Noord-Afrika heerschappij voerde. De stichter was *Aboe-Abd-Allah-al-Schi'i*, een zendeling der Ismaïlieten, die *Ismaïl*, een achterkleinzoon van *Ali* in de zevende lijn, en zijn nakomelingen als de eenig ware imams of geestelijke opperhoofden erkennen. De stichter verwierf onder de Berbers veel aanhangers voor *Obeid-Allah-Ibn-Mohammed*, volgens zijn zeggen een kleinzoon van gemelden *Ismaïl*, die een afstammeling was van *Fatima*, de echtgenoote van *Ali* en de dochter van den profeet. Het gelukte hem met hulp der Berbers het geslacht der *Aghlabieden*, hetwelk te Kairawan nabij het hedendaagsche Tunis heerschappij voerde, ten val te brengen (909). Daarna bevrijdde hij *Obeid-Allah* uit den kerker en stelde hem aan zijn aanhangers voor als de langverwachte Messias. *Obeid-Allah* verplaatste zijn zetel naar de door hem gestichte vesting Mahdija, veroverde Tripolis en het eiland Sicilië en strekte zijn heerschappij westwaarts uit tot aan Fez. Onder zijn achterkleinzoon *Almoeizz li-din Allah* (953—975) werd Egypte door diens veldheer *Dsjouhar* veroverd. Twee jaar later koos hij dat land tot zijn verblijf en deed de lijken zijner vaderen overbrengen naar de door hem gestichte stad Kahirah, waarna hij een groot gedeelte van Syrië en Palestina veroverde. De *Fatimieden* deden zich ook later geruimen tijd gelden, doch lieten vervolgens hun heerschappij over aan de viziers. Het westelijk gedeelte van Afrika rukte zich los en de Seldsjoeken en Kruisvaarders verdrongen hen uit Syrië en Palestina. De *Fatimieden* zorgden, als afstammelingen van *Ali*, voor de verspreiding der Sjiïetische leerstellingen en stichtten zendelingshuizen en scholen, waarin de Ismaïlietische gevoelens aangekweekt werden; deze gevoelens waren in strijd met die der Sunnieten en later wegens de allegorische verklaring van den Koran in strijd met de beginselen van den Mohammedaanschen godsdienst, zoodat zij uitliepen op een mystisch pantheïsme of, zooals onder khalif *Alhakim*, op het geloof aan een persoonlijken God. Na den dood van *Aladhid*, den laatste der *Fatimieden*, nam *Salah al-din* (*Saladin*), de stichter van de dynastie der *Ejoebieden*, Egypte in bezit, dat door zijn oom *Sjirkoch*, op last van *Noereddin*, reeds vele jaren te voren veroverd was.

Fatra is de naam van twee bergketenen in de N.W. Karpaten van Hongarije. De eene, de Kleine Fatra, strekt zich tusschen de rivieren Waag

en Neutra uit en bereikt in den Krivan Fatra 1666 m. hoogte; de andere, de Groote Fatra, strekt zich verder oostwaarts, evenwijdig met de vorige uit en bereikt in den Grooten Kriszna en andere toppen 1542 m. hoogte. Beide ketenen bestaan uit trachiet, porfier, basalt en dergelijke gesteenten, zijn dicht begroeid en, vooral de laatste, rijk aan edele metalen.

Fatsia *Dne.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Araliaceeën*. Daartoe behoort de fraaie Japansche sierplant *F.* (vroeger *Aralia*) *japonica*, een laag boompje of weinig vertakte heester met groote, handvormige, 7- of 9-lobbige, eerst viltige en daarna onbehaarde bladeren. Deze worden gedragen door bladstelen ter lengte van 30 tot 45 cm. en vertoonen zich steeds in het gunstigste licht. Deze soort draagt ook den naam van *Aralia Sieboldi*. Zij wordt vermeerderd door zaaien, stekken en enten. Mooie kweekvormen zijn: *A elegantissima*, *A papyrifera*, *A Veitchii*, *A Chabrierii* en bontbladerige vormen van *A Sieboldii*. Alle aralia's verliezen vrij spoedig de laagst geplaatste bladeren. Is een plant te lang en kaal geworden, dan moet zij gemarcoteerd worden.

Fatsjan is een stad in de Chineesche provincie Kwantoeng, 15 km. ten Z.W. van Kanton, aan een delta-arm van den Sikiang, die haar met Kanton verbindt, terwijl kanalen direkt naar de zee voeren. De stad, die vroeger een millioen inwoners had, telt er thans 400000, die handel drijven in messen, staalwaren en manufacturen.

Fattori, *Giovanni*, een Italiaansch schilder, werd den 28sten September 1825 te Livorno geboren, studeerde te Florence en maakte zich het eerst door tooneelen uit den Italiaanschen veldtocht van 1859 bekend, waarop er volgden uit dien van 1866. Verder schilderde hij talrijke genrestukken uit het Italiaansch volksleven, waarvan wij noemen: „Aren lezende meisjes", „Een paardenmarkt te Terracina", „Een paardenmarkt op het plein della Trinità te Rome" en „Een jaarmarkt in de Toscaansche Apennijnen. Sedert 1877 is *Fattori* hoogleeraar te Florence.

Fatum of *Noodlot* is eigenlijk de blinde, onvermijdelijk vooraf beschikte regeling van alle gebeurtenissen, zoodat het geloof aan een fatum in lijnrechten strijd is met het geloof aan 's menschen vrijheid. Toch werd het geloof aan een Fatum reeds in ouden tijd gekoesterd, daar men opmerkte, dat enkele personen niet in staat waren den loop der gebeurtenissen te dwingen of zich daartegen te verzetten. De Grieken stelden het Noodlot voor als een onbegrijpelijke, huiveringwekkende natuurkracht (*Moira*), waaraan zelfs de goden onderworpen waren. Daarbij werd echter zelden het begrip van Fatum in zijn volle zuiverheid vastgehouden, maar gewoonlijk verwisseld met een natuurlijken loop der dingen of ook met een noodzakelijke regeling van alles wat bestaat, terwijl het ook wel vereenzelvigd werd met de kerkelijke voorbeschikking. Dit laatste geschiedt zoowel door het fatalisme of de noodlotsleer der Mohammedanen, als door de praedestinatie- of voorbeschikkingsleer van *Augustinus*, volgens welke laatste de mensch in zijn denken, spreken en handelen een vooraf bepaalden weg opgaat en op dien weg al de lotsverwisselingen ondervindt, die te voren door een goddelijk raadsbesluit zijn vastgesteld.

Faucelius, *Hermannus*, ook *Faukeel*, *Fauckel* of *Foekel* genoemd, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Brugge omstreeks het jaar 1560. Hij studeerde aan de pas opgerichte doorluchtige school te Gent en vervolgens aan de hoogeschool te Leiden, waar hij zich vooral op de Oostersche talen toelegde. In 1585 vertrok hij als predikant naar de Hervormde gemeente te Keulen, waar hij veel smaad en verdrukking te verduren had. Vruchteloos echter beriep hem in 1594 de gemeente te Middelburg, en toen hij 4 jaar later een beroep ontving naar die te Amsterdam, achtte hij zich jegens Middelburg verplicht ook daarvoor te bedanken. Hij was echter bereid om te komen, toen Middelburg in 1599 zich nogmaals tot hem wendde. Gedurende 25 jaar was hij met ijver in Zeelands hoofdstad werkzaam. Hij werd lid der Synode in 1618 en 1619, en ofschoon hij aan de zijde der Contra-Remonstranten stond, onderscheidde hij zich door verdraagzaamheid en inschikkelijkheid. Hij werd benoemd in de commissie tot vertaling van het Nieuwe Testament en tot plaatsvervanger van de overzetters van het Oude Testament. In 1621 was hij geroepen uitspraak te doen over leerstellige twisten. Ook was hem door de Synode opgedragen het vergelijken van de verschillende geloofs-catechisatieboekjes. Hij schreef: „Het nieuwe Testament onses Heeren Jesu Christi, wt den Griekschen overgheset enz." (1617), „Kort begrip der Christelijke relige" (1618), „Babel, dat is, Verwerringhe der Wederdooperen onder malkanderen enz."(1621), „Bruiloftslied ter eeren van Jezus Christus, over den XLV Psalm in 48 predicatiën" (1628) en „Jesuah Jehovae, of de zaligheid des Heeren" (1633). Ook de boeken des Ouden Testaments heeft hij uit het Hebreeuwsch vertaald, en deze vertaling, eigenhandig door hem geschreven, berust in 2 foliodeelen in de consistoriekamer te Middelburg, waaraan volgens zijn uitersten wil zijn boekerij ten deel viel. Hij overleed den 7den Mei 1625.

Fauche-Borel, *Louis*, een bekwaam agent der *Bourbons* gedurende de Fransche Omwenteling, werd geboren te Neuchâtel den 12den April 1768. Aanvankelijk was hij werkzaam in den boekhandel van zijn vader en kwam op zijn reizen in aanraking met veel geleerde mannen, waardoor zijn eerzucht sterk geprikkeld werd. Toen hij zich bij den aanvang der Revolutie te Parijs bevond, waar hem een ellendig schotschrift ten nadeele der koningin ter uitgave werd aangeboden, zond hij het haar toe. De vriendelijke woorden, die hij tot loon zijner welwillendheid ontving, troffen hem zoo diep, dat hij het besluit nam zijn leven aan het Vorstelijk gezin te wijden.

Hij begon met het drukken en verspreiden van de manifesten der prinsen en der uitgewekenen. Hierdoor werd hij bekend bij het Hof, en men bediende zich van zijn tusschenkomst, om met *Pichegru* in onderhandeling te treden, waarom hij zich als boekhandelaar te Straatsburg vestigde. Hier werd hij weliswaar op last van het Directoire in hechtenis genomen, doch ook spoedig weder op vrije voeten gesteld, daar men geen verdachte papieren bij hem kon vinden. Met te groo-

ter stoutmoedigheid ging hij nu voort op den ingeslagen weg, en hij verspreidde in 1797 de proclamatie, waarin *Lodewyk XVIII* een constitutie beloofde aan het Fransche volk. Toen *Pichegru* de wijk had genomen naar Engeland, trad hij zelfs in onderhandeling met *Barras* omtrent de herstelling van den troon der *Bourbons*, en als gevolmachtigde van *Lodewijk XVIII* deed hij onderscheiden reizen naar bevriende Hoven, totdat de 18de Brumaire al zijn plannen vernietigde. *Pichegru* zond hem inmiddels weder naar Frankrijk, om er zich in betrekking te stellen met generaal *Moreau;* dit gelukte, maar hij zag weldra zijn pogingen verijdeld doordat hij plotseling werd gevangen genomen. Na verloop van 18 maanden herkreeg hij, op voorspraak van den Pruisischen gezant, zijn vrijheid, doch onder voorwaarde, dat hij buiten de grenzen van Frankrijk moest blijven. Niettemin verspreidde hij na de troonsbeklimming van *Napoleon* het manifest van *Lodewijk XVIII* aan het Fransche volk. Na den slag van Austerlitz werd een commissie naar Berlijn gezonden, om hem in hechtenis te nemen, doch met hulp eener aanzienlijke dame ontsnapte hij naar Engeland. Omstreeks dien tijd geraakte hij in een langdurigen strijd met *Perlet*, een anderen agent der *Bourbons*. De wakkere *Fauche-Borel* had voldoende bewijzen in handen, dat *Perlet* een geheime spion van *Napoleon* was; niemand echter kon zulks gelooven, en zelfs tot in 1816 toe werden daarover vlugschriften gewisseld. De markies *de Puisaye* wierp zelfs op *Fauche-Borel* den smet van verraad, waarvan deze zich echter spoedig zuiverde. In 1814 verliet hij Engeland en trok met de Verbonden Mogendheden binnen Parijs. Na den terugkeer van *Napoleon* werd hij uit Weenen met een zending belast naar *Lodewijk XVIII* te Gent, doch zijn buitengewone geslepenheid maakte hem bij den Franschen minister *Blacas* zoo verdacht, dat hij te Brussel in de gevangenis geworpen en eerst door de bemoeiing van den Pruisischen gezant, graaf *Goltz*, op vrije voeten gesteld werd. Hierna ging hij geruimen tijd naar Engeland en later als Pruisisch consul-generaal naar Neuchâtel, doch zijn geboorteplaats was weinig ingenomen met zijn komst. De *Bourbons*, voor wie hij alles had ten offer gebracht, bejegenden hem met groote ondankbaarheid; eerst *Karel X* verleende hem een jaargeld van 5000 francs. In zijn laatste levensjaren hield hij zich bezig met den landbouw en overleed den 4den September 1823 ten gevolge van een noodlottigen val uit een raam. Zijn „Mémoires" zijn in 1830 in 4 deelen, uitgegeven.

Faucher, *Leon*, een Fransch dagbladschrijver en staathuishoudkundige, werd geboren te Limoges den 8sten September 1803, was van Israëlietische afkomst en ontving zijn opleiding aan het college te Toulon. Later begaf hij zich naar Parijs, waar hij zich op de letter- en oudheidkunde toelegde en bijdragen schreef voor de jaarboeken van een Archaeologisch Instituut. Eindelijk bepaalde hij zich bij de journalistiek en de staathuishoudkunde. Hij werd achtereenvolgens hoofdredacteur van den „Temps", den „Courrier Français" en den „Constitutionnel" terwijl hij onderscheiden staathuishoudkundige geschriften in het licht deed verschijnen. Door den invloed van *Thiers* werd hij te Rheims tot lid van de Kamer van Afgevaardigden gekozen. Hij was er een behendig, maar geen welsprekend redenaar, toonde er zich een voorstander van het vrije verkeer en plaatste in de „Revue des Deux Mondes" en in den „Siècle" een reeks opstellen, die veel opzien baarden. Na de revolutie van 1848 werd hij gekozen in het Constitueerend en later in het Wetgevend Lichaam, waar hij met de meerderheid stemde, en na den 10den December, waarop *Lodewijk Napoleon* tot voorzitter van de Fransche Republiek benoemd werd, belastte *Faucher* zich eerst met de portefeuille van Openbare Werken en later met die van Binnenlandsche Zaken. Hij had echter in het Wetgevend Lichaam zulke geweldige aanvallen te verduren, dat hij in Mei 1849 zijn ontslag nam. Den 26sten October 1851, kort voor den staatsgreep, verliet hij het staatkundig tooneel en weigerde bepaald zijn steun aan de politiek van *Lodewijk Napoleon*. Hij overleed te Marseille den 14den December 1854. Zijn staathuishoudkundige opstellen zijn verzameld in de „Mélanges d'économie politique et de finance" (2 dln., 1856), verder schreef hij „Recherches sur l'or et sur l'argent etc." (1843), „Etudes sur l'Angleterre" (1845 en 1856) en „Du droit du travail" (1848).

Faucher, *Julius*, een Duitsch staathuishoudkundige en voorstander van den vrijen handel, werd geboren te Berlijn den 13den Juni 1820 en studeerde aldaar in de staathuishoudknnde en wijsbegeerte. In 1846 belastte hij zich met de redactie der: „Börsennachrichten der Ostsee", die te Stettin werden uitgegeven, vertegenwoordigde in 1848 op het Tolpartement te Frankfort den Elbinger handel, maar vertrok weldra naar Berlijn, waar hij de „Abendpost", het eerste Duitsche orgaan van den vrijen handel, stichtte. Verder vormde hij met *H. Beta*, *E. Wisz*, *J. Prince-Smith*, *C. Noback* en anderen een vereeniging tot bevordering van den vrijen handel, waaruit later het Berlijnsch Staathnishoudkundig Genootschap ontstond. Nadat onder het ministerie *Manteuffel-Westphalen* in 1850 de „Abendpost" verboden was, vertrok *Faucher* naar Engeland en werd er in 1856 lid der redactie van den „Morning Star", doch keerde in 1861 naar Duitschland terug, om daar met alle kracht te strijden voor de burgerlijke vrijheid. Als lid van den Pruisischen Landdag voegde hij zich bij de „Fortschrittspartei" en nam deel aan het verzet tegen de reorganisatie van het leger. In 1863 stichtte hij met de nog overgebleven medewerkers van de „Abendpost" de „Vierteljahrsschrift für Volkswirtschaft, Kulturgeschichte und Politik". Nadat hij medegewerkt had tot het tot stand brengen der nationaal-liberale partij, werd hij benoemd tot lid van het Huis van Afgevaardigden in Pruisen en had er zitting tot 1870. Gedurende den Fransch-Duitschen oorlog vergezelde hij het Duitsche leger als berichtgever voor de „Daily News" te Londen. Later bezocht hij wederom Engeland, alsmede de baden aan de Middellandsche Zee en schreef: Ein Winter in Italien, Griechenland und Konstantinopel" (2 dln., 1876), „Vergleichende Kulturbilder aus den vier europäischen Millionenstädten" (1877) en „Streifzüge durch die Küsten und Inseln des Archipels und Ionischen Meers" (1878). Hij overleed te Rome den 12den Juni 1878.

Faucigny, in het Italiaansch *Fossigni*, is de naam van een landschap in Savoye. Het omvat het dal der Arve, ligt ten noorden van de Montblanc-keten en is een der hoogste gewesten van Europa. Het is dus kond en vochtig; ook ontbreekt het er niet aan moerassen, waaruit talrijke beken ontspringen, die de dalen vruchtbaar maken. De belangrijkste plaatsen zijn er Bonneville, Sallanches, St.Gervais,Chamounix en Cluses. Tot 1861 was Faucigny een provincie van het koninkrijk Sardinië, thans behoort het tot het Fransche departement Haute Savoie.

Faucilles (Monts) of *Sikkelgebergte* is een bergketen in het Fransche departement Vosges. Zij verbindt de Vogezen met de hoogvlakte van Langres en scheidt het stroomgebied van de Maas en Moezel van dat der Saône. Haar gemiddelde hoogte bedraagt 200—300 m., de hoogste toppen zijn niet hooger dan 600 m. en bestaan uit trias en kalk.

Faugère, *Armand Prosper*, een Fransch geleerde, geboren te Bergerac (departement Dordogne) den 10[den] Februari 1810, werd directeur van het archief en van de kanselarij van het ministerie van Buitenlandsche Zaken en maakte zich vooral bekend door de wetenschappelijke uitgave der „Pensées, fragments et lettres" van *Pascal* (2 dln., 2de drnk, 1897). Verder schreef hij: „Eloge de Blaise Pascal" (1842), „Lettres, opuscules et mémoires de Mme Périer et de Jacqueline, sœurs de Pascal, et de Marguérite Périer, sa nièce" (1845), „Lettres de la mère Arnauld" (1858), „Oeuvres de Pascal" (dl. 1 en 2, 1886-1895), „Mémoires de Mme Roland"(2 dln., 1864), „Fragments de littératnre morale et politique" (2 dln., 1865) en *Saint Simon's* „Ecrits inédits" (6 dln., 1880—1883). Hij overleed den 17[den] Maart 1887 te Parijs.

Faujas de Saint-Fond, *Barthélemy*, een Fransch geoloog en palaeontoloog, werd geboren te Montélimar den 17[den] Mei 1741, volbracht onderscheiden reizen door Europa en Noord-Amerika en gaf onderwijs aan het Museum voor natuurlijke historie te Parijs. Hij heeft zich bekend gemaakt door zijn wetenschappelijke nasporingen omtrent de vuurspuwende bergen, en in ons land vooral door zijn beschrijving van den St. Pietersberg bij Maastricht. Hij overleed op zijn buitenverblijf Saint-Fond in Dauphiné den 19[den] Juli 1819. Van zijn geschriften noemen wij: „Mémoires snr les bois de cerf fossiles" (1775), „Recherches sur les volcans éteints du Vivarais et dn Velay" (1778), „Histoire natnrelle du Dauphiné" (1782), „Minéralogie des volcans" (1784) „Voyage en Angletterre, en Ecosse et aux iles Hébrides" (2 dln. 1797), „Histoire naturelle de la montagne de Maastricht" (1789, ook in het Nederlandsch vertaald), „Essai de géologie" (3 dln. 1803) en „Histoire natnrelle des roches de trapp."

Faulhorn is een bergtop in Zwitserland. Hij verheft zich in het Berner Oberland ten zuiden van het Brienzer meer, waarin de Gieszbach, die met onderscheiden watervallen van zijn helling afdaalt, nederstort. Op den top van den Faulhorn bevindt zich een logement, en het heerlijk uitzicht, dat men er geniet, lokt jaarlijks duizenden reizigers daarheen. Hij wordt in 5 uren van Grindelwald uit bestegen, is 2683 m. hoog, en het vuile voorkomen zijner verweerde gesteenten (kalksteen der juraformatie) heeft aanleiding gegeven tot zijn naam (Rotberg.)

Faulmann, *Karl*, een Dnitsch stenograaf en schrijver, geboren te Halle den 24[sten] Juni 1835, legde zich toe op de boekdrukkunst en tevens op de talen. In 1855 werd hij naar Weenen ontboden, om aan de keizerlijke drukkerij mede te werken tot het vervaardigen van stenographische type. Daarop bleef hij te Weenen werkzaam als leeraar in de stenographie en werd in 1868 benoemd tot examinator in dat vak. Van zijn boek: „Gabelsbergers stenographisches Lehrgebäude" verscheen in 1899 de 35ste druk; zijn „Stenographische Unterrichtsbriefe"(1877) zijn nog belangrijker. In 1864 leverde hij op eigen kosten nieuwe en betere typen, die vervolgens door de Staatsdrukkerij werden aangekocht. Van 1866 tot 1875 bewerkte hij een eigenaardig stenographisch stelsel, hetwelk hij verklaarde in zijn „Anleitung zur phonetischen Stenographie" (6[de] druk, 1896). Verder werd hem een herziening opgedragen van de „Schriftzeichen des gesamten Erdkreises" van *Auersch*, welke aanleiding gaf tot de uitgave van zijn „Buch der Schrift" (1878), dat weldra werd herdrukt. Eindelijk schreef hij „Illustrirte Knlturgeschichte" (1881), „Illustrirte Geschichte der Buchdruckerkunst" (1882). „Handbuch der Buchdruckerkunst" (1884), „Historische Grammatik" der Stenographie" (1887), „Erfindung der Buchdruckerkunst" (1891),„Etymologisches Wörterbuch der dentschen Sprache" (1893), „Im Reiche des Geistes, Illustrirte Geschichte der Wissenschaften" (1894) en „Geschichte und Literatur der Stenographie" (1895). Hij overleed den 28sten Juni 1894 te Weenen.

Fauna noemt men de gezamenlijke dieren, die in het een of ander land of in een bepaald werelddeel te huis behooren. De fauna van Nederland bijv. omvat dus de aanwijzing en beschrijving van al de dieren, die in ons vaderland gevonden worden (zie *Dierengeografie*).

Faunen of *Saters* zijn de veld- of boschgoden der oude Grieken en Romeinen. Zij werden voorgesteld met een krommen neus, steile ooren, geitenstaarten en somtijds met bokspooten. Men onderscheidt 3 soorten van Faunen en Saters: de eerste soort komt in schoonheid van lichaam overeen met *Bacchus*. Hierbij zijn er echter, die bokkenstaarten of bokkenooren hebben en die in een drinkschaal schenken of op de fluit blazen. De tweede soort heeft meer een dierlijken vorm, namelijk borstelige haren, een zinnelijk voorkomen, een platten neus en uitstekende jukbeenderen. Tot de derde soort eindelijk behooren de Agipans (Bokspans), die de beenen en voeten van bokken hebben en in het algemeen sterk op dieren gelijken. Men vindt beelden van

Dansende Faun.

zulke Faunen of Saters in de voornaamste musea van Europa.

Faunus, een der oudste koningen van Latium, was een zoon van *Picus* en een kleinzoon van *Saturnus*. Hij had de nymph *Marcia* tot vrouw en *Latinus* tot zoon. Hij maakte zijn onderdanen bekend met den landbouw en de veeteelt en werd na zijn dood gehuldigd als de god der wouden en der herders. De feesten, te zijner eer gevierd, heetten „faunalia" en vielen op den 5den December. Daarenboven komt hij voor als een voorspeller der toekomst onder den naam van *Fatuus*, terwijl zijn gemalin den naam droeg van *Fauna* of *Fatua*. Onderscheiden heiligdommen, aan hem gewijd, verhieven zich te Rome en in den omtrek dier stad. Als den god der wouden en der herders vindt men hem terug in de *Faunen* (zie aldaar).

Faure, *Charles*, een Fransch geestelijke, werd geboren in 1594 te Luciennes in het Fransche departement Seine-et-Oise. Reeds vroeg onderscheidde hij zich door uitgebreide kennis en door gestrengheid van zeden. Hij werd opgenomen in de Orde der Reguliere kanunniken en heeft als generaal zijner Orde veel bijgedragen, om de verslapte tucht in de kloosters te herstellen. Hij overleed den 4den November 1644.

Faure, *Jean*, geheimschrijver van *François Ego de Latour d'Auvergne*, markgraaf van Bergen-op-Zoom en later baljuw van Standdaarbuiten en ontvanger van eenige polders, overleed in 1760 en was de schrijver van een: „Histoire abrégée de la ville de Bergen-op-Zoom etc." (1761).

Faure, *Rembt Hugo Tobias Pieter Liebrecht Alexander van Boneval*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren te Groningen den 25sten Januari 1826, bezocht de hoogeschool zijner geboorteplaats, zag zijn antwoord op een aldaar uitgeschreven prijsvraag met goud bekroond en werd in 1848 bevorderd tot doctor in de rechten. Nadat hij 2 jaar te Groningen als advocaat gepraktiseerd had, aanvaardde hij een betrekking aan het departement van Financiën te 's Gravenhage, waar hij in 1835 opklom tot den rang van referendaris. Intusschen bleef hij met ijver de rechtsgeleerdheid beoefenen, zooals blijkt uit onderscheiden opstellen, geplaatst in de „Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving". In 1856 werd hij buitengewoon en in 1858 tot gewoon hoogleeraar te Groningen benoemd, en een jaar daarna vertrok hij in die betrekking naar Leiden en nam den 20sten September 1892 zijn emeritaat. Van 1894 tot 1904 was hij lid van de Eerste Kamer. Hij schreef: „Het Nederlandsch Burgerlijk procesrecht" (5 dln. 1870 enz.) en redigeerde de „Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving" Hij is ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw.

Faure, *Jean Baptiste*, een Fransch zanger (bariton), werd den 15den Januari 1830 te Moulins geboren, kwam als koorknaap naar Parijs, studeerde aldaar aan het Conservatoire en was achtereenvolgens aan de *Opéra comique* en de *Grand Opéra* verbonden (tot 1875). Zijn voornaamste rollen waren *Hoël* (in „Dinorah"), *Faust*, don *Juan*, *Hamlet* en *Tell*. Hij componeerde „Pie Jésu" en liederen en schreef „La voix et le chant, traité pratique" (1886) en „Aux jeunes chanteurs, notes et conseils" (1890).

Faure, *François Félix*, president der Fransche republiek, geboren den 30sten Januari 1841 te Parijs, werd leerling in een leerlooierij te Amboise, daarna commies te Le Hâvre, waar hij een lederhandel oprichtte. In 1870 was hij kapitein van een garde-bataillon en werd door *Gambetta* belast met den aankoop van wapenen en munitie in Engeland. Na den oorlog was hij voorzitter van de Kamer van Koophandel en adjunct van den burgemeester van Le Hâvre. In 1881 lid der Kamer geworden, sloot hij zich bij de opportunisten aan en was meermalen onderstaatssecretaris van Handel en Koloniën. In 1894 belastte hij zich met de portefeuille van Marine. Na het aftreden van *Casimir Périer* werd hij den 17den Januari 1895 tot president der Fransche republiek gekozen, als hoedanig hij nationalistisch-clericale neigingen toonde en zich met bijna vorstelijke pracht omgaf. Hij overleed plotseling den 16den Februari 1899. Hij schreef: „Le Hâvre en 1878" (1878) en „Les budgets contemporains: Budget de la France depuis vingt ans et des principaux états d'Europe depuis 1870" (1887).

Fauriel, *Claude Charles*, een Fransch letter- en geschiedkundige, werd geboren te St. Etienne in het departement Loire den 21sten October 1772, was in 1793 onderofficier en in 1794 secretaris van *Dugommier*. Hij bleef echter niet lang bij het leger en was korten tijd werkzaam op het bureau van het stedelijk bestuur zijner geboorteplaats. Van 1799 tot 1802 was hij secretaris van *Fauché*. Lust tot wetenschappelijke studiën behield echter de overhand op zijn eerzucht, en hij verliet weldra den dienst, om zich onverwijld aan de beoefening der letterkunde te kunnen wijden. Hij legde zich toe op het Sanskriet, het Arabisch, het Grieksch enz. en stond in den uitgezochten kring zijner vrienden bekend als een man, wiens kennis en welwillendheid onuitputtelijk waren. Tot dien kring behoorden *Canabis*, mevrouw *de Staël*, *Manzoni*, *Destutt de Tracy*, *Guizot* enz. Na de Julirevolutie van 1830 was hij nauwelijks te bewegen om een hoogleeraarsambt aan de Sorbonne te aanvaarden, en tot aan zijn dood toe bewees hij door al zijn daden, dat hij uitsluitend het belang der wetenschap behartigde. In 1836 werd hij lid der Académie. Hij overleed te Parijs den 15den Juli 1844. Hij schreef het voortreffelijk werk: „Histoire de la Gaule méridionale sous la domination des conquérants germains" (4 dln., 1836), „Histoire de la croisade contre les hérétiqeus albigeois" (1837), „Histoire de la poésie provençale" (3 dln., 1846), „Sur l'origine de l'épopée du moyen âge" (1843) en „Dante et l'origine de la langue et de la littérature italiennes" (2 dln., 1854).

Faussebraie noemt men op het gebied der krijgskunde een lagen aarden wal, aan den voet van den vestingwal tusschen dezen en de gracht opgeworpen. Zij was het eerst in de Nederlanden in gebruik, en men onderscheidde een zoodanige, die door een onderweg, alsmede een andere, die door een smalle gracht van den hoofdwal gescheiden is (*geattacheerde* en *gedetacheerde* faussebraie). Thans echter is de faussebraie algemeen door verdedigbare kazematten vervangen.

Faust, doctor *Johann*, volgens de sage een berucht toovenaar of duivelskunstenaar en dik-

wijls verward met den boekdrukker *Faust* of *Fust*, werd geboren te Knittlingen in Württemberg of volgens anderen te Roda bij Weimar. Hij leefde in de 2de helft der 15de en in den aanvang der 16de eeuw en bestudeerde, naar men meldt, te Krakau de tooverkunst, waarin hij later ook zijn leerling of handlanger *Wagner* onderrichtte. Nadat hij de rijke erfenis, hem van een oom ten deel gevallen, verkwist had, maakte hij met den Duivel een contract voor den tijd van 24 jaar. Laatstgenoemde stelde nu een geest, *Mephistopheles* genaamd, tot zijn beschikking, zoodat *Faust* overal heenreisde, een vroolijk leven leidde en allen door zijn wonderen verbaasde, totdat hij in het dorp Rimlich bij Wittenberg des nachts tusschen 12 en 1 uur door den Duivel op vreeselijke wijze werd omgebracht. Twijfelde men voorheen, of *Faust* wel ooit bestaan heeft, thans is men algemeen van meening, dat er zulk een man geleefd heeft, die door behendigheid, schranderheid en goochelarij zijn tijdgenooten in den waan wist te brengen, dat hij met booze geesten in verband stond. Het gerucht, dat van hem uitging, was oorzaak, dat vele tooverkunsten der overlevering aan hem werden toegeschreven. Het verhaal van de door hem verrichte wonderen schonk vermaak aan het volk, terwijl zijn noodlottig uiteinde tot waarschuwing strekte, om zich toch nooit met tooverij in te laten. De sage van *Faust* werd het eerst behandeld in de volksboeken. Het oudste van deze verscheen te Frankfort aan den Main in 1587 en later bij herhaling; het werd in alle beschaafde talen overgezet. Vervolgens verschenen er omwerkingen van dit volksboek onder verschillende titels. Ook de dichtkunst vond in de geschiedenis van *Faust* een geschikte stof, en vooral de tooneeldichters hebben daarvan gebruik gemaakt, inzonderheid voor het marionettenspel en de poppekast. Dat alles werd echter ver overtroffen door het beroemde dramatische gedicht van *Goethe*, dat in 1790 eerst onder den titel: „Faust, ein Trauerspiel" en in 1801 omgewerkt onder dien van „Faust, eine Tragödie" verscheen, en waaraan na zijn dood in 1833 een tweede deel werd toegevoegd. Daarenboven is die stof behandeld door *Lessing*, *Müller*, *Klinger*, *von Soden*, *Schink*, *Klingemann*, *Grabbe*, *Lenau*, *Braun von Braunstein*, *Bechstein*, enz. Ook de beeldende kunst heeft zich van die stof meester gemaakt. Twee schilderijen, daaraan ontleend, vindt men in *Auerbach's* Kelder te Leipzig. *Rembrandt* leverde een fraaie gravure, een geestverschijning in de kamer van *Faust* voorstellend, verder werd die sage geïllustreerd door *von Sichem*, *Cornelius*, *Kaulbach* en *Retzsch*.

Van de Nederlandsche volksboeken, waarin deze sage behandeld wordt, noemen wij: „Waarachtige historie van Faustus" (Emmerik, 1592), „De historie van dr. J. Faustus" (1677), „Historie van Jan Faustus, grooten toovenaar en zwarten kunstenaar" (Amsterdam, 1728) en „De historie van dr. J. Faustus" (Delft, 1617). Het tooverboek, waarmede *Faust* de helsche machten aan zijn wil onderwierp, draagt den naam van „Fausts Höllenzwang". Het is, naar men verhaalt, door *Faust* zelf opgesteld en door zijn famulus *Wagner* uitgegeven.

Fausta, *Flavia Maxima*, de dochter van keizer *Maximianus*, was de tweede gemalin van *Constantijn den Groote* en de moeder van *Constans*, *Constantius* en *Constantinus*. Men legt haar ten laste, dat zij door een valsche beschuldiging de oorzaak geweest is van den dood van *Crispus*, den voorzoon van haar gemaal, om alzoo voor haar eigen kinderen den weg te banen naar den troon. Door anderen wordt zij daarentegen zeer geroemd.

Faustina, *Annia Valeria*, de gemalin van keizer *Antoninus Pius*, ontving, toen haar echtgenoot het bewind aanvaardde, den titel van *Augusta*.

Faustina, *Annia*, de dochter van de voorgaande en van *Antoninus Pius*, werd de gemalin van *Marcus Aurelius* en was evenzeer berucht wegens haar schoonheid als wegens haar zedeloosheid. Van de zijde van haar echtgenoot ondervond zij de grootste toegevendheid; hij schonk eereambten aan haar minnaars en zorgde, dat de Senaat haar na haar dood tot godin verklaarde, waarna men haar tempels wijdde, waar zij als *Juno*, *Ceres* en *Venus* gehuldigd werd. Zij overleed in 175.

Faustinus, keizer van Haïti. Zie *Soulouque*.

Fäustle, *Johann Nepomuk von*, staatsraad en minister van Justitie in Beieren, werd geboren den 28sten December 1828, studeerde en promoveerde te München, bekleedde onderscheiden betrekkingen bij de magistratuur en belastte zich in Augustus 1871 met de portefeuille van Justitie in Beieren. Hij werkte ijverig mede tot verbetering van de rechtsbedeeling in zijn vaderland en handhaafde tevens de rechten van de kroon en van den staat. Van 1875—1881 was hij tevens lid van de Kamer van Afgevaardigden in Beieren. Hij overleed den 17den April 1887 te München.

Faustmann, *Martin*, een Duitsch boschbouwkundige, werd geboren den 19den Februari 1822 te Gieszen, studeerde aldaar en werd bij den boschbouw te Babenhausen geplaatst, waar hij den 1sten Februari 1876 overleed. Hij is de uitvinder van den spiegelhypsometer, dienende tot het meten van de hoogte van boomen en schreef hoogst belangrijke opstellen in de „Allgemeine Forst- und Jagdzeitung" o. a. „Berechnung des Wertes, welchen Waldboden sowie noch nicht haubare Holzbestände für die Waldwirtschaft besitzen" (1849).

Faustulus heet in de Romeinsche sage de herder, die de aan den Tiber te vondeling gelegde *Romulus* en *Remus* tot zich nam (zie *Acca Larentia*).

Faustulus (zilveren munt).

Faustus van Regii, een beroemd vertegenwoordiger van het semipelagianisme, werd geboren in Brittannië omstreeks het jaar 400, was achtervolgens zaakwaarnemer, monnik in het klooster Lerinum, abt aldaar en bisschop van Regii. Wegens een geschrift tegen de Arianen werd hij door *Eurich*, koning der West-Goten, verbannen. Na den dood van dezen kwam hij terug en overleed in

493. Op de Synode te Arles (475) kwam hij krachtig in verzet tegen de leer van *Augustinus* omtrent de voorbeschikking en de gebondenheid van 's menschen wil. Hij schreef: „De gratia dei et humanae mentis libero arbitrio", „De creatnris, quod illis incorporei nihil insit", en „De spiritu sancto".

Fauvel, *Sulpice Antoine*, een Fransch geneeskundige, werd in 1813 te Parijs geboren, studeerde aldaar, werd in 1848 lid van den Turkschen Gezondheidsraad, keerde in 1866 naar Parijs terug en werd daar inspecteur-generaal van het Fransche gezondheidswezen. Hij overleed den 5den November 1884. Hij heeft zich bijzonder verdienstelijk gemaakt jegens de epidemiologie, zijn studies over de Oostersche pest, cholera en typhus wekten veel opzien; de quarantaine-voorschriften der meeste staten zijn naar zijn plannen ingericht. Zijn voornaamste werken zijn: „Le choléra, étiologie et prophylaxie" (1868), „Rapports sur l'organisation du service des quarantaines en Turquie" (1873) en „Règlement général de police sanitaire maritime" (1876).

Fava, *Onorato*, een Italiaansch schrijver, werd den 7den Juli 1859 te Collobiano geboren, is hoogleeraar aan de universiteit te Napels en schreef: „Prime follie" (1885), „Vita nostra" (1885), „Granellini di pepe" (1886), „Vita napolitana" (1887), „Storielle di Francine" (1887), „Morti, Capo d'anno, versi" (1888), „Ometti e donnine" (1888), „Rinascimento" (1888), „Contro i più" (1888), „Al paese delle stelle" (1889), „La discesa di Annibale" (1891), „Aquarelli" (1893), „Serate invernali" (1893), „Trezzadoro" (1893), „Francolino" (1895), „Il teatrino dei pupi" (1895), „Storie d'ogni giorno" (1896), „Bliz e Friz" (1897) en „I racconti dell' anno" (1900).

Favara is de naam eener stad in de Siciliaansche provincie Girgenti en telt (1901) 20398 inwoners. Zij ligt in het midden van het zwaveldistrikt; niet minder dan 4- of 5000 arbeiders zijn in de nabijheid in de zwavelgroeven werkzaam.

Favaro, *Antonio*, een Italiaansch wiskundige, werd geboren te Padua den 21sten Mei 1847, studeerde aldaar, te Turijn en Zürich in de wisen werktuigkunde en werd in 1870 docent en 1872 gewoon hoogleeraar in de wiskunde aan de universiteit van zijn geboorteplaats. Tot zijn voornaamste geschriften behooren: „La statica grafica nell'insegnamento tecnico superiore" (1873) „Lezioni di statica grafica" (2de druk, 1877), „Inedita Galileiana" (1880), „Galileo Galilei e lo studio di Padova" (2 dln., 1882), „Scritti inediti di Galileo Galilei" (1884), „Miscellanea Galileiana inedita" (1887), „Nuovi studi Galileiana" (1891), „Galileo Galilei e suor Maria Celeste" (1891), en „Vent' anni di studi Galileiani" (1896).

Favart, *Charles Simon*, een Fransch operaen blijspeldichter, werd geboren te Parijs den 13den November 1710. Nadat hij op jeugdigen leeftijd door zijn gedicht „La France délivrée par la Pucelle d'Orléans" in de *Jeux floraux* den eereprijs verworven had, koos hij de letterkundige loopbaan en schreef blijspelen voor de kleinere schouwburgen, vooral voor de Opéra Comique te Parijs. In 1745 trad hij in het huwelijk met een zangeres van laatstgenoemden schouwburg, *Marie Justine Bénédicte Duronceray*, geboren te Avignon den 15den Juni 1727 en zelf schrijfster van eenige tooneelstukken, o.a. van „Annette et Lubin". Zij was de eerste, die landmeisjes enz. niet in het gewaad van Hofdames, maar in haar eigenaardige kleeding deed optreden. Nadat de Opera Comique in 1745 was opgeheven, vergezelde *Favart* als tooneeldirecteur den maarschalk *van Saksen* op zijn veldtochten in Vlaanderen. Zijn vrouw, die weinig geneigdheid betoonde zich naar de wenschen van den maarschalk te voegen, werd door dezen in een klooster gebracht, waar zij geruimen tijd bleef opgesloten. Eindelijk keerde zij met haar man naar Parijs terug, waarzij geplaatst werd bij de Italiaansche opera, terwijl *Favart* bij voortduring opera's schreef, waarbij hij wel eens door zijn vrouw en door den abbé *Voisenon* geholpen werd. Tot zijn beste stukken behooren „La chercheuse d'esprit", „Le coq du village", „La fille mal gardée" en Ninette à la cour"; zijn beste blijspel is: „L'Anglais à Bordeaux". Zijn echtgenoote overleed den 22sten April 1772; hij zelf den 12den Mei 1792. Beider gezamenlijke werken zijn in het licht verschenen onder den titel: „Théâtre de monsieur et madame Favart" (10 dln., 1763—1772).

Ook hun zoon *Charles Nicolas Favart*, geboren in 1749 en overleden in 1806, heeft eenige goede stukken geschreven, maar meer roem verworven als zanger aan het Théâtre Italien.

Favart, *Marie* (eigenlijk *Pierrette Ignace Pinaud)*, een Fransch tooneelspeelster, werd den 16den Februari 1833 te Beaune geboren, studeerde aan het Conservatoire te Parijs, debuteerde aldaar in het *Théâtre français* en was daaraan tot 1881 verbonden. Haar spel kenmerkte zich door voornaamheid, waardigheid en warmte en bewoog zich zoowel in rollen van het klassieke als het moderne repertoire (Donna Sol, Marie Delorme enz.). De kunstenares is gehuwd met den tooneelspeler *L. A. Delauny*.

Favauge, *Clément Alexandre de*, een Nederlandsch krijgsman, werd geboren te Maastricht den 20sten Juli 1774, trad in 1786 als cadet in dienst bij de infanterie en ging in 1791 als luitenant over in Franschen dienst. Na 1795 werd hij als kapitein geplaatst bij het Bataafsche leger, streed in Duitschland, werd in 1799 in Noord-Holland gewond, bevond zich later met de Bataafsche legerafdeeling in Oostenrijk, werd in 1806 geplaatst bij de garde van koning *Lodewijk* en ging een paar jaar later als luitenant-kolonel naar het leger in Zeeland. Na de inlijving van ons land in het Fransche Keizerrijk nam hij als majoor in 1812 deel aan den veldtocht naar Rusland, streed in 1813 in Duitschland en kwam na de omwenteling van dat jaar als luitenant-kolonel bij het Nederlandsche leger, werd in 1820 kolonel en in 1825 generaal-majoor en was achtereenvolgens provinciaal commandant in Zeeland, Noord-Brabant en Antwerpen. Bij het uitbarsten der Belgische onlusten was hij bij den tocht naar Brussel (September 1830) aanvoerder eener colonne, en tot 2-maal toe werd een paard onder hem doodgeschoten. Tijdens de belegering van den citadel van Antwerpen had hij het bevel over de infanterie en deelde vervolgens in de krijgsgevangenschap der bezetting. Na zijn terugkomst werd hij belast met het provinciaal commando

van Utrecht en ontving in 1840 zijn pensioen met den rang van luitenant-generaal. Hij overleed te Zutphen den 1sten Februari 1858. Hij was ridder van de orde der Unie, officier van het Legioen van Eer, ridder der 4de en 3de klasse en commandeur der Militaire Willemsorde en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Favauge, Henri David Théodore de, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Maastricht den 1sten December 1782, trad in 1795 als cadet in dienst bij het Bataafsche leger, en kwam in 1810 als luitenant bij de garde van *Napoleon* en klom weldra op tot luitenant-kolonel. Hij nam deel aan den tocht naar Rusland en werd bij Krasnoi gewond, streed in 1813 in Duitschland, werd benoemd tot ridder van het Legioen van Eer en ontving bij Dresden een schot in de heup. Na het herstel van Nederland werd hij als majoor bij het leger geplaatst, klom spoedig op, was nog voor den Tiendaagschen Veldtocht generaal-majoor en kreeg in 1838 het bevel over de 3de divisie infanterie. Hij werd in 1842 bevorderd tot luitenant-generaal, in 1845 gepensionneerd en overleed te Utrecht den 9den Juni 1855. Hij was ridder van de 4de en 3de klasse der Militaire Willemsorde en van de orde van den Nederlandschen Leeuw.

Favé, *Ildephonse,* een Fransch generaal en krijgskundig schrijver, werd geboren te Dreux den 12den Februari 1812, had reeds in 1836 ter gelegenheid van den aanslag te Straatsburg betrekking aangeknoopt met *Napoleon III* en stond later in hooge gunst bij den keizer. Hij schreef: „Nouveau système d'artillerie de campagne de Louis Napoléon Bonaparte" (1850) en later het 2de en 3de deel der „Etudes sur le passé et l'avenir de l'artillerie", waarvan het eerste deel in 1846 door *Napoleon* in het licht was gezonden. Verder vermelden wij van hem: „Nouveau système de défense des places fortes" (1841), „Histoire et tactique des trois armes" (1845), „Histoire de l'artillerie" (1845), „Des nouvelles carabines et de leur emploi" (1847). In 1850 werd hij adjudant van *Napoleon,* voerde in 1870—1871 bevel over de veldartillerie te Parijs, hield na het sluiten van den vrede voorlezingen aan de polytechnische school en werd in 1876 lid van de Academie van Wetenschappen te Parijs. Na dien tijd schreef hij „Cours d'art militaire" (1877), „L'ancienne Rome, sa grandeur et sa décadence" (1880) en „L'empire des Francs depuis sa fondation jusqu' à son démembrement" (1888). Hij overleed den 15den Maart 1894 te Parijs.

Faversham, een havenstad in het Engelsche graafschap Kent tegenover het eiland Sheppey en 14 km. ten noordwesten van Canterbury, ligt aan den spoorweg Londen—Dover, die er een zijtak uitzendt naar Margate, en telt (1901) 11290 inwoners. De haven is toegankelijk voor schepen van 150 ton. De handelsvloot dezer stad bestaat (1899) uit 236 vaartuigen. In haar nabijheid bevinden zich groote buskruitfabrieken.

Favignana, het grootste der Aegatische Eilanden, heeft een oppervlakte van bijna 20 v. km. en (1901) 6414 inwoners, talrijke grotten, een fort en een strafkolonie. De gelijknamige stad bezit een goede haven. De bewoners houden zich bezig met safraanbouw en konijnenvangst. Het eiland, in de Oudheid *Aegusa* genaamd, wordt beschouwd als het geiteneiland, waarop *Odysseus* jagen ging. In 241 v. Chr. versloegen de Romeinen er de Carthagers.

Favn is een Deensche lengtemaat van 6 *fod* = 188,312 cm., in Noorwegen 188,258 cm., op IJsland 171,193 cm. Als inhoudsmaat is een *favn* = 2,226 kub. m.

Favolius, *Hugo,* een Nederlandsch philoloog, werd geboren te Middelburg den 12den Augustus 1523, studeerde te Padua in de wijsbegeerte en geneeskunde, bezocht in 1545 Venetië en Rome en ontmoette in laatstgenoemde stad een vroegeren schoolmakker, *Mattheus Laurinus,* in dien tijd secretaris bij den ambassadeur *Veltwijk,* door *Karel V* naar de Porte gezonden. *Favolius* ging met hem naar Konstantinopel, bezocht eenige Grieksche eilanden, en keerde over Calabrië en Venetië naar de Nederlanden terug, waarna hij stadsgeneesheer te Antwerpen werd, waar hij den 10den Augustus 1585 overleed. Hij gaf een reisbeschrijving uit naar Konstantinopel in Latijnsche verzen, getiteld „Hodoeporicon Byzantinum libris III" (1565) en schreef: „Carmen heroicum de classica apud Naupactum contra Turcos victoria per Ioannem Austriacum" (1572), „Enchiridion theatri orbis terrarum, carmine illustratum" (1585) en „Acrosticha duo etc." (1570).

Favonius, *Marcus,* een tijdgenoot van *Cicero* en een tegenstander der Driemannen, verzette zich in 57 v. Chr. tegen het voorstel van *Cicero,* om aan *Pompejus* het oppertoezicht op den graanvoorraad op te dragen en eveneens tegen het wetsontwerp van *Trebonius,* om aan de consuls *Pompejus* en *Crassus* de provinciën Spanje en Syrië voor den den tijd van 5 jaar toe te staan en het stadhouderschap van *Caesar* in Galië eveneens 5 jaar te verlengen. In 53 werd hij aedilis en in 50 praetor. Bij het uitbarsten van den burgeroorlog koos hij de zijde van *Pompejus,* daar hij een afkeer had van *Caesar,* en hij zou met 8 cohorten bij de rivier Haliacmon in Macedonië vernietigd zijn, indien *Metellus Scipio* hem niet te hulp was gekomen. Na de nederlaag van *Pompejus* keerde hij naar Italië terug, ontving vergiffenis en leidde een ambteloos leven. Na het vermoorden van *Caesar* voegde hij zich bij de partij van *Brutus* en *Cassius,* doch werd bij Philippi gevangen genomen en ter dood gebracht.

Favorinus, een Grieksch schrijver, geboren te Arelate in het zuidelijk gedeelte van Gallië, leefde in den aanvang der 2de eeuw na Chr. en verwierf door zijn uitgebreide letterkundige kennis zoo grooten roem, dat hij geruimen tijd tot de gunstelingen behoorde van keizer *Hadrianus.* Als wijsgeer huldigde hij de sceptische school; zijn vermaardheid als redenaar was zóó groot, dat men te Athene zelfs standbeelden te zijner eer oprichtte. *Herodus Atticus* werd erfgenaam van zijn boekerij, en zijn voortreffelijkste leerling was *Alexander van Seleucia,* ook *Peloplato* genaamd. Hij heeft een aantal geschriften, waaronder „Pantodape hyle" nagelaten, waarvan men fragmenten aantreft bij *Gellius* en elders.

Favorite noemt men onder de Kadinen (zie aldaar) diegene, welke zich in de bijzondere gunst van den sultan verheugde. Zij kreeg den titel van *Hasseki* en had dikwijls grooten invloed. Deze

bevoorrechting is onder *Abdoel-Hamid II* opgeheven.

Favras, *Thomas*, markies, graaf *van Mahy*, werd geboren te Orleans den 26sten Maart 1744, nam dienst bij het Fransche leger en was bij het uitbarsten der Omwenteling hoofdofficier bij de Zwitsersche garde van den graaf *van Provence* (*Lodewijk XVIII*). Hij was gehuwd met prinses *Caroline*, een dochter van den vorst *van Anhalt-Bernburg-Schaumburg*, en dit hooge huwelijk, in verband met zijn eerzucht, was oorzaak, dat hij bij den aanvang der Revolutie plannen beraamde zijn vaderland te redden. Hij maakte financieele berekeningen, wilde een volksleger tegen het buitenland op de been brengen en nam eindelijk het besluit den koning en zijn gezag te handhaven, en wel door een aantal kloekmoedige mannen bijeen te roepen, die in staat waren, den vorst en zijn Hof tegen elken aanval te beveiligen. Weldra echter was hij door spionnen omringd, die hem in zijn voornemen ondersteunden, maar tevens bij het bewind de beschuldiging inbrachten, dat hij een leger van 30000 man wilde werven, Parijs door hongersnood dwingen, *Lafayette* en den maire *Bailly* vermoorden en den koning naar elders brengen. Om de noodige hulpmiddelen te bekomen, vervoegde *Favras* zich bij den graaf *van Provence*, die vermoedelijk een aanzienlijke som te zijner beschikking stelde. Toen *Favras* den 24sten December 1789 een gedeelte dier som wilde ontvangen, werd hij met zijn echtgenoot plotseling gevangen genomen, terwijl een adjudant van *Lafayette* zijn papieren in beslag nam. Nu ontstond een ingewikkeld proces, dat aanvankelijk een voor *Favras* gunstige wending scheen te nemen, maar door velerlei listen en lagen onder de bedreigingen der volkswoede een noodlottige uitkomst had. Hij werd den 18den Februari 1790 wegens landverraad tot den strop veroordeeld, en men voltrok dit vonnis den volgenden avond bij fakkellicht op het Grèveplein te midden van het gewoel en de verwenschingen eener tallooze menigte. Hij stierf met de grootste standvastigheid, hoewel hij tot het laatste oogenblik hoop voedde op de tusschenkomst van het Hof; doch zelfs de graaf *van Provence* durfde geen poging wagen om hem te redden. Nadat het offer gevallen was, gevoelde men het verkeerde van dit gruwelstuk, en de eene partij trachtte de schuld op de andere te schuiven. Zijn echtgenoot werd kort daarna weder op vrije voeten gesteld. Na zijn dood verscheen „Testament de mort" en „Correspondance du Marquis et de la Marquise de Favras pendant leur détention".

Favre, *Gabriel Claude Jules*, een Fransch rechtsgeleerde en staatsman, werd geboren te Lyon den 21sten Maart 1808, had bij het uitbarsten der Julirevolutie juist zijn rechtsgeleerde studiën voleindigd, werd advocaat in zijn geboortestad en onderscheidde zich door zijn republikeinsche gevoelens. In 1835 ging hij naar Parijs, om de beschuldigden te verdedigen, die wegens politieke overtredingen waren aangeklaagd, en na dien tijd behoorde hij tot de meestberoemde leden der balie aldaar. Bij de Februari-omwenteling van 1848 werd hij benoemd tot secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandsche Zaken en men was algemeen van oordeel, dat hij *Ledru-Rollin* versterkte in zijn radicale gezindheden. Men hield hem voor den vervaardiger van de beruchte circulaire, die de regelen bevatte, waaraan de buitengewone commissarissen zich bij het gebruik hunner onbeperkte macht in de provinciën hadden te houden en van het 16de *Bulletin de la République*, dat in stijl en inhoud aan het Schrikbewind herinnert. Als vertegenwoordiger van het departement Loire nam hij ijverig deel aan de werkzaamheden der Constituante en stemde nu eens met de linker-, dan weder met de rechterzijde. Na de verkiezing van 12 December kwam hij meer en meer in verzet tegen *Lodewijk Napoleon*. Het Rhônedepartement zond hem naar het Wetgevend Lichaam, en hij werd er een van de leiders der democratische partij en, na de vlucht van *Ledru-Rollin* (13 Juni 1859), het hoofd der Bergpartij. De staatsgreep van 2 December 1851 verwijderde hem voor langen tijd van het staatkundig tooneel. In 1858 echter werd hij te Parijs gekozen tot lid van het Wetgevend Lichaam, in 1864 te Lyon, en hij voerde er het woord over de belangrijkste aangelegenheden des lands. Hij behoorde tot de partij der „Onverzoenlijken", die, aanvankelijk klein, van jaar tot jaar aangroeide, en bestreed bij elke gelegenheid de schijnbaar vredelievende en vrijzinnige, maar eigenlijk oorlogszuchtige en despotieke staatkunde des keizers. Zoo deed hij met *Thiers* bij de expeditie naar Mexico, in 1868 bij de nieuwe drukperswet, die door velen als een stap voorwaarts op den weg der vrijzinnigheid werd begroet, en bij het valsche constitutionalisme van het ministerie-*Ollivier*. In Juli 1870 was hij een der weinigen, die den oorlog tegen Duitschland afkeurden en ontrieden. Toch liep hij als staatsman aan den leiband der omstandigheden. Immers na den val van Sedan was hij belast met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. Nog in den nacht van 3 op 4 September, nadat de maarschalk *Palikao* aan het Wetgevend Lichaam mededeeling had gedaan van de capitulatie van Sedan en van de gevangenneming des keizers, deed hij het voorstel den keizer en zijn geslacht vervallen te verklaren van den troon, uit de leden van het Wetgevend Lichaam een Bewind te benoemen en den oorlog tot het uiterste door te zetten. In dien geest ging hij voort toen hij na de revolutie van 4 September lid van het Voorloopig Bewind en met het bestuur der Buitenlandsche Zaken belast werd. In zijn circulaires van den 6den en 17den September trachtte hij de schuld en dus ook de geheele verantwoordelijkheid van den oorlog op Pruisen te werpen. Geen voet gronds, geen steen van de vestingen wilde hij afstaan, en hij gebood de Duitschers op hoogen toon het gebied der Republiek te verlaten. Geen wonder dus, dat de gesprekken, den 19den tot den 20sten September door *Favre* met *von Bismarck* op het kasteel Ferrières bij Lagny gevoerd, tot geenerlei uitkomst leidden. De onnauwkeurigheden in het rapport, dat hij daaromtrent aan het Voorloopig Bewind inleverde, werden weldra door den Rijkskanselier op scherpen toon aangewezen. Hoewel Frankrijk de eene nederlaag na de andere leed, protesteerde *Favre* zelfs den 18den October nog tegen het vermoeden, dat men den Elzas en een gedeelte van Lotharingen zou willen afstaan. Toen echter Parijs belegerd werd en alle hoop

op ontzet verdween, moest hij zich wel naar Versailles begeven, waar hij den 28sten Januari de capitulatie van Parijs en den wapenstilstand met *von Bismarck* sloot. Nadat hij in onderscheiden departementen tot lid der Nationale Vergadering benoemd was, belastte *Thiers* hem met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. Met laatstgenoemde nam hij deel aan de vredesonderhandelingen te Versailles, waarna hij den 26sten Februari 1871 de preliminairen en den 10den Mei daaraanvolgende het definitieve vredesverdrag te Frankfort aan den Main onderteekende. Ook nadat *Thiers* tot voorzitter der Fransche Republiek gekozen was, behield hij aanvankelijk zijn betrekking, doch nam tegen het einde van Juli zijn ontslag, waarna hij vervangen werd door *Charles de Rémusat*. Hij heeft een schets van zijn diplomatieke werkzaamheden gegeven in zijn geschriften „Rome et la République Française" (1871). Hij werd in 1876 lid van den Senaat en overleed te Versailles den 19den Januari 1880. Tot zijn geschriften behooren behalve het reeds genoemde: „Rome et la République Française" (1871), „Le Gouvernement de la défense nationale" (3 dln., 1872—1875), en „Conférences et discours littéraires" (1873).

Favre, *Louis*, een Fransch ingenieur, werd den 29sten Januari 1829 te Chêne geboren als zoon van een timmerman. Oorspronkelijk voor het bedrijf van zijn vader bestemd, ontwikkelde hij zich tot een bekwaam spoorwegingenieur en was werkzaam aan verschillende groote lijnen, zooals te Charenton, aan de tunnels van den spoorweg van d'Angré, aan den tunnel van Gredo en Creusot, aan dien van den Mont Cenis, aan den spoorweg van Lausanne naar Freiburg, aan dien van Chagny naar Nevers en aan de waterleiding te Parijs. Hij behaalde in 1872 den prijs met zijn ontwerp tot het boren van den tunnel door den St. Gotthard en verbond zich dat werk in den tijd van acht jaar te volbrengen. Met beleid en moed wist hij alle daaraan verbonden moeilijkheden te boven te komen, maar overleed, nog voordat de doorboring had plaats gehad, in dien tunnel den 19den Juli 1879.

Favretto, *Giacomo*, een Italiaansch schilder, werd in 1849 te Venetië geboren, studeerde aldaar onder leiding van *Molamati* en *Karl Vlaas* en werd, hoewel, hij een oog verloor, weldra een goed colorist; zijn motieven ontleende hij bij voorkeur aan het Venetiaansche leven uit de 18de eeuw. Zijn voornaamste doeken zijn: „Een straat in Venetië", „De zaterdagavondmarkt op den Campo San Polo te Venetië," „Op de Promenade", „De Vrijdagmarkt op de Rialtobrug", „De kanaalvaart bij Santa Margherita" en „Goldoni zoekt op het Marcusplein stof voor zijn blijspelen."

Favus (*Kwaadzeer*) is een uiterst hardnekkige huidziekte, die meestal in de jeugd begint en 20—30 jaar kan aanhouden; zij treft het behaarde deel van het hoofd, zelden andere lichaamsdeelen en ontstaat door de woekeringen van een plantaardigen parasiet, een schimmel, die naar zijn ontdekker *Achorion Schönleinii* heet. Bij de uitmonding van een haar uit het haarzakje ontstaat eerst een kleine, gele punt als een puistje, dat zich langzamerhand naar alle kanten uitbreidt, tot het een kleine schijf vormt, uit wier midden het haar te voorschijn komt, voor zoover het niet uitvalt. Karakteristiek van favus is de gele kleur van die schijfjes, die in het midden eenigszins uitgehold zijn en daarom *schoteltjes* (*scutula*) genoemd worden. Zoo'n schoteltje kan men gemakkelijk verwijderen en het gewone mikroskopisch onderzoek toont daarin een wirwar van de draden van genoemden schimmel aan. Na eenigen tijd, nadat het haar uitgevallen is, wordt het scutulum los van de huid, valt af en laat een klein putje achter, bedekt met glad lidteekenweefsel. De haarzakjes zijn dan grootendeels vernietigd en de getroffen plaatsen blijven dus gedurende het verdere leven kaal. Is er een groote menigte schimmels, dan kunnen de schoteltjes tot favus-korsten versmelten en kan de patiënt een eigenaardigen reuk naar schimmel verspreiden. Meestal geneest de ziekte uit zich zelf eerst als de meeste haarzakjes vernield zijn en 't hoofd dus bijna geheel kaal is geworden.

Favus kan niet alleen van mensch op mensch maar ook van dieren (katten, honden, kippen, konijnen, muizen) op menschen en omgekeerd overgebracht worden, maar de vatbaarheid ervoor is lang niet algemeen, zoodat de directe infectie van de omgeving van een patiënt niet vaak voorkomt. De behandeling van favus is een werk van 't uiterste geduld, want nadat eerst de schoteltjes en korsten afgewasschen zijn, na insmeering met olie, moeten de haren uitgetrokken worden (*epilatie*), omdat ook de haarwortel-scheden vol schimmels zitten en die scheden gewoonlijk mét het haar verwijderd worden. Met die dagelijksche epilatie door een pincet, met wasschingen en anti-parasitaire middelen gaat men 5—6 weken door en wacht dan eenige dagen af, of zich ook ergens opnieuw gele puntjes aan de haarwortels vertoonen, om daar dan opnieuw te beginnen.

Fawcett, *Henry*, een Engelsch staat- en staathuishoudkundige, werd geboren te Salisbury den 26sten Augustus 1833, ontving zijn opleiding te Cambridge, werd blind door een ongeval op de jacht, maar zette niettemin met ijver zijn studiën voort. Nadat hij talrijke bijdragen over staathuishoudkunde in tijdschriften geleverd had, verscheen zijn „Manual of political economy" (6de druk 1883), waarna hij benoemd werd tot hoogleeraar te Cambridge. In 1865 werd hij lid van het Parlement, waar hij hoog werd geschat om zijn uitgebreide kennis, zijn onpartijdig oordeel en zijn wegslepende welsprekendheid. Hij behoorde er tot de kleine partij der radicalen, die gewoonlijk zich vereenigden met de liberalen, hoewel hij meermalen de voorgedragen maatregelen van het ministerie *Gladstone* bestreed, vooral ook de toegevendheid, die bij de onderwijswet betoond werd aan de clericalen. Verder vestigde hij hoofdzakelijk zijn aandacht op Britsch-Indië. In 1868 werd zijn mandaat vernieuwd, maar hij verloor het in 1874. Kort daarna evenwel werd hij elders herkozen en ijverde in 1876 tegen de politiek van het conservatieve kabinet. In het tweede ministerie *Gladstone* (1880) aanvaardde hij de betrekking van postmeester-generaal en maakte zich verdienstelijk door het invoeren van onderscheiden verbeteringen, bijv. die van de pakketpost. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Pauperism, its causes and remedies" (1871), „Essays and lectures on social and political subjects" (1872), „Spee-

ches on some current political questions" (1873), „Free trade and protection" (6de druk, 1885). „Indian finance" (1880), „State socialism and the nationalisation of the land" (1883) en „Labonr and wages" (1884). Hij overleed den 6den November 1884 te Cambridge.

Fawcett, *Edgar*, een Amerikaansch schrijver, werd den 26sten Mei 1847 te New-York geboren, studeerde aan het Columbia-college aldaar en wijdde zich daarna aan de letterkunde. Zijn eerste romans: „Purple and fine linen" (1875), „Ellen story" (1876), „A gentleman of leisure" (1882) en „An ambitious woman" (1883) waren als zedebeelden niet zonder verdienste, zijn latere werken zijn veel minder. Ook gaf hij een dichtbundel „Fantasy and passion" (1878) uit.

Fawkes, *Guy*, de man van het Buskruitverraad in Engeland (zie aldaar), werd geboren in Yorkshire in 1570. Hij behoorde tot een Protestantsche familie, maar ging reeds vroeg over tot de Roomsch-Katholieke Kerk en diende onder de Spanjaarden in de Nederlanden. Als een dweepziek ijveraar voor zijn godsdienst smeedde hij bij zijn terugkeer in Engeland een samenzwering en nam de taak op zich, bij de opening van het Parlement (5 November 1605) den koning, de ministers en de volksvertegenwoordigers door middel van buskruit in de lucht te laten vliegen. Door een zijner mede samenzweerders verraden, werd *Fawkes* met de lont in de hand betrapt, in hechtenis genomen, op de pijnbank gebracht en gedood. Tot nagedachtenis van dat feit wordt thans nog op alle belangrijke plaatsen van Engeland telken jare op den 5den November een stroopop, het beeld van *Fawkes*, door de straten gedragen en eindelijk verbrand onder het zingen van het lied: „Pray remember, The fifth of November, The gunpowder treason and plot should never be forgot!"

Fay, *Andreas*, een Hongaarsch dichter en prozaschrijver, werd geboren den 30sten Mei 1786 te Kohany in het comitaat Zemplin, studeerde in de rechten en vestigde zich als advocaat te Pest. Wegens zijn wankelende gezondheid en vooral ook op aansporing van *Kazinczy* bepaalde hij zich bij de beoefening der letteren. Op een zeer middelmatigen dichtbundel: „Bokreta" (Bloemtuil) genaamd, volgde na een stilstand van 10 jaar in 1818 een „Friss Bokreta" (Nieuwe bloemtuil), die hem als dichter beroemd maakte. Zijn „Mesék" (Fabelen) werden in 1820 met nog grooteren bijval ontvangen. Zijn treurspel „A két Báthory" (de beiden Báthory, 1827) en zijn blijspelen „De oude munten of de Zevenburgers in Hongarije" (1824) en „Jacht in de Mátra" (1860) werden met succes opgevoerd. Zijn sociale roman „A Bélteky-ház". (Het Hnis Bélteky, 2 dln., 1832), zijn humoristische romans en de verhalen, die hij in tijdschriften plaatste, werden goed ontvangen. Het staatkundig leven, dat in 1825 in Hongarije begon te ontwaken, vergde inmiddels ook de belangstelling van *Fay*. Tot aan het optreden van *Kossuth* (1840) was hij in het comitaat Pest, dat hij in 1835 ook op den Rijksdag vertegenwoordigde, de woordvoerder der oppositie. Later stond hij in de schaduw van glansrijker talenten, doch bleef een ijverig bevorderaar van alle vrijzinnige instellingen en nationale belangen. Hij hielp den Hongaarschen schouwbnrg stichten te Ofen en een spaarkas te Pest en was voorzitter van onderscheiden vereenigingen, die de welvaart en de ontwikkeling des volks beoogden. Meer dan één belangrijk geschrift over zoodanige aangelegenheden (o. a. „Vrouwenopvoeding en haar instellingen in Hongarije", 1840) getuigden van zijn ijver. Een uitgave zijner gezamenlijke werken is in 1843—1844 in 8 deelen in het licht verschenen. Hij overleed den 25sten Juli 1864, en de directie der spaarkas te Pest huldigde zijn nagedachtenis door een som van 20000 florijnen vast te stellen, waarvan de renten jaarlijks zullen worden toegekend aan den vervaardiger van het beste (niet belletristisch) letterkundige werk.

Fay, *Theodor Sedgwick*, een Amerikaansch schrijver, werd geboren te New-York den 10den Februari 1807. Hij was eerst advocaat, toen redacteur van „New York Mirror" en van 1837 tot 1853 gezantschapssecretaris te Berlijn. In laatstgenoemd jaar werd hij minister-resident te Bern en bleef en tot 1861. Vervolgens woonde hij bij afwisseling te Berlijn en te Muskau in de Lausitz en hield zich hoofdzakelijk bezig met het bewerken van geographische leerboeken en atlassen. Van zijn werken noemen wij „Dreams and reveries of a quiet man" (1832), „The minute book" (1833), „Norman Leslie" (1835), „Sydney Clifton" (1839), „Countess Ida" (1840), „Shakespeare in France" (1843), „Views of Christianity" (1856), „History of Switserland" (1860), „Great outlines of geography" (3de druk, 1869) en „First steps in geography" (1873). Hij overleed in 1898.

Fay, *Joseph*, een Duitsch schilder, werd geboren te Keulen den 10den Augustus 1813, legde zich te Düsseldorf en te Parijs op het historieschilderen toe en bracht in 1840 zijn „Simson en Delila" op de tentoonstelling. Later verwierf hij grooten roem door zijn frescoschilderijen in de zaal van het stadhuis te Elberfeld, waar hij de oudste geschiedenis der Duitschers tot aan den Hermannslag heeft voorgesteld. Zijn compositie getuigt van een levendige verbeelding en zijn uitvoering van groote kunstvaardigheid. Van zijn doeken noemen wij „Romeo en Julia", „Gretchen in de gevangenis", „Romeinsche vrouwen badende aan een bron", „Kerstnacht" „Oogst in de Romeinsche Campagne" enz. Hij overleed te Düsseldorf den 27sten Juli 1875.

Fay, *Charles Alexandre*, een Fransch generaal, werd geboren den 23sten September 1827 te St. Jean Pied de Port (departement Basses Pyrenées), ontving zijn eerste opleiding te Pondichéry, vervolgens aan de militaire school te St. Cyr, werd als luitenant bij den generalen staf geplaatst, hield zich bezig met opmetingen in Algerië, nam deel aan den Krimoorlog en reisde in 1868 en 1869 op last der regeering in Dnitschland, om verslag te geven van de militaire gesteldheid van den Noord-Duitschen Bond. In den Fransch-Duitschen Oorlog was hij lnitenant-kolonel bij den staf van *Bazaine*, geraakte na de capitulatie van Metz in krijgsgevangenschap en werd na het sluiten van den vrede bevorderd tot kolonel. Als zoodanig organiseerde hij in 1874 in Frankrijk den grooten generalen staf en klom in 1879 op tot den rang van brigade-generaal en souschef van den generalen staf. In 1885 tot divisie-generaal bevorderd, kreeg hij in 1890 het

bevel over het 11de legersorps te Nantes. In 1892 nam hij zijn ontslag. Hij schreef: „Souvenirs de la guerre de Crimée" (1867), „Etude sur la guerre en Allemagne en 1866" (1867), „Etude sur les opérations en Bohême en 1866" (1867), „De la loi militaire" (1870), „Journal d'un officier de l'armée du Rhin" (5de druk, 1890), „Projet d'organisation et de mobilisation de l'armée française à propos d'un ordre inédit de mobilisation de l'armée prussienne" (1873) en „Marches des armées allemandes du 31 juillet au 1er septembre 1870" (1889).

Fayal. Zie *Azoren.*

Fayd'herbe, *Lucas*, een Belgisch beeldhouwer, werd geboren te Mechelen in 1617, kwam in aanraking met *Rubens*, die hem naar zijn teekeningen onderscheiden figuren liet vervaardigen, welke vervolgens in het bezit kwamen van den keurvorst van de Palts. *Fayd'herbe* was eveneens een goed bouwmeester: de Kerk der Lieve Vrouwe van Hanswijk is naar zijn ontwerp gebouwd, en onder het koepeldak bevinden zich twee fraaie bas-reliefs van zijn hand, voorstellende: „De aanbidding der herders" en „De kruisdraging". Hij overleed in zijn geboorteplaats in 1691. Men vindt van hem in België een groot aantal standbeelden, bas-reliefs, praalgraven enz., zooals het standbeeld van den heiligen *Jozef* en het praalgraf van den aartsbisschop *Crusen* in de St. Romboutskerk te Mechelen, de borstbeelden van den heiligen *Augustinus* en van den heiligen *Ambrosius* in de kerk van de Lieve Vrouwe van Hanswijk aldaar, de beelden van de heilige Maagd en van Christus in de Bagijnenkerk enz. Ook bouwde hij de kerk der abdij van Everbode, de St. Michelskerk te Leuven, de St. Pieterskerk te Mechelen, de kerk der proostdij van Leliëndal enz.

Faye, *Auguste Hervé*, een Fransch sterrenkundige, geboren te Bénoit-du-Sault den 1sten October 1814, werd eerst adjunct aan de sterrenwacht te Parijs en daarna hoogleeraar in de sterrenkunde aan de polytechnische school. Sedert 1846 was hij lid van de Academie te Parijs en hij behoorde tot de leden van het „Bureau des longitudes." Hij heeft belangrijke waarnemingen gedaan omtrent den toestand van de zon en ontdekte den 22sten November 1843 de naar hem genoemde komeet, die wegens den korten omloopstijd van 7,4 jaren groote belangstelling wekte bij de beoefenaars der astronomie. Hij schreef: „Leçons de cosmographie" (2de druk, 1854), „Cours d'astronomie nautique" (1880), „Cours d'astronomie de l'Ecole polytechnique" (2 dln., 1881—1883), „Sur l'origine du monde" (3de druk, 1895), „Sur les tempêtes" (1887) en „Nouvelles études sur les tempêtes, cyclones, trombes ou tornados" (1897). Hij overleed den 4den Juli 1902 te Parijs.

Fayence. Zie *Aardewerk.*

Fayetteville, de hoofdstad van het graafschap Cumberland in den Noord-Amerikaanschen staat Carolina, op den rechteroever der tot daar bevaarbare Cape-Fear-River en aan den Westerspoorweg, telt (1900) 4670 inwoners. Zij is de stapelplaats van een aanzienlijken hout-, pek- en terpentijnhandel. Men vindt er verder onderscheiden katoenfabrieken, zeven kerken, twee banken enz. Zij werd in 1762 gesticht.

Fayoem is de naam eener Egyptische provincie, eenige dagreizen boven Kaïro gelegen, door de Libysche woestijn omgeven en slechts door een enge vallei met het Nijldal verbonden. Deze oase heeft een lengte van 45 en een breedte van 60 km.; haar laagste punt ligt 42 m. lager dan de naastbij gelegen oever van den Nijl. Voorheen was zij onvruchtbaar en verstoken van water, met uitzondering van een groot zout meer, doch thans is zij het vruchtbaarste gewest van geheel Egypte, waar, behalve de gewone gewassen, ook rozen tot vervaardiging van rozenolie, abrikozen, vijgen, druiven, olijven, dadels, rijst enz. groeien. Deze verandering werd door een grootsche onderneming van de *Farao's* der twaalfde dynastie van *Manetho* omstreeks 3000 jaar voor den aanvang onzer tijdrekening tot stand gebracht door het graven van het Jozefkanaal, dat het Nijlwater daarheen voerde. Door het hoogere gedeelte van Fayoem van het lagere door dammen te scheiden, vormde men een groot meer, Piom-en-Mêre (Meer van het overstroomingswater), door de Grieken Moeris genaamd. Uit dit meer geschiedde de besproeiing, welke door middel van sluizen geregeld werd. Later zijn die dammen vernield, en het water stroomde naar het laagste gedeelte der oase, waar het een nieuw meer, Birket-el-Keroen, vormde, terwijl de bedding van het oude droog liep en voor den landbouw in beslag genomen werd. Aan dit meer ontleende het geheele gewest den naam van Piom, waarvan de Arabieren Fayoem gemaakt hebben. Op den oostelijken oever van dit meer en wel bij den mond van het kanaal bevond zich vroeger het beroemde Labyrinth (zie *Doolhof*), en aan de overzijde bereikte men de hoofdstad der provincie, eerst Krokodilopolis, daarna Arsinoë geheeten. Op haar puinhoopen verheft zich thans Medînet-el-Fayoem, ook nu nog de hoofdplaats van dit gewest, dat (1897) 371006 inwoners telt.

Fazil Moestafa Pasja, de stichter der Jong-Turksche hervormingspartij, werd in Egypte geboren als de derde zoon van *Ibrahim pasja*, gouverneur van Egypte. Door Europeanen opgevoed, kwam hij in 1846 naar Konstantinopel, waar hij bij het bureau van den grootvizier werd geplaatst. Om zijn kritiek op de Turksche regeering verbannen, maar spoedig weer in genade aangenomen, werd hij in 1851 lid van den Raad van State. Steeds zinnende op vooruitgang, trachtte hij Europeesche krachten in hooge betrekkingen te plaatsen. In 1857 tot vizier benoemd, riep hij de hervormingspartij samen, die een jaar later officieel optrad. In 1861 minister zonder portefeuille, in 1862 minister van Onderwijs geworden, stuitte hij bij zijn hervormingen op zulk een verzet, dat het zijn vijanden gelukte hem door zijn benoeming tot minister van Financiën onschadelijk te maken (1862). Drie jaren later werd hij president van den nieuwen Raad van Financiën en als zoodanig bestuurder van de schatkist; maar ook als zoodanig was hij niet lang werkzaam. Nadat hij in 1869 nogmaals minister zonder portefeuille en iets later van Justitie geworden was, werd hij door bedreigingen en aanslagen genoopt naar het buitenland te gaan, waar hij in 1875 overleed. Zijn dochter, de in Kaïro wonende prinses *Nazli Hanoem*, stond in nauwe betrekking tot de Jong-Turksche hervormingspartij.

Fazy, *James*, een Zwitsersch staatsman en partijhoofd, werd geboren te Genève den 12den Mei 1795 uit een familie van Fransche uitgewekenen, studeerde te Parijs in de rechten en staatswetenschappen en was reeds vroeg medewerker aan dagbladen van vrijzinnige richting. Als hoofdredacteur van de „Révolution" onderteekende hij den 27sten Juli 1830 het bekende protest der dagbladschrijvers tegen de Juni-ordonnantiën, en toen na de troonsbeklimming van *Lodewijk Philips* vervolgingen tegen de democratische dagbladpers werden ingesteld, keerde hij terug naar zijn vaderland. Hier was hij weldra de leider der oppositie en stichtte de „Europe Centrale". Ook stond hij in betrekking met *Mazzini* en andere hoofden der liberale propaganda. Nadat hij in 1841 tot lid van den Grooten Raad te Genève gekozen was, trad hij openlijk op als een voorstander van algemeen kiesrecht en stichtte, tot verspreiding zijner denkbeelden, de „Revue de Genève", die later den naam ontving van „La Nation Suisse". Toen de weifelachtige staatkunde van den Staatsraad te Genève ten opzichte der Jezuïeten- en Sonderbundsquaestie in October 1846 aanleiding gaf tot een revolutie, plaatste *Fazy* zich aan het hoofd van het Voorloopig Bewind en bracht met hulp der radicalen een democratische grondwet tot stand. Daarna had hij als lid van den Staatsraad en van den Grooten Raad een invloed op de zaken der repnbliek, als niemand na *Calvijn* en vóór dezen ooit bezeten had. Hij maakte zich verdienstelijk door uitlegging en verfraaiing der stad, en ook als afgevaardigde naar de Bondsvergadering kwam hij met kracht op voor zijn beginselen. Bij herhaling verzette hij zich tegen den eisch der Bondsregeering, om politieke vluchtelingen uit Genève te verbannen, zoodat de reactionnaire pers in Enropa hem voorstelde als den beschermer der volksmenners en revolutiemannen. Niettemin werd de oppositie tegen *Fazy*, als vertegenwoordiger der democratische gevoelens, allengs sterker en droeg de zegepraal weg bij de verkiezingen in het najaar van 1853. Doch reeds in 1855 kwam hij met zijn staatkundige vrienden weder aan het bewind en genoot geruimen tijd meer dan ooit de gunst des volks, zelf der Roomsch-Katholieken. De oppositie rustte echter niet en smeedde uit sommige partijdige handelingen van *Fazy* telkens nienwe wapens; vooral was zij verontwaardigd, toen laatstgenoemde, in strijd met de wet, de speelbank van den *Cercle d'étrangers* in zijn huis duldde. Ook verweet men hem een vriendschappelijke gezindheid jegens het Fransche keizerrijk, hoewel hij zich in 1860 bij de annexatie van Savoye aan de zijde schaarde der patriotten te Genève, die gemeld gebied wenschten toegevoegd te zien aan Zwitserland. In het voorjaar van 1861 werd hij door een zijner tegenstanders op straat grievend beleedigd. De aanrander werd gestraft, doch de rechtbank wilde niet erkennen, wat *Fazy* eischte, namelijk dat zijn eer als staatsambtenaar geschonden was. Hierop nam hij met zijn 6 ambtgenooten aanstonds zijn ontslag, maar zij werden allen herkozen. Toch groeide de kracht der oppositiemannen (independenten) zoodanig, dat hij in 1862 niet herkozen werd als staatsraad. Een poging der radicalen, om hem den 21sten Augustns 1864 bij de vervulling der vacatnre van een afgetreden lid in den staatsraad te brengen, mislukte en werd daags daarna gevolgd door een botsing van gewapenden in de wijk St. Gervais. De oppositie beweerde, dat *Fazy* de oorzaak was dier demonstratie, ja, *Fazy* werd voor den rechter geroepen en men gaf zelfs bevel hem in hechtenis te nemen. Hieraan onttrok hij zich door de vlucht naar Ferney. Daar de rechtbank echter bij nader onderzoek geen reden vond hem in staat van beschuldiging te stellen, keerde hij terug naar Genève, waar hij weder zitting nam in den Grooten Raad en werkzaam bleef voor zijn partij. Hoewel deze staatman wel degelijk zijn zwakke zijde had, moet men erkennen, dat hij voor het welzijn van Genève veel heeft gedaan. Hij schreef „Essai d'un précis de l'histoire de la république de Genève" (1838) en „De l'intelligence collective des sociétés" (1874). Hij overleed te Genève den 5den November 1878.

F dur is de durtoonschaal met den grondtoon *f*, waarin *b* met een halven toon verlaagd is.

Fe is in de scheikunde de aandniding voor ijzer (*Ferrum*).

Fea, *Carlo Dominico Francesco Ignatio*, een Italiaansch archaeoloog, werd geboren den 2den Jnni 1753 te Pigna bij Nizza, studeerde te Nizza en te Rome en ontving in laatstgenoemde stad de priesterwijding en de doctorale waardigheid. In 1798 geraakte hij in staatkundige verwikkelingen, zoodat hij bij het oprukken der Franschen naar Florence de wijk moest nemen, terwijl hij bij zijn terugkeer door de Napolitanen, die Rome bezet hielden, als een Jacobijn in hechtenis genomen, maar spoedig weder op vrije voeten gesteld werd. Daarna werd hij benoemd tot *commissario delle antichità* en tot bibliothecaris van prins *Chigi*. In die betrekking bestuurde hij met veel beleid en goed gevolg onderscheiden opdelvingen te Rome, waar hij den 18den Maart 1854 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Miscellanea filologica, critica e antiquaria" (2 dln., 1790—1837), „L'integrità del Panteone rivendicata a Marco Agrippa" (1801), „Frammenti di fasti consolari" (1820), „Inscrizioni di monumenti publici" (1813), „Descrizione di Roma e dei contorni con vednte" (3 dln., 1822), verder een vertaling van de „Geschichte der Kunst" van *Winckelmann* en een uitgave van *Horatius*.

Fearn, *John*, een Engelsch wijsgeer, geboren omstreeks het jaar 1767, vertrok reeds op jeugdigen leeftijd als zeeman naar Oost-Indië. Een wijsgeerig boek van *Locke* wekte in hem den lnst tot philosofische bespiegelingen. In zijn geschriften: „An essay on human consciousness" (1811), „A review of the first principles" (1813), „First lines of the human mind" (1820) en „Anti-Tooke or an analysis of language" (2 dln., 1824—1827) trachtte hij aan de wijsbegeerte toegang te verschaffen tot het volk. Hij overleed te Londen den 3den December 1837.

Fearnly, *Thomas*, een Noorsch landschapschilder, werd geboren den 27sten December 1802 te Frederikshald en opgevoed bij een oom te Christiania. Eerst bereidde hij zich voor tot den krijgsdienst, daarna tot den handel, en hieraan wijdde hij zich tot zijn 18-jarigen leeftijd. Inmiddels had hij zijn oefeningen op de teekenschool voortgezet, en toen hij hier den eersten prijs verwierf en tevens

tegenspoed in het koopmansvak ondervond, begaf hij zich naar Kopenhagen, waar hij de schilderacademie bezocht. Reeds na korten tijd trok hij de aandacht van *Oscar*, den kroonprins van Zweden, zoodat deze hem een schilderstuk, een gezicht op Kopenhagen, bestelde. Dientengevolge vestigde hij zich 5 jaar te Stockholm en deed in dien tijd reizen door Zweden en Noorwegen. In 1828 begaf hij zich naar Dresden, waar hij $1^1/_2$, en vervolgens naar München, waar hij 2 jaar bleef. Grooten roem verwierf hij door zijn Noorsche landschappen, die in Parijs, Engeland en Christiania werden geplaatst. In 1832 ging hij naar Rome, en de eerste schilderij, welke hij aldaar vervaardigde, werd door *Thorwaldsen* aangekocht. Verder schilderde hij een paar fraaie landschappen uit Tirol, deed eenige tochten door Beneden-Italië, bracht met *Ole Bull* een winter te Rome door en ging toen weder noordwaarts. In Zwitserland bestudeerde hij vooral de gletschers, zooals blijkt uit zijn prachtige schilderij, den Grindelwaldgletscher voorstellende. Vervolgens keerde hij na een achtjarige uitlandigheid over Parijs en Londen naar zijn geboorteland terug; doch in hetzelfde jaar (1836) ging hij nogmaals naar Engeland, om in de noordelijke graafschappen schetsen te verzamelen, die hij den volgenden winter op het doek bracht. Wederom deed hij een reis door Duitschland en Zwitserland en bleef 2 winters in Noorwegen ijverig werkzaam. Daarna trad hij in het huwelijk en begaf zich in 1840 naar Amsterdam, waar het hem echter zoo slecht beviel, dat hij reeds in den herfst van dat jaar naar München trok. Nauwlijks echter had hij er de noodige maatregelen genomen voor een duurzaam verblijf, toen hij den 16den Januari 1843 overleed. Deze voortreffelijke kunstenaar onderscheidde zich door een uitvoerige en sierlijke penseelbehandeling en door een harmonisch koloriet.

Febronius, *Justinius*. Zie *Hontheim*, *Johann Nicolas von*.

Februari, in het Nederlandsch *Sprokkelmaand*, de tweede maand des jaars, heeft in de schrikkeljaren 29 en in de overige jaren 28 dagen. Bij de Romeinen telde zij aanvankelijk steeds 29 dagen; toen echter de achtste maand des jaars

Februarimaand.

den naam van Augustus ontving, werd aan *Februari* een dag ontnomen en aan Augustus toegevoegd, omdat deze niet minder dagen mocht tellen dan Julius, namelijk 31. Februari ontleent haren naam aan den oud-Italiaanschen god *Februs*, en wel wegens de Februalia- of Lupercaliafeesten, die van den 11den tot den 28sten Februari als reinigingsfeesten te Rome gevierd werden.

Februari-revolutie noemt men de omwenteling, die den 24sten Februari 1848 het Julikoningschap van *Lodewijk Philips* deed vallen. Zie verder *Frankrijk*, *Geschiedenis*.

Fécamp, te voren *Fescan* of *Fescamp*, een zeestad in het Fransche departement Seine Inférieure, aan den mond der kustrivier Fécamp bij het Kanaal en de spoorlijn Beuzenville—Fécamp gelegen, wordt omringd door heuvels, bezit een ruime en veilige reede, benevens een haven en telt (1901) 14675 inwoners. Het stadje heeft een ouderwetsch en somber voorkomen. De merkwaardigste gebouwen zijn er de fraaie kerk van Nôtre-Dame, de oude Drievuldigheidsabdij en de badhuizen aan zee. Men heeft er een handelsrechtbank, een vredegerecht, een hydrografische school, een bibliotheek, een schouwburg, alsmede eenige instellingen van liefdadigheid. De inwoners houden zich bezig met visscherij, scheepsbouw, handel en fabrieksarbeid. Men telt er talrijke visschersvaartuigen, en zij is de voornaamste Fransche plaats, waar schepen voor kabeljauw-, haring- en makreelenvangst worden uitgerust, terwijl er een levendige handel bestaat in koloniale waren.

Fécamp, in het Latijn *Fiscarium* of *Fiscanum*, schijnt zijn oorsprong verschuldigd te zijn aan een beroemd nonnenklooster, dat in 660 gesticht, in 841 door de Noormannen verwoest, maar in 988 door hertog *Richard van Normandië* weder opgebouwd werd. Het klooster bleef bestaan tot in de 18de eeuw. De stad was reeds in de 13de eeuw beroemd door de haringvisscherij en werd gedurende de oorlogen in Frankrijk meer dan eenmaal verwoest. De in 1892 afgebrande likeurstokerij (*Bénédictine*) van het klooster is weer opgebouwd en in 1895 ingewijd.

Fechner, *Gustav Theodor*, een Duitsch natuurkundige, dichter en wijsgeerig schrijver, werd geboren den 19den April 1801 te Grosz-Särchen bij Muskau in de Niederlausitz, studeerde te Leipzig in de medicijnen, doch legde zich weldra uitsluitend toe op de natuurkundige wetenschap en vestigde zich als privaatdocent aan genoemde hoogeschool, waar hij in 1834 tot gewoon hoogleeraar in de natuurkunde benoemd werd. In dien tijd wijdde hij zich vooral aan een nauwkeurig onderzoek van het galvanisme, en de uitkomsten daarvan plaatste hij in de „Annalen" van *Poggendorff* en in zijn werk: „Maszbestimmungen über die galvanische Kette" (1831), alsmede in het 3de deel van het door hem bewerkte leerboek der natuurkunde van *Biot*. Ook hield hij zich bezig met de verschijnselen van het licht en vertaalde het scheikundig leerboek van *Thénard*, terwijl hij het door hem gestichte „Pharmazeutische Centralblatt" redigeerde en de uitgave bezorgde van het „Repertorium der Experimentalphysik" (3 dln., 1832), van het „Repertorium der neuen Entdeckungen in der unorganischen Chemie" (3 dln., 1833), van het Repertorium der neuen Entdeckungen in der organischen Chemie" (2 dln., 1832) en van het „Hauslexikon" 8 dln., 1834—1838). Ook leverde hij vroeger

onder den naam dr. *Mises* de „Stapelia mixta" (1834), een verzameling humoristische opstellen, „Beweis dasz der Mond aus Iodine besteht" (1821 en 1832) en „Panegyricus der jetzigen Medizin und Naturgeschichte" (1822). Later volgden: „Vergleichende Anatomie der Engel" (1825), „Schützmittel für die Cholera" (1832) en „Vier Paradoxa" (1846). Op dichterlijk gebied begaf hij zich door zijn „Büchlein vom Leben nach dem Tode" (1836), „Räthselbüchlein" (4de druk, 1838) en „Gedichte" (1841). Hij werd in 1839 belemmerd in zijn werkzaamheden door een oogziekte, welke echter in 1844 verdween, doch een groote gevoeligheid der oogen achterliet. Hij bepaalde zich nu hoofdzakelijk bij de natuurkunde, anthropologie en aesthetiek, en schreef: „Ueber das höchste Gut" (1846), „Nanna, oder über das Seelenleben der Pflanzen" (1846), „Zend-Avesta, oder über die Dinge des Himmels und des Jenseits" (3 dln., 1851), „Professor Schleiden und der Mond" (1856), „Ueber die Seelenfrage" (1861), „Die drei Motive und Gründe des Glaubens" (1863), „Einige Ideen zur Schöpfungs- und Entwickelungsgeschichte der Organismen" (1873), „Erinnerungen an die letzten Tage der Odlehre" (1876), „Vorschule der Aesthetik" (2 dln., 1876), „Die Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht" (1879), „In Sachen der Psychophysik" (1877) en „Revision der Hauptpunkte der Psychophysik" (1882). Zijn humoristische geschriften zijn in 1876 gezamenlijk uitgegeven onder den titel: „Kleine Schriften von Dr. Mises". Intusschen hield hij zich steeds bezig met de exacte wetenschappen, zooals blijkt uit zijn verhandelingen in de werken van het Koninklijk Saksisch Genootschap van Wetenschappen, uit zijn „Physikalische und philosophische Atomenlehre" (2de druk, 1864) en uit zijn hoofdwerk: „Elemente der Psychophysik" (2 dln., 1860), „Ueber die Fragen des Weberschen Gesetzes und Periodizitätsgesetzes im Gebiet des Zeitsinnes" (1884), „Ueber die Methode der richtigen und falschen Fälle in Anwendung auf die Maszbestimmungen der Feinheit oder extensiven Empfindlichkeit des Raumsinnes" (1884) en „Ueber die psychischen Maszprinzipien und das Webersche Gesetz" (1887). Hij overleed den 18den November 1887 te Leipzig.

Fechter, *Charles Albert*, een Fransch-Engelsch tooneelspeler, werd den 23sten October 1824 te Belleville geboren, was eerst beeldhouwer en later tooneelspeler, als hoedanig hij in de *Salle Molière* debuteerde. Nadat hij ook het Conservatoire bezocht had, bereisde hij Italië, speelde daarna weer te Parijs en van 1845—1846 te Berlijn. Vervolgens werd hij verbonden aan de *Vaudeville* te Parijs en later aan het tooneel te Londen. Sedert 1847 lid van verschillende Parijsche theaters, bestuurde hij van Maart 1857 tot einde 1858 het *Odéon*, trad daarna in 1860 en 1861 te Londen met groot succes in stukken van *Shakespeare* op en bestuurde van 1863—1868 het Londensche Lyceum. In 1870 stak hij naar Amerika over, waar hij in alle voorname plaatsen optrad, het laatst in October 1878 te Boston. Hij overleed den 5den Augustus 1879 op zijn landgoed bij Philadelphia.

Feckert, *Gustav*, een Duitsch schilder en lithograaf, werd den 3den Maart 1820 te Kottbus geboren, studeerde aan de academie te Berlijn en volgde in het begin *Begas*, *Magnus* en *Winterhalter* na. Tot zijn beste bladen, die in den bloeitijd der lithografie vallen, behooren: „De slavische muzikanten" naar *Gallait*, „Het portret van Ravené" naar *Knaus*, „De verdronken visscherszoon" naar *Ritter*, „Het familiegeluk" naar *Meyerheim*, „De Silezische wevers" naar *Hübner*, „De troost der weduwe" naar *Jordan* en „De overgave van de Augsbursche confessie" naar *Martersteig*. Ook hebben wij veel portretten van hem. Hij overleed den 5den October 1899 te Berlijn.

Feder, *Johann Georg Heinrich*, een Duitsch wijsgeer, geboren den 15den Mei 1740 in het dorp Schornweisach op het gebied van Baireuth, studeerde te Erlangen in de godgeleerdheid en opvoedkunde, werd in 1765 hoogleeraar in de metaphysica en de Oostersche talen aan het gymnasium te Koburg, in 1768 hoogleeraar in de wijsbegeerte te Göttingen en in 1782 directeur van het gymnasium en Hofraad te Hannover, waar hij den 21sten Februari 1821 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Grundrisz der philosophischen Wisschenschaften" (2de druk, 1769), „Untersuchungen über den menschlichen Willen" (4 dln., 2de druk, 1785—1792), „Institutiones logicae et metaphysicae" (4de druk, 1797) en „Ueber Raum und Causalität" (1787). Zijn levensbeschrijving, door hem zelf opgesteld, werd in 1825 door zijn zoon uitgegeven. Ook bezorgde hij met *Meiners* de uitgave der „Philosophische Bibliothek" (4 dln., 1788). Hij behoorde tot de eclectische school.

Federalisme. Zie *Foederalisme*.

Federici, *Camillo*, een Italiaansch blijspeldichter en de grondlegger eener nieuwe dramatische school, heet eigenlijk *Giovanni Battista Viassolo* of volgens anderen *Ogeri*. Geboren den 9den April 1749 te Poggiolo di Garessio in de provincie Mondovi, ontving hij zijn opleiding te Ceva en te Turijn, studeerde in de rechten en werd in 1784 rechter te Goven, een vlek in de provincie Asti. Koning *Victor Amadeus III* leerde hem aldaar kennen en benoemde hem tot rechter te Moncalièri, een stadje nabij Turijn. Uit liefde voor een tooneelspeelster, *Camilla Ricci* genaamd, nam hij echter zijn ontslag en voegde zich bij een tooneelgezelschap. Hij werd nu door zijn ouders verstooten en noemde zich *Federici*, een verkorting van „Fidele alla Ricci (getrouw aan Ricci"). Hij overleed te Turijn den 23sten December 1802. Tot zijn beste blijspelen behooren: „L'avviso ai maritii", „Lo scultore e il cieco", „Enrico IV al passo della Marna" en „La bugia vive poco". Zijn „Opere teatrali" zijn in 10 of 5 deelen bij herhaling uitgegeven.

Fedi, *Pio*, een Italiaansch beeldhouwer, werd geboren te Viterbo in 1815, kwam eerst in de leer bij een goudsmid te Florence, legde zich daarna toe op de graveerkunst en vertrok in 1838 naar Weenen, waar hij zich oefende in de Belvedere en aan de Academie. Wegens een oogziekte bepaalde hij zich vervolgens bij het beeldhouwen en zette te Rome zijn studiën voort. Vanhier zond hij onderscheiden werken naar Florence en toen hij in 1846 daar was teruggekeerd, ontving hij van groothertog *Leopold II* de opdracht voor de nissen aan de buitenzijde der Uffizii de

standbeelden te vervaardigen van den beeldhouwer *Nicolo Pisano* en van den geneesheer *Andrea Cisalpino*. In 1849 voltooide hij op last van denzelfden vorst de groep: „Pia dei Tolommei" en „Nello della Pietra" naar *Dante*. Voor een Russische dame beitelde hij in 1852 een beschermengel als grafmonument en in 1856 voor den marchese *da Torrigiani* een groep voorvaderen. Ook leverde hij: „Amor, zuigende aan de borsten der Hoop"; doch veel fraaier is de marmeren groep: „Pyrrhus, die Polyxena voortsleurt over het lijk van Polydorus, en de smeekende Hecuba", den 14den December 1867 in de Loggia dei Lanzi geplaatst. Zij prijkt er bij den „Roof der Sabijnsche maagden" van *Giovanni da Bologna*. *Fedi* overleed den 1sten Juni 1892 te Florence.

Fedtsjenko, *Alexis Paulowitsj*, een Russisch natuuronderzoeker en reiziger, werd geboren te Irkoetsk den 7den Februari 1844, studeerde te Moskou en legde zich vooral toe op de dier- en de aardkunde. In 1868 tot 1871 reisde hij in Turkestan en aan den benedenloop der Syr-Darja en begaf zich vervolgens naar Samarkand. Verder bezocht hij Kokan en zwierf er rond in streken, te voren door geen reiziger uit Europa bezocht, maar de onveiligheid noopte hem tot den terugkeer. Om zijn bevindingen openbaar te maken, vestigde hij zich te Leipzig, maar kwam den 15den September 1873 bij het beklimmen van den Mont Blanc om het leven. De uitgave van zijn „Reizen in Turkestan" (1874) werd door verschillende geleerden bewerkt.

Feeën zijn vrouwelijke geesten der Romaansche en Keltische volksoverlevering en spelen hierin een belangrijke rol. Daartoe behooren de oude 3 Romaansche Schikgodinnen, waarvan de feeën (in het Latijn *Fata*, in het Provençaalsch *Fada*, in het Fransch *Fée*) haar naam ontleenen. Met deze verwarde men de 3 Keltische *Matres* of moederlijke beschermgodinnen, waarnaast men de oud-Germaansche of Skandinavische *Nornen* kan plaatsen. In de tweede plaats rekende men tot de feeën een aanzienlijk aantal vrouwelijke geesten, die in wouden, grotten en aan rivieren wonen. Zij zijn liefhebsters van den dans. Als koningin der feeën wordt in de 13de eeuw een zekere *Domina Habundia* (*Dame Abonde*) genoemd. In Frankrijk noemde men deze feeën ook *Divesses*, *Dames blanches*, *Bonnes dames* en *Bonnes et franches pucelles*. Eindelijk gaf men in de derde plaats den naam van feeën aan vrouwen uit de menschen, en deze hadden dan veel overeenkomst met de heksen. Het is niet vreemd, dat zulke denkbeeldige wezens rijke stof hebben geleverd aan de dichters. Men vindt de feeën reeds in de Bretonsche „Lays" en in de Fransche „Fabliaux", in „Lancelot au lac", „Ysaie le Triste" en „Mélusine". Ook de Italiaansche dichters der 15de en 16de eeuw hebben gebruikt gemaakt van het geloof aan feeën. Aan hen ontleenden de Franschen hun „Contes de fées", die tot aan de Groote Revolutie veel bijval genoten. Men vindt hiervan een verzameling in „Le cabinet des fées ou collection des contes de fées" (41 dln., 1785—1799). Wat men wel eens over den Spaansch-Arabischen en Perzischen oorsprong der feeënverhalen heeft medegedeeld, is van allen grond ontbloot.

Feer, *Henri Leon*, een Fransch orientalist, werd in 1830 te Rouaan geboren. Aan de Ecole des langues orientales en het Collège de France onderwees hij het Tibetaansch en Mongoolsch, terwijl hij tevens als orientalist verbonden was aan de afdeeling handschriften van de Bibliothèque nationale. Van zijn werken noemen wij: „Les ruines de Ninive ou Description des palais détruits des bords du Tigre" (1864), „La légende de Rahu chez les Brahmanes et les Bouddhistes" (1865), „L'essence de la science transcendante en trois langues; thibétain, sanscrit, mongol" (1866), „Textes tirés du Kandjour" (1866—1867), „La puissance et la civilisation mongoles au XIIIe siècle" (1867), „Etudes bouddhiques" (2 dln., 1871—1885), „Cents légendes" (1881—1885), „Contes indiens: trente-deux récits du trône" (1884), „Le Thibet: pays, peuple et religion" (1886).

Feer-Herzog, *Karl*, een Zwitsersch staatsman, werd den 23sten October 1820 te Rixheim in den Elzas geboren, vestigde zich als industrieel te Aarau, was sedert 1852 lid van den Grooten Raad en tweemaal voorzitter van dat lichaam. In 1867 was hij Zwitsersch regeeringscommissaris op de wereldtentoonstelling te Parijs. Van zijn werken noemen wij: L'unification monétaire internationale" (1869), „La France et ses alliés monétaires en présence de l'unification universelle des monnaies" (1870), „Gold oder Silber" (1874), „Bericht an den schweizerischen Handels- und Industrieverein über den gegenwärtigen Stand der Münzfrage" (1878). Hij overleed den 16den Januari 1880 te Aarau.

Feestdagen noemt men dagen, die plechtig worden gevierd, omdat zij belangrijke gebeurtenissen in herinnering brengen, welke betrekking hebben op den godsdienst of op staatkundige dan wel andere feiten. Van ouds hadden daarbij volksfeesten plaats, verbonden met optochten, offeranden, feestelijke spelen, maaltijden enz. Talrijk waren vooral de feestdagen bij de Grieken en Romeinen, en zij werden met grooten luister gevierd. Ook de Egyptenaren verheerlijkten de gedachtenis der komst van *Osiris*, het geboortefeest van *Harpokrates*, enz., en de Perzen vierden het feest van *Mithras*. Met vasten en reinigingen trachtte men zich gewoonlijk voor te bereiden voor zulke godsdienstige plechtigheden. Ook de Israëlieten hebben groote feesten, zooals het Paasch-, Pinksteren Loofhuttenfeest. Voor hen is de Sabbath een wekelijksche feestdag, en bij de Mohammedanen geldt als zoodanig de Vrijdag. Laatstgenoemden vieren verder het Bairam- en het Ramadanfeest. In de Christelijke Kerk ontstond een lange reeks van feestdagen ter herinnering aan de belangrijkste gebeurtenissen in den levensloop van *Christus* en in de geschiedenis der Christelijke Kerk. Men verdeelt ze op zeer verschillende wijzen. Vooreerst in *wekelijksche* en *jaarlijksche*: tot de eerste behooren de Zondagen, tot de laatste de *groote* of *hooge* feesten, zooals Paschen, Pinksteren en Kerstmis, en de *kleine*, zooals het Nieuwjaarsfeest, de gedenkdagen der Apostelen enz. Ook spreekt men van *verplaatsbare* feestdagen, die zich naar den veranderlijken tijd van het Paaschfeest regelen, en van *onverplaatsbare*, die steeds op denzelfden datum vallen, zooals het Kerstfeest, het Nieuwjaarsfeest, enz., alsmede

van *gewone*, die telkenjare op gezette tijden terugkomen, en *buitengewone*, die van overheidswege worden verordend. Ook heeft men *heele* of *halve* feestdagen, naar mate de geheele of de halve dag er mede gemoeid is, en eindelijk *algemeene* en *bijzondere*, te weten zulke, die door de geheele Christenheid, of zulke, die door bepaalde kerkgenootschappen gevierd worden. De avond voor den feestdag draagt den naam van *vieravond*.

Het aantal feestdagen was in de eerste eeuw na het ontstaan der Christelijke Kerk nog zeer gering. De Christenen uit de Israëlieten hielden hun voormalige feestdagen, maar gaven hieraan een Christelijke kleur. Men bleef den Sabbath heilig houden, maar daarnaast vierde men reeds in de eerste eeuw den Zondag. In het midden der 2de eeuw begon het Paaschfeest tot de algemeene feesten te behooren, daarbij kwam tegen het einde dier eeuw het Epiphaniafeest, en in het midden der 4de eeuw het Kerstfeest. Na dien tijd hield de Sabbathviering bij de Christenen op. Toen vervolgens de Kerk over den Staat begon te heerschen, werden alle uitspanningen op den Zondag meer en meer verboden, en sedert *Justinianus* stonden op de feestdagen alle werkzaamheden stil. Men hield dan liefdemaaltijden en de armen werden door de rijken van het noodige voorzien.

Allengs ontwikkelde zich in de Christelijke Kerk een 3-voudige cyclus van feestdagen, die zich als het ware groepeerden om het Kerstfeest, het Paaschfeest en het Pinksterfeest. Daardoor werd de geheele geschiedenis van *Jezus* van zijn komst in de wereld tot aan zijn verheerlijking voorgesteld. Tusschen die groote feesten plaatste men de gedenkdagen der Apostelen, der Martelaren en der Heiligen, terwijl in de 5de en 6de eeuw veel feesten in zwang kwamen, die betrekking hadden op *Maria*. Daar de vereering der Heiligen zóó sterk toenam, dat men aan hen en somtijds aan 2 of 3 van hen al de vrije dagen moest wijden, begon men in den aanvang der 9de eeuw het Allerheiligenfeest te vieren om alzoo geen enkelen Heilige over te slaan, en daarop volgde het Allerzielenfeest. In de 12de eeuw ontstond het feest der Onbevlekte Ontvangenis, in de 13de eeuw het Rozenkransfeest, in de 14de eeuw het feest der Kruisvinding, enz., zoodat eindelijk in de 16de eeuw de helft der dagen des jaars in gewichtige feestdagen herschapen was. Door de Kerkhervorming werden veel kerkelijke feestdagen afgeschaft, en de Protestanten behielden het Kerst-, Paasch-, Hemelvaart- en Pinksterfeest, den Goeden Vrijdag en den Nieuwjaarsdag. In de 18de eeuw heeft men intusschen ook bij de R. Katholieken het aantal feestdagen aanmerkelijk ingekort, doordien de minder belangrijke op de daarop volgende Zondagen werden verlegd. In Frankrijk werden gedurende de Revolutie, tot aan 1793, alle kerkelijke feestdagen afgeschaft.

Geven de kerkelijke feestdagen gelegenheid, om de aandacht bij godsdienstige belangen te bepalen, het is evenzeer waar, dat een overtollig aantal feestdagen hoogst nadeelig werkt op de welvaart der arbeidende bevolking en dat de gedwongen ledigheid van zulke dagen maar al te dikwijls aanleiding geeft tot buitensporigheden.

Behalve kerkelijke feestdagen hebben de volken hun gedenkdagen, die betrekking hebben op zegenrijke of roemrijke feiten uit hun geschiedenis, en men viert eveneens feestdagen in den huiselijken kring, bijv. verjaringsfeesten enz.

Fehling, *Hermann*, een Duitsch scheikundige, werd geboren te Lübeck den 9den Juni 1812, oefende zich in het laboratorium van *Kindt* en besloot zich uitsluitend aan de chemie te wijden. Bij een broeder van laatstgenoemde te Bremen zette hij zijn studiën voort en begaf zich in 1835 naar de universiteit te Heidelberg, waar hij in 1837 promoveerde. Daarop bezocht hij het laboratorium van *Liebig* te Gieszen en werd er assistent; daarna dat van *Dumas* en dat der Koninklijke munt te Parijs. In 1839 werd hij hoogleeraar in de scheikunde aan de polytechnische school te Stuttgart, waar hij den 1sten Juli 1885 overleed. Hij had als hoogleeraar een hoogst gunstigen invloed op de ontwikkeling der nijverheid in Württemberg. Zijn onderzoekingen bepaalden zich vooral tot de technische scheikunde. De bepaling van suikergehalte met de naar hem genoemde oplossing is nog altijd bij de scheikundigen in gebruik. Hij schreef onderscheiden gedeelten van het: „Lehrbuch der organischen Chemie" van *Kolbe* en redigeerde sedert 1871 de nieuwe uitgave van het „Handwörterbuch der Chemie".

Fehmarn. Zie *Femern*.

Fehrbellin, een Pruisisch stadje in het distrikt Potsdam, 13 km. ten zuiden van Neu Ruppin, aan den Luch en de spoorlijn Paulinenaue —Neu Ruppin gelegen, telt (1900) 1602 inwoners en is merkwaardig door de beslissende zegepraal, welke de Groote Keurvorst aldaar den 18den Juni 1675 op de Zweden onder *Wrangel* behaalde. In 1800 is er op het slagveld een gedenkteeken verrezen, in 1857 gevolgd door een tweede, en den 18den Juni 1875, het tweede eeuwfeest na den slag, werd door den Duitschen kroonprins de eerste steen gelegd tot een derde monument, hetwelk den 2den September 1879 is onthuld. Het bestaat uit een met een Victoria gekroonde zuil op een achtkantig voetstuk. Aan de voorzijde is in een nis het borstbeeld van den Grooten Keurvorst geplaatst.

Feilitzsch, *Max*, vrijheer *von*, koninklijk kamerheer, staatsraad en minister van Binnenlandsche Zaken in Beieren, werd geboren den 12den Augustus 1834 te Trogen, trad na voleindigde studiën in Beierschen staatsdienst en bekleedde weldra aanzienlijke betrekkingen. Eerst was hij geplaatst bij het ministerie van Koophandel, werd toen assessor te Neustadt aan de Saale, secretaris van het departement van Binnenlandsche Zaken, regeerings- en opperregeeringsraad, regeeringspresident in Opper-Beieren en in 1881 minister van Binnenlandsche Zaken. In Augustus 1904 werd hij in den gravenstand opgenomen.

Fein, *Georg*, een ijverig strijder voor de democratische beginselen, werd geboren te Helmstedt den 8sten Juni 1803, studeerde in de rechten te Göttingen, Berlijn en Heidelberg, doch bepaalde zich vooral bij staatsrechtelijke en staathuishoudkundige zaken. Gedurende een lang verblijf te München en na 1827 op zijn reizen door Duitschland en Nederland, waarna hij bij herhaling zijn verblijf koos te Berlijn en te Brunswijk,

ontwikkelde zich zijn vrijzinnige staatkundige richting. Hij nam deel aan de redactie van de „Deutsche Tribune", welke hij na de in hechtenisneming van *Wirth* alleen voorzette, totdat hij in 1842 uit Beieren verbannen werd. Datzelfde lot onderging hij in het groothertogdom Hessen en daarna ook in Hanau. Zelfs in Brunswijk ontkwam hij door een overhaast vertrek ter nauwernood aan de gevangenis. Nu ging hij naar Zwitserland, waar hij te Zürich gedurende een half jaar de „Züricher Zeitung" redigeerde. Wegens zijn ijveren voor de door hem gestichte Duitsche werkliedenvereeniging haalde hij zich een gevangenschap op den hals, en hij werd overgebracht van het eene kanton naar het andere, totdat hij als balling uit Zwitserland vertrekken moest. Nu woonde hij gedurende den winter van 1836 op 1837 onder een vreemden naam te Parijs, totdat hij aldaar werd opgespoord en zich genoodzaakt zag de wijk te nemen naar Engeland. Na verloop van een half jaar vertrok hij uit Londen naar Christiania in Noorwegen, vanwaar hij tot aan 1844 onderscheiden reizen ondernam en zelfs Frankrijk en Zwitserland wederom bezocht. Hij nam deel aan den tocht der gewapende benden (Freischaaren) naar Luzern in December 1844 en Maart 1845, werd gevangen genomen en naar Piemont en vervolgens naar Weenen gebracht en eindelijk, op zijn belofte, dat hij in de eerste 3 jaren niet zou terugkeeren, ingescheept naar New-York. Te Philadelphia en Cincinnati hield hij voordurend lezingen over de ontwikkeling van het burgerlijk leven in Duitschland en over de kerkgeschiedenis. Na de omwenteling van 1848 keerde hij terug en werd te Bremen door de democratische vereeniging afgevaardigd naar het Democratisch Congres te Berlijn. Hierna vestigde hij zich in Bazelland, waar hij zich in 1852 te Liestal aan het hoofd plaatste van een opvoedingsgesticht. Hij overleed te Diedenhofen den 18den Januari 1869.

Fein, *Eduard*, een Duitsch rechtsgeleerde, werd geboren te Brunswijk den 22sten September 1813, studeerde te Heidelberg in de rechten en werd in 1834 advocaat in zijn geboorteplaats, doch begaf zich in 1839 naar Berlijn en vervolgens naar Heidelberg, waar hij zich voor een academischen leerstoel voorbereidde. In laatstgenoemde stad vestigde hij zich als privaatdocent en werd in 1844 hoogleeraar in het Romeinsche recht te Zürich, in 1849 in dezelfde betrekking overgeplaatst naar Jena en vervolgens naar Tübingen. Hij overleed bij Eisleben den 28sten October 1858. Zijn hoofdwerk is „Das Recht der Codicille" (1851—1853). Verder noemen wij: „Das Recht der Kollation" (1842) en „Beiträge zur Lehre von der Novation und Delegation" (1850).

Feiö, een Deensch eiland tusschen Laaland en Seeland, omstreeks 2500 m. van eerstgenoemd gelegen, behoort administratief tot Maribo-ambt en vormt met de beide kleinere eilanden Skalö en Veirö een gemeente, die op 18 v. km. (1901) 1309 inwoners telt. Landbouw en visscherij zijn de voornaamste bedrijven.

Feistmantel, *Rudolf*, ridder *von*, een Oostenrijksch boschbouwkundige, werd geboren te Ottakring bij Weenen den 22sten Juli 1805, bezocht de universiteit te Weenen en de boschbouwacademie te Mariabrunn. In 1838 werd hij bergraad en hoogleeraar in de boschcultuur aan de boschbouwacademie te Schemnitz in Hongarije, maar moest in 1847 om redenen van gezondheid deze betrekking neerleggen. Hij werd daarop bij het ministerie van Financiën geplaatst, in 1869 gepensionneerd en overleed te Weenen den 7den Februari 1871. Hij schreef: „Die Forstwissenschaft nach ihrem ganzen Umfange und mit besonderer Rücksicht auf die oesterreichischen Staaten systematisch dargestellt" (1835—1837, 4 stukken), „Allgemeine Waldbestandtafeln" (2de druk, 1876), en „Die politische Oekonomie mit Rücksicht auf das forstliche Bedürfnisz" (1856).

Feitama, *Sybrand*, die in zijn tijd onder de Nederlandsche dichters gerekend werd en ontegenzeggelijk een grooten, wij zeggen niet gunstigen, invloed had op de dichtkunst zijner dagen, werd geboren te Amsterdam den 10den December 1693. Hij genoot een uitmuntende opleiding en was aanvankelijk bestemd tot predikant. Wegens zijn zwakke gezondheid wijdde hij zich echter aan den handel, doch zeide ook dezen vaarwel om zich bij de dicht- en teekenkunst te bepalen. Hij schreef: „Telemachus, vertaald in Neder-duitsche verzen" (1733 en 1763), „Tooneelpoëzij", (2 dln., 1835), „Hendrik de Groote, vertaald uit het Fransch van Voltaire" (1743 en 1753) en „Nagelaten dichtwerken" (3 dln., 1764). Hij verwierf door zijn werk grooten roem, daar het van een verlangen tot beschaven en verbeteren getuigde; doch daardoor ging ook alle poëzie verloren. Zijn talrijke navolgers onderscheidden zich door angstvallige nauwgezetheid op beuzelachtige kleinigheden en door een dorre vitterij met betrekking tot den vorm. *Feitama* overleed den 3den Juni 1758.

Feith, *Rhijnvis*, een Nederlandsch dichter, werd geboren te Zwolle den 7den Februari 1753, ontving zijn eerste opleiding in zijn geboortestad en op het gymnasium te Harderwijk en studeerde vervolgens te Leiden, waar hij in 1770 promoveerde in de rechten. In 1780 werd hij burgemeester van Zwolle en daarna ontvanger van convooien en licenten, terwijl hij zich op zijn buitengoed Boschwijk hoofdzakelijk met de letteren en dichtkunst bezig hield. Hij was een edel, gevoelvol, godsdienstig en vaderlandslievend dichter, terwijl hij tevens als prozaschrijver uitmuntte. Hij overleed den 8sten Februari 1824; een gedenkteeken, door den beeldhouwer *Gabriël* vervaardigd, werd in 1825 te zijner eer op het nieuw aangelegde kerkhof te Zwolle geplaatst. Van zijn talrijke werken, waarvan ook een gezamenlijke uitgave in 11 deelen in 1824 en in 13 deelen in 1825 verschenen is, noemen wij: „Vergankelijkheid van het heelal en voortreffelijkheid van het verstand" (1777), „Verhandeling over het Heldendicht" (1782, met goud bekroond), „Fanny, een fragment (1783; 3de druk, 1826), „Julia" (1783; 2de druk 1792), „Brieven over verschillende onderwerpen" (6 dln., 2de druk, 1793), „Thirsa of de zege van den godsdienst", (treurspel 1784; 4de druk, 1822), „Dagboek mijner goede werken, enz." (1785; 4de druk 1833), „Lofdicht op de Ruyter" (1785, met goud bekroond), „Ferdinand en Constantia" (1785), „Lady Johanna Gray, treurspel" (1791), „Het Graf, in vier zangen" (1792, 2de druk, ook in het Hoog-

duitsch en Fransch vertaald), „Bijdragen ter bevordering der schoone kunsten en wetenschappen" (3 dln., 1793—1796, met *Jacobus Kantelaar*), „Ines de Castro, treurspel" (1783), „Mucius Cordus, of de verlossing van Rome, treurspel" (1795), „Oden en gedichten " (3 dln., 1796—1814), „De ouderdom in zes zangen" (1802; 2de druk, 1819), verder een aantal andere dichtstukken, benevens verhandelingen, met goud en zilver bekroond. Zijn dicht- en prozawerken lijden in het algemeen aan een overdreven sentimentaliteit, welke in zijn tijd, tevens dien van „Werther en Charlotte" grooten bijval vond, maar weing geschikt is om den lezer van onze dagen te boeien. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en lid van meest alle geleerde genootschappen en maatschappijen in ons vaderland.

Feith, Hendrikus Octavius, een Nederlandsch rechtsgeleerde en zoon van den voorgaande, werd geboren te Zwolle den 19den November 1778. Na zijn studiën te Groningen te hebben voltooid, bekleedde hij in de evenzoo genoemde provincie rechterlijke betrekkingen, doch vestigde zich weldra als advocaat in zijn studiestad, alwaar hij in 1838 benoemd werd tot lid van het Provinciaal Gerechtshof. Daarenboven werd hij curator der Latijnsche scholen, lid van den raad der stad Groningen, lid der Provinciale Staten en archivaris der Provincie, terwijl hij in 1846 curator werd der Academie en in 1848 lid van de dubbele Kamer der Staten-Generaal tot herziening der Grondwet. Verder was hij bekleed met kerkelijke betrekkingen en gedurende veel jaren met het voorzitterschap van het hoofdbestuur van het Instituut voor Doofstommen. Hij was ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw en overleed te Groningen den 27sten Maart 1849. Behalve een groot aantal redevoeringen (veelal met oudheid- en geschiedkundige aanteekeningen) memoriën en vlugschriften, schreef hij: „Het Groninger beklemrecht enz." (2 dln., 1828 en 1837), „Geschiedkundig betoog, dat de priesteren reeds vóór de 15de eeuw in de Friesche landen tusschen het Vlie en de Wezer, zooals overal elders, leefden in ongehuwden staat" (1840), „De stem eens staatsburgers over de gewijzigde Grondwet" (1848), „Handboekje over het beklemrecht, ten dienste van eigenaren en beklemde meijers" (1848), „De Academie van Groningen; hare grondslagen en rechten en de gevolgen, die uit hare opheffing zouden voortvloeien", na zijn dood uitgegeven door zijn zoon mr. *H. O. Feith*, archivaris te Groningen.

Mr. Rhijnvis Feith.

Feith, Hendrik Octavius, een zoon van den voorgaande en een geschied- en oudheidkundige, werd geboren te Groningen den 9den December 1813, studeerde aldaar in de rechten en promoveerde in 1838 op een dissertatie „De gildis Groninganis". Zich in zijn geboortestad als advocaat vestigend, was hij er tevens van 1839 tot 1841 werkzaam bij het archief, totdat hij in laatstgenoemd jaar, na het overlijden zijns vaders, tot archivaris benoemd werd. In 1848 werd hij lid der Provinciale Staten, totdat de nieuwe Provinciale wet die betrekking onvereenigbaar stelde met zijn ambt. Van 1860 tot 1863 was hij plaatsvervangend lid der arrondissementsrechtbank, werd in 1859 lid van den gemeenteraad en in 1862 wethouder, en behoorde veel jaren tot de plaatselijke commissie van toezicht op het Lager Onderwijs. In 1892 nam hij zijn ontslag als archivaris en overleed den 24sten September 1895 op zijn buitengoed te Tolbert bij Groningen. Behalve genoemde dissertatie schreef hij: „Oldermansboek, met aanteekeningen" (1850), „Het regt der stad Groningen op het klooster Ter Apel" (1851), „Alphabetisch en chronologisch register op het Archief" (6 dln., 1853—1858), met een „Eerste vervolg" (2 dln., 1865 en 1866), en een „Tweede vervolg" (1 dl., 1877), „Het moutregt der Ommelanden" (1857), „Lettres de Gustave Adolphe" (1860) „Werken van Johan Rengers ten Post" (3 dln., 1862), en (met *J. Douwes*), „Kerkelijk wetboek. De reglementen en verordeningen der Nederlandsch Hervormde Kerk" (2de druk, 1889), in de werken van het Historisch Genootschap te Utrecht de „Kronijk van Emo en Menko" (met dr. *G. Acker Strating*, 1866), en de „Kronijk van Eggerik Egges Phebens" (1867), in het genootschap Pro excolendo jure patrio, „Warfsconstitutiën en oordeelen" (1863), en het „Ordelboek van den Etstoel van Drenthe" (1868), verder veel opstellen in den „Groninger Volksalmanak", in „Nijhoff's Bijdragen" en in de „Bijdragen

voor Geschied- en Oudheidkunde", welker redactie aan *Feith*, *Stratingh* en *Boeles* werd toevertrouwd. Hij was lid van het Classicaal en Provinciaal Kerkbestuur, van de Algemeene Synodale Commissie en van de Negen om de Synode te adviseeren over een modus vivendi tusschen de verschillende richtingen en over een organisatie van het bestuur der Nederlandsche Hervormde Kerk. Ook behoorde hij tot de leden van de Leidsche Maatschappij van Letterkunde, van het Friesch, van het Historisch (Utrecht) en van het Koninklijk Oudheidkundig genootschap te Amsterdam en van de Vereeniging tot beoefening van het Overijselsch recht en geschiedenis te Zwolle. In 1860 ontving hij de gouden medaille van verdiensten van den koning van Zweden en Noorwegen en werd in 1861 benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Feith, mr. *J. A.*, in 1858 geboren te Groningen, promoveerde aldaar in 1885 op een proefschrift, getiteld „Het gericht van Selwerd", werd in 1887 commies-chartermeester bij het rijksarchief te Groningen, stichtte in 1890 het museum van oudheden voor provincie en stad Groningen en werd in 1892 rijksarchivaris in genoemde provincie. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De kroniek van Sicke Benninge" (Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht, deel XLVIII, 1887), „Inventaris van het huis-archief van den Nienoord" (1890), „Inventaris der rechterlijke archieven der provincie Groningen" (1884), met anderen: „Gedenkboek der reductie van Groningen" (1894), „Oorkondenboek van Groningen en Drente" (1896—1898), met *S. Muller Fz.* en *R. Fruin Th. Az.*: „Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven" (1898, in het Duitsch vertaald), „Catalogus der archieven der voormalige zijlvestenijen en dijkrechten in de provincie Groningen" (1901) en „Uit Groningens verleden" (1901). Verder schreef hij vele bijdragen in den „Groningsche volks-almanak", dien hij in 1893 opnieuw uitgaf en waarvan hij sedert redacteur is.

Feizi, eigenlijk *Scheich Abdoelfasil*, een Perzisch dichter uit Indië, geboren te Agar in 1547, werd op 20-jarigen leeftijd aan het Hof van den Mogolkeizer *Akbar* de onderwijzer van diens zoon *Moerad* en tevens Hofpoëet. Een jongere broeder van *Feizi* klom er op tot de waardigheid van minister. *Feizi* zelf heeft als dichter grooten roem verworven door zijn „Divan" (Dichtverzameling), die 9000 dubbelrijmen bevat. Ook andere geschriften, alsmede vertalingen uit het Sanskriet, heeft hij geleverd.

Fejér, *Georg*, een Hongaarsch geschiedschrijver, werd geboren te Keszthély in het comitaat Zala den 23sten April 1766, studeerde te Pest en te Preszburg, werd hoogleeraar eerst te Stuhlweiszenburg en later te Pest, vervolgens domheer van Groswardein, in 1824 bibliothecaris te Pest en overleed aldaar den 2den Juli 1851. Hij heeft veel geschreven en zich vooral door de uitgave van zijn: „Codex diplomaticus Hungariae" (45 dln., 1829—1844) verdienstelijk gemaakt. Volgens zijn testament viel aan het landbouwinstituut in zijn geboorteplaats een som van 60000 Oostenrijksche gulden ten deel.

Fejervary de Kantos Keresztes, *Geza*, vrijheer, een Hongaarsch staatsman, werd den 15den Maart 1833 te Josephstadt geboren, bezocht de militaire school te Neustadt, kwam in 1851 als luitenant in het leger, nam in 1859 als stafofficier deel aan den veldtocht in Italië en werd om zijn dapperheid in den slag bij Solferino tot ridder in de Orde van Maria Theresia en in 1862 tot vrijheer benoemd. In 1865 werd hij majoor en vleugel adjudant van den keizer, in 1868 kolonel, in 1872 overste bij de Hongaarsche landweer. Als staatssecretaris in het ministerie van Oorlog klom hij den 1sten Januari 1883 tot luitenant-veldmaarschalk op. In 1884 volgde hij *Ráday* op als minister van Oorlog in het kabet *Tisza*, welke portefeuille hij bij alle crisissen tot den 27sten Juni 1903 behield. Toen graaf *Bylandt* als rijksminister van Oorlog aftrad, beval hij *Fejervary* als zijn opvolger aan, maar *Tisza* wilde hem niet missen. Als minister heeft hij veel bijgedragen tot de verheffing van het leger (*Honvéds*) en als vertrouwde der kroon dikwijls medegewerkt tot de oplossingen van parlementaire moeilijkheden. Den 13den Juni 1905 werd *Fejervary* minister-president, doch had met groote moeilijkheden te strijden. (Zie verder *Oostenrijk-Hongarije, geschiedenis)*. Thans is hij veldtuigmeester en lid van den Hongaarschen Rijksdag.

Feki-orde is de naam van een Japansche orde of vereeniging. Zij is niet van geestelijken aard en werd in 1150 gesticht door zekeren *Feki*. Deze was blind en verzamelde een groot aantal blinden om zich heen, waarna hij, bijgestaan door *Kakekigo*, „het Oog der orde", hun gemeenschappelijke levenswijze naar bepaalde regelen inrichtte. Toen na den dood van den rijken *Feki* de keizer verlangde, dat *Kakekigo* in zijn dienst zou treden, rukte deze zich de oogen uit en zond ze aan zijn gebieder. Getroffen door deze heldhaftige daad erkende de keizer de blindenvereeniging als een wereldlijke orde en plaatste zich zelf en zijn opvolgers als „Oog der orde" aan haar hoofd. De leden scheren de kruin niet, dragen wereldlijke kleeren en zoeken vooral door het beoefenen der muziek, aan het Hof en bij feestelijke gelegenheden, in hun onderhoud te voorzien. Zij zijn over het geheele rijk verstrooid; hun generaal (*Osiokf*) woont te Miako. Deze wordt bijgestaan door 10 raadsleden (Sim-Ra), die macht hebben over leven en dood. De ondergeschikte bestuurders in de provinciën heeten *Kengio*, en aan de gewone blinden geeft men den naam van *Moekwan*. Deze zijn in 4 *quans* of standen verdeeld. Hun onderscheidingsteeken is een gouden schild met één open oog en 2 gesloten oogen.

Felantix, een gemeente in het zuidoostelijk gedeelte van het Spaansche eiland Mallorca, telt (1897) 11372 inwoners, die zich vooral bezig houden met wijnbouw, brandewijnstokerij en de vervaardiging van poreuse waterkoelers. De haven dezer plaats, Puerto Colon geheeten, heeft een vuurtoren en ligt 12 km. ten Z.O. van Felantix.

Feldbausch, *Felix Sebastian*, een Duitsch opvoedkundige, geboren te Mannheim den 25sten November 1795, ontving zijn opleiding aan het lyceum aldaar en vervolgens te Rastadt, studeerde te Heidelberg in de letteren en ontving reeds in

1820 een betrekking aan het gymnasium te Donaueschingen en een jaar daarna aan het lyceum te Rastadt. In 1844 werd hij directeur van het lyceum te Heidelberg en in 1850 lid van den „Oberstudienrat" te Karlsruhe met den titel van geheim Hofraad. In 1862 nam hij zijn ontslag en overleed den 1sten Februari 1868. Hij schreef: „Griechische Grammatik" (5de druk, 1862), „Lateinische Grammatik" (7de druk, 1865), „Kleines lateinisches Wörterbuch" (3de druk, 1848) en „Griechische Chrestomathie" (8ste druk, 1865). Verder vermelden wij zijn „Deutsche Metrik nach Beispielen aus klassischen Dichtern" (1841) en zeer goede uitgaven van *Nepos*, van het „Metamorphoseon" van *Ovidius* en van de „Epistolae" van *Horatius*.

Feldberg is de hoogste top van het *Schwarzwald*, 1494 m. hoog. Hij ligt aan den zuidwestelijken zoom van het gebergte bij de bronnen der Dreisam en der Wutach en vormt het centraalpunt van het geheele gebergte. Hij draagt een 6-tal dalen, en oostwaarts ligt aan zijn voet (ter hoogte van 1000 m.) de hoogvlakte met den weg uit het Höllenthal naar Lenzkirch. Ook is hij door eenige meren, de Feldsee, de Titisee en de Schluchsee, omgeven. Van den top, waarop zich een „Aussichtsturm" en een gedenkteeken van *Bismarck* bevindt, heeft men een heerlijk uitzicht op de Alpen, alsmede op de bergen en dalen van het Schwarzwald.

Feldberg, *Groote en Kleine*, zijn de beide hoogste toppen van het Taunusgebergte. De top van eerstgenoemden, tot Hessen-Homburg behoorend, bereikt een hoogte van 880 m. en is slechts door een vallei gescheiden van den Kleinen Feldberg, welke 827 m. hoog is. De top des bergs is bedekt met heidegewas en veenmos en levert een heerlijk panorama op. Sedert 1860 staat er een logement. Aan zijn noordoostelijke zijde verheft zich de Brunehildsteen, een 4 m. hoog rotsblok van grauwakke, vanwaar volgens de sage *Brunehilde* haar rijk placht te overzien.

Felder, *Cajetan*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch staatsman, werd geboren te Weenen den 19den September 1814. Hij bezocht er de universiteit, reisde in verschillende landen van Europa, bekleedde aanzienlijke betrekkingen en werd lid van den Landdag en van den gemeenteraad zijner geboorteplaats en in 1868 burgemeester aldaar. Verder werd hij in 1869 lid van het Heerenhuis, werd in 1878, nadat hij als burgemeester was afgetreden, opgenomen in den stand der vrijheeren en in 1880 benoemd tot landmaarschalk van Neder-Oostenrijk. Hij heeft veel voor Weenen gedaan, was lid van de Keizerlijke Academie van Wetenschappen en leverde met zijn begaafden, vroeg gestorven zoon *Rudolf*, belangrijke opstellen op het gebied der entomologie, o. a. in het prachtwerk: „Reise der kais.-österr. Fregatte Novara um die Erde" (1864-1875). Verder schreef hij: „Die Gemeindeverwaltung der Reichshaupt- und Residenzstadt Wien in den J. 1867—1870" (2de druk, 1872, door twee deelen gevolgd). Nadat een oogziekte hem in 1884 genoodzaakt had zich uit het openbare leven terug te trekken, overleed hij den 30sten November 1894 te Weenen.

Felder, *Frans Michaël*, een Oostenrijksch schrijver, geboren den 13den Mei 1839 te Schoppernau in het Bregenzerwald, schreef: „Nümmamüllers und das Schwarzakaspeln. Ein Lebensbild aus dem Bregenzerwalde" (1863), „Sonderlinge. Bregenzerwälder Lebens- und Charakterbilder aus neuester Zeit" (2 dln., 1867) en „Reich und arm. Eine Geschichte aus den Bregenzerwalde" (1868). Vervolgd door de ultramontaansche geestelijkheid, moest hij in 1867 naar elders trekken, maar kwam weldra terug. Hij overleed den 26sten April 1869.

Feldmann, *Leopold*, een Duitsch blijspeldichter, werd geboren te München den 22sten Mei 1801, was een zoon van Israëlietische ouders en werd eerst leerling bij een zadelmaker en daarna bij een schoenmaker. Wegens een gedicht, dat hij in de gelapte schoenen van een aardig meisje stak, kreeg hij ongenoegen met zijn patroon, zoodat hij den winkel vaarwel zeide en aan het leeren ging. Reeds in 1817 schreef hij een tooneelspel: „Der falsche Eid", dat opgevoerd werd. Weldra werd hij als leerling in een handelszaak te Pappenheim geplaatst en 3 jaar later te München. Hier schreef hij humoristische opstellen in dagbladen en vond zooveel bijval, dat hij het besluit nam zich geheel en al aan de beoefening der letterkunde te wijden. In 1835 verschenen zijn „Höllenlieder", en in hetzelfde jaar werd zijn blijspel „Der Sohn auf Reisen" met bijval vertoond. Daarna ging hij gedurende 5 jaar op reis, vertoefde geruimen tijd in Griekenland en schreef „Reisebilder" voor het tijdschrift „Europa" en correspondentie-artikelen voor de „Literatur-Zeitung". In 1850 werd hij benoemd tot dramaturg bij den nationalen schouwburg te Weenen en bekleedde die betrekking tot 1854. Hij overleed aldaar den 26sten Maart 1882. Zijn talrijke blijspelen (o. a. „Das Porträt der Geliebten", „Der höfliche Mann" en „Der Rechnungsrat und seine Tochter") behooren tot de beste van zijn tijd; zij zijn in het licht verschenen onder den titel „Deutsche Originallustspiele" (6 dln., 1844—1852 en vervolg, 2 dln., 1855—1857).

Felegyhaza, een stad in het Hongaarsche comitaat Pest, ligt aan de spoorlijn Boedapest—Szegedin en telt (1901) 33408 inwoners. Men heeft er een Katholieke kerk, een stadhuis, pannenbakkerij, molens, benevens graan-, tabak-, ooften wijnbouw. In de 17de eeuw werd het geheel door de Turken verwoest en eerst in 1743 weder opgebouwd.

Félètz, *Charles Marie Dorimond*, abbé *de*, een Fransch journalist, geboren den 3den Januari 1767 te Grimond (departement Corrèze), studeerde in de godgeleerdheid, werd gedurende de revolutie tot deportatie veroordeeld, ontsnapte en kwam in 1801 weder te Parijs. Hier schreef hij geestige feuilletons in het „Journal des Débats" en in den „Mercure de France", werd conservator aan de bibliotheek *Mazarin* en in 1827 lid van de Academie. Hij overleed den 11den Februari 1850. Een bloemlezing uit zijn feuilletons is uitgegeven onder den titel: „Mélanges de philosophie, d'histoire et de littérature" (6 dln., 1828) en „Jugements historiques et littéraires" (1840).

Félibre, een Provençaalsch woord en wel een verkorting van „qui fait des livres" (boekenschrijver), beteekent schrijver of dichter en is de naam,

dien de nieuw-Provençaalsche dichters en hun vereenigingen, welke een herstel der Provençaalsche taal als maatschappelijke en letterkundige taal van het zuiden van Frankrijk sedert den aanvang der vorige eeuw bedoelen, in het jaar 1854 op voorstel van hun hoofdleider *F. Mistral* hebben aangenomen. De eersten, die zich zoo noemden en onder dezen naam den eersten „Armana prouvençau" (1855) uitgaven, waren de beroemd geworden oudste vertegenwoordigers der nieuw-Provençaalsche letterkundige beweging: *Th. Aubanel*, *J. Brunet*, *A. Mathieu*, *J. Roumanville*, *A. Tavan*, *P. Giéra en F. Mistral*. Deze beweging, welke de letterkundige zelfstandigheid van het zuiden van Frankrijk beoogt en niet geheel vrij is van staatkundige bedoelingen, heeft gedurende haar bestaan een aanmerkelijke uitbreiding verkregen. In 1876 werd een *Academia felibrenca* voor Provence, Languedoc en Catalonië gesticht. De jaarlijks in Mei gehouden zangwedstrijden, waarbij, evenals bij de *Jeux floraux*, bloemen en prijzen in goud en zilver worden uitgereikt, zijn slechts een flauwe openbaring van de beweging, die zich in populaire geschriften, dagbladen, maandwerken, in den schouwburg en in gedichten vertoont. Zij wordt vooral vertegenwoordigd door de sedert 1881 bestaande „Revue lyonnaise" en in de meer wetenschappelijke „Revue des langues romanes". In een groot woordenboek is thans de rijkdom van de nieuw-Provençaalsche taal opgenomen, namelijk in den: „Trésor dou Felibrige" (2 dln., 1879—1886), uitgegeven door *Mistral*. Daarenboven schreef *Koschwitz* een „Grammaire historique de la langue des Félibres" (1894) en heeft men nog onderscheiden andere woordenboeken van verschillende tongvallen uit het zuiden van Frankrijk en veel bijdragen tot de kennis dier taalvormen in de Middeleeuwen. Men vindt die beweging beschreven in: „La renaissance de la poésie contemporaine dans le midi" (1881) van *St. René Taillandier*.

Felicitas, de godin der gelukzaligheid, werd sedert *Lucullus* en *Sulla* te Rome in verscheiden tempels te Rome vereerd. Haar beeld ziet men veel op keizerlijke munten. Haar attributen zijn een herautenstaf en een hoorn des overvloeds of olijftak. — *Felicitas* is ook de naam der 109de asteroïde.

Felicitas, de Heilige, was volgens de overlevering een Romeinsche weduwe, die met haar zeven zonen onder *Marcus Aurelius* den marteldood gestorven zou zijn en in het Coemeterium Sanctae Felicitatis aan de Via Salaria Nuova bijgezet. Haar gedenkdag is 23 November, die van haar zonen 10 Juli.

Felipe, *San* of *San Felipe de Jativa*. Zie *San Felipe*.

Felix, *Antonius Claudius*, een Romeinsch landvoogd in Palestina in den aanvang onzer tijdrekening, was een vrijgelaten slaaf van keizer *Claudius* en gehuwd met *Drusilla*, een kleindochter van *Antonius* en *Cleopatra*, en daarna met de evenzoo genoemde dochter van *Herodes Agrippa*. Volgens *Tacitus* kenmerkte hij zich door wreedheid en laagheid. Naar hem werd, volgens de Handelingen der Apostelen, *Paulus* gebracht door den veldheer *Claudius Lysias*. Hoewel getroffen door de welsprekende Evangelieverkondiging van dien gevangene, kon hij er niet toe besluiten hem op vrije voeten te stellen. Zelf werd hij door de inwoners van Caesarea aangeklaagd bij *Nero*, en het gelukte zijn broeder *Pallas*, een gunsteling des keizers, ter nauwernood, zijn val te verhoeden.

Felix, een martelaar en met zijn zuster *Regula* een beschermheilige der stad Zürich, moet volgens de oudste berichten met haar onder *Decius* den marteldood gestorven zijn, daar, waar de Limmat uit het Meer van Zürich stroomt. Hun lijken werden door engelen binnen de stad gebracht.

Felix I, paus (269—274), onderging volgens het algemeen, maar onbewezen gevoelen, onder *Aurelianus* den marteldood.

Felix II, paus (355—365), werd na het verdrijven van *Liberius* (355), een volgeling van *Athanasius*, door de Ariaansche partij op den Heiligen Stoel geplaatst, maar moest in 358 weder afstand doen van zijn waardigheid. Hij overleed den 22sten November 365 en werd door *Gregorius XII* heilig verklaard.

Felix III, paus (483—492), was een ijverig tegenstander der Monophysieten, die den vrede in de Kerk trachtte te herstellen, maar door de veroordeeling van *Acasius*, patriarch van Konstantinopel, juist de eerste scheuring veroorzaakte van de Latijnsche en Grieksche Kerk.

Felix IV, paus (526—530), werd door koning *Theodorik den Groote* tot opperbisschop benoemd.

Felix V, paus, te voren *Amadeus VIII*, hertog *van Savoye*, werd door de Kerkvergadering te Bazel tot paus gekozen, doch vervolgens door velen verlaten, zoodat hij verplicht was in 1449 zijn waardigheid neder te leggen, om als vicaris-generaal in Savoye, Bazel enz. werkzaam te zijn. Hij overleed den 7den Januari 1451 te Genève.

Felix. Zie *Rachel*.

Felix, *Eugen*, een Oostenrijksch schilder, werd geboren te Weenen den 27sten April 1836 bezocht de academie in zijn geboorteplaats, oefende zich onder leiding van *Waldmüller* en begaf zich vervolgens naar Parijs. Later ondernam hij groote reizen naar alle landen van Europa, waar de kunst gehuldigd werd, en vestigde zich vervolgens te Weenen. Op de tentoonstelling aldaar (1873) leverde hij twee stukken: „Een Bacchante", en „De eerste vriend". Dit laatste werd aangekocht voor het Keizerlijk Museum. Op de eerste Internationale Tentoonstelling te Weenen bracht hij „Leda". Een „Pan met een Bacchante" behoort tot zijn beste stukken. Ook was hij een uitstekend portretschilder, zooals blijkt uit het door hem vervaardigde portret van den hertog *van Württemberg*, en heeft hij eenige voortreffelijke dierenstukken, vooral paarden, geschilderd. Later woonde hij bij afwisseling te Weenen en te Berlijn en overleed te Weenen den 21sten Augustus 1906.

Fellah, een Arabisch woord, dat *ploeger* of *boer* beteekent, is de naam, die in Egypte door de stedelingen met een zekere minachting gegeven wordt aan de landlieden, welke er eigenlijk de kern en in aantal $^3/_4$ der bevolking uitmaken. Hun voorkomen bewijst hun afstamming van de oude Egyptenaren uit den tijd der *Pharao's*, doch zij hebben in de 7de eeuw den Islam en de Ara-

bische taal aangenomen, terwijl tevens de verdrukking, die zij moesten verduren, een ongunstigen invloed gehad heeft op hun karakter. Zij hebben een hoog, krachtig, beenig en gespierd lichaam, een rond gelaat, een laag voorhoofd, groote, langwerpige, zwarte oogen, uitstekende jukbeenderen, een grooten mond met dikke lippen en fraaie tanden, een ovalen schedel en een gelaatshoek van 80—75°. Hun hals is kort en dik en hun borst gewelfd, hun schouders zijn breed, hun handen en voeten betrekkelijk klein, hun armen en beenen goed gevormd. Hun haar en baard is zwart en een weinig gekroesd, hun huidkleur min of meer bruin. De vrouwen zijn blanker en meer tenger van vorm. Tot de slechte eigenschappen der Fellah's behooren gierigheid, sluwheid en trouweloosheid. Hun godsdienst bestaat in een werktuigelijk opzeggen van gebeden. Daarentegen koesteren zij groote gehechtheid aan hun bloedverwanten en aan hun geboorteplaats, groote volharding in den arbeid en dapperheid in den oorlog. De dorpen der Fellah's, die zich langs den Nijl en langs de zijkanalen van deze rivier verheffen, bestaan uit leemen hutten, die nauwe straten vormen, terwijl zich slechts het verblijf van het dorpshoofd en de moskee boven die lage woningen verheffen.

Fellata is de naam van een Negerstam in Middel- en W. Soedan. De Haoessamannen noemen hen *Fellani*, — de Mandingo's *Foelbe* (in het enkelvoud *Poello*) of *Foela*, — de Arabieren *Foellan*, terwijl zij ook onder de namen *Poela*, *Feldan* en *Fellatin* voorkomen. De beteekenis dier namen is „lichtbruinrood", terwijl *Wolof* of *Jolof* „zwart" beduidt. Vermoedelijk woonden zij aanvankelijk in Senegal, vanwaar zij hun veroveringen hebben uitgebreid. Volgens *Barth* zijn zij de Pyrrhi Aethiopes van *Ptolemaeus* en vormden zij de bevolking van het groote Ghanatarijk. Reeds in de 16de eeuw waren zij aan de oostzijde van den Koeara (Niger) machtig genoeg, om een belangrijke rol te vervullen, en in het begin van de 17de eeuw hadden zij onderscheiden volkplantingen in Baghirmi. De stam bleef echter lang machteloos wegens zijn overmatige verstrooiing, en eerst in 1802 zag hij een nieuw tijdperk aanbreken, toen de imam en hervormer *Olman dan Fodio*, beheerscher van het land der Gober, het voornemen opvatte, zich onafhankelijk te maken van het gezag der Fellata. Aanvankelijk streed hij niet voorspoedig, maar door zijn liederen wist hij den strijdlust zijner aanhangers zoo te prikkelen, dat hij weldra in staat was op de bouwvallen der Staten van Haoessa een nieuw koninkrijk te doen verrijzen. Bij zijn dood (1816) viel de oostelijke helft van zijn gebied, namelijk Sokoto, ten deel aan zijn zoon *Mohammed Bello*, en het westelijk gedeelte met de hoofdstad Gando aan zijn zoon *Abd-Allahi*. Na dien tijd hebben de Fellata ook het rijk Massina aan den bovenloop van den Niger veroverd. Langs de zuidelijke grenzen van het oostelijk gedeelte vloeit de Binoewe, een zijrivier van den Niger; doch slechts in naam behoort daartoe ook Foembina of Adamaoea. Verder westwaarts hebben zij zich zelfs aan de overzijde van dien stroom uitgebreid. De plaatsen Candiko en Djiboe (Siboe) op haar linker oever behooren wel is waar tot het koninkrijk Kororofa, maar zijn door de Fellata gesticht, en het geheele rijk van Hamarroea, aan de beide oevers gelegen, is aan hen onderworpen. Op het oogenblik vormen zij het heerschende ras in de Haoessastaten en Adamoua, zij zijn talrijk, hoewel zonder staatkundigen invloed, in Bornoe, Bagirmi en Wadai. Zij behooren tot de meest intelligente stammen van Afrika, leven van landbouw en veeteelt, hebben ook veel aanleg voor den handel en munten uit als wevers en smeden, ook van edele metalen. Als soldaten hebben zij eveneens een goeden naam. In de zelfstandige Fellatastaten speelt de aristocratie naast den vorst een rol bij het bestuur des lands.

Daar zij vele kleinere stammen in hun hoofdstam hebben opgenomen, zijn hun voorkomen en de kleur hunner huid zeer verschillend. Deze laatste is intusschen steeds koperkleurig en hun hoofdhaar niet sterk gekroest; de neus is recht, de lippen zijn dun, de lichaamsbouw slank, de ledematen goed geproportionneerd. Hun gelaat vertoont in het algemeen het type der Berbers en de vrouwen zijn bepaald mooi te noemen. Hun godsdienst is de Islam, hun taal, die van de overige Negertalen in vele opzichten afwijkt, bevat vele Arabische woorden. De Fellata hebben zelfs een grammatica samengesteld en een godsdienstige nationale letterkunde geschapen. Hun grootste dichters, *Otman* en *Fodio*, gebruikten echter de Arabische taal. Men schat hun aantal op 6 tot 8 millioen.

Fellenberg, *Philipp Emanuël von*, een Zwitsersch geleerde, die zich vooral met betrekking tot het onderwijs zeer verdienstelijk heeft gemaakt, werd geboren te Bern uit een aanzienlijk geslacht den 27sten Juni 1771. Hij studeerde te Tübingen in de rechten, reisde door de omliggende landen, begaf zich in 1795 naar Parijs, doch keerde weldra in zijn vaderland terug, waar hij zich vestigde op het buitenverblijf Hofwyl bij Bern. Daarna overreedde hij *Pestalozzi* zijn school van Burgdorf naar het kasteel Buchsee nabij Hofwyl te verplaatsen. Beide mannen, ofschoon met ijver voor het onderwijs bezield, kwamen intusschen te weinig met elkander overeen, om verbonden te blijven. *Pestalozzi* ging naar Yverdon in het kanton Waadt, en *Fellenberg* deed moeite om door voorbeeld en geschrift den landbouw op te beuren, terwijl hij een school voor verwaarloosde kinderen, alsmede een kweekschool voor onderwijzers stichtte. Nogmaals deed hij een vruchtelooze poging met *Pestalozzi* samen te werken, doch hij had het voorrecht, dat de hooge waarde van zijn opvoedingsgestichten erkend werd, zoodat zelfs vorsten deze kwamen bezoeken. In 1833 werd hij tot landamman van Bern gekomen. Hij overleed den 21sten November 1844. Hij schreef: „Landwirtschaftliche Blätter von Hofwyl" (1808—1817) en „Der dreimonatliche Bildungskorb" (1833).

Feller, *Frans Xaver von*, een R. Katholiek godgeleerde en schrijver, werd geboren te Brussel den 18den Augustus 1735, trad in 1754 in de Orde der Jezuïeten en werd in 1770 eerst te Nivelles, later te Luik en elders met het geven van onderwijs belast. Nadat de Orde was opgeheven (1773), hield hij zich bezig met letterkundige werkzaamheden, deed onderscheiden reizen en was in 1786—1789 een ijverig tegenstander der hervormingsplannen van *Jozef II*. Daarna vertoefde hij

aan het Hof van den vorstbisschop *von Freysing* en overleed te Regensburg den 23sten Mei 1802. De „Journal historique et littéraire" is bijna geheel en al door hem geschreven (70 dln., 1774—1794). Onderscheiden werken zond hij in het licht onder den naam van *Fléxier de Reval*. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Catéchisme philosophique"(1773), „Dictionnaire historique et littéraire" (1789—1794), later opnieuw uitgegeven als „Biographie universelle" en „Conrs de morale chrétienne et de littérature religieuse" (5 dln., nieuwe druk, 1824).

Fellner, *Ferdinand*, een Oostenrijksch architect, werd den 19den April 1847 te Weenen geboren, studeerde onder leiding van zijn vader en associeerde zich in 1874 met *Hermann Helmer*. Nadat hij eerst alleen den schouwburg te Temesvar en het stadtheater te Weenen gebouwd had, wijdde hij zich in de volgende jaren met *Helmer* bijna uitsluitend aan den schouwburgbouw, waarin zij weldra zulk een naam verwierven, dat zij deel uitmaakten van de jury bij alle groote prijsvragen. Hun voornaamste bouwwerken zijn de schouwburgen te Boedapest (1874), Augsburg (1876), Brünn (1881), Reichenberg (1881), Szegedin, Preszburg, Karlsbad (1882), Odessa, Fiume (1883), Praag (1886, Deutsches Theater), Weenen (1889, Volkstheater), Berlijn (1892, Unter den Linden), Salzburg (1893), Wiesbaden (1895, Hoftheater), Graz (1899), Hambnrg (1900, Deutsches Schauspielhaus) en Groszwardein (1900). Van hnn overige bouwwerken moeten genoemd worden de sterrenwacht te Währing, het etablissement *Ronach*, het magazijn *Thonet* en het paleis *Lanckoronski* te Weenen, het paleis van graaf *Károlyi* te Boedapest enz.

Fellows, een Engelsch woord, hetwelk *makkers* of *medeleden* beteekent, noemt men de bestuurders der geleerde genootschappen aan de Engelsche universiteiten te Oxford en Cambridge. Hun aantal is naar den aard der vereenigingen verschillend, het kan 10 of 12 en ook wel 70—100 zijn. De inkomsten van zulk een genootschap worden, na aftrek der noodzakelijke kosten, naar onderdomsrang onder hen verdeeld, en zoodanig aandeel is niet kleiner dan 25 pond sterling, terwijl het daarentegen veel meer kan wezen. Daarenboven bekleeden sommigen van hen ambten, waaraan zekere voordeelen verbonden zijn. Zij wonen in de collegegebouwen en hebben er vrije tafel, maar zij behoeven er slechts kort hun verblijf te honden. Zulk een *fellowship* behoudt men levenslang, tenzij men in het hnwelijk treedt, of grondeigendom verkrijgt, dat meer opbrengt. Een der fellows is prorector en vertegenwoordigt den hoofdbestuurder (*Head* of *Master*). Ook te Dublin en te Durham heeft men fellows, en zelfs te Eton bestaat een vereeniging van 7 fellows, die met het bestuur van de goederen dier inrichting belast zijn. Deze behouden ook bij een hnwelijk hun betrekking. Eindelijk dragen de werkende leden van alle geleerde genootschappen in Engeland den naam van fellows.

Fellows, sir *Charles*, een Engelsch oudheidkundige, werd geboren te Nottingham in 1799, bereisde sinds 1832 Italië, Griekenland en den Levant en ontdekte de ruïnen van Xanthus, de oude hoofdstad van Lycië. In 1859 bezocht hij met *Georg Scharf* datzelfde land nogmaals en ontdekte de ruïnen van 13 andere steden. Zijn archaeologische en natnurhistorische verzamelingen schonk hij aan het Britsch Mnsenm. Hij overleed den 8sten November 1860 te Nottingham. Hij schreef: „Journal written dnring an excnrsion in Asia Minor" (1839), „An account of discoveries in Lycia" (1841), „The Xanthian marbles" (1843), „The inscribed monuments at Xanthus" (1843), „Lycia, Caria, Lydia, illustrated by G. Scharf" (1847), „Account of the Ionic trophy monument excavated at Xanthus" (1848), „Travels and researches in Asia Minor" (1852) en „Coins of ancient Lycia before the reign of Alexander, with an essay on the relative dates of the Lycian monuments in the British Museum" (1855).

Feloek (Spaansch *feluca*) is de naam voor een in de Middellandsche Zee thuisbehoorend, licht, lang en smal vaartuig, zonder verdek, dat door middel van riemen en zeilen voortbewogen wordt en bij de parelvisscherij en kustvaart dienst doet.

Felon, *Joseph*, een Fransch schilder en beeldhouwer, werd in 1818 te Bordeaux geboren. Zijn eerste schilderstukken waren: „La vierge du sphinx" (1841), „Les vertus théologales" (1846), „L'amour élevé" (1848) en „La mort de Mgr. Affre" (1849). Hij heeft voor de decoratie van het nieuwe Louvre zes tympans uitgevoerd, voorstellende: „Waarheid, Geschiedenis, Gerechtigheid, Wilskracht, Voorzichtigheid en Kracht." Ook heeft men van hem verschillende glasschilderingen in de Ste Perpétue te Nîmes. Van zijn beeldhouwwerken noemen wij: „Vanité", „Navigation" (1859), „La mère du sauveur" (1864), „Nymphe tourmentée par nn dauphin" (1865), „Andromède" (1867), „Arlésienne" (1868), „Eve allaitant Caïn" (1869), „Gerson" (1874), Napoléon" (1875), „L' hiver" (1876), „Un regard dans le miroir" (1877), „Le fruit défendu" (1880), „Episode de l' inondation de Toulouse" (1880), Rendez-vous aux Alyscamps" (1882) en „Gloire au mérite" (1896).

Felonie, van het Keltische-Iersche *feall* (bedriegen), dat samenhangt met het Latijnsche *fallere*, beteekende in het leenrecht de schending van trouw, door den leenman aan zijn leenheer en wederkeerig door dezen aan genen verschuldigd. De schendingen van de ergste soort werden gestraft aan de zijde van den leenman met het verlies van zijn leen en aan de zijde van den leenheer met verbeurdverklaring van zijn leenheerschap over het in leen nitgegeven goed.

In het Engelsche strafrecht beteekent *felonie* tegenwoordig nog een misdrijf van de zwaarste soort, ongeveer gelijkstaande met het Fransche *crime*, bij ons *misdaad*, waarop vroeger in zeer veel, thans in minder gevallen, de doodstraf, met verlies van al het onroerend en roerend goed, was gesteld. Een soort van felony is de *treason* — *high* (hoog) en *petit* (klein) hoogverraad. Tegenover felony staan de *misdemeanors*, strafbare daden, die met lichtere straffen bedreigd zijn, als geldboete en gevangenisstraf, gelijkstaande met de Fransche *délits*, onze *wanbedrijven*, die slechts correctioneel strafbaar zijn.

Felp, *feulp* of *felpel* is een soort flnweel met

lange haartjes en bestaat in het floers altijd, en dikwijls ook in den grond, uit zijden garen. Het wordt, nadat de lange haartjes door borstelen of appreteeren in dezelfde richting of *in streek* gelegd zijn, algemeen tot het overtrekken der hooge zijden hoeden gebruikt.

Felsberg is de naam van een syenietgebergte, dat zich in het Odenwond ten oosten van den Melibocus ter hoogte van 517 m. verheft. Men vindt aan de zuid- en zuidoostzijde tallooze reusachtige syenietblokken, zoodat men aan dit gedeelte den naam van *Felsenmeer* gegeven heeft. Tot de merkwaardigste steenen van dien omtrek behooren de „Renzenzuil", het „Reuzenaltaar" en het „Schip".

Felsenmeer noemt men in het Duitsch een ophooping van rotsblokken, die door verweering van graniet, syeniet of zandsteen ontstaan zijn en in chaotische wanorde door elkander liggen. Zulke „felsenmeere" vindt men in den Harz (Brocken), het Fichtelgebergte (Lnisenberg), het Odenwoud, de Vogezen enz.

Felsiet vormt de grondmassa van felsietporfier (zie aldaar) en kwartsporfier (zie aldaar). Voor het ongewapende oog is zij volkomen homogeen. Meestal is zij roodachtig, bruinachtig of groenachtig geklenrd en daarbij zóó hard, dat men er vonken mede uit staal kan slaan. Het komt ook als zelfstandig gesteente voor, dat doorgaans in nanwe geologische betrekking tot kwartsporfier staat.

Felsietporfier werd voorheen veelal als synoniem met kwartsporfier beschouwd, verschilt er dan ook alleen in zooverre mede, dat men onder de afscheidingsprodukten met het bloote oog geen kwarts herkennen kan, daar deze doorgaans in de grondmassa verborgen is.

Felsing, *Georg Jacob*, een Duitsch graveur, werd den 22sten Juli 1802 te Darmstadt geboren. Nadat hij eerst onderwijs in de graveerkunst ontvangen had van zijn vader, ging hij op 20-jarigen leeftijd op kosten van den groothertog naar Milaan en vervolgens naar Florence, waar hij een gravure vervaardigde naar de schilderij van *Carlo Dolce* „Christus op den Olijfberg". Deze bezorgde hem den hoogsten prijs van de Academie te Milaan. Daarna vervaardigde hij een teekening van de beroemde „Madonna di San-Francesco" van *Sarto* en begon te Rome aan een gravure naar dit stuk. Zijn verblijf in laatstgenoemde stad en te Napels maakte hij echter hoofdzakelijk dienstbaar aan de beschouwing der kunstverzamelingen en der natuur. Deze bracht hem tot een losse behandeling der graveerstift, terwijl zijn omgang met *Toschi* te Parma hem behoedde voor het gevaar, om den strengen stijl te verlaten. De Academie te Florence benoemde hem tot hoogleeraar. In 1832 keerde *Felsing* naar Darmstadt terug, en zijn eerste werk was een gravure naar den „Vioolspeler" van *Raffaël* uit de gaanderij-Sciarra te Rome. Daarop volgde „Het meisje aan den waterpnt" van *Bendemann*. Hij deed wetenschappelijke reizen naar Parijs en München, knoopte er betrekkingen aan met de voornaamste knnstenaars en graveerde na zijn terugkomst eene „Heilige Familie" naar *Overbeck*. Daarna wijdde hij zijn talenten aan stukken der Düsseldorfsche school, „De heilige Genoveva" van *Steinbrück*, „Mozes als vondeling" van *Köhler*, „De heilige Catharina" van *Mücke* en „De Loreley" van *Sohn*. Hij werd lid van de kunstacademiën te Milaan, te Berlijn en te Petersburg en één der 10 buitenlandsche leden-kunstenaars van het Instituut te Parijs. Hij overleed te Darmstadt den 9den Juni 1883. — Zijn broeder *Johann Heinrich Felsing*, eveneens in de graveerkunst ervaren, was in het bezit eener drukkerij van hontgravures te Darmstadt en heeft aan deze kunst een zeldzame volkomenheid weten te geven. Hij overleed aldaar den 30sten Maart 1875.

Feltre, een stad in de Italiaansche provincie Belluno, ligt aan de Colmeda, een zijrivier der Piave en aan de spoorlijn Treviso—Belluno in een vruchtbare landstreek, waar veel wijn en olijvenolie verkregen wordt en de zijdeteelt bloeit, en telt (1901) 14 494 inwoners. Men heeft er een hoofdkerk met fraaie schilderijen, eenige andere kerken, een gymnasium, een seminarium, een weeshuis, veel zijdespinnerijen en bleekerijen en een levendigen handel.

Femern of *Femarn* ook wel *Fehmern* of *Fehmarn* geheeten, een eiland tot het hertogdom Sleeswijk behoorend, ligt aan den noordoostelijken hoek van Holstein, waarvan het gescheiden is door de Femarnsund, welke een breedte heeft van ongeveer 1500 m. Het heeft geen goede havens, maar een vruchtbaren en goed bebouwden bodem, die veel graan en erwten oplevert. Er leven op ruim 185 v.km. ongeveer 10 000 inwoners, die zich vooral bezig houden met landbouw, visscherij en zeevaart en handel in wollen kousen. De hoofdplaats van dit eiland is Burg of Borg. In zijn nabijheid behaalde de Deensch-Nederlandsche vloot onder *Bjelke* en *Wassenaar* den 30sten April 1659 een overwinning op de Zweedsche zeemacht. In den Duitsch-Deenschen oorlog van 1864 werd het eiland in den nacht van den 14den op den 15den Maart door de Pruisen aan de Denen ontrukt.

Feminisme (van het latijnsche woord *femina* = vrouw) is een door *Alexandre Dumas fils* (in zijn boek „L'homme-femme", 1872) nieuw gevormd woord voor vrouwenemancipatie. Zie verder *Vrouwenbeweging*.

Fen (*faen*, Engelsch *fun*) beteekent in China als telwoord $^1/_{10}$, als lengtemaat $^1/_{10}$ tsoen, als landbouwmaat $^1/_{10}$ meir = 24 poe, als gewicht $^1/_{10}$ tsien = 10 li.

Fenacolius, *Johannes*, of *Van der Vennecool*, een Nederlandsch geleerde, geboren in 1577, studeerde te Leiden in de theologie, leverde Nederlandsche vertalingen van geschriften van *Julius Caesar*, *Tacitus*, *Polybius*, *Augustinus* enz. en overleed in 1645, nadat hij achtereenvolgens de betrekking had bekleed van conrector te Delft en van predikant te 't Wond en te Maasslnis.

Fendi, *Peter*, een Duitsch historie- en genreschilder, teekenaar en graveur, geboren te Weenen den 4den September 1796, was een zoon van behoeftige onders. Hij bezocht de knnstacademie zijner geboortestad, werd teekenaar bij het keizerlijk kabinet van oudheden, ging in 1821 naar Venetië en verwierf door zijn schilderij „De grot van Corgnole" de gouden medaille. Bijna alle gouden en zilveren munten in gemeld kabinet heeft hij afgeteekend en gegraveerd. Verder schilderde hij portretten van beroemde penningkundigen, benevens tafereelen uit de geschiedenis van

zijn vaderland, vormde vele leerlingen en overleed den 21sten Augustus 1842. Tot zijn fraaiste stukken behooren: „Aartshertog Ferdinand en Philippine Welser", „Eginhard en Emma", „Meisje bij het postkantoor" en „De ring der trouw".

Fénélon, *François de Salignac de Lamothe*, een Fransch schrijver en kanselredenaar, werd geboren op het kasteel Fénélon in het tegenwoordige departement Dordogne den 6den Augustus 1651 en was de telg van een oud en aanzienlijk geslacht. Zijn oom, markies *de Fénélon*, deed den jongeling onder zijn leiding te Cahors onderwijzen. *Fénélon* maakte snelle vorderingen en kwam vervolgens op het seminarium St. Sulpice te Parijs. Op 24-jarigen leeftijd werd hij tot priester gewijd, en 3 jaar later belastte de aartsbisschop van Parijs hem met het toezicht op de R. Katholieken, die te voren tot het kerkgenootschap der Protestanten hadden behoord. In deze betrekking spreidde hij zoo uitstekende gaven ten toon, dat de koning hem tot bestuurder benoemde eener zending in de provincie Saintonge, om de Hugenoten tot bekeering te brengen, *Fénélon* weigerde echter dien post te aanvaarden, voordat de koning zijn dragonders teruggeroepen had, en daarna verkreeg hij door zijn eenvoudige welspekendheid en door zijn zachte zeden den gehoopten invloed. Om hem hiervoor te beloonen en tevens om te doen blijken, dat zijn boek: „De l'éducation des filles" (1687) op prijs gesteld werd, belastte *Lodewijk XIV* hem in 1689 met de opvoeding zijner kleinzonen, de hertogen *van Bourgogne, Berry* en *Anjou*. De bemoeiingen van *Fénélon* hadden een weldadigen invloed op den geest van eerstgenoemde, den toekomstigen koning, die echter weldra door den dood werd weggerukt. In 1693 werd *Fénélon* lid der Académie en in 1695 aartsbisschop van Cambray. Zijn godgeleerde strijd over het quietisme met zijn voormaligen leermeester *Bossuet* had ten gevolge, dat paus *Innocentius XII* zijn leerstellingen in de „Explication des maximes des Saints" (1697) veroordeelde en *Lodewijk XIV* hem naar zijn bisdom verwees. Het was in dien tijd, dat hij aan genoemden vorst onverbloemd de waarheid verkondigde in een brief, die eerst in 1825 in druk verschenen is. Inmiddels zorgde hij als een waardig bisschop voor zijn onderhoorigen, hield zich ijverig bezig met de studie der wijsbegeerte en overleed den 7den Januari 1715. Het Fransche volk heeft in 1819 gelden bijeengebracht, om hem in 1826 te Cambray een gedenkteeken te stichten. Het blijkt uit zijn geschriften, dat *Fénélon* diep was doordrongen in den geest der beste schrijvers van vroegeren en lateren tijd. Aan een levendige voorstelling paart hij een vloeienden stijl. Van zijn voortreffelijk werk: „Les aventures de Télémaque", waarin hij de beelden schetst van een wijzen opvoeder en een volgzamen kweekeling, werd de uitgave verboden, nog voor het afgedrukt was, omdat de koning het als een satyre beschouwde op zijn regeering. Kwaadwilligen zagen in *Calypso* markiezin *de Montespan*, in *Eucharis* de hertogin *de Fontanges*, in *Antiope* de hertogin *de Bourgogne*; in *Protesilaus* meenden zij *Louvois* te herkennen en in *Sesostris* zelfs *Lodewijk XIV*. De schrijver was ver van zulk een bedoeling verwijderd, en lieden van kennis en smaak bewonderden het werk als een meesterstuk, waarin aan vorsten op aangename wijze belangrijke lessen werden gegeven. Eerst na den dood van *Fénélon* verscheen „Télémaque" in het licht, en dit boek is na dien tijd ontelbare malen herdrukt en in alle beschaafde talen overgezet. De „Oeuvres de Fénélon" (22 dln., 1821—1824) zijn bezorgd door *Gosselin* en *Caron* en zijn „Correspondance" werd in 11 dln. in het licht gegeven door *Caron* (1827—1829).

Fenians is de naam der leden van een Iersch-Amerikaansche omwentelingspartij, die Ierland wil ontrukken aan de Britsche heerschappij en tot de laatste schakels behoort van de lange keten der Iersche samenzweringen tegen Engeland. Zij zijn de vertegenwoordigers van de aloude verdeeldheid der Kelten en Saksen (Germanen), en deze is gevoed door een verkeerd Engelsch bestuur, alsmede door de ontevredenheid van het Roomsch-Katholieke Ierland op het Protestantsche Engeland, een ontevredenheid, die door den ijver van *O'Connell* niet weinig is aangewakkerd geworden. Het Fenianisme heeft deze eigenaardigheden, dat het in Amerika is ontstaan en een revolutionnaire strekking bezit. Zijn Amerikaansche oorsprong is af te leiden uit den Ierschen hongersnood (1845—1847), die honderdduizenden Ieren naar de Vereenigde Staten dreef. Hier vermeerderde hun aantal aanmerkelijk, en toen de oorlog tusschen het Noorden en Zuiden uitbarstte, namen velen van hen daaraan deel. De gezindheid der Engelsche pers, om het Zuiden te ondersteunen, het uitrusten van kaperschepen der Zuidelijken in Engelsche havens enz., dat alles scheen een oorlog tusschen Engeland en de Vereenigde Staten onvermijdelijk te maken. Zoo iets was juist naar den wensch der patriotten van het Jonge Ierland. Wanneer men op de medewerking der Iersch-Amerikaansche soldaten en der Iersch-Amerikaansche bevolking kon rekenen, dan zou men, in geval van zoodanigen oorlog, met goed gevolg de vaan van den opstand in de Iersche gewesten kunnen ontrollen. Deze omstandigheden bevorderden de ontwikkeling van de samenzwering der Fenians tegen het einde van 1861.

De naam *Fenian* is aan de geschiedenis van Ierland ontleent. Bij de Oude Ieren bestond een kaste van krijgslieden, en een harer meestberoemde aanvoerders was *Fioni* of *Finn*, die tegen het einde der 2de eeuw veel heldendaden verrichtte. Naar hem noemde men later de Iersche krijgslieden *Finna* of *Finn's mannen*, en die naam is in het Engelsche woord *Fenian* herschapen. De broederschap der Fenians was dus een vereeniging van gewapende helden; haar voornaamste stichter was in Amerika *John O' Mahoney* en in Ierland *James Stephens*. Vooral in de Vereenigde Staten was zij spoedig georganiseerd. Het bestuur der broederschap werd opgedragen aan een centrale commissie te New York met een raad van 5 leden. In elken Amerikaanschen staat bevond zich een bestuurder, en iedere staat was weder in arrondissementen en subarrondissementen (*circles* en *subcircles*) verdeeld. Haar doel was de bevrijding van Ierland en de stichting van een Iersche Republiek. De Fenians waren verdeeld in 4 klassen, namelijk in oversten, dat is zulken, die er in slaagden een bataljon van eenige honderden manschappen bijeen te brengen, in kapiteins, die aan het

hoofd stonden van althans 100 man, in sergeants, die 10 tot 20 man aanbrachten, en in gemeene soldaten, die na het afleggen van den eed der Fenians in het leger van de Iersche Republiek werden ingelijfd. Volgens een dergelijk plan zou ook de broederschap in Ierland georganiseerd worden; doch men had hier met veel meer moeilijkheden te worstelen. Toch is het bekend, dat reeds in den aanvang van 1862 samenkomsten van Fenians in het westen van Ierland gehouden zijn. In het voorjaar van 1863 ging *John Luby*, een van de aanvoerders der broederschap in Ierland, als afgezant naar Amerika, waar hij onder geleide van *O'Mahoney* en anderen de divisie van generaal *Corcoran*, den aanvoerder van het Iersche legioen in het leger aan den Potomac, bezocht en voldoende blijken ontving van belangstelling in de Iersche zaak. In het najaar van 1863 had het fenianisme er zoo groote vorderingen gemaakt, dat *O'Mahoney* te Chicago een congres van opperhoofden kon samenroepen. Daar werd de Iersche Republiek in een geheime zitting afgekondigd, terwijl men *James Stephens* erkende als het hoofd der Fenians in Europa en de Amerikaansche broeders opwekte hem te ondersteunen. Eenige weken daarna verscheen te Dublin het dagblad „The Irish People" als het orgaan dor Fenians. Het baarde echter niet veel opzien, vooral daar de redactie zich zorgvuldig hield binnen de perken der wet. Intusschen verzuimde men niet voorbereidselen te maken. Het bureau van gemeld dagblad was het hoofdkwartier der samenzwering, en de zendelingen der Fenians doorkruisten het geheele land. Geld en wapens verwachtte men uit Amerika. Men begreep echter zeer goed, dat men noch op de geestelijkheid, noch op den gezeten middenstand zou kunnen rekenen, zoodat de handwerkslieden, de fabrieksarbeiders en de behoeftige landbewoners de omwenteling tot stand moesten brengen. Zulke menschen konden geen hulpmiddelen leveren. In Amerika was het geheel anders; vele Ieren genoten er welvaart en waren bereid zich opofferingen te getroosten ten behoeve van het vaderland, en toen *James Stephens* in 1864 Amerika bezocht had, keerde hij met aanzienlijke sommen naar Ierland terug. Rusteloos en in het verborgen trachtte men het doel te bereiken; men voorzag zich van allerlei wapenen, vooral pieken, en men oefende zich des nachts in den wapenhandel op afgelegen plaatsen. Ook in Amerika bleef men niet werkeloos. In 1865 werd te Chicago een tweede congres gehouden; het Fenianisme telde zijn aanhangers in alle staten der Unie, en het eindigen van den Amerikaanschen Oorlog was een reden, om de voorbereidselen van het Fenianisme te bespoedigen.

Inmiddels was tegelijk met de werkzaamheid der Fenians ook de waakzaamheid der Britsche regeering toegenomen, en voordat de broederschap gereed was haar taak de voleindigen, zag zij al haar verwachtingen verijdeld. In den nacht van den 15den September 1865 bezette de politie het gebouw van de „Irish People", legde beslag op de drukkerij, nam den uitgever *Luby* en den redacteur *O' Leary*, benevens andere hoofden der broederschap in hechtenis en kwam in het bezit van papieren, die al de bijzonderheden der samenspanning behelsden. Dientengevolge werden ook elders onderscheiden personen gevat, de garnizoenen gewaarschuwd en Cork en Dublin in staat van beleg verklaard, terwijl linieschepen, fregatten en kanonneerbooten de havens en kusten bewaakten. De Fenians waren overrompeld, en nergens werd de rust verstoord. De Amerikaansche zendelingen, die daarvan onkundig waren gebleven, vielen in handen der regeering en eveneens aanzienlijke geldsommen. In October 1865 werd ook *Stephens*, die onder een geleenden naam een prachtig buitenverblijf bij Dublin bewoonde, in hechtenis genomen. Van haar aanvoerders beroofd en niet eens door de Iersche bevolking met sympathie begroet, verdween de broederschap der Fenians in Ierland.

Daarmede was echter de samenzwering nog geenszins vernietigd. In Amerika bleef men steeds met geestdrift bezield voor de Iersche Republiek. *Stephens* ontsnapte uit de gevangenis, er werd nogmaals een congres samengeroepen te New York en men benoemde er *O' Mahoney* tot voorzitter van de toekomstige republiek. Deze nu vestigde zich in een prachtig gebouw te New York en benoemde zelfs een ministerie, waarna hij een belasting uitschreef, die zijn schatkist van het noodige geld voorzag. Oneenigheden, in den boezem der broederschap ontstaan, werden door *Stephens*, die inmiddels Amerika bereikt had, bijgelegd, en daar men steeds hoopte op oorlog tusschen Engeland en de Vereenigde Staten, stelde men vast, dat *O' Mahoney* Canada zou bedreigen, terwijl *Stephens* belast werd met de taak, om den inval der Fenians in Ierland te bevorderen.

Gedurende den winter van 1865 op 1866 hield men zich bezig met de uitvoering dier plannen. In het voorjaar werden wapens uit Amerika aangevoerd naar Ierland, en Amerikaansche zendelingen slopen overal rond. In Maart vermeerderde hun aantal op dreigende wijze. Doch nu schorste de Engelsche regeering de habeas-corpus-acte, zoodat de gevangenneming van verdachte personen zeer gemakkelijk werd, en de hoofden van den opstand verdwenen of werden in den kerker geworpen, zoodat de omwenteling wederom mislukte.

Met de onderneming tegen Canada ging het niet veel beter. Wel vereenigden zich tegen den zomer eenige benden Fenians ten gezamenlijken getale van 4- of 5000 man, om in Canada te vallen, doch zij vonden geen sympathie bij de Amerikaansche regeering, terwijl generaal *Meade* hen verhinderde de grenzen van het Engelsche grondgebied te overschrijden en de vrijwilligers uit Canada tegelijk met de Engelsche troepen behoorlijk op hun hoede waren. In eenige gevechten werden honderden Fenians gedood of gewond, de overigen namen de vlucht, zoodat deze vijfdaagsche veldtocht reeds een einde had genomen, toen het bericht van zijn aanvang ons werelddeel bereikte.

Zoo zagen de Fenians hun plannen mislukken. Geen wonder: hun strijdkrachten waren te klein met betrekking tot de grootte van hun onderneming, en zij vonden geen steun bij de Amerikaansche regeering. Aan een vernieuwden inval in Canada werd niet gedacht. Ook verklaarde zich *Stephens* bij het houden eener vergadering te New York in 1866 tegen het in opstand brengen van Ierland. Immers Engeland had krachtige

maatregelen genomen om dien te dempen, zoodat men voorloopig diende te wachten. In weerwil van dien raad nam men het besluit nogmaals, om terstond pogingen aan te wenden tot herstel van Ierlands onafhankelijkheid. Vijftig leden der broederschap, waarbij zich de latere verrader *Massey* bevond, alsmede de krijgsoversten *Halgin*, *Burke*, *Macafferty*, *Kelly*, *Deasy* enz., begaven zich naar Ierland om een nieuwe samenzwering op het touw te zetten. Men maakte het plan met Fenians, die te Liverpool en Manchester geworven waren, in de eerste plaats de citadel van Chester en de daar aanwezige wapenen te veroveren, daarna de spoorwegen en telegraaflijnen te vernietigen en met den behaalden buit naar Ierland te snellen, om bij Dublin en elders het vuur van den opstand te ontsteken. Doch de bedoelde aanval op Chester werd 's avonds te voren door verraad aan de Engelsche regeering bekend gemaakt en mislukte geheel en al. Ook een vervroegde opstand te Kerry, in het westen van Ierland, leidde tot niets. Intusschen hadden de Fenians geenerlei verlies van wapens of manschappen geleden, zoodat zij meenden 3 weken later een slag te kunnen slaan. Op den 5den Maart 1867 kwamen de Iersche Fenians op 3 plaatsen in opstand, doch deze was reeds na verloop van 3 dagen geheel en al gedempt. Het aantal opstandelingen beliep niet meer dan 2- of 3000 man, die geen andere heldendaden verrichtten, dan dat zij op ettelijke plaatsen spoorwegen en telegraafdraden vernielden, wapens wegroofden, eenige bureaux van politie en eenige woningen van kustbewakers in brand staken. Hun benden, die zich hier en daar vertoonden, waren in een volgend uur ontbonden en verdwenen, zoodat de Britsche troepen nergens een vijand aantroffen. Verder verscheen in April van laatstgenoemd jaar een Amerikaansche stoomboot met 40 of 50 Fenians voor de Iersche kust; deze stapten eindelijk nabij Waterford aan land, om er de republiek uit te roepen, doch bevonden zich eenige uren daarna reeds in de handen der politie.

Door deze tegenspoeden was de kracht der samenzwering gebroken, vooral ook omdat haar hoofden zich grootendeels in de gevangenis bevonden. Intusschen bleef het Fenianisme voortwoelen; het poogde kwaad te stoken onder de talrijke Ieren in de fabrieks- en handelssteden en trachtte den burgeroorlog op Engelands bodem over te brengen. Zoodoende vernederde zich het Fenianisme van een politieke partij tot een roofzieke oproerbende. Tot 2 maal toe trad het op een gewelddadige wijze te voorschijn. In de eerste plaats tot bevrijding van *Kelly* en *Deasy*, twee aanvoerders, die zich te Manchester in de gevangenis bevonden. Zij ontsnapten na een worsteling, waarin een sergeant der politie gedood werd, terwijl onderscheiden politie-agenten gewond werden. Veel aanvallers echter werden gegrepen en de 3 belhamels den 23sten November te Manchester ter dood gebracht. In de tweede plaats waagden zij een poging, om 2 andere aanvoerders, *Burke* en *Casey*, uit den kerker te Londen te verlossen. Hiertoe deden de Fenians een der gevangenismuren met een aantal nabijgelegen huizen in de lucht vliegen. Dit gruwelijk bedrijf verschafte echter geen vrijheid aan de gevangenen, maar was oorzaak, dat 40 of 50 personen gedood werden. De aanleggers werden intusschen gevat en met den dood gestraft.

Hoewel de beweging der Fenians niet in staat was, Ierland los te scheuren van Groot-Brittannië, toch kan men niet ontkennen, dat zij gunstige gevolgen heeft gehad voor het „Groene Erin". Immers de Britsche regeering heeft zich gehaast door verschillende besluiten in 1869 en 1870 de voornaamste grieven der Iersche bevolking weg te nemen. Hierdoor werd althans voorloopig de rust in Ierland hersteld, en wel zoozeer, dat de regeering geen bezwaar maakte om in 1870 een gedeeltelijke en in 1871 een nagenoeg algemeene amnestie te verleenen aan de gestrafte Fenians. Ook de uitzichten der Amerikaansche Fenians zijn door de vredelievende schikkingen van Groot-Brittannië en de Vereenigde Staten geheel en al verdwenen.

De opkomst der Home-rulers-Liga, welke een volkomen scheiding van Engeland en Ierland bedoelt, schonk aan de beweging nieuw leven. Dit openbaarde zich in 1879 in het vermoorden van den graaf *van Leitrim*. In 1879 stichtte de Fenian *Michaël Davitt* de Landliga. De broederschap der Fenians was reeds vroeger in Engeland geheel gereorganiseerd. Aan haar hoofd bevonden zich zeven mannen, die het Supreme Council vormden. Bij den aanvang van 1880 telde zij in Ierland 36000, in Engeland 8500 en in Schotland 3000 leden. Toen in October 1881 de werkzaamheid der Landliga door het in hechtenis nemen van *Parnell* was beperkt, nam de Opperste Raad der Fenians zijn toevlucht tot een nieuw complot, dat onder den naam van Iersche onoverwinnelijken (*Irish invincibles*) tot stand kwam en den politieken moord tot devies voerde. Dit complot (*Assassination-society*) bracht den 6den Mei 1882 mr. *Burke* en lord *Frederick Cavendish*, staatssecretaris voor Ierland, in het Phoenixpark te Dublin om het leven. Andere moordaanslagen mislukten, en in het begin van 1883 vielen de aanvoerders der moordenaarsclub, gedeeltelijk door het verraad van een der medeleden, in handen der politie. Daarop ontstond in Amerika een nieuw complot der Fenians, hetwelk de voornaamste gebouwen in Engeland door middel van dynamiet in de lucht wilde doen vliegen. Men beproefde dit, doch te vergeefs, in April 1883 aan een der openbare gebouwen te Londen. Een fabriek te Birmingham, waar men ontplofbare stoffen vervaardigde, werd ontdekt en de Amerikaansche zendelingen, aan wier hoofd zich dr. *Galaghan* bevond, kwamen in hechtenis. De pogingen, in 1885 aangewend, om het Parlementsgebouw en den Tower door middel van dynamiet te verwoesten, worden ook aan de Fenians toegeschreven.

Fenkel (*Foeniculum officinale*) is een plantengeslacht uit de groote familie der *Umbelliferae*, dat rijpe zaden voortbrengt, welke als toespijs voor groenten of vleesch, meestal in het zuur, te gebruiken zijn. De plant is tweejarig, d.w.z. in het tweede jaar vormt zij pas kiembare zaden, waarna zij sterft. Wanneer in den zomer gezaaid wordt, kan de plant zich nog voldoende voor den winter ontwikkelen, om zonder bedekking door de koude te komen.

Fenn, *George Manville*, een Engelsch romanschrijver, werd geboren te Londen den 3den Januari 1831, bepaalde zich bij de journalistiek en werd eerst medewerker en toen redacteur van „Cassel's Magazine" en van „Once a Week". Eerst in 1866 leverde hij afzonderlijk: „Featherland" en na dien tijd schreef hij telken jare een of meer romans: o.a. „Eli's children" (1882). Tot zijn beste werken behooren „The king of the Beach" (1899), „Uncle Bart" (1900), „A Crimean crime" (1900), „The Canker worm" (1901) en „The Kopje garrison" (1902).

Fennek, *fenck*, *woestijnvos* of *zerda*, is een kleine vos, helder isabella-achtig gekleurd, die de Sahara in Noord-Afrika bewoont. Hij onderscheidt zich door zijn buitengewoon groote, lepelvormige, sterk behaarde, rechtop staande ooren. De pels is zijdeachtig, de staart zeer borstelig. Hij leeft geheel op de wijze der overige vossen. In tammen toestand moet hij met rauw en gekookt vleesch, musschen, duiven en vruchten gevoed worden.

Fennekol, *Frederik Willem*, een Nederlandsch staatsman, werd geboren in 1761 te Elmina op de kust van Guinea, behoorde in 1795 tot de provisioneele representanten van Holland, vervolgens tot de leden van het Comité voor Oost-Indische Zaken en onderscheidde zich in die betrekkingen door ijver en kennis. Na zijn ontslag uit gemeld Comité bekleedde hij den post van ontvanger, doch weigerde dien waar te nemen onder koning *Lodewijk* en onder *Napoleon*. In 1813 werd hij geplaatst bij het departement van Koloniën, doch weldra gepensionneerd, hield zich daarna bezig met wijsgeerige en staatkundige bespiegelingen en overleed den 23sten Januari 1837. Hij schreef „Proeve over de kust van Guinea enz." (1831).

Fenner von Fenneberg, *Johann Heinrich Christoph*, een Duitsch badarts en schrijver, werd geboren te Kirchhain in Keur-Hessen den 25sten December 1774, studeerde te Marburg en werd later geneesheer te Schwalbach, dat aan hem zijn bloei en beroemdheid te danken heeft. Hij overleed den 16den December 1849. Van zijn werken noemen wij: „Schwalbach und seine Heilquellen" (3de druk, 1834), „Zur Geschichte Schwalbachs" (1836), „Ueber den innerlichen Gebrauch der kohlensauren Stahlwasser von Langenschwalbach" (1840) „Ueber die Bäder in Schwalbach" (1839), „Schwalbach et ses environs" (1836), „Schlangenbad und sein Heilwert" (1840), „Ueber Nachkuren" (1825) en „Selters und seine Heilkräfte" (1834). Verder leverde hij een „Journal für die Bäder und Gesundbrunnen Deutschlands" (1800—1802), „Taschenbuch für Gesundbrunnen und Bäder" (3 dln., 1816—1818) en met *Döring* en anderen „Jahrbücher der Heilquellen Deutschlands" (2 dln., 1821—1822). Bovendien schreef hij de gedichten „Das Gebet des Herrn in vier Gesängen" (1816) en „Winterblumen" (1819).

Fenner von Fenneberg, *Daniël*, de aanvoerder van den opstand in de Palts in 1849, werd in 1820 geboren te Trente (Tirol) en was de zoon van een luitenant-veldmaarschalk in Oostenrijkschen dienst. Nadat hij de militaire academie bezocht had, kwam hij in 1837 als kadet in dienst, doch nam in 1843 als officier zijn ontslag, omdat zijn geschrift: „Oesterreich und seine Armee" (1847) niet behaagde aan zijn chefs. Hij begaf zich naar Zuid-Duitschland, maar keerde in 1848 terug naar Weenen. Hier voegde hij zich bij de opstandelingen, ontsnapte bij de inneming der stad aan de keizerlijke troepen en werd in Mei 1849 aanvoerder van het volksleger in de Palts. Na een mislukten aanval op Landau verloor hij zijn betrekking en begaf zich, door den loop der gebeurtenissen gedrongen, naar Zwitserland. Toen men hem ook uit Zürich verbande, ging hij naar Noord-Amerika, waar hij in 1851 te New York het Duitsche weekblad „Atlantis" in het licht gaf. In 1855 werd hij er geplaatst als translateur, doch 3 jaar later wegens krankzinnigheid naar een gesticht vervoerd en overleed den 15den Februari 1863 te Bregenz. Hij schreef: „Geschichte der Wiener Oktobertage" (1849) en „Zur Geschichte der Reinpfälzischen Revolution" (1850).

Fennomanen is de naam van een Finsche partij, wier programma sedert 1810, toen de naam voor het eerst gebruikt werd, veel veranderingen ondergaan heeft. Zoolang *Snellmann* aan het hoofd stond, ijverden zij slechts voor de gelijkheid der Finsche taal met de Zweedsche. Eerst onder leiding van *IJrjö Koskinen* sloeg deze taalkundige beweging (sedert 1863) een richting in, die tegen al wat Zweedsch was, gericht was, wat de vorming van een nieuwe partij, die der Svecomanen ten gevolge had. De door de Panslaven in Finland gevoerde russificeeringspolitiek heeft tot een splitsing in de partij geleid. De Russisch gezinde Oud-Fennomanen, die sedert 1894 over de meerderheid, sedert 1900 tot de jongste verkiezingen (zie *Finland*) over alle zetels in den Finschen Senaat beschikten en in 1902 het Finsch (naast het Russisch) tot hoofdtaal verheven hebben, worden door *J. R. Danielson*, *IJrjö Koskinen*, *A. Meurman*, *E. G. Palmen* enz., de Jong-Fennomanen door *J. Aho*, *K. Grotenfelt*, *K. Ignatius*, *Söderhjelm* e. a. geleid.

Fens (moerassen) is de naam van een kleistreek aan de Washbaai (Oostkust van Engeland), 3100 v. km. groot, van talrijke kanalen doorsneden en door dijken tegen overstroomingen van de naburige rivieren beschermd. Zij vormt thans een der vruchtbaarste gedeelten van Engeland. De Romeinen legden hier reeds den eersten dijk aan; de grootere kanalen dateeren uit de 17de eeuw en werden door een door den hertog *van Bedford* gesticht genootschap aangelegd. Later (1652) werkten daar Hollandsche krijgsgevangenen, naar wie een gedeelte „Holland" is genoemd. De steden en dorpen zijn op hoogten gebouwd. De belangrijkste zijn Ely, March, Whittlesea, Spalding en Boston.

Fényes, *Alexius*, een Hongaarsch statisticus en geograaf, werd geboren den 7den Juli 1807 te Csok-aly in het comitaat Bihar, studeerde te Debreczin, Groszwardein en Preszburg, werd in 1829 advocaat en verscheen in 1830 als afgevaardigde op den Rijksdag te Preszburg. Daarna wijdde hij zich vooral aan de aardrijkskunde van zijn vaderland, aan de statistiek en de staathuishoudkunde, en vestigde zich na het volbrengen van verschillende reizen in 1836 te Pest, waar hij in onderscheidene betrekkingen, vooral ook als redacteur van tijdschriften, werkzaam was. Hij schreef een belangrijk werk over de aardrijkskunde van

Hongarije en aangrenzende landen, dat in 1839 en 1850 in 6 deelen in het licht verscheen. Daarmede verwierf hij den academischen prijs van 200 ducaten. Ook zijn „Statistiek van Hongarije" (3 dln., 1843—1844) werd met grooten bijval ontvangen; van beide werken leverde hij in 1874 een uittreksel in 2 deelen. Van zijn hoofdwerk: „Het Hongaarsche Rijk, enz.". waaraan hij veel jaren arbeidde, verscheen slechts het eerste deel (1848). In 1848 werd hij chef van de afdeeling statistiek bij het Hongaarsche ministerie van Binnenlandsche Zaken en in 1849 voorzitter van den krijgsraad te Pest. Daarna betrok hij zijn buitenverblijf te Gödöllö, woonde nu en dan te Pest en overleed den 23sten Juli 1876. Hij mag beschouwd worden als de grondlegger der aardrijkskunde in Hongarije.

Feo, *Francesco*, een Italiaansch componist, werd geboren te Napels in 1699, oefende zich aldaar onder de leiding van *Domenico Gizzi* in de toonkunst en ontving daarna te Rome onderricht van *Pitoni* in het contrapunt. Zijn eerste opera, „Ipermnestra" getiteld, werd met algemeenen bijval ontvangen, en daarop volgden van 1728 tot 1731 de opera's „Arianna", „Andromacca" en „Arsace". In 1740 keerde hij naar Napels terug en kwam er aan het hoofd der door *Gizzi* gestichte zangschool. Hij heeft onderscheiden psalmen en missen gecomponeerd, alsmede het oratorium „La distruzione dell' esercito dei Cananei" enz. Hij overleed in 1752.

Feodor I, czaar van Rusland, een zoon van *Iwan den Wreede*, werd geboren den 11den Mei 1557 en regeerde van den 18den Mei 1584 tot den 7den Januari 1598. Hij was zwak van lichaam en geest en liet het bewind bijna geheel en al over aan zijn zwager *Boris Godoenow*. Met dezen *Feodor* nam de dynastie van *Rurik* een einde, daar *Godoenow* hem opvolgde, nadat hij *Demetrius*, den broeder van *Feodor*, had laten ombrengen.

Feodor II, czaar van Rusland en zoon van *Boris Godoenow*, werd in 1589 geboren en volgde zijn vader den 13den April 1605 op. Hij regeerde slechts korten tijd en werd den 10den Juni 1605 vermoord. De eerste valsche *Demetrius* was zijn opvolger.

Feodor III, czaar van Rusland en oudste zoon van czaar *Alexei*, werd geboren den 8sten Juni 1656, had de teugels van het bewind in handen van den 28sten Januari 1676 tot aan den 27sten April 1682 en streed met afwisselend krijgsgeluk tegen de Polen en de Turken. Hij vernietigde de aanspraak van den adel op erfelijke waardigheden door de geslachtsregisters openlijk te doen verbranden. In 1680 stichtte hij de eerste Russische hoogeschool in een klooster te Moskou. Hij overleed in den bloei des levens, nadat hij zijn halfbroeder *Peter* tot zijn opvolger had benoemd.

Feodor III.

Feodor Iwanowitsj, een Russisch kunstenaar, werd geboren omstreeks het jaar 1765 in een horde Kalmukken nabij de grenzen van Rusland en China. Hier kwam hij in Russische gevangenschap, werd naar Petersburg gebracht en genoot er de bescherming van keizerin *Catharina*, die hem zijn naam schonk. Later echter liet zij prinses *Amalia van Baden* voor zijn verdere opleiding zorgen. Na het bezoeken van eenige scholen bepaalde hij zich tot de schilderkunst, trok vervolgens naar Italië en vertoefde 7 jaar te Rome. Daarna vergezelde hij lord *Elgin* naar Griekenland en naar Londen, om hier het opzicht te houden over het graveeren der platen, voor het werk van *Elgin* bestemd. Nadat hij er 3 jaar geweest was, ging hij naar Karlsruhe, waar groothertog *Karl Friedrich* hem tot Hofschilder benoemde. Hij bekleedde die betrekking tot aan zijn dood in 1821. Door het bestudeeren van de stukken der oude meesters had hij zich een gestrengen, grootschen stijl eigen gemaakt, en hij muntte vooral uit in het chiaroscuro. Tot zijn voornaamste stukken behoort een altaarstuk met de opstanding van Christus. Ook heeft hij fraaie gravures nagelaten.

Feodosia of *Kaffa*, in het Tataarsch *Kefé*, een handelsstad, arrondissementshoofdstad en bisschopszetel, ligt in het Russische gouvernement Taurië aan de zuidoostkust van het schiereiland de Krim, aan een baai van de Zwarte Zee, aan de helling van een berg en aan de spoorlijn Dsjankoj-Feodosia. Zij telt (1897) 27238 inwoners, is fraai en goed gebouwd, heeft 9 kerken, een quarantainegebouw, een openbare boekerij, een museum van oudheden, een botanischen tuin, zeebaden, eenige fabrieken enz. De inwoners houden zich bezig met de vervaardiging van brandewijn, zeep, tapijten, enz. De ruime en diepe haven wordt beschouwd als de beste van den Krim na die van Sebastopol. Daardoor, alsmede door karavanen, wordt de handel aanmerkelijk bevorderd. Tot de voornaamste uitvoerartikelen behooren graan, huiden en wol. Buiten de stad hebben de Zigeuners hun hutten opgeslagen; men vindt er ook eenige Tataarsche dorpen, de Duitsche volksplantingen Heilbron, Zürichthal enz.

De naam dezer stad is ontleend aan dien der oud-Grieksche kolonie Theodosia of Theudosia, die een levendige handelsbetrekking onderhield met Athene in graan, slaven, timmerhout, huiden en honig. Deze werd in het midden van de tweede eeuw onzer jaartelling verwoest en vervangen door het oudere Capha. In de nabijheid dezer plaats ontstond in 1266 het nieuwe Capha of Caffa, een koopstad en vesting, die den 4den Juli 1465 in handen van den Turkschen sultan *Mohammed II* viel en toen 150000 inwoners telde. In 1771 werd zij door den Russischen generaal *Dolgoroeki* stormenderhand ingenomen en in 1774 afgestaan aan den khan der Tataren, die haar tot zijn residentie verhief. In 1783 echter moest de khan zijn geheele gebied aan Rusland overdragen. Na dien tijd ging de welvaart der stad allengs achteruit, hoewel zij in 1798 een vrijhaven werd. In de laatste jaren is zij weder vooruitgegaan. Gedurende het badseizoen houden veel aanzienlijken uit Simferopol er hun verblijf. De ***Zeeëngte van Feodosia***

ligt tusschen de Zwarte Zee en de Zee van Azow, maar wordt gewoonlijk de Straat van Kertsj of van Jenikale geheeten.

Ferdinand I, *de Groote*, koning van Castilië, was de tweede zoon van *Sancho III Garcia*, koning van Navarra. Toen *Bermudez*, koning van Leon, hem aanviel, versloeg hij dezen en maakte zich meester van diens rijk, dat aan zijn gemalin *Sancha* in erfbezit werd toegewezen (1037). Bij herhaling trok hij met een zegevierend leger naar Portugal, veroverde Coïmbra, bracht den Moorschen koning van Toledo de nederlaag toe en maakte zoowel hem als den koning van Saragossa schatplichtig. In het jaar 1050 dreef hij door, dat op een vergadering van bisschoppen een reeks van verordeningen ten behoeve der kerkelijke tucht werd vastgesteld. Hij versloeg zijn broeder *Garcia IV*, koning van Navarre, die met Moorsche hulptroepen in Castilië viel, in 1054 bij Burgos, en laatstgenoemde sneuvelde in dien slag. Terwijl verder de Mooren den koning van Sevilla beoorloogden, behaalde *Sancho*, de oudste zoon van *Ferdinand*, de overwinning op *Ramiro*, koning van Aragon. Daarna verdeelde *Ferdinand* het rijk onder zijn 3 zonen, zoodat aan *Sancho* Castilië, aan *Alfonsus* Leon en Asturië en aan *Garcia* Galicië en Portugal ten deel vielen, waarna hij nogmaals tegen de Mooren te velde trok. Hij overleed den 28sten December 1065.

Ferdinand II, koning van Castilië, was een jongere zoon van *Alfonsus VIII*, koning van Castilië, en werd in 1157 opvolger van zijn vader als koning van Leon, Asturië en Galicië, terwijl zijn ondere broeder *Sancho III* de kroon van Castilië verkreeg. Hij veroverde in 1166 Alcantara, Albuquerque en Elvas, behaalde in 1168 een overwinning op *Alfonsus*, koning van Portugal, en versloeg *Aboe-Jacoeb*, koning van Marokko, die in 1173 Ciudad Rodrigo ingesloten hield. In 1177 zegepraalde hij bij Argannal nogmaals op de Portugeezen, en met laatstgenoemden streed hij voorspoedig tegen Marokko. Hij overleed den 28sten Januari 1188.

Ferdinand III, *de Heilige*, koning van Castilië, was een zoon van *Alfonsus IX*, werd geboren in 1199, en in 1217, in plaats van zijn moeder *Berengaria*, op den troon van Castilië verheven. Nadat hij meer dan één oproer van wederspannige vazallen gedempt had, overwon hij in 1224 den Moorschen koning van Sevilla, veroverde Quesada, versloeg in het volgende jaar den koning van Baëza en maakte na den dood van dien vorst (1227) zich meester van laatstgenoemde stad. De dood zijns vaders bezorgde hem de heerschappij van Leon, dat hij weldra met Castilië tot een ondeelbaar koninkrijk vereenigde. Hij ontrukte aan de Mooren allengs het geheele koninkrijk Murcia, met uitzondering van de steden Mula, Lorca en Cartagena, noodzaakte door de belegering van Jaen den koning van Granada hem een jaarlijksche schatting van 50000 dubloenen te betalen, en bouwde een vloot, waarmede hij, na een langdurige belegering, Sevilla bemachtigde (1248). Nadat hij Beneden-Andalusië veroverd had en op het punt stond een krijgstocht naar Afrika te ondernemen, overleed hij den 30sten Mei 1252. Hij stichtte den Raad van Castilië, onderscheiden bisdommen, den dom te Toledo, verplaatste de universiteit van Valencia naar Salamanca, verbeterde de rechtspleging door den „Codex de las Partidas", welke door zijn zoon voltooid is, en werd in 1671 door paus *Clemens X* heilig verklaard.

Ferdinand IV, koning van Castilië, de oudste zoon van koning *Sancho IV*, werd geboren den 6den December 1285 en beklom na den dood zijns vaders den troon van Castilië en Leon. Hij streed voorspoedig tegen Portugal en Aragon en overleed den 17den September 1312. Men verhaalt, dat hij 2 broeders, van moord beticht, zonder vorm van proces van de muren der stad naar beneden heeft laten werpen, en dat deze hem binnen 30 dagen voor den rechterstoel daagden van God, en dat hij in den nacht vóór den afloop van dien termijn overleed. Hij draagt daarom den bijnaam van *de Gedaagde*.

Ferdinand V. koning van Castilië. Zie *Ferdinand II*, de Katholieke, koning van Aragon.

Ferdinand I, *de Vriendelijke*, koning van Portugal en zoon van *Peter I den Wreede*, werd geboren den 31sten October 1345 en aanvaardde de regeering in 1367. Zijn oorlog tegen Castilië had voor hem een ongelukkigen afloop, en ook zijn verbintenis met *Eleonora Tellez* was oorzaak van veel onrust en ellende. Zijn verbond met Engeland tegen Castilië werd verraden, zoodat *Hendrik*, koning van Castilië, een inval deed in Portugal en onderscheiden steden en zelfs de benedenstad van Lissabon veroverde, waarom *Ferdinand* een zeer onvoordeeligen vrede moest sluiten (1373). Huiselijke onaangenaamheden en vrees voor de misnoegde edelen waren oorzaak, dat hij afzag van zijn voornemen de Mooren te bestrijden, waarna hij in 1381 weder met Castilië moest oorlogen. Reeds waren zijn schepen en zijn leger te lande verslagen, Almeida veroverd en Lissabon bedreigd, toen eindelijk de lang verwachte Engelsche vloot verscheen. Hierover verblijd, onderwierp *Ferdinand* zich gewillig aan de bevelen van paus *Urbanus VI*; weldra echter maakten zich de beschermers schuldig aan roof en moord, totdat de komst eener vloot van 80 schepen de Portugeezen en Engelschen weder verzoende. *Ferdinand* vluchtte naar Santarem, en de oorlog eindigde met een verdrag, dat voor Portugal zeer vernederend luidde en waarbij werd vastgesteld, dat kroonprinses *Beatrix* met *Ferdinand*, den jongeren zoon van den koning van Castilië, in het huwelijk zou treden. Nauwelijks echter hadden de Engelschen zich ingescheept, toen *Ferdinand* zijn gehoorzaamheid aan paus *Urbanus* opzeide en zich een aanhanger van *Clemens VII* verklaarde. Hij sloot nog nauwer verbintenis met Castilië, doordien hij koning *Hendrik* bewoog zelf de voor zijn zoon bestemde bruid ten huwelijk te nemen. Hij overleed den 22sten of 29sten October 1383 en werd door *Beatrix* opgevolgd.

Ferdinand *de Heilige* of *de Standvastige*, zesde zoon van koning *João I* van Portugal, werd geboren den 29sten September 1402 en onderscheidde zich reeds in zijn jeugd door zijn godsdienstigheid en zijn vasten wil. In 1437 ging hij met zijn broeder *Hendrik* naar Afrika om Tanger te belegeren, maar de Portugeezen waren weldra genoodzaakt met de Mooren vrede te sluiten onder voorwaarde, dat aan dezen Ceuta zou

worden teruggegeven, waarna *Ferdinand* als gijzelaar achterbleef. Daar echter *Hendrik* weigerde aan deze voorwaarde te voldoen, werd *Ferdinand* uitgeleverd aan den sultan van Fez, die hem als een slaaf behandelde. *Ferdinand* droeg zijn vreeselijk lot met de grootste standvastigheid, totdat hij den 5den Juni 1443 bezweek. Hij werd in 1470 heilig verklaard, terwijl in het volgende jaar zijn stoffelijk overschot vervoerd werd naar Portugal.

Ferdinand I, *de Rechtvaardige*, koning van Aragon, tweede zoon van koning *Jan I van Castilië*, werd geboren den 27sten November 1380, ontving als 6-jarige knaap het graafschap Majorca, in 1390 ook Lara en Pennafiel, wees na den dood van zijn broeder *Hendrik* de kroon van de hand en oefende met de koningin de voogdijschap uit over zijn neef *Jan II*. In 1407 streed hij voorspoedig tegen de Mooren, veroverde in 1410 Antequera en andere naburige vestingen en verkreeg van zijn tijdgenooten den naam van *Ferdinand van Antequera*. Na den dood van koning *Martinus* van Aragon, versloeg hij den pretendent, den graaf *van Urgelo*, die door een Engelsch leger ondersteund werd, en ontving in 1412 te Saragossa de koningskroon. Te midden zijner groote plannen overleed hij te Igualada den 2den April 1416. Zijn vroomheid, rechtvaardigheid en schranderheid verhieven hem tot een der voortreffelijkste vorsten van Aragon.

Ferdinand II, *de Katholieke*, koning van Aragon (als koning van Castilië *Ferdinand V*), was de eenige zoon van koning *Jan II* van Aragon, werd geboren den 10den Maart 1452, in 1466 tot mederegent van Aragon en in 1468 tot koning van Sicilië verheven en huwde in 1469 met *Isabella*, erfprinses van Castilië. Na den dood van zijn schoonbroeder *Hendrik IV* aanvaardde hij in 1474 met zijn gemalin den troon der voornaamste twee Spaansche koninkrijken, terwijl met betrekking tot Castilië de koninklijke beslissing aan *Isabella* verbleef. Beroemde staatslieden, zooals *Mendoza*, *Ximenes*, *Gonzalo de Cordova* enz. en een voorspoedige samenloop van omstandigheden waren oorzaak van Spanje's grooten bloei onder zijn bestuur. *Ferdinand* en *Isabella* trachtten het koninklijk gezag door beperking van den adel te versterken en tevens het grondgebied der vazallen in bezittingen der kroon te herscheppen, terwijl zij inzonderheid zorgden voor een betere rechtspleging. De vereeniging van drie grootmeesterschappen met de kroon vermeerderde het inkomen der schatkist, en ook op de kerkelijke waardigheden en goederen deed „de Katholieke" zijn invloed gelden. Een merkwaardige instelling van dien tijd is de Inquisitie, die in strijd met de wenschen der zachtmoedige *Isabella* door *Mendoza* ontworpen werd en in 1481 te Sevilla haar eerste auto-da-fé volvoerde. Een strooptocht van den markies *van Cadix* opende in 1481 de vijandelijkheden tegen Granada, welke stad in 1492 in handen viel van de Katholieke Majesteiten. De onverdraagzaamheid van het Hof dwong de meeste Mohammedanen en ongeveer $^1/_2$ milioen Israëlieten, het land te verlaten. Seder *Columbus* de Nieuwe Wereld ontdekt had, was deze aan Spanje onderworpen, dat heerschappij voerde over den geheelen Atlantischen Oceaan. Door deel te nemen aan de Ligue van Cambray en aan de Heilige Ligue, verkreeg *Ferdinand* de aan Venetië tot pand gegeven havens van Apulië en Spaansch Navarre, terwijl *Ximenes* belangrijke voordeelen behaalde in Afrika. *Ferdinand* was echter niet gelukkig in zijn huiselijk leven. Na den dood van zijn kinderen met uitzondering van zijn jongste dochter *Johanna* die in 1495 in het huwelijk trad met *Philips den Schoone*, graaf van Holland en Zeeland en zoon van *Maximiliaan I*, keizer van Oostenrijk, verloor hij in 1505 zijn gemalin, zoodat de regeering van Castilië aan *Johanna* of eigenlijk aan genoemden *Philips* ten deel viel. Hierdoor ontstemd, trad *Ferdinand* in het huwelijk met gravin *Germaine de Faix*, een nicht van den koning van Frankrijk; daar *Philips* intusschen in 1506 overleed en diens echtgenoot krankzinnig werd, keerde het bewind over Castilië tot *Ferdinand* terug. Hij overleed te Madrigalejo den 27sten Januari 1516.

Ferdinand I tot **V** van Spanje. Zie *Ferdinand I tot V van Castilië.*

Ferdinand I, koning van Napels, was een onechte zoon van *Alfonsus V* van Aragon. Het Parlement te Napels gaf hem in 1443 den titel van prins *van Calabrië* en benoemde hem tot troonopvolger. In 1445 huwde hij met *Isabella van Chiaramonte*, een dochter van graaf *Tristan van Copertino*. Na den dood zijns vaders maakte hij zich meester van Napels, werd door paus *Pius II* daarmede beleend, doch verloor aan den pretendent, den hertog *van Calabrië*, het geheele Rijk met uitzondering van zijn hoofdstad (1460). Bijgestaan door Milaan en door den paus, maakte hij zich het volgende jaar weer meester van eenige vestingen, bracht zijn tegenstander in 1462 een nederlaag toe en nam 2 jaar later den hertog *van Sessa* op verraderlijke wijze gevangen. Daarna deed hij, naar men meent, den prins *van Tarente* door vergif om het leven brengen en maakte zich door een testament, dat vermoedelijk valsch was, van diens bezittingen meester, waarna hij zich door een huwelijk van zijn onwettige dochter met een neef van paus *Sixtus V* in nauwe betrekking stelde tot het Hof te Rome en een belangrijken invloed verkreeg op de aangelegenheden van Italië. Na den dood van *Lorenzo de'Medici* achtte hij zich verzekerd van de opperheerschappij in Italië, toen hertog *Lodewijk de Moor* zich verbond met *Karel VIII*, koning van Frankrijk, om de rechten van het Huis *van Anjou* te doen gelden op den troon van Napels. Terwijl hij zich beijverde, gemeld bondgenootschap te vernietigen, werd hij verrast door den dood op den 25sten Januari 1494.

Ferdinand II, een zoon van *Alfonsus II* en een kleinzoon van den voorgaande, werd geboren den 26sten Juli 1469 en voerde aanvankelijk den titel van prins *van Capua*, na de troonsbeklimming dien van prins *van Calabrië*, en werd in 1495 de opvolger van zijn vader. Muiterij in het leger noodzaakte hem tot de vlucht naar het eiland Sicilië, terwijl het geheele vasteland ontrukt werd aan zijn heerschappij. Zoodra echter *Karel VIII* Napels verlaten had, maakte *Ferdinand* zich meester van Reggio en drong door in Calabrië. Hoewel hij te Seninara het onderspit

moest delven, rukte hij voort naar Valenza en vanhier naar Sicilliё, vanwaar hij met 80 schepen naar Salerno terugkeerde en, door de bewoners des lands geholpen, de Franschen versloeg en binnen Napels trok. Ook Capua, Aversa en de meeste steden van Campaniё onderwierpen zich aan zijn heerschappij, zoodat eindelijk in 1496 de vijand moest aftrekken. Nu trad hij in het huwlijk met *Johanna*, een dochter van *Ferdinand I*, en overleed kort daarna in Juli 1496.

Ferdinand I, keizer van Duitschland, een zoon van koning *Philips van Spanje* en van *Johanna*, een dochter van *Ferdinand den Katholieke*, was een jongere broeder van keizer *Karel V* en werd geboren den 10den Maart 1503 te Alcala de Henares in Nieuw-Castiliё. Na den dood zijns vaders werd hij onder toezicht van zijn grootvader van moederszijde opgevoed en na het overlijden van zijn grootvader *Maximiliaan I* vielen hem de Oostenrijksche landen ten deel, terwijl zijn broeder *Karel* hem belastte met de leiding der Duitsche aangelegenheden. Hij trad in het huwelijk met *Anna*, een dochter van *Ladislaus*, koning van Hongarije en Bohemen, en verkreeg hierdoor heerschappij over deze landen. In Hongarije kwam evenwel *Zapolya* tegen hem in verzet en diens bondgenoot, sultan *Soliman*, bedreigde Weenen, doch werd tot den terugtocht gedwongen doordien *Andreas Doria* de Dardanellen blokkeerde. Bij den vrede van Groszwardein verkreeg *Zapolya* den koningstitel met een gedeelte van Hongarije voor levenslang, terwijl aan zijn mannelijke erfgenamen het vorstendom Zevenburgen werd toegekend. Na zijn dood echter maakte zijn weduwe, gesteund door den sultan, aanspraak op de geheele heerschappij van *Zapolya* ten behoeve van zijn zoon, zoodat *Ferdinand* er niet in slaagde, het rustig bezit van Hongarije te verwerven. In Bohemen vond hij tegenstand bij de aanhangers der Hervorming, doch na den slag van Mühlberg (1547) nam hij een bloedige wraak. Inmiddels had hij in 1530 de Duitsche koningskroon verkregen, en sedert dien tijd bestuurde hij, als vertegenwoordiger van zijn broeder, de meeste Rijksdagen. In 1556 werd hij gekozen tot Roomsch-Duitsch keizer en deed pogingen om de godsdiensttwisten uit den weg te ruimen, doch oogstte hiervoor geen dankbaarheid. Door regeling van de munt en van den Rijkshofraad maakte hij zich verdienstelijk jegens Duitschland. Nadat hij gezorgd had, det zijn zoon *Maximiliaan II* in 1562 tot Roomsch koning gekozen werd, verdeelde hij zijn landen onder zijn 3 zonen. Hij overleed den 15den Juli 1564. Hij onderscheidde zich door zachtmoedigheid en rechtvaardigheid, en daar hij een voorstander der wetenschap was, zocht hij den omgang met de geleerdste mannen van zijn tijd. Zijn gemalin schonk hem 15 kinderen, van welke echter slechts 3 zonen en 3 dochters hem overleefden.

Ferdinand II, een kleinzoon van den voorgaande en een zoon van *Maximiliaan II* en van *Maria van Beieren*, werd geboren te Grätz den 9den Juli 1578. Na den dood zijns vaders werd zijn opvoeding door zijn moeder toevertrouwd aan de Jezuїeten, die hem zulk een afkeer van het Protestantisme inboezemden, dat hij te Loretto voor het altaar een plechtige gelofte aflegde, dat hij tot elken prijs in zijn staten den R. Katholieken godsdienst tot den heerschenden zou verheffen. Nadat hij in zijn erflanden Stiermarken, Karinthiё en Kraїn het Protestantisme uitgeroeid had, trachtte hij iets dergelijks te volbrengen in Oostenrijk en Bohemen, daar hij nog bij het leven van den kinderloozen keizer *Matthias* tot koning van Bohemen (1617) en van Hongarije (1618) was benoemd, doch hij werd daardoor de oorzaak van den Dertigjarigen Oorlog (zie aldaar). Toen hij na den dood van *Matthias* (1619) tot koning van Bohemen gekroond was, trachtte hij vruchteloos met de opstandelingen te onderhandelen. In hetzelfde jaar kozen de keurvorsten hem eenstemmig tot keizer van Duitschland, en hij sloot daarna met hertog *Maximiliaan van Beieren* een verdrag tot bescherming van het keizerlijk Huis en van de R. Katholieke Kerk. De Bohemers echter verklaarden hem, den vijand van gewetensvrijheid, vervallen van den troon en schonken dien in 1619 aan den jongen, hervormden keurvorst van de Palts, *Frederik V*, die echter in den slag bij den Witten Berg (1620) door *Maximiliaan* overwonnen werd. Gedurende 3 maanden schortte *Ferdinand* zijn wraak op, doch daarna nam een vreeselijke geloofsvervolging een aanvang, uitgezonderd in Hongarije en in een gedeelte van Siležiё. Tevens beijverde hij zich, gesteund door *Philips IV*, koning van Spanje, de macht van het Huis van *Habsburg* uit te breiden. Hij deed den keurvorst van de Palts in den rijksban en droeg diens waardigheid op aan hertog *Maximiliaan van Beieren*. Verder beroofde hij de hertogen *van Mecklenburg*, die koning *Christiaan IV* van Denemarken hadden bijgestaan, van hun bezittingen en schonk die aan *Wallenstein*. Daarentegen leed zijn plan, zich van den handel op de Oostzee meester te maken, schipbreuk op de belegering van Straalsund. Reeds waande hij zich zeker van het overwicht zijner heerschappij in Europa, toen de tusschenkomst van *Gustaaf Adolf* van Zweden, de dood van *Wallenstein* en het vijandig verzet van Frankrijk hem gevoelige slagen toebrachten. Hij overleed te Weenen den 15den Februari 1637.

Ferdinand III, de zoon en opvolger van de voorgaande, geboren te Grätz den 13den Juli 1608, werd in 1626 tot koning van Hongarije benoemd en na den dood van *Wallenstein* (1634) belast met het opperbevel over het keizerlijk leger, bijgestaan door de generaals *Gallas* en *Piccolomini*. Hij veroverde Donauwörth en Regensburg, behaalde in 1664 de overwinning bij Nördlingen en verjoeg de Zweden uit Zuid-Duitschland. Na den dood zijns vaders beklom hij den Duitschen keizerstroon en trachtte vredesonderhandelingen aan te knoopen, die in 1648 door den vrede van Munster werden gevolgd. Hij overleed den 2den April 1657. Hij was een voorstander van kunsten en wetenschappen, inzonderheid van de toonkunst. Zijn zoon, die hem onder den naam van *Ferdinand IV* zou opvolgen, is vóór hem overleden.

Ferdinand I, *Karl Leopold Joseph Frans Marcellin*, keizer van Oostenrijk, was de oudste zoon van keizer *Frans I* en van *Maria Theresia*. Hij werd geboren te Weenen den 19den April 1793, was reeds in zijn jeugd zwak van lichaam

en legde zich vooral toe op de kennis van landbouw en nijverheid. Eerst in 1829 en vervolgens woonde hij de zittingen van den Staatsraad bij en werd hij door den keizer met bepaalde werkzaamheden belast. Ook de kroon van Hongarije, die hij in 1830 te Preszburg aanvaardde, gaf hem geen grootere zelfstandigheid. Een geschenk van 50 000 ducaten, dat hij naar oud gebruik bij die gelegenheid ontving, besteedde hij aan de ondersteuning van verarmde Hongaarsche gemeenten en aan de stichting der hoogeschool te Pest. Hij ontsnapte aan den moordaanslag van *Frans Reindl* en beklom den 2den Maart 1835 den keizerlijken troon. Ook toen hij tot koning van Bohemen werd gekroond, besteedde hij het gebruikelijk geschenk voor weldadige doeleinden, en toen hij de kroon van Lombardije ontving (1838), schonk hij algemeene amnestie aan alle staatkundige overtreders in de Italiaansche gewesten. Onder zijn bestuur ontwikkelde zich de Oostenrijksche industrie zeer voorspoedig en werden wegen en spoorwegen aangelegd. De opstand in Galicië werd achtervolgd door de inlijving van het gebied van Krakau in het Oostenrijksche keizerrijk. Toen het voorjaar van 1848 onrustige bewegingen bracht, gaf hij *Metternich* zijn ontslag, benoemde een verantwoordelijk ministerie en verleende een grondwet aan het volk. Daar in Mei de onrust te Weenen toenam, begaf hij zich met zijn Hof naar Innsbrück en keerde eerst in Augustus daaraanvolgende in zijn hoofdstad terug. Gedurende den Octoberopstand aldaar ging hij naar Olmütz en gevoelde zich door de omstandigheden des tijds gedrongen den 2den December 1848 afstand te doen van den troon ten behoeve van zijn neef *Frans Joseph*. Na dien tijd vertoefde hij meestal te Praag, waar hij op het Hradschin den 29sten Juni 1875 overleed.

Ferdinand I, koning der beide Siciliën, was een zoon van *Karel III*, koning van Spanje, en van prinses *Amalia van Saksen*. Hij werd geboren den 12den Januari 1751, ontving een onbeteekenende opvoeding, maar wijdde zich des te ijveriger aan gymnastische oefeningen. Gesteund door een groote schaar van ellendige handlangers, maakte hij zich aan veel misdaden schuldig. Toen zijn vader in 1759 den troon van Spanje beklom, werd hij in diens plaats koning van Napels, waar hem gedurende zijn minderjarigheid een regentschap, met den markies *Tanucci* aan het hoofd, ter zijde stond. Toen hij in 1767 meerderjarig was geworden, veranderde hij het regentschap in een ministerie en verbande de Jezuïeten, en terwijl hij zich aan zijn lage hartstochten overgaf, bestuurde zijn schoone en schrandere gemalin *Maria Carolina*, een dochter van keizerin *Maria Theresia*, de zaken des Rijks. Zij bewerkte, dat *Tanucci* ontslagen werd, dat men ophield tienden en belastingen te betalen aan den Heiligen Stoel, dat het onderwijs verbeterd, de academie van Herculanum vernieuwd, een militaire academie opgericht, het gezag der baronnen beperkt en een handelsrechtbank ingesteld werd, en dat er handelsverdragen tot stand kwamen met Sardinië, Genua, Rusland enz. Onder het beheer van minister *Acton* onttrok Napels zich aan den invloed van Spanje en sloot zich meer en meer aan bij Oostenrijk en Engeland, zoodat het ook in 1793 deel nam aan de coalitie tegen Frankrijk. Hoewel de overwinningen van het republikeinsche leger in Italië hem noodzaakten vrede te sluiten, zette *Ferdinand* zijn vijandelijkheden tegen Frankrijk voort en verbond zich met Oostenrijk, Rusland en Groot-Brittannië, zoodat weldra een Fransch leger onder bevel van generaal *Championnet* binnen Napels trok en er, na de vlucht des konings naar Palermo, de Parthenopeesche Republiek werd afgekondigd (1799). Weldra echter kwamen de koningsgezinden in opstand en vermeesterden de hoofdstad, zoodat *Ferdinand* in 1800 daarheen terugkeerde. Hoewel de onschendbaarheid des rijks in een verdrag tusschen den Eersten Consul en Spanje gewaarborgd was, moest Napels bij den vrede met Frankrijk vreemde troepen opnemen, terwijl het bij het onzijdigheidsverdrag van 1805 beloofde het landen van jegens Frankrijk vijandige soldaten te zullen verhinderen. Toen niettemin kort daarna 12000 Russen bij Napels aan wal stapten, deed *Napoleon* het land bezetten, waarna *Ferdinand* in 1806 wederom de wijk nam naar Sicilië, den kroonprins als zijn plaatsvervanger achterlatend. Toen vervolgens *Joseph Bonaparte* tot koning der beide Siciliën benoemd was, handhaafde *Ferdinand* op Sicilië, met bijstand van Engeland, zijn gezag, doch stond in 1809 wegens verwikkelingen met het Engelsche kabinet zijn troon tijdelijk af aan zijn zoon *Frans*. In 1811 aanvaardde hij echter weder het bewind, en toen het Congres te Weenen hem in zijn rechten herstelde, vereenigde hij in 1816 het vasteland met het eiland Sicilië tot één geheel. In 1817 verliet het Oostenrijksche leger zijn staten, en in 1818 sloot hij een concordaat met den paus. Na de revolutie van 1820 moest hij de grondwet van 1812 bezweren, doch hij hief deze het volgende jaar met hulp van Oostenrijk weder op en nam gestrenge maatregelen tegen alle vrijzinnige bewegingen. Hij overleed den 3den Januari 1825.

Ferdinand II, een kleinzoon van den voorgaande en een zoon van *Frans I* en van *Isabella van Spanje*, werd geboren den 12den Januari 1810, verkreeg in 1830 de heerschappij over een volk, dat door de heerschzucht van edelen en priesters en door de verkwistingen van het Hof geteisterd en uitgemergeld was, en toonde zich aanvankelijk geneigd tot heilzame hervormingen. Hij verleende aanstonds amnestie, verbeterde de financiën, voerde bezuinigingen in, gaf aan gehate ambtenaren hun ontslag, bevorderde vrijheid van handel en deed veel ten behoeve van de welvaart der ingezetenen. Wie echter de stichting van een constitutioneelen staat of kerkelijke hervormingen van hem verwacht hadden, werden teleurgesteld. Hij leende bij voorkeur het oor aan monniken, reactionnairen en vertegenwoordigers van absolutistische kabinetten. Slechts in een sterk leger zag hij veiligheid voor zijn troon, zoodat hij een kostbare krijgsmacht op de been hield. In 1837 werd Sicilië een provincie van Napels. Nu volgden samenzweringen en oproerigheden elkander op, spionnen verhinderden de uiting van elke vrije gedachte en moord, roof en brandstichting herschiepen het heerlijke land in een woestenij. Toen in Januari 1848 Sicilië in opstand kwam, werd hij genoodzaakt, eenige hervormingen in te voeren, zijn ministers te ontslaan en

zelfs aan den strijd in Opper-Italië tegen Oostenrijk deel te nemen, terwijl hij tevens een grondwet moest uitvaardigen voor de beide deelen des rijks. De Sicilianen wantrouwden intusschen de gezindheden des konings en verklaarden hem en zijn Huis in 1848 vervallen van den troon van Sicilië. In het begin van 1848 riep hij volgens de grondwet de Kamers bijeen, doch zond ze weldra weder naar huis. Na het vermeesteren van Sicilië (1849) en na de algemeene reactie in Italië, haastte hij zich de grondwet op te heffen, terwijl zij, die tot haar invoering hadden medegewerkt, aan bloedige vervolgingen blootstonden. Toen in 1856 Frankrijk en Engeland hem den raad gaven ter bevordering van de rust van Italië, een anderen staatkundigen weg te volgen, wees hij alle bemoeiing met zijn zaken op zóó beslissenden toon van de hand, dat die mogendheden de diplomatieke betrekkingen met hem afbraken. De aanslag van *Agesilao Milano* versterkte hem in zijn gevoelens, en hij overleed den 23sten Mei 1859, waarna zijn koninkrijk ten deel viel aan zoon *Frans II*, doch reeds overrijp was om zich met de overige landen van Italië tot één rijk onder het Huis *van Savoye* te vereenigen. Hij is eerst gehuwd geweest met *Maria Christina van Sardinië*, die hem den kroonprins *Frans* schonk, en vervolgens met *Maria Theresia Isabella*, een dochter van *Karel*, aartshertog *van Oostenrijk*; met deze laatste had hij 9 zonen en 4 dochters.

Ferdinand II, *August Frans Anton*, koning van Portugal en zoon van hertog *Ferdinand van Saksen-Coburg-Gotha-Kohary*, werd geboren te Weenen den 29sten October 1816 en trad 20 jaar later in het huwelijk met *Maria II da Gloria*, koningin van Portugal, weduwe van den hertog *van Leuchtenberg*. Hij verkreeg daardoor den titel van hertog *van Braganza* en van „Koninklijke Hoogheid", terwijl hem na de geboorte van zijn oudsten zoon ingevolge de grondwet die van koning ten deel viel. Na den dood zijner gemalin (1853) werd hij regent des lands tot aan de meerderjarigheid van den kroonprins (1855). Door zijn schrander en omzichtig bestuur wist hij de aanvankelijke vooroordeelen van het volk uit den weg te ruimen en zich algemeen bemind te maken.

Ferdinand VI, *de Wijze*, koning van Spanje, de derde zoon van koning *Philips V* en van *Maria Ludovica Gabriele van Savoye*, geboren den 23sten September 1712, werd in 1724 erkend als prins van Asturië en beklom in 1746 na den dood zijns vaders den troon. Bij het aanvaarden van het bewind schonk hij een algemeene amnestie, verbeterde de geldmiddelen, verlaagde de belastingen, bevorderde de nijverheid en verordende gestrenge maatregelen tegen de roofstaten. Hij nam de hoogescholen te Barcelona en te Sevilla in bescherming en stichtte een nieuwe te Valladolid en een academie voor schilder-, bouw- en beeldhouwkunst te Madrid. Hij werd daarbij ondersteund door minister *Ensenada*, wiens opvolger, de Ier *Richard Wall*, een minder gunstigen invloed had op *Ferdinand*. Na den dood zijner gemalin *Maria Barbara* (1758) begaf zich de koning naar Villa Viciosa, waar zijn zwaarmoedigheid in onnoozelheid ontaardde en hij den 10den Augustus 1759 kinderloos overleed.

Ferdinand VII, koning van Spanje en zoon van koning *Karel V* en van *Maria Louise van Parma*, werd geboren den 14den October 1784 en verwierf op 4-jarigen leeftijd den rang van prins *van Asturië*. De opvoeding, die hij van zijn ouders en van zijn leermeester, den hertog *van Alcudia*, ontving, was juist geschikt hem te verbitteren. In 1801 trad hij in huwelijk met *Antoinette Theresia*, een dochter van *Ferdinand I*, den lateren koning der beide Siciliën, doch deze overleed reeds in 1806; volgens sommigen waren de beleedigingen harer schoonmoeder, volgens anderen was vergif de oorzaak van haar dood. Gedeeltelijk uit haat jegens den hertog *van Alcudia*, gedeeltelijk uit vrees, dat zijn ouders hem van de troonopvolging zouden uitsluiten, knoopte *Ferdinand* betrekkingen aan met *Beauharnais*, ambassadeur van Frankrijk te Madrid, en gaf zelfs in een brief aan *Napoleon* van 11 October 1807 den wensch te kennen een dochter van *Lucien Bonaparte* tot gemalin te nemen. Zijn plan werd echter ontdekt en de prins den 28sten October daaraanvolgende in het Escuriaal in hechtenis genomen en een verrader des vaderlands verklaard. Hierdoor ontstond den 8sten Maart de revolutie van Aranjuez, waarbij de hertog *van Alcudia* zijn behoud te danken had aan de tusschenkomst van den prins. Daarop legde de koning de kroon neder, zich hiertoe gedwongen verklarend, en *Ferdinand* kwam in zijn plaats. *Napoleon* gaf voor, dat hij *Ferdinand* als koning zou erkennen, maar noodigde hem uit zich naar Bayonne te begeven, ten einde aldaar te onderhandelen. Hier echter verklaarde de keizer hem vervallen van den troon, dien hij toewees aan zijn eigen geslacht. Daar *Ferdinand* tevens door zijn ouders met een aanklacht bedreigd werd, als zou hij zich op een onwettige wijze van het gezag meester gemaakt hebben, deed hij onvoorwaardelijk afstand van den troon, nadat hij eerst aan de Junta te Madrid onbeperkte volmacht had gegeven, om de Cortes bijeen te roepen en oorlog te voeren tegen Frankrijk. Tot schadeloosstelling verkreeg hij een jaargeld van 600 000 francs uit de Fransche schatkist en het kasteel met de parken van Navarre. Niettemin werd hij naar Valençay verwezen en hier gestreng bewaakt. Eerst tegen het einde van 1813 was *Napoleon* gezind hem in zijn rechten te herstellen, en op grond van het verdrag van 11 December keerde *Ferdinand* in Maart 1814 naar Spanje terug. Hier verscheurde hij aanstonds de constitutie van 1812, bevorderde op bloedige wijze een kerkelijke en staatkundige reactie, doch werd door den opstand in 1820 genoodzaakt gemelde constitutie te herstellen. Hij bezwoer tot driemaal toe die grondwet, welke de Inquisitie en de pijnbank afschafte, de Jezuïeten verbande, de kloosters ophief en de drukpers van haar banden ontsloeg, maar telkens ook koesterde hij het voornemen dien eed zoo spoedig mogelijk te breken. Door de gewapende tusschenkomst van Frankrijk werd in 1823 het absolutisme in Spanje hersteld. Tot 4-maal toe trad hij in het huwelijk, en eerst zijn laatste gemalin, *Maria Christina*, een dochter van *Frans I*, koning der beide Siciliën, schonk hem een dochter, die later als *Isabella II* koningin van Spanje werd, maar in 1868 verdreven werd door de revolutie.

Maria Christina haalde *Ferdinand* over om de Salische wet op te heffen; dientengevolge verzamelde zijn broeder don *Carlos* een aantal aanhangers en deed een burgeroorlog ontstaan, welke onder den nieuwen kroonpretendent, die in 1873 optrad, nog eenigen tijd voortduurde (zie *Carlos*). *Ferdinand* overleed den 29sten September 1833.

Ferdinand, aartshertog *van Oostenrijk*, tweede zoon van keizer *Ferdinand* en broeder van keizer *Maximiliaan II*, werd geboren te Linz den 14den Juni 1529, met het beheer van Bohemen belast en was opperbevelhebber in den oorlog tegen de Turken in Hongarije (1556). In 1557 trad hij in het geheim in het huwelijk met *Philippine Welser*, de dochter van een patriciër in Augsburg. Zij schonk hem onderscheiden kinderen. Na den dood zijns vaders was hij stadhouder in Tirol, terwijl zijn verbintenis gewettigd werd. Hij overleed den 24sten Januari 1595.

Ferdinand, *Karel Joseph van Este*, aartshertog *van Oostenrijk*, een Oostenrijksch veldmaarschalk, was de tweede zoon van aartshertog *Karel Anton Joseph Ferdinand* en werd geboren den 25sten April 1781. Reeds in den oorlog tegen Frankrijk (1805) kreeg hij het opperbevel over het 3de Oostenrijksch legerkorps, maar werd bij Günzburg door maarschalk *Ney* geslagen, waarna hij met een gedeelte zijner troepen naar Oettingen ontsnapte. Bij Gunzenhausen aan de Altmühl werd hij echter ingehaald door de cavalerie van *Murat*, zoodat zijn infanterie en zijn zwaar geschut in handen vielen van den vijand. Eindelijk bereikten de Franschen hem nogmaals bij Eschenau, zoodat hij ten slotte den 22sten October met nog geen 1500 man te Eger aankwam. Hierna verkreeg hij het opperbevel over de keizerlijke troepen in Bohemen, organiseerde den landstorm, leverde aan het Beiersche leger onderscheiden voorspoedige veldslagen en dekte den rechtervleugel van het leger der bondgenooten tot aan den slag bij Austerlitz. De vrede van Preszburg maakte een einde aan dezen veldtocht. In 1809 trok hij als opperbevelhebber van het 7de legerkorps met 35000 man over de Pilica in het hertogdom Warschau, trachtte vruchteloos de Polen tot een opstand tegen *Napoleon* aan te sporen en ondervond bij Rascyn van *Poniatowski* een hardnekkigen tegenstand. Laatstgemelde veldheer liet echter Warschau in zijn handen, terwijl hij trachtte de Oostenrijkers om te trekken, en toen *Dombrowski* de Bzura overschreden had, werden de Oostenrijkers genoodzaakt Warschau te ontruimen en, door *Poniatowski* bedreigd, ook Galicië en Krakau. In het jaar 1815 aanvaardde hij het opperbevel over de Oostenrijksche reserve en trok met 2 afdeelingen bij Luneville over den Rijn, in 1816 werd hij commandant van Hongarije, in 1830 van Galicië en Zevenburgen. Nadat hij in 1846 zijn betrekking had neergelegd, overleed hij den 5den November 1850.

Ferdinand I, groothertog *van Toskane*, de vierde zoon van *Cosimo I*, geboren in 1549, werd in 1563 kardinaal en verkreeg grooten invloed aan het pauselijk Hof. Na het overlijden van zijn broeder *Frans* (1587) belastte hij zich met het beheer van het groothertogdom, trachtte den handel op te beuren, ondersteunde *Hendrik IV*, koning van Frankrijk, tegen de Spaansche Ligue, verjoeg de Turken uit Bona en overleed den 7den Februari 1609.

Ferdinand II, groothertog *van Toskane*, zoon van *Cosimo II* en een kleinzoon van den voorgaande, werd geboren den 14den Juli 1610, beklom in 1621 den vaderlijken troon onder voogdijschap van zijn moeder en grootmoeder, nam in 1628 zelf de teugels van het bewind in handen, werd echter afhankelijk van Spanje en overleed den 24sten Mei 1670. Wegens zijn beminnelijk karakter werd zijn dood algemeen betreurd.

Ferdinand III of eigenlijk *Ferdinand Joseph Jan Baptist*, groothertog *van Toskane* en aartshertog *van Oostenrijk*, tweede zoon van *Leopold II*, werd geboren den 6den Mei 1769 en ontving onder leiding van markies *Manfredini* een voortreffelijke opvoeding. Toen na den dood van *Joseph II* zijn vader keizer werd, aanvaardde hij den 2den Juli 1790 de regeering van het groothertogdom, bevorderde handel, kunst en wetenschap en verbeterde de wetgeving. In 1793 werd hij door de bedreigingen van Rusland en Engeland genoodzaakt met hen tegen Frankrijk samen te spannen, doch hij veranderde van richting, toen de Franschen binnendrongen in Piëmont. Met hen sloot hij vrede den 9den Februari 1797, trachtte den staat van onzijdigheid te handhaven, maar trad vervolgens, om de plannen van Frankrijk te verijdelen, in onderhandeling met het Hof te Weenen. Weldra trokken Fransche troepen naar Florence en noodzaakten *Ferdinand* de wijk te nemen naar Oostenrijk. Bij den vrede van Luneville (1801) moest hij afstand doen van zijn groothertogdom en kreeg het keurvorstendom Salzburg in de plaats, dat echter bij den vrede van Preszburg (1805) aan Oostenrijk en Beieren werd toegevoegd. Nu ontving hij Würzburg als schadeloosstelling, dat tot een groothertogdom verheven werd. *Napoleon* was hem zeer genegen. Na den vrede van Parijs (30 Mei 1814) kreeg hij Toskane terug met nog meer grondgebied, maar moest nog eenmaal zijn residentie verlaten, toen *Murat* in 1815 aldaar een inval deed, om de onafhankelijkheid van Italië te veroveren. Weldra echter keerde hij daarheen terug en overleed den 18den Juni 1824.

Ferdinand IV, groothertog *van Toskane* en oudste zoon van *Leopold II* en van *Maria Antonia van Napels*, werd geboren den 10den Juli 1835, genoot een vrijzinnige opleiding, doch legde sedert het bezetten des lands door Oostenrijk in 1848 een groote neiging tot den krijgsdienst aan den dag. Hij was echter niet te bewegen in den Italiaanschen Oorlog van 1859 tegen Oostenrijk te velde te trekken, zoodat te Florence een omwenteling uitbarstte, die het groothertogelijk Huis noodzaakte naar Weenen de wijk te nemen. Wel deed *Leopold II* nu afstand van zijn waardigheid ten behoeve van zijn zoon, doch deze kon alleen protest indienen tegen de Piëmonteesche heerschappij. Hij vestigde zich vervolgens op een villa aan het Bodenmeer, niet ver van Lindau.

Ferdinand, *Heinrich Friedrich*, landgraaf *van Hessen-Homburg*, werd geboren den 26sten April 1783. Hij was de jongste zoon van landgraaf *Friedrich Ludwig* († 1820), werd generaal der cavalerie bij het Oostenrijksche leger en kwam in 1848 door den dood zijns broeders aan het bewind. Hij riep in 1849 een constituante bijeen, waarna hij in 1850

een grondwet afkondigde, die echter reeds in 1852 weder ingetrokken werd. Hij overleed den 24sten Maart 1860, waarna het landgraafschap ten deel viel aan het groothertogdom Hessen-Darmstadt, doch in den herfst van gemeld jaar door Pruisen werd geännexeerd.

Ferdinand, *de Kardinaal-infant*, derde zoon van *Philips III* van Spanje, geboren den 17den Mei 1609, werd in 1619 belast met het bestuur van het aartsbisdom Toledo, ontving kort daarna den kardinaalshoed en zou in 1633 een leger naar Duitschland brengen. Hij zond echter de helft der manschappen onder bevel van den hertog *van Feria* uit Italië daarheen, terwijl hij de andere helft door wervingen voltallig trachtte te maken, en bracht een verzoening tot stand tusschen de Genueezen en den hertog *van Savoye*. In September 1634 vereenigde hij zich met het leger van den koning van Hongarije, woonde den slag bij Nördlingen bij en ging in 1635 naar de Nederlanden. Hier stelde hij perk aan het vooruitrukken van het Fransch-Nederlandsche leger, trok in 1636 over de Fransche grenzen, noodzaakte la Capelle tot de overgave, versloeg een ander Fransch leger en drong voorwaarts naar Corbie. Terwijl hij voor de muren dezer vesting 10 dagen bleef, bracht *Richelieu* een leger te velde, dat den Infant noodzaakte zich met eenige vaste plaatsen te vergenoegen, doch met het leger het land te ruimen. In het volgende jaar poogde hij vruchteloos Breda te ontzetten, dat door den prins *van Oranje* belegerd werd, doch in 1638 behaalde hij een glansrijke overwinning bij Calloo, versloeg den graaf *van Nassau* in een bloedig gevecht en bewerkte dat de belegering werd opgebroken. In de jaren 1639 en 1640 moest hij zich tot een verdedigenden oorlog bepalen. Hij overleed te Brussel den 9den November 1641.

Ferdinand, *Georg August*, hertog *van Saksen-Coburg-Gotha-Koháry*, tweede zoon van hertog *Frans van Saksen-Coburg*, werd geboren den 28sten Maart 1785, trad in Oostenrijkschen dienst en werd luitenant-veldmaarschalk en chef van een regiment huzaren. Hij trad in 1816 in het huwelijk met de schatrijke prinses *Maria Antonia Gabriella van Koháry*, omhelsde met haar in 1818 den Roomsch-Katholieken godsdienst, en verkreeg in 1827 het burgerrecht in Hongarije. Hij overleed te Weenen den 27sten Augustus 1851. — Zijn zoon *Ferdinand* is vermeld onder de koningen van Portugal.

Ferdinand, *Maximiliaan Karel Leopold Maria*, prins *van Saksen-Coburg*, vorst van Bulgarije, werd geboren te Weenen den 26sten Februari 1861 als jongste zoon van prins *August van Saksen*, generaal in Oostenrijkschen dienst, en van prinses *Clementine van Orleans*. Hij behoort tot den *Kohary*-tak der lijn van Gotha. Als broeder van den zwager van den kroonprins van Oostenrijk werd hij te Weenen zeer gevierd. Als buitengewoon gezant woonde hij de feesten bij, in 1883 ter gelegenheid der kroning van czaar *Alexander III* te Moskou gegeven. Na den val van vorst *Alexander* werd te Sofia zijn naam genoemd als candidaat voor den troon van Bulgarije. Toen de Bulgaarsche deputatie den 17den December 1886 te Weenen was aangekomen, bracht zij, op last van haar regeering, den 16den December een bezoek aan prins *Ferdinand* en richtte tot hem de vraag, of hij bereid was de Kroon te aanvaarden. Zijn antwoord luidde, dat hij hiertoe bereid was onder voorwaarde, dat zijn verkiezing op wettige wijze plaats had en zoowel door de Porte bekrachtigd als door de Mogendheden goedgekeurd werd. Zoowel de familieraad als keizer *Frans Joseph* gaven hem verlof zich candidaat te stellen. Maar de Russische gezant, vorst *Lobanow*, die daarvan bericht gezonden had naar Petersburg, gaf aan de Bulgaarsche deputatie ten antwoord, dat zijn regeering, die noch het Bulgaarsch Regentschap noch de Sobranje (Volkvertegenwoordiging) aldaar als wettig erkende, aan een door deze afgezonden deputatie niet het recht kon toestaan aan iemand den troon van Bulgarije te bieden, waarom men zich over deze candidatuur niet kon uitlaten.

Niettemin werd *Ferdinand* den 7den Juli 1887 door de Nationale Vergadering te Tirnova met algemeene stemmen tot vorst van Bulgarije gekozen. Weldra begaf de gekozene zich daarheen en legde den 14den Augustus daaraanvolgende den eed af op de Grondwet. Ofschoon met kracht bijgestaan door zijn moeder *Clementine*, had hij te worstelen tegen den invloed van Rusland, dat zoowel de mogendheden tegen den nieuwen vorst in het harnas trachtte te jagen als binnen de grenzen van Bulgarije onrust te verwekken. Den 20sten April 1893 huwde hij met *Maria Louisa van Bourbon* († 31 Januari 1899), die hem vier kinderen schonk (Zie verder *Bulgarije*).

Ferdinand, *Victor Albert Mainrad*, prins *van Roemenië*, werd geboren den 24sten Augustus 1865 te Sigmaringen, als de zoon van vorst *Leopold van Hohenzollern*, een broeder van *Karel I*, koning van Roemenië. Wegens de kinderloosheid van laatstgenoemde werd *Ferdinand* in 1889 aangewezen als de vermoedelijke erfgenaam van den koningstroon in Roemenië. Hij is thans generaal in het Roemeensche leger. Den 10den Januari 1893 huwde hij met *Maria van Saksen-Coburg-Gotha*.

Ferdinand Albrecht II, hertog van Brunswijk en zoon van *Ferdinand Albrecht I* van Brunswijk-Bevern, werd geboren den 29sten Mei 1680 en in 1687 benoemd tot opvolger van zijn vader in Bevern, ontving een voortreffelijke opvoeding en streed in den Spaanschen Successieoorlog bij het keizerlijk leger in Zwaben. Hij klom spoedig op en was in 1713 luitenant-veldmaarschalk. Onder prins *Eugenius* streed hij tegen de Turken, werd stadhouder te Komorn en onderscheidde zich bij Peterwardein, bij de belegering van Temesvar en bij Belgrado. In 1723 werd hij veldmaarschalk, in 1727 rijksveldtuigmeester-generaal en in 1733 rijksgeneraalveldmaarschalk. In 1735 benoemd tot hertog van Brunswijk, overleed hij reeds den 13den September van dat jaar.

Ferdinand, hertog *van Brunswijk* en Pruisisch generaalveldmaarschalk in den Zevenjarigen Oorlog, was de vierde zoon van hertog *Ferdinand Albrecht II*, aanschouwde het levenslicht den 12den Januari 1721, trad in Pruisischen dienst en woonde als vrijwilliger den veldtocht in Silezië bij (1741), waar hij in verschillende veldslagen aan de zijde van den koning streed. Na den vrede werd hij bevorderd tot generaal-majoor

der infanterie, en bij het uitbarsten van den Tweeden Silezischen Oorlog was hij weder de krijgsmakker des konings. Hij onderscheidde zich bij verschillende gelegenheden en werd in 1750 tot luitenant-generaal en in 1752 tot gouverneur der vesting Peitz benoemd. In 1755 ging hij in die betrekking naar Maagdenburg. Bij den aanvang van den Zevenjarigen Oorlog was hij aanvoerder van een der drie Pruisische legerafdeelingen, die oprukten naar Saksen; hij bereikte Leipzig en trok weldra naar Bohemen, waar hij bij Lobositz bevel voerde over den rechtervleugel. Hij droeg veel bij tot de overwinning bij Praag (1757) en bestuurde eenigen tijd de belegering van deze stad. Bij Roszbach voerde hij wederom het bevel over den rechtervleugel en hij werd daarna opperbevelhebber van het leger in Westfalen, dat hij met zulk een goeden geest wist te bezielen, dat het een zegevierenden strijd voerde tegen de Fransche troepen. Nadat hij in December 1757 den hertog *de Richelieu* naar Celle teruggeworpen en Harburg en Lünebnrg ingenomen had, verjoeg hij laatstgenoemde nit verschillende Duitsche landen en zegepraalde bij Crefeld en Minden. Het was hem weliswaar niet mogelijk te beletten, dat de Franschen in 1761 hnn vroegere stellingen weder innamen, doch hij hield hen het volgende jaar tegen door hun nederlaag bij Bellinghausen. Hij opende den veldtocht van 1762 met de overrompeling van Wilhelmsthal en werd na het sluiten van den vrede veldmaarschalk, stadhouder van Maagdenburg en chef van een regiment voetvolk in Pruisischen dienst. Wegens ongenoegen met den koning nam hij in 1766 zijn ontslag, onderscheidde zich door zijn weldadigheid en vooral door het verleenen van ondersteuning aan kunstenaars. Hij overleed den 3den Juli 1792.

Ferdinandea, een voormalig eiland der Middellandsche Zee, ook met andere namen (*Julia*, *Graham* enz.) bestempeld, ontstond in 1831 op een afstand van ongeveer 60 km., van Sciacca, op de zuidwestelijke kust van Sicilië gelegen, en wel na herhaalde aardschokken ten gevolge van een onderzeesche vulkanische nitbarsting op een plek, die te voren een diepte had van 200 m. Die opstnwing deed een verbazende watermassa gedurende 10 minuten tot een hoogte van omstreeks 30 m. rijzen. Op den 13den Juli van genoemd jaar bemerkte men uit de verte een rookkolom en des avonds een vuurznil. De Dnitsche geoloog *Friedrich Hoffman*, die toevallig Sicilië bereisde, begaf zich terstond daarheen, trachtte het tooneel dier nitbarsting te naderen tot op een afstand van $^1/_4$ nnr gaans en leverde daarvan een uitmuntende beschrijving. Na het eindigen der uitbarsting was een eiland ontstaan, dat zich meer dan 60 m. boven de oppervlakte der zee verhief en reeds in het midden van Augustus toegankelijk werd. Engeland nam het aanstonds in bezit, terwijl Italië er eveneens aanspraak op maakte. Nog vóór het geschil was opgelost, was echter, in December van gemeld jaar, het geheele eiland reeds weer verdwenen. Zelfs geen bank, die aan de scheepvaart eenige hindernis in den weg legt, is overgebleven, hoewel zich de uitbarsting in Mei 1833 en later, weliswaar met mindere hevigheid, herhaald heeft. Tegenwoordig peilt men er een diepte van 34 m.

Ferdinand Friedrich, vorst *van Anhalt*, ondste zoon van *Friedrich Erdman vann Anhalt-Plesz*, werd geboren den 25sten Juni 1769, trad in Pruisischen dienst, klom op tot den rang van generaal-majoor en onderscheidde zich bij de veldtochten aan den Rijn (1792—1794). Na den dood zijns vaders woonde hij te Plesz en deed onderscheiden reizen. Bij den slag van Jena drong hij vechtend door de vijandelijke gelederen; zijn stoute onderneming, om het belegerde Breslan te ontzetten, leed schipbreuk en hij moest terugtrekken naar Bohemen, waar hij door de Oostenrijkers ontwapend werd. Kort daarna nam hij zijn ontslag, deed een reis naar de Nederlanden en Frankrijk en vestigde zich te Plesz. Later kwam hij in het bezit van het hertogdom Anhalt-Köthen, ging in 1825 over tot de Roomsch-Katholieke Kerk en overleed den 23sten Augustus 1830.

Ferdinand Maria, keurvorst van Beieren en zoon van *Maximiliaan I*, werd geboren den 31sten October 1636, in 1650 tot mederegent benoemd, het volgende jaar de opvolger van zijn vader en overleed den 26sten Mei 1679.

Ferdinandsorde of *Orde van den Heiligen Ferdinand*, thans opgeheven, werd door koning *Ferdinand IV* van Sicilië den 1sten April 1800 tot gedachtenis aan den terugkeer in zijn rijk gesticht. Zij telde 3 klassen, namelijk grootkruisen, commandeurs en ridders. Het teeken was een ster, uit 6 gouden stralenbundels en 6 zilveren leliën bestaande, gedekt met een koningskroon; aan de voorzijde zag men de beeltenis van den Heiligen *Ferdinand*, omgeven door een blauwen band met het opschrift: „Fidei et merito", terwijl men op de keerzijde de woorden las: „Ferd. IV inst. a. 1800." De orde werd gedragen aan een blauw lint met roode randen.

Ferdinand Wilhelm, prins *von Württemberg-Neustadt* en zoon van hertog *Friedrich von Württemberg*, werd geboren den 12den September 1659, trad aanvankelijk in Deenschen krijgsdienst en streed vervolgens van 1681 tot 1687 in het keizerlijk leger, vooral tegen de Tnrken. Nadat hij in 1690 bevel had gevoerd over de Deensche hulptroepen van *Willem III* in Ierland, waar hij veel tot onderwerping van dit eiland bijdroeg, trok hij in 1692 daarmede naar de Nederlanden, om tegen de Franschen te vechten, en onderscheidde zich vooral bij Steenkerken (1692) en bij Neerwinden (1693). Hij werd tot generaal der Nederlandsche infanterie en tot kolonel der koninklijke lijfwacht bevorderd, verijdelde in 1694 door de verdediging van Nienwpoort de aanslagen der Franschen en hielp in het volgende jaar Namen veroveren. Na het sluiten van den vrede werd hij gouverneur van Slnis en van geheel het Nederlandsche gedeelte van Vlaanderen en ontdekte in 1696 een wijdvertakte samenzwering tegen koning *Willem III*. In 1698 voerde hij als generaal-veldmaarschalk het bevel over het Poolsch-Saksische leger in Ukraine en streed in 1700 in Holstein tegen de Zweden. Hij overleed te Sluis den 7den Jnni 1701.

Ferdoesi (*Hassan Ben Sherifsha*), een naam, die *Paradijsbewoner* beteekent, werd gedragen door een beroemden Perzischen dichter, die in de 11de eeuw leefde. Hij was geboren te Shadab in de bnurt van Thous in Khorassan

omstreeks 933, en overleed aldaar in 1021 of 1025. Hij ontving een uitstekende opvoeding en kwam in zijn jeugd in het bezit eener verzameling van geschiedkundige overleveringen, waardoor zijn kennis van de vaderlandsche geschiedenis vermeerderd en zijn aanleg tot poëzie ontwikkeld werd. Koning *Mahmoed* stelde eveneens belang in dat „Boek der voorvaderen" en wenschte daarvan een dichterlijke behandeling te bezitten. Zeven Hofdichters werden naar de hoofdstad Gaszna opgeroepen, en de bekwaamste van hen, *Ansari* genaamd, zag zich met die taak belast, toen *Ferdoesi* in het eenvoudig gewaad van een landbouwer zich aanmeldde en zulke schitterende proeven leverde van zijn talent, dat *Ansari* hem aanbeval aan den koning. Deze was over het werk van den jongeling zoo tevreden, dat hij hem een verblijf aanwees in zijn paleis en voor elk vers een goudstuk beloofde. Na verloop van 30 jaar was het „Boek der Koningen" (Sjah Nameh) voltooid in 60000 verzen, en de dichter koesterde het voornemen met den verdienden prijs een gebouw ten openbare nutte te stichten. Op aandringen van den groot-vizier, die even gierig als afgunstig was, zond de koning hem echter 60000 zilverstukken in plaats van even zoovele goudstukken. *Ferdoesi*, die zich in het bad bevond, verdeelde in diepe verontwaardiging aanstonds die som tusschen den brenger, den eigenaar der badinrichting en den koopman in ververschingen, begaf zich naar huis, waar hij de schoone dichtregels, aan het hoofd van het boek ter eere van *Mahmoed* geplaatst, vernietigde en door een bijtend hekeldicht verving, waarna hij naar zijn geboorteplaats terugkeerde. De koning gevoelde weldra zijn ongelijk en zond de 60000 goudstukken daarheen, doch toen de karavaan de woonplaats des dichters naderde, kwam haar de lijkstaatsie van dezen te gemoet.

Het boek „Sjah-Nameh" bevat een dichterlijk verhaal der geschiedenis van Perzië, van *Noesjirvan* tot aan *Jezdegerdes*, alzoo van het begin der VIde eeuw tot aan het midden der VIIde. Het munt zoowel uit door belangrijkheid van inhoud als door dichterlijke schoonheid.

Fère, *la*, een stad in het Fransche departement Aisne, ligt aan de Oise, die hier de Serre opneemt, en aan den Noorderspoorweg. Zij is een vesting met veel forten en telt (1901) 4952 inwoners. Men heeft er een kerk uit de vijftiende eeuw, een artillerieschool, een arsenaal, college, museum enz. Fère werd in 1814 door de Pruisen onder *Bülow* ingenomen; in 1870 moest het zich na een tweedaagsche beschieting en een mislukten uitval der bezetting overgeven.

Féré, *Charles Octave Mogeta*, *gezegd Octave*, een Fransch letterkundige, werd in 1815 te Tours geboren, schreef eerst in provinciale bladen, begaf zich vervolgens naar Parijs, werkte daar mede aan verschillende couranten en deed zich kennen als een vruchtbaar, maar middelmatig romanschrijver. „Wij noemen daarvan „Les chevaliers errants" (1856), „Les mystères du Louvre" (1860), „Les bureaux d'absinthe" (1865), „Les chevaliers d'aventures" (1865), „Le docteur Vampyre" (1871) en „Les forçats de la vie parisienne" (1873). Ook schreef hij libretto's, als „Zerbeline" (1857) en vertellingen „Légendes et traditions de la Normandie" (1845) en „Garibaldi" (1870). Hij overleed in 1875 te Parijs.

Fère-Champenoise, een stadje in het Fransche departement Marne, ligt in Champagne pouilleuse aan den Oosterspoorweg en telt (1901) 2185 inwoners, die zich met kaasbereiding bezighouden. Hier werden de Fransche maarschalken *Marmont* en *Mortier* den 25sten Augustus 1814 door de ruiterij van graaf *Pahlen* en kroonprins *Wilhelm von Württemberg* overwonnen.

Feredsjik, een stad in het Turksche vilajet Edirne, 35 km. van Broessa (in het noordwesten van Klein-Azië) gelegen, telt 4000 inwoners, die zich hoofdzakelijk bezig houden met het weven van zijden en lichte katoenen stoffen. Vooral worden hier veel gordijnen, portières enz. vervaardigd.

Ferentino, een stad in de Italiaansche provincie Rome, ligt aan de spoorlijn Rome—Napels, is de zetel van een bisschop en telt als gemeente (1901) 17398 inwoners. Men vindt er ruïnen (cyclopenmuren), een dom, een Gotische kerk, een seminarie, een gymnasium, wijn- en olijvenbouw. Het is het oude *Ferentinum*, een stad der Hernici, die echter reeds in den Tweeden Punischen Oorlog verlaten was.

Fergana. Zie *Ferghana*.

Ferghana is de naam van een provincie in het Aziatisch Russisch generaal-gouvernement Turkestan. Zij grenst in het zuiden aan Oost-Turkestan, het Pamirplateau en Boekhara, verder aan de provinciën Serafsjan, Syr Darja en Semiretsjinsk en telt op 92342 v.km. (1897) 1560414 inwoners. In het zuiden verheffen zich de Alai (Piek Baba, 6000 m.) en de Transalai (Piek Kaufmann 7000 m.); daartusschen stroomt de Kisil-soe. De noordgrens wordt gevormd door het Tsjotkalgebergte; in het midden ligt het breede dal van de Syr Darja. Het grootste deel der provincie bestaat uit kaal bergland of steppe, slechts 12500 v. km. zijn bebouwd. Het klimaat, met een gemiddelde temperatuur van 16,5° C., wisselt af tusschen 45° en —20° C. Regen valt er in den zomer niet; toch is de lössbodem door kunstmatige besproeiing zeer vruchtbaar. Verbouwd worden tarwe, rijst, gerst, katoen, ooft, wijn enz., benevens moerbeziën voor de zijderupsenteelt. De nijverheid levert leer, papier, messen, zadels, zijde, gedroogde vruchten enz.; ingevoerd worden manufacturen, kleedingstukken, thee, suiker enz. Sedert 1899 leidt een spoorweg van Samarkand over Khokand en Margelan naar Andidsjan. Over den Alai loopt de 3721 m. hooge pas Terek Davan, ten zuiden van Khokand ligt de Dsiptykpas (5800 m.), oostelijker leidt de Issairampas (3660 m.) naar het dal van den Soerchab en de Kavoekpas (3960 m.) over den Kleinen Alai. Hoofdstad is Margelan met 36592 inwoners.

Ferguson, *William Gouw*, een Hollandsch-Schotsch schilder, geboren in Schotland in 1632 of 1633, overleed aldaar na 1695. Van 1660—1668 wordt hij in den Haag vermeld en in 1681 te Amsterdam. Hij schilderde uitvoerige stillevens in den trant van *Jan Weenix* en *Willem van Aelst*, meeste doode vogels. Zijn schilderijen vindt men hier te lande o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Ferguson, *James*, een Engelsch werktuig- en sterrenkundige, werd geboren den 25sten April

1710 te Keith in het Schotsche graafschap Banff, hoedde in zijn jeugd schapen, wijdde zich vervolgens aan de beoefening der wetenschap en begaf zich in 1743 naar Londen, waar hij sterrenkundige tafels in het licht deed verschijnen en voorlezingen hield over natuurkunde. Koning *George III* bevond zich onder zijn toehoorders en verleende hem een jaargeld van 50 pond sterling. *Ferguson* overleed den 16den November 1776. Tot zijn belangrijkste werken behooren: „Astronomy explained upon Sir Isaac Newton's principles"(1756 en later), „Lectures on subjects of mechanics. hydrostatics, pneumatics and optics"(1760 en later) en „Select mechanical exercises" (1773).

Ferguson, *Adam*, een Engelsch geschiedschrijver en wijsgeer, werd geboren in 1714 te Logierait in het Schotsche graafschap Perth, wijdde zich te Edinburgh aan de studie der natuurkunde, wijsbegeerte en godgeleerdheid, werd eerst veldprediker, daarna onderwijzer der zonen van lord *Bute*, vervolgens hoogleeraar te Edinburgh, bezocht toen als geleider van den jongen lord *Chesterfield* het vasteland en begaf zich eindelijk in 1778 als secretaris met een staatscommissie naar Amerika. Nadat hij in 1784 zijn hoogleeraarsambt had nedergelegd, bezocht hij Italië, vestigde zich daarna te St Andrews en overleed aldaar den 22sten Februari 1816, Hij schreef: „Essay on the history of civil society" (1767), „Institutes of moral philosophy" (1769), „Observations on civil and political liberty" (1776), „History of the progress and termination of the roman republic" (1783 en later) en „Principles of moral and political science" (1792).

Fergusson, *Robert*, een Schotsch dichter, werd geboren den 5den September 1751 te Edinburgh, studeerde aldaar en te St. Andrews in de godgeleerdheid en daarna in de rechten, moest zich geruimen tijd op kommerlijke wijze behelpen, gaf zich over aan dronkenschap en overleed in een krankzinnigengesticht den 16den October 1744. In het Engelsch schreef hij slechts een paar goede gedichten, maar zijn Schotsche stukken tintelen van poëtischen gloed. Zijn verzamelde gedichten zijn bij herhaling uitgegeven.

Fergusson, *James*, een Britsch architect en schrijver werd geboren den 22sten Januari 1808 te Ayr in Schotland, bezocht de hoogeschool te Edinburgh, vertrok in 1829 naar Indië, waar hij deelgenoot werd in een aanzienlijk handelshuis, wijdde zich vervolgens aan de studie der bouwkunde en schreef: „Illustrations of the rock-cut-temples of India" (1845), „Picturesque illustrations of ancient architecture in Hindostan" (1847), „Essay on the ancient topography of Jerusalem" (1847), „Essay on a new system of fortification" (1849), The palaces of Nineveh and Persepolis restored" (1851), „Handbook of architecture" (2 dln., 3de druk, 1875), „The mausoleum of Halicarnassus restored in conformity with the recently discovered remains" (1862), „History of architecture in all countries from the earliest times to the present day" (3 dln.; 2de druk, 1873—1876), „Tree-and serpent-worship or illustrations of mythology and art in India" (2de druk, 1873) en „Rude stone monuments in all countries, their age and uses" (1872). Sedert 1859 was hij lid der commissie tot versterking der kust van Groot-Brittannië. Hij overleed den 9den Januari 1886 te Londen.

Fergusson, *William*, sir, een Schotsch heelkundige, werd geboren te Prestonpans den 20sten Maart 1808, studeerde te Edinburgh in de geneeskunde en werd in 1840 professor aan Kings College te Londen, later lijfchirurgijn der koningin. Zijn „System of practical surgery" en „Lectures on the progress of anatomy and surgery during the present century" werden meermalen gedrukt. Hij overleed te Londen den 10den Februari 1877.

Feriae noemden de Romeinen zulke dagen, die uitsluitend aan godsdienstige plechtigheden, offeranden, feestmalen enz. waren gewijd. Men verdeelde ze in zoodanige, die op bepaalde geslachten betrekking hadden (*Feriae privatae*), zooals verjaardagen enz., en in zoodanige, die door den staat waren voorgeschreven (*Feriae publicae*). Deze laatste werden weder gesplitst in *vaste*, *veranderlijke* en *buitengewone*. Later werd de naam overgenomen in den Roomsch-Katholieken kalender, waarin de Maandag *feria secunda*, de Dinsdag *feria tertia* genoemd werd, om den Christen indachtig te maken, dat elke dag voor hem een godsdienstige feestdag moet zijn. Nog later werd de naam *feriae* gegeven aan jaarmarkten, aan vacantiën van scholen, rechtbanken enz.

Ferid-pasja, een Turksch grootvizier, werd omstreeks 1848 te Valona geboren, was ambtenaar te Konstantinopel en nam een West-Europeesche beschaving aan. Verscheiden jaren was hij als lid van den Raad van State liberaal gezind. Hij openbaarde zijn bestuurstalenten, toen hij gouverneur was van het vilajet Konia (Klein-Azië) waar hij zich door den aanleg van straten, den bouw van scholen en de bevordering der nijverheid een goeden naam verwierf. Van hier uit werd hij in 1902 tot president van de commissie van controle op de uitvoering van hervormingen in de Europeesche vilajets van Turkije en kort daarna (Januari 1903) in plaats van *Koetsjoek Saïd Pasja* tot grootvizier benoemd.

Ferlach of *Oberferlach*, een dorp en de zetel van een rechtbank in het distrikt Klagenfurth in Karinthië, telt 2543 inwoners. Het is gelegen aan den Ferlacher Bach, die ten zuiden van Klagenfurth naar de Drave stroomt, aan den noordelijken voet der Karawanken in een bekoorlijke, maar weinig bezochte bergstreek. Ten zuiden van dit dorp ligt Unterferlach met (1900) 1101 inwoners. De inwoners van beide dorpen houden zich bezig met een sedert eeuwen aldaar gevestigde huisnijverheid, namelijk met de vervaardiging van geweren. Die huisnijverheid is er ontstaan in 1558 door Nederlandsche werklieden, die door keizer *Ferdinand I* daarheen werden geroepen. Zij kreeg een belangrijke uitgebreidheid, en in de dagen van *Maria Theresia* werd zij door een op militairen voet georganiseerd buksenmakerskorps bestuurd. Van 1800 tot 1815 was het grootste gedeelte van het Oostenrijksche leger met geweren uit Ferlach gewapend. Later brachten de omstandigheden mede, dat men zich tot de vervaardiging van jachtgeweren bepaalde. Om aan dezen tak der nijverheid de technische middelen te verschaffen, ten einde op de hoogte van den tijd te blijven en zich te ontwikkelen, stichtte de regeering er in 1878 een vakschool voor geweermakerij. Niet ver

van Ferlach vindt men ijzerfabrieken, waarin ongeveer 400 arbeiders werkzaam zijn. De hoefnagels en dergelijke voortbrengselen dier fabrieken hebben van ouds veel aftrek in Tirol gevonden.

Ferman of *Firman*, een Perzisch woord, hetwelk *bevel* beteekent, noemt men in Turkije een bevelschrift, dat op last van den sultan wordt uitgevaardigd, bijvoorbeeld een reispas.

Fermanagh is de naam van een graafschap der Iersche provincie Ulster en telt op 1850 v. km. (1901) 65243 inwoners. Het is gedeeltelijk vlak en gedeeltelijk met bergen, heuvels en bosschen bedekt. Het Lough Earn of Meer Earn, na de Neagh het grootste en na de Killarney het fraaiste meer in Ierland, deelt het in 2 helften. Het heeft schoone, vruchtbare, met buitenverblijven en hoeven versierde oevers en eilanden en watert door middel der Erne af op de Donegalbaai. Van den bodem is 14°/₀ bouwland, 9°/₀ klaver- en hooiland, 40°/₀ groenland, 1½°/₀ bosch en 10°/₀ water. De grond is over het geheel vrij vruchtbaar, en men verbouwt er haver, gerst, tarwe, vlas en aardappelen. In de bergstreek bloeit de veeteelt. De hoofdstad is Enniskillen.

Fermat, *Pierre de*, een Fransch wiskundige, werd geboren in Augustus 1601 te Beaumont-de-Lomagne bij Montauban en legde reeds in zijn jeugd met zijn vriend *Pascal* de grondslagen der later door hem uitgegeven waarschijnlijkheidsrekening. Hij hield zich vervolgens bezig met het opsporen van de eigenschappen der getallen en maakte veel merkwaardige ontdekkingen bekend. Ook berekende hij den parabool op veel eenvoudiger wijze dan *Archimedes*. Zijn methode, om de grootste en kleinste ordinaten der kromme lijnen te vinden, komt geheel en al overeen met die der toenmaals nog onbekende differentiaalrekening. Bovendien was hij zeer bedreven in de oude en nieuwe talen. Hij voerde een hevigen strijd tegen *Descartes*, wiens meetkunde en optica hij afkeurde, terwijl daarentegen *Descartes* de theorie der maxima en minima van *Fermat* verwierp. Laatstgenoemde overleed den 12den Januari 1665 als lid van het Parlement te Toulouse. Zijn verzamelde werken verschenen na zijn dood in 2 deelen in het licht.

Fermate, in het Italiaansch *fermata*, namelijk *halt*, *rustpunt*, is in de muziek de benaming van een oogenblikkelijken stilstand in de rhythmische maatbeweging, die in het notenschrift aangegeven wordt door een halven boog met een punt er onder (𝄐), in het Italiaansch *corona*, in het Fransch *couronne* en bij ons gewoonlijk *orgelpunt*, Fransch *point d'orgue* genaamd. De fermate is wel te onderscheiden van het afbreken der beweging door pauzen, die aan het einde of in het midden in een rhythmische periode aangebracht zijn: want in dit geval gaat de beweging toch door, terwijl bij den stilstand, die door de fermate wordt aangegeven, de beweging in de ruimte gewoonlijk ook ophoudt. Zulk een plotseling afbreken der rhythmische beweging past volkomen bij het karakter der muziek, vooral waar deze ten doel heeft zekere toestanden te schilderen, daar ook veel gewaarwordingen der ziel gepaard gaan met een meer of min plotseling ophouden van de beweging, bijv. bij schrik, bewondering, afmatting, vervoering. De componist heeft de bedoeling met het gebruik der *fermate*, om het hoogste toppunt van den hartstocht aan te geven. Soms staat de fermate boven één, zelden meer noten, soms boven een pauze; soms wordt zij voorbereid door een *rallentando*, een langzaam afnemen der beweging, soms treedt zij geheel onvoorbereid in, zelfs na een dadelijk voorafgaand *accelerando*, een versnellen der beweging. In elk geval dient zij om het gewenschte effect te verhoogen. Zij wordt zoowel voor instrumenten als voor vocale muziek geschreven. Ook wordt zij nog wel versterkt door een *diminuendo* en *crescendo*, hetzij achtereenvolgens te samen of één van beiden alleen aangebracht. Soms nog worden versieringen, zelfs zeer uitgebreide, aan de fermate toegevoegd, die meest aan een solostem zijn opgedragen, en welke een *cadans* vormen. Aan het einde van een periode of van een stuk noemt men haar *finaal-* of *slotcadans*.

Fermentatie. Zie *Gisting*.

Fermenten. Zie *Gisting*.

Fermo is de naam der niet onaanzienlijke hoofdstad van een evenzoo genoemd arrondissement in de Italiaansche provincie Ascoli Piceno, die vroeger tot den Kerkelijken Staat behoorde. Zij ligt aan den grooten weg van Ancona naar Napels en aan de helling van een steile rots met een prachtig uitzicht op de Adriatische Zee, aan wier oever zich de kleine haven Porto di San Giorgio bevindt. De stad, met (1901) 20703 inwoners, is de zetel van een aartsbisschop en van een onderprefect; er is een hoofdkerk, benevens een bisschoppelijke kerk, terwijl men er 7 andere kerken heeft, vele kloosters, een lyceum, een gymnasium, een openbare boekerij, en een fraaien schouwburg. De inwoners houden zich vooral bezig met den graan- en wolhandel. In de nabijheid liggen de bouwvallen van het oude Firmum Picenum, dat in 264 v. Chr. een Romeinsche kolonie werd.

Fermor, *Willem*, graaf *van*, een Russisch generaal, werd geboren te Pleskow den 28sten September 1704, was de telg van een Engelschen stam, onderscheidde zich in Russischen dienst in den oorlog tegen de Turken en werd in 1758 door keizerin *Elizabeth* benoemd tot opperbevelhebber van het Russische leger. Hij veroverde Thorn en Elbing, rukte voorwaarts tot aan de Oder en belegerde Küstrin, toen *Frederik* hem bij Zorndorf aanviel en versloeg. Daar de Russen hier in hun stellingen bleven, beroemde *Fermor* zich op de zegepraal en werd door de keizerin in den gravenstand opgenomen. Weldra echter moest hij terugtrekken naar Polen, waarna hij het opperbevel afstond aan graaf *Saltykow* en zich met een ondergeschikt commando vergenoegde. Hij overleed den 8sten Februari 1771.

Fern, een bergpas in het noordelijk gedeelte van Tirol, verbindt het dal der Lech met dat der Inn en scheidt de Allgäuer van de Noord-Tirolsche Alpen. Langs de kronkelingen van den grooten weg bereikt men den pas ter hoogte van 1210 m. boven de oppervlakte der zee, en daarnaast verheffen zich rotsgevaarten ter hoogte van 2356 en 2469 m.

Fernambuco. Zie *Pernambuco*.

Fernandez, *Prospero*, president der republiek Costarica werd geboren te San José den 18den Juli 1834, bezocht de universiteit te Guatemala en trad in 1852 in zijn geboortestad in krijgsdienst.

Reeds het volgende jaar trok hij met het leger naar Nicaragua, om strijd te voeren tegen *William Walker*, die, door de Vereenigde Staten ondersteund, de staten van Centraal-Amerika bedreigde. Toch moest laatstgenoemde op de slagvelden van Santa Rosa y Rivas en San Jacinto het onderspit delven. Daarbij betoonde *Fernandez* een ongemeene dapperheid en klom gedurende dien strijd op tot den rang van divisie-generaal. Eenigen tijd was hij gouverneur van de provincie Alajuela en werd in 1881 opperbevelhebber van het leger der Republiek, waarna hij den 10den Augustus 1882 met nagenoeg algemeene stemmen tot president werd benoemd. Terstond werd een algemeene politieke amnestie door hem afgekondigd, terwijl hij verder belangrijke hervormingen invoerde en een einde maakte aan het nepotisme, dat steeds heerschappij had gevoerd in de Republiek. Hij overleed in 1885.

Fernandez de los Rios, *Angelo*, een Spaansch staatsman en letterkundige, werd geboren den 27sten Juli 1821 te Madrid, studeerde aldaar in de rechten, werd bij herhaling tot volksvertegenwoordiger gekozen, maar moest in 1866 zijn vaderland verlaten, zoodat hij tot aan de verwijdering van koningin *Isabella* (1868) als balling in Frankrijk vertoefde. Daarna keerde hij in Spanje terug tot de politieke loopbaan en werd in 1869 tot senator benoemd. Vervolgens was hij Spaansch gezant te Lissabon, maar moest in 1876 bij de troonsbestijging van *Alfonsus* zich weder naar Frankrijk begeven, waar hij in 1879 overleed. Hij is de stichter van onderscheiden Spaansche dagbladen, zooals: „Los Novedades", „La Soberania nacional", „Los Luccesos" en „El Agricultor español". Verder schreef hij: „Tesoro de cuentos", „Todo o nada", „El futuro Madrid", „Guia de Madrid", „La España del porvenir", „Mi mision en Portugal" en „La exposicion de 1878".

Fernandez Guerra y Orbe, *Aureliano*, een Spaansch schrijver, werd geboren te Granada den 16den Juni 1817, studeerde in de rechten en onderscheidde zich door dramatische voortbrengselen. Hij werkte samen met *Tamayo* en *Cañete* en leverde o. a.: „La hya de Cervantes" en „Il niño perdido". Zijn lierdichten zijn zoetvloeiend en geestig. Verder vermelden wij van hem: „Sobre la conjuracion de Venecia en 1618" (1856), „La vida y los obras de F. de la Torre" (1857), „Itinerarios de la España romana" (1862), „Historia de la orden de Calatrava" (1864), „Mundo Pompeyano" (1866), „El rey don Pedro de Castilla" (1868), „El Fuero de Avilés" (1870), „Cantabria" (1878), „Don Rodrigo y la Cava" (2de druk, 1883), „Primer drama historico español de asunto nacional" (1882) en „Cervantes eslavo y cantor del Sacramento" (1882). Hij overleed den 7den September 1894. — Zijn broeder *Luis*, den 11den April 1818 te Granada geboren, schreef de drama's: „Merecer para alcanzar", „El peluquero de su alteza", „La novia de encargo" en het biografisch cultuurhistorische werk „Don Juan Ruiz de Marcon y Mendoza" (1872). Ook bewerkte hij een uitgave der tooneelspelen van *Moreto*. Sedert 1872 is hij lid der Academie.

Fernandez y Gonzalez, *Manuel*, een Spaansch dichter van onzen tijd, werd geboren te Granada in 1826, gaf in 1850 een bundel „Poesias" in het licht, die in 1858 door zijn „Poesias varias" gevolgd werd. De stof zijner treurspelen is veelal aan de geschiedenis van Spanje ontleend, en zijn „Dramas fantasticas" tintelen van geest en humor. Tot zijn meest bekende stukken behooren: „Con poche y sin contrato" (1844), „El Cid" (1858) en „Aventuras imperiales" (1864). Zijn prozawerken omvatten legenden, sproken en overleveringen. Men vindt bijv. in „Allah Akbar" (1849), „Los Alcazares in España" (1856) en „La Alhambra" (1863) verhalen uit den tijd der Moorsche heerschappij. „La leyenda de Madrid" (1882) bevat een grooten rijkdom van volkssagen. Eindelijk schreef hij een lange reeks van romans, van welke „Dona Isabel la Catolica" (1857) een der eerste en „Las cuatro barras de sangre" (1883) een der laatste was. Hij overleed te Madrid in 1888.

Fernando de Noronha is de naam van een bergachtig eiland in het zuidelijk gedeelte van den Atlantischen Oceaan, ongeveer 350 km. ten O.N.O. van Kaap la Roque op 3°50' Z. Br. gelegen. Het is 10 km. lang en 2 km. breed en bezit 2 veilige havens. Het klimaat is er gezond en de bodem zeer vruchtbaar, wanneer namelijk de regen niet uitblijft. Het dorp Remedios, een Braziliaansche strafkolonie, telt er met de bezetting van het nabijgelegen fort 2000 inwoners. In de gevangenis vindt men er 13- tot 1500 personen, die in de plantages moeten arbeiden.

Fernando Po, in het Portugeesch *Fernão Poo*, is het noordelijkste van de 4 eilanden in de Baai van Biafra aan de kust van Guinea. Het heeft een oppervlakte van 1998 v. km. met 20742 inwoners, is van vulkanischen aard, zeer bergachtig en draagt een kratertop, Clarencepeak genaamd, die zich ter hoogte van 2850 m. verheft. Gedeeltelijk evenwel is de bodem er zeer vruchtbaar, met bosch begroeid en door talrijke beken besproeid. Men verbouwt bananen, maïs, rijst, maniok, yams en op de plantages cacao, vanille, koffie, suikerriet, katoen en tabak. De inwoners zijn gedeeltelijk kleurlingen van Portugeezen, gedeeltelijk kleurlingen van vrijgemaakte Negers en eenige Europeanen, maar meerendeels inboorlingen van het Negerras of Boebis, een vroeger gevaarlijk, vuil volk, dat echter uitmuntende yamswortels, palmolie en scheepstimmerhout levert en een aantal groote dorpen bewoont.

Het eiland werd in 1477 door de Portugeezen ontdekt en *Ilha Formosa* genaamd, doch in 1778 aan Spanje afgestaan en in 1827 door de Engelschen bezet, die op de noordkust aan een ruime baai de kolonie Clarencetown deden verrijzen. In 1841 kwam Engeland in het volle bezit van het eiland, doch gaf het in 1845 aan Spanje terug, waaraan het nog behoort. Onder de Britsche heerschappij diende het tot bewaking van de Slavenkust en van de Nigerdelta, alsmede tot station voor handel en zeevaart en tot uitgangspunt van ontdekkingsreizigers naar de binnenlanden van Afrika.

Fernau, *Karl*, is de schuilnaam van *Sebastian Franz von Daxemberger* (zie aldaar).

Fernbach, *Franz Xaver*, uitvinder van een soort van encaustische wijze van schilderen, geboren in 1793 te Waldkirch in de Breisgau, schil-

derde aanvankelijk wijzerplaten voor uurwerken, bezocht daarna de academie te München en legde zich vervolgens te Landshut en te München en later aan de polytechnische school te Weenen ijverig toe op de studie der delfstof-, schei- en natuurkunde. De door hem uitgevonden methode werd het eerst in toepassing gebracht door *Schnorr* bij het schilderen van historiestukken in het koninklijk kasteel te München. *Fernbach* schreef: „Ueber Kenntniss und Behandlung der Oelfarben" (1835), „Lehr- und Handbuch der Oelmalerei" (1843), benevens een leerboek over gemelde encaustische methode. Hij overleed als conservator te München den 27sten Februari 1851.

Ferney of *Fernex*, een vlek met (1901) 921 inwoners, ligt in het Fransche departement Ain aan de Zwitsersche grenzen, was ten tijde der godsdienstvervolgingen in Frankrijk het toevluchtsoord van vele Protestanten en werd vooral bekend als verblijfplaats van *Voltaire*. Nadat hij er zich gevestigd had, poogde hij het gehucht, dat toen 50 zielen telde, tot een stad te verheffen. Hij zorgde, dat er zich bekwame uurwerkmakers uit Genève vestigden, en de talrijke vreemdelingen, die den dichter en wijsgeer bezochten, gaven aan de plaats zooveel vertier, dat zij in 1775 ongeveer 1200 inwoners telde. Na *Voltaire's* dood verminderde echter hun aantal. Zijn slaapkamer op het door hem bewoonde kasteel is in denzelfden toestand gebleven als bij zijn leven. Ook zijn er nog steeds een paar honderd werklieden met het vervaardigen van uurwerken bezig.

Kasteel van Ferney.

Fernkorn, *Anton Dominik*, een Duitsch beeldhouwer en bronsgieter, werd geboren te Erfurt den 17den Mei 1813 en bepaalde zich eerst laat bij de beoefening der kunst. Hij oefende zich in het beeldhouwen en bezocht gedurende 2 jaar de metaalgieterij van *Stiglmayer* te München. Tevens (1836—1840) maakte hij gebruik van de Academie en van het atelier van *Schwanthaler*. In 1840 begaf hij zich naar Weenen, waar weldra de graaf *de Montenuovo* hem belastte met de vervaardiging van een groot ruiterstandbeeld, het gevecht van *St. Joris* met de draak voorstellende. Dit werd onder zijn leiding gegoten en bezorgde hem grooten roem. Van regeeringswege werd nu een metaalgieterij onder zijn bestuur geplaatst, en hij leverde weldra zijn meest beroemd stuk, namelijk het grootsche ruiterstandbeeld van den overwinnaar van Aspern, aartshertog *Karel*, dat den 22sten Mei 1860 onthuld werd en den maker het kruis der Leopoldsorde bezorgde. Later vervaardigde hij een buste van *Radetzky* en een standbeeld van prins *Eugenius*, dat in October 1865 onthuld werd. Verder werd hij belast met het ontwerpen van een gedenkteeken voor *Maria Thresia*, terwijl hij ook bezig was met een standbeeld van *Jellaschich* enz. Een zielsziekte maakte in 1866 een einde aan het kunstenaarsleven van dezen man, die den 16den November 1878 in een krankzinnigengesticht te Brünnefeld overleed.

Fernow, *Karl Ludwig*, een Duitsch schrijver, werd geboren te Blumenhagen in de Ukermark den 19den November 1763, werd aanvankelijk leerling bij een notaris en daarna bij een apotheker. Weldra ging hij naar Lübeck en wijdde zich aan de schilder- en dichtkunst. De liefde bracht hem naar Weimar, doch hij werd bedrogen in zijn hoop en begaf zich naar Jena, waar hij *Baggesen* leerde kennen, die hem met zich nam naar Italië. Bij den terugkeer van laatstgenoemde stelden baron *Herbert* en de graaf *von Burgstall* hem in staat zich in 1794 weder naar Rome te begeven, waar hij de theorie en de geschiedenis der kunst, alsmede de Italiaansche taal- en letterkunde bestudeerde. Toen hij niet langer op toelagen rekenen kon, voorzag hij door voorlezingen in zijn onderhoud, trad met een Romeinsche dame in het huwelijk, keerde in 1802 naar Duitschland terug en werd er buitengewoon hoogleeraar te Jena, vervolgens bibliothecaris bij de hertoginweduwe *Amalia* te Weimar. Hij overleed den 4den December 1808. Van zijn geschriften vermelden wij: „Leben des Künstlers Carstens" (1806), „Ariosto's Lebenslauf" (1809), een verhandeling „Ueber den Bildhauer Canova und dessen Werke" (1806), „Francesco Petrarca" (1818) en vooral zijn „Römische Studiën" (3 dln. 1806—1808).

Ferolia *Aubl.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rosaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-bladerige bloemkroon met een 5-spletigen kelk, door 14 of 15 meeldraden en door een droge, rimpelige, 2-hokkige, 2-zadige noot. De eenige soort is *F. guianensis Aubl.* (*variegata Lam.*), een boom, die in Guyana en op de Antillen groeit, 15 m. hoog wordt en langwerpig ronde, kortgesteelde, gaafrandige, van boven groene, van onder bleeke bladeren draagt en groenachtige vruchten met zeer harde kernen oplevert. De schors bevat melksap, en het harde, zware, geel- en roodgevlekte hout (atlas- of satijnhout) vormt een belangrijk handelsartikel. Zie *Atlashout*.

Feronia is de naam van een Oud-Italiaansche godin, vermoedelijk van Sabijnschen oorsprong, maar ook door de Etruskers en Romeinen in den kring hunner goden opgenomen. Waarschijnlijk was zij, evenals *Proserpina*, een godin der onderwereld. Onder de tempels, aan haar gewijd, bezat die, welke zich aan den voet van den berg Soracte bevond, de meeste vermaardheid.

Feronia *Corr.* is de naam van een plantengeslacht uit de onderfamilie der *Aurantieae*, behoorende tot de familie der *Rutaceeën*. Het omvat slechts één soort, namelijk *F. elephantum Corr.*, een grooten boom, in Indië, Ceylon enz. groeiende, met hard en zwaar, maar niet zeer duurzaam hout, gevinde bladeren, fraaie witte bloemtrossen en appelvormige vruchten met een harde, ruwe, houtige schors en witachtig vleesch met vele zaden.

De bladeren rieken naar anijs en het vleesch is eetbaar. Beide worden in de geneeskunde gebruikt. Uit den stam vloeit een gom, welke in groote, onregelmatige klompen als Feroniagom of echte Oost-Indische gom in den handel komt. Deze is doorzichtig, topaaskleurig en glanzig, lost gemakkelijk en volkomen op in water, kleeft sterk en is voor het teekenen met waterverf boven Arabische gom te verkiezen.

Ferrand, *Antoine François Claude*, graaf, een Fransch staatsman en geschiedschrijver, werd geboren te Parijs den 4den Juli 1751, onderscheidde zich voor de Revolutie als parlementslid te Parijs, verliet Frankrijk in September 1789, vestigde zich in 1794 te Regensburg, keerde in 1800 naar Frankrijk terug en wijdde zich aan de beoefening der geschiedenis. Na den intocht der verbonden mogendheden in Parijs toonde hij zich een ijverig voorstander der *Bourbons* en werd in 1815 pair, nadat de koning hem reeds in het voorafgaande jaar had benoemd tot minister van Staat en directeur-generaal der posterijen. Hij verloor laatstgenoemde betrekking bij de terugkomst van *Napoleon* en bleef er ook na de Tweede Restauratie van beroofd. Daarentegen werd hij lid van het comité tot het ontwerpen eener grondwet, alsmede in 1816 van de Academie. Gedurende de ziekte van *Malouet* was hij tijdelijk lid van het ministerie. Hij overleed den 17den Januari 1825. Van zijn werken noemen wij: „L'esprit de l'histoire" (4 dln., 6de druk), 1826, „Théorie des révolutions rapprochées des principaux événements, qui en ont été l'origine" (5 dln., 1817), „Histoire des trois démembrations de la Pologne" (3 dln., 1820) en „Testament politique" (1830).

Ferrand, *J. H.*, een Nederlandsch waterbouwkundige, begon zijn loopbaan bij den Waterstaat in 1808 en werd na afgelegd examen als landmeter ter beschikking gesteld van den directeur van den Waterstaat, die hem belastte met de opmeting der Nieuwkoopsche en Zevenhovensche plassen. In 1811 werd hij als ingenieur 2de klasse geplaatst bij het korps voor bruggen en wegen en bevorderde tot 1814 onder *Brunings* de droogmaking van gemelde plassen. Daarna werd hij arrondissementsingenieur in Drente en in 1816 als ingenieur 1ste klasse naar Zeeland gezonden, waar onder zijn beheer in 1818 en 1819 de zeesluis het nieuwe Sas van Goes gebouwd en het oude Sas vernieuwd werd. In 1825 was hij belast met den dienst van hoofdingenieur in de provincie Henegouwen, en ontving in 1829 een definitieve benoeming tot hoofdingenieur. Als zoodanig was hij werkzaam aan de verbetering der afwateringskanalen en vaarten in Friesland en deed onderzoek naar de ontworpen afsluiting van het Reitdiep in Groningen. In 1834 ging hij als hoofdingenieur naar Gelderland, werd in 1849 inspecteur van den Waterstaat, schreef in 1850 een uitmuntend rapport over de rivierverbetering, ontving in 1858 op zijn verzoek een eervol ontslag en overleed den 21sten September 1866. Hij was commandeur van de orde van den Nederlandschen Leeuw en van de Eikenkroon.

Ferrara was voorheen de meest noordelijke legatie van den Kerkelijken Staat, na 1850 een delegatie van de legatie Romagna en vormt thans een provincie van het koninkrijk Italië, die op 2625 v. km. (1901) 271 776 inwoners telt. Zij beslaat een gedeelte van de delta der Po; het land is er dientengevolge vlak, vol poelen en moerassen, doorsneden van kanalen en rivieren, ongezond, maar zeer vruchtbaar. Verbouwd worden graan, hennep, rijst en wijn. Verder houden de bewoners zich bezig met zijde- en veeteelt, vischvangst en zoutwinning.

Ferrara, de hoofdstad van bovengenoemde provincie, in een moerassige, vruchtbare vlakte, ligt aan een Po-arm en aan de spoorlijnen Padua—Bologna, Ferrara-Rimini en Ferrara-Suzzara en telt (1901) 33 500, als gemeente 87 648 inwoners. De stad heeft groote straten en pleinen, waarvan vooral de Piazza Ariostea met een standbeeld van den dichter te noemen is. Onder de kerken zijn de voornaamste: de dom (12de eeuw), deels in Romaanschen, deels in Gotischen stijl met talrijke beelden en fresco's van *Garofalo*, *Francia* enz.; de driebeukige San Francescokerk (1494—1530), de San Benedettokerk met een Gotische façade, de basilica Santa Maria in Vado, het voormalige Karthuizerklooster San Christoforo en de nu gemoderniseerde San Giorgiokerk. Onder de wereldlijke gebouwen bekleedt het oude hertogelijk paleis in Gotischen stijl, met vier groote hoektorens en omgeven door een breede, diepe gracht, de eerste plaats. Het werd door *Nicolaas van Este* gebouwd, later na een brand (1554) door *Giordano da Carpi* hersteld en bevat veel fresco's van *Dosso Dossi*. Voor het paleis staat een standbeeld van *Savonarola*. Andere merkwaardige gebouwen zijn: Palazzo communale, Palazzo della Ragione en de Palazzi Scrofa, Schifanoja, Roverella, het Studio Publico, Palazzo dei Diamanti met de schilderijenverzameling van *Ateneo Civico*. In het St. Annahospitaal is de cel, waarin *Tasso* zeven jaar als krankzinnige opgesloten is, ook het huis van *Ariosto* bestaat nog. Ferrara bezit een universiteit, een lyceum, gymnasium en technisch instituut. De bij de universiteit behoorende bibliotheek bevat 100 000 deelen, zeldzame incunabelen en 2000 handschriften. De Sala Ariostea bevat het grafmonument van den dichter. Ferrara heeft molens en fabrieken voor bakkersartikelen, hennepspinnerijen en zeepfabrieken. Buiten de stad ligt de villa Belriguardo, bij *Goethe* de plaats der liefde van *Tasso* voor *Eleonora van Este*.

Ferrara werd in 757 door *Desiderius*, koning der Longobarden aan de Roomsche Kerk afgestaan. In de 11de eeuw kreeg het zelfstandigheid; onder *Frederik I* behoorde het tot den Lombardischen Bond, maar de pausen bleven hun aanspraak handhaven. In 1208 werd *Azzo van Este* tot heer der stad verheven; in den strijd tusschen den keizer en de kerk koos Ferrara de zijde van den eerste en verjoeg *Azzo;* het werd echter in 1240 weer door hem veroverd, waarna de stad in de macht van het Huis *Este* bleef, dat van den paus het vicariaat in leen ontving. In 1471 verhief *Paulus II* markgraaf *Borso* tot erfelijk hertog *van Ferrara*. Bij het uitsterven van den hoofdtak der *Este's* (1597) nam *Clemens VIII* het hertogdom als opgevallen leen terug, en maakte het tot een bezit der kerk. In 1796 door de Franschen ingenomen, vormde Ferrara een deel van de Cisalpijnsche republiek en daarna van het koninkrijk Italië, maar kwam na het Congres van

Weenen weer onder de heerschappij van den paus. In 1859 scheurde het zich los van den Kerkelijken Staat en werd met Romagna in het koninkrijk Italië ingelijfd.

Ferrara, *Francesco*, een Italiaansch staathuishoudkundige, werd geboren te Palermo den 7den December 1810, bevond zich in 1834 aan het hoofd van het bureau voor statistiek in Sicilië en stichtte een „Giornale di statistica". Later nam hij deel aan de vaderlandslievende volksbeweging, en werd in 1848 lid van het Voorloopig Bewind te Palermo. Daarna werd hij op aanraden van *Cavour* hoogleeraar te Turijn, later te Pisa. In 1865 werd hij lid der Kamer, was van Mei tot Juli 1867 minister van Financiën en nam daarna als lid der financiëele commissie van de Kamer, sedert 1881 van den Senaat deel aan de organisatie van Italië's geldwezen. Hij overleed den 22sten Januari 1900. Van zijn werken noemen wij: „Importanza dell' economia politica" (1849), „Biblioteca dell' Economista" (27 dln., 1850—1868) en „Annali di statistica" (1880).

Ferrari, *Gaudenzio*, een Italiaansch schilder, werd geboren te Valduggia op het gebied van Milaan in 1471 en overleed in 1546. Vermoedelijk heeft hij zich gevormd onder leiding van *Vercelli*, *Leonardo* en *Luini*. Hij vereenigde met de verschillende richtingen van zijn leermeesters iets oorspronkelijks. Zijn kleuren zijn diep en helder, maar niet altijd harmonisch, zijn teekening is correct, vooral in de voorstelling van het verkorte (raccourci). Hij was een zeer vruchtbaar schilder en heeft veel fresco's vervaardigd, wier koloriet nauwelijks voor dat van *Luini* behoeft onder te doen. De meeste stukken van dezen meester bevinden zich in Lombardije. In het Brera te Milaan ziet men o. a. den „Marteldood der heilige Catharina". Zijn belangrijkste kunstwerk vormen de fresco's te Varallo, die den „Dood van Christus" voorstellen. Te Vercelli heeft men in het refectorium van San Paolo een „Avondmaal", dat aan dat van *Leonardo da Vinci* herinnert, terwijl hij ook den koepel van de kerk te Saronno versierd heeft. Zijn meestberoemde leerling is *Andrea Solario*.

Ferrari, *Bartolommeo*, een Italiaansch beeldhouwer, werd geboren te Venetië den 13den Juli 1780. Hij behoorde tot een aanzienlijk geslacht uit Ferrara en had tot leermeester zijn oom *Toretti*, onder wiens leiding ook *Canova* zich eenigen tijd oefende. *Ferrari* leverde onderscheiden marmeren standbeelden en gedenkteekenen. Hij overleed den 8sten Februari 1844.

Ferrari, *Luigi*, een zoon van den voorgaande en eveneens beeldhouwer, werd geboren te Venetië in 1810, ontving onderricht van zijn vader en hielp aan het grafmonument van *Canova* in de Sta. Maria dei Frari. Daarna maakte hij een „Laokoon", „Endymion", een standbeeld van *Marco Polo*, „David, Goliath overwinnend", een standbeeld van aartshertog *Frederik van Oostenrijk* en van den heiligen *Julius*. In 1815 werd hij hoogleeraar aan de academie te Venetië, waar hij den 12den Mei 1894 overleed.

Ferrari, *Giuseppe*, een Italiaansch wijsgeer en geschiedkundige, werd geboren te Milaan in 1812, studeerde te Pavia in de rechten en was weldra medewerker aan onderscheiden staatkundige dagbladen. De gezamenlijke werken van *Vico* werden door hem in het licht gegeven. In 1839 ging hij naar Frankrijk, schreef in de „Revue des Deux Mondes" een artikel over Italiaansche letterkunde en werd in 1840 hoogleeraar te Rochefort. Daarna gaf hij zijn geschriften: „De l'erreur" en „De religiosis Campanellae opinionibus" in het licht en ging als professor naar Straatsburg, waar de Ultramontanen hem van communistische gevoelens beschuldigden, zoodat *Villemain* hem zijn ontslag zond. Tot zijn rechtvaardiging gaf hij „Idées sur la politique de Platon et d'Aristote" (1842) in het licht. In 1843 verscheen zijn hoofdwerk: „Essai sur le principe et les limites de la philosophie de l'histoire". Na de Februari-omwenteling van 1848 herstelde *Carnot* hem in zijn betrekking, doch hij ging weldra naar Bourges, waar hij aan dezelfde aanvallen was blootgesteld en geschorst werd. In 1850 keerde hij naar Italië terug, werd lid van het Parlement in Piemont, waar hij zich tegen het annexatiestelsel van *Cavour* verzette, en na dien tijd behield hij steeds zijn mandaat. Hij overleed te Rome den 1sten Juli 1876. Behalve genoemde werken schreef hij nog: „Machiavel, juge des révolutions de notre temps" (1848), „Les philosophes salariés" (1849), „La federazione repubblicana" (1851), „La filosofia della révoluzione" (1851), „L'Italia dopo il colpo di stato" (1852), „Histoire des révolutions d'Italie ou Guelfes et Gibelins" (4 dln., 1857), „L'annexion des Deux-Siciles" (1860), „Histoire de la raison d'état" (1860), „La Chine et l'Europe, leurs histoire et leur traditions comparées" (1867), „Corso sugli scrittori politici italiani" (3 dln., 1871—1873), „Storia della rivoluzione d'Italia" (1871), „Teoria dei periodi politici" (1874) benevens een aantal opstellen in de „Revue des Deux Mondes" en in de „Revue indépendante".

Ferrari, *Paolo*, een Italiaansch blijspeldichter, werd geboren te Modena den 5den April 1822, studeerde aldaar in de rechten, maar wijdde zich sedert 1847 aan het drama en werd in 1860 hoogleeraar aan de academie te Milaan. Hij overleed den 9den Maart 1889. Hij schreef o. a.: „Bartolomeo Calzolajo" (1847), „L'anima forte", „Lo scetticismo", zijn beide meesterwerken „Goldoni e le sue sedici commedie" (1852) en „La satire e Parini" (1871), „Il Tartufo moderno" (1858), „Dante a Verone", „La medicina d'une regazza ammalata", „Il duello" (1868), „Gli uomini seri" (1869), „L'attrice cameriera" (1871), „Nessun va al campo" (1871), „Cause ed effetti" (1872), „Le due dame", „Il ridicolo" (1878), „Il perdone" (1870), „Per vendetta", „Un giovane ufficiale", „L'Antonietta" (1880) en „Fulvio Festa" (1889). Zijn „Opere drammatiche" zijn in 1877—1880 in 14 deelen in het licht verschenen.

Ferrari, *Eugenio*, een Italiaansch letterkundige, geboren te Arezzo den 22sten Februari 1832, studeerde te Pisa, werd in 1853 hoogleeraar aan het lyceum te Florence, vervolgens ambtenaar bij het ministerie van Onderwijs en later professor aan de universiteit te Padua. Hij leverde zeer verdienstelijke uitgaven van geschriften van *Sophokles*, *Xenophon* enz.

Ferraris, *Joseph*, graaf *von*, een Oostenrijksch veldmaarschalk, werd geboren te Luneville den

20sten April 1726, was de telg van een Piemonteeschen stam, die in de 17de eeuw naar Lotharingen werd overgeplant. Hij diende als edelknaap aan het Hof der weduwe van keizer *Joseph I* en verwierf in den Oostenrijkschen Successie-oorlog den rang van kapitein, onderscheidde zich in den Zevenjarigen Oorlog en werd in 1761 generaal-majoor, waarna hij in 1767 als directeur-generaal der artillerie de uitgave bezorgde van een voortreffelijke kaart van België in 25 bladen. In 1772 werd hij luitenant-veldmaarschalk en in 1784 veldtuigmeester, nam deel aan den oorlog tegen het revolutionnaire Frankrijk, kreeg in 1793 zijn ontslag, werd daarna vice-president van den Hofkrijgsraad en in 1807 veldmaarschalk. Hij overleed te Weenen den 1sten April 1814.

Ferraris, *Galileo*, een Italiaansch natuurkundige, werd den 31sten October 1847 te Livorno geboren, was in 1869 civiel-ingenieur en in 1879 hoogleeraar in de natuurkunde aan de industrie- en krijgsschool te Turijn, waar hij het eerste Italiaansche electrotechnische instituut oprichtte. Hij bestudeerde electrische verlichting en krachtoverbrenging, de wisselstroomen en transformatoren en schreef: „Le proprietà cardinali degli strumenti diottrici, teoria di Gauss" (1877), „Sulla illuminazione elettrica" (1899) en „Lezioni di elettrotecnica" (2de druk, 1903). Hij overleed den 7den Februari 1897 te Turijn, waar in 1903 een standbeeld voor hem werd opgericht.

Ferraris, *Carlo*, een Italiaansch staathuishoudkundige en statisticus, werd den 15den September 1850 te Moncalva (Alessandria) geboren, was in 1878 buitengewoon hoogleeraar te Pavia, in 1883 directeur in het ministerie van Landbouw en in 1885 hoogleeraar in de statistiek te Padua. Hij schreef: „La statistica e la scienza dell' amministrazione nelle facolta giuridiche" (1878), „Moneto e corso forzoso" (1879), „Saggi di economia statistica e scienza dell' amministrazione" (1880), „La statistica del movimento dei metalli preziosi fra l'Italia e l'estero" (1885), „Principi di scienza bancaria" (1892), „La questione sociale e la transformazione del sistema tributari in Italia" (1893), „Il materialismo storico et lo Stato" (1897) en „La teoria del dicentramento amministrativo" (1899).

Ferrazzi, *Giuseppe Jacopo*, een Italiaansch schrijver, werd geboren te Cartiglano bij Bassano den 20sten Maart 1813, studeerde aan het seminarium te Vicenza, ontving in 1835 de priesterwijding en werd leeraar aan het gymnasium te Bassano. Ofschoon wegens zijn vaderlandslievende gevoelens door *Radetzky* uit die betrekking ontzet, werd hij, nadat de eenheid van Italië was afgekondigd, professor en inspecteur van onderwijs te Bassano, wat hij tot zijn dood (3 Mei 1888) bleef. Hij schreef: „Di Bassano e dei Bassanesi illustri" (1847), „Elogio storico di M. Zaccaria Briesto, arcivescovo di Udine" (1852), „Degli instituti di beneficenza della città di Bassano" (1854), „Del debito di fare il proprio testamento in perfetta serenità di mente" (1854 en later), „Antologia italiana" (2 dln., 1858—1859), „Bibliografia Petrarchesca" (1877), „Torquato Tasso" (1880), „Bibliografia Ariostesca" (1882) en het voortreffelijk „Manuale Dantesco" (5 dln., 1864—1877).

Ferré, *Théophile Charles*, lid der Commune te Parijs, werd geboren in 1845, hield zich reeds vroeg bezig met staatkundige vraagstukken, schreef artikels in kleine bladen en hield redevoeringen en openbare vergaderingen, zoodat hij meermalen tot gevangenisstraf werd veroordeeld. Gedurende de belegering van Parijs stelde hij in de clubs de meest radicale maatregelen voor en nam deel aan de revolutionnaire woelingen der sociaaldemocraten op 31 October en 1 November 1870. Na het oproer van 1871 werd *Ferré*, die aan het vermoorden der generaals *Lecomte* en *Thomas* deelgenomen had, tot lid der Commune gekozen en was er achtervolgens secretaris, lid van het comité du salut public, plaatsvervanger van den openbaren aanklager en commissaris van politie. In de laatste dagen der Commune gaf hij meermalen bevel gevangenen bij troepen ter dood te brengen. Zelfs deed hij den 27sten Mei tuchthuisboeven van wapens voorzien, om een groot aantal gevangenen en onder dezen 70 gendarmes te dooden. Men vermeldt verder, dat hij het politiebureau en het gebouw van het departement van Financiën in brand gestoken heeft. Den 14den Juli 1871 werd hij in hechtenis genomen, door den krijgsraad eenstemmig ter dood veroordeeld en den 28sten November gefusilleerd.

Ferreira, *Antonio*, een Portugeesch dichter, werd geboren te Lissabon in 1528, studeerde te Coïmbra in de rechten en beijverde zich om de meest beroemde dichtstukken der Oudheid in het Portugeesch over te zetten. Met *Sa de Miranda* werd hij de grondlegger der klassieke Portugeesche dichtschool van Coïmbra, leverde proeven van verschillende dichtsoorten, hield ook voorlezingen over rechtsgeleerde onderwerpen, werd tot een rechterlijke betrekking in zijn geboortestad beroepen en daarna tot kamerheer des konings benoemd. Hij overleed in 1569. Van zijn werken vermelden wij: „Poemas lusitanos", door zijn zoon uitgegeven, het treurspel „Ines de Castro" en zijn blijspelen „Comedia do Bristo," en „Comedia do Cioso". Uitgaven van zijn gezamenlijke werken verschenen in 1771, 1829 en 1875.

Ferreira Borges, *José*, een Portugeesch staatsman en schrijver, geboren te Oporto in 1786, werd advocaat en zag zich tot rechterlijke betrekkingen benoemd in zijn geboortestad. Hij nam deel aan de samenzwering, die den val van het regentschap tengevolge had, alsmede aan de omwenteling van 1820, werd in 1821 afgevaardigd naar de Cortes, aldaar tot secretaris benoemd en vervolgens tot staatsraad, nam in 1823, na de opheffing der constitutie, de vlucht naar Engeland, keerde onder het bewind van dom *Pedro* terug, moest in 1829 nogmaals de wijk nemen voor dom *Miguël*, begaf zich na de restauratie van dom *Pedro* weder naar zijn vaderland en was er tot in 1836 voorzitter der rechtbank van koophandel. Hij overleed den 14den November 1838. Hij schreef een „Repertorium" van wetten en besluiten der wijncompagnie in 20 deelen, verder „Institutiones de medicina forensi" (1832) en een „Codex commercial", waaraan dom *Pedro* kracht van wet heeft gegeven.

Ferreira de Vasconcellos, *Jorge*, een der oudste dramatische dichters van Portugal, geboren te Coïmbra of te Monte mór o Velho, werd ge-

plaatst aan het departement van Financiën en Koloniën en overleed in 1585. Van zijn werken noemen wij: de tooneelstukken „Comedia Eufrosina" (1560), „Comedia Ulyssipo" (1618 en 1787) en „Comedia Aulegrafia" (1619 en 1787), den ridderroman „Triumpho de Sagramor", later „Memorial das proezas da segunda tavola redonda" getiteld.

Ferrel, *William*, een Amerikaansch meteoroloog, werd den 29sten Januari 1817 te Virginia geboren, was eerst leeraar te Tennessee, kwam in 1857 bij de redactie van den „Nautical Almanac", werd in 1867 bij de kustopmeting geplaatst en in 1882 tot hoogleeraar aan het signaalbureau benoemd. Van groote waarde zijn zijn onderzoekingen over den algemeenen kringloop der lucht om de aarde, zijn theorie over wervelstormen en tornado's, over ebbe en vloed enz; ook vond hij een toestel uit, dat het intreden der getijden van te voren aangeeft. *Ferrel*, die den 10den September 1891 te Maywood overleed, schreef „Popnlar treatise on the winds, monsoons, cyclones etc." (2de druk, 1893).

Ferrer, don *Joaquin Maria de*, een Spaansch staatsman, geboren den 8sten December 1777 te Pasage in Guipuzcoa, ging in 1795 als deelgenoot in een handelszaak naar Buenos Ayres, doch keerde bij het uitbarsten van den oorlog tegen Frankrijk (1808) naar zijn vaderland terug. Op last der Junta van Sevilla begaf hij zich wegens geldzaken nogmaals naar Buenos Ayres en vandaar naar Lima. In 1815 kwam hij weder te Madrid en werd lid van het bestuur der bank van San Carlos. Na het herstel der constitutie (1820) werd hij in 1822 afgevaardigde en zelfs voorzitter der Cortes te Sevilla en te Cadix, waar hij tot de Exaltados behoorde, maar vluchtte na de verovering van Cadix door de Franschen naar Engeland en vestigde zich later te Parijs, waar hij uitgaven bezorgde van oude Spaansche geschriften. Na de algemeene amnestie van 1832 begaf hij zich naar San Sebastiano en werd in 1834 procureur bij de Cortes, waar hij het ministerie *Mendizabal* ondersteunde. Weldra was hij kamerheer en werkte mede tot den val van het ministerie *Isturiz*. Als lid der constitutioneele Cortes schaarde hij zich aan de zijde der regeering en was een hevig tegenstander van het ministerie *Bardaji*. Onder de grondwet van 1837 werd hij lid van den Senaat en een bestrijder van het ministerie *Ofalia*. In 1838 ging hij naar het zuiden van Frankrijk, doch keerde weldra terug, nam in 1840 deel aan de Septemberrevolutie tegen *Maria Christina* en werd in het eerste ministerie *Espartero* vice-president van Buitenlandsche Zaken terwijl hij tevens tijdelijk met de portefeuille van Financiën was belast. Bij de ministerieele crisis van 1842 verliet hij echter het staatkundig tooneel voor goed.

Ferrera, het dal van den benedenloop van den Aver, ligt in het distrikt Hinterrhein van het Zwitsersche kanton Grauwbunderland en bestaat uit een reeks woeste, boschrijke rotskloven en nauwe dalketels, waardoor de Averser-Rijn met talrijke stroomversnellingen en watervallen naar den Achterrijn stroomt.

Ferréras, *Juan de*, een Spaansch geschiedschrijver, geboren te Labañeza in 1652, was de zoon van adellijke, doch onbemiddelde ouders, werd door zijn oom opgevoed en studeerde te Salamanca in de godgeleerdheid. Als priester verwierf hij grooten roem door zijn welsprekendheid, werd snel bevorderd en bekleedde eindelijk een betrekking bij de Inquisitie. De bisschoppelijke waardigheid wees hij van de hand en werd bibliothecaris van *Philips V*. Hij overleed den 8sten Juni 1735, nadat hij zich zeer verdienstelijk had gemaakt door zijn „Historia de España" (16 dln., 1700—1727).

Ferrerius, *Vincentius*, een Dominicaner monnik, werd den 23sten Januari 1357 te Valencia geboren, was van 1374—1380 monnik in het klooster aldaar, studeerde daarop te Barcelona en Serida, was van 1384—1391 werkzaam als leeraar en prediker te Valencia, trok daarna, al predikend, een groot deel van Frankrijk door en werd ten slotte raadsman van koning *Johan I* van Arragon. De overtuiging, dat ten gevolge van het diep zedelijk en godsdienstig verval van het Christendom het einde der wereld nabij was, bracht hem ertoe Spanje, Frankrijk, Italië en waarschijnlijk ook Groot-Brittannië als boetprediker te doorreizen. Leeken en geestelijken sloten zich bij hem aan en zijn tochten werden weldra processies van een groot genootschap, wiens eerste gebod de strengste zelfkastijding was, en dat in Italië de flagellomanie (zie aldaar) weer tot nieuw leven wekte. *Ferrerius* moet 8000 Saracenen en 35000 Mohammedanen bekeerd hebben en meer dan 100000 ketters tot de kerk teruggebracht. Hij overleed den 5den April 1419 te Vannes in Bretagne en werd in 1454 door paus *Calixtus V* heilig verklaard.

Ferrero, *Annibale*, een Italiaansch geodeet, werd den 8sten December 1839 te Turijn geboren, bezocht de militaire academie aldaar, nam deel aan de oorlogen van 1859, 1860—1861 en 1866, kwam in 1864 bij den generalen staf en nam de leiding der geodetische werken in Italië op zich. In 1872 werd hij chef der geodetische afdeeling van het militair-geografisch instituut te Florence, in 1885 directeur van die inrichting, in 1893 divisie-generaal te Bologna, in 1895 Italiaansch gezant te Londen en in 1899 commandeerend generaal te Milaan. In 1897 werd hij ondervoorzitter der commissie voor de internationale aardmeting. Hij pnbliceerde zeer uitvoerige berichten over de triangulatie in de „Verhandlungen der internationalen Erdmessung".

Ferret, *Col de*, een pas aan den oostelijken voet der Mont-Blanc groep, 7½ km. ten W.N.W. van den Grooten St. Bernhard, loopt over de waterscheiding van Drance en Dora Baltea en verbindt het Zwitsersche kanton Wallis met de Italiaansche provincie Milaan. De weg buigt bij Orsières van den straatweg van den Grooten St. Bernhard af en stijgt door de *Val Ferret* tot den Joch (2536 m.), vanwaar men een prachtig uitzicht op den Mont Blanc heeft. Daarna daalt de pas over Entrèves naar Courmayeur (1208 m.) in het dal van Aosta.

Ferretti, *Jacopo*, een Italiaansch librettodichter, werd geboren te Rome den 6den Juli 1784 en overleed aldaar in 1852. Hij was voor de rechtsgeleerde loopbaan bestemd, maar hield zich tevens bezig met de letterkunde. Hij stichtte te Rome een gabinetto letterario ten behoeve van jeugdige schrijvers en behandelde in de jaren 1812

—1813 de Italiaansche taal en letterkunde aan het Collegio Romano. In 1814 werd hij geplaatst bij het zout- en tabaksmonopolie. Van zijn 40 libretti, op verzoek van *Rossini*, *Donizetti*, *Pucini*, *Ricci*, *Rossi* enz. vervaardigd, vermelden wij slechts de voornaamste, te weten: „La Cenerentola" „Matilde di Schabran", „Olivo e Pasquale", „Il Furiozo", „Il Torquato" „Furio Camillo", „Il nuovo Figaro", „Bartolommeo dalla Cavalla", „Gli Esposti", „Chi dura vince", „I Pirati", „L'Orfanella di Ginevra" en „La figlia di Figaro". Zij onderscheiden zich door een flinken versbouw, een vernuftige vinding en vooral door een onuitputtelijken humor. *Ferretti* was één der stichters van de Accademia Tiberina en lid van onderscheiden geleerde genootschappen. Hij bekleedde eenigen tijd de waardigheid van president der Arcadia en was bemind als improvisator, gevreesd als criticus. Ook leverde hij een bundel luimige gedichten, waarin hij op geestige wijze wist te hekelen.

Ferri, *Ciro*, een Italiaansch schilder, werd in 1634 te Rome geboren, was een leerling van *Pietro da Cortona* te Florence en voltooide diens fresco's in Palazzo Pitti. Later keerde hij naar Rome terug, waar hij als schilder en architect werkzaam was. Zijn voornaamste werk is de Bijbelsche voorstelling van Santa Maria Maggiore te Bergamo. Hij overleed te Rome in 1689.

Ferri, *Enrico*, een Italiaansch criminalist, werd den 25sten Februari 1856 te San Benedetto Po geboren, vestigde zich in 1880 als privaatdocent aan de universiteit te Turijn en was van 1881—1894 achtereenvolgens hoogleeraar te Bologna, Siena en Pisa, doch werd na zijn overgang tot de socialistische partij uit zijn ambt ontzet. Van 1895—1896 hield hij voordrachten aan het *Institut des hautes études* te Brussel. Thans leeft hij als advocaat te Rome en is tevens privaat-docent aan de universiteit aldaar. Met *Cesare Lombroso* is *Ferri* de stichter der nieuwe criminalistische school in Italië. Van zijn in veel talen overgebrachte geschriften noemen wij: „Studi sulla criminalita in Francia da 1826 fin a 1878" (1881), „Das Verbrechen in seiner Abhängigheit vom jährlichen Temperaturwechsel" (1882), „I nuovi orizzonti del diritto e della procedura peniale" (4de druk, 1900), „La scuola positiva di diritto criminale" (1883), „Polemica in difesa della scuola criminale positiva" (1886) „L'omicidio-suicidio" (4de druk, 1895), „Socialismo e criminalità, appunti" (2de druk, 1897), L'omicidio nell' antropologia criminale" (2 dln., 1895), „Socialismo e scienza positiva. Darwin, Spencer, Marx" (1894), „Difese penale e studi di giurisprudenza" (1899), „Delinquenti nell' arte" (1901) en „Studi sulla criminalità ed altri saggi" (1901). Sedert 1886 is *Ferri* lid der Italiaansche Kamer, waar hij de woordvoerder der uiterste linkerzijde is.

Ferricyaan, $Fe(CN)_6$, is een in vrijen toestand niet voorkomend driewaardig radicaal, dat zich als een halogeen gedraagt en met waterstof ferricyaanwaterstofzuur, $H_3Fe(CN)_6$, vormt. Van de talrijke ferricyaanverbindingen, waarin het ijzer door de gewone methoden niet van het cyaan gescheiden en aldus aangetoond kan worden, zijn het roode bloedloogzout of ferricyaankalium, $K_3Fe(CN)_6$, en Turnbull's blauw het meest bekend.

Ferrière, *Emile*, een Fransch wijsgeer en letterkundige, werd in 1830 te Parijs geboren. Hij schreef: „Le darwinisme" (1878), „Les apôtres, essai d'histoire religieuse d'après la méthode des sciences naturelles" (1879), „Les erreurs scientifiques de la Bible", „L'âme et la fonction du cerveau" (1883), „La matière et l'énergie" (1887), „La vie et l'âme" (1888), „La cause première d'après les données expérimentales", „La doctrine de Spinoze exposée et commentée à la lumière des faits scientifiques" (1899).

Ferrières, een dorpje met (1901) 961 inwoners in het Fransche departement Seine et Marne, is merkwaardig wegens het aldaar aanwezig kasteel van baron *Rothschild*, dat tot de prachtigste buitenverblijven van Frankrijk behoort. Het is door den bekenden Engelschen architect *Paxton* in Renaissancestijl opgetrokken en bevat 80 vertrekken, een zaal, die 40 m. lang en 20 m. hoog is, een boekerij met 8000 deelen en een menigte kunstwerken. Zeer fraai is het ruime park met sierlijke waterwerken, boomgroepen en marmeren beelden. In den Fransch-Duitschen Oorlog betrok de koning van Pruisen er eenigen tijd het hoofdkwartier.

Ferrigni, *Piero Francesco Leopoldo Coccoluto*, bekend onder den schuilnaam *Yorick*, werd geboren te Livorno den 15den November 1836, studeerde te Siena in de rechten, nam in 1859 deel aan de staatkundige beweging in Italië, werd secretaris bij het departement van Oorlog, belast met verschillende zendingen en vestigde zich in 1864 als advocaat te Florence, waar hij in 1895 overleed. Hij behoort tot de meest geliefde feuilletonschrijvers. Sedert 1868 levert hij bijdragen in de „Gazetta del Popolo", in de „Nazione", in de „Fanfulla" enz. Van zijn vlugschrift over de meelbelasting werden 750 000 exemplaren verkocht. Verder schreef hij: „Viaggio attraverso l'esposizione italiana del 1861" (1861), „Cronache dei bagni di mare", „Fra quadri e statue" (1872), „La festa dei fiori" (1874), „Vedi Napoli e poi" (1877), „Su e giu per Firenze" (1877), „La verità intorno al progetto di legge per la tassa sui teatri" (1879), „Passeggiate" (1879), „Climatologica Viennese" (1881) en „Storia dei burattini" (1884).

Ferriverbindingen. Zie *IJzerverbindingen*.

Ferro, in het Spaansch *Hierro*, is het westelijke en onder de bewoonde het kleinste der Canarische Eilanden; het telt op 275 v. km. 6184 inwoners en vertoont zich als een halfmaanvormig gebergte, dat ter hoogte van 1415 m. boven de oppervlakte der zee oprijst, en schaars van water voorzien, maar toch vruchtbaar is. Feitelijk is het een deel van een krater, die naar de door de zee ingenomen zijde, Golfo, steil afhelt. De hoofdplaats is het vlek Valverde.

Ferro is in de aardrijkskunde bekend, doordat volgens een besluit van *Lodewijk XIII* (1631) de sterrenkundigen van dien tijd den eersten meridiaan door de westpunt van het eiland (Punta de la Dehasa) hebben gelegd. Hij bevindt zich 20° ten westen van den meridiaan der sterrenwacht van Parijs en 17°39'51" ten westen van dien der sterrenwacht van Greenwich. Deze laatste vindt tegenwoordig veel meer toepassing dan de meridiaan van Ferro.

Ferrocyaan, $Fe(CN)_6$, is een in vrijen toestand onbekend vierwaardig radicaal, dat zich als

een galogeen gedraagt en met waterstof het ferrocyaanwaterstofzuur, $H_4 Fe(CN)_6$, vormt. Van de talrijke ferrocyaanverbindingen zijn de belangrijkste het gele bloedloogzout of ferrocyaankalium $K_4 Fe(CN)_6$ en het Berlijnsch blauw. Deze verbindingen mag men niet als dubbelcyanuren beschouwen; zij zijn niet vergiftig, geven met verdunde zuren ferrocyaanwaterstofzuren (geen cyaanwaterstofzuren) en het ijzer wordt niet door zwavelammonium of kalihydraat neergeslagen. Met metaalzouten geven zij gewoonlijk een onoplosbaren neerslag. Bij verhitting met geconcentreerd zwavelzuur wordt ferrocyaankalium, onder vorming van kaliumsulfaat, ammoniumsulfaat, ijzersulfaat en kooloxyd, vernietigd. $K_4 Fe(CN)_6 + 6 H_2 SO_4 + 6 H_2 O = K_2 SO_4 + 3(NH_4)_2 SO_4 + Fe SO_4 + 6 CO$.

Ferrol, *El*, een stad in de Spaansche provincie La Coruña in Galicië, ligt op een landtong op den noordelijken oever der Baai van Ferrol, zoodanig, dat men haar uit zee niet zien kan, en telt (1897) 24957 inwoners. Zij is een der voornaamste drie oorlogshavens van Spanje. Vóór 1752 was zij een gering visschersdorp, maar ontwikkelde zich daarna tot een schoone, regelmatig aangelegde stad met fraaie omstreken. De ruime, vierkante haven wordt verdedigd door de forten Palma en San-Felipe; zij bezit een goeden ankergrond en is tegen golfslag beschut, daar de havenmond zóó nauw is, dat er niet meer dan één linieschip tegelijk kan binnenloopen. Ook is het niet mogelijk, haar bij elke windrichting te verlaten. Men vindt hier de grootste arsenalen en scheepstimmerwerven van Spanje; er kunnen tegelijk 15 linieschepen op stapel gezet worden. Voor den handel is echter de haven van weinig belang. Met het arsenaal is een school voor machinisten verbonden, en men heeft er ook een observatorium voor de marine. Tot de belangrijkste bronnen van bestaan behooren touwslagerijen, zeilmakerijen en looierijen.

Ferron, *Théophile Adrien*, een Fransch divisie-generaal en minister van Oorlog, werd geboren den 19den September 1830, bezocht de polytechnische school te Parijs, vervolgens de applicatie-school te Metz en onderscheidde zich in den Krim-oorlog als luitenant bij de bestorming van den Malakoftoren (8 September 1855), waar hij aan het hoofd eener afdeeling sappeurs het eerst binnendrong. Na den vrede diende hij eenige jaren in Algiers en werd toen als kapitein leeraar aan de genie-school te Metz en in 1866 directeur der genie in Caledonië. Eerst na den Fransch-Duitschen oorlog keerde hij in 1871 naar Frankrijk terug en nam te Versailles deel aan het dempen der onlusten van de Commune. Verder bestuurde hij den vestingbouw te Epinal, werd in 1875 luitenant-kolonel, in 1879 kolonel, vertrok toen weder naar Algiers en werd vervolgens benoemd tot directeur der genie te Bourges, tot chef van den generalen staf van het 9de legerkorps en in 1880 tot souschef van den generalen staf van den minister van Oorlog. Eenige jaren bekleedde hij deze betrekking en werd toen divisie-commandant te Chaumont. Na het aftreden van het kabinet *Goblet* in Mei 1887 aanvaardde hij in het ministerie-*Rouvier* de portefeuille van Oorlog en wijdde met ijver zijn krachten aan de reorganisatie van het Fransche leger. Van de achttien nieuwe infanterie-regimenten, onder zijn bestuur gevormd, werden negen geplaatst in garnizoenen nabij de grenzen van Duitschland. De proef-mobilisatie van een legerkorps, reeds door *Boulanger* (zijn ambtsvoorganger) beraamd, werd door hem in September 1887 ten uitvoer gebracht. Niet lang echter behield hij zijn portefeuille, die in het ministerie-*Floquet*, gevormd in den aanvang van 1888, werd opgedragen aan *Freycinet*. Hij overleed in 1894 te Lyon.

Ferronnière noemt men een versiersel, dat bestaat uit een driehoekig plaatje met een diamant en dat door de Noord-Hollandsche boerinnen aan een fijn gouden kettinkje voor het voorhoofd gedragen wordt. Het is genoemd naar *la belle Ferronnière* (zie aldaar), een maîtresse van koning *Frans I*, die het droeg ter bedekking van een wond.

Ferronnière (*La belle*), de vrouw van zekeren ijzerkooper of advocaat *Ferron*, werd met goedvinden van haar echtgenoot de maîtresse van *Frans I*, koning van Frankrijk (1538). Toen *Ferron* daarover spijt gevoelde, zorgde hij, volgens het verhaal, dat die vrouw met een syphilitische ziekte werd besmet, welke vervolgens den koning gedurende 8 jaar teisterde, zoodat ten slotte alle 3 de slachtoffers werden van misdrijf en wraakzucht.

Ferroverbindingen. Zie *IJzerverbindingen*.

Ferrucci, *Andrea*, een Italiaansch beeldhouwer, geboren te Fiesole in 1465, legde zich met ijver toe op de kunst en werd in 1490 naar Napels ontboden, waar hem door *Ferdinand I* verschillende werkzaamheden werden opgedragen. In 1493 was hij te Florence beoordeelaar van de ingeleverde modellen voor de façade van den dom en in 1495 was hij aldaar werkzaam in de Santa Annunziata. Verder leverde hij een doopvont met een altaar te Pistoja en een marmeren altaarblad in den dom te Fiesole. Een dergelijk kunstwerk als het laatstgenoemde bevindt zich in het Kensingtonmuseum te Londen. In 1508 trad hij in dienst van het bouwgenootschap te Florence, was van 1512 tot 1518 opperbouwmeester van den dom en vervaardigde het levensgroote standbeeld van *Marsilio Ficino* in den dom te Florence. Verder heeft men van hem in Frascati een marmeren altaar, in Volterra twee fraaie marmeren engelen en in Santa Felicità en in de Assunta te Fiesole prachtige crucifixen van hout. Het praalgraf van *Antonio Vespucci* in Sancta Maria Novella mocht hij niet voltooien. Hij overleed te Florence den 30sten Juni 1526.

Ferrum is de latijnsche benaming voor ijzer. Zie aldaar.

Ferry, *Jules François Camille*, een Fransch staatsman en rechtsgeleerde, geboren te St. Dié (departement Vosges) den 5den April 1832, werd in 1854 advocaat te Parijs, in 1865 lid der redactie van den „Temps", schreef in dit dagblad scherpe artikelen over het slechte beheer van den gemeenteraad te Parijs en gaf een opzienbarende brochure in het licht over de de „Comptes fantastiques d'Hausmann". In 1869 benoemd tot lid van het Wetgevend Lichaam, behoorde hij er tot de oppositie en eischte de ontbinding eener vergadering, die, onder de pressie der officieele can-

didaturen gekozen, niet langer de meerderheid der bevolking vertegenwoordigde. Den 4den September 1870 werd hij lid van de Regeering der Nationale Verdediging, daags daarna secretaris van dit lichaam en den 6den September belast met het bestuur van het Seinedepartement. Bij den opstand der Commune (31 October) werd hij gevangen genomen, maar door de nationale garde op vrije voeten gesteld en den 15den November in plaats van *Arago* tot chef der mairie centrale benoemd. Den 24sten Mei 1871 ontving hij van *Thiers* het ambt van prefect van het departement Seine, maar legde dit reeds na verloop van tien dagen neder. Als lid der Nationale Vergadering voegde hij zich bij de linkerzijde. Den 15den Mei 1872 vertrok hij als gezant naar Athene, maar legde reeds het volgende jaar dien post neer, werd in 1876 lid van de Kamer van Afgevaardigden, waar hij zich bij het linker centrum voegde, en belastte zich den 4den Februari 1879 in het ministerie *Waddington* met de portefeuille van Onderwijs. Hij bracht een reeks wetsontwerpen ter tafel, die door de Kamer aangenomen, maar door den Senaat verworpen werden. *Ferry*, die ook na het aftreden van *Waddington* in het ministerie *Freycinet* zijn portefeuille behouden had, werd den 23sten September 1880 zelf minister-president. Zijn invloed op de republikeinsche partij was echter op den duur niet groot genoeg om staande te blijven, zoodat hij den 14den November 1881 door *Gambetta* vervangen werd. Na den val van dezen aanvaardde hij den 30sten Januari 1882 de portefeuille van Onderwijs en na het aftreden van de drie elkander opvolgende ministeries *Freycinet*, *Duclerc* en *Fallières* den 21sten Februari 1883 het voorzitterschap van het ministerie. Tot de gebeurtenissen onder zijn bestuur behooren de uitbreiding der Fransche politiek in Afrika en Oost-Azië en de gevechten op het eiland Madagaskar en in Tonkin en Anam. Daar de oorlog, in Oost-Azië gevoerd, in Frankrijk zeer impopulair was, zag hij er tegen op gedurig nieuwe oorlogscredieten tot uitrusting van nieuw te zenden versterkingen bij de Kamers aan te vragen, zoodat Frankrijk van den beginne af met een onvoldoende macht in het strijdperk trad en dientengevolge zware verliezen leed. De tijding dat het Fransche leger bij Langson overrompeld en aan het wijken gebracht was, veroorzaakte, dat de Kamer, waar velen op *Ferry* gebeten waren, omdat hij bij de behandeling der Kongoquaestie zich aan de zijde van *von Bismarck* had geschaard, den 30sten Maart 1885 een votum van wantrouwen uitbracht, waarna *Ferry* zijn ontslag nam en *Brisson*, president der Kamer, een nieuw ministerie vormde. Sedert stond *Ferry* aan het hoofd der gematigde republikeinen en gold voor velen als de beste staatsman van Frankrijk. Hij zag het eerst het gevaar, dat den staat in *Boulanger* dreigde, tegen wien hij in 1887 een campagne opende, die hem den haat der radicalen op den hals haalde. Bij het aftreden van president *Grévy* bestreden zij *Ferry's* candidatuur heftig en dreigden met opstand en burgeroorlog, wanneer hij gekozen werd, zoodat zijn talrijke aanhangers zijn candidatuur niet durfden doorzetten. Bij de eerste stemming kreeg hij dan ook slechts 212 stemmen, die hij verzocht uit te brengen op *Sadi Carnot*. Een halfdwaas man, *Aubertin*, had men zoodanig opgehitst, dat hij een aanslag op *Ferry* pleegde, waarbij hij echter slechts licht gewond werd. *Carnot* durfde niet aan *le Tonkinois*, zooals zijn tegenstanders hem noemden, de vorming van een ministerie opdragen. In 1889 werd hij niet herkozen als Senaatslid, waarop hij zich eenige jaren terugtrok, om zijn politiek te verdedigen in „Le Tonkin et la mère-patrie" (1890). In 1891 vaardigde Epinal hem weer af naar den Senaat, die hem den 24sten Februari 1893 tot zijn president benoemde, welke betrekking hij echter niet lang bekleedde, daar hij reeds den 17den Maart d.a.v. overleed. Zijn begrafenis had op staatskosten plaats.

Ferryboat (Engelsch) noemt men een stoomboot, bestemd om spoorwagens van den eenen oever van een rivier, meer of zeearm, naar den anderen oever te brengen, zonder dat het noodig is de reizigers te doen overstappen of bagage en goederen over te laden.

Ferry de Bellemare, *Eugène Louis Gabriel de*, bekend onder den schuilnaam *Gabriel Ferry*, een Fransch schrijver, werd geboren te Grenoble in November 1809, deed groote reizen en kwam op een tocht naar Californië bij het verbranden van het schip „Amazone" den 5den Januari 1852 om het leven. Hij plaatste onderscheiden bijdragen in de: „Revue des Deux Mondes". Wij vermelden: „Le coureur des bois", „La chasse aux Cosaques", „Costal l'Indien", „Scènes de la vie militaire au Mexique" en „Les squatters".

Fersen, *Hans Axel*, graaf, een Zweedsch veldmaarschalk, stamde af van een Zweedsch-Esthlandsch geslacht, dat onder de regeering van *Christina*, *Karel X* en *Karel XI* van Zweden een aantal merkwaardige mannen opgeleverd had. Hij werd geboren te Stockholm den 4den September 1755, voltooide zijn studiën onder de leiding zijns vaders en begaf zich vervolgens naar Frankrijk, waar hij kolonel werd van het regiment „royal Suédois". Daarna diende hij in Amerika en deed een reis door Engeland en Italië. Bij het uitbarsten der Fransche Revolutie toonde hij zich gehecht aan het koninklijk Huis; hij bestuurde de vlucht naar Varennes en bracht, als koetsier verkleed, het vorstelijk gezin buiten Parijs, waarna hij zich gedrongen zag Frankrijk te verlaten, vertoefde achtervolgens te Weenen, Dresden en Berlijn, en begaf zich toen naar Zweden, waar de koning hem tot grootmeester van zijn Huis, daarna tot kanselier der universiteit te Upsala en toen tot maarschalk des Rijks benoemde. Het volk haatte hem echter, en die haat nam toe bij den plotselingen dood van kroonprins *Karel August*, den aangenomen zoon van *Karel XIII*. Het gerucht verspreidde zich namelijk, dat *Fersen*, zijn zuster (gravin *Piper*) en andere aanzienlijken niet onschuldig waren aan dat onverwacht overlijden. Toen het lijk den 20sten Juni 1810 naar Stockholm vervoerd werd, wierp men met steenen naar den wagen van *Fersen*, zoodat deze genoodzaakt was in een nabijzijnd huis een wijkplaats te zoeken. Generaal *Silfversparre* trachtte hem te redden door de belofte, dat hij den maarschalk als gevangene naar het stadhuis zou brengen. Vruchteloos echter waren zijn pogingen. Het

werpen met steenen hield niet op, en toen *Fersen* de trappen bestegen had, werd hij door het grauw naar beneden geworpen, vermoord en gehoond. Bij een nader onderzoek kwam echter zijn onschuld duidelijk aan den dag.

Ferstel, *Heinrich*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch architect, werd geboren te Weenen den 7den Juli 1828, genoot een zorgvuldige opvoeding en wijdde zich vervolgens op de Academie aan de beoefening der schoone bouwkunst. Hij behaalde er de eerste prijzen en bezocht in 1851 het atelier van zijn oom *Stache*, die met het bouwen van talrijke buitenverblijven en hoeven voor den Boheemschen adel was belast. Later bezocht *Ferstel* Duitschland, België, Nederland en Engeland, doch van een reistoelage der regeering, in 1854 verkregen, maakte hij pas later gebruik, omdat hij eerst wilde mededingen naar den prijs, door aartshertog *Ferdinand Max* uitgeloofd voor een kerk. Na het inleveren van zijn ontwerp, begaf hij zich naar Italië en ontving te Napels het bericht, dat zijn ontwerp het beste was geoordeeld. Verheugd keerde hij nu terug, om den bouw te besturen. In 1856 werd de eerste steen gelegd en het werk, dat in 1873 voltooid zou zijn, rustig voortgezet. Die kerk is echter eerst ingewijd den 24sten April 1879. Inmiddels werd ook zijn ontwerp voor een wisselbank bekroond, en terwijl die beide belangrijke gebouwen begonnen te verrijzen, ontstond onder zijn toezicht een reeks van woonhuizen en villa's te Brünn en te Weenen, waarbij zich ook het paleis van aartshertog *Lodewijk Victor* bevindt. Ook zijn ontwerp voor een gebouw der Hongaarsche Academie verwierf den eersten prijs. In 1864 werd *Ferstel* opgenomen in het college van curatoren van het Oostenrijksch Museum voor kunst en industrie en in 1866 benoemd tot hoogleeraar in de bouwkunst aan het polytechnisch instituut. Later werkte hij aan plannen voor gebouwen voor het Heerenhuis en dat der Volksvertegenwoordigers, doch trok zich weldra terug met een ernstig protest tegen de bepalingen der jury. In den laatsten tijd werd hij belast met het bouwen van een museum voor kunst en industrie, en zijn raad werd ook ingewonnen met betrekking tot het bouwen eener universiteit. Hiervoor had hij reeds in 1870 te Rome schetsen vervaardigd. Daarbij behoort verder een chemisch laboratorium, een inrichting voor meteorologie (beide in 1871 in aanbouw gekomen), een gebouw voor anatomische en physiologische lessen en een sterrenwacht. Op last der regeering zond hij in op de tentoonstelling te Londen, te Parijs en te München en verwierf op de voorlaatste een der drie uitgeloofde gouden medailles. Kort daarna werd hij versierd met de orde van de IJzeren Kroon en met de ridderlijke waardigheid. In 1872 werd hij vrijheer en opperbouwraad, bemoeide zich met de stichting van het universiteitsgebouw te Weenen, van het winterpaleis van aartshertog *Ludwig Victor* te Klesheim bij Salzburg (1880—1882), van het zomerpaleis van prins *Johann Liechtenstein*, van het paleis van den Oostenrijkschen Lloyd (1880—1883). Hij overleed te Grinzing bij Weenen den 14den Juni 1883.

F. E. R. T. is het devies der Italiaansche orde van Annunciata en de afkorting voor *Fortitudo ejus Rhodum tenuit* = zijn (d. i. *Amadeus IV*, hertog *van Savoye*) dapperheid heeft Rhodus behonden.

Dezelfde letters *Fert* vormen het randschrift der Italiaansche vijf lire-stukken.

Ferté, La (Latijn = *firmitas* = burcht) is de naam voor 24 plaatsen in Frankrijk, waarvan wij noemen:

La Ferté Bernard, in het arrondissement Mamers van het departement Sarthe, ligt aan de spoorlijn Parijs—Brest en telt (1901) 4343 inwoners. De stad heeft een rijk versierde Notre-Dame-des-Marais-kerk, een in een oude vestingpoort in gebouwd stadhuis, linnenindustrie, zaagmolens en handel in vee en graan.

La Ferté Macé, in het departement Orne, ligt aan de spoorlijn Couterne—Briouze en telt (1901) 4215 inwoners, die in branderijen en ververijen werken en een levendigen handel drijven.

La Ferté-sous-Jouarre, in het departement Seine-et-Marne, ligt aan den mond van den Kleinen Morin in de Marne, aan de spoorlijnen Meaux-Château-Thierry en La Ferté-Montmirail en telt (1901) 3782 inwoners. Hier werd den 9den Februari 1814 *Macdonald* door de Russen verslagen.

Fertiault, *François*, een Fransch letterkundige, werd in 1814 te Verdun-sur-le-Doubs geboren, was eerst handelsbediende, daarna op een bankierskantoor werkzaam en besteedde zijn vrijen tijd aan dichten en schrijven. Van zijn werken noemen wij „Arthur" (1837), „Le dix-neuvième siècle" (1840), „Histoire pittoresque et anecdotique de la danse" (1854), „Le poème des larmes" (1858), „Les voix amies" (1864), „La chambre aux histoires" (1874), „Les amoureux du livre" (1877), „Le berger du béage" (1880), „Les légendes du livre" (1886), „Comment j'aime mes livres" (1891), „Croquis d'après nature" (1893) en „Dictionnaire du langage populaire verduno-chalonnais" (1896).

Fertit. Zie *Dar Fertit.*

Ferula *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen* (*Umbelliferae*); de meeste soorten groeien aan de Middellandsche Zee, in Azië en Noord-Amerika en bezitten in haar wortelstokken en stengels eigenaardige gomharsen. Het omvat grootendeels hoog opschietende kruiden met zeer samengestelde, 3- tot 4-voudig gevinde bladeren en aar- of schermvormig gerangschikte bloemen, die zich door een getanden kelk en spitse, doorgaans gele bloembladeren onderscheiden. De vrucht is samengedrukt, breed gerand en geribd. Tot de soorten behoort de bekende *F. Scorodosma*, de moederplant van den duivelsdrek. De beste soort van deze kwalijkriekende gomhars komt uit Perzië. Verder zijn bekend *F. Nartex* uit Tibet en *F. rubricaulis* uit Perzië die ook gomhars opleveren. Zie verder *Duivelsdrek.*

Ferulazuur, $C_{10}H_{10}O_4$, komt voor in Asa foetida. Het staat in nauwe betrekking met het z. g. koffiezuur en vanilline, smelt bij 169° C. en lost in kokend water en alkohol gemakkelijk op. Het zuur is eenbasisch. Uit de Asa foetida wordt het verkregen door de alkoholische oplossing daarvan met loodacetaat neer te slaan en den neerslag door zwavelzuur te ontleden. Kunstmatig kan het bereid worden door vanilline te koken met azijn-

zuuranhydried en azijnzuur natrium. Het kan beschouwd worden als de methylaeter van koffiezuur.

Ferver, bij de Perzen *frôhar*, in den jongeren Avesta *fravashi*, zijn de beschermgeesten der rechtvaardigen volgens de leer van *Zoroaster*. Zij zorgen voor den voortgang der schepping, den loop van de sterren en van het water, den groei der boomen, de geboorte der kinderen enz., zij leiden in den slag de vroomen ter overwinning en strijden als legerscharen van *Ormoezd* tegen de booze geesten. Hun aantal is oneindig, daar alle goede wezens, die leven, zullen leven en geleefd hebben, hun ferver hebben. De cultus der ferver gaat slechts gedeeltelijk parallel met de vereering der voorouders, daar er ook ferver voor de levenden en nog niet geborenen zijn. De ferver is niet alleen de ziel van den afgestorvene, maar meer één met het bewustzijn en de ziel verwante, maar daarvan afgescheiden macht, die, eeuwig en onvergankelijk, zoowel vóór de geboorte als nà den dood des menschen bestaat.

Ferwerd is een dorpje in Friesland en de hoofdplaats der gemeente Ferwederadeel. Het telt ongeveer 2000 inwoners, bezit een mooie Hervormde kerk en een flink gemeentehuis en bevatte eenmaal vele staten, die echter alle verdwenen zijn. Het dorp ligt aan den lokaalspoorweg Leeuwarden—Stiens—Dokkum.

Ferwerda, *Abraham*, een Nederlandsch boekhandelaar en uitgever der 18de eeuw, vestigde zich omstreeks het jaar 1740 als zoodanig te Leeuwarden. Onderscheiden Friesche geleerden, zooals *Hamerster, van Burmania*, *Swartte*, *Reen*, *Blom*, *van Boelens* en anderen belastten hem met de uitgave hunner werken; hij leverde een nieuwen druk van de kroniek van *Occo Scharlensis*, een kleine uitgave van het Nieuwe Testament en een uitgave van den geheelen Bijbel, benevens een nieuwen druk in 3 foliodeelen van de „Concordantie" van *Trommius*. Den 29sten Juli 1752 maakte hij een aanvang met de uitgave van de „Leeuwarder Courant", die voorloopig alleen Zaterdags verscheen en waarvoor hij octrooi ontving van den Lande tegen een uitkeering van f 1000 jaars. Reeds in 1757 deed hij haar ook des Woensdags verschijnen. Verder gaf hij werken uit van dr. *Idema*, *Haanstra*, *Wijngaarden*, *Wytse Foppes* en *Buma*, het „Staatsrecht" van *Idsinga*, „De Geuzen" van *van Haren*, onderscheiden geschriften van *Knoop* en inzonderheid drie belangrijke werken, waarvan hij zelf redacteur was, namelijk: „Adellijk en aanzienlijk wapenboek van de Zeven Provinciën, waarbij gevoegd zijn een groot aantal genealogieën van voorname en aanzienlijke familiën" (2 dln., 1760—1781 f° met gekleurde wapens), waarvan een nieuwe druk door *Jacobus Kok* begonnen, maar slechts tot de letter E voortgezet werd; verder „Honigbij", een bloemlezing uit de werken van Nederlandsche dichters (7 dln.), prozaschrijvers (3 dln.) en „Algemeene naamlijst van Boeken" (24 dln.). Ook schreef hij nog een „Register van alle rare en zeldzaam voorkomende Latijnsche boeken in folio met en zonder prijzen, gedrukt in het jaar 1500 of in de veertiende eeuw", „Friesland en deszelfs gantsche gelegenheid in een geographisch woordenboek, behelzende een uitvoerige beschrijving der Friesche dorpen, buurten, staten enz." (1736 en 1749) en „Afbeeldingen en levensbeschrijving van voorname Hervormers met 23 portretten" (1755). Hij overleed in Juli 1783.

Fes is in de muziek *f*, door een *b*-mol een halven toon verlaagd, of de vijfde diatonisch-chromatische toon van ons tegenwoordig toonstelsel. Hij verschilt van *e* alleen enharmonisch; in het systeem zelf, zoowel op de instrumenten als in den zang, is de toon dezelfde. Alleen het voorafgaand en volgend harmonisch verband der accoorden is de leiddraad voor den toonzetter of hij *e* of *fes* moet schrijven.

Fesca, *Friedrich Ernst*, een Duitsch vioolspeler en componist, werd geboren te Maagdenburg den 15den Februari 1789, speelde reeds op 11-jarigen leeftijd voor het publiek, legde zich onder de leiding van bekwame meesters met ijver toe op de muziek, werd geplaatst bij het schouwburgorkest te Leipzig en daarna te Oldenburg en eindelijk als obligaatspeler te Kassel. Hier bracht hij aangename dagen door, vond er bijval voor zijn composities, maar ondervond er ook in 1810 en 1811 de eerste aanvallen eener ziekte, die hem aan de kunst zou ontrukken. Nadat hij door de vernietiging van het koninkrijk Westfalen zijn betrekking te Kassel verloren had, begaf hij zich in 1814 naar Weenen en werd vervolgens concertmeester te Karlsruhe. Hoewel door een ongesteldheid geknakt, ging hij ijverig voort met het vervaardigen van muziekstukken, waartoe de opera's: „Cantemira" en „Omar und Laïla" behooren, benevens onderscheiden psalmen, ouvertures, symphonieën, quartetten en quintetten. Eindelijk bezweek hij aan longtering den 24sten Mei 1826.

Fesca, Alexander Ernst, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Karlsruhe den 22sten Mei 1820, ontving zijn muzikale opleiding te Berlijn en bracht in 1838 zijn opera „Mariette" te Karlsruhe ten tooneele. Daarna deed hij kunstreizen als pianospeler, vervaardigde in 1841 de opera „Die Franzosen in Spanien" en overleed te Brunswijk den 21sten Februari 1849.

Fescenninen of *Fescenninische verzen*, vermoedelijk alzoo genoemd naar de Etrurische stad Fescennium, behooren tot de oud-Italiaansche volkspoëzie. Zij bestonden uit beurtzangen, die bij bruiloften en dergelijke gelegenheden werden aangeheven, doch ontaardden weldra in onkiesche geestigheden, zoodat *licentia fescennina* een Romeinsche spreekwijs werd.

Fesch, *Joseph*, kardinaal en aartsbisschop van Lyon, was de halfbroeder der moeder van *Napoleon I*. Hij werd geboren te Ajaccio den 3den Januari 1763, wijdde zich aan den geestelijken stand, maar zeide dien vaarwel bij het uitbarsten der revolutie, waarna hij krijgscommissaris werd onder generaal *Montesquieu*. Deze betrekking bekleedde hij ook in Italië, toen zijn neef er opperbevelhebber was. Nadat *Bonaparte* in 1808 het concordaat met *Pius VII* gesloten had, keerde *Fesch* terug tot den geestelijken stand en werd eerst aartsbisschop te Lyon en daarna kardinaal. Hij ging als Fransch gezant naar Rome en wist zich invloed te verschaffen bij den Heiligen Stoel, vergezelde in 1804 den paus naar Parijs, om aan de kroning van *Napoleon* luister bij te zetten, werd grootaalmoezenier van

het Keizerrijk, graaf en senator en in 1806 door den vorst-primaat van den Rijnbond, *von Dalberg*, gekozen tot coadjutor en opvolger. In 1809 wilde *Napoleon* hem aan het hoofd plaatsen van het aartsbisdom Parijs, doch hij wees die waardigheid van de hand, omdat hij niet instemde met 's keizers houding met betrekking tot den Heiligen Stoel. In 1810 was hij voorzitter van een nationaal concilie der geestelijkheid te Parijs, en de denkbeelded, die hij daar ontwikkelde, berokkenden hem de ongenade van *Napoleon*. Hij verloor zijn waardigheid, en door de benoeming van prins *Eugène* tot groothertog van Frankfort, ontviel hem het uitzicht op het primaat. Intusschen leidde hij in een soort van ballingschap op den bisschopszetel te Lyon een schitterende levenswijze. Bij het naderen der Oostenrijkers in 1814 nam hij met zijn zuster *Laetitia*, de moeder des keizers, de wijk naar Rome, waar de paus hem met open armen ontving. Bij de terugkomst van *Napoleon* ging hij naar Frankrijk en werd er onder de pairs opgenomen, doch na den slag bij Waterloo moest hij weder naar Italië wijken. De koningsgezinde geestelijkheid hoonde hem nu in vlugschriften op onverdiende wijze. Intusschen weigerde hij, volgens het verlangen der *Bourbons*, zijn bisschopsstaf neder te leggen, en eerst in 1825, toen een pauselijke breve hem het uitoefenen der geestelijke bediening verbood, deed hij afstand van zijn ambt. In 1837 werden er pogingen aangewend, hem daarin te herstellen, maar zij leden schipbreuk op den onwil der Fransche regeering. Met zijn zuster leefde hij tot aan zijn dood toe in hechte vriendschap. Hij overleed den 13den Mei 1839. Zijn beroemde verzameling schilderijen is te Rome verkocht. Zijn briefwisseling met *Napoleon* is door *Du Casse* uitgegeven (2 dln., 1855).

Fessân, *Fezzân* of *Fesân*, voorheen *Phazania*, de zuidelijkste der vijf provinciën (liwas) van het Turksch regentschap Tripolis in Noord-Afrika en tevens de eenige, wier kaimakam den titel voert van pasja, is een oasengebied, dat zich van de bron Mesjroe tot aan de stad Bondsjem uitstrekt en een oppervlakte beslaat van ± 400000 v. km., met ongeveer 43000 inwoners. De provincie is verdeeld in 16 distrikten. Hoofdplaats is Moerzoek. In het noorden vindt men gedeeltelijk de barre hoogvlakte Hammâda-el-Homra, die ten zuiden verbonden is met de Dsjebel-es-Sodah of Zwarte Bergen, die zich ter hoogte van 900 m. verheffen. Deze bergen, uit kalksteen, bedekt met zwarten zandsteen, bestaande, zijn met koepelvormige toppen gekroond en omsluiten onvruchtbare dalkommen. Oostwaarts zijn die bergen verbonden met den Dsjebel-Schergya (Zwarten Haroetsj, den Mons Ater van *Plinius*), waar zich belangrijke zwavelgroeven bevinden. Meer zuidwaarts strekt zich de daaraan evenwijdige Witte Haroetsj uit in de woestijn. Ten zuiden van den Dsjebel-es-Sodah vindt men een woeste, waterlooze vlakte, een zoutwoestijn, welke doorloopt tot aan de bronnen Omm-el-Abid, terwijl zich verder de hoogvlakte van Moerzoek verheft. De bodem dier vlakten en woestijnen bestaat uit geelachtig-rood zand en zandsteen, die gips en steenzout bedekken, benevens dolomiet- en kalklagen. Behalve zout vindt men er ook soda, aluin, salpeter en zwavel, Het fijne zand vult gewoonlijk ook de diepten der dalen of wadi, de eenige bewoonbare streken des lands, die in het algemeen een W.-O. richting bezitten, en slechts waar deze eenig vocht ontvangen, verrijzen groepen palmboomen in de nabijheid der dorpen en kweekt men graan en groenten. De vruchtbaarste streek is de Wadi-el-Gharbi (het Westdal), ten noordwesten van Moerzoek, met uitgestrekte dadelwouden en graanlanden. Oostwaarts, naar de zijde van Sebsja, heeft men de Wadi-el-Sjerki (het Oostdal), en ten noorden dier beide wadi's ligt een vreeselijke woestijn met talrijke natronmeren, dat hier gewonnen wordt, terwijl men zich tevens op de teelt van eetbare wormen (F e z z a n w o r m e n of D o e t) toelegt, die met dadeldeeg genuttigd worden. Het zuidelijkste bewoonde punt is Tedsjeri, in de Z.-W. gerichte wadi Ekema gelegen, en de zuidgrens van Fezzan wordt door het Tummo- of Wargebergte gevormd, de grensscheiding tusschen de stammen der Tibboe en Toeareg.

Het klimaat van Fessan is zeer ongunstig. De zomerwarmte stijgt er vaak tot 45° C., en zelfs de inboorlingen kunnen den drogen woestijnwind nauwelijks verdragen, terwijl er des winters vaak een noordenwind waait, dien wij zelfs guur zouden noemen. Het regent er zelden, en ook onweders komen niet dikwijls voor, maar stormen woeden er dikwijls. Behalve een heester (*tamarix*) en een gedoornd vlinderbloemig gewas (in het Arabisch *agoel*), waarmede de kameelen zich voeden, zijn er geen in het wild groeiende planten. In den winter worden er in de oasen door middel van kunstmatige besproeiïng gerst en tarwe verbouwd en in den zomer maïs, waarvan de vruchtkolven, half-rijp afgeplukt en geroosterd, gegeten worden. Onder de weinige boomen, die bij Moerzoek groeien, is een kornoeljeboom, die de hoogte van 25 m. bereikt, de merkwaardigste. De steenachtige hellingen der vermelde wadi's zijn getooid met de gom-acacia. De voornaamste boom is de dadelpalm, van wiens vrucht de inwoners voor een groot deel leven. De reiziger *Vogel* telde bij Moerzoek 37 verscheidenheden. In sommige streken worden uitmuntende watermeloenen, granaat- en vijgeboomen aangekweekt. Tot de huisdieren behooren vooral paarden en kameelen en tot de wilde dieren luipaarden, wilde katten, hyena's, jakhalzen, springratten, stekelzwijnen en struisvogels. Deze laatste houdt men te Sokna en elders in stallen, om hen 3 maal in 2 jaar van hun kostbaarste vederen te berooven.

De bewoners vormen een bruin, gemengd ras, hetwelk veel overeenkomst heeft met dat der Negers. Over het geheel bezitten zij een goedgebouwd lichaam. Over het westelijk gedeelte hebben zich de Toeareg verbreid. De bevolking houdt zich bezig met land- en tuinbouw. De belangrijke karavaanhandel tusschen de kust en het binnenland, die te Fessan een station vond, was vroeger een aanzienlijke bron van welvaart, vooral te Moerzoek, de zetel van den pasja, waar de karavaanwegen van Tunis, Tripolis en Ghadames, van Kaïro en van Bornoe, enz. zich vereenigen. Sedert de afschaffing van den slavenhandel en het verval der landen aan de Noordkust van Afrika is de handel van weinig belang meer. Behalve de hoofdplaats Moerzoek (zie aldaar) heeft

men er Traghan, de voormalige hoofdplaats, met 1000 inwoners en tapijtweverijen, Sebsja, 135 km. ten noordoosten van Moerzoek, een distriktshoofdplaats met 400 zielen, Sokna, in het midden tusschen Moerzoek en Tripolis, door bergen omsloten en 2500 inwoners tellend en Dsjerma, tusschen de beide wadi's, het oude Gerama, de hoofdplaats van de Garamantes, een handelsvolk in Phazania. Men heeft er nog overblijfselen uit den tijd der Romeinen.

In de 7de eeuw werd Fezzan veroverd door de Arabieren, die er den Islam invoerden; het werd in de Middeleeuwen onder Arabische opperheerschappij door eigen vorsten bestuurd, welke later schatplichtig waren aan den pasja van Tripolis. In 1811 echter werd het geslacht der inlandsche vorsten uitgeroeid door bey *Mohammed-el-Moekny*, die in naam van den pasja van Tripolis het in bezit nam.

Fessenden, *William Pitt*, een Noord-Amerikaansch staatsman, geboren te Boscawen in New Hampshire, den 16den October 1806, studeerde aan het Bowdoin-college en werd pleitbezorger, eerst te Bridgton in Maine en vervolgens te Portland. Hij werd lid van het Wetgevend Lichaam in Maine en meermalen afgevaardigd naar het Congres. In 1854 nam hij zitting in den Senaat en werd in Juli minister van Financiën. In het volgende jaar legde hij de portefeuille neder, maakte zich als lid van den Senaat zeer verdienstelijk en overleed te Portland den 8sten September 1869.

Festetics de Tolna is de naam van een grafelijk geslacht in Hongarije. Daartoe behooren o. a.:

Georg I, een begunstiger der wetenschap, geboren in 1755, diende eerst in het leger en hield zich vervolgens bezig met het beheer van zijn uitgestrekte bezittingen. Te Keszthely, aan het Plattenmeer, stichtte hij een landbouwschool en onderscheiden andere inrichtingen van onderwijs, verzamelde een groote partij boeken, een menigte munten en penningen en overleed aldaar den 2den April 1819.

Georg II, een kleinzoon vau den voorgaande, werd minister van het Huis des konings, Hongaarsch opperhofmeester en overleed te Weenen den 13den Februari 1879.

Tassilo, de echtgenoote van prinses *Hamilton*, vroeger met *Albert*, vorst *van Monaco* gehuwd, is vermaagschapt met de edelste geslachten in Engeland en Duitschland.

Festoenen noemt men kransen van levende of door kunst nagebootste twijgen, bladeren, bloemen en vruchten. Reeds vroeg werden tempels en altaren bij feestelijke gelegenheden daarmede versierd. De bouw- en beeldhouwkunst brachten dergelijke festoenen in steen, om Ionische en Korinthische zuilen, vazen, altaren, muren van gebouwen, lijsten enz. daarmede te tooien. Vooral *Giovanni van Udine*, een leerling van *Raffaël*, heeft zich onderscheiden door het ontwerpen en vervaardigen van prachtige festoenen. Hoogst merkwaardig en smaakvol zijn die van den beeldhouwer *Quellinus* in het koninklijk paleis te Amsterdam. Ook bij het aanbrengen van festoenen is echter de wansmaak niet uitgebleven, daar zij dikwijls met sterrenkundige werktuigen, muziekinstrumenten enz. overladen worden. Een reusachtig festoen is de fries van de Madeleinekerk te Parijs.

Feston. Zie *Festoenen*.

Festuca. Zie *Zwenkgras*.

Festus, *Marcus Borcius*, Romeinsch procurator van Palestina in de jaren 60—62 na Chr., was de opvolger van *Felix*, en wij weten uit de „Handelingen der Apostelen" (XXV—XXVII), dat hij *Paulus* in het verhoor nam en dezen, die zich op den keizer beriep, van Caesarea naar Rome deed brengen.

Festus, *Sextus Pompejus*, was een Romeinsch taalkundige. Men weet niet met juistheid, wanneer hij geleefd heeft, doch men bezit van hem een uittreksel uit de werken van den beroemden taalkundige *Verrius Flaccus*, die onder *Augustus* leefde. Dat uittreksel, in 20 boeken alphabetisch gerangschikt, draagt den titel: „De verborum significatione" en werd in de 2de helft der 8ste eeuw door zekeren priester *Paulus* nogmaals verkort. Toch is het oorspronkelijk werk van *Festus* voor de helft bewaard gebleven en bevindt zich onder den naam van „Codex Festi Farnesianus" thans te Napels. Het is de eerste maal in 1471 en voor het laatst door *C. O. Müller* in 1880 uitgegeven.

Feszler, *Ignaz Aurelius*, een Oostenrijksch geestelijke en schrijver, werd geboren den 18den Mei 1756 te Czurendorf in Neder-Hongarije, ontving van zijn nauwgezette, Roomsch-Katholieke moeder een godsdienstige opvoeding, bezocht de scholen te Preszburg, en trad in 1773 in de Orde der Capucijnen. Hij vertoefde in verschillende kloosters te Ofen, Groszwardein en Schwechat en werd in 1781 verplaatst naar een klooster te Weenen, vanwaar hij in het geheim aan keizer *Joseph* een brief deed toekomen, de ongerechtigheden behelzende, welke aldaar voorvielen. Dit had een gestreng onderzoek tengevolge, maar berokkende tevens aan *Feszler* den geweldigen haat der geestelijkheid. Eindelijk verkreeg hij door een decreet des keizers zijn ontslag uit de Orde en werd in 1784 eerst lector en daarna hoogleeraar in de Grieksche taal en in de uitlegkunde des Ouden Testaments te Lemberg. Toen hij in 1787 zijn treurspel „Sidney" deed opvoeren, klaagden zijn vijanden hem aan als een oproermaker en noodzaakten hem zijn ambt neder te leggen en in 1788 de wijk te nemen naar Silezië. Hier werd hij door den boekhandelaar *Korn* te Breslau gastvrij ontvangen en daarna geplaatst bij den erfprins *von Carolath*, die hem met het onderwijs van zijn zonen belastte. In 1791 omhelsde *Feszler* den Protestantschen godsdienst en in 1796 begaf hij zich naar Berlijn, waar hij het Humaniteitsgenootschap stichtte, terwijl hem tevens de herziening van het rituaal der Loge Royal-York werd opgedragen. Spoedig daarna werd hij benoemd tot consulent voor de pas-verkregen Poolsche gewesten. In 1802 verliet hij de Orde der Vrijmetselaars, en nadat hij tengevolge van den slag bij Jena zijn betrekking verloren had, vestigde hij zich eerst te Niederschönhausen bij Berlijn en daarna te Buckow en leefde er in bekrompen omstandigheden, totdat hij beroepen werd als hoogleeraar aan de Alexander-Newsky-Academie te Petersburg. Ook dit

ambt verloor hij weldra, daar men in zijn wijsgeerige lessen sporen van atheïsme meende te ontdekken. Hierop werd hij benoemd tot lid der wetgevende commissie en in 1811 naar Wolsk in het gouvernement Saratow gezonden, om er de philanthropische ontwerpen van *Slobin* ten uitvoer te brengen. In 1815 verloor hij zijn jaargeld als lid der commissie, maar het werd hem in 1817 met aanvulling van het achterstallige weder verleend. Nu begaf hij zich naar Sarepta, den hoofdzetel der Hernhutters in die streken, en beijverde zich, naar men meent, door bemiddeling van die sekte de richting van het Jezuïetisme en van de Roomsch-Katholieke hiërarchie in de Protestantsche Kerk over te brengen. Daarvan althans beschuldigde hem pastoor *Limmer* te Saratow in een geschrift. „Meine Verfolgung in Ruszland", dat aan *Feszler* en den staatsraad *Pesarovius* tegenschriften ontlokte. De mystieke gevoelens van *Feszler* vonden bij de aanzienlijken te Petersburg veel aanhangers, zoodat het hem gelukte, in 1819 de betrekking te bekomen van superintendent en consistoriaalpresident der Evangelische gemeente te Saratow. Hij verloor deze, toen in 1833 dat consistorie ontbonden werd, maar werd toen generaal-superintendent der Luthersche gemeente te Petersburg, waar hij den 15den December 1839 overleed. Hij heeft een menigte geschriften uitgegeven, waaronder voorzeker zijn. „Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen" (10 dln. 1812—1825) het belangrijkst is. Ook schreef hij een aantal geschiedkundige romans („Marc-Aurel", „Aristides und Themistokles", „Matthias Corvinus", „Attila", enz.) en een merkwaardige autobiographie, getiteld „Rückblicke auf meine 70-jährige Pilgerschaft" (2de druk 1851).

Feszler, *Joseph*, een Katholiek godgeleerde, geboren den 2den December 1813 te Lochau in Vorarlberg, bezocht het seminarium te Brixen, ontving in 1837 de wijding, werd tot leeraar aan laatstgenoemd seminarium en in 1852 tot professor in de kerkgeschiedenis aan de universiteit te Weenen benoemd. In 1861—1862 was hij te Rome werkzaam als lid der Congregatie voor de aangelegenheden der Oostersche Kerken, werd eerst bisschop in partibus en in 1864 bisschop van St. Pölten. Bij het Vaticaansch Concilie was hij secretaris-generaal. Hij overleed den 25sten April 1872. Van zijn geschriften vermelden wij: „Die wahre und die falsche Unfehlbarkeit der Päbste" (1871), „Institutiones patrologicae" (2 dln., 1850—1852) en „Sammlung vermischter Schriften über Kirchengeschichte und Kirchenrecht" (1874).

Fet, *Afanasij Afanasjewitsj*, naar den naam zijns vaders eigenlijk *Sjensjin* geheeten, een Russisch dichter, werd geboren den 5den December (23sten November) 1820 op de goederen van de familie *Nowosselki* in het gouvernement Orel, studeerde aan de universiteit te Moskou en trad vervolgens in krijgsdienst. Hij nam deel aan den Russisch-Turkschen oorlog van 1853—1856, vroeg daarop zijn ontslag en begaf zich naar zijn landgoed. Omstreeks het jaar 1840 begon hij gedichten uit te geven en deed onderscheiden bundels verschijnen. De onderwerpen van zijn gedichten zijn vooral liefde, genot en de bekoorlijkheid der vrouwen. Tot de beste behooren: „Avonden en nachten", de „Liederen aan Ophelia", „Melodieën" en „Sneeuwvelden". Bovendien leverde hij goede vertalingen van gedichten van *Horatius* en *Juvenalis*, van „Hermann und Dorothea" van *Goethe*, van de liederen van *Hafis*, van stukken van *Shakespeare* („Julius Caesar", „Antonius en Cleopatra") en van werken van *Schopenhauer*, zooals: „Die Welt als Wille und Vorstellung" (1881) enz. Hij overleed den 4den December (22 November) 1892 te Moskou.

Fetesci, een plaatsje in het Roemeensche comitaat Jalomita, ligt aan de spoorlijnen Boekarest-Kostendze en Braila—Fetesci en telt ongeveer 1300 inwoners. Hier begint de nieuwe, 22 km. lange overbrugging der Donau; zij bestaat uit de Borceabrug, den dam, het viadukt op het Balta-eiland en de Donaubrug zelf, die, 31 m. boven hoogwaterstand, ook voor de grootste stoomschepen de doorvaart mogelijk maakt. De brug werd den 26sten September 1895 geopend. Zij verzekert Roemenië de verbinding met de altijd ijsvrije haven Kostendze en is de kortste spoorwegverbinding tusschen het Noord- en Oostzeegebied en het Oosten.

Feth-Ali Sjah, koning van Perzië, werd geboren in 1762, heette eigenlijk *Baba-Khan* en was stadhouder van Sjiras, toen het overlijden van zijn oom hem tot den troon van Perzië riep. Nadat hij een reeks van pretendenten overwonnen had, zag hij de rust van zijn rijk wederom bedreigd door den strijd van het Engelsche en Russische kabinet om den overwegenden invloed aan zijn Hof. Engeland sloot een verdrag met Perzië, terwijl de Russen, die ten behoeve van den koning van Georgië de wapens hadden opgevat, door de krijgsbenden van *Feth-Ali* werden verslagen. Deze gunstige toestand veranderde echter in 1806 door het verbond tusschen Engeland en Rusland, zoodat *Feth-Ali* zich gedrongen gevoelde de hulp van *Napoleon* in te roepen. Door den vrede van Tilsit werden de onderhandelingen echter afgebroken, en Engeland wist door rijke geschenken de aanzienlijken van het Perzische Hof aan zijn zijde te brengen. De sjah beschouwde Engeland als een machtigen bondgenoot tegen Rusland, en Engeland zag in Perzië den voormuur zijner Indische gewesten tegen de ondernemingen van Rusland. Perzië echter verloor in den oorlog tegen Rusland zijn bezittingen aan de Kaspische Zee, geheel Daghestan en zijn rechten op Georgië, Mingrelië enz. Weldra barstte de oorlog opnieuw uit, en het moest weder onderscheiden provinciën aan Rusland afstaan. De dood van *Alexander* (1825) scheen den sjah een gunstige gelegenheid aan te bieden om het verlorene te herwinnen. Algemeen kwamen de veroverde Perzische gewesten in opstand, maar een schitterende overwinning van generaal *Paskewitsj* op *Abbas Mirza*, den Perzischen kroonprins, maakte daaraan een einde. Vruchteloos trachtte Engeland den vrede tot stand te brengen; de Russische generaal rukte voorwaarts tot Tebris en *Feth-Ali* moest den vrede koopen door afstand van de gewesten Aserbeidsjan, Eriwan en den linker oever van den Araxes, alsmede door een oorlogsschatting van 20 millioen roebels. De weigering van den sjah aan de gestelde voorwaarden te voldoen, indien

het Russische leger niet onmiddellijk achter den Araxes terugtrok, deed de vijandelijkheden opnieuw ontbranden, zoodat Perzië in 1828 ook nog de khanaten Eriwan en Nasjitsjewan moest afstaan. *Feth-Ali* overleed in 1834. Hij wordt voorgesteld als een mild en edelmoedig vorst en als een vriend der wetenschap, die zelfs de dichtkunst beoefende.

Fetiales is de naam van een priestercollege bij de oude Romeinen, dat tot handhaving van het volkenrecht volgens sommigen door *Numa Pompilius*, volgens anderen door *Ancus Martius* was ingesteld. Het bestond uit 20 voor levenslang uit de aanzienlijkste geslachten gekozen leden, en deze beslisten over oorlog en vrede, over verdragen en overeenkomsten en zorgden, dat de formaliteiten bij oorlogsverklaringen enz. naar eisch in acht genomen werden. Gevoelden zich namelijk de Romeinen door een ander volk beleedigd, dan zonden zij gewoonlijk 4 fetiales als herauten daarheen, om voldoening te vragen. De eerste van hen heette *pater patratus*, en een ander, die de door den consul of praetor vergaarde heilige kruiden droeg, welke het gezantschap onschendbaar maakten, noemde men *verbenarius*. Werd er bedenktijd gevraagd, dan kwamen de fetiales na verloop van 10 dagen terug, weigerde men de gevraagde voldoening, dan verklaarden die gezanten na 30 of 40 dagen den oorlog. Na hun terugkeer te Rome verkondigde het geheele college aan den Senaat, dat alles geschied was, wat plicht en recht vorderden, waarna de senatoren voor oorlog of vrede stemden. Was de meerderheid voor oorlog, dan begaf zich een der fetiales naar de vijandelijke grenzen, deed er in tegenwoordigheid van althans drie volwassen personen de oorlogsverklaring en slingerde een aan de spits in het vuur verkoolde en in bloed gedoopte speer over de landpalen. Toen de Romeinen later in verre gewesten oorlog voerden, kon men al die formaliteiten niet in acht nemen, maar men handhaafde toch de zinnebeeldige handelwijze. Bij den tempel van *Bellona* moest namelijk een gevangen krijgsman van *Pyrrhus* een stuk gronds koopen, dat tot een *ager hostilis* (vijandig land) werd gewijd. Aan zijn grenzen verrees de *columna bellica* (de oorlogszuil), en daar deed men de oorlogsverklaring, terwijl vandaar de speer in den ager hostilis geworpen werd. Het sluiten van den vrede geschiedde door bovenvermelde twee fetiales, die dan kransen van gewijde kruiden droegen en van heilige kiezelsteenen van het Capitool voorzien waren. Hiermede velde de pater patratus het offerzwijn en zwoer, dat zijn volk bij het breken der trouw evenzoo sterven zou. Ook het eischen en het doen van uitlevering (*deditio*) gebeurde door de fetiales.

Fétis, *François Joseph*, een Belgisch geschiedschrijver over muziek, werd geboren den 25sten Maart 1784 te Bergen in de Belgische provincie Henegouwen. Zijn vader onderwees hem zoo grondig, dat hij reeds op zijn 10de jaar de betrekking van organist in zijn geboorteplaats vervullen kon. In 1800 bezocht hij het conservatoire te Parijs, waar hij zich onder leiding van uitstekende meesters toelegde op de theorie der kunst. Na een langdurige reis in den vreemde keerde hij naar Parijs terug en bepaalde zich vooral bij de geschiedenis der muziek, waartoe het huwelijk met een rijke dame hem de middelen aanbood. Toen echter in 1811 het vermogen zijner vrouw buiten zijn schuld verloren ging, begaf hij zich naar het land, werd in 1813 organist en professor aan de muziekschool te Douay, in 1818 professor aan het conservatoire te Parijs, alwaar hij de „Revue musicale" stichtte, en ging in 1833 naar Brussel, waar hij kapelmeester des konings en directeur van het conservatoire werd en den 26sten Maart 1871 overleed. Zijn werk „Over de verdiensten der Nederlanders tegenover de muziek" werd in ons land bekroond. Zijn belangrijkste geschrift is voorzeker de „Biographie universelle des musiciens et bibliographie générale de la musique" (8 dln, 2de druk, 1863). Zijn geschiedkundige studiën brachten hem op het denkbeeld, historische concerten te geven, wat weldra navolging vond. Zijn compositien hadden minder grooten bijval, hoewel zijn opera „L'amant et le mari" 130- en „La vieille" 160 maal is opgevoerd. Eindelijk gaf hij met *Moscheles* een „Méthode des méthodes de piano" in het licht.

Fetisj. Zie *Fetisjisme.*

Fetisjisme of *fetichisme* noemt men de vereering van een fetisj. Het is de uit een ruw polytheïsme afgeleide godsdienst van sommige natuurvolken. De naam is afkomstig van het Portugeesche woord *feitiço* (tooverij). Een fetisj is ieder voorwerp, waaraan men eenige tooverkracht toeschrijft, bijv. steenen, gesneden figuren, deelen van planten en dieren enz. (Zie de afb.) Twee voorstellingen, welke toevallig samengaan, worden door het onvolkomen ontwikkelde bewustzijn der natuurvolken in causaal verband

Fetisjen. 1. Ivoorkust; 2. Assyrië; 3. Marquesaseilanden; 4. Dahomey.

gebracht en daardoor menigmaal geheel onbeduidende voorwerpen als de oorzaak van een gebeurtenis beschouwd, omdat zij toevallig aanwezig waren, toen die gebeurtenis plaats vond. Zoo zal de steen, die langs een berghelling naar omlaag rolt en een voorbijganger verwondt of doodt, tot fetisj worden verheven, begiftigd met het vermogen te allen tijde te kunnen verwonden of dooden. In het algemeen komt fetisjisme overeen met het geloof aan toovermiddelen, doch onderscheidt zich tevens daardoor, dat het tooverkrachtig voorwerp niet beschouwd wordt als een bemiddeling tusschen de wereld der menschen en het gebied der hoogere machten, maar als de

booze geest of de afgod zelf. Het fetisjisme is de laagste trap van afgoderij, en de fetisjdienaars slaan of verbrijzelen zelfs den fetisj, die niet beantwoordt aan hun wenschen. Dezen natuurgodsdienst vindt men vooral bij onderscheiden Negerstammen van Afrika, nl. bij die, welke een geloof aan onsterfelijkheid missen; bij de overige is de zoogenaamde fetisjdienst in waarheid als een vorm van animisme (zie aldaar) of daemonologie (zie *Daemonen*) te beschouwen.

Fetlar is een der noordelijkste Shetlandseilanden (zie aldaar).

Feuchtersleben, *Ernst*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch dichter en denker, werd geboren te Weenen den 29sten April 1806 en ontving zijn opleiding aan de ridderacademie. Hij studeerde vervolgens in de geneeskunde aan de universiteit zijner geboortestad, verwierf in 1833 de doctorale waardigheid, werd in 1845 deken der medische faculteit te Weenen, en in 1847 vice-directeur der genees- en heelkundige lessen en in 1848 onderstaatssecretaris bij het ministerie van Onderwijs, welke betrekking hij echter weldra nederlegde. Hij overleed den 3den September 1849. Van zijn werken noemen wij: „Ueber das Hippokratische erste Buch von der Diätetik" (1835), „Ueber die Gewiszheit und Würde der Heilkunst" (1839), een uitmuntend „Lehrbuch der ärztlichen Seelenkunde" (1845) en „Zur Diätetik der Seele" (1838), waarvan in 1883 de 45ste uitgave verscheen. Ook heeft hij onderscheiden dichtbundels uitgegeven, en zijn lied: „Es ist bestimmt in Gottes Rath, u. s. w." is algemeen bekend. Als lid der Academie van Wetenschappen deed hij wijsgeerige verhandelingen in haar werken opnemen. Zijn verzamelde geschriften zijn in 1851—1853 in 7 deelen verschenen.

Feudalisme. Zie *Leenstelsel.*

Feudum. Zie *Leen.*

Feuerbach, *Paul Johann Anselm*, ridder *von*, een Duitsch criminalist, werd geboren te Hainichen bij Jena den 14den November 1775, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Frankfort en studeerde te Jena in de rechten en in de wijsbegeerte. Nadat hij zijn „Anti-Hobbes" (1798) en zijn „Untersuchung über das Verbrechen des Hochverraths" (1798) in het licht had gegeven, bepaalde hij zich bij de studie van het strafrecht, hield in 1799 academische voorlezingen te Jena en werd er reeds in 1801 gewoon hoogleeraar. In die betrekking ging hij in 1802 naar Kiel, in 1804 naar Landshut en in 1805 als geheim referendaris bij het departement van Justitie naar München. Hier werd hij in 1808 tot geheimraad benoemd, vertrok in 1814 als tweede voorzitter van het Hof van Appèl naar Bamberg en in 1817 als eerste voorzitter van zoodanige rechtbank naar Ansbach. Hij overleed op een badreis te Frankfort aan den Main den 29sten Mei 1833. Hij is de grondlegger eener nieuwe theorie van het strafrecht, namelijk van de theorie van den afschrik. Nadat hij daarvoor in zijn „Revision der Grundsätze und Grundbegriffe des peinlichen Rechts" (1799) en in de door hem, *Grolman* en *von Almendingen* uitgegeven „Bibliothek für die peinlichen Rechtswissenschaft" den weg gebaand had, schreef hij zijn beroemd „Lehrbuch des gemeinen, in Deutschland geltenden peinlichen Rechts" (1800), dat in 1847 de 14de uitgave beleefde. Van zijn overige geschriften vermelden wij „Strafgesetzbuch für das Königreich Bayern" (1813), „Betrachtungen über das Geschwörenengericht" (1812) en zijn geschriften, waarin hij zich vóór de openbaarheid en de mondelinge behandeling der rechtszaken verklaarde: „Merkwürdige Kriminalfälle" (2 dln., 1808—1811) „Aktenmäszige Darstellung merkwürdiger Verbrecher" (2 dln., 3de druk, 1839), „Ueber deutsche Freiheit und Vertretung deutscher Völker durch Landstände" (1814), „K. Hauser, ein Beispiel des Verbrechens am Seelenleben" (1832) en „Kleine Schriften vermischten Inhalts" (1833). Merkwaardig is zijn levensgeschiedenis, door zijn zoon *Ludwig* in twee deelen uitgegeven.

Feuerbach, *Anselm*, de oudste der 5 zonen van den voorgaande, geboren den 9den September 1798 en overleden den 8sten September 1851, was hoogleeraar in de fraaie letteren te Freiburg. Als oudheidkundige verwierf hij grooten roem door zijn geschrift „Der vatikanische Apollo" (1838 en 1855), terwijl ook zijn „Nachgelassene Schriften" (4 dln., 1853) veel belangrijks bevatten.

Feuerbach, *Karl Wilhelm*, de tweede zoon, geboren den 30sten Mei 1800, overleden den 12den Maart 1834, was professor in de wiskunde aan het gymnasium te Erlangen en legde in zijn geschriften: „Eigenschaften einiger merkwürdigen Punkte des geradlinigen Dreiecks" (1822) en „Grundrisz zu analytischen Untersuchungen der dreieckigen Pyramide" (1827) groote talenten aan den dag.

Feuerbach, *Eduard August*, de derde zoon, geboren den 1sten Januari 1803 en overleden den 25sten April 1843, was hoogleeraar te Erlangen en schreef het belangrijke werk: „Die lex Salica und ihre verschiedene Recensionen" (1831).

Feuerbach, *Ludwig Andreas*, de vierde zoon, een der meestberoemde Duitsche wijsgeeren van den jongsten tijd, werd geboren te Landshut den 28sten Juli 1804, ontving zijn opleiding in zijn geboortestad en studeerde te Heidelberg in de godgeleerdheid. Om *Hegel* te hooren, ging hij in 1824 naar Berlijn en wijdde zich in 1825 uitsluitend aan de wijsbegeerte. In 1828 vestigde hij zich als privaatdocent te Erlangen met het geschrift „De ratione una, universali, infinita". Na verloop van eenige jaren hield hij echter geen voorlezingen meer, om zich geheel en al bij het schrijven te bepalen. Reeds in zijn geschrift „Gedanken über Tod und Unsterblichkeit" (1830) deed hij zich kennen als een zelfstandig denker. Daarna leverde hij eenige werken van geschiedkundigen aard, zooals: „Geschichte der neuern Philosophie von Verulam bis Spinoza" (1833), „Geschichte der neuern Philosophie. Darstellung, Entwickelung und Kritik der Leibnizschen Philosophie" (1837) en „Pierre Bayle, nach seinen für die Geschichte der Philosophie und Menschheit interessantesten Momenten" (1838). Vervolgens schreef hij: „Ueber Philosophie und Christentum u. s. w." (1839), „Das Wesen des Christentums" (4de druk, 1843), „Grundsätze der Philosophie der Zukunft" (1843), „Das Wesen der Religion" (1845), „Gottheit, Freiheit und Unsterblichkeit van dem Standpunkte der Anthropologie" (2de druk, 1890) en „Moralphilosophie". Deze en andere geschriften van zijn hand werden vervolgens opgenomen in zijn „Sämmt-

liche Werke" (10 dln., 1845—1866). Daar volgens *Feuerbach* de theologie zich oplost in de anthropologie en de godsdienst in de psychologie, verder de absolute geest in het eindige en subjectieve, zoo moest hij van de godgeleerden de beschuldiging van atheïsme en van onderscheiden wijsgeeren harde aanvallen verduren. Hij overleed den 13den September 1872.

Feuerbach, Friedrich Heinrich, de vijfde zoon, geboren den 29sten September 1806, overleden den 24sten Januari 1880, wijdde zich geruimen tijd aan de beoefening der Oostersche talen en daarna aan die der nieuwere. Hij leverde vertalingen uit het Sanskriet, Italiaansch en Spaansch en schreef: „Theanthropos" (1838), „Religion der Zukunft"(1844—1845), „Die Kirche der Zukunft" (1847) en „Gedanken und Thatsachen" (1862).

Feuerbach, Anselm von, een Duitsch schilder, zoon van den archaeoloog, werd den 12den September 1829 te Speyer geboren, ontving zijn opleiding aan het lyceum te Freiburg en begon daarna onder leiding van *von Schadow* zijn studies te Düsseldorf, die hij later bij *Rahl* te München voortzette. In 1850 bezocht hij Parijs, waar *Couture* en *Ingres* veel invloed op hem hadden. In 1852 debuteerde hij met „Hafis in de herberg", koos Karlsruhe tot verblijfplaats en schilderde daar „Dood van Aretino" (1854). Gedurende een verblijf te Venetië kopieerde hij *Titiaan's* „Assunta" (1855) en schilderde hij „Poezie". Sedert 1856 leefde hij langen tijd te Rome, waar hij de Cinquecentisten ijverig bestudeerde. Zijn eerste doek in deze nieuwe richting was „Dante met adellijke dames wandelende" (1858). In 1860 ontstond de „Madonna met het Kind, door musiceerende engelen omgeven". Omstreeks 1860 kwam hij in vriendschap met vrijheer *von Schack* te München, voor wiens galerij hij onder meer schilderde: „Pietà" (1863), „Nymph, door musiceerende kinderen beluisterd", „Francesca da Rimini" (1864), „Hafis aan de bron" (1866) en „Ariosto met voorname dames in het park bij Ferrara". „Het gastmaal van Plato", een onderwerp, dat den kunstenaar zeer boeide, ontwierp hij in 1867 voor het eerst. Het tweede ontwerp volgde in 1873. Uit 1870—1871 dateeren o. a. „Medea's afscheid", „Het oordeel van Paris" en „Iphigenie." In deze doeken heeft *Feuerbach* zijn hoogtepunt bereikt. „De Amazonenslag" is reeds minder, evenals „Titanenval" (1879). Van 1873—1877 professor te Weenen, ging hij in 1877 naar Venetië, waar hij nog vervaardigde „Keizer Lodewijk de Beier te Neurenberg" en „Het concert" (1878). Hij overleed den 4den Januari 1880 te Venetië.

Feuillants was de naam eener broederschap der Cisterciënsers, welke in 1577 door *Jean de la Barrière* werd gesticht. Het klooster dezer broederschap werd te Parijs in 1790 de vergaderplaats eener staatkundige club, wier leden dientengevolge *Feuillants* genoemd werden. Zij ontstond, toen de Jacobijnen tot uitersten begonnen over te slaan, en droeg aanvankelijk den naam van „Het genootschap van 1789". De leden waren voorstanders der monarchie, kwamen in verzet tegen de ultra's en waren bewonderaars van de Engelsche grondwet. Tot dat genootschap behoorden veel gematigde mannen, onder welke *Lafayette*, *Sieyès* en *Larochefoucauld*. Hun weerstand prikkelde echter de tegenpartij, en toen den 27sten December 1791 graaf *Clermont-Tonnerre* tot president der Feuillants gekozen was, ontstond er den 28sten Maart een volksoploop, waarbij de aanwezige leden verdreven werden. Het lokaal werd gesloten en wel zette de club haar bijeenkomsten nog een tijd lang voort in het paleis Richelieu, oefende echter geen invloed uit op den gang der gebeurtenissen.

Feuillea *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Komkommergewassen* (*Cucurbitaceae*). Het omvat 2-huizige planten met een 5-deeligen, omgeslagen kelk en een dergelijke bloemkroon, en met een ronde, 3-hokkige, half door den kelk omringde komkommervrucht, die een menigte schijfvormige zaden bevat. De soorten zijn rankenvormende en kruipende heesters met gelobde bladeren en kleine, okselstandige bloemen. Zij groeien in West-Indië en Zuid-Amerika. *F. cardifolia L.* draagt een ovaal-bolvormige vrucht met ronde zaden, die veel olie bevatten, bitter van smaak zijn en spoedig braking veroorzaken. *F. trilobata L.* groeit in Zuid-Amerika, vooral in Brazilië.

Feuillet, *Octave*, een Fransch roman- en tooneeldichter, werd geboren te St. Lo (departement Manche) den 11den Augustus 1812, ontving zijn opleiding te Parijs en trad onder den naam van *Désire Hazard* het eerst als schrijver op met den roman: „Le grand vieillard", die in het feuilleton van den „National" (1845) werd opgenomen. Daarop volgden talrijke tooneelstukken, in de „Scènes et comédies" en de „Scènes et proverbes" (5 dln., 1853—1855) verzameld. Vooral heeft hij het spreekwoordspel (le proverbe) meesterlijk behandeld. Tot zijn best-geslaagde werken behooren: „Le pour et le contre" (1848), „La partie de dames"(1850), „La clef d'or", „L'ermitage"(1851), „La fée" (1854), „La petite comtesse" (1856), „Le roman d'un jeune homme pauvre" (1858), welk boek hem beroemd maakte. Daarop volgden „L'histoire de Sybille" (1862), „Monsieur de Camors" (1867), „Julia de Trécoeur" (1872), „Un mariage dans le monde" (1875), „Les amours de Philippe" (1877), „Le journal d'une femme" (1878), „Histoire d'une Parisienne" (1881) en „La morte" (1886). Sommige daarvan, als „Julia de Trécoeur" en „Le Sphinx" zijn voor het tooneel bewerkt, waarvoor hij ook schreef „Dalia" (1856), „Montjoy" (1863) en „L'acrobate"(1873). Hij was te Parijs het troetelkind der vrouwen, die hem een zetel bezorgd hebben in de Fransche Academie. De moraal van zijn stukken is doorgaans een vermaning tot kalmte en beradenheid. Zijn stijl wordt wel eens gemanierd, doch zijn samenspraken zijn veelal sierlijk en geestig. Hij overleed den 29sten December 1860 te Parijs.

Feuillet de Conches, *Felix Sébastien*, een Fransch schrijver, werd geboren te Parijs den 4den December 1798, bekleedde sedert 1820 een betrekking bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken en werd onder het Tweede Keizerrijk tot ceremoniemeester en binnenleider van gezantschappen benoemd. Hij overleed den 6den Februari 1887 te Parijs. Van zijn geschriften vermelden wij: „Méditations métaphysiques et correspondance de Malebranche avec Dortous de Mairan" (1838), „Léopold Robert, sa vie, ses oeuvres et sa cor-

respondance" (1849), „Contes d'un vieil enfant" (1859), „Causeries d'un curieux" (4 dln., 1861—1867), „Lettres inédites de Montaigne" (1863), „Louis XVI, Marie-Antoinette et Mme Elisabeth, lettres et documents inédits" (6 dln., 1864—1873). Men heeft echter aangetoond, dat bij de geleverde brieven, inzonderheid bij die van *Marie-Antoinette*, zich onderscheiden ondergeschovene bevinden. De „Souvenirs de jeunesse d'un curieux septuagénaire" (1877) vormen zijn autobiografie. Verder schreef hij nog „Histoire de l'école anglaise de peinture" (1883).

Feuilleton (Fransch = blaadje) is in den uitgebreidsten zin des woords die afdeeling van een dagblad, dat door een streep van het politieke deel wordt afgescheiden en niet-politieke stof van den meest verschillenden aard op een bijzondere wijze behandelt. De schrijver van het feuilleton tracht op besliste, subjectieve wijze de dingen weer te geven, zooals die zich in zijn persoonlijkheid weerspiegelen. Het feuilleton in deze beteekenis is ontstaan in Frankrijk, waar *Louis Geoffroy* onder het eerste keizerrijk door zijn berichten over het tooneel opzien verwekte. Eenige jaren later heeft *Julis Janin*, sedert hij in 1836 voor de „Journal des Débats" schreef, het tooneel-feuilleton volmaakt en zichzelf tot den eersten *lundist* (de theater-feuilletons verschijnen in Frankrijk 's maandags) gemaakt. Daarna volgden muziek en cultuurgeschiedenis (*Roqueplan*). De meest bekende feuilletonisten zijn *Alphonse Karr*, *Sainte-Beuve*, *Francisque Sarcey*, *Ulbach*, *About*, *Theophile Gautier* enz. Bekende romanschrijvers, als *Dumas* en *Sue* hebben de ruimte beneden de streep na 1840 voor hun sensatie-romans in beslag genomen. Van Frankrijk uit verspreidde zich het feuilleton over de geheele wereld; in ons land worden meestal vertaalde romans opgenomen, waardoor de interessante feuilletons der Fransche en Duitsche bladen ons vreemd zijn.

Feuquières, *Manassès de Pas*, markies *van*, een Fransch veldheer onder *Lodewijk XIII*, werd den 1sten Juni 1590 te Saumur geboren, trad, 13 jaar oud, in militairen dienst, maakte 8 veldtochten mede en werd daarna luitenant-generaal. Na den dood van *Gustaaf Adolf* ging hij in 1632 als gezant naar Duitschland en bracht een verbond tusschen Zweden en Frankrijk tot stand. In 1637 voerde hij met hertog *Bernhard van Weimar* het opperbevel over de tegen de keizerlijken opereerende troepen. In 1639 belegerde hij Diedenhofen, werd echter krijgsgevangen gemaakt en overleed aan zijn wonden den 13den Mei 1640. Hij schreef „Lettres et négociations d'Allemagne en 1633 et 1634" (3 dln., 1753).

Feuquières, *Antoine de Pas*, markies *van*, kleinzoon van den voorgaande, werd den 16den April 1648 te Parijs geboren, kwam, 18 jaar oud, in het koninklijk regiment, maakte de veldtochten van 1667 en 1672—1673 mede, onderscheidde zich onder *Luxembourg*, *Turenne* en *Créqui* en verdedigde in den slag bij St. Denis het koninklijk hoofdkwartier tegen de Engelschen. In 1689 bestreed hij in Piemont de oproerige Waldenzen, verdedigde in 1691 in Duitschland Speyerbach tegen een groote overmacht, werd in 1793 luitenant-generaal en droeg veel bij tot de overwinning bij Neerwiuden (29 Juli 1693). Daar hij zich door zijn aanmatiging en zelfzucht veel vijanden gemaakt had, bleef hij na den vrede van Rijswijk (1697) zonder commando. Zijn „Mémoires sur la guerre" (4 dln., 1770) zijn voor de oorlogsgeschiedenis van dien tijd belangrijk. Hij overleed den 27sten Januari 1711 te Parijs.

Féval, *Paul Henri Corentin*, een Fransch romanschrijver, werd geboren te Rennes den 27sten September 1817, studeerde in zijn geboortestad in de rechten, maar verliet na het verliezen van het eerste proces voor goed de pleitzaal en werd in 1838 commies bij een bankier. Weldra echter besloot hij zich aan de beoefening der letteren te wijden. Eenige artikels in den „Nouvelliste" vonden bijval. Daarna schreef hij een aantal vaudevilles en eindelijk bezorgde zijn verhaal „Le club des Phoques" in de „Revue de Paris" van 1841 en de roman: „Les chevaliers du firmament" hem zooveel succes, dat de meest gelezen dagbladen hem om bijdragen verzochten voor het feuilleton. Toen verscheen „Le loup blanc" in den „Courrier français" van 1843, en dit stuk was oorzaak, dat eenige speculanten hem de vervaardiging opdroegen van: „Les mystères de Londres" (11 dln., 1844), mits hij die onderteekende met den Engelschen naam van *Francis Trollope*; dit werk beleefde in korten tijd 20 uitgaven. Daarna verscheen van hem in „L'Epoque" de roman: „Le fils du Diable" (1847), in het „Journal des Débats" eerst: „La quittance de minuit" en daarna: „Les amours de Paris". Na de Februari-omwenteling van 1848 trachtte hij dagbladen te stichten, waarin hij echter niet gelukkig slaagde. Ook zijn tooneelstukken vonden niet veel bijval, met uitzondering van „Le fils du diable", dat 120 en „Le bossu", dat 250 maal achtereen werd opgevoerd. Verder schreef hij een „Histoire des tribunaux secrets" (8 dln., 1851), terwijl ook een: „Histoire des ministres" en een „Histoire du gouvernement parlementaire" van hem aangekondigd werden. Eindelijk leverde hij aan de „Presse" den eindeloos uitgesponnen roman: „Madame Gil Blas, ou mémoires d'une femme de notre temps", voor den „Siècle" schreef hij: „Le Bossu" en voor den „Pays": „Errants de nuit" en „Compagnons de Silence". De laatste 4 romans werden tegelijkertijd door hem geschreven. Verder leverde hij: „Annette Laïs" (1864), „Roger Bontemps" (1864), „Cœur d'acier" (2 dln., 1866), „La duchesse de Nemours" (1865), „Les gens de la noce" (1865), „La cavalière" (1866), „La cosaque. Le roman de minuit" (1866), „Les drames de la mort" (1866), „L'hôtel Carnavalet" (1866), „La fille de l'émigré" (1866), „Le mari embaumé" (1866), „Les Revenants" (1867), „L'avaleur de sabres" (1868), „Les demoiselles de Champmas" (1869), „Le quai de la feraille" (1869), „Le compagnon du trésor" (1872), Le dernier vivant" (1873), „Le chevalier de Kéramour" (1874), „Château pauvre" (1877), „Les étapes d'une conversion" (1877) en „Les merveilles du mont Saint-Michel" (1879). Hij overleed den 8sten Maart 1887 te Parijs.

Feydeau, *Erneste*, eene Fransch schrijver, werd geboren te Parijs den 16den Maart 1821, gaf in 1844 een bundel gedichten in het licht, getiteld: „Les Nationales", deed vervolgens goede zaken aan de beurs en wijdde zich daarna aan oudheidkundige nasporingen, terwijl hij in 1856 en

later opstellen schreef in verschillende dagbladen. In 1858 maakte hij zijn naam beroemd door een roman, „Fanny" getiteld, die binnen 10 maanden tot 16-maal toe gedrukt werd. Hierop volgden de romans: „Daniel" (1859), „Cathérine d'Overmeire" (1860), en „Un début à l'opéra" (1863). Verder schreef hij het drama in 4 bedrijven „Monsieur de Saint-Bertrand" (1865), dat echter spoedig in vergetelheid geraakte, benevens „Histoire générale des usages funèbres et des sépultures des peuples anciens" (1868, 3 dln. met 100 koperen platen), „Les quatre saisons, étndes d'après nature" (1862), „Le secret du bonheur, étude" (2 dln., 1864), „La comtesse de Chalis, ou les moeurs du jour" (1867), „L'Allemagne en 1871. Impressions de voyage" (1872) en „Theóphile Gantier. Sonvenirs intimes" (1874). Hij overleed te Parijs den 29sten October 1873.

Feydeau, *Georges*, een Fransch blijspeldichter en zoon van den vorige, werd geboren in 1862 te Parijs, schreef eerst monologen en kleine stnkjes in één bedrijf en had in 1888 zijn eerste groote sncces met „Le tailleur pour dames", waarna hij zich geheel aan het tooneel wijdde. Van zijn stukken, die alle een bewijs geven van zijn groote handigheden en het publiek pakken, noemen wij: „La lycéenne" (1887), „Chat en poche" (1888), „Les fiancés de Loches" (1888), „L'affaire Edouard" (1889), „Un bain de ménage" (1889), „Le mariage de Barillon" (1890), „Monsieur chasse" (1892), „Champignon malgré lui" (1892), „Le système Ribadier" (1892), „Un fil à la patte" (1894), „Séance de nuit" (1897), „Belle d'amour" (1898) en „La dame de chez Maxime" (1899).

Feyenoord is de naam van het tegenover Rotterdam gelegen gedeelte van het eiland IJselmonde, dat van het overige deel vroeger was afgescheiden door het Zwanengat, doch thans er mede verbonden is door eenige bruggen. Het vormt tegenwoordig het havencentrum van Rotterdam. Zie aldaar.

Feyen-Perrin, *Augustin*, een Fransch schilder, werd in 1829 te Bey-snr-Seille geboren, begon zijn studies te Nancy en zette die te Parijs voort onder *Cogniet*, *Delaroche* en *IJvon*. In den beginne wankelde hij tusschen allegorisch-poetische voorstellingen, ethnographische genre-beelden en historische schilderijen. Sinds 1864 ontontleende hij bij voorkeur zijn onderwerpen aan het leven der strandbewoners, speciaal in Bretagne. Van zijn doeken noemen wij: „De duinen" (1865), „Vrouwen van het eiland Batz", „De boot gereed tot overvaren" (1866), „Meisjes uit Cacale aan de bron", „De terugkeer van de markt" (1873), „De terugkeer van de oestervangst" (1874) en „Breisters aan het zeestrand" (1879). Hij overleed den 14den October 1888 te Parijs.

Feyjoo y Montenegro, *Francesco Benito Jeronimo*, een Spaansch criticus, werd geboren den 8sten October 1676 bij Orense, trad op 14-jarigen leeftijd in de Orde der Benedictijnen en bezocht vervolgens de universiteit te Oviédo, waar hij in alle facnlteiten den graad van doctor verwierf. In 1717 ging hij in het klooster aldaar, waar hij den 26sten September 1764 overleed. Hoewel streng Katholiek, erkende hij de wetenschappelijke waarde der werken van *Galilei*, *Baco*, *Newton*, *Leibniz*, *Pascal* en *Gassendi*. Zijn verhandelingen publiceerde hij in „Teatro critico universal" (16 dln., 1738—1746) en „Cartas eruditas y curiosas" (5 dln., 1760).

Feijo, *Diégo Antonio*, regent van Brazilië, geboren te Itoe in de Braziliaansche provincié San-Paolo, wijdde zich op het bisschoppelijk seminarium aan de studie der godgeleerdheid, werd priester en onderscheidde zich door zijn welsprekendheid als kanselredenaar. In 1821 door de provincie San-Paolo naar de Cortesvergadering te Lissabon afgevaardigd, trachtte hij er door heimelijke bemoeiingen de onafhankelijkheid van zijn vaderland te verwerven. Na den afval van Brazilië (1822) hield hij zich eerst te Lissabon schuil, vlnchtte toen naar Londen en keerde in 1823 naar zijn vaderland terug. Zijn democratische gevoelens maakten hem aldaar verdacht, doch hij werd er in 1826 lid van de eerste Wetgevende Vergadering en trad op als een invloedrijk leider zijner partij. Hij werkte mede tot den val van dom *Pedro* en werd na de revolntie van 7 April 1831 minister van Justitie en zoo niet in naam, dan toch in werkelijkheid voorzitter van den ministerraad. Met krachtige hand bedwong hij nu den mede door hem zelf verwekten storm der omwenteling, doordien hij het oproerig leger wegzond en een nationale garde organiseerde. Hij voerde een zeldzame heerschappij over de Kamer van Vertegenwoordigers, doch toen zij een door hem verlangd crediet beperkte,nam hij in 1832 zijn ontslag als minister. In 1833 werd hij echter tot lid van den Senaat gekozen, in 1834 door de regeering tot bisschop van Marianna benoemd en in 1834 als eerste regent van Brazilië voor den tijd van 4 jaar aan het hoofd van den Senaat geplaatst. Weldra evenwel had hij te strijden met een krachtige oppositie, welke hier en daar tot een oproer oversloeg, toen hij in 1836 de persdelicten, vroeger door gezworenen behandeld, naar een door de regeering ingestelde rechtbank verwees. Dientengevolge legde hij in 1837 zijn ambt neder, nadat hij den senator dom *Pedro Araujo de Lima* tot rijksminister benoemd had, waarna hij in zijn geboorteplaats een ambteloos leven leidde. Toch stelde hij zich in 1842 aan het hoofd van een opstand in San-Paolo en moest, nadat deze gedempt was, als beschuldigde voor de vergadering van senatoren verschijnen.

Fez of *Fes* noemt men de hoofdbedekking van mannen en vrouwen in Griekenland, Turkije en andere landen. Zij is een rond kapje zonder klep, rood van kleur en dikwijls, met een blauw-zijden, zilveren of gouden kwast versierd (zie de afb.). De Grieken dragen eenvoudig de fez, doch de Turken slingeren er den tulband omheen. De vrouwen geven de voorkeur aan de witte fez en versieren deze met doeken, franjes of sluiers. Toch tooien zich de vrouwen der Grieksche Eilanden met de roode fez, met gouddraad gestikt. In Turkije behoort de eenvoudige roode fez, tot de kleeding der staatsambtenaren en is sedert 1826 ingevoerd bij het leger. De rang der burgerlijke en militaire ambtenaren

Fez.

blijkt uit de kostbaarheid der hoofdbedekking. Deze ontleent haar naam aan de stad Fez, waar men ze van ouds vervaardigt. Later kwamen die van Tunis in den smaak. In den laatsten tijd maakt men ze echter voornamelijk in Frankrijk, Oostenrijk en Duitschland.

Fez, een der beide hoofd- en residentiesteden van het sultanaat Marokko, werd in 806 door *Edris II* gesticht en in de Middeleeuwen, toen zij de hoofdstad was van het rijk van Marokko, als de prachtigste stad van het uitgestrekte gebied der Mohammedanen beschouwd. Zij telde toen 90000 huizen, 785 moskeeën en was beroemd wegens haar sierlijke gebouwen, scholen en wetenschappelijke inrichtingen. Toen echter in de 16de eeuw de keizer zijn zetel naar elders verplaatste, begon zij te kwijnen, zoodat zij nu slechts een schaduw vertoont van haar voormalige grootheid. Intusschen blijft zij nog altijd de aanzienlijkste stad des rijks. Zij ligt in een fraai en vruchtbaar dal, door hooge bergen omringd, tusschen bloemtuinen, granaat- en citroengaarden. Een zijrivier van den Seboe verdeelt haar in Oud- en Nieuw-Fez. Nog telt zij ongeveer 140000 inwoners en 130 moskeeën, waaronder die van *Edris* met zijn praalgraf en met een groote boekerij (5000 handschriften) de prachtigste en tevens een onschendbare vrijplaats is. Er zijn zeven druk bezochte openbare scholen. Het oude paleis der sultans is groot, maar in een vervallen toestand. Voor het overige gelijkt Fez met zijn talrijke baden, karavansera's, bazars en gaarkeukens op alle overige Mohammedaansche steden, hoewel de vele herbergen en winkels er hier en daar een meer Europeesch voorkomen aan geven. De straten zijn eng, krom en ongeplaveid, de huizen hoog en de bovenverdiepingen naar de straatzijde uitgebouwd. De afzonderlijke wijken zijn door muren gescheiden, de stadsmuur is in verval, en aan de uiteinden der stad verheffen zich twee weinig beteekenende forten. Men drijft een uitgebreiden karavaanhandel met de naburige rijken, zelfs met Timboektoe; ook vervaardigt men er mantels, gordels, zijden doeken en uitmuntend leder, alsmede roode wollen mutsen en andere hoofdbedeksels, welke onder den naam van *Fez* (zie aldaar) bekend zijn, fraaie tapijten enz. Onderscheiden beken voorzien de stad van goed drinkwater en brengen vele molens in beweging. Zij staat onder het gezag van een pasja. Uit de omstreken verkrijgen de inwoners honig en was; vleesch, gevogelte en brood zijn zeer goedkoop.

Fezzan. Zie *Fessan.*

Fiacre is de Fransche naam van een huurrijtuig, dat in groote steden op een bepaalde plaats staat, bespannen en gereed om elk, die zulks verlangt, tegen een bepaalden prijs naar een of ander gedeelte der stad te brengen. De naam is afkomstig van *St. Fiacrius*, een zoon van *Eugenius IV*, koning van Schotland. Die heilige, een ijveraar voor het kluizenaarsleven, begaf zich naar Frankrijk en ontving er van den bisschop van Meaux een stuk land in het woud van Fordille, waar hij zijn leven in eenzaamheid doorbracht en omstreeks het jaar 600 overleed. Te Parijs werd aan hem een kapel gewijd, en de tuinlieden kozen hem tot beschermheilige. Zijn beeltenis diende tot uithangbord van een herberg in de straat St. Antoine te Parijs, waar in den tijd van *Lodewijk XIV* de eerste huurrijtuigen te verkrijgen waren. Dientengevolge bestempelde men de wagens zelf met den naam van dezen heilige.

Fialen (*Phialen*) noemt men in den Gotischen bouwstijl slanke, spitse torentjes, die òf de gevelvormige vensteroverkappingen (wimpergen) aan beide zijde begrenzen, òf ook wel het bovenste gedeelte van beeren vormen. Zij bestaan uit een lager, loodrecht gedeelte (lichaam), waarvan de vier zijden van boven door gevels begrensd worden, en een hooger pyramidaal gedeelte, waarvan de vier ribben van enkele bladeren voorzien zijn, terwijl de spits met een kruisbloem versierd is.

Flamingo (Italiaansch = *Vlaming*) is een bijnaam, dien de Italianen toekenden aan verschillende Nederlandsche en Noord-Fransche kunstenaars, bijvoorbeeld aan *Calcaert, Duquesnoy, Johannes van Calcar, Michel Coxie, Godfried Schalken, Gerard Honthorst, Johan van Schoorl* enz.

Fianarantsoa, de hoofdstad der provincie Betsileo in Centraal-Madagaskar, ligt op 21°57' Z. Br., 1146 m. hoog en telt 600 inwoners. De stad ligt op een heuvel, heeft nauwe straten, een Katholieke en een Protestantsche missie en 7 kerken. Door een straatweg is Fianarantsoa met Antananarivo verbonden.

Fiasco is een Italiaansch woord, dat *flesch* beteekent. In de theatertaal beteekent dit woord, dat in alle talen overgegaan is, het vallen van een stuk, zanger of zangeres. Het wordt ook in het algemeen gebruikt, om het mislukken eener onderneming aan te duiden.

Fiat (*Latijn* = Het worde, het zij, het geschiede!) komt voor in bekende uitdrukkingen, als *fiat lux* = er zij licht!; *fiat justitia et pereat mundus* = gerechtigheid geschiede, ook al vergaat de wereld daardoor!; *fiat applicatio* = men passe toe. Zie verder onder letter *F.*

Fibich, *Zdenko*, een Boheemsch componist, werd den 21sten December 1850 bij Caslau geboren, studeerde aldaar en later te Leipzig, Parijs en Mannheim. Na een kort verblijf te Wilna werd hij in 1876 tweede kapelmeester aan het Nationaal Theater, in 1878 dirigent aan het koor der Russische kerk te Praag. Hij was een der vruchtbaarste Boheemsche componisten. Hij schreef symphonische gedichten („Othello", „Zaboj en Slavoj", „Toman en de Nymph", „In de lente", „Des avonds", „Nachtwaken"), een suite, drie symphonieën, ouvertures, strijk- en pianoquartetten, de opera's „Bukowin" (1870), „Blanik" (1877), „De bruid van Messina" (1884), „De storm", „Heddy" (1896), „Sarka" (1898) en „De val van Arcona" (1899) en de dramatische trilologie „Hippodameia" (1890—1891). *Fibich* overleed den 15den October 1900 te Praag.

Fibiger, *Ilia*, een Deensch schrijfster, werd geboren den 5den October 1817 en overleed den 10den Juni 1867. Zij schreef het blijspel „Modsaetninger", het drama „Sorg of Tröst" en een aantal verhalen en gedichten. Ook hare zuster *Mathilde*, geboren in 1830 en overleden in 1876, is als schrijfster opgetreden, bepaaldelijk ter verdediging van de emancipatie der vrouwen.

Fibiger, *Johannes*, een Deensch dichter en theoloog, werd geboren den 27sten Januari 1821, trad het eerst op met Bijbelsche drama's („Jephta's

dochter", 1849 en „Johannes de Dooper", 1847), waarop hij poëtische vertellingen („De eeuwige strijd" 1878) en lyrische gedichten liet volgen. Zijn werken zijn door hun mystiek waas nooit popnlair geworden. Zijn belangwekkende antobiographie „Mit liv og levned" gaf zijn pleegzoon *Gjellerup* uit. *Fibiger* overleed den 13den November 1897.

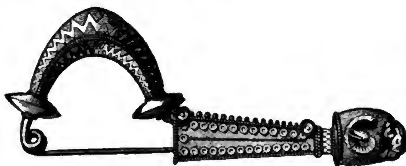
Fibrine of *bloedvezelstof* is een eiwitlichaam, dat gevormd wordt bij het stollen van bloed uit een in het bloed opgelost eiwitlichaam, fibrinogeen geheeten, door inwerking van het fibrineferment, dat ook in het bloed voorkomt, zoodra het bloed het vaatstelsel verlaten heeft en soms ook wel in de aderen bij zekere ziekten. Door de ontleding der witte en roode bloedlichaampjes ontstaat een zymogeen (prothrombine), dat in het plasma in tegenwoordigheid van kalkzouten in ferment (thrombine) omgezet wordt. Fibrinogeen bestaat uit 52,93 % koolstof, 6,9 % waterstof, 16,66 % stikstof en 22,26 % znurstof. Het stolt bij 56°, bezit in het algemeen de eigenschappen van globuline, lost niet op in water, wel in zontoplossingen, in alkaliën en koolznre alkaliën. Uit zijn oplossingen wordt het door zwavelznur ammoniak, keukenzout enz. neergeslagen; de neergeslagen stof is echter van de fibrine wel te onderscheiden. Fibrine is een taaie, zeer elastische, gallertachtige, zeer volumineuze stof, lost gemakkelijk op in zuren en zeer gemakkelijk in pepsine, zoutznnr en trypsine.

Fibrinogeen. Zie *Fibrine.*

Fibroïne is het hoofdbestanddeel der zijde. Zie *Zijde.*

Fibula was in de Oudheid een speld, die twee zijden of einden van het kleed op de borst of den schouder vasthield en gebruikt werd als onze veiligheidsspeld. Zij waren dikwijls rijk versierd in reliëf of filigrein, met email, steenen enz., en vervaardigd nit brons, zilver, goud of ijzer. Zoowel bij barbaarsche volken, als bij Grieken, Romeinen, Germanen en Byzantijnen was de fibula in gebruik. Fig. 1 stelt een Grieksche fibula nit gond met filigreinwerk voor, fig. 2 een Germaansche.

FIG. 1.

Fibula.

FIG. 2.

Fibula.

Ficaria. Zie *Speenkruid.*

Fichel, *Eugène*, een Fransch schilder, werd den 30sten Augustus 1826 te Parijs geboren, studeerde onder leiding van *P. Delaroche*, maar sloot zich meer en meer bij *Meissonnier* aan. Zijn voornaamste werken zijn: „De aankomst in de herberg" (1863), „De muntenverzamelaar", „De violoncellist," „Een feest in het jaar 1776" „De arrestatie van een spion," „De schoenlapper en de bankier,", „De mooie marskraamster", „De schaakspeler," „De rondtrekkende zangers," „Het rapport bij den generaal", „De nacht van 24 Augustus 1572", „De stichting der Fransche Academie". „Bonaparte en Eugenius Beauharnais" en „Lacépède, de geschiedenis der visschen schrijvend". *Fichel* overleed den 15den Eebrnari 1895 te Parijs.

Fichte, *Johann Gottlieb*, een Duitsch wijsgeer, werd geboren te Rammenau bij Bischofswerda in de Opper-Lausitz den 19den Mei 1762 en studeerde te Jena, Leipzig en Wittenberg. Daarna was hij eenige jaren huisonderwijzer te Zürich, waar hij een vriendschappelijke betrekking aanknoopte met *Pestalozzi*, en begaf zich vervolgens naar Koningsbergen. Zijn anoniem uitgegeven en voor een werk van *Kant* aangezien „Versuch einer Kritik aller Offenbarung" (1792) baarde groot opzien en bezorgde hem in 1793 de benoeming tot gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Jena. Hier vormde hij onder den naam van „Wissenschaftslehre" een wijsgeerig stelsel, waarin hij de kiemen van het idealisme, in de wijsbegeerte van *Kant* opgesloten, tot ontwikkeling bracht en de grondslagen legde voor de wijsgeerige stelsels van *Schelling* en *Hegel*. Een artikel in het „Philosophisches Journal", getiteld: Ueber den Grund unsres Glaubens an eine göttliche Weltregierung", haalde hem de beschuldiging van atheïsme op den hals, doch het onderzoek zou geen nadeelige gevolgen voor hem gehad hebben, indien hij de bedreiging niet had uitgesproken, dat hij zijn betrekking zou nederleggen. Dientengevolge ontving hij in 1799 zijn ontslag, maar verdedigde zich tevens in zijn „Verantwortungsschrift gegen die Anklage des Atheismus" (1799). Hij begaf zich naar Pruisen, waar hij gastvrij ontvangen werd. Na een verblijf van eenige jaren te Berlijn werd hij benoemd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte te Erlangen, met vergunning om de wintermaanden in Berlijn door te brengen. Gedurende den oorlog tegen Frankrijk ging hij naar Koningsbergen, waar hij voorlezingen hield, doch keerde weldra terug naar Berlijn, waar hij in 1809 als hoogleeraar geplaatst

werd aan de pas-opgerichte universiteit. Toen in 1808 Berlijn door Fransche troepen was bezet, hield hij er zijn bezielende en vaderlandslievende: „Reden an die Deutsche Nation" (1808, 1859 en 1871). Ook in 1813 sprak hij redevoeringen uit over den waren strijd, die eerst na zijn dood zijn uitgegeven (1815). Hij overleed aan de hospitaalkoorts den 27sten Januari 1814.

Met betrekking tot de wetenschappelijke werkzaamheden van *Fichte* onderscheidt men twee tijdperken, van welke het eerste tot de 18de eeuw behoort. De belangrijkste geschriften, die hij daarin leverde, zijn: „Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre" (1794 en 1798), „Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre" (1794 en 1802), „Grundrisz des Eigentümlichen der Wissenschaftslehre" (1794 en 1802), „Ueber die Bestimmung des Menschen" (1800 en 1838), „Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten" (1794), „Grundlage des Naturrechts" (2 dln., 1706—1797) en „System der Sittenlehre" (1798). Het gronddenkbeeld van het in deze werken verdedigd idealisme is de uitsluitende realiteit van de zich zelf in het niet-ik bepalende ikheid. In dat *ik* is echter niet alleen het menschelijke, het eindige, maar ook de „absolute sub-objectiviteit", de eeuwige, algemeene rede begrepen. Het *ik* is het scheppend beginsel, dat in het geschapene zijn oneindige werkzaamheid openbaart, maar tegenovergesteld is aan het *niet-ik* of het gebied der voorwerpen. Het *ik*, bepaalt door het niet-ik, is het *ik* der bespiegeling en alzoo het voorwerp der theoretische wetenschap; maar het *ik*, dat het niet-ik bepaalt, is het *ik* der handeling en dus het voorwerp der praktische wetenschap. Vrijheid, volkomen onafhankelijkheid is bij *Fichte* een eerste voorwaarde der zedewet, en zelfstandige werkzaamheid vereischt een gebied van voorwerpen. De vrijheid is bij *Fichte*, evenals bij *Kant*, een ingeschapen en oorspronkelijk recht. In het algemeen bestaat datgene, wat wij gewoonlijk de wereld noemen, volgens *Fichte* slechts door, voor en in het *ik*. Dit gronddenkbeeld van het sub-objectieve, als het beginsel van ons weten en als de oorzaak van alle betrekkelijke tegenstellingen in de wereld, was de slotsom der bespiegeling van dezen wijsgeer in het eerst tijdperk. Ook *Schelling* en *Hegel* zijn daarvan uitgegaan, al hebben zij daarop ook andere stelsels gebouwd.

Ook in het tweede tijdperk bleef *Fichte* zijn theoretisch gronddenkbeeld vasthouden, maar hij bracht het tevens in verband met het praktisch denkbeeld van het *absolute zijn*, van een oorspronkelijk goddelijk leven, zich openbarend in de zedelijke handelingen van vrije wezens. Dat oorspronkelijk leven is God-zelf, terwijl het beginsel van het weten (van de sub-objectiviteit) slechts een onmisbaar middel is, om dat goddelijk leven door bespiegeling, gevoel en denken te leeren kennen. Dit religiens-philosophisch stelsel komt aan den dag in zijn „Bestimmung des Menschen" (1800), „Anweisung zum seligen Leben oder Religionslehre" (1806 en 1828), verder in meer wetenschappelijken vorm in zijn voorlezingen: „Die Thatsachen des Bewustseins" (1817), „Nachgelassene Werke" (3 dln., 1834—1835) en „Die Wissenschaftslehre in ihrem allgemeinen Umrisse" (1810). Opmerkelijk zijn zijn voorlezingen over „Staatslehre, oder über das Verhältniss des Urstaats zum Vernunftreiche" (1820).

De wijsbegeerte van *Fichte* heeft een grooten invloed gehad, daar de stelsels der latere Duitsche wijsgeeren van naam in het zijne wortelen. Tot zijn school behooren in de eerste plaats *Schad*, *Mehmel*, *Cramer*, *Schmidt* en *Michaëlis*, verder *Fichte* (de zoon), *Weisze*, *Chalybäus*, *Wirth*, *Ulrici*, *Carrière*, *Fischer*, *Schmidt*. *Sengler*, *Rothe* enz. Zijn gezamenlijke werken zijn door zijn zoon in 8 deelen uitgegeven (Berlijn, 1845—1846).

Fichte, Immanuël Herman von, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Jena den 18den Juli 1796, studeerde te Berlijn in de letteren, doch wijdde zich weldra aan de wijsbegeerte, vooral aan de geschiedenis van deze. Daar de voorlezingen van *Hegel* een onaangenamen indruk op hem maakten, zeide hij de academie vaarwel, om zich bij het onderwijs te bepalen als leeraar aan het gymnasium te Dusseldorf. Zijn wijsgeerige geschriften bezorgden hem een benoeming tot buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Bonn, waar hij in 1839 tot gewoon hoogleeraar bevorderd werd. In 1844 ging hij in die betrekking naar Tübingen. In 1863 keerde hij tot het ambteloos leven terug en vestigde zich te Stuttgart, waar hij den 8sten Augustus 1879 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Sätze der Vorschule zur Theologie" (1826), „Beiträge zur Charakteristik der neuern Philosophie" (1829), in 1841 omgewerkt uitgegeven, „Das Erkennen als Selbsterkennen" (1833), „Die Ontologie" (1836) en „Die spekulative Theologie oder allgemeine Religionslehre" (1846), welke laatste 3 zijn „Grundzüge zum System der Philosophie" vormen. Verder heeft men van hem: „Religion und Philosophie in ihrem gegenseitigen Verhältnisz" (1834), „Die Idee der Persönlichkeit und der individuellen Fortdauer" (1834), „Ueber die Bedingungen eines spekulativen Theismus" (1835) enz., terwijl hij een menigte opstellen plaatste in het door hem uitgegeven „Zeitschrift für Philosophie und speculative Theologie" (20 dln., 1837—1848). In 1847 sprak hij in een vergadering van wijsgeeren te Gotha „Ueber die Philosophie der Zukunft" en in 1844 schreef hij „Grundzüge zur Entwickelung der künftigen deutschen Reichsverfassung" (1848). Ook gaf hij de werken zijns vaders, benevens diens brieven en biografie uit.

Zijn wijsgeerige richting staat tegenover die van *Hegel*. Bij hem lost het eindige zich niet op in het oneindige, maar bestaat in een wereld van onvergankelijke nomaden (oorspronkelijke wezens), terwijl hij de godheid als een eeuwigen, transcendenten geest, als het oorspronkelijk *ik* of als de absolute persoonlijkheid beschouwt. Het wezen der godheid openbaart zich volgens hem in de daden van het zedelijk leven, en het hoogste denkbeeld, dat wij ons van Gods persoonlijkheid kunnen vormen, is de liefde. Wij kunnen slechts liefhebben door de kracht der liefde Gods, gelijk ook ons bewustzijn wortelt in het oorspronkelijk bewustzijn des Allerhoogsten. Dit stelsel ligt ten grondslag aan zijn hoogst merkwaardig boek: „System der Ethik", welks eerste deel (1850) de philosophische beschouwing van recht, staat en zeden in Frankrijk, Duitschland en Engeland bevat van het midden der 18de eeuw tot op zijn

tijd, terwijl het tweede in zijn eerste afdeeling (1851) de algemeene zedekundige begrippen met de deugden- en plichtenleer en in zijn tweede afdeeling de leer van het recht en van de zedelijke en godsdienstige gemeenschap behelst. Verder schreef hij „Anthropologie, neubegründet auf naturwissenschaftlichem Wege für Naturforscher, Seelenärzte und wissenschaftlich Gebildeten überhaupt" (3de druk, 1876), „Psychologie als Lehre vom bewuszten Geiste des Menschen oder Entwickelungsgeschichte des Bewusztseins" (2de druk, 1873), „Die Seelenfortdauer und die Weltstellung des Menschen" (1867), „Vermischte Schriften zur Philosophie, Theologie ued Ethik" (2 dln., 1869), „Die theistische Weltansicht und ihre Berechtigung" (1873), „Fragen und Bedenken über die nächste Fortbildung deutscher Spekulation" (1876), „Der neuere Spiritualismus, sein Wert und seine Täuschungen" (1878) en „Spiritualistische Memorabilien" (1879).

Fichtelberg is de hoogste top van het Ertsgebergte in het koninkrijk Saksen, 1204 m. hoog met een „Aussichtsturm" en een heerlijk vergezicht.

Fichtelgebergte, een der belangrijkste gebergten van Duitschland, is ongeveer in het midden des rijks en in het Beiersche distrikt Oberfranken gelegen en strekt zich wigvormig van het noorden naar het zuiden uit over de Zuid-Duitsche hoogvlakte tusschen de Frankische Jura ten westen en het Bohemerwoud ten oosten. Het vormt een belangrijke waterscheiding, daar het de bronnen bevat van den Main, de Saksische Saale, de Eger en de Raab, bijrivieren van den Rijn, Elbe of Donau. Toch vindt men er geen eigenlijken bergknoop, terwijl het alleen in het noordwesten door het Frankenwoud met het Thüringerwoud, maar niet ten zuidwesten met de Frankische Jura verbonden is, en in het zuidoosten met het Bohemerwoud en in het noordoosten met het Saksische Erzgebergte wel tot eenzelfde hoogland vereenigd maar toch ook door diepe dalen er van gescheiden is. Het vertoont zich als een plateauachtig massief, met een oppervlakte van 990 v. km., meer als een berg dan als een gebergte, waarom het ook veelal Fichtelberg genoemd wordt. Toch kan men het splitsen in 3 deelen, namelijk een centrale groep en 2 hiermede verbonden bergketens. De eerste bestaat uit graniet, gneis en glimmerlei en bereikt in den Schneeberg en den Ochsenkopf haar grootste hoogte (1051 en 1023 m.). De andere 2 deelen zijn de Waldsteiner bergketen, noordoostwaarts tot aan de Boheemsche grenzen voortloopend en gekroond door den Waldstein en den Kornberg (878 en 830 m. hoog), en de Weiszensteiner bergketen, die zich zuidoostwaarts uitstrekt, met den Steinwald (940 m.). Tusschen die beide bergketens vindt men een golvende vlakte, en uit de hoogvlakten ten Z. en Z.W. van het Fichtelgebergte verheffen zich onderscheiden alleenstaande basaltkegels. De toppen van het Fichtelgebergte daarentegen hebben een koepelvormige gedaante en zijn gedeeltelijk met rotsblokken bedekt, gedeeltelijk echter met sparren (Fichten) dicht begroeid, somtijds ook bebouwd. Deze bergstreek heeft een dichte bevolking van omstreeks 80 per v. km. In de hoogstgelegen streken is de lucht koel en valt veel sneeuw, terwijl ook rijp en mist dikwijls optreden, zoodat er slechts een weinig haver, aardappelen en voedergewassen verbouwd worden. Daarentegen groeien er vele bosch- en andere bessen en heeft men er hout in overvloed, alsmede ijzer, vitriool, zwavel, koper, lood en vele soorten van marmer. De talrijke ijzermijnen, ijzersmelterijen en kolenbranderijen van voorheen zijn sterk achteruitgegaan; thans bloeien er spinnerijen, weverijen, glas- en porseleinfabrieken, benevens steenslijperijen. Vooral de katoenindustrie is zeer belangrijk en de graniet van het Fichtelgebergte is beroemd. Het wordt door wegen en twee spoorwegen doorsneden. Er zijn niet veel reizigers, die het Fichtelgebergte bezoeken, omdat zij door zijn somber voorkomen worden afgeschrikt; de merkwaardigste punten zijn er Alexandersbad en de zandsteendoolhof van den Louiseburg.

Fichtner, *Karl Albrecht*, een Duitsch tooneelspeler, werd geboren te Coburg den 7den Juni 1805 en behoorde reeds in zijn jeugd met zijn ouders tot een kleinen troep, waarmede hij rondzwierf in Zwitserland en den Elzas. Als knaap trad hij op in kleine rollen, bezocht daarna het gymnasium te Freiburg in de Breisgau en keerde in 1820 terug tot het tooneel. Hij werd lid van het tooneelgezelschap van *Köhler*, doch begaf zich in 1822 naar Weenen, waar een engagement hem in de gelegenheid stelde zijn talenten te ontwikkelen. Reeds in 1824 kreeg hij een aanstelling bij het „Burgtheater", waar hij de eerste maal optrad in „Herbsttag" van *Iffland*. Na dien tijd bleef hij steeds aan dien Hofschouwburg verbonden, totdat hij den 31sten Januari 1865 na een 40-jarigen dienst afscheid nam van het publiek. Hij overleed den 19den Augustus 1873 te Gastein.

Ficinus, *Marsilius*, een Italiaansch arts en wijsgeer, werd den 19den October 1433 te Florence geboren, doceerde aan de door *Cosimo* (1440) gestichte universiteit de wijsbegeerte van *Plato,* werd in 1476 tot geestelijke gewijd en tot rector van twee kerken te Florence benoemd, later ook tot canonicus van de kathedraal aldaar. Hij overleed den 1sten October 1499 te Careggi bij Florence. Als bestrijder des Aristotelische en voorstander der Platonische en Neo-Platonische wijsbegeerte is hij bekend door zijn vertalingen van *Plato*, *Plotinus*, *Iamblichus* en *Proclus* en door zijn „Theològia Platonica seu de immortalitate animarum ac aeterna felicitate libri XVIII" (1482). De beste uitgave van zijn werken verscheen in 1561 te Bazel in twee deelen.

Fick, *Heinrich*, een Zwitsersch rechtsgeleerde, den 12den Juli 1822 te Kassel geboren, werd in 1851 buitengewoon, in 1864 gewoon hoogleeraar te Zürich. Sedert 1862 werkte hij mede aan de samenstelling van verschillende Zwitsersche wetboeken en werd in 1879 lid van het Hof van Cassatie. Hij schreef: „Der trassiert eigene Wechsel" (1853), „Kritische Uebersicht der Schweizerischen Handels- und Wechselgesetzgebung" (1862) „Ueber börsenmäszige Lieferungsverträge" (1872), „Ueber internationales Wechselrecht in Beziehung auf Fristbestimmungen" (1872), „Die schweizerischen Rechtseinheitsbestrebungen auf dem Gebiet des Eisenbahnrechts" (1874). *Fick* overleed den 22sten September 1895 te Hottingen.

Fick, *Adolf*, een Duitsch physioloog, werd

den 3[den] September 1829 te Kassel geboren, studeerde te Zürich, waar hij in 1856 buitengewoon en vervolgens gewoon hoogleeraar werd. In 1868 ging hij in die betrekking naar Würzburg. Hij overleed den 21sten Augustus 1901 te Blankenberghe. Van zijn geschriften noemen wij: „Die medizinische Physik"(3de druk, 1885), „Kompendium der Physiologie des Menschen mit Einschlusz der Entwicklungsgeschichte" (4de druk 1891), „Anatomie und Physiologie der Sinnesorgane" (1864), „Die Natnrkräfte in ihren Wechselbeziehung" (1869), „Mechanische Arbeit und Wärmeentwicklung bei der Muskelthätigkeit" (1882), „Ursache nnd Wirkung. Ein erkenntnistheoretischer Versuch" (1882), „Philosophischer Versuch über die Warscheinlichkeiten" (1883), „Myothermische Fragen and Versuche"(1885). Bovendien schreef hij in verschillende vaktijdschriften artikelen, die gedeeltelijk verzameld zijn in „Arbeiten aus dem physiologischen Laboratorium der Würzburger Hochschule" (4 dln., 1872—1878) en „Myothermische Untersuchnngen" (1889).

Fick, *August*, een Duitsch beoefenaar der Indo-Germaansche talen, werd geboren te Petershagen bij Minden den 5[den] Mei 1833, studeerde te Göttingen in de letteren er en werd in 1858 leeraar aan het paedagogisch seminarium en in 1866 opperleeraar. Zijn benoeming tot assessor van het koninklijk Genootschap van Wetenschappen te Göttingen, het doctoraat eershalve van de universiteit te Dorpat en een prijs van de *Bopp*-stichting verkreeg hij door zijn: „Wörterbuch der indogermanischen Grundsprache" (1868), dat niet alleen van belang is voor de vergelijkende taalkunde, maar ook voor de geschiedknnde. *Benfey* voegde er een voorrede bij, waarin hij aantoonde, dat men het oorspronkelijk vaderland der Indogermanen niet moet zoeken in Azië, maar in Europa. In twee volgende nitgaven werd het boek uitgebreid tot een „Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen". Verder schreef hij: „Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Enropa's" (1873), „Die griechischen Personennamen" (1874) en talrijke opstellen in tijdschriften. Hij heeft getracht te bewijzen, dat de „Ilias" en „Odyssee" van *Homerus* oorspronkelijk in het Aeolisch gedicht en daaruit in den tot ons gekomen Ionischen vorm overgebracht zijn.

Sedert 1876 te Göttingen werkzaam als bnitengewoon hoogleeraar in de vergelijkende taalstudie, werd hij in 1888 hoogleeraar te Breslau. Hij leeft sinds 1892 te Meran.

Ficker, *Adolf*, een Oostenrijksch beoefenaar der statistiek, werd geboren te Olmütz den 14[den] Juni 1816, studeerde te Weenen in de geschiedenis en letteren, was vervolgens eerst werkzaam aan het lycenm te Laibach daarna aan het gymnasium te Czernowitz en werd in 1853 geplaatst te Weenen als secretaris bij de directie der administratieve statistiek, in 1864 als directeur van deze met den titel van „Sektionchef". Hij overleed te Weenen den 12[den] Maart 1880. Van zijn geschriften noemen wij: „Darstellung der Landwirtschaft und Montanindustrie der Bukowina" (1854), „Die Bevölkernng der Oesterreichischen Monarchie" (1860), „Die Bevölkerung Böhmens" (1864), „Die Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie" (1869), „Geschichte, Organisation und Statistik des österreichischen Unterrichtswesens" (2 dln, 1871) en „Jahresberichte des Unterrichtsministeriums 1870—1872" (1871—1873). Ook deed hij de „Statistische Monatschrift" (1875 enz.) in het licht verschijnen.

Ficker, *Julius*, een Duitsch geschiedkundige en rechtsgeleerde, werd geboren den 30sten April 1826 te Paderborn, studeerde te Bonn, Münster, Berlijn en Frankfort aan den Main, promoveerde te Bonn op een dissertatie: „De Henrici VI imperatoris conatu electiciam regum in imp. R. G. successionem in hereditariam mutandi", vestigde er zich als privaatdocent, maar vertrok reeds in 1852 als gewoon hoogleeraar in de geschiedenis naar Innsbrück. In 1863 werd hij lid der rechtsgeleerde facnlteit, nam in 1866 als vrijwilliger deel aan den Oostenrijksch- Italiaanschen oorlog en ontving in 1879 op zijn aanzoek emeritaat. Hij was lid van de Academie te Weenen en buitenlandsch lid van die te München. Hij overleed den 10[den] Juli 1902 te Innsbrück. Van zijn geschriften vermelden wij: „Rainald von Dassel, Reichskanzler und Erzbischof von Köln"(1850), „Engelbert der Heilige, Erzbischof von Köln und Reichsverweser" (1853), „Die Ueberreste des deutschen Reicharchivs zu Pisa", „Ueber die Entstehnngszeit des Sachsenspiegels und die Ableitung des Schwabenspiegels aus dem Deutschenspiegel"(1859), „Vom Reichsfürstenstande"(1861), „Das dentsche Kaiserreich in seinen universalen und nationalen Beziehungen" (1861), „Deutsches Königtum und Kaisertnm" (1862), „Vom Heerschilde" (1862), „Zur Genealogie der Handschriften des Schwabenspiegels" (1862), „Die Reichshofbeambten der Stanfischen Periode" (1862), „Forschungen zur Reichs- und Rechtsgeschichte Italiens" (4 dln., 1868—1874), „Ueber das Eigentum des Reichs am Reichskirchengute" (1872), „Beiträge zur Urkundenlehre" (2 dln., 1877—1878), „Untersuchungen zur Rechtsgeschichte" (dl. 1—5, 1891—1902), „Acta imperii selecta" (1870) en „Regesta imperii. 1198—1272" (1879—1901).

Fickler, *Joseph*, een Badensch volksleider, werd geboren te Constanz in Maart 1808, legde zich aanvankelijk toe op den handel, doch stichtte in 1830 een vrijzinnig weekblad, waarna hij tot lid van den stedelijken raad werd benoemd. Met groot talent redigeerde hij in 1836 en later de „Seeblätter" en bij het uitbarsten der omwenteling van 1848 was hij de eerste, die het waagde het woord „republiek" uit te spreken. Met *Struve* deed hij in het Voor-Parlement het voorstel, in Baden het volk te laten beslissen tusschen republiek en monarchie. Daar men meende, dat hij in betrekking stond met het Voorloopig Bewind in Frankrijk, werd hij te Karlsruhe in hechtenis genomen, maar weldra vrijgesproken. Door een volksvergadering tot vertegenwoordiger gekozen, onderscheidde hij zich door zijn uitmuntende gaven en verzette zich zoowel tegen het terrorisme der partij van *Struve* als tegen de halfheid van die van *Brentano*. Den 1[sten] Juni 1849 werd hij gekozen tot lid van het Voorloopig Bewind in Baden, doch 2 dagen later werd hij reeds te Stuttgart als zendeling der revolutie in den kerker geworpen. Tegen een borgstelling van 1000 gulden herkreeg hij zijn vrijheid, waarna hij eerst naar Zwitserland de wijk nam

en daarna zich in Noord-Amerika vestigde. Na de nederlaag der Geconfedereerden keerde hij terug naar Constanz en overleed aldaar den 26sten November 1865.

Ficquelmont, *Karl Ludwig*, graaf *von*, een Oostenrijksch generaal en staatsman, werd geboren den 23sten Maart 1777 op het ouderlijk kasteel Dieuze bij Nancy en was afkomstig uit een Oostenrijkschgezind adellijk geslacht in Lotharingen. Hij trad in Oostenrijkschen dienst en was reeds in 1805 majoor en adjudant des keizers. In 1809 werd hij kolonel en chef van den generalen staf en vergezelde daarna den hertog van Modena naar Turkije. In 1811 en 1812 voerde hij onder *Wellington* in Spanje bevel over 3 regimenten cavalerie. Als adjudant-generaal van het Italiaansche leger onder veldmaarschalk *Bellegarde* verkreeg hij in 1814 den rang van generaal-majoor en sloot in 1815 de capitulatie van Lyon. Wegens zijn bekwaamheid als staatsman benoemde keizer *Frans* hem tot geheimraad en belastte hem met buitengewone zendingen, zooals in 1816 naar Zweden en in 1820 naar Toskane en Lucca. In 1821 vergezelde hij veldmaarschalk *Frimont* naar Napels en bleef er als gevolmachtigde. In 1829 ging hij als buitengewoon gezant naar Petersburg, genoot weldra de gunst van keizer *Nicolaas* en was een uitstekend vertegenwoordiger van de staatkunde van *Metternich*. Toen deze in 1839 op den Johannisberg was, werd *Ficquelmont* naar Weenen geroepen en tijdelijk met het bestuur van Buitenlandsche Zaken belast, waarop in 1840 zijn benoeming tot minister van Staat volgde. In die betrekking ijverde hij voor grootsche en vrijzinnige maatregelen, maar vond bij den rijkskanselier en den keizer geen gehoor. Wederom werd hij met belangrijke staatkundige zendingen belast en bij het uitbarsten der omwenteling van 1848 ging hij als voorzitter van den Hofkrijgsraad naar Weenen, waarna hij de portefeuille van Buitenlandsche Zaken aanvaardde in het eerste verantwoordelijke ministerie, en wel juist toen het binnen- en buitenland in opstand en het keizerlijk bestuur nagenoeg van alle gezag verstoken was. Zijn gewichtigst bedrijf in die dagen was zijn oorlogsverklaring aan Sardinië. Toen *Kolowrat* als eerste minister aftrad, werd hij voorloopig voorzitter van het ministerie, dat de grondwet van 25 April uitvaardigde. Als aanhanger der partij van *Metternich* en als vriend der Russen verdacht gemaakt, moest hij echter, door volksdemonstraties gedwongen, de portefeuille nederleggen. Na dien tijd leefde hij ambteloos bij afwisseling te Weenen en te Venetië en overleed in laatstgenoemde plaats den 7den April 1857. Hij schreef: „Aufklärungen über die Zeit vom 20 März bis zum 4 Mai 1848" (2de druk, 1850), „Deutschland, Oesterreich und Preuszen" (1851), „Ueber das Gesetz der Souveränität" (1852), „Lord Palmerston, England und der Continent" (2 dln., 1852), „Ruszlands Politik und die Donaufürstentümer" (1854) en „Zum künftigen Frieden" (1856). Zijn belangrijkst werk echter — een overzicht van zijn staatkundige loopbaan enz. — is ongedrukt gebleven.

Fictie beteekent *verdichting*, in rechten meer bijzonder het op grond van een wetsvoorschrift aannemen van een feit, dat in werkelijkheid niet bestaat, en aan welk feit gevolgen verbonden worden, die eigenlijk slechts aan het werkelijk voorhanden geval geknoopt konden worden. De fictie neemt iets als werkelijk bestaand aan, wat in de werkelijkheid niet bestaat, zooals de *praesumtie* (het *vermoeden*, zie aldaar) op grond van de waarschijnlijkheid een feit als bewezen aanneemt, dat in waarheid nog niet bewezen is. Het oud-Romeinsche burgerlijk recht nam dikwijls zijn toevlucht tot het invoeren van ficties, om de als het ware verstijfde oorspronkelijke vormen te wijzigen naar den eisch der nieuwgeboren rechtstoestanden. Ons tegenwoordig recht bedient zich een enkele maal van ficties, om een oplossing te geven in een geval, dat zonder de hulp der fictie onoplosbaar zou zijn. Een fictie is bijv. de bepaling van art. 878 Burgerlijk Wetboek, dat, indien verscheiden personen, van welke de een tot des anderen erfenis geroepen is, door hetzelfde ongeval of op denzelfden dag omkomen, zonder dat men weten kan, wie het eerst overleden is, zij vermoed worden op hetzelfde oogenblik te zijn gestorven.

Een *rechtspersoon* (zie aldaar) wordt soms in tegenstelling met een natuurlijk persoon een fictief of getingeerd persoon genoemd.

Ficus (vijg) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Moerbezieachtigen* (*Moreae Urticaceae*). Het onderscheidt zich vooral door zijn bloeiwijze. Deze is een vleezige, peervormige, gesloten bloemkoek, wiens binnenste oppervlakte bezet is met talrijke kleine, eenslachtige bloempjes. Van deze is het bloemdek 3-, 5- of meerdeelig. De korte meeldraden der mannelijke bloemen zijn 2 of meer — zelden één — in getal; zij staan tegenover de bloemdekslippen en dragen 2-hokkige helmknoppen. Het vruchtbeginsel is één-, zelden tweehokkig en heeft een zijdelingschen stijl, die in een schuinsch of in 2 ongelijke tepeltjes uitloopt en hol is. De kleine nootjes worden door het vleezig en saprijk bloemdek ingesloten en vormen alzoo den brijachtigen inhoud van den bloemkoek, die later zelf vleezig wordt. Hierbij ontstaat veelal suiker. De bevruchting der meeste vijgensoorten heeft op hoogst interessante wijze plaats.

Dit geslacht telt meer dan 600 soorten. Al die soorten zijn boomen, klimplanten, bijv. *Ficus repens*, of heesters; eenige bereiken een hoogen ouderdom, en er zijn er ook, die uit stam en takken luchtwortels voortbrengen, welke naar den grond afdalen en weer nieuwe stammen doen ontstaan, zoodat een enkele boom in den loop van jaren een geheel woud vormt. Zij behooren tot de keerkringsgewassen van Azië en Afrika, hoewel sommige soorten, naar de gematigde gewesten overgebracht, aldaar inheemsch geworden zijn.

F. Carica L. of de gewone vijgeboom is een heester met hartvormige, 3- tot 5-lobbige, van boven ruwe bladeren. Hij is uit het Oosten afkomstig en groeit ook in het zuiden van ons werelddeel in het wild. De vijgen komen gedroogd in den handel en leveren een gezond en heilzaam voedsel. De beste groeien bij Genua, in Savoye, bij Malaga en ook elders in Spanje. Hier heeft men 2 verscheidenheden namelijk de *vroege vijgen* (brehas) en de *eigenlijke vijgen* (higos). De eerste zijn reeds in Juli rijp, zeer dun van omkleedsel, van buiten paars en van binnen purperrood en

worden alleen in verschen toestand gegeten; de andere, die later rijp worden, zijn meerendeels voor verzending bestemd. In ons land wordt aan de teelt van vijgen niet veel gedaan. Op enkele buitenplaatsen treft men haar tegen latwerk gebonden aan. Des winters worden de takken bijeen gebonden, met stroo omwonden en tenslotte met een dikke aardlaag bedekt. In het voorjaar ontdekt zijnde, blijken de jonge vruchtjes goed overwinterd en groeien tot de rijp-wording aan. Gesnoeid behoeft weinig te worden; alleen het afgedragen hout wordt regelmatig verwijderd. Door broodkweekers wordt de teelt niet beoefend. In Amerika (Coroliana, California) neemt de teelt toe speciaal van de *Ficus caria var. hortensis*, *F. C. var. Smyrniaca* en *F. C. var. intermedia*. Een aantal Indische Ficussoorten leveren caoutchouc; van sommige gelijkt het melksap op koemelk (*F. Saussureana Dec.*), van andere is het zeer vergiftig (*F. toxicaria L.*, ook op Java). Van het hout van *F. sycomorus* vervaardigde men in Egypte de duurzame doodkisten der mummies, en de ruwe bladeren van *F. politoria Lam.* worden door de Javaansche schrijnwerkers gebruikt tot het gladmaken van meubels. Zie verder *Broodvruchtplanten*.

Als sierplant wordt de *Ficus elastica* veel gekweekt, vooral voor den uitvoer naar Amerika. Om met die teelt te slagen zorge men voor goede moederplanten, die door bodem-warmte in het voorjaar sterke scheuten voortbrengen. Deze scheuten leveren de stekken, die alweer door bodemwarmte spoedig wortels slaan en na opgepot en doorgeworteld te zijn verhandeld worden. Men gebruikt kop- en bladstekken.

Fidebus is de naam voor een gevouwen strook papier, die vroeger gebruikt werd tot het aansteken van pijpen enz. Het ontstaan van deze (oorspronkelijk studenten)uitdrukking moet afkomstig zijn van *Fide(libus fratri)bus* (voor fideele broeders), daar men vroeger met aldus beschreven briefjes tot rookpartijen werd uitgenoodigd en deze dan tot het aansteken van pijpen gebruikt werden. Anderen leiden het woord van *fil de bois* (houtspaan) af.

Fideicommissum is in het Romeinsche recht een soort van erfstelling, waarbij de erflater niet rechtstreeks, maar middellijk door tusschenkomst van den erfgenaam, een derde met het geheel of een gedeelte zijner nalatenschap bevoordeelt. Hij verzoekt zijn erfgenaam om aan dien derde de erfenis geheel of gedeeltelijk over te dragen in het vertrouwen, dat de erfgenaam daaraan zal voldoen; hij draagt het aan zijn trouw op: *fidei committit*. Vóór den tijd van keizer *Augustus* hadden de fideicommissa eigenlijk geen rechtskracht; den erfgenaam stond het vrij aan het verzoek al of niet te voldoen. Men maakte er vooral gebruik van in de navolgende gevallen: als men iemand bevoordeelen wilde, die onbekwaam was om uit een testament iets te genieten, bijv. een gedeporteerde; als men in den vreemde stierf, waar men geen testament kon maken, volgens de vormen van het recht geldig; of als men er op gesteld was, dat de erfgenaam na verloop van zekeren tijd de erfenis aan een derde overdroeg. Onder *Augustus* werden zij aan wettelijke erfstellingen volkomen gelijkgesteld. De oorspronkelijke erfgenaam bleef volgens het strenge burgerlijk recht erfgenaam: de actiën ten voordeele en tegen de nalatenschap konden door en tegen hem alleen ingesteld worden, ook al had hij krachtens het fideicommissum de geheele nalatenschap overgedragen. Een senaatsbesluit onder keizer *Nero* bepaalde evenwel, dat alle actiën voortaan zouden overgaan op en tegen hem, aan wien de erfenis krachtens fideicommis was overgedragen. Een andere bepaling van het latere Romeinsche recht was, dat de met de uitkeering belaste erfgenaam een vierde gedeelte der erfenis voor zich mocht behouden, ook al was hem de uitkeering der geheele nalatenschap opgelegd. De erfgenaam, die met de uitkeering belast wordt, heet *heres fiduciarius*; hij, aan wien de uitkeering geschiedt, *fideicommissarius*. Ook aan dezen kan wederom de last worden opgelegd het geheel of een deel der erfenis aan een derde over te dragen. In dit laatste geval bestaat er een fideicommissaire substitutie.

De fideicommissen in het Germaansche recht hebben met die van het Romeinsche niet veel meer gemeen dan den naam: zij hebben een anderen oorsprong en een andere beteekenis. Zij ontstonden onder de heerschappij van het leenrecht in de Middeleeuwen. Zij werden ingesteld bij testament of familieverdrag (zie aldaar) en hadden ten onderwerp een of meer bepaalde goederen, meestal landhoeven, kasteelen of andere onroerende bezittingen, die tot zoogenaamde *familiegoederen* werden bestemd. De erfopvolging, voor alle volgende geslachten betreffende die goederen, werd in den stichtingstitel, het testament of de overeenkomst, geregeld; de geheele of gedeeltelijke vervreemding of bezwaring ervan werd verboden of althans beperkt. Het doel dier instellingen was, om die bezittingen in een bepaalde familie te behouden en deze alzoo voor verarming te behoeden en haar in macht en aanzien voortdurend te doen bloeien. Onder den naam van *majoraten* en *stamgoederen* bestonden overal in Europa zulke instellingen tot aan de Fransche revolutie.

In Engeland en Duitschland bestaan zij nog tot den huidigen dag. In Engeland zijn *eeuwigdurende* fideicommissen verboden, maar wel zijn toegelaten zoogenaamde *entails*, beschikkingen, hoogstens twee geslachten van kracht blijvende, waarbij men zijn goed vermaakt aan een bepaald persoon (of den langstlevende van een reeks van personen), onder beding dat de erfgenaam het goed niet zal mogen vervreemden, maar het bij zijn dood zal doen overgaan op een ander, bijv. op zijn oudsten zoon. Door overeenkomsten tracht men de werking dier entails ook verder dan tot het tweede geslacht uit te breiden. In Duitschland laat de wetgeving eeuwigdurende fideicommissen toe en worden ook tegenwoordig nog nieuwe gevestigd, waartoe evenwel toestemming van de regeering wordt vereischt. In 1895 waren in Pruisen 1045 fideicommissen in handen van 939 bezitters; deze omvatten een oppervlakte van 2,1 millioen H.A. of ruim 6 % der oppervlakte van den Staat.

De Nederlandsche wetgeving verbiedt op het voetspoor van den Franschen Code Civil als regel de fideicommissen. Ons Burgerlijk Wetboek zegt: „De erfstellingen over de hand of fideicommissaire

substitutiën zijn verboden." (Over *erfstelling over* en *uit de hand* vergelijk *Erfstelling*). Dienstvolgens is, zelfs ten aanzien van den benoemden erfgenaam of legataris, *nietig* en *van onwaarde* elke beschikking, waarbij hij belast wordt, de erfenis of het legaat te bewaren en aan een derde voor het geheel of voor een gedeelte uit te keeren". *Bewaren* en *aan een derde uitkeeren* zijn dus de beide kenmerken van zulk een verboden erfstelling. Op het verbod van fideicommissen laat de wet enkele uitzonderingen toe. Ouders kunnen de goederen, die buiten het wettelijk erfdeel vallen, vermaken aan een of meer hunner kinderen, met last om die goederen uit te keeren aan *al* hun kinderen, die reeds geboren zijn en nog geboren zullen worden. Ingeval van vooroverlijden van een kind zal dezelfde beschikking kunnen worden gemaakt ten voordeele van een of meer kleinkinderen met last om de goederen aan hun kinderen, welke reeds geboren zijn en nog geboren zullen worden, uit te keeren. Gelijke beschikkingen kunnen worden gemaakt ten voordeele van een of meer broeders of zusters of van een of meer kinderen van vooroverleden broeders of zusters, ook hier met last, tot uitkeering aan *al* de kinderen van den aldus bevoordeelde. Verdere uitzonderingen kent de wet niet; zij verklaart wel nog geoorloofd de beschikking, waarbij een derde wordt geroepen tot het geheel of tot een gedeelte van hetgeen de erfgenaam of legataris bij zijn overlijden van de erfenis of van het legaat onvervreemd of onverteerd zal overlaten (het zoogenaamd *fideicommissum residui*), maar een eigenlijk fideicommis is dit niet, daar het verbod om te vervreemden ontbreekt.

De opheffing en het verbod der fideicommissen worden gerechtvaardigd door den economischen regel, dat de goederen niet aan het verkeer onttrokken mogen worden. Het belang van den eigenaar bij het bezwaarde goed is vaak zoo gering, dat hij weinig of geen moeite doet, om het te verbeteren of zelfs naar behooren te exploiteeren; de productie lijdt dus door zulke instellingen. Om gelijke redenen heeft onze wetgever de bepaling, waarbij een erfenis of een legaat, voor het geheel of voor een deel, onvervreemdbaar wordt verklaard, als „*niet geschreven*" beschouwd. Daartegenover wordt ter verdediging van de fideicommissen aangevoerd, dat zij de versnippering van het grondbezit tegengaan, den bodem onttrekken aan handel en speculatie en hem in handen doen blijven van de familie, die sinds eeuwen aan hem verbonden is.

Fidenae is de naam van een voormalige Romeinsche stad in het land der Sabijnen, gelegen op 8 km. ten noordoosten van Rome tusschen den Tiber en den Anio. De inwoners streden meermalen met Veji tegen Rome, doch werden in 426 v. Chr. door den Romeinschen dictator *Aulus Servilius* overwonnen. Daarna veranderde de stad allengs in een vlek, doch wij vinden van haar toch nog vermeld, dat er ten tijde van *Tiberius* een houten theater instortte, waarbij 50000 menschen het leven verloren.

Fides, de godin der trouw, had te Rome onderscheiden tempels; haar priesters omwoelden gedurende den dienst hoofd en handen met witte doeken. Haar zinnebeelden zijn op munten 2 in elkander geslagen handen, tusschen welke zich somtijds korenaren, maankoppen en Mercuriusstaven bevinden.

Fidji-eilanden. Zie *Fidsji eilanden.*

Fidsji-eilanden of *Fidji-eilanden*, ook wel *Viti-* of *Witi-archipel* geheeten, gelegen ten noordoosten van Nieuw-Caledonië, tusschen de Nieuwe Hebriden en de Vriendschapseilanden (15°47 tot 21°4' Z.Br. en 176°51' W.L. tot 175°38' O.L. van Gr.), behooren tot de belangrijkste en vruchtbaarste eilanden van Polynesië. Zij bestaan uit 6 groepen, die te zamen 2 groote en 253 kleinere eilanden omvatten en op 20837 v. km. (1901) 116684 inwoners tellen, waaronder 2447 blanken en 91019 inboorlingen. Omstreeks 80 dier eilanden zijn bewoond. Gemelde twee groote eilanden zijn Viti-Levoe (11760 v. km.) en Vanoea-Levoe (6492 v. km.). Dan volgden naar rang van uitgebreidheid Tavioeni of Voena, Kanavoe, Angaoe, Ovaloe, en Coro. De grootere eilanden zijn bergachtig en van vulkanischen oorsprong; de Pickering-Peak op Viti-Levoe verheft zich ter hoogte van 1216 m. De kleine eilanden daarentegen zijn zeer laag en koraalvormingen. In het algemeen is de geheele archipel door koraalriffen omgeven, die er bij ongunstig weder de scheepvaart moeilijk en gevaarlijk maken. Het klimaat is warm en vochtig, maar niet ongezond, de bodem vruchtbaar en de plantengroei zeer weelderig. Men vindt er de gewone voortbrengselen der Zuidzee-eilanden in groote verscheidenheid en daarenboven veel eigenaardige gewassen. Er zijn 2 variëteiten van broodboomen, die met bananen, kokos- en sagopalmen, yams, bataten, arrowroot enz. een overvloed van voedsel opleveren. Daarenboven verbouwt men er suikerriet, katoen, tabak, moerbeziën, koffie, rijst, maïs en indigo. Het beroemde sandelhoutbosch op Viti-Levoe, dat voorheen vracht bezorgde aan vele Europeesche schepen, is geheel verdwenen. Daarentegen zijn nog andere belangrijke houtsoorten voorhanden. Het ontbreekt ook niet aan weiland. Men heeft er zwijnen, honden, kippen en andere gevogelte, schildpadden, vleermuizen en een menigte ratten. Onder de vogels treden een aantal eigenaardige, alsmede onderscheiden Australische soorten op.

De bewoners van dezen archipel vormen door taal en lichaamsbouw een middelras tusschen de oostelijke en westelijke familie der Maleisch-Polynesische volkeren. Zij staan als het ware tusschen de Papoea's en de Maleiers; zij zijn grooter van gestalte en donkerder van kleur dan de inboorlingen der naburige eilanden en golden vroeger als zeer oorlogzuchtig. Hun kroes haar trachten zij reeds vroeg te ontkronkelen en bezemvormig uit te spreiden. Het ontbreekt hun geenszins aan schranderheid en kunstvaardigheid. Zij waren vroeger berucht wegens hun kannibalisme en leefden voortdurend in onderlinge oorlogen. Aan de Wesleyaansche zending is het ten slotte echter gelukt het grootste deel der bevolking tot het Christendom te bekeeren en daarmede zachtere zeden ingang te doen vinden. Sedert 1887 zijn er ook Roomsch-Katholieke zendelingen werkzaam. Naast 91447 Protestanten vindt men er thans 9200 Roomsch-Katholieken. In aantal gaat de bevolking achteruit. Door de zending en de regeering zijn er scholen opgericht; te Navuloa bestaat een middel-

bare, te Soeva een ambachtsschool. Er verschijnen 6 dagbladen, 3 in het Engelsch en 3 in de Fidsjitaal. Aan het hoofd van het bestuur staat een Engelsch gouverneur, bijgestaan door een Wetgevenden Raad van 12 leden. De hoofdstad, vroeger Levoeka, is thans Soeva op Viti Levoe met een uitstekende haven.

In vergelijking met den plantagebouw is de veeteelt van weinig beteekenis. De eerste levert kopra, suiker, bananen, ananas en aardnoten. Ingevoerd worden kleedingstukken, ijzer, beschuit, kolen, vleesch, rijst, olie en vee. De scheepvaart is in den laatsten tijd zeer toegenomen. In 1900 bedroegen de inkomsten £ 111569, de uitgaven £ 100022, de openbare schuld £ 200536.

Deze eilandengroep werd den 6den Februari 1643 door *Tasman* ontdekt, in 1773 door *Cook* en in 1789 en 1792 door *Bligh* bezocht. Eerst *Dumont d'Urville* (1827), *Wilkes* (1840), het hoofd eener Noord-Amerikaansche expeditie, en in lateren tijd ook *Berthold Seeman* hebben meer nauwkeurige berichten omtrent dien archipel medegedeeld. Om aan een tuchtiging te ontsnappen, waarmede de Vereenigde Staten hem bedreigden, heeft de koning in 1858 zijn heerschappij aan de kroon van Engeland opgedragen. Ook de zendelingen en kooplieden zagen verlangend uit naar de Britsche bescherming, vooral om perk te stellen aan den invloed der Franschen op Tahiti en in Nieuw-Caledonië. Den 24sten December 1858 legde *Thakombaoe* het gezag neder in de handen van den Britschen consul *Pritchard*, doch de Britsche regeering wees het van de hand op raad van den gouverneur van Nieuw-Zuid-Wales en van kolonel *Smythe*, om belangrijke kosten en botsingen met de inboorlingen en met andere zeemogendheden te vermijden. Het bleek echter, dat de aldaar gevestigde Engelschen behoefte hadden aan degelijke bescherming, zoodat de Fidsji-eilanden den 30sten September 1874 tot een kolonie der Britsche Kroon werden verklaard.

Fiedler, *Bernhard*, een Duitsch schilder, werd den 23sten November 1816 te Berlijn geboren en studeerde onder leiding van *Gerst* en *Krause*. Nadat hij Venetië, Boven-Italië en Dalmatië bezocht had, vestigde hij zich in 1847 op verzoek van aartshertog *Maximiliaan*, den lateren keizer van Mexico, te Triest. In 1853 ging hij naar Konstantinopel, waar hij op verzoek van den sultan het arsenaal beschilderde. Op verlangen van *Frederik Wilhelm IV* bereisde hij Syrië, Palestina, Egypte en Nubië, vanwaar hij in 1854 met talrijke studies naar Triest terugkeerde. In 1855 bezocht hij met *Leopold II* van België, Egypte, Palestina, Syrië, Griekenland en Italië; in 1865—1866 was hij ten derden male in Palestina en stelde hij na zijn terugkeer een aantal schilderijen, aquarellen en teekeningen ten toon. Hij woont thans in Triest.

Fiedler, *Otto Wilhelm*, een Duitsch wiskundige, werd den 3den April 1832 te Chemnitz geboren, studeerde te Freiberg, was 1853—1864 leeraar te Chemnitz, daarna hoogleeraar in de beschrijvende meetkunde aan de Technische Hoogeschool te Praag en sinds 1867 aan het Polytechnicum te Zürich. Hij schreef vrije bewerkingen van de wiskundige leerboeken van *George Salmon* te Dublin „Analytische Geometrie der Kegelschnitte" (2 dln., 7de druk, 1903), „Analytische Geometrie des Raumes" (2 dln., 4de druk, 1898), „Algebra der linearen Transformationen" (2de druk, 1877) en „Analytische Geometrie der höhern ebenen Kurven" (2de druk, 1882). Ook schreef hij „Die darstellende Geometrie in organischer Verbindung mit der Geometrie der Lage" (3 dln., 3de druk, 1883—1888), „Cyklographie oder Konstruktion der Aufgaben über Kreise und Kugeln" (1882). *Fiedler* heeft het eerst (1868) het algemeen begrip van de zoogenaamde projectieve, door dubbelverhouding bepaalde coördinaten opgesteld.

Field, *John*, een Engelsch pianist, werd geboren te Dublin den 26sten Juli 1782, ontving reeds vroeg onderwijs in de muziek van zijn grootvader en later van *Muzio Clementi* te Londen. Laatstgenoemde nam zijn leerling mede op zijn kunstreizen, en *Field* oogstte overal grooten roem. Nadat hij eenigen tijd bij afwisseling te Petersburg en te Moskou vertoefd had, vestigde hij zich in laatstgenoemde stad, waar zijn concerten en lessen veel bijval vonden. In 1832 deed hij kunstreis door Engeland, Frankrijk en Italië. Een ongesteldheid verlengde zijn verblijf te Napels; eindelijk ging hij in 1835 met een Russische familie naar Moskou terug, waar hij den 11den Januari 1837 overleed. Hij onderscheidde zich door een gevoelvolle voordracht, en de door hem gecomponeerde „Notturno's" waren geruimen tijd zeer in trek.

Field, *David Dudley*, een Noord-Amerikaansch rechtsgeleerde, werd den 13sten Februari 1805 te Haddam geboren, publiceerde in 1839 zijn eerste ontwerpen tot hervorming van de langzame rechtspraak en werd in 1847 geroepen in de commissie van wetgeving voor New-York, die in 1849 een Burgerlijk en Strafwetboek samenstelde, dat later door 23 staten overgenomen werd. In 1867 ontwierp hij het plan van een internationaal scheidsgerecht tot beslechting van quaesties tusschen staten onderling en werkte dit plan uit in „Outlines of an international code" (2de druk, 1878). Zijn „Speeches, arguments and miscellaneous papers" (3 dln., 1884—1891) gaf *Sprague* uit. Hij overleed in April 1894 te New-York.

Field, Cyrus West, een koopman en broeder van den voorgaande, den 30sten November 1819 te Stockbridge geboren, werd koopman te New-York, wijdde in 1853 zijn aandacht aan de interoceanische telegrafie en kreeg van de wetgevende macht van New Foundland concessie, om een kabel van de Vereenigde Staten daarheen en verder naar Europa aan te leggen. Van dien tijd af besteedde hij daaraan al zijn krachten. Hij stelde zich met zijn broeder en vier kapitalisten in verbinding en deze 6 mannen waagden zich aan deze kostbare onderneming. Hij begeleidde de expedities van 1857, 1865 en 1866 en droeg veel bij tot het welslagen der ondernemingen. Bij den aanleg van een kabel van San Francisco naar de Sandwich-eilanden verloor hij het grootste gedeelte van zijn reusachtig vermogen. *Field* overleed den 12den Juli 1892 te Ardsley.

Fielding, *Henry*, een Engelsch schrijver, werd geboren den 22sten April 1707 op Sharpham-Park in Somersetshire en behoorde tot het geslacht der graven van *Denbigh*, die van de *Habsburgers* afstammen. Hij bezocht de school te Eton en de

hoogeschool te Leiden, waar hij in de rechten studeerde, en keerde vervolgens terug naar Londen, waar hij tooneelstukken schreef. Zijn eerste 2 stukken „Love in several masks" en „The Temple bean" vonden veel bijval, doch van zijn latere 28 blijspelen zijn, behalve „Tom Thumb", slechts „The mock doctor" en „The intriguing chambermaid" eenigszins bekend gebleven. Eerst door het schrijven van zijn roman „Joseph Andrews" (2 dln., 1742) verwierf hij roem op het gebied der Engelsche letterkunde, en die roem klom door het uitgeven van „History of Jonathan Wild", „Tom Jones" (1749), een type van van uitstekenden, maar niet altijd kieschen humor, en „Amelia" (4 dln., 1752). Zijn levensloop was een reeks van wisselingen; losbandigheid maakte hem arm en armoede vlijtig. Achtereenvolgens was hij werkzaam als tooneeldichter, als directeur van een schouwburg, als landbouwer, als zaakwaarnemer, als dagbladschrijver en eindelijk als rechter in zaken van politie. Uit zijn rijke ervaring ontleende hij de stof en de inkleeding van zijn romans, welke dientengevolge een blijvende waarde hebben. Tot herstel zijner gezondheid begaf hij zich naar Portugal, schreef onder weg een: „Voyage to Lisbon" (1755) en overleed te Lissabon den 8sten October 1754. Zijn gezamenlijke werken zijn bij herhaling uitgegeven.

Fields, *James*, een Noord-Amerikaansch dichter en essayist, werd geboren in 1820 te Portsmouth in New Hampshire, bestuurde geruimen tijd de beroemde uitgeverszaak van *Ticknor & Zn.* te Boston, waar de werken der voornaamste dichters van Amerika in het licht verschenen, en overleed aldaar den 24sten April 1881. Hij schreef: „Poems" (2 dln., 1849 en 1853), „Ballads and other verses" (1881), „Underbrush" (2de druk, 1881) en „Yesterdays with anthors" (1873).

Fierant noemt men den koopman, die in persoon de waren opkoopt ter plaatse, waar zij voortgebracht of ter markt aangevoerd worden, vooral op missen, om ze eveneens in persoon op de verkoopmarkt weder van de hand te doen.

Fierasfer dentatus is een zeevischje, bekend om zijn parasitische levenswijze in de lichaamsholte van andere zeedieren Het behoort tot de familie der *Slangvisschen* (*Ophidiidae*). Zie verder *Slangvisschen*.

Fieschi, *Josefo Marco*, berucht door zijn moordaanslag op *Lodewijk Philips*, koning van Frankrijk, werd geboren op Corsica den 3den December 1790. Hij trad in 1808 in dienst werd in 1813 bij de troepen van den koning van Napels geplaatst, ontving in 1814 zijn ontslag, keerde naar Corsica terug en voegde zich bij de soldaten, die *Joachim Murat* naar Calabrië vergezelden. Daar werd hij gevangen genomen en ter dood veroordeeld, maar ontving genade als Fransch onderdaan. Wederom begaf hij zich naar Corsica, maar werd er weldra wegens diefstal en vervalsching in geschrift tot een 10-jarige gevangenisstraf veroordeeld. Na dien tijd was hij van 1826—1830 werkzaam in lakenfabrieken. Vervolgens ging hij naar Parijs, waar hij met het opzicht over een molen belast werd. Daar leefde hij met een vrouw, *Laurence Petit*, weduwe *Lassave* genaamd, die hij in de gevangenis had leeren kennen, was tevens in dienst als spion bij de geheime politie en voorzag verder door allerlei hulpmiddelen in zijn onderhoud. Deze laatste brachten hem echter in aanraking met de politie, zoodat hij zijn betrekking als spion verloor. Verder werd hij door zijn bijzit verlaten en ontving ook als molenopzichter zijn ontslag. Een dwaze begeerte om zijn naam te vereeuwigen bracht hem op het denkbeeld een aanslag op het leven van den koning te wagen. Hij ontwierp het plan tot een „machine infernale" (helsch werktuig) met 22 geweerloopen en toonde zijn schets aan *Pierre Morey*, een vijand der regeering. Deze bracht hem in betrekking met den specerijhandelaar *Théodore Florentin Pepin*, een voormalig lid van de „Société des droits de l'homme", en genoemde 3 personen maakten alles gereed, om het plan ten uitvoer te brengen. Door *Pepin* met geld en door *Morey* met raad bijgestaan, vervaardigde *Fieschi* het werktuig en plaatste het, terwijl *Morey* het hielp laden. Op den dag der uitvoering belastte zich een 4de medeplichtige, de lampenmaker *Victor Boireau*, met de taak op den boulevard voor de woning van *Fieschi* heen en weer te rijden, ten einde aan de machine een behoorlijke richting te bezorgen. Den 28sten Juli 1835, den dag eener revue, werd de aanslag volvoerd, doch deze mislukte. De oorzaak van 's konings redding was de aanwezigheid van den directeur der gobelins, *Ladvocat*. Deze had aan *Fieschi* meermalen diensten bewezen, en laatstgenoemde zag zijn weldoener eenige oogenblikken, voordat het werktnig moest losbarsten juist tegenover zijn venster aan het hoofd van een afdeeling der Nationale Garde. Nu wilde *Fieschi* aan zijn werktuig een andere richting geven of zijn opzet laten varen, toen *Ladvocat* juist een zijwaartsche beweging commandeerde, die hem buiten het bereik bracht van het schot. Op dat oogenblik verscheen de koning met de prinsen, en *Fieschi* brandde los zonder zijn werktuig weder in de eerste richting te brengen. Na den geweldigen knal was de straat met dooden en gewonden bedekt. Maarschalk *Mortier*, naast den koning rijdende, stortte levenloos ter aarde. De koning, hoewel een schampschot langs het voorhoofd ontvangend, reed naar de revue, en de prinsen bleven ongedeerd, hoewel hun paarden gewond werden. Van de 21 personen, die zwaar gewond waren, bleven 11 op de plaats dood en 7 stierven later. *Fieschi*, hoewel door het springen van eenige geweerloopen in het aangezicht gewond, trachtte aan de achterzijde van het huis door het raam en langs een touw te ontkomen, maar werd door een schildwacht gegrepen. Weldra bevonden zich ook zijn medeplichtigen in hechtenis. *Fieschi*, *Morey* en *Pepin* werden ter dood veroordeeld en ondergingen hun vonnis den 16den Februari 1836, terwijl *Boireau* tot een 20-jarige tuchthuisstraf werd verwezen.

Fiesco, *Giovanni Luigi*, eigenlijk *de Fieschi*, graaf van *Lavagna*, geboren uit een aanzienlijk geslacht te Genua in 1524, kwam door den dood zijns vaders reeds vroeg in het bezit van een aanzienlijk vermogen. Uit ijverzucht tegen de invloedrijke familie *Doria*, inzonderheid jegens *Giannettino Doria*, den neef van den beroemden doge *Andrea Doria*, en bij het woeden der keizerlijke en der Franschgezinde partijen besloot hij met zijn broeders *Geronimo* en *Ottoboni* en met zijn vrienden den ondergang der *Doria's* te bewerken. De

nacht van 1 op 2 Januari 1547 was bestemd tot uitvoering van zijn plan. De neef van den doge werd doorstoken, doch de doge ontsnapte. *Fiesco* had zich terstond naar de haven op de galeien begeven, maar bij het omslaan van een boot viel hij in het water en verdronk. Toen dit ongeval den volgenden ochtend bekend werd, legde het volk de wapens neder, die het om zijnentwil had opgevat, en de samenzwering nam een einde met het verleenen van vergiffenis aan de schuldigen. Later echter bracht *Andrea Doria* het zoover, dat het besluit van schuldvergiffenis nietig werd verklaard, waarna de goederen der *Fiesco's* in beslag genomen en zij zelf voor altijd uit Genua verbannen werden. De gemalin van *Fiesco* was *Eleonora Cybo*, de zuster van den eersten prins *van Massa-Carrara*. Zij begaf zich na den mislukten aanslag en na den dood van haar echtgenoot naar Massa, waar zij later in het huwelijk trad met den Toskaanschen generaal *Chiappi Vitelli*, die aan de zijde der Spanjaarden in de Nederlanden streed en in 1576 bij Zierikzee sneuvelde. *Schiller* heeft aan de samenzwering van *Fiesco* de stof ontleend voor een treurspel.

Fiesole, een oude stad in het koninkrijk Italië, 7 km. ten noordoosten van Florence gelegen en met deze stad door een reeks van villa's verbonden, ligt op een kegelvormige hoogte, telt (1901) 17176 inwoners en is merkwaardig door het heerlijk uitzicht, dat men hier geniet op Florence en op de oevers van den Arno. Men vindt er overblijfselen van een oud-Romeinsch amphitheater. Zij is het voormalig *Faesulae*, vermoedelijk een der 12 bondsteden van Etrurië. Men kent haar als de wapenplaats van *Catilina*. In 405 na Chr. versloeg *Stilicho* er 200000 Wandalen, Alanen, Suéven en Bourgondiërs onder *Radagijs*. In 539 werd zij belegerd door *Belisarius* en in 1010 verwoest door de inwoners van Florence.

Fiesole, *Fra Giovanni Beato Angelico da*, de kloosternaam van *Guido da Pietro*, die later den bijnaam ontving van *Angelico* of *il Beato*, een Italiaansch schilder, werd geboren in 1387 te Vichchio bij Florence. In 1407 werd hij Dominicaner monnik en oefende zich in het schilderen, om de koorboeken te kunnen versieren. Die aanvankelijke richting bleef ook later zichtbaar in het gebruiken van verguldsel, in de behandeling der kleuren en in de zorgvuldige uitvoering van kleine versierselen. Nadat hij voor zijn eigen klooster groote fresco's en ook stukken voor andere kloosters geschilderd had, werd hij door *Cosimo de' Medici* belast met de versiering van het klooster San Marco en van de kerk Sta Annunziata. Hierdoor verwierf hij zoo grooten roem, dat paus *Martinus V* hem naar Rome ontbood, om er in het Vaticaan de kapel van den heiligen *Laurentius* met voorstellingen uit diens levensgeschiedenis te beschilderen. De schilder onderwierp zich steeds met de meeste nauwgezetheid aan de regelen van zijn Orde en hij nam geen werk voor andere kloosters of voor bepaalde personen op zich zonder verlof van zijn overheid. De waardigheid van aartsbisschop van Florence, die hem door den paus werd aangeboden, wees hij van de hand. Hij overleed te Rome in 1454 en werd wegens zijn vroomheid en zijn onberispelijken wandel heilig verklaard. Trouwens voor hem was het doel der kunst niet enkel het voortbrengen van het schoone, maar vooral het verwekken van heilige gezindheden. Zijn stukken, alle aan de gewijde geschiedenis ontleend, vindt men te Rome, te Florence en in het Louvre te Parijs. Sommige daarvan zijn door gravures algemeen bekend geworden. Hij wordt vooral in eere gehouden door de romantische school. Beroemd is vooral een altaarblad, de „Kroning van Maria" voorstellend, in het Louvre aanwezig.

Fiesole, *Mino da*, eigenlijk *Mino di Giovanni di Mino* een Italiaansch beeldhouwer, werd in 1431 te Poppi geboren, was eerst als steenhouwer werkzaam en bekwaamde zich daarna onder leiding van *de Settignano* tot beeldhouwer. Hij ontwikkelde groote werkkracht, waarvan de monumentale en decoratieve resultaten zich te Rome, Florence en Fiesole bevinden. Zijn busten zijn de beste uit de 15de eeuw, daarvan noemen wij die van *Piero de' Medici*, *Giuliano de' Medici*, graaf *Rinaldo della Luna*, *Alexo di Luca*. *Niccoló Strozzi* en bisschop *Lionardo Salutati* bij diens eveneens door *Fiesole* gemaakt grafmonument in den dom te Fiesole, des meesters hoofdwerk. Van zijn andere scheppingen noemen wij: de versiering der Badia te Florence met altaren en grafmonumenten, het graf van paus *Paulus II* in de Pieterskerk te Rome en dat van kardinaal *Forteguerra* in de Santa Cecilia te Rome. *Fiesole* overleed den 11[den] Juli 1484 te Florence.

Fiesole, *Silvio Cosini da*, een Italiaansch beeldhouwer, werd in 1502 te Florence geboren, was een leerling van *Andrea Ferrucci* en het liefst werkzaam op het gebied der decoratieve plastiek o. a. de graven der *Medici* te Florence, Genua en Milaan. Zelfstandige werken zijn: een Madonna voor het grafmonument van *Ant. Strozzi* in de Santa Maria Novella te Florence, het graf van *Minerbelli* aldaar, twee engelen voor het hoogaltaar in een dom te Pisa en het grafmonument voor *Raffaele Maffeo* in de San Lino te Volterra. Hij overleed te Florence in 1547.

Fiévée, *Joseph*, een Fransch schrijver, werd geboren te Parijs den 10[den] April 1767, was vóór de Omwenteling boekdrukker, maar wekte weldra de aandacht door zijn welsprekendheid en verwierf als president van het Théâtre Français grooten invloed. Gedurende de omwenteling trad hij op met het vlugschrift: „Sur la nécessité d'une religion" (1795) en na den 9[den] Thermidor behoorde hij tot de heftigste tegenstanders der Nationale Conventie. Toen hij na den 18[den] Fructidor veroordeeld was tot deportatie naar Cayenne, nam hij de vlucht, maar werd in hechtenis genomen en moest een jaar in den Temple doorbrengen. Nadat hij op last van den Eersten Consul een reis naar Londen had gedaan, schreef hij „Lettres sur l'Angleterre et réflexions sur la philosophie" (1802), werd in 1805 censor en redacteur van het „Journal de l'empire" en vervolgens prefect van het departement Nièvre. Later huldigde hij de Restauratie, voegde zich echter, nadat hij in 1818 wegens zijn „Correspondance politique et administrative" (1817) drie maanden in de gevangenis had doorgebracht, bij de oppositie en werd medewerker aan den „Journal des Débats" en aan den „National". Hij leverde ook nog: „Cor-

respondance et relations de J. F. avec Bonaparte" (1837), de romans: „La dot de Suzette" en „Frédéric". Hij overleed den 7den Mei 1839.

Fife is een van de dichtst bevolkte en rijkste graafschappen van Schotland. Het ligt aan de kust der Noordzee tusschen de Forth- en de Taybaai, grenst ten westen aan de graafschappen Perth, Kinross en Clackmannan, en telt op 1329 v. km. (1901) 218843 inwoners. Het behoort grootendeels tot de Schotsche Laaglanden. Slechts het noordwestelijk gedeelte is een afwisseling van bergen en heuvels, van welke de Lomonds zich ter hoogte van 527 m. verheffen; voor 't overige is de bodem hier veelal moerassig en onvruchtbaar. Het zuidoostelijk gedeelte daarentegen is over het geheel vlak en voor bebouwing geschikt, evenals de oevers van den Eden of de zoogenaamde „How of Fife". Behalve gemelde rivier stroomen er de Orr, de Leven en de Kenty naar de Noordzee. Omstreeks 60% van den bodem is in dit graafschap bebouwd. Men verbouwt er tarwe en gerst, maar vooral haver, ook knollen, aardappelen en boonen. Oorspronkelijke wouden komen weinig voor, maar er zijn veel bosschen geplant van essche-, iepe-, denne- en kastanjeboomen. Belangrijk is ook de veeteelt, alsmede de rivier- en de zeevisscherij. Het runderenras van Fife is zeer bekend; het onderscheidt zich door zijn zwartgrijze kleur en door korte, rechtstandige horens. Ook veredelt men er het paarden- en schapenras. De mijnen leveren ijzer, steenkolen, kalksteen en marmer, terwijl hier en daar edelgesteenten gevonden worden. Men weeft veel linnen stoffen, alsmede laken en vervaardigt zeep enz. In sommige havenplaatsen bloeit de scheepsbouw. Het graafschap zendt één afgevaardigde naar het Parlement. De hoofdstad is Cupar aan den Eden. De volkrijkste steden zijn Kirkcaldy en Dumfermline.

Fife, graven *van*, behooren tot een oude Schotsche familie. Hun stamvader is *Macduff*, die door *Kenneth II* tot loon zijner dapperheid, in den oorlog tegen de Picten betoond, tot thane van Fife verheven werd. De merkwaardigste leden van dit geslacht zijn: *Macduff*, graaf *van Fife*, door den wettigen koning *Lonmore*, dien hij tegen *Macbeth* verdedigde, in 1061 tot graaf benoemd, en *James Duff*, graaf *van Fife*, viscount *Macduff*, pair van Engeland. Deze in 1776 geboren, woonde het Congres te Rastadt bij, werd belast met diplomatieke zendingen naar de Hoven te Berlijn en Weenen en streed in Spanje tegen de Franschen. Wegens zijn dapperheid benoemden de Cortes hem tot generaal-majoor, waarna hem later in Engeland de waardigheden van pair en van opperkamerheer werden opgedragen. Na zijn huwelijk met de oudste dochter van den toenmaligen prins *van Wales* (thans koning *Eduard VII*) werd de tegenwoordige graaf, *Alexander William Georges Duff*, tot hertog van *Fife* verheven.

Figaro is een dramatische figuur, die omstreeks het jaar 1775 het eerst door *Beaumarchais* in den „Barbier de Seville" en in den „Mariage de Figaro" ten tooneele werd gevoerd. Deze stukken, waarin de sluwe *Figaro* eerst als barbier en vervolgens als kamenier de hoofdrol speelt, werden in Frankrijks hoofdstad met grooten bijval ontvangen. *Mozart*, *Paisiëllo* en *Rossini* hebben er beroemde opera's op gecomponeerd. Sedert dien tijd geeft men aan den naam *Figaro* de beteekenis van een listig en behendig mensch.

Figaro, *Le*, een Parijsch dagblad, in 1854 door de *Villemessant* gesticht, die het tot zijn dood (1878) leidde, verscheen tot 1865 in den beginne één-, later tweemaal per week en wist zich in de laatste jaren van het tweede keizerrijk door zijn pikanten toon en rijken inhoud tot een der meest geliefde boulevard-bladen op te werken. Oorspronkelijk conservatief en clericaal, behield het blad ook na 1870 nog die richting en verzette zich tegen de republiek, zoodat het zijn invloed in de adellijke kringen bleef houden. Slechts korten tijd, n.l. tijdens zijn campagne voor de revisie van het *Dreyfus*-proces, is de *Figaro* liberaal geweest. Na *Villemessant's* dood werd het blad door *Magnard*, *de Rodays* en *Périvrer geleid*. Tegenwoordig is *Gaston Calmette* de hoofdredacteur. Als bijbladen verschijnen „Le Figaro illustré" en „Figaro musical".

Figeac, de hoofdstad van het gelijknamige Fransche arrondissement, ligt aan den Célé, aan de spoorlijnen Périgueux-Toulouse en Capdenac-Avant en telt (1901) 4324 inwoners. De stad bezit twee kerken, een obelisk tot aandenken van den aldaar geboren Egyptoloog *Champollion*, zijde- en linnenindustrie, brouwerij, zaagmolens en handel in vee en graan. Van 1576—1622 was Figeac een der wapendepots van de Hugenoten.

Figig is de naam van een oase in de Sahara van Marokko. Zij ligt op 32°18'54" N.Br en 1°5' W.L. v. Gr., ongeveer 10 dagreizen van Oran en 6 van Tafilet. Het tiental dorpen dezer oase is door een muur met torens omringd, en van haar 10- tot 15000 bewoners leven 4000 in de hoofdplaats Snaga. Hier werd den 31sten Mei 1903 de Fransche gouverneur-generaal *Jonnart* door Marokkanen overvallen; acht dagen later volgde de beschieting van Snaga door de Fransche artillerie.

Figline Valdarno, een stad in de Italiaansche provincie Florence, ligt op den linkeroever van den Arno en aan den spoorweg Florence—Rome en telt (1901) 11376 inwoners. Er wordt olijvenolie en wijn gewonnen, men vervaardigt er strooheden en de zijdeteelt is er van veel belang. In het Arnodal worden in haar nabijheid veel voorwerpen opgedolven uit overouden tijd.

Figueira da Foz, een stad in de Portugeesche provincie Beira, ligt aan den mond van den Mondego, aan de spoorlijnen naar Lissabon en Vellar Formoso en telt (1900) 7890 inwoners. Het is een zeer druk bezochte badplaats en heeft een goede, maar door een bank moeilijk toegankelijken haven. De inwoners drijven handel in wijn, hout, rijst, zout, kolen en visch. Op een half uur afstands ligt Buarcos met een oud kasteel, bruinkoolgroeven en (1900) 5033 inwoners.

Figueras is een stad en vesting in de Spaansche provincie Gerona in Catalonië, 20 km. van de Fransche grenzen. Zij ligt aan de spoorlijn Barcelona—Fransche grenzen en aan den grooten weg naar Frankrijk in een breede dalvlakte met ooft- en olijfgaarden en telt (1897) 11637 inwoners. Er zijn nauwe, donkere straten, 2 kloosters, een fraaie hoofdkerk enz. De groote citadel (Castillo de San-Fernando), op een hoogte gelegen, is in het midden der 18de eeuw onder *Ferdinand*

VI gebouwd en kan een bezetting van 16000 man met 500 paarden en de noodige levensmiddelen bevatten. Zij wordt voor de sterkste vesting van Spanje gehouden, doch werd in de oorlogen tegen de Franschen bij herhaling nu eens door dezen, dan weder door de Spanjaarden veroverd.

Figueras y Moracas, don *Estanislao*, een Spaansch staatsman, geboren den 13den November 1819 te Barcelona, studeerde te Cervera, Tarragona, Barcelona en Valencia, voegde zich in 1837 bij de progressisten en sloot zich in 1840 aan bij de republikeinen. Tijdens de heerschappij der moderados moest hij Madrid verlaten, doch keerde in 1848 terug, om de stichting der republiek te bevorderen, maar toen hij hierin niet slaagde, vestigde hij zich te Tarragona als advocaat. In 1851 werd hij lid der Cortes en vormde er met *Orense*, *Lozano* en *Jaen* de kern eener republikeinsche partij, nam deel aan de samenzweringen en werd den 12den Mei 1867 op last van maarschalk *Narvaez* in de gevangenis geworpen. Na de verwijdering van koningin *Isabella* (1868) werd hij lid van de Revolutionnaire Junta, alcalde van een distrikt en wederom lid der Cortes. Ook onder koning *Amadeo* bleef hij ijveren voor de republiek. Bij de instelling van een republikeinsch uitvoerend bewind (12 Februari 1873) werd hij benoomd tot eerste-minister, kwam meermalen in botsing met de radicalen, maar dreef door, dat de Cortes ontbonden en constitueerende Cortes samengeroepen zouden worden. Bij de opening van deze eischte hij een volkomen scheiding van Kerk en Staat. Den 7den Juni legde hij het uitvoerend gezag in de handen van de nieuwe Cortes neder en deed den 8sten Juni het voorstel tot afkondiging van de Foederatieve Republiek, waartoe met 210 tegen 2 stemmen besloten werd. Daags daarna besloten de Cortes, aan het ministerie *Figueras* een votum van vertrouwen te verleenen en zijn leden in hun betrekkingen te bevestigen. *Figueras* en zijn ambtgenooten verklaarden zich bereid de portefeuilles te behouden, maar stonden reeds den 10den Juni wegens verschil van gevoelen over financieele aangelegenheden voor een nieuwe crisis, zoodat zij den 11den Juni aftraden en door het ministerie *Pi y Magall* werden vervangen. *Figueras* vertrok daarop naar het buitenland. Hij overleed te Madrid den 11den November 1882.

Figueroa, *Francesco de*, een Spaansch dichter, werd geboren omstreeks het jaar 1540 te Alcala de Henares, bezocht de universiteit zijner geboorteplaats en begaf zich als krijgsman met het Spaansche leger naar Italië, waar hij zich met zooveel ijver op de dichtkunst toelegde, dat hij den lauwerkrans en den bijnaam „De goddelijke" verwierf. Daar hij wegens zijn letterkundigen roem en zijn beschaafden omgang voor een der uitstekendste mannen van zijn tijd gehouden werd, ontving hij van don *Carlos van Arragon*, eersten hertog van *Terranova*, de uitnoodiging hem in 1579 naar Vlaanderen te vergezellen. Vermoedelijk heeft hij daar slechts korten tijd vertoefd. De laatste jaren van zijn leven bracht hij door in zijn geboortestad, waar hij omstreeks het jaar 1620 overleed.

Uit overmaat van bescheidenheid deed hij kort vóór zijn dood al zijn gedichten verbranden. Intusschen waren er afschriften van sommige in het bezit zijner vrienden gebleven en deze werden het eerst openbaar gemaakt door don *Luis Tribaldos de Toledo* in 1625. Later werden zij bij herhaling gedrukt. Zij bestaan uit sonnetten, canzonen, elegieën en de beroemde ecloge „Tirsi". Hij dichtte even gemakkelijk in het Italiaansch als in het Spaansch.

Figueroa, *Christoval Juarez de*, een Spaansch dichter, werd in het laatst der 16de eeuw te Valladolid geboren. Hij leverde een vertaling van den „Pastor fido" van *Guarini*, den herderroman: „La constante Amarilis, prosas y versos" (1609) en het geschiedkundig werk: „Hechos de Don Garcia Hurtado de Mendoza" (1613), een verhaal van den oorlog tegen de Araucanen bevattend. Bovendien schreef hij het prozawerk: „El Pasagero" (1617) en een episch gedicht „La España defendida" (1612).

Figuerola, *Laureano*, minister van Financiën in Spanje, werd geboren te Calas nabij Barcelona den 4den Juli 1816, stond van 1841 tot 847 aan het hoofd der normaalschool te Barcelona, was er hoogleeraar in de staathuishoudkunde, werd in 1845 lid der Cortes, verdedigde er het beginsel van den vrijen handel en werd benoemd tot hoogleeraar in het handelsrecht aan de universiteit te Madrid. In 1856 nam hij deel aan het Congres te Brussel en werd in October 1868 minister van Financiën in het kabinet *Serrano*. Wegens de benarde geldelijke omstandigheden des lands had hij met groote moeielijkheden te worstelen. Het te kort bedroeg meer dan 2490 millioen realen, en op een door hem uitgeschreven leening van 2 milliard realen werd voor slechts 50 millioen geteekend. In 1869 moest hij voor korten tijd plaats maken voor *Ardannaz*, doch aanvaardde zijn ambt weder den 1sten November. Ook in 1870 stond hij aan het hoofd van het departement van Financiën, maar maakte geen deel uit van het kabinet, in 1871 door *Amadeo* benoemd. Daarentegen werd hij voorzitter van den Senaat (1872) en na *Amadeo's* troonsafstand van de Cortes (1873). Na den staatsgreep van den 3den Januari 1874 trad hij nogmaals als minister van Financiën op tot aan de troonsbeklimming van *Alphonsus XII* (31 December 1874), waarna hij zijn krachten aan het onderwijs wijdde.

Figuier, *Louis*, een Fransch geleerde, werd geboren te Montpellier den 15den Februari 1819, studeerde en promoveerde aldaar, begaf zich in 1842 naar Parijs, verkreeg in 1846 een professoraat te Montpellier, werd in 1850 leeraar in de natuurwetenschappen te Toulouse en is sedert 1853 hoogleeraar aan de Ecole de pharmacie te Parijs, waar hij den 8sten November 1894 overleed. Eenigen tijd was hij ook redacteur van de wetenschappelijke feuilletons van „La Presse" en „La France". Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Exposition et histoire des principales découvertes scientifiques modernes" (4 dln., 6de druk, 1861), „L'alchimie et les alchimistes" (3de druk, 1860), „Histoire du merveilleux dans les temps modernes" (4 dln., 3de druk, 1870), „La photographie au salon" (1859), „Les eaux de Paris" (2de druk, 1872), „Le savant du foyer" (1861), „La terre avant le déluge" (6de druk, 1872), „La terre et les mers" (5de druk, 1874), „Histoire des

plantes" (1864), „La vie et les mœurs des animaux" (1865), „Vie des savants illustres depuis l'antiquité jusqu'au XIX siècle" (5 dln., 2de druk, 1875), „Zoophytes mollusques" (1865), „Les insectes" (1866), „Les merveilles de la science" (4 dln., 1866—1869 met 2 supplementen, 1889—1890), „Les oiseaux" (3de druk, 1875), „Les poissons" (1868), „Les mammifères"(1868), „L'homme primitif" (1869), „Les races humaines" (1872), „Le tableau de la nature" (10 dln., 1862—1873), „Les merveilles de l'industrie" (4 dln., 1875), „Le lendemain de la mort" (10de druk, 1894) en „Les bonheurs d'outre-tombe" (1892). In zijn drama's, verzameld als „La science au théâtre" (2 dln., 1889) trachtte hij wetenschappelijke kennis te verspreiden.

Figuraalgezang. De oorspronkelijke, ruwe vorm van zingen, waarbij eenstemmig een melodie ten gehoore werd gebracht, bestaande uit noten van onbepaalden duur, dus zonder tact of maatverdeeling, werd in de 12de eeuw, vooral door de werken van *Franco van Keulen*, ontwikkeld tot een tweestemmig gezang, waarbij aan de verschillende noten verschil in duur werd toegekend. De tweede stem, de *discant*, diende tot begeleiding van de eerste: zij gaf een deel der melodie, tot figuren omgewerkt, vaak terug, en zoo ontstond het *contrapunt*. Deze nieuwe wijze van bearbeiding der zangmuziek noemde men *mensuraal-* of *figuraalgezang*. In den nieuweren tijd verstaat men gewoonlijk onder dit woord die soort van muziek of gezang, waarin de melodie sterk versierd is met figuren (zie aldaar), of waarin tegenover een eenvoudige uit enkele noten bestaande melodie, het accompagnement van een instrument de figuren aanbrengt; het tegenovergestelde van figuraalgezang is dan het door eenvoud en plechtigheid zich kenmerkende *koraal* en de eenvoudige melodie voor een solostem met even eenvoudige begeleiding.

Figuranten noemt men in het ballet de personen, die groepsgewijs dansen en als het ware tot achtergrond dienen van de solodansers; in tooneelstukken zulke personen, die niet behoeven te spreken, maar alleen dienen, om de groepen aan te vullen.

Figuur (*figura*) noemt men de uitwendige gedaante of omtrek, welke men bij elke begrensde ruimte opmerkt, zoowel bij vlakken als bij lichamen. De figuren der danskunst noemt men de lijnen, waarlangs de dansers zich bewegen. De beeldende kunst gebruikt het woord figuur gewoonlijk van de menschelijke gestalten.

In oneigenlijken zin spreekt men van *redekunstige* (rhetorische) figuren, en men bedoelt daarmede sommige taalvormen, waarin een redenaar of spreker zijn denkbeelden en gewaarwordingen mededeelt. Zinnebeeldige of figuurlijke uitdrukkingen vindt men in elke taal. Trouwens zij zijn een behoefte voor dengene, die de voorstellingen eener levendige verbeelding, de gewaarwordingen van een bewogen gemoed aanschouwelijk en tastbaar wil maken voor zijn hoorders. Zij zijn echter in de onderscheiden talen zeer verschillend en dragen niet weinig bij tot het eigenaardige van den stijl. Gewoonlijk verdeelt men ze in die, welke het hoofddenkbeeld van den zin onaangeroerd laten, dit doen uitkomen door een wijziging der bijzaken, en in zoodanige, die het hoofddenkbeeld door een gewrocht der verbeelding vervangen. De figuren van eerstgenoemde soort zijn gedeeltelijk van taalkundigen aard en omvatten het epitheton, de emphasis, de herhaling, de ellips, het asyndeton, het polysyndeton, de annominatie, de allitteratie en het onomatopepoiën, en bestaan gedeeltelijk in een wijziging van den gedachtengang in de vraag, de apostrophe, den uitroep, het voorbeeld, de gelijkenis, de vergelijking, de periphrase, de antithese, de epanorthosis, de gradatie, de hyperbool, enz. De figuren der tweede soort noemt men gewoonlijk tropen of overdrachtelijke zegswijzen. Hiertoe behooren de metonymie, de synecdoche, de metafoor, de personificatie; de allegorie enz. Reeds de Ouden maakten onderscheid tusschen figuren van de uitdrukking (van den vorm) en van de gedachte (van den inhoud), hoewel beide moeielijk te scheiden zijn. Later verdeelde men de figuren naar het doel des redenaars in overtuigende en hartstochtwekkende (demonstratieve en pathetische). De leer der redekunstige figuren bij de Grieken werd behandeld door *Hermogenes*, *Herodianus* en *Tiberius*, bij de Romeinen door *Rutilius Lupus*, *Aquila Romanus* en *Julius Rufinianus*. Een volledige verzameling van Grieksche en Latijnsche figuren werd geleverd door *Ernesti* in zijn: „Lexicon technologicum graecae et latinae rhetoricae" (2 dln., 1795—1797).

Een figuur in de muziek is een groep van tonen, die om een hoofdtoon of tusschen den eenen hoofdtoon en den anderen geplaatst is. Het aantal en de verscheidenheid der figuren is oneindig. Eenige der hoofdfiguren worden om haar bijzonder karakter veelal door den toonzetter gebruikt tot versiering en tot verhooging van het gewenschte effect. De smaak van het publiek bepaalt mede het gebruik van deze of gene soort van figuur. De meest bekende figuren van *rhythmischen* aard zijn: de triolen, quintolen en septimolen, het tremolo, staccato, legato en de syncope; van *melodischen* aard: de voorslag, dubbelvoorslag, dubbelslag en triller; van *harmonischen* aard: het arpeggio. De figuren worden òf door den componist aangebracht, òf door hem, die het muziekstuk voordraagt, uit eigen beweging in de melodie ingeweven.

Figuursnijder. Zie *Plaatsnijder*.

Figuurketting. Zie *Weven*.

Figuurinslag. Zie *Weven*.

Fikh (Arabisch) beteekent oorspronkelijk „inzicht, weten", maar wordt speciaal voor de rechtswetenschap gebruikt. De Islam kent slechts één wetgever, God. De wilsuitingen van de Godheid (*ahkâm*) zijn nedergelegd in den Koran en den Sunna. Zij behooren, al naar mate zij op het geloof of op de handelingen der menschen betrekking hebben, tot den Kalâm (scholastieke dogmatiek) of tot den Fikh. De jurisprudentie van den Islam is dus een canonieke wetenschap. Reeds in de eerste eeuw der Hedsjra waren er beroemde *Fukâhâ* (enkelvoud *Fakîh* = rechtsgeleerde), maar nog geen juridisch systeem. Doch reeds in het midden der 3de eeuw waren de vier groote orthodoxe stelsels der Imams (*Aboe Hanisa*, *Mâlik*, *Schafi'i* en *Ahmed ibn Hanbal*) afgesloten.

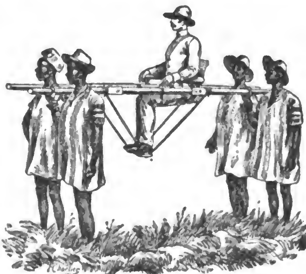
Filago. Zie *Viltkruid*.

Filanda. Zie *Zijdespinnerij*.

Filangieri, *Gaëtano,* een Italiaansch jurist, werd geboren te Napels den 18den Augustus 1752 uit een oud, van de Noormannen afstammend geslacht en was de derde zoon van prins *Caesare d' Arianello* en van *Maria di Montalto*, hertogin *van Fragnito.* Op zijn 14de jaar trad hij in krijgsdienst, maar nam weldra zijn ontslag, wijdde zich aan de beoefening der wetenschap en werd advocaat. Zijn uitgebreide kennis en zijn meer dan gewone welsprekendheid bezorgden hem grooten bijval, en de verdediging der hervormingen, welke *Tanucci*, eerste minister van Napels, wilde invoeren, verschafte hem de gunst van dezen staatsman. Weldra bekleedde *Filangieri* aanzienlijke waardigheden aan het Hof, doch hij bleef getrouw aan zijn geliefkoosde studiën. Zijn denkbeelden omtrent de wetgeving legde hij neder in „La scienza della legislazione"(7 dln.,1781—1785,en later bij herhaling, voorzien van aanteekeningen van *Benjamin Constant*). Dit geschrift baarde in geheel Europa groot opzien, en de schrijver werd op zijn 28ste jaar onder de meestberoemde rechtsgeleerden gerekend. De hooge adel en de geestelijkheid wisten echter, na het verschijnen van het vierde deel, een besluit uit te lokken (6 December 1784), waarbij zijn boek een goddeloos geschrift werd verklaard. *Filangieri* werd hierdoor niet afgeschrikt, maar zette zijn arbeid voort, en koning *Ferdinand VI* benoemde hem in 1787 tot financieraad. Hij overleed echter reeds den 21sten Juli 1788.

Filangieri, *Carlo*, vorst *van Satriano* en hertog *van Taormina*, zoon van den voorgaande, werd geboren den 10den Mei 1784 te La Cava bij Salerno, koesterde van jongs af den wensch zich aan den krijgsdienst te wijden en legde zich hoofdzakelijk toe op de wiskunde. In 1799 begaf hij zich naar Frankrijk en werd op last van den Eersten Consul op de militaire school geplaatst, waar hij het tweede jaar den eersten prijs voor de exacte wetenschappen verwierf en tot officier benoemd werd bij de 33ste halve brigade. Met dit korps deed hij zijn eerste 5 veldtochten en streed hij Austerlitz. In 1806 bij het Napolitaansche leger geplaatst, nam hij als kapitein van den generalen staf onder *Masséna* deel aan de belegering van Gaeta streed in Calabrië tegen de Engelschen en Sicilianen. In 1808 volgde hij koning *Joseph* naar Spanje, waar hij diende onder *Soult* en bij *Napoleon.* Een duël met den Corsicaanschen generaal *Fraceschi*, die zich beleedigende uitdrukkingen veroorloofd had omtrent de Napolitanen, was oorzaak, dat hij naar zijn vaderland verbannen werd,waar *Joachim Murat* hem bij zich hield,zoolang hij koning bleef. Met dezen vorst nam hij deel aan de groote veldtochten, rukte met hem tot Moskou en was maréchal de camp en adjudant-generaal, toen *Murat* den noodlottigen strijd tegen Oostenrijk aanvaardde. Zijn plan om Venetië door middel der vloot te overrompelen, terwijl *Murat* met de beschikbare troepen met versnelden marsch over den Po moest trekken, voordat het keizerlijk leger zich vereenigen kon, werd door de generaals *Carrascosa* en *Coletta* afgekeurd en verworpen. Terstond daarna nam de veldtocht een aanvang met een aanval op Cesena, om den 20sten Mei met de overeenkomst van Casalanza te eindigen. Den 4den April werd *Filangieri* bij den overtocht over de door *Bianchi* verdedigde brug over den Panaro en bij het aanvoeren der stormkolonne tegen de sterk verschanste positie des vijands de enkel verpletterd, zoodat zijn eene voet later verlamd bleef. Op het slagveld werd hij benoemd tot luitenant-generaal en bleef ook na den val van *Murat* in dienst als inspecteur-generaal der infanterie, zonder evenwel, zooals zijn overige strijdmakkers uit den tijd van *Napoleon*, het vertrouwen der regeering te genieten. In 1821 deed hij onder *Carascosa* een veldtocht in de Abruzzen, en na dien tijd bleef hij tot 1848 buiten dienst, terwijl hij zich bezig hield met wetenschappelijke studiën, reizen en het bestuur der ijzerfabrieken van Satriano. Toen in den zomer van laatstgenoemd jaar *Ferdinand II* tot een expeditie naar Sicilië besloot, werd *Filangieri* door de openbare meening aangewezen als de eenige persoon, die deze zaak tot een goed einde zou kunnen brengen. Hij werd dan ook den 29sten Augustus benoemd tot commandant der land- en zeemacht, stak van Reggio over de zeeëngte en veroverde den 7den September Messina na een strijd van 48 uren. Daarna werd het voortzetten der expeditie buiten zijn toedoen opgeschort tot aan het volgende voorjaar, en toen alle pogingen tot verzoening tusschen den koning en het bestuur van Sicilië schipbreuk leden, verliet hij den 30sten Maart 1849 Messina en trok den 15den Mei daaraanvolgende Palermo binnen. Het gevecht bij Taormina en de verovering van Catanea waren de belangrijkste gebeurtenissen van dezen veldtocht. Den 9den October werd hij tot stadhouder van het eiland benoemd, en in weerwil van veel tegenwerking gelukte het hem een bestuur tot stand te brengen, dat een bezadigden middelweg bewandelde en een gunstigen invloed had op de welvaart der bevolking. Doch de richting, door *Ferdinand II* sedert 1848 gevolgd, en de hierdoor ontstane tweespalt tusschen *Filangieri* en den eersten minister *Cassisi* gaven aanleiding, dat eerstgenoemde in Januari 1854 zijn betrekking nederlegde. De koning overleed den 21sten Mei 1859, en *Frans II* belastte *Filangieri* met het voorzitterschap in den ministerraad en met de portefeuille van Oorlog. Doch hij legde reeds den 7den Februari 1860 zijn portefeuille neder. Hij overleed te Portici den 14den October 1867.

Filanzane is een soort lichte stoel van ver-

Filanzane.

schillenden vorm, die opgehangen wordt aan twee draagstokken, welke door vier dragers op hun schouders gesteund worden, en die op Madagaskar voor het vervoer van reizigers gebruikt wordt (zie de afb.).

Filaria is de naam van een familie van wormen uit de orde der *Draadwormen* (*Nematoden*), dat een groot aantal soorten omvat. Hiertoe behoort de beruchte *Medina-* of *Guineaworm* (*Dracunculus Medinensis L.*), waarvan het wijfje de dikte heeft van een vioolsnaar en een lengte van 0,5 tot 1 m. Het mannetje is slechts enkele cm. groot. Dit diertje leeft in het onderhuidsche bindweefsel van den mensch en veroorzaakt een etterend gezwel. De jongen komen vrij door het openbersten van het moederdier, moeten in het water geraken en in het lichaam van kleine Crustaceeën als bijv. *Cyclops* binnendringen. De infectie heeft plaats door het drinken van water, waarin dergelijke geïnfecteerde Crustaceeën leven. De Medinaworm is al zeer lang in het Oosten bekend. De *bloeddraadworm* (*Filaria sanguinis hominis* of *F. Bancrofti*) veroorzaakt de tropische haematurie (bloedwateren); men neemt in het bloed der urine somtijds talrijke, 0,3 mm. groote embryo's dezer wormen waar. Onder het bindvlies van 's menschen oog leeft de *oogdraadworm* (*F. loa Guyot*). In de ooglens komt nog voor *F. lentis*. Ook bij de dieren vindt men onderscheiden Filariasoorten.

Filaria sanguinis. Tot de parasieten, die bij den mensch voorkomen, behoort een worm, ongeveer 8 cm. lang, de *Filaria sanguinis* of *F. Bancrofti*. Men vindt hem, alleen in tropische streken, in de groote lymphe-vaten genesteld, waardoor hij stuwingen van de lymphe veroorzaakt, gepaard met sterke weefselwoekeringen in de huid, zoodat deze met een olifantshuid vergeleken wordt (zie *Elephantiasis*). Soms zetten ook de lymphevaten van de pisblaas er door uit en, als die barsten, vermengt zich de lymphe met de urine, die dan geheel op melk kan gelijken (*chylurie*). Niet zelden barsten ook aderen in de blaas en komt er daardoor ook bloed in de urine (*haematurie*). Nog interessanter is de vondst van embryo's van den worm in de urine, of in het bloed der patiënten, als kleine, zich levendig bewegende parasieten, 0,2—0,3 mm. lang.

Fildes, *Luke*, een Engelsch schilder, geboren in 1844, begon zijn studie te South Kensington en zette die te Londen voort. Zijn werkzaamheid bepaalde zich eerst tot teekeningen voor tijdschriften en illustraties voor *Dickens'* en *Lever's* werken. Als schilder trad hij in 1868 voor het eerst op met „Het aanbreken van den nacht". Daarop volgden een aantal andere realistische doeken als: „Het losgemaakte span" (1869), „De leege stoel" (1871), „De onnoozele hals" (1873), „Londensche armen, wachtende op de opening van een nachtasyl", „De weduwnaar" (1876), „De speelmakkers" (1877), „Italiaansch bloemenmeisje", „De terugkeer der zondares" en „Italiaansch straatleven".

Filelfo, *Francesco*, een humanist, werd den 25sten Juli 1398 te Tolentino geboren, studeerde te Padua, was sedert 1417 onderwijzer te Venetië, werd in 1420 sècretaris bij den Venetiaanschen gezant te Konstantinopel en in 1422 bij keizer *Johannes* en keerde in 1427 met een groot aantal Grieksche geschriften naar Venetië terug. Achtereenvolgens was hij nu leeraar te Bologna, Florence, Siena en Milaan, zwierf na den dood van hertog *Francesco Sforza* dakloos door Italië en werd eerst kort vóór zijn dood (31 Juli 1481) wederom leeraar te Florence. Hij was de beste kenner van het Grieksch van zijn tijd, een uitstekend dichter en elegant latinist. Zijn gedichten verdeelde hij in „Satyrae", „Carmina", „Odae graecae" en „De iocis et seriis". Daarbij kwam nog de „Sforziade". Slechts weinig is echter gedrukt. Zijn brieven zijn het best uitgegeven in 1502 te Venetië.

Filet is een Fransch woord, dat *net* (vischnet) beteekent. Het is de naam van fijn knoopwerk, tot de dameshandwerken behoorende.

In de boekdrukkunst is filet de naam van dikke lijnen, welke op titels en tot afscheiding van hoofdstukken te pas komen, aan weerskanten dun of puntig afloopen, meest op nonpareille corpus gegoten zijn en van 1½ tot 28 medianen opklimmen.

Bij de boekbinderij die van lijnvormige versieringen op den rug der banden, welke met filetstempels worden aangebracht.

In de kookkunst het lenden- of nierstuk van alle soorten slachtvee en wildbraad (filet de boeuf, filet de veau).

Filiaal is een woord, dat gebruikt wordt van een betrekking, welke overeenkomt met die van een kind tot zijn moeder. Men bezigt het veelal van instellingen en corporaties en spreekt bijv. van *filiaalbank*, *filiaalgemeente*, *filiaalschool*, enz.

Een *filiaalbank* is een bij- of hulpbank, die niet op zich zelf staat en voor eigen rekening zaken doet en winsten behaalt, maar die opgericht is en onderhouden wordt door een hoofdbank ter uitbreiding van haar zaken. De Nederlandsche Bank heeft zulk een filiaalinstelling in de Bijbank te Rotterdam, in haar agentschappen in de provinciale hoofdsteden en in de correspondentschappen op de aanzienlijkste handelsplaatsen in de provinciën, alles volgens het voorschrift der Bankwet van 12 December 1863. Een bloeiende handelsinrichting vestigt tot ruimere krachtsontwikkeling ook meermalen dergelijke filiaalinstellingen op andere plaatsen, dan waar het hoofdkantoor van het handelshuis is geplaatst.

Filicaja, *Vincenzio da*, een Italiaansch dichter, werd geboren te Florence den 30sten December 1642, bezong reeds vroeg in canzonen zijn beminde, die hem door den dood ontrukt werd. Daarna trad hij in het huwelijk met *Anna*, een dochter van den senator *Capponi*. Op zijn buitenverblijf vervaardigde hij veel gedichten, die hij aanvankelijk slechts aan eenige vertrouwde vrienden mededeelde, doch zijn „Oden" op de overwinning op de Turken, in 1684 te Florence gedrukt, bezorgden hem grooten roem, zonder echter zijn nog al bekrompen omstandigheden te verbeteren. Weldra echter benoemde *Christina*, koningin van Zweden, hem tot lid van de door haar te Rome gestichte academie. Later droeg de groothertog van Florence hem de betrekking op van senator en van gouvernementssecretaris, eerst te Volterra en later te Pisa. Op gevorderden leeftijd werd hij in rouw gedompeld door het verlies van eenige zijner kinderen, waarna hij zich vooral tot godsdienstige onderwerpen bepaalde. Hij hield zich bezig met een uitgave zijner gezamenlijke werken, toen de dood

hem den 24sten September 1707 verraste. Zij zijn toen door zijn zoon *Scipio* en vervolgens bij herhaling onder den titel „Poesie Toscane" in het licht gezonden.

Filicineeën. Zie *Varens.*

Filigraanwerk of *goud-* en *zilverdraadwerk*, vroeger ook in ons vaderland voor de oorijzerknoppen enz. in zwang, bestaat uit zeer dun goud- of zilverdraad, dat tot allerlei smaakvolle figuren, gebogen en dooreengestrengeld en daarna vastgesoldeerd wordt.

Vooral op prijs gesteld wordt het Romeinsche Florentijnsche, Deensche, Noorsche en Hongaarsche filigraanwerk, evenals het „fer de Berlin". Verschillende vondsten in Italië, de Krim enz. bewijzen, hoezeer het in de Oudheid in smaak was en welke volmaaktheid de goudsmeden er toen reeds in bezaten. Bij de Kelten werd er gesmolten glas mee vereenigd. De grootste volmaaktheid bereikte het filigraanwerk echter in China en Voor-Indië, waar men uiterst dunne metaaldraadjes verwerkt en het bovendien met edelsteenen enz. vereenigt. Ook in de Middeleeuwen maakte men veel gebruik van gesoldeerd draadwerk op een plaatje. Bij vele volken bestaat deze kunst als huisindustrie, o.a. bij de Turken en de Slaven; ook de Zeeuwsche knoopen moeten daartoe gerekend worden. Fig. 1 stelt een gouden Etruskischen oorhanger, fig. 2 een Noorsche zilveren broche, fig. 3 een gouden Spaansche broche in filigraanwerk voor.

Fig. 1.

Filigraanwerk.

Fig. 2.

Filigraanwerk.

Fig. 3.

Filigraanwerk.

Filigrain- of *Filigreinwerk.* Zie *Filigraanwerk.*

Filipepi, *Alessandro.* Zie *Botticelli.*

Filippi, *Filippo de*, een Italiaansch reiziger en natuuronderzoeker, geboren te Milaan den 20sten April 1814, werd hoogleeraar in de zoölogie te Turijn, deed een reis naar Perzië, waarvan hij verslag gaf in zijn: „Note di un viaggio in Persia" (1865), en overleed als directeur, der natuurkundige commissie, den 9den Februari 1867 te Hongkong op een reis rondom de wereld met de „Magenta". Hij schreef „Delle funzioni riproduttive negli animali" (2de druk, 1856) en „Il regno animale" (1852).

Filix. Zie *Varens.*

Fillmore, *Millard*, 13de president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, werd geboren te Summer-Hill in de county Cayuga in den staat New-York, den 7den Januari 1800, was de zoon van een kleinen landbouwer en werd op zijn 15de jaar te Livingstone-county bij een kleermaker en vervolgens in zijn geboorteplaats bij een wolkammer in de leer gedaan. Een openbare boekerij opende hier voor hem de gelegenheid zich te ontwikkelen. Toen hij 19 jaar oud was, kwam hij in kennis met den rechter *Wood*, en deze gaf hem niet alleen den raad, maar ook de noodige hulpmiddelen, om in de rechten te studeeren. Na verloop van 2 jaar, gedurende welke hij tevens lessen gaf, om zijn begunstiger niet te zeer tot last te zijn, ging hij naar Buffalo, waar hij zijn studie voortzette, en in 1823 werd hij door het gerechtshof te New-York als advocaat toegelaten. Hij vestigde zich eerst te Aurora en later te Buffalo, verwierf weldra grooten roem als pleitbezorger en werd in 1828 lid van het Wetgevend Lichaam. In 1833 werd hij door New-York afgevaardigd naar het Congres, waar hij weliswaar tot de minderheid behoorde, maar grooten invloed verkreeg. In 1836 en 1841 werd hij herkozen en daarna tot lid benoemd van het financieel regeerings-comité. Bij een volgende verkiezing wees hij een candidatuur van de hand, om voor zijn zaken te kunnen zorgen, en vergaderde gedurende een 5-jarige praktijk een voldoend vermogen. Nadat hij in 1847 de belangrijke betrekking van controleur der geldmiddelen in den staat New-York aanvaard had, werd hij in 1848, als candidaat der Whigs, gekozen tot vice-president der republiek, waarna de plotselinge dood van president *Taylor* (1850) hem op den voorzitterszetel plaatste. De Republiek bevond zich toen in een hachelijken toestand; terwijl de strijd tusschen het Noorden en Zuiden zich begon te openbaren,

rees de vraag omtrent de beschikking over de landen, in den Mexicaanschen oorlog verkregen. Het Zuiden wilde er de slavernij invoeren en het Noorden deze verbieden. Eerstgenoemde partij had in *Calhoun* en anderen vastberaden leiders, terwijl laatstgenoemde alle leiding miste, nadat *Webster* afvallig was geworden van zijn vroegere gevoelens. *Fillmore*, die *Webster* tot eersten minister benoemd had, liet zich tot halve maatregelen verleiden en strooide hierdoor de zaden uit van den lateren burgeroorlog. Volgens het noodlottig compromis van 18 September 1850 werd Californië als een zelfstandige Staat in de Unie opgenomen, doch Nieuw-Mexico en Utah als territoriën toegelaten, zonder hierbij een bepaling te maken over de slavenquaestie. Daarenboven bekrachtigde het compromis de uitleverings- en vervolgingswet met betrekking tot de voortvluchtige slaven.

Het bestuur van *Fillmore* onderscheidde zich, evenals hij zelf, door uitwendige deftigheid, maar was afkeerig van doortastende maatregelen, zoodat de beslissing over belangrijke zaken eigenlijk door de slavenhouders genomen werd. Toch herkozen dezen hem niet, zoodat hij den 4den Maart 1853 den voorzitterszetel verlaten moest. Daarna deed hij een reis naar Europa, keerde in 1856 naar Amerika terug en stelde er zich nagenoeg zonder gevolg candidaat voor het presidentschap. Na deze nederlaag vestigde hij zich te Buffalo, doch gaf gedurende den burgeroorlog geenerlei blijk van sympathie voor de zaak der Noordelijke Staten. Hij overleed te Buffalo den 8sten Maart 1874.

Film is een dun doorschijnend plaatje van collodium, celluloïd of gelatine. Tegenwoordig gebruikt men de films bij het photografeeren in plaats van glasplaten. Zij moeten bedekt zijn met de een of andere stof, die door het licht ontleed wordt. Men heeft twee verschillende soorten: de gewone platte en de zoogenaamde rolfilms, die men gemakkelijk om een cylinder rollen kan. De laatste zijn duurder dan de eerste en dienen vooral voor opnamen, bestemd voor kinematografen (zie aldaar).

Filon, *Charles Auguste Désiré*, een Fransch geschiedkundige, werd geboren te Parijs den 7den Juni 1800, bezocht het college-Bourbon en legde zich toe op de rechtsgeleerdheid en de geschiedenis. Nadat hij als leeraar in de geschiedenis aan verschillende scholen was werkzaam geweest, werd hij in 1840 geplaatst aan de Ecole normale te Parijs, in 1853 als deken en hoogleeraar in de geschiedenis te Douay en in 1858 als inspecteur der academie te Parijs, waar hij den 1sten December 1875 overleed. Hij schreef: „Histoire comparée de France et d'Angleterre" (1832), „Histoire de l'Europe au XV siècle" (1830), „De la diplomatie française sous Louis XV" (1843), „Du pouvoir spirituel dans ses rapports avec l'état" (1844, door de Academie bekroond), „Histoire de l'Italie méridionale jusqu' à la conquête romaine" (1849), „Histoire du sénat romain" (1850), „Histoire de la démocratie athénienne" (1860), „L'alliance anglaise au XVIII siècle" (1860), „Eléments de rhétorique française" (8ste druk, 1865), „Nouvelles narrations françaises" (12de druk, 1874).

Filon, *Pierre Marie Augustin*, een Fransch letterkundige, werd in 1841 te Parijs geboren, studeerde aan de Normaalschool, werd hoogleeraar in de welsprekendheid en later gouverneur van den keizerlijken prins, dien hij in 1870 naar Engeland vergezelde, waar hij verscheiden jaren doorbracht. Hij heeft historische en kritische werken geschreven en enkele romans. Wij noemen „Guy Patin, sa vie, sa correspondance" (1862), „Etudes sur les lettres portugaises" (1863), „Les mariages de Londres" (1875), „Histoire de la littérature anglaise" (1883), „Nos grands-pères" (1887), „Amours anglaises" (1888), „Contes du centenaire" (1889), „Violette Merian" (1891), „L'élève de Garrick" (1891), „Le chemin qui monte" (1893), „Profils anglais" (1893), „Prosper Mérimée" (1894), „Mérimée et ses amis" (1894), „Le rénégat" (1894), „Le théâtre anglais" (1896), „De Dumas à Rostand" (1898) en „Sous la tyrannie" (1900).

Filter. Zie *Filtreeren.*

Filtreeren (Fransch, van het Middellatijnsche filtrum = vilt) is de scheiding van een vloeistof van de daarin zwevende, niet opgeloste stoffen, door middel van een poreus lichaam, waarvan de poriën wel aan de vloeistof, maar niet aan vaste lichamen doorgang verleent. De constructie van het daarbij gebruikte toestel, *filter* geheeten, hangt af van de omstandigheid, of men de gefiltreerde vloeistof, of het residu, of beide als hoofdprodukt beschouwt. Als poreuze lichamen gebruikt men papier, linnen, flanel, vilt, hennep, werk, asbest, puimsteen, kiezelgoer, glaswol, schietkatoen, kool, zand, glaspoeder, wol, turf, kiezel enz. Gewoonlijk gebruikt men in laboratoria voor het filtreeren wit, ongelijmd, niet te dik papier. Voor quantitatieve analyses, waar het aschgehalte van het gewone papier hinderlijk zou zijn, neemt men Zweedsch filtreerpapier, dat bij Gryksbo en Lesebo en te Düren vervaardigd wordt. Het aschgehalte wordt met zoutzuur en fluorwaterstofzuur verwijderd. Het filtreerpapier wordt, cirkelvormig uitgesneden, in 4 sectoren gevouwen en in een trechter gelegd, waarvan de wanden een hoek van 50°—60° met elkander maken (zie de afb.). Om de vloeistof gemakkelijker te doen wegloopen, buigt men een vouw in het filtreerpapier, of is de trechter geribd. Technisch gebruikt men in plaats van papier linnen of wollen stoffen, tot een zak samengenaaid en door stijlen uit elkander gehouden. Filtreervaten hebben dicht boven den bodem een tweeden bodem met gaten, waarover een filterdoek is gespannen. Voor stoffen, die bij gewone temperatuur vast zijn, gebruikt men trechters uit blik met dubbele wanden en giet tusschen beide wanden heet water of leidt er stoom doorheen.

Filter.

Steenen filters worden uit kunstmatigen puimsteen vervaardigd en op de draaibank zoo gevormd, dat men den trechter missen kan. Men

bevestigt zulk een filter eveneens in een glazen trechter met steile wanden op zulke wijze, dat de bovenzijden met een caoutchouc ring luchtdicht verbonden worden, steekt den trechter in een Woulfsche flesch en bespoedigt de filtratie door luchtdruk of luchtverdunning. Zeer aan te bevelen zijn ook filtreersteenen uit poreuzen zandsteen in den vorm van een open, van onderen gesloten cylinder of een hollen bol. Deze worden in het te filtreeren water geplaatst, dat vlug in den steen dringt en door een kraan verwijderd kan worden. In plaats van zandsteen kan men ook cellen uit gebrande, niet geglazuurde leem gebruiken. De Berkefeldfilters bestaan uit dikwandige, aan het eene eind gesloten, holle cylinders uit gebrande infusoriënaarde, waarin het te filtreeren water dringt. Zij leveren een zeer zuiver water, houden ook veel bacteriën terug en kunnen gemakkelijk gereinigd worden. Een cylinder van 26 cm. lengte en 5 cm. diameter geeft aan een waterleiding, waarin de druk 2,5 atm. bedraagt, ongeveer 2 L. filtraat per minuut. De mikromembraanfilter van *Breier* bestaat uit een fijn metalen net, dik met asbest belegd. Bij een andere filtersoort komt het water van onderen er in, stijgt eerst op en passeert daarbij een spons, om daarna door lagen van wol, zand, kool en zand neer te dalen. Zeer praktisch zijn ook de uit geperste kool vervaardigde filters. Men plaatst bijv. zulk een filter van half bolvormige gedaante in een met water gevulden emmer en gebruikt een caoutchoucslang, bevestigd aan den bol als hevel. Om vloeistoffen uit slijkerige mengsels af te scheiden, gebruikt men filterpersen (zie aldaar).

Filtreerpers is de naam voor een filter, waarbij de scheiding van een mengsel van vaste vloeibare bestanddeelen geschiedt door de massa door middel van hydrostatischen of hydraulischen druk door een filtreerruimte te persen, die aan alle zijden door filtreerdoeken is afgesloten. Zij worden in de nijverheid veel gebruikt, zooals in suikerfabrieken, in stijfsel-, verf-, aardewerk-, stearinekaarsen- en andere fabrieken. Men onderscheidt *kamerpersen* en *raampersen*, al naar gelang de afzonderlijke filterramen (zooals in fig. 1) uit twee aan de voorzijde kastvormig uitgeholde en tegen

Fig. 1.

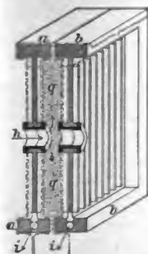
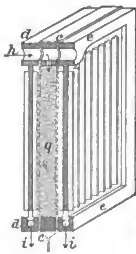

Fig. 2.

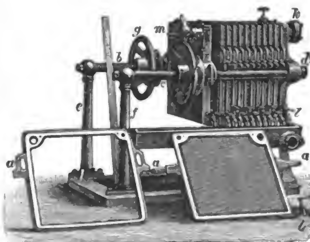

Filtreerpers.

elkander geperste platen (*a* en *b*) bestaan, of (zooals in fig. 2) door een lijst (*c*) worden ingesloten, waartegen vlakke platen (*d*, *e*) liggen. De eerste zijn eenvoudiger van constructie, de laatste kunnen meer filtervuil bergen en hebben eenvouger doeken. De binnenzijden der raampersen zijn in verticale richting geribd en voorzien van geperforeerde platen tot steun der filterdoeken. Door een schroefpers worden de ramen en platen (*a* en *b*) sterk tegen elkander gedrukt. Alle ramen en platen hebben gemeenschappelijke kanalen *h*, voor het te filtreeren mengsel *i*, voor het afloopen van het door de filterdoeken geperste en tusschen de ribben omlaag sijpelende vocht. De achtergebleven vaste massa *q* blijft in de filtreerruimte *ab* achter en vormt ten slotte een plaatvormige, compacte massa, den zoogenaamden *filterkoek* of *perskoek*.

De platen en ramen bestaan meestal uit gietijzer, slechts zelden uit hout, somtijds uit brons of lood. Door een groot aantal ramen, wel eens 50 stuks, te combineeren verkrijgt men een groot filtreeroppervlak binnen een kleine ruimte. Fig. 3 geeft een niet geheel gesloten raampers van 11 deelen te zien. Door neuzen, *a*, rusten de afzonderlijke deelen op de twee horizontale draagstangen, *b* en *c*, die aan het kopstuk *d* der pers en aan de zuilen *e* en *f* bevestigd zijn. Door de

Fig. 3.

Filtreerpers.

handraderen *g* en *h* wordt de pers gesloten; door *k* treedt het mengsel binnen, door de hanen *h* laat men het filtraat wegvloeien. Indien het verkrijgen van dit laatste het doel der bewerking is, zooals in suikerfabrieken, moet de pers nog voorzien zijn van een inrichting, om de filterkoeken door water of stoom, welke door de buis *m* aangevoerd wordt, uit te loozen. Het water (of stoom) doordringt de filtreerkoeken en wascht hen dus uit. Dit suikerbevattende waschwater dringt door de filterdoeken der platen en laat men door de helder-sap-kraantjes afvloeien in de sapgoot.

Finale is het slot, de slottoon of het slotaccoord van een muziekstuk. In meer uitgebreide beteekenis duidt men met dit woord gewoonlijk het laatste gedeelte of de laatste periode van een uitgebreid toonwerk aan, bijv. van een symphonie of van een opera. In de opera heeft zelfs vaak elke acte zijn finale. De bewerking der finale is voor den componist een zeer moeielijk deel van zijn taak: hij moet in het kort den hoofdinhoud

van het geheele toonwerk, of van het afgewerkte deel teruggeven; de indrukken, die de hoorders van de voorgedragen gedeelten ontvangen hebben, moeten worden hernieuwd en verlevendigd; de bijzondere toestanden, handelingen en gevoelens der opgetreden personen als 't ware weder aangestipt worden; vandaar een snel afwisselende, treffende opeenvolging van tempo's, melodieën, modulatiën en toonsoorten, die de geestdrift, den hartstocht, die de toonkunstenaar wenschte te voorschijn te roepen, ten top moeten voeren.

Finali, *Gaspare*, een Italiaansch staatsman, werd den 20sten Mei 1829 geboren, studeerde te Rome en Bologna in de rechten, hield zich echter tevens bezig met literatuur en politiek en nam deel aan een samenzwering tegen de pauselijke regeering, die ontdekt werd. Ter dood veroordeeld, vluchtte hij naar Piemont, werd daar bij het ministerie van Financiën geplaatst en na de inlijving van de Romagna in de Kamer gekozen en in 1872 tot senator benoemd. Van 1867—1868 was hij directeur-generaal van belastingen en domeinen, van 1868—1869 secretaris-generaal van Financiën, 1869—1873 lid der Rekenkamer, 1873—1876 minister van Landbouw in het kabinet-*Minghetti*, van 1889—1891 minister van Openbare Werken onder *Crispi*. In 1901 werd hij minister der schatkist in het kabinet-*Saracco*. Hij leverde vertalingen van *Plautus*' „Captivi" en „Miles gloriosns", een biografie van *Farini* en „La vita politica di contemporanei illustri" (1895).

Financiën, afgeleid van het Latijnsche *finis*, *finatio*, eigenlijk *einde*, welken naam men in de Middeleeuwen gaf aan elke som, die op een bepaalden dag aan de schatkist moest betaald worden (in Engeland heet nog een geldboete *fine*), omvatten de middelen, de geldsommen, die in de huishouding van den staat worden ontvangen en uitgegeven. Al wat in theorie en praktijk betrekking heeft op dat deel der staatszorg, alle staatsinstellingen, colleges en ambtenaren, die met de ontvangst, het beheer en de besteding dier middelen belast of daarbij betrokken zijn, vat men te zamen onder den naam van *finantiewezen*, de *staatshuishouding* in engeren zin, vroeger in Duitschland, omdat de schatkist *Kammer* genoemd werd, *Kameralwesen* geheeten.

In den beginne, bij de nog zeer geringe werkzaamheid van de staatsmachine, werd door den Staat de hulp van de burgers ingeroepen in den vorm van persoonlijke diensten, zooals bij dienst in het leger, het waarnemen om beurten van ambten en bedieningen enz. Toen de voor den zich uitbreidenden staatsdienst benoodigde uitgaven niet meer nit de privaatkas van den vorst konden bestreden worden, werd de gewoonte ingevoerd, om bijdragen van de burgers te vorderen in den vorm van geld, in plaats van diensten in persoon, en wel eerst als *beden* (zie aldaar), later als *belastingen* (zie aldaar). De werkkring van den Staat breidde zich meer en meer uit; de behoefte aan stoffelijke middelen, waarmee hij zijn taak moest volvoeren, werd dringender en steeds meer eischend: verschillende bronnen, waaruit de middelen konden worden geput, werden opgespoord, en de financieële nood leidde er zelfs vaak toe ze, éens gevonden, op de meest vreemdsoortige wijze te exploiteeren, ten einde tot voorziening in dien nood te geraken. De middelen voor de behoeften der staatshuishouding werden bijeengehaald op de meest verschillende wijzen, zonder bepaald systeem; als ze maar verkregen werden, dan was men tevreden en voor het oogenblik geholpen: men had er geen begrip van en lette er dus niet veel op, dat de wijze van heffing en de bron, waaruit men putte, van grooten invloed kunnen zijn op de meerdere of mindere welvaart van het volk. Zooals in elke huishouding, zoo komt het er ook in de huishouding van den staat op aan, dat men in de eerste plaats er op bedacht is, het vereischte bedrag der middelen bijeen te brengen; vervolgens, dat men de voorhanden zijnde op doelmatige en productieve wijze weet te besteden: in zoover bestaat er overeenstemming in het beheer van de financiën van den Staat en in die van elk ander organisme van eenigen omvang, bijv. een credietinstelling. Maar tot het financieël beheer van den Staat behoort meer; kennis der staathuishondkunde en der praktische en theoretische staatkunde, in het bijzonder vertrouwdheid met den aard en het karakter van de natie, van haar bronnen van bestaan, de speciale oorzaken van haar voor- of achteruitgang, van de oorzaken, die haar welvaart kunnen bevorderen of belemmeren: in het algemeen zeker politieke takt is daarvoor tevens onmisbaar. Men lette vaak te veel op die overeenstemming, zonder dat verschil in het oog te houden, wanneer men financieële specialiteiten, die hun kennis verworven hadden bij het beheer eener bank of andere credietinstelling, aan het hoofd stelde van het beheer der staatsfinanciën. Door zekere spitsvondige slimheid en sommige praktische grepen mocht het hun soms wel gelukken tijdelijk ruime middelen aan de schatkist te bezorgen meestal tot dekking van ontstane tekorten; zelden was het resultaat van hun bemoeiingen, dat met en door het toenemen van de welvaart der natie 's lands financiën zich mochten verheugen in een duurzamen bloei.

De Staat moet de middelen, voor zijn bestaan noodig, halen van de burgers; deze bezitten natuurlijk juist zoowel minder, als de Staat hun ontneemt. Maar hierin ligt ook de noodzakelijkheid opgesloten, om zich tot het strikt noodige te beperken; iedere penning, die van den burger geëischt wordt boven dat strikt noodige bedrag, is onrechtvaardig te noemen. Dit beginsel leidt tot meer dan een praktisch verschil in de financiëele huishouding van den Staat en die van een particulier of van een particuliere corporatie.

Voor beide is het wenschelijk, zelfs noodig, dat er over een zeker tijdsverloop, bijv. een jaar, een *begrooting* (zie aldaar) van de inkomsten en uitgaven gemaakt worde. De particulier moet de tering naar de nering zetten en is derhalve genoodzaakt zijn uitgaven naar het bedrag zijner inkomsten te regelen. Niet alzoo de Staat. Voor den Staat behoort eerst vastgesteld te worden, welke uitgaven noodzakelijk zijn, en dit hangt natuurlijk af van den omvang der bemoeiingen, die men tot zijn taak brengt, en daarna gaat men over tot het vaststellen der wijze, waarop de vereischte middelen kunnen verkregen worden. Een verder gevolg van het uitgesproken beginsel is, dat hoe voortreffelijk het èn voor den particulier èn voor het algemeen

	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.	1906.	1907.
Middelen.							
a. Ontvangsten in verband m.d. produkten:							
1. Koffie, kina, Bankatin, Billiton-tin....	ƒ 33,806,901	ƒ 32,970,670	ƒ 36,051,616	ƒ 29,961,401	ƒ 28,754,431	ƒ 22,047,863	ƒ 29,648,213
2. Ombilin-steenkolen	ƒ 2,560,203	ƒ 2,275,999	ƒ 2,358,418	ƒ 2,468,820	ƒ 2,468,196	ƒ 2,793,000	ƒ 2,642,000
3. Getapertjah	—	—	—	—	—	ƒ 3,000	ƒ 3,000
b. Ontvangsten in verband met Oorlog en Marine	ƒ 2,415,679	ƒ 2,736,273	ƒ 2,659,900	ƒ 2,832,661	ƒ 3,255,910	ƒ 3,283,875	ƒ 3,636,125
c. Andere inkomsten.	ƒ 110,597,113	ƒ 108,633,393	ƒ 110,294,536	ƒ 115,078,629	ƒ 120,939,434	ƒ 123,885,038	ƒ 129,470,528
d. Renteloos voorschot van Nederland....	—	—	—	ƒ 2,188,800	—	—	—
Totaal......	ƒ 149,379,896	ƒ 146,616,335	ƒ 151,364,470	ƒ 152,530,311	ƒ 155,417,971	ƒ 152,012,776	ƒ 165,399,866
Uitgaven.							
a. Uitgaven in verband met de produkten:							
1. Koffie, kina, Bankatin, Billiton-tin....	ƒ 9,257,952	ƒ 11,387,367	ƒ 13,491,515	ƒ 8,673,702	ƒ 9,067,028	ƒ 8,561,323	ƒ 11,207,328
2. Ombilin-steenkolen	ƒ 2,084,893	ƒ 2,257,112	ƒ 2,404,042	ƒ 2,494,478	ƒ 2,779,738	ƒ 2,826,270	ƒ 2,668,750
3. Getapertjah	ƒ 4,767	ƒ 20,060	ƒ 28,325	ƒ 38,000	ƒ 49,176	ƒ 59,500	ƒ 72,480
b. Uitgaven in verband met Oorlog en Marine	ƒ 50,554,564	ƒ 53,886,245	ƒ 55,055,886	ƒ 56,685,270	ƒ 53,486,792	ƒ 48,843,999	ƒ 49,184,764
c. Aanleg van spoorwegen	ƒ 4,680,049	ƒ 5,456,272	ƒ 5,126,041	ƒ 6,743,626	ƒ 5,282,000	ƒ 3,378,000	ƒ 2,033,000
d. Nieuwe bevloeiingswerken	ƒ a)1,303,202	ƒ a)2,160,352	ƒ a)1,783,872	ƒ a)2,041,305	ƒ a)1,961,470	ƒ 3,300,000	ƒ 3,170,000
e. Andere uitgaven ..	ƒ 82,017,777	ƒ 85,507,599	ƒ 89,221,423	ƒ 89,920,125	ƒ 91,315,074	ƒ 94,616,406	ƒ 97,751,907
f. Renteloos voorschot van Nederland....	—	—	—	—	ƒ 2,188,800	—	—
Totaal......	ƒ 149,903,204	ƒ 160,675,007	ƒ 167,111,104	ƒ 166,596,506	ƒ 166,130,078	ƒ 161,585,498	ƒ 166,068,229
Voordeelig verschil tusschen de ontvangsten en uitgaven wegens de produkten hierboven vermeld sub 1	ƒ 24,548,949	ƒ 21,583,303	ƒ 22,560,101	ƒ 21,287,699	ƒ 19,687,403	ƒ 13,486,540	ƒ 18,440,885
Alsvoren sub 2....	ƒ 475,310	ƒ 18,887	ƒ — 45,624	ƒ — 25,658	ƒ — 311,542	ƒ — 33,270	ƒ — 26,750
Alsvoren sub 3....	ƒ — 4,767	ƒ — 20,060	ƒ — 28,325	ƒ — 38,000	ƒ — 49,176	ƒ — 56,500	ƒ — 69,480

a) Waaronder niet begrepen de materialen uit 's lands voorraad.

moge zijn, dat elk burger zich uit zijn meerdere inkomsten boven zijn uitgaven een zeker kapitaal vorme, dit voor den Staat niet alleen geen plicht, maar zelfs geen recht is; de Staat mag zich boven zijn inkomsten geen bezittingen verschaffen, dan die, welke voor den goeden gang van den staatsdienst onontbeerlijk zijn. Wat hier plicht en recht is voor den burger, is voor den Staat onrecht.

De aanschaffing, het beheer en het onderhoud van zekere bezittingen kunnen voor dezen dienst vereischt worden; de Staat kan als eigenaar dezer goederen in geheel privaatrechtelijke betrekking komen tot zijn ingezetenen, bijv. als medeëigenaar, als eigenaar van een naburig erf, als kooper, huurder enz.; in al deze verhoudingen staat hij met den particulier op één lijn: geschil over rechten en plichten in deze materie behooren door den gewonen rechter beslist te worden. Waar de Staat als publiekrechtelijk lichaam bijdragen eischt, daar staat de beoordeeling van de rechtmatigheid der heffing alleen aan hem; met inachtneming van de regelen der wet stelt hij in elk geval de hoegrootheid vast, en slechts als uiterste van verzet kan het den schuldplichtige veroorloofd worden zijn bezwaren tegen de heffing door den rechter te doen beoordeelen.

De wijze van heffing der middelen is ook van het hoogste belang. 't Is niet voldoende, dat er tijdelijk veel in de schatkist komt, onverschillig hoe; de hoofdregels, door *Adam Smith* voor een goed belastingstelsel gesteld, toonen duidelijk aan, dat het niet altijd waar is, dat al wat de burgers missen ten voordeele van den fiscus komt, en dat vermeerdering van lasten gelijk staat met evenredige vermeerdering van staatsinkomsten. Verderfelijk voor de welvaart is de leer, dat een zekere ruimte in de staatsfinanciën in elk geval ten voordeele van de maatschappij komt, omdat de geheven sommen toch ook weêr verteerd en aldus onder de burgers verdeeld worden. In de vorige eeuw is eerst een eigenlijke wetenschap der financiën ontstaan, die, voortbouwende op de fondamenten van de staathuishoudkunde en van het staatsrecht, een juist inzicht geeft omtrent het verband der onderdeelen van het financiewezen: als muntwezen, domeinen, belastingen, papiergeld, staatsleeningen enz., welke onderwerpen vroeger slechts stuksgewijze uit een bepaald, praktisch, eenzijdig standpunt behandeld en verklaard waren, zonder genoegzaam acht te geven op hun onderlingen samenhang en nauwe verwantschap met de algemeene ontwikkeling der welvaart. De met het financiewezen

LANDEN.	Oppervlakte in 1000 v. km.	Bevolking in duizendtallen en per v. km.	Inkomsten.	Uitgaven.	Schuld.	Renteschuld.	Invoer.	Uitvoer.
Oostenrijk-Hongarije ..	625,5	45,505	15 333 750	15 333 750	229 873 230	12 658 100	78 208 300	88 741 700
Per hoofd ..		72	6s. 9d.	6s. 9d.	5l. 1s. 3d.	5s. 7d.	1l. 14s. 5d.	1l. 14s. 0d.
België	29,5	6,896	25 110 000	24 614 240	115 175 800	5 741 460	106 256 000	84 412 000
Per hoofd ..		234	3l. 12s. 0d.	3l. 10s. 0d.	16l. 9s. 10d.	16s. 5d.	15l. 4s. 3d.	12l. 1s. 8d.
Bulgarije	96,6	3,744	4 462 800	4 621 760	11 759 700	1 251 100	3 272 100	4 322 000
Per hoofd ..		39	1l. 3s. 10d.	1l. 4s. 8d.	3l. 2s. 10d.	6s. 8d.	17s. 5d.	1l. 3s. 1d.
Denemarken ..	32,5	2,450	4 331 210	4 403 670	13 510 970	449 930	32 327 400	28 017 200
Per hoofd ..		62	1l. 13s. 6d.	1l. 13s. 3d.	5l. 3s. 0d.	3s. 4d.	12l. 4s. 5d.	0l. 11s. 10d.
Frankrijk......	536,4	38,962	143 299 700	147 973 100	1 215 001 700	48 813 380	181 450 000	179 016 000
Per hoofd ..		74	3l. 13s. 6d.	3l. 14s. 0d.	31l. 3s. 8d.	7l. 5s 0d.	4l. 13s. 0d.	4l. 11s. 9d.
Duitschland ...	540,7	56,357	101 623 800	100 093 400	147 275 000	5 235 650	316 057 300	256 513 550
Per hoofd ..		104	1l. 16s. 0d.	1l. 15s. 4d.	2l. 12s. 2d.	1s. 10d.	5l. 12s. 2d.	4l. 11s. 0d.
Griekenland ...	65	2,434	3 006 500	2 110 500	33 702 000	884 800	5 416 200	3 276 700
Per hoofd ..		37	1l. 4s. 8d.	17s. 4d.	13l. 17s. 0d.	7s. 3d.	2l. 4s. 9d.	1l. 7s. 7d.
Italië	286,7	32,474	74 651 900	73 298 100	504 856 500	23 118 900	80 757 600	60 968 500
Per hoofd ..		113	2l. 4s. 10d.	2l. 4s. 1d.	15l. 3s. 10d.	13s. 10d.	2l. 8s. 7d.	1l. 16s. 7d.
Nederland	33	5,179	13 833 400	13 722 100	92 189 000	2 924 770	189 833 000	162 583 000
Per hoofd ..		159	2l. 11s. 4d.	2l. 10s. 4d.	16l. 19s. 5d.	10s. 9d.	34l. 19s. 0d.	29l. 18s. 8d.
Portugal	88,9	5,022	12 882 100	14 015 900	174 000 000	5 000 000	14 231 300	6 885 700
Per hoofd ..		56	2l. 7s. 6d.	2l. 11s. 8d.	2l. 1s 10d.	18s. 5d.	2l. 12s. 6d.	1l. 5s. 0d
Roemenië	131	6,082	10 000 600	8 707 360	54 397 700	3 449 200	10 796 950	14 219 200
Per hoofd ..		45	1l. 13s. 7d.	1l. 9s. 3d.	9l. 2s. 7d.	11s. 6d.	1l. 16s. 2d.	2l. 7s. 8d.
Rusland.	5390	106,234	233 573 500	222 506 600	707 859 030	30 550 000	62 770 350	90 850 000
Per hoofd ..		20	1l. 16s. 2d.	1l. 14s. 6d.	5l. 91s. 9d.	4s. 9d.	9s. 9d.	14s. 10d.
Servië	48,3	2,536	2 822 640	2 919 330	18 815 780	967 590	2 329 410	2 329 700
Per hoofd ..		53	1l. 2s. 8d.	1l. 3s. 5d.	7l. 10s. 10d.	7s. 8d.	18s. 8d.	19s. 2d.
Spanje	504,5	18,618	40 002 700	38 756 500	386 713 590	15 869 470	33 426 800	32 425 200
Per hoofd ..		36	2l. 3s. 0d.	2l. 1s. 7d.	20l. 16s. 0d.	17s. 0d.	1l. 15s. 10d.	1l. 14s. 9d.
Zweden.	447,9	5,175	9 647 500	9 647 500	19 178 600	678 800	27 899 800	21 789 480
Per hoofd ..		11	1l. 16s. 10d.	1l. 16s. 10d.	3l. 13s. 0d.	2s. 7d.	5l. 6s. 10d.	4l. 3s. 6d.
Noorwegen	321,5	2,221	5 550 900	5 691 700	14 558 040	445 085	16 267 000	10 737 040
Per hoofd ..		7	2l. 9s. 6d.	2l. 10s. 9d.	6l. 9s. 10d.	3s. 10d.	7l. 5s. 2d.	4l. 15s. 10d.
Zwitserland....	41,3	3,327	4 502 330	4 403 460	4 742 120	288 300	50 083 700	36 642 300
Per hoofd ..		80	1l. 7s. 2d.	1l. 6s. 6d.	2l. 8s. 1d.	1s. 4d.	15l. 2s. 1d.	11l. 1s. 0d.
Turkije........	169,4	6,130	17 500 000	17 500 600	105 000 000	2 357 600	22 047 600	14 032 300
Per hoofd ..		36	14s. 7d.	14s. 7d.	4l. 7s. 5d.	2s. 0d.	18s. 2d.	11s. 10d.
Groot-Brittannië..	314,6	41,605	141 545 580	146 961 140	794 408 100	27 000 000	551 362 124	300 817 900
Per hoofd ..		132	3l. 6s. 2d.	3l. 8s. 8d.	18l. 10s. 5d.	82s. 7d.	12l. 17s. 8d.	7l. 0s. 7d.
Vereenigde Staten..	9383	77,647	112 451 400	121 139 700	470 912 800	5 126 500	206 146 900	298 505 600
Per hoofd ..		8	1l. 6s. 10d.	1l. 11s. 8d.	6l. 3s. 5d.	1s. 4d.	2l. 14s.	3l. 18s. 3d.
China...... ..	5303	320,500	13 000 000	13 000 000	120 000 000	6 500 000	43 130 000	28 295 000
Per hoofd ..		60	7½d.	7½d.	5s. 9½d.	3½d.	2s. 1d.	1s. 5d.
Japan	417,4	47,647	29 205 800	33 318 200	56 491 900	4 000 900	31 713 550	28 950 240
Per hoofd ..		114	12s. 6e.	14s. 2d.	1l. 4s. 2d.	1s. 8d.	13s. 7d.	12s. 5d.

in betrekking staande staatsinstellingen bevorderen niet zelf een of ander doel in den staatswerkkring, zooals bijv. de justitie en het leger; zij werken indirekt daaraan mede door aan de andere staatsorganen de middelen tot uitvoering te verschaffen, evenals de voedingsorganen in het lichaam de andere organen in staat stellen hun functiën behoorlijk te vervullen. De financieele draagkracht van een staat bepaalt dus grootendeels den omvang en de intensiteit der werkzaamheid van de overige staatsinstellingen. In den modernen staat behoort het geheele financiewezen bij de Wet geregeld te zijn: orde, juistheid, openbaarheid en nauwgezetheid zijn hoofddeugden van elk financieel stelsel. Daarom schrijft ook onze grondwet de regeling bij de Wet voor van de hoofdonderwerpen van het financiewezen; de belastingen, het muntwezen, de begrooting, staatsleeningen, de rekening en verantwoording der inkomsten en uitgaven moeten door een wet worden vastgesteld. Het innen, het beheer en het uitgeven der staatsfinanciën behoort tot de taak der uitvoerende macht in den staat; in de constitutioneele staten berust die macht, zooals bij ons, bij den koning. Hij heeft het opperbestuur over 's lands geldmiddelen. Om het veelomvattende van dit werk is een afzonderlijke afdeeling van 's landsbestuur er mede belast; er bestaat een ministerie van Financiën (zie aldaar) met een minister van dien naam aan het hoofd, die met zijn ambtenaren voor de naleving der financiëele wetten waakt en in alles den bloei der financiën bevordert. Het hoogste administratief financiëele college in onzen staat is de Rekenkamer, die met den minister samenwerkt en op zijn handelingen toeziet. Op de staatsbegrooting komt een afzonderlijk hoofdstuk voor, getiteld „Financiën". De zelfstandige onderdeelen van den Staat met een eigen werkkring, namelijk de provinciën, gemeen-

ten en waterschapsbesturen, hebben hun eigen financiën, hun eigen beheer en hun daarop betrekkelijke instellingen; juist dit is de hoofdkaraktertrek van hun autonomie en het kenmerk van hun publiekrechtelijken aard.

Jaarlijks dient de minister van Financiën bij ons een nota in omtrent den toestand van 's lands gelden, waarbij dan tevens het voor- of nadeelig saldo blijkt. Dit laatste was over de jaren 1892—1905 als volgt:

Dienst-jaren.	Totaal voor- of nadeelig saldo.
1892	+ 1,974,248
1893	— 8,118,106
1894	+ 1,645,603
1895	— 839,105
1896	+ 1,323,580
1897	— 2,542,390
1898	— 2,974,480
1899	+ 1,209,361
1900	+ 1,229,897
1901	+ 1,043,320
1902	— 1,013,045
1903	+ 2,286,860
1904	— 4,481,001
1905	+ 733,028
totaal	+ 11,445,896
totaal	— 19,968,127
blijft	— 8,522,230

Men vindt dus als uitkomst over de jaren 1892—1905 een tekort van f 8,522,230.32, dat het resultaat is van een overschot op den gewonen dienst van f 43,397,888.16[5] en een tekort op den zoogenaamden buitengewonen dienst van f 51,920,118.48[5].

Omtrent de Indische financiën geeft de tabel op blz. 315 een overzicht van de opbrengst der middelen en van de uitgaven over de laatste 5 jaren benevens de raming voor 1906 en 1907.

De financiëele toestand der verschillende landen van Europa en van eenige buiten Europa kan uit het overzicht op blz. 316 blijken. Als munteenheid is daarbij het £ = 12 gld. Ned. genomen.

Financiën is de naam van een der Nederlandsche ministeries of departementen en duidt dien tak der regeering aan, welke 's lands geldmiddelen beheert. Aan het hoofd staat een minister, door den koning benoemd, die verantwoordelijk is voor de daden van zijn departement en alle koninklijke besluiten en benoemingen, die op zijn departement betrekking hebben, mede onderteekent. Hij wordt onmiddellijk bijgestaan door een Secretaris-generaal. De werkzaamheden van het departement zijn over een aantal afdeelingen verdeeld, die elk door een referendaris, als chef der afdeeling, worden bestuurd, daarin bijgestaan door commiezen (hoofdcommiezen, commiezen en adjunctcommiezen). Deze afdeelingen zijn:

Afdeeling *Generaal-Secretariaat.* Deze afdeeling omvat het kabinet van den minister, secretairie en expeditie, zegel, registraties en leges, index en archief.

Afdeeling *Administratie der Generale Thesaurie.* Deze afdeeling behandelt de algemeene zaken de rijksfinanciën betreffende, de staatsbegrooting in haar geheel, en pleegt overleg met andere departementen van algemeen bestuur in de uit een en ander voortvloeiende. Zij is belast met de uitvoering, voor zooveel het departement van Financiën betreft, van het Koninklijk Besluit van 24 Mei 1846, nº. 37, houdende bepalingen aangaande de wijze van behandeling van aanvragen om concessie voor den aanleg van spoorwegen en statuten van spoorwegmaatschappijen, alsmede van de spoorwegovereenkomsten van 21 Januari 1890, goedgekeurd bij de wet van 22 Juli 1890 (Staatsblad 134). De afdeeling telt zeven bureaux.

Eerste bureau. Dit belast zich met de samenstelling van en rekeningen wegens de hoofdstukken der Staatsbegrooting betreffende het Huis der Koningin, de Hooge colleges van Staat, het Kabinet der Koningin, het departement van Financiën, de Onvoorziene Uitgaven enz.

Tweede bureau. Dit behandelt de zaken betreffende het munt- en bankwezen, het Agentschap van het ministerie van Financiën, de Grootboeken der Nationale Schuld en 's Rijks Munt.

Derde bureau. Dit heeft het toezicht op en de regeling van de kassen der betaalmeesters, behandelt zaken betreffende het personeel, de borgtochten dezer ambtenaren en van de surnumerairs bij den dienst van 's rijks schatkist, en betreffende credietopeningen en vlottende schuld.

Vierde bureau. Dit belast zich met de samenstelling van een rekening wegens het hoofdstuk der Staatsbegrooting betreffende de Nationale Schuld en van de Middelenwet. Het regelt de geldelijke rekening van den staat met de provinciën, de verrekeningen tusschen de verschillende deelen der staatsbegrooting en de werkzaamheden tot voorbereiding der boekhouding, en behandelt de af te leggen rekeningen betreffende 's rijks bijzondere fondsen.

Vijfde bureau. Hieronder ressorteeren: algemeene boekhouding en opmaking van de algemeene rekening der staatsontvangsten en uitgaven.

Zesde bureau. Dit is belast met de uitvoering der wet van 14 Juli 1898 (Staatsblad 180), tot regeling van de wijze, waarop door de daartoe verplichte rijksambtenaren ten behoeve van den staat zekerheid wordt gesteld.

Zevende bureau. Hieronder vallen: Agenda en index; register van ingekomen stukken, archief der afdeeling en expeditie der van de afdeeling uitgaande stukken.

Afdeeling *Pensioenen.* Deze is belast met pensioenzaken en met de uitvoering, voor zooveel het departement van Financiën betreft, van de burgerlijke pensioenwet, van de wet tot regeling van het pensioen der weduwen en weezen van burgerlijke ambtenaren en van het Koninklijk Besluit omtrent het toekennen van wachtgelden aan burgerlijke ambtenaren. Verder regelt zij de grootboeken der pensioenen ten laste van den staat en de betaalbaarstelling dier pensioenen.

Afdeeling *Directe Belastingen.* Daaraan is opgedragen de uitvoering van de wetten en instructiën, betreffende de directe belastingen, de grondbelasting, de personeele belasting, het recht op de mijnen en de belasting op bedrijfs- en andere inkomsten, benevens de gelijke uitvoering ten opzichte van het kadaster, voor zooveel aangaat de schattingen.

Afdeeling *Invoerrechten en Accijnzen.* Hieronder ressorteeren de uitvoering van de wetten

betreffende den in- uit- en doorvoer van goederen, de accijnzen op de suiker, den wijn, het gedestileerd, het geslacht, het zout, de bieren en azijnen, verder de handelspolitiek, de verdragen omtrent handel en scheepvaart, de Rijn-, Maas- en Scheldevaart, de samenstelling van de statistiek van den in-, uit- en doorvoer, de uitvoering van de wetten betreffende de belasting en den waarborg der gouden en zilveren werken en van de voorschriften aangaande het meten van schepen.

Afdeeling *Comptabiliteit en verificatie*. Deze belast zich met de comptabiliteit en verificatie van de directe belastingen, de invoerrechten, de accijnzen en van den waarborg en de belasting der gouden en zilveren werken. Deze afdeeling telt vier bureaux.

Eerste bureau. Dit behandelt de algemeene zaken, en onderzoekt de declaratiën en maakt de daartoe betrekkelijke aanvragen van betaling op, en houdt het register van ingekomen stukken, de agenda en den index.

Tweede bureau. Dit heeft aandeel in het opmaken van de staatsbegrooting en in de samenstelling van de rekening der staatsuitgaven, verificeert het geldelijk beheer der ontvangers, stelt samen een verzameling der ontvangsten en uitgaven, mutatie-, maand- en saldostaten voor de Algemeene Rekenkamer. Het behandelt verder aanvragen tot regularisatie der stukken van uitgaaf, geeft een maandelijksch overzicht van de opbrengst der middelen, houdt registers van het personeel der ambtenaren, stelt de vaste tractementen, toelagen en bureaukosten betaalbaar en heeft de regeling van en het toezicht op de verantwoording der kortingen ten behoeve van het pensioenfonds.

Derde bureau. Dit heeft de zorg voor het doen vervaardigen van drukwerk en ander materiaal en is belast met de verstrekking daarvan aan de ambtenaren.

Vierde bureau. Hieronder berusten het verifieeren, opnemen en sluiten van rekeningen, registers en schrifturen betreffende het beheer der directe belastingen, invoerrechten, accijnzen en van den waarborg en de belasting der gouden en zilveren werken.

Afdeeling *Personeel*. Deze heeft het toezicht op het personeel der hoofd- en mindere ambtenaren der directe belastingen en van het kadaster en van den waarborg en de belasting der gouden en zilveren werken, behandelt de stukken omtrent hun aanstelling, bevordering, verplaatsing, bezoldiging, ontslag enz. en is belast met het toezicht op de gebouwen voor den dienst van genoemde administratie.

Afdeeling *Administratie van de registratie, de hypotheken en het kadaster*. Deze telt vijf bureaux, waarvan het eerste belast is met de successiebelasting, het personeel van de ambtenaren der registratie en verslagen van grondige naziening; het tweede behandelt: vermogensbelasting, registratie en hypotheekrechten, publieke verkoopingen van roerende goederen, notarisambt en relevés; het derde is belast met hypotheken en kadaster, met inbegrip van het personeel van het kadaster; het vierde behandelt: comptabiliteit van de afdeelingen Registratie en Domeinen, gerechtelijke en vrijwillige consignatiën; het vijfde behandelt zegel, boeten, gerechtskosten, loterijen en heeft het beheer van het magazijn van drukwerken.

Afdeeling *Administratie der Domeinen*. Deze is belast met de zaken der domeinen, het archief der domeinen daaronder begrepen met uitzondering van de zaken der comptabiliteit.

Afdeeling *Eerediensten*. Deze is belast met de uitvoering en toepassing van artikel 171 der grondwet, heeft het beheer over de bij de staatsbegrooting voor de onderscheiden kerkgenootschappen toegestane fondsen en verricht de daarmede in verband staande werkzaamheden. Van de twee bureaux behandelt het eerste de zaken van algemeenen aard, de Protestantsche en Israëlitische kerkgenootschappen, de agenda, den index en het archief, het tweede de zaken van het Roomsch-Katholiek kerkgenootschap en dat der Oud-bisschappelijke Cleresie.

Finchley is een voorstad van Londen. Zie aldaar.

Finckenstein, *Karl Wilhelm*, graaf *Finck von*, een Pruisisch staatsman, werd geboren den 11den Februari 1714, studeerde te Genève, reisde in Frankrijk en de Nederlanden, werd in 1735 benoemd tot raad van legatie in Pruisischen dienst en vertrok als gezant naar Stockholm, waar hij tot in 1740 vertoefde. Ook aan het Hof van Denemarken en dat van Rusland was hij in die betrekking werkzaam en werd in 1749 als minister naar Berlijn geroepen. Hij behoorde tot de vertrouwde raadslieden van *Frederik den Groote*. Van 1760 tot 1763 bestuurde hij Buitenlandsche Zaken. Nadat hij langer dan een halve eeuw den ministerpost had bekleed, overleed hij den 3den Januari 1800.

Fin de siècle (Fransch = einde van een eeuw) is een omstreeks 1890 ook in ons land binnengedrongen modeuitdrukking, waarmede het uitgeleefde, aan het einde van de eeuw tot ondergang gedoemde van de Westersche beschaving aangeduid wordt. Het woord was de titel van een het eerst in April 1888 te Parijs opgevoerde klucht van *Micard* en *Jouvenot*.

Findhorn, een vischrijke rivier in Schotland, ontspringt op de Monadhialbreng, stroomt in N.O. richting door het romantische Strath Dearn en mondt na een loop van 130 km. ten N.W. van Forres bij het dorp Findhorn in den Moray Firth uit.

Findlater and Seafield, *James*, graaf *van*, werd geboren in 1749 op het ouderlijk kasteel te Cullen aan de grenzen der Schotsche Hooglanden. Het grootste gedeelte zijner jeugd bracht hij door op het vasteland, voornamelijk aan de Hoven te Parijs, Weenen, Berlijn en Brussel, vertoefde daarna geruimen tijd in Engeland en Schotland en woonde in 1790 bij afwisseling te Frankfort, Hamburg, Altenburg en Dresden, alwaar hij den 5den October 1811 overleed. Volgens zijn beschikking werd hij bij de kerk in het dorp Loschwitz bij Dresden begraven. Zijn landeigendommen in en bij Dresden vermaakte hij aan de familie *Fischer* aldaar en zijn uitgezochte boekerij werd aangekocht door graaf *Thun* in Tetschen. Met een zonderling karakter verbond hij veel schranderheid, kennis en smaak, en in zijn woning vond men steeds een uitgezochten kring van talentvolle man-

nen en vrouwen uit elken stand. Uitgewekenen ondersteunde hij op onbekrompen wijze. Te Teplitz stichtte hij met graaf *Clam* een armenhuis, en zoowel daar als te Karlsbad droeg hij veel bij tot verfraaiing der plaats. De dankbare bewoners van Karlsbad deden daarom te zijner eer een obelisk verrijzen op een der toppen van den Waldrücken. De door hem aangelegde en naar hem genoemde wijnberg bij Dresden, die een prachtig uitzicht verschaft, werd door prins *Albrecht van Pruisen* aangekocht en in een vorstelijk buitenverblijf herschapen. Bij zijn dood is de titel van *Findlater* uitgestorven, doch die van graaf *Seafield* overgegaan op *Lewis Alexander Grant*, die met hem tot het geslacht der *Ogilvies* behoorde, doch reeds in 1840 door zijn broeder *Francis* opgevolgd werd, wiens zoon, geboren in 1815, de 7de graaf *van Seafield* was.

Findlay, de hoofdstad van het graafschap Hancock in den Noord-Amerikaanschen staat Ohio, ligt ten Z. van Toledo en telde in 1880 4633, in 1900 17613 inwoners. Dezen bloei dankt de stad aan het brongas, dat hier in 1884 voor het eerst geboord werd, dagelijks ongeveer 17 millioen H.L. oplevert en een belangrijke ijzer- en glas industrie heeft doen ontstaan. Ook wordt hier petroleum gewonnen.

Fineeren. Zie *Inleggen*.

Finelli, *Carlo*, een Italiaansch beeldhouwer, geboren in 1780 te Carrara en een leerling van de academie aldaar, verwierf op 23-jarigen leeftijd de gouden medaille en behaalde ook te Florence een prijs. Hij werd lid der Academie van San Luca te Rome en leverde voor het Quirinaal: „De triomftocht van Trajanus" en voor de kerk Gran Madre di Dio te Turijn: „Het leven van de Heilige Maagd" in reliëf. Verder beitelde hij: „Amor en Psyche", „Amor met een vlinder", „Venus, uit een schelp oprijzend", „De drie Horen" en „De aartsengel Michaël, zegepralend op Satan". Hij stichtte een school te Avenza en overleed te Florence in 1854.

Fines-herbes (Fransch = fijne kruiden) noemt men in de kookkunst een mengsel van peterselie, kervel, snijlook of sjalotten, een weinig basilicum en champignons, fijn gesneden en in boter gekookt.

Fingal, *Fin Mac Cumaill* (d. w. z. zoon van *Cumal*), volgens de Iersch-Schotsche overlevering de vader van *Ossian* (zie aldaar), leefde in de 3de eeuw na Chr. en was vorst der Fiann, een legerafdeeling met bijzondere rechten, die onder het rechtstreeksch opperbevel van den koning van Ierland stond. *Fingal* en zijn vader *Cumall* vormen het middelpunt van een uitgebreiden cyclus van sagen. Volgens deze had hij zijn zetel te Selma en deze plaats zou gelegen hebben in het dal Glenco in Argyleshire. Overal vindt men in Schotland, en ook hier en daar in Ierland, bouwvallen, die zijn naam dragen. Ook de *Fingalsgrot* op het eiland Staffa is naar hem genoemd (zie aldaar).

Fingalsgrot is een der mooiste en merkwaardigste grotten van Europa, gelegen aan den Z.W. hoek van het eiland Staffa (zie aldaar) en genoemd naar den legendarischen held *Fingal* (zie aldaar). De grot bezit wanden van basaltzuilen, die het gewelf dragen, en zijn bodem ligt van 5 m. aan den ingang tot 2,5 m. aan het einde onder den zeespiegel. De diepte der grot bedraagt 69 m.; zij is bij den ingang 13 m. breed en aan het einde 7 m., terwijl haar hoogte van 11—20 m. bedraagt.

Fingo is een Kafferstam in Zuid-Afrika of juister nog het overblijfsel van onderscheiden stammen. Zij gelijken in lichaamsbouw en gekroesd haar op de overige Kaffers, maar hun huid is veel donkerder van kleur en zij zijn veel meer geneigd tot den arbeid. Oorspronkelijk woonden zij in Natal, maar werden er door de Zoeloe-Kaffers onderworpen en gedeeltelijk uitgeroeid. De overigen zochten een wijkplaats bij den Galekastam, maar werden veroordeeld tot slavernij, waaruit zij bevrijd werden door den inval der Britsche troepen in 1837. Na dien tijd wonen zij ten getale van 150000 op Britsch gebied, waar zij in de steden aan de kust als sjouwerlieden en in het binnenland als herders en houthakkers den kost verdienen. Een groot gedeelte belijdt den Christelijken godsdienst. In den oorlog der Engelschen tegen den Galekastam (1858) waren zij trouwe bondgenooten van hun bevrijders.

Finiguèrra, *Maso*, eigenlijk *Tommaso di*, een Italiaansch beeldhouwer en kunstenaar in het bewerken van goud, aan wien sommigen zelfs de uitvinding van het graveeren in koper toeschrijven, woonde te Florence omstreeks het midden der 15de eeuw en was een leerling van *Lorenzo Gheberti*, onder wiens leiding hij waarschijnlijk heeft medegewerkt tot de vervaardiging van de tweede bronzen deur van het baptisterium van *Johannes den Dooper* te Florence (1425—1445). Hij onderscheidde zich vooral door zijn bedrevenheid in het niëllowerk. Een metalen plaat, door hem bewerkt voor het altaar in de Johanneskerk in zijn geboorteplaats en de kroning der maagd *Maria* voorstellende, draagt het jaartal 1452 en bevindt zich thans in het museum te Florence. Men zegt, dat men toevallig op het denkbeeld is gekomen, om van zulke niëlloplaten afdrukken op linnen te nemen, en dat *Finiguèrra*, door die methode toe te passen op papier, de uitvinder werd van den koperdruk. Er bevindt zich inderdaad een afdruk van vermelde plaat op papier in het kabinet van gravures te Parijs. Ook heeft men van die plaat zwavelafgietsels, die een hooge waarde bezitten. Verder bewaart men in het museum te Florence aquarelteekeningen van dien meester.

Finis Poloniae (Latijn = het einde van Polen) is, naar men zegt, de uitroep van *Kosciuszko*, toen hij na den slag bij Maciejowice den 10den October 1794 gevangen genomen werd, hoewel die uitdrukking door hem zelf in een brief aan graaf *Philips van Ségur* van den 12den November 1803 geloochend wordt.

Finissage (Fransch) noemt men de laatste bewerking van iets, speciaal van een horloge na zijn samenstelling.

Finistère, afkomstig van *Finis terrae* (einde der aarde), is de naam van een departement in het meest westelijk gedeelte van Frankrijk. Het is een gewest van het voormalig Basse-Bretagne en telt op 6721 v. km. (1901) 773014 inwoners. Twee schilderachtige granietketens, de Montagnes d'Arrée en de Montagnes Noires, wier hoogste toppen slechts tot 400 m. oprijzen, doorsnijden het land van het O. naar het W. De kust is er

bijna overal hoog en steil en bezit talrijke eilandjes, kapen en baaien. De voornaamste rivieren zijn er de Aulne, de Landerdau, de Odet en de Elorn. De eerste is door een kanaal met de Blavet verbonden en vormt een gedeelte van den grooten scheepvaartweg van Brest naar Nantes. Ook zijn er onderscheiden meren en plassen. Het klimaat is onder den invloed van den Atlantischen Oceaan zeer zacht, zoodat er veel planten groeien, die te Parijs des winters zouden sterven. Wegens de geringe zomerwarmte komt er echter de druif niet tot volkomen rijpheid en aan de zuidelijke hellingen van het Arréegebergte zelfs niet altijd de maïs. De lucht is vochtig en de heerschende westenwinden brengen er veel regen- en onwêersbuien. De grond is zeer verschillend van waarde, maar brengt wegens verwaarloozing van den landbouw niet veel op. Men verbouwt er tarwe, rogge, boekweit, haver, gerst, aardappelen, vlas, hennep en peulvruchten en hier en daar groenten en ooft. Uitgestrekt echter zijn er de weiden en hooilanden en sommige van deze worden jaarlijks 3 maal gemaaid. De veeteelt behoort dan ook tot de belangrijkste bronnen van bestaan, vooral de paardenfokkerij en het mesten van zwijnen. De runderen zijn klein, de paarden zeer sterk en de schapen grof van wol. Boter en honig behooren tot de uitvoerartikelen. Het departement bezit een schat aan delfstoffen. De zilverhoudende loodmijnen van Huelgot en Poullaounen in het arrondissement Châteaulin, te voren de rijkste van geheel Frankrijk, toen zij jaarlijks 500 000 kg. lood en 1500 kg. zilver opleverden, worden sedert 1869 niet meer geëxploiteerd. Nog altijd delft men er ijzer, zink, bismuth, steenkolen, potklei enz., alsmede graniet, porfier, serpentijn, leisteen enz.; ook vindt men er onderscheiden minerale bronnen. De fabrieksnijverheid daarentegen is van weinig beteekenis, ofschoon men er linnen, zeildoek, touw, papier, aardewerk, waskaarsen, wollen stoffen, olie, zeep enz. vervaardigt. Veel grooter rol speelt de visscherij, vooral van sardijnen, kreeften enz.; ook vele oesters worden er verzameld. Onderscheiden goede havens, wegen en kanalen doen verder den handel bloeien. Het departement is in 5 arrondissementen, 43 kantons en 296 gemeenten verdeeld en onderworpen aan het geestelijk gezag van den bisschop van Quimper. Deze plaats is de hoofdstad van het departement.

Finisterre, *Kaap*, is de naam van het voorgebergte aan de noordwestpunt van Spanje in de Galicische provincie Coruña. Het heette bij de Ouden *Promontorium Nerium*. In haar nabijheid hebben de Engelschen 2 groote zeeslagen geleverd, eerst onder *Anson* en *Warren* tegen de Fransche vloot onder *Jonquière* en *Saint-George* (3 Mei 1747) en later onder *Robert Calder* tegen de vereenigde Fransche en Spaansche vloot onder *Villeneuve* en *Gravina* (22 Juli 1805).

Fink, *Friedrich August von*, een Pruisisch generaal, werd geboren te Strelitz in Mecklenburg den 25sten November 1718. Hij trad eerst in Oostenrijkschen, daarna in Russischen dienst en werd in 1743 majoor en vleugel-adjudant bij *Frederik den Groote*, waartoe zijn bedrevenheid op de fluit niet weinig bijdroeg. Weldra klom hij op en werd in 1759 bevorderd tot luitenant-generaal. In gemeld jaar werd hij belast met de verdediging van Saksen. Toen Dresden ten gevolge van 's konings nederlaag bij Künersdorf in handen van den vijand gevallen was, ontving *Fink* van den koning, die oprukte om Dresden te heroveren, het bevel den vijand bij Maxen niet ver van Pirma den terugtocht aftesnijden. De generaal begaf zich naar het hoofdkwartier, om den koning opmerkzaam te maken op de zwakheid van zijn korps, doch te vergeefs. Het bevel werd herhaald en *Fink* gehoorzaamde. Hij werd echter den 20sten November bij Maxen van alle kanten aangevallen en moest, na het verrichten van wonderen van dapperheid, zich met het overschot zijner troepen overgeven. Hij werd op zijn woord van eer ontslagen, doch na het eindigen van den oorlog tot een 2-jarige vestingstraf veroordeeld. Toen hij in 1764 de vrijheid herkreeg, trad hij als generaal in dienst bij den koning van Denemarken, maar de ergernis over het onrechtvaardig vonnis had hem zoo diep gekrenkt, dat hij den 24sten Februari 1766 overleed.

Fink, *Gottfried Wilhelm*, met den schuilnaam *Gustav Edinhard*, een Duitsch schrijver en componist, werd geboren te Stadtsulza aan de Ilm den 7den Maart 1783, studeerde te Leipzig in de theologie en hield zich tevens ijverig bezig met muziek en dichtkunst. Van 1811 tot 1816 was hij werkzaam als hulpprediker bij de Hervormde gemeente te Leipzig, opende in 1812 een inrichting van onderwijs, die hij tot 1829 bestuurde, redigeerde van 1827 tot 1842 de „Allgemeine musikalische Zeitung", werd er in 1842 privaatdocent in de muziekwetenschap aan de universiteit en overleed den 27sten Augustus 1846. Hij leverde o.a. „Musikalischer Hausschatz der Deutschen" (18de druk, 1892), een verzameling van 1000 liederen, „Die deutsche Liedertafel" (2de druk, 1863), een verzameling van 100 vierstemmige liederen, „Musikalische Grammatik" (2de druk, 1839), „Wesen und Geschichte der Oper" (1838), „System der musikalischen Harmonielehre" (1842), „Häusliche Andachten" (1844), „Geschichte und Wesenheit der Religionen" (1843) en „Musikalische Kompositionslehre" (1847).

Finke, *Heinrich*, een Duitsch geschiedvorscher, werd den 13den Januari 1855 te Krechting geboren, studeerde te Munster, Tübingen en Göttingen, was daarna (1881—1883) werkzaam aan het Sleeswijksche staatsarchief en nam na eenigen tijd journalist geweest te zijn, de redactie op zich van het „Westfälisches Urkundenbuch". Nadat hij uitgestrekte studiereizen gemaakt had, vestigde hij zich in 1888 als privaat-docent te Munster, werd daar in 1891 buitengewoon, in 1897 gewoon hoogleeraar en in 1898 zulks te Freiburg. Gedurende verscheiden jaren redigeerde hij het tijdschrift van den „Verein für Geschichte und Altertumskunde Westfalens" en met *de Waal* „Römische Quartalschrift für christliche Archäologie und Kirchengeschichte". Zijn bijzondere studiën betreffen behalve het concilie van Constanz, waarover hij „Acta concilii Constanciensis" schreef, de tweede helft der Middeleeuwen, voornamelijk kerkelijk-politiek en cultuur-historisch. Hij schreef: „Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils" (1889), „Konzilienstudien zur Geschichte des 13 Jahrhunderts" (1891), „Aus den Tagen Bonifaz' VIII", „Vorreformati-

ons geschichtliche Forschungen" (1902) en „Bilder vom Konstanzen Konzil" (1903). Ook leverde hij de monographieën „Karl Müller, sein Leben und künstlerisches Schaffen" (1896) en „Der Madonnenmaler Franz Ittenbach" (1898).

Finkelnburg, *Karl Maria*, een Duitsch geneeskundige en hygiënist, werd den 16den Juni 1832 te Marialinden geboren, studeerde te Bonn, Würzburg en Berlijn, was korten tijd officier van gezondheid in het Engelsche leger, daarna van 1857—1861 krankzinnigenarts te Siegburg, vestigde zich in 1862 als privaat-docent in de psychiatrie te Bonn en hield daar tevens voorlezingen over openbare gezondheidsmaatregelen. Van 1874—1876 was hij lid van het „Rheinische Medizinalcollegium", dan tot 1880 van het „Kaiserliches Gesundheitsamt" en tot 1893 hoofd der koudwaterinrichting te Godesberg. Hij bestudeerde de storingen in wil en geest, den invloed van de zucht tot navolgen op het ontstaan van krankzinnigheid, den invloed van de volksopvoeding, op de volksgezondheid enz. Hij bearbeidde in 1879 het wetsontwerp betreffend het vervoer met levensmiddelen en schreef daarover een commentaar. Hij overleed den 11den Mei 1896 te Godesberg.

Finkenwärder, een eiland in de Noorder-Elbe, ten Z.W. van Hamburg en gedeeltelijk tot de Pruisische provincie Hannover behoorend, is omgeven door een dijk ter hoogte van 6 m., bezit een scheepswerf en telt (1900) 3434 inwoners.

Finland (zie de kaarten Rusland en Zweden en Noorwegen), in het Finsch *Suomenmaa* (Moerasland), is de naam van een grootvorstendom, dat sedert den vrede van Frederikshavn (1809) met het keizerrijk Rusland vereenigd is. Het strekt zich uit tusschen 59° 50′ en 70° 5′ N.Br. en tusschen 19° 16′ en 32° 30′ O.L. v. Gr. en grenst ten N. aan Noorwegen, ten N.O. en O. aan de Russische gouvernementen Archangel en Olonez, ten Z.O. aan het Ladogameer en aan het gouvernement St. Petersburg, ten Z. aan de Finsche Golf, ten W. aan Zweden en de Botnische Golf, die een kuststrook van 490 km. bespoelt en vele kleine baaien vormt. In de Finsche Golf is de Baai van Wiborg de grootste.

Bodemgesteldheid. Het met ontelbare grootere en kleinere meren bedekte land vertoont in zijn kust- en bodemgesteldheid groote overeenkomst met het Skandinavische schiereiland. Talrijke scheren en eilanden vormen een rand om het vasteland; een groote eilandengroep in het Z.W. schijnt te wijzen op een vroegeren samenhang met Zweden. Het midden van Finland is een 130—200 m. hoog plateau met meren en rotsen bedekt, welke laatste echter geen regelmatige keten vormen. De voornaamste keten is de Maanselkä. De grootste hoogten vindt men in het N., in Lapland (Haldefjäll 1258 m.). De bodem bestaat uit gneis, glimmerlei, hoornblendelei en eruptief gesteente, waaronder graniet, kwartsporfier, diabaas, dioriet en nepheliensyeniet. In het oostelijk en noordelijk gedeelte vindt men zandsteenachtige (jatulische) kwartsieten met donker gekleurde leemleien, waarin hier en daar anthraciet voorkomt; zij zijn sterk geplooid en evenals de horizontaal liggende jotnische zandsteen uit den voor-Cambrischen tijd afkomstig. Quartaire vormingen bedekken dikwijls de oudere gesteenten; dit diluvium bestaat uit door de gletschers in den IJstijd aangevoerde stoffen (åsar en moraines), waarnaast, onder den naam van imatrasteenen, concreties in kalkarme leemlagen optreden, welke lagen in zee bezonken zijn, in een tijd, toen Finland nog grootendeels door water bedekt was. Later en ook thans nog hadden negatieve niveauveranderingen plaats.

Van de nuttige delfstoffen vallen magneetijzer, koperkies, grafiet en smaragd te vermelden.

De voornaamste rivieren zijn de grensrivier met Zweden, de Torneå met den Moenio, de Kemi, de Oeleå, de Koemo, de Kymmene en de Woeoxen. Van de meren noemen wij het Enare- en het Ladogameer benevens het groote centrale meerenstelsel, dat uit een oostelijk-, midden- en westelijk stelsel bestaat. De meren zijn onderling en met de Finsche Golf door talrijke kanalen verbonden. De voornaamste kanalen zijn: het Konnuskanaal, het Tapiale-, het Nerkko-, het Lempois-, het Walkiakos- en het Saimakanaal.

Klimaat, Planten- en Dierenrijk. Het klimaat is koud, maar gezond, vooral aan de zee. De temperatuur daalt in den winter (October—Mei) niet zelden tot —30° en —40° C. Nachtvorsten komen dikwijls tot midden in den zomer, die zeer heet is (30° C.), voor. Hoewel de zomer in de kuststreken niet warmer is dan in het binnenland, worden door de veelvuldige regens en den sterken dauw de gewassen daar eerder rijp; ook duurt de herfst aan zee langer. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt te Enontekis —2°,7, te Abo +4°,6 C. De jaarlijksche neerslag bedraagt te Helsingfors 580 mm., het aantal regendagen 156.

De flora van Finland behoort tot het Poolgebied. In het N. wisselen venen en droge, met lichens begroeide rotsgronden met elkander af, daartusschen vegeteeren enkele poolheesters. Naar het Z. gaat deze vorming langzaam over in de subarktische woudzone; eerst vindt men een smalle strook berkewouden, die hier en daar nog door toendra's gescheiden worden, terwijl de samenhangende bosschen uit naaldhout bestaan. Tot het Middel-Europeesch gebied behoort slechts het uiterste zuiden.

De fauna van Finland is in sommige opzichten belangwekkend. De bosschen in het Z. dienen nog tot woonplaats aan den eland. Herten en reeën komen niet voor, daarentegen in grooten getale de sneeuwhaas, sneeuw- en hazelhoenderen en vele andere vogels, daaronder de sneeuwuil en de pestvogel. De meren en rivieren zijn zeer vischrijk; men vangt er zalm en forellen, snoeken, baarzen en brasems.

Bevolking. Geografisch wordt Finland in negen landschappen verdeeld, n.l. eigenlijk Finland, Aland, Satakoenda, Oost-Botnië, Nyland, Karelië, Tawastland, Kajana en Sawolaks. De bevolking (1901) is over de verschillende gouvernementen verdeeld, als in achterstaande tabel is aangegeven.

De volkrijkste steden zijn Helsingfors, de tegenwoordige, Abo, de vroegere hoofdstad, Tammerfors, Wiborg en Uleåborg. De Finnen vormen 86 % der bevolking en splitsen zich in twee hoofdstammen: de Tawasten in het Z.W. en de Kareliërs in het O. en N. van het land. De Zweden, bijna 14 % der bevolking, behooren tot de hoogere standen en de Zweedsche taal wordt door

Gouvernementen.	v. km.	v. km. meer.	Aantal inwoners.
Nyland	11 872	741	303 420
Abo-Björneborg	24 171	1 035	452 756
Tawastehus ...	21 584	3 625	305 474
Wiborg.......	35 041	3 632	429 725
St. Michel	22 840	5 565	189 677
Koeopio	42 730	6 984	315 313
Wasa	41 711	3 402	465 082
Oeleâborg.....	165 641	8 662	283 505
Ladogameer ...	8 014	8 014	—
Te zamen..	373 604	41 660	2 744 952

de meest beschaafden gesproken. De boerenbevolking is slechts op de Alandseilanden overwegend Zweedsch. Verder wonen er nog Russen, Duitschers, Lappen en Zigeuners. Ruim 98 % der bevolking belijdt den Lutherschen godsdienst. In kerkelijk opzicht is Finland in 4 bisdommen verdeeld, waaraan 512 kerspelen gehoorzamen. Het onderwijs is in den laatsten tijd zeer vooruitgegaan. Sedert 1640 heeft Finland zijn eigen universiteit, die na den grooten brand te Abo (7 September 1827) vandaar naar Helsingfors verplaatst werd. De universiteit, waarvan de troonopvolger kanselier is, telt (1901) 123 hoogleeraren en 2355 (waaronder 385 vrouwelijke) studenten. Ook is er een polytechnische school. Finland bezit (1900) 108 inrichtingen voor middelbaar- en 1757 voor lager onderwijs; bovendien zijn er talrijke vakscholen. Onder de genootschappen met wetenschappelijk of literair doel zijn te noemen: de Finsche Sociëteit van Wetenschappen, het Finsche Letterkundig Genootschap, het Oeconomisch Gezelschap, de Oudheidkundige Vereeniging, het Genootschap pro fauna et flora fennica. Het aantal in Finland verschijnende dagbladen en tijdschriften bedraagt (1901) 208, waarvan 70 in het Zweedsch en 130 in het Finsch.

Middelen van bestaan. De landbouw in engeren zin staat in Finland achter bij den boschbouw en de veeteelt. Het land heeft voor zijn gebruik invoer van graan noodig. Het meest worden nog rogge, haver, gerst, aardappelen en vlas verbouwd, in het Z. een weinig hop en tabak en veel groenten. Het land is rijk aan bosch- en moerasbeziën. De bosschen bedekken 56 % der oppervlakte, grootendeels naaldhout. Men bereidt veel houtskool, teer, pek, terpentijn en potasch. Het belangrijkste echter is het winnen van bouwmateriaal en brandhout. De veeteelt is in den laatsten tijd zeer vooruitgegaan. De Finsche runderrassen zijn door kruising met buitenlandsche dieren zeer verbeterd. De paarden zijn klein, maar sterk. In 1899 telde men 274 856 paarden, 33 630 veulens, 1457 423 stuks rundvee, 1031 185 schapen, 214 206 varkens en 119 917 rendieren. De vogelteelt ondervindt veel last van de wilde dieren. In 1899 werden 82 beren, 15 wolven, 67 lossen, 3595 vossen, 63 veelvraten, 380 vischotters, 176 marters, 673 hermelijnen en 22 873 roofvogels bij de regeering ingeleverd. Van groot gewicht is de visscherij; de voornaamste vischsoorten werden reeds genoemd. Robben worden veel in de Botnische Golf gevangen.

De mijnbouw bepaalt zich voornamelijk tot gouden ijzerontginning. De industrie is, door de regeering beschermd, in den laatsten tijd vooruitgegaan. Men vindt er veel zaagmolens (in 1898 550 met 19013 arbeiders). De mechanische industrie telt 49 inrichtingen met 9629 arbeiders. Verder heeft men hout-, cellulose-, papier-, katoen-, leer-, tabaken bierindustrie. In het geheel telde men in 1898 7784 industriëele bedrijven met 91 006 arbeiders en een productiewaarde van 284 millioen Finsche mark (= 0,49 gld. Nederlandsch).

De handelsvloot bestond (1905) uit 2809 schepen met 346 195 ton, waarvan 344 stoomschepen met 56663 ton. De uitvoer bedroeg (1904) 215,6 millioen, de invoer 267,5 millioen Finsche mark. Uitgevoerd worden hout, boter, vleesch, wild, papier, huiden en schepen, ingevoerd graan, koffie, tabak, garens, machines en dranken. Wiborg, Helsingfors en Abo zijn de voornaamste havens. Het aantal ingeklaarde schepen bedroeg (1904) 9466 met 2699 338 ton, dat der uitgeklaarde 9223 met 2625 968 ton. De lengte der spoorwegen was in 1904 3329 km. De telegraaf staat onder Russisch bestuur. Het aantal postkantoren bedroeg (1904) 1356.

Bestuur. De staatsvorm van Finland is constitutioneel-monarchaal. De tot heden door alle Russische keizers bezworen Zweedsche grondwetten van 1772 en 1789 vormen nog den grondslag van het bestuur. Wel werd de autonomie van Finland door het manifest van 15 Februari 1899 zoo goed als vernietigd, maar het hardnekkig verzet der Finnen, jarenlang volgehouden, had ten slotte succes, en in November 1905 stond de czaar de bijeenroeping van een buitengewonen Finschen Landdag toe. Het land kreeg in de gewichtige dagen van 30 October—6 November terug, wat er in den loop der laatste jaren aan ontroofd was, door intrekking van het manifest van den 15den Februari 1899 benevens van alle daarna uitgevaardigde wetten. De wetgevende macht berust bij een Landdag, die minstens ééns in de vijf jaren bijeenkomt en uit vier standen bestaat: adel, geestelijkheid, burgers en boeren. Het resultaat der Landdagverkiezing in April 1907 was, dat gekozen werden 80 sociaaldemocraten, 58 Oud-Finnen, 25 Jong-Finnen, 24 Zweden, 11 Agrariërs en 2 leden der Christelijke arbeiderspartij. Onder de gekozenen waren 19 vrouwen, van wie 9 sociaaldemocraten. De invoering van nieuwe wetten en belastingen kan slechts met goedkeuring van den Landdag geschieden. Na het manifest van 1899 had echter de Landdag in alle vraagstukken, die het rijksbelang betreffen, slechts adviseerende stem. Het bestuur berust bij een gouverneur-generaal en den Senaat, waarvan eerstgenoemde voorzitter is; beide zijn ondergeschikt aan den te St. Petersburg zetelenden staatssecretaris voor Finland. Administratief wordt Finland in 8 gouvernementen verdeeld. Het departement van justitie is de laatste instantie voor civiele en crimineele processen. De begrooting van 1904 gaf een totaal voor inkomsten van 104 325 985, voor uitgaven van 141 626 664 mark. Door de wet van den 29sten Juni (12 Juli) 1901 is het militiewezen geheel gewijzigd. De Finsche regimenten zijn bijna geheel en al opgeheven; het jaarlijksche contingent is tijdelijk belangrijk verminderd, de diensttijd bij de reserve en land-

weer daarentegen uitgebreid. Ook kunnen de uit Finland komende recruten in Russische regimenten ingelijfd worden. Het wapen van Finland (zie de afb.) bestaat uit een door negen gouden rozen gekroonden leeuw, die in de rechter, zwaar gepantserde klauw een ontbloot zwaard houdt en op een kromme sabel steunt, het geheel in een rood veld.

Wapen v. Finland.

Geschiedenis. De Finnen vormen oorspronkelijk een Aziatisch volk, dat van het Altaïgebergte over de Oeralketen naar de Witte Zee is getrokken. *Tacitus* noemt hen *Fenni* en *Ptolemaeus* gaf hun den naam van *Phinnae*, terwijl zij zich zelf *Sïomen* of *Suomalainen* (Moerasbewoners) noemden. Misschien behoorden zij tot de Scythen, die van de Slavische Sarmaten aanmerkelijk verschilden. De groote volksverhuizingen deden hen omstreeks den aanvang onzer tijdrekening vertrekken naar het gewest, waar de groote en kleine Wolga zich vereenigen, en 4 eeuwen later naar hun tegenwoordige woonplaats. Evenals de Esthen, een tak der Finnen, zich onderwerpen moesten aan verschillende volkeren, zoo werden ook de Finnen beurtelings onderworpen door de Noren, Zweden en Russen. In alouden tijd vormden zij echter een zelfstandig rijk, en sommigen van hun koningen worden door *Saxo Grammaticus* genoemd. In hun gewoonten geleken zij op de Wilten en geruimen tijd maakten zij zich als zeeroovers gevreesd bij hun naburen. Vooral hadden de Zweden veel van hen te lijden, doch het gelukte eindelijk den Zweedschen koning *Erik den Heilige* hen in 1157 te onderwerpen, er het Christendom in te voeren en er een bisschop te plaatsen. Weldra echter werd laatstgenoemde door de Finnen vermoord, waarna een aanval der Zweden afgeslagen en de door hen gestichte stad Abo door de Russen van Nowgorod verwoest werd. Een kruisleger, door den paus naar Nowgorod gezonden, werd in 1240 aan de Newa door *Alexander Newski* vernietigd, doch dit schrikte de Zweden niet af van een bekeering en onderwerping der Finnen. In 1249 landde *Birger Jarl*, een zwager van den koning van Zweden, en deed tegenover het eiland Aland het kasteel Tawaste, later Tawastehuus, verrijzen, waarna hij de bekeering der overwonnenen door middel van het zwaard tot stand bracht. *Torkel Knoetson*, de voogd van *Birger II*, zette dat werk voort en stichtte Wiborg (1293). De republiek Novgorod zond echter weldra schepen en krijgsbenden derwaarts, die in 1318 Abo vernielden en in 1322 Wiborg innamen. Niet lang daarna werd echter Finland door Rusland aan Zweden afgestaan. Het verkreeg nu den naam van hertogdom en nam in 1362 en later door zijn afgevaardigden deel aan de verkiezing der Zweedsche koningen. De twisten met de Russen bleven voortduren en een vreeselijke oorlog (1495—1497) bracht Finland in groot gevaar. Onder *Gustaaf Wasa* werd het land slechts weinig door oorlogen geteisterd en nam het in bloei toe. In dien tijd maakte de Hervorming door den ijver van bisschop *Michael Agricola* († 1557) groote vorderingen. Onder *Johan III*, die zich als hertog van Finland (1560—1563) getracht had onafhankelijk te maken, was het in 1581 tot grootvorstendom verheven Finland het tooneel van onafgebroken oorlogen met Rusland (1570—1595) en van binnenlandsche twisten, die in 1596—1597 tot een vreeselijken boerenopstand leidden. Aan de overwinningen van *Gustaaf Adolf* namen Finsche troepen een belangrijk aandeel. Met de benoeming van *Per Brahe* tot gouverneur-generaal (1637) begon voor Finland een periode van hervorming op ieder gebied. In de tweede helft van den Noorschen oorlog kwam Finland in Russisch bezit. Eerst na den vrede van Nystadt (1721) verlieten de veroveraars het deerlijk verwoeste land. Gedurende een nieuwen oorlog (1741) ontstond in Rusland het denkbeeld Finland van Zweden los te rukken en het tot een zelfstandigen staat onder Russische bescherming te maken. Onder *Gustaaf III* werd dit plan door sommige ontevreden edellieden onder leiding van *Sprengtposten* weer opgevat, doch vond bij het volk alles behalve sympathie, zoodat het weer opgegeven moest worden.

Eerst de oorlog van 1808—1809 had de scheiding, tusschen Finland en Zweden ten gevolge. Door *Gustaaf IV Adolf* in den steek gelaten, moesten de Finnen na heldhaftigen tegenstand, om de innerlijke zelfstandigheid van het land te redden, in onderhandelingen treden met *Alexander I.* Op een algemeenen Landdag huldigden de vier standen den 29sten Maart 1809 den aanwezigen keizer als hun grootvorst, nadat deze in een manifest, „den godsdienst en de grondwetten van het land, benevens alle privilegiën en rechten, die iedere stand voor zich in het bijzonder en al de inwoners tezamen, zoowel hooger als lager geplaatsten, tot nog toe overeenkomstig de constituties genoten hebben", bevestigd had en beloofd „al deze voorrechten en wetten onverzwakt in hun volle kracht te zullen handhaven". Zweden moest zich bij den vrede van Frederikshamen (17 September 1809) bij die overeenkomst neerleggen en geheel Finland afstaan. In de eerste jaren na de vereeniging met Rusland was in Finland een levendige organisatorische beweging merkbaar. Aan den Landdag werden verschillende wetsontwerpen voorgelegd betreffende de inwendige regeering, waarvan het voornaamste was de instelling van een uit Finnen bestaanden Regeeringsraad (sedert 1816 Keizerlijke Senaat) was. Verder volgde de benoeming van een afzonderlijken staatssecretaris voor Finland, van een commissie te Petersburg tot voorbereiding en onderzoek van Finsche aangelegenheden, van een aantal ambtenaren enz. Van bijzonder belang voor de constitutioneele en maatschappelijke ontwikkeling van het land was, dat op voorstel van *Armfeldt* in 1811 de vroeger aan Rusland afgestane deelen van Finland in 1819 weer werden teruggegeven. Kort vóór den dood van *Alexander I* (1825) begon in Finland een politieke reactie, die onder *Nicolaas I* werd voortgezet, doch op den materieelen en intellectueelen vooruitgang weinig invloed had. Gedurende den Krimoorlog had Finland onder de

aanvallen der verbonden mogendheden te lijden. De regeering van *Alexander II* was voor Finland een periode van belangrijke hervormingen. Een in 1863 bijeengeroepen Landdag werd door den keizer geopend met een rede, waarin hij de constitutioneel-monarchistische beginselen van de Finsche wetgeving uitdrukkelijk bezwoer. In 1867 namen de standen een nieuwe grondwet aan, die een periodieke bijeenroeping van den Landdag vaststelde en tevens bepaalde, dat een grondwet slechts „met toestemming van alle standen gegeven, gewijzigd, uitgelegd of opgeheven mocht worden". Ook op de Landdagen van 1872 en 1877—1878 kwamen belangrijke besluiten tot stand, o.a. een nieuwe legerwet (1878), waarbij een Finsch nationaal leger op den grondslag van algemeenen dienstplicht opgericht werd. De troonsbestijging van *Alexander III* (1881) leidde in den beginne niet tot belangrijke veranderingen in de constitutioneele ontwikkeling van Finland. Sedert 1882 werd de Landdag om de drie jaar bijeengeroepen; in 1885 aan de standen het recht gegeven wetsontwerpen in te dienen, in 1883 en 1887 de langdurige quaestie betreffende het gebruik van het Finsch als een gelijkgestelde ambtelijke taal naast het Zweedsch, door den keizer ten gunste der Fennomanen (zie aldaar) beslist. Na 1887 openden de Panslaven een campagne tegen Finland's binnenlandsche zelfstandigheid. Een in 1888 door de standen aangenomen strafwet werd in 1890 plotseling opgeheven en eerst in 1894 na het aanbrengen van eenige wijzigingen goedgekeurd; in 1890 werden de posterijen onder Russisch toezicht geplaatst, in 1891 de commissie te Petersburg ontbonden, in 1892 te Waborg een Grieksch-orthodox aartsbisdom gesticht en de vroeger strenge censuur door een nieuwe perswet nog zeer verscherpt. Tegelijkertijd vergaderden verschillende Russisch-Finsche commissies, die belast waren met de uitwerking van plannen voor een nauwere verbinding tusschen Finland en Rusland.

De troonsbestijging van *Nicolaas II* (November 1894) scheen de verhouding tusschen Rusland en Finland te verbeteren. De panslavistische aanvallen hielden bijna geheel op, de censuur was vrij zacht en in 1896 werd de impopulaire gouverneur-generaal, graaf *von Heiden* teruggeroepen. Des te verrassender werkte dan ook een koninklijk besluit (19 Juli 1898), waarbij de Landdag in buitengewone zitting bijeen werd geroepen om de Finsche legerwet met de in het keizerrijk geldende grondbeginselen in overeenstemming te brengen. Spoedig daarop werd de panslavistische generaal *Bobrikow* tot gouverneur-generaal benoemd. De keizerlijke boodschap bij de opening van den Landdag (24 Januari 1899) zeide weliswaar, dat de nieuwe legerwet voor de locale behoeften noodig was en daarom aan de standen voorgelegd moest worden, maar dreigde in geval van verwerping het doorvoeren van het ontwerp door middel van een maatregel van bestuur. Toen echter bleek, dat van de standen een eenstemmig verzet tegen belangrijke bepalingen van het Russische ontwerp te wachten was, besloot men van Russische zijde tot een staatsgreep. In het zoogenaamde Februari-manifest van 15 Februari 1899 verklaarde de czaar, dat hij wegens den nauwen samenhang der meeste Finsche wetgevingsvraagstukken met de algemeene rijksbelangen nieuwe grondbeginselen voor de uitwerking, onderzoek en uitvaardiging van algemeene rijkswetten, d. w. z. van zulke wetten uitgevaardigd had, die algemeene rijksbelangen betreffen of met de wetgeving van het keizerrijk samenhangen. Noch een met 524000 handteekeningen voorziene Finsche petitie, noch een van 1050 beroemdheden van Europa uitgaand manifest (men herinnert zich het optreden van prof. *W. van der Vlugt* in dezen) kon den keizer tot het terugnemen der beide besluiten brengen, welker inhoud met een algeheele terzijdestelling der Finsche autonomie en met de verandering van een wetgevenden Landdag in een slechts goedkeurenden gelijk stond. De einde Mei door de standen eenstemmig goedgekeurde legerwet verhoogde het vredescontingent van 5600 op 12000 man (met toekomstig gebruik ook buiten Finland), veranderde de reserve in een Russische (met verlenging van den diensttijd van 2 tot 7 jaar)en verhoogde den leeftijdgrens bij de landweer van 40 op 43 jaar, doch liet enkele punten van het Russische ontwerp vallen, zooals de verlenging van den actieven diensttijd van 3 tot 5 jaar, de aanstelling van Russische officieren in het Finsche leger, de indeeling van Finsche dienstplichtigen in Russische regimenten en de opheffing van de hoogere militaire ambten. Twee door Rusland tegen het einde der zitting ingediende aanvullingsvoorstellen werden, als in strijd met de grondwet, zelfs niet in behandeling genomen. Eerst den 12den Juli 1901 viel de eindbeslissing in de Finsche legerkwestie. Ofschoon de op grond van het Februari-manifest intusschen tot goedkeuring samengeroepen Russische Rijksraad na lange beraadslaging, op voorstel van den minister van Financiën *Witte* en bijna alle grootvorsten het Russische ontwerp met groote meerderheid verwierp, werd dit toch door *Nicolaas II* gesanctionneerd en dus een wet ingevoerd, waarbij het nationale Finsche leger werd afgeschaft, met uitzondering van de gardebataillons en het regiment dragonders (dit laatste in December 1901 eveneens) en van de vroegere bepalingen alleen die van den driejarigen diensttijd behield. De uitvoering van deze, zonder de grondwettelijke goedkeuring van den Landdag uitgevaardigde legerwet stiet in 1902 en 1903 op bijna onoverkomelijke hinderpalen, daar veel burgerlijke ambtenaren weigerden mede te werken en een groot deel der recruten niet opkwam; doch voor het overige heeft de sedert 1899 systematisch ingerichte russificeering groot succes gehad. Zoo werd de Landdag slechts om de 4 jaar bijeengeroepen, het van 1811 steeds door Finnen bekleede ambt van staatssecretaris van Finland den 29sten Augustus 1899 toegewezen aan den panslavistischen senator en staatssecretaris *von Plehwe*, het recht van vereeniging en vergadering beperkt, de pers iedere uiting van gedachten onmogelijk gemaakt, het onderwijs en de spoorwegen onder Russische contrôle gesteld, het cadettencorps te Frederikshamn afgeschaft, de Finsche postzegels door Russische vervangen, aan de Landdagspetitie van 1900 geen gehoor gegeven, Russische gendarmerie in Finland ingesteld, het Russisch in 1900 tot de ambtelijke taal der hoogere ambtenaren verheven, in 1901 het aantal uren voor Russisch onderwijs aanmerke-

lijk verhoogd en de aanstelling van ambtenaren afhankelijk gemaakt van de kennis der Russische taal. Verder volgden (20 September 1902) eenige keizerlijke besluiten, waarbij het petitierecht der bevolking bijna opgeheven werd, de afzetting en vervolging van staatsambtenaren en rechters aan het goeddunken der hoogste ambtenaren overgelaten werd, de bevoegdheid van den gouverneur-generaal en die der provinciale gouverneurs uitgebreid en het bekleeden van Finsche staatsambten door Russen vergemakkelijkt werd. Van groot gewicht waren ook de van 1899—1903 plaats hebbende persoonsveranderingen onder de bestuurs- en gerechtelijke ambtenaren, daar de Finschgezinden, die vrijwillig of onvrijwillig hun ontslag namen, vervangen werden door Russen of Russophilen. Ten gevolge van deze gebeurtenissen ontstond langzamerhand een verandering in de inwendige partijverhoudingen. De Fennomanen splitsten zich in twee groepen: een Russisch-gezinde onder leiding van *Danielson*, *Meurman* en *Koskinen*, die, hoewel weinig leden tellend, in 1900 in den Finschen Senaat over alle zetels beschikte, en een nationale, die in alle nationale kwesties met de door *Mechelin* geleide Svecomanen samenging. Daar dientengevolge het tijdelijk verzet der bevolking voortduurde, besloot men van Russische zijde tot algeheele opheffing van de grondwet en het invoeren van de dictatuur. Den 26sten Maart 1903 werd gouverneur-generaal *Bobrikow*, onder beperking der rechten van den Finschen Senaat, tot „hoogste vertegenwoordiger van het staatsbestuur in Finland en opperchef der burgerlijke ambtenaren" benoemd en werd hij tevens gemachtigd, om in het geval, dat hun maatregelen hem niet voldoende toeschenen, te doen wat hij noodig achtte. Verder gaf een keizerlijk besluit van 2 April hem het recht, om gedurende drie jaren Finsche staatsburgers, die zijns inziens „gevaarlijk waren voor de staatkundige orde" met verbanning of deportatie te straffen. Door die straf toe te passen heeft *Bobrikow* een aantal leiders der svecomanische en jong-fennomanische partij, zooals *Mechelin* en *Eug. Wolff*, uit het grootvorstendom verwijderd en de russicificeering bevorderd. Hij werd echter den 16den Juni 1904 door een vurig Finsch patriot, *Schaumann*, bij het betreden van den Senaat door een pistoolschot doodelijk gewond.

Het verzet der Finnen nam steeds grootere afmetingen aan, totdat in November 1905 bij keizerlijke oekase de oude toestand hersteld werd (zie *Bestuur*). Daar Finland tengevolge der gebeurtenissen van de laatste jaren geen recruten voor het leger meer behoefde te stellen, meende de Russische regeering daarvoor van Finland een vergoeding te mogen vorderen in den vorm eener geldelijke bijdrage. In April 1907 werd deze som door de regeering op 20 millioen roebels jaarlijks vastgesteld.

Finlay, *Georg,* een Engelsch geschiedkundige, werd geboren te Faversham den 21sten December 1799, studeerde aan de universiteit te Glasgow en daarna te Göttingen en werd weggesleept door de geestdrift van lord *Byron* voor de onafhankelijkheid der Grieken. Met den grooten dichter door een innigen vriendschapsband vereenigd, vestigde hij zich na den oorlog te Athene en bleef er tot aan zijn dood correspondent van de „Times" en medewerker aan het „Athenaeum". De onteigening van zijn tuin, vanwaar men een prachtig uitzicht had op den Akropolis, was oorzaak van een botsing tusschen Griekenland en Engeland. *Finlay* verwierf grooten roem door zijn kennis van de kunst en de oudheden van Griekenland, bleef een ijverig voorstander der Grieksche vrijheid en overleed te Athene den 26sten Januari 1875. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „The Hellenic kingdom and the Greek nation" (1836), „Remarks on the topography of Oropia and Diacria" (1838), „On the site of the holy sepulchre" (1847), „Greece under the Romans, from its conquest by the Romans until the extinction of the Roman Empire in the East" (1844), „The history of Greece from its conquest by the Crusaders to its conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond 1204—1461" (1851), „History of the Byzantine and Greek Empires from 716—1453" (2 dln., 1853—1854), „The history of Greece under the Ottoman and Venetian domination" (1856) en „History of the Greek revolution" (2 dln., 1861).

Finmarken, het noordelijkste ambt van Noorwegen en tevens het noordelijkste deel van Europa, is een deel van Noorsch Lapland en heeft een oppervlakte van 47 397 v. km. Het bestaat uit een smal kustplateau, gekroond door lage, met ijs en sneeuw bedekte bergtoppen en voorzien van steile, door talrijke baaien ingesneden, door eilanden omgeven kusten. Tot die baaien behooren de Alten-, Porsanger-, Laxe-, Tana- en Warangerfjord, terwijl de Alten en de Tana er de belangrijkste rivieren zijn. Het klimaat is zeer koud en ruw, doch de temperatuur onder den invloed van de zee niet zoo koud als elders op dezelfde breedte. Op het woeste eiland Magerö verheft zich de Noordkaap op 71°10'15" N.br., het noordelijkste punt van Europa. Hier is de zon van het midden van November tot aan het einde van Januari onzichtbaar en daalt van het midden van Mei tot aan het einde van Juli niet onder den horizon. De gemiddelde warmte van den korten zomer is hier ruim 4° C. Eerst in Augustus verdwijnt de sneeuw geheel en al, waarna de bloemen ontluiken en geweldige muggenzwermen komen opdagen. Erger dan de koude van den winter, gemiddeld 3—5° C., zijn in dat seizoen de stormen. De eenige viervoetige dieren op Magerö zijn het rendier en de hermelijn. Beren en wolven, die in Finmarken in overvloed voorhanden zijn, kunnen het breede water niet overtrekken. Gaat men verder noordwaarts, dan verdwijnt de plantengroei meer en meer, doch de veengronden voorzien in de behoefte aan hout. Alleen op beschutte plekjes kan men zomerrogge, gerst, aardappelen en groenten verbouwen. Runderen en schapen vinden er voldoende voedsel in het gras aan de hellingen der rotsen. De voornaamste rijkdom der inwoners bestaat echter in rendieren. De vischvangst, vooral kabeljauw, is het hoofdmiddel van bestaan; daarnaast houdt de bevolking zich ook bezig met het verzamelen van eiderdons en doet in de laatste jaren aan walvischvangst.

De bevolking bestaat in het noordelijk gedeelte hoofdzakelijk uit Lappen en bedroeg in 1900 33387 zielen. Het ambt telt 5 voogdijen, namelijk Alten, Hammerfest, Tanen, Vardö en Va-

ranger. Behalve Magerö behooren tot het ambt onderscheiden rotsachtige kusteilanden, zooals Sörö, Seiland, Stiernö, Arnö, Kaagö, Wannenö, Kingdalsö, Hwalö, Tromsö, Senjen en Hindö. Er zijn 3 koopsteden, namelijk Hammerfest, de noordelijkste stad der aarde, Vadsö, de residentie van den ambtman en van den bisschop, en Vardö, de oostelijkste stad van Noorwegen.

Finne, *Gabriel*, een Noorsch schrijver, werd den 10den Februari 1866 te Bergen geboren. Hij is een der leiders van de Noorsche naturalisten. Zijn eerste roman „De wijsgeer" (1889) behandelt het academisch proletariaat te Christiania. In „Dr. Wang's kinderen" (1890) schildert hij den schadelijken invloed van een slecht tehuis. Beide boeken, zoowel als zijn novellenbundel „Junge Sünder" (1890) werden als in strijd met de zeden verboden. Van zijn latere romans noemen wij: „Twee vrouwen" (1891), „Rachel" en „Emanuel Daah" (1895), verder zijn tooneelwerken „De uil" (1893) en „Konny" (1895). *Finne* staat onder den invloed van *Strindberg's* vrouwenhaat.

Finnen zijn een tak van het Mongoolsche ras, wiens oorspronkelijke woonplaatsen in den Oeral en Altaï gelegen waren, en die thans nog in geheel Noord-West-Azië en Noord-Europa en in ons werelddeel ook zuidelijker wonen. Men verdeelt den Finschen stam in vier familën, n.l.: 1) de Oegrische (Ostjaken, Wogoelen en Magyaren), 2) de Wolga-Bulgaarsche (Tsjeremissen en Mordwinen), 3) de Permische (Permiërs, Syrjaenen en Wotjaken), 4) de Finsche in engeren zin (Europeesche Finnen, Esthen, Lijflanders en Laplanders). De meesten van de hiertoe behoorende volkeren hebben zich in prae-historische tijden door den invloed van beschaafde volken als landbouwers en veehoeders gevestigd. Sommigen hebben het Christendom en daarmede de Westersche beschaving aangenomen. Twee zijn in de geschiedenis afzonderlijk opgetreden en hebben zelfstandige staten gesticht, de Magyaren en Bulgaren. Terwijl de Bulgaren hun taal en nationaliteit verloren hebben en Slaven geworden zijn, is het den Magyaren gelukt beide te handhaven. De Finnen hebben thans een zeer gemengd karakter. Gedurende de volksverhuizing vermengden Turksche volkeren zich met hen; andere Finnen, die reeds vroeger in Europa woonden, namen Germanen en Slaven op. De lichaamsbouw is meestal krachtig, de gestalte echter klein, het hoofd bijna rond, het voorhoofd weinig ontwikkeld, laag en gebogen, het gezicht plat, de jukbeenderen uitstekend, de oogen grijs, de nek zeer sterk, de baard dun, het haar zwart, bruin rood of blond, de gelaatskleur bruin. Aan eerlijkheid en gastvrijheid, trouw en een sterk ontwikkeld gevoel van individualiteit paren zij stijfhoofdigheid, wraakzucht en onbarmhartigheid. Zie verder *Finland* en *Finsche taal- en letterkunde.*

Finnen in engeren zin of Tsjoeden zijn de aan de Noord- en Oostkust van de Baltische Zee wonende stammen. Deze Baltische Finnen hebben zich veel met Germanen en Slaven vermengd en een aantal woorden aan hen voor werktuigen ontleend en met die woorden ook de voorwerpen zelf. Als huisdieren hadden zij den hond, het paard en het rund; van de graansoorten verbouwden zij alleen gerst. In den zomer leefden zij in tenten, in den winter in onderaardsche hutten, zooals alle Poolvolken in Europa. De karaktereigenschappen der eigenlijke Finnen komen met de bovengenoemde overeen. Een hoofdtrek van het nationale karakter is de eerbied voor het eigendom van anderen. Opmerkelijk is hun wijze van wonen; zij wonen bijna nooit in dorpen, maar in afzonderlijk gelegen hofsteden te midden van hun landerijen en weiden. Hun woningen, *pirtti*, boden vroeger een afzichtelijken aanblik; thans vindt men in de meeste streken goede houten huizen met zindelijke kamers. Het baden is een nationale gewoonte en bijna iedere boer heeft naast zijn huis een badkamer. Kleederdracht en gewoonten hebben nog veel bijzonders, vooral bij huwelijksplechtigheden. De Finnen hebben een rijke en mooie volkpoezie en bezitten een natuurlijken aanleg voor dichten. De boeren hebben gedeeltelijk familienamen, gedeeltelijk voegen zij achter den voornaam het woord *poika* (zoon), gedeeltelijk noemen zij zich naar de hofstede, die zij bewonen. De eigenlijke Finnen belijden den Lutherschen godsdienst en leven van landbouw, veeteelt en vischvangst.

Finocchiaro-Aprile, *Camillo*, een Italiaansch staatsman, werd den 28sten Januari 1851 te Palermo geboren, studeerde in de rechten en werd advocaat. Sedert 1882 is hij lid der Kamer, waar hij zich bij *Crispi* aansloot. In 1887 was hij commissaris te Catania, in 1890 bij een gemeente-crisis te Rome. Van 15 Mei 1892 tot 28 November 1893 was hij minister van Posterijen in het ministerie-*Giolitti*, van 1895—1897 vice-president der Kamer. Als minister van Justitie onder *Pelloux* stelde hij een wetsontwerp voor om het burgerlijk huwelijk te doen voorafgaan aan het kerkelijk. Nog voor dit onderwerp in behandeling kwam, moest hij 3 Mei 1899 met het geheele ministerie aftreden.

Finow, een rivier in de Pruisische provincie Brandenburg, ontspringt bij Biesenthal, stroomt door het Liepe-Oderbergermeer en mondt uit in de Oder. De benedenloop is gekanaliseerd en vormt het Finowkanaal, 69,5 km. lang, dat bij Hohenstaupen in de Nieuwe Oder uitloopt. Het kanaal, van 1744—1746 aangelegd, is voor de waterverbinding tusschen Berlijn en Stettin van groot gewicht en werd daarom dikwijls verbreed.

Finsch, *Friedrich Hermann Otto*, een Duitsch zoöloog en reiziger, werd geboren te Warmbrunn den 8sten Augustus 1839, was eerst voor den handel bestemd, maar greep weldra de gelegenheid aan tot een wetenschappelijke reis naar Hongarije en Turkije. Hij bezocht den Kleinen Balkan, was eenigen tijd huisonderwijzer te Roestsjoek, keerde na verloop van drie jaren in zijn vaderland terug, werd in 1861 assistent bij het museum voor natuurlijke historie te Leiden en in 1864 directeur van het kabinet voor natuurlijke historie en ethnologie te Bremen. Hij reisde in Duitschland, Engeland, Italië, Frankrijk en Skandinavië en in 1872 met *Lindemann* in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. In 1876 bereisde hij met *Brehm* en graaf *Waldburg-Zeil* Turkestan, Noord-West China, den Grooten Altaï en drong langs den Ob tot Karabai door. In 1877 bezocht hij de Hawaï-eilanden, een deel van Mikro- en Polynesië, Australië en Nieuw-Zeeland en keerde in 1882 over Java terug. In 1884

deed hij een reis langs de Noord-Oostkust van Nieuw-Guinea. In 1897 werd hij conservator der ornithologische afdeeling van het Museum voor Natnnrlijke historie te Leiden, in 1904 conservator aan het Ethnologisch museum te Brunswijk. Behalve onderscheiden opstellen in tijdschriften schreef hij: „Neuguinea und seine Bewohner" (1865), „Die Papageien, monographisch bearbeitet" (2 dln., 1867—1869), „Beitrag zur Fauna Centralpolynesiens" (1867), „Die Vögel Ost-Afrikas" (1870), „Reise nach Westsiberien. Wissenschaftliche Ergebnisse. Wirbeltiere" (1879), „Anthropologische Ergebnisse einer Reise in der Südsee und dem Malaiischen Archipel in den Jahren 1879—1882" (1883). „Ueber Bekleidung, Schmnck und Tätowierung der Papuas der Südostküste von Neuguinea" (1886), „Hausbau, Häuser und Siedelnngen an der Süwestküste von Neuguinea" (1887), „Abnorme Eberhauer" (1887), „Tätowierung und Ziernarben in Melanesien" (1887), „Samoafahrten, Reisen in Kaiser-Wilhelms-Land nnd Englisch Neuguinea" (1888), „Ethnologische Erfahrungen und Belegstücke aus der Südsee" (3 dln., 1888—1893), „Systematische Uebersicht der Ergebnisse meiner Reisen und schriftstellerischen Thätigheit, 1859—1899" (1899) en „Der Dujong" (1902). Voor de anthropologie leverde hij belangrijk materiaal in zijn verzameling „Gipsmasken von Völkertypen der Südsee und des Malaiischen Archipels".

Finsche Golf is het gedeelte der Oostzee, dat tnsschen 59° en 60° N.Br. naar het O. inspringt en ten noorden aan Finland, ten zuiden en oosten aan Esthland en Ingermanland (gouvernement Petersburg) grenst. Zij heeft een lengte van 400 en een breedte van 20—130 km. De diepte is in het Z. grooter dan in het N. en bereikt op enkele plaatsen 70 m. Het zoutgehalte is gering, eb en vloed zijn er niet merkbaar; wel doen westenwinden het water stijgen, oostenwinden vallen. De vaart is er wegens vele ondiepten en zandbanken, vooral tusschen Kroonstad en Petersburg, en wegens de talrijke granietklippen en eilanden langs de Finsche kust, alsook door stormen en mist in den herfst en ijs in den winter zeer gevaarlijk. Het eiland Hogland verrijst er als een reusachtig rotsgevaarte uit de diepte der golven, omstuwd door de eilanden Lavensaari, Penisaari, Seskär, Groot- en Klein-Titters en Kotlin (Retnsaari), waarop Kroonstad is gelegen. Door de Newa is de Finsche Golf met het Ladoga- en Onegameer en door de Narowa met het Peipusmeer verbonden. De vischrijkdom is groot; vooral een kleine haringsoort wordt er in menigte gevangen. De handel op Petersburg brengt er jaarlijks dnizenden schepen uit alle landen van Europa en ook uit Amerika; tevens is de kustvaart zeer druk. De voornaamste havens na St. Petersburg zijn: Hapsal, Baltischport, Reval in Esthland, Narwa in Ingermanland en Wiborg, Frederikshavn, Lowisa, Borgä, Helsingfors, Eknaes en Hango in Finland. Bijna al die steden hebben goede havens en deze — vooral de oorlogshavens Reval, Kroonstad en Sweaborg — worden door sterke forten verdedigd.

Finsche taal en letterkunde. De *Finsche taal* is het meest ontwikkelde lid van den Baltischen stam en behoort tot de agglutineerende talen. Zij is krachtig en wellnidend. Zij bezit niet alleen de klinkers van de Nederlandsche taal met de klankveranderingen (Umlaute) der Dnitsche, maar ook 3 dnbbele klinkers en 16 tweeklanken, terwijl geen enkele Finsche lettergreep met meer dan één medeklinker begint of met meer dan 3 sluit. Harde (*a*, *o*, *u*) en zachte klinkers komen nooit voor in hetzelfde woord; de klemtoon valt altijd op de eerste, een geringer klemtoon op ieder oneven lettergreep. Bij de verbuiging heeft deze taal niet minder dan 15 naamvallen, waarbij nog andere verbuigingsvormen komen, om oorzaak, ruimte, tijd enz. aan te duiden. Daarentegen vindt men bij het zelfstandig naamwoord der Finnen geen onderscheid van geslacht. Het bezittelijk voornaamwoord wordt er aan toegevoegd. Verbazend is vooral de rijkdom van vormen bij de vervoeging der werkwoorden. Bij deze vindt men o. a. een vijftal vormen van verschillende beteekenis voor de onbepaalde wijs. Deze laatste en het zelfstandig naamwoord worden trouwens bij voorkeur gebruikt, en dit geeft aan den stijl een eigenaardige kleur. Bijwoorden en voorzetsels (hier achterzetsels) zijn vormen van naamvallen. Men onderscheidt 3 tongvallen der Finsche taal.

Tot de *Finsche letterkunde* behoort in de eerste plaats een schat van volksliederen (*runot*). Bij de dichtmaat komt, evenals bij de Grieken en Romeinen, de kwantiteit in aanmerking; eindrijmen zijn zeldzaam, doch de alliteratie (het stafrijm) is regel. Verder vindt men daarin het Oostersch parallelisme of herhaling van dezelfde gedachte met andere woorden. Deze volksliederen werden door zangers (*runolaulajat*) volgens een eentonige melodie onder begeleiding der kantele (een soort van harp) voorgedragen. Behalve epische en lyrische gedichten zijn er ook nog karakteristieke tooverliederen. De oude volkspoëzie, die in Oost-Finland en Karelië ontstaan is, verdwijnt meer en meer. De epische gedichten werden zorgvuldig door *Lönnrot* verzameld, die ze tot een geheel ordende en (eerst in 1835, later sterk vermeerderd in 1849) onder den titel „Kalevala" als nationaal epos voor het Finsche volk uitgaf. Ook gaf *Lönnrot* nog uit „Kanteletar", een verzameling lyrische gedichten en balladen, „Suomen kansan sanalasknja", een schat van 7077 spreekwoorden, „Suomen kansan arvoituskia", een bundel raadsels, en „Loitsurunoja", tooversprenken. Een wetenschappelijk geordende verzameling van bijgeloovige gebruiken gaf *Waronen* uit, *Salmelaien* een bundel sagen en sprookjes. Een wetenschappelijk geordende verzameling bewerkt het Finsche Letterkundig Genootschap onder den titel „Suomalaisia kansansatnja".

De Finsche literatuur begint met de Hervorming en is door bisschop *Michael Agricola* gesticht. Hij gaf een gebedenboek (1544) uit, een vertaling van het Nieuwe Testament (1548), een kerkelijk handboek (1549) en een deel van het Oude Testament (1552). De eerste Finsche Bijbel verscheen in 1642 te Stockholm. Alle overige werken uit dien tijd zijn stichtelijke lectuur voor de boeren. Eerst het ontwaken van het nationale bewustzijn, waartoe in het einde der 18de eeuw de onderzoekingen van *Porthan* den eersten stoot gaven en dat door het verschijnen van „Kaleva" en de werken van *Snellman* geheel gewekt werd, gaf nieuwen bloei. Zij bezit dan ook

reeds een moderne literatuur. In den beginne werden in goed Finsch volksboeken van verschillenden aard, als van *Judén*, *Becker*, *Lönnrot* e. a. geschreven; later ook wetenschappelijke werken en gedichten. Grooten invloed oefende in dezen het Finsche genootschap *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura* uit.

Finschhafen, een haven aan de noordoostkust van Nieuw-Guinea in het onder Duitsche beschermheerschappij geplaatste Kaiser Wilhelmsland, ligt ten noorden van de Huongolf en tusschen de voorgebergten Kaap Cretin ten zuiden en Kaap Fortification ten noorden. De Finschhaven werd in 1884 door *Finsch* ontdekt en naar hem genoemd. Hier werd met de kolonisatie van Kaiser Wilhelmsland in November 1885 een aanvang gemaakt. Aanvankelijk tot hoofdplaats bestemd, werd zij wegens het hoogst ongezonde klimaat in 1891 door de blanken ontruimd, en als zetel van het bestuur der kolonie Friedrich-Wilhelmshaven gekozen. In 1903 werd Finschhafen echter als handelspost weer bezet.

Finsen, *Niels Nyberg*, een Deensch geneesheer, werd den 15den December 1860 te Thorshavn op de Faröer geboren, bezocht de school te Reykjavik op Ysland en begaf zich vandaar naar Kopenhagen, om in de medicijnen te studeeren. Uit zijn studententijd aldaar bestaan allerlei anecdoten. Reeds vroeg vertoonde zich bij hem een voortdurende lust om proeven te nemen, die hij bevredigde door allerlei mechanische uitvindingen en constructies, welke hem, gepaard aan zijn open oog voor de werking van het licht, in de richting leidde, waarin hij „de roode kamer" en „de behandeling met licht" vond.

Na een niet schitterend doctoraal examen gedaan te hebben, wijdde *Finsen* zich aan zijn speciale studie, den invloed van het licht op sommige ziekten (photo-therapie). In 1893 gaf hij zijn studiën uit over „de roode kamer". Zijn waarnemingen waren niet geheel nieuw; reeds vroeger toch had men opgemerkt, dat pokkenpatiënten genazen en geen litteekens overhielden, als men ze in rood laken wikkelde. Maar *Finsen* gaf eerst de wetenschappelijke verklaring: dat de patiënten genazen, omdat het roode licht de scheikundig werkende ultraviolette stralen buitensloot. Daarop wijdde hij zich aan de studie van de lupus. Hier was de verhouding omgekeerd. *Finsen* ontdekte spoedig, dat het er bij die vreeselijke ziekte, die veel meer verbreid was in het land dan men wel meende, juist op aankwam de scheikundige stralen van het zonlicht te gebruiken. Dit was het beginsel voor de lichttherapie. Bij het toepassen daarvan in de praktijk kwam zijn uitvinderstalent hem bizonder te pas (bijv. bij de constructie van de lampen). Bij den directeur *Hagemann* en den staatsraad *V. Jorgensen* vond *Finsen* den geldelijken steun, die hem in staat stelde in 1895 het Lichtinstituut in Rosenvaenge te Kopenhagen te bouwen. Dat instituut is later de glorie van Denemarken geworden en heeft tot voorbeeld gediend voor dergelijke inrichtingen over de geheele wereld.

Niet zonder tegenstand won *Finsen's* methode veld. Autoriteiten op medisch gebied voerden er tegen aan, dat men vroeger ook niet weerloos tegenover lupus gestaan had en dat de methode van *Finsen* duur en omslachtig was. Maar men moest toch langzamerhand toegeven, dat geen enkele methode zulke resultaten gaf, als die van Finsen. In 1903 kreeg *Finsen* dan ook den Nobelprijs. Hij schreef: „Pokkenbehandeling met uitsluiting der chemische stralen" (1894), „Het licht als incitament" (1895), „Over de aanwending van geconcentreerde chemische lichtstralen in de geneeskunde" (1896), „Over jaarlijksche periodieke schommeling in het haemoglobinegehalte van het bloed" (1894), „Over de behandeling van *Ascites*" (1894) en „De phototherapie" (1899). *Finsen* overleed te Kopenhagen den 25sten September 1904. Door zijn vereerders werden gelden verzameld om voor hem een standbeeld op te richten.

Finsteraarhorn, de hoogste berg der Berner Alpen in Zwitserland, verheft zich 70 km. ten Zuidoosten van Bern, 4275 boven de oppervlakte der zee. Zijn spitse top, ook „de Naald" genoemd, bestaat uit hoornblende, en de berg zelf, schijnbaar een reusachtige pyramide, is in werkelijkheid een lange, sterk ingesneden kam uit kristallijnen leisteen en gneis. De top is zoo smal en de wanden zijn zoo steil, dat de sneeuw er niet kan blijven liggen. De eerste pogingen om hem te beklimmen werden gewaagd in 1812 door de gebroeders *Meijer* uit Aurau, doch het gelukte hun niet den top te bereiken. Deze werd in 1861 bestegen door dr. *Roth* uit Bern, 4 dagen later door 3 Engelschen en in 1862 zelfs door de 18-jarige lady *Walker* in gezelschap van haar vader en haar broeder.

Finstermünz is de naam van een bergpas in Tirol, in het distrikt Landeck, ter plaatse waar de Inn uit het dal Engadin komt en het gebied van Tirol bereikt. Het dient met zijn oude rotsvestingen en nieuw aangelegde forten tot dekking van de grenzen des lands en bepaaldelijk van den weg, die van Innsbrück naar het Etschdal loopt. De Inn, hier 850 m. boven de oppervlakte der zee gelegen, dringt er schuimend en bruischend door de dalkloof, en een brug voert over de rivier, waaruit een zware toren tot steun en tevens tot verdediging dier brug oprijst. Aan de eene zijde van den bergpas heeft men een gaanderij van zware balken, waarover de steenen, door regenvlagen losgerukt, in den afgrond rollen. De antieke toren, de reusachtige rotsgevaarten en de woeste stroom vereenigen zich, om aan deze bergpoort een romantisch voorkomen te geven. Ook in de krijgsgeschiedenis der Middeleeuwen vervulde zij een belangrijke rol. In 1079 werd zij door hertog *Welf van Beieren* veroverd en in Maart 1799 hadden er bloedige gevechten plaats tusschen de Franschen onder *Lecourbe* en de Oostenrijkers onder *Bellegarde*.

Finsterwalde, een stad in de Pruisische provincie Frankfort, ligt aan de spoorlijnen Halle-Kottbus en Zschipkau-Finsterwalde en telt (1905) 11688 inwoners. De stad bezit een hoogere burgerschool, laken-, sigaren-, schroeven-, meubel-, gummiwaren- en zijdefabrieken. In de nabijheid liggen veel bruinkoolgroeven en briketfabrieken, glasblazerijen en pannenfabrieken. De stad, het eerst in 1288 vermeld, behoorde sedert 1635 tot Keur-Saksen en kwam in 1815 aan Pruisen.

Finsterwolde is de naam eener gemeente in de provincie Groningen, 4597 H.A. groot met

(1906) 2924 inwoners. Zij wordt in het N. door den Dollart bespoeld en verder ingesloten door de gemeenten Nienwolda, Midwolde, Winschoten en Beerta. Landbouw en veeteelt zijn de hoofdmiddelen van bestaan, daarnaast ook eenige vischvangst en nijverheid. In het Z. bestaat de bodem uit zandgrond, eenmaal ten deele bedekt met hoogveen, in het N. uit vruchtbare zeeklei. Tot deze gemeente behooren het dorp Finsterwolde, de buurt Ganzendijk, de Oosthelft der buurt Akamp en eenige gehuchten en polders.

Het dorp Finsterwolde met ongeveer 1500 inwoners had vroeger veel van overstroomingen te lijden en werd in 1584 door de Staatsche troepen platgebrand. De Hervormde kerk staat afgezonderd van den toren. Een stoomtram loopt van hier over Beerta naar Winschoten.

Fint (*Clupea finta*) is een in onze rivieren voorkomende visch, nauw verwant aan de *Elft* (*Clupea alosa*), behoorende tot de familie der *Haringvisschen* (*Clupeidea*). Zie verder *Haringvisschen*.

Fioravanti, *Valentino*, een Italiaansch componist, werd geboren te Rome den 11den September 1764 en ontving zijn opleiding aan het conservatorium te Napels, hoofdzakelijk onder leiding van *Sala*. Zijn eerste opera „Con i matti il savio lo perde, ovvero le pazzie a vicenda" werd in 1791 te Florence opgevoerd en gevolgd door 50 opera's, meestal van komischen aard, die veel bijval vonden. Van deze noemen wij: „Le cantatrice villane" en „I virtuozi ambulanti". In het begin der vorige eeuw was hij eenigen tijd intendant aan de opera te Lissabon en in 1816 benoemde de paus hem tot kapelmeester in de Pieterskerk. Nu componeerde hij uitsluitend kerkelijke muziek, zooals een „Miserere" voor 3 vrouwenstemmen, een „Stabat Mater", een „Dies irae" enz. Hij overleed op een reis te Capua den 16den Juni 1837.

Fiore, *Colantonio del*, een Italiaansch schilder, geboren in 1352 en een leerling van *Franciscone*, overleed in 1442 of 1444. Hij was na eeuwen een der eersten, die het schilderen op een gondgrond afkeurden en het perspectief, de ontleedkunde bij de voorstelling van het naakt en de harmonie met licht en bruin behoorlijk in acht trachtte te nemen. Zijn leerling *Antonello van Messina* maakte zich bij *van Eyck* bekend met het schilderen met olieverf en bracht zulks het eerst in toepassing in Italië. Van *Fiore* vindt men nog stukken te Napels.

Fiore, *Pasquale*, een Italiaansch rechtsgeleerde, werd den 8sten April 1837 te Terlizzi geboren, was in 1861 hoogleeraar in de wijsbegeerte te Cremona en daarna in het internationaal recht achtereenvolgens te Urbino, Pisa, Turijn en Napels. Zijn voornaamste werken zijn: „Nuovo diritto internazionale pubblico" (3 dln., 3de druk, 1887—1891), „Effetti internazionali delle sentenze e degli atti" (2 dln., 1875—1877), „Diritto internazionale privato" (9 dln., 3de druk, 1888), „Delle disposizione generali sulla pubblicazione, interpretazione ed applicazione delle leggi" (2 dln. 1886), „Il diritto internazionale codificato" (3de druk, 1900). In het Spaansch verscheen „De la introactividad e interpretacion de las leyes" (1892).

Fiore della Neve is de schuilnaam van *van Loghem* (zie aldaar).

Fiorelli, *Giuseppe*, een Italiaansch oudheidkundige, geboren te Napels den 8sten Juni 1823, werd reeds in 1845 belast met het toezicht op de opgravingen te Pompeji en in 1849 om staatkundige redenen uit die betrekking ontslagen. Na de stichting van het koninkrijk Italië werd hem in 1860 het opzicht toevertrouwd over de oudheden in de zuidelijke provinciën des rijks, terwijl hij tevens aan de universiteit te Napels tot hoogleeraar in de archaeologie werd benoemd. In 1862 ontving hij een aanstelling als directeur van het nationaal museum te Napels, terwijl hem tevens het bestuur over de opgravingen in het zuiden des lands werd opgedragen. Sedert 1865 was hij senator van het koninkrijk Italië. In 1862 werd hij directeur-generaal der Italiaansche musea en opgravingen, in 1875 van oudheden en schoone kunsten. Behalve eenige penningkundige werken schreef hij: „Notizia dei vasi dipinti rinvenuti a Cuma dal conte di Siracusa" (1853), „Inscriptionum obscurarum apographa" „Giornale degli scavi di Pompei" (1853), „Pompeianarum antiquitatum historia" (2 dln., 1853), „Catalogi del Museo Nazionale di Napoli", „Relazione delle scoperte archeologiche fatte in Italia dal 1846 al 1869" (1868), „Gli scavi di Pompeji dal 1861 al 1872" (1873), „Descrizione di Pompei" (1875), „Documenti inediti per servire alla storia dei musei d'Italia" (4 dln., 1878 enz.). Hij overleed den 29sten Januari 1896 te Napels.

Fiorentino, *Pier Angelo*, een Italiaansch en Fransch schrijver, werd geboren te Napels in 1806. Hij ontving zijn opleiding aan het college der Jezuïeten aldaar en stichtte reeds in 1831 met *Vincenzo Torelli* het letterkundig tijdschrift: „Omnibus", dat zich in een lang leven mocht verblijden. Verder schreef hij eenige novellen, het gedicht: „Sergianni Caracciolo", het geschiedkundig verhaal: „Corradino" en zijn: „Sere d'autunno". Zijn eerste drama: „La Fornarina" werd eerst uitgefloten, maar vond later te Turijn grooten bijval. In 1840 vertrok hij naar Parijs, doch keerde weldra naar Napels terug, waar in 1845 zijn drama: „Il medico di Parma" werd opgevoerd. In 1846 begaf hij zich opnieuw naar Frankrijk's hoofdstad, waar hij in kennis kwam met *Alexandre Dumas*. De door dezen uitgegeven romans: „Corricolo", „Le Speronare", „Adamo Calabrese", „Giovanni da Napoli" en „Nisida" zijn uit de pen gevloeid van *Fiorentino*. Ook heeft hij nog een Fransche vertaling van de „Divina Commedia" geleverd. Hij werd verder medewerker aan den „Corsaire" en belast met de muziekrecensies voor „la Presse" en vervolgens voor den „Moniteur". Letterkundige middelmatigheden werden gekwetst door zijn scherpe kritiek en men tergde hem van verschillende kanten, totdat hij aan *Amedée Achard* in een tweegevecht een doodelijke wonde toebracht. Hij overleed te Parijs den 31sten Mei 1864.

Fiorentino, *Francesco*, een Italiaansch wijsgeer, werd geboren den 1sten Mei 1834 te Nicastro in Calabrië. Hoewel bestemd voor den geestelijken stand, bepaalde hij zich bij de wijsbegeerte. Hij bestudeerde de stelsels der Duitsche wijsgeeren en gaf onderwijs aan het lyceum te Spoleto, daarna aan de hoogescholen te Bologna, Pisa en Napels. Ook werd hij tot volksvertegenwoordiger gekozen en behoorde in het Parlement tot de rechterzijde.

Hij overleed den 22sten December 1884 te Napels. Als leerling van *Spaventa* behoorde hij tot de volgelingen van *Hegel*, maar later sloeg hij een naturalistisch realistische richting in. Hij schreef „Pietro Pomponazzi" (1868), „Bernardino Telesio" (2 dln., 1872), „La filosofia contemporanea in Italia" (1876), „Andrea Cesalpino" (1179), „Il resorgimento filosofico del quattrocento" (1884) en „Lezioni di filosofia" (11de druk, 1898).

Fiorillo, *Johann Dominicus*, een Duitsch schrijver over de geschiedenis der kunst, werd geboren te Hamburg den 13den October 1748, wijdde zich te Bayreuth en sedert 1761 te Rome en te Bologna aan de schilderkunst en was een leerling der school van *Battoni*. Later bepaalde hij zich hoofdzakelijk bij de geschiedenis der kunst. In 1781 ging hij naar Göttingen, waar hij onderwijs gaf in de teeken- en schilderkunst, in 1784 het opzicht kreeg op de kopergravures der bibliotheek en in 1813 benoemd werd tot buitengewoon hoogleeraar bij de faculteit der wijsbegeerte. Hij overleed aldaar den 10den September 1821. Hij heeft zeer belangrijke werken geschreven, van welke wij noemen: „Geschichte der zeichnenden Künste von ihrer Wiederauflebung bis in die neuesten Zeiten" (5 dln., 1798—1808), „Kleine Schriften artistischen Inhalts" (2 dln., 1803—1806) en „Geschichte der zeichnenden Künste in Deutschland und den Vereinigten Niederlanden" (4 dln., 1815—1820).

Fioringras of *Struisgras*. Zie *Agrostis*.

Fiorini, *Matteo*, een Italiaansch aardrijkskundige, werd den 19den Augustus 1827 te Felizzaro geboren, was in 1848 waterbouwkundig ingenieur en tevens privaatdocent in de wiskunde te Turijn en kwam in 1860 als hoogleeraar in de geodesie te Bologna, waar hij den 15den Januari 1901 overleed. Zijn voornaamste werken zijn. „Le projezioni delle carte geografiche" (1881), „Le sphere cosmografiche e specialmente le sphere terrestri" (1894) en „Sphere terrestri e celesti di autore italiano oppure fatte o conservate in Italia" (1899).

Firân, een door Bedoeïnen bewoonde oase op het schiereiland Sinaï, ligt aan den noordelijken voet van den Serbal en aan de rivier Firân, die het geheele dal in een bloeienden tuin verandert. In de vroegste tijden werd zij door Amalekieten bewoond, die door de Israëlieten onder *Mozes* overwonnen werden. *Lepsius* zoekt hier Raphidim, waar *Mozes* water uit de rotsen sloeg. Sedert de 2de eeuw na Chr. lag hier de stad Pharan, het centrum van het geestelijk leven op het schiereiland. Uit dien tijd stammen de ruïnen van talrijke kerken en kloosters.

Firoks, *Theodor von*, als schrijver bekend onder den naam *Schédo Ferroti*, geboren den 7den April 1812 te Kalwen in Koerland, werd eerst genieofficier, later diplomatiek handelsagent der Russische regeering te Brussel, doch moest den Russischen staatsdienst, waarin hij tot den rang van staatsraad was opgeklommen, verlaten, waarna hij zich onverdeeld aan letterkundigen arbeid wijdde. Hij schreef: „Etudes sur l'avenir de la Russie" (10 dln., 1856—1868), „Le patrimoine du peuple" (1872), „Lettres de fer en Russie" (1858) en „Lettres sur l'instruction populaire en Russie" (1869). Hij overleed te Dresden den 25sten October 1872.

Firdûsi. Zie *Ferdoesi*.

Firisjte, een Indisch geschiedkundige, die geschriften heeft nagelaten in het Perzisch, heette eigenlijk *Mohammed Kâszim Hindoesjah* en leefde in de tweede helft der 16de eeuw. Zijn kroniek der Indische geschiedenis, getiteld: „Goelsjan-i-Ibrâhîmî" of „Naurasnâmen" bestaat uit 12 boeken en bevat een onpartijdig relaas van al de Mohammedaansche vorstenhuizen in Indië, van de eerste *Ghasnewiden* af tot aan zijn tijd toe. De Perzische tekst van dit belangrijk werk is in 1831 te Bombay in steendruk in het licht verschenen, en een Engelsche vertaling daarvan werd geleverd door *John Briggs* onder den titel: „History of the rise of the Mohammedan power in India till 1612" (4 dln., 1829).

Firle, *Walter*, een Duitsch schilder, werd den 22sten Augustus 1859 te Breslau geboren, was eerst koopman en wijdde zich daarna onder leiding van *Löfftz* aan de schilderkunst. Na zijn studiën deed hij een reis door Italië en Nederland en vond in het laatste land het motief voor zijn eerste schilderij „Morgengebed in een Amsterdamsch weeshuis" (1885). *Firle* sloot zich aan bij de naturalistische school en schilderde o. a. „In de Zondagsschool" (1886), „In het sterfhuis" (1889), den cyclus „Geef ons heden ons dagelijksch brood, Uw wil geschiede en Vergeef ons onze schulden" (1893), „De heilige Nacht" (1897), „Maria en de engelen" (1889) en „De Gekruisigde en de vrouwen" (1901).

Firma. Onder dit woord verstaat men *den naam*, onder welken een vennootschap of ook wel een enkel individu handel drijft. Ons Wetboek van Koophandel spreekt van de firma alleen bij de behandeling der vennootschappen en zwijgt bijna geheel van het geval, dat één enkel persoon onder een handelsnaam optreedt. De vennootschap onder firma is een der drie soorten vennootschappen van koophandel, die ons Wetboek kent; zij onderscheidt zich van de andere soorten door de strenge aansprakelijkheid van haar leden. De vennootschap onder firma, zegt de wet, is diegene, welke twee of meer personen aangaan, om onder een gemeenschappelijken naam koophandel te drijven. De Franschen noemen haar *société en nom collectif*, de Duitschers *offene Handelsgesellschaft*. De naam of firma — *la raison sociale*, zeide de Fransche Code de Commerce — wordt door de vennooten bepaald. De wet onderstelt blijkbaar, dat zij gewoonlijk zal bestaan uit den naam of de namen van een of meer vennooten, met of zonder een bij- of voorvoeging, die op het bestaan eener vennootschap wijst, als *en Co.*, d. i. *en Compagnie*, of *en Zoon* of *Gebroeders* enz. Zij kan evenwel ook bestaan in den naam van iemand, die geheel vreemd is aan de maatschap, of van iemand, die te voren daarin deel heeft gehad of de zaak onder dien naam vroeger heeft gedreven of zelfs in een geheel verdichten naam. Onze wet behelst hieromtrent geen verbodsbepalingen en oefent op het aannemen van firma's geen contrôle uit. Ingrijpender regeling geeft de Duitsche wet, die verbiedt, dat een reeds bestaande firma door een ander wordt overgenomen, dat de naam van in de firma niet betrokken personen in de firma wordt gevoegd, en die voorschrijft, dat elke aangenomen firma zal worden ingeschreven in het

handelsregister. De eenige bepaling, die onze wet omtrent dit onderwerp heeft, is deze: dat de firma van een *ontbonden* vennootschap, hetzij uit kracht der overeenkomst, hetzij indien de gewezen vennoot, wiens naam in de firma voorkwam, daarin uitdrukkelijk toestemt, of, bij overlijden, zijn erfgenamen zich daartegen niet verzetten, door een of meer personen kan worden aangehouden. Uit de firma blijkt hier te lande dus niet afdoende, of er een vennootschap bestaat en wie lid der vennootschap is.

Bij de vennootschap onder firma heeft ieder vennoot voor zich de bevoegdheid om namens haar handelend op te treden, de vennootschap te verbinden, voor zooverre niet sommigen hunner bepaaldelijk bij de overeenkomst van oprichting van het beheer zijn uitgesloten, of deze bevoegdheid van allen of van enkelen hunner op bijzondere wijze is beperkt. Natuurlijk geldt dit slechts voor dien kring van werkzaamheden, waarvoor de maatschap is opgericht. Het meest kenmerkend onderscheid tusschen deze en elke andere vennootschap is verder dit, dat de leden eener firma ieder hoofdelijk, voor het geheel met hun geheele vermogen aansprakelijk zijn tegenover derden voor de schulden der vennootschap. Onderling zijn zij het ieder voor hun aandeel. Deze solidaire aansprakelijkheid is vooral in het belang van de derden, met wie namens de vennootschap is gehandeld, maar ook in dat der vennootschap, die juist door die bepaling een ruimer crediet kan krijgen, dan waarover zij anders zou kunnen beschikken. Met het oog op die solidaire aansprakelijkheid moet men evenwel op zijn hoede zijn bij de keuze der personen, met wie men zich associeert. De vennootschap moet volgens onze wet worden aangegaan bij een onderhandsche of authentieke akte, zonder dat evenwel het gemis daarvan nietigheid medebrengt of dat gemis door de vennooten aan derden kan worden tegengeworpen tot staving der bewering, dat er geen firma bestaan zou. De akte wordt op dubbele wijze openbaar gemaakt, door inschrijving — in haar geheel of bij uittreksel — in een daarvoor bestemd register ter griffie der arrondissementsrechtbank of van het kantongerecht en door plaatsing — bij uittreksel — in de Staatscourant en in de nieuwsbladen van de plaats der vestiging. Van het ingeschrevene in dat register kan een ieder inzage en afschrift bekomen. Het gepubliceerde uittreksel behoort alles te bevatten, wat voor derden van belang is te weten, zooals den naam, het beroep en de woonplaats van al de firmanten; de firma zelf en den omvang van haar werkkring, speciaal de aanwijzing van den tak of de takken van handel, waartoe zij zich bepalen zal; de aanwijzing der vennooten, die van het beheer en de teekening zijn uitgesloten; het tijdstip van het begin en van het einde der maatschap, voor zooverre daaromtrent iets bepaald is. Het gevolg van het verzuim der openbaarmaking of van een onvolledige publicatie is, dat de beperkingen, die niet gepubliceerd zijn, voor derden geacht worden niet te bestaan, zoodat het er dan voor gehouden wordt, dat de vennootschap algemeen is voor alle takken van handel, voor een onbepaalden tijd en dat niemand van het beheer enz. is uitgesloten. Gelijke publicatie moet plaats hebben — en aan het nalaten er van is een gelijk gevolg verbonden — indien de vennootschap ontbonden wordt vóór den bij de akte bepaalden tijd, of er eenige verandering in de oorspronkelijke overeenkomst wordt gemaakt, die de rechten van derden raakt, of zoo zij wordt voortgezet nà het tijdstip, waarop zij anders zou eindigen. Na het eindigen der vennootschap volgt haar liquidatie, in den regel door de bestuurders en op naam van de ontbonden maatschap. Als de vereffening is afgeloopen, heeft ieder vennoot recht op het hem toekomende aandeel in het batig slot. Zie *Vennootschap.*

Firmament Zie *Uitspansel.*

Firman. Zie *Ferman.*

Firmenich-Richartz, *Johannes Matthias*, een Duitsch dichter en taalkundige, werd geboren te Keulen den 5den Juli 1808, maakte reeds als schoolknaap gedichten in Keulschen tongval, alsmede een paar blijspelen „De Köllschen en Paries" en „Dä Bävva un et Hänneschen om Göözenich". Nadat hij zijn studiën te Bonn en te München voltooid had, reisde hij eenigen tijd in Duitschland, Italië, Frankrijk enz. en vertoefde 2 jaar te Rome, waar hij veel omging met *Thorwaldsen*, *Horace Vernet*, *Koch*, *Reinhart* en *Cornelius*. Daarna onderhield hij te Weenen vriendschappelijk verkeer met graaf *von Auersperg* (*Anastasius Grün*) en ontwierp er zijn treurspel „Clotilda Montavi", dat hij, nadat hem het verblijf te Weenen ontzegd was, te München voltooide en te Düsseldorf ten toonele bracht. Daarna verscheen zijn blijspel: Nach hundert Jahren, oder die emancipierten Frauen", benevens het voorspel: „Die Studentinnen". In 1839 vestigde hij zich te Berlijn en gaf er de *Τραγούδια Ρωμαικά* of de „Nieuw-Grieksche volksliederen in het licht, werd in 1860 hoogleeraar en overleed den 10den Mei 1889 te Potsdam. Van zijn eigene gedichten in de Duitsche, Nieuw-Grieksche, Engelsche en andere talen is nog geen volledige uitgave verschenen. Sommige echter zijn op muziek gebracht. Vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door zijn boekwerk: „Germaniens Völkerstimmen" (3 dln., 1843—1866) een rijke verzameling van sagen, liederen enz. in verschillende Duitsche tongvallen.

Firmian, *Karl Joseph*, graaf *von*, een Oostenrijksch staatsman, werd geboren te Deutschmetz in Tirol den 6den Augustus 1716, ontving zijn opleiding te Erthal, Innsbrück, Salzburg en aan de hoogeschool te Leiden en begaf zich vervolgens ter ontwikkeling van zijn kunstsmaak naar Frank- en Italië. Na de troonbeklimming van *Frans I* keerde hij naar zijn vaderland terug, om zich aan den staatsdienst te wijden. *Maria Theresia* zond hem als gemachtigde naar Napels en vervolgens naar Lombardije. Hier opende zich een ruim veld voor zijn talenten. Hij zocht er liefde tot de wetenschap op te wekken en vooroordeelen uit te roeien, terwijl hij bibliotheken oprichtte en zich beijverde de boekerij te Pavia te herstellen. Vooral maakte hij in 1759 zich verdienstelijk jegens Milaan. Op onbekrompen wijze ondersteunde hij geleerden en kunstenaars en overleed den 20sten Juli 1782, een keurige boekerij van 40000 deelen, benevens een kostbare kunstverzameling achterlatende.

Firmian, *Leopold Anton*, graaf *van*, een oom van den voorgaande, werd geboren den 27sten Mei

1679, was aartsbisschop van Salzburg en heeft zich berucht gemaakt door zijn hardvochtige vervolging der Protestanten, die hij in den winter van 1731 op 1732 ten getale van 30000 uit zijn aartsbisdom verdreef, terwijl hij hen tevens deed veroordeelen als oproermakers, zoodat hij zich hun verbeurd verklaarde goederen kon toeëigenen. Hij overleed den 22sten October 1744.

De laatste mannelijke telg van dezen stam was *Karl Leopold Max*, graaf *von Firmian*, vorstaartsbisschop van Weenen geboren in 1766 en overleden den 26sten November 1831.

Firn noemt men in het hooggebergte der Alpen sneeuw, die er sedert jaren boven de sneeuwgrens (zie aldaar) ligt opgestapeld en door aan de oppervlakte te smelten en weêr te bevriezen, terwijl het smeltwater omlaag sijpelt, langzaam in ijskorrels (*firnkorrels*) overgaat, waarvan elk een onvolkomen ijskristal vormt. Door herhaaldelijk te smelten en weer te bevriezen wordt de firn steeds grofkorreliger, gaat in wit, poreus ijs en eindelijk in compleet gletscherijs over (zie *Gletscher*). De zoogenaamde eeuwige sneeuw is op plaatsen, waar hij reeds zeer lang ligt, altijd firn.

In sommige Alpenstreken worden ook de met sneeuw en ijs bedekte toppen „Firner" of „Ferner" genaamd.

Fis in de muziek is F, door een kruis een halven toon verhoogd, of de zevende toon van onze diatonisch-chromatische toonladder van het modern toonsysteem, wanneer hij als terts van *d*, of als zuivere quint van *b* gebruikt wordt. Als kleine terts van *es* of kleine sexte van *b* heet hij *ges*, waarvan *fis* dus slechts enharmonisch onderscheiden is. *Fis-dur* en *Fis-mol* zijn twee van de vierentwintig in ons toonsysteem bekende toonsoorten, waarvan *f Fis* de grondtoon of *tonika* is. Zie *Dur* en *Mol*.

Fiscaal of *advocaat-fiscaal* is de oude titel van den ambtenaar, die het Openbaar Ministerie waarnam bij het voormalig Hof van Holland. Zijn functiën komen overeen met die van onzen tegenwoordigen procureur-generaal; voornamelijk was hij belast met de vervolging van crimineele misdrijven, hoewel hij niet ambtshalve, uit zich zelf, daartoe bevoegd was, maar slechts op last van het Hof daartoe mocht overgaan. Ook bij andere gerechtshoven in het oud-Hollandsch recht vindt men *fiscalen*.

Nog andere ambtenaren bij onderscheiden colleges droegen denzelfden naam; zoo vindt men o. a. een fiscaal van de Generaliteit, die tegelijk als zoodanig bij den hoogen krijgsraad fungeerde; een *fiscaal* voor het college van *Gecommitteerde Raden* van de Staten van Holland en West-Friesland, wiens bestuur betrekking had tot de zaken, rakende de Gemeenelandsmiddelen, en een fiscaal bij ieder der Admiraliteitscollegiën. De laatstgenoemden waren ambtenaren, die de rechten van den Souverein in de colleges, waarbij zij geplaatst waren, moesten handhaven; zij hadden zitting in de colleges met een prae-adviseerende stem, waarom zij ook *advocaat* of *raad* genoemd werden. Tegenwoordig heet nog de ambtenaar van het O. M. bij het Hoog Militair Gerechtshof *advocaat-fiscaal*.

Fischart, *Johann*, genaamd *Mentzer*, de „teutsche Rabelais", een der merkwaardigste Duitsche schrijvers, die in het gebruiken der taal en als hekelschrijver zijn meester nog niet gevonden heeft, werd tusschen 1545 en 1550 te Straatsburg of Mainz geboren. Van zijn levensgeschiedenis weten wij weinig meer, dan dat hij door zijn peet *C. Scheid* te Worms onderwezen werd en zich verder toelegde op de rechtsgeleerdheid. Intusschen geven zijn geschriften getuigenis van zijn groote belezenheid en uitgebreide kennis. In 1570 deed hij een reis naar Engeland, woonde achtervolgens te Frankfort en te Straatsburg en werd in 1581 advocaat bij het Rijkskamergerecht te Spier en in 1585 ambtman te Forbach, waar hij vermoedelijk tegen het einde van 1589 overleed. Zijn talrijke werken (ongeveer 80) zijn van 1578 tot 1590 gedeeltelijk onder zijn eigen naam, gedeeltelijk onder verschillende schuilnamen (*Huldrich Elloposkleros*, *Jesuwalt*, *Pickhart* enz.) in het licht verschenen. De oorspronkelijke drukken zijn echter zeer zeldzaam geworden. Intusschen zijn de beste dier geschriften naar die van buitenlandsche schrijvers bewerkt, doch deze bewerking is doorgaans zoo vrij, dat men ze als iets oorspronkelijks kan beschouwen. Hiertoe behooren in de eerste plaats: „Aller Praktik Groszmutter" (1572), naar de „Prognostication pantagrueline" van *Rabelais*, „Affentheurlich und nngeheurliche Geschichtklitterung u. s. w." (1575), ook naar *Rabelais*, „Podagrammisch Trostbüchlein" (1577), „Binnenkorb des Heyl. Römischen Imenschwarms" (1579) naar het Nederlandsch van *van Marnix* en „Der Heilige Brotkorb" (1580) naar *Calvijn*. In deze hekelschriften geeselt hij op de koddigste wijze nu eens het zedenbederf der geestelijkheid, dan weder de dwaasheden der sterrenwichelarij, soms de verwaandheid der geleerden of ook de verkeerdheden van het maatschappelijk leven. Daarbij behoort het hoogst koddige oorspronkelijke geschrift: „Flöhhaz, Weibertratz" (1574). Eenvoudiger en in rijm is zijn verhaal: „Das glüchhafft Schiff von Zürich" (1576). Ernstig zijn zijn „Psalmen und geistliche Lieder" (1576). Daarin heeft deze schrijver groote verdiensten, dat hij te midden der koddigste tafereelen steeds een warme belangstelling openbaarde in de zedelijke grondslagen der maatschappij, in godsdienst, deugd en huiselijk leven. Hij bezat een kostbaren schat van ervaring en levenswijsheid, zoodat hij zich nooit in ijdele bespiegelingen verliest, maar met krachtige trekken schetst, wat hij zelf gezien en ondervonden heeft. Verwonderlijk is eindelijk zijn uitstekend talent, om de taal naar zijn wil te smeden, te kneden en naar den gang zijner denkbeelden te dwingen, zoodat hij steeds den vorm in overeenstemming bracht met den inhoud. Het meerendeel zijner werken is te vinden in de Koninklijke bibliotheek te Berlijn.

Fischbach, *Friedrich*, een verdienstelijk ornamentist, werd geboren te Aken den 10den Februari 1839, bezocht de teekenschool te Berlijn, was vervolgens als decorateur werkzaam te Weenen, werd in 1865 correspondent en teekenaar van het Oostenrijksch museum voor kunst en industrie en bevond zich in 1867 als berichtgever der Oostenrijksche Regeering op de Wereldtentoonstelling te Parijs, waarna hij een Oostenrijksche ridderorde ontving. Hij verkreeg er tevens als inzender een eervolle vermelding en in 1874 op die te Weenen een medaille. Sedert 1870 was

hij werkzaam aan de academie te Hanau, bezocht in 1873 op last van den minister van Koophandel Italië, werd in 1883 directeur van de school voor kunst en nijverheid te St. Gallen, uit welke betrekking hij in 1888 ontslag nam. Hij schreef: „Album für Stickerei" (4de druk, 1870), „Südslawische Ornamente"(1872), „Die Ornamente der Hausindustrie Ungarns" (1876), „Ornamente der Gewebe" (1874—1881), „Stilistische Flachornamente" (1867), „Album für Wohnungsdekoration" (1872—1875), „Photographiealbnm mit Ornamenten"(1874), „Die Tapetendekoration"(1874), „Vier Plafondrosetten in vier Farben" (1873), „Lampenschirme" (1875), „Elementarzeichenvorlagen" (1875), „Muster für Buntstickerei" (1878), „Neue Muster für Stickerei uud Häkelarbeiten" (1880—1883), „Geschichte der Textilindnstrie" (1883), „Stickereimuster"(1888), „Häkelvorlagen" (1889), „Ornamentalbum" (1892), „Weiszstickereivorlagen" (1892) en „Buntstickereivorlagen" (1894).

Fischer, *Friedrich Christoph Jonathan*, een Duitsch schrijver, werd geboren te Stuttgart den 12den Februari 1759, studeerde te Tübingen, begaf zich in 1775 naar Weenen en werd er het volgende jaar secretaris bij het Badensche gezantschap, een betrekking, die hij in 1778 nederlegde. Daarna werd hij benoemd tot secretaris van legatie voor het hertogdom Zweibrücken te München en ging in 1779 als hoogleeraar in het staats- en leenrecht naar Halle, waar hij den 30sten September 1797 overleed. Hij schreef een: „Geschichte der Deutschen Erbfolge" (2 dln. 1778), „Die Erbfolgsgeschichte unter Seitenverwanten in Deutschland" (1782), „Die Erbfolgsgeschichte des Herzogtums Baiern" (2 dln., 1778—1780), „Probenächte der deutschen Bauernmädchen" (1780), „Geschichte des Despotismus in Deutschland" (1780) en „Geschichte des deutschen Handels" (4 dln., 1791—1794).

Fischer, *Ferdinand August*, een Duitsch beeldhouwer en stempelsnijder, werd geboren te Berlijn den 17den Februari 1805, was aanvankelijk goudsmid en wijdde zich eerst laat aan de kunst. Hij oefende zich aan de academie te Berlijn onder leiding van den beroemden *Schadow* en daarna in het atelier van den niet minder uitstekenden *Rauch*. Hier maakte hij aanmerkelijke vorderingen, zooals blijkt uit zijn „Romeinsche waterdraagster", die door den koning van Pruisen werd aangekocht. Hij werd weldra geplaatst als leeraar aan de academie te Berlijn en belast met de taak het Belle-Allianceplein met een 4-tal groepen te versieren, die de 4 Mogendheden (Nassau, Engeland, Brunswijk en Pruisen), welke aan den slag bij Belle-Alliance deelnamen, moesten voorstellen. Reeds in 1850 waren de modellen der eerste 2 in gereedheid en vonden algemeenen bijval, doch de uitvoering werd door velerlei omstandigheden verhinderd. Zijn talent openbaarde zich intusschen het meest in klein werk, in modellen, van welke wij de uitstekende medaille ter gedachtenis van *Rauch* vermelden, in vazen, schilden, candelabres enz. Hij overleed den 2den April 1866 te Berlijn.

Fischer, *Karl Philipp*, een Duitsch wijsgeer, geboren den 5den Maart 1807 te Herrenberg in Württemberg, werd achtereenvervolgens privaatdocent en buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Tübingen en in 1841 gewoon hoogleeraar te Erlangen. Hij behoort met *Chr. H. Weisze* en *J. H. Fichte* tot de nieuwere school der deïsten. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Freiheit des Willens" (1833), „Wissenschaft der Metaphysik" (1834), „Idee der Gottheit" (1839), „Spekulative Charakteristik und Kritik des Hegelschen Systems" (1845), „Die spekulative Dogmatik des Dr. Strausz" (2 stukken 1841—1842), „Grundzüge des Systems der Philosophie" (3 dln., 1845—1855), „Ueber die Unmöglichkeit den Naturalismus zum ergänzenden Teil der Wissenschaft zn machen" (1854) en „Zur hundertjährigen Geburtfeier Baaders" (1865).

Fischer, *Alexander*, een Duitsch dichter, geboren den 11den (23sten) Augustus 1812 te Petersburg. studeerde te Berlijn en te Leipzig in de philosofie en sloot vriendschap met *Adolf Rottger*, die hem aanspoorde tot het vertalen der drama's van *Shakespeare*. Van die vertaling verschenen 11 afleveringen (1836). Met *Ernst Willkomm* redigeerde hij de „Jahrbücher für Drama, Dramaturgie und Theater" verder leverde hij het treurspel „Mas Aniello" (1839) en de vertaling van een paar stukken van *Sheridan*. In 1842 verhuisde hij naar Freiberg in Saksen, waar hij de ballade „Kaiser Max nnd Albrecht Dürer" (1854) voltooide. Waanzinnig geworden, verbrandde hij zijn treurspel „Napoleon" en bracht zich den 1sten April 1843 door zelfmoord om het leven.

Fischer, *Johann Georg*, een Duitsch dichter, werd geboren den 25sten October 1816 te Groszsüszen (Württemberg), werd eerst onderwijzer aan een volksschool, maar begaf zich vervolgens naar de hoogeschool te Tübingen, om in de wijsbegeerte en letteren te stndeeren. Daarna werd hij directeur van de reaalschool te Ulm in 1857 professor aan de handelsschool te Stuttgart en in 1860 aan de hoogere burgerschool aldaar. Na in 1885 ontslag te hebben genomen, overleed hij den 4den Mei 1897. Hij schreef: „Gedichte" (3de drnk, 1883), „Neue Gedichte" (1865), „Den deutschen Frauen" (1869), „Aus frisscher Luft" (2de druk, 1873), „Neue Lieder" (1875), „Der glückliche Knecht" (1885), „Anf dem Heimweg. Neue Gedichte" (1891), „Mit achtzig Jahren, Lieder und Epigramme" (1896). Verder schreef hij met *F. Löwe*: „Drei Kameraden" (1870) en bezorgde de tekstherziening der prachtuitgave van *Schiller's* werken (bij *Hallberger*, 1877). Van zijn drama's vermelden wij: „Saul" (1862), „Friedrich II von Hohenstaufen" (1865), „Florian Geyer" (1866), en „Kaiser Maximilian von Mexiko" (1868). Ook verscheen van zijne hand „Aus dem Leben der Vögel" ((1863).

Fischer *Heinrich*, een Duitsch dier- en delfstofkundige, geboren te Freiburg in de Breisgau den 19den December 1817, studeerde aldaar, te Karlsruhe en te Weenen en vestigde zich in 1846 als privaatdocent in zijn geboortestad. Verder was hij assistent bij het zoölogisch museum en wijdde zich tevens aan de geneeskundige praktijk. In 1853 gaf hij zijn „Orthoptera Europaea" (met 18 platen) in het licht en werd in 1859 gewoon hoogleeraar in de delfstofkunde te Freiburg, waar hij den 2den Februari 1886 overleed. Hij schreef „Clavis der Silikate" (1864), „Chronolo-

gischer Ueberblick über die allmählige Einfürhrung der Mikroskopie in das Studium der Mineralogie, Petrographie und Paläontologie" (1868), „Kritische mikroskopisch-mineralogische Studien" (1862) met vervolgen (1871 en 1873), en „Nephrit und Jadiet, nach ihren mineralogischen Eigenschaften, sowie nach ihrer urgeschichtlichen und ethnographischen Bedeutung" (1875).

Fischer, *Ernst Kuno Berthold*, een Duitsch wijsgeer, werd geboren den 23sten Juli 1824 te Sandewalde in Silezië, studeerde te Leipzig en te Halle in de godgeleerdheid en wijsbegeerte, werd in 1848 huisonderwijzer te Pforzheim, trok het eerst in 1849 de aandacht door zijn „Diotima, die Idee des Schönen" een geschrift in *Plato's* geest, en vestigde zich in 1850 als privaatdocent te Heidelberg. Hier vonden zijn voorlezingen grooten bijval, doch in 1854 werd hem van regeeringswege verboden, die te houden, wegens het verschijnen van het eerste deel van zijn „Geschichte der neuern Philosophie". Deze maatregel baarde groot opzien, maar werd in een naamloos opstel in de Darmstadter „Kirchenzeitung" verdedigd. Men wist echter dat het afkomstig was van den hoogleeraar *Schenkel*, en *Fischer* schreef daarop: „Das Interdikt meiner Vorlesungen" (1854) en „Apologie meiner Lehre", waarin hij tevens een karakterschets ontwierp van zijn tegenstander. *Fischer* voorzag vervolgens met *Gervinus* en *Strausz* te Heidelberg door wetenschappelijken arbeid in zijn behoeften. In 1855 trachtte hij zich te Berlijn als privaatdocent te vestigen, wat hem aanvankelijk geweigerd, doch in 1856 toegestaan werd. In hetzelfde jaar ging hij als hoogleeraar naar Jena, waar zijn lessen een buitengewonen bijval en grooten toeloop verwekten, waarna hij in 1862 door den groothertog van Weimar tot geheim Hofraad benoemd werd. In den winter van 1865—1866 vergezelde hij den groothertog naar Italië en Silezië, wees in 1870 een beroep naar Weenen van de hand, maar aanvaardde in 1872 een professoraat te Heidelberg. Hij was lid van de Accademia dei Lincei te Rome en behoorde tot de school van *Hegel*. Behalve zijn „Diotima" schreef hij o.a. „Die Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre" (1852) en zijn hoofdwerk „Geschichte der neuern Philosophie" (10 dln., 2de druk, 1897—1903), waarin hij de leerstellingen van *Cartesius*, *Spinoza*, *Leibniz*, *Kant*, *Fichte*, *Schelling*, *Hegel* en *Schopenhauer* ep meesterlijke wijze ontwikkelt. Verder vermelden wij nog: „Franz Baco von Verulam" (1856), „Schiller. Drei Vorlesungen" (1858), „Friedrich Schiller. Academische Festrede" (1860), „Kant's Leben und die Grundlagen seiner Lehre. Drei Vorträge" (1860). „Johann Gottlieb Fichte", „Die beiden Kantischen Schulen in Jena" (1862), „Lessings Nathan der Weise" (1864), „Lessing als Reformator der deutschen Litteratur" (2 dln., 1881), „Goethes Faust" (4de druk, 1902), „Baruch Spinoza's Leben und Charakter" (1865), „Shakespeare's Charakterentwicklung Richards III" (1868), „Ueber die Entstehung und die Entwickelungsformen des Witzes" (1871), „Francis Bacon und seine Nachfolger" (2de druk, 1875), „Ueber die menschliche Freiheit" (1888), „Goethes Iphigenie" (2de druk, 1899), „Ueber die Erklärugsarten des Goetheschen Faust" (1889), „Goethes Tasso" (1890), „Schopenhauer, Leben, Charakter und Lehre" (1892), „Shakespeare und die Bacon-Mythen" (1895), „Goethes Sonettenkranz" (2 dln., 1895—1896), „Goethe-Schriften" (dl. 1—8, 1895—1903), „Shakespeares Hamlet" (1896), „Das Verhältnis zwischen Willen und Verstand im Menschen" (1896), „Der Philosoph des Pessimismus" (1897) en „Groszherzogin Sophie von Sachsen" (1898). *Fischer* overleed den 5den Juli 1907 te Heidelberg.

Fischer, *Robert*, een Duitsch stenograaf en vrijmetselaar, werd den 19den Juli 1829 te Gera geboren, was in 1872 regeeringsraad, in 1877 opper-burgemeester van Gera en van 1893—1899 directeur der vorstelijke spaarkas aldaar. Hij schreef: „Handbuch der Gabelsbergerschen Stenographie" (2de druk, 1894), „Lehrgang der Gabelsbergerschen Stenographie" (104de druk, 1902), „Lehrgang der Satzkürzung der Gabelsbergerschen Stenographie" (5de druk, 1903), „Stenographisches Wörterbuch" (8ste druk, 1896), „Der stenographische Unterricht" (1886), „Briefwechsel zwischen Gabelsberger und Wigard" (1886) en „Briefe Gabelsbergers an Heger Posener und Anders" (1890). Op het gebied der vrijmetselarij schreef hij „Erläuterung der Katechismen der Freimaurerei", „Briefe über Freimaurerei" (4de druk, 1893), „Ritual und Symbol" (1878), „Licht, Liebe, Leben" (1880), „Die Schwesternloge" (1878), „Asträa" (1882—1903) en „Liederbuch für Freimaurerlogen" (5de druk, 1902). Bovendien schreef hij nog „Kaufmännische Rechtskunde" (2 dln., 5de druk, 1902) en „Katechismus des deutschen Handelsrechts" (4de druk, 1902).

Fischer, *Theobald*, een Duitsch geograaf, werd den 31sten Januari 1846 te Kirchsteitz geboren, studeerde te Heidelberg, Halle en Bonn en vestigde zich in 1877 na een achtjarige reis tot onderzoek der Middellandsche Zee-landen, als privaatdocent in de aardrijkskunde te Bonn, werd in 1879 hoogleeraar te Kiel en in 1883 te Marburg. In 1886 bezocht hij de Sahara, in 1888, 1899 en 1901 Marokko en Algiers. Hij schreef: „Beiträge zur physischen Geographie der Mittelmeerländer, besonders Siziliens" (1877), „Studien über das Klima der Mittelmeerländer" (1879), „Die Dattelpalme, ihre geographische Verbreitung etc." (1881), „Raccolta di mappamondi e carte nautiche del medio aevo" (1881), „Beiträge zur Geschichte der Erdkunde und der Kartographie von Italien im Mittelalter" (1886), „Die südeuropäischen Halbinseln" (1893), „Wissenschaftliche Ergebnisse einer Forschungsreise im Atlasvorlande von Marokko 1899", „Meine dritte Forschungsreise im Atlasvorlande von Marokko im Jahre 1901" (1902) en „La Penisola italiana" (1903).

Fischer, *Ludwig Hans*, een Duitsch schilder, werd den 2den Maart 1848 te Salzburg geboren, studeerde te Weenen bij *Lichtenfels*, *Jacoby* en *Unger* en deed daarna een reis door Italië, het Oosten, Egypte en Noord-Afrika. Zijn teekeningen heeft hij gedeeltelijk in tijdschriften gegeven met eigen begeleidenden tekst. Ten behoeve van de „Gesellschaft für vervielfältigende Kunst" heeft hij een reeks landschapsradeeringen en kopergravures gemaakt, waaronder „Historische Landschaften aus Oesterreich-Ungarn" zijn meesterwerk is. Hij schreef „Die Technik der Aquarelmale-

rei" (8ste druk, 1901). Als illustrator heeft hij verschillende ethnografische werken verlucht.

Fischer, *Gustav Adolf*, een Duitsch ontdekkingsreiziger, werd geboren te Barmen den 3den Maart 1848, studeerde te Bonn, Würzburg en Berlijn in de geneeskunde en trad vervolgens als assistent-arts in krijgsdienst. In 1876 voegde hij zich bij de voor Afrika bestemde expeditie van *Denhardt* en deed in 1877 een excursie in de zuidelijke Gallalanden en in het gewest Witoe. Met *Denhardt* volbracht hij in 1878 het onderzoek van de Tanarivier en bevoer dezen stroom tot aan Massa. Daarna was hij tot October 1882 als praktisch geneesheer werkzaam te Zanzibar. In December 1882 ondernam *Fischer* met ondersteuning van het Aardrijkskundig Genootschap te Hamburg een derde reis, waarop hij, vertrekkend van den mond van den Pangani, het land der Massai doorkruiste tot aan het Naiwasjameer. Nadat hij in November 1883 naar Duitschland was teruggekeerd, vertrok hij in 1885 met een nieuwe expeditie, om de sedert eenige jaren van de buitenwereld afgesloten ontdekkingsreizigers *Casati*, *Emin-Pasja* en *Junker* op te zoeken. Hij bereikte het Victoria-Nyanzameer, maar kon tot de ten noorden vandaar gelegen landstreken, waar genoemde personen vertoefden, niet doordringen. Hij keerde derhalve over het Naiwasjameer en over Teita terug naar de kust. In September 1886 kwam hij weder in Duitschland en bezweek den 11den November van dat jaar aan koortsen, wier kiemen hij in het keerkringsland had opgedaan. Zijn reisbeschrijvingen zijn opgenomen in de „Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg" (jaargangen 1876—1877 en 1882—1883). Verder schreef hij: „Mehr Licht im dunkeln Weltteil; Betrachtungen über die Kolonisation des tropischen Afrika" (1885).

Fischer, *Hermann*, een Duitsch germanist en zoon van *Johann Georg*, werd den 12den October 1851 te Stuttgart geboren, studeerde te Tübingen en Leipzig, was van 1875—1888 bibliothecaris der openbare koninklijke bibliotheek te Stuttgart en werd in 1888 als hoogleeraar in de germaansche philologie te Tübingen beroepen. Hij schreef: „Die Forschungen über das Nibelungenlied seit Karl Lachmann" (1874), „Eduard Mörike" (1881), „Ludwig Uhland" (1887), „Zur Geschichte des Mittelhochdeutschen" (1889), „Beiträge zur Literaturgeschichte Schwabens" (2 dln., 1891—1899), „Geographie der schwäbischen Mundart", „Schwäbisches Wörterbuch" (1901), „Der Neuhumanismus in der deutschen Literatur" (1902) en „Erinnerungen an J. G. Fischer" (1897). Verder gaf hij uit „Briefwechsel zwischen Jacob Grimm und F. D. Gräter" (1877), „Georg Rudolf Weckherlins Gedichte" (2 dln., 1894—1895), „Die Reise der Söhne Giaffers" (1896) en „Briefwechsel zwischen A. v. Haller nnd E. F. v. Gemmingen" (1897).

Fischer von Erlach, *Johann Berhard*, een Oostenrijksch bouwkundige der 17de eeuw, werd geboren te Graz den 15den Maart 1656, oefende zich te Rome onder *Bernini* en deed na zijn terugkeer te Weenen aldaar het kasteel Schönbrunn verrijzen. Daarna vervaardigde hij veel ontwerpen van kerken en andere openbare gebouwen en van paleizen, die door zijn zoon werden opgetrokken. Tot de gebouwen, die Weenen aan hem verschuldigd is, behooren de kerk van San Carlo Borromeo, de Pieterskerk, het paleis van prins *Eugenius*, het gebouw der munt, het paleis-Batthyanyi, het paleis-Trautson enz. Hij overleed den 5den April 1723.

Fischer von Erlach, *Joseph Emanuël*, een zoon van den voorgaande, werd geboren in 1695, bracht de ontwerpen van zijn vader ten uitvoer en vervaardigde in 1721 een stoomwerktuig ten behoeve der waterwerken in de Schwarzenbergsche tuinen. *Karel II* verhief hem tot vrijheer. Zijn kerken en gedenkteekenen zijn in rococostijl gebouwd, maar zijn paleizen hebben een schilderachtig voorkomen. Hij overleed den 29sten Juni 1742.

Fischhof, *Adolf*, een Oostenrijksch arts en schrijver, werd geboren te Alt-Ofen den 8sten December 1816, studeerde in de geneeskunde en werd geplaatst als tweede arts in het algemeen ziekenhuis te Weenen. In 1848 gaf de redevoering, den 13den Maart door hem gehouden, de eerste aanleiding tot de revolutie. Hij werd voorzitter van het veiligheidscomité te Weenen, afgevaardigde naar den Constitueerenden Rijksdag en „Ministerialrat". Na de ontbinding van genoemden Rijksdag werd hij beschuldigd van oproermakerij en hoogverraad, in hechtenis genomen, maar vrijgesproken. Na een langdurige praktijk trok hij zich omstreeks 1872 uit het openbare leven terug en overleed den 23sten Maart 1893 te Emmersdorf. Hij schreef: „Zur Lösung der ungarischen Frage" (1861), „Ein Blick auf die Lage Oesterreichs" (1866), „Oesterreich und die Bürgschaften seines Bestandes" (1869), „Zur Reduktion der kontinentalen Heere" (1875), waarin hij aandringt op een algemeene ontwapening, „Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität" (1885) en „Die österreichische Sprachenzwist" (1888).

Fiscus, een Latijnsch woord, dat *korf* beteekent, is eigenlijk de privaatkas van den vorst, hoewel men er ook de schatkist van het land onder verstaat. De Romeinsche keizers hadden, afgescheiden van de eigenlijke schatkist (*aerarium*), die in den tempel van *Saturnus* bewaard en door den Senaat beheerd werd, een afzonderlijke kas gevormd tot hun privaat gebruik en onder een afzonderlijk bestuur. Daarin vloeiden inkomsten van allerlei aard, die eigenlijk tot de staatsinkomsten behoorden. De schattingen door de onderworpen provinciën op te brengen, werden deels in de schatkist, deels in den fiscus gestort, zoodat deze verdeeld werden in provinciën van den Staat en van den Keizer. Confiscatiën en geldboeten leverden mede aanmerkelijke baten voor den fiscus op. Het bestuur van den fiscus, ook zelf aldus genaamd, wist het dezen toekomend deel hoe langer hoe meer te vergrooten, zoodat het aerarium meer en meer in den fiscus opging. De fiscus zelf werd tot een zedelijk lichaam, een rechtspersoonlijkheid, verheven met bestuursregelen en rechtsmacht; het recht van den fiscus werd een exceptioneel recht, vruchtbaar en sterk door een menigte privilegiën, die gegrond waren op den wil der despoten en in de algemeene rechtsleer erkend en opgenomen door slaafsche juristen, zeer ten nadeele van de algemeene rechtzekerheid en van de welvaart der ingezetenen. Het despotisme van het leenrecht in

de Middeleeuwen nam de instelling van de Romeinsche keizers over en breidde zijn rechten zelfs meer dan in een opzicht uit. Hij was en bleef altijd een recht van den souverein als zoodanig, wel te onderscheiden van privaatvermogen (*patrimonium principis*); maar verder ging de onderscheiding van privaat en publiek recht ook niet; zelfs werd het bestuur van den fiscus, omdat deze aandeel kreeg in de verbeurdverklaringen en boeten, belast met de vervolging ambtshalve van misdrijven en met het voeren van onderhandelingen met de beschuldigden over het afkoopen van de straf. Tot op onzen tijd bleef eenigermate in verschillende landen de door het despotisme ingevoerde verwarring tusschen publiek- en privaatrecht, van aerarium en fiscus bestaan; het moderne staatsrecht herstelde die dwaling en voerde opnieuw een strenge afscheiding in tusschen de financiën van den vorst en die van den Staat. De civiele lijst is een instelling van den nieuweren tijd. Zooals gezegd is, noemt men minder juist 's lands schatkist nog wel *fiscus* en spreekt men in dien zin van het fiscaal bestuur, van fiscaal recht en van fiscale procedures.

Uit herinnering aan de onaangename behandeling, waaraan zij vaak blootgesteld waren, die met den fiscus in aanraking kwamen, bedoelt men nog heden met het woord *fiscaliteit* die wijze van behandeling van de belastingschuldigen, waarbij de ambtenaren van de schatkist hun best doen, om maar zoo veel mogelijk van de belastingschuldigen te halen, dikwijls zelf zonder te letten op de bezwaren, die deze ter goeder trouw tegen de schuld zelf of de wijze van heffen meenen te kunnen aanvoeren. Bij wezenlijken twijfel handelen zij, alsof deze in het geheel niet bestaat; zij make van de overmacht van den Staat gebruik, om als het ware datgene afteppersen, wat hun, en vaak te recht, niet vrijwillig gegeven wordt. De financiëele wetten moeten streng en strikt rechtvaardig uitgevoerd worden; maar even ongeoorloofd als het is, dat door het uit onverschilligheid toegelaten bedrog van enkelen het algemeen worde benadeeld, even afkeurenswaardig is het, dat de ambtenaren van den Staat zich schuldig maken aan fiscaliteit.

Fish, *Hamilton*, minister der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, werd geboren den 3den Augustus 1808 in den staat New-York, studeerde in de rechten, werd achtereenvolgens lid der Wetgevende Macht in New-York, afgevaardigde naar het Congres, gouverneur van New-York en lid van den Senaat der Vereenigde Staten, maar keerde in 1857 tot het ambteloos leven terug. Den 11den Maart 1869 werd hij door president *Grant* benoemd tot staatssecretaris of minister van Buitenlandsche Zaken en hij behandelde in 1871 en 1872 met Engeland de Alabama-kwestie, welke vervolgens door het scheidsgerecht te Genève werd beslist. Hij bekleedde die betrekking tot in 1877. Hij overleed den 7den September 1893 te New-York.

Fisher, *John*, Roomsch-Katholiek bisschop van Rochester en martelaar zijner getrouwheid aan de voorschriften der Kerk, werd geboren in 1459 te Beverley in het graafschap York, studeerde te Cambridge en werd vervolgens biechtvader van gravin *Margaretha van Richmond*, de moeder van *Hendrik VII*. Hij werd eerst kanselier der universiteit te Cambridge en in 1504 bisschop van Rochester. Ook *Hendrik VIII* was hem zeer genegen en won zijn raad in bij de vervaardiging der „Adversio VII sacramentorum adversus M. Lutherum". Daar hij echter ter zake van 's konings echtscheiding de zijde koos der koningin, werd hij tot gevangenisstraf voor onbepaalden tijd veroordeeld, doch herkreeg zijn vrijheid tegen betaling van 300 pond. Toen hij niettemin in zijn tegenstand volhardde en den koning niet als opperhoofd der Kerk wilde erkennen, deed *Hendrik VIII* hem in 1534 weder in hechtenis nemen en in den Tower opsluiten. Paus *Paulus III* benoemde hem tot kardinaal, doch dit verbitterde den koning, die hem nu wegens majesteitsschennis ter dood liet veroordeelen. *Fisher* stierf op het schavot den 22sten Juni 1535.

Fiske, *John* (eigenlijk *Edmund Fiske Green*), een Amerikaansch schrijver, werd den 30sten Maart 1842 te Hartfort geboren, studeerde te Cambridge, waar hij sedert 1869 voorlezingen over wijsbegeerte hield en van 1872—1879 onderbibliothecaris was. Hij was een aanhanger van *Darwin* en *Spencer*. Van zijn werken (in 1902 in 24 deelen uitgegeven) noemen wij: „Myths and mythmakers" (1872), „Outlines of cosmic philosophy" (1874), „The unseen world" (1876), „Darwinism, and other essays" (1879), „The destiny of man" (1884), „American political ideas" (1885), „The critical period of American history, 1783—1789" (1888), „The beginnings of New England" (1889), „Theodore Parker" (1889), „The American revolution" (3 dln., 1891), „The discovery of America" (2 dln., 1892), „Dutch and Quaker colonies in America" (2 dln., 1899), „Centnry of science" (1899), „Essays, historical and literary" (1902) en „New France and New England" (1902). *Fiske* overleed den 9den Juli 1901 te East Gloucester.

Fismol is de moltoonaard, waarbij *f*, *c* en *g* een halven toon worden verhoogd.

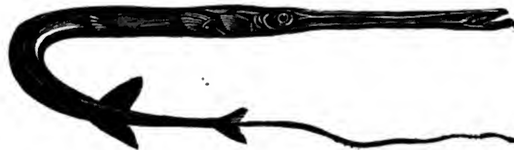
Fisquet, *Honoré Jean Pierre*, een Fransch letterkundige, werd in 1818 te Montpellier geboren, was eerst werkzaam bij het onderwijs, dat hij in 1840 verliet om te reizen. Na Engeland, Italië, Algiers enz. bezocht te hebben, kwam hij in Frankrijk terug, waar hij aan verschillende bladen medewerkte en schreef „Histoire de l'Algérie depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours" (1842), „Histoire descriptive et archéologique de Notre-Dame de Paris" (1855), „La France pontificale ou Histoire chronologique et biographique des évêques de tous les diocèses de France" (1864—1872), „Biographie des Pères du concile du Vatican" (1871), „La France départementale" (1875—1876), „Grand atlas départemental de la France, de l'Algérie et des colonies" (1878), „Dictionnaire des célébrités de la France" (1878) en „Histoire des chemins de fer" (1882). Hij overleed in 1883 te Parijs.

Fistel is een onnatuurlijke opening, gang of kanaal, waarlangs zich stoffen, welke zich in een bepaalde lichaamsholte bevinden, bijv. etter, drekstof, urine enz., naar buiten of in een andere holte ontlasten. Een fistel kan ontstaan, doordien een aanwezig afvoerkanaal door verwonding een tweede opening verkrijgt, waardoor zich een vloeistof uitstort (weefselfitsel), of

ook doordien bij verstopping van het natuurlijk kanaal de hierdoor opgehoopte stof (drekstof) een nieuwen uitweg baant, of eindelijk doordien een ziekelijk produkt (etter) zich door een buis ontlast. Een fistelkanaal, door de voortdurende stofontlasting open gehouden, wordt met een gevoelloos slijmvlies bekleed, zoodat een fistel in den regel geen pijn veroorzaakt. Zulk een kanaal kan verschillend van lengte, enkelvoudig of vertakt wezen en ook eindigen in een blinden zak. Men noemt de fistels doorgaans naar de vloeistof, die er uit ontlast wordt (gal-, speeksel-, traanfistel), doch ook wel naar de lichaamsdeelen, waar hij zich bevindt of die hij verbindt, b.v. blaasscheedefistel, blaas-darmfistel enz. (zie *darmfistel*). Om een fistel te genezen, moet men de oorzaak — bijv. het ziekelijke been bij beenbederf — wegnemen. Natuurlijke openingen, die gesloten zijn, moeten weder geopend worden. Men kan het kanaal sluiten door het aan de binnenzijde over zijn geheele lengte te prikkelen en die prikkeling te onderhouden, totdat de wanden aan elkaâr groeien.

Fistularia tabaccaria (*Tabakspijpvisch*), *F. serrata* en *F. depressa* zijn tropische zeevisschen, behoorende tot de familie *Fistulariidae* (*Fluit-* of *Pijpvisschen*). Zie verder *Fistulariidae*.

Fistulariidae (*Fluit-* of *Pijpvisschen*) is een familie van zeevisschen, behoorende tot de orde der *Beenvisschen* (*Teleostei*), onderorde der *Stekelvinnigen* (*Acanthopterygii*). Het zijn lange en dunne visschen, met een zeer in de lengte gegroeiden schedel, die als het ware buisvormig verlengd is, met aan het einde een met kleine tanden bezetten mond. Deze eigenaardige vorm van den kop is de oorzaak van hun benaming. De eerste, stekelige rugvin, bestaat of uit alleenstaande stekels, of wel zij ontbreekt geheel. Zij verkrijgen een groote lengte, nl. 1 m. tot 1.80 m., en komen op alle tropische en halftropische kusten aan den Atlantischen en Indischen Oceaan, zoomede aan de Stille Zuidzee voor. Soms schijnen zij naar de open zee te verdwalen, waaruit de zeer groote geographische verspreiding van sommige soorten wordt verklaard. Waarschijnlijk trekken alle soorten een gedeelte van het jaar de rivieren op. Vele fossiele overblijfselen van deze familie zijn gevonden, ook van de thans nog levende geslachten *Fistularia*, *Aulostoma* en *Auliscops*; van dit laatste geslacht o. a. verschillende goed bewaarde exemplaren in de Padangsche bovenlanden. Slechts enkele geslachten telt deze familie thans nog. Als de voornaamste daaronder zijn te noemen:

Fistularia serrata.

1°. *Fistularia* met *F. tabaccaria*, *F. serrata* en *F. depressa*, algemeen voorkomende op de tropische kusten van den Atlantischen Oceaan. Dit geslacht heeft de merkwaardigheid, dat de twee middelste stralen van den gevorkten staart tot een langen draad uitgegroeid zijn (zie de afbeelding).

2°. *Aulostoma* met twee soorten uit den tropischen Atlantischen en Indischen Oceaan.

3°. *Auliscops*, met o. a. *A. spinescens* van de Noord-Amerikaansche kusten aan den Grooten Oceaan en nog eenige andere soorten uit die wateren, zoomede uit de Japansche kustwateren.

Fitch, sir *Joshua Girling*, een Engelsch paedagoog, werd in 1824 geboren, studeerde te Londen, en was van 1852—1856 tweede, van 1856—1863 eerste leider van het Normaal College van het Britsche en vreemde schoolgenootschap. Daarna was hij in verschillende distrikten opperschoolopziener en werd hij meermalen als examinator in de Engelsche taal en geschiedenis aangewezen. In 1888 bezocht hij de Vereenigde Staten en bestudeerde het schoolwezen aldaar. Hij schreef: „Lectures on teaching at Cambridge" (1881), „The science of arithmetic", „Notes on American schools and colleges" (1890), „Thomas and Matthew Arnold and their influence on English education" (1897), „Educational aims and methods" (1900). *Fitch* werd in 1885 tot *doctor juris honoris causa*, in 1896 tot ridder benoemd.

Fitchburg, een stad van het graafschap Worcester in den Noord-Amerikaanschen staat Massachusetts, aan de Nashuarivier, 37 km. ten Noorden van Worcester, is het vereenigingspunt van drie spoorwegen en telt (1900) 31531 inwoners. Men heeft er 10 kerken, een stadhuis, goede scholen, een hoogere burgerschool, een openbare bibliotheek en onderscheiden fabrieken.

Fitger, *Arthur*, een Duitsch schilder en dichter, werd geboren den 4den October 1840 te Delmenhorst in Oldenburg, bezocht de schilderacademie te München, vervolgens die te Antwerpen en Parijs, vertoefde in de jaren 1863—1865 te Rome, verder bij afwisseling te Weenen en te Berlijn en vestigde zich in 1869 te Bremen. Zijn schilderstukken zijn meerendeels van decoratieven en monumentalen aard. Zoo schilderde hij voor de Rembertikerk te Bremen: „De verloren zoon" en „De barmhartige Samaritaan", het trappenhuis van de kunsthal te Hamburg, 14 beelden voor de eetzaal in het hertogelijk slot te Altenstein, de fries in de beursgalerij te Bremen, schilderijen in het stadhuis te Hamburg en in het slot te Oldenburg, de grafiegging van *Christus* en aanbidding der koningen in den dom te Bremen. Van zijn gedichten vermelden wij de treurspelen: „Adelbert von Bremen" (2de druk, 1875) en „Die Hexe" (1875), „von Gottes Gnaden" (1818) en „Die Rosen von Tyburn" (1888); den bundel gedichten: „Fahrendes Volk", „Winternächte" (1881), „Jean Meslier" (1894), „Requiem aeternam dona ei" (1874); een aantal feestspelen voor de kunstenaarsvereeniging

te Bremen en „Baugeschichte des Domes in Bremen" (1878).

Fittica, *Friedrich*, een Duitsch scheikundige en dichter, werd den 10den Mei 1850 te Amsterdam geboren, ging nog zeer jong naar Jever, studeerde sedert 1872 te Leipzig in de scheikunde, werd in 1875 assistent te Stuttgart, in 1876 privaat-docent te Marburg, waar hij thans als buitengewoon hoogleeraar werkzaam is. Van zijn in verschillende tijdschriften opgenomen verhandelingen bevatten die van 1876—1886 bestrijdingen van de structuurmethoden van *A. Kekule*. In „Ueber schwarzen Phosphor" (1900) trachtte hij te bewijzen, dat arsenicum geen element, maar een verbinding van phosphoor, stik- en zuurstof is; ook boor is volgens *Fittica* als een siliciumverbinding uit de rij der chemische elementen te schrappen. Verder schreef hij nog: „Die Ueberführung von Oxalsäure in Chlor" (1904). Van 1878—1900 gaf hij „Jahresbericht über die Fortschritte der Chemie" uit. Onder zijn letterkundige werken zijn te noemen de tragoedie „Apollina" (1872), de drama's „Ingenutes" (1876) en „Richilde" (1878), het blijspel „Liebesscherz" (1877), „Gedichte" (1896) en „Neue Gedichte" (1897).

Fittig, *Rudolf*, een Duitsch scheikundige, geboren den 6den December 1835 te Hamburg, studeerde te Göttingen, werd er in 1860 privaatdocent, in 1866 buitengewoon hoogleeraar, vertrok in 1870 als gewoon hoogleeraar naar Tübingen en is sedert 1876 in die betrekking werkzaam te Straatsburg. Van zijn onderzoekingen zijn te noemen die over de synthese van aromatische koolwaterstoffen, de ontdekking van phenanthreen en fluorantheen in steenkoolteer, die over onverzadigde zuren, welke hem tot de ontdekking der lactonen brachten. Zijn voornaamste geschrift is: „Grundrisz der organischen Chemie" (11de druk, 1887).

Fitting, *Hermann Heinrich*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Mauchenheim (Rijnpaltz) den 27sten Augustus 1831, studeerde te Würzburg, Heidelberg en Erlangen in de rechten, promoveerde in 1852 op een dissertatie: „Ueber den Begriff von Haupt und Gegenbeweis und verwandte Fragen", was daarna eenigen tijd als pleitbezorger werkzaam, begaf zich voor zijn verdere ontwikkeling in 1855 naar Parijs en vestigde zich in 1856 met het geschrift: „Ueber den Begriff der Rückziehung" als privaatdocent te Heidelberg. In 1857 werd hij buitengewoon en in 1858 gewoon hoogleeraar te Bazel en in 1862 te Halle. Hij schreef „Die Natur der Korrealobligationen" (1859), „Ueber das Alter der Schriften römischer Juristen von Hadrian bis Alexander" (1860), „Zur Geschichte des Soldatentestaments" (1866), „Ueber die sogenannte Turiner-Institutionen, Glosse und den sogenannten Brachylogus" (1870), „Das castrense peculium in seiner geschichtlichen Entwicklung und heutigen gemeinrechtlichen Giltung" (1871), „Glosse zu den exceptiones legum romanarum des Petrus" (1874), „Zur Geschichte der Rechtswissenschaft im Anfang des Mittelalters" (1875), „Juristische Schriften des früheren Mittelalters" (1878), „Der Reichs-Civilprozesz. Lehrbuch des bürgerlichen Verfahrens nach der Civilprozeszordnung für das Deutsche Reich und den ergänzenden Reichsgesetzen" (10de druk, 1900), „Zur Einführung in die Reichs Gerichtsverfassung und der Reichs-Civilprozesz" (2de druk, 1883), „Ueber die Heimat und das Alter des sogenannten Brachylogus" (1880), „Die Anfänge der Rechtsschule zu Bologna" (1888), „Die Grundlagen der Beweislast" (1888) en „Die Institutionenglossen des Gualcausus" (1891). Ook was hij van 1864 tot 1877 mederedacteur van het „Archiv für civilistischen Praxis".

Fittri (*Boelala*), een landschap in Middel-Soedan, ligt tusschen Bagirmi en Wadai en is aan het laatste schatplichtig. De in 100 dorpen wonende 90000 inwoners zijn Arabische Boelala, Koeka uit Wadai en Aboe Simmim. Daarbij komen nomadiseerende Tibboe en Arabieren. Het ten tijde van *Leo Africanus* machtige rijk is genoemd naar de lagune Fittri.

Fitz is een Normandisch woord — hetzelfde als het Fransche *fils* — hetwelk, evenals *mac* bij de Schotten, *O* bij de Ieren en *ben* bij de Oosterlingen, de beteekenis heeft van *zoon*. Veelal is het met een stamnaam verbonden, om een telg van dien stam aan te duiden. Later werd het gebruikt voor onwettige zonen van koningen en prinsen, zooals in *Fitzroy*, *Fitzjames* en *Fitzclarence*.

Fitzgerald, lord *Eduard*, een Iersch volksleider, geboren op het kasteel Carton bij Dublin den 15den October 1763, werd in Frankrijk opgevoed, trad in Britschen dienst en onderscheidde zich in den Amerikaanschen Oorlog. Na zijn terugkeer was hij ijverig werkzaam als lid van het Iersche Parlement en verzette zich met kracht tegen de maatregelen, die het Engelsche bewind met betrekking tot zijn vaderland wilde nemen. Toen hij in het huwelijk trad met *Pamela*, de onechte dochter van *Philippe Egalité*, verdacht men hem van democratische gevoelens, zoodat zijn naam op de lijst der officieren werd doorgehaald. Hierdoor kwam zijn plan tot rijpheid Ierland tot een zelfstandig rijk te verheffen, waartoe Frankrijk hem hulp had toegezegd. Aanvankelijk ging alles voorspoedig, totdat de hoofden der samenzwering op een vergadering plotseling in hechtenis werden genomen. *Fitzgerald* ontsnapte en hield, vermomd rondzwervende, de draden der samenspanning in handen, doch werd nogmaals verraden en na wanhopig verzet gevangen genomen. Hij overleed aan een daarbij opgedane wonde den 4den Juli 1798.

Fitzgerald, *Percy Bethrington*, een Engelsch schrijver, werd geboren in 1834 te Fane Valley (graafschap Louth), studeerde te Lancaster en Dublin in de rechten en is thans rijks-advocaat. Van zijn talrijke romans, die meerendeels in tijdschriften werden geplaatst, vermelden wij: „Never forgotten", „The second Mrs. Tillotson", „The dear girl", „Fatal zero", „The Doctors mixture", „The Bridge of sighs", „Bella Donna", „Mildrington the barrister", „Seventyfive Brookstreet", „Jenny Bell" „Polly", „The sword of Damocles", „Reverend Alfred Hobluch and his curacies", „The woman with the yellow hair" „The Night Mail", „Bella Donna", „Diana Gay", „Fairy Alice" „Two fair daughters", „The middle-aged lover" (1873), „The parvenu family", „Little Dorinda, who won and who lost her" en „Three weeks at Mopetoron". Verder schreef hij: „The life of L. Sterne" (2 dln., 2de druk, 1896), „The English essayists Charl. Lamb

and Charl. Dickens" (1864), „A famous forgery" (1866), „Charles Lamb" (1866), „Charles Townshand" (1866), „The life of Garrick" (2 dln., 2de druk, 1899), „The Kembles" (2 dln., 1871), „Life and adventures of Alex. Dumas" (2 dln., 1873), „Life of George IV, including his letters and opinions" (2 dln., 1881), „Life and times of William IV" (2 dln., 1884), „The lives of the Sheridans" (2 dln., 1887), „The life of J. Boswell" (2 dln., 1891), „Henry Irving" (1898) en „Life of vice-admiral Tryon" (1897). Ten slotte noemen wij „The great canal of Suez, its political, engineering and financial history" (2 dln., 1876), „The world behind the scenes" (1881), „A new history of the English stage" (2 dln., 1882), „Kings and queens of an hour" (2 dln., 1883), „The history of Pickwick" (1891), „Memoirs of an author" (2 dln., 1895), „London City suburbs" (1896), „Pickwickian manners and customs" (1898), „Pickwickian studies" (1899), „Fifty years of catholic life and social progress" (2 dln., 1901) en „Pickwickian dictionary" (1902).

Fitzherbert, *Mary Anne*, heimelijk gehuwd met den prins *van Wales*, later *George IV*, koning van Engeland, werd geboren te Bombridge in Hampshire den 26sten Juli 1755. Haar vader, *William Smythe* van Fonge Castle, uit een oude R. Katholieke familie gesproten, gaf haar in 1775 ten huwelijk aan *Edward Weld* van Lulworth-Castle, een oom van kardinaal *Weld*, na wiens dood zij zich in den echt verbond met *Thomas Fitzherbert*, die in 1781 overleed. In het bezit van een vorstelijk vermogen, leidde zij te Richmond een schitterende levenswijs en leerde er den prins *van Wales* kennen, die zijn huwelijk met haar door een R. Katholieken priester liet inzegenen. Daar deze verbintenis niet volgens de wetten des lands gesloten en evenmin door een koninklijke toestemming bezegeld was, moest men haar in Engeland als onwettig beschouwen en de prins zorgde, dat zijn vriend *Fox* haar in 1787 in het Parlement openlijk als zoodanig beschouwde. Het huwelijk van *George* met prinses *Carolina van Brunswijk* vernietigde den band niet, wel de later gevolgde liefdesavonturen van *George*. Zij bleef echter haar plaats behouden in den aristocratischen kring, al werd zij ook in schotschriften op scherpe wijze aangevallen. Ook behield zij een prachtig paleis in Park Lane en een jaargeld van 10000 pond sterling, waarvoor de prins haar afgekocht had. Zij overleed den 27sten Maart 1837.

Fitzinger, *Leopold Joseph Franz Johann*, een Oostenrijksch dierkundige, werd geboren te Weenen den 13den April 1802, studeerde in de natuurkunde en schreef: „Neue Klassifikation der Reptilien nach ihren natürlichen Verwantschaften" (1826), „Systema reptilium" (1843) en „Wissenschaftlich-populäre Naturgeschichte der Säugetiere" (6 dln., 2de druk, 1863). Inmiddels was hij geplaatst bij het kabinet voor natuurlijke historie te Weenen en belastte zich in 1863 met de directie van den Zoölogischen Tuin te München en in 1865 met die van den Zoölogischen Tuin te Pest. In 1866 verliet hij deze betrekking, bleef tot 1873 te Pest en woonde na dien tijd te Hietzing bij Weenen, waar hij den 22sten September 1884 overleed.

Fitzjames. Zie *Berwick*.

Fitzjames, *Edouard*, hertog *van*, een voorstander der *Bourbons* in Frankrijk, geboren te Versailles in 1776. Hij verliet Frankrijk in 1782, trad in dienst bij het leger der uitgewekenen onder *Condé* en ging vervolgens naar Engeland. Ten tijde van het Consulaat keerde hij naar zijn vaderland terug, doch trad er eerst tegen het einde van het keizerrijk in dienst bij de Nationale Garde te Parijs. Na de eerste Restauratie werd hij kolonel, pair, adjudant en kamerheer. De terugkomst des keizers verdreef hem nogmaals uit Frankrijk, doch na de tweede Restauratie trad hij op als een ijverig verdediger van het monarchale beginsel. Toch zwoer hij na de Julirevolutie als pair den eed van trouw aan *Louis Philippe*. Later was hij gewikkeld in de intriges van de hertogin *van Berri*, zoodat hij een korten tijd in den kerker moest doorbrengen. In 1834 legde hij zijn waardigheid als pair neder en stelde zich te Toulouse met goed gevolg candidaat voor het lidmaatschap der Kamer van Gedeputeerden, waar hij na *Berryer* de beste woordvoerder der legitimisten was. Hij overleed den 18den November 1838.

Fitzmaurice, *Henry Charles*. Zie *Lansdowne*.

Fitzpatrick, *William John*, een Iersch geschiedschrijver, werd geboren den 31sten Augustus 1830, ontving zijn opleiding te Clongowes Wood en werd vrederechter in het graafschap Dublin. Na zich tot de geschiedenis bepaald te hebben, werd hij in 1876 hoogleeraar aan de Royal Hibernian Academy. Hij overleed den 24sten December 1895 te Dublin. Hij schreef: „The life, times and contemporaries of Lord Cloncurry" (1855), „Lord Edw. Fitzgerald and his betrayers or a note on the Cornwallis papers" (1859), „Lady Morgan, her career, literary and personal" (1860), „The life, times and correspondence of dr. Doyle, bishop of Kildare" (2 dln., 2de druk, 1880), „Memoirs of Richard Whateley, archbishop of Dublin" (2 dln., 1864), „The sham squire and the informers of 1789" (1866), „Ireland before the union, with the unpublished diary of John Scott, Earl of Clommel, 1774—1798" (1867), „Irish wits and worthies" (1873), „Life of Charles Lever" (2 dln., 2de druk, 1896), „The life of Thomas N. Burke" (2 dln. 1886), „Daniël O'Connell, the liberator. His letters and correspondence" (2 dln., 1888) en „Secret service under Pitt" (1892).

Fitz-Roy is de naam van twee rivieren in Australië. De eene ontstaat door de vereeniging van de Mackenzie en de Dawson, stroomt door het O. der kolonie Queensland, en wordt meermalen door den Zuiderkeerkring gesneden. Eerst vormt zij de grens tusschen de beide counties Phipps en Packington, vervolgens tusschen Liebig en Livingstone, bereikt boven Yaamba het graafschap Livingstone, wordt bij Rockhampton ook voor zeestoombooten bevaarbaar en mondt beneden Herbert uit in de Keppelbaai.

De andere rivier van dien naam stroomt door het distrikt Kimberley van de kolonie West-Australië. Zij ontspringt in het noordoosten van de Koning Leopoldketen, verlaat deze met een breedte van 300 m., stroomt door lage alluviaalvlakten, die met gras zijn begroeid, en mondt met een breedte van 3 km. uit in de King Sound van den Indischen Oceaan. In haar bovenloop neemt

zij op den linker oever de Margaret Rivier op. De monding van deze werd reeds in 1838 door *Stokes* ontdekt, maar haar geheele loop tot aan de plek, waar zij de Koning Leopoldketen verlaat, eerst in 1879 onderzocht en opgemeten door *Alexander Forest*,

Fitz-Roy, *Robert*, een Engelsch zeeman, was van vaderszijde een kleinzoon van den hertog van *Grafton*, eersten minister van *George III*, en van moederszijde een neef van lord *Castlereagh*. Hij werd geboren den 5den Juli 1804, nam in 1819 dienst bij de marine, diende in de Middellandsche Zee en in de wateren van Zuid-Amerika en werd luitenant in 1824. In November 1828 werd hij met kapitein *Ring* uitgezonden, om de kust van Patagonië op te nemen en hij deed dit op zulk een uitstekende wijze, dat hij in 1831 benoemd werd tot chef van een nieuwe expeditie, welke bestemd was naar de eilanden van den Grooten Oceaan en tot het doen van lengtebepalingen om den aardbol. Op deze reis, die tot 1836 duurde, werd hij vergezeld door den beroemden natuuronderzoeker *Charles Darwin*. Zijn zeetochten beschreef *Fitz-Roy* in het werk „Narrative of the surveying of H. M. ships Adventure and Beagle" (3 dln., 2de druk, 1848). Inmiddels was hij tot kapitein opgeklommen en liet zich door Durham kiezen tot Parlementslid. Doch reeds in 1843 legde hij dit ambt neder, om als gouverneur naar Nieuw-Zeeland te vertrekken. Hij bekleedde deze betrekking tot in 1846, schreef „Remarks on New-Zealand" (1846) en wijdde zich vervolgens aan de studie der meteorologie. Tot directeur eener meteorologische inrichting benoemd, leverde hij jaarlijks „Meteorological observations" en „Weatherbook, a manual of practical meteorology" (1862). Hij was de eerste, die op het denkbeeld kwam de telegraaf te gebruiken tot aankondiging van naderende stormen, en zijn stormsignalen hebben menigen zeeman gewaarschuwd en gered. In een vlaag van zwaarmoedigheid bracht hij zich om het leven op zijn buitenverblijf Norwood in Surrey den 30sten April 1865.

Fitzwilliam is de naam van een Engelsch geslacht, dat afstamt van *William Fitz Godric*, een natuurlijken zoon van *Willem den Veroveraar*. Een zoon van dien stamvader, *William Fitzwilliam* genaamd, vergezelde den hertog van Normandië in 1067 naar Engeland en streed bij Hastings. Een zijner nazaten werd door *Hendrik VIII* benoemd tot graaf *van Southampton*, maar overleed in 1542 zonder een mannelijk erfgenaam na te laten. — Tot een jongere lijn behoorden sir *William Fitzwilliam*, die van 1560 tot 1594 tot 5-maal toe lord-deputy van Ierland was en het vertrouwen van koningin *Elizabeth* genoot. Hij overleed in 1599. Zijn evenzoo genoemde kleinzoon werd tot lord *van Lifford* in Ierland benoemd en was de grootvader van *William*, die in 1716 den titel verkreeg van viscount *Milton* en graaf *Fitzwilliam*. — *William*, de derde graaf, werd in 1742 ook pair van Engeland en huwde 2 jaar later met *Anna Wentworth*, een zuster van den laatsten markies *van Buckingham*, zoodat dit geslacht den naam aannam van *Wentworth-Fitzwilliam*. Hij werd opgevolgd door zijn zoon *William*, geboren den 30sten Mei 1748, het toonbeeld van een vrijzinnigen aristocraat. Hij werd opgevoed op de school te Eton, waar hij *Fox* leerde kennen, studeerde te Cambridge, reisde daarna op het vasteland en nam in 1869 zitting in het Hoogerhuis. Gedurende den Amerikaanschen oorlog was hij een bestrijder der regeering, doch toen zijn oom *Buckingham* in 1782 kanselier der schatkamer werd, wilde hij geen deel uitmaken van het ministerie. Na den dood van dezen erfde hij een groot vermogen. Ook onder *Pitt* behoorde hij tot de oppositie, doch na de revolutie in Frankrijk en de terechtstelling des konings aldaar scheidde hij met een aantal Whigs zich af van *Fox*, om zich aan de zijde der regeering te scharen. Hij werd in 1793 voorzitter van den Privy Council en ging in den aanvang van 1794 als onderkoning naar Ierland, doch werd reeds na verloop van 3 maanden teruggeroepen, omdat hij zijn sympathie betuigd had voor een door *Grattan* ingeleverde bill tot emancipatie der R. Katholieken. *Fitzwilliam* rechtvaardigde zijn houding in het Parlement, doch zijn spanning met het ministerie of eigenlijk met *George III* nam zoodanig toe, dat hem zelfs de waardigheid van lord-luitenant van een distrikt van Yorkshire eenigen tijd ontnomen werd. Na den dood van *Pitt* werd hij nogmaals voorzitter van den Privy Council, een betrekking, die hij tot in Maart 1807 bekleedde, daar de weigering des konings, om de emancipatie der R. Katholieken in te willigen, zijn aftreding en die van het geheel ministerie *Grenville* veroorzaakte. Na dien tijd nam *Fitzwilliam* weinig deel aan de openbare aangelegenheden. Toch werd hij in 1819 nogmaals als lord-luitenant van bovenbedoeld distrikt geschorst, omdat hij in een openbare vergadering de handelwijze der regeering bij de volksbewegingen te Manchester in krachtige bewoordingen had afgekeurd. Hij overleed den 8sten Februari 1833. — Zijn zoon *Charles William Wentworth-Fitzwilliam*, geboren den 4den Mei 1786, eerst lord *Milton* genaamd, nam reeds op 21-jarigen leeftijd zitting in het Lagerhuis en verwierf er weldra een naam als redenaar. Hij nam deel aan het onderzoek, in 1809 ingesteld tegen den hertog *van York*, dat het ontslag van dezen als opperbevelhebber van het leger ten gevolge had. Toen de hertog in 1811 in dien rang hersteld werd, droeg lord *Milton* een votum van afkeuring voor, dat echter afgestemd werd. Dientengevolge had hij groote moeite, zijn plaats in het Lagerhuis te behouden. Hij ondersteunde in 1829 de bill tot emancipatie der R. Katholieken, werd in 1831 door Northampton gekozen en bevorderde de aanneming der reformbill. Nadat hij na den dood zijns vader zitting had genomen in het Hoogerhuis, stemde hij in 1846 voor de afschaffing der graanwetten, doch met de uitdrukkelijke verklaring, dat hij dien maatregel niet in zijn geheelen omvang goedkeurde. Ofschoon hij doorgaans aan de zijde der Whigs stond, wilde hij geen portefeuille aannemen en kwam ook meermalen in verzet tegen de staatkunde van lord *Palmerston*. Als een vriend der wetenschap bevorderde hij de stichting van de universiteit te Londen en van het Britsch Genootschap. Ook bezorgde hij met dr. *Richard Burke* de uitgave der werken en brieven van *Edmund Burke* (20 dln., 1826—1844). Hij overleed op Wentworthhouse den 4den October 1857. — De tegenwoordige graaf is *Wil-*

liam Charles Wentworth, geboren den 25sten Juli 1872.

Fiume (Latijn *Fersattica Vitopolis*, in de Middeleeuwen *Fanum St. Viti ad flumen*, bij de Slaven *Reka)*, een Koninklijk-Hongaarsche vrij- en vrijhavenstad en eindpunt der spoorlijnen St. Peter—Fiume en Boedapest—Agram—Fiume, ligt bij de monding van de Fiumara in de Quarnerobaai tegenover de eilanden Cherso en Veglia en bestaat uit een amphitheaters gewijze oploopend stadsdeel met kleine huizen en nauwe, kromme straten en uit een nieuw langs de kust zich uitstrekkend deel met breede kaden, ruime straten en talrijke prachtige openbare en particuliere gebouwen, zooals het stadhuis, het casino, de schouwburg de villa van aartshertog Joseph, de zeevaartschool, de markthallen en het zich steeds uitbreidende station. Van de kerken zijn te vermelden de dom (1377) met een nieuwe frontespice en de in de 13de eeuw gebouwde St. Vituskerk. Onder de gedenkteekenen munt uit de Romeinsche triomfboog. Fiume met een bevolking van (1901) 38955 zielen, is, als de eenige groote havenplaats, voor Hongarije van groot belang. Het bezit groote fabrieken o. a. een mineraalolieraffinaderij met eigen petroleumhaven, die jaarlijks meer dan 1000 vaten bewerkt, een rijstpelfabriek, torpedofabriek (*Whitehead*), een tabaksfabriek (2100 arbeiders), papier-, kunstmest-, cacao-, cognac- en andere fabrieken. De vroeger zoo belangrijke scheepsbouw bestaat niet meer. In de Qarnerobaai wordt veel naar tonijnen gevischt. De door een 1000 m. langen golfbreker beschermde zeehaven heeft een kade van 3000 m. met een oppervlakte van 36 H. A. en vier havendammen, waaraan zich de petroleumhaven en binnenhaven aansluiten. De pakhuizen met een oppervlakte van 68560 v. m. en een grooten graan-elevator hebben een laadruimte van meer dan 600 wagens. De haven wijst van 1880 tot 1901 aan in- en uitvoer een verhooging aan van 237 en 211%. In 1900 bedroeg de invoer 378900 ton ter waarde van 90,7 millioen kronen, de uitvoer 798900 ton ter waarde van 165 millioen kronen. De invoerartikelen bestonden voornamelijk uit wijn, tabak, rijst, jute, koffie en kolen, de uitvoer uit graan, meel, suiker, duigen, torpedo's en paarden. De stoomschepen vormen de verbinding met West-Europa, de zeilschepen met Italië en Dalmatië. Ingeklaard werden in 1900 10739 schepen met 1681151 ton, uitgeklaard 10733 schepen met 1684329 ton. De handelsvloot bestaat uit 79 stoom- en 120 zeilschepen. De stad heeft een marine-academie, een zeevaartschool, een gymnasium, vakscholen, mooie boulevards en parken. Aan de overzijde van de Fiumara ligt de Kroatische voorstad Susak met een gymnasium en op den top van den berg het plaatsje Fersato met een pelgrimsoord en het zeer oude Frangipanische bergslot, vanwaar men een mooi uitzicht heeft op de Quarnerobaai in het Kroatisch Gebergte. Van uit Fiume gaan de vreemdelingen naar de badplaatsen Abazzia, Volosca en Lovrana.

Fiume en zijn gebied, waartoe ook de dorpen Casale, Drenova en Plase behooren, is 19,5 v. km. groot en werd reeds onder Maria Theresia met Hongarije vereenigd. Van 1809—1814 stond het onder Fransche heerschappij en in 1849 werd het bij Kroatië ingedeeld. Sedert de in 1870 tusschen Hongarije en Kroatië gesloten overeenkomst is het een in den Hongaarschen staat ingelijfd, doch autonoom territorium.

In den tijd der Romeinen behoorde de omgeving van Fiume, Fersallo enz. tot het oude Liburnië. De Romeinen legden er het kasteel Fersattica aan en versterkten de streek. Na de splitsing (395) kwam zij aan het Oost-Romeinsche Rijk, doch geraakte weldra in de macht der West-Goten, die het weer aan *Karel den Groote* moesten afstaan. Reeds voor dien tijd echter (± 600) hadden Slavische volkstammen zich daar gevestigd (Kroaten en Serviërs). De naam Fiume (*Finodol*) wordt in de Middeleeuwen het eerst in een oorkonde van *Bela IV* (1260) gevonden. Als Frankisch, later Duitsch leen behoorde Fiume eerst aan den patriarch van Aquileia, later (sedert 1300) afwisselend aan de heeren *van Duino* en de *Frangipangi*. *Hugo van Duino* nam in 1366 de stad in leen aan van hertog *Albrecht III van Oostenrijk*. In 1399 kwam zij aan *Robert van Walsee*, van wiens kleinzoon *Wolfgang* zij door keizer *Frederik III* gekocht werd. In 1723 verhief *Karel VI* Fiume tot vrijhaven. In 1779 werd het door *Maria Theresia* als *corpus separatum* van de kroon van *St. Stephanus* met Hongarije vereenigd, in 1809 door de Franschen geannexeerd, in 1893 door de Engelschen bezet, in 1814 aan Oostenrijk, in 1822 aan Hongarije teruggegeven. Sedert 1849 behoorde het tot den Hongaarschen kroonbond Kroatië, sedert 1868 nogmaals als *corpus separatum* tot Hongarije.

Fivelgo of *Fivelingo* is de naam van een der kwartieren, waarin ten tijde der Republiek de Nederlandsche provincie Groningen verdeeld was. Het ontleende zijn naam aan de Fivel, die, ontspringende in de venen van Duurswold, zich bij Wittewierum in 2 takken verdeelde, van welke de noordelijke omstreeks het jaar 1238 verzand is, terwijl de zuidelijke in het Damsterdiep gedeeltelijk is overgebleven. *Fivelgo* wordt reeds in de 10de eeuw een graafschap genoemd en bevatte toen waarschijnlijk ook een gedeelte van het Oldambt. In 1659 werd het verdeeld in Wolddeel, Hoogland en Oosterdeel, in 1749 in Woldstreek en Duurswolde, elk weer een aantal kerspelen omvattende.

Tegenwoordig verstaat men er het landschap onder ten N. van het Eemskanaal gelegen en doorsneden door het Damsterdiep (de gekanaliseerde Fivel).

Fivelingo. Zie *Fivelgo*.

Five-o'clock-tea (Engelsch = vijf-uur-thee) is de naam voor een namiddagvisite of -bijeenkomst, vooral van dames, waarbij thee en versnaperingen, ook wel verschillende ververschingen worden aangeboden.

Fix, afkomstig van het Latijnsche woord *fixus* (vast), werd door de vroegere scheikundigen in tegenstelling van *vluchtig* gebruikt. Ook gaven zij aan koolzuur wegens zijn aanzienlijk soortelijk gewicht den naam van *fixe lucht*.

Een *idée fixe* is een ingewortelde waan, die zich door geen overreding, door geen gezag laat uitroeien. Zij, die daaraan lijden, kan men van het opgevatte denkbeeld niet afbrengen, terwijl zij over aangelegenheden, die daarmede niet in betrekking staan, soms zeer goed oordeelen en spreken.

Fix, *Théodore*, een Zwitsersch staathuishoudkundige, geboren te Solothurn in 1800, werd geplaatst bij het kadaster in Frankrijk en vestigde zich in 1830 te Parijs, waar hij zich belastte met de redactie van het aardrijkskundig gedeelte van het „Bulletin universal des sciences". In 1833 stichtte hij de „Revue mensuelle d'économie politique", van welke hij in 1836 een vijftal deelen had uitgegeven, en in 1840 werd zijn verhandedeling over het Duitsche tolverbond door de Academie des sciences morales et politiques bekroond. Daarna werd hem het schrijven opgedragen van het staathuishoudkundig gedeelte van het „Rapport sur les progrès des sciences sociales depuis 1789", terwijl de „Journal des économistes", de „Revue novelle" en de „Constitutionnel" hem onder hun medearbeiders telden. Zijn voornaamste werk is „Situation des classes ouvrières" (1846). Hij overleed den 31sten Juli 1846.

Fix, *Theobald*, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Solothurn in 1802, was leeraar aan het College Henri IV en aan de polytechnische school te Parijs, bezorgde met *Hase* en *Sinner* een nieuwe uitgave van den „Thesaurus linguae Graecae" van *Stephanus* en van de werken van onderscheiden klassieke schrijvers. Verder leverde hij met *Sinner* een uitgave der werken van *Chrysostomus* in 13 deelen, „Euripidis Fabulae" (1844), „Fables de Babrius" (1847), „Dictionnaire Français-Allemand" en „Dictionnaire Allemand-Français" (1875). In 1855 werd hij bibliothecaris van den Staatsraad en overleed te Parijs den 21sten September 1874.

Fixage. Zie *Weefsel*.

Fixatief dient om teekeningen in lood of krijt vast te leggen, zoodat men ze beter kan bewaren. Hiervoor gebruikt men afgeroomde melk, koffie of gepoederde rundergal.

Fixa vincta. Hieronder verstaat men al die voorwerpen, welke aan een onroerend goed verbonden zijn, en wel zoodanig, dat zij aard-, paal-, nagel- of wortelvast zijn, zoodat zij zelf ook tot de onroerende goederen gebracht worden. Zie *Immobilia*.

Fixeeren is de bewerking, die bij het photografeeren volgt op het ontwikkelen. Eerst moet de ontwikkelingsvloeistof door uitwasschen zorgvuldig verwijderd worden, waarna de plaat gefixeerd wordt. Het heeft ten doel de nog voor het licht gevoelige zilververbindingen te verwijderen. Dit geschiedt door deze op te lossen in natriumthiosulfaat ($Na_2S_2O_3$), het zoogenaamde hypo, of met cyaankalium (K C N), hoewel dit laatste weinig gebruikt wordt wegens de groote giftigheid.

Fixlmillner, *Placidus*, een Oostenrijksch sterrenkundige, geboren den 28sten Mei 1721 te Achlenthen in Opper-Oostenrijk, studeerde te Salzburg en werd in 1745 hoogleeraar in het kerkelijk recht aan de ridderschool te Kremsmünster. Wegens zijn astronomische kennis werd aldaar in 1747 een sterrenwacht voor hem gebouwd. Zijn waarnemingen van Mercurius hebben later *Lalande* in staat gesteld nauwkeurige tafels van die planeet te vervaardigen. Hij was de eerste, die de loopbaan van Uranus berekende, en hij bewees de waarheid van het vermoeden van *Bode*, dat de door *Flamsteed* in 1699 waargenomen en daarna verdwenen ster 34 van het sterrenbeeld de Stier laatsgemelde planeet was geweest. Hij overleed den 24sten Augustus 1791. Van zijn geschriften vermelden wij: „Meridianus speculae astronomicae" (1765), „Decennium astronomicum ab anno 1765—1775" (1776) en „Acta astronomica Cremissamensia" (1776—1791).

Fizeau, *Armand Hippolyte Louis*, een Fransch natuurkundige, werd geboren te Parijs den 23sten September 1819, bekleedde daar sedert 1863 de betrekking van inspecteur de physique aan de Ecole polytechnique en overleed den 18den September 1896 te Venteuil. Met *Foucault* nam hij optische proeven en toen *Arago* blind was geworden, zette hij diens onderzoek voort over de snelheid van het licht. Met *Gounelle* bepaalde hij zich tevens bij de snelheid der electriciteit en vestigde zijn aandacht op de photografie. Zijn talrijke verhandelingen zijn opgenomen in wetenschappelijke tijdschriften.

Fjeld of *fjäll* is de naam van woeste bergvlakten in het Z. deel van het Skandinavische schiereiland, waarboven zich hier en daar bergtoppen (*tinde*) verheffen. Tot de voornaamste behooren het Jötunfjeld, Doverfjeld enz. In het N. des lands dragen zij den naam *kjölen*. Sommige bergen, zooals de Syltfjeld, de Jadnemfjeld, enz., zijn er naar genoemd.

Fjorden (zie de plaat) zijn lange, smalle, doorgaans ook diepe insnijdingen aan een rotsachtige, steile kust, die min of meer loodrecht staan op de hoofdrichting van het gebergte. Door deze laatste eigenschap onderscheiden zij zich van de rias (zie aldaar). Voor den ingang liggen veelal geheele zwermen van kleine eilandjes (in Skandinavië scheren geheeten), terwijl zij zich aan het uiteinde dikwijls vertakken. De wanden rijzen steeds steil, somtijds loodrecht of zelfs overhangend, hier en daar honderden meters hoog, op. Echte fjorden vindt men uitsluitend aan steile kusten, doorgaans in grooten getale bij elkander gelegen, in de meest verschillende gesteenten, doch uitsluitend op hoogere breedte. In Europa komen zij van het uiterste N. tot aan de Z.W. punt van Ierland, dus tot 51° N.Br. voor, in Amerika aan de O. kust tot 44°, aan de W. kust tot 48° N.Br., in Zuid-Amerika tot aan de N. punt van het eiland Chiloë op 41¾° Z.Br. Overal zijn zij het talrijkst in streken met een rijken neerslag, vandaar ook dat zij op de W. kusten meer voorkomen dan op de O. kusten. Reeds *Peschel* heeft er op gewezen, dat fjorden slechts aan de poolzijde der isothermen van 10° C. worden aangetroffen, terwijl *Dana* het eerst de aandacht vestigde op het nauwe verband tusschen de verspreiding der fjorden en die van het diluviale landijs. Wegens hun rijkdom aan natuurschoon trekken zij in de laatste jaren, vooral in Skandinavië, zeer veel bezoekers, zooals de Hardanger-, Naero-, Sogne-, Stör- en Lysefjord. De laatste is 40 km. lang, slechts 600—1900 m. breed en op vele plaatsen 1000 m. diep in het gesteente ingesneden.

Wat hun ontstaan betreft, moeten de fjorden beschouwd worden als het produkt der erosie (zie aldaar). Het zijn voormalige, diep ingesneden, door stroomend water gevormde, zeewaarts afhellende dalen, die later door gletschers verder ge-

FJORDEN.

De Naerofjord bij Gudvangen.

De Sörfjord.

modelleerd werden en vervolgens tengevolge eener positieve niveauverandering (zie aldaar) gedeeltelijk volstroomden. De meeste fjorden bezitten nog gletschers of dragen de sporen hunner vroegere aanwezigheid. De vertakkingen aan het boveneinde (juist tegengesteld aan de rivieren), verklaart *Hartung* daardoor, dat lage passen tusschen verschillende dalen (in Noorwegen *eide* geheeten) door het water werden overstroomd, zoodat deze nu één samenhangend geheel schijnen te vormen, hoewel zij zulks oorspronkelijk niet waren. Doordat de oude rivierdalen, waaruit zij ontstaan zijn, vaak een of meer meerbekkens hadden, vertoonen de fjorden dikwijls een of meer drempels, bijv. de Lijsefjord 1, de Hardangerfjord 5.

Somtijds gaan de fjorden dwars door het land heen en vormen alsdan *fjordstraten*, bijv. de Matotsjkin Sjar tusschen de beide eilanden van Nova-Zembla.

Fla. is de afkorting voor den Noord-Amerikaanschen staat Florida.

Flabellum was vroeger de naam voor een waaier, gemaakt uit lotusbladeren of pauweveeren, die aan een min of meer langen stok bevestigd werd (zie de afb.) Hij werd meestal door slaven gedragen en diende ook wel om het vuur aan te blazen. De Kerk nam het flabellum over en hechtte er een mystieke beteekenis aan. In de Roomsch-Katholieke Kerk is het gebruik sedert de 14de eeuw verdwenen. Tot dien tijd bewogen gedurende de mis twee diakenen een van die waaiers tot na de communie. Bij sommige plechtigheden worden thans nog twee flabella van pauweveeren voor den paus uitgedragen. De Grieksch-Katholieke Kerk heeft de liturgie behouden.

Flabellum.

Flaccus, *Horatius.* Zie *Horatius.*

Flach, *Jacques,* een Fransch schrijver, werd in 1846 te Straatsburg geboren, was advocaat aan het Hof te Parijs en volgde in 1883 *Laboulaye* op als hoogleeraar in de vergelijkende rechtswetenschap. Hij schreef: „De la subrogation réelle" (1870), „La bonorum possessio" (1870), „Etude historique sur la durée des effets de la minorité en droit romain et dans l'ancien droit français" (1870), „La table de bronze d'Aljustrel" (1879), „Cujas, les glossateurs et les bartolistes" (1883), „Jonathan Swift" (1885), „Les origines de l'ancienne France" (1886—1893), „Etudes critiques sur l'histoire du droit romain au moyen âge." (1889).

Flachat, *Eugène,* een Fransch ingenieur, werd geboren te Nîmes den 16den April 1802, nam van 1823 tot 1830 met zijn halfbroeder *Stephan* deel aan den bouw van het kanaal van Havre naar Parijs en vertrok vervolgens naar Engeland, waar hij zich wijdde aan den aanleg van dokken. Na zijn terugkeer stichtte hij werkplaatsen te Abbainville, Jussey en Vierzon, bepaalde zich bij den spoorwegbouw en ontwierp met anderen de plannen voor de lijn naar St. Germain. In 1844 bestuurde hij den aanleg van den luchtdrukspoorweg van Pecq en bouwde met anderen den Zuiderspoorweg. In 1857 was hij ingenieur en chef van den Oosterspoorweg en werd daarop raadgevend ingenieur van dezen en van den Zuiderspoorweg. Hij stichtte in 1841 de Vereeniging van ingenieurs, in 1844 de Conferentie van spoorwegingenieurs en in 1848 het Genootschap van civielingenieurs en was meermalen voorzitter van deze vereenigingen. Hij overleed te Arcachon den 16den Juni 1878. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Etablissements commerciaux, docks de Londres, entre-depôts de Paris, projets de docks à Marseille" (1836), „Rapport sur le canal du Rhône au Rhin" (1840), „Traité de la fabrication du fer et de la fonte" (3 dln., 1842—1846), „Mémoire sur les travaux de l'isthme de Suez" (1865) en „Navigation à vapeur transocéanienne" (2 dln., 1866).

Flacius, *Matthias,* eigenlijk *Vlacich,* een Oostenrijksch godgeleerde uit de dagen der Hervorming, geboren te Albona in Illyrië den 3den Maart 1520, studeerde te Bazel, Tübingen en Wittenberg, en omhelsde, onder den invloed van *Luther,* na een moeielijken strijd, de leer van 's menschen verdorvenheid door de erfzonde, welke na dien tijd de grondslag was van zijn godgeleerd stelsel. In 1544 werd hij hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal te Wittenberg, doch het Leipziger Interim verdreef hem vandaar (1548). Hij begaf zich naar Maagdenburg, richtte zijn aanvallen tegen *Melanchthon* en diens aanhangers en was de vertegenwoordiger van de streng-Luthersche partij. Als zoodanig werd hij door hertog *Johann Friedrich* in 1558 benoemd tot hoogleeraar aan de pas-gestichte universiteit te Jena. Zijn hartstochtelijke twistgierigheid was echter den hertog een ergernis, zoodat hij in 1561 zijn ontslag ontving. Daarna woonde hij achtereenvolgens te Regensburg, Antwerpen, Frankfort aan den Main en Straatsburg, zonder ergens een duurzame verblijfplaats te vinden, en overleed den 11den Maart 1575 te Frankfort aan den Main in een hospitaal. Eerst was hij als een godsman vereerd en later werd hij wegens zijn leer, dat de erfzonde tot het wezen van den gevallen mensch behoort, zelfs door zijn trouwste aanhangers verlaten. Toch was zij geen andere dan die van *Luther.* Verder heeft hij zich verdienstelijk gemaakt als medewerker aan de „Magdeburger Centuriën", als schrijver van „Catalogus testium veritatis" (1556), van „Clavis scripturae sacrae" (1567), en door de uitgave van een Bijbelsch woordenboek met verhandelingen over de grondbeginselen der schriftverklaring.

Flacourtia *Commers.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Flacourtiaceeën,* alzoo genoemd naar *Etienne de Flacourt,* die in de 17de eeuw een „Histoire de l'île de Madagascar" geschreven heeft. Het onderscheidt zich door 1- of 2-slachtige bloemen, een 5-deelig, gekleurd bloemdek met 12 tot 50 meeldraden met tusschengevoegde schubjes en niervormige helmknoppen, door vrouwelijke bloemen, waarvan het vruchtbeginsel een- of schijnbaar veelhokkig en door een klierachtige schijf omringd is, terwijl de stijlen ontbreken en de 3- tot 10-deelige stempels on-

gesteeld zijn, en door een ronde, eenhokkige bes. Het omvat altijdgroene boomen en heesters, die in warme gewesten groeien en welsmakende vruchten dragen. In den Indischen Archipel komen 6 soorten voor met eetbare vruchten, bekend onder den naam van *roekam*. — *F. Jangomas Gmel.*, meeldraadbloemen en stamperbloemen op verschillende planten dragende, is een vrij hooge boom met uitgespreide takken; men vindt hem in Oost-Indië en China en hij bezit bruinachtig-roode, zoete vruchten. *F. Rumontchi Hér.* groeit op Madagaskar en draagt paarsroode vruchten, die op pruimen gelijken. *F. Sepiaria Roxb.*, een gedoornde heester, is in Oost-Indië algemeen, dient tot omheining en levert sappige, zure vruchten, terwijl *F. sapida Roxb.*, *F. inermis Roxb.* en *F. Roekam Zoll.* eveneens aldaar te vinden zijn.

Flacourtiaceeën *L. C. Richard* is de naam van een tweezaadlobbige plantenfamilie, die boomen en heesters omvat met enkelvoudige, afwisselende bladeren zonder of met zeer kleine steunbladeren en okselstandige, één- of tweeslachtige bloemen. Het bloemdek is 4- of 5-, zelden 3- of 6-bladerig of 4- 7- of 12-deelig, en in den knop dakpanvormig, zelden klepvormig. De meeldraden zijn doorgaans in een onbepaald getal aanwezig en op een klierachtige schijf of op het bloemdek ingeplant, de helmdraden smal en de helmknoppen 2-hokkig. Het vruchtbeginsel is eenhokkig, somtijds schijnbaar veelhokkig en heeft wandstandige zaaddragers en 2 of meer eitjes. De stijl is eindelingsch, gaaf of verdeeld en heeft stompe of knopvormige stempels. De zaden zijn veel of weinig, naakt of van een zaadrok voorzien; het kiemwit is overvloedig en vleezig, de kiem doorgaans in de as der veelal bladachtige zaadlobben gelegen. De gewassen, welke tot deze familie behooren, groeien in warme landen. De zaden van sommige soorten leveren verfstoffen; van andere zijn de vruchten eetbaar.

Flagellanten of *Geeselaars* is de naam eener broederschap der 13de eeuw, die geen volkomen vertrouwen stelde in de genademiddelen der Kerk en om die reden het besluit nam door zelfkastijding vergiffenis van zonden te verwerven. De kluizenaar *Rainer* te Perugia wordt voor haar stichter gehouden (1260). Weldra vond hij aanhangers in alle steden van Italië; ouden en jongen, aanzienlijken en geringen trokken door de straten, geeselden zich ten bloede en vermaanden allen tot boete. Door priesters aangevoerd, begaven zij zich soms bij duizenden naar andere landen, om aalmoezen te verzamelen. In 1261 overschreden zij in talrijke scharen de Alpen en kregen in Duitschland, Bohemen en Polen veel navolgers. Toch vond de broederschap afkeuring bij de vorsten en bij de hooge geestelijkheid. De schaamtelooze naaktheid der Flagellanten bij het zich toedienen der geeseling kwetste de zedelijkheid, en de zwervende troepen, die door het afpersen van aalmoezen den vrede der burgers verstoorden, gaven zich over aan allerlei uitspattingen (flagellomanie). Daarom werden zij in Polen en Bohemen over de grenzen gejaagd. Toen echter in 1349 een vreeselijke ziekte, de Zwarte Dood genaamd, Europa ontvolkte, vertoonden zich weder Geeselaars in Duitschland en aangrenzende landen en gaven voor, dat zij brieven uit den hemel hadden ontvangen, terwijl zij door hun boetedoeningen en liederen het volk trachtten op te winden. Nu werden zij door de Kerk vervolgd, en zelfs nog in 1414 moesten 91 Flagellanten tegelijk te Sangerhausen in Thüringen den brandstapel beklimmen. Omstreeks het einde der 14de eeuw ontstonden ook elders vereenigingen van boetelingen, doch deze waren onafhankelijk van de Flagellanten. De Kerkvergadering te Constanz nam gestrenge maatregelen tegen de Geeselaars, zoodat zij na dien tijd in vergetelheid geraakten, hoewel men meent, dat er nog altijd leden dier Orde bestaan.

Flagellaria *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der eenzaadlobbige *Flagellariaceeën*. Het onderscheidt zich door een 6-deelig, gekleurd, afstaand en overblijvend bloemdek en een pruimvormige, 3-hokkige bes. Van de soorten noemen wij *F. indica L.* of wilden rotang, die in Oost-Indië groeit. Deze plant heeft lange, lancetvormige stengelbladeren, die in ranken eindigen, en touwvormige stengels ter dikte van een vinger. Deze kruipen over de heesters heen en klimmen tegen hooge boomen op. De bladeren zijn buisvormig, afwisselend, bruin en van een rank voorzien, welke zich overal vasthecht. De bloemtrossen gelijken op die van den liguster, doch zijn grooter, en de vruchten, van een grooten, bruinen steen voorzien, gelijken op peperkorrels.

Flagellomanie is de aandrift om het sexueel genot door het geven of ontvangen van slagen te verhoogen of zelfs te vervangen. Men vindt de flagellomanie reeds in de Oudheid en in de Middeleeuwen trad zij op in verbinding met godsdienstige gebruiken (zie *Flagellanten*), doordat het physisch-zinnelijke element zich bij het mystieke aansloot. Sedert de 17de eeuw was zij speciaal in Engeland verspreid en zij vindt in den laatsten tijd ook in Frankrijk en Duitschland steeds meer aanhangers.

Flageolet is een kleine fluit à bec, dat is, met een voorroertje of mondstukje, het kleinste fluitinstrument, dat er bestaat en gewoonlijk uit ivoor vervaardigd. Reeds in 1580 moet het zijn uitgevonden, maar in 1802 werd het aanmerkelijk verbeterd door den instrumentmaker *William Bainbridge* te Londen. Ook noemt men aldus een manuaal- of labiaalstem op het orgel, die door een kleine uit fijn tin vervaardigde pijp, *vogelpijp* geheeten, den flageolettoon nabootst. Flageolettoon noemt men ook een toon van een bijzonder karakter, in kleur en klank zeer van den gewonen toon verschillend, die op de strijkinstrumenten, als de viool, de violoncel en zelfs op de contrabas, kan worden voortgebracht door een bijzondere wijze van strijken en knijpen van de snaren, waarbij deze zich door onderscheiden buigingen en afwijkingen in deelen gaan verdeelen.

Flagrant (Latijn = brandend) komt voor in de uitdrukking *crimen* of *delictum flagrans*, een misdaad, waarbij men op *heeterdaad* betrapt wordt. Het Romeinsche recht veroorloofde den echtgenoot den *in flagranti* betrapten echtbreker te dooden.

Flahault de la Billarderie, *Auguste Charles Joseph*, graaf *de*, een Fransch generaal en staatsman, geboren den 21sten April 1785, was de telg van een adellijk geslacht uit Picardië. Zijn vader, een ijverig koningsgezinde, moest tijdens de Revolutie op het schavot sterven. De jonge

Flahault vond met zijn moeder een wijkplaats in Engeland, waar deze onder den naam van *Souza* schreef en hierdoor in de behoeften van haar en haar zoon voorzag. Nadat beiden vervolgens eenigen tijd in Duitschland hadden doorgebracht, keerden zij in 1798 terug naar Parijs, waar *Flahault* dienst nam bij de ruiterij, waarmede hij onder bevel van *Napoleon* in Italië streed. In 1800 nam hij deel aan den veldtocht in Portugal, werd adjudant van *Murat* en onderscheidde zich zoowel bij Austerlitz als in Spanje. Na den slag bij Wagram werd hij kolonel, adjudant van *Berthier* en baron van het keizerrijk. In den oorlog tegen Rusland in 1812 streed hij dapper bij Hanau en werd in het volgende jaar brigade-generaal en na den terugkeer van *Napoleon* adjudant van dezen. Zijn onverschrokken gedrag bij Leipzig bezorgde hem den rang van divisie-generaal en graaf. Bij de eerste restauratie wees hij alle aanbiedingen der *Bourbons* van de hand en plaatste zich bij den terugkeer van *Napoleon* weder aan diens zijde. De keizer zond hem met belangrijke depêches naar Weenen, doch *Flahault* werd te Stuttgart in hechtenis genomen en keerde onverrichter zake terug naar Parijs, waar *Napoleon* hem tot pair benoemde. Vervolgens streed hij te Waterloo, en de invloed van *Talleyrand* was oorzaak, dat hij bij de tweede restauratie niet uit Frankrijk verbannen werd. Hij begaf zich eenigen tijd naar Zwitserland en daarna naar Engeland, waar hij met de dochter van den rijken lord *Keith* in het huwelijk trad. Slechts nu en dan bezocht hij Parijs, doch na de Julirevolutie nam hij zitting in de Kamer der Pairs en was in 1831 gedurende een half jaar gezant te Berlijn. Daarna woonde hij de belegering der citadel van Antwerpen bij en werd in 1831 benoemd tot gezant aan het Hof te Weenen. Hij bekleedde die betrekking tot aan den val van *Louis Philippe*, doch werd vervolgens door het Voorloopig Bewind als generaal gepensionneerd. Na den staatsgreep van 2 December 1851 stelde hij zich ter beschikking van *Lodewijk Napoleon* en werd lid der consultatieve commissie en in 1853 senator. Het volgend jaar werd hij belast met de uitgave der briefwisseling van *Napoleon I*. Hij overleed den 2den December 1870. Zijn betrekking tot koningin *Hortense* schonk het leven aan den hertog *de Morny*.

Flaischlen, *Caesar*, een Duitsch schrijver, werd den 12den Mei 1864 te Stuttgart geboren, begaf zich eerst in den boekhandel, doch studeerde daarna te Berlijn, Heidelberg, Leipzig, Freiburg en Zürich en promoveerde op het proefschrift „Otto Heinrich von Gemmingen. Beitrag zur Geschichte des bürgerlichen Schauspiels" (1890). Als resultaat van zijn studies verscheen een „Grafische Literaturtafel" (1890), waarin hij de ontwikkeling der literatuur door een tabellarisch overzicht trachtte te verduidelijken. Sedert 1890 woont hij te Berlijn. Van zijn dichterlijke werken noemen wij de dichtbundels: „Nachtschatten" (1894) en het drama „Graf Lothar" (1896), benevens de dramatische werken „Toni Stürmer" (1891) en „Martin Lehnhardt. Ein Kampf um Gott" (1895). Op „Im Schlosz der Zeit" (1894) en de karakterstudies „Professor Hardtmut" en „Flügelmüde. Ein Abschnitt aus dem Leben eines jeden" (1897) liet hij de proza-gedichten „Von Alltag und Sonne" (3de druk, 1904) en „Aus den Lehr- und Wanderjahren des Lebens" (2de druk, 1902) volgen. Verder schreef hij nog de studie „Otto Erich Hartleben" (1896). Sinds 1896 redigeert hij het tijdschrift „Pan".

Flamberge, in het oud-Fransch *flamberge*, vermoedelijk afkomstig van het Fransche woord *flanc* (zijde) en van het Duitsche *bergen* (beveiligen) is de naam, dien men in de Middeleeuwen gaf aan een lang en breed ridderzwaard. Sommigen meenden, dat hij in verband stond met *flamme* (vlam) en bezigden dit woord bij voorkeur van een golfvormig gesmeed en alzoo op een vlam gelijkend zwaard.

Flamborough Head is een steil voorgebergte aan de kust van Yorkshire met een 25 m. hoogen lichttoren. Daarbij ligt het visschersdorp van dien naam.

Flambouwen dienen tot verlichting van sommige werkzaamheden in vestingen en in forten of wel tot hetzelfde doel bij den dienst te velde, alsook bij optochten en andere feestelijkheden (*Fakkeldans*). Zij bestaan uit hout, uit hout en werk of ook uit 5—7 einden losgedraaide lont, die in een mengsel van sterkbrandende stoffen (12 deelen hars en 1 deel Venetiaansche terpentijn) worden gedoopt. Dit mengsel verstijft spoedig, waardoor de flambouw vast wordt, waarna ze met kardoespapier wordt omplakt. Reeds bij de Grieken en Romeinen waren zij in gebruik, bijv. bij den Fakkelloop, alsmede bij begrafenissen, dansen, bruiloften enz. Verschillende godinnen, zooals Athene, Demeter, Proserpina, hadden de fakkel als attribuut. Ook werd de genius van den dood voorgesteld als een jongeling met een omgekeerde, uitgebluschte fakkel in de hand.

Flamboyant is de in de 15de en 16de eeuw in Frankrijk en Engeland gebruikelijke vorm van den laat-Gotischen stijl, aldus genoemd naar de vlamvormige ornamentiek aan de zuilen.

Flamen noemde men in het oude Rome den bijzonderen priester van deze of gene godheid. Als teeken zijner waardigheid droeg hij een kegelvormige muts (*apex*), aan den top waarvan zich een dunne, met een draad (*infula*) omwonden roede bevond. Er waren 2 klassen van flamines, namelijk *Patricische* en *Plebejische*. Tot de eersten behoorden de priester van *Juppiter* (*flamen Dialis*), van *Mars* (*flamen Martialis*) en van *Quirinus* (*flamen Quirinalis*), die reeds ten tijde van *Numa* tot die waardigheden waren geroepen. Zij genoten de eervolle onderscheiding van het gebruik der *sella curulis*. Daarenboven had de flamen Dialis zijn lictor, zijn offerknapen en zijn afzonderlijke woning, die als een vrijplaats (*asylum*) beschouwd werd. Ook was hij lid van den Senaat en ontheven van de verplichting om ooit een eed af te leggen. Toch moest hij zich onderwerpen aan sommige beperkingen: het was hem niet veroorloofd een paard te bestijgen of een nacht buiten de stad te blijven. Als zijn gemalin, die den naam droeg van *Flaminica* en met hem voor den offerdienst moest zorgen, overleed, was hij gehouden zijn ambt neder te leggen. Het aantal flamines uit de Plebejers bedroeg 12.

Flamen, *Albert*, een Fransch graveur, leefde in het midden 17de eeuw te Parijs. Zijn bladen zijn van de jaren 1648—1664 gedateerd. Als lief-

hebber van wijn en vroolijke gezelschappen graveerde hij „Le nouveau rétablissement de l'état bachique", „Le triomphe bachique des bons compagnons" en „Carte des états du grand duc d'Osméos". Ten tijde der Fronde was hij een tegenstander van het Hof, waarvan zijn „Château de Marcoussy" getuigt. Ook bracht hij den intocht van koningin *Christina* van Zweden in Parijs en de feestelijkheden bij het huwelijk van *Lodewijk XIV* in beeld.

Flameng, *Leopold*, een Fransch graveur, werd den 22sten November 1831 te Brussel geboren, studeerde onder *Calamatta* en vestigde zich in 1853 te Parijs. Hij ontwikkelde een groote werkkracht, graveerde en radeerde naar oude en nieuwe meesters en was werkzaam voor geïllustreerde tijdschriften en werken. Hij is een der beste Fransche graveurs van den tegenwoordigen tijd. Zijn voornaamste werken zijn: „Stratonice", „Lodewijk XIV en Molière" en „De bron" naar *Ingres*, „Sappho" naar *Gleyre*, „De geboorte van Venus" naar *Cabanel*, „Margaretha aan de bron" naar *Arie Scheffer*, „De nachtwacht" en de „Anatomische les" naar *Rembrandt*.

Flameng, François, een Fransch schilder en zoon van den voorgaande, werd den 6den December 1856 te Parijs geboren, studeerde bij zijn vader, *Cabanel*, *Hédouin* en *Laurens* en heeft zich voornamelijk door zijn voorstellingen uit de revolutie en den tijd van *Napoleon I* naam gemaakt. Zijn voornaamste doeken zijn: „Het laatste gastmaal der Girondijnen" (1879), „Camille Desmoulins in zijn vriendenkring", „Maria Antoinette op weg naar het schavot", „Napoleon op den veldtocht van 1814", „Kléber bij het Sambre- en Maasleger" en „Eylau".

Fläming, een landrug in het Noord-Duitsche laagland, verheft zich ten oosten van de Elbe ongeveer tusschen Wittenberg, Belzig, Jütenborg en Dahme en vormt de waterscheiding tusschen de zijrivieren der Elbe en die der Havel. Men onderscheidt den Hoogen (W.) en Lager (O.) Fläming. De eerste bereikt een hoogte van 201 m., de tweede van 178 m. In het zuidelijk deel bij Wittenberg vindt men bruinkool, op de zuidelijke randbergen bij Jessen wijnbouw. Zijn naam ontving de Fläming naar de Vlaamsche kolonisten, die *Albrecht de Beer* in zijn land riep.

Flamingant noemt men een voorstander en bevorderaar der Vlaamsche taal in België.

Flamingo behoort tot de *Zwemvogels* (*Natatores*). Hij onderscheidt zich door een sterken snavel, die in het midden naar beneden omgebogen is, door lange pooten, door een langen hals en door teenen, welke door een geheel zwemvlies verbonden zijn. Alle 8 soorten van dit geslacht hebben op gevorderden leeftijd een roode kleur. Een van deze, de gewone flamingo (*Phoenicopterus roseus*), komt ook in ons werelddeel voor, namelijk in het zuidelijk gedeelte, verder aan de kust van Afrika, aan die der Kaspische Zee en in Oost-Indië. Hij bereikt een hoogte van 1,30 tot 1,50 m., doch dan zijn de pooten ook 80 cm. lang. Hij heeft een rozenroode kleur, de voorste slagpennen zijn zwart. Hij bouwt een kegelvormig nest van klei of slik, zit daarop ijverig te broeden en voedt zich met in het water levende weekdieren. De oude Romeinen rekenden het vleesch en vooral de tongen der jonge vogels tot de lekkernijen. Hier en daar wordt de flamingo tam gemaakt. In Amerika komt de roode flamingo (*Ph. ruber L.*) voor; een andere soort (*Ph. ignipalliatus*) leeft daarenboven in Zuid-Amerika en nog een andere (*Ph. minor*) aan de Kaap de Goede Hoop.

Flaminia via, een beroemde straat in het oude Rome, strekte zich uit van de triomfpoort in den muur van *Servius* tot aan de Flaminiapoort in den muur van *Aurelianus* en draagt thans den naam van het Corso. Verder noemde men een Italiaanschen heerweg, door den veldheer *Flaminius* gebouwd. Deze liep van Rome door Etrurië en Umbrië naar Ariminum; hij werd later door *Augustus* en vervolgens door paus *Julius III* weder in orde gebracht.

Flaminius is de naam van een Plebejisch geslacht in het oude Rome. Beroemd was vooral *Cajus Flaminius*, die als tribuun in 232 v. Chr. zijn voorstel doordreef, om tegen den wil van den Senaat het vroeger op de Sennonische Galliërs veroverde land onder de Romeinsche burgers te verdeelen, een maatregel, die het uitbarsten van den grooten Gallischen oorlog (225—222) veroorzaakte. Tegen den wensch der aanzienlijken werd *Flaminius*, nadat hij in 227 de pas verworven provincie Sicilië als praetor met roem had bestuurd, in 223 met *Publius Furius* tot consul gekozen, en hij opende den brief van den Senaat, waarin hij het bevel ontving te bedanken, eerst nadat hij de Insubrische Galliërs aan de Adda overwonnen had. Als censor met *Cajus Aemilius Papus* bouwde hij den naar hem genoemden circus, waaraan later ook de negende wijk van Rome haar naam ontleende, en zorgde tevens voor den aanleg der *Flaminia via* (zie aldaar). In het 2de jaar van den Tweeden Punischen Oorlog wederom tot consul gekozen, vertraagde hij, door de aanzienlijken tegengewerkt, de plechtigheden zijner ambtsaanvaarding, totdat hij het leger bij Ariminum (Rimini) bereikt had, trok daarmede *Hannibal* te gemoet en liet zich bij het Trasimeneensche Meer tot een veldslag verlokken, waarin hij den heldendood stierf

Flamm, *Albert*, een Duitsch schilder, werd den 9den April 1823 te Keulen geboren, legde zich eerst toe op de bouwkunst, maar wijdde zich in 1841 aan de schilderkunst en studeerde onder *Andreas Achenbach*, met wiens broeder *Oswald* hij innige vriendschap sloot en verschillende studiereizen maakte. Hij schildert bijna alleen Italiaansche landschappen. Zijn voornaamste werken zijn: „Dreigend onweder in de Romeinsche Campagna" (1862), „Castel Gandolfo" (1867), „Gezicht op de Golf van Napels van uit Posilippo", „Gezicht op Cumae" (1881), „De kust bij Sorrente" (1890), „De Porta San Giovanni bij Rome", „De Ponte Nomentano", „De kust van Spezzia bij storm", „San Costanzo op Capri", „Osteria aan de Via Appia bij Albano" (1898) en „Straat bij Velletri". Hij overleed te Düsseldorf den 28sten Maart 1906.

Flammarion, *Camille*, een Fransch sterrenkundige, werd geboren den 26sten Februari 1842 te Montigny le Roi (departement Haute Marne), was bestemd voor den geestelijken stand en bezocht de seminaria te Langres en te Parijs, maar

werd in 1858 geplaatst als leerling aan de sterrenwacht te Parijs. In 1863 werd hij redacteur van het weekblad „Cosmos" en in 1865 van het wetenschappelijk feuilleton van den „Siècle". Verder hield hij populaire voorlezingen over sterrenkunde en schreef o.a.: „La pluralité des mondes habités" (34ste druk, 1890), „Les mondes imaginaires et les mondes réels" (20ste druk, 1887), „Dieu dans la nature" (21ste druk, 1888), „Les merveilles célestes" (1866), „Contemplations scientifiques" (2 dln., 1870—1887), „Voyages en ballon" (20ste druk, 1889), „Etudes et lectures sur l'astronomie" (9 dln., 1867—1880), „Histoire du ciel" (1873), „L'atmosphère; description des grands phénomènes de la nature" (1872), „Les terres du ciel" (1877), „Astronomie populaire" (1880), „Le monde avant la création de l'homme" (1886), „Uranie" (2de druk, 1891), „La planète Mars et ses conditions d'habitabilité" (1892), „La fin du monde" (1894), „Les éruptions volcaniques et les tremblements de terre" (1902). *Flammarion* geeft uit de tijdschriften „Astronomie" en „Annuaire astronomique et météorologique".

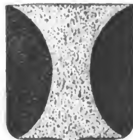
Flamsteed, *John*, een Engelsch sterrenkundige, werd geboren te Derby den 19den Augustus 1646, wijdde zich reeds vroeg aan de astronomie en begaf zich vervolgens naar Londen, waar hij in kennis kwam men *Newton* en *Halley* en in 1676 door koning *Karel II* tot bestuurder van de nieuwe sterrenwacht (Flamsteedhouse) te Greenwich benoemd werd. Hier deed hij vele en nauwkeurige waarnemingen tot aan zijn dood den 31sten December 1719. Alleen het uitdrukkelijk bevel van koningin *Anna* kon hem bewegen de uitkomsten van zijn arbeid openbaar te maken onder den titel: „Historia coelestis britannica" (2 dln., 1712), een werk, dat na zijn dood in betere gedaante door *Halley* uitgegeven werd (3 dln., 1725). Zijn plaatsbepaling van 3000 sterren werd later door *Herschel* herzien en aanmerkelijk verbeterd. Na zijn dood verscheen ook zijn belangrijke „Atlas coelestis" (1729) met 25, later met 28 kaarten.

Flandin, *Eugène Napoléon*, een Fransch schilder en oudheidkundige, werd geboren den 15den Augustus 1809 te Napels, oefende zich aanvankelijk zonder leermeester in het teekenen en schilderen, en na een reis door Italië leverde hij in 1836 op de tentoonstelling te Parijs 2 Italiaansche stadsgezichten. Daarna deed hij een reis naar Algiers en behoorde vervolgens onder de kunstenaars, die den Franschen gezant *de Sercey* naar Perzië vergezelden. Na verloop van 2 jaar kwam hij terug te Parijs, waar een daartoe benoemde commissie een gunstig verslag inleverde van zijn arbeid. De minister nam het besluit dezen openbaar te maken, doch nauwlijks was hij hiermede begonnen, toen de Académie des Inscriptions hem bij de regeering aanbeval tot het volbrengen van een nieuwe taak. Hij ging in 1842 met den consul *Botta* naar Ninivé, om er de Assyrische bouwvallen in teekening te brengen en de opgravingen te bevorderen. Na zijn terugkeer verwierven zijn verrichtingen opnieuw de goedkeuring der Academie, en de Kamers verleenden de gelden, benoodigd voor de uitgave van zijn werk. Dientengevolge verschenen zijn „Voyage en Perse" (6 dln., 1843—1854, met koperen platen) en zijn „Monuments de Ninivé" (5 dln., 1846—1850, met 400 koperen platen). Een derde prachtwerk, „L'Orient" (1856—1864), omvat in 3 foliodeelen Azië tot aan de Perzische Golf en is versierd met 150 steendrukplaten, door den auteur zelf vervaardigd. Bovendien schreef hij „Etudes sur la sculpture perse" (3 dln., 1842), „Etudes sur la Perse moderne" (3 dln., 1853—1874) en „Histoire des Chevaliers de Rhodes" (1864). Hij overleed in 1876 te Tours.

Flandrin, *Jean Hippolyte*, een Fransch schilder, geboren te Lyon den 23sten Maart 1809, ontving zijn opleiding aan de teekenschool in zijn geboorteplaats en werd in 1829 een leerling van *Ingres* te Parijs. In 1832 verwierf hij den eersten prijs voor het schilderen en de hieraan verbonden toelage voor een 5-jarig verblijf te Rome. Zijn stukken, die hij vandaar overzond, wekten groote verwachtingen en verschaften hem vele begunstigers, zoodat hem bij zijn terugkeer te Parijs weldra belangrijke werkzaamheden werden opgedragen. De stedelijke raad aldaar belastte hem hem de versiering der kapel van St. Jean in de kerk van St. Séverin, wat in olieverf op steen geschiedde. Vooral bleek zijn talent in de versiering van het koor der kerk van St. Germain-des-Prés en van het middenschip der kerk van St. Vincent-de-Paul. Ook andere bedehuizen werden aan zijn zorg toevertrouwd. In de werken van *Flandrin* openbaart zich zoowel een zuivere smaak als een echt godsdienstig gemoed, en als kunstenaar onderscheidt hij zich vooral door zijn ideale richting, door de harmonie der vormen en kleuren, door een eenvoudigen en gestrengen stijl. Verder heeft hij onderscheiden uitstekende portretten geschilderd. In 1853 werd hij lid van het Instituut. Hij overleed op een reis te Rome den 21sten Maart 1864.

Flanel is een van kunstwol vervaardigde, effen of gekeperde, slechts weinig gevolde, op de rechterzijde eenmaal gerouwde, eenmaal of in het geheel niet geschoren stof. De ketting van dit weefsel bestaat dikwijls uit kamgaren of ook wel uit katoenen garen of floretzijde, de inslag altijd uit kaardgaren. Een fijngekeperde Engelsche soort draagt den naam van *swanskin* (zwanenvacht); iets dergelijks, maar veel grover, zijn het *baai* en het *molton*. Men gebruikt het flanel ongekleurd en gekleurd tot voering, maar vooral tot onderkleederen, die wegens de absorbtie van de uitwaseming der huid zonder deze te sterk af te koelen onmiddellijk op het lichaam gedragen worden. Om die reden is het een eerste vereischte van flanel, dat het zeer zacht zij en geen onaangename prikkeling wekke.

Flank noemt men in de wapenkunde een der beide zijden van een schild, welke boogvormig zijn afgescheiden van het veld.

Flank.

Flank noemt men in versterkingen of vestingen dat gedeelte der versterking of der linie, hetwelk bestemd is om een ander deel of een gracht van ter zijde over de ge-

heele lengte te verdedigen. Men heeft daartoe flank-kazematten en caponnières aangebracht, maar ook maakt men afzonderlijke werken, om een bepaald werk of terreindeel in de flank te kunnen beschermen.

In de tactiek noemt men flank de einden van een troepenafdeeling. Zij vormen daarvan de zwakste punten, zoodat zij door een bepaald terrein, door afzonderlijke troepen of door ombuigen der vleugels tegen aanvallen des vijands moeten beschermd worden.

Flassan, *Gaetan Raxis*, graaf *van*, een Fransch diplomaat en geschiedschrijver, werd geboren te Bedouin in 1760, was afkomstig van een Grieksch geslacht, waaraan paus *Paulus III* in 1536 de heerlijkheid Flassan in het graafschap Venaissin schonk, en verkreeg van *Pius VI*, die hem zeer genegen was, een aanzienlijke praebende. In 1787 ging hij naar Parijs en bezocht de militaire school, terwijl hij na de revolutie het land verliet en in dienst trad bij het korps van *Condé*. Toen dit laatste ontbonden werd, ging hij naar Italië en vertoefde eerst te Florence en later te Venetië. Nadat vervolgens het Schrikbewind gevallen was, keerde hij terug naar Parijs, koos de diplomatieke loopbaan en werd chef der eerste afdeeling bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken, doch nam weldra zijn ontslag. Op vermoeden van verstandhouding met de uitgewekenen wilde men hem gevangen nemen, doch hij ontkwam aan het gevaar door den commissaris van politie en de soldaten in zijn kamer op te sluiten. Daarna verborg hij zich te Marseille en keerde eerst na den 18den Brumaire naar Parijs terug, waar hij zijn „Histoire générale et raisonnée de la diplomatie française depuis la fondation de la monarchie jusqu'au 10 août 1792" (7 dln., 2de druk, 1811) in het licht gaf. Later werd hij benoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis aan de militaire school te St. Germain-en-Laye en in 1814 vergezelde hij als historiograaf van het departement van Buitenlandsche Zaken het Fransche gezantschap naar het Congres te Weenen. Tegen de belofte, dat hij een na den val van *Napoleon* door hem aangekondigde geschiedenis der Fransche diplomatie gedurende de revolutie ongedrukt zou laten, ontving hij een belangrijk jaargeld. Later toonde hij groote belangstelling in de zaken van Griekenland. Van zijn overige geschriften vermelden wij: „De la colonisation de St. Domingue" (1803), „Des Bourbons de Naples" (1811), „De la restauration politique de l'Europe et de la France" (1814), „Histoire du congrès de Vienne" (3 dln., 1829), „De la neutralité de Belgique" (1831) en „Solution de la question d'Orient" (1840). Na de Julirevolutie trok hij zich geheel terug uit het openbare leven en overleed den 20sten Maart 1845.

Flatey, een klein eiland aan de Noordwestkust van IJsland, wordt omgeven door een groot aantal andere eilanden en heeft een goede haven. Van daaruit zijn de ontdekkers van Groenland en het vasteland van Noord-Amerika, *Erich de Groote* en zijn zoon *Leif* vertrokken. In de 17de eeuw kocht bisschop *Brynjalfur Sveinsson* op Flatey van een boer voor koning *Frederik III* van Denemarken de verzameling sagen, den *Codex flateyensis*.

Flathe, *Heinrich Theodor*, een Duitsch geschiedkundige, geboren den 1sten Juni 1827 te Tanneberg (koninkrijk Saksen), studeerde te Leipzig in de letteren en geschiedenis, werd in 1850 leeraar aan het gymnasium te Plauen en in 1866 hoogleeraar te Meiszen. Hij overleed den 26sten Maart 1900 te Loschwitz. Hij schreef „Sankt Afra. Geschichte der Kgl. Sächs. Fürstenschule zu Meiszen" (1879), „Katechismus der allgemeinen Weltgeschichte" (3de druk, 1899), „Das Zeitalter der Restauration und Revolution 1815—1851" (1883), „Die neueste Zeit" (1887—1892) en „Deutsche Reden" (2 dln., 1893—1894). Hij bewerkte: „Vaterlandskunde für Schule und Haus" (3de druk, 1877), van *K. A. Engelhardt*, „Geschichte von Sachsen" (4de druk, 1870) van *E. A. F. Mohr* en „Geschichte des Kurstaats und Königreichs Sachsen" (2 dln., 1867—1873) van *C. W. Böttiger*.

Flatheads, ook *Salish* genoemd, is de naam van een Indiaanschen stam, die vroeger in Noord-Amerika ongeveer tusschen Bitter-Root en het Rotsgebergte, aan de Flathead-rivier en Clarke's Fork woonde. De naam heeft met plathoofd niets te maken. Taalkundig behooren zij tot den zoogenaamden Tsjaili-Salishstam. Hun taal is door een in het Latijn geschreven grammatica van den Jezuiet *Mengarini* en door een uitvoerig woordenboek van het Kalispel- of Koellespelm-dialekt nader bekend. De nog 1000 zielen tellende stam woont thans ten zuiden van het Flatheadmeer.

Flatters, *Paul Francois Xavier*, een Fransch officier, werd in 1832 te Laval geboren, onderscheidde zich gedurende den veldtocht in Italië en werd in 1870 bij Sedan gevangen genomen. Na den oorlog naar Algerië gezonden, waar hij in 1879 tot luitenant-kolonel opklom, kwam hij aan het hoofd van een expeditie, die onderzoek moest doen naar een tracé voor den Transsahara-spoorweg, welke in Soedan tusschen den Niger en het Tsjaadmeer zou uitloopen. Een eerste expeditie, in 1880 ondernomen, breikte het Menkhoughmeer, maar moest toen voor de Toearegs wijken. Een tweede, in het laatst van 1880 ondernomen, eindigde den 16den Februari 1881 door het vermoorden der expeditie, waarvan slechts enkele overlevenden terugkwamen.

Flaubert, *Gustave*, een Fransch romanschrijver, werd geboren te Rouaan den 12den December 1821, studeerde aanvankelijk in de geneeskunde, maar legde zich inzonderheid toe op de dichtkunst, waarbij hij *Byron* en *Victor Hugo* tot modellen koos. Weldra echter verwijderde hij zich van de romantische school, om de naturalistische richting te volgen. Hij schetste tafereelen uit het dagelijksch leven en wegens zijn roman: „Madame Bovary" (2 dln., 1857) werd hij van kwetsing der zedelijkheid beschuldigd, doch vrijgesproken. Maar niet alleen hierdoor baarde zijn boek groot opzien; het bevat inderdaad levendige schetsen in een keurigen, schilderachtigen stijl. Omstreeks dien tijd deed hij een reis naar Tunis en vergaderde hier de bouwstof voor den geschied- en oudheidkundigen roman: „Salammbô" (1862), die eveneens met bijval ontvangen werd. Hierin schildert hij den opstand der huurbenden tegen het aloude Carthago; de voorstelling van de stad met haar paleizen en verdere gebouwen en van de inwo-

ners met hun kleedij, gastmalen en gewoonten getuigt van de rijke verbeelding van den auteur. Intusschen dienen de daarin optredende personen alleen tot ledepoppen voor het geschied- en oudheidkundig gewaad. Verder schreef hij: „L'éducation sentimentale. Histoire d'un jeune homme (2 dln., 1869), „Le candidat" (1874), „Tentation de Saint Antoine" (1874) en „Trois contes" (1877). Hij overleed op zijn landgoed Croisset bij Rouaan den 7den Mei 1880. Na zijn dood verscheen nog zijn roman: „Bouvard et Pécuchet".

Flauwte of *onmacht* noemt men een plotseling wegzinken der krachten, waarbij de pols nagenoeg ophoudt te kloppen, terwijl van de ademhaling bij oppervlakkige waarneming niets bespeurd wordt. De persoon, die in flauwte is gevallen, gelijkt op een doode; zijn lippen zijn blauw, zijn oogen ingevallen, zijn gelaat is bleek en verwrongen, zijn bewustzijn geheel of gedeeltelijk verdwenen, hij heeft althans geen vermogen, om zijn bewustzijn te kennen te geven. Zulk een toestand nadert gewoonlijk met oorsuizing, duizeligheid, hoofdpijn en misselijkheid, en eindigt, nadat hij kort of lang, van 5 minuten tot een uur, geduurd heeft, met zenuwtrekkingen en met een ruim, koud zweet op het voorhoofd. De oorzaak van flauwte is veelal een ongewone gemoedsaandoening, ontstaan door het zien van iets vreeselijks of walgingwekkends, door schrik en angst, door overspanning en uitputting van kracht, ook wel door bloedverlies of pijn. Tot de beste geneesmiddelen bij deze ongesteldheid behooren koud water, Hoffmansdroppels, spiritus nitri dulcis en azijn.

Flaveaanwaterstof is een verbinding, die uit koolstof, stikstof, zwavel en waterstof bestaat, van de formule $C.N.C.S.N.H_2$. Het wordt bereid uit cyaangas en zwavelwaterstof en vormt gele kristallen, die bij verwarming uiteenvallen.

Flaveria *Juss.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Samengesteldbloemigen* (*Compositae*). Het onderscheidt zich door een onbehaarden bloembodem, door een 3- of 4-bladerig omwindsel en door ovale, gestreepte vruchten zonder zaadpluis. Het omvat kruiden met onbehaarde stengels, tegenovergestelde bladeren en gele bloemen. Men heeft overblijvende en eenjarige soorten in Mexico, West-Indië en Peru. *F. Contrayerva Perr.* (*Milleria Contrayerva Cav.*, *Eupatorium Chilense Molin.*) is een eenjarige plant uit de warme gewesten van Amerika, met opgaanden stengel, lancetvormige, gezaagde, naar onderen smal afloopende, van 3 hoofdnerven voorziene bladeren en dichte, schijfvormige bloemhoofdjes.

Flavine is een gele tot donkerbruine kleurstof, die uit een mengsel van quercetin en quercitrin bestaat. Het quercitrin is een glucosied (C_{21} H_{22} O_{12}), dat o.a. voorkomt in den bast van de *Quercus tinctoria*. Behandelt men het quercitrin met water en zoutzuur, dan splitst het zich in quercetin en glucose. Het quercetin (C_{15} H_{10} G_7) heeft een sterker kleurend vermogen dan het quercitrin zelf.

Flavius is de naam van een oud-Romeinsch geslacht.

Flavius Gnaejus, een zoon van *Ancus*, waarschijnlijk van Sabijnschen stam, was secretaris van *Appius Claudius Caecus* te Rome en bracht als zoodanig een verslag in gereedheid van de Legis actiones, vermeld onder den naam van „Jus Flavianum" en van de „dies fasti en nefasti," zoodat deze ook ter kennis kwamen der Plebejers. Het volk benoemde hem om die reden tot aedilis curulis (304 v. Chr.).

Flavius Fimbria Cajus, die zich in den burgeroorlog tusschen *Sulla* en *Marius*, als tegenstander van eerstgenoemde, berucht maakte door zijn vermetelheid en wreedheid, werd den consul *L. Valerius Flaccus*, dien men naar Azië zond, om *Sulla* als opperbevelhebber te vervangen, als legaat toegevoegd, maar kreeg te Byzantium ongenoegen met eerstgenoemde, die hem daarom van het legaatschap beroofde. *Flavius* zon op wraak en wist een oproer te doen ontstaan, dat aan den consul het leven kostte. Nu maakte *Flavius* zich meester van het opperbevel, zegepraalde meermalen op *Mithridates*, omsingelde hem in Pintana en zou zich van hem meester gemaakt hebben, indien *Lucullus* hem slechts met een vloot ondersteund had. Daarna woedde hij tegen allen, die de zijde van *Sulla* gekozen hadden, overweldigde Illium door verraad en verwoestte deze stad op een barbaarsche wijze. Toen echter *Sulla* in 94 v. Chr. naar Azië trok en vrede sloot met *Mithridates*, werd *Flavius* bij Thyatira ingesloten. Te vergeefs deed hij pogingen om te onderhandelen of zich door sluipmoord van zijn tegenstander te ontdoen. Zijn leger werd afvallig; hij moest naar Pergamum vluchten en sneuvelde hier in den tempel van *Asklepios*, nadat hij zich zelf reeds een wond had toegebracht.

Flavus, een broeder van *Hermann* of *Arminius*, vorst der Cheruskers, diende in het Romeinsche leger onder *Tiberius* en *Germanicus*. Hij had aan de Wezer met zijn broeder een samenkomst, die bijna met een tweegevecht geëindigd was. Een zoon van *Flavius*, *Italicus* genaamd, wordt eveneens als vorst der Cheruskers vermeld.

Flaxman, *John*, een Engelsch beeldhouwer, werd geboren te York den 6den Juli 1755, bezocht op 15-jarigen leeftijd de Koninklijke Academie, maar werkte niet in het atelier van dezen of genen meester. In 1782 trad hij in het huwelijk met *Anna Denman*, die weldra een weldadigen invloed oefende op zijn werkzaamheden. Met haar begaf hij zich in 1787 naar Rome, waar hij de opmerkzaamheid der kunstvrienden boeide. In 1794 keerde hij naar Londen terug, verwierf er grooten roem en werd er in 1810 lid der Koninklijke Academie en hoogleeraar in de beeldhouwkunst aan die inrichting. Hij overleed den 9den December 1836. Beroemd zijn zijn schetsen bij de „Odyssee" en bij de „Ilias" van *Homerus*, verder zijn teekeningen bij de werken van *Dante* en zijn platen bij de treurspelen van *Aeschylus*. Men ontwaart in de meeste kunstwerken van zijn hand groote verhevenheid en een zuiveren, edelen stijl. Hij was één der eersten, die op het voetspoor van *Winckelmann* doordrongen in den geest der klassieke kunst. Fraai is vooral zijn bas-relief ter gedachtenis van den dichter *Collins* in de kerk te Chichester, de aartsengel Michaël, Satan overwinnende, het Schild van Achilles, Psyché, Apollo als herder, een aantal borstbeelden en het gedenkteeken van lord *Mansfield* en dat van de familie *Baring* te Mi-

cheldean in Hampshire. Als een merkwaardigheid wordt gemeld, dat *Flaxman* uit de overeenkomst van den schedel van *Bonaparte* met dien van keizer *Augustus* de rol voorspelde, die eerstgenoemde als overheerscher vervullen zou.

Flèche noemt men in de veldversterkingskunst een open veldwerk, bestaande uit twee borstweringen, die een uitspringenden hoek, dus twee facen, vormen. Bedraagt die hoek meer dan 90°, dan heet het werk een „Redan".

Flêche, *La*, de hoofdstad van een arrondissement in het Fransche departement Sarthe (Anjou), 39 km. ten zuid-zuidwesten van Le Mans op den linker oever der Loire in een fraai dal en aan de spoorlijnen Aubigné—Sablé, La Suze—La Flèche, La Flèche—Angers en La Flèche—Saumur gelegen, is over het geheel goed gebouwd en telt (1901) als gemeente 10519 inwoners. Men heeft er een rechtbank van eersten aanleg, een Kamer van Landbouw en een militaire school. Ook verheft er zich het fraaie, in 1607 door *Hendrik IV* gebouwde Jezuïetencollege met een prachtig park, kostbare schilderijen en een bibliotheek met 20000 deelen. De inwoners verbouwen groenten, wijn, ooft en graan, ook heeft men er fabrieken en een levendigen handel.

Flechia, *Giovanni*, een Italiaansch taalgeleerde, werd den 6den November 1811 te Piverone geboren, was een autodidakt en maakte zich het eerst door vertalingen uit *Moore's* gedichten en den „Râmâyana" en den „Mahâbhârata" bekend. In 1856 gaf hij de eerste Sanskriet-grammatica in het Italiaansch uit en werd hij hoogleeraar in het Sanskriet te Turijn. Later legde hij zich speciaal op de bestudeering der Italiaansche dialekten toe. Zijn voornaamste werken daarover publiceerde hij in de „Handelingen der Turijnsche academie" en in „Archivio glottologico italiano". Te vermelden zijn in het bijzonder: „Postille etimologiche" en „Annotazioni sistematiche alle antiche Rime Genovesi". Hij overleed den 3den Juli 1892 te Turijn.

Fléchier, *Esprit*, een Fransch kanselredenaar en schrijver, geboren den 10den Juni 1632 te Pernes in het graafschap Venaissin, ontving een wetenschappelijke opleiding en werd opgenomen in de Orde der Jezuïeten, die hij echter weldra verliet, om zich naar Parijs te begeven, waar hij als kanselredenaar grooten roem verwierf. Zijn lijkredenen op *Bossuet* en *Turenne* zijn meesterstukken van welsprekendheid. In 1673 werd hij lid der Academie en in 1687 bisschop van Nîmes. Hij overleed te Montpellier den 16den Februari 1710. Door hem is de Academie te Nîmes gesticht. Behalve zijn „Oraisons funèbres" (1681 en later) vermelden wij zijn „Histoire de Théodose le Grand" (1678), „La vie du cardinal Ximenès" (1693 en later) en „Panégyriques des saints" (3 dln., 1690). Zijn „Oeuvres complètes" verschenen in 1782 in 10 dln. Volgens bevoegde beoordeelaars, overtreft hij *Bossuet* in zuiverheid van stijl, doch evenaart hem niet in rijkdom van denkbeelden en wegslepende kracht.

Flechsig, *Paul*, een Duitsch geneeskundige, werd den 29sten Juni 1847 te Zwickau geboren, studeerde te Leipzig, was aldaar van 1872—1877 assistent aan eenige laboratoria, werd in 1877 buitengewoon hoogleeraar in de geneeskunde, in 1878 in de psychiatrie, in 1882 directeur van de psychiatrische en zenuwkliniek en in 1884 gewoon hoogleeraar in de psychiatrie. Zijn voornaamste onderzoekingen betreffen den bouw der menschelijke hersenen en van het ruggemerg. Hij gebruikte tot opsporing daarvan de door hem uitgewerkte methode der geschiedkundige ontwikkeling, welke de samenstelling, speciaal der hersenen, uit talrijke organen opbouwt. Zoo kwam hij o. a. tot het bewijs, dat de oppervlakte der groote hersenen in een aantal velden verdeeld is, die hij als zins- en associatie-centra aanduidt. De laatste beschouwt hij als de denkorganen, die de menschelijke hersenen op karakteristieke wijze van de dierlijke doen verschillen. Hij schreef: „Die Leitungsbahnen im Gehirn und Rückenmark des Menschen auf Grund entwickelungsgeschichtlicher Untersuchungen dargestellt" (1876), „Ueber Systemerkrankungen im Rückenmark" (1878), „Gehirn und Seele" (1896), „Die Lokalisation der geistigen Vorgänge, insbesondere der Sinnesempfindungen des Menschen" (1896), „Die Grenzen geistiger Gesundheit und Krankheit" (1896) en „Neue Untersuchungen über die Markbildung in den menschlichen Groszhirnlappen" (1898).

Fleck, *Johann Friedrich Ferdinand*, een Duitsch tooneelspeler, werd geboren te Breslau den 12den Januari 1757, bezocht de universiteit te Halle, om in de theologie te studeeren, doch werd door den dood zijns vaders van voldoende hulpmiddelen beroofd, zoodat hij het besluit nam tooneelspeler te worden. Reeds bij zijn eerste optreden te Leipzig werd hij met bijval begroet. In 1779 ging hij naar Hamburg en in 1783 werd hij als gast te Berlijn zoozeer toegejuicht, dat hij er aanstonds een engagement kon sluiten. In 1786 werd hij geplaatst bij den Nationalen Schouwburg, werd er in 1790 regisseur en was wegens de ziekelijkheid van professor *Engel* doorgaans met de directie belast. Hij was als het ware geboren voor de karakters en den hartstocht der stukken van *Shakespeare*. De zonderlinge overgangen, de vreemde tusschenpoozen, het verhevene en het naïeve, daarin nedergelegd, gaf hij op hoogst natuurlijke wijze terug, zoodat *Tieck* erkende, dat hij de drama's van *Shakespeare* eerst door dien acteur had leeren begrijpen. Men zegt, dat hij in sommige rollen, bijvoorbeeld in die van *King Lear*, zelfs den beroemden *Schröder* overtrof. Schitterend was zijn spel in de rollen van *Shylock*, *Götz*, *Otto von Wittelsbach*, *Tancred*, *Essex*, *Ethelwolf*, don *Pedro* (in „Ines de Castro") enz. Ook burgerlijke rollen vervulde hij op uitstekende wijze. Hij volgde steeds de inspiratie van het oogenblik, zoodat door ongunstige omstandigheden zijn spel soms mat en flauw was. Hij overleed te Berlijn den 20sten December 1801.

Fleck, *Eduard*, een Duitsch rechtsgeleerde, werd geboren den 5den September 1804 te Pförten in de Niederlausitz, studeerde te Halle en te Berlijn, was in 1826 auscultator in Pruisischen dienst en werd vervolgens „Oberlandesgerichtsassessor" en auditeur militair te Maagdenburg, in 1831 plaatsvervanger en in 1835 lid in het Hoog Militair Gerechtshof te Berlijn. Tevens was hij werkzaam aan het ministerie van Oorlog, nam deel aan het samenstellen van militaire wetten

en verordeningen en bekleedde gedurende een reeks van jaren den leerstoel voor krijgsrecht aan de militaire academie te Berlijn. In 1849 werd hij bij het Rijksministerie van Oorlog, Justitie en Marine te Frankfort aan den Main als Pruisisch afgevaardigde belast met de bewerking van onderscheiden wetten en voorschriften, en werd in 1850 lid van het Volkshuis in het Parlement te Erfurt en later lid van het Huis van Afgevaardigden. In 1872 werd hij benoemd tot lid van het Heerenhnis in Pruisen. Hij redigeerde de laatste deelen der verzameling van militaire wetten in Pruisen en overleed den 8sten April 1879. Van zijn overige geschriften vermelden wij: „Erläuterungen zu den (älteren) preuszischen Kriegsartikeln" (1839—1850), „Strafverfahren der preuszischen Militärgerichte" (1840—1845), „Erläuterungen zu den preuszischen ehrengerichtlichen Verordnungen von 1843" (1848, 1858, 1865) en „Kommentar über das preuszische Militärstrafgesetzbuch" (1852; laatste druk, 1870, 2 dln.).

Fleet of **Vleet** (*Raja batis*) is een in de Noordzee voorkomende rogsoort, behoorende tot de familie *Rajidae*. Zie verder *Rogvisschen*.

Fleetwood, een stad in het Engelsche graafschap Lancashire, ligt aan de monding van den Wyre in de Iersche Zee en telt (1901) 12082 inwoners. Men heeft er een groot dok en zeebaden. De haven is tijdens den vloed voor grootere schepen toegankelijk. In 1901 kwamen 2858 schepen met 520118 ton binnen. De invoer (graan, erts en hout) bedroeg (1900) 879112 pond sterling, de nitvoer 14828 pond. Fleetwood heeft een dagelijksche stoomvaartverbinding met Belfast en Douglas. De stad werd in 1836 door sir *Peter Hesketh Fleetwood* gesticht. 5 km. zuidwaarts ligt Rossall House met een beroemde school.

Fleetwood, *Charles*, een Engelsch generaal, studeerde in de rechten, werd advocaat te Londen, doch trad in 1642 in het Parlementsleger, was in 1644 overste, in 1645 lid van het Parlement, in 1649 gouverneur van het eiland Wight en nam in 1650 als luitenant-generaal aan *Cromwell's* veldtocht in Schotland deel. In 1651 werd hij lid van den Raad van State, huwde in 1652 met een dochter van *Cromwell* en werd bevelhebber der troepen in Ierland, waar hij tot 1655 bleef. In 1657 verzette hij zich tegen het plan, om *Cromwell* tot koning uit te roepen. Na *Cromwell's* dood werkte hij mede tot de afzetting van diens zoon *Richard* en werd den 18den October 1659 generaal, doch moest reeds in December zijn betrekking neerleggen. Hij overleed den 4den October 1692.

Flegel, *Eduard Robert*, een ontdekkingsreiziger in het binnenland van Afrika, geboren te Wilna den 1sten (13den) October 1855, werd leerling in een boekhandel te Riga, bezocht in 1872 de handelsschool te München, om zich op de nieuwe talen toe te leggen, werd vervolgens geplaatst in een tabakszaak te Hambnrg en aanvaardde in 1875 een betrekking in de factorij van een Hamburgsch handelshuis te Lagos aan de kust van Opper-Guinea in West-Afrika. Drie jaar vertoefde hij aldaar, waarna hij in 1879 deel nam aan een expeditie naar het Kameroengebergte en op de stoomboot „Henry Venn" een tocht deed op de Binoewe tot ver achter Adamaoea. Met stenn van het Duitsch-Afrikaansch Genootschap aanvaardde hij in 1880 een nieuwe reis, bezocht in de eerste plaats Noepe en Sokoto en reisde in November over land naar Loko aan de Binoewe, vanwaar hij den 13den April 1882 Woekari bereikte. Hij trok den 10den Augustus 1882 over de waterscheiding tusschen de Binoewe en de Sjari, maar moest hier terugkeeren en kwam in Maart 1883 weder te Lagos. Weldra echter maakte hij zich gereed om een nieuwe reis te ondernemen naar Adamaoea, waarbij hij de hoop voedde, dat hij zou kunnen doordringen tot aan den Kongo. Dit laatste gelukte hem niet, maar hij verrijkte aanmerkelijk onze kennis van de bergstreken, die ten zniden van den bovenloop der Binoewe gelegen zijn. In het midden van 1884 keerde hij terug naar Europa, waar hij ijverde voor de kolonisatie van Duitschland op het gebied van den Niger en van de Binoewe. In de Duitsche handelswereld kon hij geen gehoor vinden voor zijn plannen, maar wel bij het Afrikaansch Genootschap en bij de Duitsche Koloniale Vereeniging. Uit het Rijksfonds voor ontdekkingen in Afrika werden hem aanzienlijke geldmiddelen voor een nieuwe onderneming toegestaan, en de keizer belastte hem met het overbrengen van geschenken aan den sultan van Sokoto, den gebieder in de meeste der vroeger door *Flegel* bezochte landen. In April 1855 aanvaardde hij zijn derde reis. De ongunstige waterstand van de Binoewe was echter een beletsel voor den gewenschten spoed. Ook had inmiddels Engeland, om aan Duitschland de loef af te steken, zich reeds aan den Niger en aan de Binoewe gevestigd, zoodat *Flegel* wegens den onvoldoenden steun, dien hij in de Europeesche handelskringen gevonden had, niet langer met vrucht werkzaam kon zijn. Op weg naar Jola ontving hij in Juli 1886 te Kontsja het bevel zich weder naar Europa te begeven. Aanstonds reisde hij naar de kust, en overleed aldaar te Brass den 11den September. Het overbrengen der geschenken aan de sultans van Sokoto en Gandoe geschiedde nu door de reisgenooten van *Flegel*, namelijk door *Hartert* en *Staudinger*. Bijzonderheden omtrent de tochten van *Flegel* zijn in de: „Mitteilungen der Afrikanischen Gesellschaft in Deutschland" dl. 4 en 5 opgenomen. Hij schreef verder het na zijn dood verschenen werk: „Vom Niger-Benue. Briefe aus Afrika" (Leipzig 1890) en „Lose Blätter aus dem Tagebuch meiner Haussa-Freunde" (Hamburg, 1885).

Fleischer, *Heinrich Leberecht*, een Duitsch orientalist, werd geboren te Schandau aan de Elbe den 21sten Februari 1801. Hij bezocht in 1814 en later het gymnasium te Bautzen en ging in 1819 naar Leipzig, om zich toe te leggen op de godgeleerdheid. Reeds te voren had hij zijn krachten aan de Oostersche talen gewijd. Hij zette die studie te Leipzig voort en ging in 1824 naar Parijs, om *de Sacy* te hooren en van de handschriften der koninklijke boekerij gebruik te maken. Onder leiding van *Caussin de Perceval* oefende hij zich in het Arabisch en zocht tevens den omgang der jonge Egyptenaren, die door *Mehemed-Ali* naar Parijs waren gezonden. In 1828 keerde hij naar zijn vaderland terug en ontving een aanstelling aan de school te Dresden. Reeds was hij in 1835 op het punt naar Petersbnrg te vertrekken,

waar hem het professoraat in het Perzisch aan de universiteit, benevens de betrekking van adjunct voor Oostersche oudheden en letterkunde was aangeboden, toen hij tot opvolger van *Rosenmüller* te Leipzig werd benoemd, waar hij den 10den Februari 1888 overleed. *Fleischer* wordt voor den besten beoefenaar van het Arabisch in Duitschland gehouden. Van zijn werken noemen wij de uitgave van *Aboelfeda's* „Historia ante-islamica", van den commentaar op den Koran door *Beidhawi*, van „Ali's hundert Sprüche arabisch und persisch paraphrasirt von Watwat" (1837), de vertaling der „Gouden halsbanden" van *Samachsjari*, die hem in een letterkundigen strijd wikkelde met *Hammer-Purgstal*, het vervolg der oorspronkelijke uitgave van „Duizend en één nacht", de uitgave van catalogi van Oostersche handschriften in de Koninklijke Bibliotheek te Dresden en in de stadsbibliotheek te Leipzig, en „Grammatik der lebenden persischen Sprache" (1875). Tot het „Neuhebr. und chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim" (3 dln., 1875), van *Levy* leverde veel bijdragen, alsmede tot de 8ste en 9de uitgave van het „Hebr. und chaldäisches Handwörterbuch" (1878 en 1883) van *Gesenius*. Hij was lid van het Saksisch Genootschap van Wetenschappen en heeft vele opstellen geleverd in de „Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft".

Fleischer, *Moritz*, een Duitsch beoefenaar der landbouwscheikunde, werd geboren te Kleef den 2den Januari 1843, studeerde te Berlijn en te Greifswald en promoveerde in 1867 op een dissertatie „Ueber das Tolallylsulfür und Tolallylsulfid", werd in 1869 geplaatst als tweede scheikundige aan het landbouwproefstation Hohenheim, nam deel aan den oorlog tegen Frankrijk en werd daarna assistent aan het proefstation Weende—Göttingen. Van 1875—1877 was hij werkzaam als directeur van het proefstation der Rijn-Pruisische Landbouwvereeniging te Bonn en werd in 1877 lid van de Koninklijke Pruisische Veencommissie met de opdracht het veenproefstation te Bremen in orde te brengen en te besturen. In 1891 werd hij als hoogleeraar naar Berlijn geroepen, terwijl hij zeven jaar later geheim regeeringsraad werd. Hij schreef o. a. „Die Thätigkeit der Zentralmoorkommission in den Jahren 1876—1879" (1882), „Berichte über die Thätigheit der Moor-Versuchsstation" (1877) en „Die Torfstreu, ihre Herstellung und Verwendung" (1890). Ook is hij redacteur van het: „Zentralblatt für Agrikulturchemie".

Fleischer, *Emil*, een Duitsch scheikundige, geboren te Schwedt aan de Oder den 11den Juni 1843, studeerde te Breslau en te Heidelberg, bepaalde zich vervolgens bij het fabriekswezen en ontdekte met zijn vader een methode om suiker te winnen uit den onkristalliseerbaren afval der fabrikatie van beetwortelsuiker. Naar die methode werd weldra in twee groote fabrieken in Rusland en Duitschland gewerkt. Hoogst belangrijk is verder de door hem uitgevonden hydromotor. Zijn belangrijkst geschrift is: „Die Maszanalyse" (1867 en later).

Fleischmann, *Wilhelm*, een Duitsch beoefenaar der landbouwscheikunde, werd geboren te Erlangen den 31sten December 1837, studeerde te Würzburg, Erlangen en München, promoveerde in 1861 te Tübingen en werd in 1863 leeraar aan de hoogere burgerschool te Memmingen, waar hij zich tevens belastte met het bestuur van het landbouwproefstation. In 1867 werd hij rector van de reaalschool te Lindau en regelde er van 1867 tot 1872 de wetenschappelijke werkzaamheden aan de Alpenproefstations, gaf van 1869 tot 1874 theoretisch onderwijs aan de school voor kaasbereiding te Sonthofen in Algäu en trok als wandelleeraar voor den landbouw door Vorarlberg. Gedurende negen jaren was hij voorzitter van de landbouwvereeniging te Lindau. Nadat hij veel gereisd had in Zwitserland, Oostenrijk, Noord-Duitschland, Denemarken, Zweden, Finland en Rusland, werd hij in 1876 uitgenoodigd, in Mecklenburg-Schwerin een proefstation voor melkerij te stichten, en in 1882 werd hij tot professor te Koningsbergen, in 1896 te Göttingen benoemd. Van zijn geschriften noemen wij: „Landwirtschaftliche Wandervorträge" (1871), „Studien über das Molkereiwesen in Dänemarken, Schweden und Finland" (1875), „Das Swartzsche Aufrahmungsverfahren und dessen Bedeutung für die Magersennerei" (2de druk, 1878), „Das Molkereiwesen" (1876), „Der gegenwärtige Stand der gröszern milchwirtschaftlichen Unternehmungen und der Molkereischulen in Deutschland" (1882), „Jahresberichte über die Thätigkeit der milchwirtschaftlichen Versuchsstation in Baden für 1878—1888" (1889), „Der Centrifugenbetrieb in der Milchwirtschaft" (1885), „Die Wirksamkeit der Versuchsmolkerei zu Klein-Tapiau in Ostpreusen pro 1877—1888" (1889), „Untersuchung der Milch van 16 Holländer Kühen während der Dauer einer Laktation" (1891) en „Lehrbuch der Milchwirtschaft", (2de druk, 1898).

Flem. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *John Fleming* (1785—1857), hoogleeraar te Aberdeen, die zich onderscheiden heeft door zijn studies over gewervelde en weekdieren.

Flémalle is de naam van twee plaatsjes in de Belgische provincie Luik, n.l. *Flémalle-Grande* met kolenmijnen en (1900) 4919 inwoners, en *Flémalle-Haute* met steengroeven, ijzergieterijen, druiventeelt en (1900) 3791 inwoners. Beide liggen aan de spoorlijn Namen—Luik en zijn door een zijtak met de lijn Luik—Eindhoven verbonden.

Flémalle. Zie *Meester van Flémalle*.

Fleming, *Paul*, een Duitsch dichter der Silezische dichtschool, werd geboren den 5den October 1609 te Hartenstein in het Saksische Ertsgebergte, gaf reeds als student in de pharmacie te Leipzig Latijnsche en Duitsche verzen in het licht, werd in 1633 geplaatst bij het gezantschap van hertog *Frederik van Holstein Gottorp*, die zich naar Rusland begaf, vergezelde dat gezantschap, nadat hij een jaar in Reval had doorgebracht, in 1637 naar Perzië, werd in 1639 verloofd aan de dochter van een koopman te Reval, maar overleed reeds, na te Leiden gepromoveerd te zijn, den 2den April 1640 te Hamburg. Zijn gedichten, oden, sonnetten, epigrammen, gelegenheidsgedichten enz., zijn gedeeltelijk hoogst verdienstelijk en verheffen hem ver boven *Opitz*. Van zijn geestelijke liederen is het meest bekende: „In allen meinen Thaten" enz., gedurende zijn reis naar

Perzië vervaardigd. Een verzameling van zijn gedichten werd na zijn overlijden door den vader van zijn bruid ter perse gelegd (1642). Een nieuwe uitgave der Latijnsche gedichten van *Fleming* werd bezorgd door *Lappenberg* (1863), en een van de Duitsche (2 dln. 1866). Een bloemlezing uit laatstgenoemde leverden *Tittmann* (1870) en *Oesterley* (1885), terwijl het leven van den dichter beschreven werd door *Schmitt* (1851) en door *Varnhagen von Ense* in de „Biographische Denkmale".

Flemming, *Jacob Heinrich*, graaf *von*, minister en veldmaarschalk in Keur-Saksen, werd geboren den 3den Maart 1667. Na het voleindigen zijner studiën ging hij in 1688 naar Engeland, en trad daarna eerst in Brandenburgschen en vervolgens in Saksischen dienst als adjudant-generaal van keurvorst *George*. Keurvorst *Friedrich August* verhief hem tot veldmaarschalk, en *Flemming*, in 1697 naar Warschau gezonden, bezorgde aan dien vorst de kroon van Polen. Hij onderscheidde zich in den oorlog tegen de Zweden en veroverde in 1699 de vesting Dünamünde bij Riga. Toen later de Saksische troepen moesten terugtrekken en *Karel XII* als overwinnaar de uitlevering van *Flemming* eischte, ging deze naar Brandenburg, doch hij kon weldra naar Dresden terugkeeren. Zoodra de voorspoed aan *Karel XII* den rug toekeerde, deed *Flemming* moeite den keurvorst *van Saksen* in het bezit van Lijfland te stellen en Pruisen tot een oorlog tegen Zweden te bewegen, doch te vergeefs. Ook in Polen leden zijn plannen, om 's konings macht uit te breiden, schipbreuk. Hij overleed te Weenen den 30sten April 1728.

Flens is de technische naam voor den rand of kraag aan een pijp of plaat van stoomwerktuigen.

Flensburg, een stad in de Pruisische provincie Sleeswijk, aan de spoorlijnen Neumünster—Vamdrup, Kiel—Eckernförde—Flensburg en Flensburg—Kappeln, ligt hoefijzervormig aan de westzijde van de Flensburger Föhrde en telt (1905) 53 777 inwoners. Men vindt er 4 Evangelische en 1 Roomsche kerk, een gedenkteeken voor *Wilhelm I* en een Bismarckfontein. De stad heeft een werf voor ijzeren stoom- en zeilschepen, 3 ijzergieterijen en machinefabrieken, een cement- en kalkfabriek, een glasblazerij, palmolie-, spiritus-, tabaks-, papier- en meubelfabrieken, een rijst- en stoommolen, vischdrogerijen enz. De handel omvat vooral koloniale waren, chemicaliën, steenkool, hout, graan, petroleum, vee enz. De reederij telt (1902) 88 schepen met 60 277 ton. In 1901 liepen binnen 1746 zeeschepen met 186 239 ton. Flensburg heeft een gymnasium, een hoogere burger- en een landbouwschool, verschillende vakscholen, een kunstnijverheidmuseum en een schouwburg. In de nabijheid ligt Krusau, waar koper en messing bereid worden. Flensburg is waarschijnlijk in de 12de eeuw gesticht en kreeg in 1284 stadsrechten. In 1627 veroverden de keizerlijke troepen het, na 1643 meermalen de Zweden, die het vervolgens in 1713 brandschatten. Na 1848 werd het onder Deensch bestuur hoofdstad van Sleeswijk. In de nabijheid hadden in 1848 en 1864 bloedige veldslagen plaats.

Flers, een stad in het Fransche departement Orne, ligt aan de Véren, aan den Westerspoorweg en telt (1901) 11 280 inwoners. Men vindt er een Romaansche kerk, een kasteel (15de eeuw), een college, een school voor kunstnijverheid, een bibliotheek en een museum. De stad is de zetel van een uitgebreide industrie (spinnerij, weverij, drukkerij en bleekerij van katoen en linnen), die aan 2800 arbeiders werk geeft en jaarlijks 38 millioen francs omzet

Flesch. Zie *Glasblazerij*.

Flesch, *Carl*, een beroemd violist, hoofdleeraar aan het conservatorium van de „Maatschappij tot bevordering der Toonkunst" te Amsterdam, werd den 9den October 1873 te Moson in Hongarije geboren en genoot het eerste muziekonderricht bij een dorpsmuziekmeester. Op 10-jarigen leeftijd echter (1883) ging hij ter school te Weenen, waar hij zich tevens onder goede leiding op het vioolspel toelegde en in 1886 leerling aan het conservatorium (klasse *Grün*) werd, dat hij in 1889 met den eersten prijs verliet, evenals het Parijsche conservatorium, waar hij van 1890 tot 1894 leerling van *Marsick* was. Na eenige concertreizen werd hij in 1897 benoemd tot leeraar aan het conservatorium te Boecharest en tevens tot leider van het koninklijk strijkkwartet van H. M. Koningin *Elisabeth* (*Carmen Sylva*). Hij bleef dit tot 1902, ontving den titel van koninklijk kamervirtuoos, maakte een groote concertreis door Europa en vestigde aldus in wijden kring zijn reputatie. In 1903 nam hij een benoeming aan tot leeraar aan het conservatorium te Amsterdam, waar hij nog gevestigd is. Hij concerteert voornamelijk in Duitschland en ons land en wordt tot de eerste violisten van den tegenwoordigen tijd gerekend.

Fleschjeswaterpas. Zie *Waterpas*.

Flesschenelement. Zie *Galvanisch element*.

Flesschenpost noemt men het overbrengen van berichten in luchtledige, met eenig zand gevulde flesschen, die van het schip aan de zee worden toevertrouwd en door de zeestroomen meegevoerd. Dergelijke flesschen gebruikte men het eerst in 1802, om den Golfstroom na te gaan. Tegenwoordig wordt de flesschenpost, die ook dikwijls tot het mededeelen van rampen gebruikt wordt, door het volkerenrecht beschermd. Een in de flesschen ingesloten briefje vermeldt den afzender, de plaats, waar zij aan de zee werden toevertrouwd, den tijd, waarop dit geschiedde, en het adres, waaraan zij moeten worden opgezonden. De vinder der flesch of de ambtenaar, aan wien deze overhandigd is, vult op de achterzijde van genoemd briefje de plaats, den tijd en de wijze van vinding in. Uit deze gegevens kan men belangrijke gevolgtrekkingen maken omtrent de richting der zeestroomen.

Flesschentrekker is een volksbenaming voor iemand, die onder bedriegelijke voorspiegelingen bij allerlei kooplieden goederen inkoopt met het doel ze tegen elken prijs te verkoopen, doch daarna den leverancier niet betaalt; het woord is synoniem met oplichter, bedrieger.

Fletcher, *John*. Zie *Beaumont, Francis*.

Fletschhorn is de naam van twee hooge toppen in de Penninische Alpen, ten N.O., van de Monte Rosagroep, tusschen de dalen van de Saas en den Krummbach gelegen. De zuidelijke Fletschhorn of Laquinhorn is 4016, de noordelijke Fletsch-

horn of Roszbodenhorn, 1200 m. verder noordwaarts gelegen, 3917 m. hoog.

Fleur. Zie *Vischtuigen*.

Fleurier, een vlek in het Zwitsersche kanton Neuenburg, ligt in het dal van den Traver en telt (1900) 3771 inwoners. Men heeft er 3 kerken, een school voor horlogemakers, een bibliotheek, landbouw, veeteelt, horlogemakerijen en fabricage van den als *Extrait d'absinthe* bekende Vermouthlikeur.

Fleuron noemt men een bloemvormig versiersel of ornament op den haarband eener kroon, in een stof gewerkt of als bouwkunstig sieraad.

Fleurus, een plaatsje aan de Sambre in de Belgische provincie Henegouwen en in het distrikt Charleroi, ligt aan de spoorlijnen Tamines—Landen, Nivelles—Fleurus en Leuven—Charleroi en telt (1900) 5826 zielen. Het is bekend door de veldslagen van 29 Augustus 1622, toen hertog *Christiaan van Brunswijk* en graaf *Ernst van Mansfeld* zich met zware verliezen door het leger der Spanjaarden onder generaal *Cordova* heensloegen, om zich met de Nederlanders te vereenigen; van den 1sten Juli 1690, toen de Franschen onder den maarschalk *Luxembourg* de overwinning behaalden op de Verbonden Mogendheden onder den prins *van Waldeck*, en eindelijk van den 26sten Juni 1794 tusschen het leger der Fransche republiek onder *Jourdan* en de Oostenrijkers onder prins *Josias van Saksen-Coburg*, waardoor niet alleen het bedreigde Parijs in veiligheid gesteld, maar ook Nederland aan de Franschen prijs gegeven werd. De voorposten van het leger der Bondgenooten waren na den val van Landrecy reeds genaderd tot Pérronne en geen vesting verhinderde hen naar Parijs te trekken. Toen bewoog zich *Pichegru* met het noorderleger om den rechtervleugel der Verbonden Mogendheden heen en bedreigde Vlaanderen, terwijl *Charbonnier* met het leger der Ardennes den linkervleugel terugwierp, en *Jourdan* met het Moezelleger uit Luxemburg oprukte. Bij Doornik hernamen de bondgenooten echter een vaste positie, en *Pichegru*, die hen daaruit wilde verdrijven, werd door de Oostenrijkers teruggeslagen. Terstond begaven zich het Sambre- en het Maasleger, vereenigd met het leger der Ardennen onder bevel van *Jourdan*, over de Sambre en deden een aanval op Charleroi, dat zich den 25sten Juni 1794 overgaf. Om deze stad, wier verovering onbekend gebleven was, bij te staan en een poging te wagen tot bevrijding der Nederlanden, rukte de prins *van Coburg* den 26sten Juni van Nivelles op. Hierdoor ontstond dienzelfden dag de slag bij Fleurus, die in het begin, toen de prins generaal *Jourdan* aanviel, terwijl generaal *Devay* met een aanzienlijk korps een positie innam voor Doornik, recht gaf op de schoonste verwachtingen. Reeds was de erfprins *van Oranje* met den rechtervleugel zegepralend voortgerukt tot aan Marchienne-au-Pont, reeds had de linkervleugel onder *Beaulieu* bij zijn aanval op de brug van Auveloy en op de redoutes van Fleurus 20 kanonnen veroverd, toen beiden tegen den avond het bevel ontvingen, terug te trekken, daar de prins *van Coburg* bij het vernemen der capitulatie van Charleroi zoo verschrikt was geworden, dat hij de bijkans verworven zegepraal liet ontglippen en de hoop opgaf Nederland te redden. Reeds den 10den Juli trokken de Franschen Brussel binnen. Den 16den Juni 1815 viel niet ver van Fleurus (bij Ligny) een bloedige veldslag voor tusschen de Pruisen en Franschen, en deze laatsten staken na den slag bij Waterloo Fleurus in brand.

Fleury, *Claude*, een Fransch kerkhistoricus, werd geboren te Parijs den 6den December 1640, ontving zijn opleiding aan het college der Jezuïeten te Clermont, studeerde in de rechten en werd in 1658 advocaat bij het gerechtshof van het Parlement. Weldra echter trad hij in den geestelijken stand en belastte zich in 1672 met het onderwijs der jonge prinsen *de Conti*, die tegelijk met den dauphin werden opgevoed. Later droeg *Lodewijk XIV* hem de opvoeding op van zijn onechten zoon, den graaf *van Vermandois*, en eenige jaren na den dood van dezen (1686) werd *Fleury* tweede hofmeester van de prinsen *van Bourgogne*, *Anjou* en *Berri* en abt van het Cisterciënser klooster Loc-Dieu. *Fleury* deelde met *Fénélon* de zorg voor het onderwijs der prinsen en wijdde zijn vrije uren aan het schrijven van eenige belangrijke werken, die hem een zetel in de Académie bezorgden. Toen de opvoeding der prinsen voltooid was, beloonde *Lodewijk XIV* hem met het priorschap van Argenteuil. *Lodewijk XV* benoemde hem wegens de gematigdheid, die hij in den strijd tusschen de Molinisten en Jansenisten betoond had, tot zijn biechtvader, doch wegens zijn hoogen leeftijd legde hij die betrekking een jaar voor zijn dood neder. Hij overleed den 14den Juli 1723. Van zijn werken noemen wij „Histoire du droit français" (1674) „Moeurs des Israélites" (1681), „Moeurs des Chrétiens" (1682), „Traité du choix et de la méthode des études" (1687 en later)", „Institution au droit ecclésiastique" (2 dln, 1687) en een uitstekende „Histoire ecclésiastique" (20 dln. 1691—1720), die tot 1414 loopt, door *Fabre* (26 dln., 1726—1740) en door *Alexandre Lacroix* tot 1778 werd voortgezet. Er bestaat een Latijnsche vertaling van dat werk met de vervolgen in 85 deelen. Na den dood van *Fleury* verschenen nog zijn: „Discours sur les libertés de l'église gallicane" (1724 en later).

Fleury, *André Hercule de*, kardinaal en eerste minister van *Lodewijk XV*, werd geboren te Lodève in Languedoc den 22sten Juni 1653, studeerde aan het college der Jezuïeten, daarna aan het college Harcourt te Parijs en werd kanunnik te Montpellier en doctor der Sorbonne. Aan het Hof van *Lodewijk XIV* verwierf hij door zijn innemend voorkomen en zijn geestigen omgang de algemeene gunst, zoodat de koningin en later ook de koning hem tot almoezenier benoemden. In 1698 verhief *Lodewijk XIV* hem tot bisschop van Fréjus en belastte hem met de opvoeding van zijn kleinzoon, later *Lodewijk XV*. In den hachelijken tijd van het regentschap behield *Fleury* de toegenegenheid van den hertog *van Orléans*. Deze, bespeurende hoezeer de jeugdige koning gehecht was aan zijn leermeester, begiftigde laatstgenoemde met een der hoogste geestelijke waardigheden in Frankrijk, met het aartsbisdom Reims, doch de benoemde wees het van de hand, omdat hij zijn kweekeling niet wilde verlaten. In 1726

werd hij kardinaal, en niet lang daarna plaatste *Lodewijk XV* hem aan het hoofd van het ministerie. Wel was hij toen reeds 73 jaar oud, maar hij bestuurde met beleid en voorspoed de aangelegenheden des lands. De Poolsche Successie-Oorlog, in 1733 begonnen, eindigde in 1736 met een roemrijken vrede, die Lotharingen aan Frankrijk toevoegde. In 1740 werd hij door de gebroeders *Belle-Isle* overreed deel te nemen aan den Oostenrijkschen Successie-oorlog, daar zij hem voorspiegelden, dat hij zonder groote moeite de legermacht van Oostenrijk zou kunnen vernietigen. Hij overleed echter vóór den afloop van dien strijd den 29sten Januari 1743. Toen *Fleury* zich met het bestuur der zaken belastte, bevond Frankrijk zich in een hachelijken toestand. De financiën waren in wanorde, de handel kwijnde, het crediet was vernietigd, het Hof in minachting, de Kerk verdeeld, de bedorvenheid algemeen en de verarmde, uitgeputte natie door een buitenlandschen vijand bedreigd. Zijn hoofddoel was het behoud des vredes. Gedurende zijn bewind bewerkte Frankrijk den vrede tusschen den keizer van Duitschland en den koning van Spanje, tusschen de Porte, Oostenrijk en Rusland, en meermalen werden pogingen aangewend, om ook een verzoening tusschen Engeland en Spanje tot stand te brengen.

Fleury, *Edouard*, een Fransch letterkundige, werd in 1815 te Laan geboren, was boekdrukker aldaar en maakte naam door een aantal historische en archaeologische werken, zooals: „Les études révolutionnaires"(1849), „Vandales et iconoclastes"(1850), „Saint-Just et la Terreur"(1851), „Le clergé au département de l'Aisne pendant la révolution"(1854), „La civilisation et l'art des Romains dans la Gaule belgique"(1861), „Les manuscrits à miniatures de la bibliothèque de Laon"(1863—1864), „Antiquités et monuments du département de l'Aisne"(1877—1882), „Origine et développement de l'art théâtral dans la province de Reims"(1881). Hij overleed in 1883 te Vorges.

Fleury, *Emile Felix*, een Fransch generaal, werd geboren te Parijs den 23sten December 1815, ontving zijn opleiding aan het college-Rollin, verloor in korten tijd zijn vermogen en kwam in 1837 in dienst bij het korps der spahi's in Algerië. Daarmede nam hij deel aan 11 veldtochten en werd 3-maal gewond en evenzoo vaak in de dagorders eervol vermeld. Zijn dapperheid bezorgde hem tevens een snelle bevordering, zoodat hij in 1848 als eskadronschef naar Frankrijk terugkeerde, waar hij zich bij *Napoleon* aansloot en door dezen tot ordonnansofficier benoemd werd. In 1851 nam hij deel aan de expeditie in Kabylië en werd door een kogel aan het hoofd zwaar gewond. Na zijn genezing werd hij in het nieuwe keizerrijk commandant van het regiment der guides en in 1861 en 1862 adjudant des keizers, eerste stalmeester der kroon en directeur-generaal der keizerlijke stoeterijen. In 1865 werd hij senator en in 1866 groot-stalmeester, terwijl hij meermalen met staatkundige zendingen belast werd. Toen tegen het einde van 1866 Venetië in het koninkrijk Italië werd ingelijfd, begaf hij zich naar koning *Victor Emanuël* te Florence en in 1869 als gezant naar Petersburg. Hij werd officier van het Legioen van Eer in 1849, grootofficier in 1856, brigade-generaal in 1860 en divisie-generaal in 1863, terwijl de czaar hem in 1864 het grootkruis der St. Anna-orde met briljanten verleende. Gedurende den oorlog van 1870 had hij geen commando, daar hij aan het Russische Hof vertoefde, en sedert den val van het jongste keizerrijk leefde hij ambteloos in Frankrijk. Hij overleed den 11den December 1884 te Parijs.

Fleury, *Jean François Bonaventure*, een Fransch letterkundige, werd in 1816 te Vasteville geboren, was eerst journalist en begaf zich in 1857 als onderwijzer naar Rusland, waar hij Fransch en letterkunde doceerde. Hij werd in 1872 hoogleeraar te Petersburg en kwam in 1890 naar Frankrijk terug, waar hij in 1894 te Gréville overleed. Hij schreef: „Traditions populaires des environs de Cherbourg"(1841—1842), „Krylow et ses fables"(1862), „Rabelais et ses oeuvres"(1877), „Marivaux et le marivaudage"(1880), „Littérature orale de la Basse-Normandie"(1883), „Mes délassements"(1887), „Les Savoisins dans la littérature française"(1888), „La prèsqu'île de la Manche et l'Archipel anglo-normand"(1890), benevens op onderwijsgebied „Grammaire en action"(1864), „L'art d'écrire"(1873), „Histoire élémentaire de la littérature française"(1871) en „Conseils aux maîtres qui enseignent la langue française en Russie"(1893).

Fleury de Chaboulon, *Edouard*, baron, kabinetssecretaris van *Napoleon I* na diens terugkeer van Elba, werd geboren in 1779 en was reeds op 16-jarigen leeftijd aanvoerder van een bataillon der Nationale garde. Den 5den October 1795 trok hij met een troep Parijzenaars op tegen de Nationale Conventie, werd in hechtenis genomen en behield het leven, omdat men medelijden had met zijn jeugdige roekeloosheid. Minister *Fermont* plaatste hem bij het departement van Financiën, en zijn eerlijkheid bewaarde de schatkist voor schandelijke rooverij. Als auditeur van den Staatsraad was hij werkzaam bij het bestuur der domeinen en maakte zich vervolgens verdienstelijk als sous-prefect in het departement der Meurthe. Toen de verbonden mogendheden naar Frankrijk oprukten, vervoegde hij zich als auditeur bij *Napoleon*, die hem eenige zendingen en de prefectuur te Reims opdroeg. Hier deed hij volgens ontvangen bevel de stormklok luiden en het volk te wapen roepen, hoewel de vijandelijke aanvoerder gedreigd had elken ambtenaar vogelvrij te zullen verklaren, die het waagde, het volk van wapens te voorzien. Niettemin deed *Fleury* nog krachtige proclamatiën verspreiden op het oogenblik, toen de Russen Reims stormenderhand innamen. Om zich aan de nasporingen des vijands te onttrekken, hield hij zich schuil in de stad, totdat de komst van *Napoleon* hem redding verschafte. Na de restauratie begaf hij zich naar Italië, doch gedurende de Honderd Dagen keerde hij naar Frankrijk terug, werd kabinetssecretaris van *Napoleon* en met een zending naar Bazel belast. Na den afstand van den keizer ging hij naar Londen, waar hij het belangrijke werk schreef „Mémoires pour servir à l'histoire de la vie privée, du retour et du règne de Napoléon en 1815". Later keerde hij naar Frank-

rijk terug, werd lid van de Kamer van Gedeputeerden en overleed den 28sten September 1835.

Flevo is de naam van een meer, waarvan de Romeinsche schrijver *Pomponius Mela* gewag maakt. Het was volgens hem gelegen met een daarin aanwezig eiland, dat eveneens Flevo genoemd werd, aan den rechterarm van den Rijn, ten noorden van het land der Batavieren, derhalve op de plaats, waar zich thans de Zuiderzee bevindt. Andere berichten vermelden, dat zich ter plaatse van de tegenwoordige wateren tusschen Stavoren, Enkhuizen en de eilanden Tessel, Vlieland en Terschelling bij den aanvang onzer tijdrekening lage landen bevonden, zoodat wij gemeld meer hebben te zoeken in den omtrek van Urk, wellicht het tegenwoordige Val van Urk, waar het de wateren ontving van den IJsel en van de Vecht. Zie verder *Zuiderzee*.

Flexie is een aan het Latijn ontleende naam voor *Verbuiging* en *Vervoeging* (zie aldaar).

Flexuur noemt men in de geologie de plooiïng eener aardlaag, waarvan het middelste deel steil opgericht is, terwijl de deelen ter weerszijden van het middelstuk horizontaal liggen.

Flibustiers is de naam van zeeroovers, die in de 2de helft der 17de eeuw de West-Indische wateren onveilig maakten en waarschijnlijk hun naam ontleenden aan de lichte vaartuigen, *fly-boats* of *vliebooten*, waarvan zij zich bedienden, terwijl volgens anderen die naam een Fransche verbastering is van het Engelsche *freebooters* (vrijbuiters). Zij vormden een bende vrijbuiters, die hoofdzakelijk uit Franschen bestonden, zich in 1625 van het eiland St. Christoffel meester maakten en op Spaansche koopvaarders loerden, maar in 1630 dit eiland verlieten, om zich in het noordwestelijk gedeelte van St. Domingo en op de nabijgelegen Schildpaddeneilanden te vestigen, waarna zij den naam ontvingen van *Boekaniers* (zie aldaar). Zij voerden een zwarte vlag, waarop een doodshoofd en een uurglas waren afgebeeld.

Flickel, *Paul*, een Duitsch schilder, den 8sten April 1852 te Berlijn geboren, studeerde te Weimar onder leiding van *Hagen*. In 1876 vestigde hij zich in zijn geboortestad. Een jaar later deed hij een studiereis door Italië, als resultaat waarvan hij schilderde: „Torbole aan het Gardameer", „Villa d'Este", „Lentelandschap bij Bordighera", „Uitzicht op Napels van Capo di Monte", „Tuin te Montecarlo", „Fonteinen in de villa Borghese" enz. Na 1880 ontleende hij zijn motieven aan de Oostzeestranden bij Prerow, Rügen, den Harz, Holstein en Brandenburg. Hij overleed den 18den Maart 1903 te Nervi.

Fliedner, *Theodor*, de grondlegger van onderscheiden liefdadige inrichtingen in Duitschland, werd geboren 21sten Januari 1800 te Epstein in Nassau, studeerde te Gieszen en Göttingen en vervolgens op het seminarium te Herborn, werd aanvankelijk gouverneur en in 1822 predikant te Kaiserswerth. Om een fonds te verzamelen voor de kerk, de school en de armen, deed hij een reis door Nederland en Engeland, overal liefdegaven inzamelend. Getroffen door de zegenrijke werkzaamheid van veel vereenigingen in Engeland, stichtte hij bij zijn terugkomst den „Rheinisch Westfälischer Gefängnisverein" te Düsseldorf en in 1833 een asyl voor ontslagen vrouwelijke veroordeelden in zijn parochie, daarna een bewaarschool (de eerste in Duitschland) te Düsseldorf, en te Kaiserswerth eerst een breischool en daarna een bewaarschool (1836), benevens een seminarium voor bewaarschoolonderwijzeressen. Het meest heeft hij zich echter bekend gemaakt door de vernieuwing van het oude ambt van diakonessen in de Evangelische Kerk. Nadat hij daartoe in 1836 eerst een vereeniging had in het leven geroepen, opende hij den 13den October van dat jaar de eerste inrichting voor diakonessen te Kaiserswerth, waar vervolgens veel zusters voor verpleging en voor onderwijs op bewaarscholen opgeleid zijn. Daarmede verbond hij een ziekenhuis, een seminarium voor onderwijzeressen, een weeshuis voor meisjes, een gesticht voor krankzinnige vrouwen en eindelijk een diakonessenschool (1864). Het diakonessenhuis te Kaiserswerth werd de moeder van vele andere en genoot weldra zoo groote achting, dat men zelfs in andere werelddeelen daaruit diakonessen verlangde. *Fliedner* zelf bracht in 1849 vier zusters naar Pittsburg in Noord-Amerika en in 1851 een dergelijk aantal naar Jeruzalem, waar hij een hospitaal en een opvoedingsgesticht deed verrijzen. Daarna ontstonden hospitalen te Konstantinopel (1856), te Alexandrië (1857), opvoedingsgestichten te Smyrna (1853) en te Boekarest (1859) en een weeshuis te Beiroet (1849), terwijl door zijn invloed op talrijke plaatsen in Duitschland en ook te Florence dergelijke inrichtingen werden gesticht. In de jaren 1856 en 1857 deed hij nogmaals een reis naar het Oosten, zette in weerwil van den ongunstigen toestand zijner gezondheid zijn werk met ijver voort en overleed den 4den October 1864. Tegen het einde van dit jaar waren op meer dan 100 stations 430 zusters werkzaam; in de groote gebouwen te Kaiserswerth werden dagelijks 500 tot 540 personen gespijzigd, en terwijl het kapitaal der stichting op 580 000 thaler geschat werd, eischten haar behoeften een jaarlijksche som van 60 000 thaler. In 1901 was het aantal stations geklommen tot 250 met ongeveer 1100 zusters, en het geheel dezer inrichtingen vereischt thans een jaarlijksche uitgave van 700 000 mark. De geschriften van *Fliedner* zijn meest van stichtelijken en opvoedkundigen aard. Daarvan vermelden wij het „Buch der Märtyrer" (3 dln. met een supplement, 1853—1860). Zijn weduwe, *Karoline Bertheau*, een leerling van *Amalie Sieveking* te Hamburg, stond hem sedert 1843 getrouw ter zijde, maar moest zich wegens gevorderden leeftijd in 1883 aan het bestuur der zaken onttrekken. Zij overleed den 15den April 1892.

Flier, dr. *G. J. van der*, in 1841 te Nijkerk geboren, studeerde te Utrecht in de theologie en promoveerde aldaar in 1866 op een proefschrift, getiteld: „Historisch-kritisch onderzoek naar Rom. 15 en 16". Hij was achtereenvolgens predikant te Eemnes, Heemstede, Delft en 's Gravenhage, zijn tegenwoordige standplaats. Hij werd in 1881 lid der Synode, in 1893 vice-president en in 1900 president van genoemd college, totdat hij in 1904 zich niet meer voor het lidmaatschap verkiesbaar stelde. Bovendien is hij sedert 1894 lid en secretaris der Commissie tot de zaken der Protestantsche kerk in Nederlandsch- Oost en West-Indië en werd hij in hetzelfde jaar Hofprediker. Zijn

voornaamste geschriften zijn: „Het Darbisme" (1878), „Zahn, geschiedenis der christelijke kerk" (18de druk, herzien door bovengenoemde, 1890), „Na vijf en twintig jaren. Gedachteniswoord" (1903). Verder schreef hij bijdragen in „Gewijde tafereelen" (1878), „Gewijde Kunst", „Bouwsteenen", „Overdenkingen" van *J. J. P. Valeton Jr.* en *Chantepie de la Saussaye*, en de „Stemmen voor waarheid en vrede".

Fligely, *August von*, luitenant-veldmaarschalk in Oostenrijkschen dienst en van 1853 tot 1872 directeur van het Militair Geografisch Instituut te Weenen, werd geboren in 1811 te Janow in Gallicië en overleed te Weenen den 12den April 1879. Ofschoon hij in 1872 gepensionneerd was, bleef hij nog tot 1875 werkzaam als president van de Oostenrijksche commissie voor de graadmeting. Hij heeft zich met betrekking tot de triangulatie, de opmeting van het land en de cartografie van Oostenrijk zeer verdienstelijk gemaakt. Het door hem bestuurd Militair Geografisch Instituut is aan hem zijn wereldberoemden naam verschuldigd. Door zijn ijverige bemoeiing werd bij de vervaardiging der nieuwe kaarten van Oostenrijk de heliogravure in toepassing gebracht.

Flinck, *Govaert*, een Hollandsch historie-, genre- en portretschilder, geboren te Kleef den 25sten Januari 1615, overleed te Amsterdam den 2den Februari 1660. Hij was een leerling van *Lambert Jacobsz.* te Leeuwarden en daarna, omstreeks 1635, van *Rembrandt* te Amsterdam, waar hij tot zijn dood werkzaam bleef. Hij werd een van *Rembrandt's* voornaamste leerlingen en muntte weldra uit door zijn portretten, regenten- en schutterstukken, tafereelen uit de Bijbelsche geschiedenis enz. Hij was in zijn tijd zeer gezien en menig dichter uit dien tijd, o.a. *Vondel*, heeft zijn werk bezongen. Hij is tweemaal getrouwd geweest en was in goeden doen. Bij zijn dood sloeg men te zijner nagedachtenis een penning. Hier te lande vindt men de mooiste schilderijen van *Flinck* in het Rijksmuseum te Amsterdam, terwijl er ook zijn in het Museum Boijmans te Rotterdam, in het Mauritshuis te 's Gravenhage, in de collectie Steengracht te 's Gravenhage en in tal van buitenlandsche musea.

Flinders, een rivier in het noordelijk gedeelte van den Australischen staat Queensland, ontspringt ongeveer op 21° Z. Br. en tusschen 144 en 145° O.L. van Greenwich, stroomt eerst west-, dan noordwaarts en mondt uit in de Golf van Carpentaria. Op den linker oever van den benedenloop ontvangt deze rivier de Gilliat met de Cloncurry en op zijn rechter oever de Grateful Creek.

Flinders, *Matthew*, een Engelsch ontdekkingsreiziger in Australië, werd geboren den 16den Maart 1774 te Donington in Lincolnshire, deed reeds in 1795 met den geneesheer *Bass* een ontdekkingstocht langs de zuidoostkust van Australië ten zuiden van Port Jackson, bezocht in Februari 1798 alleen de eilanden aan den oostelijken mond der Bassstraat, voltooide in October met *Bass* de ontdekking van die Straat en voer rondom Van Diemensland. In 1801 deed hij met den *Robert Brown* in opdracht der regeering een nieuwe ontdekkingsreis, bezocht de zuidkust van Australië bij Kaap Leeuwin, in Juli 1802 de oostkust van Port Stephens tot aan Kaap Palmerston, stevende door de Torresstraat en onderzocht de kust der Golf van Carpentaria. Wegens den onzeewaardigen toestand van zijn schip moest hij naar Sydney en Europa terugkeeren, leed schipbreuk, werd gered, maar door de Franschen gevangen genomen. Hij overleed te Londen den 19den Juli 1814, een „Voyage to Terra Australia" (2 dln.) nalatende.

Flines, *Gilbert de*, een Nederlandsch dichter, werd geboren te Amsterdam den 19den Februari 1690 en overleed te Londen den 25sten December 1749. Van hem heeft men „Bijgedichten op de zinnebeelden, getrokken uit Q. Horatius Flaccus, naar de geestrijke vinding van Otto Vaenius" (1711) en het blijspel „De ontrouwe voedster" (1710).

Flines, Hendrik de, een Nederlandsch dichter en teekenaar, is afkomstig uit het geslacht van den voorgaande. Hij werd geboren den 24sten October 1760, behoorde tot de 40 stichters van de maatschappij Felix Meritis en overleefde allen. In 1808 behaalde hij voor de 3de maal den eereprijs bij de stads teekenacademie te Amsterdam, die hem vervolgens tot haar secretaris koos. Bij de oprichting der Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam werd hij secretaris van den Raad van Bestuur, welke betrekking hij waarnam tot aan zijn dood. Dichtstukken van hem zijn te vinden in de „Kleine Dichterlijke Handschriften". Hij overleed te Amsterdam den 29sten April 1832.

Flines, Quirijn de, tot hetzelfde geslacht behoorende, was een beoefenaar der letteren en schreef: „Loisirs littéraires" (1ste bundel, 1801, 2de 1809), „Scheeps- en Zeemanswoordenboek, enz." (1806 en 1820), „Proeven van Hollandsche of Nederduitsche Synonyma" (1810), „Pleidooien ten behoeve der personen, beschuldigd van deel genomen te hebben aan de onrustige bewegingen van 11 April 1811 te Amsterdam" (1814), „De vorstelijke voorouders van den prins van Oranje en Nassau en van H. D. gemalin" (1814), „Brussel en deszelfs inwoners in 1817" (1817) enz. Ook van hem vindt men dichtstukken in de „Kleine Dichterlijke Handschriften".

Flinsch, *Ferdinand*, een koopman en industrieel, geboren te Blankenberg den 19den Augustus 1792, is de stichter van de aanzienlijke papierfabrieken en papiermagazijnen, die ook thans nog een voorname plaats innemen in de Duitsche industrie. Op zijn geboorteplaats had zijn vader een kleinen papiermolen. *Ferdinand*, die eerst te Schleiz en vervolgens te Leipzig voor den handel werd opgeleid, kwam op het denkbeeld in laatstgenoemde stad een groot papiermagazijn op te richten. Hij deed dit den 20sten April 1819 met zijn broeder *Heinrich* (geboren den 21sten Maart 1802) en ondervond daarbij grooten voorspoed, zoodat ook zijn broeder *Friedrich August* (geboren den 28sten Augustus 1799) tot de zaak toetrad. Weldra deed hij ook elders kleinere magazijnen verrijzen, terwijl hij in 1827 een tweede hoofdmagazijn opende te Offenbach, dat later naar Frankfort aan den Main verplaatst werd. Ook kocht hij een papierfabriek te Penig, bouwde er een te Blankenberg en verbeterde door uitmuntende werktuigen en grondstoffen de hoedanig-

heid van het papier. Hij overleed den 11den November 1849; de door hem gestichte zaak, waaraan later een lettergieterij is toegevoegd, bestaat nog.

Flint is het kleinste en meest noordoostelijke graafschap van Wales. Het bestaat uit 2 door Denbighshire gescheiden deelen en telt op 654 v. km. (1901) 81725 inwoners. Dit graafschap is het minst bergachtige gedeelte van Wales en bezit een bekoorlijke afwisseling van rotsachtige heuvels en vruchtbare dalen. De belangrijkste rivieren zijn de bevaarbare Dee in het oosten met de Alijn, en de Clwyd in het westen. Op de lage landen vindt men korenvelden, weiden en wouden. Vooral vindt men er een grooten rijkdom van delfstoffen. De steenkoolbeddingen langs de Dee bezitten een dikte van 0,6 tot 4,6 m. Vroeger had men er veel ijzersmelterijen, die echter door de mededinging van Schotland sterk verminderd zijn. Daarentegen delft men er koper, vitriool, lood, galmei, blende en eenig zilver. Ook heeft men er katoenfabrieken, pottebakkerijen en zoutpannen. De hoofdstad is Mold met ruim 4000 inwoners, fraai gelegen aan de Alyn en aan den spoorweg.

Flint, de voormalige hoofdstad van het gelijknamige graafschap met (1901) 4624 zielen, ligt aan de Dee en bezit drukbezochte zeebaden, benevens een haven voor kleine schepen. Vroeger was zij een vesting, en op een rots verheffen zich de bouwvallen van den burcht, waar *Richard II* gevangen zat en in 1399 de kroon afstond aan *Hendrik IV*.

Flint, de hoofdstad van het graafschap Genesee in den Noord-Amerikaanschen staat Michigan, werd gesticht in 1830, ligt aan de Flintrivier en aan den spoorweg, telt (1900) 13103 inwoners en is fraai gebouwd. Zij bezit een doofstommeninstituut, zaag- en schaafmolens.

Flinzer, *Fedor*, een Duitsch schilder, werd den 4den April 1832 te Reichenbach geboren, studeerde te Dresden onder *Schnorr*, doch wijdde zich later aan humoristische tooneelen uit de dierenwereld en maakte zich als illustrator van kinderboeken zeer verdienstelijk. Wij noemen: „Reintje de Vos", „Lachende kinderen", „Piet de Smeerpoets", „Koning Nobel" enz. In 1873 werd hij teekeninspecteur te Leipzig. Hij schreef „Lehrbuch des Zeichenunterrichts in deutschen Schulen" (5de druk, 1896) en „Pflanzenblätter im Dienste der bildenden Künste und des Kunstgewerbes" (1899).

Flirt (Engelsch) is de benaming voor hofmakerij, die niet ernstig bedoeld wordt, en ook voor de personen, met wie men flirt, zelf.

Flobertgeweer. Zie *Geweer*.

Flockenius, *Henricus*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Bremen den 3den October 1602, studeerde te Leiden, was achtereenvolgens predikant te Bremen en te Embden en werd in 1650 hoogleeraar te Harderwijk, vanwaar hij in 1655 weder naar Bremen vertrok als predikant en als hoogleeraar aan het gymnasium. Hij bekleedde de beide betrekkingen tot aan zijn overlijden den 24sten September 1680. Behalve eenige „Orationes" deed hij in het licht verschijnen „Theologiae Catholicae prolegomena, etc." (1664). Zijn „Opera theologica" zijn in 1755 uitgegeven.

Flocon, *Ferdinand*, een Fransch journalist, werd geboren te Parijs in November 1800, leverde eerst „Ballades allemandes" (1827) en eenige romans, kwam als stenograaf in dienst van den „Courrier Français" en werd vervolgens een der hoofdredacteuren van dit blad. Reeds onder de restauratie behoorde hij tot de mannen der oppositie en nam met geestdrift deel aan de Juliomwenteling en in 1845 aan de stichting van den ultrademocratischen „Réforme". Na de Februariomwenteling werd hij secretaris van het Voorloopig Bewind, daarna minister van Landbouw en vertegenwoordiger van het Seinedepartement in de Constituante. In 1849 werd hij niet herkozen in het Wetgevend Lichaam, vertrok naar den Elzas en deed te Kolmar een democratisch dagblad in het licht verschijnen, totdat de gebeurtenissen van den 2den December 1851 hem noodzaakten de wijk te nemen naar het buitenland. Hij vestigde zich te Zürich, schreef er „La Suisse illustrée" en overleed te Lausanne den 15den Mei 1866.

Flooonné is een dikke, zachte, wolharige stof, die gebruikt wordt voor het maken van wintermantels.

Flodoard, een geschiedschrijver, werd in 894 te Epernay geboren, was als canonicus en archivaris te Reims werkzaam en overleed in 966. Van 936—939 schreef hij in Latijnsche hexameters een geschiedenis van *Christus*, der eerste Heiligen en der pausen, daarna „Annales", een vertrouwbare en voor de Fransche, Italiaansche en Duitsche geschiedenis zeer belangrijke kroniek over de jaren 919—966 en „Historia ecclesia Remensis" en een geschiedenis van Reims' kathedraal tot 948.

Flodden-Field is de naam van een slagveld in Engeland. Het ontving zijn naam naar een in het noordoostelijk graafschap Northumberland aan de grenzen van Schotland ten noordwesten van Wooler gelegen heuvel, Flodden genaamd. Hier werd koning *Jakobus IV* van Schotland den 9den September 1513 door de Engelschen overwonnen en gedood.

Flögel, *Karl Friedrich*, een Duitsch letterkundige, werd geboren den 3den December 1729 te Jauer in Silezië, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Breslau en studeerde te Halle in de godgeleerdheid. Nadat hij eenigen tijd privaatonderwijs gegeven had te Jauer, werd hij in 1761 leeraar aan het gymnasium te Breslau, vervolgens prorector en in 1773 rector der school te Jauer. Het volgende jaar echter ging hij als hoogleeraar in de wijsbegeerte naar de ridderacademie te Liegnitz. Hij overleed aldaar den 7den Maart 1788. Van zijn geschriften noemen wij: „Geschichte des menschlichen Verstandes" (3de druk, 1776), „Geschichte des gegenwärtigen Zustandes der schönen Literatur in Deutschland" (1771), „Geschichte der komischen Literatur" (4 dln., 1784—1787), „Geschichte des Groteskkomischen" (1788 en 1888), „Geschichte der Hofnarren" (1785) en „Geschichte des Burlesken" (1794).

Floh, *Jacob Hendrik*, een Nederlandsch schrijver, werd geboren te Krefeld in 1758, studeerde te Amsterdam en werd in 1783 beroepen als predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Enschedé. Zijn levendige belangstelling in de staatkundige

bewegingen van zijn tijd was oorzaak, dat hij in 1796 als volksvertegenwoordiger werd afgevaardigd naar de Nationale Vergadering der Bataafsche Republiek te 's Gravenhage. Hij was een der verdienstelijkste en werkzaamste leden, zoodat hij weldra benoemd werd tot secretaris bij de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam. Toch begonnen hem de politieke verwikkelingen weldra te vervelen, zoodat hij zijn aanzienlijke betrekking nederlegde en naar Enschedé terugkeerde. In 1800 werd hij er schoolopziener van het derde distrikt en secretaris der provinciale commissie van onderwijs. Bij herhaling werd hij naar elders beroepen, maar hij bleef te Enschedé en overleed aldaar den 25sten Maart 1830. Hij was een voorstander van het beginsel, dat ook aan Israëlieten het burgerrecht moest worden toegekend, terwijl hij in 1796 tot de commissie van volksvertegenwoordigers behoorde, die het besluit nam Kerk en Staat van elkander te scheiden. Van zijn geschriften vermelden wij: „Proeve eener beredeneerde verklaring der geschiedenis van 's Heilands verzoeking in de woestijn"(1790) „Vertrouwelijke gesprekken over verlichting, vrijheid, gelijkheid"(1795), „Onderrichtingen, raadgevingen en wenken voor schoolonderwijzers"(1808 en 1821), „Gesprekken over de pokken en inenting van dezelve"(1811), „Iets over de ondoelmatigheid der voornaamste weeshuizen in het voormalig koninkrijk Holland"(1811), „Handleiding tot het oprichten en instandhouden van industriescholen" (1813), „Volksgeluk is zonder volksdeugd onbestaanbaar"(1823), terwijl 2 van zijn verhandelingen door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, een door de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem en een door de Maatschappij van Landbouw te Amsterdam met goud werden bekroond.

Floquet, *Pierre Amable*, een Fransch geleerde en geschiedkundige, werd geboren den 9den Juli 1797 te Rouaan, studeerde te Caen in de rechten, vestigde zich in zijn geboortestad, schreef „Anecdotes normandes" en werd in 1839 correspondeerend lid van de Académie des Inscriptions. Hij schreef: „Histoire du parlement de Normandie" (7 dln., 1840—1843), die door de Academie met den grand prix-Gobert werd bekroond, „Etudes sur la vie de Bossuet" (3 dln., 1855), eveneens bekroond en „Boussuet, précepteur du Dauphin" (1864). Ook leverde hij een uitgave der „Oeuvres inédites de Bossuet" (1828). Hij overleed te Formentin (departement Calvados) den 6den Augustus 1881.

Floquet, *Charles Thomas*, een Fransch staatsman, werd geboren te St. Jean de Luz den 5den October 1828, studeerde in de rechten, vestigde zich te Parijs en trad als pleitbezorger op in onderscheiden staatkundige processen, bijv. in 1869 in dat tegen *Pierre Bonaparte*. Ook nam hij deel aan de redactie van radicale dagbladen. Na den val van het keizerrijk werd hij den 5den September 1870 benoemd tot adjunct van den maire van Parijs, *Etienne Arago*, maar begunstigde de Commune, zoodat hij na den 31sten October zijn ambt moest nederleggen. Den 8sten Februari 1871 werd hij te Parijs tot lid der Nationale Vergadering gekozen en deed pogingen om tusschen de opstandelingen te Parijs en de regeering te Versailles den vrede tot stand te brengen. Dientengevolge beschuldigde men hem van geheime verstandhouding met de Communemannen en na het nederleggen van zijn mandaat werd hij in hechtenis genomen en tot het einde van Juni gevangen gehouden. In 1872 werd hij tot lid van den gemeenteraad van Parijs en in 1876 tot lid der Kamer van Afgevaardigden gekozen, waar hij plaats nam aan de linkerzijde en als een voortreffelijk redenaar grooten invloed verkreeg. Reeds in 1876 deed hij het voorstel tot opheffing van den staat van beleg en tot een algemeene amnestie. In Januari 1882 werd hij prefect van de Seine, doch reeds in October van dat jaar aanvaardde hij weer een mandaat als volksvertegenwoordiger, zoodat hij zijn ontslag nam als prefect. In Januari 1883 deed hij het voorstel, om aan al de leden der vorstenhuizen, die over Frankrijk geregeerd hebben, het verblijf op Frankrijk's grondgebied te ontzeggen, maar het werd niet aangenomen. Van 1885 tot en met 1887 was hij president van de Kamer. Toen in den aanvang van 1888 het ministerie *Tirard* voor de kracht der oppositie van eenige samenwerkende minderheden bezweek, werd *Floquet* belast met de vorming van een nieuw kabinet, dat de herziening der grondwet op zijn programma nam. De steeds grooter wordende populariteit van *Boulanger*, dien *Floquet* in een duel vrij ernstig wondde, noopte hem in October zijn ontwerp tot grondwetsherziening in te dienen; daar de Kamer echter een voorstel tot uitstel aannam, moest hij zijn ontslag nemen. De volgende jaren werd hij wederom president der Kamer. Daar hij eenigszins in de Panama-zaak aandeel had, werd hij in 1893 niet herkozen, doch kwam in 1894 in den Senaat. Hij overleed te Parijs den 18den Januari 1896.

Flora (zie de afb.), bij de Romeinen de godin der bloemen en in het algemeen die der lente, had haar tempel nabij den Circus Maximus. Haar feesten, *floralia* genaamd, werden ingesteld in het jaar 516 na de stichting van Rome en van den 28sten April tot den 3den Mei vooral des nachts bij fakkellicht op zeer zinnelijke wijze gevierd. Op munten en gedenkpenningen ziet men de godin met bloemenkransen getooid.

Flora (Napels).

Flora noemt men in de plantkunde het gezamenlijk aantal der in een werelddeel, land of streek, of ook op de geheele aarde in het wild groeiende planten. Op de kennis van de verschillende flora's berust de plantengeografie of de leer van de verspreiding der gewassen over de aarde.

Flora, *Kaap*, is de zuidwestelijke kaap van het Northbrookeiland van Frans Jozef-land (zie aldaar).

Floreen is de naam van een soort van grondbelasting in Friesland onder de Saksische heerschappij in 1496 ingevoerd en behouden tot 1806, feitelijk zelfs tot 1833. Het was oorspronkelijk een belasting op de verponding, onze grondbelasting. Zij werd geïnd door den rentmeester der domeinen van de grietslieden en magistraten in evenredigheid van de huurwaarde. Men vorderde

in 1498 van alle renten den 100sten penning, in 1504 3 stnivers van elken floreen (vandaar de naam) of goudgulden. De geheele huurwaarde bedroeg ± 122 000 floreen (± f 180 000) met uitzondering van het Bildt. De belasting over deze waarde bedroeg ± 14 000 floreen (f 20 000).

In 1504 kwam in deze belasting verandering. Toen sloot hertog *George van Saksen* een overeenkomst met de Heerschappen tot afkoop van het leenstelsel, waarbij zij zouden betalen in eens zonder eenigen anderen last of druk, den 21sten penning der huren. In 1514 kwam de hertog zelf in Friesland. Zijn oorlog tegen de Groningers en *Edzard* van Oostfriesland was in vollen gang en *George* in groot geldgebrek. Daarom wilde hij, dat de Heeren òf hun 21sten penning zouden willen afkoopen òf afdienen. Onder voorwaarde, dat men van den 21sten penning voor nu en altijd vrij zou zijn en dezelfde rechten behouden, die men in 1504 verkregen had, zouden de Heerschappen 3 maanden lang 500 knechten te velde brengen op eigen kosten. Bij den overgang van Friesland aan *Karel V* bezegelde deze dit driedubbele privilegie (vrij van 't leenstelsel, vrij van alle vroegere belastingen, vrij van den 21sten penning) eerst in 1515 te Brussel, later in 1524 te Mechelen. De korting door dit privilegie der Heerschappen beliep ongeveer *f* 1600 à *f* 1700 op de *f* 20000. Toch had de keizer gaarne ook die gelden terug en gelastte bijv. in 1545 den procureur-generaal van het Hof van Friesland alle geprivilegieerden te dagvaarden tot de betaling.

Behalve dien 21sten penning had men nog de jaartaux, namelijk de grondbelasting van den souverein als domein. Nog komen er in de geheele 16de eeuw extraheffingen voor. In 1580 ziet men deze als jaarlijksche gewone belastingen steeds hooger stijgen, zoodat zij de oorspronkelijke heffing van 3 stuivers per floreen weldra overtreffen. Die belastingen ontmoet men niet in de domeinrekeningen, maar in de rekeningen van den ontvanger-generaal der provincie. Niemand was vrij. Men noemde ze omslag op de floreenrente. In 1621 eindigde het Twaalfjarig Bestand. Bij het hervatten van den strijd tegen Spanje moest Friesland aanzienlijk bijdragen in de algemeene oorlogskosten. De Friesche Staten decreteerden daarom in 1622 een omslag van 14 stuiver gewoon en 3 stuiver buitengewoon op de floreenrente iedere 2 maanden, alzoo 5 gl. 2 stuiver van iedere floreenrente (huur). Een tevens opengestelde leening van f 300 000 mislukte. De nood klom. In 1623 werden daarom door de Provinciale Staten een menigte kloostergoederen verkocht en nog op het eind van dat jaar werd een gedwongen geldleening binnen 14 dagen van 7 % uitgeschreven, op te brengen door alle ambtdragende personen in de provincie. Nog had men gedecreteerd, dat de jaartaux binnen een half jaar tegen de verdubbeling van 20-maal de som *moest* worden afgekocht. Dit ging echter niet vlot. Eerst in 1774 was de laatste belasting afgekocht en voldaan en wel door de laatste achterstallige grietenijen Lemsterland en Gaasterland. Hiermede was de herinnering aan den vrijdom van 1515 ook verdwenen.

Maar naast die Saksische gewone landsheerlijke belasting van 3 stuiver per floreen huurwaarde (volgens den aanbreng = omslag van 1511) waren al in het begin der 16de eeuw buitengewone, in 1580 tot tweede, gewone verklaarde taux of thins gekomen. Die belasting steeg eindelijk onmatig, en daar tevens toegelaten werd, dat de floreenen van het eene stuk land op het andere werden gelegd, ontstond een meer en meer ongelijkmatige druk der grondbelasting. Tot in 1806 werd nog altijd de landsgrondbelasting of floreen volgens den omslag van 1511 geheven tusschen de gemeenten onderling en wel in dezelfde verhouding tot 1832 en eerst in 1832/33, toen het Nederlandsch Kadaster het Saksisch-Friesch kadaster van 1511 verving, werd zij geheel ter zijde gelegd. Hiermede was het laatste overblijfsel van de floreenbelasting als grondbelasting opgeheven.

Niet te verwarren met deze floreenbelasting is de thans nog bestaande *dijksfloreen* in sommige gemeenten van Friesland. Oorspronkelijk moesten de dijken worden onderhouden door de ingezetenen met hand- en spandiensten. In 1718 ordonneerden de Staten, dat het onderhoud zou worden verdeeld in perken. Bij die verdeeling en de daarop volgende schatting van ieders aandeel in het onderhoud dier dijken, waarin tevens de oude slaperdijken werden betrokken, werd de naam floreen als eenheid aangenomen en bepaald, op hoeveel floreen iedere roede zeedijk zou worden gesteld. De onderdeelen van den floreen werden op het voetspoor van den ouden aanbreng van 1511 op 28 stuiver van 16 penningen gebracht. De oude landsfloreen als rijksgrondbelasting heeft dus slechts den naam gemeen met deze dijkbelasting. In 1864 werd bepaald, dat deze dijkfloreen zou worden vervangen door een belasting op het kadastraal inkomen, maar tevens dat gedurende 20 jaar nog een omslag floreen zou worden geheven tot vereffening en kapitalisatie. Deze dijkfloreen mag niet verward worden met den *specialen dijkfloreen*, in 1719 voor de 5 noordelijke grietenijen van Oostergo ingesteld, want deze heeft niets te maken met de vorige.

Ten opzichte van den *kerkelijken floreen* en de rechten der Hervormde floreenplichtigen op de administratie der kerkelijke en benificiaire goederen bij de Nederlandsch-Hervormde gemeenten werd door de bepalingen van het Kon. Besl. van 1866 (Stbl. no. 10) groote verandering gebracht. Door dat Kon. Besl. werden de door het Staatsgezag voor het beheer der kerkgoederen aangewezen collegiën opgeheven. Omtrent de geschiedenis vermelden wij het volgende: van ouds hadden de schotschietende eigenaren in alle dorpsaangelegenheden stemrecht, niet alleen in burgerlijke, maar ook in kerkelijke zaken. Dit strekte zich ook uit tot het verkiezen van predikanten. Tot 1795 bleef die toestand voortduren. Het was een zuiver publiekrechtelijke rechtsbetrekking. Vóór 1795 maakten de kosten van den eeredienst en het beheer der kerkelijke goederen een tak uit van staatszorg; Kerk en Staat toch waren nog een, nog niet gescheiden. Het gevolg daarvan was, dat zij, die ook in andere staatszaken recht van stem hadden, tevens stemgerechtigd waren, waar het 't beheer der kerkgoederen betrof.

In de zestiende eeuw bestonden de geestelijke bezittingen in Friesland uit goederen, behoorende tot de pastoriebenificie, in vacaire goederen, pa-

FLORENCE.

De Kathedraal met Campanile te Florence.

Palazzo Vecchio te Florence.

troonsgoederen (bezittingen behoorende tot het kerkgebouw), prebendegoederen. in kosteriegoederen, behoorende tot een vrij leen. Blijkens een bevelschrift van de landvoogdes *Maria* van den 25sten Augustus 1542 werden zulke goederen geacht bezeten te worden en van ouds gedestineerd te zijn tot hulp en steun der Kerk en van den godsdienst en geadministreerd te worden door kerkvoogden, pastoors en andere benificianten, altijd onder des landheers oppertoezicht. In 1580 werd een staatsresolutie uitgevaardigd, waarbij de inkomsten der benificiale goederen werden bestemd voor het onderhoud van schoolmeesters, predikanten en behoeftigen. Bij art. 18 van dezelfde resolutie werden de kerken in Friesland aangewezen, om ingericht te worden voor den Hervormden eeredienst. Hieronder werden ook begrepen de patroonsgoederen. Alle bovengenoemde goederen zouden dus voortaan in den vorm van stichtingen of *universitatis bonorum* ten behoeve van de godsdienstige doeleinden der gemeenten strekken. De bestemming der vroegere kerkelijke goederen werd dus in overeenstemming gebracht met den ouden godsdienstvorm der inwoners en ook zeer definitief tot onderhoud van schoolmeesters en behoeftigen. Bij landsordonnantie van 1716 werd het onderhoud der armen gezegd te zijn een tak van staatszorg, terwijl de publicatie van 21 Mei 1799 verklaarde — onder de in 1795 uitgesproken scheiding van Kerk en Staat — dat de schoolmeesters voortaan tot de burgerlijke ambtenaren zouden behooren. Nu had verder *Karel V* bij plakkaat van 30 October 1539 toegestaan, dat alle inwoners van het kerspel, parochie of dorp, waaronder een der bovenaangehaalde benificiën gelegen was, wanneer zoodanige benificiën (bijv. een vicarie, pastorie enz.) opengevallen waren, mits de inwoners schotschietende huizen of ploeggangen gebruikten, een nieuwen pastoor, vicaris enz. zouden kunnen kiezen met uitzondering van alle anderen. Hieruit blijkt, dat in Friesland bij burgerlijke en kerkelijke stemmingen de maatstaf van gegoedheid in belast grondbezit werd toegepast, terwijl niet vergeten moet worden, dat in dit bedoeld plakkaat kerspel, parochie en dorp *een* begrip uitdrukken. Bij de invoering van den Hervormden godsdienst bleef de maatstaf van kiesbevoegdheid (het grondbezit) bestaan, maar werd dit stemrecht alleen toegekend aan Gereformeerden en zoowel in kerkelijke als in burgerlijke zaken. De staatsresolutie van 1645 op het kiezen van predikanten bepaalde uitdrukkelijk, dat de kiesbevoegden moesten zijn lidmaten en voorstanders der Hervormde gemeente met uitsluiting van Mennonieten en dezelver meijers en kosters. Later in 1681 en 1748 werd aan Lutherschen en Mennisten recht gegeven in burgerlijke zaken stem uit te brengen tot het kiezen van politieke officieren en volmachten ten Landsdage. Uitdrukkelijk zeggen in 1778 Gedeputeerde Staten van Friesland, dat onder de politieke officieren geen schoolmeesters begrepen zijn.

Intusschen moet niet uit het oog verloren worden, dat de werkelijke waarheid was, dat alleen de Gereformeerde ingezetenen, wanneer zij in de termen vielen van kiesgerechtigden te zijn, met uitsluiting van alle andere ingezetenen, niet enkel in kerkelijke, maar ook in de dorpsgrietenij en gewestelijke aangelegenheden beslisten, totdat in 1673 *ook andere Protestanten* dit stemrecht, voor zoover het politieke zaken betrof, verkregen.

Zuiver treedt uit die inrichting in de eerste plaats te voorschijn, dat elke vertegenwoordiging vastgeknoopt was aan den bodem, waaruit de te vertegenwoordigen gemeente territoriaal was gevormd, en in de tweede plaats, dat na 1795 het stemrecht in kerkelijke zaken speciaal gelegen was in het belijden van den Hervormden godsdienst.

Vóór 1795 was het beheer der kerkelijke goederen een tak van staatszorg. Den 11den Mei 1795 werd het oude stemrecht door de Representanten van het Friesche volk opgeheven. In 1804 werd een publicatie afgekondigd door het Departementaal Bestuur van Friesland, waarbij de floreenplichtigen, tot den Hervormden godsdienst behoorende, het recht van benoeming van kerkvoogden en het toezicht op het door dezen te voeren beheer kregen. Dit recht was niet meer het oude politieke recht van vroeger.

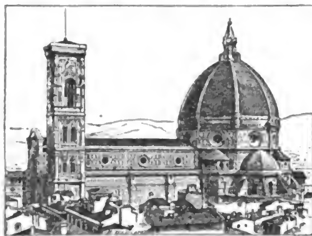
Tot in 1866 bleef deze toestand ongeveer gelijk. Het provinciaal reglement van Friesland van den 12den December 1823 op het beheer der fondsen en der kosten van den eeredienst toch bracht geen verandering in de thans feitelijke domineering der floreenplichtigen. Maar bij Koninklijk Besluit van 9 Februari 1866 (Stbl. nº 10) kwam verandering. In art. 5 van dat K. B. werd bepaald, dat ten opzichte van het beheer van kerkelijke goederen of van het toezicht daarop een algemeen college van toezicht zou worden in het leven geroepen, terwijl art. 10 zegt, dat de tot nu toe vigeerende provinciale reglementen op de administratie der kerkelijke fondsen enz. worden afgeschaft. Art. 11 zegt: „Na verloop van 3 jaar, na dit Kon. Besl., vervallen de provinciale reglementen op de administratie der kerkelijke fondsen en op de kosten van den eeredienst bij de Hervormde gemeenten en alle andere op dat beheer betrekking hebbende besluiten of reglementen".

Sinds dat jaar dus is het recht van floreenplichtigen, om de goederen der Kerk te beheeren en de predikanten te benoemen, in een woord alle kerkelijke beheer te voeren, nietig geworden en is ook dit verouderde overblijfsel uit den tijd onzer vaderen ten grave gedaald.

Florence (zie de plaat), in het Latijn *Florentia*, in het Oud-Italiaansch *Fiorenza*, thans *Firenze*, was tot aan 1859 de hoofdstad van Toskane en van 1865 tot 1 Juli 1871 die van het koninkrijk Italië. Zij ligt op 43°46′ N.Br. en 11°17′ O. L. v. Gr. in het dal van den Arno, die hier, tusschen prachtige kaden besloten, 120 tot 160 m. breed is en de stad in 2 deelen splitst, en aan de spoorlijnen Bologna—Florence—Chiusi—Rome, Florence—Faenza en Florence—Pisa—Livorno en telt (1901) 205589 inwoners. Florence, dat den bijnaam *la bella* (de schoone) heeft, wordt om haar groote beteekenis op geestelijk en kunstgebied ook wel het Italiaansche Athene genoemd. De gemiddelde temperatuur is 14,3° en schommelt tusschen 4,8° en 24,6° C. Lente en herfst zijn de mooiste tijden voor Florence. De stad is door het sloopen der oude muren en den aanbouw van nieuwe deelen veel verfraaid, doch tevens daardoor van geschiedkundige bouwwerken beroofd. Zij heeft verschillende goed bewaard ge-

bleven stadspoorten uit de 13de en 14de eeuw en twee citadellen. De mooiste straten zijn de langs den Arno loopende boulevards, Lungarno genaamd, de Via Calzajoli, die het Domplein met de Piazza della Signoria verbindt, de Via Porta Rossa, Via Tarnabuoni, Via de Cerretani, Via Martelli en Via Cavour op den rechter- en Via Maggio op den linker Arno oever. Van de talrijke pleinen vormt de Piazza della Signorina sedert de Middeleeuwen het verkeerscentrum. Hier werden volksvergaderingen, feesten en gevechten gehouden en werd in 1498 *Savonarola* verbrand. Op dit plein heeft men de Neptunusfontein van *Ammanati*, de groepen van Hercules en Cacus van *Bandinelli* en *Cosimo's I* ruiterstandbeeld van *da Bologna*. Andere pleinen zijn het Domplein, de Piazza dell' Annunziata met een ruiterstandbeeld van *Ferdinand I* en twee fonteinen van *Pietro Tacca*, de Mercato Vecchio met een standbeeld van *Victor Emanuel*, de Piazza di Santa Maria Novella met twee obelisken, de Piazza Santa Trinità met een oude granietzuil en de Piazza di Santa Croce met een gedenkteeken voor *Dante*. Nieuw aangelegd zijn, behalve de Piazza Vittorio Emanuele, de Piazza Cavour met een triomfboog, Piazza Donatello, Piazza d'Azeglio en Piazza dell' Indipendenza. Over den Arno liggen vier steenen bruggen, waarvan de Ponto Santa Trinità van *Ammanati* de mooiste is. Bovendien zijn er boven en beneden de stad nog twee ijzeren bruggen.

Midden op het Domplein verheft zich de prachtige dom Santa Maria del Fiore (zie de afb.), in 1296 door *Arnolfo di Cambio* begonnen en van 1425—1436 door *Brunellesco* met den beroemden koepel

Domkerk Santa Maria del Fiore te Florence.

voorzien. De kerk is 148 m. lang en 107 m. hoog. Van buiten zijn de muren met verschillende marmersoorten bekleed, de onvoltooid gebleven façade werd eerst in 1887 door *de' Fabris* afgewerkt, de van 1897—1903 gerestaureerde portalen zijn met standbeelden en reliefs versierd. Het inwendige bestaat uit een driebeukig lengteschip en een achthoekige koepelruimte, waaraan zich drie groote ruimten als dwarsschepen en koor aansluiten. De vloer is uit marmer vervaardigd. De kerk bezit beeldhouwwerken van *Ghiberti, Luca della Robbia, Michelangelo, Sansovino* en *Donatello* en fresco's en glasschilderingen. Ten zuiden naast het front verheft zich de vrijstaande toren (campanile), 84 m. hoog, die eveneens uit verschillende marmersoorten is opgetrokken en met reliefs en beelden versierd is. Tegenover den dom staat de doopkapel (Battistero), tot 1128 kathedraal, met beeldhouwwerken van *Donatello, Rustici* en *Sansovino* en mozaiekwerk uit de 13de eeuw. Beroemd zijn de bronzen deuren van *Pisano* en *Ghiberti*. Ook van de overige ruim 80 kerken behooren vele tot de voornaamste van Italië, o.a. de Santa Maria Novella (1278—1357) in Toskaansch-Gotischen stijl, de Santa Croce (Gotisch, 1294—1442) met grafmonumenten van *Michelangelo, Gallilei, Machiavelli, Bruni, Alfieri, Cherubini, Marzuppini enz.* en gedenkteekenen voor *Dante, Rossini* e.a., een marmeren kansel, fresco's en de mooie Cappella dei Pazzi van *Brunellesco*; de dell' Annunziata nit de 13de eeuw, met een kooraanbouw van *Alberti* en beroemde fresco's van *del Sarto*; de San Marco (1436—1442) en het daarnaast liggende vroegere klooster, thans museum, waarin *Fra Giovanni Angelico da Fiesole, Fra Girolamo Savonarola* en *Fra Bartolommeo della Porta* als monniken geleefd hebben; de Santa Maria del Carmini met de Capella Brancacci, die fresco's van *Masaccio* en *Lippi* bevat; de Santo Spirito, een driebeukige zuilenbasilica met 38 kapellen; de San Lorenzo, een vlakke zuilenbasilica met gewelfde zijschepen en een kleinen koepel, twee kansels met fresco's van *Donatello*, het grafmonument van van den kunstenaar en de beroemde *Bibliotheca Laurenziana*. Bij deze kerk behooren twee kapellen, de Cappella dei Depositi, die in opdracht van *Leo X* door *Michelangelo* gebouwd werd en de grafmonumenten van *Giuliano* en *Lorenzo de' Medici*, versierd met de allegorische voorstellingen van dag en nacht, morgen en avond van *Michelangelo*, bevat benevens diens onvoltooide Madonna met het Kind; en de Cappella dei Principi. Verder zijn van de kerken nog te noemen de Orsanmichele (1337—1359) met standbeelden van *Donatello, Ghiberti, Berrocchio* e. a. in de nissen van de buitenmuren en met den beroemden tabernakel van *Orcagna*; la Badia met beeldhouwwerk van *Mino de Fiesole* en een altaarbeeld van *Lippi*; de Santa Maria Maddalena dei Pazzi met een kapiteelzaal, die een frescobeeld van *Perugino* bevat; de Santi Apostoli, een Romaansche basilica met een mooi ciborium van *Andrea della Bobbia*; en de Santa Trinità, een Gotische kerk met fresco's van *Ghirlandajo*.

De Florentijnsche paleisbouw uit de 13de—15de eeuw heeft een streng karakter. Ook de paleizen uit den Renaissance-tijd met hun kolossale benedenverdiepingen zijn in strengen stijl opgetrokken. De pracht is vooral inwendig te vinden. Op de Piazza della Signoria verheft zich de Palazzo Vecchio of del Signoria door *Arnolfo di Cambio* in 1298 begonnen met een slanken, 64 m. hoogen toren. De prachtige, achthoekige zuilengaanderij werd in 1434 door *Michelozzo* vernieuwd en bevat een fontein, waarop een knaap met een dolfijn van *Andrea del Verrocchio* staat. De groote zaal, in 1495 gebouwd, werd later door *Vasari* gerestanreerd en met schilderijen voorzien. Op hetzelfde plein staat de Lozzia dei Lanzi, een open hal met ronde bogen, die later als feestzaal der Sig-

noria dienst deed. Men vindt er prachtig beeldhouwwerk, het bronzen standbeeld van *Perseus* met den Medusakop van *Benvenuto Cellini*, den Sabijnschen maagdenroof van *Giovanni di Bologna*, de antieke groep „Menelaus met het lichaam van Patroclus", de bronzen groep „Judith en Holofernes" van *Donatello* en de kolossale marmergroep „Roof van Polyxena door Pyrrhus" van *Fedi*. Tusschen de Palazzo Vecchio en den Arno ligt de Palazzo degli Uffizi, een grootsch gebouw, door *Vasari* op last van *Cosimo I* gesticht; daarin bevinden zich in evenwijdige vleugels, door zuilengangen ondersteund, de bibliotheek van *Magliabecchi* (in 1862 met de nationale bibliotheek vereenigd en 378000 deelen en 16500 handschriften bevattend), het gerechtshof en het archief, en op een hoogere verdieping in 2 gaanderijen, die meer dan 75 m. lang zijn, en in 22 zalen de Galleria degli Uffizi met een hoogst kostbare kunstverzameling. Hier heeft men schilderijen, gravures, beeldhouw- en mozaïekwerk, bronzen voorwerpen, vazen, munten en gemmen. Merkwaardig is vooral de Tribune, een achthoekig vertrek, waarin men de Venus de Medici, den Appolino, den Worstelaar, den Faun, op pauken slaande, en schilderijen van *Fiesole*, *Leonardo da Vinci*, *Botticelli*, *Ghirlandajo*, *Montegna*, *Filippo* en *Filippino Lippi*, *Fra Bartolommeo*, *Albertinelli*, *Soddoma*, *Michelangelo*, *Sebastiano del Piombo*, *Raffaël*, *Correggio*, *Giorgione*, *Titiaan*, *Morone*, *Dürer*, *Holbein*, *Rubens* en *van der Goes* aantreft. In de zaal van Niobé ziet men het beeld dezer vrouw met de daarbij behoorende beelden, een groep, die in de 16de eeuw te Rome werd opgedolven. Hoogst merkwaardig en eenig in haar soort is een verzameling van 400 portretten van beroemde meesters, meerendeels door hen zelf geschilderd. Ook bevindt er zich een verbazend rijke verzameling van handteekeningen.

Op den linker Arno-oever ligt de Palazzo Pitti, door *Brunnelesco* in 1440 begonnen en sinds 1459 de residentie van de groothertogen van Toskane. Het paleis is karakteristiek voor den Florentijnschen paleisstijl. De façade is 145 m. lang, de middelbouw 35 m. hoog, de geheele oppervlakte is 32000 v. m. In den linkervleugel vindt men de beroemde Galleria Pitti, die in 15 zalen ongeveer 500 schilderijen bevat van allerlei kunstscholen, o. a. van *Perugino*, *Sebastiano del Piombo*, *Fra Bartolommeo*, *Andrea del Sarto*, *Raffaël*, *Titiaan*, *Allori*, *Rubens*, *van Dyck* enz. Achter het paleis strekt zich de in 1550 aangelegde tuin uit, de Giardino Boboli met veel standbeelden en fonteinen. Verdere merkwaardige paleizen zijn het paleis Bargello, vroeger residentie der podestà, sedert 1859 een nationaal museum met rijke beeldhouwwerken van *Michelangelo*, *Ghiberti*, *Brunellesco*, *Donatello*, *della Robbia* en *Sansovino*; de palazzo Riccardi, vroeger paleis der *Medici*, een meesterwerk van *Michelozzo*, met fresco's van *Gozzoli* en bibliotheek; het paleis Strozzi, in 1489 door *Benedetto da Majano* gebouwd, het hoogtepunt uit de Vroeg-Renaissance met kroonlijsten van *Cronaco*, het stadhuis (vroeger palazzo Spini), de paleizen Rucellai, Nencini (vroeger Pandolfini, naar een ontwerp van *Raffaël*), Corsini met een schilderijenverzameling, Buonarotti, vroeger van *Michelangelo* met reliefs en teekeningen van dien meester, Uguccioni, Guddagni, Condi en Forrigiani met schilderijenverzameling.

In Florence, in de Middeleeuwen een der eerste industrie- en handelssteden, worden ook thans nog belangrijke takken van nijverheid uitgeoefend, voornamelijk kunsthandwerk. Verder heeft men industrie in zijde, tapijten, boorden, hoeden, was, chemicaliën, muziekinstrumenten, meubelen, goud, mozaiek, albast, marmer, majolica enz. Bovendien heeft men er een staatstabaksfabriek en in de nabijheid een groote porceleinfabriek. De voornaamste bron van inkomsten is de handel in kunstvoorwerpen. In de omstreken vinden honderdduizenden arbeid in de stroovlechterijen. Van landbouwprodukten wordt veel wijn en olie uitgevoerd, verder gedroogde iriswortelen, zijde-cocons en huiden. Florence bezit twee stations, het central-station in het N., het Porta alla Croce-station in het O. der stad. De Arno is bij Florence slechts in den winter en in regentijden bevaarbaar voor barken.

Van de weldadigheidsinstellingen noemen wij het Santa Maria Nuova-hospitaal voor 2000 zieken met een schilderijengalerij, het vondelingenhuis met een mooie zuilenhal, het krankzinnigen- en doofstommengesticht, de bank van leening en de *Compagnia della misericordia* (een begrafenisfonds).

Aan onderwijsinrichtingen bezit Florence een koninklijke universiteit met 3 faculteiten, 2 lycea, 4 technische scholen, een kweekschool, een voor kunstnijverheid en veel andere vakscholen, als voor muziek, declamatie, landbouw enz. Verder heeft men er talrijke wetenschappelijke vereenigingen, zooals de Academia della Crusca (zie *Crusca*), de Academia dei Georgofili voor landbouwzaken, een historische en letterkundige vereeniging, het ateneo italiano enz. Florence bezit een staatsarchief met 140 000 oorkonden en talrijke bibliotheken, waarvan de reeds vermelde Biblioteca Laurentiana en de Biblioteca Marucelliana (140 000 deelen) en Riccardiano de belangrijkste zijn. Andere wetenschappelijke verzamelingen zijn een museum voor natuurwetenschappen, dat o.a. een collectie anatomische praeparaten uit was bevat, en een astronomisch en meteorologisch observatorium, een zoölogischen en botanischen tuin. Behalve de reeds vermelde kunstverzamelingen verdienen nog vermelding de academie van beeldende kunsten met een groote galerij van beeldhouwwerken, waaronder de „David" van *Michelangelo* en schilderijen van *Botticelli* en *A del Verrocchino* en een bibliotheek, het archaeologisch museum in den Palazzo della Crocetta met Egyptische en Etruskische oudheden en het museum de Santa Maria del Fiore met beeldhouwwerken van *Brunellesco*, *Donatello* en *Luca della Robbia*. Onder de dertien schouwburgen zijn het 4000 toeschouwers kunnende bevatten en tot de mooiste opera-gebouwen van Italië behoorende Teatro Pagliano en Teatro Niccolini de voornaamste. De beroemde Pergola wordt slechts voor gastvoorstellingen en Vastenavondbals gebruikt.

Ten N. W. van de stad vindt men de Cascinen, het groote, door den Arno en Mugone ingesloten, stadspark. Een mooie wandeling geeft de Viale dei Colli, een bijna 6 km. lange, in 1868 aange-

legde kunstweg, op de heuvels ten Z. van de stad, met prachtige uitzichten, vooral van de Piazzale Michelangelo. Boven dien kunstweg ligt de Franciscanerkerk San Salvatore del Monte en verder zuidelijk de door een vestingwal omgeven kerk San Miniato uit de 12ᵉᵉ eeuw met een geïncrusteerde marmeren façade. Nog zuidelijker, bij het vlek Galazzo, verheft zich de Certose, een voormalig Karthuizerklooster, verder oostelijk het klooster San Salvi met het beroemde Avondmaal van *Andrea del Sarto* en het refectorium en N.O. Fiesole met zijn klooster.

Florence werd waarschijnlijk niet lang vóór den aanvang onzer tijdrekening door inwoners van Fiesole gesticht, onder de Lombardische en Frankische heerschappij gewoonlijk door markgraven en hertogen van Lucca bestuurd en begon te bloeien in het begin der 11de eeuw na de verwoesting van Fiesole en vooral na den dood van markgravin *Mathilda*. Ten tijde der Frankische keizers en der *Hohenstaufen* was zij reeds een machtige stad, die haar poorten voor de keizers durfde sluiten. Gedurende den partijtwist der Guelfen en Ghibellijnen hadden eerstgenoemden gewoonlijk de overhand; ja, zij werd beschouwd als de banierdraagster der Guelfen in Toskane tegenover de Ghibellijnsche steden Pisa en Siena en tegenover keizer *Hendrik VII*. Te midden dier oorlogen zagen de inwoners door handel en nijverheid, door ijver en zelfopofferende vaderlandsliefde den rijkdom en de macht der stad toenemen. De eene Toskaansche stad na de andere onderwierp zich vrijwillig of gedwongen aan het gezag der Republiek aan den Arno. Haar macht breidde zich uit, toen na den dood van *Konradijn* die der Ghibellijnen verdween en de bloei van Pisa verminderde. Eindelijk, door voortdurende burgertwisten afgemat, kwam zij onder het bewind der *Medici* (zie aldaar), een geslacht van rijke kooplieden. *Cosimo* (*Cosmus*) *de Oudere* en *Lorenzo il Magnifico* heerschten zonder titel door den invloed van geld en schranderheid en bewaarden de republikeinsche vormen. De nijverheid begon te verminderen, doch er bestond een aanzienlijke geldhandel, zoodat in de voornaamste steden van Europa Florentijnsche banken verrezen. In 1527 werden de *Medici* voor de derde maal verdreven, doch door keizer *Karel V* en paus *Clemens VII* (*Giulio Medici*) met geweld van wapenen na een langdurige belegering weder aan het hoofd der zaken geplaatst, waarna men *Alessandro Medici* tot hertog van Florence uitriep (1532). Zijn opvolger *Cosimo I* voegde er Siena bij en noemde zich groothertog van Toskane (1569), waarna de hoofdstad in de lotgevallen deelde van dien Staat (zie *Toskane*). In 1799 werd zij door de Franschen bezet, in 1801 tot hoofdstad van het koninkrijk Etrurië verheven en tegen het einde van 1807 in het Fransche keizerrijk ingelijfd, waarna zij in 1814 weder de hoofdstad werd van het groothertogdom, in 1849 korten tijd onderworpen was aan een Voorloopig Bewind, in 1859 aan Piemont toegevoegd en later met het koninkrijk Italië vereenigd werd. Nadat de zetel der regeering in 1871 naar Rome verplaatst werd, heeft Florence veel van haar uitwendigen luister verloren, doch zij blijft nog altijd de plaats, waar kunst en wetenschap hoog gewaardeerd worden. Florence is de geboorteplaats van *Dante*, *Boccaccio*, *Michelangelo*, *Macchiavelli*, *Amerigo Vespucci*, *Benvenuto Cellini*, *Giotto*, *Andrea del Sarto*, *Ghiberti* en *Brunellesco*.

Florentijnsch Concilie werd door paus *Eugenius IV*, als tegenstander van het voor hem ongunstige Concilie van Bazel, eerst te Ferrara den 9den Januari 1438 geopend en in 1439 wegens de pest naar Florence verlegd. Het is merkwaardig wegens de pogingen, die er aangewend werden, de Grieksch Katholieke Kerk met de Latijnsche te hereenigen. De Grieksche keizer *Johannes VI Palaeologus* was er met 700 aanzienlijke geestelijken tegenwoordig en liet, door *Johannes*, patriarch van Konstantinopel, ondersteund, niets onbeproefd, om die vereeniging tot stand te brengen. Na langdurige twisten over de mededeeling van den Heiligen Geest door den Vader en ook door den Zoon, over de verschillende kerkgebruiken met betrekking tot gezuurd of ongezuurd brood en tot het gebed voor de afgestorvenen, alsmede over het primaat van den paus, werd den 6den Juli 1439 het door den paus opgestelde vereenigingsformulier in 5 oorspronkelijke exemplaren onderteekend, volgens hetwelk in de Grieksche Kerk alles onveranderd zou blijven, terwijl de eenheid erkend werd. In Griekenland was echter de verontwaardiging over deze overeenkomst zóó groot, dat vele bisschoppen zich genoodzaakt zagen, tegen hun eigen handteekening verzet aan te teekenen, terwijl de keizer, door de Turken bedreigd, vruchteloos moeite deed de eenheid te handhaven. Na het vertrek der Grieksche geestelijken uit Florence duurde het Concilie nog 7 jaar, doch het werd gedurende de laatste 2 jaar naar Rome verplaatst.

Florentijnsche flesch noemt men een flesch met een wijden hals en mond, aan wier bodem een S-vormige buis is verbonden, die bijna tot aan den hals der flesch reikt. Zij dient om 2 vloeistoffen van een destillaat, welke zich niet met elkander vermengen, van elkander te scheiden. Immers de zwaardere vloeistof, die zich op den bodem bevindt, wordt door de lichtere omhoog gedrukt, door de buis opgestuwd en alzoo verwijderd. Zulk een flesch komt te pas bij het destilleeren van vluchtige oliën. Geschiedt zulks op groote schaal, dan is de Florentijnsche flesch van koper, anders van glas.

Florentijnsch lak, ook *karmijnlak* enz. genoemd, is een verbinding van aluminiumhydroxyde met de roode kleurstof der cochenille, vermengd met overmaat van aluminiumhydroxyde, om aan de kleur meer vastheid te geven en verschillende schakeeringen te verkrijgen. Om het te bereiden, vermengt men versch neergeslagen aluminiumhydroxyde met een afkooksel van cochenille, waarna het gekleurde produkt gewasschen wordt. Ook kookt men wel cochenille met evenveel aluin, voegt er daarna nog 2 deelen aluin bij, waarna men door koolzuur kalium of natrium een neerslag doet ontstaan. Verder wordt er ook wel iets van een tinoplossing bijgevoegd. Het Florentijnsch lak kwam vroeger uit Florence in den handel, doch wordt thans eveneens te Berlijn, Weenen, Neurenberg en elders bereid. Echt Florentijnsch lak moet licht, zacht en gemakkelijk tot poeder te wrijven zijn. Het dient tot schildersverf.

Flores (zie de kaart Molukken en Kleine Soenda eilanden), een aan Nederland behoorend eiland in Insulinde van de groep der Kleine Soenda-eilanden, tusschen Soembawa eenerzijds en de Solor-eilanden anderzijds, vormt, hoewel reeds voor eeuwen ontdekt, nog steeds een der minst bekende deelen van den Archipel. In het W. wordt het door Straat Molo, in het Z.O. door Straat Lobetobi en in het N.O. door Straat Flores begrensd, in het N. door de Soenda- of Flores Zee, in het Z. door de Savoe Zee bespoeld. Het eiland strekt zich tusschen 119°44' en 123°7' O.L. v. Gr. en tusschen 8°5' en 9°4' Z. Br. uit. De oppervlakte wordt op ru m 15000 v. km. gesteld, d. i. bijna de helft van Nederland.

Naam en Ontdekkingsgeschiedenis. De naam, welken thans het geheele eiland draagt, werd door de oudste Portugeesche kaarten alleen aan de noordoostelijke punt toegekend, n.l. Cabo de Flores (Bloemenkaap), thans Tandjong Boenga geheeten. Daarnaast komt op oude kaarten en bij oude schrijvers ook die van *Ilha Grande* (het groote eiland, in tegenstelling met het daarbij gelegen kleinere Endeh) of *Ilha de Larantuca* (naar het O. deel des eilands), alsmede die van Endeh en Manggerai voor. Volgens sommigen zou de Nederlander, *Hendrik Brouwer* het eerst (1636) den naam Flores op het geheele eiland overgedragen hebben.

Langen tijd, n.l. gedurende de geheele 16de en 17de eeuw, kende men van het eiland niets dan de enkele punten der kust, waar door de Portugeezen en later door de O.I. Compagnie forten gesticht waren of zich zendelingen gevestigd hadden. In de eerste helft der 19de eeuw leerde men enkele deelen en vooral de kuststreken beter kennen door verschillende reizen en opnemingen, zooals die van *Van Lijnden*, *Junghuhn*, *Zollinger*, *Freiss*, *Brumund*, *Francis*, *Van der Velde* enz., maar vooral in de tweede helft der vorige eeuw hadden tal van ten deele zeer belangrijke tochten naar en op Flores plaats, door *Buddingh*, *Vosmaer*, *Kluppel*, *Heijnen*, *Mulder*, *Visser*, *Roos*, *Riedel*, *Kleian*, *Colfs*, *Jacobsen*, *Van Schelle*, *Wichmann*, *Weber*, *Hoedt* en *Meerburg*. Toch laat onze kennis nog zooveel te wenschen over, dat niet alleen het grootste gedeelte van het binnenland nog in elk opzicht terra incognita is, maar zelfs nog een gedeelte der kust onvoldoende bekend is. Alleen van het door *Colfs* en *Meerburg* onderzochte gebied in W. Flores en van O. Flores ten O. van den 122sten meridiaan kan onze kennis, hoewel verre van volledig, tamelijk voldoende genoemd worden.

Kustgesteldheid. De W. kust is steil en bezit in het Z.W., zoowel als in het N.W. deel verschillende baaien en daarvoor gelegen eilandjes. Zoo vindt men in het Z.W. de Alligatorbaai met het West-eiland en het Zadel-eiland, in het N.W. de Badjakbaai en tusschen beide Straat Molo, waardoor een sterke zeestroom gaat. Plaatsen van belang komen er niet voor. De N. kust vertoont dieper insnijdingen en veiliger riviermonden, is eveneens grootendeels steil, doordat dicht achter het strand, althans in de W. helft, heuvelreeksen oprijzen, die hier en daar tot in zee loopen en binnenwaarts in hoogere bodemverheffingen overgaan. Hier liggen de baaien van Terang Bari, Reo en Potta, met gelijknamige, weinig belangrijke kampongs. Verder naar het O. schijnt de kust lager, op veel plaatsen zelfs moerassig te worden, hoewel ook steile gedeelten voorkomen. De baai van Sohoko litang (Schildpaddenbaai) en die van Rioem beteekenen weinig, en zulks geldt ook van de daaraan gelegen kampongs. Belangrijker zijn de verder oostwaarts aan de groote, ondiepe Golf van Geliting gelegen kampongs Maumeri en Geliting, waarvan de eerste reeds sedert meer dan 3 eeuwen, evenals thans nog, station eener R. Katholieke missie is. Daarop volgt de bijna cirkelvormige, ondiepe Baai van Hadding of de Celebesbaai, door een voetpad met de Golf van Okka aan de O. kust verbonden. Van de eilanden langs de N. kust is Longro geheel begroeid, bestaat Poeloe Paloweh of Roesa Radja uit een enkelen berg van meer dan 800 m. hoogte, terwijl Groot- en Klein-Bastaard en Poeloe Wadjo verder oostwaarts oprijzen, evenals de West- en Oost-Doffer eilanden. De O. kust van Flores vertoont twee diepe insnijdingen, de baai van Okka en die van Konga, de eerste ingesloten door hooge bergen, de laatste te midden eener vlakte gelegen, waardoor vele kleine rivieren stroomen. Evenals langs de W., gaat ook langs de O. kust een snelle, doch veranderlijke strooming. Van de plaatsen verdient Posto vermelding, omdat het de 2 km. breede Straat Flores beheerscht en zetel eener R. Katholieke missie is, Larantoeka door het in 1872 gestichte klooster van Franciscaner nonnen; ook Konga heeft een R. Katholieke kerk. De Zuidkust is, althans in de O. helft steil en weinig ingesneden. De eerste groote inham, welken men aan deze kust ontmoet, is de schoone Golf van Endeh, gelegen midden in het eiland en waaraan de plaats Endeh is gelegen, waar, evenals te Sikka de bevolking zich min of meer concentreert. Sikka is de zetel van een radja en reeds sedert de 16de eeuw station der R. Katholieke zending. Het is een groote kampong, vanwaar een verbinding bestaat over Kotting met de Baai van Geliting. Grooter beteekenis heeft echter Endeh, dat uit een twintigtal ineenloopende kampongs bestaat, ieder door een hoofd bestuurd, terwijl de kust en het midden in de baai gelegen eiland Endeh onder een radja staan. Endeh drijft handel met Singapore, Bali en vooral met Soemba. De bevolking is een gemengd ras van inlanders met Makasaren en Boegineezen. In Juli 1907 werd de plaats door de bergbewoners overvallen en geheel platgebrand; het Nederlandsche bestuursetablissement bleef echter behouden. Het gedeelte der kust tusschen Endeh en de kleine Baai van Aimereh schijnt ook steil en bergachtig te zijn, doch is nog zeer gebrekkig bekend; nog verder oostwaarts schijnt zich een vlak gedeelte uit te strekken, doorsneden van vele kleine rivieren, wier mondingen baaien genoemd worden. De kustplaatsen ten W. van Endeh als Keo, Rokka, Boro en Manga Ramo zijn alle van weinig belang.

Bodemgesteldheid en Rivieren. Daar het binnenland van Flores slechts op enkele punten door Europeesche reizigers verkend werd, moet een beschrijving van den bodem, wat vorm, hoogte en geologischen bouw betreft, wel zeer gebrekkig zijn. In het algemeen schijnt men te kunnen aannemen, dat het eiland overwegend uit bergland bestaat, hetwelk zich in den vorm van ketenen van het W. naar het O. uitstrekt, terwijl kleinere rug-

gen of ribben naar de N. en Z. kust loopen, en tusschen de ketenen lagere en hoogere plateaux, wellicht hier en daar ook lengtedalen, zijn gelegen. De overeenkomst met de overige Soenda-eilanden, welke reeds uit het voorafgaande blijkt, wordt nog verhoogd door het optreden van vulkanen en den aard der gesteenten. Naast kalksteen schijnen oudere en betrekkelijk jongere eruptiefgesteenten op Flores voor te komen. Een groot aantal vulkanen, gedeeltelijk den zuiveren kegelvorm vertoonend, worden door onderscheiden reizigers opgesomd, en van sommige zijn erupties bekend. De Goenoeng Api, slechts 500 m. hoog, heeft alleen in de vorige eeuw 5 uitbarstingen gehad, en de veel hoogere Lobetosi (2263 m.) is steeds rookend en verwoestte in 1869 tot drie malen toe naburige akkers en tuinen. Uit den Goenoeng Keo (2800 m.) stijgen steeds rookwolken op, evenals uit den Ija. Ook de Rokka, de Poeï, de Wolo Mereh, de Lebi-Saga en meer andere bergen staan als vulkanen bekend en pastoor *Heynen* meent, dat de kern van Flores uit vulkanisch gesteente, graniet of trachiet bestaat, overdekt door een laag asch, die tot een vruchtbare aardlaag verweerd is.

Groote rivieren kunnen op dit eiland niet verwacht worden, alleen kleinere, wier bevaarbaarheid met het oog op de bodemgesteldheid, slechts gering kan zijn. Van de rivieren is trouwens in West- en Middel-Flores alleen de monding bekend, zooals bij de Bari, Reo, Potta, Manmeri en Konga aan de N. en N.O. kust, de Nanga, Leleh, Ramo, Borro enz. aan de Z. kust. De vorm van O. Flores belet hier de ontwikkeling van grootere rivieren. Sommige der stroompjes, waarvan de Reo nog al goed bevaarbaar moet zijn, voeren stofgoud mede, andere ook ijzer, misschien ook tin.

Klimaat en Voortbrengselen. Daar geregelde meteorologische waarnemingen ontbreken, zijn geen bijzonderheden omtrent het klimaat bekend. De gemiddelde jaartemperatuur wordt op 25—27°C. gesteld en schijnt in de hoogere deelen en des nachts wel tot 15° te kunnen dalen. Aan de kusten schijnt de temperatuur veranderlijk te zijn, gedeeltelijk wel onder den invloed der hier plotseling opkomende onweders. Voor de gezondheid is die veranderlijkheid nadeelig. Omtrent den regenval kan slechts vermoed worden, dat deze gemiddeld ruim 1000 mm. per jaar zal bedragen. De gewone natte en droge moesons wisselen er met elkander af, en de bergketenen, welke door het midden van het eiland loopen, moeten tot een groote tegenstelling tusschen N. en Z. Flores aanleiding geven. In Januari en Februari heerschen overwegend N.W. winden, in April en Mei wisselen deze met Z.O. af, terwijl van Mei tot October uitsluitend Z.O. winden heerschen, die in November en December weer met N.W winden afwisselen.

Terwijl Flores in vroeger eeuwen alleen slaven, wilde kaneel en sapanhout uitvoerde, kunnen heden ten dage daarnaast uit het plantenrijk nog genoemd worden klapperolie, kapas en gemoetitouw. Tot eigen onderhoud verbouwt de bevolking een weinig rijst, vooral echter djagoeng, gerst en aardvruchten; ook plant zij kokos-, lontar en pisangboomen en indigo, dat als verfstof gebezigd wordt. Het dierenrijk levert buffels, koeien, paarden, varkens, geiten en hoenders als huisdieren; daarnaast moeten in de kuststreken eetbare vogelnestjes, tripang, karet, haaienvinnen en ambergris vermeld worden. Uit het delfstoffen rijk vallen goud, ijzer, zwavel, puimsteen en salpeter te vermelden, echter tot dusver overal slechts in geringe hoeveelheid aangetroffen. Of het eiland al dan niet tin bevat en zoo ja in welke hoeveelheid, zal misschien uitgemaakt worden door de expeditie, welke met dit doel in 1907 van regeeringswege naar Flores gezonden is.

Bevolking. Het absolute bevolkingscijfer en dus ook de bevolkingsdichtheid van Flores zijn onbekend en bij den tegenwoordigen stand onzer kennis van het eiland zelfs niet bij benadering te bepalen. Verder geldt van de bewoners hetzelfde, wat reeds van het land werd opgemerkt, n.l. dat onze kennis tot de kuststreken beperkt is. Veelal wordt een onderscheid gemaakt tusschen de kustbewoners en die van het bergachtige binnenland, tusschen welke beide de verstandhouding dikwijls te wenschen overlaat, zooals uit het gebeurde te Endeh opnieuw duidelijk is gebleken. Aan de kusten zijn op sommige plaatsen, zooals vooral te Larantoeka en aan de Golf van Endeh, veel vreemdelingen: Boegineezen, Makassaren, Timoreezen, Watjoreezen enz. gevestigd en belijden ook vele inlanders het Christendom of den Islam, terwijl de bevolking van het binnenland nog overwegend heidensch is en op een laag peil van beschaving staat. Aan de Oostkust wonen de *Zwarte Portugeezen*, nakomelingen van Portugeezen en inlanders en althans in naam Christenen.

Verdeelt men het eiland op de gewone wijze in West-, Middel- en Oost-Flores, dan is het minst bekend omtrent de bevolking van het middelste deel. Ten W. van den Goenoeng Keo worden drie stammen onderscheiden: de Rokka's, de Lamga's en de Wogo's, die nauw met elkander verwant zijn; ten O. van het gebergte wonen een groot aantal stammen, die verschillende namen dragen naar de gebergten, waar zij zich ophouden. Zij worden bestuurd door oudsten of familiehoofden, ook wel door een gekozen opperhoofd. In het binnenland wonen die volken in de bosschen, bij voorkeur in kleine, verspreide op palen staande woningen met hooge daken, meer naar de kust toe in vrij groote kampongs, gebouwd op moeilijk toegankelijke plaatsen, somtijds nog versterkt door palissadeeringen of hooge muren. Zij hebben een lichtbruine huidkleur, door onzindelijkheid echter veelal donkerder getint. Het hoofd is getooid met een grooten dos van zwaar gekroesd of ook wel golvend haar, op het hoofd samen gebonden tot een bos, welke meestal recht overeind staat. De mannen dragen gewoonlijk alleen een lendengordel van geklopten boombast of een korte sarong, de vrouwen een lange sarong, waarin zij als in een zak zitten. Als wapenen dragen zij klewangs, lansen, boog en pijlen, ook wel geweren, als sieraden: oor-, vinger-, arm- en enkelringen van tin, koper, zilver, goud of koraal. Honden en varkens zijn huisdieren. Zij bezitten ook eenigen godsdienst, waarbij naast den grooten geest, die in de zon woont, en een vrouwelijk wezen, dat in de aarde huist, de geesten der afgestorvenen een rol spelen. Bij de kampongs staan bede- of

offerhuisjes. Jacht en landbouw zijn de hoofdmiddelen van bestaan, slavernij is algemeen en — naar het schijnt — bij sommige stammen kannibalisme volstrekt niet zeldzaam. Zelfs moeten de stammen langs de Z. kust tusschen de kampongs Keo en Waimake allen nog zulke menscheneters zijn, dat men in die streek geen enkel graf vindt en niemand oud wordt, daar hij vóór dien tijd door zijn bloedverwanten wordt verslonden; zelfs zieken, ja toevallig gevonden lijken moeten dit lot ondergaan.

West-Flores of Manggarai is verdeeld in daloeschappen, die geheel onafhankelijk van elkander zijn en tot 3 hoofdgroepen gebracht kunnen worden, elk met een eigen taal: Reo, Potta en Rioem. De daloeschappen zijn weer gesplitst in onderdeelen met glarrangs aan het hoofd. De invloed der hoofden berust geheel op hun persoonlijkheid en schijnt grootendeels patriarchaal te zijn. Te Reo en Potta zijn radja's vertegenwoordigers van den sultan van Bima, die als heer van Manggarai geldt, doch slechts weinig gezag schijnt te bezitten. De bewoners zijn nog heidenen, gelooven aan een soort opperwezen, Mori-kraëng, en een boozen geest Poti, benevens een menigte andere geesten, aan wie offers gebracht worden door oude lieden. De huizen hebben een kegelvormige gedaante, zijn groot (tot 20 m.) en worden door vele gezinnen samen bewoond. Djagoeng en varkensvleesch is het gewone voedsel. De grond behoort aan de gemeenschap, wordt echter individueel bebouwd. Naast maïs kweekt de bevolking roode rijst, kapas, indigo en een weinig koffie. Paarden, karbouwen, geiten en varkens benevens hoenders zijn de gewone huisdieren, waaraan echter geen zorg wordt besteed. De nijverheid is onbeduidend en voorziet alleen in eigen behoeften. Alle handel is ruilhandel.

In Oost-Flores of Larantoeka is de toestand der bevolking nog het gunstigst, daar een groot gedeelte tot het Christendom is overgegaan.

De kustbewoners van Flores leven van handel, visscherij, zoutwinning, scheepvaart, ook wel van landbouw (djagoeng, rijst enz., ook palmen).

Staatkundige indeeling en Bestuur. Terwijl de W. helft van Flores tot de bondgenootschappelijke landen van het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden behoort, vormen Middel- en Oost-Flores samen met de Solor-eilanden een der drie afdeelingen, waarin bij gouvernements besluit van den 2den April 1907 de residentie Timor tijdelijk verdeeld is. De afdeeling Flores wordt bestuurd door een controleur en is weer gesplitst in vier onderafdeelingen, waarvan die van Larantoeka of Oost-Flores en die van Noord-Flores op het eiland zelf zijn gelegen. De grens met W. Flores loopt van Potta aan de N. kust tot Manga Rama aan de Z. kust. Dit W. deel, Manggarai geheeten, wordt tot Celebes gerekend, omdat het de suzereiniteit van den sultan van Bima op Soembawa erkent, dat tot het Gouvernement Celebes behoort. Nederlandsche bestuursambtenaren zijn alleen in Midden- en Oost-Flores gevestigd, n. l. te Larantoeka een controleur, een posthouder te Maumeri en een te Endeh (Amboegaga). Welke inlandsche staten Flores bevat en hoever het gezag hunner radja's reikt, is niet met zekerheid te zeggen. Het kustgebied in het N.O. staat onder de heerschappij van den radja van Adonara, op het overige deel van O. Flores maakt de radja van Larantoeka aanspraak, terwijl W. Flores het gezag van Bima min of meer erkent. Verder naar het midden toe schijnen tal van radja's over kleine gebieden gezag uit te oefenen, ja in sommige streken is elk kamponghoofd geheel zelfstandig.

Geschiedenis. Dit eiland werd het eerst in 1522 door een Europeaan, den Portugees *del Cano*, opvolger van *Magelhaens*, bezocht. In den loop der 16de eeuw vestigden zich de Portugeezen in het N.O. deel des eilands, ter plaatse waar thans Larentoeka ligt. Zij handhaafden zich daar tot 1859, toen zij bij tractaat afstand deden van hun rechten ten behoeve van Nederland. Het overig gedeelte, in het bijzonder het westelijke (Manggerai), werd beschouwd als toebehoorende aan den vorst van Gowa (Celebes) en, na het Bonggaaisch tractaat van 1667, aan dien van Bima (Oost-Soembawa), waarmede het onder de suprematie van de Oost-Indische Compagnie kwam. Deze vestigde zich in 1691 aan de baai van Endeh (Zuidkust), maar in den loop der 18de eeuw verviel die vestiging weder. Manggerai is in die eeuw lange jaren een twistappel geweest tusschen Gowa en Bima; met behulp der Compagnie werden in 1762 de Makasaren verdreven; eerst in 1822 werd het landschap voor goed aan de aanspraken van Gowa onttrokken. In 1839 sloot het Indisch bestuur een overeenkomst met Endeh, maar bemoeiingen met de binnenlanden bleven ook daarna achterwege; met de kusten bemoeiden wij ons slechts voor zoover zulks tot bestraffing van den zeeroof noodig was.

Volgens verschillende berichten zou het eiland rijk zijn aan tin. In 1889 stelde de mijningenieur *C. J. van Schelle* daarnaar een onderzoek in, dat echter wegens de vijandelijke houding der bevolking in de Rokkastreek tot niets leidde. Een gevolg daarvan was een militaire expeditie (Mei—November 1890) die, slecht voorbereid, tot geen afdoende uitkomsten voerde. In de laatste tijden bleek herhaaldelijk onze tusschenkomst noodig ter beslechting van bloedige geschillen tusschen verschillende landschappen. Onlangs (Juli 1907) deden de binnenlands gevestigde stammen een aanval op Endeh, tengevolge waarvan thans tot afdoend optreden is besloten. Bij onze grootere kennis van land en volk is het te verwachten, dat daarmede een eind zal worden gemaakt aan de anarchie, die op Flores — „dit heerlijk, doch verwaarloosde eiland" volgens prof. *P. J. Veth* — tot nu toe alle welvaart, allen vooruitgang tegenhoudt.

Florescu, *Johan Emmanuël*, een Roemeensch generaal en staatsman, werd geboren in 1819 te Rimnic en bezocht de militaire school te St. Cyr. Als kolonel nam hij in 1854 deel aan den Krim-oorlog onder bevel van de Russische generaals *Lüders* en *Dannenberg*. Als generaal was hij meermalen onder prins *Cusa* en onder *Karel I* minister van Oorlog, het laatst van 1871 tot 1876 in het conservatieve ministerie *Lascar Cartargiu*. Met dit bewind in staat van beschuldiging gesteld, kon hij in den Russisch-Turkschen Oorlog van 1877—1878 niet optreden. De aanklacht werd echter ingetrokken; hij werd lid van den Senaat

en een van de leiders der conservatieve partij. Den 2den Maart 1891 vormde hij met *Cartagiu* een nieuw kabinet, waarin hij het presidium zonder portefeuille bekleedde. Drie dagen later nam de Kamer een motie van wantrouwen aan. De daarop volgende verkiezingen gaven de regeering wel een meerderheid, doch den 9den December moest *Florescu* reeds aftreden. Hij overleed den 22sten Mei 1893 te Boekarest.

Flores sulphuris of *Bloem van zwavel*. Zie *Zwavel*.

Flores zinci, ook *Lana philosophorum* en *Zincum oxydatum album via sicca paratum* geheeten. Zie *Zinkoxyde*.

Floret noemt men het spinsel, waarvan de zijdewormen hunne cocons beginnen te maken, voordat zijn den draad spinnen, die afgehaspeld kan worden. Zie verder *Zijde*.

Floret is de naam van een schermdegen.

Floretzijde. Zie *Zijde*.

Florez, *Henriquez*, een Spaansch geschied- en oudheidkundige, werd geboren te Valladolid den 14den Februari 1701, voegde zich bij de Orde der Augustijnen, was hoogleeraar aan de universiteit te Alcala en overleed te Madrid den 20sten Augustus 1773. Nadat hij in 1732—1738 een volledigen cursus der theologie in 5 kwartodeelen uitgegeven had, bepaalde hij zich bij de Spaansche geschiedenis en vooral ook bij de numismatiek en schreef: „Clave historical" (1743 en later), „España sagrada, teatro geografico-historico de la iglesia de España" (29 dln., 1747—1773), een werk, dat door anderen tot op onzen tijd werd vervolgd, „Medallas de las colonias, municipios y pueblos antiguos de España" (3 dln., 1754—1758, supplement in 1773), „Memorias de las reynas catolicas etc." (2 dln., 1761 en 1790), „La Cantabria etc." (1768) en „Relacion del viejo literario de Ambrosio Morales" (1765).

Florez, *don Juan José*, of *Flores*, een Zuid-Amerikaansch krijgsoverste en staatsman, werd geboren in 1801 te Puerto-Cabello in Venezuela. Reeds vroeg omhelsde hij den krijgsdienst en onderscheidde zich in den Zuid-Amerikaanschen vrijheidsoorlog, zoodat hij in 1821 benoemd werd tot adjudant-generaal en in 1823 tot civiel- en militair bevelhebber in Pasto. Daarna werd hij opperbevelhebber in Ecuador, vervolgens brigade-generaal, dempte in 1827 het militair oproer te Lima en eindigde aan het hoofd van een Columbiaansch leger in 1829 den oorlog tegen Peru door de overwinning bij Tarqui, waarna *Bolivar* hem tot luitenant-generaal en opperbevelhebber van Zuid-Columbia verhief. Nadat zich in 1830 Columbia in de republieken Nieuw-Granada, Venezuela en Ecuador verdeeld had, werd *Florez* van 1830—1835, in 1839 en van 1843—1851 president van Ecuador. Tengevolge van de revolutie van Guayaquil ging hij in 1845 buiten 's lands, vertoefde in Engeland en Spanje, op Jamaïca en in Peru en deed vruchtelooze pogingen, om zich aanhang te verschaffen, ten einde met geweld van wapenen naar Ecuador terug te keeren. Het gelukte hem eindelijk in 1860 generaal *Franco*, die zich aan het hoofd der zaken bevond, te overwinnen en in zegepraal Guayaquil binnen te trekken. Hij werd benoemd tot gouverneur van Guayaquil, speelde nog eenige jaren een belangrijke rol in de staatkundige verwikkelingen van Ecuador en overleed te Guayaquil den 1sten October 1864.

Florez, *Berancio*, generaal en president van Uruguay, nam in 1853 als kolonel deel aan een omwenteling, waardoor president *Giro* ten val gebracht en hij den 13den Januari 1154 in diens plaats benoemd werd. Daardoor zegepraalde de partij der Colorados (Liberalen) over die der Blancos (Conservatieven). Onderlinge verdeeldheid der Colorados en de komst van zijn tegenstander, den voormaligen president *Oribe*, in de haven van Montevideo noodzaakten hem den 28sten Augustus 1855 de stad te verlaten en zich met zijn troepen in haar nabijheid te versterken. Door tusschenkomst van vreemde gezanten kwam daarop tusschen *Florez* en de Kamers een schikking tot stand, waarna hij den 9den Maart afstand deed van de waardigheid van president. In 1858 moest hij de wijk nemen naar Buenos Ayres. Daar werd hij tot brigade-generaal benoemd, landde in April 1863 bij Colonia del Sacramento met ongeveer 30 personen, werd er door talrijke Colorados versterkt, rukte voorwaarts tot dicht bij Montevideo, vaardigde een proclamatie uit aan de bevolking, maar zag zich bedrogen in de verwachting, dat de stedelingen ten zijnen gunste zouden opstaan. Er werden onderhandelingen aangeknoopt met Brazilië en de Argentijnsche Republiek, waarna *Florez* eischte, dat de president *Aguirre* zijn ministerie zou ontslaan en vervangen door vrienden van Brazilië en van de Argentijnsche Republiek. Dit werd door *Aguirre* van de hand gewezen, zoodat een oorlog uitbarstte tusschen Brazilië en Uruguay, waarvan *Florez* gebruik maakte om het gezag te herkrijgen. Nadat hij in 1864 de stad La Florida en de havensteden Salto en Paysandu stormerhand had ingenomen, legde *Aguirre* het bestuur neder, waarmede toen de senator *Villalba* ten behoeve van den vrede zich belastte. Den 20sten Februari 1865 kwam tusschen de gevolmachtigden van Uruguay aan de eene zijde en generaal *Florez* en den Braziliaanschen admiraal *Tamandare* aan de andere zijde een verdrag tot stand, waarna *Florez* den 23sten Februari met zijn troepen zegevierend Montevideo binnentrok en den titel aannam van voorloopig gouverneur der Republiek. Hij benoemde uitsluitend Colorados tot leden van het ministerie, verwijderde alle officieren van de partij der Blancos uit het leger en riep de Jezuïeten terug. Met Brazilië en de Argentijnsche Republiek werd den 4den Mei 1865 een verbond gesloten, om gezamenlijk een veldtocht tegen Paraguay te ondernemen, ten einde president *Lopez* van zijn gezag te berooven. *Florez* zelf belastte zich met een commando en onderscheidde zich in verschillende gevechten. Hoewel hij zich na zijn terugkeer te Montevideo zachtmoedig en inschikkelijk betoonde jegens de partij der Blancos, werd hij den 19den Februari 1868 op zijn tocht naar het regeeringspaleis vermoord. De Senaat benoemde zijn broeder, don *Manuel*, voorloopig tot president, doch deze overleed plotseling den 22sten Februari 1868 en tegelijk met dezen bezweken onderscheiden aanhangers van *Florez*, zoodat het vermoeden van vergiftiging voor de hand lag.

Florez Estrada, don *Alvaro*, een Spaansch

staathuishoudkundige, werd geboren in 1769 te Pola de Somiedo in Asturië, studeerde te Oviedo en Valladolid in de rechtsgeleerdheid en werd in 1808 benoemd tot procureur-generaal van Asturië. Hij was een der eersten, die *Napoleon I* openlijk den oorlog durfden verklaren, en trad op als staatkundig schrijver met de werken: „Introduccion á la historia de la guerra de la independencia" en „Paralelo del clero protestanto y del clero catolico". Verder verdedigde hij de rechten des volks tegen den terugkeerenden koning *Ferdinand VII* in zijn „Representacion a Fernando VII en el año de 1818 haciéndole vertodos sus estravios", een boek, dat in de meeste Europeesche talen werd overgebracht. Tevens redigeerde hij het dagblad: „El tribuno del puéblo". Hij moest in 1823 de wijk nemen naar Frankrijk, waar hij zijn beroemden „Curso de economia politica" (5de druk, 1843), schreef. Hij overleed in 1853.

Florian, *Jean Pierre Claris de*, een Fransch schrijver, werd geboren den 6den Maart 1755 op het kasteel Florian bij Anduze, genoot na den vroegen dood zijner moeder zijn opleiding te Montpellier onder het toezicht van zijn schranderen en beschaafden grootvader, kwam daarna in een opvoedingsgesticht te St. Hippolyte, vertoefde eenigen tijd bij *Voltaire* te Ferney en trad daarop als page in dienst bij den hertog *de Penthièvre*. Later bezocht hij de militaire school te Bapaume, werd aan het hoofd geplaatst van een compagnie ruiters te Maubeuge en zou er gehuwd zijn, indien de middelen zijns vaders het veroorloofd hadden. Daar zijn wensch onvervuld moest blijven, nam hij zijn ontslag en trad als kamerjonker weder in dienst van den hertog *de Penthièvre*. Van dien tijd af wijdde hij zich aan de dichtkunst, woonde bij afwisseling te Parijs en op de kasteelen van zijn beschermer en legde zich tevens toe op de Spaansche taal- en letterkunde. In 1788 werd hij lid der Academie, doch in de dagen van het Schrikbewind wierp men hem in de gevangenis; hij herkreeg na den 9den Thermidor zijn vrijheid, maar overleed reeds den 13den September 1794 te Sceaux. Zijn prozawerken onderscheiden zich door een fraaien, bloemrijken stijl. Zijne „Galatée" (1783) en „Estelle" (1788) bevatten tafereelen uit het herdersleven. Verheven gevoelens openbaart hij in zijn bekroond dichtstuk: „Voltaire et le serf du Mont Jura" (1782). Zijn blijspelen: „Les deux billets", „Le bon ménage", „Le bon père", „La bonne mère", „Myrtil et Chloé", „Jeannot et Colin", „Les jumeaux", „L'enfant d'Arlequin perdu et retrouvé", en „Arlequin maître de maison" tintelen van vroolijkheid en geestigheid. Zijn riddergeschiedenissen, zooals „Gonzalve de Cordoue", zijn „Nouvelles" en zijn „Numa Pompilius" zijn mislukt.

Florianopolis (vroeger *Desterro*, *Nossa Senhora do Desterro*, ook *Santa Catharina*), de hoofdstad der Braziliaansche provincie Santa Catharina, ligt op de westkust van het vruchtbare eiland Santa Catharina, is door een 400 m. breede straat van het vasteland gescheiden en telt (1897) 30687 inwoners. De stad is door tuinen en villa's omgeven, heeft een uitstekende, moeilijk toegankelijke, versterkte haven, een arsenaal, hospitaal, lyceum en schouwburg. Uitgevoerd worden kunstbloemen, maniokmeel, bananen, huiden, rijst, suiker, koffie enz.

Florianus, een heilige en martelaar, werd geboren omstreeks het jaar 190 te Zeiselmauer in Neder-Oostenrijk, diende onder den stadhouder *Aquilinus* in het Romeinsche leger en werd gedurende een vervolging der Christenen onder *Diocletianus* op last van eerstgenoemde wegens zijn standvastigheid in het Christelijk geloof niet ver van Lorch in de Enns verdronken. In den nacht na zijn dood verscheen *Florianus* aan een vrome vrouw en gelastte haar zijn lijk te doen begraven op de plek, waar zich thans het groote klooster der Augustijner koorheeren bij Linz verheft. Later werd zijn gebeente overgebracht naar Rome en aldaar bij dat van *Stephanus* en *Laurentius* ter aarde besteld. Toen *Casimir*, koning van Polen, en *Gedron*, bisschop van Krakau, in 1183 den paus om reliquieën verzochten, zond deze eenige overblijfselen van den heiligen *Florianus*. Hij is de beschermheilige van Opper-Oostenrijk. Gewoonlijk wordt hij voorgesteld als een krijgsman, die bezig is met een emmer water vuur te blusschen, waarom hij vooral in brandgevaar aangeroepen wordt. Zijn gedenkdag valt op den 4den Augustus.

Florianus, *M. Annius*, een broeder van den Romeinschen keizer *Tacitus*, was praefect der lijfwacht, wierp na den dood van laatstgenoemde (April 276) in de gewesten van den Pontus zich op tot keizer en kreeg de heerschappij over de Romeinsche landen tot aan den Taurus in Klein-Azië. Toen echter het Syrische leger zijn bevelhebber *M. Aurelius Probus* tot keizer uitriep en *Florianus* tegen hem te velde trok, werd deze in Juli 276 bij Tarsus door zijn onderbevelhebbers omgebracht.

Florida, de zuidelijkste der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, tusschen 24°30′–31° N.Br. en 79°48′—87°38′ W.L. gelegen, grenst ten O. aan den Atlantischen Oceaan, ten N. aan Georgia en Alabama, ten W. aan Alabama en ten Z. aan de Golf van Mexico en beslaat een oppervlakte van 151980 v.km., terwijl zijn effen bodem zich nergens hooger dan 80 m. boven den zeespiegel verheft. Het zuidelijk gedeelte van het schiereiland bestaat grootendeels uit moerassen en kleigronden (*Everglades*, *Cypress Swamps* en *Mangrove Swamps*), die in den regentijd (Juni—October) onbegaanbaar zijn. Ten N. van den 28sten breedtegraad is het land tot de grens van Georgia vlak, in het W. grootendeels heuvelachtig. Het grootste van de talrijke meren is het Okeechobee. De rivieren zijn aanzienlijker dan men in die lage landstreek zou verwachten; sommige verdwijnen plotseling in den bodem, andere komen als breede stroomen daaruit opeens te voorschijn. De voornaamste rivieren zijn de St. Maryrivier aan de grenzen van Georgia en de St. John, die van het zuiden naar het noorden stroomt, het St. Georgemeer vormt en uitmondt in den Atlantischen Oceaan. Aan de westkust vormen de Carlos, de Tampa, de Suwanee, de Appalachee, de Apalachicola, de St. Joseph, de St. Andrews, de Chatawhatchee, de Pensacola, de Escambio en de Perdido goede havens. Laatstgenoemde stroomt aan de grenzen van Alabama, en de Apalachicola verdeelt den staat in Oost- en West-Florida. Van de zuidoostpunt van het schiereiland (Kaap Florida) strekt zich door de Straat van Florida ter

lengte van 330 km. de reeks der Floridaklippen (Keys) uit, die den handelsweg van Florida naar de Bahama-eilanden en Cuba zeer gevaarlijk maken, vooral omdat er dikwijls hevige stormen woeden en men er tevens met sterke stroomen te worstelen heeft. Het belangrijkste van deze eilanden is Key-West.

Geologisch is Florida een zeer jong land, oudere formaties dan tertiaire komen niet voor. Het klimaat is zeer goed. De hoogste temperatuur bedraagt 40,5° C., de laagste —12°. In Jacksonville is de gemiddelde temperatuur van Januari 12°, van Augustus 27°5', van het jaar 20°5' C.; te Key-west bedraagt de laatste 25° C. De zomerhitte is niet zoo hoog als in de westelijke staten, de nachten zijn meestal koel. De regentijd is de zomer. De winter is zacht; vorsten, die den plantengroei benadeelen, komen zelden voor. Daarom wordt Florida druk door toeristen en zieken bezocht. De jaarlijksche neerslag bedraagt aan de Oostkust gemiddeld 1450 mm., het aantal onweersdagen in het Z.W. 156, in het N.O. 85. Men heeft er prachtige wouden met eiken en sparreboomen; katoen, suiker, rijst, maïs, cacao, ananassen, bananen, dadels, phosfaten enz. behooren tot de voortbrengselen des lands, dat zich overal door een rijke flora onderscheidt. In het dierenrijk behooren de beer, de jaguar en vergiftige slangen tot de gevaarlijkste dieren, terwijl alligators alle rivieren bewonen. Het bevolkingscijfer bedraagt (1900) 528542, waaronder 230730 Negers en Mulatten, 120 Chineezen en 358 Indianen; de overigen zijn blanken. In 1890 telde men in Florida 805 fabrieken met 13927 arbeiders en een productie van 18 millioen dollar, het belangrijkst zijn de tabaksindustrie en de houtzagerijen. Het spoorwegnet had in 1899 een lengte van 5426 km. Van de rivieren zijn 2931 km. bevaarbaar. De vloot telt (1899) 566 zeil- en 177 stoomschepen.

De staat is in 45 counties ingedeeld; de hoofdstad is Tallahassee. Grooter zijn Jacksonville, Keywest, Tampa en Pensecola. De gouverneur en 32 senatoren worden voor vier, 68 afgevaardigden voor twee jaar gekozen. In het Congres heeft Florida 2, bij de presidentsverkiezing 4 stemmen. De staatsschuld bedraagt 322500 dollar, de waarde van den belastbaren eigendom 93 millioen dollar. Er zijn 2350 scholen met 99000 leerlingen.

Florida werd ontdekt door *Ponce de Leon*, een metgezel van *Columbus*, in 1512 op Palmzondag (Pasqua Florida, vandaar de naam). Het werd in 1539 door *Hernandez de Soto* veroverd; de eerste kolonisten waren Spanjaarden, die er in 1564 St. Augustine en in 1696 Pensacola stichten. De pogingen der Franschen uit Louisiana, om er volkplantingen te stichten, leden schipbreuk. Bij den vrede van Fontainebleau stond Spanje Florida tot aan den Mississippi aan Engeland af, dat het gedeelte ten westen der Apalachicola West-Florida noemde, doch kreeg in 1783 de beide Florida's terug. Toen *Napoleon* Louisiana, dat in 1801 aan Frankrijk was afgestaan, in 1803 aan de Vereenigde Staten verkocht had, begon weldra de twist over de grensscheiding. President *Madison* gaf in 1810 last West-Florida tot aan den Perdido in bezit te nemen. Den 22sten Februari verkocht *Ferdinand VII* de beide Florida's voor 5 millioen dollars aan de Unie, die het land in 1821 bezette, waarna het in 1845 als een zelfstandige Staat erkend werd. Zijn grondwet is van 1839. In 1861 sloot Florida zich aan bij de Zuidelijke Staten, doch had geen belangrijken invloed op den loop der gebeurtenissen en keerde in 1865 tot de Unie terug.

Florida-Blanca, don *Josefo Moñino*, graaf *van*, een Spaansch staatsman, werd geboren te Murcia in 1729, studeerde te Salamanca en onderscheidde zich weldra zoozeer, dat hij als gezant naar Rome bij *Clemens XIV* afgevaardigd werd, waar hij bij moeilijke aangelegenheden, vooral bij de opheffing van de Orde der Jezuïeten en bij de verkiezing van *Pius VI*, veel bekwaamheid aan den dag legde. Toen in Spanje *Grimaldi* aftrad als minister van Buitenlandsche Zaken, werd op diens eigen aanbeveling *Moniño* zijn opvolger en graaf *van Florida-Blanca*. Deze werd daarenboven belast met de portefeuille van Justitie en met het oppertoezicht op de posterijen, groote wegen en magazijnen. Hij zorgde voor goede wegen, bevorderde de postwagendiensten, verbeterde de politie en toonde zich een voorstander van kunst en wetenschap. Verder bevestigde hij in 1785 de goede verstandhouding tusschen Spanje en Portugal door een dubbel huwelijk. Intusschen hadden de oorlogsondernemingen, waartoe hij zijn vorst aanspoorde, zooals de aanval op Algiers (1777) en de belegering van Gibraltar, een ongunstigen afloop. Kort voor den dood van *Karel III*, in October 1788, deed hij aan dezen rekenschap van zijn bestuur en verlangde zijn ontslag. De koning keurde het eerste goed, doch weigerde het laatste. Eerst onder *Karel IV* slaagden de vijanden van *Florida-Blanca* er in hem ten val te brengen (1792). Men bracht hem naar de citadel van Pampelona, maar hij werd weldra in vrijheid gesteld en naar zijn goederen verbannen. Later werd hij lid van de Cortes en overleed den 20sten November 1808.

Floridastraat is de zeestraat, welke Florida van Cuba en de Bahama eilanden scheidt en de Golf van Mexico met den Atlantischen Oceaan verbindt. Zij is op haar smalste gedeelte 80 km. breed en 677 m. diep, tusschen Key West en Havanna echter 160 km. breed en 1545 m. diep.

Floridastroom. Zie *Zeestroomen*.

Florideeën of *Rhodophyceeën* (*Roode* of *Purperwieren*) is de naam eener klasse uit de Algen (*wieren*). Zie *Algen*.

Floridsdorf, een dorp in Beneden-Oostenrijk, is de noordelijke voorstad van Weenen, ligt aan den linker oever van de Donau en telt (1900) 36599 inwoners. Men vindt er een gymnasium, een stadhuis, spoorwegwerkplaatsen, fabrieken voor locomotieven, landbouwmachines, schroeven, aardewerk en spiritus, bierbrouwerijen, stoommolens, jutespinnerij enz. In 1866 werden hier tot bescherming van Weenen tegen het Pruisische leger verschansingen aangelegd.

Florimo, *Francesco*, een Italiaansch beoefenaar der muziek, werd geboren te San Giorgio Morgato bij Reggio den 1sten Januari 1800. Hij ontving zijn opleiding aan de koninklijke muziekschool te Napels en werd er in 1826 bibliothecaris. Uitstekend zorgde hij voor de uitbreiding der boekerij. Van zijn geschriften noemen wij:

„Cenno storico sulla scuola musicale di Napoli" (2 dln., 1869—1871), „Riccardo Wagner ed i Wagneristi" (1876), „Trasporto delle ceneri di Bellini a Catania" (1877) en „Metodo di canto". Als componist leverde hij onderscheiden kerkelijke liederen en orkeststukken. Hij overleed te Napels den 18den December 1888.

Florina of *Phlorina*, in het Bulgaarsch *Lerin*, een stad in Macedonië in het oude landschap Lyncystis en in het hedendaagsche Turksche vilajet Salonika, aan den voet van den berg Boras, aan den grooten weg van Monastir naar Castoria en aan de spoorlijn Salonika—Monastir prachtig gelegen, telt 5000 inwoners. Zij heeft 8 moskeeën, een Grieksche kerk, een kazerne, twee jongensscholen en een meisjesschool en bouwvallen van een oud kasteel. Zij is de zetel van den Griekschen aartsbisschop van Moglenon, van een Turkschen kaimakan, van een moedir en van een moefti.

Florio Rubattino (Navigazone Generale Italiana, Società Riunite) is de naam van een Italiaansche, door den Staat gesubsidieerde stoomvaartmaatschappij. Deze bezit 103 stoombooten met een inhoud van 207006 ton. Zij voorziet in het grootste deel van het scheepvaartverkeer van Italië en bevaart de volgende routes: de Middellandsche en Adriatische Zee, waardoor de gemeenschap onderhouden wordt tusschen alle Italiaansche havens, in die beide zeeën gelegen, en met Sardinië, Marseille, Tunis, Tripolis en Alexandrië; de lijn van den Levant naar Corfu, den Piraeus, Saloniki, Konstantinopel, Varna, Braïla, Odessa. Taganrog, Syra, Smyrna, den geheelen Griekschen Archipel enz.; de Indische en Chineesche lijn, zich uitstrekkend naar Port-Saïd, Massaoea, Aden, Bombay, Ceylon, Calcutta, Singapore, Rangoon, Honkong, Shangai, Batavia, enz.; de Noord-Amerikaansche lijn, loopende naar New York en Boston; en de Zuid-Amerikaansche lijn, die Bahia, Rio de Janeiro, Buenos Ayres en Montevideo aandoet.

Floris, *Frans*. Zie *Vriendt*.

Floris is de naam van vijf graven van Holland namelijk:

Floris I, den opvolger van zijn ouderen broeder *Dirk IV*, die in 1049 kinderloos overleed. Bij het aanvaarden van het bewind was het graafschap in oorlog met alle naburige vorsten en bisschoppen, inzonderheid met den bisschop van Utrecht, die, door zijn bondgenooten gesteund, met een leger oprukte naar Dordrecht. *Floris* deed echter nabij de stad kuilen graven en deze met rijs en zoden bedekken. De vijanden stortten daarin neder, en de verwarring bezorgde aan den graaf de overwinning. Na verloop van 3 jaren keerden zij terug, doch nu bracht *Floris* hun tusschen Maas en Waal een geweldige nederlaag toe (18 Juni 1061). Na den strijd viel hij bij Neder-Hemert onder een boom in slaap en werd door *Herman I*, graaf *van Kuyck*, overvallen en vermoord. Hij was gehuwd met *Geertruid*, een dochter van den hertog *van Saksen*.

Floris II, een kleinzoon van den voorgaande en wegens zijn zwaarlijvigheid *de Vette* bijgenaamd, kwam in 1091 aan het bewind en mocht zich verheugen in een zeer rustig regeeringstijdperk, waarin alle woelgeesten naar Palestina trokken, om tegen de Ongeloovigen te vechten. Zelfs met den bisschop van Utrecht leefde hij in vrede. Hij vermeerderde de voorrechten van zijn onderdanen. Hij overleed reeds in 1122 en werd, evenals zijn grootvader, te Egmond met vorstelijken luister bijgezet. Hij was gehuwd met *Petronella*, een dochter van *Dirk*, hertog van Opper-Lotharingen, en zuster van *Lotharius*, hertog van Saksen die later keizer werd.

Floris III, een kleinzoon van den voorgaande was de oudste zoon van graaf *Dirk VI* en *Sophia*, een dochter van *Otto*, paltsgraaf van den Rijn. Hij werd onder zeer gunstige omstandigheden graaf van Holland in 1157 en ontving de hulde der West Friezen en Drechtenlanders in 1161. Nadat hij echter het volgende jaar in het huwelijk was getreden met *Ada*, de zuster van *Milcolombus IV*, koning van Schotland, mengde hij zich in den oorlog tusschen *Godfried*, bisschop van Utrecht, en den hertog *van Gelderland*. Daarna trok hij op tegen *Philips*, graaf *van Vlaanderen*, werd gevangen genomen en eerst na 3 jaar op vernederende voorwaarden op vrije voeten gesteld, en moest vernemen, dat de Kennemers gedurende zijn afwezigheid het dorp Schagen verbrand en het meerendeel der inwoners vermoord hadden. De West-Friezen plunderden hierop Alkmaar, en *Floris* trok aanstonds tegen hen te velde. Een kleine nederlaag, den 22sten Januari 1169 door eenige roekelooze jonge ridders geleden, deed hem echter terugkeeren, terwijl de verdere vijandelijkheden belemmerd werden door den grooten watervloed in 1170. Na het overlijden van den bisschop van Utrecht werd *Boudewijn*, een broeder van graaf *Floris*, tot die geestelijke waardigheid gekozen, en de beide broeders ondernamen in 1179 een Kruistocht tegen de Friezen. In 1180 viel de graaf met een aanzienlijke macht in West-Friesland en onderwierp in 1182 de bewoners van Wieringen en Tessel. In 1184 deed hij een tocht naar het Heilige Land en werd na zijn terugkeer betrokken in een twist tusschen Utrecht en Gelderland, die echter door bemiddeling van keizer *Frederik* spoedig was bijgelegd. Met dezen trok hij, bij het vernemen der verovering van Jeruzalem, nogmaals naar Palestina, nam deel aan de bemachtiging van Iconium, de hoofdstad van Lycaonië, en overleed aan de pest te Antiochië den 1sten Augustus 1190.

Floris IV, zoon van graaf *Willem I* en van *Ada*, een dochter van den graaf *van Gelder*, aanvaardde in 1223 op 13-jarigen leeftijd onder de voogdij van zijn oom van moederszijde, den graaf *van Gelder*, het bewind en was weldra gewikkeld in den oorlog der Gelderschen tegen den Bisschop van Utrecht *Otto van der Lippe*, die echter door tusschenkomst van den paus spoedig een einde nam. Naderhand had hij nogmaals ongenoegen met dien bisschop, doch stond hem in 1226 en 1227 bij in den strijd tegen *Rudolf van Coevorden*, terwijl hij tevens zorgde, dat zijn bloedverwant *Willibrand* hem opvolgde op den bisschopszetel. Nadat hij zich in 1230 naar Friesland aan de andere zijde van het Vlie begeven had om daar te worden gehuldigd, liep de heerschappij der Hollandsche graven in Friesland ten einde in 1234. In laatstgenoemd jaar nam *Floris* deel aan een Kruistocht tegen de Stadingers, die als ketters werden beschouwd, omdat zij in ver-

zet kwamen tegen de knevelarijen der geestelijkheid. Men verhaalt, dat hij daarvoor 300 schepen uitrustte en veel toebracht tot de overwinning, den 24sten Juli 1234 op de Stadingers behaald. De jeugdige gravin *van Clermont* begeerde den dapperen graaf te zien en overreedde haar echtgenoot, een steekspel uit te schrijven te Corbie in Beauvais. Daar werd *Floris VI* om het leven gebracht, waarna men zijn lijk naar Rijnsburg voerde. Hij was gehuwd met *Machteld*, een dochter van *Hendrik*, hertog *van Brabant*.

Floris V, een zoon van *Willem II*, Roomsch koning en graaf van Holland, en van *Elizabeth van Brunswijk*, werd geboren in 1255 en was slechts $1^1/_2$ jaar oud, toen zijn vader bij Hoogwoude werd gedood in den strijd tegen de West-Friezen. Dadelijk werd hij door de edelen en het volk als graaf erkend en onder het toezicht gesteld van zijn oom *Floris den Voogd*, die aanstonds de oude geschillen bijlegde met *Margaretha*, gravin *van Vlaanderen*. Na den dood van laatstgemelden *Floris* kwam hij onder de voogdij van zijn moei *Aleid*, en toen hierover ongenoegen ontstond, tevens onder die van *Hendrik III den Zachtmoedige*, hertog van Brabant. Deze keerde echter terug naar zijn land, waarna voor korten tijd *Otto van Gelder* belast werd met het medevoogdijschap.

Omstreeks het jaar 1268 trad *Floris* in het huwelijk met *Beatrix*, een dochter van *Guy*, graaf van Vlaanderen, aanvaardde op 12-jarigen leeftijd het bewind en trok in 1272 te velde tegen de West-Friezen, om den dood zijns vaders te wreken. Die tocht mislukte, doch werd in 1282 met beter gevolg herhaald. Toen versloeg hij hen tot 4-maal toe. In 1285 werd hij betrokken in een twist tusschen den bisschop van Utrecht en de heeren *Gijsbrecht vau Amstel* en *Herman van Woerden*; hij nam daaraan deel, om den hoogmoed van den Hollandschen adel te fnuiken en tevens invloed te verkrijgen op de zaken van het bisdom. Verder ondersteunde hij *Jan I*, hertog van Brabant, bij zijn twist met *Reinoud*, graaf van Gelder, en werd door eerstgenoemde ontheven van de leenhulde, die de Hollandsche graven sedert 1203 verschuldigd waren aan de hertogen van Brabant. In 1288 voerde *Floris* nogmaals oorlog tegen de West-Friezen, die hij nu geheel en al onderwierp, waarna hij het gebeente van zijn vader te Hoogwoude deed opgraven en te Middelburg ter aarde bestellen. Terstond daarna moest hij te velde trekken tegen *Guy*, graaf van Vlaanderen, die door een aantal Zeeuwsche edelen ondersteund werd. Hollands graaf werd in 1290 door list te Biervliet gevangen genomen en kon niet dan op ongunstige voorwaarden zijn vrijheid herkrijgen. Wegens het kinderloos overlijden van *Alexander III*, koning van Schotland, begaf hij zich daarheen om zijn rechten op den troon te doen gelden; doch daar de omstandigheden hem niet gunstig waren, deed hij voor een aanzienlijke som afstand van zijn aanspraken. Nog vóór den geheelen afloop der zaak trok hij naar Friesland en veroverde Stavoren, waarna hij weder te velde trok tegen Vlaanderen en een volkomen overwinning behaalde (27 October 1295).

Eduard, koning van Engeland, was in schijn vriendschappelijk jegens *Floris* gezind, doch had steeds geweigerd hem bij te staan in den strijd tegen Vlaanderen. Niet slechts *Floris'* aanspraken op den Schotschen troon had tot verkoeling der eerst vriendschappelijke verhouding (getuige de verloving van *Floris'* zoon *Jan* met *Eduard's* dochter) geleid, maar ook *Eduard's* vermoeden, dat *Floris Witte van Haemstede* (zijn zoon bij *Agnes van der Sluis*) tot opvolger wenschte te benoemen. Nu echter vroeg *Eduard* de hand eener dochter van *Guy* voor zijn zoon, waarna de Engelsche wolstapel, die groote voordeelen opleverde, van Dordrecht naar Brugge en Mechelen werd verplaatst. *Floris* sloot daarop in den aanvang van 1296 een verbond met Frankrijk, en dit gaf aanleiding tot de samenzwering, die den graaf het leven kostte. Immers vele edelen waren daarover misnoegd, maar nog meer, dat de graaf hen van vrije heeren tot zijn leenmannen had verlaagd en de lagere volksklassen tegen de geweldenarijen van den adel beschermde. *Jan van Cuyck* meende daarenboven redenen te hebben tot ontevredenheid. De misnoegde Hollandsche edelen besloten, in verbinding met de Vlaamschgezinde partij in Zeeland, aan wier hoofd *Wolfert van Borselen* en *Jan van Renesse* stonden, en met *Eduard I van Engeland*, *Floris* onschadelijk te maken. Daartoe vormden zij het plan den graaf op te lichten en naar Engeland te brengen. *Floris*, geen kwaad vermoedende, liet zich naar Utrecht lokken, naar het heette, om een verzoening tot stand te brengen tusschen het geslacht der heeren *van Zuilen* en der heeren van *Amstel* en *Woerden*. Na afloop van een maaltijd werd hij door *Gijsbrecht van Amstel* tot een valkenjacht uitgenoodigd. Zoodra echter de graaf zich in het veld bevond, grepen zij de teugels van zijn paard en brachten hem naar het slot te Muiden, waar hij 4 dagen gevangen bleef, terwijl men naar een gelegenheid uitzag, om hem naar Engeland op te zenden. Toen deze zich niet opdeed, bond men hem op een paard vast, om hem voorloopig naar Brabant te brengen. Nu echter kwamen de Naardingers en Gooilanders op, om hun beminden graaf te bevrijden. Zoodra echter *Gerard van Velzen* en de overigen zulks bemerkten, brachten zij den gevangene vreeselijke wonden toe, zoodat deze weldra den laatsten adem uitblies (1296). De moordenaars namen de wijk naar het slot Kronenburg en werden er door de samenstroomende menigte belegerd. *Herman van Woerden* en *Gijsbrecht van Amstel* ontsnapten, maar *Willem van Zaenden* en anderen werden gegrepen en door het volk terstond afgemaakt, terwijl *Gerard van Velzen* in zijn slot Kronenburg belegerd, tot overgave gedwongen en op gruwelijke wijze ter dood gebracht werd.

Deze graaf heeft veel gedaan tot opbeuring van den burgerstand, waarom hij „der keerlen God" of de afgod der dorpers genoemd werd. Hij beschermde kunsten en wetenschappen en onderscheidde zich door een ridderlijken aard. Hij is echter niet vrij te pleiten van een verregaande losbandigheid, daar de geschiedenis een 20-tal zijner onwettige kinderen vermeldt.

Tot het geslacht der Hollandsche graven behoorden verder:

Floris de Zwarte, een zoon van graaf *Floris II*. Hij was algemeen bemind om zijn vriendelijkheid,

dapperheid en edelmoedigheid. Daar hij geen aanspraak had op het bewind over het graafschap, ondersteunde hij de West-Friezen en werd er als heer gehuldigd, waardoor hij de toegenegenheid verbeurde van zijn moeder en van zijn ouderen broeder. Niet lang echter erkenden de West-Friezen hem als hun heer. Daarentegen weigerde *Herman*, heer *van Arendsberg*, hem de hand van zijn nicht *Hadewig van Rechem*, en hierdoor ontstond een dreigende veete. *Floris* maakte zich te Utrecht gereed tot den strijd, doch werd niet ver van daar, te Abstede, op de jacht verraderlijk vermoord (1133).

Floris de Voogd, van wien melding is gemaakt onder *Floris V*, was een zoon van graaf *Floris IV* en bekleedde gedurende de afwezigheid van graaf *Willem II*, die zich als Roomsch koning dikwijls in Duitschland bevond, het stadhouderschap in Holland en Zeeland, waar hij ten behoeve der ingezetenen veel goeds tot stand bracht. Dat hij eenigen tijd voogd was van zijn neef *Floris V*, hebben wij reeds vermeld. Op een tournooi te Antwerpen ontving hij een wond en overleed daaraan den 25sten Maart 1258.

Floris, *Foecke*, leeraar der Doopsgezinden te Surhuisterveen, vanwaar hij in 1688 vertrok naar de Waterlandsche gemeente te Zaandam-Oostzijde, was reeds in Friesland beticht van Sociniaansche gevoelens en in laatstgenoemd jaar werd die beschuldiging herhaald door de Hervormde Synode te Amsterdam, waarna de baljuw van Kennemerland hem gelastte uit zijn rechtsgebied te vertrekken. Daarop kwamen de leeraars der naburige Doopsgezinde gemeenten bijeen, deden *Floris* een rekbare geloofsbelijdenis afleggen en bewerkten daardoor bij prins *Willem III*, dat hij tot in 1692 zijn prediking ongehinderd kon voortzetten. In dit jaar stond hij wederom aan vervolgingen bloot, zoodat hij in overleg met den kerkeraad eenigen tijd geen dienst deed, maar dezen eerst in Maart 1693 weder opvatte. Hij schreef: „Bescherming der waerheyt Gods of schriftuyrlycke verantwoording, gedaan op het boek van Elgersma, geintytuleert: De Rechtsinnige Leere van het Sacrament des H. Doop" (1687), een boek, dat op last van Gedeputeerde Staten van Friesland in tegenwoordigheid van den hoogleeraar *van der Waeyen* enz. verbrand werd, „Leerregel des Bibels, ingesteld tot onderwijs der jonge jeugd enz." (1690) en „Afdeeling der H. Bibelwetten, of der geheele H. Schriftwijze" (1696).

Floris en Blancefloer is de naam der Nederlandsche bewerking van een oud-Franschen, dichterlijken roman (Fleur et Blanchefleur, Roos en Lelie). De Nederlandsche bewerker van dit stuk is *Diederik van Assenede*, die in de 13de eeuw leefde. De inhoud is deze: *Floris*, een Moorsche koningszoon in Spanje, wordt opgevoed met *Blancefloer*, de dochter van een op een rooftocht gevangen Christin. De beide kinderen hebben elkander lief, en de koning, hierover vertoornd, verkoopt *Blancefloer* als slavin, waarna zij in den harem van den emir van Babylon wordt overgebracht. Men maakt *Floris* wijs, dat zij gestorven is, doch de jongeling komt achter de waarheid en gaat *Blancefloer* zoeken. Hij ontdekt haar verblijf, koopt den poortwachter om en wordt in een mand onder rozen verborgen, in het vrouwenverblijf gebracht, waar *Blancefloer* hem geruimen tijd verborgen houdt. Eindelijk worden zij ontdekt en ter dood veroordeeld. *Floris* beschuldigt zich zelf, oordeelt, dat hij alleen den dood verdiend heeft en wil den ring zijner moeder, die veiligheid verschafte tegen den dood, aan zijn beminde geven; zij echter wil dien niet aanvaarden en werpt hem weg, als *Floris* weigert hem terug te nemen. Toen de emir dit vernam, deed hij beiden in zijn tegenwoordigheid verschijnen, en nu ontstond er een roerende wedstrijd tusschen de geliefden, daar de een voor den ander wilde sterven, waardoor de emir zoo getroffen werd, dat hij het zwaard, waarmede hij een van beiden had willen dooden, uit de hand liet vallen en hun vergiffenis schonk. Ten slotte werden *Floris* en *Blancefloer* vereenigd, waarnaar zij naar Spanje terugkeerden en den troon erfden. *Floris* omhelsde ter liefde van *Blancefloer* het Christendom, en beider dochter, *Berthe au grand pied*, was de moeder van *Karel den Groote*, koning van Frankrijk. Wij voegen hierbij de woorden van dr. *Jonckbloet*: „Dit gedicht behoort tot de lieflijkste verschijnselen op letterkundig gebied. De aantrekkelijkheid ligt deels in wat de uitgever van het werk, *Hoffmann von Fallersleben*, noemde „de wonderliefelijke, uit louter bloemengeur en lichtstralen geweven stof"; maar stellig ook daarin, dat de dichter ons niet binnen den kring van conventioneele voorstellingen houdt, maar menschelijken hartstocht tracht te schilderen, terwijl nog in menigerlei opzicht de moderne geest ons hier begint tegen te waaien".

Deze sage was reeds in het begin der 13de eeuw in het zuiden van Frankrijk bekend en zij werd in verschillende talen, reeds omstreeks 1210 door *Konrad Flecke* in het Hoogduitsch overgebracht. Behalve de dichterlijke bewerking van *van Assenede* hebben wij daarvan in het Nederlandsch een volksroman in proza, getiteld: „De historie van Floris en Blanchefleur. Dewelke, nadatse lang gescheyden waren ende veele perykelen geleden hadden, tot den houwelijken staat kwamen. Seer plazant ende vermaaklijk om te lezen". Dit boek, met een Gotische letter gedrukt, is bij herhaling uitgegeven (te Groningen bij *Greydanus*, te Amsterdam bij *Koene*, enz.), ook nog in de vorige eeuw herzien en beschaafd door *Dr. H. C. Rogge* (Leiden 1871) en in geheel nieuwen vorm geschreven door *Jos. Alb. Alberdingh Thijm* („Gids", 1850 dl. I. en „Karolingische Verhalen in nieuwer form overgebracht", Amsterdam 1851, 2de druk 1873).

Floris van Wevelickhoven of *Wevelinckhoven*, bisschop van Utrecht, was te voren kanunnik van Keulen en bisschop van Münster geweest en werd in 1378 door paus *Urbanus VI* op den Stichtschen bisschopszetel geplaatst, waar hij *Jan van Arkel* opvolgde. Daar laatstgenoemde Utrecht aanvankelijk nog bezet hield, om de inkomsten van dat bisdom te blijven genieten, kon *Floris* zich er eerst vestigen in 1379. Dadelijk bracht hij belangrijke hervormingen tot stand: hij strafte de woelzieke en roofgierige edelen, verwoestte te Eerde het kasteel van ridder *Evert van Essen* en nog 3 andere rooverskasteelen, dwong *Reinoud van Vianen*, door den tegenpaus *Clemens VII* in zijn

plaats benoemd, om hiervan afstand te doen en onderwierp *Gijsbert van Abcoude*, *Splinter van Loenesloot* en *Henderik van Montfoort*. In 1391 vatte hij met goed gevolg de wapens op tegen ridder *Evert van Ulft* en zag zich weldra in het ongestoord bezit van het geheele Sticht. Niet lang echter genoot hij dat voorrecht, daar hij den 4den April 1393 op het kasteel Hardenberg in Overijsel overleed.

Florisz, *Pieter*, of *Florissen Floreszoon*, een Nederlandsch vice-admiraal, werd geboren te Hoorn, waarschijnlijk tusschen 1605 en 1610, en voerde in 1652 als schout-bij-nacht onder *Tromp* het bevel over 12 schepen der Admiraliteit, om de koopvaarders door het Kanaal te brengen en tegen Engelsche kapers te beveiligen. In een gevecht tegen *Blake* (10 December) betoonde hij grooten moed, en bleef bij de poging van *Tromp*, om de Engelschen op de Theems te bestoken, met 13 oorlogsschepen achter, om voor de koopvaardijvloot te zorgen. Toen hij in het begin van het volgende jaar, weder met *Tromp*, een aantal rijkbeladen koopvaardijschepen naar het vaderland wilde brengen, geraakte hij den 28sten Februari ter hoogte van Portland slaags met een sterk Engelsch eskader en verwierf nieuwe lauweren in den Driedaagschen Slag. Zijn schip werd schier reddeloos geschoten, doch de Staten schonken hem een gouden keten met een eerepenning van hetzelfde metaal. Hij nam verder deel aan de zeeslagen van 12 Juli, 8 en 10 Augustus van dat jaar, en toen bij laatstgemeld treffen de luitenant-admiraal *Tromp* den heldendood stierf, was men het aan het beleid van *Florisz* verschuldigd, dat de vloot bij haar vechtend wijken behouden bleef. Den 11den November 1653 werd hij tot vice-admiraal benoemd. Ook na den vrede met Engeland (1654) werd hij bij herhaling uitgezonden ter bescherming der vloot. In 1657 vertrok hij om die reden naar de Oostzee en tevens om Danzig te ontzetten, dat door den koning van Zweden belegerd werd. In hetzelfde jaar ging hij onder het opperbevel van luitenant-admiraal *van Wassenaer* naar den Sond, om den koning van Denemarken tegen de Zweden bij te staan, voerde het gezag over het eskader van het Noorderkwartier, bood in den slag op den 8sten November aan de Zweedsche zeemacht onder admiraal *Wrangel* moedig het hoofd, noodzaakte den vijand, die reeds zijn schip besprong, tot 2-maal toe om te wijken, doch werd daarbij doodelijk gewond, zoodat hij het voorrecht miste de Zweden te zien afdeinzen en met *van Wassenaer* in zegepraal Kopenhagen binnen te zeilen. Het lijk werd op last van den koning van Denemarken gebalsemd en in een prachtige kist met een vereerend opschrift naar Nederland gevoerd en te Hoorn ter aarde besteld. De Staten schonken aan zijn weduwe 3000 gulden tot het stichten van een praalgraf, dat door *Campfort* ontworpen en vervaardigd, maar door den brand van 1838 vernield werd.

Florus, *Julius*, een Romeinsch geschiedschrijver uit de 1ste of 2de eeuw na Chr., was geboortig nit Spanje of Gallië en schreef een „Epitome rerum romanarum", de geschiedenis van Rome bevattend van de stichting der stad tot aan het sluiten van den tempel van *Janus* ten tijde van *Augustus*. Dat werk, in dichterlijken stijl geschreven en in 4 boeken verdeeld, is het eerst uitgegeven te Parijs in 1470 en later bij herhaling, door *Graevius* te Utrecht in 1683 en door *Jahn* in 1852.

Florijn, in het Latijn *florenus*, in het Italiaansch *fiorino*, in het Fransch en Engelsch *florin*, is de naam van een gouden munt, die sedert 1252 te Florence geslagen werd en haar naam (afgeleid van het Italiaansche fiorino, van *fiore* = bloem) ontleende aan de bloemen (lelies), welke op de eerste dezer muntstukken prijkten. Weldra had men er ook in andere landen, bijv. onder *Lodewijk VI* en *VII* in Frankrijk (florin d'or en florin de St. George.) Daaruit is de goudgulden der Middeleeuwen en de latere gulden ontstaan, die men nog met een *f*, de eerste letter van het woord florijn, aanduidt. De oude naam is bewaard gebleven in den Toskaanschen, met een lelie gestempelden fiorino van het jaar 1826 met een waarde van $1^2/_3$ lire en in den Engelschen florin van 1849 ter waarde van 2 shillings, dus 120 cents Nederlandsch, zoodat hij ongeveer met die van den Oostenrijkschen florijn overeenstemt.

Florijn, *Jacob*, een Nederlandsch wiskundige, werd geboren den 3den Maart 1751 te Deventer, genoot het onderwijs van *Pibo Steenstra* te Amsterdam, maakte zich bekend met onderscheiden nieuwe talen en werd in 1771 examinator der zee-officieren bij de Admiraliteit van de Maas te Rotterdam, in 1795 examinator-generaal der zee-officieren te 's Gravenhage, waar hij ook lid was van den gemeenteraad. In 1808 werd hij lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, vertrok in 1809 naar Amsterdam en overleed aldaar den 13den Februari 1818. Hij schreef: „Grondbeginselen der hoogere meetkunde, bevattende de voornaamste eigenschappen der kegelsneden en van eenige andere kromme lijnen" (1794), „De arithmetica of rekenkunst op den koophandel toegepast" (1839), „Onderricht in het boekhouden, en in de wijze van het aanleggen der drie hoofdboeken" (1836) en leverde, behalve een aantal verhandelingen, een verbeterde nitgave van de „Zeemans Tafelen" van *Cornelis Douwes*.

Flotow, *Friedrich von*, een Duitsch operacomponist, werd geboren den 26sten April 1812 op Teutendorf in Mecklenburg-Schwerin en bestemd voor de diplomatieke loopbaan, wijdde zich op zijn 16de jaar aan de muziek en beoefende haar onder de leiding van *Reicha* te Parijs. De Juli-omwenteling van 1830 verdreef hem uit Frankrijks hoofdstad, doch weldra keerde hij daarheen terug en schreef de opera's: „Pierre et Catherine", „Rob Roy" en „La duchesse de Guise", die evenwel slechts door dilettanten werden opgevoerd. Eerst in 1839 leverde hij voor den openbaren schouwburg met *Pilati* de opera: „Le naufrage de la Méduse". Hierop volgde in 1840: „Le Forestier" en in 1843: „L'esclave de Camoëns", benevens een door hem met *Burgmüller* en *Deldevez* vervaardigd ballet, getiteld „Lady Henriette". In Duitschland verwierf hij grooten roem door de opera's „Stradella" en „Martha of de markt te Richmond", die zich door frischheid, keurige melodie en schitterende instrumentatie onderscheiden. Deze opera's zijn ook in ons land en elders met grooten bijval opgevoerd en schijnen meer in den smaak te vallen dan onderschei-

dene andere, die hij later schreef. In 1855 werd hij kamerheer en intendant van den Hofschouwburg te Schwerin, doch in 1863 legde hij die betrekking neder en begaf zich opnieuw naar Parijs. Hij overleed te Darmstadt den 24sten Januari 1883.

Flottille (Fransch) is een kleine vloot en wordt meestal gebruikt voor een aantal kleine schepen, die de kusten dekken of aan den breeden mond van een groote rivier gestationneerd zijn.

Flott tegar („zwemmende perken") noemt men een verschijnsel, dat in Finland, doch ook in het N. van Hannover en elders voorkomt en uiterlijk aan onze drijftillen (zie aldaar) herinnert, echter andere oorzaken heeft. In genoemde landschappen vindt men uitgestrekte bebouwde veenstreken, die in perken of kavels verdeeld zijn door greppels, welke tot in de onder het veen liggende marine leembanken reiken. 's Zomers liggen deze greppels droog en verweert daardoor de onderste veenlaag, in den herfst worden zij met water gevuld, dat er des winters in bevriest. In de lente hebben dikwijls overstroomingen plaats, waarbij de veenperken, door de lucht en het ijs, dat zij bevatten, aan het drijven geraken, en in Finland kan men somtijds honderden dergelijke stukken veengrond gelijktijdig zien ronddrijven.

Flottwell, *Eduard Heinrich*, een Pruisisch staatsman, werd geboren te Insterburg in de provincie Pruisen den 23sten Juli 1786, studeerde te Koningsbergen in de rechten, bekleedde weldra verschillende rechterlijke betrekkingen en was in 1830 bij het uitbarsten der Poolsche omwenteling opperpresident der provincie Posen, een betrekking die hij op hardvochtige wijze waarnam tot in 1841, toen hij in dezelfde betrekking naar Maagdenburg in Saksen verplaatst werd. Bij de troonsbeklimming van *Friedrich Wilhelm IV* werd hij benoemd tot geheimraad in werkelijken dienst met den titel van Excellentie. Van 1844 tot 1846 was hij minister van Financiën, waarna hij belast werd met het bestuur der provincie Westfalen. In 1841 door een kiesdistrikt der provincie Saksen naar de Nationale Vergadering afgevaardigd, voegde hij zich bij de uiterste rechterzijde (Café Milano) en werd in 1849 door een kiesdistrikt der provincie Posen benoemd tot lid der Eerste Kamer te Berlijn. Nadat hij voorloopig opperpresident in de provincie Pruisen geweest was, werd hij met die waardigheid bekleed in de provincie Brandenburg. In 1858 werd hij minister van Binnenlandsche Zaken. In het volgend jaar keerde hij als opperbestuurder naar Brandenburg terug, werd in 1862 gepensionneerd en overleed te Berlijn den 24sten Mei 1865.

Flottwell, Adalbert, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 3den Februari 1829 te Marienwerder, studeerde in de rechten, was in rechterlijke betrekkingen werkzaam, werd in 1867 ambtenaar bij het Pruisisch ministerie van Binnenlandsche Zaken, belastte zich in 1868 met het beheer over het vorstendom Waldeck, werd in 1872 benoemd tot minister in Lippe-Detmold, keerde in 1875 als regeeringspresident van Marienwerder terug in Pruisischen dienst, werd lid van den Rijksdag en vertrok in 1880 als distriktspresident van Lotharingen naar Metz. Hij nam echter in September 1883 zijn ontslag, omdat hij zich met de politiek van den stadhouder *von Manteuffel* niet vereenigen kon, en werd directeur van de Silezische „Bodenkreditaktienbank".

Flourens, *Marie Jean Pierre*, een Fransch geneeskundige en physioloog, werd geboren den 15den April 1794 te Maureilhan (departement Hérault), en op 19-jarigen leeftijd tot doctor bevorderd, ging vervolgens naar Parijs en knoopte er betrekking aan met de meest beroemde vertegenwoordigers der wetenschap. Zijn eerste wetenschappelijke geschriften verschenen in 1819. In 1821 hield hij aan het Athenée te Parijs een reeks physiologische voorlezingen en zond aan de Académie des Sciences eenige „Mémoires", die veel belangstelling wekten. Verder behoorde hij tot de medewerkers aan de „Revue encyclopédique" en van den „Dictionnaire classique de l'histoire naturelle" van *d'Orbigny*. In 1828 werd hij lid der afdeeling „Economie rurale" van de Academie van Wetenschappen en twee jaar later riep men hem, op aanbeveling van *Cuvier*, tot den leerstoel der vergelijkende ontleedkunde aan den Jardin des Plantes. In 1832 werd hij buitengewoon hoogleeraar aan het Museum en in 1833 opvolger van *Dulong* als blijvend secretaris van de Academie van Wetenschappen. In 1840 werd hij lid der Académie en in 1841 door het arrondissement Béziers afgevaardigd naar de Kamer van Gedeputeerden, waar hij plaats nam aan de linker zijde. *Louis Philippe* benoemde hem tot pair van Frankrijk, doch hij bleef steeds, zelfs in 1848, zijn hoogleeraarsambt bekleeden. Achtereenvolgens werd hij officier, commandeur en grootofficier der orde van het Legioen van Eer. Hij overleed te Montgeron bij Parijs den 6den December 1867. Van zijn geschriften vermelden wij: „Note sur la délimitation de l'effet croisé dans le système nerveux" (1823), „Mémoire sur les fonctions spéciales des diverses parties, qui composent la masse cérébrale" (1823), „Recherches sur les propriétés et les fonctions du grand sympatique" (1823), „Recherches sur les effets de la co-existence de la réplétion de l'estomac avec les blessures de l'encéphale" (1823), „Recherches physiques touchant l'action déterminée ou spécifique de certaines substances sur certaines parties du cerveau" (1823), „Recherches sur les conditions fondamentales de l'audition et sur les diverses causes de sourdité" (1824), „Recherches expérimentales sur les propriétés et les fonctions du système nerveux dans les animaux vertébrés" (1824), „Expériences sur le système nerveux, faisant suite aux recherches expérimentales" (1825), „Cours de la génération, l'ovologie et l'embryologie" (1836), „Recherches sur le développement des os et des dents" (1842), „Anatomie générale de la peau et des membranes muqueuses" (1843), „Mémoires d'anatomie et de physiologie comparées" (1844) en „Théorie expérimentale de la formation des os" (1847). Hij was de eerste, die proefondervindelijk aanwees, dat de stof gestadig verandert, terwijl vorm en kracht blijven bestaan. Verder gaf hij uit: „Cours de physiologie comparée" (1855), „Analyse raisonnée des travaux de George Cuvier" (1841), „Buffon, histoire de ses travaux et de ses idées" (1844 en later), „De l'instinct et de l'intelligence des animaux" (1841),

„Examen de la phrénologie" (1842 en 1851), „Fontenelle, ou de la philosophie moderne relativement aux sciences physiques" (1847), „Histoire de la découverte de la circulation du sang" (1854), „De la longévité ou de la quantité de vie sur le globe" (1854), „De la vie et de l'intelligence" (1858), „Examen du livre de M. Darwin" (1864) en „De l'unité de composition et du débat entre Cuvier et Geoffroy Saint-Hilaire" (1865).

Flourens, Gustave, een Fransch communard, schrijver en zoon van den voorgaande, werd geboren te Parijs den 4den Augustus 1838, bezocht het lycée Louis le Grand en verliet in 1862 het ouderlijk huis, om zich bij de Poolsche opstandelingen te voegen. Toen hij echter te Krakau vernam, dat de opstand uitging van de aristocratie, keerde hij aanstonds terug. In 1863, gedurende de ongesteldheid van zijn vader, bekleedde hij diens plaats aan het Collège de France en hield er een reeks voorlezingen over de menschenrassen. Ook gaf hij een aantal vlugschriften uit, die, evenals zijn voorlezingen, zoodanig doorweven waren van atheïstische stellingen, dat de regeering zich verplicht achtte hem als hoogleeraar te ontslaan. Gekrenkt door deze behandeling, vertrok hij in 1864 naar Londen en vervolgens naar België, waar hij te Brussel en te Luik voorlezingen hield. Hij was zoowel schrijver als redenaar, doch zijn opstellen zijn bijna uitsluitend in de roodrepublikeinsche bladen te vinden, bijv. in „La rive gauche" en „L'espiègle". Omstreeks dien tijd barstte de omwenteling op Kreta uit, en *Flourens* begaf zich daarheen. Een jaar lang streed hij in de gebergten van dat eiland en werd eindelijk door de opstandelingen als hun afgevaardigde naar Athene gezonden, waar het Grieksche ministerie, op verzoek van den Franschen gezant, hem in hechtenis nam en naar Marseille deed brengen. Hier werd hij in vrijheid gesteld, doch het was zijn eerste werk naar Athene terug te keeren, waar de politie het hem echter zoo moeilijk maakte, dat hij weldra het land verliet. Nu ging hij naar Napels, waar hij het dagblad: „Il Populo d'Italia" stichtte, ten einde daarin het clericale despotisme van het ministerie *Menabrea* bestrijden. Het blad werd in beslag genomen en *Flourens* gevangen genomen, op een schip gebracht en naar Frankrijk gezonden. Hier bevond hij zich in 1868 te Parijs en nam levendig deel aan den strijd der verkiezingen, zoodat hij in 1869 een gevangenisstraf van 4 maanden moest ondergaan. Na het herkrijgen zijner vrijheid, daagde hij *Paul de Cassagnac* uit, die als redacteur van den „Pays" hem beleedigd had. Het tweegevecht liep ongunstig af voor *Flourens*, daar de wonden, die hij ontving, maanden lang zijn leven bedreigden. In November van laatstgenoemd jaar, toen de algemeene verkiezingen plaats hadden, verklaarde hij zich opnieuw een onverzoenlijken vijand van het keizerrijk. Hij verbond zich met *Rochefort*, schreef opstellen in diens dagblad „La Marseillaise" en was tegenwoordig bij de begrafenis van *Victor Noir*, bij welke gelegenheid hij een commissaris van politie aanrandde, die gekomen was. om een door hem belegde vergadering te Belleville te beletten; hij sleepte hem door de barricaden, die zijn aanhangers aldaar hadden opgeworpen. Wegens deze poging tot oproer nam hij de wijk naar België en ging daarna naar Londen, waar hij anti-Bonapartistische vergaderingen hield. Na de gebeurtenissen van 4 September 1870 keerde *Flourens*, die zich in Zwitserland bevond, naar Frankrijk terug en diende te Parijs bij de Nationale garde. Toen de stad door het Duitsche leger was ingesloten, werd hij met *Rochefort* door de regeering tot voorzitter der barricadencommissie benoemd. Weldra echter betoonde hij zich jegens de leden der regeering, zijn voormalige staatkundige vrienden, even vijandig, als voorheen jegens *Napoleon III*. Gedurende het beleg stond hij aan het hoofd van elken opstand; vooral nam hij deel aan dien van den 31sten October 1870. Meermalen werd hij veroordeeld, eindelijk in den kerker geworpen en tot tweemaal toe door zijn vrienden bevrijd. Toen na de gebeurtenissen van 18 Maart 1871 de Communisten zich meester gemaakt hadden van Parijs, werd *Flourens* als generaal aan het hoofd geplaatst van een legioen uit de mannen van Montmartre en Belleville, terwijl hij tevens lid was der Commune. Met zijn legioen nam hij deel aan den grooten uitval der oproerlingen naar de zijde van Versailles op den 4den April 1871. *Flourens* en zijn adjudant *Cypriani* werden bij die gelegenheid in een huis te Châtillon door een afdeeling gendarmerie overrompeld. Nadat de generaal met een revolver op zijn aanvallers gevuurd had, maakte een sabelhouw een einde aan zijn leven. Hij schreef „Histoire de l'homme" en „Science de l'homme".

Flourens, Emile, een Fransch staatsman en broeder van *Gustave*, werd geboren te Parijs den 27sten April 1841 en begon zijn loopbaan onder het tweede keizerrijk. Van 1863—1868 was hij auditeur bij den Staatsraad en werd vervolgens advocaat bij het Hof van Appel. In 1870 verklaarde hij zich een voorstander der Republiek en nam sedert 1879 als directeur der zaken van Eeredienst deel aan alle anti-clericale maatregelen. In Maart 1885 werd hij voorzitter der afdeeling voor Wetgeving Justitie en Buitenlandsche Zaken in den Staatsraad en van de beraadslagende commissie over de aan Frankrijks beschermheerschappij onderworpen landen en aanvaardde den 13den December 1886 de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. In den ministerraad werd zijn benoeming met zes tegen vier stemmen goedgekeurd, daar *Flourens* zich nog niet als staatsman had bekend gemaakt. In de eerste maanden van zijn bewind waren geen blijken zichtbaar, dat *Flourens* van de staatkunde van zijn voorganger *Freycinet*, die zich beijverde om den vrede te handhaven, zou afwijken. Ook in het ministerie *Rouvier* en *Tirard* behield *Flourens* zijn portefeuille, die hij echter nederlegde, toen dit Kabinet aftrad. In 1888 en 1893 werd hij tot lid der Kamer gekozen. *Flourens* is de schrijver van het boek: „Organisation judiciaire et administrative de la France et de la Belgique de 1841 à 1875" (1875), dat door het Instituut werd bekroond, en van „Alexandre III, sa vie, son oeuvre" (Parijs, 1893).

Flower, *Roswell Pettabone*, een Amerikaansch staatsman, werd den 7den Augustus 1835 te Theresa geboren, ging in 1863 naar New-York en opende daar een kassierskantoor. Spoedig trok

hij zich echter uit de zaken terug, om zich aan het openbaar leven te wijden, werd lid van het Congres en in 1891 gouverneur van den staat New-York. *Flower*, die tot de democratie behoorde, overleed in 1899.

Flückiger, *Friedrich August*, een Zwitsersch pharmacognost, werd geboren den 15den Mei 1828 te Langenthal (kanton Bern), ontving zijn opleiding te Burgdorf, Berlijn, Heidelberg en Parijs, werd apotheker en drogist te Burgdorf en vertrok in 1860 naar Bern als docent in de pharmacie, voorzitter der Zwitsersche apothekersvereeniging en redacteur van de „Pharmacopoea helvetica". In 1873 werd hij hoogleeraar in de pharmacie te Straatsburg, terwijl hij in 1881 en 1888 zitting had in de commissie tot bewerking der „Pharmacopoea germanica". Hij overleed den 13den December 1894 te Bern. Van zijn geschriften vermelden wij: „Lehrbuch der Pharmakognosie des Pflanzenreichs" (1867), „Grundlagen der pharmaceutischen Waarenkunde" (1873), „Pharmacographia. A history of the principal drugs of vegetable origin met with in Great Britain and British India" (2de druk, 1879, met *Hanbury*), „Pharmaceutische Chemie" (1878), „Die Chinarinden" (1883), „Grundrisz der Pharmakognosie" (2de druk, 1894), „Reaktionen. Eine Auswahl in pharmaceutischer Hinsicht wichtiger Präparate der organischen Chemie in ihrem Verhalten zu den gebräuchlichsten Reagentien" (1892).

Fluctuatie noemt men de kabbeling, golving van het water, maar tevens de stijging en daling in prijs van goederen of in koers van effecten. In de geneeskunde duidt men er het elastische gevoel mede aan bij het betasten eener ophooping van vloeistof onder de huid.

Flüe, *Nicolas Löwenbrugger*, genaamd *van der*, een Zwitsersch heilige, als kluizenaar bekend onder den naam van *broeder Klaus*, werd geboren in 1417 te Sachseln in Unterwalden ob dem Walde. Hij nam deel aan onderscheiden krijgstochten en onderscheidde zich zoowel door dapperheid als door menschlievendheid en vooral door een onberispelijken wandel. Later was hij als landraad van het kanton werkzaam, terwijl hij de aangeboden waardigheid van landamman van de hand wees. Van jongs af geneigd tot godsdienstige bespiegelingen, nam hij op 50-jarigen leeftijd, als vader van 10 kinderen, met goedkeuring van zijn echtgenoote het besluit kluizenaar te worden, waartoe hij zich naar een woeste plek nabij zijn geboorteplaats begaf. Hier sleet hij den tijd met gebeden en vrome overpeinzingen, terwijl men zelfs van hem verhaalde, dat hij geen voedsel genoot, dan eenmaal in elke maand het brood en den wijn van het avondmaal. Wie raad en troost noodig had, begaf zich naar den vromen kluizenaar, en deze werd zelfs de redder van zijn vaderland. Naijver zaaide verdeeldheid en wantrouwen onder de acht kantons van het Eedgenootschap. Men meende, dat de buit, in den slag bij Nancy verkregen, niet eerlijk verdeeld was. De aristocratische steden spanden samen en wilden Freiburg en Solothurn in haar verbond opnemen, doch de kleinere democratische kantons kwamen daartegen in verzet. Op een vergadering in 1481 te Stanz gehouden, ontbrandde de hartstocht der partijen zoo hevig, dat een oplossing van den Bond onvermijdelijk scheen. Toen verscheen plotseling *broeder Klaus* in de vergadering der afgevaardigden. De groote eerbied, dien men voor hem koesterde, zijn eerwaardig en indrukwekkend voorkomen, maar vooral zijn krachtige redevoering, waarin hij de gevaren schetste der voorgenomen ontbinding, terwijl hij hen tot eensgezindheid vermaande, dat alles trof de vergadering zoo diep, dat terstond een grondwet vastgesteld (die van 22 December 1481), alle twisten bijgelegd, Freiburg en Solothurn in den Bond opgenomen en de vrijheid en vrede van Zwitserland gered werden. Gezegend door zijn medeburgers, keerde nu *broeder Klaus* naar zijn wildernis terug, waar hij bij voortduring lessen van wijsheid en deugd uitdeelde en den 22sten Mei 1487 overleed. Geheel Unterwalden vergezelde zijn stoffelijk overschot naar de begraafplaats, alle eedgenooten droegen rouw over zijn dood, zelfs vreemde vorsten huldigden zijn gedachtenis. Paus *Clemens* nam hem in 1671 op onder de heiligen.

Flüela, een pas in de Silvretta Alpen, ligt op de waterscheiding van den Rijn en den Inn en verbindt Davos met Beneden-Engadin. De 1866—1867 aangelegde postweg, 27 km. lang, buigt bij Davos—Dörfli (1557 m.) naar het Z. O. af, stijgt in het Flüela-dal tot 2390 m. en daalt dan van den Hospiz in veel bochten naar Süs (1430 m.).

Flüelen, een dorp in het Zwitsersche kanton Uri, ligt aan den Zuidelijken oever van het Vierwoudstedenmeer en aan den St. Gothardspoorweg en telt (1900) 968 inwoners. Het plaatsje, dat veel door toeristen bezocht wordt, heeft een goede haven en verschillende badhuizen.

Fluessen, een meer in het zuidwestelijk gedeelte der provincie Friesland, strekt zich uit van Galamadammen tot aan Heeg, waarom zijn oostelijk gedeelte ook wel Heeger Meer wordt genoemd. Het meer is niet diep, maar bevat veel visch, vooral paling. Volgens oude kronieken zou dit meer vroeger een bosch zijn geweest, dat in den drogen zomer van 1209 met den veenigen ondergrond in brand geraakte en hierdoor een klein meertje deed ontstaan, hetwelk zich later door overstroomingen uitbreidde. Waarschijnlijker is, dat uitbaggering van het veen tot turf, waarin de Friesche monniken zoo bedreven waren, de eerste aanleiding is geweest tot het ontstaan van dit en soortgelijke meren in Friesland.

Flügel, *Johann Gottfried*, een Engelsch lexicograaf, werd geboren te Barby den 22sten November 1788, voor den handel opgeleid en ging in 1810 naar Noord-Amerika, waar hij zich met ijver toelegde op de kennis der Engelsche taal. Bij zijn terugkeer in 1819 vestigde hij zich te Leipzig, waar hij in 1824 lector werd in de Engelsche taal aan de universiteit en in 1838 consul der Vereenigde Staten. Hij heeft het letterkundig verkeer tusschen de Oude en Nieuwe Wereld aanmerkelijk bevorderd, vooral sedert het jaar 1848, waarin hij correspondent werd van de Smithsonian Institution. Hij overleed den 24sten Juni 1855. Zijn letterkundige roem rust vooral op zijn: „Vollständiges Englisch-Deutsches und Deutsch-Englisches Wörterbuch" (2 dln., 3de druk, 1847), dat zich door grondigheid, volledigheid en bruikbaarheid onder-

scheidt en ook in Engeland en Amerika hoog wordt gewaardeerd. Verder schreef hij, behalve een „Vollständige englische Sprachlehre" (2 dln., 1824—1825), „Triglotte, oder kaufmännisches Wörterbuch in drei Sprachen: deutsch, englisch und französisch" (2 dln., 1840 en 1853), „Kleines kaufmännisches Wörterbuch" (3 dln., 1843), „Praktisches Handbuch der englischen Handelskorrespondenz" (9de druk, 1873) en „Practical mercantile Correspondence" (9de druk, 1875). Zijn „Practical Dictionary of the English and German languages" (2 dln., 15de druk, 1891) werd bewerkt door zijn zoon *Felix Alfred Flügel*, geboren den 18den December 1820, die zich eveneens onderscheidde als een uitstekend beoefenaar der Engelsche taal en in 1893 een herdruk gaf van het „Vollständiges Wörterbuch" van zijn vader. Hij overleed den 6den Februari 1904 te Leipzig.

Flügel, *Gustav Lebrecht*, een Duitsch orientalist, werd geboren te Bautzen den 18den Februari 1802, bezocht er het gymnasium en studeerde te Leipzig in de godgeleerdheid en de letteren. Vooral legde hij zich toe op het Hebreeuwsch en de overige Semitische talen, en nadat hij een 3-tal jaren zijn diensten had verleend aan graaf *van Lippe-Biesterfeld-Weiszenfeld*, begaf hij zich in 1827 naar Weenen, om gebruik te maken van de Oostersche handschriften der bibliotheek aldaar. Hier gaf hij, op aansporing van *Purgstall*, een Arabische bloemlezing in het licht, bezocht vervolgens Berlijn, Wolfenbüttel, Göttingen, Hannover, Kassel en andere academiesteden en ging eindelijk naar Parijs, waar hij onder leiding van *Sacy* zijn studiën voortzette. Na zijn terugkeer in 1832 werd hij hoogleeraar te Meiszen, maar moest wegens ongesteldheid in 1850 afstand doen van zijn betrekking. In 1851 gaf hij gehoor aan een uitnoodiging uit Weenen, om een catalogus van de Oostersche handschriften der Hofbibliotheek te vervaardigen. Het belangrijkste werk van *Flügel* is de uitgave van het groot encyclopaedisch-bibliografisch woordenboek van *Hadsji-Chalfa* met een Latijnsche vertaling en met noten (7 dln., 1835—1858), gedrukt te Londen voor rekening van het Oriental Translating Fund. Veel aftrek vond ook een stereotype uitgave bij *Tauchnitz* van den Koran. Hierop volgden de „Concordantiae Corani Arabicae" (1842) en een uitgave der „Definitiones" van *Ali-ben-Mohammed-Dsjordsjani* (1845). Van zijn overige werken noemen wij: „Geschichte der Araber" (2 dln., 2de druk, 1866), „Al-Kindi, genannt der Philosoph der Araber" (1857), de uitgave van *Ibn Koetloeboega's* „Kroon der levensbeschrijvingen" (1862), „Mani, seine Lehren und seine Schriften" (1862) en „Die grammatischen Schulen der Araber" (1862). *Flügel* overleed den 5den Juli 1870; na zijn dood verscheen nog de uitgave van den „Kitâb-al-Fihirst".

Flügge, *Karl*, een Duitsch geneeskundige, werd den 9den December 1847 te Hannover geboren, studeerde te Göttingen, Bonn, Leipzig en München, werd in 1870 arts, maakte als zoodanig den Fransch—Duitschen Oorlog mede, vestigde zich in 1878 te Berlijn als privaatdocent in de hygiene, ging in 1881 naar Göttingen, waar hij aan het hoofd kwam der chemisch-hygiënische afdeeling van het physiologisch instituut en in 1883 hoogleeraar werd. Als zoodanig werd hij in 1887 naar Breslau geroepen. Zijn „Beiträge zur Hygiene" behandelen het woningvraagstuk. Verder schreef hij: „Lehrbuch der hygienischen Untersuchungsmethoden" (1881), „Anlage von Ortschaften" (1882), „Fermente und Mikroparasiten" (2 dln., 2de druk, 1896), „Grundrisz der Hygiene" (5de druk, 1902). Sedert 1886 is hij mede-redacteur van de „Zeitschrift für Hygiene und Infektionskrankheiten" en „Klimsches Jahrbuch".

Flüggen, *Gisbert*, een Duitsch genreschilder, geboren te Keulen den 9den Februari 1811, moest als knaap op een fabriek werken, totdat een erfenis hem in staat stelde aan zijn neiging gehoor te geven. Hij wijdde zich aan de kunst, ging in 1835 naar München en zond er zijn stukken naar de tentoonstellingen. Op zijn doeken schetst hij de zwakheden en hartstochten, het lief en leed van onzen tijd. Zij zijn niet alleen in Europa, maar ook in Amerika verspreid. Als aanhanger der Düsseldorfsche schilderschool zorgt hij met groote nauwkeurigheid voor de bijzaken, zooals huisraad, kleeding enz. Van zijn stukken noemen wij: „De overrompelde dienstknecht" (thans in Petersburg), „De wijnproef", „De verloving", „De morgenkus" en „De opening van het testament". Tot zijn beste doeken behooren: „De beursspeculanten", „De laatste oogenblikken van Friedrich August, koning van Saksen", en „De antichambre van een vorst". Dit was zijn jongste stuk; voordat hij daaraan de laatste hand kon leggen, overleed hij den 3den September 1859.

Flüggen, Joseph, een Duitsch schilder en zoon van den voorgaande, werd den 3den April 1842 te München geboren, studeerde eerst onder leiding van zijn vader en daarna bij *Karl Piloty*. In 1866 bezocht hij Parijs Londen en Antwerpen. Hij schildert voornamelijk portretten en genrebeelden. Wij noemen: „Elizabeth van Thüringen, door haar zwager verdreven", „De herbergiersdochter", „Familiegeluk", „Aan het strand te Genua", „Een minnend paar", „Milton, Paradise lost dicteerend", „De goudsmidsdochter", „Regina Imhoff als bruid", „De doop van keizer Maximiliaan I" en „De dood der Heilige Elizabeth". *Flüggen* is Beiersch hoogleeraar en was van 1883—1903 hoofd van de afdeeling kostuums aan het Hoftheater te München.

Fluïdextract is een oplossing van een poedervormige stof (bijv. een of ander medicament), waarvan een deel juist een gewichtsdeel van de luchtdroge stof bevat. Het wordt bereid door de stof op een bijzondere manier met de vloeistof (water of glycerine) te behandelen. Dit geschiedt in den zoogenaamden perkolator. De oplossing wordt gefiltreerd, wanneer zij niet geheel helder is.

Fluid meat (vloeibaar vleesch) is een door *S. Darby* in Engeland uit mager vleesch gemaakt praeparaat, waarin de eiwitstoffen in peptonen omgezet zijn bij die, en dat bij patiënten, wier spijsvertering zóó verzwakt is, dat zij geen vleesch meer kunnen verdragen, de vleeschvoeding vervangen moet.

Fluid ozone is vloeibaar ozon, een handelsterm voor een zwakke oplossing van overmangaanzuur kalium, als desinfectiemiddel aanbevolen wordt.

Fluïdum beteekent eigenlijk vloeistof, hoewel het in die beteekenis niet veel gebruikt wordt.

Men spreekt wel van electrisch fluïdum, waaronder men een aetherische vloeistof verstaat, die men zich vroeger aanwezig dacht in electrisch geladen lichamen.

Fluistergewelf noemt men in de bouwkunde een ellipsvormig gewelf, waarin dus twee brandpunten voorkomen; de woorden nn, in een dier brandpunten gesproken, worden zoodanig teruggekaatst, dat de geluidgolven in het andere brandpunt samenkomen en het gesprokene aldaar duidelijk verstaan wordt, wat op geen andere plaats het geval is. Zie ook *Echo*.

Fluit is zeker een der oudste, zoo niet het alleroudste der muziekinstrumenten, omdat zij in haar oorspronkelijken, ruwen vorm het gemakkelijkst in de natuur zelf ontdekt kon worden. Oorspronkelijk was zij niet anders dan een aan het eene einde afgesloten riet, dat, aan het open einde aangeblazen, een schellen toon voortbracht. Daaruit ontstond de zoogenaamde herders- of panfluit, sinds *Mozart's* „Zauberflöte" ook Pappagenofluit genaamd. Geen instrument heeft zulk een rijke geschiedenis, als de fluit; bij alle volken der Oudheid vinden we haar vermeld en geroemd, dienstdoende bij alle feesten en plechtigheden. De begeerte om haar te volmaken, ten einde haar meer en meer te doen evenaren aan de menschelijke stem, deed er de liefhebbers voortdurend op bedacht zijn verbeteringen aan te brengen; zelfs werden er prijzen uitgeloofd voor hem, die zulk een verbetering zou uitvinden. Eén der eerste was het inboren van toongaten, eerst 3, later 5, toen 7, die met de vingers gesloten konden worden. Vervolgens kreeg men enkele en dubbele fluiten, dat is met één en met twee roeren. In den beginne werd zij van boven aangeblazen en recht vooruit in den mond gehouden, later werd er een mondstuk op geplaatst, de zoogenaamde flûte à bec; nog later blaast men er in door een aan de zijde ingeboord gat, aan welke houding zij den naam van *dwarsfluit* ontleent.

Bij de oude Egyptenaren vindt men reeds een fluit met zeven toongaten; om de verst verwijderde, die met de vingers niet bereikt konden worden, desgevorderd te knnnen bedekken, werd een band over de lengte van het roer heengelegd, boven aan het roer aan een knop bevestigd, zoodat de opening en sluiting van alle gaten gemakkelijk ten uitvoer kon gebracht worden; dit instrument geleek veel op de latere schalmei. Bij de oude Grieken was de fluit in zeer verschillende vormen in gebruik en onder verscheiden namen bekend. De fluit, in haar tegenwoordigen vorm, bestond eerst uit één enkel stuk roer van hard hout, beuken- of ebbenhout, met 6 toongaten boven er in. In Frankrijk voegde men het toongat onder er aan toe, en het gebruik van een klep, die met den pink der rechterhand bestuurd kon worden. Tegenwoordig bestaat zij uit 3 stukken: het *kopstuk*, waarin zich het mondgat voor het aanblazen bevindt, het *middenstuk*, waarin drie toongaten geboord zijn, en het *voet-* of *staartstuk*, waarin zich bovendien beneden een toongat met een klep bevindt. Om de vereischte gelijkheid en zuiverheid van toon te verkrijgen en om het instrument lager of hooger te kunnen stemmen, werd door *Chuaxz* in 1726 een beweegbare *prop* of *propschroef* in het mondstuk ingebracht, die veel tot volmaking van de fluit heeft bijgedragen. Het gebruik van verschillende middelstukken van onderscheiden lengte, waarmede men vroeger hetzelfde doel had pogen te bereiken, kon nn vervallen. Menigvuldige verbeteringen werden later aan het instrnment toegevoegd door den beroemden fluitist *Theobald Böhm* te München, die zelf een fabriek van fluiten er op nahield. Hij maakte ze vooral uit cocoshout. De gewone fluit, D-fluit geheeten, heeft een omvang van tonen van de diatonisch-chromatische ladder tot de driegestreepte *a*. Behalve deze zijn er heden nog acht soorten bekend, voorzien van een tot vijftien kleppen, doch van de gewone D-fluit alleen verschillende in omvang van tonen en uitwendigen vorm, meer dan in geluid en karakter. Het is bekend, dat *Frederik de Groote* een groot beminnaar van de fluit was en zich veel moeite gegeven heeft, om het instrument tot hoogere volmaking te brengen. In het orkest heeft de fluit nog altijd een belangrijke taak te vervullen.

Fluit- of **Pijpvisschen**. Zie *Fistulariidae*.

Fluoresceïne of *resorcinphtaleïne*, $C_{20}H_{12}O_5 + H_2O$, is een tot de phtaleïnen behoorende organische verbinding, die bij verhitting van phtalzuuranhydried met resorcine op 180° ontstaat. Het vormt een oranje tot donkerrood poeder, dat in alkali met roode kleur oplost en daarbij een prachtige groene fluorescentie vertoont, zelfs in sterke verdunningen.

Fluorescentie noemt men de eigenschap van sommige stoffen (meestal vaste en vloeibare), om een eigenaardig licht te verspreiden, dat zij uit zich zelf voortbrengen. Het ontstaat door de inwerking van lichtstralen op deze stoffen en duurt slechts zoolang als deze de stof bestralen. Onder de inwerking van het zonlicht straalt de lichtgele petroleum een zacht blauw licht uit; water, waarin men eenige stukjes bast van de tamme kastanje heeft gelegd, vertoont een helderblauwe kleur in het zonlicht; hetzelfde is met een chinineoplossing het geval. Het gele uraninmglas is bij daglicht groen, sommige variëteiten van vloeispaat (*fluorcalcium*) zijn onder invloed daarvan blauw (van laatstgenoemde stof heeft het verschijnsel zijn naam ontvangen). Vooral sterk is de fluorescentie eener waterige oplossing van fluoresceïne. Onder de vaste lichamen treedt zij vooral bij platinacyaanbarinm intensief op. Zelfs nog bij een temperatuur van —200° C. blijft de fluorescentie bestaan. Van gassen fluoresceeren vooral de dampen van jodium, kalium en natrium. Het fluorescentielicht van gassen en geheel heldere vloeistoffen is steeds ongepolariseerd, in tegenstelling van het door troebele vloeistoffen uitgezonden gereflecteerde licht. Laat men zonlicht door een flesch met petroleum gaan, dan kan het, hoewel veel helderder dan gewoon daglicht, toch niet meer het blauwe schijnsel in een tweede flesch met petroleum te weeg brengen; derhalve moeten bepaalde stralen, die dit vermogen bezitten, door de petroleum der eerste flesch opgeslorpt en verbruikt zijn, om het blauwe licht te weeg te brengen.

Bij belichting met een spectrum zijn rood en alle volgende kleuren tot violet toe niet in staat fluorescentie teweeg te brengen; eerst in de violette kleur treedt het blauwachtige licht op en bedekt

niet alleen het violette gedeelte van het spectrum, maar gaat nog veel verder dan het uiteinde daarvan, n. l. tot op een afstand, die ongeveer gelijk is aan de lengte van het onder gewone omstandigheden zichtbare spectrum. Hieruit volgt, dat er stralen bestaan, die nog sterker breekbaar zijn dan de violette, doch onder gewone omstandigheden niet gezien worden. Deze ultraviolette stralen worden echter op de petroleum zichtbaar, doordat zij den blauwen fluorescentieglans doen ontstaan. Op den blauwen grond van het fluoresceerende spectrum zijn niet alleen de Fraunhofersche lijnen van G tot H zichtbaar, maar boven dien vertoont het ultraviolette gedeelte een groot aantal zulke lijnen, waarvan de voornaamste met de letters L tot S worden aangeduid. Bergkristal en kwarts laten de ultraviolette stralen veel beter door dan glas. Als men derhalve een prisma van bergkristal gebruikt, vertoont zich het ultraviolette gedeelte van het spectrum op petroleum of een fluorescentiescherm veel duidelijker en langer. De ultraviolette stralen kan men ook rechtstreeks zien door een prisma van glas of kwarts, indien men het gewoonlijk alleen zichtbare gedeelte van het spectrum bedekt. Het andere gedeelte van het spectrum vertoont zich alsdan in een grijsblauwe kleur. Ons oog is derhalve niet ongevoelig voor deze stralen van de grootste breekbaarheid; onder gewone omstandigheden, worden zij alleen daarom niet waargenomen, wijl zij, in vergelijking met de heldere stralen, te lichtzwak zijn. Kleurlooze of lichtgele stoffen, zooals kinineoplossing, een aftreksel van tammen kastanjebast, petroleum enz., die slechts de lichtzwakke violette en ultraviolette stralen absorbeeren en aan deze omstandigheid hun kleurloosheid danken, fluoresceeren slechts onder den invloed dezer zeer sterk brekende stralen. De koraalroode oplossing van eosine, die groen fluoresceert, wordt door groene, naphtalinerood door donkerroode stralen het sterkst tot fluorescentie gebracht, d. w. z. door die soort van stralen, welke de verzadigde kleur dezer lichamen door absorptie te weeg brengen en in het absorptiespectrum (als de stralen reeds door de stof heen gegaan zijn) door een zwarte absorptiestreep op de bepaalde plaats worden aangeduid.

Het licht, dat van een fluoresceerend lichaam uitgaat, is samengesteld, ook als het licht, dat de fluorescentie doet ontstaan, enkelvoudig is. Het fluoresceerende licht van petroleum, dat door enkelvoudig violet licht wordt opgewekt, levert met behulp van een prisma een spectrum, dat rood, oranje, geel, groen, blauw en violet bevat, echter in zoodanige verhouding, dat de gemengde fluorescentiekleur blauw is. Bij kleurlooze of weinig gekleurde, fluoresceerende stoffen, zooals petroleum, kinineoplossing, enz., die slechts de breekbaarste stralen van het daglicht absorbeeren, bevat het nitgestraalde fluorescentielicht slechts stralen, die minder breekbaar zijn, dan het licht, dat de fluorescentie veroorzaakt *(Wet van Stokes)*. Bij de fluoresceerende stoffen echter, die zich kenmerken door sterke absorptiestrepen in het gebied der minder breekbare stralen en zich dus levendiger gekleurd voordoen, kan het fluorescentielicht ook stralen bevatten van grooter breekbaarheid den het licht, dat de fluorescentie veroorzaakt. Laat men op naphtalinerood licht vallen door rood glas, dat derhalve slechts roode en oranje stralen bevat, dan is het fluorescentielicht samengesteld uit rood, oranje, geel en geelgroen; door het oranjelicht zijn de meer breekbare geelgroene stralen ontstaan. Bij deze soort stoffen, waarop de Wet van *Stokes* niet van toepassing is, doet iedere geabsorbeerde straal steeds het geheele fluorescentiespectrum optreden, dat aan de bepaalde stof eigen is.

Vele stoffen vertoonen het verschijnsel op prachtige wijze onder den invloed van kathodenstralen (zie aldaar). Volgens een nieuwere opvatting vormt de fluorescentie met de *phosforescentie* (zie aldaar), als *photoluminicentie*, een bijzonder geval der *luminicentie* (zie aldaar).

Fluoried is een zout van fluorwaterstofzuur, dat verkregen kan worden door de waterstof in het zuur door metalen te vervangen. Het voornaamste is het calciumfluoried. (Zie aldaar).

Fluorium (**F** of **Fl.**) is een element, dat tot de halogenen of zoutvormers behoort. Zijn atoomgewicht is 19. In de natuur komt het niet in vrijen toestand voor, maar verbonden met calcium, als vloeispaat, met natrium en aluminium, als kryoliet, verder in amphibool, topaas, in natuurlijke phosforzuurzouten (vooral in apatiet en phosforiet) en in zeer veel andere mineralen, in geringe hoeveelheid ook in mineraalwater en zeewater, in plantenasch, in beenderen, in het email der tanden en in melk. Wegens zijn groote affiniteit is het in zuiveren toestand moeilijk te verkrijgen; eerst aan *Moissan* gelukte de vervaardiging in 1886 door electrolyse van zeer zorgvuldig gedroogd fluoorwaterstofgas.

Fluorium is een licht-groengeel gas met een soortelijk gewicht van 1,26 en een zeer onaangenamen, chloorachtigen reuk. Door sterke drukking en afkoeling wordt het gecondenseerd tot een geelachtige vloeistof met een soortelijk gewicht van 1,14, die bij −187° C. kookt, bij −210° C. nog niet bevriest en bij die temperatuur niet reageert op zuurstof, water en kwikzilver, doch wel op waterstof en terpentijnolie. Fluorium dat geheel vrij van fluorwaterstof is, tast glas niet aan. Bij 0° wordt water door fluorium ontleed, waarbij fluorwaterstof en zuurstof ontstaan, waarvan de laatste 14,39 volumeprocenten ozon bevat; bij hoogere temperatuur ontstaat minder ozon. Fluorium verbindt zich met de meeste metalloïden bij gewone temperatuur onder levendige ontwikkeling van warmte en licht, nog krachtiger werkt het op de alkalimetalen, op die der alkalische aarden, op lood en ijzer. Magnesium, aluminium, mangaan, nikkel en zilver verbranden levendig bij verwarming in fluorium, goud en platina verbinden zich bij 300—400° er mede, zuurstof, stikstof, chloor en argon gedragen zich indifferent. Chloorwaterstof wordt er zeer snel door ontleed en organische stoffen beginnen bijna alle er in te branden.

De fluormetalen (fluorieden) hebben groote overeenkomst met de chloormetalen. Bijna alle zijn gemakkelijk te smelten en verdragen hooge temperatuur. De fluorieden der alkalimetalen lossen gemakkelijk in water op, die der meeste andere zijn niet of zeer moeilijk oplosbaar. De fluormetalen kenmerken zich door het daaruit zich ontwikkelende fluorwaterstofzuur (zie aldaar).

Fluormetalen zijn fluorieden. Zie *Fluoried*.

Fluoroskoop. Zie *Röntgenstralen*.

Fluorwaterstofzuur is een verbinding van fluor en waterstof. Formule H.Fl. Het is een prikkelend gas, dat hevig op de menschelijke huid inwerkt. De bereiding geschiedt uit fluorcalcium en sterk zwavelzuur. In glazen toestellen kan dit zuur niet gemaakt worden, daar het op glas zoodanig inwerkt, dat er gasvormige produkten ontstaan. Daarom geschiedt de bereiding in looden vaten, die wel is waar aangetast worden, maar het gevormde fluorlood, dat onoplosbaar is in het zwavelzuur, beschermt het lood voor verdere inwerking. Het wordt in de techniek veel gebruikt voor het etsen van glas.

Flushing, vroeger een stad in het graafschap Queens van den Noord-Amerikaanschen staat New York is sedert 1898 een stadsdeel van New-York, ligt ongeveer 13 km. ten noordoosten van Brooklyn aan een evenzoo genoemde baai en heeft (1890) 10868 inwoners. Wegens zijn fraaie, breede straten en prachtige huizen is Flushing de woonplaats van vele aanzienlijke kooplieden van New York.

Fluviaal (Latijn = op een rivier betrekking hebbend) beteekent voor planten „in de rivieren groeiend", voor gesteenten „door stroomend water afgezet".

Fluviomarine lagen zijn afzettingen uit brakwater (Zie *Fluviaal*).

Fluweel is de naam van zachtharige katoenen of zijden stoffen, die vervaardigd worden door een tweeden ketting, die in het weefgetouw boven den ketting van het grondweefsel gespannen wordt en zijn afzonderlijken boom heeft. De grondketting vormt met den inslag het lijnwaadachtig of gekeperd weefsel (glad of gekeperd fluweel), evenals het manchester. Uit den tweeden ketting, ook haarketting (poilketting) genaamd, worden door een eigenaardige bewerking bij het weven kleine, overeind staande lussen of mazen (noppen) gemaakt, wier rijen dwars over de stof loopen en, aan de toppen doorgesneden, het haar leveren. Hieruit volgt, dat de haarketting zich veel sterker inweeft dan de grondketting en derhalve ook veel ($1^1/_2$- tot 5-maal) langer geschoren moet worden. *Fulp* (felp) en *pluis* (peluche) onderscheiden zich van het gewone fluweel alleen door de meerdere lengte van het haar. Zie *Weverij*.

Fluweelpapier. Zie *Papier*.

Fluxierekening. Toen *Leibniz* in de tweede helft der 17de eeuw de differentiaal- en integraalrekening uitvond, om daarmede vraagstukken der mechanica op te lossen, kwam *Newton* tot een andere rekenwijze, die in haar strekking van eerstgenoemde niet verschilt. Toch bestaat er onderscheid van methode. *Leibniz* bediende zich van *oneindig kleine grootheden*, *Newton* van *eindige grootheden*, waaraan hij den naam gaf van fluxions. Daar echter de regels en methoden der differentiaalrekening veel eenvoudiger zijn, kwam deze weldra algemeen in gebruik, terwijl soms nog Engelsche wiskundigen zich van de fluxierekening bedienen.

Fly, een rivier in het zuiden van Nieuw-Guinea, stroomt met haar boven- en benedenloop door Britsch gebied, terwijl haar middelloop volgens een in 1895 gesloten tractaat de grens vormt tusschen het Britsche en het Nederlandsche gedeelte, en wel in dier voege, dat de rivier zelf Britsch is, de scheepvaart op de rivier daarentegen voor beide naties vrij blijft. Zij ontspringt niet ver van Duitsch Nieuw-Guinea, kronkelt door een heuvelachtige landstreek, maar verder benedenwaarts worden de boschrijke oevers vlak. Links neemt zij de Palmer, rechts de bevaarbare Alice en verder stroomafwaarts de Strickland op en mondt met een groote delta in de Papoeagolf uit. De eilanden der delta, die zich nauwelijks boven het peil van hoog water verheffen, bezitten een reusachtigen plantengroei. De Fly werd in 1843 ontdekt, in 1875 door *Mac Farlane* 50 km. ver opgenomen, terwijl in 1876 *d' Albertis* met de „Newa" dien tocht voortzette tot 800 km. en in 1890 *Mc. Gregror* tot 970 km. kwam.

Flygare-Carlèn. Zie *Carlèn*, *Emilia*.

Flysch is de naam voor lei- en zandsteen, een faciesvorming van de bovenste krijt- en de onderste tertiairlagen, en komt voornamelijk voor in de Oostelijke Alpen en in Opper-Italië (aldaar *Macigno* genaamd). Zie *Krytvorming* en *Tertiairvorming*.

F mol is een der 24 toonsoorten van ons modern toonstelsel met den grondtoon (tonika) F, en waarin de tonen b, e, a en d door een *mol* een halven toon verlaagd worden.

Fo is bij de Chineezen de naam voor *Boeddha* (zie aldaar).

Foca, een stad in Bosnië, ligt aan den voet van den Erni Vrh in een bergketel tusschen de Drina en den mond der Cehotina en telt (1895) 4217 inwoners. De stad heeft twaalf moskeeën en is beroemd door haar zilveren filigraanwerken, scharen en messen. Tot de 16de eeuw heette zij Chvoca.

Fock, *Otto*, een Duitsch geschiedkundige, werd geboren den 29sten April 1819 te Schwarbe op het eiland Rügen, studeerde te Bonn en te Berlijn en vestigde zich in 1843 als privaatdocent te Kiel, waar hij tot 1848 voorlezingen hield over kerkelijke geschiedenis. Hij schreef: „Der Socinianismus nach seiner Stellung in der Gesammtentwickelung des christlichen Geistes" (2 dln., 1847). In 1848 werd hij redacteur van de „Neue Freie Presse" en afgevaardigde naar den Sleeswijk-Holsteinschen Landdag. Na de restauratie der Deensche heerschappij in Holstein verliet hij Kiel en woonde eerst bij zijn broeder in Schwarbe en later te Stralsund, waar hij zich bezig hield met letterkundigen arbeid. Hij schreef „Schleswig-Holsteinische Erinnerungen, besonders aus den Jahren 1848—1851" (1863), „Rügen-Pommersche Geschichten" (6 dln., 1861—1872). Hij overleed den 24sten October 1872.

Fock, *Emil von Brucken*, een bekend Nederlandsch componist, werd den 19den October 1857 op het kasteel „ter Hooge" te Koudekerke geboren en, hoewel reeds vroeg zijn muzikale aanleg zich ontwikkelde, voor den militairen stand opgeleid. In 1875 werd hij als cadet der genie geplaatst aan de academie te Breda, en deed gedurende zijn studietijd van zich spreken, o. a. als leider van het cadettenmuziekgezelschap „Sempre crescendo". Als 2de luitenant was hij als pianist en cellist een gaarne geziene gast in de Bredasche muzikale kringen. In 1878 trok hij reeds de

aandacht door een feestcantate, gecomponeerd ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan der Koninklijke Militaire Academie. Kort daarna werd hij overgeplaatst naar Amsterdam, waar hij ruimschoots gelegenheid vond zijn muzikale gaven te ontwikkelen. Daarna vertoefde hij geruimen tijd te Utrecht, waar hij *J. C. van Riemsdijk* opvolgde als 1ste secretaris der Toonkunst-afdeeling en hij zijn vruchtbaarsten compositietijd beleefde. In druk verschenen van zijn hand het muziekdrama „Seleneia", de „Koninginne-marsch" en een aantal kleinere werken voor zang en orkest. Een groote opera „Elaine" bleef onvoltooid. Fragmenten daarvan werden op een muziekfeest te Utrecht ten gehoore gebracht. *Von Brucken Fock* verbleef na zijn vertrek uit Utrecht achtereenvolgens te den Helder, Breda, Arnhem en Middelburg. In den lateren tijd laten de werkzaamheden, aan zijn vak verbonden, hem weinig gelegenheid tot voortbrenging op muzikaal gebied.

Fock, Gerardus Hubertus Galenus von Brucken, een Nederlandsch toonkunstenaar en broeder van den voorgaande, werd den 28sten December 1859 te Koudekerke bij Middelburg geboren en beoefende aanvankelijk de muziek als liefhebber. Hij studeerde van 1877 tot 1879 bij *Richard Hol* en vervolgens bij *Friedrich Kiel* en *Waldemar Bargiel* te Berlijn. Daarna wijdde hij zich eenigen tijd aan werkzaamheden op christelijk-philanthropisch gebied, om eindelijk weer geheel tot de compositie terug te keeren. Hij is gevestigd te Aerdenhout bij Zandvoort, waar hij nevens de muziek ook als bijvak de schilderkunst beoefent. Reeds verschenen negen en twintig werken van hem in druk, onder welke „Spaansche dansen" (opus 6, 13), „Geestelijke liederen" (opus 14, 17), „Wereldlijke liederen" (opus 18), „Praeludiën (opus 2, 4, 8, 9, 12), „Een sonate voor alt en piano" (opus 5), een „Elegie voor viool" (opus 7), „Geestelijke liederen voor gemengd koor à capella" (opus 14), „De wederkomst van Christus, oratorium voor dubbelkoor, soli en orkest" (opus 19) en verschillende kleinere stukken. Nog in manuscript zijn een „Pinkstercantate voor koor en orkest" en verschillende koor- en orkestwerken.

Fock, mr. *D.*, in 1858 geboren te Wijk bij Duurstede, promoveerde in 1880 in de rechts- en staatswetenschappen op een proefschrift, getiteld: „Iets over art. 23 der wet van 12 Juli 1855, Stbl. no. 102", was van 1880 tot 1881 advokaat te Samarang, vervolgens tot 1898 te Batavia. In 1899 vestigde hij zich als zoodanig te Rotterdam, werd in 1900 lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland voor Rotterdam III en in 1901 lid van de Tweede Kamer voor Rotterdam I. In 1905 als zoodanig herkozen, werd hij in het in hetzelfde jaar optredende ministerie-*De Meester* minister van Koloniën. Hij schreef: „Beschouwingen en voorstellen ter verbetering van den economischen toestand der inlandsche bevolking op Java en Madoera" (Koloniaal-economische bijdragen, III, 1904).

Focke, *Hendrik Charles*, een Nederlandsch geleerde, werd geboren te Paramaribo den 16den Augustus 1802, studeerde te Utrecht in de rechten en keerde naar Suriname terug, waar hij achtervolgens de betrekkingen bekleedde van auditeur-militair en president van het Collegie van Kleine Zaken en den 29sten Juni 1856 overleed. Met eenige anderen was hij de stichter van het tijdschrift „West-Indië", waarin hij belangrijke opstellen leverde: „Over de Arrowakken en hun taal", „Over de Surinaamsche vanille" en „Over de Surinaamsche negermuziek". Verder werden talrijke botanische bijdragen van hem geplaatst in de werken van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en van de Académie van Wetenschappen, die hem tot correspondeerend lid benoemde. Ook schreef hij een „Neger-Engelsch en Nederduitsch woordenboek" (1855). Een gedenkteeken, op het kerkhof de Nieuwe Oranjetuin te Paramaribo op zijn graf geplaatst, werd den 29sten Juni 1858 onthuld.

Fookema, *Daam*, een Friesch rechtsgeleerde en geschiedkundige, werd geboren te Dokkum den 6den Juni 1771, studeerde te Groningen in de rechten en vestigde zich eerst in zijn geboorteplaats, doch later als advocaat en notaris te Leeuwarden. In dien woeligen tijd onderscheidde hij zich door voorzichtigheid en gematigdheid. In 1798 werd hij griffier en een jaar daarna lid van het departementaal bestuur van de Eems en in 1802 raadsheer in het Hof van Friesland. In 1807 benoemde koning *Lodewijk* hem tot lid der commissie, belast met de organisatie der rechterlijke macht, en beloonde zijn belangrijke diensten met de ridderorde der Unie, die hij echter aflegde na de inlijving van ons vaderland in het keizerrijk. Rechtelijke betrekkingen, hem door *Napoleon* aangeboden, wees hij van de hand. Niettemin werd hij bij keizerlijk decreet van 15 September 1811 als notaris gehandhaafd, waarna hij lid en voorzitter werd der Kamer van Notarissen. Verder werd hij in 1817 benoemd tot lid van den gemeenteraad van Leeuwarden, daarna tot lid der Provinciale Staten en van 1822—1834 tot lid van de Tweede Kamer der Staten-generaal. Toen trok hij zich terug uit het staatkundige leven, om zich rustig aan de beoefening der letterkunde te wijden. Hij overleed den 31sten Juli 1855. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, enz. en schreef, behalve een aantal verhandelingen in „De Vrije Fries": „Iets betrekkelijk de afscheiding van het zuiden en het noorden van de Nederlanden" (1830), „Herinneringen bij opkomende gedachten aanleiding van de tegenwoordige omstandigheden" (1842), „Proeven betrekkelijk de staathuishouding van Nederland" (1834), Proeven van taal- en geschiedkunde, met een bijdrage over de Friesche Kronijk van Ocko van Scharl en anderen" (1836) en „Schetsen van de Friesche geschiedenis in het algemeen en wegens het strafrecht in het bijzonden" (3dln., 1840—1847).

Fockenbroch, *Willem Godschalk van*, werd geboren te Amsterdam in de eerste helft der 17de eeuw, legde zich toe op de geneeskunde, vestigde zich te Amsterdam en ging in 1666 naar de kust van Guinea waar hij als fiscaal overleed. Op het kasteel St. George del Mina vermaakte hij zich met het vervaardigen van gedichten, die wel geestig en vloeiend van vorm, doch onkiesch van inhoud zijn. Zijn blijspel: „De Min in het Lazarus-

huis" vond veel bijval. Een aantal zijner verzen, waarbij zich „Typhon of de Reuzenstrijd" bevindt, zijn vereenigd in den bundel, getiteld: „Thalia of de geurige zanggodin" (1696 en later), terwijl hij ook „De herderszangen van Virgilius Maro" (1666) en „Aenaeas in zijn zondagspak" uitgaf. Al de werken van dezen dichter zijn nitgegeven door *Abraham Bogaert* in 2 deelen in 1709, en van het eerste deel is in 1723 een 2de druk verschenen.

Focsani, de hoofdstad van het Roemeensche distrikt Poetna, ligt aan den Milkow en de spoorlijn Boezau—Roman en telt (1899) 23783 inwoners. De stad bezit 31 kerken, waarvan 27 Grieksch-Katholieke. Men vindt er een lyceum, een rechtbank en graanhandel. De stad is het middelpunt der versterkingen van de Serethlinie. Hier versloegen den 1sten Augustus 1789 de vereenigde Oostenrijkers en Russen onder *Frederik Josias van Koburg* en *Suwarow* de Turken onder *Mohammed Pasja.*

Fodor is de naam van een museum te Amsterdam, dat de verzameling van moderne schilderijen en teekeningen en moderne en oude prenten en etsen bevat, door den heer *Fodor* aan de gemeente gelegateerd. Deze verzameling werd in April 1863 geplaatst in een daartoe ingericht gebouw op de Keizersgracht bij de Vijzelstraat no. 609.

Het museum is geopend in de maanden Februari tot November iederen werkdag, behalve des Dinsdags, van 10 tot 4 uur, des Zondags van 11 tot 4 uur; in de maanden November tot Februari dagelijks, behalve des Dinsdags, van 11 tot 3 uur.

Fodor, *Carl Anton,* een Nederlandsch toonkunstenaar, werd geboren te Venlo in 1775, ontving van jongs af onderwijs in de muziek en ging op zijn 13de jaar naar Parijs, om aldaar zijn studiën voort te zetten. Vervolgens vertoefde hij eenigen tijd in Rusland, keerde in 1795 naar Neland terug en vestigde zich te Amsterdam, waar hij een groot aantal leerlingen had. Gedurende 25 jaar was hij orkestmeester bij de maatschappij Felix Meritis, en hij behoorde tot de oprichters van Eruditio musica. Hij was een uitstekend klavierspeler en hij heeft vele stukken voor dat instrument gecomponeerd, alsmede het Nederlandsche zangspel „Numa Pompilius". Hij overleed den 22sten Februari 1846.

Foe is in China de naam voor de eerste onderafdeeling der provincies, die bestuurd worden door een *tsji-foe* (mandarijn van den vierden rang). Ook de hoofdsteden worden aldus genoemd, doch met achtervoeging van den naam der stad.

Foe, *Daniël de.* Zie *Defoe.*

Foead-Pasja, *Mehemed,* een Turksch staatsman, werd geboren te Konstantinopel den 17den Januari 1814, heeft in 1860 en in 1861 met groote bekwaamheid de onlusten op den Libanon en te Damascus beteugeld en hierdoor in het binnen- en buitenland een goeden naam verworven. Sultan *Abdoel-Azis* benoemde hem in 1861 tot groot-vizier. De verwachting echter, dat hij belangrijke hervormingen zou invoeren, werd niet vervuld. In een oorlog tegen de Montenegrijnen behaalde hij eenige voordeelen, terwijl hij daarentegen genoodzaakt werd aan Serviё een paar vestingen, wederrechtelijk door Turkije in bezit gehouden, af te staan. Op financieel gebied voerde hij eenige verbetering in door het intrekken van papiergeld. maar het verkwisten der staatsinkomsten, zoodat deze door de uitgaven ver worden overschreden, wist hij niet te beperken. Ook in het binnenlandsch bestuur, in het benoemen der ambtenaren, bracht hij geen verandering. Hoe willekeurig toch de sultan zijn dienaren bejegent, ondervond hij zelf in 1863, toen hij zonder reden afgezet en met de portefeuille van Oorlog belast werd. Toen echter eenige maanden later de sultan in den Poolschen opstand een grond meende te vinden voor aangename verwachtingen, riep hij *Foead-Pasja* weder aan het hoofd van het bewind. Laatstgenoemde doorgrondde echter den staat van zaken en wachtte zich Rusland te krenken. Daarna hield hij in een tijdperk van rust de teugels van het bewind in handen. In plaats echter van den geldelijken toestand van Turkije te verbeteren, stapelde hij schulden op schulden, vernietigde het krediet der Porte en bracht daarna een conversie tot stand met reductie der rente van 6 tot 5 %. Zijn populariteit was daardoor verdwenen, en toen de sultan hem in 1866 onthief van al zijn waardigheden, scheen niemand eenig medelijden te hebben met den gevallen staatsman. Deze leidde nu een ambteloos en rustig leven, totdat er nieuwe stormen opstaken en de Porte bedreigden. De zucht naar onafhankelijkheid, die men bij den onderkoning van Egypte opmerkte, en de opstand der Christenen op Kreta, in verband met eenig ongenoegen met Griekenland, was oorzaak dat de sultan hem in 1867 tot minister van Buitenlandsche Zaken en zijn vriend *Ali-Pasja* tot groot-vizier benoemde. De onderkoning moest zich onderwerpen, en ook de onlusten op Kreta werden, in weerwil der sympathie van het Christelijk Europa voor zijn bewoners, weldra beteugeld. Verder gaf hij blijken van een uitstekend beleid, toen hij inmiddels den sultan aanried, om, tegen alle Turksche gewoonten, de voornaamste Hoven van Europa te bezoeken. *Foead-Pasja* genoot niet lang de goede gevolgen van zijn uitstekend bestuur. In 1868 werd hij aangetast door een langdurige en gevaarlijke ziekte. In den herfst van dat jaar begaf hij zich op raad der geneesheeren naar Italiё en overleed te Nizza den 11den Februari 1869.

Foead-Pasja, een Turksch generaal, werd geboren in 1840 te Cairo, genoot een uitstekende militaire opleiding en werd in 1877 aan het hoofd geplaatst van een detachement cavalerie. Hij bracht den 4den December van dat jaar een nederlaag toe aan de Russen en verwierf daardoor de bijzondere gunst van de Porte. Den 1sten Maart 1879 werd hij door zijn vijand, den opperbevelhebber *Osman-Pasja,* uit den dienst ontslagen. Te vergeefs beschuldigde hij laatstgenoemde van omkoopbaarheid en verduistering van gelden, maar werd toch in September in zijn rang hersteld en tot commandant van het 4de legerkorps te Erzeroem benoemd. In 1882 begaf hij zich met een belangrijke zending naar Weenen, doch beantwoordde weinig aan de verwachtingen, zoodat hij in November van dat jaar in hechtenis genomen werd. Na een afdoende verdediging werd hij weder op vrije voeten gesteld en behield zijn rang, doch had het vertrouwen van de Porte verloren.

Foe-daï-si, een Boeddhistisch patriarch, overleed in 596 in China, en wordt in Japan vereerd als de uitvinder van groote, achtvakkige, draaiende boekenkasten, *rïn-tsó* genaamd, waarin men groote verzamelingen heilige boeken bewaart en die men slechts behoeft te doen draaien om denzelfden voorraad verdiensten te verkrijgen, dien men zou hebben, indien men alle boeken van het begin tot het einde gelezen had.

Foe-daï-si.

Foederalisme. Zie *Bondsstaat* en *Statenbond.*

Foederalisten. Zie *Bataafsche Republiek* en *Bondsstaat.*

Foederalitie. Zie *Bondsstaat* en *Statenbond.*

Foe djin daï Mio-hô of **Foe-tén** is een Japansche windgod, overeenkomende met den Indischen *Vâyoe.* Hij behoort tot de groep der twaalf *tens,* die de tien hoofdpunten van zon en maan bewaken.

Foe djin daï Mio-hô.

Foekoeï (vroeger *Sakata*), een fabrieksstad in de Japansche provincie Echizen, ligt op het eiland Nippon aan beide oevers van de Asoewagawa en telt (1898) 44286 inwoners. Haar haven Sakai, met 50203 inwoners, is door stoombooten met de kleine haven Mikoeni op den rechter oever verbonden.

Foekoeoka, een stad in de Japansche provincie Chikoezen op het eiland Kioesioe, ligt aan een baai in de Straat van Korea en telt (1898) 66190 inwoners. De stad wordt door een rivier verdeeld in het eigenlijke Foekoeoka, den zetel van den vroegeren daimio van Chikoezen, den adel en de ambtenaren, en Hakata met een belangrijke zijde-industrie. In de nabijheid liggen veel tempels.

Foekoezawa IJoekichi, een der geestelijke leiders van Japan ten tijde der Europeïseering, werd in 1834 te Boezen geboren, studeerde te Osaka Nederlandsch en ondernam in 1860 een reis naar de Vereenigde Staten en Europa. Door zijn „Seiyo Jijo" (Westersche zeden) maakte hij in 1866 zijn landslieden met de Europeesche beschaving bekend. Daarop stichtte hij in Tokio de onderwijsinrichting Keiô-gijikoe, waaraan naast Japansch en Chineesch voornamelijk (met behulp der Engelsche taal) de algemeene wetenschappen en beschaving op moderne wijze onderwezen werden. De meeste bekende mannen der in het laatste vierde gedeelte van de vorige eeuw opgetreden politici ontvingen hun opleiding aan die school. In 1881 stichtte hij het onpartijdige en van de regeering onafhankelijke blad, „Jiji Shunpô". Een apostel van het gezond verstand toonde hij zich in zijn „Honderd essays" en zijn populair boek over staathuishoudkunde. Ambten, titels en ordeteekenen, die hem steeds opnieuw door den keizer verleend werden, wees hij uit beginsel af, om zijn landgenooten het voorbeeld te geven van een geheel op zich zelf staand aanzienlijk persoon. Door een beroerte werd hij in zijn twee laatste levensjaren belet aan het openbare leven deel te nemen. Hij overleed in 1901 te Tokio.

Foelbe is de naam van een Middel-Afrikaanschen volksstam, ook Fellata geheeten. Zie aldaar.

Foelie noemt men het vleezige, vertakte omhulsel, eigenlijk den zaadrok, van de notemuskaat (*Nux moschata*). Zie *Muskaatnoot.*

Foenafoeti, een koraaleiland van de Ellicegroep, ligt op 8°31′ Z. Br. en 179°13′ W.L. v. Gr. Door het rif, waarop 32 eilandjes liggen, leiden drie diepe kanalen in de lagune, die een goede haven vormt. Een boring van *Sollas* en *Davis* (1896—1898) had tot resultaat, dat op een diepte van 340 m. geen ander gesteente dan koraalkalk werd gevonden, wat pleit voor de aanwezigheid van een gezonken vulkanische kern en daarmede voor de koraalriffentheorie van *Darwin.*

Foen-hoan, de Chineesche vogel der onsterfelijkheid, voorkomende in het wapen der keizerin, is een soort pauw of paradijsvogel. Men vindt hem veel afgebeeld op porselein en email vazen.

Foeniculum. Zie *Venkel.*

Foening-foe, een havenstad in de Chineesche provincie, Foekien met 8000 Chineesche bewoners, gelegen aan de baai van Foening-foe, ten N. van de Sam-sabaai heeft handel, scheepvaart en visscherij. Sedert 1899 is zij een verdragshaven.

Foensi-jama of *Foesi-no jama,* ook *Foeji, Foejisan* enz. geheeten, is een uitgedoofde vulkaan op het Japansche eiland Nippon, waar hij op den achtergrond der Baai van Tokio, volgens de overlevering, in 286 v. Chr. plotseling is ontstaan en zich ter hoogte van ongeveer 3745 m. verheft. Afgezien van het gebergte op Formosa is het de hoogste berg van Japan. Sedert 1707 bleef deze vulkaan in rust. De top is een gewijde, druk bezochte bedevaartplaats. Langs trappen daalt men af in den krater, waar zich onderscheiden tempels en kapellen verheffen. Deze vulkaan is in het midden van den zomer vrij van sneeuw met uitzondering van enkele plekken nabij den top. De hellingen zijn met bosch begroeid, maar de top is kaal. Volgens *Robinson* is de omtrek van den krater 2,6 km. en de diepte 152 m.

Foerst. is bij diernamen de afkorting voor *Arnold Foerster* († 1884). Hij schreef „Hymenopterologische Studien" (2 dln., 1850—1854).

Foerster, *Wilhelm* een Duitsch sterrenkundige, werd geboren te Grünberg in Silezië den 16den December 1832, studeerde eerst te Berlijn in de wis- en natuurkunde en begaf zich vervolgens naar Bonn, om zich onder leiding van *Argelander* aan de astronomie te wijden. Nadat hij 1854 met een dissertatie „De altitudine poli Bonnensi" gepromoveerd was, werd hij in het daarop volgende jaar adsistent bij de sterrenwacht te Berlijn en was er tot 1862 onafgebroken bezig met waarnemingen en berekeningen. Inmiddels had hij er zich tevens als privaatdocent gevestigd en werd in 1860 tot eersten adsistent bevorderd, terwijl men hem in 1863 tot hoogleeraar aan de universiteit benoemde, en in 1865, na een tijdelijke waarneming van 2 jaar, als opvolger van den hoogleeraar *Encke* tot directeur der sterren-

wacht. Sedert dien tijd zorgde hij voor de uitgave van het Berlijnsche „Astronomisches Jahrbuch", werd lid der commissie voor de Europeesche graadmeting, secretaris van het sterrenkundig genootschap, lid van de commissie voor maten en gewichten enz. Zijn wetenschappelijke opstellen vindt men hoofdzakelijk in de „Astronomische Nachrichten" en in het „Astronomisches Jahrbuch"; ook heeft hij eenige voorlezingen over sterrenkundige onderwerpen in het licht gezonden onder den titel „Populäre, Mitteilungen" (2 dln., 1879—1884). Verder schreef hij „Sammlung wissenschaftlicher Vorträge" (3 dln., 1876—1890) en „Studien zur Astrometrie" (1888). Op ethisch gebied hebben wij te vermelden „Die Anfänge eines neuen socialen Geistes" (1894) en „Lebensfragen und Lebensbilder. Social-ethische Betrachtungen" (1902).

Foesan, een havenstad in het Oost-Aziatische rijk Korea, ligt op het zuidoostelijk uiteinde van het schiereiland Korea, niet ver van de aloude Japansche kolonie Tsjoesian en aan den mond van de rivier Sanlang of Naktong. Volgens een verdrag, den 26sten Februari 1876 te Seoel, de hoofdstad van Korea, gesloten, werd met den aanvang van 1877 aan de Japanners vergund te Foesan volkplantingen te vestigen en handel te drijven en tot op een afstand van omstreeks 40 km. van die stad zich vrij te bewegen, waardoor zij toegang verkregen tot een gebied met een oppervlakte van 2400 v. km. Sinds 1882 is de stad ook voor andere mogendheden opengesteld.

Foesan bezit een school en een hospitaal voor Japanners. De Japansche kolonie, die den naam draagt van Kana-Hara, telt 5757 inwoners; de stad der inboorlingen ligt 5 km. er van verwijderd. De plaats is haar bloei verschuldigd aan het handelsverkeer met Japan, vooral met Nagasaki. De invoerartikelen naar Korea zijn slechts voor een gedeelte voortbrengselen van Japan, zooals koper, zijden stoffen en katoen, voor een ander gedeelte Europeesche en Amerikaansche waren. Tot de artikelen van uitvoer behoort vooral rijst, verder stofgoud, zilver, runderhuiden, tijgervellen, beenderen, boonen, eetbare wiersoorten, mosselen en ruwe zijde. In 1900 bedroeg de waarde van invoer en uitvoer samen 526817 pond sterling (zonder den gouduitvoer). Er bestaat een geregelde stoombootvaart van Foesan naar Shanghai, Chemulpo, Gensan, Nagasaki, Wladiwostok enz. Ook is Foesan door een telegraaflijn met Seoel en Nagasaki verbonden en door een spoorlijn met Seoel.

Foeseloliën zijn produkten van een eigenaardigen reuk, die bij het gisten van suikerhoudende vloeistoffen naast alkohol ontstaan, niet zoo vluchtig zijn als deze en aan het destillaat een eigenaardigen reuk en smaak geven. Dikwijls is deze reuk aangenaam (cognac, rum) en verhoogt de waarde van den spiritus, in andere gevallen echter onaangenaam (brandewijn uit aardappelen en wortelen). In dit laatste geval worden deze oliën dan speciaal foeseloliën genoemd. De foeseloliën ontstaan eerst bij de gisting, en de aard der gebruikte stoffen, de temperatuur, het verloop der gisting en de aanwezigheid van zekere stoffen schijnen van invloed op de vorming der foeseloliën te zijn. Alle foeseloliën koken bij hoogere temperatuur dan water en alkohol, zoodat bij de destillatie de het laatst overgaande spiritus het rijkst is aan foeselolie. Zuivere spiritus laat bij verdamping een reukeloos bestanddeel achter.

De meeste foeseloliën bestaan uit alkohol en esters der vetzuurreeks; butyl-, propyl- en amylalkohol, caprine-, capryl- en pelargonzuur, alsmede de esters daarvan komen het meest voor, verder ook verbindingen, die overeenkomst vertoonen met aetherische- en fermentoliën.

Aardappelfoeselolie bevat als hoofdbestanddeel amylalkohol, verder normaal propylalkohol, isobutylalkohol, kleine hoeveelheden vrije vetzuren, esters van caprinezuur, pelargonzuur, capryl-, capron-, boter- en azijnzuur, furfurol en bases. Zuivere amylalkohol (zie aldaar) wordt daarom ook wel gezuiverde foeselolie genoemd. Graanfoeseloliën verschillen, al naar gelang der graansoort, in de verhoudingen der bestanddeelen. Men vindt er amylalkohol, een terpeen en terpeenhydraat in, waardoor de eigenaardige reuk en smaak van den korenbrandewijn ontstaat. Graanfoeselolie is bij gewone temperatuur vetachtig als talk, groenachtig bruin, smelt tot een gele vloeistof met een verdoovenden reuk en wordt gebruikt tot het vervaardigen van welriekende esters. Wijnfoeselolie of cognacolie moet niet verwisseld worden met de lichamen, die aan de wijnen hun bouquet geven. Beetwortelfoeselolie, in de destillatieprodukten der gegiste melasse voorkomende, riekt onaangenaam en heeft, naar het schijnt, zeer verschillende samenstellingen. De vetzuren en hun esters, die daarin voorkomen, zijn grootendeels ontstaan uit het vet, dat men aan de melasse bij het koken toevoegt, om het schuimen te verhinderen. Deze foeselolie dient eveneens tot het vervaardigen van welriekende esters. In de foeselolie van rum komt palmitinezuur, pelargonzuur en een weinig pelargonaether voor. Voor het bevrijden van den spiritus de foeseloliën, zie *Alkohol* en *Spiritus*.

Foeshiki, een havenstad in de Japansche provincie Echioe op het eiland Nippon, ligt aan de Schirakawa en telt 20000 inwoners. Zij en de haven Schinminalo (nieuwe haven) aan de Baai van Toyama, werden in 1889 voor den wereldhandel geopend.

Foeshimi is een havenstad in de provincie IJamashiro, in het Z. van het Japansche eiland Nippon, aan den Oeji-gawa gelegen, met (1900) 21515 inwoners. De plaats dient als voorhaven voor Kioto, Otsoe en Nara, daar de stoomschepen van Osaka tot hier kunnen komen. Ook bezit het met Osaka spoorwegverbinding. In 1868 werd bij Foeshimi een slag geleverd, die beslissend was in den strijd tusschen de behoudende en de vooruitstrevende partij.

Foeta Dsjallon, een Fransch protectoraat in Noord-West-Afrika, behoort tot de kolonie Fransch-Guinea, ligt tusschen 12°30' en 10°30' N. Br. en is 110000 v. km. groot. Het bestaat uit berglandschappen, die naar het O. een keten van 2000 m. vormen en door den Senegal, Faleme, Gambia en Rio Grande rijkelijk van water voorzien worden. De bergketen bestaat uit kristallijne gesteenten, door jongere formaties omgeven. De rivieren voeren veel goud mede, dat door de inboorlingen gewonnen wordt; ook is het land rijk aan ijzer en koper. Het klimaat kan door

Europeanen goed verdragen worden. De bosschen leveren talrijke nuttige houtsoorten, caoutchouc en noten en herbergen apen, wilde zwijnen, olifanten, antilopen en struisvogels. De op 700000 zielen geschatte inwoners behooren grootendeels tot de Fellata, die in het midden der 18de eeuw de tot de Mandinka behoorende Dsjalonke onderwierpen. Zij zijn fanatieke Mohammedanen, beoefenen landbouw en veeteelt, vervaardigen grove wollen en katoenen goederen en ondernemen groote handelsreizen tot Timboektoe en Katsena. Aan het hoofd van den staat bevindt zich een almami, die na twee jaar aftreedt, en wiens macht sedert den opstand van 1896 zeer ingekrompen is. De hoofdstad is Timbo met slechts 1500 inwoners, de zomerresidentie is het verder oostwaarts gelegen Sokotoro. Ten N.W. van Timbo ligt de heilige stad Foegoemba. Andere belangrijke plaatsen zijn Labe en Toeba. Sedert 1884 staat het land onder Fransch protectoraat; de macht van den almami is beperkt tot drie provincies om Timbo.

Foeta Toro, een Fransch protectoraat aan den linkeroever van den Senegal, is 350 km. lang en telt 172230 inwoners, deels Fellata, die voor 400 jaar het land veroverden, deels een gemengd ras uit de Fellata en de oerbevolking der Toucouleurs (twee kleuren). Het meest vlakke, aan tarmarindebosschen rijke land, levert aardnoten, runderen en paarden; het wordt verdeeld in vier distrikten: Dimar, Toro Lao, het eigenlijke Foeta en Damga. Belangrijke militaire posten zijn Dagana, Salde en Matam.

Foetajou, de hoofdstad der Chineesche provincie Foekiang, ligt aan den linkeroever van den Min, 58 km. van zijn monding, in een door heuvels omsloten vlakte, is omringd door een 9 m. hoogen, 4—7 m. dikken muur, onregelmatig gebouwd en telt 650000 inwoners, waaronder 200 Europeanen. De voorsteden loopen tot aan de rivier, die als bezaaid is met drijvende woningen en waarover een 301 m. lange brug (de langste van China) gebouwd is. De stad is de zetel van den onderkoning van Mintsje, den gouverneur van Foekiang en den bevelhebber der Mandsjoe-troepen. Men vindt er zijde- en katoenindustrie, scheepstimmerwerven en een door Europeanen bestuurd arsenaal met 1000 werklieden. De stad was vroeger de voornaamste stapelplaats van den in de laatste jaren achteruitgaanden theeuitvoer. Verder worden papier en hout uit-, katoen, wol, garens en metalen ingevoerd. In 1899 bedroeg de geheele handelsomzet 17351807 haikwan taël. In 1901 kwamen 628 schepen binnen. Twee maatschappijen onderhouden een veertiendaagsch verkeer met Hongkong. De haven werd in 1842 voor den wereldhandel opengesteld. Den 23sten Augustus 1884 werd hier een deel der Chineesche vloot door Fransche oorlogsschepen vernietigd.

Foetus noemt men de in het moederlichaam door natuurlijke eibekleedsels omhulde vrucht. Zie *Embryo*.

Fogaras, vroeger een distrikt, thans een comitaat in het zuiden van Zevenburgen, telt op 2433 v. km. (1900) 92801 inwoners. De bodem is bergachtig en het klimaat gezond, maar koel, dus niet zeer gunstig voor den landbouw. De voornaamste bron van bestaan is dan ook de veeteelt; handel en nijverheid zijn van weinig belang. De hoofdplaats is Fogaras aan de spoorlijn Hermannstadt-Fogaras, met (1900) 6457 inwoners, 5 kerken, een klooster der Franciscanen en een gebouw voor het distriktsbestuur. Van groot strategisch gewicht is het kasteel, dat reeds in den aanvang der 14de eeuw gebouwd en in 1610 door *Bethlen Gabor* hersteld werd en tot verdediging des lands dient bij aanvallen van de zijde van Walachije. Aldaar verloor *Bem* den 13den Juli 1849 den slag tegen de Russische generaals *Engelhardt* en *Lüders*.

Fogarassy, *Johann*, een Hongaarsch taalkundige en rechtsgeleerde, werd geboren in 1801 te Opper-Kászmárk in het komitaat Abauj, studeerde te Sarospatak in de rechten, werd in 1829 advocaat, verder in 1848 raadslid in het Hongaarsch ministerie van Financiën en gedurende de revolutie lid van het distriktsbestuur te Pest, maar verloor deze betrekking bij de herstelling van het Oostenrijksch gezag. Na nog eenige rechterlijke betrekkingen bekleed te hebben, overleed hij den 11den Juni 1878. Van zijn geschriften (in de Hongaarsche taal) vermelden wij: „Latijnsch-Hongaarsch woordenboek voor Hongaarsche rechts- en staatswetenschap" (2de druk, 1835), „Grondbeginselen van het Hongaarsch privaatrecht" (1839), „Hongaarsch handels- en wisselrecht" (1840), „De Hongaarsche bank" (1848), „Hongaarsch-Duitsch woordenboek" (2 dln., 1836), „Handelswoordenboek" (2 dln., 1845). „Metaphysica der Hongaarsche taal" (1834) en „Geest der Hongaarsche taal" (1845). Ook was hij medewerker aan het groote woordenboek der Academie, dat in 1874 werd voltooid en waarvoor hij in een plechtige zitting van dat lichaam in Mei 1875 een gouden medaille ontving.

Fogazzaro, *Antonio*, een Italiaansch dichter en romanschijver, werd geboren in 1842 te Vicenza, genoot reeds in zijn jeugd onderwijs van den Venetiaanschen dichter *Zanella* en studeerde daarna te Turijn in de rechten. In 1900 werd hij senator. Nadat hij eenige gelegenheidsgedichten had uitgegeven, vond zijn dichterlijk verhaal: „Miranda" (1874) grooten bijval. Nog meer roem behaalde hij met een bundel lierdichten, „Vasolda" (1876) getiteld, waarin hij diepte en gevoel met keurigheid van taal verbindt. Ook leverde hij den roman: „Malombra" (1882), waarin hij een boeiend tafereel schetst van het gezellig leven in den maatschappelijken kring, waartoe hij zelf behoort. Verder noemen wij „Daniele Cortis" (1887) „Il mistero del poeta" (1888), „Eva" (1892), „Il piccolo mondo antico" (1895), „Il piccolo mondo moderno" (1901) en den ook in ons land veel gelezen roman, „De Heilige" (1906). Van zijn verhandelingen noemen wij „Giacomo Zanella" (1889), L'origine dell' uomo e il sentimento religioso" (1895), „Discorse" (1898) en „Ascensioni umane" (1889).

Fogelberg, *Bengt Erland*, een Zweedsch beeldhouwer, werd geboren den 8sten Augustus 1786 te Götborg, kwam te Stockholm eerst in de leer bij een bronsgieter, doch bezocht er weldra de kunstacademie. Met ijver legde hij zich toe op de geschiedenis, oudheidkunde en ontleedkunde en werd een volgeling van *Sergell*. Zijn onderwerpen ontleende hij aanvankelijk aan de Noorsche mythologie. Op zijn 34ste jaar ging hij, na een kort verblijf bij *Bosio* te Parijs, naar Ro-

me, waar hij zich aangetrokken gevoelde door de bevallige figuren der Grieksche fabelleer. Naar het museum te Stockholm zond hij: „Zegepralende Amor", „Venus met den appel" en „Een citherspelende Apollo", die alle door koning *Karel Johan XIV* werd aangekocht. Een „Paris, die den appel uitreikt", een „Venus, die den appel ontvangt" en een „Mercurius" zijn naar Zwegegaan. Zijn schoonste groep was „Amor en Psyche bij hun hereeniging". Op last des konings werden de godengestalten van *Odin*, *Thor* en *Balder*, door dien kunstenaar ontworpen, in marmer uitgevoerd. Voor het marktplein te Götborg leverde hij een standbeeld van *Gustaaf Adolf*, voor Stockholm het ruiterstandbeeld van *Karel Johan XIV* en dat van *Birger Jarl*, den stichter der stad. In al die kunstwerken openbaart zich zijn zucht naar eenvoud en waarheid. Deze waardige volgeling van *Thorwaldsen* bezocht in 1854 zijn vaderland, doch overleed op de terugreis te Triëst den 21sten December van dat jaar.

Foggia, een provincie van het koninkrijk Italië, ook *Capitanata* genaamd, grenst aan de Adriatische zee en de provincies Bari, Potenza, Avellino, Benevento en Campobasso en telt op 6962 v. km. (1901) 425450 inwoners. In het W. is de provincie bergachtig, bedekt met uitloopers der Apennijnen, in het N.O. ligt het door den Monte Gargano ingenomen schiereiland, terwijl het overige gedeelte uit laagland bestaat, doorsneden van vele stroomende wateren en gedeeltelijk met olijfboomen beplant, gedeeltelijk tot winterweide bestemd voor groote kudden schapen en geiten. Vóór de kust ligt de groep der Tremiti-eilanden, terwijl de kust zelf rijk is aan lagunen, waaruit zout gewonnen wordt. De bodem is vruchtbaar en levert, ondanks het heete en droge klimaat, graan, specerijen, voedergewassen, groenten, zoethout, olijfolie, wijn enz. Ook de veeteelt is belangrijk. De provincie heeft de gelijknamige hoofdstad en wordt verdeeld in drie distrikten: Bovino, Foggia en San Severo.

Foggia, de hoofdstad der gelijknamige provincie, in de Apulische vlakte tusschen den Cervaro en den Celone gelegen, is het kruispunt der spoorlijnen Ancona-Brindisi, Foggia-Napels, Foggia-Lucera, Foggia-Manfredonia en Foggia-Potenza en telt (1901) als gemeente 53151 inwoners. De stad heeft een mooie, in 1172 door *Robert Guiscard* gestichte kathedraal, een stadspark met hortus, een gedenkteeken van *Lanza*, een lyceum, drie vakscholen en een belangrijke jaarmarkt (8—20 Mei). Van het vroegere paleis van keizer *Frederik II* zijn nog ruïnes over. *Manfred* versloeg hier den 2den December 1254 het leger van *Innocentius IV* onder *Otto van Hohenburg*. Noordelijk van Foggia liggen ruïnes van het oude Arpi.

Foglar, *Ludwig Stephan*, een Oostenrijksch dichter, geboren te Weenen den 24sten December 1820, studeerde aldaar in de wijsbegeerte, maar bepaalde zich bij den handel en trad in dienst van de Oostenrijksche Donaustoomvaartmaatschappij. Hij reisde in Duitschland, Italië, Frankrijk en Turkije en knoopte betrekkingen aan met onderscheidenen dichters. Hij overleed den 15den 1889 te Kammer. Van zijn poëtische werken noemen wij: „Cypressen" (2de druk 1845), „Strahlen und Schatten" (1846), „Ein Stück Leben" (1847), „Geschichten und Sagen" (1848), „Neuere Gedichte" (1859), „Schiller-Legenden" (1859), „Donausagen" (1864), „Reliquien eines Honveds" (1861), „Minnehof" (1864), „Freudvoll und Leidvoll" (1867), „St. Velociped" (1869), „Beethoven-Legenden" (1870), „Gedichte. Neue Sammlung" (1883), en „Geschichten und Gedenkblätter in Versen" (1883). Verder schreef hij: „Erzählungen und Novellen" (1858; nieuwe reeks, 1859), en het drama „Verworfene Schauspiele" 1847).

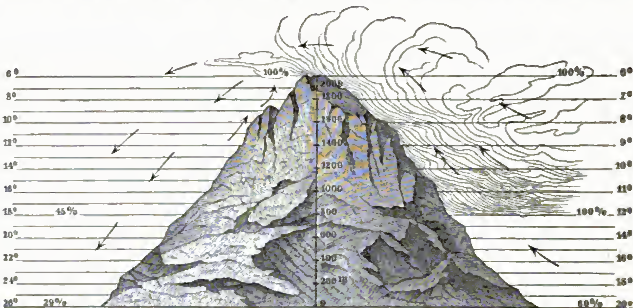
Fohat is in de Hindoeleer een uitdrukking, die het handelend (mannelijk) vermogen van de Sakti (vrouwelijke voortbrengende kracht) in de natuur aanduidt. Fohat is volgens de occulte wetenschap de voortstuwende Levende Kracht in het heelal, tegelijk voortdrijver en gevolgkracht.

Fohi of *Foehi* is de naam van een halffabelachtigen Chineeschen held, die wellicht geleefd heeft, ofschoon men den tijd niet met juistheid kan bepalen (2852—2738 v. Chr.) en de sage zijn levensloop met tallooze wonderen heeft opgesierd. Zijn geboorte en lichaamsbouw waren geheel anders dan die van den gewonen mensch. Zijn regeering volgde op de heerschappij des hemels; hij is de uitvinder van kunsten en wetenschappen en de eerste wetgever der volken. Volgens de overleveringen zijn de Chineezen hun wapens, hun muziekinstrumenten, hun letterschrift, hun kalender, de invoering van het huwelijk en het voorschrift, offeranden te brengen aan de geesten des Hemels, aan hem verschuldigd. Hij regelde den loop der rivieren, omringde de steden met muren en onderwees de menschen in allerlei bedrijven. Het belangrijkste eindelijk was, dat hij door het benoemen van ambtenaren een ordelijk rijksbestuur instelde.

Föhn is de naam, dien men in Zwitserland geeft aan een warmen drogen valwind, welke aldaar in de Alpendalen gemiddeld gedurende 40 dagen per jaar waait, vooral in het voorjaar, zeldzamer in den zomer. Aan de N. zijde der Alpen heet bij „Noordföhn", aan de Z. zijde „Zuidföhn", een hevige föhn wordt als „wilde föhn", een zwakke als „Dimmerföhn" aangeduid. Als deze wind in aantocht is, vertoonen zich eerst boven het dal wolkjes, die weer verdwijnen, daarna ontstaat een wolkenbank („Föhnmauer"), die op de bergwanden rust; de lucht is rustig en zeer doorzichtig, wolkenflarden dalen omlaag en in de hoogte verneemt men het loeien van den storm, terwijl in het dal de wind omhoog waait; er heerscht een angstaanjagende stilte, de temperatuur stijgt, menschen en dieren geraken in een onrustigen, gedrukten toestand, enkele windstooten treden op, hun aantal neemt toe, en ten slotte loeit de storm langs de berghellingen omlaag. De oeconomische beteekenis van den föhn is voor de bevolking zeer groot. De droogte en stijging in temperatuur brengt groot gevaar voor brand mede (Meiringen!), zoodat de bevolking gewaarschuwd wordt bij het opsteken van den wind; het snelle smelten van de sneeuw kan tot overstroomingen aanleiding geven; maar van den anderen kant geldt hij als voorbode van de lente, daar hij somtijds in één dag meer sneeuw doet smelten dan de zon in 14 dagen (daarom ook „Schneefresser" ge-

heeten), en het rijpen van vele gewassen (maïs, wijn) in sommige dalen zonder den föhn onmogelijk zou zijn.

De verklaring van den langen tijd raadselachtigen en ten onrechte wel eens voor een woestijnwind gehouden föhn hebben wij aan *Hann*, *Billwiller*, *von Bezold*, *Pernter* en *Wild* te danken en komt in hoofdzaak op het volgende neer: (zie de afb.). Waait door het optreden eener depressie boven den N. Atlantischen Oceaan, bijv. in de buurt van Groot-Brittannië, over de Alpen een Z. wind, dan worden aan de Z. zijde de lager

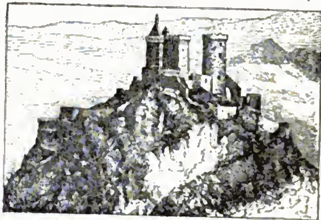

Ontstaan van den Föhn.

gelegen luchtlagen geleidelijk meegevoerd en gedwongen op te stijgen (zie de afb.). Daarbij koelt de lucht af (volgens de mechanische warmtetheorie geheel droge lucht 1°C bij elke 100 m. stijging) en nadert het dauwpunt; zoodra dit bereikt is, ontstaan wolken en valt regen. Terwijl de lucht over den kam trekt is zij met waterdamp verzadigd en vertoont zich als een dikke wolkenbank („Föhnmauer"). Op de N. helling wordt eerst de lucht onmiddellijk onder den kam meegevoerd, waardoor een luchtverdunning ontstaat en de lucht uit het dal omhoog stroomt, hetgeen boven in het dal een wervelwind met horizontale as doet ontstaan. Deze beweging plant zich steeds verder voort, tot op den bodem van het dal, waar alsdan de lucht langs de berghelling omlaag waait. De dalende lucht stijgt in temperatuur, en zoo waait in het dal een warme wind, die tevens door de stijging der temperatuur en den vooraf gevormden neerslag zeer droog moet zijn. Dikwijls wordt alleen de dalende luchtstroom (de eigenlijke föhn) aan de N. zijde van den Alpenkam waargenomen. Ook aan de N. zijde der Pyreneeën, in Algerië, in de Alleghanies, Japan, Groenland enz. treden föhnwinden op.

Föhr, een der grootste Noordzee-eilanden aan de westkust van Sleeswijk en van deze en van de zuidpunt van het eiland Sylt 9 km. verwijderd, telt op 82 v. km. 4394 inwoners. Het is verdeeld in Osterland-Föhr, dat steeds tot Sleeswijk, en in Westerland-Föhr, dat vroeger tot Jutland behoorde, maar in 1864 door Denemarken aan Sleeswijk afgestaan is. De zuidelijke helft van het eiland bestaat uit hoog en zandig, doch vruchtbaar geestland, doch de noordelijke uit slibgrond, die door hooge dijken beveiligd wordt. De dorpen liggen bijna alle op de grenzen dier beide grondsoorten. De inwoners zijn Friezen, die hun oude kleederdracht en gewoonten behouden hebben; velen van hen zijn kloeke zeelieden, die ter koopvaardij varen, anderen leggen zich toe op de visscherij en nog anderen op het vangen van wilde eenden. Gedurende de afwezigheid der mannen zorgen de vrouwen voor den landbouw en de veeteelt. Aan de zuidoostkust ligt de badplaats Wyk, geheel en al in Nederlandschen trant gebouwd. Sedert 1833 vaart een stoomboot tusschen Föhr en Cuxhaven.

Foix, de hoofdstad van het Fransche departement Ariège en van het voormalige graafschap en later van het gouvernement Foix (2112 v. km. groot), ligt aan den voet der Pyreneeën, aan den oever der Ariège en aan de spoorlijn Toulouse-Foix—Aix—les—Thermes. Het telt (1900) 7065

Kasteel van Foix.

inwoners en bezit ijzersmelterijen, hoogovens, bierbrouwerijen, looierijen en handel in staal- en ijzerwaren. Verder is er een college, een kweekschool

voor onderwijzers, een bibliotheek enz. Op een nabarige hoogte ligt de schilderachtige ruïne (zie de afb.) van het kasteel der graven van Foix (zie aldaar).

Foix, graven *van*, vormen een zeer oud adellijk Fransch geslacht. *Roger van Foix*, erfde van zijn vader *Bernard*, een jongeren zoon van *Roger I*, graaf *van Carcassonne*, een gedeelte des lands en verkreeg in het midden der 11de eeuw ook het overige en noemde zich graaf. — *Raymond Bernard van Foix*, een dapper krijgsman, vergezelde in 1190 koning *Phillip Augustus* naar Palestina, doch werd later van ketterij beticht, waarna de graaf *van Montfoort* zich meester maakte van zijn goederen. Gesteund door den graaf *van Toulouse*, trachtte hij zich daartegen te verzetten en sneuvelde in 1223 na de verovering van Mirepoix. Zijn zoon *Roger Bernard* zette den oorlog voort, onderwierp zich aan het gezag van den paus, werd echter in 1237 nogmaals in den ban gedaan, en stierf als boeteling in 1240. — *Gaston II van Foix* hielp den koning van Frankrijk tegen de Engelschen, ontving tot belooning een gedeelde van het graafschap Lautrec en sneuvelde in 1343 bij de belegering van Algeciras. — Zijn zoon *Gaston III*, wegens zijn schoonheid *Phebus* genaamd, streed eveneens tegen de Engelschen, werd gouverneur van Languedoc en Cascogne, verstiet zijn gemalin *Agnes*, een dochter van *Philips III*, koning van Navarre, trok in 1356 ten kruistocht tegen de ongeloovigen in Pruisen, bevrijdde in 1358 de koninklijke familie uit de handen der Jacquerie, streed tegen den graaf *van Armagnac* om het bezit van Béarn, nam zijn tegenstander in den slag van Launac gevangen en versloeg, toen *Karel VI* hem het bestuur over Languedoc ontnemen wilde, den tegen hem uitgezonden hertog *van Berri*. Meenende, dat zijn zoon hem door vergif van kant wilde maken, deed hij dezen onder mishandelingen den hongerdood sterven. Hij vervaardigde een gedicht over de jacht: „Miroir de Phébus des deduiz de la chasse" (1507 en later) en overleed in 1398 zonder manlijke nakomelingen achter te laten. — De koning schonk nu het graafschap aan *Matthieu van Foix*, een achterkleinzoon van graaf *Roger I*. Hij stierf in 1398, waarna *Archambauld de Grailly*, gehuwd met de zuster van *Matthieu*, zich met geweld van het gebied des overledene meester maakte, in 1401 in het bezit daarvan bevestigd, voor zich en zijn nakomelingen den naam van graaf *van Foix* aannam en in 1412 overleed. — Zijn zoon *Jean* werd door *Karel VI* tot kapitein-generaal van Languedoc benoemd, waarover de dauphijn zeer ontevreden was. Nadat deze echter den troon beklommen had, verzoende hij zich met den graaf en schonk hem het bevelhebberschap over het leger. *Jean* overleed in 1436. — Zijn zoon *Gaston IV* bewees *Karel VII* groote diensten in den oorlog tegen de Engelschen. In 1455 benoemde zijn schoonvader *Jan II*, koning van Navarre, hem tot opvolger, terwijl de koning van Frankrijk hem tot pair verhief en met Roussillon en Cerdagne begiftigde. Bij zijn dood in 1472 nam zijn gemalin *Eléonore* het koninkrijk Navarre in bezit, terwijl zijn kleinzoon *François Phébus*, graaf *van Foix*, onder het voogdijschap zijner moeder *Madelaine*, Foix en Bigorre verkreeg. In 1479 werd hij de opvolger zijner grootmoeder op den troon van Navarre, maar overleed kort daarna, waarop *Madeleine* haar dochter *Cathérine* dien deed beklimmen. Laatstgenoemde trad in het huwelijk met *d'Albret*, die zich zelf en zijn gemalin nauwlijks in het bezit van dat koninkrijk kon handhaven, omdat *Gaston van Foix*, hertog *van Némours*, wiens vader een jongere zoon was van *Gaston IV*, zijn rechten deed gelden. Toen deze in den slag van Ravenna gesneuveld was (1512), wilde *Lodewijk XII* Navarre opdragen aan *Germaine*, een zuster van *Gaston*, doch het Parlement te Parijs besliste, dat na den dood van *Catherine*, en *d' Albret* de kroon van Navarre zou ten deel vallen aan hun zoon *Hendrik*. De dochter van dezen, *Jeanne d' Albret* genaamd, trad in het huwlijk met *Anton van Bourbon*, hertog *van Vendôme*, en werd de moeder van *Hendrik IV*, koning van Frankrijk.

Fokholstermeer is een klein meer in de provincie Groningen ten N.W. van het Zuidlaardermeer. In 1865—1866 werd er een dam doorheen gelegd ten behoeve der spoorlijn Groningen—Winschoten.

Fokian of *Foekiën*, de „Gelukkige volkplanting" is de naam eener provincie in het zuidoosten van China, juist tegenover het eiland Formosa en tusschen de hiernaar genoemde straat en het Tajulinggebergte gelegen. Zij telt op 111200 v. km. (1894) ongeveer 19600000 inwoners. Het land is in het westen een bergstreek, maar voorhet overige met zorgvuldig bebouwde terrassen bedekt en door onderscheiden rivieren besproeid, zoodat zij hoewel een der kleinste, toch een van de rijkste provinciën van het Hemelsche Rijk vormt. Er wordt veel thee verbouwd en de scheepvaart vormt er een belangrijk middel van bestaan. Er heeft uit deze provincie een sterke immigratie plaats. Hoofdstad is Foetsjeoe, evenals Amoy en San-toe-ao een verdraghaven.

Fokke, *Jan*, een Nederlandsch schrijver, ontving onderwijs in de graveerkunst, doch legde zich bij voorkeur toe op de beoefening der fraaie letteren en der vaderlandsche geschiedenis. Hij vervolgde het „Vaderlandsch Woordenboek" van *Kok* van het 20ste deel tot het einde en schreef nog 3 deelen bijvoegsels. Verder hebben wij van hem: „Margaretha van Henegouwen, gravin van Holland en Zeeland, treurspel" (1775), „Wolfaart van Borselen, treurspel" (1780), Ferdinand en Leonore of de gedwarsboomde, doch zegevierende liefde, tooneelspel" (1791), Geschiedenis van de 18de eeuw" (6 dln.), Geschiedkundige beschrijving van het stadhuis te Amsterdam" (1808) en „Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden voor de jeugd" (25 dln.) Eindelijk gaf hij veel gelegenheidsgedichten uit. Hij overleed in 1812.

Fokke Simonsz., *Arend*, alzoo genoemd ter onderscheiding van zijn grootvader, een Nederlandsch graveur, was een broeder van den voorgaande en werd geboren te Amsterdam den 2^den^ Juli 1755. Ook hij werd in de graveerkunst onderwezen, doch toonde meer lust tot de beoefening der letteren. Eerst als leerling geplaatst bij den boekhandelaar *Steven van Esveldt*, kwam hij in 1778 zelf aan het hoofd eener zaak en maakte zich verdienstelijk door het uitgeven van goede werken. Inmiddels legde hij zich met goed gevolg toe op het

Hebreeuwsch, Arabisch, Latijn, Grieksch, Fransch, Hoogduitsch, Engelsch, Italiaansch en Spaansch en besloot in 1794 den boekhandel vaarwel te zeggen, waarna hij in 1795 aan de secretarie te Amsterdam geplaatst werd. Hier had hij veel werk, maar altijd wist hij nog uren te vinden, om aan de beoefening der letteren te besteden, terwijl hij als werkend lid van veel maatschappijen en genootschappen gedurig als spreker optrad en hierbij veel bijval genoot. In 1804 verliet hij de stad en betrok een woning buiten de Utrechtsche poort, waarna hij een letterkundig gezelschap oprichtte, dat wekelijks vergaderde. Zijn omstandigheden noodzaakten hem echter in 1810 naar de stad terug te keeren, en een straat, in wier nabijheid hij toen woonde, is thans naar hem *Fokke Simonsstraat* genoemd. Inmiddels wekten de letterlievende bijeenkomsten de achterdocht der Fransche politie, zoodat *Fokke* in hechtenis werd genomen. Hierdoor, alsmede door zijn ziekelijkheid en door den achteruitgang zijner geldelijke zaken, werd zijn dood verhaast. Hij overleed in hoogst bekrompen omstandigheden den 15den November 1812. Hij heeft zich als wijsgeer, geleerde en dichter verdienstelijk gemaakt, en zijn boertige geschriften — *van Kampen* noemt ze „caricaturen der geschiedenis en letterkunde, doch vol geest, kunde en luim" — werden in zijn tijd algemeen toegejuicht. Van de lange reeks, waarbij zich zeer uitgebreide bevinden, zullen wij slechts weinige noemen, te weten: „Zede- en dichtlievende mengelingen" (1783), „De zwarte kater, een sprookje van den ouden en hedendaagschen tijd" (1787 en 1841), „Het toekomend jaar drieduizend, een mijmering" (1793), „Phosphorides, in boertige vertoogen" (1801), „De moderne Helicon" (1802), „Katechismus der wetenschappen, schoone kunsten en fraaie letteren" (11 dln., 1804), „Boertige reis door Europa" (7 dln., 1806, en 4 dln. 1826), Dorus, of het wonderkind, een nosokomische geestvrucht" (1808, 2 stukken), „Leven van Lucifer den Grooten" (1819 en later), „Proeve van een ironisch-komisch woordenboek" (1821, tot 3-maal toe uitgegeven) en „De Narrensteinsche couranten, of verzameling van ernst en boert" (1822). Een volledige verzameling van zijn werken is uitgegeven in 1833 tot 1835 in 12 deelen. — Zijn zuster *Catharina Elizabeth Fokke*, geboren in 1727, was de 3de vrouw van den beroemden tooneelspeler *Jan Punt* en volgens getuigenis van *Simon Stijl* een uitstekende kunstenares, die in 1775 het tooneel verliet.

A. Fokke Simonsz.

Fokker, *Johan Pieter*, een Nederlandsch sterrenkundige, werd geboren in 1755, was doctor in de wijsbegeerte en werd in 1782 lector in de wis-, natuur- en sterrenkunde te Middelburg. In 1798 was hij lid van het eerste Uitvoerend Bewind en in 1809 lid eener commissie te 's Gravenhage tot regeling van de maten en gewichten. Hij was lid van het Zeenwsch Genootschap van kunsten en wetenschappen, en van de eerste klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Hij overleed te Axel den 30sten October 1831. Hij schreef een „Redevoering ten betooge, dat de nuttigheid van de leer van de onsterfelijkheid der ziel zich niet slechts bepaalt tot de zedekunde" (1815), en in de werken van het Instituut leverde hij een groot aantal verhandelingen en verslagen van sterrenkundigen inhoud.

Fokker, *Adriaan Abraham*, werd geboren te Middelburg in 1810, studeerde te Leiden en promoveerde aldaar in October 1833 op een dissertatie: „De morbis endemicis patriae". Nadat hij zich eenige jaren aan de praktijk had gewijd te Rotterdam en vervolgens (1837—1865) te Middelburg, werd hij in 1865 benoemd tot inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht in Zeeland. Hij overleed in December 1878. Van zijn geschriften vermelden wij: „Geschiedenis der syphilis in de Nederlanden" (1860—1861), „Onderzoek naar den aard van de epidemische en contagieuse ziekten, die vroeger in Zeeland geheerscht hebben" (1860), „De leekenbehandeling der angina" (1862), „Philippus Lansbergen en zijn zonen Pieter en Jacob" (1864), „Louis de Bils en zijn tijd" (1865), „De scherprechter-ledenzetter" (1870), „Losse bladen uit de geschiedenis van het chirurgijnsgild te Middelburg" (1877) en „Natuurkundige plaatsbeschrijving van Zeeland" (met *de Man* en *van Berlekom*).

Fokker, *Abraham Pieter*, een Nederlandsch bacterioloog en zoon van den voorgaande, geboren den 8sten Juli 1840 te Middelburg, bezocht aldaar en te Arnhem het gymnasium, studeerde een jaar aan de geneeskundige school te Middelburg en

vervolgens te Leiden en promoveerde aldaar in 1863 op een dissertatie: „Over de temperatuur van den mensch in zieken en gezonden toestand". Daarna bezocht hij de universiteiten te Weenen en Berlijn, was vervolgens assistent-arts in het ziekenhuis te Amsterdam en vestigde zich toen te Goes, waarna hij benoemd werd tot hoogleeraar aan de universiteit te Groningen. Hij aanvaardde deze betrekking in December 1877 met een redevoering over: „De experimenteele opvatting, een levenskwestie over de hygiëne". *Fokker* nam op bacteriologisch gebied een bijzondere, eigenaardige plaats in. Hij overleed te Groningen den 8sten October 1906. Behalve een aantal bijdragen in binnen- en buitenlandsche tijdschriften, schreef hij: „De prostitutiequaestie"(1879), „Open brief aan ds. H. Pierson", „De prostitutiequaestie in de Tweede Kamer en voor de openbare meening" (1880), „Beknopt handboek der geneesmiddelenleer"(1885), „Untersuchungen über Heterogenese" (1887—1888), „De bacteriologische leer"(1899) en „Versuch einer neuen Bacterienlehre"(1902).

Fokker, *Gerrit Adriaan*, een Nederlandsch staathuishoudkundige, werd geboren te Middelburg den 17den December 1811, studeerde en promoveerde in de rechten, werd in 1849 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en bovendien lid van Gedeputeerde Staten van Zeeland. Hij overleed den 24sten Augustus 1878. Hij schreef o. a.: „Het spaarbankwezen in Europa, in het bijzonder met het oog op Nederland beschouwd" (1853), „Geschiedenis der loterijen in de Nederlanden. Een bijdrage tot de kennis van de zeden en gewoonten der Nederlanders in de XV, XVI en XVII eeuwen"(1862) en „De Lombard en de Bank van Leening te Middelburg" (1872). Hij was ridder der orde von den Nederlandschen Leeuw en lid van verschillende geleerde genootschappen.

Fokker, mr. *Eduard*, in 1849 geboren te Middelburg, promoveerde te Leiden in de rechten in 1872 op een proefschrift, getiteld: „Over alternatieve verbintenissen". Hij vestigde zich te Middelburg als advokaat, was van 1878 tot 1892 griffier der Staten van Zeeland, van 1892 tot 1898 lid der Eerste en van 1899 tot 1901 lid der Tweede Kamer voor het distrikt Alkmaar. Hij is sedert 1894 voorzitter der Vereeniging tot bevordering van fabrieks- en handwerksnijverheid en sedert 1903 voorzitter van den Centralen Raad van Beroep.

Fokker, dr. *A. A.*, den 27sten September 1862 geboren te Kramat (Batavia), studeerde aan de Indische Instelling te Delft, werd in 1885 uitgezonden voor den Indischen administratieven dienst, diende bij het Binnenlandsch Bestuur op Java, West-Borneo en daarna weer op Java, kwam als aspirant-controleur op wachtgeld en ging in 1891 wegens ziekte met verlof. Hierop zette hij zijn studiën voort te Leiden en promoveerde aldaar in 1895 op een proefschrift, getiteld. „Malay phonetics". Intusschen was hij reeds in 1892 benoemd tot leeraar in de Maleische taal aan de openbare handelsschool te Amsterdam. In 1898 kwam daar nog bij het onderwijs in het Spaansch en het Italiaansch, terwijl hij in hetzelfde jaar aan de gemeente-universiteit privaat-docent werd in de Maleische taal- en letterkunde. Van zijn hand verscheen een „Spaansch-Nederlandsch woordenboek" (1906); bovendien schreef hij verschillende artikelen, o. a. over het Maleisch en Javaansch, in de Indische Gids en elders, gaf leerboeken uit voor Maleisch, Javaansch, Spaansch en Italiaansch en vertaalde eenige Spaansche en Portugeesche romans en novellen.

Foksjani, de hoofdstad van het distrikt Poetna in het koninkrijk Roemenië, 75 km. ten W. N. W. van Galacz aan beide zijden van den Milkow, de grensrivier tusschen Moldavië en Walachije, en aan de spoorlijn Boezau—Roman gelegen, telt (1890) 23783 inwoners, bezit o. a. een gymnasium en een kweekschool voor onderwijzers en drijft een aanzienlijken handel. In de nabijheid groeit de beste wijn van geheel Moldavië. Zoowel in 1789 tegen de Russen en Oostenrijkers, als in 1822 tegen de Grieken leden de Turken hier een nederlaag, waarna zij in 1822 de stad in brand staken.

Folard, *Jean Charles de*, een Fransch schrijver over krijgskundige onderwerpen, werd geboren te Avignon den 13den Februari 1669, verliet heimelijk het ouderlijk huis, trad in Franschen dienst, nam deel aan den veldtocht van 1688, streed van 1701 tot 1714 als adjudant generaal van den hertog *van Vendôme*, onderscheidde zich vooral bij Cassano (1703), bij de belegering van Modena, bij den aanval op het eiland Kadzand en bij Malplaquet (1709) en werd door de Oostenrijkers krijgsgevangen gemaakt. Na zijn uitwisseling werd hij commandant van Bourbourg, woonde in 1714 een veldtocht naar Malta bij en trad daarna in Zweedschen dienst. Na den dood van *Karel XII* keerde hij echter naar Frankrijk terug en werd er benoemd tot veldmaarschalk. Vervolgens trok hij in 1719 naar Spanje, liet daarna de wapens rusten en overleed den 23sten Maart 1752. Zijn hoofdwerk is: „Commentaires sur Polybe" (6 dln., 1727—1730). *Frederik de Groote* vervaardigde daaruit een uittreksel getiteld „Esprit du chevalier Folard" (1761). Verder schreef hij „Fonctions et devoirs d'un officier de cavalerie" en „Mémoires pour servir à l'histoire du chevalier de Folard" (1753).

Folengo, *Teofilo*, een Italiaansch dichter, bekend onder den schuilnaam *Merlino Coccajo*, werd geboren den 8sten November 1491 nabij Mantua. Hij werd Benedictijner monnik, maar zijn liefde jegens *Girolama Dieda* bewoog hem in 1515 het klooster te ontvluchten en de monnikspij af te leggen. Daarna doolde hij tot 1517 rond. In dien tijd ontstonden zijn gedichten in maccaronischen stijl. Het humoristische epos „Macaroneae" verscheen het eerst in 17 gezangen in 1517, daarna met een scherpe satire op de monniken in 25 deelen in 1521. In 1520 in het klooster teruggekeerd, verliet hij het in 1524 weer en schreef onder den schuilnaam *Limero Pitoces* het burleske gedicht „Orlandino" en „Choas del Triperuno", de mystieke geschiedenis van zijn dwalingen en zijn geloofsbekentenis. Beide boeken toonen een neiging tot het Protestantisme. Spoedig daarna keerde hij nogmaals tot zijn Orde terug. Gedurende een gedwongen kluizenaarsleven van 1530—1533 op Kaap Minerva bij Salerno schreef hij het religieuse gedicht „L'umanità del figliuolo di Dio". In 1534 kwam hij weer in het klooster, ging in 1537 als prior naar Sicilië, werd in 1538 teruggeroepen en leefde daarna in San Martino della Scala of in Palermo. Hij schreef nog godsdienstige werken, zooals het gedicht „La Palermitana o

umanità di Christo" en een geestelijke parabel, later „Atto della pinta" genaamd. In het laatst van 1543 ging hij in een klooster te Campese bij Bassano, waar hij den 9den December 1554 overleed. Zijn verzamelde werken zijn bij herhaling uitgegeven.

Foley, *John Henry*, een Engelsch beeldhouwer, geboren te Dublin den 24sten Mei 1818, werd in 1834 een leerling der Academie te Londen en zond in 1839 zijn eerste stuk naar de tentoonstelling. Reeds in het volgende jaar bezorgde zijn smaakvolle marmeren groep „Ino en Bacchus" hem grooten roem. Zijn standbeeld van „Egeria" geeft blijken van ijverige studie der antieke kunst. Hij leverde verder het model van een bronzen standbeeld van *Oliver Goldsmith*, bestemd voor den tuin van Trinity-College te Dublin, terwijl men hem te Londen de vervaardiging opdroeg van een marmeren standbeeld van sir *Charles Barry*, den architect der Parlementsgebouwen. Voor Calcutta leverde hij het kolossale ruiterstandbeeld van viscount *Hardinge*, verder dat van generaal *Outram*, het eerste in een rustige en het tweede in een levendige houding. Daarna ontwierp hij een standbeeld van prins *Albert* voor Birmingham en een van het Parlementslid *Fielden*. Sedert 1858 was hij lid van de Koninklijke Academie te Londen. Hij overleed aldaar den 24sten Augustus 1874.

Folgefond, met den Jostedalsbrä de grootste gletscher van Noorwegen, ligt op de door den Hardanger-, Sör- en Akrefjord begrensde hoogvlakte. Hij bestaat uit drie door diepe dalen gescheiden deelen, is 36 km. lang en 6—15 km. breed.

Foli, *François*, een Belgisch geleerde, in 1833 te Venlo geboren, werd hoogleeraar aan de Ecole des mines te Luik, lid van de Belgische Academie van Wetenschappen, administrateur-inspecteur van de hoogeschool te Luik en directeur van het observatorium te Brussel. Hij schreef „Nouvelle théorie du mouvement d' un corps solide" (1865—1867), „Fondements d' une géométrie supérieure cartésienne" (1872), „Sur le calcul de la densité moyenne de la terre d'après les observations d'Aires" (1872), „Le commencement de la fin du monde, d'aprés la théorie mécanique de la chaleur" (1873), „Recherches de géométrie supérieure" (1878), „Eléments d' une théorie des faisceaux" (1879), „Douze tables pour le calcul des réductions stellaires" (1884).

Folies Dramatiques, gesticht in 1831, is een Parijsche schouwburg, waarin sedert 1867 gedurende langen tijd operettes en feeërieën werden gegeven. Onder den naam *Opéra populaire* wordt het na 1900 door de stad geëxploiteerd. De schouwburg staat op den boulevard St. Martin

Foligno of *Fuligno* is een stad en bisschopszetel in de Italiaansche provincie Perugia (Umbrië). Zij ligt in het bekoorlijke en vruchtbare dal aan de wegen, die van Florence over Perugia, van Fano en van Ancona naar Rome leiden en telt (1901) 26111 inwoners. Zij heeft regelmatige straten en aanzienlijke gebouwen, zooals het paleis Barnabò, den schouwburg, het stadhuis met een verzameling antieke grafsteenen, de hoofdkerk met een koepel van *Bramante* enz. Er is een gymnasium, een technische school en een pinakotheek met Romeinsche beeldhouwwerken en schilderijen. Zijdeteelt en handel in zijde en papier vormen er belangrijke bronnen van bestaan. In de kerk San-Nicolo bevinden zich eenige kunstwerken van *Niccolo Alunno*, doch de „Madonna di Fuligno" van *Raffaël*, die er vroeger gevonden werd, prijkt thans in het Vaticaan te Rome. De stad is het oude *Fulginia* en heeft in de jaren 1739, 1832, 1853 en 1854 veel geleden door aardbevingen.

Folio (van het Latijnsche folium = blad) is een boekformaat, waarvan het vel slechts in twee bladen verdeeld is en 4 pagina's druks bevat. Na de uitvinding van de boekdrukkunst was het gedurende de eerste 50 jaar het meest gebruikelijke formaat.

Folkersma, *Wigerus*, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren te Veenwouden den 19den December 1757, legde zich aanvankelijk toe op de pharmacie, studeerde vervolgens te Groningen in de medicijnen en vestigde zich in 1783 als geneesheer te Leenwarden, waar hij den 18den Juli 1837 overleed. Hij schreef: „Verhandeling over de vraag: In hoeverre zou men, bij gebrek aan de apotheek, uit kelder en keuken de vereischte geneesmiddelen kunnen bekomen" (1788), „Genees- en natuurkundige verhandeling over de Hedera arborea of klimop" (1802), Kort verslag der ziekten, welke in Juli en October in de provincie Friesland gewoed hebben" (1827) en „Iets over de geneeskunde, tot nut en onderrichting van jonge genees- en heelmeesters, alsmede voor het algemeen" (1830).

Folkestone, een kleine, maar belangrijke zeestad in het Engelsche graafschap Kent, ligt ten zuidwesten van Dover, in een dal met een prachtig spoorwegviaduct, is zelf op een glooienden bodem gebouwd en telt (1901) 30694 inwoners. Men heeft er zeven kerken, een letterkundig genootschap, onderscheiden scholen, een standbeeld van *Harvey* (den 6den Augustus 1881 onthuld) en een uitmuntende haven. Tweemaal daags vertrekken vanhier stoombooten naar Boulogne en veel buitenlandsche handelsvaartuigen bezoeken de haven. De invoer van zijden en wollen waren bedroeg (1899) bijna 15 millioen pond sterling. Nabij de stad ligt de zeebadplaats Sandgate (1756 inwoners) met een door *Hendrik VIII* gebouwd kasteel.

Folketing is de naam voor de Deensche Kamer van Afgevaardigden, die met den Landsting den Rijksdag vormt. Zie verder *Denemarken*.

Folklore, een door den Engelschman *William J. Thoms* gevormd en het eerst in het „Athenaeum" van den 22sten Augustus 1846 gebruikt woord, beteekent „het weten van het volk", „volkskunde". *Thoms* beval dit woord aan ter aanduiding van wat men tot dat oogenblik in Engeland *popular antiquities* (volksoudheden) en *popular literature* (volksletterkunde) genoemd had. Het nieuwe woord vond spoedig ingang, en nadat in 1878 de Folklore-society gesticht was, die zich het verzamelen, uitgeven en onderzoeken van vreemde en eigen folklore ten doel stelt en daarvoor een tijdschrift en andere geschriften uitgeeft, zijn folklore en de daarvan afgeleide woorden internationaal geworden. Men gebruikt thans overal in de wetenschappelijke wereld *folklore* als een aandui-

ding tot samenvatting van alle volksoverleveringen, alzoo in het bijzonder sagen en sprookjes, liederen en rijmen, spreekwoorden en raadsels, geloof en bijgeloof, zeden en gewoonten. Zie ook *Volkenkunde*.

Folkunger is de naam van een Zweedsch geslacht, dat in 1250 met *Waldemar*, den minderjarigen zoon van *Birger Jarl*, den Zweedschen troon, in 1391 met *Magnus Eriksson* ook Noorwegen erfde. Diens zoon *Hakon VI* huwde in 1663 met *Margaretha van Denemarken*, waardoor de grondslag gelegd werd voor de unie van Kalmar. Met hun zoon *Olaf V* stierf het geslacht uit, wiens lotgevallen de stof leverden voor veel drama's en opera's.

Follen, *August*, later *Adolf Ludwig*, ook *Follenius* geheeten, een Duitsch dichter en schrijver, geboren te Gieszen den 21sten Januari 1794, studeerde 2 jaar in de godgeleerdheid en werd daarna huisonderwijzer te Steinfurt in de Wetterau. In 1841 nam hij dienst bij het Hessische korps vrijwillige jagers en trok naar Frankrijk. Na zijn terugkeer studeerde hij te Heidelberg in de rechten en belastte zich te Elberfeld met de redactie der „Allgemeine Zeitung". Wegens het bevorderen van volksbewegingen werd hij naar Berlijn gebracht en eerst na 2 jaar (1821) weder in vrijheid gesteld. Daarna ging hij naar Zwitserland, werd er eerst geplaatst aan het hoofd der kantonnale school in Aarau en vestigde zich daarna in het kanton Zürich, waar hij tot lid van den Grooten Raad gekozen werd. Ook hier werd hij van communistische woelingen beschuldigd, maar vrijgesproken. In 1845 wilde hij naar Heidelberg verhuizen, maar kon hiertoe geen verlof bekomen van de regeering in Baden, waarna hij in 1847 het kasteel Liebenfels in Thorgau kocht en zich met den landbouw bezig hield, maar het in 1854 ook weder verkocht en naar Bern vertrok, waar hij den 26sten December 1855 overleed. Hij is de vervaardiger van verscheidene fraaie liederen, die in de „Freie Stimmen frischer Jugend" (1838) zijn opgenomen. Verder leverde hij uitmuntendichterlijke vertalingen uit het Grieksch, Latijn en Italiaansch, terwijl zijn: „Bildersaal deutscher Dichtung" (2 dln., 1839) grooten bijval vond. Verder noemen wij: „Malegys und Vivian" en een voortreffelijke bewerking van het eerste gedeelte der „Nibelungen" (1842). Na zijn dood werd zijn romantisch heldendicht: „Tristan's Eltern" (1857, in 20 zangen)" uitgegeven.

Follen, *Karl*, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 3den September 1795, had aanvankelijk een dergelijken levensloop, doch vestigde zich 1818 als privaatdocent te Gieszen. Hij dichtte staatkundige liederen, werd daarom vervolgd, ging eerst naar Jena, toen naar Chur in Zwitserland en werd daarna aangesteld bij de universiteit te Bazel. Toen hij op aandrang van Pruisen deze stad verlaten moest, begaf hij zich in 1824 naar Noord-Amerika, vond er te New York, Cambridge en Lexington een werkkring als leeraar in het Romeinsche recht en in de Duitsche taal en letterkunde en verloor het leven bij het verbranden van een stoomboot, waarmede hij den 13den Januari 1840 van New-York naar Boston vertrokken was. Behalve vrijheidsliederen schreef hij „German reader" (1831) en „Practical grammar of the German language" (1831).

Follenius. Zie *Follen*.

Follenius, *Emanuel Friedrich Wilhelm Ernst*, een Duitsch letterkundige, geboren te Ballenstedt in 1773, werd „Hofgerichtsrat" te Insterburg in Oost-Pruisen en overleed aldaar in 1809. Hij heeft vooral naam gemaakt door het vervolg te leveren op het onvoltooide stuk van *Schiller*: „Der Geisterseher". Verder schreef hij: „Johnson oder der edle Taschenspieler" (2 dln., 1797) en „Die Milchbrüder Ferdinand und Ernst" (3 dln., 1789).

Follikel, eigenlijk een kleine lederen zak, noemt men in de anatomie het blinde einde van een kliergezwel.

Folliot de Crenneville, *Franz*, graaf, een Oostenrijksch veldtuigmeester en eerste adjudant-generaal van den keizer en van het leger, de telg van een oud-adellijk geslacht, werd geboren te Oedenburg den 22sten Maart 1815 en ontving zijn opleiding aan een militaire school en later aan het instituut voor Marine te Venetië. Reeds in 1831 werd hij onderluitenant bij het korps keizerlijke jagers en in 1837 was hij kapitein. In 1841 werd hij tevens dienstdoend kamerheer bij keizer *Ferdinand*, terwijl hij opklom tot kolonel. In 1848 van de kamerheersbetrekking ontheven, werd hij commandant van een bataillon grenadiers, waarmede hij in 1849 den veldtocht tegen Piemont bijwoonde. In 1850 tot generaal-majoor bevorderd, ging hij in 1855, belast met een diplomatieke zending, naar Parijs en nam vervolgens het opperbevel op zich over de Oostenrijksche troepen in Parma. In 1857 werd hij luitenant-veldmaarschalk en streed in 1859 tegen de Piemonteezen en Franschen. In 1867 werd hij veldtuigmeester en opper-kamerheer, in 1875 lid van het Heerenhuis van den Oostenrijkschen Rijksraad. Hij overleed den 22sten Juni 1888 te Gmunden.

Folterwerktuigen. Zie *Pijnbank*.

Foltz, *Philipp*, een Duitsch schilder, werd geboren te Bingen den 11den Mei 1805, bezocht het gymnasium te Mainz, maar wijdde zich weldra aan de kunst. Na grondig onderricht te hebben ontvangen van zijn vader, ging hij in 1825 naar München en werkte er onder leiding van *Cornelius* aan de fresco's der Glyptotheek. Later schilderde hij met *Schilchen* eenige tafereelen uit de geschiedenis van Beieren en een aantal allegorische figuren. In het nieuwe kasteel versierde hij, bijgestaan door *Wilhelm Lindenschmitt*, de studeerkamer des konings met 23 voorstellingen uit de balladen en drama's van *Schiller*, waarna hij zonder hulp van anderen de eetkamer der koningin beschilderde met 19 tafereelen uit de gedichten van *Bürger*. Tot zijn eerste en beste stukken behooren: „Een Soeliotische vrouw, de wacht houdend", „De herderin, op den jongen wachtend" en „Grieksche vrouwen, gewonden verplegend op het slagveld". In 1835 ging hij naar Rome, waar hij een „Heilige familie" schilderde, den „Graaf van Habsburg" en „Des Sängers Fluch" (naar *Uhland*), welk laatste stuk voor het museum te Keulen werd aangekocht. In 1839 keerde hij naar Duitschland terug en schilderde veldslagen, jachten en een „Bedevaart in het gebergte". Later versierde hij de badkamer van koning *Maximiliaan II* en het paleis Schönborn met overleveringen uit de Rijnstreek, terwijl hij op de plafonds de „Vier

tijden van den dag" en de „Goden van Griekenland, aan de menschen mededeelend wat goed en schoon, aangenaam en streelend is", schilderde. Verder bracht hij op doek: „Frederik I, Barbarossa en Hendrik de Leeuw", „Een vrouw met een kind", „Een Madonna", enz. *Foltz* heeft als professor van de Academie te München een aantal uitmuntende leerlingen gevormd, kwam in 1875 op pensioen en overleed te München den 5den Augustus 1877.

Foltz, Ludwig, een broeder van den voorgaande architect en beeldhouwer, werd geboren te Bingen den 23sten Maart 1809, begaf zich op 16-jarigen leeftijd naar Straatsburg, keerde na verloop van drie jaren naar zijn geboorteplaats terug en werd belast met de restauratie van het kasteel Rheineck. Hij bezocht daarna de Academie te München en het atelier van *Schwanthaler*, waarna hij, op last der regeering, zich bezig hield met de restauratie van den burcht Egg bij Deggendorf. Daarna werd hij leeraar te Regensburg en vervolgens professor aan de polytechnische school te München, reisde in Italië en elders, deed onderscheiden gebouwen verrijzen en leverde heiligenbeelden voor de Lieve Vrouwekerk te München, waar hij den 10den November 1867 overleed.

Folz, *Hans*, een Duitsch meesterzanger, omstreeks het jaar 1450 te Worms geboren, was van 1480 tot 1490 barbier te Neurenberg. Hij schreef een groot aantal gedichten, die gedeeltelijk in de verzameling van „Fastnachtsspiele (3 dln., 1853) van *A. Keller* opgenomen zijn. De voortbrengselen van *Folz* zijn van onbeschaafdheid en onkieschheid niet vrij te pleiten.

Fomalhaut of *Fomahaud* (Mond van den Visch) is de naam eener ster van de eerste grootte in den mond van den Zuidervisch. Zij verheft zich slechts weinig boven onzen horizon, waar men haar opsporen kan door een lijn, die door Wega in de Lier en Altair in den Arend loopt, naar den horizon te verlengen. Nabij deze, iets oostelijker, bevindt zich Fomalhaut. In den herfst kan men haar bij ons waarnemen.

Fondament. Zie *Fondeering*.

Fond du Lac, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat Wisconsin en aan het zuidelijk uiteinde van het Winnebagomeer, bloeit door een uitgebreiden handel in hout en in voortbrengselen van den landbouw. Zij is door de Fox-River, welke door stoombooten bevaren wordt, verbonden met de Greenbay van het Michiganmeer en telt (1901) 15110 inwoners.

Fondeering, afkomstig van het Latijnsche woord *fundus*, noemt men een kunstmatigen grondslag of bodem, waarop gebouwen, bruggen, viaducten, sluizen enz., worden opgetrokken. Zij dient om aan zoodanig werk de noodige hechtheid te geven. In twee gevallen kan zij dus onnoodig zijn: vooreerst wanneer de natuurlijke bodem, zooals met steen- en kiezelgrond het geval is, zoo vast geoordeeld wordt, dat hij het daarop te stichten gebouw gemakkelijk kan dragen, en in de tweede plaats, wanneer het gebouw zoo licht is, dat het geen fondeering behoeft. Op vast zand, op zuivere leem- en kleigronden zal men voor lichte gebouwen geen fondeering noodig hebben, mits de fondeeringssleuven met zorg worden uitgegraven en de grond, waarop men den muur wil doen verrijzen, niet wordt omgewoeld. Wenscht men op mindere diepte met het metselwerk te beginnen, dan worden die sleuven ook wel geslempt, dat is met wit zand en water aangevuld, wat bij bezinking en bezakking een vrij vasten grondslag oplevert. Toch zal men op een zandgrond voor zware gebouwen tot fondeering een houten vloer op liggend roosterwerk moeten stellen. Onmisbaar is een kunstmatige fondeering op welof loopzand, alsmede op slappe klei-, veen- en derriegronden. Zij bestaat uit in den grond geheide palen, door een roosterwerk vereenigd, of ook uit een betonfondeering, deze laatste bepaaldelijk op plaatsen, waar het afdammen en drooghouden van den grondslag moeielijkheden oplevert.

Tusschen de fondeering en den beganen grond komt alsdan het *fondament*, dat, met zorg gemetseld, een meerdere breedte (empâtement) moet hebben dan de daarop te plaatsen muur, opdat de druk op den bodem der oppervlakte-eenheid niet te groot worde. Dus hoe hooger de muur, hoe breeder het fondament. De meerdere breedte wordt door versnijdingen van een halven steen versmald. De breedte der fondamentssleuven moet zoodanig zijn, dat de metselaars zich aan weerszijden van den muur vrijelijk kunnen bewegen. Neemt het fondament op aanmerkelijke diepte een aanvang, dan kan men een belangrijke besparing aanbrengen door bogen op pijlers, penanten of onderheide klippen te plaatsen. De gedaante en dikte dezer welven is verschillend. In elk geval moeten de hoekpenanten bestand zijn tegen de zijdelingsche drukking der bogen; men kan ze daartoe van contreforten voorzien.

Is een kunstmatige fondeering onnoodig, dan legt men de eerste steenlaag in zand, waarop de volgende bij werken, die niet aan water blootgesteld zijn, in basterdtras worden gemetseld. De dagzijden van het metselwerk worden bij elke afgewerkte versnijding met dezelfde specie met de kwast volgestreken. Bevindt zich het fondament op zijn hoogte en is de specie genoegzaam versteend, dan kan men de sleuven aanvullen.

Bij het gebruik van hout voor de fondeering, namelijk heipalen, roosterwerk enz., zorge men dat dit alles beneden het laagste zomerpeil blijve; dan alleen verkrijgt het hout een gelijkmatige vochtigheid, die onmisbaar is voor zijn duurzaamheid. In sommige streken van ons land, vooral in de Zaanstreek en bij Amsterdam, veroorzaakt de fondeering wegens den slappen bodem groote kosten. Om met het oog op de fondeering den grond te onderzoeken, bedient men zich van een *visiteerijzer* of *proefstang*, een ronde ijzeren staaf ter lengte van ongeveer 4 m., of liever, bij den aanleg van zware gebouwen, van de grondboor (zie aldaar). Voor pneumatische fondeering zie *Caissonwerk*.

Fondi, een stad in de Italiaansche provincie Caserta en in het arrondissement Gaëta, ligt in een vruchtbare, maar ongezonde landstreek, ten noordoosten van Floracina en van het vischrijke Lago di Fondi. Zij heeft een morsig voorkomen, wordt door de oude Via Appia doorsneden, is door een muur omringd, bezit een hoofdkerk in spitsboogstijl, een ouden burcht, vroeger bewoond door de schoonste vrouw van Italië, *Julia Gonzaga*,

de echtgenoot van *Vespasiano Colonna* en in het geheim een volgeling van *Luther*, en een voormalig Dominicaner klooster met de cel van *Thomas van Aquino*. Zij telt (1901) 9930 inwoners. In ouden tijd heette zij Fundi en verwierf reeds vroeg het Romeinsche burgerrecht.

Fondsartikel noemt men in den boekhandel een werk, dat iemand heeft uitgegeven en waarvan hij eigenaar is.

Fondsen. Onder een fonds verstaat men gewoonlijk een vermogen — veelal toebehoorende aan een vereeniging of stichting — dat tot een bepaald doel is bestemd. Ook de vereeniging of stichting zelf wordt dikwijls fonds genoemd. Ook in anderen zin wordt het woord „fonds" gebruikt, bijv. in den zin van effect. Het fonds van een uitgever noemt men de werken, die hij uitgeeft en waarop hij auteursrecht heeft.

Het is dikwijls moeilijk te beslissen, in hoever hij, die een legaat of schenking doet met een bepaalde bestemming, daardoor een stichting in het leven roept.

Vroeger had men het bestuur der wees- of momboirkamers, welke tal van fondsen en stichtingen onder haar beheer hadden. Bij de wet van den 5den Maart 1852 werden deze instellingen ontbonden en werd aan een algemeene commissie van liquidatie het voorloopig beheer dier fondsen opgedragen. De wet van den 20sten Augustus 1859 droeg de administratie op aan het ministerie van Financiën onder verplichting om jaarlijks den Koning verslag uit te brengen en dit verslag aan de Staten-Generaal mede te deelen. Dit ministeriëel beheer is slechts een opperbestuur, daar toch bij tal van stichtingsbrieven bewindvoerders zijn aangewezen. Het koninklijk besluit van den 13den November 1859 regelde deze zaak nader.

Een bijzondere soort van fondsen of stichtingen zijn de studiebeurzen, in Friesland en elders bekend onder den naam van leenen. De meeste van deze zijn van zeer oude dagteekening. Omtrent deze beurzenstichtingen bestaan eenige koninklijke besluiten, over welker rechtsgeldigheid verschillend wordt gedacht. Bij tal van die leenen zijn langzamerhand inkruipsels gekomen of is de gewoonte in de plaats van de geschreven oorkonden getreden, dikwijls omdat de stichtingsbrief weg is geraakt.

Nog heeft men uit het vroeger gildewezen afkomstige fondsen. De staatsregeling van 1798 schafte in art. 53 de gilden af. Bij een wet van 1808 is het beheer van de fondsen der voormalige gilden opgedragen aan de toenmaals fungeerende beheerders onder toezicht van de plaatselijke besturen en is bepaald, dat de fondsen van corporatiën, die geheel opgehouden hebben te bestaan, vervallen aan de plaatselijke kas voor het geven van subsidie tot onderstand der behoeftigen.

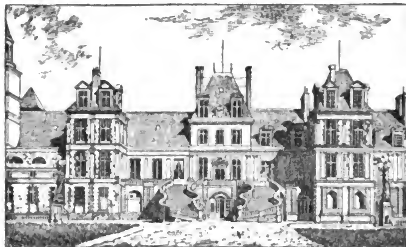
Fonnesbech, *Christen Andreas*, een Deensch staatsman, werd geboren te Kopenhagen den 7den Juli 1817, studeerde in de rechten en legde zich met ijver toe op den landbouw. In 1858 werd hij lid van den Rijksdag, verkreeg er veel aanhangers, die met hem gematigde gevoelens huldigden, en belastte zich in 1865 met de portefeuille van Financiën. Vijf jaar daarna werd hij minister van Binnenlandsche Zaken in het ministerie *Holstein-Holsteinborg* en werkte mede tot het vaststellen van veel belangrijke wetten. In 1874 vormde hij zelf een kabinet, maar moest reeds het volgende jaar voor de oppositie der beide Kamers aftreden. Hij overleed den 17den Mei 1880.

Fonseca, *Manoel Deodoro da*, president der Vereenigde Staten van Brazilië, werd den 5den Augustus 1827 te Alagoas geboren, trad in 1843 in militairen dienst, nam (1865) deel aan de belegering van Montevideo, onderscheidde zich in 1868—1870 in den oorlog met Paraguay en werd in 1874 generaal. Als aanhanger der conservatieve partij werd hij in 1887 naar Matto Grosso overgeplaatst en in September 1889 ook van dien post ontheven. Hij sloot zich nu aan bij de ontevredenen, die de revolutie van den 15den November 1889 veroorzaakten en werd tot president der voorloopige regeering benoemd. Na de afkondiging der nieuwe grondwet benoemde het Congres hem den 25sten Februari 1891 voor vier jaar tot president. Reeds enkele maanden later kwam hij in conflict met het Congres, dat hij den 4den November ontbond. Hij wierp zich op als dictator, maar werd reeds 19 dagen later gedwongen afstand te doen. Hij overleed den 23sten Augustus 1892 te Rio.

Fonsecabaai is een baai aan de westkust van Middel-Amerika en wordt omgeven door de staten San Salvador, Honduras en Nicaragua. Zij is 70 km. lang en 30 km. breed en heeft een 35 km. breeden ingang tusschen de vulkanen Concagua (1175 m.) in het N. en Coseguina (1158 m.) ten Z. In de baai liggen de eilanden Manguera, Conchaguita, Tigre en de kleine Tarallones.

Fontainebleau, een stad en arrondissementshoofdplaats in het Fransche departement Seine-et-Marne, 57 km. ten zuidzuidoosten van Parijs, aan den spoorweg naar Lyon en niet ver van de Seine, is de zetel van een rechtbank van eersten aanleg, van een Kamer van Landbouw, van een tuinbouwvereeniging, porseleinfabriek enz. en telt (1901) als gemeente 14160 inwoners, die zich vooral met den wijn- en ooftbouw bezig houden. Tot de fraaie gebouwen behooren het stadhuis en het paleis van justitie. Men vindt er standbeelden van *Carnot* en *Rosa Bonheur*. Merkwaardig is vooral het vorstelijk slot met een bosch, dat de schilderachtigste partijen aanbiedt. Het kasteel (zie de afb.), door 3 tuinen omgeven, werd reeds vóór de 13de eeuw gebouwd. *Lodewijk VII* en *Philips Augustus* hielden er hun verblijf. Het werd door *Lodewijk IX* vergroot en door *Frans I*, die er in 1599 *Karel V* ontving, hernieuwd en verfraaid. Bijna al zijn opvolgers hebben zich beijverd den luister van dit gebouw te vergrooten; *Hendrik IV* besteedde daaraan nagenoeg $2^1/_2$ millioen francs. Het vertegenwoordigt trouwens ook den stijl van alle eeuwen. Nadat het gedurende de Revolutie geplunderd was, legde *Napoleon I* zes millioen francs ten koste aan zijn herstelling en even zooveel aan het ameublement. *Lodewijk Philips* deed de schilderstukken weder in orde brengen en de vertrekken restaureeren in den smaak der 16de eeuw. Ook zijn aan dat gebouw veel geschiedkundige herinneringen verbonden. Daar overleden *Philips VI* en *Hendrik III*, en *Lodewijk XIII* aanschouwde er het levenslicht. In de 17de eeuw woonde er *Christina van Zweden*, die in de Galerie des Cerfs *Monaldeschi* liet ter dood brengen (10 November 1657). Onder *Lodewijk XIV* hield madame

de Montespan, onder *Lodewijk XV* madame *Dubarry* er haar verblijf. Hier deed in 1814 *Napoleon I* afstand van den troon, waarna hij het den 20sten Maart weder betrok. Men vindt er een bibliotheek van 30000 deelen.

Paleis te Fontainebleau.

Fontan, *Louis Marie*, een Fransch dagblad- en tooneelschrijver, werd geboren te Lorient den 4den December 1801 en onderscheidde zich door zijn heftige oppositie tegen de regeering der *Bourbons*. Eerst was hij ambtenaar bij de Marine en later werd hij te Parijs mede-arbeider aan het „Album" en de „Tablettes". Zijn vlugschrift „Le mouton enragé" bracht hem in aanraking met de politie. Wel nam hij eerst de wijk, doch weldra leverde hij zich vrijwillig in haar handen en zat in de gevangenis tot aan de Julirevolutie. Na dien tijd wijdde hij zich aan den tooneelarbeid. Hij overleed den 10den October 1839 te Thiais. Van zijn werken noemen wij: „L'actrice ou les deux portraits" (1826), „Perkins Warbeck" (1828), „L'espion" (1828), „La bossue" (1829), „Gillette de Narbonne" (1829), „André le chansonnier" (1829) en „Jeanne la Folle" (1830).

Fontana is de geslachtsnaam van onderscheiden Italiaansche kunstenaars. De meestberoemde van hen is de bouwmeester *Domenico Fontana*, geboren te Mili aan het Meer van Lugano in 1543. Op 20-jarigen leeftijd ging hij naar Rome, waar hij de kunstwerken van oude en nieuwe meesters bestudeerde. Daarna werd hij architect in dienst van kardinaal *di Montalto* en belast met het bouwen van een kapel in de kerk van Sta Maria Maggiore en van een paleis. Eindelijk ontbrak het den kardinaal aan geld, en de opbouw zou gestaakt zijn, indien *Fontana* niet uit eigen middelen in het noodige voorzien had. Toen zijn begunstiger echter onder den naam van *Sixtus V* den Pauselijken Stoel verwierf, werd *Fontana* voor zijn hulpvaardigheid ruimschoots beloond. Toen werd hem de stichting opgedragen van het Lateraanpaleis en van de zijgaanderij der Basilica, van het nieuwere gedeelte van het Vaticaan, waar zich de woonvertrekken van den paus bevinden, van de Vaticaansche bibliotheek, van een gedeelte van het Quirinaal, van de groote fontein te Termini enz. Hij was een navolger van *Vignola*. Verder moest hij in 1586 op bevel van den paus den grooten obelisk, die onder puin bedolven was, op het plein voor de St. Pieterskerk oprichten. Later heeft hij nog 3 andere obelisken op hun voetstukken geplaatst, en de wijze, waarop hij den grooten obelisk behandeld had, beschreef hij in zijn werkje „Della transportatione dell' obelisco Vaticano e della fabbriche di Sisto V" (1590). Ook onder *Clemens VIII* voltooide hij onderscheiden gebouwen, totdat men hem beschuldigde van verduistering van gelden, voor den openbaren dienst bestemd. Hij ontving zijn ontslag en werd tot ingenieur benoemd te Napels. Hier bouwde hij kanalen, wegen en een paleis, ontwierp er het plan tot den aanleg eener haven en overleed in 1607.

Fontana, Carlo, geboren te Bruciato bij Como in 1634, een leerling van *Bernini*, was architect van den paus, deed veel kerken verrijzen in den smaak van zijn meester en overleed in 1714.

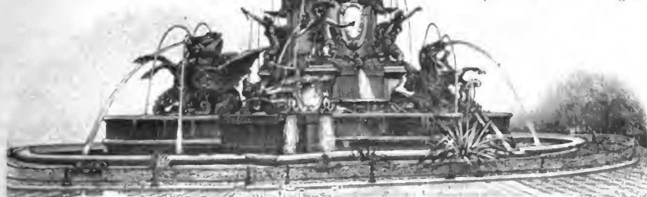
Fontana, Prospero, geboren te Bologna in 1812, heeft als schilder alleen wegens zijn koloriet eenigen lof verdiend. Hij overleed in 1597. Zijn dochter *Lavinia* (geboren in 1542, overleden in 1614) wordt als schilderes zeer geprezen. — Tegelijk met *Prospero* leefde te Urbino *Orazio Fontana*.

Fontane, *Theodor*, een Duitsch dichter, geboren te Neu Ruppin den 30sten December 1819, vertrok in 1840 naar Leipzig, om zich op de scheikunde toe te leggen. Weldra echter reisde hij naar Engeland en vervolgens naar Berlijn, om zich aan de letterkunde te wijden. In 1849 verschenen zijn eerste verzen onder den titel „Von der schönen Rosamunde" (2de druk, 1853). In 1852 ging hij wederom en in 1855 nogmaals naar Engeland, keerde in 1859 naar Duitschland terug en was er van 1860 tot 1870 lid der redactie van de „Neue Preuszische (Kreuz) Zeitung". Toen hij bij het nitbarsten van den Fransch-Duitschen Oorlog het leger volgde, werd hij te Domrémy gevangen genomen, naar het eiland Oléron gebracht, maar op last van *Gambetta* op vrije voeten gesteld. Daarna schreef hij in de „Vossische Zeitung" tooneelcritiek en was in 1876 korten tijd eerste secretaris van de Academie van Schoone Kunsten te Berlijn. Hij overleed den 20sten September 1898 te Berlijn. Zijn lyrische werken zijn „Männer nnd Helden" (1850), „Gedichte" (1851; 8ste druk, 1902) en „Balladen" (1861). Als beschrijver van landschappen en volkskarakter leeren wij hem kennen in „Ein Sommer in London" (1854), „Aus Dessau" (1860), Jenseit des Tweed" (1860), „Aus England nnd Schotland" (1900) en voornamelijk in „Wanderungen durch die Mark Brandenburg" (4 dln., 1861—1862). Zeer aanschouwelijke oorlogstooneelen geven „Der Schleswig-Holsteinsche Krieg" (1866), „Der Deutsche Krieg von 1866" (2 dln., 2de druk, 1871), „Kriegsgefangen. Erlebtes 1870" (5de druk, 1900), „Aus den Tagen der Occupation" (2de druk, 1872), „Der Krieg gegen Frankreich" (2 dln., 1873—1875).

FONTEINEN.

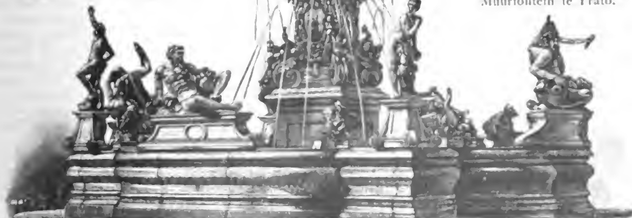

Zingende fontein i. d. slottuin te Praag.

Neptunusfontein te Bologna.

Mendefontein te Leipzig.

„Manneke Pis" te Brussel.

Muurfontein te Prato.

Wittelsbach-fontein te München.

Zijn novellen en romans spelen in den beginne in de geschiedenis van Berlijn en Brandenburg, n.l. „Vor dem Sturm" (4 dln., 1878), „Grete Minde" (2de druk, 1888), „Ellernklipp" (1881), „L'Adultera" (3de druk, 1899), „Schach von Wuthenow" (3de druk, 1894), „Christian Friedrich Scherenberg und das literarische Berlin von 1840 bis 1860" (1885); later sloeg hij een meer realistische richting in en schreef „Graf Pelösy" (2 dln., 3de druk, 1885), „Unterm Bierbaum" (1885), „Cécile" (1887), „Irrungen, Wirrungen" (8ste druk, 1902), „Stine" (1890), „Quitt" (1891), „Unwiederbringlich" (1892), „Frau Jenny Treibel" (1892), „Effi Briest" (1896), „Die Poggenpuhls" (1896) en „Der Stechlin" (1899). Ten slotte zijn te noemen „Von vor und nach der Reise. Plaudereien und kleine Geschichten" (1894), „Meine Kinderjahre. Autobiographischer Roman" (1894) en „Von Zwanzig bis Dreiszig. Autobiographisches" (1898).

Fontanel noemt men de weeke plaatsen van het hoofd van het pasgeboren kind, waar de schedelnaden zich vereenigen. Men onderscheidt: de voorste of *groote fontanel*, tusschen den voorhoofdsnaad en den naad der beide wandbeenderen, de achterste of *kleine*, tusschen dezen naad en het achterhoofdsbeen, en de 2 *zijfontanellen*, gelegen op de plaats, waar wand-, voorhoofds- en slaapbeenderen elkander bereiken. De groote en kleine fontanel zijn van groot gewicht in de verloskunde, daar men ze met den tastenden vinger aan den vorm kan herkennen en zoo den stand van het kinderhoofd in het bekken der barende kan bepalen.

Fontanes, *Louis*, markies *de*, een Fransch dichter en staatsman, werd geboren te Niort den 6den Maart 1757, begaf zich na het voleindigen zijner studiën naar Parijs, waar hij door zijn gedichten: „Le cri de mon coeur" (1778) en „Le verger" (1788 en 1793) en door een vertaling van *Pope's* „Essay on man" en door „Le jour des morts dans une campagne" naar *Gray*, algemeen opzien baarde. Bij het uitbarsten der Revolutie was hij mede-arbeider aan onderscheiden dagbladen, bijv. aan den „Mercure Français" en den „Modérateur". Tot zijn fraaiste stukken van dien tijd rekent men een adres ten gunste der stad Lyon, overgereikt aan de Nationale Conventie den 20sten December 1793, en een lofrede op *Washington*. Na den 9den Thermidor (1794) werd hij hoogleeraar aan de Centraalschool en in 1795 lid van het Instituut. Na den 18den Fructidor verbannen, nam hij de vlucht naar Hamburg en vervolgens naar Londen, waar hij in *Chateaubriand* een belangstellenden vriend vond. Na den 18den Brumaire keerde hij naar zijn vaderland terug en werd eerst lid en in 1804 voorzitter van het Wetgevend Lichaam. Tevens schreef hij weder in verschillende dagbladen, werd opnieuw opgenomen in het Instituut en benoemd tot grootmeester der universiteit. Hij heeft echter wegens de tallooze hindernissen, waarmede hij te kampen had, weinig voor het volksonderwijs kunnen doen. Daarentegen wekte hij de algemeene bewondering door de vaardigheid, waarmede hij op welsprekende wijze den keizer wist te prijzen zonder tot laffe vleierij te vervallen. Schitterend is in dit opzicht de rede, door hem als voorzitter van het Wetgevend Lichaam bij de kroning van *Napoleon* gehouden. De republikeinschen partij kon hem echter nooit vergeven, dat hij de burgers van Frankrijk reeds onder het consulaat met den naam van onderdanen (sujets) bestempeld had. In 1810 werd hij lid van den Senaat, waar hij wederom gelegenheid had zijn gaven als redenaar ten toon te spreiden. Ook bij de Restauratie behield hij zijn waardigheden en *Lodewijk XVIII* benoemde hem tot pair, tot markies en later tot vice-president der Académie. Hij werd verder president van de „Société des bonnes lettres", die zich ten doel stelde, de verspreiding van vrijzinnige denkbeelden tegen te werken. Hij overleed den 17den Maart 1821. Zijn gedicht: „La Grèce sauvée" bleef onvoltooid. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1839 in 2 deelen door *Sainte-Beuve* uitgegeven.

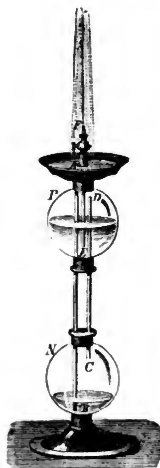
Fontanesia, behoorende tot dezelfde plantenfamilie komt minder dan de *Forsythia* (zie aldaar) voor, hoewel zij een ruime verspreiding waard is. Zij komt uit Azië en China. De meest bekende soorten zijn: *F. Fortunci* = *California* en *F. pillyracoides* met enkele variëteiten.

Fontanges, *Marie Angélique de Scoraille de Roussille*, hertogin de, een maîtresse van *Lodewijk XIV*, werd geboren in 1661, was de telg van een aanzienlijk, maar verarmd geslacht en werd op haar 17de jaar als Hofdame bij de koningin-moeder geplaatst. Zij schitterde meer door schoonheid dan door gaven des geestes, doch *Lodewijk* begon de luimen van madame *de Montespan* moede te worden. 's Konings hartstocht maakte zij dienstbaar aan haar hoogmoed en haar spilzucht. Schatten strooide zij uit en tevens werd zij de toongeefster op het gebied der mode. Toen op een jachtpartij de wind haar kapsel in wanorde bracht, vlocht zij een krans van bladeren om haar hoofd en weldra was dit sieraad onder den naam van *fontanges* in geheel Europa in den smaak. De koning verhief haar tot hertogin, maar zij had niet lang genot van haar zedelooze weelde; zij overleed na haar bevalling den 28sten Juli 1681.

Fontein (zie de plaat) noemt men een kunstmatige springbron, waarbij het water, door zijn eigen druk omhoog gedreven, in een of meer stralen te voorschijn komt en in een bekken wordt opgevangen. In zijn eenvoudigsten vorm verkrijgt men zulk een fontein door uit een hooger geplaatsten vergaderbak pijpen of buizen naar deze of gene plek te leiden en ze hier een opwaartsche richting te geven. Vult men dien bak met water en laat men dit door die pijpen of buizen naar gemelde plek stroomen, dan zal zich ook hier een verticale waterstraal vertoonen. Op sommige Geldersche buitenplaatsen heeft men de beekjes op de heuvels zóó geleid, dat zij in het dal fonteinen vormen. Beroemd zijn voorts de gedeeltelijk natuurlijke, gedeeltelijk kunstmatige waterwerken van het kasteel van Versailles in Frankrijk, van het slot Wilhelmshöhe bij Kassel, van de Villa-Pallavicini bij Genua, van Sanssouci bij Potsdam, van Sydenham bij Londen enz. Prachtig effect maken de vooral op tentoonstellingen dikwijls aanwezige, van onderen verlichte en daardoor gekleurde fonteinen, vooral als door draaiende gekleurde glazen de kleuren afwisselend zacht in elkander overgaan. Door gepaste mondstukken der straalpijpen, waardoor lucht met den waterstraal vermengd wordt, kan men met weinig water toch groote uit-

werking bereiken. Voor aquaria is deze inrichting zelfs aan te bevelen, daar op deze wijze de in het water levende dieren van lucht worden voorzien.

Fig. 1.

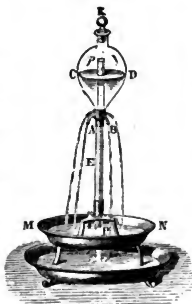
Fontein.

Draaibare mondstukken met schroefvormig geplaatste uitstroomingsopeningen veroorzaken met weinig water ook een aardig effect.

Kamerfonteinen kunnen op verschillende wijzen in werking worden gebracht, met behulp der waterleiding, door een afzonderlijk waterreservoir of door een klein pompwerk, voorzien van een heeten lucht- of electromotor. Zeer praktisch zijn ook de *luchtdrukfonteinen*, die in beginsel met een omgekeerde *herofontein* overeenstemmen.

Deze berust op de drukking van samengeperste lucht. Het water, dat door de langste der 3 buizen (fig. 1) uit den bak *A* den bak *N* bereikt, dwingt er een gedeelte der lucht, om door *C D* naar den bol *P* te ontwijken. Hierdoor wordt de luchtdruk in *P* zóó groot, dat het water door de buis *E F* met een straal te voorschijn komt. Bij de intermitteerende fontein (fig. 2) stroomt het water door de pijpen *A B* uit den bak *C D*, zoolang als de aan beide einden open buis *p P* in gemeenschap blijft met de buitenlucht. Is deze echter door het stijgen van het water in den bak *M N* verbroken, dan duurt het uitvloeien slechts zoo lang, totdat het verschil van de drukking der buitenlucht en der lucht in *p* evenwicht houdt met de drukking van de waterkolom boven *B*. Intusschen is in den bodem van den bak *M N* een dunne buis aangebracht, waaruit het water kan wegloopen, ofschoon in veel mindere hoeveelheid dan de buizen *A* en *B* aanvoeren. De afvoer langs de buis gaat voort, terwijl *A* en *B* niet werken, zoodat weldra het ondereinde der buis *p P* weder in gemeenschap komt met de buitenlucht, waarna *A* en *B* opnieuw beginnen te vloeien.

Fig. 2.

Fontein.

Fontein, *Pieter*, geboren te Harlingen in 1701, studeerde te Leiden, legde zich met ijver toe op de letteren en werd in 1732 leeraar bij de Doopsgezinde gemeente te Rotterdam en in 1739 bij die van den Toren en het Lam te Amsterdam. Hij stond in vriendschappelijke betrekking en onderhield briefwisseling met de geleerdste mannen van zijn tijd en vermaakte zijn uitgebreide en keurige bibliotheek benevens een aanzienlijke geldsom aan het seminarium der Doopsgezinden. Hij overleed den 8sten Augustus 1788.

Fontein, *Freerk Dirks*, een beoefenaar der Friesche geschied- en oudheidkunde, werd geboren te Harlingen den 31sten December 1777. Hoewel voor den handel opgeleid, wijdde hij zijn vrije uren aan de studie, verzamelde veel merkwaardige stukken tot opheldering der geschiedenis van Friesland, was een der oprichters van het Friesch Genootschap, werd in 1829 benoemd tot lid van de Maatschappij van Letterkunde te Leiden en overleed den 28sten Februari 1843, een hoogst belangrijke boekerij nalatende.

Fonteinkruid (*Potamogeton*) is een plantengeslacht uit de éénzaadlobbige familie der *Najadaceeën*. In stilstaande waterplassen en slooten komt deze plant in een 16 tal soorten voor; zij wortelt in het slijk en haar bloemen, elk met 4 meeldraden, staan in aren boven het water. De meeldraden dragen elk een schubvormig aanhangsel aan de buitenzijde, dat veel op een bloemblad gelijkt; andere bloembekleedselen bezit de bloem niet. Er bestaan soorten, met elliptische drijvende bladeren, maar ook soorten wier smallere bladeren steeds ondergedompeld zijn. Zeer bekende soorten zijn *P. natans*, *P. crispus* en *P. perfoliatus*.

Fontenay. Er zijn 34 plaatsen in Frankrijk, welke dezen naam dragen. De belangrijkste is *Fontenay-le-Comte*, gedurende de Groote Omwenteling *Fontenay-le-Peuple* genoemd. Zij is tegenwoordig een arrondissementshoofdplaats in het departement Vendée, verheft zich amphitheatersgewijs op de beide oevers van de rivier Vendée, ligt aan de spoorlijnen Niort—La Rochelle en Fontenay—Breuil—Barret, heeft eenige merkwaardige gebouwen, en telt (1901) als gemeente 10512 inwoners. Ook vindt men er een gedenkteeken ter eere van generaal *Belliard*. Er is een belangrijke handel, vooral in wijn.

Fontenelle, *Bernard le Bovier*, te voren *Bouvier*, een Fransch schrijver, geboren te Rouaan den 11den Februari 1657, was een neef van *Corneille* en studeerde op de Jezuïetenschool zijner geboortestad zóó ijverig, dat hij op 13-jarigen leeftijd reeds een Academischen prijs verwierf voor een Latijnsch gedicht. Op 16-jarigen leeftijd had hij zijn rechtsgeleerde studiën voleindigd, doch na het verliezen van zijn eerste proces begaf hij zich naar Parijs, om er zich aan de letterkunde te wijden. Hier werd hij lid van verschillende geleerde genootschappen en bekleedde van 1699 tot 1741 de betrekking van vasten secretaris der Academie van Wetenschappen, nadat hij de waardigheid van voorzitter had van de hand gewezen.

Hij overleed in hoogen ouderdom te Parijs den 9den Januari 1757, tot de omstanders op kalmen toon de woorden richtende: „Mes amis, je sens une certaine difficulté d'être". Zijn talrijke geschriften, in zijn tijd bewonderd, zijn thans meerendeels vergeten. Hij dichtte eenige opera's, zooals: „Psyché" en „Bellérophon", het herderspel „Endymion" en eenige treurspelen, zooals „Brutus", „Aspar" en „Idalia" benevens eenige blijspelen, fabels en herdersdichten. Van zijn prozawerken vermelden wij: „Lettres du chevalier d'Her**", „Dialogues des Morts" en zijn veel gelezen „Entretiens sur la pluralité des mondes" (1686 en later bij herhaling). Belangrijk is nog altijd zijn „Histoire du théâtre français jusqu à Pierre Corneille", en groote lof wordt toegekend aan zijn redactie van de „Mémoires de l'Académie des Sciences" en aan zijn „Eloges" van gestorven leden. Zijn „Ouvres complètes" zijn meermalen uitgegeven.

Fontes Pereira de Mello, *Antonio de*, een Portugeesch staatsman, den 8sten September 1819 te Lissabon geboren, werd militair, doch wijdde zich later aan de politiek, toen hij in 1848 tot afgevaardigde gekozen werd. Achtmaal was hij achtereenvolgens minister der Kroon, zesmaal minister-president, het laatst van 1881—1886, toen hij tevens de portefeuille van Financiën had. Hem dankt Portugal zijn spoorwegen, de organisatie van het leger, de hervorming van het Burgerlijk- en Strafwetboek en de opheffing der doodstraf. Hij overleed den 22sten Januari 1887.

Fontevrault, een stadje in het Fransche departement Maine-et-Loire, ligt aan de spoorlijn Saumur—Fontevrault en telt (1901) 2181 inwoners. Men heeft er een groot verbeteringsgesticht (gemiddeld 1000 personen). Dit werd in 1804 in de beroemde abdij Fontevrault ingericht, die in 1109 door *Robert van Arbrissel* als woonplaats eener orde gesticht werd. De abdij telde in de Middeleeuwen 18 conventen en was zeer rijk; niet zelden behoorden de abdessen tot de koninklijke familie. Bezienswaard is de mooie koepelkerk uit de 12de eeuw, die de prachtige grafmonumenten van Engelsche heerschers (*Hendrik II*, *Richard Leeuwenhart*, *Eleonore van Guyenne* en *Isabella van Angoulême*) bevat.

Fonteyn, *Bernardus*, een Amsterdamsch geneesheer uit de 17de eeuw, heeft zich bekend gemaakt door eenige dramatische stukken, zooals: „Mr. Sullemans soete vriagi" (1633), „Tranquilli de Mont" (1643), „Fortunatus' beurs en wenschhoedt" (1643), „Fortunatus soonen op- en ondergangh" (1643) en „Romilius en Pelagia" (1644).

Fonvielle, *Wilfrid de*, een Fransch geleerde en schrijver, werd geboren te Parijs den 21sten Juli 1828, studeerde in de wis- en natuurkunde, was geruimen tijd leeraar in de wiskunde en heeft zich door een populaire behandeling der wetenschap verdienstelijk gemaakt. Gedurende de belegering van Parijs in 1871 verliet hij de stad met een luchtballon, begaf zich naar Londen en ijverde er voor de republiek. Van zijn geschriften vermelden wij: „Le souverain" (1853), „L'insurrection de l'Inde" (1857), „L'entrevue de Varsovie" (1860), „La croisade en Syrie" (1860), „L'homme fossile, étude de philosophie géologique" (1865), „Les merveilles du monde invisible" (1865), „Eclairs et tonnerres" (4de druk, 1885), „Astronomie moderne" (1868), „Les dernières causeries de H. Rochefort, annotées, commentées et réfutées" (1871), „Plaidoyer en faveur de Paris" (1871), „La terreur ou la commune de Paris en 1871" (1871), „Les ballons pendant le siège de Paris" (1871), „La physique des miracles" (1872), „Aventures aériennes et expériences mémorables des grands aéronautes" (1876), „La conquête du pôle Nord" (1877), „Les saltimbanques de la science" (1883) en „Le siège de Paris à vol d'oiseau" (1895).

Fonwisin, *Denis Iwanowitsj*, een Russisch dichter, werd den 14den April 1745 te Moskou geboren als zoon van een Duitsch krijgsgevangene, studeerde te Moskou, was eenigen tijd in dienst, kreeg in 1763 een betrekking bij het kabinetsministerie en werd in 1769, nadat hij intusschen als blijspeldichter naam gemaakt had, secretaris van den minister van Buitenlandsche Zaken. Zijn voornaamste werken zijn twee blijspelen „De brigadier" (1766) en „De minderjarige" (1782). Verder schreef hij nog „Buitenlandsche brieven", „Vragen aan den schrijver van Waarheid en Fantasie" (d. i. *Katharina II*) en „Algemeene Hofgrammatica". Hij overleed den 12den December 1792 te St. Petersburg.

Foot (meervoud *feet*) is een Engelsche lengtemaat van 304,79449 mm., onderverdeeld in 12 *inches*. De Schotsche foot is 1 1/30 Engelsche foot, de Kaapsche 1,033 Engelsche, de Amerikaansche is (volgens Engelsche meting) 304,81 mm., (volgens Amerikaansche opgaven) 304,8006 mm.

Football. Zie *Voetbal*.

Foote, *Samuël*, als Engelsch blijspeldichter „de moderne *Aristophanes*" genaamd, werd den 27sten Januari 1720 geboren te Truro in Cornwallis, wijdde zich te Londen aan de rechtsgeleerdheid, verkwistte zijn vermogen en betrad in 1744 in de rol van *Othello* met veel bijval het tooneel. In 1747 nam hij het bestuur op zich van den Haymarketschouwburg, schreef blijspelen en wist op het tooneel de houding en gebaren van levende notabiliteiten zoo treffend na te bootsen, dat zijn schouwburg op last der politie gesloten werd. Na 1752 speelde hij bij afwisseling te Londen en te Dublin. Hoewel hij een been verloor, bleef hij tooneelspeler en schiep rollen, die voor hemzelf het meest geschikt waren. Diep gekrenkt over den laster van een ontslagen dienstknecht, wilde hij naar het zuiden van Frankrijk reizen, doch overleed te Dover den 21sten October 1777. Veel koddige anecdoten van hem zijn geboekt in de „Memoirs of Samuel Foote" van *Cooke*. Zijn verzamelde dramatische werken zijn meer dan eenmaal uitgegeven, doch van zijn stukken zijn alleen „The mayor of Garrat" „The minor" en „The lyer" op het repertoire gebleven.

Foppa, *Vincenzo*, het hoofd der Milaneesche schilderschool in de 15de eeuw, was uit Brescia afkomstig en overleed in 1462. In zijn jeugd heeft hij onder invloed gestaan van *Vittore Pisanello* van Verona. De meeste van zijn fresco's zijn verloren gegaan; behouden zijn gebleven een cyclus met voorstellingen uit de legende van den Heiligen *Petrus den Martelaar*, een Heilige *Sebastiaan* en een Madonna, alle te Milaan.

Foppe, *Hendrik Johannes*, een Nederlandsch

dichter, geboren te Amsterdam in 1796 en voor den wijnhandel opgeleid, leverde bij herhaling blijken van zijn dichterlijke gaven. In 1824 gaf hij een dichtbundel uit, getiteld: „Ernst en Boert". Hij overleed reeds den 8sten Maart 1826. Van hem is het bekende wiegelied: „'t Wordt duister, mijn Roosjen" enz.

Foppens, *Johannes Franciscus*, een Nederlandsch geleerde, werd geboren te Brussel in 1682, was hoogleeraar in de wijsbegeerte te Leuven, kanunnik te Brugge en aartsdiaken te Mechelen. Hij leverde een voortzetting der letterkundige geschiedenis van *Valerius Andreas*, wiens werk hij met dat van *Le Mire* en van *Sweertius* in het zijne opnam, waarna hij aan het geheel den titel gaf van „Bibliotheca Belgica" (2 dln., 1739). Hierin zijn veel levensberichten van geleerden verzameld, zoodat het voor onze letterkundige geschiedenis steeds belangrijk blijft. Verder bezorgde hij een verbeterde uitgave van „Miraei opera diplomatica et historica" (4 dln. 1723 en later,) en schreef „Batavia sacra" en een geschiedenis der bisdommen van Antwerpen en s' Hertogenbosch. Hij overleed den 16den Juli 1761.

Foraminifeeren. Zie *Wortelpootigen*.

Forbach, een arrondissementshoofdstad in Duitsch Lotharingen, was tot in de helft van 1870 de hoofdplaats van een kanton in het Fransche departement de la Moselle. Zij ligt aan een zijrivier der Roselle en aan den spoorweg Saarbrücken—Metz en telt (1900) 8208 inwoners. Zij bezit talrijke fabrieken en in de nabijheid liggen steenkoolmijnen.

Forbes, *James David Forbes*, een Engelsch natuurkundige, werd geboren te Bolington bij Edinburg den 20sten April 1809, was hoogleeraar in de natuurkunde en heeft zich bekend gemaakt door zijn studiën over de gletschervorming, medegedeeld in „Travels through the Alps of Savoy" (1843), „Illustrations of the viscous theory of glacier motion" (1845), „The tour of Montblanc and of Monte Rosa" (1855), „Reply to Tyndall en Rendu's Théorie des glaciers" (1860), „Norway and its glaciers", „Papers on the theory of glaciers" (1859) en „Experiments on the temperature of the earth" (1846). Hij overleed te Edinburg den 31sten December 1868.

Forbes, David, een Engelsch reiziger en broeder van den voorgaande, werd geboren in 1828, was ingenieur, reisde eenige jaren in Peru en Bolivia en overleed als secretaris van het Geologisch Genootschap in Engeland den 5den December 1876. Hij schreef: „On the relation of the silurian and metamorphic rocks of the south of Norway" (1855), „On the causes producing foliation of rock etc. in Norway and Scotland" (1855), „On the geology of Bolivia and Southern Peru" (1861) en „On the Aymara Indians".

Forbes, *Edward*, een Engelsch natuurkundige en de grondlegger der zoögeologie, werd geboren den 12den Eebruari 1815 in Douglas op het eiland Man. Hij was eerst tot geestelijke en daarna tot kunstenaar bestemd, maar begaf zich naar Edinburgh, waar hij zich als student in de geneeskunde liet inschrijven, terwijl hij zich met allen ijver wijdde aan de natuurkundige wetenschap. Op een tocht naar Noorwegen in 1833 deed hij waarnemingen omtrent de gletschers en maakte ze openbaar in „Notes of a natural history tour in Norway". Na een bezoek aan de Middellandsche Zee schreef hij zijn verhandeling „On the mollusca of Algiers and Bougia", waarop de „Malacologia Monensis" volgde, namelijk een beschrijving der weekdieren, die zich in de wateren van het eiland Man bevinden. Uitgebreider is zijn boek: „History of the British starfishes" (1841) met door hem zelf vervaardigde afbeeldingen. Hij was de eerste, die op aanmerkelijke diepten der zee het sleepnet gebruikte, en hierdoor kwam men tot de wetenschap, dat men in zee evenzeer op verschillende diepten onderscheiden gordels van planten en dieren vindt, als te lande op onderscheiden hoogten. In 1841 begaf hij zich naar de kust van Klein-Azië en de vrucht daarvan was zijn „Report on the mollusca and radiata of the Aegean Sea", en het door hem en zijn reisgenoot *Spratt* opgestelde werk „Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis" (2 dln., 1847). Gedurende zijn afwezigheid werd hij tot hoogleeraar in de plantkunde aan Kings-college benoemd, en weldra werd hij hoogleeraar in de natuurlijke historie aan de koninklijke mijnschool en in 1846 palaeontoloog bij het Geologisch Museum te Londen. Hij was de ziel van het geologisch onderzoek van Engeland's bodem, dat onder leiding van *de la Rêche* plaats had, en schreef in de daarbij behoorende „Memoirs" uitmuntende verhandelingen over de flora en fauna der Britsche eilanden. Daarenboven vervaardigde hij een geologisch-palaeontolische kaart van Groot-Brittannië en van de geheele aarde. Een „Zoology of the European Seas" verscheen eerst na zijn dood. Nadat hij in 1852 tot president van het Geologisch Genootschap te Londen gekozen was, werd hij benoemd tot hoogleeraar in de natuurlijke historie aan de universiteit te Edinburgh, waar hij den 18den November 1854 overleed.

Forbes, *Archibald*, een Engelsch journalist, werd geboren in 1838 in Schotland, studeerde te Aberdeen en volgde voor de „Daily News" in 1870—1871 het Duitsche leger. Voor hetzelfde blad beschreef hij in 1874 den hongersnood in Indië en den Carlisten-oorlog, in 1875—1876 de Indische reis van den prins van Wales, in 1876—1878 de oorlogen in Oost-Europa. Hij begaf zich in 1878 op aanzoek van de „Daily News" naar Cyprus, om verslag te leveren van het klimaat en de gesteldheid van dit eiland, in den herfst van dat jaar, bij het uitbarsten van den oorlog in Afghanistan, naar Azië, vergezelde het Britsche leger en schreef merkwaardige oorlogsberichten, waarin hij de politiek van den onderkoning, lord *Lytton*, bestreed. Vooral zijn opstel: „Simple words of the Afghan question", in de „Times" opgenomen, baarde groot opzien en gaf zelfs aanleiding tot levendige woordenwisselingen in het Parlement. Den daarop volgenden winter deed *Forbes* een reis in Birma en bezocht den den bloeddorstigen koning *Thibau*. Na het eindigen van den oorlog in Azië vertrok hij naar het zuiden van Afrika, om er den Zoeloe-oorlog bij te wonen. Hij overleed den 30sten Augustus 1900. Hij schreef „Drawn from life" (1870), „My experiences of the war between France and Germany" (1871), „Soldiering and scribbling, a series of sketches" (1872), „The war of correspondence

of the Daily News in the Russo-Turkish war" (2 dln, 1878), „Glimpses through the cannon-smoke" (1880), „Chinese Gordon, a succinct record of his life" (1884), „Souvenirs of some continents" (1885), „William I of Germany" (1888), „Havelock" (1890), „Barracks, bivouacs and battles", „The Afghan wars 1839—1842 and 1878—1880" (1892), „Memoirs and studies of war and peace" (2 dln., 2de druk, 1896), „Camps, quarters and casual places" (1896) en „Life of Napoleon III" (1898).

Forbes, *Edwin*, een Amerikaansch schilder, werd in 1839 te New-York geboren en was een leerling van den Engelschen dierenschilder *Arthur Tait*. Bij het uitbreken van den burgeroorlog trad hij in dienst bij het Potomacleger, bleef van 1862—1864 in het zuiden als teekenaar voor den boekhandelaar *Frank Leslie* en schilderde een aantal veldslagen en beelden van historische beteekenis. Te New-York vonden zijn schilderijen veel bijval. Na den oorlog wijdde hij zich meer aan het landschap in dierenschilderingen. Hij overleed in 1895 te New-York.

Forbes, *Henry O.*, een Engelsch reiziger, werd geboren den 30sten Januari 1851 te Drumblade in Schotland, studeerde in de natuurwetenschappen en bereisde in 1878—1883 Insulinde, vooral Java, Sumatra, Timor en Timor-Laut, alsook Nieuw-Guinea, waar hij zich hoofdzakelijk bezig hield met botanische onderzoekingen. Ook in 1885 en 1886 bereisde hij Nieuw-Guinea. In 1898 deed hij met *O. Grant* een expeditie naar Sokotra en het eiland Abdel-Koeri. Thans is hij directeur van het museum te Liverpool. Hij beschreef zijn tochten in: „A naturalist's wanderings in the Eastern Archipelago" (Londen, 1885), „Three months exploration in the Tenimber Islands or Timor Laut", „Proceedings of the R. Geographical Society" (1884) en „Progress of an expedition to New-Guinea" (Proceedings, 1886).

Forbiger, *Albert*, een Duitsch philoloog, werd geboren den 2den November 1798 te Leipzig, studeerde aldaar, werd eerst leeraar aan de Nikolaïschool, daarna conrector, vestigde zich in 1863 na verkregen emeritaat te Dresden en overleed daar den 11den Maart 1878. Hij schreef o. a.: „Aufgaben zur Bildung des lateinischen Stils" (6de druk, 1868), „Deutsch-lateinisches Handwörterbuch" (1856), „Handbuch der alten Geographie" (3 dln., 1842—1848) en „Hellas und Rom" (6 dln., 1871—1882). Ook leverde hij uitgaven van verschillende Latijnsche schrijvers.

Forbin, *Louis Nicolas Philippe Auguste*, graaf *de*, een Fransch schrijver en schilder, geboren den 19den Augustus 1777 op het kasteel La Roque d'Antheron in het departement Bouches du Rhône, werd gedwongen dienst te doen bij de nationale garde en nam deel aan de belegering van Toulon. Daarna oefende hij zich te Parijs onder *David* in de schilderkunst, diende voorts bij de cavalerie en ging naar Italië. Na zijn terugkeer woonde hij onderscheiden veldtochten bij, wijdde zich van 1809 tot 1814 te Rome aan de kunst, werd lid der Academie te Parijs en directeur der kunstverzamelingen des konings, bracht in 1815 de overblijfselen in orde van het door de verbonden mogendheden geplunderde Louvre, deed in 1817 een reis in Griekenland, Syrië en Egypte en werd in 1821 belast met het oppertoezicht op al de kuntswerken in de departementen. Daarna ordende hij het Nationaal Museum voor stukken van Fransche kunstenaars in het Luxembourg, benevens het museum te Versailles, en overleed te Parijs den 23sten Februari 1841. Van hem is het zangspel: „Sterne ou le voyage sentimental", de roman „Charles Barimore", (4de druk, 1823), „Voyage dans le Levant en 1817 et 1818" (1819), „Souvenirs de la Sicile" (1822) en „Un mois à Venise" (1824—1825)". Van zijn schilderijen noemen wij: „De verovering van het Alhambra", „De dood van Koning Andreas van Hongarije", Het inwendige van het klooster Alcobassa in Portugal", „De non in den kerker der Inquisitie" en „De dood van Plinius bij de uitbarsting van den Vesuvius".

Forbisher. Zie *Frobisher*.

Forbonnais, *François Véron de*, een Fransch staathuishoudkundige, geboren te Le Mans den 3den October 1722, werd in 1756 inspecteur-generaal van de munt en in 1759 eerste ambtenaar bij *Silhouette*, minister van Financiën. *Forbonnais*, die door wijziging van het belastingstelsel veel misbruiken wilde afschaffen, had veel te lijden en werd zelfs naar zijn goederen verbannen. Hij overleed den 19den September 1800. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Eléments du commerce" (1754), „Recherches et considérations sur les finances de France depuis 1595 jusqu'en 1721" (2 dln., 1758), „Principes et observations économiques" (2 dln., 1767) en „Analyse des principes sur la circulation des denrées" (1800).

Forçade, *Eugène*, een Fransch schrijver, werd geboren in 1820 te Marseille en stichtte aldaar in 1837 den „Sémaphore", dien hij tot 1840 redigeerde, terwijl hij tevens een betrekking bekleedde bij de Bank. In laatstgenoemd jaar vertrok hij naar Parijs, schreef er een artikel over het recht van huiszoeking in de „Revue indépendante" en werd een ijverig medewerker in de „Revue des Deux Mondes". In 1845 stichtte hij de „Revue nouvelle", die in 1847 ophield te bestaan, en in 1851 den „Messager de l'Assemblée", die na den 2den December niet meer verscheen. De wijze, waarop hij den staatsgreep in dat tijdschrift vermeld had, haalde hem een gevangenisstraf van drie maanden op den hals. In 1856 belastte hij zich met de redactie der „Semaine financière." In 1868 werd hij krankzinnig, maar verliet hersteld het gesticht te Trouville in 1869. Daarna vestigde hij zich te Billancourt bij Parijs en overleed den 6den November van laatstgenoemd jaar. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Etudes historiques" (1853) en „Histoire des causes de la guerre en Orient" (1854).

Forcade la Roquette, *Jean Louis Victor Adolphe de*, een Fransch financier en een halfbroeder van maarschalk *Saint-Arnaud*, werd geboren te Parijs omstreeks het jaar 1820, studeerde aldaar in de rechten en werd in 1841 advocaat bij het Gerechtshof. Hij verwierf weldra een groote praktijk, werd in 1846 door de Universiteit te Parijs tot doctor in de rechten benoemd en een keizerlijk decreet schonk hem in 1852 de betrekking van requestmeester bij den Staatsraad en daarna die van regeeringscommissaris bij de sectie voor administratieve quaestiën. In 1857

werd hij directeur-generaal der keizerlijke bosschen en 2 jaar later van de douanen en indirecte belastingen met den titel van buitengewoon requestmeester en staatsraad. In 1860 ontving hij de portefeuille van Financiën en gedroeg zich als een werktuig des keizers, om misbruik te maken van het crediet, ten einde geld te verkrijgen, zoodat de vlottende staatsschuld spoedig tot een hoogte klom, die zelfs voor *Napoleon* schrikbarend begon te worden. Toen *Fould* hierover geraadpleegd werd, vermaande deze den keizer ernstig het buitengewoon en supplementair crediet niet langer te laten misbruiken en over de gelden der schatkist niet te beschikken zonder goedkeuring der Kamers. Dientengevolge werd *Forcade la Roquette* in 1861 tot senator en *Fould* tot minister van Financiën benoemd. Aan den nieuwen senator werden nu belangrijke zendingen opgedragen, zooals in 1863 naar Algerië, en daarna nam hij zitting als vice-president van den Staatsraad. In 1867 werd hij in het ministerie *Rouher* belast met de portefeuille van Landbouw, Openbare Werken en Handel, en in deze betrekking opende hij een internationale tentoonstelling voor zeevaart en visscherij te Hâvre (1868). Later ontving hij de portefeuille van Binnenlandsche Zaken, en men verwachtte van hem, doch te vergeefs, meer vrijzinnige bepalingen omtrent de drukpers en verbetering van de wet op de verkiezingen. In 1869 nam hij met zijn ambtgenooten ontslag, doch behield bij de Kabinetsverandering zijn portefeuille. In gemeld jaar gaf hij in het Wetgevend Lichaam blijken, dat hij zich voegen zou naar een meer liberale politiek; doch toen *Ollivier* in Januari 1870 een nieuw Kabinet vormde, keerde hij tot het ambteloos leven terug. Bij den val van het Tweede Keizerrijk werd hij verbannen en werd een bevel uitgevaardigd hem in hechtenis te nemen en wegens zijn vroeger financieel beheer tot verantwoording te roepen. Hij begaf zich toen naar het buitenland, keerde eerst na het einde van den Fransch-Duitschen Oorlog terug, trachtte toen vruchteloos een mandaat van volksvertegenwoordiger te verkrijgen, wikkelde zich in geldelijke ondernemingen, die hem in groote ongelegenheid brachten, en onttrok zich daaraan door zelfmoord den 15den Augustus 1874.

Force, *Peter*, een Amerikaansch geschiedkundige, werd den 26sten November 1790 bij Little Falls geboren, was eerst boekdrukker, daarna journalist en sloot in 1833 met de regeering een overeenkomst tot de uitgave van een verzamelwerk, dat alle op de Amerikaansche geschiedenis betrekking hebbende documenten zou bevatten. Het werk zou zes seriën inhouden, en met het vierde (1774—1776) werd begonnen. Door nalatigheid van de zijde van het Congres kwam er stoornis in het werk, dat eerst in 1879 weer voortgezet werd. *Force* overleed den 23sten Januari 1868 te Washington. Zijn uitgebreide bibliotheek (20 000 deelen en 40 000 vlugschriften) werd voor de Congresbibliotheek aangekocht. Van zijn werken noemen wij: „American archives, consisting of a collection of authentic records, state papers, debates, letters and other notices of public affairs" (9 dln., 1837—1853) en „Tracts and other papers relating to the origin etc. of the colonies in North-America" (3 dln., 1836—1847).

Forceeren duidt het brengen van gewassen in een toestand aan, waardoor zij voor het gebruik gereed zijn in een tijd, dat zij zonder deze voorbereiding van weinig waarde voor den consument zijn. Het forceeren is reeds oud. Tijdens de Romeinen werd hiervan reeds een zóó ruim gebruik gemaakt, om te kunnen voldoen aan het enorme bloemenverbruik, hetwelk ten slotte in verspilzucht ontaardde, dat bij de wet hieraan paal en perk werd gesteld. Voor het forceeren zijn beschuttingsinrichtingen noodig: kassen en bakken benevens materialen, om in die ruimte een voldoend hooge temperatuur te krijgen en te behouden. Hiervoor worden mest, blad, run, verwarmde lucht, stoom of warm water gebruikt. Deze beide laatsten circuleeren door ijzeren of koperen buizen, staan warmte af en verhoogen de temperatuur der omgeving. Engeland en Nederland staan het hoogst op het gebied van het forceeren en stonden reeds lang geleden op denzelfden hoogen trap van ontwikkeling. *Karel II* bezat de eerste stookkas in Engeland. *Boerhave* wees op het groote nut dezer inrichtingen. Op het einde der 17de eeuw nam de hertog *van Rutland* proeven, om door ramen voor druiven te plaatsen deze te vervroegen. In 1776 werden de eerstgetrokken aardbeien door den tuinier *Le Grand* op de koninklijke tafel gebracht. Op de buitenverblijven der aanzienlijken in ons land stond het forceeren voor ± 100 jaar op hoogen trap van ontwikkeling, maar ging sterk terug, toen het doen van buitenlandsche reizen algemeen werd. Daarna begonnen de z.g. „broodtuinbouwers" met het forceeren en brachten het in korten tijd tot een enorme hoogte, zoodat zij nu in staat zijn gedurende het grootste gedeelte van het jaar te leveren: druiven, perziken, aardbeien, komkommers, meloenen, tomaten, boonen, sla, erwten, seringen, rozen, lelies, enz. Daardoor is onze afhankelijkheid van het buitenland in deze artikelen belangrijk verminderd. Voor forceeren is glas noodig. Uit de „Beschrijving van den tuinbouw in Nederland" (1906), uitgegeven door het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel blijkt, dat gebruikt worden bij de

groententeelt	1 780 000	v.m. plat glas
fruitteelt........	277 000	„ „ „
bloementeelt	291 400	„ „ „
boomkweekerij ..	72 000	„ „ „
bloembollenteelt..	14 500	„ „ „
Totaal....	2 434 900	„ „ „

Forceeren van een vaarwater bestaat in het doorstoomen daarvan en het met een beslissende overmacht aanvallen van de daarachter opgestelde tegenpartij. De aanvaller moet daartoe met alle bijzonderheden van het vaarwater nauwkeurig bekend zijn, kennis dragen van de ligging der versperringen en kustversterkingen van den verdediger enz. Hij behoort derhalve aan den eigenlijken aanval een verkenning te doen voorafgaan, waarbij dan de versperringen, zoo mogelijk, onschadelijk worden gemaakt. Gedurende het doorstoomen, dat zoo snel mogelijk moet geschieden, wordt op de kustversterkingen gevuurd; de schepen worden daardoor in rook gehuld en gedeeltelijk aan het oog van den verdediger onttrokken. Ingeval de doortocht gelukt en men op de vijan-

delijke scheepsmacht stuit, wordt deze onmiddellijk aangevallen.

Men kan het forceeren van een vaarwater beletten door het ophouden of vernielen der vijandelijke schepen. Hiertoe wordt zwaar geschut vereischt, dat zoo verdekt mogelijk moet worden opgesteld. Maar vooral zijn versperringen, zooals mijnen en torpedo's, onontbeerlijk, daar reeds de Amerikaansche burgeroorlog duidelijk heeft geleerd, dat forten op zich zelf onvoldoende zijn om het forceeren van een vaarwater te beletten, maar dat zulks onmogelijk gemaakt kan worden door de vloot des aanvallers door goed ingerichte versperringen onder het vuur van zwaar bewapende kustbatterijen op te houden.

Forcellini, *Egidio*, een Italiaansch letterkundige, werd geboren den 25sten Augustns 1688 bij Feltre (Belluno), bezocht het seminarium te Padna en maakte weldra zulke goede vorderingen, dat zijn leermeester *Facciolati* (zie aldaar) hem met lexicographischen arbeid belastte. Nadat hij van 1715 tot 1718 een revisie van het woordenboek van *Calepinus* voltooid had, vatte hij het voornemen op een volledig woordenboek der Latijnsche taal te bewerken. Hij maakte daarmede een aanvang in 1718 en voleindigde, met hulp van *Facciolati* zijn taak in 1753. Het herzien en overschrijven vereischte nog 8 jaar, zoodat aan dit reuzenwerk 43 jaren besteed werden. *Forcellini* zag het woordenboek niet geheel gedrukt, want hij overleed te Padna den 4den April 1768. Hij was in 1724 tot 1731 rector van het seminarium van Ceneda en later tot 1753 biechtvader in het seminarium te Padna geweest. Zijn „Totius latinitatis lexicon" (5 dln., 1771) is de grondslag geworden van alle latere Latijnsche woordenboeken. Bij de tweede nitgave (1805) werd een suplement uit de nalatenschap van *Cognolato* en in 1816 een „Appendix" van *Furlaneto* gevoegd, welke laatste een verbeterde nitgave van het geheele werk bezorgde (4 dln., 1828—1831). In Dnitschland, Engeland en Italië (1859 en 1860) zijn later andere, vermeerderde nitgaven van dat lexicon verschenen.

Forchhammer, *Peter Wilhelm*, een Dnitsch oudheidkundige, werd geboren te Husnm den 23sten October 1801, studeerde te Kiel in de wijsbegeeren letteren, werd er eerst privaatdocent en in 1837 hoogleeraar en bleef er vervolgens in die betrekking werkzaam. In 1830 deed hij een wetenschappelijke reis door Italië en Griekenland en in 1838 een tweede naar Griekenland en Klein-Azië, waarna hij over Egypte en Rome terugkeerde. Daarover schreef hij „Hellenika" (1837), „Topographie von Athen" (1841), „Beschreibung der Ebene von Troja" (1850), „Topographia Thebarum heptapylarum" (1854), „Halkyonia", „Ueber die Reinheit der Bankunst" (1856). Verder schreef hij „Die Athener nnd Socrates, oder die Gesetzlichen und der Revolntionär" (1837), „Daduchos" (1875), „Argonauten" (1878), „Gigantomachie am Pergamenischen Zeusaltar" (1881), „Wanderungen der Inachostochter Io" (1881), „Erechtheion" (1879), „Die Gründnng Roms" (1878), „Prolegomena zur Mythologie als Wissenschaft und Lexikon der Mythensprache" (1891) en „Homer. Seine Sprache. Die Kampfplätze seiner Heroen und Götter in der Troas" (1893). In 1868—1870 was hij lid van het Hnis van Afgevaardigden in Prnisen en in 1871—1873 lid van den Duitschen Rijksdag. Sedert 1874 vertegenwoordigde hij de nniversiteit te Kiel in het Heerenhnis. Hij overleed den 9den Januari 1894 te Kiel.

Forchhammer, Johann Georg, een Duitsch geoloog, een broeder van den voorgaande, geboren te Husum den 26sten Jnli 1794, was sedert 1835 hoogleeraar in de delfstofkunde te Kopenhagen en schreef o. a. „Kristallographe" (1833), „Denmarks geognostiske Forhold" (1835), „Bidrag til Skildringen of Denmarks geographiske Forhold" (1837) en „On the composition of seawater in different parts of the ocean" (1864). Hij overleed den 17den December 1865 te Kopenhagen.

Forchhammer, *Emanuel*, een Zwitsersch orientalist, werd den 12den Mei 1851 te St. Antonien geboren en stndeerde te New-York in de medicijnen, waar hij ook promoveerde. Daarna leefde hij jaren lang onder de Indianen in het Westen, om hun taal te bestudeeren, keerde in 1875 naar Europa terug, waar hij in het klooster San Lazzaro bij Venetië Armeensch en tot 1878 te Leipzig Oostersche talen leerde. In 1879 tot hoogleeraar in de Pali-taal te Rangoen benoemd, doorsnuffelde hij daar de bibliotheken der Boeddhistische kloosters, om manuscripten te verzamelen en deed hij opgravingen in de oude tempelsteden Arakan en Pagan. Hij overleed den 26sten April 1890 op een Engelsch stoomschip tijdens een reis van Mandalai naar Rangoen. Hij gaf een systematische lijst uit der door hem in Birma verzamelde handschriften, verder: „Notes on an early history and geography of British Burma" (1883—1884), den „Jardine Prize Essay" over „Sources and development of Burmese Law" (1885), commentaren op *Jardine's* „Notes on Bnddhist Law" (1882—1883).

Forchheim, een stad in Beieren, ligt aan de monding van de Wiesent in de Regnitz, aan de spoorlijnen München—Bamberg—Hof, Forchheim—Ebermannstadt en Forchheim—Hochstädt en telt (1900) 7591 inwoners. Men heeft er een Gotische kerk met 5 schilderijen van *Michael Wolgemut* en beeldhouwwerken van *Veit Stosz*, een Karolingisch koningspaleis, weverijen, spinnerijen, bleekerijen, drukkerijen, leerlooierijen, papierfabrieken, slijperij van optische lenzen enz. Ten N.O. van de stad ligt op een henvel het Schönbornsche jachtslot Jägersburg. Van Forchheim wordt reeds in de 9de eeuw melding gemaakt als een paleis, waar *Karel de Groote* en andere keizers gaarne vertoefden. Ook werden daar sinds de 9de eeuw veel Rijksdagen gehouden, en werden *Lodewijk het Kind* en *Konrad I* er gekroond. *Hendrik II* heeft de rijksdomeinen in 1007 aan het bisdom Bamberg geschonken. In 1552 leed de stad door de brandschatting van markgraaf *Albrecht Alcibiades*. In 1802 kwam zij aan Beieren. De vestingwerken werden in 1838 gesloopt.

Forckenbeck, *Max von*, een Duitsch staatsman, werd geboren te München den 21sten October 1821, bezocht er het gymnasium, stndeerde van 1839 tot 1842 eerst te Gieszen en daarna te Berlijn in de rechten en werd daarna geplaatst bij de rechtbank Glogau. In 1848 was hij voorzitter van een democratisch-constitutioneele vereeniging en na de ontbinding der Nationale Vergadering in 1849 kwam hij als voorzitter aan het

hoofd der liberale kiescommissie in Silezië. Op uitnoodiging van het ministerie *Manteuffel* vertrok hij als advocaat en notaris naar Elbing, was er lid van den gemeenteraad en werd er in 1858 tot lid van het Huis van Afgevaardigden gekozen. Hij bleef na dien tijd voor verschillende kiesdistrikten die betrekking bekleeden. Eveneens werd hij lid van den Duitschen Rijksdag en van het Tolparlement. In 1861 hielp hij de Duitsche „Fortschrittspartei", in 1865 de nationaalliberale partij vormen, en in laatstgenoemd jaar werd hij voorzitter van het Huis van Afgevaardigden. Inzonderheid worden zijn rapporten geroemd, die hij als lid van de commissiën heeft uitgebracht, en op den Duitschen Rijksdag heeft hij zich vooral laten hooren over de militaire regeling en over de schulden van den Bond. In 1873 is hij tot opperburgemeester van Breslau benoemd en in Februari 1874 gekozen tot voorzitter van den Duitschen Rijksdag.

Als voorzitter legde hij groote bekwaamheid aan den dag en verwierf het vertrouwen der partijen. Ook werd hij in November 1878 benoemd tot opperburgemeester van Berlijn. Niettemin hield hij den 17den Mei 1879 in de gemeenteraadsvergadering te Berlijn een rede, waarin hij zich krachtig verzette tegen de politiek van *von Bismarck*, bepaaldelijk tegen de graanrechten. Dientengevolge had hij hevige aanvallen te verduren van de conservatieve partij, zoodat hij den 28sten Mei het voorzitterschap van den Rijksdag nederlegde. Bij de splitsing van den linkervleugel der nationaalliberale partij, den 30sten Augustus 1880, behoorde *Forckenbeck* tot de secessionisten. Als opperburgemeester van Berlijn maakte hij zich vooral door het handhaven der gemeentelijke zelfstandigheid zeer verdienstelijk. Hij werd in den herfst van 1884 bij de nieuwe verkiezingen door het Silezische kiesdistrikt Sagan Sprottau weder afgevaardigd naar den Duitschen Rijksdag, maar ontving bij de verkiezingen van Februari 1887 geen nieuw mandaat, in 1890 echter wel. In datzelfde jaar werd hij herkozen als opperburgemeester van Berlijn, maar hij overleed reeds den 26sten Mei 1892.

Ford, *John*, een Engelsch tooneeldichter, werd geboren in April 1586 te Islington in Devonshire en trad in 1606 als schrijver op met den treurzang „Fame's Memorial". Van zijn lotgevallen is weinig bekend; zelfs zijn sterfjaar (omstreeks 1640) vinden wij niet vermeld. Tot zijn beste stukken behooren: „'t Is pity she 's a whore", „The lover's melancholy", „The broken heart", „Love's sacrifice", „The witch of Edmonton", „The sun's darling" en „The chronicle Historie of Perkin Warbeck". Zijn „Dramatic works" zijn in 1811 in 2 deelen door *H. Weber* uitgegeven.

Ford, *Edward Onslow*, een Engelsch beeldhouwer, werd den 27sten Juli 1852 te Blacksheath geboren en studeerde te München onder leiding van *Wagmüller* en te Antwerpen. Naar Londen teruggkeerd, stelde hij de buste van zijn gemalin in de *Royal Academy* ten toon en kreeg hij spoedig daarop de opdracht een standbeeld voor sir *Rowland Hill* te ontwerpen. Zijn eerste groot succes was het beeld van den tooneelspeler *Henry Irving* als *Hamlet*. Nadat hij twee studiereizen naar Italië gemaakt had, waar hij vooral den invloed van *Donatello* onderging, trad hij op den voorgrond met twee vrouwelijke gestalten *Folly* (Dwaasheid) en *Echo*. In 1892 maakte hij een gedenkteeken van *Shelley* voor het University College te Oxford, waarop later een ruiterstandbeeld van lord *Strathnaire* in Albert Gate, het *Huxley*-gedenkteeken te South Kensington, dat van generaal *Gordon* te Chatham, van den laatsten maharadja van Mysore en koningin *Victoria* volgden. *Ford* overleed te Londen den 23sten December 1901.

Foreest is de geslachtsnaam eener aanzienlijke Noord-Hollandsche familie.

Foreest, *Fanning van*, een Nederlandsch staatsman, werd geboren te Alkmaar in 1519, studeerde te Leuven, werd secretaris van zijn geboortestad en was een ijverig voorstander der Hervorming, waarom hij in 1568 door Alva met verbeurdverklaring zijner goederen verbannen werd. Later bekleedde hij de betrekking van pensionaris van Alkmaar en bewees in 1673 tijdens het beleg aan de stad belangrijke diensten. Overdag streed hij op de wallen en des nachts hield hij aanteekeningen van de gebeurtenissen en beraamde nieuwe plannen tegen den vijand. De aanteekeningen zijn in het licht verschenen onder den titel „Narratio brevis obsidionis Alcmariae" (1574) en meermalen herdrukt. *Foreest* werd in 1575 afgevaardigd naar Breda, om er over den vrede te onderhandelen, werkte mede tot de Unie van Holland en Zeeland, bevond zich in 1576 op de groote vergadering te Middelburg en werd met *Paulus Buys* en *Dirk de Bije* afgevaardigd naar de Vergadering der Algemeene Staten te Brussel. In 1581 werd hij bekleed met den last aan *Willem I* de grafelijkheid op te dragen, en in het daaropvolgende jaar werd hij lid van den Hoogen Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland. Hij overleed in 1592.

Foreest, *Pieter van*, meer bekend als *Petrus Forestus*, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Alkmaar in 1522, studeerde te Leuven in de geneeskunde, verwierf den doctorshoed te Bologna, bezocht de hoogescholen te Rome, Padua en Parijs en vestigde zich te Bordeaux, doch keerde weldra naar zijn geboorteplaats terug. Later woonde hij te Delft en wees een hoogleeraarsbetrekking te Leiden van de hand. Wegens zijn bekwaamheid noemde men hem den *Nederlandschen Hippokrates*. Na het vermoorden van prins *Willem I* werd hij met *Cornelius Busennius* door de Staten geroepen tot de lijkschouwing. Hij overleed in 1597. Hij schreef o. a. „De incerto ac fallaci urinae judicio etc.", (1589), „Observationum et curationum medicinalium sive medicinae theoreticae et practicae libri XXXII" (1589—1619 en later), „Observationum et curationum chirurgicarum libri quinque; accesserunt de incerto ac fallaci urinae judicio adversus uromantes et uroscopos libri tres" (1610) en „Libri quatuor posteriores" (1611). Zijn verzamelde werken zijn het laatst in het licht verschenen te Rostock in 1653.

Foreest, *Nanning van*, jongste zoon van den voorlaatste, werd geboren in 1578 te Alkmaar en was er in 1603 reeds raad en secretaris. In 1626 werd hij raad en rekenmeester van de domeinen van Holland en West-Friesland, in 1629 gecommitteerde der Staten in het leger 's Hertogen

bosch; in 1636 stond hij op het drietal voor het ambt van raadpensionaris, doch bedankte bij voorbaat, en in 1666 werd hij door de Staten mede belast met de opvoeding van *Willem III*. Hij overleed te Alkmaar in 1668 of 1670.

Foreest, Jacob van, een neef van *Pieter*, was vele jaren secretaris van Gecommitteerde Raden van Noord-Holland, en lid van de Nationale Synode, gehouden te Dordrecht in 1578 en te Middelburg in 1581. Bij de eerste was hij vermoedelijk secretaris, daar de Synodale Acten door hem geschreven zijn.

Foreest, Jan van, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Alkmaar in 1584, vestigde zich te Hoorn en werd opvolger van zijn vader als secretaris van Gecommitteerde Raden van Noord-Holland. In 1636 werd hij burgemeester van Hoorn, in 1638 lid van den Hoogen Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland. *Lodewijk XIII*, koning van Frankrijk, schonk hem de orde van St. Michiel. Hij overleed den 28sten October 1651. Hij schreef: „Merita Principis Auriacae in Belgas, sive crudelitas Hispana, quam princeps ille Foederatis Belgis avertit" (1620), „Idylla Graeca" en „Hispanus redux, sive exitus induciarum Belgicarum ad Foederatos Belgas" (1622).

Foreest, Cornelis van, heer van Schoorl en Camp, vroedschap der stad Alkmaar, was lid der Nationale Vergadering in 1797 en speelde aldaar een belangrijke rol. Hij was voorzitter der algemeene vergadering van de beide Kamers in 1800. Hij behoorde niet tot de vrienden van het Huis van Oranje, en prinses *Wilhelmina*, gemalin van *Willem V*, beschuldigde hem van medeplichtigheid aan den aanslag, in 1787 tegen haar gesmeed. Hij schreef: „De staatsregeling des Bataafschen volks in eene alphabetische orde gebracht" (1799).

Foreign Office is de Engelsche benaming voor het ministerie van Buitenlandsche Zaken.

Forel (*Salmo fario*) is een bekende zoetwatervisch, nauw verwant aan onzen *Rivierzalm* (*Salmo salar*), voornamelijk levende in bergstroomen en beken; zij behoort tot de familie der *Zalmvisschen* (*Salmonidae*). Zie verder *Zalmvisschen*.

Forel, *François Alphonse*, een Zwitsersch natuuronderzoeker, werd geboren den 2den Februari 1841 te Morges in het kanton Waadt en is thans hoogleeraar in de ontleedkunde aan de academie te Lausanne. Hij bestudeerde de natuurlijke geschiedenis van de Zwitsersche meren, inzonderheid van het Meer van Genève en de verschijnselen van de gletschers en de aardbevingen in Zwitserland, maakte zich verder verdienstelijk door het schrijven van een reeks dierkundige verhandelingen, waardoor hij de kennis der Zwitsersche fauna aanmerkelijk uitbreidde. Zijn talrijke geschriften zijn in Duitsche, Zwitsersche en Fransche tijdschriften opgenomen. Over de meren schreef hij: „Le Léman" (2 dln., 1892—1896) en „Handbuch der Seenkunde" (1901).

Forel, Auguste, een Zwitsersch psychiater en neef van den voorgaande, werd den 1sten September 1848 te Morges geboren, studeerde te Zürich en Weenen, werd in 1873 assistent te München, in 1877 privaat-docent aldaar, in 1879 hoogleeraar in de psychiatrie te Zürich, welk ambt hij in 1897 nederlegde. *Forel* heeft zich verdienstelijk gemaakt door zijn anatomische hersenonderzoekingen en ontdekte in 1885 den oorsprong der gehoorzenuw in de hersenen. Hij geldt als autoriteit op het gebied van hypnotisme, was werkzaam voor een herziening van het strafrecht en sedert 1887 een heftig drankbestrijder. Hij schreef „Einige hirnanatomische Betrachtungen und Ergebnisse", „Gehirn und Seele" (8ste druk, 1902), „Der Hypnotismus und die suggestive Psychotherapie" (4de druk, 1902), „Die Errichtung von Trinkerasylen" (1891), „Crimes et anomalies mentales constitutionelles" (1902) en „Hygiene der Nerven und des Geistes" (1903). Hij deed ook onderzoekingen over de bijen en schreef „Les fourmis de la Suisse" (1874), „Etudes myrmécologiques", „Expériences et remarques critiques sur les sensations des insectes" (3 dln., 1886—1887), „Les formicides de Madagascar" (1892), „Die psychischen Fähigkeiten der Ameisen und einiger andrer Insekten" (1901). Ook gaf hij uit de „Verhandlungen der zweiten internationalen Versammlung gegen den Miszbrauch geistiger Getränke" (1888) en is hij mede-redacteur der „Internationale Monatsschrift zur Bekämpfung der Trinksitten" en „Journal für Psychologie und Neurologie."

Foreland is de naam van 2 kapen aan de zuidoostkust van Engeland bij het Nauw van Calais, n.l. *North-Foreland*, aan de noordpunt van het graafschap Kent, en *South-Foreland*, ten noordoosten van Dover, beide voorzien van lichttorens. Aldaar had den 11den Juni 1666 de vierdaagsche zeeslag plaats, waarin *de Ruyter* een glansrijke overwinning behaalde op den Engelschen admiraal *Monk*.

Forelbaars (*Grystes salmonides*) is een onder den naam „Black bass" bekende Amerikaansche vischsoort, die men ook in onze binnenwateren heeft trachten te pooten, behoorende tot de familie *Percidae* (*Baarsvisschen*). Zie verder *Percidae*.

Forenede Dambskibs Selskab (Vereenigde Stoombootmaatschappij) is de voornaamste Deensche reederij, te Kopenhagen gevestigd en in 1861 door het samensmelten van drie oudere lijnen ontstaan. Met haar vloot, (1901) 127 schepen, met 140 000 ton, onderhoudt zij door talrijke, regelmatige vaarten de verbinding tusschen Denemarken en alle landen van Europa en Noord-Amerika.

Forensen. Deze benaming is in de laatste jaren hier te lande in zwang gekomen, om aan te duiden personen die, hoewel niet in de gemeente wonende, toch tot haar in betrekking staan, omdat zij er grond bezitten of een bedrijf uitoefenen en daarom verplicht geacht worden in de gemeentebelastingen bij te dragen. In Duitschland, vanwaar het woord tot ons gekomen is, verstaat men er vooral onder de uitwonende grondeigenaren. Zoo spreekt men ook in Frankrijk van *propriétaires forains* in den zin van eigenaren, die niet verblijf houden op hun goederen. Hier te lande is de „forensenquaestie", n.l. de vraag, of niet de forensen in de plaatselijke inkomstenbelastingen moeten worden aangeslagen, aan de orde gekomen, toen aan den eenen kant vele Friesche grondeigenaren de gemeenten, waar hun landgoederen lagen, metterwoon verlieten, om zich in de steden te vestigen, terwijl aan

den anderen kant vele personen, die te Amsterdam of in andere steden hun bedrijf uitoefenden, in nabijgelegen dorpen een woning betrokken om van daaruit elken dag heen en weer te gaan naar hun kantoor of werkplaats. Vóór 1897 behelsde de Gemeentewet de bepaling, dat in de gemeentelijke hoofdelijke omslagen of inkomstenbelastingen slechts behoefden bij te dragen degenen, die in de gemeente hun *hoofdverblijf* hadden of er gedurende drie maanden *verbleven*. Volgens de gewone opvatting vielen hieronder niet personen, die in de gemeente een bedrijf uitoefenden, zonder er hun woning te hebben. Dit werd onbillijk geacht, omdat de gemeente in het belang van deze personen vele uitgaven doet. Aan den anderen kant leverde het evenzeer bezwaar op deze personen voor hun *volle* inkomen aan te slaan, omdat zij, ook in de gemeente hunner inwoning belastingplichtig zijnde, dan dubbel zouden moeten betalen. Onze tegenwoordige gemeentewet heeft de moeilijkheid opgelost door in elke gemeente belastingplichtig te verklaren: 1° hem, die tijdens het belastingjaar in de gemeente zijn hoofdverblijf heeft; 2° hem, die er gedurende meer dan 90 dagen van het belastingjaar voor zich of zijn gezin een gemeubelde woning of een kantoor of andere inrichting tot persoonlijke uitoefening van een betrekking, beroep of bedrijf beschikbaar houdt; 3° hem, die er in het belastingjaar gedurende meer dan 90 dagen verblijf houdt; 4° hem, die er in het belastingjaar op meer dan 90 dagen aanwezig is tot uitoefening van een beroep of bedrijf in een kantoor, winkel, werkplaats of andere vaste inrichting of tot vervulling eener dienstbetrekking. Wie belastingschuldig is volgens nos 2°, 3° of 4°, draagt evenwel slechts bij voor 4/12 gedeelten van den aanslag over een vol jaar. Volgens deze regeling zal dus bijv. een Amsterdamsch koopman, die te Bussum woont, te Bussum worden aangeslagen naar zijn volle inkomen en bovendien te Amsterdam voor 1/3 gedeelte van zijn inkomen.

Uitwonende grondeigenaren kunnen tegenwoordig ook niet in den hoofdelijken omslag worden aangeslagen; wel dragen zij in de gemeentelasten bij door de heffing van opcenten op de grondbelasting, welke opcenten door de gemeenten tot geen hooger bedrag mogen worden geheven dan 10 op de ongebouwde en 40 op de gebouwde eigendommen.

Forestier-Walker, sir *Frederick*, een Britsch generaal, werd in 1844 geboren, kwam in 1862 bij de *Scots Guards* en diende daarna meestal in de koloniën. Van 1877—1878 nam hij als staf-officier deel aan den Kafferoorlog, in 1879 aan die tegen de Zoeloes, 1884—1888 streed hij in Betsjoeanenland. In 1890 werd hij commandant der Engelsche troepen in Egypte, in 1895 luitenant-generaal en opperbevelhebber der troepen in het W. der Kaapkolonie, in Augustus 1899 opperbevelhebber over de geheele kolonie. In den Zuid-Afrikaanschen Oorlog nam hij het commando over de verbindingsliniën op zich. In 1902 werd hij generaal.

Forey, *Louis Elie Frédéric*, maarschalk van Frankrijk, werd den 10den Januari 1804 te Parijs geboren, ontving zijn opleiding aan het college te Dijon en aan de militaire school te St. Cyr, waarna hij in 1824 als luitenant geplaatst werd en in 1830 naar Algiers vertrok. In 1835 was hij kapitein en in het daaropvolgende jaar onderscheidde hij zich bij de eerste expeditie naar Constantine. In 1839 drong hij met zijn compagnie het eerst door de Portes de Fer, werd in 1840 tot bataillonschef bevorderd en verkreeg het commando over het 6de bataljon jagers te voet. In 1844 was hij kolonel en in 1848 legde hij republikeinsche gevoelens aan den dag, zoodat hem het bevel werd opgedragen over een brigade van het leger te Parijs. Later evenwel ondersteunde hij *Lodewijk Napoleon* bij den staatsgreep, werd in 1852 divisie-generaal, ging vervolgens naar den Krim en streed dapper vóór Sebastopol. Toch kon hij het niet vinden met den opperbevelhebber *Canrobert*, en toen het lasterlijk gerucht in omloop werd gebracht, dat hij in verstandhouding stond met de Russen, terwijl men op zijn republikeinsche gezindheden wees, drong hij in 1855 aan op zijn terugroeping en werd benoemd tot bevelhebber van de provincie Oran in Algerië. Vóór zijn vertrek echter werd hem in 1857 het commando opgedragen over de 1ste divisie van het leger te Parijs. In den oorlog in Italië kwam hij aan het hoofd van de 1ste divisie van het 1ste legercorps aldaar en leverde er reeds spoedig bij Montebello en Casteggio een bloedig gevecht aan de Oostenrijkers onder *Stadion*. Ook nam hij deel aan het gevecht bij Marignano en aan den slag bij Solferino en werd na den vrede tot senator benoemd. In 1861, in het kamp van Châlons, deed hij een nieuwe, door hem nitgevonden infanteriemanoeuvre ten uitvoer brengen, welke veel bijval vond, en in 1862 ging hij als opperbevelhebber der Fransche troepen naar Mexico. Hij veroverde Puebla en vervolgens de hoofdstad, waarna hij den maarschalkstaf ontving. Tevens echter werd hij teruggeroepen en kwam tegen het laatst van 1863 weder in Frankrijk, waar hij tot chef van het 2de legerkorps benoemd werd. In 1867 werd hij bekleed met het opperbevel te Châlons. Als senator verlangde hij in 1866, dat de regeering opnieuw troepen naar Mexico zou zenden. Later echter leefde hij buiten dienst nabij Nancy en een gedeeltelijke verlamming belette hem in 1870 en 1871 aan den oorlog tegen Duitschland deel te nemen. Hij overleed te Parijs den 20sten Juli 1872 en werd in het Hôtel des Invalides begraven.

Forez, een Fransch landschap, in de vroegere provincie Lyonnais, vormt thans het noordelijk deel van het departement Loire en wordt grootendeels door het Forezgebergte ingenomen. Het bezat in de Middeleeuwen eigen graven en werd in 1527 met de kroon vereenigd.

Forezgebergte is een bergketen in Centraal-Frankrijk, die zich uitstrekt tusschen de Loire en den Allier langs de grenzen der departementen Loire en Puy de Dôme, met steile hellingen, vooral naar het W., en met kale of boomrijke toppen. De hoogste van deze is de Pierre sur Haute (1614 m.) bij Montbrisson en bij de bronnen der Ance. Meer noordwaarts, bij de bronnen der Bèbre en bij den Puy de Montoncelle (1292 m. hoog) verdeelt zich de keten in 2 takken. De westelijke eindigt in de boschrijke heuvels van Moulins, de oostelijke, den naam van Madelainegebergte ontvangend, verliest zich in de vlak-

ten van Bourbonnais. Het Forezgebergte is rijk aan kolen en ijzer en bevat bekoorlijke dalen met vruchtbare weiden en schilderachtige landschappen. De spoorweg van Clermont naar St. Etienne doorsnijdt het gebergte.

Forfar of *Angus* is een graafschap van Middel-Schotland, ligt aan de Noordzee en telt op 2306 v. km. (1901) 284078 inwoners. Het omvat 4 verschillende gewesten. Het noordelijke, ongeveer de helft van het graafschap beslaande, wordt grootendeels ingenomen door takken van het Grampiangebergte, die in fraaie terrassen tot aan de grenzen van Aberdeen verrijzen en hier en daar met veen en heide bedekt, elders van van vruchtbare dalen doorsneden zijn. Graniet, gneis en glimmerlei zijn de voornaamste gesteenten. Evenwijdig aan de Grampianketenen strekt zich verder zuidwaarts het zandsteengewest der Sidlaw-Hills uit, gedeeltelijk met kegelvormige toppen gekroond, van welke sommige geheel bebouwd zijn. Tusschen die berg- en heuvelstreek ligt een gedeelte van het uitgestrekte Strathmoredal, een golvend, welbesproeid, maar niet bijzonder vruchtbaar landschap; en tusschen de Sidlaw-Hills, de Golf der Tay en de zee bevindt zich het vierde landschap, namelijk een vruchtbare kustvlakte, 550 v. km. beslaande. De aanzienlijkste rivieren zijn de Noord- en Zuid-Esk en de Isla. Veel kleine meren zijn ten behoeve van den landbouw drooggemaakt. Het klimaat is in de dalen zacht, doch op de hoogten vochtig en kil. Het bouwland beslaat 39 % van de oppervlakte en levert veel tarwe, aardappelen en suikerbieten; ook is er veel veeteelt. Aan delfstoffen vindt men er kalk, steenen en porseleinaarde. Visscherij, scheepvaart en handel zijn van veel belang. Ook heeft men er talrijke vlasfabrieken en linnenweverijen. Een spoorweg loopt door Strathmore en zendt vier takken naar de kust.

De *hoofdstad* Forfar ligt in het Strathmoredal aan den spoorweg, bij een klein meer, is goed gebouwd, bezit een Latijnsche school enz. en telt (1901) 12882 inwoners. Andere steden, alle door spoorwegen onderling verbonden, zijn Dundee, Abroath, Montrose en Brechin.

Forficula. Zie *Oorworm.*

Forgach, *Anton*, graaf, een Hongaarsch staatman, geboren den 6den Maart 1819, was de telg van een oud en aanzienlijk Hongaarsch geslacht. Reeds in 1838 trad hij, na voleindiging zijner studiën, in staatsdienst. Daar hij met de Hongaarsche beweging van 1848 niet ingenomen was, nam hij zijn ontslag, doch werd weldra benoemd tot districtcommissaris te Preszburg. In 1851 werd hij districtsobergespan van het stadhouderschap Kaschau. In 1853 ging hij als vice-president van het stadhouderschap naar Praag en in 1860 als afdeelingschef naar het ministerie. Kort daarna echter werd hij stadhouder van Moravië en Silezië, daarna van Bohemen. In 1861 benoemde de keizer hem tot Hongaarsch Hofkanselier en hij bekleedde dat ambt bijna 3 jaar. In 1864 keerde hij terug tot het ambteloos leven, doch werd in 1865 benoemd tot obergespan van het comitaat Neograd. Eenige jaren daarna legde hij die betrekking neder en werd gekozen tot afgevaardigde naar den Rijksdag. Hij overleed den 2den April 1885 op het slot Losonez.

Forkel, *Johann Nikolaus*, een Duitsch componist en schrijver over de geschiedenis der muziek, werd geboren den 22sten Februari 1749 te Meeder bij Coburg, ging op 17-jarigen leeftijd naar Schwerin en verwierf door zang en harpspel de gunst der hertogelijke familie. Vervolgens studeerde hij 2 jaar in de rechten en wijdde zich daarna uitsluitend aan de toonkunst. In 1779 werd hij muziekdirecteur aan de universiteit te Göttingen, waar hij den 17den Maart 1818 overleed. Hij componeerde onderscheiden muziekstukken, maar heeft zich vooral bekend gemaakt door de geschriften: „Allgemeine Literatur der Musik" (1792), „Ueber Sebastian Bach's Leben" (1802), en „Allgemeine Geschichte der Musik" (2 dln. 1788—1801.)

Forli, het oude *Forum Livii*, een stad in de gelijknamige provincie van Italie (1884 v. km. met 280823 inwoners), ligt aan den spoorweg tusschen Bologna en Rimini en tusschen de rivieren Ronco en Montone en telt (1901) als gemeente 43708 inwoners. Men heeft er een technisch instituut en een middelbare school voor technologie, een gymnasium, een kweekschool voor onderwijzers, een openbare boekerij, een pinakotheek, vele kerken, eenige paleizen en een citadel. De stad heeft een goed voorkomen, de markt behoort tot de fraaiste pleinen van Italië, in de hoofdkerk vindt men een door *Carlo Cignano* beschilderden koepel en het graf van *Torricelli* en in de kerk van San-Girolamo het praalgraf van koning *Manfred*. Men verhaalt dat deze stad in 207 v. Chr. door consul *Marcus Livius Salinator* is gesticht. In de Middeleeuwen vormde zij een republiek, doch onderwierp zich in 1504 aan paus *Julius II* en werd in 1860 door Piemont geannexeerd.

Formaat noemt men de grootte van een vel papier. Sedert 1883 bestaan er 12 normale formaten. Ook verstaat men er onder de grootte van het verdeelde vel en onderscheidt men folio met 4, quarto met 8, octavo met 16, duodecimo met 24 en sedecimo met 32 pagina's per vel.

Formaatboek noemt men een boek, waarin teekeningen van en de wijze van behandeling van alle formaten voorkomen.

Formaatzegel. Zie *Wisselzegel.*

Formaldehyd (mierenzuuraldehyd) bestaat uit koolstof, waterstof en zuurstof. Formule H. CO. H. Het wordt bereid uit methylalkohol, CH_3. OH (houtgeest) en lucht. In dampvorm wordt het, met lucht gemengd, geleid over verhit platina. Hierdoor wordt de methylalkohol geoxydeerd tot formaldehyd (katalytische werking). Het is een prikkelend gas, dat bij sterke afkoeling (vast koolzuur en aether) vloeibaar wordt. In water is het oplosbaar. Deze oplossing heet formaline. Alleen verdunde oplossingen kunnen bewaard worden, daar het anders polymeriseert. Het wordt gebruikt om stinkende stoffen reukeloos te maken, daar het de stoffen, die den onaangenamen reuk veroorzaken, vernietigt. Verder vindt het tegenwoordig een groote toepassing bij het desinfecteeren van lokalen (formaldehydlamp).

Formalisme noemt men de handelwijze van hen, die, hetzij in de wetenschappen, hetzij in het maatschappelijk leven, aan bepaalde vormen (uitwendige, bijkomende omstandigheden) meer hechten dan aan de zaak zelf.

Formaliteiten noemt men door voorschriften bepaalde handelingen, welke men volbrengen moet, om aan een zaak, waarop zij betrekking hebben, rechtsgeldigheid te verschaffen. Zulke formaliteiten zijn doorgaans noodig, om bepaalde waarborgen op te leveren; waar zij gemist kunnen worden, is echter haar afschaffing zeer wenschelijk, daar menigeen zich van zijn goed recht verstoken zag, omdat aan sommige formaliteiten niet voldaan was of niet voldaan kon worden.

Formamide, Formiaten en **Formias.** Zie *Mierenzuur.*

Forman heeft tot scheikundigen naam chloormethylmenthylaether en bestaat uit koolstof, waterstof, zuurstof en chloor met de Formule: $C_{11}H_{21}OCl$. Onder invloed van water valt de stof spoedig uiteen in menthol, formaldehyd en zoutzuur. Het wordt wel als een geneesmiddel tegen verkoudheid gebruikt (Formanwatten).

Formeel, afkomstig van het Latijnsche woord *forma* (gedaante), noemt men datgene, wat op den vorm betrekking heeft. Het *formeele* staat dus tegenover het *materieele*, dat betrekking heeft op de stof, op den inhoud. *Formeele beginselen* zijn die, welke den vorm van ons kennen, denken en handelen bepalen. *Formeel recht* is de algemeene bevoegdheid van ieder redelijk wezen met vrijheid werkzaam te zijn, terwijl het *materieel recht* bij die werkzaamheid steeds een bepaalde stof of een bepaald voorwerp veronderstelt. *Formeele waarheid* is een zoodanige, die met de wetten der logica overeenstemt; *formeele wetenschappen* noemt men de redeneer- en wiskunde, omdat zij de leer bevatten van de verhoudingen der begrippen en grootheden, zonder zich om stof of inhoud te bekommeren.

Formentera, een Spaansch eiland in de Middellandsche Zee, behoort tot de groep der Pithyusen, ligt 6 km. ten zuiden van Iviza, beslaat een oppervlakte van 96 v. km., heeft een langwerpige, in het midden ingesnoerde gedaante en telt (1897) 2033 inwoners. Het eindigt in het O. in drie kapen, en de berggroep Mola verheft zich hier tot 183 m. In het westelijk gedeelte wordt veel tarwe (in het Catalonisch *forment*) verbouwd (Zie ook *Balearen*).

Formey, *Johann Heinrich Samuel*, een Duitsch schrijver, werd geboren te Berlijn den 31sten Mei 1711, stamde af van Fransche uitgewekenen, wijdde zich aan de godgeleerdheid en was reeds vóór zijn 20ste jaar leeraar der Fransche Hervormde gemeente te Brandenburg, doch werd er in 1737 hoogleeraar aan het gymnasium. In weerwil van zijn ziekelijk gestel heeft hij een groot aantal werken in het licht gegeven. In 1733 en later schreef hij met *Beausobre* en vervolgens met *Mauclerc* de „Bibliothèque germanique" (25 dln.,) en daarna de „Nouvelle bibliothèque germanique" (25 dln.). Met *Pérard* redigeerde hij het „Journal littéraire de l'Allemagne" (3 dln.) en het blad „Minerve et Mercure" en na de troonsbeklimming van *Frederik II* een staatkundige courant, waarvoor de koning zelf de meeste bouwstoffen leverde. Bij de nieuwe organisatie der Academie benoemde men hem op voorstel van *Maupertuis* tot secretaris en historiograaf en in 1748 tot vasten secretaris. *Frederik II* schatte hem zeer hoog. De werken van *Formey* hebben in het algemeen een Christelijke strekking: hij schreef over kerkgeschiedenis, natuurkunde, opvoeding (in den „Ante-Emil") enz. Verder leverde hij memoriën, verhandelingen, „Elementa philosophiae Wolfianae" (1746), 46 lofredenen, een „Encyclopédie portative" enz. In 1778 werd hij secretaris van prinses *Henriëtte Marie* en in 1788 directeur der philosofische klasse van de academie. Hij overleed den 7den Maart 1797.

Formia, een stad in de Italiaansche provincie Caserta, ligt aan de Golf van Gaëta en aan de spoorlijn Sparanise-Gaëta en telt (1901) 8108 inwoners. De stad heeft leemgroeven, meel- en oliefabricage en een haven, waarin in 1900 700 schepen binnenliepen. Het is het oude, aan de Via Appia gelegen *Formiae*, dat reeds in 338 v. Chr. het Romeinsche burgerrecht verkreeg, goeden wijn verbouwde en talrijke villa's van voorname Romeinen bezat, onder welke het *Forianum* van *Cicero* bekend is.

Formosa (zie de kaart van Japan en Korea), door de Chineezen *Thaiwan*, door de Maleiers *Pekan* of *Pekando* genoemd, is een eiland in de Chineesche Zee, sedert 1895 tot Japan behoorend. Het ligt ten Z.O. van China tusschen 21°53'30" en 25°18' N. Br., is door de Straat van Foekiën van dit rijk gescheiden en heeft een oppervlakte van 34974 v. km. Een van Kaap Pitau (N.) naar Kaap Garampi (Z.) loopend plooiingsgebergte (Mount Morisson of Niitakajama, 4145 m.) vormt de waterscheiding. Ten W. van deze centraalketen (Niitaka-keten) loopt een nevenketen (Kaliketen) met den Tokoe-san (2830 m.) als hoogste top er evenwijdig mede. Een derde (Taito) keten loopt langs de Oostkust en bereikt een hoogte van 1550 m. In het W. ligt een uitgestrekte vlakte. Bij de geringe breedte van het eiland (123 km.) zijn de rivieren van weinig belang en slechts twee er van bevaarbaar. De Westkust is meer geleed en rijker aan bochten en ankerplaatsen dan de Oostkust. Het hooggebergte bestaat voornamelijk uit oude lei- en kristallijne kalkgesteenten, die in het W. en O. door tertiaire lagen bedekt zijn. Aan de Zuidpunt vindt men koraalvormige tufgesteenten. Er komen op Formosa veel vulkanen en zwavelbronnen voor en het eiland wordt dikwijls door aardbevingen geteisterd, zooals het laatst in April 1906. De plantenwereld heeft een bijna tropisch karakter. Veel cultuurplanten zijn uit China ingevoerd. De bosschen zijn rijk aan houtsoorten voor scheeps- en huizenbouw en bevatten kamferboomen, verschillende specerijplanten enz. De fauna telt 31 zoogdiersoorten, waaronder 11 oorspronkelijke; ingevoerd werden de vliegende hond en andere vleermuizen, de *inuus speciosus* Wagl. (een aap), mollen, verschillende vliegende eekhoorntjes, zwijnen, herten en gordeldieren; bovendien komen er 144 vogelsoorten voor.

Het klimaat wordt sedert 1897 door de Japanners op 5 meteorologische stations regelmatig waargenomen. De koudste maand is Februari, de warmste Juli. Aan de kust bedraagt de gemiddelde Januari temperatuur 10,9° C., de Juli temperatuur 2,25° C. Er waaien geregeld moesonwinden. Er valt veel regen; Kilung had in 1898 5238 mm. neerslag.

De tegenwoordige bevolking is voornamelijk Chineesch. Op het hooggebergte woont een zelfstandig ras, n. l. de Tsjhi of Tsjin-hoan, d. i. ruwe bar-

baren. De rest behoort tot de Maleisch-Polynesische groep, die men weer splitst in Lamsi-hoan in het Z., die slechts Maleisch spreken, de half-beschaafde Sek-hoan, d. i. beschaafde barbaren, in de lagere bergstreken, en de Pe-po-hoan in de Westelijke vlakte, die slechts Chineesch spreken. Het aantal inwoners bedroeg, zonder de inboorlingen, van het centraalgebergte op het einde van 1900 2729965, waaronder 32120 Japanners. Het eiland, vroeger een deel van Foe-kien, vormde sedert 1885 een zelfstandige provincie van China en werd in 1895 aan Japan afgestaan, dat het in acht distrikten verdeelde, waarbij de Pescadores als afzonderlijk distrikt komen. Men heeft er acht steden met meer dan 10000 inwoners. Van de havens zijn voor het wereldverkeer geopend: Tamsoei (Hobe) en Keloeng in het N., Takao en Anping in het Z. De uitvoer bedroeg in 1904 22822000 yen, de invoer 22994000 yen. Spoorwegen zijn aangelegd of in aanbouw tusschen Taipefoe en Keloeng en tusschen Taipefoe, Taiwanhoe en Takao, de telegraaflijnen hadden reeds in 1900 een lengte van 377 km., terwijl Anping en Takao, Tapefoe en Tamsoei telefonisch verbonden zijn. De bodem levert rijst, maïs, gierst, arumwortels, groenten, bataten, watermeloenen, kastanjes, druiven, ananassen, arekanoten, suiker, oranje-appelen, kamfer, thee en belangrijke houtsoorten.

Gedurende het bestuur der Japanners is het eiland oeconomisch in elk opzicht sterk vooruit gegaan. Terwijl het totale bevolkingscijfer in 1906 3 133 005 bedroeg, is het aantal Japanners sedert 1895 van 10584 op bijna 55000 zielen gestegen, de inkomsten vermeerderden van 2,6 tot 22,3 millioen yen, terwijl de begrooting voor 1907 in ontvangsten en uitgaven op 25 770 100 yen geraamd werd. De lengte der spoorwegen nam toe van 60 tot 230 mijlen, het aantal reizigers van 500 000 in 1897—1898 tot 1 500 000 in 1904—1905, de vervoerde goederen van 23 337 tot 350 431 ton in hetzelfde tijdvak. Ook het telegraaf- en telefoonnet werden sterk uitgebreid en de handel met Japan steeg van 5,8 op 20,5 millioen yen.

De handel van Formosa bedroeg in 1905 in yen:

	Invoer.	Uitvoer.
Japan..	13 484 000	13 662 000
China..	5 373 000	5 028 000
Hongkong	78 000	2 105 000
Groot-Brittannië. ..	1 643 000	1 000
Vereenigde Staten van Noord-Amerika	1 150 000	3 441 000
Overige landen	2 720 000	130 000

Landbouw en veeteelt gingen in hooge mate vooruit, vooral blijkende uit de vermeerderde rijstproductie en de toeneming van het aantal runderen, schapen en geiten. De ontginning van zwavel, steenkool, goud en stofgoud werd krachtig bevorderd en de waarde van het gewonnen goud en stofgoud steeg van 43 809 op 10 643 592 onsen.

De Chineezen noemden oorspronkelijk de geheele eilandenreeks van China tot Japan Lioekioe. De verbinding, die van 25—263 met China bestond, ging later verloren, zoodat in het begin der 7de eeuw ontdekkingsreizen als naar een geheel onbekend oord gedaan werden. Intusschen hadden de van het zuiden komende Maleiers zich van het vlakke deel van het eiland meester gemaakt, voor wie de inboorlingen naar het gebergte geweken waren. Formosa bleef aan zichzelf overgelaten; ook het landen (1291) van een Chineesche expeditie naar de Lioe-kioe-eilanden op de Pescadores en West-Formosa, bracht geen omkeer. De onderdrukking der nomadiseerende Hakka in Zuid-China werd sedert den opstand tegen de Mongoolsche dynastie zoo erg, dat een derde van dien stam naar Formosa trok. Daar intusschen met de Lioe-kioe-eilanden nauwe betrekkingen waren aangeknoopt, noemden de Chineezen het eiland van omstreeks 1400 „Klein Lioekioe." Dientengevolge verschijnt Formosa op kaarten van de 16de eeuw als *Lequeo pequeno.* Deze naam maakte eerst langzamerhand voor dien der Portugeezen: Formosa, plaats. Pogingen van Japansche zijde om het eiland te bemachtigen (1609—1615) mislukten. Daarentegen maakten de Nederlanders zich in 1624 meester van een klein eiland tegenover Taiwan op de Westkust, waar zij het fort Zeelandia stichtten. Eveneens bouwden in 1626 de Spanjaarden op de Noordkust het fort San Salvador. Van 1624—1661 was een groot gedeelte der vlakte (290 dorpen) in de macht der Nederlanders, die voor de invoering van het Christendom en verbetering van het onderwijs zorgden. In 1661 viel de Chineesche zeeroover *Coxinga* van Amoy uit onze bezittingen aan met 25000 man, bij welke gelegenheid *Antonius Hambroek* (zie aldaar) viel. De Hollanders gaven alles tegen vrijen aftocht over. Van 1662—1683 regeerden *Coxinga*, diens zoon en kleinzoon over het eiland; de laatste werd naar Peking ontboden en het eiland bij de provincie Foe-kien ingelijfd. Ook onder het ruim 200-jarig Chineesch bestuur bleef het eiland overgelaten aan de inboorlingen. In 1854 landde de voor Japan bestemde Amerikaansche expeditie onder *Perry* op Formosa, maar zijn voorstel, om het eiland wegens zijn kolenrijkdom te annexeeren, vond te Washington geen instemming. In 1858 werd Taiwan, in 1860 Tamfoei tot verdragshaven verklaard. De weigering van China, om voor de gewelddadigheden der wilde stammen tegen gestrande schepen genoegdoening te geven, leidde in 1874 tot een Japansche expeditie tegen de Boetangstammen in het zuiden. In den Fransch-Chineeschen oorlog veroverde admiraal *Courbet* in 1884—1885 Keloeng en de Pescadores, maar Frankrijk gaf het eiland aan China terug, welk rijk het na den Japansch-Chineeschen oorlog in 1895 aan Japan afstond. Een lange strijd was echter noodig om de door de inboorlingen gestichte republiek te veroveren en onder den naam Taiwan tot een onderdeel van het Japansche rijk te maken; nog in 1902 moest een opstand onderdrukt worden.

Formosa, een gouvernement in Argentinië, ligt tusschen de rivieren Pilcomayo, Teuco, Bermejo en Paraguay, wordt begrensd door Bolivia, Paraguay, Chaco en Salta en telt op 118000 v.km. (1901) 5725 inwoners. Het omvat het grootste deel van den Chaco Central, is met bosschen bedekt en gedeeltelijk moerassig, slechts 648 H. A. zijn met maïs, suikerriet enz. bebouwd. De vee-

teelt bloeit er. Hoofdstad is Formosa met 1537 inwoners.

Formosastraat is de naam der zeestraat tusschen het eiland Formosa en de Chineesche provincies Foekien en Kwantoeng.

Formosus, paus, te voren bisschop van Oporto, was onder paus *Nicolaas I* zendeling bij de Bulgaren, werd door *Johannes VIII* (*XI*) van zijn bisdom beroofd, maar door *Martinus II* in zijn waardigheid hersteld en beklom in 891 den Heiligen Stoel. Daar de Romeinsche diaconus *Sergius* hem als tegenpaus bedreigde en hij tevens te strijden had tegen de hertogen *Guido van Spoleto* en *Berengarius van Friaul*, riep hij den Duitschen koning *Arnulf* te hulp en kroonde dezen tot keizer. Hij overleed kort daarna, den 4den April 896, en men verhaalt, dat *Stephanus VI*, zijn tweede opvolger, die een aanhanger van *Guido* was, het lijk van *Formosus* heeft doen opgraven, om het in den Tiber te werpen.

Formule (Latijn *Formula*) noemt men de voor bepaalde gevallen voorgeschreven of gebruikelijke woorden en zinswendingen, zooals bijv. de op doelmatige wijze gekozen woorden, waarmede in processen of gerechtelijke verhandelingen herhaaldelijk voorkomende uitspraken of verklaringen worden aangeduid. In de *wiskunde* verstaat men onder formule de in algemeene teekens of letters gegeven waarde van een uit verschillende andere samengestelde grootheid. Daar iedere letter een bepaalde beteekenis heeft, ziet men, van welke gegevens, door die letters aangeduid, zoodanige waarde afhangt, terwijl men door het in cijfers bepalen dier gegevens een bepaalde waarde verkrijgt. Is x bijvoorbeeld een willekeurig geheel getal, dan stelt men door de formule $2x$ alle getallen voor die door 2 deelbaar zijn, dus alle even getallen, terwijl men de oneven voorstelt door de formule $2x \pm 1$. Is verder n een geheel getal, dan worden door $15n + 7$ alle getallen voorgeteld, die door 3 gedeeld 1 en door 5 gedeeld 2 tot rest geven. Vooral in de algebra, analytische meetkunde, mechanica enz. zijn formules in gebruik.

Ook de *natuurkunde* heeft haar formules, en nog meer de *scheikunde*. Bij de laatste wijze de teekens der enkelvoudige stoffen en de daarbij gevoegde cijfers aan, uit welke elementen een verbinding is samengesteld en hoeveel atomen van elk element daarin voorhanden zijn (zie ook *Scheikunde*).

Formulier noemt men een opstel of voorschrift, waaraan men zich in bepaalde gevallen bij het uitdrukken zijner denkbeelden, zoo mondeling als in geschrift, te houden heeft. Er bestaan bijvoorbeeld formulieren voor de eedsaflegging en voor vele andere handelingen in het maatschappelijke en godsdienstige leven (doopformulier, huwelijksformulier, gebedsformulier enz.). Ook geeft men den naam van formulier aan een geschrift, dat de opvatting der Christelijke waarheid in een of ander kerkgenootschap uitdrukt; men noemt dit een *geloofsformulier*. Formulieren voor kerkelijke verrichtingen dragen ook wel den naam van *liturgische*. Over die, welke in de Nederlandsche Hervormde Kerk in gebruik zijn, bestaat een verhandeling van *Mensinga* in het elfde deel der „Nieuwe werken van het Haagsche Genootschap ter verdediging van den Christelijken godsdienst."

Formulier van Eenigheid (*Formula Concordiae*), het laatste symbolische boek der Luthersche Kerk, ontstond door de bemoeiing van keurvorst *August van Saksen*, om de oneenigheden uit den weg te ruimen, die na den dood van *Luther* waren ontstaan, doordien Keur-Saksen de gematigde richting van *Melanchthon* volgde, en Neder-Saksen en Württemberg zich aan de gestrenge Luthersche leer hielden. Genoemde keurvorst belegde eerst te Torgau in 1567 een vergadering van godgeleerden, waaraan *Jakob Andreae* uit Tübingen, *Martin Chemnitz* uit Brunswijk, *David Chytraeus*, *Andreas Musculus* en *Cristoph Cornerus* (*Körner*) uit Frankfort aan de Oder, benevens 12 theologen uit Keur-Saksen deel namen. Hier werd het „Torgauer Buch" opgesteld, doch door dezelfde mannen met *Nicolaus Selnekker* uit Leipzig in 1576 te Klosterbergen bij Maagdenburg omgewerkt en met den naam van „Bergsche Buch" of „Formulier van Eenigheid" bestempeld. Dit werd kerkelijk erkend in Keur-Saksen, Keur-Brandenburg, 20 hertogdommen, 24 graafschappen en 35 rijkssteden, maar verworpen in Hessen, Zweibrücken, Anhalt, Pommeren, Holstein, Denemarken, Zweden, Neurenberg, Straatsburg enz. De keurvorst liet dit formulier drukken en in 1580 tegelijk met de vroegere symbolische boeken der Protestantsche Kerk te Dresden in het licht verschijnen. Dat stuk is in het Duitsch opgesteld, maar werd later door *Osiander* in het Latijn vertaald. Het is gesplitst in 2 hoofddeelen, tekst en commentaar. Het eerste, doorgaans „Epitome" geheeten, bevat een overzicht der regels, waarnaar geschillen omtrent de leer beslist moeten worden. Daarna volgen in 11 artikels de beoordeeling en beslechting der godsdienstige oneenigheden onder de Lutherschen. Eerst wordt de twistvraag voorgesteld, daarna de rechtzinnige opvatting in de „affirmativa" aangewezen en eindelijk de verwerpelijke leer in de „negativa" afgekeurd en veroordeeld. Het tweede gedeelte, „Declaratio" genoemd, behandelt de artikels in onderling verband en is eigenlijk het „Torgauer Buch", waaraan *Andreas* het „Epitome" ontleend heeft. Het belangrijkste tegenschrift van de zijde der R. Katholieken is dat van *Bellarminus*, getiteld: „Judicium de libro, quem Lutherani vocant Concordiae" (1726).

Formylgroep is een in sommige organische verbindingen voorkomend radicaal HCO. Meestal is het eenwaardig, zooals bijv. in mierenzuur, waar het met de OH groep gebonden is: H.CO.OH. In andere verbindingen heeft een voortzetting plaats in C.OH., waardoor het radicaal driewaardig wordt.

Fornarina. Zie *Raffaël*.

Fornerod, *Constant*, een Zwitsersch staatsman, geboren in 1820 te Avanches in het kanton Waadt, studeerde te Lausanne, Tübingen en Heidelberg in de rechten, beoefende vooral de staathuishoudkunde, woonde daarna eenigen tijd te Parijs en nam in 1844 en 1845 levendig deel aan de staatkundige bewegingen in zijn vaderland, zoodat de liberale partij hem tot secretaris der regeering, tot lid en later tot voorzitter van den Staatsraad benoemde. In 1853 afgevaardigd naar den raad der Zwitsersche Standen, onderscheidde

hij zich door vastheid van karakter, welsprekendheid en ijver, zoodat men er hem in 1855 tot voorzitter en in 1857 en 1860 tot president van den Bondsraad koos, waarna hij echter later de betrekking van vice-president vervulde. In 1866 werd hij opnieuw tot voorzitter van den Bondsraad benoemd, maar nam in November 1867 zijn ontslag, om zich te belasten met de directie van het Crédit foncier te Parijs. Hij werd als directeur in zulke verkeerde handelingen gewikkeld, dat hij in 1874 een vonnis van drie jaar gevangenisstraf te zijnen laste kreeg.

Forneron, een Fransch geschiedschrijver, den 16den November 1834 te Troyes geboren, werd inspecteur van financiën en verliet daarna den dienst, om zich geheel aan geschiedkundige studiën te wijden. Hij schreef „Les amours du cardinal de Richelieu, roman inédit de l'hotel Rambouillet, publié sur le manuscrit original" (1870), „Histoire des débats politiques du parlement anglais depuis la révolution de 1868" (1871), Les ducs de Guise et leur époque" (2 dln., 2de druk, 1893), „Histoire de Philippe II" (4 dln., 3de druk, 1887), „Histoire générale des Emigrés pendant la Révolution française" (2 dln., 4de druk, 1884) en „Louise de Kéronalle, duchesse de Portsmouth, 1649—1734" (1886). Hij overleed den 26sten Maart 1886 te Parijs.

Forrer, *Ludwig*, een Zwitsersch staatsman, werd geboren den 9den Februari 1845 te Islikon, studeerde in de philologie en rechten, en was in de politieke beweging van 1867—1869 een van de hoofden der democratische partij. In 1868 was hij eerste secretaris van de commissie tot het ontwerpen van een nieuwe grondwet, in 1870—1873 staatsadvocaat. Sedert 1874 lid van den Zürichschen kantonnalen Raad, dien hij in 1875, 1881, 1883 en 1898 presideerde, behoorde hij sedert 1874 ook tot den Nationalen Raad, waarvan hij in 1893 voorzitter was, en werd hij een der leiders der vrijzinnig-democratische partij. In 1889 gaf hij een memorie uit over de Ongevallenverzekering van staatswege en werkte hij wetsontwerpen daaromtrent uit, die in October 1899 in den Bondsraad met algemeene stemming aangenomen, maar bij de volkstemming (20 Mei 1900) verworpen werden. Na talrijke eerbewijzen ontvangen te hebben, werd hij in December 1902 lid van den Bondsraad en aanvaardde in 1904 de portefeuille van Binnenlandsche Zaken.

Forrest, *John*, een Australisch reiziger en staatsman, geboren den 22sten Augustus 1847 te Bunbury aan de zuidkust van West-Australië, werd reeds in 1864 aldaar bij het kadaster geplaatst, ondernam in April 1869 op last der regeering een reis in het binnenland van Australië uit Perth in noordoostelijke richting, om de expeditie van *Leichhardt* te zoeken, en trok voorwaarts tot 123° O.L. van Gr. tusschen 28 en 29° Z.Br. Toen hij na verloop van vijf maanden terugkeerde, bracht hij geen bericht mede omtrent den verdwenen reiziger, maar wel de zekerheid, dat het woeste, met struikgewas begroeide en door zilte moerassen afgewisselde land zich onder den 29sten breedtegraad althans tot den 123sten lengtegraad uitstrekte. Zijn verslag werd in 1870 opgenomen in de werken van het Geographisch Genootschap te Londen. Nadat *Forrest* in 1870 een tweeden tocht langs de zuidelijke kust naar Zuid-Australië ondernomen had, vertrok hij in April 1874 met 5 man en 20 paarden van de Championbaai langs de Murchisonrivier van het westen naar het oosten door het vasteland. Zijn onderneming gelukte en na een moeielijke reis van zes maanden bereikte hij den 30sten September de telegraaflijn bij het Peakestation (26° Z.Br.) en keerde over Adelaïde naar West-Australië terug. Van af 1882 is hij lid van het Hoogerhuis van West-Australië, was van 1890—1902 minister-president en minister van Financiën van die kolonie en werd in 1903 minister van Binnenlandsche Zaken in het tweede ministerie (*Deakin*) van het Australische gemeenebest. Hij schreef „Explorations in Australia, with an appendix on the condition of Western Australia" (1875) en „Notes on Western Australia" (3 dln., 1883—1885).

Forrest, *Alexander*, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Bunbury den 22sten September 1849. Hij vergezelde zijn broeder op verschillende tochten en ondernam ook alleen belangrijke reizen. Met *Monger* trok hij in 1871 van Perth oostwaarts, eerst door streken, die reeds door *Lefroy* (1863), *Hunt* (1864) en anderen waren bezocht, maar vervolgens door andere tot aan 125° O.L. van Gr. en 31° Z.Br. In 1879 bestuurde hij een expeditie tot het onderzoek van Tasmania in Noordwest-Australië. Van Kingssound (123° O.L.) begaf hij zich langs de nog onbekende Fitzroyrivier over een afstand van 1800 km. naar een tafelberg en vond er uitgestrekte en vruchtbare grasvlakten. De expeditie trok toen over de grenzen van Alexandraland, door mild besproeide weilanden, over een breede rivier en bereikte, na het doorworstelen van groote bezwaren, ten zuiden van het Catherinestation de telegraaflijn. *Forrest* schreef een „Journal of expedition from the Grey to Port Darwin" (1880). Hij overleed den 20sten Juni 1901 te Perth.

Forsberg, *Nils*, een Zweedsch schilder, werd den 17den December 1842 te Riseberga geboren en studeerde onder leiding van *Bonnat* te Parijs. Hij schildert voornamelijk portretten, genre- en historiestukken, waarvan „De acrobatenfamilie" (1877), „De dood van den held" (1887) en „Gustaaf Adolf's toespraak tot zijn leger vóór den slag bij Lützen" de voornaamste zijn.

Forsell, *Karl*, een Zweedsch krijgsman en een der saamgezworenen tegen *Gustaaf IV*, werd geboren den 18den Maart 1783 te Frälsegarden in West-Gothland, studeerde te Karlsberg, diende als cadet en zeeofficier en later als officier te land en werd vervolgens geplaatst aan het bureau voor zeekaarten, terwijl hij zich tevens met het landmeten bezig hield. In 1809 behoorde hij tot de saamgezworenen, die een verandering in de regeering tot stand brachten, werd terstond door *Adletsparre* bij diens staf geplaatst en nam als adjudant van den kroonprins in 1813 en 1814 deel aan de veldtochten in Duitschland en Noorwegen. Na het sluiten van den vrede bewerkte hij een prachtige kaart van Skandinavië in 9 bladen, werd in 1817 in den adelstand opgenomen en ontwierp de plannen tot versterking van Stockholm en voor een stoombootdienst tusschen deze stad en Westerås. In 1824 werd hij benoemd tot chef van het topografisch bureau. Hij overleed

te Stockholm den 25sten October 1848. Van zijn geschriften noemen wij: „Statistik öfver Sverige", (2 dln., 4de druk, 1844—1845), „Sockenstatistik öfver Sverige"(1834) en „Statistiska tabeller"(1830).

Forsete of *Forseti* (Vergetelheid) een godheid der Noorsche fabelleer, een zoon van *Baldur* en *Nanna*, is de god des vredes, der eendracht, der verdraagzaamheid en der vriendschap. Hij verzoent de bitterste vijanden. Zijn prachtig, op gouden znilen rustend paleis is met zilver gedekt en heet *Glitnir*. Daar verheft zich zijn troon, de rechtvaardigste rechterstoel ter wereld. Volgens *Alcuinus* stond vroeger een tempel van *Forsete* op Helgoland, dat daardoor den naam „Heilig land" ontving. Deze tempel werd door *Ludger* verwoest.

Forsk. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *Peter Forskal*. Zie aldaar.

Forskal, *Peter*, een Zweedsch plantkundige, werd geboren den 11den Jannari 1732 te Helsingfors, studeerde te Göttingen, ging als hoogleeraar naar Kopenhagen en vergezelde, op aanbeveling van *Linnaeus*, het door den koning van Denemarken uitgezonden gezelschap van eenige natuurkundigen naar Arabië. Hier werd hij door de pest aangetast en overleed te Dsjerim den 11den Juli 1763. Uit zijn nalatenschap verschenen door de zorg van *Niebuhr*: „Descriptiones animalium etc., qnae in itinere orientali observavit P. Forskal" (1775), „Flora aegyptiaco-arabica" (1775) en „Icones rerum memorabilinm, quas in itinere orientali depingere cnravit Forskal" (1776).

Forsman, *Jaakko Oskar*, een Finsch jurist en politicns, werd den 30sten Juli 1839 in het kerspel Lillkyro geboren en was sedert 1879 hoogleeraar aan de rechtskundige faculteit te Helsingfors. In den Landdag (sedert 1882), waar hij zich verdienstelijk maakte door het nieuwe Wetboek voor Strafrecht van 1894, was hij een van de leiders der Fennomannen, waarom men een in 1889 op hem gepleegden aanslag aan politieke motieven toeschreef. Hij schreef: „Over noodweer in het strafrecht" (1874), „Grunderna för läran on delaktighet i brott" (1879), „Bidrag tell läran om skadestånd i brottmål enligt finsk rätr" (1893) en „Geschiedenis der Finsche wetgeving" (1896). Hij overleed den 26sten September 1899 te Helsingfors.

Forssell, *Hans*, een Zweedsch geschiedkundige en staatsman, werd den 14den Januari 1843 te Gefle geboren, was in 1866 korten tijd leeraar te Upsala en werd wegens zijn verdiensten bij het tot stand komen der Skandinavische muntunie in 1875 tot minister van Financiën benoemd. Als zoodanig (tot 1880) en als lid der Eerste Kamer (1879—1901) was hij in den geest der liberalen en vrijhandelaars werkzaam. In 1881 werd hij lid der Zweedsche academie, in 1893 *doctor juris honoris causa*. Van zijn werken noemen wij: „Bidrag till historien om Sveriges förvaltning under Gustaf I" (1866), „Sveriges inre historia från Gustaf I" (5 deelen, 1869—1875), „Sverige 1571" (2 deelen, 1872—1883), „Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i 16 seklet" (1884), „Studier och kritiker" (2 dln., 1875—1888), „Minne of E. Benzelius den yngre" (1885), „Minne af G. af Wetterstadt" (1889) en „Gustaf Adolf" (1894). Verder gaf hij een bloemlezing uit de werken van *Hane Järta*. Hij overleed in Zwitzerland den 31sten Juli 1901.

Forst *(Forst in der Lausitz)*, een stad in de Pruisische provincie Frankfort, ligt aan de Neisze en aan de spoorlijnen Halle-Kottbns en Weiszwasser-Forst en telt (1905) 33757 inwoners. De stad bezit 5 kerken, een kasteel, een progymnasinm en gymnasinm, belangrijke lakenfabrikage (112 fabrieken met 11000 arbeiders en een jaarlijksche produktie ter waarde van 51,000,000 Mark), spinnerij, drukkerij, leerlooierij, enz. Forst is in de 13de eeuw gesticht, kwam in 1385 aan de heeren *von Biberstein*, in 1667 aan hertog *Christiaan van Saksen-Merseburg*, in 1740 aan Keur-Saksen en in 1746 aan den Saksischen minister graaf *von Brühl*.

Forst. is bij natunrwetenschappelijke namen de afkorting voor *J. R.* en *J. G. A. Forster*.

Förstemann, *Ernst Wilhelm*, een Duitsch taalkundige, werd geboren te Danzig den 18den September 1822, legde zich aan de nniversiteiten te Berlijn en te Halle toe op de kennis der Germaansche talen en begaf zich vervolgens naar zijn geboorteplaats, waar hij als gouverneur en hnlpleeraar aan het gymnasium werkzaam was. Naar aanleiding eener prijsvraag van de Academie te Berlijn schreef hij het: „Altdentsche Namenbnch" (2 dln., 1856—1859), waarvan in 1871 en 1900 een tweede en derde uitgave verscheen. Nadat hij reeds vroeger tot leeraar aan het lyceum te Wernigerode benoemd was, schreef hij een aantal taalkundige opstellen in de „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschnng" van *Kuhn* en in het tijdschrift „Germania". In 1866 werd hij benoemd tot opperbibliothecaris aan de koninklijke boekerij te Dresden. In 1887 belastte hij zich met het bestnur over de particnliere bibliotheek van den koning van Saksen. In 1900 nam hij zijn ontslag en vestigde zich te Charlottenburg. Hij overleed den 6den November 1906 te Dresden. *Förstemann* schreef: „Die gräfliche Stolbergsche Bibliothek zn Wernigerode" (1866), „Ueber Einrichtnng und Verwaltung von Schnlbibliotheken" (1865), „Geschichte des dentschen Sprachstamms" (1874—1875), een uitgave van het Dresdensche „Mayahandschrift" (1882), „Erläuterungen zur Mayahandschrift" (1886), „Zur Entzifferung der Mayahandschriften" (deel I—IV, 1887—1898), „Kommentar zur Mayahandschrift der königlichen Bibliothek zu Dresden" (1901), „Kommentar zur Madrider Mayahandschrift" (1903) en „Aus dem alten Danzig, 1820—1840" (1900).

Forsten, *Rudolph*, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren te Wildervank den 26sten Juli 1751, bepaalde zich aanvankelijk tot den krijgsdienst„ maar verliet dezen weldra, om eerst het gymnasinm te Zwolle en daarna de academie te Groningen te bezoeken. Hij studeerde er onder *Camper* in de geneesknnde, vertrok met dezen in 1771 naar Leiden, promoveerde er bij het eeuwfeest met de kap en werd in 1775 tot hoogleeraar in de geneeskunde te Harderwijk benoemd. Hij onderscheidde zich zoowel door zijn geleerdheid als door zijn welsprekendheid. Hij overleed den 17den April 1807. Behalve een paar dissertaties en oraties schreef hij: „Waarneming wegens een bijzondere besmetting der kinderziekte" (1780), „De veepest, welke zich in het quartier van Nijmegen geopenbaard heeft enz." (1798) en „Kort verslag nopens den uitslag der ingeënte, verge-

leken met de natuurlijke kinderziekte", (1800). Zijn kleinzoon *Eltio Alegondus*, geboren te Middelburg den 12den Juli 1811, zag een academische prijsverhandeling met goud bekroond, werd lid der natuurkundige commissie, die in 1838 naar Indië vertrok, en overleed op Amboina in Januari 1843.

Forster is de naam eener wijnsoort, die in het Beiersche Haardtgebergte in de omstreken van het dorp Forst verbouwd wordt.

Forster, *Johann Reinhold*, een Duitsch reiziger en natuurkenner, werd geboren den 22sten October 1729 te Dirschau bij Danzig, behoorde tot het geslacht der lords *Forester* in Schotland, studeerde te Berlijn en te Halle in de godgeleerdheid en werd predikant te Nassenhuben. Bij voortduring echter legde hij zich toe op wiskunde, wijsbegeerte, land- en volkerenkunde en oude talen. Zeer spoedig aanvaardde hij de hem opgedragen taak een onderzoek te doen naar den toestand der kolonie Saratow in Aziatisch Rusland, vertrok in 1765 met zijn zoon *Georg* daarheen en ontdekte er veel verkeerdheden. Bij zijn komst te Petersburg ontving hij van *Catharina II* den last, om met andere geleerden een wetboek voor die volkplanting te vervaardigen, doch verwachtte vruchteloos een schadeloosstelling voor zijn moeite, waarna hij zich naar Londen begaf, uit nood zijn verzamelingen verkocht en door vertalen in zijn onderhoud voorzag. Nadat hij meer dan een leeraarbetrekking in Amerika had afgeslagen, werd hij hoogleeraar in de natuurlijke historie en in het Fransch en Duitsch te Warrington in Lancashire. Weldra echter legde hij die betrekking neder en leefde ambteloos in vrij gunstige omstandigheden, totdat hem in 1772 het aanbod gedaan werd als natuurkundige kapitein *Cook* op diens tweede ontdekkingsreis te vergezellen. Deze duurde 3 jaar en werd door zijn zoon uitvoerig beschreven. Zelf gaf hij later zijn „Observations made during a voyage round the world" (1778) in het licht. Wel benoemde de universiteit te Oxford hem tot doctor, doch ook nu ontving hij voor het overige geenerlei belooning, zoodat hij in schulden en zelfs in hechtenis geraakte, waaruit hertog *Ferdinand van Brunswijk* hem bevrijdde. In 1780 werd hij hoogleeraar in de natuurlijke historie te Halle en overleed aldaar den 9den December 1798. Zijn onbeschroomde waarheidsliefde berokkende hem veel moeielijkheden, terwijl zoowel zijn neiging tot het spel als de lust, om zijn belangrijke verzamelingen uit te breiden, hem gedurig in geldverlegenheid brachten. Hij sprak en schreef 17 levende en doode talen. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „De Bysso antiquorum" (1776), „Zoologia indica" (1781) en „Geschichte der Schiffahrt und Entdeckungen des Nordens" (1784).

Forster, *Johann Georg Adam*, oudste zoon van den voorgaande, werd geboren te Nassenhuben den 26sten November 1754, vertrok op 11-jarigen leeftijd met zijn vader naar Saratow, zette te Petersburg zijn studiën voort, kwam te Londen op een kantoor en volgde zijn vader naar Warrington, waar hij onderscheiden boeken in het Engelsch vertaalde en op een naburige school onderwijs gaf in het Fransch en Duitsch. Verder nam hij deel aan de reis om de wereld en begaf zich eerst naar Parijs, waar hij kennis maakte met *Buffon*, en toen naar Holland. Zes jaar was hij vervolgens leeraar aan de ridderacademie te Kassel, ging in 1714 als hoogleeraar in de natuurlijke historie naar Wilna en toen keizerin *Catharina* in 1787 eenige geleerden met een reis om de wereld belastte, werd hij er aan toegevoegd als historiograaf. Daar intusschen wegens den oorlog tegen de Turken van deze reis niets kwam, ging hij naar Göttingen, en de keurvorst van Mainz benoemde hem in 1788 tot eersten bibliothecaris en tot professor. Met ijver bekleedde hij deze betrekking, totdat de Franschen in 1792 te Mainz kwamen. *Forster* werd toen als een ijverig voorstander der Revolutie door zijn republikeinschgezinde stadgenooten afgevaardigd naar Parijs, om bij de Nationale Conventie een vereeniging van Mainz met Frankrijk tot stand te brengen. Nadat echter de Pruisen deze stad weder veroverd hadden, verloor hij al zijn boeken en handschriften, scheidde van zijn echtgenoot, een dochter van den hoogleeraar *Heyne*, welke daarna met zijn goedkeuring met zijn vriend *Huber* in het huwelijk trad, en nam het besluit zich naar Indië te begeven. Daarom legde hij zich toe op de Oostersche talen, doch overleed, uitgeput door rampspoed en vermoeienis, te Parijs den 10den Januari 1794. *Forster* behoort tot de kassieke schrijvers van Duitschland, en zijn proza onderscheidt zich zoowel door den gemakkelijken stijl der Franschen als door de degelijkheid der Engelschen. Behalve een groot aantal vertalingen schreef hij „A voyage round the world" (2 dln., 1777), „Kleine Schriften, ein Beitrag zur Länder- und Völkerkunde", Naturgeschichte und Philosophie des Lebens" (6 dln., 1789—1797) en „Ansichten vom Niederrhein, Flandern, Holland, England und Frankreich im April, Mai und Jnni 1790" (3 dln., 1791—1794). Ook heeft hij de „Sakoentala" van *Kolidasa* in het Duitsch overgebracht. Zijn voormalige echtgenoote, *Therese Huber*, heeft zijn „Briefwechsel, nebst Nachrichten von seinem Leben" (2 dln., 1828—1829), zijn dochter zijn „Sämmtliche Schriften" (9 dln., 1843—1844), met een karakterschets van haar vader door *Gervinus* uitgegeven.

Förster, *Karl August*, een Duitsch dichter en vertaler, werd geboren te Naumburg den 3den April 1784, studeerde te Leipzig in de godgeleerdheid, was werkzaam als gouverneur te Dresden, werd aldaar eerst als adjunct, toen als tweede en in 1828 als eerste hoogleeraar geplaatst aan de kadettenschool en overleed aldaar den 18den December 1841. Zijn vrije uren wijdde hij vooral aan de dichtkunst en aan de Italiaansche letterkunde. Na eerst een en ander zonder zijn naam te hebben uitgegeven, leverde hij van 1818 tot 1829 een vertaling der gedichten van *Petrarca*, waarvan in 1851 een derde uitgave verscheen, en in 1821 van uitgelezen gedichten van *Tasso* (2de druk, 1844), „Rafael, Kunst und Künstlerleben" (1827), „Sammlung auserlesener Gedichte für Gedächtniss und Redeübungen" (5de druk, 1854), Abrisz der allgemeinen Litteraturgeschichte" (dl. 1—4 afd. 1) en een vertaling der „Vita nuova" van *Dante*. Een „Bibliothek deutscher Dichter des 17 Jahrhunderts" sloot hij in 1838 met het 14de deel. — Zijn echtgenoot *Louise Förster*, een zuster van *Friedrich* en *Ernst Förster*, bezorgde een uitgave van zijn „Gedichte" en schreef zelf onder het pseudoniem *Ludwig Kreuz*: „Der Wie-

dererweckte" (2 dln., 1862), terwijl beider dochter *Marie*, geboren te Dresden den 9den Maart 1817 en aldaar overleden den 28sten April 1857, zich eveneens als schrijfster en dichteres heeft bekend gemaakt. Zij schreef: „Die Geschwister" (1856), en „Briefe aus Südruszland" (1856), terwijl hare „Gedichte" kort vóór haar dood zijn uitgegeven. Ook heeft zij eenige Engelsche werken in het Duitsch vertaald.

Forster, *François*, een Fransch graveur, werd geboren te Locle bij Neuchâtel den 23sten Augustus 1790, vertrok in 1805 naar Parijs, ontving onderwijs van den schilder *Langlois* en bezocht tevens de schilder- en graveerschool. Hij bepaalde zich tot de graveernaald en behaalde in 1814 den eersten grooten prijs. Toen de koning van Pruisen, die zich juist te Parijs bevond, hem een gouden medaille en een jaargeld van 1500 francs voor twee jaar verleende, vroeg hij met goed gevolg een dergelijk voorrecht voor zijn landgenoot *Leopold Robert* en vertrok met dezen naar Rome. Hier vervaardigde hij gravures naar historiestukken van oude meesters en keerde vervolgens naar Rome terug, waar hij uitmuntende kunstwerken leverde, in 1844 tot lid der Academie van Beeldende Kunsten werd benoemd en den 27sten Juni 1872 overleed. Met grooten lof vermeldt men zijn: „Vierge au basrelief" naar *Leonardo da Vinci*, de „Vierge de la maison d'Orléans", „De Drie Gratiën", de twee portretten van *Raffaël*, „De beminde van Titiaan", „Aeneas en Dido," „Aurora en Cephalus," naar *Guérin* en „Heilige Cecilia", naar *Delaroche*.

Förster, *Ernst Joachim*, een Duitsch schrijver over kunst, werd geboren den 8sten April 1800 te Münchengoszerstadt aan de Saale, studeerde te Jena en te Berlijn in de godgeleerdheid, doch bepaalde zich in 1822 bij de schilderkunst en oefende zich onder leiding van *Cornelius* te München. Weldra was hij werkzaam aan de fresco's in de Aula te Bonn en aan die der Glyptotheek enz. te München. Tevens vermeerderde hij zijn kennis van de geschiedenis der kunst, zoowel door een herhaald verblijf in Italië als door reizen naar Frankrijk, Engeland, België en Duitschland. Hij schreef: „Beiträge zur neuern Kunstgeschichte" (1835), „Briefe über Malerei" (1838), „München, ein Handbuch für Fremde und Einheimische" (7de druk, 1854), „Handbuch für Reisende in Italien," (8ste druk, 1866), „Handbuch für Reisende in Deutschland" (2de druk, 1852), „Geschichte der Deutschen Kunst" (5 dln., 1851—1863), „Denkmale der Deutschen Baukunst und Malerei" (12 dln., 1855—1869) en „Vorschule zur Kunstgeschichte" (1862). Eindelijk vermelden wij nog: „Leben und Werke des Fra Giovanni Angelico de Fiesole" (1858), een vertaling van het bekende werk van *Vasari* onder den titel: „Leben der ausgezeichnetesten Maler, Bildhauer und Baumeister" (6 dln., 1843—1849), eenige geschriften over *Jean Paul*, een bundel „Gedichte" (1854), „Vermischte schriften" (1863), „Reise nach Belgien, Paris und Burgund" (1864), „Raffael, sein Leben und seine Werke" (2 dln., 1867—1868) „Peter Cornelius" (2 dln., 1874), „Geschichte der italienischen Kunst" (5 dln., 1869—1878) en „Denkmale italienischer Malerei" (4 dln., 1869—1882). Hij overleed den 29sten April 1885 te München.

Förster, *Friedrich*, een broeder van den voorgaande en beoefenaar der geschiedenis, werd geboren te Münchengoszerstädt den 24sten September 1795, studeerde te Jena in de godgeleerdheid, legde zich inzonderheid toe op de oudheidkunde en kunstgeschiedenis en vertoefde geruimen tijd te Dresden, om zich aan de studie der daar aanwezige kunstwerken te wijden. In 1813 nam hij met zijn vriend *Körner* dienst bij het jagerkorps van *Lützow* en wist, evenals zijn strijdgenoot, door zijn opgewonden krijgsliederen geestdrift te wekken voor de bevrijding van zijn vaderland. Bij herhaling werd hij gewond, verwierf het IJzeren Kruis en de orde van St. George en werd benoemd tot officier. Te Parijs bevorderde hij de teruggave der geroofde kunstschatten, ontving vervolgens een benoeming aan de militaire school te Berlijn, doch werd in 1817 wegens democratische gevoelens ontslagen. In 1821 nam hij de redactie op zich van de „Neue Berliner Monatschrift", van 1823 tot 1826 die van de „Vossische Zeitung" deed vervolgens met zijn broeder *Ernst* een kunstreis naar Italië en ontving na zijn terugkeer een aanstelling bij het museum te Berlijn met den titel van Hofraad. Hij overleed aldaar den 8sten November 1868. Van zijn geschriften vermelden wij: „Beiträge zur neuern Kriegsgeschichte" (1815), „Der Feldmarschall Blücher und seine Umgebungen" (1821), „Friedrich des Groszen Jugendjahre, Bildung und Geist" (1822), „Grundzüged. Geschichte des preuszischen Staats" (2 dln., 1818), „Handbuch der Geschichte, Geographie und Statistik des preuszischen Reichs" (3 dln., 1820—1822), „Albrecht von Wallenstein" (1834), „Wallenstein's Prozesz" (1844), „Geschichte Friedrich Wilhelm's I, König von Preuszen (3 dln., 1834—1835), „Die Höfe und Kabinette Europas im 18 Jahrhundert" (3 dln., 1836—1839) en „Preuszens Helden im Krieg. Die Geschichte Preuszens seit dem Groszen Kurfürsten bis zum Ende der Freiheitskriege" (7 dln., 1846). Verder schreef hij een reeks van populaire geschiedkundige werken, zooals: „Leben und Thaten Friedrich's des Groszen" (2de druk, 1842), „Christoph Columbus (3 dln., 2de druk, 1846), „Friedrich Wilhelm der Grosze Kurfürst" (4de druk, 1855), „Friedrich der Grosze geschildert als Mensch, Regent und Feldherr" (4de druk, 1860), „Neuere und neueste preuszische Geschichte" (2 dln., 4de druk, 1857—1861), „Geschichte der Befreiungskriege 1813, 1814 und 1815" (3 dln., 7de druk, 1865), „Gedichte" (3 dln., 1838) en het drama „Gustav Adolf" (1832).

Forster, *Heinrich*, vorstbisschop van Breslau, werd geboren te Groszglogau den 24sten November 1800, studeerde te Breslau en ontving in 1825 zijn wijding als priester, waarna hij eerst kapelaan werd te Liegnitz en daarna pastoor te Landshut. In 1837 ging hij als domheer naar Breslau en verwierf grooten roem door zijn welsprekendheid. Hij betoonde zich bij de kerkelijke bewegingen en in de Nationale Vergadering van 1848 een ijverig strijder voor de Roomsch-Katholieke Kerk en werd in 1853 bisschop van Breslau. Op het Vaticaansch concilie was hij tegen het dogma der onfeilbaarheid. Wegens zijn optreden tegen de Meiwetten werd hij voor het opperste kerkelijke Gerechtshof gedaagd en den 6den October 1875 uit zijn ambt ontzet. Hij overleed den 20sten October

1881. Hij schreef: „Lebensbild Diepenbrocks" (3de druk, 1878), „Homilien auf die Sonntage des Katholischen Kirchenjahres" (2 dln., 3de druk, 1851), „Der Ruf der Kirche in der Gegenwart" (2 dln., 4de druk, 1879), „Die christliche Familie" (6de druk, 1893). Zijn „Kanzelvorträge" zijn in 1857 ook gezamenlijk in 6 deelen in het licht verschenen.

Forster, *John*, een Engelsch schrijver, werd geboren den 2den April 1812 te Newcastle, studeerde in de rechten, maar wijdde zich reeds vroeg aan de beoefening der letteren. Sedert 1837 leverde hij bijdragen in den „Examiner", redigeerde dezen van 1848 tot 1858 en verhief hem tot een veelgelezen liberaal blad. Daarenboven was hij medewerker aan de „Edinburgh Review", de „Quarterly Review" en de „Foreign Quarterly Review" welke laatste hij eveneens eenige jaren redigeerde. Toen *Dickens* de redactie van de „Daily News" nederlegde, werd hij opgevolgd door *Forster*, doch slechts voor den tijd van een jaar. In 1855 werd *Forster* tot secretaris der Lunacy commission en in 1861 tot commissioner in Lunacy benoemd. Hij overleed te Londen den 1sten Februari 1876. Hij schreef: „Statesmen of the commonwealth of England" (7 dln., 1831—1840), „The life and times of Oliver Goldsmith" (3de druk, 1871), „Arrest of the five members bij Charles the first" (1860), „The debates on the grand remonstrance" (1860), „Biographical essays" (3de druk, 1860), „Sir John Elliot" (2 dln., 2de druk, 1871), „Walter Savage Landor" (2 dln., 1868), „The life of Charles Dickens" (3 dln., 1871—1874) en „Life of Jonathan Swift" (1875, onvoltooid).

Forster, *William Edward*, een Engelsch staatsman, geboren den 11den Juli 1818 te Bradpole, werd in 1861 lid van het Parlement, waar hij zich bij de Whigs voegde; was onder *Palmerston* secretaris van den Board of Control, in 1865—1866 in het kabinet *Russell* onderstaatssecretaris voor Koloniën, werd in November 1868 in het kabinet *Gladstone* vice-president van een afdeeling van den Privy Council, verloor in Februari 1874 bij het aftreden van *Gladstone* die betrekking, maar werd in April 1880 onder het tweede ministerie *Gladstone* oppersecretaris voor Ierland. Den 1sten Mei 1882 echter legde hij die betrekking neder, omdat hij zich niet vereenigen kon met de maatregelen der regeering. Daarna streefde hij er naar de Engelsche koloniën nauwer aan het moederland te binden, bestreed de Egyptische politiek van *Gladstone*, maar verdedigde diens parlementshervorming van 1884, terwijl hij zich met kracht tegen de Homerule-plannen van *Gladstone* verzette. Hij overleed den 5den April 1886 te Londen. Hij schreef „William Penn and T. B. Macauley" (1849), „How we tax India" (1858), „Speeches delivered after laying the memorial stone of the first school built by the Liverpool School Board" (1873).

Forster, *Wendelin*, een Oostenrijksch romanist, werd den 10den Februari 1844 te Wildschütz geboren, vestigde zich in 1874 als privaatdocent te Weenen, werd in October 1874 buitengewoon, in 1876 gewoon hoogleeraar in de Romaansche philologie te Praag en datzelfde jaar nog te Bonn. Hij houdt zich voornamelijk bezig met tekstkritiek, lexicalische en etymologische studiën, die vooral het oud-Fransch en de thans nog leesbare dialekten van Piemont, de Waldenzen en Sardinië betreffen. Op tekstkritisch gebied gaf hij een uitgave van *Christiaan van Troyes* (3 dln. 1884—1899) uit. Verder schreef hij: „Quaestiones Horatianae" (1869) „De lege Meinekiana" (1870), „Rufi Festi Breviarium," (1874), „Richrars li biaus" (1874), „Le dialoge Gregoire" (1876), „Aiol et Elie de Saint-Gille" (2 dln., 1876—1882), „Li chevaliers as deus espees" (1878), „Las Mocedades del Cid de G. de Castro" (1878), „De Venus la déesse d'Amors" (1880), „Lyoner Ysopet und Anonymus Neveleti" (1882), „Robert Graniers Tragöden" (4 dln., 1882—1883), „Das altfranzösische Rolandslied treu nach den Handschriften" (2 dln., 1883—1886), „Li sermont saint Bernart" (1885) „Louis Meigrets Tretté de la grammere françoeze" (1888) „Ueber die Sprache der Waldenser" (1888), „Ille et Galeron von Walter von Arras" (1890).

Forster, *Joseph*, een Duitsch geneeskundige, werd geboren in April 1844 te Nonnenhorn aan het Bodenmeer, studeerde te München en te Leipzig, hoofdzakelijk onder leiding van *von Pettenkofer* en *Voigt*, en promoveerde den 27sten Juli 1868 te München, waar hij zich vestigde als privaatdocent voor gezondheidsleer. In 1878 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de hygiëne en directeur van het hygiënisch instituut aan de universiteit te Amsterdam, in 1886 tot hoogleeraar te Straatsburg. Hij heeft een reeks belangrijke verhandelingen geleverd over de voeding en de huisvesting van den mensch, beschouwd uit een hygiënisch oogpunt; zij werden meerendeels opgenomen in de „Zeitschrift für Biologie" van *von Pettenkofer*. Verder leverde hij: „Versuche über die Bedeutung der Aschenbestandtheile in der Nahrung" (1873) en „Ernährung und Nahrungsmittel" (in het „Handbuch der Hygiene" van *von Pettenkofer* en *Ziemssen*, 1882). Sedert 1883 redigeerde hij met *von Pettenkofer* en *F. Hofmann* het „Archiv für Hygiene", waarin vele bijdragen van zijn hand te vinden zijn, evenals in het „Centralblatt für Klinische Medizin", de „Hygienischer Rundschau", het „Centralblatt für Bakteriologie" enz.

Forster-Verschuir, *Wolter*, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren in 1739 te Sleen (Drente), studeerde te Groningen, reisde in Frankrijk, zette zijn studiën voort te Edinburgh, vestigde zich in 1769 te Amsterdam en werd in 1780 benoemd tot hoogleeraar in de geneeskunde te Groningen. Hij aanvaardde die betrekking met een „Oratio de recentiorum medicorum, inprimis Belgarum meritis in phaenomenis et effectibus principii, quod vitam animalem constituit, indagandis et ad statum corporis humani sanum et morbosum applicandis". Tot aan zijn overlijden in 1793 bleef hij er werkzaam. Nog eenige andere kleine geschriften, waaronder een over de koepokinenting, alsmede een vertaling van het boek van *Watson* over dat onderwerp (1769) zijn van hem in het licht verschenen.

Forsyth, *William*, een Engelsch rechtsgeleerde, geboren te Greenock in 1812, studeerde aan het Trinity College te Cambridge, werd in 1839 advocaat en bekleedde sedert 1857 verschillende hooge rechterlijke betrekkingen. Van 1873—1880 vertegenwoordigde hij Marylebone in het

Lagerhuis. Hij overleed te Londen in 1899. Van zijn geschriften noemen wij: „On the law of composition with creditors" (1841), „Hortensius, an historical essay on the duties of an advocate" (2de druk, 1874), „On the law relating to the custody of infants" (1850) „History of trial by jury" (1852), „Cases and opinions of constitutional law" (1869), „Napoleon at St. Helena and Sir Hudson Lowe" (3 dln., 1853), „Life of Cicero" (2 dln.; 2de druk, 1867), „Mary Antoinette in the Conciergerie" (1867), „The novels and novelists of the eighteenth century, in illustration of the manners and morals of the age" (1871), „Essays, critical and narrative" (1874), „Rome and its ruins" (1866), „The slavonic provinces south of the Danube" (1876), „Idylls and Lyrics" (1872) en het drama „Hannibal in Italy" (1872).

Forsyth, sir *Thomas Douglas*, een Engelsch ambtenaar en reiziger, werd geboren te Birkenhead in 1827, trad in 1848 in dienst in Indië en was werkzaam in Pendsjaab. Nadat hij door het sluiten van een handelstrataat met Kasjmir blijken had gegeven van diplomatieke bekwaamheid, ontving hij in 1870 van lord *Mayo*, onderkoning van Indië, den last, om als Indo-Britsch gezant handelsbetrekkingen aan te knoopen te Kasjgar. Vergezeld van *R. C. Shaw* en dr. *Henderson* trok hij den 7den Juli van Leh en reisde over den Tsjanglang- en Sandsjoepas naar Jarkand, maar moest vandaar, vermoedelijk op aandringen van Rusland, terugkeeren. Onderweg doorzocht hij het bronnengebied van de Karakasja en kwam den 12den October 1870 weder te Leh. Beter slaagde een volgende zending, n. l. om den beheerscher van Kasjgar de tijding te brengen, dat hij door het Britsch bestuur als khan werd erkend. Hij begaf zich in Juli 1873 op reis en daar hij tevens het Tarimbekken met zijn randgebergte zou onderzoeken, werd hij door wetenschappelijke mannen vergezeld. Hij trok over het Karakorum- en het Kuen-Lungebergte en bereikte den 3den December Jangi-Hissar, de residentie van den khan, in de nabijheid van Kasjgar, welke stad hij den 26sten December bezocht. Den 2den Februari 1874 werd een handelsverdrag met den khan gesloten, en den 17den Juni van dat jaar kwam *Forsyth* weder te Leh. Nadat hij met een ridderorde was versierd, aanvaardde hij in 1875 een gezantschap naar Mandelay, om naar aanleiding van het vermoorden van *Margary* in Yun-nan (1875) met de regeering van Birma te onderhandelen, maar zijn zending had niet het gewenschte gevolg. In 1876 naar Engeland teruggekeerd, overleed hij te Eastbourne den 17den December 1886. Hij schreef „Despatches and memoranda, or extracts of despatches and memoranda, which have been sent to the gouvernment of India since 1866" (1869), „Forsyth's mission to Jarkand" (1871) en „Report of a mission to Jarkand in 1873" (1875).

Forsythia, een plantengeslacht, genoemd naar *William Forsyth*, directeur van den Botanischen tuin te Kensington (1737—1804), behoort tot de familie *Oleaceae*. De struik bloeit zóó vroeg, dat zij met de *Daphne*, *Comptonia* en *Hamamelis* de eerstelingen direct na den winter vormt. Met elken grond stelt zij zich tevreden. Er zijn slechts vier soorten: *F. suspensa*, *F. intermedia*, *F. viridissima* en *F. Europoca*, de eerste drie ieder met eenige tuinvariëteiten. De vermeerdering geschiedt door stekken en afleggers.

Fort is een gesloten en aan alle zijden verdedigbaar, duurzaam werk met uitsluitend militaire bestemming en met geen andere bevolking dan de militaire bezetting. Men spreekt van vooruitgeschoven (gedetacheerde) forten, als zij in een kring om een vesting liggen; van positieforten als zij deel uitmaken van versterkte liniën of stellingen; van accesforten als zij à cheval van of naast accessen (dijken, spoor- en toegangswegen) liggen, ook wel sperforten genoemd, naarmate de *grootte en het doel*. Wanneer in een fort het geschut in geschut- of hef-koepels wordt geplaatst, welke draaibaar, gepantserd en ophefbaar zijn, zoodat naar alle richtingen kan worden gevuurd, spreekt men van pantserforten; meestal zijn dit ook kustforten.

In het algemeen hebben alle forten ten doel bepaalde punten, positiën en gedeelten van een landstreek krachtig te verdedigen en onder medewerking van leger en vloot de nadering des vijands zoolang mogelijk tegentehonden. De meeste moderne vestingen zijn met een kring van forten (gordelforten) omgeven, die wederom te onderscheiden zijn in woon- (zeer groote, waarin de geheele bezetting gehuisvest is) en wacht- (kleine, met de hoogst noodige, telkens afgeloste bezetting voorziene) forten.

Het doel waarvoor een fort gebouwd wordt, bepaalt den vorm en de inrichting, terwijl deze ook afhankelijk zijn van de steeds vermeerderende uitwerking van het artillerievuur. Zoo veroorzaakte eerst de invoering van het getrokken geschut, later de hevige uitwerking van het steilvuur met brisante springgranaten een groote verandering in den fortenbouw en een omwerking van de bestaande forten, daar toch de opstelling van geschut op de wallen onhoudbaar en het metselwerk daar niet tegen bestand bleek. Waar hoofdzakelijk infanterie in het fort noodig is, plaatst men de artillerie er buiten en omgekeerd. Alleen de snelvuurkanonnen tot verdediging van de onmiddellijke omgeving en grachtsverdediging blijven op het fort; zware kanonnen voor den strijd van verre worden in koepels en in neven- of tusschenbatterijen geplaatst. De nieuwste forten worden op korteren afstand dan vroeger van elkander gebouwd. Zij zijn kleiner, ondieper en lager dan vroeger; vorm en tinten onderscheiden zich zoo min mogelijk van die der onmiddellijke omgeving; aan maskeering wordt de grootste zorg besteed. De geschutsopstellingen zijn geheel gepantserd, gekazematteerd of op andere wijze (beton) geheel gedekt. Elk fort is omringd door een hoofdwal, in welk lichaam bomvrije gebouwen (remises voor geschut, schuilplaatsen, munitie-nissen) zijn geplaatst. Achter dien wal kunnen kanonnen (emplacementen) en infanterie (banketten) worden opgesteld; om de wallen bevinden zich natte of droge grachten. In de meeste forten is een bomvrije kazerne gebouwd tot logies en verpleging van de bezetting, tot berging van den hoofdvoorraad aan munitie, artillerie en geniematerieel; ook vindt men er een telegraaf- tevens telephoonkantoor. In de keel van het fort ligt de toegang ten behoeve van aflossing, verpleging, evacuatie en aan-

voer, meestal voerende door een coupure van glacis en hoofdwal, over een brug met opneembaar vak. Barrière's en defensieve wachtlokalen beschermen die toegangen. Geschut in traditor (italiaansch = verrader) batterijen achter de keel, zorgt voor bestrijking van het terrein tusschen de forten; geschut in caponnière's en flankkazematten voor grachts- en nabijverdediging. IJzerdraadversperringen belemmeren onverhoedsche aanvallen, terwijl wachten, patrouilles en uitkijkposten (ook troepen in het voorterrein) het fort tegen handelingen des vijands beschermen.

De Belgische generaal *Brialmont* (zie aldaar) moet als de ontwerper van de meeste moderne Europeesche forten beschouwd worden.

Fort Augustus, een voormalig fort in Invernessshire (Schotland) werd in 1726 gebouwd als een sleutel der Schotsche Hooglanden en in 1876 omgebouwd tot een groot Benedictijnerklooster met een school voor kinderen van rijke Katholieken.

Fort Beaufort. Zie *Beaufort Oost.*

Fort Dauphin, een belangrijk militair Fransch station, ligt op het zuidelijk einde van het eiland Madagaskar op het 2.5 km. lange schiereiland Tolanara. Het fort werd in 1897 gesticht in plaats van het ongezonde station aan de Santa-Luciabaai. In de nabijheid ligt het dorp Antanosy.

Fort de France, ook *Fort Libre*, *Fort Desaix* en *Fort Royal* genaamd, hoofdstad van het aan Frankrijk behoorende West-Indische eiland Martinique, heeft een voortreffelijke natuurlijke haven en is een vesting aan de westzijde van het genoemde eiland. Het wordt door het fort Bourbon en andere vestingwerken beveiligd, onderscheidt zich door fraaie straten en wandelparken en telt (1901) 22164 inwoners. In 1839 werd de stad door een aardbeving, in 1891 door een cycloon verwoest. Hier werd keizerin *Josephine* geboren.

Forte (Italiaansch, afgekorte *f*) is in de muziek de aanduiding voor sterk; *fortissimo* (*ff*) voor zeer sterk; *mezzoforte* (*mf*) voor middelmatig sterk; *meno f.* voor minder sterk; *più f.* voor sterker; *f. tenuto* voor sterk aanhouden; *fortepiano* (*fp.*) voor sterk en tegelijk weer langzaam; ...ek *poco f.* (*pf.*) voor een weinig sterk.

Forte-chanteuse of *Falcon* is ...sche uitalt-stem, die tot des[3] gaat. ... 1676, bene-

Forteguerri, *Niccolo*, een Ita...sche enz. Vervooral bekend door het komisch ... tijd hebben aan ciardetto", werd geboren te ... drama's ontleend. November 1674, ontving a...gelsch botanicus en koos den geestelijken stan... 1813 in de nabijheid Rome. Aan het Hof van ...et zóó goed gevolg toe zich echter meer aan de ... weldra bij den botanide dichtkunst, dan aan h... vervolgens in den tuin den. Hij overleed aldaar d... te Chiswick geplaatst In gemeld heldendicht, wa...ste begaf hij zich naar zeden der geestelijkheid b... hillende gewesten en hij één der Heemskinde...derings in the northern held. Stuksgewijs las h...n., 1847). Hierin vindt en 2 jaar na zijn do... van het landschap, vooral Grieksch-Italiaansche o... flora, opmerkingen over — *Carteromaco* — in ... belangrijke opheldernog andere gedichten ... de bereiding van thee,

Forteman, *Magnu*... echter vermeerderde hij soon in de geschieden...na op een tweede reis, in namelijk vermeld a...et het doel de beste thee...ren ten behoeve der thee-aan-

gewest en werd door de ingezetenen onder goedkeuring van *Karel den Groote* in 809 tot dit ambt gekozen. Hij voerde bevel over de Friezen bij hun tocht naar Rome, werd in den strijd tegen de Saracenen gewond en overleed te Pondi in Italië. Zijn lijk werd vervolgens naar Rome gebracht en hij zelf heilig verklaard. Hij behoort echter tot het fabelachtig tijdperk der Friesche historie.

Fortepiano. Zie *Piano.*

Fortescue, een rivier in het noordelijk gedeelte der Britsche kolonie West-Australië, ontspringt op de zuidoostelijke helling van den Mount Bruce, stroomt eerst noordwaarts, daarna ten noorden van de Chichester Downs noordwestwaarts en mondt ten zuiden van Kaap Preston uit in den Indischen Oceaan in een moerassige kustvlakte. De rivier is 280 km. lang, doch bevat slechts periodiek water.

Fortescue is de naam van een aanzienlijk Engelsch geslacht, afkomstig, naar men meldt, van zekeren *Richard le Fort*, die *Willem den Veroveraar* op zijn tocht naar Engeland vergezelde en hem in den slag bij Hastings dekte met zijn schild, waarom hij den naam ontving van *Fort-escu* (Ster-schild) en het familiedevies „Forte scutum salus ducum" (Een sterk schild is het behoud der aanvoerders). Tot dat geslacht behooren: *John Fortescue*, een der dapperste veldheeren van *Hendrik V*; zijn zoon sir *John Fortescue*, een rechtsgeleerde, in 1461 opperrechter der Kings-Bench en een aanhanger van het Huis van *Lancaster*, vluchtte in 1461 m... kwa..., ...hij *garetha* naar het vasteland... van den kunsthan- *Edward van Wales* de b...ij leverde deze af in „De laudibus legum A...r een Europeesche vermet dien prins in Eng... stuk is „De Bruiloft" in wierp zich, nadat de...erwijl wij tevens zijn „Ma-Huis *York*, waarna hij i...ezweerders" vermelden. Bede het geschrift: „Te... voor kerken, leverde hij and limited monarc... en penteekeningen. Hoewel wiens jongeren ...je bezocht, bleef hij te Rome *Clermont*, ... overleed aldaar den 21sten October ... Hij was een oorspronkelijk kunstenaar, die zich onderscheidde door een eigenaardige compositie en door een gloeiend koloriet.

Fort Wayne, ook *Summit City* geheeten, de hoofdstad van het graafschap Allen in den Noord-Amerikaanschen staat Indiana, aan het vereenigingspunt der rivieren St. Joseph en Mary, die de Maumee vormen, alsmede aan het Wabash- en Eriekanaal en aan het kruispunt van belangrijke spoorwegen, verheft zich op de plaats van een evenzoo genoemd fort, in 1794 tot verdediging tegen de Indianen opgericht, en telt (1900) 45115 inwoners. Men heeft er een college (Concordia college), een academie voor vrouwen (Methodical female college) en een bisschop der Roomsch-Katholieke Kerk. De industrie is een zeer belangrijke bron van inkomsten. Men vindt er groote werkplaatsen van de Pittsburgh-Fort Wayne-Chicagospoorwegmaatschappij.

Forth Worth, de hoofdstad van het graafschap Tarrant in den Noord-Amerikaanschen staat Texas, ligt aan den Trinity River, is een belangrijk kruispunt van 8 spoorlijnen en telt (1900) 26688 inwoners. Men heeft er 8 groote veestallen, graanelevatoren, molens, katoendrukkerijen, handel in vee, graan en katoen.

den Ben-Lomond in het graafschap Stirling ontspringt. Zij stroomt hier en in Perth- en Clackmannanshire oost-zuidoostwaarts, is sterk gekronkeld en 160 km. lang, ontvangt door de Teith het water van eenige meren en mondt bij Kincardine uit in een naar haar genoemde baai, de *Firth of Forth*, die 81 km. lang en 1,6—27 km. breed is. De Firth of Forth strekt zich uit tot Fife Ness en Dunbar en biedt aan schepen een veilige haven aan. Bij Queensferry werd van 1882—1890 een grootsche spoorwegbrug over de Firth of Forth gelegd, die 30 millioen gulden kostte, 2466,1 m. lang is en 2 hoofdspanningen bezit, ieder 521 m. lang.

Forth en Clydekanaal (ook *Forth en Glasgowkanaal* geheeten) is een 62 km. lang kanaal in Schotland, in 1787—1793 aangelegd, dat Grangemouth met Glasgow en den benedenloop van de Clyde verbindt, 39 sluizen bezit en 3 m. diep is. Het 50 km. lange Unionkanaal verbindt het met Edinburgh.

Fortificatie. Zie *Versterkingskunst.*

Fortis, abbé *Giovanni Battista*, genoemd *Alberto*, een Italiaansch natuurkundige, geboren te Padua den 11den November 1741, werd op 16-jarigen leeftijd opgenomen in de Orde der Augustijnen, doch verliet haar weldra, om zich aan de studie der letteren te wijden. Hij schreef: „Saggio d'osservazioni sopra l'isola de Cherso ed Osero" (1771) en „Viaggio in Dalmazia" (2 dln., 1774). Na het overlijden van zijn moeder kwam hij in
het bezit van een aanzienlijk vermogen, reisde
en kwam den 12..h bij het uitbarsten der Fran-
Beter slaagde een Parijs en werd in 1801 bi-
den beheerscher van ., waar hij den 21sten Oc-
gen, dat hij door het .n zijn overige geschriften
werd erkend. Hij begaf .ttere geografico-fisiche
en daar hij tevens het .ia" (1781), „Del nitro
randgebergte zou onderzoe.ioires pour servir à
tenschappelijke mannen ve.palement à l'orycto-
het Karakorum- en het K.802).
bereikte den 3den December Jang.ch staatsman,
sidentie van den khan, in de nabijheid v..dienst
gar, welke stad hij den 26sten December bezoc..
Den 2den Februari 1874 werd een handelsverdrag met den khan gesloten, en den 17den Juni van dat jaar kwam *Forsyth* weder te Leh. Nadat hij met een ridderorde was versierd, aanvaardde hij in 1875 een gezantschap naar Mandelay, om naar aanleiding van het vermoorden van *Margary* in Yun-nan (1875) met de regeering van Birma te onderhandelen, maar zijn zending had niet het gewenschte gevolg. In 1876 naar Engeland teruggekeerd, overleed hij te Eastbourne den 17den December 1886. Hij schreef „Despatches and memoranda, or extracts of despatches and memoranda, which have been sent to the gouvernment of India since 1866" (1869), „Forsyth's mission to Jarkand" (1871) en „Report of a mission to Jarkand in 1873" (1875).

Forsythia, een plantengeslacht, genoemd naar *William Forsyth*, directeur van den Botanischen tuin te Kensington (1737—1804), behoort tot de familie *Oleaceae*. De struik bloeit zóó vroeg, dat zij met de *Daphne*, *Comptonia* en *Hamamelis* de eerstelingen direct na den winter vormt. Met elken grond stelt zij zich tevreden. Er zijn slechts vier soorten: *F. suspensa*, *F. intermedia*, *F. vi-*

ken des Hegelschen Systems" (1832), „Philosophische Meditationen über Plato's Symposion" (1835), „Aurelii Augustini doctrina de tempore" (1836) en „Darstellnng und Kritik der Beweise für das Dasein Gottes" (1840). Verder schreef hij: „Vorlesungen über die Geschichte der Poesie" (1838) en werd vervolgens, toen *Schelling* zich naar Berlijn begaf, privaatdocent aldaar. Hij schreef er „Hundert Thesen zur Psychologie" (1843). In 1847 werd hij benoemd tot hoogleeraar te Jena. Verder hebben wij van hem: „Genetische Geschichte der Philosophie seit Kant" (1852), „System der Psychologie als empyrische Wissenschaft aus der Beobachtung des innern Sinnes" (2 dln., 1855), „Acht psychologische Vorträge" (2de druk 1871), „Vier psychologische Vorträge" (1874). Op ander gebied schreef hij: „Das musikalische System der Griechen" (1847), „Gesänge christlicher Vorzeit" (1844) en „Friedrich Rückert nnd seine Werke" (1867). Hij overleed te Jena den 8sten November 1881.

Fortoul, *Hippolyte Nicolas Honoré*, een Fransch schrijver en minister, werd geboren den 13den Augustus 1811 te Digne in het departement Basses Alpes, was een tegenstander der romantische school, schreef onder den titel „Grandeur de la vie privée" (2 dln., 1838) een paar kleine romans, benevens het belangrijke werk „De l'art en Allemagne" (2 dln., 1841), was medewerker aan de „Encyclopédie nonvelle" en werd hoogleeraar in de geschiedenis der letterkunde, eerst te Toulouse (1845) en toen te Aix (1846). Na de Februari-omwenteling werd hij lid van de Constitueerende en daarna van de Wetgevende Vergadering, voegde zich bij de partij van *Napoleon*, werd eerst minister van Marine, daarna van Eeredienst en Onderwijs, in 1854 senator. Hij overleed te Ems den 7den Juli 1856.

Fort Scott, de hoofdstad van het graafschap Bourbon in den Noord-Amerikaanschen staat Kansas, ligt aan den Marmiton River en telt (1900) 10332 inwoners. Men vindt er kolen- en kalksteengroeven, cementfabrieken, ijzergieterijen en handel in graan en steen.

d.**Fort Smith,** de hoofdstad van het graafschap
op het..an in den Noord-Amerikaanschen staat
verre wordligt aan den Arkansas, die tot hier
batterijen ge. voor stoomschepen en telt (1900)
op korteren afs.. Men vindt er een Bondsrecht-
bouwd. Zij zijn .dianen-territorinm en handel in
vroeger; vorm en en kolen.
min mogelijk van die Fransche naam voor *helden-*
aan maskeering word
De geschutsopstelling.rieksch *Τύχη*, is de godin
gekazematteerd of op.gens *Hesiodus* een dochter
heel gedekt. Elk fort *Pindarus* haar een zuster
wal, in welk lichaam .nen en haar de bescherming
voor geschut, schuilp.ij is het tegenovergestelde
geplaatst. Achter dien .daar), daar zij zonder wet
placementen) en infanter.ad tempels voor haar ge-
gesteld; om de wallen be.elders, terwijl zij bij de
grachten. In de meeste t.lende namen gehuldigd
zerne gebouwd tot logie.n behooren het roer, de
bezetting, tot berging va. bal en een rad.
munitie, artillerie en ge..ld van een ouden, on-
men er een telegraaf- te die vermoedelijk in de
In de keel van het fort li.naansch in het Hoog-
boeve van aflossing, verplegin.gebracht. Hij heeft

in onze taal den titel van: „Eene nieuwe historie van Fortunatus borse en van zijnen wenschhoed. Zeer geneugelijk en plaisant om te lezen, leerende hoe een jong gezel hem heuselijk houden zal in handel en wandel, met woorden en werken, bij hooge en lage personen. Dezen allerlaatsten druk van nieuws overgezien en met nieuwe figuren daarop passende, verbeterd. Nooit voor dezen zoo gedrukt" (Amsterdam bij S. W. Koene, 1796). Daarin wordt de geschiedenis verhaald van een jongeling van Cyprus, die na velerlei wederwaardigheden van vrouw *Fortuna* een beurs ontving, waarin hij bij elken greep 10 goudstukken vond. Nu ging hij aan het reizen door Duitschland, Engeland, Ierland, Venetië en Konstantinopel en keerde eindelijk naar Cyprus terug, waar hij met de dochter des konings huwde, die hem 2 zonen schonk, *Ampedo* en *Andolosia*. Na verloop van 12 jaar ging hij opnieuw op reis, kwam in Perzië, waar de Soudan hem een hoed toonde, die zijn drager of draagster terstond daar bracht, waar hij of zij wezen wilde. *Fortunatus* zei, dat zulk een hoed wel zwaar zou zijn, waarna de ander, om hem van het tegendeel te overtuigen, hem dien op het hoofd zette. Terstond wenschte *Fortunatus*, dat hij op zijn galei mocht zijn, die zeilreê lag, en alzoo geschiedde. Weder begaf hij zich naar Cyprus, waar hij weldra overleed, nadat hij aan *Andolosia* de beurs en aan *Ampedo* den wenschhoed gegeven had. Eerstgenoemde, door een vrouw bedrogen, had weldra zijn beurs verloren en leende nu van zijn broeder den wenschhoed, die ook niet lang in zijn bezit was. Hij kreeg echter beide schatten terug en stelde aan zijn broeder den wenschhoed weder ter hand. Hij werd later overvallen en van zijn beurs beroofd door 2 Engelsche graven. Toen *Ampedo* die mannen niet kon opsporen, verbrandde hij van spijt den wenschhoed, en *Andolosia* werd door zijn belagers omgebracht, waarna de beurs geen goud meer opleverde. Ten slotte kwam het misdrijf der beidegraven aan den dag waarvoor zij werden geradbraakt. De moraal van het boek is, dat de gaven der fortuin den mensch niet gelukkig maken. De oudste Duitsche druk van dit volksboek is van 1509, verder heeft men een Fransche uitgave van 1670, een Italiaansche van 1676, benevens Engelsche, Deensche, Zweedsche enz. Verschillende dichters van lateren tijd hebben aan die geschiedenis de stof voor drama's ontleend.

Fortune, *Robert*, een Engelsch botanicus en reiziger, werd geboren in 1813 in de nabijheid van Berwick en legde zich met zóó goed gevolg toe op den tuinbouw, dat hij weldra bij den botanischen tuin te Edinburgh en vervolgens in den tuin der Horticultural Society te Chiswick geplaatst werd. Op last van deze laatste begaf hij zich naar China, doorkruiste er verschillende gewesten en schreef: „Three years wanderings in the northern provinces of China" (2 dln., 1847). Hierin vindt men levendige tafereelen van het landschap, vooral met betrekking tot de flora, opmerkingen over den landbouw aldaar en belangrijke ophelderingen over de cultuur en de bereiding van thee, katoen enz. Niet weinig echter vermeerderde hij zijn kennis omtrent China op een tweede reis, in 1848, ondernomen met het doel de beste theestruiken op te sporen ten behoeve der thee-aanplantingen van de Oost-Indische Compagnie in het Himalayagebergte. In Chineesch gewaad en met geschoren hoofd reisde hij van Sjang-hai langs de Tsientang stroomopwaarts naar het Boheagebergte, bezocht Hokooe, de stapelplaats van den handel in zwarte thee, en keerde over de hooge bergketen, die de provinciën Kianghi en Foe-kien scheidt, terug naar de kust. Hij beschreef dien tocht in zijn „Journey to the tea-countries of China" (2 dln., 3de druk, 1853). In 1853—1856 trok hij wederom daarheen en gaf verslag van zijn bevindingen in zijn „Residence among the Chinese; inland, on the coast and at sea" (1857). Nauwelijks bevond hij zich weer in zijn vaderland, toen de Vereenigde Staten hem uitnoodigden opnieuw naar China te gaan en er zaden van de theestruik en van andere gewassen te verzamelen. Hij voldeed aan die uitnoodiging, bezocht tevens Japan en keerde eerst in 1863 terug. Over deze reis schreef hij „Yedo and Peking" (1863). Hij overleed den 13den April 1880.

Fortuny, *Mariano*, een Spaansch schilder, werd geboren den 11den Juni 1839 te Rëus in Catalonië, ontving zijn opleiding aan de kunstacademie te Barcelona, schilderde naar het leven en verwierf een prijs en een jaargeld voor een reis naar Rome, waar hij in 1856 aankwam. Hij vergezelde generaal *Prim* in den oorlog tegen Marokko (1859—1860), waar het kleurenrijke landschap hem een gewenschte stof voor studie opleverde. Voordat hij naar Rome terugkeerde, bezocht hij Parijs en Madrid, en toen hij tegen het einde van 1866 weder te Rome kwam, bracht hij een aantal bestellingen mede van den kunsthandelaar *Goupil* te Parijs. Hij leverde deze af in 1869 en verwierf daardoor een Europeesche vermaardheid. Zijn fraaiste stuk is „De Bruiloft" in de vicaria te Madrid, terwijl wij tevens zijn „Marokkaansche slangenbezweerders" vermelden. Behalve historiestukken voor kerken, leverde hij meesterlijke aquarel- en penteekeningen. Hoewel hij gedurig Spanje bezocht, bleef hij te Rome gevestigd en overleed aldaar den 21sten October 1874. Hij was een oorspronkelijk kunstenaar, die zich onderscheidde door een eigenaardige compositie en door een gloeiend koloriet.

Fort Wayne, ook *Summit City* geheeten, de hoofdstad van het graafschap Allen in den Noord-Amerikaanschen staat Indiana, aan het vereenigingspunt der rivieren St. Joseph en Mary, die de Maumee vormen, alsmede aan het Wabash- en Eriekanaal en aan het kruispunt van belangrijke spoorwegen, verheft zich op de plaats van een evenzoo genoemd fort, in 1794 tot verdediging tegen de Indianen opgericht, en telt (1900) 45115 inwoners. Men heeft er een college (Concordia college), een academie voor vrouwen (Methodical female college) en een bisschop der Roomsch-Katholieke Kerk. De industrie is een zeer belangrijke bron van inkomsten. Men vindt er groote werkplaatsen van de Pittsburgh-Fort Wayne-Chicagospoorwegmaatschappij.

Forth Worth, de hoofdstad van het graafschap Tarrant in den Noord-Amerikaanschen staat Texas, ligt aan den Trinity River, is een belangrijk kruispunt van 8 spoorlijnen en telt (1900) 26688 inwoners. Men heeft er 8 groote veestallen, graanelevatoren, molens, katoendrukkerijen, handel in vee, graan en katoen.

Forum heette bij de Romeinen een voor het verkeer, de rechtspraak en volksvergaderingen bestemd plein. Het oorspronkelijk forum, het *forum romanum*, lag tusschen den Capitolinus, Palatinus, Velia en Esquilinus en vormde tijdens de Republiek een rechthoek van 150 m. lengte en 50 à 60 m. breedte. Daar het forum slechts 12 m. boven de zeeoppervlakte ligt, is het terrein blootgesteld aan overstroomingen. *Tarquinius Priscus* schrijft men den aanleg der *Cloaca Maxima* toe, waardoor het plein bruikbaar werd. Over het forum leidde de *Via Sacra* (heilige weg), die voor triomftochten en processies diende en die door den *Clivus Capitolinus* tot den tempel van *Juppiter* doorliep. Bovendien kwamen op het Forum van het oosten de *Argiletum* genoemde verbindingsstraat met den Esquilinus en de *Subura* uit, van het Westen leidden de *Vicus Iugarius* en *Vicus Tuscus* naar het *Velabrum* en het *Forum Boarium* (veemarkt). Aan den noordelijken hoek sloot zich een kleiner plein aan, n.l. het *Comitium*. Aan het Forum lagen de voornaamste tempels: aan den voet van den Capitolinus die van *Saturnus* met het *aerarium* (schatkist) en *Concordia*, aan de Z.-O. zijde die van *Castor* en *Vesta*. Aan de lengtezijde lagen *tabernae* (winkels), waarin eerst vleeschhouwers en dergelijke personen hun zaken dreven, later de *argentarii* (geldhandelaars) woonden. Op de scheidingslijn van Forum en Comitinm lagen de *rostra* (spreekgestoelte), in de nabijheid daarvan bevond zich de Janustempel, waarvan de deuren in oorlogstijd alleen geopend waren, en stonden andere gedenkteekenen, o. a. een zwarte steen en twee steenen leeuwen, volgens de overlevering het graf van *Romulus*. Van deze gedenkteekenen zijn sedert 1899 overblijfselen opgegraven, waaronder een aan alle vier zijden beschreven *cippus* (pilaar), waarop het oudste Romeinsche schrift, dat wij kennen (einde 5de of begin 6de eeuw v. Chr.), gegraveerd is. De inhoud is slechts gedeeltelijk te raden.

Forum romanum.

De grootsche gebouwen, waarmede Rome na de overwinning van Carthago en Griekenland verfraaid werd, verrezen in het bijzonder op het Forum. De hallen en winkels werden door prachtige, voor het verkeer en de rechtspraak bestemde gebouwen, de zoogenaamde basilicae, vervangen, o. a. de *Basilica Portia*, *Fulvia*, *Sempronia*, *Quinia* en *Aemilia*. *Caesar*, in wiens tijd het plein, ook na zijn uitbreiding, niet ruim genoeg was, vatte het plan op, het onde Forum niet alleen te herbouwen, maar zeer te vergrooten. Het laatste bereikte hij door den aanleg van het *Forum Julium*; den ombonw van de *Basilica Julia* en *Basilica Aemilia* (in 1899—1900 opgegraven) bracht *Augustus* ten einde, die ook voor zijn voorganger een tempel liet bouwen op de plaats, waar zijn lijk verbrand was. Verder voltooide hij het gebouw voor de Senaatszittingen, de *Curia Julia*, thans de kerk Sant' Adriano. Van bouwwerken uit later tijd zijn te noemen: de restauratie van den Concordia- en Castortempel door *Tiberius*, de tempel van *Vespasianus* en *Titus* door *Domitianus*, de triomfboog van *Septimius Severus*; het laatste oude gedenkteeken is de in 608 na Chr. voor den Oost-Romeinschen keizer *Phokas* opgerichte eerezuil. Sedert *Karel den Groote* verviel het Forum meer en meer, tot het als *Campo Vacuno* als verzamelplaats voor de kudden vee uit de Campagna diende. In de jaren 1870—1874 en 1882—1883 is het Forum grootendeels blootgelegd. Ook de nieuwste, sedert 1899 onder *Boni* begonnen opgravingen, hebben zeer belangrijke resultaten gehad.

De uitbreidingen, die door de keizers aan de noordzijde van het oude Forum zijn aangelegd, hebben den vorm van door hallen omgeven pleinen met een tempel in het midden of aan de hoofdzijde. Het ondste is het *Forum Julium* met den tempel van *Venus Genitrix*, verder het *Forum Augusti* met een tempel van *Mars ultor*, het *Forum Vespasiani* met een tempel van *Pax*, het *Forum Nervae* of *Transitorium* met een tempel van *Minerva* en eindelijk het mooiste, het *Forum Trajani* met de *Basilica Ulpia*, de

beroemde, 100 voet hooge, nog bestaande zuil, twee bibliotheken en een tempel van *Trajanus*.

Ook andere pleinen in Rome droegen den naam *Forum*, zoo het oude *Forum boarium* (veemarkt) aan den Tiber, aan den voet van den Palatinus en Aventinus; het *Forum holitorium* (groentenmarkt) ten N. daarvan; het *Forum suarium* (varkensmarkt) op den *Campus Martius*, aan den voet van den Pincius, en het *Forum piscatorium* (vischmarkt). In de 4de eeuw na Chr. waren er in Rome elf fora.

Ook waren er in het tijdperk der Romeinsche heerschappij onderscheiden plaatsen binnen en buiten de grenzen van Italië, die den naam van *Forum* droegen, zooals *Forum Hadriani* (het tegenwoordige Voorburg) enz.

Foscari, *Francisco*, de telg van een oud Venetiaansch geslacht, werd in 1415 procurator van St. Marcus en in 1423 doge van Venetië. Hij voerde de oorlog tegen de hertogen van Milaan en onderwierp Brescia, Bergamo, Cremona, Ravenna enz. aan het gezag der republiek. Nadat hij belangrijke diensten aan zijn vaderland bewezen had, werd hij op 84-jarigen leeftijd van verraad beschuldigd en uit zijn waardigheid ontzet. Hierdoor werd hij zoo geschokt, dat hij kort daarna (25 October 1457) overleed. Bekend is het gedicht van *Byron* „The two Foscari".

Foscarini is de naam van een aanzienlijk Venetiaansch geslacht. Hiertoe behooren *Michele Foscarini*, een Venetiaansch raadsheer, geboren in 1632 en overleden in 1692, die een vervolg heeft geschreven op de „Geschiedenis van Venetië" van *Nani*; en *Marco Foscarini*, een verdienstelijk letterkundige, geboren in 1696. Deze werd belast met belangrijke zendingen, onderscheidde zich door kennis en welsprekendheid, werd directeur der boekerij van St. Marcus en in 1762 doge. Hij regeerde slechts 10 maanden en schreef o. a.: „Della letterature Veneziana libri otto" (1752). Hij overleed in 1763.

Foscolo, *Niccolo Ugo*, een Italiaansch dichter, den 26sten Januari 1777 op Zante uit een Venetiaansch geslacht geboren, wijdde zich al vroeg aan de wedergeboorte van Italië. Dat bleek reeds, toen hij op 20-jarigen leeftijd optrad met zijn treurspel „Trieste" en in zijn „Ultime lettere di Jacobo Ortis" (1802). Te Lyon, waarheen hij zich als lid der Consulta begeven had, onderscheidde hij zich door zijn stoutmoedige „Orazione a Bonaparte" (1829). Verder hield hij te Pavia letterkundige voorlezingen en ging in 1804 met het Fransche leger naar Bologna. Toen *Eugène* hem wegens zijn treurspel „Ajace" uit Milaan verbande, begaf hij zich naar Florence, waar hij zijn hoop op de herstelling van Italië nog krachtiger openbaarde in het treurspel „Ricciarda", dat in 1820 te Londen in het licht verscheen. Als adjudant van generaal *Pino* trachtte hij de nationale garde voor zijn denkbeelden te winnen, doch wekte hierdoor het misnoegen der regeering, zoodat hij de wijk moest nemen. Hij begaf zich eerst naar Zwitserland en in 1817 naar Londen, waar hij den 10den October 1827 overleed. Met *Monti* had hij een aanvang gemaakt eener vertaling der „Ilias" in versi sciolti. Verder schreef hij te Pavia een vertaling van het gedicht van *Callimachus* „Berenice's hoofdhaar". Te Londen nam hij de bewerking eener critische uitgave der 4 groote Italiaansche dichters op zich, maar ziekte en smart verhinderden hem, die taak te voleindigen. Toch kwam hij met *Dante* zoover klaar, dat *Rolandi* het handschrift kocht voor 400 pond sterling, waarna zijn fraai geïllustreerde uitgave der „Divina commedia" verscheen. Eindelijk vermelden wij „Lezioni di eloquenza" (1830), „Discorsi storici e letterari" (1843), „Saggio supra il Petrarca" (1824) en „Epistolario" (3 dln., 1854), uitgegeven door *Orlandini* en *Mayer*. In 1871 is zijn stoffelijk overschot plechtstatig uit Engeland naar Florence gebracht.

Fossano, een stad en bisschopszetel in de Italiaansche provincie, Cuneo ligt aan den spoorweg Turijn-Cuneo en aan de Stura. Zij verheft zich op een heuvel, is door oude wallen met wandelperken omringd en telt (1901) 18113 inwoners. Men vindt er een antiek kasteel, rechte, breede straten met bogengangen en fraaie huizen, een hoofdkerk en 9 andere kerken, een academie voor kunsten en wetenschappen, een veeartsenijschool, een muziekacademie en een schouwburg. Er is een belangrijke handel in zijde, hennep, graan en vee.

Fossielen. Zie *Versteeningen*.

Fossombrone (*Forum Sempronii*), een stad en bisschopszetel in de Italiaansche provincie Pesaro-Urbino, ligt aan den spoorweg van Fano naar Rome (*Via Flaminia*) in een vruchtbaar dal van den Metauro. Zij telt (1901) 10428 inwoners, die zich met de zijdeteelt bezig houden. Men vindt er een gymnasium, een technische school, een merkwaardige hoofdkerk met oude opschriften, een oud kasteel, de bouwvallen van een theater en den boog eener brug uit den tijd der Romeinen. Deze brachten er in 207 v. Chr. een nederlaag toe aan *Hasdrubal*. Later werd de stad door de Goten verwoest, doch zij is op een meer geschikte plek herrezen.

Fostat was vroeger de naam van Oud-Kairo. Zie *Kairo*.

Foster, *Birket*, een Engelsch teekenaar en schilder, werd den 4den Februari 1825 te North Shields geboren, was een leerling van den Londenschen houtsnijder *Landell*, gaf daarna geïllustreerde kinderboeken uit en was teekenaar voor de „Illustrated London News". Zijn eerste belangrijk werk waren de illustraties voor *Longfellow's* „Evangeline" (1850), waarop die voor *Wordsworth*, *Goldsmith*, *Thomas Grey* e. a. volgden. Sedert 1860 wijdde hij zich aan het schilderen van aquarellen, waarvan hij motieven zocht in het huiselijk en landelijk leven van het Engelsche volk, speciaal de kinderwereld. *G. Scherer* gaf een „Birket Fosteralbum" uit. *Foster* overleed in April 1899 bij Weybridge.

Foster, *Charles*, een Noord-Amerikaansch staatman en minister van Financiën, werd den 12den April 1828 te Seneca County geboren en verwierf als spoorwegspeculant en bankier groote rijkdommen. In 1870 was hij lid van het Congres; als lid der onderzoekingscommissie, die in 1874 naar Louisiana ging, toen daar twee regeeringen, een republikeinsche en democratische, bestonden, verklaarde hij met de minderheid de laatste wettig. Van 1879—1887 was hij gouverneur van Ohio en van 1891—1893 staatssecretaris van Financiën.

Fosz, *Henrik Hermann*, een Noorsch dichter, geboren te Bergen den 17den September 1790,

werd eerst voor den handel opgeleid, doch trad in 1808 in militairen dienst en verdedigde in 1810 op uitstekende wijze op het eiland Langeland eenige strandbatterijen tegen de Engelschen. In 1813 werd hij leeraar aan een school voor middelbaar onderwijs te Bergen, in 1827 afgevaardigde naar het Storting door zijn geboortestad, in 1832 bataillonschef te Christiania en in 1845 lid van den Staatsraad van Noorwegen en belast met de portefeuille van Marine. Ongesteldheid noodzaakte hem in 1849 dit ambt neder te leggen. Hij overleed te Christiania den 21sten September 1853. Zijn uren van uitspanning besteedde hij aan de dichtkunst. Met *Rein* en *Falsen* bezorgde hij de uitgaven van den „Noorschen Spectator" en met *Sagen* leverde hij een beschrijving van de stad Bergen. Ook vertaalde hij de „Frithiofsaga" van *Tegner* in het Noorsch en schreef het gedicht „Tidsnornerne" (Teekenen des tijds).

Fothergill, *Jessie*, een Engelsche romanschrijfster, werd geboren den 7den Juni 1851 te Manchester, woonde in haar geboorteplaats en overleed te Bern den 28sten Juli 1891. Zij schreef: „Healey, a romance" (1875), „Aldyth" (1877), „The first violin" (1878), „Probation" (1879), „The Wellfields" (1880), „Kith and kin" (1881), „Perit" (3 dln., 1884), „The lasses of Laverhouse" (1888), „A march in the ranks" (3 dln., 1890) en „Oriole's daughter" (3 dln., 1893).

Fotheringhay, een dorp in het Engelsche graafschap Northamptom, ligt 15 k.m. ten W.Z.W. van Peterborough en bezit nog de ruïnen van het kasteel, waarin *Richard III* geboren en *Maria Stuart* den 18den Februari 1587 terecht gesteld werd.

Foucart, *Paul*, een Fransch geleerde, werd geboren te Parijs den 15den Maart 1836 en ontving zijn opleiding aan de Ecole française d'Athènes. De vrucht zijner studiën in Griekenland was het boek, door hem met *Wescher* geschreven „Inscriprions recueillies à Delphes" (1863). Daarop volgden: „Mémoire sur l'affranchissement des esclaves par forme de vente à une divinité" (1867), „Mémoire sur les ruines et l'histoire de Delphes" (1868) en „Des associations religieuses chez les Grecs" (1873). In 1868 werd hij professor aan het Lycée Charlemagne, in 1870 aan het Lycée Bonaparte en sedert 1874 hield hij voorlezingen aan het Collège de France over opschriften en Grieksche oudheden. In 1878 werd hij lid van de Académie des Inscriptions en in datzelfde jaar directeur der Ecole Française d'Athènes. In 1890 werd hij hoogleeraar aan het Collège de France. Hij schreef nog: „Mélanges d'épigraphie grecque" (1881), „Recherches sur l'origine et la nature des mystères d'Eleusis" (1895) en „Les grands mystères d'Eleusis" (1900).

Foucault, *Jean Bernard Léon*, een Fransch natuurkundige, geboren te Parijs den 18den September 1819, studeerde aanvankelijk in de geneeskunde, maar legde zich inzonderheid toe op de natuurkunde en werd assistent bij *Donné* en *Fizeau* en in 1845 redacteur van het wetenschappelijk gedeelte van het „Journal des Débats". Zijn onvermoeide proefnemingen brachten hem tot de uitvinding van een „Appareil illuminateur", een toestel tot het verwekken van electrisch licht, alsmede tot die van een electro-magnetischen regulator. Inzonderheid heeft hij een wereldberoemden naam verworven door de naar hem genoemde *slingerproef*, welke een zichtbaar bewijs verschaft voor de omwenteling der aarde om haar as. (Zie *Aarde*: *Aswenteling*). In 1854 publiceerde hij een werk over de snelheid van het licht in water en bepaalde de snelheid van het licht in het luchtledige, waaruit de afstand der aarde van de zon berekend kan worden. Sedert 1855 aan het observatorium te Parijs verbonden, verbeterde hij de astronomische instrumenten en vervaardigde uitstekende spiegelteleskopen. In 1862 werd hij lid van het „Bureau des Longitudes", in 1865 lid der Académie. Hij overleed te Parijs den 12den Februari 1868. Zijn opstellen zijn geplaatst in de „Comptes rendus" en in de „Bibliothèque d'instruction populaire".

Foucaux, *Philippe Edouard*, een Fransch orientalist, werd den 11den September 1811 te Angers geboren, studeerde te Parijs, werd in 1842 hoogleeraar in het Tibetaansch aan de *Ecole des langues orientales vivantes*, in 1858 in het Sanskriet aan het *Collège de France*. Zijn voornaamste werken betreffen de Tibetaansche taal- en letterkunde, zooals: „Rgya-tcher-rol-pa, ou développement des jeux, contenant l'histoire du Bouddha Sakya-Muni" (2 dln., 1847—1848) en „Grammaire de la langue tibétaine" (1858). Later wijdde hij zich aan de oud-Indische drama's en heldengedichten. Op dit gebied gaf hij uit „Latitavistara" (2 dln., 1884—1892). Hij overleed te Parijs den 19den Mei 1894. Zijn echtgenoote, Mlle *Filon*, maakte zich onder den schuilnaam *Mary Summer* als schrijfster bekend.

Fouché, *Joseph*, hertog *van Otranto*, de zoon van een scheepsgezagvoerder, werd geboren te Pellerin bij Nantes den 21sten Mei 1759 en was bij het uitbarsten der Groote Revolutie leeraar in de wijsbegeerte in laatstgenoemde stad. Het departement Loire Inférieure zond hem naar de Nationale Conventie, waar hij voor den dood des konings stemde. In 1793 vergezelde hij de commissarissen uit het Comité du Salut Public naar Lyon, doch het schijnt, dat hij de aldaar gepleegde gruwelen niet bevorderd heeft. Na zijn terugkeer haalde hij zich den haat van *Robespierre* op den hals, waarna hij tot den val van dezen medewerkte. Intusschen werden ook tegen hem, als voormalig lid van het Schrikbewind, hevige aanklachten ingediend. In 1795 verwijderde men hem uit de Nationale Conventie en hij leidde daarna een ambteloos leven. In 1798 zond *Barras* hem als afgezant naar de Cis-Alpijnsche Republiek te Milaan, waar hij met generaal *Brune* het tooneel van den 18den Fructidor trachtte te herhalen, waarom men beiden terugriep. In 1799 kwam *Fouché* weder te Parijs en werd belast met een zending naar de Bataafsche Republiek, doch kort daarna benoemd tot minister van Politie. In die betrekking ontwikkelde hij een ongemeene werkzaamheid en schranderheid, zoodat hij een belangrijken invloed verkreeg op het binnenlandsch staatsbeleid in Frankrijk. Na den 18den Brumaire (de verheffing van *Napoleon*) organiseerde hij het gezag der politie; op zijn raad werd een algemeene amnestie uitgevaardigd en hij toonde zich veel ijveriger in het verhoeden dan in het bestraffen van misdaden. Dit maakte hem

echter verdacht bij den Eersten Consul, die hem door zijn handlangers liet bespieden en hem in 1802 onverwachts uit zijn betrekking ontsloeg. Hoe juist *Fouché* oordeelde over de gebeurtenissen van dien tijd, blijkt uit zijn gezegde omtrent de terechtstelling van den hertog *van Enghien*: „C'est plus qu'un crime, c'est une faute". Reeds in het midden van 1804 kwam hij weder aan het hoofd der politie en vooral gedurende de veelvuldige afwezigheid des keizers had hij een uitgebreide macht. *Napoleon* had hem reeds in den gravenstand opgenomen, doch verleende hem daarna den hertogstitel met uitgestrekte goederen. Niettemin bestreed hij steeds de overdreven plannen van *Napoleon*, zoodat deze hem in 1810 nogmaals dwong afstand te doen van zijn betrekking en naar zijn goederen te gaan. Gedurende den veldtocht van 1813 riep *Napoleon* hem echter naar Dresden en zond hem vanhier eerst als gouverneur der Illyrische Provinciën naar Laibach en na den slag bij Leipzig naar Rome en Napels, om het oog te houden op *Murat*. Na den afstand van *Napoleon* gaf *Fouché* dezen den raad Europa te verlaten. Bij de *Bourbons* drong hij aan op een vergevensgezinde en verzoenende staatkunde, en toen men hiervan niets wilde weten, begaf hij zich naar zijn goederen. Zoodra het bericht der landing van *Napoleon* Parijs bereikte, wilden de *Bourbons* hem belasten met de portefeuille van Politie; daar hij een weigerend antwoord gaf, werd bevel gegeven tot zijn inhechtenisneming, waaraan hij echter ontsnapte. Bij de komst van *Napoleon* te Parijs gaf hij dezen den raad afstand te doen van de keizerlijke waardigheid en zich als generalissimus aan het hoofd te stellen der Republiek, werd weder minister van Politie, maar bedroog zich niet omtrent den vermoedelijken loop der zaken. Na den slag bij Waterloo bevorderde hij den tweeden afstand des keizers en spoorde hem aan de wijk te nemen naar de Vereenigde Staten. Hij plaatste zich aan het hoofd van het Voorloopig Bewind, bewerkte de capitulatie van Parijs en bestuurde den aftocht van het leger achter de Loire. *Lodewijk XVIII* belastte hem opnieuw met de portefeuille van Politie, doch toen hij de *Bourbons* bezwoer, gematigdheid te gebruiken, haalde hij zich den fellen haat der ultraroyalisten op den hals. Na langdurigen tegenstand onderteekende hij den 24sten Juli, om aan verdere vervolging een einde te maken, de verbanning van 57 personen. Wegens zijn valsche positie legde hij in September 1815 zijn ambt neder en ging als Fransch gezant naar Dresden. Toen echter het verbanningsdecreet van 12 Januari 1816 tegen de koningsmoorders en dus ook tegen hem uitgevaardigd werd, nam hij de wijk naar Praag, vervolgens naar Linz en eindelijk naar Triëst, waar hij den 26sten December 1820 overleed, een groot vermogen nalatende. De „Mémoires de Fouché, duc d'Otrante" (4 dln., 1828—1829) zijn door *Beauchamp* uit echte bescheiden opgesteld.

Foucher, *Paul*, een Fransch schrijver, werd geboren den 21sten April 1810 te Parijs, was eerst ambtenaar bij het ministerie en bepaalde zich vervolgens bij letterkundigen arbeid. Zijn drama: „Yseult-Raimbauld" (1830) vond geen bijval. Hij leverde een reeks verhalen, zooals: „Saynetés" (1831), „La misère dans l'amour" (1832), „Tout ou rien" (1834) enz., die van den invloed van zijn zwager *Victor Hugo* getuigen. Daarna schreef hij omstreeks 70 tooneelstukken, van welke wij noemen: „La bonne aventure" (1854), „Joconde" (1855), „L'institutrice" (1861) en „La bande noire" (1868). Ook leverde hij romans zooals: „La vie de plaisir" (1860) en libretti voor opera's en was geruimen tijd hoofdcorrespondent te Parijs van de „Indépendance belge". Hij overleed te Parijs den 24sten Januari 1875.

Foucher de Careil, *Louis Alexandre*, graaf, een schrijver over wijsgeerige onderwerpen, werd geboren te Parijs den 1sten Mei 1826, studeerde er aan de universiteit, vermeerderde zijn kennis door te gaan reizen en hield zich na zijn terugkeer bezig met de behandeling van staatkundige vraagstukken. De democratische partij benoemde hem tot lid van den generalen raad van Calvados, maar vruchteloos verlangde hij in 1869 een mandaat voor het Wetgevend Lichaam. Hij werd echter in 1876 senator en in 1883 gezant der Fransche Republiek te Weenen en overleed den 10den Januari 1891 te Parijs. *Foucher* was een grondig kenner der wijsbegeerte van *Leibniz* en gaf een volledige uitgave der geschriften van dien wijsgeer. Hij schreef verder: „Réfutation inédite de Spinoza par Leibniz" (1854), „Lettres et opuscules inédits de Leibniz" (1854), „Nouvelles lettres et opuscules de Leibniz" (1857), „Lettres de Leibniz, Bossuet, Pellisson etc" (1859), „Leibniz, la philosophie juive et la Cabale" (1861), „Descartes et la princesse Palatina" (1862), „Hegel et Schopenhauer" (1862), „Goethe et son oeuvre" (1865), „Leibniz et les deux Sophies" (1867), en „Descartes, la princesse Elisabeth et la reine Christine d'après des lettres inédites" (1879).

Foucquet, *Jean*, een Fransch schilder, werd omstreeks 1415 te Tours geboren, bestudeerde in Italië (waar hij o. a. een portret van *Eugenius IV* schilderde) voornamelijk *Fra Angelico* en trad later in dienst bij *Lodewijk IX*. Van zijn werken hebben wij nog over een diptychon met de Madonna en den knielenden Etienne Chevalier en St. Stephanus, een borstbeeld van 1456 en de portretten van *Karel VII* en diens minister *Juvenal des Ursins*. De „Bibliothèque Nationale" te Parijs bezit een Fransche vertaling van *Flavius Josephus'* „Geschiedenis der Joden" met 9 illustraties van hem en ook twee vertalingen van *Livius*, door hem verlucht. Zijn voornaamste werk was een gebedenboek voor *Etienne Chevalier*, waarvan de miniaturen bewaard gebleven zijn. Hij overleed omstreeks 1480 te Parijs.

Foucquet, *Nicolas*, een Fransch minister van Financiën, werd in 1615 geboren, sloot zich aan bij *Mazarin* en werd door dezen achtereenvolgens tot intendant, procureur-generaal, opperintendant van Financiën en tevens staats-minister benoemd. Terwijl hij de onverzadelijke hebzucht van *Mazarin* bevredigde, verrijkte hij zichzelf met de staatsgelden. Hij gebruikte die om zich door omkooping aanhangers te verschaffen, om in weelde te leven, doch ook om kunstenaars te steunen. Na *Mazarin's* dood hoopte hij de leidende minister te worden, doch *Lodewijk XIV*, van zijn praktijken op de hoogte gebracht, liet hem den 5den September 1661 plotseling in hech-

tenis nemen. Na een langdurig onderzoek werd hij in November 1664 tot verbanning veroordeeld, maar op bevel van *Lodewijk* naar Pignerol gebracht, waar hij in strenge gevangenschap leefde. Hij overleed den 23sten Maart 1680.

Foudras, *Théodore Louis Auguste*, markies *de*, een Fransch schrijver, geboren den 29sten October 1800 te Falkenburg in Pruisen en overleden te Châlons-sur-Saône den 10den Juni 1872, leverde eerst gedichten en was medewerker aan onderscheiden dagbladen. Later schreef hij een groot aantal romans, waarin hij de zeden der hoogere klassen schilderde. Wij noemen: „Les gentilhommes d'autrefois" (2 dln., 1844), „Les chevaliers du lansquenet" (10 dln., 1847), „Les viveurs d'autrefois" (met *Montepin*, 4 dln., 1848), „Un caprice de grande dame" (3 dln., 1850) en „La vénerie contemporaine" (1861).

Fougas. Zie *Mijn*.

Fougère, een stad en arrondissementshoofdplaats in het Fransche departement Ille-et-Vilaine, op een heuvel aan de rivier de Nançon en aan de spoorlijnen Vitré—Pantorson en Fougère—Vire schilderachtig gelegen, telt (1901) 19 525 inwoners. Men heeft er een rechtbank, een Kamer van Koophandel en Landbouw, een collège, een paar kerken in spitsboogstijl en een gerestaureerd kasteel uit de 12de eeuw. Er zijn talrijke fabrieken.

Fouillée, *Alfred*, een Fransch wijsgeer, werd den 18den October 1838 te Pouëze geboren, studeerde te Laval, gaf daarna een tijdlang te Parijs privaatlessen, was achtereenvolgens leeraar en hoogleeraar aan verschillende colleges en lycea en professor bij de philosofische faculteit te Bordeaux. In 1872 verkreeg hij den doctorsgraad, doch in 1879 noodzaakte zijn gezondheid hem zijn betrekking als repetitor op te geven, waarna hij te Mentone woont. Behalve in tijdschriften schreef hij: „Platonis Hippias minor sive Socratica contra liberum arbitrium argumenta" (4de druk 1895), „La liberté et le déterminisme" (4de druk, 1895), „La philosophie de Socrate" (2 dln., 1874), „Critique des systèmes de morale contemporaine" (4de druk, 1899), „La propriété sociale et la démocratie" (2de druk, 1895), „L'avenir de la metaphysique fondée sur l'expérience" (1889), „La morale, l'art et la religion d'après Guyau" (4de druk, 1900), „L'évolution des ideés-forces" (1890), „La psychologie des idéesforces" (2 dln., 1893), „Descartes" (1893), „Le mouvement positiviste et la conception sociologique du monde" (1896), „Le mouvement idéaliste et la réaction contre la science positiviste" (1896), „Psychologie du peuple français" (1898), „Nietzsche et l'immoralisme" (1902) en „Esquisse psychologique des peuples européens" (1903). Bovendien heeft *Fouillé* Latijnsche en Grieksche schrijvers uitgegeven. Als wijsgeer was hij eerst een aanhanger van *Plato*, maar spoedig nam hij de ervaring tot grondslag, terwijl hij later het Platonische idealisme met het Engelsche evolutionisme trachtte te verbinden tot een leer, die hij het evolutionisme der idee-krachten (idéesforces) noemde.

Foulard is een zijden stof, die voor zak- en halsdoeken en ook wel voor kleedjes gebruikt wordt. Zij heeft een ketting van ongetweernde, ruwe, eendraads zijde met een inslag van garen uit floret- of floszijde, zelden ook van ongetweernde zijde, eveneens eendraads. Het ruwe weefsel wordt afgekookt, gezengd, geverfd en gedrukt.

Fould, *Achille*, een Fransch staatsman, werd geboren den 17den November 1800, was de zoon van een rijken bankier, legde zich bij zijn vader op de behandeling van geldzaken toe, maar wijdde zich tevens aan de schoone kunsten, waarom hij reizen deed naar Italië en naar het Oosten, en stond later met zijn broeder *Benoît* aan het hoofd van een bankiershuis onder de firma *Fould-Oppenheim & Comp.* Ten tijde van *Louis Philippe*, die omtrent geldelijke aangelegenheden zijn raad inwon, werd hij lid van het Algemeen Handelscollege, in 1842 lid der Kamer van Afgevaardigden, waar hij tot de ijverige voorstanders van het ministerie *Guizot* behoorde, na de revolutie van 1848 lid der Constituante, en na een aanvankelijke nederlaag in 1849 lid van het Wetgevend Lichaam, waarna *Napoleon* hem belastte met de portefeuille van Financiën. In 1851 legde hij haar neder, aanvaardde ze na den staatsgreep nog gedurende korten tijd, doch nam na de verbeurdverklaring der goederen van het Huis van *Orléans* zijn ontslag. Weldra werd hij senator, doch keerde ook spoedig naar de ministertafel terug, waar hij de financieele zaken in Napoleontischen geest bevorderde. Men meent dat het plan van het beruchte „Crédit mobilier" van hem afkomstig is, alsmede dat van „nationale leeningen" om het staatskrediet tot een volkszaak te maken. In 1857 werd hij lid der Academie van Schoone Kunsten, in 1858 lid van den Geheimen Raad, doch in 1860 legde hij zijn portefeuille neder. In het volgende jaar zond hij aan *Napoleon* eene „Mémoire" over den hachelijken financieelen toestand des lands en gaf hem den raad geen buitengewone kredieten toe te staan zonder medewerking van het Wetgevend Lichaam. Daarop werd hij in 1861 weder aan het hoofd van financiën geplaatst en bleef deze besturen tot in 1867, waarna hij tot het ambteloos leven terugkeerde. Hij overleed te Tarbes den 5den October van dat jaar.

Foulon, *Jean François*, een slachtoffer der volkswoede gedurende de Fransche Omwenteling, werd geboren te Saumur in 1715, trad in staatsdienst, was gedurende den Zevenjarigen Oorlog intendant bij het leger en werd vervolgens tot staatsraad benoemd. Als ambtenaar had hij zich gehaat gemaakt door hardvochtigheid en geldzucht, en toen *Lodewijk XVI* hem als opvolger van *Necker* met het bestuur der Financiën belastte, kwam de openbare meening met kracht tegen hem in verzet. Met zijn schoonzoon *Berthier de Sauvigny* nam hij de vlucht uit Parijs, maar werd te Vitry aangehouden. Omdat men verhaalde, dat hij in den tijd van hongersnood gezegd had: „Het canaille moet maar hooi leeren vreten!" bond men hem een bundel hooi op den rug, plaatste een distelstruik in zijn hand en legde een krans van brandnetels om zijn hals, waarna men hem naar Parijs op het stadhuis bracht. Het woedende volk wilde hem worgen, maar het gelukte *Lafayette*, hoewel met gevaar voor eigen leven, den moord aanvankelijk te verhinderen, onder belofte, dat het proces naar behooren zou worden gevoerd. Toen men echter *Foulon* den 22sten Juli 1789 naar de gevangenis wilde

brengen, werd hij door het volk aan de nationale garde ontrukt en aan een lantaarnpaal opgehangen. Terwijl men zijn hoofd op een piek door de straten droeg, bracht een andere volkshoop *Berthier* naar het stadhuis, en toen deze, door de smadelijke behandeling vertoornd, naar een wapen greep, om zich met geweld te bevrijden, werd hij naar buiten gesleept en eveneens aan een lantaarnpaal opgeknoopt.

Fouqué, *Heinrich August*, vrijheer *de la Motte*, een Pruisisch generaal, geboren te 's Gravenhage den 4den Februari 1698, behoorde tot een familie van Fransche uitgewekenen, werd in 1706 page bij prins *Leopold van Anhalt-Dessau*, trad in 1715 in Pruisischen dienst om deel te nemen aan den veldtocht tegen *Karel XII* en was in 1729 kapitein. Hij bezat het vertrouwen van den kroonprins, later *Frederik II*. Onaangenaamheden met zijn chef bewogen hem in 1738 als majoor zijn ontslag te vragen en dienst te nemen in Denemarken, doch zoodra *Frederik II* den troon beklommen had, riep deze *Fouqué* terug en benoemde hem tot commandant van een regiment. In die betrekking streed hij in Silezië, werd bevorderd tot luitenant-generaal en onderscheidde zich in den Zevenjarigen Oorlog. Toen *Frederik II* in 1749 naar Saksen trok, werd *Fouqué* belast met de verdediging van den pas bij Landshut. Zijn korps bestond uit 13000 man, tegenover dat van *Loudon*, dat 40000 man telde. Laatstgenoemde wist *Fouqué* uit zijn sterke stelling te lokken. De koning, hoewel aanvankelijk daarmede tevreden, zond hem bevel die weder in te nemen, doch eer het zoover was, werd *Fouqué* den 23sten Juni 1760 door de vijandelijke overmacht aangevallen en verslagen. Het grootste gedeelte zijner troepen bleef op het slagveld, de overigen vielen in 's vijands handen. Onder dezen was ook de zwaar gewonde *Fouqué*, wiens leven door de zeldzame trouw van zijn knecht *Trautschke* werd gered. De koning vergeleek dezen strijd met dien van Thermopyle. De hierop volgende verovering van Glatz kostte aan *Fouqué* zijn geheele vermogen. Daar hij zich heftig had uitgelaten over de behandeling der Pruisische krijgsgevangen, werd hij niet uitgewisseld, maar eerst na den vrede op vrije voeten gesteld. *Fouqué* trad echter niet weder in dienst, maar werd domproost te Brandenburg en overleed den 2den Mei 1774.

Fouqué, Friedrich Heinrich Karl, vrijheer *de la Motte*, een Duitsch dichter en kleinzoon van den voorgaande, werd geboren te Brandenburg den 12den Februari 1777, nam als luitenant deel aan den veldtocht van 1792 en wijdde zich vervolgens aan het buitenleven en aan de poezie, waarna hij in 1813 de onafhankelijkheid van zijn vaderland hielp bevechten, als majoor zijn ontslag nam en bij afwisseling te Parijs en op een buitengoed bij Rathenow, later te Halle zijn verblijf hield. Hij overleed te Berlijn den 23sten Januari 1843. Aanvankelijk dichtte hij onder den naam van *Pellegrin*, vertaalde de „Numancia" van *Cervantes* en schreef den roman „Alwin" (2 dln. 1808), de „Historie vom edlen Ritter Galmy und einer schönen Herzogin aus Bretagne" (2 dln. 1806), benevens eenige tooneelspelen. Verder vermelden wij van hem het dramatisch gedicht: Der Held des Nordens" (een trilogie, 1808), de tooneelspelen: „Eginhard und Emma" (1811) en „Alboin, der Longobardenkönig" (1813), den ridderroman „Der Zauberring" (3 dln. 1813), het algemeen bekende sprookje „Undine" (20ste druk, 1887), het romantische heldendicht „Corona" (1814), „Sintram und seine Gefährten" (1814), „Die Fahrten Thiodolfs" (2 dln. 1815), „Heldenspiele" (1818), „Altsächsischer Bildersaal" (4 dln. 1817—1819), het geschiedkundig epos: „Bertrand du Guesclin" (3 dln., 1821), „Lebensgeschichte" (1840), „Gedichte" (5 dln., 1816—1827), „Geistliche Gedichte" (2de druk, 1858) en „Christlicher Liederschatz" (1862). Zelf bezorgde hij een uitgave zijner „Auserwählte Werke" (12 dln., 1841). Hij behoort tot de romantische school en onderscheidt zich door een rijke verbeelding en een krachtigen dichttrant. — Zijn tweede echtgenoot, *Karoline von Briest* (geboren in 1773, overleden den 20sten Juli 1831), heeft zich door haar geschriften „Briefe über Zweck und Richtung weiblicher Bildung" (1811), en „Briefe über die griechische Mythologie" (1812) enz. als schrijfster bekend gemaakt. Van zijn derde vrouw, *Albertine Tode*, verscheen o.a. de roman: „Reinhold" (2 dln. 1865).

Fouquet, *Nicolas*. Zie *Foucquet*.

Fouquier, *Henry*, een Fransch journalist, werd den 1sten September 1838 te Marseille geboren, studeerde in de rechten en medicijnen, leefde daarna als journalist te Parijs en werd in 1870 secretaris-generaal van de praefectuur van zijn vaderstad en later hoofd der drukpers-afdeeling van het ministerie van Binnenlandsche Zaken. Zijn roem als journalist dankt hij zijn medewerking (1878—1888) aan den „Gil Blas" (onder de namen *Nestor* en *Colombine*); daarop was hij werkzaam voor den „Figaro" en mede-oprichter van den „Echo de Paris". Van zijn talrijke artikelen over kunst, literatuur, maatschappelijk leven enz. verscheen een gedeelte verzameld in „Etudes artistiques" (1859), „Au siècle dernier" (1884), „La sagesse parisienne" (1885) en „Philosophie parisienne" (1901). Van 1889—1894 was hij Kamerlid. Zijn tooneelstukken „Le roman d'une conspiration" (1890) en „Le modèle" (1896) vonden weinig bijval, maar daarentegen waren zijn kritieken in den „Figaro" zeer gezien. Hij overleed den 25sten December 1901 te Parijs.

Fouquier-Tinville, *Antoine Quentin*, de beruchte openbare aanklager ten tijde der Fransche Revolutie, werd geboren in 1747 te Herouel, een dorp in het departement Aisne. Zijn ouders, tot een landbouwenden stand behoorende, zonden hem naar een school te St. Quentin en kochten daarna voor hem een procureursbetrekking. Hij moest deze nederleggen wegens een bankroet, begaf zich in dienst der geheime politie en onderscheidde zich reeds bij den aanvang der Omwenteling door zijn democratisch cynisme. *Danton* bracht hem in kennis met *Robespierre*, en deze benoemde hem tot openlijk aanklager (procureur-generaal) bij de revolutionnaire rechtbank. Verstoken van alle beschaving, menschlievendheid en geweten, volbracht hij onder het masker van onomkoopbaarheid de bloedige bevelen van het *Comité du Salut Public*. Wanneer men hem somtijds op verwisseling van personen opmerkzaam maakte, gaf hij ten antwoord: „Het doet er niet toe; vandaag

of morgen moeten zij toch sterven", Hij zond spionnen naar de gevangenis, die hij later als getuigen voor de rechtbank riep. Een der gezworenen, *Montané* genaamd, werd zelfs door hem aangeklaagd, omdat hij bij de veroordeeling van *Charlotte Corday* eenig medelijden had betoond met de Girondijnen. Hij deed aan de Conventie het voorstel, een schavot in de rechtszaal te doen timmeren, wat echter zelfs door *Collot d'Herbois* verworpen werd. Nadat hij over de hoofden van alle partijen het doodvonnis had uitgesproken, verwees hij met evenveel ijver *Robespierre* en *Danton* tot de guillotine. Na hun terechtstelling verscheen hij in de Nationale Conventie, om haar met die daad van gerechtigheid geluk te wenschen. Toen echter bracht *Fréron* ook tegen hem een beschuldiging in. *Fouquier-Tinville* poogde zich te rechtvaardigen, en toen dit niet gelukte, stelde hij zich vrijwillig ter beschikking der rechters. Eerst na verloop van 10 maanden eindigde zijn proces. Hoewel hij alle schuld op *Robespierre* trachtte te schuiven, werd hij ter dood veroordeeld en den 7den Mei 1795 geguillotineerd.

Fourageeren noemt men in de tactiek het inbezitnemen van levensmiddelen voor de troepen, indien deze noch aangekocht, noch opgevorderd kunnen worden. Het dient vooral in het eigen land, zooveel mogelijk vermeden te worden. De manschappen hebben daarbij alleen geweer en patronen bij zich. Indien de verrichtingen echter op zoodanigen afstand moeten geschieden, dat zij niet meer voldoende door eigen voorposten gedekt zijn, dan hebben zij plaats onder dekking van een troepenafdeeling van voldoende sterkte.

Het aanbrengen van de levensmiddelen geschiedt in den regel door de inwoners. Het gefourageerde moet contant betaald worden. Ingeval dit niet mogelijk is, worden de noodige ontvangbewijzen afgegeven.

Fourcroy, *Antoine François de*, een Fransch scheikundige, werd geboren te Parijs den 15den Juni 1755, studeerde in zijn geboortestad, hield er voorlezingen over scheikunde en natuurlijke historie en werd in 1784 hoogleeraar in de chemie aan den *Jardin des Plantes*. Hij was een ijverig medewerker aan de lijst der nieuwe scheikundige benamingen en volbracht met *Vauquelin* een aantal chemische analysen. In 1792 bevorderde hij als lid der Nationale Conventie de eenheid van maat en gewicht, en nadat hij vervolgens ook in andere staatkundige betrekkingen was werkzaam geweest, keerde hij in 1798 tot zijn wetenschappelijken leerstoel terug. Na den 18den Brumaire benoemde *Bonaparte* hem tot lid van den Staatsraad en belastte hem in 1801 met de leiding van het openbaar onderwijs. Met grooten ijver deed hij op daartoe geschikte plaatsen uitmuntende scholen, vooral polytechnische scholen, onderwijzerskweekscholen, rechtsgeleerde en geneeskundige scholen, verrijzen, en de keizer schonk hem 200000 francs en nam hem op in den gravenstand. Hij overleed den 16den December 1809. Van zijn geschriften noemen wij: „Leçons d'histoire naturelle et de chimie" (2 dln., 1781 en later bij herhaling), „Système des connaissances chimiques" (6 dln., 1801) en „Philosophie chimique" (3de druk, 1806).

Fourcroya *Vent.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amaryllideeën*. Van de soorten noemen wij: *F. gigantea Vent.* met stekelige, 2 m. lange, ruim 1 dm. breede, kransvormig geplaatste bladeren en een 10 m. hoogen, sterk vertakten steel met duizenden hangende, bleekgroene bloemen, en *F. cubensis Haw.*, een kleinere soort, eveneens met stekelige bladeren.

Foureau, *Fernand*, een Fransch Afrika-reiziger, werd den 17den October 1850 te St. Brabant geboren, deed sedert 1877 tien succesvolle ontdekkingsreizen in de zuidelijke grensgebieden van Algerië en drong diep in de Sahara door, in 1890 tot Ain Salah, in 1892 tot El Messeguem, in 1897 tot Tassindje. Zijn belangrijkste reis, die hij door Noord West-Afrika deed, ondernam hij in 1898 met ondersteuning der Fransche regeering. Met majoor *Lamy* trok hij van uit Biskra over Quaryla, Agades en Zinder tot het Tsaadmeer, ontmoette in April 1900 aan den Sjari *Gentil* en zette daarna alleen zijn reis tot aan den Kongo voort, vanwaar hij in September 1900 te Marseille terugkeerde. Hij schreef: „Une mission du Tademayt, territoire d'Jn-Salah en 1890"(1891), „Rapport sur ma mission au Sahara et chez les Touareg Azdjer, 1893 et 1894"(1894), „Mission chez les Touareg, 1894 et 1895" (1895), „Dans le Grand-Erg, 1895—1896"(1896), „Au Sahara. Mes deux missions 1892 et 1893" (1897), „Mon neuvième voyage au Sahara, 1897"(1898) en „D'Alger au Congo par le Tchad. Mission Saharienne Foureau-Lamy"(1902).

Fourès, *Auguste*, een Zuid-Fransch dichter, werd den 6den April 1848 te Castelnaudary geboren. Zijn eerste dichtbundels (1872—1874) „Oiselets et fleurettes", „Le fer ouvré", „Antée" en „Marsyas" vonden veel bijval en brachten hem in den dichterkring der *Félibres*. Verdere dichtwerken van hem zijn: „Les Grilhs"(1887), „Les Chants del Soulelh"(1890) en de na zijn dood (4 September 1890) verschenen „La Sego", „Muso Silvestro" en „En Lauraguais". Van 1885—1888 voerde hij de redactie van den „Petit Toulousain".

Fourichon, *Martin*, een Fransch admiraal en minister van Marine, werd geboren den 10den Januari 1809 te St. Malo, begaf zich in zeedienst en was in 1853 schout-bij-nacht. Daarna werd hij generaal-majoor der marine te Brest en kommandant der vloot in de Middellandsche Zee. In 1864 was hij voorzitter van het marinecomité en den 31sten Maart 1870 commandant van het oefeningseskader, bij het uitbarsten van den Fransch-Duitschen Oorlog bevelhebber van het Noordzee-eskader. Den 9den Augustus verliet hij daarmede Cherbourg, maar keerde reeds den 12den September terug zonder iets anders te hebben uitgericht dan het handhaven der blokkade aan de Duitsche kust der Noordzee. Te Cherbourg vernam hij den val van het keizerrijk en zijn benoeming tot minister van Marine, zoodat hij zich eerst naar Parijs en vervolgens naar Tours begaf. Na de komst van *Gambetta* aldaar moest hij zich voegen naar den wil van dezen en onderteekende de beruchte verbanningsbesluiten. Den 8sten Februari 1871 werd hij tot lid van de Nationale Vergadering gekozen en nam er plaats in het rechter centrum, terwijl hij in het eerste ministerie *Thiers* zijn portefeuille moest overdragen aan admiraal *Po-*

thuau. In 1876 werd hij senator en den 9den Maart weder minister van Marine in het kabinet-*Dufaure* den 16den Mei 1877. Hij overleed den 24sten November 1884.

Fourier noemt men den onderofficier of korporaal, die behulpzaam is in administratieve werkzaamheden. Hij zorgt voor kazerneering, nachtligging, bewapening, kleeding en een deel der levensmiddelen. Hij draagt hier te lande de onderscheidingsteekenen op de bovenarmen.

Fourier, *Jean Baptiste Joseph*, baron, een Fransch wiskundige, werd geboren te Auxerre den 21sten Maart 1768, was de zoon van een kleermaker, bezocht de militaire school en verkreeg hier reeds op zijn 18de jaar een leeraarsbetrekking. Daarna kwam hij eerst aan de normaalschool, vervolgens aan de polytechnische school te Parijs en trok met generaal *Bonaparte* naar Egypte. Hier bewees hij belangrijke diensten; hij was secretaris van het „Institut d'Egypte" en medewerker aan de „Description d'Egypte". Na zijn terugkeer werd hij prefect van het departement Isère en behield dien post tot in 1815, terwijl hij in 1808 den titel ontving van baron. Hij bracht de drooglegging tot stand der moerassen in Bourgoin bij Lyon. Na den terugkeer van *Napoleon* van Elba hield hij zich aan de zijde des konings, maar werd toch door den keizer benoemd tot prefect van het Rhônedepartement, doch kort daarna ontslagen. Nu vestigde hij zich te Parijs en wijdde zich geheel en al aan de studie. In 1815 werd hij lid, later vaste secretaris van de Academie van Wetenschappen. Hij overleed den 16den Mei 1830. Grooten roem heeft hij verworven door zijn „Théorie analytique de la chaleur" (1822); ook schreef hij „Mémoire sur les températures du globe terrestre et des espaces planétaires" (1827) en „Analyse des équations déterminées" (1831), die onvoltooid bleef, doch na zijn dood door *Navier* uitgegeven werd.

Fourier, *François Marie Charles*, een Fransch socialist en de grondlegger van het naar hem genoemde stelsel, werd geboren den 7den April 1772 te Besançon, bezocht het college aldaar en onderscheidde zich door ijver en leergierigheid, welke hij echter niet naar wensch kon bevredigen, daar zijn vader hem voor den lakenhandel wilde opleiden. De spijt, die hij hierover gevoelde, schijnt de eerste oorzaak te zijn van zijn verzet tegen allen maatschappelijken dwang. Te Rouaan, Marseille en Lyon bekleedde hij ondergeschikte betrekkingen bij den handel, nadat de Revolutie hem van zijn vaderlijk erfdeel beroofd had, en wist door nauwgezette plichtsbetrachting de gunst zijner patroons te verwerven. Inmiddels peinsde hij op een leer, die het bestaande maatschappelijk stelsel zou hervormen of vervangen. In misleiding en monopolie meende hij de kenmerken te zien van het hedendaagsche handelsverkeer, en beide moesten verdwijnen. Het breedvoerigst heeft hij zijn stelsel ontwikkeld in „Traité de l'association domestique agricole" (1822). Hij was zoozeer overtuigd van de deugdelijkheid zijner denkbeelden, dat hij jaren aaneen dagelijks op hetzelfde uur huiswaarts keerde in de verwachting, dat hij er een tot zijn stelsel bekeerden millionair zou vinden, bereid om uitvoering te geven aan de door hem voorgestelde herschepping der maatschappij. *Fourier* vond bij zijn leven slechts weinig aanhangers, vestigde zich in 1826 voor goed te Parijs en overleed er in armoedige omstandigheden, den 8sten October 1837.

Het *Fourierisme* of het stelsel van *Fourier* gaat uit van 's menschen eenheid met het heelal, van het bestaan van een onsterfelijken geest en van een tot in het oneindige zich zelf herscheppende stof. Het heelal is in zijn oog een scheppende associatie, waaraan alle zonnen en planeten deel nemen. Onze aarde verkeert nog in haar kindsheid; zij zal zich gedurende 40000 jaren ontwikkelen en dan langzamerhand verouderen. Voor haar is het scheppende en verzorgende wezen de menschheid, en in deze heeft ieder mensch zijn bepaalde waarde. Hij veronderstelt verder een harmonie der hartstochten, daar hij deze beschouwt als de drijfveeren van alle werkzaamheid. Door eenzijdige ontwikkeling der hartstochten is de harmonie verbroken en het kwaad in de wereld gekomen, dat zich openbaart in een berustenden godsdienst, in een verdeelde wetenschap, in een onrechtvaardig straffende wetgeving en in een staatkunde, die de meerderheid tegen de minderheid in het harnas jaagt. Het groote probleem der menschheid is het herstel der harmonie. Deze kan alleen plaats grijpen door ontwikkeling van alle in den mensch aanwezige kiemen van neigingen en hartstochten, en door een groepeering der individuën voor de verschillende soorten van werkzaamheid naar gelang van hun vatbaarheid. Daarom eischt de moderne sociale wetenschap in de eerste plaats de kennis der neigingen en hartstochten, en deze zijn door *Fourier* op een eigenaardige, maar gedeeltelijk zeer willekeurige, wijze verdeeld.

Volgens deze beginselen wil hij de weinig samenhangende gemeenten en de eenigszins alleenstaande huisgezinnen vervangen door de groote huishouding, door hem *Phalanx* genaamd, die 1200 tot 1800 personen telt van elken ouderdom en van beide geslachten, en in plaats van de verstrooide woningen onzer dorpen wil hij gemeenschappelijke gebouwen of *phalanstères* doen verrijzen. Een phalanx op het land heeft een behoorlijke uitgestrektheid gronds te zijner beschikking. De eigendom van dien grond is verdeeld in actiën, die voor overdracht en voor overgang bij versterf vatbaar zijn, en ieder lid van de phalanx is daarenboven eigenaar van de door hem in de vereeniging gebrachte of verworven goederen. Hierin nu bestaat het verschil tusschen het stelsel van *Fourier* en het communisme (zie aldaar), daar dit laatste den persoonlijken eigendom, althans wat den bodem betreft, wil opheffen. De phalanx wil hij verder verdeeld zien in *klassenreeksen* voor huishouding, landbouw, fabriekswezen, opvoeding, wetenschap, kunst enz., en deze weder in *ordenreeksen*, bijv. de klassen voor landbouw in de orden boschbouw, akkerbouw en tuinbouw, en eindelijk de ordenreeksen weder in *reeksen*, bijv. de orde voor tuinbouw in de zorg voor de verschillende soorten van ooft. Langs dien weg komt men eindelijk tot de verschillende soorten of verscheidenheden van den arbeid, die door de elementen der vereeniging, door groepen van 7 tot 9 leden, worden volbracht. Op deze wijze kunnen alle verscheidenheden van smaak en karakter bevrediging en een gepaste werkzaam-

heid vinden, daar elk lid zich uit vrije keuze bij verschillende groepen kan aansluiten en alle uur of alle twee uur van de eene groep tot de andere overgaan. Hierdoor zou elke aanleg gelegenheid krijgen zich te ontwikkelen, terwijl de gestadige afwisseling van werkzaamheden de gezondheid des lichaams, de veerkracht des geestes en de opgeruimdheid des gemoeds bevorderen zou. Ieder zou deel hebben aan het verbruik volgens zijn neigingingen, doch in verband met en in evenredigheid tot zijn kapitaal, zijn arbeid en zijn talent. Daar verder de sociale mensch zoo spoedig mogelijk in een socialen toestand moet geplaatst worden, dient men ook de kinderen, zoowel meisjes als jongens, tot aan hun 12[de] of 14[de] jaar op dergelijke wijze als de volwassenen in klassen te verdeelen en aan het werk te zetten. Het bestuur van zulk een phalanx zou eindelijk worden toevertrouwd aan de oudsten, die bij de verkiezing althans $^7/_8$sten der stemmen op zich vereenigden.

Fourier was er van overtuigd, dat de oprichting van slechts één phalanx voldoende zou wezen, om de voordeelen van zijn stelsel aan het licht te brengen, zoodat alsdan terstond alle volkeren zich in dergelijke phalanxen zouden splitsen, waarna het hoofdbewind in handen zou komen van een centraal bestuur, door hem *omniarchaat* genaamd. Inmiddels is de eerste praktische proef, door zijn aanhangers te Condé-sur-Vêgres bij Versailles genomen, geheel en al mislukt, en ook met een nieuwe onderneming in de voormalige abdij Citeaux en met een volkplanting in Brazilië ging het niet beter.

Fourier doorzag met schranderen blik vele gebreken der hedendaagsche maatschappij en wist op een geniale wijze onderscheiden behoeften van het volksleven aan te duiden. Intusschen was hij van het gewicht van enkele waarheden zoozeer doordrongen, dat hij elken inval, die daarop betrekking had, al een hemelsche ingeving beschouwde en hierdoor tot de zonderlingste droomen en hersenschimmen verviel. Het Fourierisme beleefde eerst na den ondergang van het Saint-Simonisme (zie aldaar) een periode van bloei, dank zij de krachtige agitatie van eenigen zijner leerlingen. Deze, zooals *Considérant*, die een „Destinée sociale" in het licht gaf, *Pompery*, die een „Théorie de l'association et de l'unité universelle de C. Fourier" (1841) schreef, *Lemoyn*, die in zijn „Association par phalange agricole et industrielle" (1844) een uitvoerige beschrijving gaf der inrichting van de phalanx, *Hennequin*, *Jules Lechevalier*, *Transen* enz. hebben de dwalingen van hun meester gedeeltelijk vermeden en zijn leer vrijgepleit van de beschuldiging van materialisme, ongodsdienstigheid en vernietiging van alle huiselijke banden. Men kan zeggen, dat daardoor de leer van *Fourier* een geheel andere gedaante en een veel meer praktische strekking heeft verkregen. Om haar te verspreiden, zijn onderscheiden maandschriften en weekbladen uitgegeven, zooals: „Le nouveau monde", „Le phalanstère ou la reforme sociale" en „La phalange", welke in 1843 in het dagblad „La démocratie pacifique" veranderd werd. Over *Fourier* en zijn stelsel schreven o. a. *Considérant*, „Exposition abrégée du système de Fourier" (1845), *Pellarin*, „Ch. Fourier, sa vie et sa théorie" (5de druk 1871), *Sambue*, „Le socialisme de Fourier" (1900) en *Bebel* „Charles Fourier" (1888).

Fourierisme. Zie *Fourier*.

Fourier, Reeks van. Duidt men in het algemeen een functie aan met F(x), waarvan men weet, dat men die tot een convergeerende trigonometrische reeks kan ontwikkelen, dan heeft die ontwikkelde reeks den vorm van:

$$F(x) = {}^1/_2\, A_0 + A_1 \cos.x + A_2 \cos. 2\,x + A_3 \cos. 3\,x + \ldots \text{enz.} + A_n \cos.nx + B_1 \sin.x + B_2 \sin. 2\,x + B_3 \sin. 3\,x + \text{enz.} \ldots + B_n \sin.nx.$$

Hierin is:

$$A_n = \frac{1}{\pi}\int_0^{2\pi} F(x)\cos.nx.dx$$

$$B_n = \frac{1}{\pi}\int_0^{2\pi} F(x)\sin.nx.dx.$$

Deze reeks vindt tegenwoordig veel toepassing in de mathematische physica.

Fourier, Regel van. Iedere golfbeweging, hoe ingewikkeld deze ook is, kan men samenstellen uit enkelvoudige golven, zoogenaamde sinusgolven. Men verkrijgt een sinusgolf door een papierstrook gelijkmatig voort te bewegen, terwijl een potlood door een regelmatig ronddraaiende kruk loodrecht op de bewegingsrichting van het papier heen en weer bewogen wordt.

Four in hand (*Engelsch*) noemt men een vierspan, van den bok gereden.

Fourmies, een stad in het Fransche departement Nord, ligt aan een rechter zijrivier van de Sambre, aan de spoorlijnen Valenciennes—Maubeuge—Hirson en Fourmies—Valenciennes en telt ((1904) 13379 inwoners. Men heeft er wolspinnerij, garenbleekerijen, kousenfabrieken, glasblazerijen, marmerzagerijen en houthandel. Fourmies is het middelpunt van een uitgebreiden handel in merinowol.

Fourmois, *Théodore*, een Belgisch landschapschilder, werd den 14[den] October 1814 te Presles geboren en ontwikkelde zijn talent zonder bepaalde leiding. Onder de landschapsschilders der nieuwere Belgische school neemt hij een eerste plaats in. Zijn motieven ontleende hij meestal aan de Ardennen of het park te Presles. Hij overleed den 16[den] October 1871 te Brussel.

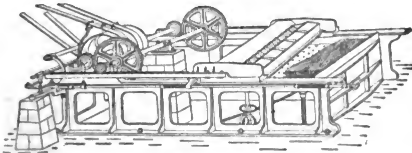
Fourneerbladen zijn oplegbladen van fijn hout, die gebruikt worden tot het bekleeden en inleggen van kastenmakerswerk.

Fourneeren is het bedekken van voorwerpen, uit goedkoope houtsoorten vervaardigd, met een dun blad van een betere houtsoort. Hieraan zijn verschillende voordeelen verbonden: ten eerste krijgen de voorwerpen een kleiner gewicht, want de hoofdmassa, het zoogenaamde grond- of blindhout, kan van licht hout gemaakt worden; ten tweede hebben de opgelegde voorwerpen een mooier voorkomen, daar men niet gebonden is aan groote stukken hout, zoodat men de meer gevlamde stukken kan gebruiken, en eindelijk kan men uit kleine stukken hout, die anders niet te gebruiken zouden zijn, de oplegbladen snijden. Voordat men de oplegbladen aan het grondhout vastlijmt, wordt de onderkant van het blad en de bovenkant van het grondhout getand, waardoor kleine elkander snijdende groeven ontstaan. Hierdoor wordt het

aan elkander lijmen vergemakkelijkt. Enkele malen wordt tusschen het blad en het grondhout een dun katoenen weefsel aangebracht.

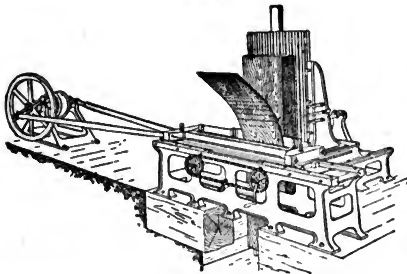
Fourneerzaag is een werktuig, waarmede men de dunne oplegbladen uit het hout zaagt of beter snijdt. Daar men bij het gebruik van zagen een groot verlies van hout heeft, tengevolge van het gevormde zaagsel (ongeveer vijftig procent), gebruikt men in den laatsten tijd messen, waarmede men de oplegbladen van het hout snijdt. Voor het snijden moet het hout eerst met stoom behandeld worden, daar men anders geen samenhangend blad van het hout afsnijden kan. Zoolang het nog nat is, moet het bewerkt worden.— Er bestaan twee groepen van fourneerzagen. Tot de eerste behooren die, waarbij van een ronddraaiend cylindervormig stuk hout door een mes een spiraalvormig blad wordt afgesneden. De tweede groep bevat machines, waarbij een stuk hout langs het vaste mes wordt voortbewogen of waarbij het mes over het vaste hont heen glijdt. Tot de laatste behoort de fourneerzaag van *Arley* (zie fig. 1). Rechts in de teekening ziet men het stuk hont, dat vast tegen het stevige dwarsstuk van de machine aangedrukt is. De meshonder, links daarvan aangebracht, wordt door de verschillende riemschijven en tandraderen over het hont heen bewogen. Het omkeeren van de bewegingsrichting, zoodra het mes zijn uiterste stand bereikt heeft, geschiedt automatisch. Figuur 2 geeft de afbeelding van een andere fourneerzaag, waarbij het hont loodrecht op en neer gaat, terwijl het mes horizontaal en loodrecht op de bewegingsrichting van het hout heen en weer bewogen wordt..

FIG. 1.

Fourneerzaag.

FIG. 2.

Fourneerzaag.

Fournel, *Victor François*, een Fransch schrijver, geboren den 8sten Februari 1839 te Cheppy bij Varennes (departement Meuse), leverde een bijdrage in de „Revne de Paris", verder in andere tijdschriften en in het dagblad „Le Français". Een gedeelte daarvan werd verzameld onder den titel: „Esquisses et croquis parisiens" (2 dln., 1876—1878). Van zijn geschriften op literair en tooneelgebied noemen wij: „Du rôle des coups de bâton dans les relations sociales et en particulier dans l'histoire littéraire" (1858), „Curiosités théâtrales anciennes et modernes, françaises et étrangères" (1859), „La littérature indépendante et les écrivains oubliés, essais de critiqne et d'érudition sur le XVIIe siécle" (2de druk, 1866), „Les contemporains de Molière" (4 dln., 1863-1876), „Les artistes français contemporains" (1883), „De Malherbe à Bossuet" (1884), „Petites comédies rares et curieuses du XVIIe siècle" (2 dln., 1884), „De J. J. Rousseau à A. Chenier" (1886) en „Le théâtre en XVIIe siècle. La comédie" (1892). Andere werken hebben betrekking op het leven te Parijs, zooals „Tableau du vieux Paris, les spectacles populaires et les artistes des rues" (1863), „Paris nonvean et Paris futur" (2de druk, 1867), „Paris et ses ruines en mai 1871" (1871), „Les rues dn vieux Paris" (1879) en „Vienx Paris, fêtes, jeux et spectacles" (1886). Behalve uitgaven van *Scarron* noemen wij ten slotte: „Voyages hors de ma chambre" (1876), „L'ancêtre. Légende contemporaine" (2de druk, 1888), „Aux pays du soleil" (1883), „Figures d'hier et d'aujourd'hui" (1883), „La confession d'un père" (1889), „Maman capitaine" (1889) en „Les hommes du 14 juillet" (1890). Hij overleed den 9den Juli 1894 te Tessé-la-Madelaine.

Fournet, *Victor*, een Fransch geoloog, werd geboren den 15den Mei 1801 te Straatsburg, ontving zijn opleiding aan de École der mines en werd daarop mijndirecteur in den Beneden-Elzas en later bij Le Pny de Dôme. Daarna werd hij benoemd professor in de aard- en delfstofkunde bij de philosophische faculteit te Lyon, waar hij den 8sten Januari 1869 overleed. Hij leverde belangrijke geschriften over ertsgangen, metamorfose gesteenten en steenkolenvorming en gaf een uitvoerige „Géologie lyonnaise" in het licht.

Fournier, *Marc Jean Louis*, doorgaans *Marc-Fournier* geheeten, een Fransch tooneeldichter, geboren te Genève in 1818, studeerde aldaar en begaf zich in 1838 naar Parijs, waar

hij als medewerker optrad aan verschillende tijdschriften. In 1847 werd hij lid der redactie van „La Presse" en kort daarop van „La Liberté". Later bepaalde hij zich bij het schrijven van tooneelstukken en werd in 1851 directeur van den schouwburg der Porte St. Martin. In 1868 ging hij bankroet en schreef vervolgens weder in dagbladen. Van zijn stukken noemen wij: „Les libertins de Genève" (1848), „Le pardon de Bretagne" (1849), „Les nuits de la Seine" (1858), „Les chercheurs d'or du Sacramento" (met *Duplessis*), „Paillasse" (met *d'Ennery*), „Manon Lescaut" (met *Barrière*), alle in de jaren 1849 tot 1854. Verder schreef hij „Russie, Allemagne et France, révélations sur la politique russe" (1844), den roman „Madame de Tencin" (2 dln., 1847, met *de Mirécourt*) en „La marche triomphale" (1855, in verzen). Hij overleed den 5den Januari 1879 te St. Mandé.

Fournier, *Edouard*, een Fransch schrijver, werd geboren te Orléans den 15den Juni 1819 en overleed te Parijs den 10den Mei 1880. Hij heeft zich vooral bezig gehouden met de stedelijke geschiedenis en de archaeologie van Parijs, waarover hij schreef „Paris démoli, mosaïque de ruines" (3de druk, 1883), „Enigmes des rues de Paris" (1859), „Histoire du Pont-Neuf" (2 dln., 1861), „Chroniques et légendes des rues de Paris" (1864) en „Paris à travers les ages" (1876). Van zijn uitgaven op litterair gebied zijn te noemen „L'esprit des autres" (6de druk, 1881), „L'esprit dans l'histoire" (4de druk, 1882), „Souvenirs poétiques de l'école romantique" (1880), „Théâtre français au XVIe et au XVIIe siécle" (2 dln., 2de druk, 1874) enz. In romanvorm verschenen „Le roman de Molière" (1863) en „La comédie de La Bruyère" (2 dln., 1866).

Fournier, *Hughues Marie Henri*, een Fransch staatsman, geboren den 29sten Juli 1821 te Parijs, werd in 1844 geplaatst bij het archief van het departement van Buitenlandsche Zaken, in 1848 attaché bij het gezantschap te Karlsruhe, in 1851 gezantschaps-secretaris te Petersburg, later te Hannover, 's Gravenhage, Frankfort aan den Main en Madrid en vertrok in 1862 als gevolmachtigd minister naar Stockholm en in 1872 naar Rome. Wegens een botsing met *Bourgoing*, Fransch gezant bij den Heiligen Stoel, kwam hij in 1873 op wachtgeld. In 1877 werd hij als Fransch gezant naar Konstantinopel gezonden en bleef aldaar tot 1880. In 1879 werd hij door het departement Indre et Loire tot lid van den Senaat gekozen, waar hij tot de linker zijde behoorde. Hij overleed den 4den December 1898 te Tours.

Fournier, *Jean Alfred*, een Fransch geneeskundige, werd in 1832 te Parijs geboren. Als leerling van *Ricord* wijdde hij zich voornamelijk aan de bestudeering der syphilitische ziekten. Hij was achtereenvolgens directeur van de ziekenhuizen te Lourcine, St Louis en Parijs, tevens hoogleeraar in laatstgenoemde plaats en lid van de Académie de Médecine· Hij schreef „Recherches sur la contagion du chancre" (1857), „Recherches sur l'incubation de la syphilis" (1865), „Leçons cliniques sur la syphilis, étudiée plus particulièrement chez la femme" (1873), „Clinique de Lourcine, du sacrocèle syphilitique" (1875), „La syphilis du cerveau" (1879), „Syphilis et mariage" (1880), „De l'ataxie locomotrice d'origine syphilitique" (1882), „Prophylaxie publique de la syphilis" (1887), „L'hérédité syphilitique" (1891) en „Traitement de la syphilis" (1893).

Fournier, *François Ernst*, een Fransch admiraal, werd in 1842 geboren, onderscheidde zich gedurende den Fransch-Duitschen Oorlog en werd als fregatkapitein naar China gezonden, waar hij het vredesverdrag van Tien-Tsin teekende (1884) en tot kapitein bevorderd werd. Nadat hij tot schout-bij-nacht was benoemd (1891), werd hij achtereenvolgens commandant van het eskader in het verre Oosten, directeur van de Hooge Marineschool, vice-admiraal, maritiem prefect te Brest en opperbevelhebber van het Middellandsche Zee-eskader. Hij schreef o. a. „Cyclones et typhons" (1890) en vond een toestel uit om de zeecompassen te regelen.

Fournier, *August*, een Oostenrijksch geschiedkundige, werd den 19den Juni 1850 te Weenen geboren, studeerde in de geschiedenis, werd in 1864 beambte bij en in 1878 directeur van het archief van Binnenlandsche Zaken, was in 1875 privaatdocent te Weenen, in 1880 buitengewoon, in 1883 gewoon hoogleeraar te Praag. In Maart 1891 werd hij in den Rijksraad, in 1892 in den Boheemschen Landdag gekozen. Nadat hij in 1899 hoogleeraar te Weenen was geworden, trad hij uit de politiek terug. Hij schreef: „Abt Johann von Viktring und sein Liber certarum historiarum" (1875), „Gentz und Cobenzl. Geschichte der österreischischen Diplomatie van 1801—1805" (1880), „Napoleon I, eine Biographie" (3 dln., 1886—1889), „Handel und Verkehr in Ungarn und Polen um die Mitte des 18 Jahrhunderts" (1887), „Eine amtliche Handlungsreise nach Italien im Jahre 1754" (1889), „Der Kongresz von Châtillon. Die Politik im Kriege von 1814" (1890) en een deel met opstellen getiteld „Historische Studien und Skizzen" (1885).

Fournière, een Fransch socialist en staatsman werd in 1857 te Parijs geboren, was eerst diamantbewerker, daarna corrector, maar stelde zich weldra in verbinding met de leiders der revolutionnaire partijen. Als medewerker van *Benoît Malon* aan de „Emancipation", stichtte hij met dezen de „Revue socialiste". Nadat hij van 1894 tot 1898 lid van den gemeenteraad van Parijs geweest was, werd hij in 1898 tot lid der Kamer gekozen. Behalve eenige tooneelstukken, als „La patronne" (1894), schreef hij: „L'âme de demain" (1895), „L'idéalisme social" (1899) en „Chez nos petits-fils" (1900), waarin hij het collectivisme verdedigt.

Fourrage. Zie *Fourageeren*.

Fourton, *Marie François Oscar, Bardy de*, een Fransch staatsman, werd den 3den Januari 1836 te Ribérac geboren, was tijdens het tweede keizerrijk onderprefect in zijn geboortestad en werd in 1871 tot lid der Nationale Vergadering gekozen, waar hij zich bij de monarchisten aansloot. In 1872—1873 was hij minister van Openbare Werken, in 1873—1874 van Onderwijs en Eeredienst en daarna van Binnenlandsche Zaken, als hoedanig hij de liberalen vervolgde. In het ministerie *Broglie* nam hij in 1887 wederom de portefeuille van Binnenlandsche Zaken. Hij stelde alle mogelijke maatregelen in het werk, om gunstige verkiezingen te verkrijgen, maar toch leed de regee-

ring verschillende nederlagen bij de stemming, zoodat hij 20 November aftrad. Van 1880—1885 was Fourton senator en van 1889 tot zijn dood (5 December 1897) lid der Kamer.

Fout is een afwijking van den normalen toestand van hetgeen geoorloofd is. Zij kan door afwezigheid eener goede of aanwezigheid eener slechte eigenschap veroorzaakt worden. Alle instrumenten bezitten, daar niets volmaakt is, een fout, wat niet hindert, indien er slechts bij de samenstelling naar gestreefd is deze zoo gering mogelijk te maken en indien degene, die het instrument gebruiken moet, haar grootte slechts kent. Vooral bij astronomische en geodetische waarnemingen is dit een zaak van het grootste belang. Behalve met de fout, die onafscheidelijk aan elk toestel verbonden is, moet hierbij ook gelet worden op de persoonlijke fout, d. i. die, welke tijdens de waarneming door den waarnemer wordt gemaakt. Zie *Correctie*.

Munten, maten, gewichten, weegschalen, enz. mogen binnen zekere, door de wet voorgeschreven grenzen, van de absoluut juiste waarde afwijken. Het bedrag der fout bij maten, gewichten en weegschalen wordt jaarlijks op de ijkkantoren vastgesteld.

Foville, *Alfred de*, een Fransch statisticus, werd den 26sten December 1842 te Parijs geboren en is thans hoogleeraar in de staathuishoudkunde en statistiek aldaar en voorzitter van het statistisch bureau van het ministerie van Financiën. Hij schreef: „Mémoire sur les variations des prix au XIX siècle" (1872), „La transformation des moyens de transport et ses conséquences économiques et sociales" (1880), „L'administration de l'agriculture au contrôle général des finances sous Louis XVI" (1882), „Le morcellement, études économiques et statistiques sur la propriété foncière" (1885), „La France économique. Statistique raisonnée et comparative" (1887—1899), „Atlas de statistique financière" (1881—1889), „Le prix de blé et l'influence des droits de douane" (1891), „La richesse en France et à l'étranger" (1893), „Enquête sur les conditions de l'habitation en France" (2 dln., 1894—1899). Sedert 1877 redigeert hij het door het ministerie uitgegeven „Bulletin de statistique et de législation comparée".

Fowler, sir *John*, een Engelsch ingenieur, in 1817 te Sheffield geboren, was werkzaam bij den waterbouwkundige *Leather*, die de groote waterreservoirs voor Sheffield vervaardigde. Tegelijkertijd wijdde hij zich aan het spoorwezen en maakte de voorloopige plannen voor de lijn Stourbridge—Birmingham, die hij later uitvoerde. Hij werd bedrijfsdirecteur van de Stockton- en Hartlepoolbaan en begon in 1853 den bouw van den ondergrondschen spoorweg te Londen, waarvoor hij bijzondere locomotieven samenstelde. Hij was verder bezig met den aanleg van dokken, riviernormaliseeringen en kaden. Als president der „Institution of civil engineers" trachtte hij een betere opleiding voor ingenieurs te verkrijgen. Later was hij hoofdingenieur bij de spoorwegen in Egypte, terwijl hij ook den bouw leidde van de brug over den Forth, waarna hij in den adelstand werd opgenomen. Hij overleed den 20sten November 1898 te Bournemouth.

Fowler, *John*, de uitvinder van den naar hem genoemden stoomploeg, werd den 8sten Juli 1826 te Melksham geboren, stichtte in 1860 te Hunslet bij Leeds groote machinefabrieken, waarin voornamelijk stoomploegen, locomotieven, stoomwalsen en stoommachines voor electrisches sporen en verlichtingen vervaardigd werden. Hij overleed te Ackworth den 4den December 1864.

Fowler, sir *Henry Hartley*, een Engelsch staatsman, werd in 1830 geboren, was in 1852 „solicitor" te Wolverhampton en in 1863 burgemeester der stad. In 1880 werd hij in het Lagerhuis gekozen, waar hij weldra een zoo invloedrijke plaats bij de linkerzijde innam, dat hij in 1884 in het ministerie-*Gladstone* onderstaatssecretaris van Binnenlandsche Zaken werd. Van Februari tot Augustus 1886 was hij secretaris van Financiën. In 1888 werd hij „deputy chairman of committees" en toen in 1892 *Gladstone* een nieuw Kabinet samenstelde, nam hij daarin zitting. In het na *Gladstone's* aftreden gevormde ministerie-*Roseberry* was hij van Maart 1894 tot Juni 1895 minister voor Indië.

Fox, *Nittert*, gewoonlijk *jonker Fox* genaamd, in het laatst der 15de eeuw kolonel in dienst van hertog *Albrecht van Saksen*, werd op verzoek der Schieringers, die door de Groningers overwonnen waren, in 1496 met krijgsvolk naar Friesland gezonden, waar hij spoedig een volkomen overwinning behaalde, maar zwaar gewond werd. Tot herstel vertoefde hij eenigen tijd te Sneek, waar men hem tegen betaling van 8000 Rijnsche guldens in 1497 de stad en het land deed ruimen. In datzelfde jaar echter kwam hij terug, maakte zich meester van eenigen steden en vertrok op nieuw. De hertog zond hem echter in 1498 nogmaals derwaarts, om de Groningers aan te vallen. Hij behaalde eenige voordeelen, maar werd voor 2300 Rijnsche guldens afgekocht. Nauwelijks echter hadden de Groningers hierdoor de handen vrij of zij vereenigden zich met de Leeuwarders, om tegen den Jonker op te trekken. Nog vóór zij evenwel slaags raakten, keerden de Groningers naar hun haardsteden terug, en de Friezen zagen zich genoodzaakt *Albrecht van Saksen* als hun beschermheer te huldigen. *Fox* werd toen bevelhebber van Friesland en hield te Leeuwarden zijn verblijf.

Hertog *Albrecht* wenschte echter ook heerschappij te voeren over Groningen en de Ommelanden, zoodat hij zich met *Edzard*, graaf van Oost-Friesland verbond, om de Groningers aan te vallen. Den 22sten Juli 1499 kwam *Fox* met een uitgelezen bende te Kropswolde en begaf zch vandaar naar Kolham. Hier werd hij door de Groningers aangevallen en verslagen. Zwaar gewond en op zijn knieën, spoorde hij de zijnen aan tot strijden, en daar hij zich niet wilde overgeven, werd hij met het zwaard in de hand gedood. Het gehucht Foxhol, gelegen ter plaatse, waar hij sneuvelde, ontleent aan hem zijn naam.

Fox, *George*, de stichter van het kerkgenootschap der *Kwakers* (zie aldaar), werd geboren in 1624 in het dorp Drayton in het Engelsche graafschap Leicester en was de zoon van een Presbyteriaanschen wever. Aanvankelijk werd hij leerling bij een schoenmaker en wolkooper en met het hoeden der schapen belast. De eenzaamheid, zijn diep gevoel en de godsdiensttwisten van die dagen brachten hem weldra tot de overtuiging,

dat al het uitwendige eigenlijk geenerlei waarde heeft, maar de mensch alleen zalig kan worden door den geest Gods of door den geest van Christus in zijn binnenste. In 1647 maakte hij een aanvang met het verkondigen van den godsdienst des geestes en hij deed het met een moed, die zelfs voor *Cromwell* niet sidderde, met een ijver, die zelfs in pijn en boeien niet verminderde. Hij stichtte een gemeente onder den naam van „Genootschap der vrienden", deed een reis naar Nederland, Duitschland en Noord-Amerika om leden te winnen, en gaf met medewerking van mannen als *Barclau*, *Keith* en *Penn* aan zijn leer een stelselmatigen vorm. Hij overleed den 16den Januari 1691, en eerst na zijn dood begon de sekte der Kwakers te bloeien. Van hem bestaat „Historical account of the life, travels and sufferings of George Fox" (1694).

Fox, *Charles James*, een der grootste Britsche staatslieden en een uitstekend redenaar, werd geboren den 24sten Januari 1740 en was van moederszijde een achterkleinzoon van koning *Karel II*. Zijn vader *Henry Fox*, eerste lord *Holland* en staatssecretaris onder *George II*, trachtte hem voor de staatkundige loopbaan te ontwikkelen, maar verleende hem tevens een groote mate van vrijheid, zoodat *Charles James* de slaaf werd van hevige hartstochten, inzonderheid van de neiging tot het spel. Nadat hij te Eton en te Oxford op de loffelijkste wijze zijn studiën voleindigd had, begaf hij zich op reis naar het vasteland, werd vervolgens, nog voordat hij den hiervoor vereischten leeftijd bereikt had, afgevaardigd naar het Lagerhuis en spreidde hier onder innemende vormen groote talenten ten toon. Aanvankelijk voegde hij zich aan de zijde der tories en werd dientengevolge tot lord der Schatkist benoemd. Te bekrompen was echter die staatknnde voor zijn veelomvattenden geest. Hij kwam in betrekking met *Burke* en met de whigs, en zijn politieke denkwijze onderging een belangrijke verandering. Reeds in 1774, terstond na den dood zijns vaders, voegde hij zich in het Lagerhuis bij de oppositie en verloor hierdoor zijn betrekking als lord der Schatkist. Hierdoor gevoelde hij zich zóó gekrenkt, dat hij tot allerlei uitspattingen verviel, zijn erfgoed verkwistte, zich in schulden stak en de achting zijner medeburgers verloor. De loop der zaken in Amerika werkte echter krachtig op zijn vaderlandslievend gemoed en plaatste zijn talenten als staatsman in een schitterend licht. Steunende op het Britsche recht en op de Britsche grondwet, verhief hij in het Lagerhuis zijn stem tegen de bekrompen politiek van het ministerie en verdedigde met kracht het recht der Koloniën, om zelf haar belastingen vast te stellen. Hij drong verder aan op een spoedigen vrede, als het eenige redmiddel voor het bedreigde moederland. Toen het ministerie *North* eindelijk in 1782 voor het ministerie *Rockingham* en *Shelborne* plaats maakte, werd *Fox* tot staatssecretaris benoemd, doch daar het hem niet gelukte, met de Amerikanen vrede te sluiten, legde hij zijn betrekking neder en werd vervangen door den jongen *Pitt*, met wien hij over de belangrijkste vraagstukken een hevigen strijd voerde. Nadat hij de verstrooide krachten der oppositie vereenigd en zich zelfs met *North* verbonden had, bracht hij in 1783 nogmaals het ministerie ten val. *Portland* en *North* vormden met hem een nieuw kabinet, en de vrede werd aanstonds gesloten op dezelfde grondslagen, die men tegen *Shelborne* bestreden had. Steeds bereid, om zijn populariteit op te offeren aan zijn grootsche plannen, bracht hij den India-bill in het Parlement, om de grove misbruiken der Oost-Indische Compagnie te keer te gaan en het bewind over de Oost-Indische koloniën in handen van de regeering te brengen. Dit stoute plan verkreeg in het Lagerhuis de meerderheid, doch werd door 's konings invloed in het Hoogerhuis verworpen, waarna *Pitt* aan het hoofd der zaken kwam en het Lagerhuis ontbonden werd. De openbare meening was nu zoodanig tegen hem ingenomen, dat in 1784 slechts het geld der whigs hem een plaats in het Lagerhuis bezorgde. Niettemin bereidde hij zich met *Burke* en andere bekwame mannen voor op een oppositie, die in de parlementaire geschiedenis haars gelijke niet heeft. In 1787 kwam *Fox* met het voorstel de slavernij der Negers af te schaffen, en bewees terstond, dat zulk een maatregel een gunstigen invloed zou hebben op de Britsche koloniën. Ook gelukte het hem den oorlog af te wenden, dien *Pitt* wegens het in bezit nemen van Otsjakow tegen Rusland wilde voeren. In de Fransche Omwenteling begroette hij, zonder zich door de anarchie op een dwaalspoor te laten voeren, den vooruitgang der staatkundige ontwikkeling en onderscheidde zich hierin van *Burke*, die aan het democratisch beginsel der revolutie een fellen haat toedroeg. *Fox* zag in dit verschil van gevoelen een kiem van verdeeldheid voor zijn partij en deed al het mogelijke, om deze te verhoeden. Toch openbaarde zij zich onder de whigs in 1790 bij de behandeling van den Quebec-bill. Nadat *Burke* zijn vriend vruchteloos bezworen had de zijde der Fransche revolutie te verlaten, voegde hij zich met het meerendeel der whigs aan de zijde van het ministerie. Dientengevolge werd het voorstel van *Fox*, om tot afwending van alle oorlogsgevaar met de Nationale Conventie in onderhandeling te treden, met een groote meerderheid verworpen. *Fox* achtte het echter, in het belang der volksvrijheid, zijn plicht in zijn gevoelens te volharden en trad van 1792 tot 1797, nagenoeg alleen, in het strijdperk tegen de indrukwekkende meerderheid van het Lagerhuis. Hoe geringer het aantal zijner vrienden werd, des te hooger klom zijn geestkracht. Meer en meer helde hij over tot de democratie en begon te peinzen op een hervorming van het Parlement, doch omstreeks het jaar 1797, toen hij bespeurde, dat zijn tegenstand kracht bezorgde aan zijn vijanden, begaf hij zich naar zijn buitenverblijf St. Anns-Hill, wijdde zich aan de letterkunde en leidde er een ingetogen leven. Na den vrede van Amiens deed hij, ter opsporing van geschiedkundige bronnen, een reis naar Frankrijk, waar hij met onderscheiding ontvangen werd. Bij zijn terugkeer was het ministerie *Addington* op het punt den oorlog te hervatten. *Fox* rekende op een vereeniging van de gematigden van beide partijen en naderde zelfs tot *Pitt*. Hierdoor kwam in 1804 het ministerie *Addington* ten val, doch de koning verzette zich tegen de opneming van *Fox* in het ministerie *Pitt*. Nu plaatste eerstgenoemde zich weder op de banken der oppositie en poogde vruch-

teloos *Pitt* terug te houden van een verbond met de Europeesche Mogendheden. Toen eindelijk *Pitt* bezweek uit verdriet over de uitkomst zijner politiek, werd de koning genoodzaakt *Fox* met *Grenville* aan het bewind te roepen. Zijn groote mededinger had hem een ontzettenden schuldenlast, oorlog en groote verwarring achtergelaten, doch voordat hij aan het sluiten van den vrede kon denken, overleed hij den 14den September 1806. Hij was eenvoudig van aard en zeer beminlijk in zijn omgang. Met schroom betrad hij de tribune, maar zoodra hij zich in zijn onderwerp verdiepte, ontwaakte zijn welsprekendheid. Zijn „History of the early part of the reign of James II, with an introductory chapter" (1808) is eigenlijk een verdediging der revolutie van 1688. Zijn „Speeches in the House of Commons" (1815) zijn in 6 deelen in het licht verschenen. Ook werden zijn „Memorials and correspondence"(4 dln., 1853—1857), uitgegeven. Zijn vrienden deden te zijner eer in 1816 een standbeeld op de Bloomsbury-Square en in 1818 een gedenkteeken in Westminster-abbey verrijzen.

Foxkanaal, een zeearm in arktisch Amerika tusschen Baffinland, het schiereiland Melville in het eiland Southampton, werd in 1615 door *Bylot* ontdekt en in 1631 door *Fox* teruggevonden.

Foxterrier. Zie *Hond.*

Foy, *Maximilien Sebastien*, een Fransch generaal, werd geboren te Ham den 3den Februari 1775, bezocht de artillerieschool te La Fère, was bij het uitbarsten van den oorlog van 1792 artillerie-officier, nam deel aan den veldtocht, maar werd in 1794 in hechtenis genomen, omdat hij een afkeurend oordeel had uitgesproken over *Lebou*, lid der Nationale Conventie. Door den 9den Thermidor gered, streed hij onder *Moreau* en werd door *Desaix* aanbevolen aan generaal *Bonaparte*; deze wenschte hem als adjudant mede te nemen naar Egypte, doch *Foy* wees dit aanbod van de hand. Daarna diende hij in 1798 in Zwitserland onder *Schaumburg*, in 1799 onder *Masséna*, bij wien hij werkzaam was als adjudant-generaal en chef de brigade, en in 1800 bij *Lecourbe* in het korps van *Moreau*. Als kolonel was hij in de zaak van *Moreau* betrokken, doch de consul *Bonaparte* liet hem niet in hechtenis nemen, maar vergunde hem te dienen bij het leger in Holland, waarheen hij de wijk had genomen. Intusschen moest hij lang wachten op den rang van generaal. In 1805 trok hij te velde onder *Marmont*, werd in 1807 als artillerie-officier naar sultan *Selim III* gezonden en onderscheidde zich bij den val van dezen onder het opperbevel van generaal *Sebastiani* door de verdediging der Dardanellen. Na zijn terugkeer commandeerde hij als generaal van 1808 tot 1814 eenige legerafdeelingen in Spanje en Portugal. *Masséna* zond hem in 1809, ter rechtvaardiging van zijn krijgsbeleid, naar den keizer, en deze benoemde *Foy* tot divisie-generaal. Na den slag van Salamanca (2 Juli 1812) nam hij in plaats van *Marmont* het opperbevel op zich over het geslagen leger, onderscheidde zich door beleid en moed en verliet het leger eerst den 27sten Februari 1814, nadat hij gevaarlijk gewond was. *Lodewijk XVIII* benoemde hem in 1814 tot inspecteur-generaal der 4de en 16de militaire divisie. Bij den veldtocht van 1815 was hij aanvoerder eener divisie en werd in den slag bij Waterloo voor de 15de maal gewond. Na de tweede restauratie leidde hij een ambteloos leven en schreef een geschiedenis van den oorlog in Spanje. In 1819 werd hij inspecteur-generaal der 2de en 16de militaire divisie en afgevaardigde naar het Parlement voor het departement Aisne. Hij openbaarde hier zijn vrijzinnige gevoelens, schitterde door zijn talenten als redenaar en overleed den 28sten November 1825. Van hem zijn verschenen: „Histoire de la guerre de la péninsule sous Napoléon" (4 dln., 1827), en „Discours du général Foy" (2 dln., 1826).

Foyatier, *Denis*, een Fransch beeldhouwer, werd geboren te Bussières in 1793, oefende zich onder leiding van *Marin* te Lyon, waar hij in 1816 den prijs voor beeldhouwkunde verwierf en bezocht in 1817 de Koninklijke school voor schoone kunsten te Parijs. In 1819 kreeg hij door zijn standbeeld „Een Faun" de gouden medaille en dientengevolge de opdracht een groot standbeeld van den heiligen *Marcus* voor de hoofdkerk te Arras te vervaardigen. Van zijn kunstwerken noemen wij verder „Het standbeeld van Spartacus" (in den tuin der Tuilerieën), „De buste van Louise Labey" (La belle Cordière) in het museum te Lyon, een standbeeld van „Het Geloof" in Nôtre Dame de Lorrette, basreliëfs aan den Arc de l'Etoile, en een gedeelte der versiering van de Madelainekerk te Parijs. Hij overleed den 18den November 1863.

Foyer, een Fransch woord, dat *brandpunt* beteekent, is de naam van een zaal, waar de schouwburgbezoekers tusschen de bedrijven kunnen vertoeven. Gewoonlijk vindt men er een buffet.

Foyle, een rivier in de Iersche provincie Ulster, ontstaat beneden Strabane uit de samenvloeiing van de Finn en Mourn, en mondt na een loop van 28 km. beneden Londonderry in de Lough Foyle uit.

Fr. is achter botanische namen de afkorting voor *Elias Fries* (zie aldaar).

Fr. is de afkorting voor de Fransche munt franc.

Fra (Italiaansch, afkorting voor *frate*) beteekent broeder en wordt slechts voor de namen van monniken gebruikt.

Fra Angelico. Zie *Fiesole Fra.*

Fraas, *Karl Nikolaus*, een Duitsch botanicus en landbouwkundige, werd geboren te Rattelsdorf bij Bamberg den 8sten September 1810, studeerde te München in de natuur- en geneeskunde en legde zich vooral toe op de botanie. In 1835 werd hij inspecteur van den koninklijken tuin te Athene en in 1836 hoogleeraar in de plantkunde. Na zijn terugkeer in Beieren (1842) was hij werkzaam aan de landbouw- en nijverheidschool te Freising en werd in 1845 benoemd tot inspecteur en hoogleeraar der chemie en technologie aan de landbouwschool te Schleiszheim. In 1847 ging hij als hoogleeraar in de landbouwkunde naar de universiteit te München en werd er tevens belast met het bestuur der veeartsenijschool. Hij schreef in het nieuw-Grieksch de „Στοιχεῖα τῆς βοτανικῆς" (1835) en na zijn terugkeer: „Synopsis plantarum florae classicae" (1845), „Klima und Pflanzenwelt in der Zeit, ein

Beitrag zur Geschichte beider" (1847). Daarna bepaalde hij zich tot den landbouw en aanverwante vakken en gaf in het licht: „Historisch encyclopädischer Grundrisz der Landwirtschaftlehre" (1848), „Geschichte der Landwirtschaft" (1851), „Die Schule des Landbaues" (5de druk, 1871), „Bayerns Rinderrassen" (1853), „Die Natur der Landwirtschaft" (2 dln., 1857), „Buch der Natur für Landwirte oder Landwirtschaftliche Naturkunde (1860), „Ackerbaukrisen und ihre Heilmittel" (1866), „Geschichte der Landbau- und Forstwissenschaft" (1866) en „Wurzelleben der Kulturpflanzen" (1870). Hij overleed den 9den November 1875.

Fraas, *Oskar*, een Duitsch geoloog, werd geboren te Lorch (Württemberg) den 17den Januari 1824, studeerde te Tübingen in de godgeleerdheid en tevens in de geologie, werd in 1845 hulpprediker en vertrok in 1847 met een jaargeld van den staat naar Parijs, waar hij aan de Sorbonne zich hoofdzakelijk toelegde op de geologie, waarna hij met wetenschappelijke bedoelingen half Frankrijk doorreisde. Na zijn terugkeer werd hij hulpprediker te Leutkirch en vervolgens predikant te Laufen. Hij deed belangrijke ontdekkingen op het gebied der palaeontologie en werd in 1856 professor in de aard- en delfstofkunde te Stuttgart. Hier bracht hij een voortreffelijke verzameling delfstoffen bijeen en hield zich sedert 1859 bezig met de geognostische beschrijving des lands. In 1864 deed hij een reis door Egypte, Arabië en Syrië en schreef „Aus dem Orient" (1867). Verder leverde hij onloochenbare bewijzen, dat ook in Duitschland de mensch gelijk met het rendier en de holenbeer heeft geleefd. In 1857 onderzocht hij op uitnoodiging van *Roestem Pasja*, gouverneur-generaal van den Libanon, dit gebergte. Hij schreef o.a.: „Die nutzbaren Mineralien Württembergs" (1860), „Fauna von Steinheim, mit Rücksicht auf die miocänen Säugethier- und Vögelreste" (1870), „Vor der Sündflut. Eine populäre Geschichte der Urwelt" (3de druk, 1879), „Drei monate am Libanon" (2de druk, 1876), „Geognostische Beschreibung von Württemberg, Baden und Hohenzollern" (1882) en „Aus dem Süden. Reisebriefe aus Südfrankreich und Spanien" (1886). Hij overleed den 22sten November 1897 te Stuttgart.

Fra Bartolommeo. Zie *Porta, Baccio della*.

Frac, in het Engelsch *frock*, afkomstig van het Middel-Latijnsche woord *froccus* of *floccus*, een kleed van grove stof, is de naam van het kleedingstuk, dat de hedendaagsche mode aan de mannen van aanzienlijken stand voorschrijft bij het afleggen van deftige bezoeken, op partijen en bij alle plechtige gelegenheden. Nadat de mode tegen het einde der 17de eeuw uit Spanje naar Frankrijk verplaatst werd, ontving zulk een feestgewaad onder de benamingen *justaucorps, habit à la Française* enz. verschillende gedaanten en kwam in onderscheiden kleuren met en zonder versierselen in zwang, totdat in 1785 de Engelsche *frock* en daarmede de naam *frac* in beschaafd Europa algemeen werd en tot in onzen tijd toe in de gedaante van den zwarten rok gedragen wordt. Het kleedingstuk is van voren open en kort en dekt het achterdeel van 's menschen lichaam met een paar losse slippen.

Fracastoro, *Girolamo*, een Latijnsch dichter, wijsgeer, genees- en sterrenkundige, werd geboren te Verona in 1483, was op zijn 19de jaar reeds hoogleeraar in de logica te Padua, doch moest wegens den oorlog na 7 jaar die betrekking nederleggen. Daarna begaf hij zich eenigen tijd naar de hoogeschool van Portunone in Friaul, doch keerde vervolgens naar Verona terug, waar hij een buitenverblijf bewoonde en zich aan de geneeskundige praktijk wijdde. Paus *Paulus III* benoemde hem tot archidiaconus en tot eersten geneesheer van het Concilie te Trente. *Fracastoro* overleed in 1553. Zijn gedicht: „Syphilis sive morbus gallicus" wordt zeer geroemd. Zijn gezamenlijke werken zijn bij herhaling uitgegeven.

Fraccaroli, *Innocenzo*, een Italiaansch beeldhouwer, werd geboren den 28sten December 1805 te Castelrotto bij Verona, studeerde eerst aan de kunstacademie te Venetië en vervolgens aan die te Milaan, waar hij in 1828 een medaille behaalde. Daarna oefende hij zich gedurende vijf jaar te Rome, woonde toen weder te Milaan en werd in 1842 professor aan de Academie te Florence. Tevens werd hij lid van de Academie te Venetië en te Milaan en in 1863 correspondeerend lid van het Fransche Instituut. Later was hij wederom te Milaan gevestigd, waar hij den 29sten April 1882 overleed. Van zijn kunstwerken vermelden wij: „De kindermoord te Bethlehem" (1847), een groote marmeren groep, thans in het Belvedère te Weenen geplaatst, het monument van *Carlo Emanuele II* in de koninklijke kapel te Turijn, het standbeeld van graaf *Verri* in het Brera te Milaan, „Eva vóór den zondenval", „De gewonde Achilles", „Daedalus en Icarus" en groote borstbeelden van *Christus*, van de maagd *Maria* en van de *Venezia*.

Fractie (Latijn = breuk) noemt men de vereeniging van staatkundige medestanders in een volksvertegenwoordiging. Afgevaardigden, die tot geen fractie behooren, noemt men wilden, buitengewone leden hospitanten. De fracties houden onder leiding van een voorzitter vergaderingen, waarin over de houding en stemming der fractie gesproken wordt, wie in haar naam het woord zal voeren of interpellaties indienen enz.

Fractionneeren noemt men het scheiden van verschillende vloeistoffen door middel van destillatie (zie aldaar).

Fractuur noemt men de „Duitsche" letters met scherp gebroken hoeken, in onderscheiding met de afgeronde „Romeinsche" of het antiqua-schrift. *Albrecht Dürer, Vinzenz Röckner* en *Johann Neudörfer* hebben ze het eerst gebruikt. De vormen der fractuur berusten op den in de geschreven boeken gebruikten lettervorm, maar hadden in de 17de eeuw hun fraaiheid verloren en zijn door *Breitkopf* in de 18de en de gebroeders *Walbaum* in de 19de eeuw verbeterd. De fractuur heeft langzamerhand het veld moeten ruimen voor de antiqua en wordt hoewel reeds minder, nog slechts voor het Finsch, Lettisch, Lithausch, Esthisch en IJslandsch gebruikt. In Duitschland worden reeds 60 à 70 % der wetenschappelijke boeken met antiqua gedrukt, in het dagelijksch leven (couranten, schoolboeken enz.) heeft de fractuur zich echter staande gehouden, vooral ook door den steun, dien zij van *Bismarck* ondervond.

Fra Diavolo, of *Broeder de Duivel*, is de bijnaam van *Michele Pezza*, die in 1760 te Itri geboren werd. Volgens sommigen was hij eerst monnik en droeg als zoodanig den naam van *Fra Angelo* (Broeder de Engel), maar werd later hoofdman eener rooverbende, die de omstreken van Intri in Terra di Lavoro onveilig maakte, waarom hij bij verstek ter dood werd veroordeeld. Daar hij zich bij het oprukken der Franschen naar Napels aan de zijde der koningsgezinden schaarde, ontving hij vergiffenis en werd tot kolonel benoemd, waarop hij met zijn bende deel nam aan den oorlog en in 1806 aan de Franschen groote nadeelen toebracht. Weldra echter werd hij verjaagd, zoodat hij zich naar Calabrië begaf, waar hij onder leiding van den commodore *Sidney Smith* tegen de Franschen optrok. Hij werd echter bij San Severino gevangen genomen en den 12^{den} November 1806 te Napels opgehangen. De beroemde opera van *Auber* heeft met zijn geschiedenis niets gemeens dan den naam.

Fragaria. Zie *Aardbezie.*

Fragment of *brokstuk* noemt men een gedeelte van een of ander werk en in het bijzonder een overgebleven gedeelte van een geschrift der Oudheid, dat verloren is gegaan. Hoogst merkwaardig zijn de *Wolfenbüttelsche fragmenten.* Deze werden door *Lessing* uitgegeven in zijn verzameling „Zur Geschichte und Literatur, aus den Schätzen der herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel" (1774—1778). Zij zijn met groote scherpzinnigheid geschreven, maar getuigen tevens van een hevige vijandschap tegen den godsdienst, dien men met den naam van geopenbaarde bestempelt. Deze fragmenten, die een verbazende opschudding veroorzaakten, werden later gevolgd door opstellen van denzelfden schrijver, namelijk: „Vom Zweck Jesu und seiner Jünger" en „Uebrige noch ungedruckte Werke der Wolfenbüttelschen Fragmentisten". Geruimen tijd was men in het onzekere omtrent den schrijver, totdat het overtuigend bleek, dat die geschriften afkomstig zijn van *H. S. Reimarus* (zie aldaar).

Frähn, *Christian Martin*, een Duitsch beoefenaar der Oostersche letteren, der penningkunde en der geschiedenis, werd geboren den 4^{den} Juni 1782 te Rostock, oefende er zich in de Oostersche talen, ging als leeraar naar Zwitserland, keerde vervolgens terug naar zijn geboortestad en werd in 1807 benoemd tot hoogleeraar in het Oostersch te Kasan. In 1815 werd hij gewoon lid van de keizerlijke Academie van Wetenschappen, bestuurder en eerste bibliothecaris van het Aziatisch museum en staatsraad te Petersburg en maakte zich door het verzamelen van handschriften en munten zeer verdienstelijk. Hij overleed aldaar den 16^{den} Augustus 1851. Hij schreef: „Recensio nummorum Muhamedanorum academiae imperialis scientiarum Petropolitanae" (1826), waarvan het tweede deel in de „Opusculorum posthumorum pars prima" (1855) te vinden is, „Sammlung kleiner Abhandlungen, die mohammedanische Numismatik betreffend" (1833) met een „Neue Sammlung" (1844) en „Topographische Uebersicht der Ausgrabungen vom altem arabischen Gelde in Ruszland" (1841). Ook handelde hij over de geschiedenis van Rusland in „Ibn-Foszlans und anderer Araber Berichte über die Ruszen älterer Zeit" (1823). Nog schreef hij „Antiquitatis muhammedanae monumenta varia" (1820—1822), „Ueber alte südsiberische Gräberfunde" (1837) en „Miscellen aus dem Gebiete der orientalischen Litteratura" (1840).

Fraikin, *Charles Auguste*, een Belgisch beeldhouwer, werd geboren te Herenthals den 14^{den} Juni 1819, bezocht reeds op zijn 13de jaar de schilderacademie te Brussel, doch bepaalde zich na den dood zijns vaders bij de geneeskunde en vestigde zich als arts in de nabijheid van zijn geboortestad. Intusschen wijdde hij zijn vrije uren aan de kunst. Uit een gegoten blok gips bijv. vervaardigde hij met mes en vijl zijn eigen levensgroot borstbeeld. Later bezocht hij opnieuw de Academie te Brussel en ging er wonen, nadat hij door zijn standbeeld „Venus met de duif" grooten roem verworven had. Hij vervaardigde er onder anderen elf standbeelden tot versiering van het stadhuis en een „Gevangen Amor" voor het museum. In 1846 en 1847 vertoefde hij in Italië en na zijn terugkeer voltooide hij zijn „Psyche, Amor te hulp roepend", waarna hij met de Leopoldsorde versierd werd, nadat hij reeds vroeger tot lid der Academie was benoemd. Tot zijn schoonste kunstwerken behooren het praalgraf voor de overleden koningin van België, waarvan de vervaardiging hem was opgedragen door de stad Ostende, en de bronzen groep, in 1874 op het stadhuisplein te Brussel onthuld en de graven *Egmond* en *Hoorn* voorstellende. Van zijn latere werken moeten nog genoemd worden een „Moeder met haar eerstgeborene" en het zittende beeld in marmer van *Quételet* te Brussel. Hij overleed den 22sten November 1893 te Brussel.

Fraknoi, *Wilhelm*, een Hongaarsch geschiedkundige, geboren den 17^{den} Februari 1843 te Hermény in het comitaat Neutra, studeerde te Tyrnau, Graz en Pest, en behaalde op 17-jarigen leeftijd een Academieprijs met het (Hongaarsche) geschrift: „Schets van den beschavingstoestand der Magyaren onder de hertogen" (1861) en kort daarna een tweeden met zijn verhandeling „Over den oorsprong en de historische ontwikkeling der waardigheden van Paladijn en Opperlandrechter" (1863). In 1864 werd hij hoogleeraar te Fernau, in 1865 te Gran, in 1875 bibliothecaris van het Nationaal Museum, in 1878 domheer te Groszwardein, in 1879 secretaris-generaal van de Academie en abt van Szegszard, in 1889 ondervoorzitter der Academie, in 1890 bisschop-titulair van Arbe en in 1897 hoofdinspecteur der musea en bibliotheken. Van zijn, alle in het Hongaarsch geschreven werken noemen wij: „Peter Pázmán en zijn tijd" (3 dln. 1868—1869), „Het onderwijs in het vaderland en in het buitenland in de 16de eeuw" (1873), „Geschiedenis van Hongarije" (1873—1874), „Het leven van aartsbisschop Johan Vitéz" (1879), „De samenzwering van Martinovics" (1880), benevens de monographieën „Geschiedenis der abdij Szegszard" „Paul Tomori's leven", „Het Hof van koning Lodewijk II", „De koninklijk-Hongaarsche patronaatsrechter", „Hongarije en de liga van Cambrai", „Hongarije vóór den slag bij Mohács", „Het leven van koning Matthias Corvinus" „Paus Innocentius XI en de bevrijding van Hongarije van de heerschappij der Turken". Sedert 1884 geeft hij het groote bron-

newerk „Monumenta vaticana historiam regni Hungariae illustrantia".

Framboesia tropica (Javaansch *patèk*) is een besmettelijke huidziekte, die zich door ontsteking, ettervorming en woekering der huidpapillen openbaart en in alle tropische landen voorkomt. Zij ontstaat door rechtstreeksche besmetting en duurt van twee maanden tot 8 en meer jaren. Zij begint onder koortsverschijnselen, waarna aan enkele gedeelten der huid een uitslag ontstaat, die op kleine puistjes gelijkt, welke grooter worden en er dan eenigszins als frambozen uitzien. Bij het openbreken der gezwellen vindt men daarin een ruwe, bolle kern ter grootte van een erwt of een okkernoot. De nablijvende litteekens geven soms aanleiding tot leelijke verkrommingen. Het is de meening van sommigen, dat framboesia de voorloopster is van een eigenaardige ziekte der voetzolen en ook wel der handpalmen, waarbij de opperhuid gebarsten is en kloven en scheuren vertoont, die ettering veroorzaken. Hoewel de verschijnselen aan de voetzolen aan syphilis doen denken, staat de ziekte daarmede niet in verband. De inlanders op Java behandelen *patèk* met sulphas cupri (troesi), waarvan zij met bedak of sirihkalk een pap maken, die op de gezwellen gelegd wordt; meestal geeft die behandeling baat, evenals het bedekken met een gekauwde sirihpruim. Ook de Europeesche geneesheeren gebruiken uitwendige bijtende middelen, doch paren daaraan een kuur met inwendige middelen. Ter voorkoming van verbreiding der ziekte is afzondering noodzakelijk.

Framboos, een struikachtig gewas, komt in vele landen van Europa, ook in ons land, in het wild voor. Deze heester, de *Rubus Idaeus* van *Linnaeus*, behoort tot de familie der *Rosaceeën*. Men heeft er met roode en met gele vruchten. Hij onderscheidt zich van andere Rubussoorten door bladeren, die van onderen wit en viltig zijn, door dunne, korte, stekelige borstels aan de stelen der trosvormig gerangschikte bloemen, door uitgespreide kelk- en opstaande bloembladeren en door regelmatig gevormde, zoete, geurige vruchten. Door cultuur heeft men een aantal verscheidenheden der framboos verkregen. De vrucht bevat suiker, slijm, plantenzuur, vluchtige olie en (namelijk de roode framboos) een roode kleurstof. Voor huishoudelijk gebruik laat men ze trekken op brandewijn of men bereidt frambozenazijn en frambozenstroop. Veelal echter worden de frambozen versch gegeten met of zonder suiker. In ons land staat de cultuur op hoogen trap van ontwikkeling te Haarsteeg, Vlijmen, Nieuwkuyk, Breda, Aalsmeer. Overal eischen de frambozen zeer vruchtbaren grond, welke in den zomer voor het uitdrogen met afvalstoffen bedekt wordt.

De meest voorkomende kweekwijzen bestaan in de teelt op struiken, waarbij 3 planten aan een staak worden gebonden, de teelt in enkele haag en die als omgebogen haag. De laatste verdient verreweg de voorkeur, omdat de jonge scheuten in het volle licht groeien en dus een krachtige voorbereiding verkrijgen voor het jaar van vruchtvoortbrenging. De voornaamste handelssoorten geven in den tijd van één maand alle vruchten; zij worden veel naar Engeland en Duitschland uitgevoerd, om daar in fabrieken en apotheken dienst te doen. Een soort: *Des quatre saisons* levert het geheele jaar door vruchten. De roodvruchtige variëteiten zijn meer gezocht dan de geelvruchtige, welke laatste voor champagne-vervalsching waarde hebben. Goede variëteiten zijn: *Hornet*, *Superlatief*, Vlijmensche roodvruchtige, gele Antwerpsche en gele Engelsche. De vruchten lijden in drogen tijd, bij te veel schaduw en onreinheid in teelt, door de larven van een kevertje *Byturus tomentosus*.

Framea of *Framee* is de naam van een wapen der oude Germanen, dat ook bij de Batavieren in gebruik was. Het wordt door *Tacitus* vermeld en was vermoedelijk een korte spies, zoowel tot stooten als tot werpen bestemd.

Franc is de naam eener oorspronkelijk gouden munt (*écu d'or*), omstreeks 1250 onder *Lodewijk IX* in Frankrijk ingevoerd ter waarde van 20 sols tournois. Later werd de franc een Fransche zilveren munt, die ten tijde van *Hendrik III* de testons verving en verdeeld werd in 20 sous (stuivers). Sedert 1795 is de franc in Frankrijk, sedert 1850 in Zwitserland de munteenheid. In Frankrijk heeft men zilveren stukken van $^1/_5$de, $^1/_4$de, $^1/_2$de, 1, 2 en 5 francs en gouden stukken van 10 en 20 francs. De franc wordt verdeeld in 100 centimes. In het koninkrijk Sardinië had men te voren den franc onder den naam van lira nuova en in 1861 is het Fransche muntstelsel ingevoerd in geheel Italië. Door de Latijnsche muntunie (zie aldaar) werd de franc in onderscheiden staten als wettig betaalmiddel ingevoerd, kreeg echter een veel verdere verbreiding, zoodat hij o. a. ook in Servië (*Dinar*), Perzië (*Kran*), Bolivia (*Bolivar*) enz. in omloop is.

Français, *Louis*, een Fransch schilder, werd den 17den November 1814 te Plombières geboren, was eerst in een boekhandel werkzaam en verdiende vervolgens zijn brood door het teekenen van vignetten. Toen hij als lithograaf naam gemaakt had, zette hij zijn studiën bij *Gigoux* en *Corot* voort en stelde hij in 1847 zijn eerste landschap ten toon. Daarop volgden: „Park te St. Cloud", „Zonsondergang in Italië", „Omgeving van Rome", „Gezicht bij Bas-Meudon", „Orpheus bij het graf van Eurydice", „De heilige haag", „Opgravingen te Pompeji", „De oogst", „Het „Münsterdal", „De Mont-Blanc", „Het dal van Sennheim", „Daphnis en Chloë", „Het dal van Rossillon", „Een villa-kwartier te Nizza", „Lente in de kloof van Neuf-Pré". *Français*, die in 1878 de eere-medaille der wereldtentoonstelling verkreeg, overleed den 28sten Mei 1897.

Française is een contredans (zie aldaar).

Franc-archers (Fransch = vrije boogschutters) is de naam van de in 1448 door *Karel VII* tegen den adel in Frankrijk opgerichte landweer. Iedere gemeente moest daarvoor een man leveren, die zelf voor zijn wapenen en uitrusting zorgen en steeds gereed zijn moest, om te velde te trekken, waarvoor hij vrij was van belasting. In dienst kregen de manschappen een soldij van 4 livres per maand. Zij waren gewapend met boog, degen en dolk. Hun militaire onbruikbaarheid bleef niettegenstaande de reorganisatie bestaan, terwijl zij zich bovendien dikwijls aan plundering schuldig maakten. Daarom werden zij zoowel door de boeren, als door den adel gehaat. Na den slag bij

Guinegate (1479) werd het corps opgeheven.

Francavilla, een stad in de Italiaansche provincie Lecce (Apulië), ligt ten zuidwesten van Brindisi tusschen eenige meren. Men vindt er een fraaie kerk, katoen- en zijdespinnerijen, een bloeienden handel in wijn en olijfolie en (1901) 20442 inwoners. Zij werd in 1734 geweldig geteisterd door een aarbeving.

France, *Hector*, een Fransch schrijver, werd in 1840 te Mirecourt geboren, kreeg een betrekking bij de belastingen, trad in 1870 in militairen dienst, werd kapitein bij de jagers, voegde zich bij de Communards, vluchtte naar Brussel en daarna naar Londen, waar hij zich vestigde. Na eenigen tijd werd hij leeraar te Woolwich. Hij schreef: „Le roman du Curé" (1879), „Les péchés de soeur Cunégonde" (1880), „Marie-queue-de-vache" (1883), „Les va-nu-pieds de Londres" (1883), „Sous le burnous" (1886), „L'armée de John Bull" (1887), „Sac au dos" (1888), „L'homme qui tue" (1889), „En police court" (1890), „Les nuits de Londres" (1892), „La vierge russe" (1893), „Roman d'une jeune fille pauvre" (1896), en „L'outrage" (1898).

France, *Anatole*, eigenlijk *Jacques Anatole Thibaud*, een Fransch schrijver, werd geboren te Parijs den 16^den^ April 1844, ontving zijn opleiding aan het Collège Stanislas en was daarna werkzaam in den boekhandel van zijn vader. In 1873 gaf hij zijn „Poêmes dorés" in het licht en in 1876 „Les Noces corinthiennes". Hij werd vervolgens bibliothecaris van den Senaat en medewerker aan den „Temps" en leverde de humoristische verhalen „Iocaste et le chat maigre" (1879), „Le crime de Sylvestre Bonnard", „La bûche de Noël" (1881) en den roman „Jean Servien" (1882). Daarop volgden „Abeille" (1883), „Le livre de mon ami" (1885), „Nos enfants" (1886), „Les autels de la peur", „Balthasar" (1889), „Thaïs" (1890), „Les opinions de M. l'abbé" „Jérome Coignard" (1893), „La rôtisserie de la reine Pédauque" (1893), „Le lys rouge" (1894), „Le jardin d'Epicure" (1895), „Le puits de St. Claire" (1895), „L'orme du mail" (1897), „Le mannequin d'osier" (1898), „L'anneau d'améthyste" (1898), „Monsieur Bergeret à Paris" (1900) (deze laatste vier geeselen de toestanden in Frankrijk), „Pierre Nozière" (1899), „Clio" (1900) en het met groot succes opgevoerde „Crainquebille" (1903). De critische artikelen van *France*, die sedert 1896 lid is van de Académie, verschenen verzameld onder den titel „La vie littéraire" (5 dln., 1888—1893).

Francesca *da Rimini*, een Italiaansche vrouw uit de 13de eeuw, was de dochter van *Guido van Polenta*, heer van Ravenna, en werd door dezen, tot bekrachtiging eener verzoening tusschen de geslachten *Polenta* en *Rimini*, tegen haar zin ten huwelijk gegeven aan den afschuwlijken *Gianciotto Malatesta da Rimini* en door dezen, wegens haar liefde voor zijn halfbroeder *Paolo*, tegelijk met laatstgenoemde vermoord (tusschen 1285 en 1289). Reeds *Dante* heeft in zijn „Inferno" het tragisch uiteinde van *Francesca* bezongen, en zoowel *Silvio Pellico*, als *Paul Heyse*, heeft aan haar lotgevallen de stof ontleend tot een treurspel.

Francesca *Romana*, *Sancta*, een heilige, geboren te Rome in 1384, wijdde zich reeds vroeg aan vrome overpeinzingen en Christelijke werken en werd tegen haar zin in den echt verbonden met *Laurentius de' Ponziani*. Ook na haar huwelijk verpleegde zij de zieken in de hospitalen en werd in 1425 in een geestelijke orde opgenomen. Zij stichtte in 1433 de congregatie der Oblaten in den Torre de Sdecchi aan den voet van het Capitool. Na den dood van haar gemaal (1436) tot opperbestuurderes der Congregatie gekozen, overleed zij den 9^den^ Maart 1440 en werd den 29sten Mei 1608 door paus *Paulus V* heilig verklaard.

Francesca *Pietro della* of eigenlijk *Pietro di Benedetto de' Franceschi*, een Italiaansch schilder, geboren omstreeks het jaar 1420 te Borgo San-Sepolcro, stond, naar men verhaalt, in groot aanzien aan het hof van *Guidobaldo Feltra* van Urbino. De schilderkunst is veel aan hem verschuldigd met betrekking tot het lichteffect, de werking der spieren en de draperie. Tot zijn meestberoemde kunstwerken behooren: „De opstanding van Christus", een muurschilderij in de Monte di Pietà te San-Sepolcro, een „Heilige Lodewijk" in de rechtszaal aldaar, een „Geeseling van Christus" in de sacristij van den Dom te Urbino en de legende der „Kruisvinding" te Arezzo. Ook te Ferrara en te Rome worden stukken van dezen meester gevonden. Gedurende zijn laatste levensjaren was hij blind; hij overleed in zijn geboorteplaats in 1492.

Franche-Comté, het voormalige vrijgraafschap Bourgondië, omvatte als Fransch gewest de hedendaagsche departementen Doubs (met uitzondering van het weleer tot Württemberg behoorende Montbéliard), Jura en Opper-Saône, die op 15743 v. km. (1901) 826757 inwoners tellen. Ten tijde van *Caesar* woonden er de Keltische Sequaners, en na de onderwerping van dezen werd het land aan de Romeinsch-Gallische provincie Belgica Prima toegevoegd. Later vormde het echter met het westelijk gedeelte van Zwitserland het afzonderlijk gewest Provincia Maxima Sequanorum, ook wel Germania Tertia genaamd. In de 5de eeuw werd het met Bourgondië vereenigd en door *Chlodwig's* opvolger ingelijfd in het Frankische Rijk. Het scheen opnieuw tot zelfstandigheid te komen, toen *Rudolf*, graaf der Alemannen, in 887 het Rijk Burgundia Transjurana stichtte. Keizer *Lotharius de Sakser* nam Klein-Bourgondië of westelijk Zwitserland er af en gaf het aan *Koenraad van Zähringen*, terwijl Franche Comté door een erfdochter, *Beatrix* genaamd, in 1156 ten huwelijk werd gebracht aan keizer *Frederik Barbarossa*, die Besançon tot een vrije Rijksstad verhief. In 1208 kwam het land, wederom door een huwelijk, aan *Otto II van Méran*, die daarover een langdurigen strijd voerde tegen de graven *van Châlons*, welke laatsten eindelijk in het bezit kwamen van het graafschap Bourgondië. Door een huwelijk van *Philips V* kwam Franche-Comté in 1316 aan de Fransche Kroon, maar bij den dood van dien vorst werd het weder afgestaan aan *Eudes IV van Bourgondië*. In 1316 werd het toegekend aan *Margaretha van Vlaanderen* en later kwam het in bezit van *Karel den Stoute* en na den dood van dezen (1477) in dat van zijn dochter *Maria* en alzoo van haar echtgenoot *Maximiliaan van Oostenrijk*. Zoo kwam het onder het bewind van *Karel V* en stond gedurende den Dertigjarigen Oorlog bloot aan de aanvallen der Franschen. Eindelijk werd het met het graafschap Cha-

rolais bij den Vrede van Nijmegen (1678), met uitzondering van Montbéliard, dat eerst in 1793 van Duitschland is losgemaakt, aan Frankrijk afgestaan.

Francheville, *Pierre*, ook *Franqueville* en *Francavilla* genaamd, een Fransch beeldhouwer, werd geboren te Cambray in 1548, verliet op 16-jarigen leeftijd het vaderlijk huis en begaf zich, door neiging tot de kunst gedreven, eerst naar Parijs en vervolgens naar Innsbrück, waar hij in aartshertog *Ferdinand* een beschermer vond, die hem in staat stelde, zijn oefeningen onder leiding van *Giovanni da Bologna* voort te zetten. Aanvankelijk hielp hij zijn leermeester, maar arbeidde vervolgens zelfstandig en verwierf door zijn 4 standbeelden der Evangelisten voor den dom te Genua en door zijn allegorische figuren voor de kapel-Niccolini te Florence grooten roem. In 1601 begaf hij zich op uitnoodiging van *Hendrik IV* naar Frankrijk en werd er eerste beeldhouwer des konings, waarna hij talrijke standbeelden en vazen leverde voor de koninklijke tuinen. Ook vervaardigde hij in 1604 het ruiterstandbeeld van *Hendrik IV* en in 1612 zijn „David met het hoofd van Goliath", thans in het Louvre. Verder leverde hij voor het koperen gedenkteeken van laatstgenoemden vorst de 4 hoekfiguren. Hij overleed te Parijs in 1615.

Franchi, *Alessandro*, kardinaal-staatssecretaris, werd geboren te Rome den 25sten Juni 1819, verwierf door zijn talenten de gunst van zijn ambtsvoorganger *Lambruschini*, werd als secretaris-corrector bij het secretariaat voor kerkelijke aangelegenheden geplaatst, door *Pius IX* in 1846 tot kamerheer verheven en vertrok in 1848 naar keizer *Ferdinand* van Oostenrijk, om dezen tot vrijwilligen afstand zijner Italiaansche gewesten te bewegen, wat evenwel niet gelukte. In 1853 werd hij gezant te Madrid en in 1856 aartsbisschop van Saloniki ***in partibus infidelium*** en nuntius te Florence, waar hij zooveel mogelijk de politiek van *Cavour* bestreed. Na den val van het groothertogdom (1859) keerde hij terug naar Rome en werd staatssecretaris voor kerkelijke zaken. In 1868 ging hij nogmaals naar Madrid als nuntius, trachtte het verdrijven van *Isabella* te verhinderen en protesteerde tegen de politiek van het nieuwe bewind. Nadat de paus hem in 1869 had teruggeroepen, hield hij zich bezig met voorbereidende maatregelen voor het Vaticaansch Concilie. Toen in 1871 de scheuring in de Armenische Kerk plaats had, aanvaardde hij een zending naar Konstantinopel, om den Sultan gunstig te stemmen voor het Vaticaan. Hij bereikte zijn doel bij den grootvizier *Ali-Pasja*, maar de dood van dezen verhinderde de uitvoering der vastgestelde maatregelen. Den 22sten December 1873 werd hij tot kardinaal benoemd en in 1874 tot prefect der propaganda. Na het overlijden van *Pius IX* bevorderde hij den 20sten Februari 1878 de verkiezing van *Leo XIII* en werd door dezen tot staatssecretaris benoemd. Hij overleed den 30sten Juli 1878.

Franchi, *Ausonio*, eigenlijk *Cristoforo Bonavino*, een Italiaansch wijsgeer, werd geboren te Pegli bij Genua den 24sten Februari 1821, omhelsde den geestelijken stand en was als priester algemeen geacht. Toen echter twijfelingen bij hem oprezen, liet hij zijn geestelijk ambt varen, bestreed de scholastiek en de orthodoxie en noemde zich wegens zijn vrijzinnige denkwijze *Ausonio Franchi*. Hij aanvaardde den strijd tegen de godgeleerden met de werken: „Il razionalismo del popolo" (2de druk, 1862) en „La religione del secolo XIX" (2de druk, 1861). Verder schreef hij: „La filosofia delle scuole italiane" (2de druk, 1862), met een „Appendice" (2de druk, 1866) en stichtte het dagblad „La ragione" (1854—1857), waarin hij met vrijmoedigheid zijn denkbeelden openbaarde. Niet alleen legde de Italiaansche regeering hem geen hinderнissen in den weg, maar benoemde hem tot hoogleeraar in de wijsbegeerte en geschiedenis aan de academie te Pavia en in 1863 aan de Accademia scientifico-letteraria te Milaan. Hier schreef hij: „Letture su la storia della filosofia" (2 dln., 1863), „Prolusione al corso di filosofia nell'accademia scientifico-letteraria di Milano" (1861), „Sulla teoria del giudizio" (2 dln., 1870) en „Saggi di critica e polemica" (3 dln., 1872). Met zijn „Ultima critica" (2 dln., 1890—1891) keerde hij in de Kerk terug. Hij overleed den 11den September 1895 in het Karmelietenklooster te Castelletto.

Franchimont, *Antoine Paul Nicolas*, een Nederlandsch scheikundige, geboren te Leiden den 10den Mei 1844, bezocht gedurende drie jaren het gymnasium te Leiden, ging toen tot andere werkzaamheden over, maar werd in September 1868 als student te Leiden ingeschreven, waar hij den 24sten Maart 1871 promoveerde op een dissertatie, getiteld: „Bijdrage tot de kennis van het ontstaan en de chemische constitutie der zoogenaamde terpeenharsen". Onmiddellijk daarop vertrok hij naar Bonn, alwaar hij anderhalf jaar als privaat-assistent van professor *Kekulé* werkzaam was, vervolgens naar Parijs, waar hij door professor *Wuntz* met de praktische oefeningen der medische studenten belast werd. In Augustus 1873 kwam hij als leeraar aan de hoogere burgerschool met voortgezet landbouwonderwijs te Wageningen en werd in het volgende jaar als hoogleeraar in de organische chemie te Leiden benoemd, welke betrekking hij den 2den Mei 1874 aanvaardde met een redevoering, getiteld. „De verschillende richtingen der chemie; blikken in het verleden, het heden en de toekomst dier wetenschap". Hij werd sedert tot lid benoemd van het Genootschap ter bevordering van natuur-, genees- en heelkunde te Amsterdam, van het Bataafsch Genootschap van proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam, van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem en van de Koninklijke Academie van wetenschappen te Amsterdam. Zijn wetenschappelijke onderzoekingen zijn in veel binnen- en buitenlandsche tijdschriften bekend gemaakt en werden sedert 1882 vooral geplaatst in het „Recueil des travaux chimiques des Pays Bas et de la Belgique", door hem in vereeniging met *W. A. van Dorp*, *S. Hoogewerff*, *E. Mulder* en *A. C. Oudemans Jr.* uitgegeven. Van zijn overige geschriften noemen wij: „De koolstof en haar verbindingen. Leiddraad bij de studie der zoogenaamde organische chemie" (3de druk, 1889), „Handleiding bij practische oefeningen in organische chemie voor eerstbeginnenden" (1879), „Kort leerboek der organische chemie als leiddraad bij middelbaar onderwijs" (1881), en „Beginselen der chemie" (3 dln., 1884—1886).

Franchise. Zie *Zee-verzekering.*

Francia, *José Caspar Rodriguez*, dictator van Paraguay, geboren te Assuncion in 1757 of 1763, studeerde eerst in de godgeleerdheid en vervolgens in de rechten en vestigde zich als pleitbezorger in zijn geboorteplaats. Wegens zijn bekwaamheid en geestkracht werd hij er weldra tot alcalde benoemd, en toen Paraguay zich in 1811 losrukte van de Spaansche heerschappij, werd hij secretaris der door het Congres benoemde Junta. In 1813 werd hij met *Fulgentio Yegros* voor den tijd van 2 jaar tot consul benoemd en met het hoogste gezag bekleed. Intusschen wilde hij dit niet deelen met een man, in wien hij geen vertrouwen stelde. Toen in 1814 het Congres weder vergaderd was, stelde hij derhalve de benoeming van een dictator voor. Door welsprekendheid en vreesaanjaging wist hij de meerderheid aan zijn zijde te krijgen en werd voor den tijd van 3 jaar tot dictator gekozen. Tot nog toe onderscheidde hij zich door een onberispelijke levenswijze, legde zich met ijver toe op de geschiedenis, aardrijkskunde, wiskunde, Fransche letterkunde en krijgskunst en werd in 1817 voor levenslang tot dictator aangesteld. Nauwelijks echter had hij dit doel bereikt, of hij gaf zich aan de grootste dwingelandij over. Hij liet zijn tegenstanders in hechtenis nemen en vormde zich een lijfwacht van wreede handlangers. Toen er onrustige bewegingen ontstonden, nam hij het besluit, dat het land naar de eischen eener zuivere democratie zou geregeerd worden en dat een Congres van duizend leden, uit alle standen gekozen, de teugels van het bewind zou voeren. Toen echter de leden van het Congres eenige dagen in de hoofdstad hadden doorgebracht, verzochten zij hem dringend het hoogste gezag weder te aanvaarden en hen te ontslaan. *Francia* gaf daaraan gehoor en zijn schrikbewind vertoonde zich nu nog vreeselijker dan te voren. Zijn gestrengheid openbaarde zich vooral jegens de Spanjaarden, die hij zonder verschooning ter dood liet brengen. Jegens de geestelijkheid en vooral jegens de monniken koesterde hij een ingewortelden haat, en deze ging over in verachting van den R. Katholieken godsdienst. Verder bevorderde hij landbouw en nijverheid door maatregelen, die dikwijls niet waren vrij te pleiten van willekeur. Natuurlijk moest zulk een geweldenarij aanleiding geven tot samenzweringen. Een van deze werd in 1820 ontdekt en door de terechtstelling van veel medeplichtigen onderdrukt. Vreemdelingen behandelde hij met welwillendheid, zoolang zij zich niet schuldig maakten aan de schennis van zijn staatsmonopolie, namelijk den verbouw van thee. Hij trachtte overal de grenzen te versperren, sedert in de zuidelijke republieken regeeringsvormen waren ingevoerd, die hij meer vreesde dan haar voormalige vijandelijkheden. Nadat hij het land aan zijn bevelen onderworpen had, scheen hij in 1824 vrijzinniger gevoelens te koesteren, doch bij elken aanval van zwartgalligheid veroorloofde hij zich handelingen, die aan den tijd van het schrikbewind herinnerden. Zelf leefde hij hoogst eenvoudig en ingetogen met een viertal slaven en was niet zuinig voor zich zelf, maar hoogst nauwgezet met betrekking tot de geldmiddelen des lands. Dit laatste, dat in welvaart toenam, gewende zich aan zijn dwingelandij, en hierdoor werd het mogelijk, dat hij zijn stelsel handhaafde tot aan zijn dood. Hij overleed den 20sten September 1840.

Francia. Zie *Isle de France.*

Francillon, *Robert Edward*, een Engelsch schrijver, werd geboren te Gloucester in 1841, studeerde te Cambridge in de rechten, oefende zich verder in Gray's Inn te Londen en werd in 1867 redacteur van het „Law Magazine" terwijl hij ook bijdragen leverde in „Blackwood's" en „The Gentleman's Magazine". In 1868 verscheen in eerstgenoemd tijdschrift „Grace Owen's engagements" en later leverde hij de verhalen: „Ears Dene" (1870), „Pearl and Emerald" (1872), „Zelda's fortune"(1873), „Olympia" (3 dln., 1874), „A dog and his shadow" (1876), „Strange waters" (1878), „Queen Cophetua"(1880), „King or knave?" (3 dln., 1888), „Gods and heroes" (1892), „Ropes of sand" (3 dln., 1893) en „Jack Doyle's Daughter" (3 dln., 1894). Ook schreef hij de Kerstvertellingen „Speake with gold", „Like snowball", „Rave good luck" en „In the dark" (1874—1877). Uit de „Globe" eindelijk verzamelde hij een bundel schetsen uit het maatschappelijk leven te Londen onder den titel „National characteristics and Flora and Fauna of Londen" (1872).

Francis, *Lydia Maria.* Zie *Child.*

Franciscanen, ook *Minorieten* of *Minderbroeders* (*Fratres minores*) geheeten, noemen zich al de leden der geestelijke Orde, die door den heiligen *Franciscus* (zie aldaar) *van Assisi* gesticht werd (1209). Men bestempelde hen ook met den naam van *Barrevoeters*, *Serafijnsche broeders* en *Grijze broeders*. De Orde wilde zich onderscheiden door armoede, door prediking en door zielszorg. Daarom verbood de stichter der Orde aan de leden eenigen eigendom te bezitten, en verplichtte hen volgens de regelen, door paus *Honorius III* goedgekeurd (1223), te bedelen, te prediken en aan den paus onvoorwaardelijk te gehoorzamen. Daarentegen genoten zij de voorrechten der bedelorden, zoodat zij van aalmoezen konden leven, als predikers en biechtvaders overal optreden en pauselijke aflaten verleenen, die aan hun Moederkerk, die van Onze Lieve Vrouw der Engelen, *Portiuncula* genaamd, in overvloed werden geschonken. Daar bovendien de Franciscanen ontheven waren van het bisschoppelijk gezag en slechts aan hun eigen oversten en den paus hadden te gehoorzamen, verkregen zij weldra vele leden en een grooten invloed. Na korten tijd, omstreeks 1264, telde de Orde, zegt men, 8000 huizen met meer dan 200000 kloosterlingen. Daarna echter ontstonden innerlijke verdeeldheden. Een deel vond den oorspronkelijken regel te streng, en de opvolger van *Franciscus* als generaal der Orde, *Elias van Cortona*, bracht er menige verzachting aan toe, wat door *Antonius van Padua* en *Cesarius van Speier* hevig bestreden werd. Zoo bleef de serafijnsche Orde verdeeld in twee vijandelijke legers, welke *Nicolaus III* tevergeefs trachtte in vrede te brengen. *Celestinus V* voegde de strengsten onder hen bij de Celestijnen, doch deze band werd door zijn opvolger *Bonifacius VIII* wederom verbroken. Van het begin af mocht de orde roemen op hooggeleerde mannen. Wetenschappelijke mannen, zooals *Bonaventura*, *Alexander van Hales*, *Duns Scotus*,

Roger Bacon, *Nicolaus de Lyra*, *Wilhelmus Occam* enz. rechtvaardigen door hun verdiensten op wijsgeerig en godgeleerd terrein het feit, dat leden van de Orde der Franciscanen tot academische leerstoelen werden geroepen. Steunende op de bewijsgronden door *Duns Scotus* geleverd, bekleedden de Franciscanen, als verdedigers der onbevlekte ontvangenis der Maagd *Maria*, een belangrijke plaats tegenover de Dominicanen. Overigens waren de Franciscanen, in wijsbegeerte en godgeleerdheid, trouwe volgelingen der leer van *Scotus*, den wetenschappelijken tegenstander van *Thomas van Aquino*: en aldus werden later de Franciscaansche doctoren Scotisten geheeten, terwijl de Dominicanen op den naam van Thomisten roemden. Vele leden der Orde werden tot de hoogste kerkelijke waardigheden bevorderd; tot haar behoorden ook de pausen *Nicolaus IV*, *Alexander V*, *Sixtus IV* en *V* en *Clemens XIV*. IJveraars voor de strengheid van den oorspronkelijken regel der Orde beschouwden echter haar grootheid en geleerdheid als een afdwaling en vormden in de 13de en 14de eenw afzonderlijke broederschappen, die onder den naam van *Spirituales* of *Zeloti* tot dweperij vervielen en zelfs in verzet kwamen tegen den Pauselijken Stoel, zoodat zij ten deele uit de Kerk werden verbannen. De overigen vereenigden zich met de broederschap der *Soccolanti* (Sandalendragers), in 1363 door *Paolucci* bij Foligni in Italië gesticht. Deze broederschap werd door den paus op het concilie te Constanz (1455) onder den naam van *Observanten* erkend en behield onder *Leo X* (1517) de overhand. Bij de Observanten ontstonden in de 16de en 17de eenw nieuwe bepalingen met betrekking tot de armoede en de zelfkastijding, waarna zij zich in reguliere, strenge en strengste Observanten verdeelden. De reguliere Observanten dragen in Frankrijk den naam van *Cordeliers*, en elders, zooals in Italië, Zwitserland en Amerika, dien van *Scollanti* of *Observantijnen*. Tot de strenge Observanten behooren in Spanje, Portugal en Amerika de *Barrevoeters*, in Italië de *Riformati* en de *Collettani*, en in Frankrijk en elders de *Recollecten*. Tot de strengste Observanten behooren de *Alcantarijnen* in Spanje en Italië. Door toedoen van paus *Leo XIII*, zijn al de takken der Franciscaansche Orde, buiten de Capucijnen en de Conventuelen, wederom vereenigd in één familie, onder het opperhoofd van een generaal, onder den algemeenen naam van Minderbroeders, *Fratres minores*. Ook het Heilige Graf te Jeruzalem bevindt zich onder het toezicht der Minderbroeders. — De veel zwakkere broederschap der Conventuelen telde nog ten tijde der Fransche Omwenteling in 100 kloosters ongeveer 15000 monniken; thans vindt men er in Nederland, België, Noord-Amerika, Zuid-Duitschland, Zwitserland en Italië. Alle afdeelingen der Franciscaner Orde, uitgenomen de Conventuelen, welke in het zwart gekleed gaan, dragen een donkerbruine of grijze wollen pij met een wit koord om het lichaam, waaraan een tonw met knoopen is vastgehecht, alsmede een korte kap en sandalen. Een lange puntige kap en een lange baard zijn de eenige kenmerken, waardoor zich de Capucijnen van de andere Franciscanen onderscheiden. De Capucijnen, voor 't overige met de strenge Observanten nagenoeg geheel en al overeenkomende, hebben hnn zelfstandig bestaan te danken aan *Matthaeus van Bassi* (1528), gehoorzamen sedert 1619 aan een eigen generaal en verkregen vooral door hun zendingen naar Amerika en Afrika zoo grooten aanhang, dat zij in de 18de eenw in meer dan 1700 kloosters over de 25000 leden telden. Deze Orde bestaat in Italië en Spanje, in Frankrijk, België, Nederland, Oostenrijk en Duitschland. In 1212 ontstond de Tweede Orde of nonnenorde der *Clarissen*, die den regel ontving van den heiligen *Franciscus* en later in onderscheiden afdeelingen werd gesplitst. Eindelijk stichtte genoemde heilige in 1221 de Derde Orde, eene wereldlijke orde, waartoe zoowel vrouwen als mannen behoorden, die slechts weinige voorschriften hadden op te volgen, en alleen den gordel der Minorieten droegen. In deze Orde ontstonden weldra talrijke kloostergemeenten, welke ook plechtige geloften aflegden. Later verbonden zich eenigen met de Spirituales of Fratricelli en werden met dezen door de Kerk veroordeeld. Uit haar ontstond in 1287 de reguliere monnikenorde der *Minorieten van de Boete*, die in Frankrijk naar een dorp bij Parijs *Picpus* genoemd werden, zich bij de Observanten schaarden, maar thans verdwenen zijn. Het geheele getal der Franciscanen bedroeg in de 18de eeuw 150000 monniken, die in 9000 kloosters woonden. Sedert de groote Fransche Revolntie is hun aantal veel verminderd, daar de Orde in Frankrijk, Duitschland, Spanje, Portugal en Opper-Italië ophield te bestaan, in de Oostenrijksche Staten geruimen tijd geen nieuwelingen aannam en ten tijde van *Murat* te Napels vele kloosters verloor. Thans heeft de Orde haar leden verspreid in alle werelddeelen, en in alle landen van Europa. De geestelijke zusters dezer Orde zijn evenzoo verspreid als de monniken en hebben evenzeer een derde Orde, wier leden *Sorores tertiae regulae* genaamd worden. Het inwendig bestuur der Franciscanen is nagenoeg gelijk aan dat der Dominicanen, met dit verschil echter, dat de opperbestuurder der Orde *minister-generaal* en die van een klooster *guardiaan* heet.

Franciscea *Pohl.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Solaneeën*, dat Braziliaansche heesters omvat; van de soorten noemen wij *F. uniflora Pohl* (*Brunsfelsia uniflora Don*), een heester, die een paar meters hoog wordt. Al zijn deelen zijn bitter van smaak.

Franciscus van Assisi, De Heilige, de stichter van de Orde der Franciscanen, geboren in 1182 te Assisi bij Spoleto, heette eigenlijk *Giovanni Bernardone* en ontving den naam van *Franciscus* wegens zijn vaardigheid in het spreken der Fransche taal. Hij was de zoon van een rijken koopman en leidde eenigen tijd een ongebonden leven, werd op een krijgstocht tegen Perugia gevangen genomen en een jaar lang gevangen gehouden. Teruggekeerd naar hnis, werd hij door een zware ziekte aangetast, die een omkeer bij hem teweegbracht. In een droom meende hij een aantal wapenen te zien, die met een kruis gemerkt waren. Op de vraag naar hun bestemming kreeg hij ten antwoord: „Voor hem en zijn strijders!" Gehoorzaam aan dezen wenk, wilde hij dienst nemen in Apulië, maar nieuwe visioenen

brachten hem op een anderen weg. Een vermaning, om het instortend huis des Heeren op te bouwen, begreep hij zóó, dat hij een bouwvallige kapel van *Maria* moest herstellen, en hij ontvreemdde van zijn vader kostbare rollen laken om daarvoor te zorgen. Zijn vertoornde vader verstiet hem, en hij leefde twee jaar als kluizenaar, totdat hij te Portiuncula bij Assisi dat gedeelte der Gewijde Schrift hoorde voorlezen, dat de uitzending der Jongeren bevat. Toen verkocht hij alles wat hij had, hulde zich in een bruine pij, snoerde een koord om zijn middel en verbond zich met 8 geestverwanten tot een apostolischen handel en wandel. Reeds was het aantal zijner aanhangers aanzienlijk, toen hij in 1210 tot paus *Innocentius III* naderde met het verzoek, om den door hem ontworpen regel te bekrachtigen. Hoewel de Heilige Vader het eerst later toestond, begon de Orde der *Franciscanen* (zie aldaar) of die der Minorieten (Minderen in het Koninkrijk Gods) krachtig te werken. Uit Assisi trokken de broeders door het land, predikend en allen tot boete opwekkend. Weldra kwam er een tweede en derde Orde bij, een van vrouwen, welke dien regel aannamen, en van broeders en zusters, die ofschoon in hun maatschappelijke betrekkingen volhardend, afstand deden van alle aardsche gezindheid. *Franciscus* zelf begaf zich naar Egypte, om den sultan te bekeeren of den marteldood te sterven, maar hij slaagde noch in het een, noch in het ander. Na zijn terugkeer in Italië leefde hij weder als kluizenaar op den Alverno, waar hij zijn lichaam door gestrenge kastijdingen folterde, maar zijn hart van zaligheid doordrongen gevoelde van de liefde des Verlossers. Hier had hij volgens de legende een visioen, waarin hij een gekruisigden serafijn aanschouwde, waarom zijn Orde ook den naam van Serafijnsche verkreeg. Hij overleed te Assisi den 4den October 1226 en bij zijn dood vond men aan zijn lijk de lidteekenen der wonden van *Christus*, welke hij, naar men later berichtte, 2 jaar lang op het levend lichaam gedragen had. Ook vermeldt de legende onderscheiden wonderen van dien Heilige. Zijn levensbeschrijvers doen uitkomen, hoe hij zich tot in de geringste bijzonderheden gevormd had naar het voorbeeld van *Christus*. Van zijn achtergelaten geschriften, die meermalen werden gedrukt, zijn zijn brieven het merkwaardigst. Zijn levensgeschiedenis werd op last van *Gregorius IX* opgesteld door een zijn metgezellen, *Thomas de Celano*, den vervaardiger der hymne „Dies irae". De geleerde *Hase* schreef in 1856: „Franz von Assisi, ein Heiligenbild", door *G. W. Stemler* in het Nederlandsch overgebracht (1857).

Franciscus van Paula, de stichter van de Orde der Minimen (Minsten in het Koninkrijk Gods), geboren te Paula in Calabrië in 1416 en bestemd voor den geestelijken stand, kwam op zijn 12de jaar in een klooster der Franciscanen, waar hij zich aan de zwaarste kastijdingen onderwierp. Wel verlangden zijn ouders, dat hij tot hen terugkeeren zou, maar hij wilde liever naar Assisi trekken en vandaar naar de graven der Apostelen te Rome. Toen hij op 14-jarigen leeftijd terugkwam, deed hij afstand van zijn erfdeel en woonde als kluizenaar in een grot. Op 20-jarigen leeftijd vond hij wegens zijn vroomheid reeds veel aanhangers, die zich in zijn nabijheid in spelonken vestigden. De aartsbisschop van Cosenza schonk hem intusschen verlof een klooster en een kerk te bouwen, die in 1436 verrezen. De nieuwe Orde werd door *Sixtus IV* in 1474 onder den naam van „Hermieten van den heiligen Franciscus" erkend, doch door *Alexander IV* in 1492 met dien van „Minimen" bestempeld. Bij de gewone 3 geloften voegde *Franciscus* een vierde, namelijk die der onthouding van vleesch, eieren en melk, uitgezonderd bij ziekte. Hij zelf onderwierp zich aan een nog veel gestrengeren regel. Het gerucht der door hem verrichte wonderen was oorzaak, dat *Lodewijk XI* van Frankrijk, die zijn einde voelde naderen, hem tot zich riep, doch er was een bevel van *Sixtus IV* noodig, om *Franciscus* te bewegen naar Frankrijk te gaan, waar hij met koninklijke eer ontvangen werd. Hij kon het leven van den monarch niet verlengen, doch droeg niet weinig bij tot diens rustig heengaan. *Karel VIII* raadpleegde hem bij gewichtige aangelegenheden en deed voor hem een klooster bouwen te Plessis-les-Tours en een ander te Amboise, terwijl *Lodewijk XII* hem overhaalde in Frankrijk te blijven. *Franciscus* overleed den 3den April 1507 en werd in 1513 zalig, in 1519 heilig verklaard.

Francius, *Petrus*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Amsterdam den 19den Augustus 1645, genoot aldaar op de Latijnsche school het onderwijs van den geleerden *Hadrianus Junius*, studeerde te Leiden, bezocht Engeland, Frankrijk en Italië en werd te Angers bevorderd tot doctor in de beide rechten. Nadat hij betrekkingen had aangeknoopt met de meest beroemde geleerden, werd hij bij zijn terugkomst in zijn geboorteplaats benoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis en welsprekendheid aan het Athenaeum illustre aldaar (1674). In 1686 werd hij belast met het onderwijs in de Grieksche taal, bedankte in 1692 voor een beroep naar Leiden en overleed op zijn verjaardag in 1704. Hij was een uitstekend redenaar en dichtte in de Latijnsche, Grieksche en Nederlandsche talen. Hij wordt als dichter geroemd door *Graevius*, *Burman*, *Perizonius*, *Cuperus*, *Broekhuizen* enz. Van zijn geschriften noemen wij: „Lof- en lijkrede op Maria Stuart, gemalin van Koning William" (1677), „Epicedium in funere herois invicti Michaelis Adriani Ruteri" (1677), „Poemata" (1682 en 1697), „Specimen primum et alterum eloqnentiae exterioris etc." (2 dln., 2de druk, 1715). Verder heeft hij een aantal „Orationes" in het licht gegeven.

Franck, *Sebastiaan*, een Duitsch prozaschrijver der 16de eeuw, geboren te Donauwörth, volgens anderen te Woerden, in het jaar 1499, omhelsde aanvankelijk de Hervorming, doch kwam later wegens zijn dweepzieke gevoelens tegen de Hervormers in verzet, waarna hij zich bij de Wederdoopers voegde. Nadat hij eenige jaren bij afwisseling gewoond had te Neurenberg, Straatsburg en Ulm, waar hij een boekdrukkerij stichtte en veel omging met *Schwenkfeld*, begaf hij zich naar Bazel, waar hij een dergelijke zaak overnam en in 1545 overleed. Van zijn geschriften, die in een kernachtigen stijl en in het Duitsch geschreven zijn, vermelden wij de volgende vertalingen in het Nederlandsch: „Chronica, Tytboeck en Gheschietbibel van aenbegin tot in dit teghenwoordig 1546 jaer verlengt, enz." (1558 en 1583),

„Die gülde Arcke, waarin de keern en de beste hoofdspraeken der Heilige Schrift, der ouder Leeraers ende Vaders der Kercken, ook der verlichte Heidenen en der Philosophen" (1660) en „Paradoxa dncenta octoginta. Dat is CCLXXX wonderreden ende recht als raetselen, nit de heilige schrift, die voor alle vleesch ongelooflijc ende onwaer syn, enz""

Franck, *Adolphe*, een Fransch wijsgeer, werd geboren den 9den October 1809 te Liocourt (departement Meurthe), studeerde te Nancy en te Toulouse, werd in 1840 geplaatst als professor in de wijsbegeerte aan het Collège Charlemagne te Parijs, in 1844 lid van het Institnut en hoogleeraar in de onde talen aan het Collège de France, verkreeg er in 1852 den leerstoel voor het natuur- en volkenrecht en was sedert 1850 werkzaam als lid van de hoofdcommissie van onderwijs. Hij overleed den 11den April 1893 te Parijs. Van zijn geschriften vermelden wij: „Esquisses d'une histoire de la logique" (1838), „La Kabbale ou la philosophie religieuse des Hébreux" (1843), „Réformatenrs et publicistes d'Europe" (3 dln., 1863—1893), „Philosophie dn droit pénal" (2de druk, 1880), „La philosophie mystique en France à la fin du XVIII siècle" (1866), „Moralistes et philosophes" (2de druk, 1874), „Philosophie du droit civil" (1886) en „Dictionnaire des sciences philosophiques" (6 dln.; 2de druk, 1875).

Franck, *César Auguste*, een Fransch toondichter, werd den 10den December 1822 te Luik geboren, studeerde aldaar en te Parijs en was sedert 1872 organist van de St. Clotilde en leeraar in het orgelspel aan het Conservatoire. Onder de moderne Fransche componisten neemt *Franck* een eerste plaats in. Zijn meest bekend werk is zeker „Les Béatitudes" („de Zaligsprekingen"), een symphonisch koorwerk. Verder noemen wij de oratoria „Ruth" en „Rédemption", een symphonie in *D-dur*, de symphonische gedichten „Les Eolides," „Les Dnijur," „Le chasseur moeudit" en „Psyche," de opera's „Halda" en „Ghiselli", symphonische variaties voor klavier en orkest, klaviertrio's, een klavierquintet, een strijkkwartet en talrijke compositiën voor orgel. *Franck* overleed den 8sten November 1890 te Parijs.

Franck, *Ludwig*, een Duitsch veeartsenijkundige, werd geboren den 7den Maart 1834 te Mogger in Meiningen, diende als veearts in het Beiersche leger, werd in 1864 hoogleeraar aan de veeartsenijschool te München en overleed den 4den April 1884. Hij schreef: „Handbuch der Anatomie der Haustiere" (2 dln 4de druk, 1891—1893), en „Handbuch der tierärztlichen Geburtshilfe" (3de druk, 1893). Met *Bollinger* redigeerde hij sedert 1875 de „Deutsche Zeitschrift für Tiermedizin nnd vergleichende Pathologie".

Francke, *August Hermann*, de stichter van het weeshuis te Halle en van veel inrichtingen, die daarmede verbonden zijn, werd geboren te Lübeck den 23sten Maart 1663, bezocht het gymnasinm te Gotha, studeerde te Erfurt en vervolgens te Kiel in de godgeleerdheid, ging in 1684 als leidsman van een jongeren vriend naar Leipzig, legde er zich hoofzakelijk toe op de nieuwe talen en vestigde er zich als privaatdocent. Verder opende hij er een colleginm philobiblicnm, waar hij de uitspraken des Bijbels verklaarde en toepaste. Tevens deed hij veel reizen, leerde den superintendent *Sandhagen* te Lüneburg kennen en volgde vooral sedert dien tijd een piëtistische richting. Na zijn terugkeer te Leipzig zette hij zijn voorlezingen over den Bijbel voort, en naarmate de toeloop daarbij grooter werd, werd hij ook meer door nijd belaagd en met vervolging bedreigd. Omdat hij niet zeer ingenomen was met de onvrnchtbare rechtzinnigheid van die dagen, trachtte men hem als een dwaalleeraar verdacht te maken. Wel werd hij door den geleerden *Thomasius* in een afzonderlijk geschrift verdedigd, doch *Francke* achtte het geraden, in 1690 de betrekking van diaconus in de Augustijner kerk te Erfurt te aanvaarden. Ook hier evenwel had hij geen rust. Zijn leerredenen, die zich meer door warm gevoel, dan door homiletische spitsvondigheden onderscheidden, werden zelfs door de R. Katholieken zoo hoog gewaardeerd, dat men te Mainz daarin gevaar zag voor den godsdienst, en in 1691 ontving hij plotseling het bevel Erfurt binnen tweemaal 24 uur te verlaten. Hij begaf zich naar Gotha, waar zijn moeder en zuster woonden, en het ontbrak hem niet aan gunstige aanbiedingen. Men beriep hem te Gotha en te Koburg als leeraar aan de daar bestaande gymnasia en als Hofprediker te Weimar, doch hij aanvaardde weldra een professoraat in de Oostersche talen aan de pas-opgerichte nniversiteit te Halle, terwijl hij tevens prediker werd in het nabij gelegen Glancha, thans een voorstad van Halle, waar zich zijn stichtingen bevinden. De onwetendheid, de armoede en de verwildering der inwoners van Glaucha prikkelden zijn ijver: hij onderwees de verwaarloosde behoeftigen en kinderen op bepaalde dagen en uren, en toen veel meergegoeden tegen betaling ook daarvan gebruik maakten, kwam het denkbeeld bij hem op, scholen te stichten. Verder bouwde hij er een weeshuis en een opvoedingsgesticht. Welgezinde vrienden schonken hem 500 thaler, om met de renten daarvan te zorgen voor een ouderloos kind. Toen hij nn naar het meest hnlpbehoevende zocht, bracht men hem er 4, hij nam ze allen aan in het vertrouwen, dat er meer Christelijke weldoeners zouden zijn. Dat vertrouwen werd niet beschaamd, en het aantal weezen vermeerderde van jaar tot jaar, zoodat hij eindelijk in 1698 een afzonderlijk gebouw voor hen deed verrijzen. Zoo ging het ook met het opvoedingsgesticht. Eenige elders wonende familiën wenschten hun kinderen toe te vertrouwen aan de leiding van *Francke*. Eerst bracht hij hen bij de burgers onder dak en stelde hen onder het toezicht van een inspecteur; maar hnn aantal was weldra zoo groot, dat hij in 1712 een gebonw voor hen moest stichten. Beide inrichtingen bloeien ook nog heden ten dage, alsmede andere, die daaraan verbonden zijn, zooals een Latijnsche school en een kostschool. In Mei 1714 werden 1075 jongens en 700 meisjes door 108 leeraren onder leiding van *Francke* onderwezen. Verder verbond hij met zijn gesticht het Bijbelgenootschap van *Canstein* en een zendelingengesticht voor Oost-Indië onder de bescherming van den koning van Denemarken.

Voor al die inrichtingen was veel geld noodig, maar *Francke* wist het zich te verschaffen. Hij

nam niet eerder zijn toevlucht tot de milddadigheid van anderen, voordat hij zelf iets tot stand gebracht had, en zelfs zijn tegenstanders moesten getuigenis geven van zijn onbaatzuchtigheid en van zijn menschenliefde. Daarenboven stond hij aan het hoofd eener partij, waartoe de rijkste geslachten behoorden, zoodat hem van alle kanten aanzienlijke sommen toevloeiden. Verder bezat hij een praktischen speculatiegeest: zoowel de apotheek, oorspronkelijk slechts voor de inrichting bestemd, als de boekdrukkerij, en vooral de verzending van geneesmiddelen bracht veel op, zoodat hij zonder steun der regeering groote dingen kon ten uitvoer brengen. Het bestuur van zulk een inrichting zou al de kracht en tijd van een ander in beslag genomen hebben, maar *Francke* nam daarenboven zijn leeraarsambt waar en hield zich zelfs bezig met letterkundigen arbeid. Hij schreef o.a.: „Oeffentliches Zeugnis vom Werk, Wort und Dienst Gottes" (1702) en „Segensvolle Fuszstapfen des noch lebenden Gottes" (1709). Hij overleed den 8sten Juni 1727, waarna zijn eenige zoon *Gotthilf*, die kinderloos overleed, en zijn schoonzoon *Johann Anastasius Freylinghausen* het bestuur der inrichtingen op zich namen.

Het eigenaardige dier inrichtingen is, dat zij door een samenvoeging van verschillende scholen op een beperkte ruimte een kleine scholenstad vormen. Deze omvatte in 1901 de volgende afdeelingen: een jongensburgerschool met 680 en een meisjesburgerschool met 480 leerlingen, een hoogere burgerschool voor meisjes met 400 en een jongens hoogere burgerschool met 410 leerlingnn, een opleidingsklasse met 230, een kweekschool voor onderwijzeressen met 100 en een gymnasium met 700 leerlingen. Met deze inrichting zijn nog altijd de door *Francke* in het leven geroepen 3 opvoedingsgestichten verbonden, namelijk het weeshuis, het opvoedingsgesticht en het pensionaat. Verder behoorde tot dat geheel een apotheek, een boekhandel en een boekdrukkerij. De inkomsten dier inrichtingen vloeien gedeeltelijk voort uit grondbezit, bestaande in 3 riddergoederen, gedeeltelijk in rentegevend kapitaal, gedeeltelijk uit de voordeelen, die de inrichtingen zelf afwerpen, en gedeeltelijk uit de staatskas. Natuurlijk heeft de loop des tijds veel in deze inrichtingen gewijzigd. Het onderwijs heeft er nog altijd een godsdienstigen grondslag, maar de piëtistische kleur is allengs verbleekt. Onveranderd echter behouden de bestuursleden bepaalde voorrechten: zij benoemen hun medebestuurders en de onderwijzers, verleenen vergunning, om het onderwijs kosteloos bij te wonen enz. De inrichtingen van *Francke* genieten nog steeds een groot vertrouwen als degelijke kweekplaatsen voor jonge lieden. Te zijner eere verrees een bronzen standbeeld, gemodelleerd door *Rauch*, nabij zijn inrichtingen den 5den November 1829.

Francke, *Karl Philip*, een Duitsch staatsman, werd geboren te Sleeswijk den 17den Januari 1805, studeerde te Göttingen, Heidelberg en Kiel in de rechten, werd in 1827 geplaatst bij de Sleeswijk-Holstein-Lauenburgsche kanselarij te Kopenhagen en bevond zich weldra aan het hoofd van het bestuur der handelsaangelegenheden in de hertogdommen. Als zoodanig maakte hij ontwerpen tot hervorming der tarieven en knoopte hiertoe diplomatieke onderhandelingen aan. Bij de volksbewegingen van 1848 werd hem het bestuur der hertogdommen opgedragen, maar hij wees het van de hand, omdat de koning en de nieuwe ministers de onschendbaarheid van de rechten der hertogdommen niet wilden waarborgen. Toen kort daarna Sleeswijk bij Denemarken werd ingelijfd, legde *Francke* zijn betrekking neder en verliet Kopenhagen. Het Voorloopig Bewind der hertogdommen benoemde hem aanstonds tot voorzitter van het bestuur in Sleeswijk. Door een kiesdistrikt aldaar werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering, behoorde er tot de constitutioneele en erfkeizerlijke partij en nam levendig aandeel aan alle aangelegenheden, die zijn vaderland betroffen. Op de beslissing over den wapenstilstand van Malmö had hij grooten invloed, en het is aan hem toe te schrijven, dat in Duitschland besloten werd den Tweeden Deenschen Oorlog met kracht te voeren. Na de ontbinding van het Parlement keerde *Francke* naar Sleeswijk terug en belastte er zich in 1849 met het beheer der financiën en in 1850 met de leiding der Buitenlandsche Zaken tot aan de Bondsexecutie van 31 Januari 1851. Door de Deensche regeering werd hij verbannen, maar hertog *Ernst van Coburg-Gotha* benoemde hem tot eersten minister. Toen met het overlijden van koning *Frederik VII* in 1863 de oudere Oldenburgsche lijn uitgestorven was, voegde *Francke* zich bij den hertog *van Augustenburg*, die naar zijn oordeel wettige erfgenaam was van het gezag en van de hertogdommen, volgde hem naar Kiel en verkreeg op zijn verzoek ontslag uit den dienst van hertog *Ernst van Gotha*. Hij bleef de vertrouwde vriend van den hertog *van Augustenburg* tot in 1867, toen *Francke* gekozen werd tot lid van het Pruisische Parlement. Hij overleed te Kiel den 23sten Februari 1870.

Francken is de naam van een talrijke en zeer productieve Vlaamsche kunstenaarsfamilie uit de zestiende en zeventiende eeuw, wier stamvader is *Nicolaes Francken*, geboren te Herenthals omstreeks 1520, overleden te Antwerpen den 12den Maart 1596. Hij had vier zoons, waarvan er drie schilder werden. *Hieronymus Francken de Oude* (1540—1610), *Frans Francken de Oude* (1542—1616) en *Ambrosius Francken de Oude* (*I*) (1544—1618). *Frans Francken de Oude* (*I*) had drie zoons, die schilderden, n.l. *Frans Francken de Jonge* (*II*) (1581—1642), *Ambrosius Francken de Jonge* (*II*) (overleden 1632) en *Hieronymus Francken de Jonge* (*II*) (1578—1623). *Frans Francken de Jonge* (*II*) had wederom een zoon *Frans*, die gewoonlijk *Frans Francken III* genoemd wordt (1607—1667).

Nog meer schilders van dezen naam worden vermeld, maar wij volstaan met het noemen der voornaamsten. De meest bekwamen onder de bovengenoemden is *Frans Francken de Jonge* (*II*), die een der meest talentvolle historie- en genreschilders van zijn tijd was, en van wien men hier te lande o.a. werken vindt in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Mauritshuis te 's Gravenhage.

Francken, *François*, een Nederlandsch staats-

man, werd geboren in den aanvang van de 2de helft der 16de eeuw en was reeds in 1583 pensionaris van Gouda. Hij verzette zich als zoodanig met kracht tegen het voornemen der Staten, na den dood van *Willem I* opgevat, het bestuur des lands aan een vreemde op te dragen, was een tegenstander van *Leicester* en stond *Oldenbarneveldt* getrouw ter zijde. In 1592 werd hij lid van den Hoogen Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland en behield grooten invloed op de staatszaken, zoodat hij in 1597 bij de hevige twisten der stad Groningen met de Ommelanden de hierover gevallen beslissing van de Staten-Generaal daarheen overbracht. Vooral koesterde hij een hevigen haat tegen Spanje, waarom hij de oprichting der West-Indische maatschappij met ijver bevorderde. Hij overleed den 4den October 1617, een klein geschrift over de oorzaken van onzen strijd tegen Spanje achterlatend.

Francken, *Jean*, dienstknecht van *Oldenbarneveldt*, heeft zijn meester in de gevangenis verpleegd en tot op het schavot bijgestaan. In zijn laatste beschikking schreef de grijze staatsman: „Wilt Jan Francken wat tot mijnder gedachtenisse geven", en aan dit verzoek werd voldaan. Hij ontving een gouden ring, door *Oldenbarneveldt* gedragen, en een met zilver ingelegden degen, waarmede de koning van Frankrijk 's Lands advokaat tot ridder geslagen had. Later werd *Francken* secretaris, vendnmeester en rentmeester van Westsouburg, maar na den bekenden aanslag der zonen van *Oldenbarneveldt* op het leven van prins *Maurits* uit die betrekking ontslagen, waarna hij zich te Amersfoort vestigde, aldaar majoor werd en in 1664 overleed. Hij had van den tijd der gevangenschap zijns meesters een uitvoerig dagverhaal gehouden, hetwelk opgenomen is in het werk: „Historie van het leven en sterven van heer Johan van Oldenbarneveldt: ridder, enz. Waarachtelijk beschreven door een liefhebber der waarheyt enz. In het jaar onzes Heeren 1648". Dit boek is bij herhaling gedrukt.

Francken, *Ahasverus*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Nijmegen den 31sten October 1790, studeerde te Utrecht in de godgeleerdheid en was achtereenvolgens predikant te Slijk-Ewijk en Oosterhout, Muiden, Doetichem, Delft en van 1826 tot 1854 te Utrecht. In laatstgenoemd jaar werd hij emeritus en overleed te Doorn den 29sten Juli 1857. Hij was nauwkeurig bekend met de kerkelijke wetten en gaf hiervan overvloedige blijken als secretaris van het Provinciaal Kerkbestuur van Utrecht en van het Provinciaal College van toezicht. Ook was hij in 1844 en 1845 voorzitter der Synode, terwijl hij zich verdienstelijk maakte als lid van de Commissie tot de uitgave der Evangelische Gezangen. Hij schreef o. a. „Raad van een vader aan zijn zoon bij diens vertrek naar de hoogeschool" (2de druk, 1852), „Iets over het kerkelijk bestuur bij de Hervormden in Nederland" (1847), „Gedichtjes" (1858), benevens een aantal leerredenen enz. Hij was lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Francken, *Cornelis Marinus*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Muiden den 7den December 1820, studeerde te Utrecht in de letteren, promoveerde aldaar in 1845 op een dissertatie over het kritisch gezag van de „Scholia" van *Aeschylus* (later voltooid door een „Disputatio de Aeschyli scholiis Laurentianis", Misc. Philol. 1834), werd in 1847 rector aan het gymnasium te Amersfoort, vervolgens in 1852 aan dat te Leeuwarden en aanvaardde in 1865 het hoogleeraarsambt aan de hoogeschool te Groningen en in 1877 te Utrecht. In 1891 ontving hij zijn emeritaat en overleed te Utrecht den 4den Juli 1900. Behalve gelegenheidsschriften (oraties in de Annales Academici, Academische toespraken en een brochure over de hervorming van het Hooger Onderwijs te Groningen bij *Wolters*) schreef hij als mederedacteur van de „Bijdragen tot de kennis en den bloei der Nederlandsche gymnasiën" en van de „Miscellanea Philologica" eenige philologische en paedagogische verhandelingen. In de „Werken der Koninklijke Academie van Wetenschappen" komen stukken van hem voor over *Tibullus*, *Lucilius* (2 stukken), de metriek van *Plautus* (1874), de comitia centuriata enz. Een reeks van meest kritische verhandelingen over *Plautus* en *Cicero* van zijn hand vindt men in de „Mnemosyne, nova series", waarvan hij sinds 1873 vast medewerker was, stukken over *Granius Licinianus* en *Lucretius* in de „Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik, 1858 en 1881". Afzonderlijk gaf hij uit een: „Grieksche spraakleer naar Krüger" (1853), „Grieksche Rudimenta" (1860), „Commentationes Lysiacae" (1865), *Plautus*' „Aulularia" met aanteekeningen (1877), „Prometheus en Pandora, bijdrage tot de critiek van Hesiodus" (1864) en met dr. *van den Es* een „Grieksch-Hollandsch Woordenboek" Zijn hoofdwerk is de monumentale uitgave van *Lucianus*, verschenen van 1896—1897 (2 dln.). *Francken* was lid van de Leidsche Maatschappij, van het Zeeuwsch Genootschap en van de Koninklijke Academie van Wetenschappen en lid en directeur van het Utrechtsch Genootschap.

Francken, *Walraven*, broeder van den voorgaande, werd geboren te Dentichem den 4den September 1822, studeerde te Utrecht en werd in 1845 predikant te Vnursche, in 1848 te Waddingsveen en in 1850 te Rotterdam. Den 20sten Mei 1888 legde hij zijn ambt neer en overleed te Utrecht den 16den Januari 1894. Behalve artikelen in tijdschriften en leerredenen schreef hij: „Het wezen der deugd volgens het Evangelie. Zeven brieven over mr. Opzoomers voorlezingen over het wezen der deugd" (1849), „Christelijk feestboekje" (1852), „Johannes Ludovicus Vives, de vriend van Erasmus in zijn leven en als merkwaardig Christelijk theoloog en philanthroop der 16de eeuw" (1853), „Ary Scheffer's Christus Remunerator als type van de verheerlijking des Christendoms door de kunst" (1855), „De biecht voor God van een groot man of de Bekentenissen van Augustinus, bij verkorting uit het Latijn" (1857), „De eenheid des Bijbels. Een toespraak" (1860), „Bijwerk op het gebied van kunst en geschiedenis" (1861), De noodzakelijkste kritiek, ook aanbevolen met het oog op onzen tijd" (1864), „Dillenburg, een reisherinnering" (1872), „Moesel—Eifel—Nahe. Een reisherinnering en de Moesel. Ausonius' Idyllum Mosellae nagezongen" en „De Moeder van Pieter Paulus Rubens" (2de

druk, 1887). Zijn voornaamste geschriften zijn: „Uit de verstrooiing saamgelezen" (1885) en „De getuigenis van Jezus omtrent God" (1886). Ook was hij van 1854 tot 1859 mederedacteur van het toen gestaakte tijdschrift: „Licht, Liefde, Leven" en behoorde tot de redactie van „Geloof en Vrijheid". Hij was lid van de Leidsche Maatschappij en van het Utrechtsch Genootschap en sedert 1864 voorzitter van het Nederlandsch Zendeling-genootschap. In 1875 benoemde de keizer van Duitschland hem tot ridder van de Pruisische Kroonorde 3de klasse wegens zijn bemoeiingen voor de stichting van den Willemstoren te Dillenburg. Zijn „Rede bei der Grundsteinlegung" (1872) en „Festworte bei der Einweihung" (1875) hebben daarop betrekking. Zijn theologisch standpunt blijkt nit zijn correspondentie met den hoogleeraar *Kuenen* in de „Godgeleerde Bijdragen" van 1865—1866 en uit zijn „Gedachteniswoord over Johannes I: 1—4" bij zijn 25-jarige evangeliebediening in 1870.

Francken, geb. *Dijserinck*, Mevr. *E. W. Wijnaendts*, geboren den 7den Februari 1876, behoort tot de gematigde partij der feministen. Zij is voorzitster van „Onderlinge Vrouwenbescherming" en lid van het hoofdbestuur van den Vrijzinnig-Democratischen Bond. Behalve sociale artikelen in het onde „Belang en Recht", het „Sociaal Weekblad" en „Evolntie" en reisschetsen in „Elzevier's Maandschrift", de „Hollandsche Lelie" en „Eigen Haard", schreef zij: „Over de sociale positie van de ongehuwde moeder en haar kind" (1905, in de serie Pro en Contra), „Voor het vrouwenkiesrecht" (1906) en (met *E. C. van Dorp*) „Een knuppel in het hoenderhok" (1907), het laatste naar aanleiding van den bekenden inval der Engelsche suffragettes in het Lagerhuis.

Franco, *Niccolo*, een Italiaansch dichter, werd geboren omstreeks het jaar 1505 te Benevento en moest wegens door hem vervaardigde hekeldichten de wijk nemen naar Venetië. Ook hier werd hij verbannen. Hij vertrok naar Mantua en vervolgens naar Rome en werd hier in 1569 op bevel van den paus opgehangen. Zijn dichterlijke werken zijn vol scherpe aanvallen tegen alle tijdgenooten. Hij schreef o. a.: „Le pistole vulgari" (1539), „Dialoghi piacevoli" (1539), „Il Petrarchista" (1541), „Dialogo delle bellezze" (1542), „Sonetti contra l'Aretino, con la Priapea" (1542) en „Rime maritime" (1547).

Francoa *Cav.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cephalotaceeën*. Het onderscheidt zich door een 4-, zelden 5-deeligen kelk, met gelijke, bladvormige slippen, 4, zelden 5 onder aan den kelk vastgehechte en met de kelkslippen afwisselende bloembladeren, dubbel zooveel meeldraden met priemvormige helmdraden en eironde helmknopjes, 4 korte, omgekeerd-eironde, aan den top afgeknotte stempels zonder stijlen en een vleezige, 4-hokkige, 4-kleppige doosvrucht met veel fijne zaden. Het omvat sierplanten, die in Chili groeien. Sommige van deze hebben een stengel, andere zijn er van verstoken, en zij dragen trosvormig gerangschikte, met lijnvormige schutblaadjes voorziene, witte of lichtroode bloemen. *F. appendiculata Cav.* heeft bijna geen stengel, maar liervormige, halfgevinde of gevinde, wollige bladeren en lichtroode bloemen. *F. sonchifolia Don.* gelijkt op de voorgaande soort, maar haar bloemen zijn versierd met een donkerpurperroode streep.

François, *Nicolas Louis*, graaf, gewoonlijk *François de Neufchâteau* genoemd, een Fransch staatsman en dichter, werd geboren te Saffais (Meurthe) den 17den April 1750 en gaf reeds op 16-jarigen leeftijd een bundel gedichten uit, die den lof van *Voltaire* verwierf. Gedurende de Groote Omwenteling onderscheidde hij zich als burger, patriot en staatsman. In 1792 werd hij procureur-generaal op San-Domingo en was vervolgens lid der eerste Nationale Vergadering, waar hij zich een vriend der vrijheid betoonde. De gematigde gevoelens, die hij in 1793 in zijn drama „Pamela" openbaarde, brachten hem in de gevangenis, maar hij herkreeg den 9den Thermidor zijn vrijheid. In 1797 aanvaardde hij de portefeuille van Binnenlandsche Zaken en na den 18den Fructidor verving hij *Carnot* in het Directoire. Zijne echt-constitutioneele beginselen noopten hem echter zijn ontslag te nemen, maar in 1798 werd hij weder minister van Binnenlandsche Zaken, doch hij trad af voor den 18den Brumaire. *Napoleon* benoemde hem tot senator en verhief hem in den gravenstand, doch na den val van het keizerrijk keerde *François* terug tot het ambteloos leven en wijdde zich aan de beoefening der wetenschap. Hij overleed den 10den Januari 1828. Men vermeldt, dat hij de eerste geweest is, die op het denkbeeld kwam tentoonstellingen van nijverheid te houden.

François, *Alphonse*, een Fransch graveur, werd in 1811 te Parijs geboren en werkte onder leiding van *Henriquel-Dupont*. Hij graveerde een groot aantal bladen naar nieuwere Fransche en oude Italiaansche meesters. De belangrijkste daarvan zijn: „De tocht van Bonaparte over de Alpen", „Maria Antoinette voor de rechtbank" naar *Delaroche*, „Het visioen van Ezechiël" naar *Raffael*, „De verzoeking van Christus", „Mignon en haar vader" en „Mignon in de kerk" naar *Ary Scheffer*, „De gemalin van koning Kandaules" naar *Gérôme* en „De kroning der Heilige Maagd" naar *Fiesole*. *François* overleed den 6den Juli 1880 te Parijs.

François, *Marie Luise von*, een Duitsch schrijfster, werd geboren den 27sten Juni 1817 te Herzberg. Nadat zij reeds vroeg haar vader verloren had en vervolgens ook, door de schuld van den voogd, haar vermogen, kwam zij in huis bij haar oom, generaal *Bruno von François* (6 Augustus 1870 bij Spicheren gesnenveld). Zij overleed den 26sten September 1893 te Weiszenfeld. Eerst leverde zij bijdragen in het „Morgenblatt" en andere tijdschriften, later verzameld onder den titel: „Ausgewählte Novellen" (2 dln., 1867). Verder schreef zij: „Erzählungen" (2 dln., 1871), „Die letzte Reckenbürgerin" (6de druk, 1894), Fran Erdmnthens Zwillingssöhne" (2 dln., 2de druk, 1891), „Hellstädt und andere Erzählnngen" (3 dln., 1874), „Natnr und Gnade, nebst anderen Erzählungen" (3 dln., 1876), „Stufenjahre eines Glücklichen" (2 dln., 1877), „Der Katzenjunker" (1880), „Geschichte der preussischen Befreiungskriege in den Jahren 1813–1815" (1873), „Phosphorens Hollunder" (1881), „Der Posten der Frau" (1882) en „Das Jubiläum und andere Erzählungen" (1886).

François, *Kurt von*, een Duitsch reiziger, werd den 2den October 1853 geboren, trad in militairen dienst, maakte den Fransch-Duitschen Oorlog mede, nam in 1883 deel aan de Kassai-expeditie van *Wissmann* en bezocht in 1885 men *Grenfell* twee Zuidelijke zijrivieren van den Kongo. Na zijn terugkeer tot kapitein bevorderd, ging hij in 1887 op last der regeering naar de Duitsche kolonie Togo, waar hij in 1888 een expeditie ondernam naar het land der Mossi. In 1889 tot commandant der bezettingstroepen in Zuid-West-Afrika benoemd, deed hij in 1891 een expeditie naar den Okavango, in 1892 een reis naar Kalahari en bestormde hij den 12den April 1893 in den oorlog tegen *Witbooi* de bergvesting Hornkrans. Intusschen tot majoor bevorderd, keerde hij na aankomst van gouverneur *Leutwein* naar Duitschland terug, nam in 1895 zijn ontslag, waarna hij nog in datzelfde jaar Oost-Afrika en Tunis, in 1896 Tripolis bezocht. Hij schreef: „Deutsch-Südwest-Afrika. Geschichte der Kolonisation bis zum Ausbruch des Krieges mit Witbooi, April 1893" (1899), „Kriegführung in Südafrika" (1900) en „Lehren aus dem südafrikanischen Kriege für das deutsche Heer" (1900).

Françoisvaas is de naam van de beroemde, door *A. François* in 1845 bij Chiusi gevonden, thans in het Etruskisch museum te Florence zich bevindende amphora met verschillende rijen figuren in archaïstischen stijl benevens veel Grieksche opschriften, waarvan men *Ergotinus* en *Klitias* als de vervaardigers aanwijst. De in het midden der vaas loopende voorstelling is de bruiloft van *Peleus* en *Thetis*. In 1900 door een waanzinnige vernield, werd de vaas na een arbeid van twee jaren door den directeur van het museum, *Milani*, hersteld.

Francolm, *J. A.*, een Duitsch schrijver, werd in 1820 godsdienstleeraar te Koningsbergen en in 1827 directeur der Wilhelmsschool te Breslau, waar hij in 1849 overleed. Hij schreef o. a.: „Die mosaische Sittenlehre zum Gebranche beim Religionsunterricht" (1830), „Breslauer Kinderfrennd" (1833—1834), „Das rationale Judentum" (1840), „Zur Geschichte der Königlichen Wilhelms-Schnle" (1841), „Die Synagogengebete zum Gebrauche beim Gottesdienst" (1842), „Grundzüge der Religionslehre ans den Zehn Geboten entwickelt" (1840) en „Die Kreuzfahrer und die Juden unter Richard Löwenherz" (2 dln. 1842).

Francqui, *Lucien*, een Belgisch Afrika-reiziger, werd den 25sten Juni 1863 te Brussel geboren, nam dienst in het leger, kwam in September 1885 als topograaf in den Kongo-staat, sloot zich in 1890 bij de groote Katanga-expeditie onder *Bia* aan en nam na diens dood (4 Augustus 1892) de leiding der verdere onderzoekingen op zich. Hij ontdekte de bronnen van den Loealaba en volgde den loop van die rivier tot een rij van uitgestrekte watervlakten, die nit 5 afzonderlijke meren bestaan. In Januari 1893 bereikte hij Loesambo aan den San-koeroe en keerde met *Delcommune* 3 Februari 1893 naar Stanley Pool terug. Van 1898—1901 was hij Belgisch consul te Sjanghai, terwijl hij thans te Brussel administrateur is van de Compagnie Internationale d'Orient.

Francq van Berkhey (*Le*). Zie *Berkhey*.

Francs-tireurs of *vrijschutters* noemden zich in den Fransch-Duitschen oorlog van 1870 en 1871 die troepen, welke niet tot het oorspronkelijke keizerlijke leger behoorden en, hoe slecht ook in den beginne georganiseerd, door hun aanvallen op kleine afdeelingen, transporten, spoortreinen enz. een soort van guerillastrijd tegen de Duitschers voerden. Zij waren verschillend van afkomst en leeftijd, verschillend gewapend en gekleed, maar allen één in hun haat tegen de zegevierend voortrukkende troepen der Duitschers, een haat, welke deels ontstond door gekrenkte nationaliteit, deels door de rampen van den oorlog, deels ook door de inblazing van dweepzieke volksleiders. Zij behoorden echter op verre na niet allen tot het Fransche volk, ook veel vreemdelingen deden dienst als franc-tireurs. Men kon hen verdeelen in zoodanigen, die bij voortduring strijd voerden, en in zoodanigen, die hier en daar voor korten tijd optraden. Laatstgenoemden, doorgaans in een blauwe blouse en op klompen, grepen elke gelegenheid aan, om uit een hinderlaag op vijanden te vuren en hen te dooden, waar zij hen aantroffen, zelfs in den slaap. Daar zij geen trein medevoerden, leefden zij van requisitie en plundering, waardoor zij weldra een geesel voor het eigen land werden. Hoewel zij geen beslissende voordeelen konden behalen, hebben zij toch den Duitschers dikwijls groote moeilijkheden bereid en invloed uitgeoefend op den gang der krijgsoperaties. Eerstgemelden werden op den duur goede soldaten, ontvingen een betere uitrusting en vochten hier en daar met groote dapperheid. Beide afdeelingen stonden evenwel buiten het volkenrecht, dat uitgaat van het beginsel, dat alleen de vijandelijke legers met elkander strijden, zoodat de gewone oorlogswetten niet geldig zijn voor hen, die niet tot het leger behooren en zich toch vijandig betoonen.

Francijn noemt men in Vlaanderen een perkament vol kleine gaatjes ter afbeelding van het dessin, dat door de speldewerkster in haar kant wordt nagemaakt.

Franeker is een gemeente in de provincie Friesland, 1701 H. A. groot met (1906) 7458 inwoners. Zij wordt in het N. W. door Barradeel, in het N. door Franekeradeel, in het Z. O. door Hennaarderadeel en in het Z. en W. weer door Franekeradeel begrensd. De bodem bestaat uit klei. Tot de gemeente behooren de stad van denzelfden naam (zie aldaar) benevens eenige wijken en buurtschappen.

Franeker, een stadje in de provincie Friesland, ligt aan de trekvaart en aan den spoorweg Leeuwarden—Harlingen en aan den locaalspoorweg Franeker—Tjummarum. De plaats telt ongeveer 7000 inwoners, bezit een fraai stadhuis uit het einde der 16de eeuw met toren, eenige kerken, waaronder de Hervormde St. Maartenskerk met 63 m. hoogen toren, een krankzinnigengesticht, onderscheiden instellingen van liefdadigheid en het planetarium, door *Eise Eisinga* van 1773—1780 vervaardigd en later door het rijk aangekocht. Van 1685—1811 bezat Franeker een hoogeschool, door *Napoleon* opgeheven en in 1815 vervangen door een athenaeum, dat tot 1843 bestond, waarna er het krankzinnigengesticht werd gevestigd.

Franeker bezat reeds in 1191 stedelijke rechten

en werd de woonplaats van vele Friesche edelen, zooals het geslacht der *Sjaerdema's*, dat er geruimen tijd het gezag in handen had. In 1500 werd het belegerd door de Friezen, in 1572 koos het de zijde van den Prins, in 1786 werd het geteisterd door burgertwisten. Eenmaal een bloeiende plaats, is het thans een stil landstadje, wier bevolking van landbouw, veeteelt en een weinig nijverheid leeft.

Franekeradeel is de naam eener gemeente in de provincie Friesland, 5890 H. A. groot met (1906) 5225 inwoners, die door de gemeente Franeker in twee deelen gescheiden wordt. Het N.W. deel wordt door de gemeenten Franeker, Barradeel en Hennaarderadeel, het Z. O. deel door Franeker, Hennaarderadeel en Wonseradeel ingesloten. De bodem is kleigrond en de bevolking leeft hoofdzakelijk van landbouw en veeteelt. Tot deze gemeenten behooren 11 dorpen, n.l. Boer, Schalsum, Ried, Peins en Zweins in het N.W. deel, dat den naam draagt van Franeker-Vijfga, en Tjum, Hitsum, Achlum, Midlum, Herbaaium en Dongjum in het Z. O. deel, benevens een aantal gehuchten.

Frangipani is een Romeinsch adellijk geslacht, dat in de 12de en 13de eeuw een belangrijke rol speelde. Zij hadden het Collosseum, den Titusboog, een deel van den Palatinus en andere antieke bouwwerken in torens en paleizen herschapen. *Giovanni Frangipani*, heer *van Astura*, nam in 1268 den Hohenstauf *Konradijn* op diens vlucht gevangen en leverde hem aan *Karel van Anjois* uit. Een tak van het geslacht leeft nog te Friaul.

Het Kroatische geslacht Frangipani is van Slavische afkomst en heet eigenlijk *Frankopan*. Tot dit geslacht behooren o. a. *Cristoph*, *graaf van Frangipani*, die vóór 1484 te Venetië werd geboren. Hij sloot zich, na onder *Maximiliaan I* en *Lodewijk II* dapper tegen Venetië en de Turken gestreden te hebben, bij den tegenkoning *Johann Zapolya* aan. Van 1513—1519 was hij gehuwd met *Apollonia Lang van Wellenburg*. Tijdens zijn gevangenschap te Venetië liet hij het bekende, misschien door hemzelf vertaalde „Deutsch-Römische Brevier" drukken. Hij overleed den 26sten September 1527 voor Warasdin.

Nicolaas, graaf *van Frangipani*, onderscheidde zich in de oorlogen van keizer *Rudolph II* tegen de Turken en werd door keizer *Matthias* tot ban *van Dalmatië*, *Kroatië en Slavonië* benoemd. Hij overleed in 1647 te Weenen.

Franz Christoph, graaf *van Tersat*, stond met *Wesselényi*, *Franz Nádasky* en *Peter Zriny* aan het hoofd van den Hongaarschen opstand tegen keizer *Leopold I* en werd met *Zriny* den 30sten April 1671 te Wiener-Neustadt onthoofd. Zijn goederen werden verbeurd verklaard en zijn familie uit den adelstand ontzet.

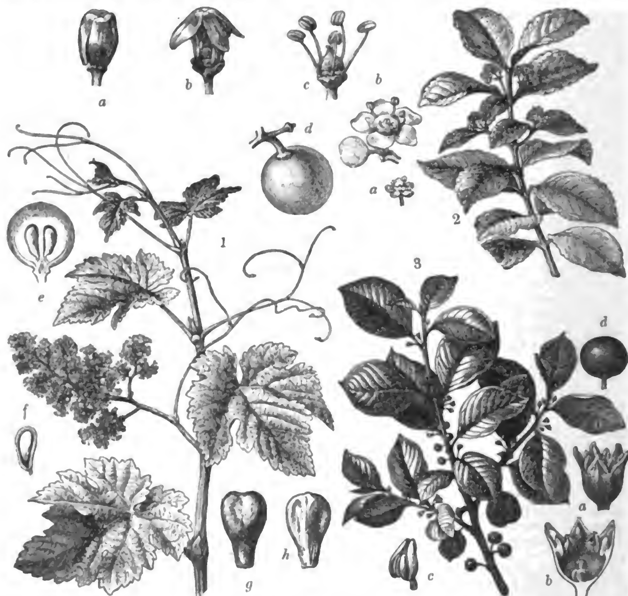
Frangulinen is een plantenorde van de groep der Dicotyledonen en de afdeeling der Choripetalen. Zij wordt gekenmerkt door regelmatige, tweeslachtige bloemen met vier of vijftallige kransen van bloembladeren en een uit twee tot vijf vruchtbladeren vergroeid vruchtbeginsel, dikwijls tot een besachtige vrucht ontwikkeld. Tot deze orde behooren de familiën der *Celastraceeën*, *Pittosparaceeën*, *Aquifoliaceeën*, *Vitaceeën* of *Ampelideeën*, *Rhamnaceeën*. Zie de afzonderlijke artikelen en de achterstaande afbeelding.

Franjestaarten, (*Thysanura*) is de naam van een orde insekten, behoorende tot de *Apterygogenea* (zie aldaar). Zij zijn klein, behaard of geschubd, volkomen ongevleugeld en ondergaan geen gedaanteverwisseling. Zij bezitten weinig ontwikkelde, bijtende monddeelen, aan het achterlijf eigenaardige bewegingsorganen en vervellen herhaaldelijk. Men verdeelt ze in twee groepen: de springstaarten (*Collembola*) en de eigenlijke franjestaarten (*Thysanura*).

Frank of *Frenk*, *Jacob*, de stichter der kabbalistisch-antitalmudische sekte der Frankisten, werd in 1720 geboren, was eerst brandewijnstoker en gaf zich daarna uit voor den wedergeboren Messias *Sabbatai Z'ur*. Hij wilde in de plaats van den Talmud den Sohar, het voornaamste boek der Kabbala, stellen, waarin hij meende de dogma's der Drieëenheid, den zondenval en de menschwording van den Messias te vinden. Na haar onderdrukking te Warschau ging de sekte naar Moldau, terwijl de in Polen blijvende leden zich schijnbaar bij het Katholicisme aansloten. *Frank* werd in de vesting Czenstochow opgesloten (1773) en eerst door de Russen bij hun inval in Polen weer in vrijheid gesteld. Hij leefde daarop vorstelijk te Weenen, daarna te Brünn en vestigde zich in 1788 met zijn veel begeerde dochter *Eva* te Offenbach. De sekte der Frankisten is in Polen, Moldavië en Turkije blijven bestaan. Het zijn Judaïseerende Christenen, die slechts onderling huwen. *Frank* overleed den 10den December 1791.

Frank, *Johann Peter*, een Duitsch geneeskundige, werd geboren den 19den Maart 1745 te Rodalben in de Rijn-Palts, was aanvankelijk bestemd voor de godgeleerde loopbaan, maar wijdde zich te Heidelberg en te Straatsburg aan de studie der geneeskunde en vestigde zich als arts eerst te Bitsch in Lotharingen en daarna te Baden-Baden. In 1769 ging hij als lijfmedicus van den markgraaf *van Baden* naar Rastatt, daarna als geneesheer naar Bruchsal en werd toen lijfarts van den vorst-bisschop van Spiers. In 1784 werd hij hoogleeraar te Göttingen en een jaar later te Pavia, waar hij met vrucht werkzaam was, om in geheel Lombardije de geneeskunde te hervormen. In 1795 werd hij directeur van het algemeen ziekenhuis te Weenen, in 1804 hoogleeraar aan de universiteit te Wilna en een jaar daarna lijfarts van keizer *Alexander*. Nadat hij ook in Rusland de geneeskundige zaken op beteren voet gebracht had, keerde hij in 1808 met een aanzienlijk jaargeld naar Weenen terug, waar *Napoleon* hem tevergeefs uitnoodigde zich naar Frankrijk te begeven. Hij wijdde zich te Weenen aan de praktijk en aan de wetenschap. Hij overleed den 24sten April 1821. Hij was een der meestberoemde geneeskundigen van zijn tijd. Van zijn geschriften noemen wij: „System einer vollständigen medizinischen Polizei" (6 dln., 1784—1819, supplementen 1815—1827), „De curandis hominum morbis epitome" (6 dln., 1792—1821), waarvan de Duitsche vertaling in 1840—1841 voor de 3de maal is gedrukt, „De medicina clinica opera omnia minora" (2 dln., 1814) en „Opuscula posthuma" (1844), door zijn zoon *Joseph* uitgegeven.

Frank Joseph, een zoon van den voorgaande, geboren te Rastadt den 23sten December 1771, wijdde zich eveneens aan de geneeskunde en was naast zijn vader te Pavia en te Weenen en sedert 1804 als hoogleeraar te Wilna werkzaam. Wegens een oogziekte legde hij in 1824 zijn betrekking neder, begaf zich in 1826 naar Como en overleed aldaar den 18den December 1842. Hij schreef „Grundrisz der Pathologie nach den Gesetzen der Erregungstheorie" (1803).

Frangulinen: 1. *Viti vinifera* (Wijnstok); *a b c* bloesems in verschillende ontwikkelingsstadieën, *d* vrucht, *e* vrucht doorgesneden, *f* doorgesneden zaad, *g* voor-, *h* achterzijde van het zaad (vergroot). 2. *Ilex paraguayensis* (Mate-thee); *a* bloem, *b* bloem vergroot. 3. *Rhamnus frangula* (Vuilboom); *a* bloem, *b* bloem vergroot, *c* meeldraad, *a—c* vergroot, *d* vrucht.

Frank, *Franz Hermann Reinold*, een Luthersch godgeleerde, werd geboren te Altenburg den 25sten Maart 1827, studeerde aan de universiteit te Leipzig, werd in 1851 subrector aan de school te Ratzeburg, in 1853 hoogleeraar aan het gymnasium te Altenburg en in 1875 buitengewoon en in 1858 gewoon hoogleeraar in de theologie aan de universiteit te Erlangen, waar hij den 7den Februari 1894 overleed. Behalve talrijke bijdragen en verhandelingen, inzonderheid in de door hem gedurende veel jaren medegeredigeerde: „Zeitschrift für Protestantismus und Kirche", schreef *Frank:* „Die theologie der Konkordienformel" (4 dln., 1864), „Aus dem Leben christl. Frauen" (1873), „System der christlichen Wahrheit" (2 dln., 3de druk, 1894), „System der christlichen Sittlichkeit" (2 dln., 1884—1887), Ueber die kirchliche Bedeutung der Theologie A. Ritschl's" (3de druk. 1891), „Dogmatische Studien" (1892), „Vademecum für angehende Theologen" (1892). Uit zijn nalatenschap werd uitgegeven: „Geschichte und Kritik der neuern Theologie" (3de druk, 1898).

Frank, *Gustav Wilhelm*, een Duitsch godgeleerde, werd geboren den 25sten September 1832 te Schleiz (vorstendom Reusz), studeerde te Jena, werd in 1859 privaatdocent, in 1864 buitengewoon hoogleeraar in de dogmatiek, ethiek en symboliek te Weenen en tevens lid van den Evangelischen Opperkerkeraad. Behalve onderscheiden gelegenheidsgeschriften leverde hij: „Die Jenaische Theologie" (1858), „Johann Ma-

jor, der Wittenberger Poet" (1863), „Karl Friedrich Bahrdt" (in het „Historiches Taschenbuch" 1866), „Geschichte der Protestantischen Theologie" (3 dln., 1862—1875), „Das Toleranzpatent Kaiser Josephs II" (1882) en „Mystizismus und Pietismus im 19 Jahrhundert" (in het „Historisches Taschenbuch", 1887). Hij overleed den 24sten September **1904** te Hinterbrühl.

Frank, *Bernhard*, een Duitsch botanicus, werd den 19den Januari 1839 te Dresden geboren, studeerde te Leipzig, werd in 1865 custos van het herbarium en in 1868 privaat-docent aldaar. In 1878 werd hij buitengewoon, in 1881 gewoon hoogleeraar aan de Landbouwschool te Berlijn en in 1899 hoofd der botanische afdeeling van het „Reichsgesundheitsamt". Hij overleed den 27sten September 1900 te Berlijn. Van zijn werken noemen wij: „Beiträge zur Pflanzenphysiologie" (1868), „Pflanzentabellen zur leichten, schnellen und sicheren Bestimmung der höhern Gewächse" (6de druk, 1892), „Die Krankheiten der Pflanzen" (3 dln., 2de druk, 1894—1896), „Ueber die auf Wurzelsymbiose beruhende Ernährung gewisser Bäume durch unterirdische Pilze" (1885), Die jetzt herrschende Krankheit der Süszkirschen im Altenlande" (1887), „Untersuchungen über die Ernährung der Pflanzen mit Stickstoff und über den Kreislauf desselben in der Landwirtschaft" (1881), „Ueber die Pilzsymbiose der Leguminosen" (1889), „Lehrbuch der Pflanzenphysiologie" (2de druk, 1898), „Lehrbuch der Botanik" (2 dln., 1892—1893), „Pflanzenkunde für niedere und mittlere Landwirtschaftschulen" (1894), „Kampfbuch gegen die Schädlinge unsrer Feldfrüchte" (1897), Met *Sorauer* gaf hij uit „Pflanzenschutz" (1892), met *Krüger* „Schildlausbuch" en met *Tschirch* „Wandtafeln für den Unterricht in der Pflanzenphysiologie" (1889 enz.). Sedert 1894 redigeerde hij met *Luerssen* de „Bibliotheca botanica."

Frank, *Ernst*, een Duitsch componist, werd den 7den Februari 1847 te München geboren, studeerde te München, maar wijdde zich weldra aan de muziek onder leiding van *Mortier de Fontaine* en aan het componeeren onder die van *Franz Lachner*. Hij werd Hoforganist en koorleider aan de Hofopera te München, in 1868 kapelmeester te Würzburg, terwijl hij na 1869 te Weenen in verschillende betrekkingen werkzaam was. Van 1872—1877 was hij Hofkapelmeester te Mannheim, van 1877—1879 te Frankfort en sedert 1879 te Hannover. Van zijn composities zijn zijn liederen en koorliederen het meest bekend. Ook schreef hij eenige opera's „Adam de la Halle" (1880), „Hero" (1884) en „Der Sturm" (1887). Hij overleed den 17den Augustus 1889 te Oberdöbling.

Frank, *Reinhard*, een Duitsch criminalist, werd den 16den Augustus 1860 geboren, was van 1883—1889 in rechterlijke betrekkingen werkzaam, werd in 1890 hoogleeraar in het strafrecht te Gieszen, in 1900 te Halle en in 1902 te Tübingen. Hij schreef „Die Wolffsche Strafrechtsphilosophie und ihr Verhältnis zur kriminalpolitischen Aufklärung im 18en Jahrhundert" (1887), „Die neuern Disziplinargesetze der deutschen Evangelischen Landeskirchen" (1890), „Naturrecht, geschichtliches Recht und soziales Recht" (1891), „Strafrechtliche Fälle zur mündlichen Behandlung" (3de druk, 1900), „Freiheitsstrafe, Deportation und Unschädlichmachung" (1895), Studien zum Polizeistrafrecht" (1897) en „Das Strafgezetzbuch für das Deutsche Reich nebst dem Einführungsgesetz" (4de druk, 1903).

Frankeertoestellen zijn toestellen, waarmede men op postzendingen een francostempel drukt, om het aanhechten van postzegels onnoodig te maken. Meestal worden daarvoor eenvoudige handstempels gebruikt.

Fraenkel, *Zacharias*, directeur van het Israëlitisch seminarium te Breslau, werd geboren te Praag den 18den October 1801, ontving eerst onderricht in de kennis der Mozaïsche en Talmudische schriften, doch vond weldra zoo groot behagen in de wiskunde en in de oude en Hoogduitsche letterkunde, dat hij het besluit nam de universiteit te Pest te bezoeken. Nadat hij in 1831 in zijn geboortestad was teruggekeerd, aanvaardde hij het volgende jaar de betrekking van rabbijn in het arrondissement Leitmeritz en bevorderde met zoo grooten ijver de zaken van het onderwijs, dat hij weldra tot opperrabbijn voor Dresden en Leipzig werd benoemd. Als zoodanig bewerkte hij, dat het Israëlietisch Kerkgenootschap van staatswege erkend werd en hij reeds op den Landdag van 1837 vergunning ontving tot het bouwen eener synagoge te Dresden, die in 1840 werd ingewijd. Een school, door hem in 1836 gesticht, werd druk bezocht. Zijn geschrift: „Die Eidesleistung der Juden in theologischer und historischer Beziehung" (2de druk, 1847), bij den Landdag ingediend, was oorzaak van de opheffing van den verouderden Israëlietischen eed in Saksen en ook in andere Duitsche landen. Een beroep als opperrabbijn te Berlijn in 1842 wees hij van de hand, doch hij begaf zich in 1854 naar Breslau, om het bestuur op zich te nemen van het pas gestichte seminarium, dat onder zijn leiding de kweekplaats werd der moderne Israëlietische wetenschap. Bij de beweging op Israëlietisch gebied koos hij steeds de richting van den vooruitgang, maar langs wetenschappenlijken weg en in verband met de geschiedenis. Hij trachtte haar ter algemeene kennis te brengen in de „Zeitschrift für die religiösen Interessen des Judentums" (1844—1846). Ook zijn uitvoerig werk „Der gerichtliche Beweis nach mosaisch-talmudischem Rechte" (1846) bezorgde aan de Israëlieten in Pruisen de wegruiming van beperkende bepalingen. Door zijn „Vorstudien zur Septuaginta" (1841) en het onderzoek „Ueber den Einflusz der palästinensischen Exegese auf die alexandrinische Hermeneutik" (1851) heeft *Fraenkel* ook bij de Christelijke godgeleerden een rechtmatigen roem verworven. Verder vermelden wij nog van hem: „Hodegetica in Mischnam librosque cum ea conjunctos" (1865) met de daarbij behoorende „Additamenta" (1865), Dr. Bernhard Beer, ein Lebens- und Zeitbild" (1863), „Ueber palästinensische und alexandrinische Schriftforschung" (1854), „Grundlinien des mosaisch-talmudischen Eherechts" (1859) en „Entwurf einer Geschichte der Literatur der nachtalmudischen Responzen" (1865). Sedert 1851 verscheen onder zijn redactie een „Monatschrift zur Geschichte und Wissenschaft des Judentums". Hij overleed te Breslau den 13den Februari 1875.

Fraenkel, *Bernhard*, een Duitsch medicus, werd den 17den November 1836 te Elberfeld geboren, studeerde te Würzburg en Berlijn, was van 1872—1884 privaat-docent aldaar, werd in 1884 hoogleeraar, in 1887 directeur der nieuwgestichte polykliniek en in 1893 der nieuw opgerichte kliniek voor hals- en neusziekten te Berlijn. Hij schreef. „Allgemeine Diagnostik und Therapie der Krankheiten der Nase" (2de druk, 1879), „Skrofulose und Tuberkulose" (1878) „Der Kehlkopfkrebs" (1899) en „Gefrierdurchschnitte zur Anatomie der Nasenhöhle" (1890—1891). Sedert 1893 geeft hij het „Archiv für Larynxgologie", sedert 1900 met *Gerhardt* en *Leyden* de „Zeitschrift für Tuberkulose und Heilstättenwesen" uit.

Fraenkel, *Wilhelm*, een Duitsch ingenieur, werd den 1sten Januari 1841 te Odessa geboren, studeerde te Dresden, werd ingenieur bij de Saksische Staatsspoorwegen, in 1868 leeraar aan het Polytechnicum te Dresden en in 1869 hoogleeraar. Hij heeft zich voornamelijk voor de bouwstatistiek en bruggenbouw verdienstelijk gemaakt. Hij schreef: „Ueber Drehscheiben und Schiedebühnen" (2de druk, 1879) en „Bewegliche Brücken" (2 dln., 2de druk, 1888). Hij overleed den 13den April 1895 te Dresden.

Fraenkel, *Karl*, een Duitsch hygiënist, werd den 2den Mei 1861 te Charlottenburg geboren, studeerde te Berlijn, Heidelberg, Freiburg en Leipzig, werd in 1890 buitengewoon hoogleeraar te Koningsbergen, in 1892 gewoon hoogleeraar te Marburg en in 1895 te Halle. Hij schreef: „Grundrisz der Bakterienkunde" (3de druk, 1890) en gaf met *Pfeiffer* een „Mikrophotographischer Atlas der Bakterienkunde" uit (2de druk, 1893—1895). Sedert 1891 is hij mederedacteur van den „Hygienischer Rundschau".

Franken is de naam der oorspronkelijk tot het verbond der Sueven behoorende West Germaansche volkstammen, die men het eerst in de 2de eeuw na Chr., aan den Beneden-Rijn aantreft, waarna zij zich meester maakten van de Romeinsche gewesten in het noordoosten van Gallië. Die naam schijnt de beteekenis te hebben van „vrij", en volgens sommigen is deze naam alleen iets nieuws, terwijl de stammen zelfs reeds in den tijd van *Augustus* aan den Rijn gevestigd waren onder den naam Istiaiwen (*Istaevones*). De Bructeren, Chamaven, Amsibariërs, Katten en vooral de Sicambriërs vormden in den tijd der Romeinsche keizers de kern van het volkerenverbond der Franken, die reeds tot den linker oever van den Rijn waren doorgedrongen en den rechter oever van de Eems tot aan de Sieg en de Werra in bezit hadden. Sedert de 4de en 5de eeuw trokken zij door de Nederlanden naar Gallië, waar zij steeds verder zuidwaarts drongen, totdat zij het geheele land hadden bemachtigd. Sedert het midden der 4de eeuw verdeelden zij er zich in *Salische* en *Ripuarische Franken*. Eerstgenoemden waren er in de lage landen reeds ten tijde van keizer *Probus* gevaarlijke vijanden der Romeinen. De Menapiër *Carausius*, die het Romeinsch gebied tegen hun invallen zou beschermen, deed zich in 287 in Brittannië als keizer uitroepen en verschafte hun daardoor de gelegenheid het eiland der Batavieren en het land tot aan de Schelde te bezetten. *Constantius* en *Constantinus* drongen hen terug, maar *Julianus* vond hen reeds weder in die streken, streed voorspoedig tegen hen, maar liet hen er wonen, om hen tot zijn bondgenooten te maken. In de 5de eeuw hernieuwden zij echter hun vijandelijkheden. Intusschen hadden de Ripuarische Franken (van *ripa* of *oever*) zich langs de oevers van den Rijn stroomopwaarts uitgebreid en bevonden zich in het begin der 5de eeuw op den linkeroever westwaarts tot aan de Maas en zuidwaarts tot aan de Ardennen en den Hondsrug, en op den rechter oever tusschen den Main en de Roer oostwaarts tot aan de Werra. Later drongen zij door de gewesten der Alemannen en Bourgondiërs heen, op den linkeroever van den den Rijn tot de Lauter, op den rechter oever tot aan de Murg, langs den Neckar tot aan de Enz en de Kocher, langs den Main tot aan de Rednits, en nog later, na de onderwerping der Slavische stammen, tot aan de bronnen van den Main. Beide afdeelingen bezaten afzonderlijke wetten en rechten (*Lex Salica* en *Lex Ripuaria*), die in bijzonderheden weinig van elkander verschillen. In taal en zeden hielden zij het midden tusschen den Hoog- en Nederduitschen stam en vormden den grondslag der West-Duitsche bevolking tot aan den Neckar, den Main en de Murg, verder tot aan den Beneden-Elzas en het hoofdbestanddeel der Germaansche bevolking van Noord-Frankrijk. Zij werden een belangrijk volk in de wereldgeschiedenis, toen de Salische Franken doordrongen in de Romeinsche gewesten van Gallië, om de stichting van het Frankische Rijk voor te bereiden. Reeds in het midden der 5de eeuw rukten zij voorwaarts naar Henegouwen en Artois en tot aan de Somme, terwijl de Ripuarische Franken de Romeinsche heerschappij aan den Rijn en aan de Moezel vernietigden. Als koningen der Salische Franken in dien tijd worden *Merwig*, de stamvader van het koninklijk geslacht der *Merovingers*, en diens zoon *Chilperik* († 481) genoemd. *Clovis* (*Clodwig*), een zoon van dezen, versloeg de Romeinen. behield de overhand op zijn mededingers en vereenigde de Franken tot één rijk. Daarna overwon hij ook de Ripuariërs en de Alemannen, dezen in den slag bij Tolbiacum (496), en vernietigde de macht der West-Goten in het zuiden van Gallië (in 507 bij Vouglé).

Franken, *hertogdom*, noemde men na de stichting van het Frankische Rijk (zie aldaar) het gebied der *Merovingers*, verder bepaaldelijk eenige gewesten aan den Rijn, den Neckar, den Main enz., die een Frankische bevolking bezaten en zoowel onder de *Merovingers* als onder de *Karolingers* nauw met de kroon verbonden bleven, omdat gemelde vorsten er eigenaars waren van uitgestrekte goederen. Na de verdeeling van het Frankische Rijk behielden zij als de kern van dit laatste een overwicht, zoodat ook de koningen op hun grondgebied werden gekozen en gekroond. Na het uitsterven van den Karolingischen stam koos men *Koenraad I* tot koning (911). De grenzen van Franken, waartoe op den linker oever van den Rijn naar de zijde van Lotharingen het gebied van Mainz, Worms en Spiers behoorde, terwijl het op den rechter oever tusschen Saksen, Beieren en Alemannië gelegen was, werden in het noorden nagenoeg aangewezen door de Sieg, de Eder, de

Fulda en de Werra, benevens het Thüringerwoud. Oostwaarts strekte het zich uit tot aan het Fichtelgebergte en tot over de Rednitz en zuidwaarts tot aan de Altmühl, de Wernitz, den bovenloop van den Kocher, de Enns en de Murg. Koning *Hendrik II* schonk het als hertogdom aan *Koenraad van Worms*, en nadat het later door een splitsing in Rijn-Franken en Oost-Franken verzwakt was, bleef het na 1024, toen een tak van het Huis *van Worms* door *Koenraad II* de Duitsche koningskroon verwierf, rechtstreeks onderworpen aan het koninklijk gezag. Ten tijde der Frankische keizers verbond zich het land, evenals in de dagen der *Karolingers*, nauwer met de kroon, terwijl de groote geestelijke heerlijkheden, zooals Mainz, Worms, Spiers en Würzburg, haar grondgebied aanmerkelijk wisten uit te breiden. Oost-Franken of het stroomgebied van den Main bevond zich reeds in den aanvang der 12de eeuw onder de heerschappij van den bisschop van Würzburg, die dit land moest afstaan aan keizer *Hendrik V*, welke laatste daarmede zijn neef *Koenraad* (later koning) uit het geslacht der *Hohenstaufen* begiftigde (1115). *Koenraad's* broeder *Frederik* verkreeg Rijn-Franken bij het uitsterven van het keizerlijk Huis met *Hendrik V* (1125), en de zonen van dien *Frederik* waren *Frederik I* (*Barbarossa*), in 1152 als Duitsch koning gekroond, en *Koenraad*, die van zijn vader Rijn-Franken erfde en van zijn broeder de waardigheid van paltsgraaf van den Rijn verkreeg. Later ontstonden in Rijn-Franken naast het paltsgrafelijk gebied eenige geestelijke stiften, zooals Mainz, Worms en Spiers, benevens eenige wereldlijke landen, zooals het Wild- en Rijngraafschap, de graafschappen Nassau, Katzenellenbogen en Hanau, en het landgraafschap Hessen. Op Oost-Franken echter, waar het gebied van Würzburg, Fulda, Bamberg, Neurenberg, Henneberg, Hohenlohe enz. verrees, bleef later bij uitsluiting de naam van *Franken* van toepassing. Toen keizer *Maximiliaan* het rijk in distrikten verdeelde, ontstond er weder een *Frankisch distrikt*, dat 27 heerlijkheden, 1 Rijksstift, 25 Rijksgraafschappen en 8 Rijkssteden en Rijksdorpen telde, te zamen in 1792 27000 v. km. met ruim $1^1/_2$ millioen inwoners. Toen in 1806 het Duitsche Rijk verviel, verdween die naam, totdat *Lodewijk I*, koning van Beieren, hem in 1837 hernieuwde door een drietal gewesten van zijn land met de namen van *Boven-*, *Middel-* en *Beneden-Franken* te bestempelen (zie *Beieren*).

Franken, *Petrus Johannes Cornelis*, een Hollandsch landschapschilder, werd geboren den 7[den] Januari 1866 te Tilburg en is thans werkzaam te 's Gravenhage. Hij schildert bij voorkeur landschappen met koeien.

Frankenberg, een stad in het Saksische distrikt Chemnitz, ligt in het dal der Zschopau, aan de spoorlijn Niederwiesa—Roszwein en telt (1905) 13348 inwoners. De stad heeft een hoogere burgerschool, een normaalschool, enkele vakscholen en belangrijke fabrikage van wollen, katoenen, zijden stoffen, tapijten, portières enz., een spinnerij, drukkerij, ververij, ijzergieterij enz. In de nabijheid liggen de kasteelen Sachsenburg en Lichtenwalde en de door *Körner's* gedicht bekende Harrassprung.

Frankenhausen is de hoofdstad eener heerlijkheid, die tot het vorstendom Schwarzburg-Rudolstadt behoort, ligt aan een arm van de Wipper en aan de spoorlijn Bretleben—Sondershausen en telt (1900) 6374 inwoners. Men heeft er een vorstelijk kasteel met een park, een kweekschool voor onderwijzers, een groote suikerfabriek, onderscheiden sigarenfabrieken en fabrieken van parelmoeren knoopen. Een saline levert er een groote hoeveelheid keukenzout en is met een zoutbad verbonden. In de nabijheid heeft men bruinkolengroeven.

Frankenia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Frankeniaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen, trechtervormigen kelk, een 5-bladerige bloemkroon, waarvan de genagelde bloemkroonbladeren een ligula dragen, 2—4 stempels en een één-hokkige, veelzadige doosvrucht. Het omvat kruiden en heesters, die in het zuiden van Europa, in Afrika en in Australië groeien, en vele van deze zijn als sierplanten naar Middel-Europa overgebracht. *F. laevis L.* is een Zuid-Europeesch kruid, dat op zandige, steenachtige stranden gevonden wordt. Het heeft een onbehaarden, lagen stengel, lijnvormige, aan den voet gewimperde bladeren en blauwachtig-rozenroode of ook witte bloemen. *F. pauciflora Dec.*, een Australische heester, heeft een opgaanden, vertakten stengel, aan den rand omgekrulde, kransvormig geplaatste bladeren en sierlijke, witte, eindstandige bloemen. Een enkele maal komt in ons land voor *F. pulverulenta.*

Frankeniaceeën is de naam eener tweezaadlobbige plantenfamilie uit de orde der *Cistifloren.* Zij komen voor op plaatsen, waar veel zout aanwezig is, als steppen en zeestranden. De kelk is 5-spletig, de bloemkroon 5-bladerig, terwijl het aantal meeldraden 4 of 6 bedraagt. Men kent 4 geslachten en 34 soorten van deze familie. Zie verder *Frankenia.*

Frankenthal, een stad in het Beiersche distrikt Palts, ligt aan de Isenach, 9 km. van den Rijn, waarmede zij door een scheepvaartkanaal is verbonden, en aan de spoorlijnen Mainz—Ludwigshaven, Freinsheim—Frankenthal en Ludwigshaven—Groszkarlbach en telt (1905) 18191 inwoners. Men vindt er de bouwvallen van een fraai kloosterportaal, 5 kerken, twee monumentale poorten, een oorlogsgedenkteeken, een Luitpold-fontein, een progymnasium, een hoogere burgerschool voor meisjes, een handelsschool, onderscheiden instellingen van liefdadigheid, als een ziekenhuis, een doofstommeninstituut, enz. De bewoners vinden grootendeels hun bestaan in machine-, snelpersen-, stoomketels-, cichorei- en suikerfabrieken. Verder zijn er bierbrouwerijen en twee klokkengieterijen. Een van deze laatste heeft de Keizersklok voor den dom te Keulen geleverd.

Frankenthal vindt men als dorp reeds vermeld in de 8ste eeuw. In 1119 werd er een monnikenklooster gesticht, dat in 1562 is opgeheven. Nadat deze plaats in 1577 stedelijke rechten had verkregen, werd zij door vestingwerken omringd, in 1621 door de Spanjaarden vruchteloos belegerd, maar in 1623 door hen ingenomen en eerst in 1652 ontruimd. Den 13[den] September 1689 hebben de Franschen deze stad geheel en al verbrand. Wederom opgebouwd, was het van 1796—1816 in Fransch bezit.

Frankenwald is de naam van een hoogvlakte in Middel-Duitschland, welke beschouwd wordt als de zuidoostelijke vleugel van het Thüringerwoud, of ook wel als de voortzetting van een deel van het Fichtelgebergte. Het Frankenwald geldt als het type van een Duitsche grauwackenformatie en vormt een heuvelachtig, dicht begroeid landschap van 40 tot 50 km. breedte met een gemiddelde hoogte van 600 m. De Döbraberg bij Schwarzenbach bereikt een hoogte van 794 m. Daarnaast zijn nog te noemen de Culm bij Lichtenberg (727 m.) en de Wetzstein bij Lehesten (785 m.).

Frankenwijn is de naam van de wijnsoorten, die in het gebied van den Main, inzonderheid in het Beiersche distrikt Beneden-Franken, verbouwd worden. Deze wijnbouw strekt zich uit langs deze rivier en haar zijdalen, slechts hier en daar afgebroken, over een lengte van 400 km., maar is alleen op sommige plaatsen bepaald belangrijk. Dit is vooral het geval beneden Aschaffenburg bij Klingenberg, Miltenberg, Kreuzwertheim en Wertheim tot aan Gerlachsheim en verder van den mond der Frankische Saale tot aan Würzburg en vanhier tot aan Schweinfurt. In den regel wint men er witten wijn, doch ook de teelt van rooden wijn heeft belangrijke vorderingen gemaakt. De beste soorten, in goede jaren verkregen, onderscheiden zich door kracht en vuur en door een eigenaardigen geur. De *Leistenwijn* spant, volgens veler gevoelen, op bepaalden ouderdom de kroon van alle Duitsche wijnen; hij wordt bij Würzburg verbouwd. Hierop volgt de *Steinwein*, eveneens uit de nabijheid dier stad afkomstig en wegens den eigenaardigen vorm der fleschen, waarin hij verzonden wordt, *Bocksbeutel* bijgenaamd. Deze is veel geestrijker, maar minder smakelijk. Beroemde wijnsoorten zijn verder de *Kalmuth*, een zoete ochtendwijn uit de wijngaarden van vorst *Löwenstein-Wertheim*, de *Hörsteiner*, die bij Aschaffenburg verbouwd wordt, de *Heiligengeestwijn* uit den wijngaard van het Juliushospitaal, en de *Horfenwijn* van den Horfenberg bij Würzburg. Onder de mindere soorten bekleedt de *Saalecker* een belangrijke plaats, doch deze is het eigendom des konings en komt niet in den handel. Over het geheel bereikt alleen de *Würzburger* den groothandel, terwijl de mousseerende Frankenwijnen, die te Würzburg vervaardigd worden, zeer in trek zijn.

Frankfort, *Parlement van*, is de naam voor de Duitsche Nationale Vergadering, die van 1848—1849 in de St. Paulskerk te Frankfort a. M. samenkwam. Zie *Duitschland, Geschiedenis.*

Frankfort, *Vorstendag van*, noemt men de in 1863 te Frankfort a. M. gehouden bijeenkomst der Duitsche vorsten ten einde te beraadslagen over een herziening van den Bond. Zie *Duitschland, Geschiedenis.*

Frankfort, *Vrede van*, is de den 10den Mei 1871 tusschen Duitschland en Frankrijk gesloten vrede, die den 20sten Mei daarop geratificeerd werd. Hij maakte een einde aan den Fransch-Duitschen Oorlog (zie aldaar) en bevestigde in het algemeen den voorloopigen vrede van Versailles; slechts werden eenige wijzigingen in de grensregeling gebracht, de betalingstermijnen vastgesteld, de optiekwestie en de handelsbetrekkingen geregeld.

Frankfort aan den Main, tot 1866 een vrije stad, thans behoorende tot de provincie Wiesbaden, ligt op beide oevers van den Main (op den rechteroever de eigenlijke stad, op den linkeroever Sachsenhausen). Het is een kruispunt van onderscheiden belangrijke spoorwegen en telt (1905) 334951 inwoners. Over de rivier zijn 7 bruggen, waaronder 2 spoorbruggen geslagen. De Oude Stad ligt binnen de grenzen van een versterking uit de 12de eeuw, de Nieuwe Stad reikt tot aan de boulevards en plantsoenen. Van de oude versterkingen zijn slechts de Eschenheimer Tor-Turm, de Reutenturm en de Kuhhirtenturm bewaard gebleven.

De Oude Stad bezit, hoewel vele nieuwe straten aangelegd zijn, nog talrijke nauwe straten en wordt voornamelijk door handwerkslieden en kleinhandelaars bewoond. De Nieuwe stad is de zetel van de geldmarkt, luxe-winkels en het vreemdelingenverkeer. De hoofdstraat is de Keizerstraat, die naar het hoofdstation leidt. De voornaamste pleinen zijn: de Römerberg met een in 1887 gerestaureerde fontein, het Paulsplein met een gedenkteeken (1903) en de Liebfrauenberg met fonteinen, alle in de Oudstad; in de Nieuwstad zijn het Roszplein met een standbeeld van *Gutenberg*, het *Goethe*-plein met een van dien dichter, het Schillerplein met een Schillermonument, het Keizersplein enz. Van de straten der buitenstad is de Rockenheimer Landstraat de voornaamste. In het westelijk deel van Sachsenhausen bestaat een groot villa-kwartier, dat met fonteinen en standbeelden van *Guiollet*, *Senckenberg*, *Bethmann*, *Börne*, *Kirchner*, *Rinz*, *Schopenhauer* en *Sömmering* is versierd. Bij de Friedenbergpoort is een gedenkteeken voor de bij de bestorming der stad gevallen Hessische troepen opgericht. In het daarbij gelegen museum bevindt zich de Ariadne op Naxos van *Dannecker*. Behalve deze en andere gedenkteekenen in de stad vindt men er vele op het nieuwe kerkhof, zooals de familiegraven van *Bethmann* reliëfs, van *Thorwaldsen* en *Pradier* en het vorstelijk mausoleum. Ook op het Israëlietische kerkhof vindt men veel praalgraven.

Frankfort heeft 9 Katholieke, 16 Luthersche, 2 Gereformeerde kerken en 5 synagogen. Van de Katholieke is de dom de voornaamste, sedert 1562 de kroningskerk der Duitsche keizers; oorspronkelijk een stichting van *Lodewijk den Duitscher*, werd zij van 1235—1239 geheel omgebouwd in Gotischen stijl met een uitspringend dwarsschip. De toren werd eerst in 1867 voltooid. Men vindt er een grafmonument van koning *Günther* van Schwarzburg en een tabernakel met een graflegging van *Christus* naar *van Dyck*. Verder noemen wij nog de Leonhardskerk in Romaanschen stijl, de Liebfrauenkerk met een beroemd portaal en mooie koorstoelen, de Deutschordenkerk met bekende muurschilderingen en de Antoniuskerk (1897—1900) in vroeg-Gotischen stijl. Van de Protestantsche kerken is de Nicolaikerk (1260) de oudste. Vermeldenswaard zijn nog de Katharinakerk met mooie glasschilderingen en een marmeren kansel, de Paulskerk, waarin in de jaren 1848 en 1849 het Duitsche Parlement bijeenkwam en de Nieuwe Pieterskerk (1892—1895) met prachtige vensters van *Linnemann.*

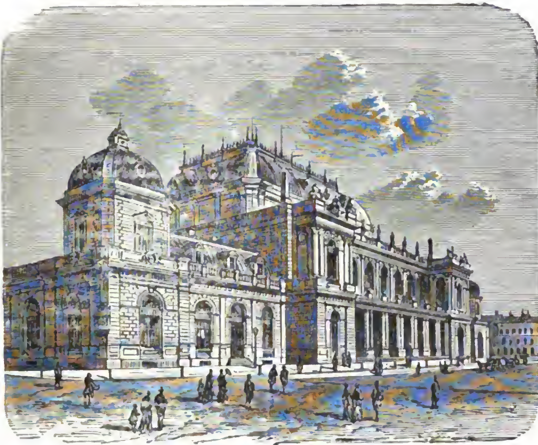
Van de wereldlijke gebouwen dient in de eerste plaats de Römer genoemd te worden. In 1405 werd

hij met den Gonden Zwaan aangekocht en als stadhuis ingericht. Sedert meermalen omgebouwd en steeds vergroot, werd in 1896—1898 de façade in laat-Gotischen stijl hernieuwd. In de Keizerzaal hangen de levensgroote portretten van alle Duitsche keizers. In aansluiting aan den Römer zijn in 1900—1903 de nieuwe regeeringsgebouwen gebouwd, het zuidelijk gebonw met hoogen toren en feestzaal in Dnitschen renaissance stijl, het noordelijke in barokstijl. De oudste gebouwen zijn de Saalhof (12de eeuw), het *Leindwandhaus*, thans museum, het Hnis Fürstenberg en het „Steinerne Hans". Verder verdienen vermelding nit vroeger tijden het Turn und Taxissche paleis, waar van 1816—1866 de Duitsche Bondsdag vergaderde, en het geboortehuis van *Goethe*, inwendig zoo getrouw mogelijk gerestanreerd en sinds 1897 een museum bevattend. Van de nienwere gebonwen noemen wij de stadsbibliotheek met 300 000 deelen en een verzameling van 20 000 munten, de Saalban met concertzalen, de restauratie van den zoölogischen en palmentuin, het stadsarchief, de nieuwe beurs (zie de afb.), het prachtige operagebonw in Renaissance-stijl, den schouwbnrg en het hoofdstation, een van de mooiste der wereld.

Frankfort heeft vier gymnasia (een voor meisjes), 2 reaalgymnasia, een hoogere burgerschool en 3 reaalscholen, talrijke middelbare en volksscholen, benevens onderscheiden vakscholen. Het institnnt voor experimenteele therapie oefent controle uit op de verschillende sera. Het Städelsche kunstinstitnnt bezit een rijke schilderijen- en kopergravures-verzameling. Door vereenigingen worden permanente tentoonstellingen van kunstnijverheid en schilderijen georganiseerd. Het stedelijke museum bezit een merkwaardige verzameling schilderijen en ondheden. Het „Freie Deutsche Hochstift" heeft een literair-historische bibliotheek, het „Senckenbergsche Stift" is in het bezit van een natuurhistorisch museum en een botanischen tuin. Openbare volksbibliotheken zorgen voor algemeene ontwikkeling. Te Frankfort verschijnen 7 dagbladen, waarvan de „Frankfurter Zeitung" het voornaamste is; bovendien komen er veel vaktijdschriften uit.

Nijverheid wordt in Frankfort veel nitgeoefend; vooral na den achteruitgang van de beurszaken heeft de groot-industrie zich zeer nitgebreid. Bovenaan staan electriciteitswerken, machines-, metaal- en chemische fabrieken. De schoenenindustrie wordt in veel fabrieken uitgeoefend. Daarnaast nemen fabrieken voor asbest, toiletzeepen, hoeden en bouwmaterialen, metaalgieterijen, steen- en koperdrukkerijen, lettergieterijen en een kartografische inrichting een voorname plaats in.

De handel is na de kanaliseering van den Main en het aanleggen van nieuwe opslagplaatsen en havens in belangrijkheid toegenomen. Het verkeer op die rivier steeg van 1887—1902 van 15,3 tot 59,2 millioen tonkilometer. De handel betreft voornamelijk metaal-, ijzer- en staalwaren, leder, huiden, koloniale waren, steenkool en wijn. Het antiquariaat en de handel in oudheden hebben een hoogen bloei bereikt. De beide missen (voorjaar en herfst), in de 16de en 17de eeuw de grondslag

De nieuwe beurs te Frankfort.

voor Frankfort's rijkdom, hebben, behalve de leder en paardenmarkt, geen beteekenis meer. De voornaamste van alle handelstakken zijn de geld-, wissel- en bankzaken. Daarop berust de internationale beteekenis van Frankfort, dat nog altijd een van de eerste wissel- en beursplaatsen is van Europa. Behalve de fondsenmarkt (voormiddags) bestaat in de effectensociëteit nog een avondbeurs.

Frankfort is een zeer oude stad. Zij ontleende, naar men meent, haar naam aan het feit, dat keizer *Karel de Groote* hier met zijn Franken door een waadbare plaats (Furt) de rivier overschreed en aan de overzijde een overwinning behaalde op de Saksen. Hij belegde er in 794 een Concilie en bracht er in 804 een volkplanting van gevangen genomen Saksers heen. *Lodewijk de Vrome* deed er aan den Main het Saalhof verrijzen, waarvan alleen de huiskapèl nog bestaat. In 843 verhief *Lodewijk de Duitscher* haar tot hoofdzetel van het Oost-Frankische Rijk, maar *Arnulf* verplaatste dien in 889 naar Regensburg. De zelfstandigheid der stad werd gegrondvest in 1242 door verwijdering van den keizerlijken voogd en haar de rijksvrijheid verleend in 1230 door een gunstbrief van keizer *Lodewijk den Beier*, die haar in het volgende jaar de Paaschmarkt en later nog meer rechten en vrijheden schonk. Een en ander werd in 1356 bevestigd door de Gouden Bul. Sedert *Maximiliaan II* (1562) werden hier de Duitsche keizers gekroond. Zoowel van den Dertig- en Zevenjarigen als van de Fransche oorlogen had Frankfort veel te lijden. In 1806 werd haar zelfstandigheid als Rijksstad door *Napoleon* opgeheven en zij zelf in 1810 met Hanau, Fulda, Wetzlar en Aschaffenburg ten behoeve van *Karl von Dalberg*, vorst-primaat van den Rijnbond, wiens opvolger *Eugène de Beauharnais* zou zijn, in een groothertogdom herschapen, dat op 5320 v. km. 300000 zielen telde. In 1815 echter werd zij weder tot een vrije stad en in 1816 tot zetel van den Bond verheven. In laatstgenoemd jaar verkreeg Frankfort een nieuwe grondwet, die echin 1848 aanmerkelijk gewijzigd werd. Tengevolge van die wijzigingen bestond de Senaat, als uitvoerende macht, uit 21 voor levenslang benoemde leden, die uit hun midden een oudsten en een jongsten burgemeester kozen, terwijl het Wetgevend Lichaam samengesteld was uit 88 afgevaardigden, door vrije keuze uit de burgers zonder uitsluiting van eenige godsdienstige gezindheid benoemd. Daarenboven was er nog een ander college van 51, voor levenslang gekozen burgers, aan wie de contrôle der Financiën was toevertrouwd. Met de andere drie steden van den Duitschen Bond bezat Frankfort in de Bondsvergadering de 17de stem en in het Plenum een eigen stem.

Tot de belangrijke gebeurtenissen uit den nieuweren tijd, welke op Frankfort betrekking hebben, behooren de aanslag te Frankfort (1833), de aansluiting aan het Duitsche Tolverbond (1836), de volksbewegingen in Maart 1848, die haar tot het brandpunt verhieven van het staatkundig leven in Duitschland, en eindelijk haar inlijving in Pruisen. Daar namelijk bij het uitbarsten van den Pruisisch-Oostenrijkschen Oorlog de stad Frankfort zich aansloot bij de vijanden van Pruisen, werd zij den 16[den] Juli door generaal *Vogel von Falckenstein* bezet en haar een oorlogschatting van 6 millioen florijnen opgelegd. Eenige dagen daarna werd het opperbevel aanvaard door generaal *Manteuffel*, en deze vorderde 25 millioen florijnen onder schrikwekkende bedreigingen. Daarop volgde den 18[den] October 1866 de inlijving van Frankfort in het koninkrijk Pruisen, waarbij tevens bepaald werd, dat de stad met haar voormalig gebied en met een klein deel van het voormalig groothertogdom Hessen het arrondissement *Frankfort* zou vormen. De definitieve vrede tusschen Duitschland en Frankrijk werd hier den 10[den] Mei 1871 gesloten. (Zie *Frankfort, Vrede van*).

Frankfort aan de Oder, een stad in de Pruisische provincie Brandenburg, ligt op beide oevers van de Oder, aan de spoorlijnen Berlijn—Sommerfeld, Frankfort—Küstrin en Groszenhain—Frankfort en telt (1905) 64301 inwoners. Zij bestaat uit de eigenlijke stad en drie voorsteden en heeft rechte, breede straten, waaronder de „Linden" de voornaamste zijn. Boven de voormalige vestingwerken is een nieuw stadsdeel aangelegd, de zoogenaamde Halve Stad, die door een park (waarin een standbeeld van *von Kleist*) met de oude stad verbonden is. Van de 7 kerken zijn de Mariakerk met prachtige glasschilderingen en de Gotische Nicolaikerk de voornaamste. De belangrijkste wereldlijke gebouwen zijn het stadhuis, het „Herrenmeisterhaus", het vroegere bisschopshof en de schouwburg. Men heeft er gedenkteekenen van *Willem I*, prins *Frederik Karel* en van hertog *Leopold van Brunswijk*. Frankfort heeft machines-, ijzer- en staalfabrieken, fabrieken voor chemische praeparaten, kachels, sigaren enz. De handel is belangrijk (de Rijksbank had in 1902 een omzet van 310000000 mark) en wordt door drie markten bevorderd. Verhandeld worden voornamelijk schapenleer, Lausitzer doeken en buckskins.

Nadat Frankfort in 1253 door *Johann I* en *Otto III*, markgraven *van Brandenburg*, tot stad verheven was, werd zij door het haar toegekende stapelrecht weldra het middelpunt van den handel op de Oder, die aanmerkelijk toenam na het graven van het Müllroser- of Frederik-Wilhelmskanaal tusschen de Oder en de Spree (1618). De stad, te voren door muren en wallen omgeven, werd later uitgelegd. *Karel IV* belegerde haar te vergeefs in 1348. Daarentegen werd zij ingenomen in 1432 door de Hussieten, meermalen in den Dertigjarigen Oorlog, vooral door *Gustaaf Adolf* (1613), alsmede door de Russen in 1759. In den slag van Kunersdorf, niet ver van daar, werd majoor *Ewald von Kleist*, de zanger van „Der Frühling", zwaar gewond.

Frankfurter Zeitung is een drie- tot vijfmaal daags te Frankfort a. M. verschijnend dagblad, dat in Zuid-Duitschland veel gelezen wordt en de, beginselen der Duitsche volkspartij verdedigt. Daarnaast is het een handels- en beursblad. Zij werd in 1856 als „Frankfurter Handelszeitung" gesticht door *Leopold Sonnemann*, die ook thans nog aan het hoofd staat.

Frankische Jura. Zie *Jura*.

Frankische Rijk, door *Clovis* (486—511) gegrondvest, ontwikkelde zich met groote snelheid, daar het ontstond in een tijd, toen de bloei van de meeste andere Duitsche rijken reeds aan het afnemen was. Het bevatte (zie *Franken*) de

Salische en Ripuarische Franken, de Alemannen met de onderworpen Celto-Romeinsche bestanddeelen, nam allengs de in Gallië gevestigde Bourgondiërs en West-Goten op en werd door belijdenis van het orthodoxe Christendom het middelpunt en de handhaver der R. Katholieke Kerk in het Westen. Wel verdeelden na den dood van *Clovis* (511) zijn 4 zonen het rijk, zoodat er reeds vroeg een scheiding ontstond tusschen het oostelijk gedeelte (Austrasia) en het westelijk gedeelte (Neustria), doch de Frankische heerschappij breidde zich niettemin zuidwaarts uit door de onderwerping der Bourgondiërs en oostwaarts door de bemachtiging van Thüringen, later ook van Beieren. Na den dood van zijn broeders en van hun zonen voerde *Clotarius I* van 558 tot 561 het bewind over het geheele gebied, doch het werd door zijn 4 zonen nogmaals gedeeld en door een familieoorlog, aangewakkerd door *Brünnhilde* en *Fredegonde*, het tooneel der grootste gruwelen, totdat de kleinzoon van *Clotarius I* onder den naam van *Clotarius II* de deelen weder vereenigde (613). Naarmate de burgeroorlogen de kracht van het Merovingische Huis meer verlamden, klom het gezag der geestelijke en wereldlijke heeren. Naast en weldra boven den koning stond de huishofmeester of *major domus*, die tot de aristocratie des lands behoorde. Reeds onder *Dagobert I* (628—638) verhief zich *Pepijn van Landen*, in vereeniging met *Arnulf*, bisschop van Metz, als major domus, en terwijl *Grimoald*, de zoon van dezen, er niet in slaagde zich van de koninklijke waardigheid meester te maken, werkte zich vervolgens, te midden der voortdurende verdeeldheden tusschen de Austrasiërs en Neustriërs, *Pepijn van Herstal* boven zijn mededingers omhoog en verwierf door den slag bij Testri, thans Tertry, niet ver van St. Quentin (687) de waardigheid van major domus over het geheele rijk. Hierdoor legde hij den grondslag tot het gezag van het Karolingische Huis. Zich dux et princeps Francorum noemend, versterkte hij den verslapten band, die de Frankische stammen omstrengelde, zorgde voor een goed leger en breidde zijn heerschappij oostwaarts uit over onderscheiden Germaansche volken. Zijn zoon *Karel Martel* (714—741) handhaafde het gezag van zijn vader, voerde met goed gevolg oorlog tegen de Friezen en werd door zijn overwinning op de Mooren tusschen Tours en Poitiers (732) de redder van het Christendom. Het koningschap der Merovingers was zoo onbeduidend geworden, dat de zoon en opvolger van *Karel Martel*, *Pepijn de Jonge, de Korte* of *de Kleine* (741—768), na een gelukkigen strijd tegen de Alemannen, Beieren en Saksers, zich niet ontzag, met toestemming van den paus en de Frankische grooten, den laatsten Merovinger, *Childerik III*, in een klooster te sluiten en met hulp van den Heiligen Stoel zelf den troon te beklimmen (752), waarmede de heerschappij van het Karolingische Huis een aanvang nam.

Door het onderwerpen van sommige Duitsche stammen en door de overwinning der Longobarden werd het Frankische rijk de machtigste staat in het Westen, terwijl de stelselmatige bekeering der heidenen tot het Christendom, vooral door *Bonifacius*, den band tusschen dien staat en de R. Katholieke kerk meer en meer versterkte, waardoor de opdracht werd voorbereid der keizerlijke waardigheid, welke aan den zoon van *Pepijn* ten deel viel. Na den dood van laatstgenoemde kwamen zijn zonen *Karel* en *Karloman* aan het bewind, dat na het overlijden van laatstgenoemde (771) aan eerstgemelde onder den naam van *Karel den Groote* (zie aldaar) ten deel viel. Deze onderwierp de wederspannige Duitsche stammen aan de Frankische heerschappij. Ook de Saksers bogen en bekeerden zich na een dertigjarigen strijd en werden in het groote gebied ingelijfd, een lot, dat eveneens de Denen, Wenden en Avaren zich moesten getroosten. Het rijk der Longobarden viel in puin en zelfs werden tochten ondernomen tegen de Mooren in het noorden van Spanje (778). Nu strekten de grenzen des rijks zich uit van den Eider en de Noordzee zuidwaarts tot aan de Ebro, de Middellandsche Zee en tot voorbij Rome en van den Atlantischen Oceaan oostwaarts tot aan de Elbe, de Saale, het Bohemerwoud, den Mannhart, langs de Donau tot aan de Theisz en over de Drau en de Sau tot aan de Adriatische Zee. Zoo waren de meeste Germaansche en Romaansche stammen in het groote Frankische Rijk onder één bestuur vereenigd, en dat geheel had zich door voortschrijdende verlichting en beschaving hoogst voorspoedig uit den chaos der volksverhuizingen ontwikkeld. De kroning van *Karel den Groote* tot keizer (800), waardoor de verbintenis met de Kerk en de eenheid van het West-Romeinsche Rijk gehandhaafd werd, vormt derhalve een rustpunt in de wereldgeschiedenis.

Na den dood van *Karel den Groote* (814) viel het uitgestrekte gebied ten deel aan *Lodewijk den Vrome*, die echter niet in staat was deze erfenis met krachtige hand te beheeren. Familietwisten en ondoelmatige verdeelingsbeschikkingen omtrent het rijk, met het oog op zijn zonen, gaven aanleiding tot burgeroorlogen, die bij zijn dood (841) nog niet waren gedempt. Ook onder zijn zonen dreigden nieuwe verdeeldheden uit te barsten, doch de onwil der volkeren noodzaakte hen tot den vrede. Bij het verdrag van Verdun (843) werd een splitsing des rijks tot stand gebracht: Het Oost-Frankische rijk, het latere Duitschland, dus de landen ten oosten van den Rijn met eenige landen aan de westzijde kwam onder den schepter van *Lodewijk den Duitscher*, West-Frankenland, het latere Frankrijk, onder dien van *Karel den Kale*, en het Middenrijk, omvattende een smalle landstreek tusschen die beide rijken, van de Noordzee af langs de Schelde, de Maas en de Moezel, langs den linker Rijnoever en langs de Rhône tot aan de Middellandsche Zee, alsmede Italië, onder den keizersschepter van *Lotharius*, wiens gebied naar hem Lotharingen genoemd werd. Hoewel men de gedachte, aan de eenheid des Rijks onder denzelfden keizer nog niet geheel had laten varen, ontwikkelde zich elk der eerstgenoemde twee hoofddeelen op een eigenaardige wijze (zie *Duitsche Rijk* en *Frankrijk*).

Frankland, *Edward*, een Engelsch scheikundige, werd geboren den 18den Januari 1825 te Churchtown bij Lancaster, studeerde te Londen, Marburg en Gieszen en werd in 1851 hoogleeraar te Manchester. Hij maakte zich vooral verdien-

stelijk door de ontdekking van een nieuwe reeks organische stikstofhoudende zuren en toonde aan, dat de gasdrukking grooten invloed heeft op het lichtgevend vermogen. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Lecture notes for chemical students" (2de druk, 1870—1872). „Researches in pure, applied and physical chemistry" (1877), „Water analyse for sanitary purposes" (2de druk, 1898) en „Inorganic chemistry" (2de druk, 1890). Hij overleed den 9den Augustus 1899 op een reis naar Noorwegen.

Franklin, *Benjamin*, een Noord-Amerikaansch staatsman en schrijver, werd geboren op Governorseiland bij Boston den 17den Januari 1706, was het 16de en jongste kind uit het tweede huwelijk zijns vaders en moest dezen in de zeepziederij de behulpzame hand bieden. Op twaalfjarigen leeftijd leerde hij bij zijn halfbroeder *James* de boekdrukkunst en besteedde zijn vrije uren aan het lezen van nuttige boeken of aan het schrijven van artikelen voor een dagblad, dat door zijn patroon werd uitgegeven. Toen er echter onaangenaamheden tusschen hem en *James* ontstonden, verliet hij Boston zonder verlof van zijn ouders. Te Philadelphia moedigde de gouverneur *William Keith* hem aan zelf een drukkerij op te richten, en na zijn verloving met de dochter van zijn huisheer begaf hij zich naar Engeland, om het noodige voor zulk een zaak aan te schaffen. Daar *Keith* niet beantwoordde aan zijn verwachtingen, werkte hij te Londen op verschillende boekdrukkerijen, terwijl hij een los leven leidde. Bij zijn terugkeer naar Philadelphia in 1726 kwam hij in kennis met een koopman, *Denham* genaamd, en werd boekhouder op diens kantoor, doch toen deze kort daarna overleed, moest hij weder zijn toevlucht nemen tot de boekdrukkerij. Weldra echter kwam hij, door eenige vrienden ondersteund, aan het hoofd eener eigen zaak, vond als staatkundig schrijver grooten bijval en trad in het huwelijk met zijn voormalige verloofde, die inmiddels ongelukkig getrouwd en van haar man gescheiden was. Nu begon hij ook een papierhandel, ondervond veel voorspoed en klom allengs hooger in de achting zijner medeburgers. Men schepte behagen in zijn dagblad en in zijn almanak en droeg hem op het plan te ontwerpen tot een wijsgeerig genootschap. In dien tijd hield hij zich ook bezig met de natuurkunde, bepaaldelijk met de electriciteit, en wel met zeer gelukkig gevolg. De universiteit te Oxford benoemde hem in 1762 tot doctor in de rechten en toen de vrijheidlievende Amerikanen en de aanhangers van het Engelsche ministerie zich in 2 partijen verdeelden, trachtte elk van deze den man te winnen, van wiens invloed zij zich veel goeds voorstelden. *Franklin* werd na zijn terugkeer van een reis naar Londen bekleed met de betrekking van postmeester-generaal van alle Britsch-Amerikaansche koloniën; doch ook de belangrijke inkomsten, daaraan verbonden, waren niet in staat hem afvallig te maken van de zaak des vaderlands. Toen de onrustige bewegingen toenamen en het Huis der Gemeenten te Londen zijn ambtenaren opriep, om een onderzoek naar de geopperde bezwaren in te stellen, verscheen ook *Franklin* aldaar ten behoeve van Pennsylvanië en verdedigde met vrijmoedigheid de belangen der koloniën. Men ontsloeg hem uit zijn betrekking, en daar hij met gevangenneming bedreigd werd, vertrok hij in 1775 naar Philadelphia, waar het Congres vergaderd was. Na dien tijd wijdde hij zich met ijver aan de onafhankelijkheid van zijn vaderland en begaf zich in 1776 naar Parijs, om geheime onderhandelingen aan te knoopen. Toen echter *Lodewijk XVI* in 1778 de zelfstandigheid van Amerika erkend had, verscheen de eenvoudige grijsaard als gevolmachtigd minister aan het Hof te Versailles en was er het voorwerp van algemeene vereering. Den 20sten Januari teekende hij te Parijs met de Britsche commissarissen de preliminairen van den vrede, die de vrijheid schonk aan zijn vaderland en keerde vervolgens naar Philadelphia terug, waar men hem met blijken van achting en dankbaarheid overlaadde. Zelfs nog op 78-jarigen leeftijd was hij voorzitter van het Congres van Pennsylvanië en deed onderscheiden nuttige inrichtingen verrijzen. Hij overleed den 17den April 1790. Hij is de uitvinder van den bliksemafleider en van den electrischen vlieger en heeft ook beproefd een verklaring te geven van het noorderlicht. Zonder zich in onnutte bespiegelingen te verliezen, had hij een bewonderenswaardig stelsel van praktische levenswijsheid gevormd. Hij verstond de kunst de zedeleer toe te passen op het dagelijksch leven, op het aankweeken van vriendschap en liefde, op het gebruik van den tijd, op het oefenen van weldadigheid, op de vereeniging van eigen welvaart met het algemeen belang, daarbij wijzende op de vruchten van den arbeid en op het genot der maatschappelijke deugden. Voortreffelijk in dat opzicht is zijn boek: „Spreekwoorden van den ouden Hendrik of de wijsheid van den braven Richard" (1775), in vorm en inhoud het model van een volksboek. *D'Alembert* begroette den uitvinder van den bliksemafleider bij zijn opneming in de Fransche Academie met den merkwaardigen versregel: „Eripuit coelo fulmen, sceptrumque tyrannis" (Dwinglanden heeft hij den schepter, den hemel den bliksem ontwrongen), en op voorstel van *Mirabeau* droeg de Nationale Vergadering in Frankrijk bij zijn dood gedurende 3 dagen uitwendige teekenen van rouw. Tot groot verdriet des grijsaards bleef zijn eenige zoon *William Franklin* in Engelschen dienst. Er bestaat een volledige uitgave in 10 deelen (1840 en 1858) van de werken van *Franklin*, bezorgd door *Sparks* en een latere, meer volledige door *Bigelow*, eveneens in 10 deelen (1887—1889). *Sparks*, heeft in 1856 ook een levensgeschiedenis van hem uitgegeven, eveneens *Bigelow* (New York, 1900).

Franklin, sir *John*, een Britsch zeeman, werd geboren te Spitsby in Lincolnshire den 16den April 1786. Reeds vroeg openbaarde zich zijn neiging tot stoute ondernemingen. Liefst wilde hij ter zee varen en om hem van dien lust te genezen, zond zijn vader hem met een koopvaardijschip naar Lissabon. Het geneesmiddel had een tegenovergestelde uitwerking, en de jonge *Franklin* trad op 14-jarigen leeftijd in dienst als midshipman aan boord van het oorlogschip „Polyphemus". In 1801 nam hij deel aan den zeeslag bij Kopenhagen en vergezelde in 1803 zijn bloedverwant, kapitein *Flinders*, op een ontdekkingsreis naar de Zuidzee, maar leed schipbreuk op de kust van Nieuw-Holland. Later was hij signaalkadet aan boord

van den „Bellerophon" bij Trafalgar, diende in 1814 op den „Bedford", waarmede de verbonden mogendheden naar Engeland werden overgebracht, en kwam bij den mislukten aanval op Nieuw-Orleans (1815) in krijgsgevangenschap. In 1818 voerde hij bevel over de brik „Trent" bij de noordpool-expeditie van kapitein *Buchan*. Nadat het opsporen eener noord-westelijke doorvaart door kapitein *Ross* mislukt was, ontving *Franklin* in 1819 den last, vergezeld door *Richardson* en *Back*, een tocht te land te volbrengen van de Hudsonsbaai naar de Kopermijnrivier en wel in verband met *Parry*, die tegelijkertijd deze streken met zijn schip zou bezoeken. Op deze reis trok hij langs de kust tot aan Kaap Turnagain en keerde in 1822 naar Engeland terug, nadat hij ontzettend veel ellende had doorstaan en door den bijstand van eenige Indianen van den dood gered was. Nu werd hij tot kapitein bij de marine en tot lid van de Royal Society benoemd en ondernam in den aanvang van 1825 met dezelfde reisgenoten een tweeden ontdekkingstocht naar de Poolzee, waarop hij de kusten tusschen de Mackenzie- en de Kopermijnrivier onderzocht. Nadat hij den 18den Augustus 1827 tot 70½° N. Br. en 148° 52′ W. L. v. Gr. was doorgedrongen, moest hij wegens het gevorderde jaargetijde de terugreis aanvaarden. *Georg IV* huldigde zijn verdiensten door hem tot ridder te benoemen. Van 1832 tot 1834 voerde hij bevel over een linieschip in de Middellandsche Zee en van 1834—1843 was hij gouverneur van Tasmanië. In het begin van 1845 was hij weder in Engeland, waar men zich met nieuwe voorbereidselen bezig hield tot beslissing van het vraagstuk der noord-westelijke doorvaart. De beide schepen „Erebus" en „Terror", waarmede *Ross* (de jongere) pas zijn reis naar de Zuidpool volbracht had, werden zeilree gemaakt en in weerwil van zijn gevorderden leeftijd nam *Franklin* de leiding dezer expeditie op zich, waarbij twee uitstekende zeeofficieren, de kapiteins *Crozier* en *Fitzjames*, hem ter zijde stonden. Hij vertrok den 19den Mei 1845, bereikte den 4den Juli de Walvischeilanden en werd den 26sten Juli in Melville-Baai op 77° N. Br. en 66° 13′ W.L. van Gr. de laatste maal gezien. Na dien tijd ontbraken alle berichten omtrent dezen stoutmoedigen zeeman. Sedert 1848 werden door de Engelsche regeering, de echtgenoote van *Franklin* en door den Amerikaanschen koopman *Grinnell* bij herhaling schepen uitgerust, om de vermiste zeelieden op te zoeken, doch te vergeefs. Intusschen ontdekte men bij Kaap Hiley, gelegen aan den mond van het Wellingtonkanaal, in 1850 sporen eener legerplaats, welke schenen aan te wijzen, dat *Franklin* aldaar den winter van 1846 had doorgebracht. Mededeelingen van Eskimo's gaven in 1854 de eerste inlichtingen omtrent het treurig lot der expeditie, en overblijfselen in 1859 door *M'Clintock* opgedolven, verschaften eindelijk de zekerheid, dat *Franklin* na een tweeden vreeselijken winter den 11den Juni 1847 bezweken was, terwijl zijn metgezellen in den loop van datzelfde of van het volgende jaar door honger en koude tot den laatsten man toe omgekomen zijn bij hun poging om de Groote Vischrivier te bereiken. De expeditie onder *Schwatka* heeft in 1879 nog meer overblijfselen van de expeditie ontdekt, echter geen schriftelijke mededeelingen. De vroegere ontdekkingsreizen van *Franklin* zijn beschreven in: „Narrative of a journey to the shores of the Polar Sea in the years 1819—1822" (2 dln., 1824) en „Narrative of a second expedition to the shores of the Polar Sea, 1825—1827, (1828).

Franklin, *Christian Fürchtegott Otto*, een Duitsch rechtsgeleerde, werd geboren te Berlijn den 27sten Januari 1830, studeerde aldaar in de rechten, was te Breslau en te Berlijn werkzaam als referendaris en assessor, vestigde zich tevens als privaatdocent te Breslau en werd in 1863 gewoon hoogleeraar te Greifswald en in 1873 te Tübingen. Hij schreef: „Die Deutsche Politik Friedrichs I, Kurfürsten von Brandenburg" (1851), „Beiträge zur Geschichte der Rezeption des römischen Rechts" (1863), „Das Reichshofgericht im Mittelalter" (2 dln., 1867), „Sententiae curiae regiae" (1870), „Das Königl. Kammergericht vor dem Jahre 1495" (1871), „Das Deutsche Reich nach Severinus von Monzambano" (1872), „Geschichte und System des Deutschen Privatrechts" (2de druk, 1882) en „Die freien Herren und Grafen von Zimemrn" (1884). Hij overleed te Tübingen den 5den Juni 1905.

Frankliniet is een mineraal uit de spinelgroep, met dezelfde samenstelling als magneetijzer, maar met een ander gehalte aan tin- en mangaanoxyde. Het is zwart van kleur, metaalglanzend, ondoorzichtig en zwak magnetisch. De hardheid bedraagt 6—6,5, het soortelijk gewicht 5. Het mineraal komt voor in regulaire, doorgaans octaëdrische kristallen, meestal aan of op elkander gegroeid, te Franklin en Stirling in New-Yersey.

Frankl von Hochwart *Ludwig August*, een Duitsch dichter, werd geboren den 3den Februari 1810 te Chrast in Bohemen, bezocht in 1823 het gymnasium der Piaristen te Praag en in 1826 dat te Leutomischl en bepaalde zich vooral tot de geschiedenis, die hem stof opleverde voor balladen en voor eenige drama's. Later studeerde hij te Weenen in de geneeskunde. Hij schreef het „Habsburgslied" (1832), een reeks chronologisch gerangschikte balladen, welke veel bijval vond. Daarop volgden zijn „Episch-lyrische Dichtungen" (1833). en „Morgenländische Sagen" (1834), alsmede vertalingen van „The Peri and the Paradise" (1835) van *Moore* en van „Parisina" (1834) van *Byron*. Zijn heldendicht: „Christoforo Colombo" (1836) bezorgde hem in Italië, waarheen hij zich in 1837 begaf, en vooral te Genua een eervolle bejegening. Daar hij geen behagen schepte in de geneeskundige praktijk, werd hij in 1838 secretaris en archivaris van de Israëlietische gemeente te Weenen en in 1851 hoogleeraar in de aesthetiek aan het conservatorium aldaar. In 1856 deed hij een reis naar Jerusalem, om er een inrichting van onderwijs tot stand te brengen, en beschreef vervolgens zijn reisontmoetingen in de geschriften: „Nach Jerusalem" (1858) en „Aus Aegypten" (1860). Van zijn dichterlijke voortbrengselen noemen wij verder: „Don Juan, d'Austria" (1846), „Der Primator" (3de druk. 1864), „Gedichte" (1840), en „Rachel" (1842). Het kleine gedicht „Die Universität" (1848), in Maart 1848 geschreven, was het eerste geschrift, dat in Oostenrijk zonder censuur in het licht verscheen; er werd een half millioen exemplaren van verkocht. In een

drietal hekeldichten geeselde hij de kwakzalverij op het gebied der geneeskunde, en zijn naamloos uitgegeven gedicht: „Der Magyarenköning" (1850), waarin hij de volksvrijheid verheerlijkte, werd te Pest door de politie openlijk verbrand. In het „Helden- und Liederbuch" (2de druk, 1863) verzamelde hij de kleinere gedichten van lateren tijd, terwijl de „Ahnenbilder" (2de druk, 1863) en „Libanon" (3de druk, 1864) de dichterlijke vruchten bevatten van zijn reis naar het Oosten. Het hekeldicht: „Nach fünfhundert Jahren in Wien" (1865) wordt ook aan hem toegeschreven. Verder schreef hij: „Zu Lenau's Biographie" (1854) en vertalingen van Servische volksliederen (1852), alsmede: „Hippokrates und die moderne Medizin" (4de druk, 1860), „Die Charlatane" (2de druk, 1864), „Hippokrates und die Cholera" (1854) en „Tragische Könige" (1876). Zijn „Gesammelte poetische Werke" verschenen in 1880 in 3 deelen, Hij was lid van den Raad van onderwijs en voorzitter der Israëlietische gemeente en werd in laatstgenoemd jaar in den ridderstand opgenomen. Hij overleed den 12den Maart 1894 te Weenen.

Frankrijk (zie de kaarten), het oude Franco-Gallia, in het Fransch *la France*, is het voornaamste land van den Romaanschen stam, beslaat het westelijkste deel van het Europeesche vasteland en strekt zich uit tusschen 42°20'—51°5' N. Br. en 4°48'—7°39' O. L. v. Gr.

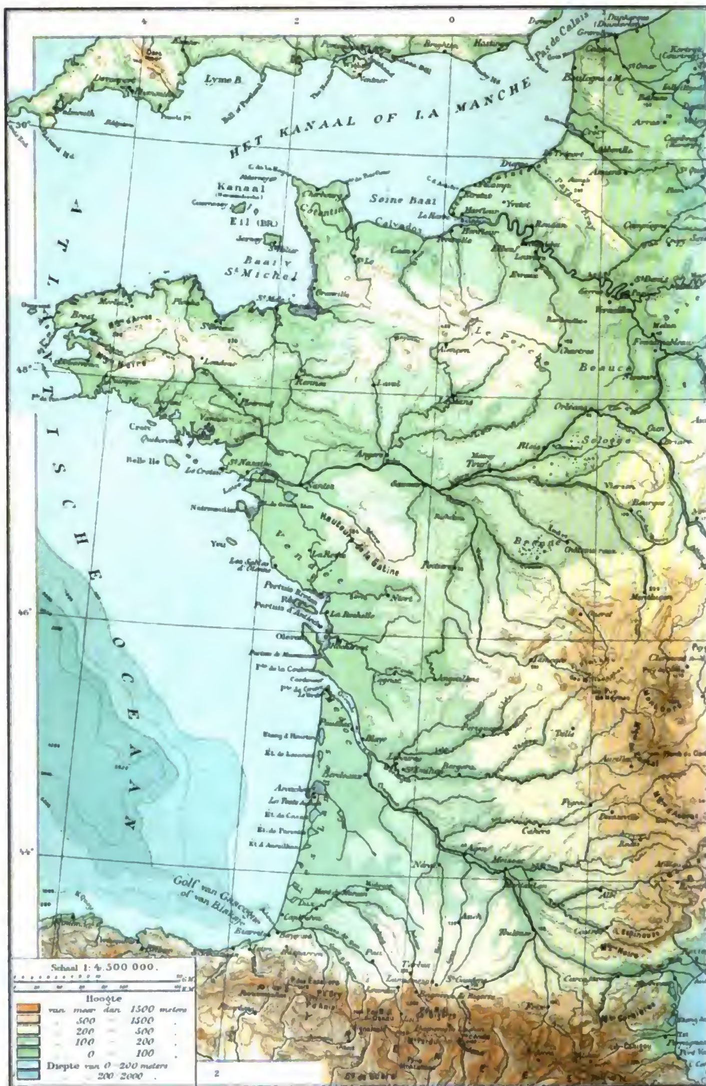
Ligging. Grootte. Grenzen. Frankrijk ligt zeer gunstig tusschen twee zeeën (den Atlantischen Oceaan en de Middellandsche Zee), terwijl de landgrens in het Z. tegen het Pyreneesche schiereiland slechts 450 km. bedraagt, die tegen Middel-Europa (België, Duitsche Rijk, Zwitserland en Italië) daarentegen 1900 km. De gunstige ligging van Frankrijk tusschen den Atlantischen Oceaan en de Middellandsche Zee wordt nog verhoogd door het feit, dat de orografische bouw van het land, in tegenstelling totdien van het Iberische schiereiland, gemakkelijke verbindingen van zee tot zee toelaat. Daardoor heeft Frankrijk van oudsher een belangrijk doorgangsland tusschen de zuidelijke en de noordwestelijke en middelste gedeelten van ons werelddeel gevormd, welke laatste de voordeelen der Middellandsche Zee-beschaving voornamelijk van het kustland van Provence door de diepe dalen tusschen het Middel-Fransche gebergte eenerzijds en de West-Alpen en de Pyreneeën anderzijds ontvangen hebben. Door zijn ligging aan de Middellandsche Zee bestemd, om van oudsher zijn handels- en politieke betrekkingen met Noord-Afrika en het Oosten te ontwikkelen, kon Frankrijk dus zijn ligging aan den Atlantischen Oceaan en door bij de handelscentra van Zuid-Engeland ook van den beginne af krachtig deelnemen aan de oplossing der vraagstukken van staatkunde en handel, die zich in West-Europa voordeden. Bedenkt men verder nog, dat het in open verbinding staat met Middel-Europa, dan blijkt duidelijk, dat Frankrijk zich in een wereldligging mag verheugen, als geen ander land ter wereld, tengevolge waarvan het dan ook niet alleen steeds met zijn naburen in nauwe betrekking gestaan heeft en nog staat, maar eveneens met verschillende volkeren aan de overzijde der zeeën, en zich daardoor tot een der rijkste en meest welvarende landen der wereld heeft kunnen ontwikkelen.

Naar zijn vorm gelijkt Frankrijk op een onregelmatigen zeshoek, die door den meridiaan van Parijs in twee bijna gelijke deelen verdeeld wordt en zich over bijna 1000 km. in N.Z. richting uitstrekt. Met Corsica en de kusteilanden beslaat het een oppervlakte van 536408 v. km. en volgt dus onder de Europeesche staten in grootte op Rusland, Skandinavië, Oostenrijk-Hongarije en Duitschland. Tegen de naburige landen wordt Frankrijk bijna overal door hooge gebergten, (Pyreneeën, West-Alpen, Jura) beschermd. Slechts tegen Lotharingen en België ontbreken natuurlijke grenzen, vandaar dat het grensgebied tusschen den Germaanschen en Romaanschen volkstam het tooneel van vele oorlogen is geweest en menigmaal van bezitter verwisselde. Door een gordel van sterke vestingen (Belfort, Epinal, Toul, Verdun, Maubeuge, Rijssel, Reims, Laon, la Feie, Soissons) en reeksen forten tracht Frankrijk deze zwakste zijden van zijn landgrenzen te beveiligen.

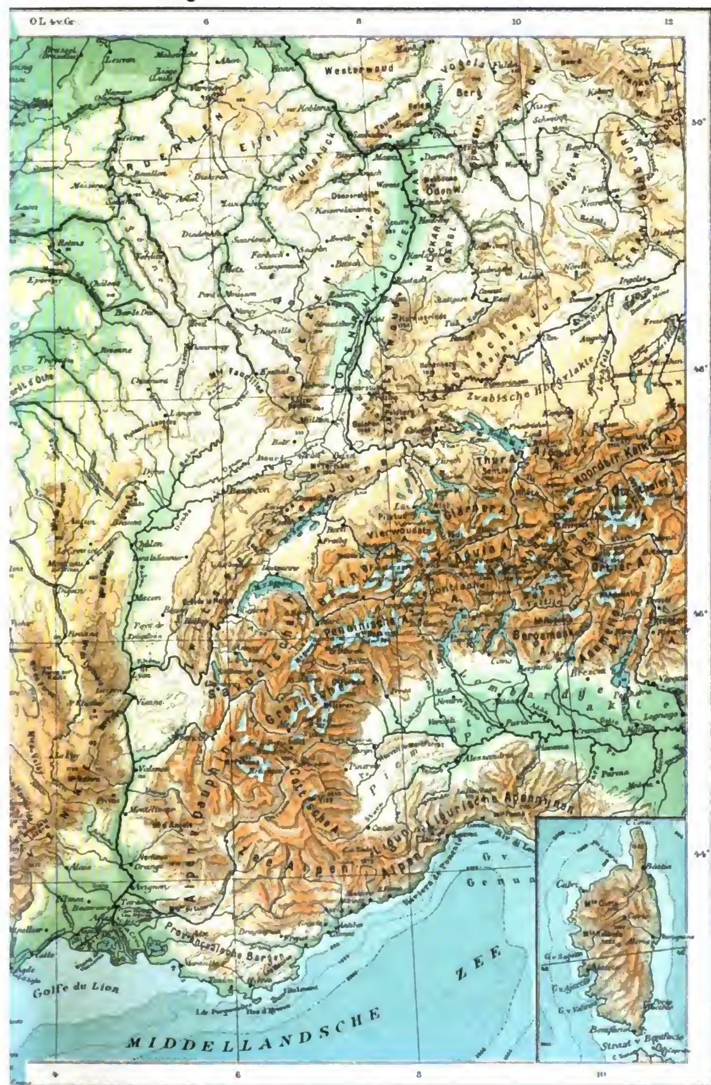
Kusten. De kusten van Frankrijk bezitten een lengte van 3120 km., waarvan 615 km. op de Middellandsche Zee en 2505 op den Atlantischen Oceaan en wel op de Golf van Biscaye, het Kanaal en de Noordzee. Niettegenstaande haar groote uitgestrektheid zijn de kusten slechts weinig geleed; alleen die van Bretagne en Provence maken met haar talrijke diepe inhammen en voornitspringende schiereilanden een uitzondering. Hier liggen ook de meeste volgens haar natuurlijke gesteldheid tot Frankrijk behoorende eilanden; de grootste daarvan, de Normandische, behooren echter staatkundig aan Engeland. Corsica daarentegen, het eenige groote tot Frankrijk behoorende eiland, is naar bouw en bevolking een deel van Italië. De kusten zijn voor het verkeer grootendeels ongunstig, natuurlijke havens treft men slechts weinig aan en alleen met behulp van groote financiëele opofferingen is Frankrijk erin geslaagd in het bezit te komen van een aantal goede handels- en oorlogshavens.

De Middellandsche Zeekust bestaat uit twee, in vorm zeer verschillende deelen: een vlakke kust in het W. rondom de Golf van Lyon, en een rotsachtige steile kust in het Oosten in het gebied van Provence. De Rhônemondingen met haar uitgebreide, steeds veranderende delta vormt de grens tusschen deze beide deelen. De eerstgenoemde, de kust van Languedoc, wordt bijna over de geheele lengte door lage duinen vergezeld, slechts hier en daar door rotsen onderbroken, waarvan de kalksteenrotsen van Kaap Leucate, de Montagne de la Clappe bij Narbonne en de uit vulkanische gesteenten bestaande Kaap Agde de voornaamste zijn. Oorspronkelijk als eilanden voor de vroeger meer binnenwaarts gelegen kust zich verheffend, zijn zij door duinvormingen met elkander verbonden, waardoor eveneens de daarachter liggende wateroppervlakten van de zee gescheiden en in lagunen veranderd zijn. Maar ook deze zijn langzamerhand door de vaste stoffen, welke de van de Cevennes komende rivieren meevoeren, dichtgeslibt, en slechts enkele bleven onder den naam *étang* bestaan; *de Etang de Thau* is daarvan de voornaamste. Door deze aanwinst van land, welke

FRANKRIJK

HET KANAAL OF LA MANCHE
Pas de Calais
Lyme B.
Kanaal Eil (BR)
Baai v St Michel
Seine Baai
Calvados
Le Perche
Beauce
Sologne
Vendée
Hauteurs de la Gatine
ATLANTISCHE OCEAAN
Golf van Gascogne of van Biskaje
Belle Ile
Nantes
Angers
Rennes
Laval
Tours
Blois
Niort
La Rochelle
Bordeaux
Schaal 1: 4.500 000.
Hoogte
van meer dan 1500 meters
500 – 1500
200 – 500
100 – 200
0 – 100
Diepte van 0 – 200 meters
200 – 2000

(natuurkundig).

FRANKRIJK.

Wester Lengte
0 Meridiaan v. Greenwich
Oost. Lengte
NOORD ZEE
HET KANAAL OF LA MANCHE
Normandische
Guernsey
of
Kanaal Eilanden
(Britsch) Jersey
Golf v. St Malo
Lyme B.
Southampton
Bristol Kanaal
Baie de la Seine
LE HAVRE
PARIJS
Belle Ile en Mer

OCEAAN
Golf van Biscaya
(Golfe de Gascogne)
BORDEAUX
MARSEILLE
GOLFE DE LION
MIDDEL-
LANDSCHE
ZEE
BARCELONA
Tarragona
Perpignan
Bilbao
Pamplona
SPANJE
ITALIË
CORSICA
1:4.300.000
Sardinië
0 Meridiaan v. Parijs
Verklaring:
Het verschil in lettersoort duidt de relatieve belangrijkheid der plaatsen aan.
Schaal 1: 4.300.000.
De hoofdplaatsen der departementen zijn onderstreept. Spoorwegen Kanalen Telegraafkabels
DEPARTEMENTEN.
1 Ain
2 Aisne
3 Allier
4 Alpes Maritimes
5 Ardèche
6 Ardennes
7 Ariège
8 Aube
9 Aude
10 Aveyron
11 Basses-Alpes
12 Basses-Pyrénées
13 Bouches-du-Rhône
14 Calvados
15 Cantal
16 Charente
17 Charente-Inférieure
18 Cher
19 Corrèze
20 Corse (Corsica)
21 Côte d'Or
22 Côtes du Nord
23 Creuse
24 Deux-Sèvres
25 Dordogne
26 Doubs
27 Drôme
28 Eure
29 Eure-et-Loir
30 Finistère
31 Gard
32 Gers
33 Gironde
34 Hautes-Alpes
35 Haute-Garonne
36 Haute-Loire
37 Haute-Marne
38 Hautes-Pyrénées
39 Haute-Saône
40 Haute-Savoie
41 Haute-Vienne
42 Hérault
43 Ille-et-Vilaine
44 Indre
45 Indre-et-Loire
46 Isère
47 Jura
48 Landes
49 Loire
50 Loir-et-Cher
51 Loire-Inférieure
52 Loiret
53 Lot
54 Lot-et-Garonne
55 Lozère
56 Maine-et-Loire
57 Manche
58 Marne
59 Mayenne
60 Meurthe-et-Moselle
61 Meuse
62 Morbihan
63 Nièvre
64 Nord
65 Oise
66 Orne
67 Pas-de-Calais
68 Puy-de-Dôme
69 Pyrénées-Orientales
70 Rhin-Haute (Terr. de Belfort)
71 Rhône
72 Saône-et-Loire
73 Sarthe
74 Savoie
75 Seine
76 Seine-Inférieure
77 Seine-et-Marne
78 Seine-et-Oise
79 Somme
80 Tarn
81 Tarn-et-Garonne
82 Var
83 Vaucluse
84 Vendée
85 Vienne
86 Vosges
87 Yonne

nog begunstigd wordt door slijk- en zandmassa's, welke de Rhône in zee brengt en die vervolgens door stroomingen langs de kusten neergelegd wordt, is Languedoc, dat oorspronkelijk talrijke havens bezat, thans van de zee afgesloten. De oude havenplaatsen, zooals Arles, Aigues mortes, Montpellier en Narbonne, nog in de Middeleeuwen bloeiende handelsteden, zijn verzand en liggen nu ver van de zee midden in het nieuw ontstane land. Alleen Agde en Cette hebben met groote kosten hun havens aan deze, wegens de geringe diepte der zee en de sterke branding zeer gevaarlijke kust, weten open te houden.

Het oostelijk deel der Middellandsche zeekust, Provence, vertoont gunstiger toestanden. Het ontbreken van grootere rivieren en de groote zeediepte vlak voor de kust hebben hier een verzanding onmogelijk gemaakt, zoodat de steile kusten met haar rijke geleding uit een reeks door vooruitspringende rotsen van elkander gescheiden baaien bestaande, hier behouden is gebleven. Dientengevolge vindt men hier een groot aantal uitstekende havens en lagen er vier in de Oudheid bloeiende handelsteden als Nizza (Nicaea), Antibes (Antipolis), Frejus (Forum Julii) en vooral Toulon, de voornaamste oorlogshaven van Frankrijk, en Marseille, het in de 8ste eeuw v. Chr. door Phoceeërs gestichte Massilia, tegenwoordig de voornaamste haven van Frankrijk, die door haar verbindingen met de Middellandsche Zeelanden en het verdere Oosten alle overige Fransche havens in belangrijkheid verre overtreft.

De Atlantische Oceaankust bestaat eveneens uit zeer verschillende deelen. Van den voet der Pyreneeën af strekt zich over een lengte van 270 km. een rechte, niet gelede, vlakke kust uit, van Bayonne tot aan de monding der Gironde. Zij is bezet met een bijna onafgebroken duinenreeks, dikwijls uit 6—8 rijen bestaande en 6 k.m. breed, op enkele plaatsen bijna 90 m. hoog (*landes sauvages*), gescheiden van het daarachter liggende plateau, dat eveneens uit zand (maar van tertiairen oorsprong) opgebouwd en 60—130 m. hoog is, door een rij strandmeren. Tengevolge van de heerschende westenwinden verplaatsten zich de duinen steeds meer landwaarts in, totdat men in het begin der vorige eeuw en vooral sedert 1863 dit verstuiven grootendeels heeft tot staan gebracht, waardoor uitgestrekte landstreken op het plateau der Landes voor landbouw en veeteelt gewonnen werden. Slechts de alleen voor kleine schepen toegankelijke baai van Arcachon onderbreekt deze overigens havenlooze en door de hevige stormen der Golf van Biscaye zeer gevaarlijke kust, waarin verder alleen nog in het uiterste Zuiden de tengevolge van verzandingen telkens verlegde rivierhaven van Bayonne een moeilijk te bereiken toevluchtsoord biedt. Van des te meer belang is voor het Zuid-Westen van Frankrijk de monding der Gironde, aan het einde waarvan de havenstad Bordeaux ligt, dat niettegenstaande talrijke zandbanken, dank zij de sterke getijden, ook voor de grootste schepen te bereiken is, terwijl het *Canal du Midi* de verbinding met het achterland en het Middellandsche Zeegebied vormt.

Ten N. van de Gironde vertoont de vroeger ook hier aanwezige, maar op een harden rotsgrond rustende duinenreeks vele onderbrekingen en is in een rij van eilanden (Oléron, Ré en Noirmontier) opgelost. Daarachter bevinden zich uitgestrekte door dijken beschermde kleilanden in het Zuiden (tot bij La Rochelle) overeenkomende met onze Waddenkust; hier monden de Charente en de Sèvre met breede, tendeele dichtgeslibde, trechtervormige monden in zee uit. Rijke oesterbanken en talrijke zoutmeren vindt men op deze kuststreek, wier beteekenis voor de scheepvaart intusschen door voortschrijdende verzanding en aanslibbing steeds geringer wordt, zoodat het verkeer van de eveneens achteruitgaande havens van Rochefort en La Rochelle zich meer en meer naar Bordeaux, Nantes en St. Nazaire verplaatst heeft.

Van den Loiremond vertoont de kust van het voornamelijk uit kristallijne gesteenen opgebouwde Bretagne een geheel ander karakter, zeer sterk gelijkende op die van Galicië (Spanje). Hier zijn n.l. talrijke, diep en scherp ingesneden baaien en daartusschen vele vooruitstekende rotsklippen aanwezig, door talrijke grootere en kleinere eilanden omgeven. Het ontstaan van een gedeelte dier baaien staat in verband met een daling van den bodem, tengevolge waarvan de zee de onderste deelen der rivierdalen overstroomd heeft; op andere plaatsen dankt de rotskust haar sterke geleding aan de bijzonder krachtige branding, waardoor in vereeniging met de tot 16 m. hooge vloedgolven, de weeke gedeelten van de harde rotsen werden weggeslagen. Tot deze losgerukte eilanden behooren ook de voor de Westkust van het schiereiland Cotentin gelegen Normandische of Kanaaleilanden Jersey, Guernesey, Sercq en talrijke klippen, met een gezamenlijke oppervlakte van 219 v. k.m. Op de kust van Bretagne heeft van oudsher een zeewaardig volk gewoond, in *Caesar's* tijd de Armorici, de Fransche zeeroovers in den Engelschen tijd. St. Malo was het uitgangspunt der tochten van de Normandiërs naar Beneden-Italië en in de 16de eeuw naar Amerika. Het gemis van een vruchtbaar achterland en goed bevaarbare rivieren, alsook het moeilijk door te trekken achterland, belette de ontwikkeling van een levendig handelsverkeer, daarentegen leenden zich de nauwe en op natuurlijke wijze beschermde bochten juist aan den ingang van het Kanaal uitstekend voor het aanleggen van oorlogshavens. Zoo ontstonden Lorient op de West-, Brest op de N.W. kust en Cherbourg in het N. van het schiereiland Cotentin, dat in Kaap de la Hogue Engeland tot op 290 km. nadert, een kunsthaven, die met zeer groote kosten van 1783—1854 gebouwd werd.

Bij de Pointe de Barfleur, het Noord-Oostelijke punt van Cotentin, bereikt de granietkust haar einde en begint de aan sterke verzanding lijdende vlakke en havenlooze kust van de Seine-Baai. Duinketens wisselen af met lage rotsklippen (*Calvados*) en begroeide heuvelreeksen, terwijl de kust bezaaid is met badplaatsen, zooals Trouville, Villers sur Mer en Honfleur. Op den achtergrond der Baai opent zich de breede, trechtervormige monding der Seine en ligt de voornaamste handelshaven van Frankrijk aan de kust van den Atlantischen Oceaan, n.l. Le Hâvre, gesticht

door *Frans I*, ter vervanging van Rouaan, dat niettegenstaande de normaliseering der Seine slechts voor kleine schepen te bereiken was. Ook Le Hâvre lijdt onder sterke verzanding, die voornamelijk door de stroomopwaarts dringende, *Mascaret* geheeten, vloedgolven veroorzaakt wordt.

Even arm aan havens als de kust ten W. van den Seinemond, is het Oostelijk daarop volgend gedeelte, de bij Kaap de la Hève beginnende steile kust van Normandië. Het krijtplateau, waaruit dit land is opgebouwd, bezit aan de kust tot 100 m. hooge, steile rotswanden (*Falaises*), die voortdurend door de zee ondermijnd worden. Slechts bij de hier en daar uitmondende riviertjes vindt men havenplaatsjes, die echter voor het meerendeel slechts als nood- en vluchthavens op deze zoo gevaarlijke kust gebruikt worden. Op het plateau woont een landbouwende bevolking. Ook de vroeger zoo drukke haven van Dieppe en die van St. Valéry sur Somme, vanwaaruit *Willem de Veroveraar* naar Engeland overstak, dienen thans uitsluitend voor den kusthandel.

Van den Sommemond af, waar de kust zich naar het Noorden wendt, strekt zich vóór het krijtplateau een breede, door dijken beschermde kleistreek uit, die slechts tusschen Boulogne en Calais onderbroken wordt door de steile Kaap Gris Nez tegenover de krijtrotsen van Dover en daarmede verbonden door een 50 à 60 m. beneden den zeespiegel gelegen drempel. Op deze plaats, waar Frankrijk en Engeland elkander tot op 32 k.m. naderen, wil men reeds sedert lang een tunnel tusschen beide landen aanleggen, maar tot dusver stuitte de uitvoering van het plan af (ook weer in 1907) op verzet van Engelsche zijde. De nabijheid van Engeland is oorzaak van de beteekenis der beide voornaamste havens aan deze kuststreek, n.l. Boulogne sur Mer en Calais, respectievelijk in 2 en $1^1/_2$ uur van het Britsche rijk uit te bereiken. Boulogne heeft voornamelijk goederen-, Calais personen-vervoer. Reeds bij Calais begint eindelijk de laatste afdeeling der kust, n.l. een tot Jutland doorloopende, met duinen bezette kust. Hier moet de haven van Duinkerken door baggerwerken open gehouden worden en vormt met het voor de zeevisscherij belangrijke Grevelingen, de voornaamste Noordzeehaven van Frankrijk.

Bodemgesteldheid. Naar de bodemverheffing kan men in Frankrijk twee groote helften onderscheiden: het hoogland in het Z. en O., het laagland in het N. en W. Van de geheele oppervlakte des lands beslaat het eerste ongeveer 250000 v. km., het laatste 285000 v. km. Het laagland, zich uitstrekkende van den voet der Pyreneeën tot de hoogten van Artois, draagt den naam van Fransche laagvlakte en vormt het Zuidelijkste deel der groote Europeesche laagvlakte. Het is op enkele moerassige streken na goed bebouwd en dicht bevolkt. Ook in het hoogland vallen nog enkele kleine laagvlakten te onderscheiden, zooals het Rhônebekken en de Aquitaansche poort. Men kan dus Frankrijk in de volgende natuurlijke landschappen verdeelen: de groote laagvlakte, weer onderverdeeld in de Seine-, Loire- en Garonnebekkens, de middelgebergten, het Rhônedal, de Noordhelling der Pyreneeën, de Westhelling der West-Alpen en de Westhelft van den Franschen of Zwitserschen Jura. Het blijkt dus, dat de reliëfvormen van Frankrijk een groote verscheidenheid vertoonen, een rijke afwisseling van vlakten, heuvel- en berglandschappen, waardoor nergens eentonigheid ontstaat, terwijl behalve aan Z. O. en Zuidgrens, geen onbewoonbaar hooggebergte voorkomt. De hoogste bodemverheffingen liggen, zooals reeds gezegd, in het Z. en O., zoodat de bodem dus in noordwestelijke richting afhelt en dientengevolge de rivieren, op één uitzondering na, naar den Atlantischen Oceaan stroomen.

Als de kern van Frankrijk hebben wij het Centraalplateau te beschouwen, dat de historische landschappen Auvergne, Lyonnais, Bourbonnais, Marche, Limousin, Guienne en Languedoc geheel of gedeeltelijk omvat. Het beslaat ongeveer 80000 v. km. en is een belangrijk waterreservoir, rondom door vlakten omgeven, door het dal der Rhône en Saône van de Alpen en den Jura, door het dal van Castelnaudry, waardoor het *Canal du Midi* loopt, van de Pyreneeën gescheiden, en slechts in het N. O. met de oostelijke grens gebergten, de Vogezen en Ardennen, orografisch verbonden. Het centrale hoogland laat zich in twee onderafdeelingen splitsen, n. l. in een Oostelijke, die den hoogen, steil naar de vlakte van Languedoc en het Rhône-Saônedal afloopenden rand van het gebergte vormt en nu eens meer, dan weer minder duidelijk het karakter van een bergketen draagt, en een Westelijke, het hoogland van Auvergne.

De oostelijke plateaurand, die van het dal van Castelnaudary tot dat van Longpendu (de verbinding tusschen Rhône- en Loiredal) den naam *Cevennes* draagt, omvat als hoofdafdeelingen de *Montagne Noire*, de Espinousebergen, de Garriguesbergen, de eigenlijke Cevennes (1567 m.), de Lozèrebergen (1702 m.) en het Margeridegebergte (1554 m.), de bergen van Vivarais (1754 m.), Lyonnais, Beaujolais en Charolais. De grens der Cevennes in het N., het dal van Longpendu, vormt evenals het dal van Castelnaudary in het Z., de natuurlijke verbinding tusschen het Middellandsche Zeegebied en dat van den Atlantischen Oceaan. Door het laagste gedeelte is het *Canal du Centre*, dat Saône en Loire verbindt, aangelegd. Van dit dal af, de scheiding tusschen het Centraalplateau en het noordelijk daarvan gelegen, tot het Seinegebied behoorende plateau van Morvan, wordt de waterscheiding tusschen Rhône en Seine nog slechts door lage bergruggen gevormd, die het Centraalplateau met de Vogezen verbinden. Daartoe behoort in de eerste plaats de Côte d'or (636 m.). Het dal van de Ouche, dat de Côte d'or ter N. begrenst, heeft men gebruikt om door middel van het Bourgondisch Kanaal Seine en Saône te verbinden. Noordelijk van dit dal neemt de waterscheiding steeds meer het karakter van een steil naar Bourgondië afhellend plateau aan, dat gemiddeld 500 m. hoog is en bij de bronnen van de Marne (waar wederom een verbinding tusschen Seine en Saône tot stand is gebracht) den naam van *plateau de Langres* draagt. De ten O. daarvan gelegen Monts Faucilles (Sikkelbergen, 613 m.) vormen verder de waterscheiding tusschen Saône en Moezel en tevens de verbin-

ding met de Vogezen en het hoogland van Lotharingen. Het dal van den Allier dient als scheiding tusschen het westelijke en oostelijke deel van het Centraalplateau. Het is eerst nauw en diep ingesneden, maar verwijdt zich spoedig tot de breede vlakte van Limagne. Deze scheidt het Forezgebergte van het westelijke hoogland, waarvan de kern door de bergen van Auvergne gevormd wordt. Deze laatste loopen in noordelijke richting en omvatten de groepen: de bergen van Aubrac (1471 m.), door de Lot en de Truyère ingesloten en met de Margeridebergen samenhangend; de groep van den *Cantal* (1858 m.) en, door een zeer woest hoogland van den Cantal gescheiden, de beide groepen van de *Mont Dore* met den *Puy de Sancy* (1886 m.) den hoogsten top van Middel-Frankrijk en den *Puy de Dôme* (1465 m.). Het plateau, waarop zich deze oude vulkanen van Auvergne verheffen, zet zich nog ver naar het W. voort. Het hoogste en ruwste deel is het plateau van Millevaches (984 m.) met de bronnen van de Vienne, Creuse en Vezère. Het meest westelijke deel draagt den naam van plateau van Limousin.

In het O. wordt Frankrijk van de Alpen en den Jura door de vlakte van Saône en Rhône gescheiden, die zich naar het N. O. in het dal van den Doubs tot den Ill en den Elzas voortzet als een breede poort van nauwelijks 350 m. hoogte, waardoor sinds de oudste tijden een heer- en handelsweg uit Zuid-West-Duitschland naar Zuid-Oost-Frankrijk loopt, thans ook een spoorweg en het Rijn-Rhône-kanaal. Vandaar de groote strategische beteekenis van Belfort en Besançon. Deze poort verbreedt zich tot de vlakte van Bourgondië, die bij een hoogte van 200—250 m. een breedte van 40—50 km. heeft. Deze vlakte, waarvan Châlon het middelpunt is, verheft zich in het heuvelland van Franche-Comté langzaam tot de hoogten van den Jura, terwijl zij zich naar het Z. tusschen Saône en Ain tot het met ontelbare kleine meertjes bezaaide plateau van Pays de Dombes verheft. Ook ten Z. van Lyon, het vereenigingspunt van Rhône en Saône, strekt de vlakte zich voornamelijk op den linker Rhôneoever uit; maar ten Z. van de Isère komen de voorloopers der Alpen dichter bij de Rhône en wordt het dal nauwer, om zich echter zuidwaarts steeds meer te verbreeden, totdat zij in de vlakte van Provence en Languedoc overgaat.

De vlakte van Languedoc staat door het reeds genoemde dal van Castelnaudary met het Garonnebekken in verbinding, dat zich als een groote driehoek tusschen de zee, het Centraalplateau en de Pyreneeën uitstrekt; Toulouse is het middelpunt van het boven-, Bordeaux van het benedenbekken. Naar het W., langs de zee tusschen Adour en Gironde bestaat de vlakte uit moerassen en heiden, aan den benedenloop der Garonne tot de Charente uit het heuvelland, dat de bekende Bordeaux-wijnen voortbrengt. Naar het noord-oosten staat het Garonnebekken door het dal der Charente en den Clain, een zijrivier van de Vienne, met de groote Noord-Fransche laagvlakte in verbinding. Het dal tusschen Angoulême en Poitiers is een der belangrijkste verkeerswegen van Frankrijk, waardoor het Noorden met het Zuid-Westen en Spanje verbonden wordt. De vlakte der Loire strekt zich bijna gelijkmatig langs beide oevers uit, tusschen de Loire en Cher het nog altijd met meren en moerassen bedekte gebied van Sologne vormend. Een verbreeding der vlakte loopt zuidwaarts langs Vienne en Cher tot Poitiers en Bourges, een nog grootere in het N. strekt zich langs de Sarthe tot Le Mans uit, aan den benedenloop der Loire wordt de vlakte echter weder smaller, tot ongeveer 100 km.

Noord-West-Frankrijk heeft geen samenhangend bergstelsel en slechts onbeduidende hoogten; het kleine plateau van Gâtine in Poitou bereikt namelijk 300 m. en de *Montagne d'Arrée* in Bretagne slechts 391 m. Hierdoor worden aan het verkeer dus bijna geen moeilijkheden in den weg gelegd; kanalen, thans echter zoo goed als overbodig geworden, verbinden Nantes met Brest en St. Malo. Oostwaarts omvat dit gebied van Bretagne nog het Z.W. van Normandië en het schiereiland Cotentin, waar men bij Alençon nog hoogten van 417 m. aantreft. Het Seinebekken is van het Loirebekken niet te scheiden en de kanalen van Orléans en Briaire, welke beide rivieren verbinden, bereiken in hun culminatiepunt niet meer dan 100 m. Het Seinebekken is bijna cirkelvormig en vertoont het karakter van een heuvelland, slechts aan de randen tot 300 m. en hooger stijgend; Parijs ligt in het middelpunt er van. De noordoost- en oostrand van het Seinebekken vormt tevens een deel der reeks gebergten en hoogteruggen, welke zich van de Middellandsche Zee tot aan het Kanaal uitstrekt en een scherp aangeduide, natuurlijke oostgrens van Frankrijk aanduidt. Deze begint bij het nauwste gedeelte van het Kanaal, Kaap Gris-Nez, en omvat de bergen van Artois, die nergens 200 m. bereiken. Hier ligt dus de Fransche grens open en vindt men derhalve talrijke vestingen en vele slagvelden. Gunstiger is de toestand in dit opzicht verder naar het Z.O., waar zich van de bronnen der Schelde en Sambre af, de uiterste uitloopers der Ardennen zich bij den westelijken vleugel der Leisteengebergten van den Rijn aansluiten, met dichte wouden bedekt zijn en door de Maas en haar zijrivieren in kronkelende, diep-ingesneden dalen doorsneden worden, zoodat zij moeilijk toegankelijk zijn. De hoogste terreinverheffing draagt er den naam Argonnenwoud en vormt de westgrens van het plateau van Lotharingen. De bodem helt in dit gebied wel naar het N. af, maar bezit toch nog een gemiddelde hoogte van 300—400 m. In het Z. gaat het onmerkbaar over in de Monts Faucilles en de Vogezen, wier kam van Mont Donon af zuidwaarts de grens vormt. De helling der Vogezen is naar het O. steil, naar het W. glooiend. Bij een gemiddelde kamhoogte van 1000 m. bereikt de Honeck (1366 m.) de grootste hoogte op Franschen bodem. Naar het Z. loopt het gebergte tamelijk steil af naar de Poort van Belfort en Montbéliard, aan de overzijde waarvan zich de Jura verheft. Dit gebergte, dat aan Zwitsersche zijde steile, op Fransch gebied plateauachtige hellingen bezit, bestaat uit vele evenwijdige ketenen en vormt tot het Meer van Genève de grens, maar zet zich voort tot de kniebocht van de Rhône. De hoogste toppen zijn de Crêt de la Neige (1723 m.) en de Reculet (1720 m.).

Van de Alpen, evenals de Jura op de oostgrens gelegen, behooren de West-Alpen grootendeels

tot Frankrijk. In het bijzonder liggen op Fransch grondgebied de volgende deelen daarvan: de Zee-Alpen (Mont Pelat 3053m., Mont Tenibres 3032 m.), de Cottische Alpen (Monte Viso 3843, Mont Chambeyron 3400 m.), de Dauphiné-Alpen met de Pelvouxgroep (Les Ecrins 4103 m.), de Grajische Alpen met de Sassière-groep (Grande Sassière 3756 m.) en de Vanoisegroep (Grand Couloirs 3862 m.) en eindelijk de kolossale groep van den Montblanc (4810 m.). Ten W. van deze hoofdgroepen der West-Alpen ligt een gordel Voor-Alpen, uit kalkgesteenten opgebouwd en steil naar het Rhônedal afhellend. Daartoe behooren de Montagne des Maures (779 m.) en het Estérel-gebergte (616 m.), verder de Drôme Alpen (Montagne de Lure, 1827 m.), de Jura-Alpen (Pointe Percée, 2752 m.) en de Alpen van Chablais en Faucigny (Mont Buet, 3109 m.).

Een veel ontoegankelijker scheidsmuur dan de Alpen vormen de lagere Pyreneeën. Van uit Frankrijk gezien verheffen zij zich als een geweldige, weinig ingesneden muur, van zee tot zee reikend, in hun centraal deel met een kamhoogte van 2500 m. Het hoogste punt op Fransch gebied is de Vignemale (3290 m.). De Oost-Pyreneeën hellen als Mont Albères (1675—200 m.) naar de Middellandsche Zee af; met den Canigou (2785 m.) schuift zich een belangrijker keten der Oost-Pyreneeën naar het Noorden vooruit, waarvan de lagere groep der Corbières tot bij Narbonne reikt. De Fransche zijde der Pyreneeën vormt, en wel naar het W., de steeds meer met haar groene weiden, haar bosschen en watervallen een zeer sterk contrast met de woeste kale rotswanden op Spaansch gebied. Evenwel zijn beide zijden slechts schraal bevolkt en weinig in cultuur gebracht.

Geologie. De geologische bouw van Frankrijk vertoont een rijke afwisseling van gesteenten, van de oudste formaties af tot de jongste toe. Archaeïsche leigesteenten (gneis en glimmerlei) treft men, in vereeniging met granietvormingen, in het centrale plateau, verder in de Vendée, in Bretagne en Normandië, alsmede in de Pyreneeën en de Ardennen aan. Zij worden overal ingesloten door cambrische sendimentgesteenten. Het siluur is ook vrij goed ontwikkeld, in de eerste plaats in Normandië en Bretagne, in Anjou en Maine, verder vooral in Languedoc en in de Pyreneeën. Een veel minder belangrijke rol speelt de devonische formatie (Ardennen, Normandië, Vogezen enz.), terwijl ook de Permische en steenkoollagen slechts een kleine oppervlakte beslaan. Het produktieve steenkoolgebergte is beperkt tot Noord-Frankrijk, waar het zich tot in België uitstrekt en tot een bloeienden wijnbouw aanleiding heeft gegeven, en tot het Loirebekken. De andere steenkoolterreinen zijn van weinig belang, en het geheele steenkool bevattende gebied beslaat in Frankrijk wel 5400 v k.m., doch is weinig produktief, zoodat de opbrengst in 1901 slechts 30 millioen ton bedroeg (in het Duitsche Rijk in genoemd jaar 108,5 millioen ton). De triasformatie treedt langs den westrand der Vogezen, in de Jurastreken, in de Morvangroep, in het Lyonnaisgebergte, het Centraalplateau en verder in het Z., ook in de Alpen, de Pyreneeën en in Vlaanderen op. Veel grooter verbreiding bezitten de Juragesteenten, n.l. in de Alpen, de Jura, op het plateau van Lotharingen en in de Ardennen, vanwaaruit zij langs den zuidrand van het bekken van Parijs tot de kust van den Atlantischen Oceaan loopen en daarna weer in Z.O. richting rondom het Centraalplateau. Lias en nog meer dogger en malm zijn zeer sterk ontwikkeld en zeer rijk aan versteeningen, zooals vooral bij Caen (Normandië), Hâvre en Boulogne sur Mer. De krijtgesteenten van het Parijsche bekken vormen een rechtstreeksche voortzetting van die van Z. Engeland; daarbij verdient in het bijzonder de aandacht het witte schrijfkrijt van Champagne met vuursteenknollen, alsmede het tufachtige en zandachtige, ook glimmerachtige krijt van Touraine, het mergelkrijt en het glaukonietkrijt van Rouaan. In het Rhône- en Garonnebekken, in de Alpen en Pyreneeën bevatten de krijtlagen harde, massieve kalkgesteenten met talrijke hippurieten. De tertiaire sedimenten zijn vooral in twee groote mondvormige bekkens in een tamelijk volledige reeks neergelegd, n.l. in dat van Parijs en in dat der Garonne, welk laatste zich tot aan den voet der Pyreneeën uitstrekt. Het oud-tertiair van Parijs, uit zand, zandsteen, leem, kalk enz. bestaande, is wegens zijn fossielen zeer beroemd; vooral vermelding verdienen de Parijsche grofkalk, een belangrijk bouwmateriaal voor de hoofdstad, en het gips van Montmartre, met belangrijke overblijfselen van zoogdieren, zooals het *Palaeotherium magnum* enz.; deze worden ook aangetroffen in de oligocene lagen van Montauban in het Garonnebekken, bij Sansan in het departement Gers en elders. Quartaire sedimenten worden alom in Frankrijk aangetroffen. Daartoe behooren de glaciale vormingen van den voormaligen Rhônegletscher, wiens eindmoraine zich tot Lyon uitstrekte, en van de gletschers der Pyreneeën, van het hoogland van Antwerpen en de Vogezen. Verder treft men vele quartaire kalktuffen aan, o.a. langs de Seine.

Aan jonge eruptiefgesteenten (trachiet, andesiet, basalt en tuffen) is evenmin gebrek, vooral niet in Auvergne, in het Velay- en het Vivaraisgebergte. Zeer fraaie vormen vertoonen onder de oude vulkanen der Auvergne de Mont Dore en de Chanie des Puys met den Puy de Dôme.

Rivieren. Van de vijf groote stroomgebieden behooren er drie, n.l. die van de Garonne, Loire en Seine geheel, dat van den Rijn (door Moezel, Maas, Sambre en Schelde) voor een klein deel, dat van de Rhône voor 2/3 deel tot Frankrijk. Bij deze groote stroomgebieden komen, afgezien van de kleine bekkens der ongeveer 30 kustrivieren, nog 8 van den tweeden rang (Somme, Orne, Vilanie, Charente, Adour Aude, Herault en Var). De gunstige omstandigheid, dat de Fransche rivieren slechts door lage waterscheidingen van elkander gescheiden zijn, en daardoor onderling verbonden kunnen worden, wordt voor een groot deel waardeloos gemaakt door de zeer ongelijkmatige waterstanden, waaronder zij lijden. Het minst geldt dit voor de Seine, de rustigste en meest gelijkmatige rivier van Frankrijk, maar des te meer voor de Loire, Rhône en Garonne, welke laatste door haar overstroomingen de meest gevreesde rivier van Frankrijk is. De grootendeels uit de 18de eeuw dagteekenende kanalen beantwoorden dikwijls niet meer aan de moderne eischen van het verkeer en zijn, vooral sedert zij in het bezit van de groote

spoorwegmaatschappijen kwamen, afgezien van die aan de Belgische grens, slechts van geringe beteekenis voor het verkeer.

De grootste rivier van Frankrijk is de Loire met een lengte 930 km. (waarvan 822 bevaarbaar) en een stroomgebied van 121000 v. km. Van de voornaamste zijrivieren is de Allier 245, de Cher 197, de Vienne 170, de Maine 123, de Sarthe 127 en de Loir 114 km. bevaarbaar. Als verkeersweg is de Seine van meer beteekenis, voornamelijk omdat zij Parijs in handels- en industrieel opzicht, deels rechtstreeks, deels door middel van kanaled (met den Rijn, de Rhône en de Loire) met aangrenzende zeeën in verbinding brengt. De aanleg van een ook voor groote zeeschepen bevaarbare waterverbinding tusschen Parijs en het Kanaal is in studie genomen. Bij een lengte van 776 km. heeft de Seine een stroomgebied 77800 v. km. Bevaarbaar is de Seine 554 km., de IJonne 119, de bij Parijs uitmondende Marne 364 km. De Garonne in den benedenloop Gironde geheeten) bezit een lengte van 575 km., waarvan 468 bevaarbaar zijn. Gemiddeld 200 m. breed, vormt zij met behulp van het Canal du Midi de verbinding tusschen den Atlantischen Oceaan en de Middellandsche Zee. Het plan hier een voor groote schepen bevaarbaar interoceanisch kanaal aan te leggen is reeds herhaaldelijk ter sprake gebracht, maar tot nog toe afgestuit op de zeer hooge kosten. Van de zijrivieren zijn de Ariège, Tarn, Lot en Dordogne (rechts), Gers en Baïse (links) de voornaamste. De Rhône, de voornaamste rivier van het Fransche Alpen- en Jura-gebied, komt beneden het Meer van Genève in Frankrijk, om zich aldaar met de bijna even waterrijke, door de Montblanc-gletschers gevoede Arve te vereenigen; bij Lyon neemt zij haar voornaamste zijrivier, de Saône, op, wier richting zij, rechthoekig ombuigend, tot aan zee volgt. De Saône neemt links den van den Jura komenden Doubs op. De Rhône, Saône en Doubs zijn respectievelijk 497, 323 en 78 km. bevaarbaar.

Van de Moezel behooren 184 (40 bevaarbaar), van de Maas met Sambre 360 km. (233 bevaarbaar), van de Schelde met Scarpe en Lys de bovenloop tot Frankrijk.

In het geheel bedraagt het getal bevaarbare rivieren 141 met een gezamenlijke lengte van 8972 km.

Het aantal grootere en kleinere meren (de laatste zeer talrijk in de landschappen La Bresse en Les Dombes bij Lyon en in de Sologne bij Orléans) schat men op 1700. Het grootste, geheel tot Frankrijk behoorende meer (afgezien van de strandmeren), is de Lac de Grandlieu, ten Z. van Nantes. Het is 70 v. km. groot, doch zeer ondiep, Het Meer van Genève vormt over een afstand van 50 km. de grens tusschen Frankrijk en Zwitserland.

Klimaat. Behalve het zuidelijke, tot het Middellandsche Zeeklimaat behoorende kustgebied van Languedoc en Provence, behoort Frankrijk tot de onder den invloed van den Atlantischen Oceaan staande West-Europeesche klimaatprovincie. De gemiddelde jaarlijksche temperaturen liggen tusschen 16° en 9° C. Kenmerkend is voornamelijk de gelijkmatigheid der temperatuur gedurende het geheele jaar; bijna nergens bedragen de jaarlijksche temperatuurwisselingen tusschen de warmste en koudste maand meer dan 20° C. Het grootst is deze gelijkmatigheid in het geheel onder den invloed van den Atlantischen Oceaan staande Noord-Westen, in Bretagne. Hier bedraagt het verschil tusschen December (6°3) en Juli (17,9°) 11,6°, op de Kanaal-eilanden slechts 10,3° C. Tengevolge van den zachten winter groeien in Bretagne overal Japansche camelia's en gedijen er bamboe, araucariën en vijgeboomen, terwijl myrten, fuchsia's en geraniums de hoogte van boomen bereiken en aloë's er op beschutte plaatsen voorkomen. De schaduwzijde daarvan is een koele, bewolkte zomer, zoodat vruchten, die veel zomerwarmte noodig hebben, zooals druiven, er niet rijp worden. Hoe dieper men in het land komt, des te meer verschillen winter- en zomertemperatuur, tot in Dijon het maximumverschil bereikt wordt, n.l. 18,6° C. Het ruwste klimaat hebben, afgezien van de hooggebergten aan de grenzen, de hoogvlakten van het Centraalplateau, waar bijv. Le Puy (713 m.) een Januari-temperatuur van 0,3°, een Juli-temperatuur van 19,2° C. bezit. In het Middellandsche Zeegebied heeft Nizza een gemiddelde jaarlijksche temperatuur van 15°7 (tusschen 8,4° en 23,9° C.) De groote temperatuurverschillen tusschen die zonnige kuststreken en de ruwe hoogten van het achterland veroorzaken den *Mistral*, een kouden, drogen Noordenwind, die voornamelijk in het Rhônedal dikwijls met stormachtige kracht waait en sterke temperatuurverlagingen en groote droogte ten gevolge heeft.

Behalve de hier evenals overal elders zich door grooten regenval kenmerkende gebergten, is voornamelijk het Noord-Westen rijk aan regen. In het Noorden en het Westen vallen de meeste regens in voor- en najaar, terwijl zij zich, hoe verder wij in het binnenland komen, des te meer op den zomer concentreeren. In de Middellandsche Zee-streken daarentegen heerschen winterregens, zijn dus de zomermaanden de droogste. De meeste neerslag valt in het Westelijk deel der Pyreneeën (1200—2000 m.) en de Fransche Alpen. De Noord-Westkust heeft jaarlijks 780, Parijs 580, het Centraal-plateau 710, het Rhônedal 700, Champagne 400—500 mm. neerslag. In de Zuidelijke kuststreken komen winters zonder sneeuw voor.

Plantenrijk. De kustlanden aan den Atlantischen Oceaan en het Kanaal behooren tot het gebied van de Atlantisch.-Westbaltische flora, die zich door Atlantische planten, als *Ulex europaeus* en *nanus*, *Erica cinerea*, *Ilex aquifolium* enz., onderscheidt. Het westelijke en zuidwestelijke laagland neemt in zuidelijke richting hoe langer hoe meer het karakter der Baskische provinciën van Spanje aan en wordt gekenmerkt door den altijdgroenen *Quercus ılex;* naaldhout, behalve *Juniperus communis*, komt niet voor. Een reeks zuidelijke gewassen, zooals *Daboecia polyfolia*, narcissoorten, *Eryngium*, *Linaria* enz. komt sporadisch aan de Atlantische kusten en op de eilanden verspreid voor. De duinen van Gascogne hebben een sterk ontwikkelde kustflora met eenige endemische soorten. Het zuiden van Frankrijk behoort, voor zoover het uit laag- en heuvelland bestaat, tot de Middellandsche Zee-flora, waarvan de altijd groene struikgordel met *Pistacia*, *Arbutus*, *Phillyrea*, *Acer monspessulanum*, altijd groene eiken, olijfboomen en wijnstok tot 350 m·

stijgt. Bij Nizza gedijen de *Bambusa gracilis*, *Dracaene-* en *Ficus*soorten, de dadelpalm, *Chamaerops excelsior*, *Cycas revoluta* enz. De Middellandsche zeeflora dringt ook door tot de warmste lage streken in het Rhônedal tot bij het Meer van Genève. De op de gebergten van Dauphiné en Auvergne, op de Cevennes en de Pyreneeën voorkomende plantenwereld behoort tot de Alpenflora van Middel-Europa, wier uiterste grens in Frankrijk tot de Vogezen reikt. Het rijkst ontwikkeld is de Alpenflora in de westelijke Centraal-Alpen, de Voor-Alpen van Savoye en Dauphiné en in de Zee-Alpen. Zij begint hier gemiddeld op 1900 m., doch komt bijv. in het gebied der Isère ook lager voor. In Auvergne beginnen de bergweiden van de Alpenstreek ongeveer op 1500 m. Het overige, tusschen den Alpengordel eener — in de Atlantisch-Baltische en de Middellandsche Zeeflora anderzijds gelegen berg- en heuvelland behoort tot de Europeesch-Aziatische loofhoutzone, die hier vooral door de edelkastanje en den beuk gekenmerkt wordt. De overige berg- en heuvelflora heeft een gemengd karakter.

Dierenwereld. Evenals de andere Middellandsche Zeelanden treffen wij in de fauna van Frankrijk zoowel tot de Europeesche als tot de Middellandsche Zeesubzone behoorende soorten aan. Voor het zuiden zijn o. a. karakteristiek twee soorten van het geslacht der hoefijzerneuzen en de genetkat; de hermelijn komt zuidwaarts tot in de Pyreneeën voor. Voor Frankrijk karakteristiek is ook de kortoorige aardmuis; de bever is bijna uitgestorven; in de Pyreneeën vindt men den marmot, terwijl in verschillende departementen nog de wolf voorkomt. Op Corsica leeft de gewone moefflon. De vogels behooren tot de palaeoarktische zone; in de vlakten van Zuid-Frankrijk vindt men het roodhoen. Frankrijk heeft 27 soorten reptiliën; onze adder en de schildadder, beide vergiftig, komen veel voor. In Zuid-Frankrijk vindt men gekko's en andere zuidelijke hagedissoorten, alsook den seps. Aan amphibiën is Frankrijk veel rijker dan de overige landen van Europa; zoo vindt men er alle in Europa voorkomende watersalamanders; de *Triton Blasii* en de *Pelodytes fuscus* komen alleen in Frankrijk voor. Inheemsche visschen zijn de baars, stekelbaars, karpers, barbeel, witvisch, snoek, zalm, forel, ambervisschen, stinkvisschen, meivisch, aal, steur en negenoog. Ingevoerd zijn de sander, de forel, zeeforel, sterlet enz. Aan de kusten komt de sardijn veel voor. Ook wordt daar veel kabeljauw, haring en makreel gevangen. In de kunstwateren speelt de oester een groote rol, wier kunstmatige teelt groot succes heeft. De zee levert verder zee- en andere kreeften.

Delfstoffen. In vergelijking met de oppervlakte is de bodem van Frankrijk niet rijk aan delfstoffen, als men steenkool en ijzer uitzondert, welke beide echter voor de aanzienlijke nijverheid nog niet voldoende zijn. Steenkool wordt in 39 departementen aangetroffen, meestal echter slechts in geringe hoeveelheid. De belangrijkste kolenbekkens zijn die van de Loire (rondom St. Etienne), van de departementen Nord en Pas de Calais (rondom Valenciennes) en van le Creuzot-Blanzy. IJzer levert het land meer dan eenig ander land van Europa, uitgezonderd Groot-Brittannië en Duitschland. Het komt voor in 58 departementen, vooral in de oostelijke Pyreneeën, (Canigou) en in Ariège (Rancié), in het departement Isère (Allevard en Vizille), in Lotharingen (Nancy, Briey en Longwy), bij St. Etienne, le Creuzot enz. Tinertsen worden in Morbihan, in het Centraal-plateau enz., koperertsen in de departementen Var en Rhône, antimonium in het Centraal-plateau, loodertsen in Bretagne, Lozère en de Pyreneeën, kaolien in Limousin, Allier en Dordogne, phosforieten in Quercy in grootere of geringere hoeveelheid aangetroffen en ontgonnen.

Bevolking. Blijkens een mededeeling van het Ministerie van Handel bedroeg de bevolking bij de jongste volkstelling van 4 Maart 1906: 39 252 267 zielen of ruim 290 000 meer dan die van 1901. De volkstelling van 1901 heeft de volgende uitkomsten opgeleverd. Geheel Frankrijk telde 38 961 945 zielen of een vermeerdering sinds 1896 met 444 613 inwoners zijnde 1.15 %. De bevolking was als volgt verdeeld over de 87 departementen, waarbij tevens de grootte van ieder departement en de bevolkingsdichtheid wordt opgegeven.

Departementen	Oppervlakte in v. km.	Bevolking in 1901	Per v. km.
Ain	5825	350416	60
Aisne	7427	535583	72
Allier	7380	422024	57
Beneden-Alpen ..	6987	115021	16
Boven-Alpen	5642	109510	19
Zee-Alpen	3738	293213	78
Ardèche	5555	353564	63
Ardennen	5252	315589	60
Ariège	4903	210527	43
Aube	6025	246163	40
Aude	6341	313531	49
Aveyron	8770	382074	43
Belfort	609	92304	151
Calvados	5692	410178	72
Cantal	5775	230511	39
Charente	5972	350305	58
Beneden-Charente ..	7230	452149	62
Cher..	7302	345543	47
Corrèze	5887	318422	54
Côte-d'Or	8786	361626	41
Côtes-du-Nord	7217	609349	84
Creuse	5605	277831	49
Dordogne	9223	452951	49
Doubs	5315	298864	56
Drôme	6560	297321	45
Eure	6037	334781	55
Eure-et-Loir	5938	275433	46
Finistère	7070	773014	109
Gard	5880	420836	71
Gers	6290	238448	38
Gironde..	10726	821131	76
Hérault	6223	48944	78
Ille-et-Villaine ..	6990	613567	88
Indre	6905	288788	42
Indre-et-Loire	6157	335541	54
Isère	8235	568693	69
Jura	5054	261288	51

Departementen	Oppervlakte in v. km.	Bevolking in 1901	Per v. km.
Corsica	8722	295589	34
Landes .. ,.	9363	291586	31
Loir-et-Cher	6420	275538	43
Loire	4798	647633	135
Boven-Loire	5000	314058	62
Beneden-Loire	6979	664971	95
Loiret	6811	366660	54
Lot	5226	226720	43
Lot-et-Garonne ..	5389	278740	51
Lozère	5170	128866	25
Maas	6239	283480	45
Maine et Loire ..	7283	514658	70
Manche	6411	491372	76
Marne	8204	432882	52
Boven-Marne	6258	226545	36
Mayenne	5146	313103	61
Meurthe-et-Moselle	5275	484722	91
Morbihan	7093	563468	79
Nièvre	6887	323783	47
Nord	5773	1866994	323
Opper-Garonne ..	6365	448481	70
Opper-Saône	5374	266605	49
Oise..	5885	407808	69
Orne	6143	3126942	53
Pas-de-Calais	6750	955391	142
Puy-de-Dôme	8004	544194	68
Beneden-Pyreneeën	7712	426347	55
Opper-Pyreneeën ..	4533	215546	47
Oost-Pyreneeën ..	4141	212121	51
Rhône	2859	843179	294
Bouches du Rhône	5247	734347	139
Saône-et-Loire ..	8626	620360	72
Sarthe	6244	422699	65
Savoye	6187	254781	41
Opper-Savoye	4597	263803	57
Seine	479	3669930	7662
Beneden-Seine	6341	853883	134
Seine-et-Marne ..	5888	358325	61
Seine-et-Oise	5658	707325	125
Sèvres (Deux).. ..	6055	342474	56
Somme	6276	537848	85
Tarn	5780	332093	58
Tarn-et-Garonne ..	3730	695669	52
Var	6044	326384	54
Vaucluse	3578	236949	66
Vendée	6971	441311	63
Vienne	7023	336343	48
Boven-Vienne	5490	381753	69
Vosges	5969	421104	70
Yonne	7494	421062	43
	536408	38961945	72

Zien wij af van de juist op Franschen bodem in bijzonder groot aantal ontdekte sporen van een tot in den ijstijd teruggaande, maar anthropologisch niet nauwkeurig te bepalen bevolking, dan vinden wij als het oudste historische volk de Iberiërs, in het Z.W. tot de Garonne, en aan de kusten der Middellandsche Zee de Liguriërs. Op deze beide oude volken volgden waarschijnlijk, van het O. komende, de Keltische Galliërs, die het land tusschen Seine en Garonne bezetten, terwijl de eveneens Keltische stam der Belgen zich in de streek ten N. van de Seine vestigde. De Galliërs waren in verschillende kleine stammen gesplitst, naar welke thans nog een reeks landschappen en steden genoemd wordt. Vreemdelingen en wel Grieken verschenen in oude tijden het eerst op de zuidkust. Zij stichtten Marseille, Nizza, Agde enz. Op de Grieken volgden de Romeinen. *Julius Caesar* veroverde van 58—51 v. Chr. van Provence (de eerste Romeinsche *provincia*) uit het geheele land tot den Rijn, en Gallië bleef een onderdeel van het Romeinsche Rijk tot zijn val in 476. De Romeinsche invloed was dus voor geheel Gallië (Bretagne uitgezonderd) in taal en beschaving overwegend. Romeinsche handelaars, beambten en soldaten zorgden voor de Romaniseering en de verbreiding der Latijnsche taal. Van de latere bevolkingselementen van Germaanschen oorsprong, als West-Goten, Bourgondiërs, Alemanen, Franken en Noormannen, in het Z. ook Arabieren, heeft alleen de stam der Franken in het Seinegebied een blijvenden invloed uitgeoefend. Niettegenstaande al die vreemde bestanddeelen is het Keltische element in het karakter van het Fransche volk nog duidelijk te bespeuren. De schildering, die *Caesar* van de Galliërs geeft, past nog in hoofdtrekken op het tegenwoordige Fransche volk: beweeglijkheid, lichte prikkelbaarheid, ijdelheid, zucht naar avontuur en oorlog en welbespraaktheid vermeldt hij als hun hoofdeigenschappen. Wel had het Latijn de oorspronkelijke idiomen verdrongen, maar het werd op zijn beurt door deze beïnvloed; in het Z. klonk het Latijn anders dan in het N. Zoo ontwikkelden zich langzaam de tegenstellingen tusschen het Noord- en Zuid-Fransche dialekt. Scherper werd de afscheiding tusschen beide tongvallen in de Middeleeuwen, en van toen af werden zij naar het woord, waarmede ons *ja* werd aangeduid, als *Langue d'oil* en *Langue d'oc* onderscheiden. Het woord *oil* (thans *oui*) ontstond uit het Latijnsche *hoc illud*, *oc* alleen uit *hoc*. De grens tusschen beide dialekten loopt ongeveer op de breedte van Lyon. De *Langue d'oc* omvat hoofdzakelijk Provence, Dauphiné, Lyonnais, Languedoc, Limousin, Gascogne en Béarn. In de Middeleeuwen overtrof het Z. het N. verre in beschaving en zongen hier de troubadours. Op staatkundig terrein daarentegen heeft het Noorden altijd het evenwicht gehad, vandaar dat ook op taalkundig gebied het N. de overwinning behaalde en de taal van Parijs een wereldtaal werd. In geen land is de invloed der hoofdstad steeds zoo machtig geweest en ook nog heden ten dage geldt het woord: Parijs is Frankrijk. Bijna het geheele volk spreekt Fransch; alleen een deel van Bretagne, de Basken (110000) en de Italianen op Corsica en in Nizza (600000) hebben hun eigen taal behouden. Bovendien hoort men in Roussillon nog Catalaansch en in de Ardennen Waalsch. Het Vlaamsch in Noord-Frankrijk is sedert *Lodewijk XIV* met geweld teruggedrongen; thans wordt het nog slechts in de arrondissementen Duinkerken en Hasebroeck en in vier gemeenten van St. Omer gesproken.

Het bevolkingscijfer werd op het einde der 17e eeuw op 19,5 en vóór de Revolutie op

24,8 millioen geschat. De daarna plaats gehad hebbende volkstellingen gaven de volgende cijfers:

1801	27 349 003 inwoners		1866	38 067 064
1806	29 107 425	„	1872	36 102 921
1821	30 461 875	„	1876	36 905 788
1831	32 569 223	„	1881	37 672 048
1836	33 249 910	„	1886	38 218 903
1841	34 230 178	„	1891	38 343 192
1846	35 400 486	„	1896	38 517 975
1851	35 783 179	„	1901	38 961 975
1856	36 039 364	„	1906	39 252 267
1861	37 386 313	„		

Tot de vermeerdering in de periode 1856—1861 droeg voornamelijk het verkrijgen van Savoye en Nizza (669000 inwoners) bij, tot de vermindering van 1866—1872 het verlies van Elzas-Lotharingen (1 600 000). De toeneming der bevolking in de jaren 1901—1906 met 290292 zielen (0.74 %) is zeer gering en staat weer ver achter bij die der jaren 1896—1901, toen het weliswaar ook slechts 1.15 % bedroeg, wat echter aanzienlijk hooger was dan in de jaren 1886—1896. Slechts die departementen waarin, groote steden liggen, toonen een aanwas der bevolking, alle andere achteruitgang. De oorzaak van dezen bedenkelijken toestand is vooral te zoeken in het gering overschot aan geboorten, wat een weer een gevolg is van de in Frankrijk zoo algemeene gewoonte, om het aantal kinderen opzettelijk te beperken, zoowel om zelf meer levensgenot te kunnen smaken, als om versnippering van het erfdeel te voorkomen. Uit bovenstaande tabel kan men opmaken welke departementen het dichtst bevolkt zijn. Het aantal vreemdelingen in Frankrijk bedraagt bijna 3 % der bevolking. Het talrijkst zijn de Belgen, dan volgen Italianen, Duitschers, Spanjaarden enz.

Wat de beroepsverdeeling betreft, leven (1901) 47.3 % der bevolking van landbouw en veeteelt, 25.9 van mijnbouw en industrie, 10,8 van den handel, 3,3 waren bij het verkeerswezen werkzaam, 3,8 bij het bestuur en de gewapende macht, 3 % oefenden vrije beroepen uit, terwijl 5,9 % van renten of pensioenen leefden.

Op de 1000 inwoners kwamen in de laatste jaren gemiddeld 7,5 huwelijken, 22 levend geborenen (waarvan 8—9 % onecht) en 21 sterfgevallen voor. Het overschot der geboorten over de sterfgevallen is dientengevolge slechts gering, ja in de jaren 1890—1892 en 1898—1900 hebben de sterfgevallen het aantal geboorten overtroffen. De dichtst bevolkte steden zijn Parijs (bijna 3 millioen), Marseille, Lyon, Bordeaux en Rijssel (200—5000); verder telt men 10 steden met 100000—200000, 22 met 50000—100000 en 87 met 20000—50000 inwoners.

Van de verschillende godsdiensten is de Roomsch-Katholieke met 98 % der bevolking overwegend. De Protestanten, Joden en atheïsten vormen respectievelijk 1.6, 0.14 en 0.26 %. In de Roomsch-Katholieke kerk wordt de opperste leiding der geestelijke aangelegenheden in Frankrijk gevoerd door 17 aarts- en 66 gewone bisschoppen. De eersten zijn gevestigd te Aix, Albi, Auch, Avignon, Besançon, Bordeaux, Bourges, Cambrai, Chambéry, Lyon, Parijs, Reims, Rennes, Rouaan, Sens, Toulouse en Tours.

Beschavingstoestand. Door de wet van den 28sten Maart 1882 werd het lager onderwijs voor kinderen van beiderlei geslacht van 6—13 jaar verplichtend gesteld en daarmede de leerplicht ingevoerd. Iedere gemeente van 500 of meer inwoners moet een of meer jongens- en meisjesvolksscholen hebben. Aan den invloed van de geestelijkheid op het lager onderwijs werd door de wet van den 30sten October 1886 een einde gemaakt en in 1902 de sluiting van alle door geestelijken geleide scholen, die niet de goedkeuring der regeering gevraagd hadden, gelast. Door al deze wetten werden de uitgaven van den staat voor het onderwijs natuurlijk hooger; terwijl deze in 1870 10,5 millioen fr. bedroegen, stegen zij in 1899 tot 152 millioen.

Het openbaar onderwijs staat onder leiding van een minister, wien een *Conseil supérieur de l'instruction publique* ter zijde staat. In de departementen vormen de 16 academiën, elk met een rector aan het hoofd, de onderwijsbesturen. Lagere scholen (daaronder begrepen de hoogere volksscholen) waren er in het schooljaar 1899—1900 83361, waarvan 66634 openbare en 16727 bijzondere. Het aantal leerkrachten bedroeg 153949, het aantal leerlingen 5419032. Hierbij kwamen nog 5747 bewaarscholen (*écoles maternelles*) met 721492 kinderen. Er waren 166 normaalscholen. Het aantal analphabethen neemt steeds af, het werd bij de volkstelling van 1872 bij personen van 6—12 jaar op 24 %, bij die boven 20 jaar op 33⅓ % geschat; bij de lichting van 1893 vormde het aantal van hen, die lezen noch schrijven konden, 4,5 % der recruten (1889, 9,5; 1882, 13; 1865, 24 %).

Middelbaar onderwijs wordt gegeven in *lycea* en in de gemeentelijke *collèges* en verder aan particuliere inrichtingen. In 1901 waren er 111 lycea met 51997, 220 collèges met 32569 en 741 particuliere scholen met 89566 leerlingen. Ook het middelbaar onderwijs voor meisjes wordt meer en meer behartigd. In 1900 waren er 41 lycea en 30 collèges met 13190 leerlingen. Groot is ook het aantal handels-, ambachts- en vakscholen.

Hoogescholen zijn in Frankrijk de *faculteiten*, waarvan er vijf categorieën bestaan, n.l. de theologische, juridische, geneeskundige, wis- en natuurkundige (*sciences*) en de wijsgeerig-, historisch-philologische (*lettres*). Voor zoover het staatsinstellingen vormen, zijn deze faculteiten niet vereenigd tot universiteiten, maar slechts door een Algemeenen Raad voor elk academisch distrikt verbonden. Daaronder ressorteeren ook de pharmaceutische scholen en de voorbereidingsscholen voor geneeskunde en pharmacie. Van deze faculteiten bestaan er 2 voor Protestantsche theologie, 13 voor de rechten, 7 voor de medicijnen (benevens 7 pharmaceutische en 15 voorbereidingsscholen), 15 voor de *sciences* en 15 voor de *lettres*. In 1901 werden deze faculteiten door 29981 leerlingen bezocht. Bovendien zijn er sedert 1875 vrije faculteiten, die zich tot universiteiten mogen vereenigen. Als inrichtingen voor hooger onderwijs zijn ook het *Collège de France*, *de Ecole polytechnique*, *de Ecole centrale des ponts et chaussées*, *de Ecole centrale des arts et des manufactures* en *de Ecole spéciale d'architecture* te beschouwen.

Het belangrijkste der wetenschappelijke genoot-

schappen is het *Institut de France*. Verder heeft men te Parijs een academie van artsenijkunde, een Oostersch en 5 aardrijkskundige genootschappen en vele andere instellingen voor wetenschap of kunst, gedeeltelijk ook binnen Parijs. Als de voornaamste daarvan moeten genoemd worden: de sterrenwachten te Parijs (2), Lyon, Marseille, Toulouse enz., het mineralogisch kabinet te Parijs, de natuurkundige kabinetten te Lyon, Rouaan enz., het groote natuurhistorische museum van den *Jardin des Plantes* te Parijs, de botanische tuinen te Angoulême, Bordeaux, Clermont, Lyon, Marseille, Montpellier, Nantes, Rouaan enz., het *Bureau des Longitudes* enz.

Overeenkomstig de in Frankrijk heerschende centralisatie vindt men groote bibliotheken en aanzienlijke kunstverzamelingen slechts te Parijs, waar ook de jaarlijksche *salons* gehouden worden. Eveneens hebben de dagbladen en het tooneel hun centrum te Parijs (zie aldaar).

Middelen van Bestaan. Landbouw. Onder de middelen van bestaan nemen landbouw en veeteelt de eerste plaats in, zoodat bijna de helft der bevolking er van bestaat. De bodem van Frankrijk is over het geheel vruchtbaar en goed bebouwd, terwijl het overwegen van het klein-gronbezit zeer gunstig werkt. Het meest vruchtbaar zijn het Noorder departement, de stroomgebieden van Seine en Somme, de dalen der Loire, Garonne en Rhône en de kleigronden der Vendée. Tot de onvruchtbaarste gedeelten behooren de hooge streken der Pyreneeën, Alpen en Cevennes, de krijtbodem van *Champagne pouilleuse*, de Landes, de Sologne in het departement Loir-et-Cher en de Rhône-delta. De bebouwde oppervlakte van Frankrijk beslaat 442417 v. km. of 83,7 %; daarvan komt 257714 v. km. op bouwland, 18005 v. km. op wijnbergen, 44208 op weiland, 95215 op bosschen, 5007 op boomaanplantingen, 3454 op boomgaarden en 906 op tuinen en parken. Ongeveer 7 millioen personen zijn in het landbouwbedrijf werkzaam. Daar dit bedrijf tengevolge van hooge belastingen, stijging der arbeidsloonen, betrekkelijk hooge transportkosten, het slecht-ingerichte kredietwezen en de door de internationale concurrentie gedrukte prijzen van de landbouwgewassen steeds minder winst opleverde, werd ook in Frankrijk sedert 1885 het invoerrecht op graan en meel, slachtvee en vleesch belangrijk verhoogd. De regeering tracht de vermeerdering der produktiviteit van den bodem en de verbetering van den landbouw door verschillende instellingen en scholen te bevorderen, evenals de verspreiding van goede vee-rassen door twee schapenfokkerijen te Haut-Tingry en te Rambouillet en een melkerij (*vacherie*) te Corbon, waarin jaarlijks verkoopingen van fokdieren plaats hebben. Vlas- en hennipbouw, benevens zijderupsenteelt worden door premiën aangemoedigd. Voor het landbouwcrediet zorgt voornamelijk het in 1852 opgerichte *Crédit foncier*.

Van de voornaamste graansoorten waren de bebouwde oppervlakte en de opbrengst in 1900:

	Bebouwde oppervlakte.		Opbrengst.	
Tarwe	6864070	H.A.	114710880	H.L.
Halfgewassen	200560	„	5212150	„
Rogge	1419780	„	20889000	„
Gerst	757193	„	14394320	„
Haver	3941420	H.A.	88309950	H.L.
Maïs	541191	„	7834600	„
Boekweit	602581	„	8163627	„
Gierst	36502	„	375600	„

Tarwe is dus het voornaamste voedingsmiddel in Frankrijk, daarop komen 42,3 % der geheele voor landbouw bestemde oppervlakte en 55 % der totale opbrengst. De invoer van graan en meel had in de jaren 1900 en 1901 een waarde van resp. 127,3 en 185,3 millioen francs, de uitvoer slechts van 19,1 en 13,8 millioen. De aardappelvelden, welke in 1857 957000 H.A. besloegen, namen in 1900 een oppervlakte van 1509898 H.A. in met een oogst van 122500 millioen kg. De produktie van veevoeder bedroeg (in 1897) in millioenen kg.:

mangelwortels	1030
klaver	3500
lucerne	3650
esparsette	2220
hooi	13800

De voornaamste industrie-planten zijn: suikerriet, hop, tabak, vlas en hennep. Aan handelsgewassen verbouwt men chichorei koriander, mosterdzaad, Spaansche peper, venkel, kaardendistels, sodaplanten, kardamon, truffels en champignons. Tuinbouw en ooftteelt komen in Frankrijk veel voor. Het Fransche tafelooft behoort tot het beste, voornamelijk perziken en pruimen. De oogst der laatste bedroeg in 1900 128911300 kg.

In het Z. en Z. O. wordt op de hellingen der Cevennes en Pyreneeën de edelkastanje gekweekt, evenals op Corsica. Walnoten groeien voornamelijk in de zuidelijke departementen. Het meest worden echter appelen gekweekt tot bereiding van cider, voornamelijk in Normandië; de opbrengst schommelt tusschen 31,6 (1893) en 6,8 millioen H.L. cider (1897). In Provence levert de olijventeelt goede olie. In het Rhônedal, het land der zijderupsen, vindt men den moerbezieboom. In 1900 verkreeg men 213270400 kg. moerbeziebladeren. Op de kust bij Nizza en Marseille gedijen zuidvruchten, voornamelijk oranje-appels en citroenen. Aan tafelooft werd uit Frankrijk voor een waarde van (1901) 28,6 millioen francs uitgevoerd. Hier doet men ook, evenals in de omstreken van Parijs, Lille enz., veel aan bloementeelt, zoowel voor de verzending van versche bloemen, als tot bereiding van essences, parfumerieën en zeepen.

Wijnbouw. Frankrijk neemt onder de wijnbouwende landen de eerste plaats in. Slechts 10 departementen kweeken geen druiven. Het midden en zuiden van Frankrijk verbouwen den meesten wijn. In 1900 werden 1609353 H. A. bebouwd met een opbrengst van 68 514906 H.L. ter waarde van 1231 millioen francs. De wijnrijkste departementen zijn Hérault, Aude, Gironde, Gard en Oost-Pyreneeën. Tot de fijnste soorten behooren die van Opper-Bourgondië en Côte d'or, van Medoc en Graves, van de Côte Rôtie en Champagne. De statistiek van den wijnbouw gaat terug tot 1788, toen de met wijnstokken beplante oppervlakte 15677 v. km. besloeg. Ten gevolge van het zich uitbreiden van het oidium (een parasitische schimmelplant) was de wijnbouw in de jaren 1850—1860 aan belangrijke schommelingen onderhevig

(1854: slechts 10,8 millioen H.L.), tot in 1861 werd een geregelde toeneming begon, die in 1869 haar hoogste punt bereikte met een oppervlakte van 26432 v. km. en een opbrengst van 70 millioen H.L. Nog hooger was de opbrengst in 1875 (78,2 millioen H.L.), maar sedert bracht de uitbreiding der phylloxera den wijnbouw groote schade toe en daalde de opbrengst voortdurend (1889: 24 millioen H.L.). Eerst nadat de inheemsche wijnstokken door Amerikaansche vervangen waren, is de opbrengst weer gestegen. De in de jaren na 1880 belangrijke fabricage van kunstmatigen wijn is door de hooge belasting op die soort wijnbereiding verminderd (1899 : 906568 H.L. tegen 6,2 millioen in 1890). De wijnuitvoer had in 1901 een waarde van 228 millioen francs tegen een invoer van 84,8 millioen.

Veeteelt. Het grasland bestaat in Frankrijk voor $^2/_3$ uit natuurlijke weiden, voor $^1/_3$ uit kunstmatige (met klaver- en lucernebeplanting). De meeste natuurlijke weiden bezitten Normandië Auvergne en Lotharingen, kunstmatige Vlaanderen en Picardië. De *pâtures* en *pâtis*, heiden en steppen, die als weiden dienst doen, vindt men alleen in de bergstreken van het zuiden. Over het geheel staat het weiland niet in verhouding tot het bouwland, 1 : 4. Vandaar, dat de veeteelt niet in de behoefte voorziet en veel vee uit het buitenland betrokken moet worden. De veestapel bedroeg in 1900:

Paarden	2 903 063	stuks
Muildieren	205 002	„
Ezels	356 239	„
Runderen	14 520 832	„
Schapen	20 179 561	„
Varkens	6 740 405	„
Geiten	1 557 925	„

De paardenfokkerij treft men voornamelijk in het N. en N.W. aan. De beste rassen zijn de Normandische, die van Perche, Bretagne de Ardennen, Limousin, Vlaanderen en Bourgondië. Tot veredeling van het paardenras bestaan er 21 stoeterijen. De handelscentra zijn Fécamp en Fauville-en-Caux. In 1901 werden 17 420 in- en 23 290 uitgevoerd. Ezels en muildieren fokt men vooral in de zuidelijke bergstreken. Runderteelt vindt men hoofdzakelijk in de grasrijke streken van het Noord-Westen, in den Jura, Vogezen en Middel-Frankrijk. In 1901 werden 36461 runderen in-, en 34297 uitgevoerd. In 1900 schatte men de melkopbrengst op 84,4 millioen H.L. Boter en kaas werd (1901) uitgevoerd tot een waarde van 58,5 millioen en 13,2 millioen francs. De schapenteelt wordt in de Pyreneeën, het Centraal-plateau en in de vlakten van Berry, Orléanais, Champagne en Picardië uitgeoefend. De wolproduktie bedroeg (1900) 57,7 millioen k.g. Zoowel wol als schapen worden ingevoerd, respectievelijk 248,3 millioen kg. en 1 316 522 stuks. De varkensteelt is vrij gelijkmatig verdeeld over geheel Frankrijk. Worst- en spekbereiding vindt men voornamelijk in de departementen Beneden-Pyreneeën, Meurthe-et-Moselle, Meuse, Aube en Marne. De uitvoer van varkens bedroeg (1901) 32 874 stuks. De geitenteelt bepaalt zich tot de bergachtige departementen van het Rhônedal en Corsica. Van belang is de pluimveeteelt. Goede hoenderrassen zijn die van Caux en Crèvecoeur, de Cochinchina en Brahmapoetrakippen. Er worden jaarlijks veel eieren uitgevoerd (1901: 11,9 millioen kg. ter waarde van 14,4 millioen francs). De bijenteelt vormt in verschillende streken, voornamelijk in Bretagne een niet onbelangrijke bron van inkomsten. Er zijn ongeveer 1,8 millioen korven, die (1900) een opbrengst van 8,6 millioen kg. honig en 2,3 millioen kg. was gaven. De zijderupsenteelt vindt men vooral in de departementen Gard, Ardèche, Drôme en Vaucluse; het gewicht der cocons bedroeg (1900) 9 180 404 kg. Niet onvermeld mag de konijnenfokkerij blijven, daar alleen Parijs jaarlijks voor eenige millioenen francs konijnen gebruikt.

Visscherij. Van groot belang is de zeevisscherij, die zoowel op de Fransche kusten, als op die van IJsland, New-Foundland en op de Doggersbank uitgeoefend wordt. In 1900 waren daarbij 82 444 personen met 25 359 vaartuigen, metende 158 471 ton werkaam. Het meest wordt kabeljauw gevangen. De opbrengst bedroeg (1900) 32,7 millioen kg., waarvan (met klipvisch) 26,3 millioen werd uitgevoerd. De voornaamste havens hiervoor zijn Bordeaux en Duinkerken. Verder valt te vermelden de haringvangst (1900: 49,7 millioen kg). Hiervoor zijn de voornaamste havens Boulogne en Fécamp. De opbrengst der kustvisscherij bedroeg (1900) 11,8 millioen kg. kabeljauw, 24,1 haring, 5,6 makreelen 40,2 sardijnen 57,5 andere visschen; verder 54,8 millioen stuks oesters, 73,597 H.L. mosselen en 1,7 millioen kreeften. De gezamenlijke waarde bedroeg 100 millioen francs. De voornaamste havens voor de kustvisscherij zijn Boulogne, Fécamp, Le Croissic, Duinkerken, Granville en St. Malo. Naast de vischvangst is de kunstmatige vischteelt op sommige plaatsen der kust, bijv. bij Arcachon, op Oléron, bij Marennes en Concarneau, van belang. Groote uitbreiding heeft ook de kunstmatige oesterteelt gekregen; de jaarlijksche opbrengst bedraagt meer dan 1097 millioen stuks ter waarde van 18,1 millioen francs. De riviervisscherij omvat voornamelijk forellen, snoek, aalbaars, karper en witvisch.

Boschbouw. Frankrijk heeft over het algemeen weinig bosch, waartoe een versnippering der adellijke goederen gedurende de Revolutie en de verwoesting van talrijke wouden veel heeft bijgedragen. Tegenwoordig bezit Frankrijk 95 215 v. km. (17,7 % der totale oppervlakte) bosch. De houtrijkste departementen zijn Landes, Gironde, Var, Côte d'or, Corsica, Vogezen, Nièvre en Marne. Tegenwoordig tracht men de kale, naakte hellingen en ruggen der gebergten, waaraan men in het Loire- en Garonne gebied de vreeselijke overstroomingen toeschrijft, opnieuw te beplanten. Frankrijk moet een groot deel van het hout, dat het noodig heeft, uit het buitenland betrekken (in 1900 voor 177 millioen frs). Naast de gewone boomen vallen de tot versterking der duinen aangeplante zeedennen, die een belangrijke hoeveelheid hars opleveren, te vermelden, alsmede de kurkeik, eveneens in het Z.W., en de edelkastanje in Middel-Frankrijk. De jacht is sedert de Revolutie zeer achteruit gegaan. Behalve de reeds genoemde konijnen zijn er veel hazen en patrijzen, daarentegen weinig herten en reeën. Op trekvogels wordt in de daarvoor bestemde tijden veel jacht gemaakt. Wilde zwijnen vindt men in de bosschen op de bergen, voornamelijk in de Ardennen. Voor de overige wilde dieren zie *Dierenrijk*.

Mijnbouw. Het aantal mijnen bedroeg in 1900 niet minder dan 1452, waarvan echter slechts 511 in exploitatie waren. Daarin waren ruim 180000 arbeiders werkzaam en telde men 3178 stoommachines van bijna 2½ millioen paardekrachten; de totale produktie bedroeg meer dan 40600000 ton, vertegenwoordigende een waarde van 550 millioen francs. Bovenaan staat het ijzer (1900: 5500000 ton), ter waarde van 20,6 mill. fr. Toch werd nog een groote hoeveelheid ijzer uit het buitenland ingevoerd. Het aantal ijzersmelterijen bedroeg 239 met 124 hoogovens. De produktie van ruw ijzer steeg in 1900 tot 2714298, die van staal tot 1226537, die van smeedijzer tot 708274 ton. Centra der ijzerindustrie vindt men in de departementen Meurthe-et-Moselle, Nord, Saône-et-Loire, Boven-Marne, Loire, Ardennen enz. De uitvoer van ijzer en staal vertegenwoordigde in 1901 een waarde van 14,7, de invoer van 29 millioen frs. Van andere metalen werden in 1901 uitgesmolten:

zink	22000	ton
lood	19000	„
zilver	14000	„
koper	6500	„
nikkel	1650	„
aluminium	1500	„

De invoer had een waarde in mill. frs. van

koper	77,2
lood	23,8
tin	23,4
zink	14,2

Aan steenkool werden in 1900 ontgonnen 32721562 ton, bruinkool 682736 ton, samen ter waarde van 499 mill. frs. Nochtans moesten in 1901 12496059 ton steenkool en 1429564 ton cokes (uit Engeland, België en Duitschland) ingevoerd worden. Van groote beteekenis zijn de steengroeven, die uitstekende graniet, syeniet, porfier, basalt, marmer, kalk, zandsteen en leien leveren. De lava van Auvergne wordt als straatsteenen gebruikt. Ook aan goede aarde is de bodem rijk, zooals voor baksteenen, porselein en aardewerk. Gips wordt vooral in de omstreken van Parijs, molensteenen vooral bij Ferté-sous-Jouarre gevonden. Zout verkrijgt men zoowel uit zoutmeren of- vijvers, als uit mijnen en uit bronnen (in de Pyreneeën), in 1900 ter waarde van 12,1 mill. frs. samen.

Nijverheid. Als industriestaat speelt Frankrijk een groote rol en wel dagteekent de bloei der nijverheid reeds uit de 17de eeuw, dank zij de maatregelen van *Colbert.* De opheffing van het Edict van Nantes (1685), waardoor duizenden nijvere Hugenooten het land verlieten, en de oorlogen met Engeland brachten wel verval teweeg, doch in de 19de eeuw herstelde zich de Fransche nijverheid op schitterende wijze. Het aantal stoommachines (zonder locomotieven en scheepsmachines) steeg dan ook van 2591 (met 34350 paardekrachten) in 1840 op 74636 (met 1791354 paardekrachten) in 1900, verdeeld over 57306 werkplaatsen en fabrieken. De totale waarde der industrieprodukten werd reeds in 1890 op 12 milliard francs geschat, terwijl in 1891 meer dan 4200000 personen in de nijverheid een middel van bestaan vonden.

De eerste plaats neemt de *textielindustrie* in en daaronder weer de *zijdeindustrie*, waarin Frankrijk door geen enkel ander land overtroffen wordt. Hoewel het land gemiddeld jaarlijks 470000 kg. ruwe zijde voortbrengt, moet er nog veel ingevoerd worden (in 1900: 6,97 mill. kg. ruwe zijde en 8,2 mill. kg. afval). Ongeveer 1700 ondernemingen (met 1800000 spoelen, 65000 mechanische en 70000 handweefstoelen) houden zich met de fabricage van zijde bezig. Middelpunten zijn Lyon (gemiddelde waarde der jaarlijksche produktie 500 mill. frs.) en St. Etienne (voor zijden lint). In belangrijkheid volgt op de zijde- de *wolindustrie.* Terwijl het land zelf 57,7 mill. kg. wol levert, moest daarbij nog 248,2 mill. kg. in 1901 worden ingevoerd. Het aantal spoelen bedraagt ongeveer 3200000. De voornaamste spinnerijen treft men in Noord-Frankrijk aan, voor laken en soortgelijke weefsels zijn Sedan, Elboeuf en Louviers wereldberoemd, voor kamgaren en gemengde stoffen (dameskleeren enz). Roubaix, Tourcoing, Cateau, Rijssel, Reims en Rouaan, de vervaardiging van shawls geschiedt vooral in Parijs, Lyon en Nîmes, die van tapijten in Parijs, Beauvais en Aubusson, van passementerie in het Loiredepartement. Ook de *katoennijverheid* speelt een belangrijke rol, vooral in de departementen Nord, Beneden Seine, Vogezen en Eure, en telt meer dan 4 millioen spoelen. Zeer oud is de *linnenweverij,* waarmede de *hennep-* en *juteindustrie* verwant is. Zij zetelt vooral weer in het N. des lands; de spinnerij geschiedt met ongeveer 500000 spoelen, de weverij met 50000 getouwen, voor de helft mechanisch. Ook het *verven* en *drukken* der weefsels houdt vele handen bezig, evenals de *kantbereiding*, die wereldberoemd is, de vervaardiging van *tulle, borduurwerk* en voornamelijk van *kleedingstukken*, *modeartikelen*, *waschgoed*, *bloemen* en *veeren*, die van Parijs over de geheele beschaafde wereld verbreid worden; in 1901 bedroeg de uitvoer in mill. frs:

mode-artikelen en kunstbloemen	130,0
kleedingstukken	102,6
veeren	25,3
waschgoed	20,5

Ook de industrie van zijden, vilten en andere *hoeden* mag niet onvermeld blijven.

Op de textiel- volgt de *metaalindustrie*, welke vooral in de departementen Meurthe-et Moselle, Nord, Saône-et-Loire en Loire zetelt. Bij de *ijzerindustrie* moeten afzonderlijk vermeld worden: messen, vijlen, naalden, schrijfpennen, blikwaren, lampen (vooral te Parijs), sloten en brandkasten (Parijs). De centra der *machineindustrie* zijn Parijs, Rijssel, St. Etienne, Lyon en Rouaan; die van voertuigen levert vooral *automobielen*, rijtuigen en rijwielen; wetenschappelijke en chirurgische instrumenten worden vooral te Parijs, Marseille en Rouaan vervaardigd. Voor *gouden* en *zilveren voorwerpen, juweelen, byouteriën* en *bronsartikelen* vormt Parijs de wereldmarkt. Ook de Fransche *muziekinstrumenten* (Parijs, Marseille, Lyon, Mirecourt) zijn beroemd, evenals de *vuurwerken* (Parijs, Besançon).

Glas en *aardewerk* zijn voortreffelijk; bovenaan staat de vervaardiging van beschilderd porselein (fabriek te Sèvres). Het aantal aardewerk- en porseleinfabrieken bedraagt 500, dat der glas-

fabrieken 165. Voor *meubels* staan Parijs en Bordeaux bovenaan, voor *kinderspeelgoed*, *caoutchouc-* en *getahpertjahwaren* (overschoenen), *leder* (handschoenen), Parijs, Rouaan, Grenoble enz. Op het gebied der lederindustrie staat Frankrijk onder de Europeesche staten bovenaan en heeft den grootsten uitvoer (in 1901 188 mill. frs).

Niet minder belangrijk is de *papierindustrie*, die meer dan 30000 arbeiders in ruim 500 fabrieken werk verschaft en jaarlijks gemiddeld voor 120 mill. frs. produceert. Parijs, Lyon en Marseille staan daarbij vooraan. Van de takken der nijverheid, die *voedings- en genotmiddelen* leveren, moeten genoemd worden de suikerfabrieken, chocolade, conserven- en dergelijke fabrieken. Het bereiden van mousseerende wijnen geschiedt vooral in Champagne, van bier in het Noorden des lands, van brandewijn in het Zuiden, van cider vooral in Normandië (gemiddelde produktie 1500 mill. liters jaarlijks, bij goeden oogst wel het dubbele). Het bewerken van tabak is een monopolie der regeering en geschiedt in 21 groote fabrieken. In 1900 werden 38,1 millioen kg. tabak verbruikt en gaven aan de regeering een nettowinst van 412 mill. frs. De chemische industrie bloeit vooral in Parijs en omstreken, Lyon en het N., die van vernissen en lakken te Parijs, waarook de bereiding van parfumerieën tendeele geconcentreerd is, die verder in het Zuiden des lands bloeit. Nog moeten genoemd worden de bereiding van zeep, kaarsen en lucifers, het laatste door een groote maatschappij, waaraan dit monopolie door de regeering verpacht is.

Handel. De bloei van den Franschen handel dateert, evenals die der nijverheid, uit den tijd van *Colbert*. De vele oorlogen oefenden later daarop wel een nadeeligen invloed uit, doch in de 19de eeuw ontwikkelde zich de buitenlandsche handel weer krachtig. In 1881 werd een autonoom toltarief ingevoerd en op grond daarvan werd voor een tijdperk van tien jaren een reeks handelsverdragen gesloten. Na afloop van dien termijn trad den 1sten Februari 1892 een nieuw, sterk beschermend toltarief in werking met een maximum- en minimum-tarief, welke laatste toegepast wordt op die staten, welke den Franschen handel hunnerzijds begunstigen. Door oprichting van Kamers van Koophandel in binnen- en buitenland, handelsmusea, ondersteuning der handelsmarine en ontwikkeling van het verkeerswezen tracht men den handel te bevorderen.

De handel van Frankrijk met het buitenland en de Fransche koloniën wordt in algemeenen en speciaalhandel onderscheiden, welke laatste den invoer tot binnenlandsch verbruik en den uitvoer van nationale produkten omvat. Terwijl de buitenlandsche speciaalhandel in de jaren 1827—1836 gemiddeld aan invoer een waarde van 480 en aan uitvoer van 521 millioen francs vertegenwoordigde, stegen deze cijfers in 1847—1856 tot respectievelijk 1001 en 1204, in 1857—1866 tot 2200 en 2430, in 1867—1876 tot 3408 en 3307 en in 1877—1886 tot 4460 en 3347, doch daalden in 1887—1896 tot 4106 en 3407 millioen francs. Over de vijf laatste bekend zijnde jaren bedroeg de waarde van algemeenen en specialen in- en uitvoerhandel in millioenen francs:

Jaren	Algem. Handel		Speciaalhandel	
	Invoer	Uitvoer	Invoer	Uitvoer
1900	5988.6	5521.6	4697.8	4108.7
1901	5606.2	5219.7	4369.2	4012.9
1902	5698.6	5597.0	4394.0	4252.2
1903	6079.5	5577.5	4801.2	4252.3
1904	5721.5	5744.5	4502.3	4451.0

De zeehandel overtreft verre den landhandel. Wanneer men de goederen, die op den buitenlandschen handel betrekking hebben, in drie categorieën splitst, n.l. levensmiddelen, grondstoffen en fabrikaten, dan komen daarop respectievelijk 21.5 % van den in- en 20.7 % van den uitvoer, 54.6 % van den in- en 24.2 % van den uitvoer en 23.9 % van den in- en 55.1 % van den uitvoer.

De voornaamste artikelen van den in- en uitvoer (in den speciaalhandel) hadden in 1904 een waarde in millioenen francs van:

INVOER.		UITVOER.	
Linnen	382.6	Zijden stoffen ..	286.9
Katoen	328.6	Linnen	260.5
Zijde	298.2	Huiden	221.1
Steenkool	224.5	Linnen stoffen ..	211.7
Oliegewassen ..	209.1	Wijnen	210.1
Hout	186.3	Katoenen stoffen	210.0
Huiden	171.6	Parijsche artik.	198.2
Wijn	160.2	Zijde	135.4
Machines	112.2	Confectiewaren	121.5
Granen	110.8	Nouveauté's ..	117.7
Koper	93.5	Metaalwaren ..	108.7
Zijden stoffen ..	80.4	Chem. produkten	101.5
Koffie	77.8	Suiker	87.7
Mineralen	74.6	Boter en kaas ..	77.6
Petroleum	54.0	Glaswaren	74.8
Katoenen stoffen	50.0	Papier	65.2
Dieren	47.7	Koperwerken ..	63.2
Boter en kaas ..	46.3	Machines	59.6
Salpeterzuur-natron	45.1	Hout	53.9
		Katoen	50.9
Tafelvruchten ..	44.5	Byouteriën	48.3
Jute..	43.6	Lampen..	47.7
Rijst	42.0	Gietijzer en staal	46.1
Zeevisch	41.3	Tafelvruchten ..	40.3

De volgende tabel geeft een overzicht van de voornaamste landen, waarmede Frankrijk handel dreef, en van den in- en uitvoer (speciaal) handel in 1904 (waarde in millioenen francs).

Landen	Invoer	Uitvoer
Neutrale zone	21.3	40.2
Groot-Brittannië	523.8	1217.1
België	306.4	677.7
Nederland	**53.8**	**50.1**
Duitschland	428.8	555.3
Zwitserland	102.3	253.1
Spanje	164.1	110.9
Portugal	8.6	19.6
Italië	151.3	190.1
Oostenrijk-Hongarije ..	68.2	37.1
Rusland	213.4	42.4

Landen	Invoer	Uitvoer
Zweden en Noorwegen	91.4	25.4
Roemenië	21.3	6.5
Turkije	91.4	51.1
Bulgarije	5.7	2.1
Griekenland	17.1	12.6
Europa	2268.9	3291.3
Vereenigde Staten	482.8	250.7
Mexico	14.9	37.9
Haïti..	25.8	5.6
Brazilië	83.8	40.5
Uruguay..	38.9	10.3
Argentinië	252.1	73.3
Chili	62.8	14.3
Peru	9.6	4.7
Columbia..	7.5	21.2
Andere landen	46.3	16.9
Amerika	1024.5	475.4
Britsch-Indië	252.5	25.9
China..	178.4	7.9
Japan	82.5	2.0
Overige landen	39.4	6.0
Azië	552.8	41.8
Afrika	84.0	59.5
Australië	84.5	8.3

Landen	Invoer	Uitvoer
Vreemde landen	4014.7	3876.3
Algerië	233.8	314.9
Tunis	52.8	57.5
Senegal	49.4	47.5
Réunion	14.6	7.2
Madagaskar enz..	6.3	24.7
Bezittingen in Voor-Indië	20.0	2.0
Indochina	47.9	61.6
Bezittingen in Oceanië	8.2	7.8
St. Pierre en Miquelon	29.8	4.7
Guadeloupe	11.5	8.3
Martinique	10.5	9.8
Fransch Guyana	2.5	11.5
Diversen	0.3	17.2
Fransche koloniën	477.8	574.7
Totaal	4492.5	4451.0

De omvang der handelsbetrekkingen in 1905 tusschen ons land en Frankrijk kan uit de cijfers van de tabel op blz. 472 blijken.

De handelsmarine telde in de drie laatst bekende jaren het volgende aantal schepen:

1 Januari	Zeilschepen		Stoomschepen		Totaal	
	Aantal	Tonnenmaat	Aantal	Tonnenmaat	Aantal	Tonnenmaat
1905	15 057	653 268	1457	696 056	16 514	1 349 327
1904	14 910	650 209	1383	585 132	16 239	1 235 341
1903	14 691	668 693	1330	548 921	16 021	1 217 614

De handelsmarine geniet van staatswege ondersteuning door premiën: bij de wet van den 31sten Januari 1893 werden vergoedingen voor den bouw en ombouw van zeeschepen, evenals voor het opstellen van nieuwe scheepsmachines en ketels scheepvaartpremiën toegestaan.

Het internationaal scheepsverkeer in de Fransche havens betrof in 1904: binnengekomen schepen 28 512, metende 19 978 478 ton, vertrokken schepen 29 021, metende 20 367 020 ton. Daarvan voerden de Fransche vlag respectievelijk 8407 schepen, metende 5 153 259 ton en 8641 schepen, metende 5 363 046 ton. De voornaamste havens zijn Marseille, Le Havre, Bordeaux, Duinkerken, Cherbourg, Boulogne, Cette, Rouaan, St. Nazaire, Calais, La Rochelle en Nantes.

Beroemde missen worden gehouden te Beaucaire, Guibray, Caen, Château-Thierry en St. Denis. De voornaamste landhandelsplaatsen zijn Parijs, Lyon, Rijssel, Montpellier, Nantes, Nîmes, Rouaan, Rennes, Toulouse, St. Etienne, Beaucaire, Aix, Carcassonne, Béziers, Nancy, Perpignan, Orléans, Tours en Troyes.

Verkeerswezen. De lengte der gezamenlijke kunstwegen bedroeg 690 493 km., die der bevaarbare rivieren en kanalen (1900) 12 153 km., waarvan 4 578 km. voor stoomschepen bevaarbaar. De voornaamste kanalen zijn: het Oosterkanaal van de Maas naar de Saône (432 km.), het kanaal van Nantes naar Brest (360 km.), het Canal du Midi van de Garonne naar de Middellandsche Zee (279 km.), het Kanaal van Berry tusschen de Loir- en Cher (216 km.), het Kanaal van Bourgondië tusschen Rhône en Seine (242 km.), het zijkanaal van de Garonne (213 km.), het Marne-Rijnkanaal (210 km.), het zijkanaal der Loire (206 km.), het Rhône-Rijnkanaal (186 km.), het Nivernaiskanaal (178 km.), het kanaal der Somme (156 km.), het Canal du Centre tusschen Saône en Loire (130 km.), het kanaal van den Ourcq (108 km.) en het kanaal der Ardennen (100 km.).

In het begin van 1906 waren 39 820 km. spoorwegen voor hoofdlijnen en 6880 km. voor lokaalverkeer in exploitatie.

Het post- en telegraafwezen, dat onder één bestuur staat, telde (1904) in Frankrijk 11 869 postkantoren en in het buitenland 51, behandelde (in duizendtallen) 1 144 789 brieven, 85 346 briefkaarten, 1 640 344 drukwerken, 61 155 postwissels ter waarde van 6 350 266 000 francs. De inkomsten der posterijen en telegrafie bedroegen 313 764 305 francs, de uitgaven 245 862 911 francs. Het aantal telegraafkantoren bedroeg 11 636, de lengte der lijnen 157 621, die der draden 595 218 km.

Invoer uit Frankrijk.		Uitvoer naar Frankrijk.	
Algemeene invoer.	*Invoer tot verbruik.*	*Algemeene Uitvoer.*	*Uitvoer uit het vrije verkeer.*
262 201 351 kg.	29 346 616 gld.	663 246 103 kg.	14 867 838 gld.

De voornaamste in- en uitgevoerde artikelen in genoemd jaar waren:

Invoer uit Frankrijk.

Algemeene invoer.

Drogerijen, verfwaren en chemicaliën	23 719 890 kg.
Ertsen	176 279 873 „
Gedestilleerd	1 913 066 „
Hars en Harpuis	4 820 599 „
Huiden, vellen, leder en lederwerk	1 616 729 „
Koffie	8 872 439 „
Mest	2 639 225 „
Sesamolie	1 207 608 „
Talk, Stearine enz.	4 413 235 „
Veevoeder	1 423 201 „
Vruchten versche	3 978 197 „
Vruchten andere	2 764 418 „
Wijn op fust	10 590 691 „
Wijn op flesschen	610 620 „
Zaad	2 763 445 „

Invoer tot verbruik.

Cacao	2 089 951 gld.
Aluin	1 472 400 „
Koffie	3 895 800 „
Talk, roet en smeer	1 326 310 „
Wijn op fust	2 077 646 „
Wijn in flesschen	44 954 „

Uitvoer naar Frankrijk.

Algemeene uitvoer.

Drogerijen, verfwaren en chemicaliën	1 206 355 kg.
Boonen, erwten, linzen en wikken	5 144 791 „
Rijst	1 388 530 „
Kaas	2 949 901 „
Steenkool	634 435 100 „
Mest	1 476 713 „
Metaal	1 880 677 „
Tabak en sigaren	2 144 467 „
Teer en Pek	1 744 102 „

Uitvoer uit het vrije verkeer.

Kina	1 137 080 gld.
Kaas	1 032 465 „
Steenkolen	
Cokes	6 316 631 „

Het aantal gevoerde gesprekken bedroeg 53555880; dat der telephoonkantoren 133691, de lengte der draden 740389 km. Behandeld werden 219202040 gesprekken.

Bestuur. Frankrijk is sedert den 4den September 1870 een republiek, wier bestuur geregeld werd bij de grondwet van den 24sten Februari 1875, gewijzigd in 1875, 1884 en 1885. De wetgevende macht wordt uitgeoefend door de Kamer van Afgevaardigden en den Senaat. De eerste telt thans 584 leden (na de volgende algemeene verkiezingen 582 wegens de afneming der bevolking in twee Parijsche arrondissementen), die door algemeen stemrecht (21 om kiezen, 25 om verkiesbaar te zijn) voor vier jaren worden gekozen. De verkiezingen hebben arrondissementsgewijze plaats, zoodanig dat ieder arrondissement, dat niet meer dan 100000 inwoners telt, één afgevaardigde en voor iedere 100000 inwoners of een deel daarvan meer een afgevaardigde meer kiest. De Senaat bestaat uit 300 leden, die door getrapte verkiezingen voor 9 jaar gekozen worden. Alle drie jaren treedt 1/3 af. De oorspronkelijke door de Nationale Vergadering voor levenslang gekozen 75 senatoren zijn onafzetbaar, maar worden sedert 1884 na hun dood, evenals de overigen vervangen (in 1902 waren nog 13 onafzetbare senatoren in leven). Om lid van den Senaat te kunnen worden, moet men Franschman, 40 jaar oud en in het volle bezit van burgerlijke en staatkundige rechten zijn. Kamer en Senaat komen jaarlijks den tweeden Dinsdag van Januari bijeen en moeten minstens vijf maanden vergaderen. De Senaat heeft, evenals de Kamer, het recht van initiatief. De president der republiek moet met absolute meerderheid door Senaat en Kamer samen vergaderd (Congres) gekozen worden. Hij wordt voor 7 jaar benoemd en is herkiesbaar. Hij deelt met de Kamer het recht van initiatief, vaardigt de wetten uit, zoodra zij door Kamer en Senaat goedgekeurd zijn, waakt voor de goede uitvoering en heeft het recht van gratie. Amnestie kan slechts door een wet verleend worden. Verder benoemt hij alle civiele en militaire ambtenaren en zijn de gezanten van vreemde mogendheden bij hem geaccrediteerd. Ieder besluit van den president moet door een minister gecontrasigneerd worden. Hij kan in overleg met den Senaat de Kamer ontbinden, in welk geval binnen drie maanden nieuwe verkiezingen moeten plaats hebben. De

president is slechts in geval van hoogverraad voor den Senaat verantwoordelijk.

Tot waarneming en behartiging der belangen van de departementen en arrondissementen bestaan Algemeene en Arrondissementsraden, wier leden voor 6 jaar gekozen worden. Ieder kanton van het departement vaardigt een lid naar den Algemeenen Raad af. In ieder gemeente bestaat een gemeenteraad en een *maire* (burgemeester) met *adjoints* (wethouders).

De opperste leiding van den staat berust bij elf ministeries, n.l. die van Justitie, Buitenlandsche Zaken, Binnenlandsche Zaken en Eeredienst, Financiën, Oorlog, Marine, Onderwijs en Schoone Kunsten, Handel en Nijverheid, Landbouw, Openbare Werken, Koloniën. Het voorzitterschap van den ministerraad bekleedt de president der republiek. Een zelfstandige plaats naast de ministeries neemt de Rekenkamer in. De ministers zijn gezamenlijk voor de algemeene politiek, persoonlijk voor hun bijzondere ministerieele daden verantwoordelijk. Onder voorzitterschap van den minister van Justitie staat de Raad van State, die over de wettigheid der te nemen maatregelen oordeelt. De leden worden door den president der republiek benoemd.

Voor het bestuur wordt Frankrijk verdeeld in de bovengenoemde 87 departementen, deze weder in arrondissementen en gemeenten. Aan het hoofd van ieder departement staat een prefect, van ieder arrondissement een onderprefect, van iedere gemeente een maire.

De organisatie der *rechtspraak* berust nog op de wet van den 24sten Augustus 1790. Men maakt onderscheid tusschen de *jurisdiction ordinaire*, d. w. z. rechtbanken, waaraan in beginsel de beslissing over alle soorten van geschillen opgedragen, en *jurisdiction extra-ordinaire*, die slechts over hun uitdrukkelijk bij de wet aangewezen zaken oordeelen. Tot de eerste behooren de rechtbanken (*tribunaux*) in de arrondissementen, die over civiele zaken oordeelen en als *chambre correctionelle* (strafkamer) over de *délits* (vergrijpen). Hooger beroep geschiedt bij de *Cours d'appel*. Daaraan is verbonden een *Chambre d'accusation*, die over de verwijzing naar de jury (*assises*) beslist. Deze beslissen over *crimes* (misdaden); een lid van het Gerechtshof is voorzitter. De *juges d'attribution* zijn de *juges de paix* (vrederechters), die trachten de partijen te verzoenen, alvorens deze zich tot de rechtbank wenden, verder de handelsrechtbanken (*tribunaux de commerce*), die in handelszaken oordeelen. Het hooger beroep van de *juges de paix* geschiedt bij de rechtbanken in eerste instantie, van de handelsrechtbanken bij de *Cours d'appel*. Niet als hoogere instantie, maar tot handhaving der eenheid in de rechtspraak is het *Cour de Cassation* (Hof van Cassatie) te beschouwen. Het Openbaar ministerie bezit in Frankrijk een eigen organisatie. Het treedt niet alleen als aanklager bij strafzaken op, maar heeft ook het toezicht over een reeks ambtenaren, als notarissen, deurwaarders, griffiers enz. Het Hof van Cassatie heeft een procureur-generaal met zeven advocaten-generaal, ieder *Cour d'appel* een procureur-generaal met twee advocaten-generaal. In het geheel bestaan er 26 *Cours d'appel*, 87 *Cours d'assises*, 362 *tribunaux*, 225 *tribunaux de commerce* en ongeveer 2900 *juges de paix*. Het aantal centraalgevangenissen voor mannen bedraagt 16, voor vrouwen 5. (Zie verder *Code*).

Financiën. De Fransche staatsfinanciën werden op het einde der 18de eeuw grondig hervormd, doordat de Revolutie alle bestaande financieële verplichtingen ophief. Om deze te vervangen voerde men eerst direkte belastingen in, welke in 1832 257 millioen francs opbrachten in 1906 op slechts 554 millioen geschat werden, dus niet gestegen zijn in verhouding tot het draagvermogen der bevolking. De voornaamste belastingen zijn dan ook de indirekte, in 1906 op bijna 820 millioen geraamd.

De domeinen brengen weinig op; de kapitaalwaarde der Fransche staatsbezittingen wordt op 3800 millioen francs geschat. Een belangrijk deel der uitgaven vormt de rente der staatsschuld. De Revolutie heeft de schuld, die zij vond, vrijwel opgeruimd; slechts een derde der toenmalige schuld werd met 38,6 millioen francs in het „Grootboek der openbare schulden" ingeschreven en vormt den grondslag der tegenwoordige staatsschuld, welke den 1sten Januari 1906 29 301 216 708 francs bedroeg, waarvan 1 232 411 902 francs rente betaald moest worden, daaronder begrepen lijfrenten, pensioenen, dotaties enz.

De schuld der departementen bedraagt meer dan 770 millioen francs, die der gemeenten meer dan 3881 millioen francs.

De raming der inkomsten en uitgaven op de begrooting van 1906 geeft het volgend overzicht.

Inkomsten 1906.

Grondbelastingen	197 098 123
Personeele en meubelbelasting	101 185 104
Deur en vensterbelasting	66 238 920
Patenten	138 210 028
Andere directe belastingen	51 639 021
Domeinen	53 830 518
Registratierechten	539 947 500
Zegelbelasting	185 562 600
Beursbelasting	7 041 500
Belasting op roerende goederen	84 406 500
Douane-rechten	435 973 000
Andere indirecte belastingen	588 301 300
Suikerpremie en Suikerbelasting	149 801 300
Lucifers-, tabaks- en vuurwerkbelasting	498 521 500
Posterijen	222 654 700
Telegraaf en telefoon	81 007 950
Andere monopoliën	16 643 905
Diverse inkomsten	57 233 060
Buitengewone inkomsten	92 801 700
Ridderorden-belasting	82 949 584
Totaal	3705 047 813

Uitgaven 1906.

Openbare Schuld	1232 411 902
President der republiek	1 200 000
Hooge Colleges van Staat	12 742 500
Ministerie van Financiën	19 658 020
Ministerie van Justitie	37 433 600
Ministerie van Buitenlandsche Zaken	17 620 360
Ministerie van Binnenlandsche Zaken	88 143 177
Ministerie van Oorlog	718 690 882

Ministerie van Marine	325 081 941
Ministerie van Onderwijs en Schoone Kunsten	269 228 280
Ministerie van Handel en Nijverheid	56 236 271
Ministerie van Koloniën........	110 415 100
Ministerie van Landbouw	30 907 084
Ministerie van Openbare Werken, post en telegraaf............	231 481 483
Kosten van regie en belastinghef-fingen..........................	491 791 521
Terugbetalingen en afkortingen..	41 903 900
Totaal	3709 192 067

Leger. Krachtens de legerwet van den 27sten Juli 1871 is de persoonlijke militaire dienst verplichtend voor ieder Franschman, welke wet het laatst gewijzigd werd den 31sten Maart 1905. Ieder Franschman, die zijn een en twintigste jaar is ingetreden, moet twee jaar in het actieve leger diedienen, elf jaar in de reserve, zes jaar bij de landweer en zes jaar bij de reserve der landweer. Een deel der recruten, door het lot aangewezen, en waarvan het aantal jaarlijks door den minister van Oorlog wordt vastgesteld, gaat na één jaar werkelijken dienst over tot de reserve; bovendien is zulks het geval met hen, waaraan dit op verzoek wegens bijzondere familie-omstandigheden wordt toegestaan, alsook met de recruten uit de Fransche bevolking van Algerië. Zij, die niet in staat zijn de wapenen te dragen, of die minder dan 2 jaar tot het actieve leger behooren, betalen een militaire belasting van 6 francs met een afwisselend aantal opcenten.

Krachtens de wet van den 7den Juli 1900 behooren de koloniale troepen tot het ministerie van Oorlog: zij zijn bestemd voor de koloniën en zijn samengesteld uit infanterie, artillerie, en genie; de recruteering geschiedt door vrijwillige dienstneming van Franschen en inboorlingen. In 1899 bedroeg hot aantal recruten 206648 man (waaronder 68281 voor éénjarigen diensttijd) en verder 33322 vrijwilligers. Het aantal ingelijfde recruten in den herfst van 1906 wordt op 236000 geschat.

Het grondgebied van Frankrijk is met het oog op het krijgswezen in 20 *régions* verdeeld, elk dezer weer onderverdeeld in 8 divisies. In elke région ligt een legerkorps. In vredestijd bedraagt het leger-effectief 22176 officieren, 528040 minderen en 123385 dienstpaarden. In oorlogstijd telt een mobiel legerkorps 36 à 38000 man infanterie, 1200 man cavalerie en 102 stukken geschut en wordt het geheele leger op ongeveer 1 700 000 man geschat.

In Januari 1907 werd door den minister van Oorlog, generaal *Piquart*, voorgesteld de krijgsraden in vredestijd op te heffen.

Vloot. De oorlogsvloot bestond in 1905 uit 22 slagschepen, 19 gepantserde kruisers, 12 gepantserde kustbewakers, 1 torpedo-kruiser, 6 kruisers 1ste, 14 kruisers 2de en 12 kruisers 3de klas, 48 torpedo-vernielers, 8 gepantserde kanonneerbooten, 2 aviso's 1ste en 7 aviso's 2de en 3de klasse, 11 gewapende sloepen, 9 torpedo-aviso's, 40 hoogzee-torpedo's, 143 torpedo's 1ste, 26 torpedo's 2de en 3 torpedo's 3de klas, 1 snelvurende torpedo, 9 landing-torpedo's en 12 transportschepen, in het geheel 427 vaartuigen, metende 751 948 ton met 1606060 paardekrachten, 3727 kanonnen, 816 torpedo-lanceerbuizen en 55 636 man. Bovendien waren er nog 18 onderzeesche booten, 20 idem type Naïade en 4 opleidingsvaartuigen. In aanbouw waren 6 slagschepen, 5 gepantserde kruisers, 15 torpedovernielers, 75 torpedo's 1ste klasse en 32 onderzeesche booten. In het begin van 1906 was de vloot verdeeld in 4 eskaders, 6 divisies en 4 stations. Het marine-personeel was toen 53037 man sterk.

Wapen en Vlag. De nationale kleuren en de vlag van Frankrijk zijn blauw, wit en rood in verticale richting. Het tegenwoordige Fransche wapen bestaat sedert 1896 en vertoont (zie de afb.) binnen een krans de in elkander geschoven gouden letters *R.* (*République*) en *F.* (*Française*) op een blauw veld. Achter den krans, waaraan de Orde van het Legioen van Eer hangt, kruisen elkander twee Fransche banieren, waartusschen een *fascis*. Een eike- en lauriertak omgeven het geheel. De president heeft een soortgelijk embleem, n.l. de *R* en *F* op een *fascis*, waarachter een onklaar anker en een banier elkander kruisen. Laurier- en eiketakken zijn door het geheel geslingerd.

Wapen van Frankrijk.

Koloniën. Frankrijk is een groote koloniale mogendheid en heeft in alle werelddeelen bezittingen, samen (zonder Senegambië, Mauritius en het militaire territorium van den Soedan) 6085303 v. km. groot met een bevolking van 51560000 zielen. Zie verder *Fransche koloniën.*

Geschiedenis. Omtrent het oudste tijdperk vergelijke men de artikelen *Bourgondië*, *Franken* en *Gallië*. Wij maken hier dus een aanvang met:

Frankrijk onder het Karolingische Huis (843—987). *Karel de Kale*, door het verdrag van Verdun tot koning van West-Frankenland verheven, was niet bestand tegen zijn machtige vazallen des te minder, daar van nu af aan de Noormannen hun jaarlijksche strooptochten hernamen en zich slechts door de betaling van een hooge schatting tot een tijdelijken terugkeer lieten bewegen. Hij verloor de Spaansche Mark, maar kreeg bij het verdrag van Mersen het Westelijk deel van Lotharingen en na den dood van *Lodewijk den Vrome* de keizerskroon. Hij overleed in 877, en werd opgevolgd door *Lodewijk den Stamelaar*, die reeds in 879 overleed. Zijn beide

zonen, *Lodewijk III* en *Karloman*, voerden gezamenlijk het bewind en kochten van den Duitschen koning *Lodewijk den Jongere* den vrede tegen den afstand van Lotharingen. Na den dood van *Lodewijk* (882) en *Karloman* beklom *Karel de Dikke* den troon, die Roomsch keizer en Duitsch koning was en dus nogmaals het rijk van *Karel den Groote* vereenigde. Men hoopte, dat hij een einde zou maken aan de invallen der Noormannen, doch slechts tegen een hooge schatting wist hij den vrede te koopen. Na zijn afzetting scheidden Bretagne en Aquitanië zich af; de Noormannen teisterden in het N., de Mooren in het Z. het land. Van de talrijke pretendenten werd *Odo van Parijs* tot koning gekroond. Uit zijn geslacht, later de Capetingen genaamd, kwam een reeks krachtige graven voort, die 100 jaar lang de leiders van de reeds zwakker wordende Karolingen werden, tot zij zelf den troon bestegen. Het rijk werd steeds zwakker. In 888 stichtte hertog *Rudolf* een tweede koninkrijk Bourgondië. In dezen tijd trad *Karel de Eenvoudige* als tegenkoning op die het gezag met *Odo* deelde en na het overlijden van dezen (898) alleenheerscher werd. Hij beleende den Noorschen aanvoerder *Rollo* met Normandië en Bretagne en werd door graaf *Robert*, een broeder van *Odo*, die zich tot koning opwierp, in 923 bij Soissons verslagen. Na den dood van *Karel* (929) kwam *Rudolf*, hertog van Bourgondië aan de regeering en wist zich tot zijn dood (936) tegen de edelen staande te houden. Na een interregnum van 5 jaar brachten eenige edelen den zoon van *Karel den Eenvoudige*, *Lodewijk IV d'Outremer* aan het bewind, die slechts te strijden had met *Richard van Normandië*. Hij overleed in 954. Zijn zoon *Lotharius* werd nu onder voogdijschap van *Hugo den Groote*, graaf *van Francia*, koning. Zijn broeder *Karel* kreeg Lotharingen in leen van *Otto II*. Om naar buiten een succes te hebben, overviel *Lotharius* den keizer in 978 te Aken, maar deze verzamelde spoedig een leger en verscheen weldra voor Parijs, dat zich echter onder *Hugo Capet* staande hield. In 980 moest hij afstand doen van zijn aanspraken op Lotharingen. Hij overleed in 986, een jaar later zijn opvolger, *Lodewijk V le Fainéant*, met wien het Karolongische Huis uitstierf.

Het *Capetingische Huis* (987—1328). Toen *Lodewijk V* overleed, werd, daar de eenige overblijvende uit zijn stam Duitsch leenman was, *Hugo Capet* tot koning gekozen, en de Fransche kroon in zijn Huis erfelijk verklaard. Aquitanië viel echter van hem af en ook in het N. had hij tegen de grooten te strijden. Na zijn dood volgde zijn zoon *Robert de Wijze* hem op, meer monnik en dichter dan koning. Hij heerschte (996—1031) op vreedzame wijze. *Hendrik I* (1031—1060) moest Lotharingen aan keizer *Hendrik III* afstaan. *Philips I* (1060—1108) was in den beginne krachtig in zijn strijd tegen de oproerige vazallen, maar door zijn listen niet geliefd; hij leefde in openlijke bigamie en kwam in strijd met de Kerk. Twee groote gebeurtenissen onder zijn regeering, de verovering van Engeland door *Willem van Normandië*, en den eersten Kruistocht zag hij lijdelijk aan. Met zijn zoon *Lodewijk VI* begint voor Frankrijk een nieuw tijdperk. Hij, geraden door *Suger van St. Denis*, beschermde de kerken tegen de aanvallen der burchtgraven en verzekerde de vrijheid der steden door talrijke privilegiën. *Lodewijk VII* (1137—1180) gehuwd met *Eleonore*, erfgename van Aquitanië, liet zich van deze om haar ontrouw scheiden, waarop zij huwde met *Hendrik II* van Engeland, die nu haar bezittingen, Guyenne en Poitou, kreeg. Door zijn vader had hij ook Anjou gekregen, zoodat *Hendrik* het grootste deel van het tegenwoordige Frankrijk had, terwijl den Franschen koning slechts een vijfde deel als kroonland toebehoorde. Van dit oogenblik dateert de strijd tusschen dezen en den machtigen vazal, waarin het volk de zijde van den koning koos. In 1147 deed hij een vruchteloozen Kruistocht.

Onder de regeering van *Philips II August* (1180—1223), een energiek vorst, kreeg Frankrijk een met zijn opbloeiende beschaving politieke beteekenis. Nog tijdens *Hendrik II* van Engeland zette hij drie van diens zonen tegen hun vader op; in 1189 deed hij met diens opvolger *Richard Leeuwenhart* een kruistocht, maar keerde reeds in 1191 van Accon terug, viel Normandië aan en dwong in 1196 *Richard* hem Vexin en Gisorsaan af te staan. Nog meer verkreeg hij, toen de opvolger van *Richard*, *Johan zonder Land*, den rechtmatigen erfgenaam van Normandië terzijde zette: *Philips* ontzette hem nu uit zijn leen en dwong hem in 1206 Anjou, Maine, Touraine, Bretagne en Normandië af te staan. Behalve Bretagne vereenigde *Philips* deze landen met het kroonland. Met paus *Innocentius III* stond hij op vrij goeden voet, zoodat deze hem de Engelsche kroon beloofde. In den strijd tusschen *Frederik II* en *Otto IV* hielp hij den eerste en won den beslissenden slag bij Bouvines (1214) en daarmede Frankrijk's hegemonie in Europa. Niet alleen uitwendig breidde *Philips* zijn gebied uit, maar ook inwendig wist hij zijn heerschappij krachtig uit te breiden. Zijn zoon *Lodewijk VIII* (1223—1226) streed tegen de Albigenzen en Engeland, waarop hij Poitou veroverde. Hij deed het koningschap nadeel door zijn rijk onder zijn vier zonen te verdeelen. De troonopvolger *Lodewijk IX* (1226—1270), *de Heilige*, stond eerst onder voogdij van zijn moeder *Blanca*, aan wie Frankrijk dankte, dat de laatste aanvallen der vazallen op de kroon werden afgeslagen, waarop een periode van innerlijken vrede volgde. *Lodewijk* vergrootte zijn gebied en dat zijner broeders met Toulouse, Provence, een deel van Aragon en de Engelsche bezittingen. Een verstandige kerkelijke politiek verhoogde het aanzien van Frankrijk, dat nu de eerste staat van Europa werd. De echtheid van de Pragmatieke Sanctie (zie aldaar, 1269) wordt in den laatsten tijd betwijfeld. Ook bracht *Lodewijk* een rechterlijke reorganisatie tot stand. Het Romeinsche recht kwam in de plaats van het landrecht.

Zijn zoon *Philips III de Koene* (1270—1285), die zijn vader op een Kruistocht vergezelde, liet zich door zijn oom *Karel I van Anjou* en zijn gunsteling *Pierre de la Brosse* leiden. Onder zijn regeering kwam het grootste deel van Zuid-West-Frankrijk aan de Fransche kroon. *Philips IV de Schoone* zag Frankrijk op het toppunt van zijn ontwikkeling in de 13de eeuw. Over de vraag van

de kerkelijke belastingen kwam hij met den paus in een confiict, dat ernstige gevolgen zou hebben, en eindigde met de overvalling van *Bonifacius VIII* in Anagni (1303). De gevolgen uitten zich in het vertrek der pausen naar Avignon (1305), waar zij in de macht der Fransche koningen waren, en de opheffing der Orde van de Tempeliers. Door ongelukkige oorlogen o.a., tegen de Vlaamsche steden, was hij in geldverlegenheid geraakt, waaruit hij niet wist te geraken. Daarmede hing samen de bijeenroeping der *Etats généraux* (Staten-Generaal), die dadelijk een krachtig aandeel namen in het staatsleven. Naar buiten kon *Philips* niet op succes bogen, slecht Lyon wist hij aan Duitschland te ontrukken (1324), terwijl hij door zijn huwelijk Navarre, Champagne en Brie kreeg. Hij overleed in 1314. Zijn oudste zoon *Lodewijk X* regeerde slechts 2 jaar, diens broeders *Philips I* en *Karel IV* beiden slechts 6 jaar. Met dezen laatste stierf de mannelijke lijn der Capetingen uit.

Het Huis Valois (1328—1589). Toen *Philips VI* (1328—1350), de neef van den laatsten koning en zoon van *Karel van Valois*, koning werd, maakte *Eduard III*, koning van Engeland, als kleinzoon van *Philips IV* eveneens aanspraak op den troon, waardoor een dikwijls afgebroken, meer dan 100 jarige oorlog ontstond. Engeland bezat nog Guyenne en Gascogne. Toen deze in 1339 uitbrak, bleek reeds dadelijk, dat Frankrijk niet meer zoo hoog stond als vroeger. De nationale eenheid was nog niet ten volle doorgevoerd. Hoewel bij de veranderde maatschappelijke verhoudingen de kracht van het land niet meer bij den adel was, stond deze toch nog op zijn oude rechten; Om tot hervormingen te kunnen komen, moesten eerst de ridders overwonnen zijn. Reeds in den slag bij Crécy (1346) was het Fransche leger niet tegen zijn tegenstanders opgewassen. De toestand werd met den dag voor Frankrijk onrustbarender, bij de drukkende belastingen kwam in 1350 nog de Zwarte Dood en de sociale gevolgen daarvan. Niettegenstaande uitbreiding met Dauphiné en Montpellier liet *Philips* in 1350 Frankrijk in verzwakten toestand achter, die onder *Jan den Goede* (1350—1364) bestaan bleef. Toen in 1355 de oorlog weer begon, werd hij in het volgend jaar bij Maupertuis verslagen en gevangen genomen. De toestand werd iets beter onder zijn zoon *Karel I den Wijze* (1364—1380), maar na diens dood onder *Karel VI* (1380—1422) gingen de onder zijn vader in den Honderdjarigen Oorlog verkregen voordeelen weer verloren, te meer daar twee partijen, de Bourguignons en Armagnacs elkander het gezag betwistten. Vooral bij Azinconrt (1415) leden de Franschen een verpletterende nederlaag en onder *Karel VII* (1422—1461) werd Frankrijk aan den rand des afgronds door *Jeanne d'Arc* (zie aldaar) gered en geheel van Engelschen gezuiverd, die alleen Calais behielden. Voor de bijzonderheden van deze langdurige worsteling zie men ook *Engeland, geschiedenis.*

Nadat in 1453 een overeenkomst tot stand gekomen was, werd de toestand onder *Lodewijk XI* (1461—1483) beter. Zijn beide tegenstanders, naar binnen de aristocratie, naar buiten de Bourgondische macht, vereenigden zich tegen hem en in 1465 moest hij den vrede van Conflans sluiten, waarbij hij grondgebied aan Bourgondië moest afstaan en toestemmen in concessies aan den adel, bij wien zich zijn broeder *Karel van Berry* had aangesloten. Doch zulks duurde niet lang, door handige diplomatie wist *Lodewijk* den adel te scheiden, begon daarop weder den strijd met *Karel van Bourgondië* en had nu beter succes. Zoowel den adel wist hij op den duur meester te worden als hij zich door den dood van zijn broeder weder in het bezit van Guyenne gesteld zag. *Karel van Bourgondië* viel in den strijd tegen de met *Lodewijk* verbonden Zwitsers, waardoor het groote Bourgondische rijk uiteenviel. Een niet minder gevaarlijke nabuur ontstond nu echter voor hem in het Huis Habsburg, daar aartshertog *Maximiliaan*, de latere keizer *Maximiliaan I*, door zijn huwelijk met *Maria van Bourgondië* het grootste deel van het rijk kreeg, terwijl *Lodewijk* bij den vrede van Arras (1482) de graafschappen Bourgondië en Artois verkreeg als huwelijksgift van *Maximiliaan's* dochter, die de echtgenoot van *Lodewijk's* zoon werd. Door erfenis kwamen nu ook Anjou en Provence aan Frankrijk, zoodat nu alleen Bretagne nog geen deel van het kroonland uitmaakte. Niettegenstaande een zwaren belastingdruk kwamen de steden en het platteland op. Landbouw, handel en nijverheid zoowel als kunsten en wetenschappen bloeiden onder *Lodewijk*, die de grondvester van Frankrijk's grootheid werd.

Karel VIII (1483—1498), die door *Anna* ook Bretagne (zie aldaar) kreeg, zette het werk zijns vaders niet alleen voort, maar toonde ook Frankrijk's macht naar buiten. Steunende op Bourgondische, Milaneesche en Napolitaansche aanspraken, viel hij in 1494 in Italië; deze strijd beheerschte Frankrijk's buitenlandsche politiek tot 1559. In het binnenlandsche bestuur voerden *Lodewijk XII* (1498—1515) *Frans I* (1515—1547) en *Hendrik II* (1547—1559) het absolutisme door (zie de afzonderlijke artikelen). *Lodewijk* was burgerlijk, zoodat zijn bestuur als een tijd van verzoening geldt. *Frans*, een zelfbewuste en sterke persoonlijkheid, is de koning van Frankrijk's politieke en intellectueele renaissance; door het concordaat met den paus kreeg hij macht over de geestelijke bedieningen; hij wist dien adel aan zich te binden en was als het ware de belichaming van zijn tijd en zijn land; tevens echter bracht hij de zedeloosheid op den Franschen troon: het maîtressenwezen werd een staatsinstelling. *Hendrik II* bleef het absolutisme handhaven en den oorlog tegen Habsburg voortzetten; hij veroverde Metz, Toulon, Verdun en Calais en sloot in 1559 ten slotte den vrede van Cateau-Cambrésis, (zie aldaar). Onder zijn zwakke zonen *Frans II* (1559—1560), *Karel IX* (1560—1574) en *Hendrik III* (1574—1589) kwam het particnlarisme der standen en der landschappen scherp naar voren; de godsdienstige idee maakte ook deze beweging oppermachtig; de kroon, door *Catharina de Medici* geleid, verloor de heerschappij over het volk en schommelde tusschen de beide partijen, begunstigde eerst de Protestanten (zie *Hugenooten*), doch bestreed hen later weer; beide partijen vielen op haar aan; Spanje kreeg de leiding van het binnenlandsch bestuur van Frankrijk; *Hendrik III*, door de Ligue (zie aldaar) in het nauw gebracht, riep den Protestantschen *Hendrik van*

Navarre te hulp, die na het vermoorden van den koning (1589) als de eerste *Bourbon* opvolger werd, maar eerst na zijn overgang tot de Roomsch-Katholieke kerk (1593) algemeen erkend werd.

Het Huis Bourbon tot de Revolutie (1589—1789. Hendrik IV 1589—1610) vereenigde het land weer, bracht de partijen tot kalmte, gaf in 1598 het Edict van Nantes, wendde zich tegen Spanje en genas Frankrijk in een twaalfjarigen vrede van een 30 jarigen burgeroorlog. Hij bracht de koninklijke waardigheid weer tot groot aanzien en zette aldus het werk voort van *Lodewijk IX* en *Frans I.* Naar buiten werkte hij tegen het Huis *Habsburg* en was op het punt een grooten slag te slaan, toen *Ravaillac's* dolk hem trof. Dadelijk daarop brak de strijd tusschen de standen uit; de derde stand verklaarde zich voor het koninkrijk, maar de hooge adel slingerde de regeering tijdens *Lodewijk XIII's* (1610—1643) bestuur heen en weer, tot in 1624 *Richelieu* de teugels van het bewind in handen nam. Hem gelukte het de Protestantsche en aristocratische oppositie te breidelen. *Mazarin* zette die politiek, een vervolg op die van *Hendrik IV*, voort tijdens de jeugd van *Lodewijk XIV* (1643—1715). In 1643—1715). In 1648 stond de geheele adel nogmaals op (zie *Fronde*), doch hij wist hem meester te worden. Van de beide kardinalen nam *Lodewijk's* persoonlijke regeering (sedert 1661) een duidelijk nitgesproken binnen- en buitenlandsche politiek over. Bij den vrede van Munster (1648) had Frankrijk reeds een groot deel van den Elzas gekregen, terwijl het grondgebied bij den vrede met Spanje (1659) nitgebreid werd met een deel der Nederlanden en het graafschap Roussillon. Een reeks groote veldheeren, *Condé, Turenne, Vauban, Luxembourg, Boufflers, Catinat, Vendôme en Gréqui*, een machtig door *Louvois* georganiseerd leger en een nieuwe zeemacht maakten Frankrijk tot een zeer gevaarlijken vijand voor iederen staat. De strijd met de Nederlanden bracht bij den vrede van Nijmegen (1678) Franche-Comté en een deel van Vlaanderen aan Frankrijk. *Lodewijk's* regeering was het glanspunt van het Fransche koningschap; alle nationale krachten vatte de kroon samen: de materieele beschermend en steunend, de intellectueele leidend en om zich scharend. Maar *Lodewijk* werd zijn plichtsvervnlling reeds ontrouw; voornamelijk na den dood van zijn minister *Colbert* werd de band tusschen koning en volk losser, de strijd tegen Habsburg alleen kwam op den voorgrond en ontaardde tot een veroveringsoorlog. Geheel Europa vereenigde zich tegen Frankrijk, waarvan de kracht in lange oorlogen verminderde (zie *Lodewijk XIV* en *Spaansche Successieoorlog*). Bovendien dreef *Lodewijk* de idee der persoonlijke macht tot het uiterste, de katholieke geestelijkheid bewerkte de herroeping van het edict van Nantes (1685); de zelfstandige richtingen in het Katholicisme (zie *Jansenisten*) werden onderdrukt en het land aan de Jezuïeten overgeleverd.

Reeds vóór den dood van *Lodewijk XIV* werd het verval van Frankrijk zichtbaar; onder *Lodewijk XV* (1715—1774) bijna niet meer te genezen. Onder het regentschap van *Philips van Orleans* (1715—1723) kwam een nieuwe geest. De zedelijke verdorvenheid van zijn Hof, zijn financieele operaties en het verloop van den door *Law* op touw gezetten zwendel verwoestten het privaat-vermogen en brachten de schatkist in een ellendigen toestand. In 1726 schonk het optreden van *Fleury* eenige verademing. In den Poolschen Successie oorlog en bij den vrede van Weenen (1735—1737) dankte Frankrijk hem, dat het zijn eerste plaats kon blijven innemen. De deelneming aan den Oostenrijkschen Successie-oorlog en de vrede van Aken (1748) toonden echter duidelijk Frankrijk's inwendige zwakheid; handel, marine en koloniën werden prijs gegeven. Nog dieper zonk Frankrijk door den Zevenjarigen Oorlog, waarin het, zijn oude politiek geheel verlatend, met *Maria Theresia* tegen Pruisen optrad, en de vrede van Parijs (1763) ontnam Frankrijk zijn belangrijkste koloniën: Canada moest het aan Engeland afstaan. In het binnenland heerschten de maîtressen (zie *Pompadour*) met willekeur, de monarchie was machteloos; zelfs het ministerie *Choiseul* vermocht niets tot stand te brengen en werd door madame *Dubarry* ten val gebracht, een nieuwe strijd tegen de Parlementen (zie *Maupeau*) begon en onder algemeene minachting eindigde in 1774 de langdurige regeering van *Lodewijk XV*.

Zijn kleinzoon, *Lodewijk XVI* (1774—1792,) rijk aan goeden wil, maar zwak van karakter, was niet in staat het verzuimde te herstellen. *Maurepas*, zijn eerste minister, riep *Turgot* te hulp om de financiën te herstellen; nog eenmaal vatte deze alle dringende hervormingen samen in een groot plan, maar de bedreigde bevoorrechten richtten zich, gesteund door de koningin, tegen hem, zonder dat het volk hem steunde. In zijn plaats kwam in 1777 *Necker*, die slechts lapmiddeltjes aanwendde, maar toch in 1781 voor de feodale reactie moest wijken. Het bestuur van *Calonne* (sedert 1783), het staatscrediet geheel uitputtend, daarna in *Turgot's* geest handelend, deed de zaken nog meer achteruitgaan. De notabelen, die hij in 1787 bijeenriep, wezen zijn politiek-sociale hervormingen af, steunden echter ook zijn opvolger *Loménie de Brienne* niet en werden in Mei 1787 ontbonden. *Brienne's* poging, nienwe belastingen te scheppen, leidde tot een conflict met het Parlement, dat naar Troyes verbannen werd, daarna teruggeroepen en ten slotte (8 Mei 1788) van zijn politieke bevoegdheden werd beroofd door een soort Hofraad (*Cour plénière*). Hiertegen protesteerden alle provinciale Parlementen en in Bretagne, Provence, Dauphiné, Vlaanderen en Languedoc braken opstanden uit. De Noord-Amerikaansche vrijheidsoorlog had het volk aan revolutionnaire denkbeelden gewend, de bijeenkomst der notabelen had de rotheid van den Staat, de verkwisting van het Hof en de onmacht der regeering aan het licht gebracht; het begin van een bestunrshervorming in de provinciën had de oude organen der regeering verlamd. *Brienne* nam nogmaals zijn toevlucht tot een bijeenroeping der geestelijkheid, die echter ieder offer afwees en het herstel der Parlementen eischte. Koning en Hof moesten eindelijk toegeven. Nog trachtte *Brienne* zich staande te houden door den 8sten Augustus 1788 een decreet uit te vaardigen, waarbij de Staten-Generaal den 1sten Mei 1789 werden bijeengeroepen, doch na weinige dagen moest hij plaats maken voor *Necker*, die

de opdracht kreeg met de Rijksstanden den staat te hervormen.

Den 5den Mei 1789 kwam de Nationale Vergadering bijeen (1789—1791), met welke gebeurtenis men gewoonlijk de Groote Fransche Revolutie laat beginnen. Weldra verklaarde de derde stand zich in die vergadering den eenigen vertegenwoordiger van het volk en nam de leiding in handen. Na veel twisten gaf zij Frankrijk een constitutie en maakte plaats voor de Wetgevende Vergadering (*Législative*, 1791—1792), die den koning van den troon vervallen verklaarde en in den Temple deed opsluiten. Een nieuwe vergadering, de *Conventie*, zou bijeenkomen, om over zijn lot te beschikken en tevens over den regeeringsvorm van Frankrijk. De Conventie (1792—1795) herschiep Frankrijk in een Republiek, bracht *Lodewijk XVI*, zijn gemalin en duizenden Fransche burgers op het schavot, vernietigde alles, wat aan den ouden toestand herinnerde, tot zelfs den Christelijken godsdienst en de tijdrekening, deed het verschil in rang en stand verdwijnen en pleegde ten tijde van het *Schrikbewind* de grootste uitspattingen en gruweldaden. Vooral het driemanschap *Robespierre*, *Couthon* en *St. Just* beheerschte Parijs en door Parijs geheel Frankrijk, doch bracht door zijn buitensporigheden een groot gedeelte van Europa tegen Frankrijk onder de wapenen (Coalitie-oorlogen). De val van *Robespierre* (9 Thermidor van het jaar II) bracht verademing, doch het *Directoire* (1795—1799), dat thans optrad, slaagde er niet in den chaotischen toestand, waarin Frankrijk met zijn 22 000 nieuwe wetten (sedert den aanvang der Revolutie) verkeerde, te doen eindigen, terwijl ook de vrede met het buitenland (vrede van Campo-Formio) slechts van korten duur was. Het plan, Engeland, den hoofdvijand, door *Napoleon's* tocht naar Egypte (1788), gevoelig te treffen, leed schipbreuk en ten slotte bracht *Napoleon* het *Directoire* ten val. Tijdens het nu volgend *Consulaat* (1799—1804) berustte feitelijk reeds alle macht bij *Napoleon* en zijn uitstekende veldheerstalenten stelden hem in staat zich ook op wettige wijze van de alleenheerschappij meester te maken en de Fransche republiek in een keizerrijk te herscheppen (2 December 1804). De geschiedenis van dit keizerrijk (1804—1814, 1815) is de geschiedenis van *Napoleon*. Van het tijdvak 1789—1815 zie men verder de artikelen *Nationale Vergadering*, *Fransche Revolutie*, *Législative*, *Conventie*, *Schrikbewind*, *Directoire*, *Consulaat* en *Napoleon*.

De Tweede Restauratie (1815—1830). *Lodewijk XVIII* (1814 of 1815—1824) beloofde bij zijn komst te Parijs een liberale politiek en een algemeene ammestie, welke beloften hij echter niet hield; in tegendeel verscheen den 24sten Juli 1815 een bevel, dat 19 tot *Napoleon* overgeloopen generaals voor den krijgsraad riep en 39 andere onder politietoezicht stelde. *Ney* werd den 7den December gefusilleerd. Een tweede revolutie ontsloeg 29 leden uit de Kamer der Pairs. De den 7den October geopende Kamer van Afgevaardigden was *plus royaliste que le roi*, zoodat de koning verschillende besluiten moest verwerpen. Beide Kamers namen een wet aan, waarbij allen, die voor den dood van *Lodewijk XVI* gestemd hadden of, tijdens de Honderd Dagen ambten hadden bekleed, voor eenwig uit Frankrijk werden verbannen. De gevolgen openbaarden zich weldra in bloedtooneelen in het Zuiden. De royalisten, de zoogenaamde *Verdets* hielden huis te Marseille, Nîmes, Toulouse en Avignon, waar de Bonapartisten vermoord werden (*Terreur blanche*). De aanvallen op het ministerie *Richelieu-Decazes* noodzaakten den 5den September tot een Kamerontbinding. De liberalen wisten in de veel meer gematigde nieuwe Kamer een wetsvoorstel door te halen, dat direkt stemrecht in de hoofdsteden der departementen voorschreef en daardoor den invloed der royalistische grootgrondbezitters beperkte. De opstootjes te Grenoble en Lyon en de ontdekking van een ultraroyalistische samenzwering brachten een werkelijke toenadering van het ministerie tot de liberalen. Op het Congres van Aken wist Frankrijk te bewerken, dat in dat jaar (1818) zijn grondgebied van vreemde troepen gezuiverd zou worden. Den 12den November trad Frankrijk tot den Vredesbond der Europeesche mogendheden toe. *Richelieu* had echter door zijn niet willen medewerken aan de verdere ontwikkeling der constitutie de ontevredenheid der liberalen opgewekt, zoodat hij met zijn aanhangers in December moest aftreden, waarop *Dessalles* een nieuw ministerie vormde, dat echter weldra voor de ultra's aan beide zijden moest wijken. Den 19den November 1819 werd *Decazes* premier. Zijn gematigd royalisme stiet dadelijk op de uitersten van rechter en linkerzijde der Kamer. Eerst den 9den Juni 1819 werd de persvrijheid weer ingevoerd, hoewel toch de censuur en de vervolging van schrijvers bleef bestaan. De moord op den hertog *van Berry*, den zoon van den graaf *van Artois*, door den fanatieken republikein *Louvel* (13 Februari 1820) bracht echter het gematigd-liberale ministerie weer ten val. Zelfs *Richelieu*, die *Decazes* als leider der regeeringszaken verving, was voor de ultra-royalisten, die ten gevolge van een nieuwe kieswet (29 Juni 1820) de meerderheid hadden, niet voldoende en werd in 1821 door *Villèle* vervangen. Alle vrijzinnige elementen werden nu uit het korps beambten verwijderd, het onderwijs geheel en al onder toezicht en leiding der geestelijkheid gesteld; door een preventief werkende wet het vrije woord gesmoord, overeenkomstig het besluit der mogendheden op de Heilige Alliantie, zond de Fransche regeering in April 1823 een leger over de Pyreneeën om de revolutionnaire bewegingen in Spanje te onderdrukken, wat zonder veel moeite in September gelukte. Nadat bij de nieuwe Kamerverkiezingen (einde 1823) bijna alle liberale elementen waren uitgestooten, kreeg de geestelijkheid nieuwe concessies. Niettegenstaande den slechten indruk, dien deze reactionnaire maatregelen maakten, bloeiden landbouw, industrie en handel, kunsten en wetenschappen ten gevolge van den vrede, dien de heerschappij van *Lodewijk XVIII* na den stormachtigen tijd der revolutie en van het keizerrijk aan Frankrijk bracht.

Na den dood van *Lodewijk XVIII* beklom zijn broeder, de graaf *van Artois* als *Karel X* (1824—1830) den troon. Hoewel hij een amnestiewet afkondigde en de censuur ophief, bleken zijn politieke denkbeelden duidelijk uit het feit,

dat hij zich den 29sten Mei 1825 met het oude Middeleeuwsche ceremonieel te Reims liet kronen en met de heilige olie zalven. De Kamers namen een wet aan, waarbij de ontwijding van kerkelijke voorwerpen met den dood gestraft werd, en een wet, waarbij de emigranten schadeloos gesteld werden met een milliard francs rente. Toch werd de Kamer, omdat zij nog niet volgzaam genoeg was, ontbonden. Doch de verkiezingen vielen niet naar den zin van het ministerie uit; ten gevolge van de werkzaamheden der vereeniging „*Aide-toi, le ciel t'aidera*" kregen de doctrinairen onder *Royer-Collard* en de liberalen de meerderheid. *Villèle* nam daarom den 4den Januari 1828 zijn ontslag en de gematigde royalist *Martignac* kwam in zijn plaats. Hij wenschte voornamelijk door decentralisatie van bestuur en grootere zelfstandigheid van gemeenten en kantons een inwendige ontwikkeling mogelijk te maken, stiet echter bij de wantrouwende Kamer op tegenstand, waarop de koning, nadat de begrooting was aangenomen en de Kamers gesloten waren, *Martignac* ontsloeg en *Polignac* met een streng reactionnair ministerie aan het hoofd der regeering kwam te staan. Deze trachtte in de eerste plaats door zijn buitenlandsche politiek de ijdelheid van het volk te streelen. Toen de Fransche consul *Deval* door den dei *van Algiers* beleedigd werd, besloot de regeering in April 1830 tot de verovering van Algerië. Intusschen nam de Kamer in een met 221 tegen 181 stemmen aangenomen adres stelling voor de constitutioneele rechten tegen *Polignac*, en toen zij daarop ontbonden werd, koos het volk, ofschoon de koning persoonlijk in de verkiezingen ingreep, in het einde van Juni 202 van de 221 afgevaarden, die voor het adres gestemd hadden. Aangemoedigd door de inneming van Algiers (5 Juli), besloot *Karel X* tot een staatsgreep: den 25sten Juli 1830 onderteekende hij de vijf ordonnanties, die den volgenden dag in den „Moniteur" verschenen en het openbaar maken en verspreiden van alle drukwerk afhankelijk maakten van de toestemming der overheden, de Kamers ontbonden, en het kiesrecht en de rechten der Kamer willekeurig beperkten.

Reeds den 27sten Juli publiceerden de couranten een door *Thiers* ontworpen protest, Parijs kwam in opstand en na een strijd van drie dagen) 27—29 Juli) overwon het oproerige volk en ontruimden de troepen ten slotte Parijs. De Juli-revolutie had overwonnen, maar toch bereikten haar voormannen, de arbeiders, hun doel niet, n.l. de stichting van een republiek. De liberale afgevaardigden namen de leiding der zaken in handen, benoemden een voorloopig bewind en riepen dadelijk de Kamers bijeen. *Karel X* vluchtte met zijn familie naar Engeland. De meerderheid der Kamers meende de vrijheid en orde het best te kunnen verzekeren, wanneer zij den hertog *van Orleans*, die steeds aan de zijde der liberalen had gestaan, den troon deed beklimmen. Nadat zij den 7den Augustus een door *Guizot* uitgewerkte grondwet had aangenomen, die de persoonlijke rechten der burgers waarborgde, de rechten der Kamers zoo uitbreidde, dat in Frankrijk het parlementaire stelsel heerschte en door invoering van een hoogen census, die het getal kiezers tot 200000, het getal verkiesbaren tot 24000 beperkte, alle macht aan den welgestelden burgerstand (*bourgeoisie*) overdroeg, werd de hertog *van Orleans* den 9den Augustus 1830 als *Louis Philippe* tot koning der Franschen uitgeroepen.

Frankrijk van 1830—1848. De nieuwe koning nam in plaats van de witte, de driekleurige vlag weer aan en plaatste de leiders der liberalen, eerst *Lafitte* (tot 1831), daarna *Casimir-Périer* (tot 1832) aan het hoofd van het ministerie. Toch rustte zijn troon op losse grondslagen en werd zoowel door de legitimisten, die den koning als een verrader beschouwden, als door de in hun verwachtingen teleurgestelde republikeinen heftig bestookt. Reeds in 1832 brak in de Vendée een legitimistische opstand uit onder den hertog *van Berry* en in Parijs een republikeinsche. Ook samenzweringen en aanslagen bleven niet uit. In 1832 werd een coalitie-ministerie gevormd, waarvan de maarschalken *Soult*, *Gérard* en *Mortier* in schijn voorzitters, doch waarvan *Guizot* en *Thiers* de invloedrijkste leden waren, en dat zich met enkele veranderingen vier jaar wist te handhaven. De regeering beheerschte de verkiezingen zoowel door haar invloed als door direkte en indirekte omkooping en had in de Kamer van Afgevaardigden steeds een meerderheid, die zij door het vervullen van persoonlijke wenschen volgzaam maakte; de door den koning benoemde pairs waren nog minder zelfstandig. De schandelijke gewinzucht en corruptie der leidende kringen werd door verschillende voorvallen openbaar. Ook de koning verspeelde de algemeene achting door zijn hebzucht en de wijze, waarop hij de belangen zijner familieleden behartigde; zijn burgerlijke eenvoud ging door voor gierigheid en men beschuldigde hem in het openbaar van geld-speculatie. De regeering, steunende op haar wettelijke macht, lette op geen enkel symptoom van ontevredenheid. De steeds talrijker wordende aanslagen op den koning, bijv. die van *Fieschi* (28 Juli 1835) en de herhaalde opstanden der arbeiders te Parijs, Lyon en St. Etienne werden met beperking van vereenigings- en persvrijheid beantwoord, terwijl de politieke processen aan de jury's werden onttrokken en opgedragen aan de Pairs.

In de buitenlandsche politiek had de koning zich, om de gunst der vreemde vorsten te verkrijgen, op den achtergrond gehouden, den Poolschen opstand niet ondersteund en zich er toe bepaald door de bezetting van Ancona (1831) den Franschen invloed in Italië tegen Oostenrijk te handhaven en de onafhankelijkheid van België door militaire interventie te steunen. De verovering van Algerië werd met succes voor de Fransche wapenen voortgezet, terwijl door de vloot de Fransche belangen in Amerika en Oceanië werden gewaarborgd. De eerzucht van het leger en ook van een deel des volks werd hierdoor echter niet bevredigd en *Thiers*, die na het aftreden van het conservatieve kabinet *Molé*, in Januari 1848 minister-president was geworden, streelde de chauvinistische gezindheid van het volk door *Napoleon's* lijk van St. Helena naar Parijs te doen overbrengen en door een krachtige politiek in het Oosten, waar hij voor *Mehemed Ali* van Egypte tegen de Porte en de daarmede verbonden Quadruple Alliantie partij koos. Hij scheen het zelfs op een grooten oorlog te willen laten aankomen, waarin

hij de Rijngrenzen hoopte te herwinnen. De koning durfde dien echter niet aan en *Thiers* werd den 21sten October 1840 ontslagen. Toen ook de pogingen van prins *Lodewijk Napoleon*, om het leger voor het Bonapartisme te winnen in 1836 en 1840 mislukten, verloor de Julimonarchie door haar kleinzielige en enghartige buitenlandsche politiek, vooral in zake haar stelling nemen voor den Zwitserschen „Sonderbund", en door de listen in de Spaansche huwelijks-kwestie, steeds meer en meer haar aanzien. Een groot verlies was ook de tragische dood van den meest populairen zoon van *Lodewijk Philips*, den troonopvolger (13 Juli 1842). Het meeste kwaad deed echter *Guizot*, die sedert 1840 in werkelijkheid, sedert 1847 ook in naam leider der regeering was, door de hardnekkigheid, waarmede hij alle klachten en protesten over de zelfzucht der heerschende bourgeoisie en de omkoopbaarheid der pairs en afgevaardigden onopgemerkt liet en iedere kiesrechtuitbreiding weigerde. Stakingen en mislukte oogsten verspreidden gebrek en ellende. Anderzijds nam de beweging voor kiesrechtuitbreiding van jaar tot jaar grootere afmetingen aan en breidde zich uit over alle lagen des volks. Zelfs een deel van de aanhangers der Julimonarchie, de zoogenaamde dynastieke oppositie onder *Odilon Barrot* en *Thiers*, sloot zich bij deze beweging aan en verbond zich met de republikeinen tot het organiseeren van openbare banketten voor uitbreiding van het kiesrecht. Van Juli tot September 1847 werden 70 van die hervormingsbanketten gehouden. De regeering verbood in Februari 1848 het houden van zoo'n banket in het 12de arrondissement van Parijs. Toch zond het comité uitnoodigingen daarvoor den 22sten Februari 1848. De regeering trok een aanzienlijke troepenmacht in en om Parijs samen, verhinderde het banket en onderdrukte de hierbij ontstane onlusten. Maar den volgenden dag maakte de Nationale Garde gemeene zaak met het volk en des avonds kwam het tot een botsing tusschen burgers en militairen (*Februari-revolutie*); overal werden barricaden opgeworpen. De soldaten waren ontmoedigd, vooral toen de koning begon te aarzelen. Het volk, waarbij zich verscheiden linie-regimenten aansloten, rukte den 24sten Februari naar de Tuileriën en *Lodewijk Philips* vluchtte, nadat hij ten gunste van zijn kleinzoon, den graaf *van Parijs*, afstand had gedaan. Doch de opstandelingen drongen in de zittingzaal der Kamer door en noodzaakten deze tot het benoemen van een Voorloopig Bewind onder voorzitterschap van *Lamartine*, dat gedeeltelijk uit republikeinen, als *Arago*, *Crémieux* en *Garnier-Pagès*, deels uit socialisten, als *Ledru-Rollin* en *Louis Blanc* en een arbeider *Albert*, bestond. Zoo stortte de Julimonarchie ineen en ditmaal bereikten de leiders van den opstand hun doel: een republiek.

De Tweede Republiek (1848—1852). De nieuwe regeering zetelde in het stadhuis, riep dadelijk de republiek uit en besloot een nationale vergadering bijeen te doen komen, die een grondwet zou samenstellen. De roode vlag der socialisten als nationale vlag werd afgewezen en een socialistische demonstratie op 16 April door de Nationale Garde beteugeld. De oprichting van „nationale werkplaatsen" tot werkverschaffing aan en onderhoud van socialistische arbeiders moest men echter toestaan. Na de opening der door algemeen stemrecht gekozen Constitueerende Nationale Vergadering (4 Mei) werd het Voorloopig Bewind door een uitvoerend comité vervangen, bestaande uit *Lamartine*, *Arago*, *Marie*, *Garnier-Pagès* en *Ledru-Rollin*. De Nationale Vergadering was echter veel conservatiever gezind dan de Parijsche bevolking en besloot, ook met het oog op de daarmede verkregen ongunstige resultaten, tot de sluiting van de „nationale werkplaatsen" en verwijdering der nu werklooze arbeiders naar de provincie. Dit had den 14den Juni het uitbreken van een geweldigen arbeiders-opstand ten gevolge, die echter door den minister van Oorlog met behulp van linie-troepen en de Nationale Garde in drie dagen (24—26 Juni) onderdrukt werd; meer dan 10000 arbeiders werden gedood, talrijke gevangenen verbannen. Het republikeinsch uitvoerend comité werd door de Nationale Vergadering ontbonden en *Cavaignac* als minister-president alleen met de uitvoerende macht belast; tegen de clubs en de pers werden de strengste maatregelen genomen. Onder den indruk van die gebeurtenissen werd over de grondwet der republiek beraadslaagd. Op *Lamartine's* voorstel werd besloten, dat de verkiezing van den president der republiek niet door de Vergadering, maar direct door het volk bij plebisciet zou geschieden en de keuze voor vier jaar zou gelden. Zoo geschiedde het, dat na de afkondiging der nieuwe grondwet (12 November) bij de presidentskeuze niet de candidaat der Nationale Vergadering *Cavaignac*, maar door een coalitie van monarchisten, Bonapartisten, clericalen en socialen prins *Lodewijk Napoleon* met 5 434 226 van de 7327345 uitgebrachte stemmen tot president gekozen werd. Deze aanvaardde zijn ambt den 20sten December met een eed op de grondwet.

Nadat de Constitueerende Nationale Vergadering in Maart 1849 nog tot een expeditie tegen Rome tot herstel van den paus en den Franschen invloed in Italië besloten had, werd zij den 26sten Mei ontbonden en kwam 2 dagen later de nieuw gekozen Wetgevende Vergadering bijeen, waarin de monarchisten en clericalen de meerderheid hadden; de gematigde republikeinen hadden allen invloed verloren. De pers en de vereenigingen werd door zware straffen in haar vrijheid belemmerd; in Rome werd na de inneming der stad (2 Juli) het onbeperkt gezag van den paus hersteld; in den beginne van 1850 werd de Fransche school aan de geestelijkheid overgeleverd en door een nieuwe kieswet, die het stemrecht aan een direkte belasting en een tweejarig verblijf bond, het aantal kiezers van 9 op 6 millioen gebracht. De Wetgevende Vergadering maakte zich door deze maatregelen bij de lagere volksklassen steeds meer impopulair, terwijl de president op talrijke reizen door het land haar gunst trachtte te winnen, de gebreken van zijn regeering aan den tegenstand der Wetgevende Vergadering weet en door vrijgevigheid en militaire schouwspelen de sluimerende sympathieën van het volk voor den Napoleontischen keizerstijd deed herleven. Onder deze omstandigheden besloot *Napoleon* te handelen en stelde daarom in het begin van 1851 een grondwetsherziening voor, die het al-

gemeene stemrecht weer invoerde en de herkiezing van den president na zijn vier-jarigen ambtstijd mogelijk maakte. Deze revisie werd in Augustus door de Vergadering verworpen, maar tevens werd verzuimd zich te wapenen tegen een eventueele geweIddaad. *Napoleon* besloot nu tot een staatsgreep, die zeer zorgvuldig werd voorbereid. In den nacht van 1 op 2 December 1851 werden 60 afgevaardigden en voorname politici (*Changarnier*, *Cavaignac*, *Victor Hugo*, *Thiers* enz.) gevangen genomen, den volgenden morgen het paleis der Wetgevende Vergadering door troepen bezet en deze door een proclamatie van den president ontbonden verklaard. 218 afgevaardigden, die elders bijeenkwamen, werden gevangen genomen en ook het hoogste Gerechtshof en de Staatsraad gewelddadig ontbonden. Toch hielden de arbeiders zich vrij rustig; slechts op enkele plaatsen werden barricaden opgeworpen en gewapende tegenstand beproefd. Om een afschrikkingwekkend voorbeeld te stellen, richtten toch de Bonapartistische generaals 3 en 4 December in de straten van Parijs een bloedbad aan; 100000 personen werden in het geheele land gevangen genomen en velen van hen naar Cayenne en Lambessa verbannen of gedeporteerd.

De prins liet de beslissing van den strijd tusschen hem en de Wetgevende Vergadering aan het volk over door een nieuwe grondwet voor te stellen. Het plebisciet had 20 en 21 December plaats, en daar het volk naar rust verlangde, de geestelijkheid voor *Napoleon* gewonnen was en het leger vóór hem stemde, werd met 7,5 millioen tegen 650000 stemmen de nieuwe grondwet aangenomen, die een president der republiek voor 10 jaar met alle heerschersbevoegdheden, maar aan het volk verantwoordelijk, een wetgevend lichaam door algemeen stemrecht gekozen, doch zonder wetgevend initiatief, en een door den president benoemden Senaat instelde. Deze (14 Januari 1852) afgekondigde grondwet verleende het staatshoofd een bijna absolute macht. Daar ook de verkiezingen voor het Wetgevend Lichaam goed voor de nieuwe regeering uitvielen, trachtte *Napoleon* openlijk het keizerrijk weder te herstellen. Een Senaatsbesluit legde den 7den November de vraag aan het volk voor, dat met 7801321 tegen 251781 stemmen zich voor het keizerrijk uitsprak. Als *Napoleon III* werd de prins den 2den December 1852 tot keizer uitgeroepen. De Europeesche mogendheden erkenden gedeeltelijk slechts aarzelend het Tweede Keizerrijk. Daar verschillende vorstelijke familieën zijn huwelijksaanzoeken afwezen, huwde de keizer den 29sten Januari 1853 de Spaansche gravin *Eugenie van Montijo*.

Het Tweede Keizerrijk (1852—1870). De nieuwe regeering wijdde zich ijverig aan de maatschappelijke vraagstukken. Handel en nijverheid bloeiden; de welstand nam toe en het volk scheen met het nieuwe stelsel tevreden. De beraadslagingen van den Senaat en de Wetgevende Vergaderingen verliepen vreedzaam. Voornamelijk wist *Napoleon* zich door zijn buitenlandsche politiek steeds meer populair te maken. Terwijl hij in den Krimoorlog (1854—1856) met Engeland tegen Rusland optrad, scheen hij de verdediger van Europa's vrijheid tegen de veroveringszucht van den czaar. De Fransche troepen wisten in ernstiger gevechten dan in Algerië nieuwe lauweren te veroveren; Frankrijk voerde op de vredesconferentie te Parijs het hoogste woord; de regeeringen, zelfs de Russische, wedijverden om *Napoleon's* vriendschap; de Heilige Alliantie was door den Krimoorlog geheel uiteengeslagen en Frankrijk was weer de eerste mogendheid van het vasteland, zijn keizer de voornaamste vorst, naar wiens woorden men in spanning luisterde. De geboorte van een prins (16 Maart 1856) scheen de dynastie op den troon te bevestigen. De aanslag van *Orsini* (14 Januari 1858), hoewel zonder gevolg, maakte grooten indruk op den keizer. In den beginne schreef men de daad aan republikeinsche woelingen toe en de regeering liet den 18den Februari 1858 door het Wetgevend Lichaam een „Wet voor de algemeene veiligheid" aannemen, op grond waarvan de minister van Binnenlandsche Zaken, generaal *Espinasse*, 2000 politiek verdachten liet deporteeren. Spoedig echter noemde de keizerlijke regeering de onhoudbare toestanden in Italië de eenige oorzaak van den aanslag. *Napoleon* meende, dat het tijdstip gekomen was, om door Sardinië te steunen, Oostenrijk uit Italië te verdrijven en het schiereiland onder Frankrijk te brengen. Hij sloot in Juli 1858 met *Cavour* het geheime verdrag van Plombières, dat door het huwelijk van zijn neef, prins *Jérôme Napoleon* met een dochter van *Victor Emanuel* (30 Januari 1859) nog versterkt werd. *Napoleon* zelf bracht een Fransch leger over de grenzen met het doel: „Italië vrij tot aan de Adria" en behaalde met behulp der inwoners van Piemont de overwinningen bij Magenta (4 Juni) en Solferino (24 Juni), sloot echter met het oog op de dreigende houding van Pruisen reeds den 11den Juli met Oostenrijk den voorloopigen vrede van Villafranca, die te Zürich bevestigd werd, en Lombardije aan Sardinië schonk. Het onmiddellijk gevolg van dien oorlog was de niet verwachte uitbarsting van het Italiaansche nationale gevoel, dat de samensmelting van bijna het geheele schiereiland onder het Huis *van Savoye* bewerkte. Frankrijk waagde het niet handelend in te grijpen; het bepaalde zich tot de bescherming van de rest van den Kerkelijken Staat en liet zich de erkenning van Italië afkoopen door den afstand van Savoye en Nizza (24 Maart 1860).

Dit einde van den Italiaanschen Oorlog verbitterde niet alleen de clericalen, maar werd ook door andere Franschen als een politieke fout beschouwd. Zelfs verstandige maatregelen, als het handelsverdrag met Engeland (23 Januari 1860), waarop verdragen van gelijke strekking met andere staten volgden, werden den keizer verweten. Zijn politiek werd daardoor onzeker, streefde naar uiterlijk succes en liet zich door de avontuurlijke plannen van een *Morny*, *Persigny* en *Walewski* beïnvloeden. In 1860 nam Frankrijk aan een oorlog van Engeland tegen China deel en kwam in Syrië voor de Christenen tusschen beide. In 1861 begon *Napoleon* de Mexicaansche onderneming in de hoop, terwijl de Noord-Amerikaansche Unie door burgeroorlogen geteisterd werd, Mexico en Centraal-Amerika onder Franschen invloed te brengen. Weliswaar werd Mexico door de Fransche troepen veroverd en aartshertog

Maximiliaan op den Mexicaanschen troon geplaatst, doch de oorlog verslond ontzaggelijke sommen en om die niet geheel openbaar te maken, werden heimelijk alle beschikbare geldmiddelen en al het in de dépôts voorhanden zijnde oorlogsmateriaal verbruikt. Ten slotte was het Fransche leger toch niet in staat *Maximiliaan* op den Mexicaanschen troon te handhaven en moest op het dreigen der Unie in 1867 Mexico verlaten en *Maximiliaan* prijsgeven. Terwijl Frankrijk in Mexico bezig was, moest het de Polen aan hun lot overlaten, ontruimde na de September-conventie (18 September 1864) Rome, en kon in 1866 gedurende den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog niet beslissend optreden. De onverwacht snelle en volkomen overwinning van Pruisen bij Königgratz, die de Franschen bijna als een door hen zelf geleden nederlaag beschouwden, bracht alle berekeningen van den keizer in de war. Hij liet weliswaar in een nota van zijn minister van Buitenlandsche Zaken *Lavalette* verklaren, dat het uiteengaan van den ouden Duitschen Bond een voordeel was voor Frankrijk, maar de algemeene opinie was integendeel, dat de vorming van twee groote nationale staten aan Frankrijk's oostgrens zijn overwicht in Europa in gevaar bracht.

De wereldtentoonstelling van 1867 en de bezoeken van verschillende souvereinen daaraan omgaven den keizer wederom met een nimbus. Daarentegen gelukte het niet Luxemburg door koop te verkrijgen. Frankrijk moest zich tevreden stellen met de ontruiming door de Pruisen en de onzijdigheidsverklaring en de interventie in Italië van den paus, wiens wereldlijke macht door den slag bij Mentana (4 November 1867) nog eenmaal gered werd, maakte hem verdacht bij de liberalen in Italië. *Napoleon* concentreerde daarop al zijn krachten op de reorganisatie van het leger, die de minister van Oorlog *Niel* bij den geringen lust der Kamers nieuwe lasten op te leggen, slechts zeer onvolledig kon doorzetten, waartegenover een uitstekend achterlaadgeweer werd ingevoerd, en op een politieke hervorming, die het keizerschap bij de natie in aanzien moest doen stijgen. De schommelende politiek van den behendigen *Rouher* tusschen concessies en repressieve maatregelen had geen goed succes en de nieuwe verkiezingen voor het Wetgevend Lichaam gaven niettegenstaande den officieelen invloed der regeering, aan deze slechts 4467720, aan de oppositie 3258777 stemmen. In de Wetgevende Vergadering eischten in Juli 1869 reeds 46 afgevaardigden verantwoordelijkheid der ministers, benevens onafhankelijkheid en vrije beweging met initiatief voor het Wetgevend Lichaam. De keizer ontsloeg *Rouher* en benoemde den 2den Januari 1870 *Ollivier*, tot dusverre lid der oppositie, tot president van een uit gematigd-liberale voorstanders van het keizerrijk bestaand ministerie, dat de kroning van het gebouw (*le couronnement de l'édifice*) door een liberale constitutie moest voltooien. Maar de Parijsche democratie beschouwde dit toegeven als zwakheid en werd daardoor tot groote demonstraties, ja zelfs pogingen tot opstand aangemoedigd. Daar het den oudwordenden, ziekelijken keizer aan beslissende kracht ontbrak, werd de uitvoering der hervormingen uitgesteld en zijn omgeving oordeelde het noodig het aanzien van het keizerrijk door een nieuwe volksstemming meer luister bij te zetten. Het plebisciet (8 Mei) gaf weliswaar 7350142 stemmen vóór en 1538825 tegen, maar de groote steden hadden overwegend tegen den keizer gestemd, terwijl ook leger en vloot nog 50000 stemmen tegen hadden uitgebracht. Nu achtte *Napoleon's* omgeving een populairen buitenlandschen oorlog onontbeerlijk, om het geschokte keizerrijk opnieuw te grondvesten.

Deze oorlog kon alleen tegen Pruisen gericht zijn en het verkrijgen van de Rijngrenzen ten doel hebben. De nieuwe minister van Buitenlandsche Zaken, *Gramont*, die vast op de hulp van Oostenrijk en Italië rekende, nam de candidatuur van den erfprins *Hohenzollern* naar den Spaanschen troon als oorlogsvoorwendsel: den 19den Juli 1870 werd de oorlogsverklaring te Berlijn overhandigd. Het Fransche volk liet zich door de geesdrift van den oorlog medeslepen; bij de stemming in het Wetgevend Lichaam over het oorlogscrediet (15 Juli) waren slechts tien tegenstemmers. Intusschen werden de verwachtingen spoedig teleurgesteld. De *Fransch Duitsche Oorlog* (zie aldaar) maakte aan het keizerschap een einde en herschiep Frankrijk ten derde male in een republiek, die echter in den vrede van Frankfort moest toestemmen.

De derde Republiek (1870—1907). De wapenstilstand van 20 Januari 1871 bepaalde, dat dadelijk verkiezingen voor een Nationale Vergadering zouden uitgeschreven worden, die over vrede en oorlog te beslissen zou hebben. Deze verkiezingen gaven 8 Februari een groote meerderheid aan de conservatieven, die voor den vrede waren. De Nationale Vergadering, 750 leden sterk, 13 Februari te Bordeaux bijeengekomen, beantwoordde aan de verwachtingen des volks, daar het alle partijtwisten liet rusten, den gematigd-republikein *Grévy* tot haar voorzitter en *Thiers* tot hoofd van het Uitvoerend Bewind benoemde en hem volmacht gaf tot het voeren van vredesonderhandelingen (zie *Fransch-Duitsche Oorlog*).

Het aantal monarchisten in de Nationale Vergadering was zoo groot, dat het herstel van het koningschap in Frankrijk toen wel mogelijk geweest zou zijn, maar noch de graaf *van Chambord* noch de lijn *Orléans* bezat den moed het bewind te aanvaarden en de uitvoering van den door het volk verlangden vrede op zich te nemen. De monarchisten sloten daarom met de republikeinen de overeenkomst van Bordeaux, volgens welke de vraag omtrent een definitieven regeeringsvorm voorloopig onbeslist zou blijven. Daarentegen zetten zij door, dat de zetel der Nationale Vergadering niet naar Parijs, maar naar Versailles verlegd zou worden. Hierdoor wekten zij bij de opgewonden bevolking van Parijs den argwaan, dat men een herstel van de reactionnaire monarchie beoogde, waarom de communisten, die reeds gedurende het beleg (31 October 1870 en 22 Januari 1871) opgestaan waren, den 18den Maart 1871 een nieuwen opstand beproefden, die nu gelukte. De troepen moesten Parijs verlaten en de *Commune* (zie aldaar) werd geproclameerd. Onder de moeilijkste omstandigheden ondernam de regeering van Versailles uit de herovering van Parijs,

dat eerst in de laatste week van Mei 1871, onder verschrikkelijke gruweldaden en de vlammen van de door de Communards in brand gestoken staatsgebouwen, door het leger kon worden ingenomen. Hierdoor nam het vertrouwen in *Thiers*' geestkracht toe. Einde Juni kon hij reeds een leening van $2^1/_2$ milliard sluiten, en door betaling van een aanzienlijk deel der krijgsschatting aan Duitschland een groot deel van het land van de vreemde bezetting bevrijden. Hij werd daarop den 31sten Augustus voor drie jaar tot president der republiek gekozen, waarbij intusschen het recht der Nationale Vergadering, om het land een nieuwe (monarchale) grondwet te geven, uitdrukkelijk voorbehouden werd. Reeds in Juli 1872 verschafte *Thiers* zich door een leening van 3 milliard, die tot groote vreugde der Franschen 14 maal volteekend werd, de middelen, om het einde der occupatie door de Duitsche troepen in September 1873 te bewerkstelligen. De reorganisatie van het leger werd met kracht aangevat, de Oost- en Noordgrens door talrijke grootere en kleinere vestingen versterkt en Parijs door een nieuwen kring van forten omgeven. Daardoor steeg de staatsschuld tot 22 milliard; de jaarlijksche tekorten bedroegen 600 millioen, waardoor de belastingen op bijna alle verbruiks- en genotartikelen verhoogd en nieuwe belastingen ingevoerd moesten worden. Toch bloeiden handel en nijverheid en de staatsinkomsten stegen van jaar tot jaar. De Republiek werd bij het volk steeds meer en meer populair, zooals de naverkiezingen duidelijk bewezen. Ook *Thiers* hield haar voor den eenig mogelijken staatsvorm, en drong dikwijls, o. a. den 13den November 1872, op een definitieve uitroeping der republiek aan en stelde in Mei 1873 een wet voor in dien geest. De monarchistische meerderheid meende echter thans *Thiers* te kunnen ontberen, sprak den 23sten Mei een votum van wantrouwen uit en nam dadelijk toen *Thiers* zijn ontslag indiende, dit met 368 tegen 339 stemmen aan. Nog in denzelfden nacht werd *Mac Mahon* tot president gekozen, die den hertog *de Broglie* aan het hoofd van een zeer reactionnair ministerie plaatste, dat zich het herstel van de wettelijke monarchie van *Hendrik V*, den graaf *van Chambord*, ten doel stelde. Reeds hadden den 22sten October de monarchisten een desbetreffend voorstel ingediend, toen *Chambord* plotseling door zijn weigering de driekleur aan te nemen en zich tot beloften te verplichten, allen monarchistischen plannen den bodem insloeg (27 October). Bij dezen stand van zaken besloot de rechterzijde, teneinde tenminste de conservatieve belangen te beschermen, zich met de gematigde republikeinen te verbinden. De waardigheid van president werd den 19den November 1873 voor zeven jaar (septennaat) aan *Mac Mahon* opgedragen en de uitwerking van een grondwet aan een commissie van 30 personen toevertrouwd. Den 25sten Februari 1875 werd de grondwet der republiek in den door *Ballon* voorgestelden vorm met 425 tegen 252 stemmen aangenomen. Deze bestendigde het septennaat en stelde twee Kamers in, een direkt door het volk gekozen Kamer van Afgevaardigden van 533 en een Senaat van 300 leden, waarvan 75 voor het leven, de overige voor negen jaren door zekere klassen van notabelen gekozen moesten worden. De nieuwe grondwet trad den 1sten Januari 1876 in werking.

Terwijl de meerderheid van den Senaat nog conservatief was, werden in de Kamer slechts 170 conservatieven, daarentegen 360 republikeinen gekozen. Om dit feit ongedaan te maken, deden de clericalen, die nu in plaats van de monarchisten op den voorgrond traden, een poging tot reactie onder leiding van *Broglie*; den 25sten Juni 1877 werd de Kamer ontbonden en de minister van Binnenlandsche Zaken, *Fourtou*, stelde alle middelen van het oude keizerrijk in het werk, om een conservatieve meerderheid te verkrijgen; ook *Mac Mahon* trachtte door manifesten en redevoeringen dit doel te bereiken. Intusschen leidde *Gambetta* de campagne der republikeinen met groote gematigdheid en zulk een beleid, dat den 14den October 1877 320 republikeinen gekozen werden. *Mac Mahon* onderwierp zich, ontsloeg *Broglie* en belastte in December 1877 *Dufaure*, een gematigd republikein, met de vorming van een nieuw ministerie. Toen de aanvullingsverkiezingen voor den Senaat in Januari 1879 ook daar een republikeinsche meerderheid brachten, verlangde de republikeinsche partij de verwijdering van alle monarchisten en clericalen uit het bestuur en de hoogere justitie- en legerbetrekkingen. Dit bracht *Mac Mahon* er toe 30 Januari 1879 zijn ontslag te nemen, waarop het Congres *Grévy*, den leider der gematigde republikeinen, tot president koos. Leider der republikeinsche partij in de Kamer werd *Gambetta*. Zijn aanhangers, de republikeinsche linkerzijde en de *Union républicaine*, heetten wegens hun zich schikken naar de omstandigheden, opportunisten en waren gematigd gezind, doch lieten zich door de radicalen steeds meer naar links dringen, om de volksgunst niet te verliezen. Zij gaven in 1879 hun toestemming tot verplaatsing van den zetel der Kamers van Versailles naar Parijs en in 1880 tot een volledige amnestie aan de Communards. Ook werd krachtig tegen den overmachtigen clerus opgetreden, de volksschool hervormd en leerplicht ingevoerd. De republiek scheen voor altijd gevestigd te zijn, vooral sedert de gevaarlijkste monarchistische partij, de Bonapartisten, door den dood van den keizerlijken prins (1 Juni 1879) tot onmacht gedoemd was. *Gambetta* nam den 14den November 1881 zelf de leiding van het ministerie op zich. Vooral ten opzichte van de buitenlandsche politiek verwachtte men veel van hem. *Gambetta* rekende op een verbond met Engeland in de Egyptische quaestie en verdere successen in Afrika, waar Frankrijk zich in het voorjaar van 1881 Tunis had toegeeigend. Doch *Gambetta's* heerschappij eindigde reeds den 26sten Januari 1882, daar de Kamer uit wantrouwen tegen zijn dictatoriale neigingen een door hem voorgestelde wijziging in de kieswet afstemde. Door de hierop volgende talrijke ministerie-wisselingen werd Frankrijk's actie naar buiten zoo verlamd, dat Engeland het geheel uit Egypte verdrong.

Eindelijk slaagde *Ferry* den 21sten Februari 1883 er in een ministerie te vormen, dat zich langeren tijd kon staande houden, ofschoon onder zijn bewind zich reeds bedenkelijke teekenen voor de republiek voordeden. De pretendenten staken hun hoofd weer op; de staatsinkomsten verminderden;

de zaken gingen achteruit. *Ferry* ontsloeg alle prinsen van het Huis *Orleans* uit hun militaire betrekkingen, wist door een wijziging in het Wetboek van Strafrecht 614 monarchaal gezinde rechters te ontzetten, bracht een conversie der 5 % rente in een 4½ % rente tot stand en bevredigde de wenschen der radicalen, door de echtscheidingswet en een gedeeltelijke grondwetsherziening. Door zijn koloniale politiek bracht hij echter Frankrijk in groote moeilijkheden. De Fransche regeering wilde haar bezit in Achter-Indië met Anam en Tongking uitbreiden en kwam door de verovering van dat laatste land in 1884 tot een oorlog met China, waardoor zij genoodzaakt was tegen de Middel-Europeesche mogendheden, ook tegen Duitschland, een vriendelijke houding aan te nemen, en in de Egyptische quaestie met haar tegen Engeland samen te gaan. Dit bracht *Ferry* in onmin met de partij der revanche en, hoewel hij een voor Frankrijk gunstigen vrede met China, dat Anam en Tongking afstond, wist te verkrijgen (9 Juni 1885), was toch de rampspoed van een Fransche troepenmacht voor Langson in Tongking voldoende, om *Ferry* te doen vallen (30 Maart 1885). De nieuwe minister-president *Brisson* kreeg het stemmen met lijsten van de Kamerverkiezingen in beide Kamers aangenomen. Toen hadden den 4den October 1885 de nieuwe Kamerverkiezingen plaats, die ongunstig voor de republikeinen uitvielen; de opportunisten hadden alleen niet meer de meerderheid, maar waren afhankelijk van de radicalen onder *Clémenceau*, die ieder ministerie, ook wanneer het gedeeltelijk uit hun partij voort was gekomen, deden vallen, zoodra het niet geheel overeenkomstig hun wenschen handelde. Daardoor volgden de ministeries elkander snel op en was een vruchtbare politiek onmogelijk.

De minister-president *Freycinet* trachtte de radicalen te winnen, doordat hij den 22sten Juni 1886 een wet liet aannemen, die de prinsen uit het Huis *Orleans* uit Frankrijk verbande, doch dezen verbonden zich met de monarchisten tegen hem en brachten door aanneming van een door de regeering bestreden wet, waarbij de onder-praefecturen afgeschaft werden, ook het ministerie-*Freycinet* ten val (3 December 1886). De nieuwe regeering had in haar midden twee op den voorgrond tredende persoonlijkheden: den radicalen voorstander der revanche *Goblet*, tevens premier, en den minister van Oorlog *Boulanger*, die zich, door den nationalen haat tegen Duitschland aan te wakkeren, een voorname plaats trachtte te veroveren. Hij trok op de oostgrens een groote troepenmacht samen, gaf hoog op van een nieuw ontploftingsmiddel (meliniet) en bereidde de mobiliseering van het in het oosten staande legerkorps voor. Intusschen dreigde een toevallige gebeurtenis den oorlog dadelijk te doen uitbarsten. *Schnäbele*, een Fransch commissaris van politie, wiens inhechtenisneming in Duitschland wegens zijn herhaald spionneeren bevolen was, kwam op uitnoodiging van zijn Duitschen collega *Gautsch* voor bespreking van dienstaangelegenheden naar Novéant, werd gevangen genomen en naar Metz gebracht (20 April 1887). Deze toevallige samenloop van omstandigheden scheen den Franschen een aanslag toe en deed een storm van verontwaardiging opgaan. *Goblet*, *Boulanger* en drie andere radicalen uit het ministerie eischten het zenden van een ultimatum naar Duitschland, ja zelfs den oorlog; doch de verstandige tegenstand van president *Grévy* leidde tot een vredelievende behandeling, die dan ook spoedig het in vrijheid stellen van *Schnäbele* ten gevolge had.

Deze gebeurtenissen hadden de positie der radicale ministers geschokt en daar hun financieel bestuur slechte resultaten had, veroorzaakte de begrootingsdiscussie den 17den Mei 1887 den val van het ministerie-*Goblet*. Het werd door het gematigde ministerie-*Rouvier* vervangen, dat *Boulanger* naar Clermont overplaatste. Ofschoon het Kabinet eveneens een groote legeruitbreiding tot stand bracht, voerde het toch in de begrooting spaarzaamheid en streng toezicht in, zoodat aanzienlijke sommen bespaard werden. Intusschen werd de republiek in gevaar gebracht door de zelfzucht der radicalen en de opruïngen der Boulangisten, die een vernietiging van het parlementaire stelsel en een oorlog tegen Duitschland op hun programma hadden. *Grévy* zelf en zijn raadgevers genoten in Frankrijk weinig aanzien en de corruptie in de hoogste staatsbetrekkingen was een openbaar geheim.

Generaal *Caffaral*, de chef van den generalen staf, werd onder de aanklacht, dat hij met de Orde van het Legioen van Eer handel gedreven zou hebben, in hechtenis genomen; spoedig bleek, dat een groot aantal andere generaals daaraan medeplichtig was en dat in het bijzonder de schoonzoon van *Grévy*, *Wilson*, met de grootste schaamteloosheid zijn plaats in het paleis van den president misbruikt had voor het handelen in ambten, orden en gunstbewijzen. *Grévy* weigerde ontslag te nemen, waarop van alle zijden werd aangedrongen; maar toen het kabinet-*Rouvier* aftrad, niemand een ministerie onder *Grévy* wilde vormen en de Kamer zich permanent verklaarde, moest de grijze president den 2den December 1887 aftreden en zich in het particuliere leven terugtrekken.

Bij de keuze van een nieuwen president stemden de republikeinen op den kleurloozen *Sadi Carnot*, die reeds den 3den December door het *Congres* gekozen werd. *Carnot* trachtte zijn representatief ambt door groote prachtontwikkeling weer aanzien te verschaffen en bracht zoowel daardoor als door zijn onaanvechtbaar karakter langzamerhand de republiek weer tot populariteit.

Eerst droeg hij de vorming van een ministerie op aan *Tirard* (11 December), die echter niet lang stand hield. *Boulanger* trachtte alle ontevreden elementen om zich te verzamelen door een grondwetswijziging en het bijeenroepen eener Constitueerende Vergadering op zijn program te plaatsen. Weliswaar ontzette het ministerie hem uit zijn commando en werd hij den 26sten Maart 1888 door den krijgsraad wegens ernstige overtreding der discipline uit het leger gestooten, maar deze straffen bewerkten slechts, dat het grootste deel van het volk in hem een politieken martelaar zag en zoo werd *Boulanger* de gevierde leider van de „partij van het nationale protest." Radicalen en monarchisten namen den 30sten Maart 1888 het door den Boulangist *Laguerre* ingediend en door de regeering bestreden

voorstel aan, waarbij grondwetsherziening urgent werd verklaard, en brachten daardoor het ministerie-*Tirard* ten val, dat vervangen werd door het radicale kabinet-*Floquet*. Doch deze parlementaire schommelingen begonnen het volk te vervelen. De groote menigte, zoowel in het radicale Noorden als in Parijs, vierde den generaal als haar en Frankrijks held, redder en wreker. Den 19den Augustus werd hij bij drie nieuwe verkiezingen tegelijk tot afgevaardigde gekozen. In het openbaar werkte hij voor een plebisciet ten zijnen gunste. Einde 1888 stortte *de Lesseps*' groote onderneming van het Panamakanaal ineen, waardoor honderddnizenden kleine lieden groote schade leden. In het begin 1889 viel een der grootste geldinstellingen van Frankrijk, de *Comptoir d'Escompte*, ten gevolge van krankzinnige speculaties tot het monopoliseeren van het koper. Zoo nam de ontevredenheid met de republiek toe en na een verbitterden strijd werd den 27sten Januari 1889 *Boulanger* door Parijs naar de Kamer afgevaardigd. Dat was een schitterende overwinning voor den generaal, dien men algemeen als den toekomstigen heerscher van Frankrijk beschouwde. De monarchisten sloten zich, op raad van den graaf *van Parijs* zelf, bij *Boulanger* aan, wien zijn aanhangers en rijke dames, zooals de hertogin *d'Uzès*, belangrijke geldsommen ter beschikking stelden.

Zoo werd Frankrijk met groote gevaren bedreigd, toen weinige weken vóór de opening der groote wereldtentoonstelling ter viering van het eeuwfeest der Revolutie het kabinet-*Floquet* viel op de grondwetsherziening (14 Februari 1889). In plaats daarvan kwam opnieuw *Tirard*, die *Constans* als minister van Binnenlandsche Zaken nam, welke het als zijn voornaamste taak beschouwde, de republiek tegen het drijven van *Boulanger* te beschermen. Hij trof den generaal persoonlijk door de hem welgezinde Patriotten-Liga te ontbinden, en klaagde daarop met goedvinden der Kamer *Boulanger* en zijn naaste vrienden voor den Senaat aan van samenzwering tegen veiligheid van den Staat en verduistering van staatsgelden. Te vergeefs gaven de meeste vrienden van *Boulanger* hem den raad een opstand te beproeven en in ieder geval voor het gerecht te verschijnen. Hij gaf er echter de voorkeur aan (3 April) naar Brussel, en toen hij daaruit verbannen werd, naar Londen te vluchten. Daarmede was de politieke rol van *Boulanger* uitgespeeld. De openbare meening brandmerkte zijn handelwijze als laf en belachelijk en zijn partij had weldra niets meer te beteekenen. Zijn veroordeeling bij verstek door den Senaat (13 Augustus) en de onthullingen, bij zijn proces en dat van zijn aanhangers, maakten aan zijn invloed voor goed een einde.

Aldus kon de wereldtentoonstelling, die *Carnot* den 5den Mei 1889 opende, ongestoord blijk geven van Frankrijk's vlijt, smaak en rijkdom. De Kamers zetten intusschen den strijd tegen het Boulangisme voort en namen daarop de legerwet van 15 Juli 1889 aan, waarbij de vijfjarige diensttijd door een driejarigen werd vervangen, de instelling van één jaar dienende vrijwilligers ophief, het jaarlijksch contingent met 60000 man verhoogde en voor de niet voor den dienst geschikten een legerbelasting invoerde. De nieuwe verkiezingen brachten in de Kamer een meer naar rechts overhellende republikeinsche meerderheid. Om de eenheid der republikeinsche partij te versterken, kozen bij het weder samenkomen der wetgevende lichamen ook de gematigden den radicaal *Floquet* tot Kamervoorzitter. De monarchisten daarentegen waren niet eensgezind, daar velen van hen het bondgenootschap met de Boulangisten beslist afkeurden en zich zelfs bij de conservatieve republikeinen aansloten, terwijl ook een aantal bisschoppen dit voorbeeld volgde. Het gevolg van deze gebeurtenissen was een belangrijke versterking van de positie der republiek. Weliswaar noodzaakte de handelspolitiek, daar de vrijhandel van *Tirard* geen goedkeuring kon vinden bij de meerderheid der Kamer, reeds den 13den Maart 1890 de regeering tot aftreden, doch het ministerie werd twee dagen later opgevolgd door een nieuw, gevormd door den toenmaligen minister van Oorlog, *Freycinet*, waarin *Constans* de portefeuille van Binnenlandsche Zaken en *Fallières* die van Justitie op zich nam. De nederlaag van het Boulangisme kwam duidelijk uit bij de Parijsche gemeenteraadsverkiezingen (28 April—4 Mei), waarbij slechts twee Boulangisten gekozen werden. Deze rechtvaardiging van *Constans*' energie versterkte de stelling van het ministerie, dat zich openlijk voor beschermende rechten uitsprak en aankondigde, dat het de oude handelsverdragen, die tot 1 Februari 1892 liepen, zou opzeggen, een hoog invoerrecht vaststellen en verlaging daarvan voor vreemde staten slechts tegen bijzondere begunstiging van Fransche uitvoerartikelen toe zou staan. De buitenlandsche politiek kenmerkte zich door een steeds grootere toenadering tot Rusland, waarbij men bescherming meende te moeten zoeken tegen het door Duitschland geleide Drievoudig Verbond. Een Fransch eskader werd (23 Juli—8 Augustus) met grooten luister en onder uitbundige geestdrift te Kroonstad ontvangen. Intusschen werd van alle zijden de nadruk gelegd op het vredelievend karakter van het Fransch-Russisch verbond, het werk van het ministerie-*Freycinet*. Weldra vielen echter weer dreigende voorteekenen waar te nemen door het weder ontstaan der clericale quaestie. Nauwelijks waren (16 Februari 1892) de nieuwe Kamers bijeengekomen, of zij bewerkten een kabinetscrisis. *Freycinet* diende een wetsontwerp in op het vereenigingswezen, dat op gematigde wijze tegen de clericale agitaties gericht was. Den 19den Februari eischte de radicale afgevaardigde *Hubbard* voor de behandeling van dit voorstel de urgentie en wel in dien zin, dat daarmede de Kamer de scheiding van Kerk en Staat zou uitspreken. *Freycinet* was tegen die scheiding en stelde de quaestie van vertrouwen, doch de motie van orde, waarmede hij zich vereenigd had, werd afgestemd. Dadelijk nam het ministerie zijn ontslag. Na vele vergeefsche pogingen werd het den 27sten Februari zoo gereconstrueerd, dat *Loubet* in naam het voorzitterschap bekleedde en *Constans*, wiens krachtig ingrijpen tot het bewaren der orde hem gehaat gemaakt had bij de Boulangisten en radicalen, om een voorwendsel zijn ontslag nam. Het vertrouwen, dat de uiterste elementen daaruit schepten, bleek uit een reeks anarchis-

tische dynamietaanslagen welke in April 1892 in Parijs en de provincies een panischen schrik veroorzaakten. Anderzijds verzetten de bisschoppen, die het kerkbezoek van het volk meer en meer zagen afnemen, zich steeds heftiger tegen de republiek, zelfs niet lettend op het bevel van den paus, die uit haat tegen den Driebond Frankrijk goed gezind was. Dientengevolge werd de monarchale gezindheid der geestelijkheid door een pauselijke encycliek bestreden, die den Franschen clerus de erkenning der republiek als een door God gewilde instelling aanbeval. *Leo XIII* wenschte eenerzijds den verminderenden invloed der Kerk op Frankrijk te herwinnen, anderzijds in dit land een tegenwicht tegen de Italiaansche regeering en het Drievoudig Verbond te vinden. Hij dwong daarom ook de partij der Katholieke monarchisten zich aan de republiek te onderwerpen, en slechts weinige standvastige leden daarvan, zooals de hertog *de la Rochefoucauld* en de markies *de Breteuil*, verzetten zich tegen dit bevel.

Daar het ministerie-*Loubet* tegenover de radicalen zwak was, viel het den 28sten November, hoewel het nationale gevoel der Franschen door de onderwerping van Dahomé door overste *Dodds* bevredigd was. In plaats van *Loubet* werd de minister van Buitenlandsche Zaken premier. Spoedig bleek, dat in het Panama-schandaal een aantal leidende politici betrokken was. Den 13den December moest de minister van Financiën *Rouvier* tengevolge van de tegen hem ingebrachte aanklachten zijn ontslag nemen en werd door *Tirard* vervangen. In plaats van *Floquet* werd *Casimir Périer* tot voorzitter der Kamer gekozen. De verontwaardiging over de voorbeeldelooze corruptie der regeeringskringen was in het geheele land groot, vijf oud-ministers, talrijke op den voorgrond tredende politici en financiers werden aangeklaagd. Intusschen begreep men spoedig, dat de Boulangisten en monarchisten het Panama-schandaal voornamelijk als een wapen tegen de republiek gebruikten. De regeering liet dus alle Parlementsleden, behalve den vroegeren minister van Financiën, *Baïhaut*, buiten vervolging stellen. Bijna alle andere aangeklaagden werden ten slotte door het Hof van Cassatie vrijgesproken en de geheele zaak, die zooveel opzien gebaard had, bloedde dood. Intusschen was het Ministerie *Ribot* over deze quaestie gevallen (30 Maart 1893) en had plaats gemaakt voor het kabinet-*Dupuy*, dat eveneens een vereeniging van alle republikeinen, opportunisten en radicalen beoogde. Met wantrouwen ontvangen, had het weldra onverwacht succes. Het trad vastberaden op tegen de socialisten, wier middel- en vereenigingspunt het door sluiting van de arbeidsbeurs te Parijs (6 Juli 1893) onschadelijk maakte. Het dwong verder Siam, niettegenstaande de tegenwerking van Engeland, tot afstand van den linker Mekongoever (1 Augustus 1893). Daardoor behaalde het bij de nieuwe verkiezingen (20 Augustus en 3 September) een schitterende overwinning. De feestelijkheden, waarmede de aankomst van een Russisch eskader in Toulon en het verblijf der Russische marine-officieren te Parijs gevierd werden (1 October 1893) en die een waarborg voor het Fransch-Russisch Verbond gaven, verhoogden het aanzien der republikeinsche regeering in Frankrijk. Intusschen waren de radicalen wegens hun dalenden invloed ontevreden; zij brachten het geheele kabinet-*Dupuy* ten val. Den 1sten December werd het door het conservatief-republikeinsche ministerie-*Casimir Périer* vervongen, dat zich verzette tegen iedere grondwetswijziging en verzoening met de Kerk op zijn program schreef; dit Kabinet werd reeds in Mei 1894 ten val gebracht. Slechts met moeite gelukte het *Dupuy* een nieuw Kabinet te vormen, dat weer tot de radicalen neigde, maar bestemd was, om tot aan de komende presidentskeuze (December 1894) de zaken te leiden en den strijd met Engeland over het door dat land met den Kongo-staat gesloten verdrag uit te vechten. Daarom nam een koloniale specialiteit, *Hanotaux*, in het ministerie de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. Een onverwachte gebeurtenis had daarna plaats. Toen president *Carnot* Lyon, waar een tentoonstelling gehouden werd, bezocht, werd hij den 24sten Juni bij zijn rit naar den schouwburg door een Italiaan, *Caserio*, doodelijk gewond; weinige uren later overleed hij. De moordenaar behoorde tot een anarchistisch complot, dat aan *Carnot* de terechtstelling der anarchistische bommenwerpers *Ravachol*, *Vaillant* en *Henry* wreken wilde en *Caserio* door het lot tot uitvoering van die daad aangewezen had. De dood van den streng rechtvaardigen president werd algemeen betreurd en bewerkte, dat in Frankrijk de overtuiging postvatte, dat een sterke regeering noodig was. Daarom werd bij de presidentsverkiezing door het Congres, dat 27 Juni in Versailles bijeenkwam, dadelijk bij eerste stemming de conservatieve *Casimir-Périer* met 451 stemmen tot president benoemd. Deze behield het ministerie-*Dupuy*. Het lijk van *Carnot* werd met groote plechtigheid den 1sten Juli in het Panthéon bijgezet. *Casimir-Périer* hield het bestuur niet lang in handen. De heftigheid, waarmede de uiterste partijen (socialisten en radicalen eener-, clericalen en monarchisten anderzijds) elkander bestreden, deed hem met het ministerie-Dupuy reeds den 15den Januari 1895 aftreden. In zijn kort presidentschap had de veldtocht in Madagaskar (zie aldaar) een aanvang genomen.

In de plaats van *Casimir-Périer* werd den 17den Januari 1895 de gematigde republikein *Félix Faure* tot president gekozen. Hij was machteloos en moest aanzien, hoe de Kamers den nationalen tijd verspilden met nutteloos getwist en verdachtmakingen, het gematigde ministerie-*Ribot* in November plaats maakte voor het radicale van *Bourgeois*, dat op zijn beurt in April 1896 door den Senaat ten val werd gebracht. Het kabinet-*Méline* (26 April) legde alle hervormingen, speciaal de noodzakelijke wijzigingen in het zoo antidemocratische belastingstelsel ter zijde, doch werkte het toltarief uit. Het kon zoo handelen, omdat het in de buitenlandsche politiek groot succes had. De verovering van Madagaskar werd voltooid en in 1896 het eiland tot een Fransche kolonie verklaard. Het bezoek van den czaar in October 1896 en van president *Faure* op Peterhof in Augustus 1897 bracht het Fransch-Russisch verbond tot openbaarheid, welks bestaan ook door *Nicolaas II* officieel erkend werd.

De clericale partij, waarbij zich *Méline* en *Faure* hoe langer hoe meer aansloten, hield den tijd gekomen een goeden slag te slaan. Onder het voorwendsel der *Dreyfus*-zaak (zie aldaar) viel zij hartstochtelijk de Israëlieten, Protestanten en vrijmetselaars aan. Zij noemde haar zaak die der nationale eer en deed een binnenlandschen strijd ontbranden, die met grenzelooze heftigheid en verbittering gevoerd werd. Het kabinet-*Meline* stelde zich openlijk aan de zijde der *nationalisten*, zooals de clericalen en monarchisten zich bij voorkeur noemden. De nieuwe verkiezingen (Mei 1898) gaven wederom geen vaste meerderheid. De overgang van het kabinet-*Méline* naar rechts vond echter afkeur bij de, zij het ook kleine, meerderheid der Kamer, zoodat het plaats moest maken voor het radicale ministerie-*Brisson*. Dit werd dadelijk in een nieuwen strijd over de *Dreyfus*-zaak gewikkeld. Overste *Picquart* (zie aldaar) verklaarde, dat niet *Dreyfus*, maar diens aanklager *Esterhazy* de vervaardiger was van het borderel, waarop *Dreyfus*' veroordeeling voornamelijk berustte. *Picquart* werd in hechtenis genomen en in de strengste afzondering gehouden, hoewel overste *Henry* erkende het beschuldigingsmateriaal tegen *Dreyfus* vervalscht te hebben en zich daarna van het leven beroofde, en hoewel generaal *Boisdeffre*, de chef van den generalen staf, bekende zich vergist te hebben en ontslag nam.

Het leger meende, dat zijn eer verbonden was aan de handhaving der veroordeeling van *Dreyfus*, en de chauvinistisch gezinde meerderheid van het volk deelde die meening. Toen daarop de regeering het verzoek der familie *Dreyfus*, om revisie van zijn proces naar het Hof van Cassatie zond, nam de Kamer een motie van wantrouwen tegen het kabinet-*Brisson* aan; het nam ontslag en *Dupuy* vormde een nieuw ministerie (29 October 1898). Ook dit kon geen einde maken aan den hartstochtelijken strijd tusschen de nationalisten en de Dreyfusards. Het Hof van Cassatie beval een revisie van het proces, de nationalisten speculeerden op de lage instincten van het volk en deden het antisemitisme ontbranden. Dat Frankrijk moest toegeven op de oorlogsbedreigingen van Engeland en het door de Fransche expeditie onder *Marchand* bezette Fasjoda ontruimen, verbeterde de positie der regeering niet.

Intusschen overleed plotseling *Felix Faure* (16 Februari 1899). De meerderheid van het Congres kon er niet toe besluiten door de keus van een nationalist de democratische grondslagen der republiek te verzwakken en koos den gematigden, maar overtuigden republikein *Loubet* tot president. Beleedigingen in het openbaar door de nationalisten stichten af op de eenvoudige en eerlijke persoonlijkheid van *Loubet*, en de pogin[illegible] van een militairen opstand door *Deroulède* [illegible] en lukte door de weifeling van den hem [illegible]eden zinden generaal *Roget*. Een verdrag met waren, land (Maart 1899), dat al het land in Mid[illegible]van Afrika ten W. van den 23sten graad O.L.v.Gr. aan Frankrijk afstond, wischte de schande van Fasjoda eenigszins uit. De behandeling van het *Dreyfus*-proces voor het Hof van Cassatie bracht duidelijk de volkomen onschuld van *Dreyfus* aan het licht en tevens de vervalschingen te zijnen nadeele, waaraan ook de militaire rechter van instructie *du Paty de Clam* had medegedaan, en de medeplichtigheid van de hoogste officieren, speciaal van den oud-minister *Mercier*. *Picquart* werd op vrije voeten gesteld; het Hof van Cassatie verwees de zaak naar den krijgsraad te Rennes (Juni 1899). Daar het kabinet-*Dupuy* niet krachtig genoeg tegen de bedreigingen der nationalisten optrad, werd het ten val gebracht en den 22sten Juni door het kabinet-*Waldeck-Rousseau* vervangen, dat zich voornam Frankrijk met vaste hand, doch op gematigde wijze tot rust te brengen en die taak op schitterende wijze vervulde. Het verijdelde de in Augustus 1899 ontdekte samenzwering der partij van *Orleans*; de minister van Oorlog *André* zuiverde het officierenkorps van de clericaal-monarchale elementen en trachtte den militairen geest en de discipline te herstellen.

Het vonnis van den krijgsraad te Rennes werd na lange beraadslagingen den 9den September geveld; het luidde: schuldig met aanneming van verzachtende omstandigheden en tien jaar vestingstraf. De veroordeeling des verraders voldeed de nationalisten en clericalen, die zich als verdedigers van het beleedigde leger hadden opgeworpen. De regeering haastte zich echter den 20sten September *Dreyfus* gratie te schenken, waardoor noch het rechtsgevoel van den veroordeelde en zijn verdedigers bevredigd, noch de haat zijner tegenstanders gestild werd. Intusschen werd echter de *Dreyfus*-zaak aan de openbare discussie onttrokken, de aandacht op andere zaken gevestigd; de regeering diende later een wetsontwerp in over een amnestie, die een einde aan de „affaire" moest maken. Het vonnis, geveld over *Déroulède* en de zijnen, was zeer zacht; de eerste werd voor tien jaar verbannen; de laatsten kwamen er bijna allen met een berisping af; immers de wereldtentoonstelling van 1900 naderde, die een vredig en rustig Frankrijk moest zien.

De regeering, die geheel op de linkerzijde, zelfs op de socialisten, steunde, uit wier midden *Millerand* als minister was opgetreden, sloeg alle aanvallen der nationalisten af en was in staat de wereldtentoonstelling schitterend ten einde te brengen. Parijs weliswaar was en bleef nationalistisch, maar had daardoor de teleurstellin[illegible] verduren, dat de czaar bij zijn nieu[illegible] welke in Frankrijk de hoofdstad ver[illegible]jk en de Fransche volgde de regeering [illegible]en. In Zuid Frankrijk zoodat zij dan ook [illegible] veel onrust verwekt, eerst den achtergro[illegible]d der wijnbouwers, die van de releger onder [illegible]tiger maatregelen eischten tegen de maarschal[illegible]sching, en vervolgens door een werkstahet ko[illegible]er de zeelieden, die zich in Juni over geheel ste[illegible]krijk uitbreidde. Terwijl deze betrekkelijk [illegible]poedig verliep, gaf de gisting onder de wijnbouwende bevolking tot hevige tooneelen aanleiding. De groote malaise, die reeds gedurende eenige jaren bij den wijnbouw bestaat, wordt door de bewoners van het Zuiden in de eerste en voornaamste plaats geweten aan de concurrentie der vervalschte wijnen. Een wetsvoorstel door de regeering bij [illegible] Kamer ingediend, om de wijnvervalschingen scho[illegible]ndere knoeierijen op dit gebied tegen te gaan, reorgani[illegible]de de opgewonden, hartstochtelijke bevan den [illegible]an Zuid-Frankrijk niet en gaf in de leger gewee[illegible] niet alleen aanleiding tot zeer rumoe-

Het jaar 1901 werd voornamelijk ingenomen door de discussies over de wet op de vereenigingen, waardoor de regeering de opheffing van alle niet door den Staat goedgekeurde geestelijke vereenigingen hoopte te bereiken. Daar deze congregaties aanvoerders waren of raad gaven in den strijd, dien de nationalisten voerden, beschouwde die partij de nieuwe wet als een zeer groot gevaar. De discussies in de Kamer waren buitengewoon heftig. Doch de Kamer nam den 29sten Maart 1901 de wet met 303 tegen 224, de Senaat met 173 tegen 99 stemmen aan. De verzoening met Italië, na een bijna 20-jarige vervreemding, de schitterende ontvangst van den minister van Buitenlandsche Zaken, *Delcassé*, te Petersburg en het bezoek van het Russische keizerspaar, dat wederom Parijs vermeed, versterkten zeer de positie van het Kabinet; met Italië sloot Frankrijk een overeenkomst betreffende het Turksche gebied aan de Middellandsche Zee en knoopte met dezen staat zeer vriendschappelijke betrekkingen aan. De Kamers gaven dan ook het ministerie een schitterend bewijs van vertrouwen, toen zij in Februari 1902 het door den minister van Handel, *Millerand*, ingediende wetsvoorstel omtrent ouderdomspensionneering der arbeiders en het program tot uitvoering van openbare werken aannamen, hoewel dit laatste een uitgaaf deed voorzien van 663 millioen francs. Dit was van nog meer gewicht, omdat de financieele toestand van Frankrijk slechter geworden was en het jaar 1901 met een tekort van 175 millioen francs sloot. Daarvoor werd Frankrijk de hooge eer aangedaan, dat president *Loubet* een officieele uitnoodiging van den czaar kreeg, waaraan hij in Mei 1902 gevolg gaf. Intusschen hadden den 28sten April en den 11den Mei de nieuwe verkiezingen plaats gehad, een strijd tusschen de vooruitstrevend-democratische republiek en het clericaal-monarchaal-nationalistisch verbond. De eerste behaalde een schitterende overwinning, hoewel in Parijs de tegenstanders triomfeerden. De verkiezingen brachten in de Kamer 228 radicalen, 48 ministerieële republikeinen, 45 socialisten, 140 progressisten, 50 gematigd-republikeinen, 45 nationalisten en 33 conservatieven. *Waldeck-Rousseau* achtte zijn werk afgeloopen en nam vrijgesprozeheele ministerie den 13den Mei zijn opzien gebaard la Kamer door den ministerieëlen het Ministerie *Ribot* bad gegeven de tot nog toe (30 Maart 1893) en had plaiillen zetten, belastte kabinet-*Dupuy*, dat eveneens de vorming van van alle republikeinen, opportunistoamen: *Com*len beoogde. Met wantrouwen ontvast), *Vallé* het weldra onverwacht succes. Het tiMarine), beraden op tegen de socialisten, wier middeMavereenigingspunt het door sluiting van de arbeidsbeurs te Parijs (6 Juli 1893) onschadelijk maakte. Het dwong verder Siam, niettegenstaande de tegenwerking van Engeland, tot afstand van den linker Mekongoever (1 Augustus 1893). Daardoor behaalde het bij de nieuwe verkiezingen (20 Augustus en 3 September) een schitterende overwinning. De feestelijkheden, waarmede de aankomst van een Russisch eskader in T door en het verblijf der Russische marine de bij de te Parijs gevierd werden (1 Octobeering gedie een waarborg voor het Frar in sommige provinciën, vooral in Bretagne, tot bloedige gevechten tusschen de burgerij en de met de sluiting belaste ambtenaren. Maar de regeering zette overal haar wil door.

Te midden van dien politieken strijd werd geheel Frankrijk getroffen door de vreeselijke catastrophe, die in Mei het eiland Martinique trof. Herhaalde uitbarstingen van den tot nog toe als uitgedoofd beschouwden vulkaan Mont Pelée verwoestten uitgestrekte landstreken en de geheele bloeiende stad St. Pierre; 40000 menschen vonden daarbij den dood.

Bij het weder samenkomen van de Kamer vond de politiek van het kabinet *Combes*, dat niet zoo gematigd als *Waldeck-Rousseau* optrad, een meerderheid van 327 tegen 226 stemmen. De ministerieële meerderheid nam bestendig toe; een nieuwe strafwet tegen niet-geautoriseerde congregaties werd met 336 tegen 223 stemmen aangenomen (1 October 1902). Ook de Senaat keurde de houding der regeering goed. Deze had ook het geluk door haar bemiddeling de algemeene staking der mijnwerkers in Noord- en Middel-Frankrijk bij te leggen (November 1902). Verontrustend was slechts de financieele toestand, die een tekort van ruim 221 millioen francs aanwees. Minister *Rouvier* stelde verschillende belastingverhoogingen voor, die, ten deele sterk bestreden, ten slotte in Maart 1903 door de Kamer aangenomen werden. Zoo werd de positie der regeering opnieuw versterkt. Deze zette met tot hartstocht gestegen heftigheid den strijd tegen de congregaties voort en vond daarbij, ondanks de meest verbitterde tegenwerking der clericalen en zelfs van vele republikeinen, die de onderwijs- en persoonlijke vrijheid bedreigd meenden te zien, een, zij het ook kleine, meerderheid in de Kamer. Toen in Januari 1904 *Bourgeois* het voorzitterschap der Kamer weigerde, werd de ministerieële radicaal *Brisson* gekozen. Zelfs de uitzetting van den clericalen Elzasser *Delsor* uit Frankrijk, wat door de nationalisten als verraad aan het vaderland werd gebrandmerkt, keurde de Kamer den 22sten Januari 1904 met 295 tegen 243 stemmen goed.

Het jaar 1904 kenmerkte zich verder eveneens door de heftige oppositie der nationalisten, en ieder oogenblik was het ministerie in gevaar. Zoo al dadelijk in Maart bij het wetsontwerp tot afschaffing van het congregatie-onderwijs. Slechts door aanneming van een tweetal amendementen, een, waarbij de uitvoering op 10 jaar gebracht werd, en een, dat het bestaan waarborgt van kweekscholen voor geestelijke onderwijzers in de Fransche koloniën en het buitenland, werd de regeering met een meerderheid van 47 stemmen gered. Behalve van clericaal-nationalistische zijde kwam nu ook uit een anderen hoek bestrijding, n.l. van den socialistischen oud-minister *Millerand*, die de redeiring verweet niets in zake sociale hervorminwerke doen, terwijl men niet langer kon wachomdat et een verzekering van den ouden dag. Alle sueere socialisten stemden echter vóór de regeering. De minister van Marine, *Pelletan*, wist zich door allerlei moeilijkheden, die de radicaal *Doumer* hem in den weg legde, heen te slaan.

De strijd met de kerk en de geestelijkheid kwam tot volle uitbarsting bij het tegenbezoek, dat *Loubet* aan den koning van Italië, die in 1903 te Parijs

was geweest, bracht, en waarbij hij het Vaticaan vermeed. Dit gaf den paus aanleiding een nota tot de verschillende regeeringen te richten, waarin hij deze daad sterk laakte en zeide, dat slechts bijzondere omstandigheden hem ervan afhielden zijn nuntius terug te roepen. Deze daad beantwoordde Frankrijk met het geven van verlof aan zijn gezant bij den Heiligen Stoel. Nog meer verscherpt werd de strijd door de maatregelen, die het Vaticaan tegen de bisschoppen van Laval en Dijon nam, daar het hen onder bedreiging met ontzetting uit hun ambt ter verantwoording en rechtvaardiging tegen zware beschuldigingen naar Rome ontbood. De Fransche regeering zag hierin een schending van het Concordaat en brak alle diplomatieke betrekkingen af. Radicalen en socialisten juichten dezen stap ten zeerste toe en drongen bij de regeering aan tot opzegging van het Concordaat en volkomen scheiding van Kerk en Staat, waartoe een commissie van onderzoek benoemd werd. Het laatst van het jaar bracht nog moeilijkheden voor *André*, die, hoewel de Kamer hem een votum van vertrouwen gaf, aftrad. In 1904 had Frankrijk te lijden aan een staking van scheepsvolk te Marseille en den dood van zijn grooten staatsman *Waldeck-Rousseau* te betreuren.

In 1905 kwam eindelijk de scheiding van Kerk en Staat tot stand; doch niet voordat *Combes* in Januari gevallen was. Dit bracht echter geen verandering in de politiek. *Rouvier*, die hem opvolgde, verklaarde, dat het nieuwe ministerie zeker binnen het nu loopende vierjarig tijdperk de scheidingswet tot stand zou brengen. Als ministers van Binnenlandsche Zaken en Eeredienst traden op *Etienne* en *Bienvenu Martin*. *Rouvier*, die eerst Financiën gehouden had, nam, toen *Delcassé* wegens de Marokkaansche kwestie (zie *Marokko*) moest aftreden, de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. Inmiddels was het scheidingsontwerp, zij het dan ook niet zonder groote wijzigingen, aangenomen door Kamer en Senaat, en werd de wet nog vóór 1906 afgekondigd. De paus heeft tot heden met kracht tegen de wet geprotesteerd en geweigerd toe te staan, dat de Katholieken *associations cultuelles* (zie *Cultueele vereenigingen*) zouden oprichten. Wat ten slotte het gevolg van die wet zal zijn, is thans nog niet te overzien. Ook kwam in 1905 de wet tot invoering van den tweejarigen diensttijd, door *André* ingediend en door zijn opvolger *Berteaux* overgenomen, tot stand. Deze laatste nam echter in November zijn ontslag, daar hij niet kon mede gaan met *Rouvier*, die zijn steunpunt langzamerhand meer rechts ging zoeken, en werd vervangen door *Etienne*. Vermelding verdient nog, wat het jaar 1905 betreft, dat tengevolge van de amnestiewet van den 30sten October *Déroulède* naar zijn vaderland kon terugkeeren, dat de buitenlandsche politiek beheerscht werd door Marokko en den aankleve van dien en dat de betrekkingen met de vreemde mogendheden (Duitschland uitgezonderd) voortreffelijk waren, getuige o. a. het bezoek van koning *Alfons* van van Spanje.

In Maart 1906 viel *Rouvier* door een interpellatie-*Pichon* en het optreden van *Briand*, die *Clémenceau* later in zijn kabinet opnam. Het ministerie-*Rouvier* werd opgevolgd door het kabinet-*Sarrien*, waarin *Clémenceau* Binnenlandsche Zaken nam, om in October, toen *Sarrien* om gezondheidsredenen aftrad, zelf als minister-president op te treden. *Clémenceau* had tronwens de geheele politiek, waarin de scheidingskwestie nog steeds de hoofdrol speelde, beheerscht. De kerkelijke aangelegenheden beheerschten echter niet de verkiezing van een nieuwen president, als hoedanig den 17den Januari *Faillières* (zie aldaar) gekozen werd. Dat de scheidingspolitiek bij de kiezers steun vond, bleek uit de Kamerverkiezingen in den zomer, toen de linkerzijde een zuivere winst had van 58 zetels. Den 11den December was een kritieke dag voor Frankrijk: de scheidingswet trad in werking en de paus wilde van geen toegeven weten, hoe gematigd *Briand* ook optrad. Tegelijk met het verbreken van het Concordaat werd 's pausen officieuse vertegenwoordiger, mgr. *Montagnini*, over de grenzen gezet en werden zijn papieren in beslag genomen onder voorgeven, dat hij een staatsgevaarlijke briefwisseling hield. In het jaar 1906 eerde Frankrijk zichzelf door de rehabilitatie van *Dreyfus* en *Picquart*, welke laatste in het ministerie-*Clémenceau* de portefeuille van Oorlog aanvaardde. De buitenlandsche politiek leverde niets vermeldenswaardig. Een groote staking der postbeambten liep met hun volkomen nederlaag af.

Terwijl de binnenlandsche staatkunde in 1907 nog geheel beheerscht werd door de kerkelijke kwestie, kwam Marokko weer op het tapijt door den moord in Maart op den Franschen geneesheer dr. *Mauchamp* te Marrakesch gepleegd. Frankrijk bezette daarop het kustplaatsje Oedsja, tot aan de gestelde eischen voldaan zou zijn. In Juni kwam tusschen Frankrijk en Japan een verdrag tot stand in denzelfden geest als de „entente" tusschen dat land en Engeland, en in dezelfde maand werd tusschen Frankrijk en Spanje een overeenkomst gesloten, terwijl gelijktijdig Spanje en Groot-Brittannië een gelijkluidend verdrag onderteekenden. Het doel van dit drievoudig verbond is handhaving van den status quo in de Middellandsche Zee en den Atlantischen Oceaan. Ook dit jaar ontving de republiek weer vorstelijke bezoeken, n.l. van den vorst van Siam, van *Hakon*, koning van Noorwegen met zijn gemalin, alsmede van het Deensche koningspaar. Vermelding verdient ook nog de toenadering, welke in dit jaar tusschen het Duitsche Rijk en de Fransche Republiek viel waar te nemen. In Zuid Frankrijk werd in de maand Mei veel onrust verwekt, eerst door de roerigheid der wijnbouwers, die van de regeering krachtiger maatregelen eischten tegen de wijnvervalsching, en vervolgens door een werkstaking onder de zeelieden, die zich in Juni over geheel Frankrijk uitbreidde. Terwijl deze betrekkelijk spoedig verliep, gaf de gisting onder de wijnbouwende bevolking tot hevige tooneelen aanleiding. De groote malaise, die reeds gedurende eenige jaren bij den wijnbouw bestaat, wordt door de bewoners van het Zuiden in de eerste en voornaamste plaats geweten aan de concurrentie der vervalschte wijnen. Een wetsvoorstel door de regeering bij de Kamer ingediend, om de wijnvervalschingen en andere knoeierijen op dit gebied tegen te gaan, bevredigde de opgewonden, hartstochtelijke bevolking van Znid-Frankrijk niet en gaf in de maand Juni niet alleen aanleiding tot zeer rumoe-

rige manifestaties, maar deed de beweging een revolutionnair-anarchistisch karakter aannemen, daar duizenden bewoners zich vereenigden, om belastingbetaling te weigeren en honderden gemeenteraden en burgemeesters hun ontslag namen, zoodat er in vele plaatsen op een gegeven oogenblik feitelijk geen burgerlijk bestuur meer bestond. Pogingen der regeering, om door zachtheid en overreding de kalmte te doen terugkeeren, faalden, en toen deze daarop tot geweldmaatregelen over ging, bevel gaf, om de leiders der beweging in hechtenis te nemen en troepen samentrok, trad *Sarroud* af als staatssecretaris en kwam het den 18den Juni en volgende dagen in Narbonne tot een formeel oproer. Ook in Montpellier, Perpignan, Beziers, Nîmes en elders had ernstig verzet plaats, dat slechts ten koste van dooden en gewonden door de troepen bedwongen kon worden. Nadat de leider der beweging, *Marcellin Albert*, aan *Clémenceau* een bezoek had gebracht, begaf deze zich naar het Zuiden en spoorde de bevolking aan meer gewelddadig verzet te laten varen, daar de regeering bereid was den wijnbouwers verder te hulp te komen; hij had daarbij echter slechts gedeeltelijk succes. Het 17de regement infanterie, te Agde in garnizoen, dat zich aan ernstige muiterij had schuldig gemaakt, werd naar Tunis verplaatst en de gemoederen kwamen in het Zuiden langzamerhand tot bedaren, al duurde het nog lang, vóór de rust en de normale toestanden geheel waren teruggekeerd. Nog eer dit het geval was, zag Frankrijk zich verplicht in Marokko handelend op te treden. Daar werden den 30sten Juli 1907 de Europeanen in Casablanca overvallen door inlanders uit den omtrek, die in de stad samenstroomden en een bloedbad aanrichtten, waarbij 5 Franschen, 2 Italianen en 1 Spanjaard om het leven kwamen, terwijl de overige Europeanen en vele Joodsche bewoners er in slaagden op een Duitsch schip te vluchten. Frankrijk en Spanje zonden onmiddellijk oorlogsschepen, en toen een compagnie Fransche soldaten, die aan land gezet werden, op weg naar Casablanca door de Marokkanen werden aangevallen, begonnen de Fransche schepen de stad te bombardeeren, die gedeeltelijk in puin werd gelegd, terwijl een aantal vijandelijke dorpen in den omtrek geheel plat geschoten werden. Daarmede was echter de rust niet hersteld; want van verschillende zijden trokken de Kabylenstammen naar Casablanca op, en generaal *Drude*, de opperbevelhebber van het Fransche leger, moest herhaaldelijk tegen hen optreden, om althans den omtrek der stad van vijanden vrij te houden. Wel knoopten de vijandige stammen na een paar gevoelige nederlagen onderhandelingen aan, maar deze leidden tot geen resultaat en in het begin van October 1907 duurde de strijd nog voort.

Frank von Wörd. Zie *Franck*.

Franquinet, *Wilhelmus Désiré*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Maastricht den 1sten Mei 1826, studeerde te Brussel en promoveerde aldaar in de rechten in 1846. In 1849 werd hij advocaat te Maastricht, in 1850 stedelijk en in 1866 provinciaal archivaris aldaar. In het volgend jaar benoemd tot lid van den gemeenteraad van Maastricht, nam hij zijn ontslag als gemeente-archivaris en na zijn benoeming tot districtsschoolopziener, eveneens als provinciaal archivaris. Hij overleed te Maastricht den 29sten Januari 1900. *Franquinet* heeft zich o. a. veel bezig gehouden met de studie van het Maastrichtsch dialekt. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Archiefwezen in Nederland" (1872) en „Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden berustende op het provinciaal archief in Limburg" (4 dln., 1869—1881). Ook leverde hij bijdragen in het veertiendaagsch tijdschrift „Onze Eeuw", het „Jaarboekje voor Limburg" en in het door hem en anderen in 1879 opgerichte tijdschrift „De Maasgouw".

Frans I, Duitsch keizer (1745—1765), ook *Frans Stephan* genaamd, werd geboren den 8sten December 1708, was de oudste zoon van *Leopold*, hertog van Lotharingen, begaf zich in 1723 naar Weenen en werd beleend met het Silezische hertogdom Teschen. Na den dood zijns vaders aanvaardde hij de regeering van Lotharingen, dat hij in 1735 tegen het bestuur over het groothertogdom Toskane aan *Stanislaus Lesczynski*, den schoonvader van *Lodewijk XV*, afstond, na wiens overlijden het voor altijd met Frankrijk zou worden vereenigd. Den 12den Februari 1736 trad hij in het huwelijk met *Maria Theresia*, een dochter van keizer *Karel VI* en werd in 1737 rijksveldmaarschalk en generalissimus van het leger. In het volgende jaar overleed *Giovanni Gasto*, de laatste groothertog van Toskane uit het Huis der *Medici*, en *Frans* werd zijn opvolger. In 1738 voerde hij met zijn broeder *Karel* het bevel over het Oostenrijksche leger, dat in Hongarije tegen de Turken moest strijden. Na den dood van *Karel VI* (1740) verklaarde zijn gemalin hem tot mede-regent over de Oostenrijksche landen, en na den dood van *Karel VII* werd hij den 4den October 1745 te Frankfort tot Roomsch-Duitsch keizer gekroond. Intusschen liet hij de zorg voor de aangelegenheden van Duitschland over aan zijn gemalin; hij zelf waakte slechts voor de vermeerdering van zijn bijzonder vermogen, waarin hij zeer goed slaagde. Tevens was hij weldadig, verwierf door zijn welwillendheid de toegenegenheid zijner onderdanen en bevorderde kunst en wetenschap, handel en nijverheid. Hij overleed te Innsbrück den 18den Augustus 1765.

Frans II, Duitsch keizer (1792—1806), of *Joseph Karl Franz*, tevens *Frans I* als keizer van Oostenrijk (1806—1835), werd geboren te Florence den 12den Februari 1768 en was de zoon van keizer *Leopold II* en van *Maria Louisa*, (een dochter van *Karel III*, koning van Spanje). Hij ontving zijn eerste opvoeding te Florence, maar begaf zich in 1784 naar Weenen, om zich onder leiding van zijn oom *Joseph II* te ontwikkelen. Op zijn 20ste jaar had hij dezen op zijn krijgstochten tegen de Turken vergezeld, in 1789 het opperbevel over het leger aanvaard en bij het overlijden van *Joseph* het rijksbestuur op zich genomen tot de komst van zijn vader. Nadat deze den troon beklommen en een verbond met Pruisen en Saksen tegen Frankrijk gesloten had, plaatste *Frans* zich in 1794 aan het hoofd van het leger in de Nederlanden, waarmede hij den 26sten April de Franschen bij Cateau en Landrecy versloeg en den 22sten Mei een bloedige overwinning behaalde bij Doornik. Toen echter de oorlog door

het krijgsbeleid van *Carnot* een ongunstige wending nam, keerde hij naar Weenen terug. De afvalligheid zijner bondgenooten en het voorwaarts dringen der Franschen in Italië dwongen hem den vrede van Campo-Formio (17 October 1797) te sluiten, waarbij Duitschland den linkeroever van den Rijn, en Oostenrijk de Nederlanden en Lombardije verloor. Toch verbond hij zich in 1799 met Rusland en Engeland tot een nieuwen strijd tegen de Fransche Republiek en voerde aanvankelijk een voorspoedigen oorlog. De overwinning van *Bonaparte* in Italië noodzaakte hem echter tot den vrede van Luneville (9 Februari 1801), die aan het Duitsche rijk den geheelen linkeroever van den Rijn en aan Oostenrijk belangrijke offers kostte. Een nieuwe strijd, in vereeniging met Rusland tegen Frankrijk in 1805, eindigde met de veldslagen bij Ulm en bij Austerlitz, waarna hij mondelijk met *Napoleon* een wapenstilstand sloot en den vrede van Preszburg voorbereidde, die Oostenrijk op een afstand van grondgebied van 55000 v. km. te staan kwam. Na de oprichting van het Rijnverbond legde *Frans*, die zich als *Frans I* tot eersten erfelijken keizer van Oostenrijk verklaard had, de Duitsche keizerskroon neder. In den oorlog van Pruisen en Rusland tegen Frankrijk bewaarde hij de onzijdigheid. In 1809 greep hij wederom naar de wapenen tegen *Napoleon*, maar ook ditmaal met een ongelukkig gevolg. De vrede van Schönbrunn (14 October 1809) eischte opnieuw van Oostenrijk 110000 v.km. met 4 millioen inwoners, doch scheen door het huwelijk van den overwinnaar met *Frans'* oudste dochter *Maria Louisa* den weg te banen tot een duurzame vriendschapsverbintenis der beide staten. In Maart 1812 vereenigde zich *Frans* met *Napoleon*, na een onderhoud te Dresden, tot een veldtocht tegen Rusland. Na den noodlottigen afloop van dezen bleef hij aanvankelijk neutraal, maar nam vervolgens (12 Augustus 1813) opnieuw deel aan een coalitie tegen Frankrijk. Zelf woonde hij den oorlog bij en werd na den vrede van Parijs en een afzonderlijk verdrag met Beieren in het bezit van grooter grondgebied, dan zijn voorvaderen ooit hadden bestuurd, gesteld en regeerde behalve gedurende een opstand in Lombardije (1821), die spoedig gedempt werd, tot aan zijn dood (2 Maart 1835) rustig over zijn uitgestrekte landen. Hij maakte zich bemind door zijn eenvoud en vriendelijkheid, maar was tevens door zijn conservatieve politiek in het binnen- en buitenland en door handhaving van het beginsel der onschendbaarheid van alle vorstelijke rechten met zijn minister *Metternich* de steun der Europeesche reactie. Die politiek heeft echter juist de omwentelingen doen ontstaan, wier geboorte zij wilden verhoeden. Hij is viermaal gehuwd geweest, en zijn tweede gemalin, *Maria Theresia*, prinses van Sicilië, schonk hem 13 kinderen. Onder deze bevond zich zijn opvolger *Ferdinand I*.

Frans I, koning van Frankrijk (1515—1547), geboren te Cognac den 12den September 1494, was de zoon van *Karel van Orleans*, hertog van Angoulême, en beklom na den dood van *Lodewijk XII*, als kleinzoon van diens oom van vaderszijde, den 1sten Januari 1515 den troon van Frankrijk. Uit roemzucht deed hij de aanspraken zijner voorvaderen gelden op de hertogdommen Genua en Milaan, terwijl de Zwitsers dit laatste in het bezit hadden gesteld van hertog *Maximiliaan Sforza*. Met een aanzienlijk leger trok hij over de Alpen en behaalde den 13den en 14den September 1515 in de vlakten van Marignano een schitterende overwinning op de Zwitsers, zoodat *Sforza* afstand moest doen van zijn hertogdom. Ook Genua onderwierp zich en paus *Leo X* sloot met hem den vrede te Bologna en het concordaat van 1516. In dat jaar kwam ook de vrede te Noyon tot stand met *Karel I* van Spanje, later keizer *Karel V*. Met dezen dong *Frans I* bij het overlijden van keizer *Maximiliaan* naar de Keizerskroon, besteedde groote sommen aan omkooperij, maar moest de vlag strijken voor zijn mededinger, tegen wien hij vervolgens een hardnekkigen oorlog voerde. Een Fransch leger trok in 1521 over de Pyreneeën en veroverde Navarre, maar moest weldra terugtrekken. Tevens ontbrandde de oorlog aan de Nederlandsche grenzen. *Frans I* veroverde Landrecy, Bouchain en andere steden van Vlaanderen, terwijl *Karel V* zich meester maakte van Doornik. Ook in Italië had hij tegen den keizer en den paus te vechten. In November 1521 werden de Franschen uit Milaan verdreven, en de slag bij Bicoca (2 April 1522) maakte hun zaak reddeloos. Er kwam nog bij, dat de connetable *Charles de Bourbon*, gekrenkt door de vervolgingen der koningin-moeder *Louise van Savoye*, in dienst trad van den keizer. Wel zond *Frans I* in Augustus 1523 een nieuw leger onder admiraal *Bonnivet* naar Italië, doch het werd den 14den April 1524 in den slag bij Romagnano door *Lannoy*, onderkoning van Napels, overwonnen. Toen de keizerlijke troepen daarna een inval deden in Provence, bracht de koning snel een groot leger bijeen, noopte de vijanden tot wijken en drong in October zelfs in Italië door. Hier sloeg hij in den winter het beleg voor Pavia, terwijl 10000 man Napels moesten bedreigen. Doch reeds in Februari 1525 verscheen het keizerlijk leger voor Pavia en leverde er een slag, waarin het leger des konings vernietigd en hij zelf gevangen genomen werd. Men bracht hem naar Madrid, waar hij gedwongen werd het verdrag van den 14den Januari 1526 te sluiten, waarin hij zijn aanspraken op Napels, Milaan, Genua, Asti en op de opperheerschappij van Vlaanderen en Artois liet varen, het hertogdom Bourgondië afstond en de belofte aflegde met *Eleonore*, de zuster des keizers, in het huwelijk te treden. Tot aan de uitvoering dezer overeenkomst zouden zijn jongste twee zonen als gijzelaars in Spanje blijven. Men wisselde deze aan de grenzen uit tegen den vader, doch deze dacht onder een afkeurenswaardig voorbehond er geen oogenblik aan de gestelde bepalingen na te komen. Hij weigerde Bourgondië af te staan onder voorwendsel, dat de Standen het niet wilden toestaan, en sloot met paus *Clemens VII* en met eenige Italiaansche vorsten den 22sten Mei 1526 te Cognac de „Heilige Ligue", om perk te stellen aan de veroveringszucht van den keizer. Dientengevolge zond *Frans I* in 1527, nadat Rome door de keizerlijke troepen was ingenomen, een groot leger onder maarschalk *Lautrec* naar Italië. De Franschen bemachtigden Genua, veroverden Pavia stormenderhand, bevrijdden den paus en bedreigden

Napels. Toch moest de koning, door den oorlog uitgeput, den 5den Augustus 1529 den vrede van Cambray sluiten, de vrijheid zijner zonen voor een aanzienlijke som koopen, Italië ontruimen, de zuster des keizers tot gemalin nemen en hem zelfs bijstaan tegen zijn voormalige bondgenooten. Dit kon echter niet lang duren, en *Frans I* sloot een verbond met den paus, de Protestantsche vorsten en den sultan van Turkije. Toen *Sforza* in 1535 gestorven was, eischte hij, dat de keizer het hertogdom zou toekennen aan een zijner zonen, en toen *Karel V* door beloften de zaak op de lange baan trachtte te schuiven, viel hij plotseling Savoye binnen, waarna de keizer in 1536 naar Provence trok. De inval van *Soliman II* in Hongarije veroorzaakte eindelijk in 1538 den tienjarigen wapenstilstand te Nizza. Op een reis naar Vlaanderen bezocht de keizer Frankrijk en beloofde nogmaals aan den koning, dat hij een zijner zonen met Milaan zou beleenen, doch hij hield geen woord, zoodat *Frans I* wederom naar de wapens greep. Hij verbond zich met hertog *Willem van Cleef*, met Denemarken en Zweden, en terwijl een Fransch-Turksche vloot onder *Barbarossa* de kusten van Italië verwoestte, veroverde de hertog *van Orleans* in den zomer van 1542 Luxemburg, de hertog *van Vendôme* Artois en de hertog *van Cleef* Brabant. De keizer verbond zich echter in 1543 met *Hendrik VIII*, koning van Engeland, om geheel Frankrijk te veroveren, en bracht den hertog *van Cleef* tot onderwerping. In Maart 1544 behaalde het Fransche leger onder den graaf *van Enghien* bij Cerisolles in Italië een glansrijke overwinning. Toch kon *Frans I* daarvan slechts geringe vruchten plukken, daar de keizer in Juli in Champagne viel en *Hendrik VIII* met een talrijk leger te Calais landde. De belegering van Boulogne verhinderde evenwel een snel voortrukken naar Parijs, zoodat *Frans I* tijd won, om een leger bijeen te brengen en onderhandelingen aan te knoopen. Daar verder de keizer gebrek had aan levensmiddelen en tevens door de Protestanten in Duitschland bedreigd werd, kwam reeds den 14den September 1544 de vrede van Crespy tot stand, waarbij de koning al zijn aanspraken op de landen des keizers en deze de zijne op Bourgondië liet varen. Eerst 2 jaar later eindigde de oorlog tegen Engeland. *Frans I* overleed, wellicht ten gevolge zijner uitspattingen, den 31sten Maart 1547. Hij was een man van een ridderlijk en innemend, maar tevens van een onzedelijk, wispelturig en hartstochtelijk karakter. Onder zijn regeering werd Frankrijk een absolute monarchie. Hij heeft veel gedaan voor de bevordering van kunst, wetenschap en beschaving, doch deed veel ketters ter dood brengen en verbood in 1535 het drukken van boeken op straffe van de galg, terwijl hij vervolgens, toen hij tot de overtuiging kwam, dat zijn verbod onhoudbaar was, de censuur invoerde.

Frans II, koning van Frankrijk (1559—1560), werd geboren te Fontainebleau den 19den Januari 1544, was een zoon van *Hendrik II* en *Catharina de' Medici* en beklom den troon den 10den Juli 1559. Reeds in 1558 had men den gebrekkigen knaap in den echt verbonden met de schoone *Maria Stuart*, de dochter van *Jacobus V*, koning van Schotland. *Maria* bracht haar bloedverwanten, de R. Katholieke hertogen *van Guise*, aan het Hof en aan het hoofd van het bewind. Door hun hoogmoed en heerschzucht gekrenkt, verbonden zich de Protestantsche prinsen van den bloede met hun geloofsgenooten, om den koning uit de macht der vreemdelingen te bevrijden en de *Guise's* te verbannen. De samenzwering kwam te Amboise tot stand; prins *Louis de Condé* en *de la Renaudie*, een Fransch edelman, stonden aan haar hoofd, maar zij werd in Maart 1560 ontdekt, waarop 1200 saamgezworenen werden ter dood gebracht. Ook de prins *de Condé* zou het schavot beklimmen, toen *Frans II* den 5den December 1560 overleed, aan zijn broeder *Karel IX* een staatsschuld van 43 millioen francs en een opkomenden burgeroorlog nalatende.

Frans I, *Januarius Joseph*, koning der Beide Siciliën, die van 1825 tot 1830 regeerde, was een zoon van *Ferdinand I* en van aartshertogin *Maria Carolina*, een dochter van keizerin *Maria Theresia*, werd geboren te Napels den 19den Augustus 1777 en bleef na den dood van een ouderen broeder de vermoedelijke troonopvolger. Hij huwde in 1797 met aartshertogin *Clementina*, een dochter van keizer *Leopold I*, welke hem een dochter (later hertogin *van Berri*) schonk, en na haar dood (1802) *Maria Isabella*, een dochter van *Karel IV* van Spanje, die moeder werd van een talrijk kroost. De prins leefde, wegens de inneming van Napels door de Franschen, aan het Hof zijns vaders te Palermo en scheen (blijkbaar om zijn moeder tegen te werken) niet afkeerig van constitutioneele denkbeelden. Toen zijn moeder van Sicilië verwijderd was, benoemde zijn vader hem tot *alter ego* (plaatsvervanger) en luitenant-generaal des Rijks, en in deze betrekking schonk hij, onder invloed van den Britschen admiraal *Bentinck*, aan de Sicilianen een grondwet, volgens welke een Parlement bijeenkwam; doch toen *Bentinck* in November 1813 vertrokken was, onthief *Ferdinand* zijn zoon aanstonds van de waardigheid van alter ego en ontbond het Parlement. Na de Restauratie van 1815 keerde de prins met het Hof naar Napels terug, waar hij als het hoofd der Calderari (het reactionnaire grauw) beschouwd werd. Om de Sicilianen in toom te houden, zond zijn vader hem, na vooraf hem den titel van hertog *van Calabrië* te hebben verleend, in 1816 als gouverneur weder naar dat eiland, waar hij door een welwillend bestuur de toegenegenheid der ingezetenen verwierf. Toen in 1820 de revolutie te Napels uitbarstte, riep zijn vader hem daarheen en bekleedde hem onder den titel van alter ego weder met het regeeringsbeleid. De prins voegde zich aan de zijde der volksbeweging, bezwoer den 13den Januari een grondwet, welke met die der Spaansche Cortes overeenkwam, en zond den populairen generaal *Pepe* naar Sicilië, om aldaar het bedreigde gezag te handhaven. Toch bezat hij als regent noch de bekwaamheid, noch den ernstigen wil, om de nieuwe orde van zaken duurzaam in stand te houden. Toen hij in 1821 de zekerheid ontving, dat de Oostenrijkers naar Napels zouden oprukken, om de absolute monarchie te herstellen, bleef hij werkeloos, en toen eerstgenoemden zich onder *Frimont* van zijn hoofdstad hadden meester gemaakt, verwijderde hij zich in stilte naar Caserta. Na zijn troonsbestijging (4 Januari 1825) werd hij weer afhankelijk van de Oostenrijkers

en toen deze vertrokken, zocht hij steun bij Zwitsersche huurlingen. Als koning verergerde hij de binnenlandsche toestanden door zijn slechte en wreede regeering. In 1829 huwde hij zijn dochter *Maria Christine* uit aan *Ferdinand VII* van Spanje. Hij overleed te Napels den 8sten November 1830. Hij had 7 dochters en 5 zonen en werd door zijn oudsten zoon *Ferdinand II* (zie aldaar) opgevolgd.

Frans II, kleinzoon van den voorgaande en zoon van *Ferdinand II* en van prinses *Christina van Savoye*, die veertien dagen na zijn geboorte overleed, werd geboren den 16den Januari 1836, ontving zijn opvoeding van de Jezuïeten, bleef van de leiding der staatsaangelegenheden verwijderd en werd in de schaduw gesteld door zijn jongere halfbroeders, de zonen van aartshertogin *Maria Theresia*. Nadat hij in 1859 in het huwelijk was getreden met prinses *Maria*, een dochter van hertog *Max van Beieren*, kwam hij den 22sten Mei van dat jaar door het overlijden zijns vaders aan de regeering. Koning *Victor Emanuël* deed hem het voorstel zich met hem tegen Oostenrijk te vereenigen ter bevrijding van Italië, doch de jonge koning wees dit, op raad van zijn biechtvader *Gallo*, van de hand, hoewel Engeland en Frankrijk er voor waren; ook wilde hij geen binnenlandsche hervormingen invoeren, waarop die staten aandrongen. Door zijn gewelddadigheden zagen de vloten zich genoodzaakt in te grijpen en werd de gisting vergroot; bovendien trokken zijn beste troepen, de Zwitsersche huurlingen, af. De omwenteling begon den 4den April 1860, werd in Palermo, Messina en Catania onderdrukt, doch sloeg over naar het binnenland en kwam in volle werking na de landing van *Garibaldi* den 11den Mei. Den 6den Juli viel het door *Lanza* verdedigde Palermo en den 8sten Juli was het eiland, uitgezonderd de citadel van Messina, geheel voor hem verloren. Evenmin als de beloften, die *Frans II* door generaal *Brea* had laten doen, Sicilië beveiligden, konden de te laat genomen maatregelen Beneden-Italië redden, n. l. de benoeming van een liberaal kabinet onder *Spinelli* (28 Juni), het weer invoeren der grondwet van 1848, de belofte van geheele amnestie en een nationale politiek. Toen in Augustus *Garibaldi* naar het vasteland overstak, ging het volk tot hem over, de troepen boden slechts zwakken tegenstand, de zeeofficieren toonden zich laf en onbetrouwbaar, de ministers en zelfs de eigen ooms van *Frans II* traden in verbinding met de oproerigen. Daarom moest hij den 6den September 1860 met de trouw gebleven 40000 man Napels verlaten en tot achter den Volturno wijken en toen *Victor Emanuel II* aanviel, moest hij achter den Garigliano terugtrekken. Hij gedroeg zich dapper, toen hij in Gaeta ingesloten was, maar moest na het vertrek der Fransche vloot zich den 13den Februari 1861 overgeven. Hij verliet zijn rijk den volgenden dag, waarna zijn laatste plaatsen Messina en Civitella door *Cialdini* den 12den Maart ingenomen werden. Tot 1870 woonde hij te Rome in het paleis Farnese, daarna in Beieren en later vooral in Parijs. Zijn protest tegen zijn afzetting (16 Februari 1861), dat hij den 9den Januari 1861 herhaalde, had evenmin uitwerking als de zwaar betaalde brigantenoproertjes in de Abruzzen. Hij overleed kinderloos den 27sten December 1894 te Arco.

Frans IV, hertog van Modena, geboren den 6den October 1769 en overleden den 21sten Januari 1846, was een zoon van aartshertog *Ferdinand van Oostenrijk* (een broeder van keizer *Jozef II* en *Leopold II*) en van *Maria Beatrice* († 1829), de laatste erfdochter van het Huis *Este* in Modena. Na den dood zijns vaders kwam hij niet aanstonds in het bezit van zijn hertogdom, maar eerst na den val van *Napoleon*. Hij beijverde zich in 1814 aanstonds de verbeteringen, door de Franschen aangebracht, nietig te verklaren, de Jezuïeten in het land te brengen en de censuur, benevens de geheime politie in te voeren. In Februari 1831 brak er een opstand uit, zoodat hij de vlucht moest nemen, doch gesteund door de Oostenrijksche wapenen, keerde hij spoedig terug. Gestrenge vervolgingen en straffen konden niet verhinderen, dat er weldra weder samenzweringen plaats grepen, die de regeering gelegenheid gaven tot nieuwe gruwelen. Belemmering van elke vrije beweging onder het volk, heerschappij der Jezuïeten, processen tegen vrijheidlievende burgers en terechtstellingen kenmerkten het allertreurigst bestuur van dezen hertog. Er bestond in Italië nauwelijks eenig land, waar het despotisme zoo teugelloos woedde. Als een voorbeeldig aanhanger der legitimiteit, weigerde hij *Louis Philippe* als wettigen koning van Frankrijk te erkennen, en ondersteunde in Spanje don *Carlos*. Hij was in 1812 gehuwd met *Beatrice*, een dochter van *Victor Emanuël*, koning van Sardinië, die hem een zoon en twee dochters schonk. Van deze trad de oudste in het huwelijk met den graaf *van Chambord* en de jongste met don *Juan Carlos*, den voormaligen pretendent.

Frans V, hertog van Modena en zoon van den voorgaande, werd geboren den 1sten Juni 1819, ontving zijn opleiding van de Jezuïeten en trad in 1842 in het huwelijk met *Adelgonde*, een dochter van *Lodewijk*, koning van Beieren. Hij volgde in zijn bestuur het voetspoor van zijn vader en voegde zich naar de Oostenrijksche staatkunde, hoewel de aanvankelijk zoo vrijzinnige paus *Pius IX* hem tot een meer gematigd regeeringsbeleid trachtte te bewegen. Tegen het einde van 1847 ontving hij een Oostenrijksche bezetting in zijn hoofdstad en sloot met den Keizer van Oostenrijk een tractaat, waardoor deze gerechtigd werd ieder oogenblik zijn troepen in Modena te laten binnenrukken. Toen bij den opstand te Milaan in 1848 de Oostenrijkers de hertogdommen verlieten, verleende *Frans V* een algemeene amnestie en begaf zich naar Weenen, waarna de burgers van Modena besloten zich bij Sardinië te voegen. Inmiddels keerde de hertog, na de nederlaag der Piëmonteezen (10 Augustus 1848) naar zijn hoofdstad terug, toonde zich aanvankelijk toegevend, maar deed het volgende jaar het volle gewicht van zijn toorn op de liberalen nederdalen. De wetten werden met de meeste gestrengheid toegepast en de aangeklaagden door de half-Oostenrijksche militaire rechtbanken allen bijna zonder uitzondering veroordeeld, de straffen somtijds door den hertog verzwaard en vrijgesprokenen toch nog achter de grendels gehouden.

Vooral werden stokslagen in toepassing gebracht. Bij het uitbarsten van den oorlog van 1859 trok hij ten strijde tegen *Napoleon III*, dien hij niet als keizer had willen erkennen. Wapenen, kostbaarheden en 80 staatkundige gevangenen zond hij naar Mantua en ook zelf trok hij daarheen na den slag van Magenta. De vrede van Villafranca bevestigde hem weliswaar in zijn hertogelijk bewind, maar het gelukte hem niet zulks wederom te aanvaarden. Oostenrijk kon hem niet langer helpen, en zijn eigen troepen waren niet talrijk genoeg, om Modena's burgers tot onderwerping te dwingen, vooral daar dezen met een overgroote meerderheid besloten hadden zich bij Piëmont te voegen. Er kwam nog bij, dat uit de geheime papieren des hertogs bleek, dat hij *Napoleon III* met den naam van „gekroonden Robert Macaire" bestempeld had. Na dien tijd woonde *Frans V* te Weenen of op zijn goederen in Bohemen. Hij had geen wettige nakomelingen, zoodat met hem het Huis *Este* den 20sten November 1875 is uitgestorven.

Frans, *Leopold Frederik*, hertog van Anhalt-Dessau, geboren den 10den Augustus 1740, was een zoon van prins *Leopold Maximiliaan*, diende in het begin van den Zevenjarigen Oorlog in het Pruisische leger, nam wegens de ongesteldheid van zijn oom prins *Dietrich*, die gedurende zijn minderjarigheid (sedert 1751) het bewind voerde, zijn ontslag en aanvaardde na zijn meerderjarigheidsverklaring den 20sten Oktober 1758 zelf de regeering. Om zijn onderdanen, onder oorlogslasten diep gebukt, te ondersteunen, verkocht hij zijn zilver en betaalde de oorlogsschatting uit zijn eigen kas. Na het sluiten van den vrede deed hij een reis door Europa en knoopte betrekkingen aan met geleerden en kunstenaars. Met ervaring en menschenkennis verrijkt, keerde deze beschaafde vorst naar zijn staten terug, trad er in 1767 in het huwelijk met de schoone en ontwikkelde *Louise Henriëtte Wilhelmina van Brandeburg-Schwedt* en spaarde geen moeite om het voorkomen van zijn land te verfraaien en de welvaart der ingezetenen te bevorderen. Door zijn medewerking werd in 1774 het Philanthropinum gesticht, in 1785 de stadsschool te Dessau en in 1803 die te Zerbst geheel en al gereorganiseerd en in 1786 een opvoedingsgesticht voor meisjes te Dessau en in 1806 een te Zerbst gebouwd. Verder verrees er een kweekschool voor onderwijzers, een muziekgezelschap, een schouwburg enz., terwijl hij kunstenaars en geleerden van elders tot zich riep. Ook zorgde hij voor den aanleg van wegen, bruggen enz., en poogde den landbouw te verbeteren. Niet minder zorg besteedde hij aan het derde gedeelte van het vorstendom Anhalt-Zerbst, hem in 1798 ten deel gevallen. Alle schulden werden er vereffend, de lasten verminderd en de welvaart aanmerkelijk verhoogd. Door zijn standvastig karakter verwierf hij de toegenegenheid van *Napoleon I* en dit bewaarde zijn land voor groote ongelegenheden. In 1807 werd hij lid van den Rijnbond, ontving den titel van hertog en overleed den 9den Augustus 1817.

Fransch-Duitsche Oorlog van 1870—1871. De overwinning van Pruisen in den oorlog van 1866 tegen Oostenrijk en zijn bondgenooten werd door de Franschen als een nederlaag voor Frankrijk beschouwd; het volk eischte „revanche pour Sadowa" en beschuldigde den keizer, die niet eens Luxemburg had weten te verkrijgen (zie *Luxemburgsche kwestie*), Frankrijk verraden te hebben. De keizer was onder deze omstandigheden, wilde hij zijn populariteit niet verliezen, als het ware tot een oorlog met Pruisen gedwongen, en, nadat *Niel* het leger gereorganiseerd had, zocht hij een voorwendsel en vond dit in de Spaansche erfopvolgingskwestie. Op het bericht, dat de Spaansche kroon aan *Leopold van Hohenzollern* was aangeboden en door dezen aanvaard, verklaarde de minister van Buitenlandsche Zaken, *Gramont*, den 6den Juli 1870 in de Kamer, dat Frankrijk zulks niet zou dulden. De volksvertegenwoordiging en de pers begroetten deze verklaring, welke zonder meer als een oorlogsverklaring tegen Pruisen beschouwd werd, met grooten bijval, en de Fransche regeering verlangde den 9den Juli door bemiddeling van haar gezant *Benedetti* van koning *Wilhelm*, dat hij den erfprins *van Hohenzellern* zou noodzaken van de Spaansche kroon af te zien. Aan dit verlangen werd weliswaar niet voldaan, maar toen de prins uit eigen beweging van de kroon afzag, scheen de moeilijkheid opgelost. Thans verlangde echter *Gramont* van den Pruisischen gezant te Parijs, *von Werther*, dat hij bij zijn koning zou bewerken, dat deze een brief van verontschuldiging zou zenden, terwijl *Benedetti* opdracht kreeg van den koning de verzekering te verlangen, dat hij een eventueele hernieuwing der candidatuur van den erfprins voor de Spaansche kroon niet zou toelaten. Dezen eisch wees de koning beslist af en hij weigerde den gezant verdere audienties over dit onderwerp. Hierin en in de mededeeling, die *Bismarck* daarover aan de gezantschappen van den Noord-Duitschen Bond deed, zag de Fransche regeering een beleediging van haar gezant en grondde daarop den 15den Juli haar voorstel aan de Wetgevende Lichamen, om de voor den oorlog noodzakelijke besluiten (crediet van 66 millioen francs, mobilisatie en werving van vrijwilligers) onmiddellijk aan te nemen. Dit geschiedde ondanks de waarschuwingen van sommige afgevaardigden: den 19den Juli werd te Berlijn aan Pruisen de oorlog verklaard. Vertrouwende op zijn nieuwe bewapening (chassepotgeweer en mitrailleuse), op den steun van Denemarken, Italië en Oostenrijk, den opstand der in 1866 door Pruisen geännexeerde provincies en de neutraliteit van Zuid-Duitschland, meende Frankrijk zeker van de overwinning te zijn.

In Duitschland heerschten kalmte en vastberadenheid. Koning *Wilhelm* keerde den 15den Juli van Ems naar Berlijn terug en gaf bevel het leger te mobiliseeren; hetzelfde deden de Zuid-Duitsche vorsten, die den *casus foederis* erkenden, ja zelfs de eerst onwillige Kamers van Beieren en Württemburg stonden de noodige gelden toe. De Rijksdag van den Noord-Duitschen Bond beantwoordde den 19den Juli des konings troonrede met een geestdriftig adres van antwoord en stond de oorlogsleening met algemeene stemmen toe. Zoo kwam Frankrijk niet tegenover Pruisen, maar tegenover geheel Duitschland te staan. *Bismarck* publiceerde in dit beslissend oogenblik

den 25sten Juli in de „Times" het ontwerp van een verdrag, dat Frankrijk sedert 1867 herhaaldelijk aan Pruisen voorgesteld had, volgens hetwelk Frankrijk de heerschappij over België en Luxemburg, Pruisen over Duitschland zou krijgen. De openbare meening van Europa keerde zich nu tegen *Napoleon*; aan zijn veroveringszucht viel thans niet meer te twijfelen. In Italië en Oostenrijk waren eenige op den voorgrond tredende persoonlijkheden wel gezind Frankrijk te steunen, maar geen van beide staten was tot den oorlog gereed.

In Duitschland was men binnen een week met de mobilisatie gereed. Drie legerkorpsen onder het opperbevel van den koning van Pruisen, aan wien *von Moltke* als chef van den generalen staf was toegevoegd, zouden van den middelloop van den Rijn op de operatie-basis Koblenz- Mainz- Mannheim opgesteld worden. Het eerste korps (60 000 man met 180 kanonnen) onder generaal *von Steinmetz* vormde den rechtervleugel bij Koblenz, het tweede (194 000 man met 534 kanonnen) onder bevel van prins *Frederik Karel van Pruisen* vormde het centrum bij Mainz, het derde (130 000 man met 480 kanonnen) onder den kroonprins van Pruisen den linkervleugel bij Mannheim. In de eerste linie stonden dus 384 000 man met 1194 stukken geschut. Drie Pruisische legerkorpsen bleven als reserve in het Oosten. De Franschen trokken het zoogenaamde Rijnleger samen, doch lang zoo snel niet, als men verwacht had, daar het oproepen der reserve zeer omslachtig ging en alle proviand, materiaal, munitie, wagens en kleeding te Parijs geconcentreerd waren en vandaar uit betrokken moesten worden. Het aantal beschikbare manschappen kwam volstrekt niet overeen met dat der opgaven op papier; het Rijnleger telde in het begin van Augustus slecht 250 000 man, die niet eens allen behoorlijk uitgerust waren. Het leger, waarover *Napoleon III* zelf het opperbevel aanvaardde met *Leboeuf* als chef van den generalen staf, was bovendien langs de Duitsche grenzen versnipperd. *Douay* stond bij Belfort, *Mac Mahon* bij Straatsburg, *Failly* bij Bitsch, *Frossard* bij Saarbrücken, *Bazaine* bij Metz, *Ladmirault* bij Diedenhofen, *Canrobert* bij Châlons en *Bourbaki* bij Nancy. Terwijl het Duitsche leger den 30sten Juli naar de Fransche grenzen oprukte, moest het Fransche voorloopig in zijn stellingen blijven. Slechts *Frossard* viel den 2den Augustus Saarbrücken aan, dat korten tijd door de Franschen werd bezet. Het werd dus aan de Duitschers overgelaten offensief op te treden, die zich inmiddels nog met 100000 man versterkt hadden; het eerste korps trok langs de Saar voort, het tweede door de Rijnpalts; het derde naar de Lauter.

De kroonprins stiet het eerst bij Weiszenburg op tegenstand, waarheen *Mac-Mahon* een divisie onder *Douay* vooruitgeschoven had; Weiszenburg en de Geisberg werden den 4den Augustus door de Duitschers veroverd, terwijl twee dagen later de kroonprins *Mac-Mahon* zelf bij Wörth versloeg. Tegelijkertijd werd door het tweede en derde korps *Frossard* bij de Spicherer Höhen overwonnen, waarop het Rijnleger zich bij Metz samentrok. Het Duitsche plan, om den vijand door omsingeling van zijn rechtervleugel op den rechteroever der Moezel tot een beslissenden slag te dwingen, werd daardoor verijdeld; bovendien verloor het derde korps de voeling met den overwonnen vijand, zoodat *Mac-Mahon*, *Failly* en *Douay* zich in het kamp te Châlons konden terugtrekken. Toch waren die eerste overwinningen der Duitschers van zeer groote beteekenis, daar zij Italië en Oostenrijk van iedere inmenging deden afzien en in Frankrijk groote ontsteltenis veroorzaakten. Het ministerie-*Ollivier-Gramont* werd ten val gebracht; keizerin *Eugenie* stelde generaal *Palikao* aan het hoofd der regeering; de keizer gaf het opperbevel over het Rijnleger aan *Bazaine* over; het plan in Noord-Duitschland een landing te doen, werd opgegeven, tot de oproeping van alle weerbare mannen besloten. *Bazaine* was voornemens het Rijnleger van Metz naar Châlons te leiden, doch werd daarin den 14den Augustus door den aanval van het eerste Duitsche korps op zijn nog rechts van de Moezel staand leger verhinderd. Toen hij den 16den Augustns den afmarsch wilde beginnen, stiet hij op den weg naar Verdun, ten W. van Metz, op twee Pruisische legerafdeelingen, die hem dwongen, na den bloedigen slag bij Vionville-Mars-la-Tour, op Metz terug te trekken. De stelling, die hij op de hoogten ten W. van Metz met 140000 man innam, werd den 18den Augustus door het eerste en tweede Duitsche korps aangevallen (slag bij Gravelotte). Bij St. Privat wierpen de Duitschers den rechtervleugel der Franschen terug, en *Bazaine* trok 's nachts achter de forten terug. Het resultaat van deze met het verlies van 1832 officieren en 39000 man gekochte overwinningen was, dat de afmarsch van het Rijnleger naar Châlons verhinderd en dit te Metz opgesloten werd.

Tot een insluiting van Metz bleven het eerst en tweede korps onder prins *Frederik Karel* achter, terwijl uit de garde en andere afdeelingen het vierde of Maasleger onder bevel van kroonprins *Albert van Saksen* gevormd werd. Dit en het derde korps, dat intusschen over Nancy de Moezellinie bereikt had, zouden onder bevel des konings Frankrijk binnendringen; te Châlons of voor Parijs hoopte men den vijand aan te treffen. De ruiterij, die de voorhoede dekte, vond echter de legerplaats bij Châlons ontruimd door den vijand, die naar het N. afgetrokken was. Er waren 130000 man bijeengetrokken en gereorganiseerd; ook de keizer was uit Metz daarheen gekomen, doch had het opperbevel aan *Mac-Mahon* opgedragen. Deze kreeg nu van *Palikao* bevel naar Diedenhofen te marcheeren, om zich met *Bazaine*, die gelijktijdig uit Metz zou vallen, te vereenigen en zoo doende de Duitschers tot den terugtocht te noodzaken of in den rug te komen. Het plan was gewaagd, maar scheen voor de regentes keizerin *Eugenie* en het ministerie het eenig mogelijke, om de dynastie staande te houden. Hoewel het plan afkeurend, gehoorzaamde *Mac Mahon* aan het ontvangen bevel. De tocht over Reims, Rethel en Montmédy werd echter niet met de noodige snelheid uitgevoerd en inmiddels had het derde Duitsche korps een groote zwenking naar rechts gedaan en zijn tocht verder Noordwaarts voortgezet; reeds den 27sten Augustus bereikte de cavalerie de Franschen bij Buzancy. De koning beval nu, dat het Maasleger

en twee van Metz ontboden afdeelingen den vijand den weg naar Metz zouden afsnijden, terwijl het derde korps hem in het W. zou aanvallen en naar de Belgische grens dringen. Dit geschiedde; den 30sten Augustus werd *Failly* bij Beaumont ingehaald en vernietigd, den 1sten September *Mac Mahon* bij Sedan tot den slag gedwongen. De Franschen werden geheel en al omsingeld en moesten na een bloedigen veldslag capituleeren: behalve 21 000 tijdens den slag gemaakte gevangenen, geraakten nog 83 000 Franschen, waaronder 2866 officieren in Duitsche krijgsgevangenschap. *Bazaine's* poging, om de insluitende liniën voor Metz te doorbreken (31 Augustus) mislukte; na den tweedaagschen slag bij Noisseville moest hij terugtrekken. Op het gerucht van den „smaad van Sedan" verjoeg het volk te Parijs de Wetgevende Lichamen en de keizerin, en vertrouwde aan de afgevaardigden van Parijs den 4den September de „voorloopige regeering der nationale verdediging" toe, waarvan de gouverneur van Parijs, generaal *Trochu*, voorzitter werd. De keizerin vluchtte naar Engeland, waarheen de prins haar volgde. Aan *Napoleon III* sedert den 1sten September krijgsgevangene van *Wilhelm*, werd het kasteel Wilhelmshöhe tot verblijfplaats aangewezen.

In Duitschland en elders zag men in het einde van het keizerrijk ook dat van den oorlog; de Franschen meenden, dat, daar de aanstichter van den oorlog onschadelijk gemaakt was, de Duitschers bevredigd naar huis zouden terugkeeren; wel waren zij geneigd de oorlogskosten te vergoeden. Zij rekenden daarbij op den steun der mogendheden, die *Thiers* echter tevergeefs op een rondreis aan de Hoven inriep. Daarbij zagen zij het hachelijke van den toestand zoo weinig in, dat de nieuwe minister van Buitenlandsche Zaken, *Jules Favre*, nog den 6den September verklaarde, dat Frankrijk geen duimbreed grond, geen steen van zijn vestingen zou afstaan. Tien dagen later echter stelde *Bismarck* daartegenover, dat Duitschland het afstaan van Elzas en Lotharingen met Straatsburg en Metz eischte als zekerheid tegen nieuwe aanvallen: bovendien wees hij een wapenstilstand, dien *Favre* hem te Ferrières voorstelde van de hand, als zijnde zonder voldoende waarborgen. De nieuwe Fransche regeering beval daarop een algemeene volkswapening, en de oorlog begon opnieuw. Duitschland meende, dat slechts de inneming van Parijs en de bezetting van een groot deel van Frankrijk den vrede ten gevolge zou kunnen hebben. Het derde en Maasleger rukten dan ook terstond van Sedan naar Parijs, waar weliswaar 400 000 man samengetrokken waren, echter zoo gedesorganiseerd, dat de Duitschers zonder moeite den 19den September de insluiting van Parijs konden voltooien. Hiertoe beperkten zij zich, daar zij voor een beschieting geen zwaar geschut hadden en het insluitingsleger te klein was (130000 man) voor een aanval; langer dan verwacht werd duurde het, voordat men Parijs uitgehongerd had, daar het den Franschen gelukt was zich op uitstekende wijze te proviandeeren. Door den val van Toul (23 September) kreeg Duitschland een spoorwegverbinding met den Rijn; na de capitulatie van Straatsburg werd de Elzas bezet en de nieuw gevormde divisie onder generaal *Werder* maakte zich meester van het Saônegebied.

Intusschen was de voorloopige regeering te Tours, aan wier hoofd *Gambetta* stond, met de algemeene volkswapening begonnen. Uit de onder de wapenen geroepen, door gemeenten en departementen uitgeruste manschappen, werden talrijke nieuwe divisies gevormd. Uit Algerië werden alle beschikbare troepen ontboden en het marine-personeel en -materiaal werd voor den landoorlog gebruikt. De eerste korpsen vormden zich te Rijssel, Lyon en Orleans. Dit laatste, het Loire-leger, onder generaal *La Motterouge* werd den 10den October door generaal *von der Tann* bij Arntenay verslagen, waarop de Duitschers Orleans, Châteaudun en Chartres bezetten; doch het gereorganiseerde leger was onder *Aurelle de Paladines* weldra weer 20000 man sterk. *Tann* moest den 8sten November Orleans ontruimen en na het gevecht bij Coulmiers tot Toury terugtrekken, waar hij versterkingen vond. Van Le Mans uit bedreigden de Franschen Chartres en Dreux, in het Noorden deed het leger onder *Bourbaki* zich gelden, terwijl de *franctireurs* (zie aldaar) steeds vermeteler optraden. De belegeringstroepen vóór Parijs, vanwaar uit herhaaldelijk uitvallen gedaan werden, zouden dan ook in een hachelijke positie geraakt zijn, indien niet den 27sten October door de capitulatie van Metz (waarbij 173000 man met 6000 officieren in Duitsche krijgsgevangenschap kwamen) het eerste en derde leger voor den oorlog in de provincie beschikbaar waren gekomen. *Von Manteuffel* wierp de Franschen bij Amiens (27 November) naar de noordelijke vestingen terug en bezette Rouaan (5 December) en Dieppe (9 December), *Von Werder* drong na den val Schlettstadt en Neu-Breisach tot Dijon door en sloeg alle aanvallen van *Garibaldi* af. Prins *Frederik Karel* bracht zijn troepen in geforceerde marschen naar de Loire en kwam juist in de streken van Orleans, toen op bevel van *Gambetta* de rechtervleugel van het Loireleger op het punt stond zich met het leger van Parijs te vereenigen. Toen die poging, na den tegenstand bij Beaune-la-Rolande (28 November), mislukt was, werd ook de aanval van den linkervleugel op Loigny door den groothertog van Mecklenburg afgeslagen, waarop *Frederik Karel* den 4den December tot den aanval overging, het gedesorganiseerde Loireleger in tweeën splitste en den 5den December opnieuw Orleans bezette. De uitval der Parijsche troepen onder *Ducrot*, hoewel in den beginne met succes bekroond, mislukte (30 November en 2 December). Twee nieuwe aanvallen van het Noorderleger onder *Faidherbe* werden den 23sten December aan de Hallue en den 3den Januari 1871 bij Bapaume door *Manteuffel* afgeslagen. *Gambetta* was echter nog niet ontmoedigd, vormde uit het Loireleger twee nieuwe legers, onder *Chanzy* te Le Mans en onder *Bourbaki* te Bourges, en beproefde in Januari 1871 een algemeenen aanval op de Duitschers. Het Parijsche leger zou een grooten uitval doen, *Chanzy* van het Westen en *Bourbaki* van het Noorden uit zich daarmede vereenigen; de beslissende slag zou in het Oosten gestreden worden; *Bourbaki* moest Belfort ontzetten, *Werder's* korps vernietigen en door het binnendringen in het Moezel-

gebied de Duitschers voor Parijs en in Orleans van hun basis afsnijden. Ofschoon *Trochu* een nieuwen uitval uit Parijs voor nutteloos hield, trachtten toch met zijn toestemming den 19den Januari 100000 man van den Mont Valérien uit naar het Westen door te breken, doch moesten na zware verliezen van die poging afzien. Denzelfden dag moest *Faidherbe*, door *Goeben* bij St. Quentin verslagen, naar het Noorden vluchten. *Frederik Karel* voorkwam den aanval van *Chanzy;* in den zevendaagschen slag bij Le Mans (6—12 Januari) werd deze tot Laval teruggeworpen en voor langen tijd onschadelijk gemaakt. Het oprukken echter van *Bourbaki* tegen Belfort dwong *Werder* Dijon te ontruimen en versterkte stellingen in te nemen aan de Lisaine ten W. van Belfort. De poging der Franschen, om deze te bestormen, mislukte (15—17 Januari), terwijl *Manteuffel* met het nieuw-gevormde Zuiderleger den Côte d'Or overtrok en *Bourbaki* in den rug aanviel. Toen deze door de Jura-dalen op Lyon wilde terugtrekken, werd hij den 1sten Februari door *Manteuffel* bij Pontarlier gedwongen met 80000 man op Zwitsersch grondgebied te wijken; Belfort gaf zich den 16den Februari over.

Daar de levensmiddelen in Parijs geheel uitgeput raakten, werden onderhandelingen aangeknoopt en den 28sten Januari 1871 krachtens een overeenkomst tusschen *Bismarck* en *Favre* alle forten rondom Parijs aan de Duitschers overgegeven en een wapenstilstand voor 21 dagen gesloten, gedurende welke een Nationale Vergadering ter beslissing over den vrede bijeengeroepen zou worden. Toen *Gambetta* den wapenstilstand wilde gebruiken om het leger te versterken en den oorlog tot het uiterste door te zetten, moest hij aftreden. Inderdaad was iedere verdere tegenstand nutteloos, daar de Duitsche troepen, 900000 man sterk, een groot deel van Frankrijk bezet hielden, de meeste vestingen in het O. en N. veroverd hadden en over uitstekende verbindingslijnen beschikten. De stemmingen voor de Nationale Vergadering gaven, daar men algemeen het nuttelooze van verderen tegenstand inzag, een tot den vrede geneigde meerderheid. De Vergadering werd den 12den Februari te Bordeaux geopend en benoemde *Thiers* tot leider der vredesonderhandelingen, die van 21—26 Februari te Versailles gevoerd werden. De Duitsche regeering eischte den afstand van Elzas-Lotharingen met Straatsburg, Metz en Belfort, benevens een oorlogsschatting van 6 milliard francs; ook stond zij erop, tegenover de neigingen tot inmenging van vreemde mogendheden, voornamelijk van Engeland, dat Duitschland, hetwelk alleen den oorlog had uitgevochten, ook alleen den vrede zou sluiten. Slechts stemde Duitschland er in toe, dat de oorlogsschatting tot 5 milliard verminderd werd, en dat Belfort aan Frankrijk zou blijven. Op deze voorwaarden werd den 26sten Februari de voorloopige vrede te Versailles geteekend en reeds den 1sten Maart met 546 tegen 107 stemmen door de Nationale Vergadering goedgekeurd. Over het definitieve vredesverdrag werd eerst te Brussel beraadslaagd, doch toen de Fransche diplomaten de onderhandelingen slepende wilden houden, kwam *Bismarck* zelf tusschenbeiden en onderteekende den 10den Mei met *Favre* den vrede van Frankfort, die, afgezien van een enkele bepaling betreffende de betalingen en de occupatie van het Fransche gebied tot de som betaald zou zijn, den vrede van Versailles bevestigde.

Zoo eindigde na 190 dagen deze oorlog, waarin 15 groote slagen en meer dan 100 gevechten plaats hadden, 370000 Franschen met 12000 officieren krijgsgevangen gemaakt werden en 7400 stukken geschut met 107 vaandels door de Duitschers werden buitgemaakt. In het geheel hadden 26000 officieren en 702000 man van het Fransche leger de wapens moeten neerleggen. De Fransche verliezen bedroegen 80000 dooden, de kosten 14 milliard francs. Het totale verlies aan Duitsche zijde was 6247 officieren en 123453 man, waaronder 40000 dooden. In het geheel waren aan Duitsche zijde 44420 officieren met 1451944 man onder de wapenen.

Fransche Academie (*Académie française*), tegenwoordig de eerste der vijf het *Institut de France* vormende academiën, heeft zich uit een kleine particuliere vereeniging ontwikkeld. Omstreeks 1630 kwamen ten huize van *Valentin Conrart* te Parijs een tiental mannen, waaronder *Godeau*, *Chapelain*, *de Gombault*, *de Malleville* en *Giry* bijeen, om onderling over kunst, wetenschap en literatuur te beraadslagen en de vragen van den dag te bespreken. Door een indiscretie van *de Boisrobert*, die met kardinaal *Richelieu* in betrekking stond, werden de tot dusverre geheime bijeenkomsten bekend en de minister vroeg in 1634 aan de vereeniging, of deze er niet de voorkeur aan gaf haar bijeenkomsten onder bescherming en met ondersteuning van de regeering voort te zetten. Na een bevestigend antwoord werd de vereeniging den 29sten Januari 1635 tot academie verheven en noemde zij zich *Académie française*. Tevens werd haar een belangrijk bedrag als jaarlijksche bijdragen voor de door haar te verrichten werkzaamheden toegezegd. De oorspronkelijk uit 10 personen bestaande academie werd tot 1637 door opneming van *Balzac*, *Vaugelas*, *Voiture* e. a. tot 40 uitgebreid, waarop besloten werd dit aantal leden niet te overschrijden. *Richelieu* bleef tot zijn dood (1642) beschermheer, daarin tot 1672 door *Séguier* opgevolgd, waarop *Lodewijk XIV* verklaarde zelf het protectoraat op zich te willen nemen, waarin hij door zijn beide opvolgers werd nagevolgd. Een decreet van den 8sten Augustus 1793 hief alle academiën op en daarmede verdween voor 23 jaar de *Académie française*. Verschillende harer leden, als *Bailly*, *Malesherbes* en *Nicolai* werden teruggesteld, anderen als *Condorcet* stierven een gewelddadigen dood; de archieven werden echter door *Morellet* gered, den 16den Januari en den 21sten Maart 1816 werd zij door *Lodewijk XVIII* weder opgericht.

De taak der *Académie française* is voor alles het bevorderen en zuiver houden der Fransche taal- en letterkunde; haar leden de zoogenaamde „onsterfelijken", zijn dientengevolge vooral dichters en schrijvers. Zij is officieel met de bewaking der Fransche taal belast: haar voornaamste werk op dat gebied is de in 1694 het eerst verschenen „Dictionnaire de l'Académie française (2

dln., 7de druk, 1878), waaraan zij nog steeds werkt. Zij heeft jaarlijks 6 *prix de vertu* (deugdprijzen) en 17 *prix littéraires* te verdeelen. Velen grooten schrijvers is de opneming in de *Académie* geweigerd: vroeger *Descartes*, *Pascal*, *Rotrou*, *Regnard*, *Molière*, *J. B. Rousseau*, *Larochefoucauld*, *Beaumarchais*, *J. J. Rousseau*, *Lesage* en *Diderot*: in nieuweren tijd *Alexandre Dumas*, *Béranger*, *Balzac*, *Lamennais*, *Théophile Gautier*, *Flaubert* en *Zola*.

Fransche brandewijn. Zie *Spiritus*.

Fransche Koloniën. Men kan tegenwoordig de overzeesche bezittingen der Fransche Republiek in drie groepen verdeelen n.l.: 1 Algerië, dat drie der Fransche departementen omvat en onder een gonvernenr-generaal staat; 2. de eigenlijke koloniën (in Afrika de bezittingen aan de Westkust, Fransch Somaliland en Madagaskar; in Azië Cochin-China en de Voor-Indische bezittingen; in Amerika Fransch Guyana en verschillende eilanden; verder eilanden in den Grooten en Indischen Oceaan); 3. de protectoraten (in Afrika Tnnis en de Comoren, Mayotta uitgezonderd; in Azië Annam, Laos, Kambodsja en Tonkin, in den Grooten Oceaan de Hoorne-eilanden en Oeëa). Vele koloniën, vooral de Afrikaansche, hebben uitgestrekte belangensferen in het achterland, onder den naam van protectoraten, militaire territoria enz. Alle koloniën en protectoraten ressorteeren onder het departement van Koloniën.

De tabel op blz. 499 geeft een overzicht van de oppervlakte, de bevolking en de dichtheid der koloniën.

Fransche Kunst. *Bouwkunst.* De offersteenen (*menhir*) en hnnebedden, die men in Frankrijk nog in grooten getale vindt, behooren tot een voorhistorisch tijdperk. Na de verovering door *Caesar* werd het land onder den invloed van de antieke bouwkunst gebracht, waarvan zoowel in het Z. (Maison carrée, een goed bewaarde Korinthische tempel, te Nîmes), als in het N. (triumfboog te Reims) monnmentale werken over zijn. Met het ontstaan van een nationaal koningschap in het begin der Middeleeuwen verschijnt een zelfstandige architectnur van Romaanschen stijl, die in de verschillende deelen van het land echter verschillend optreedt. In het Z. paste men liefst de zoogenaamde tongewelven toe, waarbij deze over de middelbeuken der basilica-vormige kerken rusten, terwijl twee halftonnen de zijschepen overwelven. De details wijzen nog op een duidelijken samenhang met de Oudheid, voor zoover het ongeoefende handwerk en de technische onzekerheid zulks toelieten. De kathedraal te Avignon en de kerken te St. Gilles en te Arles geven blijk van deze richting in haar verdere ontwikkeling, de St. Sernin te Toulouse, de abdijkerk te Conques en de Notre Dame du Pont te Clermont doen haar ons in haar grootste ontplooiing zien. Hooger nog ontwikkelde zich de bouwkunst in Bourgondië onder den invloed der Cistercensiërs en Cluniacensers. Terwijl de eersten er toe medewerkten bepaalde, door hun strenge orde aangegeven bijzonderheden in te voeren zooals: slankheid en grootte, een rechthoekige afsluiting van het koor en gemis aan torens, werden door de Cluniacensers de met kapellen en omgangen voorziene rijke koren ingevoerd, die het eerst in Noord-Frankrijk tot stand kwamen en langen tijd aan de Christelijke bouwkunst ten voorbeeld strekten. Reeds in de onlangs opgegraven kerk te Tonrs (gewijd in 472) ziet men een dergelijke koorontwikkeling. In West-Frankrijk bouwde men koepelkerken, nauw verwant aan de Byzantijnsche kunst. Als voorbeelden dienen genoemd te worden de kathedralen te Cahors en Angonlême. De mooiste is ongetwijfeld die te Périgueux, wier bouworde en afmetingen overeenkomen met de St. Marco te Venetië. In Normandië vormde zich een bouwstelsel van strenge regelmatigheid en eenvoudigen grondvorm, dat het kruisgewelf met de basilica vereenigde, statige torens opnam en in de ornamentiek veel afwisseling aanbracht. De St. Etienne en de Drievnldigheidskerk te Caen kunnen als voorbeelden van deze Normandische kunst genoemd worden. In Middel-Frankrijk begint zich reeds vroeg het stelsel van den Gotischen stijl te ontwikkelen, dat hier eigenlijk zijn oorsprong vond. De in 1144 gewijde St. Denis te Parijs, de kathedralen te Parijs, Laon en Bourges ontwikkelen dezen stijl, zoodat in het begin der 13de eeuw de Gotiek haar prachtigste bouwwerken beginnen kon. De kathedralen te Chartres (1194—1260), Reims (1212), Amiens (1220—1288) en Beanvais toonen in zich steeds meer ontwikkelende verfijning der Gotische kunst op het toppunt van haar bloei. De kerken hebben tot vijf beuken, het koor wordt in een krans van kapellen opgelost; de gevel van het dwarsschip en voornamelijk het Westelijk gedeelte hebben de prachtigste versiering, terwijl meestal twee torens zich verheffen, in overeenstemming met een streven naar steeds volmaakter vormontwikkeling. De bouwscholen van Middel-Frankrijk kregen door deze bonwwerken in de 13de eeuw een wereldreputatie, zoodat allerwegen kerken naar Fransch voorbeeld gebonwd werden. Normandië nam de Gotische eigenaardigheden spoedig op, zooals de kathedralen te Rouaan (1200—1280), Le Mans en Tours bewijzen; het Zuiden eveneens, waarvan men in de kathedralen te Auxerre, Lyon, Clermont-Ferrand, Limoges en Narbonnes voorbeelden viudt. In de 14de eeuw, tijdens de ballingschap der pausen te Avignon, verzamelden zich daar nogmaals alle krachten op kunstgebied, om in de kathedralen te Albi, Tonlouse enz. groote, door talrijke kapellen omgeven, fijn gelede bouwwerken te scheppen, die zoowel op Spanje als op Duitschland grooten invloed uitoefenden. Zij komen overeen met de kathedralen in Noord-Frankrijk uit dien tijd: St. Onen te Rouaan, St. Urbain te Troyes, Notre Dame de l'Epine te Châlons-sur-Marne, waarin de Gotiek meesterlijk, maar dikwijls reeds tot spitsvondigheid verfijnd, doorgevoerd is.

De laat-Gotiek heeft slechts weinig eigen bouwwerken tot stand gebracht. Ook hier streefde zij evenals in andere landen, naar een rijker lijnenspel (zie *Flamboyant*), de oplossing der muurmassa's in de dragende en steunende deelen en versiering met de rijkste ornamentiek. Te noemen zijn de torens van de Notre Dame te Rouaan, de kathedraal te Beanvais, de St. Maclou te Rouaan en de Notre Dame de Brou te Bourg. Van meer beteekenis zijn de wereldlijke gebouwen als het pauselijk kasteel te Avignon, dat te Pierrefonds en Tarascon, het Louvre te Parijs, het paleis

KOLONIËN.	v. km.	Aantal inwoners.	per v.km.
Afrika.			
Algerië	890000	4801475 (1901)	6
Eigenlijk Algerië	199970	4441515	22
Zuidelijk Territorium	690000	399960	0,5
Tunis (protectoraat)	167400	1820000	11
Fransch West-Afrika	1737400	12700000	7
Senegal	23500	101000	4
Senegambië- en Niger-territorium	958600	8200000	8
Fransch Guinea	275100	1459000	5
Ivoorkust	310700	1955000	6
Dahomey	169500	1000000	6
Invloedssfeer in de Sahara	5037400	790000	0,1
Fransch Kongo	1762400	8500000	5
Fransch Somaliland en Onderhoorigheden	21000	50000	2
Madagaskar	592100	2644672 (1904)	4
Réunion	1980	173192 (1897)	87
Mayotta en Comoren	1978	85000	43
St. Paul (eiland)	7	—	—
Nieuw Amsterdam (eiland)	66	—	—
Kerguelen	3414	—	—
Totaal Afrika	10214745	30783339	3
Azië.			
Voor-Indische bezittingen	509	273185 (1901)	545
Tsjandarnagore	9,4		
Carical	135,2		
Mahé	59,1	273185	545
Pondichéry	290,7		
Yanaon	14,3		
Fransch Indo-China	663700	18925988 (1904)	29
Cochin-China	56900	2973128 (1904)	52
Kambodsja	96900	1332691 (1904)	14
Annam	135000	7096465 (1904)	52
Laos	255000	912074 (1904)	4
Tonkin	119200	6431470 (1904)	54
Koeang-tsjeoe	700	180160 (1904)	257
Totaal Azië	664209	19199173	29
Amerika.			
Saint Pierre en Miquelon	242	6482 (1902)	27
Guadeloupe	1603	157806 (1901)	98
Onderhoorigheden	267	24612 (1901)	92
La Désirade	27	1399 (1901)	52
Les Saintes et Petite-Terre	18	1673 (1901)	93
Marie-Galante	149	15181 (1901)	102
St. Barthélemy	21	2777 (1901)	132
St. Martin	52	3582 (1901)	69
Martinique	988	207011 (1901)	210
Fransch Guyana	78900	32908 (1901)	0,4
Totaal Amerika	82000	428819	5
Groote en Indische Oceaan.			
Nieuw Caledonië en Loyalty eilanden	19823	51865 (1901)	2,5
Chesterfield-eilanden	0,8	—	—
Wallis-eilanden (protectoraat)	96	6000	23
Futuna en Alofi (protectoraat)	159		
Vestigingen in Oceanië	4140	31000	7
Tahiti en Eilanden onder den Wind	1650	18400 (1897)	11
Marquesas eilanden	1274	4300 (1897)	3
Tuamotau "	700	5373 (1897)	8
Gambier "	230	1400 (1897)	6
Terbuai "	286	1783 (1897)	6
Clipperton eiland	6	onbewoond	—
Totaal Groote en Indische Oceaan	24225	88865	4
Totaal Generaal	10985179	50500196	5

van Justitie te Rouaan, de kasteelen Meillant, Cammant enz.

Met het einde der 15de eeuw begon de Renaissance in Frankrijk vasten voet te krijgen en wel voornamelijk in den wereldlijken bouw. Onder *Frans I* bereikt de vroeg-Renaissance (*style François premier*) haar voltooiing,die weliswaar nog voornamelijk decoratief is, maar zich door de edele voornaamheid der afzonderlijke vormen en de fijn-doorgevoerde ornamentiek onderscheidt. De koninklijke paleizen te Blois, Chambord, Madrid, Fontainebleau, St. Germain-en-Laye, Villers-Cotterets en Folembray zoowel als de stadhuizen te Beaugency en Orleans zijn daar voorbeelden van. De kerkelijke bouw hield met den wereldlijke geen gelijken tred; te noemen zijn slechts de koorkapellen der St. Pierre te Caen.

Onder den laatsten *Valois* kreeg de Fransche bouwkunst strengere vormen. De architecten *Lescot*, *De l'Orme* en *Du Cerceau* werkten de antieke zuilenorde voor den Franschen smaak om. Het Louvre en de Tuilleriën te Parijs, de koninklijke kasteelen Anet, St. Maur en Ecouen evenals talrijke stadhuizen werden in dezen tijd met groot begrip voor kleurbewerking en met steeds zuiverder techniek in den architectonischen vorm gebouwd en inwendig prachtig versierd. Onder *Lodewijk XIII* begint de laat-Renaissance onder den stijgenden invloed van Italië meer en meer in te grijpen, waarbij de vormen voller werden (*style Louis-treize*), totdat door *Maria de Medici* en haar architect *Debrosse* de school der Florentijnsche barokkunstenaars naar Parijs overgebracht werd.

Met de troonsbestijging van *Lodewijk XIV* begint de strijd tusschen den barokstijl van Italië en de Nederlanden eener- en het nationale classicisme anderzijds. De eerste richting behaalde het eerst onder leiding van den schilder *Lebrun* de overwinning: *Bernini* werd naar Parijs geroepen om den bouw van het Louvre te leiden. Maar het gelukte den Franschen architecten *Mansart*, *Leveau*, *Perrault* en *Blondel* door een systematische ontwikkeling der bouwregelen en het stichten (1671) van een de regels vaststellende bouw-academie, langzamerhand op den barokstijl veld te winnen en inwendig zoowel als uitwendig de klassieke strengheid te behouden. De kasteelen Maisons-sur-Seine en Blois van *Mansart*, Veaux le Vicomte en Versailles van *Leveau*, de façade van het Louvre van *Perrault*, de kerken Val de Grâce van *Mansart* en *Lemercier*, des Quatres Nations van *d'Orbay* zijn voorbeelden van die strenge richting, terwijl *Lebrun* en zijn school in de inrichting van Versailles en van de Apollo-zaal in het Louvre hun liefde voor Italië toonden (*style Louis-quatorze*).

Met den dood van *Lodewijk XIV*, gedurende het regentschap (*style Régence*) begon de barokstijl, tot een bekoorlijk rococo verzacht, weer baan te breken, hoewel de door de academie geleide school in het uitwendige heerschen bleef (*style Louis quinze*). *Hardouin-Mansart*, *Bruant*, *L'Assurance*, *Boffrant*, *Cotte*, *Briseux* enz. bouwden hun façades met een weliswaar niet meer zoo groote gestrengheid, maar ontwikkelden inwendig de rococodecoratie, zooals die door *Oppenord* en *Meissonnier* voornamelijk begonnen en door *Boucher* en *Watteau* op schildergebied gesteund werd. De dom des Invalides te Parijs, de slotkapel te Versailles en de Notre Dame te Bordeaux karakteriseeren den kerkelijken bouw uit dien tijd. Het door *Hardouin* vergroote Versailles, het Palais Bourbon van *Giardini* en de kasteelen te Straatsburg, Luneville en Nancy geven van die tweedracht een bewijs, terwijl daarentegen de Banque de France,het Palais Rohan, Fontainebleau en Trianon schitterende voorbeelden van den Rococo-stijl zijn. Nogmaals beheerschte de Fransche bouwkunst de geheele wereld; het gelukte haar den door Italië door middel van de Renaissance tot zich getrokken invloed weer te veroveren en dien een eeuw lang te behouden.

De overwinning van het classicisme (*style Louis-seize*) bewerkte *Servandoni* met zijn ontwerp van de St. Sulpice (1732). Onder den invloed van madame *de Pompadour* en de toen ontdekte ruïnen van Pompeji kwam reeds omstreeks 1750 een verzet tegen den rococo-stijl. De bouwwerken van *Gabriel* leidden tot de streng antieke richting. Alle nog uit den rococotijd stammende omwerkingen van façaden-motieven werden voor een toenemende eentonigheid opgegeven. *Contant d'Yvri* en *Soufflot*, de eerste met het plan van de niet uitgevoerde Ste. Madelaine, de laatste met Ste. Géneviève (thans Parthenon), voerden die volkomen strengheid in, welke den revolutietijd kenmerkt (*style Messidor*). *Gondouin*, *Chalgrin* en *Clérisseau* hadden dien reeds onder *Lodewijk XVI* voorbereid. Hij hield zich in stijgende ontwikkeling gedurende het eerste keizerrijk staande (*Style empire*), toen hij beoefenaars vond voor Frankrijk in *Percier*, *Fontaine*, *Chalgrin* en *Vignon*; voor het buitenland in *Grandjean de Montigny*, *d'Yrnard* en *Montferrant*. De antieke richting bleef tot in het tweede keizerrijk bestaan, zooals bijv. de villa van *Normand* voor prins *Jérôme Napoléon* bewijst. Zij ontving echter van sommige architecten een uitwerking tot moderne bewegelijkheid en veelzijdigheid (*style néo-grec*), die in de bouwwerken van *Labrouste* (bibliotheek Ste. Géneviève) en *Duc* (Palais de Justice) haar schoonste triomphen gevierd heeft. Daarentegen kwam sedert 1830 de romantische school mededingen en bracht dadelijk twist, die eerst in den laatsten tijd gedempt is. De Fransche architecten namen levendig deel aan het opsporen van oude kunstwerken, terwijl *Lodewijk Philips* en de volgende regeeringen de kunstenaars de tijdens den revolutietijd verwoeste bouwwerken lieten herbouwen of restaureeren. De voltooiing van het Louvre en de Tuilleriën door *Visconti* en *Lefuel* bracht deze tot de nationale Renaissance; *Lebas*, *Hittorff* e.a. trachtten bij de Notre-Dame de Lorette en St. Vincent de Paul de basilica op klassieke wijze door te voeren, *Duban*, *Gau*, *Ballu* en *Baltard* werkten in Renaissance-stijl en naderden de Gotiek, die *Vaudoyer*, *Violletle-Duc* en *Lassus* met geestdrift beoefenden.

Terwijl de bouwkunst onder *Napoleon III* het beeld van een chaos geeft en de afzonderlijke scholen dikwijls op onuitstaanbare wijze over de waarde van oude stijlen voor de nieuwe tijden streden, heeft zich in den jongste tijd een grootere bevrijding van de oude voorbeelden en een beslist streven doen gelden, om iets nieuws en voor onzen tijd eigenaardigs te scheppen. Reeds in *Garnier's* nieuw operagebouw, *Ballu* en de *Perthes'*

stadhuis, het Trocadéro van *Davioud* en *Bourdais* en in talrijke nieuwere werken van *Questel*, *Lalande*, *Boeswillwald*, *Abadie*, *Vaudremer*, *Corroyer* e.a. komt deze nieuwe kunst in afwisselende stijlvormen te voorschijn.

Beeldhouwkunst. Van Keltische beeldhouwwerken is in Frankrijk zoo goed als niets over. De altaren, sarkophagen enz. uit den Gallisch-Romeinschen tijd zijn maakwerk, dat, vergeleken met de werken uit de Frankische periode op het werk van barbaren gelijkt. De Fransche beeldhouwkunst van den Romaanschen stijl toont twee zeer verschillende typen der menschelijke gestalte; het eene is als het ware een aansluiting aan het antieke: kort en rond; het andere met evenwijdige kleerplooien, kostbare dracht en variaties in de houdingen van den voet, verraadt Byzantijnsche invloeden. In de 12de eeuw kwam een voor Frankrijk eigenaardig type op, dat zich door een onevenredige lengte der figuren kenmerkt; deze hebben een ernstige, godsdienstige uitdrukking; de gelaatsvormen zijn dikwijls van groote schoonheid; de kleeding loopt in evenwijdige plooien. Deze kunstrichting hield zich in volledige strengheid, bijv. in de kathedralen te Bourges, Chartres en Le Mans tot aan het einde dier eeuw staande, terwijl elders, voornamelijk in het zuiden, zeer levendige reliëfs met dikwijls overdreven opeenhooping van figuren, nog aan oude beeldhouwwerken op sarkophagen herinneren. Een hoogen trap van ontwikkeling bereikte de Fransche beeldhouwkunst in de 13de eeuw, toen de grootsche kathedralen haar een reeks van groote opgaven stelde. De domkerken te Amiens, Reims, Chartres en Parijs toonen figuren, die bij juiste en steeds slanke afmetingen en goed weer gegeven beweging zich tot een groote geestelijke kracht van uitdrukking verheffen. Terwijl de 14de eeuw bij meesterlijke scheppingen van beeltenissen naar een te vergedreven verfijning en te conventioneele houding overhelde, ontwikkelden zich de school van Tournai en de haar verwante uit de Nederlanden afkomstige meester *Claus Sluter* omstreeks 1400 tot een krachtig realisme en een buitengewoon ontwikkelde techniek. Vooral in de marmeren en albasten afbeeldingen van hoofden en handen op grafmonumenten en in voorstellingen van kleine in hetzelfde materieel uitgevoerde figuren hebben de kunstenaars der 15de eeuw veel voortreffelijks geleverd. Deze bleef bestaan tijdens de vroeg-Renaissance en uitte zich in relief-series, zooals we die nog in de kerken te Amiens en Chartres vinden. Onder Italiaanschen invloed begint ook de Fransche beeldhouwkunst zich toe te leggen op meer klassieke vormen en zich te richten naar den *style François premier* (zie *Bouwkunst*). De beste kunstenaars uit dien tijd waren: *Jean Juste* uit Tours (grafmonument van *Lodewijk XII* en diens gemalin *Anna van Bretagne*), *Bontems* (idem van *Frans I*), *Goujon* („Fontaine des Innocents" te Parijs), *Pilon* (grafteeken van *Hendrik II*, „De drie Gratiën"), *Cousin* en *Prieur*. Technische knapheid en bevallige, geestvolle behandeling van het marmer vindt men voornamelijk bij *Goujon* en *Pilon*, hoewel zij van gemaniereerdheid niet zijn vrij te spreken. De volgende tijd stuwde in deze richting verder: *Guillain* en *Sarrazin* toonen een hooge technische ontwikkeling, een vrij groote gekunsteldheid, maar tevens een scherpe opmerkingsgave. *François* en *Michel Anguier* leverden prachtige vrouwenfiguren. *Puget* bracht den Italiaanschen barokstijl in de Fransche beeldhouwkunst en leidde het nieuwe tijdperk van grooten bloei onder *Lodewijk XIV* in. De werken uit dien tijd zijn met groot technisch meesterschap behandeld, doch lijden in motieven en uitdrukking aan valsch pathos. De meest bekende beeldhouwers uit deze periode zijn behalve *Puget*, *Girardon*, *Coyzevox*, *Nicolas* en *Guillame Coustou*. Langzamerhand echter verdween het pathetische, om plaats te maken voor gemaniereerdheid. Talrijke onnauwkeurigheden, slappe behandeling van het naakt, overdreven zorg voor bijzaken zijn de hoofdgebreken der kunstenaars onder *Lodewijk XV*, die echter uitmunten door een verfijnde zinlijkheid, juiste weergeving van gelaatsuitdrukking en meesterlijke behandeling van het marmer. Uit dit tijdperk moeten genoemd worden: *Bouchardon*, *Pigalle*, *Houdon* en *Pajou*.

Bij de beeldhouwers onder het keizerrijk en later vindt men een onbezielde navolging van antieke werken. *Cartellier*, *Chaudet*, *Bosio*, *Cartot* *Lemaire* vertegenwoordigen het classicisme, dat door de Academie gesteund werd, maar dat tegen het einde der restauratie voor de romantische beweging moest beginnen te wijken. *Pradier* en *David d'Angers* nemen een bemiddelende stelling in. De romantiek vond in de beeldhouwkunst slechts weinige vertegenwoordigers en daaronder geen van buitengewoon talent of overwegenden invloed. Het beste, wat onder *Louise Philippe* geleverd werd, behoort tot het genre, dat zich aan het natuurgevoel der antieken aansloot. Hiertoe behooren werken van *Rude*, *Duret*, *Jouffroy*, *Dumont*, *Guillaume* en *Chapu*. Voor de versiering van openbare gebouwen werd in dien tijd en onder het tweede keizerrijk veel voortreffelijks tot stand gebracht door *David d'Angers* (gevelversiering van het Pantheon), *Rude* en *Etex* (groepen aan den Arc de l'Etoile), *Barye* (leeuwen aan de Julizuil en de Tuilleriën), *Duret* (karyatiden in den Dome des Invalides), *Guillaume*, *Carrier-Belleuse*, *Crauk*, *Jules Thomas*, *Aimé Millet*.

De pogingen, om andere stijlen in de moderne kunst op te nemen, treft men ook in de beeldhouwkunst aan. Voornamelijk kreeg de Italiaansche en Fransche Renaissance invloed op de vormontwikkeling. Deze richting leidde tot het moderne realisme, dat het volle leven en de weekheid van het vleesch trachtte weer te geven evenals de verschillende stoffen van het kleed. Voornamelijk bracht zij echter een grooten omkeer in de motieven teweeg; van de afgezaagde allegorieën en klassieke godheden kwam men tot meer moderne gedachten en trachtte men werkelijkheid te geven. Nadat het weergeven van het alleen zinlijke (*Clésinger* en *Schoenewerk*) overwonnen was, trad in *Carpeaux*, *Frémiet*, *Cabot*, *Caïn* en *Cordier* het realisme steeds meer op den voorgrond. Bij hen sloten zich *Mathurin Moreau*, *Dubois*, *Delaplanche*, *Falguière*, *Bartholdi*, *Barrias*, *Boucher*, *Charpentier* en *Gardet* aan. Een kenmerk der moderne Fransche beeldhouwkunst is een vrij doorgevoerd naturalisme, en wel minder in de keuze van de motieven dan in de uitbeelding van

het naakte menschelijke lichaam: *Rodin* gaat van hen wel het verst (bijv. „De kus"), terwijl *Bartholomé* met zijn doodenmonument op Père-Lachaise een meer gematigd naturalistische richting toont en *Michel* met zijn „Droom" de antieken weer nadert. Werken der moderne Fransche beeldhouwkunst vindt men behalve in het Luxembourg te Parijs, voornamelijk in de Carlsberg-Glyptotheek te Kopenhagen.

Schilderkunst. Van alle kunsten der Middeleeuwen in Frankrijk heeft de schilderkunst de minste overblijfselen achtergelaten. De eenige kerk, waar men nog een geheelen cyclus van muurschilderingen kan aanwijzen, in die te St. Savin in Poitou met zeer beschadigde, ruwe fresco's uit het einde der 12de eeuw. De kathedralen te Chartres, Reims, Rouaan, Tours, Bourges en Le Mans bezitten nog glasschilderingen uit de 13de eeuw, die reeds een hoogte bereikt hebben, waartoe men elders veel later kwam. Ook de miniatuurschildering werd in de Middeleeuwen beoefend en bereikte in de 15de eeuw in *Jean Foucquet* en zijn school dien grooten trap van volmaaktheid, welken men thans nog bewondert in de gebedenboeken (*livres d'heures*) van *Anna van Bretagne* en koning *René*. Muur- en wandschilderingen vindt men echter ook in deze periode slechts weinig, evenals in de 16de eeuw, wanneer men de werken van *Cousin* en *Cloiret* uitzondert. In de 17de eeuw kwam de Fransche schilderkunst onder Italiaanschen invloed. Zoo studeerde *Frémient*, Hofschilder van *Hendrik IV*, op wiens last hij de slotkapel te Fontainebleau met schilderijen versierde, in de Italiaansche school, en vond veel navolging. *Valentin* nam *Caravaggio* tot voorbeeld, *Blanchard Titiaan*, *Vouet Guido Reni*, *Lesueur Raffael*. *Nicolas Poussin* en *Claude Lorrain* ontwikkelden zich, het eerst een zelfstandige Fransche kunstrichting vertegenwoordigend, te Rome, waar zij den langsten tijd van hun leven doorbrachten. In de onder *Mazarin* gestichte Academie vonden de Fransche schilders een vereenigingspunt voor hun kunstopvattingen, waaraan zij gedurende de regeering van *Lodewijk XIV* trouw bleven. De door deze centralisatie verkregen eenheid strekte zich weldra over het geheele gebied der kunst uit. *Ch. Lebrun*, tot eersten Hofschilder en leider van alle werkzaamheden voor de versiering der koninklijke gebouwen benoemd, verzamelde een formeel hof van allerlei kunstenaars om zich: schilders, beeldhouwers, ciseleerders, vergulders enz. Het talent van *Lebrun*, die voornamelijk uitgebreide historische stukken schilderde, was ongetwijfeld zeer geschikt voor de almacht, die hij langen tijd op het gebied der kunst uitoefende; doch zijn *Pietro da Cortona* navolgende, gekunstelde en koude schilderwijze leende zich niet om die bevalligheid en glans, welke men bij het doordringen van den rococo-stijl van de kunst meer en meer eischte, over het groot aantal werken te verbreiden, die onder zijn leiding te Versailles, in het Louvre zoowel als in de kasteelen te Trianon, Meudon, Marly en Vincennes uitgevoerd werden. Daarom werd hij na den dood van *Colbert* (1683) door *Mignard* vervangen, wiens frisch en krachtig coloriet bij het Hof zeer in den smaak viel.

In het einde der 17de en het begin der 18de eeuw schommelde de Fransche schilderschool tusschen *Poussin*, *Lebrun* of *Mignard* (*de Lahire*, *Bourdon*, *de Lafosse*, *Noël Coypel* en zijn beide zoons, *Bon* en *Louis Boulogne*, *Santerre* enz). Toch waren er in dien tijd enkele, voornamelijk onder Nederlandschen invloed staande, uitstekende historieschilders, als *Jouvenet* en *Subleyras* en voor hun tijd zeer karakteristieke portretschilders, als *Ph. de Champagne*, *Largillière* en *Rigaud*. Tegen het midden der 18de eeuw waren de schilders uit de familie *Vanloo* in de kracht van hun scheppingstalent; zij hadden zich in Italië de daar door *Pietro da Cortona* begonnen, schitterende en elegante schilderwijze eigen gemaakt, die in Frankrijk met *Natoire*, *Boucher* en *Fragonard* een theatrale, gekunstelde en sentimenteele schilderwijze werd. Langzamerhand ontwikkelde zich echter, aansluitend aan Nederland, een vooral schitterende genre-schilderkunst. De door *Watteau*, *Lancret* en *Pater* zeer sierlijk uitgevoerde voorstellingen uit het leven der hoogere standen met prachtig uitgedoste heeren en dames, die zich in heerlijk aangelegde tuinen aan het galante leven wijden, geven ons een duidelijk beeld van het losbandige, maar aangename leven van het Hof van *Lodewijk XV*. De *Favraij en Leprince* waren eveneens als genre-schilders geliefd. *Chardin* ontleende zijn motieven aan het burgerlijke huiselijke leven. *Desportes* en *Oudry* aan dieren en de jacht, *Lantura* en *Vernet* aan het landschap en de zee, terwijl *Greuze* in de schilderkunst de gevoelskunst vertegenwoordigt (familie-tafereelen en meisjesportretten), die *Diderot* in de letterkunde bracht

Omstreeks het midden der 18de eeuw hielden ernstige geschiedkundige gebeurtenissen en maatschappelijke toestanden de gemoederen bezig en ook de schilderkunst kwam tot nieuwe, door de classici (*de Lairesse* en *van der Werff*) opgewekte, antieke gedachten en ernstige symboliseerende onderwerpen; onder den invloed van dien tijd staan *Vien* en *Peyron*, de voorloopers van een nieuw, tegen het einde der 18de eeuw beginnend, kunsttijdperk. De revolutie bracht een kunst van den hoogsten eenvoud en droge stelselmatigheid, het classicisme, waarvan *Louis David* de groote vertegenwoordiger in de schilderkunst is. Zoowel in toon als teekening betrachtte hij den grootst mogelijken eenvoud bij een scherpe waarneming der natuur. In weinig groote trekken veel te zeggen, was het doel der klassieke kunst. Dat zij daardoor dikwijls in allegorie verviel, spreekt vanzelf. Slechts in de portretschildering, als wier grootste vertegenwoordiger *Gérard* te noemen is, behield de toenmalige Fransche schilderkunst haar oude kracht. *David's* tijdgenooten *Guérin*, *Girodet-Trioson*, *Gros* e. a. ontleenden motieven aan de veldslagen van het eerste keizerrijk en trachtten deze gebeurtenissen met de klassieke regelen in overeenstemming te brengen zonder het koude wezen te kunnen afleggen, dat deze school met haar strenge compositie kenmerkte. Eerst *Prud'hon* bracht haar op nieuwe banen en bezielde haar met een nieuwen geest. Omstreeks 1820 trad *Géricault* op met een beslist streven naar het naturalisme, dat zich zelfs niet afwendde van het weergeven van het leelijke en dit met volle kracht natuurgetrouw trachtte uit te beelden. *Delacroix* zette met geestdrift die richting voort en werd de stichter der romantische school. Haar wijze van

voorstelling heeft in tegenstelling tot de vroegere rust iets hartstochtelijks, bewogens, opvlammends. Zij wilde ontroeren en de dingen doen zien door den spiegel van een bewogen kunstenaars gemoed. De persoonlijkheid van den mensch-kunstenaar treedt op den voorgrond. Aangespoord door de Engelschen *Bonington* en *Constable* begonnen de Franschen zich ook op de landschapschildering toe te leggen: *Huet*, *Isabey*, *Roqueplan*, *Marilhat* en *Diaz* zijn daarvan de voornaamste vertegenwoordigers, die zich weliswaar nog niet van de oud-Hollandsche invloeden konden losmaken, maar als baanbrekers van een nieuwe wijze van natuurwaarneming voor de toekomst van zeer veel belang waren. De sentimenteele Duitsche romantiek vertegenwoordigde de Nederlander *Ary Scheffer*.

Tegenover de romantische school ontwikkelde ook de klassieke nieuwe krachten. Aan haar hoofd stond *Ingres*, die echter de resultaten der romantische school, voornamelijk haar detailstudies, niet veronachtzaamde. Aan de eenzijdige vereering der voornamelijk statuair gewerkt hebbende antieken voegde hij die der schilderachtige vormenvolheid van *Raffaël*. *Flandrin* breidde deze kunstrichting nog verder uit. Aan deze meesters sloot zich een school van nog thans scheppende klassieken aan, die weliswaar niet meer de eigenlijke leiders der schilderkunst zijn, maar de romantische beweging weerstonden en door hun traditioneele kunstvaardigheid en hun zorgvuldige geschooldheid, voornamelijk in het weergeven der menschelijke gestalte, aan de Fransche kunst het karakter van vastheid geven, dat haar bij alle schommelingen eigen is. Als de leider van die richting moet men *Cabanel* noemen. Zijn leerlingen, *Gervex*, *Regnault*, *Cormon* e.a. zijn voornamelijk coloristen en hebben zich in sommige opzichten van het classicisme bevrijd, dat echter nog krachtig voortleeft in *Bouguereau* en *Baudry*, die zijn talent o.a. in de fresco's van het opera-gebouw te Parijs geopenbaard heeft.

De romantische school vond tijdens *Louis Philippe* haar grootste vertegenwoordigers in *Horace Vernet* en *Delaroche*. De eerste was een kampioen voor een krachtig coloriet en een realistische weergeving der gebeurtenissen, zijn groote veldslagen en zijn rationalistisch getinte godsdienstige schilderijen leidden hem naar het Oosten, welks kleurenpracht hem zeer aantrok. Een geheele school volgde zijn voorbeeld: *Decamps*, *Biard*, *Fromentin*, *Cormon*, *Bida* enz. Ook in de veldslagschilderkunst bracht hij nieuw leven, de groote massa's waren de hoofdzaak, waardoor een geheel ander compositie-systeem ontstond. *Charlet*, *Raffet* en vooral *Bellangé* volgden op dit gebied zijn voetspoor. Eenvoudiger, maar niet minder diep ingrijpend, werkte *Delaroche*, die aan de romantische school een canon voor kleur en ontwerp schonk, en een vereeniging van de romantische en klassieke school voorbereidde. Onder de romantici stonden *Robert-Fleury*, *Schnetz*, de gebroeders *Johannot*, *Hébert en Lehmann* het dichtst bij *Delaroche*. Zij ontleenden de motieven voor hun genreschilderijen voornamelijk aan het landleven. *Robert-Fleury* heeft met afwisselend succes getracht aan eenvoudige gebeurtenissen een algemeene beteekenis en hooger belang te geven.

Eveneens trachtten de historie-schilders niet alleen door het eigenlijk voorstelbare, maar door aanknooping aan bekende, in verband tot de vragen van den dag staande gebeurtenissen, de opmerkzaamheid tot zich te trekken. Zij kwamen daarbij tot een wetenschappelijk nauwkeurige schildering van plaats gehad hebbende gebeurtenissen, terwijl zij er bovendien naar streefden hun doeken een zoodanigen inhoud te geven, dat zij aanleiding gaven tot verder geestelijk nadenken. De romantische school werd aldus meer en meer een hersen- in plaats van een gevoel-schilderkunst. Daarbij wende zij zich een zoo groote virtuositeit aan, dat zij zich ook in de kleur boven de natuur trachtte te verheffen. *Exagérer la beauté* werd haar spreuk, voornamelijk in coloristisch opzicht. Als vertegenwoordigers van die richting moeten *Couture*, *Gleyre* en *Cogniet* genoemd worden, wier schitterende, op scherpe waarneming berustende schilderwijze grooten invloed op de Fransche kunst uitoefende. Van *Couture* is *Puvis de Chavannes* de grootste leerling, die de voornaamste schilderijen in het Pantheon geschapen heeft; van *Cogniet* is het *Meissonnier*, die zich door een meesterlijke, duidelijke schilderwijze, karakteristieke teekening en juiste voorstelling van het psychologische in zijn dikwijls zeer kleine doeken onderscheidde, waarop meestal slechts enkele figuren voorkomen. Verder behooren tot *Cogniet's* school *Bonnat*, *Gaillard*, *Jacquemart* en *Feyen-Perrin*.

Had reeds *Delacroix* zenuwschokkende tafereelen op het doek gebracht, tijdens het tweede keizerrijk trad het streven door voorstelling van het gruwelijke, door een verbinden van schrik aan wellust, te ontroeren, nog meer op den voorgrond. *Gérome, Boulanger*, *Laurens*, *Landelle*, *Jalabert*, *Doré*, *Regnault*, *Rochegrosse* en *Gervex* vertegenwoordigen deze richting, wier verdienste het is, door steeds scherper waarneming en daarmede gepaard gaande kracht van werkelijk-natuurlijke uitbeelding, als de voorwaarde voor de beoogde werking, de eigenlijke kunst der schilders in de hoogte gebracht te hebben. In het schilderen van veldslagen, voornamelijk in de doeken van *Neuville* en *Detaille*, treedt het gevolg van deze richting veelzijdig aan het licht.

Tegen de verfijnde, nerveuse richting der uit de romantiek voortgekomen kunstopvatting trad een tweede school op, die zich uiterlijk reeds hierdoor kenmerkte, dat haar volgelingen Parijs verlieten en zich in de landelijke omgeving, voornamelijk in de boschrijke landschappen van Fontainebleau terugtrokken, vanwaar de naam „School van Fontainebleau of Barbizon" ontstond. *Corot*, *Daubigny*, *de gebroeders Rousseau*, *Jules Dupré* als landschapschilders, *Trayon*, *van Marcke*, *Rosa Bonheur*, *Brascassat* als dierschilders en *Bretou*, *Millet* en *Brion* als genre-schilders vormden tezamen een school, die in den beginne lijnrecht tegen de volgelingen van *Delaroche* stond. Hun motieven ontleenden zij aan het landschap (*paysage intime*), dat zij met dieren of menschen stoffeerden; zonder zich om de oude „genres" der schilderkunst te bekommeren, trachtten zij de levenswijze met de natuur samen te smelten. Verder poogden zij door kleurenpracht de natuur meer te naderen.

Zij gaven den indruk als geheel en bekommerden zich weinig om de details, maar met een tot nu toe niet bereikte kracht van den totaal-indruk, die bij sommigen nog wel aan de oudere schilderwijze herinnert, bij schilders als *Corot*, *Rousseau*, *Daubigny* en *Millet* echter tot een direkt aangrijpende weergeving van den natuur-indruk zich verheft. Daarbij zochten zij het schoone niet in een kunstmatige stijging in teekening of coloriet, doch werden juist door hun verzet tegen kunstopvattingen als die van *Couture* er toe gebracht te trachten de werkelijkheid, zelfs ten koste van de schoonheid, weer te geven.

De jongste Fransche schilderschool zette deze richting voort. Hadden *Corot*, *Daubigny* en hun geestverwanten zich in de landelijke omgeving van Parijs teruggetrokken, om daar ongestoord de natuur te kunnen waarnemen, de jongere schilders keerden weer naar Parijs terug, om slechts het zelf geziene weer te geven, maar niet zooals het is, doch zooals het onder den invloed van het licht, de reflexen der zonnenevels zich voordoet (*impressionisten*, zie aldaar). *Manet*, *Monet*, *Pissaro*, *Gervex*, *Bastien-Lepage*, *Lhermitte*, *Morisot* en talrijke anderen hebben in deze richting gewerkt. Hoofdzakelijk is hun streven de werking van het schelle zonlicht, de siddering en de trilling van de verhitte lucht weer te geven. Vandaar dat men deze school en haar kunst ook wel „lichtschilderkunst" (Duitsch: „Hellmalerei") noemt. Een bemiddelende stelling nemen de scherpe waarnemers *Henner*, *Carolus-Duran* en *Antigna* in, die weliswaar impressionisten zijn, maar in toon en motief de oude school naderen. Tegen de „lichtschilders" zijn in den jongsten tijd verschillende jonge schilders in verzet gekomen, zooals *Lucien Simon*, *Charles Cottet* en *Ménard*, die een voller kleurgeving aanwenden. Voor een eveneens jonge school in de schilderkunst zie men het artikel *Symbolisten*.

Muziek. De Fransche muziek is in verschillende tijdperken toongevend geweest voor de Westersche volkeren. Van de Kelten hebben de Franschen het heftige en hartstochtelijke, van de Normandiërs den ernst in de kunst, van de Provençalen de elegantie en aesthetische fijnheid gekregen. De overblijfselen van nationale muziek uit den vóór-Christelijken tijd zijn niet zoo belangrijk als op de Britsche eilanden. De Franschen ontwikkelden hun kunst zeer snel in de door *Karel den Groote* gestichte zangscholen; dit kwam hun ten goede bij het ontstaan der harmonie, respectievelijk contrapunt en mensuraalmuziek. Met de Engelschen en de aan den Rijn wonende Duitschers waren zij de leiders in deze kunsten, evenals in de bouwkunst, totdat de Nederlanders in de 15de eeuw alle andere naties in de schaduw stelden. Ten tijde der eerste ontwikkeling van de Westersche muziek (11de tot 13de eeuw) bloeide in Zuid-Frankrijk een kunst, die lijnrecht stond tegenover het Normandische contrapunt, n.l. die der troubadours of van het Provençaalsche lied. Al lag het zwaartepunt daarvan ook in het gedicht, toch had de muziek een belangrijke rol; de mooiste melodieën uit dien tijd ontstonden in dezen kring, en de uitdrukking *ménestier*, *jongleur* enz. verbreidde zich vandaar uit als algemeen geldende aanduiding voor zanger en speellieden. Beide richtingen, die van het contrapunt en de melodie, waren reeds aan het einde der 13de eeuw samengesmolten; zoo schreef *Adam de la Hale* meerstemmige composities en tevens éénstemmige liederen met bekoorlijke melodieën. Zijn liederen, *pastourelles* genaamd, hebben in de gelijktijdige passiespelen, en andere Bijbelsche zangspelen, zoogenaamde mysteriën en moraliteiten, tegenhangers gevonden. Door deze spelen, wereldlijke zoowel als geestelijke, ernstige zoowel als luimige, werd het karakteristieke Fransche lied, de *chanson*, ontwikkeld en was over geheel Frankrijk verbreid. Tot de 16de eeuw waren daarna de muzikale praestaties der Franschen van minder beteekenis, slechts hun prachtige, de Italiaansche voorbeelden volgende balletten verwekten toen ter tijde opzien. Aan de kunst van het contrapunt, waarin de eeuw van *Palestrina* uitmuntte, namen zij weinig deel; vermelding verdient slechts *Cl. Goudimel*.

De opera, waarmede sedert de 17de eeuw bijna alles verbonden is, wat de Fransche muziek heeft voortgebracht, ontstond in Frankrijk niet, zooals in Italië gelijktijdig op veel plaatsen en in bonte afwisseling, maar in overeenstemming met het karakter van een sterk gecentraliseerden staat, slechts in de hoofdstad op bevel van den vorst. Nadat *Mazarin* reeds sedert 1645 te Parijs operavoorstellingen door een Italiaansch gezelschap had laten geven, zorgde *Cambert* met de dichterlijke hulp van abbé *Perrin* voor Fransche zangstukken, die aan het Hof ten gehoore gebracht werden, wat ten gevolge had, dat in 1669 te Parijs een vaste opera opgericht werd, waarvan *Cambert en Perrin* het privilege verkregen. Sedert dien tijd is de *Académie nationale de musique* (gewoonlijk *Opéra* genaamd) de voornaamste en invloedrijkste muziekinstelling der wereld. De beteekenis ervan wordt nog verhoogd door de omstandigheid, dat de muziek van den beginne af gedrukt werd, niet, zooals elders, in onvolledige uittreksels, maar in partituren. Hierdoor bleven de muzikale voortbrengselen steeds aan het volk voor den geest zweven en traden telkens na korter of langer onderbreking weer op den voorgrond; vandaar de afgesloten geschiedenis van de Fransche opera, haar regelmatige ontwikkeling en nationaal karakter. Na het eerste begin kwam met den Italiaan *Giovanni Batista Lully* dadelijk een eerste kracht aan het hoofd, die samen met den dichter *Quinault* van 1672—1689 een aantal opera's en balletten schiep, waarvan vooral de laatste in het buitenland navolging vonden, terwijl zijn werken voor het Fransche tooneel toonaangevend bleven. Onder *Lully's* opvolgers moet *Campra* genoemd worden; Italiaansche muziek verdrong deze opera's een tijd lang, totdat omstreeks 1740 *Jean Philippe Rameau* opnieuw voor de Fransche werken de baan effende. In *Rameau's* latere dagen, omstreeks 1750, maakte de Italiaansche muziek zich nogmaals van Parijs meester, en nu bewees de ook als componist en musicus gezag hebbende *Jean Jacques Rousseau* in een beroemd geworden vlugschrift, dat de Franschen geen muziek hadden en ook niet hebben konden.

De aldus erkende meerderheid der Italianen werd door de aanhangers der Fransche muziek

als een beleediging der nationale eer beschouwd; een heftige strijd volgde, waaraan zelfs het Hof deelnam, en die, ook al bleef hij schijnbaar zonder resultaat, toch de sluimerende muzikale krachten der natie deed ontwaken. De gevolgen waren in twee opzichten zeer belangrijk. Voornamelijk was het de *opéra buffa* van *Duni* en andere Italianen, die den strijd had doen ontbranden; de Franschen ontwikkelden zich snel in die school en overtroffen weldra hun meesters, zoodat de Fransche opéra's comiques zich over de geheele wereld verbreidden. De echte Fransche geest komt daarin te voorschijn; niet burlesk, zooals de hun voorafgegane Italiaansche, maar uit ernstige en vroolijke deelen bestaande, in den geest van het toen opkomende burgerlijke tooneelspel, vormen zij de meest kenmerkende voortbrengselen van de Fransche opera. Van de talrijke meesters op dit gebied noemen wij *Grétry*, *Méhul*, *Boieldieu*, *Adam*, *Hérold* en *Auber*, terwijl de met het Duitsche classicisme verwante *Cherubini* noch op dit, noch op ander gebied tot de Fransche school gerekend kan worden. In latere tijden is in de plaats van deze *opéra comique* de burleske gekomen, die echter in haar betere voortbrengselen den Franschen geest niet verloochent. Haar voornaamste vertegenwoordigers zijn *Offenbach*, *Lecocq* en *Hervé*.

Een tweede gevolg van den strijd om den voorrang der Fransche of Italiaansche muziek was de hervorming van de *grand opéra*. *Lully* en *Rameau* hielden zich wel staande, maar naast hen vonden de nieuwere Italianen gereeden toegang. Daar trad in 1774 *Christoph Wilibald Glück* te Parijs op, wiens kunst de werken der oude Franschen met de scheppingen der jongere Italianen op een hoogeren trap van volmaaktheid vereenigde, en daarom door beide partijen aangevallen werd. Het heftigst ontbrandde de strijd tegen de Italianen, die hun besten opera-componist *Nicola Piccini* naar Parijs ontboden hadden; de strijd eindigde echter met de overwinning van *Glück* en daardoor met die der Fransche tooneelmuziek. De samensmelting van het Fransche en Italiaansche element, het eindresultaat van den langen strijd, openbaart zich in de werken van de meeste latere Fransche componisten, voornamrlijk in die van den uit Italië afkomstigen *Spontini*. Later (omstreeks 1830) waren het wederom een Italiaan en een Duitscher, *Rossini* en *Meyerbeer*, die de Fransche opera tot nieuw leven moesten wekken, waarvoor *Gounod*, *Bizet*, *Thomas*, *Massenet* e.a. componeerden. Met het principe, voor buitenlanders den *Grand Opéra* niet open te stellen, is in den laatsten tijd gebroken, waarschijnlijk uit gebrek aan nieuwe werken; thans beheerscht *Richard Wagner* het repertoire.

Met de *Grand Opéra* kan zich in beteekenis onder de gezamenlijke muziekinstellingen van Frankrijk slechts het in 1795 opgerichte *Conservatoire* meten, dat voor de Europeesche muziekscholen langen tijd het voorbeeld is geweest. In de instrumentale muziek hebben de Franschen zich van oudsher virtuozen getoond. Haar bespelers van blaasinstrumenten waren in het einde der 17de eeuw in alle Westersche orkesten te vinden. Tot op dit oogenblik geeft de Parijsche school voor pianisten en violisten uitstekende voorbeelden van rhythmische voordracht. In de instrumentale compositie heeft Frankrijk door zijn karakteristieke richting steeds een voorname plaats ingenomen. Daardoor bepaalde het in het einde der 17de eeuw de ontwikkeling der suite en schenkt het thans een menigte programmuziek in grooteren of kleineren symphonievorm. De hoofdvertegenwoordigers van deze richting zijn *H. Berlioz* en *Fél. David*, terwijl ook *Bizet* op dit gebied te vermelden is. Na den dood van *Berlioz* is *Camille Saint Saëns* aan het hoofd der instrumentale componisten gekomen; naast hem staan de Belgen *César Franck* en *Paul Gilson* en de Franschen *B. Godard*, *Vincent d'Indy* en *Ch. Widor*. Op het gebied der kerkelijke muziek en het oratorium hebben de Franschen, *Cherubini* uitgezonderd. niet veel bijzonders voortgebracht; op het gebied der muziekwetenschap daarentegen zeer veel, voor de speculatieve theorie hebben *J. Ph. Rameau* en *d'Alembert* de baan geëffend; beroemde werken voor praktische compositieleer schreven *Cherubini* en *Reicha*.

Fransche Oost-Indische Compagnie was een handelsmaatschappij, in 1642 door *Richelieu* gesticht, in 1664 door *Colbert* uitgebreid en begiftigd met het monopolie van den alleenhandel op Oost-Indië. Als *Compagnie des Indes orientales* begon zij met de exploitatie van Madagaskar, vestigde zich vervolgens aan de kust van Voor-Indië, doch werd er weldra door de Nederlanders verdreven. In 1693 verkreeg zij van den Radja van Widsjajapoer het dorp Pondicherry, dat in een bloeienden handelspost herschapen werd, echter van 1693—1697 in de macht der Nederlanders was. De ongelukkige speculaties van *John Law* (zie aldaar) en de zware verliezen, die Frankrijk in den zevenjarigen zeeoorlog tegen Engeland (1756—1763) leed, hadden tengevolge, dat de Compagnie in 1769 door den minister van Financiën *Terrai* werd opgeheven en haar bezittingen in Voor-Indië aan Frankrijk kwamen.

Fransche Revolutie noemt men het tijdperk, dat een aanvang neemt met de bijeenkomst der Nationale Vergadering (5 Mei 1789) en eindigt met de verheffing van *Napoleon I* tot keizer (2 December 1804). In dien tijd had in Staat, Kerk en Maatschappij, in de eerste plaats in Frankrijk, maar verder ook in geheel West-Europa, een groote omwenteling plaats en werden de grondslagen gelegd voor den toestand, waaronder wij in hoofdzaak thans nog leven. Ten einde het ontstaan en verloop van deze in haar gevolgen zoo uiterst belangrijke beweging goed te kunnen begrijpen, is het noodig een overzicht te geven van den toestand op maatschappelijk en intellectueel gebied in Frankrijk onder het „Ancien Régime" (1715—1789).

De Staat. Het Fransche koningschap heeft Frankrijk geschapen, uiterlijk samengevoegd en innerlijk aaneengeklonken; het was sedert zes eeuwen bezig, in voortdurenden strijd met het streven naar autonomie van gewesten, steden en corporaties, zijn eigen onbeperkte macht te grondvesten en onder bescherming der kroon uit Frankrijk een eenheidsstaat te vormen. Sedert *Colbert* was de belangstelling voor het algemeen welzijn

bij den vorst verdwenen, *Turgot* deed nog een poging, om die weer op te wekken, doch deze stuitte af op de onmacht van den koning, zoodat, daar het koningschap niet meer in staat bleek den toestand te beheerschen, slechts de revolutie overbleef. Het centrale orgaan der regeering toch was de koning. Een staatsbestuur naast hem had Frankrijk sedert *Lodewijk XIV* niet bezeten. De persoon des konings, van wien alle initiatief moest uitgaan, beteekende onder *Lodewijk XV* en *XVI* niets meer. Om den monarch had zich onder *Lodewijk XIV* het geheele volk verzameld; het *Hof* bleef steeds even schitterend als vroeger, adel en geestelijkheid leefden in weelde en pracht te Versailles, verafgoodden den drager der kroon en verkwistten met het Hof samen de inkomsten des lands, doch aan het welzijn des volks werd niet meer gedacht. De organen van het staatkundig leven waren de *Conseil* en de ministers. De eerste was samengesteld uit eenvoudige, juridisch gevormde beambten (*maîtres des requêtes*); een geheime afdeeling van vertrouwden des konings (*conseil d'état*) besliste over de belangrijke staatkundige vraagstukken; daarnaast stonden Raden voor de afzonderlijke bestuurstakken. Het opperste gerechtshof voor bepaalde gevallen was de *Grand Conseil*. Aan het hoofd van al deze lichamen stond de koning; sedert deze echter zelf daarin niet meer medewerkte, ging de macht op die Raden zelf en hun voorzitters over. Staatssecretarissen had men voor Buitenlandsche Zaken, Oorlog, Marine, het koninklijk Huis en de Protestanten; aan het hoofd van Justitie en wetgeving stond de kanselier; de opperste staatkundige leiding had hij, in wien de koning het meeste vertrouwen stelde. De werkelijke leider van het Fransche bestuur was de *contrôleur général des Finances*, die o. a. aan het hoofd stond der almachtige schaar van koninklijke beambten, intendanten geheeten. Dezen waren heer en meester van het bestuur in de provinciën, waar oude en nieuwe instellingen bont dooreen gemengd waren. Daar bestonden ook nog de oude staatkundige lichamen, door wier samensmelting Frankrijk ontstaan was, n. l. de gouvernementen, deze waren gesplitst in *pays d'états* en *pays d'élection*; in de eerste bestonden nog Provinciale Staten, die echter slechts in Languedoc nog van beteekenis waren. De meeste provincies hadden geen staten meer, de *élus*, die het bedrag der belastingen vaststelden, werden sedert eeuwen niet meer gekozen, maar door de Kroon aangewezen. Aan het hoofd van ieder gouvernement stond een gouverneur, die oorspronkelijk den tusschenpersoon vormde tusschen koning en provincie en den vorst bij de standen vertegenwoordigde. Sedert *Lodewijk XIV* waren dit echter rijke eerebaantjes geworden en was het bestuur in handen der intendanten (zie aldaar) gekomen. De oude indeelingen hadden voor die naar belastingen (*généralités*) plaats gemaakt, aan het hoofd waarvan de intendanten, „de 32 koningen van Frankrijk" stonden, ambtenaren, wier bevoegdheid niet streng geregeld, maar zeer uitgebreid was. Het beheer over de belastingen berustte bij den *contrôleur général* en den Raad van Financien, die jaarlijks het bedrag der directe belastingen vaststelden, welke over de généralités werden verdeeld en in deze door de intendanten weer over de distrikten. In de *pays d'états* betaalden de standen de op de provincie komende som ineens en sloegen die later over de bevolking om; ook andere lichamen kochten de som ineens af, voor het overblijvende gedeelte wezen de intendant-inzamelaaars (*collecteurs*) aan, die voor de verdeeling en de inning verantwoordelijk waren. De voornaamste directe belasting was de *taille* (zie aldaar), oorspronkelijk een schadeloosstelling der niet-adellijken voor het onderhoud van het leger. Nieuwe belastingen waren sedert *Colbert* naast *de taille* gekomen, meermalen had men getracht, zooals door tienden tijdens den oorlog, de belasting voor allen gelijk te maken, maar daartegen verzetten zich onder *Lodewijk XV* de geprivilegieërden met alle macht. Op allen drukten de indirecte belastingen, maar het zwaarst op de armeren. Deze belastingen, die van alle mogelijke verbruiksmiddelelen (zout, eet- en drinkwaren, enz.) geheven en in de 18de eeuw aanmerkelijk verhoogd werden, inde de staat zelf niet; men gaf er, om kosten en moeiten te besparen, de voorkeur aan, die sommen aan belastinggaarders te verpachten. Deze pachters (*fermiers*) inden de belasting door middel van een heirleger van beambten, op een, vooral voor armere klassen zeer drukkende wijze. Daarbij kwam nog het stelsel van binnenlandsche tollen, dat onder *Lodewijk XIV* en *XV* streng doorgevoerd werd en waardoor de ontwikkeling der staatkundige en maatschappelijke eenheid, die de aan de grenzen des rijks geheven rechten moesten bevorderen, door een aantal binnenlandsche tollen tegengewerkt werd. 50000 tolbeambten, waren bij deze laatste, welke de welvaart des land ernstig benadeelden, in dienst, zonder te kunnen beletten, dat de binnenlandsche smokkelhandel bloeide. Van den wijn bijv. werden — afgezien van de belasting vóór, tijdens en na de bereiding (bij den verkoop) — gedurende het vervoer van het Zuidoosten naar Parijs, 40 maal rechten geheven.

In financieel en staatkundig opzicht was Frankrijk in de 18de eeuw er meer dan slecht aan toe, het van *Lodewijk XIV* geërfde deficit, de grenzenlooze verkwisting van het Hof en de hoogste standen leidde, ondanks nieuwe belastingen, tot leeningen en herhaalde bankroeten, de Kroon meer en meer naar den afgrond der algemeene revolutie.

De *Maatschappij* werd geheel beheerscht door de privileges, de voorrechten, waarnaar zij in twee groote klassen gesplitst werden: de *taillables* en de *non taillables* (zie *Taille*). Het groote verschil tusschen deze beide viel het duidelijkst waar te nemen bij den boerenstand. Afgezien van enkele later veroverde streken in het O., was de landsman in Frankrijk persoonlijk vrij. Volgens een berekening bezaten van den gezamenlijken grond Kroon en gemeenten, geestelijkheid, adel, burgerstand en boeren ieder een vijfde gedeelte. Door de boeren werd echter verreweg het grootste gedeelte in cultuur gebracht. Zij zelf werden weer onderverdeeld in bezitters en pachters. Kleine grondbezitters waren er reeds in vrij grooten getale; daarnaast stonden de pachters der koninklijke, adellijke of geestelijke goederen, die gedrukt werden door een menigte verplichtingen jegens den pachtheer. Verder had men nog de

geheel vrij staande landbouwers, wier aantal zeer gering schijnt geweest te zijn. De Fransche landbouw werd door allerlei drukkende maatregelen in zijn ontwikkeling belemmerd; de wijze van bebouwing was meestal verouderd, misgewas veelvuldig en bijgevolg hongersnood verre van zeldzaam, wat weer plaatselijke opstanden na zich sleepte. Toch was de toestand van de Fransche landelijke bevolking beter dan elders in Europa, immers de adel ging steeds achteruit en verkocht veel land aan steden en ook aan sparende boeren, zoodat een pachter dikwijls eigenaar werd.

Dat er toch luid geklaagd werd, was grootendeels het gevolg daarvan, dat men bleef hangen aan politiek-sociale vormen. Wel bestond nog wat wij zouden noemen, een gemeenteraad, die alle dorpsbelangen moest behartigen, maar de vroeger medewerkende *seigneur* van het dorp was door een koninklijk beambte vervangen, die feitelijk alles te zeggen had. Verder bestonden er tal van drukkende belastingen, terwijl bovendien de Staat de boeren dwong wegen aan te leggen, hen van hun eigen werk afriep en hen 85% van de directe belastingen liet opbrengen. De indirecte belastingen waren eveneens talrijk, zoodat *Taine* uitrekent, dat de boer ongeveer 80% van zijn inkomen aan Staat en Kerk moest afdragen. Daarbij werd het contrast tusschen dit moeilijk bestaan der boeren en den glans van den Hofadel steeds scherper; de adellijke voorrechten bleven bestaan, waarvoor echter den boeren, die den adel langzamerhand uit zijn bezit verdreven, niets vergoed werd. Juist dat de boer bezitter werd en toch duizenden lasten droeg, die hij niet gerechtvaardigd achtte; dat de koning en de adel maar konden eischen zonder eenige tegen-praestatie; dat zij hen slechts in den weg stonden, wekte bij de boeren een diepen wrevel.

De burgerstand leed, hoewel minder, eveneens. De steden hadden overblijfsels van een oligarchisch bestuur behouden; de Kroon nam haar sedert 1692 zevenmaal de privilegiën af, liet ze zich echter weer afkoopen of riep nieuwe, koopbare ambten in het leven. Ook een door *Choiseul* (1764) ingevoerde reorganisatie berustte op oligarchische grondslagen; zij schiep een scherpe tegenstelling tusschen ambtenaren, kooplieden en handwerkslieden. Talrijke stedelijke ambten verschaften hun, die ze bekleedden, groote voorrechten; de regeeringspersonen onttrokken zich zooveel mogelijk aan de belasting op verbruiksmiddelen. Zoo heerschte ook in de steden ongelijkheid en ook hier werd de kleine man het zwaarst gedrukt. Het stedelijk bestuur wist zich staande te houden, hoewel, voornamelijk sedert *Colbert*, de Staat krachtiger optrad tegen de stedelijke oligarchieën en de leiding op zich nam. Voor de steden was het echter een groot voordeel georganiseerd te zijn, waardoor zij zich voorrechten wisten te verschaffen, vooral op belastinggebied. Maar toch waren de vormen te oud, om langer te kunnen blijven bestaan; de materieele bloei van de 18de eeuw maakte de stad tot het middelpunt van het maatschappelijk leven. In rijkdom en beschaving stonden de hoogste burgerlijke klassen minstens met den adel gelijk, doch een diepe kloof scheidde ze maatschappelijk van elkander en juist hun hoogere ontwikkeling en grootere welvaart deed de burgerij de bestaande misbruiken des te sterker gevoelen. De *derde stand* werd het wachtwoord.

De geprivilegiëerden waren door eereambten, hoogheidsrechten en privilegieën op belastinggebied van de groote massa der bevolking gescheiden. Hun staatkundig overwicht hadden zij moeten afstaan, doch hun voorrechten behouden. Tegen den wil des adels had Frankrijk zich ontwikkeld; de Fransche koningen hadden hem geen plaats weten in te ruimen in de nieuwe staatsorde; hij was tot den ondergang gedoemd. Sedert *Lodewijk XIV* scheidde zich de Hofadel van den landadel af; tot den eerste behoorden de rijkste families, die te Versailles en Parijs hun inkomsten verteerden en slechts enkele maanden op hun goederen verblijf hielden, waar zij dan zeer bekrompen leefden. Staatkundige verplichtingen tegenover de provinciën vervulden zij niet. De landadel was veel talrijker, en waar deze het samenleven met de boeren bleef voortzetten, zooals in de Vendéé, daar bleef ook de conservatieve geest en gezindheid bestaan. Deze adel bevatte uitstekende elementen, leverde flinke officieren, maar ging toch maatschappelijk achteruit; daar de regeering hem verwaarloosde, was hij op zichzelf aangewezen en daarom niet minder lastig voor den landman dan de Hofadel.

Ook de geestelijkheid telde krachtige elementen, maar ook zij ging aan den privilegiegeest ten gronde. Onder de schatrijke groote praelaten, meer wereldlijk dan geestelijk gezind, stond de groote massa van 60 à 70000 slecht bezoldigde pastoors, door een diepe maatschappelijke kloof gescheiden. Ook ontbrak het niet aan misbruiken (het kloosterwezen); de Jezuïeten hielden den strijd tegen alle subjectieve richtingen gaande; maar over het algemeen was de Fransche Kerk in de 18de eeuw mild en weldadig, verdraagzaam en vaderlandslievend; als corporatie deelde de geestelijkheid echter in de zonden der bevoorrechten. Privileges bezat zij in grooten getale; de algemeene belastingen bestreed zij met de grootste heftigheid en verlichtingen wist zij voor den clerus steeds te verkrijgen, zoodat zich de openbare meening ook tegen haar en wegens haar tegen den door haar verkondigden godsdienst keerde.

Met den rechterlijken stand was het niet beter gesteld. Doordat de rechterlijke ambten erfelijk verkocht werden, ontstond een zeer kleine kring van almachtige rechters, die door hun wijze van rechtspraak de bevolking sterk tegen zich innamen. Men zie o. a. het artikel *Calas*.

De intellectueele ontwikkeling in de maatschappij schonk aan de materieele wenschen eerst een idealen vorm en schiep na vergeefsch wachten en vele teleurstellingen het fanatisme, dat tot de revolutie leidde. Langzamerhand ontwaakte de kritiek tegen het autoritaire dogmatisme van *Lodewijk XIV*; sedert het begin der 18de eeuw richtte zij zich tegen de eenzijdigheid der Roomsch Katholieke leerstellingen, sedert het Regentschap ook tegen de politieke wantoestanden. Eerst ontstond een liberale, op Engelsch voorbeeld steunende richting; deze, aanknoopend aan de Fransche toestanden, wilde de standen en het koningschap hervormen en een op de oude Fransche standen steunend zelfbestuur met oppertoezicht der Kroon

in het leven roepen. Doch langzamerhand werd de kritiek scherper; de onhoudbaarheid der standen werd ingezien; van het koningschap werd alleen heil verwacht tot ingrijpende hervormingen; een verlicht absolutisme was het ideaal der *physiocraten*. Deze denkbeelden bereidden, daar het koningschap zijn plicht niet vervulde, het radicalisme voor. *Rousseau* heeft als ideaal de republiek te Genève; een nieuwe staat en een nieuwe maatschappij wordt opgebouwd. Van bijna niets anders werd gesproken; de literatuur was er vol van, en daar de letterkunde reeds sedert 150 jaar de openbare meening beheerschte, raakte men gewend aan het denkbeeld van een omwenteling; *Lodewijk XVI* wekte nog even de hoop op hervormingen, maar ook deze bleven uit, ja, een reactie volgde; de revolutionnaire geest werd krachtiger; de dwaasheden der regeering gaven hem het heft in handen; ook in het leger kwam een nieuwe geest, alle staatslichamen waren met lamheid geslagen: de weg tot de revolutie was gebaand.

De Revolutie. Werd de troonsbeklimming van *Lodewijk XVI* door het Fransche volk met blijdschap begroet, spoedig maakte deze blijdschap voor teleurstelling plaats en bleek het, dat *Lodewijk XVI* (zie aldaar) de eigenschappen, vooral den staatsmansblik en de vastheid van karakter miste, die noodig waren om Frankrijk uit zijn diep verval op te beuren en de talrijke gegronde klachten over de eindeloos vele misbruiken, die in elken tak van staatsdienst, in Kerk en Maatschappij hadden wortel geschoten, te doen verdwijnen. Vooral de financiëele toestand was wanhopig, en te vergeefs beproefden achtereenvolgens *Turgot*, *Necker*, *Calonne*, *Brienne* en vervolgens weer *Necker* daarin afdoende verbetering te brengen. Eindelijk moest de koning aan den wensch van den laatste toegeven en de Staten-Generaal bijeenroepen, opdat deze den weg en de middelen zouden aanwijzen, om het ontredderde schip van staat weer vlot te maken en tevens de vele wenschen en klachten des volks vernemen en verbetering daarin aanbrengen zouden. Deze bijeenkomst (5 Mei 1789—30 September 1791), welke spoedig den naam Nationale Vergadering aannam, geraakte in botsing met den koning en daardoor werden de lang bedwongen volkshartstochten ontketend. In weinig maanden werd het oude staatsgebouw geheel afgebroken en kreeg Frankrijk een constitutie, die door volk en vorst bezworen werd. Daarmede was de taak der *Nationale Vergadering* (zie aldaar) volbracht, en deze maakte thans plaats voor een nieuw lichaam, de Wetgevende Vergadering (*la Législative*). Gedurende haar kort bestaan (1 October 1791—20 September 1792) zette zij niet slechts het slooperswerk harer voorgangster voort, maar gaf duidelijk haar wensch te kennen aan de monarchie een einde te maken. De hevige revolutionnairen verkregen meer en meer de overhand, beheerschten door de clubs Parijs en door Parijs geheel Frankrijk. De houding des konings en van het Hof, vooral ook van koningin *Marie Antoinette* („Madame Veto") werkte het streven der Bergpartij in de hand, gaf aan den anderen kant ook aanleiding tot interventie van het buitenland (Oostenrijk en Pruisen). Dit laatste was voor de Bergpartij weer een krachtig middel om het volk tegen de monarchie op te hitsen en eindelijk moest de koning voor het opgeruide gepeupel de vlucht nemen naar de Wetgevende Vergadering, die hem van den troon vervallen verklaarde, en in den Temple deed opsluiten. De *Wetgevende Vergadering* (zie aldaar) had uitgediend en een nieuwe vergadering, de Conventie, zou bijeenkomen, om over den regeeringsvorm des lands en het lot des konings te beslissen. De Conventie (22 September 1792—25 October 1795) maakte van Frankrijk een republiek en veroordeelde den koning ter dood. De uiterste partij der Jacobijnen kreeg, na een hevige worsteling met de meer gematigde Girondijnen, de macht geheel in handen en trachtte zich door het „Comité du salut public" en het „Tribunal révolutionnaire" in het bezit daarvan te handhaven. Terwijl de terechtstelling des konings het grootste deel van Europa tegen Frankrijk onder de wapens bracht (zie *Fransche Revolutieoorlogen*) woedden in Frankrijk zelf de uiterste revolutionnairen, die de „Commissie van Twaalf" hadden ingesteld tegen allen, die door talent, opvoeding, kunde of vermogen boven de groote massa uitblonken. Alle verzet van personen, steden of gewesten werd in bloed gesmoord, en het *Schrikbewind*, dat den 28sten Augustus 1793 begon en door het driemanschap *Robespierre*, *Couthon* en *St. Just* geleid werd, vernietigde alles wat nog aan den ouden toestand van vóór 1789 kon herinneren en deed de guillotine onafgebroken haar werk verrichten. Nadat achtereenvolgens Royalisten, Girondisten, Hebertisten en Dantonisten het schavot hadden beklommen, vielen den 9den Thermidor van het jaar II (27 Juli 1794) ook *Robespierre*, *Couthon*, *St. Just* en een honderdtal geestverwanten onder het „nationale scheermes". De *Conventie* (zie aldaar) werd ontbonden en de tijd van het Directoire (26 October 1795—9 November 1799) begon. Het was een uiterst moeilijke tijd, want de 22000 wetten, sedert het begin der Revolutie aangenomen, hadden nog niets ter bevordering der orde bijgedragen, het land was verarmd en in den strijd met zijn vele vijanden was Frankrijk ongelukkig. Zoo scheen de staat zijn ondergang nabij, toen *Napoléon Bonaparte* (zie aldaar) optrad, de krijgskans deed keeren, maar tevens het *Directoire* (zie aldaar) omverwierp. Het consulaat (11 November 1799—18 Mei 1804), dat daarop werd ingesteld, was de overgang tot het eenhoofdig gezag, dat feitelijk thans reeds bestond en alleen de sanctie der wet ontving, toen de Senaat aan het *Consulaat* (zie aldaar) een einde maakte door het voorstel *Napoleon* tot keizer der Franschen te verheffen, aan welk voorstel het volk door een plebisciet zijn goedkeuring hechtte. Uit de republiek was thans een keizerrijk geworden (zie *Napoleon*), en wel streefde de keizer er aanvankelijk naar een verzoening tusschen het oude en het nieuwe tot stand te brengen en de vruchten der groote omwenteling met de instellingen der monarchie tot een geheel te doen samensmelten, maar ten slotte werden persoonlijke eer- en heerschzucht hem te machtig, en de revolutie was uitgeloopen op de dictatuur van de sabel.

Fransche Revolutieoorlogen noemt men

de oorlogen, welke door verschillende mogendheden tegen de eerste Fransche Republiek werden gevoerd, ten einde de verspreiding der revolutie over de staten van Europa tegen te houden en haar zoo mogelijk ook in Frankrijk te onderdrukken. De eerste oorlog werd uitgelokt door het verbond, dat Pruisen en Oostenrijk in 1791 te Pillnitz haddden gesloten, en door den steun, welken de emigranten van deze staten ontvingen, om een inval in Frankrijk te beproeven. Daarom verklaarde den 20sten April 1792, Frankrijk aan Oostenrijk en Pruisen den oorlog en viel met twee legers in België, waar men de Oostenrijkers hoopte te verrassen. Het Fransche Noorderleger onder *Rochambeau* trok van Valenciennes uit, een tweede leger onder *Lafayette* van Sedan en Givet uit over de grenzen, doch keerden weldra in wanorde terug. Intusschen was een Duitsch leger van 82000 man (42000 Pruisen, 20000 Oostenrijkers, 14000 emigranten en 6000 Hessen) onder *Karel van Brunswijk* Frankrijk binnengerukt. Rechts van dat leger zou de hertog *van Saksen Teschen* met 40000 man de Fransche grensvestingen bedreigen, links 14000 Oostenrijkers onder *Hohenlohe* tegen Saarlouis en Diedenhofen opereeren. De Pruisen namen Longwy (23 Augustus) en Verdun (2 September) en stonden 14 dagen later bij Valmy tegenover *Dumouriez*, doch trokken na een vruchtelooze kanonnade en langdurige onderhandelingen den 30sten September terug. De „militaire wandeling" door Frankrijk was daarmee mislukt. De Oostenrijkers verlieten thans het hoofdleger en wendden zich onder *Clerfayt* naar België, de Hessen keerden naar hun land terug en het emigrantenleger werd einde November te Luik ontbonden. De hertog *van Saksen Teschen* had de Franschen uit hun legerplaats te Maulde verjaagd (8 September), Rijssel ingesloten (22 September) en deze plaats krachtig beschoten (29 September—4 October) doch brak bij het vernemen van den aftocht der Pruisen het beleg op. *Dumouriez* liet het Pruisische leger door *Kellermann* achtervolgen, rukte met 52000 man naar Valenciennes, versloeg den hertog *van Saksen Teschen* bij Jemappes (6 November) en bezette daarop geheel België. Den 14den November nam *Clerfayt* het opperbevel over de keizerlijke troepen in de Nederlanden over. *Custine* was intusschen met het Rijnleger in de Palts gevallen en had Spiers, Mainz en Frankfort bezet, dat echter spoedig door de Hessen heroverd werd. Tegelijkertijd had het Zuiderleger onder *Montesquiou* zonder oorlogsverklaring de Italiaansche grens overschreden en Savoye bezet, dat den 27sten November als „Département du Montblanc" met Frankrijk vereenigd werd; ook Nizza werd geannexeerd (31 Januari 1793).

De toenemende macht der ultra-revolutionnaire elementen in Frankrijk en bepaaldelijk de terechtstelling van *Lodewijk XVI* (zie *Fransche Revolutie*) bracht in den zomer van 1793 half Europa tegen Frankrijk onder de wapenen. Engeland, Nederland en Sardinië verbonden zich met Oostenrijk en Pruisen (Eerste coalitieoorlog, 1796—1796); ook Spanje nam aan den oorlog deel en in de Vendée ontbrandde de burgeroorlog. Het Fransche Noorderleger rukte in Februari ons land binnen en belegerde Maastricht, doch een 42000 man sterk leger onder prins *Josias van Coburg* ontzette het en versloeg *Dumouriez*, die te hulp snelde, bij Neerwinden (18 Maart) en Leuven (22 Maart), waarop het Noorderleger terugtrok en *Dumouriez* naar de Oostenrijkers vluchtte. *Josias van Coburg* wachtte, in plaats van snel door te tasten, de Engelsche en Nederlandsche hulptroepen af en moest zich tevreden stellen met de verovering van Condé en Valenciennes (13 en 28 Juli), daar de Engelschen tegen zijn wil naar Duinkerken opgerukt waren. Bij Hondschoote werden zij door *Houchard* verslagen (6 September) terwijl prins *Josias* de belegering van Maubeuge moest opbreken wegens den onbeslisten slag bij Wattignies (15—16 October).

Den 26sten Maart was een 63000 man sterk Pruisisch leger bij Bacharach over den Rijn getrokken en had Mainz ingesloten, dat den 22sten Juli capituleerde. De hertog *van Brunswijk* versloeg hierop het Fransche Rijnleger bij Pirmasens (14 September) en Kaiserlautern (28—30 November) en sloeg het beleg voor Landau, dat echter opgeheven moest worden, daar het Oostenrijksche hulpcorps onder *Wurmser* door het Moezelleger onder *Hoche* verslagen werd bij Weiszenburg. Zoowel de hertog *van Brunswijk* als *Wurmser* trokken zich nu op den rechter Rijnoever terug en het Fransche Rijnleger onder *Pichegru* verscheen voor Mainz.

In Zuid-Frankrijk hadden de royalisten Toulon aan de Engelschen overgegeven, waarom een Fransch leger de stad insloot, die zich na een vrij lang beleg, waarbij de officier der artillerie *Bonaparte* (zie *Napoleon I*) zich onderscheidde, den 18den December moest overgeven. Frankrijk had den 7den Maart aan Spanje den oorlog verklaard en 30000 man onder *Servan* aan de Spaansche grenzen opgesteld. Van Catalonië, Aragon en Navarre uit drongen 30000 Spanjaarden onder *Ricardo*, prins *Castelfranco* en *Venturo Caro* in de Pyreneeën door en versloegen de Franschen in een aantal kleine gevechten. Aan de Italiaansche grens stonden 30000 Franschen onder *Kellermann* in Savoye en 20000 onder *Biron* te Nizza tegenover een Sardinisch-Oostenrijksch leger bij Avita, Suca en Saluzzo. Beslissende slagen hadden ook hier niet plaats; *Kellermann* moest een deel van zijn troepen wegzenden, om den opstand in Provence te dempen. De verbondenen rukten in Juni Savoye binnen, doch trokken zich bij *Kellerman's* terugkomst langs de passen van den Mont-Cenis en St. Bernhard terug.

Tot dusverre had het Fransche leger uit linietroepen en vrijwilligers bestaan, doch het was gebleken, dat deze laatsten niet geschikt waren in den oorlog. Daarom was een legerhervorming dringend noodzakelijk en het „Comité du salut public", waarin de energieke *Carnot* was getreden, gelastte den algemeenen dienstplicht (levée en masse) bij de wet van den 20sten Augustus 1793. Bovendien werd het kaderstelsel en de taktische eenheid vereenvoudigd. De nieuwe lichtingen brachten tegen het einde van 1793 het leger op 650000, in Juni 1794 op 730000 man veldtroepen. Aan de Noordgrens van Frankrijk stonden 270000 man onder *Pichegru* tegen 140000

Oostenrijkers, Engelschen en Nederlanders. In het geheel stelde Oostenrijk in de Nederlanden en aan den Rijn 200000 man op, Pruisen (met Engelsche en Nederlandsche subsidie) 62400, Engeland 26000, Hannover 18000, Hessen 12000 en Brunswijk 2000 man. Keizer *Frans II* kwam in April 1794 bij het leger in België, waarna de de opmarsch tegen de Fransche vesting Landrecies begon. De legerplaats bij Câteau werd den 17den April veroverd en den volgenden dag (18 April) het beleg voor de vesting geslagen, die zich den 30sten April overgaf. Ook nu weer talmden de verbonden mogendheden te lang. Zij leden bij Tourcoing de nederlaag (18 Mei), die zij echter door het succes bij Doornik (22 Mei) vergoedden; maar inmiddels was *Jourdan* van de Moezel naar de Sambre getrokken en verloor *Coburg* den slag bij Fleurus (26 Juni). Hij moest achter de Maas en spoedig daarna achter de Roer terugtrekken. De Franschen namen thans in plaats van een defensieve een offensieve houding aan, veroverden Brugge en Bergen, en toen *Clerfayt*, aan wien *Coburg* het bevel overgedragen had, in October achter den Rijn terugtrok, ook België en het N. deel van den linker Rijnoever met Keulen, Bonn en Coblenz. Den 4den November viel Maastricht in zijn handen. *Pichegru* daarentegen was naar het N. gerukt over de bevroren rivieren ons land binnen gedrongen en had, den hertog *van York*, den bevelhebber der Engelsche troepen volgend, Crêvecœur, 's Hertogenbosch en Venlo genomen. (Zie voor den veldtocht in ons land *Nederland, geschiedenis*).

In Mei 1794 had *Moreau*, toen *Jourdan* naar België ging, het bevel over het 30000 man sterke Moezelleger overgenomen, en bij den Rijn stonden 36000 man onder *Michaud*. De verbondenen hadden de linie Bazel-Mannheim met 88000 man onder *Albrecht van Saksen-Teschen* bezet; bij Mainz stonden 55000 man onder *Möllendorf*, bij Trier 9000 onder *Blankenstein*. *Möllendorf* opende den 23sten Mei den aanval, drong de Franschen bij Kaiserslautern terug, sloeg hun aanvallen op 2 en 3 Juni af, maar trok tien dagen later na nieuwe gevechten terug en stelde zich, versterkt met 10000 man, voor Mainz op. Intusschen had *Blankenstein* ook Trier opgegeven. In September drong *Möllendorf* in den Hondsrug door, maar moest opnieuw terugtrekken, daar *Clerfayt* den Rijn overgetrokken was, waardoor hij genoodzaakt werd hetzelfde te doen. Den 25sten December was met uitzondering van Mainz de linker Rijnoever in het bezit der Franschen; Engeland had sedert September geen subsidie meer betaald en 20000 man van het Rijnleger waren naar Polen gezonden. Onder deze omstandigheden sloot Pruisen den 5den April 1795 met Frankrijk den vrede van Bazel (zie aldaar) en stond den linker Rijnoever af.

In Italië stonden in 1794 40000 Oostenrijkers en Piemonteezen tegen 71000 Franschen, die in Maart tot den aanval overgingen. Een deel van het Fransche leger, het Italiaansch leger (36000 man) onder *Dumerbion*, bezette neutraal Genueesch gebied (4 Mei), bestormde den Col di Tenda (10 Mei) en trad met de ontevreden elementen te Turijn in onderhandeling. Het andere, het Alpenleger, onder *Dumas*, bezette den Kleinen St. Bernhard en den Mont-Cenis. De slechte toestand van het Fransche leger dwong echter de vijandelijkheden voorloopig te staken.

In de Oost-Pyreneeën verjoeg een 50000 man sterk leger onder *Dugommier* de Spanjaarden en Portugeezen uit de Fransche grensplaatsen en maakte zich daarna van de Catalonische kustforten meester, terwijl tegelijkertijd de Franschen onder *Müller*, later onder *Moncey* Fuenterrabia en Hernani namen en hun tegenstanders tot achter Pamplona terugdrongen. *Dugommier* sneuvelde bij een aanval op de verschanste Spaansche stelling bij Figueras (17de November), doch zijn opvolger *Perignon* behaalde 3 dagen later een groote overwinning, waarna de sterke vesting Figueras moest capituleeren. De Spanjaarden organiseerden hierop een guerilla-oorlog onder *Urrutia*, doch waren door het krachtig optreden van *Moncey* genoodzaakt den vrede van Bazel (zie aldaar) te sluiten (22 Juli 1795).

In 1795 werden de aan den Rijn staande troepen der Bondgenooten in twee legers onderverdeeld. Het Rijksleger stelde zich tusschen de Sieg en den Main op tot bescherming van Mainz en den Beneden-Rijn, het Oostenrijksche leger bezette de streek van den Boven-Rijn met 40000 man en stelde 60000 man voor een inval in de Palts beschikbaar. In April nam *Clerfayt* het opperbevel over beide legers van *Albrecht van Saksen Teschen* over. Een door Pruisen voorgestelde wapenstilstand wees Frankrijk van de hand; wel nam het diens bemiddeling aan, maar de onderhandelingen mislukten door den eisch der Franschen, dat de Rijn de grens zou vormen; alleen Hessen-Cassel sloot vrede. De Franschen blokkeerden hierop Luxemburg, 70000 man onder *Jourdan* stonden aan den Rijn van Koblenz tot de Hollandsche grens, 56000 man onder *Pichegru* van Bazel tot Koblenz en 30000 man onder *Michaud*, later *Schaal* voor Mainz. Na een beleg van 7 maanden moest Luxemburg zich overgeven (6 Juni), daar alle levensmiddelen verbruikt waren. Het grootste deel van het Duitsche hoofdleger, de Rijkstroepen en een gedeelte der Oostenrijksche, werd in Juli onder *Clerfayt* in het kamp van Schwetzingen samengetrokken, evenals het grootste deel van het leger aan den Boven-Rijn onder graaf *Wurmser* voor een inval in den Elzas. *Clerfayt* versterkte den rechtervleugel van het Rijncordon tusschen Lahn en Wipper en behield bij Schwetzingen en Mainz 58000 man; *Wurmser* beschikte over 75000 man. *Jourdan* en *Pichegru* hadden 178000 man onder zich. Einde Augustus trok *Jourdan* naar Koblenz en bezette den 2den September het Rijn-eiland bij Neuwied, om de daartegenoverstaande troepen vast te houden; de Fransche linkervleugel trok den 6den September onder *Kleber* bij Düsseldorf, Uerdingen en Eichelskamp over den Rijn en noodzaakte maarschalk *Erbach* tot den terugtocht, waarop de bezetting van Düsseldorf zich overgaf. *Jourdan* drong vervolgens de Oostenrijkers tot over de Wipper en Sieg terug en nam Neuwied (15 September), waarop ook zijn rechtervleugel over den Rijn trok en *Wartensleben* zijn drie divisies achter de Lahn concentreerde. *Jourdan* rukte voorwaarts en dwong *Wartensleben* naar den Main terug te trekken en zich met *Clerfayt's* hoofdmacht te vereenigen.

Nu betrok *Jourdan* een stelling bij Höchst en liet Ehrenbreitstein door *Marceau* en Mainz door *Kleber* op den rechter Rijnoever omsingelen. Tegelijkertijd werd Mannheim door de Paltsische regeering aan *Pichegru* overgegeven, die daarop twee divisies langs den Neckar uitzond, om *Wurmser* en *Clerfayt* te scheiden; zij werden echter door den Oostenrijkschen veldmaarschalk *Quosdanovich* bij Handschuchsheim verslagen en naar Mannheim teruggeworpen (24 September). De Franschen moesten het beleg van Ehrenbreitstein en Mainz opgeven, en *Jourdan* tot op den linker Rijnoever wijken. Intusschen had ook *Wurmser* den 18den October bij Mannheim een overwinning op *Pichegru* behaald en Mannheim ingesloten. *Clerfayt* trok den 28sten October met 30000 man over de Rijnbrug naar Mainz, bestormde de op den linkeroever aangelegde schansen en versloeg de Fransche belegeringstroepen, die achter de Nahe terugtrokken. *Pichegru* liet nu 10000 man in Mannheim achter en ging met zijn overige troepen achter de Pfriem terug, terwijl *Jourdan* op den linker Rijnoever naar de Moezel oprukte. *Wurmser* liet Mannheim bombardeeren en dwong het den 22sten November tot capitulatie. Doch van deze behaalde voordeelen werd door de oneenigheid tusschen *Clerfayt* en *Wurmser* geen partij getrokken; eerst den 10den November werd *Pichegru* aangevallen en door achtereenvolgende gevechten tot achter de Queich teruggeworpen, zoodat zijn verbinding met *Jourdan*, wiens voorhoede (*Marceau*) door *Wartensleben* aan de Nahe werd vastgehouden, afgesneden werd. Midden December trachtte *Pichegru* die voor Kaiserslautern te herstellen, maar hij werd tweemaal verslagen en moest op Zweibrücken terugtrekken. Ook *Marceau* werd door *Wartensleben* verslagen en was naar de Moezel getrokken, waarheen zich ook *Jourdan* begeven en stelling genomen had bij Simmern, die hij echter na *Marceau's* nederlaag aan de Glan weer ontruimde. Hij opende nu (18 December) onderhandelingen met *Clerfayt*, die aan het einde van het jaar tot een wapenstilstand leidden.

De beide voor Italië bestemde legers (45000 man) bevonden zich in het begin van 1795 in Dauphiné, Savoye, Nizza en de Riviera. *Kellermann* voerde het opperbevel en liet de stellingen op den kam van het gebergte en aan de Riviera verschansen. Daar hij troepen naar Lyon en Toulon moest zenden, werd zijn leger op 30000 man teruggebracht. Het leger der verbonden mogendheden stond onder *de Vins* bij Alessandria, Acqui, Voghera en Tortona; de Piemonteezen bij Aosta en Susa. Een afdeeling der verbondenen drong den 20sten Juni in de Riviera door, bezette verschillende vaste punten en sloeg een aanval *van Masséna* op Settepani af, waarop *Kellermann* naar Loano terugtrok. Een andere afdeeling der mogendheden, wier hoofdkwartier naar Savona verlegd was, bereikte den 7den Juli Finale, doch hierna werden de krijgsverrichtingen in de Riviera gestaakt, daar een onder *Colli* uitgezonden zijcolonne tot dekking der rechterflank geen vorderingen maakte. *Colli* had den 27sten Juni vergeefs den Col di Tenda en den Col di Termini bestormd, den 6den Juli San Bernardo bezet en zich tot den kleinen oorlog beperkt. Ook de Engelsche vloot onder *Hotham* en *Nelson* bleef bij Corsica werkeloos en wist niet te verhinderen, dat Fransche kapers de voor de troepen in de Riviera bestemde transporten aanvielen. In het dal van den Tinea vernietigden de Franschen een colonne van *Colli* (2 Augustus), terwijl zij ook een tweeden aanval op den Col di Tenda afsloegen (21 Augustus) en *Kellermann* 15000 man versterking kreeg. Wel bezetten de Oostenrijkers den Sambuccoberg (15 September), doch werden na een tot driemaal toe herhaalde bestorming van de versterkte Rocca-Curvaira met groot verlies teruggeworpen. Toen sneeuw en regen in October verdere operaties beletten, betrok *de Vins* met zijn troepen, die zeer geleden hadden, in de Riviera de winterkwartieren. Hij beschikte daar over 25000 man; de Franschen over meer dan 81000 man, verdeeld in twee legers: het Italiaansche onder *Scherer* (60000 man) en het Alpenleger onder *Kellermann* (21000 man), *Colli* stond met 12000 in de Apennijnen. Tegen *de Vins'* vermoeden ging *Scherer* in November tot den aanval over en de Sambucco moest den 17den dier maand ontruimd worden. Daar *de Vins* ziek werd, nam graaf *Wallis* het opperbevel over, *Scherer* rukte nu voorwaarts en nam achtereenvolgens La Dondella, de Rocca-Barkina, Bardinetto en den Monte-Settepani, terwijl Fransche schepen Loano en den Monte-Castellaro beschoten. *Wallis* trok daarop naar Finale, Vado en Acqui terug. Den 28sten moest *Colli* San Bernardo ontruimen en naar Ceva wijken, waarop in midden December beide legers hun winterkwartieren betrokken.

In 1796 begonnen de operaties aan den Rijn eerst in Juni. De keizerlijke troepen hadden op den linker Rijnoever voor Mainz en Mannheim versterkte legerplaatsen aangelegd; den 21sten Mei werd de wapenstilstand opgezegd. Aan den Boven-Rijn stond *Wurmser* met 87000 man aan den Beneden-Rijn aartshertog *Karel* met 113000 man. waarvan 65000 op den linkeroever van Mainz, 21000 onder den prins *van Württemberg* op den rechteroever, de overige in garnizoen te Mainz, Ehrenbreitstein, Köningstein en Frankfort. Aan Fransche zijde stond *Jourdan* met 76000 man (Maas- en Sambreleger) op den linker Rijnoever van St. Wendel tot Düsseldorf, *Moreau* met 78500 man (Rijn- en Moezelleger) van Hüningen tot Homburg. *Jourdan's* linkervleugel onder *Kleber* ging den 31sten Mei bij Mühlheim den Rijn over en sloeg weldra het beleg voor Ehrenbreitstein; de prins *van Württemberg* stond met 24000 man achter de Lahn en gaf het bevel aan *Wartensleben* over. *Jourdan* trok, *Marceau* bij de Nahe achterlatend, eveneens over den Rijn bij Bonn en Neuwied. Aartshertog *Karel* en *Wurmser*, die 25000 man naar Italië hadden moeten zenden, moesten zich tot een defensieve houding bepalen. Op het bericht, dat *Wartensleben* door een groote troepenmacht bedreigd werd, liet *Karel* slechts het corps *Mercardin* op den linker Rijnoever en marcheerde over Mainz en Hochheim naar de Lahn, waarheen ook *Wurmser* een divisie zond. *Moreau* drong den 14den en 15den Juni de rest van *Wurmser's* troepen terug naar Mundenheim, terwijl *Jourdan* bij Wetzlar door *Karel* verslagen werd en zijn leger op den linkeroever moest terugvoeren; zijn linkervleugel (*Kleber*)

trok op Düsseldorf terug. *Wurmser* gaf zijn commando den 18den Juni aan *Latour* over en vertrok naar Italië; *Moreau* trok bij Kehl met 50000 man over den Rijn, trok langs de Kinzig voort, dwong de slechts 17000 man sterke Oostenrijkers achter de Rench terug te trekken en bezette in begin Juni den Kniebispas. *Karel* liet tusschen de Lahn en Sieg 36000 man tegen *Jourdan* achter, benevens 27000 man te Mainz en trok zelf met 60000 man naar de Murg (5de Juli), doch stiet op een veel grootere troepenmacht onder *Moreau* en werd bij Kuppenheim (5 Juli) en bij Malsch (9 Juli) verslagen, waarop hij naar Mannheim en Philippsburg troepen afzond en met het gros van zijn leger naar Pforzheim terug trok.

Ook aan den Beneden-Rijn waren de Franschen weer op den rechteroever verschenen, sloten opnieuw Ehrenbreitstein in en namen de Laanbrug bij Runkel, waarop *Wartensleben* de Lahn verliet en zich na zijn nederlaag bij Friedberg (10 Juli) op de linie Aschaffenburg-Frankfort terugtrok. Daar stonden 45 000 Oostenrijkers tegenover 60 000 Franschen, die ook Köningstein omsingelden; bij Pforzheim stond *Karel* met 58 000 man tegen *Moreau* met 70 000 man, terwijl in de vestingen 30 000 Oostenrijkers door 40 000 Franschen belegerd werden. Den 14den Juli nam *Moreau* Haslach, doch zijn aanval op de Neckarlinie werd door *Karel* afgeslagen (18 Juli). *Jourdan* had den 13den Frankfort beschoten, waarop *Wartensleben* naar Würzburg week, waar zich al zijn troepen vereenigden; toen de Franschen den 22sten Schweinfurt bezetten, ging hij over den Main naar Zeil. *Karel* had bij Eszlingen een aanval afgeslagen en was den 22sten naar Schoendorf gemarscheerd, doch beschikte nog slechts over 25 000 man, daar de Württembergers, Zwaben en Saksers zijn leger verlaten hadden. In Augustus zette hij zijn terugtocht voort naar Nördlingen, Mädingen en Höchstädt (9 Augustus). *Moreau* vervolgde hun naar Neresheim, waar *Karel* den Franschen rechtervleugel een bloedige nederlaag toebracht, hoewel de slag onbeslist bleef. Om zijn doel, een vereeniging met *Wartensleben*, te bereiken, ging *Karel* bij Donauwörth over de Donau en marscheerde naar Ingolstadt. Daar trok hij den 17den weer naar den linker Donauoever, doch liet een aanzienlijke troepenmacht onder *Latour* bij den Lech achter. Denzelfden dag viel *Jourdan* de voorhoede van *Wartensleben* aan, die over Amberg naar de Naab terugtrok. *Karel* versloeg een divisie van *Jourdan* bij Teiningen (22 Augustus) en viel dezen met *Wartensleben* samen den 24sten aan bij Amberg; *Jourdan* leed de nederlaag en trok naar Schweinfurt terug. Denzelfden dag had *Moreau* bij Friedberg den overtocht over den Lech geforceerd, waarop *Latour* de Isar bezette en naar Landshut trok (7 September). *Karel* rukte den 1sten September naar Würzburg, versloeg den 4den *Jourdan* nogmaals en bereikte den 10den Frankfort; den volgenden dag kwam *Jourdan* aan de Lahn en hief het beleg van Cassel op. *Karel* rukte nu onmiddellijk voorwaarts, nam Wetzlar en dwong, na talrijke gevechten, *Jourdan* achter de Sieg terug te gaan. Den 29sten sloegen de Franschen eenige aanvallen op Neuwied af, waarop een wapenstilstand gesloten werd en de Franschen op één divisie na, bij Düsseldorf den rechter Rijnoever verlieten. *Karel* liet onder *Werneck* 33 000 man aan den Beneden-Rijn achter en trok op tegen *Moreau*, om dezen, die zich vereenigd had met *Latour*, eveneens op den linker Rijnoever terug te werpen, waartoe de Fransche aanvoerder, na verscheiden nederlagen, den 24sten October bij Hüningen gedwongen werd. *Karel* belegerde daarop de brughoofden bij Kehl en Hüningen, die na een dappere verdediging moesten capituleeren (10 Januari en 5 Februari 1797).

In Italië waren in 1796 de vijandelijkheden vroeger dan in Duitschland begonnen. Onder bevel van *Beaulieu* stonden in Lombardije 32000, in Piemont 25000 man, *Scherer* stond met het Italiaansche leger van Frankrijk in de Riviera, *Kellermann* met het Alpenleger in Savoye. De toestand van het Fransche leger, dat aan alles gebrek leed, was ellendig en zijn geestkracht scheen gebroken. Maar den 27sten Maart aanvaardde *Napoleon Bonaparte* (zie *Napoleon I*) het opperbevel over het Fransche leger in Nizza, wist weldra de troepen met nieuwe geestdrift te bezielen en aan den oorlog een voor zijn land beslist gunstige wending te geven. Reeds den 9den April was hij te Savona. Een legercorps, dat *Beaulieu* den 10den April naar de Riviera gezonden had, leed een vreeselijke nederlaag tegen *Masséna*; slechts 700 man bereikten Mioglia. Intusschen bleef *Colli* met 25000 man werkeloos bij Ceta, terwijl door de slagen bij Cossaria en Millesimo zijn verbinding met *Beaulieu* werd afgesneden. Den 14den en 15den April versloeg *Masséna* bij Dego het corps van *Argenteau*, verjoeg *Colli* uit zijn stellingen bij Ceva en Mondovi, sloot den 28sten tegen het ontruimen der citadellen van Ceva, Valenza, Cuneo en Tortona een wapenstilstand met den koning van Sardinië en trok bij Valenzo den Po over. Het Oostenrijksche hulpcorps verliet hierop het leger van Piemont en voegde zich bij dat van *Beaulieu*, die bij Valenza den Po overging en zich den 8sten Mei achter den Ticino bij Pavia terugtrok. *Bonaparte* volgde hem, versloeg den 10den bij Lodi (zie aldaar) de Oostenrijksche achterhoede en sloot de citadel van Milaan in, die zich den 29sten Juni overgaf. *Beaulieu* was intusschen over de Adda naar Roverbella getrokken en zond versterkingen naar Mantua. Toen einde Mei *Bonaparte* den overgang over den Mincio geforceerd had, trok hij verder naar Roveredo en Calliano, gevolgd door *Masséna*, die stelling nam bij Verona en Rivoli. De Franschen bezetten daarop Bologna en Ferrara, sloten met den paus een wapenstilstand en belegerden den 5den Juni Mantua, welks buitenbolwerken den 18den Juli zonder succes bestormd werden. Intusschen had *Wurmser* het bevel over het Oostenrijksche leger in Tirol overgenomen, en rukte einde Juli in twee afdeelingen, een onder zijn bevel en een onder dat van *Quosdanovich* tot ontzet van Mantua op, bezette Brescia, Verona en Rivoli, wierp *Masséna* over den Mincio terug en bedreigde de verbindingslijn van *Bonaparte*, die het beleg om Mantua met verlies van zijn artilleriepark opbrak en zijn leger bij Brescia verzamelde. Van hieruit versloeg hij eerst *Quosdanovich* bij Lonato (4 Augustus), zoodat deze zich in de Alpen terug moest trekken, daarop *Wurmser* bij Castiglione delle Stiviere (5 Augustus), die echter Mantua

van proviand voorzien en het garnizoen op 16000 man gebracht had, waarop hij naar Tirol terug ging. Mantua werd nu weldra weer ingesloten. In het begin van September marcheerde *Wurmser* met de helft van zijn tot 40000 versterkt leger door het dal van de Brenta voorwaarts, terwijl de andere helft onder *Davidovich* in het dal van den Etsch post vatten en, indien *Wurmser* van Bassano uit naar het W. zou rukken, deze rivier volgen moest. Maar *Bonaparte* drong met zijn hoofdmacht Tirol binnen, wierp *Davidovich* tot achter Trente terug, viel *Wurmser* in den rug en versloeg hem bij Bassano (8 September), waardoor deze gedwongen werd naar Mantua te vluchten. Onder de bezetting heerschten hevige koortsen, zoodat slechts 18000 man voor den dienst beschikbaar waren.

In Zuid-Tirol stonden nu onder *Davidovich* nog 20000 Oostenrijkers. Dit leger werd op 48000 man gebracht onder bevel van *Alvinczy* en wederom tot ontzet van Mantua bestemd. Doch opnieuw beging men de fout in twee afdeelingen op te trekken, n.l. van uit Trente naar Verona (*Davidovich*) en uit Friaul naar Verona (*Alvinczy*); einde October begon de opmarsch. Te Mantua heerschte groote ellende; het garnizoen was tot 12000 man geslonken, maar deed toch nog steeds uitvallen. *Alvinczy* trok over den Tagliamento en de Piave, en noodzaakte bij de Brenta *Bonaparte* zijn offensieve houding op te geven en naar Verona terug te trekken, terwijl *Davidovich* in het dal van den Etsch eveneens succes had en *Vaubois* tot naar Rivoli terugwierp, waar deze versterkingen kreeg. Weliswaar bracht *Bonoparte* met *Massena* en *Augereau* den 11den November de voorhoede van *Alvinczy* aan het wijken, doch deze versloeg de Franschen den 12den bij Caldiero en wierp hen naar Verona terug. *Davidovich* en *Wurmser*, die nu krachtdadig hadden kunnen optreden, bleven echter werkeloos. Toen vatte *Bonoparte* een nieuw plan op. Hij marcheerde (14—15 November) van Verona naar Ronco en vandaar tusschen den Alpone en den Etsch in den rug der Oostenrijksche stellingen, maakte zich na een gevecht van drie dagen meester van de brug van Arcola en dwong *Alvinczy* naar Villanova en Olmo terug te trekken. *Vaubois* daarentegen was den 17den November door *Davidovich* bij Rivoli teruggedrongen en naar den Mincio gegaan; toch zond *Bonaparte* de divisies van *Masséna* en *Augereau* naar Villafranca en dwong hij zelf *Davidovich* Rivoli te verlaten. Dit was de reden, waarom *Alvinczy*, die weer voorwaarts gerukt was, zich ook achter de Brenta terugtrok. Een groote uitval van *Wurmser* uit Mantua (23 November) werd afgeslagen en de ellende der bezetting, die nu nog slechts 9800 man telde, steeg van dag tot dag.

In het begin van 1797 werd *Alvinczy's* leger op 49000 man gebracht, en den 7den Januari rukten twee corpsen voorwaarts, een van Padua op Mantua, het andere van Bassano op Verona, een derde zou van Tirol uit naar Brescia en Bergamo gaan, een vierde den Val Sugano bezet houden en de in Tirol bijeengetrokken hoofdmacht de Fransche stelling aan den Monte-Baldo aanvallen. *Masséna* sloeg de tegen Verona bestemde colonne af en vereenigde zich bij Rivoli met de voor de Oostenrijksche hoofdmacht terugtrekkende divisie van *Joubert*. Den 14den Januari ging *Alvinczy* bij Rivoli tot den aanval over, won in den beginne, doch werd ten slotte door *Bonaparte* verslagen; een aanval, den volgenden dag beproefd, had evenmin succes. De naar Mantna gezonden colonne onder *Provera* kwam zonder tegenstand tot in de nabijheid der vesting, viel den 15den en 16den de Franschen in de voorsteden aan, werd echter teruggeslagen, naar San Giorgio gedrongen en daar tot het neerleggen van de wapenen genoodzaakt. Einde Januari namen nu de Franschen Roveredo, Trente en de Val Sagana en den 2den Februari capitnleerde Mantua. *Bonaparte* drong daarop den Kerkelijken Staat binnen en noopte den 19den Februari den paus tot den vrede van Tolentino. Het Oostenrijksche leger, waarover aartshertog *Karel* het opperbevel op zich genomen had, kreeg versterkingen en zou, nadat de troepen van den Rijn zich daarmede vereenigd hadden, meer dan 80000 man tellen.

Om deze concentratie te beletten, rukte *Bonaparte* den 10den Maart met 43000 man naar Frianl, dwong den 16den de aan den Tagliamento staande Oostenrijkers terug te trekken en marcheerde op naar Villach; *Karel* ging naar Klagenfurt terug. In Tirol stonden sinds Februari 19000 man onder *Joubert*, die nu tot 25000 versterkt werden, den 17den Maart de stelling van Salurn namen en over Bozen en Brixen in het dal van den Etsch doordrongen, terwijl de Oostenrijkers naar Sterzing weken en ook het dal van den Ampezzo ontruimden, welks bezetting naar het dal van den Enns trok. *Karel* ging den 28sten Maart van Klagenfurt naar de Gurk; *Bonaparte* bezette den volgenden dag die stad en Laibach. Daarop trok *Karel* al vechtende naar Linz terug en sloot den 7den April te Judenberg een wapenstilstand. Hij verdeelde zijn leger nu in twee corpsen en begaf zich den 12den April naar Weenen. Den 7den April was *Masséna* Leoben binnengerukt. In het Kustland stonden 4000 Oostenrijkers voor Fiume, die echter tot wijken gebracht werden en nu ook een wapenstilstand sloten. In Kroatië stonden 20000 grenstroepen en een deel van de Tirolsche reserve. Het bevel over al die corpsen voerde aartshertog *Karel*. Den 10den April zegden de Franschen in het Kustland den wapenstilstand op, waarop de Oostenrijkers voorwaarts rukten, den 13den bij Ternova overwonnen en den 14den Triest bezetten. In Tirol waren de Oostenrijkers tegen het einde van Maart van uit Meran opgerukt en hadden het door het dal van den Puster en Karinthië aftrekkende corps van *Joubert* vervolgd; Bozen werd door hen weer bezet evenals het dal van den Ampezzo. In Venetië brak een door den Senaat ondersteunde opstand uit, die de achterwaartsche verbindingslijn van *Bonaparte* bedreigde en verschillende Fransche divisies bezig hield; den 17den April sloot Verona zich bij die beweging aan, en Oostenrijksche troepen naderden van uit Zuid-Tirol reeds deze belangrijke plaats, toen zij den 23sten April door den gesloten wapenstilstand hun tocht moesten afbreken, waarop Verona zich aan een Fransche colonne overgaf. Intusschen waren den 18den April te Leoben de

vredespreliminairen gesloten en 9 dagen later door den keizer geratificeerd; het Fransche leger keerde naar Italië terug.

Aan den Rijn stonden in het begin van 1797 *Moreau* in den Elzas, aartshertog *Karel* in het Rijndal en aan den Neckar. Hoewel in de eerste maanden 22000 man naar Italië gezonden waren, stonden er toch nog 130000 Oostenrijkers in het veld, over welke *Latour* het opperbevel van *Karel* overnam. *Moreau* had van Hüningen tot Zweibrücken 60000 man, *Hoche*, de opvolger van *Jourdan*, van Koblenz tot Düsseldorf 70000 man. *Hoche* zegde den 13den April den wapenstilstand op, ging bij Neuwied den Rijn over en versloeg den 18den de Oostenrijksche voorhoede bij Bendorf, waarop de Oostenrijkers naar Frankfort trokken. Hierna werd een wapenstilstand gesloten. *Moreau*, die den 20sten bij Killstädt den Rijn overgetrokken was, streed den 22sten met *Latour* aan de Murg, toen de wapenstilstand een einde maakte aan de operaties. Den 17den October 1797 kwamen de Franschen en Oostenrijkers te Campo Formio (zie aldaar) tot overeenstemming; met Engeland werden onderhandelingen gevoerd te Rijssel, doch den 16den September afgebroken. De wijze, waarop de Duitsche vorsten schadeloos gesteld zouden worden, moest op het congres te Rastatt (zie aldaar) geregeld worden.

Terwijl de onderhandelingen op dit congres tot in het eindelooze gerekt werden, gaven verschillende geweldddaden van Frankrijk (zie *Napoleon I*) aanleiding tot den t w e e d e n c o a l i t i e-oorlog (1798—1801) der mogendheden, aan wiens hoofd zich *Paul*, czaar van Rusland, plaatste, geprikkeld als hij was door de verovering van Malta en de expansie-politiek van Frankrijk in het Oosten; Oostenrijk, Groot-Brittannië, Turkije, Portugal, Napels en Rome sloten zich bij Rusland aan. *Bonaparte* had den 19den Mei 1798 een aanvang gemaakt met de Egyptische expeditie (zie *Napoleon I*), Malta en de Nijldelta veroverd; de Fransche vloot echter was bij Aboekir door *Nelson* vernietigd (1 Augustus 1798). Op het bericht van die nederlaag liet *Ferdinand IV* van Napels zijn leger onder bevel van *Mack* Rome bezetten, hoewel de verbonden mogendheden nog geen plan de campagne gemaakt hadden; hij werd echter spoedig door *Championnet* naar Capua teruggedreven, waar de Napolitaansche troepen uiteenspatten. *Championnet* bestormde daarop den 22sten en 23sten Januari 1799 Napels en proclameerde er de Parthenopeesche Republiek. Tegelijkertijd verdreven de Franschen den koning van Sardinië en bezetten in Duitschland Ehrenbreitstein. Oostenrijk had zich sedert den zomer van 1798 toegerust en schoof zijn troepen in Beieren, Tirol en Italië vooruit, en den 24sten Februari 1799 kregen de Fransche legers bevel de vijandelijkheden te openen. In Duitschland stonden de Franschen op den rechter Rijnoever ten N. van Mainz tot de Nidda en op den linkeroever van Mainz tot Bazel. De Bataafsche en Helvetische Republieken waren in hun macht. Maltha, Egypte, Italië, Venetië en België namen wel veel troepen in beslag, doch het Directoire lichtte 200000 man in Frankrijk, richtte in Zwitserland 15 halve brigades op en eischte van de bondgenooten hulptroepen. De Fransche strijdkrachten waren als volgt verdeeld: tusschen Landau en Hündingen 46000 man onder *Jourdan*, in Zwitserland 30000 man onder *Masséna*, voor Mannheim en Philippsburg 24000 man onder *Bernardotte*, in Boven-Italië 60000 man onder *Scherer*, in Beneden-Italië 30000 man onder *Mac Donald*, in Nederland 10000 man onder *Brune*. Van de Oostenrijkers stonden 78000 man onder aartshertog *Karel* in Beieren, 11000 man eveneens onder *Karel* aan de grenzen van Vorarlberg en Grauwbunderland, 48000 man onder *Bellegarde* in Tirol, 75000 man onder *Kray* aan den Etsch, waarover later *Soewarow* het bevel zou voeren. In het geheel dus 200000 Franschen tegen 226000 Oostenrijkers enz.

De operaties van 1799 werden geopend in Zwitserland: *Masséna* bestormde den 6den Maart den pas St. Luziensteig en nam den volgenden dag vier Oostenrijksche battaillons bij Chur gevangen; de Oostenrijkers hielden zich echter in Bregenz en Feldkirch staande. Tegelijkertijd hadden Fransche troepen onder *Lecourbe* van Bellinzona uit het Engadin bereikt en Martinsbrück driemaal bestormd, waarop een deel der bij Feldkirch staande Oostenrijkers naar Leitenhofen werd teruggeroepen. *Masséna* viel den 23sten Maart Feldkirch tevergeefs aan en ging daarna den Rijn over; *Lecourbe* had meer succes en wist zijn tegenstanders naar Finstermunz en Landeck terug te werpen. Ook Taufers werd ingenomen; maar ging weldra weer in het bezit der Oostenrijkers over. *Jourdan* trok den 1sten en 2den Maart bij Bazel en Straatsburg over den Rijn, marcheerde door het Zwarte Woud en nam stellingen in bij Tuttlinger en Hohentwiel; *Bernardotte* ging met 8000 man eveneens den Rijn over bij Mannheim, dat zich overgaf, en schoof zijn cavalerie tot den Neckar vooruit. *Karel* nam, na de Lech overgetrokken te zijn, positie in de linie Memmingen-Leutkirch; stiet bij zijn verderen opmarsch den 21sten Maart bij Ostrach op *Jourdan*, dien hij daar en bij Stockach versloeg en in het Rijndal terugdrong. De Franschen gingen nu weer naar den linker Rijnoever en lieten op den rechter slechts bezettingen in Offenburg, Oberkirch en Altbreisach, terwijl *Karel* een corps in de passen van het Zwarte Woud achterliet en over Donaueschingen naar Stockach trok. *Bernardotte* hield Mannheim en Heidelberg bezet, zag echter zijn bestorming op Philippsburg mislukken, waarop ook hij weer op den linker Rijnoever overging. Hierop werd het bevel over het leger van *Jourdan* aan *Masséna* gegeven, die uit Frankrijk versterkingen kreeg, terwijl de ziek geworden *Karel* het commando aan *Wallis* overdroeg. Na een aantal kleine voorpostengevechten rukte *Bellegarde* met een Oostenrijksch corps het Engadin binnen, bezette Martinsbrück en drong *Lecourbe* naar Lenz terug.

Deze opmarsch der Oostenrijkers werd veroorzaakt door een opstand tegen de Franschen in Oost-Zwitserland, welke echter door den toegesnelden *Masséna* onderdrukt werd. *Lecourbe* trok den 10den Mei den Bernhardin over, wierp den 13den een door *Soewarow* tegen hem uitgezonden colonne terug en bewerkte daardoor een verbin-

ding met Italië. De Oostenrijkers daarentegen bezetten den 14den den St. Luziensteig en verdreven de Franschen uit het dal van den Achter-Rijn. *Lecourbe* ontruimde daarop achtereenvolgens den Bernhardin en St. Gotthard. De Oostenrijkers drongen nu naar St. Gallen voorwaarts, terwijl *Karel* zijn leger bij Konstanz en Büsingen over den Rijn deed trekken (23 Mei) en bij Zürich *Masséna* versloeg (4 Juni), die daarop de stad ontruimde, een sterke stelling aan de Albis en Uetli innam en *Lecourbe* tot zich riep. Een derde deel van Zwitserland was nu in handen der Oostenrijkers. Hoewel het kanton Wallis in opstand kwam, hadden toch tot midden Augustus in Zwitserland geen belangrijke gebeurtenissen plaats.

In Italië was de toestand geheel anders geworden. Op bevel van het Directoire had *Scherer* met zijn leger van 45000 man den 26sten Maart de sterk verschanste stelling der Oostenrijkers bij Pastrengo en Verona aangevallen en hun rechtervleugel verslagen, waarbij het tot een bloedig treffen in het centrum kwam, dat ten slotte met den terugtocht der Franschen naar Isola della Scala eindigde. *Scherer* trachtte nu den Etsch beneden Verona over te gaan, doch werd bij Magnano verslagen (5 April), waarop hij achter den Oglio terugging. Nadat *Soewarow* met een Russisch leger bij den Mincio gekomen was en het opperbevel had overgenomen, rukten de verbondenen den 14den April voorwaarts naar den Oglio, dien zij den 21sten bereikten, het Oostenrijksche corps marcheerde naar Cremona; Mantua, Peschiera en Cremona werden ingesloten. Het kasteel van Brescia kapituleerde; de Franschen trokken tot achter de Adda terug en *Moreau* nam het opperbevel van *Scherer* over. *Soewarow* nam het versterkte Lecco in (26 April) en versloeg een dag later *Moreau* bij Cassano; de Fransche divisie onder *Serrurier* moest na een hardnekkigen tegenstand de wapens neerleggen en de Franschen gingen achter den Po. Daarop bezette *Soewarow* Milaan, Chiavenna en Bellinzona, waardoor een verbinding met het Oostenrijksche leger in Zwitserland tot stand gebracht was. Den 1sten Mei trok *Soewarow* bij Piacenza den Po over, bezette Parma en Tortona, schoof een afdeeling vooruit in de Lomellina en drong voorwaarts tot het fort Bard; Peschiera en Pizzighettone gaven zich aan de geällieerden over. Den 16den Mei werd een divisie van *Moreau* bij Guiliano verslagen, waarop deze zijn leger bij Asti verzamelde en het Napolitaansche leger onder *Mac Donald* afwachtte; een corps onder *Victor* zond hij naar de kust van Liguriё. De door de Franschen in geheel Italië geroofde kunstschatten werden naar Parijs gezonden, waarop *Moreau* naar de Riviera trok en den Col di Tenda en de Bocchetta bezette. De Oostenrijkers namen nu Ravenna; Milaan capituleerde en *Soewarow* bezette Turijn, het slot Pignerol en fort Fenestrillis (28 Mei). Den 28sten kwamen Oostenrijksche versterkingen onder *Bellegarde* te Como, die naar de belegeringstroepen van Alessandria gezonden werden. Alle hoop was nu gevestigd op het Napolitaansche leger en op een mogelijke vereeniging daarvan met *Moreau*. *Macdonald* had den 14den Mei Rome verlaten, zich versterkt met de in Toskane staande troepen en den 1sten Juni Pistoja bereikt. Hij rukte daarop naar Modena en over Reggio naar Piacenza, waarvan de Oostenrijkers de citadel bezet hadden. *Soewarow*, die de vereeniging van *Moreau* en *Macdonald* wilde beletten, verliet Turijn, bereikte den 17den den Tidone, vereenigde zich daar met de Oostenrijkers en leverde aan de oevers der Trebbia drie dagen een slag (17—19 Juni), waardoor *Macdonald* tot den aftocht gedwongen werd; de Franschen verloren 13200 gevangenen en trokken naar Pistoja en Lucca terug, tot den Taro door *Soewarow*, verder door de Oostenrijkers vervolgd. Hierop snelde *Soewarow* naar den Bormido en noodzaakte daardoor *Moreau*, die *Bellegarde* bij San Giuliano verslagen had, de wijk naar de Bocchetta te nemen. *Macdonald* trok langs de kust over Sarzana en Sestri en vereenigde zich den 15den Juli met *Moreau*; slechts in Capua, Ancona, Gaëta en den Engelenburcht te Rome waren Fransche bezettingen achtergelaten, terwijl alle steden in Opper-Italië in handen der verbondenen waren gevallen; Ancona werd door een Russisch-Turksche vloot bezet. *Soewarow* besloot nu de Riviera te bezetten en nam het slot Scriravalle (6 Augustus); zijn leger stond aan de Sevia. De Franschen waren intusschen tot 45000 man versterkt, waarover *Joubert* het bevel voerde. Hij trok in drie colonnes de Apennijnen over, verzamelde den 13den Augustus zijn leger bij Novi en werd door den 15den door *Soewarow* verslagen, waarbij hij zelf sneuvelde. *Moreau* bracht het verslagen leger naar de Riviera terug en trachtte in September nogmaals Tortona te ontzetten, terwijl het Alpenleger onder *Championnet* tot La Perosa doorgedrongen was. Intusschen hadden de mogendheden besloten de Russische troepen van Italië naar Zwitserland te verplaatsen, waarop *Soewarow*, nadat Tortona gevallen was, van de Scrivia over Valenza naar Bellinzona ging.

In Middel- en Beneden-Itallië hadden de Franschen al hun steunpunten verloren; de koning van Napels had den troon weder beklommen, Capua, Gaëta, de Engelenburcht en Ancona zich overgegeven. In Italië stonden na *Soewarow's* vertrek, behalve 22000 man bezettingstroepen, 68000 man onder *Melas* om Turijn en om de over den St. Gotthard, Simplon en St. Bernhard, leidende passen, tegenover de twee zeer versterkte Fransche legers. *Melas* verdreef de voorhoede van het Alpenleger uit de dalen van Aosta en Susa naar het hooggebergte, waarop *Championnet*, thans opperbevelhebber van beide legers, zijn troepen te Cuneo verzamelde, den 3den November langs de Stura voortrukte, maar door *Melas* bij Fossano verslagen, met groot verlies naar Cuneo en Genua teruggeworpen werd. Cuneo gaf zich over (3 December), waarop beide legers hun winterkwartieren betrokken.

Intusschen hadden in Zwitserland de Franschen zich meester gemaakt van den Simplon en St. Gotthard, en de Oostenrijkers uit het Reuszdal en ten Z. van het Meer van Zürich teruggedrongen. Den 25sten September kwam echter een hulpcorps onder *Korsakow* te Uznach, dat met een Oostenrijksche afdeeling onder *Hotze* de linie tusschen Zürich en de Italiaansche grens bezette. *Masséna* versloeg den 25sten en 26sten Augustus de Russen bij Zürich en verdreef de Oostenrij-

kers van de Linth, waarop de verbondenen den Rijn overstaken naar Vorarlberg; een groot deel der Russische artillerie was verloren gegaan. *Korsakow* stond tusschen Ramsen en Schaffhausen, de Oostenrijkers bij Konstanz en aartshertog *Karel* liet de Rijnbruggen vernielen. *Soewarow* was den 15den September met een deel van zijn leger te Taverne aangekomen, zette den 21sten zijn marsch voort, vereenigde zich den 23sten met een Oostenrijksch corps bij Dazio en forceerde na bloedige gevechten tegen *Lecourbe* den 25sten en 26sten den overgang van den St. Gotthard en de Duivelsbrug. De Oostenrijksche brigade bleef op de passen; *Soewarow* daalde in het Reuszdal af en vernam den 28sten te Muota *Korsakow's* nederlaag. Hij trok nu naar Glarus en besloot het leger over den Planinpas naar het dal van den Voor-Rijn te brengen. De Russen trokken in diepe sneeuw en onder tallooze moeilijkheden naar Ilanz, waar zij den 8sten October uitgeput door de Oostenrijkers opgenomen werden. *Soewarow* leidde het overschot van zijn leger over Chur en Feldkirch en vereenigde zich daar met *Korsakow*.

In Duitschland was einde Augustus de Fransche generaal *Müller* met 30000 man bij Mannheim den Rijn overgetrokken, had Heidelberg bezet en Philippsburg omsingeld, maar was bij den opmarsch van aartshertog *Karel* weer op den linker Rijnoever overgegaan. Den 18den September werd Mannheim door de Oostenrijkers ingenomen en de vestingwerken gesloopt; doch wegens *Korsakow's* nederlaag trok *Karel* naar Villingen terug. Het Fransche leger, dat nu door *Lecourbe* gecommandeerd werd, trok nu weer den Rijn over (18 October), nam Mannheim en Heidelberg, omsingelde Philippsburg en wierp de Oostenrijkers achter de Enz terug; dezen marcheerden echter in begin November weer voorwaarts en ontzetten Philippsburg. *Lecourbe* echter versloeg den 16den November de Oostenrijkers en sloot Philippsburg opnieuw in, nadat de hertog *van Würtemberg* plotseling geweigerd had zijn troepen buiten de grenzen te brengen, waardoor het Duitsche leger zeer verzwakt werd. Toen *Karel* weer versterkingen gekregen had, ontzette hij Philippsburg en drong *Lecourbe* over den Rijn terug.

Een poging der Engelschen, om door de landing bij den Helder vasten voet in ons land te krijgen, mislukte. Zie *Bataafsche Republiek*.

In December trad Rusland uit de coalitie voornamelijk wegens de rampen, die zijn legers hadden getroffen en tengevolge van de gespannen verhouding tusschen de Hoven te Weenen en Petersburg.

Bonaparte, die na zijn terugkeer uit Egypte in November 1799 het Directoire (zie aldaar) ten val gebracht en zich tot Eersten Consul opgeworpen had, maakte door onderhandelingen een einde aan de binnenlandsche twisten in de Vendée en elders en zond de daardoor vrijkomende troepen naar de grens, om den oorlog met kracht voort te zetten. *Moreau* ontving het opperbevel aan den Rijn en in Zwitserland, *Masséna* in Italië, terwijl bij Dijon een reserveleger gevormd werd, waarover *Napoléon* zelf het bevel zou voeren. Aan Oostenrijksche zijde was *Kray* aan den Rijn, *Melas* in Italië opperbevelhebber. Hier werden de Oostenrijkers reeds in Februari 1800 geconcentreerd, doch bleven tot April werkeloos bij Acqui, Ceva, Novi en aan de Stura. Hun aantal bedroeg 50000 man. *Masséna* had daardoor tijd Genua in staat van verdediging te brengen; hij beschikte over 36000 man, waarvan $^1/_3$ de Mont-Cenispassen en den Col di Tenda bezette. De Oostenrijkers marcheerden den 6den April voorwaarts, veroverden Vado, het fort San Stefano en de Bocchetta, versloegen den 18den *Masséna* bij Voltri en sloten den 21sten Genua, waarheen *Masséna* zich met het grootste deel van zijn leger begeven had, in; een Engelsche vloot deed hetzelfde ter zee. *Suchet* was met het overschot van het Italiaansche leger van Genua verdreven, werd den 7den Mei, nadat den vorigen dag de Col di Tenda verloren was gegaan, bij Oneglia verslagen en over de Fransche grens teruggeworpen; de Oostenrijkers bezetten den 11den Mei Nizza, den 16den Savona en bereidden zich voor binnen Provence te trekken.

Plotseling verscheen *Napoléon* in den rug van het Oostenrijksche leger in Piemont. Hij had het 50000 man sterke reserve-leger midden Mei van Dijon uit in vier colonnes over de Alpen doen trekken, tegelijkertijd 25000 man van het Rijnleger over den Simplon en St. Gotthard naar Italië laten rukken en de organisatie van een tweede reserveleger te Dijon bevolen. De overmachtige Fransche troepen verdreven de Oostenrijksche bezettingen uit de Alpen, trokken langs het fort Bard en vielen de verbindingslijnen der Oostenrijkers aan. *Bonaparte* bezette den 2den Juni Milaan, daarop Pavia en Piacenza. Genua had zich weliswaar den 4den Juni overgegeven, maar dit kon de Oostenrijkers niet redden. Het plan van *Melas* om van Turijn uit over Piacenza en Mantua zijn verbinding met het vaderland te herstellen, mislukte. Een deel van zijn leger werd onderweg bij Montebello verslagen. *Suchet* volgde het naar de Riviera terugtrekkende corps tot aan den Col di Tenda, en *Melas* was slechts in staat nog 28000 man tusschen Alessandria en Tortona te verzamelen, waarmede hij den 14den Juni bij Marengo (zie aldaar) den slag waagde, dien hij door de niet-vermoede tusschenkomst van twee divisies onder *Desaix* verloor. Tusschen *Bonaparte*, *Suchet* en *Masséna* staande en zonder verbinding met het vaderland, opende *Melas* de onderhandelingen en sloot den 15den Juni de conventie van Alessandria, waarbij hem tegen afstand van alle versterkte plaatsen aan deze zijde van den Po in Piemont, Lombardije en de Riviera vrije aftocht naar Mantua en een wapenstilstand werd toegestaan; het Oostenrijksche leger stelde zich achter den Mincio op. De wapenstilstand werd den 13den November opgezegd, waarop *Macdonald* uit Grauwbunderland over den Splügen naar Tirol rukte, en *Brune* den Minico overstak. De Oostenrijkers ontruimden Zuid-Tirol en trokken terug in het dal van de Brenta; aan den Mincio werden zij verslagen en den 1sten Januari 1801 over den Etsch, spoedig daarop ook uit het Brentadal teruggeworpen. Te Treviso werd daarop den 16den Januari een nieuwe wapenstilstand voor Italië en Tirol gesloten, die tot den 25sten Januari duurde.

Aan den Rijn stonden in Maart 1800 ongeveer 75000 Oostenrijkers, benevens 20000 Duitsche hulptroepen en het emigranten-corps van *Condé*

tusschen het Bodenmeer, Ulm, Ingolstadt en Philippsburg, tot een gezamenlijke sterkte van 128000 man. De Franschen stonden, 110000 man sterk, in groote afdeelingen aan de Oostgrens van Zwitserland, bij Bazel, Straatsburg en Landau; na het afzenden der 25000 man naar Italië bleven in de versterkte plaatsen slechts 4000 man bezetting over. *Moreau* stak den 25sten April den Rijn bij Breisach en Straatsburg over, maakte een schijnbeweging tegen het Zwarte Woud en bewoog *Kray* troepen van het Bodenmeer te roepen. Toen dit geschied was, marcheerde *Moreau* op den linker Rijnoever voorwaarts, ging bij Stein de rivier over en versloeg *Kray* bij Stockach en Meszkirch (3 en 5 Mei), waarop de Oostenrijkers over Sigmaringen aftrokken, doch bij Biberach en Memmingen wederom verslagen werden, zoodat zij zich bij Ulm in veiligheid stelden. *Moreau* volgde hen, liet een deel van zijn leger boven Ulm de Donau oversteken, doch durfde de Oostenrijksche stelling aan den Michaelsberg niet aan te vallen, en sloeg den 5den Juni bij Ochsenhausen een aanval van *Kray* af. Hij zelf ging daarna beneden Ulm de Donau over, versloeg de daar staande Oostenrijkers en noodzaakte *Kray* met geforceerde marschen achter de Inn terug te trekken; slechts het corps onder *Klenau* bleef bij Regensburg op den linker Donauoever achter. De Franschen bezetten geheel Beieren, ook München en drongen door Vorarlberg naar Tirol. Den 15den Juli 1800 werd voor Duitschland, Zwitserland en Tirol te Parsdorf een wapenstilstand gesloten, die den 20sten September te Hohenlinden verlengd werd. Eerst na het afbreken van de in Luneville begonnen vredesonderhandelingen zegde Frankrijk hem op. Aan Oostenrijksche zijde stond thans de jeugdige aartshertog *Johann*, door *Lauer* bijgestaan, aan het hoofd van 95000 man en in Tirol stonden 20000 man onder *Hiller*; *Moreau* beschikte in Beieren over 140000 man; de Duitsche hulptroepen werden door het Bataafsche leger onder *Augereau* vastgehouden. Aartshertog *Johann* stak tegen einde November de Inn over, versloeg den 1sten December een Fransche divisie bij Ampfing, doch leed tegen *Moreau* den 3den een beslissende nederlaag bij Hohenlinden (zie aldaar) en werd tot achter de Inn vervolgd; het corps van *Condé* en een andere divisie werden hierbij naar Salzburg gedrongen, daar door *Lecourbe* aangevallen en over de Traun geworpen. Het Oostenrijksche leger zette zijn terugtocht naar Mölk voort en hertog *Karel* nam weer het opperbevel; hij hield echter den vrede voor noodzakelijk en sloot den 25sten December te Steyer een wapenstilstand van een maand, die later verlengd werd. De vredesonderhandelingen werden te Luneville (zie aldaar) geopend en met Oostenrijk en Duitschland den 9den Februari 1801 ten einde gebracht. Eenige maanden later volgde ook de vrede met Rusland, Turkije, Portugal Spanje en Napels.

Ook ter zee en in de koloniën had Frankrijk te strijden gehad. Slecht 22 linieschepen en 32 fregatten waren in 1793 voor den dienst geschikt; maar *Monge*, de minister van Marine, ontwikkelde een groote werkkracht en maakte o. a. het officierencorps weer volledig, dat door het ontslag der royalisten zeer gedund was. De Nationale Conventie beval de vloot op een sterkte van 52 linieschepen en 52 fregatten te brengen, besloot tot de uitrusting van 345 bewapende vaartuigen en liet dadelijk 25 linieschepen en 20 fregatten op stapel zetten. Toen na de oorlogsverklaring Toulon in het bezit der geällieerden kwam, ontsnapte schout-bij-nacht *Saint Julien* met 7 scheren; doch de Engelsche verbrandden nog 21 schepen en verwoestten het arsenaal. Naar alle koloniën werden expedities uitgezonden, waarbij veel moed ten toon gespreid werd. Fransche kapers namen vele Britsche schepen, bijv. bij Kaap St. Vincent en Jamaïca. Ook Corsica werd bezet. Den 29sten Mei 1794 versloeg schout-bij-nacht *Villaret-Joyeuse* ter hoogte van Brest een Engelsche vloot onder lord *Howe*, doch hij leed den 1sten Juni bij Ouessant de nederlaag en verloor zeven schepen. De Middellandsche Zee moesten de Engelschen prijsgeven, toen ons land en Spanje zich met Frankrijk verbonden hadden. Daarentegen veroverden zij den 16den September 1795 onder *Elphinston* onze Kaapkolonie en vernietigden den 16den Augustus 1796 de Nederlandsche vloot, die onder *Lukas* tot herovering der kolonie daarheen gezeild was, in de Saldanhabaai. In Indië werden Trinkomale en Colombo op Ceylon, de eilanden Banda en Amboina en de bezittingen op Malaka, in West-Indië Demerara en Berbice door de Engelschen veroverd, en de Nederlandsche vloot den 11den October 1797 ter hoogte van Egmont bijna geheel vernietigd. Den 14den Februari versloeg de Britsche admiraal *Jervis* bij St. Vincent de Spaansche vloot onder *Cordova*, die daarna in de haven van Gibraltar door *Nelson* geblokkeerd werd. Een poging van Generaal *Hoche* in 1796 om op de Iersche kust te landen, mislukte. De Egyptische expeditie had den ondergang der Fransche vloot op de reede van Aboekir ten gevolge, waardoor Engeland's oppermacht ter zee voor langen tijd onbetwist bleef. De vrede van Amiens (zie aldaar), den 27sten Maart 1802 gesloten, maakte slechts voor korten tijd een einde aan den zeeoorlog.

Fransche Taal- en Letterkunde. *Fransche Taal.* De Fransche taal is een der hoofdgroepen van den Romaanschen taalstam (zie *Romaansche talen*) en wordt, behalve in Frankrijk zelf, ook in Fransch Zwitserland, een groot deel van België, in Canada, een deel der Vereenigde Staten van Noord-Amerika en in de Fransche koloniën gesproken.

Evenals haar zustertalen heeft de Fransche taal zich ontwikkeld uit het volkslatijn (*lingua romana rustica*), *niet* uit het Latijn, zooals wij het kennen uit de klassieke schrijvers, den zoogenaamden *sermo urbanus*. De eerste kwam met de Romeinsche legers en koloniën in Gallië en verdrong de talen, die aldaar gesproken werden (Iberisch en Keltisch), niet echter zonder zelf aanmerkelijke wijzigingen te ondergaan door den invloed der Gallische uitspraak. In de 5de eeuw na Chr. drongen Germaansche volkeren Frankrijk binnen en onderwierpen het land. In tegenstelling met vroeger hield thans de taal zich staande en namen de overwinnaars de taal der overwonnenen over, waarbij zij natuurlijk eenigszins gewijzigd en met woorden van hun eigen idioom verrijkt werd.

De overblijfselen van het Fransch reiken verder terug dan die van andere Romaansche talen. Het oudst zijn de „Straatsburger Eeden" van 843, waarop spoedig een rijke epische letterkunde volgt. Maar tevens heeft het Fransch meer verandering ondergaan dan haar zustertalen, daar zich in de geschiedenis der Fransche taal drie ontwikkelingstrappen laten vaststellen: het Oud-Fransch van de 9[de] tot de 14[de] eeuw, het Middel-Fransch, de 15[de] en 16[de] eeuw omvattend, en het Nieuw-Fransch. Zeer opmerkelijk in den ouden tijd is het onderscheid tusschen twee naamvallen, bijv. 1[ste] naamval enkelvoud *ans* (jaar), 4de naamval enkelvoud *an*, 1ste naamval meervoud *an*, 4de naamval meervoud *ans*, geheel overeenkomend met het Latijnsche: *annus*, *annum*, *anni*, *annos*. De woordplaatsing is vrijer; de klankontwikkeling nog niet zoo gevorderd als thans, bijv. *pedre* (Latijn *patrem*), thans *père*, *meur* (tweelettergrepig) *maturus*, thans *mûr* enz. De conjugatie vertoont veel meer variatie dan tegenwoordig. Ook de beteekenis der woorden is dikwijls een andere: *entreprendre* beteekent „onderbreken", terwijl in de beteekenis van thans (ondernemen) *emprendre* (vergelijk het Engelsche *emprise*) gebruikt werd. De Middeleeuwen kennen geen algemeene schrijftaal; eerst sedert de 14[de] eeuw wordt het Parijsche Fransch toonaangevend. Onder *Frans I* kwam door de studie en navolging der klassieken een keerpunt in de ontwikkeling der Fransche schrijftaal, daar de grammatica gevormd werd naar de Latijnsche en vooral omdat de taal der beschaafden door het opnemen van talrijke nieuwe woorden werd verrijkt en zich hoe langer hoe meer verwijderde van de volkstaal. Door de werkzaamheid der Fransche Academie (1635) en de gouden eeuw onder *Lodewijk XIV* kreeg deze schrijf- en omgangstaal een streng afgeronden vorm, dien men eerst in 1830, maar zonder veel succes, heeft trachten te verbreken. In 1900 hebben pogingen tot vereenvoudiging der orthografie en syntaxis een besluit van den minister van Binnenlandsche Zaken uitgelokt, een jaar later door de Academie goedgekeurd, volgens hetwelk nu verschillende vereenvoudigingen zullen worden ingevoerd.

Als eigenschappen der Fransche taal worden vooral genoemd haar duidelijkheid, regelmatigheid, zuiverheid van uitdrukking en levendigheid. Deze voordeelen, in vereeniging met het eigenaardig karakter, dat zij in het algemeen bezit, verschaffen haar zulk een aantrekkelijkheid, dat zij van ouds bij alle overige naties bemind was en veel gebruikt werd, te meer daar de eenvoud, natuurlijkheid en regelmatigheid van haar zinsbouw het aanleeren er van in hooge mate vergemakkelijkt. Evenals bij andere beschaafde talen onderscheidt men een uitspraak der gewone omgangstaal (*la conversation*) en zulk een der voordracht of declamatie (*le discours soutenu*, *le style soutenu*), welke laatste een langzamer, ernstiger, deftiger tempo bezit dan de eerste. Ook worden daarbij de klinkers en medeklinkers duidelijker gearticuleerd, de stomme „*e*" in vele gevallen als een afzonderlijke lettergreep hoorbaar uitgesproken (bijv. bij het gezang), de geoorloofde verbinding der eindconsonanten met de beginvocalen van de volgende woorden (*liaison*) strenger toegepast.

De verschillende dialekten der gesproken volkstaal, welke naast de algemeene schrijftaal nog steeds bestaan, worden kortweg als *patois* aangeduid. Daar deze *patois* alleen als schrijftaal gebruikt worden bij volksliederen en kluchten missen zij een vaste orthografie, hoewel in den laatsten tijd pogingen zijn gedaan, om ze streng phonetisch te schrijven.

De beste geschiedenis der Fransche taal is die van *Brunot* in de „Histoire de la langue et de la littérature française" van *Petit de Julleville* (Parijs, 1896 v.v.). Een „Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IX au XV. siècle" in 10 dln. gaf *Fréd. Godefroy* (Parijs, 1888 v.v.) uit.

Fransche Letterkunde. De Fransche letterkunde laat zich in 6 tijdperken verdeelen: n.l. *a.* 9—11e eeuw; *b.* de Middeleeuwen, weer onderverdeeld in de 12de en 13de eeuw tot het einde der Kruistochten (1270) en de 14de en 15de eeuw tot de troonsbestijging van *Frans I*; *c.* de 16[de] eeuw (Renaissance) tot aan den dood van *Hendrik IV* (1610); *d.* de 17[de] eeuw, weer onderverdeeld in twee perioden, de eerste tot de troonsbeklimming van *Lodewijk XIV* (1661), de tijd van *Richelieu* en *Mazarin* en de regeering van *Lodewijk XIV* (1661—1715); *e.* De 18[de] eeuw (*Voltaire*); *f.* de 19[de] eeuw, weer onderverdeeld in drie perioden, n.l. die van het eerste keizerrijk (1800—1820), die van het romantisme tot 1840—1850 en die van het naturalisme van 1850 tot 1900. Teneinde niet te veel in bijzonderheden af te dalen, beperken wij ons in het volgend overzicht tot de eeuw-afscheidingen.

a. *De 9[de]—11[de] eeuw.* De val van het West-Romeinsche Rijk had een zeer nadeeligen invloed op den Franschen beschavingstoestand en de Fransche letterkunde. De inrichtingen van onderwijs werden minder talrijk en kwijnden; gedichten ontstonden niet, in het kort het Fransche leven was aan het wegkwijnen, toen het opnieuw gewekt werd door Germaansche volkeren, die het land binnendrongen. Vooral grooten invloed hadden de Franken. Zooals dit bij de meeste volkeren, die een eigen letterkunde bezitten, het geval was, ontstond het eerst het epos. De oudste heldendichters bezingen den tijd der Merovingers, zooals de „Floovent" d. i. *Clodowingus*, een afstammeling van *Clovis*. Het oorspronkelijk stuk bezitten wij niet, alleen een bewerking uit de 13[de] eeuw. Tot dezen kring behoort ook het lied van *Clotarius*' strijd met de Saksen, dat vermeld wordt in „Het Leven van Faro, bisschop van Meaux")855—875). De oorlogen, die *Karel Martel* tegen de Saracenen voerde, brachten een nieuw element in het epos, dat nieuw leven ontving door *Karel den Groote* met zijn uitgestrekt rijk. Zoo groot was de invloed van diens oorlogen, dat feiten en namen uit oudere sagen op den keizer overgebracht of met diens helden in verband gebracht werden. Van de bewaard gebleven volksheldendichten zijn er drie naar alle waarschijnlijkheid vóór het jaar 1100 tot stand gekomen, n.l. het „Rolandslied" van *Turoldus*, de humoristische „Reis van Karel den Groote naar Jeruzalem en Konstantinopel" en het lied van „Gormund en Isembart", dat be-

trekking heeft op den slag bij Saucourt (881).

Het oudste Fransch, dat wij kennen, is te vinden in de „Eeden van Straatsburg", bezworen door *Lodewijk den Duitscher* en de vazallen van *Karel den Kale* (14 Februari 842); het oudst bewaarde gedicht is een sequence (een soort loflied) op de *Heilige Eulalia*, in 878 waarschijnlijk in het klooster St. Amand vervaardigd, uit datzelfde klooster is afkomstig het brokstuk van een preek over den profeet *Jonas*, die, naar men aanneemt, omstreeks 900 gehouden is. Tot de 10de eeuw behooren twee gedichten van een handschrift van *Clermond-Ferrand* „Christus' lijden" en „Leven van Leodegar". Ook de 11de eeuw is nog arm aan literatuur. Het voornaamste is „Het leven van den Heiligen Alexius", waarschijnlijk door *Thibaut de Vernon* omstreeks 1040 te Rouaan vervaardigd en een gedicht op motieven van het „Hooglied".

b. De Middeleeuwen. (12de en 13de eeuw). Deze periode gaf aan Frankrijk overwegenden invloed op het geheele beschaafde West-Europa; met de 17de en 18de eeuw vormt zij de bloeitijdperken der Fransche letterkunde. Een schat van vertellingen zijn in die periode ontstaan en verschillende daarvan gingen geheel ons werelddeel door. Zoo groot was het aantal „chansons" dat een oud-Fransch dichter de stof reeds in drie hoofdgroepen indeelde, n.l. de „matière de France" (de gedichten, die *Karel den Groote* en zijn „preux chevaliers" tot middelpunt hebben), de „matière de Rome" (de sagen uit de klassieke Oudheid, voornamelijk *Alexander den Groote* behandelend) en de „matière de Bretagne" (de Arthursagen of die van de Ronde Tafel). Hierbij komen nog Oostersche en Germaansche sagen, die hier natuurlijk niet onder te brengen zijn. Van de eerste matière, ook wel de Karolingische cyclus genoemd, zijn ongeveer 80 chansons tot ons gekomen, die zich groepen om drie groote „gestes" n.l. de „Geste Pepin", de „Geste Garin de Monglane" en de „Geste Doon de Maience". In het eerste epos is *Karel de Groote* met *Roland* de hoofdpersoon; het tweede behandelt de trouwe vazallen met *Willem van Oranje* als middelpunt; het derde de oproerige. In de Geste „Garin de Monglane" is de „Slag bij Aliscans" het hoofdgedicht, terwijl „Ogier", „Renaut de Montauban" en „Girart de Roussillon" deel uitmaken van de „Doon de Maience". Van de kleinere „gestes" zijn de belangrijkste de „Geste des Loherains", „Raol de Cambrai" van *Bertolai de Laon* (in een bewerking bewaard gebleven) en „Aiol". Terwijl de andere „chansons" bijna alle een historischen achtergrond hebben, vinden we in „Karel's reis naar Jeruzalem enz." en in de Baligantepisode van het „Rolandslied" reeds phantasie. Opmerkelijk is, dat voor de twisten der Lotharingers onder *Karel Martel* en *Pepijn* in de „Geste des Loherens" nog geen historische grondslag gevonden is. De „chansons de geste" worden afgesloten in de geschiedenis van den eersten Kruistocht, die deels aansluit aan Latijnsche kronieken („chanson d'Antioche"), deels berust op fabelachtige berichten („chanson de Jerusalem", de bron voor *Tasso's* „Gerusalemme liberata"). De meeste „chansons" zijn anoniem; behalve de reeds genoemde moeten nog vermeld worden, *Bertrant de Bar-sur-Aube*, *Jean Bodel* en *Adenet*. *Herbert le Duc's* „Fouque de Candie" is zoo phantastisch, dat het niet meer tot de „chansons", maar tot de „romans" behoort te worden gerekend, ofschoon de grens tusschen deze beide soorten moeilijk te trekken is. De oude „chansons" hebben assonantie, terwijl in de 12de en 13de eeuw het volle rijm op den voorgrond treedt.

Het karakter van deze cycli is godsdienstig, maar wordt mystiek in de Arthursage, waarin de ridders van de Ronde Tafel den Heiligen Graal gaan zoeken. Dit is een wonderdadige vaas, die gediend heeft bij den laatsten maaltijd van *Jezus* met zijn discipelen en waarin *Jozef van Arimathea* het bloed, dat uit *Christus'* wonden vloeide, opving. Volgens de overlevering zou die vaas naar Engeland overgebracht en daar verloren geraakt zijn; om deze nu terug te vinden, werd de orde der Ronde Tafel gesticht. Zij, die aan het zoeken zijn, doorleven allerlei avonturen, het eene al wonderbaarlijker dan het andere, en moeten rein van ziel en lichaam blijven. (Zie verder *Arthur*). De Arthursage werd door *Christiaan van Troyes* het eerst als een geheel behandeld (omstreeks 1170), terwijl naast hem vooral *Raoul van Houdan* en *Robert de Borron* als vertellers bekend zijn. De laatste maakte nog voor *Christiaan's* „Graal", zooals *Robert* zelf zegt, een Graalgeschiedenis. Later voegde hij er als vervolg „Merlin" aan toe,waarvan slechts het begin bewaard gebleven is. Een zelfstandige prozaroman is *Walter Map's* „Lancelot", die het geheele leven van den held behandelt; hier speelt de liefde voor *Guenièvre* de hoofdrol. Andere prozaromans zijn „Perlesvaus", „Grand saint Graal" en „Tristan", terwijl het geheel besloten wordt door de voor 1240 geschreven „Palamedes" waarschijnlijk van *Elie de Borron*.

Zooals reeds gezegd, speelt *Alexander de Groote* de hoofrol in de „matière de Rome". Reeds omstreeks 1150 werd de inhoud van *Statius* „Thebais" tot den „Roman de Thèbes", *Virgilius* „Aenaeas" tot den „Roman d'Enéas" omgewerkt. Opmerkelijk is het, dat al de schrijvers uit dien kring aan de oude tijden de zeden en gewoonten van hun tijd toekennen en de Grieksche en Romeinsche helden voorstellen als Middeleeuwsche ridders. De voornaamste roman uit die groep is de „Rome et Troie" van *Benoit van Sainte-More* (1172–1176).

Een vierde groep omvat romans van verschillende afkomst, die bij geen der drie „matières" onder te brengen zijn. Daartoe behooren de vertellingen van *Havelock*, van *Horn* en van *Waldev.* Ook de „Tristan" moet hiertoe gerekend worden, daar zij oorspronkelijk niets met de Arthursage gemeen had. Uit Byzantium afkomstig zijn „Flore et Blancheflor", „Florimont", Arthis et Porphyrias", „Parthenopeus", „Heraclius", en de „Roman de la Violette" (1225) van *Gerbert van Montreuil.* Indische karaktertrekken vinden wij in de „Légende des Sept Sages" en „Barlaam et Josaphat"

Meer door realistische levendigheid en uitgelatenheid dan door poetische waarde kenmerken zich de talrijke „fabliaux" (zie aldaar). De verzameling, bekend onder de namen „Ysopet", zijn bewerkingen van Latijnsche en Oostersche fabels.

Daarentegen behoort tot de schitterendste voortbrengselen der Fransche letterkunde de „Roman de Renart", die uit 22, door verschillende schrijvers bijgewerkte deelen samengesteld is. Het aantal Fransche „légendes" is buitengewoon groot. In de historische werken onderscheidt men gewoonlijk twee soorten, de berijmde kronieken, die uit Latijnsche bronnen geput zijn, en die, waarin tijdgenooten over het door hen beleefde schrijven. Tot de eerste groep behooren de beide kronieken van *Wace* (zie aldaar) en de Normandische van *Benoît* (zie aldaar) en een geschiedenis der Romeinen tot den dood van *Caesar*. Tot de tweede groep behoort „Het leven van Thomas Becket" (1173) van *Garnier van Pont-Sainte Maxence*, een werk, dat een groot meesterschap over de taal toont; de geschiedenis van den derden Kruistocht van *Ambroise*, die deel uitmaakte van het gevolg van *Richard Leeuwenhart* en werken van *Villehardouin* en *Joinville* (zie die artikelen).

De „lai", een soort muzikaal sprookje, berust op Keltische vertellingen. De beste zijn die van *Marie de France*. Allegorie vond men reeds in *Raoul van Houdan's* „Roman des ailes de la prouesse". Zij kwam zeer in zwang door den beroemden „Roman de la Rose" van *Guillaume de Lorris* (1337), die vóór de voltooiing van het werk reeds overleed. Dit werd voortgezet door den Dominicaner monnik *Jean de Meung* (overleden vóór 1305). Dit werk beheerschte de literatuur der volgende jaren en werd tot langen tijd later veel gelezen. Van novellen in proza en poëzie noemen wij „Castellanin de Vergi", „Roi Floire et Jeanne" en de beroemde „Aucassin et Nicolette".

Op lyrisch gebied staat de volkspoëzie bovenaan. Het oudst zijn de „chansons d'histoire", die liefdesgeschiedenissen behandelen en door *Audefroi le Bâtard* vervaardigd zijn. Ter gelegenheid van het Meifeest was de „Raverdie", als een uiting van blijdschap over den terugkeer der lente, het algemeene gezang, terwijl de meisjes en vrouwen den „Son d'amour" of „Chanson de mal marieé" zongen, om uitdrukking te geven aan haar verlangen naar liefde of aan haar klachten over een ouden en liefdeloozen echtgenoot. In de oorspronkelijk landelijke dansliederen, zijnde „pastourelles", doet later een ridder met of zonder succes liefdesverklaringen aan een herderin. De kunstlyriek sluit zich deels aan bij het volkslied, deels aan de troubadours; tot de oudste lyrici behooren *Christiaan van Troyes* en *Maurits van Craon*, tot de beste *Canon van Béthune*, *Guy de Coucy*, *Thibaut van Navarre*, *Gace Brulé* en *Perrin van Angecort*.

Ook valt in deze periode het begin van de Fransche dramatiek. Evenals overal, ontwikkelde het tooneel zich ook hier uit den godsdienst (zie *Drama*). Het oudste en eenvoudigste drama, dat wij hebben, is dat van de verstandige en dwaze maagden (nog half Latijn); geheel Fransch is reeds „Adam" en het fragment „La résnrrection du Sauveur", van de „Miracles" is „Le jeu de St. Nicolas" van *Jehan Bodel* het oudste en bevat in zijn komische gedeelten reeds kiemen voor het latere blijspel.

De 14de en 15de eeuw. In dit tijdperk werden vele gedichten tot proza omgewerkt, doch verloren door de frivole behandeling tevens het karakter der oude heldendichten. Hierdoor eindigt het epos der Middeleeuwen en slechts overblijfselen daarvan zijn door de „Bibliothèque bleue" in de volksboeken van onzen tijd bewaard gebleven. Ook oorspronkelijke werken uit dien tijd zijn dikwijls volksboeken geworden, zooals de geschiedenis van „Melusine" (1387) van *Jean d'Arras*, van „Paris et Vienne" (1432) van *Pierre de la Sippade* en van „Pierre de Provence" (1457). De „Belle Helène de Constantinople" behoort waarschijnlijk nog tot de 13de eeuw. Van de oorspronkelijke romans nit de 14de eeuw is de „Perceforest", een navolging der „Arthursage", de meest bekende, terwijl de satirieke roman „Fauvel" (1310–1314), waarin het paard Fauvel de hoofdpersoon is, het meest kenmerkend is voor zijn tijd. De drie „Pèlerinages" van *Guillaume di Digulleville* behooren tot de allegorie, terwijl „Baudouin de Sébourg" levendig aan de oude „Chansons de geste" herinnert. *Jean de Condé* en *Watriquet de Couvin* zijn de laatste dichters van de „fabliaux" en vervaardigden ook zoogenaamde „dits", waarin veel allegorie te vinden is. De geestigste prozaschrijver der 15de eeuw is *Antoine de La Sale* (zie aldaar), de schrijver van „Petit Jehan de Saintré", „Cent nouvelles" en „Quinze joies de mariage". Door zijn tijdgenooten werd de geleerde *Alain Chartrier* echter meer bewonderd. Op historisch gebied, dat ook nog rijmkronieken geeft, zijn de voornaamste prozawerken die van *Jehan Le Bel*, die de jaren 1326—1361 beschrijft en die van *Froissart* (zie aldaar). Uit de 15de eeuw zijn, behalve de (ten onrechte) beruchte „Chronique scandaleuse" (1483) van *Jean de Roye*, te noemen de „Mémoires" van *Philips van Commines* († 1509). Koning *Karel V* heeft een groot aantal vertalingen in het licht doen geven: *Oreme* vertaalde *Aristoteles*, *Bersuris Livius*, *Corbychon* „De proprietatibus rerum" van *Bartholomaeus Anglicus*, *Laurens de Premierfait* de „Decamerone".

In de lyriek voerde *Guillaume de Machaut* nieuwe vormen in, welke eeuwen lang zijn blijven bestaan, n.l. de „ballade", „den chant royal", den „rondeau", den 12 strophigen „lai" en den „virelai". Deze kunstvormen werden ook door de letterkundige vereenigingen („Puys" of „Chambres de rhétorique") beoefend. Een zeer vruchtbaar balladendichter was *Eustache Deschamps*, evenals *Froissart*, *Christine van Pisan* en *Chartrier*. De 100 jarige Oorlog riep een aantal oorlogs- en vaderlandslievende liederen in het leven, behalve van de zoo juist genoemde ook van *Karel van Orleans*, *Martial d'Auvergne* en *Villon*. Eerst- en laatstgenoemde waren twee uitmuntende lyrici, *Karel* een hofdichter, *Villon* een volksdichter. Een nieuw middelpunt vond de poezie in Vlaanderen aan het Bourgondische Hof, waar de „Ecole pédantesque" of „bourguignonne" ontstond met *Martin Lefranc*, *Georges Chastelain*, *Olivier de la Marche* en *Jean Molinot* aan het hoofd, toonbeelden van rhetorische en opgeblazen geleerdheid, terwijl in Frankrijk zelf het lichtere genre meer beoefend werd o. a. door *Martial d'Auvergne* in zijn „Arrests d'amour", *Henri Baude* en *Jean Marot*. Ook is een aantal aardige volksliederen bewaard gebleven, zooals de „Chants populaires du XV siècle" van *Gaston Paris*.

Het drama was echter het genre, dat het meest

bloeide. Zooals wij reeds zagen, namen de mysteriën en mirakelspelen hoe langer hoe meer een wereldlijk karakter aan, terwijl aan de mise en scène steeds meer zorg werd besteed. Ontleenden zij nog altijd hnn stof aan de Gewijde Geschiedenis, de „farces", „sotties"en „moralités"pntten uit het dagelijksch leven. In de „sotties" traden voor het eerst beroepsacteurs op, de zoogenaamde „sots" (narren), die zich geen slot op den mond legden, maar ronduit hun meening over godsdienstige en politieke zaken te kennen gaven. De „moralités" droegen een stichtelijk karakter en vervielen dikwijls tot allegorieën. Onder de letterlievende vereenigingen uit dien tijd bekleedden die te Parijs een eerste plaats. De „Confrérie de la Passion" (zie aldaar) voerde mysteriën op, de „Basoche" (zie aldaar) „moralités" en „farces", terwijl de „Enfants sans Souci" beide vereenigingen steunden. De belangrijkste drama's uit de 14de eeuw zijn de „Miracles de Nostre Dame par personnages", terwijl de gebroeders *Arnoul* en *Simon Grebal* de voornaamste mysteriedichters zijn, *Pierre Gringore* de beste vervaardiger van „moralités" en „farces" (o.a. de nog thans gespeelde klucht „Patelin") is.

c) *De 16de eeuw of de Renaissance.* Evenals in alle andere landen, heeft ook de Renaissance in Frankrijk op het intellectneele leven een overweldigenden invloed uitgeoefend, terwijl bovendien de oorlogen, door *Karel VI*, *Lodewijk XII* en *Frans I* in Italië gevoerd, de Franschen in persoonlijke aanraking bracht met de Italiaansche beschaving, en de werken van *Budaeus*, *Scaliger*, *Casaubonus* en *Stephanus* en de vertalingen der klassieken door *Amyot* de groote menigte in kennis stelden met de voortbrengselen van den klassieken geest. Overal bloeide de belangstelling voor kunst en wetenschap op, eerst te Lyon (de dichters *Maurice Scève*, *Louise Labé* en *Oliver de Magny*), daarna te Parijs, vooral aan het Hof van *Frans I* en zijn zuster *Margaretha van Navarre*, de vervaardigster van den beroemden novellenbundel „Heptaméron". Met *Jean Lemaire* was vooral *Clément Marot* (1495—1544) de lievelingsdichter van het Hof, wiens gedichten niettegenstaande hnn platheid ook thans nog bewonderd worden om hun naïeveteit en frischheid; naast hem dienen *Merlin de Saint-Gellais*, een navolger van *Petrarca*, en *des Périers* († 1543), de vervaardiger van pikante en elegante novellen genoemd te worden. Hoog boven allen steekt echter uit *Rabelais* (1490—1553), die in zijn „Gargantua et „Pantagrnel" een beeld ontwierp van het verderf en de dwaasheden van zijn tijd en den adel en de Kerk zonder mededoogen aanviel. Eveneens tegen de instellingen der Middeleeuwsche Kerk traden op *Calvijn*, *Beza* en *de L'Hospital*. Het pausdom werd in zijn bestaan bedreigd. Nog eenmaal verzamelde de Kerk haar krachten en in een gruwelijken burgeroorlog wist zij en met haar het koningschap nog eenmaal, en nn onbeperkter dan ooit, de leiding in handen te nemen. In de letterknnde werd de nationale richting geheel verdrongen door de Italiaansche en klassieke, beschermd door het Hof van *Catherine de Medici*, waar zij reeds na den dood van *Rabelais* geheerscht had. Zeven dichters hadden daar namelijk de „Pleïade" opgericht, met het doel de antieke met de modern-Italiaansche richting samen te smelten tot een nationale. Nieuwe dichtsoorten als ode, elegie, ecloge, idylle, sonnet en terzine werden nu beoefend in plaats van ballade, rondeau en virelai. In zijn „Deffence et illvstration de la langue françoyse" (1549) heeft *Joachim Du Bellay* het streven der „Pléïade" uiteengezet, als wier hoofd *Ronsard* († 1585) een halve eeuw de Fransche letterkunde beheerschte. *Jodelle* († 1573) schreef drama's in klassieken geest („Cléopâtre captive", „Didon se sacrifiant" (enz. anderen volgden *Petrarca* na en trachtten de taal van *Ronsard* nog meer gekunsteld te maken. En hierin juist lag de font der „Pléïade", die niet ongewroken bleef, de zucht naar nieuwe woorden en zinswendingen moest tot onnatnur en smakeloosheid leiden. Het best zijn nog de gedichten van *Desportes* en *Bertaut*, hoewel zij den spot van *Malherbes*, den grooten criticus en theoreticus, niet ontgingen. Ook op dramatisch gebied heeft de „Pléïade" niets blijvends geleverd, alleen *Robert Garnier* moet vermeld worden. Het blijspel stond geheel onder invloed van de „Commedia dell' arte"; het meest oorspronkelijk zijn nog *Jean de la Taille* en *Larivey*. Buiten allen staat de streng Calvinistische *Du Bartas*, wiens „La Semaine, ou création du monde en sept jours" in alle talen overgebracht is. Een hartstochtelijk tegenstander van *Ronsard* was *Agrippa d'Aubigné* († 1630) met zijn scherpe satiren. Dat echter ook nog nationale elementen behouden waren gebleven, bewijst de „Satire Ménippée" (1592), vervaardigd door een vereeniging van Parijsche bnrgers,van welke *Leroy*, *Passerat*, *Rapin*, en *Pithou* de voornaamsten waren. In Italië en Spanje had zich in den roman een nieuwe richting baan gebroken, n.l. de herderroman, die in Frankrijk navolging vond in de 17de eenw.

d) *De 17de eeuw.* Wij noemden hierboven reeds *Malherbes*. Deze († 1628) heeft zich niet zoozeer als dichter dan wel als theoreticus verdienstelijk gemaakt ten opzichte der Fransche poëzie. Zoo heeft hij den Franschen versbonw geregeld, die alle taalverandering ten spijt, tot op heden op het standpunt is gebleven, waarop *Malherbes* hem gebracht heeft. Een van zijn felste tegenstanders was *Mathurin Regnier* († 1613), zeker een grooter dichter dan *Malherbes*, die echter het voordeel had overeen te komen met den smaak van zijn tijd. In de politiek vond zijn streven naar orde en regelmaat steun in *Richelieu*, den stichter der „Académie française." Deze heeft echter weinig invloed gehad op het intellectueele leven van Frankrijk; die ging uit van het *Hôtel Rambouillet*, dat echter weer geheel onder Spaanschen en Italiaanschen invloed stond. Vooral Spaansche zeden en taal waren ieder ontwikkeld mensch bekend en overal golden de dames als de koninginnen van het gezelschap. Zoo verzamelden zich in de „chambre bleue" van het Hôtel Rambouillet om de geestige *Cathérine de Vivonne* en haar dochters *Julie* en *Angélique* tot in het midden der 17de eeuw de voornaamste mannen van Frankrijk, staatslieden en geleerden, kunstenaars en dichters. De corypheeën daarvan waren, behalve *Malherbes*, *Balzac* († 1654) en *Voiture* † 1648).

Nog overwegender was echter de invloed van Spanje op tooneelgebied. Nadat het gezelschap

van het „Hôtel de Bourgogne" in *Hardy* († 1632) een vruchtbaar dichter had gevonden, werd de belangstelling in het tooneel grooter en *Rotrou* († 1630), die in *Hardy's* voetstappen trad, boeide het publiek tot *Corneille's* tijd toe. Voeg daarbij, dat de taal reiner, de voorstelling smaakvoller en het geheel meer overeenkomstig den goeden toon werd, dan is het niet te verwonderen, dat ook de hoogere kringen niet alleen meer vertalingen van klassieken lieten opvoeren, doch ook de oorspronkelijke stukken ten tooneele lieten brengen. De meest bekende stukken uit dien tijd zijn „Pyrame et Thisbe" (1617) van *de Viau*, „Bergeries" van *Racan*, „Sylvie" (1621) van *Mairet* en „Amaranthe" van *Gambauld*. Doch ook hier zien wij hetzelfde verschijnsel, waarop boven reeds gewezen werd, een streven naar regelmaat en orde, voornamelijk door *Richelieu* begunstigd. *Mairet*, *Chapelain* en *Scudéry* stelden een systeem op, waardoor het r e g e l m a t i g e d r a m a ontstond, aan wiens wetten zelfs het grootste genie moest gehoorzamen (zie *Drama*). „Silvanire" (1630) en „Sophonisbe" (1634) van *Mairet* openden het tijdperk van het klassieke treurspel. In December 1636 verschenen de „Cid" van *Pierre Corneille* (1606—1684), regelmatig gevolgd door zijn meesterwerken „Cinna", „Polyeucte", „Pompée" en „Horace." Zondigt *Corneille* in zijn eerstgenoemd werk nog al eens tegen de Aristotelische drieëenheid, later volgt hij niet alleen die wet, maar wordt hij er de pleitbezorger van. Voor het blijspel, dat zich langzamer ontwikkeld had, schreef *Corneille* den „Menteur", de eerste Fransche karakterkomedie.

De strenge etiquette, die onder *Lodewijk XIV* onbeperkt het geheele leven regelde, beheerschte niet alleen de kunstvormen, doch ook de kunstenaars zelf. Streng en onverbiddelijk weerde *Boileau-Despréaux* († 1711) in zijn „Art poétique" iedere afwijking; hij gaf met groote nauwkeurigheid de regels aan, naar welke de dichtkunst zich had te richten. Dat zulks op de lyriek een slechten invloed had, behoeft geen betoog; het grootste behagen schepte men altijd nog in brieven, epigrammen en madrigalen, waarin natuurlijkheid en geest ontbreken; in frivole gedichten muntten *Chapelle*, *Chaulieu* en *La Fare*, in sentimenteele *Antoinette Deshoulières* uit. Eerst tegen het einde der eeuw sloeg *Jean Baptiste Rousseau* († 1741) in zijn oden, cantaten en psalmen een anderen toon aan. Het heldendicht wordt alleen door *Boileau's* komisch epos „Le Lutrin" verdienstelijk vertegenwoordigd. De fabel bereikte haar volmaaktheid in *Lafontaine* († 1695). Klassieke voorstelling gaat hier gepaard met een elegante, frissche taal. Zijn „Contes" zijn te beschouwen als voortzetting der oude „fabliaux". Doch de groote bloei der Fransche letterkunde openbaarde zich op dramatisch gebied in de werken van *Racine* en *Molière*. *Racine* (1632—1699), voor wien de strenge regels geen beletsel meer waren, wist in zijn tragedies den toon van den waren hartstocht en het diepste gevoel te treffen; *Molière* (1622—1673) behoort door de waarheid en diepte van zijn waarneming, door zijn hoogen ernst en zijn geestige voorstelling tot de grootste dichters aller tijden. Met den roman was het slecht gesteld. De herdersroman, waarmede ondanks de parodie van *Sorel* in zijn „Francion" en Berger extravagant" de „précieuses" van het „Hôtel Rambouillet" zoo gedweept hadden, was in het midden der eeuw uit de mode geraakt; hoewel de sentimenteele smaak bleef bestaan en bevrediging vond in romans van *Gamberville*, *Calprenède* en *Madelaine de Scudéry*. Beter waren die van gravin *de Lafayette* († 1693), de „Roman comique" van *Scarron* († 1660), de „Roman bourgeois" van *Furetière* († 1688) en „Histoire amoureuse des Gaules" van *Bussy-Rabutin* († 1693). Het lezend publiek had in dien tijd een groote voorliefde voor sprookjes, waarvan *Perrault* († 1703) een bundel „Contes à la mère l'Oye" uitgaf, evenals gravin *d'Aulnoy* († 1705). Ook *Fénélon* († 1715), die in den „Télémaque" het voorbeeld van den klassiek-didaktischen roman gegeven had, schreef sprookjes voor den jongen hertog *van Bourgondië*. *Galland's* vertaling van de „Duizend en een Nacht" deed de Oostersche vertellingen ontstaan van *Hamilton* en *Caylus*. Bijzonder dienen vermeld te worden de „Maximes" van *La Rochefoucauld* (†1680) en de „Caractères van *La Bruyère* († 1690), twee voortreffelijke werken, terwijl *Pascal* (†1662) in zijn „Lettres provinciales" en „Pensées" uitstekende boeken leverde. Tot groote volmaaktheid bracht men het in het schrijven van brieven; *Balzac* en *Voiture* werden nog overtroffen door markiezin *de Sévigné* († 1696), die meesterstukken op dit gebied geschreven heeft. De gezaghebbende criticus uit die dagen was *Saint Evremond* († 1703).

e) *De 18de eeuw*. Een scherp contrast tusschen de 17de en 18de eeuw. Zooals wij zagen, droeg alles in de 17de eeuw het kenmerk van een grenzenlooze autoriteit en van een uiterlijk decorum, waaraan een ieder zich onderwierp. Ieder schrijver gehoorzaamde, dikwijls ondanks zichzelf, aan vastgestelde wetten en aan een verafgoding van den persoon des konings. Een natuurlijke reactie tegen dit despotisch stelsel onder *Lodewijk XIV* kon niet uitblijven en werd dan ook reeds in de laatste regeeringsjaren van den *Roi-Soleil* merkbaar. De talrijke oorlogen, de weelde en de verkwisting van het Hof (kenmerkend is dit zinnetje uit een brief van Mme *de Sévigné* „La nuit vient, le feu d'artifice ne réussit pas, il fut couvert d'un nuage; il coûtait seize mille francs") hadden de hulpbronnen van het land uitgeput; door hun gebreken en veronachtzaming van staatszaken hadden de hertog *van Orleans* en *Lodewijk XV* Frankrijk op den rand des afgronds gebracht. Dat tegen de overal heerschende corruptie schrijvers zich zouden doen hooren, was niet te verwonderen. De auteurs, wier invloed in de 17de eeuw vrij onbeteekenend was geweest, kregen nu meer te zeggen. Onder *Lodewijk XIV* was de literatuur aristocratisch en voor het Hof en de hooge kringen bestemd. In de 18de eeuw werd zij echter populair en drong door tot het volk; de autoriteit, die de koning zich had laten ontsnappen, kwam nu in de handen der schrijvers.

Was in de 17de eeuw de u i t e r l ij k e v o r m de hoofdzaak geweest, thans werd dit de i n h o u d, de n i e u w e d e n k b e e l d e n, die de schrijver geeft. Deze bepalen thans de waarde van het werk; de auteurs zijn vóór alles denkers, praktische menschen. De t e n d e n z wordt een karak-

teristische trek, dien men in alle takken der letterkunde terugvindt.

Wat vooral den geest van de literatuur in dit tijdperk kenmerkt, is, dat tegenover de navolging der antieken, welke in de 16de eeuw begonnen en in de 17de voortgezet was, meer moderne (Engelsche) gesteld worden, tegenover de autoriteit der Kerk die van de wijsbegeerte, tegenover het absoluut-monarchistisch stelsel de denkbeelden van het constitutioneele koningschap en van de republiek. Deze denkbeelden vindt men in de beroemde „Encyclopédie" (28 dln., 1751 enz.) van *Diderot* en *d'Alembert*.

De vertegenwoordiger van dezen tijd is *Voltaire* (1694—1778), die op verschillende gebieden der letterkunde werkzaam is geweest. Zijn tragedies, heldendichten, geschiedwerken, wijsbegeerte, romans, satiren, brieven enz. hebben op de Fransche letterkunde een overwegenden invloed gehad. Heeft ook *Voltaire* het ongeloof en de minachting voor iederen positieven godsdienst helpen verbreiden, daartegenover staat, dat hij steeds een voorvechter is geweest van godsdienstige verdraagzaamheid en dat hij, zelfs daar, waar zijn scheppend vermogen te kort schoot, om zelf een voorbeeld te zijn, aan de letterkunde haar weg heeft aangewezen. Zijn geestelijke tegenvoeter was *Jean Jacques Rousseau* (1712—1778) deze heeft, hoewel zijn tijdgenooten hem als een zonderling beschouwden, door zijn „Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes" (1753) niet weinig bijgedragen tot de revolutie in de politieke, sociale en letterkundige toestanden in Frankrijk en Europa. Bij hem sluit zich *Montesquieu* (1689—1755) met zijn onsterfelijken „Esprit des lois" aan.

Het epos geeft niet veel bijzonders in dit tijdvak; *Voltaire's* „Henriade" is langdradig en vervelend; zijn „Pucelle d'Orleans" een parodie op een epos: het beste is nog het komische heldendicht „Vert-Vert" van *Gresset* († 1777). Poetische vertellingen, geliefkoosde lectuur van het publiek, werden vervaardigd door *Voltaire*, *Piron*, *Parny*, *Bertin* en voornamelijk abbé *Grécourt*. Romancen dichtten *de Moncriff* en hertog *de la Vallière*, idyllen *Léonard* en *Berquin*, de laatste tevens een uitstekend schrijver van kinderboeken, als „Ami des enfants". De lyriek vond in *Le Franc de Pompignan* en *Lebrun Pindare* haar beste beoefenaars. Van de liederendichters (*chansonniers*) moeten genoemd worden *Panard*, *Collé* en *Boufflers*. Op het gebied van het leerdicht gaf *Voltaire* met zijn „La loi naturelle" het voorbeeld aan de Fransche didactici, als *Roucher*, *Bernard*, *Lemierre*, *Watelet* en kardinaal *Bernis*. Als natuurbeschrijvende dichters moeten *Bernis*, *Saint-Lamberts* en *Delalle* genoemd worden. *Voltaire*, *Dorat*, *Bernard*, *Thomas*, *Bernis*, *Piron*, *Gresset*, *Chamfort*, *Sedaine*, *de Moustier*, *Laharpe* en *Colardeau* vervaardigden dichterlijke brieven. *Gilbert* was een uitstekend satirendichter, terwijl de letterkunde door *Voltaire*, *Bernard*, *Piron*, *Lebrun* enz. met epigrammen verrijkt werd.

De dramatische poezie werd in deze wijsgeerige periode met veel voorliefde, doch zonder kunstsmaak beoefend. Voor de tragedie bleef het bestaande systeem gelden. De eerste plaats neemt *Voltaire* in met „Mérope", „Zaïre", „Alzire" en „Tancrède". Een zeer geliefd tooneelschrijver was *Crebillon*, hoewel *Lemierre* en *de la Touche* hooger staan. *Châteaubrun* behandelde Grieksche, *de Belloy* Middeleeuwsche onderwerpen, terwijl *Ducis* de werken van *Shakespeare* voor den Franschen smaak omwerkte en dus verknoeide. Gaarne zag men in dien tijd het burgerlijk tooneelspel, het midden houdend tusschen treur- en blijspel, dat wegens zijn inhoud „comédie larmoyante", ook kortweg „drama" genoemd. Schrijvers daarvan waren *La Chaussée* („Le préjugé à la mode"), *Diderot* („Le fils naturel"; „Le père de famille") en *Sedaine* („Le philosophe sans le savoir"). Het blijspel gaf slechts stukken van den tweeden rang; het dichtst bij *Molière* komt *Le Sage* met zijn „Turcaret". Van *Destouches* hielden twee blijspelen het repertoire n. l. „Le philosophe marié" en „Le Glorieux". In hun tijd werden *Piron's* „Métromanie" en *Gresset's* „Le méchant" zeer toegejuicht; veel beter zijn echter de stukken van *Marivaux* († 1763). Den meesten bijval vonden de beroemde komedies „Le barbier de Séville" en „Le mariage de Figaro" van *Beaumarchais* († 1799), twee meesterstukken van speelsch vernuft en scherpe satire.

De roman was ook in dit tijdvak een spiegel van zijn tijd. Het best zijn de zedenschilderingen gelukt aan *Lesage* († 1747) in zijn „Le Diable boiteux" en „Gil Blas". De zoogenaamde philosophische roman werd in het leven geroepen door *Voltaire* met zijn „Memmon", „Zadig, ou la destinée", „Micromégas", „Candide, ou l'optimisme", „L'ingénu" enz. en eveneens door *Diderot* (1713—1784) beoefend in „Jacques le fataliste" en „La religieuse". *Jean Jacques Rousseau* schiep in zijn „Julie, ou la nouvelle Héloise" het meesterwerk van den sentimenteelen roman, ofschoon de didaktische tendenz de aesthetica vrij sterk op den achtergrond dringt. De familieroman werd door *Marivaux* ingevoerd en door *Duclos* en *Prévost d'Exiles* verder uitgewerkt. Nog heden wordt „Manon Lescaut" van laatstgenoemde als een meesterwerk bewonderd. Een soort historischen roman schreven *Marmontel* („Belisar", „Incas") en *Florian* („Numa Pompilius" en „Guillaume Tell". Boven allen staat echter *Bernardin de Saint Pierre* (1737—1814) met zijn „Paul et Virginie". *Buffon* was, behalve een beroemd natuurkundige, een goede natuurbeschrijver. *Montesquieu's* „Lettres persanes" hadden een schaar navolgers, die thans vergeten zijn. Uit den familieroman, waarin men de zeden van den tijd tot in de kleinste bijzonderheden trachtte te schilderen, ontstonden de schandaalromans, welk genre zijn hoogtepunt bereikt in de buitengewoon zedelooze werken van markies *de Sade*.

f) *De 19[de] eeuw*. Het algemeen karakter van de Fransche letterkunde in de vorige eeuw is een omwenteling in den geest en in den vorm der letterkundige werken. Het schijnt alsof men de godsdienstige, zedelijke en sociale gevoelens, door de 18[de] eeuw zoo fel geschokt, op een nieuwen grondslag wilde vestigen. Men streeft naar waarheid, naar de zuivere, erkende, bewezen waarheid. En het zoeken daarnaar geschiedde gewoonlijk met ijver en onpartijdigheid. De wetenschappen namen dan ook in de 19[de] eeuw een hooge vlucht. Gedurende de eerste jaren, onder het keizerrijk, is de let-

terkunde vrij onvruchtbaar, om echter na *Napoleon* op te bloeien als nooit te voren. Het contact van Frankrijk met andere landen had de denkbeelden verruimd. Evenals men in de politiek de strenge discipline van den keizer had afgeworpen, schudde men in de letterkunde het jnk van *Boileau* af, die de letterkunde in de nauwe vormen van zijn „Art poétique" gewrongen had. Ook kwam men op tegen de te uitsluitende bewondering der Ondheid, om tevens te zoeken naar de poëtische zijde der Middeleeuwen en van de moderne tijden. Al deze evoluties gaven het overwicht aan het *romantisme*, dat een schitterende overwinning behaalde op het *classicisme*. Daar echter de nieuwe school in overdrijving verviel, was er een oogenblik van reactie ten gunste van een gewijzigd classicisme. Maar zij was niet sterk genoeg, om aan den letterkundigen stroom een nienwe richting te geven. Toch werd door een geest van waarneming en kritiek de letterkunde meer en meer *naturalistisch* en *realistisch*, en vindt men in de laatste periode der 19de eeuw een streven om in de kunst de werkelijkheid van het leven weer te geven.

In den beginne van de 19de eeuw stond de dichtkunst geheel in dienst der republiek en vierde haar idealen in oden en dithyramben; de „Marseillaise" van *Rouget de Lisle* en *M. J. Chénier's* „Hymne à l'Etre supérieur" zijn kenmerkende voortbrengselen uit dien tijd. Ook op het tooneel deden de gevoelens en zeden des tijds hun invloed gelden: in woeste drama's en flauwe klnchten werden de vijanden der republiek gehoond. Slechts weinig dichters, als *M. J. Chénier* (1764—1811) en *Laya* (1761—1833) vonden de kracht om zich openlijk uit te spreken. Eenige dieper voelende naturen zagen de noodzakelijkheid in van een hervorming, vooral *André Chénier* (1762—1794), wiens vroege dood hem echter in zijn voornemen belemmerde. Ook *Chateaubriand* (1767—1848) en Mme *de Staël* (1766—1817) verbraken de boeien, waarin het classicisme den natiotionalen geest geketend had, deden het gevoel van godsdienst en natuur herleven, de individualiteit, door de Revolntie geschapen, ook voor de dichtkunst tot haar recht komen en vestigden de aandacht hunner landgenooten op de Engelsche en Duitsche letterkunde.

Heftigen tegenstand vond deze nieuwe richting in het nienwe keizerrijk. De despotieke natuur van *Napoléon* duldde geen enkele vrije gedachte, slechts de „sciences exactes" mochten zich in zijn steun verheugen. *Chateaubriand* deed toen zijn reis naar Jeruzalem en bleef daarna ver van het Hof, Mme *De Staël* werd verbannen, haar boeken verbeurd verklaard. Zij echter, die zich in de klassieke richting bewogen, hielden het hoofd hoog. Natunrlijk beperkte deze handwerkskunst zich niet alleen tot de beschrijvende poëzie; epos, lyriek en drama leden aan gebrek van inhoud en waar gevoel. De personen uit het drama waren niets dan abstracties, waaraan alleen de groote kunst van den grooten *Talma* nog eenig leven wist in te blazen. De lyriek leed het meest onder deze ongunstige tijdsomstandigheden; behalve de reeds genoemde *Parny* en *Lebrun* dienen nog genoemd te worden *Millevoye* († 1816) en vooral *Désaugier* († 1827) den geestigen president van den „Caveau", wiens vroolijke liederen overal gezongen werden.

De val van het keizerrijk luidde een nieuw bloeitijdperk in; de gedichten van *Alfred de Vigny* († 1863) die hun geestdrift uit den Bijbel en het diep gevoel van het eigen hart schiepen, gelden als de voorloopers der nieuwe school, even als de „Méditations" van *Lamartine* (1790—1869). Deze poëzie had geen mythologisch lexicon of kunstmatige opwekking noodig, ze gehoorzaamde aan een inwendige stem. Naast de Bijbelsche geestdrift is het de vaderlandsliefde, die tot dichten aanspoort: de elegische „Messéniennes" van *Delavigne* († 1843) en de politieke „Chansons" van *Béranger* (1780—1857) waren in aller mond. De „Odes et Ballades" van *Victor Hugo* (1804—1885), die niettegenstaande hun romantischen zin nog in streng-klassieke vormen geschreven zijn, verschaften den auteur door hun monarchistische en christelijke tendenzen een schitterende positie. Ten slotte maakte men zich geheel van de Oudheid los en wendde zich tot de geschiedenis van zijn eigen land en de bloeiende Germaansche letterkunde. In zijn „Tableau historique de la poésie française du XVI siècle" toonde *Sainte-Beuve* († 1869) aan, dat de literatunr van vroegere tijdvakken in echt-dichterlijken inhoud niet achterstond bij den tijd van *Lodewijk XIV*. Het middelpunt van deze letterkundige beweging was *Ch. Nodier*, het hoofd *Victor Hugo*, om wie zich een aantal volgelingen schaarden, de zoogenaamde „Centrale", bestaande uit *Sainte-Beuve, Théophile Gautier, Pierre Borel. Emile* en *Antoine Dechamps, Alfred de Musset* enz. Doch al hun pogingen tot verbetering en hervormingen waren zwak. Eerst toen *Hugo* in zijn voorrede tot „Cromwell" (1827) zijn pogramma ontvouwde, bestond er een romantische school, eerst toen begrepen de aanhangers van het classicisme, dat het ging om een strijd op leven en dood. De hoofdeisch van *Hugo* was onbeperkte vrijheid der kunst; slechts uit de werkelijke wereld zou de kunstenaar, de dichter scheppen. Evenals men hier het edele naast het lage, het mooie naast het leelijke vindt, zoo moet het aan de poëzie geoorloofd zijn de tegenstellingen aanschouwelijk voor te stellen. De strenge scheiding der dichtsoorten werd opgeheven; in 't kort alles, wat naar regelen zweemde, werd verbannen. Toen het laatste bolwerk der klassieke poëzie, het „Théatre français" zijn poorten opende voor *Dumas'* „Hendrik III" (1829) en *Victor Hugo's* „Hernani" (1830), was de overwinning der romantische school volkomen. Kalmer ging het voor het blijspel; hier schitterden vooral *Scribe* († 1861), de veelschrijver en *Ch. Delavigne* († 1843) met zijn „Ecole des vieillards".

Ook op het gebied van den roman ontwikkelde men een krachtige werkzaamheid. Mme *de Staël* („Delphine" en „Corinne") en *Chateaubriand* („Atala", „René" en „Les Natchez") zetten de eerste schreden op den nieuwen weg, gevolgd door *George Sand* en *Alfred de Musset*. Doch had, niettegenstaande haar onvermoeid werkzaam zijn, de romantische school geen tijd romans te schrijven, hoewel haar leider in „Han d'Islande" (1822) en „Bug Jargal" (1825) reeds getoond had, hoe hij met het classicisme dacht te breken, om met

zijn wel wat overdreven „Notre Dame de Paris" het streven der school duidelijk uiteen te zetten. Blijkbaar heeft *Victor Hugo* druk in *Walter Scott* gelezen, wiens „Quentin Durward" toen in Frankrijk zeer geliefd was. Naar zijn voorbeeld ontwikkelde zich de historische roman, waarvan de beste voortbrengselen *d'Alincourt's* „Solitaire" (1821), „*A. de Vigny's* „Cinq-Mars" (1825) en *Merimée's* „La Jacquerie" (1828) en „Chronique du règne de Charles IX" (1829) waren, en welks bloei met een ontwikkeling der historische studiën hand aan hand ging.

De Julirevolutie, die aan de romantische school de overwinning bracht, was tevens de oorzaak van haar val, doordat een groot deel harer aanhangers overging tot de politiek eener-, en doordat anderen de door hen aanvaarde consequenties op de spits dreven en meer en meer tot overdrijving vervielen anderzijds. In de lyriek stonden, totdat de politiek ook hen aangreep, *Victor Hugo* en *Lamartine* nog bovenaan; lijnrecht tegenover dezen laatste staat *A. de Musset* (1810—1853), bij wien alles waar en echt doorleefd, niets bedacht is. Vermeld dienen ook te worden de iamben van *A. Barbier* († 1882) en *E. Quinet's* († 1875), „Ahasvérus". Het tooneel had echter het meest te lijden onder de romantieke overdrijvingen. Weliswaar ziet men op dit gebied een groote werkzaamheid, *V. Hugo*, *Alexandre Dumas*, de dramatische coryphé van het romantisme, en de *Vigny* hadden veel navolgers; maar de ongetemde phantasie, het streven naar het groteske gingen langzamerhand alle perken te buiten. Het heftigste ging tegen deze richting in de criticus *G. Planche* († 1857) en toen plotseling in *Rachel Félix* een superieure vertolkster van klassieke rollen opstond, ontstond er weer groote belangstelling voor *Corneille*, *Racine* en *Ponsard* († 1867), terwijl *Hugo's* „Burgraves" (1843) voor stoelen en banken gespeeld wordt. Dit neo-classicisme, ook wel „Ecole du bon sens" genaamd, vond vertegenwoordigers in de drama's van *Delphine de Girardin* († 1855) en *C. Delavigne* († 1843), hoewel zij niet vrij waren van romantische smetten. De geringe letterkundige waarde dezer stukken maakte een blijvend succes onmogelijk, vooral toen ook *Rachel* zich tot *Scribe* wendde. Deze beheerschte met zijn blijspelen het tooneel, terwijl ook die van *Dumas* veel bijval vonden. Hooger dan beiden staan echter *Mérimée* en *de Musset*, wier salonkomedies wel altijd repertoire zullen houden. In *Scribe's* school oefenden zich een aantal jongeren, waarvan wij noemen *Duveyrier*, *Bayard* en *Saintine*. Zeer groote belangstelling bestond er voor den roman. De romantische school had den grondslag gelegd voor realistische schilderingen en psychologische ontledingen en het naar nieuwe prikkels verlangende publiek moedigde de schrijvers aan tot steeds pikanter werken. Den psychologischen en zedenroman schiep *Honoré de Balzac* († 1853), de schitterendste en veelzijdigste schrijver uit dezen tijd, naast hem staan *Reybaud*, *Gozlan*, *Ponson du Terrail*, *Mériméé*, *Janin*, *Stendhal* en de triviale, maar vermakelijke *Paul de Kock*. *Eugène Sue* begon met den avontuurlijken roman, *G. Sand* met den tendenzroman, en toen het St. Simonisme de gemoederen begon te verhitten en de gisting in de laagste klassen deed toenemen, ontstond de sociale roman, waarvan *Sue*, *Sand*, *Dumas* en *Soulier* de hoofdvertegenwoordigers zijn. Slechts weinigen, zooals *Sand* en de *Musset* schreven iets blijvends. Bijzondere vermelding verdienen de schrijvers, voortgekomen uit de school van *Nodier* († 1844), wiens kleine novellen voorbeelden van vertelkunst zijn. Daartoe behooren *Bernard* († 1850). *Jules Sandeau*, *Emile Souvestre* († 1854) en *Sand* met haar „Contes de villages".

En zoo komen wij tot den overgang van de romantiek naar de realiteit. De schrijvers zochten nieuwe richtingen. Aan hun hoofd stonden *Th. Gautier* († 1875) en *Th. van Banville* († 1891), de woordkunstenaars, die men naar hun orgaan, „Le Parnasse contemporain", „parnassiens" noemt. Omstreeeks 1865 traden zij op als een afzonderlijke groep, waarin spoedig *Leconte de Lisle* de eerste plaats innam. Om hem schaarden zich *Sully-Prudhomme*, *A. Silvestre*, *de Hérédia* benevens een aantal jongeren, voor wie de vorm ging boven den inhoud, zooals de *Belloy*, *Grammont*, *Houssaye*, *Pommier*, *de Bury*, *Vacquerie*, *Bouillet* en *Murger*. Maar de gepolijste vorm, de rijke schakeering en zuiverheid der taal konden het gebrek aan gedachte en echt gevoel niet vergoeden en het publiek niet schadeloos stellen voor den tegenzin, dien het had in *Baudelaire's* en *Glatigny's* zeer realistische scheppingen. De voornaamste onder de „parnassiens" was de geleerde *Leconte de Lisle* (1818—1894), de meest dichterlijke individualiteit onder zijn tijdgenooten; hem volgde een aantal jongeren na, waaronder zich door zelfstandigheid *Lacaussade*, *Lemoyne*, *Fr. Coppée* en *Millien* onderscheidden. Doch men vindt onder de medewerkers van den „Parnasse" ook eenigen, die een geestdriftig gevoel en een diepe philosophie in echt poetischen vorm wisten te kleeden, zooals *Autran*, *Sully-Prudhomme*, Mme *Ackermann* en Mme *Colet* (*Louise Revoil*). Verder verdienen vermelding de „chansons" van *Nadaud*, de elegieën van Mme *de Girardin*, de sonnetten van *Soulary* en de allegorieën van *Lefèvre*.

Het romantisch drama vond steeds minder en minder belangstelling; zoolang *Rachel* († 1858) leefde, gaf het publiek de voorkeur aan *Ponsard's* tragedies, *Autran's* „Fille d' Eschyle" en *Augier's* „Gabrielle", *Sandeau's* „Mlle de la Seíglière" en de *Girardin's* „Lady Tartuffe" beheerschten het „Théatre français", dat onder leiding van *Houssaye* groote triomphen vierde. Maar ook van deze stukken kreeg men genoeg, toen in *Alexandre Dumas fils* (1824—1895) een vertegenwoordiger der realistische neigingen opstond. Niet een zoo phantasierijk en gemakkelijk schrijver als zijn vader, wist hij echter het leven meer waar weer te geven, hoewel, vooral in zijn later werk, de tendenz veel te sterk naar voren treedt. Naast hem staan *Victorien Sardou*, een zeer handig tooneelschrijver, *Augier* († 1889) met zijn later werk als „Les lionnes pauvres" (1858), *Barrière* met „Les filles de marbres" en „Les faux bonshommes. Minder realistisch waren, en vooral door dames met veel bijval begroet werden de blijspelen van *Feuillet*, *Pailleron* (1834—1899), *George Sand*, *Maurice*, *Sandeau* en de kluchten van *Labiche*.

De roman moest eveneens den realistischen stroom volgen en sloot zich aan bij *Balzac* en

Stendhal. Ook hier stond *Dumas fils* aan het hoofd. Nauwkenrige weergeving van het werkelijke leven en scherpe waarneming van het menschelijk hart tot in de kleinste details, zonder voor al te realistische beschrijvingen terug te schrikken, zijn de hoofdkenmerken van deze school, als wier leider *Champfleury* geldt. Het spreekt vanzelf, dat sommige schrijvers niet ter wille van de kunst, doch specnleerende op lagere instincten der lezers, dikwijls tot in de meest schaamtelooze bijzonderheden afdaalden, waardoor het realisme een naam heeft gekregen, dien het absolunt niet verdient. Een *Xavier de Montepin* over één kam te scheren met *Gautier*, *Flaubert* of de gebroeders *de Goncourt* is der kunst geweld aan doen. Uit dit tijdperk moeten nog genoemd worden *G. Droz*, *Véron* en *E. de Girardin*, de eerste roman-feuilletonnisten, gevolgd door *Dumas père*, *Soulié*, *Féval*, *Sue*, *Berthet*, *Gautier* en *Gozlan*. Idealistisch-sentimenteele romans schreven *Sand*, *Feuillet*, *Cherbuliez* en *Sandeau*, verder een aantal schrijvers, die zich om de „Revue des Deux Mondes" groepeerden, waaronder *Malot*. Op het gebied van den komischen roman muntten uit *About*, *Karr*, *Houssaye* en *Monselet*. Godsdienstige romans verschenen van den in zijn ouderdom bekeerden *Féval* en Mme *Craven*; schilderingen uit het soldatenleven van *de Molénes* en *Gondrecourt*, uit het rijk der „bohémiens" van *Murger*. In het weergeven van het dorpsleven onderscheidden zich *Souvestre*, *Sand*, *Janin* en de samenwerkende *Erckmann* en *Chatrian*. Groot succes hadden de phantastische reisbeschrijvingen van *Jules Verne*.

En zoo zijn wij genaderd tot den val van het tweede keizerrijk, zoodat nog rest een blik te slaan over het laatste tijdvak, dat beheerscht wordt door *Emile Zola* (1840—1902).

Van de schrijvers onder het keizerrijk zetten velen hun werk voort. *Victor Hugo* keerde na den slag bij Sedan uit zijn verbanning terug en stortte zijn haat tegen *Napoleon* en de Duitschers uit in „L'année terrible" (1872). Tot zijn dood (22 Mei 1885) bleef hij een eerste rol spelen. Na den oorlog ontstond een soort r e v a n c h e-l i t e r a t u u r, met de „Nonvelle Revue" van Mme *Adam* (*Juliette Lambert*) als middelpunt en met *Coppée*, *Soulary*, *Achard*, *Lacraix*, *Manuel*, *Lomon* en voaral *About* en *Tissot* als medewerkers. De „Chants d'un soldat" (1872) van *Paul Déroulède*, den voorzitter der Patriotten-liga, werden zeer populair. Van de lyrische gedichten zijn altijd nog de meest gevierde *Leconte de Lisle*, *Coppée* en *Sully-Prudhomme*, vooral de laatste met zijn philosophische gedichten „Le bonheur" en „La justice". Als dichters van mooie liederen zijn *Aicard* en *Theuriet* (1833—1907) te noemen, als sonnettendichter *de Hérédia*, als lyricus *Richepin*. Een dichter en genie van eigen richting was *Paul Verlaine* (1844—1896), die aanleiding gaf tot het stichten van de school der symbolisten en decadenten (zie aldaar) met *Stéphane Mallarmé* aan het hoofd. Zelfstandig staan comtesse *Noailles*, *Rivoire* en *Guérin*.

Het drama gaf ook toespelingen op den grooten oorlog, zooals *Barbier's* „Jeanne d'Arc" en *Bornier's* „La fille de Roland" *Dumas fils* ging voort den schouwburg te gebruiken voor sociale questies, als huwelijk, echtscheiding enz. *Pailleron* is door zijn bekoorlijk „Le monde où l'on s'ennuie" bekend geworden. Meer in het genre der klucht werkten *Barrière* († 1877), *Labiche* († 1888), *Meilhac* († 1897) en *Halévy*, *Blum* en *Toché*, verder *Feydeau*, *Capus*, *Bisson* en *Moineaux*. Een groote omwenteling in de Fransche dramatische kunst bracht de oprichting van het „Théatre Libre" (*Lugné-Poë*) in 1887, dat elders afgewezen stukken ten tooneele bracht, en van het „Theâtre Antoine" in 1897 met gelijke strekking. Dat de invloed, van het laatste uitgegaan, groot is, kan blijken uit de benoeming van *Antoine* tot directeur vau Frankrijk's tweeden schonwburg, het „Odéon". In de allerlaatste jaren zijn als nieuwe krachten te noemen: in de plaats van *Augier* is *de Curel* gekomen, van *Dumas*, *Brieux* en *Hervieu*, van *d'Ennery*, den zeer vruchtbaren schrijver van volksstukken, *Decourcelle*. Het moderne zedendrama wordt vertegenwoordigd door *Lavedan*, *Hermant*, *Mirbeau* en *Bernstein*, *Maurue Donnay* is een leerling uit de school van *Aristophanes*, terwijl de lyrische toon duidelijk klinkt bij *Rostand* in diens „Cyrano de Bergerac".

Op het gebied van den roman heeft het door de gebroeders de *Goncourt* ingevoerde, door *Zola* (1840—1902) verder ontwikkelde naturalisme een tijd lang een alles overheerschenden invloed gehad. *Zola* heeft zijn romancyclus „Les Rougon-Macquart" in 19 deelen met „La fortnne de Rougon" (1871) begonnen en met „Le Docteur Pascal" (1893) voltooid. Daarop volgden „Les trois villes" („Lourdes", „Rome" en „Paris", 1894—1898) en „Les quatres évangiles" (alleen dl. 1—3, 1899 1902). In de eerste serie toont hij met overweldigende kracht aan, hoe het principe der erfelijkheid zijn schaduw werpt op de afzonderlijke leden eener familie en hoe van ieder van die individuen door de omgeving de eigenschappen verder worden ontwikkeld en bepaald. Hij heeft dit zelf in zijn „Le roman expérimental" (1880) theoretisch uiteengezet en in *Guy de Maupassant*, *Huysmans*, *Céard*, *Hennigeu* en *Alexis* een kring van leerlingen gevonden, met wie hij een bundel novellen, de „Soirées de Médan" heeft uitgegeven. Ook *Vast*, *Ricouard*, *Rod*, *Margueritte* e.a. sloten zich bij hem aan. Het verschijnen van „La terre", een machtige schildering van het leven op het land vol realisme, verwekte bij velen afschnw en had het „Manifeste des Cinq" in den „Figaro" ten gevolge. Verschillende schrijvers verlieten hem nu. *Vast* en *Ricouard* zijn gestorven, evenals de belangrijkste novellendichter uit deze groep, de knappe verteller *Guy de Maupassant*. De meesten zijn overgegaan tot de richting der psychische analyse, als wier meester *Stendhal* († 1842) en onder de levenden *Paul Bourget* beschouwd wordt. Daartoe behooren *Edouard Rod*, die zijn methode de „intuitieve" noemt, en de beide gebroeders *Margueritte*, die den oorlog van 1870 als uitgangspunt van een grooten roman gekozen hebben. *J. K. Huysmans*, later een trappist († 1907), schreef een werk over de satansvereering „Là bas" en beantwoordde *Zola's* „Lourdes" met „La cathédrale" (1897). Als prozaschrijvers zijn verder te noemen *Alphonse Daudet* (1840—1897), beroemd om zijn „Tartarin de Tarascon", *Rabusson*, genaamd *Sous-Feuillet*, omdat hij, evenals deze, het leven der aristocratische

kringen schildert, *Georges Ohnet*, de schrijver van „Les batailles de la vie" (10 dln., 1881—1891) en „Serge Panine", *Marcel Prévost* met zijn veelgelezen „Lettres de femmes" (3 dln., 1892—1897) en het gewaagde, maar zeer goed gelukte „Demi-vierges", *Maurice Barrès*, die gaarne de politieke wereld bestudeert en de krachtige *Paul Adam*. Idealistische romans hebben we van *Quesnay de Beaurepaire* (pseudoniem: *Jules de Glouvet*) en *Anatole France*, een vereerder van *Renan*, die den Parijschen hoogleeraar *Bergeret* tot de hoofdpersoon van een zijner romans maakte. *Claretie* behandelde gaarne den revolutietijd. Het leven der Katholieke geestelijken heeft *Ferdinand Fabre* (1830—1898) met psychologische diepte geschilderd; dat der zeelieden *Pierre Loti* (schuilnaam voor *Viaud*); *Theuriet* gaf novellen uit Lotharingen en Savoye. Het leven der oude boeren beschreven *J. H. Rosny*, die zich later echter tot meer moderne onderwerpen bepaalden, evenals *Bazin*, *Vandérem* en *Hervieu*. In Rusland spelen de romans van *Henri Gréville* (Mme *Alice Durand*). Novellen hebben wij van *Coppée*, *Daudet*, *Bourget*, *Lemaître*, *Gyp* en *de Maupassant*. Interessante beschrijvingen uit de moderne schrijverswereld geeft het „Journal des Goncourt" van de jaren 1851—1895.

Wijsbegeerte. In overeenstemming met het Fransche volkskarakter is Frankrijk niet het land voor groote wijsbegeerte, die dan over het algemeen ook in Germaansche landen hooger staat. Van een eigenlijke Fransche philosofie is dan ook eerst in nieuweren tijd sprake. De eerste sporen vindt men in de 9de eeuw, toen de Engelschman *Scotas Erigena*, een neo-platonicus, aan het Fransche Hof kwam, doch spoedig moest vluchten voor de vervolgingen der orthodoxen. Dit verschijnsel, overbrenging van liberale denkbeelden van Groot-Brittannië, als kerkelijke reactie tegen vrijer denkenden, heeft zich sedert in Frankrijk menigmaal herhaald. Toch bleef de universiteit te Parijs de voornaamste, langen tijd naast die te Bologna, de eenige zetel der scholastieke wijsbegeerte in Europa, die zich van daaruit verbreidde over de andere, naar haar voorbeeld ingerichte universiteiten. Tot het einde der 14de eeuw, d.i. tot de stichting der hoogescholen te Praag (1348) en Weenen (1365) zijn er bijna geen bekende wijsgeeren, die niet tot de leerlingen der Parijsche universiteit behoord hebben. De tegenstelling der beide richtingen van het realisme en nominalisme, waarvan *Guillaume de Champeux* en *Roscellin* de hoofdvertegenwoordigers zijn, is, evenals de latere der Thomisten en Scotisten, wier leiders, de Italiaan *Thomas van Aquino* en de Engelschman *Duns Scotus*, leeraren aan de Parijsche hoogeschool waren, van Parijs uitgegaan. Het de Fransche wijsbegeerte kenmerkende sceptische element bracht *Abélard* op den voorgrond, wiens conceptualisme de bestaande logische, en wiens beroemd „Sic et non" de heerschende kerkelijke vraagstukken onbeslist liet. Dat de Fransche geest weinig met het dogma op heeft, bewijst het bericht van *Marinus Mersennus* in zijn commentaar op „Genesis", dat er in het begin der 15de eeuw te Parijs niet minder dan 50000 atheïsten d.w.z. bestrijders van het kerkgeloof waren. Ook de grondslag der wijsbegeerte van de kettersche Albigenzen was voornamelijk door Franschen als *Amalruh van Bena* en *David van Dinant* gelegd. Toen met de Renaissance de Fransche taal ook de wetenschappelijke literatuur veroverde, verkondigden de eerste philosofische werken in die taal geschreven, sceptische denkbeelden, zooals *Montaigne*, *Charron*, *Boetius* en *Bodin*, terwijl de Latijnschrijvende humanisten, zooals *Ramus* met hun geestverwanten in Engeland, Italië en Duitschland de autoriteit van den scholastieken *Aristoteles* bestreden. Terwijl echter voor genen het „Que sais-je" van *Montaigne* het eindpunt was, vormde het voor den grootsten wijsgeer, die Frankrijk heeft voortgebracht *Descartes* (zie aldaar) of *Cartesius* (1596—1650) slechts het uitgangspunt van zijn wijsbegeerte. Voor zijn philosofie verklaarden zich deels mystici en theologen, deels wiskundigen en methaphysici. Onder de eersten nemen de geleerden van „Port Royal", de Jansenisten *Antoine Arnauld* († 1694), *Nicole* († 1695) en *Pascal* († 1662), onder de laatsten (behalve onze landgenoot *Geulinx*) de arts en latere aanhanger van *Spinoza*, *Louis de la Forge*, en *Malebranche* de eerste plaats in. Als tegenstanders van *Descartes* traden niet alleen de Jezuïeten, maar ook de sensualistische en empirische sceptici op. Onder de laatsten zijn beroemd: bisschop *P. D. Huet*, die van een voor- een tegenstander van *Descartes* werd en uit vertwijfeling aan de mogelijkheid van *weten* de noodzakelijkheid van *gelooven* bepleitte; de satirieke *François Lamothe le Vayer* (1588—1672) en vooral *Pierre Bayle* (1647—1706), wiens „Dictionnaire historique-critique" het voorbeeld der latere „Encyclopédie" is geworden. Het sensualisme en materialisme verdedigde tegenover *Cartesius* vooral *Pierre Gassendi* (1592—1655); hij stelde tegenover de Cartesiaansche natuurphilosofie de atomistische van *Epicurus*, die later door het atomisme van *Newton's* „Principia philosophiae naturalis mathematica" versterkt, thans binnen en buiten Frankrijk bij de natuurphilosofen de heerschende is geworden. Ook het eudaemonisme van *Epicurus* is door *Gassendi* op den voorgrond gesteld en als een consequent gevolg van een leer, die als bron van kennis slechts de uitwendige waarneming en geen anderen ethischen maatstaf kent dan lust of weerzin, op zijn navolgers, de Fransche materialisten der 18de eeuw, overgegaan. De poging, welke de geleerde Minoriet *Marin Mersenne* (†1648), die, evenals *Gassendi*, persoonlijk met *Hobbes* bevriend was, deed, om een middenweg te vinden tusschen *Gassendi* en *Descartes*, speciaal betreffende het ontologisch bewijs van het bestaan van God, bleef zonder succes evenals de ontwikkeling van het Cartesiaansche idealisme in de door *Malebranche* aangegeven richting van *de Fontenelle* (1657—1757), den Franschen *Leibniz*.

Het empirisme trad in Frankrijk het eerst en op oorspronkelijke wijze op in het gebied der moraal en politiek, daarentegen eerst na het bekend worden van *Locke's* denkbeelden op psychologisch gebied. De zoogenaamde moralisten, waartoe *Saint-Evremond* (1613—1703), *Larochefoucauld* (1613—1680), de auteur der „Maximes" en *La*

Bruyère behoorden, veranderden de moraalphilosofie van een zedeleer, hoe de mensch zijn moet in een, hoe de mensch werkelijk is. *Montesquieu*, die in zijn „Lettres persanes" eerst evenzeer als zedenmeester opgetreden was, bracht in zijn hoofdwerk „Esprit des lois" het empirisme over op de staathuishoudkunde en legde den grondslag voor een philosofie der geschiedenis als een natuurlijke ontwikkelingsgeschiedenis (physiologie) van den staat en der maatschappij, op welken weg *Turgot* (1727—1781), die het eerst een wet daarvoor ontdekte, *Condorcet* (1743—1793), *A. Comte* (1798—1857) en in Engeland *Buckle* hem gevolgd zijn. *Locke's* empirisme werd met het Engelsche deïsme en liberalisme door *Voltaire* (1694—1778) in Frankrijk verkondigd, door *Condillac* (1715—1780) op de psychologie en door *J. J. Rousseau* (1712—1778) op de paedagogiek toegepast. Door de overwinning van de genoemden werd het Cartesianisme uit alle stellingen verdrongen en in plaats van de tegenstellingen uit een apiioristische (uit denkbeelden) en een aposterioristische (uit feiten) volgende philosofie stonden in Frankrijk in de 18de eeuw tegenover elkander een op feiten van den innerlijken en een op feiten van den uiterlijken zin rustende ervaringsleer (psychologisch en physisch empirisme). Gene, die den geest en diens werkzaamheden als het voorwerp van hun waarneming lieten gelden, bewaarde nog een idealistisch karakter; deze nam een beslist materialistisch karakter aan, daar zij slechts uiterlijk waarneembare voorwerpen als werkelijk bestaand beschouwde. Het physisch empirisme, waarvan de „Encyclopédie" het orgaan was, had als bekendste vertegenwoordigers *Diderot* (1713—1784), *d'Alembert* (1717—1785), *von Holbach* (1723—1789), den schrijver van „Système de la nature", en *La Mettrie* (1709—1751), den auteur van „L'homme-machine", viel met het sensualisme samen en nam de erfenis van *Epicurus*, gesteund door het gezag van *Newton's* physica, in theoretisch opzicht als eudaemonistisch egoïsme weer op. Tegenover deze moraal der zelfzucht, voornamelijk door *Helvetius* verdedigd, deed *Rousseau* een beroep op de oorspronkelijke, reine menschennatuur: *l'homme naturellement bon*. Het natuurlijk verstand zou instinctief het juiste treffen en daaraan moesten zich, als aan onfeilbare bron van kennis, de bestaande vooroordeelen in religieus, politiek en sociaal opzicht onderwerpen. Hierin kwam *Rousseau* met de Engelsche en Schotsche moraalphilosofen overeen, speciaal met *Shaftesbury* en *Hutcheson*, en door den nadruk op het natuurlijk verstand te leggen, is hij de vertegenwoordiger van den algemeenen drang tot hervorming van al wat met dat verstand in strijd is, die eerst in Frankrijk tot een gewelddadige omverwerping van al het bestaande en tot een poging om het geheele godsdienstige, staatkundige en maatschappelijke leven op verstandige grondslagen te vestigen, leidde. Niettegenstaande deze schijnbare almacht van het verstand, die voor een oogenblik de wijsbegeerte aan het hoofd der wereldbeheerschende machten plaatste, heeft de streng-wetenschappelijke philosofie door dit succes niet gewonnen, daar de alleen empirische psychologie geen middel aangeeft, om de uitspraken van het ware van die van het schijnbare verstand te onderscheiden. De Fransche wijsbegeerte was daarom na de Revolutie, bij geheel veranderde uiterlijke omstandigheden, wetenschappelijk niet verder dan te voren, daar zoowel het keizerrijk als het gerestaureerde koningschap haar wantrouwden en de weer tot macht gekomen Kerk haar, met uitzondering van een sekte theologiseerende philosofen, als altijd vijandig was. Het psychologisch empirisme van *Condillac* werd onder den naam „ideologie", dien *Napoleon* gebruikt had om de hem zoo verfoeilijke philosofie aan te duiden, vertegenwoordigd door graaf *Destutt de Tracy* (1754—1836) en in gematigden vorm door *Laromiguière* (1756—1837); het physisch empirisme of sensualisme onder den naam „physiologie de l'esprit" door *Cabanis* (1757—1808), wiens „Les rapports du physique et du moral" den stempel draagt van materialisme, *Volney* (1757—1820) en *de Broussait* (1772—1838).

De reactie tegen beide stelsels gingen deels van het supranaturalisme, deels van het rationalisme uit. De eerste school, die men onder den naam „theologische" kan samenvatten, heeft haar leider in den met *Böhme* verwanten mysticus *Saint-Martin* (1743—1803). Haar gemeenschappelijk kenteeken is de verwerping van het verstand; doch kan men daarin drie richtingen onderscheiden, n.l. het traditionalisme, vertegenwoordigd door *de Bonald* (1754—1840), dat de openbaring tot de bron van alle kennis en de goddelijke schepping der taal tot het gronddogma van zijn stelsel verklaart; de tweede, het theologische scepticisme van den abbé *de Lamennais* (1782—1854), die na de Julirevolutie tot het liberalisme overging, ontzegt, evenals *Pascal* aan het afzonderlijk verstand de mogelijkheid van kennis, terwijl het aan het gezamenlijk verstand (d.i. van de algemeene overeenstemming) onfeilbaarheid toekende. Daar dit criterium der waarheid in zijn wezen niets anders is dan dat van het natuurlijk instinct, dat zich in de algemeene overeenstemming (*consentement universel*) openbaart, was het hem mogelijk, zich in de laatste jaren van zijn leven van een theologisch op een democratisch standpunt te verplaatsen en „La voix de Dieu" in plaats van de „voix de l'Eglise" met de „voix du Peuple" gelijk te stellen. De derde richting, het ultramontanisme van *Joseph de Maistre* (1743—1821) stemt met de beide vorige hierin overeen, dat het (door de erfzonde verdorven) verstand ontoereikend is, maar wijkt ervan af door de verklaring, dat de onfeilbare bron van kennis noch in de Openbaring, noch in de Kerk, maar in beider persoonlijke belichaming, den Paus, den bovennatuurlijk-natuurlijken Stedehouder van *Christus*, te vinden is. Datzelfde hebben later de Saint-Simonisten van de theocratie van hun onfeilbaar Saint-Simonisme en de aanhangers van *Comte*, de positivisten, van den positivistischen paus en de hierarchie hunner genootschappen verklaard. Aan de theologische richting min of meer verwant zijn *Frayssinous* († 1841), viciomte *Walsh* († 1860), baron *Eckstein* († 1861), een bekeerde Jood, *E. de Genoude* († 1849) en *Ballanche* († 1847).

De rationalistische reactie tegen het empirisme,

die als „psychologische" school aangeduid kan worden, omdat zij in tegenstelling met de theologische het principe der philosofie in de psychologie vindt, en die zich zelf nu eens de „spiritualistische", dan weer de „eklektische" noemt, ging uit van *Royer-Collard* (1763—1845), *Maine de Biran* (1766—1824), den door hen gevormden *Victor Cousin* (1792—1869) en diens leerlingen, de zoogenaamde „éclectiques", onder welke *Jouffroy* de voornaamste was. De eerste bracht in Frankrijk de Schotsche wijsbegeerte van den „common sense" naar het voorbeeld van *Reid* en *Dugald Stewart*. De tweede,door *Cousin* de eerste metaphysicus in Frankrijk genoemd, grondvestte met zijn hoofdwerk „Essai sur les fondements de la psychologie", waarin hij gedeeltelijk met *Kant* overeenkomt, een idealisme, dat, ver verwijderd van de abstracte metaphysici en de zuivere empirici, het in het zelfbewustzijn erkende en van zijn phaenomeen verschillende en zich daarvan onderscheidende subject tot uitgangspunt neemt. De derde, *Cousin*, werd door het bekende boek van Mme *de Stael* en de in Duitschland levende emigranten *Villers* en *Constant de Rebecque*, leerlingen van *Kant* en *Jacobi*, op de Duitsche philosofie opmerkzaam gemaakt, leerde deze gedurende een langdurig verblijf in Duitschland nauwkeuriger kennen en trachtte een middenweg in te slaan tusschen de Schotsche en Duitsche wijsbegeerte. Hij deed dit, terwijl hij, evenals zijn voorganger en leermeester, de philosofie op de psychologie grondvestte, het empiristische scepticisme door *Kant's* subjectief apriorisme, doch ook diens kritisch subjectivisme door de *théorie de la raison universelle* bestreed, waardoor hij naderde tot het absolute idealisme van *Schelling* en *Hegel*. Later kwam hij tot het Cartesianisme, dat hij met Platonische elementen aanvulde en tot een eigen stelsel verwerkte, hetwelk hij wegens de vereeniging van al wat verschillende standpunten hem voor waar schenen aan te bieden, eklekticisme noemde. Door de waarde, die hij dientengevolge aan de kennis der meest verschillende wijsgeerige stelsels hechtte, is hij met *Degérando* (1772—1842) de eigenlijke stichter van de studie der philosofiegeschiedenis in Frankrijk, omtrent welke hij en zijn leerlingen *Bouiller*, *Ravaisson*, *Hauréau*, *Rémusat*, *Damiron*, *Janet* en *Bartholmész* zich zeer verdienstelijk gemaakt hebben.

Deze school werd verdrongen deels door den invloed van *Hegel's* leer, die men in wetenschappelijke gestrengheid bij *Renan*, *Taine*, *Vacherot* e. a. vindt, en, met radicale elementen vermengd, bij *Pierre Leroux* (die eerst als tegenstander van *Cousin* optrad in zijn „Réfutation de l'éclecticisme"), *Lerminer*, *Carnot* en zelfs bij *Proudhon*; deels door de leer en de school van *Auguste Comte* (1798—1857), het zoogenaamd positivisme, dat, uit een samensmelting van het sensualisme en de exacte wetenschappen met de praktische hervormingen van het Saint-Simonisme, de methaphysica als wetenschap op te heffen, daarentegen de philosofie der geschiedenis als „sociologie" tot een exacte wetenschap te verheffen poogt. Zijn voornaamste leerlingen waren *Lettré* en *Foullé* in Frankrijk, *Stuart Mill*, *Lewes*, *Taylor* en *Buckle* in Engeland. De invloed van *Kant* is te zien bij *Renouvier*, *Zachelier*, *Boutroux*, bij wie ook een metaphysische richting merkbaar is, zooals ook bij *Ravaisson* en *Rach* in diens „Essai sur le fondement métaphysique de la morale".

Godgeleerdheid. Het is niet te verwonderen, dat de theologie der Franschen zeer onder den invloed staat van de materialistische richting hunner wijsbegeerte. De Hervorming en het Jansenisme (zie aldaar) vonden wel talrijke aanhangers, maar de orthodoxe theologen van de Sorbonne riepen de wereldlijke macht te hulp, om afwijkende meeningen met geweld te onderdrukken. De Jezuïeten, die de godgeleerde literatuur bijna als monopolie hadden, droegen er weinig toe bij, om de oude vooroordeelen op wetenschappelijke wijze uit den weg te ruimen. Uit de 16de eeuw zijn *Calvijn* (1590—1654) en zijn navolger *Beza* (1519—1605) te noemen; uit de 17de eeuw de Jezuïet *J. Sirmond* (1559—1651), die zich zeer verdienstelijk gemaakt heeft omtrent de geschiedenis der conciliën, de dogmaticus *D. Péteau* (1583—1625), de kerkhistorici *P. Labbé* († 1667), *Tillemont* († 1698) en *Fleury* († 1723), terwijl *Pascal* (†1662), *Ant. Arnauld* († 1694) en *Nicole* († 1695) zich op apologetisch en polemisch gebied bewogen. Daarop kwam de theologisch-philosofische *reveil* als voorlooper der revolutie. Een teruggaan op conservatieve paden valt waar te nemen na den storm, die het Christendom en de Kerk weggevaagd had, in de emigranten-literatuur, zooals in *Chateaubriand's* „Génie du Christianisme". Ook *Benjamin Constant* trachtte een soort godsdienstphilosofie samen te stellen. Nauwelijks meer succes hadden de pogingen van *Lamennais* (†1854), die van een der warmste verdedigers van het ultramontanisme zijn heftigste tegenstander werd. Voor de Katholieke Kerk traden in het midden der 19de eeuw o. a. op graaf *Montalembert* († 1870), bisschop *Gerbet* († 1864). en de wijsgeer *Ozanam* († 1854). In de pers en de letterkunde werd zij verdedigd door *Veuillot* († 1883), bestreden door *Quinet* († 1875) en *Michelet* († 1874). *E. de Pressensé* († 1891) was een voorstander der conservatieve Protestantsche richting, *Coquerel, père et fils* († 1868 en 1875) en *Colani* († 1888) der moderne. *Renan* heeft door zijn „Vie de Jésus" en „Origines du Christianisme" dezelfde beteekenis voor Frankrijk als *D. F. Strausz* voor Duitschland.

De leiding der Protestantsche theologie is in den laatsten tijd in handen van de faculteit te Parijs, wier theologisch standpunt symbolofideïsme of alleen fideïsme genoemd wordt. Haar voornaamste vertegenwoordiger was *A. Sabatier* († 1901), naast wien *E. Ménégoz* vermeld moet worden. De wetenschappelijke theologie van Frankrijk kenmerkt zich hierdoor, dat zij altijd den nadruk legt op het praktisch religieuze en kerkelijk leven, en door een uitgesproken neiging voor kerkhistorische studies, als van *J. Réville*. Vele jonge Protestantsche geestelijken streven er naar het Evangelie te bezien uit een sociaal oogpunt en om tot den apostolischen eenvoud van *Christus* terug te keeren. Onder de lagere Katholieke geestelijken heeft een, onder Protestantschen en Kantiaanschen invloed staande en in verband met de radicale strooming in de derde republiek vooruitstrevende, door de ultramontaansche bestreden (congres van Bourges 1900) richting veel aanhan-

gers gevonden. Opzien baarde voor enkele jaren abbé *A. Loisy*, wiens werken als „L'Evangile et l'Eglise" op den index geplaatst zijn. De ultramontaansche partij had tot 1907 in *Ferdinand Brunetière* een uitstekend advocaat.

Geschiedschrijving. De geschiedschrijving begon zich in Frankrijk in de 12de eeuw te ontwikkelen. Vóór dien tijd waren de geschiedkundige werken der Fransche monniken van weinig beteekenis; slechts *Hugo van Fleury* is te noemen. Daarentegen zijn voortreffelijke geschiedwerken in het Latijn die van *Filips August van Rigord*, de kroniek van *Willem van Nangis* en het „Speculum" van *Vincent van Beauvais*. Als het eerste goede Fransche geschiedwerk is te beschouwen dat van maarschalk *Geoffroy de Villehardouin* (†1213) over de verovering van Konstantinopel door de Kruisvaarders, waarbij hij persoonlijk tegenwoordig was. Uit de 13de eeuw is de zeer onpartijdige „Histoire de Saint Louis" van *Jean de Joinville* (1224—1318). Daar zoowel *Villehardouin* als *Joinville* bij het schrijven van persoonlijk beleefde feiten uitgingen, geven zij het eerste voorbeeld van de Mémoires, die in Frankrijk zoo bijzonder geliefd zijn. Daarbij sloten zich in de 15de eeuw die van *Olivier de la Marche* en *Philips de Comines* aan. Deze werken echter, die, ook in de volksstaal, de wereldgebeurtenissen van hun tijd weergeven, noemde men kronieken. Onder de kroniekschrijvers der 15de eeuw zijn te noemen *Froissart* (1337—1410), met zijn „Chroniques de France, d'Angleterre etc.", *Juvenal des Ursins*, die de regeering van *Karel VII* beschreef, en *Enguerrand des Monstrelet*" († 1453), die *Froissart's* kronieken voortzette. *Claude de Seyssel* († 1520) droeg met zijn „Histoire de Louis XII" en zijn „Grande monarchie de France" veel bij tot het schrijven van wetenschappelijk-historische werken. Over het algemeen kreeg met de studie der klassieken de geschiedschrijving meer vertrouwbaarheid en correctheid, doch verloor het naïeve van een *Joinville*. In de anonieme „Histoire du chevalier Bayard et de plusieuus choses advenues sous les règnes de Charles VIII, Louis XII et François I" vindt men voor het laatst den naieven eenvoud der oude geschiedschrijvers. Eigenlijke mémoires schreven *Montluc* (†1577), *Sully* († 1641) en *Duplessis-Mornay* († 1623); de bekende Hugenoot *d'Aubigné* vervaardigde een „Histoire universelle". De voornaamste Fransche geschiedschrijver der 16de eeuw is *Jacques Auguste de Thou* (1553—1617), gewoonlijk *Thuanus* genaamd, die de gebeurtenissen van zijn tijd in het Latijn opstelde. In de 17de eeuw werd de geschiedvorsching beoefend, zoowel de kritiek der geschiedenis door *Tillemont* (†1698), *Pagi* (†1669) en *Beaufort* (†1695), als de verzameling bronnenmateriaal van *Duchesne* (†1640), *Baluze* (†1718), *Bouquet* (†1754), de chronologie door *Pétau* (†1652), de diplomatiek door *Mabillon* (†1707) en de glossen door *Ducange* († 1688). Ook verschenen eenige geschiedwerken en belangrijke mémoires. Als nationaal geschiedwerk der 17de eeuw is alleen de geschiedenis van Frankrijk door *Mézeray* († 1689) te noemen. Al deze historici worden echter overtroffen door *Bossuet* (†1704) die in zijn „Discours sur l'histoire universelle" de moderne philosofische behandeling der geschiedenis, weliswaar in kerkelijken geest, grondvestte. Hij was een voorlooper der met *Voltaire* (1694—1778) en *Montesquieu* (1689—1755) beginnende richting van het wijsgeerig pragmatisme. Het doel van die richting, die zich door een mooien stijl en een heldere voorstelling onderscheidt, is door kritiek van het bestaande en vergelijking met het oude of door den maatstaf van verstand en ervaring verbeterend te werken. Deze philosofische richting, die de stormen der revolutie doorstond, heeft in de 19de eeuw haar hoofdvertegenwoordigers in *Guizot*, *Michelet*, *Sismondi*, *Jules Simon*, *La Boulaye* en *Taine*. In het bijzonder kwam het politieke standpunt op den voorgrond en verschillende schrijvers bekommerden zich minder om het weergeven der waarheid dan om de verheerlijking hunner politieke denkbeelden. Zoo schreven *Mignet* en *Thiers* voor de constitutioneele grondbeginselen en de nationale grootheid. Van republikeinsch standpunt beschreef *H. Martin* de geschiedenis van Frankrijk, terwijl *Louis Blanc's* werken zeer radicaal gekleurd zijn. Onpartijdiger zijn de werken van *Tocqueville*. Tegen de *Napoleon*-aanbidding kwamen *Lanfrey* en *Jung* op; *Saint-Priest* en *Michaud* stonden op een legitimistisch standpunt. Daarnaast werd echter de geschiedschrijving niet verwaarloosd, welke gebeurtenissen, karakters en toestanden zonder tendenz willen schilderen. Zoo zijn als uitstekende vertegenwoordigers op dit gebied te noemen, de gebroeders *Augustin* en *Amedée Thierry*, *Barante*, *Capefigue*, *Lacretelle* en *Salvandy*. Uit den nieuwsten tijd, die zich weer voornamelijk bezighoudt met een scherpzinnig onderzoek naar het verleden en de historische waarheid tracht te vinden, noemen wij *Duruy*, *Geffroy*, *Sainte-Aulaire*, *Bazin*, *Duvergier de Hauranne*, *Broglie*, *Fustel de Coulanges*, *Lavisse*, *Gabriël Monod*, *Sorel*, *Rousset Funck-Brentano* en *Waddington*.

Van de zeer rijke literatuur over de Fransche letterkunde vermelden wij: de „Histoire littéraire de France," in 1733 door de Benedictijner monniken van Saint-Maur begonnen en voortgezet door de Académie des Inscriptions; verder *Petit de Julleville*. „Histoire de la langue et de la littérature française" (Parijs 1896 v.v.); voor den tijd van de 16de eeuw af zijn de werken van *Nisard*, *Demogeot*, *Lanson*, *Brunetière* e.a. goede gidsen; voor de Middeleeuwen is het werk van *Gaston Paris*, „La littérature française au moyen-âge XIe—XIVe siècle" (3de druk, Parijs, 1905) het beste, terwijl ook nog van hem verscheen een „Esquisse historique de la littérature française au moyen-âge depuis les origines jusqu'à la fin du XVe siècle" (Parijs, 1907); voor de 16de—19de eeuw staan de werken van *Albert* en vooral van *Faquet* bovenaan, voor den nieuwsten tijd die van *Vapereau* „Dictionnaire universel des contemporains" en *Mendès*, „Le mouvement poétique français de 1867 à 1900" (Parijs, 1903). Vermeld moet ook nog worden de „Atlas littéraire de la France" van *Diancaurt* (1878). Van de buiten Frankrijk verschenen werken vermelden wij alleen: *A. G. van Hamel*, „Het letterkundig leven van Frankrijk" (2 dln., Amsterdam, 1898).

Fransch-Guinea (*Guinée française*), een

Fransche bezitting in West-Afrika, ligt tusschen $8^1/_2$ en 11° N. Br. en 9 en 15° W. L. v. Gr. en omvat het kustgebied tusschen Portugeesch-Guinea en Sierra Leone, Foeta Dsjallon en een deel van *Samory's* voormalig rijk, te zamen 224 000 v. km. met 1500 000 inwoners. Van een door talrijke rivieren doorsneden, lage kust, waarvoor veel kleine eilanden liggen, stijgt het land tot de hoogten van Foeta Dsjallon. Het is gedeeltelijk bedekt met groote wouden, die rijk zijn aan nuttige houtsoorten en caoutchouc, terwijl de bodem des lands ijzer en koper bevat en de bronbeken van Senegal, Gambia en Rio Grande alluviaal goud meevoeren. Het grootste gedeelte der bevolking wordt door Negers gevormd, in het achterland wonen Fellata, aan de kust wonen ongeveer 400 blanken. De hoofdstad is Konakry op het eiland Tumba. De voornaamste voortbrengselen zijn caoutchouc, aardnoten, katoen, kopal, en kolanoten. De handel is in de laatste jaren zeer vooruitgegaan, het aantal karavanen sterk vermeerderd. In 1904 beproeg de invoer 11 692 000, de uitvoer 10 653 000 francs (voor Frankrijk bedroegen de cijfers 7 710 000 en 9 736 000 francs). Van een spoorweg van Konakry naar het binnenland (680 km.) waren in 1305 153 km. in exploitatie. De telegraaflijnen hadden (1902) een lengte van 1866 km. In 1904 waren er 11 postkantoren, die 1 035 872 zendingen behandelden. De financieële toestand is gunstig. Onder den gouverneur staat een Raad van Bestuur van 6 leden.

Fransch-Indië (*Etablissement français dans l' Inde*) noemt men de Fransche bezittingen Pondicherry, Tsjandarnagore, Carical, Mahé en Yanaon (zie de afzonderlijke artikelen) op de kust van Voor-Indië, samen 508 v. km. groot met (1901) 275 094 inwoners, waaronder 1000 Europeanen. De invoer bedroeg (1904) 5 638 000, de uitvoer 30 535 000 francs. Binnenliepen 399 schepen metende 684 000 ton. In 1902 betaalde Frankrijk aan Fransch-Indië 473 009 francs.

Fransch-Indo-China (*Indo-Chine française*) noemt men de in 1887—1888 onder één bestuur vereenigde landen Tonkin, Anam Laos, Kambodsja en Cochin-China (zie de afzonderlijke artikelen). Bovendien wordt er toe gerekend de Fransche belangensfeer in Siam, terwijl sedert 1889 ook het van China in pacht gekregen Kwantsjou-wan onder den gouverneur-generaal ressorteert. In Maart 1907 kwam een verdrag tusschen Frankrijk en Siam tot stand, waarbij dit laatste, in ruil tegen ander grondgebied de provincies Battambang, Angkor en Sisophon, samen ongeveer 20 000 v. km. groot aan Indo-China afstond. De grenzen zijn in het N. de Chineesche provincies Kwangtoeng, Kwangsi en IJunnan, in het W. de rechteroever van den Mekong tot 13,5° N.Br. en verder Zuidelijk een naar het W. uitspringende, voornamelijk door hydrografische verhoudingen bepaalde lijn, die bij Kaap Samit eindigt; in het Z. en O. ligt de Zee (Golf van Siam, Chineesche Zuidzee en Golf van Tonkin). De grenzen tusschen de verschillende provincies zijn hoofdzakelijk hydrografisch. Volgens de laatste opmetingen beslaat de oppervlakte 663 700 v. km. met (1904) 18 925 988 inwoners. Fransch-Indo-China staat onder den gouverneur-generaal, bijgestaan door den gouverneur van Cochin-China, de opper-residenten van Tonkin, Laos Anam en Kambodsja en een uit 29 leden samengestelden Hoogen Raad. De kolonie krijgt haar inkomsten uit tollen, monopolies, indirecte belastingen, post, telegraaf en spoorwegen. Het budget sloot in 1905 met 48 404 952 piaster (piaster = 2 fr. 20).

De voornaamste voortbrengselen zijn landbouwprodukten, voornamelijk rijst, waarmede ongeveer 2 millioen H. A. bebouwd zijn met een jaarlijksche uitvoerwaarde van (1905) 68 527 000 piaster. De rijstcultuur is nog voor groote uitbreiding vatbaar, wat men door het verleenen van concessies tracht te bereiken. Van de andere produkten noemen wij: peper, thee, maniok, katoen, manillahennep en tabak; uit bankoelnoten wordt olie, uit den boeteaboom verf bereid. Zijderupsenteelt en zijdespinnerijen vindt men bij de Chineezen in de kuststreken. Het delfstoffenrijk (goud, zilver, koper, lood, zink, kwikzilver, ijzer, steenkool en zout is volgens de laatste onderzoekingen belangrijker dan men vermoedde, vooral in Laos. Aan steenkolen werd (1905) voor 4 036 000 piaster uitgevoerd. Wat de nijverheid betreft, zijn in de eerste plaats de rijstmolens te noemen, daarna de katoen- en houtindustrie. Zij is voornamelijk in handen der Chineezen.

Het verkeer zal, wanneer eenmaal alle spoorwegplannen verwezenlijkt zullen zijn, ongetwijfelt sterk toenemen. De kolonie zal alsdan een spoorwegnet ter lengte van 2000 km., bezitten; in 1905 waren 1001 km. in explotatie. De plannen omvatten een transindochineesche lijn van Tonkin naar Cochin-China, een noordelijk net met als centrum Hanoi en een zuidelijk met Saigon als centrum. De scheepvaart wordt langs de 2000 km. lange kust door 17000 jonken gedreven, wordt echter door de hooge zeeën van November tot Juni gestremd. Voor de rivier-scheepvaart is goed gezorgd, op de Roode Rivier door een Fransch genootschap, op de kleinere door kleine Chineesche stoombootjes. Op den Mekong is boven Laos de scheepvaart door stroomversnellingen op enkele plaatsen geheel onmogelijk. Aan den aanleg van straatwegen besteedt de regeering bijzondere zorg. De telegraaflijnen hadden een lengte (1904) van 12 550 km., de telefoondraden van 1900 km. Er waren 415 spreekplaatsen.

Het handelsverkeer is in de laatste jaren zeer toegenomen. De invoer bedroeg (1905) 223 944 000 francs (waarvan 111 954 000 uit Frankrijk), de uitvoer 122 009 000 francs (waarvan 32 263 000 naar Frankrijk). Het scheepsverkeer in de havens bedroeg (1905): binnengeloopen 1708 schepen met 1 389 558 ton, uitgeloopen 1440 schepen met 1 384 875 ton. Voor Frankrijk waren die cijfers 274 met 698 178 ton en 284 met 704 983 ton. Voor een regelmatige verbinding met Frankrijk zorgen de *Messageries Maritimes* en de *Compagnie Nationale*. Voor het onderwijs is eenige jaren geleden een hoogeschool opgericht, de *Ecole française d' Extrême-Orient*, die sedert 1901 een bulletin uitgeeft. Sedert 1902 bestaat te Phulië een meteorologisch en magnetisch observatorium. Het leger omvat 8860 man Europeesche hulptroepen en 14 935 inboorlingen onder Europeesche officieren. Het *Escadre de l'Extrême-Orient* heeft zijn

oorlogshaven te Saigon; als steunpunt voor het Noordelijke gedeelte van het gebied wordt Kwang-tsjou-wan ingericht.

Fransch Kongo (*Congo Français*), een Fransche bezitting in West-Afrika, ligt tusschen 2° 20' N.Br. en 5° Z. Br., wordt in het Z. door het Moeni gebied en Kameroen, in het O. door den Kongostaat, in het N. door dezen en Kabinda, in het W. door den Atlantischen Oceaan begrensd, en is naar schatting 3 millioen v. km. groot met ongeveer 10 millioen inwoners. De eentonige kust heeft slechts weinig insnijdingen, de Moendabaai, het Gaboenbekken, de Nazareth-, Lopez- en Majoembabaai. Tusschen beide laatste liggen uitgestrekte lagunen langs de lage kust, vanwaar het land regelmatig in den vorm van terrassen oprijst. Op het eerste verheft zich de Igoembi Andele tot 1060 m. Meer oostelijk loopt het West-Afrikaansche leisteengebergte door het geheele gebied in Noord-Zuid-richting en daarachter ligt een uitgestrekte, 375—450 m. hooge hoogvlakte, waarop enkele toppen zich tot 760 m. verheffen. Hier bevindt zich de waterscheiding, vanwaar de Ogowe, naast den Kongo de voornaamste rivier des lands, en de Koeiloe naar den Oceaan, de Sanga, Likoeala en Alima naar den Kongo stroomen. Over groote afstanden zijn de Sanga en Alima bevaarbaar, op den Ogowe en Koeiloe stuit men spoedig op stroomversnellingen; toch kan men op de eerste met booten Franceville (700 km.) bereiken.

Het klimaat is aan de kust zeer ongezond, niet zoozeer wegens de groote hitte (de temperatuur stijgt zelden boven 32° C.) als wegens de groote vochtigheid. De regentijd, met heftige stormen, duurt van Februari tot einde April en van October tot November. De flora geeft drakenboomen en palmsoorten, ebbenhout en caoutchouc, de fauna luipaarden, buffels wilde zwijnen, rivierpaarden, krokodillen, gorilla's en chimpansés. De bevolking wordt gevormd door de dwergachtige (1.32—1.53 m.), gele Abongo (waarschijnlijk de oerbewoners) in de bosschen ten Z. van den Ogowe, den Mpangwe en Okanda (beiden tot de Bantoevolken behoorende), de Fan, die vóór 200 of 300 jaren in het land kwamen, en de Bakelai, die handel en scheepvaart drijven. Ten N. van den Koeiloe wonen de Baloembo en op het groote plateau ten N. van den Kongo de Bateke. Ten O. van dezen vindt men aan den Kongo de Oebangi of Bapsoeroe, goede schippers en handelaars, in groote dorpen, nog meer oostelijk de Baloi. In het geheele gebied wonen slechts 730 Europeanen, voornamelijk in de hoofdstad Libreville. De inboorlingen verbouwen bananen, maïs, maniok, suikerriet en tabak. In den laatsten tijd heeft men aan de kust met goed gevolg koffie- en cacaoplantages aangelegd. Schapen en geiten houdt men in grooten getale; doch de eerste geven geen wol. Aan delfstoffen treft men bruinijzersteen, koper en kwikzilver aan. De handel is grootendeels in vreemde handen, voor een groot deel in die van Duitsche firma's. De invoer (1904 9058000 francs, waarvan 4805000 uit Frankrijk) omvat zout, spiritualiën, buskruit, tabak, katoen, ijzeren en messingwaren; de uitvoer (1904 12135000 francs, waarvan 3934000 naar Frankrijk) caoutchouc, ivoor, houtsoorten, kopal, palmen kolanoten. Binnenliepen (1904) 112 schepen met 176000 ton. De telegraaf had (1903) een lengte van 1390 km. de telefoon (1899) van 12 km. In 1897 waren er 26 postkantoren, die 371538 zendingen behandelden.

De kolonie wordt bestuurd door een gouverneur-generaal, bijgestaan door een Raad van Bestuur van 6 leden. Administratief wordt het gebied verdeeld in het eigenlijke Kongogebied met 6 provinciën (Côte-Nord, Beneden Ogowe, Fernand Vaz, Ogowe, Côte-Sud, Loango en Brazzaville), het Sanga- en Oebangigebied en de territoria van het Tsjaadmeer.

Het landschap aan den Gaboen werd in 1470 door de Portugeezen ontdekt, die er weldra een levendigen slavenhandel dreven en een factorij stichtten, wat Frankrijk eerst in 1842 deed; in het volgend jaar werd het Fort d'Aumale opgericht. Door verdragen met inboorlingen kwam daar reeds in 1842 het land tot aan den benedenloop van den Ogowe bij. Na den Fransch-Duitschen Oorlog liet Frankrijk de kolonie in den steek, doch toen *de Brazza* een verbinding van de kust met den Kongo tot stand bracht en het belang van dit gebied aantoonde, stond Frankrijk bij de onderhandelingen met de Internationale Kongo-maatschappij niet alleen op uitbreiding van zijn bezit tot den rechter Kongo-oever, maar ook op afstand van 18 door die maatschappij gestichte stations. De kolonie ging echter niet sterk vooruit. Door de met Duitschland (1894) gesloten overeenkomst kreeg Frankrijk het achterland van Kameroen tot het Tsjaadmeer.

Fransch raaigras. Zie *Arrhenatherum elatius.*

Fransch Soedan, het oostelijk van de kolonie Senegal en Rivières-du-Sud gelegen deel der Fransche bezittingen in N.W. Afrika, was sedert 1890 een zelfstandige kolonie, doch werd in 1899 opgelost in de koloniën Senegal, Fransch-Guinea, Ivoorkust en Dahomé. Het vormt tegenwoordig een deel van het in 1902 ingestelde generaal-gouverneurschap Fransch-West-Afrika (zie aldaar).

Fransch Somaliland is de naam der Fransche bezittingen aan de N. O. kust van Afrika met de havens Djiboeti en Obok, met inbegrip van Tadsjoera en Koebbet, 120000 v. km. groot met 200000 inwoners. De handel ontwikkelt zich steeds meer en zal, nu de spoorlijn Djiboeti—Harar geheel voltooid is, zich nog meer uitbreiden, daar Djiboeti door de *Messageries Maritimes* in geregelde verbinding met Europa staat. De invoer bedroeg (1904) 12666000 francs (waarvan 2784000 uit Frankrijk), de uitvoer 16489000 (waarvan 530000 naar Frankrijk). Binnenliepen 1339 schepen met 342000 ton. De hoofdstad is Djiboeti. De gouverneur wordt door een Raad van Bestuur van 6 leden bijgestaan.

Fransch West-Afrika omvat volgens decreet van den 1sten October 1902 vier koloniën en een aantal territoriën. De kolonie Senegal en de Territoria van Senegambië en den Niger staan rechtstreeks onder het bestuur van den gouverneur-generaal, de koloniën Fransch Guinea, Ivoorkust en Dahomé worden daarentegen door stadhouders bestuurd, onder oppergezag van een gouverneur-generaal. Zie de afzonderlijke artikelen.

Fransch-West-Indië omvat de eilanden Guadeloupe met onderhoorigheden en Martinique, sa-

men 2858 v. km. groot met (1901) 389429 inwoners. Zie de afzonderlijke eilanden.

Fransoillon is een door de Vlamingen uitgevonden woord om Nederlandsche Belgen aan te duiden, die de Fransche beschaving, zeden en taal boven de Vlaamsche verkiezen. Ook in Elzas-Lotharingen wordt Franscillon gebezigd als aanwijzing voor de Franschgezinde partij.

Franscini, *Stephan*, de grondlegger der statistiek in Zwitserland, werd geboren in 1796 te Bodio in het kanton Tessino, studeerde op de kweekschool te Milaan, wijdde zich aan het onderwijs, bekleedde van 1819—1823 een plaats aan de openbare school en werd in 1826 belast met het bestuur eener inrichting van onderwijs te Lugano. Toen in 1829 in Tessino aanstalten gemaakt werden tot herziening der grondwet, werkte hij er toe mede door het uitgeven eener brochure, die veel opzien baarde, en vooral door het redigeeren van den „Osservatore de Carfio", die echter in 1830 geschorst werd en *Franscini* een aanklacht van poging tot opruien op den hals haalde. Na het vaststellen der nieuwe constitutie werd hij lid van den Grooten Raad en kort daarna staatssecretaris. Na dien tijd was hij bij voortduring lid van het opperbestuur van zijn kanton, bevorderde er onderwijs, handel en nijverheid, werd in 1848 lid van den Zwitserschen Bondsraad en overleed te Bern den 19den Juli 1857 als hoofd van het departement van Binnenlandsche Zaken. Hij schreef een „Statistica della Svizzera" (2 dln., Lugano, 1828 en later, ook in het Duitsch vertaald), een „Statistica della Svizzera Italiana" (3 dln., 1837—1839) en „Uebersichten der Bevölkerung der Schweiz" (1851).

Fransecky, *Eduard Friedrich von*, een Pruisisch generaal, geboren den 16den November 1807 te Gedern in het groothertogdom Hessen, trad in 1825 in krijgsdienst, nam in 1848 in den staf van generaal *Wrangel* deel aan den veldtocht tegen Denemarken, klom spoedig op, werd in 1865 luitenant-generaal, droeg niet weinig bij tot de overwinningen bij Münchengrätz, Königgrätz en Blumenau (1866), onderscheidde zich in den slag bij Gravelotte (18 Augustus 1870), deed dienst bij de belegering van Metz en Parijs, werd na het sluiten van den vrede generaal der infanterie en commandant van het 15de legerkorps, in 1879 gouverneur van Berlijn en ontving in 1882 pensioen. Hij overleed den 22sten Mei 1890 te Wiesbaden. Hem werd in 1871 een dotatie toegekend, en het fort No. 1 bij Straatsburg is naar hem genoemd.

Frans Ferdinand, aartshertog van *Oostenrijk-Este*, werd den 18den December 1863 als oudste zoon van *Karel Lodewijk*, broeder van keizer *Frans Joseph* en *Maria Annunciata van Sicilië* geboren en erfde na het uitsterven van het Huis *Modena* (1875) het groot vermogen daarvan en den titel *Este*. In 1892—1893 deed hij een reis om de wereld, die hij in zijn „Tagebuch meiner Reise um die Welt" (2 dln., 1895—1896) beschrijft. In 1894 werd hij tot generaal-majoor, in 1898 tot plaatsvervanger van den keizer als opperbevelhebber, in 1899 tot generaal benoemd. Door den dood van kroonprins *Rudolf* en van zijn vader (1896) werd hij troonopvolger. Den 1sten Juli 1900 huwde hij morganatisch met de tot vorstin *Hohenberg* verheven hofdame *Sophie*, gravin van *Chotek*, nadat hij van zijn aanspraken op de kroon had afgezien.

Frans Joseph I, keizer van Oostenrijk, geboren te Weenen den 18den Augustus 1830, is de oudste zoon van aartshertog *Frans Karel* en prinses *Sophie*, een dochter van *Maximiliaan*, koning van Beieren. Hij werd onder toezicht zijner moeder opgevoed door graaf *de Bombelles*, bijgestaan door uitmuntende leermeesters, en betoonde een grooten ijver in de beoefening der wetenschappen en vooral in het leeren van talen. Nadat hij in Italië onder het opperbevel van *Radetzki* blijken had gegeven van beleid en moed, baande de afstand van zijn oom *Ferdinand I* en die van zijn vader hem den weg tot den troon. Den 1sten December 1848 werd hij in het leger te Olmütz meerderjarig verklaard en aanvaardde den volgenden dag het bestuur over een door staatkundige stormen geteisterd rijk. Gewapenderhand moest hij zich in het bezit stellen van zijn grondgebied, en terwijl Italië bukken moest voor het krijgsgeweld van *Radetzki*, snelde de keizer naar Hongarije en gaf bij de bestorming van Raab aan zijn leger een schitterend voorbeeld van stoutmoedigheid. Na het beteugelen van den Hongaarschen opstand en het sluiten van den vrede in Italië ontwikkelde zich Oostenrijk's buitenlandsche politiek onder het ministerie *Schwarzenberg* met groote kracht, terwijl hij den bloei der binnenlandsche welvaart trachtte te bevorderen. De grondwet van den 4den Maart 1849 werd opgeheven en het voormalige regeeringsstelsel gevolgd, doch zonder de afgeschafte misbruiken te herstellen. Zelf bezocht hij de verschillende landen van zijn rijk, om zich met de eigenaardige behoeften der inwoners bekend te maken. Reeds in November 1849 ging hij naar Praag, in Mei 1850 naar Stiermarken, Kraïn en Triëst en in September van dat jaar naar Vorarlberg. Een jaar later begaf hij zich naar Italië en vervolgens naar Galicië, in 1852 nogmaals naar Italië, Hongarije, Zevenburgen en Kroatië. Den 18den Februari 1853 werd hij door een Hongaarschen sluipmoordenaar gevaarlijk gewond. Den 24sten April 1854 huwde hij met prinses *Elisabeth*, een dochter van *Max*, hertog van Beieren. Ook met zijn gemalin bezocht hij de verschillende Kroonlanden. In 1872 bracht hij den keizer van Duitschland en in 1875 den koning van Italië te Venetië een bezoek. Te Berlijn vond hij ook den keizer van Rusland en sloot er den Drie-Keizersbond, welke echter niet lang bleef bestaan. Toen *von Bismarck* in 1879 te Weenen kwam, overlaadde *Frans Joseph* hem met eerbewijzen en sloot den 7den October 1879 een defensief verdrag, door den Rijkskanselier voorgesteld. Zijn oorlog tegen Frankrijk en Piemont, in 1859, eindigend met den afstand van Lombardije en den vrede van Villa-Franca en dien van Zürich (10 November 1859), tegen Pruisen, eindigend met den vrede van Praag (1866), de vruchtelooze poging des keizers, een hervorming van den Duitschen Bond tot stand te brengen (1863), zijn maatregelen om Hongarije tot rust te brengen, de toekenning van den naam van *Oostenrijksch-Hongaarsche Monarchie* aan zijn gebied (14 November 1868), zijn binnenlandsch bestuur met verschillende ministeriën

enz. vermelden wij in het geschiedkundig gedeelte van het artikel *Oostenrijk-Hongarije*.

Frans-Jozef-Fjord is de naam van een straat aan de Ooskust van Groenland, tusschen Kaap Franklin, tot Hudsonsland behoorende, en Kaap Humboldt, op 73,5° N.Br. De straat werd in 1870 door *Payer* ontdekt, in 1899 door *Nathorst* onderzocht en door *Dusén* in kaart gebracht. Zij verdeelt zich op sommige plaatsen in verschillende armen, en haar oevers dragen hier en daar steile gebergten, bedekt met reusachtige gletschers, o.a. de Walterhausengletscher, in het Z. de Payerspitse (2100 m.), aan het W. einde de Petermannspitse (2800 m.).

Frans Jozef-orde is eenOostenrijksche orde, den 2den December 1849 door keizer *Frans Jozef* gesticht. Zij bestaat uit vijf graden: Grootkruis, Commandeur met de sterren, commandeur, officier en ridder en wordt zonder onderscheid van stand, geboorte of godsdienst, als een teeken van persoonlijke verdienste aan burgers verleend. Het ordeteeken bestaat uit, op een rond, wit, door een gouden streep omgeven middenveld, een rood kruis, met de letters *F. J.* (*Franz Joseph*). Tusschen de vier armen van het kruis staat de gouden, gedeeltelijk zwart geëmailleerde, tweekoppige, gekroonde adelaar, die in beide snavels een keten houdt, tusschen de schakels waarvan de woorden *Viribus unitis* (met vereende krachten). Het lint, waaraan het teeken hangt, is rood. Tot de orde behoort ook een kruis van verdienste (sedert 1850).

Frans van Assisi, *Maria Ferdinand*, koning van Spanje, hertog *van Cadix*, werd den 13den Mei 1822 geboren. Hij was lichamelijk zwak en geestelijk zeer onbeduidend en werd daarom op aandrijven van *Lodewijk Philips* van Frankrijk die zijn zoon *Montpensier* (gehuwd met *Frans'* jongere zuster *Louise*) of diens nakomeling op den Spaanschen troon wilde plaatsen, in 1846 aan koningin *Isabella II* uitgehuwelijkt. Hij kreeg de koningskroon, maar werd door de koningin geheel op den achtergrond geplaatst. Na haar val (September 1868) volgde hij haar in ballingschap, doch liet zich weldra van haar scheiden. Hij overleed den 16den April 1902 te Epinay.

Frantz, *Konstantin*, een Duitsch staatsman en schrijver, geboren den 12den September 1817 te Börneke (provincie Saksen), studeerde te Halle en te Berlijn, eerst in de wijsbegeerte, wis- en natuurkunde, later in de geschiedenis en staatkunde en werd in 1852 geheim secretaris bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken. Van 1853 tot 1856 was hij consul in Spanje, vestigde zich te Berlijn en woonde sedert 1873 te Blasewitz bij Dresden, waar hij den 2den Mei 1891 overleed. Hij schreef: „Philosophie der Mathematik" (1842), „Vorschule zu einer Physiologie der Staaten" (1857), „Untersuchungen über das europ. Gleichgewicht" (1859), „Kritik aller Parteien" (1862), „Betrachtungen über die preusz. Verfassungskrisis" (1863), „Die Wiederherstellung Deutschlands" (1865), „Die Naturlehre des Staates" (1870), „Das neue Deutschland" (1871), „Die Religion des Nationalliberalismus" (1872), „Der Nationalliberalismus und die Judenherrschaft" (1874), „Literarisch-politische Aufsätze" (1876), „Der Untergang der alten Parteien und die Parteien der Zukunft" (1878), „Der Föderalismus" (1879), „Blätter für deutsche Politik und deutsches Recht" (1880), „Schelling's positive Philosophie, für gebildete Leser dargestellt" (2 dln., 1879—1880), „Die soziale Steuerreform" (1881) en „Die Weltpolitik" (1882—1883).

Frantzius, *Alexander von*, een Duitsch ontdekkingsreiziger, geboren te Danzig den 10den Juni 1821, studeerde in de natuur- en geneeskunde en vestigde zich vervolgens als arts te Alhajuela in Costarica en toen te San-José aldaar. Hij heeft een groot aantal geographische, anthropologische en zoölogische verhandelingen geleverd over Costarica. Later keerde hij naar Duitschland terug, vestigde zich te Freiburg in de Breisgau en overleed aldaar den 18den Juli 1877. Hij schreef o.a.: „Beiträge zur Kenntnis der Vulkane Costaricas" (1861), „Das rechte Ufer des San Juanflusses" (1861), „Der südöstliche Teil von Costarica" (1869) en „San Salvador und Honduras im Jahre 1576" (1872). Zijn verhandelingen werden meerendeels opgenomen in de Mitteilungen van *Petermann*.

Franz, *Agnes*, een Duitsch schrijfster, werd geboren den 8sten Maart 1794 in het stadje Militsch in Silezië en begaf zich na den vroegtijdigen dood haars vaders met haar moeder naar Steinau, doch woonde later in de nabijheid van Schweidnitz. Een noodlottige val met een rijtuig ondermijnde geruimen tijd haar gezondheid en opgeruimdheid. Niettemin beoefende zij met goed gevolg de dichtkunst, en haar godsdienstige liederen en dramatische stukken vonden in den kleinen kring haar bekenden zoo grooten bijval, dat zij tot de uitgave besloot. Nu verschenen o.a.: „Gedichte" (1826), „Parabeln" (4de druk, 1862), de roman „Angela" (1827) en „Volkssagen" (1830). Allengs wijdde zij haar tijd aan de opvoeding van meisjes uit den geringen stand en schreef dien ten gevolge: „Buch für Kinder" (6 dln., 1840), in 1850 verschenen onder den titel van „Buch der Jugend", „Kinderlust" (1841) en „Mein Vermächtnisz an die Jugend" (1844). Zij overleed den 14den Mei 1843, en haar „Literarischer Nachlasz" (4 dln., 1844—1845) is uitgegeven door *Julie von Groszmann*.

Franz, *Johannes*, een Duitsch beoefenaar der Grieksche taal, werd geboren te Neurenberg den 3den Juli 1804, vestigde zich in 1830 te München als privaatdocent en vergezelde in 1832 koning *Otto* naar Griekenland, waar hij tot aan het einde van 1834 de betrekking bekleedde van chef van het bureau voor vertalingen. Van 1834 tot 1838 vertoefde hij te Rome, waar hij zich bezig hield met het onderzoek der handschriften van Grieksche toonkunstenaars, en begaf zich in 1839 naar Berlijn, om de leiding der uitgave van het „Corpus inscriptionum graecarum" op zich te nemen. Daarenboven werd hij er in 1840 buitengewoon en in 1846 gewoon hoogleeraar aan de universiteit, en hield voorlezingen over de oud- en nieuw-Grieksche spraakkunst, over Grieksche oudheden en zeden en over een groot aantal Grieksche dichters en prozaschrijvers. Hij overleed den 1sten December 1851. Zijn eerste geschrift was een in het Grieksch opgestelde dissertatie over *Lysias*, die hij uitgaf onder den naam van *Phrasikles*, ook later door hem gevoerd bij het uitge-

ven van een in het Nieuw-Grieksch geschreven Duitsch en oud-Grieksche spraakkunst. Verder verscheen van hem een uitgave der werken van *Lysias* (1831), „Praktische Anweisung zur Erlernung des Neugriechischen" (1832), „Deutsch-Griechisches Wörterbuch" (2 dln., 1838), „De musicis graecis" (1840), en eindelijk heeft hij over oud-Grieksche opschriften, alsmede over de treurspelen van *Aeschylus* veel belangrijks in het licht gegeven.

Franz, *Robert*, een Duitsch toonkunstenaar, geboren te Halle den 28sten Juni 1815, bezocht het gymnasium en ging in 1835 naar Dessau, om onder leiding van *Friedrich Schneider* zich te oefenen in de theorie der toonkunst. In 1837 keerde hij terug naar de ouderlijke woning en bestudeerde er de werken van *Bach* en van andere groote meesters. Daarna bepaalde hij zich hoofdzakelijk bij het componeeren van liederen met een rijke pianobegeleiding. Weldra werd hij organist te Halle, maar vervolgens belast met het bestuur der zangacademie enz. en met de betrekking van muziekdirecteur der universiteit. Een oorlijden werd oorzaak zijner doofheid, waardoor hij gedwongen werd met zijn openbare muzikale werkzaamheid op te houden. Hij overleed den 24sten October 1892 in Halle.

Franz, *Adolf*, een Duitsch theoloog en geschiedkundige, den 21sten December 1842 te Langenbielau geboren, werd in 1867 priester, in 1869 leeraar aan het bisschoppelijk Convictorium te Breslau, redigeerde van 1872—1874 de „Schlesische Volkszeitung", van 1875—1878 het „Schlesisches Kirchenblatt", van 1878—1881 de „Germania". In 1882 werd hij domkapittelheer te Breslau en legde onder bisschop *Kopp* zijn geestelijke ambten neder. Van 1876—1892 was *Franz* lid van den Rijksdag. Sedert 1873 leefde hij in Gmunden. Hij schreef: „M. Aurelius Cassiodorus Senator" (1872), „Johannes Baptista Baltzer" (1873), „Die gemischten Ehen in Schlesien" (1878), „Der Magister Nik. Magni de Jawor" (1898) en „Die Messe im deutschen Mittelalter" (1902). Ook bewerkte hij het 17de deel van *Rohrbacher's* „Universalgeschichte der katholischen Kirche" (1877) en gaf hij uit „Das Rituale von St. Florian aus dem 12 Jahrhundert" (1904).

Franzen, *Frans Michaël*, een Zweedsch dichter en kanselredenaar, geboren te Uleåborg in Finland den 9den Februari 1772, studeerde te Åbo in de theologie en philosofie, en werd er in 1792 docent. Door een gedicht op graaf *Creutz* verwierf hij grooten lof, vooral ook, omdat het niet leed aan de gezwollenheid, die toen algemeen in zwang was. In de jaren 1795 en 1796 deed hij een reis door Denemarken, Duitschland, Nederland, Frankrijk en Engeland. Gedurende zijn afwezigheid werd hij benoemd tot bibliothecaris te Åbo en 2 jaar daarna tot hoogleeraar in de geschiedenis der letterkunde, welke hij 2 jaar later met de geschiedenis der zedeleer verwisselde. Toen Finland aan Rusland onderworpen werd, begaf hij zich naar Zweden, werd er in 1810 godsdienstleeraar te Kumla in de nabijheid van Örebro, in 1823 te Stockholm en werd in 1831 benoemd tot bisschop van Hernösand. Hier overleed hij den 14den Augustus 1847. Sedert 1808 was hij lid der Zweedsche Academie en werd in 1824 met het secretariaat belast en kort daarna tot historiograaf aangesteld. Zijn gedichten onderscheiden zich door eenvoudigheid, bevalligheid en zoetvloeiendheid. Zij zijn verzameld onder den titel van „Skaldestycken" (7 dln., 1824—1861). Afzonderlijk vermelden wij: „Columbus eller Amerikas upptäkt" (1 dl., 1831), een gedicht, „Om Svenska drottningar" (1823), een historisch verhaal, „Julie de Saint-Julien, eller frihetsbilden" (1825), „För fattiga och rika" (1833), „Rabulisten och landtpresten" (1840) en „Selma och Fanny", een reeks gedichten. Van zijn proza-werken werden „Minnesteckningar" (1848—1860), levensbeschrijvingen van merkwaardige Zweedsche mannen behelzende, „Predikningar" (5 dln., 1841—1845) en „Strödda Predikningar" (1852) zeer beroemd.

Franzensbad, ook *Egerbrunnen* en wegens de nabijheid van het dorp Schlada ook *Schladaër Säuerling* genaamd, een beroemde Boheemsche badplaats, heeft (1900) 2330 inwoners en ligt 4,5 km. ten noorden van Eger aan den Saksischen staatsspoorweg. Zij is in 1763 een badplaats geworden. Behalve een fraaie colonnade tusschen de Salz- en de Wiesenbron, heeft men er een ruim kurhaus, benevens een aan de stad Eger toebehoorend park, waar zich dagelijks des namiddags het orkest laat hooren, en 3 badhuizen, van welke vooral het nieuwe van dr. *Cartellieri* uitmuntend is ingericht. Behalve de Franzensbron heeft men er de Louisebron, de reeds vermelde Salz- en de Wiesenbron, de Gasbron (Polterquelle), de minerale modder- en veenbaden en de Neuquelle, alle alkalisch-zoute ijzerbronnen, met uitzondering van de Salzbron, een alkalisch-zoute zure bron. De temperatuur dier wateren ligt tusschen 10,12—12,5° C. Sommige zijn alleen tot baden, andere ook tot drinken bestemd. Hun werking is zacht oplossend, zuiverend en versterkend, waarom velen, die aan onderbuiksverstopping of aan verslapping lijden, er beterschap vinden. De Egerbron was reeds in de 16de eeuw bekend en haar geneeskrachtig water wordt jaarlijks in ongeveer 500000 kruiken verzonden. Het Franzensbader moeras is rijk aan zwavelzure alkaliën, organische zuren, ijzervitriool en zouten en overtreft in gehalte aan zwavelzuur ijzeroxydul en vrij zwavelzuur alle andere moerassen. Voor baden wordt het veel gebruikt, waarbij de fijn verdeelde moerasaarde met warm mineraalwater tot een brei wordt vermengd.

Franzensfeste, een vesting in Tirol, ligt 744 m. hoog in het dal van den Eisack bij de Brixener kloof en aan de spoorlijnen Kufstein—Ala en Franzenfeste—Marburg. Zij werd in 1833—1838 aangelegd en bestaat uit drie terrasvormig boven elkander gelegen werken, die den overgang over den Brennerpas beheerschen.

Franzenskanaal of *Bacser-kanaal* is het grootste bevaarbaar kanaal van Hongarije. Het eigenlijke kanaal, dat de Donau met de Theisz verbindt, werd van 1793—1801 aangelegd, is 123 km. lang, 18,6 m. breed en 2 m. diep. Daarbij sluiten zich twee andere, omstreeks 1870 aangelegde kanalen aan, bij Bezdan het Baja-Besdankanaal (47 km.) en bij Uj-Sztapár het Franz Josephskanaal (59 km).

Franzius, *Ludwig*, een Duitsch ingenieur,

werd den 1sten Maart 1832 te Wittmund geboren, studeerde te Hannover, werd in 1864 waterbouwkundig inspecteur te Osnabrück en spoedig daarop technisch adviseur bij de algemeene directie van den waterbouw en in 1867 leeraar aan de bouwacademie te Berlijn. In 1875 ging hij als opper-bouwdirecteur naar Bremen, werd in 1880 buitengewoon lid van de academie van het bouwwezen te Berlijn en in 1892 lid der overstroomingscommissie. Hij ontwierp de haven van Bremen en had het opzicht over den bouw daarvan (1885—1888), terwijl hij ook bij den aanleg van andere havens werkzaam was. Ook bouwde hij den vuurtoren op het Roode Zand, de keizersluis en en het keizersdok te Bremerhaven en de Wezerbrug. Zijn laatste werk waren de plannen voor een ceintuur-kanaal tot aansluiting aan het Mittellandkanaal. Hij schreef: „Der Wasserbau" (1890), „Projekt zur Korrektion der Unterweser" (1882), „Die Korrektion der Unterweser" (1888), „Neue Hafenanlagen zu Bremen"(1889),„Korrektion der Auszenweser"(1889). *Franzius* overleed den 23sten Juni 1903 te Bremen.

Franz-Josephland, is de naam eener groep van ongeveer 60 eilanden, gelegen tusschen 79°45' (Lamont-eiland) en 82°15' N.Br. (Kroonprins-Rudolf-sont) en tusschen 42° (Kaap Mary Harmsworth, Alexandraland) en 63° O. L. v. Gr. (Eva-eiland, Hvidtenland). De door *Payer* als Wilczekland en Zichyland vermelde landmassa's bleken bij de onderzoekingen van *Jackson* (1894—1897) en *Nansen* (1895—1896) uit een groot aantal eilanden te bestaan. In het W., ten N. van Alexandraland en Zichyland, strekt zich een zee zonder eilanden uit, de Koningin Victoriazee. De W. groep van Franz-Josephland, Alexandraland, bestaat uit 2, door een breede baai (Cambridgebaai) gescheiden landmassa's, Prins-Georg-land met den Pearygletscher in het W. Ten O. van Alexandraland, daarvan door het Britsche kanaal gescheiden, ligt de archipel van Zichyland, waarvoor in het Z. het Hookereiland, het McClintockeiland en Halleiland liggen. Ten O. van Zichyland, ervan gescheiden door de Austriasont, ligt Wilczekland, Graham- en Belland en ten N. daarvan de 4 eilanden van Hvidtenland, die samen de derde groep vormen. De archipel heeft in hoofdzaak een plateaukarakter, vooral in het Z. en Z.W. De hoogte bedraagt gemiddeld ruim 300 m., slechts in het Z.O. op het Hall- en Mc. Clintockeiland bedraagt zij 800 m. Het land is met ijs en sneeuw bedekt. De gemiddelde jaartemperatuur is — 18° C., de plantenwereld is veel armer dan die van Spitsbergen en Nova-Zembla en dikwijls slechts door mossen vertegenwoordigd. Behalve ijsberen en trekvogels vindt men in het Z. geen levende dieren; ten N. van 81° zijn echter veel vossen, doch geen rendieren of muskusossen. Aan de kusten leven talrijke pinguinen, zeehonden en walvisschen. Franz-Josephland werd door de Oostenrijk-Hongaarsche Poolexpeditie onder *Payer* en *Weyprecht* in 1873 ontdekt en door sledereizen nauwkeuriger onderzocht. Het noordelijkste punt is kaap Fligely van Kroonprins-Rudolf-land, op 81°50'53" N. Br., dat den 2den April 1874 werd bereikt.

Franzos, *Karl Emil*, een Oostenrijksch schrijver, geboren den 25sten October 1848 in Russisch Podolië, ontving zijn opleiding te Czortkow in Galicië en aan het gymnasium te Czernowitz, studeerde te Weenen en te Graz in de rechten, reisde in 1872—1877 in Europa, Klein-Azië en Egypte en woonde van 1877—1886 als leider der „Neue Illustrierte Zeitung" te Weenen en na 1887 te Berlijn. Hij schreef tafereelen uit Galicië, de Boekowina, Zuid-Rusland en Roemenië onder den titel: „Aus Halb-Asien" (1876), „Vom Don zur Donau" (2 dln. 1880), „Die Juden von Barnow" (3de druk, 1880), „Der Moschko von Parma" (1880), „Junge Liebe" (3de druk, 1880), „Stille Geschichten" (2de druk, 1883), „Mein Franz" (novellen in verzen, 1883), „Der Präsident" (1883), „Die Schatten" (Stuttgart, 1889), „Der Wahrheitsucher" (Jena, 1894), „Der Gott des alten Doktors" (Berlijn, 1892), „Ungeschickte Leute" (Jena, 1894), „Der kleine Martin" (Berlijn, 1896), „Allerlei Geister" (1897). Hij overleed den 28sten Januari 1904 te Berlijn. Ook stichtte hij het veertiendaagsche blad „Deutsche Dichtung" en leverde een uitgave van „Georg Büchner's sammtl. Werke und handschriftlichen Nachlasz" (1879) en van het „Deutsches Dichterbuch aus Oesterreich" (1883).

Frapan-Akunian, *Ilse*, een Duitsch novellenschrijfster van Fransche afkomst, werd den 3den Februari 1852 geboren, was een tijdlang leerares en deed daarop reizen door Duitschland, Schotland, Zwitserland en Noord-Italië, waarna zij zich te Stuttgart vestigde. Hier droeg *Fr. Th. Vischer* veel tot haar vorming bij; als vereering voor zijn persoon schreef zij „Vischer-Erinnerungen. Aüszerungen und Worte" (1889). Van 1888—1890 leefde zij te München, waar zij met *Paul Heyse* omging, daarna te Hamburg en vervolgens te Zürich. Haar novellen, die van goede psychologische waarneming en en fijne milieuschildering zijn, spelen meestal te Hamburg of in Zwitserland. Wij noemen: „Hamburger Novellen" (1886), „Bescheidene Liebesgeschichten" (1888), „Zwischen Elbe und Alster" (1890), „Enge Welt" (1890), „Bittersüsz" (1891), „Bekannte Gesichter" (1893), „Zu Wasser und zu Lande" (1894), „Flügel auf" (1895), „Querköpfe" (1895), „Vom ewig Neuen" (1896), „In der Stille" (1897), „Wehrlose" (1900), „Schreie" (1901) en „Arbeit" (1903). Verder schreef zij nog een roman „Die Betrogenen" (1898), een kinderboek „Hamburger Bilder für Kinder" (1899) en een feministische alleenspraak „Wir Frauen haben kein Vaterland. Monologe einer Fledermaus" (1897).

Fras. is achter plantennamen de verkorting voor *J. Fraser*, een Engelsch reiziger en plantenverzamelaar (1750—1811).

Frascati, een stadje in den voormaligen Kerkelijken Staat (Comarca di Roma), ligt aan de helling van het Albaansch Gebergte, niet ver van de bouwvallen van het oude Tusculum. Het telt als gemeente (1901) 9915 inwoners en is beroemd wegens zijn bekoorlijke ligging en zijn aangenaam klimaat, zoodat het voor de inwoners van Rome en voor vreemdelingen een heerlijk zomerverblijf oplevert. Reeds in de 16de en 17de eeuw werden in de nabijheid prachtige buitenplaatsen gebouwd, zooals de Villa-Piccolomini, de Villa-Ruffinella, de Villa-Bracciano, de Villa-Conti, de

Villa-Mondragone (met 374 ramen, niet ver van het door *Paulus V* gestichte Camaldulenser klooster) enz. Ook vindt men niet ver vandaar de abdij Grotta-Ferrata, in de 10de eeuw gebouwd door monniken, die door de Saracenen van Sicilië waren verdreven, met oud mozaïekwerk en uitmuntende fresco's.

Fraser is een rivier in Britsch Columbia (Noord-Amerika), die op 52°25' N. Br. aan den voet van den W. tak van het Rotsgebergte uit 4 meren ontspringt. Zij stroomt eerst naar het N.W. tot 54½° N. Br., loopt om de Cariboobergen heen, waarbij zij de Salmon en Stuart opneemt, wendt zich dan naar het Z. langs het Cascadengebergte, vanwaar de Chilciton er in komt, terwijl van het O. de Quesnelle-river en de Thompson toestroomen, en bereikt op 56° N.Br. den zoogenaamden Cañon, waarin zij 60 km. ver langs Lytton tot in de nabijheid van fort Yale met talrijke windingen en stroomversnellingen tusschen loodrechte, 160 m. hooge rotswanden stroomt. Vervolgens wendt zij zich naar het Z.W. en W., neemt rechts de Lilluet door het meer Harrison op en mondt beneden Nieuw-Westminster tusschen een reeks zandbanken in de Georgiagolf uit, na een loop van 1180 km., waarvan echter van de monding af slechts 220 km. (tot fort Yale) onafgebroken bevaren kunnen worden. Zeilschepen kunnen gemakkelijk de rivier tot 28 km. boven de zandige landtong aan de monding opvaren, waar het North-Channel of de Spanish-river begint, waarom men hier in Maart 1859 Nieuw-Westminster als hoofdstad der kolonie deed verrijzen. Ongeveer 30 km. boven dit punt bij fort Langley wordt de rivier aanmerkelijk nauwer en is voor groote schepen niet verder te bevaren. Platboomde stoombooten kunnen nog 130 km. verder tot aan fort Hope komen, tot fort Yale. Verder wordt de vaart voor stoombooten door stroomversnellingen en cataracten onmogelijk gemaakt. Daarom heeft men in 1859 een anderen weg naar den bovenloop aangelegd, door kanalen tusschen de meren Harrison, Lilluet, Arderson en Seton te graven, die een grooten boog van de Harrisonriver naar de Fountaindorpen vormen. Belangrijker dan de Harrison is de Thompson, die 320 km. boven haar monding door de Fraser wordt opgenomen.

Fraser, *Alexander Campbell*, een Engelsch schrijver, geboren den 3den September 1819 te Ardchattan (graafschap Argyll), studeerde te Edinburg en werd in 1846 leeraar in de wijsbegeerte aan het New College aldaar. Van 1850 tot 1857 redigeerde hij de „North British Review" en werd in 1856 hoogleeraar in de logica en metaphysica te Edinburgh en werd in 1896 gepensionneerd. Hij schreef o.a.: „Rational philosophy in history and in system" (1858), „Archibald Whately and the restoration of the study of logic" (1864) en „Course of mental philosophy" (1868—1869), „Essay concerning human understanding", „Philosophy of theism" (2 dln. 1896 en 1899). Ook gaf hij in 1871 de philosofische werken van *G. Berkeley* in het licht en in 1874 „Selections from Berkeley" (2de druk, 1878).

Frasera *Walt.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Gentianeeën*. Het onderscheidt zich door een diep ingesneden, 4-deeligen kelk en een evenzoo gevormde bloemkroon, wier slippen in het midden voorzien zijn van een behaard honignapje, door 4 meeldraden en een éénhokkige doosvrucht. De meest-bekende soort is *F. Walteri Mich. (F. caroliniana Walt.)*, een tweejarig kruid, dat op moerassige plaatsen in Virginia en Carolina groeit en 1 tot 2 m. hoog wordt.

Fraserburg, een divisie der Kaapkolonie, telt op 25769 v. km. 6905 inwoners. Van de bergachtige zuidgrens loopt het land naar het N. af en vormt een dorre hoogvlakte met enkele bergketens. Hoofdmiddel van bestaan is veeteelt, slechts in het Zuiden wordt landbouw uitgeoefend. Hier ligt de gelijknamige hoofdstad met 574 inwoners, die een levendigen wolhandel drijven.

Frassine of *Frassene*, een rivier in de Italiaansche provincie Vibenza, ontspringt ten westen van Recoaro aan de grenzen van Tirol, draagt aanvankelijk den naam van Agno, daarna dien van Gua en wordt onder dien van Frassine bij Cologna bevaarbaar. Hier verandert zij haar zuidelijke richting in een zuidoostelijke, die zij behoudt tot aan Montagnana, waarvan zij zich oostwaarts wendt, de provincie Padua bereikt, bij Este den Bisato opneemt en het kanaal Brancaglia van water voorziet. Bij Este verdeelt zij zich in 2 armen; de eene heet het Kanaal St. Catarina en loopt naar den Po, en het andere, het Estekanaal en vereenigt zich bij Bataglia met het Cagnolakanaal. Beneden Lonigo en Cologna draagt zij den naam van Fiume-Nuova. Zij is 102 km. lang, waarvan 60 km. bevaarbaar zijn.

Frater (Latijn = broeder, meervoud *fratres*) noemt men speciaal een ordebroeder en een monnik, die geen priester is. *Frater consangineus* = broeder van vaderzijde, *frater uterinus* = broeder van moederszijde; *fratres minores* = Minorieten; *fratres praedicatores* = Dominicanen; *fratres vitae communis* = broeders des gemeenen levens.

Fraterhuizen is de naam der gebouwen, waarin vroeger de leden van de „Broederschap des gemeenen levens", gesticht in 1376 door *Geert Groote* (zie aldaar), hun verblijf hielden. Het aantal dier inrichtingen in Nederland, Duitschland, Italië en Portugal bedroeg in 1430 reeds 45 en 30 jaren later 130. Toen later de broederschap in verval geraakte, zijn ook de fraterhuizen verdwenen.

Fraticelli was de naam, welke de strengste afdeeling van de Orde der Franciscanen (zie aldaar) had aangenomen.

Frauenburg, een stad in het Pruisische regeeringsdistrikt Koningsbergen, 10 km. ten Z. van Braunsberg, aan het Friesche Haff en aan den mond der Baude gelegen, bezit een bisschoppelijke hoofdkerk, die, op een hoogte verrijzend en met 6 torens versierd, met de bijgebouwen een soort vesting vormt, door zware muren omgeven. De stad telt (1900) 2492 inwoners. In de ruime kerk vindt men het praalgraf van *Copernicus*. Achter de kerk verheft zich het bisschoppelijk paleis, en in zijn omtrek zijn in tuinen en boomgaarden de woningen der domheeren gebouwd. Tot de merkwaardigheden der stad behoort de voormalige watertoren (in 1571 opgericht) van bovengemelden sterrenkundige, die aan *Lodewijk XIV* tot model strekte bij den aanleg der beroemde

waterwerken van Marly. Frauenburg is in 1284 door *Hederich I*, bisschop van Ermeland, gesticht en verkreeg in 1310 Lubisch stadsrecht.

Frauenfeld, de hoofdstad van het Zwitsersche kanton Thurgau en van het gelijknamige distrikt, ligt 417 m. boven de oppervlakte der zee aan de Murg en aan den spoorweg, 33 km. ten noordoosten van Zürich tusschen bouw- en weilanden en wijngaarden. Men vindt er een ouden, met klimop begroeiden burcht en het oude, opgeheven Karthuizer klooster Ittingen. Het plaatsje telt (1900) 4629 inwoners. Den 25sten Mei 1799 had in de nabijheid een bloedig gevecht plaats tusschen de Oostenrijksche en Fransche troepen, waarbij generaal *Weber*, de aanvoerder der Zwitsers, den heldendood stierf.

Frauenlob is de bijnaam, dien de meesterzanger *Heinrich von Meiszen* droeg, wellicht wegens den lof, door hem aan de vrouwen toegezwaaid, of wegens zijn lofzang aan de Heilige Maagd, of volgens anderen, omdat hij in zijn lied, waarmede hij met *Regenbogen* om den voorrang streed, aan het woord *Frau* de voorkeur gaf boven het woord *Weib*. Hij werd geboren omstreeks 1270 te Mainz of te Meiszen en was aan de Zuid- en Noord-Duitsche Vorstenhoven zeer gezien. In 1278 was hij met koning *Rudolf* op het Marchfeld. Later vestigde hij zich te Mainz, waar hij een vereeniging van dichters stichtte en den 29sten November 1318 overleed. Men vermeldt, dat vrouwen zijn lijk naar de Domkerk hebben gedragen. Zijn grafzerk, die in 1774 vernield werd, is in 1842 vervangen door een gedenkteeken van den beroemden beeldhouwer *Schwanthaler*.

Frauenlob is de voornaamste vertegenwoordiger van de scholastische geleerdheid in den meesterzang; in gezochte, duistere taal, die echter rijk is aan beelden en dialektwendingen, heeft hij in meer dan 30 melodieën en meer dan 400 spreuken alle mogelijke theologische, ethische, sociale, zelfs liefdesonderwerpen behandeld; op de Middel-Hoogduitsche classici ziet hij met den hoogmoed van den geleerden epigoon neder, doch gebruikt ze dikwijls. Het toppunt zijner theologisch-mystieke opwinding zijn zijn drie zeer overladen, ja bijna niet te begrijpen litanieën. De meesterzangers, wien hij als stichter hunner kunst gold, maakten hem tot doctor der theologie en domheer van Mainz. De gedichten zijn onder anderen uitgegeven door *Etmüller* (1842).

Frauenstädt, *Christian Martin Julius*, een Duitsch wijsgeer, geboren te Bojanowo den 17den April 1813, studeerde te Berlijn eerst in de godgeleerdheid en later in de wijsbegeerte. Nog vóór zijn promotie deed hij de verhandelingen: „Die Freiheit des Menschen und die Persönlichkeit Gottes" (1838) en „Die Menschwerdung Gottes nach ihrer Möglichkeit, Wirklichkeit und Nothwendigkeit" (1839) in het licht verschijnen, terwijl hij in de „Hallische Jahrbücher" deel nam aan het bewerken der twistvragen van den dag. In zijn „Studien und Kritiken zur Theologie und Philosophie" (1840) verklaarde hij de leer van *Steffens* en schreef daarna zijn werk: „Schelling's Vorlesungen in Berlin" (1842). Een oogziekte belette hem, een openbaar leeraarsambt te aanvaarden, zoodat hij huisonderwijzer werd bij baron *von Meyendorf*, Russisch gezant te Berlijn. Later ging hij in een dergelijke betrekking met vorst *Ludwig zu Sayn-Wittgenstein* naar Rusland en woonde van 1844 tot 1846 op diens goederen bij Wilna. Op een reis, die hij met de familie van dien vorst door Duitschland maakte, sloot hij te Frankfort vriendschap met *Schopenhauer*. Reeds vroeger had hij de aandacht op de wijsbegeerte van laatstgenoemde trachten te vestigen, doch nu werd hij daarvan een ijverig verkondiger. Nadat hij zich in 1848 weder te Berlijn gevestigd had, schreef hij: „Ueber das wahre Verhältnisz der Vernunft zur Offenbarung" (1848) en „Briefe über die Schopenhauer'sche Philosophie" (1854), gevolgd door „Neue Briefe" (1876), daarna „Ueber die Naturwissenschaft in ihrer Einflusz auf Poesie, Moral und Philosophie" (1855), „Der Materialismus" (1856), en „Briefe über natürliche Religion" (1858), terwijl hij na den dood van *Schopenhauer* zich met de uitgave van diens nagelaten geschriften belastte (6 dln., 1873—1874), en zelf werken in het licht gaf, welke op diens wijsbegeerte betrekking hebben, zooals „Lichtstrahlen aus Schopenhauers Werken" (3de druk, 1874), „Schopenhauer, von ihm, über ihm" (met *Otto Lidner*, 1873), „Aus Schopenhauers handschriftlichen Nachlasz; Abhandlungen, Anmerkungen, Aphorismen und Fragmente" (1864), „Das sittliche Leben, ethische Studien" (1866) „Blicke in die intellektuelle, physische und moralische Welt, nebst Beiträgen zur Lebensphilosophie" (1869), en „Schopenhauers Lexikon" (2 dln., 1871). Zijn boek „Ueber die vierfache Würzel des Satzes vom zureichenden Grunde" werd in 1864 voor de derde maal gedrukt. Hij overleed te Bonn, waar hij sedert 1848 als privaatdocent werkzaam was, den 13den Januari 1879.

Fraunhofer, *Joseph von*, een Duitsch natuur- en werktuigkundige, geboren te Straubing den 6den Maart 1787, werd door zijn vader, een glazenmaker, voor hetzelfde bedrijf bestemd, doch kwam na den vroegen dood zijner ouders, als leerling bij den spiegelfabrikant en glasslijper *Weichselberger* te München. Toen hij door het instorten van diens woning onder het puin bedolven en zwaar gewond werd, ontving hij na zijn herstel van *Maximiliaan Joseph*, koning van Beieren, 18 ducaten. Daarvoor kocht hij een machine om glas te slijpen en hield zich bezig met het vervaardigen van optische glazen en met het slijpen van steenen. Verder las hij met ijver werken over wiskunde en optica en maakte zich bekend met de wetten der breking van het licht. In 1806 werd hij directeur van het werktuigkundig gedeelte aan het instituut, door *Joseph von Utzschneider*, *Georg von Reichenbach* en *Joseph Liebherr* in 1804 te München gesticht, en bracht in 1809 met de beide eersten te Benedictbeuern het beroemd optisch instituut tot stand, hetwelk later door *Fraunhofer* en *Utzschneider* en nog later door *Fraunhofer* alleen bestuurd en toen naar München verplaatst werd. Hier werd hij lid van de Academie van Wetenschappen (1817) en conservator van haar physisch kabinet. Hij overleed den 7den Juni 1826. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door de verbetering der verrekijkers. Eerst vond hij een werktuig uit, om groote bolvormige oppervlakten te polijsten, en begon in 1811 flintglas te te maken, dat het Engelsche in hoedanigheid over-

trof. In de jaren 1814—1817 was hij de eerste, die de vaste lijnen van het spectrum naar hem, *Fraunhofersche lijnen* geheeten, nauwkeurig bepaalde en tot het meten der refractie aanwendde. Daarenboven heeft hij onderscheiden instrumenten uitgevonden of verbeterd, zooals den heliometer, den achromatischen microskoop, den cirkelmicrometer, den parallaktischen refractor enz. Onder de door hem vervaardigde instrumenten bekleedt de reusachtige refractor op de sterrenwacht te Dorpat een eerste plaats. Zijn waarnemingen werden gedeeltelijk in de „Denkschriften" der Academie te München, gedeeltelijk in *Gilbert's* „Annalen der Physik" opgenomen. Na zijn dood viel de directie van het Optisch Instituut ten deel aan *Georg Merz* (geboren 26 Januari 1793), die reeds 8 jaar bij *Fraunhofer* werkzaam was geweest; deze werd daarna met *Franz Joseph Mahler* (geboren 12 Augustus 1795) aandeelhouder in die inrichting, en in 1839 verkregen zij haar in eigendom. Na het overlijden van *Mahler* (21 Juni 1845) werd *Merz* alleen eigenaar en zette de zaak voort met zijn zonen *Ludwig* (geboren 31 Maart 1817, overleden 16 Maart 1858) en *Sigmund*, sedert den dood van *Ludwig* (1858) onder de firma „G. und S. Merz". Onder het bestuur van *Merz* leverde het Institnut groote refractoren voor Berlijn, Bogenhausen (bij München), Pnlkowa en Cambridge (in Noord-Amerika). *Sigmund* heeft zich vooral toegelegd op de verbetering van het objectief van den microskoop en op de verdere verdeeling der Fraunhofersche lijnen.

Fraunhofersche lijnen (aldus genoemd naar *Joseph von Fraunhofer*, zie aldaar), zijn donkere lijnen in het zonnespectrum, welke overeenkomen met de lichtsoorten, die in het zonlicht ontbreken. Zij dienen tot nauwkeurige bepaling der brekingsexponenten en der golflengten van lichtsoorten. Zie verder *Spectrum*.

Fraustadt, een arrondissementshoofdstad en garnizoensplaats in het Pruisische distrikt Posen, ligt aan den spoorweg Lissa—Hamdorf, 11 km. van de grenzen van Silezië in een vlakke, vruchtbare omgeving. Men heeft er twee Protestantsche en twee R. Katholieke kerken, een weeshuis, een koninklijke school voor middelbaar onderwijs enz. Zij telt (1900) 7462 inwoners, die er in een aantal fabrieken werk vinden. In haar nabijheid werd den 13den Februari 1706 een slag geleverd tusschen de Russen en Saksen onder *Schulenburg* aan de eene en de Zweden onder *Renskiöld* aan de andere zijde. Hij was in een kwartier uurs beslist, daar de Russen, door een panischen schrik bevangen, op de vlucht gingen en de Saksen medesleepten. *Renskiöld* maakte een wreedaardig misbruik van zijn overwinning.

Fraxinus. Zie *Esch*.

Fray-Bentos, *Fray-Ventos* of *Independencia*, de hoofdstad van het departement Rio Negro der republiek Uruguay, ligt in Zuid-Amerika op 32°27'40" ZBr. en heeft haar ontstaan te danken aan de vleeschextract-indnstrie. Het eerst heeft *Liebig* in 1847 door zijn verhandeling „Ueber die Bestandteile der Flüssigkeit im Fleische" aanleiding gegeven tot het vervaardigen van een lijmvrij vleeschextract. De proeven, door *Pettenkofer* te Breslau genomen, vielen gunstig uit, doch het ontbrak aan gelegenheid, het op groote schaal te bereiden en alzoo algemeen ingang te doen vinden. Zij was evenwel te vinden in de grassteppen der La Platalanden, waar men de runderen alleen slachtte om de huid en het vet, terwijl men het vleesch ongebruikt liet liggen. Een zekere *Giebert*, die jaren lang bij ondervinding dat vleeschvermorsen in de saladéros of slachtplaatsen dier landen had leeren kennen, vatte het voornemen op het denkbeeld van *Liebig* in praktijk te brengen Nadat hij zich onder leiding van dien beroemden scheikundige met de bereiding van het vleeschextract nauwkeurig had bekend gemaakt, begaf hij zich in 1864 naar Uruguay en begon te Fray-Bentos, dat toen uit eenige hutten bestond (in 1859 gesticht), zijn bedrijf. Aanvankelijk bepaalde hij zich tot 10 runderen daags, doch zijn prodnkt had weldra zoo grooten aftrek, dat hij zijn zaak moest uitbreiden. *Giebert* wist zich in Engeland den steun van kapitalisten te verzekeren, zoodat hij groote machines uit Glasgow kon ontbieden, en in 1868 moesten er dagelijks 600 runderen tot bereiding van vleeschextract geslacht worden. Reeds telt Fray-Bentos ruim 4000 inwoners, die een ruime mate van welvaart genieten. Verder heeft men er werkplaatsen voor smeden, die blikken bussen tot verzending van het extract in gereedheid brengen, magazijnen, waaruit de voorraad in de schepen geladen wordt, die tot hun onmiddellijke nabijheid kunnen naderen enz. Overal wordt de grootste zindelijkheid in acht genomen. Ten slotte vermelden wij nog, dat van den dierlijken afval niets verloren gaat, daar men dien gedeeltelijk in guano omzet, gedeeltelijk tot bereiding van lichtgas en blauwzunr gebruikt.

Frayssinous *Denis*, graaf *de*, een Fransch prelaat, geboren in 1765 te Curières in Gascogne, werd ten tijde van *Napoleon I* geestelijke aan de kerk des Carmes te Parijs, inspectenr-generaal der Academie en canonicus van Nôtre Dame. Wegens zijn heftige redevoeringen tegen de athëistische gevoelens der toenmalige wijsgeeren werd hem echter in 1809 de kansel verboden, dien hij eerst in 1815 weder mocht beklimmen. Na de Eerste Restauratie werd hij belast met de censnur voor staatkundige aangelegenheden, en na de Tweede tot lid der commissie voor openbaar onderwijs. In 1816 werd hij benoemd tot eersten aalmoezenier en Hofprediker van *Lodewijk XVIII*, daarna tot bisschop in partibus van Hermopolis, tot groot-officier van het Legioen van Eer, tot graaf en pair en in 1823 tot grootmeester van de universiteit te Parijs. In 1824 werd hij minister van Eeredienst en huldigde het grofste obscurantisme. Tegelijk met *Villèle* verloor hij zijn portefeuille in 1828, doch werd hiervoor ruimschoots schadeloos gesteld. Na de Juli-revolntie begaf hij zich in 1830 naar Praag. In 1838 ging hij naar Görz, waar hij zich belastte met de opvoeding van den hertog *van Bordeaux*. Hij overleed te St. Geniès in Gascogne den 12den December 1841, nalatende: „Les vrais principes de l'église gallicane" (1818), „Défense dn christianisme" (3 dln., 1825) en „Conférences et discours inédits" (1842), welke laatste eerst na zijn dood in het licht verschenen.

Frech, *Friedrich*, een geoloog en palaeontoloog, werd den 17den Maart 1861 te Berlijn geboren,

studeerde te Leipzig, Bonn en Berlijn, vestigde zich in 1887 als privaat-docent te Halle, werd in 1893 buitengewoon en is sedert 1897 gewoon hoogleeraar in de geologie en palaeontologie en directeur van het geologisch instituut te Breslau. Hij maakte talrijke reizen naar Zuid-Europa, Noord-Amerika en Armenië om de palaeozoische vormen te bestudeeren. Onder zijn redactie verschijnt het door *F. Roemer* begonnen, door een vereeniging van geleerden uitgegeven handboek „Lethaea geognostica" (1876 enz.). Verder schreef hij: „Die Korallenfauna des Oberdevons in Deutschland" (1885), „Die Cyathophylliden und Zaphrentiden des deutschen Mitteldevon" (1886), „Die Korallenfauna der Trias" (1890), „Die devonischen Aviculiden Deutschlands" (1891), „Die Karnischen Alpen" (1892—1894), „Ueber das Paläozoicum in Hocharmenien und Persien" (1900), „Geologie der Radstädter Tauern" (1901) en „Ueber devonische Ammoneen" (1902).

Fredegarius, bijgenaamd *Scholasticus*, een Frankisch geschiedschrijver, werd vermoedelijk in Bourgondië geboren en overleed in 658. De eerste drie boeken zijner „Historia Francorum" behelzen slechts compilaties uit *Julius Africanus*, *Eusebius*, *Hieronymus* en *Idatius*, het 4de is een uittreksel uit de geschriften van *Gregorius van Tours* en loopt tot aan den dood van *Chilperic* (584), doch het 5de en 6de zijn oorspronkelijk en behandelen de Frankische geschiedenis tot aan het jaar 642. Zijn boek is in verschillende geschiedverzamelingen opgenomen, o.a. door *Freher* in de „Scriptores rerum Merovingicarum"

Fredegonde was eerst de bijzit, later de gemalin van *Chilperik*, Frankischen koning van Neustrië, nadat hij zijn gemalin *Galesuintha* uit den weg geruimd had. *Brunehilde* (zie aldaar), de zuster der vermoorde, bewoog haar gemaal *Siegbert*, koning van Australië, tot een oorlog tegen zijn broeder *Chilperik*. *Siegbert* behaalde de overwinning, maar toen de Neustriërs hem in 575 als koning wilden erkennen, viel hij door de hand van sluipmoordenaars, afgezonden door *Fredegonde*. *Brunehilde* werd na een korte gevangenschap teruggezonden naar Austrasië. Tot haar nam *Meroveus* zijn toevlucht, de zoon van *Chilperik* en van diens eerste gemalin *Audovera*, door *Praetextatus*, bisschop van Rouaan, heimelijk met den koning in den echt verbonden, maar later door hem verstooten. De *Austrasiërs* wilden echter niets van hem weten en de inwoners van Térouanne hem zelfs aan zijn vader uitleveren. Liever evenwel wilde hij sterven door de hand van een vriend, terwijl anderen aan *Fredegonde* de schuld gaven van zijn dood. *Praetextatus* deed zij ombrengen, alsmede *Audovera* zelf met haar anderen zoon *Clovis*, dien zij betichtte van tooverij, waardoor hij 3 harer zonen had doen sterven. Nadat zij door zinnelijken hartstocht jegens een ander gedreven, ook haar gemaal had doen dooden, plaatste zij zich met haar zoon *Clotarius (II)*, die pas 4 maanden oud was, onder de hoede van *Gontram*, koning van Bourgondië. In een gerechtszitting moest zij met 3 bisschoppen en 300 voorname mannen als eedhelpers bezweren, dat *Clotarius* de zoon van *Chilperick* was, daar men aan zijn echtheid twijfelde. Na den dood van *Gontram* (593) nam zij zelf de teugels van het bewind in handen, trok tegen haar oude vijandin *Brunehilde* ten strijde, behaalde de overwinning, maar overleed kort daarna in 597.

Fredensborg, een kasteel op Seeland, ten N.O. van Hilleröd, in 1720 ter herinnering aan den vrede met Zweden gebouwd, ligt aan het Esrommeer en aan de spoorlijn Kopenhagen-Helsingör. Het is de herfstresidentie der koninklijke familie en heeft een prachtig park.

Fredericia is een stad en voormalige vesting in het zuidoosten van Jutland en in het ambt Veile. Zij ligt op een landtong bij den noordelijken ingang der Kleine Belt, aan de spoorlijn Vamdrup-Frederikshaven en telt (1901) 12 714 inwoners. Er zijn vier kerken en een synagoge. De hoofdbronnen van bestaan zijn landbouw, handel en scheepvaart, benevens eenige fabrieken. De haven heeft een diepte van 10 tot 12 vadem en staat in geregeld verkeer met het daartegenover gelegen vlek Strib op Funen. Reeds vóór de stichting der stad deed koning *Christiaan VI* er een schans verrijzen, die in den Dertigjarigen Oorlog dienst deed. In haar nabijheid bouwde *Frederik III* in 1650 een versterkte stad, Frederiksodde genaamd, welke in 1661 het stapelrecht en in 1664 den naam van Fredericia verkreeg. Deze stad werd in 1657 door de Zweden onder *Wrangel* stormenderhand veroverd, waarna de vijand de vestingwerken sloopte, doch in 1659 bezet door keurvorst *Frederik Willem van Brandenburg*. Na den vrede van 1700 maakte men een aanvang met de herstelling der vestingwerken, doch zij werden eerst in 1709 en 1710 voltooid. In den eersten Duitsch-Deenschen Oorlog trokken de Pruisen den 3den Mei 1848 in Fredericia. Later werd de stad door de Denen bezet en den 8sten Mei 1849 door het Sleeswijksch-Holsteinsche leger onder generaal *Bonin* belegerd. De Denen deden echter den 6den Juli 1849 een uitval, waardoor zij den vijand een verlies toebrachten van 28 stukken geschut en 2800 man en hem tot den terugtocht noodzaakten. De Denen hadden 800 man verloren, en onder dezen bevond zich generaal *Rije*. Bij het begin van den oorlog van 1864 werd de stad zeer versterkt, maar het leger der verbonden mogendheden kwam den 8sten Maart voor haar vestingwerken en beschoot haar den 20sten en 21sten. De bestorming werd echter uitgesteld tot na de verovering der Düppeler Schansen. De Denen, weinig gezind om haar af te wachten, ontruimden den 28sten April plotseling de plaats met achterlating van 219 stukken en veel krijgsmaterieel, daar de gesteldheid hunner troepen geen uitzicht gaf op een kloekmoedige verdediging. Toen de verbonden mogendheden waren binnengerukt, werden de vestingwerken opnieuw gesloopt.

Fredericq, *Paul*, een Vlaamsch geschiedkundige, werd den 12den Augustus 1850 te Gent geboren, was leeraar te Mechelen, Arlon en Gent, daarna professor te Luik (1879) en sedert 1883 in zijn geboorteplaats. Hij is een der leiders van de Vlaamsche beweging (zie aldaar). Zijn werken, waarin hij de nieuwe historische methode toepast, onderscheiden zich door een levendigen stijl en een nauwkeurige bronnenstudie. Wij noemen: „Essai sur le rôle politique et social des ducs de Bourgogne dans les Pays

Bas" (1875), „Marnix en zijne Nederlandsche geschriften" (1881), „Université de Liège. Travaux au cours pratique d'histoire nationale" (2 dln., 1883—1884), „De Nederlanden onder Keizer Karel IV. De 30 eerste jaren der 16de eeuw" (1885), „Verzameling van stukken betreffende de pauselijke Inquisitie in de Nederlanden" (in het „Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae" (5 dln., 1889—1903), „Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden, 1025—1520" (1892—1897), „Onze historische volksliederen vóór de godsdienstige beroerten der 16de eeuw" (1894), „L'enseignement supérieur de l'histoire" (1899).

Frederik I *Barbarossa* (Roodbaard), Roomsch (Duitsch) keizer, eerste keizer uit het huis der *Hohenstaufen*, werd geboren omstreeks 1123 en was de zoon van hertog *Frederik den Eenoogige* van Zwaben. Hij volgde in 1147 dezen op in de hertogelijke waardigheid en in 1152 zijn oom *Koenraad III* in het keizerschap. Zijn doel was de stichting van een sterk keizerrijk. Hij trachtte de middelen daartoe te vinden door het bezit van het rijke Italië en deed in 1154 zijn eersten Italiaanschen tocht, liet zich in 1155 te Pavia met de Lombardische, den 18den Juni te Rome met de keizerskroon kronen. Na zijn terugkeer beslechtte hij den strijd over het hertogdom Beieren. Na het herstel van den vrede trok hij in de lente van 1158 weer naar Italië, waar zijn tegenstanders, waartoe ook de paus behoorde, zich bij het machtige Milaan aansloten, dat zich echter na een belegering van vier weken overgaf, waarna besloten werd tot het herstel van alle vroeger aan de Roomsche Keizers behoorende rechten. Toen de uitvoering van dit besluit de vrijheid der steden bedreigde, grepen deze weer naar de wapenen. Daarom verwoestte *Frederik* in den winter van 1159—1170 Cremona en hield daarna een concilie te Pavia, waar hij den onwettig gekozen paus *Victor IV* tegen *Alexander III* erkende; sedert viel de strijd der Longobarden samen met dien tegen de hiërarchie. Na een belegering van twee jaar werd in 1162 Milaan ingenomen en verwoest. Alle steden onderwierpen zich nu en erkenden de door *Frederik* aangestelde *podestas* (stadhouders). *Frederik* keerde daarop naar Duitschland terug, maar was niet in staat te beletten, dat *Alexander III* meer en meer erkend werd, hoewel hij van de vorsten de erkenning van den tegenpaus *Paschalis III* wist te verkrijgen. Tot het afschudden van de Duitsche heerschappij ontstond in het oosten van Opper-Italië onder leider leiding van Padua en Verona een bond, waarop *Frederik* in 1166 ten derden male naar Italië trok. Hij belegerde vergeefs Ancona, trok daarop naar Rome, bestormde in 1167 de Leostad en de brandende St. Pieterskerk en liet zijn gemalin door *Paschalis III* kronen. Reeds hadden de inwoners van Rome zich onderworpen, toen een vreeselijke pest (Augustus) *Frederik* naar Duitschland deed terug keeren. Nu brak de opstand ook in Lombardije uit. Met groot gevaar ontkwam *Frederik* naar Bourgondië, maar vond in Duitschland treurige toestanden; de Saksische vorsten waren in strijd met den overmachtigen *Hendrik den Leeuw* en de landsvrede was overal verstoord. Met kracht herstelde hij de orde. Eerst in 1174 kon hij weer naar Italië trekken, waar intusschen de groote Lombardische stedenbond gevormd was, Milaan herbouwd, en de aanhangers van *Frederik* genoodzaakt waren zich bij diens vijanden aan te sluiten. Alessandria, de Lombardische bondsvesting, werd belegerd, maar bij de nadering van een ontzettingsleger losgelaten. *Frederik* vroeg daarop om versterking uit Duitschland, maar *Hendrik de Leeuw* weigerde iedere hulp. Den 29sten Mei 1176 door de Lombardiërs volkomen bij Legnano verslagen, besloot hij tot onderhandelingen met *Alexander III*; daar deze echter niet zonder zijn Lombardische bondgenooten wilde handelen, kwam eerst in 1177 de vrede te Venetië tot stand, waarbij *Alexander* erkend en een zesjarige wapenstilstand met de Lombardische steden gesloten werd. Op dezelfde beginselen berustte de eind-vrede te Konstanz (1183). Op zijn terugkeer naar Duitschland liet *Frederik* zich tot koning van Bourgondië kronen, deed *Hendrik den Leeuw* in den ban, overwon hem in 1180 en 1181 zonder moeite en deelde evenals vroeger het hertogdom Beieren nu ook Saksen. *Frederik's* macht was grooter dan ooit. Zijn plan, om zijn zoon *Hendrik* nog bij zijn leven tot keizer gekroond te zien, bracht hem nogmaals in conflict met de curie, maar ditmaal overwon hij en deed in 1186 zijn zoon *Hendrik* met *Constance*, de erfgename van het Noormannenrijk in Beneden-Italië en Sicilië, huwen.

Geëerd als de eerste vorst der Christenheid, wilde hij als zoodanig zijn plicht doen, waarom hij uittrok tot bevrijding van Jeruzalem. (Derde Kruistocht). In Mei verliet hij met een schitterend leger Regensburg en betrad den 29sten Maart 1190 Klein-Azië. Onder verschrikkelijke ontberingen en groote verliezen bereikte het leger Iconium en overwon daar het vijandelijk leger (18 Mei). Den Taurus overtrekkend, ging het leger Zuidwaarts naar Seleucia, doch om den weg te bekorten daalde *Frederik* den 10den Juni 1190 in het dal van den Kalykadnus. Bij de middagrust een bad nemend, werd hij, door een beroerte getroffen, door de golven meegesleurd, en als een lijk uit de rivier gehaald. *Frederik's* hart en ingewanden werden te Tarsus, het van het gebeente verwijderde vleesch te Antiochia, het gebeente te Tyrus ter aarde besteld. In Duitschland veroorzaakte de tijding van zijn dood algemeenen rouw; in de latere tijden van Duitschlands onmacht ging hij door voor den machtigsten heerscher van het rijk, daardoor kwam de sage (oorspronkelijk betrekking hebbende op *Frederik II*), dat hij in het geheel niet gestorven zou zijn in omloop. Hij slaapt nog, zoo heet het, in den Untersberg bij Salzburg of in den Kyffhäuser in den Harz om, als de nood dringt, tot redding van Duitschland op te staan. Ondertusschen groeit zijn baard door een steenen tafel heen, en van tijd tot tijd beweegt de keizer het hoofd, om te hooren of de raven nog om den berg fladderen en of het uur nog niet is aangebroken, om te ontwaken en het gouden tijdperk voor Duitschland te doen aanbreken.

Frederik II, Roomsch-Duitsch keizer, werd geboren den 26sten December 1194 te Jesi in Italië, als zoon van *Hendrik VI* en *Constance van Napels*, als kleinzoon van den vorige, en heette als koning

van Napels *Frederik I.* Nog ongedoopt zijnde, werd hij door de Duitsche vorsten tot opvolger van zijn vader aangewezen. Reeds vroeg onderloos, had hij onder voogdijschap van paus *Innocentius III* een treurige jeugd. Veertien jaar oud werd hij meerderjarig verklaard en huwde hij met de 10 jaar oudere *Constance*, dochter van *Alphons van Aragon* en weduwe van *Emmerich van Hongarije.* Toen keizer *Otto IV* na den dood van zijn tegenstander *Philips van Zwaben* in conflict met den paus kwam, stelde deze *Frederik* als keizer voor. In 1211 gaf hij aan een uitnoodiging naar Duitschland te komen gehoor, nadat hij zijn zoon tot koning van Sicilië had laten kronen. Vergezeld van een pauselijken legaat en eenige Siciliaansche grooten, trok hij over zee naar Genua, om zijn vaderlijk rijk te veroveren. In 1212 trok hij de Alpen over, nam Konstanz en Breisach in, waarop geheel Zwaben en de meeste Duitsche vorsten en steden zijn zijde kozen, verdreef met behulp van *Philips August van Frankrijk Otto* en liet zich in 1215 te Aken kronen. In 1220 kozen de rijkvorsten zijn jongen zoon kort vóór zijn vertrek naar Italië tot Roomsch-Koning. *Honorius III* erkende de personeele unie tusschen Duitschland en Sicilië en kroonde *Frederik* den 22sten November 1220. *Frederik* kwam de wenschen van de kerk zooveel mogelijk na. In Augustus 1221 zou hij naar het Oosten optrekken. Eerst echter moest in Sicilië de rust hersteld worden en met veel tact wist hij de grooten te doen buigen en de koninklijke rechten te herstellen; maar de onderwerping der Saracenen was zoo makkelijk niet te bereiken. *Honorius* inziende, dat Jeruzalem slechts met hulp van den keizer was in te nemen, stelde den Kruistocht telkens uit. Om hem zoo nauw mogelijk aan de Kerk te binden, deed hij hem huwen met *Jolante*, de dochter van *Johan van Brienne*, koning van Jeruzalem. Na verloop van twee jaren waren de Saracenen tot rust gekomen, maar nog altijd waren de Lombardiërs oproerig. Toen *Frederik* hen te Cremona opriep, verschenen de Milaneezen evenals hun aanhangers niet en hernieuwden (15 steden) het oude Lombardisch verbond. Door bemiddeling van *Honorius* kwam echter weldra een verzoening tot stand. In 1227 scheepte hij zich in naar Palestina, doch moest wegens een epidemie onder de kruisvaders, die ook hem aantastte, terugkeeren. Hierom door *Gregorius IX* in den ban gedaan, vervulde hij toch zijn gelofte en begon in 1228 den Kruistocht opnieuw. Maar de paus bewerkte intusschen den val van de Hohenstaufsche dynastie in Duitschland en veroverde het koninkrijk Napels. *Frederik* bewoog sultan *Alkamil* tot een voor de Christenen zeer voordeelig tienjarig verdrag, ging, nadat hij zichzelf te Jeruzalem tot koning gekroond had, naar Italië terug en dwong *Gregorius* in Augustus 1230 tot den vrede van San Germano. Doch de koninklijke macht, die *Frederik* in Sicilië krachtig maakte, bleef voor de Roomsche Kerk voortdurend een steen des aanstoots. Sicilië kreeg een constitutie, waaraan behalve *Frederik* zelf, aartsbisschop *Jacob van Capua* en *Pieter de Vinea* hadden medegewerkt. Niettegenstaande den heftigen tegenstand van den paus werd zij in Augustus 1231 te Melfi afgekondigd. Tegen 1 November riep hij den Rijksdag te Ravenna samen, waarop de vijandelijke steden het oude Lombardische verbond weer hernieuwden en zich verbonden met *Frederik's* zoon, *Hendrik*, die in 1235 tegen hem opstond. *Frederik* verscheen zonder leger in Duitschland en vorsten en steden sloten zich bij hem aan. *Hendrik* werd overwonnen en over de Alpen gezonden, waar hij in 1242 te Martorana overleed. In 1235 huwde *Frederik* ten derden male, nu met *Isabella*, de zuster van *Hendrik IV* van Engeland. Daarna hield hij een Rijksdag te Mainz, gaf aan den eenigen nakomeling van *Hendrik den Leeuw*, *Otto*, zijn stamgoederen als hertogdom en maakte aldus een einde aan den langen strijd tusschen de Hohenstaufen en Welfen. Hierop werden de rechten der vorsten opnieuw vastgesteld en een algemeene landsvrede afgekondigd. In 1236 ontrukte hij den wederspannigen hertog „*Frederik den Strijdbare*, Oostenrijk en Stiermarken. Nadat zijn tweede zoon *Konraad* tot Roomsch koning gekozen was trok *Frederik* met een schitterend leger naar Lombardije en overwon den 12den November 1237 de Milaneezen bij Cortenuova; nu trokken de Lombardiërs zich echter terug achter de muren van hun moeilijk in te nemen steden. Toen *Frederik's* natuurlijke zoon *Enzio* met een vorstin van Sardinië huwde en ondanks den tegenstand van den paus tot koning van Sardinië werd uitgeroepen, trof *Frederik* een nieuwe banvloek (20 Maart 1239). *Gregorius* begon den strijd met een geschrift, vol van de zwaarste beschuldigingen als bewijs voor de ketterij des keizers, waartegen deze in een verdedigingschrift protesteerde en de hulp van alle Christelijke vorsten inriep. Tevens trachtte *Gregorius* de verheffing van een tegenkoning door te drijven, waarvoor zich echter geen enkel Duitsch vorst leende, en spoorde de Siciliaansche grooten tot opstand aan. *Frederik* drong den Kerkelijken Staat binnen, dien hij op Rome na veroverde; den 3den Mei 1241 overwon de keizerlijke vloot nabij het eiland Monte Christo de Genueesche, waarop zich de den keizer vijandelijke Fransche en Spaansche praelaten bevonden. Nadat *Gregorius* overleden was (1241), scheen de eerst twee jaar later volgende keus van den *Frederik* welgezinden *Innocentius IV* een einde aan den strijd te zullen maken; doch de onderhandelingen stieten af op den eisch van *Frederik*, om den banvloek op te heffen. *Innocentius* vluchtte naar Lyon, waar hij een groote kerkvergadering bijeenriep (1245), eischte het persoonlijk verschijnen van den keizer, om zich van de aanklacht van meineed, vredebreuk, kerkroof, heiligschennis en ketterij te zuiveren en ontzette hem bij zijn wegblijven uit al zijn waardigheden, beval den Duitschers de keuze van een nieuwen keizer, verbond zich nauw met Lombardije en nam zelfs deel aan een samenzwering, om *Frederik* heimelijk te vermoorden. Hiertegen protesteerde de keizer in een schrijven aan alle vorsten van Europa, waarin hij zijn streven naar de bevrijding der wereldlijke macht van de hiërarchie uiteenzette. Intusschen predikten scharen van bedelmonniken met goed gevolg door het geheele land den afval van den keizer; in Duitschland stonden eerst de kerkvorsten op en kozen landgraaf *Hendrik Raspe van Thuringen*, na diens dood (1247) *Willem van Holland* tot tegenkoning. *Frederik* kreeg nu uit Duitschland geen hulp meer, Sicilië's krachten wa-

ren uitgeput en de nederlaag bij Parma (18 Februari 1248) vernietigde zijn laatste strijdmacht. De inwoners van Bologna namen bij Fossalta (26 Mei 1249) zijn lievelingszoon *Enzio* gevangen, en zijn meest vertrouwde raadgever, *Pieter van Vinea*, verried zijn meester. Niet overwonnen, maar door uitputting zijner hulpmiddelen, zonder uitzicht op een blijvende overwinning innerlijk gebroken, overleed *Frederik* den 13den December 1250 te Fiorentino in Apulië. In zijn testament had hij zijn zoon, den Roomsch-koning *Koenraad IV*, en mocht deze kinderloos overlijden, *Hendrik* (zoon van *Isabella*) en bij herhaling van dat geval *Manfred*, den zoon van zijn geliefde *Blanca van Lancia*, met wie hij op zijn sterfbed huwde, als hoofd-erfgenamen aangewezen. Voor zijn natuurlijken zoon, *Frederik van Antiochië*, had hij Toskane bestemd.

Frederik was de beste valkenier van zijn tijd en schreef „De arte venandi cum avibus" (1594).

Frederik III, *de Schoone*, Roomsch-Duitsch keizer, zoon van *Albrecht I* en *Elizabeth van Karinthië*, voerde na den dood van zijn ouderen broeder (1308) het bestuur over het hertogdom Oostenrijk. Met zijn vriend uit zijn jeugd, *Lodewijk van Beieren*, geraakte hij in strijd wegens het voogdijschap over de hertogen van Beneden-Beieren, werd echter den 9den November 1313 bij Gamelsdorf verslagen en zag toen van de voogdijschap af. Na den dood van *Hendrik VII* dong hij naar de keizerskroon, doch *Lodewijk* kreeg meer stemmen dan hij. *Frederik* wierp zich alsnu op als tegenkeizer. Waren in den burgeroorlog, die hierover ontstond, de kansen eerst gunstig voor *Frederik*, den 28sten September 1322 werd zijn leger op de Ampsinger heide totaal verslagen en hij zelf met 1300 ridders gevangen genomen. *Lodewijk* hield hem drie jaar op het slot Trausnitz en kwam eerst vrij door den tegenstand, dien zijn broeder bleef bieden, den afval van Bohemen en den dreigenden banvloek van den paus. *Frederik* erkende daarop *Lodewijk* als keizer en keerde daarop, toen hij niet slaagde zijn broeder tot onderwerping over te halen, trouw aan zijn eed, hoewel de paus hem daarvan ontsloeg, als gevangene naar München terug. Door deze daad diep getroffen, hernieuwde *Lodewijk* de oude vriendschap en beiden beloofden gezamenlijk te zullen regeeren. Daar dit echter niet in den geest van de keurvorsten en den paus viel, kwamen zij den 7den Januari overeen, dat *Frederik* als Roomsch koning Duitschland zou besturen, *Lodewijk* zich in Italië tot keizer zou laten kronen. Na *Lodewijk's* dood (1326) trok *Frederik* zich echter uit de regeering terug en overleed den 13den Januari 1330 op het slot Gutenstein. *Frederik's* terugkeer in zijn gevanschap bezongen *Schiller* in „Deutsche Treue" en *Uhland* in „Ludwig der Bayer".

Frederik IV, Roomsch-Duitsch koning (in Oostenrijk ook *Frederik III*, als aartshertog *van Oostenrijk Frederik V* genaamd), werd den 21sten September 1415 te Innsbrück geboren als zoon van hertog *Ernst den IJzeren van Oostenrijk* en *Cimburgis van Masovië* en volgde zijn vader in 1424 onder voogdijschap in de regeering over Stiermarken, Karinthië en den Krain op, in 1435 zelfstandig met zijn broeder *Albrecht den Verkwister*. Na den dood van keizer *Albrecht II* werd hij den 2den Februari 1440 tot Duitsch koning gekozen. Dadelijk in het begin zijner regeering maakte hij zich ten genoege van paus *Eugenius* los van het concilie te Bazel en kreeg daarvoor de keizerskroon (1452) en 220 000 ducaten: de Duitsche kerk werd door het Weener concordaat (1448) aan den paus overgeleverd. *Frederik*, die slechts uit was op uitbreiding van zijn gebied, was in veel ongelukkige oorlogen gewikkeld. Om de eedgenooten te onderwerpen riep hij de Armagnaciërs te hulp, die na den bloedigen dag bij St. Jacob (1444) de Duitsche landen aan beide zijden van den Rijn verwoestten, terwijl *Frederik* in 1450 de heerschappij over Zwitserland verloor. De Oostenrijksche landen werden geteisterd door een strijd tusschen *Frederik* en zijn broeder *Albrecht* en een inval der Hongaren. Na jarenlangen strijd kwam *Frederik* na *Albrecht's* dood (1463) alleen in het bezit van Oostenrijk. Pogingen om Bohemen en Hongarije aan zijn Huis te brengen mislukten. Op raad van sommige Hongaren wierp hij zich op als tegenkoning van *Matthias Corvinus*, die in den daaropvolgenden oorlog Weenen nam. Eerst na diens dood (1490) heroverde zijn zoon *Maximiliaan* Oostenrijk weder. Lijdelijk zag *Frederik* de steeds toenemende invallen der Turken aan. In Duitschland woedden oorlogen tusschen steden en vorsten, zonder dat *Frederik* den landsvrede beschermde en toen hij, uit zijn erflanden verdreven, zonder vaste woonplaats rondzwierf, toonde zich de keizerlijke onmacht in al haar naaktheid. In armoede en verbanning smeedde hij plannen, om de Habsburgsche wereldheerschappij te verkrijgen en al had ook een samenkomst met *Karel den Koene* te Trier (1473) geen gevolg, wist hij toch na *Karel's* dood (1477) een huwelijk tusschen diens dochter *Maria* met zijn zoon *Maximiliaan* tot stand te brengen, waardoor hij de wereldmacht van zijn Huis grondvestte. Na de herovering van Oostenrijk liet hij zijn zoon regeeren; zelf wijdde hij zich aan astrologie, alchimie en botanie. Hij overleed den 19den Augustus 1493 te Linz.

Frederik I, *Wilhelm Nikolaus Karl*, Duitsch keizer, als koning van Pruisen *Frederik III*, werd den 18den October 1831 te Potsdam geboren als zoon van den lateren keizer *Wilhelm I* en van prinses *Augusta van Saksen Weimar*, ontving een zorgvuldige opvoeding, kwam in 1849 bij het 1ste garderegiment en bezocht in 1850 de hoogeschool te Bonn. Na in het leger opgeklommen te zijn tot kolonel en commandeur, huwde hij den 25sten Januari 1858 met de Engelsche prinses *Victoria Adelheid Maria Louise* (21 November 1840—5 Augustus 1904) en werd in Januari 1861 bij de troonsbestijging zijns vaders kroonprins. In den Deenschen oorlog van 1864 kreeg hij geen commando. Van een zacht en goedmoedig karakter, was hij het van 1863—1866 niet eens met *Bismarck's* verzet tegen de wenschen der volksvertegenwoordiging, noch met de politiek in Sleeswijk-Holstein. In den oorlog met Oostenrijk voerde hij het bevel over het tweede legercorps, dat zich in Silezië verzamelde, bracht de beslissing in den slag bij Königgratz en ontving daarvoor uit de hand zijns vaders op het slagveld de orde *Pour le mérite*. In den Fransch-Duitschen Oorlog voer-

de hij het bevel over het derde legercorps (zie *Fransch-Duitsche Oorlog*). Na den vrede werd hij inspecteur-generaal van het vierde legercorps. Van den 4den Juni tot den 5den December 1878 was hij, na den aanslag van *Nobiling*, plaatsvervanger van zijn vader. Hij toonde levendige belangstelling in wetenschap en kunst en trachtte met zijn gemalin de kunstnijverheid in Duitschland tot grooten bloei te brengen. Onder de bezoeken, die hij, als vertegenwoordiger van zijn vader, aan vreemde Hoven bracht, was de reis van 1883 naar Spanje en Rome van groot belang. In 1887 openbaarde zich bij hem een ziekte aan het strottenhoofd, waarvoor hij ten slotte de hulp inriep van den Engelschen arts *Mackenzie*. Ondanks een verblijf te San Remo verergerde de kwaal, en hoewel hevig lijdend, keerde hij na den dood zijns vaders (9 Maart 1888) naar Duitschland terug, waar hij in een proclamatie van den 12den Maart de regeering aanvaardde als *Frederik I*. De ministers, behalve *von Puttkamer*, behielden hun portefeuilles. Doch zijn kwaal sloopte hem meer en meer, zoodat hij na een regeering van slechts 99 dagen, den 15den Juni 1888 overleed.

Frederik I, eerste koning van Pruisen, zoon van *Frederik Willem*, den grooten keurvorst, den 11den Juni 1657 te Koningsbergen geboren, genoot, lichamelijk zoowel als geestelijk weinig begaafd, een uitstekende opvoeding door *Schwerin* en *E. Danckelmann*. Na den dood van zijn ouderen broeder tot kroonprins verheven, leefde hij teruggetrokken, voelde zich achteruitgezet, en werd, van alle politieke zaken ver gehouden, wantrouwend tegen zijn vader, stiefmoeder en anderen, zoodat hij in 1687, bang vergiftigd te worden, naar Kassel vluchtte en met den keizer heimelijke regelingen trof in zake zijns vaders testament en den Schwiebnser Kreis. Toen hij den 9den Mei 1688 aan de regeering kwam, regelde hij de beide aangelegenheden, en de vrijwillige afstand van hun rechten door zijn stiefbroeders stelde hem in staat de eenheid van den staat te handhaven. Den Schwiebuser Kreis gaf hij terug in ruil voor aanspraken op Oost-Friesland en het graafschap Limburg. Den Nederlanden zond hij 6000 man hulptroepen, die deels mede naar Engeland gingen, deels de republiek beschermden, zelf trok hij met een leger naar den Rijn en veroverde Bonn (12 October 1689). Aan de vredesonderhandelingen nam hij, niettegenstaande hij den keizer geholpen had, geen deel. In 1700 sloot hij met den keizer een verbond, volgens hetwelk hij zijn militaire macht ter beschikking van het huis Habsburg stelde, waarvoor Pruisen tot een koninkrijk verklaard werd. Terwijl *Frederik* den 18den Januari 1701 te Koningsbergen zich zelf kroonde, verleende hij zijn rijk den daaraan toekomenden rang. In den Spaanschen Successie-oorlog moest hij zijn troepen (1709, 320000 man) twaalf jaar lang op verschillende plaatsen ter beschikking van het huis Habsburg stellen. Dit belette hem in te grijpen in den voor Pruisen veel belangrijker Noorschen Oorlog en noodzaakte hem tot bescherming zijner neutraliteit een militie te organiseeren. Zijn pogingen om zijn bezittingen te vermeerderen en de geestelijke en materiëele welvaart van zijn volk te verheffen, hadden slechts gedeeltelijk succes. Door koop kreeg hij Quedlinburg en het graafschap Tecklenburg, door erfenis Lingen, Mörs en Neuenburg. Veel Hugenoten nam hij in Pruisen op, stichtte te Halle een universiteit, liet in Berlijn door *Schlüter* en *Eosander* prachtige gebouwen en kunstwerken oprichten, terwijl de in 1699 gestichte Academie voor Beeldende Kunsten zijn residentie tot een middelpunt van kunst moest maken (Spree-Athene). Op aanraden van zijn geestrijke gemalin *Sophie Charlotte* nam hij *Leibniz* aan zijn hof en richtte in overleg met dezen in 1700 de Sociëteit voor Wetenschappen op. Maar die instellingen kwijnden door gebrek aan middelen; vooral na den dood van *Danckelmann* verkeerden de financiën in een zeer treurigen toestand. Door onverstandige belastingen en monopolies stegen de staatsinkomsten wel tot $4\frac{1}{2}$ millioen thaler, maar dat was niet voldoende. Het jonge koninkrijk liet *Frederik* bij zijn dood (25 Februari 1713) dan ook te midden van gevaarlijke oorlogen, financieel verwoest achter. *Frederik* was driemaal gehuwd, nl. van 1669—1683 met prinses *Elisabeth van Hessen-Kassel*, van 1684—1705 met *Sophie Charlotte van Hannover* en ten slotte met een Mecklenburgsche prinses.

Frederik Willem I, zoon van den voorgaande, werd den 14den Augustus 1688 te Berlijn geboren, bleef niettegenstaande een goede opvoeding, geestelijk onontwikkeld, maar betoonde een praktischen blik op het leven. Zoodra hij den troon bestegen had (25 Februari 1713) was het uit met de weelde aan het Hof; de bezoldigingen der beambten werden tot op $\frac{1}{5}$ verminderd. Als door de Voorzienigheid tot zijn koninklijk ambt geroepen en slechts aan God voor zijn daden verantwoordelijk, wijdde hij zich met ijver aan zijn taak, maar eischte van zijn onderdanen onbeperkte gehoorzaamheid. Zijn hoofddoel was den Pruisischen staat onafhankelijk te maken, waarom hij een groot en krachtig leger vormde en alleen met staatsinkomsten, niet met vreemde subsidie's onderhield. Langzamerhand telde zijn staand leger bijna 80000 man, goed gewapend en gedrild, en een dapper officierkorps. De aanvulling van het leger geschiedde deels door werving, deels door recruteering; de staat was naar het aantal regimenten in kantons verdeeld. De kosten bedroegen jaarlijks bijna 8 millioen thaler, die slechts door de grootste spaarzaamheid bijeen te brengen waren. Daarom werd het geldwezen in één lichaam, het *Generaldirectorium*, geconcentreerd; van de door dat lichaam opgemaakte begrooting mocht niet worden afgeweken. Tot verhooging van de welvaart werden vele kolonisten in het land geroepen; alleen in Pruisen, waar onder *Frederik I* de pest gewoed had, werden 6 steden en 322 dorpen opnieuw opgebouwd. Zijn dwangmaatregelen in zake handel en nijverheid hadden weinig gevolg, slechts de lakenfabrikage in de Mark bloeide opnieuw op. De rechtspraak werd vereenvoudigd en bespoedigd, doch was niet vrij van persoonlijke willekeur van den vorst, dikwijls wijzigde of verscherpte de koning de uitgesproken vonnissen. Zijn politieverordeningen grepen zelfs in het particuliere leven van de onderdanen in. Hoewel streng godsdienstig, was hij tegenover andersdenkenden zeer

verdraagzaam; ook voor het onderwijs deed hij veel, terwijl hij de hoogere wetenschappen minachtte, wat o. a. bleek uit de benoeming van den hofnar *Gundling* tot voorzitter der Academie van Wetenschappen.

In de buitenlandsche politiek minder zelfstandig, had *Frederik* alleen in het begin zijner regeering succes. Bij den vrede van Utrecht (1713) kreeg hij het hertogdom Opper-Gelre. Om den Noorschen Oorlog ver van Duitschland te houden, bezette hij in 1713 Pommeren, wat in 1715 een oorlog met Zweden ten gevolge had. Het Pruisische leger onder *Leopold van Dessau* bezette Rugen en Straalsund en dwong *Karel XII* naar Zweden te vluchten. Bij den vrede van Stockholm (1 Februari 1720) stond Zweden tegen betaling van 2 millioen thaler Voor-Pommeren tot aan de Peene aan Pruisen af. Daarna heeft *Frederik Willem* geen oorlog meer gevoerd, slechts ondersteunde hij in den Poolschen Successieoorlog den keizer met een hulpcorps. In de politiek sloot hij zich bij den keizer aan, terwijl hij de vreemdelingen, speciaal de Franschen, innig haatte. Bij eenige verdragen met Oostenrijk de Pragmatieke Sanctie erkennend, verkreeg hij de erfrechten in Gulik en Berg, maar desniettemin beloofde de keizer in 1738 Gulik en Berg aan de lijn *Palts-Sulzbach*. Bij zijn dood (13 Mei 1740) liet hij 9 millioen thaler en een groot, krachtig leger achter.

Frederik Willem was gehuwd met *Sophia Dorothea van Hannover*, die hem zes kinderen schonk. Moeder en kinderen hadden veel te lijden van 's konings heftigheid, hoewel hij ook als huisvader zijn onderdanen een goed voorbeeld gaf. Hij had slechts twee uitspanningen, het *Tabakscollege* (zie aldaar) en de jacht.

Frederik II, *de Groote*, ook wel *de Eenige* geheeten, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 24sten Januari 1712 en ontving een liefdelooze, militaire opvoeding, die den prins zeer tegen de borst stuitte, terwijl hij groote neiging openbaarde voor de dichtkunst en de muziek. Om aan den dwang en de mishandelingen van zijn vader te ontkomen, besloot hij de wijk te nemen naar *George II*, koning van Engeland, zijn oom van moederszijde. Alleen zijn zuster *Wilhelmina* en zijn vertrouwde vrienden, de luitenants *von Katte* en *von Keith*, waren met het voornemen bekend, dat hij ten uitvoer wilde brengen gedurende een tocht van zijn vader naar Wezel. Door onvoorzichtigheid verried *von Keith* het plan. De prins werd gevangen genomen en te Küstrin in de gevangenis gezet. *Keith*, die zich te Wezel bevond, werd nog tijdig genoeg gewaarschuwd, om eerst naar de Nederlanden en vervolgens naar Engeland te ontsnappen, vanwaar hij na de troonsbeklimming van *Frederik II* naar Berlijn terugkeerde, waar hij tot kolonel, stalmeester en curator der Academie van Wetenschappen benoemd werd. Minder goed liep het af met luitenant *Katte*. Men nam hem den 15den Augustus 1730 gevangen en bracht hem bij den koning, die hem op schoppen, stok- en vuistslagen onthaalde, waarna men hem naar Küstrin bracht en voor de oogen van *Frederik*, die er naar zien moest, het door den krijgsraad uitgesproken doodvonnis deed ondergaan. Nu wilde de koning *Frederik* berooven van het erfrecht op den troon en hem daarentegen vrijheid vergunnen om naar hartelust te gaan reizen; doch de kroonprins wees dit voorstel van de hand en betuigde, dat hij er dan alleen genoegen in zou nemen, wanneer zijn vader verklaarde, dat hij zijn zoon niet was. Dit was den dwingeland, bij wien de hoop der zaligheid berustte op zijn ongeschonden huwelijkstrouw, toch te erg, zoodat hij dit aanzoek niet hernienwde. Intusschen werd zijn zoon nauwkeurig bewaakt. De prins ontving op zijn verzoek om vergiffenis een gunstig antwoord, maar moest nu een ondergeschikt staatsambt waarnemen, en mocht eerst bij het huwelijk van zijn zuster *Wilhelmine* met den erfprins *Frederik von Bayreuth* weer aan het Hof verschijnen. Daarna moest hij, op bevel van zijn vader, in 1733 tegen zijn zin in het huwelijk treden met prinses *Elizabeth Christine*, een dochter van hertog *Ferdinand Albrecht von Braunschweig-Bevern*, die wel de achting van *Frederik* genoot, maar haar dagen gedeeltelijk op het buitenverblijf Schönhausen, gedeeltelijk op het koninklijk kasteel te Berlijn van hem gescheiden doorbracht, totdat zij in 1797 overleed. De koning schonk zijn zoon het graafschap Ruppin en in 1834 de stad Rheinsberg, waar hij tot aan den dood zijns vaders zich wijdde aan de wetenschap en schoone kunsten. Geleerden, toonkunstenaars en schilders verzamelde hij daar, en onderscheiden geschriften, zooals: Considérations sur l'état présent de l'Europe" en zijn „Anti-Machiavel ou essai critique sur le prince Machiavel" ('s Gravenhage, 1740) werden er door hem opgesteld. Ook hield hij briefwisseling met *Voltaire*.

Bij zijn troonsbestijging (31 Mei 1740) verzachtte hij door verschillende maatregelen, als de afschaffing der censuur, der jachtplagen, de afdanking der reuzengarde enz., de hardheden in het bestuur zijns vaders. In het bestunr volgde hij echter diens voetstappen en beschouwde zich als den voor alles verantwoordelijken eersten dienaar van den Staat; daarom bemoeide hij zich met het nietigste, beoordeelde zelf alle verzoekschriften, maar eischte onbeperkte gehoorzaamheid. Het leger versterkte hij, daar hij het als den grondslag van den Staat beschouwde, dadelijk met 16000 man. Naar buiten wilde hij Pruisen tot een zelfstandige, onafhankelijke macht maken, waartoe hij uitbreiding van grondgebied noodzakelijk achtte, waarvoor een sterk leger en goede financiën onontbeerlijk waren. Na den dood van *Karel VI* (20 October) bemoeide hij zich met de Silezische kwestie. Daar Oostenrijk zelf het verdrag van Berlijn geschonden had, behoefde *Frederik* de Pragmatieke Sanctie niet te verdedigen, doch hij wilde de jonge *Maria Theresia* bijstaan, indien deze hem een deel van Silezië, waarop hij nog aanspraken kon laten gelden, afstond. Toen Oostenrijk dit voorstel verontwaardigd afwees en van *Frederik* hulp eischte, rukte deze in December 1740 Silezië binnen (Eerste Silezische oorlog), veroverde het en behield het door de overwinningen bij Mollwitz (10 April 1741) en Chotusitz (17 Mei 1742), en bij den vrede van Berlijn (28 Juli 1742) stond *Maria Theresia* Silezië af. Daar intusschen Oostenrijk zijn andere tegenstanders schitterend versloeg, sloot

Frederik in 1744 een nieuw verbond met Frankrijk en rukte onder voorwendsel keizer *Karel VII* te beschermen, einde Augustus Bohemen binnen (Tweede Silezische Oorlog). Hij veroverde Praag, doch moest in den winter Bohemen weer ontruimen. De werkeloosheid der Franschen en de dood van *Karel VII*, die de overige Duitsche vorsten met Oostenrijk verzoende, brachten *Frederik* in 1745 in groot gevaar, maar na de Pruisische overwinningen bij Hohenfriedberg (4 Juni), Soor (30 September) en Kesseldorf (15 December) stond Oostenrijk bij den vrede van Dresden (25 December) Silezië en Glatz opnieuw af. Toen na den vrede van Aken (1748) alle mogendheden de Pragmatieke Sanctie erkenden, trachtte *Maria Theresia* Frankrijk's en Rusland's hulp te krijgen om Silezië terug te winnen. *Frederik* hoorde van die plannen, en om Oostenrijk vóor te zijn, viel hij einde Augustus 1756 Saksen binnen (Zevenjarige Oorlog) om, door Bohemen trekkend, zoo mogelijk te Weenen den vrede voor te schrijven. Zeven jaren duurde deze oorlog, welke eindigde met den vrede van Hubertsburg (15 Februari 1763), die denzelfden toestand als in 1756 schiep (zie verder *Zevenjarige Oorlog*). Door dezen strijd was echter Pruisen uitgeput; de koning sloot zich aan bij *Catharina II* van Rusland en kreeg daardoor bij de eerste verdeeling van Polen West-Pruisen zonder Danzig en Thorn, benevens het Netze-distrikt. Ook verder was *Frederik* er op uit de veroveringszucht zijner naburen te beperken. Voor dit doel begon hij in 1778 den Beierschen Successieoorlog (zie *Beieren, geschiedenis*) tegen Oostenrijk, dat Beieren, om zijn macht in Zuid-Duitschland te vergrooten, van keurvorst *Karel Theodoor* wilde koopen. Bij den vrede van Teschen zag keizer *Jozef II* van zijn plan af. Toen hij echter eenige jaren later dit weer opvatte, stichtte *Frederik* den Vorstenbond (zie aldaar). Zoo vergrootte *Frederik* zijn staat met twee provincies, waarbij in 1744 nog Oost-Friesland gekomen was, zoodat bij zijn dood (17 Augustus 1786) Pruisen op een oppervlakte van 190000 v. km. 6 millioen zielen bezat.

In het binnenlandsch bestuur wijdde hij zich, evenals zijn vader, in de eerste plaats aan het leger, dat bij zijn overlijden 200000 man sterk was, reorganiseerde de cavalerie en artillerie en maakte jaarlijks inspectiereizen. Aan de officieren stelde hij zeer hooge eischen. De dienst en de discipline in het leger waren streng. Het onderhoud der troepen verslond het grootste gedeelte van de staatsinkomsten, die in 1750 tot 12 millioen thaler gestegen waren. Daarom trachtte de koning op allerlei wijzen de welvaart van het volk te verhoogen, beschermde landbouw en tuinbouw, verminderde de lasten der boeren en beschermde hen tegen de gewelddadigheden hunner meesters. Ook de nijverheid steunde hij door allerlei nieuwe takken van industrie aan te moedigen, terwijl hij voor den handel te Berlijn de Bank stichtte. Dit alles veroorzaakte van 1763—1783 een uitgave van 40 millioen thaler. Alle buitenlandsche waren werden hoog belast, koffie en tabak gemonopoliseerd. In kerkelijke aangelegenheden mengde *Frederik* zich zoo weinig mogelijk, des te meer echter met de rechtspraak: hij beschouwde zich als den advocaat der armen en verdrukten. Bekend is het geval met den molenaar *Arnold* (zie aldaar). In 1747 verscheen een nieuw wetboek, de *Codex Fridericianus*, dat den grondslag legde voor den Pruisischen rechtstoestand. In 1794 trad het „Allgemeine preuszische Landrecht", het groote werk van *Frederik* op rechtsgebied in werking. Het was het eerste Duitsche wetboek, dat de beide rechtssystemen, het Duitsche en het Romeinsche, deed samensmelten en uit het natuurrecht aanvulde.

Van het oogenblik zijner geestelijke zelfstandigheid af heeft *Frederik* ernaar gestreefd in religieuze en politieke vragen persoonlijke zekerheid te krijgen; in beide heeft hij zich van vooroordeelen bevrijd. De „verlichte" denkbeelden, die door *Thomasius*, *Leibniz* en *Wolff* in Duitschland gebracht werden, verbreidde hij onder zijn ambtenaren. *Wolff's* geschriften leidden hem in de philosofie, maar later sloot hij zich bij *Locke* en *Voltaire* aan. Evenals dezen was hij deïst, loochende de onsterfelijkheid der ziel en beschouwde als hoofdtaak van de deugd, dat zij om zich zelf, niet ter wille van een toekomstige belooning beoefend moet worden. De geloofsleer der bestaande Christelijke kerken was voor hem een verminking van de oorspronkelijke reinheid van het Christendom, welks zedenleer hij als eeuwig geldend en onaanvechtbaar beschouwde.

Behalve de reeds genoemde geschriften schreef hij „Miroir des princes" (1744), „Essai sur les formes du gouvernement et sur les devoirs des souverains" (1777), „Mémoires pour servir à l'histoire de la maison de Brandebourg" (1751), „Histoire de la guerre de sept ans", „Mémoires, depuis la paix de Hubertsbourg 1763 jusqu' à la fin du partage de la Pologne", „Mémoire de la guerre de 1778", „Histoire de mon temps", „Réflexions sur les talents militaires et sur le caractère de Charles XII" en „Oeuvres ou poésies diverses du philosophe de Sans-Souci". Iederen dag was er aan het Hof concert, waarop *Frederik* de fluit bespeelde. Hij componeerde 25 sonaten voor fluit en klavier en 4 concerten.

Na den zevenjarigen oorlog trok *Frederik* zich meer en meer in de eenzaamheid terug, zoodat hij tenslotte menschenschuw werd. Ook ontaardden sommige zijner zwakheden tot ondeugden, want zijn spaarzaamheid werd gierigheid, zijn gestrengheid willekeur. In zijn omgeving werd hij dan ook niet meer bemind, des te meer echter bij het volk, waarbij hij nog steeds, en terecht, als de grondlegger van Pruisens grootheid geldt. Hij overleed te Sanssouci den 17den Augustus 1786.

Frederik Willem II, een neef van den voorgaande en een zoon van prins *August Wilhelm* († 1758), werd geboren den 25sten September 1744, beklom in 1786 den troon en zond in 1787 een leger onder bevel van hertog *Karel Willem Ferdinand van Brunswijk* naar Nederland, waar de partij der patriotten zijn zuster, de gemalin van stadhouder *Willem V*, beleedigd had. Zonder tegenstand te ontmoeten trokken de Pruisen naar Amsterdam en herstelden de voormalige orde van zaken. Den 5den April 1788 sloot hij te s'Gravenhage een defensief verbond met Engeland en de Nederlanden, terwijl hij in 1790 aan de Porte het bezit harer landen waarborgde. Hierdoor prikkelde

hij Oostenrijk tot den oorlog, doch de uitbarsting van dezen werd verhinderd door den vrede van Reichenbach (27 Juli 1790). Verder verbond hij zich in Augustus 1791 te Pillnitz en den 7den Februari 1792 te Berlijn met keizer *Leopold II* tot bestrijding der Fransche Revolutie, deed een leger van 50000 man onder bevel van den hertog *van Brunswijk* over de grenzen van Frankrijk rukken, maar sloot met de Republiek den afzonderlijken vrede van Bazel (5 April 1795). Zie verder *Fransche Revolutie-oorlogen.* Hoogst onedel was zijn gedrag jegens Polen, daar hij eerst de zelfstandigheid van dit rijk erkend en zijn grondwet goedgekeurd, ja, 44000 man hulptroepen beloofd had voor het geval, dat een vreemde mogendheid zich met de binnenlandsche aangelegenheden van Polen zou willen bemoeien, terwijl hij, toen dit van de zijde van *Catharina II* van Rusland geschiedde, eveneens op Poolsch grondgebied trok en hiervan een groot deel aan Pruisen toevoegde. Na deze tweede verdeeling van Polen gaf in 1794 een opstand in Polen onder *Kosciusco* en *Madalinski* aanleiding tot een derde verdeeling van dat ongelukkige rijk, waardoor aan Pruisen Nieuw-Oost-Pruisen met Warschau ten deel viel. Daar in 1791 ook Ansbach en Bayreuth aan Pruisen getrokken waren, telde dit land nu 8700000 inwoners op 320000 v. km. *Frederik Willem II* overleed den 16den November 1797. In plaats van een batig saldo van 70 millioen thaler, zooals zijn voorganger, liet hij een schuld na van 22 millioen. Wel had hij zich beijverd handel en nijverheid te bevorderen en het „Preuszische Landrecht" ingevoerd, door *Frederik den Groote* voorbereid, maar hij miste den ruimen blik van dezen en nam vele reactionnaire maatregelen, zooals de censuur der drukpers, het besluit omtrent de geestelijken, die met afzetting bedreigd werden, wanneer zij afweken van de rechtzinnige kerkleer, enz. Eindelijk deed ook de verdorvenheid van zijn Hof hem zeer dalen in de volksgunst.

Frederik Willem III, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 3den Augustus 1770, trad den 24sten December 1793 in het huwelijk met *Louise van Mecklenburg-Strelitz*, aanvaardde de regeering in 1797, voegde zich den 3den November 1805 voorwaardelijk en in het geheim bij de coalitie tegen Frankrijk, maar sloot reeds den 15den December daaraanvolgende te Weenen een voorloopige overeenkomst met genoemd rijk, waarbij hij Ansbach aan Beieren, Kleef en Neuchâtel aan Frankrijk afstond, en daarvoor geheel Hannover ontving. Toen Pruisen den 1sten April 1806 dit land bezette, ontving het een oorlogsverklaring van Engeland, welke echter weer ingetrokken werd. De stichting van den Rijnbond, waaraan Pruisen door het oprichten van een Noord-Duitschen Bond een tegenwicht wilde geven, de teruggave van Hannover aan Engeland en het voortdurend verblijf van Fransche soldaten in Duitschland deden een oorlog tegen Frankrijk ontstaan. De veldslagen bij Jena en bij Auerstädt gaven aan de Franschen de heerschappij in handen, en de vrede van Tilsit (9 Juli 1807) kwam den koning op de helft van zijn grondgebied te staan (Zie *Napoleon*). Toen hij tegen het einde van 1809 te Berlijn terugkeerde, trachtte hij den geheelen staat te hervormen onder medewerking van *Stein* en later van *Hardenberg.* Door den nood gedwongen, sloot hij den 24sten Februari 1812 een of- en defensief verbond met *Napoleon* en stond hem bij met 30000 man in den oorlog tegen Rusland. Een overeenkomst, door *York*, den bevelhebber dezer manschappen, den 30sten December 1812 op eigen gezag met den Russischen generaal *Diebitsj* gesloten, redde dat korps van een dreigenden ondergang, daar het nu als onzijdig werd beschouwd. De koning was eerst genoodzaakt die maatregelen af te keuren, doch verklaarde later, toen hij zijn zetel naar Breslau verlegd had (Januari 1813), dat hij zijn zegel hechtte aan dat vaderlandslievend bedrijf. Daarop volgde den 3den en 4den Februari en den 17den Maart een oproeping des volks, een of- en defensief verbond met Rusland, een oorlogsverklaring aan Frankrijk en de strijd voor de onafhankelijkheid (zie *Pruisen*). Hij overleed den 7den Juni 1840. Na den dood zijner gemalin (19 Juli 1810) had hij een morganatisch huwelijk gesloten met gravin *Auguste von Harrach* (vorstin *von Lignietz*).

Frederik Willem IV, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 15den October 1795, nam deel aan de veldtochten van 1813 en 1814, trad in 1823 in het huwelijk met *Elizabeth van Beieren*, welke hem geen kinderen schonk, verleende na zijn troonsbeklimming (1840) een algemeene amnestie voor staatkundige overtredingen. maakte een einde aan den strijd met den Heiligen Stoel, lokte geleerde mannen, zooals *Schelling*, *Rückert*, *Tieck*, *Cornelius* enz., naar Berlijn, verschafte aan de drukpers meer vrijheid, riep in 1842 de Gedeputeerde Staten der Provinciale Landdagen naar de hoofdstad, om gezamenlijk te beraadslagen, maar wekte door zijn ingenomenheid met den „Christelijk-Germaanschen Staat" veel wantrouwen. Allengs krachtiger openbaarde zich het verlangen naar een grondwet, en de opening van den Landdag, door de verordening van den 3den Februari 1847 samengeroepen, was onvoldoende, om het te bevredigen. De volksbeweging van Maart 1848 dwong echter den koning te geven, wat hij geweigerd had vrijwillig te verleenen. De censuur der drukpers werd opgeheven. De woelingen te Berlijn ontaardden in straatgevechten, waarna de koning rondreed met de Duitsche vaan (zwart-rood-goud) en het denkbeeld goedkeurde, dat Pruisen zich moest oplossen in Duitschland. Den 28sten Maart 1849 werd hij door de meerderheid der Nationale Vergadering te Frankfort aan den Main tot Duitsch Keizer verkozen, doch hij wees die waardigheid van de hand (zie *Duitschland* en *Pruisen*). Bij herhaling werd zijn leven door een moordaanslag bedreigd, den 26sten Juli 1844 door *Tschech* en den 22sten Mei 1850 door *Sefeloge.* Toen hij in 1857 in Bohemen een badplaats en daarna bij drukkende hitte het Hof te Weenen bezocht had, werd hij op het kasteel Pillnitz bij Dresden door een aanval van beroerte getroffen. Hierdoor hadden zijn geestvermogens zoo geleden, dat hij den 23sten October van dat jaar zijn broeder *Willem* met het regeeringsbeleid belastte. Hij overleed den 2den Januari 1861. Hoewel onder zijn regeering dus belangrijke gebeurtenissen hebben plaats gegrepen, was zijn aandeel daaraan slechts passief.

Frederik, koning van Zweden en zoon van

landgraaf *Karel van Hessen*, werd geboren te Kassel den 28sten April 1676, nam deel aan den Spaanschen Successie-oorlog en streed dapper bij Höchstädt, Oudenaarde en Malplaquet. Hij trad in 1715 in het huwelijk met *Ulrika Eleonora*, een dochter van koning *Karel XI* van Zweden, begaf zich als generalissimus in Zweedschen dienst en werd den 24sten Maart 1720 met goedkeuring der Standen tot koning van Zweden benoemd. Hij werd in 1730 tevens landgraaf van Hessen-Kassel, verloor in een oorlog tegen Rusland een gedeelte van Finland en overleed den 25sten Maart 1751 te Stockholm.

Frederik I, koning van Denemarken en Noorwegen, een zoon van *Christiaan I*, werd geboren den 7den October 1471 en met zijn broeder *Hans* in 1482 als hertog in Sleeswijk en Holstein erkend, welke hertogdommen in 1490 tusschen de broeders verdeeld werden. In 1523 werd hij te Viborg als koning van Denemarken en Noorwegen, na veel concessies aan adel een Rijksraad, gehuldigd. Onder zijn regeering won de Hervorming in zijn landen veld. Hij overleed den 10den April 1532.

Frederik II, koning van Denemarken en Noorwegen en zoon van *Christiaan III*, werd geboren den 1sten Juli 1534, overwon, na bij zijn troonsbestijging veel privileges te hebben moeten schenken, de Ditmarschen, oorloogde zonder door hem gewenschte gevolgen tegen de Zweden, ondersteunde landbouw en handel en overleed den 3den April 1588.

Frederik III, een kleinzoon van den voorgaande en zoon van *Christiaan IV*, geboren den 18den Maart 1609, werd reeds vroeg coadjutor van Bremen, Verden en Halberstadt, in 1634 aartsbisschop van Bremen en in 1635 bisschop van Verden. Deze waardigheden werden hem echter door de bezetting der Zweden (1645) ontnomen. Toen zijn vader in 1648 overleed, volgde hij dezen op als koning van Denemarken. De door hem in 1657 begonnen oorlog met *Karel X Gustaaf* verliep ongelukkig en eindigde reeds in het begin van 1658 met den vrede van Roeskilde, waarbij *Frederik* grondgebied moest afstaan. Toen echter de Zweden den vrede na eenige maanden verbraken, bood *Frederik* dapper tegenstand, zoodat Zweden bij den vrede van Kopenhagen (27 Mei 1660) een groot gedeelte van het veroverde moest teruggeven. Een Rijksdag, die bijeengeroepen was tot reorganisatie der financiën, leger, vloot en handel, besloot Denemarken tot een souvereine erfelijke monarchie te maken. In het bezit van onbeperkte macht, brak *Frederik* de heerschappij van den adel en verbeterde financiën, rechtspraak en leger. In 1667 kreeg hij Oldenburg en Delmenhorst. Hij overleed den 9den Februari 1670 te Kopenhagen.

Frederik IV, een kleinzoon van den voorgaande en zoon van *Christiaan V*, werd geboren te Kopenhagen den 11den October 1671, aanvaardde de regeering den 25sten Augustus 1699, verbond zich met *Augustus II* van Saksen en *Peter I* van Rusland tegen *Karel XII* van Zweden, moest zich bij den vrede van Travendahl (18 Augustus 1700) uit dit bondgenootschap losmaken, vernieuwde het in 1709, verkreeg bij den vrede van Frederiksborg (3 Juli 1720) een gedeelte van Sleeswijk en overleed den 12den October 1730 te Odense.

Frederik V, een kleinzoon van den voorgaande en zoon van *Christiaan VI*, werd geboren den 31sten Maart 1723 en aanvaardde het bewind in 1746. Door de politiek van zijn minister *Bernstorff* bleef Denemarken onder zijn regeering voor oorlogen gespaard. Hij vertegenwoordigde het zoogenaamde „verlichte despotisme", trachtte de kolonisatie van Jutland en den overzeeschen handel te steunen en toonde o.a. door *Klopstock* naar Denemarken te roepen, veel belangstelling in kunst en wetenschappen. Hij overleed den 14den Januari 1766.

Frederik VI, een kleinzoon van den voorgaande en zoon van *Christiaan VII*, werd geboren den 28sten Januari 1768 te Kopenhagen, had een treurige jeugd onder voogdijschap van zijn grootmoeder en oom (zie *Karoline Mathilde* en *Juliane Marie*) en bewerkte door een paleisrevolutie zijn benoeming tot regent over zijn zwakhoofdigen vader. De eerste tijd van zijn regentschap kenmerkte zich door talrijke hervormingen (van 1788—1800 afschaffing der lijfeigenschap, 1790 algemeene persvrijheid, 1792 afschaffing van den slavenhandel in de koloniën enz.). Een korte oorlog met Zweden (1788) uitgezonderd, bleef de vrede bewaard. Toen zijn raadsman *van Bernstorff* overleden was, voerde diens zoon een geheel andere politiek, waardoor Denemarken in oorlogen met Engeland en Zweden geraakte en Noorwegen en Helgoland verloor. Het in ruil daarvoor gegeven Voor-Pommeren stond hij in ruil af aan Pruisen tegen Lauenburg. Als koning (1808) verzette hij zich tegen iedere beperking van zijn absolute macht en stond eerst in 1834 de invoering van Provinciale Staten toe. Hij overleed den 3den December 1839 zonder mannelijke erfgenamen.

Frederik VII, een achterneef van den voorgaande, werd geboren den 6den October 1808 te Kopenhagen en bewerkte dadelijk na zijn troonsbestijging (1848) een opstand in de hertogdommen (zie *Sleeswijk-Holstein, geschiedenis*), die echter mislukte. In Denemarken was *Frederik*, die door de grondwet van den 5den Juni 1849 het bestuur op een constitutioneel-democratischen grondslag vestigde, zeer populair; overigens liet hij de politiek aan zijn ministers over en wijdde zich liever aan de studie der Noorsche oudheden waarover hij belangrijke werken schreef. Na zijn beide eerste huwelijken trouwde hij in 1850 morganatisch met demoiselle *Rasmussen*, later gravin *Danner*. Hij overleed den 15den November 1863 te Glücksburg.

Frederik VIII, koning van Denemarken, werd den 3den Juni 1843 te Kopenhagen geboren en was gedurende den oorlog met Duitschland in 1864 luitenant in Jutland. Later inspecteur-generaal van het Deensche leger, heeft hij meermalen voor zijn vader *Christiaan IX* het regentschap gevoerd. In 1869 huwde hij met prinses *Louise van Zweden*, nicht van koning *Oskar*.

Van zijn drie zonen is de tegenwoordige kroonprins *Christiaan* gehuwd met hertogin *Alexandrine van Mecklenburg*, zijn tweede zoon is koning *Hakon* van Noorwegen, gehuwd met een dochter van den koning van Engeland. Van zijn vier dochters is de oudste gehuwd met prins *Frederik van Schaumburg-Lippe*, de tweede *Ingeborg*

met prins *Karel* van Zweden. den derden zoon van koning *Oskar*; zijn jongste dochter *Dagmar* is nog slechts 15 jaar. Na den dood zijns vaders volgde hij dezen den 30sten Januari 1906 als koning op. Koning *Frederik* heeft bij de parlementaire moeilijkheden in Denemarken herhaaldelijk getoond meer liberale denkbeelden te hebben dan zijn overleden vader, zoodat de thans aan het bewind zijnde linkerzijde van hem meer tegemoetkoming heeft te verwachten; hij is in Jutland zeer populair.

Frederik I *de Strijdbare*, keurvorst van *Saksen*, een zoon van markgraaf *Frederik den Gestrenge van Meiszen*, werd geboren te Altenburg den 29sten Maart 1369 en bracht den 13den November 1382 te Chemnitz met zijn broeders een verdeeling tot stand, waardoor hij het Oosterland, de mark Landsberg, een gedeelte van Voigtland, eenige steden in Thüringen en de voogdijschap Kobnrg verkreeg. Door koop voegden de broeders Saalfeld en Koningsbergen aan hun bezittingen toe, die na den dood van hun oom, *Willem den Eenoogige*, nog met het hun ontbrekende deel van Meiszen vermeerderd werden. Toen zijn beide broeders kinderloos overleden waren, werd hij meester over het geheele gebied. Zijn bijstand in den Hussietenoorlog was voor keizer *Sigismund* van zooveel belang, dat deze hem met de keurvorstelijke waardigheid en met het hertogdom Saksen beloonde. Een lichtpunt in de geschiedenis van zijn bestuur is de stichting der universiteit te Leipzig in 1409. In 1426 leed hij bij Aussig de nederlaag tegen de Hussieten, en men meent, dat verdriet over deze rampen zijn dood bespoedigde (4 Januari 1428).

Frederik II *de Zachtmoedige*, een zoon van den voorgaande en stamvader der *Ernestijnsche* en *Albertijnsche lijnen*, werd geboren den 22sten Augustus 1412, aanvaardde in 1428 het bewind over het hertogdom Saksen en dat der overige landen als voogd over zijn minderjarige broeders. Nadat aan de invallen der Hussieten een einde was gekomen, ontstond er tusschen de broeders twist. *Sigismund* verbond zich met den opstandigen burggraaf van *Meiszen* en heer *van Plauen*, zoodat hij in 1437 gevangen genomen werd. Weliswaar werd hij, omdat hij tot den geestelijken stand was overgegaan, in 1440 bisschop van Würzburg, maar drie jaar later moest hij wegens zijn onzedelijken levenswandel aftreden en begon hij nieuwe aanslagen tegen zijn broeders, die hem nu tot zijn dood (1463) gevangen hielden. De door den kinderloozen *Frederik den Vreedzame* nagelaten erfenis, waardoor in 1440 ten laatsten male alle Wettinische landen onder één bestuur kwamen, gaf toen aanleiding tot een strijd tusschen de beide nog overige broeders *Frederik* en *Willem*. Deze strijd brak in 1445 uit en eindigde eerst 6 jaar later. *Frederik* overleed den 7den September 1464 en liet twee zonen na, *Ernst* en *Albert*.

Frederik III *de Wijze*, keurvorst van Saksen, een zoon van keurvorst *Ernst*, werd geboren te Torgau den 17den Januari 1463 en ontving in 1486 de keurvorstelijke waardigheid, terwijl hij de overige landen gemeenschappelijk bestuurde met zijn broeder *Jan*. Hij was een voorstander der wetenschappen, stichtte de universiteit te Wittenberg en beschermde *Luther*, zonder diens leer te omhelzen. Tot driemaal toe was hij vicaris des Rijks, maar wees de keizerskroon van de hand, hoewel zij hem na den dood van *Maximiliaan I* werd aangeboden. Hij overleed den 5den Mei 1525.

Frederik August I *de Rechtvaardige* (eerst keurvorst), koning van Saksen, werd geboren te Dresden den 23sten December 1750, was een zoon van keurvorst *Frederik Christiaan*, volgde dezen op onder voogdijschap van zijn oom, prins *Xaverius*, den 17den December 1763, nam den 15den September 1768 zelf de teugels van het bewind in handen, schaarde zich in den Beierschen Successie-oorlog aan de zijde van *Frederik den Groote*, wees in 1791 de kroon van Polen van de hand, nam in 1793 en vervolgens deel aan den oorlog van Duitschland tegen Frankrijk en onderteekende het verdrag van wapenstilstand en onzijdigheid tusschen Opper-Saksen en Frankrijk (zie *Saksen*). Wel verbond hij zich in 1806 met Pruisen en Frankrijk, maar sloot den 11den December van dat jaar te Posen vrede met *Napoleon*, verkreeg den titel van koning, voegde zich bij den Rijnbond en verwierf bij den vrede van Tilsit (1807) het hertogdom Warschau, waar hij echter nooit in den waren zin des woords geregeerd heeft. Gedurende den oorlog van 1809 vluchtte hij voor de Oostenrijkers naar Frankfort aan den Main. Toen in 1813 Saksen het tooneel van den oorlog werd, begaf hij zich eerst naar Plauen, toen naar Regensburg en ten slotte naar Praag. Na den slag bij Lützen keerde hij naar Dresden terug. Later volgde hij *Napoleon* naar Leipzig. Als trouwe bondgenoot van *Napoleon* werd hij na den Volkenslag bij Leipzig de gevangene van keizer *Alexander* van Rusland en hield te Presburg zijn verblijf. Door een besluit van het Congres te Weenen moest hij de helft van zijn grondgebied aan Pruisen afstaan. Vervolgens keerde hij den 7den Juni 1815 terug naar zijn hoofdstad, waar hij den 5den Mei 1827 overleed.

Frederik August II, koning van Saksen, een zoon van prins *Maximiliaan* (een broeder van den voorgaande), werd geboren den 18den Mei 1797, ging tijdens den oorlog tegen Oostenrijk naar Frankfort en in 1815 naar Dijon, vanwaar hij nog in hetzelfde jaar naar Dresden terugkeerde. Den 30sten September 1830 werd hij benoemd tot mederegent van koning *Anton*, bracht met de Standen des lands een constitutie in gereedheid en hervormde de rechtspleging en het binnenlandsch bestuur. Toen hij den troon beklommen had (6 Juni 1836), volgde hij een gematigd vrijzinnige richting, maar kon hierdoor den storm van 1848 niet afwenden van Saksen. Nadat in Mei de opstand beteugeld was, volgde in 1849 een geweldige reactie. Hij was gehuwd (1819) met aartshertogin *Carolina van Oostenrijk* († 22 Mei 1832) en vervolgens (1832) met *Maria van Beieren* († 13 September 1877) en overleed den 9den Augustus 1854 te Brennbüchl in Tirol tengevolge van het omvallen van een wagen.

Frederik August III, koning van Saksen, werd den 25sten Mei 1865 als zoon van koning *George* en de Portugeesche infante *Maria Anna* geboren, studeerde te Straatsburg en Leipzig en begaf zich daarna in militairen dienst, waarin hij

opklom tot generaal van het 18de legercorps. Den 15den October 1904 volgde hij zijn vader als koning op. Zijn (21 November 1891) gesloten huwelijk met aartshertogin *Louise van Toskane*, waaruit vijf kinderen geboren zijn, werd wegens echtbreuk der kroonprinses met den Franschen gouverneur van den prins, den Belg *André Giron*, ontbonden (11 Februari 1903). De voormalige kroonprinses kreeg den 15den Juli den titel gravin *van Montignoso*; den 4den Mei 1903 beviel zij te Lindau van een dochter, *Anna Monica*, die als prinses van het Saksische Huis beschouwd wordt. De gravin *van Montignoso* huwde in September 1907 te Londen opnieuw en wel met den Italiaanschen musicus *Toselli*.

Frederik I, *Willem Karel* (van 1797—1803 hertog, van 1803—1806 keurvorst, van 1806—1816) koning van Württemberg, een zoon van hertog *Frederik Eugenius van Württemberg*, werd geboren den 6den November 1754 te Treptow, nam in Pruisischen dienst deel aan den Beierschen Successie-oorlog en trad in 1787 als luitenant-generaal in Russischen dienst. Hij beklom den 23sten December 1797 den hertogelijken troon, bestendigde het bestuur van het land en sloot zich aan bij de tweede coalitie tegen Frankrijk. Na den vrede van Luneville wist hij niet alleen zich tot keurvorst te verheffen, maar hij verkreeg schadeloosstelling voor het verlies van land aan den linkeroever van den Rijn. Dezen nieuw verkregen landen gaf hij onder den naam van „Nieuw-Württemberg" een afzonderlijk bestuur. Door zich bij *Napoleon* en den Rijnbond aan te sluiten, vergrootte hij nogmaals zijn grondgebied. Den 1den Januari 1806 nam hij den koningstitel aan. Door zijn deelneming aan den oorlog tegen Pruisen en het huwelijk van zijn dochter met koning *Jerome* wist hij de gunst van *Napoleon* te winnen, die hem nog meer grondgebied schonk. De samensmelting van al die vermeerderingen voerde hij op zoo strenge wijze door, dat al zijn onderdanen hem haatten. Ook Oud-Württemberg spaarde hij niet; de door hem bezworen constitutie werd opgeheven. In den Bevrijdingsoorlog sloot *Frederik* zich eerst na den slag bij Leipzig bij de geällieerden aan, waardoor hij bereikte, dat hem bij het verdrag van Fulda (2 November 1813) alle bezittingen gewaarborgd werden. Zijn verzet tegen een grondwet op het Congres te Weenen was vergeefsch. Hij overleed den 30sten October 1816.

Frederik I, keurvorst *van Brandenburg*, geboren in 1371, volgde in 1398 zijn vader als *Frederik VI* op in het vorstendom Ansbach, streed in 1396 tegen de Turken, werkte mede aan de afzetting van koning *Wenzel* en steunde koning *Siegmund* van Hongarije bij diens candidatuur naar de keizerskroon (20 September 1410). Tot belooning ook voor verder bewezen diensten droeg de keizer hem den 8sten Juli 1411 het bestuur van het keurvorstendom Brandenburg op, waarmede hij den 18den April 1417 erfelijk werd beleend. Nadat hij 1412-1414 den wederspannigen adel tot kalmte had gebracht, bekommerde zich weinig meer om zijn land en hield hij zich liever met de Rijkszaken bezig. In 1418 was hij Rijksbestuurder en later meermalen aanvoerder van Duitsche legers in de Hussieten-oorlogen en veroorzaakte da door invallen van dezen in de Marken (1432). Evenmin gelukten zijn plannen de macht van zijn Huis te vergrooten; doordat *Siegmund* Keur-Saksen aan *Frederik van Meissen* schonk, geraakte hij met den keizer in onmin. Na diens dood (1438) dong hij naar de keizerskroon, maar werd noch in 1438, noch in 1440 gekozen. Hij overleed den 21sten September 1440 te Karlsburg.

Frederik Willem, *de Groote Keurvorst* van Brandenburg, werd geboren den 16den Februari 1628 te Kölnn en ontving zijn opleiding van zeer bekwame mannen. Van zeer grooten invloed voor zijn volgend leven was zijn driejarig verblijf in de Nederlanden aan de hoogeschool te Leiden, aan het Hof en in het gevolg van den stadhouder *Frederik Hendrik*. Toen hij den 1sten December 1640 aan de regeering kwam, had hij dadelijk groote moeilijkheden: Polen wilde hem slechts onder harde voorwaarden met Pruisen beleenen, in Kleef streden Hollanders en Spanjaarden, de Mark was verwoest en grootendeels door Zweden bezet, terwijl zijn troepen nog meer dan de vijanden huisbielden. Door verstand en energie kwam hij die moeilijkheden te boven, verkreeg in 1641 door beleening Pruisen, sloot een wapenstilstand met Zweden, vormde een nieuw leger, waarmede hij de Marken in rust hield en wist voor zijn westelijke landen neutraliteit te verkrijgen. Om den vrede van Munster te vergemakkelijken, offerde hij Voor-Pommeren en den Odermond en daarmede zijn zeehandelsplannen op. Van de Pommersche erfenis kreeg hij slechts Achter-Pommeren en als schadeloosstelling de bisdommen Halberstadt, Minden en Kammin. Zijn pogingen, om na den vrede de grondslagen voor een goed geordend staatsbestuur te leggen en de rampen, door den oorlog aangebracht, te verzachten, werden gestoord door den Zweedsch-Poolschen Oorlog. Hij nam een zelfstandige positie in, bevocht met Zweden de overwinning bij Warschau (28—30 Juli 1656) en werd door *Karel X Gustaaf* als souverein van Pruisen erkend, welke erkenning ook geschiedde door Polen bij het verdrag van Wehlau (19 September 1657). Bij den vrede van Oliva (3 Mei 1660), die aan den Coalitie-oorlog tegen Zweden een einde maakte, verkreeg hij het voordeel, dat Pruisen onafhankelijk werd van Polen. Na den vrede werden de rechten en privileges der standen in de afzonderlijke landschappen beperkt en de grondslag gelegd tot den nieuwen Brandenburgsch-Pruisischen staat. De standen der Mark en omgeving schikten zich gemakkelijk, maar moeilijkheden gaven die van Pruisen, waar de Standen, als strenge Lutheranen den Gereformeerden keurvorst niet als souverein wilden erkennen, en de Polen op hun privileges stonden. Eerst toen er tweespalt gekomen was in de oppositie, werd de keurvorst, die met een groot leger in Koningsbergen verscheen, in 1663 gehuldigd. Door nieuwe belastingen kreeg hij de middelen, om een staand leger te onderhouden, dat door aanwervingen in oorlogstijd gemakkelijk op 20000 man gebracht kon worden. Op alle mogelijke wijzen trachtte hij landbouw, handel en nijverheid te steunen, terwijl hij de welvaart poogde te verhoogen met hulp van de verschillende kerkgenootschappen. Het meest lag hem de ontwikkeling van een land- en zeehandel aan het hart, waar-

voor hij het Müllroser-kanaal aanlegde, een post instelde, een marine en overzeesche kolonies en een Afrikaansche handelsmaatschappij oprichtte. Maar zijn middelen waren te gering, om ook maar eenigermate zijn ver strekkende plannen te kunnen verwezenlijken. Daarentegen schiep hij een fiink ambtenaren- en officierkorps.

Niettegenstaande zijn rusteloos werken in het binnenland, volgde hij nauwkeurig alle politieke gebeurtenissen in Europa; toen *Lodewijk XIV* in 1672 de Nederlanden met een overmacht van troepen aanviel, kwam de Groote Keurvorst zijn nabuur te hulp, daar hij diens beteekenis als bolwerk van de Duitsche onafhankelijkheid volkomen doorzag. Doordat de keizer zich in het geheim tot neutraliteit verbonden had, kon hij niet rechtstreeks hulp verleenen; het Fransche leger drong diep in Westfalen door. De vrede van Vossem (16 Juni 1673) was voor *Frederik* voordeelig. Den 1sten Juli 1674 sloot hij zich opnieuw bij de coalitie tegen Frankrijk aan, maar de met de keizerlijke troepen ondernomen veldtocht had geen succes en eindigde met den smadelijken terugtocht uit den Elzas. Door de invallen der Zweden in de Marken van den Rijn geroepen, herstelde hij den roep van Brandenburg's oorlogsroem door de overrompeling van Ratenow (25 Juni 1675) en den slag bij Fehrbellin (28 Juni). Van 1675—1678 veroverde hij alle vestingen in Voor-Pommeren, ook het zeer versterkte Stettin, en dreef in den winterveldtocht van 1678—1679 de Zweden naar Lijfland terug. Den prijs van deze inspanningen en offers, Pommeren, moest hij echter bij den vrede van St. Germain (29 Juni 1697) weder teruggeven. Hierdoor ontmoedigd en iederen tegenstand tegen *Lodewijk XIV* voor nutteloos houdend, sloot hij zich nauw bij Frankrijk aan, verbond zich heimelijk, om *Lodewijk XIV* bij een nieuwe keizerskeuze zijn steun te geven en weigerde hardnekkig aan eenige coalitie tegen dezen deel te nemen. Met Spanje en de Nederlanden raakte hij over financieele kwesties en de stichting van koloniën in Guinea in onmin en maakte tegenover den keizer aanspraak op schadevergoeding voor zijn erfrecht op Silezië. Doch toen in 1685 de troonsbestijging van den Katholieken *Jacobus II* in Engeland en de opheffing van het Edict van Nantes de Protestantsche belangen bedreigden, sloot *Frederik* een verbond met de Nederlanden en den keizer, zag tegen afstand van den Schwiebuser Kreis van zijn aanspraken op Silezië af en zond zelfs een hulpkorps van 8000 man tegen de Turken. Door het Edict van Postdam (8 November 1685) noodigde hij de uit Frankrijk vluchtende Hugenoten uit zich in zijn staten te vestigen, aan welke uitnoodiging meer dan 15 000 gehoor gaven. Het uitbreken van den nieuwen oorlog heeft *Frederik*, die den 9den Mei 1688 te Postdam overleed, niet meer beleefd. Hij was tweemaal gehuwd geweest, n.l. van 1646—1667 met *Louise Henriette*, prinses *van Oranje*, en van 1668 af met *Dorothea van Luneberg*, geboren prinses van *Holstein-Glücksburg*. Hij was de grondlegger der grootheid van Pruisen, onderscheidde zich door matigheid, opgeruimdheid, vroomheid en verdraagzaamheid en heeft niet alleen zijn grondgebied aanmerkelijk uitgebreid, maar ook de welvaart der ingezetenen met kracht bevorderd. Het standbeeld, in 1700 ter zijner eer te Berlijn verrezen, is gemodelleerd door *Schlüter* en gegoten door *Johann Jacobi*.

Frederik I, *Willem Lodewijk*, groothertog *van Baden*, tweede zoon van groothertog *Leopold* uit diens eerste huwelijk met de Zweedsche prinses *Sophie*, werd geboren den 9den September 1826, en toen krankzinnigheid zijn ouderen broeder *Lodewijk* († 22 Januari 1858) ongeschikt maakte voor de regeering, werd hij in diens plaats tot kroonprins benoemd. Hij werd opvolger zijns vaders den 24sten April 1852, eerst als prins-regent, den 5den September 1856 als groothertog, hief den staat van beleg op, deed de constitutie weder in volle werking treden en benoemde in Maart 1860 uit de leden der vrijzinnige oppositie een nieuw Kabinet. Daarna heeft hij met ijver gewerkt aan de hervorming van het binnenlandsch bestuur. Den 20sten September 1856 trad hij in het huwelijk met *Louise van Pruisen*, een dochter van den lateren keizer *Wilhelm I*. Onder de algemeene deelneming van het geheele Duitsche volk vierde *Frederik* in 1902 zijn vijftigjarig regeerings-jubileum, terwijl zijn gouden bruiloft (1906) tot nieuwe sympathie-betuigingen aanleiding gaf. Hij overleed na een langdurige ongesteldheid den 28sten September 1907. *Frederik* is een der eerste voorstanders van één grooten Duitschen staat geweest en heeft veel bijgedragen tot de eenheid van Duitschland. Hij was het, die den 18den Januari 1871 het eerste „Hoch" op den keizer uitbracht.

Frederik II, *Wilhelm*, groothertog van Baden, zoon van den voorgaande, werd den 9den Juli 1857 geboren, is sedert 1885 gehuwd met prinses *Hilda van Nassau*, dochter van den groothertog van Luxemburg, en was van 1897—1902 generaal van het 8ste legercorps in Koblenz. Daarna woonde hij te Karlsruhe, als erfgroothertog, totdat hij den 28sten September 1907 bij het overlijden zijns vaders dezen als groothertog *Frederik II* opvolgde. Daar zijn huwelijk kinderloos is, werd prins *Max van Baden*, een zoon van zijn in 1897 overleden oom *Willem*, erfgroothertog.

Frederik, *August*, groothertog van Oldenburg, werd den 16den Mei 1852 geboren, kwam den 13den Juni 1900 door den dood zijns vaders aan de regeering en is een ijverig werker voor de Duitsche marine. Van den 18den Februari 1878 tot den 28sten Augustus 1895 was hij gehuwd met prinses *Elizabeth van Pruisen*, die hem een dochter schonk, en sinds den 24sten October 1896 met hertogin *Elizabeth van Mecklenburg-Schwerin*, een zuster van prins *Hendrik der Nederlanden* ,die hem twee kinderen schonk.

Frederik, *Wilhelm*, hertog *van Brunswijk*, de jongste zoon van hertog *Karel Willem Ferdinand*, werd geboren den 9den October 1771, streed in 1792 en later in Pruisischen dienst tegen Frankrijk, o. a. in 1806 bij Auerstädt, en geraakte met het korps van *Blücher* bij Lübeck in krijgsgevangenschap. Nadat hij in 1805 het vorstendom Oels geërfd had, werd hij den 10den November 1806 de opvolger van zijn vader als hertog *van Brunswijk*. Doch *Napoleon* verklaarde hem vervallen van het bewind, waarna *Frederik* bij het uitbarsten van den oorlog van 1809 een vrijkorps van 1500 man wierf in Bohemen, na den wapen-

stilstand van Znaim (12 Juli 1809) zich daarmede een weg baande naar Brunswijk, bij Oelpen generaal *Reubel* met 6000 man versloeg en talrijke overwinningen behalend, door Hannover en bij Nienburg over de Wezer trok. Terwijl een deel van zijn korps naar Bremen oprukte, zette hij zijn tocht door Oldenburg voort, maakte zich bij Elsfleth van eenige vaartuigen meester en zeilde onder Engelsche vlag naar Helgoland, vanwaar Engelsche schepen hem en zijn troepen naar Groot-Brittannië overbrachten. Het Parlement schonk hem uit bewondering een jaargeld van 84000 gld. Zijn korps ging over in Engelschen dienst en streed in Spanje en Portugal. Hij keerde echter den 21sten December 1813 naar Brunswijk terug en sneuvelde bij Quatre Bras den 16den Juni 1815.

Frederik II, landgraaf *van Hessen*, een zoon van landgraaf *Willem VIII*, werd geboren den 14den Augustus 1720, omhelsde als kroonprins den R. Katholieken godsdienst, vocht in den Oostenrijkschen Successie-Oorlog tegen de Franschen, in 1754—1756 in Schotland tegen de *Stuarts*, trad in 1756 in Pruisischen dienst en aanvaardde het bewind in 1760. Hij leverde aan Groot-Brittannië 12000 Hessische soldaten tegen betaling van 22 millioen thaler, besteedde aanzienlijke sommen aan de verfraaiing van Kassel en stichtte het Museum Fredericianum. Hij overleed den 31sten October 1785.

Frederik Willem I, keurvorst van Hessen, werd geboren den 20sten Augustus 1802, als zoon van keurvorst *Willem II*, en den 30sten September 1831 benoemd tot medéregent. Eerst populair, veranderde zulks spoedig door de reactionnaire wijze, waarop hij optrad, en zijn strijd met de volksvertegenwoordiging. Zijn morganatisch huwelijk met *Gertrud Falkenstein*, die hij in 1831 tot gravin *von Schaumberg*, later tot vorstin *von Hanau* verhief, gaf tot onlusten aanleiding. Na den dood zijns vaders (20 November 1847) keurvorst geworden, trachtte hij zich steeds van de grondwet te ontdoen, maar hij werd in 1848 gedwongen een ministerie te vormen uit de constitutioneele oppositie. Toen de reactie in Duitschland hoogtij vierde, ontsloeg hij het ministerie, hief den 27sten December de grondwet van 1831 op en vaardigde in April 1852 een nieuwe uit, die twee Kamers invoerde. De twist tusschen deze en de regeering bleef voortduren; niettegenstaande den raad van Pruisen den volkswenschen te gemoet te komen door herstel van de grondwet van 1831, werd in Mei 1860 een nieuwe constitutie uitgevaardigd. De verkiezingen liepen driemaal op een nederlaag der regeering uit en Oostenrijk en Pruisen traden nu op tegen de willekeur van den keurvorst. Een schrijven aan dezen van Pruisen's koning werd zoo opgenomen, dat Pruisen als genoegdoening het ontslag van het ministerie eischte en bij niet voldoening daaraan twee legerkorpsen mobiliseerde. Daarop gaf *Frederik* toe, ontsloeg in Mei 1862 het ministerie en herstelde de constitutie van 1831. In den oorlog van 1866 stond hij aan de zijde van Oostenrijk en weigerde ook na de bezetting van Kassel, zich bij den nieuwen Pruisischen Bond aan te sluiten. Daar hij toch in zijn residentie bleef, werd hij als staatstgevangene naar Stettin gebracht, waar hij na den vrede van Praag en de annexatie van Keur-Hessen door Pruisen, in September 1866 een verdrag sloot, waarbij hij tegen een financiëele vergoeding zijn onderdanen van hun eed ontsloeg. Nadat hij steeds tegen Pruisen was blijven agiteeren, overleed hij den 6den Januari 1875 te Praag.

Frederik *de Gebetene* of *de Dappere*, markgraaf *van Meiszen* en landgraaf *van Thüringen*, werd geboren in 1257 als zoon van *Albrecht den Ontaarde* landgraaf *van Thüringen*, en van *Margaretha*, een dochter van keizer *Frederik II*. Zijn moeder beet hem, naar men verhaalt van bittere smart in de wang, toen hij de vlucht moest nemen, om zich aan de vervolgingen van zijn vader te onttrekken. Met zijn broeder *Diezmann* oorloogde hij tegen zijn vader, die hem wilde onterven, daarna tegen keizer *Adolf van Nassau*, aan wien zijn vader Thüringen verkocht had, alsmede tegen diens opvolger *Albrecht I*, wiens leger hij bij Lucka (31 Mei 1307) de nederlaag toebracht, kwam na den dood van *Diezmann* (1307) in het volle bezit van Meiszen, de Lausitz en Thüringen, vereenigde de rijkssteden Altenburg, Chemnitz en Zwickau met zijn landen, verloor de Nederlausitz aan markgraaf *Otto van Brandenburg*, werd in 1322 door een zielsziekte aangetast en overleed te Eisenach den 16den November 1324.

Frederik II *de Ernstige*, een zoon van den voorgaande, werd geboren in 1310, kwam in 1324 aan het bewind onder de voogdijschap van zijn moeder *Elizabeth van Arnshaugk*, werd door de Beiersche partij na den dood van keizer *Lodewijk* tot diens opvolger bestemd, maar deed hiervan afstand ten gunste van *Karel IV*. Hij vergrootte zijn bezittingen met het graafschap Orlamünde en Landsberg. Hij overleed den 18den November 1349.

Frederik III *de Gestrenge*, oudste zoon van den voorgaande, werd geboren den 6den October 1331, kwam in 1349 aan het bewind, ook ten behoeve van zijn jongere broeders (*Balthasar* † 1406, *Willem* † 1407), verkreeg door zijn huwelijk met *Catharina van Henneberg* een groot gedeelte van het voogdschap Koburg en overleed den 30sten Mei 1381. Zijn zoon en opvolger was *Frederik de Strijdbare*, boven reeds vermeld.

Frederik I *de Overwinnaar*, door zijn vijanden *de Booze Frits* genaamd, keurvorst *van de Palts* werd geboren den 1sten Augustus 1425 als tweede zoon van *Lodewijk III den Gebaarde*, bestuurde na den dood van zijn ouderen broeder *Lodewijk* het keurvorstendom Palts en werd in 1452 door de Standen voor levenslang met de regeering belast onder voorwaarde, dat hij zijn neef *Phillips* als zoon en opvolger erkennen zou. Keizer *Frederik III* kwam daartegen in verzet en de keurvorst werd in den ban gedaan. Verder ondersteunde hij den afgezetten aartsbisschop van Mainz, *Dietrich von Isenburg*, versloeg zijn tegenstanders bij Seckenheim, bleef in weerwil van 's keizers verzet in het ongestoorde bezit van zijn landen, breidde het grondgebied van het kenrvorstendom aanmerkelijk uit en overleed den 12den December 1476. Hij was gehuwd met *Clara Dettin*, een burgerdochter uit Augsburg, die hij tot vrouwe *van Dettingen* verhief, en werd door haar de

stamvader der vorsten en graven *von Löwenstein-Wertheim.*

Frederik V, een zoon van keurvorst *Frederik IV* van de Palts, werd geboren te Augsburg den 26sten Augustus 1596, kwam in 1615 aan het bewind, werd als hoofd der Protestantsche Unie in Augustus 1619 tot koning van Bohemen gekozen en den 4den November gekroond, verloor de kroon door den slag bij den Weiszer Berg bij Praag (8 November 1620) en werd wegens zijn kortstondige regeering de „Winterkoning" genaamd. Hij vond een wijkplaats in de Nederlanden, werd in 1621 in den Rijksban gedaan, door hertog *Maximiliaan van Beieren* van zijn landen beroofd en in 1623 vervallen verklaard van de keurvorstelijke waardigheid. Zonder het verlorene te herkrijgen, overleed hij te Mainz den 19den November 1632. Hij was in 1613 gehuwd met *Elizabeth*, een dochter van koning *Jacobus I* van Engeland. *George I*, die in 1471 koning van Engeland werd, was door zijn moeder een kleinzoon van genoemden keurvorst.

Frederik Frans II, groothertog van Mecklenburg Schwerin, een zoon van groothertog *Paul Frederik* en *Alexandrine van Pruisen*, werd geboren den 28sten Februari 1823, aanvaardde het bewind den 7den Maart 1842, beloofde in 1848 en 1849 een herziening der grondwet, die weldra werd afgekondigd, maar bracht in 1850, volgens den wensch der aristocratie, alles weer op den ouden voet. Zijn voorkeur voor de exclusief kerkelijke partij, die zijn eerste echtgenoote, *Augusta van Reusz Schleiz* begunstigde, wekte veel ontstemming. Na haar dood (3 Maart 1862) huwde hij den 12den Mei 1864 *Anna tot Hessen bij Rijn*, die binnen het jaar overleed, waarop hij den 4den Juli 1868 in het huwelijk trad met prinses *Marie van Schwarzburg-Rudolstadt.* In 1854 werd hij generaal der infanterie in Pruisischen dienst, nam in 1864 deel aan den krijgstocht tegen Denemarken, voerde in den oorlog van 1866 het bevel over het tweede Pruisische reserve-legerkorps en rukte voorwaarts tot Neurenberg. Bij het uitbarsten van den oorlog tegen Frankrijk (1870) werd hij belast met het commando over het kustleger, daarna benoemd tot generaal en chef van het reserveleger in Lotharingen, waar hij Toul en Soissons tot de overgave dwong, en nam ijverig deel aan den strijd aan den oever der Loire. Hij overleed den 15den April 1883.

Frederik Frans III, *Paul*, groothertog van Mecklenburg-Schwerin en zoon van den voorgaande, werd den 19den Maart 1851 geboren, volgde zijn vader den 15den April 1883 op, maar vertoefde wegens een borstlijden meestentijds in het buitenland. Hij was sedert den 24sten Januari 1879 gehuwd met de Russische grootvorstin *Anastasia Michailowna*, die hem 3 kinderen schonk. Hij overleed den 10den April 1897 te Cannes.

Frederik Frans IV, groothertog van Mecklenburg-Schwerin, werd den 9den April 1882 te Palermo geboren, kwam den 10den April 1897 aan de regeering; zijn oom, hertog *Johann Albrecht*, voerde (tot 9 April 1901) het regentschap. *Frederik*, die in Dresden het gymnasium en sedert Paschen 1900 de universiteit te Bonn bezocht, werd den 1sten Januari 1904 door den keizer tot generaal-majoor benoemd.

Frederik Willem, groothertog van Mecklenburg-Strelitz, een zoon van groothertog *George* en van prinses *Maria*, een dochter van landgraaf *Frederik van Hessen-Kassel*, werd geboren den 17den October 1819, aanvaardde het bewind den 6den September 1860 en beijverde zich de Middeleeuwsche toestanden zooveel mogelijk in zijn staat te handhaven. Hij is in 1843 gehuwd met prinses *Augusta*, een dochter van den Engelschen hertog *Adolf van Cambridge.*

Frederik, *Adolf Hermann*, vorst *tot Waldeck en Pyrmont*, werd den 20sten Juni 1865 te Arolsen geboren als zoon van vorst *George Victor* en prinses *Helena van Nassau*, studeerde te Göttingen en Leipzig, trad daarop in militairen dienst en is thans generaal-majoor. Den 12den Mei 1893 volgde hij zijn vader als vorst op. Sedert den 9den Augustus 1895 is hij gehuwd met prinses *Bathildis van Schaumburg-Lippe*, die hem 4 kinderen schonk.

Frederik, *Leopold Frans Nicolaas*, eenige zoon van hertog *Leopold Frederik van Anhalt-Dessau* en van *Frederica Louise Wilhelmina Amalia*, prinses van Pruisen, hertog *van Anhalt*, werd geboren te Dessau den 29sten April 1831, studeerde te Bonn en te Genève, trad in 1851 in Pruisischen dienst, maar keerde in 1853 naar Dessau terug, waar hij belast werd met het opperbevel over het Anhaltsche Bondscontingent. Verder ging hij gedurig op reis en bracht geruimen tijd door in het zuiden van Frankrijk. In 1864 nam hij deel aan den veldtocht naar Sleeswijk, werd in 1867 bevorderd tot luitenant-generaal à la suite bij het Pruisische leger en trok in 1870 en 1871 ten strijde tegen Frankrijk. Toen zijn vader, die de verschillende deelen van Anhalt weder vereenigd had, den 22sten Mei 1871 overleed, aanvaardde hij het hertogelijk bewind. Hij was gehuwd met prinses *Antoinette van Saksen*, een dochter van prins *Eduard van Saksen-Altenburg. Frederik* overleed den 24sten Januari 1904 te Ballenstedt.

Frederik, *Christiaan August*, prins *van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Augustenburg*, oudste zoon van *Christiaan Karel Frederik August*, werd geboren den 6den Juli 1829 op het kasteel Augustenburg, nam in 1848 dienst bij het Sleeswijk-Holsteinsche leger en werd na de restauratie der Deensche heerschappij uit het land verbannen. Na den dood van *Frederik VII* van Denemarken verkondigde hij in een proclamatie van den 16den November 1863, dat hij na den afstand zijns vaders als naaste erfgenaam de regeering der hertogdommen Sleeswijk-Holstein aanvaardde, werd door onderscheiden Duitsche vorsten in die waardigheid erkend en in de volksvergaderingen te Elmshorn (27 December 1863) en te Rendsburg (8 Mei 1864) als *Frederik VIII* tot hertog uitgeroepen. Toen Denemarken in verzet kwam tegen zijn beweerde rechten, poogde hij deze, op verlangen van den Bondsdag te bewijzen, doch Pruisen en Oostenrijk namen de hertogdommen in bezit, welke in 1866 door Pruisen werden geannexeerd. Sedert leefde hij als particulier te Gotha; den Fransch-Duitschen Oorlog maakte hij als Beiersch generaal mede. *Frederik*, die sinds den 11den September 1856 gehuwd was met prinses *Adelheid van Hohenlohe-Langenburg*, overleed den 14den Januari 1880 te Wiesbaden.

Frederik, *Ferdinand Leopold*, aartshertog van Oostenrijk, werd geboren den 14den Mei 1821 als zoon van aartshertog *Karel* en prinses *Henriette van Nassau—Weilburg*, wijdde zich aan den zeedienst en nam in 1840 aan de expeditie tegen Syrië deel. Later werd hij vice-admiraal. Hij overleed den 5den October 1847 te Venetië.

Frederik, *Maria Albrecht Willem Karel*, aartshertog van Oostenrijk, werd den 4den Juni 1856 te Grosz—Seclowitz als tweede zoon van aartshertog *Karel Ferdinand* geboren, trad in 1871 in dienst bij het Tiroler jagerregiment, werd in 1882 generaal-majoor, in 1886 veldmaarschalk-luitenant, in 1889 commandeerend generaal van het 5de legerkorps en in 1894 veldtuigmeester. Uit zijn huwelijk met prinses *Isabella van Croy-Dülmen* werden 9 kinderen geboren.

Frederik Karel, *Nicolaas*, prins *van Pruisen*, werd den 20sten Maart 1828 te Berlijn geboren en was een neef van keizer *Wilhelm I*. Van 1842—1846 ontving hij onderwijs van den lateren minister van Oorlog *von Roon*. Hij nam deel aan den veldtocht in Silezië (1848) in het gevolg van generaal *Wrangel* en als majoor bij den generalen staf aan den veldtocht in Baden (1849), waar hij bij Wiesenthal zwaar gewond werd. Geleidelijk in rang opklimmend (1856 luitenant-generaal), bestudeerde de prins de militaire wetenschappen en deelde de uitkomsten zijner studiën mede aan een klein aantal officieren, die zonder zijn voorkennis in 1860 „Eine militärische Denkschrift vom Prinzen Friedrich Karl" uitgaven, die door de hervormingsplannen, daarin vervat, veel opzien baarden. Als commandant van het derde legercorps voerde hij die hervormingen praktisch uit en verwierf groote verdiensten door het invoeren der verspreide slagorde. In 1864 met het opperbevel over de Pruisische troepen in Sleeswijk-Holstein belast, ging de prins in het begin van Februari de Schlei over, dwong den vijand tot overgave van het Danewerk en bestormde de Düppeler schansen (18 April). Als opperbevelhebber (na het aftreden van *Wrangel)* veroverde hij Jutland en Alsen. In 1866 rukte hij als opperbevelhebber van het eerste leger van de Opper-Lausitz Bohemen binnen, versloeg achtereenvolgens bij Liebenan, Podol, Münchengrätz en Gitschin de Oostenrijkers, greep (3 Jnli) de Oostenrijksche stelling bij Koniggrätz aan en hield de numeriek overmachtige tegenstanders zoo lang op, dat de kroonprins op het slagveld kwam en op de rechter, generaal *Herwarth von Bittenfeld* op de linkerflank kon aanvallen. In 1870 belast met het opperbevel over het tweede Duitsche leger, hield hij (16 Augustus) bij Vionville het Fransche Rijnleger onder *Bazaine* bij Metz terug en bracht twee dagen later bij Gravelotte de beslissing door zijn overwinning op den vijandelijken rechtervleugel bij St. Privat. 28 October tot generaal-veldmaarschalk benoemd, trok de prins (2 November) van Metz met drie legercorpsen tegen het Fransche Loireleger, sloeg de aanvallen der Franschen af, ging (3 December) tot den aanval over, bezette (4December)Orleans en dreef den vijand tot Bourges en Le Mans terug. In verschillende gevechten (6—12 Januari 1871) verijdelde hij de plannen Parijs van uit het Westen te ontzetten. Na den oorlog tot generaal-inspecteur van het derde korps van het Dnitsche leger benoemd en tot inspecteur der Pruisische cavalerie, reorganiseerde hij de ruiterij. De prins, die sinds den 29sten November 1854 gehuwd was met prinses *Maria Anna van Anhalt*, overleed den 15den Juni 1885.

Frederik *Leopold*, prins van Pruisen, werd, als zoon van den voorgaande, den 14den November 1863 te Berlijn geboren, studeerde te Bonn en werd na een lange reis in het Oosten gedaan te hebben, in 1888 ritmeester. Thans is hij generaal der cavalerie en staat *à la suite* bij het regiment lijfhuzaren. Sedert den 24sten Jnni 1889 is hij gehuwd met prinses *Louise Sophie van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Augustenburg*, een zuster van keizerin *Augusta Victoria*.

Frederik Hendrik, prins *van Oranje*, een zoon van prins *Willem I* en *Louise de Coligny*, werd geboren den 29sten Januari 1584 en ontving zijn naam naar zijn peters *Hendrik IV* van Frankrijk en *Frederik III* van Denemarken. Toen in zijn geboorteplaats zijn vader door sluipmoord gevallen was, werd hij met de meeste zorg door zijn moeder opgevoed. Hij bezocht de hoogeschool te Leiden, waar hem *van Donneville* als gouverneur, *Johan van der Does* (de Jongere) als vriend en de geleerde *Daniël Taffin* als leermeester ter zijde stonden. Reeds in 1520 hadden de Staten van Holland hem een regiment van 20 vendelen soldaten toegekend, kort daarna werd hij gouvernenr van Geertruidenberg en woonde de belegering dier plaats bij, waarna hem jonker *Arent van Duivenvoorde* als vice-gouverneur werd toegevoegd. Nadat hij in 1594 aan den moordaanslag van *Renichon*, priester te Namen, ontsnapt was, begaf hij zich in 1597 met zijn moeder naar Frankrijk, om tegenwoordig te zijn bij het huwelijk van zijn zuster *Charlotte Brabantia* met *Claude de la Tremouille*. Daar leerde hij den ridderlijken koning *Hendrik IV* kennen, doch de zucht, om zich onder leiding van zijn broeder *Maurits* in den wapenhandel te oefenen, bracht hem spoedig weder in ons land. In 1599 gaf hij de eerste proef van dapperheid, daar hij zich met het zwaard in de vuist een weg baande door de vijandelijke troepen. Op 17-jarigen leeftijd kreeg hij zitting in den Raad van State, werd kolonel van een regiment Walen en nam deel aan den slag bij Nieuwpoort, waar hij op het voorstel van den bezorgden *Maurits*, om zich te verwijderen, ten antwoord gaf, dat hij met zijn broeder wilde leven en sterven.

In 1602 ging hij aan het hoofd van een gezantschap naar Engeland, om *Jacobus I* geluk te wenschen bij het aanvaarden van den troon. Zoowel bij de belegering van Grave en van Sluis, als bij het ruitergevecht aan de Roer, waar hij door den moed en de gevatheid van zijn stalmeester *Hodenpijl* aan een wissen dood ontkwam, gaf hij blijk van zijn krijgskundige talenten. Daarna onderscheidde hij zich door het hernemen van Breevoort (1606), door zijn aanslag op Venlo (1606) en door de overrompeling van Erckelens (1607), waarbij graaf *Hendrik van den Berg* zijn krijgsgevangene werd. Gedurende het Twaalfjarig Bestand trok *Frederik Hendrik* met 6000 voetknechten, 12 kornetten ruiters en het noodige geschut naar Brunswijk, herstelde er den vrede tusschen deze stad en haar hertog en handhaafde

den keurvorst *van Brandenburg* in zijn bezittingen. In 1619 werd hij door *Maurits* belast met een zending naar het prinsdom Oranje, na het eindigen van het Bestand (1621) benoemd tot generaal der ruiterij en nam deel aan de sedert niet zeer voorspoedige ondernemingen van zijn broeder. Kort vóór het overlijden van dezen werd *Frederik Hendrik* opperbevelhebber over het leger der Vereenigde Provinciën en na den dood van *Maurits* stadhouder der Nederlandsche gewesten, met uitzondering van Friesland, Groningen, de Ommelanden en Drente, die graaf *Ernst Casimir van Nassau* tot stadhouder benoemden, hoewel deze gewesten, na den dood van laatstgenoemden (1639), zich eveneens aan het stadhouderschap van *Frederik Hendrik* onderwierpen, uitgezonderd Friesland, dat *Willem Frederik* koos.

De Stadhouder zette den stijd tegen Spanje met de gunstigste gevolgen voort. Door herhaalde overwinningen en door het belegeren en veroveren van Grol (1627), 's Hertogenbosch (1629), Maastricht, Venlo, Roermond, Stralen en Sittard (1632), van Rijnberk, Schenkenschans en Breda (1637), en eindelijk van Sas van Gent (1644) en Hulst (1645), waarbij hij steeds zelf tegenwoordig was en blijken gaf van schrander beleid en onverschokken moed, bracht hij Spanje zoo ver, dat het zich eindelijk bereid verklaarde een voor ons land zeer eervollen vrede te sluiten, dien hij echter niet mocht beleven, daar hij den 14den Maart 1647 overleed.

Frederik Hendrik was een man van zacht karakter, vriendelijk en innemend in den omgang, een bedachtzaam en moeilijk te doorgronden staatsman, een ridderlijk soldaat, een beleidvol en omzichtig veldheer. Terwijl zijn broeder *Maurits* vooral uitblonk in de groote veldslagen, verwachtte hij meer heil van het bemachtigen der versterkte plaatsen, die zich in 's vijands handen bevonden, vandaar zijn bijnaam van „Stedebedwinger". Vooral bij het beleg van 's Hertogenbosch plukte hij vele lauweren en zijn legerkamp werd ten slotte de hoogeschool der veldheeren van Europa; beroemde legeraanvoerders, zooals *Bernard van Saksen-Weimar*, *Torstenson*, *Turenne*, *Karel X Gustaaf*, *de Groote Keurvorst*, hebben onder hem de krijgskunst beoefend. Zijn staatkundige talenten kwamen vooral aan den dag bij het sluiten van het aanvallend en verdedigend verbond tusschen ons land en Frankrijk (1635). In de binnenlandsche staatkunde had hij een moeilijke taak te vervullen, daar de nawerking der twisten tijdens het Twaalfjarig Bestand (zie aldaar) zich sterk deden gevoelen en het optreden van *Maurits* daarbij wel een verandering van personen, echter niet van regeeringsstelsel ten gevolge had gehad. Holland trachtte zijn verloren overwicht in de Republiek te herkrijgen en stond meer dan eens met *Frederik Hendrik* op gespannen voet, die bij zulke gelegenheden niet altijd blijk gaf van vastheid van karakter. Nog moeilijker was diens positie ten opzichte der godsdienstige partijen. Men wist, dat de Stadhouder van nature verdraagzaam was en in zijn gevoelens tot de Remonstranten overhelde. Hij verbeterde dan ook hun positie, was echter niet geneigd, in hun belang, de godsdienstige hartstochten, wellicht den burgeroorlog weer te ontketenen. Vandaar dat deze partij zich teleurgesteld gevoelde, terwijl volgens de opvatting der Contra-Remonstranten „de ware religie" door den Stadhouder benadeeld werd. Ondanks alle geschillen, die bestaan bleven, vormt het stadhouderschap van *Frederik Hendrik* een der glansrijkste tijdperken van onze geschiedenis. Niet alleen werd het land vrij gevochten, maar dit genoot ook een hooge mate van welvaart en werd een kweekplaats van kunsten en wetenschappen, zoodat dit tijdperk dan ook wel als „de gouden eeuw" wordt aangeduid. De Stadhouder zelf stelde ook veel belang in de wetenschap; hij sprak onderscheiden talen en schreef de belangrijke „Mémoires de Frédéric Henri, Prince d'Orange, depuis 1621 jusqu'en 1646, trouvés dans le cabinet de madame *Henriette Cathérine de Nassau*, enrichies du portrait du Prince et de figures, dessinées et gravées par B. Picardt" (1733), uitgegeven door *Isaac Beausobre*. De prins was in 1625 gehuwd met *Amalia*, een dochter van *Johan Albert van Solms*, die als hofdame der gemalin van *Frederik van de Palts* (*den Winterkoning*), in diens gevolg naar de Nederlanden was gekomen. Zij schonk hem 2 zonen en 4 dochters. (Zie den stamboom bij het artikel *Oranje*).

Frederik, *Willem Karel*, prins der Nederlanden, gewoonlijk prins *Frederik* geheeten, een zoon van koning *Willem I* der Nederlanden en van prinses *Wilhelmina Louisa van Pruisen*, werd geboren den 28sten Februari 1797, ontving zijn opleiding hoofdzakelijk aan het Hof van Pruisen, nam deel aan den veldtocht van 1813, trad daarop in dienst bij het Nederlandsche leger en streed in den slag van Waterloo. Volgens het familieverdrag van den 4den April 1815 zou hij, zoodra zijn oudere broeder koning der Nederlanden werd, de Duitsche erflanden van het geslacht *Oranje-Nassau* en na ruiling van deze het groothertogdom Luxemburg verkrijgen. Hij deed in 1816 echter afstand van deze toezegging tegen schadeloosstelling in domeinen met een jaarlijksche opbrengst van 190000 gulden en behield den titel van Prins der Nederlanden. Kort daarna werd hij commissaris-generaal van het departement van Oorlog, kolonel-generaal en veldmaarschalk der landmacht, in 1829 admiraal des Rijks en grootmeester der artillerie. In 1830 stond hij aan het hoofd van een korps, dat het oproer te Brussel zou dempen, doch zag zich genoodzaakt terug te trekken. Bij den troonsafstand van zijn vader nam hij ontslag uit alle openbare betrekkingen, maar bleef tot aan zijn dood grootmeester-nationaal der Nederlandsche Vrijmetselarij. In 1825 was hij in het huwelijk getreden met prinses *Louise van Pruisen*, een dochter van koning *Friedrich Wilhelm III*. Zij overleed den 6den December 1870, hem twee dochters nalatende, van welke de oudste, *Louise*, gemalin van *Karel XV*, koning van Zweden, in 1871 overleed, en de jongste, *Marie*, gehuwd met den prins *van Wied*, den 24sten Maart 1902 overleed. Prins *Frederik*, algemeen bemind om zijn liefdadigheid en minzaamheid, sleet zijn dagen gedeeltelijk op zijn kasteel te Muskau, gedeeltelijk te 's Gravenhage, werd in 1873 door keizer *Wilhelm* benoemd tot kolonel-generaal bij het Pruisische leger en overleed te 's Gravenhage den 8sten September 1881.

Frederik *van Adelen*, achtste bisschop *van*

Utrecht, werd geboren te Sexbierum, was een achterkleinzoon van *Radboud I*, ontving onderricht van *Rixfriedus*, bisschop *van Utrecht*, en werd, op verlangen van keizer *Lodewijk den Vrome*, omstreeks het jaar 828 de opvolger van zijn leermeester, maar vestigde zich te Deventer, omdat Utrecht door de Denen was bezet. Hij bezocht Zeeland, om er de overblijfselen der afgoderij uit te roeien. Minder goed slaagde hij in Friesland, waar hij betere denkbeelden wilde brengen omtrent de Drieëenheid. Hij deed er namelijk driemaal daags een geloofsbelijdenis voorlezen, beginnende met de woorden: „De Vader is eeuwig, de Zoon is eeuwig, de Heilige Geest is eeuwig. Er is onderscheid tusschen de personen, maar de natuur is één". Na zijn vertrek nit Friesland bezocht hij de overige gewesten van zijn bisdom en bevorderde overal de stoffelijke en geestelijke belangen zijner onderdanen. Hij werd echter den 11den Juli 738 in de St. Janskapel te Utrecht door gehuurde moordenaars omgebracht. Men vermoedt, dat deze uitgezonden waren door *Judith*, de gemalin van keizer *Lodewijk*, omdat hij haar had aangeklaagd wegens misdadigen omgang met *Bernard*, graaf *van Barcelona*.

Frederik II, een telg van den stam *van Zyrik*, uit Lotharingen afkomstig, was in 1317 proost van St. Pieter te Utrecht, toen hij er als 43ste bisschop tot opvolger van *George van Henegouwen* gekozen werd. Hij liet zich te Rome tot bisschop wijden, verkwistte veel geld en maakte groote schulden, zoodat hij zware belastingen oplegde aan zijn onderdanen. Vele edelen, zooals *van Lynden*, *van Kesteren*, *van Ommeren* enz., kwamen tegen hem in opstand, en het kasteel Dullenburg (Tollenburg), door *Guy* gesticht, werd verbrand. De bisschop zocht hulp bij *Reinoud I van Gelder*, doch deze werd weldra door zijn zoon gevangen genomen, en daarna bij *Willem III*, graaf van Holland, die hem met een krijgsmacht onder *Jan van Arkel* ondersteunde, waarna *Frederik* zich op voordeelige voorwaarden met zijn vijanden verzoende. Daardoor echter had hij zich afhankelijk gemaakt van den graaf van Holland, zoodat hij zonder diens goedkeuring niets mocht ondernemen of vaststellen. Onder zijn bestuur (1320) verrees de Domtoren en werd in 1382 voltooid. *Frederik* overleed den 20sten Juli 1322 op het huis ter Horst en werd in de Domkerk ter aarde besteld.

Frederik III *van Blankenheim*, 51ste bisschop van Utrecht, was bisschop van Straatsburg, toen hij in 1393 tot opvolger van *Floris van Wevelikhoven* gekozen werd. Hij had te Parijs gestudeerd en zelfs lessen gegeven in de rechtswetenschap. Na zijn plechtige intrede te Utrecht moest hij oorlog voeren tegen twee Westfaalsche edelen, *Bitter* en *Jan van Raasveld*, van wie het Sticht veel te lijden had. Hij behaalde een volkomen overwinning (Augustus 1404) en kwam terug met rijken buit. Gedurende de 30 jaar van zijn bewind was hij vele malen in oorlogen gewikkeld. In 1395 trok hij te velde tegen *Reinoud IV*, burchtgraaf van *Koevorden*, belegerde hem op zijn slot, bracht hem als krijgsgevangene naar het bisschoppelijk kasteel Hardenberg en sloot met hem den 14den Mei 1397 een verdrag, waarbij *Reinoud* na 5 jaar afstand deed van zijn aanspraak op de heerlijkheid Koevorden en van alle gezag in Drente, waarna de bisschop beloofde de oude rechten en voorrechten der Drentenaren te zullen handhaven. Zijn vijandelijkheden met de stad Groningen werden in 1402 door een wapenstilstand geschorst, maar eerst in 1419 werd hij als wettig heer gehuldigd. Ook nam hij deel aan den Arkelschen Oorlog, maar bewaarde de onzijdigheid bij de burgertwisten in Holland. In 1417 belegerde hij het slot te Nienhnis van zijn weerspannigen dienstman *Evertwijn van Gutterswijck* en handhaafde ook in 1420, in den oorlog tusschen Holland en Gelderland, zijn krijgsroem, terwijl hij zich in 1421 op 78-jarigen leeftijd aan het hoofd stelde van een sterke krijgsmacht en niet weinig bijdroeg tot het sluiten van den vrede in Mei 1423. Hij overleed den 9den October van laatstgemeld jaar en werd in de Domkerk begraven. Zijn grafschrift vermeldt, dat hij Holland en Kuynre versterkte, Stellingwerf door aankoop verkreeg, Schoterwerf verwoestte en Rijnestein en Everstein sloopte. Hij wordt geroemd als een uitstekend kerkvorst.

Frederik IV *van Baden*, 56ste bisschop *van Utrecht*, was een zoon van markgraaf *Karel van Baden* en van een zuster van keizer *Frederik III*. Toen hij den 13den Mei 1466 door den invloed van keizer *Maximiliaan* tot bisschop van Utrecht gekozen werd, bekleedde hij de betrekking van kannnnik te Keulen. Hij deed zijn intrede te Utrecht den 17den September van dat jaar en werd 5 dagen later gehuldigd. Weldra moest hij strijden tegen de heeren *van Wisch*, die met een aantal. door hertog *Albrecht van Saksen* afgedankte soldaten een inval deden in het Sticht, doch *Frederik*, ondersteund door den hertog *van Gelder*, behaalde in 1498 op hen een glansrijke overwinning. Toen in 1499 de hertog *van Kleef* Rhenen veroverde en de omstreken van Utrecht liet plunderen, viel de bisschop, geholpen door de steden van het Bovensticht, in de landen van den hertog, bracht er moord en brand en veroverde Gennep, waarna de vrede gesloten werd. Hij genoot weinig rust. Het Sticht werd gedurig geteisterd door Geldersche krijgsbenden, en in 1512 moest *Frederik* oorlog voeren tegen zijn oproerigen leenman *Roelof van Munster*, heer *van Ruinen*, slotvoogd *van Koevorden* en drost *van Drente*. Nanwelijks echter had hij dezen tot rede gebracht, toen hij in oorlog geraakte tegen de Groningers, die door roof en plundering groote schade toebrachten aan de Drentenaren. Door al dien tegenspoed was de bisschop afkeerig geworden van het bewind. Hij verlangde naar rust en stond zijn zetel af aan *Philips van Bourgondië* voor een jaargeld van 5000 Rijnsche guldens, waarna hij zich te Lier in Brabant vestigde en den 24sten September 1517 overleed. Zijn aangenaam en vredelievend karakter werd ontsierd door geldzucht en neiging tot weelde, pracht en overdaad.

Frederika, *Louisa Wilhelmina*, koningin der Nederlanden. Zie *Willem I*.

Frederika Sophia Wilhelmina, prinses van Pruisen en echtgenoote van den Nederlandschen erfstadhouder *Willem V*, werd geboren te

Berlijn den 7den Augustus 1747 en was een dochter van *August Willem van Pruisen* en prinses *Louisa Amalia van Wolfenbüttel*. Zij trad in het huwelijk den 4den October 1767 en betrok kort daarna het Huis ten Bosch te 's Gravenhage. Sedert 1784 oefende zij invloed uit op het landsbestuur, waartoe haar kordaat karakter haar bijzonder geschikt maakte, maar stond daardoor, evenzeer als haar gemaal, bloot aan de aanvallen der Patriotten. Zij volgde *Willem V* bij zijn vertrek uit 's Gravenhage, doch wilde in 1787 van Nijmegen daarheen reizen, om zoo mogelijk een omwenteling ten gunste van het Huis Oranje te weeg te brengen. Zij werd echter bij de Goejan-Verwellensluis door een vrijcorps der Patriotten verhinderd dien tocht te volbrengen en moest naar Nijmegen terugkeeren. Deze bejegening werd door haar broeder, *Frederik Willem*, koning van Pruisen, zóó euvel opgenomen, dat hij aanstonds een leger afzond, om dien hoon te wreken. *Willem V* keerde na de interventie der Pruisen in zegepraal naar 's Gravenhage terug, terwijl de herstelde orde van zaken door Engeland en Pruisen gewaarborgd werd. Dit duurde echter niet langer dan tot 1795, toen de prins de wijk moest nemen naar Engeland, terwijl zijn gemalin bij afwisseling in Brunswijk, Pruisen en Holstein vertoefde. Den 10den Maart 1813 keerde zij als weduwe terug, woonde beurtelings te 's Gravenhage, Haarlem en op het Loo en overleed aldaar den 2den Juli 1820.

Frederiks, *Willem*, een Nederlandsch staatsman en letterkundige, werd waarschijnlijk te Groningen geboren in de 2de helft der 15de eeuw, was meester in de vrije kunsten en doctor in de geneeskunde en werd in 1489 domheer van St. Maarten te Groningen. In die betrekking en tevens door zijn kennis en welsprekendheid heeft hij grooten invloed uitgeoefend op de staatszaken van dien tijd. Hij was een voorstander van de partij der Vetkoopers en een ijverig tegenstander der Saksische heerschappij. Hij ondersteunde de beschermheerschappij van den graaf van *Oost-Friesland* in Groningen en koos evenzeer de zijde van den hertog *van Gelder*, toen deze het bewind in handen nam. Namens de stad bracht hij dezen geschenken ter gelegenheid van zijn huwelijk, en toen die vorst Groningen bezocht, nam hij bij *Frederiks* zijn intrek. Deze verwierf door de beoefening der letteren de vriendschap van *Erasmus*, *Gansfort* en *Agricola*, bevorderde de Hervorming door haar mede voor te bereiden en vermaakte zijn belangrijke boekerij aan de St. Maartenskerk te Groningen Hij overleed in 1525.

Frederiks, *Johannes Godefridus*, een Nederlandsch geschied- en letterkundige, werd geboren den 24sten April 1828 op Duinvliet onder Oostkapelle, ontving zijn opleiding van den schoonschrijver *Kesteloo* te Domburg, werd in 1844 geëxamineerd als onderwijzer en was sedert dien tijd onafgebroken werkzaam bij het lager onderwijs aan de instituten te Drimmelen, Geertruidenberg en Rijswijk op den huize Schoonoord. Daarna gaf hij particuliere lessen te 's Gravenhage, ook aan de officieren van het marine-detachement uit Japan, en was destijds lid der meeste examencommissies. In 1872 werd hij benoemd tot leeraar in de geschiedenis en Nederl. taal- en letterkunde aan de hoogere burgerschool te Zutphen en vervolgens tot leeraar in de Nederlandsche taal aan het gymnasium te Amsterdam. In 1886 gepensionneerd, overleed hij den 5den Mei 1896. Van zijn geschriften vermelden wij: „Domburg" (Middelburg, 1848), „Geschiedenis van Soestdijk. Op last van prins Hendrik samengesteld en als handschrift gedrukt" (1875), „De intocht van Karel den Stoute" (1876), „De Moord van 1584. Gelijktijdige berichten en oorspronkelijke stukken" (1884) en artikelen in *Nijhoff's* „Bijdragen", „De Ned. Spectator", „De Gids", „De Navorscher", „Rott. Historiebladen", „Heraldic Bible", „Geldersche Volksalmanak", „Nederlandsch Museum", „Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde", „Dietsche Warande", „Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap" enz. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, alsmede van het Zeeuwsch en van het Provinciaal Utrechts Genootschap en van eenige andere binnen- en buitenlandsche historische of letterkundige vereenigingen.

Frederiksborg, een Deensch ambt op Seeland, telt op 1343 v. km. (1901) 90 476 inwoners.

Frederiksborg is de naam van een prachtig kasteel van den koning van Denemarken, in 1602—1620 door *Christiaan IV* in Hollandschen renaissancestijl gebouwd. Het verheft zich 30 km. ten noordnoordwesten van Kopenhagen bij Hilleröd op drie kleine eilanden in een meer, aan den spoorweg van Kopenhagen naar Helsingör. De slotkerk was eenigen tijd de kerk, waar de koningen van Denemarken werden gekroond. Den 14den Juli 1720 werd er de vrede met Zweden gesloten. Het heeft in 1859 veel van het vuur te lijden gehad, doch is uiterlijk weer geheel gerestaureerd, evenals de slotkapel. De vroeger beroemde staatsstoeterij is opgeheven. Een ander kasteel, *Fredensborg* geheeten, ligt ten noordoosten van Frederiksborg en is ter gedachtenis aan bovengenoemden vrede gesticht.

Frederiksen, *Nils Christian*, een Deensch staathuishoudkundige en volksvertegenwoordiger, geboren den 23sten Maart 1840 te Nöböllegaard op het eiland Laeland, studeerde te Kopenhagen, verwierf er de gouden medaille met zijn antwoord op een staathuishoudkundige prijsvraag werd in 1865 tot leeraar in de staathuishoudkunde en in 1867 tot gewoon hoogleeraar te Kopenhagen benoemd en schreef: „Om Almindelig Formue og Indkomsiskat" (Over algemeen vermogen- of inkomstenbelasting, 1870), „Den Politiske Okonomies Udvikling. Fjorten Forelaesninger holdte ved universitetet" (Veertien voorlezingen over de ontwikkeling der staathuishoudkunde, 1871) en „Den politiske Okonomies Begreber" (Begrippen der staathuishoudkunde, 1874). Hij redigeerde tevens langen tijd een staathuishoudkundig tijdschrift en was een ijverig voorstander der Skandinavische eenheid.

Frederikshaab, een Deensche kolonie op de Zuidwestkust van Groenland op 62° N. Br. gelegen, heeft (1890) 776 inwoners, een plaatsje van dien naam en de krijoliethgroeven van Ivigtut.

Frederikshald, een havenstad en vesting in Smålenene, het zuidoostelijkst ambt van Noorwegen, ligt aan de grenzen van Zweden en aan

den mond van de Tistedals-elf aan de Idefjord, die van den mond der Christianiafjord oostwaarts in het land dringt, aan de spoorlijnen Christiania–Frederikshald en Sunnanå–Frederikshald en telt (1901) 11936 inwoners, die zich hoofdzakelijk met den houthandel bezig houden. De vestingwerken, waartoe de rotsvesting Frederiksten en het fort Gyldenlöwe behooren, zijn thans van weinig belang. Vroeger was Frederikshald een sterke grensvesting en werd in de oorlogen tusschen Zweden en Denemarken meermalen belegerd. Nadat zij in 1658—1660 een beleg had doorstaan, veranderde koning *Frederik III* haar vroegeren naam Halden in dien van Frederikshald. Bij een belegering van deze vesting werd *Karel XII*, koning van Zweden, den 11den December 1718 in een loopgraaf doodgeschoten. Ter herinnering aan dit feit werd er een gedenkteeken opgericht.

Frederiksham, ook *Frederikshamm*, *Frederikshavn*, in het Finsch *Hamina* en voorheen *Wekkelax* genaamd, is een havenstad en vesting in het Finsche gouvernement Wiborg, ligt op een landtong der Finsche Golf, bezit kazernes voor 14000 man, een instituut voor kadetten en telt (1901) 3226 inwoners, die zich voornamelijk met den houthandel bezig houden. Zij werd in 1723 door Zweden als vesting gesticht op de plek der door de Russen verwoeste stad *Wekkelax*, maar in 1742 door eerstgenoemden verbrand, doch een jaar later aan Rusland afgestaan en toen weder opgebouwd. In 1788 werd zij belegerd en den 17den September 1809 voor goed aan Rusland toegekend.

Frederikshavn, een havenstad in Jutland, ligt aan het Kattegat, aan de spoorlijnen Frederikshavn—Vamdrup en Frederikshavn—Skagen en telt (1901) 6538 inwoners. De haven, bijna 7 m. diep, wordt als noodhaven veel gebruikt. In 1900 liepen 7607 schepen, metende 83457 ton in en uit. Uitgevoerd worden boter, runderen, varkens, visch, oesters, spek en eieren; ingevoerd hout, graan, ijzer en katoen.

Frederiksholm. Zie *Christiansöe*.

Frederiksoord. Zie *Maatschappij van Weldadigheid*.

Frederiksstad, een stad en vesting in het Noorsche ambt Smålenene, ligt aan den mond van de Glommen in de Christianiafjord, aan de spoorlijn Christiania—Frederikshald—Gotenborg en telt (1900) 14553 inwoners. De stad, in 1570 gesticht door *Frederik II* en in het bezit van een goede haven, is een der voornaamste plaatsen voor den uitvoer van hout, dat uit de groote wouden van Oesterdalen op de Glommen daarheen gebracht en in talrijke zaagmolens en houtfabrieken bewerkt wordt.

Fredro, *Alexander*, graaf, een Poolsch blijspeldichter, werd in 1793 te Suchorow geboren, trad in 1809 in militairen dienst, nam als officier deel aan de veldtochten onder *Napoleon I* (1812—1813), doch wijdde zich na zijn terugkeer in Gallicië (1814) geheel aan de letterkunde en trok door zijn blijspelen weldra de algemeene aandacht. Met recht noemt men hem den Poolschen *Molière*. Reeds zijn eerste stuk, „Pan Geldhab" (1821), had veel succes. Daarop volgden: „Dames en Huzaren", „Man en Vrouw", „De vrienden", „Meisjeseeden", „Pan Jowialski", „De Wraak", „De lijfrente" enz. Sedert 1837 leefde de dichter teruggetrokken te Lemberg, waar hij den 15den Juli 1876 overleed. Uit zijn nalatenschap werden 15 nieuwe blijspelen, waaronder „Een groot man in kleine zaken", „Ik kan niet trouwen", „De leerlinge" en „De revolver", met grooten bijval opgevoerd.

Fredro, Johan Alexander de Jongere, graaf, een zoon van den voorgaande en Poolsch blijspeldichter, werd geboren te Lemberg den 2den September 1829, studeerde in de rechten, nam in 1848 dienst in het Poolsch-Hongaarsch legioen, streed bij Torczal en Tura en vluchtte na het dempen van den Hongaarschen opstand eerst naar Turkije, in 1850 naar Parijs en keerde na de algemeene amnestie in 1857 naar Gallicië terug. Hij overleed den 15den Mei 1891 te Siemianicel. Van zijn blijspelen vermelden wij: „Przed sniadaniem" (Vóór het ontbijt, 1864), „Piosnka wujaszka" (Het lied van den oom, 1866), „Mentor" (1871), „Obce zywioly (Vreemde elementen, 1872), „Wielkie bractwo" (1875), „Kalosze" (1879), „Posazna jedynaczka" en „Ubogi czy bogaty" (Arm of rijk, 1880).

Freeden, *Wilhelm Ihno Adolf von*, de stichter van de „Deutsche Seewarte", werd geboren te Norden (Hannover) den 12den Mei 1822, studeerde te Bonn en te Göttingen in de wis- en natuurkunde, in de geschiedenis en aardrijkskunde, werd in 1845 leeraar aan het gymnasium te Jever (Oldenburg), in 1856 rector der zeevaartschool te Elsfleth aan de Wezer en in 1867 aan de door hem gestichte navigatie-instelling, later „Seewarte" te Hamburg. Van 1871 tot 1877 was hij lid van den Duitschen Rijksdag. Hij overleed den 11den Januari 1894 te Bonn. Van zijn geschriften noemen wij: „Nautische Hilfstafeln" (met *Köster*, 1862), „Die Praxis der Methode der kleinsten Quadrate" (1863), „Handbuch der Nautik" (1864), „Die wissenschaftliche Ergebnisze der ersten deutschen Nordfahrt von 1868" (1869), „Der nordwestdeutsche Wetterkalender", „Die Dampferwege zwischen das Kanal und New York" enz. Sedert 1871 redigeerde hij met *H. Tecklenborg* en van 1875 tot 1891 alleen „Die Hansa, Zeitschrift für Seewesen".

Freeholders (Engelsch) heeten in Engeland de vrije boeren, eigenaars van vrije hoeven. Zij werden vroeger in twee klassen gesplitst, n.l. in freeholders van 40 shilling grondrente en in zulke, die minder betaalden.

Freeman, *Edward Augustus*, een Engelsch geschiedschrijver, werd geboren in 1823 te Harborne (Staffordshire), studeerde aan het Trinity College te Oxford, werd in 1845 fellow en was meermalen werkzaam als examinator in de rechtsgeleerdheid en in de geschiedenis. In 1871 ontving hij eershalve het doctoraat in de rechten. In 1882 deed hij een reis naar Noord-Amerika, waar hij geschied- en staatkundige voorlezingen hield. In 1884 werd hij hoogleeraar te Oxford. Hij overleed den 16den Maart 1892 te Alicante (Spanje). Zijn hoofdwerk is „History of the Norman conquest of England, its causes and its results" (6 dln., 1867—1879). Van zijn andere werken noemen wij: „Old English history" (2de druk, 1871), „Growth of the English

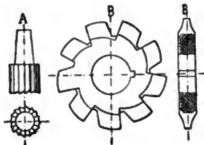
constitution from the earliest times" (2de druk, 1873), „General sketch of European history" (1872), „Comparative politics" (1873), „Historical and architectural sketches" (1876), „The Ottoman power in Enrope, its nature, its growth and its decline" (1877), „Sketches from the subject and neighbour land of Venice" (1881), „The historical geography of Europe" (2de druk, 1882), „The reign of William Rnfus and the accession of Henry I" (2 dln, 1882), „Lectnres to American audience" (1882), „Method of historical study" (1886), „Chief periods of European history" (1887), „Greater Greece and Greater Britain" (1886), „George Washington" (1888) ne „The history of Sicily"(4 dln., 1891—1894). Na zijn dood verschenen „Studies and Travels in Greece and Italy" (1893—1894).

Freeport, de hoofdstad van het graafschap Stephenson in den Noord-Amerikaanschen staat Illinois, ligt aan de Pecatonica en telt (1900) 13258 inwoners. De stad heeft een mooi gerechtsgebouw, een hoogeschool en wagen-, schoen- en instrumentfabrieken.

Freer, *Martha Walker*, een Engelsch geschiedschrijfster, geboren den 25sten October 1822 te Leicester, huwde in 1861 met *John Robinson*, rector te Widmerpool bij Nottingham, maar behield als schrijfster haar eigen naam. Zij schreef: „The life of Marguerite d'Angoulême, queen of Navarre" (2 dln., 1854), „Jeanne d'Albret, qneen of Navarre" (2 dln., 2de druk, 1861), „Elisabeth de Valois and the court of Philipp II" (2 dln., 1827), „Henry III king of France and Poland, his court and times" (3 dln., 1858), „History of the reign of Henry IV, king of France" (2 dln., 1860), „Henry IV and Marie de Medici" (2 dln., 1861), „The last decade of a glorious reign" (2 dln., 1863), „The married life of Anne of Austria" (2 dln., 1864) en „The regency of Anne of Austria" (2 dln., 1866).

Frees is een stalen gereedschap, dat aan den rand voorzien is van meer of minder fijne of grove insnijdingen, waarmee men met de tusschen de insnijdingen staande scherphoekige kanten spanen weg kan snijden uit het te bewerken metaal of hout (fig. 1). De freezen hebben den vorm van een cylinder of van een cirkelvormige schijf. Zijn deze laatste zeer dun en alleen aan het

FIG. 1. FIG. 2.

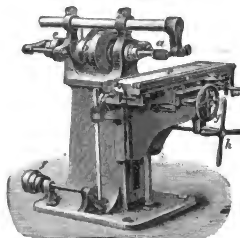

Frees.

randvlak ingesneden, dan heeten zij ook wel *snijraderen*. De werking komt dan veel overeen met die van cirkelzagen. De snijraderen hebben ook altijd een groot aantal kleine tandjes, terwijl de freezen een kleiner aantal grootere tanden bezitten. Een frees voor het bewerken van hout heeft er soms maar twee. De afgesneden houtspanen zijn grooter dan de metalen, daar hout gemakkelijker te bewerken is. Door de grootere lengte van de spanen moet de afstand tusschen twee opeenvolgende tanden ook grooter zijn, anders zou deze tusschen de tanden blijven zitten. Het groote voordeel van het gebruik van freezen boven snijraderen is, dat men de eerste door slijpen weer scherp kan maken, terwijl de snijraderen afgeslepen en opnieuw getand moeten worden, wat veel meer arbeid kost. Een hoofdvoorwaarde van de goede werking van een frees is, dat alle tanden in één rotatievlak moeten liggen en dat de draaiïngsas van de frees samenvalt met de geometrische as van het rotatievlak. Na de uitvinding van de zoogenaamde hinterdrehte frees (fig. 2) wordt het freezen in de techniek veelvuldig toegepast. Deze worden op speciaal daarvoor ingerichte draaibanken uit één stuk gemaakt. De eigenaardige constructie is oorzaak, dat bij het naslijpen het snijprofiel niet verandert, waardoor zij voor de massaproductie zeer geschikt zijn.

Freesmachine is een gedeeltelijk zeer eenvoudig geconstrueerd toestel, omdat in veel gevallen alleen de frees (zie aldaar) in ronddraaiende beweging gebracht moet worden, terwijl het te bewerken metaal of hout voortdurend heen en weer bewogen moet worden onder de frees door. De andere freesmachines, die ingewikkelder werk moeten verrichten, zijn de zoogenaamde *universeel-freesmachines*. Voor de eerste soort is noodig een hoofdas, die de beweging overbrengt op de freesas en een snpport, waar het werkstnk op bevestigd moet worden. Het meest wordt de freesmachine toegepast in de geweer- en naaimachinefabrikage, terwijl zij in den laatsten tijd ook voor algemeenen nachinebouw in gebruik zijn. De freesmachines worden verdeeld in die met horizontale (fig. 1) en die met verticale freesas (fig 2 en 3), terwijl in den laatsten tijd machines gemaakt worden,

FIG. 1.

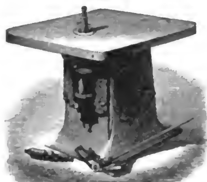

Universeel-freesmachine.

waarvan bedoelde as verstelbaar is (*universeelas*). De beweging van de hoofdas wordt meestal door riem en trappenschijf of de freesas overgebracht, terwijl het support, waar het werkstuk op bevestigd is, door tandraderen enz. bewogen wordt. Bij enkele machines geschiedt dit ook door den werkman (fig 2 en 3). Figuur 1 stelt een univer-

seelfrees-machine met horintale freesas voor van *Pedrick* en *Ayer* in Philadelphia. De draaiing van de werkas wordt door middel van een riem overgebracht op de trappenschijf *b*, waardoor de frees *a* gedraaid wordt. Onder de frees ziet men de tafel *c*, waarop het werkstuk bevestigd moet worden. Dit moet zoo stevig mogelijk gebeuren, daar anders door trillingen de frees beschadigd zou kunnen worden. De beweging van de tafel gaat uit van de hoofdas, waarop een tweede trap-

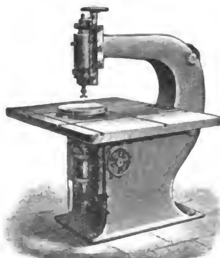
Fig. 2.

Freesmachine.

penschijf *e*. vanwaar af een riem zonder eind over de daaronder trappenschijf *f* loopt. Daardoor komt de as van deze in draaiing, waarvan de beweging overgebracht wordt door conische raderen op een verticale as (vóór in de teekening te zien). Van deze uit gaat de beweging eveneens door conische raderen over op een in het gestel gelegen horizontale as, waarvan de beweging door frictieraderen overgebracht wordt op de assen, die de tafel in beweging brengen. Het rad *g* dient om de fric-

Fig. 3.

Freesmachine.

tieraderen te ontkoppelen, terwijl men met het handel *h* den riem over de trappenschijf kan verplaatsen, waardoor men de beweging om kan keeren of de machine stop zetten. De hoogte van de tafel kan men regelen met de verticale schroef, rechts onder de tafel zichtbaar:

Freetown, de hoofdstad van de Britsche kolonie Sierra-Leone in West-Afrika en de zetel van den Britschen gouverneur, ligt aan het noordelijk uiteinde van het schiereiland Sierra-Leone in een goed besproeid, door hooge, amphitheatersgewijze zich verheffende bergen omsloten dal. Hoewel het klimaat er zeer gevaarlijk is voor den Europeaan, behoort deze stad met St. Louis tot de belangrijkste steden van Afrika's westkust. Zij is ruim gebouwd, men vindt er een kerk, onderscheiden scholen, een schouwburg, een kazerne, een citadel en (1901) 34463 inwoners. De uitvoer bedroeg in 1898 290991, de invoer 606349 pond sterling. De binnengeloopen schepen hadden een inhoud van 1110228 ton. Freetown is ook belangrijk als kolenstation en uitgangspunt van een spoorlijn naar het binnenland.

Fregat is de naam van een als volschip getakeld oorlogsschip met 3 masten, dat vooral ten tijde van *Nelson* een groote rol heeft gespeeld. Het had 3 dekken, waarvan het kuil- en het opperdek van geschut waren voorzien. Het waren uitmuntende zeilers en zeeschepen, scherp gebouwd met veel tuig en dus uitnemend geschikt voor verkenningen en kruistochten. Fregatten 2de klasse hadden geen stukken in den kuil. Afhankelijk daarvan en van de grootte voerden zij 28 tot 54 stukken en 300—450 man. De eerste raderbooten werden ook stoomfregatten genoemd, hoewel zij schoenertuig voerden, wegens de geringere stabiliteit. De schroeffregatten, waarin de machine lager lag, hadden echter weer het gewone tuig. Later werden deze ook gepantserd. Thans hebben deze schepen in de oorlogsmarine afgedaan en dient nog slechts een enkel als opleidingsschip („de Wassenaer"). In de koopvaardij verstaat men er in het algemeen een scherp gebouwd volschip onder. Zie ook *Schip*.

Fregatvogel, door *Linnaeus Tachypetes Aquilus* genoemd, behoort tot de orde der *Zwemvogels* (*Natatores*) en tot de familie der *Steganopoden* (Zwemvogels met roeivoeten), die zich onderscheiden door een snavel van aanmerkelijke of middelmatige lengte, lange, tot vliegen uitnemend geschikte vleugels, korte, 4-teenige pooten met roeivoeten, d. i. voeten, wier vier teenen alle naar voren zijn gekeerd en alle door zwemvliezen verbonden zijn. Geen vogel vliegt met minder inspanning hooger, gedurende langeren tijd en verder van land. Men vermeldt, dat hij wel eens een vlucht heeft van 4 m. door de sterke ontwikkeling van de beenderen der voorste ledematen en van de slagpennen. Hij bewoont de eilanden van den Atlantischen Oceaan, zooals Guadeloupe, St. Helena, Mauritius en Bourbon en leeft van visschen en schildpadden. Hij nestelt bij voorkeur op boomen, zelden op eenzame klippen. Hij is zoo groot als een gans, heeft een langen, aan de spits haakvormig omgebogen bek en donkerbruine of zwarte vederen. Zijn oogen staan op een kale plek, en het mannetje heeft 2 donkerroode vliezen aan de keel. Hij heeft een krachtigen, langen en gevorkten staart. Het wijfje legt slechts één ei.

Fregellae, een der belangrijkste steden der Volsci aan den Liris (thans Garigliano) in Italië, was door haar ligging van bijzonder militair gewicht. Na de onderwerping der Volsci stichtten de Romeinen in de door de Samnieten verwoeste stad, in den vorm eener kolonie, een vesting, wat aanleiding gaf tot den Tweeden Samnitischen Oorlog (326—304). Na de overwinning der Sam-

nieten in de Caudijnsche passen werd in 320 Fregellae door dezen bestormd, doch in 313 door de Romeinen heroverd. *Pyrrhus* nam op zijn tocht tegen Rome de stad in 280 v. Chr. in. De ligging der stad was zoo gunstig, dat er zich in de jaren 201—177 4000 families vestigden. In 125 v. Chr. begon Fregellae, langzamerhand een der belangrijkste steden van Italië geworden, den oorlog tegen Rome, omdat de *comitia* weigerden den bondgenooten het Romeinsche burgerrecht te verleenen. Fregellae moest zich echter weldra door verraad overgeven, werd van haar muren beroofd en tot een dorp gemaakt. Slechts onbeteekenende overblijfselen zijn in de nabijheid van het tegenwoordige Ceprano bewoond gebleven.

Freher, *Marquard*, een Duitsch geschiedschrijver, werd geboren te Augsburg den 26sten Juli 1565, studeerde te Altdorf en te Bourges in de rechten en werd hoogleeraar te Heidelberg. Hij overleed aldaar den 13den Mei 1614. Van zijn geschriften noemen wij: „Origines Palatinae" (1599), „Germanicarum rerum scriptores aliquot insignes" (3 dln., 1600—1611), „Rerum bohemicarum scriptores aliquot antiqui" (1602), „Rerum moscoviticarum autores aliquot" (1600), „Corpus Franicae historiae veteris" (1613) en „Directorium in omnes fere chronologos romanogermanici imperii" (1772).

Freia of *Freya*, in de Noorsche fabelleer de godin der liefde en na *Frigga* de voornaamste der vrouwelijke Asen, wordt voorgesteld als de dochter van *Njord* en *Skade* en tevens als uitmuntende door de kostbaarste gaven naar lichaam en geest. Haar gouden halssieraad, „breysing" genaamd, werd door 4 dwergen vervaardigd en haar als schoonheidsprijs toegekend, terwijl anderen melden, dat *Odin* daarvoor haar gunst wist te verwerven. Dit sieraad, met kostbare edelgesteenten getooid, sprong echter vaneen, toen *Freya* met den reus *Threymr* in het huwelijk zou treden. Aan haar gemaal *Odin*, die de wijde wereld introk, waarna zij, gouden tranen weenend (barnsteen), hem bij alle volkeren zocht, schonk zij 2 dochters, namelijk *Hnoss*, zoo schoon, dat al het schoone naar haar genoemd werd, en *Gersemi*. Haar bevalligheid verschafte haar de algemeene toegenegenheid. Zij was de beschermgodin van alle minnende paren. Haar paleis in Walhalla draagt den naam van Folkwang en is het schoonste der daar aanwezige gebouwen. De zaal Srummer in dat paleis is steeds gevuld met zangers en zangeressen, die minneliederen aanheffen. Haar wagen is met 2 katten bespannen. In Zweden bevonden zich veel tempels, aan haren dienst gewijd, en die van Upsala was beroemd. Ook elders waren er, en het is bekend, dat *Karel de Groote* haar tempel te Maagdenburg verwoestte. Men stelt haar voor met helm en harnas, boog en zwaard, van boven in mansgewaad, van onder in vrouwelijke kleeding gehuld. Later verwarde men haar met de Romeinsche *Venus;* toen stelde men haar voor zonder kleederen in gezelschap van de Drie Gratiën.

Freiberg, een stad in het Saksische distrikt Dresden, ligt aan de Münzbach en aan de spoorlijnen Dresden-Chemnitz, Nossen-Bienenmühle, Freiberg—Groszhartmannsdorf en Freiberg—Halsbrücke, is de zetel van een aantal ambtenaren van het mijnwezen en telt (1905) 30 807 inwoners. Er is een fraaie dom, gesticht door *Otto den Rijke* tegen het einde der 12de eeuw, maar na den brand van 1485 hernieuwd. Nog staat van het oude gebouw de „Gouden poort", een overblijfsel van Romaansche kunst. In den dom vindt men de keurvorstelijke grafkapel, door hertog *Hendrik den Vrome* gesticht, waarin het stoffelijk overschot van hem en van 40 zijner opvolgers rust. Sierlijk is er het praalgraf van keurvorst *Maurits* van den Antwerpschen kunstenaar *Anton van Zerum*. De prachtige kansel is het werk van een onbekenden meester, het orgel behoort tot de beste der kunstwerken van *Silbermann*. Behalve een gymnasium en een hanhandelsschool bestaat hier een beroemde mijnacademie. Zij werd in 1765 gesticht en is sedert een eeuw de belangrijkste leerschool van dien aard in geheel Europa. Zij bezit sedert 1791 een eigen gebouw, dat meermalen is vergroot, daar het behalve de collegekamers, een bibliotheek, een inrichting voor levering van delfstoffen, geologische, mineralogische en natuurkundige verzamelingen, benevens het museum van *Werner* bevat. Laboratoria voor scheikunde, delfstoffenonderzoek enz. bevinden zich in afzonderlijke gebouwen. De bewoners der stad leven hoofdzakelijk van den mijnbouw en de nijverheid. De mijnen leveren veel zilver. De groeve Himmelsfürst is reeds eeuwen beroemd, zoowel wegens haar rijkdom als haar regelmatigen aanleg en de voortreffelijkheid der werktuigen, die er gebruikt worden. Nabij de stad vindt men o. a. groote zilversmelterijen, benevens het Keurprinskanaal, dat in 1788 tot aanvoer van erts gegraven werd. De stad is haar oorsprong verschuldigd aan de ontdekking van zilveraderen in de 12de eeuw, zoodat mijnwerkers uit den Harz daarheen trokken. De bevolking begon weldra te vermeerderen, en om ze te beveiligen, bouwde markgraaf *Otto de Rijke* tusschen 1171 en 1175 den burcht Freudenstein en omringde in 1187 de stad met muren. Haar eerste voorrechten dagteekenen uit den tijd van *Frederik den Gebetene* (1294). In 1485 kwam zij voor goed aan de Albertijnsche lijn van het Saksische vorstenhuis; *Hendrik de Vrome* vestigde er zijn zetel. De Dertigjarige Oorlog deed de bevolking van 32 000 tot 10 000 dalen en vernietigde de welvaart. Tot gedachtenis der roemrijke verdediging van Freiberg tegen de Zweden in den winter van 1642—1643 verrees een gedenkteeken bij de Peterspoort. Het kasteel van *Hendrik den Vrome* is nu een magazijn, en de oude wallen, muren en grachten zijn in fraaie wandelplaatsen herschapen, waar in 1851 een gedenkteeken ter eere van den beroemden delfstofkundige *Werner* is opgericht.

Freibergen (Fransch *Franches Montagnes*), een distrikt van den Berner Jura, vormt een naar de Doubs afhellende, boschrijke bergvlakte, die eerst in 1384 bevolkt werd. De inwoners (1900: 10 549) spreken bijna allen Fransch en houden zich bezig met veeteelt, landbouw, houthakken, kant- en horlogemakerij. De Freibergensche paarden zijn zeer in trek. De hoofdstad Saignelégier (St. Leodegar) telt (1900) 1425 inwoners; iets dichter bevolkt zijn Le Noirmont (1689) en Les Bois (1469 inwoners).

Freiburg, het negende Zwitsersche kanton,

tusschen de kantons Bern en Waadt en het Meer van Neuenburg gelegen, beslaat een oppervlakte van 1675 v.km. met (1900) 128 209 inwoners. Het grootste, noordwestelijke gedeelte, tot de lijn Châtel St. Denis—Gibloux (1212 m.), omvat een uit miocenen zandsteen, mergel, conglomeraten en gletscherpuin opgebouwd heuvelland van 600—900 m., dan volgen de Voor-Alpen (1400—1700 m.), daarop in het Z.O. de Freiburger Alpen met den Moléson (2005 m.). Bijna het geheele land behoort tot het stroomgebied der Saane, een klein gedeelte tot dat der Veveyse en Broye. Het grootste deel der bevolking, waarvan 85% Katholiek zijn, houdt zich bezig met landbouw. Men verbouwt er gerst, rogge, ooft, groenten en suikerbieten. De veeteelt is bovendien zeer belangrijk. Groote veemarkten worden gehouden te Freiburg en Bulle, waar de voornaamste kaasmarkt is (1901 bijna 5 millioen francs). De waarde der melk bedroeg in 1901 11,4 millioen francs. Van de takken van industrie noemen wij leerlooierijen, uurwerkfabrieken en glasblazerijen. Handel wordt voornamelijk gedreven in vee, kaas, melk en hout. Het kanton telt 7 arrondissementen met 281 gemeenten; de grootste daarvan zijn Freiburg, Murten, Stäffis, Romont, Bulle en Châtel St. Denis. Krachtens de grondwet van den 7den Mei 1857 is het kanton een vertegenwoordigend-demokratische vrijstaat. Het stemrecht bezit ieder Zwitsersch burger, die twintig jaar en in het bezit van zijn politieke en burgerlijke rechten is. De wetgevende macht wordt gevormd door den *Grand Conseil* (Groote Raad), wiens leden voor vijf jaren gekozen worden en die de afgevaardigden benoemt naar den Bondsraad. De uitvoerende macht berust bij den *Conseil d'état* (Staatsraad) van 7 leden, gekozen door den Grooten Raad. Aan het hoofd van een arrondissement staat een prefect. De rechtspraak wordt in hoogste instantie uitgeoefend door het *Tribunal cantonal* (kantonsrechtbank), in de arrondissementen door een *Tribunal d'arrondissement* (arrondissementsrechtbank), in laagste instantie door *juges de paix* (vrederechters). Voor strafzaken bestaan 3 jury's. De gemeenten zijn binnen zekere grenzen autonoom. Het bestuur berust bij een *Conseil communal* (gemeenteraad), aan wiens hoofd de *Syndic* (schout) staat.

De oorspronkelijke bevolking behoorde tot de Keltische Helvetiërs, van wier paalwoningen nog overblijfselen aanwezig zijn. De Romeinen bezochten uit het naburige Aventicum alleen het noordelijk gedeelte. Tijdens de Groote Volksverhuizing vestigden er zich Alemannen en Bourgondiërs, en in 1032 verviel dit land aan het Duitsche Rijk, waarna het door de hertogen van Zähringen geregeerd werd. Hertog *Berthold IV* stichtte in 1176 de stad Freiburg en verleende haar veel voorrechten, benevens een grondgebied van 3 uur gaans in den omtrek. Zij ontwikkelde zich voorspoedig en werd de kern van een kanton, dat zich in 1481 bij het Zwitsersch Eedgenootschap voegde. De aanvankelijke volksregeering ontaardde er echter in een familieregeering. Deze vergunde reeds in 1580 aldaar een verblijf aan de Jezuïeten. Nadat de Franschen den 2den Maart 1798 het land hadden bezet, werd het toegevoegd aan de Helvetische Republiek. Na de Restauratie hernam de aristocratie haar voormalige heerschappij, totdat een opstand des volks in 1830 het beginsel doordreef van gelijkheid voor de wet. Verder waarborgde de constitutie de persoonlijke vrijheid, de vrijheid van drukpers enz., doch behelsde ook de bepaling, dat de R. Katholieke godsdienst de eenige openbare godsdienst in het kanton zou zijn, uitgezonderd in het distrikt Murten, alsmede dat de constitutie telkens na twaalf jaar zou worden herzien. Tegenover de toenemende vrijzinnige oppositie handhaafde echter steeds de aristocratische partij het overwicht en maakte hiervan gebruik in zake de kloosters in Aargau en van de Jezuïetenvraag. Een krachtige poging der liberalen, om de regeering omver te werpen en het kanton te dwingen zich daaraan te onttrekken, mislukte in Januari 1846. Eerst nadat Freiburg den 16den November 1847 door Eedgenootschappelijke troepen bezet was, leed de Ultramontaansche partij de nederlaag, en reeds den volgenden dag werd een voorloopig bewind gekozen, benevens een Constitueerende en Wetgevende Vergadering, die de vrijzinnige grondwet van 1848 tot stand bracht. Toch werd ook deze niet onderworpen aan de goedkeuring des volks, terwijl een herziening eerst na verloop van 3 jaar mogelijk zou zijn. Tevens werd vastgesteld, dat de burgers, die den eed op de nieuwe grondwet niet wilden afleggen, hun kiesbevoegdheid zouden verliezen. Hierdoor ontstond ontevredenheid, welke door de overwonnen partij werd aangevuurd. Bij herhaling kwam het tot opstand (1848, 1850 en 1851), doch het einde was de beslissende nederlaag der opstandelingen, wier aanvoerders, zooals *Carrard* en vroeger reeds bisschop *Marilley*, uit Zwitserland waren verbannen. Toch bleef er steeds verzet tegen de regeering bestaan. Nadat een verzoekschrift van 14 000 burgers om verandering der grondwet van de hand gewezen was, poogde de oppositie, ofschoon wederom te vergeefs, in Mei 1852 in een drukbezochte volksvergadering te Posieux haar doel te bereiken. De Groote Raad gaf nu toe, dat degenen, die den eed weigerden, in het bezit zouden blijven van hun kiesrecht, terwijl de Bondsvergadering aan Freiburg de achterstallige Sonderbundschuld kwijtschold. Den 21sten April 1853 ontstond opnieuw een oproer onder leiding van overste *Perrier*, doch dit had evenmin succes, waarna de ultramontaansche partij haar plannen verschoof tot aan het einde van den 9-jarigen termijn. Tijdelijk vereenigden zich de partijen, om den aanleg van den Oronspoorweg tot stand te brengen, die de stad met Bern en Lausanne verbindt. Hiertoe was een leening noodig van 16 millioen francs, terwijl de Staat verplicht zou zijn later — met inbegrip dier schuld — zelf den spoorweg over te nemen. Reeds in December 1856 had de ultramontaansche partij bij de verkiezingen voor den Grooten Raad de overwinning behaald. Deze besloot den 13den Januari 1857 tot herziening der grondwet, welke, in reactionnairen zin gewijzigd, in Mei met een groote meerderheid werd aangenomen. Nu volgde een algemeene amnestie voor hen, die deel genomen hadden aan de vroegere opstanden; bisschop *Marilley* had reeds lang verlof ontvangen terug te keeren. Ook werden de opgeheven kloosters weder geopend, de Jezuïeten hersteld in het bezit van hun verbeurd ver-

klaarde eigendommen en de scholen aan het gezag der geestelijkheid onderworpen. In Juni 1865 werd met grooten luister het feest der heiligverklaring van pater *Canisius* gevierd, die er tegen het einde der 16de eeuw een college der Jezuïeten gesticht had. De nieuwe grondwet der Zwitsersche Republiek werd den 19den April 1874 met 21 368 tegen 5568 stemmen verworpen, en de wetten omtrent het burgerlijk huwelijk, den burgerlijken stand en de stembevoegdheid den 23sten Mei 1875 eveneens. In 1880 ontstond echter uit de conservatieve partij een meer gematigde, die niet langer aan de heerschappij der geestelijkheid wilde onderworpen blijven. Tot dusver heeft deze echter niet veel invloed uitgeoefend. Freiburg is nog steeds het eenige kanton zonder referendum en met beperkte volksrechten. Een gedeeltelijke herziening der grondwet kwam in 1892 tot stand.

Freiburg (in Uechtland), hoofdstad van het gelijknamige Zwitsersche kanton, ligt op een schiereiland in de Saane, is het kruispunt der spoorlijnen Bern—Lausanne, Freiburg—IJverdon en Freiburg—Murten en telt (1900) 15 739 inwoners. Boven de beneden-stad verheffen zich trapsgewijze op den steilen linkeroever der middel- en bovenstad, door nauwe straten, trappen en een kabelspoorweg tot aan het station verbonden, de nieuwe stadskwartieren. De Saane en de Gotteronkloof zijn met twee kabelbruggen overbrugd. De stad met talrijke kloosters en kerken is van verre reeds te zien door de Gotische St. Nicolaaskerk met een beroemd orgel. Bezienswaardig zijn het stadhuis, het postkantoor, de Murtener Linde, standbeelden van *Canisius* en pater *Gerard* en in de nabijheid de viadukt van Grandfey en de kluizenaarsplaats St. Madelaine. Men vindt er een gymnasium, een industrie-school en een katholieke universiteit met (1901) 345 studenten.

Freiburg (in den Breisgau), de hoofdstad van het Badensche arrondissement van dien naam, ligt 298 m. hoog aan den Westelijken voet van het Zwarte Woud, wiens voorgebergten de stad aan drie zijden insluiten, aan beide oevers van de Dreisam en aan de spoorlijnen Mannheim—Konstanz, Freiburg—Breisach en Freiburg—Donaueschingen telt (1905) 74 102 inwoners. De stad bestaat uit de Oude stad met Middeleeuwsch karakter en nauwe kromme straten, de voorsteden Wiehre en Herdern, Güntersthal en Haslach. Van de oude poorten zijn nog de Martinus- en Zwabenpoort over. Van de 15 kerken is de domkerk, thans aartsbisschoppelijke kathedraal (zie de afb.), de voornaamste; zij is een meesterwerk van Gotische bouwkunst. Het dwarsschip en de beide torens zijn overblijfselen van een Romaansche kerk. Het lengteschip is in vroeg-Gotischen stijl gebouwd. De bouw van het koor, dat een omgang met een sacristie en twaalf kapellen omgeeft, welke met altaren, prachtige beelden (o.a. van *Holbein*) en glasschilderingen voorzien zijn, heeft 160 jaren geduurd. De geheele bouw bestaat uit rooden zandsteen en heeft den vorm van een kruis. Het onderste gedeelte van den 115 m. hoogen toren vormt een vierhoek, waarin zich het portaal bevindt. Het prachtige, door *Glänz* in hout gesneden hoogaltaar is met beelden van *Baldung* versierd; mooie glasschilderingen tooien de vensters. In het koor vindt men verschillende reliëfs van hertogen *van Zähringen*. Van de verdere kerken vallen te vermelden, de in rondboogstijl opgetrokken Lodewijkskerk en de Katholieke Martinuskerk uit de 13de eeuw, welke gerestaureerd is. Van wereldlijke gebouwen zijn te noemen: het „Kaufhaus" (16de eeuw, waarvan de façade met standbeelden van *Max I*, *Karel V*, *Philips den Schoone en Ferdinand I* versierd is, het „Kornhaus", het arrondissementshuis met beeldhouwwerken en een beschilderde façade, de beide stadhuizen, het groothertogelijk paleis, de kunsthal

Kathedraal te Freiburg i/B.

met stadspark enz. Ter herinnering aan den slag bij Belfort is een gedenkteeken opgericht. Standbeelden vindt men er van *Rotteck*, *Schreiber*, *Bertold IV*, *Albrecht VI en Schwarz*. Van de onderwijsinrichtingen neemt de in 1457 gestichte St. Ludwigsuniversiteit met een bibliotheek van 250000 deelen en 600 handschriften, natuurkundige en ethnografische verzamelingen, een hortus enz. de eerste plaats in. Verder heeft men er twee gymnasia, eenige hoogere burgerscholen en eenige vakscholen, bovendien natuur- en geschiedkundige en anthropologische vereenigingen en een schilderijenverzameling. Freiburg, dat de zetel van een aartsbisschop is, heeft tal van liefdadige instellingen. Handel, nijverheid en landbouw zijn er van veel belang, daar zij de hoofdstapelplaats is van het Schwarzwald. De nijverheid bepaalt er zich hoofdzakelijk tot de vervaardiging van cichorei, papier, zijde, leder, knoopen, meubels, mousseerende wijnen en ijzeren voorwerpen. De handel is sedert het openen van den spoorweg aanmerkelijk toegenomen en omvat voornamelijk wijn en hout. Bij den Slotberg geniet men een fraai uitzicht.

Freiburg werd in 1092 door graaf *Berthold III van Zähringen* gebouwd en in 1120 tot een vrije stad verheven. Later viel zij ten deel aan de graven *van Urach*, doch verwierf in 1368 haar onafhankelijkheid voor 20000 mark zilver,

welke door Bazel werden voorgeschoten. Wegens deze schuld moest de stad zich in 1368 onderwerpen aan het Huis *Habsburg*. Als een belangrijke vesting had zij in de oorlogen in de 17de eeuw veel te lijden. In 1714 en 1744 werd zij veroverd door de Franschen, die haar echter na den vrede van Rastadt en dien van Aken (na het sloopen der vestingwerken) weder ontruimden. Den 24sten April 1848 werd zij door de Duitsche Bondstroepen en den 7den Juli 1848 door de Pruisen bezet, nadat de opstandelingen haar hadden verlaten.

Freiburg, een stad en garnizoensplaats in het distrikt Breslau der Pruisische provincie Silezië, ligt aan de Polsnitz en de spoorlijn Breslau—Hallstadt en telt (1900) 9971 inwoners. Men vindt er twee kerken, een hoogere burgerschool, een krankzinnigengesticht, linnenindustrie, horlogefabrieken enz. In de nabijheid liggen de in 1480 tot vrijheerlijkheid Fürstenstein verklaarde heerlijkheden Fürstenstein, Waldenburg en Friedland.

Freidank, in het Middel-Hoogduitsch *Fridanc* (Vrijdenker), is de vervaardiger van een leerdicht, dat den titel draagt van „Bescheidenheit" welke de beteekenis heeft van „schrandere beoordeeling". De onderstelling van *W. Grimm*, dat hij dezelfde zou zijn als *Walter von der Vogelweide*, is door *Franz Pfeiffer* grondig weerlegd. *Freidank*, waarschijnlijk uit Zwaben afkomstig, was een zwervend poëet, die op zijn tochten te Treviso kwam, waar hij omstreeks het jaar 1230 overleed. Zijn voornaam was *Bernhard*. Zijn gedicht vormt geen afgesloten geheel, maar bevat een verzameling spreuken, uit den mond des volks bijeengebracht of aan de geschriften van andere dichters ontleend, zoodat het van groot belang is voor de kennis van den zedelijken en godsdienstigen toestand in die dagen. Het geeft tevens getuigenis van de schranderheid, geestigheid en opmerkzaamheid van den vervaardiger. Een uitmuntende uitgave van dat gedicht is bezorgd door *W. Grimm*, en van de omwerking van *S. Brant* (zie aldaar) zijn van 1508 tot 1583 zeven uitgaven in het licht verschenen.

Freienwalde, een stad en badplaats in de Pruisische provincie Potsdam, ligt aan de Oude Oder, aan de spoorlijnen Eberswalde—Frankfort a. O. en Angermünde—Freienwalde en telt (1900) 7995 inwoners. De stad heeft 4 kerken, een door den Grooten Keurvorst gebouwd kasteel, gedenkteekenen voor *Bismarck* en *Karl Weise*, een gymnasium, meubel- en machinefabrieken, zaagmolens en een bierbrouwerij. Ten Z. van de stad ligt in een dal de „Gesundbrunnen" van Freienwalde met 10 bronnen, waarvan de Konings-, Johannes- en Keurvorstenbron de voornaamste zijn. Het water is ijzerhoudend en wordt voor drinken en baden gebruikt.

Freiesleben, *Johann Karl*, een Duitsch aard- en delfstofkundige, werd geboren te Freiberg den 14den Juni 1774, bezocht aldaar de mijnacademie onder leiding van *Werner*, studeerde te Leipzig in de rechten en reisde met *von Humboldt* in het gebergte van Zwitserland en Savoye. Na zijn terugkeer werd hij „Bergambtassessor" te Mariënberg, bekleedde daarna eenige andere betrekkingen bij het mijnwezen en stond in 1838 als „Berghauptmann" aan het hoofd der mijnzaken in Saksen. In 1842 werd hij op zijn verzoek ontslagen. Hij overleed den 20sten Maart 1846 te Nieder-Auerbacht. Van zijn geschriften noemen wij: „Geognostische Arbeiten" (6 dln., 1807—1818), „Magazin für die Oryktographie von Sachsen" (1828—1845, afl. 1—12) en „Die sächsischen Erzgänge" (3 dln., 1843—1845). Ook leverde hij „Bergmännisch-mineralogische Beschreibung des Harzes" (2 dln., 1795) en „Uebersicht der Literatur der Mineralogie" (1822).

Freiligrath, *Ferdinand*, een Duitsch dichter, werd geboren te Detmold den 17den Juni 1810, bezocht het gymnasium aldaar en kwam in 1831 in de leer bij een koopman te Soest. Nadat hij tot 1836 als klerk op een kassierskantoor te Amsterdam en vervolgens tot 1839 in dergelijke betrekking te Barmen werkzaam was geweest, zeide hij zijn handelsloopbaan vaarwel en ging, aangemoedigd door den bijval, die zijn gedichten verworven hadden, naar Darmstadt. Hier werd hij onverwacht door den koning van Pruisen begunstigd met een jaargeld, dat hem veroorloofde, zich te St. Goar te vestigen. Had hij hierdoor en door zijn gedicht „Aus Spanien" de sympathie der liberalen verloren, die hem vroeger tot de hunnen rekenden, hij kreeg ze in dubbele mate terug, toen hij in 1844 voor het jaargeld bedankte en in zijn gedichten de democratie verheerlijkte. Hij woonde daarna in Zwitserland en begaf zich daarna naar Londen, om er in een handelsbetrekking een bestaan te vinden. Hij stond op het punt op uitnoodiging van *Longfellow* den Oceaan over te steken, toen de Maartbeweging van 1848 hem weder naar Duitschland lokte. Hier plaatste hij zich aan het hoofd der volkspartij. Wegens zijn gedicht „Die Toten an die Lebenden" werd hij aangeklaagd en in hechtenis genomen, maar kort daarop vrijgesproken. Vervolgens ging hij naar Keulen, om er mede te werken aan de „Neue Rheinische Zeitung". Wederom was hij aan staatkundige vervolgingen bloot gesteld, zoodat hij zich opnieuw naar Londen begaf, waar hij na veel strijd en zorg een behoorlijk bestaan verwierf, totdat hij in 1867 door het bankroet der door hem bestuurde zaak nogmaals in ongelegenheid geraakte. Zijn vrienden in Duitschland brachten echter het noodige bijeen, om hem een onbezorgden ouderdom te verschaffen, waarna *Freiligrath* in 1868 naar Duitschland terugkeerde en zich te Stuttgart vestigde. In Juli 1873 vertrok hij naar Cannstatt en overleed aldaar den 18den Maart 1876.

Reeds zijn eerste gedichten, in dagbladen en in den „Musenalmanach" opgenomen, bezorgden hem een goeden naam. In 1831 verscheen zijn eerste bundel, die in 1896 de 49ste uitgave beleefde. Verder leverde hij: „Zwischen den Garben" (1849), „Rheinisches Jahrbuch" (met *Simrock* en *Matzerath*, 1840 en 1841), „Das malerische und Romantische Westfalen" (met *Levin Schücking*) enz. Van zijn staatkundige gedichten noemen wij „Glaubensbekenntnis" (1844), „Ça ira! Sechs Gedichte" (1856) en „Neuere politische und sociale Gedichte" (afl. 1, 1849, afl. 2, 1851). Bij den aanvang van den Fransch-Duitschen oor-

log (1870) heeft hij vaderlandslievende liederen in het licht gegeven. Gedichten van *Victor Hugo*, van *Longfellow* enz. zijn door hem op meesterlijke wijze in het Duitsch overgebracht. Een gezamenlijke uitgave zijner werken is in Noord-Amerika (6 dln., 2de druk, 1871) in het licht verschenen. Als dichter munt hij vooral uit in het beschrijvend genre. Hij schildert gaarne treffende voorvallen uit vreemde landen, en hij doet het met kracht van taal, met sierlijkheid van beelden en ongemeenen gloed. Vooral ook spreekt uit zijn staatkundige gedichten een verwonderlijke, wegslepende geestdrift, die voor de innigheid zijner overtuiging pleit. Hij heeft verder te Londen een Engelsche bloemlezing uitgegeven, getiteld: „The Rose, thistle and shamrock", die in 1888 reeds 6-maal was gedrukt, terwijl men in de „Collection of German authors" van *Tauchnitz* een deel aantreft (2de druk, 1871) met de Engelsche vertalingen der gedichten van *Freiligrath*. Die vertalingen zijn afkomstig van zijn oudste dochter *Kate*, die als weduwe van *Edward Krocker* den 12den April 1904 overleed. In 1875 gaf hij een „Illustrated Magazine" in het licht en uit zijn papieren verscheen na zijn dood: „Nachgelassenes von Ferdinand Freiligrath („Mazeppa" „Der Eggerstein", 1883).

Freir of *Freyr* is in de Noorsche fabelleer de zoon van *Niörd* en broeder van *Freia* en behoorde in Zweden tot de voornaamste godheden. Hij gold, evenals *Niörd*, voor een wijze en weldadige godheid, die over zee en lucht gebood en de menschen met vruchtbaarheid zegende. Bij het begin van den zomer werd zijn beeld, bij het vieren van groote feesten, door de Zweedsche landen rondgevoerd, en op den Joelavond offerde men hem een wild zwijn, daar dit, zoowel als de stier, aan hem gewijd was. Het zwijn *Gullinborsti* (de goudborstelige) droeg hem door de lucht en over de zee, en op de pleinen zijner tempels hield men paarden, die tot wichelarij dienden. *Freir* had den reus *Beli* gedood en vervolgens diens zuster *Gerd* ten huwelijk genomen. Men veronderstelt, dat hij dezelfde is als de god *Frô* der oude Germanen.

Freising of *Freysing*, een stad in Beieren, ligt aan de Isar in een vruchtbare streek en aan de spoorlijn Regensburg—München, en telt (1905) 13527 zielen. Men heeft er een fraaie domkerk in Romaanschen stijl met een merkwaardige krypt, een voormalig bisschoppelijk paleis enz. Tot de inrichtingen van onderwijs behooren een gymnasium, een Roomsch seminarium, een hoogere burgerschool, een nijverheidsschool, een kweekschool voor onderwijzers enz. Zij heeft onderscheiden fabrieken en in haar nabijheid een koninklijke landbouw- en brouwerijschool, vroeger de abdij van Weihenstephan. Daaraan zijn een modelboerderij en andere instellingen verbonden.

Freitag, *Johannes*, een geneeskundige en hoogleeraar aan de hoogeschool te Groningen, werd geboren den 30sten October 1581, ontving zijn opleiding te Osnabrück en te Keulen, studeerde te Helmstedt en aan andere Duitsche hoogescholen, bleef eenigen tijd te Rostock, en werd toen achtereenvolgens privaatdocent, buigewoon en gewoon hoogleeraar in de geneeskunde te Helmstedt (1604). Eerst vier jaar later verwierf hij den doctoralen graad en vertrok naar het Hof te Osnabrück, waar *Philips Sigismund*, hertog van *Brunswijk-Lüneburg*, hem tot eersten geneesheer benoemd had. Omstreeks het jaar 1622 kwam hij in dezelfde betrekking in dienst van *Ernst*, hertog *van Holstein* enz. en na het overlijden van dezen in dien van hertog *Frederik Ulrik*, met de vergunning, om tevens weder als hoogleeraar te Helmstedt werkzaam te zijn. *Freitag* bedankte voor deze laatste betrekking en bleef te Osnabrück, waar de nieuwe bisschop en kardinaal *Eitel Frederik* den uitstekenden arts tot geneesheer en kamerheer koos, hoewel deze tot de Protestanten behoorde. Hij bleef in die betrekking bij zijn opvolger *Frans Willem*, graaf *van Wartemberg*, maar ontving in 1631 zijn ontslag, omdat hij den R. Katholieken godsdienst niet wilde omhelzen. Hij vond echter beschermers in *Ernst Casimir*, graaf *van Nassau* en de graven *van Bentheim*. Dezen bezorgden hem het professoraat in de geneeskunde te Groningen, waar hij werkzaam was tot zijn dood, den 8sten Februari 1641. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Poemata juvenilia" (1616), „Noctes medicae, sive de abusu medicinae tractatus" (1616), „Aurora medicorum Galeno-Chimicorum etc." (1630) en „De lithotomia" (1638).

Fréjus, een stad in het Fransche departement Var, ligt 2 km. van de Middellandsche Zee op een heuvel, in een ongezonde streek, aan de spoorlijnen Marseille—Nizza en St. Rafael—Hyères, en telt (1901) 3658 inwoners. De stad heeft een kathedraal uit de 12de eeuw met een mooie doopkapel en Gotischen kruisgang, een seminarium en museum; de inwoners werken in kolenmijnen, vervaardigen kurken, persen die en handelen in zuidvruchten. Fréjus is het oude *Forum Julii*, in 45 v. Chr. door *Caesar* gesticht. *Augustus* verfraaide het en liet er een groote haven aanleggen. De aanslibbingen van den Argens hebben deze doen verdwijnen, maar nog 2 km. in zee zijn sporen ervan te vinden. Andere overblijfselen der oude stad zijn: een poort (*porte dorée*), een vuurtoren, een amphitheater (thans gerestaureerd), wallen enz. In de Middeleeuwen kwam Fréjus aan de graven *van Provence*. Na de verwoesting door de Saracenen (9de eeuw) bouwde bisschop *Riculf* het weder op. De havenplaats van Fréjus is het naburige St. Raphael, een badplaats met (1901) 3110 inwoners, waar *Bonaparte* in 1799, uit Egypte terugkeerend, landde en zich in 1814 naar Elba inscheepte.

Fremantle, een haven in den staat West-Australië, ligt aan de monding van den Swan in den Indischen Oceaan, is met het 20 km. verwijderde Perth door een spoorweg verbonden en telt (1901) 24000 inwoners. De vroeger slechte haven is thans door twee steenen dammen beschermd.

Fremaria. Zie *Aardrook* en *Akkerkruid*.

Fremery, is de naam van een geslacht, dat, uit Henegouwen afkomstig, ook voorkomt onder de namen *de Frameries*, *van Fremery* en *van Vramerije*. Twee leden waren onderteekenaars van het Verbond der Edelen, zoodat zij later moesten uitwijken naar Duitschland waarna zij in den aanvang der 17de eeuw zich vestigden in Holland. *Herman de Fremery* was in 1672 schepen te

Naarden, en zijn broeder *Pieter* burgemeester aldaar en bewindhebber der Oost-Indische Compagnie.

Fremery, Petrus Isaäcus de, werd geboren te Berkenwoude den 8sten April 1737, studeerde in de godgeleerdheid, was achtereenvolgens predikant te Zuiderwoude, Overschie, Goes en 's Hertogenbosch, werd aldaar in 1777 hoogleeraar in de Grieksche taal, verkreeg in 1810 zijn emeritaat en overleed te Zeist den 7den December 1820. Hij is lid geweest van de commissie van samenstelling van het Evangelisch Gezangboek.

Fremery, Johannes de, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Berkenwoude den 11den October 1741, studeerde in de godgeleerdheid en werd achtereenvolgens predikant te Poederoijen, Raamsdonk, Zierikzee en Middelburg (1779). Hier werd, wegens zijn patriottische gevoelens, zijn woning door het Pruisischgezinde grauw geplunderd en hij zelf, toen hij de wijk wilde nemen naar Holland, op gruwelijke wijze mishandeld. Op aandrang der welgezinden keerde hij echter in 1788 naar zijn standplaats terug, werd aldaar in 1805 benoemd tot hoogleeraar in de theologie aan het Athenaeum Illustre en behoorde tot de directeuren van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen. Hij overleed te Middelburg den 22sten October 1819.

Fremery, Jacobus de, jongste broeder der twee voorgaanden, werd geboren te Groot-Ammers den 25sten Januari 1748 en bekleedde de betrekking van secretaris van curatoren der Leidsche hoogeschool. Verder was hij thesaurier te Leiden en kwam in aanmerking voor een hoogleeraarsambt in de rechten te Harderwijk. Hij overleed den 30sten Januari 1826. Zijn zoon *Petrus Isaäcus* werd benoemd tot raadsheer in het Provinciaal gerechtshof van Zuid-Holland; zijn kleinzoon *Joannes Andreas* is bekend als schrijver van een „Memorie over de rechten der stad Leiden op het Haarlemmermeer"(1844) en als lid der Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Fremery, Nicolaas Cornelis de, eenige zoon van *Petrus Isaäcus*, werd geboren te Overschie den 10den Januari 1770, bezocht reeds op 15-jarigen leeftijd de Leidsche hoogeschool en promoveerde er 5 jaar later tot doctor in de wijsbegeerte op een „Dissertatio philosophica inauguralis de fulmine"(1790). Daarna besteedde hij 3 jaar aan de studie der geneeskunde en verwierf hierin den doctoralen graad met een „Dissertatio medica inauguralis de mutationibus figurae pelvis etc." (1793). Hij vestigde zich te Haarlem, beoefende er de delfstof- en dierkunde, nam proeven met *van Marum* en werd in 1795 als opvolger van *Steven Jan van Geuns* benoemd tot hoogleeraar in de scheikunde enz. te Utrecht. Hij was er president der provinciale commissie van geneeskundig onderzoek en toevoorzicht en bekleedde tweemaal de betrekking van rector magnificus. Bij het vieren van zijn veertigjarig hoogleeraarsambt en 5 jaar later, bij het ontvangen van zijn emeritaat, brachten zijn leerlingen hem hulde met kostbare geschenken. Hij was lid der eerste klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, van de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem enz. *Lodewijk Napoleon* benoemde hem tot „médicin de la maison du roi" en *Willem I* versierde hem met de orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij heeft een aantal belangrijke opstellen geplaatst in verschillende tijdschriften en vertaalde met *van Werkhoven* de „Grondbeginselen der scheikunde, door *Lavoisier*" (2 dln. 1800) benevens een dergelijk werk van *Chaptal* (1808). Hij overleed den 15den November 1844, een verzameling anatomische praeparaten enz. nalatende.

Fremery, Petrus Johannes Isaäcus de, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Utrecht den 29sten April 1797, studeerde aldaar in de genees- wis- en natuurkunde, promoveerde in beide vakken en werd in 1829 benoemd tot hoogleeraar aan de veeartsenijschool en tot buitengewoon hoogleeraar aan de academie te Utrecht. Verder was hij hoofdbestuurder der Nederlandsche maatschappij tot bevordering der pharmacie, buitengewoon lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed den 7den September 1855. Van zijn geschriften noemen wij: „Specimen zoologicum, continens observationes praesertim osteologicas de casuario Novae Hollandiae" (1819), „Verslag van het werktuig, door *Romershausen* uitgevonden. om door middel van drukking der lucht extracten, tincturen en infusiën te bereiden" (1823), „Archief voor den Aziatischen braakloop en al wat daartoe betrekking heeft enz." (1832—1834), „Verhandeling over het zuiveren van besmette goederen enz." (1833) en „Herinneringen aan het leven en de werkzaamheden van *Jan Kops*" (1850).

Fremery, Diederik Anne de, een Nederlandsch krijgsman, was een zoon van *Nicolaas de Fremery*, schepen en vroedschap te Gorinchem, werd aldaar geboren den 13den Januari 1777, op 18-jarigen leeftijd geplaatst als 2de luitenant bij het leger der Bataafsche Republiek, streed in Duitschland en bij Bergen (1799) en werd in 1800 bevorderd tot eersten luitenant, diende daarna onder *Marmont*, woonde in 1806 den veldtocht in Pruisen bij, ging in 1808 naar Oost-Friesland, om er den smokkelhandel te beletten, nam deel aan den oorlog in Spanje en werd in 1809 kapitein, in 1813 luitenant kolonel, bataillons-chef en ridder van het Legioen van Eer. Na de omwenteling werd hij in 1814 bij het Nederlandsche leger geplaatst als majoor met den rang van luitenant-kolonel, en werd in 1826 kolonel en commandant te Ostende, later te 's Hertogenbosch, in 1836 generaal-majoor, ontving in 1840 pensioen en overleed te Oisterwijk bij 's Hertogenbosch den 2den Januari 1855.

Frémiet, *Emanuel*, een Fransch beeldhouwer, werd in 1824 te Parijs geboren, studeerde onder *Rude* en bepaalde zich eerst bij het boetseeren van dieren. Hij debuteerde in 1843 met een gazelle, waarop kameelen, honden, katten, beren, paarden en in 1850 de levensgroote figuur van een gewonden jachthond volgden. Daarop voegde hij menschen bij zijn dieren en zoo ontstonden: een Gallisch hoofdman, een Romeinsch ridder, een artillerist, een karabinier en voltigeur, het ruiterstandbeeld van de *Maagd van Orleans* te Parijs (1874), van *Condé* (1881), nog een van *Jeanne d'Arc* te Nancy (1889) en van *Velasquez* te Parijs. In den laatsten tijd behandelde hij het

liefst dramatische motieven, zooals „Strijd van een centaur met een beer", „Strijd van een beer met een hond". „Vangst van een jongen olifant door een neger", „Strijd van een man uit den steentijd met een berin" en „Roof van een vrouw door een gorilla". Voor den ingang van het Suezkanaal maakte hij het groote standbeeld van *de Lesseps* (1900), voor Dinan een van *Duguesclin* (1902).

Fremont, *John Charles*, een Amerikaansch ontdekkingsreiziger en generaal, werd geboren den 21sten Januari 1813 te Savannah in den staat Georgia, was reeds op 15-jarigen leeftijd onderwijzer in de wiskunde en werd in 1836 burgerlijk ingenieur. In 1838 opgeklommen tot onderluitenant bij het korps topographische ingenieurs, onderzocht hij met *Nicolet* het toenmalig territorum Minnesota en bepaalde in het voorjaar van 1841 den loop der rivier Desmoines. Na zijn terugkeer te Washington trad hij in het huwelijk met de dochter van een invloedrijk lid van den Senaat en werd in 1842 aan het hoofd geplaatst van een expeditie, waarmede hij het land ten westen der Missouri onderzocht. Zijn rapport bezorgde hem grooten lof en hij werd opnieuw belast met een expeditie. en wel naar het groote Zoutmeer en de Sierra Nevada in Californië. Deze werd door een derde ontdekkingsreis in die streken in 1845 gevolgd. Gedurende deze plaatste *Fremont* zich aan den Sacramento aan het hoofd der kolonisten, die door den Mexicaanschen Oorlog bedreigd werden, en eischte de onafhankelijkheidsverklaring van Californië en de inlijving van dit gewest bij de Vereenigde Staten. De bevolking benoemde hem tot gouverneur van het nieuwe gebied en de regeering te Washington tot kolonel. Daarna echter werd hij betrokken in het conflict tusschen generaal *Kearney* en commodore *Stockton*, zoodat men hem gevankelijk naar Washington bracht, waar hij door den krijgsraad tot ontslag uit den dienst veroordeeld werd. De voorzitter *Polk* onthief hem weliswaar van die straf, maar *Fremont* legde zijn betrekking neder en begaf zich in 1848 op reis naar den Grooten Oceaan, om zich in Californië te vestigen. Ditmaal nam hij zijn weg over Nieuw-Mexico, drong vechtende door het gewest der Apachen en bereikte Californië in Maart 1849 na het doorstaan van een vreeselijk lijden. Daar heerschte in die dagen de goudkoorts. Hij slaagde er in het land voor slavernij te bewaren en werd in hetzelfde jaar gekozen tot lid van den Senaat der Vereenigde Staten, doch had er slechts korten tijd zitting. In het jaar 1852 bezocht hij Engeland en keerde in den herfst van 1853 naar Amerika terug. Weldra ondernam hij ten behoeve van den Pacific-spoorweg weder een tocht naar Californië, vanwaar hij in 1855 terugkeerde. In 1856 werd hij bij de presidentskeuze de candidaat der liberale partij, doch bleef in de minderheid. Bij den opstand der Zuidelijke Staten bevond hij zich te Parijs, waar hij geldelijken steun zocht ter ontginning zijner uitgestrekte gronden in Californië. Aanstonds keerde hij terug naar Amerika en stelde zich ter beschikking van de regeering, die hem tot generaal-majoor benoemde en in den zomer van 1861 aan het hoofd plaatste van het militaire departement in Missouri en ten westen van de Mississippi. Hij beschouwde aanvankelijk dien oorlog als een strijd der slavernij tegen de vrijheid, zoodat hij den 21sten Augustus 1861 zijn geruchtmakende proclamatie uitvaardigde, waarin hij op bevrijding der slaven in de oproerige staten aandrong. Deze opvatting der zaak vond afkeuring te Washington, en hoewel *Fremont* met betrekkelijk geringe hulpmiddelen veel gedaan, ja, zelfs een leger van 400 000 man bijeengebracht had, werd hij teruggeroepen, juist op het oogenblik, toen hij zich gereed maakte aan den vijand een beslissenden slag toe te brengen. Nadat hij persoonlijk te Washington de tegen hem ingebrachte bezwaren uit den weg geruimd had, werd hij in het voorjaar van 1862 benoemd tot bevelvoerend generaal in de bergstreek van Virginia. Weldra werd hij geroepen, om generaal *Banks* te hulp te snellen, die door *Jackson*, den generaal der zuidelijken, uit het Shenandoahdal verdreven was. *Fremont* vervolgde laatstgenoemden en trachtte hem den 8sten Juni 1862 bij Cross-Keys te noodzaken tot den slag; *Jackson* trok terug, maar werd niet afgesneden. Toen terstond daarna *Fremont* bevel ontving zich onder het commando van een zijner ondergeschikten, generaal *Pope*, te stellen, nam hij zijn ontslag en leidde vervolgens een ambteloos leven te New-York. Een poging der Noordelijke radicalen, om hem in 1864 den voorzitterszetel te bezorgen mislukte. In 1878 werd hij door president *Hayes* tot gouverneur van het territorium Arizona benoemd. Hij overleed den 13den Juli 1890 te New-York.

Frémy, *Arnould*, een Fransch schrijver, geboren te Versailles den 17den Juli 1809, was als leeraar werkzaam aan verschillende gymnasia, schreef: „Variations du style français au XVII siècle" (1843) en werd hoogleeraar in de Fransche letterkunde, eerst te Lyon en in 1847 te Straatsburg. Na de Februari-omwenteling nam hij zijn ontslag, om zich uitsluitend aan de journalistiek en aan de beoefening der letteren te wijden. Van 1854 tot 1859 behoorde hij tot de redactie van den „Charivari". Hij schreef de blijspelen: „Le loup dans la bergerie" (1853) en „La reclame" (1857) en een aantal romans, van welke wij noemen: „Les roués de Paris" (1838), „Les femmes proscrites" (1840), „La physiologie du rentier" (met *Balzac*, 1841), „Confessions d'un bohémien" (1856), „Les moeurs de notre temps" (1860), „Les amants d'aujourdhui" (1862), „La comédie du printemps" (1863), „Les batailles d'Adrienne" (1865), „Les gens mal élevés" (1867), „La guerre future" (1875), „Comment lisent les Français d'aujourdhui" (1878) en „Qu'est ce que la France" (1882).

Frémy, *Edmond*, een Fransch scheikundige en broeder van den voorgaande, werd den 28sten Februari 1814 te Versailles geboren, was hoogleeraar aan de Polytechnische School en het Natuurwetenschappelijk Museum te Parijs, werd in 1857 lid der Academie van Wetenschappen en in 1879 directeur van genoemd museum. Hij overleed te Parijs den 3den Februari 1894. Van zijn werken noemen wij: „Traité de chimie générale" (1854—1857), „Chimie élémentaire et abrégé de chimie", „Le métal à canon" (1874), „Recherches sur la betterave à sucre" (1875) enz.; verder schreef hij (met *A. Terreil*) „Le guide du chimiste" (1885).

French, sir *John Denton Pinkstone*. een Engelsch generaal, werd den 28sten September 1852 te Ripple Vale geboren, was eerst bij de marine,

doch kwam in 1874 bij het landleger, nam in 1884—1885 deel aan den veldtocht in Soedan, was van 1893—1897 adjudant-generaal, in 1899 generaal-majoor en in 1900 luitenant-generaal. In den Zuid-Afrikaanschen Oorlog nam hij in Natal deel aan de slagen bij Elandslaagte (21 October 1899), Rietfontein, Lombardskop en Colesberg (10 November 1899—31 Januari 1900), ontzette in Februari Kimberley en was daarna de voornaamste ruiteraanvoerder onder lord *Roberts*. Naar Engeland teruggekeerd, werd hij in October 1901 tot commandant van het eerste legerkorps te Aldershot benoemd. Hij overleed den 10den Maart 1907.

Frenesie. Zie *Phrenesie*.

Frensdorf, *Ferdinand*, een Duitsch beoefenaar van het Germaansch recht, werd geboren te Hannover den 17den Juni 1833, studeerde te Heidelberg, Göttingen, Berlijn en Leipzig in de rechten, vestigde zich in 1860 te Göttingen als privaatdocent en werd er in 1866 buitengewoon en in 1873 gewoon hoogleeraar in het Duitsche recht. Hij schreef: „Die Stadt- und Gerichtsverfassung Lübecks im 12 und 13 Jahrhundert" (1861), „Das lübische Recht nach seinen ältesten Formen" (1872), „Das statutarische Recht der deutschen Kaufleute" (1887), verder „Jakob Grimm in Göttingen" (1885), „Die ersten Jahrzehnten des staatsrechtlichen Studiums in Göttingen" (1887), „Göttingen in Vergangenheit und Gegenwart" (1887), „Die Aufnahme des allgemeinen Wahlrechts in das öffentliche Recht Deutschlands" (1892). Bovendien gaf hij uit „Augsburgische Chroniken" (1865—1866), „Dortmunder Statuten und Urteile" (1882) en „Briefe König Friedrich Wilhelms I von Preuszen an Hermann Reinhold Pauli" (1894).

Frenssen, *Gustav*, een Duitsch schrijver, werd den 19den October 1863 te Barlt geboren, studeerde te Tübingen, Berlijn en Kiel, was van 1890—1902 predikant te Hemme, maar gaf in 1902 die betrekking op en leeft sedert als schrijver te Meldorf. In zijn eersten roman „Die Sandgräfin" (1896, 21ste druk, 1903), gaf hij reeds blijken van een niet alledaagsch talent. Belangrijker echter was zijn tweede werk „Die drei Getreuen" (1898, 40ste druk, 1903), waarin hij de liefde voor den geboortegrond verheerlijkt. Nadat hij nog drie kleine deelen „Dorfpredigten" (1899, 7de druk, 1903) had uitgegeven, verscheen zijn voornaamste werk „Jörn Uhl" (1901, 150ste druk 1903), waarmede hij een succes behaalde, zooals gedurende de laatste 50 jaren in Duitschland niet voorgekomen was. Ook zijn „Hilligenlei" en „Peter Moors Fahrt nach Südwest" vonden zeer veel bijval. Bijna al zijn werken zijn in het Nederlandsch vertaald.

Frenzel, *Karl Wilhelm Theodor*, een Duitsch schrijver, werd geboren te Berlijn den 6den December 1827, studeerde aldaar in de geschiedenis en wijsbegeerte en was er na zijn promotie 4 jaar werkzaam als leeraar aan een hoogere burgerschool. Sedert 1854 was hij medewerker aan *Gutzkow's* „Unterhaltungen am häuslichen Herd" en belastte zich in 1863 en 1864 met de redactie van dit tijdschrift. In 1866 en 1867 was hij met *Prutz* redacteur van het „Deutsches Museum" en sedert Juni 1861 behoorde hij eveneens tot de redactie van de „Nationale Zeitung". Hij heeft echter vooral roem verworven door zijn geschiedkundige romans, zooals: „Ganganelli, 3 dln., 1863), „Watteau" (1864), „Charlotte Corday" (1864), „Freier Boden" (3 dln., 1868), „Im goldenen Zeitalter" (4 dln., 1870), „La Pucelle" (1871), „Lucifer" (5 dln., 1873), „Chambord" (1883) en „Frauenrecht" (1892). In deze romans is een getrouwe voorstelling van het tijdperk vereenigd met een bevalligen vorm en een juiste karakterteekening. Op modern romangebied schreef hij: „Melusine" (1860), „Vanitas" (1861), „Die drei Grazien" (1862), „Silvia" (4 dln., 1875), „Frau Venus" (2 dln., 1880), „Die Geschwister" (4 dln., 1881), „Dunst" (1887) en „Wahrheit" (1889). Van zijn novellen noemen wij „Auf heimischer Erde" (2 dln., 1862), „Geheimnisse" (2 dln., 1872), „Gefunden" (1874), „Lebensrätsel" (2 dln., 1875), „Das Abenteuer" (1882), „Zwei Novellen" (1884), „Der Hausfreund" (1884), „Geld" (1885), „Des Lebens Ueberdrusz" (1886), „Neue Novellen" (2 dln., 1886) en „Schönheit" (1887). Van zijn essay's zijn te vermelden „Dichter und Frauen" (1857—1860), „Büsten und Bilder" (1864), „Neue Studien" (1868) „Renaissance und Rococo" (1875) en „Berliner Dramaturgie" (1877).

Frenzel, *Oskar*, een Duitsch schilder, werd den 12den November 1855 te Berlijn geboren en werkte onder leiding van *Eugen Bracht* als landschapschilder. Zijn motieven, landschappen met vee, ontleent hij meestal aan de Noord-Duitsche hoogvlakte en aan de oevers van de Spree. Wij noemen: „De favorite" (1889), „Uit de Elbe-marsch" (1891), „Mededingers" (1893), „Kudde vee in de Oostzeeduinen" (1893), „Aan de Spree", „Koeien aan het water", „Pastorale", Avondzon in het moeras" en „Noord-Duitsch landschap met vee en berkenallee in den herfst".

Freppel, *Charles Emile*, een Fransch praelaat en schrijver over kerkelijke aangelegenheden, werd geboren te Oberehnheim (Beneden Elzas) den 1sten Juni 1827, ontving te Straatsburg de priesterwijding, werd in 1854 hoogleeraar in de welsprekendheid te Parijs en verwierf als schrijver-redenaar zoo grooten roem, dat hij tot eerekanunnik van Nôtre Dame en in 1867 tot deken van St. Geneviève werd benoemd. In Augustus 1869 riep men hem naar Rome, om deel te nemen aan de voorbereidende maatregelen voor het Vaticaansch Concillie, waar hij tot de ijverigste voorstanders der onfeilbaarheidsleer behoorde. Door een keizerlijk besluit van den 27sten December 1869 werd hij bisschop van Angers en ontving de wijding te Rome den 18den Maart 1870. Den 6den Juni 1880 werd hij als candidaat der Legitimisten tot lid der Kamer van Afgevaardigden gekozen en voegde zich hier bij de ultramontanen, die, vooral ook met betrekking tot de onderwijswetten, aan opvolgende ministeriën veel moeielijkheden veroorzaakten. Hij overleed den 22sten December 1891 te Parijs. Hij schreef: „Les pères apostoliques et leur époque" (3de druk, 1870), „Les apologistes chrétiens au IIe siècle" (1860; 3de druk, 1886), „Saint Irénée et l'éloquence chrétienne dans la Gaule aux deux premiers siècles" (1861), „Examen critique de la Vie de Jésus de mr. Renan" (15de druk, 1866), „Tertullien" (2 dln. 2de druk, 1872), „Saint Cyprien et l'Eglise d'Afrique au

IIe siècle" (3de druk, 1890), „Clément d'Alexandrie" (3de druk, 1890), „Examen critique des Apôtres de mr. Renan" (1866), „Origène" (2de druk, 1888), „Les devoirs du chrétien dans la vie civile" (1876), „La vie chrétienne" (1879), „Oeuvres polémiques" (9 dln., 1874—1888) en „Oeuvres" (10 dln., 1880—1888).

Frere, sir *Henry Bartle Edward*, een Engelsch staatsman, werd geboren den 29sten Maart 1815, bezocht het Haileybury College, trad in 1834 in burgerlijken dienst in Indië en werd in 1846 secretaris bij den gouverneur van Bombay, sir *George Arthur*, in 1856 Britsch resident in Gwalior en in 1860 opper-commissaris in Sindh. Wegens zijn uitstekende diensten werd hij in 1862 tot gouverneur van Bombay benoemd, keerde in 1867 naar Engeland terug en werd lid van den Raad van Indië. In October 1872 ontving hij van de regeering de opdracht zich ten behoeve der anti-slavernijbeweging naar Oost-Afrika te begeven, waar hij den 5den Juni 1873 met den sultan van Zanzibar, die door de komst van Engelsche schepen angstig was geworden, een tractaat sloot tot afschaffing van den slavenhandel. Na zijn terugkeer werd hij tot lid van den Privy Council benoemd. In 1875 vergezelde hij den prins *van Wales* op een reis naar Indië en in Januari 1877 begaf hij zich als gouverneur der Kaapkolonie en als opper-commissaris der aangrenzende gewesten naar Zuid-Afrika. Onder zijn bestuur had in April 1877 de annexatie van Transvaal plaats, waardoor hij Engeland in een oorlog wikkelde, die van Januari tot Juli 1879 duurde. Het Parlement en de regeering keurden echter deze daad af, maar handhaafden hem in zijn betrekking. Ook het liberale kabinet *Gladstone* volgde aanvankelijk dat voorbeeld en riep hem eerst in Augustus 1880 terug. Hij was voorzitter van het Koninklijk Aziatisch Genootschap en ondervoorzitter van het Geographisch Genootschap te Londen. Hij schreef: „Correspondence respecting sir Bartle Frere's mission to the East Coast of Africa" (1873), „Christianity suited to all forms of civilization" (1872), „Indian missions" (1873), „Eastern Africa, as a field for missionary labour" (1874), „Pandurang Hari, memoir of a Hindoo" (1874), „On the impending Bengal famine" (1874), „Correspondence relating to the recall of Sir Bartle Frere, edited by himself" (1880) en „Afghanistan and South Africa; a letter to Mr. Gladstone" (1881). Hij overleed te Wimbledon bij Londen den 29sten Mei 1884.

Frère, *Charles Théodore*, een Fransch genre- en architectuurschilder, werd geboren te Parijs den 24sten Juni 1815, studeerde onder leiding van *Cogniet*, maar vertrok in 1836 naar Algiers, woonde de verovering van Constantine bij, reisde in de woestijn, vervolgens in Egypte, Syrië, Klein-Azië en Griekenland en bepaalde zich bij het schilderen van Oostersche tafereelen. Wij vermelden „De voorstad Bab-Azoun in Algiers," „Een Jodenbuurt in Constantine," „Een markt in Constantine," „Een Arabisch legerkamp", „Een straat in Konstantinopel", Een moskee in Beiroet", „Een bazar in Damascus," „Gizé," „Ezels en ezeldrijvers in Kaïro", „De bouwvallen van Karnac", „Bazar in Girge", „Pottenbakkerswerkplaats in Esne" (1863), „Koffiehuis in Galata" (1867), „Het eiland Philae" (1865), „Een Arabische bruiloft in Kaïro," „Avondgebed" (1866), „Bedevaartgangers naar Mekka", „De bouwvallen van Palmyra" (1868) en „De Samoem". Hij overleed te Parijs den 25sten Maart 1888. In 1869 vervaardigde hij voor keizerin *Eugénie* een aquarellenalbum met Egyptische landschappen en tafereelen uit het volksleven.- Zijn broeder *Pierre Edouard*, geboren te Parijs den 10den Januari 1819, schilderde tooneelen uit de kinderwereld, als „De kleine snoeper", „Zondagstoilet," „De kleine keukenmeid," „Terug uit het bad" enz. Hij overleed den 24sten Mei 1886 te Anvers-sur-Oise.

Frère-Orban, *Hubert Joseph Walther*, een Belgisch staatsman, werd geboren te Luik den 22sten April 1812, ontving zijn opleiding in zijn geboortestad en te Parijs en werd in 1832 advocaat te Luik en vervolgens lid van den gemeenteraad aldaar. Zijn deelneming aan den strijd tegen de Roomsch-Katholieke ministeriën en zijn uitstekende gaven verschaften hem in 1847 het lidmaatschap der Tweede Kamer en kort daarna, toen na den val van *de Theux* een vrijzinnig kabinet tot stand kwam onder *Rogier*, de portefeuille van Openbare Werken, welke hij den 18den Juli 1848 met die van Financiën verwisselde. Drie maanden voor de aftreding van dit kabinet (31 October 1852) nam *Frère-Orban*, die zich met kracht verklaard had tegen het Fransche toltarief, zijn ontslag en schreef het belangrijke werk „La main-morte et la charité" (2 dln., 1854—1857), waarmede hij zich voorbereidde tot den strijd over de wet op de liefdadigheid, welke in 1857 de vrijzinnige partij weder aan het bestuur bracht. Sedert dien tijd stond hij, met uitzondering van eenige maanden in het jaar 1861, vele jaren aan het hoofd van het departement van Financiën. Zonder de lasten te verzwaren, bracht hij in weerwil van de verlaging van het toltarief en van de vermeerdering der staatsuitgaven, vooral voor onderwijs, in 8 jaar tijds het bedrag der inkomsten op 78 millioen, zoodat groote werken tot stand gebracht, de vestingwerken van Antwerpen voortgezet en de gelden voor den afkoop van den Scheldetol aan Nederland betaald konden worden. Vooral verbeterde hij het binnenlandsch verkeer door afschaffing der stedelijke octrooien. Gedurende bijna 13 jaren was deze bekwame staatsman de ziel van het kabinet. De verkiezingen van 1866 versterkten zijn partij, deze leed bij die van 1868 geen verlies, doch in 1870 spanden de ultramontanen samen met de radicalen en met een aantal ontevreden liberalen, zoodat de ministerieële meerderheid bezweek. Toen trad het ministerie *Frère-Orban* af en werd door een ultramontaansch kabinet, het ministerie *d'Anethan*, vervangen. *Frère-Orban* plaatste zich in de Kamer nu weder aan het hoofd der oppositie. De overwinning der liberalen bij de verkiezingen van den 11den Juni 1878 bracht hem weder aan het roer. Den 20sten Juni vormde hij een vrijzinnig kabinet, waarin hij zich met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken belastte. Tevens werd door hem een afzonderlijk departement van Openbaar Onderwijs ingesteld. De uitslag der verkiezingen in den nazomer van 1884 noodzaakte hem echter met zijn ambtgenooten af te treden (zie *België*). Hij overleed den 2den Januari 1896 te Brussel.

Fréret, *Nicolas*, een Fransch geschied- en oudheidkundige, werd geboren te Parijs den 15den Februari 1668, was een leerling van *Rollin* en werd reeds op zijn 25ste jaar lid van de Académie des Inscriptions. Wegens zijn intreerede „Sur l'origine des Français" moest hij een half jaar in de Bastille doorbrengen, doch na het herkrijgen der vrijheid belastte maarschalk *de Noailles* hem met de opvoeding zijner kinderen. Het ijverigst hield hij zich bezig met de chronologie der oude volkeren en plaatste de vruchten zijner studie in de werken der Académie. Geen enkele wetenschap was hem vreemd; hij behoorde tot de eersten, die openlijk het atheïsme verkondigden, zooals geschiedde in zijn „Lettre de Thrasybule à Leusippe" en in zijn „Examen critique des apologistes de la religion chrétienne". In 1743 werd hij secretaris der Academie van Wetenschappen. Hij overleed den 17den Januari 1749. Zijn „Oeuvres" werden in 1796 in 20 deelen uitgegeven.

Frerich, *Frederik Theodor*, een Duitsch patholoog, werd geboren te Aurich den 24sten Maart 1819, studeerde en promoveerde te Göttingen, wijdde zich te Berlijn nog eenigen tijd aan de studie der scheikunde, vestigde zich als geneesheer te Aurich. bezocht in 1846 Nederland, België en Frankrijk, trad in 1846 te Göttingen als privaatdocent op en werd er assistent aan het physiologisch instituut van *Wagner*. Weldra werden zijn voorlezingen druk bezocht. In 1850 vertrok hij naar Kiel en werd er directeur van het academisch hospitaal, en gedurende den oorlog werd hij belast met het bestuur van twee hospitalen te Rendsburg. In 1851 ging hij als hoogleeraar in de pathologie en therapie naar Breslau en in 1859 als opvolger van *Schönlein* naar Berlijn. Hier werd hij geroepen tot de directie van het hospitaal La Charité en benoemd tot adviseur bij het ministerie van geneeskundige enz. aangelegenheden. Zijn werkkring als praktisch geneesheer strekte zich veel verder uit dan de grens van Duitschland. Hij was een ijverig voorstander der natuurwetenschappelijke methode en werd in 1883 benoemd tot geheim opper-medicinaalraad in werkelijken dienst. Hij schreef veel belangrijke opstellen in tijdschriften en bewerkte de physiologisch-chemische artikels in het „Handwörterbuch der Chemie" van *Liebig*, *Poggendorff* en *Wöhler*. Verder verschenen van hem: „Ueber Gallert-oder Colloidgeschwülste" (1846), „Ueber die Brightsche Nierenkrankheit" (1851), „Ueber den Diabetes" en „Klinik der Leberkrankheiten" (1859—1862, dl. 1 en 2 met atlas). Dit laatste is zijn hoofdwerk. Hij overleed den 14den Maart 1885 te Berlijn.

Fréron, *Elie Cathérine*, een Fransch schrijver, geboren te Quimper in 1719, ontving zijn opleiding van de Jezuïeten, was eenigen tijd professor aan het Collège Louis le Grand en maakte zich vooral bekend door het kritisch tijdschrift, door hem in 1746 gesticht. Het verscheen aanvankelijk onder den titel „Lettres de madame la comtesse de ***," daarna onder dien van „Lettres sur quelques écrits de ce temps" (13 dln., 1749—1754) en eindelijk onder dien van „Année littéraire" (1754—1776). Zijn eerste letterkundige arbeid was gewijd aan de „Observations sur les écrits modernes" en de „Jugements sur quelques ouvrages nouveaux" (45 dln., 1735—1746) van *Desfontaines*. De bitterheid, waarmede hij sommige schrijvers, vooral *Voltaire*, beoordeelde, bracht hem wel eens in gevaar en hij had het aan de bescherming van koning *Stanislaus* te danken, dat hij niet in hechtenis genomen werd. Hij overleed den 10den Maart 1776. Hij was niet opgewassen tegen *Voltaire* en de Encyclopædisten, zoodat zijn naam weldra in vergetelheid geraakte.

Fréron, *Louis Stanislas*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Parijs in 1765, zette na den dood zijns vaders „L'année littéraire" voort tot 1790, zoodat het geheel met de vervolgen 292 deelen telde. Bij het uitbarsten der Revolutie gaf hij den „Orateur du peuple" uit. Als afgevaardigde der stad Parijs naar de Nationale Vergadering, in de Conventie en in den Club des Cordeliers schaarde hij zich aan de zijde van *Robespierre* en met *Barras* volvoerde hij in 1793 te Toulon en te Marseille de bloedige bevelen van het Schrikbewind. Na zijn terugkeer kwam hij bij *Robespierre* in een kwaden reuk, en zoodra hij dit bemerkte, droeg hij bij tot den val van laatstgenoemde. In 1796 nogmaals naar Marseille gezonden, schreef hij zijn „Mémoire historique sur la réaction royale et les malheurs du midi" (1795) en later gedurende zijn ambteloos leven „Réflexions sur les hôpitaux et particulièrement ceux de Paris" (1800). In 1802 zond de Eerste Consul hem als onderprefect met generaal *Leclerc* naar San Domingo; hij bezweek er echter na verloop van een paar maanden onder den invloed van het klimaat.

Frescoschilderen of het schilderen *al fresco* geschiedt met waterverven op een met kalk bepleisterden en nog vochtigen muur. Reeds in Griekenland was het bekend en bleef steeds in zwang, ook na de uitvinding (1846) der *stereochromie* (zie aldaar) en andere methoden van schilderen. De van ouds gebruikelijke methode van frescoschilderen is deze: men bedekt een muur met een 2—4 mm. dikke laag mortel, welke uit fijn zand en oude kalk bestaat. Deze laag bezit, zoolang zij vochtig is, de eigenschap, dat zij de daarop aangebrachte kleuren zonder lijm zóó sterk vasthoudt, dat ze noch door droogte, noch door water verdwijnen, maar zich integendeel steeds inniger met de muurvlakte chemisch verbinden. Dit geschiedt doordien de kalk van den natten mortel gedurende het uitdrogen aan de oppervlakte door het opnemen van koolzuur uit den dampkring koolzuur calcium wordt, hetwelk de kleurdeeltjes omvat of doordringt en vastlegt (fixeert). Deze kristallijne bovenlaag vormt op den duur een steenharde korst in den vorm van een fijn, doorzichtig email. Daar er een verbinding met kalk moet plaats hebben, kunnen de kleuren uit het planten- en dierenrijk, als niet bestand tegen de bijtende kalk, niet gebruikt worden, evenmin zoodanige mineralen, die verwantschap bezitten met kalk, bijv. loodwit (koolzuur lood). Daar alleen op een vochtigen grond de kleuren tot een geheel samensmelten, moet het bepleisteren en het opbrengen der kleuren bij gedeelten gebeuren. De mortellaag moet telkens niet grooter genomen worden dan de schilder in één dag bewerken kan. Natuurlijk kan hij ook de geheele schets van zijn

stuk niet in eens op de kalklaag griffelen; zulks geschiedt bij tusschenpoozen volgens een carton van dezelfde grootte als de frescoschilderij, terwijl een schets in kleuren hem daarbij den weg wijst. Daar nu de kleuren op den vochtigen muur zich donkerder vertoonen, dan op den gedeeltelijk of geheel drogen muur, vereischt het een geoefend oog, om steeds het nieuwe gedeelte met het afgewerkte in volkomen harmonie te brengen, vooral ook omdat er geen belangrijke verbetering mogelijk is dan door het afkrabben van de oude laag en het leggen van een nieuwe. Verbeteringen van ondergeschikten aard, zooals hardheid van toon enz., kunnen met temperaverven verholpen worden. Het spreekt dus van zelf, dat bij het frescoschilderen een harmonie van licht en schaduw, als bij het schilderen in olieverf, een onmogelijkheid is, daar in laatstgenoemd geval de kunstenaar gestadig in de gelegenheid is zijn stuk te verbeteren. Verder ontbreken aan de frescoschilderij alle doorschijnende en frissche kleuren, zoodat de schaduwen zich bij eenige diepte dof en droog vertoonen. Daarentegen onderscheiden zich de lichte partijen eener frescoschilderij op een gunstige wijze. Deze methode van schilderen is o. a. wegens haar duurzaamheid inzonderheid geschikt voor monumentale kunstwerken, vooral voor grootsche historiestukken. Haar ontbreekt het lyrisch element der kunst, namelijk de gloed der kleuren, maar zij heeft, als het episch element vertegenwoordigend, sedert eeuwen de prachtigste kunstvoortbrengselen geleverd. Evenwel bezitten de moderne frescostukken niet de duurzaamheid der oude.

De oudste frescoschilderijen zijn die van Egypte, Etrurië en Pompeji. Het eerste Christelijke tijdperk heeft er achtergelaten in de Catacomben te Rome. Uit de Middeleeuwen heeft men overblijfselen van fresco's in den dom te Ulm, te Bamberg, in de St. Gereon-, St. Ursula- en St. Cunibertkerk te Keulen, in Italië in de kunstwerken der schilderschool van Florence en Siena. Veel werden er geleverd door de school van *Giotto*. In Duitschland gaf de gewoonte, de gevels der huizen te beschilderen, aanleiding tot vele fresco's; men vindt ze bovendien in de kruisgangen der kerken, waar men hier en daar den „doodendans" aantreft. Heerlijk zijn bovenal de fresco's van meesters uit Rome, Florence en Milaan in de 16[de] eeuw. *Michelangelo* was zeer ingenomen met het frescoschilderen. Langzamerhand begon het echter te ontaarden. *Correggio* bracht de perspectiefkunstwijze der beschilderde plafonds in zwang, die in de 18[de] eeuw zeer algemeen werden. De frescoschilderkunst begon echter weder te bloeien in den aanvang der 19[de] eeuw, toen een aantal uitstekende Duitsche kunstenaars zich naar Rome begaf, om haar te beoefenen. In het huis van den Pruisischen consul *Bartholdy* schilderden *Cornelius*, *Overbeck*, *Th. Veit* en *W. Schadow* de „Geschiedenis van Jozef" in 7 tafereelen, terwijl sommigen van dezen benevens andere kunstenaars in de Villa Massimi tooneelen uit *Dante*, *Tasso* en *Ariosto* op den muur brachten. Het eerste religieuze stuk van deze jeugdige kunstenaarsbent was het beeld van den Heiligen *Franciscus* in de kerk der Madonna degli Angeli bij Assisi. Daarna werd München de zetel der nieuwe frescoschilderkunst. Als kroonprins riep koning *Lodewijk* den talentvollen *Cornelius* daarheen en belastte hem met het beschilderen der muren in de glyptotheek, terwijl ook de bovengangen met frescoschilderijen werden versierd. Daarop volgde het beschilderen der muren in het nieuwe koninklijk paleis, alsmede in de Allerheiligenkapel, verder het schilderen van fresco's, tafereelen uit het lied der „Nibelungen" bevattend, in het koninklijk slot, alsmede het beschilderen der Bonifaciuskerk door *Hesz*, *Koch* en *Schraudolph* en der Ludwigskerk door *Cornelius* en zijn leerlingen. Eindelijk versierden in 1865 *Piloty*, *von Schwind* en de leerlingen van *Folz* het Maximilianeum met fresco's.

De fresco's buiten Beieren zijn eveneens voor een niet onbelangrijk deel afkomstig van kunstenaars der schilderschool te München. *Sturmer* schilderde op het kasteel van den graaf *von Spee* te Heltorf bij Düsseldorf tafereelen uit de geschiedenis van keizer *Hendrik II*, waarbij echter ook *H. Mücke*, een leerling van de Düsseldorfsche school, werkzaam was. In den voorhof van het academiegebouw werden door kunstenaars uit München voorstellingen van de vier faculteiten al fresco geschilderd. De Düsseldorfsche school heeft slechts weinige fresco's geleverd, doch onder deze zeer fraaie, zooals een Madonna met 2 Heiligen in de St. Andreaskerk te Düsseldorf door *Mücke*. In het kasteel Heltorf schilderde *Lessing* den slag bij Iconium en *Plüddemann* de bestorming der stad. Onder het bestuur van *Deger* hebben eenige uitstekende kunstenaars de Appolinariskerk te Remagen met prachtige fresco's versierd. Van *Steinle* zijn de fresco's in het kasteel Rheineck en Stolzenfels, benevens in het koor van den dom te Keulen. *Peschel* en *Preller* leverden muurschilderijen in het „Römisches Haus" te Leipzig en *Vogel* in de slotkapel te Pillnitz. Voortreffelijk en grootsch zijn de fresco's van *Bendemann* in het koninklijk paleis te Dresden. Op het kasteel Rosenstein bij Stuttgart heeft *Gegenbauer* een zaal en een koepel met fresco's uit de geschiedenis van *Psyche* en in het koninklijk paleis te Stuttgart de muren met tafereelen uit de geschiedenis van Württemberg getooid. *Oesterley* leverde een fresco in de Slotkerk te Hannover en *Veit* in het instituut van *Städel* te Frankfort aan den Main. *Cornelius* werd naar Berlijn geroepen en aldaar belast met de uitvoering der ontwerpen van *Schinkel* tot versiering van het museum, terwijl *Kaulbach* fresco's heeft aangebracht in het Nieuwe Museum. In den dom te Spiers bevinden zich fresco's van *Schraudolph*. Nieuwe bouwwerken te Weenen—, zooals de Altlerchenfelderkerk en het Arsenaal werden door *Führich*, *Engerth*, *Kupelwieser* en *Blaas* met fresco's voorzien; in de votiefkerk bewerkten *Laufberger*, *Jobst* en *Werndle* fresco's. In Weimar beschilderden *Preller*, *Neher* en *Jäger* de zoogenaamde dichterskamer. *Schwind* versierde den Wartburcht met frescoschilderingen. Van de moderne Duitsche frescoschilders is *Hermann Prell* te noemen.

Wij hebben ons in de eerste plaats bij een beschouwing van de frescoschilderkunst in Duitschland bepaald, omdat zij elders van minder belang is. In Engeland echter zijn de zalen van het

nieuwe Parlementsgebouw met fresco's versierd, waaraan *Dyce*, *Cope*, *Horstley*, *Eastlake* en *Maclife* medewerkten. De laatste schilderde ook in het Buckinghampalace. Verder schilderden in het Parlementsgebouw *Herbert*, *Tenniel*, *Armitage* en de geniale *Watts*, wiens strenge stijl zich in het bijzonder voor frescoschildering leent. Van de nieuwere meesters zijn *Leighton* en *Madox Brown* te noemen. In Italië heeft men eenige nieuwe fresco's van *Appiani* in het koninklijk paleis te Milaan en van *Benvenuti* in de San Lorenzokerk en in het paleis Pitty te Florence. Veel goeds is ook geleverd te Parijs, doch het is te veel in een stijl der stukken in olieverf vervaardigd, zooals men kan opmerken in de muurschilderijen van de Madelaine en van Notre-Dame de Lorette. De eenige, bij wien men den echten frescostijl wedervindt, is *Couder*, die een voortreffelijke „Magdalena bij het gastmaal van den Farizeeër Simon" geschilderd heeft. De merkwaardigste fresco's in Frankrijk zijn die van *Hippolyte Flandrin*, wiens ernstige en in den toon bescheiden werken tot het beste behooren, wat op dit gebied tot stand kwam. Veel hooger dan in Frankrijk staan in het algemeen de fresco's in vele openbare gebouwen en vooral kerken van België, vooral die van meesters in deze kunst als *Guffens* en *Swerts* en een muurschilderij in het Palais des Beaux Arts van *Paul Delaroche*. In ons land worden te weinig grootsche gebouwen gesticht, om er de nieuwe frescoschilderkunst te doen bloeien. Oude fresco's worden van tijd ontdekt in Hervormde kerken, waar men die beelden onder een kalklaag heeft doen verdwijnen.

Fresenius, *Karl Remigius*, een Duitsch scheikundige, werd geboren te Frankfort aan den Main den 28sten December 1818, bezocht er het gymnasium en legde zich daarna toe op de pharmacie. Inzonderheid trachtte hij zich bekend te maken met de scheikunde en besteedde zijn vrijen tijd aan de oplossing van vraagstukken der analytische chemie. Hij oefende zich verder op de hoogescholen te Bonn en te Gieszen, werd hier privaatassistent aan het laboratorium van *Liebig*, in 1843 privaatdocent en in 1845 hoogleeraar in de schei-, natuur- en werktuigkunde aan de landbouwschool te Wiesbaden. Hier stichtte hij met subsidie van de regeering een laboratorium voor het onderwijs van jonge lieden, dat in 1848 geopend en in 1852 en 1855 aanmerkelijk vergroot werd, terwijl men het in 1862 verbond met een school voor artsenijmengkunde en in 1868 met een landbouwscheikundig en wijnbouwkundig proefstation. Deze inrichting heeft in Duitschland en buiten zijn grenzen een roemrijken naam. Sedert 1884 is aan het onderwijslaboratorium een bacteriologisch instituut verbonden. Van zijn geschriften noemen wij: „Anleitung zur qualitativen chemischen Analyse" (16de druk, 1895), een boek, dat in bijna alle Europeesche talen is overgezet, „Anleitung zur quantitativen chemischen Analyse" (6de druk, 1875—1880), „Lehrbuch der Chemie für Landwirte, Forstmänner und Kameralisten" (1847), „Chemische Untersuchungen der wichtigsten Mineralwasser des Herzogtums Nassau" (1850—1868) en andere monographieën over minerale wateren (1859—1897), „Geschichte des chemischen Laboratoriums zu Wiesbaden" (1873) en met *Will* „Neue Verfahrungsweisen zur Prüfung der Pottasche und Soda u. s. w." (1843). Hij overleed den 11 Juni 1897 te Wiesbaden.

Freshfield, *Douglas William*, een Engelsch Alpenbeklimmer en schrijver, werd den 27sten April 1845 geboren, studeerde te Oxford, bereisde den Himalaya, Syrië, Algerië, den Kaukasus en de Alpen en schreef: „Travels in the Central Caucasus and Bashan" (1869), „The Italian Alps" (1871), „The exploration of the Caucasus" (2 dln., 2de druk, 1902), „Round Kangchenjunga" (1904). Van 1872—1880 gaf het „Alpine Journal" uit en met *Wharton* „Hints to travellers".

Fresnel, *Augustin Jean*, een Fransch natuurkundige, werd geboren te Broglie bij Vernay in het departement Eure den 10den Mei 1788, bezocht de Polytechnische school, werd ingenieur in de Vendée, maar verloor zijn betrekking na den terugkeer van *Napoleon* van het eiland Elba. Daarna vestigde hij zich ambteloos te Parijs, doch maakte zich weldra beroemd door zijn uitvindingen op het gebied der natuurkunde. In 1819 verwierf hij een prijs van de Academie door het beantwoorden van een vraag over de diffractie van het licht en in 1823 werd hij benoemd tot lid der Academie van Wetenschappen. Hij overleed den 14den Juli 1827. Bijna alle ontdekkingen van *Fresnel* betreffen de theorie van het licht, zooals de refractie, de polarisatie enz. Een van zijn belangrijkste uitvindingen is die der naar hem genoemde lens, welke tot verbetering van het licht op de vuurtorens strekt.

Fresnel, *Fulgence*, een broeder van den voorgaande en beoefenaar der Oostersche talen, werd geboren te Parijs in 1795, legde zich eerst toe op de scheikunde en daarna, nadat hij reeds 2 deelen eener uitmuntende vertaling van het Handboek der scheikunde van *Berzelius* in het licht gegeven had, op de Oostersche talen. Om deze grondig te beoefenen, ging hij naar Kaïro en bleef er 11 jaar. De val van een handelshuis te Alexandrië beroofde hem van zijn vermogen, waarna hij eerst de betrekking aanvaardde van consulair agent en later die van consul te Djidda. Als zoodanig maakte hij zich zeer verdienstelijk door bescherming der Christenen, door het vormen eener handelsverbintenis tusschen Algiers en Bornoe door de woestijn Sahara heen en door het verklaren van de door *Arnaud* verzamelde opschriften. In 1852 stelde hij zich met *Oppert* en *Thomas* aan het hoofd eener wetenschappelijke expeditie naar Mesopotamië, om de bouwvallen van Nissar, Senkera enz. te onderzoeken, doch toen hij over Diarbekir tot Bagdad gekomen was, bleek het, dat de uitvoering van dit plan tot de onmogelijkheden behoorde. Nu begaf hij zich naar de ruïnen van het voormalige Babylon en hield er zich een jaar bezig met het verzamelen van opschriften en met het nasporen van kanalen en waterleidingen. Hij overleed te Bagdad den 30sten November 1855. Zijn „Lettres sur les Arabes" (1837—1839) zijn zeer belangrijk.

Fret noemt men in de wapenkunde een smallen band en baar, door een malie gestoken.

Fret, (*Mustela furo L.*), is de naam van een diertje, dat tot de klasse der *Zoogdieren* (*Mammalia*), tot de orde der *Roofdieren* (*Carnivora*),

tot de familie der *Marters* (*Mustelina*) en tot het geslacht der *Marters* (*Mustela*) behoort. Hij is een albino van den bunsing (*Mustela putorius*). De fret heeft een bijna witte pels en roode oogen en is zeer gevoelig voor de koude. In wilden staat is hij niet bekend. Volgens *Strabo* is hij uit Noord-Afrika overgebracht naar Spanje en heeft hij zich vanhier verspreid over Europa. Hij is 42 cm. lang met een 17 cm. langen staart. Het wijfje is kleiner. Hij kan gemakkelijk getemd en voor de jacht afgericht worden. Men gebruikt hem voor de konijnenjacht. De konijnenholen hebben verschillende uitgangen en de jagers overspannen die op een na met netten. Nadat de fret door dat opengebleven gat in de onderaardsche woning der konijnen gedrongen is, wordt ook dit overspannen. De konijnen nemen de vlucht voor hun bloeddorstigen vijand en geraken alzoo in de netten. Daarbij wordt gezorgd, dat de fret gemuilband is, daar hij anders zich aan het konijnenvleesch verzadigt en rustig in het hol blijft liggen (zie verder *Marter*).

Frets, *François*, een Nederlandsch staatsman, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, was voorzitter der arrondissementsrechtbank te Rotterdam en overleed in 1845. Van zijn geschriften werd een verhandeling ter beantwoording der vraag „Welke zijn de rechten, het aanzien en de waardigheid der rechtsgeleerden in het Romeinsche Rijk geweest, van de vestiging van het gezag van Augustus tot de regeering van keizer Justinianus en deze ingesloten enz." door het Nederlandsch Instituut in 1822 bekroond; verder schreef hij: „De kracht van een cognossement en het recht van den houder verdedigd" (1818), „Proeven over de ware onafhankelijkheid der rechterlijke macht" (1827), „Iets over de rechterlijke macht en over de betrekking van den koning tot dezelve" (1827), „De betrekking van den Staat tot den godsdienst volgens de grondwet" (1837) enz.

Freudenstad, een stad in Württemberg, ligt 729 m. hoog, 10 km. van de Badensche grens, aan de Oostelijke uitloopers van den Kniebis, aan de spoorlijn Schiltach—Eutingen en telt (1900) 7076 inwoners. Men vindt er overblijfselen van vroegere versterkingen, een oude Evangelische kerk in Duitschen Renaissance-stijl met een doopsteen en beroemd crucifix, een gymnasium en hoogere burgerschool, een ziekenhuis, katoen- en zijdespinnerijen, meubelmakerijen, vervaardiging van flanel, messen, spijkers en glas, stoomgraanmolens, brouwerijen en branderijen, vruchten- hout- en veehandel. Freudenstad is een druk bezochte badplaats. De stad werd in 1599 door hertog *Frederik I* gesticht, heette eerst Friedrichsstadt en werd bevolkt met uit Oostenrijk, Stiermarken en Karinthië verdreven Protestanten.

Freudenthal, *Jacob*, een Duitsch wijsgeerig-geschiedkundig schrijver, werd den 20sten Juni 1839 te Bodenfelde geboren, studeerde te Breslau en Göttingen, was gedurende geruimen tijd leeraar aan het Joodsch-theologisch seminarium te Breslau, vestigde zich in 1875 als privaatdocent aldaar, werd in 1879 buitengewoon en in 1888 gewoon hoogleeraar. In 1888 deed hij een studiereis naar Nederland, in 1889 naar Engeland. Hij schreef: „Ueber den Begriff des Wortes φαντασία bei Aristoteles" (1863), „Ueber die Theologie des Xenophanes" (1886) „Die durch Averrhoës erhaltenen Fragmente Alexanders zur Metaphysik des Aristoteles untersucht und übersetzt" (1885), „Die Flavius Josephus beigelegte Schrift über die Herrschaft der Vernunft" (1869), „Greek philosophy in the LXX" (1890.) Over *Spinoza* verschenen van hem „Spinoza und die Scholastik" (1887), „Die Lebensgeschichte Spinozas in Quellenschriften, Urkunden und nicht-amtlichen Nachrichten" (1898) en „Spinoza, sein Leben und seine Lehre" (1ste dl., 1904).

Freule is de titel van een ongehuwde dame van adel, jonkvrouw.

Freund, *Wilhelm*, een Duitsch philoloog, werd geboren den 27sten Januari 1806 te Kempen in Posen, bezocht de scholen te Breslau en wijdde zich aldaar en te Berlijn aan de taalstudie. Nadat hij te Halle gepromoveerd was, opende hij in 1828 te Breslau een inrichting van onderwijs voor de Israëlietische jeugd, die echter door toedoen zijner orthodoxe geloofsgenooten weldra verliep. Daarna was hij werkzaam aan het gymnasium en later van 1848 tot 1851 als rector te Hirschberg in Silezië. Vervolgens ging hij ten behoeve van een wetenschappelijk geschrift op reis naar Engeland. In 1853 bezocht hij, ondersteund door de Academie te Berlijn, de Romaansche gedeelten van Grauwbunderland en Tirol en kwam in 1855 weder aan het hoofd eener Israëlietische school te Gleinitz in Silezië. Vooral heeft hij zich bekend gemaakt door zijn grondig „Wörterbuch der lateinischen Sprache" (2 dln., 1844—1845), een uitgave van *Cicero's* „Oratio pro Milone" (1838), „Lateinisch-deutsch und deutsch-lateinisch-griechisch Schulwörterbuch" (2 dln., 1848—1855), „Tafeln zur griechischen, römischen und deutschen Literaturgeschichte" (1873), „Triennium philologicum oder Grundzüge der philologischen Wissenschaften" (1874), „Präparationen zu den griechischen und römischen Klassikern" (370 deeltjes, 1859 enz.), „Cicero historicus" (1881) en „Wanderungen auf klassischem Boden" (5 dln., 1889—1892). Hij overleed den 4den Juni 1894 te Breslau.

Frey, *Heinrich*, een Duitsch ontleed- en dierkundige, werd geboren den 15den Juni 1822 te Frankfort aan den Main, studeerde in de geneeskunde te Bonn, Berlijn en Göttingen en werd aan laatstgenoemde hoogeschool assistent aan het physiologisch instituut. In 1848 werd hij hoogleeraar in de histologie en de vergelijkende ontleedkunde te Zürich, waar hij aan de polytechnische school ook met het onderwijs in de dierkunde werd belast en den 17den Januari 1890 overleed. Van het „Lehrbuch der Zootomie" van *Wagner* bewerkte hij met *Leuckart* het tweede deel, over de ongewervelde dieren handelend (1847); verder schreef hij: „Beiträge zur Kenntnis wirbelloser Tiere" (1847, met *Leuckart*), „Histologie und Histochemie des Menschen" (5de druk, 1875), Das Mikroskop und die mikroskopische Technik" (8ste druk, 1886), „Grundzüge der Histologie" (3de druk, 1885); ook schreef hij „Die Tineen und Pterophoren der Schweiz" (1856) en „Die Lepidopteren der Schweiz" (1880).

Frey, *Jakob*, een Zwitsersch schrijver, werd

den 13den Mei 1824 te Gutenschwil geboren, studeerde te Tübingen, München en Zürich, redigeerde sedert 1852 te Aarau den „Schweizerbote", werd daar tot secretaris van den Grooten Raad benoemd, vertrok in 1856 naar Bern, waar hij de „Berner Zeitung" leidde, woonde daarna te Bazel en sedert 1868 weer te Aarau, waar hij den 30sten December 1873 overleed. Zijn novellen behooren tot de beste der Zwitsersche literatuur. Wij noemen: „Zwischen Jura und Alpen" (2 dln., 1851), „Die Waise von Hollingen" (1863), „Schweizerbilder" (2 dln., 1864) en Neue Schweizerbilder" (1877).

Frey, *Adolf*, een Zwitsersch geschiedkundige en dichter en zoon van den voorgaande, werd den 18den Februari 1855 te Aarau geboren, was daar leeraar aan het gymnasium en werd in 1898 hoogleeraar te Zürich. Hij schreef: Albrecht von Haller und seine Bedeutung für die deutsche Literatur" (1879), „Gedichte" (1868), „Die helvetische Armee im Jahre' 1799" (1887), „J. Gaudenz von Salis-Seewis" (1889), „Erinnerungen an Gottfried Keller" (2de druk, 1893), „Dusz und underm Rafe. Füfzg. Schüzerliedli" (2de druk 1899), „Emi Winkelried" (1893), „Jakob Frey, Ein Lebensbild" (1897), Briefe J. V. von Scheffels an Schweizer Freunde" (1898) en „Conrad Ferdinand Meyer, Leben und Werke" (1900).

Frey, *Emil*, een Zwitsersch staatsman, werd geboren te Arlesheim den 24sten October 1838, studeerde te Jena, reisde naar Noord-Amerika, waar hij in den burgeroorlog opklom tot den rang van majoor, werd in den slag bij Gettysburg (1—3 Juli 1863) krijgsgevangen bij de Zuidelijken en keerde in 1865 naar zijn vaderland terug. Hier trad hij te Bazel in staatsdienst en werd benoemd tot kolonel bij het Eedgenootschappelijk leger. In 1872 nam hij zijn ontslag en belastte zich met de redactie der „Basler Nachrichten" en werd weldra gekozen tot lid en in 1875 tot president van den Nationalen Bond. In 1882 eindelijk werd hij door den Bondsraad afgevaardigd als buitengewoon gezant naar de Noord-Amerikaansche Unie te Washington. In 1888 werd hij hoofdredacteur van de „Nationalzeitung" te Bazel, in 1890 lid van den Bondsraad, in 1893 vice-president en chef van het militair departement. In 1894 was hij president. Sedert 1897 is hij directeur van het internationale telegraafbureau te Bern.

Frey, *Hermann*, een Duitsch dichter, bekend onder den schuilnaam *Martin Greif*, den 18den Juni 1839 te Speyer geboren, werd in 1859 officier, maar nam reeds in 1867 zijn ontslag en leeft sedert dien tijd te München. In 1868 gaf hij een bundel „Gedichte" (6de druk 1895) uit. Ook voor het tooneel schreef hij, n.l. „Hans Sachs" (2de druk, 1894), „Gorfiz Ulfeldt" (2de druk, 1876), „Nero" (1877), „Marino Falieri" (1879), „Prinz Eugen" (2de druk, 1880), „Walthers Rückkehr in die Heimat", de Hohenstaufen-drama's „Heinrich der Löwe" (1887), „Die Pfalz im Rhein" (1887), en „Konradin, der letzte Hohenstaufe" (1889), verder „Francesca da Rimini" (1892), „Ludwig der Bayer oder der Streit von Mülldorf" (1891), „Agnes Bernauer" (1894) en „General Yorck" (1899). Ongedrukt zijn gebleven „Bayard" (1869) en „Liebe über Alles" (1876). Zijn „Gesammelte Werke" verschenen in 1895—1896 in drie deelen.

Freyberg, *Maximilian Procop*, vrijheer *von*, een Duitsch geschiedschrijver, werd geboren te Freising den 3den Januari 1789, studeerde te Landshut in de rechten, deed een reis door Frankrijk, Nederland, Zwitserland en Italië, werd in 1817 regeeringsraad en adviseur bij het departement van Binnenlandsche Zaken in Beieren, in 1824 directeur van het rijksarchief, in 1838 staatsraad en werd in 1840 tijdelijk belast met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken. Als afgevaardigde naar de Vergadering der Standen betoonde hij zich een voorstander van het ministerie en een verdediger der kloosters. Van 1842 tot 1848 bekleedde hij de betrekking van directeur der Academie van Wetenschappen. Hij overleed te München als staatsraad in buitengewonen dienst den 21sten Januari 1851. Van zijn geschiedkundige geschriften noemen wij: „Aelteste Geschichte von Tegernsee" (1822), „Geschichte der bayerischen Landstände" (2 dln. 1828—1829), „Sammlung historischer Schriften und Urkunden" (5 dln., 1827—1839), „Grundlinien einer Geschichte der bayerschen Landstände" (2 dln., 1832), „Pragmatische Geschichte der bayerischen Gesetzgebung und Staatsverwaltung seit den Zeiten Maximilians I" (4 dln., 1836—1839). Met *von Hormayr* bewerkte hij deel 5—12 van „Regesta, sive rerum Boicarum autographa" (1830—1849).

Freyburg, een stad in de Pruisische provincie Merseburg, ligt aan de Unstrut en aan de spoorlijn Naumburg—Altern en telt (1900) 3296 inwoners. De stad heeft een kerk in half Gotischen, half Romaanschen stijl, een „Gedächtnis-Turnhalle", gesticht door den Duitschen Turnerbond, een gedenkteeken voor *Jahn*, den vader van het Duitsche turnen, een Jahnmuseum en een standbeeld van *Christiaan IX van Saksen-Weiszenfeld*. De inwoners leven voornamelijk van industrie. Onmiddellijk boven de stad verrijst het kasteel Neuenburg, in 1062 door *Lodewijk den Springer* gebouwd. In de nabijheid ligt de „Edelacker", dien, volgens de overlevering, onder *Lodewijk den IJzeren*, de adel die de boeren onderdrukte, moest beploegen.

Freycinet, *Claude Louis de Saulces de*, een Fransch natuurvorscher en ontdekkingsreiziger, werd geboren te Montélimart den 7den Augustus 1779, trad in zeedienst en vergezelde in 1800 kapitein *Baudin* op zijn expeditie naar Australië. Hier werd hij in 1803 luitenant en deed zelf verschillende reizen. Toen zijn vaartuig in 1804 afgekeurd werd, keerde hij naar Europa terug, werd er belast met het bevel over de korvet „Le Voltigeur", bezorgde van 1805 tot 1815 de uitgave der kaarten van *Baudin*, die inmiddels overleden was, en werd in 1811 fregatkapitein en 2 jaar later correspondeerend lid van de geografische sectie van het Instituut. In 1817 werd hij met de korvet „Urania" naar den Grooten Oceaan gezonden, om er een onderzoek in te stellen naar de gedaante der aarde en van het aardmagnetisme. In Februari 1820 leed hij echter schipbreuk bij de Falklands-eilanden, waarbij evenwel zijn equipage en het grootste gedeelte zijner verzamelingen behouden bleven. De uitkomsten van dien tocht beschreef hij in het prachtwerk „Voyage autour du monde pendant les années 1817—1820" (13 dln., 1824—1844). In 1826

werd hij gouverneur van Martinique, maar hij verloor deze betrekking door de Juli-omwenteling en overleed op zijn landgoed Freycinet in het departement Drôme den 18den Augustus 1842. Hij schreef nog „Voyage de découvertes aux terres australes pendant les années 1800—1804" (4 dln., 2de druk, 1824—1825).

Freycinet, *Charles Louis de Saucles de*, een Fransch staatsman, werd geboren den 14den November 1828 te Foix (departement Ariège), ontving zijn opleiding aan de polytechnische school en aan de applicatieschool te Parijs, was eerst op verschillende plaatsen als mijningenieur, vervolgens als chef van dienst aan den Franschen Zuiderspoorweg werkzaam en werd van 1862 tot 1867 door de regeering met onderscheiden wetenschappelijke zendingen naar het buitenland belast. Zijn verslag over den arbeid van vrouwen en kinderen in de Engelsche fabrieken werd in 1869 door de Academie bekroond. In de laatste jaren van het keizerrijk was hij lid van den generalen raad van Tarn-et-Garonne, en toen hij den 4den September 1870 zijn diensten had aangeboden aan *Gambetta*, benoemde deze hem tot prefect van dat departement en vervolgens tot bureauchef in het ministerie van Oorlog te Tours. In die betrekking organiseerde hij de nationale verdediging, maar toen *Gambetta* zijn ambt nederlegde, keerde ook *Freycinet* tot het ambteloos leven terug. Den 15den December 1876 werd hij lid van den Senaat en voegde zich hier bij de Republikeinsche linkerzijde. Een jaar daarna belastte hij zich met de portefeuille van Openbare Werken in het kabinet *Dufaure*. Hij behield haar in het kabinet *Waddington* (4 Februari 1879) en legde vooral op het gebied van spoorwegen groote werkzaamheid aan den dag. Hij ontwierp een plan tot verbetering van het spoorwegnet en kreeg in 1878 van de Kamers een krediet van 500 millioen francs voor den aankoop van kleine spoorlijnen. Den 28sten December 1879 werd hij eerste minister met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken en gaf in die betrekking blijken van groote bezadigdheid en en geestkracht. Op de oorlogszuchtige redevoering van *Gambetta* te Cherbourg deed hij in Augustus 1880 te Montauban een vredelievende volgen. Deze echter was oorzaak, dat hij den 21sten September 1880 moest aftreden. Hij herkreeg evenwel den 30sten Jannari 1882, na den val van het ministerie *Gambetta*, zijn laatstgenoemde betrekkingen en trachtte de gevolgen van *Gambetta's* drijven zooveel mogelijk nit den weg te ruimen, rust en orde te handhaven en het gezag van Frankrijk aan de Middellandsche Zee te doen gelden. Hij liet de behandeling van het Egyptische vraagstuk over aan Engeland, maar verlangde een krediet ter beveiliging van het kanaal van Suez. Toen dit den 29sten Jnli door de Kamer geweigerd werd, nam hij zijn ontslag. Den 6den April 1885 aanvaardde hij de portefeuille van Bnitenlandsche Zaken in het ministerie *Brisson*. In die betrekking onderteekende hij het verdrag met Madagaskar en verzette zich in de Kamers tegen de ontruiming van Tonking, die door de monarchisten en radicalen werd gevorderd. Een pistoolschot, den 29sten October 1885 op de Pont de la Concorde op hem gelost, liet hem ongedeerd. Na het aftreden van *Brisson* werd hij met de vorming van een nieuw kabinet belast en trad den 7den Januari 1886 opnienw aan het hoofd van het ministerie. Hierin ontving generaal *Boulanger* de portefeuille van Oorlog. Met goed gevolg verzette hij zich tegen het voornemen van den pans een nuntiatuur te Peking te stichten, waardoor tevens het voor de Chineesche regeering zeer lastige protectoraat van den Franschen gezant over alle Roomsch-Katholieke missiën zou worden opgeheven. Bij de kwestie over de verbanning van alle Fransche prinsen, welke geëischt werd door de radicalen en opportunisten, beweerde hij, dat alleen de pretendenten met hnn oudste zonen moesten verbannen worden, en dreef dit gevoelen door in de Kamers. Nadat hij den 27sten November 1886 rekenschap had gegeven van zijn buitenlandsche staatkunde, vooral met betrekking tot Bnlgarije en Egypte, en het woord gevoerd had voor het behoud van een Franschen gezant bij den paus, werd hij bij de kwestie of de onderprefecturen zouden worden opgeheven, waarbij hij een votum van vertrouwen vroeg, door een coalitie van radicalen en monarchisten ten val gebracht. Dezen stemden den 3den December voor het voorstel tot opheffing, dat met 262 tegen 247 stemmen werd aangenomen, waarna het ministerie *Freycinet* plaats maakte voor het ministerie *Goblet*. Den 20sten Mei 1887, bij het aftreden van dit laatste, wees hij de opdracht, om een nieuw kabinet te vormen, van de hand, maar aanvaardde in het begin van Maart 1888 de portefeuille van Oorlog in het ministerie *Floquet*, die hij ook onder *Tirard* behield, tot hij na diens val door *Carnot* met de samenstelling van een nieuw ministerie belast werd, waarin hij ook nu weer Oorlog voor zijn rekening nam (16 Maart 1890). Toen hij den 19den Febrnari 1892 bij de behandeling van de wet op de vereenigingen in de minderheid bleef, nam hij met het geheele ministerie zijn ontslag, maar behield zijn portefeuille in de kabinetten-*Loubet* en *Ribot*. Kort na het optreden van dit laatste bewind werd ook *de Freycinet* beschuldigd Panamagelden te hebben aangenomen voor politieke doeleinden, waarom het geheele ministerie den 10den Januari 1893 zijn ontslag nam. In het ministerie *Dupuy* (1 November 1898) nam hij wederom de portefenille van Oorlog op zich, die hij tot den 6den Mei 1899 behield, toen hij zich door zijn sympathie voor de nationalisten onmogelijk maakte. Sedert 1890 is hij lid der Académie française. Hij schreef: „Traité de mécanique rationelle" (2 dln., 1858), „De l'analyse infinitésimale" (2de druk, 1881), „Des pentes économiques en chemins de fer" (1861), „Principes de l'assainissement des villes" (1870), „La guerre en province pendant le siège de Paris, 1870—1871" (1872), „Mémoire à l'Académie des Sciences sur un choix de nouvelles unités métriques" (1887) en „Essais sur la philosophie des sciences" (1895).

Freydorf, *Rudolf von*, een Badensch staatsman, werd geboren te Karlsruhe den 28sten Februari 1819, studeerde te Heidelberg, aanvaardde in 1843 een betrekking bij de magistratuur en werd in 1860 adviseur bij het departement van Justitie. Den 27sten Juli 1866 werd hij voor-

zitter van het ministerie van het groothertogelijk Huis en belastte zich met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken en den 29sten Juni 1871 met die van Justitie. Nadat hij in Augustus 1866 een verbond met Pruisen had gesloten, spande hij zijn krachten in, om de militaire organisatie en de wetgeving van Baden in overeenstemming te brengen met die van den Noord-Duitschen Bond. Ook nam hij in 1870 deel aan de stichting van het Duitsche Keizerrijk. Met den eersten minister *Jolly* nam hij den 24 sten September 1876 zijn ontslag. Sedert 1867 was hij lid van de Tweede kamer in Baden. Hij schreef „Prozeszordnung in bürgerlichen Rechtsstreitigkeiten für das Groszherzogtum Baden van 18 März 1864 mit Erläuterungen" (1865) en „Die mecklenburgische Verfassungsfrage" (1877). Hij overleed den 15den Maart 1882 te Karlsruhe.

Freyre, don *Manuel*, een Spaansch veldheer, werd geboren omstreeks het jaar 1765 te Ossuna in Andalusië, streed in 1793 tegen de Franschen en zette dien strijd nog voort in 1813, nadat hij inmiddels tot den rang van generaal was opgeklommen. In 1820 overreedde hij den koning de constitutie aan te nemen en geraakte daardoor in hechtenis. Na de Restauratie herkreeg hij zijn vrijheid en leefde ambteloos tot in 1833, toen hij zich een voorstander van *Isabella* verklaarde, waarna hij lid der Proceres, opperbevelhebber der garde en kapitein-generaal van Madrid werd. Hij overleed in het begin van 1834.

Freyre, *Agostinho Jozé*, een Portugeesch staatsman, werd geboren den 28sten Augustus 1780 en te vondeling gelegd. Aanvankelijk was hij voor het onderwijs bestemd, doch bij den inval der Franschen in 1809 trad hij in militairen dienst, werd in 1811 luitenant, streed bij Albuera, Vittoria en in de Pyreneeën, werd in 1815 bevorderd tot kapitein en oefende zich in de krijgswetenschap aan de militaire academie te Lissabon. In 1820 was hij opgeklommen tot den rang van majoor en kort daarna zond de provincie Estremadura hem als afgevaardigde naar de Cortes. Van deze werd hij in 1821 secretaris, in Juni 1822 vice-president en een maand later president. Na de opheffing der constitutie in 1823 ging hij eenige jaren op reis, doch keerde na het aannemen der carta (grondwet) van dom *Pedro* in zijn vaderland terug, waar hij als majoor bij het korps ingenieurs geplaatst werd en als chef van den generalen staf tegen de absolutisten streed. Toen dom *Miguel* de overhand behield, nam hij de vlucht uit Lissabon, waar hij bezig was met het versterken van den zuidelijken oever van den Taag, begaf zich in 1828 naar Parijs en ondersteunde van hier in 1831 en later het plan van dom *Pedro*, om den troon voor Portugal voor donna *Maria* te veroveren. In 1832 vergezelde hij den verdreven keizer naar de Azorische eilanden, werd door dezen benoemd tot minister van Oorlog en voorloopig minister van Marine, landde in laatstgenoemd jaar te Mindello, veroverde Porto en proclameerde na het overwinnen van dom *Miguel* (1834), tegelijk met het sluiten der overeenkomst van Evora-Monte, een amnestie voor de aanhangers van het absolutisme. Daarna werd hij staatsraad en afgevaardigde naar de Cortes van wege de provinciën Estremadura en Minho. In Augustus 1834 werd hij minister van Marine, in 1835 van Binnenlandsche Zaken en tevens directeur der Koninklijke militaire school. Hij schiep orde in het staatsbestuur, maar viel door zijn vasthoudendheid in ongenade bij de koningin, zoodat hij tegelijk met zijn ambtgenooten in Mei 1835 zijn ontslag nam, dat hem met den rang van minister van Staat verleend werd. Nu besteedde hij al zijn krachten aan de militaire school, ontving weldra zijn benoeming tot pair des rijks en was in 1836 met *Cavalho* weder lid van het kabinet. Toen de koningin den 9den September van dat jaar gedwongen werd de constitutie van 1820 te bezweren en de carta van dom *Pedro* op te heffen, keerde *Freyre* terug tot het ambteloos leven, om zich geheel aan de wetenschap te wijden. De koningin ontbood hem naar Belem, om de geoctroyeerde grondwet te herstellen, maar hij werd op weg daarheen den 4den November 1836 door de nationale garde vermoord.

Freytag, *George Wilhelm Friedrich*, een Duitsch oriëntalist, werd geboren te Lüneburg den 19den September 1788, studeerde te Göttingen in de godgeleerdheid en letterkunde en vestigde er zich in 1811 als repetitor. Uit afkeer van de Fransche overheersching legde hij in 1813 zijn betrekking neder en ging naar Koningsbergen, waar hij bij de bibliotheek geplaatst werd. In 1815 trok hij als brigadepredikant met het Pruisische leger naar Frankrijk, waar hij te Parijs gelegenheid vond zijn studie in de Oostersche talen voort te zetten. Na den vrede bleef hij aldaar met verlof, maar weldra nam hij zijn ontslag als veldprediker en wijdde zich, door de regeering ondersteund, aan de beoefening der Arabische, Perzische en Turksche talen. In 1819 werd hij hoogleeraar in de Oostersche talen te Bonn en bleef er werkzaam tot aan zijn dood, den 16den November 1861. Beroemd is zijn „Lexicon Arabico-Latinum" (4 dln., 1830—1837), dat door een kleiner (1836) gevolgd werd. Verder leverde hij een uitgave der „Hamasae Carmina" van *Aboe-Temmâm*" (2 dln., 1828—1852), terwijl ook zijn „Arabum proverbia" (3 dln., 1838—1842) zeer belangrijk zijn. Verder vermelden wij van hem „Kurzgefaszte Grammatik der hebräischen Sprache" (1835), een uitgave der „Fakihat-Alcholafa" van *Ibn Arabsjah* en „Darstellung der arabischen Verskunst" (1838).

Freytag, een Duitsch schrijver, werd geboren te Kreuzburg in Silezië den 13den Juli 1816, ontving in de ouderlijke woning een zorgvuldige opvoeding, bezocht het gymnasium te Oels, studeerde te Breslau en te Berlijn in de Duitsche letterkunde, promoveerde in 1838 en werd in 1839 privaatdocent te Breslau. Weldra verschenen zijn verhandelingen „De Hrosuitha poetria" en „De initiis poeseos scenicae apud Germanos". Tevens ontwikkelde hij zijn dichterlijke gaven, en onder den titel van „In Breslau" (1845) leverde hij een reeks kleine, meerendeels epische gedichten. In 1841 schreef hij het blijspel „Die Brautfahrt oder Kunz von der Rosen" (1844), waarmede hij den prijs behaalde, door den Koninklijken Schouwburg te Berlijn uitgeschreven. Zijn roem als dramatisch dichter verhoogde hij door de 3 tooneelspelen: „Der Gelehrte" (1844), „Valentine" (1847) en „Graf

Waldemar" (1850). Inmiddels was *Freytag* in 1847 van Breslau naar Dresden verhuisd, en toen het jaar 1848 zijn letterkundigen vriendenkring verstrooide, begaf hij zich naar Leipzig, waar hij in betrekking kwam met *Julian Schmidt* en de redactie van den „Grenzboten" op zich nam, waarin hij belangrijke opstellen leverde. In 1854 verscheen van hem het blijspel „Die Journalisten", dat grooten bijval vond, en het beste Duitsche blijspel van de vorige eenw is, in 1855 zijn roman: „Soll und Haben" (2dln., 53ste druk, 1899), die in bijkans alle talen van Europa werd overgezet, toen het treurspel: „Die Fabier, 5de druk, 1899) en daarna de roman: „Die verlorene Handschrift" (2 dln., 32ste druk, 1900). In den eersten roman is de handelsstand en in den tweeden de stand der geleerden het middelpunt van een sociaal tafereel. In beide romans betrad hij op het voetspoor der Engelsche humoristen met uitstekend gevolg den weg der realiteit, die in Duitschland nog nagenoeg ongebaand was. Verder leverde hij: „Bilder aus der deutschen Vergangenheit" (4 dln., 1859—1862), waarin hij blijken geeft van grondige historische kennis. Zeer merkwaardig is ook zijn werk: „Die Technik des Dramas" (1863). Later schreef hij: „Aus dem Mittelalter" (1866) en „Vom Mittelalter bis zur Neuzeit" (1867). Ook schreef hij een levensgeschiedenis van zijn vriend *Karl Matty* (1870; 2e druk, 1872), alsmede „Die Ahnen", een cyclus van romans, waartoe behooren: Ingo und Ingraban" (1872; 26ste druk, 1900), „Die Brüder vom Deutschen Hause" (1874; 18de druk, 1898), „Markus König" (1876; 15de druk, 1898), „Die Geschwister" (1878; 15de druk, 1899), en „Aus einer kleiner Stadt" (1880; 12de druk, 1899), alsmede: „Doktor Luther. Eine Schilderung" (1883). In de jaren 1852—1879 woonde *Freytag* des winters te Leipzig en des zomers te Siebleben bij Gotha. Hertog *Ernst van Gotha* verleende hem den titel van Hofraad en benoemde hem tot zijn voorlezer. In 1868 was hij lid van den Rijksdag van den Noord-Duitschen Bond en in 1870 vertoefde hij na den slag van Sedan in het hoofdkwartier van den kroonprins van Pruisen. In 1879 vertrok hij naar Wiesbaden en ontving van den hertog *von Koburg* den titel van geheim Hofraad, in 1893 dien van geheimraad. Hij overleed den 30sten April 1895 te Wiesbaden. Van zijn werken noemen wij nog „Der Kronprinz und die deutsche Kaiserkrone" (10de druk, 1889). Zijn verzamelde werken (22 dln., 2de druk, 1896—1899) bevatten een autobiografie en „Aufsätze über Politik und Literatur".

Friant, *Louis*, graaf, een Fransch generaal, werd geboren den 18den September 1758 te Villers-Morlancourt in Lotharingen, diende sedert 1781 bij de Fransche garde en nam in 1787 zijn ontslag. Bij het uitbarsten der revolutie werd hij als onderofficier weder bij het leger geplaatst en reeds in 1793 voerde hij als kolonel het bevel over een bataillon vrijwilligers te Parijs. Na den slag van Fleurus (1794) werd hij brigade-generaal en nam onder *Kleber* deel aan de belegering van Maastricht. Tegen het einde van 1796 bevond hij zich bij het leger in Italië (divisie *Bernadotte*) en onderscheidde zich bij den overtocht over den Tagliamento, bij de verovering van Gradisca en vervolgens bij Laibach. Onder *Desaix* streed hij in Egypte bij Sjebrisse aan den voet der Piramiden en ook in Opper-Egypte, waar *Kleber* hem in 1799 met het opperbevel belastte. Laatstgenoemde benoemde hem tevens tot zijn plaatsvervanger. Na den slag bij Heliopolis, waar hij den rechtervleugel aanvoerde, bracht hij het oproerige Kaïro tot onderwerping (18 April 1810) en nadat *Kleber* vermoord was, handhaafde hij onder *Menou* het gezag in Alexandrië, totdat de Fransche troepen ingescheept waren. Na zijn terugkeer werd hij benoemd tot inspecteur-generaal der infanterie, kwam in 1802 aan het hoofd eener divisie van het leger van Boulogne en vertrok daarmede in 1805 naar Duitschland, waar hij onder *Davoust* deel nam aan de veldslagen bij Austerlitz (1805), Auerstädt (1806) en Eylau (1807). De keizer nam hem in 1808 in den gravenstand op. Gedurende den veldtocht van 1809 onderscheidde hij zich vooral bij Eckmühl en vervolgens bij Wagram, waarna hij in 1811 benoemd werd tot bevelhebber der grenadiers bij de garde te voet. In 1812 commandeerde hij een divisie en werd in den slag aan de Moskwa zwaar gewond. Dientengevolge kon hij eerst gedurende den wapenstilstand tijdens den veldtocht van 1813 tot het leger terugkeeren en ontving nu het opperbevel over een divisie der jonge Garde, waarmede hij nieuwe lauweren behaalde. Daar *Friant* de acte van afstand van den keizer onderteekend had, benoemde *Lodewijk XVIII* hem tot ridder van de Lodewijksorde en belastte hem met het opperbevel over de koninklijke grenadiers te Metz. Na den terugkeer van *Napoleon* koos hij desniettemin de partij van dezen, werd tot pair benoemd en commandeerde een divisie der Garde bij Fleurus en Waterloo, waar hij nogmaals gewond werd. De Tweede Restauratie beroofde hem van het pairschap en van het commando. *Friant* overleed den 29sten Juli 1829 op zijn landgoed Gaillonet bij Meulan.

Friaul was voorheen een onafhankelijk hertogdom, bestaande uit de tegenwoordige Italiaansche provincie Udine (het voormalig *Venetiaansch Friaul*) en de graafschappen Görz en Gradisca met het gebied van Idria, welke beide laatste gedeelten het *Oostenrijksch Friaul* uitmaakten. De naam, in het Italiaansch *Friuli*, is ongetwijfeld een verbastering van *Forum Julii*. Het land levert wijn, graan enz., is bedekt met uitloopers van de Karinthische en Julische Alpen en wordt besproeid door den Isonzo en den Tagliamento. De belangrijkste plaatsen zijn er Udine, Campo Formio, Cividale, Görz, Gradisca en Idria. Men vermeldt, dat *Grasolf*, een neef van *Alboïn*, koning der Longobarden, van 568 tot 588 de eerste hertog geweest is. In den aanvang der 10de eeuw werd het land verdeeld en bleef Friaul als graafschap een leen van het keizerrijk. Het Venetiaansch Friaul behoorde tot aan den vrede van Campo-Formio (1797) aan Venetië en verviel toen met deze republiek aan Oostenrijk, maar werd na den vrede van Preszburg toegevoegd aan het koninkrijk Italië. In 1814 kreeg echter de keizer van Oostenrijk geheel Friaul terug, terwijl Venetiaansch Friaul in 1866 weder aan Italië kwam en den naam draagt van de provincie Udine. Maarschalk *Duroc* werd in 1807 door *Napoleon* begiftigd met den titel van hertog *van Friaul*.

Fric, *Joseph Václav*, een Czechisch schrijver, bekend onder den schuilnaam *Brodsky*, werd den 5den September 1829 te Praag geboren, nam deel aan de revolutionnaire beweging van 1848, daarna aan den strijd der Slovaciërs tegen de Hongaren en werd wegens zijn deelnemen aan de revolutie tot gevangenisstraf en verbanning naar Zevenburgen veroordeeld. In 1859 verliet hij Oostenrijk, woonde te Londen, Parijs en Berlijn en gaf daar in 1866 een heftig vlugschrift uit tegen Oostenrijk „Plác koruny ceské" („Weeklacht der Boheemsche Kroon") uit, in 1868 een Czechisch tijdschrift „Blaník" van democratische strekking en later „Correspondance tchèque". Na den Fransch-Duitschen oorlog begaf hij zich naar Boedapest en redigeerde van 1874 tot 1877 de „Agramer Zeitung". In 1879 kreeg hij volledige amnestie en verhuisde daarop naar Praag, waar hij den 14den October 1890 overleed. Behalve lyrisch-epische gedichten, die onder invloed van *Byron* en *Heine* staan, als „Upír" (de Vampyr, 1849), schreef hij de drama's „Svatopluk," „Ulryk Hutten", „Mazepa" enz. Bijzondere beteekenis had zijn almanak „Lada Nicola" (1885) als het begin van een nieuwe literatuurperiode. Zijn werken zijn ten deele bijeengebracht in „Sebrané spisy" (4 dln., 1879—1880). Met *L. Léger* schreef hij „La Bohème historique, pittoresque et littéraire" (1867).

Fricke, *Gustav Adolf*, een Protestantsch godgeleerde, werd geboren te Leipzig den 23sten Augustus 1822, studeerde aldaar en werd er buitengewoon hoogleeraar in de theologie, verder gewoon hoogleeraar te Kiel en in 1867 te Leipzig. In 1882 werd hij „Konsistorialrat," in 1887 „Geheimer Kirchenrat," in 1890 domheer van Meiszen en in 1892 eere-burger van Leipzig. Hij schreef „Lehrbuch der Kirchengeschichte" (1850), „Die Erhebung zum Herrn im Gebete" (2de druk, 1861), „Das exegetische Problem im Briefe Pauli an die Galater III 15—25" (1880), „Metaphysik und Dogmatik unter besonderer Beziehung auf die Ritschlsche Theologie" (1882), „Gottesgrüsze" (1883), „Auch ernste Gedanken" (2de druk, 1890), „Der paulinische Grundbegriff der δικαιοσύνη θεοῦ" (1888), „Aus dem Feldzuge 1866" (1891) en „Ist Gott persönlich?" (1896).

Frictierad. Een stel raderen, waarbij de beweging van het eene door frictie (wrijving) overgebracht wordt op het andere, noemt men frictieraderen. Het rad, waarvan de beweging uitgaat, heet het drijvende (ook wel motor), het andere het gedreven rad. De raderen kunnen bevestigd zijn op assen, evenwijdig aan of loodrecht op elkander. Figuur 1 en 2 stellen frictieraderen voor, waarvan de assen evenwijdig loopen (in de figuur niet geteekend), 3, 4 en 5, waarvan ze loodrecht op elkander staan. In figuur 1 stelt *b* een gedeelte van het drijvende, *a* dat van het gedreven rad voor. In den wand van *b* is een kegelvormige gleuf gemaakt, waarin het afgeknot kegelvormig uiteinde van *a* past, zoodat bij draaiïng van *b* in een vlak loodrecht op dat van de teekening, *a* meegenomen wordt. Meestal is de as van *a* verplaatsbaar, zoodat men de beide raderen kan ontkoppelen. De werking van de frictieraderen *a* en *b* in figuur 2 berust op hetzelfde beginsel, echter zijn er meer wrijvingsoppervlakten. Van de frictieraderen in figuur 3 en 4 afgebeeld, zijn *w* en *w*, de assen *a* is het drijvende, *s* het gedreven rad. Het eerste is verplaatsbaar, zoodat het ook de door stippellijnen aangegeven standen kan innemen. Bevindt het zich juist onder de as van *s*, dan zal dit rad niet in beweging gebracht worden, terwijl het in den anderen stand aan *s* een draaiingsrichting zal geven, tegengesteld aan de eerste. Figuur 5 geeft den eenvoudigsten vorm van frictieraderen aan. Beide zijn afgeknotte kegels, die volgens een beschrijvende lijn op elkander rusten. Draait het eene, dan zal het andere door wrijving meegenomen worden.

FIG. 1.

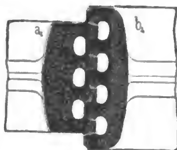

FIG. 2.

Frictierad.

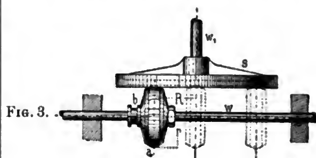

FIG. 3.

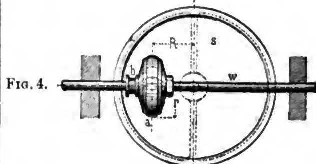

FIG. 4.

Frictierad.

FIG. 5.

Frictierad.

Frida, *Emil Bohusch*, een Czechisch dichter, meer bekend onder den schuilnaam *Jaroslaw Vrchlicky*, werd geboren den 16den Februari 1853 te Laun in Bohemen, studeerde te Praag in de philosofie en geschiedenis en werd eerst leeraar en toen secretaris van de polytechnische school aldaar. Sedert 1893 is hij hoogleeraar aan de Czechische universiteit en sedert 1901 lid van het Heerenhuis. Zijn gedichten in de Czechische taal vervaardigd, bezorgden hem een eervolle plaats onder de zangers van zijn vaderland. Wij noemen: „Uit de diepten, zoete droomen", „Epische gedichten", Vittoria Colonna", „De geest en de wereld", „Symphonie", „Liederen en zangen", Mythen" (2 dln.) „Een jaar in het Zuiden" (1879), de treurspelen „Drahomira" (1883) en Smrt Odyssea" en de blijspelen „Noc na Karlstejne" en „Pietro Aretino". Daarenboven vertaalde hij gedichten van *Victor Hugo*, *Leopardi* en *Dante* en leverde een bloemlezing uit de werken van Fransche dichters.

Fried, *Heinrich Jakob*, een Duitsch schilder, werd geboren te Queichheim in de Palts den 11den Maart 1802, ontving onderwijs aan de schilderacademie te München van *Langer* en *Cornelius*, bepaalde zich hoofdzakelijk bij het historieschilderen en leverde bij voorkeur tafereelen uit de Middeleeuwen. In 1830 verscheen van hem onder den titel: „Erinnerung an die Vorzeit oder die Rheinpfalz" een reeks afbeeldingen van geschiedkundige gedenkteekenen uit de Palts. Van 1834 tot 1837 reisde hij in Italië en in 1842 vestigde hij zich te München, waar hij genrestukken en kleine landschappen schilderde. Van zijn merkwaardigste doeken noemen wij: „Gretchen aan het spinnewiel", „Ridder Toggenburg", „De gewonde ridder met zijn schildknaap", en „De Blauwe Grot op het eiland Capri". Hij heeft ook een bundel gedichten onder den titel van „Epheuranken" uitgegeven. Hij overleed den 28sten November 1870.

Friedberg, *Heinrich*, minister van Justitie in Pruisen, werd geboren te Märkisch-Friedland (West-Pruisen) den 27sten Januari 1813, studeerde te Berlijn in de rechten, was er werkzaam bij de magistratuur, werd verplaatst naar Greifswald, waar hij tevens aan de universiteit voorlezingen hield over het strafrecht, werd den 30sten November 1872 lid van het Heerenhuis, in 1873 onderstaatssecretaris en den 30sten Juni 1875 tevens syndicus der Kroon. Nadat de Rijkswet op de rechterlijke macht was tot stand gekomen, volgde tegen het einde van December 1876 zijn benoeming tot staatssecretaris bij het departement van Justitie en den 29sten October 1879 tot minister van Justitie in plaats van *Leonhardt*. Keizer *Frederik* schonk hem in 1888 den Zwarten Adelaar. In 1889 nam hij ontslag en wijdde zich aan de studie der geschiedenis van het recht, waarvan hij de resultaten in „Historische Zeitschrift" en „Forschungen zur brandenburgisch-preuszischer Geschichte" publiceerde. Hij overleed den 2den Juni 1895 te Berlijn.

Friedberg, *Emil Albert*, een beoefenaar van het Duitsche kerkrecht, werd geboren den 22sten December 1837 te Konitz in West-Pruisen, studeerde te Berlijn en te Heidelberg in de rechten, promoveerde in 1862 en vestigde zich in het daaropvolgende jaar als privaatdocent te Berlijn, waarna hij in 1865 benoemd werd tot buitengewoon hoogleeraar te Halle. In 1868 werd hij gewoon hoogleeraar te Freiburg in de Breisgau en in 1869 te Leipzig. Van zijn geschriften vermelden wij: „De fininm inter ecclesiam et civitatem regundorum judico quid medii aevi doctores et leges statuerint" (1861), „Ehe und Eheschlieszung im deutschen Mittelalter" (1864), „Das Recht der Eheschlieszung in seiner geschichtlichen Entwickelung" (1865), „Die evangelische und katholische Kirche der neu einverleibten Länder in ihren Beziehungen zur preuszischen Landeskirche und zum Staate" (1867), „Aus Deutschen Buszbüchern" (1868), „Das Veto der Regierungen bei Bischofswahlen in Preuszen und der oberrheinischen Kirchenprovinz" (1869), „Agenda wie es in des Churfürsten zu Sachsen Landen in den Kirchen gehalten wird" (1869), „Die Geschichte der Civilehe" (1871), „Der Staat und die Katholische Kirche im Groszherzogtum Baden" (2de druk, 1873), „Die Grenze zwischen Staat und Kirche" (1872, 3 stukken), „Sammlung der Aktenstücke zum ersten vatikanischen Koncil" (1872), „Die preuszischen Gesetzentwürfe über die Stellung der Kirche zum Staat" (1873), „Der Staat und die Bischofswahlen in Deutschland" (1874), „Verlobung und Trauung, zugleich als Kritik von Sohm: Das Recht der Eheschlieszung" (1877), „Lehrbuch des kathol. und evangel. Kirchenrechts" (1879), „Das Collegium juridicum" (1882), „Das geltende Verfassungsrecht der evangelischen Landeskirchen" (4 dln., 1885—1892) en „Das geltende Verfassungsrecht der evangelischen Landeskirchen in Deutschland und Oesterreich" (1889). Ook gaf hij de eerste kritische uitgave van het „Corpus juris canonici" (2 dln., 1879—1881), van de „Quinque compilationes antiquae" (1882), van het „Handelsgesetzbuch" (5de druk, 1898), het „Formelbuch für Handels-, Wechsel- und Seerecht" (2de druk, 1901) en „Die Canones-Sammlungen zwischen Gratian und Bernhard von Pavia" (1897).

Friedenthal, *Karl Rudolf*, minister van Landbouw in Pruisen, werd geboren te Breslau den 15den September 1827, studeerde te Breslau, Heidelberg en Berlijn in de rechten, trad in 1850 in dienst der justitie, maar bepaalde zich in 1854 bij den landbouw en bij ondernemingen van nijverheid. In 1857 werd hij „Landrat" in het arrondissement Grottkau, maar legde in 1864 die betrekking neder, om zich aan het beheer van zijn uitgestrekte goederen te wijden. Als lid van den constitueerenden Noord-Duitschen Rijksdag betrad hij in 1867 de parlementaire loopbaan, werd in 1870 lid, daarna vice-president van het Huis van Afgevaardigden in Pruisen en in 1871 lid van den Duitschen Rijksdag. Den 19den September 1874 volgde zijn benoeming tot minister van Landbouw, waarna hij zijn goederen verkocht. Verder werd hij in October 1877 belast met het bestuur van Binnenlandsche Zaken en behield dit tot den 30sten Maart 1878. In laatstgenoemd jaar werd hem na den dood van *Camphausen* de portefeuille van Financiën toevertrouwd, maar hij nam den 12den Juli 1879 zijn ontslag. Den adeldom, hem aangeboden, wees hij van de hand. Na dien tijd hield hij zich weder bezig met het beheer zijner goederen en was sedert 1879 lid

van het Heerenhuis in Pruisen. In 1881 legde hij zijn mandaat voor den Rijksdag neder. Hij overleed den 6den Maart 1890 op zijn landgoed bij Neisse.

Friederichs, *Karl Heinrich Friedrich Wilhelm*, een Duitsch oudheidkundige, werd geboren den 7den April 1831 te Delmenhorst in Oldenburg, studeerde te Göttingen en te Erlangen in de letteren, was gedurende een jaar als onderwijzer werkzaam te Elsfleth, studeerde nog een jaar te Berlijn in de oudheidkunde en was van plan zich als privaatdocent te Erlangen te vestigen, maar keerde terug naar Berlijn, om een catalogus van het museum te vervaardigen en werd er tot buitengewoon hoogleeraar benoemd. In 1868 werd hij er directeur van het kabinet van oudheden. In 1860 en 1867 deed hij een reis naar Italië, begaf zich vervolgens naar Cyprus, om er belangrijke aankoopen te doen, bezocht Egypte, Athene en Sicilië en overleed den 18den October 1871. Hij schreef o.a.: „Praxiteles und die Niobegruppe" (1855), „Berlins antike Bildwerke" (2 dln., 1868—1872), „Die philostratischen Bilder" (1860), „Pindarische Briefe" (1863) en „Kunst und Leben" (1872).

Friedericia, *Julius Albert*, een Deensch geschiedkundige, werd den 10den Juni 1849 te Kopenhagen geboren, was sedert 1874 bibliothecaris, sedert 1899 hoogleeraar aldaar. Behalve opstellen in „Dansk Historisk Tidsskrift", dat hij sedert 1897 redigeert, schreef hij: „Danmarks ydre politiske Historie 1629—1645" (2 dln., 1876—1882), „Christian IV's egenhändige Breve" (7 dln., 1878—1891), „Aktstykker til Oplysning im Stavnbaandets Historie" (1888), „Generallieutenant J. Bjelkes Selvbiografi" (1890), „Adelsväldens sidste Dage. Danmarks Historie 1648—1660" (1894), „Revolutionen og Napoleon I 1789—1815" (1903). In „Danmarks Riges Historie" bewerkte hij de jaren 1588—1699.

Friedland is de naam van een Boheemsch hertogdom, toegekend aan *Albrecht von Wallenstein*. Toen deze namelijk gedeeltelijk uit de nalatenschap van zijn oom, die hem 14 landgoederen en heerlijkheden bezorgde, gedeeltelijk door aankoop voor 7 millioen florijnen van verbeurd verklaarde goederen, die ongeveer driemaal zooveel waarde hadden, in het bezit was gekomen van een uitgestrekt grondgebied in Bohemen, verhief keizer *Ferdinand* hem in 1723 tot Rijksvorst en hertog *van Friedland*. Het hertogdom telde 8 steden, namelijk Friedland, Reichenberg, Arnau, Weiszwasser, Böhmisch-Leipa, Turnau, Gitschin en Aicha, benevens 57 kasteelen en dorpen, en bestond uit eenige van elkander gescheiden gedeelten. *Wallenstein* zorgde er voor rechtspleging, onderwijs en nijverheid, doch na zijn dood werden die goederen verbeurd verklaard en onder zijn moordenaars en hun medestanders verdeeld.

Friedland, een stad in Bohemen, telt (1900) 6241 inwoners en ligt in het distrikt Bunzlau aan het vereenigingspunt van de Wittig- en de Ranitzbach en aan de spoorlijnen Seidenberg-Reichenberg en Friedland-Hernesdorf. In de dekanaatskerk vindt men een altaarstuk van *Jan van Aken* en het praalgraf van den veldmaarschalk *Melchior von Rädern*. Merkwaardig door een aantal oudheden is het kasteel, nabij de stad op een basaltrots gelegen. Men ziet er onder anderen een portret van *Wallenstein*, geschilderd in 1626.

Friedland is een stadje in Oost-Pruisen en telt (1900) 2824 inwoners. Het is bekend geworden door den veldslag, dien *Napoleon* den 14den Juni 1807 er leverde tegen de Russen onder *Bennigsen*. Deze vond 's avonds te voren op zijn terugtocht naar Koningsbergen het stadje Friedland door de Franschen bezet, verjoeg dezen, maar stiet niet ver vandaar op het korps van *Lannes*, waarna hij zijn troepenmacht op den linkeroever der Alle vermeerderde. Onder beveiliging van deze wilde hij aan zijn manschappen een dag rust gunnen en was volstrekt niet voornemens slag te leveren. *Napoleon* gaf echter bevel aan *Lannes* daarheen te rukken en liet ook de andere korpsen zich in die richting bewegen. *Lannes* verliet Posthenen onder bescherming van het geschut, breidde zich links uit tot aan Heinrichsdorf en bezette rechts het Schortlakerwoud. Het Russische leger, ongeveer 55000 man sterk, had zich verspreid in de golvende vlakte met de Alle en Friedland in den rug. Dat ongunstig terrein was ook nog doorsneden van de Molenvliet, welke van Posthenen naar de Alle stroomt. Op den rechteroever van deze rivier bevonden zich nog de gardes, een weinig paardevolk en een groot gedeelte der artillerie, terwijl een paar bruggen eenigen waarborg gaven voor de mogelijkheid van een aftocht. *Lannes* opende het vuur, doch hield het gevecht slechts even aan den gang, om de komst der overige korpsen af te wachten. *Bennigsen* was toen achteloos genoeg, geen gebruik te maken van zijn overmacht. Ten 7 ure bereikte *Mortier* ter linkerzijde van *Lannes* het slagveld, om 9 uur verscheen *Napoleon*, en hierop volgde *Ney*, die zich achter het Schortlakerwoud heimelijk in positie moest stellen. *Napoleon* zag dadelijk in, dat Friedland, waar zich de overgangen over de Alle bevonden, het beslissend punt was, zoodat op die stad de hoofdaanval gericht werd. Tegen den middag voegde zich *Victor* bij *Ney*, de gardes kwamen te 3 uur en bleven in reserve, en het laatst verscheen *Bernadotte*. Toen had *Napoleon* 70000 man onder zijn bevelen. Het gevecht werd nu levendiger op den linkervleugel der Russen, om de aandacht van *Bennigsen* af te leiden. Om 5 uur eindelijk gaf de keizer aan *Ney* bevel Friedland aan te tasten, en 3 salvo's van 20 stukken waren het teeken van den aanval. *Ney* deed zijn korps voorwaarts rukken en behaalde aanvankelijk eenige voordeelen, maar de aanval mislukte wegens het vreeselijk vuur der Russen. De Russische cavalerie wierp zich nu in de flank der Franschen, terwijl *Bagration* met zijn infanterie hen in het front aanviel. De beide divisiën van *Ney* werden in verwarring teruggeworpen, evenals zijn cavalerie. *Napoleon* gaf nu bevel, dat het 1ste korps (*Victor*) zou oprukken en zond de divisie *Dupont* van het korps *Bernadotte*, benevens de cavaleriedivisie *Latour-Maubourg* ter ondersteuning van *Ney*, en deze brachten de Russen eenigszins tot staan. Intusschen vereenigde generaal *Sénarmont*, die de artillerie van het 1ste korps commandeerde, deze in 2 groote batterijen en rukte voorwaarts tot op 300 schreden van de Russen, en na 5 of 6 salvo's verminderde hij dien afstand tot de helft. De werking zijner kartetsen werd

toen vreeselijk, en *Bagration* rukte achterwaarts. *Victor* zond 4 regimenten dragonders tot hulp van *Sénarmont*, terwijl *Ney* zijn beide divisiën weder verzameld had en den vijand aanviel met de bajonet. Thans naderde *Sénarmont* tot op 80 schreden van het front der Russen; de vijandelijke cavalerie snelde hem te gemoet, maar moest afdeinzen, zoodat hier de artillerie op een schitterende wijze den slag besliste en *Napoleon* den beleidvollen *Sénarmont* toevoegde: „Vous avez fait mon succès". Het centrum en de linkervleugel der Franschen volgden de beweging van den overwinnaar, en weldra trokken de Russen terug door de brandende stad. Ook de bruggen werden door de vlammen aangetast, zoodat zij onder het vuur der Franschen met geweldig gedrang door een waadbare plaats over de Alle moesten trekken. Het verlies der beide legers was groot. Het bedroeg aan de zijde der Franschen 12000 man, dat der Russen 16000 man met 80 kanonnen. Zeven dagen daarna werd een wapenstilstand gesloten, waarop de vrede van Tilsit volgde.

Friedland, *Valentin*, naar zijn geboorteplaats in de Oberlausitz gewoonlijk *Trotzendorf* genaamd, een opvoedkundige, werd geboren den 14den Februari 1490 en was de zoon van een landbouwer. Nadat hij de school te Görlitz bezocht had, verkocht hij in 1516, na het overlijden zijner ouders, al zijn bezittingen en ging naar Leipzig, om zich aan de studie te wijden, waarna hij als jongste leeraar naar Görlitz terugkeerde en er den rector en de overige leeraren onderwijs gaf in de beginselen der Grieksche taal. Toen *Luther* zich had doen hooren, legde hij zijn betrekking neder en begaf zich naar Wittenberg. Hier sloot hij vriendschap met dien hervormer en met *Melanchthon*, leerde Hebreeuwsch van een tot het Christendom bekeerden Israëliet en voorzag door het geven van privaatlessen in zijn onderhoud. In 1524 werd hij rector van het gymnasium te Goldberg, doch daar hij hier veel moeilijkheden ondervond, ging hij na verloop van 4 jaar naar Liegnitz en in 1529 opnieuw naar Wittenberg, maar in 1531 begaf hij zich weder als rector naar Goldberg, waar men hem nu ondersteunde bij de verbetering van het onderwijs. Met voorbeeldigen ijver stond hij gedurende 25 jaar aan het hoofd dier school en bezorgde haar grooten roem. Niet alleen uit Silezië, maar uit Polen, Lithauen, Oostenrijk, Bohemen, Hongarije en Zevenburgen stroomden leerlingen daarheen. Vaak waren er 1000, en bij dezen wist *Friedland* door een soort van republikeinsch zelfbeheer de tucht op uitstekende wijze te handhaven. In den eersten tijd moest hij alleen voor het onderwijs in de hoogste klassen zorgen, later kreeg hij hulp, en in de lagere klassen gaven leerlingen der hoogere onderricht. Behalve het godsdienstonderwijs, dat hij zelf in alle klassen bestuurde, had hij het Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch, de redeneerkunde, de geschiedenis en de welsprekendheid voor zijn rekening genomen. Duitsch werd er volstrekt niet gesproken, alleen Latijn. Hij stelde vooral hoogen prijs op helderheid en duidelijkheid van stijl. Toen hij zich bezig hield met het samenstellen van een nieuw plan van onderwijs, werd zijn school een prooi der vlammen, en hij vestigde zich met zijn leerlingen te Liegnitz, waar hij den 26sten April 1556 overleed.

Friedländer, *David*, bekend als de bevorderaar van de emancipatie der Israëlieten, werd geboren te Koningsbergen den 6den December 1750, ging in 1771 naar Berlijn, waar hij in 1772 in het huwelijk trad met de dochter van den bemiddelden *Itzig* en vriendschap aanknoopte met *Mozes Mendelssohn*. Reeds vroeg was hij medewerker aan het Hebreeuwsche tijdschrift „Meashef" (De Verzamelaar) en nam hij ijverig deel aan de stichting van een vrije Israëlietische school te Berlijn, waaraan een Oostersche boekdrukkerij en boekhandel werden toegevoegd. Hij vertaalde de „Woorden des Vredes en der Waarheid" van *Wessely* uit het Hebreeuwsch in het Duitsch (1783) en gaf een „Uebersetzung der Gebete der Juden auf das ganze Jahr" (1786) in het licht. Tegen den aanval van sommige Israëlietische geleerden op de vertalingen uit den Bijbel door *Mozes Mendelssohn* trad hij op in een: „Rundschreiben an die deutschen Juden" (1788), in een opstel in de „Berliner Monatschrift", getiteld: „Etwas über die Mendelssohnsche Psalmenübersetzung"; ook voegde hij bij *Mendelssohn's* vertaling van den „Prediker" een verhandeling: „Ueber den besten Gebrauch der Heiligen Schrift in pädagogischer Rücksicht". Van zijn geschriften ten behoeve der emancipatie noemen wij: „Aktenstücke, die Reform der jüdischen Kolonie in den preuszischen Staaten betreffend" (1793) en „Sendschreiben an den Propst Teller von einigen Hausvätern jüdischer Religion" (1799). Na de uitvaardiging van het edict van den 11den Maart 1812 vereenigde hij zich met eenige geestverwanten tot verbetering van den Israëlietischen eeredienst en van de Israëlietische opvoeding en vervaardigde op verzoek van den te Warschau gevestigden bisschop van Kujawië en Pomerellen, *von Malczweski*, het geschrift: „Ueber die Verbesserung der Israëliten im Königreich Polen" (1819). Verder schreef hij nog: „Beitrag zur Geschichte der Verfolgung der Juden im 19 Jahrhundert durch Schriftsteller" (1820). Hij overleed te Berlijn den 25sten December 1834.

Friedländer, *Julius*, een Duitsch penningkundige, werd geboren te Berlijn in 1813, bezocht een gymnasium aldaar, studeerde te Bonn en te Berlijn, reisde in 1838 en 1839 in Italië, was vervolgens werkzaam aan de rangschikking der koninklijke verzameling van antieke munten, reisde van 1844 tot 1847 weder in de landen der klassieke oudheid, om inkoopen te doen voor genoemde verzameling (o. a 3400 Grieksche munten), bestuurde in 1854 deze en vereenigde in 1864 de beide vroeger gescheiden verzamelingen van oude en van nieuwere munten, zoodat het geheel als „Muntkabinet" een afdeeling der musea vormt. In 1873 bevorderde hij te Londen en in 1875 te Graz den aankoop van groote verzamelingen Grieksche munten van generaal *Fox* en van graaf *Prokesch*. Daardoor en door het verwerven van vele andere verzamelingen is het muntkabinet te Berlijn een der grootste van Europa geworden. Behalve talrijke geschriften en verhandelingen in maandschriften schreef hij: „Die oskischen Münzen" (1850, met 10 platen), „Das Königliche Münzkabinett. Geschichte und Uebersicht der Sammlung" (met *Alfred von Sallet*, 2e druk, 1887) en „Markgraf

Karl Philipp von Brandenburg und die Gräfin Salmoer" (1881). Hij overleed te Berlijn den 4den April 1884. *Weil* gaf uit zijn nalatenschap in het licht: „Repertorium zur antiken Numismatik, im Anschlusz an Mionnets Description des médailles antiques zusammengestellt" (1885).

Friedländer, *Ludwig*, een Duitsch letter- en oudheidkundige, werd geboren te Koningsbergen den 16den Juli 1824, studeerde aldaar aan de universiteit en vervolgens aan die te Leipzig en te Berlijn. In 1847 vestigde hij zich in zijn geboorteplaats als privaatdocent en werd er in 1859 hoogleeraar in de letter- en oudheidkunde. Inmiddels had hij een wetenschappelijke reis ondernomen naar Italië. Verder bepaalde hij zich bij de kritiek der gedichten van *Homeros* en bij oud-Romeinsche zeden en gewoonten. Sedert 1892 woont hij te Straatsburg. Hij schreef „Analecta Homerica" (1859), „Die homerische Kritik von Wolff bis Grote" (1853), zijn voortreffelijke „Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms" (2 dln., 7de druk 1901) en verhandelingen „Ueber den Kunstsinn der Römer in der Kaiserzeit" (1852) en over spelen der Romeinen in het „Handbuch der römischen Altertümer" van *Becker-Marquard.* Verder gaf hij uitgaven van *Martialis*, *Juvenalis* en *Petronius*, „Cena Trimalchionis".

Friedländer, *Max*, een Duitsch schrijver, werd geboren den 18den Juni 1829 te Plesz in de provincie Silezië, studeerde te Berlijn, Breslau en Heidelberg in de rechten en werd vervolgens assessor in de stedelijke rechtbank te Breslau. Zijn boek: „Die ausländische und einheimische Rechtsschutz gegen Nachdruck und Nachbildung" (1857) baarde groot opzien. Als journalist leverde hij eerst bijdragen in de „Presse" te Weenen, vertrok naar laatstgenoemde stad en werd lid der redactie van gemeld dagblad. Zijn staathuishoudkundige opstellen waren zeer belangrijk. Vooral wekten die, welke gewijd waren aan het politiek proces tegen *Richter*, den directeur der credietinstelling, welke hij onder gestrenge drukperswetten schreef, de algemeene opmerkzaamheid. Na den Italiaanschen Oorlog ijverde hij voor de invoering van een vrijzinnige grondwet en tegen het valsche liberalisme van *von Schmerling.* Met *M. Etienne* stichtte hij in September 1864 de „Neue freie Presse" en bleef met laatstgenoemden tot aan zijn dood aan het hoofd van dit groote dagblad werkzaam. Hij bezat groote bekwaamheid om ingewikkelde vraagstukken duidelijk voor te stellen. Hij was een vraagbaak voor de Duitsch-Oostenrijksche constitutioneelen en een geduchte tegenstander der clericaal-feudale partij, welke hij bij de behandeling der constitutie in 1865 en 1866 en nog heviger in 1870 en 1871 onder het bewind van *Hohenwart* met goed gevolg bestreed. Zeer ervaren was hij op staathuishoudkundig gebied en met ijver nam hij deel aan de Duitsche journalistendagen in Weenen (1896), Breslau en Mainz, waar hij het voorzitterschap bekleedde en merkwaardige redevoeringen hield: „Ueber das geistige Eigentum" en „Ueber Preszgesetzgebung in Oesterreich im Zusammenhang mit der Deutschen". In 1871 werd hij ziek, zocht vruchteloos herstelling te Nizza en overleed den 20sten April 1872.

Friedländer, *Max*, een Duitsch musicus, werd den 12den October 1852 te Brieg geboren, wijdde zich eerst aan den handel, doch daarna aan den zang, o. a. onder leiding van *Garcia* en *Stockhausen*, trad vervolgens als concertzanger op, om in 1883 de muziekgeschiedenis te gaan beoefenen onder *Spitta.* Hij promoveerde in 1887 met „Beiträge zu einer Biographie Franz Schuberts", vestigde zich in 1894 als privaatdocent te Berlijn, waar hij in 1903 tot buitengewoon hoogleeraar benoemd werd. Zijn hoofdwerk is „Das deutsche Lied im 18 Jahrhundert" (2 dln., 1902). Bovendien gaf hij nieuwe uitgaven der liederen van *Schubert*, *Schumann* en *Mendelssohn* en schreef „Goethes Gedichte in der Musik", (1896), „Gedichte Goethes in Kompositionen seiner Zeitgenossen" (1896), „Kommersbuch", „Chorschule" en „Deutsche Volkslieder".

Friedmann, *Alfred*, een Duitsch dichter en schrijver, werd geboren den 26sten October 1845 te Frankfort aan den Main, was voor den handel bestemd, maar wijdde zich tevens aan de wetenschap, vooral gedurende zijn verblijf te Parijs en te Londen. Daarna studeerde hij te Heidelberg en te Zürich, verkreeg hier in 1870 het doctoraat, doch bepaalde zich vervolgens weder bij den handel, om zich ten slotte te Weenen, waar hij sinds 1884 de „Bibliothek für Ost und West" redigeert, weer aan de literatuur te wijden. Hij dichtte: „Merlin. Orpheus, zwei Gesänge" (1874), „Biblische Sterne, drei Idylle" (1875), „Leichtsinnige Lieder" (1878), „Die Vestalin, ein epischer Sang" (1880), „Gedichte" (1882), en „Lieder des Herzens" (1889). Belangrijker zijn zijn novellen „Kirchenraub" (1887), „Falsche Freundschaft" (1887), „Der Todesring. Der Venusdurchgang. Zwei Novellen" (1888), „Erlaubt und Tiefen" (2de druk, 1889), „Ersetzter Verlust" (3de druk, 1889), „Hieroglyphen des Lebens" (1891), „Der Letzte Schusz. Der Henker von Bologna. Ein Kind seiner Zeit" (1892), „Russische Rache. Der neue Aktäon" (1894) en „Fundgruben" (1896). Te noemen zijn het treurspel „Don Juans letztes Liebensabenteuer" (1881), de romans „Zwei Ehen" (3de druk, 1890), „Schnell reich" (1891), „Die Danaïden" (1892), „Die Heckenrose" (1893), „Die Zuverlässigen" (1897).

Friedreich, *Nikolaus*, een Duitsch geneeskundige, werd geboren te Würzburg den 31sten Juli 1825, studeerde aldaar en te Heidelberg, keerde als assistent in het Juliushospitaal naar Würzburg terug, vestigde er zich in 1853 als privaatdocent en werd er in 1857 tot buitengewoon hoogleeraar in de pathologische anatomie benoemd. Een jaar later vertrok hij als gewoon hoogleeraar in de pathologie en therapie en als directeur der kliniek naar Heidelberg, waar hij vervolgens den titel van geheimraad ontving. Hij overleed aldaar den 6den Juli 1882. Van zijn geschriften vermelden wij: „Beiträge zur Lehre von den Geschwülsten innerhalb der Schädelhöhle" (1853), „Die Krankheiten der Nasenhöhlen, des Larynx etc." (1854), „Krankheiten des Herzens" (2de druk, 1867), „Ueber degenerative Atrophie der spinalen Hirnstränge" (1863), Ueber Ataxie mit besonderer Berücksichtigung der hereditären Formen" (1863), „Ueber progressive Muskelatrophie" „Ueber wahre und falsche Muskelhypertro-

phie" (1873), „Der akute Milztumor und seine Beziehungen zu den akuten Infektionskrankheiten" (1874).

Friedrich, *Kaspar David*, een Duitsch landschapschilder, werd geboren te Greifswald den 5den September 1774 en oefende zich in de kunst te Kopenhagen en vervolgens te Dresden. Aanvankelijk leverde hij teekeningen met sepia en eerst later ook schilderijen in olieverf. Een groot winterlandschap met de bouwvallen eener Gothische kapel tusschen eikenboomen vond zooveel bijval, dat hij in 1811 onder de leden van de Academie te Berlijn werd opgenomen, terwijl hij in 1815 lid werd van en hoogleeraar aan de Academie van Schoone Kunsten te Dresden. Hier overleed hij na een langdurig lijden den 7den Mei 1840. Hij schilderde een prachtig altaarstuk voor de kerk te Tetschen in Bohemen. In zijn landschappen openbaren zich een rijke vinding, een diep gevoel en studie der natuur en een zekere waardigheid.

Friedrich, *Friedrich*, een Duitsch schrijver, werd geboren den 2den Mei 1828 te Grosz-Vahlberg in Brunswijk, studeerde te Göttingen, Halle en Jena in de theologie, maar wijdde zich vervolgens geheel en al aan de beoefening der fraaie letteren. In 1853 vestigde hij zich te Leipzig, waar hij gedurende drie jaar werkzaam was aan de redactie der „Illustrierte Zeitung". Verder riep hij in 1865 te Leipzig een algemeene vergadering van schrijvers bijeen, was stichter en mededirecteur der Duitsche schrijversvereeniging en vertrok in 1867 naar Berlijn, waar hij in 1869 zitting nam in de commissie van deskundigen tot het samenstellen eener wet op het auteursrecht. In 1872 koos hij Eisenach tot woonplaats, in 1876 Leipzig en in 1887 Dresden. Vooral ijverde hij voor de stichting van een algemeenen schrijversbond (1878). Hij overleed den 13den April 1890 te Plauen. Van zijn romans noemen wij „Fromm und frei" (3 dln., 1872), „Die Frau des Ministers (2 dln., 1870) en „Die Schloszfrau" (1883). Verder schreef hij „Die Orthodoxen" (2 dln., 2e druk, 1871), „Aus dem Volksleben" (2 dln., 1859), „Kriegsbilder" (2de druk, 1865), „Leipziger Meszbilder" (1860), „Deutsches Leben" (2 dln., 1861), „Die Liebe. Lustige Bilder" (2e druk, 1881), „Ehemänner und Ehefrauen" (6de druk, 1875; nieuwe reeks, 4de druk, 1868), „Des Hauses Ehre" (2 dln., 1884), „Mit den Waffen" (3 dln., 1885), „Das Pflegekind des Junggesellen" (2 dln, 1885). „Die Frau des Arbeiters" (3 dln., 1887), „In der Hochflut" (2 dln., 1887), „Charaktere" (2 dln., 1888), „Vorurteile" (2 dln., 1888), „Nach Glück" (3 dln., 1889) en „Entartet" (2 dln., 1889).

Friedrich, *R. H. Th.*, een Duitsch indoloog, studeerde te Berlijn en te Bonn in de Semitiesche talen en Sanskriet en nam als gewoon soldaat dienst in het Nederlandsch-Indische leger ten einde zijn studiën in Insulinde zelf voort te kunnen zetten. Door voorspraak reeds in Nederland tot onderofficier bevorderd, werd hij in Insulinde bij het leger voor memorie gevoerd en inmiddels tot adjunct-bibliothecaris van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen benoemd. In die betrekking deed hij herhaalde reizen op Java en Bali en kreeg, nadat hij in 1863 van verlof uit Europa was teruggekeerd, van de Nederlandsche regeering de opdracht tot het afteekenen en bekend maken van opschriften en andere historische gedenkteekenen. Daartoe bereisde hij Java en Sumatra, deed belangrijke ontdekkingen, vooral op epigrafisch gebied, maar moest wegens ziekte zijn werkzaamheden staken en werd in 1869 eervol uit 's lands dienst ontslagen. Het door hem samengebrachte materiaal bevindt zich in het Museum van het Bataviaasch Genootschap. Hij zelf heeft een aantal opstellen gepubliceerd, voor het grootste deel in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap.

Friedrich, *Johannes*, een Oud-Katholiek godgeleerde, werd geboren den 5den Mei 1836 te Poxdorf (Beieren), studeerde te Bamberg en te München, werd in 1859 tot priester gewijd en daarna benoemd tot kapelaan te Marktscheinfeld. Nadat hij in 1861 den doctorsgraad verworven had, ging hij in 1862 als privaat-docent naar München en werd er in 1865 hoogleeraar in de godgeleerdheid. De Academie van Wetenschappen aldaar benoemde hem in 1865 tot buitengewoon lid. Hij werd geroepen, deel te nemen aan het jongste Concilie der R. Katholieke Kerk te Rome. Als leerling van *Döllinger* (zie aldaar), trad hij in diens voetstappen, en gedurende den eersten tijd van het Vaticaansche Concilie meende men, dat hij de schrijver was der „Briefe vom Konzil" in de „Allgemeine Zeitung". Hij had te Rome van de voorstanders der onfeilbaarheid veel te verduren en verliet de stad reeds vóór het sluiten der Kerkvergadering, omdat hij wel inzag, dat zijn strijd tegen den wil der Curie en dien der Jezuïeten nutteloos zou zijn. Tot zijn gegeschriften uit dien tijd behooren: „J. Wessel, ein Bild aus der Kirchengeschichte des 15 Jahrhunderts" (1862), „Astrologie und Reformation" (1864), „Kirchengeschichte Deutschlands" (2 dln., 1867—1869), „Drei bisher unedierte Konziliën aus der Merovinger Zeit" (1870) en „Das päpstlich gewährleistete Recht der deutschen Nation, nicht an die päpstliche Unfehlbarkeit zu glauben" (1870). Hij nam in Augustus 1870 ook deel aan de vergadering te Neurenberg, welke het onfeilbaarheidsdogma verwierp. Toen de aartsbisschop van München-Freising den 20sten October eischte, dat de godgeleerde faculteit zich onderwerpen zou aan de uitspraak van het Concilie, kwam hij met *Döllinger* daartegen in verzet. Den 17den April 1871 werd hij in den grooten ban gedaan, nadat 15 dagen vroeger het bezoeken zijner lessen aan de studenten verboden was. In een „Offene Antwort" stelde *Friedrich* het onrecht in het licht, dat hem werd aangedaan, en gaf tevens de „Documenta ad illustrandum Concilium Vaticanum anni 1870" (2 dln., 1871) in het licht, die veel merkwaardigs bevatten. Vruchteloos vroeg hij den koning verlof zijn bediening in de Hofkerk te mogen voortzetten; hij ontving geen antwoord. Den 25sten Juni echter verleende hij aan zijn geestverwant en ambtgenoot dr. *Zenger* de genademiddelen der Kerk, welke dezen door de geestelijkheid zijner parochie geweigerd werden. Dientengevolge werd *Friedrich* uit zijn geestelijk ambt ontzet, omdat hij, zooals de aartsbisschop verzekerde, door zijn gedrag de schan-

delijkste minachting had getoond jegens het kerkelijk gezag, de grootste ergenis gegeven aan de geloovigen, de grootste oneerbiedigheid aan den dag gelegd jegens de Heilige Sacramenten, het zielenheil van anderen in gevaar gebracht en openlijk den weg gebaand voor een scheuring. *Friedrich* werd reeds in den aanvang van 1870 door de faculteit en den Senaat der Academie met algemeene stemmen voorgedragen voor de betrekking van gewoon hoogleeraar, doch die voordracht werd door den minister van Eeredienst niet aangeboden aan den koning. Den 29sten Juli 1871 werd hij met 22 stemmen tot senator gekozen, maar als buitengewoon hoogleeraar kon hij die waardigheid niet aannemen. In het najaar van 1871 zond hij nog een „Tagebuch, geführt während des Vatikanischen Konzils" in het licht. Daarenboven leverde hij: „Der Mechanismus der Vatikanische Religion" (1876), „Beiträge zur Kirchengeschichte des 18 Jahrhunderts" (1876) „Geschichte des Vatikanischen Konzils" (3 dln. 1877—1887) en „Zur ältesten Geschichte des Primats in der Kirche" (1879). Terwijl *Döllinger* optrad als wetenschappelijk vertegenwoordiger van het Oud-Katholicisme, waren *Friedrich*, *Meszmer* en *Renftle* als Oud-Katholieke priesters te München en elders werkzaam. In 1873 werd hij tot gewoon hoogleeraar benoemd en in November 1874 werd met zijn bijstand de Oud-Katholieke faculteit te Bern geopend, waaraan hij zich in 1875 als leeraar verbond. In 1878 verzette hij zich op praktische gronden tegen de opheffing van het coelibaat. Daarna hield hij voorlezingen te München, totdat hij in 1882 benoemd werd tot hoogleeraar in de geschiedenis aan de philosofische facultuur. Van zijn werken na 1880 noemen wij nog: „Beiträge zur Geschichte des Jesuitenordens" (1881), „Die Constantinische Schenkung" (1889), „Das Papsttum" (1892), „Johann Adam Müller, der Symboliker" (1894), „Jakob Frohschammer" (1896), „Ignaz von Döllinger" (dl. 1 en 2, 1899).

Friedrich, *Woldemar*, een Duitsch schilder, werd geboren te Gnadau in de provincie Saksen den 20sten Augustus 1846, bezocht de Academie te Berlijn, waar hij zich oefende onder leiding van *Steffeck*, en vertrok vervolgens naar Weimar, waar hij bij *Ramberg*, *Plockhorst* en *Verlat* zijn studie voortzette. Hij nam deel aan den Fransch-Duitschen oorlog van 1870 en 1871 en leverde voor het Duitsche tijdschrift „Daheim" tafereelen van het oorlogsveld. Ook illustreerde hij het geschiedwerk van *Hiltl* over den oorlog. In 1873 bezocht hij Italië en werd in 1881 professor aan de school voor schoone kunsten te Weimar, waar hij zich vooral bezig hield met decoratieven arbeid, zooals voor het kasteel Hummelshain en voor Eisenach. In 1886 vertrok hij als hoogleeraar naar de Academie te Berlijn en leverde er de decoratie voor den koepel van het Tentoonstellingsgebouw in 1886. Vervolgens ondernam hij een reis naar Voor-Indië, die hem motieven leverde voor een aantal aquarellen, en schilderstukken, benevens de illustraties tot zijn werk „Sechs Monate in Indien" (1893). Later decoreerde hij de aula van het gymnasium te Wittenberg en eenige andere gebouwen te Berlijn en elders. Ook heeft hij tafereelen uit het leven van *Goethe* en een „Bilderbuch für Kinder" geleverd.

Friedrichroda, een stadje in het hertogdom Gotha, ligt aan den noordelijken voet van het Thüringer Woud, aan de spoorlijn Fröttstedt—Georgenthal en telt (1900) 4398 inwoners. De stad bezit een kurhaus met standbeelden van den eersten gast en geneesheer, vele villa's, mooie boulevards, electrisch licht en electrische beweegkracht voor huisindustrie, speelgoed- en meubelfabrieken, bleekerijen enz. Friedrichroda is om zijn heerlijke ligging een zeer gezochte badplaats met een inrichting voor heilgymnastiek en een sanatorium. Westelijk ligt de Schauenburg, waarop vroeger de gelijknamige, door *Lodewijk met den Baard* gebouwde burcht stond. Tot Friedrichroda behoort ook het lustslot Reinhardsbrunn.

Friedrichsen, *Ernestine*, een Duitsche schilderes, werd den 29sten Juni 1824 te Danzig geboren en studeerde bij *Marie Wiegman*, *Rudolph Jordan* en *W. Sohn*. De motieven voor haar eerste doeken ontleende zij aan het Danzigsche volksleven. Nadat zij Nederland, België, Engeland en Italië bereisd had, schilderde zij: „Poolsche houthakkers, rustend in het bosch", „Kloosterschool", „Poolsche brievenbesteller", „Biddende houthakkers", „Poolsche insurgenten in een kelder", „Kinderen tijdens het carnaval te Rome", „Vrijdagavond in den Jordaan te Amsterdam", „Joodsche lompenzoekers" en „Tapijtmaaksters te Amsterdam". Zij overleed den 21sten Juli 1892 te Düsseldorf.

Friedrichshafen, een stad in Württemberg, ligt aan het Bodenmeer, aan de spoorlijnen Bretten—Friedrichshafen en Fischbach—Lindau en telt (1900) 4627 inwoners. Zij bestaat uit twee deelen: de oude, voormalige rijksstad *Buchhorn* en het klooster en dorp *Hofen*. Het mooiste gebouw is het kasteel (vroeger proosdy), de zomerresidentie der koninklijke familie. Men vindt er een standbeeld van *Wilhelm I* en van den dichter *G. Schwab* en twee havens. Van hier uit vertrok het eerste stoomschip op het Bodenmeer. Friedrichshafen, dat parketvloer-, conserven- en lederfabrieken heeft, is een druk bezochte badplaats.

Buchhorn komt reeds als Buachihorn of Puchihorn in oorkonden van 837 voor en was eens de zetel van machtige graven. Daarna kwam het (1089) aan de Welfen, later (1191) aan de Hohenstaufen. In 1802 werd het bij Beieren ingedeeld, in 1810 bij Württemberg, dat het met Hofen vereenigde en Friedrichshafen noemde. Het klooster Hofen, in 1050 gesticht, werd in 1420 een proosdy. Na den brand van 1634 werd het in 1695 door den abt van Weingarten opnieuw opgebouwd. In 1802 kwam het aan de vorsten *van Oranje-Nassau*, die het klooster ophieven, in 1804 aan Oostenrijk en in 1805 aan Württemberg.

Friedrichshall is de naam van een zoutbron en zoutmijn bij Jagstfeld in Württemberg, gelegen ter plaatse waar de Jagst en de Kocher in den Neckar stroomen en aan een scheepvaartkanaal, 154 m. boven de zee. Er worden jaarlijks 15000 ton bronzout en 100 000 ton steenzout gewonnen.

Friedrichshall *bij Lindenau* is een voormalige zoutbron in het distrikt Hildburghausen van het hertogdom Saksen—Meiningen, aan de Kreck en de spoorlijn Hildburghausen—Lindenau—Friedrichshall, vormt met Lindenau één gemeente en telt daarmede samen 450 inwoners. Men vindt er twee bitterwaterbronnen en een badinrichting. Het bit-

terwater onderscheidt zich door zijn hoog gehalte aan keukenzout; jaarlijks worden er meer dan 1 millioen flesschen verzonden.

Friedrichsruh, een bezitting der familie *Bismarck* in Lauenburg, 23 km. ten O. van Hamburg, vormt met Sachsenwald het zelfstandige Schwarzenbek, ligt aan de spoorlijn Berlijn—Wittenberge-Hamburg en telt (1900) 279 inwoners. Men vindt er het verblijf der familie *Bismarck*, het mausoleum van vorst en vorstin *Otto von Bismarck* en een in 1903 door de studenten opgerichte Bismarck-zuil. In de nabijheid zijn de pottenbakkerij „Friedrichsruher Thonwerk" en de kruitfabriek Düneberg. Vorst *Bismarck* kreeg Friedrichsruh in 1871 als geschenk van keizer *Willem I*.

Friedrich-Wilhelmshafen ligt op Kaiser Wilhelmsland ten N. van de Astrolabebaai en telt 400 inwoners. Een veldspoorweg leidt naar de naburige tabaksplantage Yomba. 2 km. noordelijker ligt het eiland Siar met een station der Rijnsche missie.

Friendly game (Engelsch) is een sportterm, waardoor men een vriendschappelijk, voor competitie (zie aldaar) niet geldend spel aanduidt.

Friendly societies (Engelsch) noemt men vereenigingen, die vooral bij ziekten, overlijden of geboorte hulp verleenen, doch ook wel tegelijk verzekeringsbanken zijn. De meeste nemen mannen en vrouwen, andere slechts mannen of vrouwen op. Haar privaatrechterlijke verhoudingen werden reeds in 1753 geregeld en in 1875, 1887 en 1896 herzien. Door zich in een register te laten inschrijven, krijgen de vereenigingen rechtspersoonlijkheid, wanneer zij aan bepaalde wettelijke voorschriften voldoen.

Fries noemt men in de bouwkunde het vlakke gedeelte tusschen de kroonlijst en het architraaf en verder het tusschen architraaf en kroonlijst gelegen gedeelte van de horizontale dekking eener zuilenrij.

Fries is in de *decoratieve kunst* de omzooming van een vlak. Zoo zijn bij gobelins of geschilderde wanden de gladde of versierde lijsten friezen. Bij houten vloeren bestaat zij gewoonlijk uit een donkerder en hardere houtsoort dan het middenstuk.

Fries, in het Engelsch *coating* genaamd, is een lakenachtige, grove, dikke, langharige, tamelijk sterk gevolde, weinig gerouwde, met 1 tot 3 sneden geschoren en dus gewoonlijk volkomen gedekte wollen stof. De opmaking (appretuur) na het scheren geschiedt door persen, borstelen en eindelijk pletten of strijken met groote, verhitte strijkijzers, die een sterken glans geven. Om dezen te vermeerderen, borstelt men de stof vooraf met dunne boksdoornpap (tragantlijm). Is zij hierna gestreken, dan wordt zij op dezelfde wijze met olijfolie behandeld en opnieuw gestreken. Men heeft *glad* of *effen fries*, dat met 2, en *gekeperd fries*, dat met 4 schachten geweven wordt. De meest gebruikelijke soort vervaardigt men van garen, waarvan de haspel (12600 m.) 1½ tot 2 kg. weegt. De inslag is even grof als de ketting, doch wordt zoo sterk aangeslagen, dat ieder kg. ketting 1½ kg. inslag vereischt. Men heeft ook *damesfries* (lady-coating); deze is fijner, lichter, niet gekeperd en weinig gevold. Zwaardere soorten dragen den naam van *castorien*.

Van het gekeperd fries onderscheidt zich het *duffel* alleen door dikker spinsel, steviger volling en iets korter geschoren haar. Ook het *ratijn* (ratiné) is een friesachtige stof, welke op eigenaardige wijze bereid wordt, waardoor zich het haar tot ontelbare kleine bosjes verzamelt. Men meent, dat de naam afkomstig is van de stof der Friesche lakenweverijen, welke in de 8ste eeuw zoo beroemd waren, dat *Karel de Groote* aan vreemde gezanten daarvan Friesche mantels vereerde.

Fries, *Jacob Friedrich*, een Duitsch wijsgeer, werd geboren te Barby den 23sten Augustus 1773, ontving zijn opleiding bij de broedergemeente te Barby, waar hij later op het seminarium in de theologie studeerde. Daarna bezocht hij de hoogescholen te Leipzig en te Jena, werd vervolgens in 1797 gouverneur in Zofingen, doch keerde in 1800 naar Jena terug, waar hij vergunning verkreeg, om voorlezingen te houden. Nadat hij in 1803 en 1804 in gezelschap van een zijner vrienden Duitschland, Zwitserland, Frankrijk en Italië bezocht had, ging hij in 1805 als hoogleeraar naar Heidelberg en in 1816 naar Jena. Na het Wartburgfeest, waaraan hij deel had genomen, beschuldigde men hem van demagogische onruststokerij, en werd hij eerst geschorst en in 1824 uit zijn hoogleeraarsambt in de wijsbegeerte ontzet, terwijl men daarentegen dat in de wis- en natuurkunde aan hem opdroeg. Hij overleed den 10den Augustus 1843. *Fries* behoorde tot de volgelingen van *Kant*, evenals *Fichte*. Met dezen meende hij, dat de kritiek van *Kant* met het beginsel der stelselleer moest worden verrijkt. Hij zocht dit echter niet, gelijk *Fichte*, op den weg der zuivere bespiegeling, maar in een natuurlijke leer omtrent 's menschen geest, welke hij met den naam van wijsgeerige anthropologie bestempelde, waarom men zijn stelsel ook *anthropologisme* noemt. Langs den weg eener anthropologische of psychologische ontleding wilde hij de grondvormen der kennis opsporen, welke *Kant* door bespiegelende critiek ontdekt had. Hij gaf daarvan een verklaring in zijn werk: „Neue oder anthropologische Kritik der Vernunft" (3 dln., 2de druk, 1828—1831). Van zijn overige geschriften vermelden wij: „Philosophische Rechtslehre oder Kritik aller positiven Gesetzgebung" (1803), „System der Philosophie als evidente Wissenschaft" (1804), „System der Logik" (3de druk, 1837), „Vom Deutschen Bund und deutscher Staatsverfaszung" (2de druk, 1831), „Ueber die Gefährdung des Wohlstandes und Charakters der Deutschen durch die Juden" (1816), „Handbuch der praktischen Philosophie" (2 dln., 1818—1832), Handbuch der psychischen Anthropologie" (2 dln., 2de druk, 1837—1839), „Mathematische Naturphilosophie" (1822), „System der Metaphysik" (1824), „Geschichte der Philosophie dargestellt nach den Fortschritten ihrer Entwickelung" (2 dln., 1837—1840) en „Versuch einer Kritik der Principien der Wahrscheinlichkeitsrechnung" (1842). Merkwaardig zijn verder zijn beschouwingen over godsdienst en geloof, te vinden in: „Die Lehre der Liebe, des Glaubens und der Hoffnung oder die Hauptsätze der Glaubens- und Tugendlehre" (1823)

en in den wijsgeerigen roman: „Julius und Euagaros, oder die Schönheit der Seele" (2 dln., 1822). Daarin beweert hij, dat het geloof en het besef van eeuwige waarheden hooger gezag heeft dan haar wetenschappelijke zekerheid, terwijl hij de zedelijke en aesthetische denkbeelden afleidt uit de schoonheid der ziel. Zijn geloofsleer, door *de Wette* in de theologie gebracht, kwam dus niet weinig overeen met die van *Jacobi*. Tot zijn volgelingen behooren vooral *Calker* en *Apelt*. Laatstgenoemde heeft met *Schleiden*, *Schlömilch* enz. „Abhandlungen der Frieschen Schule" (1848—1849) uitgegeven. De gevoelens van *Fries* met betrekking tot die van *Fichte*, *Schelling* en *Hegel* zijn voorgesteld in: „Die beide Kantischen Schulen in Jena" (1862) van *Kuno Fischer*.

Fries, *Elias Magnus*, een Zweedsch plantkundige, werd geboren den 15den Augustus 1794 in het kerspel Femsjö in het stift Wexiö, studeerde te Lund en werd er achtereenvolgens leeraar, adjunct en demonstrator in de plantkunde en ging in 1824 als hoogleeraar in de staathuishoudkunde naar Upsala, waar hij in 1851 tevens tot hoogleeraar in de plantkunde en tot directeur van den botanischen tuin met het daarmede verbonden museum benoemd werd. Zijn nasporingen strekten zich uit tot het geheele gebied der plantkunde, terwijl hij in Zweden, vooral in zijn „Systema orbis vegetabilis" (1825) het morphologisch stelsel bekend maakte. Hij schreef verder: „Systema mycologicum" (3 dln., 1821-1829 supplement, 1830), „Elenchus fungorum" (2 dln., 1828), „Novae symbolae mycologicae" (1851), „Lichenographia Europaea reformata" (1831) en „Schedula criticae de lichenibus exsiccatis Sueciae" (14 dln., 1824—1833). Belangrijk zijn nog „Flora Hallandica" (1871), „Flora Scanica" (1835) en „Summa vegetabilium Scandinaviae." Zijn „Herbarium normale", met veel moeite en kosten bijeengebracht, bevat gedroogde exemplaren van in Skandinavië groeiende soorten. Ook heeft *Fries* een groot aantal opstellen van kleinen omvang uitgegeven. Hij werd in 1849 opgenomen onder de 18 leden der Zweedsche Academie. De universiteit te Upsala koos hem tot haar afgevaardigde naar den Rijksdag in de jaren 1844—1845 en 1847—1848. In 1849 werd hij emeritus. Hij overleed te Upsala den 8sten Februari 1878.

Fries, *Ernst*, een Duitsch landschapschilder, werd geboren te Heidelberg den 22sten Juni 1801 ontving zijn eerste onderwijs in het teekenen bij *Rottman* (den Oude) en daarna bij *Wallis* te Heidelberg, oefende zich verder onder *Moller* te Darmstadt en onder *Langer* te München en ging toen op reis naar Zwitserland en Tirol, om schetsen te maken naar de natuur. In 1823 begaf hij zich naar Italië, waar hij 4 jaar bleef; daarna keerde hij naar Duitschland terug, toefde eenige jaren te München en ging in 1831 als Hofschilder naar Karlsruhe, waar hij den 11den November 1833 overleed. Aan een getrouwe navolging der natuur verbond hij een strengen stijl en een levendig koloriet, zoodat men hem onwillekeurig met *Poussin* vergeleken heeft. Zijn landschappen, meestal ontleend aan Italië, zijn hier en daar bij vorstelijke personen te vinden.

Fries, *Bernhard*, een broeder van den voorgaande en eveneens schilder, werd geboren te Heidelberg den 16den Mei 1620, ontving aanvankelijk onderwijs van den historieschilder *Coopmann* te Karlsruhe, oefende zich aan de Academie te München en begaf zich vervolgens naar Rome. Later doorreisde hij geheel Europa en verbond de beoefening der schilderkunst met aesthetische en philosofische studiën. Hij nam deel aan de maatschappelijke en godsdienstige beweging na 1848, zoodat hij in 1852 uit München en Beieren verbannen werd. Later keerde hij terug en overleed er den 21sten Mei 1879. Te midden zijner omzwervingen vond hij tijd, om een groot aantal stukken, meest landschappen, te schilderen. Ook hij ontleent zijn stof bij voorkeur aan de Italiaansche natuur. Twee landschappen, in 1846 door hem te Milaan tentoongesteld, vonden ongemeenen bijval, en een groot doek, „De rotskloof bij Nepe", wekte in 1847 te München en Karlsruhe groote bewondering. Zijn belangrijkst kunstwerk is een cyclus van 40 landschappen uit Italië en Sicilië, dien hij in 1865 voltooid heeft. Ook zijn tafereelen van het Meer van Genève en van Como, alsmede zijn „Gezicht op den Montblanc" zijn fraaie stukken.

Fries, *Ellen*, een Zweedsch geschiedschrijfster, werd den 23sten September 1855 op Rödsle geboren, promoveerde, als eerste Zweedsche vrouw in 1883 aan de universiteit te Upsala en was sedert 1885 aan een meisjesgymnasium te Stockholm werkzaam. Zij schreef: „Bidrag tell kännedomen om Sveriges och Nederländernas diplomatiska förbindseler 1654—1660" (1883), „Erik Oxenstierna" (1889), „Märkvärdiga qvinnor" (2 dln., 1890—1891), „Teckningar ur Svenska adelns familjelif i gamla tider" (2 dln., 1895—1901), en „Svenska odlingens störman" (3 dln., 1896—1899). Na haar dood (31 Maart 1900) verscheen „Svenska kulturbilder ur 16- och 1700 talens historia" (1900). In de vrouwenbeweging nam zij een gematigde aan. Daarover schreef zij: „Den qvinliga elementarundervisningen i Frankride" (1885) en „Den svenska qvinnans sociale ställning" (1893). Zij overleed den 31sten Maart 1900 te Stockholm.

Friesche Gat is de naam voor de verschillende inloopen der zee en slenken, die zich ten W. van het eiland Schiermonnikoog uitstrekken. Dit zeegat ondergaat somtijds een belangrijke verplaatsing door getijdestroomen en stormen. Voor de scheepvaart is het van weinig belang, daar alleen visschers er nog gebruik van maken.

Friesche taal en letterkunde. Het Friesch behoort tot de Germaansche talen, en vormt met het Engelsch min of meer een overgang tusschen de Noord-Germaansche en West-Germaansche dialekten. Het wordt gesproken in de provincie Friesland; in verschillende dialekten, die het best zijn te groepeeren als: 1° dat van de kleistreek (met verschillende kleinere tongvallen in West, Noord en Oost en midden); 2° dat van de woudstreek (ook met kleine onderlinge afwijkingen, o.a. in Ureterp); 3° van den zuidwesthoek, dat in veel overeenkomt met dat van Terschelling, maar waarvan sterk afwijkt dat in Molkwerum en Hindelopen. En nog meer dat van Schiermonnikoog. In de steden, vooral de grootere, wordt meest het zoogenaamde stadsfriesch gehoord, een Nederduitsch (Saksisch) met Friesch vermengd dialekt; op Het Bildt een meer Hollandsch (*J. Winkler*,

Idioticon). De grens voor het Friesch is nu de Tsjonger; daarom spreekt men van het zoogenaamde „Oertsjongster Friesch". Verder hoort men in het kleine Sagelterland in Oldenburg nog het „Oost-Friesch"; en op enkele Wadden-eilanden en de kuststrook van Sleeswijk het „Noord-Friesch".

In de Middeleeuwen was het Friesche taalterrein grooter. In de 13de eeuw behoorde er toe Riustringerland tot de Wezer (Wezer-Friesch), de Wadden-eilanden tot bij Sleeswijk. Eemsgo, Fivelgo, Hunsingo (Eems- of Dollard-Friesch, in de onderling minder of meer verschillende dialekten van die goën); in nog vroeger tijd ook West-Friesland (*Gallée*, Tijdschrift XXIII), het land tot het Zwin (Lex Frisionum) en oostelijk waarschijnlijk tot de Elbe. Het Nederduitsch heeft hier in verloop van tijd het Friesch verdrongen.

Een wetenschappelijk bewerkte spraakleer bestaat nog niet (zie *Kloosterman* „Vocalisme van Metslawier", (1907). Verscheiden opmerkingen bij *Sieb's* „Friesische Sprache" (Grundriss Germ. Phil.). Om de taal te leeren, is vrij goed *S. K. Feitsma* „De vlugge Fries". Een woordenboek is in bewerking (inzonderheid eclectisch het geschreven Friesch bevattend). De taal wordt onderwezen in de volksschool in Friesland (*Sipma* „Frysk lês en taelboekje", 1906), door bemoeiing van het „Selskip for Fryske Tael- en Skriftenkennisse" (opgericht in 1844 door *J. van Loon Jzn.*, *T. R. Dijkstra* en *H. S. Sijtstra*). Buitengewone leden daarvan zijn ruim 30 „Fryske Selskippen" buiten Friesland; doel: bevordering van de „memmetael". Verzamelingen zijn: „Bloemlezing uit Oud-, Middel- en Nieuw-Friesche Geschriften"; „Moaije Blommen fen ús Fryske Letterkroane"; „Frysk lêsboek"; „Van de Schelde tot de Weichsel". — Ouder Friesche Spraakleer: *Sieb's* Friesische Sprache (Grundriss Germ. Phil.), *Van Helen*, „Altostfr. Spr.". — Woordenboeken: *Von Richthofen; de Haan-Hettema* „Idioticon"; *Van Helten* „Verslag. en Meded. Kon. Nederl. Acad." 1895; *Bremer*, Nachlese in *Paul-Braune*, Beiträge XVII.

Letterkunde is er van allerlei aard; oorspronkelijk, maar ook veel vertaald. Vooral ontspanningslektuur. Gedichten, zangen, verhalen, vertelsels, romantische schetsen, novellen, „mearkes" (van *Feitsma*. *Sijtstra* en *T. R. Dijkstra*), voordrachten (*Wielsma*, *Rozinga*, *Molenaar*); inzonderheid tooneelwerk (daaronder veel stemmingsstukken). Verschillende „Lieteboeken": „Frysk Lieteboek" (*v. Loon* e.a. 2[de] druk); „Nij Frysk Lieteboek" (*Troelstra*, 2[de] druk); „De boeresionger", (3[de] druk); „Doaitse mei de noardske balke", (2[de] druk); „Frysk Lieteboek (zonder muziek) for elts-en-ien", (3[de] druk); e. a. Muziektijdschrift: „Sinneblommen". Tijdschriften: een weekblad „Sljocht en Rjocht" (*Dijkstra*); een maandschrift van het „Selskip", „Forjit my net" (opvolger van „Iduna", van 1845). Jaarboekjes: „Swanneblommen" (sedert 1849) van het „Selskip"; „As jimme it lije meye"; vroeger nog: „Byecoer" (1846 vv.). Kinderverzen van *Wielsma*, *Warners*, *H. J. van der Veen*. Kinderlectuur van *Nynke fen Hichtum*. In „Sljocht en Rjocht" geregeld een lijst van oudere en de nieuwste uitgaven. In de Provinciale bibliotheek te Leeuwarden een complete verzameling. Onder de tooneelspelen zijn te noemen die van: *Y. C. Schuitmaker* „Krystjoun", „For yens neiste" e. a.; *W. Canne* „Fen it hirde libben"; *T. Veldstra* (zie aldaar); *Waling Dijkstra* (zie aldaar); *T. G. van der Meulen* (zie aldaar); *J Hepkema* „Fjouwer rotten yn in falle", „Heech oan en Smallebrêgge net ienris bisile"; *W. Vrijburg* „Liekel út 'e weiten Piek", „Adam, wer biste", „Griet fen Nijehorne", „It fyfte gebot"; *Looyenga* „Alder Ljeafde"; *H. Hager; J. v. d. Tol; D. H. Zijlstra; T. W. Sijtstra; G. Jepkema; Kl. Aartsma; J. H. Hijlkema; A. Struiksma; O. Stellingwerff; L. Heeringa; C. D. van der Weg;* e. a. Verder zijn onder de schrijvers en dichters te noemen: *Jan fen'e Gaatmar* (J. J. Hoff), „Klankboarne"; *Sj.* en *F. de Zee*, Foardrachten; *J. B. Schepers*, „Gedichten"; *P. J. Troelstra*, „For hûs en hiem" en (met *O. Sijtstra*) „It jonge Fryslân", (1881); *C. Wielsma* „Op 'e planken en foar in boardtsje" (verschillende voordrachten), *G. Postma* „Swealtsje-blommen"; *G. R. van der Zwaag* „Fet alles sa hwet"; *M. Miedema* „To hea en to gêrs". Onder de ouderen: *A. Boonemmer*, „De jounpraters"; *G. Colmjon; H. G. van der Veen*, „De Kaertlizzer"; *Harmen Sijtstra* (zie aldaar); notaris *J. G. van Blom*, „It blommekoerke" met volksaartige liederen en verhalen; ds. *Rinse Posthumus*, die van *Shakespeare* vertaalde, „In Jouwerkoerke fol Fryske Griemank"; *P. C. Salverda* „Ytlycke Fryske Rijmkes"; e. a. Maar inzonderheid de gebroeders *Halbertsma* (zie aldaar): Ds. *Joost Hiddes* (zie Twee Friezen, „Groot Nederland", 1906); de dichter-dokter *Eeltje*, „de bûterkeaper" Tjalle. Met dezen begon de opleving van het Friesch in de 19de eeuw (de „Lapekoer", 1822), voorbereid door *E. Wassenbergh*, professor te Franeker (1742—1826). (Zie „Waarom Volkstaal, waarom 't Fries bestudeerd"). — Ook in Noord-Friesland is in de laatste eeuw eenige opleving merkbaar (Nordfries. Verein für Heimatkunde u. Heimatliebe, Spectator 1907). Een litteratuur-overzicht bij *Chr. Jensen* („Vom Dünenstrand der Nordsee und vom Wattenmeer", 1900); *Bremer-Jürgens* („Ferreng en öömreng allemnack", 1893); „Van de Schelde tot de Weichsel III"; *Siebs*, (ZfVolksk. 1893, 239, 373). Schrijvers zijn *M. Nissen* („De freiske sjemstîn", 1868), *J. P. Hansen* („Die Gidtshals", 2de druk 1833, vooral), *Kr. Jappen* („De bridfiarhogher üp Sölth"; vgl. Vrije Fries XII, 83). Verder sagen, door *C. P. Hansen* in het Friesch opgeteekend. Van vroeger tijd zijn er alleen eenige Noord-Friesche gedichten. In het Oost-Friesch de herderzang „Buhske di Remmer" in *Cadovius*, „Memorale Linguae Frisicae" (17de eeuw, ed. *Kükelhan*) en „Breydloffts Gedicht" van *I. Agena van Uplant* (1632, vgl. *Deiter*, Jahrb. Geselsch. Embden, XIII, 224). In de provincie Friesland was weinig meer literair leven. De merkwaardige *Eelke Meinderts* schreef „It libben fen Aagtje Ysbrants" (1779), een schildering naar het leven. Verder moet vermeld „Het jonge lieuws boosk" (1780), „De tankbre boerezoon" (1778) en „De Reys fen Maike Jakkelis" (1778); verschillende bruiloftszangen en „Welkomstliederen aan Oranje". *J. Althuysen* noemt wat hij schreef, terecht „Rymlerye" (1755). „Waatze Gribberts Brulloft", verschillende malen herdrukt, is een bewerking naar het Plat-Duitsch (1702). Van denzelfden tijd een paar

„Deuntjes"(Mfr.Bloeml.).In het Hindelopensch het „Onze Vader"; en in het Zuidhoeksch, gedeelten van „Matthewes"; daarin ook „Vrijmoedigheid van een huisman" (naar de „Voorbeeldsels der oude Wijzen").

In de 17de eeuw is er meer. Dan leeft de bekende *Gysbert Jacobs* (zie aldaar); van hem mooie psalmen, bruiloftsgedicht, vele klankrijke verzen („Op it Hynsthoffenjen fen Jonkvrouwe Jongestal", „Op 'e Paetrymme fen S. A. Gabbema". Verder: „Nyschierige Jolle in Haytse-yem", „Reamer in Sape", „Egge in Wynering" en het bekende „Tjerk moars-see-ængste"). Te noemen zijn nog de niet onaardige „Prognosticatie our de Friesche Boere-Almanak" (1676); de „Bredasche Almanak" (1664, van *Janus Vlitius*) en de „Hynlepre Seemansalmanak" (1679, van *J. Hilarides*). In het begin van die eeuw nog *J. Starter* (zie aldaar), „Sotteclucht van een advocaat en een boer" en enkele gedichtjes (Fryske Bybleteek I) en het oudste Friesche bruilofts gedicht: „Een tsamensprekinghe van Woutir en Tialle" (1609, Navorscher 1908).

Officieele taal was in deze tijden — sedert het midden van de 15de eeuw — het Friesch niet meer, al werd die nog veel gebruikt bij alle gelegenheden (Gids 1896, I, blz. 78). *De* taal was het in de Middeleeuwen. Ons zijn bewaard tal van charters (*van Schwartzenbergh*, „Charterboek"; *Colmjon*, Register 1884) en wetten (de *Haan Hettema*, O. F. W., *Von Richthofen* „Friesche Rechtsquellen"; *A. Telting*, „Friesche Stadrechten"). De laatste in verschillende redactie's en dialekten, in de 13de eeuw: Westerlauwers, Hnnsingo, Fivelgo, Eemsgo, Riustringerland). Voor de verklaring: *His*, „Strafrecht der Friezen", *Heck*, „Altfr. Gerichtsverfassnng", *I. Telting*, „Nalezing" (Themis 1892), *Fockema Andreae*, „Rechts-Gesch."

Afzonderlijk te noemen zijn de „Voorspellingen" (o. a. Roos van Dequama) en een Brief (unicum) van *Feya van Heemstra* („Oudfr. Bloemlezing). Verder „Beschrijving van de zeven Friesche Zeelanden" (begin 15de eeuw). In de laatste helft der 15de eeuw verscheidene hss. en Incunabels in onze provincie: verzamelingen, zwart op wit, noodig tegenover komenden buitenlandschen invloed (*Albr. van Saksen*, 1498). Over deze verzamelingen *van Richthofen*, „Unters. z. Fr. RG.", *Siebs*, „Abhandl. Akad." (Berlin 1895). — De „Jurisprudentia Fris." (editie *de Haan Hettema*) en hss. (Aysma, Unia in de Bodleyan Library, Oxford) bevat Romeinsch-Friesch recht uit de middeleeuwen (*I. Telting*, Themis 1875). Uit dezen tijd en vroeger, nog vele afzonderlijke bepalingen; de verschillende landstreken stonden sedert de 13de eeuw meer en meer op zich zelf. Algemeener strekking schijnt bedoeld (als behoefte aan de oudere eenheid) met de Upstalbomer wetten 1323 (Utr. Genootschap Verslag 1898). Onder de afzonderlijke zijn merkwaardig die van den Tollegrietman van Pingjum (1505), Visscherijrecht van Gaasterland (1488). Van Franeker: „Schutterijstatuut" (1462), „Buurbrief" (1417), „Rechten" (1374). Verder „Keuren": van Utingeradeel 1453, van Wymbritseradeel (Papena ponten) 1404, Wildinghe (Wonzeradeel) 1379. In Fivelgo 1385; daar ook „Doemen" (= Weistümer). Zoo ook in Eemsgo, 1312; in Ruistringo „oude" en „nieuwe keuren"; in Hunsingo, 1252. Vóór dien tijd zijn in de Dollardstreken de oudere wetten herhaaldelijk van tusschen- en toevoegsels voorzien. Ook in de Vijf Deelen (Franeker c. a.) werden „Willekeuren" opgesteld; deze heeten ook „da alda wilkeran toe Opstallesbaem". — In de 13de eeuw wijzen vele nieuwe codificaties en andere samenstellingen op levendige ontwikkeling. Uit deze eeuw dateeren de „Voorrede's van het Westerlauwesch recht", dat in rijmproza verhalen inhoudt over *Willibrord*, Rome's verovering en het verkrijgen van rechten door de Friezen. Zoo ook de zoogenaamde Prologen, die voor de 24 Landrechtens, soms ook voor de 17 Kesten staan, en de vorsten noemen, die recht instelden. Als grondslag van het recht en inleiding tot deze wetten komen de Tien Geboden voor, in meer dan één redactie tusschen Vlie en Eems. — Verder de Sagen: die van „Karel en Redbad" in Westerlauwers Friesch, met zijn christelijke en heidensche „Anklänge"; waarin het kruis-oordeel in Franekeradeel, de veroordeeling van de Friezen in het roerlooze schip, dat *Christus* met de akst op de schonders aan de steven, naar Axenhove voert. Die van de zeven Magnus-kenren, in Almenum bewaard: het verhaal hoe de Friezen flink zich hielden in de oorlogen tegen *Karel's* vijanden en hoe zij beloond werden. — Sagen, die zich ontwikkeld hebben in deze eenw van de „Vrije Friezen" (Utr. Kroniek). Zij worden ook bezongen in „Hoe dae Friesen toe fridom koemen" (wel van een eeuw later). En in de Hunsingo'sche vertelling, waarin gedeeltelijk ook verwerkt zijn gegevens uit het onechte zoogenaamde „Privilegium Karoli Magni", na 1247 wel door Kruisvaartpredikers vervaardigd (*Heck*, „Altfr. Gerichtsverf", 431). Den Friezen wordt daarin een potestaat toegestaan, de ridderlijke waardigheid enz. Het „Keyser Roluffi Riocht", uit het eerste kwart van deze eeuw (*Heck*, a. w. 418), bevat, in Westerlauwersch rymproza, allerlei omtrent de plicht het Heilige Land en Rome te verdedigen en de eigen vrijheid, naast veel uit historie en sage. Dan bestaan er verschillende aanklaag- en eedsformules. Naast de belangrijke „Muntordening in Westergalande en Astergalande" (1276) vele „Boetereeksen", zoowel nit westelijk (de meeste) als oostelijk Lauwers-Friesland. Deze bevatten zeker oudere gedeelten. Een „Groot-Friesland's Boetereeks" in van ouderen datum. Kerkelijke (morale) wetten stelde men in onderscheiden streek vast. Van Bolsward zijn er van 1404; Franeker 1378, een Friesche van Ukswerd 1393; een algemeene van Eemsgo 1276; Riustringerland van vóór 1210. Terwijl de oudere Seendrechten uit de 12de eeuw wel golden tusschen Flie en Eems. „Tha fiftine tekna" handelen over welke teekenen „êr domesdi koma skilen". Een anthropogonie over de acht grondstoffen, waaruit de mensch groeit, is wel bewerkt naar het Elucidarium van *Honorius* van Autun. Aan *Augustinus* wordt toegeschreven de Stadia van het Embryo (komt meest overeen met *Honorius*, „De philosophia mundi"). In de 12de eeuw, tijdens het Condominium, werd, in het sterk ontwikkelend Westerlauwersch Friesland, opgesteld het gewichtige, als grondwet te rekenen „Landriocht dera Friesena" en het daarmee parallelle, dit aanvullende „Schoutenreglement" (Von Wergelde). Daarnaast komen enkele Gerechtsspraken (Weistümer): „Swarta Swinghen", „Scaeckraef" en „Gastlika Domen".

FRIESLAND.

SMALLINGERLAND
WONSERADEEL
BOLSWARD
RAUWERDERHEM
UTINGERADEEL
OPSTERLAND
OOST
NORG
WIJMBRITSERADEEL
SNEEK
AENGWIRDEN
HASKERLAND
Joure
STELLINGWERF
SCHOTERLAND
Heerenveen
WORKUM
HINDELOOPEN
HEMELUMER OLDEPHAERT
EN NOORDWOLDE
DONIAWERSTAL
Tjeuke Meer
STAVOREN
GAASTERLAND
LEMSTERLAND
Lemmer
WEST
STELLINGWERF
Wolvega
VLEDDER
Vledder
DIEVER
Diever
DWINGELO
Dwingelo
OLDEMARKT
STEENWIJKER
Steenwijk
HAVELTE
Havelte
OVERIJSSEL
WOLD
DRENTHE
Kuinre
BLANKENHAM
Blankenham
GIET
Giethoorn
BLOKZIJL
VOLLENHOVE
HOORN
WANNEPERVEEN
NIJEVEEN
RUINERWOLD
RUINEN
Ruinen
DE WIJK
ZUIDER ZEE
LEEUWARDEN Steden, tevens gemeenten
Grenzen der gemeenten, de hoofdplaats onderstreept
Spoorweg met station
Tramweg
Straat of Kunstweg
Kanaal met sluis
Dijken
Duinen
Moerassen. Broeklanden
Boschen
Hoogtecijfers in meters
Schaal 1:350 000
Kilometers
30'
45'
Oost van l'Amsterdam
15'
30'
53°
45'

Het „Merkedriucht", de grondslag van de latere stadrechten, dateert wel uit de 11de eeuw. Zoo ook de oudste Friesche wetten voor Groot-Friesland: „de 24 landrechten" (uit het einde) en de „17 Kesten" (uit 't begin), (*Hettema*, „Rechtsgeleerd Magazijn", 1892).

Enkele brokstukken van een interverbale Psalmvertaling (zie „Bijbel-lectuur in 't Fries") hoort thuis in de Dollard-krite en dateert uit de 11de, misschien de 12de eeuw (*Galleé*, ZfDA. XXXII, 417).

Onder al dat recht- en historie-verhaal is poëzie. Daartoe behoort o. m. het formulier „Fan Scultena bannum" (Oudfriesche-bloeml.), vele gedeelten van de sagen en van de wetten, vooral van de oudere (Kesten en Landrechten) en tal van dichterlijke regels, zelfs in de charters. Dit komt niet alleen uit in de alliteraties (en rijmen), maar vooral in de herhalings-perioden, -volzinnen en -woorden (vgl. Hebreeuwsche poëzie en nog Engelsche rechtsformules); allereerst door de dichterlijke gedachte, klankvolging, rhythme.

De enkele kleinere versregels, die vaak geciteerd worden, rijmen wel en hebben rhythme en alliteratie, maar weinig met poëzie gemeen. Wat de „winna songh" en de „laysa songh" waren, die vermeld worden, is niet meer uit te maken. Ouder poëzie is niet bewaard. Maar veel wijst er op, dat deze wel bestaan heeft, o. a. in de Lex Fris. het bepaalde omtrent den harpator; en dan Bernlef (MG.SS. II, 413; Bijbellectuur in 't Fries, blz. 16); ook de Beowulf en misschien de Gudrun (zie aldaar).

De „Lex Frisionum" bevat de oudste wetten voor Friesland tusschen Zwin en Weser (9de eeuw, en voor gedeelten, ouder nog) (*de Geer*, ed. 1866; *Patetta* „La Lex Fris."). Of verder de runen op het houten staafje van Britsum en het zwaardje van Arum en op eenige bracteaten Friesch dan wel Angelsaksisch zijn (*Boeles*, Spectator 1906) is niet uitgemaakt.

Frieschrecht omvatte de rechtspraak der oude Friezen, zooals deze opgeschreven is in de zoogenaamde *Lex Frisionum*, een compilatie van rechtsbronnen, in verschillende tijden en op verschillende wijzen ontstaan, hoewel grootendeels uit den tijd van *Karel den Groote* dagteekenend. Het Friesche volksrecht mist eenheid, want naast rechtstellingen, die op het Christendom gebaseerd zijn (bijv. verbod van werken op Zondag), komen andere voor van heidenschen oorsprong (bijv., dat de moeder haar pasgeboren kind mag dooden). Geen enkel handschrift van het Friesche recht is tot ons gekomen; daarentegen komt het voor in *Herold's* uitgave der volksrechten: „Originum ac germanicarum antiquitatum libri etc." (Bazel, 1557), alsmede in de „Monumenta Germaniae historica" *(Leges III)* van *von Richthofen*. In de 13de en 14de eeuw ontstonden in de „Zeven vrije Friesche zeelanden" nieuwe rechterlijke wetten, gedeeltelijk op de Landdagen voor geheel Friesland vastgesteld, gedeeltelijk als autonome wetten, door de afzonderlijke vrije landgemeenten afgekondigd. Van de eerstgenoemde zijn vooral van belang „De 17 keuren en 24 landrechten" en de „Upstalboomer wetten" (1523).

Friese, *Richard*, een Duitsch schilder, werd den 15den December 1854 te Gumbinnen geboren, studeerde te Berlijn en maakte zich het eerst door voorstellingen van leeuwen en tijgers in de woestijn bekend. Zijn voornaamste doeken zijn: „Een leeuwenpaar, een karavaan besluipend" (1884), „Gevecht tusschen oerossen", „Het einde van een eland", „Azende eland", „Leeuw in de lagune", „Tijger op de loer" (1891), „Op de Rominter Heide", „Zwervende rendierkudde" (1893) en „In het Bredszeller Moor" (1895). Een studiereis naar Spitzbergen (1898) deed hem op doek brengen „Middernacht op het Jenaeiland" en „Op de drijfjacht".

Friesen, *Hermann von*, een Duitsch letterkundige, die zich vooral op het onderzoek der drama's van *Shakespeare* heeft toegelegd, werd geboren den 27sten Februari 1802, studeerde te Leipzig en te Göttingen, werd Hofmaarschalk en Opperhofmaarschalk aan het Hof te Dresden en overleed aldaar den 23sten Januari 1882. Behalve „Erinnerungen an Ludwig Tieck" (1871) schreef hij: „Briefe über Shakespere's Hamlet" (1864), „Das Buch: Shakspere von Gervinus. Ein Wort über dasselbe" (1868) en „Shakspere-Studien" (3 dln., 1874-1876).

Friesen, *Richard*, vrijheer *von*, minister in Saksen, werd geboren te Thürmsdorf bij Königstein den 9den Augustus 1838, ontving zijn eerste opleiding in de ouderlijke woning, daarna aan een school te Meiszen, en bezocht vervolgens de mijnacademie te Freiberg. Later studeerde hij te Göttingen en te Leipzig, waarna hij als staatsambtenaar geplaatst werd. Na het Mei-oproer van 1849 werd hij voorloopig en weinige dagen daarna definitief belast met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken, welke hij echter wegens verschil van gevoelen met *von Beust* in het laatst van 1852 nederlegde. Nadat hij den winter in Italië doorgebracht had, werd hij in 1853 „Kreisdirektor" in Zwickau en in 1858 minister van Financiën. Bij het uitbarsten van den oorlog van 1866 was hij gedurende de afwezigheid des konings lid der regeeringscommissie, begaf zich vervolgens naar Schönbrunn, de verblijfplaats van den koning, en daarna als gevolmachtigde naar Berlijn, om te onderhandelen over den vrede, die den 23sten October 1866 geteekend werd. Toen koning *Johan* in Dresden was teruggekeerd, belastte hij *von Friesen* ook nog met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. In die betrekking nam hij deel aan de onderhandelingen tot het stichten van een Noord-Duitschen Bond en vertegenwoordigde het koninkrijk Saksen. Toen in October 1870 te Versailles de besprekingen begonnen tusschen den Noord-Duitschen Bond en de Zuid-Duitsche staten, werd *von Friesen* met *Delbrück* vanwege het Bondsbestuur tot gevolmachtigde benoemd, en als zoodanig hielp hij te Versailles en te Berlijn de overeenkomsten sluiten met Württemberg, Baden en Hessen. Sedert 1869 was hij ook directeur-generaal der verzamelingen voor Kunst en Wetenschap te Dresden en tot den 1sten November 1876 bekleedde hij het voorzitterschap in het ministerie. Hij overleed den 25sten Februari 1884 te Dresden. Hij schreef: „Erinnerungen aus meinem Leben" (2 dln., 2de druk, 1881).

Friesland (zie de kaart), 3315 v.km. groot, vormt het eenige gebied in ons land, waar het karakter van het volk der Friezen zuiver bewaard is gebleven en dit volk zich tot een staatkundig geheel vereenigde, de tegenwoordige provincie Friesland.

Ligging en Grenzen. Friesland behoort tot de provincies van Nederland, die rondom de Zuiderzee zijn gelegen, en vormt met het nabnrige Groningen het Noorden des lands. In vroeger eeuwen was de ligging aan zee bevorderlijk voor Frieslands onafhankelijkheid en van groot belang voor handel en scheepvaart, en hoewel de beteekenis der Zuiderzee als verkeersweg tegenwoordig veel geringer is, bezit Friesland toch nog een niet onbelangrijken handel, deels met Amsterdam (van Lemmer uit), deels met Engeland (van Harlingen uit) over die zee. Terwijl deze de Z.W. en W. kust bespoelt, grenst de provincie verder aan de Wadden in het N., aan de Lauwerzee, Groningen en Drente in het O., aan deze laatste provincie en Overijsel in het Z. De provincie bezit voor een groot deel natuurlijke grenzen, n.l. in het W. en Z.W., waar herhaalde overstroomingen der Noordzee, in vereeniging met afslag der oevers, uit het meer Flevo en misschien nog andere plassen langzamerhand de zuidhelft der Zuiderzee, uit het Vlie haar Noordhelft deden ontstaan. Daardoor werd West-Friesland (in N.-Holland) voor goed van het eigenlijke Friesland gescheiden en vervreemdden beide deelen van elkander. Naar het O. bewoonden de Friezen ook het N. deel der provincie Groningen, doch na eeuwenlange twisten, vooral onder den invloed der overmacht, die de stad Groningen op de Ommelanden wist te verkrijgen, kwam het tot een scheiding der Friezen ten W. en ten O. van het riviertje de Lauwers, dat heden nog zoowel de natuur-, als de staatkundige grens vormt. Die natuurkundige grens vond naar het Z. haar voortzetting in de venen aan de Drentsche en Overijselsche grenzen, en de grenzen der tegenwoordige provincie wijken dan ook maar weinig af van die van Friesland in de 16[de] eeuw. Van de Waddeneilanden behooren Ameland (zie aldaar) en Schiermonnikoog (zie aldaar) tot deze provincie. De kusten worden, behalve in Gaasterland bij de „kliffen", overal door zware dijken beschermd.

Bodemgesteldheid. De provincie moet beslist tot de lage deelen van ons land, grootendeels tot het Nederlandsche Polderland gerekend worden. Het hoogst ligt de bodem langs de grenzen van Drente, gemiddeld 10 à 11 m. boven den zeespiegel, terwijl zich de Boschberg bij Appelscha tot 20 m. verheft. Van hier daalt de bodem snel naar alle zijden en ligt in het midden der provincie zelfs over een groote uitgestrektheid beneden A. P. Dit deel wordt ongeveer begrensd door een lijn loopende van de Zuiderzeekust nabij de Tjongermonding over Heerenveen, Gorredijk, Bergum, Kollum, Birdaard, Leeuwarden, Grouw, Bolsward tot Makkum. In dit gebied ligt alleen het diluviale Gaasterland gemiddeld 5 m. + A. P. en verheffen zich daarin enkele punten nog eenige meters hooger (Roode Klif 11 m.). Het overige van de provincie ligt gelijk met of zelfs iets hooger dan A. P., langs de Wadden hier en daar zelfs 2 m. Oro-hydrografisch kan men Friesland in twee helften verdeelen: een hoog gedeelte in het O. en een lager gedeelte in het W. en N. In het O. komen (of kwamen vroeger) stroomende riviertjes voor, uit de natuurlijke afwatering des lands, hier meest hoogvenen (thans gedeeltelijk vergraven) ontstaan; in het W. en N. zijn de wateren boezems, meest alle deel uitmakend van één grooten boezem, Frieslands boezem, het land is aldaar òf polder-, òf boezemland (zooals de Bilt grootendeels), welk laatste niet omkaad is, zoodat het water op natuurlijke wijze op den boezem kan loozen. Het polderland moet grootendeels bemalen worden; gedeeltelijk alleen 's zomers (*zomerpolders*), gedeeltelijk het geheele jaar door (*winterlanden*). De hoogere gronden in het Z.O. vertoonen eenige ruggen, door lager gelegen rivierdalen gescheiden, welke zich in de richting N.O.—Z.W. uitstrekken. Zij bestaan meestal uit zanddiluvium, terwijl de dalen met laag- en moerasveen zijn aangevuld, waardoor groenlanden gevormd worden, die de zoomen der kronkelende wateren uitmaken, terwijl de dorpen op de ruggen zijn gelegen. Zoo liggen van het Z. af: 1. Een rug, waarop Appelscha, Noordwolde, Finkega, Steggerda, Peperga en Blesdijke; 2. Een rug, waarop Makkinga, Nijeberkoop, Oldeberkoop, Nije- en Oude Holtpade, Wolvega en Sonnega; 3. Een rug, waarop Haule, Donkerbroek, Hoornsterzwaag, Jubbega, Schurega, Oude Schoot en Nije Schoot; 4. Een rug met Duurswoude, Wijnjeterp, Lippenhuizen naar Gorredijk; 5. Een rug van de grens met Siegerswoude, Ureterp en Beetsterzwaag. De stroompjes, waarop het oostelijk gedeelte afwatert, n.l. Linde, Kuinder of Tjonger en Boorn of Koningsdiep, vloeien, de helling des terreins volgend, naar het Z.W.; naar het N. wendt zich de Lauwers.

In den loop der eeuwen hebben in het Friesche polderland groote veranderingen plaats gevonden, hoofdzakelijk hierop neerkomende, dat de kustlijn, de lijn dus, die de grens tusschen water en land vormt, herhaaldelijk verplaatst werd. De natuurlijke grens wordt gevormd door de duinen der Waddeneilanden, en die natuurlijke grens was eenmaal de werkelijke grens van Frieslands bodem. Tusschen de tegenwoordige zeegrens en de Waddeneilanden vond men hier in lang vervlogen tijden lage, moerassige veengronden, ten deele misschien met bosch bedekt en doorsneden van vele wateren en plassen. Door overstroomingen bij stormvloeden, misschien ook tengevolge eener positieve niveauverandering (zie aldaar), werd een groot gedeelte van dit gebied en zelfs meer verzwolgen en nog in historische tijden richtten watervloeden groote verwoestingen aan. Zoo zou volgens *Occo Scarlensis* in 516 geheel Friesland ondergeloopen zijn door de Noordzee en worden in kronieken en geschiedenissen ook in de jaren 584, 755, 792, 1003, 1014, 1016, 1017, 1020, 1041, 1042, 1086, 1100 enz. geduchte overstroomingen vermeld. Gedurende de geheele Middeleeuwen drong een breede zeearm, de Middelzee (zie aldaar) geheeten, diep in het land door, die zich door afslag van het laagveen ten slotte tot IJlst en Bolsward uitbreidde. Terwijl de oudste bewoners dezer streken zich vermoedelijk tevreden stelden met het opwerpen van kunstmatige hoogten of *terpen* (zie aldaar) ter bescherming tegen het water, begon men toch al spoedig bedijking toe te passen. Wanneer zulks voor het eerst gebeurde, staat niet vast; volgens *Acker Stratingh* voornamelijk en algemeen eerst na de

10[de] eeuw, terwijl de vroegere dijken weinig meer dan zomerdijken zullen geweest zijn. Eeuwen lang waren echter ook na de 10[de] eeuw de dijken nog niet bestand tegen hooge vloeden, vandaar de telkens terugkeerende overstroomingen, vandaar ook de onzekerheid in de grens tusschen land en zee. Eerst in de 15[de] eeuw eindigde het tijdperk van overstroomingen en landverlies in Friesland voor goed, waartoe de Spaansche landvoogd *Caspar Robles* niet weinig heeft bijgedragen. Later gingen de bewoners in plaats van defensief, offensief te werk; van lijdelijke bescherming tegen de zee kwamen zij, geholpen door de aanslibbing, tot het maken van veroveringen, tot het indijken en aanwinnen van land. Zulke bedijkingen vindt men zoowel langs de Wadden, waar o.a. de Middelzee geheel verdwenen is, als om de Lauwerzee, waar sedert de 13[de] eeuw meer dan 14000 H.A. land ingepolderd werden, ja reeds sedert meer dan een halve eeuw dagteekenen de plannen om de geheele Lauwerzee (zie aldaar), ja zelfs de Wadden en de Zuiderzee droog te leggen. De poging, om door het leggen van een dam tusschen Ameland en de Friesche kust bij Holwerd de landaanwinning te bevorderen, heeft geen succes gehad.

Grondsoorten. Het geheele N.W. bestaat uit zeeklei; in het midden der provincie bezit deze de grootste breedte en eindigt bij Stavoren in een smalle punt. Hieraan grenst het laagveen, dat een aanzienlijke oppervlakte beslaat, van het N. naar het Z. toe steeds breeder wordt en de reeds genoemde hoogere zandruggen en lagere rivierdalen bevat. In het Z. en O. volgt eindelijk de diluviale zand- en grintgrond, meestal door afgraving van hoogveen blootgelegd, dat hier en daar nog (in het geheel ± 800 H.A.) het diluvium bedekt, het meest in de gemeente Oost-Stellingwerf (± 600 H.A.), waar dan ook bij Wilhelmina's Oord en Appelsga druk verveend wordt; verder ligt hoogveen (± 80 H.A.) ten O. van Gorredijk en (± 80 H.A.) ten O. van het Bergumermeer. Ook vindt men in de diluviale gronden strookjes laag- en moerasveen langs de riviertjes. Geïsoleerd rijst in het Z.O. Gaasterland met zijn zand- en grintbodem op, bedekt met veel eiken hakhout en schoone bosschen. Het vormt een voortzetting van den hierboven genoemden zandrug 3 en is te beschouwen als een moreene (zie aldaar) der Skandinavische gletschers, die eenmaal N. Nederland bedekt hebben. Op enkele punten daalt het steil in zee af, n.l., waar het de drie kliffen vormt (zie de kaart) en de bodem uit keienleem is samengesteld.

Wat vruchtbaarheid betreft, staat dus het W. en N. bovenaan. Hier vindt men, tot de lijn Stroobos-Dokkum-Harlingen, in het Z.W. en Z. een bloeiende veeteelt met zuivelbereiding, in het N. op de zeeklei landbouw met veeteelt vereenigd, terwijl in den driehoek Harlingen-Franeker-Makkum eveneens meer aan landbouw dan aan veeteelt wordt gedaan. Slechts 8 % van den bodem ligt woest, als heide, veengrond, duin en zand.

Wateren. Rivieren van beteekenis heeft Friesland nooit bezeten en die, welke er voorkwamen, n.l. Linde, Kuinder of Tjonger, Boorn of Koningsdiep en Lauwers, zijn alle gekanaliseerd en in boezemwateren veranderd.

Meren daarentegen kwamen vroeger in groot aantal voor en zijn heden ten dage nog talrijk te noemen. In het Z.W. beginnende, vindt men aldaar een grooten waterplas, die zich in de richting Z.W-N.O. uitstrekt en achtereenvolgens de namen Morra, Fluessen en Heeger Meer draagt. Ten N. ervan liggen vele kleinere plassen, als het Groote Gaastmeer, het Zandmeer, het Ringwiel, de Vlakke Brekken en de Oudegaaster Brekken, de Idsegaasterpoelen, de Rintjepoel, Palsepoel en Schuttepoel, het Sipkemeer, het Vliet- en het Riedmeer, het Hissemeer en het Prekemeer. Ten O. van de Fluessen treft men het Slotermeer, de Groote Brekken en het Tjeukemeer aan, verder noordelijk het Koevorder meer, de Langweerder wielen, de Oude weg, de Zwarte en Witte Brekken en ten O. van Sneek het Sneeker Meer met de Goëngarijpsterpoelen, verder naar het Z.O. de Terkaplester en Terhornster poelen, ten N.O. van het Sneeker meer het Pikmeer, de Kromme Ee, de Leien, de Wijde Ee en het Bergumer Meer. Al deze meren en plassen staan onderling en daardoor ook, door middel der uitwateringssluizen, met de zee in verbinding. Daarentegen werden het Makkumer meer, het Parregaster, Workumer en het Haanmeer (bij Koudum), de Stavorensche meren, het Sensmeer (ten W. van IJlst), het Warregaster en het Hempenser meer (beide tusschen Grouw en Leeuwarden) in droogmakerijen veranderd, omdat de bodem uit klei bestond, terwijl de thans nog bestaande meren een zandbodem hebben en derhalve de kosten der drooglegging niet zouden loonen. Zij zijn van belang als bergplaats van het polder- en boezemwater en bevatten veel visch, vooral paling, maken ook, in verband met de kanalen, de nationale Friesche sport: schaatsenrijden en hardzeilpartijen, verklaarbaar.

Kanalen. De hoogteligging en bodemgesteldheid maken het verklaarbaar, dat de kaart van Friesland als met een spinneweb van kanalen, vaarten of „slooten" bedekt is; bijna al de dorpen en zelfs de meeste hoeven staan te water met elkander in verbinding. Daar men hoofdzakelijk met één boezem te doen heeft, ondervindt de scheepvaart weinig last van schutsluizen; alleen ontmoet zij hier en daar een „keersluis" of „stuw", om bij afwaaiïng in den grooten boezem voldoende water te houden. Als scheepvaartweg is vooreerst van van belang die, welke, als voortzetting van het Hoendiep in de provincie Groningen, de vaart van Groningen naar Lemmer vormt, n.l. Kolonelsdiep of Casper Robles diep, Bergumer Meer, Wijde Ee Meersloot, Grouw, Nieuwe Wetering, Sneeker Meer, het Oudhof, Langweeder Wielen, Scharster Rijn, Tjeukemeer, Lemster Rijn, Lemmer; verder die van Groningen naar Stavoren langs denzelfden weg tot het Oudhof en daarna langs Langweer, de Koevorde, Welle, Rakken, Heeger Meer, Fluessen, Morra, Stavoren; dan het vaarwater van Sneek naar Lemmer (over Ylst, Woudsend en Sloten), het kanaal van Harlingen naar de Lauwerszee langs Dokkumer Ee en Dokkumer Diep, de Zwette van Leeuwarden naar Sneek, de Wijmerts van Bolsward naar Ylst, de Trekvaart van Workum naar Bolsward en verder als Pijphorn naar Leeuwarden, de Zeilvaart van Sneek naar Franeker, de vaart van Leeuwarden naar de Wijde Ee en de Heeresloot en de Deel van Akkrum

naar Heereveen. In het O. der provincie heeft de vervening tot het graven van eenige kanalen aanleiding gegeven, n.l. de Compagnonsvaarten en wel de Drachtster en Ureterper, waarvan het verlengde, de vaart door de Haulerwijk, met de Veenhuizer kolonievaart in verbinding staat en door deze met de Drentsche Hoofdvaart, de Vaart van Terhorne naar de Drentsche Hoofdvaart (Oude Wetering, Boorn, Nieuwe Vaart, Opsterlandsche Compagnonsvaart, Witte Wijk en Hijkersmilde), de Nieuwe Vaart en haar verlengde, de Opsterlandsche Compagnonsvaart, en eindelijk de Schoterlandsche Compagnonsvaart.

Waterloozing. Daar het lage land van de provincie grootendeels polderland is, moet het overtollige water van dit deel op kunstmatige wijze verwijderd of „uitgeslagen" worden. De polders (zie aldaar) van Friesland kunnen in drie soorten onderscheiden worden: zeepolders, meerpolders of droogmakerijen en veen- of binnenpolders. De eerste zijn aanwassen langs de zee, die successievelijk ingepolderd zijn, zooals het nieuwe Bilt, de Biltpollen, het Nieuwe Monniken Bilt, het Noorderleeg, de polder ten W. en O. van Holwerd en Ternaard, de Anjumer en Lioessenspolder enz., alle langs de N.W. en N. kust gelegen. Aan de westkust valt alleen het Workumer Nieuwland en aan de Z. kust de Wielpolder te vermelden. De veenpolders worden gevormd door het droogmaken van uitgeveende plassen, wat vooral na 1835 veel plaats had, zooals in Hemelumer-Oldefaart, Noordwolde, Lemsterland, Schoterland, Haskerland, Engwirden, Opsterland en Westellingwerf. De binnenpolders omvatten de lagere streken, die door dijken beschut, het polderwater over de dijken heen malen op den boezem. Zij zijn vooral in Oost- en West-Dongeradeel gelegen. Daarnaast wordt een aanzienlijke oppervlakte door boezemland (zie aldaar) ingenomen, vooral in de Oude en Nieuwe Bilt.

Het uitgebreide net van wateren, vaarten, plassen, meren en poelen, dat in het lage land van Friesland met elkander in vrije verbinding staat en dus in hydrografisch opzicht één geheel vormt, is bestemd, om zoowel het polder- als het boezemwater voorloopig op te bergen en vervolgens op zee te loozen. Het vormt samen één boezem (zie aldaar), ***Friesland's boezem*** geheeten. Deze beslaat een oppervlakte van ongeveer 27200 H. A. en ontvangt het water van ongeveer 266700 H. A. land. 's Winters, als de waterstand hoog wordt, loopen de boezemlanden, groene landen geheeten, tot een oppervlakte van 33000 H. A. eveneens onder water en vervullen dan tijdelijk den dienst van hulpboezems. Het Z. O. deel van Friesland heeft een afzonderlijken boezem, n.l. den ***Lindeboezem.*** Het afwateringsgebied op Frieslands boezem vindt zijn grens in het N. in West-Dongeradeel, dat gedeeltelijk, en Oost-Dongeradeel, dat geheel op de zee afwatert. De eerstgenoemde polder brengt zijn water ook nog gedeeltelijk op dien boezem. Verder wordt in het N. het gebied van den Frieschen boezem begrensd door de oude zeedijken langs de Lauwerszee. Ook ten O. van de Lauwers in Groningen tot aan den voormaligen zeedijk van Munnekezijl en Kommerzijl in het N. en het gebied van den boezem van Groningen's Westerkwartier in het O. wateren de landen op den Frieschen boezem af. Indirect is dit ook het geval met de hooge gronden in het O. der provincie, want de riviertjes aldaar zijn eigenlijk takken van dien boezem in het hoogere land. De gemiddelde hoogte van het directe gebied van Friesland's boezem kan men stellen op 0,50 m. ÷ A. P. tot 1 m. ÷ A. P. Enkele hoogten breken het lage, effen gebied nog eenigszins af. In de eerste plaats de terpen, waarvan echter vele geheel of gedeeltelijk verdwenen zijn, verder eenige zandruggen en het Gaasterland. Het omgekeerde van de kunstmatige verheffingen zijn de kunstmatige verlagingen des terreins in de veenstreken, waar overstroomingen en vooral verveningen meren en plassen deden ontstaan, die echter ten deele drooggemaakt werden. Evenmin als de meren zijn de Friesche droogmakerijen diep gelegen, daar het veen hier geen lagen van meer dan 1½ m. dikte heeft.

Frieslands boezem wordt bijna uitsluitend gevoed met het water, dat in Friesland als regen valt. De loozing geschiedt geheel op natuurlijke wijze op de Wadden en de Zuiderzee door 12 sluizen, n.l. de Friesche sluis, de Dokkumer Nieuwe Zijlen, de Roptazijl en de sluizen te Harlingen, Makkum, Workum, Hindeloopen, Molkwerum, Stavoren, Takozijl, de Lemmer en Schoterzijl. Dat de loozing op natuurlijke wijze kan plaats hebben, is een gevolg hiervan, dat het peil van den Frieschen boezem (0,42 m. ÷ A. P.) hooger is dan de meeste gemiddelde standen van het buitenwater bij ebbe, alleen de Lemmer en Stavoren uitgezonderd. Te de Lemmer is bij laag water de gemiddelde waterstand in de wintermaanden 0,18 + A. P., te Stavoren 0,10 m. ÷ A. P., en vervolgens neemt hij af naar Harlingen tot 0,49 m. ÷ A. P. en te Nieuwe Bilt en Zoutkamp tot 1,21 m. ÷ A. P., zoodat dus de loozing door de noordelijke sluizen, vooral op de Lauwerszee, beter kan geschieden dan door die in het Z. W. en dan ook vooral plaats heeft door de Dokkumer Nieuwe Zijlen, waarnaast ook de sluizen te Roptazijl en te Harlingen van veel belang zijn voor de afwatering. Dit wordt nog bevorderd, doordat Z.W. en W. winden in ons land overheerschend zijn en het water in Friesland's boezem naar het N.O. en O. opzetten; alleen bij N.O. wind werken de sluizen in het Z.W. der provincie beter dan die in het N. en N.W., omdat alsdan het water in die richting wordt gedreven. Doorgaans moet dus de afwatering vooral in noordelijke richting geschieden, terwijl juist de grootste plassen in het Z.W. zijn gelegen. Zoo moet dus het boezemwater een langen weg door de kanalen en andere wateren maken, alvorens de kust te bereiken, vandaar dat, vooral bij ongunstige winden, Friesland dikwijls veel overlast heeft van het water. Om hierin verbetering te brengen werd in 1879 door de Provinciale Staten van Friesland een algemeen plan van verbetering aangenomen en daartoe van rijkswege subsidie verleend. Wel wordt daardoor het water in het Z.W. spoediger naar de Lauwerszee gebracht, maar ook hier heeft de loozing haar bezwaren, en deze worden nog sterker gevoeld sedert tengevolge der verbeteringen in de toevoerkanalen de wateraanvoer aanzienlijk grooter is geworden, zoodat volgens veler gevoelen alleen drooglegging der Lauwerszee afdoende verbetering in

Friesland's waterloozing zou kunnen brengen.

Bevolking. De Friezen, een der oudste van de Germaansche stammen, welke in ons land reeds vóór het begin dezer jaartelling gevestigd waren, bewoonden eenmaal een veel grooter gebied dan heden ten dage het geval is (zie *Friezen*). Zij zijn het eenige Germaansche volk uit dien tijd, welks naam tot heden bewaard is gebleven, en bewonen thans in hoofdzaak Friesland, met uitzondering van de gemeenten het Bilt, Ooststellingwerf en Weststellingwerf. Het Bilt is een bedijking uit de 16de eeuw in den mond der vroegere Middelzee en werd toen door Hollandsche kolonisten bevolkt. Daardoor spreekt deze bevolking ook niet de Friesche taal, maar een Hollandsche boerengouwspraak, die evenwel de gevolgen der voortdurende aanraking met het Friesch heeft ondervonden. In Oost- en Weststellingwerf had vermenging van Friezen en Saksen plaats, zoowel onder den invloed der nabuurschap van beide stammen, als wegens de heerschappij van den bisschop van Utrecht over dit deel van Friesland en de hulp, die hij tot handhaving van zijn gezag over deze streken, van de Saksen ontving. Als grens der zuivere Friezen geldt hier het riviertje de Tjonger; alleen ligt Appelscha als een grootendeels zuiver Friesche enclave te midden van het Sakso-Friesche gebied van Stellingwerf ten O. der Tjonger. Omgekeerd vindt men in het zuiver Friesche gebied ook wel vreemdelingen, meestal uit andere provincies afkomstig, de meesten, afgezien van de grootere steden, in de Veenkoloniën.

Behalve door de taal (zie *Friesche Taal- en Letterkunde*) onderscheiden zich de Friezen ook door eigenaardigheden in lichaamsbouw, karakter, zeden en gewoonten van de beide andere stammen (Franken en Saksen), die met hen de bevolking van het tegenwoordige Nederland hebben gevormd. Volgens professor *J. Winkler* zijn de zuivere Friezen groot van gestalte, meer lang en slank van lichaamsbouw dan gezet en forsch. Hun beenderen zijn fijn, hun kaken smal, de hals is lang, somtijds zeer lang met dikwijls weinig of in het geheel niet ontwikkelden adamsappel, veelal gevuld en rond. De schouders zijn smal en afloopend, de borsten bij de vrouwen veelal klein en weinig ontwikkeld. De ledematen, armen en beenen, handen en voeten, vingers en teenen zijn lang en gestrekt, maar goed gevormd, al behooren ook kleine handen en voeten niet tot de schoonheden van het Friesche ras. Huid en haar vertoonen, onder alle Germaansche volkeren, almede het sterkst de eigenaardige Germaansche kenmerken: de Friezen zijn zeer blond, veelal geelblond en goudblond van haar, dat zeer fijn, zacht, lokkig en golvend is. De oogen zijn veelal grauw en blauw, bij velen zelfs groenachtig grauw, zelden fraai blauw en even zelden levendig en schitterend. De baard is gewoonlijk zwaar, veelal bont en wankleurig, daarbij stroef en stram. De huidkleur is uitermate blank, bij velen als blinkend wit. De geest is veelal schrander en opgewekt; tot de mathematische wetenschappen hebben velen grooten lust en aanleg. Maar de bespiegelende wetenschappen en ook de schoone kunsten vinden onder hen veel minder beoefenaars en liefhebbers. Aan hun nationale eigenaardigheden zijn allen sterk gehecht, zij zijn fier op hun landaard, zelfs tot het belachelijke toe. Op staatkundig gebied zijn zij vooruitstrevend. Bij voorkeur leggen zij zich op landbouw en veeteelt, op scheepvaart, handel en visscherij toe, daarentegen vindt de nijverheid bij hen slechts weinig beoefenaars. Ook in den bouw hunner woningen springt het verschil met de Franken en Saksen sterk in het oog (zie het artikel *Boerenerf*).

Het bevolkingscijfer is, ondanks een vrij sterke emigratie, in de laatste eeuw bijna voortdurend gestegen. Het bedroeg in:

1822	140342
1840	227859
1860	274305
1890	335558
1900	340263
1905	359443
1906	356007
1907	357423

Onder dit laatste cijfer bevonden zich 179567 mannen en 177856 vrouwen. In 1905 bedroeg het aantal geboorten 9754, dat der sterfgevallen 4776; er vestigden zich 19927 personen in de provincie, terwijl 22261 naar elders vertrokken. Naar den godsdienst onderscheidde men volgens de laatste volkstelling: 288555 Hervormden (waaronder 204902 Nederduitsch Hervormden, 7766 Christelijk Gereformeerden, 59516 leden der Gereformeerde kerken en 14943 Doopsgezinden), 24838 Roomsch Katholieken en 1545 Joden.

De dichtheid der bevolking, die voor de geheele provincie 105 op de v. km. bedraagt, is in de onderscheiden deelen van het gewest vrij gelijkmatig en bedraagt in de meeste gemeenten 50—100. Alleen Doniawerstal (met 37) en Ooststellingwerf (met 40) hebben een dunner bevolking, terwijl zij in andere gemeenten grooter is, het grootst in Workum (met 149), Barradeel (130) en Menaldumadeel (127).

De vruchtbaarheid van den bodem deed op verschillende plaatsen centra der bewoners ontstaan. Zoo was het geheele land sedert oude tijden met dorpen overdekt, die in de kleistreken veelal op de terpen gebouwd zijn. In de oostelijke streken, in de veenkoloniën, zijn de dorpen meest van jongere dagteekening. Binnenlandsche middelpunten voor het marktverkeer werden Leeuwarden, Sneek, Bolsward, Franeker, Dokkum en Heerenveen, alle met uitzondering van Franeker en Heerenveen, aan voormalige inhammen der zee ontstaan. Aan de kust ontstonden daarnaast eenige centra voor den handel met andere gewesten of landen, zooals het thans vervallen Stavoren en het tegenwoordig evenmin belangrijke Makkum, alsmede de Lemmer, Harlingen en Dokkum, welk laatste oudtijds aan een inham der Lauwerszee lag. Tegenwoordig telt de provincie 43 gemeenten, n.l. 2 eilanden, 11 „steden" en 30 plattelandsgemeenten, nog een overblijfsel van de vroegere indeeling in 11 steden en 30 grietenijen. De volkrijkste gemeente is de hoofdstad Leeuwarden. Sommige gemeenten omvatten meer dan 20 dorpjes, bijv. Wonseradeel 29 en Wymbritseradeel 28, terwijl omgekeerd het plaatsje Heerenveen in drie gemeenten ligt. De elf „steden" zijn: Workum, Hindeloopen, Stavoren, Sloten, IJlst, Sneek, Leeuwarden, Dokkum, Franeker, Harlingen en Bolsward.

Dat ondanks de vruchtbaarheid van den bodem de bevolking in de laatste jaren zoo weinig is toege-

nomen, zelfs in enkele jaren een afneming vertoont, is een gevolg van de weinige welvaart, die er heerscht,en in verband daarmede een sterke emigratie. „Arm Friesland" heeft dan ook in de oeconomische geschiedenis van ons land een treurige vermaardheid gekregen. Als voornaamste oorzaken vanFriesland'soeconomisch verval kunnen genoemd worden: de daling der graanprijzen na 1874 (zie *Agrarische kwestie*), de concurrentie, welke de Friesche zuivelproducten, vooral boter, in het buitenland ondervonden, het in de kleistreken heerschende *keppel-* of *koppelstelsel*, hierin bestaande, dat de boeren in het voorjaar tot het wieden van het onkruid een „koppelbaas" met een leger van jongens en meisjes in dienst nam, waardoor menig arbeider geen vasten dienst kon krijgen, het verminderen van het loon in de veenstreken door de concurrentie, welke de turf door andere brandstoffen ondervond, benevens het uitgeput raken van vele venen; bovendien bleven vele afgegraven hoogvenen woest liggen en ontstonden dus geen veenkoloniën; eindelijk het in deze provincie sterke absentisme (zie aldaar), gepaard aan hooge pachten. Wel is de toestand in de laatste jaren aanmerkelijk verbeterd doordat philanthropen, als wijlen de heer *P. W. Jansen*, ruime bedragen beschikbaar stelden tot het ontginnen van woeste gronden, nochtans is het aantal „hutbewoners" steeds groot en verkeeren de financiën van vele plattelandsgemeenten in een wanhopigen toestand.

Voortbrengselen en middelen van bestaan. Het hoofdmiddel van bestaan is de veeteelt en in verband daarmede de zuivelbereiding. De „greidhoek" (grasstreek) omvat het uitgestrekte laagveen, benevens de laaggelegen kleistreken ten Z. der lijn Stroobos–Dokkum–Harlingen gelegen, met uitzondering van de streek tusschen den zeedijk en de dorpen Surig, Wons, Witmarsum, Arum en Kimswerd, waar landbouw hoofdzaak is. Van de geheele oppervlakte der provincie besloeg in 1904

Bouwland	45124	H.A.
Grasland	210670	„
Tuingrond	1794	„
Bosch	7732	„
Woeste grond	25130	„

De landbouw wordt wel in de eerste plaats op de kleigronden in het N. en W. uitgeoefend, komt echter ook in het O. op de zandgronden voor. Hier zijn, evenals in Gaasterland, rogge, aardappelen en haver de hoofdprodukten, terwijl boekweit zelden voorkomt; op de klei worden aardappelen, haver, oliezaden, cichorei, vlas en suikerbieten verbouwd. Voor cichorei is Friesland verreweg de belangrijkste provincie, want terwijl in geheel Nederland in 1905 slechts 821 H.A. daarmede bebouwd waren, vond men in Friesland alleen 710 H.A. (produktie 18 650 325 kg.). De oppervlakte, door de verschillende gewassen in 1904 ingenomen, bedroeg:

Granen	14703	H.A.
Peulvruchten	5263	„
Handelsgewassen	3459	„
Knol-, Wortel- en Bolgewassen	19332	„
Groenvoedergewassen	2278	„
Braakland	83	„
Zandboekweit	149	„
Veenboekweit	5	„

De veeteelt speelt zulk een belangrijke rol, dat het maken van boter en kaas en het mesten van slachtvee als hoofdbezigheden kunnen beschouwd worden, en zuivelprodukten, benevens vee de voornaamste uitvoerartikelen vormen. De veestapel omvatte in 1904:

Paarden	25096
Rundvee	247692
Schapen	95476
Bokken en geiten	5384
Varkens	43689
Bijenkorven	7136

In 1902 werd op de boerderijen 1 900 000 kg. boter en 703 100 kg. kaas bereid, in fabrieken 11680000 kg. boter en 18705300 kg. kaas. Het aantal boterfabrieken bedroeg 129. De drukste markten hebben Leeuwarden en Sneek, hoewel de aanvoer van zuivelprodukten in de laatste jaren sterk is afgenomen door de oprichting van zuivelfabrieken. In beide genoemde plaatsen wordt ook het meeste vee verhandeld, in Leeuwarden bijv. jaarlijks ruim 70 000 runderen en bijna evenveel schapen.

De bosschen beslaan slechts een kleine oppervlakte (2,1%), terwijl voor warmoezerij ongeveer 0,7%, voor boomgaarden slechts 0,3% van den bodem in gebruik is, zoodat beide dan ook niet veel beteekenen. De meeste warmoezerij treft men bij Berlikum aan.

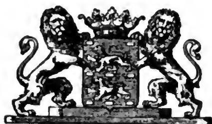
De woeste gronden nemen door ontginning steeds meer af en de hoogvenen zijn ten deele reeds vergraven, al gaat zulks in den laatsten tijd dan ook langzaam. In 1904 werden 6, in 1905 5 H.A. hoogveen vergraven, daarentegen resp. 53 en 38 H.A. dalgrond in bouwland veranderd en 91 en 110 H.A. heide en zand ontgonnen. Lange turf komt veel uit Ooststellingwerf (90 milloen stuks) en Schoterland (20 millioen; baggerturf uit Opsterland (90 millioen), Workum (31 millioen), Ooststellingwerf (20 millioen), Engwirden (18 millioen), Haskerland (16 millioen), Weststellingwerf (14 millioen), Wonseradeel (13 millioen) en Lemsterland (10 millioen stuks).

De visscherij wordt op vele plaatsen langs de kust der Zuiderzee, op de Noordzee en op de Wadden uitgeoefend, en wel: Lemmer 139 schepen, Hemelumer-Oldefaart 81, Hindeloopen 64, Stavoren 57, Gaasterland 52, Workum 28, Wonseradeel 21, Harlingen 1, Het Bilt 52 en West-Dongeradeel 30 schepen. Bovendien leveren de meren visch, vooral paling, waarvan de meeste van Workum uit naar Engeland verzonden worden.

Nijverheid is in Friesland, vooral als men de zuivelfabrieken uitzondert, van heel weinig belang. In de kleistreken vindt men steen- en pannebakkerijen, bij Leeuwarden en Harlingen kalkovens, op eenige andere plaatsen cichoreibranderijen, te IJlst worden schaatsen, te Joure klokken vervaardigd, terwijl ook goud- en zilversmederij vermelding verdient, al worden de bekende oorijzers (Friesche kappen) zeldzamer. De scheepvaart op de vele kanalen is druk, zoodat ook het vervoer te water in deze provincie nog steeds veel belangrijker is dan te land met behulp van de spoor- en tramwegen, die de provincie in alle richtingen (zie de kaart) doorsnijden.

Bestuur. Aan het hoofd van het bestuur staat de Commissaris des Konings, ter zijde gestaan door de Gedeputeerde Staten, ten getale van 6. De wetgevende macht voor het gewest berust bij de Provinciale Staten, uit 50 leden

bestaande. Naar de Eerste Kamer zendt Friesland 4, naar de Tweede Kamer 8 leden. Voor de rechtspraak bestaat een Hof te Leeuwarden, heeft men arrondissementsrechtbanken te Leeuwarden en Heerenveen en kantongerechten te Leeuwarden, Berlikum, Dokkum, Bergum, Harlingen, Sneek, Bolsward, Heerenveen, Beetsterzwaag en Lemmer. Behalve het Nederlandsch-Hervormd Kerkgenootschap zijn ook die der Waalsch Hervormden, der Doopsgezinden, Lutherschen, Gereformeerden, Christelijk Gereformeerden, Baptisten enz. vertegenwoordigd, en telt de Roomsch-Katholieke Kerk 31 parochieën, terwijl het aantal Israëlieten bijna 1600 bedraagt. Friesland bezit gymnasia te Leeuwarden en Sneek, vijfjarige hoogere burgerscholen op deze beide plaatsen en driejarige te Harlingen en Heerenveen, zeevaartscholen te Harlingen en te Schiermonnikoog en een zuivelschool te Bolsward. Voor het lager onderwijs behoort het tot de derde inspectie, omvat 2 distrikten (Leeuwarden en Heerenveen) en 13 arrondissementen.

Wapen van Friesland.

Geschiedenis. De lotgevallen der bewoners van deze provincie waren eeuwen lang ten nauwste verbonden met die der overige Friezen, zoodat wij voor de geschiedenis der provincie naar het artikel Friezen verwijzen.

Friesland's boezem. Zie *Friesland, Waterloozing.*

Friezen (*Frisii*, *Frisiones* of, zooals zij zichzelf noemden, *Frisan*) is de naam van een der Germaansche volksstammen, die bij de komst der Romeinen aan de Noordzeekust tusschen den Rijn en de Eems woonden. Volgens *Kluge* beteekent de naam Fries: „de gelokte", dus „de langharige", volgens *Ten Doornkaat Koolman* daarentegen „kustbewoner". Volgens *Tacitus* waren zij verdeeld in de Groote en de Kleine Friezen. Zij leefden van landbouw, veeteelt en vischvangst, stonden bekend als stoute zeevaarders en werden door *Drusus* aan de Romeinen schatplichtig gemaakt. Zij bewezen hem en *Germanicus* belangrijke diensten bij hun verdere verovering van Germanië, maar wegens het gewelddadig optreden van den centurio *Olennius* bij het innen der schatting stonden de Friezen in 28 n. Chr. op, werden echter in 47 weder onderworpen. Na 58 vinden wij hen slechts vermeld als dappere zeeroovers; sommigen vestigden zich met Angelen en Saksen in Groot-Brittannië. In het begin der Middeleeuwen strekte Friesland zich uit van het kasteel Sincfala in het W. (het toenmalige riviertje het Zwin bij Sluis) tot de Wezer in het O. en werd onderverdeeld in West-Friesland (onze provincies Zeeland, Zuid- en Noord-Holland en een deel van Utrecht), Middel-Friesland (de tegenwoordige provincie Friesland) en Oost-Friesland (ons Groningen, het Pruisische Oost-Friesland en een deel van Oldenburg). Op de eilanden van en op de Westkust van Sleeswijk van de Eider tot de Tjondern woonden nog Noord- of Strand-Friezen. De Friezen, sedert de 6de eeuw in vijandschap met de Franken levend, verwoestten de door *Dagobert* in Utrecht gebouwde kerk, maar 40 jaar later kreeg de aartsbisschop van York, *Wilfried*, van hertog *Aldgisl I* verlof het Christendom door zendelingen onder hen te doen prediken. Diens zoon en opvolger *Ratboud* verloor na den slag bij Wijk bij Duurstede West-Friesland aan *Pepijn* (789). *Willebrord* zette nu met kracht de prediking van het Christendom voort, drong door tot het wegens een oud heiligdom beroemde eiland Fositesland (Helgoland), doch na *Pepijn's* dood (714) maakten de Friezen zich van de Frankische heerschappij los, verwoestten de kerken en herstelden den ouden eeredienst. Na *Ratboud's* dood verloor zijn opvolger *Aldgisl II* West-Friesland weer (719) en *Willebrord*, die gevlucht was, keerde naar Utrecht terug, waar van dat oogenblik af een bisschop voor deze Friesche landen gevestigd bleef.. Verder Oostwaarts breidde het Christendom zich echter niet uit; *Bonifacius* en bisschop *Eoban* werden in 754 door de nog heidensche Friezen in de nabijheid van Dokkum vermoord. Inmiddels had in 734 *Karel Martel* *Aldgisl's* opvolger, *Poppo*, overwonnen, die daarbij, als laatste hertog van het gezamenlijke Friesland, sneuvelde. Toch moest *Karel de Groote* nog een laatste poging, om hun zelfstandigheid te herwinnen, verijdelen, voordat zij voor goed aan het Christendom en de Frankische heerschappij onderworpen werden. Handel en scheepvaart waren in die tijden hun voornaamste bronnen van bestaan; tot in de Slavische landen (een keer tot de Havel) en tot in het Frankische Rijk en Engeland vond men overal Friesche kooplieden. De codificatie van het Friesche recht (zie aldaar) werd onder *Karel den Groote* voltooid. Hoewel in het algemeen de organisatie van het Karolingisch bestuur ook in Friesland doorgevoerd werd, bleef toch nog een aantal instellingen uit den oud-Germaanschen tijd bestaan.

Door het verdrag van Verdun kwam in 843 Friesland aan keizer *Lotharius*, vormde later een deel van Lotharingen, doch bleef, toen dat laatste land zich na den dood van *Lodewijk het Kind* (911) van Duitschland afscheidde en den West-Frankischen koning *Karel* erkende, aan *Koenraad I* getrouw. Het vormde verder gedurende de Middeleeuwen een afzonderlijk landschap, dat van Saksen door de Wezer, haar zijrivier de Wapel en een lijn van daar tot de Eems gescheiden werd, terwijl de grens tegen Lotharingen zich tot aan de Rijn- en Maasmonden uitstrekte. West-Friesland geraakte langzamerhand geheel onder de heerschappij der graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht, zoodat men de latere provincies Holland, Zeeland en Utrecht niet langer als een deel van Friesland beschouwde; ten W. van het Vlie bleef de naam slechts op enkele eilanden als Texel bestaan, en in Noord Holland, dat eerst in de 13de eeuw door de graven van Holland voor goed onderworpen werd, en waarvan het westelijke schiereiland ook nu nog West-Friesland wordt genoemd. De overige Friezen, niet alleen van de naburige vorsten, maar ook van het Rijksbestuur onafhankelijk, leidden een zelfstandig be-

staan en ontwikkelden een eigenaardigen bestuursvorm, die in tegenstelling met de omliggende landen, oud-Germaansche rechtsinstellingen behield. De Zeven Friesche zeelanden vormden voortaan één bond; elk der deelen was gesplitst in gouwen, deze weder in grietenijen, aan het hoofd waarvan gekozen rechters en talemannen (sprekers) stonden. De afzonderlijke gouwen en zeelanden hadden hun eigen vergaderingen, boven welke echter de vergadering van afgevaardigden van alle Friezen bij den Upstallsboom (niet ver van Aurich) stond, welke eenmaal 's jaars (op Pinksteren, gehouden werd. Deze besliste over oorlog en vrede, veranderingen in de wetten enz. Kerkelijk onder Bremen en Utrecht staande, bewaarden de Friezen echter ook tegenover de geestelijkheid hun zelfstandigheid. De tusschen de Wezer en Jahde wonende Stedingers, tot den Frieschen stam behoorende, leden in 1234 de nederlaag tegenover de verbonden naburige vorsten (slag bij Altenesch). Langzamerhand ontwikkelde zich in de afzonderlijke deelen van Friesland de heerschappij van hoofdlieden of dynasten, en tengevolge van hun onderlingen strijd en de voortdurende buitenlandsche aanvallen gingen in den loop der 14[de] eeuw eendracht en vrijheid verloren en werd de band tusschen Oost- en Middel-Friesland voor goed verbroken.

Oost-Friesland was gedurende de geheele 14[de] eeuw het tooneel van onderlinge twisten der vorsten, van wie *Focko Ukena* en *Ocko ten Broek* de meest bekende zijn, totdat den 10[den] November 1430 een nieuwe „Bond der Vrijheid" gesloten werd, die *Edzard Cirksena* († 1441) tot aanvoerder koos. Van het toenmaals reeds machtige Hamburg kreeg deze de snel opbloeiende stad Emden. Op *Edzard I* volgde zijn broeder *Ulrich* († 1466), die in 1454 door keizer *Frederik III* tot rijksgraaf verheven en erfelijk met het rijksgraafschap Oost-Friesland beleend werd. Na zijn dood breidden zijn weduwe en zijn zoon graaf *Edzard II* hun macht Oostwaarts (Ostringen en Rüstringen) uit. Daarentegen werden de Butjadingers (tusschen de Wezer en Jahde) door de graven van Oldenburg onderworpen. Bij het uitsterven van het Huis *Cirksena* (25 Mei 1744) nam Pruisen Oost-Friesland in bezit, waartoe het heden ten dage nog behoort.

Middel-Friesland vermocht evenmin op den duur zijn zelfstandigheid te handhaven, des te minder daar onderlinge twisten tot verzwakking en vreemde inmenging aanleiding gaven. Wel beproefden reeds vroeg vreemde heeren er hun gezag te vestigen, doch langen tijd met weinig succes. Zoowel de graven van Holland als de bisschoppen van Utrecht maakten n.l. aanspraak op het land, waarbij de eersten zich beriepen op de schenkingen van keizer *Lotharius* in 1138 en 1145, de laatsten op die van *Hendrik IV* in 1077. De strijd tusschen beide pretendenten werd beslist door keizer *Frederik Barbarossa*, die in 1165 een condominium instelde, dat in 1226 nog bestond. Later hebben de Friezen zelf het dubbele juk afgeworpen. Alleen het rijke Stavoren bukte reeds in 1292, waarschijnlijk in het belang van zijn handel, voor Holland, het overige deel des lands werd eerst door graaf *Willem III* tijdelijk weer onderworpen. Bij zijn dood kwamen de Friezen echter weer in verzet en toen zijn zoon en opvolger *Willem IV* een poging deed, om hen opnieuw tot gehoorzaamheid te dwingen, werd hij ten N. van Stavoren verslagen en gedood (1345). Het land bleef dus, evenals voorheen, aan zich zelf overgelaten en de Friesche „terrae" (gouwen) werden bestuurd door den inheemschen adel, die er de waardigheden van „consul", in de landstaal „redjeva", „redger" geheeten, bekleedde en zelfs in de steden, behalve Stavoren, tot diep in de 15[de] eeuw aan het hoofd van het stadsbestuur stond. En bij het uitoefenen van zijn gezag werd door den Frieschen boerenridder, van oudsher gewoon aan bloedige veeten, weinig matiging betoond. Naast den adel trad de geestelijkheid met niet minder aanspraken op. De tallooze rijke kloosters van de Praemonstratenser en Cisterciënser orden, enkele vermogende Dominicaner stichtingen eindelijk de huizen der Duitsche Orde overdekten het land met een aantal monniken, wier oversten, meestal tot den adel behoorend, invloed uitoefenden en zoowel onderling, als met den adel en de steden, telkens overhoop lagen. Ook het verzet hunner steeds talrijker „conversen" en de vele pachters of „meiers" veroorzaakten aan de kloosteroversten voortdurend last, terwijl het gemis der erfelijkheid aan hun gezag veel afbreuk deed. De verwarring nam dan ook in Friesland hand over hand toe. Strijd tusschen de aan elkander grenzende gouwen, onophoudelijke veeten tusschen de hoofdelingen, grietmannen en „consuls", woelingen in de kloosters, twisten tusschen de monniken van verschillende orden, vooral tusschen de Praemonstratensers en Cisterciënsers, somtijds zoo hevig, dat men van kloosteroorlogen zou kunnen spreken, teisterden het land in de 14de en 15de eeuw. In de geschiedenis vat men al die twisten samen als den strijd tusschen Schieringers en Vetkoopers (zie aldaar). Terwijl de oorsprong in hoofdzaak te zoeken is in de oorlogen tusschen de kloosterconversen in Ooster- en Westergoo, breidden zij zich weldra oostwaarts over geheel Friesland uit en werden later vooral door de adellijke geslachten gevoerd, die buitenlandsche vorsten er in mengden, wat de partijschap nog feller deed opvlammen. Stinsen, kloosters en hoeven gingen in vlammen op, de oogst werd vernield, het vee gedood, en inmiddels nu eens deze, dan eens gene streek door watervloeden geteisterd, waaraan het verwaarloozen der dijken gedurende die twisten veel schuld had. Slechts een enkele keer werd de burgeroorlog gestaakt als een vreemde veroveraar het land bedreigde, zooals in 1396, toen de Hollandsche graaf *Albrecht* de eerste onderneming waagde, om het door de nederlaag van *Willem IV* vernietigde Hollandsche gezag over Middel-Friesland te herstellen. Wel werden de Friezen onder *Juw Juwinga* bij Schoterdijk verslagen, doch niet onderworpen. Nauwelijks was de graaf afgetrokken, of de partijtwisten barstten weer los en in een grooten slag op de Menaldumer Mieden (tusschen Marssum en Dronrijp) werden de Vetkoopers door de Schieringers overwonnen. Toen daarop in 1398 *Albrecht* opnieuw in Friesland verscheen, sloten de Vetkoopers zich bij hem aan en behaalde de Hollandsche graaf weer de overwinnig, waarna hij geheel Friesland, uitgezonderd de N. O. hoek, veroverde. Het lijk van *Willem IV* werd uitgeleverd, doch het bezit van Friesland was slechts weinig duurzaam. Groningen, toenmaals de hoofdzetel der Schieringers, besloot aan *Albrecht* het bezit van Friesland te betwisten, en werd daarbij gesteund door den bisschop van Utrecht en de Victaliebroe-

ders, Oost-Friesche zeeroovers, die in 1393 het belegerde Stockholm van levensmiddelen (victalie) voorzagen. *Albrecht* verloor het land weer en behield slechts Stavoren, terwijl drie plaatsen aan de Friesche kust, Harich, Harlingen en Holwerd voor den handel van Holland werden opengesteld. In 1414 viel ook Stavoren in handen der Schieringers, waartegen in 1415 de Vetkoopers Groningen heroverden en het van nu af aan behielden. Sedert droeg de burgeroorlog het karakter van een strijd tusschen het land bewesten de Lauwers (het tegenwoordige Friesland), hoofdzetel der Schieringers, en het land ten O. der Lauwers, hoofdzetel der Vetkoopers. De Schieringers bleven met Holland verbonden en kwamen daardoor met Holland onder de heerschappij der Bourgondische vorsten, ondanks de pogingen van keizer *Sigismund* om er zijn gezag te doen gelden. Het duurde echter tot *Karel den Stoute*, voordat er een poging gedaan werd, om Friesland tot een wezenlijk deel van het groote Bourgondische rijk te maken. Zijn eisch, dat het land een schatting betalen en een „potestas" kiezen zou, om in zijn naam het bewind te voeren, werd van de hand gewezen, en vóór de hertog, gesteund door een deel der Vetkoopers, tot geweld kon overgaan, sneuvelde hij bij Nancy (1477). Thans begonnen de oude, eindelooze twisten van stad tegen stad, stins tegen stins, klooster tegen klooster opnieuw, afgewisseld door twisten tusschen adellijke geslachten of tusschen edelen en steden, edelen en geestelijken. „Alleen een krachtige buitenlandsche heerschappij kon orde scheppen in dezen bajert". Dat zagen vele Friezen in.

Een poging daartoe werd door de stad Groningen gedaan, die sedert het midden der 15de eeuw de „Ommelanden" onder haar gezag had weten te krijgen. Het „kleine Friesland", zooals keizer *Frederik* in 1474 het gebied tusschen Lauwers en Eems noemde, begon zich door zijn onderwerping aan de stad van het overige geheel af te scheiden, en reeds herhaaldelijk had Groningen zich ook in de zaken van Friesland tusschen Lauwers en Flie gemoeid. Het kwam zelfs tot onderhandelingen tusschen keizer *Frederik III*, Friesland's leenheer, en de stad Groningen, waarin aan de laatste tegen een jaarlijksche som het potestaatschap over het Westlauwersche Friesland werd aangeboden. Daar de som den Groningers te hoog was, kwam er niets van, maar na allerlei nieuwe geschillen, verwarde onderhandelingen en intriges, werden de rechten van Groningen in Friesland erkend. Oostergoo was in zijn macht en reeds richtte het den blik op Westergoo, toen zijn plannen verijdeld en zijn eigen onafhankelijkheid bedreigd werden door twee geduchte mededingers, hertog *Albrecht van Saksen*, den beroemden legeroverste van den keizer, en *Edzard*, graaf van Oost-Friesland. Van deze beiden bleek *Albrecht* voor de Friesche vrijheid weldra het gevaarlijkst te zijn. In het voorjaar van 1495 boden de steden Bolsward en Workum benevens eenige Schieringsche hoofden het hem potestaatschap over Friesland aan, indien de keizer er zijn toestemming toe gaf. *Albrecht* ging hierop nog niet in, maar stuurde wel zijn overste *Fox* met een duizendtal woestelingen naar Friesland, waar dezen geducht huis hielden, terwijl de oude veete tusschen Schieringers en Vetkoopers opnieuw met de grootste woede losbarstte en de Groningers niet minder ruw te werk gingen dan de Duitsche benden. Eerst drie jaren later achtte *Albrecht* den tijd gekomen om te handelen, en toen in 1498 Schieringsche edelen benevens de steden Sneek en Franeker hem de heerschappij aanboden, ging hij er op in en werd door keizer *Maximiliaan* als „erfelijk Gubernator ende Potestaet" erkend. Voor 100000 goudguldens zou het land echter teruggekocht kunnen worden. Ook *Philips de Schoone* erkende hem, mits hij afzag van de 250 000 goudguldens, welke *Maximiliaan* hem schuldig was, terwijl *Philips* deze schuld van zijn vader had overgenomen. Spoedig was *Albrecht* heer en meester in Friesland, doch zijn gezag werd voortdurend ondermijnd door de Vetkoopers, gesteund door Groningen en *Philips den Schoone*, die de oude rechten van het Bourgondische Huis op Friesland niet verloren wilde doen gaan en in deze streken geen sterke Saksische macht begeerde. Daarbij regeerde hertog *Hendrik*, de zoon en stadhouder van *Albrecht*, niet met zachte hand. In 1500 was dan ook reeds het geheele land in oproer en werd *Hendrik* in Franeker belegerd. *Albrecht* snelde te hulp uit Duitschland, doch behoefde geen slag te leveren, daar tegen den hooitijd (Juli) het Friesche leger uiteenging en wat nog bij Bomsterzijl stand hield zonder moeite uiteengejaagd werd. Zwaar moest het arme land voor zijn ongehoorzaamheid boeten, maar toch deed de spoedig daarop volgende dood van *Albrecht* een nieuwe beweging ontstaan. Zij leidde echter tot niets en daar *Hendrik* afstand had gedaan, volgde *Albrecht's* tweede zoon *Georg* als heer van Friesland op. Deze was een zeer bekwaam vorst, een goed en krachtig regent, die er naar streefde den toestand des lands te verbeteren. Zijn poging, om ook Groningen door wapengeweld aan zijn gezag te onderwerpen, leidde tot een verbond, maar later tot een veete met graaf *Edzard* van Oud-Friesland, toen deze wist te bewerken, dat Groningen hem als heer huldigde. Toen echter de trouwelooze *Edzard* ook in Friesland begon te stoken, besloot *George* hem den oorlog aan te doen en huurde in Duitschland een 5000 man sterke bende ruwe landsknechten, die als de „Zwarte Hoop" door hun euveldaden berucht werden. Groningen werd thans door *George* geducht in het nauw gebracht, en daar *Edzard* de stad niet genoeg kon beschermen, riep deze de hulp in van *Karel van Gelder*, die in 1514 de heerschappij aanvaardde. Om den oorlog te kunnen voortzetten, moest *George* aan de toch reeds misnoegde Friezen nieuwe zware lasten opleggen. De verbittering steeg zoodanig, dat, toen de Gelderschen in het land verschenen, vele Friezen hun zijde kozen, daarbij hopende op herstel der „oude vrijheid". *George*, geen kans meer ziende zijn gezag te handhaven, verliet plotseling het land, dat thans vreeselijker dan ooit de rampen des oorlogs gevoelde, daar de Zwarte Hoop en de Gelderschen als om strijd roofden, plunderden en moordden, terwijl op de ZW. kust van Friesland de zeerooverij zich welig ontwikkelde onder aanvoerders als de beruchte „Groote Pier" van Kinswerd en zijn neef „Lange Wierd". Onder deze omstandigheden gaf *George* gehoor aan de Bougondische aanbiedingen en stond in 1515 zijn rechten op Friesland voor 100 000 goud-

guldens af aan *Karel* (V). Thans ontbrandde de stijd tusschen dezen en *Karel van Gelder* ook hier, maar op den duur bleek de eerste de machtigste te zijn. Daarbij kwam, dat de Geldersche hertog volstrekt niet van plan was aan het land de vrijheid terug te geven. Friesland snakte naar het einde van den langdurigen burgeroorlog, terwijl watervloeden, zooals in 1516, groote schade aanrichtten; vooral nadat *Karel* in 1519 keizer was geworden, toonden zich vele Friezen geneigd hem als landsheer te erkennen. Meer en meer verloor de Geldersche hertog terrein en den 10den November 1523 werd dan ook op den Landdag te Sneek keizer *Karel* en zijn erfgenamen als, „natuerlicke rechte erflike heer" van Friesland erkend.

Van nu af aan bezat dit gewest denzelfden landsheer als de overige Nederlandsche gewesten en deelde diens geschiedenis, al had het ook na de afzwering van *Philips II* van Spanje (1581) tot 1747 — met of zonder de naburige provincies — een eigen Oranjevorst tot stadhouder. In 1798, bij de vorming der departementen van de Bataafsche Republiek, werd de grootste N.W. helft der provincie bij het departement van de Eems, de kleinere Z.O. helft bij het departement van den IJsel gevoegd. In 1801 werd Friesland binnen zijn oude grenzen, doch met Ameland en Schiermonnikoog, een afzonderlijk departement, waaraan in 1807 Terschelling en Vlieland werden toegevoegd. In 1814 herkreeg de provincie den omvang van 1801 en heeft dezen voortaan behouden.

Frigg, in de Noorsche mythologie de gemalin van *Odin*, heette in Duitschland *Fria*. Zij deelde met haar gemaal de heerschappij over den hemel en de lucht en was ook de godin van het dodenrijk. Nog thans leeft zij in de Duitsche volkssagen voort, als F r u F r i e n enz. in Neder-Duitschland, als F r a u H o l l e enz. in Opper-Duitschland. Van haar heeft de Vrijdag zijn naam ontvangen.

Friis, *Jens Andreas*, een Noorsch taalgeleerde en ethnograaf, werd in 1821 te Sogndal geboren, studeerde te Christiania, reisde door Finland en Finmarken, kreeg in 1851 een leerstoel aan de hoogeschool te Christiania en werd later professor in de de Laplandsche philologie. Hij schreef: „Lappisk grammatik" (1885-1886), „Lappiske Sprogpröver" (1856), „Lappisk Mythologi" (1871) en een Lapsch-Latijnsch woordenboek (1885-1887). Van zijn bellettristische werken noemen wij „En sommer in Finmarken" (1871) en „Tilfjelds i Ferierne" (1876). Hij overleed den 16den Februari 1896 te Christiania.

Frimaire (van het Oud-Fransche *frimer* = vriezen) is in den kalender der eerste Fransche republiek de derde maand, die in de jaren I—III, V—VII van 21 November tot 20 December, in de jaren IV, VIII—XI, XIII, XIV van 22 November tot 21 December en in het jaar XII van 23 November tot 22 December van den Gregoriaanschen kalender duurde.

Frimmel, *Theodor van*, een Oostenrijksch beoefenaar der kunstgeschiedenis, werd den 15den December 1853 geboren te Amstetten en studeerde te Weenen. Nadat hij in 1879 in de medicijnen gepromoveerd was en eenige studiereizen gedaan had, werd hij werkzaam gesteld aan het Oostenrijksch museum voor kunst en industrie, later aan de Hofmusea, doch nam in 1892 zijn ontslag. Sedert 1890 geeft hij privaat-cursussen over schilderkunst en de geschiedenis daarvan. Als schrijver over muziek heeft hij zich voor de betere kennis van *Beethoven* zeer verdienstelijk gemaakt. Hiertoe behooren „Beethoven und Goethe" (1883), „Neue Beethovenbildnisse" (1888) en de biographie „L. von Beethoven" (2de druk, 1902). In zijn kritische werken heeft hij zich als een uitstekend schilderijenkenner doen kennen. Wij noemen: „Kleine Galeriestudiën" (dl. 1—5, 1891—1897), „Galeriestudien, Geschichte der Wiener Gemäldesammlungen" (6 dln., 1898—1901), „Verzeichnis der Gemälde im gräflich Schönborn-Wiesentheidschen Besitz" (1894), „Handbuch der Gemäldekunde" (1894), „Vom Sehen in der Kunstwissenschaft" (1897), „Zur Methodik und Psychologie des Gemäldebestimmens" (1897), „Zur Erkenntnistheorie" (1899), „Die modernsten bildenden Künste und die Kunstphilosophie" (1900) en „Modernste Kunst" (1903). Sedert 1904 geeft hij de „Blätter für Gemäldekunde" uit.

Frimont, *Johann Philipp*, graaf *van*, vorst *van Antrodocco*, een Oostenrijksch generaal, werd geboren den 3den Januari 1759 te Finstingen in Lotharingen, nam in 1776 dienst als huzaar, woonde verschillende oorlogen bij, klom in 1800 op tot den rang van generaal-majoor en in 1809 tot dien van luitenant-veldmaarschalk bij het Oostenrijksche leger. In 1812 voerde hij het opperbevel over de reserve-cavalerie van het Oostenrijksche hulpkorps en werd in 1813 generaal der cavalerie. Inzonderheid onderscheidde hij zich in 1814 in Frankrijk en werd daarna benoemd tot gouverneur van Mainz. In 1815 voerde hij den oorlog tegen *Murat* met zoo veel beleid, dat *Bianchi*, die het opperbevel van hem overnam, dien in zes weken kon eindigen. *Frimont* organiseerde intusschen het leger, dat bestemd was, om in het zuiden van Frankrijk te vallen en hij deed het daarheen rukken over den Simplon en door Savoye. Nadat hij op het Alpenleger van *Suchet* onderscheiden overwinningen behaald had, bezette hij den 11den Juli Lyon. Na den vrede van Parijs behoorde zijn korps tot het leger, dat Frankrijk bleef bezetten, en hij bleef aldaar tot 1818, toen hij tot generaal en chef der Venetiaansche gewesten benoemd werd. In 1821 was hij opperbevelhebber van het leger, dat ten gevolge van de besluiten van het Congres te Laibach naar Napels trok, om er het koninklijk gezag te herstellen. Hij deed zijn troepen den 6den en 7den Februari den Po overtrekken en trok den 24sten in zegepraal Napels binnen, waar koning *Ferdinand* hem tot prins *van Antrodocco* verhief en met een som van 220000 ducaten begiftigde. In 1825 werd hij belast met het commando in Lombardije en in 1831 door den keizer in den gravenstand opgenomen, nadat hij de volksbewegingen te Modena, Ferrara en Parma en het oproer op pauselijk gebied onderdrukt had. Hij werd in dat jaar tot voorzitter van den Hofkrijgsraad benoemd. Hij overleed te Weenen den 26sten December 1831.

Frind, *Anton*, een Boheemsch beoefenaar der kerkgeschiedenis, werd geboren te Hainspach in Bohemen den 9den October 1823, studeerde te Praag en te Leitmeritz, ontving in 1847 de priesterwijding, was tot 1851 kapelaan te Warnsdorf, tot 1853 katechiseermeester van het gymnasium te

Leitmeritz en tot 1860 directeur van het gymnasium te Eger. In 1869 werd hij metropolitaan en lid van het domkapittel te Praag en in 1897 bisschop van Leitmeritz. Van zijn geschriften vermelden wij: „Der geschichtliche heilige Johannes von Nepomuk" (2de druk, 1871), „Kirchengeschichte Böhmens" (dl. 1—4, 1862—1878), „Lehrbuch der katholischen Apologetik" (3de druk, 1876) en „Geschichte der Bischöfe und Erzbischöfe von Prag" (1873). Hij overleed den 28sten October 1881.

Fris, *Kristian Emil Krag-Juel-Vind-*, graaf tot Friisenborg, een Deensch staatsman, geboren den 8sten December 1817, was in 1850 een der stichters van de „Vereeniging van Grondbezitters" en behoorde in den Rijksraad, waar hij in 1858 zitting nam, tot de voorstanders van een vereenigd Skandinavisch rijk. In 1865 was hij ijverig werkzaam voor de vorming van de Octobervereeniging, die een gezamenlijk optreden der grondbezitters en der landbouwers tegen de nationaalliberalen beoogde. Van 5 November 1865 tot 28 Mei 1870 was hij voorzitter van den Ministerraad en belast met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. Gedurende zijn bewind werd in Denemarken de grondwet herzien (1866) en de nieuwe wet op den weerplicht afgekondigd. Tot 1880, toen hij ophield lid te zijn van het Landsting, was hij de erkende leider van de partij der grondbezitters.

Frisches Haff, een strandmeer in de Pruisische provincies Oost- en West-Pruisen, is omstreeks 90 km. lang, 2—25 km. breed en 860 v. km. groot en strekt zich uit van de plaatsen Jungfer en Bodenwinkel tot Fischhausen en Koningsbergen. Het heeft een gemiddelde diepte van 3—5 m. en wordt van de Oostzee door de Frische Nehrung, een 70 km. lange en 2 km. breede duinenreeks gescheiden; slechts het Pillauer Diep staat met de zee in verbinding. In het Frische Haff wateren de Nogat, Weichsel, Elbing, Passarge, Frisching en Pregel uit.

Frischhaard. Zie *Frisschen.*

Frischlin, *Nicodemus*, een letterkundige en Latijnsch dichter, geboren den 22sten September 1547 te Balingen in Württemberg, werd reeds op 21-jarigen leeftijd leeraar aan het stift te Tübingen. Nadat hij in 1575 op den Rijksdag te Regensburg zijn tooneelspel „Rebecca" voorgelezen had, werd hij als dichter door *Maximiliaan II* gekroond en later tot paltsgraaf verheven. Door de afgunst der geleerden en door den haat van den adel, dien hij door zijn redevoering „Das Lob des Landlebens" in het harnas gejaagd had, vervolgd en verdrukt, aanvaardde hij in 1582 de betrekking van rector aan de school te Laibach, maar keerde na verloop van 2 jaar naar Tübingen terug, welke stad hij echter in 1587 wederom verliet. Daarna leefde hij 2 jaar in de Rijnstreek en in Saksen, waar hij zich bezighield met letterkundigen arbeid en met het beantwoorden der strijdschriften van *Crusius.* Nadat hij in 1588 korten tijd rector geweest was van de Martinusschool te Brunswijk, begaf hij zich naar Marburg, en toen hij van hier verbannen werd, ging hij weder naar de Rijnstreek. Toen de Würtembergsche regeering weigerde hem de nalatenschap zijner vrouw toe te kennen en hij zich daarom tot den keizer wendde, werd hij als een paskwillenschrijver in hechtenis genomen en naar de vesting Hohenurach gebracht. Hier vervaardigde hij van zijn linnengoed een touw, om uit den kerker te ontsnappen. Door het licht der maan misleid, koos hij echter de gevaarlijkste plek; het touw brak, en *Frischlin* stortte verpletterd langs de rotswanden naar beneden. (29 op 30 November 1590). Hoewel zijn geschriften in het algemeen de kenmerken dragen van overhaasting, geven zijn „Elegien" en zijn „Hebraïs", de geschiedenis der Israëlietische koningen behelzend. hem een plaats onder de beste nieuw-Latijnsche dichters, terwijl zijn 7 tooneelspelen veel geestigs bevatten. Ook heeft hij veel geleverd ten behoeve der Latijnsche spraakkunst.

Friseeren noemt men een handelwijze der kappers, om het haar te doen krullen. Hiertoe wordt een haarlok om een smal samengevouwen strook papier gewonden, met een papier omwoeld en daarna met een heet gemaakte friseertang geknepen.

Friseermolen is een werktuig, waarmede men het niet met den draad neergestreken haar van een friesachtige (= lakenachtige, dikke, wollen) stof, ratijn, tot kleine bosjes of knotjes ineendraait.

Friso, volgens de sage de stamvader of liever de eerste prins der Friezen, is een fabelachtig persoon. De kronieken melden van hem, dat hij de zoon was van een Indischen koning, bij het leger van *Alexander den Groote* diende, met zijn broeders *Saxo* en *Bruno* door den dwingeland *Agrammes* uit zijn vaderland verdreven werd, in Egypte en Thracië rondzwierf, met *Hilla*, de dochter van den Thracischen koning *Agathokles*, in het huwelijk trad en eindelijk met een vloot naar het Noorden stevende, waar hij in 313 v. Chr. aan den oever van het Flie aan land stapte, hier een stad stichtte, die ter eere van den afgod *Stavo* met den naam van Stavoren bestempeld werd, zijn onderdanen Friezen noemde en na een regeering van 68 jaar overleed. Hij is de hoofdpersoon van het heldendicht: „Gevallen van Friso, koning der Gangariden en Phrasiaten" (1741) van *Willem van Haren.*

Frisschen, in het Duitsch *frischen*, noemt men het onttrekken van koolstof aan gietijzer, doordien dit laatste wordt geoxydeerd, zoodat het gietijzer in smeedijzer veranderd wordt. Het geschiedt in den frischhaard door middel van houtskolen. In dien met gloeiende kolen gevulden haard worden de gietijzeren staven gelegd en met kolen overdekt. De smelting geschiedt door het aanwenden van blaastoestellen. De luchtstroom oxydeert daarbij een gedeelte van het ijzer, en de koolstof wordt er in den vorm van koolzuur aan onttrokken.

De *frischhaard* is een open haard, geschikt voor het opnemen der houtskolen, wier verbranding door blaastoestellen bevorderd wordt. Zie verder *IJzer.*

Frith, *William Powell*, een Engelsch schilder, werd den 9den Januari 1819 te Studley geboren, studeerde te Londen en ontwikkelde zich spoedig tot een uitstekend genreschilder. Eerst ontleende hij zijn motieven aan dichters, later aan het werkelijke leven. Daar hij het specifiek nationale karakter zoowel van het Engelsche volk als van de hoogere kringen juist en met humor wist weer te geven, was hij weldra zeer populair. Van zijn doeken noemen wij: „De Derbay-dag", „Het strand bij Ramsgate", „Lord Toppington, zijn avonturen vertellend", „De arrestatie op het station",

„Het huwelijk van den prins van Wales", „De weg tot ondergang", „Swift en Vannessa", „Een kunsttentoonstelling", „Cromwell bij het lijk van Karel I" en „John Knox te Holyrood". Hij schreef „My autobiography and reminiscenses" (2 dln., 1887), „Further reminiscenses" (1888) en „John Leech, his life and work" (2 dln., 1891).

Frithjofssaga (*Fridthhiofssaga*) is de naam van het verhaal der lotgevallen van den Noorschen held *Frithiof den Stoute*. Zij zijn in het IJslandsch gedicht, vermoedelijk in de 14de eeuw, en bevatten vooral de geschiedenis van *Frithiof* en de schoone *Ingebiörg*, een dochter van *Beli*, koning van Sygnafylki. Velerlei gebeurtenissen worden daarin medegedeeld omtrent den held, die wegens door hem veroorzaakte brandstichting van het Baldurhof vogelvrij verklaard werd. Hij vindt echter een wijkplaats bij koning *Hring*, wiens heerschappij hem na den dood van dezen ten deel valt, treedt in het huwelijk met *Ingebiörg* en behaalt de overwinning op haar broeders, wier grondgebied hij zich toeëigent, terwijl hij vervolgens ook Hördaland onderwerpt. Deze sage is met anderen bij herhaling uitgegeven en wereldberoemd geworden door de prachtige Zweedsche bewerking van *Tegnèr*. Die bewerking is in het Nederlandsch overgebracht door *J. J. L. ten Kate*.

Fritigern, stamvorst der West-Goten uit het geslacht der Balten, ging tot het Christendom over en onderwierp zich aan koning *Hermannrich*. Na den inval der Hunnen (376) trok hij echter met het grootste deel der West-Goten over de Donau op Romeinsch gebied, waar stadhouder *Lupicinus* hen gebrek deed lijden. Toen de Romeinen echter op een gastmaal *Fritigern* trachtten te vermoorden, stonden de West-Goten op en versloegen de Romeinen bij Adrianopel (9 Augustus 370); keizer *Valens* verloor in dezen slag het leven. *Fritigern* overleed omstreeks 380, waarop de West-Goten onder *Athanarich* met keizer *Theodosius* vrede sloten.

Fritillaria *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Liliaceeën*. De naam is ontleend van het Latijnsche woord *fritillus* (dobbelkroes), omdat de bloemdekbladeren van sommige soorten als een dambord geteekend zijn. Deze bladeren hebben een ronde, schotelvormige honiggroef aan den voet. Het geslacht onderscheidt zich verder door platte zaden, in een 3-hokkige, veelzadige doosvrucht besloten. Het omvat bolgewassen met een schubbigen bol, waaruit de onvertakte, met bladeren versierde stengel met kortgesteelde, hangende bloemen oprijst. De meestbekende soort is de *keizerskroon* (*F. imperialis L.*), afkomstig uit Perzië, met roode of gele, aan den top des stengels overhangende, tot een scherm vereenigde en door een bladkuif gekroonde bloemen; zij is in onze tuinen algemeen. In onze vochtige weilanden groeit nog een andere soort, namelijk de *kievietsbloem* (*F. Meleagris L.*) met afwisselende, lijnvormig gegroefde bladeren, een éénbloemigen stengel en een knikkende, meestal paarsgekleurde bloem. Men kent keizerskronen met enkele roode, enkele gele, met dubbel gele bloemen en met goud gerande bladeren. *Fritillaria aurea* is een waar tuinjuweeltje.

Fritsch, (*Fric*), *Anton*, een Oostenrijksch zoöloog en palaeontoloog, werd den 30sten Juli 1832 te Praag geboren, studeerde in de theologie, later in de medicijnen, vestigde zich als privaatdocent, werd hoogleeraar aan de Boheemsche hoogeschool te Praag en directeur der zoölogische en palaeontologische afdeeling van het museum van het koninkrijk Bohemen. Hij schreef: „Naturgeschichte der Vögel Europas" (1853—1871), „Kephalopoden der böhmischen Kreideformation" (1872), „Geologische Bilder aus der Vorzeit Böhmens" (1873), „Die Reptilien und Fische der böhmischen Kreideformation" (1878), „Fauna der Gaskohle und der Kalksteine der Permformation Böhmens" (dl. 1—3, 1879—1893), „Die Fluszfischerei in Böhmen" (1871), „Die künstliche Fischzucht in Böhmen" (1874) en „Der Elbelachs" (1894). Ook gaf hij een „Fischereikarte des Königreichs Böhmen" (1888) uit.

Fritsch, *Gustav Theodor*, een Duitsch ontleedkundige en reiziger, werd geboren te Cottbus den 5den Maart 1838, bezocht tot 1857 het gymnasium te Breslau en studeerde te Berlijn, Breslau en Heidelberg in de natuur- en geneeskunde. In 1863 deed hij een reis in Zuid-Afrika waar hij tot in het voorjaar van 1866 langs verschillende wegen de Kaapkolonie, Oranje-Vrijstaat, Natal en het land der Beetsjoeanen bezocht. Hij kon aldaar geen nieuwe ontdekkingen doen, maar verbeterde toch de kaarten, bepaaldelijk in het land der Beetsjoeanen tusschen 23 en 26° Z. Br. en leverde belangrijke mededeelingen omtrent het klimaat van Zuid-Afrika. Nog merkwaardiger waren zijn mensch- en dierkundige nasporingen, toegelicht door talrijke photografieën, opmetingen enz., alsmede zijn berichten omtrent de taal, zeden, gebruiken en geschiedenis der Hottentotten en Boschjesmannen. In een tijdschrift verscheen zijn opstel „Das Insektenleben Südafrika's" (1867). Na zijn terugkeer nam hij deel aan den oorlog tegen Oostenrijk, werd vervolgens assistent aan het anatomisch instituut te Berlijn, schreef „Drei Jahre in Südafrika" (1868), kwam aan het hoofd der Pruisische expeditie naar Aden tot het waarnemen der totale zonsverduistering en deed met anderen een photografisch-archaeologische reis in Opper-Egypte. Ook in de Fransch-Duitschen Oorlog greep hij wederom naar de wapens. Verder vertrok hij in 1874 naar Isfahan als directeur van de Duitsche expeditie tot het waarnemen van den doorgang van Venus en werd in datzelfde jaar hoogleeraar aan de universiteit te Berlijn. In 1881—1882 bereisde hij Egypte en de Middellandsche Zeelanden tot onderzoek en bestudeering der electrische visschen. Behalve de reeds genoemde werken schreef hij: „Die elektrische Erregbarkeit des Groszhhirns" (1870), „Die Eingeborenen Südafrikas" (1873), „Ueber das stereoskopische Sehen im Mikroskop" (1873), „Untersuchungen über den feinern Bau des Fischgehirns" (1878), „Die electrischen Fische" (dl. 1 en 2, 1886—1890), „Unsere Körperform" (1893), „Die Gestalt des Menschen, für Künstler und Anthropologen" (1899), „Beiträge zur Dreifarbenphotographie" (1903) en „Aegyptische Volkstypen" (1904).

Fritsch, *Karl*, een Duitsch geoloog en reiziger, werd geboren te Weimar den 11den November

1838, bezocht de boschbouw academie te Eisenach, studeerde te Göttingen in de geologie en volbracht in 1862—1863 een wetenschappelijke reis naar Madeira en de Canarische Eilanden, waarover hij bericht gaf in de „Mitteilungen" van *Petermann*. Na zijn terugkeer vestigde hij zich als privaatdocent te Zürich, ondernam een tocht naar den Griekschen Archipel, bepaaldelijk naar Santorino, gaf ook hiervan verslag in tijdschriften en werd te Frankfort aan den Main eerst docent bij een natuurkundig genootschap en vervolgens directeur van het museum voor natuurlijke historie. Met *J. J. Rein* vertrok hij in April 1872 naar Marrokko, om het Atlasgebergte te bezoeken. In afwachting van het keizerlijk verlof bleven zij gedurende vier weken op Gran Canaria, waarna zij van 16 tot 18 Mei eerst tochten deden door de omstreken van Mogador, om daarna langs den door *Hooker* (1871) aangewezen weg over Marokko naar het westelijk gedeelte van den Atlas te trekken. Zij slaagden er slechts eenmaal in, die bergketen tot de pashoogte te beklimmen, namelijk in den pas Tisi Tacherat (3400 m. hoog). Hij leverde onderscheiden opmetingen en hoogtebepalingen, bracht verbetering in de kaart van het gewest tusschen den loop der Tensift, den Atlaskam en de woestijn, deelde tal van geologische bijzonderheden mede en betwistte de juistheid der bewering van *Hooker*, dat in den Atlas sporen van gletschers aanwezig zouden zijn. In 1873 werd hij hoogleeraar in de geologie te Halle en deed in 1879 een geologische reis door Bosnië. Behalve verspreide opstellen schreef hij nog: „Das St. Gotthardgebiet" (1873), „Tenerife, geologisch-topographisch dargestellt" (1867, met *Hartung* en *Reisz*), „Geologische Beschreibung der Insel Tenerife" (1868, met *Reisz*) en „Allgemeine Geologie" (1888). Hij overleed te Goddula bij Dürrenberg den 9den Januari 1906.

Fritzen, *Alois*, een Duitsch staatsman, werd den 19den Februari 1840 te Kleef geboren, studeerde te Bonn en Heidelberg, werd in 1866 assessor en nam aan den veldtocht tegen Oostenrijk deel. Van 1868—1875 was hij eerste „Beigeordneter" van Düsseldorf, daarop tot 1889 landraad in de Rijnprovincie. In 1881 tot lid van den Rijksdag gekozen, werd hij in 1889 lid van het Pruisische Huis van Afgevaardigden, waar hij sedert 1900 voorzitter van de Centrumpartij is terwijl hij in den Rijksdag een der leiders is voornamelijk op het gebied der staathuishouding. Hij schreef „Ueber die Kirchenbaulast im Bergischen mit besonderer Rücksicht auf die Kirchtürme" (1870) en een metrische vertaling van *Horatius*' oden.

Fritzlar, een stad in de Pruisische provincie Kassel, ligt aan de Eder, die hier een lang eiland vormt, aan de spoorlijn Wabern—Wildungen en telt (1900) 3226 inwoners. Men heeft er de St. Pieterskerk met twee torens, waarvan een den 7den December 1868 instortte en 22 menschen doodde (1873 gerestaureerd), een voormalig Franciscanenklooster, een gymnasium een pensionaat van de Ursulienen (1887 heropend), een handwerkschool, landbouw, pottenbakkerijen, looierijen en 8 jaarmarkten. Fritzlar is een zeer oude plaats en de wieg van het Christendom in Hessen. *Bonifacius*, die in 724 in de nabijheid den aan *Donar* gewijden eik velde, stichtte ten Z. van Fritzlar in 741 op den Bürberg het bisdom Buraburg en in „Frideslar" zelf de St. Pieterskerk, een klooster en kloosterschool. In 786 werd het bisdom naar Fritzlar verlegd en met het klooster vereenigd, maar reeds onder den tweeden bisschop werd het weer van het klooster gescheiden en met Mainz vereenigd. Fritzlar was de residentie der hertogen van Franken. In 919 werd *Hendrik I* door de Franken en Saksen tot koning gekozen; in 1078 veroverde *Rudolph van Zwaben* de stad, die in 1232 door *Konrad van Thüringen* en *Frederik van Treffurt* werd verbrand. Zoowel in den Dertig- als in den Zevenjarigen Oorlog werd bij Fritzlar menigmaal een slag geleverd. Het vormde vroeger een vorstendom, dat tot 1802 tot het aartsbisdom Mainz behoorde, toen aan Hessen, in 1807 aan Westfalen, in 1814 weer aan Hessen, in 1866 aan Pruisen kwam.

Fritzsche, *Christian Friedrich*, een Duitsch godgeleerde, geboren den 17den Augustus 1776 te Naundorf bij Zeitz, werd opgenomen in het weeshuis te Halle en wijdde zich vervolgens te Leipzig aan de studie der godgeleerdheid, ontving in 1799 de benoeming tot predikant te Steinbach bij Borna in Saksen en in 1809, op aanbeveling van *Reinhard*, die tot superintendent te Dobrilugk. In 1827 werd hij buitengewoon en in 1830 gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid te Halle. Hij overleed te Zürich den 19den October 1850. Aanvankelijk behoorde hij tot de supranaturalisten, maar naderde langzamerhand tot de rationalisten. Van hem en 2 zijner zonen verschenen: „Fritzschiorum opuscula academica" (1838), gevolgd door „Nova opuscula academica" (1864).

Fritzsche, *Karl Friedrich August*, oudste zoon van den voorgaande, werd geboren den 16den December 1801 te Steinbach bij Borna, bezocht de universiteit te Leipzig, werd er eerst privaatdocent en later buitengewoon hoogleeraar, vervolgens gewoon hoogleeraar te Rostock en daarna te Gieszen, waar hij den 6den December 1846 overleed. Hij heeft zich met betrekking tot de exegese van het Nieuwe Testament zeer verdienstelijk gemaakt, waarbij zijn grondige en uitgebreide kennis der klassieke Oudheid hem zeer te stade kwam. Zijn belangrijkst geschrift is „Kommentar über den Römerbrief" (3 dln. 1836—1843). Verder leverde hij commentaria op de Evangeliën van *Matthaeus* en van *Marcus*. Hij behoorde tot de partij der rationalisten.

Fritzsche, *Franz Volkmar*, een Duitsch letterkundige en een broeder van den voorgaande, werd geboren te Steinbach den 26sten Januari 1806, studeerde te Leipzig, was er eenigen tijd als leeraar werkzaam aan de Thomasschool en werd in 1828 hoogleeraar te Rostock, waar hij den 17den Maart 1887 overleed. Hij leverde een uitgave der geschriften van *Lucianus* met daarbij behoorende „Commentationes", alsmede een van *Aristophanes*. Verder heeft hij een aantal belangrijke verhandelingen geschreven over de Grieksche treurspel- en de Latijnsche blijspeldichters.

Fritzsche, *Otto Fridolin*, een godgeleerde en broeder van den voorgaande, werd geboren te Dobrilugk den 23sten September 1812, studeerde te Halle, vestigde er zich in 1836 als privaatdocent en werd in 1837 buitengewoon, in 1842

gewoon hoogleeraar te Zürich en in 1844 opperbibliothecaris der kantonale bibliotheek aldaar. Hij schreef: „De Theodori Mopsuesteni vita et scriptis" (1836), „Glarean, sein Leben nnd seine Schriften" (1890), bewerkte een gedeelte van het „Kurzgefasztes exeget. Handbuch zu den Apokryphen des Alten Testaments" (1851—1860) en leverde uitgaven van de „Confessio helvetica posterior" (1839), van de werken van *Lactantius* (2 dln., 1842—1844), van de exegetische fragmenten van *Theodorus van Mopsuestia* (1847), van de Grieksche vertaling van het boek Esther (1848) en van het boek der Richteren (1867), van het geschrift van *Anselmus* „Cur deus homo" (1868) en van de „Libri apocryphi Veteris Testamenti" (1871). Hij overleed den 10den Maart 1896.

Fritzsche, *Adolf Theodor Hermann*, een neef van den voorgaande, werd geboren te Groitzsch in Saksen den 31sten Juni 1818 en onderscheidde zich op het gebied der letterkunde. Hij studeerde te Leipzig en werd er in 1850 buitengewoon hoogleeraar, nadat hij reeds sedert 1844 te Gieszen in die betrekking was werkzaam geweest. Uitstekend zijn zijn uitgaven van sommige gedeelten der werken van *Aristoteles* en *Theokritos*. Van zijn overige geschriften noemen wij: „De poetis Graecorum bucolicis" (1844), „Zu Theokrit und Virgil" (1860). Horaz und sein Einflusz auf die Lyrik der Deutschen" (1863). Hij overleed te Leipzig den 9den Februari 1878.

Frizzoni, *Gustav*, een Italiaansch schrijver over kunst, werd den 4den Augustus 1840 te Bergamo geboren, studeerde te Pisa, wijdde zich weldra aan de studie der kunst en sloot zich daarbij aan aan senator *Morelli*, tot wiens beste leerlingen hij behoorde. Op herhaalde reizen door Duitschland, Frankrijk en Engeland vermeerderde hij zijn kennis, zoodat hij tot lid der *Giunta centrale de Belle Arti* benoemd werd. Hij schreef behalve tijdschriftartikelen „Notizia d'opere di disegno" (2de druk, 1884), „Arte italiana del rinascimento" (1891), „La galleria Morelli in Bergamo" (1892).

Fr. Müll. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *Fritz Müller*.

Frö. Zie *Freir*.

Fröbel, *Friedrich*, een Duitsch opvoedkundige, werd geboren den 21sten April 1782 te Oberweiszbach in Scharzburg-Rudolstadt, wijdde zich te Jena aan de wiskunde en natuurwetenschappen, ging in 1804 als secretaris van een landedelman naar Mecklenburg en werd in 1805 als leeraar geplaatst aan een school te Frankfort aan en Main. Hier legde hij zich toe op de opvoedkunde, volgde vooral het voetspoor van *Pestalozzi* en bezocht tot zijn verdere ontwikkeling de hoogescholen te Göttingen en te Berlijn. Gedurende den vrijheidsoorlog diende hij bij het korps van *Lützow*, werd vervolgens benoemd tot inspecteur van het mineralogisch museum te Berlijn en stichtte in 1816 te Griesheim bij Stadt-Ilm een school, die hij het volgende jaar naar Keilhau bij Rudolstadt verplaatste, waar zij door de hulp van uitstekende onderwijzers een hooge mate van bloei bereikte. Zijn paedagogisch stelsel behandelde *Fröbel* in het geschrift „Die Menschenerziehung" (1826), waarin hij vooral op een harmonische ontwikkeling van alle vermogens en gaven in den mensch aandringt. Het gelukte hem echter niet zijn denkbeelden helder en duidelijk uiteen te zetten, zoodat zijn werk tot misverstand en tot tegenschriften aanleiding gaf. Intusschen verwierf hij onbetwiste verdiensten met betrekking tot de vorming van jeugdige kinderen door een stelselmatige inrichting van het kinderspel. Ook is hij de stichter der „Kindertuinen"; de eerste werd te Blankenburg aangelegd. Nadat hij later eenigen tijd in Zwitserland had doorgebracht, waar hij te Burgdorf en Willisau inrichtingen van onderwijs naar zijn methode had gesticht, keerde hij naar Duitschland terug en vestigde bepaaldelijk zijn aandacht op de vorming van jonge kinderen. Hij was juist voornemens om te Marienthal bij Liebenstein een inrichting tot opleiding van onderwijzeressen voor bewaarscholen te stichten, toen hij den 21sten Juni 1852 overleed. Zijn werkje: „Kommt, laszt uns unsern Kindern leben" (1844) werd met veel bijval ontvangen. In de laatste jaren hebben zijn denkbeelden meer en meer op bewaarscholen ook in ons land ingang gevonden.

Fröbel, *Julius*, een Duitsch publicist en neef van den voorgaande, werd geboren te Griesheim bij Stadt-Ilm den 16den Juli 1805, bezocht het gymnasium te Rudolstadt en begaf zich in 1825 naar München en in 1828 naar Weimar, waar hij zich wijdde aan de letterkunde. Verder bezocht hij, ter voltooiing zijner studiën, Jena en Berlijn en ging in 1833 naar Zürich, waar hij eerst als hoogleeraar in de delfstofkunde aan de industrieschool en daarna aan de academie werkzaam was. In die betrekking schreef hij „Grundzüge eines Systems der Krystallographie" (2de druk, 1847). In 1839 mengde hij zich in den strijd der staatkundige partijen en bevond zich in de gelederen der radicale oppositie, legde in 1844 zijn hoogleeraarsambt neder, om zich aan het „Literarisches Komptoir" te Zürich en Winthertür te verbinden, en ging in 1846 naar Dresden, waar hij tot aan de Februari-omwenteling zijn verblijf hield. Toen verwierf hij grooten invloed bij de democratische vereenigingen en was voorzitter van een congres van deze te Frankfort. De vorstendommen Reusz vaardigden hem af naar de Nationale Vergadering, waar hij tot de club van den Donnersberg behoorde. Vanhier werd hij met *Robert Blum* (zie aldaar) naar Weenen gezonden, waar hij in hechtenis genomen en door den krijgsraad ter dood veroordeeld, maar door vorst *Windischgrätz* uit Oostenrijk verbannen werd. Na zijn terugkeer te Frankfort gaf hij in de Nationale Vergadering van de tribune verslag van zijn wedervaren in Weenen en zond „Briefe über die Wiener Oktoberevolution" (1849) in het licht. Na de ontbinding der Nationale Vergadering keerde hij terug naar Zwitserland en vluchtte in 1849 naar Noord-Amerika, waar hij aanvankelijk te New York industrieële ondernemingen op touw zette. Van 1850—1857 doorreisde hij een groot gedeelte der Nieuwe Wereld en vertoefde geruimen tijd in Nicaragua, Mexico, Californië en Honduras. Nadat hij in 1856 te New-York gehuwd was met gravin *Caroline van Armansperg*, keerde hij in 1857 naar Europa terug en vestigde zich in 1862 te Weenen, waar hij in „Botschafter" en in het geschrift „Oesterreich und der Freihandel" (1865) op hervorming der handels-

staatkunde in vrijzinnigen geest aandrong. Zijn denkbeelden, vroeger in zijn werk „System der socialen Politik" (3 dln., 1847) geopperd, werkte hij uit in het boek „Theorie der Politik" (2 dln., 1861—1864), terwijl hij verder het merkwaardig geschrift: „Aus Amerika, Erfahrungen, Reisen und Studien" (2 dln., 1857—1858) in het licht gaf. In 1866 vatte hij het voornemen op naar Amerika terug te keeren, doch prins *Hohenlohe* haalde hem over zich te München aan de dagbladpers te wijden. Hier redigeerde hij de „Süddeutsche Presse", die echter het volgende jaar zijn eigendom werd en de nationale politiek van Pruisen in bescherming nam. In 1873 werd hij consul te Smyrna, in 1876 te Algiers. Zijn talrijke „Kleine politische Schriften" zijn in 1866 in 2 deelen verschenen; in 1870 schreef hij „Die Wirtschaft des Menschengeschlechts auf dem Standpunkte der Einheit idealer und realer Interessen", in 1881 „Die realistische Weltansicht und die utilitarische Civilisation" en in 1890—1891 „Ein Lebenslauf." Hij overleed den 6den November 1893 te Zürich.

Fröbelonderwijs. Zie *Bewaarscholen.*

Froben, *Johann* of *Frobenius*, een geleerde boekdrukker, werd geboren omstreeks 1460 te Hammelburg in Franken, bezocht de universiteit te Bazel, was daarna werkzaam als corrector bij *Johann Amerbach* en *Hans Petri* en stichtte in 1481 een eigen drukkerij, van welke een Latijnsche Bijbel het eerste voortbrengsel was. Hij behoorde tot de eersten, die gebruik maakten van de Latijnsche letter. Zijn Grieksch type is niet fraai en zijn Latijnsch rond en duidelijk zonder sierlijk te wezen. Zijn titelbladen zijn gewoonlijk overladen, de randversieringen naar teekeningen van *Holbein* vervaardigd. Zijn merk is twee gekroonde slangen, om een staf gekronkeld en met een vogel in den bek. Zijn uitgaven zijn bijzonder correct en bestaan hoofdzakelijk uit werken van godgeleerden en kerkvaders, verder uit die van klassieke schrijvers. Hij was een vriend van *Erasmus*, die geruimen tijd bij hem vertoefde en al zijn werken bij hem liet drukken. Hij overleed in 1527. Zijn zaak werd door zijn zonen en kleinzonen voortgezet.

Frobisher, *Martin*, een Engelsch ontdekkingsreiziger, werd omstreeks 1535 geboren te Doncaster in het graafschap York, vatte het plan op een noordwestelijke doorvaart te zoeken en bracht het onder bescherming van *Dudley*, graaf *von Warwick*, zoo ver, dat hij den 8sten Juli 1576 met 2 schepen van Deptford uitzeilde. Den 11den Juli zag hij land onder 61° N.Br., doch het ijs verhinderde een landing. Daarna stevende hij zuidwestwaarts en meende den 28sten de kust van Labrador te zien. Den 31sten zag hij wederom land en den 11den Augustus bevond hij zich in een zee-engte, die naar hem de *Frobisherstraat* genoemd werd, en keerde den 2den October te Harwich terug. Een steen, van het laatst ontdekte land medegebracht en als goudbevattend beschouwd, was oorzaak, dat koningin *Elizabeth* hem nogmaals daarheen zond met den last er een fort te bouwen en een bezetting achter te laten. Hierop ging hij den 26sten Mei 1577 en later, n.l. den 31sten Mei 1578, nogmaals met 3 schepen onder zeil, door 12 andere gevolgd. Den 20sten Juni ontdekte hij land, hetwelk hij voor zijn koningin in bezit nam en met den naam van West-Engeland bestempelde. Men kon echter wegens het ijs de zee-engte niet binnen varen; sommige schepen verongelukten, anderen leden schade, en het seizoen was te ver gevorderd, om een kolonie te stichten. *Frobisher* moest zich dus vergenoegen met een lading van 500 ton gewaand gouderts en hiermede naar Engeland terugkeeren. Daar het echter bleek, dat die steen geen waarde had, staakte men de verdere ondernemingen, en het is thans niet eens zeker, waar ter plaatse *Frobisher* aan wal geweest is. In 1585 diende hij onder *Drake* en werd wegens zijn dapper gedrag bij het vernietigen der Armada tot ridder geslagen. Toen hij later met 10 schepen werd uitgezonden, om *Hendrik IV*, koning van Frankrijk, bij te staan, kreeg hij op de kust van Bretagne een wonde, waaraan hij den 7den November 1594 te Plymouth overleed.

Fröding, *Gustaf*, een Zweedsch dichter, werd in 1860 te Wermland geboren, studeerde te Upsala en was van 1887—1896 redactiesecretaris van de „Karlstadstidning". Zijn eerste gedichten „Guitarr och Dragharmonika" (3de druk, 1896) gaven blijk van een niet alledaagsch lyrisch talent, dat zich verder openbaarde in: „Naja Dikter" (2de druk, 1896), „Stänk och Flikar" (2de druk, 1895), „Räggler å Paschaser" (1895) en „Nytt och gammalt" (1897). In tegenstelling tot deze prachtige, levenslustige gedichten verscheen in 1898 zijn laatste bundel „Gralstänk", die hij schreef, nadat een zenuwziekte hem aangegrepen had. Gebroken naar geest, verblijft hij sedert eenige jaren in het hospitaal te Upsala. Van zijn verzamelde werken verscheen in 1901 de derde druk.

Fröhlich, *Abraham Emanuel*, een Zwitsersch dichter, werd geboren te Brugg in Aargau den 1sten Februari 1796, studeerde te Zürich in de godgeleerdheid, werd in 1827 hoogleeraar in de Duitsche letterkunde aan de kantonschool te Aargau, in 1835 rector der distriktsschool aldaar, verkreeg er in 1836 tevens het diaconaat, en overleed te Baden bij Aargau den 1sten December 1865. Hij schreef: „Fabeln" (2de druk, 1829), „Der junge Deutsche Michel" (3de druk, 1846) en „Reimsprüche ans Staat, Kirche und Schule" (1850).

Fröhlich, *Lorenz*, een Deensch dieren- en genreschilder, geboren te Kopenhagen in 1820, studeerde onder leiding van *Eckersberg* te Kopenhagen, *Bendemann* te Dresden en *Couture* te Parijs en was vervolgens meestal werkzaam in het buitenland, waar hij vooral grooten bijval vond door zijn uitstekend geslaagde tafereelen uit de kinderwereld. Ook zijn monumentale muurschilderingen te Flensburg (1856—1857) en „De Gefion", eene plafondschilderij in het kasteel Frederiksborg (1881), worden zeer geprezen. Sedert 1877 is hij lid van de Deensche Academie voor Schoone Kunsten.

Fröhner, *Eugen*, een Duitsch veearts, werd den 11den Maart 1858 te Hirsau geboren, studeerde te Stuttgart, Göttingen en München en werd in 1882 hoogleeraar aan de veeartsenijschool te Stuttgart, in 1886 te Berlijn. Hij schreef: „Lehrbuch der speziellen Pathologie und Therapie der Haustiere" (2 dln., 6de druk, 1904), „Lehrbuch der Arzneimittellehre für Tierärtze" (6de druk, 1903), „Lehrbuch der klinischen Untersuchungsmethoden" (3de druk, 1900), „Lehrbuch der Toxologie für Tierärzte" (2de druk, 1900), „Kompendium der speziellen Chirurgie

für Tierärzte" (3de druk, 1904), „Lehrbnch der Arzneiverordnnngslehre" (2de druk, 1894), Chirurgische Diagnostik der Krankheiten des Pferdes" (1902). Met *Bayer* geeft hij het „Handbuch der tierärztlichen Chirurgie und Geburtshilfe", met *Kitt* de „Monatshefte für praktische Tierheilkunde" uit.

Frohschammer, *Jakob*, een Duitsch wijsgeer, werd geboren den 6^{den} Januari 1821 te Illkofen bij Regensburg, bezocht het gymnasium in laatstgenoemde stad, studeerde te München in de godgeleerdheid en wijsbegeerte, ontving in 1847 de priesterwijding, was eenigen tijd in het bisdom Regensburg als geestelijke werkzaam en keerde in 1848 op zijn dringend verzoek terug naar de academie te München. Hier legde hij zich toe op de wijsbegeerte en vestigde er zich in 1850 als privaatdocent, waarna hij er in 1854 tot buitengewoon hoogleeraar benoemd werd. Hij legde toen zijn betrekking als universiteitsprediker neder, welke hij sedert 1851 had bekleed. Tot zijn geschriften behooren: „Beiträge zur Kirchengeschichte" (1850), „Der Ursprung der menschlichen Seele. Rechtfertigung des Generationismus" (1854) en „Menschenseele und Physiologie" (1855). Eerstgemeld werk werd te Rome op den index geplaatst, doch den eisch zich tot onderwerping aan Rome te verbinden, wees hij van de hand. In zijn „Einleitung in die Philosophie und Grundrisz der Metaphysik" (1858) stelde hij de verschillende standpunten en methoden der wijsbegeerte in het licht en handhaafde zijn eigen opvatting. Op beslisten toon verdedigde hij de zelfstandigheid der wijsbegeerte tegenover het gevoelen van hen, die haar als ondergeschikt aan de godgeleerdheid beschouwen. Verder schreef hij: „Ueber die Freiheit der Wissenschaften" (1861) en onderscheiden opstellen in het tijdschrift „Athenäum", ter bestrijding van zijn tegenstanders. Nogmaals, maar te vergeefs, werd hij tot gehoorzaamheid aan Rome vermaand en eindelijk in 1863 door den aartsbisschop in het waarnemen van elke geestelijke bediening geschorst, terwijl men aan de studenten in de godgeleerdheid verbood zijn lessen bij te wonen. In den „Syllabus" van 8 December 1864 zijn eenige stellingen gericht tegen de wijsbegeerte van *Frohschammer*. Later gaf hij in het licht: „Das Christentum und die moderne Naturwissenschaft" (1868), „Beleuchtung der päpstlichen Encyclica" (1870), „Znr Würdigung der Unfehlbarkeit" (1869), „Die neue Wissenschaft und der nene Glaube" (1873), „Das Primat Petri und des Papstes" (1876), „Das Christentnm Christi und des Papstes" (1876), „Die Phantasie als Grundprinzip des Weltprozesses" (1877), „Ueber die bedeutnng der Einbildungskraft in der Philosophie Kants und Spinozas" (1879), „Ueber die Prinzipien der Aristotelischen Philosophie und die Bedeutung der Phantasie in derselben" (1881), „Monaden und Weltphantasie" (1879) en „Ueber die Genesis der Menschheit und deren geistige Entwickelung in Religion, Sittlichkeit und Sprache" (1883), „Die Philosophie als Idealwissenschaft und System" (1884), „Ueber die Organisation und Kultnr der menschlichen Gesellschaft" (1885), „Die Philosophie des Thomas von Aquino" (1889), „Ueber das Mysterinm Magnum des Daseins" (1891) en „System der Philosophie im Umrisz" (1892). Hij overleed den 14^{den} Juni 1893 te Kreuth.

Froissart, *Jean*, een Fransch dichter en geschiedschrijver, werd geboren te Valenciennes omstreeks het jaar 1333, ontving een geletterde opvoeding en hield zich reeds vroeg bezig met de dichtkunst. Op zijn 20ste jaar begon hij de oorlogen van zijn tijd te beschrijven, waarvoor hij naar de plaatsen reisde, waar belangrijke veldslagen waren voorgevallen, wat hem tevens genezen moest van zijn liefde voor een jonkvrouw, die boven zijn stand verheven was. Het huwelijk van deze maakte hem zoo ongelukkig, dat hij zich naar Engeland begaf, waar de gemalin van *Eduard III* zijn beschermvrouw werd. Deze verschafte hem de middelen in Frankrijk in de nabijheid der aangebedene te kunnen leven, doch hij keerde weldra naar het Hof van Engeland terug. Hij vergezelde verder den Zwarten Prins naar Aquitanië en Bordeaux, ging later met den hertog *van Clarence* naar Italië en had er het bestuur over de feesten, welke *Amadeus VI* van Savoye ter eere van den hertog instelde. Na het overlijden zijner beschermvronw verbrak hij alle gemeenschap met Engeland, en trad na veel avonturen, als dichter in dienst bij hertog *Wenzel van Brabant*, wiens dichtproeven hij tot den roman „Melyador" bewerkte. Na den dood van *Wenzel* kwam hij bij *Guy van Blois*, die hem aanspoorde zijn geschiedwerk te vervolgen, zoodat hij een reis ondernam naar *Gaston III van Foix*, om aan diens Hof uit den mond der ridders de door hen verrichte daden te vernemen. Op reis daarheen kwam hij in kennis met ridder *Espaing du Lion*, die de jongste krijgsbedrijven alle had bijgewoond, en het onbewimpeld verhaal van dezen vormt het belangrijkste gedeelte der kroniek. Na veel andere tochten overleed *Froissart* als kanunnik te Chimay in 1410. Zijn geschiedverhalen, loopende van 1322 tot 1400, dragen in stijl en kleur den stempel van zijn veelbewogen leven, maar vormen tevens gewichtige bronnen voor de kennis der zeden en gewoonten van dien tijd. Zij verschenen onder den titel: „Chronique de France, d'Angleterre, d'Ecosse, d'Espagne, de Bretagne" en zijn bij herhaling uitgegeven. De beste uitgave is die van *Luce* in 10 deelen (1869—1897). Zijn gedichten zijn in 1829 door *Buchon* en in 1870—1872 door *Scheler* uitgegeven. Een fraai manuscript van de „Chronique" bevindt zich te Breslau.

Frome, een ouderwetsche stad in Somersetshire, aan de Fromerivier, met een prachtige, gerestaureerde kerk en (1901) 11057 inwoners, is beroemd door haar laken, fijne wollen stoffen en bier.

Fromentin, *Eugène*, een Fransch genreschilder, werd geboren te La Rochelle den 24sten October 1820, maakte zich sedert 1842 bekend door meesterlijke en degelijke tafereelen uit het Oostersche volksleven en uit de Oostersche natuur en door geïllustreerde geschriften, zooals: „Un été dans le Sahara" (9de druk, 1888), „Une année dans le Sahel" (7de druk, 1888) en „Les maîtres d'autrefois" (4de druk, 1882), een werk over de Hollandsche schilders. Hij overleed te St. Maurice bij La Rochelle den 27sten Augustus 1876.

Frommann, *Georg Karl*, een Germanist, werd geboren den 31sten December 1814 te Coburg, bezocht aldaar het gymnasium en studeerde ver-

volgens te Heidelberg en te Berlijn. Reeds in 1837 bezorgde hij een uitgave van het „Liet van Troye", welk getuigenis gaf van zijn grondige kennis, en nadat hij van 1840 tot 1842 een wetenschappelijke reis volbracht had door Duitschland, Italië en Zwitserland, keerde hij naar Coburg terug, om zich voor te bereiden tot het hoogleeraarsambt. Intusschen noodzaakten hem de omstandigheden zich met het bestuur van een opvoedingsgesticht te belasten, zoodat hem geen tijd voor zijn taalstudie overbleef. Niettemin voltooide hij het „Deutsches Lesebuch der mittelälterlichen Literatur" (1845) en werd in 1848 leeraar aan een reaalschool te Coburg. In 1853 werd hij belast met het beheer der boekerij van het Museum te Neurenberg. Na den dood van *Pangkofer* nam hij de redactie op zich van het tijdschrift „Die deutsche Mundarten", waarin hij een schat van belangrijke opstellen leverde, en verscheiden jaren was hij belast met een herziening van de Bijbelvertaling van *Luther*, waaromtrent hij zijn denkbeelden heeft medegedeeld in het boekje: „Vorschläge zur Revision von Dr. M. Luther's Bibelüberzetzung" (1862). *Frommann* overleed den 6den Januari 1887.

Frommel, *Emil Wilhelm*, een Duitsch schrijver, werd geboren te Karlsruhe den 5den Januari 1828, studeerde te Halle, Erlangen en Heidelberg in de theologie, bekleedde het leeraarsambt te Alt-Luszheim, Karlsruhe en Barmen en werd in 1869 als garnizoens- en Hofprediker naar Berlijn beroepen. Aan den oorlog van 1870—1871 nam hij deel als veldprediker bij het korps van generaal *von Werder*. In April 1896 legde hij dit ambt neder en vertrok naar Plön, om den beiden oudsten zonen van *Wilhelm II* godsdienstonderwijs te geven. Hij overleed den 9den November 1896. Zijn volksgeschriften verschenen als: „Gesammelte Schriften. Erzählungen für das Volk. Aufsätze und Vorträge mannigfachen Inhalts" (11 dl., 1873—1897) en „Erzählungen, Gesammtausgabe" (4de druk, 1900). Behalve een aantal leerredenen als: „Die zehn Gebote Gottes in Predigten" (6de druk, 1898), „Das Gebet des Hernn in Predigten" (4de druk, 1893), „In Fest und Fastenzeit" (1872) en „Das Evangelium Lucä in Predigten und Homilien ausgelegt" (1895—1897) schreef hij nog: „Aus dem Leben des Dr. A. Henhöfer" (2de druk, 1880), „Aus Lenz und Herbst, Erinnerungen" (4de druk, 1879) en „Festflammen" (9de druk, 1896). Zijn bloemlezing: „In drei Stufen" (8de druk, 1890) is algemeen verspreid. Ook behoorde hij tot de redactie van de „Neue Christoterpe". De familie geeft een „Frommel-Gedenkwerk" uit.

Fronde (Fransch = slinger) noemde men in Frankrijk de partij, die gedurende de minderjarigheid van *Lodewijk XIV* in verzet kwam tegen het Hof en tegen de staatkunde van *Mazarin* en van 1648 tot 1654 veel onrust in het land verwekte. De hebzucht en het despotisme van *Mazarin*, aan wien de regentes *Anna van Oostenrijk* het bewind geheel en al overliet, waren dorens in het oog van velen. De prinsen en aanzienlijken des lands werden uitgesloten van hooge staatsambten, waarmede vreemdelingen werden begunstigd, de bevoegdheid van het Parlement verkeerde in groot gevaar en het volk zuchtte onder zware lasten en verfoeielijke misbruiken. Terwijl nu het Hof over den Munsterschen Vrede onderhandelde, groeide de tegenstand van het Parlement, onder voorzitterschap van kardinaal *de Retz*, dat van de misnoegdheid des volks wilde gebruik maken, om zijn eigen gezag uit te breiden, aan, doch *Mazarin* deed den 26sten Augustus 1648 de woeligste leden in hechtenis nemen. Het volk, dit hoorende, greep naar de wapens, verstrooide de Zwitsers en wierp barricaden op rondom het Palais-Royal, zoodat de Hofpartij een overeenkomst sloot, waarbij zij beloofde de ingezetenen van lasten te ontheffen en een betere rechtsbedeeling in te voeren. Hierdoor had het Parlement moed gekregen en die leden, welke tegen de maatregelen van het Hof gekant waren, ontvingen den naam van *frondeurs* (afgeleid van de Parijsche straatjongens, die met slingers elkander op onschuldige wijze slag leverden, omdat het Hof aan geen ernstig verzet dacht). Het Hof, verlangende door geweld aan dien toestand een einde maken, begaf zich naar St. Germain en Laye en droeg prins *Louis de Condé* op Parijs met 7000 man te blokkeeren. Doch ook het Parlement met vele aanzienlijken, zooals de prinsen *Conti*, *Longueville*, *Beaufort* en *Orléans*, de hertogen *van Bouillon*, *Elboeuf*, *Vendôme*, *Nemours* en anderen, riep het volk te wapen en onderhandelde reeds met den Spaanschen stadhouder in de Nederlanden over het zenden van hulptroepen. In dien gespannen toestand werd den 11den Maart 1649 een verdrag gesloten, waar beide partijen niets bij wonnen. Na den terugkeer van het Hof namen echter de zaken een andere wending, toen *Condé*, die tot dusver aan de zijde van het Hof had gestaan, zich voor zijn hulp niet voldoende beloond achtte en met *Mazarin* in twist geraakte, wat de inhechtenisneming van de prinsen *Conti*, *Condé* en *Longueville* ten gevolge had (13 Januari 1650). Het gelukte echter aan de prinses van Condé den Zuid-Franschen adel en Bordeaux voor de zaak van den gevangen genomen echtgenoot te winnen en de frondeurs, bevreesd voor hun populariteit, sloten zich bij het verzet tegen den gehaten *Mazarin* aan. Maarschalk *Turenne* aanvaardde den titel van luitenant-generaal van het koninklijk leger, bestemd tot bevrijding der gevangen prinsen, vereenigde zich met aartshertog *Leopold Wilhelm*, maar werd door de troepen van *Mazarin* bij Réthel verslagen, zoodat laatstgenoemde in zegepraal naar Parijs terugkeerde. Hier vond hij echter zooveel verzet, en het volk eischte zijn verwijdering op zóó indrukwekkende wijze, dat hij de gevangenen ontsloeg en de wijk nam naar het plaatsje Brühl bij Keulen, vanwaar hij evenwel invloed op de regentes bleef uitoefenen. Nu verbande het Parlement kardinaal *Mazarin* met zijn geheele geslacht, en de prins *de Condé* behield de overhand aan het Hof, waarna een spel van schandelijke listen ontstond, die den strijd, naar het heette, in het belang van het volk ondernomen, in een hofkabaal veranderde. *Turenne* werd door de gunst der regentes en van den invloedrijken coadjutor *Gondy*, later kardinaal *de Retz*, door de behendigheid van *Mazarin* tot afvalligheid bewogen, en *Condé*, tegen wien men een staatsgreep wilde ondernemen, moest de wijk nemen naar zijn stadhouderschap Guyenne. Te midden van deze verwikkelingen had *Lodewijk XIV* den 14-jarigen leeftijd bereikt en zelf het bewind aanvaard (1651). Hij deed den prins *van Condé* het voorstel terug te keeren, maar deze begaf zich naar Bordeaux, waar hij grooten aanhang

verwierf en een oorlog begon te voeren tegen het Hof, die zonder den bijstand van *Turenne* gevaarlijk had kunnen worden. Den 2den Juli 1652 werd niet ver van Parijs een groote slag geleverd, en *Condé* was den ondergang nabij, toen de moed zijner zuster, de hertogin *de Longueville*, de poort van Parijs voor hem opende, waardoor de zaken een andere wending verkregen. Parijs was den burgertwist moede, onderhandelde met het Hof en verlangde dat *Mazarin* weggezonden zou worden, wat tegelijk met een algemeene amnestie door *Lodewijk XIV* werd ingewilligd. *Condé*, die van deze overeenkomst niets wilde weten. omdat *Karel IV*, hertog van Lotharingen, hem een leger bezorgd had van 12000 man, verliet Parijs den 18den October 1652, begaf zich naar Champagne en trad 2 jaar daarna, toen hij bespeurde, dat zijn aanhang meer en meer wegsmolt, daar het Fransche volk den vrede wilde handhaven, in Spaanschen dienst. Reeds den 21sten October 1652 was de koning binnen Parijs getrokken, had er een algemeene amnestie afgekondigd, aan het Parlement verboden zich met staatkundige aangelegenheden te bemoeien, en den prins *de Condé*, als schuldig aan hoogverraad, in den ban gedaan. Ook *Mazarin* keerde op verzoek des konings voorgoed (den 3den Februari 1653) naar Parijs terug, om opnieuw de teugels van het bewind in handen te nemen. Ofschoon de talrijke aanzienlijken, die in het leger van *Condé* gediend hadden, benevens 12 leden van het Parlement, verbannen waren, kwam de provincie Guyenne tot onderwerping, daar de Spaansche hulp zich liet wachten. Met de onderwerping van Bordeaux (31 Juli 1653) was de Fronde geëindigd. Het was de laatste poging van den ouden leenadel en de grootsteedsche democratie tegen de vestiging der onbeperkte koninklijke macht, die thans onder *Lodewijk XIV* tot volle ontwikkeling kwam.

Front, afkomstig van het Latijnsche woord *frons* (voorhoofd), beteekent de voorzijde van een gebouw, ook wel *frontespice* genaamd.

Front noemt men in de krijgskunde, die zijde van een troep, welke naar den vijand gericht is.

Frontaanval noemt men een aanvalswijze, waarbij, zooals het woord reeds aangeeft, de vijand in het front wordt aangevallen. Op zichzelf verdient hij geen aanbeveling, aangezien hij de minste kansen voor de overwinning aanbiedt, maar hij kan noodzakelijk worden, indien het terrein niet toelaat een omtrekkende beweging uit te voeren. Met betrekkelijk geringe strijdkrachten wordt de vijand over zijn geheele frontlinie beziggehouden, ten einde hem met het ware aanvalspunt onbekend te houden. De hoofdmacht wordt geconcentreerd achter het punt, waarop men den beslissenden aanval richten wil. Ligt dit punt in het midden der vijandelijke linie, zoo kan de aanval tot een *doorbreking* leiden.

Hoezeer dus de frontaanval opzich zelf niet veel wordt toegepast, komt hij in verbinding met andere aanvalswijzen veelvuldig voor. Nagenoeg alle gevechten worden geopend met een bezighouden in het front, ten einde het gunstigste aanvalspunt te kunnen opsporen of de voorbereidende maatregelen voor een omtrekking of een flankaanval te nemen. Doordien de verdediger bij een aanval op zijn flanken steeds naar de bedreigde zijde zal trachten front te maken, gaat de flankaanval doorgaans in een in het front over. Hij verkeert dan evenwel in minder gunstige omstandigheden; zijn moreel daalt in even sterke mate als dat van den aanvaller stijgt en in den regel zal deze dan ook de overwinning wel behalen, zoo niet de verdediger door een tegenaanval den vijand verdrijft.

Frontespice noemt men in de bouwkunde het boven de eerste verdieping uitstekende gedeelte van den voorgevel; verder een driehoekige gevelbekroning, vaak voorzien van beeldhouwwerk. In de boekdrukkunst verstaat men er onder het titelblad, veelal voorzien met een vignet.

Frontignan, een kleine stad in het Fransche departement Hérault en in het arrondissement Montpellier gelegen, telt (1901) 4470 inwoners en was beroemd wegens den voortreffelijken muscaatwijn, die in de omstreken groeide. De druifluis heeft echter in den laatsten tijd zeer groote verwoestingen aangericht.

Frontinus, *Sextus Julius*, een Romeinsch schrijver uit de 2de helft der eerste eeuw onzer jaartelling, verkreeg door zijn verdiensten hooge staatsambten. In 74 werd hij voor de eerste maal consul en van 75 tot 78 oogstte hij als veldheer in Brittannië grooten roem. Hem werd onder de regeering van *Nerva* het opzicht over de waterleidingen toevertrouwd. Hij overleed in 106. Hij heeft een zeer belangrijk werk nagelaten „De aquaeductibus urbis Romae", waarvan *Herschel* in 1900 de beste uitgave bezorgd heeft. Verder schreef hij „De re militari", dat verloren gegaan is. Van het „Strategematicon" (krijgslisten) zijn de drie eerste boeken later aangevuld. Van een werk over landmeting zijn brokstukken bewaard gebleven.

Fronto, *Marcus Cornelius*, een Romeinsch schrijver in de 2de eeuw na Chr., was afkomstig uit Cirta in Numidië en vond als leeraar in de welsprekendheid te Rome grooten bijval. Hij gaf onderwijs aan *Marcus Aurelius* en *Lucius Verus*, bekleedde aanzienlijke waardigheden en overleed omstreeks het jaar 170. Geruimen tijd was geenerlei geschrift van hem bekend, behalve een werkje, getiteld: „De nominum verborumque differentiis", dat men ten onrechte aan hem toeschrijft, doch in den aanvang der vorige eeuw heeft *Angelo Mai* een groote menigte brieven van hem ontdekt en uitgegeven.

Fronton noemt men in de bouwkunde de gebeeldhouwde lijst, welke zich op de kroonlijst bevindt; verder het boogvormig versiersel boven ramen, deuren en kasten.

Froriep, *Friedrich Ludwig von*, een Duitsch geneeskundige en schrijver, werd geboren te Erfurt den 15den Januari 1779, studeerde te Jena en werd er hoogleeraar in 1802. Weldra schreef hij zijn beroemd „Theoretisch-practisches Handbuch der Geburtshilfe" (9de druk, 1832) en vertrok in 1804 naar Halle, waar hij tevens met het bestuur over het hospitaal voor kraamvrouwen werd belast. Verder legde hij zich toe op natuurlijke historie, vergelijkende ontleedkunde en heelkunde en gaf met *Meckel* een Duitsche bewerking in het licht van de „Leçons d'anatomie comparée" van *Cuvier*. In 1808 werd hij hoogleeraar te Tübingen en in 1811 lijfarts van den koning van Württemberg, waarom hij zich naar

Stuttgart begaf, vanwaar hij in 1816 naar Weimar vertrok, om aan *Bertuch* tot steun te verstrekken, wien hij in 1822 als hoofd van het „Landes-Industrie-Comptoir" opvolgde. In 1822 stichtte hij het tijdschrift, „Notizen aus dem Gebiete der Natur- und Heilkunde", die hij in 1636 onder den titil: „Neue Notizen" met zijn zoon voortzette. Verder bewerkte hij een „Handbuch der Chirurgie" (2 dln., 2de druk, 1831) naar *Cooper* en gaf uit „Geburtshilfliche Demonstrationen" (1824—1832). Hij overleed te Weimar den 28sten Juli 1847.

Froriep, Robert, een zoon van den voorgaande, den 21sten Februari 1804 te Jena geboren, werd in 1832 hoogleeraar te Jena en in 1833 buitengewoon hoogleeraar, prosector en conservator te Berlijn. Van 1835 tot 1846 was hij in dienst bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken, waarna hij als opvolger van zijn vader naar Weimar ging, waar hij den 15den Juni 1861 overleed. Grooten naam heeft hij zich gemaakt door „Chirurgische Kupfertafeln" (96 dln., 1820—1847), „Klinische Kupfertafeln" (12 dln., 1828—1837), „Atlas der Hautkrankheiten" (1837) en „Atlas anatomicus" (6de druk 1877). Verder moet nog genoemd worden „Beobachtungen über die Heilwirkung der Elektricität" (1843).

Froschdorf of *Frohsdorf*, oorspronkelijk *Krottendorf* genaamd, is een dorp met kasteel en park in Neder-Oostenrijk, 52 km. ten zuiden van Weenen op den rechteroever van de Leitha, aan den voet van den Kaiserwald, telt (1900) 706 inwoners. In de vorige eeuw was dit kasteel het vereenigingspunt der oudere *Bourbons*, daar het sedert 1844 toebehoorde aan de hertogin *van Angoulême*, na wier dood het ten deel viel aan den graaf *van Chambord*, die er het grootste gedeelte des jaars zijn verblijf hield en er den 24sten Augustus 1883 overleed. Na den dood zijner weduwe (1886) ging het over op de Spaansche lijn.

Fröschl, *Karl*, een Oostenrijksch schilder, werd geboren te Weenen den 23sten Augustus 1848, bezocht de Academie aldaar, maar vertrok in 1870 naar München, waar *Diez* zijn leermeester werd. Van 1874 tot 1876 vertoefde hij in Italië, voornamelijk te Rome. Een lang verblijf in de Riviera en in het Zuiden van Tirol bevorderde de ontwikkeling van zijn kunsttalent. Sedert 1883 woont hij weder te Weenen, waar hij inzonderheid als aquarel- en pastelschilder een goeden naam heeft. Vooral munt hij uit in het schilderen van damesportretten de aanzienlijkste kringen. Hij leverde bijv. een aantal portretten van familieleden van aartshertog *Karl Ludwig*, een aquarelportret van kroonprinses *Stephanie* met haar dochter, een portret van de vorstin *Thurn und Taxis* enz. In Italië schilderde hij veel tafereelen uit het volksleven aldaar. Ook kindertooneeltjes weet *Fröschl* aardig uit te voeren („Fröschl-Album" (1890).

Fröschweiler, een dorp in den Elzas, ligt aan den heerweg van Wörth naar Reichshofen en is bekend door den vertwijfelden slag in den namiddag van den 6den Augustus 1870, toen de Franschen onder *Mac Mahon* den op de beide vleugels reeds overwonnen hebbenden Duitschers den laatsten tegenstand boden.

Frossard, *Charles August*, een Fransch generaal, werd geboren den 26sten April 1807 te Versailles, trad in 1827 in dienst bij het leger, woonde de expeditie bij van België, Rome, Algerië, de Krim en Italië, werd in 1855 brigadegeneraal, zag zich belast met de leiding van het wapen der genie, was gedurende twee jaar tweede commandant van de polytechnische school en werd in 1867 gouverneur van den keizerlijken prins en in 1869 voorzitter van het versterkingscomité. Hij genoot in hooge mate het vertrouwen van *Napoleon III*, ontving bij het uitbarsten van den oorlog van 1870 het opperbevel van het tweede legerkorps, leed de nederlaag bij Saarbrücken, trok later binnen Metz, onderteekende er de capitulatie en werd als krijgsgevangene naar Duitschland gebracht. Hij overleed den 25sten Augustus 1875 te Château Villain. Om zich te rechtvaardigen, schreef hij „Rapport sur les opérations du 2e corps de l'armée du Rhin dans la campagne de 1870" (2de druk, 1872).

Frothingham, *Octavius Brooks*, een Amekaansch theoloog en schrijver, werd den 26sten November 1822 te Boston geboren, was sedert 1847 unitarisch predikant te Salem, later te Jersey City en New-York. *Frothingham*, die den 27sten November 1895 te Boston overleed, bekleedt een eerste plaats onder de vrijzinnige theologen van Noord-Amerika. Hij schreef: „The religion of humanity" (1873), „Life of Theodore Parker" (1874), Transcendentalism in New England" (1876), Gerrit Smith, a biography" (1878), „Life of George Ripley" (1882), „Memoirs of William Henry Channing" (1886), „Boston unitarism, 1820—1850. Life of N.L. Frothingham" (1890) en „Recollections and impressions; 1822—1890" (1891).

Froude, *James Anthony*, een Engelsch schrijver, werd geboren te Dartington den 23sten April 1818, bezocht de Westminsterschool en de Academie te Oxford en behaalde er in 1842 den prijs voor het beste opstel over staathuishoudkunde. In hetzelfde jaar werd hij benoemd tot fellow (lid) van Exeter-College. Vervolgens onderhield *Froude* gemeenschap met *Newman* en de Puseyisten, werkte mede aan de „Lives of the English Saints" en ontving in 1844 de wijding. Weldra echter ontstond er een volslagen omkeering in zijne gevoelens. Hij gaf in 1847 „Shadows of the clouds" en in 1848 „Nemesis of the faith" in het licht, waarin zich een overhelling tot het rationalisme openbaarde. Hierover werd hij niet weinig lastig gevallen, zoodat hij den geestelijken stand verliet. Nadat hij afgezien had van zijn aanvankelijk voornemen naar Australië te vertrekken, werd hij in 1851 een ijverig medewerker van den „Westminster Review" en van „Fraser's Magazine" en hield zich bezig met de geschiedenis der Hervorming in Engeland. Dientengevolge schreef hij „History of England from the fall of Wolsey to the defeat of the Spanish Armada" (12 dln., 3de druk, 1893). Het werk onderscheidt zich zoowel door een grondig onderzoek der bronnen als door een uitmuntenden stijl, terwijl intusschen de wijze, waarop hij de willekeurige daden van *Hendrik VIII* tracht te vergoelijken, veler tegenspraak uitgelokt heeft. Verder leverde hij: „Influence of the Reformation on the Scottish character", „Short studies on great subjects" (5 dln., 1867—1882) en

„The English in Ireland in the eighteenth century" (3 dln., 1872—1874). Nadat hij een reis had volbracht naar de Engelsche koloniën, bezocht hij in 1874 in opdracht der regeering de Zuid-Afrikaansche gewesten, om een vereeniging van deze te bevorderen. Van zijn daarop volgende werken moeten genoemd worden: „Bunyan, a biography" (1880) en „Caesar, a sketch" (2de druk, 1890). Belast met de literaire nalatenschap van *Carlyle*, gaf hij uit „Reminescenses" (2 dln., 1881) en „Thomas Carlyle, history of the first forty yars of his life" (2 dln., 1881), waarover hij veel aangevallen werd. Desniettemin gaf hij toch mrs. *Carlyle's* briefwisseling uit „Letters and memorials of Jane Welsh Carlyle" (3 dln., 1883) en „Thomas Carlyle, history of his life in London" (1884). Zijn „Oceana, or England and her colonies" heeft betrekking op zijn ondervindingen in Zuid-Afrika en Australië. Verder schreef hij: „The English in the West-Indies; or the bow of Ulysses" (1888), „The Spanish story of the Armada, and other essays" (2de druk, 1895), „The two chiefs of Dunboy" (1889), „Earl of Beaconsfield" (1890) en „English seamen in the 16th century" (1895). In 1892 werd hij hoogleeraar te Oxford, waar hij voorlezingen hield over *Erasmus* („Life and letters of Erasmus" 2de druk, 1895) en over het concilie van Trente („Lectures on the Council of Trent", 1896). Hij overleed den 20sten October 1894 te Salcombe.

Fructidor of *Vruchtmaand* was in den republikeinschen kalender in Frankrijk de maand, die van den 18den Augustus tot den 17den September onzer gewone tijdrekening liep. Bekend in de Fransche geschiedenis is de 18de Fructidor van het jaar V (4 September 1797), toen het Directoire door een staatsgreep de republiek behoedde tegen het gevaar, waarmede zij van de zijde der koningsgezinden bedreigd werd.

Frugoni, *Carlo Innocenzo*, een Italiaansch dichter, was geboren te Genua den 21sten November 1692, werd bestemd voor den geestelijken stand en maakte snelle vorderingen in de kennis der fraaie letteren. Reeds in 1716, toen hij te Brescia zich oefende in de welsprekendheid, was hij beroemd als een sierlijk schrijver in proza en poëzie. Hij stichtte er een vereeniging, waarin hij den naam ontving van *Cornante Eginetico.* Vervolgens was hij werkzaam als hoogleeraar te Genua en daarna te Bologna. Door tusschenkomst van kardinaal *Bentivoglio* werd hij aan het Hof van Parma met onderscheiding ontvangen, en zijn „Gedenkwaardigheden van het Huis Farnese" werden met den titel van „Koninklijk geschiedschrijver" beloond. Na den dood van hertog *Antonio* keerde hij naar Genua terug. De kluisters zijner kloostergelofte begonnen hem te drukken en het gelukte hem zich daarvan te ontslaan. Zijn groote canzone op de verovering van Oran door de Spaansche troepen onder graaf *Montemar* en andere gedichten bezorgden hem grooten roem. Hij werd weder naar het Hof van Parma geroepen, maar de oorlog, die in Italië tusschen Spanje en Oostenrijk uitbarstte, bracht hem in moeilijke omstandigheden. Na den vrede van Aken ging hij evenwel daarheen en wijdde zich geheel en al aan de dichtkunst, totdat hij den 20sten December 1768 overleed. Zijn verzamelde werken zijn in 1779 te Lucca in 15 deelen uitgegeven.

Fruin, *Robert*, een Nederlandsch geschiedkundige, werd geboren te Rotterdam den 14den November 1823, ontving er zijn opleiding aan de Erasmiaansche school, vertrok in 1842 als student naar Leiden, werd er in 1847 tot doctor in de letteren bevorderd en in 1848 benoemd tot leeraar in de geschiedenis aan het gymnasium. In het jaar 1860 werd hij aldaar geroepen tot den academischen leerstoel, in de vaderlandsche geschiedenis, dien hij tot 1893 bekleedde, toen hij wegens het bereiken van den 70-jarigen leeftijd moest aftreden. Van zijn geschriften noemen wij: „Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog 1588—1598" (4de druk, 1889), „Overblijfsels van geheugenis der bisonderste voorvallen in het leven van den Heere Coenraad Droste" (2 dln., 1879) en „Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574". Verder bestreed hij in 1855 de beginselen van staatsrecht van *Groen van Prinsterer* („Het anti-revolutionnaire Staatsregt van Mr. Groen van Prinsterer", 1853 en „De anti-revolutionnaire bezwaren van Mr. Groen van Prinsterer", 1854), leverde een uitmuntend vertoog over de Grieksch-Romeinsche godenleer en plaatste onderscheiden belangrijke opstellen in „De Gids", in „Nijhoff's Bijdragen", wier redactie hij na den dood van den eersten redacteur op zich nam, en in den „Nederlandschen Spectator". Hij was lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam en correspondeerend lid van die te München. *Fruin* overleed den 29sten Januari 1899 te Leiden. Zijn werk „Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der republiek" gaf *Colebrander* uit (1901), zijn „Verspreide Geschriften" werden door *P. J. Blok*, *P. L. Muller* en *S. Muller* ter perse gelegd. *Fruin* is ontegenzeggelijk de grootste historicus, dien Nederland in de 19de eeuw heeft voortgebracht en uit wiens school onderscheiden bekwame beoefenaars der vaderlandsche geschiedenis zijn voortgekomen. Zijn geschriften, in de eerste plaats zijn hoofdwerk „Tien jaren", onderscheiden zich door een klassieken stijl, onpartijdigheid en kritischen blik en geven blijk van zijn veelomvattende kennis en uiterst zorgvuldige bronnenstudiën.

Fruin, *Jacobus Antony*, een broeder van den voorgaande, hoogleeraar in de rechten aan de hoogeschool te Utrecht, werd geboren te Rotterdam den 8sten Juni 1829, studeerde te Leiden in de rechten en promoveerde aldaar. Na eenigen tijd als advocaat te Rotterdam gepraktiseerd te hebben, werd hij referendaris bij het ministerie van Financiën en in 1859 hoogleeraar in de rechten te Utrecht en lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam. Hij redigeerde de „Bijdragen," sedert 1873 „Nieuwe bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving", bezorgde een voortreffelijke uitgave der Nederlandsche Wetboeken en der Middeleeuwsche Rechtsbronnen van Dordrecht, en schreef o. a.: „Redevoering over het nut der geschiedkundige beoefening van het Fransche recht voor de wetenschappelijke verklaring onzer burgerlijke wetgeving." Hij overleed te Utrecht den 1sten November 1884.

Fruin Th. Az., mr. *R.*, geboren te Dordrecht den 22sten November 1857, studeerde te Leiden in de rechten en promoveerde aldaar in 1886 op een proefschrift, getiteld: „De staatsgeschiedenis van het landschap Westerwolde tot aan zijne veree-

niging met de XVII Nederlanden". In 1888 werd hij door de Gedeputeerde Staten van Utrecht belast met de regeling der oude gemeente- en waterschapsarchieven in die provincie en in hetzelfde jaar aldaar aangesteld tot commies-chartermeester. In 1894 werd hij rijksarchivaris in Zeeland. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Catalogus van de archieven der collegiën, die voor 1811 binnen de tegenwoordige provincie Utrecht geestelijke functiën uitgeoefend hebben. Met inleiding van S. Muller Fz." (1893), „Beiträge zur Fastenkritik" (in „Jahrbücher der klassischen Philologie, XL, 1894, blz. 103 vlg.), „Het archief der stad Reimerswaal" (1897), „Het archief der O. L. V. Abdij te Middelburg" (1901), „Het archief van Prelaat en Edelen van Zeeland"(1904), „De rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht" (3 dln., 1892—1903) en „Het recht der stad Reimerswaal" (1906). Ook verschenen bijdragen van hem in het „Nederlandsch Archievenblad".

Fruit. Zie *Ooft.*

Frullani, *Emilio*, een Italiaansch dichter, werd geboren in 1808 te Florence, studeerde te Pisa in de rechten, werd advocaat, nam ijverig deel aan de vrijzinnige bewegingen der jaren 1849 en 1859, werd in laatstgenoemd jaar gekozen tot lid van de Assemblea Toscana, in 1860 tot lid van het Italiaansch Parlement, later tot lid van den gemeenteraad van Florence en van de Academia della Crusca. Hij overleed te Florence den 24sten October 1879. De eerste bundel zijner gedichten verscheen in 1863 en de tweede in 1874. Vooral zijn gedicht „Le tre anime" bezorgde hem grooten roem.

Frullini, *Luigi*, een Italiaansch beeldhouwer, werd geboren den 25sten Maart 1839 te Florence, oefende zich aan de Academie voor Schoone Kunsten aldaar en ontving reeds in 1859 als zelfstandig kunstenaar belangrijke bestellingen. In 1861 behaalde hij een prijs op de nationale tentoonstelling te Florence. Hij werkte hoofdzakelijk in hout, en zijn kunstwerken, die in sierlijkheid de beste van vroegeren tijd evenaren, bevinden zich in de voornaamste musea der Oude en Nieuwe Wereld. Sedert 1855 was hij hoogleeraar aan de Academie van Schoone Kunsten te Florence en sedert 1874 eerelid der Academie te Genua. Op de tentoonstellingen te Weenen (1873) en Parijs (1878) verwierf hij gouden medailles der eerste klasse. Hij overleed te Florence in 1897.

Frundsberg, *Georg von*, ook *Fronsperg* of *Freundsberg*, heer van *Mindelheim*, een Duitsch krijgsman, werd geboren te Mindelheim den 24sten September 1473, onderscheidde zich door zijn dapperheid in den oorlog van keizer *Maximiliaan I* tegen de Zwitsers, werd reeds in 1504 beschouwd als de grootste held van het keizerlijk leger, stond in 1512 aan het hoofd der troepen in Italië en bewees in 1525 belangrijke diensten aan *Karel V* bij de belegering van Pavia. Het volgende jaar wierf hij op eigen kosten 12000 Duitschers, waarmede hij het leger van *Charles de Bourbon* versterkte en Rome stormenderhand hielp veroveren. In den oorlog tegen Frankrijk diende hij in de Nederlanden onder *Philibert van Oranje*. Toen bij Ferrara de troepen onder zijn bevel wegens achterstallige soldij oproerig werden, meende hij, dat hij door een aanval van beroerte getroffen werd, en riep uit: „Drie dingen moeten elk den oorlog doen verfoeien, namelijk de vernietiging van de welvaart van arme, onschuldige lieden, het schandelijk leven der soldaten en de ondankbaarheid der vorsten." Toen *Luther* zich verantwoorden zou op den Rijksdag te Worms, maakte hij op *Frundsberg* zulk een diepen indruk, dat deze hem op den schouder klopte met de woorden: „Monnikje, monnikje, gij hebt een moeielijke taak, moeielijker dan ik en menig krijgsman in den vreeselijksten veldslag. Staat gij echter vast op uw stuk en zijt gij zeker van uw zaak, ga dan in Godsnaam uw gang en wees getroost, — God zal u niet verlaten". Hij overleed te Mindelheim den 20sten October 1528. Zijn goederen moesten bijna alle verkocht worden, omdat hij daarop geld geleend had tot betaling van zijn soldaten.

Fruska-Gora is een boschrijke bergketen (546 m.) in Slavonië tusschen de Sau en de Donau; zij is ongeveer 90 km. lang en wordt van het W. naar het O. hooger, is dicht begroeid met eiken- en beukenbosschen en heeft veel wijn- en ooftbouw.

Fruytier, *Jan*, of *Fruytiers*, waarschijnlijk in Brabant geboren, was requestmeester van prins *Willem I* en heeft door zijn beschrijving van de belegering en van het ontzet van Leiden een belangrijken dienst bewezen aan het vaderland, terwijl hij door andere geschriften de Hervorming aanmerkelijk bevorderd heeft. Hij schreef: „Ecclesiasticus of de wijze sproken Jesu des zoons Syrachs enz." (1565), „Beschrijvinghe van den Watervloed van 1 November 1570" (1571), „Corte beschrijvinghe van de strenge belegheringe ende wonderbaerlicke verlossinge der stadt Leyden in Hollandt, enz." (1574), „De gulden A B C, enz." (1580), en „Waerachtige legende van Jan de Witte enz". (1609).

Fruytier, *Lucas* of *Fruyterius*, vermoedelijk een bloedverwant van den voorgaande en volgens *Justus Lipsius* een der grootste genieën, die Nederland heeft voortgebracht, was reeds vroeg bedreven in de Latijnsche en Grieksche letterkunde en vervaardigde Latijnsche gedichten. Hij overleed op 25-jarigen leeftijd te Parijs ten gevolge van het roekeloos drinken van koud water na zich in de kaatsbaan te hebben verhit. Na zijn dood gaf *Johan van der Does* van hem uit: „Lucae Fruterii Brugensis librorum qui recuperari potuerunt reliquiae, etc." (1584).

Fruytier, *Jacobus*, tot hetzelfde geslacht behoorende, werd geboren te Middelburg den 5den Juni 1659, studeerde te Utrecht in de godgeleerdheid en werd achtervolgens predikant te Aardenburg, Dirksland, Vlissingen, Middelburg en Rotterdam. In laatstgenoemde stad bleef hij 31 jaar werkzaam en overleed er den 23sten Mei 1731. Hij was een ijverig Voetiaan. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Godts gerechtshandelingen met zijn volk van Nederlandt" (2 dln., 2de druk, 1735), „Zions worstelingen of historische samenspraken over de verscheiden en zeer bittere wederwaardigheden van Christus Kerk" (1715 en later bij herhaling), „Over het wezen en onsterfelijkheid van 's menschen ziel" (1728), en „Kort vertoog van de waarheid der Heilige Schriftuur" (1728). Verder schreef hij een menigte leerredenen en strijdschriften.

Fry, *Elizabeth*, een edele Engelsche vrouw, bekend wegens haar ijverige pogingen, om het lot

der gevangenen te verbeteren, werd geboren den 21sten Mei 1780 op Carlham-Hall in het graafschap Norfolk. Zij was de dochter van den kwaker *John Gurney* en stichtte reeds vroeg een school voor ouderlooze meisjes, welke inrichting zij na haar huwelijk met *Fry*, koopman te Londen, aanmerkelijk uitbreidde. Later opende zij te Londen een school voor kinderen van gevangenen te Newgate en in 1819 bracht zij een vereeniging tot stand van 12 vrouwen en een bestuurderes, die te zamen zorgden voor de oprichting en instandhouding eener leer- en nijverheidschool voor veroordeelden. Nog meer maakte zij zich bekend door haar rustelooze pogingen tot verbetering van het lot der gevangenen in Amerika, Duitschland, de Nederlanden en Frankrijk, welke landen zij tot dat doel bezocht. Terwijl velen haar met den naam van „Engel der kerkerholen" bestempelden, werd zij door anderen hard gevallen om haar leerstellige rechtzinnigheid op het punt van godsdienst, daar zij haar gevoelens door middel van tractaatjes enz. zooveel mogelijk trachtte mede te deelen en voort te planten. Zij overleed te Ramsgate den 12den October 1845.

Fry, *James B.*, een Amerikaansch generaal, werd den 22sten Februari 1827 te Carrollton geboren, bezocht de Militaire Academie te Westpoint kwam in 1847 in werkelijken dienst en nam deel aan den veldtocht tegen Mexico. Daarna werd hij leeraar aan de Academie te Westpoint en vocht in 1861—1863 in den burgeroorlog tegen de Zuidelijke Staten. In 1863 werd hem opgedragen krachtens de wet van 1863 de conscriptie door te voeren. Tot 1866 lichtte hij 1120621 recruten, liet 76562 deserteurs gevangen nemen en had bij het eindigen van den burgeroorlog nog 2254063 dienstplichtigen op zijn monsterrollen. Hij overleed den 11den Juli 1894 te Newport. Hij schreef „Final report of the operation of the Provost-Marshalgeneral of the United States" (1863—1866) en „Historical and legal effect of brevets in the armies of Great Britain and the United States" (1877).

Frylink, *Hendrik*, geboren te Amsterdam den 1sten September 1800 en sedert 1823 als boekhandelaar en uitgever aldaar gevestigd, schreef: „Woordenboek voor de uitspraak van vreemde eigennamen, met een uitvoerige uitspraakleer van de voornaamste Europeesche talen" (1852), „Over de interpunctie" (1857), „Nieuw handboek der aardrijkskunde met geschiedkundige teekeningen" (4de druk 1866), E. Wolff, geboren Bekker en A Deken, zoo uit hare geschriften als uit andere bescheiden geschetst" (1862), „Goethe's Faust nagevolgd" (1866), „Uit drie bloemhoven, liederen en liedjes van Bürger, Schiller en Goethe" (3de druk, 1868), „Dr. C. A. Kortum. De Jobsiade" (1872), „Gevleugelde woorden" (1872). Het maandschrift „Leeskabinet" werd door hem in 1834 opgericht en gedurende een reeks van jaren geredigeerd; ook is een groot gedeelte van den inhoud door hem geleverd.

Fryxell, *Anders*, een Zweedsch geschiedschrijver, werd geboren den 7den Februari 1795 te Edsleskog in Dalsland, studeerde te Upsala, was achtereenvolgens leeraar, rector, professor en predikant te Stockholm en werd in 1836 tevens proost van Noordelijk Wermland. Laatstgenoemde betrekking legde hij evenwel in 1846 neder, om zich geheel en al aan de beoefening der geschiedenis te wijden. Sedert 1831 had hij onderscheiden archieven van zijn vaderland doorsnuffeld, en in 1834 deed hij een reis door Pruisen, Polen, België, Nederland en Denemarken, om aldaar historische bescheiden op te sporen. Te Kopenhagen en te Weenen maakte hij afschriften van gezantschapsberichten van 1640 tot 1697 en gaf die onder den titel van „Handlingar rörande Sveriges historia" (4 dln., 1836—1843) in het licht. Zijn hoofdwerk echter is: „Berättelser ur Svenska historien" (46 dln., 1823—1879), dat tot 1771 loopt en een volksboek geworden is. Verder schreef hij een „Geschiedenis van Zweden tot aan den dood van *Eric XVI*", een „Geschiedenis van Gustaaf Adolf", benevens het boek „Om aristokratfördömandet i Svenska historiën" (4 dln., 1845—1850), waarin hij zonder de voorrechten van den adel te verdedigen, dezen tegen menig verwijt in bescherming neemt, „Svensk spraklära" (1824 en later) en „Karakteristik af liden och de utmärkta handlande personerna i Sverige 1592—1600" (1830). Ook heeft hij gedichten uitgegeven, van deze is het zangspel „Warmlandsflickan" het merkwaardigst. Hij overleed te Stockholm den 28sten October 1881.

F sleutel. Zie *Sleutel* (muziek).

Fu. Zie *Foe*.

Fuad-Pasja. Zie *Foead-Pasja*.

Fua-Fusinato, *Erminia*, een Italiaansch dichteres, werd geboren den 5den October 1834 te Rovigo, verhuisde met haar ouders naar Padua en nam in vaderlandslievende en staatkundige gedichten deel aan de beweging van het jaar 1848. Haar „Versi e fiori" verschenen in 1852. In 1856 ging zij van den Israëlietischen godsdienst tot het Christendom over en trad in het huwelijk met den dichter *Arnoldo Fusinato*. Met dezen vertoefde zij sedert 1864 te Florence, maar werd in 1875 benoemd tot directrice der hoogere meisjesscholen te Rome, waar zij den 25sten September 1876 overleed. In 1878 verrees aldaar een gedenkteeken haar ter eer. Haar gedichten verschenen in 1879 te Florence. Bovendien schreef zij „La famiglia, lezioni di morale" (1876), „Scritti educativi" (1880) en „Emigranti" (1880).

Fucaceeën is de naam eener orde uit de klasse der *Phaeophyceeën* of *Bruinwieren*. Zie *Algen*.

Fucecchio, een aanzienlijk vlek in het distrikt San Miniato der Italiaansche provincie Florence, ligt op den rechteroever van den Arno, ongeveer in het midden tusschen Florence en Pisa, en telt als gemeente (1901) 12139 inwoners, die zich vooral met wijnbouw, hennepspinnerij en hennepweverij bezig houden.

Fuchs, *Gilbert Fuchs*, ook *Gilbertus a Limburch* en *Gilbertus Philaretus* genaamd, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren te Limburg in den aanvang der 16de eeuw en vestigde zich te Luik omstreeks het jaar 1530. Hij was achtereenvolgens lijfarts van 3 bisschoppen van Luik, wees het hoogleeraarsambt te Leuven van de hand en overleed den 8sten Februari 1567. Hij schreef: „Conciliatio Avicennae cum Hippocrate et Galeno" (1541), „Polybius, de salubri ratione victus Latine versus et commentariis illustratus"

(1543), „Gerocomice, hoc est senes rite educandi modus et ratio" (1545) en „De acidis fontibus sylvae Ardennae etc." (1559).

Fuchs, Rémacle, een broeder van den voorgaande en eveneens geneeskundige, studeerde in Duitschland, vestigde zich te Luik en overleed aldaar in 1587. Hij schreef: „De plantis antehac ignotis etc." (1541 en bij herhaling herdrukt), „Methodus curandi luem veneram per ligni Guajaci decoctum" (1541), „Illustrium medicorum vitae etc." (1542) „Historia omnium aquarum etc." (1542), „De herbarum notitia, natura atque viribus etc." (1544) en „Pharmacorum omnium, quae in communi sunt practicantium usu, tabulae decem" (1569 en 1574).

Fuchs, *Johann Nepomuk von*, een Duitsch delfstof- en scheikundige, werd geboren den 15den Mei 1774 te Mattenzell in Beieren, studeerde te Weenen en te Heidelberg in de geneeskunde, daarna te Freiburg, Berlijn en Parijs in de schei- en delfstofkunde en vestigde zich in 1805 als privaatdocent te Landshut, waar men hem reeds in 1806 tot gewoon hoogleeraar benoemde. In 1823 werd hij lid der Academie van Wetenschappen te München en conservator van het mineralogisch kabinet, waarna hij er in 1826 met het hoogleeraarsambt in de delfstofkunde bekleed werd. Hij overleed aldaar den 5den Maart 1856. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door de uitvinding van het watergas en door de toepassing daarvan op de stereochromie. Hierover schreef hij: „Bereitung, Eigenschaften und Nutzanwendung des Wassergases" (1857). Van zijn belangrijke opstellen, in tijdschriften en in de „Abhandlungen" der Academie te München opgenomen, noemen wij: „Ueber den gegenwärtigen Einflusz der Chemie und Mineralogie" (1824). Verder schreef hij „Ueber die Theorien der Erde (1844), „Naturgeschichte des Mineralreichs"(1842) enz. Zijn gesammelte Schriften" zijn in 1856 in het licht verschenen.

Fuchs, *Konrad Heinrich*, een Duitsch geneeskundige, werd geboren te Bamberg den 7den December 1803, bezocht er het gymnasium, studeerde te Würzburg in de medicijnen en werd vervolgens assistent van *Schönlein* aan het Juliushospitaal. Nadat hij een reis had gedaan door Frankrijk en Italië, vestigde hij zich te Würzburg en werd er in 1833 tot buitengewoon en in 1836 tot gewoon hoogleeraar benoemd. In 1838 vertrok hij als hoogleeraar in de geneeskunde naar Göttingen, waar hij den 2den December 1855 overleed. Behalve een aantal opstellen in tijdschriften, schreef hij: „Die krankhaften Veränderungen der Haut und ihrer Anhänge" (3 dln., 1840—1841), „Lehrbuch der speciellen Nosologie und Theraphie" (2 dln., 1845—1848), „Die ältesten Schriftsteller über die Lustseuche in Deutschland van 1495-1510" (1843) en het hierbij behoorend werk: „Ursenii vaticinium in epidemicam scabiem" (1850).

Fuchs, *Karl*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Hanau den 16den Juni 1821, studeerde te Marburg en te Heidelberg in de letteren en in de rechten. Hij bekleedde eerst betrekkingen bij de magistratuur en werd te Marburg in 1851 privaatdocent, in 1857 buitengewoon en in 1863 gewoon hoogleeraar. In 1871 ontving hij den titel van „Geheimer Justizrat". Van zijn geschriften vermelden wij: „Beiträge zum Civilprozesz" (1855 en 1863), „Kritische Studien zum Pandektentexte" (1867) en „Der deutsche Konkursprozesz" (1877).

Fuchs, *Karl Johannes*, een Duitsch staathuishoudkundige, werd den 7den Augustus 1865 te Neurenberg geboren, studeerde te München en Straatsburg, maakte studiereizen naar Engeland, de Vereenigde Staten en Canada, vestigde zich in 1889 als privaat-docent te Straatsburg, werd in 1891 buitengewoon, in 1893 gewoon hoogleeraar te Greifswald en in 1897 te Freiburg i. Br. Hij schreef „Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutsherrschaften nach archivalischen Quellen aus Neuvorpommern und Rügen" (1888), „Der Waarenterminhandel" (1891), „Die Handelspolitik Englands und seiner Kolonien in den letzten Jahrzehnten" (1893), „Die Epochen der Agrargeschichte und Agrarpolitik" (1898) en „Volkswirtschaftslehre" (1901).

Fuchsia *Plum.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Onagrarieeën.* Het onderscheidt zich door een gekleurden kelk met 4 lange, driehoekige, spitse toppen en een rolronde op het vruchtbeginsel geplaatste buis, 5 op de kelkbuis staande bloembladeren en een 4-hokkige, veelzadige besvrucht. Het omvat een aantal boomen en heesters, gewoonlijk met tegenovergestelde bladeren en kleine steunblaadjes, en met oksel- of eindstandige, doorgaans hangende bloemen. Zij behooren tehuis in Amerika en Nieuw-Zeeland, doch vele soorten zijn over geheel Europa bij de liefhebbers van bloemen verspreid. Van de soorten noemen wij: *F. coccinea Ait.* uit Chili met een scharlakenrooden kelk en paarse bloembladeren, *F. fulgens Lindl.* uit Mexico met roode bloemen, *F. arborescens Sims.*, met groote bladeren en dikke bloemtrossen. Van de verscheidenheden of bastaarden vermelden wij: *F. galanthiflora* met witte bloembladeren; zij is het eerst in Engeland gekweekt, en men ziet haar in bijgaande figuur voorgesteld op 1/3 der natuurlijke grootte. *F. excorticata Forst.* in Nieuw-Zeeland levert eetbare bessen voor vogels en menschen evenals *F. racemosa Lam.* op de Antillen. De Fuchsiasoorten kunnen gemakkelijk worden vermenigvuldigd en gekweekt en slechts enkele soorten vereischen een zeer zorgvuldige behandeling. De vermenigvuldiging geschiedt door stekken, die men in een mengsel van bladaarde en heideaarde plaatst. Zoodra zij echter eenige cm. hoog zijn, moet men ze in een zeer vruchtbare aarde overplanten. De jonge planten willen vooral goed voort in een matig warme kas en vereischen elke maand een grooteren pot. Op deze wijze kan men van stekken, die in Maart genomen zijn, des zomers planten verkrijgen ter hoogte van meer dan 1 m. Gier en guano bewijzen daarbij uitstekende diensten. Wie geen warme kas heeft, plaatse de potten des winters in een vorstvrijen kelder en vroeg in het voorjaar weder voor het glas in een vorstvrij vertrek. Men heeft een soort, die minstens 5 m. hoog wordt en uitstekend geschikt is voor den aanleg van prieëlen namelijk *F. corymbiflora.* Er zijn weinig planten, welke zulk een ruime verspreiding hebben gevonden als de Fuchsia. Omstreeks 1788 uit Chili in Engeland ingevoerd, waren in 1848 reeds 541 soorten en variëteiten bekend.

De meeste gekweekte soorten met haar variëteiten zijn de volgende: *F. alba*, *arborescens*, *coccinea*, *conica*, *corallina*, *corymbiflora*, *decussata*, *discolor*, *elegans*, *Exoniensis*, *fulgens*, *globosa*, *gracilis*, *hybrida*, *Lowei*, *macrostemma*, *megellanica*, *procumbens*, *pumila*, *Riccartoni*, *speciosa*, *syringaefolia*, *tenella* en *triphylla*. Vooral Engelsche kweekers o.a. *H. Cannel* te Swanley, hebben zich met deze plantensoort naam weten te verwerven. In Aalsmeer wordt deze plant in het groot voor de binnenlandsche markten als kamer- en perkplant gekweekt.

Fuchsine, *rubine*, *magenta*, *roseïne* is de benaming voor anilinerood. Het gewone fuchsine wordt bereid door oxydatie van een mengsel van aniline, ortho- en paratoluïdine. Als oxydatiemiddel dienen òf arseenzuren, waarvan echter steeds sporen in het produkt achterblijven, in weerwil der zorgvuldigste reiniging (arseenzuurproces, thans verouderd), òf nitrobenzol in tegenwoordigheid van ijzer en zoutzuur (nitrobenzolproces). Bij deze reactie ontstaat rosaniline en pararosaniline, waarvan de zoutzure of azijnzure zouten gemengd als kleurstoffen worden gebruikt. Zuur fuchsine wordt uit fuchsine door behandeling met rookend zwavelzuur verkregen en bestaat uit de sulfozure zouten van het rosaniline en het pararosaniline. Onder *p*-fuchsine verstaat men zuiver zoutzuur pararosaniline, dat uit aniline en paratoluïdine bij afwezigheid van orthotoluïdine ontstaat. De fuchsinekleurstoffen dienen tot het roodverven van wol, zijde en leder. Katoen moet vooraf gebijtst worden met tannine en braakwijnsteen. Verder wordt het bij microskopisch onderzoek, vooral van tuberkelbacillen, veel gebruikt om de voorwerpen te kleuren. Vroeger gebruikte men het in de geneeskunde (zonder gevolg) tegen nierontsteking; thans soms uitwendig tegen huidziekten.

Fucoïdeeën. Zie *Halyserideeën*.

Fucoïden zijn doorgaans zeer gebrekkig (slechts door afrukken) bewaard gebleven versteeningen, welke veelal tot de zeewieren gerekend worden, hoewel het bewijs daarvoor meestal ontbreekt. In sommige formaties, bijv. in cambrium en devon, komen zij zoo talrijk voor, dat men in Zweden van fucoïden-zandsteen spreekt. Een eigenaardige, spiraalsgewijze gedraaide zeealg uit het devon van N.-Amerika wordt eveneens *fucoïde* genoemd.

Fucus. Zie *Algen*.

Fucusol is een verbinding, isomeer met furfurol. De formule is $C_5H_4O_2$. Het is een olieachtige vloeistof, die men uit sommige planten, voornamelijk wieren, met behulp van zwavelzuur kan verkrijgen.

Fuen of *Fuënte* (Spaansch = bron) is het eerste deel van veel samengestelde Spaansche plaatsnamen.

Fuënterrabia (Baskisch *Ondarrabia*, Fransch *Fontarabie*), een stad in de Spaansche provincie Guipuzcoa, 16 km. ten O. N. O. van San Sebastian, ligt aan de Bidassoa, aan den voet van den Jaizquivel, aan de spoorlijn San Sebastian—Bayonne en telt 4265 inwoners. Men vindt er een door *Karel V* gebouwd, thans vervallen slot, een haven, aan het strand in de voorstad Magdalena drukbezochte zeebaden, gieterijen, steenhouwerijen en kusthandel. Op een hoogte ligt de bedevaartskapel Guadeloupe. In de oorlogen tusschen Spanje en Frankrijk is Fuënterrabia, vroeger een vesting, dikwijls belegerd en veroverd.

Fuentes, *Pedro Henriquez d'Azevedo*, graaf *van*, een Spaansch veldheer en staatsman, werd geboren omstreeks 1535 te Zamora en wekte reeds als jongeling aan het Hof van *Philips II* door zijn talenten de schoonste verwachtingen. Hij volbracht zijn eersten veldtocht in 1850 onder den hertog *van Alva* en verwierf de gunst van dezen veldheer. In 1591 werd hij naar de Nederlanden gezonden, om *Parma* te vervangen. Diens dood maakte zulks overbodig. *Fuentes* bleef bij *Parma's* opvolger, den graaf *van Mansfelt* en vervolgens bij aartshertog *Ernst*, wien hij het sluiten van den vrede met de Nederlanden afried. Daar hij voor de belangen van Spanje ijverde, werd hij in 1599 belast met het bestuur over de Nederlanden en ontving de opdracht de opgestane gewesten door wapengeweld of staatsmansbeleid te onderwerpen. Toen reeds een jaar later aartshertog *Albertus van Oostenrijk* stadhouder der Nederlanden werd, ging *Fuéntes* als gouverneur en kapitein-generaal naar Milaan. Hij trok te velde tegen de troepen van *Hendrik IV* ter ondersteuning der Ligue, alsmede tegen prins *Maurits*, en veroverde Châtelet, het kasteel Ham, Dourlans en Kamerijk. Door zijn sluwe politiek en door zijn uitgelezen krijgsmacht verwekte hij vrees bij de Italiaansche staten, vooral bij Venetië. Hij kocht de haven Finale bij Genua en bouwde in 1602 aan de grenzen van Valtellino bij den mond van de Adda aan het meer van Como het fort Fuentes, waardoor hij de bewoners van Graauwbunderland zeer verbitterde. Bezorgd over de toenemende macht van Frankrijk onder *Hendrik IV*, bracht hij in 1599 een verbond met den hertog *van Savoye* tot stand en veroorzaakte de samenzwering van maarschalk *Biron*. Zeer verheugde hij zich over den dood van *Hendrik IV*. Hij overleed den 22sten Juli 1610.

Fuentes, *Pedro Henriquez d' Azevedo*, graaf *van*, een zoon van den voorgaande, geboren te Valladolid in 1560, diende in de Nederlanden onder *Spinola* en belastte zich na den dood van *Isabella*, gesteund door den graaf *de Feria*, tijdelijk met het bestuur. Toen in den laatsten tijd van *Lodewijk XIII* de oorlog tegen Frankrijk uitbarstte, viel de hoogbejaarde *Fuentes* met 25000 man uitgelezen troepen in Champagne en wilde voorwaarts rukken naar Parijs. Bij Rocroi echter, welke stad hij belegerde, werd hij den 19den Mei 1643 door den jeugdigen hertog *van Enghien* (later den grooten *Condé*) met een geringere macht aangevallen en verslagen. Hij bleef op het slagveld, waar hij, oud en jichtig, in een draagstoel de troepen aanvoerde, met 5000 Spanjaarden; even zoo groot was het aantal gevangenen, terwijl de Franschen nauwelijks 2000 man verloren hadden.

Fuero, een Spaansch woord, afkomstig van het Latijnsche *forum*, beteekent gerechtsplaats en ook recht, en in laatstgemelden zin gebruikt men het in Spanje in meervoudvorm (Fueros) voor verzamelingen van wetten, inzonderheid van zoodanige, die in bepaalde steden of landschappen van kracht zijn. Meer bepaald nog wordt de naam van „fueros" gegeven aan de rechten en vrijhe-

den, welke door voormalige constitutiën in het bijzonder aan Navarra en aan de Baskische provinciën (Biscaya, Alava en Guipuzcoa) waren toegekend. Daar verschillende kroonpretendenten, die den naam van don *Carlos* droegen, beloofden, dat zij de „fueros" zouden handhaven, vonden zij steeds steun bij de inwoners van die gewesten. In 1876 werden de fueros der Baskische provinciën voor goed opgeheven.

Fuërtaventura. Zie *Canarische Eilanden.*

Fuësli. Zie *Füszli.*

Fuessl. is achter de wetenschappelijke namen van insekten de afkorting voor den Zwitserschen entomoloog *Johann Kaspar Füeszli* (1745—1786).

Fuesz, *Rudolf*, een Duitsch werktuigkundige, werd den 28sten September 1838 te Moringen geboren, was in de leer te Göttingen en vestigde zich in 1866 te Berlijn. Aanvankelijk hield hij zich bezig met het maken van nauwkeurige glasmikrometers, legde zich sedert 1870 op de constructie van instrumenten voor de studie der kristallen toe en vervaardigde op verzoek van *Groth* een kristaloptisch toestel en een reflectiegoniometer met horizontalen cirkel, op verzoek van *Rosenbusch* den eersten mineralogischen mikroskoop. In 1876 nam hij ook de leiding der firma *Greiner Jr. und Geiszler* op zich, die zich voornamelijk met de vervaardiging van meteorologische instrumenten bezig hield, en construeerde hij thermo- en barometers voor wetenschappelijke doeleinden. Hij leverde verder mechanisch en electrisch registreerende toestellen, zelfregistreerende wind- en regenmeters enz. Met *Leibt* construeerde hij sedert 1890 hydrotechnische, zeer gecompliceerde, wetenschappelijk samengestelde, meestal zelfregistreerende toestellen. Belangrijke kristaloptische instrumenten ontstonden met medewerking van *Klein*, *Liebisch* enz. In 1881 was hij met *Helmholtz*, *Förster*, *Siemens* e. a. bezig met de voorbereidende werkzaamheden tot stichting van de *Physikalisch technische Reichsanstalt*, waarvan hij sinds de stichting curator is.

Fugato (Italiaansch) heet een muziekstuk, wanneer het in den stijl eener fuga gehouden is, doch zonder de strenge en breede doorvoering daarvan; in dien zin beteekent fugato een kleine fuga. Ook noemt men fugato zulke plaatsen in een groot muziekwerk, waarin de stemmen op de wijze van een fuga samengeweven zijn.

Fuge of *fuga*, een woord uit het Latijn, dat *vlucht* of *jacht* beteekent, is een uitdrukking van zeer ouden datum in de muziek, die een bepaalde soort compositie aanduidt. Men verstond er vroeger door het imiteerend contrapunt of den beurtzang. De fuga volgens ons tegenwoordig begrip is van lateren oorsprong: zij is een uitbreiding van het contrapunt met overgang van den strengen tot den meer vrijen stijl. In de fuga treedt elke stem, op haar beurt, geheel zelfstandig, onafhankelijk op en neemt de eene stem een zeker thema, dat het onderwerp der fuga is, van haar voorgangster over, om het daarna aan haar opvolgster over te dragen. De fuga wordt gesplitst in zekere bestanddeelen, en wel: *a.* het thema (subject, vraag, *dux* of aanvoerder); *b.* het antwoord (vergezeller of *comes*); c. de weder- of tegenslag (toon- stem- en tijdorde van het thema en van het antwoord); *d.* het contrasubject (contra-harmonie) en *e.* het orgelpunt. Het genie van *J. S. Bach* (instrumententaal) en *Händel* (vocaal) heeft de schoonste produkten in den vorm der fuga geleverd. Voor hem en andere groote componisten schijnt juist het meer of min beperkte van de eischen medegewerkt te hebben tot het voortbrengen van een geniaal-klassiek geheel, terwijl het bij minder begaafden aanleiding heeft gegeven, dat zij dezen vorm tot een soort rekenvoorstel verlaagden.

Füger, *Friedrich Heinrich*, een Duitsch historieschilder, werd geboren te Heilbron den 8sten December 1751, oefende zich te Stuttgart in de schilderkunst, doch begaf zich weldra naar Halle, om in de rechten te studeeren. Hij keerde echter tot zijn eerste plan terug en ging naar Dresden en toen naar Weenen (1774), vanwaar hij met een jaargeld van *Maria Theresia* naar Rome vertrok. Hier bleef hij 7 jaar en ging in 1782 naar Napels, waar hij in de boekerij van koningin *Caroline* te Caserta 8 fresco's schilderde, benevens een fraai portret dezer vorstin. In 1783 ging hij als onderdirecteur der schilderschool naar Weenen, bekleedde er het hoogleeraarsambt en overleed den 5den November 1818. Na zijn terugkeer in Weenen bepaalde hij zich bij het schilderen van miniatuurportretten en vervolgens bij het schilderen in olieverf. Van zijn historiestukken noemen wij: „Promotheus, die het vuur van den hemel haalt", „Orpheus, die Pluto om den terugkeer van Euridice smeekt", „Dido op den brandstapel", „Adam en Eva bij het lijk van Abel", „Het vonnis van Julius Brutus over zijn zonen" en „De dood van Virginia". Zeer fraai zijn vooral van hem een 20-tal teekeningen, behoorende bij den „Messias" van *Klopstock*.

Fugger is de naam van een vorsten- en gravengeslacht in Beieren, afstammend van den wever *Johannes Fugger* uit Graben nabij Augsburg, die gehuwd was met *Maria Meiszner* uit Kirchheim. Diens oudste zoon *Johannes*, eveneens meester van het weversgild, verkreeg in 1370 door zijn huwelijk met *Klara Widolff* het burgerrecht in Augsburg, begon een linnenhandel, werd een aanzienlijk burger en overleed in 1409. Zijn zonen *Jakob* († 1468) en *Andreas* († 1457) zetten het wevershandwerk voort en werden de stamvaders der beide hoofdtakken van het geslacht, van de oudere linie „van de Lelie", waartoe alle thans nog levende *Fugger's* behooren, en van de jongere „van het ree", wier leden na 1492 tot armoede zijn vervallen, en die in 1586 uitstierf met den Augsburgschen burgemeester *Ulrich Fugger*. *Jakob* bezat 7 zonen en van dezen breidden *Ulrich*, *Georg* en *Jakob II* de handelszaak van hun vader sterk uit en legden den grondslag tot de groote beteekenis, die de familie verkreeg. Zij huwden met dochters uit de aanzienlijkste familiën en ontvingen van den keizer in 1473 een wapen, wat met de andere linie reeds in 1462 gebeurd was. *Jakob*, in Venetië tot koopman gevormd, wist reeds in 1505 specerijen uit den Oost-Indischen Archipel langs den pas ontdekten zeeweg te verkrijgen, leende herhaaldelijk geld aan keizer *Maximiliaan*, stond bij *Karel V* en paus *Leo X* in hoog aanzien en verwierf een onmetelijk vermogen, dat bij zijn kinderloozen dood (1525) op de beide zoons van *Georg*, *Raimund* en *Anton*, overging.

Zij werden door *Karel V* tot Rijksgraven verheven en ontvingen van hem het recht goud- en zilvergeld te mogen laten slaan. Door *Raimund's* zonen splitste zich deze linie in twee takken. Zijn oudste zoon, *Johann Jakob*, was een fijn kunstkenner en schreef zelf een familiekroniek (1546), tot in den jongsten tijd de voornaamste bron voor de geschiedenis van dit beroemd geslacht. Deze tak stierf in 1846 uit. De tweede zoon, *Georg*, was een voortreffelijk wiskundige en stoutmoedig ruiter, is de stichter der Raimundus- of Kirchberg-Weiszenhornsche linie, waarvan het den 2den Januari 1850 geboren lid graaf *Georg* erfelijk Beiersch Rijksraad is.

De tweede, door *Anton* gestichte hoofd- of Antonius-linie splitste zich door zijn zonen in drie takken: de oudste, door *Markus* gesticht, stierf in 1671 uit, de tweede, van *Johannes* afstammend, splitste zich weer in tweeën en een daarvan nogmaals in tweeën. Thans bestaat nog slechts de tak *Fugger-Glött*, waarvan graaf *Karl Ernst*, geboren den 2den Juli 1859, het hoofd is. De derde, door *Anton's* zoon *Jakob* gestichte linie Fugger-Babenhausen werd in 1803 in den gravenstand verheven; haar hoofd is thans vorst *Karl Ludwig*, geboren den 4den Februari 1829, hoofd van het geheele geslacht en van 1890—1893 voorzitter van de Kamer der Beiersche Rijksraden.

Führer, *Aloys Anton*, een Duitsch orientalist, werd den 26sten September 1853 te Lahn geboren, studeerde te Würzburg en was 1881—1898 werkzaam als *Archaeological Surveyor* in de Noord-Westprovinciën en Audh van Britsch-Indië. Hij gaf uitvoerige beschrijvingen over de gevonden monumenten en opschriften uit. Bij het dorp Nepal ontdekte hij in 1896 een zuil met inscriptie, waarop koning *Asoka* (3de eeuw v. Chr.) verklaart, dat hij hierheen gekomen is om de geboorteplaats van *Boeddha* te bezoeken. Door deze zeer belangrijke vondst is de ligging van Kapilavastoe, *Boeddha's* geboortestad, vastgesteld.

Führich, *Joseph von*, een Oostenrijksch historieschilder, werd geboren te Kratzau in Bohemen den 9den Februari 1800, ontving zijn opleiding als kunstenaar te Praag en vervolgens, ondersteund door graaf *Clam-Gallas* en prins *Metternich*, naar Rome, waar hij met een aantal Duitsche schilders de romantische school stichtte en met sommige van hen deel nam aan de versiering der Villa-Massimi, waar hij tafereelen uit het leven van *Tasso* schilderde. In 1829 keerde hij terug naar Praag, doch ging in 1834 naar Weenen, waar hij eerst als custos van het museum van schilderijen en later als professor aan de Academie van beeldende kunsten geplaatst werd. Van zijn doeken vermelden wij: „Tafereelen uit de geschiedenis van Bohemen", „De geschiedenis der Heilige Genoveva" en „De zegepraal van Christus"; verder vervaardigde hij 14 frescoschilderijen in de St. Johanneskerk te Weenen, en eindelijk zijn prachtige versiering der kerk in de voorstad Lerchenfeld aldaar; het geheel is een tafereel van de geschiedenis der Openbaring, terwijl het voorportaal aan de scheppingsgeschiedenis, de beide zijschepen aan het Oude Testament en het hoofd- en dwarsschip met den koepel enz. aan den persoon, het leven en de daden van *Christus* gewijd zijn. Na het voltooien van dezen arbeid (1861) werd hij door den keizer tot ridder benoemd. Later schilderde hij in het Benedictijnerklooster te Raigern in Moravië twee groote altaarstukken, den dood van den heiligen *Benedictus*, benevens de legende der heilige *Scholastica* voorstellend. Inzonderheid heeft hij zich beroemd gemaakt door een missale met miniaturen, in 1868 na 10-jarigen arbeid voltooid en door den keizer van Oostenrijk aan den paus ten geschenke gegeven. In 1870 bracht hij een achttal teekeningen, de geschiedenis van den „Verloren Zoon" behelzende, op de tentoonstelling, benevens de voortreffelijke stukken: „De Sage" en „De profetie". Al die kunstwerken zijn op meesterlijke wijze met potlood vervaardigd. Na dien tijd heeft hij hoofdzakelijk teekeningen geleverd voor houtgravures, onder anderen randteekeningen voor een uitgave van „De imitatione Christi" van *Thomas a Kempis* (1875), in hout gesneden door *Oertel*. Hij overleed te Weenen den 13den Maart 1876.

Fuik. Zie *Vischtuigen.*

Fu-Kien. Zie *Fokian.*

Fulbert, een geleerde, waarschijnlijk uit Chartres afkomstig en een kweekeling van den beroemden *Gerbert* te Reims, opende in 986 een school te Chartres. Zijn tijdgenooten noemden hem den „Socrates der Franken". Hij werd in 1007 bisschop van Chartres en overleed den 10den April 1029, „Epistolae, hymni, sermones etc" nalatende.

Fulda, een rivier in Noord-Duitschland, ontspringt op het Rhöngebergte in de Pruisische provincie Kassel, stroomt in W., dan in N. richting, vervolgens tusschen den Rhön en den Vogelsberg in N. en N.O. richting. Bij Bebra neemt zij een N.W. richting aan; van Rotenburg tot Altmorschen wordt zij door steile bergen ingesloten. Bij Beiseförth naderen deze elkander zoo dicht, dat de langs de rivier loopende spoorweg door een tunnel moet gaan. Beneden Freienhagen, bij Kassel, wordt het dal 8 km. breed. Dan wendt de Fulda zich weer door een eng, boschrijk dal naar het N.O. en komt bij Münden samen met de Werra, die samen de Wezer vormen. De lengte der Fulda is 180 km. Van Kassel tot München is zij gekanaliseerd. De voornaamste zijrivieren zijn links: Lüder, Schlitz en Eder; rechts: de Haun.

Fulda, een stad in het Pruisische distrikt Kassel, was voorheen de hoofdstad eener provincie in het keurvorstendom Hessen. Zij ligt aan de spoorlijnen Frankfort—Bebra en Gieszen—Fulda in het dal der Fulda en telt (1905) 20420 inwoners. Men heeft er 7 pleinen en een prachtigen dom met het graf van den Heiligen *Bonifacius*. Deze dom werd van 1704—1712 naar het voorbeeld van de Pieterskerk te Rome gebouwd. Aan de voorzijde zijn twee torens. Een overblijfsel van den ouden bouw is de krypt onder het hoogaltaar. Tegenover den dom ligt de vroegere St. Michaelproosdij, thans paleis van den bisschop, met de kleine, maar zeer belangwekkende St. Michaelskerk, die reeds in 822 voltooid werd. Verder zijn te noemen de bibliotheek met 80000 deelen en kostbare handschriften, het kasteel met tuin en oranjerie, het Benedictijnenklooster het voormalige Minorietenklooster. Men vindt er een gymnasium, een burgerschool, een Katholieke normaalschool, een hospitaal met weeshuis enz. De

industrie strekt zich uit over katoenweverijen, damastfabricatie, pelswaren, waskaarsen, leerlooierijen, bierbrouwerijen enz. De handel is zeer levendig in vee en graan, die door jaar- en weekmarkten ondersteund wordt. In de omgeving liggen de Frauenberg, de Kalvarienberg, Petersberg en Johannesberg, het kasteel Adolfseck en het jachtslot Bieberstein.

Fulda in 779 gesticht, werd in 1162 versterkt en in 1208 tot stad verheven. De stad was dikwijls met de gelijknamige abdij in twist. Het bijgeloo schreef de pest, die in de 14de eeuw ook Fulda teisterde, aan de Joden toe, waarvan er 600 den marteldood stierven. In den Boerenoorlog werden stad en abdij door de Boeren ingenomen, daarna door *Philips van Hessen*. In 1734 kreeg Fulda een universiteit, die in 1804 in een gymnasium veranderd werd. Den 2den November 1850 werd het door de Pruisen bezet, maar reeds 7 dagen later weer verlaten en door de Beieren bezet. Te Fulda vergaderden dikwijls de Pruisische en Duitsche bisschoppen.

Fulda, *Ludwig*, een Duitsch schrijver en dichter, werd den 15den Juli 1862 te Frankfort geboren, studeerde te Heidelberg, Berlijn en Leipzig philologie en wijsbegeerte en promoveerde met een proefschrift over *Christian Weise*. In 1884 vestigde hij zich te München, waar *Paul Heyse* veel invloed op zijn dichterlijke vorming uitoefende. In 1888 vertrok hij naar Berlijn, waar hij zich bij de gematigde realisten aansloot. Behalve „Gedichte" (1890), „Sinngedichte" (3de druk, 1904) en „Neue Gedichte" (1900) gaf *Fulda*, die de taal meesterlijk beheerscht, blijspelen uit, als: „Die Aufrichtigen" (1883), „Unter vier Augen" (1886), „Das Recht der Frau" (1888), „Die wilde Jagd" (1893), „Die Kameraden" (1895), „Robinsons Eiland" (1895), „Jugendfreunde" (1898), „Die Zwillingsschwester" (1901), „Kaltwasser" (1903), „Fräulein Wittwe" en „Das Wunderkind"; verder de tooneelspelen „Das verlorene Paradies" (1892), „Die Sklavin" (1892), het sprookjesdrama „Der Talisman" (1893), „Der Sohn des Kalifen" (1897), de tragedie „Herostrat" (1899), „Schlaraffenland" (1900) en „Novella d'Andrea" (1904). Aantrekkelijk zijn ook zijn novellen „Lebensfragmente" (2de druk, 1896), „Die Hochzeitsreise nach Rom" (1900) en „Neue Jugend". Bovendien heeft *Fulda* zich doen kennen als een uitstekend vertaler o.a. van *Molière*, *Cavalotti*, en *Rostand*.

Fulgentius, *Fabius Planciades*, een Romeinsch grammaticus, leefde in het eind der 5de en het begin der 6de eeuw in Afrika en schreef een groot aantal werken, waarvan er vier over zijn. In het „Mythologicon libri tres" tracht hij de diepere physikalische en zedelijke beteekenis van een aantal mythen te geven en levert hij dikwijls de onzinnigste verklaringen. De „Expositio Virgilianae continentiae" is een allegorische verklaring der „Aeneis" in den vorm van een dialoog tusschen *Fulgentius* en *Virgilius*, wien hij eveneens onzin in den mond legd. Ook „De abstrusis sermonibus" of „Expositio sermonum antiquorum" is daar vol van en bevat naast echte citaten uit andere schrijvers talrijke onechte uit werken, die nooit bestaan hebben. In „De aetatibus mundi" levert hij een waardelooze wereldgeschiedenis.

Fulgurieten. Zie *Bliksembuizen*.

Fullenius, *Bernhardus*, een Nederlandsch godgeleerde, afkomstig uit Westfalen, werd in 1593 predikant te Leeuwarden en vervolgens lid van de Synode te Franeker. Hij was beroemd om zijn geleerdheid en werd in 1628 gekozen tot revisor der nienwe Bijbelvertaling. Hij overleed ln 1636.

Fullenius, Bernardus, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 21sten Mei 1602, studeerde te Franeker onder *Adriaan Metius* en werd er den 18den December 1629 de opvolger van den hoogleeraar *Amama*. In 1636 werd hij tot den leerstoel van *Metius* geroepen en hij bekleedde dien tot aan zijn overlijden den 27sten Januari 1657. Zijn echtgenoot *Hebel Hinckema van Hinckenborg* was een tante van den beroemden *Menno van Coehoorn*, hij zelf behoorde tot de leermeesters van laatstgenoemde. Hij heeft zeer weinig in het licht gegeven, niet anders dan een „Oratio funebris in obitum Georgii Pasoris" (1638) en een uitgave van „Joannis Drusii commentaria ad librum Coheleth, Salomonis et Jobi".

Fullenius Bernardus, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Franeker den 16den Maart 1640, in 1656 studeerde hij in de rechten, maar legde zich vooral toe op de wiskunde onder leiding van den vermaarden *Gravius* (*de Grau*). Nadat hij tot schepen en daarna tot burgemeester zijner geboorteplaats benoemd was, in 1674 den graad van doctor in de rechten verworven en vervolgens te Danzig den uitstekenden sterrenkundige *Hevelius* bezocht had, werd hij in 1684 geroepen tot den leerstoel van zijn vermelden leermeester in de wiskunde. Hij telde *Jan Willem Friso* onder zijn leerlingen en was een vriend van *Christiaan Huyghens*. Hij overleed den 11den Juni 1707. Slechts weinig heeft van hem het licht gezien: hij schreef een „Brief over de vindinge van Oost en West van Lieuwe Willemz. Graef enz." (1689), en bezorgde volgens uitersten wil van den auteur, met den hoogleeraar *de Volder*, een uitgave van „Christianii Hugenii opuscnla postuma etc." (1703). Het is echter bekend, dat hij veel handschriften nagegelaten heeft.

Fuller, *Sarah Margaret*, een Amerikaansch schrijfster, werd geboren den 23sten Mei 1810 te Cambridgeport in den staat Massachusetts. Haar vader, lid van het Congres, kocht een stuk land bij Boston, dat hij zelf bearbeidde, en gaf aan zijn dochter een opvoeding als aan een zoon. Reeds op haar 8ste jaar moest zij dagelijks Latijnsche verzen schrijven, en het liefst beoefende zij de wijsbegeerte, de geschiedenis en de aesthetica. Onder zulke omstandigheden ontwikkelde zich haar karakter op eigenaardige wijze. Na den dood haars vaders voorzag zij door het geven van lessen in de behoeften van het gezin en stichtte in November 1839 te Boston een damesvereeniging, waar zij voorlezingen hield en door haar stouten toon de algemeene verbazing wekte. Op uitnoodiging van *Horace Greely*, redacteur der „Tribune", ging zij in 1844 naar New-York, waar zij in genoemd dagblad een reeks artikelen plaatste, welke onder den titel „Papers on literature and art" (1846) gezamenlijk te Londen in het licht verschenen zijn. In haar boek: „Woman in the nineteenth century" (1850) verkondigde zij haar denkbeelden omtrent den aard en de bestemming der vrouw. In 1846 ging zij naar Engeland om kennis te maken met *Carlyle*. Vandaar vertrok

zij naar Parijs, waar zij vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte met *George Sand* en vervolgens naar Italië, waar zij te Rome den markies *Ossoli* aantrof, met wien zij in het huwelijk trad. Zij nam deel aan de staatkundige gebeurtenissen van dien tijd en betreurde den val der Romeinsche republiek, en toen haar echtgenoot verbannen werd, vertrok zij in Juni 1850 met hem en haar kind naar haar vaderland, dat zij echter niet bereikte, daar het schip met man en muis verging in een vreeselijken orkaan, die den 16den Juli 1850 op de kust van Amerika woedde. Haar „Memoirs" zijn door *Emerson*, *Channing* en *Clarke* in 1852 in 3 deelen uitgegeven.

Fullerton, *Georgina Charlotta*, lady, een Engelsch romanschrijfster, de dochter van den eersten graaf *Granville*, werd geboren den 13den September 1812 te Fixoll—Hall (Staffordshire) en trad op 21-jarigen leeftijd in het huwelijk met kapitein *Fullerton*, een Iersch grondbezitter. In 1844 gaf zij haar roman „Ellen Middleton" in het licht, in 1847 gevolgd door „Grantley Manor". Beide gaven getuigenis van haar talenten, en in den laatsten bespeurt men reeds de neiging der schrijfster tot den Roomsch-Katholieken godsdienst, welken zij in 1846 omhelsde. In „Lady Bird" (1852) leverde zij het tafereel van haar strijd over den godsdienst en wijdde vervolgens haar pen aan de verheerlijking van het Roomsch-Katholicisme. Zij schreef namelijk: „Life of St. Francis of Rome" (1855), „Rose Leblanc" (1861), „Laurentia, a tale of Japan" (1861), „Too strange not to be true" (1864), benevens de geschiedkundige romans: „Constance Sherwood" (1865) en „A stormy life" (1867). Later verschenen: „Helpers of the holy souls" (1868), „Mrs Gerald's niece" (2de druk, 1871), „Dramas from the lives of the saints: Germaine Consus the shepherdes of Pibrac" (1870), „The Gold-digger and other verses" (1871), „Seven stories" (1873), „The life of Luisa de Carvajal" (1873), „Life of father Henri Young of Dublin" (1874), „The notary's daughter" (1878), „The lilies of the valley and the house of Penarvan" (1879), „A will and a way" (1881) en „Life of Elisabeth lady Falkland" (1883). Zij overleed den 19den Januari 1885 te Ayrfield.

Fulp. Zie Felp.

Fulton, *Robert*, zoo niet de uitvinder, dan toch de praktische schepper van het stoomschip, werd geboren in 1765 te Little-Britain in het Amerikaansche graafschap Lancaster in Pennsylvanië en toonde reeds vroeg grooten aanleg voor het teekenen. Op zijn 17de jaar vestigde hij zich als portretschilder te Philadelphia en had weldra geld genoeg verdiend, om een kleine hoeve te koopen. Voor zijn verdere ontwikkeling begaf hij zich in 1786 naar zijn landgenoot *Benjamin West* te Londen, waar hij zich in het schilderen oefende. Toen hij echter na verloop van 2 jaar begreep, dat hij op dit gebied nimmer iets buitengewoons leveren zou, besloot hij op raad van den hertog van *Bridgewater* en lord *Stanhope*, zich op de werktuigkunde toe te leggen. Te Birmingham kwam hij in kennis met *James Watt*, die door de uitvinding van het stoomwerktuig roem had verworven. Omstreeks dien tijd (1796) spoorde *Barlow*, later gezant der Noord-Amerikaansche Unie, hem aan zich naar Parijs te begeven en aldaar een panorama ten toon te stellen, waardoor hij, behalve geld, de gelegenheid verkrijgen zou, zijn werktuigkundige studiën voort te zetten. Genoemde *Barlow* bracht hem in Frankrijk's hoofdstad in betrekking met invloedrijke personen en uitstekende ingenieurs, en uit dien tijd dagteekenen onderscheiden uitvindingen van *Fulton*, bijv. die van een molen om marmer te snijden en te polijsten, van een onderzeesch vaartuig en van een torpedo. De kroon zijner geniale toepassingen echter is die van het stoomschip. Zijn eerste proefnemingen op de Seine vonden weinig bijval, daar zij niet bijzonder slaagden. *Napoleon* verwierp de geheele uitvinding als een hersenschim en noemde den uitvinder een kwakzalver. Hierdoor gekrenkt, keerde *Fulton* in 1806 naar zijn vaderland terug, waar hij, door kanselier *Livingston* met geld ondersteund, met hulp van den scheepsbouwmeester *Brown* te New-York het eerste stoomschip, *Claremont* genaamd, in Augustus 1807 van stapel liet loopen. Zijn uitvinding doorstond de proef en hij ontving octrooi voor een stoombootvaart op de voornaamste rivieren van Amerika, wat door sommige staten verworpen werd, zoodat hij in langdurige en kostbare processen werd gewikkeld. Als getuige voor de rechtbank geroepen, vatte hij gedurende den overtocht over de Hudson een hevige koude en overleed aan de gevolgen daarvan in zeer benarde omstandigheden den 24sten Februari 1815, meer dan ½ millioen gulden schuld achterlatende. Gedurende den laatsten tijd van zijn leven trachtte hij stoom bij oorlogsschepen te bezigen, en het Congres, met Engeland in oorlog, deed volgens zijn plan een oorlogsfregat bouwen, dat echter eerst na den vrede in gereedheid was. Om zijn verdiensten te huldigen, schonk het Congres aan zijn kinderen een som van 5 000 dollars met de rente sedert 1815 en in 1846 nog eens een som van 76 300 dollars.

Fulvia, een aanzienlijke Romeinsche vrouw en de beminde van *Quintus Curius*, vernam van dezen de samenzwering van *Catilina* en deelde haar mede aan *Cicero*.

Fulvia, een der meest beruchte vrouwen in de Romeinsche geschiedenis, was de dochter van *M. Fulvius Bombalio* en 3-maal gehuwd, de eerste maal met *Clodius*, aan wien zij een dochter schonk, *Claudia* genaamd, later de echtgenoot van *Julius Caesar*, de tweede maal met *Curio*, die in den Afrikaanschen oorlog om het leven kwam, en de derde maal met *Marcus Antonius*. Zij bezat een verregaande eer- en heerschzucht en mengde zich, met een zwaard gewapend, onder de krijgsknechten. Als een onverzoenlijke vijandin van *Cicero* mishandelde zij diens afgehouwen hoofd, dat haar was toegezonden door haar gemaal. Zij vooral was de oorzaak van den Perusinischen oorlog, doordien zij *L. Antonius*, haar zwager, tegen *Octavianus* ophitste, en zij gedroeg zich in dien strijd als een veldheer. Toen zij echter de nederlaag leed, nam zij de wijk uit Italië en overleed te Sicyon in het jaar 40 na Chr.

Fulvius is de naam van een beroemd plebejisch geslacht te Rome. Wellicht was het afkomstig uit Tucsulum en verdeeld in verschillende familiën, van welke die der *Curvi* en *Paetini*, *Centimali*, *Flacci* en *Nobiliores* de voornaamste waren. Van de merkwaardigste leden van dit geslacht noemen wij:

Quintus Fulvius Flaccus, die zich vooral onderscheidde in den Tweeden Punischen Oorlog, was consul in de jaren 237 en 224 v. Chr. en moest telkens strijden tegen de Galliërs. In 231 werd hij tot censor en in 216 tot pontifex maximus benoemd. In 215 was hem als praetor urbanus niet alleen de bewaking der stad, maar ook die der nabijgelegen kusten met die van het eiland Sardinië opgedragen. Dat ambt bekleedde hij ook in het volgende jaar en hij werd in 212 ten derden male tot consul gekozen. In die betrekking streed hij voorspoedig in Campanië tegen *Hanno* en belegerde met zijn ambtgenoot *Appius Claudius* de stad Capua. Daar dit beleg lang duurde, werden beiden, ook na den afloop van hun ambtstijd, bij voortduring met het bevelhebberschap belast, onder voorwaarde, dat zij Capua niet mochten verlaten, voordat zij het veroverd hadden. Intusschen wendde zich *Hannibal* naar Rome met het doel hierdoor Capua te ontzetten, en de Senaat riep *Fulvius* daarheen Deze echter had reeds van den aftocht van *Hannibal* gebruik gemaakt, om de stad tot de overgave te dwingen, en zeer hard was het vonnis, dat hij over de afvallige Campaniërs uitsprak. Ook in het volgende jaar behield hij het opperbevel in Campanië en werd vervolgens tot dictator benoemd. Inmiddels koos men hem voor de vierde maal tot consul en hij werd belast met het commando over het leger in Lucanië en Bruttium. Ook in de beide volgende jaren (208 en 207) behield hij dien post, doch omtrent zijn verdere lotgevallen bezitten wij geen berichten.

Fulvius, *Quintus*, de oudste zoon van den voorgaande, maakte zich beroemd door de overwinningen, die hij in 182 en 181 v. Chr. als praetor in Spanje behaalde. Hij ontnam aan de Keltiberiërs de stad Urbicua en onderwierp na een tweede zegepraal het grootste gedeelte des lands, zoodat de Senaat het besluit nam daarvoor een dankfeest in te stellen. Bij zijn terugkeer werd hij door de vijanden in een bergkloof overrompeld, maar behaalde niettemin de overwinning. Te Rome koos men hem tot pontifex maximus, maar tevens met zijn broeder *C. Manlius Acidinus* tot consul voor het jaar 179. Nu eerst vierde hij zijn triomf en trok daarna ten strijde tegen de Liguriërs, die hij overwon, zoodat hem een tweede triomf werd toegekend. In 174 was hij als censor in de treurige noodzakelijkheid, zijn broeder uit den Senaat te verwijderen. Bij het bericht, dat van zijn beide zonen die in Illyrië dienden, de een dood en de ander doodziek was, maakte hij door ophanging een einde aan zijn leven.

Marcus Fulvius Flaccus, een ijverig aanhanger der *Gracchen*, werd, nadat *Tiberius Gracchus* in 133 v. Chr. door toedoen van de partij der optimaten gevallen was, in diens plaats benoemd tot triumvir agris dividundis, terwijl de tegenstand der aanzienlijken nog altijd de verdeeling der landerijen verhinderde. De plotselinge dood van den jongeren *Scipio Africanus* werd door velen toegeschreven aan *Fulvius* en zijn ambtgenooten *Cajus Gracchus* en *Papirius Carbo*. Toen *Fulvius* door den invloed des volks het consulaat verkregen had, deed hij het voorstel, om het Romeinsche burgerrecht aan alle Bondgenooten te verleenen, ten einde dezen voor de akkerwet te winnen. Later was de vernieuwing van dit voorstel de oorzaak van den Bondgenootenoorlog, terwijl het toen den Senaat nog gelukte het wetsontwerp op den achtergrond te schuiven door den voorsteller met hulptroepen naar Massilia te zenden. *Fulvius* overwon de Galliërs en Liguriërs en keerde met een triomf naar Rome terug. Toen in 121 de burgeroorlog uitbarstte tusschen de optimaten en de partij van *Gracchus* en eerstgenoemden zich in Capitool nestelden, bezette *Fulvius* den Aventijnschen heuvel, doch bezweek in den strijd en werd op de vlucht gedood, een lot dat ook aan *C. Gracchus* en 3000 medestanders te beurt viel.

Fumaarzuur is een onverzadigd tweebasisch zuur. Formule $C_4H_4O_4$. Het komt veel in het plantenrijk voor o.a. in IJslandsch mos en in *Fumaria officinalis*. Het kan bereid worden uit appelzuur ($C_4H_6O_5$) door wateronttrekking, terwijl omgekeerd uit fumaarzuur appelzuurderivaten verkregen kunnen worden. Het is isomeer met het maleïnezuur, dat eveneens uit bovengenoemd zuur te bereiden is. Langen tijd wist men het verschil tusschen beide isomeren niet te verklaren. De stereochemie geeft heden een bevredigende verklaring. Fumaarzuur is een kristallijne stof, die niet tot smelting te brengen is, maar bij 200° C. sublimeert.

Fumaria *L.* Zie *Duivenkervel*.

Fumariaceeën is de naam eener plantenfamilie, welke kruiden bevat met de volgende kenmerken: de wortel is niet zelden knolvormig, de bladeren zijn afwisselend geplaatst, dubbel- of drievoudig gevind, somtijds ook ingesneden zonder steunbladen, de bloemen tweeslachtig, transversaal zygomorf (het symmetrie-vlak staat horizontaal); de kelk is 2-bladerig en het aantal bloemkroonbladeren bedraagt 4. De 6 meeldraden zijn tot twee bundels vergroeid (tweebroederig) behalve bij het geslacht *Hypecoum*, waar 4 meeldraden worden aangetroffen. In het geval van tweebroederige meeldraden is de binnenste meeldraad van elken bundel in het bezit van twee helmhokjes, terwijl de beide buitenste slechts één helmhokje dragen. Bij het geslacht *Hypecoum* zijn alle meeldraden voorzien van twee helmhokjes. De vruchten zijn òf tweekleppige doosvruchten, óf nootjes òf splitvruchten. Deze familie telt ongeveer 100 soorten. In ons land komen van het geslacht *Fumaria* vier en van het geslacht *Corydalis* (*Helmbloem*) 6 à 7 soorten voor. Een bekende sierplant is *Diëlytra spectabilis* (*Druipende hartjes* of *Mariatranen*), ook wel *Dicentra spectabilis* genaamd. Zie verder de afzonderlijke geslachten.

Fumariazuur. Zie *Fumaarzuur*.

Fumarolen zijn damp- of gasbronnen, namelijk openingen in bodem van vulkanische streken of in den mantel van vulkanen, waaruit waterdamp opstijgt, zooals bij den Vesuvius, den Etna en den Piek van Teneriffe. Zie ook *Gasbronnen*.

Fumi, een Italiaansch woord, dat *rookvoortbrengselen* beteekent, is de naam, die gegeven wordt aan een eigenaardige soort teekeningen, door Duitsche kunstenaars te Rome schertsenderwijze uitgevonden. Na bij een restaurateur gegeten te hebben, hielden zij de onderzijde van het ledige bord boven de lamp, om het te berooken, waarna zij er met tandenstokers allerlei carica-

turen enz. op schilderden. Vooral kan men op deze wijze aardige maanlichten verkrijgen. Men ging nu verder en maakte afdrukken van zulk een plaat door er een met wijn bevochtigd papier op te leggen, dat met het servet te dekken en deze met den lepel te bestrijken. Op deze wijze kreeg men een afdruk, die op een aquatinta geleek en *fumo* genoemd werd. Meer dan één afdruk kon men niet bekomen. Het bord werd niet overal even sterk bewalmd, maar het meest op die plekken, welke de donkerste schaduwen vereischten. De luchten werden wolkachtig door het roet, terwijl men verder stiften gebruikte van verschillende dikte. De schilder *Gally* heeft fraaie fumi vervaardigd en zelfs in 1845 op de tentoonstelling gebracht te Milaan.

Fumisterie (Fransch = de handeling van een fumist of rookverdrijver) noemt men in de toonkunst een geestige fantasie, die in hooge mate lachwekkend is en met den grootsten ernst wordt voorgedragen.

Funchal is de hoofdstad eener evenzoo genoemde provincie van Portugal, welke de West-Afrikaansche eilandengroep Madeira en Porto-Santo omvat. Zij ligt aan de zuidkust van Madeira, aan de open, onveilige baai van Funchal, die tusschen Punta da Cruz en Garajao door schilderachtige bergen ter hoogte van 1200 m. omgeven en aan zee door 4 forten beveiligd is, en telt (1900) 21 037 inwoners. Op den achtergrond verheft de stad zich amphitheatersgewijze en haar villa's en huizen verrijzen tot een hoogte van 600 m., zich met haar witte muren half verschuilend in het groen der tropische gewassen. Het inwendige der stad valt echter den bezoeker niet mede; er zijn nauwe straten en kleine huizen, met geroldesteentjes bepleisterd. Er is geen enkel merkwaardig gebouw. Langs de kust vindt men twee met boomen beplante wandelplaatsen (praças), verder zijn er goedingerichte logementen, voorzien van fraaie tuinen. Deze, alsmede de talrijke wijnbergen, worden in het droge jaargetijde op kunstmatige wijze besproeid. Wegens het zacht en gelijkmatig klimaat wordt Funchal sterk aanbevolen als verblijfplaats voor borstlijders, die dan ook, vooral uit Engeland, in grooten getale daar komen. Funchal is de voornaamste koopstad, bepaaldelijk in wijn, der eilandengroep en tevens de aanlegplaats en het steenkolenstation voor de Engelsche stoombooten, die naar Indië varen. Zij is de zetel van den gouverneur en van den bisschop der Madeiragroep, bezit onderscheiden Roomsch-Katholieke kerken en een Engelsch-Protestantsche kerk, 3 nonnenkloosters enz. In een van deze worden door de nonnen prachtige bloemen van vederen vervaardigd, die bij de vreemde bezoekers veel aftrek vinden. Het smalle strand bij de Baai van Funchal kan alleen bij stil weder tot landingsplaats dienen, bij woelig water komt men bij de forten Potinha en Ilheo (de Loodsrots) aan land. Drinkwater, versch vleesch, groenten en velerlei vruchten zijn in overvloed aanwezig.

Funck, *Karl Wilhelm Ferdinand von*, een Duitsch geschiedschrijver, werd geboren te Wolfenbüttel den 13den December 1761, ontving zijn opleiding aan het Carolinum te Brunswijk, werd in 1781 geplaatst als luitenant bij de Saksische garde, weldra tot adjudant bevorderd, maar nam in 1785 ontslag, om zich aan letterkundigen arbeid te wijden. Aanvankelijk schreef hij artikelen in de „Allgemeine Literaturzeitung" maar op zijn reizen verzamelde hij stof voor eenige geschiedwerken, waarna zijn „Geschichte Kaiser Friedrichs II" (1792) zonder naam verscheen. In 1791 was hij weder in dienst getreden als ritmeester bij een regiment huzaren. Terwijl hij in Thüringen in garnizoen lag, schreef hij een „Geschichte Sachsens", doch het handschrift werd bij een brand te Kölleda een prooi der vlammen. Na zijn terugkeer in Saksen was hij medewerker aan de „Horen" en knoopte betrekking aan met *Schiller* en *Goethe*. In 1801 tot majoor bevorderd, werd hij in den slag bij Jena gewond en gevangen genomen, en door *Napoleon* afgevaardigd, om den vrede met den keurvorst van Saksen tot stand te brengen. Hierna werd hij kolonel en vervolgens tot adjudant-generaal benoemd en vergezelde den koning van Saksen in 1807 naar Warschau en in 1808 naar het Congres te Erfurt. Nog vóór het uitbarsten van den oorlog werd hij generaal-majoor en in 1810 luitenant-generaal, en was in 1812 bevelhebber van een divisie cavalerie. In 1813 moest hij wegens tegen hem gerezen verdenkingen afstand doen van zijn commando en kwam op wachtgeld. Daar hij na den Volkerenslag bij Leipzig weigerde onder het opperbevel van Rusland te dienen, ontving hij zijn ontslag, maar werd in 1815 op wachtgeld weder als luitenant-generaal van de cavalerie erkend. Na zijn terugkeer van een zending naar het hoofdkwartier van den hertog *van Wellington* en naar Londen wijdde hij zich aan de wetenschap en overleed den 7den Augustus 1828. Zijn belangrijkste werk is „Gemälde aus dem Zeitalter der Kreuzzüge" (4 dln., 1820—1824), terwijl na zijn dood zijn „Erinnerungen aus dem Feldzüge des Sächsischen Korps unter dem General Reynier 1812" (1829) in het licht verschenen.

Funck, *Johann Friedrich*, een staatkundig schrijver, werd geboren te Frankfort aan den Main den 10den Februari 1810, studeerde te Jena en te Heidelberg in de godgeleerdheid, en werd predikant bij de Nederlandsche gemeente te Frankfort, maar verloor deze betrekking door zijn brochure: „Das Kandidatenwesen in Frankfort a. M. 1775 und 1830" (1830). Daarna wijdde hij zich aan letterkundigen arbeid en gaf alleen of met *Freieisen* en *Sauerwein* een aantal tijd- en vlugschriften in het licht, zooals „Eulenspiegel", „Die deutsche Volkshalle", „Die Fackel", „Scherz und Ernst", „Zeitspiegel" enz. waarin hij in verzet kwam tegen het absolutisme der Duitsche vorsten, zoodat hij in 1832 tot 4 weken gevangenis veroordeeld werd. Kort daarna bevond hij zich weder in hechtenis, werd den 3den April 1833 bij de bestorming der hoofdwacht bevrijd, maar keerde vrijwillig naar den kerker terug en werd den 23sten van laatstgemelde maand „wegens schennis der eer door paskwillen", maar met behoud van eer tot 8 maanden gevangenis veroordeeld. Hij heeft van die zaak verslag gegeven in zijn brochure „Untersuchungssache in Betreff der Fackel" (1833). Na het herkrijgen zijner vrijheid hield hij drukbezochte voorlezingen over de geschiedenis van Duitschland, en toen hij die op hoog bevel moest staken, gaf hij ze uit onder den titel „Gemeinfaszlicher Ueberblick der ältes-

ten deutschen Geschichte". Beschuldigd van deelneming aan de redactie van het „Bauern Konversations-Lexicon" en aan den „Männerbund", werd hij opnieuw gevangen gezet en na een tweejarig onderzoek tot 5 jaren gevangenisstraf veroordeeld, welke door het Hof van Appèl te Lübeck tot 3 werden verminderd, welke hij op den Hardenberg bij Mainz doorbracht. Met ijver legde hij in den kerker zich toe op de nieuwe talen en gaf tevens onderwijs aan zijn medegevangenen. Toen hij op vrije voeten gesteld was, hield hij zich bezig met letterkundigen arbeid. Aan de volksbeweging van 1848 nam hij minder deel dan men van hem verwacht had. Zijn beste werk is „Ludwig der Fromme, Geschichte der Auflösung des groszen Frankenreichs" (1832). Belangrijk is verder zijn geschrift „Beitrag zur geheimen Geschichte der französischen Revolution" (1843).

Funck-Brentano, *Theophil*, een Fransch wijsgeer, werd geboren te Luxemburg den 20sten Augustus 1830, studeerde te Parijs en aan Duitsche hoogescholen in de wijsbegeerte en geneeskunde en is sedert 1873 professor in het volkenrecht aan de Ecole des sciences politiques te Parijs. Hij schreef: „Les pensées et maximes nouvelles" (1858), „Les sciences humaines: la Philosophie" (1868), „La pensée exacte en philosophie" (1869), „La civilisation et ses lois" (1876), „Précis du droit des gens" (1878, met *A. Sorel*), „Les sophistes grecques et les sophistes anglais contemporains" (1879), „Les principes de la découverte" (1885), „Les sophistes allemands et les nihilistes russes" (1887), „La politique. Principes critiques, réformes" (1892), „L'homme et sa destinée" (1895) en „La science sociale" (1897).

Funck-Brentano, Frantz, een Fransch geschiedkundige en zoon van den voorgaande, werd den 15den Juni 1862 te Munsbach geboren, vertrok met zijn vader in 1871 naar Frankrijk en werd na grondige studiën bibliothecaris te Parijs. Hij schreef: „La mort de Philippe-le-Bel" (1884), „Catalogue des archives de la Bastille" (1895), „Les origines de la guerre de cent ans. Philippe-le-Bel en Flandre" (1897), „Légendes et archives de la Bastille" (5de druk, 1902), „Le drame des poisons. Etudes sur la société du XVII siècle" (6de druk, 1903), „L'affaire du collier" (5de druk, 1903), „La mort de la reine" (1902), „La Bastille des comédiens. Le For-l'Evêque" (1903) en „Les lettres de cachets à Paris" (1904).

Functie, eigenlijk een *verrichting*, een *werkzaamheid*, is in de wiskunde, en ook in het algemeen, een vorm, die aangeeft op welke wijze een grootheid afhangt van een of meer grootheden. Zoo vormt de inhoud van een gelijkzijdigen driehoek een functie van de zijde van dien driehoek, de weerstand, dien een stoomschip in het water ondervindt, een functie der snelheid van het schip enz. Wanneer in de vergelijking $y = Ax + Bx + C$ de letters A, B, C bepaalde (constante) waarden hebben, terwijl men aan x een willekeurige waarde kan geven, dan verandert met de waarde van x tevens die van y, en noemt men y een *functie van x*. Dit wordt aangeduid door de letters F, f, φ enz., zoodat men in het gegeven geval schrijven kan $y = F(x)$, namelijk y is een functie van x, of is op een bepaalde wijze afhankelijk van x. Geeft men aan x bepaalde waarden, bijv. a of b, dan wordt natuurlijk voor dat geval $y = F(a)$ of $F(b)$. Zie verder *Differentiaalrekening*.

Fundatie. Zie *Stichting*.

Fundaj (enkelvoud *Fungi*) is de naam van een Afrikaanschen volksstam, behoorende tot de Nuba, die vroeger een uitgestrekt gebied aan den Boven-Nijl bewoonde, thans echter tot het tusschen Witten en Blauwen Nijl gelegen Dar-el-Fungi, tusschen 10°—13° N. Br., beperkt is. Het is een flink gebouwd menschenslag met zwartbruine huidkleur en, evenals alle Nubastammen, drie schuine inkervingen op slapen en wangen. Zij worden beschreven als dapper, gastvrij, openhartig en goedmoedig, wonen in cirkelvormige hutten met spits toeloopend kegelvormig dak en leven van jacht en van een handwerk; vooral in het smeden en het bereiden van katoenen stoffen munten zij uit.

Fundulus (*Killifish*) is een geslacht van in Amerika in massa voorkomende visschen, behoorende tot de familie *Cyprinodontidae* (*Tandkarpers*). Zie verder *Cyprinodontidae*.

Fundybaai is de naam van een groote baai in den Atlantischen Oceaan in het noordelijk deel der oostkust van Noord-Amerika, tusschen de Britsche gewesten Nieuw-Schotland en Nieuw-Brunswijk. Zij bevat een aantal kleinere baaien, eenige eilanden en veel klippen, die de scheepvaart gevaarlijk maken. In de baai monden de St. John's- en de Croixrivier uit. De Fundybaai is stormachtig, heeft veel nevel en zeer hooge vloedgolven (tot 16 m.).

Funen, in het Deensch *Fijen*, is na Seeland het grootste der Deensche eilanden en door de Groote Belt van Seeland, door de Kleine Belt van Jutland en Sleeswijk gescheiden. Het vormt met Langeland, Taasinge (Thorsenge) en ongeveer 20 zeer kleine eilanden de Funensche eilandengroep of het stift Funen met een oppervlakte van 3433 v.km. en (1901) 279 785 inwoners. In 1864 werd het vroeger tot Sleeswijk behoorende eiland Arröe eraan toegevoegd. Funen alleen telt 2915 v.km. Aan de kusten treft men in het noordoosten de Odenséfjord, in het westen de Gamborgfjord, de Fyns- en de Tybring-Vig aan. Het eiland is vlak; alleen aan de zuid- en westzijde rijzen eenige heuvels ter hoogte van ruim 100 m. op. De bodem is vruchtbaar en bijzonder voor den graanbouw geschikt, terwijl hij besproeid wordt door eenige rivieren, van welke de voor pramen bevaarbare Odensé-Aa de voornaamste is. Verder wordt de gemeenschap bevorderd door het Odensékanaal, en zijn er verschillende spoorlijnen. Het is verdeeld in de arrondissementen of ambten Odensé en Svendborg. De steden liggen er alle aan zee. De hoofdstad is Odensé, en van de overige noemen wij Assens, Middelfahrt aan de Kleine Belt, Kjertminde aan de zuidpunt van het schiereiland Hindsholn, Svendborg met een goede haven, de vesting Nyborg aan de Groote Belt en Faaborg aan de Kleine Belt.

Fünfkirchen, een stad in het Hongaarsche comitaat Baramja, ligt aan de spoorlijnen Dombovár—Fünfkirchen—Villány en Barcs—Ueszög, is een der schoonste steden van Hongarije en telt (1900) 43 982 inwoners. De stad, die onregelmatig gebouwd is, heeft een groote domkerk met rijke marmeren altaren en een vijfbeukige krypt onder het koor, een bisschoppelijk paleis, een gymnasium

en seminarium en een ossarium uit de derde eeuw. De stads- en hospitaalkerk, de laatste nog met een minaret, waren in Turkschen tijd (1534—1686) moskeeën. Bovendien heeft men er vijf kloosters, een theologische school, onderscheiden vakscholen, een groote openbare bibliotheek, een Hongaarschen schouwburg, handel en nijverheid, speciaal weverijen, looierijen, papier- en majolicafabrieken. Een groote bron van inkomsten vormen de uitgestrekte wijnbergen op de hellingen van het Meesekgebergte, die de beste wijnsoorten van Hongarije leveren, en de handel in wijn en galappelen.— Fürfkirchen, het oude *Sompiana*, is een zeer oude koninklijke vrijstad en was reeds in het Frankisch-Duitsche tijdvak onder den naam van *Quinque ecclesiae* bekend. In 1009 werd er een bisdom gevestigd, terwijl er van 1367 tot 1526 een hoogeschool was. In 1543 werd de stad door de Turken veroverd en kwam eerst in 1686 weder aan de Habsburgers. Bij Fünkirchen vindt men een exerceerplaats voor de Hongaarsche landweer en de beroemde druipsteengrotten bij Abaliget. De bergwerken bij Fünfkirchen bezitten vijf modelkoloniën (6500 inwoners) met uitstekend ingerichte scholen. De mijnen beslaan 15 v.km met 21 schachten en leveren jaarlijks 550 000 ton steenkool.

Fungerus, *Johannes*, eigenlijk *Jan Fongers*, een Nederlandsch letterkundige en Latijnsch dichter, werd geboren te Leeuwarden, studeerde te Leuven en te Keulen, reisde door Duitschland en Frankrijk en werd in 1584 rector te Bolsward en in 1592 te Leeuwarden. Hij werd vervolgens geroepen tot het bestuur der hoogeschool te Franeker en overleed aldaar in 1612. Van zijn talrijke Latijnsche geschriften vermelden wij: „De puerorum disciplina et recta educatione" (1584), „Sylva carminum etc." (1585), „Etymologicum Latinum etc." (1605), „Etymologicon trilingue, Latinum, Graecum et Hebraicum" (1607, meermalen herdrukt) en „De conflagratione mundi".

Fungi. Zie *Zwammen*.

Funiculus noemt men in de botanie den navelstreng; in de anatomie beteekent *Funiculus spermaticus* zaadstreng; bij de mosdiertjes is *funiculus* een den darm met den lichaamswand verbindende en voor het ontstaan van voortplantingscellen zeer gewichtige streng.

Funk, *Franz Xaver von*, een Duitsch theoloog, werd den 12den October 1840 te Abts-Gmünd geboren, studeerde te Tübingen en Rottenburg, werd in 1864 vicaris te Waldsee, in 1866, nadat hij te Parijs in de staathuishoudkunde gestudeerd had, repetitor te Tübingen, in 1870 buitengewoon en in 1875 gewoon hoogleeraar aan katholiek-theologische faculteit aldaar. *Funk*, die in 1890 in den adelstand werd opgenomen, schreef behalve artikelen in de „Tübinger theologische Quartalschrift", waarvan hij sedert 1875 mederedacteur is: „Zins und Wucher. Eine moraltheologische Abhandlung" (1868), „Geschichte des kirklichen Zinsverbotes" (1896), „Opera patrum apostolicorum" (2 dln., 2de druk, 1901), „Die Echtheit der Ignatianischen Briefe aufs neue verteidigt"(1883). „Lehrbuch der Kirchengeschichte" (4de druk, 1902), „Die katholische Landesuniversität in Ellwangen und ihre Verlegung nach Tübingen" (1889), „Die Apostolischen Konstitutionen" (1891), „Das achte Buch der Apostolischen Konstitutionen" (1893), „Kirchengeschichtliche Abhandlungen und Untersuchungen" (dl. 1 en 2 1897—1899) en „Das Testament unsers Herrn und die verwandten Schriften" (1901).

Funke, *Karl Ludwig Philipp*, een Duitsch natuurkundige, geboren in 1752 te Görtzsalke bij Brandenburg, gaf eerst onderwijs aan het Philanthropinum te Dessau, werd daarna inspecteur der onderwijzerskweekschool aldaar en verkreeg in 1804 den titel van regeeringsraad. Hij overleed op een reis naar Altona den 9den Juni 1807. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Naturgeschichte und Technologie für Lehrer in Schulen" (1790, 3 dln., 6de druk, 1812, een schets daaruit 1808, 3de druk), „Neues Elementarbuch zum Privatunterricht" (2de druk, 1800) „Text zu Bertuchs Bilderbuch" (1798—1807), „Neues Realschullexikon" (5 dln., 1800—1805), „Handbuch der Physik" (1804, 2de druk) en „Naturgeschichte für Kinder" (1841, 10de druk).

Funke, *Otto*, een Duitsch physioloog, werd geboren te Chemnitz den 27sten October 1828, studeerde te Leipzig en te Heidelberg in de geneeskunde, vestigde zich in 1852 te Leipzig als privaatdocent voor de physiologie, werd reeds in 1854 buitengewoon hoogleeraar, verkreeg in 1856 den leerstoel voor physiologie en chemie en vertrok in 1860 als professor in de physiologie en zoölogie naar Freiburg in de Breisgau, waar hij den 16den Augustus 1879 overleed. Hij was de eerste, die aantoonde, dat de zenuwzelfstandigheid in het levend lichaam gedurende de rust neutraal, doch na ingespannen arbeid en na den dood zuur reageert. Hij schreef: „Lehrbuch der Physiologie" (7de druk, 1884), voltooide *Günther's* „Lehrbuch der Physiologie" (1852) en leverde een uitmuntenden atlas bij *Lehmann's* „Lehrbuch der physiologischen Chemie", 2de druk, 1858).

Funkia *Spreng.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Liliaceeën*. Het onderscheidt zich door een klokvormig, 6-deelig bloemdek en omgebogen, aan de basis van het bloemdek vastgehechte meeldraden en een 3-hokkige doosvrucht. Enkele soorten zijn afkomstig uit Japan. Er bestaan verschillende tuinvormen van hooge waarde als: *F. alba*, *F. alba marginata intescens*, *F. alba Thomas Hogg*, *F. chinensis*, *F. cuculata* met bonte bladeren, *F. Fortunei* ook met bonte bladeren, *F. gigantea*, *F. avata*, *F. spathulata*, *F. subcordata*, *F. undullata* ook met bonte bladeren. Zij worden gebruikt voor de bloemen, het blad en om in half beschaduwde plaatsen den grond te bekleeden. Een beetje bedekking tijdens den winter is wenschelijk. Veel eischen stellen zij niet aan den grond, terwijl hun versieringswaarde bepaald groot is.

Funt is de naam van het Russische pond, 409,512 gram zwaar.

Fuoco (Italiaansch) beteekent in de muziek met vuur.

Fürbringer, *Max*, een Duitsch ontleedkundige, werd geboren te Wittenberg den 30sten Januari 1846, ontving zijn opleiding aan de universiteiten te Jena en Berlijn, was eerst werkzaam als assistent in de ontleedkunde te Jena, daarna als prosector en privaatdocent, vervolgens als buitengewoon professor te Heidelberg en werd in 1879 benoemd tot hoogleeraar in de ontleedkunde aan de universiteit te Amsterdam, in 1888

te Jena en in 1901 te Heidelberg. Van zijn geschriften vermelden wij: „Knochen und Muskeln der Extremitäten bei den schlangenähnlichen Sauriern" (1870), „Zur Entwickelung der Amphibienniere" (1877), „Untersuchungen zur Morphologie und Systematik der Vögel" (2 dln., 1888) en „Beitrag zur Systematik und Geneaologie der Reptilien" (1900).

Fürbringer, *Paul*, een Duitsch geneeskundige en broeder van den voorgaande, werd den 7den Augustus 1849 te Delitzsch geboren, studeerde te Berlijn en Jena en promoveerde in 1874 met een verhandeling over het skelet van den kop der *Myxine glutinosa*. Als assistent van *Friedrich* te Heidelberg bestudeerde hij de longmycosen der menschen en de werking van kwikzilver, in 1876 vestigde hij zich als privaatdocent aldaar en nam in 1878 de leiding der kliniek voor kinder- en huidziekten te Jena op zich. Daarna legde hij zich voornamelijk toe op de ziekten der geslachtsorganen en urinewegen. Van 1886—1903 was hij in het ziekenhuis Friedrichshain te Berlijn werkzaam. Hij schreef: „Zur vergleichenden Anatomie der Muskeln des Kopfskeletts der Zyklostomen" (1875), „Die innern Krankheiten der Harn- und Geslechtsorgane" (2de druk, 1890), „Ueber die Punktionstherapie der serösen Pleuritis und ihrer Indikation" (1890) en „Die Störungen der Geslechtsfunktionen des Mannes" (2de druk, 1901).

Furcaria *Kostel.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Malvaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk met een meestal 10-bladerig omwindsel, door 5 bloembladeren, door een groot aantal meeldraden, door een 5-spletigen stamper en door een 5-hokkige, 5-kleppige doosvrucht. Het omvat een aantal soorten, die alle in Oost-Indië te huis behooren. De meest bekende is *F. suratensis*.

Füred, een badplaats in het Hongaarsche comitaat Zala, ligt aan de N.W. zijde van het Plattenmeer, heeft baden in dat meer, een modderbad en drie, sedert de 17de eeuw bekende mineraalbronnen (alkalisch, zwavel- en ijzerhoudend), die tot drinken (Frans Jozefbron) en baden bij lever- maag- en zenuwziekten, bij bloedarmoede en vrouwenziekten gebruikt worden. In het park vindt men een standbeeld van den dichter *Alex. Kissaludy*. 1 km. ten W. van de badplaats ligt de gemeente Balaton-Füred met (1901) 1809 inwoners.

Furfuran behoort tot de heterocyclische verbindingen. Een molecuul wordt voorgesteld door een vijfring, bestaande uit 4 koolstofatomen en 1 zuurstofatoom. Formule $C_4\ H_4\ O$. Het wordt bereid uit zoogenaamd 1. 4. deketonen door wateronttrekking. Het is een kleurlooze, in water onoplosbare vloeistof met karakteristieken reuk. Met andere verbindingen kan het zich condenseeren tot kleurstoffen. Een met zoutzuur bevochtigd stukje dennenhout wordt door furfuran mooi groen gekleurd.

Furfurol, $C_5H_4O_2$ of C_4H_3O (CHO), furol of kunstmatige mierenolie, is het aldehyd van furfuran en ontstaat bij het verhitten der koolhydraten (het beste uit suikersoorten met 5 atomen koolstof) met zwavelzuur, bij het koken van suiker met verdund wijn- of melkzuur (derhalve in bier en graanfoeselolie), bij het koken van meel, zaagsel, zemelen met verdund zwavelzuur en bij droge destillatie van hout. Furfurol is kleurloos, vrij gemakkelijk oplosbaar in water, maar beter in alkohol en heeft een specerijachtigen reuk. Zijn soortelijk gewicht is 1,163 en het kookt bij 162° C. De huid wordt door furfurol geel gekleurd. Furfurol wordt bruin aan de lucht.

Met ammoniak geeft furfurol *furfuramide*, $(C_5H_4O)_3N_2$, witte kristallen, die door verhitting tot 120° C. in het isomere, bij 100° C. smeltende *furfurine* overgaan. Deze laatste kristalliseert in dunne naalden en vormt met zuren neutrale zouten. Door een onderzoek van *Stenhouse* is het furfurol belangrijk geworden voor de nijverheid. Voegt men het namelijk bij aniline, dan verkrijgt deze een fraaie roode kleur. Later ontdekte *Persoiz*, dat de kleurende stof er uit afgezonderd kan worden, wanneer men bij een oplossing van aniline in azijnzuur onder gestadig omroeren een koude oplossing van furfurol in water voegt. De vloeistof wordt dan aanstonds rood, doch vertoont aan haar oppervlakte een witte, troebele laag, die bij het omschudden, alsmede bij meerdere toevoeging van furfurol, verdwijnt. Laat men die vloeistof stil staan, dan is zij weldra ontkleurd, terwijl zich aan de wanden van het vat een donkere massa met een groenen weerschijn heeft vastgehecht. Deze bevat de roode kleurstof in nagenoeg zuiveren toestand, welke met gedestilleerd water gewasschen en daarna gedroogd wordt, waarna zij bros en hard is geworden en een geelachtiggroene kleur verkregen heeft. Zij is nagenoeg onoplosbaar in water, maar lost gemakkelijk op in alkohol. Door ammoniak wordt zij opgelost en ontkleurd, maar door azijnzuur herkrijgt zij haar oorspronkelijke kleur. Is zij opgelost in geconcentreerd zwavelzuur, dan slaat zij bij toevoeging van water in vlokken neer. Zij verbindt zich niet met bijtmiddelen, maar hecht zich zeer goed op wol en zijde.

Furfurol heeft de eigenschappen van een aldehyde, daar het door behandeling met waterstof gereduceerd wordt tot furfurolalkohol $C_5H_6O_2$ en door oxydatiemiddelen in pyroslijmzuur $C_5H_4O_3$ wordt omgezet.

Furie, *Fransche*. Zie *Anjou, Frans van*.

Furie, *Spaansche*. Zie *Juan d'Austria, don*.

Furiën. Zie *Wraakgodinnen*.

Furioso, een term in de muziek gebruikelijk, beteekent *woest*, *razend*; de componist heeft met deze aanduiding niet zoo zeer een overmatig snelle, dan wel een woeste, ruwe voordracht van de compositie op het oog. Eigenaardige hulpmiddelen, om dit karakter in de compositie uit te drukken, zijn vreemde, harde modulatiën, aanhoudende dissonanten, sforzati, onverwachte, plotseling aangewende forti, chromatische eenstemmige bewegingen enz.

Furka is de naam van een steilen bergpas in de Alpen, tusschen de Zwitsersche kantons Uri en Wallis, scheidt de Dammagroep van die van den St. Gotthard en ontleent zijn naam aan het vork- of gaffelvormig oprijzen der zijdelings geplaatste toppen. Een kruis en een steen wijzen er de grenzen aan tusschen de kantons Uri en Wallis, benevens tusschen het Rijn- en het Rhônegebied. De Furka is merkwaardig door de nabijheid van den Rhônegletscher, waar die rivier ter hoogte van 1800 m. boven de oppervlakte der zee ontspringt, en door

het bergpad, dat van Obergestelen (1350 m. hoog) in het Rhônedal langs dien gletscher en over den Furkapas (2436 m. hoog) langs den Sidli-Alp naar het Urserenthal en naar den grooten weg over den St. Gotthard loopt. Die bergpas is gedurende het grootste deel des jaars met sneeuw bedekt. Men heeft er een prachtig uitzicht, en in 1852 is er een logement gebouwd. Ook is er in lateren tijd een militaire weg aangelegd van het St. Gotthard's klooster naar de Furka. 's Zomers trekken veel toeristen over den Grimsel- en den Furkapas van Meiringen naar Andermatt-Hospenthal.

Furmerius, *Bernard Gerbrands*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Leeuwarden den 20sten October 1542 en genoot aldaar het onderwijs van den vermaarden *Suffridus Petri*, studeerde in de rechten en werd in 1597 door de staten van Friesland tot historieschrijver benoemd in de plaats van *Suffridus Petri*. Hij overleed te Leeuwarden den 6den Augustus 1616. Hij is de eerste, die een uitgave bezorgd heeft der kronieken van *Beka* en *Heda* (1611). Verder schreef hij: „De rerum usu et abusu" (1575), „Apologia Suffridi Petri pro antiquitate et origine Frisiorum contra Ubbonem Emminm" (1603—1609), welk boek door *Emmius* in zijn „Refntatio apologetica" beantwoord is, „Hyperaspistis Apologiae Snffridi Petri ad Ubbonem Emmium" (1604), „Annalinm Phrisicorum libri tres" (1609), „Annalium Phrisicorum trias altera" (1609), „Annalium Phrisicornm trias tertia a Pierio Winsemio edita" (1612), „Epistola Furmerii ad Hugonem Ruissium, senatorem Trajectinum" (1609). Ook heeft hij eenige handschriften, waaronder een belangrijk dagboek, nagelaten.

Furneaux-eilanden is een eilandengroep aan het oostelijke einde der Baasstraat, ten N. O. van Tasmanië, en telt op 2070 v. km. (1891) 627, van visch- en vogelvangst levende inwoners. Het grootste is het Flinderseiland (1500 v. km.), daarop volgen het Clarke en het Barreneiland. De groep is zeer onvruchtbaar. Op Flinderseiland bracht men in 1835 de laatste 310 inboorlingen van Tasmanië over, die echter spoedig uitstierven, zoodat er in 1848 slechts 45 naar hun land teruggebracht konden worden.

Furnes, een arrondissementshoofdstad in de Belgische provincie West-Vlaanderen, ligt aan de spoorlijnen Lichtervelde-Furnes en Furnes-Ghyvelde en telt (1902) 5889 inwoners. Men vindt er de onvoltooide St. Walpurgis- (13de eeuw) en St. Nicolaaskerk (14de eeuw), het stadhuis in Renaissance-stijl en de Châttellenie (thans rechtbank). De inwoners vervaardigen leder, kant en pannen en drijven handel in graan en vee. Hier overwonnen (13 Augustus 1297) de Franschen onder *Philips van Artois* de Duitschers en Vlamingen onder *Willem van Gulik*, waarbij Furnes in vlammen opging. In 1583 werd het door *Alexander Farnese* voor Spanje veroverd.

Furnivall, *Frederick James*, een Engelsch letterkundige, werd geboren den 4den Februari 1825 te Egham (Surrey) en heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt jegens de stndie der onde Engelsche taal en letterkunde, zoowel door het stichten van genootschappen (Early English Text Society, 1864; Chaucer Society, 1868; New Shakespeare Society, 1874; Browning Society, 1881; Wiclif Society, 1882 en Shelley Society, 1885) als door het uitgeven van oude teksten, zooals: Saint Greal etc., in English verse by Henry Lonelich" (2 dln., 1861—1863), „Robert of Brunne's Handlyng Synne" (1862), „Walter Map's Queste del Saint-Graal" (1864), „The book of Quinte-Essence", (1866), „Bishop Percy's folio M. S. of ballads and romances" (2 dln., 1867—1868), „Ballads from manucripts on the condition of Tudor England 1520—1550" (2 dln., 1868—1872) „Canton's Book of curtesye" (1868), „A six-text print of Chaucer's Canterbury Tales" (7 dln., 1868—1875) en „The sncoession of Shakespeare's works" (1874).

Furrer, *Jonas*, een Zwitsersch staatsman, geboren in 1805 te Winterthur in het kanton Zürich, stndeerde te Zürich, Heidelberg en Göttingen in de rechten en verwierf na zijn terugkeer door uitgebreide kennis en een edel karakter het vertronwen zijner medeburgers, zoodat hij in 1834 lid werd van den Grooten Raad. In die betrekking was hij ijverig werkzaam aan de nitvoering der instellingen, door de grondwet van 1831 toegezegd. Ook als lid van den Raad van Onderwijs maakte hij zich verdienstelijk jegens het volk door verbetering der scholen. In 1838 verleende de universiteit te Zürich hem de doctorale waardigheid. In het woelige jaar 1839 was hij voorzitter van den Grooten Raad, maar hij werd weldra daaruit verwijderd. In 1842 werd hij wederom tot lid van dat lichaam en in 1844 tot voorzitter benoemd. Gedurende de woelingen door de opheffing der kloosters in Aargau en door de Jezuïetenvraag veroorzaakt, kwamen door zijn invloed de besluiten van den 26sten Januari 1845 tot stand, die een einde maakten aan de reactie. *Furrer* werd in 1845 tot burgemeester benoemd en zag zich zelfs tot Bondspresident gekozen. Hij verwierf de algemeene achting door de standvastigheid, waarmede hij de eischen der buitenlandsche mogendheden afwees. Als afgevaardigde van Zürich in 1847 en 1848 ijverde hij met bezadigdheid voor de ontbinding van den „Sonderbund" en drong daarna aan op een nieuwe regeling van den Bond. Toen deze vastgesteld was, benoemde men hem tot Bondspresident en in 1857 werd hij voor de derde maal met die waardigheid bekleed. Hij bleef lid van den Bondsraad tot zijn dood, den 25sten Juli 1861. Hij schreef „Das Erbrecht der Stadt Winterthur" (1862).

Fürst, *Walter*, uit het kanton Uri, is een held der Zwitsersche sage (die o. a. in *Schiller's* „Wilhelm Tell" een rol speelt), volgens welke hij zich in 1307 met *Werner Stauffacher* uit Schwyz en *Arnold Melchthal* uit Unterwalden tot den Bond op den Rüttli vereenigde, om het land van den druk der Oostenrijksche landvoogden te bevrijden. Overigens is hij een historisch persoon en wordt van 1303—1317 herhaaldelijk in oorkonden genoemd.

Fürst, *Julius*, een Dnitsch orientalist, geboren den 12den Mei 1805 te Zerkow in Posen, werd bestemd voor het ambt van rabbijn en kende reeds op zijn 12de jaar het Oude Testament, de Misjna en den Talmud en een aanzienlijk gedeelte der Israëlietische letterkunde. Een jaar later had hij gelegenheid, zich te bekwamen in andere wetenschappen, bezocht het gymnasium

en daarna de universiteit te Berlijn en oefende zich in de wijsbegeerte en letteren. Daarna begaf hij zich naar het Israëlietisch seminarium te Posen, doch ondervond weldra, dat het Rabbinisme weinig strookte met den vooruitgang der wetenschap, zoodat hij naar Breslau ging, om er zich aan de Oostenrijksche oudheid- en taalkunde te wijden. Daarna vestigde hij zich als privaatdocent te Leipzig en werd er in 1839 lector en in 1864 hoogleeraar. Hij overleed aldaar den 9den Februari 1873. Van zijn geschriften noemen wij: „Lehrgebäude der aramäischen Idome" (1835), „Perlenschnüre aramäischer Gnomen und Lieder" (1836), „Concordantiae liborum sacrorum Veteris Testamenti hebraicae et chaldaicae" (1837—1840), „Hebrräisches und Chaldäisches Handwörterbuch" (2 dln., 5de druk, 1885), „Geschichte der biblischen Literatur" (2 dln., 1867—1870), „Der Kanon des Alten Testaments" (1868), „Knltur- und Literaturgeschichte der Juden in Asien" (1849), „Geschichte des Karäertums" (1865—1865) en „Bibliothecajudaica" (3 dln., 1849—1863).

Fürstenberg, *Franz Friedrich Wilhelm*, vrijheer *von*, een Duitsch staatsman, geboren den 7den Augustus 1729, bezat een voortreffelijken aanleg, dien hij door studie en door reizen in Italië ontwikkelde. *Maximilian Friedrich*, graaf *von Köningseck-Rothenfels*, keurvorst van Keulen en vorst-bisschop van Münster, benoemde hem tot minister en belastte hem met het bestuur over het uitgemergelde Münsterland. Hier herstelde hij het crediet, bevorderde landbouw en nijverheid, verbeterde de rechtspleging, zorgde voor de benoeming van ontwikkelde geestelijken en deed het onderwijs een belangrijke hervorming ondergaan. Toen in 1780 aan den keurvorst een coadjuctor zou worden toegevoegd, was de algemeene wensch in die streken, dat deze betrekking aan *Fürstenberg* zou worden opgedragen; doch de invloed van Oostenrijk behield de overhand, en zij viel ten deel aan aartshertog *Maximilian Franz*. Nu werd *Fürstenberg* gedwongen, zijn ministerambt neder te leggen, doch bleef als vicaris-generaal zorgen voor het welzijn des lands. Hij hervormde het gymnasium, stichtte de universiteit te Münster en overleed den 16den September 1810.

Fürstenwalde, een stad in het arrondissement Lebus van het district Frankfort aan de Oder in de Pruisische provincie Brandenburg, ligt op den rechteroever van de Spree en aan de spoorlijnen Berlijn—Sommersfeld en Berlijn—Fürstenwalde. Men heeft er een fraaie domkerk, een nieuwe Luthersche kerk (van 1883), standbeelden van de keizers *Wilhelm I*, *Frederik III* en van *Bismarck*, een gymnasium, een geneesinrichting voor dronkaards, bierbrouwerijen, houtazijnfabricage, een fabriek van electrische lampen, een ijzergieterij, een wolspinnerij, kachel- en glaznurfabrieken, molens en een kalkbranderij. In de nabijheid liggen de Rauensche Bergen met bruinkoolgroeven. Sedert 1385 was Fürstenwalde de zetel der bisschoppen *van Lebus*, wier bisdom in 1598 bij Brandenburg werd ingelijfd. Bij het verdrag van Fürstenwalde (15 Augustus 1373) zagen de Beiersche vorst, markgraaf *Otto*, en hertog *Frederik* ten gunste van *Karel IV* van hun rechten op Brandenburg af tegen betaling van 500 000 goudguldens en afstand van eenige bezittingen in de Opperpalts. In 1633 werd Fürstenwalde door *Wallenstein* in de asch gelegd.

Fürth, een stad in Beieren, ligt aan de samenvloeiing van de Pegnitz en Rednitz, aan de spoorlijnen Würzburg—Neurenberg, Bamberg—München, Neurenberg—Fürth en Fürth—Zirndorf—Cadolzburg en telt (1905) 60 525 inwoners. Men heeft er 8 kerken, waaronder de Gotische Michaeliskerk (11de eeuw), een nieuw stadhuis in Italiaanschen stijl met toren, een schouwburg (1902), een monumentale fontein, een gymnasium, hoogere burgerschool met handelsafdeeling, een stadsbibliotheek, een museum, een mooi logegebouw een ziekenhuis en een abattoir. De nijverheid, waarin Fürth met Nenrenberg wedijvert, houdt zich voornamelijk bezig met de vervaardiging van spiegels (80 fabrieken met ruim 2000 arbeiders), geslagen gond, en metaal, brons, brokaat, brillen en optische instrumenten, meubels, machines, brandbluschapparaten, boekbinders- en cartonnagewaren, tin, papier, kinderspeelgoed en bier. De handel omvat speciaal de voortbrengselen der industrie, terwijl de eigenlijke produktenhandel, behalve de zeer belangrijke nitvoer van hop, een ondergeschikte rol speelt. De Michaelismis, die elf dagen duurt, wordt druk bezocht. Volgens de overlevering heeft *Karel de Groote* in 793 aan de samenvloeiing van de Pegnitz en Rednitz de Martinikapel laten bouwen; de plaats, die hier ontstond, werd Fürth. In Juni 1632 had *Gustaaf Adolf* in Fürth zijn hoofdkwartier; in 1634 werd de stad op enkele huizen na door de Kroaten platgebrand. Tot 1792 hadden de markgraven *van Ansbach*, de domproosdij te Bamberg en de rijksstad Neurenberg souvereiniteitsrechten uitgeoefend. In 1792 kwam Fürth aan Pruisen en in 1806 aan Beieren.

Furtwangen, een stad in Beieren, ligt aan de Breg, aan de spoorlijn Donaueschingen—Furtwangen en telt (1900) 5007 inwoners. Men vindt er een groothertogelijke horlogemakerschool, vakscholen, een tentoonstellingsgebouw met een verzameling wandklokken uit het Zwarte Woud van af de 16de eeuw en een permanente tentoonstelling van de produkten der nijverheid nit het Zwarte Woud, een bibliotheek, belangrijke fabricage van allerlei soorten uurwerken, orchestrions en andere muziekinstrumenten, luchtdruktelegrafen en stroohoeden, verder een levendigen houthandel. Furtwangen, in de 9de eenw gesticht, werd menigmaal door zware branden geteisterd (1704, 1712 en 1857).

Furtwängler, *Adolf*, een Duitsch archaeoloog, werd den 30sten Juni 1853 te Freiburg geboren, studeerde aldaar, te Leipzig en te München, was 1878—1879 bij de opgravingen te Olympia werkzaam, vestigde zich in 1879 als privaatdocent te Born, kreeg in 1880 een aanstelling bij de koninklijke musea te Berlijn, waar hij in 1884 tot buitengewoon hoogleeraar benoemd werd. In 1894 werd hij professor te München en conservator van het museum voor gipsafgietsels. In 1901 deed hij in opdracht van den prins-regent van Beieren opgravingen van den Athenatempel op Aegina, terwijl hij in 1903 die van het oude Archomenos leidde. Hij schreef: „Eros in der Vasenmalerei" (1875), „Der Dornauszieher und der Knabe mit

der Gans" (1876), „Plinius und seine Quellen über die bildenden Künste" (1877), „Die Bronzefunde aus Olympia" (1880), „Der Satyr aus Pergamon" (1880), „Der Goldfund von Vettersfelde"(1883), „Beschreibung der Vasensammlung im Antiquarium der königlichen Museen zu Berlin" (2 dln., 1885), „Die Sammlung Sabouroff, Kunstdenkmäler aus Griechenland" (2 dln., 1883—1887), „Die Bronzen und die übrigen kleinern Funde van Olympia" (1890), „Meisterwerke der griechischen Plastik" (1893), „Führer dürch die Vasensammlung König Ludwigs I in der Alten Pinakothek zu München" (1896), „Intermezzi, kunstgeschichtliche Studien" (1896), „Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium der königlichen Museen zu Berlin" (1896), „Sammlung Somzél" (1897), „Griechische Originalstatuen in Venedig" (1898), „Neuere Fälschungen van Antiken" (1899), „Die antiken Gemmen; Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum" (3 dln., 1900) en „Beschreibung der Glyptothek König Ludwigs I zu München" (1900). Met *Löschke* gaf hij uit „Mykenische Tongefäsze" (1879) en „Mykenische Vasen" (1886), met *Urlichs* „Denkmäler griechischer und römischer Skulptur" (1896—1898) en met *Reichhold* „Griechische Vasenmalerei, Auswahl hervorragender Vasenbilder" (1900—1904). Hij overleed te München den 12den October 1907.

Furunkel. Zie *Bloedvin.*

Fuscherthal, door het volk gewoonlijk *die Fusch* geheeten, een hoogdal in het Oostenrijksche hertogdom Salzburg, strekt zich uit over een lengte van 24 km. van de hoofdketen van de Hooge Tauern noordwaarts tot aan Bruck (752 m. boven de oppervlakte der zee) in de Beneden-Pinzgau, waar de Fuscher Ache uitmondt in de Salzach. Aan de linkerzijde wordt het dal door den met gletschers bedekten Fuscherkam met den Grooten Wiesbachhorn (3570 m. hoog) en den Hoogen Tenn (3331 m. hoog) van het Kaprunerdal gescheiden, en aan de rechterzijde door den rotsachtigen Scharzkopfkam met den Schwarzkopf (2763 m. hoog) van de Rauris. Op den achtergrond van de Fusch verrijst in den hoofdkam van de Tauern de Brennkogl (3015 m. hoog), de Fuscherkaarkopf (3321 m. hoog) en de Middelste Bärenkopf (3366 m. hoog). Het dal bestaat uit drie terrassen, namelijk het Käferthal, het terras van Ferleiten en de Beneden-Fusch met het dorp Fusch. Met de Beneden-Pinzgau is het verbonden door een rijweg, waarlangs men bij Bruck den Giselaspoorweg bereikt. Over de Tauern heen naar Heiligenblut in het Mölldal loopt uit het hoogste gedeelte van de Fusch het pad van den Fuscherthörl (2405 m.), dat bij Hochthor (2573 m.) uitkomt op den weg van de Heiligenblutertauern, terwijl men er verder de gletscherpassen aantreft van den Pfandlscharte (2665 m.) en van den Fuscherkaarscharte (2818 m.). Het Fuscherthal is een van de meest bezochte dalen van de Hoogen Tauern. De middelpunten van het toeristenverkeer zijn er het Fuscher- of St. Wolfgangsbad (1217 m.), in het nieuwe zijdal van de Weichselbach en de bergdorpen Ferleiten en Fusch.

Fuselier. Zie *Fusilier.*

Fusie, afkomstig van een Latijnsch woord, dat *smelting* of *samensmelting* beteekent, gebruikt men in den zin van vermenging, waardoor verschillende bestanddeelen één geheel uitmaken. Men spreekt bijv. van een fusie van staatkundige partijen, van de verschillende takken der *Bourbons*, namelijk van een verzoening en eensgezinde handeling van de Huizen *Bourbon* en *Orléans*, verder van een fusieministerie, waarin leden van verschillende richtingen zitting hebben enz. (Zie verder *Kartel*).

Fusilier of *fuselier* is een naam, die afkomstig van *fusil* (schietgeweer), het eerst in den tijd van *Lodewijk XIV* gegeven werd aan soldaten, die, inplaats van met de vroegere lontgeweren, met vuursteengeweren gewapend waren. Aanvankelijk werden zij ten getale van 4 bij elke compagnie geplaatst, doch reeds in 1671 vormden zij een regiment, dat den naam droeg van dat der „Koninklijke fuseliers". Eerst in 1703 echter waren bij de Fransche infanterie de musketten en pieken door vuursteengeweren vervangen. Ook bij de overige Europeesche legers werd sedert het einde der 17de eeuw het nieuwe wapen ingevoerd, hoewel in Pruisen de benaming van „musketiers" behouden bleef, terwijl *Frederik de Groote* die van fuseliers toekende aan eenige nieuw-opgerichte regimenten. Tegenwoordig telt o. a. de infanterie van het Nederlandsch-Indische en het Duitsche leger fuseliers.

Fusilleeren is het doodschieten van een soldaat, die tot den kogel veroordeeld is. De gevonniste wordt daarbij geblinddoekt en staat rechtop of knielt op een hoop zand. De soldaten, met de uitvoering belast, geven vuur op een afstand van weinige schreden.

Fusinato, *Arnoldo*, een Italiaansch dichter, geboren in December 1817 te Schio (provincie Vicenza), studeerde te Padua in de rechten en vestigde zich vervolgens als advocaat in zijn geboortestad. Zijn hekeldichten en humoristische verzen, veelal ook van politieke strekking, vonden veel bijval. In 1848 verzamelde hij een bataillon vrijwilligers, waarmede hij bij Montebello en Vicenza dapper streed, nam deel aan de verdediging van het geblokkeerde Venetië en trad inmiddels in het huwelijk met gravin *Anna Colonna di Castelfranco*, welke echter reeds in 1850 overleed. Daarop sloot hij een tweede echtverbintenis met de dichteres *Erminia Fuà* (zie *Fuà-Fusinato*), met wie hij aanvankelijk stil te Castelfranco woonde en in 1864 naar Florence verhuisde, waar hij den Teatro delle Logge deed verrijzen, terwijl hij later naar Rome vertrok, waar hij de betrekking bekleedde van Capo revisore degli stenografi. Hij overleed te Verona den 29den December 1888. Van zijn gedichten, waaronder het vermaarde vers: „Lo studente di Padova", verscheen in 1853—1854 een prachtuitgave, gevolgd door onderscheiden volksuitgaven en een tweeden bundel onder den titel „Poesie patriottiche inedite" (1871).

Füssen, een stadje in het Beiersche distrikt Zwaben-Neuburg, aan den voet der Alpen en aan den oever der Lech zeer schilderachtig gelegen, telt (1900) 3847 inwoners, doch is merkwaardig door den ouden burcht, in 1322 door bisschop *Frederik van Augsburg* op een hooge rots gebouwd en later door koning *Max II* van Beieren gedeeltelijk hersteld, waar men een heerlijk uitzicht geniet over het omliggend landschap,

benevens door het oude klooster, St. Magnus, in 638 door den heiligen *Magnus*, een leerling van *Columbanus*, gesticht, door *Pepijn* rijkelijk met goederen begiftigd, in 788 verwoest, maar kort daarna weder opgebouwd. Hier heeft men een bezienswaardige eetzaal, een kerk met onderscheiden beelden en monumenten en een in 1840 ontdekte krypt. Aan de overzijde der Lech verrijst de Calvariënberg, nabij de stad ontspringen geneeskrachtige bronnen en heeft men een merkwaardige stroomversnelling in de rivier, terwijl men van Füssen na een uur gaans het kasteel Hohenschwangau bereiken kan.

Fust is in de eerste plaats synoniem met vat, vaatwerk; vervolgens is het de naam voor een lang, platboomd vaartuig, dat naar omstandigheden door zeilen of riemen wordt voortbewogen.

Fust, *Johann*, de compagnon van *Gutenberg*, werd waarschijnlijk in de laatste jaren van de 16de eeuw te Mainz geboren, sloot in 1450 met *Gutenberg* een contract, volgens hetwelk hij dezen tot voltooiing van zijn uitvinding en het drukken van den eersten Bijbel het geld voorschoot. Doch reeds in 1455 drong hij *Gutenberg* uit de zaak, die hij alleen met zijn schoonzoon *Schöffer* voortzette. In 1457 gaf hij met dezen het „Psalterium" uit. Hun ex-libris waren twee aan een tak hangende, door een slinger verbonden schilden. In 1462 werd de drukkerij bij de verovering van Mainz verwoest, doch in 1465 weder in werking gesteld. Ten onrechte heeft men *Fust*, die in 1466 of 1467 te Parijs overleed, met doctor *Faust* geïdentificeerd.

Fustanella maakt een gedeelte uit van de nationale Grieksche kleedij der mannen en is het Albaneesche hemd. De naam, afkomstig van het Tursche woord *festan*, beteekent eigenlijk een vrouwenrok. Zij is in gebruik bij de ongeregelde troepen en bij de bewoners van het vasteland van Griekenland en heeft de gedaante van een hemd, dat boven de heupen door een gordel samen gehouden wordt en verder in ruime plooien tot op de knieën afdaalt. De kleur der fustanella is wit, en dit kleed wordt ten behoeve der aanzienlijken uit fijn katoen vervaardigd en rijk versierd.

Fustein (afgeleid van *Fustat*, den Arabischen naam van Kaïro) is een katoenen weefsel, waarvan de ketting somtijds bestaat uit linnen garen.

Fustel de Coulanges, *Numa Denis*, een Fransch geschiedkundige, werd geboren te Parijs den 18den Maart 1830, was eerst professor te Straatsburg en vervolgens te Parijs. Hij was lid van het Instituut, sedert 1880 directeur der Normaalschool en overleed den 12den September 1889 te Massy. Hij schreef: „La cité antique" (14de druk, 1895), „Histoire des institutions politiques de l'ancienne France" (4 dln., 2de druk, 1892), „Recherches sur quelques problèmes d'histoire" (2de druk, 1895), „L'Ecole normale" (1884), Nouvelles recherches sur problèmes d'histoire" (1891) en „La Gaule romaine, l'invasion germanique et le royaume des Francs" (4 dln., 1888—1891).

Fuster, *Charles*, een Fransch dichter, werd in 1866 te IJverdon geboren, studeerde te Bordeaux en woont sedert 1888 te Parijs. Hier stichtte hij het weekblad „Le Semeur" en maakte zich ook door dichterlijke en kritische bijdragen in de „Nouvelle Revue" en de „Estafette" bekend. Hij schreef den dichtbundel „L'âme pensive" (1884) en vervolgens: „Contes sans prétention" (1885), „Essais de critique" (1886), „L'âme des choses" (1888), den proza-roman „L'amour de Jacques" (1890), den roman in verzen „Louise" (1893), „Par le bonheur, roman de deux âmes" (1897) en de dichtbundels Livre d'amour" (1898) en „La Vie" (1902). Van 1890—1898 gaf hij „L'année des poètes" uit.

Fusti is een handelsterm, thans in onbruik geraakt, waaronder men verstond een procentsgewijze aftrekking van gewicht ten voordeele van den kooper voor de onbruikbare deelen der verkochte waar. Zie *Goedgewicht* en *Refactie*.

Fustiek, *Fustiekhout* of *Fisethout* is een geel Braziliehout, dat gewonnen wordt van den verfmoerbeziënboom; het wordt gebruikt voor inlegwerk en er wordt een gele kleurstof uit verkregen; ook is het de naam van Hongaarsch geelhout, een verstof van een plant, welke in Hongarije in het wild groeit.

Fustine, $C_{58} H_{56} O_{13}$, is de naam van een verfstof, die verkregen wordt uit het hout van den pruikenboom (*Rhus Cotinus*), waarin zij, gebonden aan looizuur, voorkomt. Zij is gekristalliseerd, eenigszins bitter van smaak en in water, alkohol en aether oplosbaar. Tinzouten geven in zulk een oplossing een oranjekleurigen en ijzerzouten een olijfgroenen neerslag. Alkaliën kleuren haar oplossing rood. Door verwarming met verdund zwavelzuur wordt fustine ontleed in suiker en fisetine. Zij heeft de nadeelige eigenschap, de zuurstof der lucht te absorbeeren en alzoo onzuivere kleuren te leveren, waarom men ze gewoonlijk met andere verstoffen vermengt. Voor het verven van katoen is zij niet geschikt, maar wel van wol en leder. Ook in leerlooierijen vindt het toepassing.

Füszli is de geslachtsnaam van eenige Zwitsersche kunstenaars en kunstkenners.

Füszli, Johan Kaspar, een portretschilder, geboren in 1706 en overleden in 1782, ontving onderwijs in de schilderkunst van zijn vader en ontwikkelde zich verder op zijn reizen, vooral te Weenen. Zijn portretten vonden grooten bijval en werden door beroemde kunstenaars in plaat gebracht. Hij schreef „Geschichte der besten Künstler in der Schweiz" (5 dln., 1769—1779) en een „Verzeichnisz der vornehmsten Kupferstecher und ihrer Werke" (1771) en bezorgde uitgaven van „Winckelmann's Briefe an seine Freunde in der Schweiz" (1778).

Füszli, Johann Heinrich, een historieschilder en zoon van den voorgaande, werd geboren te Zürich in 1742, studeerde te Berlijn onder *Sulzer*, deed een reis met *Lavater* en begaf zich vervolgens naar Engeland. Nadat hij van 1772 tot 1777 te Rome de kunstwerken van *Michelangelo* bestudeerd had, ging hij weder naar Engeland, waar hij met *Reynolds* en *West* voor de beste schilders werd gehouden. Hij bekleedde vervolgens de betrekking van directeur der Koninklijke schilderacademie te Londen en overleed te Puttney-Hill den 16den April 1825. Van zijn meestberoemde schilderijen noemen wij: „Lady Macbeth" en „De strijd van Herakles met de paarden van Diomedes", alsmede een 60-tal tafereelen bij de gedichten van *Milton*. In 1801 verschenen zijn „Voorlezingen over de schilderkunst"; zijn gezamenlijke

geschriften werden in 1831 in 3 deelen door *Knowles* uitgegeven.

Füszli de Jongere, *Johann Rudolf*, geboren te Zürich in 1709 en overleden in 1793, oefende zich te Parijs in het miniatuurschilderen, leverde goede teekeningen in zwart krijt naar *Raffaël* enz. en schreef een „Allgemeines Künstlerlexikon" (1763), dat thans nog belangrijk is.

Füszli, *Hans Heinrich*, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 8sten December 1744, bekleedde tegen het einde der 18de eeuw de betrekking van leeraar in de vaderlandsche geschiedenis en klom op tot aanzienlijke staatsambten, die hem in de gelegenheid stelden in het kanton Zürich in vrijzinnigen geest werkzaam te zijn. Op zijn 85sten verjaardag nam hij zijn ontslag als lid van den Grooten Raad en overleed te Zürich den 26sten December 1832. Hij voltooide het „Künstlerlexikon" van zijn vader en leverde „Neue Zusätze zu dem allgemeinen Künstlerlexikon und den Supplementen desselben" (1824) en „Ueber das Leben und die Werke Raffael Sanzios" (1815).

Füszli, *Wilhelm*, opperrechter te Zürich, geboren in 1803 en overleden in 1846, beijverde zich om de nieuwe grondwet van 1831 te helpen invoeren, doch werd door de omwenteling van 1839 uit zijn betrekking verwijderd. Van zijn geschriften noemen wij: „Zürich und die wichtigsten Städte am Rhein mit Bezug auf alte und neue Werke der Architektur, Skulptur und Malerei" (2 dln., 2de druk, 1846), en „Münchens vorzüglichste öffentliche Kuntschätze" (1841).

Futurum (toekomende tijd). Zie *Werkwoord*.

Fijnaart en Heiningen is een gemeente in de provincie Noordbrabant, groot 4105 H. A. met (1906) 3579 inwoners, in het W. bespoeld door het Volkerak en verder begrensd door de gemeenten Willemstad, Klundert, Standdaardbuiten, Oud- en Nieuw-Gastel en Dinteloord. De bodem bestaat uit klei en is voor landbouw en veeteelt in gebruik. Tot de gemeente behooren het gelijknamige dorp en eenige buurten en gehuchten.

Fijne, *Passchier de*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Leiden den 31sten Januari 1588, was aanvankelijk bestemd voor de lakenbereiding, doch openbaarde weldra grooten lust in de studie der godgeleerdheid. Nadat hij, vooral ook onder leiding van den Remonstrantschgezinden predikant *Adriaan van der Borre*, in zijn geboortestad zich daaraan gewijd had, werd hij predikant te Jaarsveld, waar hij rust genoot tot in 1619. Toen werd hij wegens Remonstrantsche gevoelens in moeilijkheden gewikkeld. Hij weigerde aan de Synode te Leiden de onderteekening der geloofsregels en der Acte van Stilstand, waarna hij uit zijn dienst ontzet en naar 's Gravenhage opgeroepen werd. Hij bleef intusschen in het land en predikte hier en daar in het geheim onder allerlei vermommingen, vooral te Zoetermeer, Bleiswijk, Zevenhuizen en Gouda. In 1621 toefde hij te Leiden, in 1622 te Gouda, in 1623 te Kampen en te Dokkum, en bij het houden eener leerrede te Rotterdam ontsnapte hij ter nauwernood aan de handen van den schout *Dullaert*. Onder prins *Frederik Hendrik* verminderde de hevigheid der Remonstantenvervolging, en *Passchier* predikte te 's Gravenhage, vestigde zich in 1629 te Leiden en verkondigde zijn beginselen in de dorpen rondom deze stad. Meermalen werd hij door den schout *Bondt* bedreigd, doch telkens ontkwam hij aan diens handen. Ook begaf hij zich naar Brielle, waar men zijn tegenwoordigheid verlangde, vervolgens naar Rotterdam en in 1633 als vast predikant naar Haarlem, waar hij eindelijk de voormalige rust zag terugkeeren. Met ijver behartigde hij de belangen der Remonstrantsche Broederschap, deed tot 1659 geregeld dienst, doch werd in 1660 wegens verzwakking zijner oogen door een hulppredikant bijgestaan. Hij overleed in 1667. Hij heeft een lange reeks van „Tractaten" in het licht gegeven, die verzameld en bij herhaling gedrukt zijn.

Fijnheid. Zie *Metaal* en *Munt*.

Fijnje, *Wybo*, een Nederlandsch staatsman, werd geboren te Zwolle den 24sten Januari 1750, verwierf den graad van meester in de vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte en werd opgeleid tot predikant. Nadat hij eenigen tijd den predikdienst waargenomen had bij de Doopsgezinde gemeente te Deventer, nam hij zijn ontslag, om zich te wijden aan de staatkundige gebeurtenissen van zijn tijd. Hij schreef de „Delftsche historische Courant", werd in 1787 secretaris van de Geconstitueerden te Delft en behoorde er tot de ijverigste patriotten. Bij de komst der Pruisen nam hij de vlucht en bleef van 1787 tot 1795 in ballingschap. Na de omwenteling van laatstgenoemd jaar werd hij lid van het bestuur der Oost-Indische Zaken en voorzitter van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek. Bij de omwenteling van 1798 ontkwam hij met *Vreede* aan *Daendels* en zond uit zijn ballingschap aan het toenmalig bestuur een geschrift, waarin hij zich bereid verklaarde zich te verantwoorden jegens het volk, dat hem zoo langen tijd zijn vertrouwen had geschonken. Inmiddels keerde hij naar 's Gravenhage terug en werd aldaar in hechtenis genomen. Terwijl men er nog over beraadslaagde, door welken rechter hij gehoord zou worden, werd door de bemoeiing van den Franschen gezant een algemeene amnestie verleend, waarin ook *Fijnje* deelde, zoodat hij terstond werd ontslagen. Na dien tijd bekommerde hij zich niet om staatszaken, maar hield zich bezig met de beoefening der letteren en der wiskunde. Onder het bestuur van raadpensionaris *Schimmelpenninck* en van koning *Lodewijk Bonaparte* was hij directeur der Staats- en Koninklijke Courant. Hij overleed te Amsterdam den 2den October 1809. Hij schreef een „Beknopt tijdrekenkundig begrip der algemeene geschiedenis" (1783).

Fijnje H. F. of *Fijnje van Salverda*, een zoon van den voorgaande, de oudste en eerste élève bij het korps ingenieurs van den Nederlandschen Waterstaat, werd in 1814 kadet en in 1817 adspirant-ingenieur van den Waterstaat en der Publieke Werken en toegevoegd aan den hoofdingenieur van het 8ste distrikt (Groningen en Drente). Hier hield hij zich bezig met de ontwerpen van wegen, met een plan om de spilsluizen te Groningen door schuiven te kunnen openen en dicht maken, om het Reitdiep af te sluiten, om den Finsterwolderpolder in te dijken enz. Nadat hij in 1819 naar Arnhem verplaatst was, werd hij in 1824 ingenieur 2de klasse en belast met

den rijksdienst in Luxemburg, terwijl hij vervolgens naar Gelderland terugkeerde en er zich wijdde aan het opnemen en peilen van den Neder-Rijn en de Lek en aan het herstellen der rivierdoorbraken van 1827. Hij bracht rapporten uit over verschillende onderwerpen, werd in 1830 naar Utrecht verplaatst, in 1834 tot ingenieur 1ste klasse benoemd, bemoeide zich met onderscheiden waterwerken en diende in 1840 een ontwerp in tot verbetering der waterloozing van al de polders bij Nijmegen en in het land van Waal en Maas. De uitvoering werd in 1843 door een commissie beproefd en wel door middel van het stelsel van *Fijnje*, namelijk met een dubbelwerkende persbuis tot opvoer van water uit de polders. De uitkomst voldeed daar en elders aan het oogmerk. In 1841 onderscheidde hij zich bij de riviercorrespondentie door bij Tiel den dijk door een noodkeering te redden, wat hem de orde bezorgde van den Nederlandschen Leeuw. In 1844 werd zijn verhandeling over het droogmaken van de Haarlemmermeer, bepaaldelijk over de werktuigen tot uitpompen van het water, door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem met goud bekroond. In 1845 werd hij geraadpleegd over den aanleg van een kanaal in Hongarije, waarover hij, na een behoorlijk onderzoek op de plaats zelf, een belangrijk rapport uitbracht. Eveneens riep men zijn bijstand in tot verbetering van de Theisz. Ook werd in 1847 zijn advies ingewonnen door burgemeester en wethouders van Nijmegen over den aanleg van een haven aan de Waal. In 1849, na het schrijven eener brochure over den toestand van Nederland in betrekking tot zijn handel, landbouw en nijverheid, werd hij belast met den dienst van hoofdingenieur in de provincie Utrecht en vervolgens definitief als zoodanig benoemd in het 6de distrikt (Noord-Brabant), waar hij zich bezig hield met den aanleg van een uitwateringskanaal van Grave naar de Amer. In 1852 werd hij hoofdingenieur 1ste klasse, en in 1856 behaalde hij bij de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen nogmaals de gouden medaille met zijn ontwerp van verbetering der waterloozing der Singellanden, waarna hij in 1857 tot inspecteur en in 1866 tot hoofdinspecteur van den Waterstaat benoemd werd. In 1867 werd hij op verzoek, wegens hoogen leeftijd, eervol ontslagen. *Fijnje* was lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, van het Bataafsch Genootschap van proefondervindelijke natuurkunde, van het Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en van het Wiskundig Genootschap „Een onvermoeide arbeid komt alles te boven", dat hem in 1870 tot buitengewoon lid van verdienste benoemde. Hij schreef: „Beschouwingen over de verbetering van de waterlossingen van het Rijk van Nijmegen en van Maas en Waal" (1877), „Gewijzigd plan en begrooting der kosten tot verbetering der waterlossing en inlating van rivierwater, tot vruchtbaarmaking van de landen van het district Nijmegen en van Maas en Waal" (1877), „Opmerkingen betreffende de verslagen van de Staatscommissie omtrent de verbetering van den waterweg van Rotterdam naar zee" (1881), „Nadere beschouwingen over den Rotterdamschen waterweg naar aanleiding van het antwoord van den heer P. Caland" (1882) en „Beschouwingen over de memorie van antwoord op het voorloopig verslag van de Kamer ten aanzien van dien waterweg in 1882". Hij overleed den 2den Juli 1889.

Fijt (*panaritium*, *onychia*, *paronichia*) of vingerlidontsteking openbaart zich in pijn, hitte, roodheid, zwelling en spanning van het aangedane vingerlid. Men onderscheidt vier verschillende graden van fijt. Bij den eersten is de ontsteking onmiddellijk onder de opperhuid gelegen; de pijn is niet hevig en gaat spoedig over in de afscheiding en doorbraak eener etterachtige stof. Bij den tweeden ligt de ontsteking dieper onder de huid en zetelt meestal aan den top van den vinger; de pijn is hevig en te heviger, naarmate de huid dikker is. Bij den derden graad zit de ontsteking in de peesscheeden van den vinger; de pijn en de zwelling verspreiden zich over de hand en den arm, en er ontstaan veelal koortsen; vernieling van een gedeelte der pees kan later den vinger onbruikbaar maken. De etter tast niet zelden het beenvlies en het been aan, en dan heeft men fijt van den 4den graad, waarbij beenvlies en been ontstoken zijn. Hierbij is veelal de zwelling het geringst, doch de pijn het hevigst.

De oorzaken van fijt zijn somtijds onbekend; veelal ontstaat zij door verwonding met naalden en spelden, door splinters, kneuzing, branden, enz. De meeste beterschap geven insnijdingen, om de spanning te verminderen of den etter te ontlasten, afgezien van het verwijderen van splinters, indien deze aanwezig zijn.

Fijt, *Jan*, een Vlaamsch dier- en stillevenschilder, geboren den 15den Maart 1611, overleed den 11den September 1661. Hij was een leerling van *Frans Snijders* en hoofdzakelijk in Antwerpen werkzaam, maar reisde ook van 1631 tot 1641 in Frankrijk en Italië. In Rome kreeg hij onder de Hollandsche schilders de bijnamen *Glaucus*, *Goedhart* en *Goudvinck*. *Fijt* is een der grootste coloristen van zijn tijd en vooral zijn stillevens met jachtgerij, honden en wild waren reeds tijdens zijn leven zeer gezocht. Hier te lande vindt men o.a. werk van hem in het Mauritshuis te 's Gravenhage, terwijl in de musea te Brussel en Antwerpen en ook in vele andere buitenlandsche verzamelingen werken van zijn hand voorkomen.

G.

G, de zevende letter van ons alfabet en de vijfde in de rij der medeklinkers, is de derde letter van het alfabet der Semitische talen, benevens van dat der Grieken en behoort tot de keelletters. Bij de Phoeniciërs droeg zij den naam van *ghimel* (kameel), aan haar vorm ontleend. In de Latijnsche taal ontstond zij uit de **C**, toen de uitspraak van deze zich in die van onze **K** veranderde, evenals ook het letterteeken der **G** nagenoeg aan dat der **C** gelijk is. In de muziek is G de vijfde diatonische klanktrap, en aan haar ontleent de G-sleutel, ook vioolsleutel geheeten, zijn naam (zie *Toonaard*). Als cijfer beteekent deze letter in het Hebreeuwsch 3, en gekroond met een dubbele punt 3000; in het Latijn is *g* 400 en $\overline{G}$ 400000 en in het Grieksch is γ 3 en ,γ 3000. Op Duitsche munten geeft *G* als muntplaats Karlsruhe aan, op oude Fransche Poitiers, op Oostenrijksche Nagy—Banya (Hongarije), op Zwitsersche Genève, op Middeleeuwsche beteekent zij zooveel als *senarius*. In Romeinsche opschriften beteekent *G Gajus* of *Gens*.

Afkortingen:

g. = *gram*.

G. = *geld gevraagd* (handelsterm).

G. B. & I. = *Great Britain and Ireland.*

G. C. B. = *Grand Cross of the Bath* (Grootkruis van de Bathorde).

G. C. M. G. = *Grand Cross of St Michael and St. George.*

G. C. S. I. = *Grand Cross of the Star of India.*

G. D. = *Grand Duke* of *Grand Duchess.*

G. F. S. = *Girls' Friendly Society* (Londensche vrouwenvereeniging tot bescherming van jonge meisjes).

G. G. = *Gouverneur-Generaal.*

Gld. = *Gulden.*

G. L. O. = *Gewoon Lager Onderwijs.*

G. M. T. = *Greenwich mean time* (Greenwich tijd).

G. P. O. = *General Post Office.*

Geb. = *Geboren.*

Gebr. = *Gebroeders.*

Gez. = *Gezusters.*

Glor. mem. = *Gloriosae memoriae* (roemrijker nagedachtenis.)

Ga. is in de scheikunde het teeken voor *Gallium* (zie aldaar).

Ga. is de officiëele afkorting voor den Noord-Amerikaanschen staat *Georgia*.

Ga. is een andere benaming voor den Afrikaanschen volksstam *Akkra* (zie aldaar).

Gaai (verkort uit *papegaai*) noemt men vooral in Vlaanderen en Brabant een houten vogel, die, op een hoogen staak geplaatst, als mikpunt dient voor kruis- of handboogschutters; ook wordt de gaai wel aan het boveneinde van een hellend vlak geplaatst, om er met platronde ballen naar te werpen.

Gaal noemt men een onvruchtbare plek in het veld, een helder gedeelte aan den hemel, een kale plek of open plaats in laken, zijde of andere geweven stoffen.

Gaal, *Joseph*, een Hongaarsch schrijver, geboren in 1811 te Nagykaroly in het comitaat Szathmar, studeerde te Pest in de rechten en werd in 1837 bij het stadhouderlijk bestuur te Ofen en in 1848 bij het departement van Financiën geplaatst. Zijn historische roman „Szirma Ilona" (2 dln., 1837) werd met bijval ontvangen en gevolgd door onderscheiden verhalen. Vooral echter schitterde hij als dramatisch dichter. Tot zijn beste stukken behooren: „Peleskei notarius" (1838), een zeer toegejuichte klucht, de blijspelen: „A király Ludason" (1837), „A pazar fösvenyek" (1838) en „Szerelem és Champagnei" (1840). Ook zijn treurspel „Swatopuk" mag niet onvermeld blijven. Hij onderscheidde zich vooral door zijn frisschen humor en door een levendige voorstelling der zeden van het Hongaarsche volk. In 1837 werd hij lid van de Hongaarsche Academie en van het Kisfaludygenootschap en overleed te Boedapest den 28sten Februari 1866.

Gaan noemt men een gelijkmatig voortbewegen van het levend lichaam door middel van het verzetten der voeten en van doode voorwerpen (wijzers van uurwerken enz.) door middel van een kunstmatig aangebracht drijfwerk. Door geringere snelheid onderscheidt zich het gaan van menschen en dieren van het loopen en door zijn rustige beweging van het huppelen en springen. Het huppelen vindt men bij de vogels. De amphibiën en insekten hebben over het algemeen een kruipenden gang en bij veel zoogdieren onderscheidt men den stap, den draf en den galop. Het merkwaardigst is de opgerichte gang van den mensch. Het gaan van dezen kost veel oefening en wordt met moeite geleerd. Hij houdt zich daarbij op het eene been in evenwicht, waarbij de armen dienst doen als balanceerstokken, en het andere been maakt daarbij een slingerende beweging voorwaarts, om, op den grond steunend, op zijn beurt het lichaam in evenwicht te houden, terwijl het eerstgenoemde been den grond loslaat en een voorwaartsche slingerbeweging volbrengt. Uit die afwisseling van rust en beweging der spieren is het te verklaren, dat de mensch het gaan geruimen tijd zonder bezwaar kan voortzetten.

Gaanderij. Zie *Galery*.

Gaar- of Volkskeukens noemt men die inrichtingen, welke aan onbemiddelden tegen geringen prijs een gezond en krachtig maal verschaffen, zoozls zij, uit eigen middelen, niet in staat zouden zijn te bereiden. Meestal worden

zij door een gemeente of een vereeniging geëxploiteerd en hebben niets te maken met de zoogenaamde soepkokerijen en dergelijke inrichtingen voor armenzorg. De meeste groote steden (ook in ons land) bezitten tegenwoordig gaarkeukens.

Gaas, is de naam van een zeer dunne geweven stof, die zich vooral hierdoor onderscheidt, dat haar kettingdraden (schering) twee aan twee bij elkander behooren en dat een van deze steeds onder en de andere boven den inslagdraad komt te liggen, terwijl die beide kettingdraden tusschen de opvolgende inslagdraden zoo door elkander zijn geslingerd als op bijgaande figuur is aangewezen. Men ziet hier, dat de kettingdraden, gemerkt met 1, 1, 1, ten opzichte van den inslagdraad *a* alle

Gaas.

onder en aan den linkerkant gelegen zijn. Tusschen de draden *a* en *b* kronkelen de kettingdraden 1 en 2 paarsgewijze om elkander, zoodat 1 wel onder blijft, maar zich nu — bij *b* — aan den rechterkant vertoont. Deze wijze van weven geschiedt, om een stof voort te brengen, waarin de draden door aanmerkelijke tusschenruimte gescheiden zijn. Immers het door elkander strengelen der kettingdraden verhindert de inslagdraden dicht tot elkander te naderen.

Gaasterland is de naam eener heuvelachtige, met bosschen begroeide streek in den Z.W. hoek van Friesland ten O. van Stavoren en aan de Zuiderzee gelegen. De golvende bodem bestaat uit diluviaal zand en verheft zich op een punt tot 11 m. hoogte. Aan de kust liggen de drie *kliffen*, n.l. het Roode klif, het Mirnser klif en het Oude Mirdumer klif (7 m. hoog).

Gaasterland, een gemeente in de provincie Friesland, groot 8871 H.A. met (1906) 5666 inwoners, ligt aan de Zuiderzee en wordt aan de landzijde begrensd door de gemeenten Hemelumer-Oldefaart-en-Noordwolde, Wijmbritseradeel, Doniawerstal, Sloten en Lemsterland. De bodem bestaat grootendeels uit diluviaal zand en verder uit veen, is voor een aanzienlijk deel met bosch bedekt en verder voor landbouw en veeteelt in gebruik, terwijl er ook veen gebaggerd wordt. Er behooren acht dorpen toe, n.l. Balk, de hoofdplaats (zie aldaar), Wijkel, Oudemirdum, Mirnsen-Bakhuizen, Harich, Nijemirdum, Ruigahuizen en Sondel, benevens nog een paar gehuchten.

Gabba, *Carlo Francesco*, een Italiaansch rechtsgeleerde, werd geboren te Lodi den 14den April 1835, studeerde te Pavia, maakte sedert 1858 een reis door Duitschland en Zwitserland, werd in 1861 docent, in 1862 hoogleeraar in de wijsbegeerte van het recht, in 1888 in het burgerlijk recht aan de hoogeschool te Pisa. Tevens is hij sedert 1876 leeraar in de sociale wetenschappen aan de *Scuola libera di scienze sociale* te Florence en sedert 1900 senator. Zijn hoofdwerken zijn „Della condizione giuridica delle donne" (2 dln., 2de druk, 1880), „Teoria della retroattività della leggi" (4 dln., 2de druk, 1883—1889), „Intorno ad alcuni più generali problemi delle scienze sociali" (3 dln., 1876—1887). Van zijn verdere werken noemen wij „De fondamenti e dei caratteri della pena" (1858), „Philosophie du droit de succession" (1858), „Studi di legislazione civile comparata" (1862), „Il pro e il contra nella questione della penna di morte" (1866), „I due matrimoni civile e religioso" (1866), „Della retroattività in materia penale" (1869), „Questioni di diretto civile" (2 dln., 1897—1898) en Il divorzio nella legislazione italiana" (3de druk, 1891).

Gabbema, *Simon Abes*, een Friesch geschiedschrijver en dichter, werd geboren te Leeuwarden in 1628, studeerde te Leiden en te Utrecht in de letteren en rechten en verwierf in deze laatste stad den graad van doctor. Hoofdzakelijk hield hij zich bezig met geschiedkundige nasporingen en met de uitgave van belangrijke werken. Den 28sten Mei 1659 werd hij door de Staten van Friesland benoemd tot geschiedschrijver. Hij overleed in 1688. Hij vermaakte zijn boeken en handschriften aan zijn eenige zuster, die ze op haar beurt schonk aan het Gabbemagasthuis, vanwaar zij in het bezit zijn gekomen van het Friesch Genootschap. Ze werden in 1835 door *Eekhoff* geïnventariseerd. *Gabbema* was een man van uitgebreide kennis, maar gezond oordeel en goede smaak lieten bij hem veel te wenschen over. Hij schreef: „F. Petronii Arbitri satyricon et diversorum poetarum lusus in Priapum, item Pervigilium Veneris, et Cupido cruci affixus" (1654), „Catullus, Tibullus et Propertius cum selectis variorum commentariis" (1659), „Viglii Zwichemii ab Aytea Epistolae politicae et historicae ad Joachimum Hopperum" (1661), „Epistolarum ab illustribus et claris viris scriptarum centuriae tres. Quas passim ex autographis collegit et edidit S. A. Gabbema" (1663), „Gysbert Japiks Friesche rijmlerije" (2de druk, 1681), „Friesche lustgaarde ofte boom- heester-, bloem- en kruydwaarande, bestaande uit der gewassen beschrijvinge, die in Hoog- en Neder-Duitschland en aan de aangrenzende landschappen bekend zijn" (1686), „Het hooglied Salomons in rym gesteld" (1654), het belangrijke werk: „Verhaal van de stad Leeuwarden, waarin niet alleen de oorsprong enz. der stad wordt aangewezen, maar ook de twisten en oorlogen, die zij gevoerd heeft enz., van den jaare 1190 tot 1573" (1701), een boek, dat later ook onder den titel van „Historie van Friesland" door *Gutberleth* is uitgegeven en „Nederlandsche watervloeden of nauwkeurige beschrijving van alle watervloeden, voorgevallen in Holland enz." (1703).

Gabbro of *oorspronkelijk groensteen*, door

Hauy „euphotide" en door *Studer* „granitone" genoemd, is de Toskaansche naam voor serpentijn en hiermede verbonden kristallijnkorrelige gesteenten, welke hier en daar alleenstaande, koepelvormige rotsgevaarten vormen. *Leopold von Buch* gaf dien naam aan de fraaie, uit een korrelig mengsel van labrador en diallagiet bestaande gesteenten, welke tot de groensteengroep behooren. Als hoofdbestanddeelen van gabbro treft men plagioklaas en diallaag aan, daarnaast meestal magnetiet, titaanijzer, alsook apatiet, somtijds ook hypersten of enstatiet en bronziet. Een afzonderlijke variëteit vormt de *Oliviengabbro*, die, naast plagioklaas en diallaag, olivien als hoofdbestanddeel bevat. Men vindt het vooral in Noorwegen, in Silezië en in de Centraal-Alpen, verder, zooals is opgemerkt, in Toskane, alsmede in Ligurië, op Elba, Corsica enz. Van ouds gebruikt men het te Florence tot bouwkundige sieraden en tot molensteenen. In Italië is het veelal een aanwijzing voor kopererts.

Gabelentz, *Hans Conon von der*, een Duitsche taalkundige, werd geboren te Altenburg den 13den October 1807, studeerde te Leipzig en te Göttingen en trad in Saksen-Altenburg in staatsdienst. In 1831 werd hij bevorderd tot Kammer- und Regierungsrat" en in 1844 wees hij een benoeming tot curator van de universiteit te Jena van de hand. In 1847 werd hij gekozen tot landmaarschalk in het hertogdom Weimar en was daarna werkzaam als lid van het Parlement te Frankfort. In het laatst van 1848 werd hij ministerpresident in Altenburg, doch legde in Augustus 1849 die betrekking neder en ging in 1850 naar het Parlement te Erfurt, waarna hij in 1851 tot voorzitter der volksvertegenwoordiging in Altenburg gekozen werd. Al vroeg onderscheidde hij zich door zijn lust, om vreemde talen te leeren, zoodat hij op het gymnasium zich reeds toelegde op de kennis van het Chineesch, waarna hij aan de hoogeschool zijn oefeningen met ijver voortzette. Ongeveer 80 talen heeft hij min of meer nauwkeurig bestudeerd, 30 voor het eerst wetenschappelijk bewerkt. Hij schreef: „Eléments de la grammaire mandchoue" (1833), „Grammatik der mordwinischen Sprache", „Grundzüge der syrjänischen Grammatik" (1841), „Ueber die Suahilisprache" (1847), „Ueber die samojedische Sprache" (1850), „Kurze Grammatik der tscherokesischen Sprache" (1852). Verder leverde hij met zijn vriend *Löbe* een nieuwe kritische uitgave der Gotische bijbelvertaling van *Ulphilas*, alsmede belangrijke „Beiträge zur Sprachenkunde" (1852), waarin de Dajak-, Dakota- en Kiriritalen behandeld worden, een „Grammatik und Wörterbuch der Kassiasprache" (1857) en een proeve van onderzoek naar de Melanesische talen. Eindelijk heeft hij Mandsjoevertalingen van Chineesche werken uitgegeven en talrijke opstellen in tijdschriften. Hij overleed op zijn landgoed Lemnitz bij Triptis den 3den September 1874. Na zijn dood verscheen nog: „Geschichte der Groszen Liao aus dem Mandschu übersetzt" (Petersburg, 1877).

Gabelentz, *Hans George Conon von der*, een zoon van den voorgaande en eveneens een taalkundige, werd geboren te Poschwitz bij Altenburg den 16den Maart 1840, studeerde te Leipzig en te Jena in de rechten, bekleedde eerst onderscheiden betrekkingen bij de magistratuur en werd in 1878 buitengewoon hoogleeraar in de Aziatische talen te Leipzig, in 1889 gewoon hoogleeraar te Berlijn, waar hij den 11den December 1893 overleed. Reeds als knaap had hij Nederlandsch, Italiaansch, Nieuw-Zeelandsch en Chineesch geleerd en later legde hij zich toe op onderscheiden andere talen. De uitkomsten zijner nasporingen heeft hij in verschillende tijdschriften medegedeeld. Verder schreef hij. „Thai-Kih-Thu, des Tscheu-Tsi-Tafel des Urprinzipis mit Tschu-Hi's Kommentaren" (1876), „Geschichte und die Aufgaben der Chinesischen Grammatik" (1881) en „Anfrangsgründe der Chinesischen Grammatik" (1883). Ook gaf hij met *A. B. Meijer*: „Breiträge zur Kenntnis der melanesischen u. s. w. Sprachen" (1882) in het licht. Afzonderlijke talen en taalgroepen behandelde hij in *Ersch und Gruber's* „Encyclopädie". Bovendien schreef hij nog „Confucius und seine Lehre" (1888), „Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse" (2de druk, 1901) en in opdracht van de koloniale afdeeling van het ministerie van Buitenlandsche Zaken „Handbuch zur Aufnahme fremder Sprachen" (1892). Na zijn dood verscheen nog „Die Verwandtschaft des Baskischen mit den Berbersprachen Nordafrikas" (1894).

Gabelle of *zoutbelasting* was een der vele belastingen, waaronder de burger- en boerenstand in Frankrijk gebukt ging voor het uitbreken der Revolutie. Zij was vooral daardoor bijzonder drukkend, omdat zij gepaard ging met de *zoutconscriptie*, d. w. z. dat alleen de Staat zout mocht invoeren of doen aanmaken en de burgerij verplicht was per gezin een zekere hoeveelheid van den Staat te koopen met verbod er iets van te verkoopen. Zij werd in 1790 opgeheven.

Ook in andere landen bestond een dergelijke zoutbelasting en hield er zich zelfs langer staande, bijv. in Pruisen tot 1816, in Saksen tot 1840.

Gabelsberger, *Frans Xaver*, de uitvinder van een stelsel van stenografie, werd geboren te München den 9den Februari 1789, ontving zijn eerste opleiding in kloosterscholen en aan een seminarium, doch werd zoowel door gebrek aan stoffelijke middelen als door een zwakke gezondheid verhinderd, om de hoogeschool te bezoeken. Daar zijn gestel hem evenmin veroorloofde zich aan het lager onderwijs te wijden, legde hij zich hoofdzakelijk toe op de kalligrafie en lithografie en ontving weldra een aanstelling bij het departement van Binnenlandsche Zaken in Beieren. Bij de invoering van den constitutioneelen regeeringsvorm trachtte hij de stenografie of het snelschrijven te verbeteren en de uitkomsten van zijn ijver bleken reeds op den eersten Landdag in 1819. Zijn grondregel was daarbij een zeker verband te bewaren tusschen het gehoorde en de schriftteekens, en hij heeft dien vastgehouden bij al de verbeteringen, welke hij gedurende een tijdsverloop van 30 jaar aanbracht. In 1829 werd een onderzoek naar zijn methode van snelschrijven opgedragen aan de Koninklijke Academie van Wetenschappen, en deze noemde haar nieuw, oorspronkelijk, eenvoudig en doelmatig. Dientengevolge ontving hij in 1831 een aanstelling als eerste stenograaf en

werd hij belast met de opleiding van leerlingen voor de stenografie, terwijl ook andere staten zijn verdiensten erkenden. Hij schreef: „Anleitung zur deutschen Redezeichenkunst" (1834; 2de druk, 1850) en „Stenografische Lesebibliothek" (1838). Hij overleed den 4den Januari 1849 te München, waar een gedenkteeken (1890) voor hem is opgericht.

Gabes, de hoofdstad der provincie Arad in Tunis, ligt aan de Golf van Gabes, verstrooid in een oase, en bestaat uit de vlekken El Menzel en Dsjara benevens de dorpen Tacape en Schennani. Zij telt ongeveer 12600 inwoners, heeft een Fransche bezetting en drijft, niettegenstaande de slechte reede, een levendigen handel in alfagras, wol, dadels, olie, graan en huiden. In de nabijheid liggen de ruïnen van Tacapae.

Gabes, *Golf van*. Zie *Syrte*.

Gabii, een stad in Latium tusschen Rome en Praeneste, lag aan het (thans droge) meer van Gabii. Zij moet van Albalonga uit gesticht en de plaats zijn, waar *Romulus* zijn jeugd doorgebracht heeft. De *Juno*-dienst van de stad en de instelling der augures hadden een grooten invloed op Rome, onder wier heerschappij zij door een list van *Tarquinius Superbus* kwam. In de 1ste eeuw v. Chr. vervallen, kwam zij onder *Tiberius* weer tot bloei. Sedert de 3de eeuw verdwijnt zij uit de geschiedenis.

Gabinius, *Aulus*, een Romeinsch plebejer, bekleedde in 67 v. Chr. het tribunaat en liet zich door *Pompejus* omkoopen, om de „Lex Gabinia de uno imperatore contra praedones constituendo" voor te stellen, waardoor aan laatstgenoemde een uitgebreide macht verleend werd. In het volgende jaar benoemde *Pompejus* hem tot legatus (gezant), en als zoodanig vertrok hij met den quaestor *M. Aemilius Scaurus* naar Judaea, om er den twist bij te leggen tusschen den hoogepriester *Hyrcanus* en diens broeder *Aristobulus*. Hier vond hij gelegenheid zijn geldmiddelen aanmerkelijk te vermeerderen. In het jaar 61 werd hij praetor en in 58 consul. Hij ondersteunde den tribuun *P. Clodius* bij het verbannen van *Cicero*, wiens bezittingen hij zich gedeeltelijk toeeigende, en ontving daarna door tusschenkomst van *Clodius* de provincie Syrië, waar hij den titel van imperator aannam. Hij overwon *Alexander*, den zoon van *Aristobulus*, onder de muren van Jeruzalem, waarna deze ook de naburige versterkte plaatsen ontruimen moest. Hierna bracht hij *Hyrcanus* weder te Jeruzalem en beveiligde hem tegen de aanvallen van zijn broeder. Terwijl *Gabinius*, in strijd met de wet, maar naar den wensch van het Driemanschap, het stadhouderschap in Syrië ook in 55 behield, ontving hij van *Pompejus* bevel *Ptolemaeus Auletes*, koning van Egypte, door *Archelaus* verjaagd, weder naar diens land te brengen, en hij betaalde zich daarvoor met de verbeurd verklaarde goederen der partij van *Archelaus*. Inmiddels had *Alexander* in Judaea een nieuwen opstand doen ontstaan, vele Romeinen doen ombrengen en de overigen op den berg Gerizim ingesloten. *Gabinius* versloeg hem echter bij den berg Thabor, regelde de zaken in Judaea en droeg het stadhouderschap in Syrië over aan *Crassus*. Te Rome werd hij aangeklaagd wegens het overschrijden van den tijd van zijn bestuur en wegens afpersingen, zoodat hij zelf in ballingschap gezonden en zijn vermogen verbeurd verklaard werd. Toen *Caesar* in 49, bij het uitbarsten van den burgeroorlog, de ballingen terugriep, begaf ook *Gabinius* zich naar Rome en trad in dienst van den dictator, zonder evenwel tegen *Pompejus* te strijden. Na den slag bij Pharsalus werd hem opgedragen de nieuwe Italiaansche legioenen naar Illyrië te brengen, doch hij werd daarbij door de Dalmatiërs overrompeld, zoodat hij zich ter nauwernood in de stad Salonae kon redden; hier volhardde hij moedig in den strijd tegen *Octavius*, doch overleed kort daarna in het jaar 47.

Gabirol, *Salomon Ibn*, *Avencebrol*, een Joodsch dichter en wijsgeer, werd omstreeks 1020 te Malaga geboren, verwierf door zijn godsdienstige gezangen voor de synagoge veel roem en eveneens door zijn in het Arabisch geschreven wijsgeerig werk „Levensbron", dat de scholastici kenden, maar aan een Arabischen wijsgeer toeschreven, en dat invloed heeft uitgeoefend op de latere kabbala. In zijn leer verbond hij Joodsche beschouwingen met neoplatonische en Aristotelische elementen. Alle dingen in de wereld, ook de geestelijke, bestaan, volgens hem, uit stof en vorm, God uitgezonderd.

Gabl, *Aloys*, een Duitsch schilder, werd geboren den 24sten September 1845 te Wies in Tirol, ging, gesteund door den vorst-bisschop *Vinzenz Gasser* van Brixen naar München, waar hij zich bij *Schraudolph* moest wijden aan de kerkelijke kunst, doch later onder *Ramberg* en *Piloty* studeerde. Begonnen met historische genrebeelden, ging hij later over tot het landelijke en stedelijke genre, doeken van een fijne karakteristiek en humorvolle schildering. Wij noemen: „Lichting van Tirolsche recruten", „Inzegening van het bruidsbed", „De verboden dansmuziek", „Z. HoogWaardigheid als scheidsrechter", „De naaimachine", „Bierhuis te München", „De inentkamer", „De drie koningen", „De sprookjesvertelster" en „De kaartspelers". Hij maakte den 4den Maart 1893 te München een einde aan zijn leven.

Gablenz, *Ludwig Karl Wilhelm*, vrijheer *von*, generaal der cavalerie in Oostenrijkschen dienst, geboren te Jena den 19den Juli 1814, werd na den slag bij Custozza (1848) majoor bij den generalen staf, eenige malen belast met diplomatieke zendingen en was in 1854 generaal-majoor bij het Donauleger. In den oorlog van 1859 onderscheidde hij zich vooral bij Solferino, waar hij na het sneuvelen van graaf *Reischach* het bevel over diens divisie op zich nam en daarmede door de verdediging van Cavriana den aftocht van het centrum dekte. In 1863 werd hij luitenant-veldmaarschalk en het volgend jaar belast met het bevel over het Oostenrijksche legerkorps, waarmede hij den 1sten Februari over de Eider trok. Na de overwinning bij Oberselk en de bestorming van den Koningsheuvel bezette hij Sleeswijk, behaalde nogmaals een overwinning bij Oeversee en rukte voorwaarts in Jutland, waar hij bij Veile wederom zegepraalde. Gedurende korten tijd voerde hij nu het bevel over het 5de korps te Verona en werd in 1865 benoemd tot stadhouder van Holstein. In die moeielijke betrekking wist hij met bezadigdheid het gezag te handha-

ven, totdat hij bij het uitbarsten der vijandelijkheden in 1866 dat gewest verliet, om het commando te aanvaarden over het 10de Oostenrijksche legerkorps, waarmede hij bij Trautenau eenige voordeelen op de Pruisen behaalde. Hij nam vervolgens deel aan den slag bij Königgrätz, ging tot tweemaal toe als afgevaardigde naar het Pruisische hoofdkwartier, om de onderhandelingen te leiden, en werd daarna wegens ongesteldheid eenigen tijd non-actief. In 1867 nam hij zitting in het Heerenhuis, waar hij zich een voorstander betoonde van vrijzinnige beginselen. In hetzelfde jaar keerde hij terug tot den werkelijken dienst, en voerde eerst bevel in Kroatië en Slavonië, vervolgens aan de Militaire Grenzen en in 1869 in Hongarije. In 1871 woonde hij te Berlijn den intocht bij der uit Frankrijk terugkeerende troepen, daar hij afgevaardigd was naar de onthulling van het gedenkteeken, ter eere van *Frederik Willem III* verrezen. In November van dat jaar verzocht hij pensioen, dat hem tegelijk met het grootkruis der Leopoldsorde werd toegekend. Vervolgens vestigde hij zich in Zwitserland, en bracht den 28sten Januari 1874, wegens geldelijke moeilijkheden, door beursspel veroorzaakt, zich zelf om het leven.

Gabler, *Johann Philipp*, een Duitsch Protestantsch godgeleerde, werd geboren te Frankfort aan den Main den 4den Juni 1753, bezocht de universiteit te Jena, werd in 1780 repetitor te Göttingen, in 1783 professor in de wijsbegeerte aan het gymnasium te Dortmund en in 1804 in de theologie te Jena, waar hij den 17den Februari 1826 overleed. Hij bezorgde een uitgave der „Urgeschichte" van *Eichhorn* en schreef een „Neuer Versuch über die mosaische Schöpfungsgeschichte" (1795). Zijn scherpzinnigheid en grondige geleerdheid worden zeer geroemd.

Gabler, *Georg Andreas*, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 30sten Juli 1786 te Altdorf, studeerde te Jena en behoorde tot de ijverigste leerlingen van *Hegel*. Nadat hij eenigen maanden in het huis van *Schiller* te Weimar en vervolgens te Neurenberg als onderwijzer vertoefd had, werd hij in 1811 geplaatst aan het gymnasium te Ansbach en in 1817 als professor aan dat te Bayreuth. In 1821 werd hij er tevens rector en hield zich bezig met de wijsbegeerte van *Hegel*, waarin hij een volkomen bevrediging vond voor zijn denken en kennen. Vooral beijverde hij zich, om het stelsel van dien wijsgeer aan allen duidelijk te maken, waartoe hij zijn: „Lehrbuch der philosophischen Propädeutik als Einleitung zur Wissenschaft" (1827, nieuwe uitgave door *G. J. P. J. Bolland*, Leiden, 1901) in het licht gaf. Na den dood van *Hegel* werd hij als diens opvolger naar de hoogeschool te Berlijn geroepen. Hier schreef hij: „De verae philosophiae erga religionem christianam pietate" (1836) en „Die Hegelsche Philosophie. Beiträge zu ihrer richtigern Beurteilung und Würdiging" (1843). Hij overleed te Teplitz den 13den September 1853.

Gablonz, een stad in het N. van Bohemen aan de Lausitzer Neisze en aan de spoorlijn Reichenberg—Gablonz—Tannwald, telt (1900) 21 091 inwoners. De stad heeft drie kerken, een groot ziekenhuis, een gymnasium, een paar scholen voor kunstnijverheid, een handelsschool, benevens een abattoir. Gablonz is belangrijk door zijn industrie in glaswaren, die 12 000 arbeiders bezighoudt en naar alle werelddeelen jaarlijks voor meer dan 20 millioen kronen verzendt. Bovendien heeft men er nog katoen- en wolspinnerijen, weverijen, boekbinderijen, cartonnagefabrieken enz. Ten Z.O. van Gablonz ligt Schwarzbrunn (873 m.) met prachtig uitzicht.

Gaboen is de naam van een aestuarium in Fransch Kongo (zie aldaar), dat tot 1891 zelf zoo genoemd werd. Het ligt tusschen 0°31' en 0°21' N.Br. en is 70 km. lang, tot 16 km. breed en 5—20 m. diep. Van het W. mondt de Como, van het Z. de Remboe erin uit. De eerste is in zijn breeden benedenloop voor groote schepen bevaarbaar tot het eiland Ningeninge, later slechts voor booten. Grooter dan het genoemde zijn in den benedenloop der rivier de eilanden Boende, in den Gaboen zelf Coniquet en Perroquet, aan de monding van den Remboe Irougombene. De noordelijke oever van den Gaboen is tamelijk hoog; daarop ligt de hoofdstad Libreville; de zuidelijke oever is laag en moerassig.

Gaboriau *Emile*, een Fransch romanschrijver, werd geboren den 9den November 1835 te Saujon in het departement Charente Inférieure, was bestemd voor den handel, maar bepaalde zich bij de letteren en leverde bijdragen in de dagbladen te Parijs. In 1866 werd hij vaste chroniqueur van den „Pays", en in den feuilleton van dit blad verscheen ook zijn eerste roman: „Le procès Lerouge". Daarop volgden: „Le dossier No. 113", „Le crime d'Orcival", „Monsieur Lecoq", „Les esclaves de Paris", „La vie infernale", „La clique dorée", „La corde au cou", „L'argent des autres" en „La dégringolade". Ook schreef hij humoristische schetsen, als „Les cotillons célèbres" „Les comédiennes adorées", „Le 13e hussards" en „Les gens de bureau"

Gabriël (Man Gods) is volgens de latere Israëlitische mythologie een der 7 aartsengelen, en wel degene, die den profeet *Daniël* den droom van den ram en de geit verklaarde. Hij verkondigde verder aan *Zacharias* de geboorte van *Johannes* en aan *Maria* die van *Jezus*. Volgens de rabbijnen is hij de doodsengel der Israëlieten, wier zielen aan hem worden afgeleverd, en volgens den Talmud de beheerscher van het vuur, van den donder en van het rijpen der vruchten. Op last van *Jahve* stak hij den tempel in brand, voordat de soldaten van *Nebucadnezar* dien in vlammen deden opgaan, terwijl hij ook eenmaal den Leviathan zal overwinnen. Volgens de leer van den Koran is hij een der meest door God begunstigde engelen, die de raadsbesluiten des Onzienlijken opteekent en aan *Mohammed* den geheelen Koran heeft voorgezegd.

Gabriël, *Petrus* of *Gabriëls*, ook *Petrus Gabriël Schagius de Vlaming* genaamd, was een der eerste en ijverigste verkondigers van de leer der Hervorming in ons land. In Vlaanderen geboren en aanvankelijk monnik, verliet hij zijn Orde, predikte in 1545 de nieuwe leer en werd in 1564 de eerste predikant der Hervormden te Brugge. Weldra echter moest hij de wijk nemen naar Antwerpen, vervolgens naar Amsterdam en eindelijk naar Emden; vanhier begaf hij zich

in 1572 naar Delft, waar hij in 1573 overleed.

Gabriël, *Paul Joseph*, een Nederlandsch beeldhouwer, werd geboren te Amsterdam in 1784, leerde bij zijn vader, die zich met ornamentsnijden bezig hield, de teekenkunst, oefende zich te Parijs in het schilderen van miniatuurportretten, maar legde zich bij zijn terugkeer toe op de beeldhouwkunst, zoodat hij weldra een prijs behaalde bij Felix-Meritis. Door een gunstige beschikking van koning *Lodewijk* werd hij in 1809 in staat gesteld nogmaals Parijs te bezoeken, waar hij werkzaam was onder leiding van *Pierre Cartellier* en een eereprijs behaalde door een geboetseerden „Hercules, worstelend met den stier van Kreta", waarna hij Italië bezocht, waar hij zich in den raad en de vriendschap van *Canova* mocht verblijden. In 1813 in Amsterdam teruggekeerd, werd hij tot stadsbeeldhouwer benoemd en leverde, behalve een aantal borstbeelden, „Een jongeling, een splinter uit den voet halende", het marmeren praalgraf van *Joan Meerman* in de St. Pieterskerk te Leiden, het praalgraf van admiraal *van Kinsbergen* in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, het monument ter eere van den dichter *Feith* te Zwolle en het ruiterstandbeeld van prins *Willem I*. Hij was verder koninklijk beeldhouwer, lid der 4de klasse van het voormalig Instituut en belast met het onderwijs in de beeldhouwkunst aan de Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Hij overleed aldaar den 31sten December 1833.

Gabriël, *Paul Joseph Constantin*, een Hollandsch landschapschilder, werd geboren in 1828 te Amsterdam en overleed te 's Gravenhage in 1903. Hij genoot zijn eerste opleiding aan de Amsterdamsche Academie voor Beeldende Kunsten en bezocht daarna de school voor landschapschilderen, die *B. C. Kockkoek* in Kleef had opgericht. Daarna vestigde hij zich te Brussel, en later, in 1884, te 's Gravenhage, waar hij tot zijn dood werkzaam bleef. Hij ontwikkelde zich onder invloed van *Willem Roelofs* en was een der voornaamste moderne vertolkers van het Hollandsch polderlandschap. Zijn werken vindt men o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Gemeentemuseum en het Museum-Mesdag te 's Gravenhage en in het Museum-Boymans te Rotterdam.

Gabrieli, *Andrea*, een Italiaansch componist, werd geboren te Venetië omstreeks het jaar 1510, genoot het onderwijs van *Willaert*, verbond zich in 1536 als zanger aan de kapel van den doge en werd in 1556 organist op het tweede orgel van de St. Markuskerk, welke betrekking hij bekleedde tot aan zijn dood in 1586. Onderscheiden muziekstukken van zijn hand kwamen te Venetië, Neurenberg en Antwerpen in druk. Tot zijn meestberoemde leerlingen behooren *Hans Leo Haszler* uit Neurenberg, *Johannes Petrus Sweelinck* uit ons land en zijn neef *Giovanni Gabrieli*.

Gabrieli, Giovanni, een neef en leerling van den voorgaande, werd in 1557 te Venetië geboren, was sedert 1585 eerste organist aan den Markuskerk en componeerde in den geest van zijn oom. Hij geeft in zijn toonzettingen een overgang tusschen de Hollandsche polyphonie tot den harmonischen stijl, terwijl hij tevens een der scheppers is van den generalen bas en de octaafverdubbeling invoerde. Zijn canzonen en sonaten zijn langen tijd het model geweest voor de jonge instrumentale toonzetting. Als voornaamste werken van *Gabrieli* noemen wij: „Symphoniae sacrae" (1597—1615) en „Canzoni e sonate" (1615). Hij overleed den 12den Augustus 1612 te Venetië.

Gabriëlli, *Catarina*, een beroemde zangeres, geboren te Rome omstreeks het jaar 1730, was reeds op haar 14de jaar de lieveling van het publiek en betrad in 1745 het tooneel te Lucca. Later bezocht zij Weenen, Petersburg en Londen en keerde in 1777 terug naar haar vaderland. Nadat de koning van Sicilië haar eenigen tijd in hechtenis had gehouden, trad zij in 1780 wederom op te Milaan, vestigde zich vervolgens te Rome en overleed aldaar in 1796. Haar welluidende en buigzame stem verhief haar tot de eerste dramatische zangeres van haar tijd.

Gabrovo, een stad in Bulgarije, ligt 37 km. ten Z. W. van Tirnova, aan den noordelijken voet van den Balkan en aan de Jantra en telt 7809 inwoners. De rijke waterkracht maakt omvangrijke industrie in wollen stoffen, leder, messen en gietijzer mogelijk. Van 1835—1877 bestond hier de eerste Bulgaarsche school.

Gachard, *Louis Prosper*, archivaris-generaal van het koninkrijk België en beoefenaar der geschiedenis, werd geboren den 12den Maart 1800, was aanvankelijk bestemd voor de boekdrukkunst, studeerde in de rechten en begaf zich toen naar België, waar hij na de omwenteling van van 1830 als archivaris geplaatst werd. Hij heeft niet alleen door de rangschikking en verrijking der schatten van het archief, maar ook door zijn geschiedkundige werken zich zeer verdienstelijk gemaakt. Inzonderheid heeft onze vaderlandsche geschiedenis veel te danken aan zijn: „Correspondance de Guillaume le Taciturne" (6 dln., 1847—1858) en aan zijn: „Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas" (4 dln., 1848—1859), door hem meerendeels ontleend aan het archief van Simancas in Spanje. Verder schreef hij: „Retraite et mort de Charles V" (3 dln., 1854—1855), „Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II" (1855), „Don Carlos et Philippe II" (2 dln., 2de druk 1867), „Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II" (3 dln., 1867—1881). Hij was o. a lid van de Koninklijke Belgische Academie van Wetenschappen, secretaris der geschiedkundige Commissie en voorzitter van den Conseil Héraldique. Hij overleed te Brussel den 24sten September 1885.

Gad (geluk) is volgens de Hebreeuwsche overlevering de naam van een zoon van den aartsvader *Jacob* en van *Silpa*, de dienstmaagd van *Lea*. Het is een van de twaalf Israëlietische stammen, waarschijnlijk genoemd naar de Semitische godheid van het geluk, die ook in de ballingschap door afvallige Joden aangebeden werd. Hun gebied was het gebergte Gilead. Ook hebben zij eenigen tijd ten Z. van den stam *Ruben* land bezeten.

Gad is de naam van een Israëlietischen profeet, die *David* in den tijd zijner omzwervingen met goeden raad ondersteunde en na de troonsbeklimming van dezen vorst tot diens gunstelin-

gen behoorde. Hij verkondigde aan *David* het ongenoegen van *Jahve* over de volkstelling en spoorde den koning aan, de dreigende straf door offeranden af te wenden. Men meent, dat hij de tempelmuziek in orde gebracht en met *Nathan* de lotgevallen van *David* beschreven heeft.

Gadames of *Ghadames*, de hoofdstad der westelijkste provincie van Tripolis in Noord-Afrika, 495 km. ten Z.W. van Tripolis, ligt tusschen de duinstreken El-Erg en Hammada el-Homra en vormt het middelpunt van belangrijke handelswegen. Zij bevindt zich midden in een oase, die bijna cirkelrond en door een muur omgeven is; van de 160 H. A., die deze insluit, zijn slechts 73 met 63000 palmen beplant; de rest is weer woestijn geworden. De stad telt 6 moskeeën, 7 scholen en ongeveer 7000 inwoners (sterk met Negers en Arabieren vermengde Berbers), die een levendigen handel met Ghat, Kano, Tripolis, Timboektoe en Toeat drijven. Tot de uitvoerartikelen behooren vooral ivoor, was, runderhuiden, geverfde geitenvellen, struisvederen, goud en katoenen stoffen, terwijl zijde, glaskoralen, wollen stoffen, roode mutsen, papier, zink, koper, suiker, spiegels, degenklingen, naalden enz. worden ingevoerd. Midden in de stad ontspringt een bron van 30° C., waaraan de stad haar ontstaan te danken heeft, en die dient ter besproeiing van de tuinen vol palmen, vijgeboomen, abrikozenstruiken, groenten en graan. Het klimaat is zeer gezond, regen valt er hoogst zelden. Gadames heette bij de Romeinen C i d a m u s, werd in 19 v. Chr. door *Cornelius Balbus*, in 646 door de Arabieren veroverd.

Gadara, een stad in het Oost-Jordaanland, werd door koning *Alexander Jannaeus* aan de Syriërs ontrukt, maar door *Pompejus* in 63 v. Chr. van de Joodsche heerschappij bevrijd. Gadara trad daarop tot den bond der Dekapolis toe en kwam tijdelijk door schenking van *Augustus* aan *Herodes*. Het was een bloeiende stad in Hellenistischen stijl en voornamelijk door heidenen bewoond. Het gebied van Gadara vormde de Oostgrens van Galilaea en strekte zich uit tot het meer Genesareth. Later kwam het onder de heerschappij van de van Rome afhankelijke Christelijke Ghassanidenvorsten, van wie *Geble I* de reusachtige waterleiding (thans Kanatir Fauran) uit de Noekra tot aan Gadara deed aanleggen. Zeer beroemd was het door de warme bronnen (thans el-Hammi) in het dal van den Jarmoek. De ruïnes zijn zeer belangrijk (tempel, theater enz.); naast de uitgestrekte begraafplaats, thans nog Chirbet Dsjadoer geheeten, ligt het kleine dorp Moekes.

Gaddi, *Gaddo*, geboren te Florence omstreeks 1260, werd in 1308 door *Clemens V* naar Rome geroepen, waar hij een aantal mozaïekwerken in den trant van *Cimabue* vervaardigde, van welke men overblijfselen vindt in de kerk Sta. Maria Maggiore, in de kerken te Arezzo en Pisa en de „Kroning van Maria" boven het hoofdportaal van den dom te Florence, alwaar hij in 1333 overleed.

Gaddi, Taddeo, een zoon en leerling van den voorgaande, werd geboren te Florence in het jaar 1300, begaf zich vervolgens onder leiding van *Giotto* en overtrof dezen meester, zoo niet in compositie, dan toch in frischheid van koloriet, in de sierlijkheid der plooiing en in de voorstelling van het gelaat. Zijn belangrijkste kunstwerken zijn: „Het leven der Madonna" in de kapel Baroncelli in Sta Croce te Florence, een „Afneming van het Kruis", thans in het museum aldaar, verder eenige stukken in kerken te Arezzo, Florence enz. Men zegt, dat hij ook als architect werkzaam is geweest en o. a. den klokketoren van den dom te Florence voltooid heeft. Hij overleed in 1366.

Gaddi, Agnolo, een zoon en leerling van den voorgaande, werd geboren in 1333 en was schilder en koopman. Men vindt fresco's van hem in Sta. Croce te Florence en uit het leven van *Maria* in de kapel della Cintola van den dom te Prato. Hij overleed in 1396.

Gade, *Niels Wilhelm*, een Deensch componist, werd geboren te Kopenhagen den 22sten Februari 1817, toonde reeds vroeg een ongemeenen aanleg voor toonkunst, ontving echter eerst laat onderwijs in het piano- en vioolspel en bracht het weldra zóó ver, dat hij bij de Koninklijke Kapel te Kopenhagen als violist geplaatst werd. Met grooten ijver legde hij zich toe op de compositie en zijn ouverture „Nagalmen van Ossian" werd in 1841 door de muziekacademie te Kopenhagen bekroond, waarna de koning hem met een jaargeld begiftigde, ten einde hem in staat te stellen om te reizen. De bijval, waarmede zijn ouverture en later een symfonie ontvangen waren, bezorgde hem een uitnoodiging van *Mendelssohn*, zoodat hij zich in het najaar van 1843 naar Leipzig begaf. In 1844 ging hij naar Rome, maar keerde weldra naar Leipzig terug, waar hij met *Mendelssohn* en na diens overlijden alleen met het bestuur der concerten werd belast. In het voorjaar van 1848 vertrok hij naar Kopenhagen, waar hij de concerten der Muziekvereeniging dirigeerde en tot professor in de muziek en vervolgens tot kapelmeester van den Koninklijken Schouwburg benoemd werd. Sedert 1865 eerste directeur van het conservatorium, overleed hij den 22sten December 1890 te Kopenhagen, waar in 1897 een gedenkteeken voor hem werd opgericht.

Zijn beteekenis ligt voornamelijk hierin, dat hij in de hoogere instrumentale compositie het nationale element bracht. Het sterkst treedt het Noorsch romantische karakter in zijn eerste composities op den voorgrond, n. l. in de reeds genoemde „Nagalmen van Ossian" en de C-moll symfonie; zijn latere werken missen de lokale kleur en zijn dan ook niet zoo rijk aan inhoud. Hij schreef acht symfonieën, vijf ouvertures, „Comala" voor solo, koor en orkest, „Erlkönigs dochter," voor idem, de cantaten „De kruisvaarders", „Kalanus," „Zion," en „Psyche," voor soli, koor en orkest, „Lentefantasie" voor soli, klavier en orkest, een octet, een sextet en een quintet voor strijkinstrumenten, twee klaviertrio's, sonaten voor klavier en viool enz. Zijn opera „Marriotta" is alleen te Kopenhagen opgevoerd.

Gaedertz, *Theodor*, een Duitsch schrijver over kunstgeschiedenis, werd geboren te Lübeck den 6den December 1815, studeerde te Bonn en te Göttingen in de rechten en te Berlijn in de kunstgeschiedenis, vestigde zich als advocaat in zijn geboorteplaats en bekleedde er in stedelijken dienst een aanzienlijke betrekking. Verder was hij vele

jaren secretaris van het genootschap voor schoone kunst te Lübeck en stichtte in 1850 met *Mertens* uit Bremen het Noord-Duitsche kunstgenootschap. Hij overleed te Lübeck den 23sten November 1903. *Gaedertz* schreef: „Adrian von Ostade. Sein Leben und seine Kunst" (1869), „Hans Holbein der Jüngere und seine Madonna des Bürgemeisters Meyer" (1872), „Rubens und die Rubensfeier in Antwerpen" (1878), „Erinnerungen aus Wisbys Vorzeit" (1883), „Hans Memling und dessen Altarschein im Dome zu Lübeck" (1883), „Kunststreifzüge" (1889), „Der Altarschein von Hans Memling im Dom zu Lübeck" (1901) en „Joh. Kemmer, der Meister des St. Olavaltars in der Marienkirche zu Lübeck" (1901).

Gaedertz, Karl Theodor, een Duitsch letterkundige en historicus, een zoon van den vorige, geboren te Lübeck den 8sten Jannari 1855, studeerde in de philologie, werd in 1880 aangesteld bij de koninklijke bibliotheek te Berlijn, in 1891 custos, in 1900 bibliothecaris daarvan en in 1902 opperbibliothecaris van de universiteitsbibliotheek te Greifswald. Hij schreef de platduitsche gedichten „Julklapp! Leeder un Länschen!" (3de druk, 1899) en het blijspel „Eine Komödie" (1880). Zijn monografiieën „Gabriel Rollenhagen. Sein Leben und seine Werke" (1881), „Das niederdentsche Schauspiel. Zum Kulturleben Hamburgs" (2 dln., 2de drnk, 1894), „Fritz Renter-Relequien" (1885), „Zur Kenntnis der altenglischen Bühne" (1888), „Fritz Reuter-Studien (1890), „Emanuel Geibel. Denkwürdigkeiten" (1886), „Goethes Minchen" (2de drnk, 1888), „Friedrich der Grosze und General Chasot" (1893), „Aus Fritz Reuters jungen und alten Tagen" (dl. 1—3, 1899—1901), „Emanuel Geibel" (1897), Goethe und Maler Kolbe" (2de druk, 1900) en „Bei Goethe zu Gaste" (1900) hebben vooral veel waarde door de nieuwe bronnen, die zij bevatten. Verder verscheen nog van hem „Was ich am Wege fand" (1902).

Gades. Zie *Cadix*.

Gadhelisch. Zie *Gaëlisch*.

Gadidae (*Schelvisschen*) is een familie van zeevisschen, waartoe de bekende Noordzeevisschen schelvisch en kabeljauw behooren. Zie verder *Schelvisschen*.

Gadolin, een Finsch scheikundige, geboren den 5den Juni 1760 te Abo, werd aldaar in 1782 buitengewoon en in 1789 gewoon hoogleeraar in de scheikunde. Hij schreef een groot aantal verhandelingen, die in Zweedsche, Dnitsche en Fransche tijdschriften werden opgenomen, verder werken van grooteren omvang, zooals: „De theoria caloris corporum specifici" (1792), Einige Bemerkungen über die Natnr des Phlogistons" (1788), „Inledning till Chemien" (1798) en „Systema fossilium, analysibus chemicis examinatorum" (1825). Hij was lid van veel geleerde genootschappen, wees een beroep naar Göttingen van de hand, werd in 1822 emeritus en overleed den 15den Augustus 1852 te Wirmo. Het *gadoliniet* (zie aldaar) is naar hem genoemd.

Gadoliniet is de naam van een delfstof, bij Itterby in Zweden gevonden. Daarin ontdekte *Gadolin* (zie aldaar) in 1794 een nieuwe aarde, door *Eckeberg* in 1795 ytteraarde genoemd. Het gadoliniet kritalliseert in monokline zuilen, is schelpachtig of oneffen en splinterig op de breuk, op zijn best aan de kanten doorschijnend, zwart en in het bezit van een glasglans. Zijn hardheid ligt tusschen die van veldspaat en kwarts (6—7) en zijn soortelijk gewicht bedraagt 4 tot 4,3. Splinters van gadoliniet smelten voor de blaaspijp tot een bloemkoolachtige massa, en schelpachtig gadoliniet wordt er grijsachtig groen zonder te smelten. Het wordt ontleed door zoutzuur, waarbij zich kiezelzuur afscheidt; het is een silicaat van yttrium, lanthanium, ijzer en beryllium. Behalve *yttrium* bevat gadoliniet de metalen *erbium* en *terbium*, terwijl het *cerium* vergezeld is van *lanthanium* en *didymium*. Men vindt het bijna uitsluitend in grofkorrelig ganggraniet in Zweden en Noorwegen, op Bornholm en in de Noord-Duitsche en Noord-Nederlandsche zwerfblokken.

Gadolinium, scheikundig teeken *Gd*, is een zeer zeldzaam element van het atoomgewicht 156; zijn oxyd vindt men onder de uit eenige delfstoffen (gadoliniet, samarskliet) afscheidbare, zoogenaamde zeldzame aardsoorten.

Gadus is het voornaamste geslacht van de familie der *Schelvisschen*. Zie *Schelvisschen*.

Gaelisch (*Gadhelisch*, *Goidelisch*) is een taalstam van het Keltisch en omvat de dialekten van het Schotsche Hoogland, Ierland en het eiland Man; gewoonlijk in engeren zin is Gaelisch het Hoog-Schotsch of Erse, waarvan het oudste werk is „Bock of Deir" nit de 9de eeuw. Een groot aantal oude gedichten is in de eerste helft der 16de eeuw verzameld door *James Mac Gregor*, vicar van Fortingal en deken van Lismore. Zijn werk „The Dean of Lismore's Book" is in 1862 in uittreksels uitgegeven door *Skene* met een Engelsche vertaling van *M' Lauchlan*. Daaronder bevinden zich stukken, die aan *Ossian* worden toegeschreven. Tot de nieuwere dichters der Hooglanders behooren *Robert Calders Mackay* of *Robb Donn* („Poems", 1829) en *Duncan Ban M'Intyre* van Clenorchy („Poems", 1834). Verder heeft *Campbell* in zijn „Popnlar tales of the West-Highlands (3 dln., 1860—1862)" sproken en sagen in het Gaelisch verzameld. De beste spraakkunst dezer taal is die van *Stewart* (1801 en 1812), terwijl *Armstrong* (1825), de Highland-Society (2 dln., 1828), *Macleod* en *Dewar* (2 dln., 2de druk, 1853), *Mac Alpine* (7de druk, 1877) en *Macbain* (1896) woordenboeken van het Gaelisch geleverd hebben. Aan de bestudeering der Gaelische taal en letterkunde is gewijd *Cameron's* tijdschrift „The Scottish Celtic Review" (1881 enz.).

Gaesbeek, *Jacob van Abcoude*, heer *van*, een Kabeljauwsgezind Nederlandsch edelman, was een zoon van *Zweder van Abcoude* en stelde zich op onrechtvaardige wijze in het bezit van de heerlijkheden Abcoude en Wijk bij Dnurstede, waarbij hij die van Gaesbeek, Putten en Strijen voegde. Bij den dood van *Jan van Beieren* vatte hij met *Willem van Egmond* in Holland de teugels op van het bewind in naam van hertog *Jan van Brabant*, die hem in 1425 tot stadhouder aanstelde. Hij verbande de Hoeksche edelen, sloeg nog in laatstgemeld jaar het beleg voor Schoonhoven, werd door *Philips van Bourgondië* van het stadhouderschap ontslagen en in 1428 tot lid van den regeeringsraad benoemd, en deed in 1441 te Utrecht een steekspel houden, waar hij zelf boven de andere ridders uitmuntte. In 1449 werd hij wegens

verzet tegen bisschop *Rudolf van Diepholt* in den kerker geworpen, maar weldra verbannen met verlies zijner goederen. In 1455 riep bisschop *Gijsbrecht van Brederode* hem terug en herstelde hem in het bezit zijner heerlijkheden. Hierna bestrafte *Gaesbeek* de wederspannige burgers van Wijk bij Duurstede en overleed kinderloos in het jaar 1459, waarna zijn heerlijkheid Abcoude en de stad Wijk bij Duurstede aan het Sticht vervielen.

Gaëta, een havenstad en een der sterkste vestingen in de Italiaansche provincie Caserta, ligt 15 km. ten Westen van den mond van den Garigliano op een kleine, door een smalle landtong met het vasteland vereenigde kaap aan de Tyrrheensche Zee, die er de mooie Golf van Gaëta vormt, en aan de spoorlijn Sparanise-Gaëta. Zij is de zetel van een bisschop, de hoofdplaats van een distrikt en telt als gemeente (1901) 5528 inwoners, die zich hoofdzakelijk met de vischvangst bezig houden. De stad heeft een goed voorkomen en eenige geplaveide straten, benevens een aantal kerken en kloosters. Tot de merkwaardigste gebouwen behoort er de hoofdkerk, aan den heiligen *Erasmus* gewijd, het kasteel, op een rots gebouwd en de rustplaats van het stoffelijk overschot van den connétable *Karel van Bourbon* en van prins *Lodewijk van Hessen-Phillippsthal.* De omstreken van Gaëta zijn fraai; men vindt er talrijke buitenverblijven en tuinen met oranjeboomen. De vesting, „Het Italiaansche Gibraltar" genaamd, bestaat uit een lagen, met bastions voorzienen wal met gracht en glacis en met eenige buitenwerken bij de poort. Daarachter ligt een terras en dit grenst aan den steilen Drievuldigheidsberg, waarin kazematten aangelegd zijn.

Gaëta is zeer oud, ja, de sage meldt, dat zij door *Aeneas* gesticht werd en naar zijn voedster *Cajeta* genoemd. Veel aanzienlijke Romeinen hielden er weleer hun verblijf, zoodat er tempels, schouwburgen enz. verrezen. *Antonius Pius* deed er een haven bouwen of de bestaande verbeteren. Na den ondergang van het Romeinsche Keizerrijk bezat Gaëta geruimen tijd een republikeinschen regeeringsvorm en werd daarna bestuurd door hertogen, die den paus als leenheer erkenden, totdat zij den 25sten December 1435 door *Alfonsus V van Aragon* veroverd, met Aragon vereenigd en later aan Napels toegevoegd werd. Gaëta werd den 30sten September 1707 na een belegering van 3 maanden door den Oostenrijkschen generaal *Daun* stormenderhand ingenomen. Nadat zij in 1711 verstrekt was, werd zij in 1734 na een belegering van 5 maanden door het vereenigde Fransche, Spaansche en Sardinische leger tot overgave gedwongen. Daarna werden de vestingwerken wederom verbeterd en de Franschen hielden de stad in 1799 eenigen tijd bezet. De Franschen belegerden haar verder onder *Masséna* in 1806. Binnen haar muren voerde de heldhaftige prins *Lodewijk van Hessen-Philippsthal* het bevel en hij volhardde van Februari tot Juli, toen een gevaarlijke wond hem noodzaakte naar Sicilië te vertrekken, waarna de vesting den 18den Juli capituleerde. Ook paus *Pius IX* vertoefde er na zijn vlucht uit Rome van den 25sten November 1848 tot aan den 4den September 1849. Toen den 2den November 1860 Capua bezweken was, trok *Frans II* met het overschot van zijn leger van Napels naar Gaëta, dat nu van alle zijden beschoten werd, zoodat het zich den 13den Februari 1861 moest overgeven.

Gaffel is de naam van een meestal 2-tandige vork met korten steel, die tot het verwerken van hooi en stroo wordt gebruikt.

Gaffel (zie de afbeelding) noemt men in de heraldiek een gaffelvormige figuur in een wapen, gevormd door de bovenste helften van een band en een baar en de onderste helft van een paal.

Gaffel.

Gaffel. In de zeevaartkunde noemt men aldus een recht stuk rondhout, dat naar het eene einde verdunnend uitloopt; het dikke einde is aan beide zijden schuin weggekapt, om er klampen tegen aan te brengen, welke den klauw vormen, waarmede het rondhout tegen den snauwmast steunt; hieraan wordt een bezaan of ander zeil vastgemaakt.

Gaffelschoener is de naam van een schip met twee masten, dat in beide slechts gaffel- en gaffeltopzeilen voert, vandaar dat het ook wel *voor- en achterschoener* geheeten wordt.

Gaffeltopzeil is een driehoekig zeil, dat gevoerd wordt tusschen steng en gaffel aan langscheeps getuigde toppen.

Gaffelzeil wordt achter aan den mast aan de gaffels (zie aldaar) gevoerd. Het bezit de gedaante van een trapezium, met uitzondering van het gaffeltopzeil (zie aldaar).

Gaffky, *Georg Theodor August*, een Duitsch geneeskundige, werd geboren te Hannover den 17den Februari 1850, trad in 1873 als officier van gezondheid in Pruisischen dienst, werd in 1880 bij het keizerlijke „Gesundheitsambt" geplaatst en ging in 1883 met *Koch* naar Egypte en Indië tot bestudeering der cholera. In 1885 werd hij regeeringsraad en in 1888 hoogleeraar in de hygiëne te Gieszen. In 1892 was hij tijdens de cholera-epidemie te Hamburg werkzaam en in 1897 stond hij aan het hoofd der commissie, die tot onderzoek der pest naar Indië ging. Hij schreef in de „Arbeiten aus dem kaiserlichen Gesundheitsambt" „Experimentell erzeugte Septichämie" (1881), „Zur Aetiologie des Abdominaltyphus" (1884), „Bericht über die Tätigkeit der zur Erforschung der Cholera 1883 nach Aegypten und Indien entsandten Kommission" (met *Koch*, 1887), „Beitrag zur Frage der sogenannten Wurst-und Fleischvergiftigungen" (met *Paak*), „Die Cholera in Hamburg 1892 und 1893" en „Bericht über die Tätigkeit der zur Erforschung der Pest 1897 nach Indien entsandten Kommission" (met *Pfeiffer*, *Sicker* en *Dieudonné*). Afzonderlijk verscheen „Die experimentelle Hygiene im Dienst der öffentlichen Gesundheitspflege" (1895).

Gagaat is een zwarte barnsteen, pekkool, een soort zeer aardpekachtige bruinkool, waarvan sieraden gemaakt worden.

Gagarin is de naam van een vorstelijk geslacht in Rusland, dat te Moskou zijn zetel heeft. Tot de merkwaardigste leden daarvan behoort vooreerst *Matwjej Petrowitsj Gagarin*, gouver-

neur-generaal van Siberië ten tijde van *Peter I.* Men vermeldt, dat hij in de dagen, toen de oorlog van den czaar tegen Zweden een ongunstigen keer nam, het voornemen koesterde zich met Siberië van Rusland los te rukken, doch voordat hij het plan ten uitvoer kon brengen, werd hij in hechtenis genomen en den 17den Juni 1721 te Petersburg opgehangen. — ***Alexander Iwanowitsj Gagarin***, een uitstekend generaal, die in den Kaukasus streed, in 1847 militair gouverneur was van Koetaïs, in 1854 in den slag bij Tsjolok zwaar gewond en daarna tot luitenant-generaal bevorderd werd, in 1855 bij de vruchtelooze bestorming van Kars wederom een wonde ontving, zoodat hij in Duitschland de baden moest gebruiken, doch in 1857 als gouverneur-generaal naar Koetaïs terugkeerde, waarna hij bij een poging, om zich op last der regeering meester te maken van vorst ***Konstantijn Dadesjkalian***, door dezen met 3 dolksteken werd getroffen, zoodat hij den 6den November 1857 overleed. — ***Iwan Sergjejewitsj Gagarin***, geboren in 1814, vestigde zich, na eenigen tijd in diplomatieken dienst te zijn geweest, te Parijs, ging in 1843 tot het Roomsch-Katholicisme over en werd Jezuïet. Als zoodanig werkte hij onder zijn landgenooten en de Grieksch-Katholieke Slaven, stichtte te Parijs een Slavische bibliotheek „Musée Slave" en was in 1857 medeoprichter van het tijdschrift „Etudes de théologie de philosophie et d'histoire", dat sedert 1862 „Etudes religieuses, historiqnes et littéraires" heet. Hij overleed in 1882 te Parijs. Hij schreef „Les starovères, l'église russe et le pape" (1857), „La Russie, sera t-elle catholique" (1857) en „Les hymnes de l'église grecque" (1868).

Gagea. Zie *Geelster*.

Gagel (*Myrica Gale L.*) is de naam eener plant, welke tot de familie der *Gagelachtigen* (*Myricaceeën*) behoort. De mannelijke bloemkatjes zijn vrij lang en rolrond, de vrouwelijke eivormig; de min of meer kantige nootjes vormen een dicht ineengedrongen vrucht, en de bladeren zijn lancetvormig, van boven gezaagd en naar onderen versmald. Deze familie telt slechts weinige geslachten en soorten, en van deze komt alleen de gagel in Europa voor. Deze is bij ons ook bekend onder de namen *Drentsche thee*, *Brabantsche myrtpost* en *luiskruid* en komt als een heestergewas voor op moerassige en veenachtige heidegronden.

In Amerika heeft men een wasdragende gagelsoort (*Myrica cerifera L.*), wier wortel braking veroorzaakt, en van een Oost-Indische soort (*Myrica sapinda Buchan.*) wordt de vrucht gegeten.

Gagern, *Hans Christoph Ernst*, vrijheer *von*, een Duitsch schrijver en staatsman, werd geboren te Kleinniedesheim bij Worms den 25sten Januari 1766, trad in Nassau-Weilburgschen staatsdienst, werd in 1791 afgevaardigde naar den Rijksdag, vervolgens voor Nassau-Weilburg gezant te Parijs en daarna geheimraad en voorzitter der regeering, totdat het besluit van ***Napoleon***, dat niemand, op den linker Rijnoever geboren, buiten Frankrijk mocht dienen, hem noodzaakte zijn betrekking neder te leggen. Hij begaf zich naar Weenen, waar hij in betrekking stond met ***Hormayr*** en aartshertog ***Johann*** en in 1812 deel nam aan het plan Tirol weder in opstand te brengen. Toen echter dit voornemen schipbreuk leed door het oplichten van een Engelschen koerier, moest hij Oostenrijk verlaten. Eerst ging hij naar het Russisch-Pruisische hoofdkwartier en toen naar Engeland. In 1814 werd hem het bestuur opgedragen over het prinsdom Oranje en in 1815 nam hij als gevolmachtigde van den koning der Nederlanden deel aan het Congres te Weenen. Hier gelukte het hem een grooter grondgebied te bezorgen aan het Koninkrijk der Nederlanden, doch zijn pogingen den Elzas weder tot Duitschland te brengen, bleven vruchteloos. In 1818 werd hij benoemd tot Luxemburgsch gezant bij den Duitschen Bond. Reeds te voren had hij in zijn brieven aan prins ***Metternich*** aangedrongen op een bevordering der eenheid van Duitschland, en ook zijn bemoeiingen op den Bondsdag getuigden van zijn vrijmoedigheid en van zijn vaderlandsliefde. In 1820 werd hij gepensionneerd, waarna hij zich vestigde op zijn buitenverblijf Hornau bij Höchst in Hessen-Darmstadt. Hij werd lid der Eerste Kamer van het groothertogdom en wist dikwijls de aandacht der vergadering bij belangrijke vraagstukken te bepalen. In 1848 diep getroffen door het verlies van zijn zoon ***Friedrich***, zegde hij het openbaar leven vaarwel en overleed den 22sten October 1852. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Resultate der Sittengeschichte" (6 dln. 1818—1837), met een vervolg, getiteld „Civilisation" (1847), „Die Nationalgeschichte der Deutschen" (2 dln., 2de druk 1825—1826), „Mein Anteil an der Politik" (5 dln., 1823—1844) en „Kritik des Völkerrechts" (1840). Daarenboven heeft hij een aantal vlugschriften in het licht gegeven.

Gagern, ***Friedrich Balduin***, vrijheer *von*, een Nederlandsch generaal en een zoon van den voorgaande, werd geboren te Weilburg den 24sten October 1795, studeerde te Göttingen, maar trad weldra in krijgsdienst, nadat hij zich aan de Polytechnische school te Parijs geoefend had in de wiskunde. Met het Oostenrijksche leger nam hij deel aan den tocht naar Rusland, streed bij Dresden, Kulm en Leipzig, maar ging vervolgens over in Nederlandschen dienst en onderscheidde zich in de veldslagen van 1815. Na den vrede was hij werkzaam bij den generalen staf, terwijl de gebeurtenissen van 1830 en 1831 hem als majoor en chef bij den generalen staf van hertog ***Bernhard van Saksen-Weimar*** in de gelegenheid stelden blijken te geven van zijn praktische bekwaamheid. In 1839 vergezelde hij prins ***Alexander*** naar Rusland, in 1843 vertrok hij als generaal met een belangrijke zending naar Oost-Indië, en na zijn terugkeer in 1847 werd hij benoemd tot gouverneur der residentie en provinciaal commandant van Zuid-Holland. In het voorjaar van 1848 vroeg en verkreeg hij verlof en vertrok naar Duitschland. Hier was in Baden onder leiding van ***Hecker*** een opstand uitgebarsten, en men beschouwde *von Gagern* als den meest geschikten krijgsman, om dien te dempen. Zonder de aangevraagde goedkeuring der Nederlandsche regeering af te wachten, plaatste hij zich aan het hoofd der troepen en deed bij Kandern vruchtelooze pogingen, om de leiders van den opstand van hun voornemens af te brengen. Na een te vergeefs gevoerd mondgesprek met ***Hecker*** op de brug bij Kandern stonden een half uur later de vijandelijke legers bij den Scheideck tegenover elkander. Op het geroep: „De generaal vóór!" trad

von Gagern voorwaarts en onderhandelde rechtstreeks met de opstandelingen over het nederleggen der wapens, doch zonder gewenscht gevolg. Hij steeg weder te paard en was juist voornemens bevel tot den aanval te geven, toen de vijandelijke kogels hem troffen en hij na weinige minuten overleed (20 April 1848). De noodlottige dood van dezen geachten krijgsman wekte in Duitschland groote deelneming. Hij was een wetenschappelijk ontwikkeld man, die zich tevens door echte humaniteit en door vrijzinnige beginselen onderscheidde. Hij was ridder der Militaire Willemsorde 3de klasse en der orde van den Nederlandschen Leeuw, commandeur der orde van den Witten Valk van Saksen-Weimar, ridder der Stanislausorde 2de klasse van Rusland en ridder grootkruis van de orde der Eikenkroon. Zijn broeder *Heinrich* schreef zijn levensgeschiedenis onder den titel: „Das Leben des Generals Friedrich von Gagern" (3 dln., 1856—1857).

Gagern, Heinrich Wilhelm August, vrijheer *von*, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Bayreuth den 20sten Augustus 1799, bezocht de militaire school te München, trad in Nassauschen dienst en woonde als 2de luitenant den slag bij Waterloo bij. Na het sluiten van den vrede studeerde hij te Heidelberg, Göttingen en Jena in de rechten en begaf zich ten behoeve zijner verdere ontwikkeling in 1819 naar Genève. Hij bekleedde daarna verschillende staatsambten in het groothertogdom Hessen en werd in 1832 tot lid der Tweede Kamer gekozen. De werkzaamheid, die hij aldaar in vrijzinnigen geest aan den dag legde, kostte hem zijn betrekking. Hij wees het pensioen van de hand, zorgde voor zijn onafhankelijkheid door zich op den landbouw toe te leggen en zette na zijne herkiezing den strijd voort tegen het stelsel der regeering. Daar deze echter gesteund werd door de meerderheid, welke zijn bedoelingen verijdelde, wenschte hij na het eindigen der zitting van 1836 niet weder in aanmerking te komen. Daarna hield hij zich bezig met het bestuur van het landgoed Monsheim en betrad eerst in 1846 weder het gebied der staatkunde, toen de regeering door een nieuwe wetgeving de vrijzinnige instellingen van Rijn-Hessen wilde afschaffen. Hij betoogde in een uitvoerig geschrift het onwettige van zulk eene handelwijze en werd in 1847 door Worms weder afgevaardigd naar de Tweede Kamer. Nauwelijks was de Landdag geopend, toen de bewegingen van Februari 1848 zich ook tot Hessen uitstrekten, en *von Gagern* werd weldra aan het hoofd van het Kabinet geplaatst. Zijn buitengewone talenten en zijn indrukwekkend voorkomen maakten hem bij uitnemendheid geschikt tot het leiden van politieke vergaderingen. Zijn plan aan elk der staten van Duitschland een grondwettige regeering te geven en tevens alle te vereenigen tot één Duitsch Rijk strookte volkomen met de gevoelens der gematigde liberalen, zoodat hij niet alleen op de vergadering van den 5den Maart te Heidelberg en op het Voorparlement (31 Maart) te Frankfort aan den Main grooten invloed verwierf, maar ook in het laatst van Mei tot voorzitter der Nationale Vergadering aldaar benoemd werd. Gedurende de aanvankelijke geestdrift genoot hij een algemeen en volkomen vertrouwen. De voorstanders van den Bondsstaat volgden zijn leiding, en bij zijn tegenstanders bestond geen twijfel omtrent de zuiverheid zijner bedoelingen. Toen de hoop, zich omtrent de toekomstige regeling der zaken met de verschillende regeeringen te kunnen verstaan, ijdel bleek te zijn, keurde men zelfs in de Hofkringen zijn voorstel goed, door een stouten stap het centraal gezag ter beschikking te stellen van de Nationale Vergadering, waarop de keus van den Rijksbestuurder volgde. Een gedeelte der linkerzijde had die betrekking zelfs aan *von Gagern* willen opdragen, zooals blijkt uit de 52 op hem uitgebrachte stemmen. De verwikkelingen van dien tijd baarden hem intusschen vele moeielijkheden. In Oostenrijk en Pruisen begon de reactie hand over hand toe te nemen en in het Parlement kwam het vraagstuk aan de orde van het nieuwe staatslichaam en van zijn betrekking tot Oostenrijk. Reeds bij de beraadslaging over de eerste afdeelingen van het ontwerp van grondwet (26 October) verkondigde *von Gagern* zijn gevoelen in het voorstel, Oostenrijk met een hechten band aan Duitschland te verbinden. Inmiddels had in Oostenrijk een ommekeer van zaken plaats, die de voormalige meerderheid in het Parlement te Frankfort in Oostenrijksch- en niet Oostenrijkschgezinden verdeelde. *Scherling* en zijn landgenooten namen hun ontslag als leden van het Rijksministerie (15 December), aan het hoofd waarvan nu *von Gagern* kwam. Het programma, dat hij 3 dagen daarna het Parlement aanbood, was in overeenstemming met zijn vroeger verkondigde denkbeelden en vond zijn rechtvaardiging in de te Kremsier gebleken staatkunde. De zelfstandigheid van Oostenrijk zou erkend, het overige Duitschland tot een Bondstaat georganiseerd en de betrekking van dezen tot Oostenrijk door afzonderlijke bepalingen geregeld worden. Na een hevigen strijd werd dit programma door het Parlement aangenomen (Januari 1849). Nadat den 21sten Maart daaraanvolgende het voorstel van *Welcker*, om de grondwet in haar geheel aan te nemen, verworpen werd, nam *von Gagern* met het geheele Rijksministerie zijn ontslag, slechts tijdelijk het bestuur der zaken in handen houdende. Toen Pruisen de grondwet, den 28sten Maart vastgesteld, afkeurde, begon het gebouw te wankelen, dat met de grootste moeite was opgetrokken, en *von Gagern* poogde vruchteloos een middelweg te vinden tusschen de wederspannigheid der regeeringen en den drang der democratische partijen. Zijn gematigde voorstellen vonden geene meerderheid in de Vergadering en de Rijksbestuurder (aartshertog *Johann*) wees in Mei het hem door *von Gagern* voorgelegde programma van de hand. *Von Gagern* bezat te veel bezadigdheid, om een revolutie uit te lokken. Nadat hij door de vorming van het Rijksministerie *Grävell-Detmold-Wittgenstein* van het bestuur der zaken ontheven was, deed hij vruchtelooze pogingen, om zich in de Nationale Vergadering tegen de onberaden besluiten der uiterste partijen te verzetten. Eindelijk was hij den strijd moede en nam met zijn vrienden den 20sten Mei zijn ontslag. Toen Pruisen door middel van den Driekoningenbond de taak der Nationale Vergadering, het bevorderen der Duitsche eenheid, op zich scheen te willen nemen, trachtte *von Gagern* met zijn geestverwan-

ten op de vergadering te Gotha daartoe mede te werken. Daarna werd hij gekozen tot lid van het Parlement te Erfurt (Maart 1850), waar hij in in denzelfden geest werkzaam bleef en als leider van de voorstanders van den Bondstaat de aanneming der ontworpen Rijksgrondwet doorzette. De omkeer der Pruisische staatkunde vernietigde echter de geringe hoop, welke men omtrent de Duitsche eenheid nog koesterde. Toen bovendien in den zomer van 1850 de oorlog tegen Sleeswijk-Holstein uitbarstte, bood *von Gagern* aan ten behoeve der hertogdommen in dienst te treden. Dit geschiedde na den slag bij Idstedt, en hij nam als majoor deel aan den verderen rampspoedigen veldtocht. Daarna keerde hij tot het ambteloos leven terug, verkocht Monsheim en vestigde zich met zijn gezin te Heidelberg. Hier ondergingen zijn staatkundige denkbeelden een aanmerkelijke verandering, daar hij in de jaren 1862 en 1863 een aanhanger werd der Groot-Duitsche partij. In den aanvang van Januari 1864 ging hij als Hessisch gezant naar Weenen en bekleedde die betrekking tot in 1872. Hij overleed te Darmstadt den 22sten Mei 1880.

Gagern, Maximiliaan, vrijheer *von*, een broeder der beide voorgaanden, werd geboren den 26sten Maart 1810 en bevond zich van 1829 tot 1833 in Nederlandschen en vervolgens in Nassauschen staatsdienst. In 1848 werd hij afgevaardigd naar het Parlement te Frankfort en bekleedde er de betrekking van onderstaatssecretaris bij het departement van Buitenlandsche Zaken. Na de ontbinding der Nationale Vergadering was hij ook in de samenkomst zijner partij te Gotha en in 1850 als afgevaardigde aan het Parlement te Erfurt werkzaam. Eenige jaren daarna werd hij opgenomen in de R. Katholieke Kerk en veranderde tevens van staatkundige richting, waarna hij in 1855 een aanstelling ontving als „Ministerialrat" bij het Departement van Buitenlandsche Zaken te Weenen. In Januari 1831 werd hij als een ijverig aanhanger der clericale partij benoemd tot lid van het Heerenhuis in Oostenrijk. Hij overleed den 17den October 1889 te Weenen.

Gagho, ook *Gogho*, *Koeghak*, *Karkar* en *Cochia* genaamd, een landstreek in Westelijk Soedan, ligt aan den Niger en was vroeger het hoofdland van het Songhayvolk. De stad Gagho, slechts 300 à 400 ellendige hutten omvattend, wordt reeds in de 2de helft der 9de eeuw als koopstad vermeld en bleef gedurende zes eeuwen de meest welvarende plaats in het land der Negers.

Gagliano, *Marco da*, een der eerste operacomponisten, werd omstreeks 1575 te Gagliano (Toskane) geboren en was (1608) te Florence werkzaam als kapelmeester aan de Lorenzokerk en twee jaar later tevens Hofkapelmeester. Deze aanstelling had hij te danken aan het succes van zijn in 1608 te Mantua opgevoerde opera „Dafne". Van zijn dramatische toonzettingen zijn verder nog bekend het oratorium „Sant' Orsola" (1624) en de opera „Flora" (1628). Bovendien schreef hij kerkelijke muziek, als missen, motetten, enz. benevens zes boeken vijfstemmige madrigalen. Hij overleed den 24sten Februari 1642 te Florence.

Gagneur, *Louise*, geboren *Mignerot*, een Fransch schrijfster, werd geboren in 1832 te Domblans in het departement Jura, ontving haar opvoeding in een klooster en schreef in 1855 een brochure over werkliedenvereenigingen, welke de aandacht trok van den afgevaardigdigde *Just Charles Wladimir Gagneur* (1807—1889), zoodat deze haar ten huwelijk vroeg. Door haar echtgenoot opgewekt, om haar letterkundigen arbeid voort te zetten, schreef zij een aantal anticlericale en socialistische romans, die met graagte werden gelezen, zooals: „Une expiation" (1859), „Une femme hors ligne" (1861), „Un drame électoral" (1863), „La croisade noire" (1865), „Le Calvaire des femmes" (1867), met het vervolg „Les reprouvées" (1867), „Les forçats du mariage" (1869), „Chair à canon" (1872), „Les crimes de l'amour" (1874), „Les droits du mari" (1876), „Les vierges russes" (1879) „Un chevalier de sacristie" (1880), „Le roman d'un prêtre" (1882), „Le crime de l'abbé Maufrac" (1882), „La fournaise" (1885), „Le supplice de l'amant" (1888), „Une dévote fin de siècle" (1891) en „La solution pacifique de la question sociale" (1896). Zij overleed den 17den Februari 1902 te Parijs.

Gahniet of *automoliet* is een zinkaluminaat, $Zn\ O.\ Al_2\ O_3$, hetwelk, evenals spinel, in regelmatige oktaëders of in tweelingen van dezen vorm kristalliseert, ook wel in hektaëders of rhombododekaëders. Het heeft een donkergroene of blauwe kleur, een vetglans, is op zijn hoogst aan de kanten doorschijnend, bezit een hardheid, welke die van kwarts overtreft (8) en een soortelijk gewicht van 4,3—4,9. Het is een verbinding van 55—57% aluinaarde met 43—45% zinkoxyde, van welke laatste een klein gedeelte vervangen wordt door ijzeroxydule en magnesia. Voor de blaaspijp is het onveranderlijk, nagenoeg onoplosbaar in phosforzout en boraxglas, terwijl het, met soda in de reductievlam verhit, een zinkbeslag levert. Men vindt het in Zweden in de talklei, in Calabrië en in de Vereenigde Staten in graniet.

Gaia (*Gaea*) of *Ge*, in het Latijn *Tellus* of *de Aarde*, een kosmologische godheid der Ouden, ontstond volgens *Hesiodos* na den *Chaos* en schonk het aanzijn aan *Uranos* (den Hemel), *Oros* (het Gebergte) en *Pontos* (de Zee), met *Uranos* aan de Titanen (Reuzen) *Okeanos*, *Kioos*, *Kreios*, *Iapetos*, *Hyperion*, *Theia*, *Rhea*, *Mnemosyne*, *Themis*, *Phoebe*, *Tethys*, *Kronos*, de Cyklopen en de Hekatoncheiren (Honderdarmigen). Zij was weldra ontevreden op *Uranos*, waarom zij met haar zoon *Kronos* tegen hem samenspande, die *Uranos* ontmande, waarop zij door de bloeddruppels bevrucht werd en het leven schonk aan een aantal andere kinderen (de Erinnyen, Giganten en melische nymphen). Bij *Pontos* baarde zij *Nereus*, *Thaumas*, *Phorkys*, *Keto* en *Eurybia*. Vervolgens strekte zich haar misnoegen eveneens uit tot *Kronos*, zoodat zij heimelijk *Zeus*, den zoon van haar dochter *Rhea*, opvoedde en aan dezen den zetel schonk van den onttroonden *Kronos*. Zij werd inzonderheid in Attica gehuldigd en op verschillende plaatsen, zooals te Delphi, als een voorspellende godin beschouwd. Later heeft men haar vereenzelvigd met *Rhea* en *Kybele*.

Gaidoz, *Henri*, een Fransch keltoloog en theoloog, werd in 1842 te Parijs geboren, studeerde

aldaar en te Berlijn, bekleedde sedert 1872 een leerstoel voor geographie en ethnographie aan de „Ecole libre des sciences politiques" en was sedert 1876 tevens belast met het houden van voorlezingen over de Keltische taal en letterkunde aan de „Ecole pratique des hautes études". In 1870 stichtte hij de „Revue celtique" en in 1877 met *E. Rolland* „Mélusine, recueil de mythologie, littérature populaire, tradition et usages". Behalve artikelen in deze tijdschriften schreef hij: „Esquisse de la religion des Gaulois" (1879—1881), „Blason populaire de la France" (met *P. Sébillot*, 1884), „L'art de l'empire gaulois" (1886), „Etude de mythologie gauloise. Le Dieu gaulois soleil et le symbolisme de la roue" (1886), „La rage et saint Hubert" (1887) en „Les Roumains en Hongrie" (1894).

Gail, *Jean Baptiste*, een Fransch beoefenaar der Grieksche taal en letterkunde, geboren te Parijs den 4den Juli 1755, werd in 1791 hoogleeraar in het Grieksch aan het Collège de France en verwierf weldra door zijn geschriften over Grieksche aardrijkskunde en geschiedenis grooten roem. Hij werd lid van het Institunt en conservator der Koninklijke Bibliotheek en overleed den 5den Februari 1829. Hij heeft voortreffelijke uitgaven en vertalingen geleverd van Grieksche schrijvers, namelijk van *Homeros* (7 dln., 1801), *Herodotos* (2 dln. met atlas, 1823), *Thukydides*, *Xenophon*, *Lukianos* enz. Verder schreef hij: „Le philologue ou recherches historiques, géographiques, militaires etc." (22 dln., 1814—1828), een Grieksche spraakkunst en een „Géographie d'Hérodote" (2 dln., 1823, met atlas).

Zijn echtgenoote *Edmée Sophie Garre* (geboren in 1575 en overleden den 25sten Juli 1829), van wie hij echter later scheidde, schreef de opera's: „Les deux jaloux" en „La sérénade", terwijl hun zoon *Jean François* (geboren den 28sten October 1795, overleden den 22sten April 1845) zich door de uitgave der „Geographi graeci minores" (3 dln., 1826—1836) heeft bekend gemaakt.

Gailhabaud, *Jules*, een Fransch oudheidkundige, werd geboren den 29sten Augustus 1810 te Rijssel, vestigde zich in 1834 te Parijs, aanvankelijk als koopman, maar liet weldra den handel varen en bepaalde zich bij het schrijven van het uitgebreide werk: Monuments anciens et modernes" (4 dln., 1839—1849). Daarop volgden: „L'architecture du V au XVI siècle" (4 dln., 1850—1859) en „L'art dans ses diverses branches" (1862—1865). Ook stichtte hij de „Revue archéologique." Zijn uitgebreide kunstverzamelingen, die hij aan de stad Parijs geschonken had, werden bij den brand in het stadhuis (Mei 1871) verwoest. Hij overleed den 15den April 1888 te Parijs.

Gaillac, een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Tarn, op den rechteroever van de Tarn, een zijrivier der Garonne, en aan den spoorweg Figeac—Toulouse gelegen, telt als gemeente (1901) 7672 inwoners. Zij heeft twee mooie kerken (13de eeuw), een standbeeld van generaal *d'Hautpoul*, zaagmolens, een spinnerij, ververij en handel in groenten en ooft. De stad is bekend wegens den voortreffelijken wijn, die in den omtrek groeit. Zoowel de roode als de witte Gaillac is geestrijk en aangenaam van smaak, donker van kleur en blijft lang goed. Daar de stad een haan in haar wapen voert, was haar wijn bekend onder den naam van „Vin du coq"; deze werd vroeger in ons land en Engeland veel gebruikt.

Gaillard, *Gabriël Henri*, een Fransch geschiedschrijver, werd geboren in het dorp Ostel bij Soissons den 20sten Maart 1726, studeerde eerst in de rechten, daarna in de letteren en eindelijk uitsluitend in de geschiedenis. Zijn eerste geschrift was „Rhétorique à l'usage des demoiselles" (1746) terwijl hij daarna belangrijke „Mélanges littéraires" in het licht gaf. Als geschiedschrijver trad hij het eerst op met „Histoire de Marie de Bourgogne, fille de Charles le Téméraire," waarop hij de „Histoire de François I" (4 dln. 2de druk, 1819) en de „Histoire de Charlemagne" (6 dln., 2de druk, 1819) liet volgen. Zijn „Histoire de la rivalité de la France et de l'Angleterre" (6 dln., 2de druk, 1819) en „Histoire de la rivalité de la France et de l'Espagne" (8 dln., 2de druk, 1807) zijn niet van partijdigheid vrij te pleiten. Bij de „Encyclopédie méthodique" leverde hij een „Dictionnaire historique" (6 dln., 1791), terwijl hij onderscheiden „Eloges" heeft opgesteld. Hij werd lid der Académie en overleed den 13den Februari 1806.

Gaillard, *Claude Fernand*, een Fransch graveur, werd geboren te Parijs den 7den Januari 1834, studeerde onder leiding van *Cogniet* en in de Ecole des beaux arts en bewonderde vooral de meesterstukken der Hollandsche en oud-Duitsche schilderscholen. Zijn stukken in olieverf onderscheiden zich niet zoozeer door een ruime vlucht der fantasie als door een keurige bewerking, en deze laatste gaf ook de hoogste waarde aan zijn gravures. Op verrassende wijze wist hij in den geest der oorspronkelijke stukken door te dringen. Prachtig zijn de door hem geleverde gravures van de Madonna naar *Bellini* (1866), van den „Man met de violier" naar *Jan van Eijck* en van de Madonna naar *Botticelli*. Meesterlijk is verder zijn „Vespro" naar een marmeren figuur van *Michelangelo* op het praalgraf der *Medici*. Verder vermelden wij van hem het portret van paus *Pius IX* en een gravure naar de groep „Venus en Mercurius" van *Thorwaldsen* (1867). Op de tentoonstelling in 1883 te Weenen bevond zich van hem het portret van den graaf *van Chambord*, „De Emmäusgangers" naar *Rembrandt*, alsmede de portretten van *D. Guéranger* en van Paus *Leo XIII*. Hij overleed te Parijs den 20sten Januari 1887.

Gaillardia *Fouq.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Samengesteldbloemigen* (*Compositae*). Het onderscheidt zich door gevulde bloemhoofdjes, een bollen, stoppelig-borsteligen vruchtbodem, een uit 2 of 3 rijen bijna gelijke, langwerpig-spitse blaadjes bestaand omwindsel en langwerpig-wollige vruchten, van 8 tot 10 stoppels voorzien. Het omvat éénjarige en overblijvende sierplanten, die in Noord-Amerika groeien. *G. aristata Pursh* groeit op droge heuvels, in het Rotsgebergte en aan den Missouri, wordt bijna 1 m. hoog en draagt groote, fraaie bloemen. Ook *G. Drummondii Dec.*, welke men in Texas vindt, bereikt een dergelijke hoogte en is met fraaie, groote bloemen versierd, doch moet bij ons op

een vorstvrije plaats door den winter worden gebracht.

Gaillardin, *Claude Joseph Casimir*, een Fransch geschiedkundige, werd geboren te Doullens den 7den September 1810, bezocht te Parijs het Collège St. Louis, werd in 1828 leeraar aan de Ecole normale en vervolgens hoogleeraar in de geschiedenis aan het Lycée Louis le Grand. Hij schreef: „Vie du R. P. dom Etienne, fondateur et abbé de la Trappe d'Aiguebelle" (1840) „Histoire du moyen-âge" (3 dln., 1837—1848), „Les Trappistes ou l'ordre de Citeaux au XIX siècle" (2 dln., 1844) en „Histoire du règne de Louis XIV" (6 dln, 1871—1879), door de Académie bekroond. Hij overleed den 29sten December 1880 te Parijs.

Gaim. is achter diernamen de afkorting voor *Paul Gaimard*, een Fransch natuurkundige († 1858), die met *Quoy* in 1819 de expedities van *Freycinet* en *d'Urville* medemaakte en de zoölogische resultaten beschreef.

Gainsborough, een stad in het Engelsche graafschap Lindsey (Lincolnshire), aan den bevaarbaren Trent, is voor zeeschepen van 200 ton bereikbaar en telt (1901) 17660 inwoners. Men vindt er een mooie kerk (met een toren uit de 12de eeuw) en vele merkwaardige openbare gebouwen. De bevolking leeft vooral van de vervaardiging van landbouwmachines en van den handel.

Gainsborough, *Thomas*, een Engelsch landschapschilder, geboren in 1727 te Sudbury in Suffolkshire en overleden te Londen den 2den Augustus 1788, ontwikkelde reeds vroeg door eigen studie zijn schilderstalent en ontving daarna onderwijs van *Hayman* te Londen. Tot zijn beste landschappen behooren: „The shepherd's boy", „The fight between little boys and dogs", „The seashore" en „The woodman in the storm". Verder schilderde hij uitmuntende portretten, van welke inzonderheid dat van de bekende tooneelspeelster mrs. *Siddons* hem grooten roem bezorgde, en bovenal de zoogenaamde „Blue boy", een page in blauw-zijden gewaad, welk doek zich thans in het museum bevindt van den markies *van Westminster*.

Gairdner, een groot zoutmoeras in den Australischen staat Zuid-Australië op het schiereiland Eyria, is 200 km. lang, 15—50 km. breed, omgeven door kleinere zoutmoerassen en ligt op een hoogvlakte tusschen de Gawler- en Stuart Ranges.

Gairdner, *James*, een Engelsch geschiedkundige, werd den 22sten Maart 1828 te Edinburgh geboren, was eerst werkzaam aan het Britsch Museum, sedert 1846 bij het Engelsche staatsarchief en werd in 1859 *assistant keeper of the public records*. Hij schreef: „Memorials of Henry VII" (1858), „Letters and papers of the reigns of Richard III and Henry VII" (3 dln., 1861—1863), „The houses of Lancaster and York" (1874), „The Paston letters" (4 dln., 2de druk, 1901), „Calendar of state papers of Henry VIII" (1880—1890), „History of the life and reign of Richard III" (2de druk, 1898), „Early chroniclers of Europe: England" (1879), „Three fifteenth century chronicles" (1880), „Studies in English history" (met *Spending* 1881), „Henry VII" (1889) en „The English church in the XVI century" (1902).

Gaisberg is de naam van een berg bij Weissenburg in het noordelijk gedeelte van den Elzas; hij werd den 4den Augustus 1870 tegelijk met die stad stormenderhand veroverd. — Een andere *Gaisberg* verheft zich nabij Salzburg ter hoogte van 1286 m., is met vruchtbare Alpenweiden bedekt en levert van zijn kruin een prachtig uitzicht op een aantal grootsche berggevaarten, zoodat hij druk bezocht wordt.

Gaisford, *Thomas*, een Engelsch philoloog, werd den 22sten December 1779 te Iford in Wiltshire geboren, studeerde te Oxford, werd in 1811 hoogleeraar in het Grieksch aldaar, in 1845 rector te Westwell, in 1847 dechant van Christ Church College en curator der Bodleiana te Oxford en overleed aldaar den 2de Juni 1855. Hij gaf uit: „Andronici Rhodii Ethicae Nicomadaeae paraphrasis" (1899), *Euripides'* „Hecuba, Orestes et Phoenissae" (1809) en „Supplices" (1818), „Hephaistionis enchiridion" met „Procli chrestomathia" (2de druk, met „Terentiani Mauri de syllabis et metris", 1855), „Poetae graeci minores" (5 dln., 1828). *Stobaeus* „Florilegium" (4 dln., 1822) en „Eclogae" (2 dln., 1850), *Herodotos* (4 dln., 3de druk 1849), *Suidas* (3 dln., 1834), „Paroemiographi graeci" (1836), *Theodoretos'* „Graecarum affectionum curatio" (1839), „Ecclesiastica historia" (1854), *Eusebius'* „Eclogae propheticae" (1842), „Praeparatis evangelica" (1843), „Demonstratio evangelica" (1852) en „Contra Hieroclem et Marcellum" (1852) benevens *Cicero's* „Litterae Tusculanae" (1805) en „Scriptores latini rei metricae" (1837).

Gaiter, *Luigi*, een Italiaansch schrijver, werd geboren den 5den November 1815 te Caprino in het land van Verona, studeerde in laatstgenoemde stad aan een godgeleerd seminarium en ontving in 1838 de wijding. Daarop zette hij te Padua zijn studiën voort en werd professor te Verona, in 1853 te Mantua en in 1861 wederom te Verona, waarna hij in 1868 een eervol emeritaat ontving. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „La Prigioniera del Lago di Garda" (1834), „Poesie" (1843), „Poesie sacre" (1852), „Principii di letteratura italiana" (1856), „Sulla lingua tecnica in Italia" (1863), „Fede di Dante Alighieri" (1865), „Il dialetto di Verona nel secolo di Dante" (1873), „Scritti critici" (1874) en Il tesoro di Brunnetto Latini riscontrato la prima volta sul testo originale francese, criticamente emendato con più manoscritti ed illustrato" (3 dln., 1879—1882,). Hij overleed den 12den Februari 1895 te Verona.

Gaj, *Lludewit*, de schepper van het Illyrisme, werd geboren te Krapina (Kroatië) den 8sten Juli 1809, studeerde te Warasdin, Karlstadt, Weenen, Gratz, Leipzig en Pest en kwam in kennis met den Slavischen dichter *Johan Kollár*, waarna hij met dezen een algemeene schrijftaal trachtte in te voeren voor alle Zuid-Slaven of, zooals hij zeide, voor alle „broeders van Groot-Illyrië". In 1835 stichtte hij de „Kroatische Courant" (Novine hrvatske) die hij in het volgende jaar veranderde in de „Illyrische Courant" (Novine ilirske). Ook ontving hij verlof tot het openen van een Illyrische drukkerij en werd door aanzienlijke personen ondersteund. Verder bracht hij Illyrische leesgezelschappen, landbouwvereenigingen enz. tot stand en zocht ijverig propaganda te maken voor het Illyrisme. De regeering verbood in 1844 het bezigen van het woord „Illyrisch", maar zij kon de beweging niet stuiten. In 1848 verscheen *Gaj*

met een Kroatische deputatie te Weenen en werd tot keizerlijk raadsheer benoemd; hij had de verbroedering der Serviërs en Kroaten tot stand gebracht. Na de revolutie woonde hij in afzondering te Agram, hield zich bezig met verzamelen van Slavische geschriften en overleed den 20sten April 1872.

Gajoelanden. Zie *Atjeh en Onderhoorigheden.*

Gajo's. Zie *Atjeh en Onderhoorigheden.*

Gajus, voorheen, minder juist, ook wel *Cajus* genoemd, een beroemd Romeinsch rechtsgeleerde, leefde in den tijd der keizers *Hadrianus*, *Antoninus Pius en Marcus Aurelius* (117—180). Zijn „Institutiones", een der beste leerboeken van het Romeinsche recht tot aan *Justinianus*, de grondslag van een evenzoo genoemd officieel leerboek, dat bij de hervorming van het rechtswezen door dien keizer een belangrijke plaats innam, en tevens de eenige volledige en stelselmatig gerangschikte kenbron der oudere rechtsgeleerdheid bij de Romeinen, werden geruimen tijd als verloren beschouwd, en men kende daarvan slechts enkele plaatsen en uittreksels. Nadat *Maffei* in den aanvang der 18de eeuw 2 bladen van een handschrift der „Institutiones" in de boekerij van het Domkapittel te Verona gevonden had, ontdekte *Niebuhr* aldaar in 1816 een meer volledig handschrift in een codex rescriptus der brieven van den Heiligen *Hieronymus.* Aanvankelijk merkte hij enkel op, dat het onderste schrift van den herschreven codex over rechtsgeleerde onderwerpen handelde, doch toen hij hieromtrent een en ander mededeelde aan *Savigny* te Parijs, kwam deze op het denkbeeld, dat men de „Institutiones" van *Gajus* met de brieven van den Heilige beschreven had. Op aandringen van *Niebuhr* zond de Academie te te Berlijn in 1817 *Immanuël Bekker* en *Göschen* (bij wie *Bethmann-Hollweg* zich voegde) naar Verona, om den inhoud van dat werk te onderzoeken. Het vermoeden van *Savigny* bleek juist te zijn, en door genoemde 3 geleerden werd het geheele werk, met uitzondering van eenige onleesbare plaatsen, afgeschreven en in 1820 te Berlijn in het licht gezonden. Later heeft ook *Blume* het handschrift geraadpleegd en in een nieuwe uitgave (1825) veel misstellingen verbeterd. Daarna zijn onderscheiden andere uitgaven gevolgd. Door de „Institutiones" van *Gajus* is een nieuw en verrassend licht over de Romeinsche rechtsgeschiedenis opgegaan. De nieuwste uitgave is die van *Krüger*, *Mommsen* en *Studemund* in de „Collectio librorum iuris antejustiniani" (1899).

Gal is een vloeistof, die door de lever afgescheiden, in de galblaas verzameld en door een afzonderlijke buis in den twaalfvingerigen darm uitgestort wordt. Zij heeft in den regel een geelachtig-groene of bruin-gele kleur, een eigenaardigen, bitteren smaak en een walgelijken reuk. Verder bevat zij gemiddeld 90 % water, is wegens haar slijmgehalte kleverig en bevat ook wel kristallen, cholesterine en kleurstofkorrels. Zij reageert neutraal of een weinig basisch, bij ziekte wel eens zuur, en bestaat uit een mengsel van tal van stoffen. Behalve slijm bevat de gal twee galzuren, met natrium verbonden, nl. glycocholzuur en taurocholzuur uit, $C_{26}H_{43}NO_6$ en uit $C_{26}H_{45}NSO_7$ samengesteld. Verder zijn er twee kleurstoffen in bekend, nl. het bilirubin ($C_{32}H_{36}N_4O_6$), dat bij langer verblijf in de galblaas en buiten het lichaam zijn geelbruine kleur verliest en onder opneming van zuurstof overgaat in het groene biliverdine ($C_{32}H_{36}N_4O_8$). De cholesterine van de gal, die soms witte galsteenen vormt en de lecithine komen voor ongeveer 0,5 % in de gal voor, vetten en zeepen 2 %, de galzure zouten 10 %. Door het praecipiteeren van verschillende galbestanddeelen ontstaan soms *galsteenen* (zie aldaar).

De gal bezit de eigenschap, dat zij zich op het innigst vermengt met vloeibaar vet, zij maakt er een emulsie van, waardoor dit vet bij de spijsvertering gemakkelijk door het slijmvlies der darmen kan dringen, om verder in het bloed over te gaan. Een gebrekkige aanvoer van gal in het darmkanaal verhindert een voldoende opneming van vet en werkt dus hoogst nadeelig op de voeding des lichaams. Ook prikkelt de gal de spieren van den darmwand en de werkzaamheid der epitheelcellen, terwijl zij door haar water- en slijmgehalte de indroging der faeces tegengaat en ze glad houdt, waardoor hun passage gemakkelijk gaat en eindelijk houdt zij de rottingsprocessen van den darminhoud tegen. Door verwondingen zijn er wel eens galfistels ontstaan, die de gal direct naar buiten voerden, en waaruit men de hoeveelheid gal heeft kunnen nagaan, ongeveer 0,5 kg. in 24 uur. Gebruik van vleesch leverde de sterkste afscheiding, zuivere vetvoeding de geringste.

Gala, afkomstig van het Spaansche woord *galla*, beteekent een bepaalde kleeding, bestemd om bij Hoffeesten te worden gedragen. Het gebruik van zoodanig voorgeschreven gewaad, van een gala-uniform enz., is afkomstig van het Bourgondische Hof, waar vroeger alles aan de regelen der étiquette gebonden was, en ook nu nog heeft men galadiners, galavoorstellingen in den schouwburg enz. Het galagewaad der burgerlijke ambtenaren is in Europa, met uitzondering van eenige bepaalde costumes van grootwaardigheidbekleeders, gewoonlijk een zwarte rok en witte das; meer afwisseling, naar gelang der verschillende gelegenheden, is in dat der dames.

Galago. Zie *Ooraap.*

Galaktine, een gomachtige stof, werd door *Müntz* afgezonderd uit peulvruchten. Hij deed fijngemaakt luzernezaad in water trekken, waarin loodsuiker was opgelost, vermengde het aftreksel met zuringzuur, om het lood neer te slaan, en met kalkwater en voegde er vervolgens alkohol bij. Hierbij scheidde zich een witte massa af, welke, met alkoholhoudend water gewasschen, in water opgelost, door alkohol neergeslagen en daarna gedroogd, witte, niervormige, doorschijnende knollen met een gering aschgehalte vormt. Deze zelfstandigheid, waaraan *Müntz* den naam geeft van galaktine, zwelt in water op en lost daarna langzaam op, evenals arabische gom. De oplossing is kleverig, maar doorzichtig. Zij wordt door azijnzuurlood niet neergeslagen, maar wel door basisch loodacetaat en gedraagt zich tegenover andere metaalzouten als Arabische gom. Ook haar formule, $C_6H_{10}O_5$, komt met die der gommen overeen. Zij draait het polarisatievlak naar rechts, levert met salpeterzuur groote hoeveelheden slijmzuur en verandert door zeer verdunde minerale zuren bij

100° C. langzaam in suikerachtige zelfstandigheden, van welke één goed kristalliseert. Deze suiker is flauw-zoet van smaak, maar toch zeer verschillend van de arabinose, welke men in den regel bij de behandeling van gomsoorten met verdunde zuren verkrijgt. Bij een nader onderzoek van deze suiker bleek haar identiteit met de galaktose (zie aldaar), welke men uit melksuiker verkrijgt. De galaktine schijnt vooral aanwezig te zijn in de zaadschillen van luzerne, zoodat men haar daaruit ten bedrage van 42% verkrijgen kan. Die zaden worden door de dieren genuttigd en door speeksel en vleeschsap gedeeltelijk in suiker omgezet. *Müntz* oppert de vraag, of de eigenschap van deze gom, om galaktine te leveren, niet dienen kan tot verklaring van het ontstaan van melksuiker in de uiers van vrouwelijke grasetende dieren. Melksuiker toch wordt in het plantenrijk weinig gevonden. Zij is enkel ontdekt in het sap van den sapotilboom (*Achras sapota*).

Galaktodendron. Zie *Koeboom*.

Galaktometer. Zie *Melkweger*.

Galaktorrhoë (Grieksch) is een te sterke, ziekelijke melkafscheiding in de borsten der vrouw, die verslapping, bloedarmoede en zenuwaandoeningen veroorzaakt. Zij wordt door drukverbanden, diëet en joodkalium bestreden. Bij het weder intreden van de menstruatie verdwijnt gewoonlijk de galaktorrhoë.

Galaktose, een suikersoort, welke isomeer is met druivesuiker en daarnaast optreedt, als men verdunde zuren op melksuiker laat inwerken, kan ook uit vele gomsoorten afgescheiden worden. Galaktose heeft tot formule $C_6 H_{12} O_6$, kristalliseert in fijne naalden, die bij 168° C. smelten en is veel moeilijker oplosbaar in water dan druivesuiker. Het komt ook voor in de hersens (vandaar ook wel *Cerebrose* geheeten), levert bij reductie de zeswaardige alkohol dulciet en bij oxydatie met salpeterzuur slijmzuur.

Galama is de naam van een aanzienlijk Friesch geslacht.

Galama, *Igo*, vijfde potestaat van Friesland, was een uitstekend krijgsman en een zorgvuldig bestuurder des lands. Hij deed de kusten bewaken, om maatregelen te kunnen nemen tegen de woede der zee en de roofzucht der Noormannen. Hij overleed in 886.

Galama, Gale Iges. Van dezen vindt men vermeld, dat zijn dienstknechten, toen zij in het Kreiler bosch op de jacht gingen, door *Floris II*, graaf van Holland, werden gevangen genomen. Hij zwoer, dat hij daarover wraak zou nemen, en toen hij in 1190 den graaf in genoemd woud aantrof, eischte hij schadevergoeding. *Floris* gaf een weigerend antwoord, waarop *Galama* geweld gebruikte en hem aan den arm wondde. Ook beider volgelingen werden handgemeen en die van den graaf leden de nederlaag. De zaak werd voor den hertog van Neder-Lotharingen gebracht, doch deze deed geen uitspraak.

Galama, *Ige*, *Douwe* en *Hartman*, waren 3 broeders, welke, tot de partij der Vetkoopers behoorende, in het laatst der 15de eeuw tegen de Schieringers strijd voerden. Eerstgenoemde sneuvelde in een gevecht bij Workum den 25sten Januari 1492, *Douwe* redde zijn leven door een burger uit Sneek om te koopen, doch werd den 8sten October 1500 te Franeker onthoofd, en *Hartman*, te Koudum wonende, werd genoodzaakt bij het naderen van een bende Schieringers zijn stins te verlaten en het dorp in brand te steken.

Galama, *Seerp*, geboren den 25sten October 1525, betoonde zich bij den opstand tegen Spanje een ijverig voorstander der vrijheid van godsdienst en geweten en als gedeputeerde bracht hij reeds in 1566 den stadhouder onder het oog, dat de vrees voor het bezetten van het blokhuis te Leeuwarden de oorzaak was der volksbeweging. Den 14den December van dat jaar bevond hij zich als gedeputeerde van Westergoo te Leeuwarden, om een brief van de Landvoogdes te hooren voorlezen, waarin zij mededeeling deed van 's konings weigering, om aan de eischen van de edelen en van het volk gehoor te geven. Toen trok hij openlijk partij tegen Spanje, onderteekende het Verbond der Edelen en onderscheidde zich als hopman in den slag bij Jemmingen. *Alva* ontbood hem naar Antwerpen en verbande hem, toen hij niet verscheen. In 1571 was *Galama* tegenwoordig bij de inneming van Stavoren, en in 1572 hielp hij Franeker veroveren. Verder begaf hij zich van Makkum over Enkhuizen naar Haarlem, om er krijgsvolk te werven, waarmede hij Friesland aan de zijde van den prins *van Oranje* wilde brengen. Toen echter kort daarna dat gewest zich aan de Spanjaarden onderwerpen moest, nam hij met zijn vrouw en 7 kinderen de wijk naar Oost-Friesland. Weldra evenwel keerde hij in zijn vaderland terug en werd in 1577 grietman van Baarderadeel en hopman van een vendel voetknechten. In 1579 werd hij benoemd tot lid van het College van Gedeputeerde Staten van Friesland en den 5den Augustus 1580 tot ontvanger der kloostergoederen in zijn grietenij. Hij was ijverig werkzaam om de Unie van Utrecht tot stand te brengen en overleed op zijn slot Hoxwier te Mantgum den 22sten Januari 1581.

Galama, *Hartman*, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 18den Februari 1533, diende onder *Karel V* en was in 1652 vaandrig bij het beleg van Metz. Later behoorde hij tot het Verbond der Edelen en werd met *Sjoerd Lieuwes Beijma* (zie aldaar) den 1sten Juni 1568 onthoofd, nadat *Viglius van Aytta* vruchtelooze pogingen had aangewend hen te redden.

Galama, *Taco*, een zoon van *Sicco* en eveneens tot het Verbond der Edelen behoorende, werd door *Alva* gedagvaard, maar overleed op het slot Blinkstra bij Akkrum in 1568.

Galama, *Ausonius*, door *Bor* proost van Northhausen genoemd, werd in 1576 met anderen afgevaardigd naar den bisschop van Utrecht, om van dezen een som gelds te leen te vragen. Bij een weigerend antwoord maakte hij zich met geweld meester van ruim vierduizend gulden, waarna de bisschop zeide: „Daar gaan zij met den drek heen; den gouden berg hebben zij echter nog niet aangeraakt”. Deze *Galama* was een ijverig voorstander der Unie van Utrecht.

Galama, *Sipke Jans*, een Nederlandsch geneesheer, werd geboren te Harlingen den 25sten Januari 1800, studeerde te Franeker en te Groningen, promoveerde in de genees-, heel- en verloskunde, vestigde zich achtereenvolgens te Dokkum,

Rinsumageest, Murmerwoude en Texel en werd in 1841 benoemd tot stadsdoctor te Sneek, waar hij den 26sten Februari 1858 overleed. Hij schreef: „Verhandeling over de eigenaardige kenmerken of verschijnselen der koortsziekte van 1826 enz." (1830, in de verhandelingen der Hollandsche Maatschappij), „Verhandeling over de vraag: In hoeverre heeft men in 1826 op deze of gene plaats bevonden, dat het quininezout nuttig is geweest" (1830, in dezelfde Verhandelingen), „Verhandeling over het gebruik der kina" (1832), met goud bekroond door het Utrechtsch Genootschap, „Verhandeling over de levertraan" (1832), „Over de koepokken bij het rundvee" (1833), „Verhandeling over het moederkoren enz." (1834), „Magazijn der ontleedkunde en volledige verzameling van ontleedkundige afbeeldingen enz." (1835—1839) en onderscheiden opstellen in het „Practisch tijdschrift voor geneeskunde." Hij was lid van onderscheiden geleerde genootschappen.

Galamboter. Zie *Bassia*.

Galanga is de naam van een geneeskrachtigen wortelstok van *Alpinia Galanga Sw.*, behoorende tot het geslacht *Alpinia L.* uit de familie der Zingiberaceeën, waarvan ongeveer 40 soorten voorkomen in de tropische luchtstreek der Oude Wereld en op vele eilanden van den Grooten Oceaan, en vormt overblijvende kruidachtige gewassen met kruipenden wortelstok. Het meest bekend is de genoemde *Alpinia Galanga*, die in Oost-Indië groeit en er ook wel gekweekt wordt ter wille van den wortelstok, de *Galgantwortel*. Deze komt in den handel voor als min of meer gebogen, knolachtige, van witachtige kringen voorziene stukken ter dikte van een vinger. Zij is taai, roodachtig-bruin van kleur, specerijachtig en prikkelend van smaak. De dunnere stokken (*Radix Galangae minoris*) prikkelen sterker dan de dikkere (*Radix Galangae majoris*). Ook van andere Alpiniasoorten, zooals *A. pyramidata Bl.* en *A. Allughos Boxb.* wordt deze wortelstok verkregen. Hij wordt wel eens vervalscht met *Cyperus longus*. Men gebruikt hem als opwekkend middel, vooral bij zwakte van maag en ingewanden, alsmede tegen kiespijn. Op Java dient deze wortelstok, onder den naam van *laus*, tot het bereiden van pikante sausen.

Galanos, *Demetrios*, een Grieksch geleerde, geboren te Athene in 1760, ontving zijn opleiding aan de scholen te Athene, Missolonghi en Patras, voltooide zijn studiën te Konstantinopel en vestigde zich in 1786 als onderwijzer te Calcutta, waar hij Engelsch, Sanskriet en Perzisch leerde en door zijn uitgebreide taalkennis grooten roem verwierf. In 1723 begaf hij zich naar Benares, om zich bepaaldelijk te wijden aan de beoefening van het Sanskriet, waarna hij de Heilige Boeken der Brahmanen in het Grieksch overbracht. Hij overleed aldaar den 3den Mei 1833. Het bleek, dat hij zijn vermogen met zijn kostbare boekerij vermaakt had aan de Academie te Athene.

Galanterie noemt men hoffelijkheid of smaakvolle beleefdheid jegens het schoone geslacht en in min gunstige beteekenis de geveinsde hulde, aan de dames gebracht door hen, die zich bij dezen aangenaam willen maken, zonder hierbij juist een duurzame verbintenis te beoogen. De galanterie beweegt zich doorgaans in de vormen der heerschende etikette aan de oppervlakte der dingen en spreidt gaarne een soort van luchthartige geestigheid (*esprit*) ten toon, die volstrekt geen getuigenis geeft van degelijkheid, maar menigmaal den naam verdient van beuzelachtig of laf. De galanterie verving den ridderlijken eerbied, dien men in de Middeleeuwen koesterde voor het vrouwelijk geslacht, en bloeide vooral in den tijd van *Lodewijk XIV*. Men vindt ook den *galanteriedegen* vermeldt: deze is dezelfde als de staatsie- of galadegen.

Galanterieën of *galanteriewaren* noemt men allerlei weeldeartikelen, die tot vermaak of opschik dienen en in de *galanteriewinkels* voorhanden zijn.

Galanthus is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amaryllideeën*. Het onderscheidt zich door een 6-bladerig, kroonachtig bloemdek, waarvan de 3 buitenste bladeren hol en de 3 binnenste veel korter en door de buitenste bedekt zijn, door korte, op het vruchtbeginsel ingeplante meeldraden, door een 3-hokkige doosvrucht en door zaden met eeltachtige bekleedsels. Het omvat kleine, overblijvende bolgewassen met een éénbloemigen bloemstengel en hangende, witte, fraaie bloemen. Deze bloeien vroeg in het voorjaar, vaak onder de sneeuw. Tot de soorten behoort het bekende *sneeuwklokje* (*G. nivalis L.*), dat in Duitschland en Italië te huis behoort en bij ons in vele tuinen wordt gekweekt. Het draagt lijnvormige, grijsachtig-groene bladeren; de bloem is wit, doch de binnenste bloembladen zijn wit en groen. Verder moeten genoemd worden de soorten: *Galanthus Elwesii*, *G. Forsteri*, die zeer veel mooie variëteiten leveren, welke naast die van *G. nivalis* waard zijn gekweekt te worden. Eenmaal geplant zijnde, behoeft men naar dit gewas niet meer om te zien d.w.z. het vereischt geen zorg. Mooie variëteiten van *nivalis* zijn: *ochrospilus*, *unguiculatus*, *Erithrae* of *Whittalli*.

Galanti, *Carmine*, een Italiaansch geleerde, die zich vooral op een onderzoek der geschriften van *Dante* heeft toegelegd, werd geboren te Cossignano den 16den Juli 1821 en in 1851 benoemd tot domheer en vervolgens tot directeur van het gymnasium te Ripatransone. Hij verwierf den naam een der beste *Dante*-verklaarders te zijn. De uitkomsten zijner studiën gaf hij in het licht in brieven, getiteld: „Lettere Dantesche" (1873—1888, afl. 1—69). Bij die brieven zijn meer dan 500 Latijnsche epigrammen van *Galanti* gevoegd. Hij overleed in 1821 te Ripastransone.

Galapagoseilanden of *Schildpaddeneilanden* (sedert 1892 officeel *Archipelago de Colón*) is de naam eener eilandengroep, welke tot de Zuid-Amerikaansche republiek Ecuador behoort, aan beide zijden van den evenaar over een lengte van 4° gelegen is en uit 13 grootere en veel kleinere eilanden bestaat. Samen bezitten zij een oppervlakte van 7643 v. km. Het grootste eiland is Albemarle, verder James, Chatham, Indefatigable en Charles. Zij zijn in het algemeen van vulkanischen oorsprong en bereiken een hoogte van 1000 tot 1500 m. Op Albemarle zijn 5 vuurspuwende bergen en het aantal uitgedoofde kraters bedraagt volgens *Darwin* meer dan 2000. Deze laatste met donkere, steil uit de diepte der zee opstijgende

lavagevaarten geven aan die eilanden een woest en indrukwekkend voorkomen. Regen valt meestal tusschen Juli en November. Het klimaat is gezond. De laagvlakten (tot 200 m.) zijn schaars begroeid; dichter de streken tusschen 200—600 m., die zich tevens eigenen voor tuin- en landbouw. Het voor 45 jaar ingevoerde vee heeft zich sterk vermeerderd, doch is verwilderd. De bevolking bedraagt slechts 400 zielen, waarvan 287 op het eiland Chatham. Uitgevoerd wordt rum, suiker en huiden. Hoewel de groep slechts 950 km. van de kust verwijderd is, bevat het planten- en dierenrijk veel eigenaardigs. Er leefden vroeger vooral veel landschildpadden (galapagos), die echter alle uitgeroeid zijn. Zoo vond men er de grootste bekende soort (*Testudo nigra*), die zich met cactusplanten voedde en een gewicht bereikte van 600—700 K. G. Talrijk zijn nog de landhagedissen, en onder deze de afzichtelijke *Amblyrynchus cristatus*, die 5–8 K. G. zwaar wordt, en de *Conolophus subcristatus*, waarvan het vleesch gekookt en gegeten wordt. Insekten vindt men er weinig; tot de zoogdieren behoort er een groote soort muizen (*Hesperomys Galapagoensis*).

Deze eilanden werden in de 16de eeuw door de Spanjaarden ontdekt, maar niet in bezit genomen, terwijl zij later nu en dan door zeeroovers en walvischvaarders werden bezocht. Daar sommige dier eilanden een vruchtbaren bodem aanbieden, vooral Charles, Chatam, Indefatigable en James, nam Ecuador ze in eigendom en zond generaal *Vilamil* daarheen, die op het eiland Charles of Carlos een kolonie stichtte, welke naar *Flores*, den toenmaligen voorzitter der republiek La Floreana genoemd werd. Hier bracht hij 3- of 400 menschen, meestal uit de gevangenissen medegevoerde kleurlingen, die er allerlei tropische voedingsgewassen verbouwden, maar zich later weder verstrooiden. Ook het plan der Regeering, om dit eiland tot een strafkolonie in te richten, slaagde niet. Thans vindt men op La Floreana en op eenige andere eilanden slechts een zeer klein aantal inwoners. Dikwijls echter verschijnen er de Zuidzeevisschers, daar deze eilanden zout opleveren. Aan de noordzijde van La Floreana heeft men de Post office-bay, en ook bij eenige andere eilanden vindt men zeer goede ankerplaatsen.

Galappel. Zie *Galnoot*.

Galashiels, een stad in het graafschap Selkirk in het zuiden van Schotland, ligt aan de Galawater niet ver van de plek, waar deze zich vereenigd met de Tweed, en telt (1901) 13598 inwoners, die zich vooral bezig houden met looierij en met het weven van wollen stoffen, welke den naam van tweed en tartan dragen. Niet ver van Galashiels ligt het kasteel Abbotsford, de vroegere woonplaats van *Walter Scott*.

Galasso, *Antonio*, een Italiaansch wijsgeer en bibliothecaris der Bibliotheca Nazionale te Napels, werd geboren te Avellino in 1833, studeerde te Napels in de wijsbegeerte en rechten, vestigde er zich in 1856 als privaatdocent, werd hoogleeraar in de ethica en schreef: „Del sistema Egheliano e sue pratiche conseguenze" (1867), „Storia intima della scienza nuova" (1869), „Del criterio della verità nella scienza e nella storia secondo G. B. Vico" (1877) en „Saggio de filosofia morale" (1885). Hij overleed den 7den October 1891 te Napels.

Galata, een wijk van Konstantinopel. Zie aldaar.

Galatea was volgens de Grieksche fabelleer een dochter van *Nereus* en *Doris*. Zij werd volgens de Siciliaansche sage bemind door *Polyphemos*, doch hij vond geen gehoor, daar zij de voorkeur gaf aan *Acis*, een zoon van *Faunis* en *Symaethis*. In zijn ijverzucht verpletterde de afgewezen minnaar zijn gelukkigen mededinger met een stuk rots; ternauwernood ontsnapte *Galatea* daarbij aan den

Galatea en Acis, verrast door Polyphemus (naar *Ottin*).

dood en *Acis* werd vervolgens in een rivier of bron (Fons Acilius) veranderd. Deze sage is het onderwerp eener idylle van *Theokritos* en eener fraaie fresco-schilderij van *Raffaël* in de Farnesina te Rome.

Galaten is de naam, waarmede in de Oudheid de Kelten of Galliërs werden aangeduid doch was bij de Grieken in het bijzonder in gebruik, om dien Keltischen stam aan te duiden, welke het landschap Galatia in Klein-Azië bewoonde. Toen de Keltische horden, die omstreeks het jaar 280 v. Chr. onder aanvoering eerst van *Belgius*, later van *Brennus* uit het Noorden in Macedonië en Griekenland waren doorgedrongen, genoodzaakt werden terug te trekken, bereikte een deel van hen door Thracië heen onder aanvoering van *Lutarius en Leonnorius* den Hellespont. Hier gaven zij gehoor aan een uitnoodiging van *Nicomedes I*, koning van Bithynië, om hem bij te staan in den oorlog tegen zijn broeder, doch daarvan was het gevolg, dat hun plunderzieke benden door geheel Klein-Azië tot aan de Halys toe trokken, overal schrik en ellende verspreidend, zooals door *Justinus* beschreven wordt. Zij waren verdeeld in 3 stammen, de *Tolistoagri* (vroeger ten onrechte Tolistobii genaamd) de *Trocmi* en de *Tectosagen*. Ook dienden zij als soldaten bij de Egyptische en Syrische koningen. In 240 v. Chr. werden zij door *Attalus I*, koning van Pergamum, overwonnen, waarna zij vaste woonplaatsen in Klein-Azië

moesten betrekken. Hun werd een gedeelte van Groot-Phrygië aangewezen, dat zich van Pessinus tot aan de grenzen van Bithynië uitstrekte en den naam ontving van *Galatia*, *Graeco-Galatia* of *Gallo-Graecia*, want vele Grieken hadden zich met hen vermengd. Daar zij koning ***Antiochus den Groote*** tegen de Romeinen hadden bijgestaan, werden zij door den consul ***Gn. Manius Vulso*** aangevallen en overwonnen. Wel behielden zij toen hun land en hun zelfstandigheid, maar de schrik van hun naam was verdwenen.

Omtrent hun staatsbestuur weten wij, dat het land in Azië, evenals bij de noordelijke Kelten, in gauen verdeeld was. Elk der 3 bovenvermelde stammen was weder gesplitst in 4 afdeelingen, en ieder van deze had een tetrarch, een rechter en een krijgsbevelhebber. Deze 3 opperhoofden werden bijgestaan door een Senaat van 300 personen, die op gezette tijden in een eikenwoud vergaderden, om rechtsdag te houden. Door den invloed der Romeinen veranderde het staatsbestuur van elk dier stammen in een monarchie, en ten tijde van den oorlog tegen ***Mithridates*** waren van de 3 slechts 2 overgebleven. Aan het hoofd van den eenen stam stond ***Deiotarus*** en deze verhief zich met hulp van ***Pompejus*** tot alleenheerschend koning over al de Galaten in Klein-Azië, terwijl hij verder nog een gedeelte van Pontus en Klein-Armenië verkreeg. Hij werd opgevolgd door ***Amyntas***, die zijn gebied vergroot zag met gedeelten van Pisidië, Phrygië en Lycaonië. ***Augustus*** erkende zijn heerschappij, doch na zijn dood werd Galatië een Romeinsch wingewest, waaraan men later Paphlagonië toevoegde. De uitgebreide provincie Galatia werd echter onder ***Konstantijn den Groote*** verkleind en binnen de grenzen van het aloude Galatia beperkt, waarna ***Theodosius*** ook dit laatste in *Galatia Prima* en *Secunda* verdeelde.

Het eigenlijke Galatië grensde ten oosten aan Cappadocië, ten noorden aan Paphlagonië en Bithynië, ten westen aan Bithynië en Phrygië, en ten zuiden aan Phrynië en Lycaonië. Het was van het oosten naar het westen 375 km. lang, en van het noorden naar het zuiden 150 km. breed. Het land was bergachtig, vooral in het noorden en zuiden. Twee bergketens droegen er den naam van Olympus, de zuidelijke die van Pessius en de noordelijke die van Ancyra. Tot de belangrijkste rivieren behooren er de Sangarius (Sacaria) in het westen des lands en de Halys in het noorden. De grond is er alleen in het zuidelijk gedeelte vruchtbaar. De voornaamste steden zijn er: Ancyra, welke reeds bloeide in de dagen der Perzische heerschappij en daarna de hoofdstad der Tectosagen en eindelijk die van Galatia Prima werd, Tavium, aan de overzijde van den Halys en de hoofdplaats der Trocmi, Pessinus aan den Sangarius gelegen, de hoofdplaats der Tolistoagri, beroemd wegens den dienst van ***Kybele*** en later de hoofdstad van Galatia Secunda. Tusschen Pessinus en Ancyra lag de stad Gordium, uit de geschiedenis van ***Alexander den Groote*** bekend, en aan de westelijke grenzen verhief zich Dadastana, waar keizer ***Julianus*** overleed. Te Pessinus werd in 53 en 57 door ***Paulus*** het Christendom verkondigd. Dit gaf aanleiding tot het schrijven van den „Brief van Paulus aan de Galaten" (zie aldaar).

Galaten, *Brief van Paulus aan de*, is een der belangrijkste brieven van het Nieuwe Testament, omdat in het algemeen zijn echtheid weinig betwist wordt. Door zijn leerstelligen inhoud wekte hij van ouds in hooge mate de belangstelling der godgeleerden. De aanleiding tot het schrijven van dezen brief was gelegen in de bijna geslaagde pogingen, de Christenen uit de Heidenen afvallig te maken van ***Paulus*** en hen te overtuigen van de noodzakelijkheid de Wet van ***Mozes*** te handhaven, vooral met betrekking tot de besnijdenis, het vasten enz., en nu moest dit schrijven dienen, om aan te toonen, dat het betrachten van de voorschriften der Wet in strijd is met het geloof aan den kruisdood van ***Christus***. Daar bovendien de tegenpartij afbreuk trachtte te doen aan het gezag van ***Paulus*** en daarvoor dat van ***Petrus***, ***Johannes*** en ***Jacobus*** in de plaats stelde, verdedigt de briefschrijver met kracht zijn apostolische waardigheid en zijn prediking. Hij vermeldt, hoe hij zich bepaaldelijk te Antiochië tegen de leer van ***Petrus*** heeft verzet en verspreidt alzoo een merkwaardig licht over den stand der partijen en de belangrijkste twistvragen in de eeuw der Apostelen. De brief moet omstreeks 55 of 56 geschreven zijn. De bestrijding der echtheid door de Hollandsche school (***Loman***, ***Pierson***, ***Naber***, ***Straatmann*** en ***van Manen***) werd door de Duitsche kritiek eenstemmig afgewezen. Behalve de uitlegkundige geschriften, ten behoeve van dezen zendbrief door ***Winer***, ***de Wette***, ***Usteri***, ***Rückert***, ***Schmoller***, ***Wieseler***, ***Hofmann***, ***Meijer*** enz. uitgegeven, vermelden wij: „Paulus" (1845) van ***Baur***, „Der Galaterbrief" (1852) van ***Hilgenfeld***, „Inhalt und Gedankengang des Briefes an die Galater" (1859) van ***Holsten*** en „Der Galaterbrief im Feuer der neuesten Kritik" (1892) van ***Schmidt***.

Galatië. Zie *Galaten*.

Galatz, of *Galati*, de hoofstad van het Roemeensche distrikt Covoerloei, ligt aan den linker oever der Donau tusschen de mondingen van Sereth en Proeth, 168 km. van de voorhaven Soelina en is het eindpunt der spoorlijnen Boezau—Faurei—Braila—Barbosi—Galatz, Marasesci—Tecoeci—Galatz, Berlad—Tecoeci—Barbosi—Galatz en Berlad—Foltesci—Galatz. Het telt (1899) 62678 inwoners (1835: 7000). De snelle bloei der stad is te verklaren uit de snelle toeneming der Donauscheepvaart en de aan die rivier aangebrachte verbeteringen. De stad vertoont zich aan de zijde der rivier amphitheatersgewijs en is verdeeld in de Oudstad en de Nieuwstad. De Oudstad is ongeregeld gebouwd en heeft meerendeels huizen zonder verdiepingen, terwijl de hooger gelegen Nieuwstad zich door een aantal fraaie gebouwen onderscheidt, waartoe vooral eenige kerken en de paleizen van verschillende consuls behooren. De stad, die de zetel is van een bisschop, van de Europeesche Donaucommissie en van een Hof van Appèl, heeft een gymnasium, een handels- en een nijverheidsschool, een seminarium, twee normaalscholen, twee kazernes, een arsenaal, 3 hospitalen, boekdrukkerijen, stoomzaagmolens, brouwerijen, stoommolens, kaarsen- en touwfabrieken. De vrijhaven is sedert 1883 opgeheven.

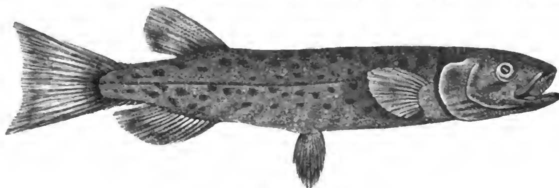
Galatz is de hoofdhaven van de beneden-Donaulanden voor den overzeeschen handel en Braila na

Weenen en Boedapest de grootste handelsplaats aan de Donau. In 1898 liepen in de haven 805 zeestoombooten en 235 zeezeilschepen binnen met 866090 ton, voor de riviervaart waren die getallen 1657 en 2325 met 91745 ton. Ingevoerd worden textiel-, metaal- en koloniale waren, uitgevoerd graan, hout en vee. De stad staat in regelmatige verbinding met Konstantinopel, Odessa, de Italiaansche, Fransche, Oostenrijksche, Belgische, Duitsche en Engelsche havens en met alle Donauhavens.

In November 1769 streden de Russen hier tegen de Turken; den 1sten Mei 1789 veroverden zij de stad, doch leden er den 18den Augustus een nederlaag. Den 11den Augustus 1791 werd hier de later te Jassy bevestigde vrede gesloten. De Grieksche hetairisten hadden bij Galatz den 13den Mei 1821 een treffen met de Turken, die onder *Joessoeff Pasja* de stad verbrandden. Den 10den Mei 1828 versloegen hier de Russen de Turken. Van 1848 tot 1851 hielden zij Galatz bezet, eveneens in het begin van den Krim-Oorlog van 1853—1854. De Oostenrijkers bezetten haar daarop tot 1857. In den Russisch-Turkschen Oorlog werd Galatz nogmaals door de Russen (1877—1878) bezet.

Galaxias (*Kokopu*) is een geslacht van meest Australische zoetwatervisschen, behoorende tot de familie *Galaxiidae*. Zie aldaar.

Galaxiidae is een familie van kleine zoetwatervisschen, behoorende tot de orde der *Beenvisschen* (*Teleostei*), onderorde der *Physostomi*. Zij zijn merkwaardig om hun verspreiding, die in hoofdzaak beperkt is tot Australië, terwijl eenige soorten ook in het zuidelijkste gedeelte van Zuid-Amerika en op de Falklandeilanden voorkomen. Men kan ze als de snoeken van het Zuidelijk halfrond beschouwen, hoewel zij kleiner van afmeting zijn, daar zelden een grootere lengte dan ± 20 cm. bereikt wordt.

Galaxias truttaceus.

Slechts twee geslachten behooren tot deze familie, n.l. de geslachten *Galaxias* en *Neochanna*. Van het eerste komen verschillende soorten vrij algemeen voor in Nieuw-Zuid-Wales en verder ook eenige in Tasmanië. De Maori's noemen hen *Kokopu*, de Europeanen forellen. De onderstaande afbeelding is van *Galaxias truttaceus*, een in Tasmanië inheemsche soort.

De tot het tweede geslacht *Neochanna* behoorende soorten zijn als gedegenereerde vormen van het eerste geslacht te beschouwen; zij onderscheiden zich voornamelijk door het gemis van de buikvinnen, en schijnen alleen in gaten voor te komen, die zij in leem of in uitgedroogd slijk op eenigen afstand van het water uithollen.

Galba, *Servius Sulpicius*, Romeinsch keizer van Juni 68 tot Januari 69 na Chr., geboren uit een aanzienlijk geslacht in het jaar 5 v. Chr., bekleedde in 32 het consulaat en onderscheidde zich als stadhouder van Aquitanië onder *Tiberius*, van Germanië onder *Caligula*, van Afrika onder *Claudius*, van Hispania Tarraconensis onder *Nero* door dapperheid, gestrengheid en rechtvaardigheid. Reeds bij den dood van *Caligula* drongen zijn vrienden er op aan, dat hij den troon in bezit zou nemen; maar hij bleef trouw aan *Claudius* en genoot de gunst van dezen keizer. In 68 eischte *Julius Vindex*, die met de Gallische legioenen in opstand kwam tegen *Nero*, dat hij zich met de waardigheid van imperator zou bekleeden. Doch *Galba*, gehoord hebbende, dat *Nero* besloten had hem ter dood te doen brengen, trad enkel tegen hem op als gezant van het Romeinsche tribunaat en van het volk, en eerst toen hij 's keizers dood vernam, begaf hij zich naar Rome, om den troon in bezit te nemen, die hem door de praetorianen werd aangeboden. Zijn bestuur kenmerkte zich door toegevendheid jegens hebzuchtige gunstelingen, door ongepaste hardvochtigheid en door geldzucht, die hem verleidde de gewone geschenken aan de soldaten te onthouden. De legioenen in Opper-Germanië eischten van de praetorianen, dat zij een anderen keizer zouden benoemen. *Galba* meende het dreigend gevaar te kunnen afwenden door *Piso Licinianus* als zoon aan te nemen en tot mederegent en opvolger aan te stellen. Hierdoor echter beleedigde hij *Otho*, die als stadhouder van Lusitanië zich bij *Galba* gevoegd had en op diens dankbaarheid rekende. *Otho* bracht de praetorianen, die ook bij de aanneming van *Piso* vruchteloos naar een geschenk hadden uitgezien, zonder moeite tot oproer en deed den keizer ombrengen, toen deze zich den 15den Januari 69 op het Forum vertoonde.

Galba.

Galbanum of *Gummi Galbanum* is de naam van een gombars, welke door een Perzische plant,

Ferula galbaniflua Boiss. wordt voortgebracht. Het galbanum komt gedeeltelijk over Oost-Indië, gedeeltelijk over Klein-Azië in den handel, en wel in twee vormen, namelijk *in lacrymis* en *in massis*. Het eerstgenoemde bestaat uit rondachtige, witte, roodachtige of bruingele, doorschijnende, op de breuk geelachtige of witte korrels met een wasglans en ter grootte van erwten tot die van hazelnoten en met een eigenaardigen, specerijachtigen reuk en een sterk-prikkelenden, bitteren smaak. Laatstgemelde soort vertoont zich in onregelmatige, weeke, gemakkelijk smeltbare, groenachtige, licht- of donkerbruine stukken, waarin veel andere stoffen besloten zijn. De voornaamste bestanddeelen van beide soorten zijn hars, gom en aethérische olie. Galbanum dient inwendig als prikkelend middel, uitwendig als bestanddeel van pleisters, bij gezwellen als pijnstillend middel.

Galblaas. Zie *Gal.*

Galdhöpig, de hoogste top van Noorwegen, op het Jotunfjeld gelegen, verheft zich 2560 m. hoog in het Z. van het Böverdal op een plateau (Galdhöerne), waarop de gletscher Styggebräen ligt. De bestijging heeft meestal plaats van uit Röisheim over de Gjuvvashytte (1900 m.)

Galdos, *Benito Perez*, een Spaansch schrijver en wel eens de „Spaansche Balzac" genaamd, werd in **1849** op een der Canarische eilanden geboren, doch woont sedert zijn vroegste jeugd te Madrid. Eerst schreef hij historische vertellingen en den roman „La fontana de oro" waarin de gebeurtenissen uit het jaar 1820 beschreven worden en begon, in navolging van *Erckmann-Chatrian*, een cyclus historische romans uit de jaren 1808—1834 (20 dln., 1872—1880). Daaruit noemen wij „Trafalgar", „Bailen", El 19 de Marzo y el 2 de Mayo", „Zaragoza", en „El terror de 1824" Later werden daar o.a. „Mendizabal" en „Zumalacarregui" aan toegevoegd. Een geheel anderen, cultuurhistorischen cyclus vormen de „Novelas contemporaneas" met „Marianela", „Un voluntario realista", „La familia de Leon Roch" en „Los apostolicos", die in ultramontaansche kringen groote verbittering verwekten. De roman „Gloria" is in bijna alle Europeesche talen overgebracht. Van zijn verdere werken, die zich aansluiten aan de Fransche realistische school, doch een streng nationaal karakter hebben, noemen wij nog: „Tormonto" (2de druk, 1884), „Lo Prohibido" (1885), „El Audaz" (3de druk, 1885), „La Incognita" (1889), „La Sombra" (1890), „Tristana" (1892), „Torquemada en la Cruz" (1894), Doña Perfecta" (8ste druk, 1896) en „Angel Guerra (3 dln., 1891). Van zijn drama's hadden het meeste succes: „La Realidad", „La loca de lo casa", „Le de San Quentin" en „Los Condenados". Het anticlericale „Electra" (ook hier te lande opgevoerd) werd verboden.

Galega *L.*, *geitenloof*, is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (*Papilionaceae*). Het onderscheidt zich door een van 5 gelijke priemvormige tanden voorzienen kelk en een schuins gestreepte peul met tusschen die strepen gelegen zaden. Het omvat overblijvende kruiden met okselstandige, trosvormig gerangschikte bloemen, in Europa en West-Indië groeiende. Tot de sierplanten behoort *G. officinalis L.* met een vertakten, onbehaarden stengel ter hoogte van 1 tot 1½ m., oneven gevinde bladeren met lancetvormige, stekelpuntige, onbehaarde blaadjes, lancetpijlvormige steunbladeren, blauwe of witte bloemtrossen en opstaande, stijve peulen. Deze plant groeit in het wild in Z. Duitschland, Spanje en Italië en komt nu en dan bij ons verwilderd voor. *G. orientalis Lam.* is minder hoog dan de voorgaande en draagt eironde blaadjes en blauwe bloemen. Zij groeit in den Kaukasus. Beide soorten kunnen ook ons klimaat verduren en groeien het best in een lossen grond en op een zonnig plekje.

Galei. Zie *Boekdrukkunst.*

Galei noemt men een open roeivaartuig, dat vroeger in gebruik was. Het had bij een gemiddelde lengte van 50 m. een breedte van 6 m. en bezat een vooruitstekenden snavel. Aan elke zijde had men 25 riemen en de daarbij geplaatste 25—50 roeibanken waren ruim genoeg voor 6 of 7 personen ieder. In het midden bevond zich een ver boven den bodem verheven gang, en onder deze plaatste men den voorraad levensmiddelen enz. Boven dien gang verhieven zich 2 lichte masten, en elk van deze was voorzien van een Latijnsch zeil. Op het halfdek van het voorste gedeelte bevonden zich 5 kanonnen, namelijk een 48- of 36-ponder, twee 24- of 12-ponders en twee 12- of 6-ponders, en in het achterste gedeelte had men de kajuit van den kapitein. Gewoonlijk had men hier ook nog een paar kanonnen en aan de zijden eenige draaibassen. Zulk een schip werd door roeiers (galeislaven) in beweging gebracht en bij gunstige gelegenheid door den wind geholpen, zoodat het een aanzienlijke snelheid ontwikkelen kon. Had men een vloot van galeien, dan droeg de aanzienlijkste den naam van *reale*, en op deze volgde de *capitana*. Kleinere galeien met 16 tot 20 roeibanken noemde men halfgaleien of galjoten, en er waren ook met een meer platten achtersteven, welke men bastaardgaleien noemde. De bevelhebber eener galei droeg den naam van *argousin*. Bij een zeegevecht deed men de galei met den snavel in de zijde van het vijandelijk schip loopen, waarna de talrijke bemanning aanstonds daarlangs op het dek van het aangevallen vaartuig sprong, om er man tegen man te strijden. Reeds de Grieken hadden dergelijke galeien, en in de 13de eeuw waren zij de eenige oorlogsschepen der Middellandsche Zee. In de 14de eeuw had men 3 klassen van galeien, in de 16de voeren zij ook in de Oostzee, maar in het midden der 17de eeuw begonnen zij langzamerhand te verdwijnen, hoewel zij in 1690 nog een aanzienlijk deel uitmaakten van de Fransche vloot, die onder het bevel stond van *Tourville*. Als oorlogsschepen werden zij het laatst in den slag bij Tsjesme (1770) gebruikt, toen de Russen de Turksche vloot vernietigden. De roeiers of galeislaven werden aan de roeibanken met ketens vastgeklonken (zie *Bagno.*)

Galeislaven. Zie *Bagno.*

Galen, *Christoph Bernhard*, vrijheer *von*, vorstbisschop van Munster, werd geboren den 15den October 1600 te Bispink in Westfalen en bestemd voor den geestelijken stand. Weldra was hij domheer van Munster, doch dit belette hem niet, in **1641** als bevelhebber ten strijde te trekken. In 1650 tot vorstbisschop van Mun-

ster benoemd, belegerde en veroverde hij in 1661 deze stad en bouwde er een citadel. In 1664 was hij een der bestuurders van het Rijksleger, bestemd om oorlog te voeren tegen de Turken, en in 1665 streed hij, met Engeland verbonden, tegen ons land, maar *Lodewijk XIV* dwong hem in 1666 tot het sluiten van den vrede. Hij voerde met Engeland, Frankrijk en Keulen weer oorlog tegen Nederland in 1672, veroverde onderscheiden plaatsen, doch belegerde tevergeefs Groningen en moest in 1674 vrede met ons sluiten. Daarna verbond hij zich met Denemarken en Brandenburg tegen Zweden en veroverde het hertogdom Bremen. Eindelijk overleed deze oorlogzuchtige bisschop te Ahaus den 19den September 1678.

Galen, *Jan van*, een Nederlandsch vlootvoogd, werd geboren in 1604 te Elsen in het graafschap Mark uit een adellijk geslacht, nam op 13-jarigen leeftijd dienst als matroos en spreidde zooveel bekwaamheid en moed ten toon, dat hij 13 jaren later tot scheepsbevelhebber bevorderd werd. Vooral gedroeg hij zich dapper tegenover de Duinkerkers, zoodat hij telkens de koopvaarders veilig in de havens bracht. In 1639 bevond hij zich bij den slag bij Duins. Na den vrede met Spanje maakte hij jacht op de Barbarijsche roofschepen en in 1652 verving hij *Joris Cats* als opperbevelhebber in de Middellandsche Zee. Om spoed te maken, reisde hij over land naar Livorno en scheepte zich in op het schip „Jaarsveld". Bij het bericht dat de Engelsche admiraal *Richard Bodley* gereed was uit den Levant huiswaarts te keeren, stevende *van Galen* met 10 schepen naar de westkust van Italië en ontmoette den vijand den 6den September 1652 tusschen de eilanden Elba en Monte Christo. Twee dagen werd met hevigheid gestreden, totdat *van Galen* de Engelschen aan het wijken bracht en hen tot het laatst van Februari 1653 ingesloten hield te Porto-Longone, een der havens van het eiland Elba. Verdrietig over zijn werkeloosheid, stevende hij, door *Bodley* achtervolgd, naar Livorno, waar zich de Engelsche schout-bij-nacht *Appleton* met 6 groote oorlogsschepen en een brander bevond. Door een schijn-aanval op *Bodley* lokte hij *Appleton* uit de haven, om zich vervolgens met kracht op hem te werpen, terwijl de vloot van *Bodley* door 8 Nederlandsche schepen in bedwang gehouden werd. Den 14den Maart begon het gevecht. *Van Galen* wierp zich op de „Bonaventura", gaf aan dit schip de volle laag, schoot de kruitkamer in brand en zag het schip in de lucht vliegen. De moed begon den Engelschen te ontzinken, doch de tweede kogel, die het schip van *van Galen* bereikte, bracht hem een wonde toe in het been. Geruimen tijd verborg hij zulks, doch de onderstuurman merkte het op en waarschuwde hem voor doodbloeden, waarop hij ten antwoord gaf: „Het is een lichte ramp te midden van de overwinning voor het vaderland te sterven". Eindelijk moest hij zich verwijderen en het been werd afgezet. Hij gebruikte daarbij een glas wijn en wierp het glas op den grond met de woorden: „De Engelsche koningsmoorders moeten het toch betalen". Nauwelijks was hij verbonden, toen hij verlangde, dat men hem weder op het dek zou brengen, wat echter niet werd toegestaan. Zoodra hij vernam, dat de Engelschen op de vlucht gingen, beval hij, dat men hen zou nazetten, doch daar de vijand te ver vooruit was, keerde hij terug naar de reede van Livorno, waar hij den 23sten Maart 1653 ten huize van den consul *Pieter van der Straaten* aan zijn wonden overleed. Zijn lijk werd naar Amsterdam gevoerd en in de Nieuwe Kerk bijgezet, waar een wit-marmeren gedenkteeken te zijner eer verrees. Op dat praalgraf zijn met gouden letters zijn heldendaden vermeld.

Galena, de hoofdstad van het graafschap Jo Davies in den Noord-Amerikaanschen staat Illinois, aan de bevaarbare Galena River, 10 km. van de plek, waar zij uitmondt in de Mississippi, alsmede aan den Galena, —Southern, — Wisconsin — en aan den Illinois-Centraalspoorweg, verheft zich op een bergachtigen bodem, zoodat sommige straten door trappen verbonden zijn. Men had er vroeger talrijke fabrieken, een uitgebreiden handel en in haar nabijheid rijke lood- en kopermijnen. Zij is in 1819 gesticht en telde in 1860 8196 inwoners, welk aantal echter in 1880 tot 6451, in 1900 tot 5005 verminderd was.

Galenstock. Zie *Dammastock*.

Galenus, *Claudius*, na *Hippokrates* de meestberoemde geneesheer der Oudheid, werd geboren in het jaar 131 na Chr. te Pergamum en was een zoon van den bouwmeester *Nikon*. Nadat hij zich aanvankelijk gewijd had aan de wijsbegeerte, vooral aan die van *Aristoteles*, begon hij op zijn 17de jaar zich toe te leggen op de geneeskunde en genoot het onderwijs van onderscheiden beroemde artsen in zijn geboortestad, in Smyrna en Korinthe. Om zijn kennis uit te breiden, reisde hij naar Lycië en Palestina en vertoefde geruimen tijd te Alexandrië, om zich in dat middelpunt der toenmalige geleerdheid in de ontleedkunde te oefenen. Toen hij op 27-jarigen leeftijd te Pergamum terugkeerde, werd hij er tot geneesheer der zwaardvechters benoemd. Ten gevolge van een opstand vertrok hij echter in 164 naar Rome, waar hij door voorspoedige genezingen en zijn physiologische lessen weldra grooten roem verwierf, terwijl hij niet zonder eigen schuld in onaangenaamheden geraakte met zijn ambtgenooten. Toen in 167 de pest te Rome uitbrak, keerde hij terug naar Pergamum. Intusschen werd hij reeds het volgend jaar door de keizers *Marcus Aurelius* en *Lucius Verus* naar Aquileja geroepen en na den dood van laatstgenoemde door *Marcus Aurelius* uitgenoodigd, hem als lijfarts naar Germanië te vergezellen, wat *Galenus* van de hand wees, daar hij liever in die betrekking bij *Commodus* te Rome bleef. Hier gebruikte hij zijn vrijen tijd tot het vervaardigen van onderscheiden geschriften, van welke echter vele bij het verbranden van den Tempel des Vredes verloren zijn geraakt. Zelfs nog ten tijde der keizers *Pertinax* en *Septimius Severus* was hij te Rome en overleed omstreeks het jaar 200 aldaar of te Pergamum. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door het beoefenen der anatomie en physiologie, waardoor hij een goeden grondslag legde voor de ziekteleer en zoo grooten invloed had op den lateren tijd, dat zijn gezag bij alle geneeskundige scholen onbetwist bleef tot aan *Paracelsus* toe. Van zijn 300 geschriften zijn er 181 bewaard gebleven, en van 83 van deze wordt

de echtheid niet betwijfeld. Van de verloren geachte werken schijnt nog veel in de bibliotheken verborgen te zijn. De beste uitgave zijner gezamenlijke werken is die van *Kühn* (20 dln., 1821—1833). Sommige van zijn verhandelingen zijn ook in het Arabisch en Hebreeuwsch vertaald.

Galenus, *Mattheus*, of *van Galen*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te West-Kapelle op het eiland Walcheren in 1528, ontving onderwijs te Gent, studeerde te Leuven, gaf er lessen in de kanselwelsprekendheid en werd weldra tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te Dillenburg benoemd en vervolgens te Douai. Hij werd hier proost van St. Pieter en kanselier der academie en overleed aldaar den 25sten September 1573. Hij woonde het Concilie van Trente bij en was beroemd wegens zijn groote geleerdheid. Hij schreef: „Commentarius de christiano et catholico sacerdotio"(1563), „De originibus monasticis" (1563), „Oratio habita ad patres concilii provincialis Cameracensis"(1565), „Oratio in vitam S. Georgii Martyris", „Gebeden en meditatiën onder de Mis, in het Vlaamsch en Fransch, of der leeken brevier"(1567), „Vita S. Willebrordi, Frisiorum apostoli, Libri III", „Homiliae Catecheticae etc."(1571), „De SS. Missae sacraficio commentarius"(1574), „Catechesis christiana Andreae Crocquetii" (1574), „De saeculi nostri choreis", „De votis monasticis", „Orationes funebres tres", „Epistola S. Pauli ad Hebraeos" (1578 en 1598), „Alcuini Rhetorica ad Carolum Magnum "(1563), en „Hilduinus Abbas, de vita Dionisii Areopagitae"(1563).

Galeobdolon is de naam van een plantengeslacht uit de tweezaadlobbige familie der Lipbloemigen. In ons land komt voor *G. Luteum* (Gele doovenetel), maar is niet algemeen. In Limburg is zij daarentegen op vele plaatsen tusschen hakhout bij massa's te vinden. De kroonbuis is gekromd en van binnen met een schuinen haarring voorzien; de bloemkroon is geel en vrij groot; de bladeren hebben vaak witte vlekken.

Galeopsis. Zie *Hennepnetsel.*

Galerius, *Gajus Galerius Valerius Maximinianus Jovius*, een Romeinsch keizer, werd geboren bij Sardica in Dacië, was als knaap een herder, maar klom vervolgens als krijgsman op tot de hoogste militaire waardigheden. In 292 werd hij door keizer *Diocletianus* als zoon aangenomen, tot Caesar benoemd en met het bestuur der provinciën Thracië en Illyrië belast. Op een veldtocht tegen de Perzen was hij aanvankelijk niet zeer gelukkig, maar bracht later koning *Narses* een beslissende nederlaag toe. In 305 verkreeg hij bij den afstand van *Diocletianus* tegelijk met *Constantius Chlorus* de waardigheid van *Augustus* en het gezag over de oostelijke gedeelten van het Romeinsche Rijk, waarbij hij *Licinius* als mederegent aannam. Hij vaardigde gestrenge edicten uit tegen de Christenen in 303, maar schafte ze af in 311 en overleed kort daarna.

Galerij of *Gaanderij* noemt men in de bouwkunde een laag en smal vertrek, dat zich daardoor van een zaal onderscheidt, dat zij driemaal zoo lang als breed is. Daar men zulk een vertrek dikwijls met schilderijen en andere kunstwerken versiert, heeft men aan zoodanige verzamelingen, al zijn zij ook in naast elkander gelegen vertrekken geplaatst, den naam van *galerij* gegeven. Men gebruikt dat woord ook voor een corridor, alsmede voor bepaalde plaatsen in een schouwburg, namelijk zoowel voor die, welke zich het dichtst bij het plafond bevinden als voor die, welke halvemaansgewijs vóór de benedenste loges zijn ingericht. Eindelijk bestempelt men onderaardsche gangen zoowel bij den mijn- als bij den vestingbouw met den naam van galerijen.

Galerijwouden vindt men in zulke streken der tropische luchtstreek, waar een droog en een nat jaargetijde met elkander afwisselen, tengevolge waarvan oerwouden alleen langs de rivieren worden aangetroffen. Zij treden hier op als betrekkelijk smalle strooken te midden van steppen, zooals bijv. in Brazilië en Centraal-Afrika, vandaar hun naam. Hun van wateraderen doorsneden zuilenhallen, vaak met eenige koepeldaken boven elkander, vergezellen er overal de stroomen.

Galesloot, *Jac. P. R.*, een Nederlandsch tuinarchitect, werd geboren in 1842 en kwam reeds op 13-jarigen leeftijd in het tuiniersvak. Eerst werkte hij vier jaren in Watergraafsmeer, vertoefde daarna vele jaren in het buitenland, o.a. te Brussel, waar hij in den Jardin Botanique werkzaam was, te Vilvoorde, waar hij zich vooral op de teelt van ooftboomen toelegde, in Polen, Oostenrijk, Duitschland, Frankrijk en Rusland. Vervolgens keerde hij terug naar Amsterdam, om deel te nemen aan de oprichting der tuinbouwmaatschappij „Linnaeus", waarna hij een eigen bloemisterij en boomkweekerij oprichtte, die later naar Sandpoort verplaatst en wereldberoemd werd. Tal van nieuwe ooftsoorten en bloemenvariëteiten werden door hem in ons land ingevoerd en vele parken en tuinen aangelegd, zooals die van het lustslot te Soestdijk. Herhaaldelijk vonden zijn bekwaamheden officiëele erkenning, zooals door toekenning van het Legioen van Eer, het ridderkruis der orde Pour la mérite agricole, de Russische Stanislausorde enz. Ook had hij voortdurend zitting als jurylid bij binnen- en buitenlandsche bloemen-, planten- en vruchtententoonstellingen of vertegenwoordigde hij er de Nederlandsche regeering of vereenigingen van tuinen plantkunde.

Galeus vulgaris (*Ruwe haai*). Zie *Haaivisschen.*

Galfried van Wienesalf, een uitstekend dichter der 13de eeuw, afkomstig uit Engeland, bezocht de voornaamste steden van Frankrijk en vergezelde *Richard Leeuwenhart* naar Palestina. Na zijn terugkeer legde hij zich te Bologna toe op de fraaie letteren, doch volgens anderen heeft hij zich meer bepaald met den landbouw en inzonderheid met den wijnbouw bezig gehouden, wat men in verband brengt men den naam van *Winesalf* (de vino salvo). Men heeft van hem: „Poetica nova", gedrukt in de „Historia poematum mediiaevi" (1721) van *Leysers*, en „Historia seu itinerarium Richardi, Anglorum regis in Terram Sanctam ab anno 1170 ad 1190", opgenomen in de „Gesta Dei per Francos" van *Bongars.*

Galg is de naam van een toestel tot het voltrekken der doodstraf door middel van ophanging. Zij bestaat eigenlijk uit 2 loodrechte palen, die aan de bovenste uiteinden door een horizontalen dwarsbalk verbonden zijn, hoewel men zich soms

ook met een loodrechten paal en een dwarsbalk vergenoegde of bij enkele gelegenheden aan dien toestel een andere gedaante gegeven heeft. Zulke galgen verhieven zich vroeger ook in ons land in menigte, doorgaans op eenigszins verheven plaatsen, en haar naam is hier en daar in Galgenberg, Galgenlaan, Galgenveld enz. overgebleven. Doorgaans moest de veroordeelde met den beul en diens knecht een driedubbele ladder beklimmen, waarna de reeds om zijn hals geslagen strop aan het dwarshout vastgemaakt en hij zelf van de ladder gestooten werd. De dood volgde dan na weinig oogenblikken door verstikking. Ook plaatste men den delinqnent wel op een schavot, dat op ongeveer een manshoogte beneden den dwarspaal geplaatst was; hij was dan verschoond van het ladderklimmen, maar na het vastmaken van den strop, deed men bij wijze van valluik den bodem onder zijn voeten wegzinken. In de Vereenigde Staten geschiedde de ophanging door middel van een zwaar gewicht, waarmede men den veroordeelde van den grond optrok. De straf van ophangen gold ten allen tijde als bijzonder onteerend. De meeste Europeesche staten hebben haar afgeschaft, alleen in Groot-Brittannië, Oostenrijk en Rusland is zij nog in zwang. Daar het den veroordeelde vergund was, zich des avonds vóór de uitvoering van het vonnis naar hartelust te goed te doen aan spijs en drank, geeft men aan den laatsten maaltijd, aangericht ten behoeve van iemand, dien men vervolgens liefst niet terugziet, den naam van *galgenmaal*.

Galgantwortel. Zie *Galanga*.

Galgenmaal. Zie *Galg*.

Galiani, *Fernando*, een Italiaansch staathuishoudkundige, werd geboren den 2den December 1728 te Chieti in het toenmalig koninkrijk Napels, studeerde in de rechten en onderscheidde zich vervolgens als bekwaam staatsman en geestig schrijver. Een verhandeling over het geld verscheen zonder zijn naam reeds in 1749. Van meer belang is een andere „Della perfetta conzervazione del grano" (1754) en vooral „Dialogues sur le commerce des blés" (1770), van welke *Voltaire* getuigt, dat daarin de geest van *Plato* en *Molière* vereenigd is. Verder verscheen de merkwaardige „Correspondance inédite de Galiani 1765 à 1783 avec Mad. d'Epinay, M. le baron d'Holbach, Grimm, Diderot" (2 dln 1818). Met genoemde mannen had hij vriendschappelijke betrekkingen aangeknoopt, toen hij in 1768 als gezantschaps-secretaris te Parijs vertoefde. Ook hield hij zich bezig met natuurkunde en oudheidkunde en schreef over den Vesuvius, over de schilderkunst der Ouden enz. Hij overleed den 30den October 1787 te Napels.

Galib Bei, *Ali*, een Turksch diplomaat, geboren in 1848 te Konstantinopel, werd aan het ministerie van Buitenlandsche Zaken geplaatst en was weldra afdeelingschef. Daarop ging hij als consul-generaal naar Batavia en Bombay, was chef van het gerechtelijk departement van het ministerie van Buitenlandsche zaken en werd in 1884 aan maarschalk *Schakir Paspa* toegevoegd. In 1891—1892 was hij gezant te Athene, in 1893—1894 te Teheran, in 1894—1896 te Weenen en 1896—1897 te Berlijn.

Galicië, een *Spaansch gewest* (Galicia), bij de Ouden het noordwestelijk gedeelte van Gallaecia (Callaecia), het land der Gallaeci (Callaeci) en der hiertoe behoorende Artabri, vormt thans het noordwestelijk gedeelte van Spanje, draagt den titel van een koninkrijk, telt op 29154 v.km. (1897) 1941023 inwoners en is verdeeld in de provinciën Coruña, Lugo, Orense en Pontevedra. Het grenst ten oosten aan Asturië en Leon, ten zuiden aan Portugal en ten Westen en Noorden aan de zee en wordt in een zuidwestelijke richting doorstroomd door den Mingo, wiens dal het Portugeesche bergterras scheidt van het Galicische. Dit laatste is een zeer samengesteld hoogland met westwaarts afdalende hoogvlakten en hierop verrijzende rotsgevaarten. Deze vormen geen samenhangende ketens, maar zijn hier en daar door bergsteppen (paramera's) gescheiden, terwijl zij talrijke uitloopers en veel kloven en grotten bevatten. De kusten zijn sterk ingesneden en men vindt er talrijke voorgebergten, van welke wij Kaap Finisterre, Ortegal en Vares vermelden, terwijl men daartusschen baaien en ria's aantreft, met de monden van rivieren of met veilige havens op den achtergrond, zooals de ria's van Vigo, Coruña en Ferrol. Het klimaat is zacht en vochtig; de bodem is zeer vruchtbaar. Galicië is het meest bevolkte gedeelte van Spanje met 67 inwoners per v.km. De veeteelt bloeit er en vooral hoenders en eieren worden er in grooten getale uitgevoerd naar Engeland. De zee en rivieren bevatten een overvloed van visch, het gebergte geeft nuttige delfstoffen, zooals ijzer en lood, alsmede geneeskrachtige bronnen. Van deze laatste noemen wij de zwavelbaden van Lugo, van Las Burgas bij Orense, van Las Caldas de Cuntis enz., en de warme bronnen van Arteijo en Carbaso bij Coruña. Het handelsverkeer wordt door uitmuntende havens en door goede wegen in het binnenland zeer bevorderd. In weerwil van al die natuurlijke voorrechten is het volk er ver van welvarend, vooral omdat het grondbezit er in handen is van betrekkelijk weinigen.

De Galiciërs (Gallegos), ontstaan uit een vermenging der oorspronkelijke bewoners met Romeinen, Sueven, Goten, Mooren en Castilianen, hebben meer overeenkomst met de Portugeezen dan met de Spanjaarden en spreken een taal, die sterk met de Portugeesche verwant, maar voor den Spanjaard onverstaanbaar is. Zij bezitten een krachtigen lichaamsbouw, schuwen den arbeid niet, onderscheiden zich, zoowel mannen als vrouwen, door een ernstig voorkomen en zijn zeer godsdienstig zonder tot dweperij te vervallen. Ieder jaar gaan zij bij duizendtallen naar Portugal, vooral naar Lissabon, alsmede naar Centraal- en Zuid-Spanje, om er als werklieden hun brood te verdienen, en van tijd tot tijd keeren zij naar hun geboorteplaats terug, om aan hun achtergebleven betrekkingen eenige spaarpenningen te brengen. De hoofdstad des lands en de zetel van den aartsbisschop is Santiago di Compostella, terwijl de militaire bevelhebber te Coruña zijn verblijf houdt. Er is een oorlogshaven te Ferrol, en van de overige steden vermelden wij Lugo, Orense, Pontevedra, Tuy, Vigo en Mondenedo.

Galicië, een Kroonland der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie (zie de kaart *Hongarije en Galicië*), omvat de koninkrijken Galicië en Lodomirië, de hertogdommen Auschwitz en Zator en het

groothertogdom Krakau, grenst ten noorden aan Polen en Rusland, ten oosten aan Rusland, ten zuiden aan de Boekowina en Hongarije en ten westen aan Silezië en beslaat een oppervlakte van 78492 v. km. Het land vormt een hoog terras aan den noordelijken voet der Karpaten, welke zich in een ruimen boog langs de zuidelijke grenzen uitstrekken en een bergstreek vormen ter breedte van 22—30 km.; verder een vruchtbare heuvelstreek, afgewisseld met hoogvlakten en zandige dalen. Het noordelijk gedeelte des lands is een uitgebreide vlakte, door heuvelreeksen en de Podolische Hoogvlakte doorsneden. Men vindt er talrijke rivieren, die in het westen tot het stroomgebied van de Weichsel, in het oosten tot dat van de Donau en van de Dnjestr behooren. Naar de Weichsel, die bij Krakau bevaarbaar wordt, stroomen de Biala, de Sola, de Skawa, de Skawina, de Raba, de bevaarbare Dunajec, de Wisloka en de bevaarbare San, die alle van de Karpaten komen, alsmede de Boeg, welke van de hoogvlakte van Lemberg komt. De Dnjestr, die op een uitlooper der Karpaten ontspringt en bij Sambor bevaarbaar wordt, neemt een aantal kleine rivieren op, namelijk rechts de Stryj, de Swica en de Bystrzyca en links de Strwiaz, de Gnila en Zlota Sipa, de Strypa, den Sereth en aan de Russische grenzen de Podhorze, terwijl zij vervolgens haar loop op Russisch grondgebied voortzet. De Proeth, welke naar de Donau vloeit, verlaat na een korten loop het land. Er zijn geen groote meren, maar wel kleine in de Karpaten. Verder zijn er veel minerale bronnen, zooals de zure bronnen, te Szczawnica en Krynica, de ijzer- en zwavelhoudende bronnen te Krzeszowice, de iodium- en bromiumhoudende bronnen te Iwonicz en het zoute bad te Wieliczka. Het klimaat is er kouder dan in andere Oostenrijksche landen, doch de bodem over het geheel zeer vruchtbaar.

De bevolking bedroeg in 1880 5958907, in 1900 7315939 zielen (93 per v. km.). Daarvan waren 53% Polen, 43% Ruthenen en 3% Duitschers. 45% der bevolking belijdt den Roomsch-Katholieken, 42% den Grieksch-Katholieken godsdienst.

Land- en boschbouw zijn de belangrijkste bronnen van bestaan, en ofschoon eerstgenoemde veel te wenschen overlaat, is er overvloed van graan, terwijl er tevens vele aardappelen worden verbouwd, alsmede vlas, hennep, rapen, suikerwortelen, tabak enz. Ongeveer een vierde deel der oppervlakte is met bosch begroeid, en dit levert veel hout. In het noordelijk gedeelte zijn de wouden reeds aanmerkelijk uitgedund, terwijl op de Karpaten veel hout verrotte. Thans eerst is men tot cultuur overgegaan. Het rundvee is groot van stuk, en men legt zich sterk toe op de veredeling van het schapenras. In 1901 waren er 864427 paarden, 2714622 runderen, 437697 schapen, 17952 geiten en 1254334 varkens. Wilde en tamme bijen leveren honig en was; de jager vindt in de bergstreek veel wild, en daaronder wolven, beren en bevers. Een soort van schildluis levert er de Poolsche cochenille. De bodem bevat ijzer-en zinkerts, zwavel, steen- en bruinkolen, bergolie, naphtha en vooral veel zout. Dit laatste werd ontgonnen ter waarde van (1899) 17544976 kronen. In de voortbrenging van petroleum neemt Galicië de eerste plaats in Europa in na Rusland. In 1902 bedroeg zij 573400 ton.

De fabrieksnijverheid heeft zich in de laatste jaren wel eenigszins ontwikkeld, maar blijft nog altijd van geringe beteekenis. Het belangrijkst zijn de brandewijnstokerijen en de linnenweverijen. Verder heeft men er suiker-, aardappelmeel- en tabaksfabrieken, bierbrouwerijen, azijnfabrieken, spiritusraffinaderijen, likeurstokerijen, machinefabrieken, molens, looierijen enz. De handel is zeer levendig en levert voor den uitvoer hoofdzakelijk zout, vee, graan, potasch en linnen. Vooral belangrijk is het transitoverkeer tusschen W. en O. Europa. De groote wegen zijn zeer goed en de Karl-Ludwigs-Lemberg-Czernowitz-Jassy- en andere spoorwegen verbinden de hoofdsteden des lands, Lemberg en Krakau, met het Europeesche spoorwegnet. In 1901 had het spoorwegnet een lengte van 3584 ton. Daarnaast vond men er 13917 km. land- en 2103 km. waterwegen. Galicië bezit alle eigenschappen, die de voorwaarden zijn eener algemeene welvaart, zoodra de machtige hefboomen van deze, arbeid en ondernemingsgeest, in beweging komen. Doch de ontwikkeling des geestes laat er veel te wenschen over. Wetenschappelijke vereenigingen en inrichtingen vindt men nagenoeg alleen in de reeds genoemde 2 hoofdsteden. Men telt 2 hoogescholen, te Lemberg en Krakau, een technische hoogeschool te Lemberg, een kunstnijverheidschool, vijf bisschoppelijke seminaria, 30 gymnasia, 6 hoogere burgerscholen, 10 opleidingsscholen voor onderwijzers en 3 voor onderwijzeressen, 9 handelsscholen, 35 ambachtsscholen, een mijnbouwschool, een veeartsenijschool en 4170 lagere scholen. Van de kinderen, die in de schooljaren vielen, maakten 71% gebruik van het onderwijs, tegen slechts 23% in 1869.

Omtrent den regeeringsvorm raadplege men het artikel *Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie.* Hier zij slechts vermeld, dat dit gewest een afzonderlijken Landdag bezit, van welken een door den keizer benoemde landmaarschalk voorzitter is. Met betrekking tot het burgerlijk bestuur is het verdeeld in de steden Krakau en Lemberg en 78 distrikten. In rechten is er beroep van de lagere rechtbanken op die te Krakau en te Lemberg, en van deze op het Hooggerechtshof te Weenen. De militaire bevelhebber zetelt er te Lemberg en zijn gezag strekt zich ook uit over de Boekowina.

Het wapen van Galicië bestaat uit een blauw schild met een rooden dwarsbalk, daarboven een zwarte kraai, daaronder drie gouden kronen. Op het schild drie beugelkronen.

De rivier de San scheidde reeds in ouderen tijd de leden van den Poolschen en van den Russischen stam, zoodat de geschiedenis van Galicië tot die van genoemde 2 volkeren behoort. De Chrobaten in het westen des lands maakten in de 9de eeuw zich los van Groot-Moravië en in de 10de van Bohemen en verbonden zich onder *Boleslaw I Chrobry* met de Polen, terwijl de Tsjerwonische (Rood-Russische) steden en landschappen zich sedert den tijd van *Wladimir* onderwierpen aan den grootvorst van Kiew. Korten tijd vervielen zij aan Rusland, doch weldra ontstonden er, in het laatst der 11de eeuw, de vorstendommen Halicz en Wladimir. Beide bloeiden door een levendigen handel, doch onderlinge twisten waren oorzaak,

dat Polen en Hongarije zich daarin mengden, zoodat *Bela III* zelfs den titel aannam van „Galiciae rex". Weldra waren die welvarende landen het tooneel van een gestadigen strijd tusschen de Polen, Hongaren en Russen. Bij den opstand der Mongolen (1241) rukten de beide vorstendommen zich geheel en al los van Rusland. *Roman de Groote* had reeds van 1196 tot 1205 heerschappij gevoerd over de beide landen, en zijn zoon *Daniël*, toenaderende tot den paus, ontving de koningskroon uit de handen van een legaat, waarna zijn zonen *Leo* en *Mstislaw* het vaderlijk erfgoed deelden, dat onder *Georg*, den zoon van eerstgenoemde, weder een geheel werd. Na het uitsterven van dit Vorstenhuis (1340) onderwierp zich het land aan Polen, waarna de R. Katholieke godsdienst er met ijver werd ingevoerd; deze werd er voor goed aangenomen onder *Lodewijk den Groote* (1375), die over Hongarije en Polen den schepter zwaaide. Hij beschouwde Galicië als vereenigd met Hongarije, doch na zijn dood werd het door den Poolschen vorst *Wladislaw II Jagello* veroverd en het bleef aan Polen toebehooren tot aan de eerste verdeeling des lands in 1772. Hierbij verviel het onder den titel van koninkrijk Galicië en Lodomirië, waarna in 1786 de Boekowina er mede vereenigd werd. Toen Oostenrijk bij de laatste verdeeling van Polen (1795) wederom brokken van dat land afscheurde, verkregen deze den naam van *West-* of *Nieuw-Galicië*, terwijl aan de voormalige gewesten die van *Oost-* of *Oud-Galicië* gegeven werd. In 1809 voegde *Napoleon* daarvan een gedeelte bij het hertogdom Warschau, en op het Congres te Weenen werden weder andere verdeelingen gemaakt, terwijl men Krakau als een republiek erkende, die onder de bescherming zou staan van Rusland, Oostenrijk en Pruisen. Daar die republiek echter steeds het broeinest bleek te zijn van de oproerige bewegingen in Polen, werd zij den 6den November 1846 aan Oostenrijk toegekend, dat haar in 1849 met den titel van groothertogdom bij Galicië voegde en tevens de Boekowina tot een afzonderlijk Kroonland verhief. Door de Oostenrijksch-Hongaarsche overeenkomst van 1867 werd Galicië een onderdeel van het Cis-Leithanisch deel der monarchie (zie verder *Oostenrijk-Hongarije*).

Galictis. Zie *Grison*.

Galigaan. Zie *Cladium*.

Galilaea, in het Hebreeuwsch *Galil* of *Galilah* (Gewest), eigenlijk *Galil Hagojim* (Gewest der Heidenen), was aanvankelijk de naam van een klein landschap, tot den stam van *Naphthali* behoorend, en later van het geheele gebied der stammen *Asar*, *Naphthali*, *Zebulon* en *Dan*, of het noordelijk gedeelte van Palestina, dat ten oosten grensde aan den Jordaan, ten zuiden aan Samaria, ten westen aan de Middellandsche Zee en Phoenicië en ten noorden aan Syrië en het gebergte Hermon. Het was ongeveer 75 km. lang en 35—40 km. breed, vruchtbaar, dicht bevolkt en in Opper- en Neder-Galilaea verdeeld. Als de geliefkoosde verblijfplaats van *Jezus* en alzoo als de wieg van het Christendom is dat gewest met zijn steden Nazareth, Kana, Naïn, en Capernaum, met het Meer Genezareth of het Meer Tiberias, ook wel dat van Galilaea genoemd, verder met de rivier de Jordaan en met den berg Thabor zeer merkwaardig. De inwoners van Galilaea, die zich door moed en standvastigheid onderscheidden en vele apostelen en belijders van het Christendom opleverden, werden door die van Judaea gering geacht wegens hun ruwen tongval, en de Christenen ontvingen in den beginne den spotnaam van *Galilaeërs*.

Tegenwoordig behoort Galilaea tot het Turksche vilajet Beiroet of Saida (Sidon) en is verdeeld in de livas (distrikten) Saida en Akka. Het land bestaat behalve in het O., waar vulkanische gesteenten optreden, uit kalkgebergten, die in het N. steile hellingen vertoonen, in het Z.W. daarentegen in heuvelland en in de vruchtbare vlakte van Jezreël of Esdrelon overgaan. Als hoogste verheffing geldt de Dsjebel Dsjermak (1199) m. De bergstreek wordt hier en daar afgewisseld door diepe kloven, in een van deze ligt Nazareth. Men vindt aan de hellingen der heuvels dichte bosschen en de bodem wordt door onderscheiden kleine rivieren besproeid. De vruchtbare vlakte van Esdrelon ligt thans nagenoeg geheel braak en is met gras begroeid, terwijl er zich bijna geen enkel dorp verheft. Vooral na den regen is de grond met een weelderigen plantengroei bedekt. Uit deze vlakte leiden 3 groote wegen naar het dal van den Jordaan, waarvan zij door de bergketen van Gilboa en door den Kleinen Hermon gescheiden is.

Galilei, *Galileo*, de grootste natuurkundige van Italië, werd geboren te Pisa den 10den Februari 1564, was de zoon van een Florentijnsch edelman, ontving onderwijs in de oude talen, het teekenen en de muziek en bezocht in 1581 de universiteit zijner geboortestad, om er zich toe te leggen op de geneeskunde en op de wijsbegeerte van *Aristoteles*. Intusschen onderscheidde hij zich reeds vroeg door een groote gave van waarneming. Reeds op 19-jarigen leeftijd brachten de schommelingen der lichtkronen in de kerk te Pisa hem op het denkbeeld de wetten der slingerbeweging te bepalen, welke hij nu bezigde tot het meten van den tijd. Daarna bestudeerde hij onder *Ostilio Ricci* de wiskunde, maakte zich met de werken van *Euklides* en *Archimedes* bekend en kwam hierdoor in 1586 tot de uitvinding der hydrostatische weegschaal, over de constructie en het gebruik waarvan hij schreef „La Bilancetta", dat eerst na zijn dood verscheen. In 1587 schreef hij zijn „Theoremata circa centrum gravitatis solidorum", dat hij in 1638 als aanhangsel van de „Dialoghi delle nuove scienze" liet drukken. In 1589 werd hij hoogleeraar in de wiskunde te Pisa. Hier bestudeerde hij de wetten van den val (Galileische Wetten), die hij in de „Sermones de motu gravium" openbaar maakte. Hierdoor en door zijn ongunstige beoordeeling van een verbetering van *Johan de Medici* in de baggermachines, viel hij bij dezen in ongenade en moest hij in 1591 naar Florence terugkeeren, waarna de Senaat van Venetië hem in 1592 tot professor in de wiskunde te Padua benoemde. Uit alle oorden van Europa stroomden nu leerlingen daarheen. In 1597 vond hij den proportionaalpasser uit, en een toestel tot nauwkeuriger bepaling der warmte (thermoskoop), wat menigeen aanleiding gaf hem als uitvinder van den thermometer te beschouwen.

Groot opzien verwekte hij in 1605, toen hij de in October 1604 in het beeld de Slang verschenen, na een jaar weer verdwenen ster als een argument tegen de Aristotelische leer van de onverandelijkheid des hemels gebruikte. De verrekijker, in ons land het eerst vervaardigd, werd in zijn hand een werktuig, waarmede hij belangrijke ontdekkingen deed op het gebied der sterrenkunde. Hij maakte bekend, dat de oppervlakte der maan bergachtig is, en toonde aan, hoe men de hoogte dier bergen door het meten van de lengte hunner slagschadnwen kan bepalen; verder ontbond hij een nevelvlek in sterren en ontdekte, dat ook de Melkweg uit een menigte kleine sterren bestaat. Belangrijk was verder zijn ontdekking van de wachters of manen van Jupiter, den 7den Januari 1610, waarvan hij bericht gaf in zijn geschrift „Sidereus Nnntius" (1610). Als erkenning voor zijn verbeteringen aan den verrekijker aangebracht, had de Senaat te Venetië hem tot hoogleeraar te Padua voor zijn geheel leven benoemd. Daar hij zich echter door zijn colleges in zijn onderzoekingen en het schrijven van werken belemmerd gevoelde, ging hij in 1610 weer naar Florence, waarheen hem *Cosimo II* als „eerste hertogelijke wiskundige en wijsgeer" geroepen had. Tevens kreeg hij den titel van „eerste wiskundige der hoogeschool te Pisa". Hij woonde sedert te Florence of op een buitenverblijf in de nabijheid dier stad. In 1610 ondekte hij de schijngestalten van Venns en Mars en de ringen van Saturnns. Den 1sten Januari 1611 stelde hij vast, dat de planeten geen eigen licht gevende hemellichamen zijn, en dat Venus en Mars om de zon draaien, waarop spoedig de leer van de aswenteling der zon volgde.

Terwijl *Galilei* zich beijverde de kennis der natnur uit te breiden, stiet hij op heftigen tegenstand. In zijn geschrift over zonnevlekken had hij zich een ijveraar betoond voor het stelsel van *Copernicus* en werd daarom door zijn vijanden als een ketter uitgekreten. Bij zijn komst te Rome in 1611 was hij met de meeste onderscheiding ontvangen, en het verslag, op verzoek van kardinaal *Bellarmini*, door de wiskunstenaars van het Collegio Romano uitgebracht, luidde zeer gunstig. Bij zijn terugkeer te Florence werd hij meer en meer in geleerde twisten gewikkeld, en hij was in 1613 onvoorzichtig genoeg, die in verband te brengen met den Bijbel, verklarende, dat hij het gezag van dezen in natnurkundige zaken niet erkende. Wel waarschuwde men hem van Rome uit, in naam van laatstgenoemden kardinaal, om binnen de grenzen der wis- en natuurkunde te blijven, maar hij luisterde niet naar den welgemeenden raad. De monniken predikten weldra tegen hem, en toen in 1616 de vergadering van kardinalen, met de boekencensuur belast, zijn geschriften voor onschriftmatig en kettersch had verklaard, zag hij zich genoodzaakt naar Rome te gaan, waar hij door de verklaring, de beweging der aarde om de zon in het vervolg noch mondeling, noch schriftelijk te zullen verkondigen, zijn vijanden tot kalmte wist te stemmen. Hij poogde intusschen bij die gelegenheid een vergunning nit te lokken tot meer vrijheid in het denken en schrijven en zou vermoedelijk in handen der Inquisitie geraakt zijn, indien *Cosimo*, het gevaar bevroedend, hem niet had teruggeroepen. De verschijning van 3 kometen in 1618 gaf hem aanleiding algemeene beschouwingen over die lichamen mede te deelen. Zijn leerling *Mario Guiducci* gaf daarover een boek in het licht, waarin hij een heftigen aanval deed op den Jezuïet *Grassi*. Deze, meenende, dat het van *Galilei* afkomstig was, richtte zich tot dien geleerde met niet minder hevigheid. *Galilei* antwoordde hierop in zijn „Il Saggiatore", een thans nog niet overtroffen meesterstuk van scherpe, verplettérende polemiek, en haalde zich daardoor den haat der Jezuïeten op den hals. Dezen klaagden *Galilei* aan, maar „Il Saggiatore" werd na een nauwkeurig onderzoek niet alleen niet verboden, maar zelfs geprezen en aanbevolen, terwijl het bovendien instemming vond bij paus *Urbanus VIII*, aan wien het opgedragen was. Geruimen tijd daarna schreef hij zijn meestberoemd werk, waarin hij ter zijner rechtvaardiging drie personen sprekend invoert, van welke een een voorstander is van het stelsel van *Copernicus* en de ander van dat van *Ptolemaeus*, terwijl de derde beider bewijsvoering weegt en wikt, zoodat de zaak schijnbaar onbeslist blijft, hoewel het overwicht der bewijzen voor het stelsel van *Copernicus* onbetwistbaar is. Met dit boek, waarin sierlijkheid van stijl zich paart aan een gestrenge redeneering, begaf hij zich in 1630 naar Rome, en daar hij zijn vroeger afgelegde belofte verzweeg en de beoordeelers de strekking van het werk niet begrepen, gelnkte het hem, het *imprimatur* (verlof om het te drnkken) te verwerven. Nadat hij ook te Florence een dergelijke vergunning verkregen had, zond hij het in het licht onder den titel; „Dialogo di Galilei, Linceo, matematico supraordinario della Studio di Pisa, e filosofo e matematico primario del serenissimo Gr. Dnca di Toscana. Dove nei congressi di quattrio giornate si discorre sopra i dne massimi sestemi del mondo, Tolemaico e Copernicano; proponende indeterminatamente le ragione filosofiche e naturali tanto per l'una, quanto per l'altra parte" (1632). Zoodra het verschenen was, werd het door de aanhangers van *Aristoteles* en vooral door *Scipione Chiaramonti* te Pisa heftig aangevallen. Paus *Urbanus VIII*, die als kardinaal tot de vrienden van *Galilei* behoord had, werd nu zijn tegenstander, daar men hem wijs maakte, dat *Galilei* in den persoon van *Simplicio*, een der personen uit den dialoog, die het Ptolemaeïsche stelsel verdedigt, den spot had willen drijven met 's pausen onnoozelheid, dewijl hij dien de bewijzen in den mond legde, voorheen door den paus tegen de beweging der aarde om de zon aangevoerd. Nu viel het den vijanden van *Galilei* niet moeielijk hem verdacht te maken, vooral daar zijn vriend *Cosimo* overleden en door den onervaren en zwakken *Ferdinand II* opgevolgd was. Een congregatie van kardinalen, monniken en wiskundigen, allen gezworen vijanden van *Galilei*, onderzocht zijn boek, veroordeelde het als een hoogst gevaarlijk werk en daagde hem in 1632 voor de rechtbank der Inquisitie. De bemoeiingen van den groothertog en van de regeering te Florence, om den geleerde deze beproeving te besparen, bleven zonder gevolg. Den 13den Februari 1633 kwam hij te Rome, waar hij zijn intrek nam in het paleis van den Toskaanschen gezant *Niccolini*. Weldra werd met het onderzoek een aanvang gemaakt, en toen dit zoo ver gevorderd was,

dat men tot een verhoor kon overgaan, werd *Galilei* overgebracht naar het paleis der Inquisitie, waar hij het vertrek van den advocaat-fiscaal bewoonde. Den 12den April verscheen hij de eerste maal voor den commissaris der Heilige Officie en vertoefde na dien tijd weder bij den gezant. Den 20sten Juni werd het vonnis uitgesproken. *Galilei*, sedert twee dagen nogmaals in het gebouw der Inquisitie in bewaring genomen, moest knielende zijn gevoelens afzweren, deze voor valsch, ongerijmd en kettersch verklaren en de belofte afleggen, dat hij nimmer weder over dat onderwerp zou schrijven. De bewering, dat hij op de pijnbank is gelegd, behoort tot de sprookjes, het verhaal, dat hij opstaande driftig op den grond gestampt en in verbeten woede geroepen zou hebben: „Ep pur si muove!" (en zij beweegt zich toch!), evenzeer. Hierna werd hij veroordeeld om eenigen tijd in den kerker der Inquisitie door te brengen, terwijl men de verspreiding en lezing van zijn boek verbood. Reeds den 3den Juli gaf men hem intusschen verlof zijn leerling en vriend, den aartsbisschop *Ascanio Piccolomini*, te Siena te bezoeken en later om zich naar Arcetri bij Florence te begeven. Hier bracht hij zijn laatste levensjaren door en vestigde inzonderheid zijn aandacht op de mechanica, zoodat hij twee belangrijke werken over de wetten der beweging uitgaf. Tevens beijverde hij zich de wachters van Juppiter te bezigen tot het bepalen der geografische lengte, en hoewel hij hierbij te kort schoot, was hij de eerste, die dit denkbeeld opperde. Op gevorderden leeftijd werd hij met blindheid bezocht, en reeds had hij het eene oog verloren en was het andere bijkans onbruikbaar, toen hij in 1637 de libratie van de maan ontdekte. Blindheid, doofheid, slapeloosheid en lichaamspijn vereenigden zich, om den levensavond van dezen grooten man somber te maken. Hij bracht dien echter geenszins werkeloos door, en het gezelschap van vele vrienden en leerlingen beurde hem op. Hij overleed den 8sten Januari 1642 in de armen van zijn jongsten leerling *Vincenzo Viviani*. Zijn stoffelijk overschot is in de kerk van Sta Croce te Florence bijgezet, en tegenover dat van *Michelangelo* verrees er in 1737 een gedenkteeken te zijner eer.

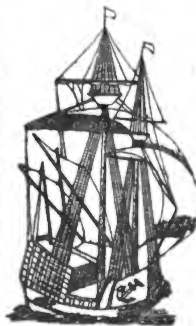
Galilei was klein van gestalte, maar bezat een gezond en krachtig lichaam. Zijn gelaat was innemend en hij onderscheidde zich in den omgang door opgeruimdheid. Hij was een beminnaar der schoone kunsten, vooral der muziek, schilder- en dichtkunst; hij kende de gedichten van *Ariosto* van buiten. In zijn „Considerazioni al Tasso", in 1793 uitgegeven, geeft hij boven dezen aan *Ariosto* ver de voorkeur. Hij bezat weinig boeken, want volgens hem was de natuur zelf het beste boek. Behalve de reeds genoemde werken schreef *Galilei* nog „Le operazione del compasso geometrico e militare" (1606), „Discorso intorno alle cose che stanno in su l'acqua o che in quella si muovono" (1612), „Istoria e dimonstrazioni intorno alle macchie solari e loro accidenti" (1613), „Lettera a Cristina di Lorena sulla interpretazione della sacre Scritture in materie meramente naturali" (1636), „Discorsi e dimonstrazioni matematiche intorno a due nuove scienze attinenti alla meccanica e ai movimenti locali" (1638) en „Della scienza meccanica" (1649). Voor eenige jaren werd te Rome het handschrift van een verhandeling over de getijden van hem ontdekt. De beste en volledigste uitgaaf zijner werken is die van *Alberi* en verscheen te Florence („Opera complete di Galileo Galilei", 16 dln., 1842—1856). Deel 1—5 bevatten de astronomische, deel 11—14 de physisch-mathematische, deel 15 de letterkundige werken benevens een levensbeschrijving door zijn leerling *Viviani*, deel 6—10 en 16 zijn zeer belangrijke briefwisseling. Een aanvulling op deze uitgave is „Carteggio Galileiano con note ed appendice" (1882) van *Campori*. Sedert 1890 geeft *Favaro* op staatskosten een nieuwe uitgave van *Galilei's* werken, waarvan tot 1904 12 deelen verschenen waren. Biografieën leverden o.a. *Nelli*, „Vita e commercio letterario di Galileo Galilei" (Lausanne, 1793), *Favaro* „Galileo Galilei e lo studio di Padova" (2 dln., 1882), *Gunther* „Keppler und Galilei" (1896, deel 22 van de „Geisteshelden") en *Fahie* „Galileo his life and work" (1903). Een nieuw gedenkteeken werd in 1839 voor hem opgericht te Pisa en in 1841 een door *Leopold II* te Florence in het museum bij het paleis Pitti. Eerst in 1835 werden zijn geschriften ter verdediging der leer van *Copernicus* van den Index afgevoerd.

Galimberti, *Luigi*, een kardinaal en pauselijk diplomaat, geboren in 1838 te Rome, werd in het priesterseminarium aldaar opgevoed en verkreeg den doctorsgraad in theologie, rechten en wijsbegeerte. Hij onderwees daarna kerkgeschiedenis aan het *Collegium de propaganda fide* en godgeleerdheid aan het priesterseminarium en aan de universiteit. In 1868 werd hij tot domheer van de Lutheraankerk, later tot huispraelaat van *Pius IX* benoemd. *Leo XIII* bevorderde hem tot domheer van de Pieterskerk en eerst tot onder-secretaris, daarna tot secretaris van de congregatie voor buitengewone kerkelijke aangelegenheden. Hij had een groot aandeel in de onderhandelingen tusschen Pruisen en den Heiligen Stoel en bewerkte de scheidsrechterlijke uitspraak des pausen in zake de Carolinen-eilanden. Van 1887—1892 was hij nuntius te Weenen, daarna tot zijn dood (7 Mei 1896) praefect van het pauselijk archief.

Galipea. Zie *Angostura*.

Galium. Zie *Walstroo*.

Galjas was de naam der grootste oorlogsschepen der Venetiaansche Republiek in haar bloeitijd. Zulk een vaartuig was 50 m. lang, voerde 3 masten, had tegelijk zeilen en riemen, telde 800 tot 1200 koppen en was aan den voor- en achtersteven met geschut bewapend. Bij de Nederlanders, Denen, Zweden enz. geeft men den naam van galjas aan een klein

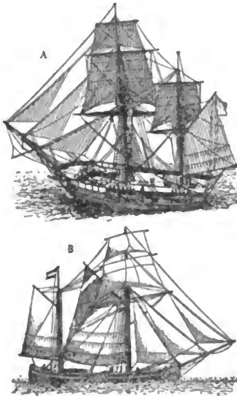

Galjoen.

schip met een grooten mast en een bezaanmast.

Galjoen (zie de afb.) noemden vroeger de Spanjaarden en Portugeezen hun grootste oorlogsschepen, drie- of vierdekkers met 3 masten. Zij dienden vooral om de schatten, in Amerika vergaderd, naar Europa over te brengen en hadden geschut aan boord, om zich tegen zeeroovers te verdedigen. Verder gaf men dien naam aan koopvaardijschepen, die naar Amerika stevenden, waarom men kooplieden, die handel dreven met de Nieuwe Wereld, wel *galjoenisten* noemde.

Galjoot was vroeger de naam eener kleine galei met 16 tot 20 roeibanken en even zoo vele roeiers. Later gaf men dien aan iets grootere vaartuigen, welke men wegens hun snelheid in den

Galjoot.
A. Bom. B. Hollandsche galjoot.

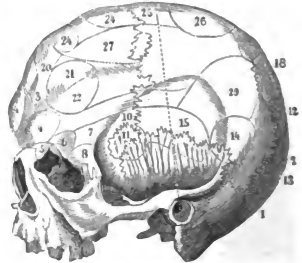
oorlog gebruikte. De roeiers waren met een musket gewapend en deden tevens dienst als soldaten. Ook had men *bombardeergaljoten*, die tot het beschieten van zeeplaatsen werden gebezigd. Onze walvischvaarders van den laatsten tijd waren driemastgaljoten en bezaten wegens hun ronden spiegel een aanmerkelijke hechtheid.

Galkleurstoffen. Zie *Gal*.

Galkoorts (*Febris biliosa*) noemden de oudere geneesheeren een koortsachtige ongesteldheid met een geel of bruin beslagen tong, een bitteren smaak in den mond, gebrek aan eetlust, misselijkheid, neiging om te braken, ongeregelden stoelgang en geelachtige huidkleur. Men nam aan, dat deze ongesteldheid veroorzaakt werd door overtollige afscheiding van gal. De nieuwere geneesleer erkent echter deze ongesteldheid niet als een zelfstandige, daar zij genoemde verschijnselen bij onderscheiden ziekten waarneemt, zooals bij maagaandoening, typhus, galsteenen, leverziekten, ongesteldheden van het poortaderstelsel enz.

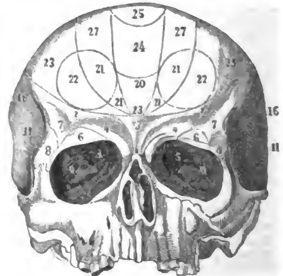
Gall, *Franz Joseph*, een Duitsch anatoom en phaenoloog, werd geboren den 9den Maart 1758 te Tiefenbronn in Würtemberg, studeerde te Straatsburg en te Weenen in de geneeskunde, vestigde zich als arts in laatsgenoemde stad en maakte zich bekend door zijn „Philosophisch-medicinische Untersuchungen über Natur und Kunst im kranken und gesunden Zustande des Menschen"

Fig. 1.

(1792). Veel grooter roem echter verwierf hij door zijn voorlezingen over de schedelleer, die eerst te Weenen verboden werden, terwijl hij vervolgens vergunning kreeg ze binnen bepaalde grenzen voort te zetten. Hij herhaalde ze op een reis door Duitschland aan verschillende hoogescholen, alsmede in onderscheiden groote steden, waar hij aanhangers en tegenstanders vond. Daarna begaf hij zich

Fig. 2.

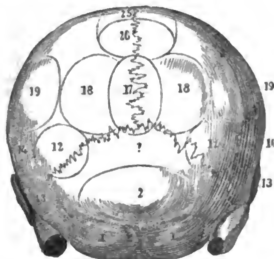

naar Parijs en poogde er zijn leer door voorlezingen, alsmede met zijn vriend *Spurtzheim* door de uitgave der „Anatomie et physiologie du système nerveux en général et du cerveau en particulier etc." (4 dln., 1810—1820, met atlas 6 dln. 1822—1825) te verspreiden. Tegen de bedenkingen der geleerden te Parijs verdedigde hij zich in het

geschrift: „Des dispositions de l'âme et de l'esprit, ou du matérialisme, du fatalisme et de la liberté morale" (1812), waarvan de inhoud later in het hoofdwerk is opgenomen. Tevens was hij werkzaam als praktisch geneesheer, wijdde op zijn buitenverblijf te Montrouge bij Parijs zijn vrijen tijd aan de studie en overleed den 22sten Augustus 1828. Hoewel zijn stelsel weinig meer is dan een herschenschim, heeft *Gall* zich zeer verdienstelijk gemaakt door zijn ontdekkingen op het gebied van de anatomie en physiologie der hersenen.

Volgens zijn stelsel bestaat voor elken verschillenden aanleg, voor elke zedelijke hoedanigheid een afzonderlijk vermogen; daar nu elk der hersendeelen, als werktuig daarvan, zich te meer

Fig. 3.

ontwikkelt naar gelang zoodanige aanleg of zulk een hoedanigheid krachtiger is, daar verder de schedel met den vorm der hersenen overeenkomt, zoo zal men uit de uitpuilende deelen van den schedel dien aanleg en die hoedanigheden kunnen opmaken.

Op de figuren 1—3, welke den schedel van voren, van achteren en van terzijde voorstellen, zijn door cijfers de plaatsen aangewezen, die volgens *Gall* overeenkomen met bepaalde hoedanigheden, daar de daaronder gelegen hersendeelen daarvan de zetels zijn.

De beteekenis dier cijfers is deze: 1. Geslachtsdrift, 2. Kinderliefde (liefde tot kinderen), 3. Vatbaarheid voor opvoeding, 4. Plaatszin, 5. Persoonszin, 6. Kleurzin, 7. Toonzin, 8 Getalzin, 9. Woordzin, 10. Taalzin, 11. Kunstzin, 12. Vriendschap, 13. Moed, 14. Moordzin, 15. Sluwheid, 16. Diefachtigheid, 17. Trotschheid, 18. IJdelheid, 19. Voorzichtigheid, 20. Combinatiegave, 21. Wijsgeerige zin, 22. Geestigheid, 23. Dichtgenie, 24. Welwillendheid, 25. Wilskracht, 26. Zucht tot navolging.

Gall, *Ludwig*, een Duitsch werktuigkundige, werd geboren den 28sten December 1791 te Aldenhoven bij Gulik, in 1811 geplaatst bij de rechtbank te Kleef, vervolgens te Düsseldorf, bekleedde in 1813 de betrekking van commies bij het „Bureau des inspecteurs aux revues" bij den generalen staf van *Macdonald* te Kleef en werd daarna secretaris-generaal te Luxemburg en te Kreuznach bij de Oostenrijksch-Beiersche commissie van administratie en in 1816 secretaris van het stadsbestuur te Trier. Hier trad hij het eerst op als werktuigkundige, daar hij in 1817 een gasfabriek stichtte ter verlichting van zijn huis. In 1818 werd hij commissaris van een genootschap voor landverhuizers te Bonn en begaf zich in 1819 naar Amerika; hij keerde echter het volgende jaar terug en werd distriktssecretaris te Trier en vervolgens te Wetzlar. Ook hier legde hij zich met ijver toe op de technische wetenschap. In 1834 ging hij met verlof naar Galicië en de Boekowina, waar hij onderscheiden brandewijnstokerijen vernieuwde of verbeterde, en in 1836 bezocht hij Hongarije, waar hij op de goederen van baron *Ghillany* een school stichtte, benevens een werkplaats tot het vervaardigen van destilleergereedschappen. Om zich geheel aan het stoken van spiritus te wijden, nam hij zijn ontslag uit Pruisischen staatsdienst en werd in 1839 hoofdopzichter van landbouw- en fabriekzaken op de goederen van graaf *Eötvös*. Hij bleef 21 jaar in die betrekking werkzaam, verbeterde veel toestellen en voerde in 1842 te Pest het wasschen met stoom in. Nadat hij in 1849 te Trier was teruggekeerd, bleef hij zich bezig houden met het uitvinden en invoeren van velerlei toestellen, bijv. tot het bereiden van veevoeder door stoom, van een draagbaar werktuig om stoom te verwekken, ten einde vaten te reinigen, de wasch te doen bleeken enz. Vooral heeft hij zijn naam algemeen bekend gemaakt door het verbeteren van den wijn, daar hij in 1852 een doelmatige methode openbaar maakte, om uit sap van zure, onrijpe druiven een smakelijken wijn te bereiden en slechte wijnsoorten te verbeteren, een handelwijze, die men met den naam van *galliseeren* (zie aldaar) bestempeld heeft. Toen het bestuur van de Palts het galliseeren een wijnvervalsching noemde en op gegalliseerde wijnen beslag legde, plaatste *Gall* in zijn „Praktische Mitteilungen zur Förderung eines nationalen Betriebs der landwirtschaftlichen Gewerbe" een adres aan den koning van Beieren, waarin hij zich over dat bestuur bitter beklaagde. Dientengevolge werd hij in 1857 te Stuttgart, waar hij wegens de stichting van het advertentieblad: „Allgemeine deutsche Telegraph" vertoefde, in hechtenis genomen, doch hij ontsnapte en bereikte Trier, waar hij den 31sten Januari 1863 overleed. Hij schreef o. a.: „Technische Mitteilungen aus dem Gebiet der Erfahrung" (2 dln., 1824—1831), „Anleitung zur Sirup- und Zuckerbereitung aus Kartoffeln" (1825), „Ueber die Verbesserung der Trauben- und Obstweine der Biere, u. s. w." (1826), „Ueber die Verbesserung der Weine und des Biers durch verschlossene Gährung" (1826), „Die Branntweinbrennerei mittelst Wasserdampfs" (1830), „Neuer Destillierapparat" (1830), „Anweisung zum Fruchtmaischen mittelst Wasserdampfs" (1832), „Der Gallsche oder Rheinländische Dampfbrennapparat" (1844), „Die Dampfwäsche" (1842), „Der Brennstoff ersparende Dampferzeuger" (1850), „Praktische Anleitung sehr gute Mittelweine aus unreifen Trauben und vortreffliche Nachweine aus den Trestern zu bereiten" (1854, 2 afdeelingen), „Ausführliche Nachricht über mein Weinbereitungs- und Weinveredlungsverfahren" (1854), „Die Füllflasche und deren Anwendung, die Ausbildung der Weine zu beför-

dern" (1854), „Verbesserung am Subenofen" (1854), Darstellung des Systems von Rauchverzehrender Dampfapparaten" (1855) en „Chaptals und Galls Weinbereitungsmethoden vor dem Gesetz" (1858). Ook gaf hij drie tijdschriften uit.

Galla of *Gallas* (Arabisch = barbaren, eigenlijke naam *Oroma* of *Ilmorma*) is de naam van een Negerstam, die van Sjoa in Abessinië, zuidwaarts tot de Sabaki woont, in het O. aan de Somali, in het W. aan de Nijlstammen grenst, en ± 300000 zielen telt. De Galla zijn half Neger, half Arabier en verwant aan de Hamieten van het Nijldal. In ruimeren zin worden ook de Massai tot de Gallavolkeren gerekend. Zij hebben geen gemeenschappelijk rassentype. Al zijn zij over het algemeen geler dan de Negers, men vindt toch bij hen ook wollig naast lokkig haar, de leelijkste Bantoegezichten naast Kaukasische gelaatstrekken. Het is een gezond ras. In Abessynië namen de Galla het Christendom, in de oostelijk aangrenzende landen den Islam aan; slechts in het uiterste Westen bleven zij heidenen. Zij bezitten geen slaven. Hun taal behoort evenals die der Danakil en Somali tot de Aethiopische groep van den Hamitischen stam. Zij bebouwen hun land, smeden wapenen, waaronder beroemde kunstvolle dolken, en beoefenen de houtsnijkunst. Het eerst hooren wij van hen in de 16de eeuw, toen zij van het Z.O. komende, Abessynië verwoestten. Langzamerhand werden zij echter verdreven, hoewel zij nog, deels zelfstandig, deels schatplichtig, verschillende landstreken van Abessynië bezitten, met name de dalen van den Abai en Hawasch, groote deelen van Amhara, Godsjam, Enarea en Kaffa. Met de Somali leven zij in voortdurenden strijd. De Galla zijn verdeeld in talrijke kleinere en grootere stammen, voor welke de 150000 man sterke Borani (Bovorana of Woeorani) en de Aroessi te noemen zijn. Alle stammen vormen republieken met een president, thesaurier, opperpriester, een Raad der Ouden en volksvergaderingen.

Gallais, *Jean Pierre*, een Fransch geschied- en dagbladschrijver, werd geboren te Douai den 18den Januari 1756 en was bij het uitbarsten der Omwenteling, tegen wier beginselen hij zijn geheele leven strijd voerde, hoogleeraar in de wijsbegeerte aan een college der Benedictijnen. Daarna werd hij medewerker aan het „Journal Général", onder redactie van abbé *de Fontenay*, en hij verkondigde daarin met groote stoutmoedigheid zijn koningsgezinde gevoelens. Na de terechtstelling van *Lodewijk XVI* deed hij zijn „Appel à la postérité sur le jugement du roi, 18 Janvier 1793" (4de druk, 1814) in het licht verschijnen, en dit boek deed den uitgever *Weber* onder de guillotine vallen, omdat hij den vervaardiger niet wilde noemen, en bracht *Gallais* eenigen tijd in de gevangenis. Na den 18den Fructidor werd hij verbannen en nam de vlucht, doch weldra keerde hij te Parijs terug en redigeerde achtervolgens den „Nécessaire ou courrier du Corps Législatif", den „Indispensable", den „Bulletin politique", den „Publiciste" en van 1801 tot 1811 het „Journal de Paris". Na de Restauratie werd hij medewerker aan de „Quotidienne", in 1820 hoogleeraar in de welsprekendheid en wijsbegeerte aan de rechtsgeleerde school te Parijs, doch hij overleed reeds den 26sten October 1820. Hij heeft verder in het licht gegeven: „Histoire de la révolution du 18 fructidor" (2 dln., 1799), „Histoire de la révolution du 18 brumaire et de Bonaparte" (2 dln., 1813—1815), „Histoire de la révolution du 20 mars" (1815), en „Histoire de France depuis la mort de Louis XVI jusqu'au traité de paix du 20 Novembre 1815" (2 dln., 1820). Eindelijk vermelden wij nog zijn „Moeurs et caractères du 19ième siècle" (2 dln., 1817).

Gallait, *Louis*, een Belgisch schilder, werd geboren te Doornik den 10den Mei 1810, ontving zijn eerste opleiding als kunstenaar in zijn geboortestad, maar begaf zich toen naar Antwerpen en vervolgens naar Parijs, waar hij eenige jaren vertoefde, terwijl de omgang met *Ary Scheffer* en met onderscheiden Fransche schilders een belangrijken invloed had op zijn ontwikkeling. Het eerste stuk door hem in 1836 tentoongesteld „Job en zijn vrienden", prijkt thans in het Luxembourg en werd gevolgd door „De verovering van Antiochië door Godfried van Bouillon". Grooter roem als historieschilder behaalde hij echter in 1841 door zijn „Afstand van Keizer Karel V", thans in het museum te Brussel. Dit stuk is meesterlijk ontworpen en geteekend en onderscheidt zich door zijn dramatische kracht. Van dien tijd af stond *Gallait* aan het hoofd der Belgische schilderschool. Van zijn kunstwerken uit lateren tijd noemen wij: „Tasso in de gevangenis", thans in het koninklijk paleis te Brussel, „De verzoeking van den Heiligen Antonius", eveneens in genoemd paleis, „De laatste oogenblikken van Egmond", thans te Berlijn en „Johanna de waanzinnige bij het lijk van Philips van Bourgondië" (1859), een voortreffelijk stuk, in het bezit van wijlen *Sophia*, Koningin der Nederlanden. In lateren tijd heeft *Gallait* een reeks uitmuntende genrestukken vervaardigd, zooals „Kunst en Vrijheid", Murillo en het model", „De visschersweduwe aan het strand", „De wijnoogst bij de Slowaken", „Het gebed na den wijnoogst" enz. Op de tentoonstelling te Weenen (1882) bracht hij het groote doek: „De pest van Tournai". Verder heeft hij fraaie portretten, die van paus *Pius IX* en van *Antonelli*, geschilderd. Hij was lid der Koninklijke Academie van Beeldende kunsten te Brussel, München, Berlijn en Parijs, ridder van de orde pour le mérite, van het Legioen van Eer enz. Hij overleed den 20sten November 1887 te Brussel.

Galland, *Antoine*, een Fransch orientalist en penningkundige, werd geboren den 4den April 1646 te Rollot in Picardië, vergezelde den Franschen gezant in 1670 naar Konstantinopel en later naar Jeruzalem, om oude gedenkteekenen en opschriften te onderzoeken. Met hetzelfde doel ondernam hij in 1679 op verzoek van *Colbert* een derde reis naar den Levant en werd na zijn terugkeer in 1701 lid van de Académie des Incriptions en in 1709 hoogleeraar in het Arabisch aan het Collège de France. Hij overleed den 17den Februari 1715. Het meerendeel zijner werken betreft de penningkunde in het Oosten; zijn algemeene bekendheid heeft hij verkregen door zijn vertaling der „Duizend en één Nacht", verschenen als „Mille et une nuits, contes arabes" (12 dln., 1704—1708), die hij het eerst in Europa bekend maakte. Van zijn geschriften vermelden wij verder:

„Paroles remarquables, bons mots et maximes des Orientaux" (1694 en later) en „Les contes et les fables indiennes de Pidpaï et de Lockman" (2 dln., 1724).

Gallandat, *David Henry*, een genees- heel- en verloskundige, geboren in 1732 in het Zwitsersche dorp Ivonand aan het meer van Neufchâtel, werd reeds in 1744 naar Vlissingen gezonden, om er zijn opleiding te ontvangen van zijn oom van moederszijde, den stadsgeneesheer *J. H. de Bruas*. Hij legde zoo grooten ijver aan den dag, dat hij reeds den 15den April 1751 na afgelegd examen het diploma ontving van opperchirurgijn ter koopvaardij. Hij deed nu eenige reizen naar West-Indië en de kust van Guinea en gebruikte de bespaarde penningen, om te Parijs de lessen bij te wonen aan de Ecole de Médecine, alwaar hij in 1760 bevorderd werd tot docteur en médecine, chirurgie et l'art des accouchements. Daarna vestigde hij zich als geneesheer te Vlissingen, had er weldra een uitgebreide praktijk en werd er in 1761 aangesteld tot lector in de anatomie, chirurgie en obstetrie, tot extraordinair stadschirurgijn en tot examinator der scheepsheelmeesters en stedelijke vroedvrouwen. In 1764 gaf hij „Grondbeginselen der vroedkunde volgens de bespiegeling en oefening der hedendaagsche vroedkundigen" in het licht, waarvan in 1772 een tweede druk verscheen. Verder was hij de oprichter van een wetenschappelijke leessociëteit, waaruit later het Zeeuwsch Genootschap is ontstaan, van welk laatste hij vervolgens een ijverig lid en jaren lang penningmeester was. In 1770 vereerde het stedelijk bestuur hem een zilveren schenkbord; de Staten van Zeeland benoemden hem in 1772 tot 's lands operateur en steensnijder, en de geneeskundige faculteit te Harderwijk bevorderde hem in 1775 honoris causa tot doctor in de 3 vakken, nadat hij een dissertatie geschreven had: „De sectione Caesarea". Hij was lid van het Utrechtsch Genootschap, van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen enz., onderhield een uitgebreide briefwisseling en overleed den 17den Augustus 1782. Behalve reeds genoemde geschriften heeft hij een groot aantal opstellen geleverd in de werken van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en van het Zeeuwsch Genootschap, alsmede in het Journal de Médecine.

Gallas, *Matthias*, graaf *van Campo*, hertog *van Lucera*, generaal der keizerlijke troepen in den Dertigjarigen Oorlog, werd geboren te Trente den 16den September 1584, nam in 1616 en 1617 deel aan den veldtocht der Spanjaarden in Savoye, werd commandant van Riva aan het Gardameer, trad vervolgens in dienst van de Katholieke Liga en werd bij den aanvang van den Dertigjarigen Oorlog tot kolonel bevorderd. Hij onderscheidde zich vooral in den veldtocht tegen de Denen en in 1623 in het gevecht bij Stadtlohn in Westfalen. Na den vrede van Lübeck voerde hij als generaal-majoor bevel in Italië en veroverde Mantua. Vervolgens tot generaal der cavalerie en tot Rijksgraaf benoemd, ontving hij na den slag bij Leipzig het commando over een gedeelte van het door de Zweden verslagen leger, dekte Bohemen en streed bij Neurenberg en Lützen tegen *Gustaaf Adolf*. Daarna belastte *Wallenstein* hem met de taak, om met 10,000 man Dresden te bedreigen, zoodat hij de verovering bevorderde der steden, die de Zweden aan de Oder in bezit hielden. Verder snelde hij den hertog van Beieren en de stad Regensburg te hulp, verdedigde Passau en hielp de Boven-Paltz veroveren. Na den dood van *Wallenstein*, tot wiens val hij het zijne had bijgedragen, ontving hij de heerlijkheid Friedland en feitelijk het opperbevel, dat weliswaar in naam door *Ferdinand*, den oudsten zoon des keizers, werd gevoerd. Nu noodzaakte hij Regensburg de poorten voor hem te openen en behaalde bij Nördlingen een overwinning op *Bernhard*, hertog *van Weimar*. In 1635 streed hij aan den Rijn, veroverde Mainz en Frankenthal, ging vervolgens naar Franche-Comté, maar moest terugtrekken, waarna hij naar Bohemen trok en in 1637 *Banér* uit zijn vaste stelling in Torgau verdreef. Deze ontsnapte uit Pommeren, en nu rukte *Gallas* ook daarheen, bracht de Zweden aan het wijken, doch moest tegen het einde van het jaar 1638 met zijn uitgeput leger naar Silezië en Bohemen trekken. Om die reden verloor hij zijn commando, dat hij echter in 1643 herkreeg. Nu achtervolgde hij *Torstenson* naar Silezië en Holstein en maakte zich meester van Kiel, doch werd door een behendige beweging van *Torstenson* genoodzaakt naar Maagdenburg en, na de nederlaag van het keizerlijk leger, naar Wittenberg terug te trekken, waarna hij het opperbevel aan *Hatzfeld* moest afstaan. Intusschen ontving hij in 1645 na den slag bij Jankowitz bevel om een nieuw leger te organiseeren bij Praag. Hij overleed den 25sten April 1647 te Weenen. Zijn geslacht is in het midden der 18de eeuw in de mannelijke lijn afgestorven, waarna de erfgenaam van Friedland, graaf *Clam* (zie aldaar), den naam van *Gallas* bij den zijne heeft gevoegd.

Gallatin, *Albert*, een Noord-Amerikaansch staatsman en schrijver, werd geboren te Genève den 29sten Januari 1761, begaf zich in 1780 na het voleindigen zijner studiën naar Amerika, om aan den Vrijheidsoorlog deel te nemen, en onderscheidde zich in Maine op zoo schitterende wijze, dat hem het bevel in het fort Passamaquoddy werd toevertrouwd. Na den vrede werd hij geplaatst als hoogleeraar in de Fransche letterkunde aan het Harvard-college te Cambridge, maar weldra kocht hij landerijen in Virginië en Pennsylvanië en wijdde zich aan den landbouw. In 1789 werd hij afgevaardigd naar de Conventie, belast met ontwerpen eener grondwet voor Pennsylvanië; hier behoorde hij tot de streng-republikeinsche partij en werd in 1795 gekozen in den Senaat der Vereenigde Staten. In die betrekking verwierf hij de algemeene achting, en zijn vriend *Jefferson* benoemde hem tot secretaris van Financiën. In 1814 ging hij als buitengewoon gezant naar Petersburg en vervolgens naar Gent, waar hij den vrede tusschen Engeland en de Vereenigde Staten mede onderteekende. In 1815 werd hij belast met een zending naar Engeland, en van 1816 tot 1823 was hij Amerikansch gezant te Parijs. Nadat hij in 1826 nogmaals als buitengewoon gezant naar Londen vertrokken was, wijdde hij zich na zijn terugkeer te New York aan de wetenschap. Hij was een ijverig voorstander der handelsvrijheid, werd benoemd tot voorzitter der Nationale Bank te Philadelphia, welke betrekking

hij tot 1839 waarnam, en overleed te Astoria bij New York den 12den Augustus 1849. Hij was president van het Historisch en Ethnologisch Genootschap; zijn geschrift „Memoir on the North-eastern Boundary" (1843), alsmede zijn brochures over den oorlog tegen Mexico hebben een grooten invloed gehad op de openbare meening. Gedurende zijn laatste levensjaren legde hij zich met ijver toe op de Amerikaansche oudheden en schreef o.a. „Synopsis of the Indian tribes within the United States and in the British and Russian possessions in North America" (1836) en „Semicivilized nations of Mexico, Yucatan and Central America, with conjectures on the origin of semi civilisation in America" (dl. 1—3, 1845—1852.)

Gallaudet, *Thomas Hopkins*, een Amerikaansch philanthroop, de vader van het Amerikaansche doofstommenonderwijs, werd den 10den December 1787 te Philadelphia geboren, studeerde aan het Yale College en werd in 1814 tot geestelijke gewijd. Daar hij veel belang stelde in de doofstommen, ging hij in 1815 naar Parijs, om onder abbé *Sicard* en naar Londen, om onder *Thomas Braidwood* het doofstommen-onderwijs te leeren kennen. Met *Laurent Clerc*, een doofstommen leerling van *Sicard*, keerde hij naar Amerika terug en stichtte te Hartford het eerste gesticht voor doofstommen in Amerika, waarvan hij tot 1830 aan het hoofd stond. Van 1830 tot zijn dood (9 September 1851) wijdde hij zich als geestelijke aan het asyl voor krankzinnigen te Middletown. Van zijn werken zijn, behalve de door hem uitgegeven „Annals of the deaf and dumb" (6 dln.), te noemen „Sermons preached at Paris" (1818) en „The child's book of the soul".

Ook zijn beide zonen, *Thomas* en *Eduard Miner*, hebben zich aan het doofstommenonderwijs gewijd. De laatste organiseerde te Washington het *Columbia Institute for the deaf, dumb and blind* en in 1864 het *National deaf-mute College*.

Galle, *Johann Gottfried*, een Duitsch sterrenkundige, werd geboren te Pabsthaus bij Gräfenhainichen den 9den Juni 1812, studeerde te Berlijn in de wis- en natuurkunde, was eerst werkzaam aan een paar gymnasia en werd in 1835 geplaatst als observator aan de sterrenwacht te Berlijn, waar hij gelegenheid had zich onder leiding van *Encke* in de sterrenkunde te oefenen. In 1839 en 1840 ontdekte hij drie nieuwe kometen (in de Maagd, den Draak en de Zwaan), waarom de Academie te Parijs hem den astronomischen prijs van *Lalande* toekende. In 1845 werd hij bevorderd tot doctor in de wis- en natuurkunde met een dissertatie over eenige waarnemingen van *Olaus Römer*. Dit geschrift was oorzaak, dat *Leverrier* te Parijs zich in 1846 ook tot hem wendde, om de planeet op te zoeken, wier loopbaan en standplaats hij berekend had. Denzelfden avond, waarop de brief te Berlijn kwam (23 September), werd dat hemellichaam door *Galle* op de aangewezen plaats waargenomen. Ook hierdoor verwierf hij den prijs van *Lalande*. In den zomer van 1851 hield hij, op last van de Academie te Berlijn, te Frauenburg in Oost-Pruisen zich bezig met het waarnemen eener totale zonsverduistering en in hetzelfde jaar werd hij hoogleeraar in de astronomie en directeur van de sterrenwacht te Breslau, welke betrekking hij tot 1897 bekleedde. Zijn sterrenkundige berekeningen en waarnemingen zijn opgenomen in de „Astronomische Nachrichten" van *Schumacher*, in de Berlijnsche „Astronomische Jahrbücher", in de „Beobachtungen" der sterrenwacht te Berlijn enz. Ook gaf hij in 1850 een register in het licht op de 28 deelen der „Monatliche Correspondenz" van *Zach*, terwijl hij meteorologische opstellen leverde in „Poggendorff's Annalen" en in 1857 zijn „Grundzüge der schlesischen Klimatologie" in 1858 „Ueber eine Verbesserung der Planetenelemente" en in 1875 „Uber eine Bestimmung der Sonnesparallaxe aus korrespondierenden Beobachtungen der Flora im Oktober und November 1873" in het licht deed verschijnen. Ook verschenen in 1879 zijn „Mitteilungen der Breslauer Sternwarte".

Galle, *Philip*, of *Gallaeus*, een Nederlandsch graveur, werd geboren te Haarlem in 1537 en woonde daarna te Antwerpen, waar hij in 1570 lid van het schildersgild werd en een uitgebreiden prentenhandel dreef. Hij overleed aldaar den 29sten Maart 1612. Hij was een leerling van *Coornhert*. Men heeft van hem onderscheiden gravures, o. a. een reeks portretten van beroemde mannen uit de 16de eeuw, verder „D. Catharinae Senensis vita ac miracula", tafereelen uit het Oude Testament, tien platen met Sybillen, de Zeven wonderen der wereld, daden van het geslacht *di Medici* enz. Ook schreef hij: „Een cort verhaal van de gedenckweerdichste saken in de XVII Provinciën van de Nederlanden enz. van 1266 tot 1579" (1579) en „Instructions et fondemens de bien pourtraicture pour les peintres" (1589).

Galle, *Theodorus*, (± 1570—18 December 1633), een zoon van den vorige en eveneens een verdienstelijk graveur, werd zijn opvolger in den prentenhandel.

Galle, *Cornelius*, de tweede zoon van den voorgaande, werd geboren omstreeks het jaar 1576 en overleed den 29sten Maart 1650. Hij genoot het onderricht van zijn vader en bezocht daarna Rome, waar hij zich vormde tot een uitstekend graveur, wiens prenten terecht worden bewonderd. Hij was de meest beteekenende kunstenaar dezer familie.

Ook zijn zoon *Cornelis* (1615—1638) behandelde de graveerstift, zonder evenwel de hoogte van zijn vader te bereiken.

Gallé, *Francisca Jacoba*, een Nederlandsch schrijfster, werd geboren te Amersfoort den 23sten Januari 1840, woont sedert 1867 te Arnhem en schreef o. a.: „Agnes" (1871), „De ziel van Wilg en Beek" (1872), „Bertha, een idylle" (1870) „Hereenigd" (2 dln., 1882).

Gallée, *Johan Hendrik*, een Nederlandsch taalgeleerde, werd geboren te Vorden den 9den September 1847, studeerde en promoveerde in 1873 te Leiden in de letteren. Reeds in 1872 werd hij leeraar aan het gymnasium en aan de hoogere burgerschool te Haarlem en in 1879 te Utrecht, waar hij tevens lector aan de hoogeschool en in 1882 hoogleeraar in de letteren werd, welke betrekking hij aanvaardde met een redevoering, getiteld: „De invloed van de taalstudie op het gebied der letteren en der mythologie". Van zijn hand verschenen: „Geschiedenis der dramatische

vertooningen in de Nederlanden gedurende de Middeleeuwen" (1873), „Academie en kerkeraad" (1877), „Altsachsische Laut-und Flexionslehre" (1878), „Gutiska", een bijdrage tot de Gotische spraakleer", „Gutiska II. De adjectiva in het Gotisch en hun suffixen" (1882), „Nog eenige ten opzichte van genus en flexie onzekere Gotische woorden" (1882), „Onze Volkstaal" (1883), „Nomina geographica Neerlandica" (met *Dornseiffen*, *Kern* enz., 1885 v.v.), „Register op Nederlandsche taalkundige geschriften" (1886), „Altsächsische Grammatik" (met *O. Behaghel*, 1891), „Woordenboek van het Geldersch-Overijselsch dialect" (1895), „Altsächsische Sprachdenkmäler" (1895). Verder leverde hij bijdragen aan verschillende tijdschriften, zooals „Gids", „Spectator" „Taalkundige bijdragen", „Tijdschrift der Maatschappij van letterkunde", „Taal- en letterbode", in „Winkler Prins' Encyclopaedie" (3de druk), enz. Zijn met zorg bijeengebrachte verzameling van afbeeldingen van „Boerenwoningen" zal eerlang in facsimili worden uitgegeven.

Galleeren noemt men het behandelen van geweven stoffen met een aftreksel van galnoten (zie *Ververij*).

Gallego, een zijrivier van den Ebro in Aragon, ontspringt op den Col de Sallent in de Pyreneeën, stroomt door het mooie Tenadal, wendt zich zuidwaarts en mondt na een loop van 175 km. bij Saragossa in den Ebro uit. Hij is niet bevaarbaar, maar voor de besproeiing van belang.

Gallego, don *Juan Nicasio*, een Spaansch dichter, werd geboren den 14den December 1777 te Zamora, studeerde te Salamanca in de wijsbegeerte, de theologie en de rechten, werd in 1800 tot priester gewijd en begaf zich naar Madrid, waar hij benoemd werd tot koninklijk Hofkapelaan en bestuurder van het koninklijk instituut van pages. Hij verwierf grooten lof door zijn ode op de heldhaftige verdediging van Buenos tegen de Engelschen (1807) en door zijn „Elogia al dos de Mayo" (1808), waarin hij den volksopstand tegen de Franschen verheerlijkt. Bij een tweeden intocht der Franschen in December 1808 nam hij de vlucht, doch keerde weldra terug naar Madrid en ontving een praebende in Murcia. Drie jaar lang had hij zitting in de Cortesvergadering te Cadix, doch werd na de eerste Restauratie, na een gevangenschap van 18 maanden, naar een Karthuizer klooster in Andalusië verbannen. In dien tijd vervaardigde hij eenige uitmuntende elegieën en vertaalde een treurspel („Oscar hijo de Ossian") uit het Fransch. Door de omwenteling van 1820 herkreeg hij zijn vrijheid en werd kanunnik der metropolitaankerk te Sevilla, terwijl hij bij de reactie van 1823 opnieuw aan vervolgingen was blootgesteld. Later evenwel werd hij met aanzienlijke waardigheden begiftigd, o. a. met die van vaste secretaris der koninklijke academie. Zijn verzen onderscheiden zich door een ongedwongen, krachtigen stijl en door welluidendheid. Zij werden door de Spaansche academie verzameld (1856). *Gallego* overleed den 9den Januari 1853 te Madrid.

Gallegos, een rivier in het Argentijnsche gouvernement Santa Cruz, ontspringt op de grens met het Chileensche territorium Magallanes, stroomt oostwaarts langs de Zuidgrens en mondt op 51°34' Z. Br uit in den Atlantischen Oceaan.

Galleïne is een organische stof bestaande uit koolstof, waterstof en zuurstof. Zij wordt ook wel pyrogallolphtaleïne geheeten. De empirische formule is $C_{20}\ H_{10}\ O_7$. Het wordt bereid door 1 deel phtaalzuuranhydried, $C_8\ H_4\ O_3$, met 2 deelen pyrogallol, $C_6\ H_3\ (O\ H)_3$, langdurig te verhitten. Het laatste is te vervangen door galluszuur, $C_6\ H_2\ (O\ H)_3\ C\ O\ O\ H$. Het is een bruinrood poeder; in gekristalliseerden toestand is het groen. In alkohol is het met een donkerroode kleur oplosbaar, in aether lost het slechts weinig op. Door verhitting met veel zwavelzuur gaat het over in coeruleïne, $C_{20}\ H_8\ O_6$, een anthraceenderivaat. Hiervan worden donkergroene lakken gemaakt, die in de katoenweverijen veel gebruikt worden.

Gallen noemt men een soort gezwellen, die aan de ledematen, vooral de pooten, var. huisdieren, in het bijzonder bij paarden, optreden. Het zijn weeke, bultige, meestal pijnlooze aanzwellingen, die bij druk zijwaarts uitwijken en in een toestand van rust dikwijls kleiner worden. Meestal belemmeren zij de dieren niet bij het doen hunner gewone werkzaamheden, somtijds echter kunnen zij verlamming teweegbrengen en steeds zijn zij een bewijs, dat van gewrichten of spieren te veel arbeid geëischt is geworden. Door een verband kan men ze wel eens doen verdwijnen, doorgaans echter wordt daartoe een operatie vereischt.

Gallenga, *Antonio*, een Italiaansch schrijver, die zich veelal van de Engelsche taal bediende, werd geboren te Parma den 4den November 1810, studeerde aldaar in de geneeskunde, nam deel aan staatkundige bewegingen en moest zich in 1831 in ballingschap begeven. Hij was lid van het verbond der Giovine Italia en aanvaardde in dweepzieke opgewondenheid de door de Mazzinisten hem opgedragen taak koning *Alberto* van Sardinië te dooden. In het beslissend oogenblik echter ontzonk hem de moed en nu moest hij de wijk nemen voor de wraak zijner lastgevers. Hij reisde in het zuiden van Italië, op Malta, in Amerika en in Engeland. Onder den naam van *Luigi Marriotti* schreef hij: „Oltremonte ed Oltremare, canti di un pellegrino" (1844), „The Black gown papers" (2 dln. 1846,) en „Italy past and present" (1846). In 1848 keerde hij naar Italië terug en voegde zich bij de partij der gematigde liberalen in Piemont. Hij gaf getuigenis van zijn gevoelens in „A che ne siamo? Pensieri di un Italiano d'Oltremonte" (1849). Na den ongelukkigen afloop der revolutie vestigde hij zich weder te Londen en schreef er onder bovengemeld pseudoniem: „Scenes from Italian life" (1850) en „Italy in 1848" (1850). Daarenboven leverde hij opstellen in dagbladen en gaf taalonderwijs. Zijn Italiaansche spraakkunst (1851) beleefde 10 uitgaven. In 1853 gaf hij „A historical memoir of Fra Dolcino and his times" in het licht. Op uitnoodiging van *Cavour* keerde hij in 1854 naar zijn vaderland terug, werd lid van het Parlement, maar moest zijn mandaat nederleggen wegens de moeilijkheden, die hem berokkend werden door de Mazzinisten na de uitgave van zijn: „History of Piedmont" (3 dln. 1854—1855). Hij begaf zich naar Castellamonte in Piemont en deed er een huis bouwen in Middeleeuwschen stijl. Weldra echter vertrok hij weder naar Engeland en schreef

er: „Castellamonte, an autobiographical sketch" (1856) en „Countrylife in Piedmont" (1858). In 1858 kwam hij te Rome en werd er weder tot lid van het Parlement gekozen, maar moest ook ditmaal zijn mandaat laten varen. Daarna vertoefde hij als correspondent van de „Times" in Amerika, Denemarken, Duitschland en Spanje, maar verloor tevens de belangen van Italië geenszins uit het oog. Hij schreef: „Manuale dell' ellettore. Ricordi per le prossime elezioni" (1861) en gaf onder zijn eigen naam de volgende werken in het licht: „The invasion of Denmark" (2 dln., 1864), „Italy revisited" (2 dln., 1875), „Two years of the eastern question" (2 dln., 1877), „The pope and the king, the war between church and state in Italy" (2 dln. 1878) en „Episodes of my second life" (2 dln., 1884). Hij overleed den 28sten December 1895 te Monmouthshire.

Gallen St. Zie *Sanct Gallen.*

Galleria of *Wasmot* is een mottengeslacht uit de familie der *Tineïda*, behoorende tot de orde der schubvleugeligen. De sprieten zijn korter dan het lichaam, de kaaktasters ook kort, de bijoogen ontbreken. De rupsen leven van was in bijen- en hommelnesten.

Gallet, *Louis*, een Fransch schrijver en dramaticus, werd in 1835 te Valence (Drôme) geboren, begaf zich in 1858 naar Parijs, waar hij zich aan de letteren wijdde en inspecteur-generaal der hospitalen werd. Hij overleed in 1898. Als een handig en vruchtbaar libretto-schrijver, heeft hij een groot aantal operateksten geschreven als „La princesse jaune" (1872), La coupe du roi de Thule" (1873), „Le roi de Lahore" (1877), „Cinq-Mars" (1877), „Etienne Marcel" (1879), „Le Vénétien" (1880), „Le Ciel" (1885), „Fulvie" (1889), Ascanio" (1890), „Stratonice" (1892), „Le Rêve" (1892), „Tamara" (1892), „Thaïs" (1894), „L'attaque du moulin" (1894), „Frédégonde" (1895), „Xavière" (1895), „Le Spahi" (1897) en „Déjanire" (1898). Ook schreef hij romans, als „Les confidences d'un baiser", „Le capitaine Satan", „Saltimbanques" en „Le petit docteur", reisbeschrijvingen „Au pays des Cigaliers" (1888) en „Fêtes cigalières et félibréennes" (1891) en brochures „Notes d'un librettiste" (1891) en „Guerre et Commune" (1888).

Galletti, *Johann Georg August*, een Duitsch geschiedschrijver, werd geboren te Altenburg den 19den Augustus 1750, studeerde te Göttingen in de rechten en in de geschiedenis, werd vervolgens onderwijzer bij den geheimraad *Schlotheim* en schreef er voor zijn kweekeling eenige kleine leerboeken, die hij door middel van een handpers drukte. In 1772 werd hij collaborator, in 1783 professor aan het gymnasium te Gotha, en in 1816 benoemde de hertog van Gotha hem tot Hofraad, historiograaf en geograaf. In 1819 legde hij zijn hoogleeraarsambt neder en overleed den 16den Maart 1828. *Galletti* was een ijverig verzamelaar en heeft een groot aantal geschriften nagelaten, van welke wij vermelden: „Geschichte und Beschreibung des Herzogtums Gotha" (4 dln., 1779—1781), „Geschichte Thüringens" (6 dln. 1782—1785), „Kleine Weltgeschichte" (27 dln., 1787—1819), „Geschichte von Griechenland" (2 dln., 1826) en „Geschichte des Osmanischen Staats" (1826). *Galletti* leed aan een buitengewone verstrooidheid, waardoor hij de zeldzaamste vergissingen in gedachten en woorden maakte. Een deel dier vergissingen is als „Gallettania" (1807) uitgegeven.

Gallicaansche Kerk is de naam der R. Katholieke Kerk in Frankrijk. Het verschil tusschen deze en de R. Katholieke Kerk in het algemeen is volstrekt niet gelegen in de leer of in de kerkelijke gebruiken, maar alleen in een zekere nationale zelfstandigheid der Kerk in Frankrijk tegenover den paus. Het is niet gemakkelijk de rechten en vrijheden der Gallicaansche Kerk met juistheid te omschrijven; men kan er in het algemeen van zeggen, dat zij een beperking der pauselijke monarchie ten gunste van de bisschoppelijke aristocratie beoogt. De Gallicaansche Kerk beschouwt haar bisschoppen niet als gevolmachtigden van den paus, maar als opvolgers der Apostelen, zoodat zij aan laatstgenoemden hun gezag ontleenen. Eveneens beweert zij, dat de macht van den paus over de Kerk geenszins onbeperkt, maar door de in Frankrijk genomen conciliebesluiten gebonden is, vooral door die der Kerkvergadering te Konstanz, volgens welke de algemeene Kerk hooger staat dan de paus. Eindelijk verwierpen de aanhangers der Gallicaansche Kerk allen invloed van den paus in wereldlijke aangelegenheden. Intusschen zijn deze beginselen nooit door Rome erkend en ook in Frankrijk niet algemeen aangenomen, hoewel zij ten deele door de wetten van den Staat werden bekrachtigd, bijv. door de Pragmatieke Sanctie in 1438 gesloten tusschen paus *Eugenius IV* en *Karel VII*, alsmede in 1682 door de „Quatuor propositiones cleri Gallicani". Er ontstond namelijk tusschen *Lodewijk XIV* en paus *Innocentius XI* een strijd over het vroeger aan Frankrijks koningen toegekende recht, „la règale" genaamd, om bij bisschoppelijke vacatures de hieronder ressorteerende lagere geestelijken te benoemen. Dientengevolge deed de koning in 1680 de Fransche geestelijkheid te Parijs bijeenkomen, en deze nam de volgende door *Bossuet* opgestelde vier besluiten:

1. De paus heeft in wereldlijke zaken geen macht over vorsten en koningen; hij mag ook hun onderdanen niet ontslaan van de gehoorzaamheid jegens hen.
2. De paus is onderworpen aan de besluiten van een algemeen concilie.
3. De macht van den paus is beperkt door de in Frankrijk aangenomen canones en door de erkende bepalingen omtrent het rijk en de Kerk.
4. Ook in zaken des geloofs is 's pausen gevoelen zonder toestemming eener algemeene kerkvergadering niet onveranderlijk (irreformabile).

Ofschoon deze artikelen niet altijd tot richtsnoer dienden (in 1693 werden zij wederom teruggenomen), waren zij in de handen der Fransche koningen een belangrijk wapen tegen de aanmatigingen van den Heiligen Stoel. Intusschen bracht de revolutie in het laatst der 18de eeuw belangrijke veranderingen teweeg. De goederen en inkomsten der geestelijken werden verbeurd verklaard, de scholen en seminaria tot opleiding van priesters verdwenen, ja, de Kerk werd zelfs opgeheven. *Bonaparte* echter herstelde als consul in 1801 door een concordaat, met paus *Pius VII* gesloten, den voormaligen toestand der Kerk. Ook

werden er weder opleidingsgestichten geopend, doch als keizer kwam hij weldra, wegens de nieuwe organisatie der Kerk, met den paus in twist, nam hem in hechtenis en trachtte door geweld te verkrijgen, wat hij te vergeefs verzocht had. *Pius VII* volhardde echter in zijn weigering, om de bisschoppen, welke door den keizer waren benoemd, kerkelijk te erkennen, zoodat *Napoleon* de Fransche geestelijkheid tot een samenkomst opriep, om over die omstandigheden te beraadslagen. Een keizerlijk decreet van den 25sten Februari 1810 verhief de vier bovengenoemde artikels der Gallicaansche Kerk tot rijkswetten, en zij zijn zulks, hoe ook op den achtergrond geschoven, tot nu gebleven. Daar intusschen de Fransche bisschoppen de pauselijke bevestiging der keizerlijke benoemingen volstrekt noodig rekenden, werden nieuwe onderhandelingen met den paus aangeknoopt, die, door de omstandigheden gedwongen, de door den keizer benoemde bisschoppen in hun ambt bevestigde en in 1813 te Fontainebleau een concordaat met *Napoleon* sloot, dat hij echter in 1814, bij zijn terugkeer te Rome, nietig verklaarde, omdat hij voor dwang had moeten wijken. Toen de *Bourbons* terugkeerden, kwamen ook de verdreven bisschoppen terug, waarna *Lodewijk XVIII* in 1817 met paus *Pius VII* een nieuw concordaat tot stand bracht, dat in onderscheiden opzichten de vrijheden der Gallicaansche Kerk beperkte. In 1824 deed de regeering alle bestuurders en leeraren der bisschoppelijke seminaria plechtig verklaren, dat zij vasthielden aan de beginselen van 1682. Onder *Lodewijk Philips* bleef de strijd tusschen de Gallicanen en Ultramontanen nagenoeg rusten, daar de onderlinge betrekking van den paus en de regeering bij de wet geregeld was. Ook de Februari-omwenteling van 1848 bracht geen verandering in den bestaanden toestand. Op het Vaticaansch concilie van 1870 kwam een groot deel der Fransche bisschoppen, onder leiding van aartsbisschop *Darboy* van Parijs en van bisschop *Dupanloup* van Orleans op tegen de pauselijke onfeilbaarheid. Maar na het afkondigen der Vaticaansche decreten onderwierpen zij zich allen zonder uitzondering. Daarmede is de volkomen afstand van het Fransche episcopaat van de vrijheden der Gallicaansche kerk een feit geworden.

Gallicisme noemt men het overnemen en gebruiken van speciaal Fransche uitdrukkingen en woordvoegingen in een andere taal.

Gallicola. Zie *Galwespen*.

Gallië (*Gallia*) noemden de Romeinen zoowel het land tusschen de Pyreneeën, den Atlantischen Oceaan en den Rijn, het vaderland der Galliërs (*Galli*), voor hen aan de overzijde der Alpen gelegen (*Gallia Transalpina*, *Gallia Ulterior*), als het noordelijk gedeelte van Italië, ten zuiden van de Alpen (*Gallia Cisalpina*, *Gallia Citerior*).

Gallia Cisalpina was de naam van het gewest, waar Gallische landverhuizers zich gevestigd hadden tusschen de Cottische en Grajische Alpen ten westen en de Etsch (Athesis) ten oosten, die het scheidde van het grondgebied der Illyrische stammen en Veneten. Ten noorden grensde het aan de Penninische en Rhaetische Alpen en ten zuiden was de Po (*Padus*) grensrivier tot aan de plaats, waar zij de Trebia opneemt, terwijl het verder zuidwaarts den Po overschreed tot aan Etrurië en langs de Adriatische Zee tot aan Umbrië, eerst tot aan de rivier Aesis bij Ancona en later niet verder dan tot aan den Rubicon, tusschen Ravenna en Ariminum (Rimini). Toen echter Ligurië, Venetië en Illyrië met Cisalpijnsch Gallië een enkele Romeinsche provincie vormden, ontving zij den naam van het laatstgemelde, zoodat het geheel Opper-Italië omvatte. Tusschen genoemde grenzen van het eigenlijke Cisalpijnsche Gallië woonden aan de overzijde van den Po, in *Gallia Transpadana*, van de rivier Sessites (Sesia) tot aan den Addua (Adda), de Insubriërs, die Mediolanum (Milaan) gesticht hadden, en ten zuiden van den Lacus Benacus (Gardameer) de Cenomanen in de steden Verona en Mantua. Naast deze Gallische stammen bevonden zich aan den bovenloop van den Po nog Ligurische, zooals de Taurini, in de omstreken van het hedendaagsche Turijn (Augusta Taurinorum), en de Sallasiërs in het dal der Dora Baltea. Aan den voet der noordelijke Alpen woonden verder Ligurische en Rhaetische stammen, zooals de Lepontiërs ten noordwesten van den Lacus Verbanus (Lago Maggiore), de Camuni ten noordoosten van den Lacus Sebiannus (Lago di Iseo) en de Euganen bij den Lacus Benacus. Aan deze zijde van den Po of in *Gallia Cispadana* hadden de Boji hun woonplaatsen, alsmede aan den benedenloop der Addua (Adda), in het hedendaagsche Parma en Modena tot aan de andere zijde van Bologna (Bononia), ten noordoosten van deze, aan den mond van den Po, de Lingonen en ten zuidoosten de Senonen.

Het vooruitschuiven van deze stammen, waardoor in het westen de Liguriërs verdrongen werden en in het oosten en zuid-oosten de Etrusken en de Umbriërs, heeft volgens *Livius* reeds ten tijde van *Tarquinius Priscus* (600 v. Chr.) een aanvang genomen. Naar deze meldt, trok *Bellovesus*, de neef van den koning der Biturigers, aan het hoofd van een gemengde schaar landverhuizers daarheen, overwon op verzoek der Massiliërs de vijandelijke Liguriërs, door wie zij bedreigd werden, en rukte door de Taurinische Alpenpassen in Italië. Intusschen schijnt deze tijdrekening, aan de stichting van Massilia in de dagen van *Tarquinius Priscus* ontleend, niet juist te zijn. Veel waarschijnlijker is het, dat die landverhuizingen en strooptochten, welke zich gedurende een halve eeuw over Etrurië en Latium tot in Beneden-Italië uitstrekten, niet lang vóór 396 v. Chr. hebben plaats gehad, waarbij de Senonen onder *Brennus* de Etruskische stad Melpum verwoestten en den vermaarden tocht volbrachten, die hen in 391 het beleg deed slaan voor Clusium, vanwaar zij in 390 (juister 387) naar Rome oprukten. Aan de Allia vernietigden zij het Romeinsche leger en namen 2 dagen later Rome in bezit, met uitzondering van het capitool. Zeven maanden toefden zij op de puinhoopen der verbrande stad zonder laatstgenoemde sterkte te kunnen veroveren, welke door *Marcus Manlius* verdedigd werd, terwijl besmettelijke ziekten hun leger teisterden. Daarom lieten zij zich overhalen tegen betaling van een aanzienlijk losgeld naar hun vaderland terug te keeren, dat door de Veneten werd aangevallen. Het verhaal, dat *Furius Camillus* de Galliërs verjaagd en het reeds

betaalde losgeld heroverd heeft, is een Romeinsch sprookje. Eerst 23 jaren later hernieuwden de Galliërs hun aanvallen, die 20 jaar duurden. Men vermeldt, dat zij op den eersten tocht (367) tot aan den Anio voortgerukt zijn, maar door den hoogbejaarden *Camillus* verslagen werden, dat de tweede oorlog (361) door het gevecht van *Titus Manlius* met een reusachtigen Galliër ten voordeele van Rome werd beslist, en dat een jaar later een onderneming tegen Rome na een moorddadig gevecht bij een der poorten mislukte. Niettemin drongen de Galliërs verder door in het zuiden van Italië en waagden bij hun terugkeer een aanval op Pedum, waar de dictator *Gajus Sulpicius Paticus* hun een nederlaag toebracht. Ook in de volgende jaren schijnen zij in het zuiden van Italië te hebben geplunderd, totdat zij in 350 weder noordwaarts trokken en in weerwil van een overwinning, door den consul *Marcus Popilius Laenas* op hen behaald, den aanval hernieuwden. Toen werd *Lucius Furius Camillus* tot dictator gekozen en maakte door zijn beslissende overwinning (348) voor goed een einde aan hun ondernemingen, waarna in 336 de vrede tusschen hen en de Romeinen gesloten werd.

Het was een geluk voor Rome, dat de Galliërs werkeloos bleven gedurende den oorlog tegen de Samnieten. Zelfs toen in 299 met hen verwante stammen over de Alpen trokken, namen zij wel deel aan dezen rooftocht, welke tot op het Romeinsche grondgebied werd voortgezet, maar keerden toen naar hun vaderland terug, waar verschil over de verdeeling van den buit bloedige burgeroorlogen deed ontstaan. Eerst toen in 295 de Samnieten en Etruskers zich tot een wanhopigen strijd vereenigden, trokken de Galliërs met hen mede, doch de bloedige nederlaag bij Sentinum, waar zij met hun ruiters en legerwagens den rechtervleugel vormden, veroorzaakte hun ondergang. Niettemin onthielden zich de zegepralende Romeinen aanvankelijk van een aanvallenden oorlog, en eerst 10 jaar later, toen de Senonen, door de Etruskers te hulp geroepen, het met Rome verbonden Arretium bedreigend, het leger van den praetor *Lucius Caecilius Metellus* verslagen en de ter uitwisseling der gevangenen afgevaardigde gezanten vermoord hadden, gingen de Romeinen over tot doortastende maatregelen. De consul *Publius Cornelius Dolabella* viel in 284 in het land der Senonen, verwoestte alles te vuur en te zwaard en vernietigde hun leger. Men stichtte er de kolonie Sena (Sinigaglia), om het geheele gewest in bedwang te houden. Nu grepen de Boji naar de wapens en vereenigden zich met de Etruskers tegen de Romeinen, maar werden bij herhaling verslagen, zoodat zij om vrede smeekten en dezen gedurende 45 jaar handhaafden. Eerst in 238 verbonden zij zich met de Liguriërs en met hun Transalpijnsche stamgenooten, om den strijd te hernieuwen, doch een bloedige tweespalt der bondgenooten maakte daaraan reeds het volgende jaar voor de muren van Arimium een einde. Ten laatste echter deed de wet van den tribuun *Gajus Flaminius* (232) over de verdeeling van het land der Senonen (*Ager Picenus*) onder Romeinsche kolonisten een uitgebreide samenzwering der Cisalpijnsche Galliërs ontstaan. Zij gevoelden voor de eerste maal, dat Rome hen wilde vernietigen. De Boji en Insubriërs vereenigden zich niet alleen met kleinere stammen, met uitzondering van de Cenomanen, maar riepen ook de Transalpijnsche Gaesaten te hulp en verschenen in 225 met een machtig leger in Etrurië, dat echter bij Telamon een geweldige nederlaag leed: 40000 Galliërs sneuvelden, 10000 werden gevangen genomen. Daarop volgde in 224 de onderwerping der Boji, terwijl de Insubriërs met afwisselenden voorspoed tot in 222 oorlog bleven voeren, totdat de beslissende overwinning van den consul *Marcus Claudius Marcellus* bij Clastidium ook hen noodzaakte, de heerschappij van Rome te erkennen. Nauwelijks waren tot handhaving van het gezag de koloniën Cremona en Placentia (Piacenza) gesticht, toen *Hannibal* naderde (218). Dadelijk zonden de Boji gezanten naar dien veldheer, verjoegen de Romeinsche kolonisten uit Placentia, belegerden Mutina en versloegen het Romeinsche leger, dat onder den praetor *Titus Manlius* aanrukte tot ontzet.

De komst van *Hannibal* in Italië en zijn overwinningen aan den Ticinus en aan de Trebia brachten ook de Insubriërs en de overige (uitgezonderd de Cenomanen) Galliërs tot afvalligheid van Rome. Hun hulptroepen vergezelden de benden van den Carthaagschen krijgsoverste en namen deel aan de veldslagen aan het Trasimeensche Meer (217) en bij Cannae (216), alsmede bij de verovering van Tarente (212). De Boji vernietigden in 216 een leger van 25000 man, dat onder den praetor *Lucius Postumius* tegen hen was uitgezonden. Doch naarmate het geluk *Hannibal* den rug toekeerde, verminderde ook bij de Galliërs de ijver deel te nemen aan den oorlog, van wiens uitslag hun volksbestaan afhankelijk was. Dat *Hannibal* in 207 den slag bij den Metaurus verloor, was vooral de schuld van zijn Gallische bondgenooten. Niettemin volgden Gallische benden *Hannibal* naar Afrika en namen deel aan zijn laatsten ongelukkigen veldslag bij Zama. Toen hadden de Galliërs geen kans meer hun onafhankelijkheid te handhaven en hun wanhopige strijd was te vergeefs. Een Carthaagsch bevelhebber, *Hamilcar* genaamd, haalde in 201 de Boji over zich nogmaals tegen de Romeinen te verzetten; het gelukte hun een Romeinsch leger te vernielen en Placentia stormenderhand in te nemen, doch reeds in 200 bracht de praetor *Lucius Furius Purpereo* hun de nederlaag toe. In de volgende jaren, terwijl de Romeinen hun krachten noodzakelijk moesten wijden aan den Macedonischen Oorlog, bleven de zaken onbeslist; ja, somtijds moesten de Romeinen het onderspit delven, zooals in 199 de praetor *Baebius Pamphilus* tegenover de Insubriërs. Toen *Philippus van Macedonië* overwonnen was, trokken de Romeinen met nieuwen moed tegen de Galliërs te velde en na 197 behaalden zij de eene overwinning na de andere op de Boji, Insubriërs, Cenomanen enz. totdat ten laatste in 191 de consul *Scipio Nasica* de Boji in een moorddadigen veldslag zulk een nederlaag toebracht, dat zij geen andere keuze hadden dan onderwerping of verhuizing. Zij kozen deze laatste en vestigden zich aan de oevers van het Plattenmeer, terwijl de overige stammen, zooals de Insubriërs, Cenomanen en Veneten, zich aan Rome onderwierpen. Bo-

nonia, de hoofdstad der Boji, werd een Romeinsche kolonie, zoo ook Parma en Mutina (183), terwijl Placentia en Cremona opnieuw werden versterkt. Zoo werd het Cispadaansche gedeelte van Gallië geheel en al opgenomen in het Romeinsche Rijk, taal, kleederdracht en zeden werden die van het Romeinsche volk, zoodat het met recht Gallia Togata genoemd werd, een naam, die later ook op het Transpadaansche gedeelte overging. Hier werden het laatst de Salassers in 143, althans schijnbaar, onderworpen. Hun roofzucht maakte echter den weg onveilig, die over den Kleinen St. Bernard naar Transalpijnsch Gallië voerde. Om die reden deed *Augustus* in 25 hen nagenoeg uitroeien en stichtte op hun gebied de militaire kolonie Angustus Praetoria (Aosta). Ook de volkeren der noordelijke Alpengrenzen, gevestigd aan den weg die van Comum over de Rhaetische Alpen leidden, werden in 15 door *Augustus* tot onderwerping gebracht. De bewoners van Cispadaansch Gallië hadden in 89 het Romeinsch burgerrecht, die van Tranpadaansch Gallië het Latijnsch verkregen, en dit laatste was in 49 door *Julius Caesar* eveneens in het Romeinsch burgerrecht veranderd. Niettemin bleef Cisalpijnsch Gallië met Ligurië en Venetië een Romeinsche provincie en werd als zoodanig door een proconsul bestuurd. Eerst onder het Driemanschap (43) werd het in Italië ingelijfd, waarna men er de rechtspleging regelde door de „Lex Rubria de Gallia Cisalpina." Toen *Augustus* Italië in 11 gewesten verdeelde, werd het gebied der Cenomannen bij het tiende (Venetia) gevoegd. Het overig Transpadaansch Gallië vormde het elfde, Cispadaansch Gallië het achtste en Ligurië het negende gewest. Daar bloeiden onder een dichte bevolking landbouw, nijverheid en handel.

Gallia Transalpina werd naar de zijde van Italië door de Alpen begrensd en was in de eerste plaats van Ligurië gescheiden door de kleine rivier den Varus (Var), die van de Zeealpen afdaalt en niet ver van Nicaea (Nizza) zich uitstort in de Middellandsche Zee. Aan de kust van deze stichtten omstreeks het jaar 600 v. Chr. Grieken uit Phocaea, die voor *Croesus* de wijk namen uit Klein-Azië, de stad Massilia (Marseille), die door handel bloeide en de zetel was der Grieksche beschaving. Reeds vroeg was zij met de Romeinen verbonden en deze ondersteunden haar in 154 tegen de Liguriërs, die een aanval deden op haar koloniesteden Antipolis en Nicaea. Doch de eigenlijke veroveringen der Romeinen in Transalpijnsch Gallië namen eerst een aanvang met het overweldigen der Keltisch-Lignrische Salyers of Salluviërs, tegen welken *Marcus Fulvius* in 125 als bondgenoot der Massiliërs oorlog voerde, waarna *Cajus Sextius* in 122 in hun land de eerste Romeinsche kolonie stichtte, namelijk Aquae Sextiae (Aix). Daarna onderwierpen *Gnaeus Domitius Ahenobarbus* en *Quintus Fabius Maximus* in 122 en 121 de Allobrogen. Het land werd in een wingewest herschapen en droeg bij voorkeur den naam van *Provincia Romana* (Provence), het werd in tegenstelling van Gallia Togata en wegens de lange, wijde broeken (braccae) zijner inwoners ook wel *Gallia Braccata* geheeten, terwijl men het overig gedeelte van Transalpijnsch Gallië wegens de gewoonte der ingezetenen, om hnn lang hoofdhaar (*coma*) op de kruin vast te binden, *Gallia Comata* noemde. De grenzen van het wingewest strekten zich noordwaarts uit over de Durance (Druentia), door wier dal een weg over den Mont-Genèvre liep, en de Isère (Isara) tot aan de Rhône (Rhodanus) en het meer van Genève (Lacus Lemanus). In het Westen werden die grenzen weldra uitgebreid over de Rhône, op wier oostelijken oever de Cavaren in de omstreken van Cavaillon (Cabellio) en Avignon (Avenio) gevestigd waren, en verder noordwaarts de Vocontiërs, tot aan de Cevennen (Cebenna), wier helling bewoond werd door de Helvetiërs, en verder zuidwaarts, alwaar de Iberiërs reeds lang door andere stammen verdrongen waren tot aan de Pyreneeën en de Garonne (Garumna). Hier stichtte *Lucius Lucinius Crassus* in 118 de Romeinsche kolonie Narbo Martius (Narbonne). Nadat *Marius* er den storm der Cimbren en Teutonen had verduurd, bleven de Romeinen in het rustig bezit dier landen. In den loop van 8 jaar (58—51) onderwierp *Caesar* het overig gedeelte van Transalpijnsch Gallië, namelijk het land, dat ten zuiden van de Penninische Alpen, van Provence en van de Pyreneeën, westwaarts zich uitstrekkende tot den Atlantischen Oceaan, en ten Oosten door de breede Alpenketen van Rhaetië, door den Rijn en het Bodenmeer (Lacus Brigatinus) van Vindelicië en verder Noordwaarts door den Rijn tot aan zijn mond van de Germanen gescheiden was. In dat land woonden in het zniden, tnsschen de Pyreneeën en de Garonne, de Iberiërs, verder noordwaarts de Kelten, waartoe de eigenlijke Galliërs behoorden, en nog verder noordwaarts de Belgen. Beide laatstgenoemde volkeren telden een aantal verschillende staten; zij waren krachtig van lichaamsbouw, blank van huid en blond van haar, en onderscheidden zich door hnn dapperheid. Het voetvolk der Galliërs en hun ruiterij, welke laatste uitmuntend was, vermengden zich vaak onderling in het gevecht; ook maakten zij gebruik van strijdwagens (*essedae*). Zij waren levendig van geest en dientengevolge wispelturig. Het priesterambt werd bij beide stammen waargenomen door de Druïden, die grooten invloed hadden, terwijl verder bij de Galliërs de adellijken met het oppergezag waren belast. Het geringere volk was onderworpen aan een drukkende heerschappij, terwijl bij de Belgen een meer democratische regeeringsvorm gevonden werd. Ook bleven de Belgische stammen beter met elkander verbonden, terwijl verdeeldheid onde Gallische de overwinning der Romeinen bevorderde.

Keltisch Gallië (*Gallia Celtica*) strekte zich uit van de Garonne over de Loire (Liger) tot aan de Seine (Sequana) en Marne (Matrona). Van de merkwaardigste volkeren aldaar met de meerendeels eerst later gestichte steden noemen wij: tnsschen de Seine en de Loire, aan zee, het Verbond der Armorici in het westelijk gedeelte van het hedendaagsch Bretagne en Normandië, ten oosten van deze de Aulerci Cenomani (Le Mans) en Aulerci-Eburovices (Evreux) met de stad Mediolannm, de Namnetes met den Portus Namnetum (Nantes), de Andes (Anjou) met Jnliomagus (Angers), de Carnntes met Cenabum, later Civitas Aurelianorum (Orléans) en Autricum (Chartres), de Parisii met Lutetia (Parijs), de Seno-

nes bij Agedincum (Sens) en Mecletum (Melnn); verder tusschen de Loire en de Garonne de Pictones (Poitou), de Santones (Saintonge), de Turones (Touraine), de Biturigi (Berry) met Avaricnm (Bourges), de Lemovices (Limousin), de Petrocorii aan de Duranius (Dordogne) met Vesunna (Périgueux), de Bituriges-Vibisci, de Garonne reeds overschrijdend, met Burdigala (Bordeaux), de Cadnrci met Divona (Cahors), de Averni (Anvergne) met Gergovia (Clermont), de Ruteni met Segodunum (Rodez); eindelijk in het Oosten: de Ambarri aan den bovenloop der Loire met Lugdunum (Lyon), de Aedui tusschen de Saône (Arar of Sauconna) en de Loire met Bibracte (Mont Beuvray), Augustodunum (Autun) en Noviodunum (Nevers), de Mandubii met Alesia (Alise St. Reine), de Lingones met Andematunum (Langres), de Sequani tusschen de Saône en het Juragebergte tot aan de Vogezen met Visontio (Besançon) aan den Dubis (Doubs), de Helvetii, over 4 gewesten verdeeld, met Aventicum (Avenches), Eburodunum (IJverdun) en Vindonissa (Windisch), en aan het buigpunt van den Rijn de Rauraci met Augnsta Rauracorum (Augst).

Belgisch Gallië (Gallia Belgica) strekte zich uit van de Seine en de Marne tot aan den Rijn, terwijl aan de andere zijde van de monden dezer rivier de Bataven gevestigd waren. Met den naam *Belgium* bestempelt *Caesar*, aan wiens geschriften de bijzonderheden omtrent deze volkeren ontleend zijn, slechts het zuid-westelijk gedeelte des lands, waar de Bellovaci bij Beauvais (Caesaromagus) tnsschen de Seine en de Somme (Samara), de Ambiani bij Samarobriva (Amiens) in Picardië, de Atrebates in Artois, de Velocassii bij Rotomagus (Rouaan) gevestigd waren. Aan de kust ten noorden van de Seine bevonden zich de Caletes en de Morini met den Itius Portus (Bonlogne), tusschen Sabris (Sambre), Scaldis (Schelde) en Lego (Lijs) en de zee de Nervii, ten zuiden van dezen bij St. Quentin de Viromandui, verder op de Suessiones bij Noviodunum, later Augusta Suessionum (Soissons), de Remii met Dnrocorturum (Rheims), de Leuci met Tullnm (Toul), en de Mediomatrici met Divodnrum, later Mettis (Metz), in Lotharingen aan den bovenloop van de Maas en aan de Moezel, terwijl verder aan de oevers van deze de Treviri woonden. Ten noorden van het Ardenner Woud, waarmede men tevens den Hoogen Veen en den Eifel bedoelde, had men de Eburones tusschen den Rijn en de Maas, waar zij door *Caesar* werden uitgeroeid, waarna hun plaats werd ingenomen door de Tungri (Tongeren), de Aduatici ten westen van de Maas en de Menapii tusschen den benedenloop van de Maas, Schelde en Rijn. Tot den Germaanschen stam behooren er de Triboci, de Nemetes en de Vangiones met Borbetomagus (Worms), die zich aan den Rijn, in den Beneden-Elzas en ten Noorden tot aan Bingen gevestigd hadden, de Ubii en de Sicambres.

Caesar had de overwonnen Galliërs schatplichtig gemaakt en een bezetting achtergelaten, doch *Augustus* verdeelde het land in 27 v. Chr. in 3 provinciën, namelijk *Aquitania* tusschen de Pyreneeën, de Loire en de Cevennen, *Gallia Lugdunensis* tusschen de Loire, Seine, Marne en Saône tot aan Lugdunum, en *Gallia Belgica* in het Noorden. Het oude *Provincia*, toen *Gallia Narbonensis* genaamd, kwam onder het bestuur van den Senaat, terwijl in de andere drie gewesten keizerlijke stadhonders het gezag in handen hadden. Aan den Rijn werd de door Germanen bewoonde streek sedert den tijd van *Augustus* als Cisrhenaansch Germanië in twee deelen gescheiden (*Germania Prima* of *Superior* en *Germania Secunda* of *Inferior*), door de Vinatbeek gesplitst, als een afzonderlijk land beschouwd, ofschoon dit geen zelfstandige provincie uitmaakte. Om de Germanen in bedwang te houden, lagen hier 8 legioenen in vestingen of versterkte legerplaatsen, die allengs in steden veranderden, zooals Argentoratum (Straatsburg), Mogontiacum (Mainz), Conflnentes (Koblenz), Bonna (Bonn), Colonia Agrippina (Keulen) en in het land der Ubii Castra Vetera (Xanten). In de 3de eeuw onzer jaartelling werden de drie Gallische provinciën zoodanig gesplitst, dat er tegen het einde van de 4de eeuw 17 bestonden. In *Gallia Narbonensis* had men: Narbonensis I met de hoofdstad Narbo, later Septimania met Tolosa, Narbonensis II met Aqnae Sextiae, Alpes Maritimae met Ebrodunum (Embrun), Provincia Viennensis met Vienna (Vienne) en Alpes Grajae en Penninae. In *Aquitania* bevonden zich: Novempopulana tnsschen de Pyreneeën en de Garonne met Clusa (Cintat près d'Eause), Aquitania I met Civitas Biturigum (Bourges) ten oosten, en Aquitania II met Burdigala (Bordeaux) ten westen tusschen Garonne en de Loire. *Gallia Lugdunensis* werd verdeeld in Lugdunensis I met Lugdunum, Lugdunensis II met Rotomagus, Lugdunensis III met Civitas Turonum (Tours) en Lugdunensis IV of Senonia met Civitas Senonum (Sens). *Gallia Belgica* telde 5 deelen, n.l.: Belgica I met Civitas Trevirorum (Trier), Belgica II met Civitas Remorum (Reims), Germania II met Colonia Agrippina, Germania I met Mogontiacum en Maxima Sequanorum met Vesontio (Besançon). Onder *Constantijn* vormt Gallië een deel der Praefectura Galliorum, die ook Spanje en Brittannië omvatte.

Volksbewegingen, in het jaar 13 v. Chr., tengevolge van het door *Augustus* verordend belastingstelsel in Gallië ontstaan, werden door *Drusus* weldra gedempt. De opstand van den Trevier *Julius Florus* en van den Aeduër *Sacrovir* onder *Tiberius* (21 na Chr.) bleef zonder gevolg en die van den Aquitaniër *Vindex* ten tijde van *Nero* evenzeer. Toen in 69 gedurende den strijd tusschen *Vitellius* en *Vespasianus* de Bataafsche veldheer *Claudius Civilis* met zijn dapperen aan den Beneden-Rijn de overwinning behaalde op de Romeinen, voegden zich alleen de Treviri onder *Classicus* en *Julius Tutor* en de Lingones onder *Julius Sabinus* aan zijn zijde. Beide stammen moesten zich weldra onderwerpen, en ook *Civilis* moest in 70 het onderspit delven voor den Romein *Petilius Cerealis*. Van dien tijd af werd Gallië met spoed opgenomen in het Romeinsche Rijk, daar keizer *Claudius* er aan de aanzienlijken, doch *Galba* en *Otho* aan allen het Romeinsche burgerrecht toekenden. De eeredienst der Druïden werd door *Claudius* opgeheven en de Romeinsche beschaving verspreidde zich algemeen, vooral in het zuiden des lands, bepaaldelijk in Massilia Nemausus, Arelate, Vienna Lugdunum, Augustodunum,

Burdigala enz., waar zich tevens de handel ontwikkelde en allengs beroemde scholen ontstonden. Het Latijn werd er tot een landstaal vervormd (*lingua romana rustica*) hoewel het Keltisch in de 3de tot de 5de eeuw nog niet verdwenen was. Gallische rhetoren trachtten de zuiverheid te bewaren van den Ciceroniaanschen stijl. Het Christendom verspreidde er zich eerst in het midden der 2de eeuw; in het begin der 4de waren er bisschoppen te Rouaan, Bordeaux, Rheims en Keulen. Bij een ongestoorden vrede werden de rijke hulpbronnen des lands meer en meer geopend en het volk verhief zich tot een hoogen trap van welvaart. De tijd van verval nam echter een aanvang bij den strijd van *Septimius Severus* tegen *Clodius Albinus*, een strijd, die in Gallië uitgevochten werd. Dat verval nam in de 3de eeuw onzer tijdrekening aanmerkelijk toe. De invallen der Alemannen en Franken, alsmede de rooftochten der Saksen langs de kust teisterden de grenzen des lands, en ofschoon men hen nog geruimen tijd daarbuiten hield, klom daarbinnen de ellende door de talrijke burgeroorlogen ten tijde der Dertig tirannen, van wie een, *Tetricus* genaamd, in 274 door *Aurelianus* onderworpen werd, door den opstand van *Bonosus* en *Proculus*, in 281 door *Probus* gedempt, alsmede door de afpersingen der stadhouders, die de welvaart van steden en dorpen vernietigden en het Verbond der Bagauden in de dagen van *Diocletianus* deden ontstaan, dat als een verzet der verarmde bewoners tegen Rome ook bij de wreedheid van *Maximianus* bleef bestaan en zelfs nog in de 5de eeuw blijken van leven gaf. Sedert den tijd van *Diocletianus* vestigden zich de Franken en Alemannen meer en meer op den linkeroever van den Rijn en veroverden of vernielden er de bloeiende steden Keulen, Mainz, Worms, Spiers en Straatsburg. *Julianus*, door *Constantius* in 355 als veldheer naar Gallië gezonden, bracht een kortstondige verademing. Hij versloeg bij herhaling de Alemannen en verdreef hen in 357 na den slag bij Straatsburg; hij tuchtigde de Franken en joeg de Shamaves over den Rijn, waarna hij de rivier met nieuwe vestingen versterkte. Ook deed hij al het mogelijke, om den treurigen toestand des lands te verbeteren. Dat alles baatte echter weinig, hoewel na hem *Valentinianus I* (366) en *Gratianus* (378) eveneens de aanvallen der Alemannen afweerden. Dezen en de Franken keerden gedurig terug en nog in den loop dezer eeuw namen de Franken in het Noorden en de Alemannen in het Oosten het grondgebied van Romeinsch Gallië in bezit. Ten tijde van *Honorius* (406) werd Gallië door machtige horden Vandalen, Suevi en Alanes overstroomd, die de steden vernielden en het platteland afstroopten. Slechts de Alanes bleven gedeeltelijk achter; de overigen trokken naar Spanje (409). Daarentegen nestelden er zich de Bourgondiërs, die van hun gebied aan den Boven-Rijn zich uitbreidden tot aan de Rhône en de Durance en er het Bourgondische Rijk vormden (zie *Bourgondië*). Ook de West-Goten, die op hun tocht naar Spanje (413) het Zuiden van Gallië vermeesterden, vestigden zich aan deze zijde der Pyreneeën, waar hun koning *Wallia* te Tolosa zijn verblijf hield. *Aëtius*, de veldheer van *Valentinianus III*, was de laatste, die door dapperheid en krijgsbeleid het gezag der Romeinen althans eenigermate wist te handhaven. Hij kon weliswaar de uitbreiding van het rijk der West-Goten in het zuiden en het voortrukken der Franken onder *Clodio* in het oosten niet beletten; maar hij dempte in 437 een opstand in Armorica, en toen *Attila*, de koning der Hunnen, in 451 met zijn geweldige legermacht in Gallië doordrong, om alles te vuur en te zwaard te verwoesten, wist *Aëtius* de West-Goten te bewegen tot een verbond tegen den gemeenschappelijken vijand, dien zij in de Catalannische Velden (Châlons sur Marne) voor hun vereenigde krachten deden wijken. Na den dood van *Aëtius*, in 454 op last van *Valentinianus III* vermoord, kwam het Romeinsch gezag in Gallië ten val. Ook de keizer zelf werd in het volgende jaar omgebracht. Te midden der algemeene verwarring, daardoor ontstaan, liet zich een Averner, *Avitus* genaamd, tot keizer van Gallië uitroepen, doch hij werd reeds in 456 door *Ricimer* onttroond. In 461 breidde het rijk der West-Goten zich uit tot aan de Rhône, in 475 tot aan de Loire. De Bourgondiërs trokken voorwaarts tot aan den bovenloop der Loire en zuidwaarts tot aan de Rhône, de Alemannen waren in den Elzas en het zuiden van Lotharingen gevestigd en de Franken hadden in het noordoosten van Gallië de Romeinsche taal en beschaving bijna geheel doen verdwijnen. In het westen des lands ontving de Keltische bevolking gedurig toevoer van stamgenooten uit Brittannië (zie *Bretagne*) en behield haar onafhankelijkheid. Te midden dier barbaarsche volkeren handhaafde *Syagrius*, zelfs nog na den val van het Westersche Keizerrijk, tusschen de Somme en de Loire de heerschappij der Romeinen, maar hij werd in 486 door den Frankischen vorst *Clovis* overwonnen en gedood. Daarna werd Gallië in het *Frankische Rijk* herschapen (zie aldaar).

Gallieni, *Joseph Simon*, een Fransch generaal, geboren den 24sten April 1849 te St. Beat, werd in 1870 onder-luitenant en streed bij Bazeilles. In 1878 werd hij naar Senegal gezonden; in 1880 drong hij met slechts 30 spahi's tot den Niger door en wist den Negerkoning *Mahmadoe* tot een verdrag met Frankrijk te bewegen. In 1891 werd hij tot overste bevorderd en naar Tongkin gezonden, waar hij het bevel over het gebied van Langson kreeg en orde en rust herstelde door het vernietigen der rooverbenden. Daarop werd hij in 1896 tot gouverneur-generaal van Madagaskar benoemd en wist ook daar orde en rust te doen terugkeeren. Hij schreef: Deux campagnes au Soudan français, 1886—1888" (1890), „Trois colonnes au Tonkin, 1894—1895" (1899) en „La pacification de Madagascar" (1900.)

Gallienus, *Publius Licinius*, Romeinsch keizer, werd met die waardigheid bekleed in 260 na Chr., toen zijn vader *Valerianus*, die hem tot mederegent benoemd had, krijgsgevangen werd bij de Perzen, en regeerde tot in 268. Zijn gezag strekte zich niet verder uit dan tot Italië, daar in de wingewesten de legers hun aanvoerders tot keizers verhieven. In het Oosten benoemde hij *Odenatus* tot Augustus en liet dezen en zijn gemalin *Zenobia* (zie aldaar) oorlog voeren tegen de Perzen, die het rijk bedreigden, terwijl in het westen de Germaansche volkeren zijn gren-

zen belaagden. Tegen *Posthumus* in Gallië en tegen *Aureolus* in Illyrië trok hij zelf te velde, doch zonder het gewenschte gevolg. Toen laatstgenoemde een inval deed in Italië, belegerde *Gallienus* hem in Milaan, maar werd er zelf in 268 door een samenzwering zijner krijgsoversten omgebracht.

Galliera, *Marie* hertogin *van*, werd in 1815 geboren als dochter van den Sardinischen diplomaat markies van Brignole Sale en huwde met den spoorwegondernemer *Ferrari*, die van den paus den titel hertog *van Galliera* kreeg en haar bij zijn dood een kolossaal vermogen achterliet. Zij woonde te Parijs in een prachtig paleis aan de Rue des Varèmes en schonk aan Parijs en omstreken voor weldadige doeleinden groote sommen (24 millioen). Aan Genua gaf zij 25 millioen voor een nieuwe haven, 7 millioen voor hospitalen en haar prachtig paleis met een kostbare schilderijengalerij. Daar zij met de familie *Orleans*, ter wier beschikking zij een deel van haar paleis gesteld had, ongenoegen kreeg, vermaakte zij het aan den keizer van Oostenrijk als gezantschapsgebouw, terwijl een groot deel van haar vermogen aan keizerin *Frederik* kwam. Haar eenige zoon *Paul Ferrari*, een bekend sociaal-democraat, nam slechts een deel van haar vermogen aan. Zij overleed den 9den December 1888.

Gallières, *Nicolaas Cornelis de*, een Nederlandsch krijgsman, geboren te Oosterwijk den 6den April 1778, werd in 1793 kadet bij het regiment Oranje-Gelderland, woonde de veldslagen bij tegen de Franschen in 1793 en 1794, nam in 1795 zijn ontslag en ging over in Russischen dienst, waar hij in 1807 ritmeester werd bij de kurassiers der garde, in 1812 eskadronschef en in 1813, na den slag bij Culm, majoor. Hij nam in 1807, 1808 en 1809 deel aan den veldtocht tegen de Turken, streed in 1810 tegen de Polen, in 1812 en 1813 tegen de Franschen en onderscheidde zich zoodanig, dat hij met de Wladimirorde werd versierd. Verder streed hij bij Leipzig, en, nadat hij in Nederlandschen dienst was overgegaan, in 1815 bij Waterloo, waar hij aan het been gewond werd en de Militaire Willemsorde verwierf. In 1826 werd hij kolonel en commandant eener afdeeling kurassiers en in 1831 trof een kogel, die zijn zoon, den luitenant-adjudant *Christiaan Gerardus*, den voet verbrijzelde, hem zoodanig aan het been, dat dit afgezet moest worden. Daarna ontving hij pensioen, de Militaire Willemsorde 3de klasse en de orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed den 12den Maart 1836.

Galliffet, *Gaston Alexandre Auguste*, markies *de*, een Fransch generaal, werd geboren te Parijs den 23sten Januari 1830, trad in April 1848 in dienst, klom spoedig op, nam deel aan den oorlog in Mexico en werd bij Puebla zwaar gewond. In 1870 werd hij brigade-generaal, onderscheidde zich in den strijd tegen de Duitschers, vooral als opperbevelhebber der cavalerie in den slag bij Sedan, nadat de divisie-generaal gewond was in den aanval op de Pruisische infanterie bij Floing, maar bleef na de capitulatie van Sedan krijgsgevangen tot aan het sluiten van den vrede. Daarna stond hij aan het hoofd eener brigade van het leger van Versailles, waarmede hij deel nam aan de beteugeling der Commune, streed vervolgens in Algerië, werd in 1875 bevorderd tot divisie-generaal, ontving het bevel over de divisie te Dijon, werd de gunsteling van *Gambetta* en nam op zich, de cavalerie te reorganiseeren, waartoe hij een schier onbeperkte bevoegdheid verkreeg. Met den grootsten ijver kweet hij zich van die taak. Verder werd hij in 1879 aan het hoofd geplaatst van het 9de legerkorps te Tours, terwijl hij tevens het voorzitterschap bekleedde in het cavalerie-comité. In die betrekking had hij grooten invloed op alle aangelegenheden van het korps; hij verwijderde daaruit de verkeerde of onbekwame elementen, verbeterde de uitrusting en bevorderde doelmatige oefeningen. Van 1880 tot 1882 was hij commandant van het leger te Parijs, maar in 1886 onthief minister *Boulanger* hem van het voorzitterschap in het cavalerie-comité, waarna *Galliffet* op non-activiteit werd gesteld. Nadat deze in 1889 afgetreden was, kwam hij weer in dienst, dien hij echter in 1895 wegens het bereiken van den ouderdomsgrens weer moest verlaten. Van den 22sten Juni 1899 tot den 29sten Mei 1900 was hij minister van Oorlog in het Kabinet *Waldeck-Rousseau*.

Galimathias is een naam, dien men wel eens geeft aan onzinkramerij. Men verhaalt, dat het woord afkomstig is van een rechtsgeding over een haan van zekeren *Matthias*, waarbij de pleitverzorger de woorden *gallus Matthiae* (de haan van Matthias) bij vergissing meermalen verwisselde met *galli Matthias* (Matthias van den haan) en hierdoor onverstaanbaar werd.

Gallinas, *Punta*, is de noordpunt van het vaste land van Zuid-Amerika op het schiereiland Goajira, ongeveer op 71° 40 W. L. van Gr. en 12°15 N. Br. gelegen.

Gallipoli, *Kallipolis*, (in den tijd van *Plinius* als *Anxa* vermeld,) een versterkte haven- en koopstad in de Italiaansche provincie Lecce (Terra d'Otranto), 44 km. van Otranto en aan de spoorlijn Brindisi-Gallipoli, is haar naam Kallipolis (Schoonstad) verschuldigd aan haar fraaie ligging aan de Golf van Tarente op een rotsachtig eiland, dat door middel eener brug met haar voorstad Lizza op het vasteland verbonden is. De stad telt (1901) 13552 inwoners. De haven, door een kunstmatigen dam (molo) gevormd, is in 1855 aanmerkelijk verbeterd, maar wegens de klippen bij haar mond niet zonder gevaar bij het binnenvallen der schepen. De vrij goed gebouwde stad is de hoofdstad van een distrikt en de zetel van een bisschop. Zij bezit een aanzienlijke hoofdkerk, is een der stoombootstations tusschen Ancona, Messina en Napels en drijft een belangrijken handel in olie, wijn en andere zuidvruchten.

Gallipoli (*Turksch Geliboly*), een zee- en handelsstad in het Turksche vilajet Adrianopel, is de belangrijkste stad aan de Dardanellen, en de zetel van een kaimakan en van een Griekschen bisschop. Door haar ligging beheerscht zij den weg door de Dardanellen, heeft belangrijke maritieme werken en is een station der Turksche oorlogsvloot. De vestingwerken, in 1854 door Fransche ingenieurs aangelegd tusschen Boelair en de Golf van Saros, werden in 1877 aanzienlijk versterkt. Er zijn 2 havens, ellendige huizen en nauwe straten, maar groote bazars, vele moskeeën, in Moorschen trant gebouwde baden, vele bouwvallen en gedenk-

teekenen van vroegeren tijd, zelfs magazijnen en kelders, door *Justinianus* gebouwd. Er wonen 30000 inwoners (Turken, Grieken, Armeniërs en Israëlieten), die een uitgebreiden handel drijven en met kooplieden van alle volkeren in de bazars zaken doen. Het oude Kallipolis, tegenover Lampsacus op de Aziatische kust en niet ver van Aegos-Potami, waar *Lysander* in 405 voor Chr. een beslissende overwinning behaalde, droeg vermoedelijk eerst den naam van Krithote en werd onder den nieuwen naam eerst in den tijd der latere koningen van Macedonië vermeld. Zij was reeds vroeg de zetel van een bisschop en werd onder de Byzantijnsche keizers zeer gewichtig geacht als de sleutel van den Hellespont en de stapelplaats van den Italiaanschen handel. Hier staken in Maart 1190 de Kruisvaarders onder *Frederik Barbarossa* naar Azië over. Bij de stichting van het Latijnsche Keizerrijk (1204) kwam de stad onder de heerschappij der Venetianen, werd in 1234 door keizer *Johannes III Doekas Vatatzes*, van Nicaea veroverd, in 1306 door de Cataloniërs onder *Royer-Flor* bezet, na diens dood bijna geheel uitgemoord en na een langdurige belegering door de Grieken en Genueezen, na het sloopen der vestingwerken, ontruimd (1307). Zij was de eerste stad in Europa, welke in handen viel van de Turken, die na hun landing (19 September 1356) bij het slot Zimpe (Dsjemenlik) in 1357 de stad met de kasteelen Konoer en Boelair veroverden onder aanvoering van *Soliman*, waarna deze het volgende jaar bij Sidi-Kawak (de Plataan van den Cid) tusschen de beide sterkten overleed. De veroveraars versterkten de stad; zulks geschiedde vooral ook in 1391 door *Bajazet*, die haar tevens met een nieuwe haven voorzag. Gedurende den Krimoorlog stapten de Franschen er aan land en hielden haar in 1854 en 1855 bezet.

Galliseeren noemt men een in 1828 door *Ludwig Gall* (zie aldaar) aanbevolen methode, om den most van onrijpe en alzoo suikerarme druiven door toevoeging van suiker aanmerkelijk te verbeteren. Zie verder *Wijn*.

Gallitzin. Zie *Golizijn*.

Gallium (Ga), een metaal, in 1875 door *Lecoq de Boisbaudran* door middel van den spectroskoop ontdekt, komt voor in de zinkblende van Bensberg en Pierrefitte, in de gele Asturische blende, in de leemijzersteen van het Clevelanddistrikt in Yorkshire, alsook in andere ijzerertsen, in mangaan, nikkel-, kobalt- en tinertsen, in loodglans, pyriet en bauxiet en wordt hieruit verkregen, wanneer men de blende roost met een onvoldoende hoeveelheid zwavelzuur behandelt, waardoor zwavelzuurzink wordt opgelost, daarna de rest oplost en deze met zink behandelt. Men verkrijgt hierbij een galliumbevattenden neerslag, uit welken men galliumoxyde bereidt, welks oplossing in kaliloog door electrolyse gallium levert. Dit laatste is blauwachtig wit met een levendigen glans, oxydeert in de lucht, smelt bij 30° C., blijft in kleine hoeveelheden weken aaneen vloeibaar en hecht zich aan het glas vast. Het kristalliseert in octaëders, wordt bij roodgloeihitte niet vluchtig, maar vormt bij dezen warmtegraad een legeering met platina. Het soortelijk gewicht van gallium is 5,96 bij 24,5° C. Zijn atoomgewicht is 70. Het lost op in zoutzuur en kaliloog en langzaam in warm salpeterzuur. Uit de oplossingen wordt door zink gallium neergeslagen. Ammoniak doet de galliumzouten onvolkomen neerslaan, en de door kaliloog verkregen neerslag lost gemakkelijk op in een overmaat van kaliumhydroxyde. Zwavelwaterstof en zwavelammonium doen gallium alleen neerslaan bij aanwezigheid van zink. Galliumchloride lost gemakkelijk op in water en het zwavelzuur zout eveneens en vormt een galliumaluin. Eigenaardig is het ontstaan van twee fraaie violette strepen in het spectrum bij het overspringen van de electrische vonk naar de oppervlakte der oplossing van een galliumzout.

Galle, *Marzio Mastrizzi*, markies, later hertog *van*, een Italiaansch staatsman, geboren in 1753 te Palermo op Sicilië, kwam op jeugdigen leeftijd te Napels en bekleedde er weldra belangrijke staatsambten. Gedurende de omwentelingsoorlogen was hij Napolitaansch gezant te Weenen, behoorde tot de onderteekenaars van den Vrede van Campo Formio en was werkzaam bij de onderhandelingen met Frankrijk in 1798—1800. In 1802 ging hij als gevolmachtigde van den koning der Beide Siciliën naar de Italiaansche republiek en vervolgens naar Parijs, was hier tegenwoordig bij de kroning van *Napoleon* tot koning van Italië en onderteekende in 1805 te Milaan een verdrag met Frankrijk omtrent de ontruiming van het gebied van Napels door de Fransche troepen, dat echter terstond verbroken werd. Toen de Russen en Engelschen te Napels aan wal stapten, nam hij zijn ontslag, maar werd na de troonsbeklimming van *Joseph Bonaparte* tot minister van Buitenlandsche Zaken en door *Murat* tot hertog benoemd. In 1814 onderteekende hij het alliantietraktaat met Oostenrijk en Engeland en bleef getrouw aan *Murat*, totdat deze zich inscheepte naar Provence. Daarna sleet hij ambteloos zijn dagen op zijn buitenverblijf Capo di Monte, totdat de omwenteling van 1820 hem weder aan het hoofd van Buitenlandsche Zaken riep. Toen hij als buitengewoon gezant naar Weenen afgevaardigd werd, gaf de regeering aldaar te kennen, dat zij zijn geloofsbrieven niet wilde aannemen, waarom hij, zich reeds op reis daarheen bevindende, naar Napels terugkeerde. Later vergezelde hij den koning der Beide Siciliën naar het Congres te Laibach en hervatte daarna zijn ambteloos leven. Hij overleed te Napels in Februari 1833.

Gallo, een Italiaansch staatsman, werd den 10den Augustus 1849 te Girgenti geboren, studeerde in de wijsbegeerte en vestigde zich als privaatdocent aan de universiteit te Rome, werd daarna jurist en behoorde weldra tot de meest bekende advocaten van Italië. In 1882 werd hij lid der Kamer, waar hij zich aansloot bij de linkerzijde onder *Zanardelli*. In 1893 wilde deze hem de portefeuille van Onderwijs geven, wat echter op het laatste oogenblik mislukte. Wel had hij deze in het ministerie-*Rudini* van 1897 tot Mei 1898. Den 16den November 1899 tot ondervoorzitter der Kamer gekozen, scheidde hij zich in den obstructietijd van *Zanardelli* af en sloot zich aan bij de *Pelloux* steunende regeeringsmeerderheid, als wier candidaat hij tot Kamerpresident gekozen werd (16 Juni 1900). Doch het gelukte hem niet vrede te sluiten met de obstructie, waarop hij voor het voorzitterschap bedankte, zonder het overgenomen te heb-

ben. Na *Pelloux'* val werd hij in het kabinet-*Saracco* nogmaals minister van Onderwijs (26 Juni 1900), doch trad reeds in Februari 1901 met het geheele ministerie af. *Gallo* schreef behalve twee treurspelen, „Cola di Rienzi" (1870) en „Fiore" (1871), een aantal aesthetische en rechtsgeleerde werken, als „La scienza dell' arte" (1892) en „Genesi del' idea del diritto" (1870).

Gallomanie is een overdreven ingenomenheid met alles wat Frankrijk oplevert, inzonderheid met de Fransche taal en zeden. Zij heerschte zeer sterk in Duitschland in de dagen van *Frederik den Groote* en in ons land in de 18de eeuw en den tijd der Bataafsche Republiek.

Gallon is de eenheid der Engelsche inhoudsmaat voor droge en natte waren en wordt verdeeld in 4 quarts van 2 pints. De imperial Standard gallon is volgens parlementsacte van den 17den Juni 1824 de ruimte, die 10 pounds avdp. gedestilleerd water bij 30 Eng. duim barometerstand en $16^2/_3{}^0$ C innemen, en bevat 4,543458 liter. Een oud gallon komt in Groot-Brittannië en Ierland sedert 1826 niet meer voor, wel echter in de Britsche koloniën, ons West-Indië en de Vereenigde Staten, nl. voor vloeistoffen en wel het wine-gallon van 3,78544 liter, en het ale-gallon van 4,621 liter. Voor droge waren is in Amerika het gallon = $^1/_8$ bushel = 4.405 liter.

Gallophobie noemt men de vrees voor de Franschen, den haat tegen al wat Fransch is.

Galloway is de naam van een gewest in het zuiden van Schotland. Het bestaat uit de graafschappen Kirkcudbright en Wigton en eindigt in een groote landtong. Men fokt in dit bergachtig landschap uitstekende paarden en runderen. De inwoners zijn de grootsten op de Britsche eilanden.

Galluppi, *Pasquale*, een Italiaansch wijsgeer, geboren den 2den April 1770 te Tropea op Sicilië en overleden den 13den December 1846, was geruimen tijd werkzaam als hoogleeraar in de wijsbegeerte te Napels. Hij legde zich toe op de studie van de stelsels der Duitsche wijsgeeren, en zijn geschriften werden in zijn land met bijval ontvangen. Daartoe behooren: „Elementi di filosofia" (2 dln., 1840) „Filosofia della volontà (1832—1840) „Lettere filosofiche sulle vicende della filosofia interno ai principii delle conoscenze umane da Cartesio fino a Kant" (1827) „Considerazioni filosofiche su l'idealismo trancendentale e sul razionalismo assoluto (5 dln., 1845), „Lezioni di logica e di metafisica (3 dln., 1854) en „Saggio filosofico sulla critica della conoscenza" (6 dln., 1847).

Gallus, *Cornelius*, een Romeinsch veldheer en dichter, een vriend van *Ovidius* en *Virgilius*, geboren in 69 v. Chr., werd door *Augustus* uit nederigen stand tot hooge waardigheden verheven. Hij voerde bevel over een legerafdeeling in den slag bij Actium, streed daarna in Egypte voorspoedig tegen *Antonius* en verkreeg het stadhouderschap in het veroverde land. Door de gunst der fortuin hoogmoedig geraakt, deed hij standbeelden oprichten te zijner eer en zijn daden vereeuwigen op de Pyramiden. Weldra wekte hij het wantrouwen der regeering; eerst door een zijner vrienden bij *Augustus*, later door veel anderen bij den Senaat beschuldigd, werd hij van zijn waardigheden ontzet, van zijn rijkdom beroofd en in ballingschap verwezen. Hij onttrok zich door zelfmoord aan dien smaad (26 v. Chr.). Zijn gedichten zijn verloren gegaan. De elegieën, het eerst door *Pomponius Gauricus* onder zijn naam uitgegeven, zijn van lateren tijd, en zoowel de epigrammen, in de „Anthologica latina" aan hem toegekend, als het gedicht „Ciris"; dat gewoonlijk bij de gedichten van *Virgilius* gevoegd wordt, zijn van andere dichters afkomstig.

Galluszuur of trioxybenzoezuur, $C_7H_6O_5$ of $C_6H_2(OH)_3.COOH$, komt voor in galappels, granaatwortelbast, dividivi, thee en in het algemeen in vele samentrekkende planten, ook in vele roode wijnen, en vormt met suiker (als glykosied) verschillende looizuren. Het ontstaat als men tannine met verdund zwavelzuur kookt of een galappeluittreksel laat gisten, ook uit broomdioxybenzoëzuur en broomprotocatechuzuur, indien het met kali gesmolten wordt. Galluszuur vormt lange, als zijde glanzende, kleur- en reukelooze kristallen met 1 molecule kristalwater, smaakt zuurbitter, lost gemakkelijk op in alkohol en kokend water, moeilijker in aether, kleurt ijzerchloried diep blauwzwart, slaat een lijmoplossing niet neer, wordt bij 100° watervrij en splitst zich bij 200° in koolzuur en pyrogalluszuur. Men gebruikt het galluszuur als reductiemiddel in de photografie en ter bereiding van kleurstoffen (gallocyanine, galloflavine, galleïne, coeruleïne).

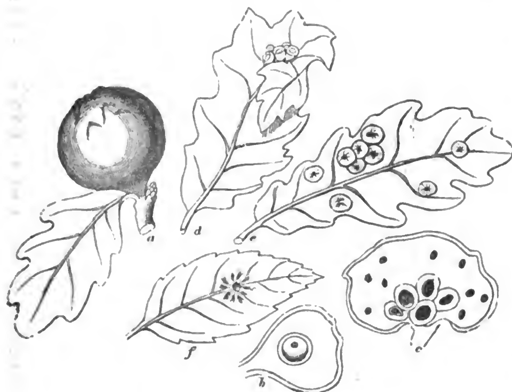
Galmei of *zinkerts*. Zie *Zink*.

Galnoten of *Galappelen* noemt men ziekelijke uitwassen op plantendeelen, voortgebracht door den steek van een insekt. De vliesvleugelige insekten hebben aan den wortel van hun legboor een gif bevattend blaasje. Ook weten wij, dat op de planten uitwassen ontstaan, wanneer men daarin prikt met een scherp werktuig. Men kan dus aannemen, dat het gif der insekten galnoten van bepaalde hoedanigheid doet ontstaan.

Men verdeelt die uitwassen in *uitwendige*, welke op het weefsel der plantendeelen zijn geplaatst, — in *inwendige*, welke zich in dat weefsel bevinden, - en in *gemengde*, welke men zoowel op, als in een plantendeel aantreft. De inwendige noemt men *echte*, wanneer het insekt er in woont, en *onechte*, wanneer het aan de oppervlakte zijn verblijf houdt. Uitwendige galnoten zijn in grooten getale voorhanden, vooral op eikeboomen. Deze zijn veelal rond, somtijds beker- en ook wel lensvormig en in het midden ingedrukt. De uitwendige, veelkamerige galnoten noemt men ook wel samengestelde. Men vindt deze vooral op rozenbladeren, waar zij door den steek van *Cynips Rosae* worden veroorzaakt; zij vormen er een mosachtige. geurige massa en waren vroeger onder den naam van *Fungus Cinosbati* als geneesmiddel in gebruik. Andere veelkamerige uitwendige galnoten van peervormige gedaante vindt men op de wortels van eikeboomen. Inwendige echte galnoten groeien in de bladeren van wilgen en eikeboomen en in den stengel van de braambes, en inwendige valsche galnoten in de bladstelen der Italiaansche populieren, in de olijf- en laurierbladeren en in de bladstelen en takken van den klimop. Voor eenigen tijd werden vele galnoten uit China aangevoerd, maar men weet nog niet met zekerheid, van welke boomen zij afkomstig zijn. Zij

bleken goedkooper te zijn dan de Levantijnsche, doch hun gehalte aan galnotenzuur was veel geringer, zoodat zij weldra van de markt verdwenen.

De galnoten, voor den handel van het meeste belang, zijn afkomstig van *Quercus infectoria Oliv.* of de galnoteneik, die slechts een paar meters hoog wordt, kort gesteelde bladeren draagt en in Klein-Azië groeit. De galnoten komen voor aan de jonge takken, en men verzamelt ze driemaal 's jaars,

Galnoten.

eerst de *zwarte* vóór de ontwikkeling van het insekt, dan de *groene*. wanneer het insekt de galnoten begint te verlaten, en eindelijk de *witte*, nadat het insekt reeds vertrokken is. De zwarte zijn bolvormig of bulterig, en bij het doorsnijden ziet men een buitenste massa, die bruinachtig geel en glanzig, en een binnenste, die wit en mergachtig is, benevens een holte, waarin het dier zich bevindt. De groene zijn lichter van kleur en aan de oppervlakte gerimpeld; — de witte bruinachtig geel. Deze galnoten noemt men de Turksche. Zij hebben een samentrekkenden smaak en dienen vooral tot de bereiding van looizuur, dat zij in aanmerkelijke hoeveelheid bevatten. Met spiritus getrokken, leveren zij galnotentinctuur (*Tinctura gallarum*), welke als geneesmiddel gebruikt wordt. — In bijgaande figuur ziet men in *a* een galnoot op den bladsteel van een eik en in *b* die noot doorgesneden, verder in *c* de doorsnede van een veelkamerige galnoot van den wortel van den eik, in *d* bekervormige galnoten, in *e* schijfvormige galnoten, en in *f* een zeer jonge rozenbladgalnoot.

Men gebruikt de galnoten in de zwart- en grijsververij, in de katoendrukkerij, voor het maken van inkt enz. Zie verder *Looizuur*.

Galoenggoeng is een 2229 m. hooge, werkzame vulkaan op Java, op de grens der afdeelingen Limbangan en Tasikmalaja van de residentie Preangerregentschappen.

Galois, *Evariste*, een Fransch wiskundige, werd geboren den 25sten October 1811 te Bourg-la-Reine bij Parijs en stierf ten gevolge van een duel den 31sten Mei 1832. Den avond vóór zijn dood schreef hij in een brief van *A. Chevalier* een soort wetenschappelijk testament, het aangrijpendste stuk mathematische literatuur („Revue Encyclopédique" van September 1832). Zijn voornaamste werk is zijn naar hem genoemde theorie van de algebraïsche vergelijkingen: hij toonde aan, dat bij ieder gegeven vergelijking een groep substituties behoort, waarin zich de wezenlijke eigenschappen der vergelijking afspiegelen, en waaruit is af te leiden, op welke eenvoudigere vergelijking de gegevene terug te brengen is. De theorie is lang onopgemerkt gebleven, maar thans vormt zij een wezenlijk bestanddeel der hoogere algebra. Zijn werken zijn verzameld in de „Oeuvres mathématiques de Galais" van *Picard*.

Galon noemt men met echt of onecht goud- of zilverdraad doorwerkte, lintvormige weefsels van verschillende breedte. Zij dienen tot het versieren van kleedingstukken, vooral van galagewaden en militaire uniformen.

Galop, afkomstig van het Gotische woord *gahlaupon*, dat met ons *loopen* overeenstemt, is bij een viervoetig dier een beweging voorwaarts met sprongen. Het verheft hiertoe den eenen voorsten voet, dan gelijktijdig den achtersten van dezelfde zijde en den voorsten voet en eindelijk den tweeden achtersten voet. Men onderscheidt in de rijkunst een rechtschen en een linkschen galop (zie de afbeeldingen) naar gelang de voet, waarmede de

FIG. 1.

Galop.

galop begint de rechter of de linker is, verder een korten of paradegalop, een middengalop en een gestrekten galop, welke laatste den overgang

vormt tot den rengalop. Bij den paradegalop verzetten zich de 4 voeten afzonderlijk na elkander, doch bij den rengalop de beide voorste en achterste voeten te gelijk. Bij de cavalerie en artillerie dient de galop tot een snelle uitvoering der bewegingen en bij eerstgenoemde vooral tot bespoediging van den aanval. Op ongeveer 200 schreden van den vijand komt de cavalerie van den draf in den galop en op 100 schreden in den rengalop.

FIG. 2.

Galop.

Galopade is de naam van een soort van wals in ²/₄ maat. Zij is sedert 1824 in zwang en onderscheidt zich van de Schotsche wals daardoor, dat zij niet huppelend, maar schuifelend gedanst wordt, wat gewoonlijk met toenemende maatversnelling geschiedt.

Galphimia *Cavan.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Malpighiaceeën.* Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk zonder klieren, een 5-bladerige, genagelde bloemkroon en een 3-hokkige, aan den rug openspringende, 3-zadige doosvrucht. Het omvat heesters, die in Mexico en Nieuw-Spanje groeien en gele, tot eindstandige trossen gerangschikte bloemen dragen. Onderscheiden soorten zijn als sierplanten bekend, zooals *G. glandulosa Cav.*, *G. glauca Cav.*, *G. hirsuta Cav.*, enz. Zij vereischen in ons klimaat des winters een kunstmatige warmte.

Galsteenen. Door belemmering van den afvoer der gal kunnen verschillende bestanddeelen van deze indrogen, neerslaan en galsteenen vormen. Meestal komen deze eerst boven de veertig jaar en meer bij vrouwen dan bij mannen voor, welke voorkeur niet onwaarschijnlijk met het dragen van corsetten samenhangt, daar deze den afvoer belemmeren. Ziekten van lever en galwegen kunnen de stuwing van de gal begunstigen en zoo aanleiding tot galsteenen geven. Meestal vindt men deze in de galblaas, hetzij een enkel exemplaar, hetzij talrijke tot over de honderd; de groote kunnen de geheele blaas vullen en dik als een ei worden, terwijl er kleine zijn niet grooter dan zandkorrels. De steenen zijn, al naar gehalte aan kleurstof, geel tot zwart en hebben meestal een donkere kern met een helderder schaal erom heen. Het veelvuldigst komen cholesterine-pigmentsteenen voor, met de galkleurstof als kern en verder meestal kalk en magnesia bevattend. De galsteenen kunnen soms ongemerkt de galwegen en darmen passeeren en in de faeces belanden, maar meestal wekt de passage van grootere steenen hevige *galsteenkolieken* op, waarbij men soms de hard gespannen galblaas kan voelen. Alleen bij volledige afsluiting van *ductus hepaticus* of *choledochus* (zie *Lever*) treedt na eenige dagen geelzucht op. Wordt de steen ingeklemd, dan vermindert de hevigheid der pijnen na eenige dagen, maar sluit hij de buis van de galblaas af, dan wordt deze door slijmophooping uitgezet. Is de steen in de afvoerbuis van de lever of in de gemeenschappelijke buis (*ductus choledochus*) ingesloten, dan veroorzaakt hij chronische geelzucht. Komt het echter door zijn druk tot ontsteking en verzwering der wanden, dan kan er perforatie in de buikholte met doodelijke buikvliesontsteking volgen; in andere gevallen wekken de steenen abcessen op in de lever. Morphine en heete omslagen kunnen de koliekpijnen verzachten, den terugkeer der galsteenen moet men trachten te voorkomen door het toedienen van alkalisch mineraalwater; vooral dat van Karlsbad heeft een groote reputatie. Door de Italianen wordt veel olijfolie toegediend. Niet zelden is de hulp van den chirurg noodig om de galsteenen te verwijderen.

Galsuintha, de dochter van den West-Gotischen koning *Athanogild*, werd in 567 de gemalin van den Frankischen koning *Chilperik I* van Neustrië (561—584). Toen zij naar huis wilde terugkeeren, daar de koning zijn bijzit *Fredegonde* weer tot zich nam, liet *Chilperik* haar in haar bed worgen. Deze misdaad had langen tijd bloedige twisten tusschen *Chilperik* en zijn broeder *Siegbert* van Austrasië, den gemaal van *Galsuintha's* zuster *Brunhilde* ten gevolge.

Galt, *Johan*, een Engelsch schrijver, werd geboren den 2den Mei 1779 te Irvine in Ayrshire en bracht een gedeelte zijner jeugd door te Greenock, waar de omgang met lieden uit de lagere volksklassen zijn gave van waarneming en zijn humor prikkelde. Nadat hij afstand had moeten doen van een handelszaak te Londen en vruchtelooze pogingen had aangewend om zich aan de studie der rechtsgeleerheid te wijden, begaf hij zich in 1809 op reis, bezocht Italië en Turkije, ontmoette op dien tocht lord *Byron* en deed bij zijn terugkeer zijn belangrijke „Voyages and travels in the years 1809—1811" (1812) in het licht verschijnen. Hij opperde daarin onderscheiden nieuwe plannen met betrekking tot den handel, doch toen zijn denkbeelden geen weerklank vonden bij de regeering en bij de kooplieden evenmin, begaf hij zich als handelsagent naar Gibraltar en vervolgens als agent voor Canadeesche schuldvorderingen naar Amerika. Hij kwam vandaar terug, doch ging in 1826 nogmaals daarheen om er op last eener handelsvereeniging een kolonie te stichten. Deze onderneming mislukte echter en hij wikkelde zich daardoor in groote onaangenaamheden. Zijn laatste levensjaren bracht hij door te Greenock, waar hij den 11den April 1839 overleed. Van zijn historisch-romantische verhalen noemen wij: „Southennan", „The spaewife" „Stanley-Buxton", „Rothelan", „Bogle Corbet" en „The last of the Lairds". Reeds vroeger had hij levensbeschrijvingen geleverd, zooals „Life and administration of cardinal Wolsey" (1812), „Life and studies of Benjamin West" (1821), „Life of Byron" (1831) en zijn autobiographie (2 dln., 1833), waarin hij waarheid en verdichting op humoristische wijze vermengt. In 1812 gaf hij 4 middelmatige treurspelen uit en in 1833 een bundel „Poems". Den meesten roem heeft hij echter behaald door zijn „Annals of the parish" (1821), „Ayrshire legatees" (1822) en „Lawrie Todd" (1829), waarin keurige schilderingen uit het volksleven voorkomen.

Galton, *Francis*, een Engelsch reiziger en schrijver, werd in 1822 te Birmingham geboren, studeerde in de medicijnen, en ging in 1846 op reis, eerst naar Noord-Afrika, later met *K. J. Andersson* naar Zuid-Afrika. Na zijn terugkeer woonde hij te Londen en was van 1885—1888 president van het Anthropologisch Instituut. Hij schreef: „Narrative of an explorer in South-Africa" (2de druk, 1890), „Art of travel, or shifts and contrivances in wild countries" (5dedruk, 1872), „Hereditary genius, its laws and consequences" (2de druk, 1892), „English men of science, their nature and nurture" (1874), „Inquiry into human faculty and its development" (1883), „Natural inheritance" (1889), „Finger prints" (1892), Decipherment of blurred finger prints" (1893) en „Finger prints' directories" (1895).

Galuppi, *Baldassaro*, een Italiaansch componist, werd geboren den 18den October 1706 op het eiland Burano bij Venetië en om die reden ook wel *Buranello* genoemd, ontving het eerste onderwijs in de toonkunst van zijn vader, een muzikalen barbier, en had op 16-jarigen leeftijd de stoutmoedigheid te Venetië, waar hij als organist in zijn onderhoud voorzag, de opera „Gli amici rivali" te doen opvoeren. Het werk was gebrekkig en werd uitgefloten, maar gaf toch op veel plaatsen getuigenis van grooten aanleg, zoodat *Benedetto Marcello* zich over den jeugdigen kunstenaar ontfermde en hem onder de leiding plaatste van *Lotti*. Onder dezen legde *Galuppi* zich met grooten ijver toe op de compositieleer, en bracht in 1729 zijn opera „Dorinda", waarvoor zijn begunstiger *Marcello* den tekst gedicht had, op het tooneel, ditmaal met goed gevolg. Nu was de weg gebaand voor den jongen kunstenaar, die de eene opera op de andere liet volgen, zoodat haar aantal weldra tot 70 klom. Vele van deze genoten een uitbundigen bijval, vooral die, welke zich bewogen op het gebied der opera buffa, zooals: „Il mondo della luna", „Le virtuose ridicole", „Il mondo alla rovescia", „Il marchese villano", en „Il puntiglio amoroso". In 1741 begaf hij zich naar Londen en bracht er onderscheiden opera's ten tooneele. In 1762 werd hij kapelmeester der St. Marcuskerk te Venetië en maëstro aan het Conservatorio degli Incurabili aldaar. In 1765 ging hij echter naar Petersburg, waar hij tot 1771 als keizerlijk kapelmeester en componist werkzaam bleef. Na zijn terugkeer te Venetië kwam hij weder in zijn voormalige betrekkingen en overleed aldaar den 3den Januari 1785. In zijn laatste levensjaren heeft hij alleen kerkmuziek geschreven.

Galvani, *Luigi*, een Italiaansch physioloog, werd geboren te Bologna den 9den September 1737. Hij was de telg van een aanzienlijk geslacht en werd wegens zijn godsdienstigen aard bestemd voor den geestelijken stand. Zoodra hij echter de hoogeschool in zijn geboortestad bezocht, veranderde hij van richting, legde zich toe op de geneeskunde en huwde met de dochter van zijn leermeester, den hoogleeraar *Galeazzi*. Meer bepaald bestudeerde hij de anatomie der vogels en kwam in 1789 toevallig tot de ontdekking van het galvanisme. Gedurende zijn afwezigheid legde zijn echtgenoote, die een kikvorschensoep wilde bereiden, de afgestroopte dieren te dicht bij den geladen conductor eener electriseermachine. Toen zij ze vervolgens met een mesje aanraakte, was zij verwonderd over de hevige stuiptrekkingen, die zich in de spieren der kikvorschen vertoonden. Zij deelde dit aan *Galvani* mede, die de proef met goed gevolg herhaalde. Zoo wordt de zaak voorgesteld in de „Philosophical Transactions"; doch veel waarschijnlijker luidt de mededeeling van *Pouillet*, dat *Galvani* zelf de stuiptrekkingen opmerkte, toen hij gepraepareerde kikvorschpooten met koperen haken aan een ijzeren balkonleuning ophing. Hij onderzocht dit verschijnsel en merkte op, dat de koperen haak met de zenuwen der dijspieren en met het ijzer in verbinding was, en dat bij de stuiptrekking de ontbloote spieren met het ijzer in aanraking kwamen. *Galvani* putte hieruit de bewering, dat zich in de levende zenuwen een vloeistof bevond, die door den koperen haak en het ijzer ging, er bij de spieraanraking op overspringende. Men gaf daaraan den naam van galvanische vloeistof en hoopte hierin eene verklaring van het leven te vinden. De juiste verklaring van de galvanische verschijnselen zijn wij echter verschuldigd aan *Volta*.

De Fransche Omwenteling beroofde *Galvani* van zijn hoogleeraarsambt, daar hij niet te bewegen was, den eed van trouw af te leggen aan de Cisalpijnsche Republiek. Later echter werd hij van deze verplichting ontslagen en in zijn betrekking hersteld. Inmiddels was zijn gezondheid ondermijnd en had hem met verlies van zijn vrouw en van zijn ambt zooveel verdriet berokkend, dat hij reeds den 11den December 1798 overleed. Hij heeft slechts enkele verhandelingen nagelaten, zooals: „De renibus atque ureteribus volatilium", „De volatilium aure" en „De viribus electricitatis in motu musculari commentarius." Een uitgave van zijn gezamenlijke werken zag in 1841 te Bologna het licht.

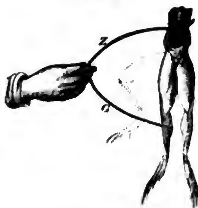
Galvanisch element. Zie *Element*.

Galvanische stroom. Zie *Galvanisme*.

Galvanisme of *aanrakingselectriciteit* is de naam voor alle verschijnselen en hun wetten, die betrekking hebben op de electrische werkingen, bij de aanraking van chemisch verschillende geleiders ontstaan. In 1756 zag *Caldani* te Bologna, dat kikvorschen kort na hun dood door electriciteit trekkingen vertoonden. Op deze ontdekking werd geen acht geslagen, totdat de vrouw van professor *Luigi Galvani* dit verschijnsel opnieuw ontdekte in 1789. Bij de ontladingen van den conductor eener electriseermachine begonnen gepraepareerde kikvorschpooten, die in de nabijheid ervan hingen, te trekken. *Galvani* beschouwde deze werking niet als reactie, maar meende daarin een bewijs te zien, dat het dierlijk lichaam een eigenaardige soort electriciteit bezat. Bij studies over atmosferische electriciteit bemerkte hij, dat versche, gevilde kikvorschpooten, die door middel van koperen haken aan een ijzeren tuinhek hingen, telkens, wanneer zij door den wind met het hek in aanraking kwamen, trekkingen vertoonden. Deze proef kan men zelf gemakkelijk herhalen. Men neemt een pas gedooden, gevilden kikker, verbindt de beide zenuwen der dijbeenen fig 1. (in de teekening als 2 witte draden zichtbaar) met de kuitspieren door twee elkander aanrakende, verschillende meta-

len, waardoor dan de poot in den gestippeld aangegeven stand komt. Wilde men, zooals *Galvani* eerst dacht, aannemen, dat het metaal slechts den ontlader

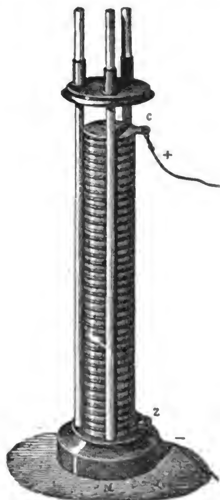
Fig. 1.

Galvanisme.

van den poot vormde, dan moest de proef ook met een draad uit een zelfde metaal gelukken, wat niet het geval is. Daaruit besloot *Volta*, dat de aanraking der verschillende metalen de bron der electriciteit was. Toen hij in 1793 vlakke platen van verschillende metalen met geisoleerd handvat tegen elkander bracht, bemerkte hij met een goudblad-electroskoop, dat na de scheiding de eene soort metaal steeds zwak positief, de andere even zwak negatief geëlectriseerd was. Langzamerhand kwam hij tot het samenstellen van een electrische spanningsreeks (zie aldaar). Behalve de in zijn spanningsreeks voorkomende vaste stoffen (bijna alle metalen), die hij geleiders van de 1e orde noemde, nam hij ook geleiders der 2e orde aan, vloeistoffen, die hij niet in zijn reeks kon plaatsen. Verbindt men 2 geleiders der 1ste orde met elkander, middellijk of onmiddellijk, dan kan men op geen wijze een grooter electrisch verschil krijgen, dan dat der uiterste leden. Verbindt men echter 2 geleiders der 1e orde met een der 2e orde en herhaalt men de volgorde, zoodat men bijv. krijgt: koper, zwavelzuur, zink, koper ..... zink, dan wordt het spanningsverschil der einden evenzooveel malen zoo groot, als men herhalingen heeft. Volgens dit beginsel vervaardigde *Volta* zijn zuil (fig. 2). Door de einden der zuil met de bekleedsels eener groote batterij van Leidsche flesschen te verbinden, kon deze laatste tot een, hoewel zwakke spanning, geladen worden. *Ritter*, *Carlisle* en *Nicholson* hadden reeds de chemische werkingen (ontleding van water) door de zuil opgemerkt (1800), die *Davy* zeer grondig onderzocht. Hij vond een geheele reeks aldus te ontleden verbindingen en ontdekte nieuwe elementen zooals kalium en natrium. Het verwarmen en smelten van draden door den stroom had *Pfaff* reeds bespeurd. *Davy* leidde den stroom door koolspitsen en ontdekte zoo den naar hem genoemden lichtboog. *Volta* had reeds ingezien, dat in een ring, uitsluitend bestaande uit geleiders der 1e orde, geen stroom kan ontstaan, daar de spanningsverschillen der aanrakingsplaatsen elkander opheffen. Om een galvanischen stroom te doen ontstaan is de inschakeling van geleiders der tweede orde noodig. Daar bij het doorgaan van den stroom tusschen deze geleiders chemische werkingen plaats vinden, n.l. electrolytische ontledingen, ligt het voor de hand, deze ontleding ook als de bron der electromotorische kracht aan te zien, die den stroom onderhoudt. Op grond, dat de door een galvanisch element geleverde electrische energie geheel gelijk is aan de chemische energie van de ontledingen, kon *Helmholtz* de electromotorische kracht van zulk een element berekenen. Hij vond, dat men slechts de chemische reactiewarmte, in een passende eenheid uitgedrukt (gramaequivalent), door een zekere

Fig. 2.

Zuil van Volta.

constante grootheid moet deelen, om de electromotorische kracht te verkrijgen. Deze, van *Helmholtz* afkomstige, *Thomsonsche* regel, leidde tot een volkomen overeenstemming tusschen de berekende en de gemeten waarde bij het Daniell-element. Zooals *Helmholtz* later aantoonde, geldt zij niet algemeen, maar slechts voor de elementen, welker electromotorische kracht niet van de temperatuur afhankelijk is. Bij andere elementen heeft men verschillen tusschen de waargenomen en de berekende electromotorische krachten, die echter uit den tweeden hoofdregel der mechanische warmte-theorie berekend kunnen worden. Deze theorie, die slechts voor omkeerbare elementen geldt, is door *Jahn* proefondervindelijk bewezen.

De op de mechanische warmtetheorie gegrondveste *Helmholtzsche* theorie der galvanische elementen, kan, in weerwil van haar fundamenteele beteekenis, noch een aanschouwelijke voorstelling geven van het ontstaan van den galvanischen stroom, noch kan men daaruit zien hoe de spanningsver-

schillen, welker algebraïsche som de electromotorische kracht van het element is, verdeeld worden over de geleiders der 1e en 2e orde. Beide verklaringen vindt men echter in de door *Ostwald* uitgebreide theorie van *Nernst*, die aansluit aan de kinetische begrippen over de processen der electrolyse en diffusie van opgeloste lichamen.

Nernst beschouwt twee elkander aanrakende geleiders der 2e orde, bijv. 2 verschillende sterke waterige oplossingen van denzelfden electrolyt, zooals zoutzuur (HCl). De opgeloste moleculen zijn ontleed in positief geladen H ionen en negatief geladen Cl ionen (zie *Electrolyse*). De osmotische druk (zie *Osmose*) der ionen is in de geconcentreerde oplossing grooter dan in de verdunde, de ionen gaan uit de eerste door het scheidende vlies naar de laatste. Daar echter de snelheid, waarmee zich de H ionen bewegen, grooter is dan die der Cl ionen, gaat meer positieve electriciteit over als negatieve; daarom hoopt zich aan de zijde der meer verdunde oplossing van het scheidende vlies positieve electriciteit op en aan de zijde der geconcentreerde oplossing negatieve electriciteit. Er ontstaat aldus een electrostatische krachtwerking, door welke de diffusie der H ionen vertraagd, die der Cl ionen versneld wordt; de evenwichtstoestand is die, waarbij beide soorten ionen even snel diffundeeren. De electrische kracht, noodig voor het gelijk maken der ionen-snelheden, is niets anders dan het potentiaalverschil der elkander aanrakende oplossingen, men kan derhalve laatstgenoemde uit de osmotische drukkingen en de verplaatsingssnelheden der ionen berekenen. Op analoge wijze verkrijgt men een zuiver mechanische verklaring voor het potentiaalverschil bij aanraking der oplossingen van 2 verschillende electrolyten, bijv. zinksulfaat($ZnSO_4$) en kopersulfaat ($CuSO_4$).

Deze electromotorische krachten van 2 elkander aanrakende oplossingen zijn bijna altijd zeer klein in vergelijking met die, welke ontstaan bij het plaatsen van een metaal in een oplossing. Ter verklaring van de potentiaalverschillen, die dan ontstaan, neemt *Nernst* aan, dat ieder metaal, in aanraking gebracht met een electrolyt, welke ionen van dat metaal bevat, zich in den electrolyt tracht op te lossen. Tengevolge daarvan zendt het metaal positief geladen ionen in de vloeistof, als dit streven naar oplossing sterker is dan de osmotische druk der omringende ionen. De vloeistof wordt positief geladen, het metaal negatief, tot dat de uit die lading ontstaande electrische kracht een verder uittreden van ionen in de vloeistof verhindert. Is daarentegen dit oplossingsstreven kleiner dan de osmotische drukking, dan slaan de ionen uit den electrolyt op het metaal neer, dit wordt positief, de vloeistof negatief electrisch. Het eerste gebeurt met zink in zinksulfaat, het laatste bij koper en geconcentreerde kopersulfaatoplossingen. Derhalve zal, als men beide combinaties tot een galvanisch element (bijv. dat van *Daniell*) verbindt (fig. 3), het zink een negatieve, het koper een positieve lading vertoonen. Bij het verbinden der polen door een draad trachten deze ladingen elkander op te heffen en ontstaat een stroom van het koper naar het zink, terwijl voortdurend positief geladen zinkionen opgelost en koperionen op het koper neergeslagen worden.

De aldus verkregen aanschouwelijke voorstelling omtrent het ontstaan van den electrischen stroom, kan ook dienen ter verklaring van de door *Volta* waargenomen contactelectriciteit. Een metaal, dat met lucht in aanraking is, oxydeert, d. w. z. er gaan ionen uit het metaal, om zich met de zuurstof der lucht te verbinden. Daardoor wordt de lucht positief, het metaal negatief electrisch geladen, en wel des te sterker, naarmate het gemakkelijker oxydeert. Twee metalen in de lucht moeten derhalve een potentiaalverschil vertoonen, en wel moet het gemakkelijkst oxydeerbare metaal tegenover het minder gemakkelijk oxydeerbare negatief zijn, wat in de spanningsreeks van *Volta* ook het geval is.

Fig. 3.

Element van Daniell.

De potentiaalverschillen tusschen metalen en electrolyten zijn veel grooter dan die tusschen vloeistoffen; van hen is dus hoofdzakelijk de electromotorische kracht van een galvanisch element afhankelijk. Door die kracht te meten, krijgt men echter steeds slechts het verschil tusschen twee zulke potentiaalverschillen. Om deze laatste zelf te bepalen, moet tenminste één ervan gemeten worden. Zulks kan geschieden door middel van de electrocapillaire verschijnselen, waardoor de absolute waarde van het potentiaalverschil tusschen kwikzilver en een kwikzilverbevattende electrolyt bepaald kan worden. Ook het oplossingsstreven der metalen kan berekend worden.

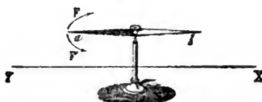
Galvanoglyfie is de naam eener vroeger gebruikelijke, thans bijna geheel door photo-mechanische procédé's vervangen methode om reliëfplaten te vervaardigen, welke op de boekdrukpers afgedrukt kunnen worden. Daartoe wordt een zinkplaat met een etsgrond van verf of vernis bedekt, de teekening er op weergegeven en deze zwak in de plaat geëtst. Vervolgens worden achtereenvolgens zoolang verf- of vernislagen, door middel eener wals over gestreken, zonder echter de lijnen der teekening te doen verdwijnen, totdat de laag dik genoeg is, om er een galvano „en reliëf" van te vervaardigen.

Galvanografie noemt men de door *Kobell* in 1840 te München uitgevonden methode, om gewasschen teekeningen te vermenigvuldigen door koperdruk zonder etsen of radeeren. De teekening wordt op een gepolijste zilveren of verzilverde koperen plaat geteekend, zooals zij zich gedrukt moet voordoen, en wel zóó, dat de zeer lichte partijen blank blijven en de donkere een of meermalen met de dikke taaie verf worden overgeschilderd. Dan brengt men de plaat in een galvanisch koperbad, waarin het geleidend gemaakte reliëf ontstaat. Als de koperneerslag sterk genoeg is, kan zij behandeld worden als iedere

gegraveerde koperen plaat. De diepe plaatsen (waar de verf op de zilverplaat aangebracht was) nemen den inkt op voor het drukken. De galvanografie kwam later buiten gebruik, maar wordt sedert 1895 door den schilder *Hubert Herkomer* weer toegepast tot het vermenigvuldigen van kunstwerken (Herkotypie). *Pretsch* te Weenen gebruikte de photografie tot het vervaardigen van galvanografieën. *Duncan Dallas* legde zich sedert 1873 weer op de galvanografie toe en maakte daarbij tevens gebruik van het etsen, waardoor het procedé veel vlugger gaat.

Galvanometer, *multiplicator* of *rheometer*, is een instrument om de aanwezigheid van een electrischen stroom te constateeren en om de sterk-

FIG. 1.

Galvanometer.

te ervan te meten. Hij berust op de afwijking van een draaibaren magneet uit zijn evenwicht-

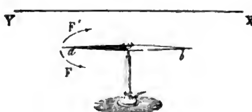
FIG. 2.

Galvanometer.

stand tengevolge van het electromagnetische veld, opgewekt door een electrischen stroom. Deze af-

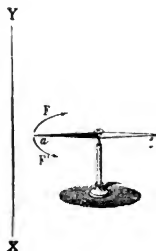
FIG. 3.

Galvanometer.

wijking vindt plaats volgens den regel van *Ampère*. Plaatst men de rechterhand met de palm naar den magneet, alsof de stroom bij den pols inkomt en bij de vingertoppen uitgaat, dan beweegt de noordpool van den magneet zich in de richting van den zijwaarts uitgestrekten duim. Als in fig. 1—4 de stroom van X naar Y loopt, be-

FIG. 4.

Galvanometer.

weegt de noordpool zich van F[1] naar F. In fig. 5 loopt de stroom in de richting der pijltjes en de naald wijkt af naar voren in de richting van den kromme pijl. Men vergelijkt de kracht, waarmee de naald uit het vlak van den magnetischen meridiaan wordt weggedrongen met de richtende

FIG. 5.

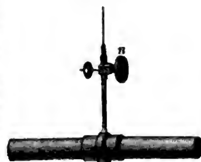

Galvanometer.

kracht van het aardmagnetisme. Door het aantal windingen te vermeerderen wordt voor een bepaalde stroomsterkte ook de afwijkingshoek vergroot.

De galvanometers worden verdeeld in sinus- en in tangentengalvanometers. Bij de eerste zijn de stroomsterkten evenredig met de sinussen der afwijkingshoeken, bij de laatste met de tangenten. Bij de laatste staat de draadklos vast, bij de eerste draait men den draadklos zoolang de afwijkende naald achterna, totdat deze weer ten opzichte van den klos den oorspronkelijken stand heeft ingenomen. Om voor een kleinen uitslag de afwijking nauwkeurig

FIG. 6.

Galvanometer.

Fig. 7.

Galvanometer.

te kunnen aflezen, maakt men gebruik van spiegelgalvanometers. Daartoe wordt de magneetnaald met een spiegeltje verbonden (fig. 6), waarin een verwijderde schaal *ss* (fig. 7) spiegelt. Door een kijker a bespeurt men het beeld van een lijn der schaal in het spiegeltje. Zooals men uit den loop der lichtstralen in de teekening ziet, is de hoek, dien de heengaande en gereflecteerde lichtstraal met elkander maken, de dubbele van de afwijking. De grootte van den hoek is gemakkelijk te bepalen uit de afstanden der deelstrepen op de schaal en uit den afstand van de schaal tot het spiegeltje. Hierop berusten alle spiegelgalvanometers, zooals de oudere van *Weber* (fig. 8). Verder wordt de gevoeligheid aanmerkelijk vergroot door het gebruik van astatische naalden, waardoor de zware magneetstaven vervangen worden. Twee (bijna) even

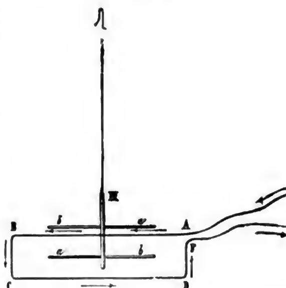
Fig. 8.

Galvanometer.

sterke magneetnaalden zijn zóó boven elkander bevestigd (fig. 9), dat de noordpool van de bovenste zich boven de zuidpool van de onderste bevindt. Door den regel van *Ampère* toe te passen blijkt, dat de twee horizontale stroomen op iederen magneet twee krachten doen werken, waarvan drie (even sterke) het syteem in één richting trachten te draaien, terwijl de vierde (de zwakste) deze

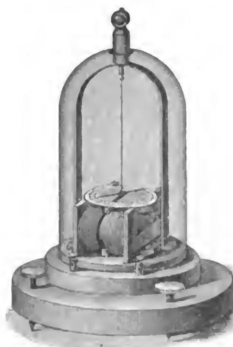
Fig. 9.

Galvanometer.

drie tegenwerkt. Daar de aarde op dit astatische stelsel zoo goed als geen invloed uitoefent, zal reeds een zwakke stroom een grooten uitslag der naalden veroorzaken. De draad wordt gewoonlijk

Fig. 10.

Galvanometer.

zeer vele malen rondom het naaldstelsel gebracht, zoodat de onderste naald binnen de windingen draait en de bovenste erboven; deze bovenste dient tevens als wijzer. Het complete toestel wordt voorgesteld in fig. 10.

Voor nauwkeurige metingen moeten de galvano-

meters tegen magnetische en mechanische storingen van buiten beveiligd worden. Tegen magnetische storingen worden zij beveiligd door ze in een hollen ijzeren cylinder of bol te plaatsen; tegen mechanische door het statief aan drie draden aan den zolder op te hangen en het met vloeistofdempers te voorzien. Een multiplicator, waarvan de omwinding bestaat uit twee naast elkaar loopende van elkander geïsoleerde en volkomen gelijke draden, heet differentiaalgalvanometer en dient om het verschil in stroomsterkte te bepalen van 2 stroomen, die gelijktijdig, maar in verschillende richtingen, door het toestel worden geleid. Bij de torsiegalvanometer hangt de magneetnaald aan een elastischen draad. Door een schroef te draaien, waaraan de draad bevestigd is, brengt men de naald weer in den magnetischen meridiaan terug. De hoeken zijn hier evenredig met de stroomsterkten. In plaats van een vasten klos en beweegbaren magneet, de gewone constructie, gebruiken *W. Thomson*, *Deprez*, *d'Arsonval* en *Weston* beweegbare draadklossen tusschen de polen van vaststaande hoefmagneten en als tegenkracht de torsie van den ophangdraad. Galvanometers, die niet zoozeer dienen, om de juiste stroomsterkte te bepalen, maar meer om het voorhanden zijn van stroomen aan te toonen, worden galvanoskopen genoemd.

Galvanoplastiek of *electrometallurgie* noemt men de kunst, om door middel der electriciteit uit een metaaloplossing het hierin aanwezige metaal in samenhangenden toestand op bepaalde voorwerpen te doen neerslaan, om alzoo een nieuw vast lichaam of een metaalbedekking te verkrijgen. Men maakte vroeger daartoe uitsluitend gebruik van den galvanischen stroom, thans nog slechts voor kleine voorwerpen, en gebruikt meer en meer shuntdynamo's. De meest gebruikelijke elementen zijn Daniell- en Bunsenelementen. Zij is de praktische toepassing der *electrolyse* (zie aldaar).

De aard van het neergeslagen metaal is afhankelijk van de verhouding der stroomsterkte tot de oppervlakte van de gebezigde pool en van de concentratie der oplossing. De neerslag is steeds kristallijn, d. w. z. er worden steeds zeer kleine metaaldeeltjes van kristallijne structuur afgescheiden; deze vormen een samenhangende massa van groote vastheid en weerstand. De galvanische neerslag is derhalve geen geheel homogene, dichte massa, zooals het gesmolten metaal, maar kan door hameren of persen en polijsten toch dezelfde dichtheid en sterkte verkrijgen. Voor het vervaardigen van vaste voorwerpen, die van den vorm afgenomen kunnen worden, is de galvanoplastiek van groot gewicht, daar niet ieder voorwerp door walsen of ponsen kan verkregen worden, hoewel de galvanoplastiek daar niet mede kan concurreeren. Door de galvanoplastiek zijn een groot aantal vroegere methoden verdrongen of vereenvoudigd en zijn verschillende nieuwe technische operaties mogelijk geworden. Het volgend overzicht kan een voorstelling geven van de menigvuldigheid der galvanoplastische werkzaamheden.

A. *Zware neerslagen van koper.*

1. Vervaardiging van monumentale figuren. 2. Copieeren van munten enz. 3. Vervaardiging van beeldjes, lustres en dergelijke voorwerpen, die anders uit brons gegoten worden. 4. Vervaardiging in het groot van wijzerplaten, handvatten, doosjes, versierselen voor meubels enz. Gewoonlijk is daarvan het koperen bekleedsel tamelijk dun en worden zij voor de stevigheid met zink vol gegoten. 5. Vervaardiging van reliëflandschappen. 6. Vervaardiging van koperen platen voor den graveur. Deze platen kenmerken zich door groote homogeniteit, zoodat de naald naar alle zijden denzelfden weerstand ondervindt. 7. Copiëeren van gegraveerde koperplaten en houtsneden, om de origineelen te sparen. Stereotypeplaten. 8. Vervaardiging van drukplaten (galvanografie, zie aldaar) voor een gedeelte met behulp der photografie, vervaardigen van platen voor natuurzelfdruk, van platen om de oppervlakte van leder enz. op papier na te bootsen. 9. Vormen voor lettergieterij. 10. Koperen pijpen zonder naad, vooral ellebogen en bochten, die op andere wijze moeilijk zijn te vervaardigen (Elmoreproces). 11. Bekleeden van kleinere dieren en planten, om hun vorm te bewaren, alsmede van glazen en porseleinen voorwerpen ter versterking.

B. *Dunne neerslagen als bekleedsels op andere metalen.*

1. Verzilveren en vergulden van tafelgereedschap, versierselen, voorwerpen der kunstindustrie (uit koper, tombak, messing, nieuw-zilver, brittanniametaal). 2. Verstalen van stereotype drukplaten en gegraveerde koperplaten tegen afslijting, waardoor het aantal even goede afdrukken enorm wordt vermeerderd. 3. Verkoperen en vermessingen van ijzer en zink ter vervaardiging van kunstmatig brons en ter beveiliging tegen atmosferische invloeden; soms worden daarna deze metalen nog verguld of verzilverd. 4. Vernikkelen van werktuigen en gereedschappen uit ijzer en messing, om ze evenals massief nikkel te kunnen gebruiken. 5. Verkoperen van aluminium, om het een levendige warme kleur te geven.

Behoeft het origineel, waarnaar de vorm vervaardigd wordt, niet bewaard te blijven, zooals bij de galvanografie naar gipsafdrukken, dan wordt de vorm gewoonlijk electrolytisch uit koper van zoodanige dikte vervaardigd, dat deze alle verdere behandeling zonder vormverandering kan verduren. In andere gevallen maakt men den vorm uit geta pertjah, was, stearine, gips, lijm of gemakkelijk te smelten metaallegeering. Vormen van metaal bezitten uit zich zelf een goed geleidende oppervlakte, bij alle andere moet deze echter eerst geleidend gemaakt worden, door opbrenging van graphiet of zwavelzilver. Het graphietpoeder wordt er op gewone wijze met borstels opgebracht, het zwavelzilver ontstaat door overtrekking van den vorm met een oplossing van zilvernitraat en door daarop zwavelwaterstof te laten inwerken. Het bad bevindt zich in een bak van aardewerk, geglazuurd gegoten ijzer (fig. 1), of voor zeer groote inrichtingen uit een bak, inwendig bekleed met chemisch zuiver lood (fig. 2). Voor zeer kleine inrichtingen (juweliers, horloge- en instrumentmakers) neemt men ook wel glazen vaten. Men verkrijgt een zeer taaien koperneerslag van geringe hardheid en vastheid uit een 18% bad bij een stroomdichtheid van 0,6–1 ampère (onder stroomdichtheid verstaat men het quotiënt van stroomsterkte en electrode-oppervlakte). Daarentegen ontstaat zeer hard en vast

koper van geringe taaiheid uit een 20% oplossing bij een stroomdichtheid van 2—3 ampère. De vorm wordt aan koperdraden als kathode gehangen en met dunne koperen draadjes omwikkeld, om het gelijkmatig neerslaan van het koper te bevorderen. Zoo mogelijk, wordt de vorm van alle kanten

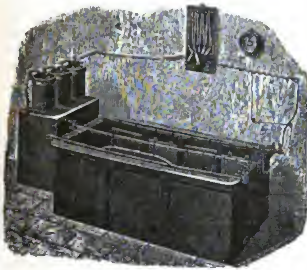
Fig. 1.

Galvanoplastiek.

omringd door anoden, die uit zeer zuiver electrolytisch koper bestaan en die eveneens aan koperen haken hangen. Hun gezamenlijke oppervlakte moet minstens gelijk zijn aan die van den vorm. Daar gedurende de electrolyse in de vloeistof lagen

Fig. 2.

Galvanoplastiek.

ontstaan, is het aan te bevelen door inblazen van lucht of door een roertoestel voor de gelijkmatige samenstelling van het bad te zorgen. Heeft de metaallaag de vereischte dikte bereikt, dan wordt zij uit het bad genomen, afgespoeld en gedroogd. Bij de inrichting van fig. 3 is het voorwerp aan een metallo-metrische weegschaal bevestigd; zoodra het bepaalde gewicht aan metaal er op neergeslagen is, wordt door de draaiing van de balans de stroom uitgeschakeld en het ontstaan van een verderen neerslag voorkomen. Als het model uit verschillende deelen bestaat, worden deze na verwijdering van den vorm samengesoldeerd en in een zuur koperbad met een gelijkmatige koperoppervlakte bedekt. In andere gevallen blijft de kern onder het koper.

Galvanostegie noemt men dit deel der galvanoplastiek, waarbij een metaal met een zeer dunne laag van een ander metaal bedekt wordt. De metalen, waarop een ander metaal galvanoplastisch neergeslagen moet worden, moeten eerst zeer zorgvuldig gereinigd, omdat slechts op een geheel zuivere metaaloppervlakte het neergeslagen metaal goed hecht. Het reinigen

Fig. 3.

Galvanoplastiek. Metallometrische weegschaal.

geschiedt, naar den aard van het voorwerp, met zuren, krasborstels van staal- of koperdraad, zandstraalmachines, slijpen met amaril, ontvetten met benzine of loogen. Ten slotte moet een dunne oxydlaag door indompelen in sterk verdund zuur of in een cyaankalioplossing verwijderd worden. Voorwerpen, die zwaar verzilverd of verguld moeten worden, dompelt men in een oplossing van cyaankwikzilverkalium en cyaankalium of in een oplossing van salpeterzuurkwikzilver om ze met een dunne laag kwikzilver te bedekken, waarop de andere metalen beter hechten. De gereinigde resp. geamalgameerde voorwerpen worden het beste direct in een galvanaoplastisch bad gebracht, mogen in geen geval met de vingers aangeraakt worden (vet) of aan de lucht drogen (oxyd). Zij worden opgehangen in het bad aan draden, wier boveneinden vast met de erover liggende stangen zijn verbonden, die den stroom ontvangen. Om den neerslag in een gladde, samenhangende laag te verkrijgen, dient de stroomdichtheid nauwkeurig gecontroleerd te worden. Voor goedkoope artikelen, die in groot aantal vervaardigd worden, gebruikt men zeven of roteerende trommels, waardoor het procédé versneld wordt. (Voor verkoperen, vergulden en verzilveren, zie de verschillende artikels). Galvanoplastische bekleedsels van lood, bismnth, antimonium en arsenicum, evenals van de metalen der platinagroep worden wegens de minder betrouwbare resultaten zelden aangewend. Dikwijls wordt de galvanoplastische neerslag nog gepolijst. Hiertoe gebruikt men het polijststaal met zeepwater en worden

de voorwerpen ten slotte met Engelsch rood en spiritus gepoetst. Deze methode is slechts gebruikelijk voor weeke metalen. Goedkoope artikelen, die in groote menigte vervaardigd worden, worden vóór het bad door slijpen gepolijst, de galvanische neerslag verhoogt dan den glans.

Voor de kunstnijverheid is het volgende proces van belang geworden. Men etst een teekening door langdurige inwerking van een zuur diep in het metaal en laat dan de verdiepingen zich slechts met goud, zilver of nikkel vullen, waartoe men de andere deelen vernist. Na de verwijdering van het vernis wordt de oppervlakte glad geslepen, gedeeltelijk gebronsd enz. Zoodoende komt de teekening scherp omlijnd uit en ligt met de andere deelen in hetzelfde vlak (galvanoplastisch niello, bronzes incrustés). In de goud- en zilverindustrie past men ook massieve galvanische neerslagen in zilver toe en verkrijgt men geciseleerde voorwerpen onmiddellijk geheel gereed. Een goedkoope nabootsing van het niello verkrijgt men op messing door het te verzilveren, de verheven teekening, die er van te voren opgeperst was, door slijpen van het zilver te bevrijden, dan haar met wijnsteenwater en later met zuiver water te borstelen en het zwart te bijtsen, wat geschiedt in een oplossing van koolzuurkoper in ammoniak. De teekening (in koper) wordt dan donker zwart op den zilveren ondergrond. Ter voorkoming van oxydatie wordt het geheel met een kleurloos metaallak overtrokken.

Bij de door *Reimerdes* uitgevonden en door *Eppler* te Berlijn verder ontwikkelde methode worden in gesteenten of andere materialen met behulp van zuren of een zandstraalblazer verdiepingen aangebracht en deze, nadat de oppervlakte geleidend is gemaakt, in een galvanoplastisch bad met metaal gevuld. Ten slotte wordt de geheele oppervlakte gepolijst en het metaal eventueel gegraveerd. Op genoemde wijze verkrijgt men inlagen van koper, brons, zilver of goud in agaat, marmer, graniet, syeniet, glas en paarlemoer. De metalen hechten zeer vast aan het grondmateriaal. Zie ook *Corviniello*.

Bij de tot hiertoe besproken processen wordt van buiten af stroom aan het bad toegevoerd. Er zijn er echter ook, waarbij de stroom in het bad zelf ontstaat. Men verkrijgt hier den neerslag door het voorwerp in het bad te dompelen; een gedeelte ervan lost op in het bad en een aequivalent gedeelte slaat neer. Hierdoor kan echter slechts een uiterst dunne neerslag verkregen worden, daar de werking van het ingedompeld metaal op de oplossing ophoudt, zoodra het met een dunne laag van het metaal uit de oplossing bedekt is. Brengt men echter het ingedompeld metaal met een sterk electropositief metaal in de oplossing in geleidende aanraking (contactmethode), dan zal zoo lang metaal van het in de oplossing ingedompeld metaal neerslaan, totdat het contactmetaal opgelost is. Tot dusver gebruikte men voornamelijk zink als contactmetaal, nikkel-, tin- en zilverbaden worden echter reeds door sporen van zink onbruikbaar, zoodat deze methode bijna niet wordt toegepast.

Zeer voordeelig is daarentegen het gebruik van aluminium in de alkalische autovoltbaden, daar deze niet geschaad worden door het zich ophoopende aluminiumzout en door metaalbijvoeging voor het neergeslagen metaal steeds weer geregenereerd kunnen worden. De autovoltbaden zijn tot nu toe niet voor vergulden, verzilveren en verlooden geschikt, maar wel voor verzilveren, vernikkelen, verkoperen, vermessingen, verbronzen en vertinnen.

Geschiedenis. *De la Rive* nam in 1836 waar, dat het koper, dat op de koperplaat van een galvanisch element neersloeg, daarvan afgenomen kan worden en aldus een microskopisch nauwkeurigen afdruk levert van de oppervlakte der plaat. Dezelfde waarneming deed in 1837 *Jacobi* te Dorpat en grondvestte daarop een methode, om door den galvanischen stroom voorwerpen te vermenigvuldigen. Ook *Spencer* te Liverpool hield er zich mee bezig. Spoedig slaagde men erin metalen voorwerpen met een bekleedsel van een ander metaal te voorzien, en in 1840 richtte *Elkington* te Birmingham een fabriek op voor galvanische verzilvering. In 1840 ontdekte *Murray*, dat niet geleidende oppervlakten door bestrijken met graphiet voor galvanoplastische reproductie geschikt gemaakt kunnen worden; in 1840 ontdekte *Wright* de afscheiding van goud en zilver uit de oplossingen hunner dubbel-cyaniden, *Smee* verkreeg neerslagen van antimonium platina, ijzer, lood en zink en *Böttger* vond in 1842 het vernikkelbad uit. In 1843 verkreeg *Ruolz* neerslagen van metaallegeeringen, *Klein* te St. Petersburg verbeterde de ijzergalvanoplastiek, terwijl *Christoffle* te Parijs schitterende uitkomsten verkreeg met vergulden, verzilveren en versiering van metalen voorwerpen. Een groote uitbreiding kreeg de galvanoplastiek door de verbetering der dynamomachine en de ontwikkeling der electrochemie, waardoor men niet meer uitsluitend op empirische formules was aangewezen.

Galvanoskoop. Zie *Galvanisme* en *Galvanometer*.

Galvanostegie. Zie *Galvanoplastiek*.

Galvanotherapie. Zie *Electrotherapie*.

Galvanotropisme noemt men de werking van galvanische stroomen op dierlijke en plantaardige organismen. Zendt men door een met water gevuld vat, waarin jonge kikvorschlarven of vischembryo's zwemmen, een vrij sterken galvanischen stroom, dan plaatsen de diertjes, hoe zij ook tot dusver gelegen mogen hebben, zich bijna oogenblikkelijk met hunne lengte-as in de richting van den stroom, en wel zóó, dat zij hun koppen naar de anode richten. Keert men de richting van den stroom om, dan volgen zij dadelijk die beweging; brengt men ze in een andere ligging, dan toonen zij de grootste onrust. Misschien was het beter dit verschijnsel *galvanotaxis* te noemen en galvanotropisme te gebruiken voor datgene, wat men bij infusoriën en andere protozoa kan waarnemen. Brengt men n.l. op een glazen plaat een grooten waterdruppel, waarin talrijke infusiediertjes aanwezig zijn van het geslacht *Paramaecium* en zendt men door den druppel een vrij sterken stroom, dan wenden zich de diertjes met hun vooreinden dadelijk naar de negatieve electrode en zwemmen daar heen. Hier blijven zij, zoolang als de stroom duurt; wordt hij geopend, dan verzamelen zij zich bij de anode.

Galvanotypie noemt men het vervaardigen van drukplaten en letters door middel van bijten (galvano's, koper- of galvanische clichés) voor het drukken op de boekdrukpers; ook langs galvano-

plastischen weg kunnen zij verkregen worden. Zie verder *Galvanoglyfie.*

Galveston is de hoofdstad van een evenzoo genoemd county en tevens de belangrijkste zee- en koopstad van den Noord-Amerikaanschen staat Texas. Zij ligt op den noord-oostelijken hoek van Galveston-Island, een dor eiland nabij de kust met een breedte van 47 km. en een lengte van 2,4—5,6 km., en aan den Galveston-Inlet, de oostelijke invaart van de Galvestonbaai, die 56 km. lang 18—30 km., breed is en een diepte heeft van 5 tot 6 m., terwijl er in het midden gevaarlijke ondiepten gevonden worden. Met het vasteland is het eiland door twee, ruim 3 km. lange bruggen verbonden. In 1897 werden twee, 8 en 10 km. lange dammen (*jetties*) uit graniet en zandsteen voltooid, waardoor de haven een diepte van bijna 10 m. kreeg. De stad is regelmatig gebouwd en voorzien van breede, elkander rechthoekig snijdende straten en telt (1900) 37 789 inwoners. Zij had vóór den orkaan van 1900 een Gotische Katholieke kerk, een klooster, een R. Katholieke universiteit, een fraai stadhuis en groote hôtels. De stad, waarvan de uitvoer (1899) 14,8 millioen pond sterling bedroeg, is voor Texas de stapelplaats van den handel (vooral katoen), vanwaar spoortreinen naar het binnenland, stoombooten en zeilschepen naar het buitenland vertrekken. Men vindt er katoenfabrieken, scheepstimmerwerven, ijzergieterijen, machinefabrieken enz. Het eiland Galveston of San-Louis was in 1814 de laatste wijkplaats van den beruchten flibustier *Lafitte.* Galveston en omgeving werd den 8sten September 1900 door een hevigen orkaan, gepaard met een springvloed, geteisterd en grootendeels verwoest. Meer dan 5000 menschen kwamen daarbij om; de materiëele schade bedroeg 17 millioen dollars.

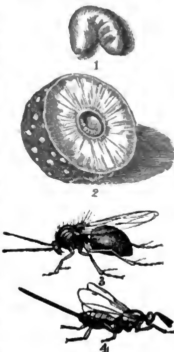
Galvez de Montalvo, *Luis*, een Spaansch dichter, werd geboren te Guadalaxara in November 1549, studeerde te Alcala in de godgeleerdheid en de rechten en begaf zich naar Italië, waar de neiging tot de dichtkunst bij hem opgewekt werd. Hij bleef zich na zijn terugkeer daaraan wijden, trad in den geestelijken stand en overleed te Palermo in 1610. Zijn „Pastor de Filida" (1582) onderscheidt zich door een sierlijken stijl, en zijn gedicht „Las lagrimas de San Pedro" (1582) is een navolging van een werk van den Italiaanschen dichter *Tansillo.* Ook heeft hij een Spaansche vertaling van het „Verlost Jeruzalem" van *Tasso* geleverd.

Galway, het zuidelijkste graafschap der Iersche provincie Connaught, bezit een oppervlakte van 6339 v. km. en telt (1901) 192146 inwoners (1841 : 444198). Het grenst ten Westen aan den Atlantischen Oceaan, die er een aantal veilige baaien en inhammen, alsmede vele kusteilanden en klippen vormt. Daartoe behoort de diep landwaarts indringende Galwaybaai in het zuiden, wier mond door de 3 Arraneilanden tegen de westelijke winden beveiligd wordt. Het Lough (Meer) Corrieb, scheidt het graafschap in 2 deelen en staat in verbinding met het Lough-Mask. Ten westen van die meren ligt het romantische, maar nagenoeg woeste landschap Connamara (Land der Baaien), dikwijls de Iersche Hooglanden genoemd, met ongeveer 20 inhammen, voor schepen van elken diepgang bevaarbaar. Ten zuiden grenst dit westelijk gedeelte met het landschap Yarconnaught aan de Galwaybaai. Het oostelijk gedeelte des lands is, met uitzondering van een klein stuk, over het geheel vlak of eenigszins golvend. Men heeft er meer dan 25 bevaarbare meren, en de rivier de Shannon met haar zijrivier de Suck vormen de oostelijke grenzen. Men heeft in het westen, behalve de meren, ook moeras- en broeklanden en in het oosten goede weiden en bouwlanden; doch ongeveer de helft van den geheelen bodem ligt woest. Men verbouwt voornamelijk haver en aardappelen, maar ook tarwe en houdt goed rundvee, schapen, varkens en paarden. De mijnen leveren lood en uitstekend marmer. De groote hoeveelheden zeewier die er aanspoelen, bezigt men als meststof. De bewoners zijn in het algemeen arm en houden hun verblijf in ellendige hutten. Behalve den landbouw, behooren linnenweverij en visscherij tot de belangrijkste bronnen van bestaan.

Galway, de hoofdstad van het gelijknamig graafschap aan de evenzoo genoemde baai, aan den mond der Corrib en aan de spoorlijn Ballinasloe—Clifden gelegen, telt (1901) 13 414 inwoners. Zij heeft in het oude gedeelte nauwe, morsige, en in de nieuwere wijken breede, rechte straten. In de voorsteden ziet men armzalige hutten. Een der voorsteden, Claddagh genaamd, is de verblijfplaats eener visscherskolonie. De haven, door een kanaal met het Corribmeer verbonden, is groot, maar ondiep. Men heeft er daarom dokken gebouwd, waarin schepen van aanmerkelijken diepgang een plaats vinden. De stad is een der sterkste vestingen van Ierland en tevens een station voor oorlogsschepen. Men heeft er een gerechtshof, 5 kerken, 8 kloosters, een Latijnsche school en een college. De nijverheid bepaalt zich tot het brouwen van bier, het stoken van spiritus, de leerlooierij en de ijzergieterij; de handel tot voortbrengselen des lands, visch, wol, marmer en linnen. Vroeger was de handel met Spanje zeer belangrijk.

Galwaybaai. Zie *Galway* (graafschap).

Galwespen (*Gallicola*) is de naam van een insektenfamilie van de orde der *Vliesvleugeligen* (*Hymenoptera*). Bij vele planten vindt men eigenaardige ziekelijke uitwassen, die vooral in het oog loopen bij de wilde rozen, waar zij zoo groot worden als appels, met mos bedekt en van binnen houtig zijn. Snijdt men zulk een uitwas door, dan ziet men daarin holten en cellen, en hierin soms een eitje, soms ook een witachtig wormpje (de larve) of ook een pop in een los, zijdeachtig weefsel. Die eieren, larven en poppen zijn afkomstig van een galwesp (*Cynips Rosae*), die

Galwesp.

met haar legboor den bast van den rozenstam doorstoken en haar ei diep in het spint gelegd heeft. Deze wond doet een zwelling ontstaan, met wier weefsel de jonge larven zich voeden, terwijl deze er holten in maken, om eindelijk zich te verpoppen, en daarna in kleine wespen veranderen. Deze zijn doorgaans bruin of zwart; haar achterlijf is zijdelings eenigszins samengedrukt en wigvormig, haar sprieten zijn lang en recht.

In bijgaande figuren hebben wij in figuur 1 de larve eener galwesp, in figuur 2 de larve in het midden eener galnoot, en in de figuren 3 en 4 twee vrouwelijke individuën van verschillende soorten van galwespen voorgesteld. Zie verder onder *Galnoten*.

Galzeep verkrijgt men door het samenmengen van 8 deelen ossengal, 60 deelen zeep, 12 deelen suiker, 4 deelen honing, 4 deelen Venetiaansch terpentijn en 2 deelen vloeibaren ammoniak.

Galzuren zijn de zuren, waarvan de natriumzouten in gal, het afscheidingsprodukt van de lever, voorkomen. Behalve deze stoffen bestaat de gal verder voornamelijk uit de zoogenaamde galkleurstoffen en cholesterine, een stof, die ook in het bloed en de hersenen voorkomt. De voornaamste zuren zijn het glycocholzuur en het taurocholzuur. Het eerste, dat tot formule heeft $C_{24}H_{39}O_4.NHCH_2COOH$, kristalliseert in fijne glanzende naaldjes, die in koud water moeilijk oplosbaar zijn. Het zuur draait het polarisatievlak rechts. Het smeltpunt is 133° C. Door koken met alkaliën wordt het gesplitst in cholzuur en glycocol, H_2NCH_2COOH. Daar gal zelf alkaliën bevat, zal het cholzuur, $C_{24}H_{40}O_5$, ook in gal voorkomen. Uit aether is dit zuur te kristalliseeren. Deze kristallen lossen bijna niet in water op, watervrij smelten zij bij 195°C. Het is een éénbasisch zuur. Het taurocholzuur, $C_{24}H_{39}O_4.NHCH_2CH_2SO_3H$, is in water en alkohol gemakkelijk oplosbaar. Het is rechts draaiend. Door water wordt het spoedig ontleed, waardoor cholzuur en taurine $NH_2.CH_2.CH_2.SO_3H$ ontstaan.

Gama, *Vasco da*, een Portugeesch ontdekkingsreiziger, is door zijn tochten beroemd geworden. In de 2de helft der 15de eenw was vóór hem reeds *Diaz* tot 450 km. aan de andere zijde van de Kaap de Goede Hoop doorgedrongen, terwijl andere vaartuigen nit Portugal, in Abessinië uitgerust, de zuidelijke kust van Arabië bezochten; maar nog altijd ontbrak het verband tusschen deze ontdekkingen. Overtnigd, dat door zoodanig verband een zeeweg naar Indië zou gevonden worden, rustte ***Emanuël de Groote***, koning van Portngal, 3 schepen uit met 160 soldaten en matrozen en vertrouwde het opperbevel toe aan *Gama*, die, geboren omstreeks 1469 te Sines, een kleine zeestad der Portugeesche provincie Alemtejo, reeds grooten roem had verworven door zijn stoutmoedigheid en beradenheid. De kleine vloot verliet Lissabon den 8sten Juli 1497 en bereikte eerst den 16^{den} November de Tafelbaai, waar zij eenige dagen voor anker bleef. Den 20 of 22sten daaraanvolgende zeilde *Gama* om de zuidpunt van Afrika en richtte koers naar het noordoosten, nadat het hem gelukt was, zijn manschappen gerust te stellen. Hij vergat de groote bezwaren van zijn tocht, toen eindelijk gunstiger winden hem brachten naar Sofala, waarin hij het onde Ophir meende te vinden, terwijl hij er halfbeschaafde menschen ontmoette, die handelsbetrekkingen onderhielden met Azië en Arabisch spraken. In het begin van 1498 bereikte de vloot Mozambique en vervolgens Mombaza aan de kust van Zanzibar. De daar aanwezige Mooren herkenden weldra de Portugeezen als hetzelfde volk, dat sedert jaren aan de noordkust van Afrika een hardnekkigen oorlog voerde tegen de Mohammedanen. Zij hitsten de vorsten des lands tegen de vreemdelingen op, die meermalen in groot gevaar verkeerden, terwijl het hun eerst te Malinde (3° Z.Br.) gelukte, vriendschappelijke betrekkingen aan te knoopen en een loods uit Goedsjerat aan boord te krijgen. Onder de leiding van dezen bereikte *Gama* den 20sten Mei Calicoet aan de kust van Malabar, een bloeiende stad en het middelpunt van den handel met de oostkust van Afrika, Arabië, de Perzische Golf en Voor-Indië. Ook hier kwamen de Mooren tegen de Portugeezen in verzet. Niettemin gelukte het *Gama*, het opperhoofd des lands ontzag in te boezemen. Tevreden met zijn ontdekkingen, aanvaardde *Gama* den terugtocht, vertoefde in onderscheiden, reeds vroeger door hem bezochte havens en kwam in September 1499 te Lissabon voor anker, waar hem talrijke eerbewijzen, titels en inkomsten ten deel vielen. Koning *Emanuël* zond aanstonds onder *Pedro Alvarez Cabral* een eskader naar Indië, om er Portugeesche factorijen te stichten. Dit gelukte slechts op enkele plaatsen; te Calicoet werden zelfs 40 achtergebleven Portugeezen vermoord. Om zich daarover te wreken en tevens om zich van den zeehandel meester te maken en hierdoor aan Lissabon groote voordeelen te verschaffen, bracht de koning een nieuw eskader van 20 schepen in gereedheid, en benoemde *Gama* tot opperbevelhebber. Deze vertrok in 1502, bereikte voorspoedig de oostkust van Afrika, stichtte er de Portugeesche koloniën Mozambique en Sofala, stevende naar Travancore, veroverde of vernielde alle schepen, die aan den gebieder van Calicoet toebehoorden en dwong dezen door het bombardement zijner hoofdstad en door het verbranden zijner oorlogsvloot van 29 schepen tot het sluiten van den vrede en tot het verleenen van schadeloosstelling. Dit feit boezemde ontzag in voor de Portugeezen en gaf tevens aanleiding tot voordeelige verbintenissen met inlandsche vorsten. *Gama* maakte zooveel spoed, dat hij zich reeds den 20sten December 1503 met 13 rijkbeladen schepen weder in Portugal bevond. Terwijl hij daarna in zijn vaderland welverdiende rust genoot, regeerden achtereenvolgens 5 onderkoningen over de Portugeesche bezittingen in Indië. De laatste van deze, *Eduard de Menezes*, ondervond daarbij zooveel tegenspoed, dat koning *João III* het besluit nam, *Gama* wederom daarheen te zenden. Bereidvaardig ondernam deze dien tocht. Hij verliet den 9^{den} April 1524 Portugal met 14 schepen, legde zijn gewone beradenheid aan den dag en herstelde het aanzien der Portugeezen in Indië. Te midden van zijn gewichtige werkzaamheden echter overleed hij te Cobhin den 24sten December 1524. Zijn stoffelijk overschot werd naar Portngal gevoerd en plechtig ter aarde besteld te Vidigueira; het grafmonument werd in 1840 door het gepeupel ontwijd. In 1880 werd zijn stoffelijk overschot in een klooster te Belem bijgezet, maar

de geschiedkundige *Texeira* spreekt het vermoeden uit, dat men niet *Gama's* lijk naar Belem heeft overgebracht; het echte lijk zou hij in 1884 nog te Vidigueira onder het altaar der oude kerk gezien hebben.

Gamaliël, een gematigd en verdraagzaam Farizeër uit den tijd van *Jezus*, lid van het Sanhedrin, was de leermeester van *Paulus* en bewerkte door zijn uitmuntende redenen (Handelingen der Apostelen V, 34), dat de Joodsche Raad afzag van het voornemen, bloedige maatregelen te nemen tegen de Apostelen. Waarschijnlijk is hij dezelfde, die in den Talmud een kleinzoon van *Hillel* en een zoon van *Simeon* genoemd en als een uitstekend wetgeleerde geprezen wordt. Men meent, dat hij onder de keizers *Tiberius*, *Gajus* en *Claudius* voorzitter was van het Sanhedrin en in het jaar 18 na de verwoesting van Jeruzalem overleden is. De Christelijke sage verheft hem tot een geheimen aanhanger van *Jezus*, omdat men van oordeel was, dat *Gamaliël*, toen hij aanried de gevolgen der prediking van de Apostelen af te wachten, op de zegepraal en niet op den ondergang der nieuwe leer hoopte. De Talmud onderscheidt hem als *den oudere* van een evenzoo genoemden zoon of kleinzoon, die ten tijde van *Trajanus* en *Hadrianus* leefde en het oppergezag over de Israëlieten in handen had.

Gamander (*Teucrium L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lipbloemigen* (*Labiatae*). Het onderscheidt zich door een tweelippigen, buis- of klokvormigen, vijftandigen kelk van welken de bovenste tand wel eens sterker ontwikkeld is dan de andere, door een korte bloemkroon, waarvan de bovenlip soms aan de rugzijde gespleten is in den vorm van 2 korte tanden, door 4 meeldraden en een aan den top gespleten stijl. Het omvat heesters en kruiden, van welke onderscheiden soorten ook in ons land in het wild voorkomen, zooals de *wilde salie* (*T. Scorodonia L.*) met hartvormige, eenigszins zachtharige, gesteelde bladeren, een rechtstandigen, kruidachtigen stengel en okselstandige, eenzijdige bloemtrossen, *watergamander* (*T. Scordium L.*) met langwerpige, ongesteelde, getande, nagenoeg onbehaarde bladeren, gesteelde bloemen, ten getale van vier tot schijnkransen vereenigd en een opgaanden stengel, en de *liggende gamander* (*T. Chamaedrys L.*) met wigvormig-eironde, ingesneden-gekartelde en gesteelde bladeren, bloemen ten getale van zes in schijnkransen geplaatst, en een eenigszins liggenden stengel. Van deze soorten komt de eerste het meest voor. Van de uitheemsche soorten vermelden wij den *Syrischen gamander* (*T. Marum L.*) of Syrische thijm, ook wel *echt kattenkruid* genoemd, die in Zuid-Europa, Klein-Azië en Egypte te huis behoort. De *heesterachtige gamander* (*T. fruticans L.*), een Spaansche plant met groote, paarsblauwe bloemen, en *T. bitonicum l'Her.*, een plant van de Canarische Eilanden met purperen bloemen, behooren tot de sierplanten. Men geeft den naam *Gamander* ook wel aan *Eereprijs*. Zie aldaar.

Gamaschen zijn bekleedingsstukken van den voet uit laken, linnen of leer. Zij reiken van den enkel tot de knie of daarom heen en dienen, om de beenen tegen slijk, vocht, verwondingen enz. te beschutten. In de legers der 18de eeuw werden de gamaschen algemeen gebruikt, tegenwoordig worden zij nog door de Fransche en Japansche infanterie gedragen. Daar de veelknoopige gamaschen den soldaten veel last en moeiten veroorzaakten, noemt men thans een onbeteekenenden, niets om het lijf hebbenden dienst een gamaschendienst.

Gamba, *Bartolommeo*, een Italiaansch bibliograaf, werd geboren te Bassano den 3den Mei 1776 en kwam op 10-jarigen leeftijd als leerling in de boek- en koperdrukkerij van graaf *Remondini*, waar hij tijd en gelegenheid had zich aan de bibliographische studiën te wijden. Nadat hij tot aan den dood van *Remondini* aan het hoofd had gestaan van een filiaalboekhandel te Venetië, vestigde hij zich als boekhandelaar te Padua. In 1811 werd hij censor der Adriatische gewesten, verkreeg de door *Moncenigo* gestichte boekdrukkerij *di Alvisopoli* te Venetië en werd eenige jaren later benoemd tot vice-bibliothecaris aan de bibliotheek van San-Marco. Hij overleed den 3den Mei 1841. Het eerste belangrijke boek, dat hij uitgaf, was de „Serie dei testi di lingua italiana" (4de druk, 1839), een werk, dat zoowel voor den beoefenaar der Italiaansche taal als voor dien harer letterkunde onontbeerlijk is. Daarna volgden „Serie degli scritti impressi nel dialetto veneziano" (1832), en „Bibliografia della novelle italiane in prosa" (2de druk, 1835)". Verder leverde hij een groot aantal levensbeschrijvingen, zooals „Die Bassanesi illustri" (1807), „Discorso delle Lodi di Luigi Cornaro" (1817), „Elogi d'illustri Italiani" (1829) enz. Met *Negri* en *Zendrini* gaf hij de „Galleria dei letterati ed artisti illustri delle provincie venete nel secolo XVIII" (2 dln., 1824) uit.

Gambara, *Veronica*, een Italiaansch dichteres, gesproten uit een edel geslacht in Lombardije en de zuster van kardinaal *Uberto*, werd geboren te Pratalboino bij Brescia den 30sten November 1485, ontving een zorgvuldige opvoeding, huwde in 1508 met *Giberto X*, heer *van Correggio*, en verloor dezen door den dood na een echtverbintenis van 10 jaar. Haar overige levensdagen wijdde zij aan de wetenschap en aan de dichtkunst. Evenals haar tijdgenoote *Vittoria Colonna*, legde zij haar weduwenkleed niet weder af en liet zelfs haar vertrekken op het kasteel Correggio zwart behangen. Zij overleed den 13den Juni 1550. Haar gedichten meerendeels sonetten, onderscheidden zich door verheven gevoelens en een edelen stijl, evenals haar brieven; men vindt ze verzameld in „Rime e lettere di Veronica Gambara" (1759), „Undici lettere inedite di Veronica Gambara" (1882) en „Sonetti amorosi inediti o rari di Veronica" (1890).

Gambart, *Jean Félix Adolphe*, een Fransch sterrenkundige, werd geboren in 1800 te Cette, trad in dienst bij de marine, oefende zich onder *Bouvard* in de sterrenkunde, werd in 1819 adjunct en in 1822 directeur van het observatorium te Marseille en overleed te Parijs den 23sten Juli 1836. Hij ontdekte 13 kometen en ook in 1826 die, welke 10 dagen te voren door *Biela* te Johannisberg in Bohemen was gezien. Hij berekende ook de loopbanen van sommige van deze hemellichamen en was de eerste die aanwees, dat de komeet van *Biela* zich ook reeds in 1772 en 1805 had vertoond.

Gambe (Italiaansch: *Viola da Gamba*), knieviool, is een snareninstrument, dat tegenwoordig niet meer gebruikt wordt en een iets sterker toon had dan de violoncel, waardoor zij in de 18de eeuw verdrongen werd.

Gambetta, *Léon*, een Fransch staatsman, werd geboren den 30sten October 1838 te Cahors uit een Genueesche Joodsche familie, studeerde in de rechten en vestigde zich in 1859 als advocaat te Parijs. Bij het kiezen van afgevaardigden naar het Wetgevend Lichaam in 1863 betoonde hij het eerst zijn levendige belangstelling in staatkundige aangelegenheden en legde naast zijn meer bekende geestverwanten *Favre* en *Crémieux* een rustelooze werkzaamheid en een hartstochtelijke vermetelheid aan den dag. Toen in 1868 minister *Pinard* de dagbladen liet vervolgen, die de inschrijving bevorderd hadden voor een gedenkteeken van den in December 1851 op de barricaden gesneuvelden volksvertegenwoordiger *Baudin*, nam *Gambetta* de verdediging op zich van *Delescluze*, den verantwoordelijken redacteur van den „Réveil", en hield daarbij een welsprekende pleitrede, waarin hij den staatsgreep van den 2den December en het Tweede Keizerrijk zonder verschooning aanviel. Van dien tijd dagteekent zijn roem als staatkundig redenaar. Telkens moest hij in politieke processen optreden, en zijn opgewonden partij huldigde hem als een der „Onverzoenlijksten". In 1869 werd hij te Parijs en te Marseille naar het Wetgevend Lichaam afgevaardigd, maar een oogziekte belette hem geruimen tijd de zittingen bij te wonen. Groot opzien baarde zijn redevoering van 5 Mei 1870, welke tot de verheerlijking moest dienen van den republikeinschen regeeringsvorm. Nadat *Napoleon III* bij Sedan gevangen genomen en het Wetgevend Lichaam door de beweging van het oogenblik ontbonden was, trok *Gambetta* aan het hoofd der volksmenigte te Parijs naar het stadhuis, om er de Derde Republiek af te kondigen en belastte zich in de Voorloopige Regeering der Nationale Verdediging met het ministerie van Binnenlandsche Zaken (4 September 1870). Aanvankelijk bleef hij te Parijs, maar na verloop van eenige weken werd hij belast met de taak de leiding van het Bewind te Tours op zich te nemen en daaraan meer kracht bij te zetten. Hij verliet het omsingelde Parijs den 7den October in een luchtballon, daalde te Amiens neder en begaf zich naar Tours, waar *Crémieux* ook de portefeuille van Oorlog aan hem afstond. Toen trad hij op als dictator, om alle krachten des lands tot ontzet der hoofdstad op te roepen. Het gelukte hem inderdaad, de zelfstandige bemoeiingen van Marseille en andere provinciale hoofdsteden te beperken en al de krachten van den tegenstand aan zijn wil dienstbaar te maken. In opgewonden proclamatiën werd het volk tot een oorlog op leven en dood (guerre à outrance) aangespoord en hij riep alle strijdbare mannen te wapen. In een heftige proclamatie van den 30sten October noemde hij de capitulatie van Metz een verraad van maarschalk *Bazaine* en gaf zijn verwachting te kennen, dat het volk nu zou zegepralen, nadat het ontslagen was van zijn onwaardigen aanvoerder. Die hoop werd echter verijdeld, en de gestrenge maatregelen, door *Gambetta* tegen rampspoedige legerhoofden en wederspannige ambtenaren genomen, maakten de zaak niet beter. De Duitsche legers rukten allengs verder in Frankrijk, zoodat *Gambetta* in het midden van December de wijk moest nemen naar Bordeaux. Toen eindelijk de regeering te Parijs zich bereid toonde te capituleeren, openbaarde zich in Frankrijk zulk een sterk verlangen naar vrede, dat *Gambetta* zich daartegen niet rechtstreeks durfde verzetten, maar zoowel in den wapenstilstand als in het samenroepen van een Nationale Vergadering berustte. Intusschen wees hij nog in zijn proclamatie van den 31sten Januari 1871 op den strijd op leven en dood als het hoofddoel der nationale staatkunde. Tevens poogde hij op de nieuwe Nationale Vergadering den stempel te drukken van den republikeinschen regeeringsvorm door bij decreet van bovengemelden datum alle medeplichtigen aan de regeering van den 2den December, dat is alle voormalige ministers, leden van den staatsraad, senatoren, prefecten en officieele candidaten van het Tweede Keizerrijk, verder alle leden van vroeger geregeerd hebbende Fransche vorstenhuizen uit te sluiten van de bevoegdheid, om in de Vergadering zitting te nemen. Op aandrang van *von Bismarck*, die de vrijheid der verkiezingen wenschte gehandhaafd te zien, vernietigde echter de regeering te Parijs dat besluit, waarop *Gambetta* zijn ambt als lid der regeering nederlegde. Daarna nam hij als afgevaardigde van Parijs zitting in de Nationale Vergadering, waar hij zich onderscheidde als een der hoofdleiders van de uiterste linkerzijde.

In 1872 ijverde hij op zijn tochten door Frankrijk voor een ontbinding der Nationale Vergadering en trachtte daarvoor een algemeen petitionnement uit te lokken, daar hij van de nieuwe verkiezingen een radicale meerderheid en van deze de stichting eener zuivere Republiek verwachtte. Toen een maatschappij was ontstaan met een aandeelenkapitaal van 250 000 francs tot exploitatie van het dagblad „La République française", aanvaardde hij de staat- en letterkundige leiding van dat blad, hetwelk vervolgens zijn orgaan bleef. Toen hij na den val van *Thiers*, waartoe ook hij door de verkiezing van *Barodet* te Parijs had bijgedragen (27 April 1873), bemerkte, dat zijn politiek geenszins de gewenschte gevolgen had, maar de monarchale partijen versterkte, terwijl de invloed der clericalen toenam, werd hij gedwongen tot meer gematigdheid. Met schrandere berekening werkte hij mede tot het vaststellen der grondwet van den 25sten Februari 1875 en der wet op de Senaatsverkiezingen en liet alle pogingen varen tot ontbinding van de Nationale Vergadering. Ook verklaarde hij in een redevoering, in Februari 1876 te Rijssel gehouden: „De Fransche Republiek moet een republiek des vredes zijn, die geen bezorgdheid wekt bij de aangrenzende rijken". Den 4den April daaraanvolgende werd hij in de Kamer van Afgevaardigden tot voorzitter der begrootingscommissie benoemd en hierdoor nam zijn invloed aanmerkelijk toe. Hij bezigde dezen vooral tot bevordering der organisatie van het leger en verklaarde zich verder tegen de opheffing van het gezantschap bij den paus. Krachtig protesteerde hij tegen den staatsgreep van den 16den Mei 1877; ook organiseerde hij een geduchten tegenstand tegen

de plannen der clericale reactie en trachtte door zijn reizen op het land de herkiezing der republikeinsche afgevaardigden te ondersteunen. Daarbij waarschuwde hij ernstig tegen wetsovertreding en overdrijving, maar bezigde in een te Rijssel gehouden redevoering zulke beleedigende woorden over *Mac Mahon* en de ministers, dat hij tot een gevangenisstraf van 3 maanden en tot een boete van 2000 francs veroordeeld werd. De regeering had echter niet den moed, dit vonnis ten uitvoer te brengen. De verkiezingen van den 14den October bezorgden aan de republiek een schitterende overwinning, den 21sten November koos de Kamer van Afgevaardigden een republikeinsche begrootingscommissie met *Gambetta* aan het hoofd en den 14den December werd *Mac Mahon* genoodzaakt het gezag neder te leggen. Nadat de Senaat door de verkiezingen van den 5den Januari 1879 eveneens in een republikeinsch lichaam herschapen en *Mac Mahon* verwijderd was, verving *Gambetta* den voorzitter der Kamer van Afgevaardigden *Grévy*, daar hij den 31sten Januari met 314 van de 405 stemmen tot diens opvolger werd benoemd. Met ijver zorgde hij voor een gedeeltelijke amnestie voor de Communards, brandmerkte het reactionnaire ministerie van den 16den Mei 1877 en bevorderde het overbrengen van den zetel der openbare machten van Versailles naar Parijs. Verder trachtte hij de openbare scholen te bevrijden van het gezag der geestelijkheid en verkondigde de leus: „Het clericalisme is de vijand!" In 1880 wist hij een amnestie pleine et entière te verkrijgen voor staatkundige veroordeelden, maar de radicalen vorderden nog veel meer. Eerst bracht hij *Waddington*, later den vredelievenden *Freycinet* ten val. Ook onder het kabinet *Ferry* trachtte hij de ministers tot zijn oogmerken te gebruiken, maar zag zijn pogingen mislukken bij den zelfstandigen minister van Buitenlandsche Zaken, *Barthélemy de St. Hilaire*, die den weg volgde eener vredelievende politiek en zich daarbij niet om *Gambetta* bekreunde. Laatstgenoemde had in 1880 aan den koning van Griekenland, die zich op zijn reis door Europa in Frankrijk bevond, hulp toegezegd in geval van oorlog tegen Turkije, wat door den toenmaligen minister van Buitenlandsche Zaken *Freycinet* was goedgekeurd. Toen echter *Barthélemy de St. Hilaire* het aanzoek om bijstand op beslissenden toon van de hand wees, trachtte *Gambetta* hem tot aftreden te noodzaken (2 Februari 1881). Toen zich verder het gerucht verspreidde, dat Griekenland door tusschenkomst van *Gambetta* toch geholpen werd, verklaarde deze, dat hij zich niet bemoeide met regeeringszaken, wat slechts gedeeltelijk werd geloofd. Verder ijverde hij voor de lijstenstemming (scrutin de liste), om zich van den drang der radicalen in het kiesdistrikt Belleville te ontslaan. Hij bereikte in de Kamer van Afgevaardigden (19 Mei 1881) zijn doel en trok als in zegepraal naar zijn geboorteplaats Cahors, waar zijn komst als die van een overwinnaar feestelijk werd gevierd. Hij roemde er de deugden van *Grévy* en sprak vredelievende woorden, wat echter niet belette, dat de lijstenstemming den 9den Juni door den Senaat verworpen werd. Te vergeefs stelde hij nu de ontbinding voor van dat lichaam. Daarna trachtte hij de nieuwe verkiezingen naar zijn zin te besturen en verkondigde een programma, waarin lijstenstemming, wijziging der Senaatsverkiezingen, opheffing van het recht tot ontbinding der Kamer van Afgevaardigden door den Senaat en door den President der republiek, hervorming der rechterlijke macht, kosteloos en verplicht onderwijs, decentralisatie van het bestuur en driejarige militaire dienst de hoofdpunten waren. Hij trachtte de verloochening van zijn programma van 1869 te verontschuldigen en hield indrukwekkende redevoeringen. In de uitwerking daarvan had hij zich echter vergist. De intransigenten van Belleville beschouwden hem als een afvallige, als een verrader van hun zaak en beletten hem zelfs door geschreeuw en door gefluit aan het woord te komen, zoodat hij hen in vertoornden overmoed met den naam van „dronken slaven" bestempelde. In slechts een der beide kiesdistrikten van Belleville werd hij met een geringe meerderheid gekozen. Voor het overige kon hij met de uitkomst der verkiezingen, die 374 van zijn aanhangers in de Kamer brachten, meer dan tevreden zijn. Bij zulk een meerderheid nam *Gambetta* den 14den November de samenstelling op zich van een nieuw ministerie, waarin hij in de eerste plaats zijn getrouwste, ofschoon op staatkundig gebied weinig bekende vrienden plaats deed nemen, en verscheen den 14den Janurai 1882 in de Kamer met eenige door hem verlangde wijzigingen der Grondwet. Hiertoe behoorde in de eerste plaats de lijstenstemming, doch deze werd den 26sten Januari met 305 tegen 169 stemmen door de Kamer van Afgevaardigden verworpen, waarna *Gambetta* zijn portefeuille nederlegde. Inmiddels had *Brisson* den voorzitterszetel in de Kamer ingenomen, zoodat *Gambetta* zich met het eenvoudig lidmaatschap van deze moest vergenoegen. In het voorjaar echter werd hij president van de militaire commissie. Als volksvertegenwoordiger ijverde hij voor de tusschenkomst van Frankrijk in Egypte, maar de Kamer schaarde zich aan de zijde van den vredelievenden eersten minister *Freycinet*. De afgevaardigde wist zich echter te wreken, want toen genoemde minister een klein crediet vroeg, om met een Fransch korps het Kanaal van Suez te beschermen, werd het op aansporen van *Gambetta* den 29sten Juli geweigerd, zoodat *Freycinet* moest aftreden. President *Grévy* belastte weliswaar *Gambetta* niet met de samenstelling van een nieuw bewind, maar deze wist toch te bewerken, dat de eerste minister *Duclerc* vijf verklaarde Gambettisten opnam in zijn kabinet. Tegen het einde van November werd hij door een revolverschot in den arm gewond. Tengevolge van onderbuiksaandoening overleed hij den 31sten December 1882, vijf minuten voor middernacht. Hij werd den 6den Januari 1883 met groote plechtigheid op het kerkhof Père la Chaise begraven, waarna het stoffelijk overschot den 13den daaraanvolgende, op verlangen van zijn vader, naar Nizza is overgebracht. Op verschillende plaatsen zijn standbeelden voor hem opgericht. Zijn „Discours et plaidoyers politiques" (11 dln., 1880—1885) en zijn „Dépêches" (1886 v.v.) gaf *Reinach* uit.

Gambia, door de inboorlingen *Ba-Dimme* genaamd, is na den Senegal de grootste rivier van Senegambië in West-Afrika. Zij ontspringt in het gewest Foeta Dsjallon aan de helling van den berg Tontoeroe, niet ver ten noorden van Labe

en nabij de bronnen van den Rio-Grande. Nadat zij in een noordwestelijke richting door het land der Mandingo's gestroomd is, vormt zij, het gebergte verlatend, de watervallen van Barrakoenda. De rivier loopt nu met veel kronkelingen en de scheepvaart belemmerende eilanden westwaarts door de laagvlakte en valt na een loop van 740 km. bij kaap St. Mary door een mond ter breedte van 22 km. in den Atlantischen Oceaan. Zeeschepen van aanzienlijken diepgang bevaren haar in sommige jaargetijden over een afstand van 280 km. tot aan Fort George, kleinere schepen zetten den tocht voort tot Jarbatenda en kleine zelfs tot aan de Barrakoenda. De Gambia is waterrijk; ten O. van de moerassige oevers liggen vruchtbare landschappen. Een bank ligt 20 km. van de kust verwijderd en heeft zelfs bij eb nog 9 km. water. Het stroomgebied beslaat ongeveer 182000 v. km.

Gambia, een Britsche kolonie in West-Afrika aan de rivier de Gambia telt op 10690 v. km. (1901) 90404 inwoners. De eigenlijke nederzetting aan den riviermond is 179 v. km. groot met (1901) 13456 inwoners. Het gebied bestaat uit een 30—50 km. breede strook land, die tot aan de stroomversnellingen van Barrakoenda reikt. Het klimaat is zeer ongezond (Januari 22°, Juli 27° C., in den dubbelen regentijd aan de kust 1330 mm. regen). De voortbrengselen bestaan uit aardnoten, gummi, huiden, was, rijst, katoen en maïs. De inwoners (Mandinka, Serer, Dsjola, Dsjolof, Saloem—Saloem en Lobe) beoefenen den landbouw en weven zeer sterke stoffen (*bandy-cloths*). De handel is bloeiend; de invoer (katoenen stoffen. kolanoten en rijst) bedroeg (1901) 252647, de uitvoer (aardnoten, gummi, was en huiden) 233667 pond sterling, het scheepsverkeer (1900) 261000 ton. Twee Engelsche en een Duitsche stoomvaartlijn zorgen voor een regelmatige verbinding met de hoofdstad Bathurst, die aangesloten is aan den telegraafkabel van de West-African Company. De sedert December 1888 zelfstandige kolonie staat onder een administrateur, die over een politiecorps van 110 man beschikt, verdeeld over de hoofdstad en de kustposten, zooals Bullon, Albreda, Coiver, Fort George en Gouldsborough. De inkomsten bedroegen (1900) 49000, de uitgaven 30000 pond.

Gambiet. Zie *Schaakspel.*

Gambir is het extract uit de bladeren van een slingerplant, *Uncaria Gambir* Roxb, behoorende tot de familie der *Rubiaceae*, dat sterk looizuurhoudend is en een onmisbaar bestanddeel der sirihpruim vormt, vandaar dat het een belangrijk Indisch handelsartikel uitmaakt. In Europa wordt het als looistof en samentrekkend geneesmiddel gebruikt en is er als (*gele*) *catechu* bekend (zie aldaar). De plant word op Sumatra en verder op Borneo, Java, Bangka, Billiton, doch vooral in den Riou-Lingga-Archipel gekweekt, vanwaar jaarlijks meer dan 100000 pikols worden uitgevoerd, tegen prijzen van 10—14 dollars per pikol. De cultuur geschiedt hier door Chineezen, elders ook door inlanders. De bladeren worden van de jonge twijgjes, nadat de plant 2 à 3 jaar oud is, afgestroopt, in een ijzeren pan gekookt, en terwijl het water kookt, gestampt, daarna door een zeefschep in een hellende goot geworpen, nogmaals gekookt en in de hellende goot gewasschen, tot er geen bruin vocht meer afvloeit. Na indamping laat men dit vocht in houten emmers stollen, waarna de massa gekneed en gesneden wordt, de goede, geel of bruingeel gekleurde in kleine kuben van 2 à 3 cm., de zwarte, ruw bewerkte in groote, onregelmatige brokken, en zoo in den handel gebracht. In andere streken worden de bladeren eenvoudig aan het gisten gebracht, geperst en gedroogd.

Gambireilanden, ook de *Mangarevagroep* genaamd, liggen in Polynesië in het zuidoostelijk gedeelte van den Archipel der Lage Eilanden. Zij werden in 1797 door *Wilson* ontdekt en bestaan uit 4 grootere en veel kleine eilanden, die door een koraalrif omgeven zijn. Intusschen zijn alleen de kleine eilanden koraalvormingen, de grootere van vulkanischen oorsprong. Zij zijn steil aan de kusten, woest, dicht begroeid en goed van drinkwater voorzien. Men vindt er voortreffelijke houtsoorten, eetbare en voedzame wortels, ti-planten (*Dracaena terminalis*), zoete bataten, suikerriet, watermeloenen, kokospalmen, broodvruchten, bananen enz. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 2000. Het voornaamste eiland is Mangareva, waar 2 bergtoppen zich ter hoogte van 470 m. verheffen. Sedert 1844 bezit Frankrijk de beschermheerschappij over de Gambireilanden, en Fransche zendelingen hebben er de inboorlingen tot het Christendom bekeerd.

Gambrinus is de naam van een Vlaamsch koning, die tot het gebied der sagen behoort en voor den uitvinder van het bier wordt gehouden. De afleiding van *Jan Primus*, d. i. *Jan I*, hertog van Brabant (1251—1294) is onjuist.

Gamelan (zie de platen) is op Java de naam van het orkest, een verzameling van muziekinstrumenten, die bij verschillende feesten en plechtigheden bespeeld worden. Naar den toonaard, waarin de instrumenten gesteld zijn, onderscheidt men twee soorten, n. l. den *Gamelan salendro*, met heldere en hooge tonen, en den *Gamelan pelog*, met lagere tonen, daarnaast ook nog wel den *Gamelan miring*, waarbij enkele instrumenten hoog gestemd zijn. Het orkest bevat blaas-, strijk-, slag- en tokkelinstrumenten, of naar de plaats, die zij innemen: melodie-, begeleidings- en basinstrumenten. Tot de blaasinstrumenten behooren de fluit (soeling) en somtijds een trompet (selompret), tot de strijkinstrumenten de tweesnarige viool (rebab), tot de slaginstrumenten, die met hamertjes of stokjes bespeeld worden, metalen ketels (bonangs), een soort glaspiano's met metalen toetsen (sarons), de gambangs, twee in getal, op de vorige gelijkende, doch grooter in afmetingen, de genders, bestaande uit platte, korte klankstaven, die als de schakels van een halsketting op katoenen koorden rusten, welke aan een raam op hooge pooten zijn bevestigd, de gongs, metalen bekkens met op het midden een halfbolvormige welving, hangende aan een schraag, de kenong en de ketoek, een groot en klein bekken, de rodjeh, ketjer en tjeloering, licht gewelfde, dunne klankschijven of metalen schaaltjes, de bedoeg, een groote houten trom, de kempjang, in koorden rustende ketels, eindelijk de bendés en de beri, klankbekkens in een kleine schraag hangende. Als tokkelinstru-

GAMELAN.

Gamelan ter begeleiding van danseressen (ronggèngs).

Gamelan ter begeleiding van danseressen (ronggèngs).

menten dienen de **kendang** en de **ketipoeng**, kegelvormige trommen, en de **tjelempoeng**, een soort van liggende harp, die met de nagels der beide duimen bespeeld wordt. Een volledig orkest telt ongeveer 25 spelers, die bij of met hun instrumenten op den grond zitten. Meestal echter is het aantal executanten niet zoo talrijk, behalve aan de Hoven te Soerakarta en Djokjokarta. Over de muzikale waarde en de welluidendheid zijn de oordeelvellingen verschillend, in de meeste gevallen echter, voor zoover zij van Europeanen afkomstig zijn, ongunstig.

Gamin is een woord, waarmede men een type van den Parijschen straatjongen aanduidt, namelijk een zoodanige, die haveloos gekleed, slecht gevoed en zonder vaste verblijfplaats, nooit onderwijs genoten, maar altijd bij de straat geslenterd heeft, deelnemende aan elk standje, nieuwsgierig naar iedere volksbeweging, naar elke openbare terechtstelling, listig en bij de hand, ongeschikt voor elke geregelde bezigheid, maar de eerste bij het opwerpen van barricaden, een toonbeeld van verdorvenheid, zorgeloosheid en ruwe geestigheid. Het naar 't leven geteekend tooneelspel „Le gamin de Paris" van *Bayard* (1836) is geruimen tijd in verschillende schouwburgen van Europa met grooten bijval opgevoerd.

Gamma. Zie *Gamme*.

Gamma-Lama noemt men den kegelvormigen berg, waaruit het eiland Ternate bestaat. Zijn top verheft zich 1700 m. boven de oppervlakte der zee. Vóór 1840 waren zijn hellingen met dichte wouden bedekt, van beken doorkronkeld en bezat hij aan zijn voet zeer vruchtbare aanplantingen. Een en ander werd echter den 2den Februari van dat jaar door een uitbarsting vernield en bedolven, terwijl 12 dagen later de stad Ternate door zware aardschuddingen in een puinhoop herschapen werd.

Gamma-uil (*Plusia gamma L.*), een zeer veel voorkomende vlinder, tot de familie der Metaaluilen behoorend, heeft in het midden van zijn voorvleugels een als messing glinsterende figuur, die op de Grieksche letter gamma of ypsilon (van daar ook de naam *ypsilon-uil*) gelijkt. De groene, wit gestreepte rupsen zijn voor groenten, bieten en klaver zeer gevaarlijk, als zij in grooten getale voorkomen.

Gamme of gamma, een woord in de muziek gebruikelijk, beteekende vroeger een bepaald toonstelsel, en wel dat van *Guido*, die de G als grondtoon aannam. Tegenwoordig verstaat men er onder den toonomvang van een of ander instrument of van een stem, of de plastische voorstelling daarvan in noten of teekens. Ook is zij een rij van tonen, chromatisch op elkander volgende. Het spelen van gammen (*schalen*, *scala's*) op de instrumenten, vooral op het klavier en orgel, is een zeer nuttige oefening voor de technische ontwikkeling der vingers.

Gams, *Pius Bonifacius*, een Duitsch Katholiek godgeleerde, geboren den 23sten Januari 1816 te Mittelbuch in Württemberg, werd in 1847 hoogleeraar in de theologie en wijsbegeerte aan het bisschoppelijk seminarie te Hildesheim en trad in 1855 in het Benedictijnerklooster St. Bonifatius te München. Hij schreef: „Ausgang und Ziel der Geschichte" (1850). „Geschichte der Kirche Christi im 19. Jahrhundert" (3 dln., 1854—1858), „Kirchengeschichte van Spanien" (3 dln., 1862—1879), „Das Jahr des Martyrtodes der Apostel Petrus und Paulus" (1867), „Series episcoporum ecclesiae catholicae" (1873), „Zur Geschichte der Spanischen Staatsinquisition" (1878) en „Der Bonifaciusverein in Deutschland 1850—1880" (1880). Hij overleed te München den 11den Mei 1892.

Gandak (*Salgrami* of *Narajani*, de *Kondochates* der Grieken), een zijrivier van den Ganges in Indië, ontspringt in Noord-Nepal, baant zich een weg door de voorste Himalajaketen, stroomt door Nepal, vormt daarna de grens tusschen Bengalen en de Noordwestprovinciën en mondt ten Westen van Hadsjipoer tegenover Patna uit in den Ganges. De voornaamste zijrivier van de Gandak is de Trisoela-ganga. De Gandak is 700 km. lang en haar benedenloop veroorzaakt dikwijls overstroomingen. In 1874, gedurende den hongersnood in Behar, zijn er dijken opgeworpen en besproeiingskanalen aangelegd. Wegens den sterken stroom wordt zij niet door stoombooten bevaren.

Gandaria is de inlandsche naam van de in Insulinde zeer gewaardeerde *Boea macrophylla* Griff., een boom uit de familie der *Anacardiaceeën*. De kenmerken van het geslacht *Boea* zijn: tweeslachtige bloemen met kelkslippen, bloembladeren en meeldraden, ten getale van 3 tot 5, en een enkelvoudig vruchtbeginsel, rijpend tot een steenvrucht met een dunne, van buiten vezelige steenkern. De boomen van dit geslacht groeien in de warme gewesten van Azië, dragen enkelvoudige, tegenovergestelde, gaafrandige bladeren tot tuilen vereenigde, kleine, gele bloemen en eetbare vruchten. Van bovengemelde soort zijn de bladeren langwerpig, gespitst, lederachtig en onbehaard. Het lichte en taaie hout bezigt men tot wapenscheeden, gereedschappen en buffeljukken. De jonge vruchten, in zout ingelegd, dienen als een aangename toespijs; de rijpe worden rauw genuttigd.

Gandawa, de hoofdstad van de provincie Katsji-Gandâwa in Beloedsjistan ligt aan den Bhadra, die doorgaans wegens gebrek aan water den Indus niet bereikt, en bij den Moelapas. Het telt 4500 inwoners. Sedert 1876 hebben de Engelschen er een kleine bezetting.

Ganderheyden, *Jan Frederik Maurits*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren te Zalt-Bommel den 6den December 1787, studeerde te Harderwijk en te Leiden in de rechten en vestigde zich als advocaat in zijn geboorteplaats, later te 's Hertogenbosch. Hier werd hij advocaat der administratie van de belastingen en van het bestuur der domeinen, rechter-plaatsvervanger bij de rechtbank van eersten aanleg, deken der orde van advocaten en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. In 1848 door een bloedspuwing genoodzaakt zijn ontslag te nemen als rijksadvocaat, bleef hij niettemin als advocaat-consulent werkzaam, totdat hij in April 1851 door een beroerte plotseling werd weggerukt. Hij schreef „Disputatio de juribus patriae potestatis" (1811), „Redevoering ter gedachtenis van Mr. Carl Gerard Hultman" (1820), „Pleitrede over het wettig voortbestaan van het dominiaal tiendrecht, enz.",

„Aanhangsel tot de pleitrede, enz."(1845), en „Vertoog betrekkelijk de uitgifte van gemeente- en heidegronden enz." (1848). Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant.

Gandersheim, een stad in het hertogdom Brunswijk, ligt aan de spoorlijnen Gandersheim—Leine en Maagdenburg—Holzminden en telt (1900) 3015 inwoners. Men vindt er een voormalig hertogelijk slot (1528—1595), een stiftskerk (853—883), een stadhuis (1580), een progymnasium, twee hoogere burgerscholen, bierbrouwerijen, laken- en damastweverijen, suiker- en sigarenfabrieken enz. Dicht bij de stad is het prachtig gelegen Hertog-Ludolfs-bad (zoutbron) en het Wilhelm-Augusta-stift voor oude onderwijzeressen. De beroemde voormalige abdij Gandersheim, waarvan de keizerzaal met portretten van keizers en abdessen versierd is, werd in 844 door hertog *Ludolf van Saksen* te Brunshausen gesticht en in 852 hierheen verplaatst, doch eerst in 881 gewijd. In 1570 werd zij in een Evangelisch keizerlijk rijksstift voor dames uit rijksvorstelijke of rijksgravelijke Huizen veranderd; tot abdessen werden meestal prinsessen uit Duitsche vorstenhuizen benoemd, waardoor deze vele voorrechten kregen. In 1803 kwam de abdij aan de hertogen van Brunswijk.

Gandharva, in de Indische mythologie een klasse van lagere goden, zijn volgens den Veda, naar het schijnt, oorspronkelijk in het lucht- en lichtrijk thuis behoorende genieën, bewakers van den godendrank (soma) en vervaardigers der Apsaras (zie aldaar). Zij besturen meermalen het geslachtelijk leven der menschen. In de latere literatuur komen zij voor als hemelsche musici van *Indra*. De beweerde identiteit van de Gandharva met de Grieksche Centauren is nog niet bewezen. Een Gandharva-huwelijk noemt men een alleen uit neiging, zonder de gewone vormen gesloten huwelijk, zooals dat van *Sakoentala* in het drama van *Kalidasa*.

Gandia, een distriktshoofdstad in de Spaansche provincie Valencia, aan den Alcoy, 3 km. van de zee, aan den voet van den Monduber (836 m.), is een kruispunt der spoorlijn Denia—Carcagenti en telt (1900) 10026 inwoners. De stad heeft een colegio, een oud hertogelijk paleis, een haven, rijstbouw en handel (uitvoer van oranje-appelen en rozijnen).

Gando, een rijk der Foelae in westelijk Soedan, ligt op de beide oevers van den Niger van Birni tot ten Z. van Gomba, ten W. van Sokoto. Het wordt in het O. door de Foelbe en Haussa, in het W. door de Songhai begrensd, die elkander onderling voortdurend beoorlogen. Gando vormt een deel der Haussastaten en is van Sokoto afhankelijk. Jauri en Aboedja zijn aan Bando schatplichtig; zijn macht strekt zich echter ver naar het W. tot achter Mossi (Moeschi) en naar het Z. tot Ilorin uit. *Otman dan Fodio* had in 1802 een machtigen Foelbestaat gesticht, die na zijn dood (1817) tusschen zijn beide zonen in Sokoto en Gando verdeeld werd. De vorst van Gando, *Abd-Allahi*, overleed in 1829, opgevolgd door zijn zonen *Mohammed Vani* en later *Khalika* (1835—1855); onder de regeering van den laatste bezocht *Barth* het land, dat vervolgens eerst weer in 1891 en 1894—1895 door de Togo-expeditie bereisd werd. Door een Fransch-Engelsch overeenkomst kwam Gando in 1898 grootendeels onder Fransch protectoraat.

De gelijknamige hoofdstad heeft 10—15000 inwoners en ligt in een zeer vruchtbare streek. De bananen en ajuinen gaan in alle Haussalanden voor de beste door.

Ganeça. Zie *Ganesa*.

Ganesa of *Ganescha* (zie de afb.) is in Indische mythologie de god der wijsheid, de zoon van *Çiwa* en *Ganga* (*Parvati*). Hij wordt voorgesteld met het hoofd van een olifant, het zinnebeeld der schranderheid, met 4 armen, en rijdende op een muis of een rat, den door hem overwonnen reus *Gedsjemoegasjoerin*. Hij heeft in Indië afzonderlijke tempels en bij elken tempel van *Çiwa* een kapel. Ook vindt men zijn beeld bij den ingang van andere tempels, op straten en akkers en in de huizen. Alle Indische boeken beginnen met de uitspraak: „Eere zij *Ganesa*". Onder den naam van *Pollear* huldigt men hem als beschermgod van het huwelijk.

Ganesa.

Gang noemt in de ***aardkunde*** en den *mijnbouw* een met de een of andere delfstof gevulde kloof in een ouder gesteente. Men onderscheidt *steengangen*, *mineraalgangen* en *ertsgangen*. De eerste bestaan uit eenig gesteente, meestal van eruptieven oorsprong, hetwelk daarenboven een van de hoofdbestanddeelen der vaste aardkorst vormt, zooals graniet, porfier, basalt, kalksteen enz. Mineraalgangen bestaan uit gesteenten, welke in zulke verbindingen of vormen niet afzonderlijk in de aardkorst voorkomen, bijvoorbeeld kwarts met bruinspaat, zwaarspaat, vloeispaat enz. Ertsgangen bestaan uit delfstoffen, die metalen bevatten (zie *Ertsen*). Bij zoodanige gangen onderscheidt men het *hangende* (de bovenlaag), het *liggende* (de onderlaag of bodem), de *horizontale uitgestrektheid* en de *helling* of de neiging der kloof met betrekking tot den horizon, de *zaalbanden* of de aanrakingsvlakken met naastliggende gesteenten, en den *uitgang* of het *uiteinde*, n.l. dat gedeelte, hetwelk de oppervlakte van den

FIG. 1.

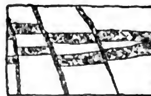
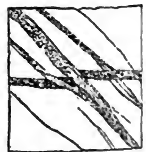
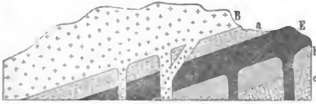

Gang.

FIG. 2.

Gang.

grond bereikt. Zulke gangen kunnen elkander kruisen of ook naast elkander voortloopen. De gangen hebben een zeer ongelijke lengte en dikte;

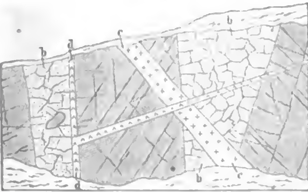
Fig. 3.

Gang.

deze is lang niet overal dezelfde bij een bepaalde gang. Somtijds vertakt zich een gang (fig. 1), somtijds is zij gedeeltelijk verbrijzeld (fig. 2) of

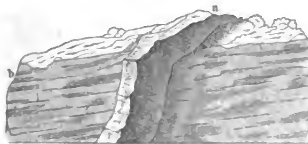
Fig. 4.

Gang.

zijn de deelen ten opzichte van elkander verschoven (fig. 1 en 2). Dikwijls kruisen oudere en jongere gangen elkander (fig. 3 en 4). Fig 5. ver-

Fig. 5.

Gang.

toont een gang van hard kwartsgesteente (a), die door weekere grauwacke (b) is heen gebroken.

Gang noemt men in de weverij enz. een bepaald aantal in den ketting voorhanden draden; de gezamenlijke ingslagdraden in de lengte of hoogte van een patroon; maat van 20 stiften, waaraan men de grootte der bladen van een weefgetouw bepaalt; een onafgebroken reeks van aan elkander hangende rollen of cylinders, welke de groefrollen vormen van een paar cylinders in de rekmachine; het deel van den schuifstoel op lintweversgetouw, waarop een kam of lint geweven wordt; dat deel van den spin- of draadmolen, waarop één draad ontsponnen wordt.

Gang noemt men in het Nederlandsche polderland een stel bij elkander behoorende molens, welke het water naar elkander toe en ten slotte in het buitenwater malen. Wanneer n.l. bij polder- of boezembemaling het water hoog moet worden opgevoerd, kan dit door windmolens niet in eens geschieden. Het water moet dan twee, drie enz. hoog worden opgebracht, d.i. een molen maalt het water uit polder of boezem in een hoogere kom, van hier uit brengt een andere molen het weder verder omhoog naar een derden, nog hooger staanden molen enz. Vijf benedenmolens, vijf tusschenmolens en vijf bovenmolens vormen dus 5 gangen van 3 hoog enz.

Gang in den *scheepsbouw* noemt men een zwaren balk, welke door een deel van het schip loopt; ook is het de naam van een zware plank buiten langs het boord, welke aan een der zijden van voren naar achteren loopt. Onder *breegang* verstaat men het deel der buitenhuid van linieschepen, dat zich tusschen het boven- en onderbarghout bevindt. Als *scheepsterm* is gang de weg, welken een schip, dat laveert, over denzelfden kant aflegt.

Ganganelli. Zie *Clemens XIV.*

Gangboord is dat deel van het dek van een schip, waarlangs de passagiers het schip verlaten.

Gang en stand. Zie *Chronometer.*

Ganges, in het Sanskriet *Ganga*, de hoofdrivier van Voor-Indië, ontspringt in den onder Britsche beschermheerschappij staanden staat Garhwal aan de zuidelijke helling van het Himalajagebergte uit 2 hoofdbronnen, de Bhagirathi-Ganga ten Westen en de grootere Alaknanda-Ganga ten Oosten; de eerste ontspringt op 30°54' N.Br. en 79°9' O.L. v. Gr., waar zij ter hoogte van 4495 m. uit den zoogenaamden Koemuil, een gletscher bij den bedevaartstempel Gangotri te voorschijn treedt. Bij Bhairgati neemt zij den woesten Dsjahnavi op, welke vroeger door de Europeanen als de eigenlijke bron van den Ganges werd beschouwd. Bij Sakhi, ter hoogte van 2478 m. baant zij zich een weg door de Himalajaketen en vereenigt zich bij den tempel Deoprajag met de kalme, breede, waterrijke Alaknanda, welke bij Badrinath uit de Saraswati en de Dhauli ontstaat. Vanhier kronkelen de vereenigde stroomen onder den naam van Ganges door het gebergte, en deze bereikt ter hoogte van 342 m. bij de gewijde plaats Hardwar de groote Gangesvlakte van Hindoestan, welke, ten noorden door het Himalaja-, ten zuiden door het Vindhyagebergte begrensd, van de woeste vlakten van den Indus zich uitstrekt tot aan de Bengaalsche Golf en een der rijkste en oudste cultuurgewesten der aarde vormt. De Ganges stroomt eerst in een zuidelijke en daarna in een zuidoostelijke richting met weinig verval door de Noord-West-provinciën en Bengalen, langs de aanzienlijke steden Cawnpore, Allahabad, Mirzapoer, Benares, Patna, Bhagelpoer en Radsjamahal. Bij laatstgemelde nadert zij tot een uitlooper van het zuidelijke hoogland en wendt zich zuidoostwaarts naar de vlakte van Bengalen, waar zij zich na een loop, die in rechte richting een lengte van 1529 en met de kronkelingen een van 2597 km. heeft, in talrijke armen verdeelt, welke zich met die van den Brahmapoetra vereenigen, zoodat zij samen de grootste delta der aarde vormen, een oppervlakte beslaande van 44000 v. km. De meest westelijke der 8 hoofdarmen is de zuidwaarts

stroomende Bhagarathi of Hoegli, op wier oevers Calcutta zich verheft, de middelste de Baleswar en de meest oostelijke en breedste de zuidoostwaarts loopende Padda, ook Ganges genaamd, waarvan de middelste tak uitmondt in den mond van den Brahmapoetra. Tusschen al die armen vindt men zorgvuldig bebouwde, hier en daar ingedijkte landen, verder naar zee wildernissen. Daar is de zetel en, naar men meent, de geboorteplaats der cholera. In het zuiden van deze delta, ontstaan door het slib, dat met de wateren der rivieren in zee wordt gevoerd, liggen de hoogst ongezonde Soendarbands, een doolhof van verraderlijke moerassen, kanalen, slijk- en zandeilanden, met dichte struiken en ontoegankelijke wouden bedekt en rijk bevolkt door wilde dieren.

Het water van den Ganges begint tegen het einde van Mei te wassen, bereikt meestal in September zijn aanzienlijkste hoogte (15—16 m.) en overstroomt jaarlijks de oeverlanden, evenals de Nijl. De Ganges ontvangt een 20 tal groote rivieren, namelijk op den linker oever de Ram-Ganga (594 km.), de Goemti (775 km.) de Gogra (990 km.) de Gandak (650 km.), de Bhagmati en de Kaschi (519 km.); op den rechter oever de Kali-Naddi, de Dsjamna (de aanzienlijkste van alle), welke bij Allahabad uitmondt, nadat zij met den Ganges den Doab, het Indische Mesopotamië (tusschen 2 rivieren gelegen land), gevormd heeft, de Tons (742 km.), de Thalgoe en de Damodar. Het stroomgebied van den Ganges beslaat 1060000 v. km. en met dat van den Brahmapoetra 1643000 v. km. Verbazend groot is de door hem aangevoerde watermassa, daar hij bij Benares, 1224 km. van den mond der Hoegli, in het droge jaargetijde 430—440 m. breed en 10—12 m. diep, en in den regentijd 900—950 m. breed en 18—20 m. diep is. Men berekent zijn gemiddelden jaarlijkschen wateraanvoer op 7700 kub. m. per seconde. In het geheel voert de Ganges jaarlijks meer dan 197 millioen kub. m. vaste stoffen in zee. De werking van het slib is tot op 100 km. van de kust merkbaar. De Ganges is voor vlotten bevaarbaar tot aan Hardwar, terwijl de vaart met ijzeren stoombooten zich uitstrekt tot aan Gharmiktisar, 1425 km. boven Calcutta en 630 km. boven Allahabad. De scheepvaart is levendig tot Cawnpore (Kampoer), verder opwaarts vindt men in de rivier veel ondiepten en stroomversnellingen, die in het droge jaargetijde het verkeer te water moeielijk maken. De Ganges is de slagader van geheel Bengalen en van de Noordwestelijke Provinciën, hij was voor de Britten de groote heerweg, waarvan zij ter verovering van Indië gebruik maakten. Van niet minder belang is deze rivier voor den handel en voor het onderling verkeer, en zij blijft zulks in menig opzicht, hoewel door haar dal een spoorweg geopend is van Calcutta naar Delhi. Zoowel tot bevordering der scheepvaart, als inzonderheid ter besproeiing van bovenvermeld Indisch Mesopotamië is in 1854 het groote Gangeskanaal voltooid. Het loopt van Hardwar zuidwaarts tot in de nabijheid van Aligar, en vanhier met een tak naar den Ganges bij Cawnpore en met een anderen tak over Itawah en bij Hamirpoer in den Dsjamna.

De Ganges is de heilige stroom der Hindoe's. Volgens de „Ramayana" ontstond hij doordien, ten gevolge van een gebed van den vromen *Baghiratha*, de nymf *Ganga*, de oudste dochter van *Himawan* of *Himalaya*, bewogen werd, om uit den hemel op aarde neder te dalen. Hierom wordt zijn water als heilig beschouwd, en de oeverbewoners zijn verplicht, zich op bepaalde dagen daarin te baden. Ook trekken velen daarheen ter bedevaart, vooral naar zijn bronnen. Wie op zijn oever sterft of vóór zijn dood zijn water drinkt, behoeft niet naar de aarde terug te keeren, om er de zielsverhuizing voort te zetten. Daarom brengt men stervenden daarheen, geeft hun van dat water te drinken en vertrouwt het stoffelijk overschot aan den stroom toe. Zij, die op aanmerkelijken afstand van de rivier gevestigd zijn, bewaren het water van deze rivier in koperen fleschen om het bij de nadering des doods te drinken, en laten, zoo zij hiertoe de middelen bezitten, hun lijken verbranden en de asch in den Ganges werpen.

Gangesbaars (*Lates calcarifer*) is een bekende zoetwatervisch uit den Ganges en andere Indische rivieren, behoorende tot de familie *Percidae* (*Baarsvisschen*). Zie verder *Percidae*.

Ganghofer, *August von*, een Duitsch schrijver over boschcultuur, werd geboren te Dieszen bij het Ammermeer den 27sten April 1827, studeerde aan de school voor boschbouw te Aschaffenburg en vervolgens aan de universiteit te München, werd opperhoutvester te Welden (1860—1873) en daarna voor zaken van boschcultuur geplaatst bij het ministerie van Financiën in Beieren. Verder werd hij in 1880 „Forstrat" en in 1882 „Oberforstrat". De in 1885 in werking getreden reorganisatie in den Beierschen staatsboschdienst is voornamelijk zijn werk. Hij overleed 29sten Maart 1900 te München. Hij schreef „Erörterungen über die nächsten Aufgaben des bayrischen Forstwesens" (1873), „Der praktische Holzrechner" (4de druk, 1897), „Das förstliche Versuchswesen" (2 dln., 1877—1884) en „Das Forstgesetz für das Königreich Bayern in neuer Textierung vom Jahre 1896" (3de druk, 1898).

Ganghofer, Ludwig Albert, een zoon van den voorgaande en Duitsch schrijver, werd geboren te Kaufbeuren den 7den Juli 1855, studeerde te Würzburg, München en Berlijn en promoveerde te Leipzig als doctor in de philosofie. Daarna wijdde hij zich uitsluitend aan de beoefening der letteren en woonde bij afwisseling te München, te Weenen en in de Beiersche Hooglanden. Van zijn eerste geschriften vermelden wij den dichtbundel „Vom Stamme Asra"(1879). Daartoe opgewekt door gastvoorstellingen van het Münchensche Gärtner-theater te Berlijn, schreef hij „Der Herrgottschnitzler von Ammergau" (1880). Het groote succes van dit stuk was beslissend voor zijn letterkundige richting. In hetzelfde jaar nog schreef hij het drama „Wege des Herzens" en het blijspel „Der Anfang vom Ende", in 1881 gevolgd door „Der Proceszhansl". In den herfst van dat jaar werd hij tot dramaturg aan het Ringtheater te Weenen benoemd. Van 1886—1892 redigeerde hij den feuilleton van het „Wiener Tageblatt". De brand van het Ringtheater deed hem overgaan tot novellistischen arbeid. Zoo schreef hij „Der Jäger vom Fall" (1883), als drama „Der zweite Schatz"), „Bergluft" (1883, „Aus Heimat und Fremde" (1884), „Almer und Jägerleut" (1885), „Die Sünden der Väter" (2 dln., 1886), „Edel-

weiszkönig" (1886), „Oberland" (1887), „Der Unfried" (1888), „Es war einmal. Moderne Märchen" (1889), „Der Besondere" (1890), „Fliegender Sommer" (1892), „Die Fackeljungfrau" (1893), „Der Klosterjäger" (1893), „Die Martinsklause (1895), „Schlosz Hubertus" (2 dln., 1895), „Die Bacchantin" (2 dln., 1896), „Der laufende Berg" (1897), „Das Gotteslehen" (1899), „Das Schweigen im Walde" (1899), „Rachele Scarpa" (1899), „Tarantella" (1899), „Der Dorfapostel" (1900), „Das Kaser-Madl" (1900), „Das neue Wesen" (1902); ook schreef hij nog twee dichtbundels „Bunte Zeit" en „Heimkehr" (1883). Op dramatisch gebied verschenen „Der Geigenmacher van Milkenwald" (1887 en 1900), „Die Hochzeit von Valeni" (1890), „Die Falle" (1891), „Auf der Höhe" (1892), „Meerleuchten" (1897) en „Der Heilige Rat" (1903). Met *Chiavacci* gaf hij in 1890—1891 *Johann Nestroy's* „Gesammelte Werke" uit. Bovendien schreef hij „Das deutsche Jägerbuch" (1897).

Gangi, een stad in de Italiaansche provincie Palermo op Sicilië, ligt aan een zijrivier van de Pollina en aan de helling van een steilen berg, met een groot kasteel gekroond, en telt (1901) 11 376 inwoners. Op 3 km. afstand, bij het klooster San Benedetto, lag de oude stad Engyon.

Ganglbaur, *Cölestin*, aartsbisschop van Weenen, werd geboren den 20sten Augustus 1817 te Thanstetten bij Steyr in Opper-Oostenrijk, trad in de Orde der Benedictijnen en onderscheidde zich zoowel door vrijzinnige denkbeelden als door een edel, menschlievend karakter. In 1847 werd hij leeraar aan het gymnasium te Kremsmünster, in 1876 abt van het klooster aldaar, in 1877 lid van het Heerenhuis en in 1881 aartsbisschop van Weenen. In 1884 tot kardinaal verheven, overleed hij den 14den December 1889 te Weenen.

Gangliën (Grieksch = knoop) noemt men gewoonlijk de zenuwknoopen, d.w.z. de opeenhoopingen van gangliëncellen in het dierlijk lichaam. Van uit ieder ganglion gaan zenuwvaten naar de respectievelijke zintuigen, spieren enz., terwijl de gangliën onderling door bundels zenuwvaten met elkander in verbinding staan. De gangliëncellen genoemde zenuwcellen zijn groote, meestal met een of meer uitwassen voorziene (vandaar *uni-*, *bi-* of *multipolair* genoemde) cellen, die bij de werking van het zenuwstelsel ongetwijfeld een groote rol spelen.

Gangmaker is degene, die bij wielerwedstrijden op grooten afstand voor een der deelnemers uitrijdt; de rijder kan dan, blindelings den voorrijder volgende, doortrappen en wordt tevens geprikkeld tot onafgebroken ontwikkeling van al zijn krachten.

Gangraen. Het afsterven van weefsels noemt men gangraen of nekrose. Men onderscheidt een droog gangraen, dat door uitdroging tengevolge van waterverlies ontstaat, en een vochtig gangraen, waarbij onder doordringenden stank het weefsel verkleurt, blauwrood wordt met roode, groene of zwarte vlekken, en de huid door de gassen, die bij de rotting ontstaan, in blaren wordt opgelicht. Dit vochtig gangraen ontstaat altijd, als de lucht met haar kiemen niet door een antiseptisch verband van het afstervende weefsel geweerd wordt, dus aan de oppervlakte van het lichaam of in de longen. Ook in inwendige andere organen kan dat gangraen heengesleept worden, als emboliën van den oorspronkelijken haard nit het gif aandragen. Het verloop van het gangraen hangt geheel af van de oorzaak, het kan lokaal blijven of, bij slechte constitutie, voortschrijden, zooals het gangraen van de huid bij typhus of ruggemergsziekten (zie *Doorliggen*), het *gangraena senilis* (d. i. van oude menschen) en dat bij suikerziekte. De oorzaak van gangraen kan zijn een onderbreking van den bloedtoevoer (bijv. door verwonding, door verstopping van een bloedvat, door druk enz.) of van den bloedafvoer. Maar ook bestaat er een direkte dood van de cellen, bijv. door de inwerking van verschillende vergiften, als slangengif, of door de inwerking van groote hitte of koude (verbranding, resp. bevriezing van het weefsel). Het weerstandsvermogen der weefsels is zeer verschillend; hersens, nieren of darmen sterven reeds 1—2 uur na onderbreking van den bloedtoevoer, huid en spieren eerst na 10—12 uur. En zelfs lichte verwondingen kunnen aanleiding tot gangraen geven, als de bloedsomloop slecht is, bijv. in hoogen ouderdom aan de teenen. Bij zeer slecht gevoede kinderen kent men een gangraen in het gezicht, waterkanker of *noma* genoemd.

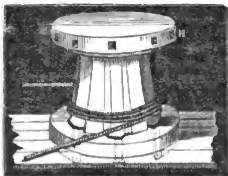
Komt het gangraen tot staan, dan wordt door een ontsteking om de grens heen, het doode weefsel van het levende gescheiden en ontstaat er, als het de huid betreft, een defect, een zweer, die onder granulatievorming geneest. Maar bij dat afstooten van het doode weefsel in het lichaam zelf, kan een holte geopend worden en de dood volgen, bijv. door buikvliesontsteking, als in darm- of maagwand het gangraen alle lagen van den wand heeft aangetast. Ook de darmbloedingen bij typhus ontstaan op die wijze.

Gangri. Zie *Kailas*.

Gangroti (in het Sanskriet *Gangawartari* = afkomst van den Ganges), is een beroemde bedevaartsplaats der Hindoe's in den vazalstaat Garwhal der Britsch-Indische Noord-Westprovincies, 3144 m. hoog, aan den rechteroever van den Bhagirathi. Het is een kleine, vierhoekige, 6 m. hooge tempel met kleine standbeelden van *Ganga*, *Bhagirathi* enz. De handel in heilig water is er belangrijk.

Gangspil is een windas, dat men vroeger op groote schepen tot het lichten van het anker gebruikte. Het bevindt zich gewoonlijk achter den grooten mast, en zijn hoofddeelen (zie bijgaande figuur) zijn de *houten koning* of *standaard*, de *kop* en de *klampen*. De eerste is een lang stuk ijzer, ingelaten in het dek en rustende op een spoor. De kop is de dekschijf (*H*), waarin de windboomen worden gestoken, en rondom den koning, even boven het dek, vindt men de klampen. Het gebruik blijkt voldoende uit de figuur. Wij merken verder op, dat rondom het gangspil een palrad is aangebracht en dat de klampen van pallen voorzien zijn, om het terugloopen te beletten. Het gangspil heeft veel meer wrijving dan het braadspil, maar levert het voordeel op, dat daarbij veel meer mannen aan de windboomen geplaatst kunnen worden. Behalve gewone gangspillen heeft men ook *Eckhardsspillen*, die bestemd zijn om zware lasten met aanwending van geringe lichaamskracht op te heffen, waartoe zij van een raderwerk zijn voorzien. Men heeft er op zeeschepen,

die met een kleine bemanning varen, maar zij zijn te duur, om algemeen in gebruik te komen. Intusschen kan men met het Eckhardsspil zoo groote kracht ontwikkelen, dat men er vastzit-

Gangspil.

tende schepen, die anders verloren zouden zijn, vlot mede kan krijgen. Op de stoomschepen worden zij door stoom gedreven, doch zijn gewoonlijk zoo ingericht, dat zij bij defecte machines ook door handkracht kunnen worden gedraaid.

Ganilh, *Charles*, een Fransch staathuishoudkundige, werd geboren den 5den Januari 1758 te Allanche in het departement Cantal, was bij het uitbarsten der Revolutie van 1789 advocaat te Parijs en werd tot kiezer benoemd. Hoewel hij gedurende de Omwenteling geen in het oog loopende rol vervulde, betoonde hij zich steeds een vriend van vrijheid en recht. Na de restauratie werd hij lid der Kamer van Afgevaardigden, waar hij tot in 1823 werkzaam was als een onverschrokken spreker tegenover de dweepzieke meerderheid. Zijn schranderheid en vaderlandsliefde bezorgden hem de achting van alle welgezinden, en van zijn vlugschriften hadden sommige grooten invloed op de openbare meening. Hij overleed den 4den Mei 1836 bij Parijs. Van zijn belangrijke werken vermelden wij „Des systèmes d'économie politique" (2de druk, 1822), „Essai politique sur le revenu des peuples de l'antiquité, du moyen âge et des siècles modernes" (2 dln. 2de druk, 1823) en „Dictionnaire analytique d'économie politique" (1826).

Gannal, *Jean Nicolas*, een Fransch scheikundige, werd geboren te Saarlouis den 28sten Juli 1791 en vergezelde als militair apotheker het Fransche leger naar Rusland. Hier werd hij krijgsgevangen gemaakt, ontsnapte echter, kwam te Dresden, waar hij aan generaal *Vandamme* als adjudant werd toegevoegd. en geraakte nogmaals in krijgsgevangenschap. Bij zijn terugkeer in Frankrijk verkreeg hij een betrekking in het laboratorium der Polytechnische School, werd praeparator bij de technische voorlezingen van *Thénard* en kwam vervolgens aan het hoofd van een katoenfabriek en daarna van een schoensmeer- en inktfabriek. Later hield hij zich bezig met het balsemen van lijken; hiertoe spoot hij in een opening der halsslagader een oplossing van aluinzouten, welke in alle deelen doordrong, waarna het lijk, volgens de methode der Egyptenaren in windselen werd gelegd. De uitvinding van *Gannal* werd van verschillende zijden met levendige belangstelling begroet en weldra werd het mode de lijken *à la Gannal* te laten balsemen. *Gannal* breidde zijn zaak uit tot zelfs buiten de grenzen van Frankrijk en ontving wel eens 2000 francs voor een enkel lijk. Hij overleed in Januari 1852. Hij schreef, behalve een aantal vlugschriften „Histoire des embaumements et de la préparation des pièces d'anatomie" (2de druk, 1841), „M. Gannal en M. le docteur Pasquier, embaumeur du duc d'Orléans" (1842) en „Lettre à l'Institut sur les questions des embaumements" (1843).

Ganoïdei. (*Glansschubbigen*). Zie *Visschen*.

Gans, *Eduard*, een vertegenwoordiger der wijsgeerige school op rechtsgeleerd gebied in Duitschland, werd geboren te Berlijn den 22sten Mei 1798, bezocht de universiteit in zijn geboorteplaats, te Göttingen en te Heidelberg, vestigde zich als docent in de rechten te Berlijn en kwam sedert 1828 met kracht in verzet tegen de historische rechtsgeleerde school, aangevoerd door *Savigny*. Hij verkreeg veel aanhangers, vooral ook door den invloed van *Hegel*, met wien hij zeer bevriend was. Nadat hij in 1825 een reis ondernomen had naar Frankrijk en Engeland, ontving hij een benoeming tot buitengewoon hoogleeraar te Berlijn. Bij afwisseling bezocht hij München en Weenen, Parijs en Londen. Reeds in 1820 had hij zijn „Scholien zum Gajus" uitgegeven, waarin hij zijn standpunt met de meeste nauwkeurigheid had vastgesteld, zoodat dit geschrift groot opzien baarde. Nog merkwaardiger echter was zijn boek: „Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwickelung" (1824—1835, dl. 1—4), waarin hij aan de rechtsgeleerdheid een wijsgeerigen grondslag trachtte te geven. Verder schreef hij: „System des römischen Civilrechts" (1827) en „Beiträge zur Revision der preuszischen Gesetzgebung" (1830—1832, een tijdschrift). Zijn populariteit verwierf hij echter door zijn voorlezingen, inzonderheid door zijn lessen over de geschiedenis van den nieuweren tijd, waarin hij door zijn vrijmoedigheid, warmte en geestigheid zijn talrijke hoorders wist te betooveren. Die lessen werden echter door een verbod der politie gestaakt. Van meer ernstigen aard was de wetenschappelijke strijd, dien hij, als aanvoerder der wijsgeerige rechtsgeleerde school, voerde tegen *Savigny*, het hoofd der historische school. *Gans* antwoordde op de aanvallen van *Savigny* in diens boek: „Das Recht des Besitzes" (6de druk, 1836), in zijn geschrift: „Ueber die Grundlage des Besitzes" (1839), waarin hij op geestige, scherpe wijze de kritische methode van *Savigny* bestreed, diens gevoelen omtrent het bezit als *iets feitelijks* poogde te wederleggen, zijn aanval tot de aanhangers der historische school in het algemeen uitbreidde en daarna zijn eigen gevoelen omtrent het bezit als *een recht* op wijsgeerige gronden trachtte te verdedigen. Van de overige geschriften van *Gans* vermelden wij: „Rückblicke auf Personen und Zustände" (1836), „Vorlesungen über die Geschichte der letzten fünfzig Jahre" (in het „Historisches Taschenbuch" van 1833 en 1834) en „Vermischte Schriften juristischen, historischen, staatswissenschaftlichen und ästhetischen Inhalts" (2 dln., 1834). Groote verdiensten verwierf hij door het bezorgen der uitgave van *Hegel's* „Vorlesungen über Philosophie und Geschichte" en „Grundlinien der Philosophie des Rechts". Met eenige vrienden stichtte hij de „Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik". Hij over-

leed als hoogleeraar in de rechten te Berlijn den 5den Mei 1839.

Gansfort, *Johan Wessel*, ook *Ganzevoort*, *Ganzevoet* en *Gansevoet* genaamd, een Nederlandsch godgeleerde en voorlooper der Hervorming, werd geboren te Groningen omstreeks het jaar 1419 en was van moederszijde vermaagschapt aan het aanzienlijke geslacht *Clant*. Hij aanschouwde er het levenslicht in een huis in de Heerestraat nabij den Caroliweg, waar thans nog het familiewapen in den gevel van een later aldaar verrezen gebouw gevonden wordt. Toen hij reeds vroeg zijn vader verloor, liet zijn nicht *Ode Clant* hem tegelijk met haar zoon te Groningen onderwijzen en zond hem later naar de school der Broeders des Gemeenen Levens te Zwolle. Daar verkeerde hij met *Thomas a Kempis* en legde tevens de grondslagen voor een verlichte denkwijze, zoodat hij van zijn aanvankelijk voornemen afzag, om in het klooster van St. Agnes bij Zwolle zijn intrek te nemen, maar zich naar Keulen begaf, waar hij zijn studiën voortzette en tot meester in de vrije kunsten bevorderd werd, waarna de keurvorst van de Palts hem tot leeraar in de wijsbegeerte te Heidelberg benoemde. Hij bedankte echter voor die betrekking en ging eerst naar Leuven en toen naar Parijs en andere steden van Frankrijk, waar hij 16 jaar vertoefde. Vervolgens bezocht hij Italië, waar hij de vriendschap vernieuwde met *Sixtus IV*, dien hij reeds te Parijs had leeren kennen. Toen de paus hem verlof gaf een gunst te verzoeken, vroeg *Gansfort* een Griekschen en een Latijnschen Bijbel uit de bibliotheek van het Vaticaan, en toen de paus zeide: „Waarom hebt gij geen bisdom of iets dergelijks gevraagd", gaf *Gansfort* ten antwoord: „Omdat ik zoo iets niet noodig heb".

Na het verlaten van Italië reisde hij volgens sommigen naar Griekenland en Egypte, doch dit is onzeker. Men weet echter, dat hij zich wederom naar Parijs begaf en een groote kerkvergadering te Bazel bijwoonde. Daarna keerde hij terug naar zijn vaderland, maar werd in 1477 door *Philippus*, keurvorst van de Palts, naar Heidelberg geroepen, om aldaar den leerstoel der godgeleerdheid te bekleeden. Hij had zich evenwel door zijn verlichte denkbeelden reeds gehaat gemaakt bij de geestelijkheid, zoodat hij gedwongen werd zich tot het onderwijs in de letteren en in de wijsbegeerte te bepalen. Toen hij inmiddels voortging de dwaalbegrippen der Kerk te bestrijden, werd hij eindelijk genoopt Heidelberg te verlaten en zich naar zijn geboortestad te begeven. Hier nam hij zijn intrek in het klooster der heilige *Clara* of der geestelijke Maagden, waar nog lang bovengemelde, door hem medegebrachte Bijbels zijn bewaard gebleven. Jaarlijks echter bracht hij eenige weken in de abdij te Aduard door en bezocht hij het klooster van St. Agnes bij Zwolle. Voor het overige wijdde hij zich aan het onderwijs en aan het opstellen van verschillende geschriften en overleed te Groningen den 4den October 1489. Hij werd in het klooster van de heilige *Clara*, thans het Burgerweeshuis, begraven. De raad der stad plaatste in 1637 een steen met een Latijnsch grafschrift op zijn rustplaats, en toen de zerk verloren ging, werd er een gedenkteeken geplaatst in den muur van het gebouw. Zijn geschriften werden onder den titel: „Farrago rerum theologicarum" eerst uitgegeven door *Luther* te Wittenberg en vervolgens onder dien van: „Wesselii Gansefortii Groningensis, rarae et reconditae doctrinae viri, qui olim lux mundi vulgo dictus fuit, opera quae inveniri potuerunt omnia" (1614), door *Joachim Alting*. In 1617 gaf *Lydius* een vollediger uitgave.

Gansfort was een uitstekend beoefenaar der Hebreeuwsche, Grieksche en Latijnsche letteren en bezat daarenboven een degelijke kennis van de nieuwe talen en van de geneeskunde. Hij was de eerste, die den pauselijken aflaat openlijk afkeurde en om die reden door zijn tegenstanders met den naam van „magister contradictionis" (tegenhaspelaar) bestempeld werd. Later is hij erkend en gehuldigd als voorbereider der Kerkhervorming en *Luther* gaf een treffend getuigenis van de overeenstemming zijner gevoelens met die van den Nederlandschen geleerde. De hoogleeraar *Muurling* heeft in zijn „Commentatio de Wesselii Gansfortii cum vita tum meritis" (1831) de verdiensten van dezen man in het licht gesteld.

Gansknuppelen of **Gansslaan** was vroeger een volksvermaak, waarbij de mededingers met een knuppel den kop van een aan de pooten hangende gans trachten af te slaan.

Gantang (*Gantan*, *Gantam*) is een inhoudsmaat in den Oost-Indischen Archipel ter waarde van: op Poelo Pinang, = 4,45 L.; te Malaka voor rijst = $^1/_{10}$ maks of 2,95 kg.; te Singapore = 4,73 L.; te Palembang = $^1/_{10}$ beli of 3,7 kg.; te Batavia voor koffie = 10 kattis of 6,152 kg.; in Bantam voor graan en zout = 32 kattis = 19,69 kg.; te Bandjermasin voor rijst = 6,05 kg. en voor peper = 16 kattis = 9,843 kg; te Ma-

Ganymedes (naar *Leochares*, Rome, Vaticaan).

kasar = 3,7 kg. Ook in Japan en elders in O. Azië wordt de gantang gebruikt.

Ganymedes, volgens de Grieksche fabelleer een zoon van *Tros* en *Kallirrhoë*, een broeder van *Illos* en *Assarakos*, werd wegens zijn schoonheid door de goden naar den Olympus gebracht, om er den beker voor *Zeus* te vullen. Zijn vader kreeg daarvoor een uitmuntend span paarden ten geschenke. Volgens latere verhalen werd hij door den adelaar van *Zeus* of door *Zeus* zelf in de gedaante van een adelaar geschaakt, terwijl de jongeling zich op den berg Ida bevond. De kunstenaars hebben zijn schaking op verschillende wijze voorgesteld; bekend is vooral het kunstwerk van den beeldhouwer *Leochares*, hetwelk *Ganymedes* voorstelt, terwijl de adelaar met hem opstijgt (zie de afb. op de vorige blz.). Ook *Correggio Rembrandt* en *Thorwaldsen* ontleenden aan deze sage stof voor hun werk.

Ganzebloem. Zie *Chrysanthemum*.

Ganzeleverpastei is een uit ganzelever, vleesch en truffels bereide pastei, die voornamelijk in den Elzas, Colmar en Toulouse gemaakt wordt. De groote, buitengewoon vette en zeer witte lever van de ganzen (1—2 kg.) krijgt men door een bijzonder soort van mesten, die zeer wreed is (zie *Ganzen*). Bij de Romeinen was deze lever reeds bekend. De pastei is een uitvinding van *Close*, den kok van maarschalk *van Contades*, later door *Doyen* verbeterd.

Ganzen (*Anserinae*) is een groote, ± 45 soorten omvattende familie van de orde der stoot- of gansvogels. Zij onderscheidt zich door een ineengedrongen romp, een korten hals en snavel en hooge, dicht bij het midden van den romp geplaatste pooten. De snavel is nauwelijks zoo lang als de kop, van boven gewelfd, van onderen plat, aan den wortel zeer hoog, boven en onder uitgerekt tot een breeden, bollen nagel met scherpe randen en aan de kanten met harde, tandvormige geplaatste zeefplaatjes voorzien. Het kleed van mannetjes en wijfjes verschilt weinig. De jongen zijn binnen het jaar volwassen. De soorten zijn over de geheele wereld verspreid. Een groot deel van hun leven brengen zij op het land, ja zelfs op boomen door, in tegenstelling met de hun verwante zeefsnaveligen; sommige vindt men uitsluitend op aanzienlijke hoogte. De gang is vrij goed, zij zwemmen behendig en snel, hoewel zij voor eenden en zwanen moeten onderdoen, en kunnen vrij diep duiken. Zij vliegen gemakkelijk en fraai; in wigvorm doorklieven zij in scharen de lucht en leggen, zonder halt te maken, een grooten afstand af. In tegenstelling met het volksgeloof zijn de leden dezer familie schrander, voorzichtig en waakzaam (men denke aan de ganzen van het Kapitool). Zij onderscheiden bijv. den jager van den landman, houden de wacht en zorgen ook op andere wijzen voor hun veiligheid. De gevangen exemplaren worden spoedig tam. Zij zoeken het gezelschap van hun soortgenooten, terwijl de leden van één gezin zeer aan elkander gehecht zijn. De paartijd loopt niet zonder strijd voor de mannetjes af, doch zoodra ieder een wijfje heeft, keert de rust terug; de paren broeden naast elkander.

De ganzen eten bij voorkeur plantaardig voedsel, zooals gras, graan, plantjes, kool, bladeren, bessen, peulen; sommige echter eten ook insekten, schelpdieren en kleine werveldieren. In enkele gevallen richten zij schade aan. Om het vleesch en de vederen wordt op alle soorten druk jacht gemaakt.

Bij de ganzen in engeren zin is de snavel even lang als de kop en gedeeltelijk geel of rood gekleurd. De handpennen hebben witte schaften.

De wilde gans (*Anser ferus* of *Anser anser*) is de stamvader van onze tamme gans. De rug is bruinachtig grijs met lichte veerranden; de onderdeelen geelachtig grijs met hier en daar zwartachtige vlekken, de vleugeldekveeren blauwachtig grijs en lichtgerand, de kleinere aschgrauw, de staartwortel, buik- en onderdekveeren wit, de veeren aan de zijden van borst en buik donker vaalgrijs, de slag- en stuurpennen zwartgrijs met witte schaft. Het oog is lichtbruin, de poot licht en vleeschrood, de nagel aan de spits van den bovensnavel wasgeel. De lengte bedraagt 98 cm. De wilde gans is het eenige in ons land broedende lid van haar onderfamilie. Van October tot November en in Maart en April trekt zij in grooten getale door ons land, terwijl sommige bij zacht weder overwinteren. In Duitschland komt zij einde Februari of begin Maart, strijkt dadelijk op de broedplaats neer en vertrekt tegen het einde van Juli na den ruitijd. De ouders met de volwassen jongen blijven op de tochten bij elkander. Bij voorkeur laten zij zich neer in moerassen, die hier en daar met uitgestrekte waterplassen afwisselen en met gras, riet en struiken begroeide eilandjes bevatten. De paren verzamelen zich daar, om uit te rusten en later nesten te bouwen. Het nest bestaat uit een geheele vracht riet en andere waterplanten en is van binnen geheel met veeren en dons bedekt. Het getal eieren wisselt tusschen 5 en 14. De afstammeling van de wilde gans, onze tamme gans, verschilt weinig in voorkomen van deze. De wilde echter bewegen zich vlugger en sierlijker, zwemmen goed en duiken, maar zijn op het land beter in hun element dan in het water. Zij vliegen goed, lang achtereen en vrij snel en bij lange tochten op aanzienlijke hoogte. Zij is voorzichtig en wantrouwend, slechts bij het nest blijft zij bij de nadering van een mensch langer dan gewoonlijk. Gezellig is zij weinig; alleen met tamme ganzen verkeert zij en zoekt zij dikwijls op, ja zelfs paren zij daar wel eens mede; met andere vogels echter gaat zij niet om; des te meer is daarentegen het gezinsleven ontwikkeld. Als zij jong gevangen wordt, is de wilde gans meestal spoedig tam en ook oudere weten zich wel in haar lot te schikken. Haar aard verloochenen zij echter niet; zelfs jongen uit eieren, die door tamme ganzen bebroefd zijn, hebben een verlangen naar vrijheid en trekken in den herfst gaarne naar het Z. Op wilde ganzen wordt jacht gemaakt èn om het vleesch èn om het dons.

De voornaamste soorten zijn: de rietgans (*A. fabalis*, *A. segetum*), de akkergans (*A. arvensis*), de kleine rietgans (*A. brachyrhynchus*), de kolgans (*A. albifrons*), de dwerggans (*A. a. erythropus*), de sneeuwgans (*A. hyperboreus*), de vosgans (*Chenalopex aegyptiacus*), de Brahminen-gans (*Tadorna casarca*), de bergeend (*Tadorna damiatica* of *T. tadorna*), de spoorwiekgans (*Plectropterus gambensis*) en de hoendergans (*Coreopis Novae- Hollandiae*).

In ons land komen nog drie soorten *zeeganzen* (*Branta*) voor, n.l. de rot-, pauw- of ringelgans (*B. bernicla*), de brand- of dondergans (*B. leucopsis*) en de Roodhalsgans (*B. ruficollis*). De eerste vindt men van September tot Mei in groote vluchten aan de kust en de zandplaten der Wadden. De kop, hals, nek, krop, slag- en stuurpennen zijn zwart; rug, borst en buik donkergrijs en lichtgerand, de zijden van den buik, de stuit en de bovendekveeren van den staart wit, de hals heeft witte dwarsvlekken. De snavel is roodachtig zwart, de poot donkerzwart. Haar vaderland is het hooge Noorden; zij broedt tusschen 60° en 80° N. Br., vooral op Spitsbergen. In den herfst komen zij naar onze kusten en bevolken de stranden der Oost- en Noordzee. Voor zoover het oog reikt, ziet men de bij eb droogliggende Wadden of zandbanken met deze ganzen bedekt; haar geluid overstemt de branding, het aantal exemplaren is ontelbaar.

De brandgans is grooter dan de vorige; de kop, de bovendekveeren van den staart, borst buik en stuit zijn wit met flauwe, donkere dwarsstreepen op de flankveeren en een smalle teugelstreep op de hals, nek en rug zijn zwartglanzend, de veeren van den bovenrug bruin gezoomd, de mantelveeren grauw en witgerand; de slagpennen zwartbruin, de bovendekveeren van den vleugel en de schouderveeren donkergrauw, de stuurpennen zwart. De snavel en de poot zijn zwart. Alleen bij strenge winters bezoeken zij onze kust en de binnenwateren. Haar broedplaats is nog onbekend.

De roodhalsgans is ook een wintergans en veel mooier dan de vorige soorten. De voorhals en onderkeel zijn bruinrood, achterhals, borst, zijden, rug, staart, bovenkop, kin en keel zwart, de kopzijden wit, de vleugels zwart met uitgezoomde bovendekveeren; de buikveeren wit, evenals de boven- en onderdekveeren van den staart. De snavel is blauwachtig-, de poot donkerzwart. Haar vaderland is het N. van Azië en het uiterste N. O. van Europa.

De *ganzenteelt* wordt vooral in Pommeren, Oost-Friesland, West-Pruisen, den Elzas, Hessen Bohemen, Hongarije, Polen, Rusland en Frankrijk uitgeoefend, hoewel zij in Duitschland in de laatste jaar zeer verminderd is, zoodat aldaar jaarlijks 6 millioen stuks moeten worden ingevoerd. De teelt is slechts winstgevend, wanneer voldoende weiden voorhanden zijn, voor alles weiden met water. De gans is meestal in het tweede levensjaar geschikt tot voortplanting en blijft het 20 jaar en meer; daar echter het vleesch van oude ganzen zeer taai is, houdt men ze niet langer dan 3—4 jaar. Men moet aan een gent niet meer dan 4—6 ganzen geven, wil men goed bevruchte eieren krijgen. De gans begint gewoonlijk in Februari of Maart te leggen; zij legt gewoonlijk om den anderen dag 12—20 eieren, soms meer, die men wegneemt en op een vorstvrije plaats bewaart, totdat de gans broedsch wordt. Jonge ganzen zijn ten opzichte van het broeden niet te vertrouwen. Het nest bouwt men op een rustige, halfdonkere plaats uit tegelsteenen met hooi of zacht stroo, of men neemt een korf. Een gans kan 10—15 eieren uitbroeden. In de nabijheid zet men voedsel (gerst of haver met gesneden groenvoeder) en water. De broeitijd duurt 28—32 dagen. De eerst uitgebroede jongen brengt men in een met veeren of wol gevulde mand op een warme plaats, tot de andere ook geboren zijn. In de eerste 36—48 uren mogen zij geen voedsel hebben; dan geeft men harde eieren met oudbakken, een weinig vochtig gemaakt wittebrood en fijn gesneden brandnetels of ander groenvoeder en rijkelijk water. Na eenige dagen laat men het ei achterwege en geeft broodkruimels met klaver en havergort, met melk en fijn gehakt groenvoeder vermengd. Bij gunstig weder laat men ze, zoodra zij 8—14 dagen oud zijn, op een grasveld weiden, maar niet zoolang het gras van regen of dauw nat is, en voegt bij het voedsel gekookte en fijngemaakte aardappelen, groentenafval en allerlei fijngehakt groentenvoeder. Tot het gevederte ontwikkeld is, moet men ze tegen vocht en koude beschermen. Moeten de jonge ganzen reeds 8—10 weken oud als braadganzen geslacht worden, dan mogen zij niet in het water en moeten vooral met gerst- en havergort met zure melk gevoerd worden. Na den oogst weidt men de ganzen op de stoppelvelden, waar zij snel groeien. Dikwijls worden van de jonge ganzen in den oogsttijd en daarna nogmaals in het begin van October de veeren geplukt, (het dons niet) en na het plukken een week lang met koren gevoed. Men laat dit echter na, wanneer de ganzen reeds vroeg vetgemest moeten zijn, daar het plukken de vleeschvorming benadeelt.

Het vetmesten geschiedt in twee perioden. In de eerste bestaat het voedsel uit aardappelen, bieten enz.; in de tweede, die 4—6 weken duurt, sluit men de dieren op in enge kooien, waar zij iederen dag versch stroo en als voedsel gerst, haver en maïs krijgen, zooveel als zij willen, ook 's nachts, wanneer men de kooien met lantaarns verlicht. Gerst geeft het fijnste, maïs het meeste vleesch. — In verschillende streken worden de ganzen g e s t o p t, om ze zeer vet te maken en groote levers te krijgen. Men zet ze dan in afzonderlijke kooien, die zoo nauw zijn, dat zij zich niet bewegen kunnen, neemt ze er driemaal per dag uit en voedt ze met deeg, dat uit gerstemeel of gerste- en maïsmeel met melk samengesteld is en licht geroosterd wordt. Bij het voederen worden de deegballen in water, melk of olijfolie gedrenkt en driemaal daags zooveel ballen ingestopt tot de krop gevuld is. Tijdens de spijsverteering worden de kooien donker gemaakt. In het drinkwater doet men zout, om de gans veel te laten drinken. Hierdoor zwelt de lever, die tot 2 kg. zwaar wordt en tot bereiding van ganzeleverpastei (zie aldaar) dient. Dat deze wijze van mesten een wreede pijniging is, behoeft geen betoog. Landganzen worden 5—7, zware soorten 10—15 kg. zwaar.

Ganzendiep is de naam van een der monden van den Gelderschen IJsel (zie aldaar).

Ganzerik (*Potentilla L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rosaceeën*. Het onderscheidt zich door een 10-spletigen kelk, waarvan de slippen afwisselend kleiner zijn, door 5 bloembladeren en een dopvruchtjes dragenden, kleinen, blijvenden, niet vleezigen, dikwijls behaarden vruchtbodem. Onderscheiden soorten groeien in ons land. Sommige van deze hebben gele bloemen en ge-

vinde bladeren, zooals de *heesterachtige ganzerik* (*P. fruticosa L.*) met een heesterachtigen stengel, — *zilverschoon* (*P. Anserina L.*) met afgebroken, gevinde bladeren, een kruipenden stengel en meestal vijftallige bloemen — en *nederliggende ganzerik* (*P. supina L.*) met gevinde, een weinig ruige bladeren, langwerpige, diep getande blaadjes, een liggenden, gegaffelden stengel en okselstandige bloemen. Andere hebben gele bloemen en handvormig samengestelde bladeren, zooals de *voorjaarsganzerik* (*P. verna L.*) met 5-tallige, omgekeerd-eironde, getande, zachtharige bladeren, een nederbuigenden, vertakten stengel en omgekeerd-hartvormige bloembladeren, — *kruipende ganzerik* (*P. reptans L.*) met dergelijke bladeren als de voorgaande, maar met een kruipenden stengel en eenbloemige, okselstandige bloemstelen — en *zilverwitte ganzerik* (*P. argentea L.*) met 5-tallige bladeren en wigvormige, half-vindeelige, van onder wit-viltige bladeren en een rechtstandigen, viltigen stengel. Eindelijk heeft men er met witte bloemen en handvormig samengestelde bladeren, zooals de *aardbeziebladerige ganzerik* (*P. Fragariastrum Ehrh.*) met 3-tallige, ovale, stompe, gekartelde, van onder vlekkige bladeren, een bijna draadvormigen, liggenden, ruigen stengel en omgekeerd-hartvormige bloembladeren in Zuid-Limburg voorkomend. Tot de sierplanten behooren *P. atrosanguinea Lodd.* uit Nepal met donker bloedroode bloemen, — *P. aurea L.*, een plant der Zwitsersche Alpen, met groote goudgele bloemen, — *P. Formosa Don* uit Nepal met bloedroode bloemen, — *P. grandiflora L.*, in Zwitserland en in Siberië groeiende, met groote, lichtgele bloemen, — en *P. Speciosa W.*, een heesterachtige plant, die op Creta groeit en fraaie witte bloemen draagt.

Ganzevoet. Zie *Chenopodium*.

Gap, de hoofdstad van het Fransche departement Hautes Alpes en van het voormalig graafschap Gapençois in Dauphiné, ligt aan de Luye en aan de spoorlijn Veynes—Gap—Briançon en telt (1901) als gemeente 11018 inwoners. Zij is de zetel van een bisschop, van een rechtbank van eersten aanleg, van een cour d'assises en van een vredegerecht. Verder heeft men er een godgeleerd seminarium, een kweekschool voor onderwijzers, een collège, een openbare boekerij met 15000 deelen, een landbouwvereeniging enz. Tot de merkwaardigste gebouwen behooren er de hoofdkerk in spitsboogstijl en met een zeshoekigen toren versierd, het gebouw der prefectuur met het mausoleum van den connétable *Lesdiguières*, door *Jacques Richier* uit zwart marmer en albast opgetrokken, het stadhuis, de schouwburg en een in 1832 gebouwd waterreservoir met een waterleiding. De voornaamste bronnen van bestaan zijn de wol-, zijde- en katoenfabrieken, het slijpen van marmer, brandewijnstokerij, looierij en pottenbakkerij, benevens handel in vruchten, vee, leder, wol en talk. De stad verheft zich op de plaats van het Romeinsche Vapincum, dat door de Goten, Longobarden en Saracenen verwoest werd. Later in de Middeleeuwen behoorde zij bij afwisseling aan de graven van *Forcolquier*, aan den bisschop en aan den dauphin van Vienne. Van 1264 tot 1828 werd zij tot vijf maal toe door aardbevingen geteisterd. In den Hugenootenoorlog had zij veel te lijden en in 1692 werd zij door hertog *Victor Amadeus van Savoye* ingenomen en verbrand.

Gaper noemt men een grooten houten kop met wijdgeopenden mond en uitgestoken tong, welke doorgaans voor drogistenwinkels staat, als symbool van het innemen der medicamenten, die men er kan koopen.

Garabit is een beroemd spoorwegviaduct in het Fransche departement Cantal, 9 km. ten Z.O. van St. Flour, waarmede de lijn Neussarques—Le Monastier over de diepe kloof van den Truyère loopt. Hij werd naar een plan van *Eiffel* door *L. Boyer* in 1880—1884 gebouwd, rust op een boog van 165 m. spanning en 52 m. hoogte en 5 peilers van 90 m. De lengte van den viaduct bedraagt 565 m., de hoogte boven de rivier 122 m.

Garamanten vormden weleer een groot volk in het binnenland van Libye, ten zuiden van de Groote Syrte, in Phasania, thans Fezzan. Zij worden door *Herodotus* beschreven als zeer onbeschaafd, gebrekkig gekleed en in holen hun verblijf houdende. Toen de Romeinsche legioenen in Afrika doordrongen, werden zij door *Cornelius Balbus*, een tijdgenoot van *Caesar*, onderworpen.

Garancine. Zie *Meekrap*.

Garantie. Zie *Waarborg*.

Garantie, Acte van, noemt men het besluit, in 1788 door de Staten-Generaal der Nederlandsche Republiek genomen, waarbij de staten der provinciën (ook Drente) het erfstadhouder-, kapitein-generaal- en admiraalschap erkenden als een wezenlijk bestanddeel van den regeeringsvorm der republiek. Het stuk werd bezworen tot zelfs door de bekleeders der geringste ambten en bedieningen, terwijl Engeland en Pruisen de naleving er van waagborgden. Zie verder *Nederland*, *Geschiedenis*.

Garantiewet is de gebruikelijke naam voor de Italiaansche wet van den 13den Mei 1871 waarbij de voorrechten van den Paus en van den Heiligen Stoel gewaarborgd en de verhouding van den Staat tot de Kerk in het koninkrijk Italië geregeld werd. De voornaamste bepalingen zijn: aan den paus komen de rechten van een souverein, speciaal onschendbaarheid en gerechtelijke onverantwoordelijkheid, benevens de voorrang voor de Katholieke souvereinen toe. De paleizen en alle verblijfplaatsen van den paus binnen Italië zijn onschendbaar en exterritoriaal, zoo ook het conclave en de oecumenische concilies. Geen Italiaansche staatsbeambte mag in de pauselijke paleizen binnendringen; geen Italiaansch gerecht kan een vonnis over den paus vellen, laat staan voltrekken. Het is den paus vergund een lijfwacht te houden, eveneens vrije correspondentie te voeren; de van den paus uitgaande of tot hem gerichte postzendingen en telegrammen genieten dezelfde voorrechten als die van den koning en den Staat. De paus bezit het actieve en passieve gezantschapsrecht, terwijl de bij hem geaccrediteerde vertegenwoordigers dezelfde privilegiën hebben als die bij het Italiaansche Hof. De uitsluitend met geestelijke werkzaamheden belaste pauselijke ambtenaren zijn, zoolang zij zich binnen hun werkkring bewegen, niet aan de Italiaansche wetten onderworpen. Ten slotte is de dotatie van den paus zoodanig geregeld, dat een altijddurende, ook tijdens een vacature te beta-

len, onvervreemdbare, jaarlijksche rente van 3225000 francs op het Grootboek van den Staat ten name van den Heiligen Stoel ingeschreven wordt, terwijl hij ook geen belasting behoeft te betalen. De paus heeft echter tot nog toe van die rente geen gebruik gemaakt, terwijl Italië zich als schuldenaar blijft beschouwen.

Garasjanin, *Ilija,* een Servisch staatsman, werd den 28sten Januari 1812 geboren te Garasji, een dorp in het distrikt Kragoejewac, ontving buiten zijn vaderland een uitstekende opleiding en trad reeds vroeg in staatsdienst. Hij nam deel aan de bewegingen, die door de eigendunkelijke daden van vorst *Michaël Obrenowitsj* waren veroorzaakt, en aan het verzet tegen dien vorst, dat zijn afstand van het bewind ten gunste van zijn zoon *Michaël* ten gevolge had (1839), zoodat *Garasjanin* zich aan den steeds nog machtigen invloed van het geslacht *Obrenowitsj* onttrekken moest door naar elders de wijk te nemen. Door bemiddeling van Rusland en Turkije keerde hij echter in 1842 terug, en toen gemeld geslacht in dat jaar geheel en al uit het bestuur des lands verwijderd was, werd hij door vorst *Alexander Karageorgewitsj*, tot wiens verheffing hij ijverig had medegewerkt, met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken belast. In die betrekking verwierf hij groote verdiensten door een grondige hervorming van de rechtspleging en van het onderwijs. In 1852 werd hij benoemd tot hoofd van het kabinet en wist bij de Oostersche verwikkelingen de onzijdigheid van Servië te handhaven. Om echter de ontevredenheid uit den weg te ruimen, door de Russischgezinde partij bij het volk veroorzaakt, verleende de vorst hem in 1854 zijn ontslag, waarna *Garasjanin* zich naar het buitenland begaf. Toen echter in 1857 de afkeerigheid des volks van dien vorst gedurig duidelijker bleek, keerde de staatsman terug en kreeg weder het beleid van Binnenlandsche Zaken in handen. Zoodra *Alexander Karageorgewitsj* in 1858 door het eenstemmig besluit der vertegenwoordiging van zijn waardigheid ontzet en *Milosj* de oudere in zijn plaats opnieuw gekozen was, trok *Garasjanin* zich uit het ambtelijk leven terug, doch na den dood van dezen vorst (1860) kwam hij weder in dienst bij diens zoon en opvolger *Michaël*, waarna hij in 1862 nogmaals voorzitter werd van het kabinet. Als zoodanig bestuurde hij de Servische aangelegenheden tot in November 1867, toen de vorst hem eervol ontslag verleende, om langs dien weg een meer persoonlijken invloed te bekomen op den gang der regeeringszaken. Hij overleed den 22sten Mei 1874 te Belgrado.

Garasjanin, Miloetin, een Servisch minister en zoon van den voorgaande, werd geboren te Belgrado den 22sten Februari 1843, bezocht de militaire school te Metz, aanvaardde bij zijn terugkeer in het vaderland (1866) geenerlei openbare betrekking, maar wijdde zich onder leiding van zijn vader aan de beoefening van het staatsrecht. In 1874 werd hij lid van het Parlement, onderscheidde zich door zijn gaven als redenaar en door zijn staatkundige bekwaamheid en stond weldra aan het hoofd der oppositie tegen het regeeringsbeleid van *Ristitsj*. In 1876 nam hij als majoor der artillerie deel aan den oorlog tegen de Turken en werd zwaar gewond. Na den val van *Ristitsj* trad hij den 31sten October 1880 op als minister van Binnenlandsche Zaken in het kabinet *Pirotsjanatz*. In 1883 nam hij met het geheele kabinet zijn ontslag, maar in October 1884 werd hij voorzitter van den ministerraad en belast met de portefeuilles van Buitenlandsche Zaken en van Financiën. De slechte afloop van den veldtocht tegen Bulgarije en financieele moeilijkheden dwongen hem in 1887 tot aftreden. Als leider der liberale partij begunstigde hij den staatsgreep van *Alexander I* (13 April 1893). De nieuwe regeering benoemde hem tot gezant te Parijs, waar hij den 6den Maart 1898 overleed.

Garat, *Dominique Joseph*, graaf, een Fransch staatsman en schrijver, werd geboren te Bayonne den 8sten September 1749, had zich reeds door zijn „Eloges" op den kanselier *L'Hôpital*, den abt *Suger*, *Fontenelle* en anderen gunstig onderscheiden en was redacteur van den „Journal de Paris", toen de Omwenteling uitbarstte. De burgers van Bordeaux vaardigden hem af naar de eerste Nationale Vergadering. Als minister van Justitie moest hij *Lodewijk XVI* met het over hem uitgesproken doodvonnis bekend maken en als minister van Binnenlandsche Zaken scheen hij vaak een werktuig te zijn van *Hébert* en *Danton*. Toen hij in 1793 zijn ontslag genomen had, werd hij als een gematigde in den kerker geworpen en eerst den 9den Thermidor weder op vrije voeten gesteld. Hij werd daarna aan het hoofd geplaatst der zaken van Onderwijs, doch liet deze betrekking weldra varen, zich vergenoegend met een professoraat in de wijsbegeerte aan de pas opgerichte Normaalschool. In 1798 ging hij als gezant naar Napels en in 1799 werd hij lid van den Raad der Ouden. *Napoleon* benoemde hem tot graaf, senator en ridder van het Legioen van Eer. Bij den terugkeer van *Napoleon* van Elba tot lid van het Vertegenwoordigend Lichaam benoemd, verzette hij zich met kracht tegen de *Bourbons*. Bij de vernieuwing van het Instituut onder *Lodewijk XVIII* werd zijn naam op de lijst der leden doorgehaald en eerst na de Juli-omwenteling van 1830 werd hij weder in die geleerde vereeniging opgenomen. Hij overleed in zijn geboorteplaats den 9den December 1833. Hij schreef „Mémoires sur la révolution" (2de druk, 1862) en „Mémoires sur M. Suard, sur ses écrits et sur le 18e siècle" (2 dln., 1820).

Garat, Jean Pierre, een Fransch zanger en neef van den voorgaande, geboren te Ustariz den 26sten April 1763, begaf zich in 1782 naar Parijs, waar hij in 1795 benoemd werd tot leeraar aan het Conservatoire. Hij bezat een prachtige stem, een verwonderlijke kunstvaardigheid, en deed eenige kunstreizen naar Spanje, Italië, Duitschland en Rusland. Hij overleed te Parijs den 2den Maart 1823.

Garavaglia, *Giovita*, een Italiaansch graveur, werd geboren te Pavia den 18den Maart 1790, ontwikkelde reeds vroeg zijn aanleg voor de kunst onder leiding van professor *Anderloni*, zoodat hij reeds op zijn 16de jaar de behulpzame hand kon bieden bij het graveeren der ontleedkundige platen van *Scarpa*. *Anderloni* zond den jeugdigen *Garavaglia* in 1808 naar Milaan en stelde hem in staat er het onderwijs van *Longhi* te genieten. Reeds onder zijn eerste aldaar vervaardigde gra-

vures zijn er twee, die door de Academie werden bekroond, namelijk: „De dochter van Herodias" naar *Luini* en „Heilige Familie" naar *Raffaël* (1817). Hij graveerde de portretten van vele beroemde personen, en onder deze bekleedt dat van *Karel V* de eerste plaats. Later vervaardigde hij gravures van den „David" van *Guercino* en van het „Christuskind" van *Maratta*. Op 32-jarigen leeftijd maakte hij een aanvang met de „Ontmoeting van Jacob en Rachel" van *Appiani*, welke hem grooten roem bezorgde, evenals de „Madonna della Sedia" van *Raffaël*. Een ander meesterstuk is de „Beatrice Cenci" naar *Guido Reni*. In 1833 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de graveerkunst aan de Academie te Florence, doch hij overleed reeds den 27sten April 1835.

Garay, *Johan*, een Hongaarsch dichter, werd geboren den 10den October 1812 te Szegszard in het comitaat Tolna, studeerde te Fünfkirchen en te Pest en verkreeg aldaar een ondergeschikte betrekking bij de bibliotheek. Gevormd door een degelijke studie der Duitsche letterkunde en opgewekt door de gedichten van *Vörösmarty*, deed hij in 1834 zijn heldendicht „Csatár" in het licht verschijnen. Daarna volgden eenige drama's zooals: „Arbocz" (1837), „Országh Ilona" (1837) en „Bátori Erszébet" (1840). In de jaren 1834—1837 was hij als mederedacteur van den „Regélö" en van 1838—1839 als redacteur van den Presburger „Hirnök" werkzaam, terwijl hij bijna alle Hongaarsche tijdschriften met zijn lyrische gedichten verrijkte, waarbij zich keurige stukjes bevinden. Ook heeft hij sierlijke balladen geleverd, vooral, die, welke hij onder den naam van „Az Arpádok" (2de druk, 1848) tot een bundel vereenigd heeft. Verder verschenen van hem fraaie lyrische gedichten onder de titels: „Balatoni Kagylók" (1843, „Versei" (1843) en Ujjabb versei" (1847). Bovendien schreef hij „Tollrajzok" (1846), „Frangepán Kristófné" (1846), een poëtische vertelling en het epos „Szent László (2de druk 1853). Hij overleed den 5den November 1853.

Garbe, *Richard*, een Duitsch Sanskrietkenner, werd den 9den Maart 1857 te Bredow bij Stettin geboren, studeerde te Tübingen vestigde zich in 1878 als privaat-docent te Koningsbergen en werd aldaar in 1880 tot buitengewoon, in 1895 te Tübingen tot gewoon hoogleeraar benoemd. Van 1885—1887 reisde hij op kosten der Pruisische regeering in Indië en bestudeerde te Benares de Indische wijsbegeerte. Daarop, speciaal op het Sânkhjastelsel, hebben zijn meeste werken betrekking. Zoo gaf hij een Duitsche vertaling van de ook door hem gepubliceerde „Sâmkhya—pravacana—bhâshya" uit, evenals *Apastamba's* „Crautasûtra" (3 dln., 1882) en met *Bloomfield* de „Atharva Vesta". Zijn reisindrukken beschreef hij in de „Indische Reiseskizzen" (1889) en de „Beiträge zur indischen Kulturgeschichte" (1903).

Garborg, *Arne*, een Noorsch schrijver, geboren den 25sten Januari 1851 te Thime, werd in 1870 onderwijzer, doch begon in 1873 te Christiania te studeeren, schreef tegelijkertijd een opzienwekkende studie over *Ibsen's* „Keizer en Galilaeër" en was medewerker aan de „Aftenbladet". In 1877 gaf hij het radicale dagblad „Fedraheimen" uit en stelde zich door een aantal geschriften, als „De nieuw-Noorsche taal- en nationaliteitsbeweging" en „Noorsch of Deensch-Noorsch?" aan het hoofd van hen, die voor een eigen taal streden. Met de romans „Een vrijgeest" en „Boerenstudenten" (1883) en „Vertellingen en sagen" (1885) had hij groot succes, doch zijn realistische roman „Mannfolk" (1886) kostte hem de betrekking van stadsrevisor. Zijn antwoord was het tooneelspel „Onverzoenlijken" (1888). In het hooge Noorden, waarheen hij met zijn vrouw, een bekende vertaalster, trok, ontstonden de autobiographische „Kolbotter-briefe" (1890), „Froette Maend" („Moede zielen"), het beroemde werk van den modernen decadent, die ten slotte in den godsdienst een steun voor zijn geestelijke zwakheid vindt, het levensbeeld „Jonas Lie" (1893), de roman „Vrede", het sprookje „Haugtussa" (1895), het drama „De leeraar" (1896) en verschillende novellen.

Garçao, *Pedro Antonio Correa*, een Portugeesch lierdichter, werd geboren te Lissabon den 29sten April 1724, studeerde eenigen tijd in de rechten te Coimbra, maar wijdde zich weldra aan de dichtkunst. Hij werd wegens eenige artikelen tegen den markies *de Pombal*, verschenen in de „Gazetta di Lisboa", in hechtenis genomen en overleed in den kerker den 10den November 1772. Hij nam *Horatius* tot voorbeeld, maakte zich ook verdienstelijk jegens het Portugeesche drama en schreef eenige kritische verhandelingen. Zijn „Obras poeticas" zijn in 1778 te Lissabon in het licht verschenen.

Garcia, *Manuël, del Popolo Vicente*, een Spaansch zanger en componist, werd geboren te Sevilla den 22sten Januari 1775, verwierf weldra grooten roem te Cadix en Madrid door zijn prachtige stem en begaf zich in 1808 naar Parijs, waar hij in de Italiaansche opera met groot succes optrad. In 1811 ging hij naar Italië, waar hij eveneens met bijval werd begroet en zijn studie in de zangkunst voortzette. Van 1816 tot 1824 vertoefde hij bij afwisseling te Parijs en te Londen als zanger en leeraar in de zangkunst. Vervolgens ging hij met een opera-gezelschap naar New-York en later naar Mexico. Toen hij gereed stond naar Europa terug te keeren, werd hij op den weg naar Veracruz van al zijn geld beroofd, zoodat hij de gehoopte rust niet mocht smaken, maar te Parijs weder een zangschool opende. Eenige pogingen, om ook als zanger weder op te treden, mislukten, en hij wijdde zich voortaan aan compositie en onderwijs. Hij had meer geschiktheid voor dit laatste dan voor het eerste, hoewel „El poéta calculista" en „El califo di Bagdad" door hem vervaardigd, met bijval werden ontvangen. Hij overleed te Parijs den 9den Juni 1832. Van zijn leerlingen onderscheidden zich *Nourrit* en *Meric Lalande* en bovenal zijn oudste dochter *Maria Felicita*, meer bekend onder den naam van *Malibran*. Aan de vorming van zijn tweede dochter *Pauline*, later *Viardot-Garcia*, had hij weinig deel.

Garcia, **Manuel**, zoon van den voorgaande, den 17den Maart 1805 te Madrid geboren, werd opgeleid voor zanger, maakte met zijn vader een tournée door Amerika (1825—28) en vestigde zich toen te Parijs als zangleeraar. In die betrekking trok hij de algemeene aandacht door de uitgave van zijn verhandeling: „Traité de l'art du chant",

waarin hij de theorie der registers ontwikkelde. Verder schreef hij „Mémoire sur la voix humaine". Maar den grootsten naam maakte hij door zijn prachtige uitvinding van den keelspiegel (1855), welke hem den eere-titel van dr. med. verschafte (door de uiversiteit te Koningsbergen). In 1850 vestigde hij zich te Londen en bleef daar voorgoed. Wat hij als leeraar beteekende, daarvan zijn zijn beroemde leerlingen *Jenny Lind*, *Mathilde Marchesi*, *Julius Stockhausen*, *Johannes Wagner* enz. de meest sprekende bewijzen. Aan waardeering en eervolle onderscheidingen heeft het *Garcia* niet ontbroken. Zweden verleende hem de Wasa-orde als belooning voor zijn voortreffelijke opleiding van *Jenny Lind*, de Londensche „Laryngological Society" benoemde hem tot haar eere-lid enz. In de geschiedenis van de zangkunst zal *Manuel Garcia* dan ook steeds een der meest belangrijke figuren zijn. Zijn methode beoogde de hoogst volmaakte techniek als middel voor diepe gemoedsuiting; de keelvaardigheid in dienst van de „geistige Interpretation". Hij overleed den 4den Juli 1906.

Garcia Gutièrrez, *Antonio*, een Spaansch tooneeldichter, werd geboren in 1812 te Chiclana, wijdde zich te Cadix eerst aan de studie der geneeskunde, maar liet ze weldra varen, om zich naar Madrid te begeven en zich aldaar bij de beoefening der dichtkunst te bepalen. In den beginne had hij met veel moeielijkheden te kampen. Wat hij aan de dagbladen leverde, bezorgde hem nauwelijks genoeg om in de dringendste behoeften te voorzien, en zijn eerste tooneelproeven werden telkens afgewezen. Eindelijk gelukte het hem, het treurspel „El Trovador" in het Teatro del Principe te doen opvoeren, en zijn stuk ondervond zoo grooten bijval, dat hij op eenmaal de lieveling werd van het publiek. Hetzelfde voorrecht viel ten deel aan zijn drama: „El encubierto de Valencia", terwijl zijn treurspelen „El page", en „La campaña de Heusca" minder goed bevielen. Hierdoor gekrenkt, begaf hij zich naar de Nieuwe Wereld, waar hij eerst op Cuba en later te Merida in Yucatan zijn verblijf hield. Na zijn terugkeer in Spanje werd hij benoemd tot lid van de tooneeldirectie en daarna door den minister van Financiën met een zending naar Londen belast. Wederom werkte hij voor het tooneel en van zijn talrijke stukken werden de treurspelen: „Simon Bocanegra", „Un duelo á meurte", „Doña Urraca" en vooral de „Venganza catalana" uitbundig toegejuicht. Laatstgenoemd stuk werd in 1863 en 1864 tot zevenmaal toe gedrukt. Verder schreef hij: „Un cuento de niñas", „Una criolla" (1877) en „Juan Lorenzo" (1880) *Garcia Gutièrrez* is ongetwijfeld de beste Spaansche tooneeldichter van zijn tijd. Zijn versificatie is vloeiend en zijn drama's bevatten prachtige lyrische gedeelten. Niettemin hebben zijn lierdichten, onder den titel: „Luz y tinieblas (2 dln., 1861)" uitgegeven, niet veel te beteekenen. Hij overleed te Madrid den 26sten Augustus 1884.

Garcia Tessara, *Gabriël*, een Spaansch dichter en journalist, geboren te Sevilla den 16den Juni 1817, ontving een zorgvuldige opvoeding, studeerde in de rechten en begaf zich in 1839 naar Madrid, waar hij medewerker werd aan verschillende dagbladen en betrekkingen aanknoopte met invloedrijke staatslieden. Later werd hij minister-resident in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, vertegenwoordigde er de Spaansche politiek en verwierf de vriendschap van minister *Seward*. Tengevolge van hatelijke aanvallen keerde hij naar Europa terug en overleed te Madrid den 14den Februari 1875. Behalve geschriften van staatkundigen inhoud, welke getuigenis geven van zijn scherpzinnigheid, leverde hij een aantal gedichten, van welke „Un Diabla más" zeer wordt geroemd.

Garcilaso de la Vega, Zie *Vega*.

Garcin de Tassy, *Joseph Héliodore Sagesse Vertu*, een Fransch oriëntalist, werd geboren te Marseille den 20sten Januari 1794, studeerde te Parijs onder *Silvestre de Sacy* in de Oostersche talen, inzonderheid in het Arabisch, Perzisch en Hindostansch en verkreeg voor laatstgenoemde taal een leerstoel aan de universiteit te Parijs. In 1838 werd hij lid der Académie des Inscriptions. Hij schreef: „Rudiments de la langue hindoustane" (2de druk, 1863), „Rudiments de la langue Hindoui" (1847), „Les oeuvres de Wali, célèbre poète du Décan" (met vertaling, 1834), „Les aventures de Kamrup" (vertaling, 1834), „Histoire de la littérature hindoue et hindoustani" (3 dln., 2de druk, 1871), een uitgave van *Saadi's* „Pend—Nameh", „Mantic uttair" (Le langage des oiseaux, 1857), „Doctrines et devoirs des Musulmans" (2de druk, 1840), „La poésie philosophique et religieuse chez les Persans" (4de druk, 1864), „Rhétorique et prosodie de l'orient musulman" (1873). Hij overleed te Parijs den 2den September 1878.

Garcinia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Clusiaceeën* of *Garciniaceeën*. Het omvat boomen met eind- of okselstandige bloemen en veelhokkige vruchtbeginsels met een eitje in ieder hokje, welke steenvruchten en bessen opleveren. Nadere kenmerken van dit geslacht zijn: één- of tweehuizige planten met overblijvende, 4-bladerige kelken zonder schutblaadjes, een vierbladerige bloemkroon, wier blaadjes met die van den kelk afwisselen en in de bloemplooiing schubbig-gedraaid gelegen zijn, talrijke meeldraden op een vierhoekigen, vleezigen bloembodem, aan den voet min of meer vereenigd, draadvormig en kort, de helmknoppen binnenwaarts geplaatst, rechtstandig en 2-hokkig en een onvolkomen vruchtbeginsel in de mannelijke bloemen. In de vrouwelijke vindt men 8 of meer onvruchtbare helmdraden, deels vrij, deels tot bundels vereenigd en met de bloembladeren afwisselend, een 4- tot 10-hokkig vruchtbeginsel met één eitje op den bodem van elk hokje, een korten stijl, en een bijna 2-lobbigen, schildvormig aangehechten stempel. De vrucht is een 4- tot 10-hokkige steenvrucht met een saprijk-vleezig bekleedsel, het zaad, door vleezig moes omgeven, zonder kiemwit, de zaadlobben zijn dik en gekronkeld en het worteltje is aan de benedenzijde geplaatst. De belangrijkste soort is de *mangis* of *mangostan* (*G. Mangostana L.*) met ovale bladeren en éenbloemige, eindelingsche bloemstelen. Deze boom is te vinden in het westelijk — niet op het oostelijk — gedeelte van Java, op Sumatra en op het schiereiland Malaka; het vleezig en geurig omhulsel der zaden behoort tot de meestgeliefde Indische

vruchten. De vruchtbekleedsels bevatten looistof en roode kleurstof en dienen ook als geneesmiddel. *G. Hamburyi* uit Achter-Indië levert het guttegom.

Garczynski, *Stephan*, een Poolsch dichter, werd geboren den 13den October 1805 te Kosmowo bij Kalisch, ontving zijne opleiding te Tremessen en te Warschau, bezocht de universiteit te Berlijn, beoefende de wijsbegeerte van *Hegel* en ontmoette in 1829 te Rome *Mickiewicz*, waarna zijn dichterlijke aanleg zich ontwikkelde. Bij het uitbarsten van den opstand in 1830 begaf hij zich naar zijn vaderland, streed er voor de onafhankelijkheid, maar moest de grenzen van Pruisen overschrijden, waarop hij zich eerst vestigde te Dresden en vervolgens te Avignon, waar hij den 20sten September 1833 overleed. Zijn bundel „Poezye" (1833 en 1860) wordt zeer geroemd, vooral het daarin voorkomend dramatisch gedicht „Waclawa dziejc" (De daden van Waclaw).

Gard of *Gardon* (Vardo) is de naam eener rechterzijrivier van de Rhône, die in de bergstreek van Gevaudan, tot de Cevennes behoorend, uit de Gardon d'Alais en de Gardon d'Anduze ontstaat, eerst in Oostelijke, later in Zuidoostelijke richting door de Gardonnenque stroomt en daarna een erosie-dal met steile rotswanden en talrijke bochten betreedt waarin het water somtijds geheel verdwijnt. Tusschen de steenen brug van St. Nicolas en de hangbrug van Collias komt de rivier uit een menigte bronnen weer te voorschijn, die per seconde bijna 3000 L. water geven. Bij het verlaten van de Colliaskloof, waar hij den Alzon opneemt, stroomt de Gard onder den Pont du Gard en mondt na een loop van 140 km., zonder bevaarbaar te zijn, tusschen Aramon en Beaucaire in de Rhône uit.

Gard, een departement in Zuid-Frankrijk, samengesteld uit de vroegere landschappen Nemozes, Alais en Uzagais, telt op 5836 v. km. (1901) 420836 inwoners en is verdeeld in de 4 arrondissementen Nîmes, Alais, Uzès en Le Vigan, samen 40 kantons en 350 gemeenten omvattend. Het westelijk gedeelte behoort tot de bergstreek der Cevennes, die er in den L'Aigoual een hoogte bereikt van 1600 m. en bedekt is met kastanje- en moerbeziënboomen, terwijl men in de hoogere gewesten eiken, beuken en naaldboomen aantreft. Naar de zijde van de Rhône begint het land terrasgewijs te dalen en gaat over in een vruchtbare, met wijngaarden beplante, golvende vlakte. Alleen het meest zuidelijk gedeelte vormt een effen, lage vlakte met zilte moerassen, poelen, strandlagunen, meren en zandstreken. Tot de rivieren behooren, behalve de Gard, de Rhône aan de oostelijke grenzen met haar zijrivieren de Ardèche, de Cèze, de Vistre en de Vidourle, verder de bovenloop van den Hérault en van de Dourbie, een zijrivier van den Tarn. Het klimaat is over het algemeen zacht, maar zeer onbestendig. De bodem levert een groote verscheidenheid van voortbrengselen, zooals wijn, olijven, ooft en kastanjes, tournesol- en ricinusplanten. Men houdt er veel schapen, varkens, geiten en ezels, maar betrekkelijk weinig rundvee. Men verbouwt niet veel graan, maar vele en goede soorten wijn (1897: 2717729 H.L.), en de handel in dit produkt, alsmede in olijfolie, wol en zijde (jaarlijks 2 millioen cocons), vormt eene belangrijke bron van bestaan. Ook delft men veel ijzer, steenkolen, bruinkolen, antimonium, lood, marmer, gips en bouwsteenen, terwijl zich bij de kust groote zoutpannen bevinden. Minerale bronnen vindt men bij Fonsanche en Euzet. Het meest bloeien de fabrieken van zijden en wollen stoffen, de ijzergieterijen, de glas- papier-, lijm- en katoenfabrieken en de weverijen. Het binnenlandsch verkeer wordt door bevaarbare rivieren, kanalen en spoorwegen niet weinig bevorderd. De hoofdstad is Nîmes, belangrijke handelssteden zijn Beaucaire en Aigues-Mortes.

Dit land behoorde vroeger tot Gallia Narbonensis, en men vindt er nog vele overblijfselen uit den tijd der Romeinen. Daartoe behoort de aquaeduct, de Pont du Gard, niet ver van het vlek Remoulins. Deze brug, ten tijde van *Augustus* gebouwd, is een gedeelte van een Romeinsche waterleiding, die het water uit het dal Uzès (Ucetia) over een afstand van ruim 40 km. naar Nîmes (Nemausus) bracht. Zij bestaat uit 3 boven elkander geplaatste, door bogen verbonden zuilenrijen, van welke de bovenste de eigenlijke waterleiding torst.

Gardafui is de naam eener kaap aan de oostkust van Afrika ten zuiden van den ingang der Golf van Aden, op 51°16′ O.L.v.Gr. en 11°50′ N.Br. Zij is door haar klippen voor de scheepvaart zeer gevaarlijk. Zij werd vroeger als de meest oostelijke kaap van Afrika beschouwd, terwijl thans Ras Hafoen als zoodanig geldt. Gardafui is het oude *Promontorium Aromata.*

Gardameer ook, *Lago di Garda* en door de Romeinen *Lacus Benacus* genaamd, het grootste Alpenmeer van Italië, grenst ten Oosten aan de provincie Verona en ten Westen aan de provincie Brescia. Het heeft een lengte van 55, een breedte van 5—18 km. en beslaat een oppervlakte van 366 v. km. Het ligt 64 m. boven de oppervlakte der zee en heeft een gemiddelde diepte van 200 en op enkele plaatsen van 300 m. Eigenlijk is het een verlenging van de Sarca, een Alpenrivier, die niet ver van Riva erin uitmondt, terwijl het nog veel beken opneemt, die des zomers meestal uitdrogen. Het ontlast zich door den Mincio, die aan zijn zuidoostelijk uiteinde, bij de vesting Peschiera, het bekken verlaat en uitmondt in den Po. Het meer ontleent zijn naam aan het oude vlek Garda, aan een baai van zijn zuidoostelijken oever en aan den mond van den Tessino gelegen. De regelmatige winden begunstigen op dit meer de zeilvaart, terwijl het tevens tusschen Desenzano en Riva, alsmede tusschen Peschiera en Riva door stoombooten bevaren wordt. De oppervlakte is zelden kalm en er verheffen zich vaak gevaarlijke stormen en zelfs waterhoozen. Het water onderscheidt zich door een fraaie kleur, die van het zuiden naar het noorden van het donkerste groen tot het prachtigste hemelsblauw overgaat, terwijl ook luchtspiegelingen niet zeldzaam zijn. Het bevat een overvloed van visch, vooral zalmforellen, forellen, sardijnen, aal, snoek en witvisch. Merkwaardig zijn de zoogenaamde *sessa's* of schommelingen in het water, dat aan den Noordelijken oever 20—30 cm. stijgt en tegelijkertijd in het Zuidelijk gedeelte even veel daalt. De uitloopers der Alpen langs het meer hebben een aanmerkelijke hoogte, maar vormen meer zuidwaarts de bevallige heuvelstreek

der Coli Benacesi met vruchtbare tuinen en boomgaarden, waarin citroen- en oranjeboomen, granaat- en vijgeboomen, de wijnstok en moerbezieboom welig groeien. Zeer bekoorlijk zijn de oevers bij de steden Salo en Desenzano, waar men op de landtong Sermione de overblijfselen aanwijst van het landgoed van den dichter *Catullus*. Men heeft op het meer, alsmede op het dal van den Etsch en op het Ortlergebergte, een heerlijk uitzicht van den Monte Baldo, die in den Monte Altissimo, een hoogte van 2070 m. bereikt. Een merkwaardig punt is ook het dorp Malcesine tusschen Riva en Garda, waar zich een kasteel verheft, dat vermoedelijk door *Karel den Groote* gebouwd is.

Garde noemt men tegenwoordig — in tegenstelling met vroeger — niet uitsluitend de lijfwacht der vorsten, maar ook de keurbende van een leger. De soldaten der garde bevinden zich gewoonlijk in de residentie- en hoofdsteden en onderscheiden zich door een schitterende uniform. Een lijfwacht vindt men reeds in ouden tijd bij de Oostersche vorsten: in Egypte, in Perzië, waar zij den naam van „Onsterfelijken" droegen, in Israël, waar *David* zich met de „Krethi en Plethi" omringde. Ook *Alexander de Groote* had een lijfwacht. De Romeinsche keizers beveiligden zich door hun „preatorianen" en de vorsten der Middeleeuwen namen daartoe veelal vreemdelingen in dienst. Keizer *Frederik II* had een lijfwacht van Saracenen, de laatste *Palaeologen* te Konstantionopel van Waragers (Noren). In lateren tijd versterkten de Fransche koningen na *Lodewijk XI* hun lijfwacht; *Lodewijk XIV* gaf aan de ruiters den naam van „Maison du roi", en deze onderscheidden zich door hun dapperheid. Toen de minister van Oorlog, *Saint Germain*, in 1776 het leger deed inkrimpen, bleven enkel de „gardes du corps" over, benevens de „gens d'armes" en als garde te voet de „garde française", en de Zwitsers, welke in de revolutie gedeeltelijk sneuvelden, gedeeltelijk afgedankt werden. Vele vorsten van Europa volgden het voorbeeld van *Lodewijk XIV* na, vooral ook *Frederik I* van Pruisen. Een markgraaf van Baden bezat zelfs een amazonengarde. *Frederik Willem I* van Pruisen had alleen zijn eigen regiment der gardegrenadiers, die zich door hun lengte onderscheidden. *Frederik de Groote* breidde de garde uit, en deze overlaadde zich in den oorlog met roem. De latere bestemming der garde, om tot kern van het leger en tot reserve in den slag te dienen, is afkomstig van *Napoleon*. Hij organiseerde eerst als consul een consulaire garde, die later als oude keizerlijke garde allengs werd uitgebreid. In 1812 telde zij, met de jonge garde, 70 000 man. De Oude Garde is de prachtigste krijgsbende geweest, die ooit bestaan heeft, en haar krijgstucht was zonder voorbeeld. Ieder onderofficier kon dienst doen als officier bij het overige leger, en velen van hen waren versierd met het kruis van het Legioen van Eer, terwijl in het geheele korps, zonder onderscheid van wapen, een oprechte kameraadschap heerschte. Deze uitmuntende soldaten met hun kleine eigenaardigheden, namelijk den korten, gepoederden haarstaart, de oorringen, de getatoeëerde figuren op den arm en op de borst, de bespaarde 20 of 30 gouden Napoleons „pour la soif" en hun fieren ernst bij al hun goedaardigheid, zijn in 1812 grootendeels in Rusland gevallen. De teruggekeerden werden opnieuw verzameld en wederom versterkt, doch zij waren dezelfden niet meer. De overblijfselen der Oude Garde werden bij Waterloo vernietigd. De waarheid van het verhaal, dat de bevelhebber, generaal *Cambronne*, daar zou gezegd hebben: „La garde meurt, mais ne se rend pas!" is terecht in twijfel getrokken. Na 1815 hadden de *Bourbons* ook hun garde, doch zij werd na de Juli-revolutie afgeschaft. *Napoleon III* organiseerde in 1854 weder een keizerlijke garde, namelijk een volledig legerkorps, waarbij alle wapens vertegenwoordigd waren. In de andere Europeesche legers heeft de Russische en de Pruisische garde een roemrijken naam. De keizer van Oostenrijk heeft slechts een lijfwacht bij het Hof, maar geen garde bij het leger.

Garde du Corps noemt men de bereden lijfwacht van een vorst. De naam werd in het midden der 15de eeuw het eerst gebruikt in Frankrijk voor een troep, die in het Hofleger dienst moest doen en den koning op veldtochten en in het gevecht begeleiden. Van Frankrijk uit is dit gebruik naar andere Hoven overgegaan.

Gardenia *Ellis* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceeën*. Het onderscheidt zich door paarsgewijs vereenigde steunblaadjes, door een 5- tot 10-deelige bloemkroon, door een éénhokkig vruchtbeginsel met wandstandige zaaddragers en door een niet-openspringende, besachtige vrucht. Verder heeft dit geslacht een met het vruchtbeginsel samengegroeide kelkbuis met getanden zoom, een trechtervormige bloemkroon met een uitgespreiden zoom en met 5 tot 10 ongesteelde, in de keel aangehechte helmknoppen. De stijl is onverdeeld en de veelzadige bes door den kelkrand gekroond. Het omvat boompjes en heesters, die in de warme en de gematigde gewesten van Azië groeien; zij dragen tegenovergestelde, zelden kransvormig gerangschikte bladeren en witte of geelachtige, meestal welriekende, alleenstaande, eindelingsche of okselstandige bloemen. De voornaamste soorten zijn *Gardenia jasminoides*, waartoe *G. florida* en *G. radicans* behooren, met respectieve variëteiten: *Fortuniana*, *major*, *grandiflora*. Deze soorten werden vroeger zeer veel gekweekt, daar de bloemen voor het gebruik in de bloemisterij hooge waarde hebben wegens haar langen duur en aangenamen geur. In Mei worden de stekken op bodemwarmte tot wortelvorming genoodzaakt; zij groeien bij een temperatuur van 70—80° Fahr. en geregelde besproeiing flink door en kunnen in één jaar reeds tot aardige planten opgroeien. Wil men veel snijbloemen van de *Gardenia* oogsten, dan moeten eenjarige planten in den vollen kasgrond uitgeplant en bij een hooge temperatuur, 's winters minstens 65°, zomers tot 90° Fahr. zich verder kunnen ontwikkelen. De cultuur eischt in zóóverre veel zorg, dat alle ongedierte, speciaal de wollige smeerluis, benevens het z. g. „zwart", welke beide bij of tusschen de bladnerven zitten door zorgvuldige reiniging bestreden moeten worden. Verder komen voor: *Gardenia amoena G., Thumbergia, G. Rothmannia en G. Globosa.*

Garderobe is een kleerkast met verschillende afdeelingen; verder een kleedkamer, ten slotte de gezamenlijke kleeding, die iemand bezit, vooral de voor de verschillende voorstellingen noodige kleedingstukken van tooneelspelers.

Gardie, *Magnus Gabriël*, graaf *de la*, een Zweedsch staatsman, werd geboren te Reval den 15den October 1622 uit een aanzienlijk, uit Languedoc afkomstig geslacht, studeerde te Upsala, deed reizen naar Frankrijk en kwam na zijn terugkeer zoo in de gunst van koningin *Christina*, dat zij hem tot ambassadeur te Parijs benoemde. Hoewel hij grooten invloed op haar had, trachtte hij vruchteloos haar tot andere gedachten te brengen, toen zij het besluit had genomen de kroon neder te leggen. Onder koning *Karel X* werd hij belast met het opperbevel over het leger en streed voorspoedig tegen Rusland. Na het overlijden des konings (1660) maakte hij, gedurende de minderjarigheid van *Karel XI*, deel uit van het regentschap. Ofschoon hij met dezen door zijn gemalin, prinses *Marie Euphrosyne van Paltz-Tweebruggen*, nauw verbonden was, verloor hij bij de opheffing der adellijke goederen al zijn bezittingen, zoodat hij den 26sten October 1686 in armoede overleed. Upsala is hem den „Codex argenteus" van *Ulfilas* verschuldigd.

Gardiner, *Stephen*, bisschop van Winchester en kanselier van Engeland, geboren tusschen 1483 en 1490 te St. Edmundsbury in het graafschap Suffolk, ontving een geleerde opleiding te Cambridge, waar hij zich niet alleen aan de godgeleerdheid, maar ook aan de staatswetenschappen wijdde. Door zijn ijver werd hij secretaris bij kardinaal *Wolsey*, die hem aanbeval bij den koning. Toen *Hendrik VIII* onderhandelingen opende, welke dienen moesten om zijn scheiding van *Katharina van Aragon* tot stand te brengen, werd *Gardiner* in 1528 naar Rome gezonden en, hoewel zijn zending geen doel trof, in 1529 tot staatsraad benoemd. Daar hij zich ter gelegenheid van het scheidingsproces en bij de herstelling van het oppergezag des konings in kerkelijke zaken zeer volgzaam betoond had, verhief de koning hem in 1531 tot bisschop van Winchester. Vooral had hij zich van 's konings toegenegenheid verzekerd door zijn geschrift, in 1535 tegen den paus gericht, „De vera obedientia". Niettemin was *Gardiner* in het geheim een hevige tegenstander der Kerkhervorming. Hij werkte met al zijn macht de bedoelingen tegen van *Cranmer* (zie aldaar), verleende zijn medewerking aan den val van den staatssecretaris *Cromwell* en bemoeilijkte de vereeniging der Engelsche met de Duitsche Protestanten. Intusschen maakte zijn verbintenis met de onwettig verklaarde prinses *Maria* den argwaan des konings gaande. Toen *Gardiner* daarenboven de gemalin van *Hendrik VIII*, *Catharina Parr*, van ketterij beschuldigde, maar deze zich in de oogen van den dwingeland van dien blaam wist te zuiveren, viel hij geheel en al in ongenade en werd uit den staatsraad verwijderd. Onder de regeering van *Eduard VI* liet de Protestantsche partij hem jaren aaneen gevangen houden en toen hij, na het herkrijgen der vrijheid, zijn tegenstand tegen de Hervorming geenszins liet varen, werd hij in 1551 afgezet en wederom in den kerker geworpen. Toen *Maria* eindelijk den troon beklom, herkreeg hij zoowel de vrijheid als den bisschopszetel, en vervolgens kwam hij als groot-kanselier aan het hoofd der regeering. Nu gaf hij aan de koningin den raad den R. Katholieken godsdienst allengs wederom in te voeren en verordende, door talrijke spionnen voorgelicht, een bloedige vervolging tegen de Protestanten. Hoewel hij zelf niet zeer nauwgezet was in het houden van de gelofte der kuischheid, bejegende hij vooral de gehuwde geestelijken en hun huisgezinnen met verregaande wreedheid. Nadat door zijn toedoen de bisschoppen *Ridley* en *Latimer* den brandstapel hadden beklommen, overleed hij den 12den November 1555. Hij heeft zich jegens Engeland verdienstelijk gemaakt, doordien hij in het huwelijkscontract der koningin met den Spaanschen prins *Philips*, later *Philips II*, de zelfstandigheid van zijn vaderland wist te handhaven. Behalve bovenvermeld werk schreef hij nog: „Necessary doctrine of a Christian man" (1543).

Gardiner, *Samuel Rawson*, een Engelsch historicus, werd den 4den Maart 1829 te Ropley in Hampshire geboren, studeerde te Dresden en Oxford, behaalde den graad van dr. juris te Edinburgh en van dr. philosophiae te Göttingen en was tot 1885 hoogleeraar in de nieuwe geschiedenis aan King's College te Londen. Het hoofdwerk van zijn leven betreft de geschiedenis van Engeland in de 17de eeuw, en zijn drie werken daarover „History of England from the accession of James I to the outbreak of the great civil war 1605—1642" (10 dln., 1863—1882), „History of the great civil war 1642—1649" (4 dln,, 2de druk, 1893) en „History of the Commonwealth and of the Protectorate 1649—1660" (3 dln., 1884—1901, onvoltooid) munten uit door grondige studie, scherpe kritiek, objectieve opvatting en heldere wijze van voorstellen. Bovendien schreef hij „The Thirty years War" (1874), „The first two Stuarts and the Puritan revolution" (1876), „Introduction to the study of English history" (1881), „The constitutional documents of the Puritan revolution, 1828—1860" (1890), „The student's history of England" (3 dln., 1890—1893) en „Oliver Cromwell" (1899). Van 1891—1901 redigeerde hij de „English historical Review". Hij overleed den 22sten Februari 1902.

Gárdonyi (eigenlijk *Ziegler*), *Géza*, een Hongaarsch schrijver, werd den 3den Augustus 1863 te Agárd geboren, was een tijdlang als onderwijzer werkzaam, doch wijdde zich weldra aan de journalistiek en later geheel en al aan de letterkunde. Zijn voornaamste werken zijn: „Honderd novellen" (2 dln., 1886), „Verliefde geschiedenissen" (1886), „De ziel van den baron" (1894), „De ster van Erlan", „De machtige derde" (1902) en „De onzichtbare mensch" (1903). Op dramatisch gebied bewoog hij zich met „De wijn", „Een Kerstdroom" en Annuska".

Gareis, *Karl*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Bamberg den 24sten April 1844, studeerde te München, Heidelberg en Würzburg en vestigde zich in laatstgenoemde stad als privaat-docent. In 1873 werd hij hoogleeraar in de rechten te Bern, in 1875 te Gieszen, in 1888 te Koningsbergen en in 1892 te München. Hij schreef: „Das Stellen zur Disposition nach modernem deutschen

Handelsrecht" (1873), „Die Verträge zu Gunsten Dritter"(1873), „Irrlehren über den Kulturkampf" (1876), „Staat und Kirche in der Schweiz" (met *Ph. Zorn*, 2 dln., 1877—1878), „Das deutsche Patentgesetz von 25 Mei 1877" (1877), „Patentgesetzgebung" (1878), een levensbeschrijving van *J. M. Birnbaum* (1878), „Das deutsche Handelsrecht" (7de druk, 1903), „Das heutige Völkerrecht und der Menschenhandel" (1879), „Die patentamtlichen und gerichtlichen Entscheidungen in Patentsachen" (dl. 1—11, 1881—1896), „Die Klagbarkeit der Differenzgeschäfte" (1882), „Der Sklavenhandel, das Völkerrecht und das deutsche Recht" (1884), „Enzyklopädie und Methodologie der Rechtswisschenschaft" (2de druk, 1900), „Deutsches Kolonialrecht" (2de druk, 1902), „Institutionen des Völkerrechts" (2de druk, 1901), „Das Recht am menschlichen Körper (1900) en „Das Recht am eigenen Bilde" (1903). Voor het „Handbuch des öffentlichen Rechts" bewerkte hij „Allgemeines Staatsrecht" en „Das Staatsrecht des Groszherzogtums Hessen. Verder leverde hij nog commentaren op en tekstuitgaven van verschilwetten. Sedert 1903 geeft hij „Seufferts Blätter für Rechtsanwendung" uit.

Garen is een draad, die door bepaalde bewerking uit plantaardige of soms dierlijke weefsels verkregen wordt. Het wordt gebruikt in de weverijen of men draait eenige van deze draden ineen, om bindgaren, touw enz. te maken. Men spint garen uit katoen, vlas, wol, zijde, kameelhaar, jute en andere vezelstoffen. Al deze worden in de weverij gebruikt. De eisch, dien men aan goed garen stelt, is voornamelijk de gelijkmatige dikte. Verder mogen er geen knoopen in voorkomen. Bij katoen onderscheidt men watergaren en mulegaren. Het eerste spint men op de water- of drosselmachine en wordt in de weverij voornamelijk als kettinggaren gebruikt. Het mulegaren is fijner en minder ineengedraaid. Het wordt op de mulemachines gesponnen. In de weverijen bezigt men het voor ketting- en inslaggaren beide. Voor de nummering worden de garens op haspels met een bepaalden omtrek opgewonden. Men verkrijgt dan strengen, die verdeeld worden in knotten en deze weer in draden, waarvan de lengte gelijk is aan den omtrek van den haspel. Bijna ieder land heeft zijn eigen systeem van nummeren. De Engelsche methode bij katoen is als volgt: De omtrek van den haspel is 1,5 yard. Een streng bevat 7 knotten en 1 knot 80 draden. De lengte van den streng 1,5 × 7 × 80 = 840 yard = 2520 Engelsche voet. In Frankrijk is de omtrek van den haspel $1^3/_7$ m. Een knot bevat 70 draden en heeft dus een lengte van 100 m. Een streng bestaat uit 10 knotten. De Engelsche nummers worden verkregen door te bepalen hoeveel strengen 1 Engelsch pond wegen. Het fijnste garen, dat in den handel voorkomt is 300, hiervan wegen dus 300 strengen 1 pond. Boven 20 komen alleen de even nummers voor en boven 100 alleen de tientallen. Grootere garens dan nº 6 of 8 worden zelden gesponnen, alleen voor lampkatoen. Kousengarens omvatten de nummers 6 tot 36 en 80 tot 90. Deze worden op de mulemachines gesponnen. In Frankrijk drukt het nummer uit, hoeveel strengen op 0,5 kg gaan. Vermenigvuldigt men het Fransche nummer met 1,18, dan verkrijgt men het Engelsche. Bij linnen garens is de indeeling der strengen en de nummering zeer verschillend. In Engeland en Duitschland is de omtrek van den haspel 2,5 yard. Een knot bevat 120 draden; 1 streng 12 knotten; 1 bindsel 2 knotten; 2 strengen vormen 1 stuk en 2 stukken 1 spil of spindel. De laatste bevat dus 48 knotten en heeft een lengte van 48 × 120 × 2,5 = 14 400 yard. Van jutegaren komen 25 soorten voor, die uit korte en lange vezels gesponnen zijn. Het dient voornamelijk voor het maken van zakken voor meel, suiker, zout, koffie enz. Wolgaren komt enkelvoudig of getweernd in den handel voor. Het eerste wordt voornamelijk in de tapijtweverij gebruikt. De nummering loopt in de verschillende landen weer zeer uiteen. In Engeland is de haspelomtrek 1 yard. Verder is de indeeling enz. dezelfde als bij katoen. In den laatsten tijd is een internationale nummering voorgesteld. Dit nummer geeft het aantal meters op 1 gram aan. Om de deugdelijkheid van garens te bepalen, worden voornamelijk vastheid en draaiing onderzocht. De eerste onderzoekt men met de garendynamometer. Bij hetzelfde materiaal is de vastheid omgekeerd evenredig met het nummer. De vastheid van nummer 1 is het zoogenaamde qualiteitsgetal. Deelt men dit door het garennummer, dan verkrijgt men de vastheid van dat nummer. Voor katoen variëert dit getal tusschen 4000 en 8000. De elasticiteit is ook van belang. Deze is te berekenen uit de verlenging van een draad voor het breken. De stof, waaruit een garen is gemaakt, bepaalt men met een mikroskoop.

Garfield, *James Abraham*, president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, werd geboren den 19den November 1831 te Orange (Ohio) en ontving, wegens de behoeftige omstandigheden zijner moeder na den vroegtijdigen dood (1833) van haar echtgenoot een gebrekkige opleiding. Nadat hij als daglooner in zijn behoeften had voorzien, werd hij koetsier en daarna bootsman op het Pennsylvania- en Ohiokanaal. In 1849 bezocht hij een openbare school en studeerde met zoo grooten ijver, dat hij in 1850 zelf als leeraar kon optreden. Van 1854 tot 1856 werd hij kweekeling aan het William's College en in 1857 leeraar en in 1858 voorzitter van het Instituut te Hiram (Ohio). Tevens vestigde hij zich aldaar als advocaat en werd gekozen tot lid van den Senaat van Ohio. Bij den aanvang van den burgeroorlog (1861) verzamelde hij, als een vurig voorstander der Unie, het 42ste regiment der Ohiovrijwilligers, werd tot kolonel benoemd en streed voorspoedig in Oost-Kentucky. Bij de overwinning van Prestonburgh (11 Januari 1862) werd hij tot brigade-generaal en na den slag bij Shiloh (16 April) tot chef van den staf van generaal *Rosecrans* bevorderd. Wegens zijn belangrijke diensten in den slag van Chickamauga (19 September 1863) verkreeg hij den rang van generaal-majoor. In October 1872 werd hij lid van het Congres, behoorde er tot de invloedrijkste leden en werd in 1877 de leider der republikeinsche partij. Wel werd hij beschuldigd van deelneming aan onbehoorlijke geldspeculatiën, maar na onderzoek sprak het Congrès hem vrij. In 1880 werd hij als republikeinsch candidaat tot president der Vereenigde Staten benoemd en aanvaardde dit ambt

den 4den Maart 1881, waarbij hij in een uitvoerige toespraak een verstandig en gematigd regeeringsprogramma ontwikkelde en ernstig wees op zijn voornemens, om de rassen met elkander te verzoenen, het volksonderwijs uit te breiden en de financiën te doen bloeien. Hij benoemde *Blaine* tot staatssecretaris, terwijl zijn ministers tot verschillende schakeeringen der republikeinsche partij en tot onderscheiden staten behoorden. Hij bracht uitstekende veranderingen in het inwendig bestuur. De nieuwe postmeester-generaal schafte onderscheiden misbruiken af, gaf geen gehoor aan *Conkling* om de voordeelige betrekking van haveninspecteur aan een van diens vrienden te geven en verzette zich zooveel mogelijk tegen alle ambtsbejag. Dit laatste werd oorzaak van zijn dood. Toen *Garfield* den 2den Juli op het station van den Baltimore- en Potomacspoorweg zich naar den sneltrein wilde begeven, om zijn echtgenoote in de zeebadplaats Long Branch te bezoeken, loste *Charles Guiteau*, een afgewezen baantjesjager, in zijn onmiddellijke nabijheid twee pistoolschoten, die hem zoodanig wondden, dat hij den 19den September 1881 overleed.

Gargano, *Monte* (bij de Ouden *Mons Garganus*) is de naam van een bergketen aan de Oostkust van Italië, welke bestaat uit Alpenkalk. Zij wordt door de vlakte van Apulië en den Candelaro van de Apennijnen gescheiden en vormde vroeger een eiland, dat later het schiereiland „De spoor van Italië" geworden is. In den Monte Calto bereikt het een hoogte van 1055 m. Met zijn talrijke kleine bochten, o. a. de Golf van Manfredonia, was het schiereiland langen tijd de zetel van Saraceensche zeeroovers. Thans beoefenen de bewoners vee- en bijenteelt benevens landbouw. Aan den Monte Gargano ligt de stad Monte Sant' Angelo.

Gargantua is de naam van een geduchten reus, den held uit *Rabelais'* gelijknamigen roman.

Gargiolli, *Corrado*, een Italiaansch dichter en schrijver, werd geboren te Fivizzano in Toskane in 1834, ontving zijn opleiding te Florence en kwam er in kennis met den dichter *Niccolini*. Hij studeerde te Pisa en Siéna in de wijsbegeerte en letteren en werd vervolgens hoogleeraar in de Italiaansche letterkunde aan het lyceum te Arrezzo. Zijn lierdichten vindt men in den bundel: „Dall'Aurora al Tramonto" „Fernando e Gisella" (1873) en „Eco della vita intima" (1873), „Volutà Versi" (1880) en „Il mio ritratto (1880). Ook bezorgde hij een uitgave der werken van *F. B. Niccolini*. Den 15den April 1885 pleegde hij te Pisa zelfmoord.

Gargouille.

Gargouille (zie de afb.) noemt men een leeuwen- of drakenkop als waterloozing aan dakgoten of een caricatuurkop aan fonteinen, waardoor water uitgeworpen wordt.

Garhwal, een distrikt in de divisie Koemaon der Britsch-Indische Noord-Westprovincies, telt op 14244 v.km. (1891) 40788 inwoners, bijna uitsluitend Hindoes. Het distrikt is geheel bedekt door uitloopers van den Himalaja (Nanda Dewi 7810, Kamet 7750, Badrinath 6980 m.), waarover de passen Mana (5450 m.) en Niti (5050 m.) naar Tibet leiden, en in het brongebied van den Ganges en de Dsjamna. De theecultuur heeft de welvaart doen toenemen. De hoofdstad is Prinagar. In 1815 stond Nepall Garhwal aan Engeland af.

Garhwal, een vazalstaat der Britsch-Indische Noord-Westprovincies, telt op 10785 v. km. (1901) 267608 inwoners, bijna uitsluitend Hindoes. Het land is door den Himalaja zeer bergachtig (Dsjamnotri 6326 m.) en wordt als brongebied van den Ganges door talrijke pelgrims bezocht, die voornamelijk naar Dsjamnotri gaan. De vorst heeft een inkomen van 3046050 roepijën; de bosschen zijn aan de Britsche regeering verpacht. Hoofdstad is Tehri.

Garibaldi, *Giuseppe*, een Italiaansch generaal en ijveraar voor de vrijheid en eenheid van van Italië, werd geboren te Nizza den 4den Juli 1807. Hij diende aanvankelijk bij de koopvaardij. De denkbeelden omtrent de herschepping van Italië, in 1831 door *Mazzini* verspreid, vonden bij hem een vruchtbaren bodem en hij werd betrokken in de samenzwering van 1833, die in het volgende jaar een treurig einde nam, zoodat hij de wijk moest nemen uit zijn vaderland. Nadat hij geruimen tijd op Fransche schepen had rondgezworven, ging hij in 1836 naar Zuid-Amerika, waar hij eerst in dienst van de Republiek Rio Grande do Sul, later in dien van Montevideo een roemrijken naam verwierf als partijganger. Intusschen vergat hij Italië niet, en zoodra de gemoederen wederom begonnen te gisten, maakte hij zich gereed, om terug te keeren. In April 1847 verliet hij met een klein aantal getrouwen, onder welke zich ook zijn vrouw *Annita* bevond, met wie hij in Amerika gehuwd was, de stad Montevideo. Hij bereikte Italië, toen de zaken nagenoeg beslist waren. Koning *Karel Albert* wees zijn diensten van de hand en te laat droeg de Lombardijsche regeering hem het bevel op over haar vrijwilligers. De kleine voordeelen, door *Garibaldi* behaald, waren van geen beteekenis tegenover den wapenstilstand van 9 Augustus. In 1848 trad hij in dienst van de Romeinsche Republiek en onderscheidde zich hier den 30sten April tegenover de Franschen, die zich voor de poorten van Rome bevonden, den 9den en 19den Mei tegenover de Napolitanen bij Palestrina en Velletri, alsmede in de laatste dagen van de verdediging der stad tegen *Oudinot*. Toen Rome in de macht viel van laatstgenoemde, trok *Garibaldi* met 3000 man naar het noorden van Italië, in de hoop, dat aldaar het pleit der vrijheid zou worden voldongen. Die hoop was ijdel; van alle zijden door de Oostenrijkers ingesloten, legde hij weliswaar schitterende bekwaamheden als bevelhebber aan den dag, doch werd eindelijk genoodzaakt, het overschot van zijn korps te San Marino te ontbinden, waarna hij pogingen aanwendde, om zich met een klein aantal der zijnen naar het nog stand houdende Venetië te begeven. Zij werden belet door de waakzaamheid der Oostenrijksche wachtschepen. Niettemin ontsnapte hij met eenige makkers en zijn echtgenoote aan zijn

vijanden op het vasteland in de omstreken van Ravenna. Hier overleed *Annita* bij haar bevalling, en zelf kwam hij tot Chiavari, waar hij op bevel der Sardinische regeering in hechtenis genomen werd en kiezen moest tusschen ballingschap en den kerker. Hij ging naar Tunis, doch de Fransche consul bewerkte, dat men hem aldaar niet wilde ontvangen, maar naar het eiland Maddalena zond, waar hij tot 1851 als staatsgevangene leefde en bij zijn tochten ter jacht en visscherij ook zijn latere verblijfplaats, het eiland Caprera, leerde kennen. Eindelijk vertrok hij weder naar Amerika, diende er als gezagvoerder op koopvaardijschepen, nam deel aan industriëele ondernemingen en verzamelde eenig geld, waarvoor hij in 1854, bij zijn terugkeer in Italië, het noordelijk gedeelte van het eiland Caprera kocht. Hier wijdde hij zich aan den landbouw, totdat de hoop der Italiaansche vrijheid hem in 1859 weder te wapen riep. Hij werd door den koning van Sardinië tot generaal benoemd en ontving het bevel over de Alpenjagers, met welke hij de aanvallende beweging der verbonden legers opende door reeds den 23sten Mei, 11 dagen vroeger dan de Franschen, over den Tessino te trekken. Zijn komst en zijn overwinningen bij Varese en San Fermo op het veel talrijker Oostenrijksche leger onder *Urban* brachten geheel Lombardije in opstand. Wel geraakte hij kort daarna in een hachelijke positie, doch het hoofdleger kwam hem tijdig te hulp. Spoedig echter rukte *Garibaldi* weder voorwaarts, trok na het gevecht bij Rezzato over de Chiese en bedreigde de bergpassen naar de zijde van Zuid-Tirol. Toen werd na den slag van Solferino den 12den Juli de voorloopige vrede van Villafranca gesloten, die veler verwachtingen vernietigde.

Nu verliet *Garibaldi* Sardinië en trad in dienst der Middel-Italiaansche Staten. Zijn bedoeling, om vanhier aanstonds naar den Kerkelijken Staat op te rukken, werden door de Sardinische partij verijdeld, en hij keerde ontmoedigd naar Caprera terug. In 1860 trad hij weder in het huwelijk met een dochter van graaf *Raimondi*, doch deze verbintenis nam in 1879 een einde, daar het bleek, dat deze vrouw hem op een verregaande wijze bedrogen had. Inmiddels riep de opstand op Sicilië hem tot nieuwe heldendaden. Den 5den Mei van dat jaar ging hij met 1 000 krijgsmakkers bij Quarto aan boord van 2 stoomschepen, die hij te Genua gehuurd had, stapte hij den 11den Mei bij Marsala aan land, aanvaardde den 14den de dictatuur, behaalde den volgenden dag bij Calatafimi de overwinning en drong na eenige gevechten en bewonderenswaardige manoeuvres den 27sten tot Palermo door. Eerst na vele straatgevechten en nadat de stad een bombardement van de citadel van Castellamare had verduurd, werd hij door een verdrag, den 6den Juni met *Lanza*, den stadhouder des konings gesloten, geheel en al meester van de hoofdstad. Nu kostte de verovering van het eiland weinig moeite. Na de zegepraal bij Milazzo (20 Juli) bleven de koninklijke troepen alleen nog in het bezit der citadel van Messina, en met den bevelhebber kwam een verdrag van onzijdigheid tot stand. Hierop maakte *Garibaldi* zich gereed, naar Calabrië over te steken. Den 20sten Augustus landde de voorhoede van zijn leger bij Capo dell'Armi, behaalde den volgenden dag de overwinning bij Reggio, en trok met de hoofdmacht met snelheid noordwaarts. De verovering van San Giovanni en Soveria Manelli (23 en 30 Augustus) bracht een geduchten slag toe aan het Napolitaansche leger. De landing van den linkervleugel van *Garibaldi* bij Capri (1 September), waarna deze als voorhoede naar Salerno rukte, vervulde de daar aanwezige soldaten des konings met schrik, en reeds den 7den September trok de dictator de door *Frans II* verlaten hoofdstad Napels zegevierend binnen. De Napolitaansche troepen, aan de Volturnolinie vereenigd, leden den 19den September voor Capua en den 1sten en den 2den October aan den Volturno de nederlaag. Tegelijkertijd rukte het Sardinische leger, nadat de regeering te Turijn vruchtelooze pogingen had aangewend, om den overtocht van *Garibaldi* naar Calabrië te beletten, door den Kerkelijken Staat op het gebied van Napels, en nadat de bevolking der hoofstad *Victor Emanuël* als koning van Italië had begroet, legde *Garibaldi* den 9den November de dictatuur neder en keerde naar zijn rotseiland terug. Van zijn bevoegdheid als lid van het Italiaansche Parlement maakte hij nagenoeg geen gebruik. In Juni 1862 landde hij echter wederom te Palermo, om aan zijn vaderland Rome als hoofdstad te bezorgen. Die onderneming mislukte. Wel trok *Garibaldi* in weerwil van de aanzienlijke krijgsmacht door de regeering te Turijn tegen hem in het veld gebracht, met een kleine krijgsbende door Sicilië, maakte zich op den 18den Augustus van Catania meester en stapte den 25sten in Calabrië aan wal, maar reeds den 29sten volgde de noodlottige slag bij Aspromonte, waar *Garibaldi* zwaar gewond en gevangen genomen werd. Eerst werd hij als krijgsgevangene te Spezzia in hechtenis gehouden, maar reeds den 5den October werd hij begenadigd, ging eerst naar Pisa en keerde den 19den December naar Caprera terug.

In 1864 deed hij een reis naar Engeland, waar hij met onderscheiding ontvangen werd. Hij was er de gast van den hertog *van Sutherland* in het paleis Stafford-House te Londen en vervolgens van zijn vriend, het Parlementslid *Seely* in Hyde-Park. De hertog en hertogin *van Argyll*, de markies *van Lorne*, de graaf en gravin *Russell*, lord *Palmerston* enz. brachten hulde aan den vrijheidsheld, en de city van Londen schonk hem het burgerrecht. Te midden der feesten (22 April), te zijner eere gegeven, nam hij echter plotseling het besluit naar Italië terug te keeren. De Italiaansche loges benoemden hem tot grootmeester; doch in den oorlog van 1866 vervulde hij slechts een ondergeschikte rol. Toen het gerucht van den naderenden strijd tot hem doordrong, stelde hij zich trouwens den 5den Mei ter beschikking van den koning en aanvaardde 6 dagen later den rang van opperbevelhebber der vrijwilligers, die in 20 bataillons georganiseerd werden. Nadat hij in de volgende maand te Genua was aan wal gestapt, vestigde hij zijn hoofdkwartier te Como. Terwijl het hoofdleger der Italianen onder generaal *La Marmora* een frontbeweging maakte tegen den bekenden vierhoek van vestingen en naar Custozza oprukte, viel *Garibaldi* in de eerste dagen van Juli de Oostenrijkers aan in Tirol, maar werd den 3den bij Monte-Suello aan het Gardameer

verslagen en later, naar Duitsch Tirol teruggedrongen, nogmaals den 21sten en 22sten, waarna hij naar den Soro moest terugtrekken. Het volgende jaar was voor hem nog rampspoediger. Nadat door het oprichten van een pauselijk legioen in Antibes en door de komst van den Franschen generaal *Dumont* te Rome de ontevredenheid in Italië tot verbittering geklommen was en de wensch aan het wereldlijk gezag een einde te maken en Rome tot hoofdstad van het koninkrijk Italië te verheffen, algemeen en meer dan ooit gekoesterd werd, meende *Garibaldi*, dat, in weerwil van de schroomvalligheid der regeering, het oogenblik was aangebroken, om de eenheid van Italië tot stand te brengen. Ondersteund door comités tot bevrijding van Rome, over geheel Italië verspreid, maakte hij zich gereed tot een nieuwe expeditie tegen de Eeuwige Stad. Op aandringen van de Fransche regeering, zag zich het Italiaansche ministerie genoodzaakt, *Garibaldi* den 23sten September bij Sinalungo in hechtenis te nemen en naar Caprera te zenden. Intusschen bleven de onrustige bewegingen aan de Romeinsche grenzen voortduren. Groote benden vrijwilligers, aangevoerd door de afgevaardigden *Acerbi*, *Nicotera*, *Salomone* en *Menotti Garibaldi*, drongen door op pauselijk grondgebied, maar de schrandere leiding van den grijzen krijgsheld ontbrak en zij werden teruggedreven naar Umbrië. Hier, te Foligno, vonden zij den 20sten October den ouden *Garibaldi*, die van het eiland was ontsnapt en nu een gloeiende proclamatie uitvaardigde tegen den paus en tegen Frankrijk. Aanstonds rukte hij over de grenzen van het Romeinsch gebied, versloeg den 25sten October 3 000 pauselijke soldaten bij Monte Rotondo en maakte zich meester van deze stad, vanwaar men de noordzijde van Rome bestrijken kan. Het was zijn bedoeling, zich voor de aankomst der Fransche bezetting door een coup de main van Rome meester te maken, maar een onverwachte tegenstand der pauselijke troepen vertraagde zijn tocht, zoodat de Fransche generaal *Failly* tijd vond zich den 29sten en 30sten October te ontschepen en hem met zijn klein leger van 5 000 man den 3den November bij Mentana, tusschen Tivoli en Monte Rotondo, een geduchte nederlaag toe te brengen, welke vooral aan de werking der chassepôtgeweren moest worden toegeschreven. *Garibaldi*, strijdende tegen 3 000 pauselijke en even zoovele Fransche soldaten, verloor 500 man aan gesneuvelden en 1 100 gevangenen en trok terug op Italiaansch grondgebied, waar hij met het overschot van zijn leger zich overgaf aan generaal *Ricotti*, die hem naar Spezzia zond, waarna hij weldra verlof ontving naar Caprera terug te keeren. In October 1868 legde hij met grooten ophef zijn mandaat als volksvertegenwoordiger neder en deed verschillende brieven in het licht verschijnen, waarin hij zich een aanhanger verklaarde van de beginselen der Fransche en Italiaansche radicalen. Toen in October 1870 *Gambetta* uit Parijs ontsnapte en naar Tours ging, om het geheele volk tot een worsteling tegen Duitschland op te roepen, verliet *Garibaldi*, door den rampspoed van het diep vernederde Frankrijk bewogen, zijn eiland, om zijn krachten te wijden aan de Republiek. Den 9den October kwam hij met zijn beide zonen te Tours en den volgenden dag werd hem het opperbevel over de vrijwilligers toevertrouwd. Hij snelde naar Dôle, om er een leger te organiseeren. Zijn komst had echter geenszins de glansrijke gevolgen, die men er van verwachtte. De bestrijder der wereldlijke macht van den paus was in Frankrijk ver van populair. Zijn zoon *Ricciotti* volbracht echter een voorspoedigen tocht tegen een verbindingslijn der Duitsche korpsen, doordien hij den 19den October bij Châtillon een bataljon van de landweer en 2 eskadrons reservehuzaren overrompelde en grootendeels gevangen nam. Op last der regeering begaf *Garibaldi* zich naar Autun, om hier met meer kalmte de organisatie der franc-tireurs te kunnen voortzetten. Hij had haar reeds in zoover volbracht, dat hij een aanval meende te kunnen wagen op Dijon, waar zich generaal *von Werder* bevond. Hij verraste den 26sten November de Badensche voorposten en bracht hen aan het wijken, doch werd weldra door een oprukkend bataillon teruggedrongen. Na 3 vruchtelooze aanvallen namen de benden van *Garibaldi* de vlucht en werden den volgenden dag door generaal *von Werder* met 2 brigades vervolgd, doch deze kon slechts de achterhoede, aangevoerd door *Menotti Garibaldi*, bereiken en een paar honderd gevangenen maken. Aan de ondernemingen van *Bourbaki* tegen *von Werder* in het zuidoosten van Frankrijk nam *Garibaldi* nagenoeg geen deel, omdat zijn leger te klein en te slecht gewapend was. Na de nederlaag van *Bourbaki* in het laatst van Januari 1871 werd hij door de brigade *Keller* te Dijon aangetast, maar hij kon in sterke stelling dien aanval aanvankelijk afslaan, terwijl hij den 1sten Februari die stad ontruimde, zoodra een vereenigde divisie onder *Hann von Weyhern* daarheen trok. Toen bij de capitulatie van Parijs een wapenstilstand gesloten was, verliet hij het leger, een heftige proclamatie tegen het sluiten van den vrede achterlatend. Men koos hem tot lid der Nationale Vergadering te Bordeaux, maar hij werd er door de meerderheid der afgevaardigden met smaad en beleediging ontvangen, en het geraas der aanwezigen belette hem het woord te voeren. Aanstonds legde hij zijn mandaat neder, verliet den 14den Februari Bordeaux en begaf zich over Marseille naar Caprera. Na dien tijd hebben rheumatische pijnen, de gevolgen van vroegere vermoeienissen, hem veel doen lijden. Gedurende eenige jaren vernam men weinig van den dapperen Italiaan. Eene dotatie van 100 000 lire, hem in 1874 door de Italiaansche Volksvertegenwoordiging toegekend, wees hij aanvankelijk van de hand, maar hij liet zich later overreden die aan te nemen. In Februari 1875 verscheen hij als lid van het Parlement en bemoeide zich hoofdzakelijk met de stroomregeling van den Tiber. Toen deze zaak vertraging ondervond, spaarde hij de regeering niet en verklaarde, dat hij enkel uit nood getransigeerd had met de monarchie. In Mei 1876 keerde hij teleurgesteld naar Caprera terug. In 1879 kwam hij weder te Rome en trachtte verbetering te brengen in zijn verwarde familieomstandigheden. Zijn eerste levensgezellin, *Annita Leonta Crousa*, was nog de vrouw van een ander, toen zij hem zijn zonen *Menotti* en *Ricciotti* schonk, alsmede een dochter, *Theresita*, de gemalin van

generaal *Canzio*. Den 24sten Januari 1860 trad hij in het huwelijk met gravin *Giuseppa Raimondi*, die vervolgens een kind ter wereld bracht, dat voor het oog der wet en der wereld het zijne was zonder het zijne te zijn. Later leefde hij met de min van een kind zijner dochter, met *Francesca Armosino* en bij haar had hij een dochter (*Clelia*) en een zoon (*Manlio*), en nadat zijn huwelijk met *Giuseppa Raimondi* ontbonden was, maakte hij *Francesca Armosino* den 26sten Januari 1880 tot zijn wettige vrouw. In September van laatstgenoemd jaar legden hij en zijn zoon *Menotti* het mandaat van afgevaardigden neder, omdat zijn schoonzoon *Canzio* wegens oproerige bewegingen te Milaan in hechtenis was genomen. In het voorjaar van 1882 bezocht hij Napels en Sicilië, werd met uitbundig gejuich ontvangen, keerde vervolgens naar zijn eiland terug en overleed aldaar den 2den Juni 1882. Geheel Italië droeg rouw over den dood van den nationalen held. De Kamer van Afgevaardigden schorste haar zittingen en nam het besluit tot een rouw van twee maanden. Ofschoon hij bevolen had, dat zijn lijk verbrand zou worden, werd het op kosten van den staat den 10den Juni op Caprera ter aarde besteld. Verder werd aan de weduwe en aan elk der kinderen van *Garibaldi* een jaargeld uit de schatkist toegekend van 10000 lire en de stichting verordend van een gedenkteeken te zijner eer. Zijn voorkomen was geheel en al in overeenstemming met zijn karakter. Met een onbuigzamen wil, met heldenmoed, schranderheid en tegenwoordigheid van geest verbond hij groote geestdrift voor recht en vrijheid, een geestdrift, die geheel zijn ziel in vlammen zette, wanneer er sprake was van de staatkundige wedergeboorte van Italië. Deze eigenschappen verhieven hem tot den held des volks, die, in den strijd gehard en enkel gehoor gevend aan zijn moed, zelfstandig waagde, wat een schroomvallige regeering aarzelde te ondernemen. Vandaar zijn botsing in 1862 en 1867 met de staatsmacht, waaraan hij zelf uit vaderlandsliefde zijn diensten wijdde, zijn afkeer van alle ingewikkelde oorlogstaktiek en van de kronkelpaden der staatkunde. Hij heeft ook een paar romans in het licht gegeven, namelijk: „Clelila ovvero il governo del monaco" (1870), „Cantoni il volontario" (1870) en „I Mille" (1870). Standbeelden van *Garibaldi* vindt men in alle grootere plaatsen van Italië; vooral beroemd zijn de ruiterstandbeelden te Rome en Milaan. Zijn „Memorie autobiografiche" werd door zijn zoon *Menotti* uitgegeven (Florence, 1888), vele brieven van hem door *Ximenes* (Milaan, 1885). Van de talrijke geschriften over hem noemen wij slechts: *Bent*, „Life of Garibaldi" (Londen, 1881), *Bordone*, „Garibaldi, 1807-1882" (Parijs, 1891), *Stiavelli* „Garibaldi nella letteratura italiana" (Rome, 1901).

Garibaldi, *Menotti*, een zoon van den vorige, werd in 1845 geboren, nam deel aan de krijgstochten zijns vaders, werd bij Aspromonte gewond, vergezelde later zijn vader naar Frankrijk, nadat hij in 1864 reeds vruchtelooze pogingen had gewaagd, om de Polen te hulp te snellen. Verder nam hij deel aan den laatsten tocht van *Garibaldi* naar Rome, was bij afwezigheid zijns vaders aanvoerder der vrijwilligers en had zijn hoofdkwartier te Nerolo. Eenige dagen vóór het gevecht bij Mentana maakte hij zich met vermetelen moed meester van de hoogten van Parioli, om het bereiken van Rome voor *Garibaldi* gemakkelijk te maken. Hij is in Juni 1868 gehuwd met een Venetiaansche en hield zich sedert 1871 bezig met het bestuur van zijn landgoed Velletri. Als lid der Volksvertegenwoordiging behoorde hij tot de uiterste, later tot de gematigde linkerzijde.

Garibaldi, *Ricciotti*, een broeder van den vorige, werd in 1847 geboren, nam eveneens aan de krijgstochten zijns vaders deel, deed later reizen naar Australië en Amerika en hield zich, in Italië teruggekeerd, met industriëele ondernemingen bezig. Gedurende korten tijd was hij lid der Volksvertegenwoordiging. Hij schreef: „Souvenirs de la campagne de France, 1870—1871" (Nizza, 1899).

Garigliano, bij de Romeinen *Liris* en vroeger *Clanis* of *Glanis* geheeten, een rivier in de Italiaansche provincie Caserta, voorheen tot het koninkrijk Napels behoorende, ontspringt ten noordoosten van San-Germano bij den Monte-Passero, ten zuidoosten van den Monte-Meta, die zich ter hoogte van 2200 m. verheft. Eerst stroomt zij naar het zuidwesten, ontmoet den spoorweg van Rome naar Napels en gaat verder in een zuidoostelijke richting langs Pontecorvo, scheidt de Rocca-Manfima van de ten oosten van Fondi gelegen bergen, wendt zich met een boog weder naar het zuidwesten, kruipt ook thans nog, evenals in den tijd van *Horatius*, langzaam voorwaarts tusschen moerassige oevers en mondt na een loop van 148 km. uit de Golf van Gaëta. Niet ver van haar mond, bij de bouwvallen van Minturnae, wordt zij sedert 1832 overspannen door de eerst gebouwde kettingbrug in Italië. Tot hier is zij van zee uit behoorlijk bevaarbaar, en vandaar tot Pontecorvo voor platboomde schepen van zeer geringen diepgang. Haar water is troebel, maar zij bevat veel visch, vooral aal. Aan haar mond vindt men uitgestrekte moerassen, de Maremme de Garigliano, bij de Ouden *Paludes Minturnenses* genaamd, in wier rietgewas zich weleer *Marius* verborg, om aan zijn vervolgers te ontsnappen. De Garigliano ontvangt op haar linkeroever een veel langere rivier dan zij zelf, n. l. den Liri, welke in de provincie Aquila bij den Monte-Posano ontspringt en ten Westen van het bijna geheel drooggemaakte Lago di Celano en langs de grenzen van den voormaligen Kerkelijken Staat voortloopt. De Garigliano heeft vroeger en later een belangrijke rol vervuld in de krijgsgeschiedenis. De brug over deze rivier ten behoeve van den grooten weg van Rome naar Napels werd in 1495 door *Bayard* tegen de overmacht der Genueezen en Venetianen verdedigd, en hierdoor redde hij het van Napels terugtrekkend Fransche leger van *Karel VIII*. Den 28sten December 1503 behaalden bij deze rivier de Spanjaarden onder *Gonçalo de Cordova* een beslissende zegepraal op de Franschen, waarna den 1sten Januari 1504 de vesting Gaëta capituleerde. — Den 3den November 1860 werden de troepen van den koning van Napels ten noorden van den Garigliano door de Sardiniërs geslagen, waarna het beleg van Gaëta een aanvang nam. Een gedeelte der overwonnenen (15- tot 20000 man) begaf zich den 15den November op Romeinsch grondgebied en werd aldaar ontwapend.

Garizim of *Grizim* is de Bijbelsche naam van een berg van het gebergte van Ephraïm nabij Sichem in Palestina, waarop volgens Deuteronomium XI: 29 en XXVII: 12 de zegen over het Joodsche volk uitgesproken werd. Hier werd in de dagen van *Nehemia* onder de regeering van den Perzischen koning *Darius Nothus* het heiligdom der Samaritanen gesticht, waardoor de kerkelijke afscheiding van deze laatsten van de Israëlieten haar beslag kreeg. Die tempel werd gebouwd door *Manasse*, den zoon van een hoogepriester, die wegens zijn huwelijk met de dochter van den Perzischen landvoogd in den kerkelijken ban gedaan en verdreven was. Genoemde tempel werd in het jaar 129 v. Chr. door *Johannes Hyrcanus* verwoest, doch de berg bleef ook later steeds heilig bij de Samaritanen.

Garmisch, een stad in Opper-Beieren, ligt aan de samenvloeiïng van de Laisach en de Partnach, bij den Griesenpas aan den voet van den Zug, in een der mooiste streken van Beieren, en telt (1900) 2363 inwoners. Het wordt als badplaats zeer druk bezocht. 4 km. ten N. ligt de ruïne Werdenfelt, waarna het vroeger tot het bisdom Freising behoorende, in 1803 aan Beieren gekomen graafschap genoemd werd, dat door zijn handel in geneesmiddelen in geheel Middel-Europa bekend was.

Garnaal (*Crangon vulgaris*) is een bekend schaaldier, behoorende tot de groote afdeeling uit het dierenrijk: de *Gelede dieren* (*Arthropoda*), klasse der Schaaldieren (*Crustacea*), onderklasse *Malacostraca*, orde der *Tienpootige Kreeften* (*Decapoda*), onderorde der *Langstaartige Kreeften* (*Macrura*), familie *Caridae*.

Tot de orde der *Tienpootige Kreeften* (*Decapoda*) behooren ook onze andere bekende schaaldieren, als de zee- en rivierkreeften, de strandkrab en de heremietkrab.

Hoewel zeer verspreid voorkomende, is de garnaal, evenals de andere leden der familie *Caridae*, eigenlijk als een noordelijke vorm te beschouwen. Zij komt in zeer groote scholen op alle kusten van de Noordzee voor, zoomede op de Zuiden Westkust van Noorwegen tot Drontjemfjord, op de IJslandsche kust, in de Oostzee en op de Europeesche kusten van den Atlantischen Oceaan en de Middellandsche Zee. Ook op de Amerikaansche kust zou zij voorkomen, wat echter door sommige schrijvers betwist wordt. Op de Groenlandsche kust schijnt zij te ontbreken.

Het lichaam van de garnaal is door een hoornachtige, maar buigzame huid omgeven, die, evenals algemeen bij de hoogere schaaldieren, periodiek wordt afgeworpen; zij leven daarna eenigen tijd met de nieuwe, nog weeke huid, die den groei van het lichaam toelaat, verscholen, daar zij in dien toestand voor hun vijanden weerloos zijn. Zooals bij de overige *Malacostraca* bestaat het lichaam uit 20 segmenten, waarvan de eerste 13 met elkander tot een onbewegelijk kopborststuk (*cephalothorax*) zijn vergroeid, terwijl de laatste 7 een bewegelijk achterlijf (*abdomen*) vormen. Het daarin aanwezige spiervleesch vormt de zoo bekende delicatesse. Elk der 20 segmenten, met uitzondering van het laatste, draagt een paar aanhangselen, waarvan de twee eerste paren dragers van zintuigen zijn, de volgende 6 in hoofdzaak voor de voedselopneming dienen, waarna 5 paar gangpooten volgen, terwijl zich aan het achterlijf 5 paar kleine zwempooten (*pleopoden*) bevinden, en het laatste paar tot waaiervormige aanhangselen is vergroeid, die met het laatste segment een staartvin vormen. Het kopborststuk is door een rugschild (*carapax*) geheel bedekt, zoodat de zijwaarts gelegen kieuwen mede daardoor beschermd worden; de oogen zitten op bewegelijke steelen. De eerste twee paar aanhangselen zijn de z.g. voelers of antennen; aan den voet van het eerste korte paar bevindt zich de opening naar de gehoorblazen, met de z.g. gehoorsteentjes (*otolithen*) gevuld, waartusschen de van zenuwuitloopers voorziene gehoorharen reiken. Merkwaardig is, dat de gehoorsteentjes, die bij elke huiing verloren gaan, door de garnalen zelf weer in de gehoorblazen worden gebracht, waarvoor zij alle mogelijke kleine harde deeltjes, die in hun bereik komen en doelmatig zijn, gebruiken. Op verschillende andere plaatsen van het lichaam komen voorts nog haren voor, die beschouwd worden overbrengers van geluidsgewaarwordingen te zijn. Het tweede paar antennen, de eigenlijke „voelers", heeft ongeveer de lengte van het geheele lichaam; aan den voet bevindt zich een vroeger als gehoorknobbel beschouwd uitsteeksel, maar waarvan thans bekend is, dat de z.g. groene- of antenneklier daar uitmondt, een orgaan dat bij de schaaldieren als nier fungeert. Van de 6 daarop volgende voor de voedselopneming dienende aanhangselen dienen de 3 eerste hoofdzakelijk als kaken, de 3 volgende als kaakpooten. De 5 laatste aanhangselen van het kopborststuk, allen ongeveer van gelijke lengte, vormen de eigenlijke gangpooten der Decapoda. Deze gangpooten worden bij de garnalen echter niet uitsluitend voor het loopen gebruikt; zoo is het eerste paar het voornaamste grijporgaan, en zijn alleen het 4de en het 5de paar de eigenlijke werktuigen bij het kruipen of het zich in den bodem begraven. Aan den voet van het 3de paar gangpooten is de uitmonding van de geslachtsorganen bij de wijfjes, terwijl bij de mannetjes de uitvoergang van de geslachtsorganen aan den voet van het 5de paar gangpooten uitmondt. De wijfjes leggen eieren, die aan het achterlijf tusschen de zwempooten vastkleven en meegevoerd worden, tot zij uitkomen. De eigenaardige homogene kleefstof voor het vasthechten der eieren wordt door klieren afgescheiden, die in de onmiddellijke nabijheid van de vrouwelijke geslachtsopening naar buiten uitmonden. De jongen ondergaan een gedaanteverwisseling, zij verlaten het ei als larve in het z.g. „zoë" stadium en verkrijgen den definitieven vorm na 5 verschillende stadiën doorloopen te hebben, op een grootte van nog niet ten volle 4½ mm. Zij groeien zeer snel en bereiken na een jaar een lengte van 40 à 45 mm.; bij deze grootte worden zij reeds voor de consumptie geschikt. De grootste lengte die bereikt wordt, n.l. 50 à 60 mm., wordt op een leeftijd van van 15 tot 18 maanden verkregen. Daar de garnalen reeds op eenjarigen leeftijd geslachtsrijp zijn en elk wijfje gerekend wordt dooreen genomen ± 5000 eieren 's jaars te leggen, zijn zij buitengewoon vruchtbaar.

Zij leven zoowel in zout-, als in nagenoeg ge-

heel zoetwater; in de zomermaanden schijnen zij uit het zoute naar het ondiepe brakke water te trekken, waar zij veel rijkelijker voedsel vinden. Hoe warmer het weer is, hoe hooger de garnalen optrekken, waarbij de kleinste steeds voorgaan en de groote later komen.

De meening, waarin velen verkeeren, dat de garnalen elken tijd van het jaar even smakelijk en goed zijn, is minder juist. De zoutwatergarnalen zijn over het geheel van mindere hoedanigheid dan de brakwater garnalen, wat in het bijzonder des zomers merkbaar is.

Garnalenkor. Zie *Vischtuigen*.

Garnalenvisscherij. Zooals bekend is, is de garnaal het doel van een omvangrijke visscherij op alle Noordzeekusten en zoo ook hier te lande. In al onze zeegaten en stroomen en in de Zuiderzee wordt met een groot aantal vaartuigen met de z.g. garnalenkor (zie *Vischtuigen*) op garnaal gevischt; het aantal, dat hun hoofdbedrijf daarvan maakt, kan op ongeveer 200 worden gesteld, terwijl voorts nog een grooter aantal vaartuigen slechts een gedeelte van het jaar op garnaal vischt, of wel met ander vischtuig niet uitsluitend op garnaal vischt. Bovendien wordt nog op de kust en op de slikken van de Boven Westerschelde met kar en paard of te voet met de z.g. stootkor op garnaal gevischt. De voornaamste kustplaatsen van waar uit garnalenvisscherij wordt uitgeoefend, zijn Breskens, Vlissingen (hier hoofdzakelijk door vaartuigen, welke te Arnemuiden thuis behooren, maar die geregeld te Vlissingen havenen), Brouwershaven, Ouddorp, Goeree, Stellendam, Hellevoetsluis, Brielle, Scheveningen, Katwijk en den Helder, op de Zuiderzee van uit de meeste daar langs gelegen visschersplaatsen, zoomede van uit enkele plaatsen op de Friesche en Groningsche kust.

In den regel wordt de garnaal, wanneer zij met vaartuigen wordt gevangen, dadelijk na de vangst gezeefd, zoodat hoofdzakelijk alleen zuivere garnaal boven een bepaalde grootte overblijft, die aan boord met zout gekookt en daarna op platte manden aan de lucht afgekoeld en in manden verpakt wordt. Na aankomst wordt de voor export bestemde garnaal daarna dadelijk verzonden, zoodat de garnaal den eenen dag gevangen, den volgenden morgen vroeg bijv. reeds in Londen verkocht en in consumptie gebracht kan zijn. Daar de garnaal ook gekookt spoedig aan bederf onderhevig is, is dat van groot belang. Hoofdzakelijk heeft de garnalenvisscherij voor export zich dan ook ontwikkeld, waar gelegenheid bestond voor snelle verzending naar het buitenland, zooals te Vlissingen, en ook te Stellendam en Goeree, waar een goede bootverbinding met Rotterdam bestaat. Bovendien is op deze laatste plaatsen, en evenzoo te Bronwershaven de vestiging van garnalenpellerijen, waar de garnaal verduurzaamd wordt, voor de ontwikkeling der visscherij van groot belang geweest. Ook heeft zich na de opening van den stoomtram Breskens-Maldeghem, waardoor een goede verbinding met België en daardoor een goede afzet daarheen werd verkregen, de garnalenvisscherij te Breskens snel ontwikkeld. Omgekeerd wordt in den Helder, waar geen snelle verbinding met het buitenland aanwezig is, de garnalenvisscherij voor export alleen in de wintermaanden uitgeoefend.

Volledige statistische opgaven betreffende de garnalenvisscherij in ons geheele land geven de visscherij verslagen niet. Voor de Schelde en Zeeuwsche stroomen vermeldt het jaarverslag van het bestuur der visscherijen in die wateren, dat in 1905 de vangst aldaar als volgt heeft bedragen:

beneden Wester-Schelde en buitengaats	1 088 800 kg.	opbrengst	f 127 395
boven „ „	288 700 „	„	„ 34 361
„ „ „ door visschers te voet	47 800 „	„	„ 2 564
Ooster-Schelde	500 500 „	„	„ 19 324
Grevelingen	269 300 „	„	„ 29 730
Vangst te zamen	2 195 100 „	„	„ 220 371

Uit het jaarverslag van het College voor de Zeevisscherijen over het jaar 1905 blijkt verder dat de garnalenvisscherij op eenige plaatsen langs de kust de volgende uitkomsten heeft gehad:

Stellendam en Goedereede	vangst	604 300 kg.	opbrengst	f 69 641
Hellevoetsluis	„	2 900 manden	„	„ 15 000
Ouddorp	„	1 450 „	„	„ 7 500
Katwijk	„	?	„	„ 4 194
„ visschers met paard en kar	„	?	„	„ 3 333
Vangst te zamen	„	? kg.	„	„ 100 641

Hetzelfde jaarverslag vermeldt verder, dat op 15 verschillende aanvoerplaatsen in de Zuiderzee in genoemd jaar de aanvoer van garnaal heeft bedragen:

	69 001 mand	met een opbrengst van	f 31 557 en
verder te Finsterwolde	60 000 liter	„ „ „ „	„ 6 000
te Ulrum (Zoutkamp)	190 000 „	„ „ „ „	„ 11 400
Vangst te zamen	? kg.	„ „ „ „	„ 48 957

De aanvoer op de aanvoerplaatsen in de Zuiderzee vertegenwoordigt echter slechts een deel van de geheele vangst daar, terwijl ook nog opgaven ontbreken van verschillende andere kustplaatsen, waar niet onbelangrijke hoeveelheden garnaal aankomen.

De opbrengst aan garnaal hier te lande, voor zoover zij bekend werd, totaal 369 972 gld. bedragende, vertegenwoordigt, zooals blijkt, dus niet de geheele opbrengst van de garnalenvisscherij in ons land; veilig kan zij geschat worden totaal omstreeks f 500 000 's jaars te bedragen en de vangst 5 millioen kg. te overschrijden. Een 1000tal personen kunnen geacht worden hun brood met deze visscherij geheel of gedeeltelijk te verdienen. Voor een groot deel wordt de gevangen garnaal in het binnenland verbruikt, het grootste deel schijnt echter naar het buitenland te worden verzonden. Blijkens het jaarverslag van het College voor de Zeevisscherijen bedroeg de export van garnaal in 1905 naar Engeland 1 678 000 kg., naar België 348 300 kg. of totaal 2 026 000 kg. Het blijkt echter niet, of deze hoeveelheden alleen betrekking hebben op gekookt en los in manden verzonden garnalen, of ook op de op andere wijze verduurzaamde garnalen. In de laatste 10 jaar zijn eenige inrichtingen ontstaan, die zich uitsluitend op verduurzaming in blik toeleggen en belangrijke hoeveelheden naar het buitenland zenden. Vermoedelijk zijn deze garnalen niet onder de vermelde geëxporteerde hoeveelheden begrepen, en is de totaal export van garnaal dus nog beduidend grooter.

Garneray, *Ambroise Louis*, een Fransch zeeschilder en graveur, werd geboren te Rouaan den 19den Februari 1783, vertrok in 1796 naar Indië, nam deel aan onderscheiden zeegevechten tegen de Engelschen en geraakte in 1806 bij dezen gevangen. Hij moest tot 1814 in den vreemde blijven, wijdde zich daar opnieuw aan de schilderkunst en bracht in 1816 zijn eerste zeestuk op de tentoonstelling. Het volgende jaar werd hij schilder van den hertog *van Angoulême*, in 1838 directeur van het museum te Rouaan en werkte vervolgens voor de porseleinfabriek te Sèvres. Hij overleed te Parijs in 1857; men vindt zijn schilderijen in de voornaamste Fransche musea. Naar sommige daarvan heeft hij gravures vervaardigd. Ook gaf hij: „Vues des ports et des côtes de la France" (1815—1832) in het licht.

Garnerin is de naam van twee broeders, *Jean Baptiste Olivier* (1766-1849) en *André Jacques* (1769—1823), die zich bekend hebben gemaakt door hun bemoeiingen op het gebied der luchtscheepvaart. Eerstgenoemde, een leerling van den bekenden natuurkundige *Charles*, bekleedde aanvankelijk een ondergeschikte staatsbetrekking, werd vervolgens illuminateur van koningin *Hortense* en van *Joseph Bonaparte* en bestuurde in 1826 met *Robertson* de proeven, welke met betrekking tot het valscherm werden genomen. — Zijn broeder was eerst commissaris der Conventie bij het Noorderleger, doch werd in hechtenis genomen en bleef 2 jaar in den kerker. Toen hij op vrije voeten was gesteld, verbond hij zich met zijn broeder, om het vraagstuk der luchtscheepvaart op te lossen, maar de eerste praktische pogingen, in 1797 aangewend, mislukten. In October van dat jaar echter steeg hij op uit het park van Mousseaux tot een hoogte van 400 m. en daalde vervolgens met een valscherm neer. Dergelijke proeven nam hij ook te Berlijn en te Petersburg, waarna hij zich „Premier Aéronaute du Nord" noemde. Zijn broeder, wilde zich de uitvinding van het valscherm toeeigenen, waarom hij een vlugschrift uitgaf, getiteld. „Ursurpation d'état et de réputation par un frère au préjudice d'un frère" (1818). Ook zijn nicht *Elisa* bereikte na het innemen van Parijs (21 September 1815) meermalen met een valscherm den grond, nadat zij eerst tot een vrij aanzienlijke hoogte was opgestegen.

Garnett, *Richard*, een Engelsch dichter en schrijver, geboren te Lichfield den 27sten Februari 1835, werd geplaatst als adjunct-bibliothecaris aan het Britsch Museum te Londen en bekleedde sedert 1875 de betrekking van directeur der leeszaal en was van 1890—1899 bibliothecaris. Op zijn aandringen werd in 1881 een aanvang gemaakt met het drukken van den catalogus van het museum. Zijn gedichten en wetenschappelijke opstellen geven getuigenis van zijn letter- en oudheidkundige richting. Hij schreef „Primula. a book of lyrics" (1858), „Io in Egypt, and other poems" (1859), „Poems from the German" (1862), „Idylls and epigrams, chiefly from the Greek anthology" (1869), „The twilight of the Gods" (1889), Iphigenia in Delphi" (1890) en „Poems" (1893). Verder gaf hij: „Relics of Shelley" (1862) en „Philological essays" (1859) van zijn vader in het licht, terwijl hij tot de medewerkers behoorde van verschillende tijdschriften. Ook schreef hij „Essays in librarianship and bibliography" (1899). Hij overleed den 15den April 1906.

Garnier, *Robert*, een Fransch treurspeldichter en de beste der voorgangers van *Corneille*, geboren in 1534 te Ferté-Bernard, studeerde in de rechten en werd later advocaat van het Parlement te Parijs, ten tijde van *Hendrik IV* staatsraad en overleed den 15den Augustus 1590. Van jongs af beoefende hij met geestdrift de dichtkunst, werd in 1565 door het Collège des jeux floraux bekroond en behoorde tot hen, die met en na *Jodelle* de hervorming van het Fransche tooneel door vertaling en navolging van Grieksche stukken, tot vervanging der gebruikelijke mysteriën en kluchten, met kracht bevorderden. Zijn treurspelen verraden een ijverige studie der Grieken en Romeinen, alsmede een zeldzame welsprekendheid. Voor een dier stukken ontleende hij de stof aan *Ariosto* en liet hierin het Grieksche koor weg, dat hij in zijn overige treurspelen gehandhaafd had. Van de zijn 7 tragedies zijn drie (Hippolyte", 1573: „La Fronde", 1578 en „Antigone", 1579) aan het Grieksch ontleend; drie („Porcie", 1568; „Cornélie", 1574 en „Marc Antoine", 1578) behandelen episodes uit de Romeinsche geschiedenis, één („Les Juives", 1580) is een Oud-Testamentisch stuk; „Bradamante" (1580) is een romantisch tooneelstuk.

Garnier, *Joseph*, een Fransch staathuishoudkundige, werd geboren den 3den October 1813 te Beuil (Alpes Maritimes), begaf zich in 1830 naar Parijs, om zich aan den handel te wijden, maar bezocht op aanraden van *Blanqui* de door dezen bestuurde handelsschool, werd er later professor en belastte zich daarna met het onderwijs in de handelswetenschappen en staathuishoudkunde aan het Collège Chaptal en de Ecole des ponts et chaussées. In 1867 werd hij tot senator benoemd en overleed den 25sten September 1881. Hij was medewerker aan den „Dictionnaire du commerce" (1835

—1839), aan de „Collection des principaux économistes" en aan het „Journal des économistes", dat hij tot aan zijn dood redigeerde. Verder schreef hij: „Eléments de l'économie politique" (1845), in 1889 als 9de druk verschenen onder den titel: „Traité d'économie politique", „Notes et petits traités" (1858), „Du principe de la population" (1858), „L'association considérée au point de vue politique sociale" (1863) en „Traité de finances" (4de druk, 1882).

Garnier, *Jean Louis Charles*, een Fransch bouwkundige, werd geboren te Parijs den 6den November 1825, wijdde zich aan de beoefening der beeldhouwkunst, bezocht in 1842 de Ecole des beaux arts, werd een leerling van *Lebas* en *Leveil* en verwierf in 1848 den grand prix de Rome met zijn ontwerp voor een conservatoire van kunst en nijverheid. Hij reisde in Italië en Griekenland, keerde in 1854 terug naar Parijs en werd in 1860 architect van twee arrondissementen dier stad. Met zijn ontwerp voor de Groote Opera verkreeg hij den eersten prijs en maakte in 1863 een aanvang met de uitvoering van zijn plan, dat gewijzigd en in 1874 voltooid werd. De som, daaraan besteed, bedroeg $35\frac{1}{2}$ millioen francs. Ook te Monte-Carlo heeft hij een prachtigen schouwburg doen verrijzen, te Nizza een observatorium. Hij schreef: „Mémoires explicatifs sur le Temple d'Egine" (1856), „A travers les arts" (1869), „Etudes sur le théâtre" (1871), „Histoire du Nouvel Opéra de Paris" (2 dln., 1881), „Monographie de l'observatoire de Nice" (1890) en met *Ammann* „L'habitation humaine" (1891).

Garnier, *Francis*, een Fransch officier en reiziger, werd den 21sten Juli 1839 te St. Etienne geboren en maakte in 1860—1862 als adelborst den China- en Cochinchinaveldtocht mede. Na de verovering van Saigon werd hij ambtenaar der nieuwe Fransche kolonie en daarna deelnemer, na den dood van *Doudard de Lagrée*, leider der groote expeditie, die in 1866—1868 de bevaarbaarheid van den Mekong onderzocht. *Garnier* bezocht ook de hoofdstad der rebellen Talifoe in IJunnan en voer den Jang-tse-kiang tot voorbij Hankeoe op. In 1870—1871 nam hij deel aan de verdediging van Parijs, ondernam daarop een reis naar het binnenland van China en werd ten slotte naar Tongkin gezonden. Hij veroverde daar den 20sten November 1873 met weinig manschappen de hoofdstad Hanoi, doch sneuvelde weldra (21 December) in een gevecht met Chineesche rooverbenden. Hij schreef: Voyage d'exploration en Indo-Chine etc." (2 dln., 1873).

Garnier, *Jules*, een Fransch reiziger en geoloog, werd in 1839 geboren en was in 1863 reeds chef van den mijndienst op Nieuw-Caledonië, welk eiland hij gedurende zijn driejarig verblijf nauwkeurig onderzocht. Door de ontdekking van nikkel op het eiland legde hij den grondslag tot den bloei der kolonie. Een „Géologie de la Nouvelle Calédonië" en de eerste geologische kaart van het eiland waren de resultaten van zijn verblijf, die bekroond werden met het Legioen van Eer. In 1868—1875 gaf hij uit „Notes géologiques sur l'Océanie, Tahiti et Rapa", „Les migrations humaines", „La Nouvelle Calédonie et Océanie". Als vrijwilliger nam hij deel aan den Fransch-Duitschen Oorlog en bezocht later Zweden, Noorwegen en Rusland (waarover hij „Excursion au pays des Cosaques du Don", 1882 schreef) en in 1880 de Vereenigde Staten. De goudvondsten in Zuid-Afrika deden hem met zijn zoon *Pascal* naar Transvaal gaan. Deze geologische studiereis beschreef hij in „L'or et le diamant au Transvaal". (1896) Daarop gingen zij beiden naar Australië, waar hij zijn zoon in de Victoriawoestijn verloor en waarover hij schreef „L'Australie occidentale". *Garnier* overleed den 8sten Maart 1904.

Garnier Frères, een uitgeversfirma te Parijs, werd in 1833 opgericht door *Auguste Garnier* (1812—1887) en zijn broeder *Hippolyte*, die na *Charles*' dood de eenige eigenaar werd. De firma geeft groote verzamelwerken uit, zooals „Chefs d'œuvre de la littérature française" (60 dln.), „Collection des grands ecrivains du XVIIIe siècle" de „Bibliothèque choisie", de „Nouvelle Bibliothèque latine française" (81 dln.), verder werken van *Béranger*, *Chateaubriand*, *Rabelais*, *Proudhon*, *Sainte-Beuve*, den „Dictionnaire national", woordenboeken enz.

Garnieriet is een mineraal, in hoofdzaak een waterhoudend magnesiumsilicaat met afwisselende hoeveelheid (tot 45%) nikkeloxyduul. Het komt voor in den vorm van groene, druifachtig-stalaktietische of meerschuimachtige massa's, heeft een hardheid van 2—3 en een soortelijk gewicht van 2,3—2,8. Het wordt gevonden in serpentijn bij Noemea op Nieuw Caledonië en in Oregon en vormt een belangrijk nikkelerts, waaruit in Frankrijk en Duitschland nikkel gewonnen wordt. Mooi groene stukken worden ook wel tot sieraden (broches, oorringen enz.) verwerkt.

Garnier-Pagès, *Etienne Joseph Louis*, een Fransch staatsman, werd geboren den 27sten December 1801 te Marseille, studeerde in rechten en was advocaat, toen de omwenteling van 1830 uitbarstte. Hij nam toen deel aan den driedaagschen stijd en werd in 1831 naar de Kamer afgevaardigd, waar hij openlijk getuigenis gaf van zijn republikeinsche beginselen. Als redenaar schitterde hij door een kalme ontwikkeling der behandelde zaken en door kracht en keurigheid van betoog. Vooral baarde hij opzien, toen hij met 40 andere afgevaardigden, tot welke *Lafayette*, *Lamarque* enz. behoorden, een „compte rendu" onderteekende, gericht tegen de staatkunde van het *juste milieu*. Toen hij beschuldigd werd van als lid der vereeniging „Aide-toi et le ciel t'aidera" medegewerkt te hebben tot den opstand van den 28sten Juli 1832, hield hij zich schuil, doch na de opheffing van den staat van beleg stelde hij zich ter beschikking van de rechtbank en werd vrijgesproken. In 1834 gedroeg hij zich in de Kamer met moed en beradenheid. Toen men, sidderend voor de macht der republikeinsche genootschappen, bereid was aan de regeering alle macht in handen te geven, poogde hij dien schrik te matigen, en bij de hevige aanvallen, die hij daarbij, zelfs van voorname leden van zulke genootschappen verduren moest, verzweeg hij niet, dat zelfs minister *Guizot* weinige jaren te voren lid was geweest van „Aide-toi" en dat de zegelbewaarder *Barthe*, de vervaardiger van het aan de Kamer aangeboden wetsontwerp tegen de politieke vereenigingen, vroeger tot de Carbonari had behoord.

In geen enkele zitting verzuimde *Garnier* zijn stem te verheffen voor de uitbreiding van de kiesbevoegdheid. Bij de beraadslaging over de geheime fondsen in 1837 behandelde hij de staatkundige loopbaan van *Guizot* met scherpe kritiek. In 1841 ondersteunde hij met ijver het voorstel van *Mauguin* en *Pagès de 'l Arriège* tot beperking der bevoegdheid om openbare betrekkingen te bekleeden. Hij overleed den 23sten Juni 1841.

Garnier-Pagès, *Louis Antoine*, een halfbroeder van den voorgaande, werd geboren te Marseille den 10den Juli 1803, was aanvankelijk handelsagent te Parijs en nam eveneens deel aan de Julirevolutie. Na den dood zijns broeders werd hij tot afgevaardigde gekozen en ontwikkelde in de Kamer aan de uiterste linkerzijde gezeten, een grooten ijver bij de behandeling van financiëele vraagstnkken. Met geestdrift bevorderde hij het houden der politieke banketten en werd bij de Februari-revolutie van 1848 gekozen tot maire van Parijs en tot lid van het Voorloopig Bewind. Den 5den Maart aanvaardde hij als opvolger van *Goudchaux*, de portefeuille van Financiën en behield haar, onder hoogst moeilijke omstandigheden, tot aan het Juli-oproer. Tevens was hij lid der Constituante, waar hij tot de partij der gematigde democraten behoorde en zijn financiëele maatregelen met beleid verdedigde. Hij werd intusschen niet afgevaardigd naar het Wetgevend Lichaam en keerde tot het ambteloos leven terug. Later echter werd hij weder lid van het Fransche Parlement, waar hij in den aanvang van 1871 de laatste spreker was over de versterking van Parijs en in zijn geestige redevoering *Thiers* en *Remusat* persifleerde en de beschouwingen van *Guizot* bestreed. Hij overleed te Parijs den 31sten October 1878. Hij schreef „Histoire de la révolution de 1848" (10 dln., 1861—1872), „Histoire de la commission exécutive" (3 dln., 1859—1872) en „L'opposition et l'empire" (2 dln., 1872).

Garnituur noemt men in het algemeen zoodanige deelen van een fabrikaat, welke tot sieraad dienen. Een hoed wordt met lint, een japon met kant, fluweel enz. gegarneerd. Verder geeft men den naam van garnituur meer bepaald aan een tot het damestoilet behoorend sieraad, uit een broche of speld en oorhangers bestaande, die nit dezelfde stof en in denzelfden trant vervaardigd zijn, zoodat zij bij elkander behooren; men heeft zulke garnituren van zilver, goud, juweel enz.

Garnizoen is de naam voor een plaats, waar troepen in bezetting liggen; ook worden er de troepen zelf wel mede aangeduid. Is het aan den eenen kant voordeelig voor een stad een groot garnizoen te hebben, er staat blijkens de ervaring tegenover, dat de bewoners veel van hnn energie verliezen, daar het geld gemakkelijk, zoo zonder moeite verdiend wordt. Een reglement, dat in ons land sterk verouderd is, bepaalt en regelt den dienst in het garnizoen in zijn geheelen omvang (wacht, patrouille, rechtspraak, aanbesteding, commando).

Garoet is de hoofdplaats der afdeeling Limbangan of Garoet in de Preangerregentschappen (Java). Zij is prachtig gelegen, heeft een heerlijk klimaat en mooie omstreken, zoodat het een geliefkoosde verblijfplaats van Bataviasche families is, die er den Oostmoeson doorbrengen. De plaats telt (1900) 10617 inwoners, n.l. 185 Europeanen, 443 Chineezen, 27 Arabieren en 9962 inlanders.

De afdeeling Garoet is zeer welvarend met talrijke sawahs, koffie-, thee- en kinaplantages. De in deze afdeeling gelegen desa's Tji Ella en Tjiboeroei stonden langen tijd in een reuk van heiligheid en mochten niet door de Enropeanen betreden worden wegens de aanwezigheid van poesaka's, heilige voorwerpen, die zorgvuldig in doozen door een djoeroekoentji bewaard werden. Vooral die van Tjiboeroei zijn zeer merkwaardig: zij bestaan grootendeels uit een verzameling van 13 oude, ongeschonden, met gitzwarten inkt op reepen nipahblad geschreven handschriften in de Kawitaal en handelen over Boeddhistische theologie en zedenleer.

Garofalo, *Benvenuto*, eigenlijk *Benvenuto Tisio da Garofalo*, een Italiaansch schilder, werd geboren in 1481 te Garafolo, niet ver van Ferrara, ontwikkelde zijn schilderstalent in zijn geboorteplaats onder leiding van *Domenico Panetti* en in 1499 te Cremona onder die van *Boccaccino Boccacci* en begaf zich vervolgens naar Rome, om de werken der groote meesters in oogenschouw te nemen. Nadat hij verder eenigen tijd in Mantua vertoefd had, reisde hij nogmaals naar Rome, waar hij *Raffaël* bestudeerde. Door *Alfonsus I* van Ferrara werd aan hem en andere schilders het versieren van zijn kasteel aldaar opgedragen, zoodat hij zich daarheen begaf en er in 1559 overleed, nadat hij eenige jaren te voren blind was geworden. Zijn stukken verraden zoowel den invloed van *Raffaël* als dien der school van Ferrara met haar hard en krachtig koloriet en haar breede voorstelling. Hij onderscheidt zich van de oudere vertegenwoordigers dezer school, *Lorenzo Costa* en *Mazzolino*, door meer bevalligheid en door de meer eigenaardige uitdrukking der gelaatstrekken, en deze herinneren zoo sterk aan *Raffaël*, dat sommige stukken zoowel aan den leermeester als aan den leerling zijn toegeschreven. Eenige van zijn engelen en Madonna's hebben een hoogst liefelijk voorkomen. De meeste stukken van dien kunstenaar zijn te Rome, maar men heeft er ook in musea te Dresden, te Berlijn en te Weenen.

Garonne, door de Romeinen *Garumna* genoemd, de voornaamste rivier in het zuid-westen van Frankrijk, ontspringt op Spaansch grondgebied in de Pyreneeën, en wel in het achterste gedeelte van de Valle do Aran, ter hoogte van 1872 m. tusschen den Maladetta en den Mont Vallier. Na een loop van 45 km. bereikt zij door een donkere kloof, Pont du Roi genaamd, boven St. Béat (590 m. hoog) Frankrijks grondgebied. Hier wendt zij zich bij Montrejeau noordoostwaarts, verlaat bij St. Gaudens het noordelijk gedeelte der Pyreneeën en stroomt langs St. Martory, Cazères, Carbonne en Muret naar Toulouse (132 m. hoog), waar zij reeds een breedte heeft van 63 m., door het Canal du Midi in verbinding staat met de Middellandsche Zee en door een breeder dal langs heuvelzoomen verder stroomt. Vervolgens loopt zij noordwestwaarts over Agen en Marmande naar Bordeaux, waar zij een halfcirkelvormigen boezem vormt ter breedte van 1000

m., met een lengte van 7 km. een ligplaats aanbiedend voor honderden schepen. 24 km. verder vereenigt zij zich bij den Bec d'Ambes met de Dordogne, vormt een aantal eilanden en zandbanken en stroomt onder den naam van Gironde (zie aldaar), beveiligd door een reeks van forten, langs een bedding ter lengte van ruim 75 km. naar den Atlantischen Oceaan. Geweldige springvloeden, hier *mascarets* of *raz de marée* genaamd, stuwen soms het water landwaarts tot in de Dordogne, doen een vreeselijk gebrul hooren en verwoesten de oeverlanden. De Garonne heeft een lengte van 600 km. en bezit 32 bijrivieren, van welke acht bevaarbaar zijn, zoodat zij op een stroomgebied van 84800 v. km. een gezamenlijke bevaarbare lengte hebben van 2370 km. Op den rechteroever ontvangt zij van de Pyreneeën den Salat en den Ariège, van het hoogland der Cevennes den Tarn (met den Agout en Aveyron), den Lot, en de Dordogne (met de Vezère en de Isle op den linkeroever een aantal bergstroomen van de Pyreneeën. De Garonne is bevaarbaar over een afstand van 400 km. De zeeschepen komen gedurende den vloed tot Bordeaux en kleinere vaartuigen nog 54 km. verder. Hoewel de rivier breed is en veel water bevat, vindt men er veel ondiepe plaatsen, die bij lagen waterstand de scheepvaart belemmeren. Om deze te bevorderen en tevens den weg te bekorten, is het Canal latéral de la Garonne gegraven. Het staat bij Toulouse in verbinding met het Canal du Midi, volgt den rechteroever der rivier, gaat langs Montech, waar het een van Montauban komenden zijtak opneemt, over Gastelsarrasin, bij Moissac over de Tarn en over Valence. Verder loopt het met een prachtig viaduct van 23 bogen bij Agen over de Garonne en volgt haar linkeroever tot Castets, waar het zich weder met de rivier vereenigt. Het heeft een lengte van 193 km. en is geschikt voor vaartuigen van 75 tot 150 ton.

Garotte of *strop* is de naam van een aan een rechtstandigen paal bevestigd halsijzer, dat men door dichtschroeven vernauwen kon. Het diende vroeger in Spanje, om aan adellijke misdadigers de doodstraf door verworging te voltrekken. In onzen tijd hebben straatroovers in Noord-Amerika en Engeland hun slachtofffers wel eens geplunderd door hun een strik om de keel te slingeren en hen hierdoor bewusteloos te maken; aan deze handelwijze gaf men den naam van *garotteeren*.

Garoubast (*Cortex Mezerei*, *Cortex Garou*) noemt men in de geneeskunde den bast van het peper- of garouboompje (*Daphne Mezereum L.)*, een heester, die tot de familie der *Thymeleaceeën* of *Daphnoïdeeën* behoort. (zie *Daphne*). De bast komt in den handel voor als lange tot ballen of bosjes samengerolde strooken; hij is dun en taai, dwars-gerimpeld, groen-rosachtig van kleur, hier en daar met vlekjes geteekend. Het binnenste gedeelte bestaat uit taaie vezels met fijne uitsteeksels, die in de huid dringende, een ondragelijke jeukte veroorzaken. Deze bast wordt vooral aangevoerd uit Languedoc, waar men dien ook van andere Daphnesoorten verkrijgt. Inwendig wordt hij slechts zelden voorgeschreven, doch vroeger gebruikte men hem uitwendig als blaartrekkend middel, terwijl men de daaruit bereide Drouot'sche pleisters nog heden ten dage bezigt. Voorheen waren ook de wortels, bladeren en vooral de bessen dezer plant in de geneeskunde in gebruik.

Garovaglio, *Santo*, een Italiaansch plantkundige, werd geboren te Como den 28sten Januari 1805, studeerde te Pavia in de geneeskunde, werd toen apothekersleerling en zette daarna zijn studiën te Weenen voort. Vervolgens deed hij reizen in Duitschland, Frankrijk, de Nederlanden, Engeland en andere landen, om de voornaamste universiteiten te bezoeken en planten te verzamelen. Van 1832—1837 was hij assistent in de botanie te Pavia, werd er in 1838 hoogleeraar in de voorbereidende vakken voor geneeskunde en in 1852 in de botanie, alsmede directeur van den botanischen tuin enz. Behalve vele opstellen in tijdschriften schreef hij: „I muschi dell' Austria inferiore" (1836), „I muschi rari della provincia di Como" (1836), „Filices provinciae Comensis et Vallis Tellinae" (1836—1840), „Catalogo di alcune crittogame raccolte nella provincia die Como e nella Valtellina" (3 dln., 1837—1843), „Enumeratio muscorum in Austria inferiore crescentium" (1840), „Bryologia excursoria" (1840), „Saggio di un prospecto delle piante crittogame della Lombardia" (1844). „Lichenotheca italica" (1846—1849), „Lichenes exsiccati Longobardiae in ordinem systematicam depositi" (3 dln., 1864—1867) „Tentamen dispositionis methodicae lichenum in Longobardia nascentium" (4 dln., 1865—1868), „Alcuni discorsi sulla botanica" (2de druk, 1865). „Gli alberi: la botanica appo gli antichi" (1865), „Sulle endocarpee dell' Europa centrale e di tutta Italia" (1869), „De pertusariis Europae mediae" (1871), „Sulle principali malattie degli agrumi" (1875), „Studi sulle dominanti malatti dei vitigni" (1878), „Nuove ricerche sul variolo della vite" (1879), en „La vita e i suoi nemici" (1881).

Garrett. Zie *Allmeida Garrett*.

Garrick, *David*, een Engelsch tooneelspeler, werd geboren den 20sten Februari 1716 in een herberg te Hereford in Engeland, waar zijn vader, kapitein in Engelschen dienst, zich bevond, om volk te werven. Zijn geslacht, dat eigenlijk den naam droeg van *La Garrique*, was afkomstig uit Normandië, maar had na de herroeping van het Edict van Nantes de wijk genomen naar Engeland. Reeds op zijn 12de jaar gaf *Garrick* blijken van aanleg in het blijspel „De werfofficier" van *Farquhar*, dat hij met zijn schoolmakkers opvoerde. Later was hij werkzaam op het kantoor van zijn oom, een vermogend wijnhandelaar te Lissabon, doch het zitten achter den lessenaar beviel hem weinig, zoodat hij na verloop van een jaar terugkeerde en in een school te Lichfield de lessen van *Samuël Johnson* bijwoonde over de Latijnsche en Grieksche letterkunde. Daarna begaf hij zich met zijn leermeester naar Londen, waar hij zich op de rechtsgeleerdheid en vervolgens op de redeneer- en wiskunde toelegde. Vervolgens begon hij met zijn broeder een wijnhandel, dien hij echter weldra liet varen, om zich aan het tooneel te wijden. Nadat hij eerst onder den naam *Lyddal* te Ipswich was opgetreden en een geheelen zomer met een troep reizende tooneelspelers had rondgezworven, begaf hij zich naar Londen, waar hij een engagement

vond bij *Gifford*, den eigenaar van den Goodmansfieldschouwburg. Hier trad hij in Juli 1741 op in de rol van *Richard III*, en wel met zoo gunstig gevolg, dat de groote schouwburgen te Londen leeg stonden en de kleine, waar *Garrick* speelde, de toeschouwers niet kon bevatten. Zijn ongekunstelde voordracht maakte een verbazenden indruk. In 1742 speelde hij in Ierland, in 1745 in den Drury-lane-schouwburg te Londen en daarna weder te Dublin, totdat hij in 1747 met *Lacy* eigenaar werd van den Drury-Lane-schouwburg. Hij verbande aanstonds de prullen der oudere Engelsche blijspeldichters, bracht de stukken van *Shakespeare* weder in den smaak en opende een schitterend tijdperk voor het Engelsche tooneel. Nadat hij 32 jaar werkzaam was geweest, nam hij tot algemeen leedwezen afscheid van het publiek. Den 10den Juni 1776 speelde hij voor de laatste maal en begaf zich toen naar zijn buitenverblijf nabij Londen, waar hij den 30sten Januari 1779 overleed. Zijn stoffelijk overschot werd in de Westminsterabdij aan den voet van het gedenkteeken van *Shakespeare* bijgezet. *Garrick* was klein van gestalte, maar welgebouwd, bezat een paar levendige, donkere oogen en een welluidende stem. Zijn uitwendig voorkomen, zijn gebaren en zijn gelaatsuitdrukking had hij volkomen in macht, alle hartstochten wist hij op meeslepende wijze voor te stellen. Hij schitterde zoowel in het treurspel als in het blijspel. Van zijn 27 blijspelen behooren ook thans nog enkele tot het repertoire, zooals „The lying valet", Miss in her teens" en „The clandestine marriage". Zij zijn in het „British Theatre" (1786) van *Bell*, en afzonderlijk (3 dln., 1798) uitgegeven. — Zijn echtgenoote, *Eva Maria Veigell*, geboren te Weenen den 29sten Februari 1724, trad eerst op als danseres en werd in 1744 geplaatst bij de groote opera te Londen. *Garrick* huwde met haar in 1749 en vergezelde haar in 1763 naar het vasteland. Na zijn dood wees zij onderscheiden huwelijksaanzoeken van aanzienlijke Engelschen, o. a. van den geleerden lord *Monboddo*, van de hand, omdat zij bij hertrouwen een groot gedeelte van *Garrick's* vermogen zou moeten verliezen, en overleed te Londen den 16den October 1822 in den ouderdom van 98 jaren.

Garrison, *William Lloyd*, een Amerikaansch schrijver en voorstander der slavenemancipatie, werd geboren den 12den December 1804 te New Burypost in Massachusetts, ging eerst bij een schoenmaker en daarna bij een boekdrukker in de leer en ondernam op 21-jarigen leeftijd de uitgave van een kleine courant in zijn geboorteplaats. Toen deze geen opgang maakte, was hij eenigen tijd werkzaam als boekdrukker te Boston en redigeerde vervolgens het blad van een matigheidsgenootschap. In 1828 ondersteunde hij als redacteur van het „Journal of the times", een republikeinsch blad te Benninston (Vermont), de herkiezing van president *Quincy Adams*, maar vertrok na de nederlaag van dezen naar Baltimore, waar hij als mederedacteur van den „Genius" en sedert 1831 als redacteur van den „Liberator" met geestdrift ijverde voor de vrijlating der slaven. Hij haalde zich daardoor den haat der slavenhouders op den hals, werd in de gevangenis geworpen en mishandeld, maar verloochende zijn beginselen niet. Hij stichtte tot dat oogmerk het Amerikaansch anti-slavery-genootschap, waarvan hij gedurende 20 jaren het voorzitterschap bekleedde. Toen zijn doel bereikt was en *Lincoln* den 1sten Januari 1864 zijn vrijlalingsproclamatie uitgevaardigd had, maakte hij een einde aan de uitgave van den „Liberator". Behalve een bundel gedichten „Sonnets and other poems" schreef hij alleen tendenzwerken voor zijn partij. Hij overleed te New-York den 24sten Mei 1879.

Garrulus. Zie *Gaai*.

Garsjin, *Wsewolod Michailowitsj*, een Russisch novellenschrijver, werd geboren den 14den (2den) Februari 1855 als de telg van een adellijken, half-Tataarschen stam in het gouvernement Woronesj, bezocht een reaalgymnasium te Petersburg en vervolgens de mijnschool aldaar. In 1877 nam hij als vrijwilliger deel aan den Russisch-Turkschen oorlog en werd bij Ajaslar gewond. Toen bepaalde hij zich bij letterkundigen arbeid, dien hij echter van 1880 tot 1881 moest staken wegens een zielsziekte. Sedert 1883 is hij te Petersburg secretaris van het congres der gevolmachtigden van Russische spoorwegen. Hij overleed den 5den April (24sten Maart) 1888 tengevolge van een val. *Garsjin* is de voortreffelijkste onder de jongere Russische novellisten. In zijn schrijftrant en in zijn psychologische analyse bemerkt men den invloed van *Dostojewskij* en *Leo Tolstoi*. Hij onderscheidt zich echter van hen door grooter gematigdheid en zuiverder kunstsmaak. Tot zijn novellen behooren: „Vier dagen", „Een gebeurtenis", „De hazenvoet", „Een ontmoeting", „De kunstenaar", „Attalea princeps", „De officier en zijn bediende", „Uit de gedenkschriften van den soldaat Iwanow"" en „Het roode bloempje". Zij zijn verschenen in drie verzamelingen (1883, 1885 en 1888). Sommige daarvan zijn in het Duitsch vertaald.

Garston, een havenstad in het Engelsche graafschap Lancaster, ligt rechts van het aestuarium van den Mersey, 8 km. ten Z.O. van Liverpool, waarvan zij eigenlijk de voorstad is en telt (1901) 17288 inwoners. Men heeft er dokken, metaalfabrieken, vleeschpakhuizen en uitvoer van steenkolen en zout.

Gärtner, *Karl Christian*, een Duitsch schrijver, werd geboren te Freiberg in het Ertsgebergte den 24sten November 1712 bezocht, met *Gellert* en *Rabener* de school te Meiszen en studeerde vervolgens te Leipzig, waar hij eerst een aanhanger was van *Gottsched*, maar later tot de vereeniging behoorde, die de Saksische dichterschool deed ontstaan. In 1745 ging hij als hofmeester naar Brunswijk en 2 jaar later werd hij hoogleeraar in de zedekunde en welsprekendheid aan het Carolium aldaar. In 1780 werd hij tot Hofraad benoemd en overleed den 14den Februari 1791. Behalve „Reden" (1761), het herderslied „Die geprüfte Treue" (1768), en het blijspel „Die schöne Rosette" (1782), schreef hij met anderen: „Neue Beiträge zum Vergnügen des Verstandes und Witzes" (4 dln., 1745—1748,) bezorgde uitgaven van de gedichten van *Giseke* en van de fabels en verhalen van *J. A. Schlegel* en leverde een aantal vertalingen.

Gärtner, *Joseph*, een Duitsch plantkundige,

werd geboren den 12den Maart 1732 te Calw in Württemberg, studeerde te Tübingen en te Göttingen in de geneeskunde, deed onderscheiden reizen en hield zich bezig met het vervaardigen van optische instrumenten, totdat hij in 1761 benoemd werd tot hoogleeraar in de ontleedkunde te Tübingen en in 1768 tot hoogleeraar in de plantkunde en tot directeur van den botanischen tuin en van het kabinet van natuurlijke historie te Petersburg. Met wetenschappelijke bedoelingen deed hij een tocht naar Ukraine, maar keerde reeds in 1770 naar Calw terug, waar hij den 13den Juli 1793 overleed. Een beschrijving der vruchten en zaden van meer dan 1000 plantengeslachten bevat zijn werk: „De fructibus et seminibus plantarum" (2 dln., 1789—1791).

Gärtner, *Karl Frederik von*, een Duitsch plantkundige en zoon van den voorgaande, werd geboren te Calw den 1sten Mei 1772, bezocht de kloosterschool te Babenhausen, werd bij de Hofapotheek te Stuttgart geplaatst en oefende zich daarna nog een paar jaar aan de „Karlsschule". Hij bezorgde na den dood zijns vaders de uitgave van een in handschrift achtergelaten vervolg op diens beroemd werk: „Over de vruchten en zaden der planten", wijdde zich te Jena, Göttingen en Tübingen aan de studie der geneeskunde en vestigde zich als arts te Calw. Tevens hield hij zich bezig met schei-, delfstof- en plantkundige nasporingen en bewerkte voorts dat gedeelte der „Flora Sibirica" van *Gmelin*, hetwelk over de Cryptogamen (Bedektbloeiende) handelt. Hij zette het hoofdwerk van zijn vader voort in „Supplementum carpologiae" (1805—1807). Zijn antwoord op een prijsvraag over het kweeken van bastaardplanten, in 1837 uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem en met goud bekroond, legde hij tot grondslag van het meer uitgebreide werk: „Versuche und Beobachtungen über die Bastarderzeugung im Pflanzenreich" (2de druk, 1849). Verder schreef hij: „Beiträge zur Kenntnisz der Befruchtung der volkommenen Gewächse," (1844). Hij overleed te Calw den 1sten September 1850.

Gärtner, *Friedrich von*, een Duitsch bouwmeester, werd geboren te Coblenz, den 10den December 1792, ontving zijn eerste opleiding in de architectuur te München en begaf zich in 1812 naar Parijs en in 1814 naar Italië, waar hij zich gedurende 4 jaar wijdde aan de studie der Oudheid. De vruchten hiervan waren zijn: „Ansichten der am meisten erhaltenen Monumente Siciliens" (1819). Nadat hij Engeland bezocht had, werd hij tot hoogleeraar in de bouwkunde benoemd aan de academie te München en wist weldra zijn degelijke kennis in praktijk te brengen. Hij herstelde er de Isarpoort in haar oorspronkelijke gedaante en was met *Heinrich Hesz* werkzaam aan de restauratie der beschilderde glazen in den dom te Regensburg. Dit gaf koning *Lodewijk* aanleiding tot het stichten van een werkplaats voor de glasschilderkunst, en *Gärtner* werd belast met het bestuur van die inrichting. Daarna deed hij in Middeleeuwschen-Italiaanschen stijl en van witten kalksteen de Lodewijkskerk te München verrijzen, en bouwde er later de Bibliotheek (1831—1842), het Blindeninstituut (1833—1836), het Universiteitsgebouw met het daartegenovergelegen Georganium (1835—1840), het damesstift Sta-Anna (1836—1839), het gebouw van het Zoutgroevenbestuur (1838—1842), en de Veldheerenhalle (1840—1845). Inmiddels deed hij in 1839 een reis naar Pisa, Napels en Palermo, waar *Gärtner* ten behoeve van een nieuw aan te leggen kerkhof te München de Italiaansche kerkhoven in aanschouw nam. In 1843 werd te München de eerste steen gelegd voor de Overwinningspoort (Siegesthor). Verder was *Gärtner* ook elders met ijver werkzaam. In 1840 begaf hij zich met een aanzienlijk gevolg van bouwlieden en schilders naar Athene, om aldaar het naar zijn ontwerp gebouwde paleis te voltooien. Reeds vroeger had hij de Kurzaal te Kissingen gebouwd. Te Zittau bouwde hij een stadhuis, te Bamberg herstelde hij den dom en in 1842 maakte hij een aanvang met de Bevrijdingszaal te Kehlheim, in het volgende jaar met het Pompejaansche huis nabij het koninklijk slot te Aschaffenburg. In zijn laatste levensjaar bouwde hij een Protestantsche kerk te Kissingen, herstelde hij den dom te Spiers en stichtte hij het Wittelsbacher paleis te München. Te midden van al die werkzaamheden en ontwerpen overleed hij onverwachts den 21sten April 1847. Na zijn terugkeer uit Griekenland werd hij benoemd tot „Oberbaurat" en later werd hij opvolger van *Cornelis* als directeur der Academie van Schoone Kunsten te München. Hij heeft als zoodanig doelmatige hervormingen tot stand gebracht.

Gärtner, *Heinrich*, een Duitsch schilder, werd den 22sten Februari 1828 te Neustrelitz geboren, kreeg onderricht in het teekenen van *Ruscheweyk* en begaf zich in 1845 naar Berlijn om zijn studiën onder *Schirmer* voort te zetten. Daarna bezocht hij het atelier van *Richter* te Dresden en ging vervolgens naar Rome. Nadat hij eerst eenige particuliere woningen met landschappen had versierd, kreeg hij de opdracht aan de wandschilderingen van den Hofschouwburg te Dresden mede te werken, waarna hij op kosten van *Dürr* de beeldhouwzaal van het musenm te Leipzig beschilderde. Van 1883—1885 maakte hij voor het Trappenhuis te Berlijn drie groote landschappen. In 1890 deed hij een reis naar Griekenland, om studies te maken voor twee wandschilderingen (Akropolis van Athene en Olympia) voor het gymnasium te Elbing. Hij heeft ook Italiaansche landschappen in olieverf geschilderd. Sedert 1896 woont hij te Leipzig.

Gärtner, *August*, een Duitsch hygiënist, geboren den 18den April 1848 te Ochtrop in Westfalen, studeerde te Berlijn in de medicijnen was 12 jaar arts bij de marine, als hoedanig bij vele en groote reizen deed en in 1884 bij het keizerlijke „Gesundtheitsamt" werd aangesteld. Vandaar ging hij in 1886 als buitengewoon hoogleeraar in de hygiëne naar Jena. waar hij in 1887 gewoon hoogleeraar werd. Zijn studies betreffen voornamelijk wateronderzoek, desinfectie en scheepshygiëne. Van zijn bacteriologischen arbeid moeten het onderzoek naar de vleeschvergiftiging te Frankenhausen en naar de erfelijkheid der tuberculose genoemd worden. Hij schreef: „Anleitung zur Gesunpfheitspflege an Bord von Kauffahrtschiffen" (1888), „Die chemische und mikroskopisch-bakteriologische Untersuchung des Wassers"

(4de druk, 1895), „Leitfaden der Hygiene" (3de druk, 1895) „Leitfaden der Hygiene" 3de druk (1899) en „Die Quellen in ihren Beziehungen zum Grundwasser und zum Typhus" (1902), terwijl hij eenige artikelen in handboeken schreef.

Garve, *Christian*, een Duitsch wijsgeer en schrijver, werd geboren te Breslau den 7den Januari 1742, studeerde te Frankfort aan de Oder in de wijsbegeerte, daarna te Halle in de wiskunde en vestigde zich vervolgens te Leipzig, waar hij veel omgang had met *Gellert* en *Weisze*. Na den dood van eerstgenoemde werd hij in diens plaats, in 1770, buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Leipzig, maar zijn zwakke gezondheid noodzaakte hem, die betrekking neder te leggen, waarop hij naar zijn geboortestad terugkeerde. Daar hij zich verdienstelijk had gemaakt door uitstekende vertalingen van *Ferguson*, *Burke* enz. noodigde *Frederik II* hem uit een vertaling te leveren van *Cicero's* werk. „De officiis" (Over de plichten). Hij aanvaardde die taak, maakte daarmede een aanvang te Charlottenburg in 1779 en voltooide haar in 1783. Hij overleed te Breslau den 1sten December 1798. Hij was een man van een hoogst beminnelijk karakter, voor gezelligheid, vriendschap en liefde als het ware geschapen, zich niet zoozeer onderscheidende door wijsgeerige diepzinnigheid, als door keurige opmerkingen, praktische raadgevingen en een edelen stijl. Van zijn geschriften noemen wij: „Ueber die Verbindung der Moral mit der Politik" (1788) „Ueber den Character der Bauern und ihr Verhältnis gegen den Gutsherrn und die Regierung" (2de druk, 1796), „Ueber gesellschaftliches Leben" (2 dln., 1797—1802) „Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral, Literatur und dem gesellschaftlichen Leben" (5 dln., 1792—1802) en „Fragmente zur Schilderung des Geistes, Charakters und der Regierung Friedrich's II" (2 dln., 1798). Verder heeft hij, behalve reeds genoemde, onderscheiden werken van buitenlandsche schrijvers in het Duitsch overgebracht. Zijn brieven aan *Weisze* en *Zollikoffer* zijn door *Manso* en *Schneider* (2 dln. 1803—1804), die aan zijn moeder door *Menzel* (1830) uitgegeven.

Gas. Zie *Gassen*.

Gasaland, het zuidelijk gedeelte der Portugeesche kolonie Mozambique tusschen den Zambesi en den Limpopo, telt op ongeveer 280 000 v. km. ± 500 000 inwoners en omvat de landschappen Gorongosa, Kiteve, Sofala en Inhambane. De heerschappij der Portugeezen strekt zich voornamelijk uit tusschen den Zambesi en Sabi, ten Z. van den Sadi slechts over de kuststreken, terwijl in het binnenland *Goengoenhana* oppermachtig is; deze heeft den kraal van zijn voorganger *Oemzilla* uit het gebergte ten O. van den Sabi naar het zuidelijker gelegen Mazibi verplaatst. Een opstand der inboorlingen werd in 1897 spoedig onderdrukt. Door Gasaland loopt de Beiraspoorweg.

Gasbron. Zie *Aardgas*, *Brongas* en *Vulkanisme*.

Gascogne, *Vasconia*, een voormalig gewest in Frankrijk, ontleende zijn naam aan de Basken, die in het midden der 6de eeuw door de West-Goten uit hun woonplaatsen aan de zuidelijke helling der Pyreneeën verdreven werden en zich daarna in het Romeinsche district Novempopulonia tusschen den Atlantischen Oceaan, de Garonne en de westelijke Pyreneeën vestigden. Het bevatte als zoodanig de zandige en moerassige landen Chalosse, Landes en het eigenlijke land der Basken, benevens Navarra en Béarn, alsmede de gedeeltelijk bergachtige, gedeeltelijk vlakke en vruchtbare streken Bigorro, Comminges, Conserans, Armagnac, Condomois en Gabardan, de tegenwoordige departementen Landes, Hautes-Pyrenées en Gers, met het zuidelijk gedeelte van Haute-Garonne, Tarn-et-Garonne en Lot-et-Garonne. In 602 na Chr. onderwierpen zich de Gasconjers na een geweldige worsteling aan de Franken. Zij werden geplaatst onder het bestuur der hertogen van Aquitanië, die zich weldra onafhankelijk wisten te maken van de Kroon, zoodat zij door koning *Pepijn* en later door *Karel den Groote* onderworpen werden. Deze laatste verleende aan *Welf I* en zijn opvolgers de heerschappij als van Aquitanië onafhankelijke hertogen, die evenwel gedurig nieuwe pogingen aanwendden, om het Frankische juk af te werpen. In 1054 werd Gascogne aan Guyenne en vervolgens met dit land voor altijd aan Frankrijk toegevoegd. Ten tijde der hertogen bestond het land uit het eigenlijke graafschap, dat de bisdommen Aire, Lescar, Oléron, Dax en Bayonne omvatte en wier hoofdplaats St. Séver was en uit eenige hieraan toegevoegde graafschappen. Na dien tijd evenwel werd het oude Gascogne in onderscheiden heerschappijen gesplitst, zooals die der hertogen, graven en heeren van *Albret*, *Armagnac*, *Bigorre*, *Béarn* en *Navarre*, die achtereenvolgens ten deel vielen aan de Fransche Kroon en hieraan onderworpen waren en voor de Groote Omwenteling, met uitzondering van de laatste twee heerlijkheden, tot het gouvernement Guyenne behoorden. De Gascogners hebben tot heden in taal en zeden veel eigenaardigs behouden. Wegens den schralen bodem hunner woonplaats zagen zij zich gedwongen in vreemde legers te dienen, terwijl zij voorgaven, dat alleen roemzucht hun drijfveer was. Daar zij bovendien hoog opgaven van hun gewaande bezittingen en rijkdommen, bestempelt men nog altijd een onschadelijke blufferij met den naam van *gasconnade*

Gascokes. Zie *Cokes*.

Gasdrukkingsmeter is een toestel aan vuurwapenen, dat dient ter bepaling van de drukking van het gas, door verbranding van het buskruit gevormd, op de zijwanden en den bodem van het wapen. Men heeft daarvoor een snede- en een schoktoestel. De eerste, ook *Rodmantoestel* genaamd, bestaat uit een mes met een driehoekige snede. Dit wordt door een stempel, in den wand van den loop of van de buis aangebracht, door de gasdrukking in een koperen plaat geduwd. Hoe grooter de druk is, des te dieper dringt de snede in de plaat. De lengte der insnijding is alsdan de grondslag voor de berekening van den gasdruk in atmosferen. Het schoktoestel, door de Engelschen *crusher gauge* geheeten, bepaalt den gasdruk uit den schok, dien een metalen cylinder daardoor ondervindt. Men bepaalt de grootte van den gasdruk ook wel op andere wijzen, namelijk uit de schotsnelheid en uit het achteruit stooten van het vuurwapen. Daartoe dient vooral de ve-

locimeter van den Franschen luitenant-kolonel *Sébert*, de ballistische slinger en de versnellingsmeter van *Deprez*.

Gasfabriek is speciaal de naam van een inrichting, waarin brandbare gassen door droge destillatie uit vaste lichamen bereid, gezuiverd en door buizen naar de verbruikers geleid worden. Als materiaal voor de gasbereiding komt in hoofdzaak de steenkool in aanmerking.

Dat men uit steenkolen door verwarming een brandbaar gas verkrijgen kan, werd in 1680 opgemerkt door *Becher* en in 1727 en 1739 door *Hales* en *Clayton*, doch de eerste, die het tot verlichting aanwendde, was lord *Dundonald* in 1786. Bij het bereiden van cokes condenseerde hij de teer, die hierbij ontstond, en op de teervaten plaatste hij een buis, waaruit het brandbaar gas ontweek, hetwelk de werklieden des nachts tot verlichting gebruikten. Intusschen bereidde eerst in 1803 in de spinnerij van *Boulton* en *Watt* een ander Engelschman, *Murdoch* genaamd, aanmerkelijke hoeveelheden steenkolengas, om tot verlichting te dienen. Van dien tijd dagteekent het gebruik van het lichtgas. Zijn voorbeeld werd in andere fabrieken nagevolgd, en in 1807 werd te Londen de eene zijde van Pall Mall met gas verlicht door een naamlooze vennootschap. Deze kreeg in 1810 een privilege van het Parlement, bracht in 1814 de straatverlichting van Londen tot stand en in 1815 die van Parijs. Sedert breidde zich de gasverlichting snel over alle beschaafde landen der wereld uit.

Terwijl men aanvankelijk uitsluitend steenkolen tot gasbereiding bezigde, heeft men later daartoe ook andere brandstoffen gebruikt, zooals hout, vette oliën, hars, bitumineuze stoffen, turf, petroleum enz. Wij bepalen ons in de eerste plaats bij het *steenkolengas*.

Wanneer men steenkolen in een retort verhit (droge destillatie), ontwikkelen zich weldra donker gekleurde, olieachtige verbindingen. Bij sterker voortgezette verhitting vertoonen zich aan den mond der retort gasvormige produkten, die men door afkoeling gedeeltelijk verdichten kan. De gassen, welke niet condenseerbaar zijn, kan men aansteken, en zij branden dan met een heldere vlam. Dat gedeelte der ontledingsprodukten, hetwelk men door afkoeling in een vloeibaren toestand kan brengen, bestaat uit een waterige en een olieachtige laag. De eerste, het zoogenaamde *gaswater*, is een oplossing van ammoniak en ammoniumzouten in water en donker gekleurd door het daarin fijn verdeelde teer. De andere laag, die van het *teer*, is een mengsel van verschillende vloeibare en daarin opgeloste vaste koolwaterstoffen. Zulk een droge destillatie levert, naar gelang van den aard der steenkolen en van de temperatuur, nu eens meer, dan weder minder van deze verschillende ontledingsprodukten. Er zijn steenkolen, die door verhitting beginnen te smelten of althans daardoor samenbakken en zich daarna sterk uitzetten, doordien zij groote hoeveelheden gas ontwikkelen, waarna zij als een poreuse vaste massa in de retort achterblijven (bakkolen). Zulke steenkolen zijn het meest geschikt voor de gasbereiding. Zoodanige daarentegen, die bij verhitting niet smelten, leveren weinig gas en bezitten dientengevolge voor de gasbereiding minder waarde (zandkolen).

Het ongezuiverde steenkolengas bestaat uit een mengsel van een groot aantal verschillende verbindingen. Men vindt daarin olievormend gas of aethyleen, moerasgas, kooloxyde, waterstof, dampen van vluchtige, brandbare teeroliën, koolzuur, zwavelkoolstof, ammoniak, zwavelwaterstof, cyaan, stikstof, zwaveligzuur en waterdamp. Het *olievormend gas* ($C_2 H_4$) brandt met een heldere vlam en vormt een der belangrijkste bestanddeelen van het steenkolengas. (Zie *Aethyleen*). Het *moerasgas* (CH_4, zie aldaar) is eveneens een verbinding van koolstof en waterstof. Het onderscheidt zich van eerstgenoemd gas daardoor, dat het geen koolstof bij de verbranding afscheidt en dientengevolge met een blauwachtige, niet lichtgevende vlam verbrandt tot koolzuur en waterdamp. *Kooloxyde* (CO) is een verbinding van koolstof met zuurstof en verandert bij de verbranding in koolzuur. Ook dit gas ontwikkelt bij verbranding geen licht, maar warmte, en verbrandt, evenals moerasgas, met een blauwe, niet lichtgevende vlam. Daar de steenkolen zuurstof bevatten, ontstaat het gas bij de droge destillatie door verbinding van een deel der zuurstof met een gedeelte der koolstof. De *waterstof* treedt eerst op in het laatste tijdperk der destillatie en ontstaat door secundaire ontleding ten gevolge van de sterke verhitting der reeds gevormde gassen. Deze vier gasvormige verbindingen vormen de hoofdbestanddeelen van het lichtgas, dat tevens de dampen der vluchtige teerbestanddeelen bevat. Volgens hetgeen, wij vermeld hebben, zou alleen het olievormend gas het lichtgevend vermogen van het steenkolengas veroorzaken, daar de andere drie gassen niet met lichtgevende vlam branden; maar ook deze laatste zijn van groot belang, daar zij brandbaar zijn en er toe bijdragen, om een zekere hoeveelheid vluchtige teerolie in gasvorm toe te voeren. Wanneer men namelijk waterstofgas, welks vlam geen licht geeft, vóór de verbranding door zulke oliën laat strijken, brandt het met een heldere vlam, en datzelfde geldt ook van het kooloxyde en van het moerasgas. Daar nu bij de gasbereiding het gas, zooals wij later zien zullen, lang met de teeroliën in aanraking is, zoo verzadigt het zich met teerdampen en neemt hiervan te meer op, naarmate de temperatuur hooger is, terwijl zich bij afkoeling van gas die vluchtige oliën grootendeels in vloeibaren of vasten toestand afscheiden. Dit is de oorzaak van het verschijnsel, dat gasbuizen bij felle vorst wel eens verstopt raken, omdat zich alsdan vaste stoffen uit de teerolie afzetten. Bovendien komt bij het verbranden dezer nietlichtgevende gassen zooveel warmte vrij, dat hun aanwezigheid voor het gasgloeilicht een vereischte is. De andere bovenvermelde gasvormige ontledingsprodukten zijn voor het lichtgas nadeelig. Koolzuur en stikstof zijn onbrandbare lichamen en dragen dus niets bij tot het voortbrengen van licht; zij verdunnen het gas en verminderen hierdoor zijn waarde. De zwavelverbindingen (zwavelkoolstof en zwavelwaterstof) hebben zelfs een schadelijken invloed, daar zij bij de verbranding zwaveligzuur doen ontstaan, dat nadeelig is voor de gezondheid en voor het metaal van de branders. Cyaan is er in geringe hoeveelheid in voor-

handen; vooral ook het ammoniak is schadelijk, daar het de oxydatie van het metaal der branders bevordert en onbrandbaar is.

De vloeibare destillatieprodukten zijn water en teer, dat uit koolwaterstoffen, vluchtige bases — zooals aniline, leucoline, pyridine enz. — en uit verbindingen van koolstof, waterstof en zuurstof, zooals carbolzuur en overeenkomstige lichamen — bestaat. Het water verzadigt zich bij zijn verdichting met zwavelwaterstof en ammoniak, zoodat het steeds een onaangenamen reuk heeft. De koolwaterstoffen en de overige teerbestanddeelen onderscheiden zich zoowel door hun kookpunt, als door hun soortelijk gewicht van elkander. Men heeft lichte en zware teeroliën. Zij zijn alle brandbaar door hun gering gehalte aan zuurstof in vergelijking met de daarin aanwezige hoeveelheden koolstof en waterstof. Een hoofdbestanddeel van lichte teerolie is de *benzol*, C_6H_6, (zie aldaar), welke van veel belang is voor de nijverheid, daar men haar gebruikt tot het bereiden van aniline en anilinekleurstoffen. Het gas neemt een gedeelte van deze, met sterk roetende vlam brandende koolwaterstoffen, zooals benzol C_6H_6, totuol, C_7H_8, xylol, C_8H_{10}, enz. mede, terwijl ook van de vaste stoffen, vooral van de naphthaline, $C_{10}H_8$, kleine hoeveelheden in het gas overgaan en het lichtgevend vermogen van het lichtgas versterken. Natuurlijk scheiden zich deze bij afkoeling nog veel eerder af dan de oliën.

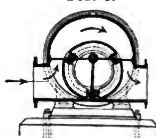
Tot het *bereiden* van steenkolengas moet men zich van zulke toestellen bedienen, welke een ontsnappen van het gas mogelijk maken, voordat het lang met gloeiende voorwerpen in aanraking is geweest. Het lichtgas ondergaat namelijk door hooge temperatuur een verdere ontleding, daar een gedeelte der koolstof zich alsdan afscheidt als zoogenaamde *gas-* of *retortenkool*, waardoor zijn gehalte aan waterstof grooter wordt en de vlam van het brandend gas zijn lichtgevend vermogen verliest. Aanvankelijk geschiedde de droge destillatie in rechtstandige ijzeren cylinders, die van alle kanten door vuur omgeven waren. Hierin moesten die gedeelten van het gas, welke zich nabij den bodem van den cylinder ontwikkelden, door een laag gloeiende steenkolen opstijgen, waarbij zij gemelde nadeelige ontleding ondergingen. Later werden de toestellen op doelmatige wijze verbeterd. Tegenwoordig bedient men zich van aarden retorten, welke horizontaal in den oven liggen en alleen aan de benedenzijde verhit worden. In fig. 1 en 2 van plaat II aanschouwt men zulk een gasoven volgens het regeneratiefprincipe.

In den generator A, die met de brandstof (cokes) gevuld is, wordt door toevoer van lucht en stoom generatorgas gemaakt, dat met de lucht, welke op de aangegeven wijze (volgens de pijltjes) voorgewarmd wordt, verbrandt in de ruimte C, zoodat om de daarin aangebrachte retorten de heete vlam speelt. Iedere retort wordt met tusschenruimten van ongeveer 4 uur met steenkool (100—150 kg. per retort) gevuld. Zoodra de retort door het deksel luchtdicht gesloten is, ontstaan daarin de gassen. Een klein gedeelte daarvan wordt aan de gloeiende retortwanden ontleed, waarbij zich de kool als retortenkool daartegen afzet en van tijd tot tijd verwijderd moet worden.

Tot den afvoer van het gas bevindt zich aan het mondstuk der retorten een verticale buis R, die van boven ombuigt (zwanehals) en in een horizontale buis, de mijn, uitmondt, waar zich uit het inmiddels eenigszins afgekoelde gas een gedeelte der dampen in den vorm van teer afscheidt. Deze buis heeft nog een ander doel. In een retort vermindert die drukking met het afnemen der gasontwikkeling, en zij houdt geheel op, wanneer men haar opent. Waren in zoodanig geval de verschillende retorten niet door de indompeling van de mondstukken der buizen in de teer van de mijn geheel van elkander gescheiden, dan zou het gas uit de mijn door het geopende retort kunnen ontsnappen, waardoor gasverlies zou ontstaan, of lucht, door het retort opgenomen, zich met het gas zou kunnen vermengen.

Om het gas spoedig uit de retorten te verwijderen, opdat het zoo min mogelijk met de gloeiende wanden in aanraking kome, alsmede om de spanning, door wegneming van den druk in de verdere toestellen, klein te maken, waardoor ontsnappen uit slecht gesloten retortdeuren wordt voorkomen, gebruikt men exhaustoren of gaszuigers (fig. 4 van plaat I). In de tekstfiguur 1 is zulk een exhaustor in doorsnede afgebeeld. Zoo als men ziet, bestaat deze uit een trommel met nauwkeurig sluitende dwarswanden, die in een cylinder roteert, waarvan de as niet samenvalt met die van de trommel. Uit de aanvoerbuis wordt het gas dus gezogen, in de afvoerbuis wordt het geperst door de verdere toestellen.

Fig. 1.

Doorsnede van den gaszuiger.

In de koelers of condensators, fig. 1 plaat II) wordt het gas eerst door lucht (bij a), daarna door water (bij b) afgekoeld, waarna de meeste, bij gewone temperatuur vloeibare bestanddeelen in den vorm van teer en gaswater neerslaan. Beide worden in putten c verzameld om verder verwerkt te worden. Uit deze koelers komt het gas in den Pelouse of teerafscheider (fig. 3, plaat I), waaruit de nog aanwezige teer geheel wordt verwijderd, door het gas te dwingen zijn weg te nemen door talrijke fijne openingen, die in een dubbelwandige drijvende klok G zóó aangebracht zijn, dat het gas tusschen de klokwanden dikwijls van richting veranderen moet. Door de stootwerking scheidt de teer zich volkomen uit het gas af. De verwijdering van ammoniak uit het gas geschiedt door wassching met gaswater en ten slotte met zuiver water. Hierdoor wordt niet alleen het gas bevrijd van ammoniak, alsmede van het grootste gedeelte van het koolzuur en van de zwavelwaterstof, maar ook wordt het gaswater rijker aan ammoniak en daardoor geschikter tot verwerking. Het wasschen van het gas geschiedt in wasschers en scrubbers. Vroeger gebruikte men voornamelijk hooge ijzeren cylinders, gevuld met poreus materiaal (cokes, rijshout enz.), die van boven met gaswater werden besproeid, terwijl het gas er van onderen inkwam. Thans gebruikt men vooral wasschers, waarbij het gas in aanraking komt met bun-

dels houtstaafjes of blikken plaatjes, van zoo groot mogelijke oppervlakte die beurtelings in het water gedompeld worden. Fig. 5 van plaat I stelt de Standaard- of *Kirkham*-wasscher voor. Een horizontale as draait langzaam met de daarop zich bevindende schijven, uit een aantal houten staafjes bestaande, rond, zoodat de staafjes beneden in de vloeistof geraken, terwijl daarna het gas door de natte staafjes dringt. Het gas moet in verschillende kamers na elkander denzelfden weg nemen en stroomt aan den uitgang geheel vrij van ammoniak uit den wasscher. Ter verwijdering langs drogen weg van ammoniak, gebruikt men somtijds superphosphaat, dat, in zuiveringskisten op horden uitgespreid, (plaat I, fig. 6.) van het gas doordrongen wordt, en daarbij, onder vorming van ammoniak-superphosphaat, het ammoniak uit het gas opneemt.

In sommige gasfabrieken, vooral in Engeland, is men gewoon het koolzuur, alsmede geringe sporen van zwavelkoolstof, die in het gas zijn, door kalk te verwijderen, bij ons bepaalt men zich vooral tot de verwijdering van zwavelwaterstof. Dit geschiedt in de droge zuivering. Daartoe gebruikt men veel het in de natuur voorkomende ijzeroer of kunstmatig bereid ijzeroxydhydraat. Deze stoffen nemen de zwavelwaterstof op onder vorming van ijzersulfuur, dat, zoodra het met lucht of zuivere zuurstof weer in aanraking komt, onder afscheiding van zwavel weer tot ijzeroxydhydraat oxydeert. Aldus kan het ijzeroer telkens weer gebruikt worden, totdat het hooge zwavelgehalte dit niet meer toelaat. Tegelijkertijd nemen deze reinigingsmassa's uit het gas cyaan op onder vorming van Berlijnsch blauw. Zij bevatten 30—50% zwavel en 3—15% Berlijnsch blauw en zijn dus een belangrijke grondstof voor de bereiding van deze verfstof. Naar de methode van *Bueb* wordt in afzonderlijke cyaanwasschers het ruwe gas met een verzadigde ijzervitriooloplossing in aanraking gebracht. Eerst verandert het ijzervitriool door de zwavelwaterstof van het gas in zwavelijzer, dat door de inwerking van het in het gas zich bevindend cyaan omgezet wordt in een onoplosbaar ferrocyaanammoniumdubbelzout. Op deze wijze kan uit 1 kub. m. een hoeveelheid cyaan worden verkregen overeenkomende met 5—7 g. geel bloedloogzout.

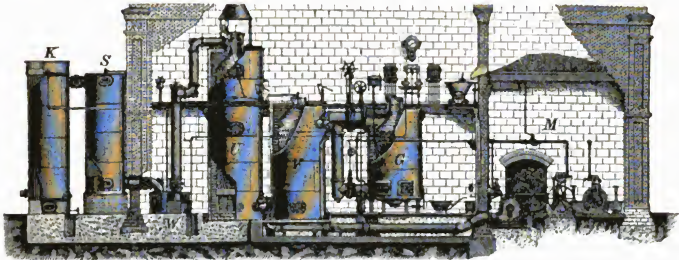
Ter verwijdering van de naphtaline, die dikwijls in de nauwere gasbuizen der woningen verstopping veroorzaakt, wordt het ruwe gas met steenkolenteerolie met hoog kookpunt gewasschen, waarin de naphthaline oplost. Daarna wordt het gas gecarbureerd (zie *Carbureeren*) en na in een grooten gasmeter gemeten te zijn in den gashouder gebracht. Deze (fig. 2, plaat II) is een zoogenaamden teleskoopgashouder, bestaande uit 2 of 3 in elkander verschuifbare cylinders zonder bodem. Iedere cylinder heeft, ten einde het ontsnappen van het gas te beletten, een naar buiten omgebogen rand, waardoor een goot ontstaat, gevuld met water en die bij het opstijgen den naar binnen gebogen rand van den buitensten cylinder opneemt. Door stoom uit een klein keteltje wordt 's winters het water tegen bevriezing beschermd.

Om den druk van het gas in het buizennet der stad te regelen, daar gewoonlijk de druk van den gashouder te groot is. maakt men gebruik van een gasdrukregelaar (fig. 3 plaat II). De klok G is van onderen van kamers voorzien en drijft in het water. Zoodra de druk onder de klok te veel stijgt, gaat deze in de hoogte en wordt de doorgang door de hyperboloïdevormige klep V vernauwd.

Het buizennet leidt het gas naar de verbruikers. Hierover alleen het volgende: De buizen worden zoo diep in den bodem gelegd, dat zij niet bevriezen, dus 1 à 1,5 m. Zij worden hellend gelegd en op de diepste plaatsen brengt men siphons, aan om het uit het gas gecondenseerde en zich aldaar verzamelende gaswater uit te pompen. Het verlies mag bij een goed buizennet niet meer dan 4 tot 5% bedragen. Dit ontstaat niet alleen door lekkage, maar ook door onnauwkeurigheden in de meting en wordt vooral veroorzaakt door temperatuurafneming en derhalve verdichting van het gas. Hoewel steenkoolgas de eerste plaats inneemt, is het niet het eenige, dat heden ten dage tot verlichting of verwarming gebruikt wordt. Omtrent de overige gassoorten vermelden wij het volgende:

Watergas of *hydrocarbongas* is een gasmengsel, bestaande voor de helft van zijn volume uit

Fig. 2.

Toestel tot bereiding van watergas.

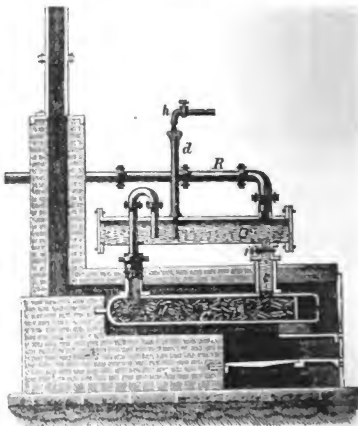
waterstof en voor de helft uit kooloxyde. Het ontstaat, door stoom door gloeiende koolstof (cokes, anthraciet) onder afsluiting van lucht te leiden. Het werd door *Felice Fontana* uitgevonden, hoofdzakelijk eerst in Amerika toegepast, waar het voor verlichting en verwarming werd gebruikt, bijna altijd echter eerst gecarbureerd. Het ongecarbureerde gas kan echter goed gebruikt worden voor gloeilichtbranders, daar het een hooge temperatuur kan leveren. De inrichting tot het vervaardigen van watergas (fig. 2) bestaat uit een generator G, een carburator V en den oververhitter U, verder de wasscher W, den scrubber S en de koeler K; bij M staan de machines en de blaasstoestellen, daarachter de stoomketel. Het bedrijf geschiedt op de volgende wijze: De generator wordt van stookmateriaal voorzien en door middel van ingeblazen lucht tot witgloeihitte gebracht. Daarbij ontstaat het zoogenaamde generatorgas, dat met lucht verbrand wordt ter verwarming van den carburator en den oververhitter. Is dit warmblazen in eenige minuten afgeloopen, dan gaat men over tot het gasmaken. Daartoe wordt inplaats van lucht, stoom uit den ketel van onderen door de gloeiende laag brandstof geblazen, tegelijkertijd brengt men door middel van een verstuiver de olie voor het carbureeren in den carburator, die tegen de gloeiende vuurvaste steenen wanden verdampt en het gas uit den generator lichtend maakt.

Houtgas. Reeds tegen het einde der 18de eeuw had *Le Bon* opgemerkt, dat men door droge destillatie van hout evenzeer een brandbaar gas verkrijgen kan, als uit steenkolen. Hij vervaardigde dientengevolge een werktuig, dat hij *thermolampe* noemde, daar het geschikt was om tegelijk licht en warmte te geven. Het bleek echter, dat men uit hout geen gas kon verkrijgen van voldoend lichtgevend vermogen. Nadat deze zaak lang gesluimerd had, werd zij in 1849 weder ter hand genomen door *Pettenkofer*. Deze vond, dat het hout reeds bij een lagen warmtegraad ontleed wordt en dat zich daarbij in den beginne koolzuur moerasgas en kooloxyde vormen met een groote hoeveelheid teer. Die gassen geven alleen daarom nog een flauw licht, omdat zij teerdampen en teer bevatten, doch wanneer men die gassen in aanraking brengt met teer en tevens geruimen tijd blootstelt aan een sterke gloeihitte, dan verkrijgt men grootere hoeveelheden olievormend gas en alzoo een gassoort, welke zeer geschikt is om licht te geven. Het was dus van belang, de destillatie zoodanig te wijzigen, dat de gassen gelegenheid hadden, om genoemde verandering te ondergaan. Men bereikte zulks door groote retorten te nemen en die slechts voor een derde te vullen. Hierdoor bleven het moerasgas en het kooloxydegas lang genoeg in de retorten, om onder den invloed eener geweldige hitte in lichtgevend gas te worden omgezet. Zulk gas bestaat voor de zuivering uit 8 % olie vormend gas, 25 % moerasgas, 28 % kooloxyde, 14 % waterstof en 25 % koolzuur, en na de zuivering uit 15,5% olievormend gas, 34% moerasgas, 37,5% kooloxyde en 13% waterstof. Een uitmuntende eigenschap van dit gas is zijn zuiverheid: het bevat geen zwavelwaterstof en geen ammoniak, maar slechts koolzuur als onzuiver bestanddeel, en dit laatste kan men door gebluschte kalk gemakkelijk verwijderen. Het houtgas bezit een sterk lichtgevend vermogen, en bij zijn bereiding verkrijgt men teer, houtazijn en uitmuntende houtskolen. Wat wij van het houtgas gezegd hebben, is meerendeels ook van toepassing op het *turfgas*.

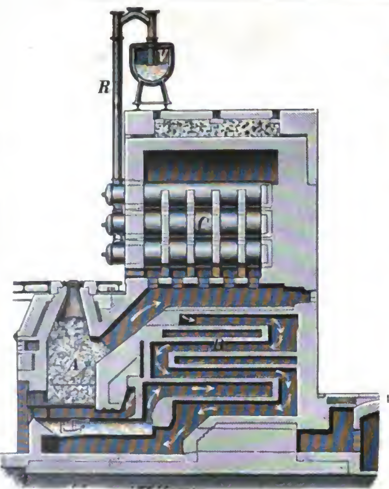
Oliegas. Ongetwijfeld zijn de vette oliën het meest geschikt tot het bereiden van lichtgas. Immers zij bestaan uit koolstof, waterstof en zuurstof en zijn vrij van stikstof en zwavel. Bij een temperatuur van 250—300° C. ontleden zij. Ook zij leveren teer en gas. Bij een lagen warmtegraad is de hoeveelheid teer aanzienlijk en de hoeveelheid gas gering, terwijl dit laatste daarbij een sterk lichtgevend vermogen bezit. Bij een hoogeren warmtegraad verkrijgt men minder teer en meer gas, dat echter een geringer lichtgevend vermogen bezit.

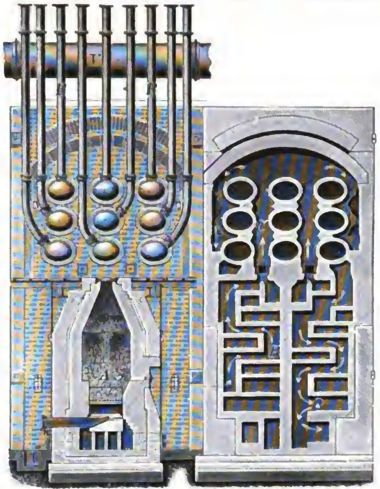
Een beneden de roodgloeihitte gelegen temperatuur is de voordeeligste, wanneer men een gassoort verlangt, die de grootst mogelijke hoeveelheid olievormend gas bevat. Intusschen is alsdan de verkregen hoeveelheid zeer gering, zoodat het beter is, den warmtegraad tot kersrood-gloeihitte te verhoogen. Hiertoe is het niet voldoende, het vet in de retort te verwarmen, daar de warmtegraad aanvankelijk weinig boven 300° C. klimt. Het is van belang, de olie in de verhitte vaten te brengen, om een oogenblikkelijke ontleding tot stand te brengen. De oliegasretorten zijn dientengevolge aldus ingericht: in een ge-

FIG. 3.

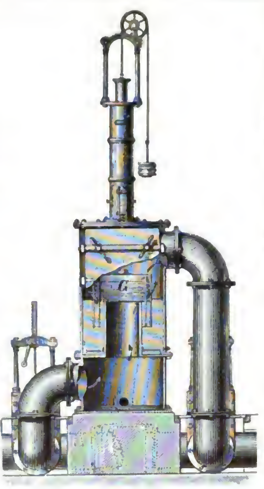

Oliegasoven.

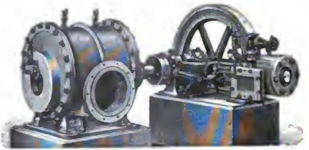

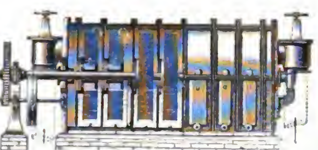
1 en 2. Gasoven (Stelsel *Schilling–Bunte*); 1. Lengtedoorsnede; 2. Dwarsdoorsnede door 1 bij A en bij CB.

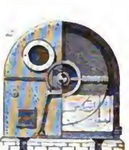
3. Teerafscheider.

4. Gaszuiger.

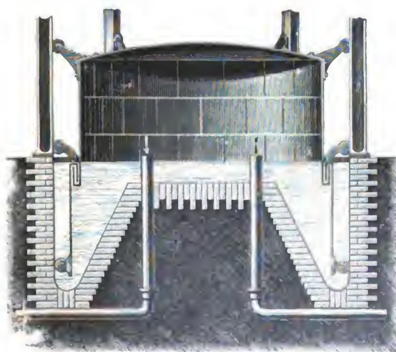
5. Standaardwasscher (Lengte- en dwarsdoorsnede).

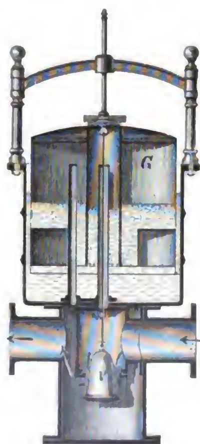
6. Zuiveringskist

GASVERLICHTING II.

1. Condensator.
a Luchtkoeler. *b* Waterkoeler. *c* Verzamelkuil.

2 Gashouder (doorsnede).

3. Gasdrukregulateur.

metselden oven *A* (figuur 3) ligt een gesloten cylinder *C*, met potscherven of cokes gevuld. Boven op dien cylinder ziet men 2 buizen, van welke de eene (*c*) dient, om den cylinder te voorzien van olie, welke in den hooger gelegen cylinder *O* aanwezig is, en door het openen van de kraan *i* in den ondersten cylinder kan vloeien, terwijl de andere (*b*) zich kromt naar den bovenwand van den cylinder *O*, dezen doorboort en er tot bijkans op den bodem afdaalt. De buis *d* dringt op dergelijke wijze in den cylinder door, en van dezen loopt de gaspijp *R* naar een zuiveringstoestel. Nu vult men den cylinder *O* door de buis *d* zoo ver met olie, dat de uiteinden der buizen *b* en *d* er door gesloten zijn. Daarna verwarmt men den oven en verhit de retorten tot roodgloeihitte. Heeft men deze temperatuur bereikt, dan opent men de kraan *i* en laat de olie langzaam uitvloeien. Deze wordt dan aanstonds ontleed, en het hierbij gevormde gas stijgt door de buis *b* omhoog en ontsnapt door de olie van den cylinder *O* in de buis *R*. Hierbij verliest het zijn teer, dat tegelijkertijd ontstaan is en zich nu met de olie vermengt en hiermede terugvloeit in den ontledingscylinder. Geeft men aan de kraan *i* een gepasten stand, dan gaat de gasontwikkeling kalm en regelmatig voort, en men behoeft slechts te zorgen, dat de kraan *h* juist zoo wijd openstaat, dat de hoeveelheid olie in den cylinder *O* niet verandert. Daarna moet het verkregen gas nog door kalk gezuiverd worden. Dit oliegas bevat, evenals steenkolengas, steeds een zekere hoeveelheid brandbare teerdampen, die zijn lichtgevend vermogen vermeerderen, maar bij felle koude condenseeren. Een kubieke meter olie levert 600 tot 800 kubieke meters gas.

Harsgas. Het vioolhars (*colophonium*), door hitte ontleed, levert een aantal verbindingen, die gedeeltelijk vast, gedeeltelijk vloeibaar en gedeeltelijk gasvormig zijn. Door afkoeling scheiden de eerstgenoemde twee zich af in de gedaante van een dikvloeibare massa (harsolie), terwijl men het gas als lichtgas gebruiken kan. De bereiding hiervan kost iets meer moeite dan die van het oliegas, maar is toch minder bezwaarlijk dan die van het steenkolengas. De daartoe bestemde ovens moeten zóó ingericht zijn, dat men eerst de hars kan smelten en daarna de gesmolten massa snel verhitten. Aan die voorwaarden voldoet de oven van *Chaussenot*. Deze bestaat uit een ijzeren cylinder, die van voren door middel eener schroef geopend kan worden en van achteren met een zeef gesloten is. Men vult dien gedeeltelijk met cokes of met brokken steen. Achter de zeef heeft men een iets nauweren cylinder die voor afvoer der destillatieprodukten dient. Deze gaan in de eerste plaats door een ontvanger. Hier verzamelt zich het teer en het gas ontsnapt, nadat het door de teer is gedrongen, door een buis in een buisvormigen condensator, welke in een bak met koud water is geplaatst. Op den oven is een ijzeren bak aangebracht, waarin de hars door een gedeelte van het ontwijkend gas aan het smelten wordt gebracht. Hij is van boven met een deksel gesloten en door water dicht gemaakt. Een wijde buis voert naar beneden, die van onderen een kegelvormige opening heeft, welke men door een stang met daaraan bevestigden kegel sluiten kan. Door deze buis vloeit de gesmolten hars in een tweeden cylinder, stroomt hier over een schuinsche plank en wordt terstond ontleed, als zij in aanraking komt met de gloeiende cokes of scherven. Een ruimte, die van boven door middel van een vastgeschroefd deksel goed gesloten is, dient, om de buis, waardoor de gesmolten hars naar beneden vloeit, nu en dan te reinigen; tot hetzelfde doel zijn twee vastgeschroefde deksels aangebracht. Door de hitte van den vuurhaard wordt de gesmolten hars ontleed. Een gedeelte van het gas ontwijkt in den schoorsteen; een ander gedeelte doet, vóór het in den schoorsteen komt, de hars in den bak smelten. Een paar schuiven zijn bestemd om den luchtstroom of de trekking te regelen.

Door middel van dit toestel kan men een gestadigen stroom van gas ontwikkelen, wanneer men er voor zorgt, dat de bak met hars behoorlijk gevuld blijft. Behalve dit heeft men een aantal andere toestellen bedacht, zoowel om grootere hoeveelheden hars tegelijk te ontleden, als om de samenstelling van het gas te wijzigen. Men stuit namelijk hierbij op het bezwaar, dat de harsolie zeer vluchtig is en reeds bij een lagen warmtegraad ontstaat, zoodat zij ontsnapt, voordat zij door grootere hitte in gas veranderd kan worden. Men verkrijgt alzoo met het door ons beschreven toestel weinig gas en veel olie. Wil men de hoeveelheid van deze verminderen, dan moet men de destillatieprodukten nogmaals door een stelsel van gloeiende buizen of met scherven gevulde retorten leiden, om alzoo een gedeelte der olie in gas om te zetten. Natuurlijk worden de toestellen daardoor meer samengesteld. Het best beantwoorden voorzeker die aan het doel, welke gelegenheid geven, om de olie telkens weder naar de ontledingsretorten terug te voeren, om haar tegelijk met de gesmolten hars in gas om te zetten. Op die wijze kan men bijna al het teer in gas doen overgaan.

Gas van bitumineuzen leisteen. Bitumineuze leisteen brandt bij verwarming met een heldere vlam en levert bij droge destillatie, behalve eenige andere zelfstandigheden, 15% leisteenolie en 10% gas, terwijl hij 62% asch achterlaat. Om dezen leisteen te gebruiken, heeft *Selligue* de volgende methode in Frankrijk ingevoerd: hij neemt 3 groote retorten, van welke 2 met cokes, turfkool of soortgelijke brandstof gevuld zijn en tot roodgloeihitte verhit worden. Door deze retorten strijkt een gestadige stroom van waterdamp, die er waterstof en kooloxyde doet ontstaan. Die beide gassen worden in de derde retort geleid, waarin tevens de door destillatie uit leisteen verkregen olie vloeit. Om de oppervlakte te vermeerderen is $^2/_3$ van de retort met ijzeren kettingen gevuld. De oliedampen vermengen zich met de kooloxyde en de waterstof en leveren een groote hoeveelheid sterk lichtgevend gas. Ook op bruinkolen kan men deze handelwijze toepassen.

Gas van afval van verschillenden aard. Alle plantenafval, die veel olie of cellulose (houtvezels) bezit, en alle dierlijke afval, die hoofdzakelijk uit vet bestaat, zijn geschikt om er gas van te stoken. Daartoe behooren de uitgeperste vezels van beetwortels en de afval, die door het verwerken van verschillende houtsoorten verkregen wordt. Men

handelt ermede als met het hout bij het bereiden van houtgas. Ook van zeephoudend waschwater kan men gas stoken. Men verwarmt dit met kalk, waarbij zich het vet der zeep daarmede tot een onoplosbare kalkzeep verbindt, welke men droogt en in de retort brengt. Alle bedorven vetten, die anders niet meer bruikbaar zijn, kan men in lichtgevend gas omzetten.

Gasgloeilicht. Zie *Gloeilicht.*

Gashouder. Zie *Gasfabriek.*

Gasimoer. Zie *Argoen.*

Gaskalk is een afvalprodukt der gasfabrieken, afkomstig van de zuiveringstoestellen, waarin het lichtgas, door middel van kalk, van koolzuur, zwavelwaterstof en andere schadelijke bijmengsels gezuiverd is geworden. Het bezit een zeer sterken en zeer onaangenamen reuk, bevat calciumsulfhydraat, zwavelcalcium, cyaancalcium, zwavelcyaancalcium, koolzure, zwaveligzure, onderzwaveligzure en zwavelzure kalk, vrij ammoniak en teerprodukten. Aan de lucht verweert het en gaat langzamerhand grootendeels in zwavelzure kalk over. Het wordt gebruikt als meststof bij den landbouw, tot het ontharen van huiden in de looierijen, tot het bereiden van cyaan-, zwavelcyaan-verbindingen, ammoniakzouten enz.

Gaskell, *Elisabeth Cleghorn*, geboren *Stevenson*, een Engelsch schrijfster, geboren den 9den September 1810, onderscheidde zich door haar sociale romans. Gehuwd met een predikant der Dissidentengemeente te Manchester, bracht diepe rouw over het verlies van een kind, en een hierdoor veroorzaakt verlangen naar afleiding, haar tot de letterkundige loopbaan. Haar eerste roman „Mary Barton", (2 dln., 2de druk, 1891), waarin zij een getrouw tafereel ontwierp van het leven der arbeidende klasse in een Engelsche fabriekstad, wekte dadelijk algemeene belangstelling, vooral door een episode, waarin zij een werkstaking schildert. Daarna verschenen „Moorland Cottage" (1850) en „Ruth" (3 dln., 1853), waarin zij in verzet komt tegen het pharisaeïsme in de Engelsche maatschappij. In „North and South" (2 dln., 1855) hield zij zich wederom bezig met de arbeidende klasse, en wel met haar pogingen, zich van de heerschappij der geldmannen te bevrijden. Haar verhalen, in tijdschriften geplaatst, heeft zij onder den titel „Round the Sofa" (2 dln., 1859) en „Right at last" (1860) verzameld. Zij was een vertrouwde vriendin van *Charlotte Bronte*, van wie zij in 1857 een levensgeschiedenis in 2 deelen heeft uitgegeven. Haar roman „Sylvia's lovers" (3 dln., 1863) is een landelijk herdersdicht. Verder vermelden wij van haar „Lizzie Leigh" (1854), „Cranford" (2de druk, 1891), „Mylady Ludlow" (1859), „Cousin Philles" (1865) en „Wives and daughters" (1866). Zij overleed den 12den November 1865 te Holybourne (Hampshire).

Gasmachine is een verouderde naam voor gasmotor. Zie *Explosiemotoren.*

Gasmeter is een inrichting, die bij afnemers van lichtgas het gasverbruik aangeeft. De gasmeter wordt aan den ingang van het huis in de leiding ingeschakeld. Zij worden verdeeld in natte en droge meters. De natte meters (fig. 1 en 1a) bestaan uit een voor ruim de helft in het water liggende, om een horizontale as draaibare trommel, die in kamers verdeeld, door het binnenstroomende gas rond gedraaid wordt, zoodat iedere omdraaiing overeenstemt met een bepaalde hoeveelheid gas. Door een telwerk worden deze omdraaiingen opgeteekend. In plaats van water gebruikt men tegen bevriezing ook wel glycerine of een oplossing van chloormagnesium. De droge meters (fig. 2) bezitten blaasbalgen, die afwisselend zich vullen en ledigen en door een verdeelinrichting op dezelfde wijze als bij stoommachines bewogen worden. De fout in het optellen mag niet meer dan 3,5 % bedragen.

Fig. 1.

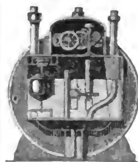
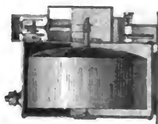
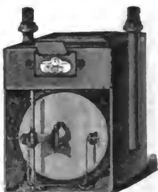

Fig. 1a.

Gasmeter.

Fig. 2.

Gasmeter.

Gasmotor. Zie *Explosiemotoren.*

Gaspar is de naam eener straat tusschen de Nederlandsche Oost-Indische eilanden Bangka en Billiton. Zij wordt door het eiland Liat in 2 hoofddeelen gescheiden, namelijk in de Macclesfieldstraat (ten westen van dat eiland) en de Clementstraat (ten oosten). Vele zeelieden geven aan de Gasparstraat de voorkeur boven de Straat van Bangka, wanneer zij laat in het seizoen van China terugkeeren, omdat de weg korter en het water er dieper is. In die straat liggen de Lepararchipel, het eiland Gaspar en eenige andere, alle van weinig belang.

Gasparin, *Agénor Etienne*, graaf *de*, een Fransch schrijver, werd geboren te Orange den 10den Juli 1810 en heeft zich vooral bekend gemaakt door zijn verdediging van het beginsel van vrijheid van godsdienst. Eerst was hij bureauchef bij het departement van zijn vader, daarna verslaggever der commissie van petitiën in den staatsraad, werd in 1842 tot afgevaardigde gekozen en ijverde met geestdrift voor de menschenrechten der Negers. Op staatkundig gebied volgde hij de behoudende richting en bestreed onvermoeid de omkooperij tot het verkrijgen van ambten. Als Protestant nam hij de vrijheid van godsdienst in bescherming en gaf steeds blijken van een onafhankelijk en edel karakter. Hij schreef „De l'amortissement" (1838), „De l'affranchissement des esclaves et de ses rapports avec la politique actuelle" (1839), „Intérêts généraux du protestantisme français" (1843), „Après la Paix. Considérations sur le libéralisme et la guerre d'Orient"

(1856), „La question de Neuchâtel" (1857), „Un grand peuple qui se relève" (1861), „L'Amérique devant l'Europe" (1862) en „La France, nos fautes, nos périls, notre avenir" (2 dln., 1872). Hij overleed den 14den Mei 1871 te Genève, waar hij het grootste gedeelte van zijn leven had doorgebracht.

Zijn gemalin *Valérie Boissier*, gravin *de Gasparin*, geboren den 13den September 1813 te Genève, overleden den 18den Juni 1894 te Le Rivage, heeft zich als schrijfster bekend gemaakt. „Le mariage au point de vue chrétien" 2de druk, 1853), werd bekroond met den prix-Monthyon. Verder noemen wij: „Un livre pour les femmes mariées" (2de druk, 1852), „Les corporations monastiques an sein du protestantisme" (2 dln., 1855), „Les horizons prochains" (7de druk, 1872), „Les horizons célestes" (1859), „La bande dn Jura" (4 dln., 1864—1865), en „A travers les Espagnes" (1868).

Gaspe, in het Fransch *Gaspé* of *Gaspésie*, een schiereiland der provincie Qnebec in Canada, ligt tusschen de mondingen van den St. Lanrens in het N. en de Charleurbaai in het Z. en beslaat met de 11 Magdalena-eilanden ongeveer 11 000 v. km. Het is in het binnenland kaal en koud en wordt slechts in de dalen bebouwd; vischvangst is de voornaamste bron van bestaan. De voornaamste plaatsen zijn Douglas van de Gaspebaai en Gaspe of Percé aan de Malbaai.

Gaspeldoorn. Zie *Ulex*.

Gasselte, een gemeente in de provincie Drente, 4015 H.A. groot met (1906) 2505 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Gieten, Rolde en Borger in Drente en Wildervank in Groningen. Zij omvat in het W. zand, in het midden moerasveen, in het O. hoogveen. Landbonw (gerst en rogge), veeteelt, veenderij en nijverheid zijn er de middelen van bestaan. Tot de gemeente behooren de dorpen Gasselte en Gasselter—Nijeveen, benevens eenige buurten.

Gassen zijn lichamen zonder merkbare cohaesie, welker deeltjes er naar streven zich naar alle zijden zoover mogelijk van elkaar te verwijderen. Dit streven der gassen verklaart men daardoor, dat hun kleinste deeltjes zich steeds in een voortgaande beweging bevinden, zoodat ieder gasmolecuul steeds in rechte lijn voortgaat tot het tegen een vasten wand of een ander molecuul stoot en daardoor teruggeworpen wordt. Uit deze theorie, de dynamische of *kinetische gastheorie*, kan men alle voor de gassen geldende wetten afleiden, zooals de wet van *Boyle* of *Mariotte*, die van *Gay-Lussac* of *Charles* en die van *Avogadro*, alsmede de wetten der diffusie, uitstrooming, wrijving en warmtegeleiding. De eerstgenoemde 2 wetten worden uitgedrukt door de formule $p \times v = 0{,}0819 \times \frac{m}{\mu} \times t$, waarin p den druk in atmosferen voorstelt, v het volume in liters, m het gewicht in grammen, μ het moleculairgewicht, uitgaande van $H_2 = 2$, en t de absolnte temperatuur (Celsiusgraden + 273). Het produkt $0{,}0819 \times \frac{m}{\mu}$ heet de gasconstante, $\frac{m}{\mu}$ is het aantal grammoleculen, als men onder een grammolecuul de hoeveelheid gas verstaat, die evenveel grammen weegt als het moleculair gewicht bedraagt. Bij een druk van 1 atm. en 0° C. zal dus de grammolecnul van een gas, onafhankelijk van de chemische samenstelling, een ruimte innemen van 22,36 liter. Bij een mengsel van gassen is volgens de wet van *Dalton* de druk van het mengsel gelijk aan de som der drukkingen, die ieder gas voor zich nitoefent. Niet van toepassing zijn deze wetten in geval van dissociatie, welke intreedt bij hooge temperatnur. In volle strengheid geldt deze wet voor gassen van zeer geringe dichtheid en hooge temperatuur. Hoe meer men een gas verdicht en afkoelt, des te meer wijkt zijn gedragslijn van bovenstaande wet af en moet deze wet door die van *van der Waals* vervangen worden, waarin inplaats van het product $p \times v$ komt te staan $(p + \frac{a}{v^2})(v-b)$ en de grootheden a en b niet afhankelijk zijn van de temperatunr van het gas.

Vroeger beproefde men de gassen vloeibaar te maken door ze onder hoogen druk te brengen, òf door ze sterk af te koelen. Dit gelukte met vele gassen wel, maar met sommige niet. Het bleek, dat alleen door combinatie van beide methoden *alle* gassen vloeibaar te maken zijn. Voor elk gas bestaat er een temperatnur, waarboven het nooit gelukt het gas te doen condenseeren; deze temperatunr heet de *kritische temperatuur*; de druk, die bij die temperatunr voor het condenseeren noodig is, heet *kritische druk*.

De kritische temperatnur en druk van eenige stoffen vindt men in het volgende lijstje:

stof	temperatuur.	druk.	soortelijk volume.
water	364	195	0,0039
aether	197	35,7	0,0158
koolzuur	31,35	72,9	—— ?
zwavelkoolstof	273	73,8	0,0090
zwaveligzuur	156	78,9	0,0059
alkohol	244	63	0,0071
benzol	289	48	0,0098

Is een toegesmolten glazen buis half met vloeibaar, half met gasvormig koolzunr gevuld en verwarmt men haar langzaam tot de kritische temperatnur, dan wordt de afscheiding tnsschen gas en vloeistof hoe langer hoe ondnidelijker en verdwijnt bij 31,35° geheel. Bij afkoeling ontstaat zij weer, doch niet onmiddellijk zoo dnidelijk als voorheen, daar het gas eerst als nevel condenseert in uiterst fijne druppeltjes. Daar boven de kritische temperatuur geen druppelvorming mogelijk is, mag men aannemen, dat er dan geen oppervlaktespanning, dus geen cohaesie betaat, dat de massa dns niet in staat is de geringste trekking te verduren, hoewel de dichtheid slechts weinig van die van vloeibaar koolznnr (beneden de kritische temperatuur) verschilt, dat wel oppervlaktespanning, dus cohaesie bezit. Men heeft een verklaring gezocht voor de kritische verschijnselen door aan te nemen, dat bij afnemende temperatuur de aantrekkingskracht (cohaesie) tusschen de moleculen zich doet gelden,

doch is het waarschijnlijker, dat het vloeibaar worden in een verandering der moleculen bestaat en bij het kritische punt vloeistof- en gasmoleculen in zulke hoeveelheden voorhanden zijn, dat de cohaesie van het mengsel nul wordt. De condensatie heeft in het algemeen slechts dan precies plaats bij de bepaalde temperatuur en druk, als condensatiekernen aanwezig zijn, als hoedanig stofdeeltjes, electrische atomen, (ionen electronen) enz. werken kunnen. Hierop berust het verschijnsel, dat menigmaal in stofvrije streken plotseling dichte nevels ontstaan door een rookend vuur, daar bij afwezigheid der condensatiekernen een vertraging der condensatie intreedt, welke vertraging echter door het optreden van rook onmiddellijk opgeheven wordt. Men bedient zich o.a. ervan om, in de wijngaarden, door het ontsteken van vuren, de druiven voor vorst te vrijwaren. De Londensche mist is een gevolg van de talrijke roetdeeltjes aldaar in de atmosfeer.

Verschillende gassen zijn zeer gemakkelijk te verdichten, door matige afkoeling of bij gewone temperatuur door geringe drukking. Gasvormig zwavelig zuur wordt bij afkoeling door een mengsel van sneeuw en zout tot een kleurlooze vloeistof verdicht, die reeds bij —10° kookt. Door zeer sterke drukking en lage temperatuur (tot —110°) was het reeds *Faraday* gelukt de meeste gassen vloeibaar te maken; slechts met enkele, n.l. waterstof, moerasgas, kooloxyd, stikstof, zuurstof en dus ook lucht gelukte zulks niet, waarom zij den naam *permanente gassen* kregen, in tegenstelling tot de *coercibele gassen*. *Colladon* had genoemde gassen reeds bij —30° op 400 atm. en *Natterer* zelfs tot 3000 atm. samengeperst, zonder ze vloeibaar te doen worden, daar de temperatuur nog boven de kritische lag. Eerst aan *Cailletet* en *Pictet* gelukte zulks in 1877. *Cailletet* perste de gassen in een nauwe dikwandige glazen buis samen. Bij plotselinge drukvermindering wordt zulk een hoeveelheid warmte in arbeidsvermogen omgezet, dat het gas ongeveer 200° kouder wordt. Er ontstaat dan in de buis een nevel uit fijne druppeltjes van het gecondenseerde gas. Aan *Pictet* gelukte het aldus groote hoeveelheden vloeibare zuurstof te verkrijgen.

In 1895 ontdekte *Linde* een nieuwe methode voor het vloeibaar maken der zoogenaamde permanente gassen, gegrond op de afkoeling bij vrije expansie (d. w. z. expansie, waarbij het gas niet gelijktijdig uitwendigen arbeid verricht), welk verschijnsel voor het eerst door *Joule* en *W. Thomson* werd waargenomen. Een dergelijk toestel als door *Linde* werd in 1896 door *Hampson* in Londen uitgevonden. Om het beginsel dezer verdichtingstoestellen te begrijpen, denke men zich een door samengeperste lucht gedreven motor, waarvan de arbeid door een rem in warmte wordt omgezet. De lucht in den motor moet krachtens het beginsel van het behoud van arbeidsvermogen afkoelen, om de caloriën te leveren, waardoor rem en vliegwiel in temperatuur verhoogd worden. Dit is het beginsel der oudere systemen, o.a. van de inrichtingen van *Cailletet* en *Pictet*, alsmede van de zoogenaamde koudeluchtmachines. Denkt men zich nu het op dergelijke wijze afgekoelde gas door fijne kanaaltjes in rem en vliegwiel geleid, zoodat het de daar ontstaande warmte weer geheel opneemt, dan zou men meenen, dat nu ook de temperatuur weer dezelfde moest worden en dus een dergelijke machine geen afkoeling zou kunnen doen ontstaan. Uit de proeven van *Joule* en *W. Thomson* is echter gebleken, dat bij zulke expansie niet alleen een uitwendige, doch ook inwendige arbeid verricht wordt, waartoe warmte wordt verbruikt, zooals bijv. bij het omzetten van een vloeistof in gas door verdamping Het bedrag van deze afkoeling is voor verschillende gassen niet hetzelfde, het kan nul zijn en zelfs negatief, m. a. w. het gas kan, zooals waterstof en helium, bij expansie door inwendigen arbeid verwarmd worden. Gassen, waarbij door expansie afkoeling plaats heeft, noemt men onvolkomen; zulke, waarbij verwarming intreedt, overvolkomen, terwijl volkomen gassen degene zijn, welke geen temperatuursverandering vertoonen. Voor lucht bedraagt de afkoeling bij gewone temperatuur ongeveer 0,25° per atm. drukverschil.

Linde laat lucht, op 200 atm. gecomprimeerd en zich in een spiraalvormig gewonden, nauwe, koperen buis bevindende, door een smoorklep uitstroomen in een tweede buis, die de eerste omgeeft, zoodat de uit de compressiepomp komende en reeds door een afkoelend mengsel van zout en sneeuw onder het vriespunt afgekoelde lucht opnieuw afgekoeld wordt door de lucht, die door de wijdere buis terugstroomt. en daardoor sterker wordt afgekoeld dan de voor het eerst door de buis gepasseerde. Bij expansie zal deze nog meer afkoelen en nieuwe lucht weer kouder maken dan zij zelf geweest is enz. Het gaat er dus mede als met den stroom van een dynamo, die door de poolklossen gaat, de polen versterkt, waardoor deze nieuwe, sterkere stroomen opwekken enz. De temperatuur daalt derhalve hoe langer hoe meer, totdat tenslotte de lucht, uit de smoorklep komend, vloeibaar wordt en zich in een daaronder bevindend vat verzamelt, waaruit zij door een kraan kan worden afgetapt. Dit vat is een dubbelwandige Dewarsche flesch van glas (fig. 1), bij welke de inwerking van warmte van buitenaf zooveel mogelijk wordt tegengegaan, daar de ruimte tusschen de beide wanden zooveel mogelijk luchtledig is gemaakt, terwijl soms bovendien de wand nog verzilverd wordt, opdat opvallende warmtestralen zooveel mogelijk gereflecteerd worden. De genoemde spiraalbuizen van het toestel van *Linde* zijn nog omgeven door een derde buis, waaruit een zekere, te regelen hoeveelheid lucht door een tweede klep in de buitenlucht kan ontsnappen, wat versterking der afkoeling tengevolge heeft.

Fig. 1.

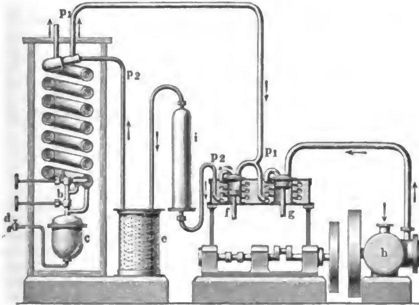

Dewarsche flesch.

Ter vervanging van deze ontsnappende en de vloeibaar geworden lucht, wordt door den compressor een gelijke hoeveelheid uit de buitenlucht gezogen. Voor het overige komt in den compressor de lucht uit de tweede buis, die onderwijl ongeveer de temperatuur van de juist gecomprimeerde lucht in de binnenste buis weer heeft aangenomen. De compressor heeft 2 cylinders: in den lagedrukcylinder wordt de spanning op 20 atm., in den hoogedrukcylinder op 200 atm. gebracht. Om verstopping der buizen door ijsafscheiding te

voorkomen, wordt de lucht eerst gedroogd. Tot beschutting tegen van bniten komende warmte zijn de buizen met wol en hout omgeven. In fig. 2 zijn 3 compressiecylinders aanwezig (f, g, h), i is de droogcylinder, e de koelslang, p_2 de instroombnis van het koeltoestel, a de reductieklep, p_1 de uitstroombuis van het koeltoestel, c de flesch van *Dewar*, b de klep tot het uitlaten van lucht in de derde buis.

Fig. 2.

Groot toestel tot het bereiden van vloeibare lucht.

Technisch worden de gassen op zeer verschillende wijze gebruikt. Dikwijls gebruikt men brandbare gassen, die uit de aarde strooomen voor verlichting of verhitting (zie *Aardgas* en *Brongas*). Zoo wordt het koolzuur, dat uit de aarde stroomt, gebruikt tot het vervaardigen van vloeibaar koolzuur, mineraalwaters, loodwit en dubbelkoolzure soda. In verreweg de meeste gevallen echter worden de gassen langs technischen weg verkregen. Dikwijls is het voldoende bepaalde stoffen te verhitten, bijv. bruinsteen en chloorzure potasch, die bij sterke verhitting zuurstof afscheiden en een zuurstofarm oxyd, bijv. chloorkalium achterlaten. Tot het verhitten gebruikt men een ijzeren flesch, in welker monding een buis luchtdicht wordt bevestigd, retorten of gesloten ijzeren ketels met roerwerk en een afvoerbuis voor het gas in het deksel. Zeer dikwijls ook verkrijgt men gassen door droge destillatie, hetzij als hoofd- of als bijprodukten. Het materiaal wordt in liggende, zelden in staande retorten verhit, waaruit de vluchtige destillatieprodukten door koeltoestellen geleid worden, om de bij gewone temperatuur vaste of vloeibare gassen te doen neerslaan (zie *Gasfabriek*).

Terwijl in de retorten de lucht van buitenaf niet kan toetreden, verhit men bij gasovens gewone brandstoffen met beperkten toevoer van lucht, waarbij voldoende warmte ontstaat, om de hoofdmassa droog te destilleeren. Het ontstane mengsel van meer of minder permanente gassen wordt hier direct in de verbrandingsruimten geleid. Daar ook in schachtovens de gebruikte brandstof niet volkomen verbrandt, ontwijken uit de monding nog brandbare gassen, die dikwijls opgevangen worden en waarmede men ovens verhit of gasmotoren drijft. Bij volkomen verbranding leveren de brandstoffen koolzuur en water; het eerste vervaardigt men dikwijls door een luchtstroom door brandende cokes te zuigen (*Kindlersche* ovens in suikerfabrieken). Evenals het koolzuur, dat men door het branden van kalk verkrijgt, is dit echter met stikstof en zuurstof gemengd.

Wil men gassen bereiden door ontleding van vloeistoffen met behulp van vaste lichamen (bijv. door inwerking van zwavelzuur op zink ontstaat waterstof), dan gebruikt men flesschen met een wijden hals (fig. 3), voorzien van een buis tot afvoer van het gevormde gas en van een trechterbuis, die bijna tot den bodem reikt, voor het navullen van vloeistof. Moet de inhoud tevens nog verwarmd worden, dan neemt men flesschen van leem (fig. 4 en 5), die van 2 openingen, a en b, voorzien zijn tot het ingieten van vloeistof en den afvoer van het gas, alsmede van een groote opening tot het inbrengen van het vaste materiaal, welk laatste dikwijls in een cylindervormige zeef wordt gedaan. Zij worden in kasten geplaatst, om ze met stoom te knnnen verwarmen.

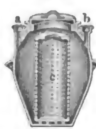
Fig. 3.

Gasontwikkelingsflesch.

Fig. 4. Fig. 5.

Gasontwikkelingsflesschen met dubbelen hals.

Zeer praktisch zijn de toestellen, waarbij de gasontwikkeling willekeurig, d.w.z. zonder verlies van grondstoffen onderbroken kan worden. Een eenvoudig dergelijk toestel (fig. 6) bestaat uit een glazen cylinder, waarin door middel van een doorboorde kurk een aan de onderzijde puntig uitloopende buis is aangebracht, die de vaste stof opneemt en van boven gesloten is door een buis met kraan. Bij het openen van de kraan komt het zuur uit den cylinder in de buis en ontstaat er gas, dat door de buis ontwijkt. Sluit men de kraan, dan drukt het nu opgesloten gas het zuur terug, waardoor de gasontwikkeling ophoudt. Bij het toestel van *Deville* (fig. 7) heeft men twee met een caoutchoucslang van onderen verbonden flesschen. In flesch A bevindt zich de vaste stof, in flesch B

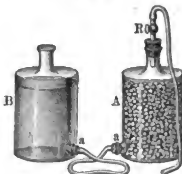
Fig. 6.

Permanent gasontwikkelingstoestel.

het zuur. A is door een kraan gesloten. Plaatst men B hooger dan A en opent R, dan zal het zuur in A komen en gas ontwikkelen; sluit men echter R, dan zal het opgesloten gas het zuur uit A verdrijven, wat nog bevorderd wordt door A dan hooger te plaatsen. Het toestel van *Kipp* (fig. 8) bestaat uit de met elkaar vast verbonden ballons a en b benevens uit een bovensten bol, die bij c door middel van de daaraan bevestigde lange buis luchtdicht op b wordt geplaatst. De vaste stof wordt door e in b gebracht en de opening daarna met een kraanbuis, bestemd voor den afvoer van het gas gesloten. De onderste bol, de lange buis en een deel van den bovensten bol zijn met het zuur gevuld, dat om de lange buis heen in b komt en hier gas doet ontstaan, dat door e ontwijkt. Sluit men echter kraan e, dan wordt het zuur naar den bovensten bol teruggedrongen en houdt de gasontwikkeling op. Als het zuur ten slotte verzadigd is, kan men het door f doen afvloeien.

Fig. 7.

Gasontwikkelingstoestel van *Deville*.

Fig. 8.

Gasontwikkelingstoestel van *Kipp*.

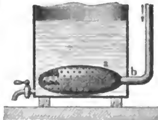
Het gas moet dikwijls vóór het gebruik gereinigd worden en wordt daarom gewasschen. Een eenvoudige waschflesch (fig. 9), ongeveer voor de helft met een waschvloeistof gevuld, bezit een wijde opening met dubbel doorboorde kurk, waarin 2 glazen buizen gestoken zijn. De eene leidt het gas onder den vloeistofspiegel; door de andere ontwijkt het gewasschen gas. Om het laatste in zoo innig mogelijke aanraking met de vloeistof te brengen, bevestigt men soms aan de aanvoerbuis b (fig. 10) een plat van vele openingen voorzien

Fig. 9.

Waschflesch.

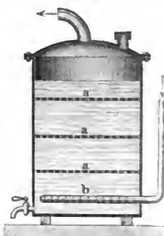
Fig. 10.

Waschvat.

vat, of men brengt een aantal zeven in het waschvat aan (fig. 11). Zelden worden de gassen voor technische doeleinden gedroogd. Bij scheikundige proeven maakt men daartoe gebruik van een buis (fig. 12), gevuld met chloorcalcium of met stukjes puimsteen, die met een hygroskopische vloeistof, bijv. zwavelzuur, zijn bevochtigd. Kleine hoeveelheden gas vangt men op in een met water gevulde, in een bak met water omgekeerd gehouden flesch. Het soortelijk lichtere gas verdrijft het water uit de flesch. Voor grootere hoeveelheden gebruikt men den gazometer of gashouder (fig. 13). Deze bestaat uit 2 cylinders, waarvan de onderste B gesloten, de bovenste A open is en op B bevestigd door de steunsels c en c en de buis a. Deze buis reikt bijna tot den bodem van B, terwijl de buis b in het deksel van A uitmondt. Door een peilglas wordt de waterstand in A aangegeven. Om den gazometer te vullen, opent men de kranen a, b en e en giet water in A tot dit bij e uitstroomt. Daarna sluit men alle kranen en opent de schroef d, om hier zóólang gas te laten instroomen totdat het water door het gas verdrongen is. Dan sluit men d, en kan nu het gas bij e doen uitstroomen, als men A met water vult en kraan a opent. Men kan ook flesschen en klokken met gas vullen, door ze, met water gevuld, boven b te plaatsen, eerst a en daarna b te openen. Voor grootere gazometers, zie *Gasfabriek*. Als men de gassen niet verbrandt, laat men ze dikwijls op vaste, vloeibare of andere gasvormige lichamen inwerken. Zoo leidt men chloor in kamers met poedervormige ongebluschte kalk ter bereiding van bleekpoeder, of men gebruikt het tot het bleeken van papierstof; men laat zwavelig zuur met waterdamp en lucht op keukenzout inwerken, om zwaveligzuur natron te vormen enz. In al deze gevallen dienen de vaste lichamen aan het gas een zoo groot mogelijke oppervlakte te bieden; men breidt ze derhalve in dunne lagen uit of brengt ze in roteerende trommels; ook stapelt men ze in hooge cylinders op, die achtereenvolgens door het gas doorloopen worden.

Fig. 11.

Waschvat.

Fig. 12.

Droogbuis.

Fig. 13.

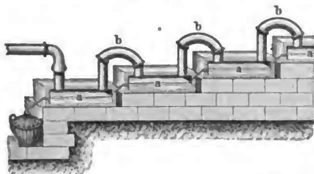
Gashouder.

Vloeistoffen absorbeeren in het algemeen meer gas bij lage temperatuur, dan bij hooge. Op vloeistoffen laat men gassen vooral inwerken, om ze in opgelosten toestand te verkrijgen. De absorptie wordt hier ook bevorderd door vergrooting van het aanrakingsoppervlak, zoodat men dan ook bij een wijde toevoerbuis deze met een sproeimondstuk

voorziet, opdat het gas in een groot aantal fijne belletjes door het water borrele. Ook brengt men dikwijls inrichtingen aan, die het gas dwingen een zeer langen weg door de vloeistof te nemen.

In laboratoria leidt men het gas gewoonlijk door een glazen buis tot bijna op den bodem van een met water gevulde flesch. Is het echter niet zoo gemakkelijk oplosbaar als ammoniak of chloorwaterstof, dan zal ook bij gebruik van een hooge flesch en lage temperatuur een deel van het gas niet geabsorbeerd ontwijken; daarom voorziet men deze inrichtingen van een dubbel doorboorde kurk en leidt het ontwijkende gas door een tweemaal rechthoekig omgebogen buis in een tweede en, zoo noodig, in een derde en vierde flesch.

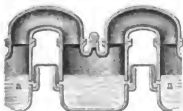
Fig. 14.

Absorptietoestel met zandsteentroggen.

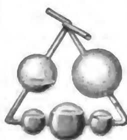
Dergelijke inrichtingen worden ook in de techniek gebruikt. Men verbindt een aantal groote lage vierhoekige troggen a uit zandsteen (fig. 14) met elkander door buizen b, die in openingen der dekplaten zijn ingelaten. In deze troggen bevindt zich water, waarover de gassen heenstrijken. Om de absorptie te bevorderen, bevindt zich in iederen trog een verstuiver, die een nevel van fijne druppeltjes doet ontstaan. Dikwijls gebruikt men ook *Woulfsche* fleschen uit aardewerk met 3 halzen, waarvan de beide buitenste dienen voor de verbindingsbuizen, terwijl door de middelste het water wordt bijgevuld en deze met een stop gesloten is. Ook vinden de bombonnes (fig. 15) dikwijls toepassing. Dikwijls zijn echter zelfs lange rijen van zulke fleschen niet voldoende en gebruikt men cokestorens, die in 1836 door *Gossage* werden uitgevonden. Deze bestaan uit schoorsteenachtige gebouwen, waarvan de muren met teer gedrenkt zijn, terwijl zij met cokes of poreus aardewerk zijn gevuld, waarover het water van boven neersijpelt, terwijl het gas er van onderen inkomt. Zoodoende wordt de aanrakingsoppervlakte enorm vergroot en verkrijgt men een goede werking. Bij al deze inrichtingen moet echter het gas vooraf voldoende afgekoeld worden. In laboratoria gebruikt men eigenaardig gevormde buizen, bijv. die van *Liebig* (fig. 16). Men kan ook een flauwgebogen knievormige buis gebruiken en aan het eene einde gas inblazen, dat in bellen langzaam langs de wanden zal opstijgen en goed geabsorbeerd worden. Tot het inblazen van gassen in vloeistoffen gebruikt men dikwijls ventilatoren of injecteurs.

Fig. 15.

Bombonnes.

Fig. 16.

Toestel van *Liebig*.

Moeten gassen op gassen inwerken, dan is het voldoende ze in dezelfde ruimte te laten uitstroomen, daar zij zich spoedig innig vermengen.

Gassendi, *Petrus*, eigenlijk *Pierre Gassend*, een Fransch natuur- en wiskundige en wijsgeer, geboren den 22sten Januari 1592 te Chantersies in het departement Basses-Alpes, werd op 16-jarigen leeftijd reeds benoemd tot leeraar in de welsprekendheid te Digne. Later studeerde hij te Aix in de godgeleerdheid, waarna hij proost werd van het kapittel te Avignon en in 1613 hoogleeraar in de theologie te Aix. Hij was geen voorstander van de toenmaals uitsluitend gezaghebbende wijsbegeerte van *Aristoteles*, maar bestudeerde ook die van *Epicurus* en legde zich tevens toe op de sterren- en ontleedkunde. In 1623 legde hij zijn hoogleeraarsambt neder en keerde naar Digne terug, waar hij een canonicaat bezat, om er zich ongestoord aan de studie te wijden. Hier schreef hij o. a. de „Exercitationes paradoxicae adversus Aristotelem" (1624), die hem evenzooveel vrienden als vijanden bezorgden. Intusschen beijverden laatstgenoemden zich te vergeefs zijn rechtzinnigheid in verdenking te brengen. Op aanbeveling van den aartsbisschop van Lyon, een broeder van kardinaal *Richelieu*, werd hij benoemd tot hoogleeraar in de wiskunde aan het Collège-Royal de France te Parijs, waar hij den 24sten October 1655 overleed. Als wijsgeer was hij een aanhanger van *Epicurus*, wiens stellingen het best strookten met zijn natuurkundige kennis. Zijn wijsbegeerte verkreeg zoodanige vermaardheid, dat de wijsgeeren van die dagen in Cartesianen en Gassendisten verdeeld werden. *Kepler* en *Galilei* waren zijn vrienden en *Molière* behoorde tot zijn leerlingen. In zijn hoofdwerk „De vita, moribus et doctrina Epicuri" (1647, Amsterdam, 1685), waarbij het „Syntagma philosophiae Epicuri" (1649, 's Gravenhage, 1656) behoort, ontwikkelt en beoordeelt hij het stelsel van *Epicurus* met voorbeeldige onpartijdigheid. Verder leverde hij in zijn „Institutio astronomica" een voortreffelijke schets van den toenmaligen toestand der sterrenkundige wetenschap, terwijl hij in zijn „Tychonis Brahaei, Copernici, Peurbachii et Regiomontani vitae" (1654) niet alleen uitmuntende levensbeschrijvingen van die mannen, maar ook een volledige geschiedenis der astronomie tot op zijn dagen toe heeft bezorgd. Zijn „Disquisitiones anticartesianae" (1643) en „Disquisitio metaphysica" zijn tegen *Descartes* gericht. Zijn gezamenlijke werken werden uitgegeven door *Montmort* en *Sorbière* (6 dln., 1658) en door *Averrani* (6 dln., 1728).

Gasser, *Hans*, een Duitsch beeldhouwer, werd geboren den 21sten October 1817 te Eisentratten en onderscheidde zich door een verbazingwekken-

de werkzaamheid. Nadat het reusachtige, door hem gemodelleerde standbeeld van *Maria Theresia*, door *Fernkorn* gegoten en in 1862 verrezen was, voltooide hij ten behoeve van het gebouw van den vischafslag te Weenen een standbeeld der Danubia (Donau) en werd in 1864 belast met de taak, om, bijgestaan door andere kunstenaars, de groote wapenzaal van het tnighnis aldaar met borstbeelden van Oostenrijksche helden te versieren. Zijn standbeeld van *Joseph van Sonnenfels* op de Elizabethbrug te Weenen wordt zeer geprezen. In 1865 werd in het stadspark zijn „Vrouwtje van de Donau" geplaatst, en dit beeld uit wit Italiaansch marmer gehouwen, is een sieraad van den nieuwen aanleg Sedert 1867 was hij als hoogleeraar werkzaam aan de Academie van Schoone Kunsten te Weenen. Omstreeks dien tijd maakte hij een aanvang met het modelleeren der allegorische figuren voor de fonteinen der nieuwe opera en stelde hij de gipsmodellen der standbeelden voor het trapportaal van dat gebouw ten toon, welke het treurspel, de dichtkunst, de schilderknnst en de plastiek voorstellen. Aan de gevolgen van een verwaarloosde wond overleed hij den 24sten April 1868.

Gasser, *Joseph*, een beeldhouwer en broeder van den voorgaande, werd geboren den 22sten November 1816 te Prägraten in Tirol, bezocht de Academie van Beeldende Kunsten te Weenen en oefende zich vervolgens te Rome. Later te Weenen gevestigd, leverde hij een groot aantal knnstwerken in marmer, hout en brons. Hiertoe behooren 5 figuren in het portaal van den Dom te Spiers. 24 standbeelden in de Stephanuskerk te Weenen en 9 in de kerk te Altlerchenfeld, 7 groote reliëfs voor de Keizershal te Spiers, een standbeeld voor de Elisabethsbrug te Weenen en 3 voor het arsenaal, alsmede de Zeven Vrije Kunsten voor het nieuwe operagebouw en een borstbeeld van keizer *Maximiliaan* van Mexico. Hij overleed te Prägraten den 28sten October 1900.

Gastein is de naam van een dal en van 3 dorpen in het Oostenrijksche kroonland Salzburg. Het dal is een zijdal van de Pongan of midden Salzachdal en heeft bij een breedte van 2 een lengte van 40 km. Op den achtergrond, ten zuiden, verheft zich de Malnitzer- of Naszfeld-Tauern ter hoogte van 2414 en de Ankogel ter hoogte van 3263 m., terwijl de zijwanden nit noordwaarts voortschrijdende Alpentakken bestaan. Overal ziet men er de bergen met groene weiden en wouden bedekt, waaruit hier en daar naakte rotsklompen en gletschers oprijzen. In het midden van het dal stroomt de woeste Gasteiner Ache, die onderscheiden watervallen vormt, ten laatste door de Klamm, een nanwe rotskloof, heendringt en zich in de Salzach uitstort. Men heeft in het dal 20 kleine dorpen of gehuchten met ongeveer 4440 inwoners. De door het dal loopende Tauernspoorweg van Schwarzbach- St. Veit over Hof- en Badgastein naar Mallnitz in Karinthië was in 1905 tot Badgastein gereed. Het verst in het zuid-zuidwesten, ter hoogte van 1127 m. boven de oppervlakte der zee, vindt men het dorp Böckstein met een fraaie kerk en met een klop-, wasch- en amalgameer inrichting voor het goudbevattend erts van den aldaar gelegen Rathhausberg, die 2684 m. hoog is. Niet ver vandaar vormt de Ache den Ketel- en Berenval en een van het Bockardtmeer afkomende beek den Sleierval (80 m. hoog).

Een uur gaans beneden Böckstein bereikt men ter hoogte van 1000 m. op den Graukogel, een gneisgevaarte ter hoogte van 2600 m. de beroemde badplaats Wildbad-Gastein (1900: 678 inwoners), wier bronnen reeds in de 17de eeuw bekend waren. De houten woningen verheffen zich terrasgewijze aan de berghelling, doch in lateren tijd zijn er eenige fraaie steenen huizen en villa's bijgekomen, onder andere een villa van aartshertog *Johann* met een merkwaardigen botanischen tuin. De beide wanden van het dal worden gescheiden door de Ache en over deze verbonden door een brug, terwijl die rivier met 2 prachtige watervallen van de hooge bergterrassen afdaalt en schuimend en bruisend door de nauwe kloof stroomt. Jaarlijks komen er omstreeks 8500 badgasten. Het seizoen duurt van half Mei tot het einde van September.

Wegens de hoogte van den bodem is het klimaat er guur, en zelfs in het midden van den zomer kunnen de zonnestralen niet langer dan 8 uur aaneen in het dal doordringen, zoodat de ochtend en avond zeer kil zijn. Bij slecht weder kan men er wandelen in een besloten gaanderij, vanwaar men een fraai uitzicht heeft over het dal. Het kasteel door *Hiëronymus*, den laatsten aartsbisschop van Salzburg, in 1794 gebouwd en voor de badgasten bestemd, is eerst door de Oostenrijksche regeering voor hen geopend; het bevat een 20-tal vertrekken, het met serpentijn bekleede vorstenbad en 5 andere baden. De namen der bronnen zijn de Vorsten-, de Waterval-, de Chirurgs-, de Doctors-, de Beneden-, de Vleermuis-, de Gräbebäcker- en de Ferdinandsbron. Alle bronnen, 18 in getal, waarvan echter slechts 8 ommuurd zijn, zijn van denzelfden aard, namelijk alkalisch-salinisch, hebben een warmte van 25°8' tot 49°6' C. en geven dagelijks 43000 H.L. water. De werking is zacht prikkelend, oplossend en bedarend, zoodat men ze vooral gebruikt bij chronisch zenuwlijden, bij jicht en rheumatiek, bij ongesteldheid der slijmvliezen, bij huidziekten enz. Tevens wordt het bronwater gedronken. De ongunstige ligging der plaats was oorzaak, dat men in 1828—1830 in houten buizen het water geleid heeft naar Hofgastein, een vlek, dat op 2 uur afstands vandaar veel lager gelegen is. Bij de komst van het water aldaar is het nog zóó warm, dat men het eerst moet laten afkoelen, voordat het als bad gebruikt kan worden.

Gastein of *Hofgastein* is de hoofdplaats van het dal en van het arrondissement Gastein (zie aldaar) en ligt op den rechteroever der Ache ter hoogte van 869 m. boven de oppervlakte der zee en aan den voet van den Gamskarkogel (2465 m. hoog). Men heeft er (1900) 835 inwoners, wat meer ruimte dan te Wildbad en geriefelijker woningen, doch niet veel verstrooiing voor de badgasten, terwijl er tevens weinig schaduw is voor den wandelaar. Een merkwaardige inrichting is er het militair hospitaal, door aartsbisschop *Ladislaus Pyrker* in 1832 voor 8 officieren en 30 man gebouwd. Op een plein van dit vlek verrijst een gedenkteeken ter eere van keizer *Frans I*, onder wiens bewind het water uit Wildbad-Gastein daarheen werd gevoerd. Hof-

gastein en Salzburg waren in het midden der 16[de] eeuw de rijkste plaatsen van dien omtrek, daar de mijnen er in die dagen een groote hoeveelheid goud en zilver leverden. Thans echter schijnt die voorraad uitgeput te zijn. Niet ver ten zuiden van Hofgastein ligt de bekoorlijke villa van den prins *van Hohenzollern-Sigmaringen* en 2 uur vandaar, in noordelijke richting, vindt men Dorfgastein.

Gastein, Conventie van, is de naam van het verdrag, hetwelk te Wildbad-Gastein (zie *Gastein*) den 14[den] Augustus 1865 gesloten werd tusschen den Pruisischen minister-president *von Bismarck* en den Oostenrijkschen gevolmachtigde graaf *Blome*, een verdrag, dat 6 dagen later bij een samenkomst van koning *Wilhelm* en keizer *Frans Jozef* te Salzburg geratificeerd werd. Hierdoor werd de tweespalt dier beide mogendheden over den staatkundigen toestand der drie Elbehertogdommen voorloopig bijgelegd. Oostenrijk stond zijn rechten op Lauenburg aan Pruisen af tegen een geldelijke schadevergoeding, terwijl Oostenrijk in Holstein en Pruisen in Sleeswijk het recht van bewind bezitten zou. Daarenboven verkreeg Pruisen het oppergezag over de haven te Kiel, het recht om Rendsburg mede te bezetten, twee militaire wegen door Holstein, de bevoegdheid, om een nieuw kanaal te graven van de Noord- naar de Oostzee, enz. Een en ander is echter in 1866 weder vernietigd.

Gasterendal is de naam van een zijdal van het Kanderdal (zie aldaar).

Gasteromycetes. Zie *Aardsterren* en *Buikzwammen.*

Gasthuizen noemt men inrichtingen, door particulieren of van overheidswege in het leven geroepen tot verpleging van oude of zieke behoeftigen. Vele voordeelen werden in vroegere tijden aan zulke gasthuizen verleend, onder andere de zoogenaamde octrooien om te mogen erven van de personen, die zonder testament in de gasthuizen overleden, terwijl sommige door legaten en schenkingen in den loop der tijden een groot vermogen verwierven, dat meestal aan de verpleegden ten goede komt.

Gastinel, *Léon Gustave Cyprien*, een Fransch componist, werd geboren den 15[den] Augustus 1823 te Villers les Pots (Côte d'Or), bezocht het conservatoire te Parijs, verwierf den grand prix de Rome met zijn cantate: „Velasquez" en bepaalde zich hoofdzakelijk bij koor- en orkestcompositie. Hij schreef drie groote missen, twee symphonieën, vier oratoria, een symphonie concertante, twee ouvertures, de komische opera's: „Le miroir" (1853), „L'opéra aux fenêtres" (1857), „Titus et Bérénice" (1860), „Le buisson vert" (1861), „La kermesse" (zestigmaal in het Théâtre Lyrique opgevoerd), „La Dame des prés", „La tulipe bleue" en de groote opera: „Le roi des bardes".

Gastmalen behoorden reeds in het Grieksche heldentijdperk tot de verpoozingen van het maatschappelijk leven, zooals blijkt uit de gedichten van *Homerus.* Langzamerhand namen ook de gewoonten, bij de gastmalen in acht te nemen, bij de Grieken een vasten vorm aan. De gasten werden door dienstknechten of slaven plechtig ter maaltijd genoodigd, en de gasten, die men buiten weten van den gastheer medebracht, noemde men bij de Grieken en Romeinen *schaduwen* (*σκιαί*, *umbrae*). Ongenoodigd verschenen daarenboven allerlei grappenmakers en tafelschuimers. Bij de Grieken namen alleen de mannen aan de gastmalen deel, bij de Romeinen ook de vrouwen. Het aantal gasten was onbepaald. Voordat zij aan tafel gingen, werden hun voeten gewasschen en gezalfd. In overouden tijd zat men bij de tafel, later lag men aan, waartoe rustbanken om de tafel waren gezet, die, van cederhout vervaardigd, met ivoor ingelegd, met goud en zilver versierd, vaak een kostbare sprei droegen. De tafels werden niet met tafelkleeden bedekt, maar na elk gerecht met sponsen afgewasschen, terwijl men ook den gasten telkens water aanbood, om de handen te reinigen. Elke gast bracht een handdoek mede. Het gebruik van vorken en lepels was nog onbekend. Een deftige maaltijd bestond uit 3 afdeelingen, namelijk den voorafgaanden maaltijd, waarbij men alleen zoodanige spijzen voordiende, welke den eetlust prikkelden, den eigenlijken maaltijd met een aantal degelijke en keurig toebereide schotels, en het nagerecht met allerlei snoeperijen. Gedurende den maaltijd droegen de gasten veelal witte kleederen; zij versierden zich met kransen en zalfden het hoofd en den baard met welriekende oliën. De eetzaal werd met bloemen getooid, en boven de tafel werden rozen, als het zinnebeeld der vertrouwelijkheid, opgehangen; de spreekwijze „onder de roos" is daaraan haar oorsprong verschuldigd. De symposiarch of bestuurder van het gastmaal was de gastheer of een ander daartoe aangewezen persoon, die voor al het noodige zorg droeg, een ander had het opzicht zicht over den wijn en het drinken. De gerechten werden door slaven voorgediend en de bekers door fraai gekleede knapen gevuld. Steeds vermengde men den wijn met water. Het mengvat droeg den naam van *krater*, en zijn inhoud werd met een schepper (*cyathus*) in prachtige, bekranste bekers (*pocula*) gebracht. Gewoonlijk werd een dronk gebracht aan den helpenden *Zeus* (*Soter*), aan de godin der gezondheid (*Hygieia*) en eindelijk aan den beschermgeest (*Genius*). Hierbij bepaalden zich alleen de matigen. Niet alleen had men algemeene dronken (*encycloposia*), maar men stelde ze ook in op het welzijn van afwezige vrienden, en wel met zooveel bekers als hun naam letters telde. Zelfs werden er drinkwedstrijden met bepaalde prijzen voor de overwinnaars verordend. Men vermaakte er zich niet alleen door onderhoudende gesprekken, die, zooals wij door het „Symposion" van *Plato* en *Plutarchus* weten, vaak zeer ernstig en wijsgeerig van aard waren, doch zich gewoonlijk onderscheidden door geestige jokkernij, waarbij ook raadsels en kwinkslagen een belangrijke rol vervulden, maar ook door gezang, en de tafelliederen (*σκόλια*) stemden de aanwezigen nu eens tot weemoed dan weder tot vroolijkheid. Na het eindigen van den maaltijd verschenen, tot vermaak der gasten, vaak fluitspelers, zangeressen, danseressen en allerlei grappenmakkers; ook namen de gasten zelf velerlei spelen bij de hand. Bij prachtige maaltijden schonk vaak de gastheer kostbare voorwerpen, *xenia* of *apophoreta* genaamd, aan de gasten. Bij het toenemen der weelde ontaardden, vooral bij de Romeinen onder de keizers, de maaltijden in zwelgpartijen.

Het tijdstip, waarop men de gewoonte liet varen,

om aan te liggen aan den maaltijd, is moeielijk te bepalen. Zij werd niet aangenomen door de Germanen, welke zich in Gallië en andere oorden van het Romeinsche Rijk vestigden, daar zij weinig voegde aan den barbaarschen toestand dier volkeren. Het schijnt, dat dezen zich aan afzonderlijke, lage tafeltjes plaatsten, om hun spijzen te nuttigen. Spoedig werd echter in de Middeleeuwen de gewoonte van groote en feestelijke maaltijden algemeen. De koningen van het Merovingische Huis hadden reeds schenkers en schenktafels (buffetten) en *Gregorius van Tours* spreekt vaak genoeg van overvloedige maaltijden. Hij meldt echter niet of men er aanzat of aanlag, hoewel het woord „gelag", in het Duitsch „Gelage", op aanliggen schijnt te wijzen. Het is intusschen zeker, dat men zich in den tijd der Karolingers rondom een etenstafel nederzette, en in een afschrift des Bijbels met miniaturen, afkomstig uit de 9de of 10de eeuw en op de Bibliotheek te Parijs aanwezig, ziet men op de afbeelding van den maalijd van *Balthazar* een ronde tafel, in wier midden zich een schotel met gebraden vleesch bevindt; men ontwaart geen borden of vorken, maar wel messen, brood en afgekloven beenderen. De zittende gasten wenden zich achterwaarts en drinken uit groote drinkschalen of uit flesschen, zoodat vermoedelijk de wijnkannen in de nabijheid der gasten op den grond waren geplaatst. De oude Duitschers stonden van tafel op, om uit de drinkkannen te slurpen, die in de hoeken of langs de wanden van het vertrek stonden, en dit geschiedt zelfs nu nog op het land in Mecklenburg en Pommeren. Men bracht het vleesch met de vingers naar den mond, nadat het in stukken gesneden was, en de beenderen bleven liggen op de ongedekte tafel. Het tafelkleed verschijnt eerst in de 13de eeuw. Naar oud gebruik hield men den maaltijd in de groote burchtzaal en tegen het einde der 14de eeuw ging het er ordelijk en deftig toe. Aan het boveneinde van de tafel, op een verhevenheid en onder een soort van troon, was de plaats van den burchtheer, en wel vóór het midden van een tafel, waar de leden van zijn gezin en zijn eeregasten waren aangezeten, en achter hem schitterde een groote voorraad zilveren wijnkannen, kostbare glazen, enz. De overige dischgenooten waren aangezeten op langs de wanden geplaatste,met kussens bekleede banken,achter smalle tafels; zij zaten aan de muurzijde, terwijl de andere zijde onbezet bleef, om de bediening gemakkelijk maken. Op de tafels lagen dichtgevouwen, met bloemen bestrooide doeken; voor elken gast was een bloemruiker bestemd, ook werden de glazen wel eens met bloemen bekranst of men bestrooide hiermede den grond. Hoorngeschal gaf het teeken tot den aanvang van den maaltijd, en men gaf hieraan den naam van „water blazen", omdat alsdan den gasten waschwater werd aangeboden. Edellieden, soms te paard, brachten de gerechten; een ridder presenteerde ze met gebogen knie aan den gastheer en bracht ze vervolgens aan den voorsnijder of naar de tafel. Om vleesch te snijden en borden enz. te plaatsen, had men 2 aanrechttafels, vanwaar de dienstknechten de spijzen naar de gasten brachten, die zich daarvan bedienden en van zilveren of tinnen borden gebruik maakten. De wijnen bevonden zich op de credenstafels en werden door schenkers in de glazen geschonken. Tusschen het aanbieden der verschillende gerechten speelden daartoe uitgenoodigde kunstenaars (*joculatores*) allerlei allegorische of koddige stukken en gebarenspelen, om de vroolijkheid te verhoogen. Na den hoofdmaaltijd werden de tafelkleeden weggenomen; dan begon het spel, waarbij men met suikergebak, vruchten enz. als dessert liet rondgaan. Eerst later werd het gewoonte, het dessert als het laatste bedrijf van den eigenlijken maaltijd te beschouwen.

Maaltijden als wij boven hebben beschreven, duurden lang, kostten veel geld en hadden een ontzenuwenden invloed; toch bleven zij van de 14de tot de 16de eeuw bij den adel zeer in den smaak. Zelfs in onzen tijd dragen de groote diners de kenmerken, dat zij van de Middeleeuwsche ridderbanketten afkomstig zijn. Niettemin zijn de gastmalen van onze dagen meer in overeenstemming met de toegenomen beschaving. Dat zij overigens nog talrijk en zeer weelderig kunnen zijn, heeft o.a. de Tweede Vredesconferentie, in de maanden Juli, Augustus, September en October 1907 te 's-Gravenhage gehouden, duidelijk bewezen.

Gaston de Foix. Zie *Foix*.

Gastraea is een hypothetische diersoort, die den oervorm van de meeste dieren, voornamelijk van alle metazoën (zie aldaar) moet voorstellen. Zij bestond uit een dubbelwandigen zak, de buitenste wand vormde de huid-, de binnenste omsloot de darmholte, die slechts één opening naar buiten had. De *Gastraea* bestaan niet, wel echter larven en embryo's van veel lagere dieren, welke groote overeenkomst er mede vertoonen.

Gastrecht. Ten einde het den vreemdelingen zoo aangenaam mogelijk te maken en hen te nopen zich òf tijdelijk hier te vestigen, òf ten minste handelsrelatiën aan te knoopen, had men in vroegere tijden hier te lande verschillende tegemoetkomingen. Zoo o .a. op verschillende plaatsen een verkorte rechtspleging, het *gastrecht* of *gastgerecht*. De vreemde mocht, wanneer hij over een inlander had te klagen, zonder uitstel recht vorderen. In de keuren der Hollandsche steden vond men den rechtsregel: „Ist dat zaeke, dat een uytheems man hem beclaeght voor den rechter van een poorter, zoo sal die Rechter den uytheemsen man recht doen, binnen den derden daeghe". Zie ook *Gastvrijheid*.

Gastreotomie (Grieksch) is het gedeeltelijk wegsnijden der maag, om gezwellen enz. te verwijderen.

Gastrisch, afkomstig van een Grieksch woord, hetwelk *buik* beteekent, noemen de geneesheeren zulke ongesteldheden, waarbij de spijsvertering verstoord is. Een *gastrische toestand* is zulk een waarbij de patiënt een bedorven maag, een indigestie, een maagkatarrh heeft. Zulk een toestand komt als gevolg van onze onhygiënische levenswijze zeer dikwijls voor en openbaart zich in een beslagen tong, een pijnlijk of drukkend gevoel in de maagstreek, te veel of te weinig of ongewone ontlasting, geen eetlust, neiging tot braken enz. In vele gevallen is een verstandig diëet voldoende, om den toestand te doen verdwijnen, somtijds echter moet de geneesheer hulp verleenen.

Gastrollen noemt men rollen, die leden van het eene tooneelgezelschap op het tooneel van

een ander spelen, hetzij om proeven van bekwaamheid af te leggen en na gunstigen afloop geëngageerd te worden, hetzij om hun succes te vergrooten of geldelijke voordeelen te behalen.

Gastrolobium *R. Brown* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cassieeën*. Het onderscheidt zich door een 5 spletigen, 2-lippigen kelk zonder schutbladeren, door een vlindervormige bloemkroon met bladeren van een nagenoeg gelijke lengte, door een 2-eiïg vruchtbeginsel en een priemvormigen, opstaanden stijl met een enkelvoudigen stempel. Het omvat een aantal sierplanten uit Australië, zooals *G. bilobum R. Brown*, *G. retusum Lindl.*, *G. Huegelii Henfr.*, *G. acutum Benth.*, alle met sierlijke, gele bloemen, tot eindelingsche hoofdjes vereenigd.

Gastromantie was bij de oude Grieken het voorspellen der toekomst uit figuren, die in met water gevulde, wijdbuikige glazen ontstonden, waaromheen lichten waren geplaatst.

Gastronomie of *gastrologie* noemden de Ouden de regels der hoogere kookkunst. Deze laatste heeft zich bij het klimmen der weelde in het eigenlijke Griekenland, op de eilanden Sicilië en Chios, te Sybaris in Beneden-Italië en later bij de Romeinen zeer sterk ontwikkeld en aanleiding gegeven tot de grootste zwelgerij (gastromanie). Daarentegen bevat de *gastrosophie* de regels, welke men in acht moet nemen om het hoogste tafelgenot te smaken, zonder daarbij zijn gezondheid of waardigheid op het spel te zetten. Baron *Vaerst* heeft een geestig boek geschreven, getiteld: „Gastrosophie, oder die Lehre von den Freuden der Tafel" (2 dln., 1851). Als een klassiek werk over de gastronomie geldt nog *Brillat-Savarin's* boek „Physiologie du goût" (Parijs, 1825).

Aan een vriend van tafelgenot geeft men den naam van *gastronoom*. Al die woorden staan in verband met het Grieksche *γάστηρ*, hetwelk *buik* beteekent.

Gastropoden of *Buikpootigen* is de naam van een klasse van dieren uit den stam der *Weekdieren* (Mollusca), welke meer algemeen onder den naam van *Slakken* bekend zijn. Hun week en glibberig lichaam is voorzien van een mantel, dat is van een verdubbeling der huid, welke bijna altijd het vermogen bezit om een kalkschaal af te scheiden, welke spiraalsgewijs is gewonden en waarin het dier zich kan terugtrekken. Zij bezitten een duidelijk van het overige lichaam afgescheiden kop, waaraan men in den regel vier tasters aantreft, die kunnen worden ingestulpt en waarvan de bovenste elk een oog dragen. Hun beweging vindt plaats door de groote spiermassa, welke aan de buikzijde van het lichaam voorkomt en waaraan de geheele klasse den naam van *Buikpootigen* ontleent. Spijskanaal, ademhalingsorganen in den vorm van kieuwen of longen, een zenuwstelsel, bestaande uit zenuwdraden en zenuwknoopen, en een bloedvatenstelsel zijn bij deze dieren voorhanden. Bijna alle vermenigvuldigen zich door het leggen van eieren. Vele zoogenaamde longslakken leven op het land, verreweg de meeste vertegenwoordigers dezer klasse echter in het water en de meerderheid van deze behoort tot de zeedieren. Vele leven van dierlijk voedsel, alleen de planteneters zijn schadelijk, vooral de aardslak. Sommige gastropoden worden gegeten, andere leveren een purperkleurige verfstof, welke reeds aan de Phoeniciërs bekend was, en nog andere schenken in hun schelpen voorwerpen voor versierselen.

Gastroskoop is een toestel, voornamelijk bestaande uit een klein electrisch gloeilampje, om de maag inwendig te verlichten.

Gastrosteidae (*Stekelbaarzen*) is de naam van een familie van kleine zoet- en brakwatervisschen. Zie verder *Stekelbaarzen*.

Gastrosteus is het eenige geslacht van de familie *Gastrosteidae* (*Stekelbaarzen*). Zie verder *Stekelbaarzen*.

Gastvrijheid was in de dagen der Oudheid een door godsdienst en gewoonte geheiligde plicht, een deugd, die met groote trouw en oprechtheid bij alle eenigszins beschaafde volkeren beoefend werd. Een natuurlijk gevoel van menschlievendheid spoort ieder aan, den vreemden, hulpeloozen reiziger van voedsel en van een rustplaats te voorzien, hem te verplegen en te beschermen; doch dit werd daarenboven bij de Israëlieten en Arabieren, bij de Grieken en Germanen door den godsdienst voorgeschreven. Vooral de Arabier neemt zelfs nog heden den plicht der gastvrijheid met de meeste nauwgezetheid in acht. Uit de zangen van *Homerus* blijkt, dat ook de oude Grieken daarin geenszins te kort kwamen. *Zeus* zelf droeg den naam van *Xenios* (de Gastminnende) en nam alle vreemdelingen zonder onderscheid onder zijn hoede; daarom vonden allen bij den Griek een veilige wijkplaats aan den huiselijken haard. Vooral openbaarde zich de gastvrijheid bij de komst van geliefde bloedverwanten. Roerend is in het vierde boek der „Odyssee" de beschrijving van de wijze, waarop de jeugdige *Telemachus* bij *Menelaus* ontvangen wordt. Maar ook vreemdelingen ondervonden een menschlievende behandeling, zooals *Odysseus* op zijn omzwervingen bij de onschuldige en blijmoedige Phaeaken. Een gast werd naar het bad gebracht, van andere kleederen voorzien en verpleegd, en men verheugde zich in zijn mededeelingen. Eerst na verloop van 9 of 10 dagen trachtte men den naam van den gast te weten te komen, en de blijdschap werd verdubbeld, wanneer de gastheer ontdekte, dat hij met den gast of diens bloedverwanten in vriendschappelijke betrekking stond. Ook sloot men in den tijd der Grieksche Oudheid overeenkomsten van gastvrijheid, namelijk verdragen van wederzijdsche verpleging, niet alleen voor de contractanten zelf, maar ook voor hun kinderen en nakomelingen, en dit bevorderde niet weinig het onderling verkeer. Zij, die de overeenkomst sloten, braken een ring doormidden en elk van hen behield daarvan een helft. Zulk een halve ring was later het herkenningsteeken, en wie daarmede verscheen, werd met de meeste zorg en voorkomendheid omtvangen, ja, bij het weggaan met geschenken overladen.

Bij de Romeinen ontwikkelde zich de gastvrijheid op soortgelijke wijze.

De verandering van den maatschappelijken toestand, die thans aan ieder gelegenheid geeft om in logementen zijn intrek te nemen en voor eenig geld in al zijn behoeften te voorzien, heeft de voormalige gastvrijheid overbodig gemaakt. In de Middeleeuwen bestond zij nog eenigszins in de

kloosters en ridderburchten en beden ten dage bestaat zij nog in Nederlansch-Indië en bij onbeschaafde volken.

Gasverdichter is een toestel, bestaande uit een aantal loodrecht geplaatste buizen, waarin het gas wordt afgekoeld en verdicht, om het van water, teer, oliën enz. te zuiveren. Zie verder *Gasfabriek*

Gasverlichting. Zie *Gasfabriek*.

Gaswater of *ammoniakwater* is een afvalprodukt der gasfabrieken, dat verkregen wordt bij de afkoeling van het lichtgas. Het bevat verschillende ammoniakverbindingen en wordt gebruikt bij de bereiding van ammoniak (zie aldaar) en ammoniumzouten.

Gasz, *Wilhelm*, een Duitsch Protestantsch godgeleerde, werd geboren te Breslau den 28sten November 1813, waar zijn vader, een vriend en geestverwant van *Schleiermacher*, professor en consistoriaalraad was, studeerde te Breslau, te Halle en te Berlijn, werd in 1838 doctor in de wijsbegeerte en in het volgende jaar licentiaat in de theologie, waarna hij zich in 1839 als privaatdocent vestigde in zijn geboortestad. In 1846 werd hij buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid, ging in 1847 in die betrekking naar Greifswald en werd in 1855 aldaar benoemd tot gewoon hoogleeraar. In 1861 vertrok hij als zoodanig naar Gieszen en in 1868 als opvolger van *Richard Rothe* naar Heidelberg, waar hij den 21sten Februari 1889 overleed. Hij was vooral werkzaam op het gebied der kerkelijke geschiedenis en meer bepaald op dat van de geschiedenis der kerkleer. Hij schreef de hoofdwerken: „Geschichte der Protestantischen Dogmatik in ihrem Zusammenhange mit der Theologie überhaupt" (4 dln., 1854-1867), „Symbolik der griechischen Kirche" (1872) en „Geschichte der christlichen Ethik" (2 dln., 1881—1887). Verder verschenen van hem „Gennadius und Pletho, Aristotelismus und Platonismus in der griechischen Kirche" (1844), „Georg Calixt der Syncretismus" (1846), „Die Mystik des Nikolaus Kabasilas vom Leben in Christo" (1839), „Zur Geschichte der Athosklöster" (1865), „Die Lehre vom Gewissen" (1869) en „Optimismus und Pessimismus" (1879). Hij gaf verder uit „Schleiermachers Briefwechsel mit J. Ch. Gasz" (1852) en uit *Henke's* nalatenschap „Neuere Kirchengeschichte" (3 dln., 1874—1880).

Gaszner, *Johann Joseph*, een man, die in de 18de eeuw als duivelbanner een groote vermaardheid verkreeg, werd geboren den 22sten Augustus 1727 te Bratz bij Pludenz in Tirol. Als R. Katholiek pastoor te Klösterle, in het bisdom Chur, kwam hij door het lezen der Bijbelsche verhalen omtrent bezetenen en door het bestudeeren der geschriften van beruchte toovenaars tot de overtuiging, dat de meeste ongesteldheden veroorzaakt werden door booze geesten, die men alleen door het uitspreken van gebeden enz. kon verwijderen. Hij genas eenige kinderen in zijn gemeente en verwekte hierdoor groot opzien. De bisschop van Konstanz ontbood hem, overtuigde zich van de kwakzalverij van *Gaszner* en gaf hem den raad zich naar zijn gemeente te begeven en zich rustig te houden. Doch *Gaszner* wendde zich tot andere praelaten, van welke sommigen onnoozel genoeg waren, hem voor een wonderdoener te houden; zelfs riep de bisschop van Regensburg hem in 1774 naar Ellwangen, en hier genas hij, naar het scheen, lammen, blinden en lijders, die door krampen en vallende ziekte geplaagd werden, met de machtspreuk: „Cesset" (Hij wijke)! Hoewel een daartoe benoemd ambtenaar bij voortduring het toezicht hield over die genezingen, bleek het weldra, dat de wonderdoener gezonde personen met de rol van zieken belastte en dat bij werkelijke lijders de genezing slechts zoolang aanhield als hun verbeeldingskracht zich onder den invloed bevond van zijn bezweringen. Verlichte mannen kwamen in verzet tegen zulk een misleiding, en toen de wonderdoener den 4den April 1779 overleed, had hij reeds lang al zijn gezag verloren. Eenige jaren te voren had zijn beschermer, de bisschop van Regensburg, hem het voordeelige decanaat Bondorf toegekend.

Gaszynsky, *Konstanty*, een Poolsch dichter, geboren den 10den Maart 1809 te Malawies bij Warschau, openbaarde reeds vroeg een dichterlijken aanleg, schreef den roman: „Dwaj Sreniawici" (3 dln., 1830), nam in 1830 deel aan den opstand en begaf zich vervolgens eerst naar Parijs en toen naar Aix en schreef: „Les cabinets de tableaux et collections artistiques de la ville d'Aix", alsmede: „Nord et midi". Ook gaf hij een bundel „Poezye" in het licht, en zijn idylle: „Sielanka mlodosci" (1855) wordt zeer geroemd. Vervolgens schreef hij verschillende verhalen uit het Poolsche volksleven, gaf een humoristische voorstelling van de Poolsche clubs te Parijs, leverde een hekeldicht op het kaartspel, dat in 1858 te Posen werd bekroond, en overleed te Aix den 8sten October 1866.

Gat noemt men een nauwe doorvaart, bijv. het Kattegat, het zeegat bij Riga, het Memeler Gat enz. Ook ruimten op schepen tot bewaring van materiaal worden aldus genoemd, bijv. het kabelgat.

Gatacre, sir *William Forbes*, een Engelsch generaal, werd in 1843 geboren, trad in 1862 in dienst, kwam in 1874 bij den generalen staf, streed in Birma, nam deel aan den Tsjitralveldtocht en kreeg in 1898 het commando over een brigade in Egypte. In 1899 werd hij tot bevelhebber der 3de divisie in de Kaapkolonie benoemd en naar de grens van Oranje-Vrijstaat gezonden, waar hij den 10den December een aanval deed op den door de Boeren bezetten Stormberg, maar met hevige verliezen teruggeslagen werd. Ook in den verderen loop van den Zuid-Afrikaanschen Oorlog had hij geen succes, waarom bij in April 1900 teruggeroepen werd.

Gates, *Horatio*, een Amerikaansch generaal, werd in 1728 in Engeland geboren, kreeg in 1763 een plantage in Virginia, trad bij het uitbreken van den Onafhankelijkheidsoorlog als generaal in dienst der koloniën, kreeg in 1777 het bevel over het Noorderleger en dwong den 17den October 1777 *Bourgoyne* tot de capitulatie van Saratoga. Hoewel hij aan de intriges, om *Washington* ten val te brengen medegedaan had, kreeg hij toch in 1780 het bevel over het zuiderleger doch werd na de nederlaag bij Camden (16 Augustus 1780) afgezet. Nadat hij de slaven zijner plantage had vrijgelaten, ging hij naar New-

York, waar hij den 10den April 1806 overleed.

Gateshead, een stad in het Engelsche graafschap Durham, op den rechteroever van de Tyne tegenover New-Castle gelegen, bezit veel steenkolenmijnen, groote zeepziederijen, glasblazerijen, scheepswerven, locomotievenfabrieken en diorietgroeven, en telt (1901) 109887 inwoners.

Gath, een der vijf hoofdsteden van de Philistijnen, de woonplaats van *Goliath* (I Samuel XVII: 4), werd door *David* veroverd, door *Rehabeam* versterkt en door den Syrischen koning *Hasaël* verwoest (II Koningen XII: 17). De opgaven van *Eusebius* en *Hieronymus* wijzen op het hooggelegen dorp Dikrin ten N. van Bet Dsjibrin.

Gatis (*Sanskriet*) noemt men in de theosofie de zes (innerlijk zeven) toestanden van bewust bestaan, die in twee groepen verdeeld worden, n.l de dewas, asuras en menschen in de eene en hellewezens, daemonen en dieren in de tweede groep. De zevende wijze van bestaan is dat van den Nirmanakâgas (zie aldaar).

Gatling, *Richard Jordan*, een Noord-Amerikaansch werktuigkundige, geboren den 12den September 1818 in Herford County (Noord-Carolina), woonde sedert 1849 te Indianopolis. Hij is de uitvinder van een zaaimachine voor rijst, van een braakmachine voor vlas, van een stoomploeg en van de naar hem genoemde Gatlingkanonnen, een repeteergeschut, dat in den Amerikaanschen burgeroorlog gebruikt werd. Dit geschut is voorzien van zes geweerloopen; de nieuwere Gatlingkanonnen hebben 10 loopen. Twee personen zijn voldoende om het stuk te bedienen, een om de patronen in den trechter te leggen en een om de kruk om te draaien.

Gatschet, *Albert*, een Amerikaansch ethnoloog, werd geboren den 3den October 1832 te St. Beatensberg aan het Meer van Thun in het Zwitsersche kanton Bern, studeerde in de geschiedenis en letteren aan de universiteiten te Bern en Berlijn en hield zich vervolgens bezig met een onderzoek naar de dialekten van zijn vaderland. In 1868 ging hij naar New-York, waar hij tot 1877 medewerker was aan verschillende Duitsche dagbladen. Daarna volbracht hij een reis door het westen van Amerika, om zich met de talen der aldaar gevestigde Indianen bekend te maken. Thans bekleedt hij een betrekking bij het ethnologisch bureau te Washington. Behalve talrijke bijdragen in tijdschriften schreef hij: „Ortsetymologische Forschungen als Beiträge zu einer Toponomastik der Schweiz" (1865—1867), „Promenade onomatologique sur les bords du Lac Léman" (1867), „Zwölf Sprachen aus dem Südwesten Nordamerikas" (1876) en „Classification into 7 linguistic stocks of Western Indian dialects contained in 40 vocabularies". De uitgaven van zijn uitvoerig werk over de taal der Klamath, in het zuidwesten van Oregon, wordt bezorgd door de Smithsonian Institntion.

Gatsjina, een Rnssische stad, ligt 45 km. ten zuidzuidwesten van Petersburg aan de spoorlijnen Petersburg—Warschau, Petersburg—Riga, Tosna—Gatsjina en aan het door de Ischora gevormde Witte Meer, in een zeer bevallige landstreek. Zij is regelmatig gebouwd, behoort tot de bijzondere eigendommen van den keizer en telt 14735 inwoners. Men heeft er een vondelingenhuis, een porseleinfabriek enz. Het fraai en ruim kasteel der keizers, die er gewoonlijk korter of langer verblijf hielden, telt 600 vertrekken en is door prachtige tuinen omgeven. Het werd gebouwd door *Rinaldi*, door *Catharina II* aangekocht en door haar in 1784 aan grootvorst *Paul* ten geschenke gegeven. Er werd in 1799 een tractaat tusschen Rusland en Zweden gesloten.

Gatterer, *Johann Christoph*, een Duitsch geschiedschrijver, werd geboren den 13den Juli 1727 te Lichtenau bij Neurenberg, studeerde te Altdorf en werd eerst leeraar aan het gymnasium te Neurenberg en in 1759 hoogleeraar in de geschiedenis te Göttingen, waar hij den 5den April 1799 overleed. Hij heeft zich jegens de geschiedkundige wetenschap zeer verdienstelijk gemaakt, daar hij het begrip van algemeene geschiedenis zeer juist opvatte, de synchronistische methode in toepassing bracht en tevens het verband der geschiedenis met haar hulpwetenschappen duidelijk aanwees. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Historia genealogica dominorum Holzschukerorum" (1755), „Die Weltgeschichte in ihrem ganzen Umfange" (dl. 1 en 2 1785—1787), en „Versuch einer allgemeinen Weltgeschichte bis zur Entdeckung von Amerika" (1792). Verder leverde hij een aantal leerboeken van hulpwetenschappen der geschiedenis, zooals, „Abrisz der Diplomatik" (1798), „Praktische Diplomatik" (1799), „Abrisz der Genealogie" (1788), „Abrisz der Heraldik" (2de druk, 1792) en „Kurzes Begriff der Geographie" (2de druk, 1793). Ook gaf hij de „Allgemeine historische Bibliothek" (16 dln., 1767—1771) en het „Historisches Journal" (16 dln., 1772—1781) uit. Hij was een der ijverigste leden van de „Societät der Wissenschaften" te Göttingen. Zelf stichtte hij in 1764 het „Historisches Institut" en werd hiervan directeur in 1767.

Gatti, *Bernardino*, bijgenaamd *il Sojaro* of *Sogliaro*, een Italiaansch schilder, werd in 1493 te Pavia geboren, was een leerling van *Correggio* en overleed in 1575 te Parma. Zijn beste stukken zijn: „Christus aan de zuil gebonden" en „Christus aan het kruis tusschen de moordenaars". Beide stukken bevinden zich in het museum te Napels. Niemand heeft het ooit zoover gebracht als *Gatti* in het navolgen van *Correggio* bij het schilderen van meisjes en kinderen. Voor het hoofdaltaar van San Pietro te Cremona schilderde hij „De geboorte van Jezus" en voor het refectorium „De wonderbare spijziging", te Piacenza, waar *Pordenone* zijn mededinger was, „De heilige George, den draak doodende". In een kerk te Parma schilderde hij al fresco „De hemelvaart van Maria", dat hij, toen zijn rechterhand door een beroerte verlamd was, met de linker voltooide.

Gatty, *Margaret*, een Engelsch schrijfster en dochter van dr. *Scott*, werd geboren den 3den Juni 1809 te Burnham (Essex) huwde in 1839 met den godsdienstleeraar *Alfred Gatty* en gaf met dezen de levensbeschrijving van haar vader: „The life of dr. Scott" uit. Verder schreef zij: „The fairy grandmothers and other tales" (1851), „Parables from nature" (5 dln., 1855—1871), „Worlds not realized" (1856), „Proverbs illustrated" (1857), „Legendary tales", „The poor incumbent" (1855), „Aunt Judy's tales" (1859), „The human face divine" (1860), „Old folks at home" (1862), „British seaweeds from Harvey's Phycologia Britannica"

(1863), „Domestic pictures and tales" (1866), „Waifs and strays of natural history" (1870) „The mother's book of poetry" (1872), „The book of Sun-dials" (1872), „The book of emblems" (1872), „Select parables from nature" (4de druk, 1872) en „The travels and adventures of the Rev. dr. Wolf" (met haar echtgenoot, 1860). Ook redigeerde zij het tijdschrift voor de jeugd: „Aunt Judy's magazine" en overleed den 3den October 1873.

Gau, in het Gotisch *gavi*, in het oud-Hoogduitsch *gouwi*, in het middel-Hoogduitsch *göu* en in het Friesch *go*, een woord van onzekeren oorsprong, beteekent in het algemeen *gewest*, *land* in tegenstelling van stad, en meer in het bijzonder een *bepaald gebied*. Wij hebben daarvan de bewijzen in de oud-Friesche namen Oostergo en Westergo, in die van de Groninger landschappen Hunsingo en Fivelingo. De bestuurders van zulke gewesten droegen in den aanvang der Middeleeuwen den naam van *go-graven*. Later werden zulke gewesten tot groote staten samengesmolten.

Gau, *Franz Christian*, een Duitsch architect en oudheidkundige, geboren te Keulen den 15den Juni 1790, begaf zich in 1809 naar Parijs, ondernam voor zijn verdere opleiding in 1817 een reis naar Italië en Sicilië, ging naar het Oosten en bezichtigde in Nubië de oudste gedenkteekenen der Egyptische bouwkunst. Zijn „Antiquités de la Nubie" (1821—1828) met den tekst van *Niebuhr* en *Letronne*, waren daarvan de vrucht. Hij was de eerste, die bij de oude volkeren verschillende tijdperken van beschaving aanwees. Zijn gevoelens daarover deelde hij mede in het boek „Les ruines de Pompéi" (4 dln., 1813—1838). In 1825 verkreeg hij het Fransche burgerrecht, en de stad Parijs benoemde hem tot architect. Als zoodanig heeft hij er een aantal fraaie gebouwen, o.a. de kerk Ste. Clotilde, doen verrijzen. Hij overleed te Parijs den 31sten December 1853.

Gaubius, *Hiëronymus David*, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren te Heidelberg den 24sten Februari 1704, ontving zijn eerste opleiding onder toezicht van zijn oom *Johannes Gaubius*, geneesheer te Amsterdam, bezocht de hoogescholen te Harderwijk en te Leiden, waar hij tot de leerlingen van *Albinus* en *Boerhaave* behoorde, promoveerde in 1725 tot doctor in de geneeskunde, studeerde daarna nog een jaar te Parijs en vestigde zich vervolgens te Amsterdam. Weldra werd hij stadsgeneesheer te Deventer, keerde echter naar Amsterdam terug, toen daar hevige gal- en rotkoortsen heerschten, en ontving in 1730 een benoeming tot lector in de scheikunde aan de hoogeschool te Leiden. Drie jaar later werd hij tot gewoon hoogleeraar in de schei- en geneeskunde bevorderd, en hij bleef er werkzaam tot 1775. Hij overleed den 29sten November 1780, en was om zijn uitgebreide kennis en zijn edel karakter algemeen geacht en bemind. Veel geleerde binnen- en buitenlandsche genootschappen schonken hem het lidmaatschap. Zijn hoofdwerk is: „Institutiones pathologicae medicinalis" (1758 en later bij herhaling). Verder schreef hij: „Dissertatio inauguralis de solidis humani corporis partibus" (1726), „De vana vitae longae a chemicis promissa expectatione" (1734), „Libellus de methodo concinnandi formulas medicamentorum" (1739 en later), „De regimine mentis, quod est medicorum" (1764), „Adversaria varii argumenti" (1779) enz.

Gaucelm Fridit, een troubadour, geboren te Uzerche in Limousin, had zijn bloeitijd omstreeks 1180—1216, reisde met zijn vrouw langen tijd de wereld door en ging in 1202 naar het Heilige Land. Zijn beschermers waren *Richard Leeuwenhart*, wiens dood hij in roerende verzen bezongen heeft, *Bonifacius II van Montferrat* en *Raimond van Agout*. Van hem zijn nog een zestigtal gedichten bewaard gebleven.

Gaucho's of *Gaoetsjo's* noemt men in de Plata-Staten van Zuid-Amerika de bewoners, die zich in de Pampa's met veeteelt bezig houden. Hoewel zij zich zelf als blanken beschouwen en zich op hun afkomst verheffen, behooren zij meest allen tot de kleurlingen en dragen door hun gemeenschap met de Italiaansche vrouwen niet weinig er toe bij, dat de inwoners dier gewesten meer en meer op de oorspronkelijke inboorlingen beginnen te gelijken. Daar zij in een klimaat leven, waar geen behoefte bestaat aan warme kleederen en tochtvrije woningen, vergenoegen zij zich met van aarde opgeworpen verblijven of met hutten van vellen (rancho's), terwijl hun huisraad daaraan evenredig is. Zij dragen grove buizen en broeken en daarover een wollen poncho, een vierkant stuk geweven stof, met een langwerpige opening in het midden, waardoor de Gaucho het hoofd steekt, zoodat dit opperkleed in plooien van de schouders afdaalt. Zulk een poncho is rood of blauw van kleur. Hij draagt verder een gordel en laarzen, een lang mes, dat in een lederen scheede aan zijn gordel hangt, en zilveren sporen met raderen, die grooter zijn dan een Nederlandsche gulden. Tot de merkwaardigste wapens der gaucho's behooren de *lasso* (zie aldaar) en de *bola* (zie aldaar), welke zij met verwonderlijke behendigheid weten te slingeren om een der achterpooten van het dier, dat zij vervolgen. Van hun jeugd af aan zijn zij onvermoeide ruiters, en hun vrouwen en kinderen deelen uit gewoonte in al de bezwaren van hun zwervend leven. Slechts weinigen van hen kunnen lezen, en het schrijven beschouwen zij als een groote kunst. Zij behooren in naam tot de Roomsch-Katholieke Kerk, doch nagenoeg alle godsdienst is hun vreemd. Zij zijn opgeruimd, welwillend, weldadig en gastvrij, maar wanneer hun toorn opgewekt is, veroorloven zij zich de grootste wreedheden; met de schranderheid en volharding der Indianen vervolgen zij hun vijand en rusten niet, voordat zij hun wraakzucht in zijn bloed hebben gekoeld. In weerwil van hun ruwheid houden zij veel van dichtkunst en muziek, en hun zangers, die van de eene estancia (veehoeve) naar de andere trekken, zijn overal welkom. Sommige Gaucho's bezitten kleine kudden, anderen bevinden zich in dienst van eigenaars van groote hoeven. Gehard door hun bedrijf, ondernemend en stoutmoedig, zijn zij steeds gereed, om zich aan een bepaalde partij aan te sluiten, en hiertoe vonden zij gedurende den aanhoudenden burgeroorlog in de Plata-Staten overvloedige gelegenheid. Bijna alle voorzitters der Argentijnsche Republiek waren zonen der Pampa's; wij noemen slechts *Rosas* en *Urquiza*.

Gaudeamus (Latijn = laat ons vroolijk zijn) is het begin van een bekend studentenlied, dat in verband met de vergankelijkheid van het aardsche

tot een vroolijke levenswijze aanspoort. Eenige stukken daaruit vindt men reeds in een handschrift van 1267. Zijn tegenwoordigen vorm kreeg het in 1781 van *Kindleben.*

Gaudich is bij natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *Charles Gaudichaud-Beaupré* (zie aldaar).

Gaudichaud-Beaupré, *Charles*, een Fransch plantkundige, geboren te Angonlême den 4den September 1789, studeerde te Parijs in de natunrkundige vakken en werd in 1810 apotheker bij de Fransche marine met het voornemen, om bij het bezoeken van vreemde landen het gebied van zijn gelief koosde wetenschap, de botanie, uit te breiden. Hij vertrok met het schip „l'Uranie", bestemd om onder kapitein *Freycinet* een reis om de wereld te doen. Daarmede leed hij schipbreuk op de Falklandseilanden en verloor hierbij een groot gedeelte van zijn verzamelde gewassen. Hij bleef er 4 maanden, bestudeerde den plantengroei en keerde met het schip „la Physicienne" naar Frankrijk terug. In 1831 deed hij met het fregat „l'Herminie" een tocht naar Znid-Amerika en begaf zich eerst in het volgende jaar naar zijn vaderland, waarna hij in 1836 met de korvet „la Bonite" nogmaals Europa verliet, om verschillende werelddeelen te bezoeken. Na zijn terugkeer nam hij zitting in de Académie des Sciences te Parijs en werd benoemd tot ridder van het Legioen van Eer. Een langdnrige en pijnlijke ziekte ondermijnde zijn lichaam en hij overleed den 16den Januari 1854. Van zijn werken noemen wij: „Botanique du voyage autour du monde, fait par ordre dn roi sur les corvettes l'Uranie et la Physicienne pendant les années 1817—1820, commandées par Mons. Louis de Freycinet" (1826, met atlas), „Voyage de la Bonite" (niet voltooid, met een atlas van 150 platen), „Recherches générales snr l'organographie, la physiologie et l'organogénie des végétaux" (1841), „Flore des Malouines" (1824) eu „Mémoire sur les cycadées" (1825).

Gaudin, *Jean François Gottlieb Philippe*, predikant te Nyon in Waadtland, werd geboren in 1766, maakte zich verdienstelijk door het schrijven van eenige botanische werken, namelijk van: „Etrennes de Flore" (1804), „Agrostologia Helvetica" (2 dln., 1811), „Flora Helvetica" (7 dln., 1828—1833), en „Synopsis florae Helveticae" (1830). Hij overleed in 1833.

Gaudry, *Albert*, een Fransch palaeontoloog, werd den 15den September 1827 te St.-Germain-en-Laye geboren, bereisde in 1853 het Oosten, in 1855 Griekenland, waar hij de omstreken van Pikermi onderzocht, werd daarop assistent van het palaeontologisch museum te Parijs en in 1872 hoogleeraar. Hij schreef: „Recherches scientifiqnes en Orient" (1855), „Contemporanéité de l' espèce hnmaine et de diverses espèces animales aujourd' hni éteintes" (1867) „Géologie de l' île de Chypre" (1862), „Considérations générales snr les animanx fossiles de Pikermi" (1866), „Animanx fossiles et géologie de l'Attique" (1862—1867), Animanx fossiles dn Mont-Léboron" (1873, met *Fischer* en *Tournouër*), „Matérianx pour l'histoire des temps quaternaires" (1876—1893), „Les enchaînements du monde animal dans les temps géologiques" (3 dln., 1877—1890) met „Essai de paléontologie philosophique" (1896), „Les ancêtres de nos animaux dans les temps géologiques" (1888), „Le Dryopithèque" (1890) en „Les Pythonomorphes de France" (1896).

Gaudy, *Franz Bernhard Heinrich Wilhelm* vrijheer *von*, een Duitsch dichter, gesproten uit een Schotsch geslacht, werd geboren te Frankfort aan den Main den 19den April 1800. Hij ontving zijn opleiding aan het Collège français te Berlijn en daarna op een school te Pforta. In 1818 trad hij in dienst bij het Pruisische leger en werd spoedig bevorderd tot officier. Weldra echter begon hij den garnizoensdienst vervelend te vinden, zoodat hij zijn ontslag nam en zich te Berlijn vestigde, waar hij zich bezig hield met letterkundigen arbeid. Een zekere ongednrigheid dreef hem gedurende zijn laatste levensjaren bij herhaling naar Italië. Hij overleed te Berlijn den 5den Februari 1840. Aanvankelijk scheen hij een navolger van *Heine* te zijn, doch weldra verhief hij zich tot meer oorspronkelijkheid en slaagde bijzonder gelukkig in liederen, waarin hij de dwaasheden van zijn tijd op geestige wijze doorhaalde. Van zijn eerste dichtbundels noemen wij „Erato" (2de druk, 1836), „Gedankensprünge eines der Cholera Entronnenen" (1832), „Schildsagen" (1834) en „Korallen" (1834). Krachtiger openbaart zich zijn talent in de novelle „Desengaño" (1834) en in de „Kaiserlieder" (1834), waarin hij hulde bracht aan *Napoleon*. Na zijn eerste reis naar Italië gaf hij „Mein Römerzng" (3 dln. 1836), en de kleine lnimige novelle „Aus dem Tagebuche eines wandernden Schneidergesellen" (1836) in het licht. Ook leverde hij „Venetianische Novellen" (2 dln. 1838). Eindelijk schreef hij: Novelletten" (1837) en „Lieder und Romanzen" (1837). Zijn gezamenlijke werken zijn door *Arthur Müller* in 1845 in 24 deelen in het licht gegeven.

Gauermann, *Jakob*, een Duitsch landschapschilder en graveur, geboren te Oeffingen bij Stuttgart in 1773, leerde eerst het metselen, doch vond daarna gelegenheid om zich op de Academie te Stuttgart aan de kunst te wijden. Nadat hij Zwitserland bezocht en den aldaar verzamelden voorraad gednrende 6 jaar voor een kunsthandelaar in plaat gebracht had, reisde hij in 1802 naar Tirol en schetste er zijn bewonderenswaardige tafereelen uit het leven der bergbewoners in Oostenrijk. In 1811 en later teekende hij een reeks van landschappen uit Stiermarken, in waterverf voor aartshertog *Johann*, die hem in 1818 tot kamerschilder benoemde. Ook in de verzamelingen van andere vorstelijke personen vindt men teekeningen van *Gauermann*. Het aantal zijner stnkken in olieverf is zeer gering; als graveur heeft hij 36 landschappen in grootschen stijl geleverd. Hij wordt als de schepper der Alpenidylle beschouwd en overleed den 27sten Maart 1843.

Gauermann, *Friedrich*, eveneens schilder en zoon van den voorgaande, werd geboren den 20sten September 1807 te Miesenbach en bepaalde zich eerst laat bij de beoefening der kunst. Hij studeerde met ijver en bereisde de Oostenrijksche Alpen. Zoowel zijn landschappen als zijn dieren onderscheiden zich door natuurlijkheid, door een meesterlijke penseelsbehandeling en door een krachtig en frisch koloriet. Wij noemen „Der Hohlweg mit Viehherde" (1826), „Felsenschlncht mit

einem van Wölfen überfallenen Rehbock" (1828), „Gebirgssee mit einer Bärin, die ein Jungvieh verzehrt" (1830), „Ackersmann mit ruhender Bäuerin" (1834), „Gebirgsansicht mit Jagdscene" (1840), „Scheibenschieszen in Tirol" (1841), „Gosausee" (1843), „Alpenhütte" (1843), „Bauernhof bei Salzburg" (1844), „Der erlegte Bär" (1846), „Der Geier und die junge Gemse" (1848), „Der erlegte Hirsch" (1850), „Hnnde einen Eber verfolgend" (1852), „Brunnen in Tirol" (1852), „Dorfschmiede bei Salzburg" (1853), en „Alpenweg mit Ziegen" (1857). *Gauermann* overleed den 7den Juli 1862 te Weenen.

Gaugamela was een plaatsje in Assyrië ten N.W. van Arbela, waar *Alexander de Groote* den 2den October 331 *Darius* versloeg. De juiste ligging is niet bekend.

Gaultheria *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ericaceeën*. Het omvat een aantal heesters, die in Azië en Noord-Amerika groeien en zich door hun altijdgroene bladeren en fraaie bloemen onderscheiden. Deze, somtijds alleenstaand, somtijds tot trossen vereenigd, kenmerken zich door een wijden, 5-slippigen kelk, een ei- of kruikvormige bloemkroon met een 5-tandigen zoom en een draadvormigen stijl. De vrucht is een bolvormige, vijfhokkige, veelzadige doosvrucht. Tot de zeer gezochte sierplanten behooren *G. procumbens L.*, een kleine heester met nederliggende en vervolgens oprijzende stengels, omgekeerd-eivormige, getande bladeren en witte bloemen, in Canada en Carolina groeiende, en *G. fragrantissima Wall.*, een opgaande heester met elliptische bladeren en welriekende, rozenroode bloemen. De bladeren van *G. procumbens* worden in Canada als thee *(Mountain tea)* gebruikt en de vruchten zijn eetbaar. In den handel komt de welriekende Gaultheria olie (wintergreen oil) voor, die tegenwoordig echter meest verkregen wordt uit de bladeren en bast van *Betula lenta*. Het hoofdbestanddeel van de Gaultheria olie is salicylzure methylester.

Gaupp, *Ernst Theodor*, een Duitsch rechtsgeleerde, werd geboren den 31sten Mei 1796 te Kleingaffron bij Raudten in Beneden-Silezië, nam in 1813 deel aan den bevrijdingsoorlog en studeerde vervolgens te Breslau, Göttingen en Berlijn in de rechten. In 1820 vestigde hij zich als privaatdocent in de rechten te Breslau, werd er in 1821 buitengewoon en in 1826 gewoon hoogleeraar en overleed aldaar den 10den Juni 1859. Hij schreef: „Ueber deutsche Städtebegründung, Stadtverfassung und Weichbild im Mittelalter" (1825), „Das alte Magdeburgische und Hallische Recht" (1826), „Das Schlesische Landrecht" (1828), „Germanistische Abhandlungen" (1853) en „Miscellen des deutschen Rechts" (1830). Verder leverde hij voortreffelijke uitgaven van de „Lex Frisionum" (1832), van de oude Thüringer wetten (1834), van de „Lex Saxonum" (1837) en van de „Lex Francorum-Chamavorum" (1855). Ook vermelden wij: „Ueber die germanischen Ansiedlungen in den Provinzen des Römischen Weltreichs" (1844), „Deutsche Stadtrechte des Mittelalters" (dl 1 en 2, 1851—1853).

Gaupp, *Gustav*, een Duitsch schilder, geboren te Markgröningen in Württemberg den 19den September 1844, studeerde aanvankelijk te Stuttgart in de lithographie en bepaalde zich eerst te Londen en daarna te Weenen bij de steengravure. Later verwisselde hij haar met de schilderkunst en begaf hij zich naar de Academie te München, waar hij werkte onder leiding van *Piloty*. In 1877 ondernam hij een studiereis naar Italië. Zijn meest bekend stuk is: „De plundering van een klooster" (1876). Verder noemen wij „Moeilijke boodschap", „Een partij schaak" en „De bron".

Gaura *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Onagraceeën*. Het onderscheidt zich door een 4-spletigen kelk, een 4-bladige bloemkroon, 8 korte meeldraden, een stamper met 4 stempels en door een houtige, vierkante en 4-hokkige noot. Het omvat kruiden en heesters, die in de warmere gewesten van Noord-Amerika groeien, met ongesteelde wortelbladeren en tot aren vereenigde bloemen. Tot de sierplanten behoort *G. biennis L.*, die 1 tot 2½ m. hoog wordt en fraaie, bleekroode bloemen draagt.

Gaurisankar (de stralende, Mount Everest, Tibetaansch Jomo-Kong Kar), een berg in den Himalaja aan de Noordgrens van Nepal op 27°59' N.Br. en 86°55' O. L. v. Gr., is 8840 m hoog en wordt als de hoogste berg der aarde beschouwd.

Gauss, *Karl Friedrich*, een Duitsch wiskundige, werd geboren te Brunswijk den 30sten April 1777 en gaf reeds op school zulke doorslaande bewijzen van een uitstekenden aanleg, dat hertog *Karl Wilhelm Ferdinand van Brunswijk* op zich nam voor zijn wetenschappelijke opleiding te zorgen. Nadat hij te Göttingen gestudeerd en zich te Brunswijk als privaatdocent gevestigd had, werd hij in 1807 benoemd tot hoogleeraar en directeur der sterrenwacht te Göttingen, in 1816 tot Hofraad en in 1845 tot geheim Hofraad. Hij overleed den 23sten Februari 1855. Reeds in zijn doctorale dissertatie (1799) legde hij een ongemeene scherpzinnigheid aan den dag, daar hij de vroegere pogingen, om de hoofdstelling der algebra te bewijzen, aan een scherpe kritiek onderwierp en zelf een nieuw en gestreng bewijs dier stelling leverde. Een in 1849 in het Wetenschappelijk Genootschap te Göttingen gehouden voorlezing bevat een omwerking van dat stuk en is vervolgens in de „Verhandelingen" van dat lichaam opgenomen. Glansrijk ontwikkelde hij zijn krachten in de „Disquisitiones arithmeticae" (1801), waarin hij de hoogere arithmetica met belangrijke ontdekkingen verrijkte. Toen in den aanvang der 19de eeuw eenige nieuwe planeten ontdekt werden, vond *Gauss* nieuwe methoden, vooral die der kleinste quadraten, om hun loopbanen te berekenen. Hij maakte ze openbaar in zijn boek „Theoria motus corporum coelestium" (1809), terwijl hij verder belangrijke diensten bewees aan de wetenschap door zijn: „Theoria combinationis observationum erroribus minimis obnoxia" (1823). De nieuwe sterrenwacht te Göttingen werd in 1817 onder zijn leiding voltooid en op last der regeering zette hij in 1820 en later de Deensche graadmeting in Hannover voort. Hierbij deed hij de uitvinding van den helioskoop, bepaalde nieuwe regels voor de projectie der op de spheer gelegen punten der driehoeken op de platte kaart en bediende zich, ter compensatie van de waarnemingsfonten, van de reeds vermelde methode der kleinste kwadraten. De nauwkeurigheid zijner triangulatie overtrof alles, wat vroe-

ger op dit gebied verricht was. Daarenboven vond hij tijd voor natuurkundige onderzoekingen, vooral omtrent het aardmagnetisme, en de door hem uitgevonden magnetometer opende een nieuw veld voor de beoefenaars der physica. Er ontstond, volgens den wensch van *von Humboldt*, een magnetisch genootschap, dat met hulp van een groot aantal overal verspreide waarnemingstations al de bouwstoffen bijeenbracht, die onmisbaar bleken voor een juiste kennis van het aardmagnetisme. Hiermede verbond hij zijn nasporingen omtrent de theorie van het electromagnetisme, daar hij doordrongen was van het groote gewicht van dit laatste voor de telegrafie. Met *Weber* gaf hij de „Resultate aus den Beobachtungen des magnetischen Vereins" (6 dln., 1837—1843) in het licht met een „Atlas des Erdmagnetismus" (3 dln., 1840). Verder schreef hij „Allgemeine Lehrsätze in Beziehung auf die im verkehrten Verhältnisse des Quadrats der Entfernung wirkenden Anziehungs-und Abstoszungskräfte" (1840), „Dioptrische Untersuchungen" (1843) en „Untersuchungen über Gegenstände der höhern Geodäsie" (2 afdeelingen 1845—1847). Al zijn geschriften onderscheiden zich door een ongemeene duidelijkheid en door een geleidelijke behandeling der verschillende onderwerpen. Zijn briefwisseling met zijn vriend *Schumacher* werd in 1860—1862 door *Peters* in 4 deelen uitgegeven, die met *Bessel* op aansporing der Koninklijke Pruisische Academie van Wetenschappen (Leipzig, 1880), die met *Bolyai* met steun der Hongaarsche Academie van Wetenschappen (Leipzig, 1889). Met een uitgave zijner verzamelde werken in 10 dln. is de „Göttinger Gesellschaft der Wissenschaften" sedert 1863 bezig.

Gautama. Zie *Boeddha*.

Gauthier-Villars, *Jean Albert*, een Fransch boekhandelaar, geboren den 31sten Maart 1828 te Lonsle-Saunier, bezocht de polytechnische school te Parijs en werd ingenieur bij de telegrafie, doch verliet in 1863 den staatsdienst. Het volgend jaar kocht hij een sedert 1791 bestaande drukkerij en uitgeverszaak en deze vroeger reeds belangrijke zaak nam onder zijn leiding zeer in bloei toe. Als uitgever van wetenschappelijke, speciaal mathematische werken, is hij een der eersten van Frankrijk. Zoo gaf hij o. a. uit de werken van *Cauchy*, *Fermat*, *Fourier*, *Lagrange* en *Laplace*. Hij zelf schreef een aantal artikelen in de „Annales télégraphiques". In 1888 traden zijn beide zoons als deelhebbers in de zaak.

Gauthier-Villars, Henry, een Fransch schrijver en muziekcriticus en zoon van den voorgaande, werd den 10den Augustus 1859 te Villiers geboren, schrijft sedert 1889 in „Art et Critique" en sedert 1892 in den „Echo de Paris", onder den schuilnaam *L'ouvreuse*, van groote kennis getuigende muziekkritieken in humoristischen vorm. Zij werden gezamenlijk onder den titel „Lettres de l'ouvreuse" (1890) uitgegeven. Onder het pseudoniem *Willy* schreef hij: „L'année fantaisiste" (sedert 1892) en humoresken als „Soirées perdues" (1894), „Une passade", „Entre deux airs" (1895), „Poissons d'avril" (1896) en „Maîtresse d'Esthète" (1897). Zeer grooten opgang maakte zijn roman „Claudine à l'école" (1900), gevolgd door de veel minder mooie „Claudine à Paris" (1901), „Claudine en ménage" (1902) en „Claudine s'en va" (1903). Zijn roman „La maîtresse du prince Jean" (1903) bracht hem in conflict met de politie. In „La môme Picrate" (1904) schildert hij het boulevard leven.

Gautier, *Théophile*, een Fransch dichter en kunstkenner, werd geboren te Tarbes den 31sten Augustus 1811, ontving aldaar zijn opleiding, maar voleindigde zijn studiën te Parijs. Hij meende, dat hij voor schilder in de wieg gelegd was, en bezocht het atelier van *Rioult*, doch toen zijn eerste proeven op dat gebied mislukten, bepaalde hij zich bij de dichtkunst. Hij was een ijverig aanhanger van *Victor Hugo* en van de romantische school en deed in 1830 zijn eersten bundel gedichten in het licht verschijnen, waarop hij de berijmde legende van „Albertus" liet volgen. Daarna leverde hij in de „France littéraire" artikels over de Fransche dichters der 17de eeuw, die later onder den titel van „Les grotesques" (2 dln., 1844) zijn verzameld. In 1832—1834 was hij medewerker aan den „Figaro", de „Revue de Paris" en den „Artiste", en eindelijk verbond hij zich in 1836 (in welk jaar ook „La comédie de la mort" verscheen) aan de „Presse", in welk blad hij gedurende 20 jaar beschouwingen leverde over de kunst en over het tooneel, later verzameld als „Histoire de l'art dramatique en France" (6 dln., 1858—1859). Hij deed zich daarin kennen als een tegenstander der klassieke tragedie en van de „art bourgeois" genoemde kunst, die *Scribe* en *Ponsard* vertegenwoordigden. Zijn haat tegen alles, wat de kunst dienstbaar maakt aan doeleinden, die haar zelf vreemd zijn, bracht hem tot de stelling „l'art pour l'art". Zoo werd hij het hoofd van de school der *Parnassiens*. In „Emaux et camées" (1852, definitieve uitgave, 1872) volgt hij deze richting. Ook schreef hij novellen en romans, zooals: „La jeune France" (1833), „Mademoiselle de Maupin" (2 dln., 1835), waarmede hij zich den toegang afsloot tot de Fransche Academie, „Fortunio" (1838), „Les roués innocents" (1847), „Partie carrée" (3 dln., 1851), „Roman de la momie" (1858), „Le capitaine Fracasse" (1864). Al zijn gedichten zijn, met uitzondering van „Emaux et camées" (1853), in één deel uitgegeven. *Gautier* heeft veel gereisd en zijn ontmoetingen in Spanje, het Oosten en Italië op onderhoudende wijze beschreven in: „Tra los montes" (2 dln., 1843), „Zigzags" (1845), „Italia" (1852), „Constantinople" (1854) en „Les trésors d'art de la Russie" (1860). In 1856 zeide hij den „Presse" vaarwel en werd geplaatst bij den „Moniteur", waarin hij voor den feuilleton zorgde en aangelegenheden van kunst behandelde, terwijl hij voortging met het schrijven van romans, novellen enz. Hij overleed te Neuilly bij Parijs den 23sten November 1872. Lezenswaard is zijn „Histoire du romantisme" (1872). Uit zijn nalatenschap verschenen „Portraits et souvenirs littéraires" (1875).

Gautier, Judith, een dochter van *Théophile*, werd geboren in 1850, wijdde zich reeds vroeg aan de studie van het Chineesch en gaf in 1867 vertalingen uit onder den titel „Livre de Jade". Later verschenen eenige romans: „Le dragon impérial" (1869), „L'usurpateur" (1875, later onder den titel „La soeur du soleil", 1887), „Lucienne" (1877), „Les cruautés de l'amour" (1879), „Iskender, histoire persane" (1886), „La conquête du paradis" (3 dln., 1887—1890), „Fleurs d'Orient"

(1893) en „Les princesses d'amours; courtisanes japonaises" (1900), benevens „Les peuples étrangers" (1879), een ethnologische studie, en „Richard Wagner et son oeuvre poétique" (1882). Haar in 1886 met *Catulle Mendès* gesloten huwelijk werd weldra ontbonden.

Gautier, *Léon*, een Fransch letterkundige en palaeograaf, werd geboren den 8sten Augustus 1832 te Havre, bezocht het „Institut St. Barbe des Chartes" te Parijs, werd archivaris van het departement Haute Marne, later chef van het keizerlijk archief en aanvaardde in 1871 het professoraat in de palaeografie aan de nniversiteit te Parijs. Hij schreef: „Epopées françaises" (1866—1867), door de Académie des Inscriptions in 1866 met den tweeden en in 1868 met den eersten prijs bekroond, „Comment faut-il juger le moyen âge?" (1858), „Quelqnes mots sur l'étude de la paléographie et de la diplomatique" (1858), „Définition catholique de l'histoire" (1860), „Scènes et nouvelles catholiques" (1861), „Voyage d'un catholiqne autour de sa chambre" (1862), „Benoît VI, étude sur la papauté" (1863), „Etudes historiques pour la défense de l'Eglise" (1864), „Portraits littéraires" (1868), „Vingt nouveanx portraits" (1878), „La chevalerie" (1884), „Histoire de la poésie liturgique an moyen-âge" (dl. 1, 1886), „La poésie religieuse dans les cloîtres des IXe et Xe siècles" (1890), „Etudes et tableaux historiques" (1890), „La littérature catholique et nationale" (1894) en „Portraits du XIXe siècle" (4 dln., 1894—1895). *Gautier*, wiens uitgave van den „Chanson de Roland" in Frankrijk de beste is, overleed den 25sten Augustus 1897 te Neuilly.

Gautsch von Frankenthurn, *Paul*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch staatsman, werd geboren te Weenen den 26sten Februari 1857, bezocht er het Theresianum en voltooide in 1873 zijn rechtsgeleerde studiën aan de universiteit aldaar. Daarna trad hij in staatsdienst als ambtenaar bij de Financiën, werd in 1878 benoemd tot titulair en in 1879 tot vice-secretaris in werkelijken dienst en was voorzitter van het presidiaal bureau, totdat hij in 1881 als directeur van de Theresiaridderacademie zich met het beheer van deze instelling belastte. In 1883 werd de Academie voor Oostersche letteren met die instelling vereenigd en *Gautsch* tot Hofraad benoemd. Den 6den November 1885 ontving hij de portefeuille van Onderwijs en werd in 1890 in den vrijheerenstand opgenomen. In November 1893 trad hij met *Taaffe* af en werd curator der Theresia-academie, in Januari 1895 lid van het Heerenhuis. In October 1895 belastte hij zich in het kabinet-*Badeni* weer met de portefeuille van Onderwijs en vormde na het aftreden daarvan (28 November 1897) een nieuw ministerie, waarin hij Binnenlandsche Zaken nam. Hoewel hij de taalverordeningen van *Badeni* voor Bohemen ophief, kon hij de oppositie der Duitschers niet breken en trad reeds den 5den Maart 1898 met het geheele kabinet af. Den 4den Januari 1905 vormde hij, toen het ministerie-*von Körber* aftrad, opnieuw een kabinet. De moeilijke toestand, waarin Oostenrijk (zie aldaar) verkeeerde, maakte het *Gautsch* niet makkelijk de erfenis van *von Körber* te regelen; hij vond veel tegenkanting, en het verzet, dat zijn plan tot hervorming van het kiesrecht in den Rijksdag bij de Polen veroorzaakte, deed hem den 30sten April 1906 wederom aftreden.

Gavarni, eigenlijk *Sulpice Paul Chevalier*, een Fransch teekenaar, werd geboren te Parijs den 13den Januari 1801 en ontleende, naar men meent, zijn naam aan een dorp in de Pyreneeën, waar hij een zijner eerste teekeningen vervaardigde. Om in zijn onderhoud te voorzien, werd hij genoodzaakt zich op de werktuigkunde toe te leggen, doch nadat hij des avonds zijn taak volbracht had, bezocht hij de teekenschool. Eerst toen hij 34 jaar oud was, vond hij gelegenheid om modeplaten te teekenen, die hem weldra een goeden naam bezorgden. Hierdoor was hij in staat de fabriek te verlaten en zich met de redactie van het modejournaal „Les gens du monde" te belasten. Verder vervaardigde hij een reeks van steendrukplaten, die hij later in den „Charivari" voortzette. Zijn eerste schetsen waren hoofdzakelijk ontleend aan de vermaken en verstrooiingen der Parijzenaars en droegen de titels: „Les lorettes", „Les actrices", „Les coulisses", „Les fashionables", „Les artistes", „Les étudiants de Paris", „Les débardeurs", „Les bals masqués", „Le carnaval" enz. Later bewoog hij zich in voornamere kringen en leverde: „Les enfants terribles", „Les parents terribles", „Les fourberies des femmes", „La politique des femmes", „Les maris vengés", „Les nuances du sentiment", „Les rêves", „Les petits jeux de société", „Impressions de ménage" enz. Al die reeksen vonden grooten bijval. *Gavarni* was geen gewoon caricatuurteekenaar, maar bezat een groote mate van oorspronkelijkheid. Gedurende een reeks van jaren schilderde hij de fijnste trekken van het Fransche karakter met bevallige geestigheid en onbetwistbare waarheid. Men ontdekt deze vooral in zijn schetsen, getiteld: „Comme on dîne à Paris", „Les partageuses", en nog meer in de „Propos de Thomas Vireloque" en in de „Lorettes vieillies". Daarenboven was hij een uitstekend lithograaf. Daar hij geruimen tijd zijn teekeningen in dagbladen deed opnemen, moest hij veelal onmiddellijk op steen werken, om op tijd gereed te zijn, en daardoor werd hij de schepper van een vlugge, breede, losse wijze van op steen teekenen. Daarin ligt de oorzaak van het aanmerkelijk verschil tusschen zijn gesteendrukte bladen en de later daarnaar vervaardigde houtsneden in zijn „Oeuvres choisies" (met een tekst van *Gautier* en anderen, 4 dln., 1845), waaraan onder den titel „Perles et parures" (1850) nog 2 deelen zijn toegevoegd. In 1849 deed hij een reis naar Engeland en bracht bij zijn terugkomst een aantal teekeningen mede, die de ellende der lagere volksklasse te Londen voorstellen. Hij overleed op een villa te Autenil den 23sten November 1866.

Gavazzi, *Alessandro*, een ijverig tegenstander van het wereldlijk gezag van den paus en van de Roomsch-Katholieke hiërarchie in Italië, werd geboren te Bologna in 1809, trad met zijn 16de jaar in de Orde der Clerici regulares van St. Barnabas en werd in 1829 benoemd tot professor in de welsprekendheid te Napels. Wegens zijn vrijzinnige richting werd hij in 1840 uit die betrekking verwijderd, waarna hij een ondergeschikt geestelijk ambt in den Kerkelijken Staat

moest waarnemen. Na de verkiezing van *Pius IX* behoorde hij tot de leiders der volksbeweging en hield onder anderen op den 21sten Januari 1848 in de Sapienza te Rome een lof- en lijkrede op de Lombardijers, die elf dagen te voren bij een volksoploop te Milaan waren gesneuveld. Met goedkeuring van den paus werd hij nu veldprediker bij een vrijkorps, dat naar Lombardije oprukte. Nadat *Radetzky* Milaan heroverd had, voerde *Gavazzi* dagelijks op het St. Marcusplein te Venetië ten aanhoore van duizenden het woord en vulde de schatkist met vrijwillige giften, die die hij door zijn indrukwekkende welsprekendheid wist te verkrijgen. Toen de Romeinsche divisie het bevel ontving terug te trekken, vermaande hij de burgers te Florence de zaak der vrijheid te handhaven. De groothertog gaf bevel, om hem met geweld uit Toscane te verwijderen, waarna hij de wijk nam naar Genua. Toen echter den 8sten Augustus 1848 te Bologna een openlijke opstand tegen den paus was uitgebarsten, zoodat men er zelfs een nieuw bestuur had ingesteld, werd *Gavazzi* teruggeroepen, om de rust in de Legatiën te herstellen, wat hem ook gelukte. In November werd hij te Vicenza door generaal *Zucchi* in hechtenis genomen; men wilde hem te Corneto in een voor geestelijken bestemde gevangenis brengen, maar te Viterbo bevrijdde het volk hem. Toen de paus uit Rome gevlucht, zijn regeering door een republikeinsch bestuur vervangen en een Constitueerende Vergadering samengeroepen was, werd hij in zijn voormalig ambt van kapelaan-generaal hersteld. Terstond nam hij maatregelen tegen de op handen zijnde belegering door de Franschen en zorgde voor de doelmatige inrichting van een militair hospitaal. Na den val van Rome kreeg hij een vrijgeleide van generaal *Oudinot*, waarna hij zich naar Engeland begaf en hier, maar vooral in Schotland en later in Noord-Amerika, predikte tegen het gezag der R. Katholieke Kerk. In 1854 keerde hij naar Londen terug, waar hij overging tot de Protestantsche Kerk en het tijdschrift „Gavazzi Free Word" redigeerde. In 1860 vergezelde hij *Garibaldi* op zijn tocht naar Sicilië en door zijn welsprekendheid heeft hij niet weinig bijgedragen tot de bevrijding van Italië. Na den slag bij Mentana wijdde hij zich geheel en al aan de organisatie der Chiesa libera, wier afdeelingen hij vereenigde tot de „Unione della chiese libere in Italia". Na 1870 vestigde hij zich te Rome, waar hij in 1875 de theologische school der „Chiesa libera" stichtte en den 9den Januari 1889 overleed. In 1851 gaf hij zijn gedenkschriften en in in 1859 een bloemlezing uit zijn redevoeringen in het licht; verder schreef hij: „No union with Rome; an anti-Eirenicon" (1871) en „Priest in absolution" (1877).

Gave noemt men de riviertjes aan de noordhelling der Pyreneeën in de Fransche departementen Opper- en Neder-Pyreneeën, die zich gezamenlijk in den Gave de Pau vereenigen. Deze ontspringt 2331 m. hoog uit den gletscher van Marboré, vormt den waterval van Gavarnie en mondt na een loop van 175 km. in den Adour uit.

Gavial. Zie *Krokodil*.

Gavotte is de Fransche naam van een vroolijken, gracieusen dans, meestal in de $^2/_2$ of $^4/_4$ maat uitgevoerd en met $^2/_4$ maat beginnend. Hij werd gedanst door één paar, beurt voor beurt, was zeer in den smaak aan de Hoven in de Middeleenwen, geraakte later zoo goed als in onbruik, doch wordt in nieuweren tijd weer gedanst. Ook komt hij voor als een deel in $^2/_4$ maat van sonaten in ouden stijl.

Gay, *John*, een Engelsch dichter, werd geboren in 1685 te Barnstaple in Devonshire en trad met zijn eerste dichtproeven op in de „Rural sports" (1713), die bekoorlijke schetsen van het landleven bevatten en hem de vriendschap van *Pope* bezorgden. In 1712 trad hij als secretaris in dienst van de hertogin *van Monmouth* en in 1714 vergezelde hij graaf *Clarendon* als gezantschapssecretaris naar Hannover. Vervolgens gaf hij zijn koddige „Trivia or the art of walking the streets of London" (1716) in het licht. Zijn parodie der idyllen van *Ambrose Philips* in „The shepherd's week" is even geestig als rijk aan getrouwe natuurtafereelen, die hij echter opzettelijk zeer plat heeft voorgesteld. Ook zijn „Town eclogues" zijn parodieën. Zijn tooneelstukken: „The wife of Bath" (1713), „What d'ye call it?" (1714) en „Three hours after marriage" (1715) vonden slechts matigen bijval, maar een verzameling van zijn gedichten werd in 1720 met groote ingenomenheid ontvangen. Zijn treurspel „The captives" (1724) beviel vrij goed, doch bezit op verre na niet zoo groote waarde als zijn „Fables" (1726), die, ten behoeve van den jongen hertog *van Cumberland* geschreven, hem grooten roem bezorgden. Deze klom nog aanmerkelijk door zijn „Beggar's opera" (1727), welke 63-maal achtereen opgevoerd werd en ook nu nog niet van het repertoire verdwenen is. Een vervolg daarop, „Polly" genaamd, mocht wegens staatkundige toespelingen niet ten tooneele gebracht worden, doch zijn vrienden lieten dit stuk bij inteekening drukken en bezorgden hem op die wijze een som van 1200 pond sterling. Hij overleed den 4den December 1732 en werd in de Westminsterabdij bijgezet, waar de hertog van *Queensberry* een gedenkteeken te zijner eer deed verrijzen. Zijn „Poetical works" zijn in 1797 in 3, en in 1806 in 2 deelen in het licht verschenen; de beste uitgave zijner „Fables" is die van *Owen* (1854).

Gay, *Sophie*, geboren *Nichault de Lavalette*, een Fransch schrijfster, werd geboren te Parijs den 1sten Juli 1776, ontving een uitmuntende opvoeding, trad in 1793 in het huwelijk met een agent van een kassierskantoor, maar liet zich weldra van dezen scheiden, waarna zij in 1799 een tweeden echt sloot met *Gay*, deelhebber in een bankierszaak. Als schrijfster trad zij het eerst op in het „Journal de Paris" met een verdediging der „Delphine" van madame *de Staël* en wekte daardoor reeds de opmerkzaamheid van het publiek. Op haar roman „Laura d'Estelle" (3 dln., 1802), volgden „Léonie de Montbreuse" (2 dln., 1813) en „Anatole" (2 dln., 1815). Later schreef zij, behalve een aantal tooneelstukken, waarvan „Le marquis de Pomenars" (1820) succes had, een reeks romans, zooals: „Le moqueur amoureux" (1830), „Un mariage sous l'Empire" (1832), „La physiologie du ridicule" (1833), „Souvenirs d'une vieille femme"

(1834), „La comtesse d'Egmont" (1836), „Marie de Mancini" (1840), „Marie Louise d'Orléans" (1842), „Le comte de Guiche" (1845) enz. Ook haar dochter *Delphine* maakte zich als schrijfster bekend en trad in het huwelijk met den bekenden dagbladschrijver *Emile de Girardin*. Toen laatgenoemde verbannen werd, ging ook *Sophie* naar Brussel en overleed aldaar den 3den Maart 1852.

Gaya, een districtshoofdstad in de divisie Patna van de provincie Bihar in het Britsch-Indisch presidentschap Bengalen, ligt ten zuiden van Patna aan de Phalgoe, een rechterzijrivier van den Ganges, en telt (1901) 71186 inwoners. De stad is verdeeld in het oude Gaya, waar de priesters wonen, en Sahibgandsj, waar het bestuur en de handel gevestigd zijn. Zij is een der voornaamste bedevaartplaatsen van Indië. Ongeveer 200000 pelgrims bezoeken haar jaarlijks, om in het heiligste gebouw der stad, in den tempel Vischnoepad (Voetstappen van *Vischnoe*) vergiffenis van zonden te verkrijgen. Het distrikt Gaya heeft op 12204 v.km. 2138331 inwoners.

Gayangos, *Pascual*, een Spaansch geleerde, werd geboren te Sevilla den 21sten Juni 1809 en was hoogleeraar in het Arabisch te Madrid en lid van onderscheiden buitenlandsche geleerde genootschappen. Zijn belangrijke werken „Historia de los reyes de Granada y descripcion de Granada" (1842) en „Memoria sobre la autenticidad de la cronica del Moro Rasis" (1850) bezorgden hem grooten roem. Verder leverde hij een bewerking en Engelsche vertaling van het uitgebreide werk van *Al Maqqari* over de Spaansch-Arabische letterkunde en geschiedenis, alsmede een van belangrijke noten en toevoegingen voorziene Spaansche bewerking van de geschiedenis der Spaansche letterkunde van *Ticknor*. Ook bezorgde hij uitgaven van de „Gran conquista de Ultramar", der „Libros de caballeria", en der „Escritores en prosa anteriores al siglo XV". Laatstgenoemde 3 werken zijn opgenomen in de „Biblioteca de autores Españoles". Van zijn latere geschriften noemen wij: „Cartas del cardinal Cisneros" (1867), „Cartas y relaciones de Herman Cortes al emperador Carlos V" (1870) en de bewerking van den catalogus der Spaansche handschriften in het „British Museum". Hij overleed in Engeland den 4den October 1897.

Gayer, *Karl*, een Duitsch beoefenaar der boschcultuur, geboren te Spiers den 15den October 1822, werd in 1855 hoogleeraar te Aschaffenburg en in 1878 te München. Tot zijn voornaamste geschriften behooren: „Die Forstbenutzung" (9de druk, 1903), „Der Waldbau" (4de druk, 1890) en „Der gemischte Wald" (1886).

Gayette-Georgens, *Jeanne Sophie Marie von*, een Duitsch schrijfster, werd geboren den 11den October 1817 te Kolberg, ontving haar opleiding in Pillau en Breslau, hield zich vroeg bezig met letterkundigen arbeid en trad vervolgens in het huwelijk met dr. *Jan Daniël Georgens*, met wien zij in 1856—1863 bij Weenen aan het hoofd stond van een inrichting voor idioten, woonde daarna in Zwitserland, toen te Neurenberg, vervolgens te Berlijn en overleed te Leipzig den 14den Juni 1895. Bijna al haar geschriften hebben een opvoedkundige strekking. Daarvan vermelden wij: „Elisenhof" (1847), „Gedichte" (1850), „Oceana. Vier Stufenalter einer Dichterin" (1870), „Sich selbst erobert. Ein Mädchenroman" (2 dln. 1871), „Geist des Schönen in Kunst und Leben. Praktische Aesthetik fur die gebildete Frauenwelt" (3de druk, 1876), „Die Frauen in Erwerb und Beruf" (1872), „Brevier der Konversation und gesellschaftlichen Unterhaltung" (2de druk, 1882) en „Was du thun und nicht thun sollst. Denkgut im Spruchgaben" (1890).

Gay-Lussac, *Joseph Louis*, een Fransch natuur- en scheikundige, geboren den 6den December 1778 te St. Léonard le Noblard in het departement Haute-Vienne, werd in 1808 hoogleeraar in de natuurkunde aan de Sorbonne en tevens in 1809 hoogleeraar in de scheikunde aan de Polytechnische School te Parijs en bleef aan die inrichtingen werkzaam tot in 1832, toen hij het hoogleeraarsambt in de scheikunde aanvaardde aan den Jardin des Plantes. Sinds 1830 was hij bij herhaling lid van de Kamer van Afgevaardigden en in 1839 werd hij pair. Hij overleed te Parijs den 9den Mei 1850. In 1805 nam hij met *A. von Humboldt* waar, dat twee deelen waterstof en een deel zuurstof water vormen en vond later, dat soortgelijke eenvoudige verhoudingen bij de vereeniging van alle gassen vallen waar te nemen. Men is hem veel belangrijke ontdekkingen verschuldigd op het gebied der natuur- en scheikunde. Vooral heeft hij belangrijke proeven gedaan over de uitzetting der gassen en dampen door de warmte (zie *Wet van Gay-Lussac*), over het soortelijk gewicht en de warmtecapaciteit der gassen, over de metalen der alkaliën, over blauwzuur, iodium, chloor enz. Het onderzoek van het zilver geschiedt thans nog op alle werkplaatsen volgens de methode van *Gay-Lussac*. Vele proeven heeft hij volbracht met *Thénard* en in de „Recherches physico-chimiques" (2 dln., 1811) bekend gemaakt. Zijn overige ontdekkingen zijn meestal medegedeeld in de „Annales de chimie" en in de „Annales de chimie et de physique", die hij sedert 1816 met *Arago* uitgaf, terwijl ook veel van zijn berichten in de „Comptes rendus" der Academie zijn opgenomen. Tot zijn afzonderlijk uitgegeven geschriften behooren de met *Alexander von Humboldt* opgestelde „Mémoires sur l'analyse de l'air atmosphérique" (1804), „Recherches physico-chimiques faites sur la pile" (2 dln., 1811), „Instruction pour l'usage de l'alcoolomètre centésimal" (1824), „Instruction sur l'essai du chlorure de chaux" (1824), „Instruction sur l'essai des matières d'argent par la voie humide" (1833) „Cours de physique" (8827), uitgegeven door *Grosselin*, en „Leçons de chimie" (2 dln., 1828), verzameld door *Marmet*.

Gay-Lussac, Wet van. Deze, in 1802 door *Gay-Lussac* ontdekte wet leert, dat alle gassen zich even sterk door de warmte uitzetten en wel voor 1°C $^1/_{273}$ van hun volume, of dat bij constant volume de druk voor 1°C $^1/_{273}$ van zijn oorspronkelijk bedrag stijgt.

Gaza of *Ghaza*, in het Arabisch *Ghazze*, is een stad en de zetel van een kaimakan in Palestina. Zij ligt 3 km. van zee, op en om een cirkelvormige hoogte en omgeven door vruchtbare olijf- en ooftgaarden, die door cactushagen afgesloten en door palmboomen beschaduwd zijn. Zij is een van de volkrijkste steden van Palestina en telt 20000 inwoners, die uit Turken, Arabieren, Egyptenaren

en Syriërs, meerendeels Mahomedanen en eenige honderden Christenen bestaan. Er zijn 7 moskeeën, meestal uit de overblijfselen van voormalige gebouwen, zooals de hoofdmoskee met haar prachtige zuilen uit die van den tempel der Christenen, opgetrokken. De inwoners houden zich bezig met landbouw, weverij, pottebakkerij en zeepfabricage. Gaza was reeds tijdens de verovering van Kanaän door de Israëlieten een belangrijke stad. Zij behoorde, evenals Ascalon, Gath enz., tot de Philistijnsche steden en vervulde in de geschiedenis van *Simson* een merkwaardige rol. In 734 door *Tiglattphalasar II* veroverd, was het schatplichtig aan de Assyriërs. Na 608 nam *Necho II* van Egypte het in. In 332 door *Alexander den Groote*, in 315 door *Antigonus*, wiens zoon *Demetrius* er in 312 door *Ptolemaeus* verslagen werd, en in 96 door den Makkabeeër *Alexander Jannaeus* veroverd en verwoest, werd de stad later op last van *Pompejus* door den stadhouder *Gabinius*, vermoedelijk op een andere plek, weder opgebouwd. In 65 na Chr. werd zij door de oproerige Israëlieten ingenomen, terwijl later *Constantijn de Groote* er een bisschopszetel stichtte. In 635 maakten de Arabieren onder aanvoering van *Amroe* zich van haar meester. De stad was van belang in den tijd der Kruistochten. Zij werd in 1100 door de Christenen en in 1170 door *Saladijn* veroverd. Voor haar muren leden in 1239 de Kruisvaarders, in 1244 de drie ridderorden een bloedige nederlaag. In 1280 werd er de emir van Damascus door de Egyptenaren verslagen en in 1516 de Mamelukken door de Turken. In 1771 werd Gaza door den oproerigen *Ali-Bey* en den 15den Februari 1799 door de Franschen onder generaal *Kleber* veroverd.

Gaza, *Theodorus*, een Grieksch geleerde, werd geboren in 1398, begaf zich als vluchteling uit zijn geboortestad Thessalonica, toen deze in 1430 in handen der Turken gevallen was, naar Italië, leerde te Mantua onder leiding van *Feltre* Latijn, vestigde zich in 1447 als leeraar te Ferrara en werd in 1451 met andere geleerden door paus *Nicolaus V* naar Rome geroepen, waar kardinaal *Bessarion* hem in zijn gevolg opnam. Na 's pausen dood verkeerde hij te Napels aan het Hof van koning *Alfonsus*, begaf zich toen weder naar Rome, vervolgens naar Ferrara en eindelijk naar Calabrië, waar hij in 1475 overleed. Niet alleen door zijn onderwijs, maar ook door het vertalen van Grieksche geschriften van *Aristoteles*, *Theophratos* en *Aelianos*, in het Latijn, door het leveren eener Grieksche vertaling van sommige werken van *Cicero* en vooral door het uitgeven van een Grieksche spraakkunst (1495 en later) heeft hij ijverig medegewerkt tot de verspreiding van de kennis der Grieksche taal- en letterkunde in het Westen.

Gazania *Gaertn.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Samengesteldbloemigen* (*Compositae*). Het onderscheidt zich door gestraalde bloemhoofdjes, een onbehaarden vruchtbodem, een napvormig omwindsel, dat uit 2 of 3 rijen van aan den voet samengegroeide schutbladeren bestaat, en een ongevleugelde, wollige vrucht met een harig-stoppelige kuif. Het omvat halfheesters, die meerendeels in het zuiden van Afrika groeien en waaronder fraaie sierplanten voorkomen, zooals *G. pavonia Ker.* met groote, vurig oranjegele straalbloemen, welke aan den voet zwart gevlekt zijn, — *G. Splendens R. Br.* met dergelijke straalbloemen — en *G. Speciosa Less.* met gele, aan den voet zwartgevlekte straalbloemen en klokvormige omwindsels. Zij behooren tot de altijdgroene gewassen en vereischen een warmte van 3-5° C. In den zomer kan men haar dus in de open lucht plaatsen.

Gazelle-expeditie. Zie *Diepzeeonderzoek*.

Gazellenrivier (*Bahr el Ghazal*) is een linkerzijrivier van den Nijl in Equatoriaal-Afrika, ontstaat uit talrijke stroompjes (Dsjoer, Tondsj en Bahr el Homr), die van de waterscheiding van het Kongobekken komen, en uit den Bahr el Arab, loopt door een laag, moerassig en in den regentijd meestal overstroomd landschap en vereenigt zich in het moerassige, met graseilanden bedekte Meer Mokren el Bohoer met den van het Zuiden komenden Bahr el Dsjebel tot den Bahr el Abiad of Witten Nijl. Naar haar wordt de Zuid-Westelijkste provincie van den Egyptischen Soedan Bahr el Ghazal genoemd.

Gazellenrivier is een thans droogliggend rivierbed, waarlangs vroeger het water van het Tsaadmeer naar het N.O. werd afgevoerd. Men kan het bed van het Z.O. einde van het meer tot 16° N.Br. en 19° O.L. v. Gr. vervolgen, als een door bosch omgeven doch met onderaardsch water voorzienen dalbodem. Het eindigt in het bronnenrijke bekken van Bodelé. De goede weiden geven hier aanleiding tot menigvuldige twisten tusschen de Oeled Sliman, Tibboe, Kanemboe e. a. stammen. In het dal liggen Tegaga Hedeba, Gheren, Hebal, Torora, Erhaya, Alo, Birkija en eenige andere plaatsen te midden van dadelbosschen.

Gazette (Fransch=dagblad), een thans door *journal* verdrongen woord, is waarschijnlijk afkomstig van een voormalige Venetiaansche munt (gazeta of gazzetta) ter waarde van ongeveer 5 cent, den prijs voor afzonderlijke nummers. Het is nog thans de naam van een te Brussel verschijnend dagblad, alsmede van een officieel blad in Italië.

Gazzetta officiale del Regno d'Italia (Officieele courant van het koninkrijk Italië) is het te Rome dagelijks (Zon- en feestdagen uitgezonderd) verschijnend ambtelijk orgaan der Italiaansche regeering, wordt door het ministerie van Binnenlandsche Zaken uitgegeven en dient tot openbaarmaking van wetten, verordeningen, ambtelijke kennisgevingen enz.

Gazzoletti, *Antonio*, een Italiaansch dichter, geboren den 20sten Maart 1813 te Nago aan het Gardameer, aanvaardde na de vereeniging van Lombardije met Piemont een staatsbetrekking te Milaan en overleed aldaar den 21sten Augustus 1866. Van hem is het volkslied: „Quale è la patria dell'Italiano". Hij schreef „Piccarda dei Donati" (1841), „Memorie e fantasie" (1842), de tragedie „Paolo, l'apostolo delle genti" (1857), „Poesie"(1861), „Umberto Biancamano, leggenda (1863) en „Canzone per la festa secolare di Dante" (1865).

Gazzino, *Giuseppe*, een Italiaansch schrijver, geboren te Genua den 30sten Juli 1807, studeerde in zijn geboortestad in de letteren en rechten,

Van 1831 tot 1838 was hij huisonderwijzer bij markies *Carega Bertolini* en vervolgens bij gravin *Francesca Pinelli*. In 1845 werd hij geplaatst in een handelshuis, in 1850 benoemd tot leeraar in de letteren, aardrijkskunde en geschiedenis aan het Collegio Nationale en vervolgens tot directeur der hoogere burgerschool voor meisjes te Genua. Hij was een zeer vruchtbaar schrijver en heeft in den loop van een halve eeuw een verbazend groot aantal bijdragen in de voornaamste tijdschriften van Italië geleverd. Daarenboven schreef hij oorspronkelijke werken en vertalingen in gebonden en ongebonden stijl. Tot zijn prozawerken behooren: „Sommario delle historie Ligori"(1849 en later), „Brevi precetti per l'epistolografia" (1850), „Manuali di letteratura Italiana" (1852), „La mitologia comparata alla storia" (1853) en „Indice cronologico degli illustri Italiani" (1875). Van zijn dichterlijke voortbrengselen vallen te noemen: „I Rivali" (1831), „Giulietta e Romeo. Dramma lirico" (1832), „Francesco Ferrucci. Dramma storico" (1847), „Libertà e Patria. Versi" (1848), „Canzoncine sacre e morali con altre poesie di vario genere" (1865), „Fede, Speranza e Carita. Parabole in versi" (1867) en „La benedizione nuziale" (1881). Tot zijne vertalingen behoort o. a. de „Faust" van *Goethe* (1857; 2de druk, 1862). *Gazzino* overleed te Genua den 7den Mei 1884.

Gdry. is achter diernamen de afkorting van *Albert Gaudry* (zie aldaar).

Gdur is zooveel als G met grooten terts. Het Gduraccoord is g h d.

Geaster. Zie *Aardster*.

Geb (vroeger verkeerdelijk *Seb* genaamd) is een Egyptische god der aarde, die door de Grieken met *Kronos* geïdentificeerd werd. Hij verwekte bij de godin des hemels *Nut (Rhea)*, *Osiris* en *Isis*.

Gebaard (zie de afb.) noemt men in de wapenkunde een schild, dat door lijnen, evenwijdig aan den linkerdiagonaal, verdeeld wordt in een even aantal strooken, welke ten aanzien van metaal en kleur telkens afwisselen.

Gebaard.

Geband.

Geband (zie de afb.) noemt men in de wapenkunde een schild, dat door lijnen, evenwijdig aan den rechterdiagonaal, verdeeld wordt in een aantal strooken, welke ten aan aanzien van metaal en kleur telkens afwisselen.

Gebangpalm. Zie *Corypha*.

Gebaren noemt men alle uitwendige bewegingen van 's menschen lichaam. Een onderdeel daarvan vormt de mimiek of gelaatsveranderingen, welke als tolken van inwendig gevoel moeten dienen. Maakt men van een en ander gebruik, om zijn denkbeelden en gewaarwordingen uit te drukken, dan bezigt men de gebarentaal. Deze te hulp te roepen, om zich duidelijk te maken of om aan de taal kracht bij te zetten, is eigen aan de menschelijke natuur, en men zou de gebaren een algemeene taal kunnen noemen. Het valt ons trouwens niet moeielijk, om onze vreugd en onze droefheid, ons medelijden en onzen toorn, onze liefde en onzen afkeer, onze verrassing en onze verlegenheid door uitwendige teekenen te kennen te geven. Op het gelaat lezen wij de werking van een onaangenamen reuk, van een walgingwekkenden smaak, van een krijschend geluid enz. Hoeveel kunnen wij ook niet te kennen geven met onze handen. Daarmede kunnen wij beloven en afwijzen, het welkom en het afscheid toeroepen, rouw, vrees, schaamte en twijfel aan den dag leggen, onderwijzen, bevelen, opwekken, klagen, veroordeelen, vrijspreken, verachten, uitdagen, vleien, spotten enz. Hoe duidelijk spreekt vaak een kleine beweging van het hoofd, een schouderophaling. Geen wonder alzoo, dat zij, die elkanders taal niet verstaan, toch zonder moeite kunnen aanduiden, wat zij gevoelen en verlangen. De gebarentaal heeft vooral een groote mate van ontwikkeling bereikt bij de bewoners der zuidelijke landen van Europa, is echter nog veel sterker bij sommige onbeschaafde volken, zooals bij de Hottentotten en Bosjesmannen, waar zij een integreerend deel der taal uitmaken, zelfs in zulke mate, dat wel beweerd wordt, dat zij in het donker niet met elkander kunnen spreken.

Gepastheid van gebaren eischt men van ieder, die in het openbaar spreekt, en wie zich daarvan in blik en gelaat, in houding en handbeweging op een juiste wijze weet te bedienen, kan daardoor veel kracht bijzetten aan zijn rede. Inzonderheid is het gebarenspel in zijn geheelen omvang van het grootste gewicht voor allen, die op het tooneel een krachtige uitdrukking willen geven aan hartstochtelijke gewaarwordingen. Het is daarom van ouds een onderwerp van studie voor hen, die zich op de tooneelkunst toeleggen. Eindelijk maakt het gebarenspel de grondslag uit van het onderwijs der doofstommen (zie aldaar).

Wanneer men zich slechts van die gebaren bedient, welke zich uit het dagelijksch verkeer ongezocht laten afleiden, dan noemt men dit natuurlijke gebarentaal; wanneer echter sommige gebaren door afspraak als teeken vastgesteld worden voor voorstellingen, waarmede zij in een verwijderd of in het geheel geen verband staan, noemt men haar kunstmatige gebarentaal. Deze laatste heeft zich bij de verschillende volkeren als vingertaal ontwikkeld (Spaansche met één, Engelsche met twee handen).

Gebarentaal. Zie *Gebaren*.

Gebauer, *Johann*, een Boheemsch taalkenner en schrijver, werd geboren den 8sten October 1838 te Auslowf in Jicin, studeerde aldaar en te Praag, was 1861 tot 1865 lid der redactie van den „Slovnik Nauvny", werd in 1856 professor aan de hoogere burgerschool te Pardubitz, in 1870 aan de Boheemsche hoogere burgerschool te Praag en vestigde zich in 1873 aldaar als privaatdocent in de Tsechische taal aan de universiteit, waarna hij lid der redactie werd van het tijdschrift der Vereeniging van Boheemsche letterkundigen. Sinds 1874 is hij

hoogleeraar te Praag. Hij schreef in het Tsechisch: „Etymologische taalbeginselen" (1868), „De Slavische talen" (1868), „Bijdrage tot de geschiedenis der Boheemscheklinkers" (1870), „Een woord over de doorhalingen in het handschrift van Königinhof", „Bijdrage tot de geschiedenis der Boheemsche spelling en der oud-Tsechische uitspraak", „Een monografie over den oud-Boheemschen schrijver G. Flaska" (1873) en „Proeve om de klankverschuiving door het samenstel der spraakwerktuigen te verklaren" (1873). Verder schreef hij een „Boheemsche grammatica" (1890), een „Historische grammatica der Czechische taal" (1896—1898) en een „Oud-Boheemsch woordenboek" (1901 v.v.) Ook heeft hij onderscheiden vertalingen uit het Sanskriet en Bulgaarsch geleverd.

Gebbe. Zie *Vischtuigen*.

Gebed is in het algemeen een verheffing van 's menschen hart tot het goddelijke. Zoodra de mensch genoeg ontwikkeld was, om het bestaan te erkennen van een hooger Wezen, gevoelde hij zich daarvan afhankelijk en de behoefte werd bij hem geboren, om in gemeenschap met dat Wezen veilig te zijn en zijn dankbaarheid te betoonen voor de verleende bescherming. Dit kon geschieden door het gebed, n. l. door het richten van een eerbiedig woord van verzoek en van dank tot die hoogere en onzichtbare Macht. Het gebed is derhalve zoo oud als 's menschen beschaving. Het werd òf in eenzaamheid òf gemeenschappelijk verricht. De Grieken en Romeinen richtten hun gebeden tot al hun goden en hieven daarbij de handen omhoog, de Christenen zijn gewoon bij het gebed de handen te vouwen of ook om tevens door een knielende houding getnigenis te geven van onderworpenheid. Bij de Israëlieten wordt het gebed, doorgaans in staande houding, opgezonden tot den eenen machtigen *Jehova*, bij de Christenen tot den grooten en wijzen Schepper en bestuurder der dingen, tot den liefderijken Vader der menschen. Wèl heeft men in de R.- en G.-Katholieke Kerk de aanroeping van de Engelen, van Maria en van de Heiligen, maar die aanroeping wordt wel degelijk van de aanbidding onderscheiden.

Opmerkelijk is het, dat van ouds en zelfs ook nog in onzen tijd algemeen het denkbeeld heerscht der gebedsverhooring, namelijk, dat de hoogere Macht, door het gebed bewogen, iets zou doen, wat zij anders (zoo het gebed niet geschied was) zou hebben nagelaten. Dat denkbeeld vindt men vooral bij de heidenen, die door alle tijden heen de gunst der goden door offeranden af gebeden trachtten te verwerven, en het was evenzeer eigen aan de oude Israëlieten. Immers *Jehova* werd beschouwd als een Oostersch monarch, die zich bij zijn wereldbestuur door de stemming van het oogenblik en daarbij vooral door de gedragingen der menschen liet leiden. Kwamen deze door goddeloosheid tegen hem in opstand, dan deed hij zijn snerpende tuchtroede op hen nederdalen, gaven zij blijken van beterschap, dan schonk hij uitkomst in nood, voorspoed en welvaart. Die gedachte, welke ons uit het Oude Testament tegenademt, heeft de geheele Christelijke maatschappij doortrokken. Daarom is voor velen het gebed nog altijd een middel, om tijdelijke voorrechten van God te verzoeken, waarvan men anders misschien verstoken zou blijven. Zelfs in onzen tijd doen oorlogvoerende vorsten wel eens hun onderdanen naar de kerken stroomen, ten einde om de zegepraal te bidden, en zij danken God na het behalen van een bloedige overwinning.

Voor andere Christenen is het gebed niets anders dan een verhoogde gemeenschapsoefening met het Opperwezen. Zij gevoelen zich kinderen Gods en hebben behoefte om zich met hart en mond te wenden tot hun hemelschen Vader, niet om iets te vragen, want de Vader weet beter wat zijn kinderen noodig hebben dan de kinderen zelf, maar om in de gemeenschap des Vaders gelouterd te worden, geoefend in lijdzaamheid, versterkt in den strijd tegen de zonde, verhoogd in volkomenheid. Op die wijze is het gebed een krachtig middel tot bevordering van het Christelijk geloof en leven, terwijl daarbij het vraagstuk der gebedsverhooring geheel en al onaangeroerd blijft.

Gebedmolen of **Gebedrol** zijn in Indië uitgevonden toestellen, welke de Lamaïsche Boeddhisten gebruiken, om het voorgeschreven gebed duizenden malen te kunnen herhalen. Men heeft er voor handgebruik, bestaande uit cylinders, van 1—2 dm. hoogte, omwikkeld met op papierstroken gedrukte gebeden; zij worden door een lichte beweging der hand in een draaienden toestand gehouden. Grootere worden bijv. in tempels loodrecht opgesteld, de ijzeren as wordt door middel van een touw in beweging gehouden. Nog andere worden door water of wind rondgewenteld en hebben reusachtige afmetingen. Het gebed telt slechts zes lettergrepen en luidt „Om mani padme, hum" (Het kleinood in den lotus, amen); de taal is Tibetaansch Sanskriet, de tekst is er door middel van houtblokken, meestal in rood, op gedrukt en op iederen cylinder ontelbare malen herhaald.

Gebeh is een eiland in Insulinde, ten O. van het eiland Halmahéra, onder den evenaar, tusschen 129°18' en 12° 40' O. L. v. Gr. gelegen. Het heeft bij een breedte van 5 km. een lengte van 38 km. Gebeh was vroeger onafhankelijk, doch behoort thans aan den sultan van Tidore. Aan de zuidzijde, tusschen Gebeh en het eiland Faoe, is een veilige ankerplaats en aan de zuidoostzijde zijn twee voor prauwen geschikte inhammen, namelijk Ataloh en Ingaloh. Men vindt er varkens buideldieren, krokodillen, duiven, snippen, papegaaien enz. De bodem is er over het geheel niet zeer vruchtbaar, doch levert rijst, kokosnoten, bananen, yams en sago. De bewoners, ten getale van ongeveer 1000 in een vijftal kampongs gevestigd, zijn Papoea's en Tidoreeezen, van welken sommigen tot den Islam werden bekeerd, terwijl de overigen in het heidendom bleven volharden. Zij houden zich hoofdzakelijk bezig met het visschen van tripang en pareloesters.

Gebel, een Nederlandsch dichter, geboren te Scheveningen den 2den April 1793, was smid, reeder, lid van de plaatselijke schoolcommissie en van den gemeenteraad van 's-Gravenhage en tevens lid van onderscheiden geleerde genootschappen. Hij leverde verzen in verschillende jaarboekjes en gaf daarenboven uit: „De vischpink in den storm" (1826), „Tafereel eener ontvluchting van drie Scheveningsche visschers met een bootje uit Engeland naar Holland in Januari

1781" (2de druk, 1832), „Ada" (1841), „Hulde aan de kunstenaars", „Den 30sten November 1843", „Lof, cantate bij de inwijding van het orgel te Scheveningen, 14 September 1847", „Dichtregelen, uitgesproken na de aanspraak van den Burgemeester mr. G. L. H. Hooft, ter gelegenheid van de inwijding der nieuwe vergaderzaal van den gemeenteraad van 's-Gravenhage 3 Januari 1854". Hij overleed den 17den Februari 1859.

Gebergte noemt men een samenhangend stelsel van grootere of kleinere verheffingen der aardoppervlakte, welke duidelijk van het omringend landschap zijn afgescheiden. De afzonderlijke verheffingen heeten berg (zie aldaar), als zij hoog, en heuvel, als zij lager zijn. Een scherpe grens is echter evenmin te trekken tusschen berg en heuvel, als tusschen bergland of gebergte en heuvelland. Ook kan een gebergte vlakland, zoowel laag- als hoogvlakten, insluiten, zoodat somtijds in een gebergte alle mogelijke reliëfvormen der aardkorst vereenigd zijn. Bij een gebergte vallen te onderscheiden: de *rug*, d. i. het hoogste gedeelte, welke enkelvondig of samengesteld kan zijn; de *voet*, d. i. de grens tusschen het gebergte en zijn omgeving; de *toppen* of de hoogste, en de *passen* of de laagste deelen van den rug. Verder dient gelet te worden op de *richting* en de *hoogte*. Strekt een gebergte zich in een bepaalde richting uit, zoodat de toppen min of meer op een rij (of op rijen) staan, dan spreekt men van een ketengebergte. Omvat dit verschillende rijen, die somtijds trapsgewijze achter elkander oprijzen, dan heet elke afzonderlijke rij een bergketen. De bergketens worden gescheiden door *dalen*, terwijl andere dalen dwars op de ketenen kunnen staan (zie *Dal*). Bij een bergketen heeft men een *kam*, die weer klokvormig, domvormig, koepelvormig, naaldvormig, zaagvormig enz. kan zijn. De lijn, welke de opeenvolgende toppen en dalen of passen verbindt, heet de *kamlijn*, diens gemiddelde hoogte de *kamhoogte*. Deze is beslissend voor de vraag, of het gebergte al of niet gemakkelijk is over te trekken. De *tophoogte* duidt de gemiddelde hoogte der toppen aan. Loopen de ketenen van een gebergte in de richting der meridianen, dan spreekt men van een meridiaangebergte (bijv. de Andes), loopen zij volgens de parallellen, dan heet het een parallelgebergte (bijv. de Pyreneeën), en als zij een van beide stelsels van lijnen onder een schuinen hoek snijden, transversaalgebergte (bijv. het Ertsgebergte). Op de plaats, waar verschillende ketenen elkander snijden, ligt een bergknoop (bijv. het Fichtelgebergte). Als bij een gebergte geen duidelijke ketenen onderscheiden kunnen worden, doordat de afzonderlijke verheffingen min of meer onregelmatig verspreid liggen, dan noemt men het een massief gebergte (bijv. de Harz). De hoogte van een gebergte kan *absoluut* (*volstrekt*) zijn, als zij gemeten wordt ten opzichte van den zeespiegel, en *relatief* (*betrekkelijk*), als zij vergeleken wordt met den voet. Naar de hoogten onderscheidt men hooggebergten (kamhoogte boven de 2300 m.), middelgebergten (1600—2300 m.) en voorgebergten, terwijl het heuvelland nog lager ligt; sommigen beschouwen als hooggebergte die deelen, welke boven de grens der eeuwige sneeuw zijn gelegen, welke grens op verschillende geografische breedten op zeer ongelijke hoogte ligt.

Of een gebergte gemakkelijk bestegen kan worden, hangt in de eerste en voornaamste plaats van de steilheid zijner hellingen af. Men neemt aan, dat een gebergte niet meer zonder buitengewone middelen te bestijgen is, als de hellingshoek meer dan 45° bedraagt. Wat de ligging betreft, kan het gebergte, zooals de Oeral, van alle zijden uit het laagland oprijzen, of een hoogvlakte insluiten, zooals de Harz, of op den rand van een hoogvlakte oprijzen (*Randgebergte*), zooals de Himalaja, of op een plateau gelegen zijn (*Plateaugebergte*), zooals de Kwen-lun. Als het langste gebergte op aarde gelden de Zuid-Amerikaansche Andes (14 000 km.), als het hoogste de Himalaja (Gaurisankar 8 840 m.), hoewel de Kwen-Lun het in kamhoogte misschien wellicht nog overtreft. Terwijl voor- en middelgebergten doorgaans afgeronde vormen vertoonen, is de kam der hooggebergten meestal zeer grillig. In hoofdzaak hangt de vorm der gebergten echter af van hun geologische samenstelling en den invloed der verweering.

Ontstaan der gebergten. Naar hun ontstaan kan men alle gebergten der aarde in *vulkanische* en *tektonische* verdeelen. Terwijl de eerste hun ontstaan te danken hebben aan de vulkanische werking in het binnenste der aarde (zie *Vulkanisme*), hangen de andere samen met den bouw, de tektoniek der aarde en kunnen weer gesplitst worden in plooiings-, vouwings- of ketengebergten en breukgebergten. Het ontstaan der eerste is een gevolg van de plooiing der lagen in de buitenste aardkorst, onder den invloed van een zijwaartschen, dus in horizontale richting werkenden druk of samenpersing, als gevolg van de steeds voortgaande afkoeling en daardoor veroorzaakte inkrimping der aardkern (zie *Aarde*: *Temperatuur der aarde*). De breukgebergten ontstaan, doordat als gevolg der inkrimping van de aardkern in de aardkorst geweldige dislocatiespleten (zie *Dislocatie*) zijn ontstaan, waarlangs gedeelten der korst in de diepte zijn gezakt, terwijl het overgebleven gedeelte daarna min of meer hoog boven zijn omgeving uitsteekt of zelfs bij het ontstaan der dislocatiespleet omhoog geperst werd. Voorbeelden van dergelijke gebergten leveren het Zwarte Woud, de Vogezen, het Thüringer Woud enz. De vroegere meening, dat ieder in één bepaalde periode ontstaan was, is bij verschillende gebergten onjuist gebleken, zooals bij de Alpen, waarbij drie, en den Himalaja, waar zelfs nog meer perioden vallen aan te wijzen, terwijl bij dit laatste gebergte de opheffing heden ten dage nog niet is afgeloopen. In sommige gebergten, zooals in het Taurische, zijn de plooien uit verschillende perioden geheel anders gericht, doordat de zijwaartsche druk niet van denzelfden kant kwam. Waar de druk op een grooten weerstand stiet, werden de aardlagen, en dus ook het gebergte gebogen, zooals de Alpen, Karpaten e. a. ons leeren. Verweering, erosie en denudatie werken samen, om de hoogte der gebergten te verminderen. Hooge gebergten zijn dan ook over het algemeen jong, oude gebergten zelden zeer hoog. Breuken, erosie en denudatie kunnen samen een gebergte wel eens tot een ruïne maken

(Thüringer Woud, Ertsgebergte) of het zelfs in den loop der eeuwen geheel doen verdwijnen (Piedmont Belt tusschen de Blauwe Bergen en de kustvlakte in Virginia).

Gebhard, keurvorst en aartsbisschop van Keulen, gesproten uit het grafelijke Huis van *Truchses von Waldburg*, werd geboren den 10den November 1547 en genoot een degelijke godgeleerde opvoeding aan verschillende hoogescholen. Reeds in 1560 werd hij domheer te Augsburg, in 1567 te Straatsburg en in 1568 te Keulen, verder in 1574 deken te Straatsburg, in 1576 domproost te Augsburg en in 1577 aartsbisschop te Keulen. Zijn vijanden maakten hem verdacht als overhellende tot het Protestantisme, en ook zijn toegenegenheid tot de schoone gravin *Agnes van Mansfeld* bracht hem in een slechten reuk. Na veel onaangenaamheden met het kapittel nam hij het besluit, tot de Protestantsche Kerk over te gaan (1582) en trad daarna in het huwelijk met *Agnes* (1555). Nu trachtte hij de Hervorming in zijn landen in te voeren en wilde deze als een wereldlijk keurvorstendom behouden, doch hij werd afgezet. Wel handhaafde hij, door slechts enkele Protestantsche vorsten ondersteund, nog eenigen tijd zijn gezag tegenover zijn reeds benoemden opvolger aartsbisschop *Ernst van Beieren*, maar nadat Bonn, zijn laatste vesting, bezweken was, nam hij de wijk naar de Nederlanden, waar hij den 31sten Mei 1601 overleed.

Gebhardt, *Eduard von*, een Duitsch schilder, werd geboren den 13den Juni 1838 te Esthland, bezocht drie jaren de academie te St. Petersburg en was daarna twee jaren òf op reis òf te Karlsruhe, waar hij aan de kunstschool studeerde. In 1860 kwam hij te Düsseldorf onder leiding van *Wilhelm Sohn* en vestigde zich daar. Van zijn jeugd af aan had hij een neiging voor godsdienstige onderwerpen. Hij heeft zich daarbij vooral gericht naar de Hollandsche meesters van de 15de en 16de eeuw, zijn personen de kleederdracht uit dien tijd gevende. Later volgde hij een meer realistische richting. Zijn doeken vonden even heftige bestrijders als bewonderaars. Zij zijn te verdeelen in godsdienstige schilderijen en voorstellingen uit den tijd der Hervorming. Uit de eerste groepen noemen wij „Christus' intocht in Jeruzalem" (1863), „De opwekking van Jairus dochter" (1864), „De rijke man en de arme Lazarus" (1865), „Christus aan het Kruis" (1866), „Het Avondmaal" (1870), „De kruisiging" (1873), „Christus en de jongeren van Emmaeus" (1876), „De hemelvaart van Christus" (1881), „De zorg voor Christus' lijk" (1883), „Christus voor Pilatus" (1889), „De ongeloovige Thomas" (1889), „De rijke jongeling" (1892), „De bergrede", „Nicodemus bij Christus", „Christus in Bethanië" (1892), „De 12-jarige Jezus in den tempel" (1893), „De opwekking van Lazarus" (1896) en „Christus op de zee" (1902). Uit de tweede groep noemen wij „Godsdienstig gesprek" „De hervormer aan het werk" (1877), „Duitsche huisvrouw" en „Kloosterlingen". Op het gebied der monumentale schilderkunst leverde *Gebhardt* zes muurschilderingen uit de geschiedenis van *Christus* voor de collegezaal van het klooster Lokkum en de beschildering van het koor en de zich daarbij aansluitende muren der Vredeskerk te Düsseldorf. Hij heeft ook talrijke portretten geschilderd. Sedert 1873 is hij hoogleeraar aan de academie te Düsseldorf en heeft als zoodanig veel leerlingen gevormd. *Gebhardt* bezit de groote gouden medaille der Berlijnsche kunsttentoonstelling.

Gebhardt, Oskar von, een Protestantsch geleerde en neef van den voorgaande, werd geboren den 22sten Juni 1844 te Wesenberg in Esthland, studeerde in de theologie en wijdde zich na een wetenschappelijke reis door Italië en Rusland aan het bibliotheekwezen te Straatsburg, Leipzig, Halle, Göttingen en Berlijn, vanwaar hij in 1893 tot opperbibliothecaris der universiteitsbibliotheek te Leipzig beroepen en tot buitengewoon hoogleeraar benoemd werd. Hij gaf uit „Graecus Venetus" (1875), „Patrum apostolicorum opera" (met *Harnack* en *Zahn*, 3 dln., 1875—1878), „Evangeliorum codex graecus purpureus Rossanensis, seine Entdeckung u. s. w." (met *Harnack*, 1880), „Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur" (sedert 1883), waaronder, „Die Psalmen Salomos" (1895), „Der sogenannte Sophronius" (1896) en „Passio S. Theclae virginis" (1902). Sedert 1881 bewerkt hij de nieuwe uitgaven van den tekst van *Tischendorf* van het Nieuwe Testament.

Gebhart, *Emile*, een Fransch schrijver, werd geboren den 19den Juli 1839 te Nancy, bezocht er het lyceum, zette zijn studiën voort aan de Ecole française te Athene, promoveerde in 1860 aan de universiteit te Parijs, werd hoogleeraar in de buitenlandsche letterkunde te Nancy en in 1879 in de Romaansche letterkunde te Parijs. Hij schreef: „Histoire du sentiment poétique de la nature dans l'antiquité grecque et romaine" (1860), „Praxitèle. essai sur l'histoire de l'art et du génie grec" (1864), „Essai sur la peinture de genre dans l'antiquité" (1868), „Les historiens florentins de la renaissance et le commencement de l'économie politique et sociale" (1875), „Rabelais, la renaissance et la réforme" (1876), „De l'Italie. Essai d'histoire et de critique" (1876), „L'honnêteté diplomatique de Machiavel" (1877), „Les origines de la renaissance en Italie" (1879), „Etudes méridionales: La renaissance italienne et la philosophie de l'histoire" (1887), „L'Italie mystique: Histoire de la renaissance religieuse au moyen âge" (2de druk, 1899), „Autour d'un tiare 1075—1085" (1893), „Moines et papiers. Essais de psychologie historique" (1897), „Au son des cloches, contes et légendes" (1898), „Contes florentins du moyen-âge" (1901) en „D'Ulysse à Panurge; contes heroï-comiques" (1902).

Gebied, *Staatsgebied* of *Territoir*, beteekent in volken- en staatsrechtelijken zin de uitgestrektheid gronds, waarop de staats-overheid met uitsluiting van ieder ander de souvereiniteitsrechten uitoefent. Ook over de in dit gebied gevestigde vreemdelingen en hun bezittingen oefent de Staatsmacht het hoogste gezag uit. De Staat, als eenheid beschouwd, bezit dat gebied in eigendom. De regels voor het verkrijgen, het behoud en het verlies van dien eigendom worden door het volkenrecht gegeven. De hoegrootheid en het wezen van het grondgebied zijn voor den Staat geen toevallige omstandigheden van ondergeschikt belang. De gelijkheid in toestand en in behoeften van den bodem, de gelijkheid in aard, aanleg, afstamming, taal, zeden en gewoonten van een volk vormen

te zamen de oorzaken, waarom een zeker deel van de oppervlakte der aarde een Staat vormt en waarop zekere duizend- of millioenentallen van bewoners eenerlei bestuursvorm hebben aangenomen, zich vereenigend tot een politieke eenheid. Waar die oorzaken vrij haar invloed hebben doen gevoelen, daar kan men zeggen, dat de Staat berust op het beginsel van nationaliteit.

De behoeften, die tot het ontstaan van den Staat hebben samengewerkt, handhaven voortdurend zijn bestaan. Verschillende historische gebeurtenissen kunnen van invloed zijn op de hoegrootheid van het staatsgebied, zóó zelfs, dat de eenheid ervan niet door den band der nationaliteit wordt bewaard, maar dat er deelen bijeengevoegd worden, die noch door natuurlijke ligging, noch door eenheid van behoeften bij elkander behooren, of dat gescheiden wordt, wat door verwantschap in taal, afstamming, godsdienst, behoeften enz. en door de geschiedenis tot een geheel was samengegroeid. Het gebied van den Nederlandschen Staat wordt verdeeld in twee groote deelen: het Rijk *in* en *buiten* Europa. Het laatste wordt gevormd door de koloniën en bezittingen. In Europa werd het gebied gevormd door het verbond, dat de nood onzer voorvaderen tegen de dwingelandij van Spanje deed sluiten; door de overwinningen van *Maurits* en *Frederik Hendrik* is het uitgebreid. De vrede van Munster in 1648 heeft het bevestigd. In 1814 is het door vredestractaten nader bepaald. Door de vereeniging met België aanzienlijk uitgebreid, werd het later weer (na den Belgischen opstand van 1830) hoofdzakelijk tot het oude grondgebied der Vereenigde Nederlanden beperkt, terwijl de grenzen door tractaten met de naburige mogendheden nauwkeurig zijn aangewezen. Het gebied van het rijk in Europa is verdeeld in provinciën en gemeenten, die alleen door een wet vereenigd en gesplitst kunnen worden. De grenzen van den staat, van de provinciën en de gemeenten kunnen eveneens slechts door een wet veranderd worden. Verdragen, met wie en wanneer ook gesloten, welke afstand of ruiling van eenig grondgebied van het rijk in Europa of in andere werelddeelen inhouden, worden door den Koning niet bekrachtigd, dan nadat de Staten-Generaal die bepaling of verandering hebben goedgekeurd. In die voorschriften onzer Grondwet ligt een waarborg voor het voortdurend behoud van de eenheid van het gebied van onzen staat. Tot het gebied van den Staat behoort niet alleen het land, maar ook het water: de rivieren, de meren, de zeeboezems, de zeegaten enz., voor zoover de Staat die in volkenrechterlijken zin bezit en hij dat bezit desnoods met geweld tegen anderen kan handhaven en verdedigen. Zoodanig bezit van de open zee is onmogelijk; daarom behoort zij ook niet tot het gebied van eenig volk, maar strekt het staatsgebied in zee zich slechts tot op eenigen afstand uit, omvat de zoogenaamde *territoriale wateren* (zie aldaar). De grensscheiding op rivieren en andere wateren, die tusschen naburige staten zijn gelegen, wordt door internationale tractaten geregeld.

Het gebied van een staat is een *gesloten* gebied, *territorium clausum*, wanneer de oppervlakte een afgerond geheel uitmaakt; *open* heet men het, wanneer de deelen verspreid liggen en door vreemd gebied van elkander gescheiden worden. *Vijandelijk* gebied is het gebied van een staat, waartegen in tijd van oorlog volgens de regelen van het volkenrecht alle daden van vijandelijkheid, door het oorlogsrecht gewettigd, geoorloofd zijn. *Neutraal* gebied is dat gebied, waarop geen daden van vijandelijkheid tegen, of zelfs niet van begunstiging van een der oorlogvoerende partijen plaats mogen vinden. Het *internationaal* gebied wordt niet alleen door de grenstractaten bepaald, maar strekt zich ook uit tot schepen onder de nationale vlag. In de uitspraak: *schip is territoir* ligt het volkenrechtelijk beginsel, dat een schip in volle zee blijft behooren tot het territoir, tot welks nationaliteit het schip behoort. Verscheiden bepalingen van ons positief recht, in burgerlijke en strafzaken, berusten op dat beginsel. Wanneer het schip zich bevindt in de havens of de territoriale wateren van een andere mogendheid, behoort men te onderscheiden tusschen een oorlogsschip en een koopvaarder. Het eerste blijft geheel tot het grondgebied van den staat, welks vlag het voert, behooren; omtrent een koopvaardijschip zijn de leer der schrijvers en de praktijk bij de verschillende natiën het nog niet eens. Meer en meer evenwel krijgt bij de beschaafde natiën, althans voor het strafrecht, de leer de overhand, dat het schip in de territoriale wateren onderworpen is aan de wetten van het gebied, waar het zich tijdelijk ophoudt. Het zoogenaamde *onvrije* territoir is een strook gronds langs de geheele grens van een rijksgebied, aan de landzijde ter breedte van een uur, aan de zeezijde ter breedte van een half uur gaans, die in ons land, krachtens de Algemeene Wet voor de heffing der rechten van in-, uit-, en doorvoer en van de accijnsen van den 26sten Augustus 1822, Stbl. No. 38, van het vrij binnenlandsch verkeer wordt afgezonderd ten einde den smokkelhandel te bemoeilijken. Het is op zware straffen verboden op dit afgezonderd terrein magazijnen en opslagplaatsen van goederen te hebben of aan te leggen; daar mag geenerlei fabriek of molen worden opgericht, tenzij met 's konings uitdrukkelijke toestemming; daar zijn de ambtenaren der schatkist bevoegd, elk uur van den dag alle huizen en panden te doorzoeken, waar zij de aanwezigheid van verboden magazijnen of opslagplaatsen „vermoeden". Belangrijke uitzonderingen op deze regels zijn toegelaten; toch is de nakoming dier voorschriften hoogst nadeelig voor de ontwikkeling der welvaart op dat gebied en vormt zij aldus een sterke schaduwzijde van de heffing van die soort van belastingen. Afdoende tot geheele fnuiking van den smokkelhandel zijn die maatregelen ook niet.

Het gebied van den Staat wordt verder op onderscheiden wijzen verdeeld, naarmate de inrichting van het bestuur en de meest doelmatige uitoefening van de rechten en plichten door de burgers zulks vorderen. Zoo spreekt men van het rechtsgebied van een rechter, van het gebied van een burgemeester, van een militair distrikt, van een kiesdistrikt en zoo verder.

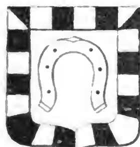
Gebint. Zie *Dak*.

Gebit. Zie *Tanden*.

Gebler, *Karl von*, een Oostenrijksch geschiedkundige, werd geboren te Weenen den 29sten No-

vember 1850, bezocht het gymnasium, trad vervolgens in dienst bij het leger, werd luitenant bij de dragonders en schreef: „Das Glück im Kriege", „Ein Kriegsheld im 18. Jahrhundert in seiner wahren Gestalt," en „Historische Citate". Om redenen van gezondheid nam hij ontslag en vestigde zich eerst te Gries bij Bozen en vervolgens te Meran, waar hij zich bepaalde bij letterkundigen arbeid. Hij leverde: „Galileo Galilei und die römische Kurie" (1875) en „die Akten des Galileischen Prozesses" (1877). Hij overleed te Gratz den 7den September 1878. Na zijn dood verscheen nog „Nachklänge. Ausgewähte Schriften" (2 dln., 1880).

Gebler, *Otto*, een Duitsch dierenschilder, geboren te Dresden den 8sten September 1838, bezocht de Academie aldaar en vervolgens die te München, waar hij tot de leerlingen van *Piloty* behoorde. Hij is een van de meest begaafde dierenschilders van den tegenwoordigen tijd. Niet alleen als teekenaar, maar ook als kolorist weet hij de kenmerkende eigenaardigheden van het dier, vooral van schapen en honden, voor te stellen, en zijn compositiën getuigen doorgaans van een opgeruimden geest. Tot zijn voortreffelijkste stukken behooren: „De kunstkritici in den stal"(1863), „Honden bij opgejaagde hazen"(1879), „Het schaap in den stal", „Terugkeerende kudde" (1883), „Reintje's einde"(1883),„Slapende herdersknaap in den stal"(1884), „Hond in den schapenstal" (1887), „Buit"(1890), „Voedering der schapen" (1890), „Bezoek in den stal" (1892). Sedert 1902 is *Gebler* hoogleeraar.

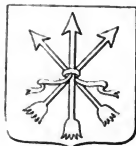
Geblokt.

Geblokt (zie de afb.) noemt men in de heraldiek van een schild den rand, bestaande uit een rij blokken of schakeeringsvakken, welke ten aanzien van metaal en kleur telkens afwisselen.

Gebod beteekent in het algemeen, zoowel in de moraal, den godsdienst als in rechten, een voorschrift of bevel, dat voor hem, die het ontvangt, bindende kracht heeft.

In de staathuishoudkunde bestond vroeger een stelsel, bekend onder den naam van het stelsel van *verbod* of *gebod*, dat ten doel had, door kunstmatige middelen de binnenlandsche nijverheid te beschermen en aldus tot hoogeren bloei te brengen. Het was een der radicaalste en meest rechtstreeksche middelen, waardoor de voorstanders van het beschermend stelsel, de *protectionisten*, beproefd hebben hun doel te bereiken. Onder het stelsel van verbod, een daad van onverholen dwang, verbiedt men den gebruiker heel eenvoudig, om naar eigen keus te verbruiken, wat hij het meest geschikt tot vervulling van zijn behoeften acht, of men verbiedt hem, om zich de noodige zaken daar aan te schaffen, waar hij ze het best verkrijgen kan, of ook, men belet de uitoefening van den eenen tak van nijverheid, ten einde een anderen in de gelegenheid te stellen, om meer voordeel te behalen. Zoo was in Engeland tot 1778 de invoer en daarmede het gebruik van vreemde wollen en zijden waren volstrekt verboden, zoomede van fluweel, tulle, kanten, hoeden, kleederen, lederwerk, schoenen, handschoenen en van veel zaken meer. In 1720 verbood het Parlement den Londenschen zijdewevers, katoenen goederen te kleuren en te drukken, omdat het gebruik van zijde door dat van katoen hoe langer hoe meer verdrongen werd. Tot 1856 was hier te lande in het belang van de *groote visscherij* het kaken van *kust-* en *panharing* verboden. Tijden van buitensporig patriotisme leveren zelfs voorbeelden, dat de bewoners des lands gedwongen worden uitsluitend of bij voorkeur bepaalde, aangewezen voortbrengselen der inheemsche nijverheid te gebruiken tot vervulling hunner behoeften. Zoo beproefde men in 1749 en 1753 in Holland, om de ingezetenen te verplichten — den ambtenaren werd het bepaald bevolen — alleen binnenlands vervaardigde wollen en zijden stoffen te dragen. Een Koninklijk Besluit van 1820 herhaalde de proef in den vorm van een gemoedelijke, vaderlijke aanmaning. Sinds lang in onbruik geraakt, is het bij besluit van den 20sten Juni 1862 no. 138 veranderd in een regeling van de certificaten van oorsprong voor wollen manufacturen. Ruwe willekeur slechts kan zulke geboden in het leven roepen, maar niet eens handhaven. Men verhaalt, dat de keizer van Haïti, *Faustin I*, zijn onderdanen beval, dagelijks zekere hoeveelheid *tafia*, sterken drank, te gebruiken, ten einde aan de keizerlijke stokerijen een grooten afzet te verschaffen.

Gebonden (zie de afb.) noemt men in de wapenkunde door een band of koord vereenigde wapenstukken.

Gebonden.

Geboorte is bij de zoogdieren de werking, waarbij de vrucht het moederlichaam verlaat. Zij heeft plaats, zoodra de vrucht tot voldoende ontwikkeling gekomen is. Dat tijdperk is bij verschillende zoogdieren zeer verschillend. Het bedraagt bij den mensch 40 weken na den aanvang der zwangerschap.

De geboorte is een physiologisch verschijnsel, dat in het nauwste verband staat met den aard en de bestemming der vrouw.

Wordt de vrucht uit het moederlichaam verwijderd vóór den aanvang van de 17de week der zwangerschap, zoo geeft men hieraan den naam van *miskraam*. Een geboorte tusschen de 17de en 28ste week heet een *ontijdige geboorte* — en in beide gevallen is het kind nog niet geschikt om zonder kunstmiddelen (zie *Couveuse*) te blijven leven. Een geboorte tusschen de 28ste en 36ste week is een *vervroegde*, en alsdan bestaat doorgaans de mogelijkheid, om het kind in het leven te houden. Of er een *verlate geboorte*, d. w. z. na een zwangerschap van meer dan 40 weken, kan plaats hebben, is zeer twijfelachtig.

Doordat het bekken der dieren ruimer is, heeft bij hen de geboorte in het algemeen veel gemakkelijker en sneller plaats dan bij de vrouw. Zie verder *Zwangerschap*.

De gemiddelde jaarlijksche toeneming der bevolking per 1000 zielen naar de geboorte in de

verschillende Europeesche landen kan uit de volgende tabel blijken.

		In de geheele periode.	In de laatste 10 jaren.
Nederland	**1830—1899**	**9,5 %**	**14,0 %**
Duitschland	1816—1900	9,8 „	13,2 „
Oostenrijk	1818—1900	8,1 „	8,9 „
Finland	1800—1900	11,5 „	10,7 „
Servië	1834—1900	19,9 „	— „
Italië	1800—1901	7,0 „	7,0 „
Spanje	1803—1897	6,0 „	2,6 „
Portugal	1801—1900	5,4 „	— „
Zwitserland	1839—1900	6,6 „	11,8 „
Frankrijk	1801—1901	3,5 „	1,2 „
België	1856—1901	8,3 „	10,6 „
Denemarken	1801—1900	9,8 „	10,9 „
Zweden	1800—1900	7,9 „	7,1 „
Noorwegen	1801—1900	9,4 „	13,9 „
Engeland	1801—1901	13,1 „	11,1 „
Schotland	1801—1901	13,3 „	9,0 „
Ierland	1721—1901	—4,2 „	—4,8 „

Het aantal onecht en doodgeborenen blijkt uit de volgende tabel:

Per 1000 personen in 1901.

STATEN.	Onecht-geborenen.	Dood-geborenen.
Rusland	27	4
Roemenië	93	16
Servië	12	13
Hongarije	93	21
Oostenrijk	137	28
Duitschland	86	31
Spanje	50	24
Italië	56	42
Nederland	**26**	**41**
Denemarken	98	24
België	72	37
Noorwegen	74	24
Portugal	124	11
Zwitserland	44	36
Engeland	40	—
Zweden	115	25
Frankrijk	89	45
Middelcijfer	**61**	**21**

Op blz. 749 volgt een statistiek der geboorten in Nederland in 1905.

Geboorte-acte wordt opgemaakt door den ambtenaar van den Burgerlijken Stand bij de aangifte van een geboorte en in de daartoe bestemde registers ingeschreven. Zij moet volgens artikel 31 van ons Burgerlijk Wetboek bevatten: het jaar, den dag, het uur en de plaats der geboorte; de kunne van het kind en de voornamen, welke aan hetzelve gegeven worden; de voornamen, namen, het beroep en de woonplaats der ouders; de voornamen, de namen, den ouderdom, het beroep en de woonplaats der aangevers en der getuigen.

Gebroken hartjes. Zie *Diëlytra.*

Gebweiler, een arrondissements- en kantonshoofdplaats in het distrikt Opper-Elzas ligt 26 km. ten zuidwesten van Colmar en aan het einde van het schilderachtige Blumenthal, 280 m. boven de oppervlakte der zee. Zij is door een zijtak naar Bollweiler verbonden met den spoorweg van Straatsburg naar Bazel en telt (1905) 13 309 inwoners. Men vindt er een rechtbank, een gymnasium en een groot aantal fabrieken, terwijl in de nabijheid voortreffelijke witte wijn verbouwd en roode zandsteen uit de groeven gehaald wordt. Zij is door een telefoon met Mülhausen verbonden; tot de merkwaardige gebouwen behooren eenige kerken en het stadhuis. Gebweiler is een der centra van de industrie in Elzas-Lotharingen. Er zijn machine-, band-, flanel- en lakenfabrieken, wolspinnerijen, wolweverijen en wolververijen, hout- en ijzerindustrie, zeepziederijen enz. Gebweiler, het oude *Villa Gebunwilare*, behoorde tot de abdij Murbach, die den zetel van het kapittel in 1759 daarheen verlegde en de groote gebouwen van het riddercollege deed bouwen, welke in de Fransche Revolutie verwoest werden.

Gecarcinus. of *Strandkrab*, onderscheidt zich doordat het borststuk is afgerond en hooggewelfd en de scharen even groot zijn. Zie verder *Krabben.*

Gecommiteerde Raden was de naam van een college in *Zeeland*, in 1578 ingesteld, nadat in het vorige jaar besloten was een Raad van State voor deze provincie op te richten. Het college telde 7 leden, n.l. één van den „Eerste Edele" en één van elk der zes stemmende steden; eerstgenoemde verscheen in stadhouderlooze tijden niet. De Gecommitteerde Raden waren uitvoerders der resolutiën van de Provinciale Staten, zoodat hun functiën in hoofdzaak overeen kwamen met die van Holland en West-Friesland (zie aldaar). Zij droegen eveneens den titel van Edel Mogende Heeren.

Ook in de *Ommelanden* van Groningen bestond een college van Gecommitteerde Raden, belast met het dagelijksch bestuur en bestaande uit 9 leden, 3 uit elk kwartier.

Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en West-Friesland waren twee colleges in de provincie Holland ten tijde van het bestaan der Nederlandsche republiek. In 1584 werd, krachtens besluit der vergadering van de Provinciale Staten van Holland, een College van Gecommitteerden voor Hollands Zuiderkwartier opgericht, 10 leden sterk, n.l. het oudste lid der Ridderschap en 9 leden der stemmende steden, terwijl reeds vroeger (na 1572) een college van Gecommitteerden voor Hollands Noorderkwartier en West-Friesland was ingesteld, bestaande uit 7 afgevaardigden der stemhebbende steden. Zij vergaderden te Hoorn, het andere college te 's Gravenhage. Beiden hadden nagenoeg dezelfde instructiën en waren vooral belast met het toezicht op de zaken van Oorlog en op die der geldmiddelen hunner provincie; ook bezaten zij een administratieve rechtspraak en moesten zij zorgen voor de uitvoering der besluiten van de Staten.

Behalve in Holland had men ook in Zeeland en de Groninger Ommelanden gecommitteerde raden, wier taak in de andere gewesten der Republiek in hoofdzaak aan Gedeputeerde Staten was opgedragen.

Gecoördineerd of *naast elkander gerangschikt* noemt de redeneerkunde zoodanige begrip-

Gemeente met een bevolking van meer dan 20000 zielen in		Aantal inwoners op 1 Januari 1905.	Levend geborenen.	Aantal levend geborenen op 1000 inwoners.	Aantal levenloos geborenen.	Levenloos aangegevenen op 1000 levend geborenen.
Noord-Brabant.	Breda	26949	772	28,80	33	41,24
	's-Hertogenbosch ..	33461	1171	35,—	58	49,53
	Tilburg	45625	1803	39,61	95	52,57
	Provincie	589725	20282	34,44	1014	49,82
Gelderland.	Apeldoorn	30892	1081	34,96	63	57,41
	Arnhem	60528	1672	27,87	46	27,27
	Nijmegen	49342	1569	31,94	73	44,42
	Provincie	604668	18703	31,01	851	45,39
Zuid-Holland.	Delft	32950	929	28,38	21	22,46
	Dordrecht	43482	1242	28,56	50	41,06
	Gouda	23768	685	28,69	32	46,92
	's-Gravenhage ..	234459	6588	28,31	261	39,92
	Leiden..	56044	1708	28,14	43	23,46
	Rotterdam	370390	12650	33,72	586	45,48
	Schiedam	28290	922	33,27	23	28,48
	Provincie	1263136	40588	32,01	1596	39,24
Noord-Holland.	Amsterdam	551415	14771	26,66	650	43,67
	Haarlem	68255	1850	26,90	75	35,40
	Helder..	26681	797	29,95	37	46,31
	Zaandam	23517	638	27,—	24	40,95
	Provincie	1053083	29554	28,—	1161	39,11
Zeeland.	Provincie	225562	6742	29,87	309	45,72
Utrecht.	Utrecht	112796	3505	30,28	131	36,60
	Provincie	272913	8448	30,67	328	38,59
Friesland.	Leeuwarden	34098	858	24,96	35	35,25
	Provincie	353363	9724	27,61	403	41,21
Overijssel.	Deventer	27411	760	27,98	27	33,90
	Enschede	29510	1003	33,85	35	36,04
	Zwolle.. .. ,. ..	32280	966	29,96	45	45,50
	Provincie	359443	1 1313	31,55	514	45,41
Groningen.	Groningen..	71490	1865	25,99	66	30,14
	Provincie	315873	9450	30,05	357	37,82
Drente.	Provincie	162141	5609	34,53	252	45,37
Limburg.	Maastricht	36146	1258	34,50	57	45,71
	Provincie	309752	10288	33,17	415	39,81
	Totaal voorn. gem.	2049799	60973	29,59	2566	41,34
	Totaal overige gem.	3459880	109727	31,76	4634	42,46
	Het Rijk .. .. .,	5509659	170700	30,95	7200	42,06

pen, die met betrekking tot een hooger begrip op dezelfde lijn, dus naast elkander staan. Zoo zijn ten opzichte van het begrip *dier* de zoogdieren, vogels, visschen en insekten gecoördineerde begrippen. Vestigen wij het oog op het begrip *mensch*, dan zijn man en vrouw; kinderen, volwassenen, grijsaards; Negers, Mongolen, Maleiers enz., evenzoo vele groepen van gecoördineerde begrippen, afhankelijk van de denkbeelden: geslacht, ouderdom en ras.

Ged, *William*, de uitvinder der stereotypie, was goudsmid te Edinburgh en nam in 1725 proeven om letters in gips af te drukken en door middel van dezen vorm platen te gieten. In 1729 verbond hij zich met den lettergieter *Fenner* en den architect *James* te Londen, en te zamen verkregen zij van de universiteit te Cambridge een octrooi om Bijbels te drukken. De werklieden echter, die bevreesd waren, dat zij door de nieuwe uitvinding benadeeld zouden worden, deden de onderneming mislukken. Teleurgesteld keerde hij naar Edinburgh terug, maar zijn vienden bezorgden hem het noodige geld, om de zaak door te zetten. Zijn zoon *James* bracht gedurende den nacht, als de zetters afwezig waren,de bladzijden in gereedheid, en deze werden door zijn vader in plaat gebracht. Zoo verscheen in 1736 een uitgave van *Sallustius* en in 1742: „The life of God in the soul of man". Hij overleed den 19den October 1749.

Gedaanteverwisseling. Zie *Metamorfose*.

Gedachte is in de ruimste beteekenis iedere inwendig gevormde voorstelling, doch in meer beperkten zin een vrucht van het verstand, in zoover hiertoe het denkvermogen behoort. Hiertoe worden de door de zintuigen ontvangen en overgebrachte indrukken tot begrippen en denkbeelden gevormd, waaruit, bij vergelijking en gevolgtrekking, oordeelen en besluiten worden afgeleid. Ieder begrip, oordeel en besluit is dus op zijn beurt weder een gedachte. In de wijsbegeerte worden de gedachten, de zuivere, van gevoel en verbeelding gereinigde denkbeelden, die de grondbegrippen van den denker zijn, categorieën genoemd, en de toepassing en verbinding van deze is het wijsgeerig denken. De gedachte is en blijft het innigst eigendom van den mensch, en aan geen ander is hij daarvan verantwoording schuldig. Door de gedachte, verbonden met de verbeeldingskracht, kan men zich met de snelheid des lichts in een geheel ander oord en in geheel andere omstandigheden, ja, in het verleden en in de toekomst verplaatsen. Niemand is gedachteloos, en verstrooidheid of afgetrokkenheid is geenszins een bewijs van afwezigheid van gedachten, maar doorgaans een blijk, dat het denkvermogen zich in geheel iets anders verdiept heeft dan in datgene, wat op het oogenblik de opmerkzaamheid vereischt. De gedachte houdt op ons bijzonder eigendom te zijn, zoodra wij haar aan iemand anders door woord, gebaar of schrift hebben kenbaar gemaakt. Door deze laatste hulpmiddelen immers geschiedt de uitwisseling van gedachten. Vindt een verkondigde gedachte algemeen weerklank, dan wordt zij als een waarheid aangenomen en vaak als een regel gevolgd.

Gedachtenlezen, in het Engelsch *thought-reading* of *mindreading*, is de gewaande kunst, om door „psychische uitstraling" of „magnetisch rapport" de gedachten van anderen te raden. Die kunst is geenszins nieuw, daar zij reeds in de „Makamen" van *Hariri* wordt vermeld en eeuwen geleden door de Turksche derwisjen en Indische fakirs werd beoefend. Doch eerst sedert 1875, toen te New-York de gedachtelezer *Brown* optrad en iets later in Engeland *Irving Bishop* en de anti-spiritist *Stuart Cumberland* (eigenlijk *Charles Garner*) openbare vergaderingen hielden over het gedachtenlezen in schier alle groote steden op het vasteland, werd de opmerkzaamheid van het beschaafde publiek, alsmede die der physiologen en wijsgeeren op deze schijnbaar zoo verwonderlijke kunst gevestigd.

De meest gewone vorm van het gedachtenlezen is deze, dat bij afwezigheid van den gedachtenlezer een of ander voorwerp verstopt, of dat een bepaald persoon, getal of woord gedacht wordt, waarna de gedachtenlezer in het gezelschap terugkeert en daaruit eenige mediums kiest. Met een doek voor de oogen neemt hij nu het medium, wiens gedachten hij raden zal, bij de hand, eischt van hem, dat hij zijn gedachten ernstig bij den te zoeken persoon of bij de op te sporen zaak zal bepalen en brengt hem na een kort of lang zoeken rechtstreeks bij het gedachte voorwerp. Moeten getallen of woorden geraden worden, dan strijkt hij de hand van het medium bij herhaling over een blad, waarop de letters van het alphabet of de tien cijferteekens geschreven zijn en wijst geblindoekt op het gedachte woord of cijfer. Op dergelijke wijze worden gedachte figuren, melodieën enz. geraden. Bij geoefende gedachtenlezers geschiedt het raden van een gedachten persoon, van een getal of van eén zaak doorgaans vrij snel en nauwkeurig. Maar het komt ook dikwijls voor, dat nog een tweede en een derde medium te hulp geroepen moet worden, hetwelk beter in staat is zijn gedachten te concentreeren.

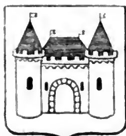
Een juiste verklaring van het gedachtenlezen werd het eerst gegeven door den Amerikaanschen arts voor zenuwlijders *G. M. Beard*, die in zijn verhandeling over de physiologie van het gedachtenlezen aantoonde, dat de schijnbaar zoo verwonderlijke manipulatiën van den gedachtenlezer niet tot stand kwamen door een geheimzinnig magnetisch rapport, maar op zeer verklaarbare wijze door zekere onbewuste spierbewegingen van het zoogenaamde medium. Een rechtstreeksch proefondervindelijk bewijs daarvoor werd geleverd door den physioloog *William Preyer* te Jena, die in 1886 een reeks scherpzinnige onderzoekingen over het gedachtenlezen in het licht gaf. Volgens hem staat het vast, dat de meeste menschen, wanneer zij gezet en aanhoudend over een voorwerp denken, in hun handen bepaalde spierbewegingen doen ontstaan, die weliswaar zeer flauw, maar toch duidelijk genoeg zijn, om door een geoefenden gedachtenlezer te worden waargenomen. De aanwezigheid van zulke uiterst geringe spiersamentrekkingen werd door *Preyer* door een zeer gevoelig, door hem vervaardigd toestel, den zoogenaamden palmograaf, aangetoond; hij kon daardoor de zwakste bewegingen grafisch zichtbaar maken. Nu bestaat tusschen de richting, waarin die geringe spierschokken plaats grijpen, en de op iets gevestigde gedachte, een

eenvoudige betrekking, zoodat de gedachtenlezer slechts de richting dier schokken behoeft te volgen, om zijn doel te bereiken. Wanneer bijv. een speld ergens verstopt is en de gedachtenlezer die moet zoeken, dan wordt hij door de onbewuste spierbewegingen van het medium naar de plaats gebracht, waar zich de speld bevindt. Moet een bepaald getal opgeschreven of de omtrek van een dier geteekend worden, dan bestuurt degene, die aan het cijfer of aan het dier gestadig denkt, eenigermate de hand van den gedachtenlezer, evenals de moeder de hand van het kind bestuurt bij de eerste oefeningen in het schrijven. Natuurlijk zijn de bedoelde spierbewegingen van het medium zeer zwak en kort van duur, en er worden een groote bekwaamheid, een fijn gevoel en een langdurige ervaring toe vereischt, om ze op voldoende wijze waar te nemen. De naam gedachtenlezen zou men dus meer eigenaardig in dien van spierlezen kunnen veranderen, want de gedachtenlezer leest eigenlijk niet de gedachte van het medium, maar deze openbaart door zijn onwillekeurige, onbewuste spierbewegingen en door zijn geprikkelde zenuwen zijn gedachte. Het medium wordt bij het zoeken niet, zooals oppervlakkig schijnt, door den gedachtenlezer geleid, maar is integendeel de leider van den gedachtenlezer.

Zonder een onmiddellijke aanraking van het medium met den gedachtenlezer behoort het gedachtenlezen tot de onmogelijkheden. Wel heeft *Charles Richet*, een physioloog te Parijs, op grond van talrijke proeven, door hem en anderen genomen, getracht te bewijzen, dat ook een werking van 's menschen voorstellingen op afstand alzoo een onmiddellijk overbrengen der gedachte (*suggestion mentale*, *thought-transference*) van de hersenen van een persoon op die van een ander zonder physische aanraking tot de mogelijkheden behoort, maar *Preyer* heeft aangetoond, dat bij de proeven van *Richet* toeval en zelfbedrog een groote rol vervullen. Zie *Preyer*, „Die Erklärung des Gedankenlesens" (Leipzig, 1886) en *Richet*, „Experimentelle Studien auf dem Gebiete der Gedankenübertragung und des sogenannten Hellsehens" (in het Duitsch vertaald, Stuttgart 1891).

Gedegen noemt men in den mijnbouw en in de delfstofkunde die metalen, welke in de natuur in een vrijen toestand voorkomen, om ze te onderscheiden van zoodanige, die men als ertsen, en dus met andere elementen verbonden, aantreft.

Gedeh is een vulkaan op het eiland Java, op de grens van Buitenzorg en de Preanger Regentschappen gelegen. Hij bezit twee toppen, n.l. den Pangerango, die uitgedoofd is en uit wiens krater zich de steile kegel Mandalawang verheft, en den Gedeh in engeren zin, die nog werkzaam is. De grootste hoogte bereikt de Mandalawang, n.l. 2958 m. Tot ongeveer 1200 m. treft men bouwland aan, daarboven dicht bosch.

Gedekt.

Gedekt (zie de afb.) beteekent in de wapenkunde met een dak (van een andere kleur) of met een torentje (op het dak) gedekt.

Gedelegeerden beteekent afgezanten, afgevaardigden. Men gebruikt dit woord bijv. om aan te duiden bijzondere afgezanten — buiten de gewone gezanten om — die de regeeringen van verschillende landen zenden naar een conferentie, belegd, om te beraadslagen over een bepaald onderwerp, zooals de in 1899 en 1907 te 's-Gravenhage gehouden vredesconferentiën. Ook in de arbeidersbeweging spreekt men van gedelegeerden, door de verschillende vak- of andere vereenigingen gezonden naar een of ander congres. Vroeger sprak men van gedelegeerde rechters, d.w.z. rechters, die voor een bijzonder geval, met afwijking van de gewone voorschriften der wet, door het uitvoerend of wetgevend gezag worden aangewezen, om een geval te berechten. Bij vele naamlooze vennootschappen heeft men een gedelegeerd commissaris, d.w.z. een commissaris, aangewezen om het dagelijksch toezicht te houden op de handelingen der directie. Door een der commissarissen als gedelegeerd commissaris aan te stellen en hem een bezoldiging toe te kennen, kan men het toezicht van commissarissen, dat bij vele vennootschappen meer in naam dan inderdaad bestaat, tot zijn recht doen komen.

Gedenkpenningen of *medailles*, zijn muntvormige, dus doorgaans ronde stukken metaal met afbeeldingen van personen, gebouwen of gebeurtenissen, met zinnebeeldige tafereelen of opschriften, dienende om de herinnering aan een of ander voorval of den roem van een persoon aan de nakomelingen over te brengen. De Grieksche gedenkpenningen zijn zeker de oudste, want reeds lang vóór de stichting van Rome hadden de Grieken fraaie gouden, zilveren en koperen munten. De oudste Romeinsche gedenkpenningen werden onder het bewind der consuls geslagen, doch zij dagteekenen eerst uit het laatst der 5de eeuw na de stichting van Rome. Met betrekking tot de keizerlijke gedenkpenningen maakt men onderscheid tusschen die der hoogere en lagere heerschappij; de eerste nam een aanvang met *Julius Caesar* en eindigde met het jaar 260 van onze tijdrekening; de tweede strekt zich van dien tijd uit tot aan de inneming van Konstantinopel en omvat dus 12 eeuwen. Eén van de mooiste penningen der Oudheid is die van *Constantijn XIV*, den laatsten keizer van Byzantium. Ook *Mohammed II* liet een gedenkpenning slaan op de verovering van Konstantinopel. Daarna begaven zich de kunstenaars naar Italië. Hier werden gedenkpenningen aanvankelijk aan één zijde bewerkt, zooals die op *Pico de la Mirandola* in 1494, en eerst later ook aan de keerzijde. Tot de voornaamste kunstenaars in dat vak, die in de 15de eeuw leefden, rekent men *Victor Pisano*, ook *Pisanello* genaamd, *Matthaeus du Pastis*, *Andrea di Cremona* en *Paolo da Ragusa*. Deze zijn graveurs van gedenkpenningen, doch later graveerde men stempels, om daarmede penningen te slaan. In deze kunst hebben vooral *Joannes Cavienus* of *Cavinius*, *Victor Camelius*, *Benvenuto Cellini*, *Joannes Bernardus e Castro Bononiensi*, *Alessandro Carsari* en *Niccolo Pisano* grooten roem verworven. Uit Italië verspreidde zich de kunst naar Frankrijk, Engeland en Nederland en vervolgens ook naar Duitschland en vond er talrijke beoefenaars. In nieuweren tijd

bloeit de kunst eigenlijk alleen nog in Frankrijk, daar de gedenkpenning tegenwoordig, doorgaans evenals het geld, machinaal geslagen worden. Van de gedenkpenningen, die op onze geschiedenis betrekking hebben, vindt men vele afgebeeld en beschreven in het werk van *van Mieris*: „Histori der Nederlandschen vorsten uit de Huizen van Beieren, Bourgongiën, Oostenrijk" (3 dln., 1732) en in dat van *van Loon*: „Nederlandsche historiepenningen" (4 dln.. 1723). Zie ook het werk van *Dompierre de Chaufepié*, „Les médailles et plaquettes modernes" ('s Gravenhage, 1900).

Gedeputeerde beteekent afgevaardigde en duidt doorgaans een lid van een vertegenwoordigend lichaam aan, in het bijzonder een lid van een college van Gedeputeerde Staten (zie aldaar).

In de oude Nederlandsche Republiek had men *Gedeputeerden te Velde*, n.l. een paar leden der Staten Generaal, die zich in het leger bevonden en door den opperbevelhebber bij alle gewichtige aangelegenheden geraadpleegd moesten worden. Dikwijls vervulden zij de rol van dwarskijkers en meer dan eens werkten zij belemmerend op den gang der krijgsoperaties.

Gedeputeerden te Velde. Zie *Gedeputeerde.*

Gedeputeerde Staten. Zie *Provinciale Staten.*

Gedike, *Friedrich*, een Duitsch opvoedkundige, werd geboren den 15den Januari 1754 te Boberow in de mark Brandenburg, waar zijn vader hem uit beginsel in het wild liet opgroeien. na het overlijden van dezen op negenjarigen leeftijd op een school te Seehausen geplaatst, studeerde vervolgens in de letteren en de godgeleerdheid aan de universiteit te Frankfort aan de Oder, verbond zich daarna als huisonderwijzer en was toen achtereenvolgens subrector (1776), prorector (1778) en director (1779) van een gymnasium te Berlijn. Door zijn nieuwe en uitmuntende leermethode deed hij deze inrichting bloeien. In 1784 werd hij tot opperconsistoriaalraad, in 1787 tot opperschoolraad, in 1790 tot lid der Academie van wetenschappen te Berlijn en in 1791 tot doctor in de godgeleerdheid benoemd. In 1795 werd hij director van het Köllnische gymnasium te Berlijn. Hij overleed den 2den Mei 1803. Hij heeft veel voor de verbetering van het onderwijs gedaan. Men vindt in zijn opvoedkundige geschriften veel belangrijke wenken, en zijn leesboeken en chrestomathieën zijn algemeen verspreid. Zelf heeft hij zijn geschriften, die op het onderwijs betrekking hebben, verzameld uitgegeven (1789—1795), en met zijn vriend *Biester* stichtte hij in 1783 de „Berlinische Monatschrift".

Gedike, Ludwig Friedrich Gottlob Ernst, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Boberow den 22sten October 1761, studeerde te Halle en werd in 1782 leeraar aan het gymnasium het „Graue Kloster" te Berlijn, in 1783 hoogleeraar te Breslau en in 1791 director van het gymnasium te Bautzen. In 1803 werd hij directeur van de burgerschool te Leipzig, welke onder zijn leiding jaren lang als een modelschool beschouwd werd. Hij ontving in 1832 zijn emeritaat en overleed te Breslau den 8sten Juli 1839.

Geding. Zie *Proces.*

Gedon, *Lorenz*, een Duitsch architect en beeldhouwer, werd geboren den 12den November 1843 te München, ontving aldaar zijn opleiding in de werkplaats van *Mayr* en opende zijn kunstenaarsloopbaan met het bouwen van het paleis van *Schack* in Duitschen renaissancestijl. In 1876 ontwierp hij de decoratie der vertrekken voor de tentoonstelling van kunstnijverheid te München en in 1878 voor de zaal voor Duitsche kunst op de wereldtentoonstelling te Parijs. Ook was hij werkzaam te München ten behoeve van de internationale tentoonstelling van kunstwerken in 1879, van de electrische tentoonstelling in 1882 en van de tentoonstelling van schoone kunsten in 1883. Zijn voornaamste werken zijn het mausoleum van den prins *van Hanau* te Horowitz en het Heylshof te Worms in barokstijl. Hij overleed den 27sten December 1883.

Gedrosia, een oud-Perzische provincie, omvatte ongeveer het tegenwoordige Beloedsjistan. De dorheid en onvruchtbaarheid van het land is uit de veldtochten van *Alexander den Groote* bekend, wiens leger hier op zijn terugtocht uit Indië gedeeltelijk door gebrek omkwam. De oorspronkelijke bevolking, wier nakomelingschap Brahoei heet, was verwant met die van Dekan. Hoofdstad was Poera.

Geduld is een van de natuur ontvangen of door zelfbeheersching verkregen geschiktheid, om met kalmte allerlei inspanning en pijn, allerlei teleurstellingen en rampen te verdragen. Het geduld, dat zijn grond heeft in een trage lijdelijkheid of in een ongevoelige onverschilligheid, kan niet als een deugd worden beschouwd. Dan alleen bekleedt geduld dien rang, wanneer het geworteld is in kracht des gemoeds, in onwrikbare volharding, in een beredeneerde onderworpenheid aan het onvermijdelijke. Zulk een geduld wacht zijn tijd af zonder het doel uit het oog te verliezen, draagt de zwaarste lasten zonder moedeloos of wrevelig te worden en neemt den lijdensbeker aan met de hoop op een beteren tijd.

Gedijkslaagde. Zie *Gehoefslaagde.*

Geefs, *Willem*, een Belgisch beeldhouwer, werd geboren te Antwerpen den 10den September 1806, wijdde zich aan de kunst in zijn geboortestad en te Parijs, en vestigde zich in 1830 te Brussel, waar hij in 1845 lid werd van de Belgische Academie. Van zijn voornaamste kunstwerken noemen wij: het praalgraf van graaf *Frédéric de Merode* in de hoofdkerk te Brussel, het gedenkteeken van generaal *Belliard*, het monument op de Place des Martyrs te Brussel het bronzen standbeeld van *Rubens* te Antwerpen, een kansel voor de St. Pauluskerk te Luik, het standbeeld van keizer *Karel den Groote* in kerk van St. Servaas te Maastricht, het standbeeld van koning *Leopold* op de Zuil der Constitutie te Brussel, en het monument ter eere van graaf *Adolf van Nassau* te Heiligerlee. In die werken openbaart *Geefs* de goede eigenschappen der Fransche school zonder tot haar gebreken te vervallen. In zijn „Amor", „Francesca da Rimini", „Lion amoureux" en in „Paul et Virginie" ontwaart men een diep gevoel en een groote mate van bevalligheid. Hij overleed te Brussel den 19den Januari 1883. — Zijn echtgenoote, *Fanny Geefs*, geboren *Corr*, heeft als genre- en portretschilderes een welverdienden roem verworven.

Geefs, Joseph, een broeder van den voorgaande, geboren te Antwerpen den 25sten December 1808, studeerde te Rome en werd in 1841 professor in de beeldhouwkunst aan de Academie te Antwerpen en in 1846 lid van de Belgische Academie. Van zijn kunstwerken vermelden wij het gedenkteeken van *Vesalius*, van *Maertens* te Aalst, van koning *Leopold* te Antwerpen, „De gevallen engel" en „De schalksche Amor". Hij overleed den 10den October 1885 te Antwerpen.

Geel is de kleurindruk, die een normaal oog ontvangt van lichtstralen, welke een golflengte hebben van 0,535—0,585 mikron (een mikron is 0,001 mm.). Van alle spectraalkleuren heeft het geel de grootste lichtsterkte. Met het blauw uit het spectrum vormt het wit licht, geel en blauw zijn dus complementaire kleuren. Een blauwe kleurstof, gemengd met een gele, geeft echter een groene kleur daar de eerste de roode en gele, de tweede de blauwe en violette stralen absorbeert, waardoor het groen overblijft. De chemische werking bij de photografie van de gele lichtstralen is zeer gering; daarentegen spelen ze een groote rol bij het chemisme in het plantenleven, voornamelijk bij de vorming van chloroyl, de groene bladkleurstof, uit het koolzuur van de lucht.

Geel. Zie *Vischtuigen*.

Geel, *Johannes Franciscus*, een Zuid Nederlandsch beeldhouwer, werd geboren te Mechelen den 18den September 1756. Hij oefende zich te Mechelen onder leiding van *Pieter de Valck* en men vindt aldaar fraaie kunstwerken van zijn hand o. a. *Maria Magdalena* in den dom en de standbeelden van drie apostelen in de Lieve-Vrouwekerk aldaar. Later was hij professor aan de Academie te Antwerpen, waar hij den 20sten Januari 1830 overleed.

Geel, Lodewijk Jan, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Mechelen in 1787, oefende zich in de beeldhouwkunst te Parijs en ontwikkelde zich op een reis in Italië. Na zijn terugkeer trad hij in dienst des konings. Hij is de vervaardiger van den „Leeuw" op het slagveld van Waterloo, van het monument van *Karel van Lotharingen* en van *Claudius Civilis*. Hij overleed te Brussel den 28ten Mei 1852.

Geel, *Jacob*, een Nederlandsch philoloog, werd geboren te Amsterdam in 1789, studeerde aldaar aan het Athenaeum onder leiding van *van Lennep* en werd in 1811 huisonderwijzer te 's Gravenhage, in 1823 tweede bibliothecaris, in 1833 eerste bibliothecaris en buitengewoon hoogleeraar aan de Academie te Leiden. Nadat hij in 1852 emeritus geworden was, overleed hij te Scheveningen den 11den November 1862. Van zijn talrijke werken vermelden wij een uitgave van *Theokritos* met de scholia (1820), „Anecdota Hemsterhuisiana" (1826), „Scholia in Suetonium" (1826), „Excerpta Vaticana" (1829) den „Olympicus" van *Dio Chrysostomos* (1840) met een „Commentarius de reliquis Dionis orationibus" en van de „Phoenissae" van *Euripides*. Verder was hij medewerker aan de „Historia critica sophistarum graecorum" (1823) en stichtte hij met *Bake*, *Peerlkamp* en *Hamaker* de „Bibliotheca critica nova" (1825). Hij onderscheidde zich zoowel door een grondige en geestige wijze van behandeling als door een zuiver Latijn. Hoogst belangrijk is zijn „Catalogus codicum manuscriptorum, qui inde ab anno 1741 Bibliothecae Lugduni Batavorum accesserunt" (1852). Ook heeft hij Duitsche en Engelsche werken in het Nederlandsch overgebracht, en inzonderheid verwierf hij een groote populariteit door de keurige stukken, die hij onder den titel: „Onderzoek en Fantasie" (1838 en later) heeft bijeengevoegd. Dit boekje is door keurigheid van stijl, zuiverheid van smaak en geestigheid van gedachte een juweel op het gebied der Nederlandsche letterkunde.

Geelbessen. Het geslacht *Rhamnus* vormt de type van de familie der *Rhamneeën*. Tot zijn soorten behoort de *geelbessenstruik* (*R. infectoria L.*), een lage, gedoornde heester met een donker-kastanjebruinen bast. De tegenovergestelde takken zijn aan de uiteinden met dorens gewapend. De bladeren zijn rond of langwerpig rond en getand. De kleine bloemen van deze tweehuizige planten zijn groenachtig en meest alleenstaand en de bessen zwart. Deze dienen in onrijpen toestand tot het bereiden van een gele verfstof.

Geelbloedloogzout. Zie *Bloedloogzout, Geel.*

Geelboek noemt men een verzameling ambtelijke stukken, vooral omtrent diplomatieke handelingen, welke de minister van Buitenlandsche Zaken in Frankrijk aan de volksvertegenwoordiging overlegt. De naam is afkomstig van den gelen omslag, welken deze stukken hebben. Zij werden in Frankrijk in 1852 naar het voorbeeld der Engelsche blauwboeken ingevoerd.

Geelgors (*Emberiza citrinella*) is een soort gors, zoo genoemd naar haar kleur, welke zich vooral ophoudt aan de boschkanten, in struiken, heggen en vooral in de nabijheid van slooten.

Geelhart is het hout, dat afkomstig is van den West Indischen boom *Nectandra Rodiaei* en wordt zoo genoemd naar de kleur van het hart van den boom; het wordt vooral door schrijnwerkers en draaiers gebruikt.

Geelhout (*fustiekhout*) noemt men het kernhout van *Chlorophora tinctoria* in tropisch Amerika. Het is licht tot donker geelbruin met talrijke lichtere dwarse puntjes, die dikwijls tot strepen ineenloopen, tamelijk zwaar en hard en gemakkelijk splijtbaar. Men onderscheidt Cuba-, Domingo-, Tampicohout en andere soorten.

Geelkoper of *messing* is een legeering van koper en zink. Het was reeds aan de Ouden bekend; aanvankelijk hield men het voor koper en later voor een mengsel van koper en galmei, totdat *Stahl* in 1718 aantoonde, dat het uit koper en zink is samengesteld. Zijn eigenschappen zijn in groote mate afhankelijk van de verhouding, waarin die beide metalen samengesmolten worden. Bij een zinkgehalte van 35% kan het koud, van 40% heet gewalst worden; de rekbaarheid is het grootst bij aanwezigheid van 15—20% zink. Geelkoper kan zeer geschikt gegoten worden. In den handel heeft men *hard geelkoper*, bestaande uit 64,8% koper, 34,8% zink, 2% lood en 0,4% tin, en *rek- en pletbaar geelkoper*, samengesteld uit 64,2% koper, 33,4% zink, 0,4% lood en 0,4% tin. Talrijke voorwerpen voor huishoudelijk gebruik enz. worden van geelkoper vervaardigd. Het metaal is te geler, naarmate het meer zink bevat. Tot sieraden wordt dikwijls het

goudkleurige gebruikt, dat den naam draagt van *talmi*; zinkarme legeeringen met roode kleur heeten meestal *tombak*. De bereiding van de legeering geschiedt in hiertoe ingerichte smeltovens. Het gesmolten metaal giet men tot platen, die vervolgens gehamerd of geplet worden. Men heeft ook allerlei voorwerpen van gegoten geelkoper, en zij, die deze vervaardigen, dragen den naam van *geelgieters*.

Geelong of *Gielong* is een zeestad en de hoofdplaats van het graafschap Grant in de Britsche kolonie Victoria in het zuiden van Australië. Zij telt met de voorsteden (1901) 23311 inwoners, ligt 60 km. ten westzuidwesten van de hoofdstad Melbourne en is met deze, alsmede met Ballarat, door een spoorweg verbonden. Zij verheft zich aan de Geelong-Harbour of Coriobaai, den westelijken boezem der Port Philippbaai, doch is slechts door kleine schepen te bereiken. Er zijn fraaie, rechte straten, zindelijke, hooge huizen en veel aanzienlijke gebouwen, vooral kerken. Men heeft er een aantal scholen, hospitalen en weeshuizen, een Kamer van Koophandel, scheepstimmerwerven enz. De stad is door wijngaarden en vruchtbare bouwlanden omgeven en is een hoofdstapelplaats voor wol, leder en graan. De plaats werd in 1837 gesticht.

Geelster (*Gagea*) is een plantengeslacht uit de eenzaadlobbige familie der *Lilaceeën*. Het zijn bolgewassen met lijnvormige, wortelstandige bladeren, stervormige bloemen, van binnen geel, van buiten groen, die in een scherm zijn geplaatst. In ons land komen de soorten van dit geslacht vrij zeldzaam voor; de voornaamste zijn *G. arvensis* (*akkergeelster*) met twee wortelbladeren, *G. lutea* (*Boschgeelster* en *G. Stenopetala* (*Weidegeelster*); de beide laatste slechts met 1 wortelblad, terwijl de boschgeelster slechts één bol bezit en de weidegeelster in den regel 2 bollen heeft. Het zijn alle voorjaarsplanten.

Geelververij. Zie *Ververij*.

Geelvinck is de naam van een aanzienlijk Amsterdamsch geslacht, dat aan die stad vele kundige regenten geschonken heeft. *Jan Corneliszoon Geelvinck* was er in 1626 burgemeester, *Cornelis Geelvinck* in 1673 eveneens; deze was heer *van Castricum* en overleed in 1689. *Lieve Geelvinck*, geboren den 20sten November 1667, was er burgemeester in 1720 en vervolgens meermalen. Verder was hij reeds in 1712 gecommitteerde raad van de Staten van Holland en West-Friesland en in 1716 bewindhebber der Oost-Indische Compagnie. Hij was heer van Castricum, Backum, Mynden, de Loosdrechten en Stabroeck enz. en overleed den 22sten Augustus 1743. *Nicolaas Geelvinck*, een zoon van den voorgaande, was geboren te Amsterdam den 4den October 1706 en werd in 1742 secretaris, in 1747 burgemeester in zijn geboorteplaats en overleed den 15den Juni 1764.

Geelvink. Zie *Vink*.

Geelvinkbaai is de naam van een grooten inham aan de noordkust van het eiland Nieuw Guinea. Zij werd reeds in 1616 door *Le Maire* en *Schouten* bezocht, ontving in 1705 haar naam naar de doorkruisingen met het fregat „De Geelvinck" en ligt tusschen 134° en 137° O.L. v. Gr. en tusschen 1° en 3° 30 Z.Br. Deze ruime baai wordt in haar ingang door een reeks eilanden gedekt, waaronder de Schouteneilanden en Japen de voornaamste zijn. De W. kust der baai is grootendeels steil en hoog en draagt een aanzienlijk gebergte, dat zich ver binnenwaarts voortzet, de O. kust is laag en vlak en slechts hier en daar heuvelachtig. Hier monden ook eenige grootere rivieren uit. Behalve in het Z. vindt men overal langs de oevers der baai nederzettingen; in het uiterste N. der W. kust ligt Manokwari, de standplaats van een Nederlandschen ambtenaar, belast met het bestuur over de afdeeling Noord-Nieuw-Guinea.

Geelvinkkanaal is een zeestraat tusschen de westkust van West-Australië en de riffen en klippen der Houtmansrotsen of Abrolhos. Zij wordt gesneden door den 114den graad O.L. v. Gr. en strekt zich uit tusschen 28° en 29° Z.Br.

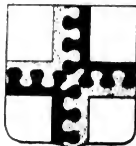
Geelwortel. Zie *Curcuma*.

Geelzucht (*icterus*) is een ongesteldheid, bij welke o. a. de huid een gele kleur heeft. Men bemerkt die kleur het eerst in het wit der oogen, en bij een lichteren graad dier ziekte is dit alleen geel gekleurd. Ook de urine van den lijder en zijn zweet zijn hooggeel of zelfs donkerbruin van kleur door den afvoer van galkleurstof.

De oorzaak van dat verschijnsel is een vermenging van de kleurstof der gal met het bloed. Is namelijk de afvoer van gal naar den twaalfvingerigen darm op de een of andere wijze belemmerd, dan wordt zij door de vaten opgeslorpt en zoo in het bloed gebracht. Bijna altijd lijden de zieken aan hevige jeuk, vooral des nachts, en de aanwezigheid van de galzuren in het bloed vertraagt tevens den pols en veroorzaakt hoofdpijnen en zenuwstoornissen. Daar de gal een gewichtige rol speelt bij de vertering van het vet van het voedsel, vindt men bij *icterus* veel vet in de faeces en worden deze aschgrauw gekleurd in plaats van bruin, ook al door afwezigheid van galkleurstof. Ook komt er meer rotting in den inhoud der darmen, zoodat de faeces bijzonder stinken en de buik opgezet wordt door gasontwikkeling. De lever en de galblaas zijn vergroot. Of de verschijnselen zich daarbij bepalen en na eenige weken verdwijnen, hangt af van den aard der belemmeringen. Deze kunnen op verschillende wijzen ontstaan, zooals door verstopping van de galbuizen, galsteenen, gezwellen in den buik, ontsteking van het slijmvlies der darmen en soms door gemoedsaandoeningen. De meest voorkomende oorzaak van de lichte vormen is de catarrhale zwelling van de uitvoerbuizen, wanneer een catarrh van maag en twaalfvingerigen darm erop overgaat. De chronische vormen kunnen plotseling een geheel ander beeld geven, een van bepaalde vergiftiging met gal (*icterus gravis*). Zware hersenverschijnselen, zooals delirien en stuipen, treden op naast bloedingen in de huiden slijmvliezen, en onder hooge koorts volgt na eenige dagen de dood. De kleur der huid kan zoo donker worden, dat men van *melanicterus* spreekt (*melas*=zwart). De behandeling van den gewonen catarrhalen *icterus* is die van den meestal bestaanden maag-darmcatarrh. Het gebruik van vet is verboden. De lichte *icterus* van zuigelingen in de eerste dagen na de geboorte (*icterus neonatorum*) behoeft geen behandeling en verdwijnt spoedig.

Geen, *Joseph Jacobus*, baron *van*, een Nederlandsch krijgsman, werd geboren te Gent den 1sten September 1776, trad in 1789 als kadet bij de jagers van *Dumonceau* in dienst van de Staten van Brabant en begaf zich in 1791 naar Frankrijk, waar hij zich als vrijwilliger bij de Belgische jagers voegde. In 1792 werd hij tweede luitenant, woonde onder *Dumouriez* en *Pichegru* de veldtochten in Vlaanderen en Holland bij en nam als 1ste luitenant deel aan het gevecht bij Valenciennes (1793), waar hij door een kogel aan de rechterhand gekwetst werd. In 1794 kreeg hij bij Doornik een sabelhouw over het hoofd en bij Waalwijk een wond aan de knie. In 1795 ging hij over in Hollandschen dienst en onderscheidde zich het volgende jaar in Duitschland onder *Dumonceau*. Een jaar later werd hij bevorderd tot kapitein; in 1799 vocht hij in Noord-Holland en kreeg bij Schoorl een kneuzing aan de rechterdij. Gednrende de veldtochten in Duitschland in 1805 en 1806 was hij commandant van het 2de regiment jagers, werd in 1807 luitenant-kolonel en ontving van koning *Lodewijk* de orde der Unie. In 1809 was hij als kolonel tegenwoordig bij den veldtocht in Zeeland, vertrok in 1811 naar Spanje, waar hij het commando verkreeg over de 3de brigade der reservedivisie bij het leger van Portngal, en verwierf door zijn dapperheid het kruis van het Legioen van Eer, terwijl hij vervolgens tot officier dier orde benoemd werd. Na het herstel onzer onafhankelijkheid verliet hij den Franschen dienst en werd in 1814 aangesteld tot kolonel en bevelhebber over de bataillons infanterie, welke te Leuven georganiseerd moesten worden. In 1815 werd hij generaal-majoor en na den slag bij Waterloo commandant van de vesting Namen, terwijl hem in 1816 de Militaire Willemsorde 3de klasse toegekend werd. Twee jaar later bekleedde hij de betrekking van provinciaal commandant van Utrecht en in 1819 werd hij overgeplaatst naar het leger in Indië. In 1820 trok hij met zijn zoon *Mattheus*, in dien tijd 2de lnitenant, daarheen en werd door den gouverneur-generaal aangesteld tot commandant der infanterie en cavalerie. In 1824 en 1825 was hij opperbevelhebber van de groote expeditie naar Makasar en ging toen naar Celebes, waarna hij Boni en Soepa veroverde. Toen hij in het laatst van Augustus, op Java teruggekeerd, bericht ontving van het uitbarsten van den opstand van *Dipo Negoro*, versloeg hij reeds den 15den September den vijand bij Demak. Gedurende den strijd tegen *Dipo Negoro* nam hij deel aan talrijke schermntselingen, en in 1826 redde hij zijn leven door zich aan de rivier Progo met een handvol volk door een honderdmaal zoo sterke macht heen te slaan. Toen werd hij luitenant-generaal, verliet Indië in 1828, en aanvaardde in Februari 1829 de betrekking van commandant van het 6de groote militaire commando, waarna hij, tevens tot commandeur der Willemsorde benoemd, zich te Namen vestigde. Bij het uitbarsten der onlnsten te Brussel (1830) verklaarde hij Namen in staat van beleg, doch werd genoodzaakt de stad en het kasteel te verlaten en zich naar 's Gravenhage te begeven. Hij werd nu naar Antwerpen gezonden en met het opperbevel over het leger belast, dat hij echter in Maart 1831 overgaf aan prins *Frederik*, terwijl hij het commando aanvaardde over de eerste divisie infanterie. Nu werd hij met den titel van baron in den Nederlandschen adelstand opgenomen en tot commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw benoemd. In 1840 door den koning tot adjudant gekozen en in 1841 op zijn verzoek op pensioen gesteld, viel hem in 1845 de onderscheiding te beurt. dat hij bevorderd werd tot generaal der der infanterie. Hij woonde gedurende zijn laatste levensjaren op Veldzicht te Rijswijk en overleed aldaar den 10den November 1846.

Geënt (zie de afb.) zijn in de wapenkunde in elkander grijpende of sluitende stukken, welke begrensd worden door lijnen, die den vorm hebben van op- en neergaande, langwerpige rondten.

Geënt.

Geep (*Belone vulgaris*) is een zeevisch, ook hier inheemsch, behoorende tot de familie der *Geepvisschen* (*Scombresocidae*). Zie verder *Geepvisschen.*

Geepvisschen (*Scombresocidae*) is de naam eener familie van hoofdzakelijk zeevisschen, welke veelal in de open zee leven; sommige soorten hebben zich echter ook in het zoete water geacclimatiseerd. Van deze laatste zijn de meeste soorten levendbarend, terwijl alle marine soorten eierleggend zijn. Men treft ze in alle gematigde en tropische streken aan. Fossiele overblijfselen van tot deze familie behoorende visschen komen in de lagen van Monte Bolca voor, alsmede in het miooceen van Licata, en wel van aan de geslachten *Belone* en *Scombresox* verwante soorten.

De meest bekende geslachten van deze familie zijn *Belone*, *Scombresox*, *Hemirhamphus* en *Exocoetus.*

Het eerste geslacht *Belone* is merkwaardig om zijn tot een langen snavel vergroeiden bek, waarvan boven- en onderkaak met een rij lange en scherpe tanden bezet zijn. Dicht aan de oppervlakte van het water zwemmend, grijpen zij kleine vischjes op dezelfde wijze als de vogels met hnn snavel. Hun slokdarm is echter nauw, zoodat zij slechts kleine vischjes kunnen inslikken. Zij zwemmen door zijdelingsche golving van het lichaam, waardoor zij zich echter minder snel kunnen bewegen dan vele andere visschen. Bij jonge vischjes van dit geslacht, die dikwijls ver in de open zee gevonden worden, zijn de kaken op zeer jongen leeftijd nog niet in de lengte vergroeid; dit geschiedt eerst op lateren leeftijd, waarbij echter de onderkaak de bovenkaak aanvankelijk in groei ver vooruit is. Zij hebben daardoor de kenmerken van het geslacht *Hermirhamphus* (*Bastaardgeepen*) en werden dan ook lang als jongen van dat geslacht beschouwd. Ongeveer een 50 tal soorten nit tropische en gematigde zeeën zijn van het geslacht *Belone* bekend. Daarvan is de meest bekende de *Geep* (*Belone vulgaris*) in het Dnitsch: *Hornhecht*, in het Engelsch: *Sword-fish* of *Garfish*, ook wel *Mackerel-guide* genaamd, daar zij veelal kort voor de makreelscholen op de Noord-

zeekusten verschijnen. Zij is een roofzuchtige trekvisch, welke niet alleen op onze kusten en in onze zeegaten voorkomt, maar ook op de IJslandsche en Noorsche kusten, in de Oostzee en op de overige kusten van de Noordzee, alsmede op de Europeesche kust van den Atlantischen Oceaan en de Middellandsche Zee. Op sommige plaatsen is zij zeer algemeen, op andere zeldzaam.

Het lichaam is aalvormig, het heeft gelijke dikte als de kop, loopt als een samengedrukte, eenigszins vierkante rol gelijkvormig tot aan den staart voort en neemt eerst achter den rug- en aarsvin in hoogte en dikte af; de buikvinnen zijn klein en ver naar achteren geplaatst; de staartvin is sterk gevorkt, maar klein. De lengte is gewoonlijk niet meer dan 80 à 90 cm. De kleur is bovenop zwartachtig groen, op de zijden blauwachtig en op den buik geheel zilverwit wordende. De graten zijn, evenals die van de andere Geepsoorten, fraai groen gekleurd. De Geepen springen bij het achtervolgen van hun buit, of wanneer zij zelf achtervolgd worden, dikwijls uit het water, soms op merkwaardige wijze rechtop omhoog, waarna zij weer terug vallen, met den staart het eerst in het water. Meermalen worden zij gevonden met andere visschen aan den bek gespietst of visschen met een afgebroken geepkaak in het lichaam. Bij het in gevangenschap raken verspreidt zij een sterken en eigenaardigen geur. De geep paait in Mei en Juni op verschillende kusten, zoo ook hier te lande, waartoe zij zich in groote scholen verzamelt. Na afloop daarvan trekt zij verspreid weer naar zee. Zij is als voedsel niet zeer gezocht, gedeeltelijk om het droge vleesch, maar dikwijls ook uit vooroordeel, omdat men haar om de groene graten als vergiftig beschouwt.

In Zeeland wordt zij alleen in de Oosterschelde gevangen, in de z. g. weervisscherijen, bestaande uit rechtstandig in den grond gestoken rijshout, een reusachtige V vormend, die de met de ebbe afkomende visschen, behalve geep voornamelijk haring en ansjovis, tegenhoudt, welke daarna in de in de punt der V geplaatste fuik opgevangen worden – in zeer afwisselende, soms tamelijk belangrijke hoeveelheden. Zoo bedroeg de vangst in April—Juli

1905	41.500 stuks met een opbrengst v. *f*	300.
1904	1.153 „ „ „ „ „ „	48.
1897	26.300 „ „ „ „ „ „	1062.

De voornaamste geepvisscherij hier te lande heeft echter bij den Helder plaats, waar de visschers met de z.g. geepnetten (een soort zegens) en fuiken op de kust in Mei en Juni op deze vischsoort jacht maken, wanneer zij het Tesselsche zeegat doortrekt naar de Zuiderzee om te paaien. De hoeveelheid bij den Helder gevangen geep loopt, evenals die in Oosterschelde, zeer uiteen, maar is toch belangrijk grooter. Zij bedroeg in

	stuks	m. een opbr. v.
1906	442.200	± *f* 10.000
1905	28.100	± „ 1.400
1900	171.650	± „ 6.500
1895	225.000	± „ 9.800

De in den Helder gevangen geep wordt gezouten, om als aas voor de beugvisscherij te dienen; daarentegen wordt de in de Oosterschelde gevangen geep, die zoo goed als uitsluitend te Bergen-op-Zoom wordt aangevoerd, versch gegeten.

In het buitenland wordt de Geep behalve met netten en fuiken, ook met hoeken gevangen.

Het tweede geslacht *Scombresox*, met slechts een vijftal soorten, wijkt in de hoofdzaak alleen af van *Belone* door het bezit van een aantal kleine vinnetjes achter rug en anaalvin, terwijl de tanden in den langen bek zeer klein zijn. Zij schijnen hoofdzakelijk van weeke pelagische dieren te leven. Hun levenswijze is nog meer pelagisch dan van *Belone*; de jongen, waarvan de bek nog niet ontwikkeld is, worden overal in de open zee, zoowel in den Atlantischen als in den Grooten Oceaan, gevonden. De Europeesche soort, *Scombresox saurus* of *Makreelgeep*, komt ook hier te lande voor, maar meer als verdwaalde visschen van de Engelsche kust, waar zij soms in enorm groote scholen verschijnt. Buitendien komt zij op de Atlantische kusten van Europa, Noord-Amerika en Afrika, zoomede in de Middellandsche Zee voor. Zij bereikt een lengte van ongeveer 50 cm. Achtervolgd door andere visschen, springen zij dikwijls niet alleen enkele voeten hoog uit het water, maar soms bij tientallen tegelijk honderden voeten over de oppervlakte heen, zoodat zij veel op een school vliegende visschen gelijken. Het vleesch is vet en gelijkt op makreel.

Het derde geslacht *Hemirhamphus* (Bastaardgeepen) onderscheidt zich van de vorige geslachten voornamelijk, doordat alleen de onderkaak bij de volwassen visschen in de lengte vergroeid is; zij komt algemeen voor nabij en tusschen de keerkringen. Een 40-tal soorten zijn bekend, waarvan de grootste zelden een lengte van 60 cm. bereiken. Enkele soorten leven uitsluitend in zoetwater, deze zijn klein en levend barend.

Het vierde geslacht *Exocoetus* is wel het meest bekende en meest interessante, omdat het de talrijke soorten (44) zoogenaamde *Vliegende visschen* omvat uit de tropische en subtropische zeeën, wel te onderscheiden van de z.g. *Vlieghanen* (*Dactylopterus*), een tot de familie *Cataphracti* behoorend geslacht, dat eveneens vliegt. Onderstaande afbeelding is van *Exocoetus volitans*.

Het vermogen van de hiervoren beschreven geslachten van de Geepvisschen, om door sprongen een meer of minder grooten afstand over de wateroppervlakte heen af te leggen, is bij dit geslacht in veel sterkere mate aanwezig. Door hun zeer

Exocoetus volitans.

sterk ontwikkelde borstvinnen, die den vorm van vleugels aangenomen hebben, maken zij den indruk, of zij over het water kunnen vliegen. Bij sommige soorten reiken de borstvinnen tot aan de anaalvin, bij de beste vliegers echter tot aan de staartvin.

In tegenstelling met de Vlieghanen, die groote visschen kunnen worden, zijn de eigenlijke Vliegende visschen klein, en worden gewoonlijk niet langer dan 25 à 30, somtijds 40 cm.

Sommige soorten bezitten merkwaardige, draadachtige aanhangselen aan de onderkaak, die soms op lateren leeftijd verdwijnen, in andere gevallen blijvend zijn. De tanden zijn steeds klein, maar opmerkelijk is bij alle soorten de groote zwemblaas; bij een 16 cm. lang vischje was die 9 cm. lang en 2,5 cm. hoog, zoodat zij ruim 40 kub. cm. lucht kon bevatten; de helft van het volume van het lichaam werd er door ingenomen; het soortelijk gewicht van het vischje was dientengevolge zeer gering, wat uit den aard der zaak voor het vliegen zeer bevordelijk is.

De Vliegende visschen leven steeds in scholen, die somtijds buitengewoon talrijk zijn. Daar zij zeer smakelijk vleesch bezitten, zijn zij dikwijls het doel van een omvangrijke visscherij, zooals bijv. bij Barbados.

Een uitgebreide literatuur bestaat over de wijze van vliegen dezer visschen. Volgens *Möbius* worden Vliegende visschen meer bij slecht weer en bewogen zee dan bij windstilte gezien; zij springen uit het water, wanneer zij door hun vijand worden vervolgd of door een schip opgeschrikt worden, dikwijls echter ook zonder eenige zichtbare reden, terwijl geen rekening wordt gehouden met wind- of golfrichting. De vinnen worden bij het vliegen uitgestrekt gehouden zonder eenige beweging, behalve trillingen nu en dan van de borstvinnen, die door de lucht worden veroorzaakt, zoodra de vinnen parallel met de windrichting komen te liggen. Hun vlucht is aanvankelijk zeer snel, maar spoedig afnemend, zoodat zij wel een met een 10 mijlsvaart varend schip voorbij snellen, maar zelden een grooteren afstand dan 150 m. afleggen. Gewoonlijk is de afgelegde afstand langer in den wind dan vóór den wind of dwarswinds en komen zij niet hooger dan 1 of 2 m. boven het water. Elke verticale of horizontale afwijking in de vlucht is niet willekeurig, maar wordt door luchtstroomen veroorzaakt. Het komt echter meermalen voor, dat de visch tijdens zijn vlucht met zijn staartvin in het water komt en door een slag daarmede naar rechts of links afwijkt. Bij windstilte is hun vlucht steeds recht of parabolisch, evenals een kogelbaan; bij hooge zee kan zij echter golfvorming zijn, wanneer tegen de golfrichting in gevlogen wordt; dikwijls wordt dan over elke golf heengevlogen, doordat de luchtdruk hen daarover heen heft. Herhaaldelijk vallen Vliegende visschen op zee aan boord, doch nooit bij windstilte of aan lij, maar steeds bij een bries en aan de loef (wind) zijde.

Omtrent hun verdere levenswijze, hun voortplanting en hun jongen is nog weinig bekend.

Geer is een naar boven spits toeloopende lap in een kleedingstuk; een baan in een japon, welke naar boven schuin toeloopt, zoodat de japon van onderen wijder wordt dan van boven; een stuk zeildoek, dat zoo aan een zeil wordt gezet, dat dit van onderen breeder wordt.

Geer, *de*, is de naam van een oud-adellijk Nederlandsch geslacht. Het is van Belgischen oorsprong en stamt af van een jongeren zoon van de baronnen en graven *d'Hamal* te Luik. De geslachtsnaam is afkomstig van het kasteel „de Geer", voorheen aan het riviertje en het dorp van denzelfden naam bij Luik gelegen. De eerste van dezen naam was *Eustache d'Hamale de Geer* (1285). In 1355 was *Jan de Geer* kanunnik van St. Gudule te Brussel en zegelbewaarder van *Wenceslaus*, hertog van Brabant; in 1425 ontmoeten wij *Bernard de Geer* als edelknaap bij *Philips den Goede*. De familie bleef te Luik tot 1595, toen *Louis de Geer et de Gaillarmont* (geboren in 1535, † te Dordrecht den 29sten October 1602), die den Hervormden godsdienst omhelsd had, wegens geloofsvervolging vluchten moest en zich eerst te Aken, vervolgens te Dordrecht vestigde. Hij droeg eerst den naam van *Gaillarmont*, later dien van *de Geer*. Van zijn afstammelingen noemen wij:

Louis de Geer, geboren te Luik den 17den November 1587. Zijn ouders schonken hem een zorgvuldige opvoeding. Hij was bestemd voor den handel en vermeerderde te La Rochelle zijn verkregen kundigheden. In 1611 stichtte hij te Dordrecht een handelshuis in wapenen en in 1615 ontving hij van de Staten-Generaal den last, 400 ijzeren stukken geschut uit Zweden te ontbieden. Hij verplaatste nu zijn zaak naar Amsterdam en woonde er een veertigtal jaren, waarvan hij het meerendeel doorbracht in het door hem in 1622 voltooide Huis met de Hoofden, later een schoolgebouw, dat hij van zijn neef *Sohier de Vermandois* gekocht had.

De Geer had een belangrijken invloed (vooral gedurende den Dertigjarigen Oorlog) op onze handelsbetrekkingen met het Noorden. Hij kwam het eerst in aanraking met Zweden door deel te nemen aan een leening, door de Staten met den Zweedschen vorst *Gustaaf Adolf* gesloten. In 1619 pachtte hij de ijzersmelterij van Finspong en bracht die inrichting tot een hoogen trap van bloei. In 1626 verkreeg hij er het bestuur over de koperfactorijen en bevorderde een betere bereiding van het koper, deed aan Zweden aanzienlijke voorschotten en rustte, met goedvinden der Staten, in de Hollandsche havens een hulpvloot uit, die in 1644 aan Zweden de overwinning bezorgde op Denemarken. In 1641 kocht hij Finspong, een kroondomein, en in 1643 eveneens Leufsta, Osterby en Gimo van koningin *Christina*. Zijn groote verdiensten werden door de Zweedsche regeering erkend. Bij herhaling ontving hij het aanzoek zich als Zweedsch burger in Zweden te vestigen, doch hij wees het telkens van de hand. Gedurig echter reisde hij daarheen en hield zijn verblijf te Norköping, waar hij een ruime woning had gebouwd, of te Stockholm, waar hij er eveneens een bezat, bekend onder den naam van Törnflycht, en hij ondervond gedurig de blijken van het vertrouwen, dat de aanzienlijken des lands in hem stelden. Zelfs werd hij in 1641 opgenomen in den adelstand en de ridderschap des rijks. In 1648 begaf hij zich naar Zweden, om zich ten behoeve van zijn kinderen van zijn Zweedsche bezittingen te ontdoen, waarna hij zijn laatste levensjaren rustig in Nederland wilde

doorbrengen. Ook in 1651 bezocht hij weder zijn tweede vaderland. Hij overleed te Amsterdam den 19den Juni 1652. Vooral ook heeft hij zich onderscheiden door zijn onbekrompen weldadigheid; hij was rijk, maar bezigde ook een groot deel van zijn rijkdom voor goede doeleinden. Het onderwijs in Zweden had veel aan hem te danken, en hij deed den Bijbel in een der Slavische talen overzetten en drukken (Rotterdam, 1613). In ons land was hij een belangstellend verzorger der armen en een steun van liefdadige inrichtingen, inzonderheid van het Walenweeshuis te Amsterdam, terwijl hij tevens bereid was, om bijstand te verleenen aan de wetenschap en aan haar beoefenaars; ook stond hij met dezen in vriendschappelijke betrekking, o. a. met *Descartes*, *Gronovius*, *Duraeus*, *Bergius*, *Clanbergius*, die hem zijn „Elementa philosophia" opdroeg, enz. Hij is de stamvader van het geheele binnen- en buitenlandsche geslacht *de Geer*.

Hij bezat in Zweden: de geschutgieterij en fabriek van Zweedsch ijzer te Finspong met daarbij behoorende ijzermijnen, rivieren en bosschen; ijzersmelterijen op zijn goederen te Lenfsta, Osterby en Gimo in Upland, waar hij het ijzererts uit de mijnen van Dannemora het eerst volgens de Waalsche methode deed bewerken, waarom hij honderden arbeiders ontbood uit Luik; geweerfabrieken te Norköping; een staal- en ijzerfabriek aldaar; een kopersmederij aldaar, waar hij een nieuwe wijze van koperbereiding invoerde; een fabriek van ijzerwerk te Skylberg; een te Gödegärd in Oost-Gothland; en stavensmederijen te Nyköping in Sndermanland, in de provincie Wermeland enz.

Omtrent zijn kinderen enz. vermelden wij het volgende: zijn oudste zoon *Laurens de Geer* bewoonde na hem het Huis met de Hoofden; deze, geboren te Dordrecht den 16den Mei 1614 en overleden te Amsterdam den 15den Augustus 1666, was heer van Osterby en liet de „Opera Didactica" van *Amos Comenius* in 1657 op zijn kosten drukken; een tweede zoon vestigde zich te Amsterdam; een dochter van hem was gehuwd met *Tobias Andreae*, hoogleeraar te Groningen. Twee andere zonen (en van een van dezen is de Finsche tak afkomstig) hielden hun verblijf in Zweden. Een vijfde zoon, *Lodewijk* geheeten, was heer van *Finspong* in Zweden en van *Rijnhuizen* in Holland en woonde bij afwisseling in beide landen. De oudste zoon van dezen is de stamvader der takken *Finspong* en *Leufsta*, in Zweden nog bloeiende, alsmede van den Hollandschen tak. Daartoe behooren: zijn zoon *Karel de Geer*, geboren te Stockholm in 1720 en schrijver der „Mémoires pour servir à l'histoire des insectes" (7 dln., 1752—1778); hij bekleedde in Zweden aanzienlijke betrekkingen, zooals die van Hofmaarschalk enz. en overleed in 1774; verder *Emanuël de Geer*, geboren te Leufsta den 9den October 1748, overleden den 10den April 1803, lid van den Senaat en president van de kanselarij in Zweden, alsmede in 1778 Zweedsch gezant bij de Staten-Generaal; dan zijn kleinzoon, graaf *Karel de Geer van Leufsta*, geboren in 1781, landmaarschalk en voorzitter der Rijksdagen in 1823 en 1828, en eindelijk *Robert Willem*, graaf *de Geer van Tervik* in Finland, geboren den 15den Juli 1750 en overleden den 4den November 1820; deze was in 1819 voorzitter van den eersten en laatsten Finschen Landdag onder Rusland, geheim staatsheer van den keizer van Rusland en lid van den Senaat.

Geer van Gödegard, *Otto Willem*, baron *de*, geboren den 23sten December 1710 en overleden te Stockholm den 5den November 1769, was lid van den Senaat en achtervolgens gouverneur van verschillende provinciën in Zweden.

Geer, *Jan Jacob de*, heer van *Rijnhuizen* en *Oudegein*, werd geboren te Finspong den 28sten Jannari 1714 en vestigde zich in 1738 op Rijnhuizen. Hij was een achterkleinzoon van *Louis de Geer* en overleed op Rijnhnizen den 3den October 1781. Hij is de stamvader van den thans nog in Nederland gevestigden tak; tot zijn afstammelingen behooren:

Geer, *Barthold Reinier de*, geboren te Utrecht den 22sten Nei 1791, studeerde aldaar in de godgeleerdheid, nam in 1815 als eerste luitenant bij het korps vrijwillige jagers der Utrechtsche hoogeschool deel aan den strijd voor onze onafhankelijkheid, verkreeg in 1816 den doctorsgraad werd eerst predikant te Lienden, daarna te Vreeland en werd in 1835 benoemd tot hoogleeraar te Franeker. Een oogziekte dwong hem in 1837, die betrekking neder te leggen, waarna hij zijn buitenverblijf te Jutphaas betrok en den 1sten Mei 1850 overleed. Door het Haagsch Genootschap werd in 1826 een zijner verhandelingen (over de geloofs- en zedeleer der brieven aan de Corinthiërs) met zilver, in 1831 een andere over het zedelijk karakter der Hervormers in de zestiende eenw) met goud bekroond, verder schreef hij een „Handleiding tot het wèl en vruchtbaar lezen van den Bijbel" (nieuwe uitgave 1849).

Geer van Jutphaas, *Jan Lodewijk Willem*, baron *de*, werd geboren te Utrecht den 14den November 1784, studeerde aldaar in de rechten, promoveerde in dat vak en leidde gedurende de Fransche overheersching op het land een ambteloos leven. In 1813 echter, bij het herstel onzer onafhankelijkheid, werd hij geroepen tot het lidmaatschap der Provisioneele Regeering te Utrecht en bekleedde vervolgens belangrijke betrekkingen, namelijk die van secretaris bij de Commissie voor het Hooger Onderwijs, die van commies bij den Raad van State, die van secretaris bij het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, die van griffier bij de Tweede (1817—1842) en vervolgens bij de Eerste Kamer (1842—1852) der Staten-Generaal. Daarna nam hij zijn ontslag en overleed te Utrecht den 3den November 1857. Hij schreef: „Diatribe in politices platonicae principia" (1810), „Specilegium alterum plantarum Belgii Confoederati indigenarum cum epistola ad Adrianum de Beijer" (1884), Antecedenten, Tweede Kamer der Staten-Generaal 1817—1834" (1837; Toevoegsels, 1840; Nienwe Toevoegsels, 1842), „Lodewijk de Geer van Finspong en Leufsta (1587—1652). Eene bijdrage tot de handelsgeschiedenis van Amsterdam in de 17de eenw" (3de druk, 1852), Axel, een legende uit het Noorden" (naar *Tegnèr*, 1834), „Christus" (naar *Kellgren*, 1842), „Christenzangen" (2de druk, 1858). Hij was lid van verschillende geleerde genootschappen, commandeur der orde van de

Poolster van Zweden, ridder van de orde van den Nederlandschen Leeuw enz.

Geer van Finspong, *Louis Gerhard*, vrijheer *de*, een Zweedsch staatsman en zoon van den Hofmaarschalk *Gerhard de Geer*, werd geboren te Finspong den 18den Juli 1818, bezocht gedurende 8 jaren de scholen te Linköping en te Upsala, werd in 1836 student en bleef daarna nog 4 jaar aan de hoogeschool in laatstgenoemde stad. Inmiddels gaf hij toen reeds verschillende kleine opstellen in het licht, meestal van letterkundigen inhoud en eenige novellen, als „Hjertklappingen på Dalvik" (1841), „S. H. T." (1843) en „Carl den Tolftes Page" (1847). Nadat hij verschillende rechterlijke betrekkingen had waargenomen, schreef hij een boek over den juridischen stijl (1853), en in 1856 riep koning *Oscar I* hem naar Stockholm, verhief hem tot staatsraad en belastte hem met de portefeuille van Justitie. Aanvankelijk wees hij deze laatste onderscheiding van de hand, maar toen hij eenigen tijd in de hoofdstad werkzaam was geweest, aanvaardde hij haar den 7den April 1858. Als staatsraad heeft hij veel goeds verricht en als wetgever de achting en de liefde verworven van het geheele volk. Hij heeft een behoorlijke vertegenwoordiging ingevoerd met twee door het volk gekozen Kamers in plaats van de voormalige vier standen (ridders, geestelijken, burgers en boeren). Reeds lang werd zulk een hervorming begeerd, en eindelijk maakte *de Geer* een ontwerp gereed, dat in 1863 door den koning goedgekeurd en door het volk met gejuich ontvangen werd. Het is door de verschillende standen aangenomen en den 22sten Juni 1866 door den koning bekrachtigd en als deel der grondwet afgekondigd. *De Geer* nam in 1870 zijn ontslag en werd benoemd tot voorzitter van het Hofgerecht te Stockholm. Den 11den Mei 1875 aanvaardde hij echter wederom zijn voormalig ambt, werd in het volgende jaar minister-president en trad den 12den April 1880 wederom af. Hij was sedert 1881–1888 kanselier der Zweedsche universiteiten. In 1892 gaf hij zijn zeer belangrijke „Minnen" uit. Hij overleed den 24sten September 1896 te Hanaskog.

Geer van Jutphaas, *Barthold Jacob Linteloo*, baron *de*, een Nederlandsch rechtsgeleerde en letterkundige, stamt van moederszijde af van de laatste barones *van Linteloo* en werd geboren te Utrecht den 12den December 1816. Na het verwerven van den doctorsgraad in de rechten en letteren werd werd hij in 1843 kantonrechter te Maarssen, in 1847 buitengewoon, in 1860 gewoon hoogleeraar aan de academie te Utrecht en in 1884 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Van zijn geschriften noemen wij: „De libertate civili apud veteres" (1837), „De Eumene Cardiano" (1838), „De Cantico Mosis" (1841), „De Novella CXVIII" (1841). Verder gaf hij met *H. H. Kemink* een vertaling der zes Kleine Profeten uit het Hebreeuwsch, alsmede van het „Handels- en zeerecht" van *Holtius* (1861), „De Dom van Utrecht" en een groot aantal verhandelingen en opstellen in verschillende tijdschriften. Gedurende een jaar belastte hij zich ook met het professoraat in de Oostersche talen en oudheden. Hij is lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam, alsmede van een groot aantal binnenlandsche geleerde genootschappen en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Geer van Oudegein, *Jan Jacob de*, een geschiedvorscher, werd geboren den 5den Maart 1820. Hij leverde: „Bijdrage tot de geschiedenis der provincie Utrecht", „Het oude Trecht als de oorsprong der stad Utrecht" „Archieven der oude ridderlijke Duitsche Orde, Baleie van Utrecht" (2 dln.) en verschillende stukken in de werken van het Historisch Genootschap. Hij bekleedde de betrekking van penningmeester van het College van den Lekdijk Benedendamsch en is thans secretaris der ridderlijke Duitsche Orde, Baleie van Utrecht.

Geeraardsbergen (Fransch *Grammont*), een stad in de Belgische provincie Oost-Vlaanderen, ligt aan den Dender en aan de spoorlijnen Denderleeuw—Ath en Gent—Braine-le-Comte en telt (1902) 12512 inwoners. Men heeft er een bisschoppelijk college en vervaardigt er kant en lucifers.

Geertgen tot St. Jans, ook genoemd *Geertgen van Haarlem*, een beroemd Hollandsch schilder van portretten en kerkelijke kunst, werd geboren waarschijnlijk te Leiden en was werkzaam te Haarlem in het einde der veertiende eeuw. Hij woonde op een erf, toebehoorende aan de orde der St. Jans-ridders. Vandaar zijn naam. *Geertgen* was waarschijnlijk een leerling van *Albert van Ouwater*. Hij muntte uit in het schilderen van landschap-achtergronden. Van zijn nog overgebleven werken zijn de voornaamste (de Graflegging en de Verbranding van het gebeente van Johannes den Dooper, fragmenten van een groot altaarstuk) in het Hofmuseum te Weenen. Andere schilderijen van zijn hand vindt men o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Museum te Berlijn, het Louvre te Parijs en in het Rudolphinum te Praag.

Geertruidenberg, een gemeente in de provincie Noordbrabant, 479 H.A. groot met (1906) 2175 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Made- en Drimmelen, Oosterhout en Raamsdonk. Zij bestaat uit het stadje Geertruidenberg (zie aldaar) en het gehucht Statendam.

Geertruidenberg, een stadje aan de monding der Donge in de Bergsche Maas (Verlegde Maasmond) en aan den spoorweg 's Hertogenbosch—Lage Zwaluwe en de tramlijn Breda—Geertruidenberg—Dongen, is een voormalige vesting met een klein garnizoen en ruim 2000 inwoners. De plaats bezit een haven, een ruim marktplein, een Hervormde, een Roomsch-Katholieke kerk, een Synagoge en eenige nijverheid.

Geertruidenberg is een zeer oude plaats, daar zij reeds in het midden der 7de eeuw vermeld wordt. Graaf *Willem I* van Holland schonk haar stedelijke rechten en tot 1584 had zij zitting in de Staten van Holland. Zij werd herhaaldelijk belegerd en ingenomen o. a. in den Tachtigjarigen Oorlog en door de Franschen in 1793 en 1795.

Geertz, *Julius*, een Duitsch schilder, werd den 21sten April 1837 te Hamburg geboren, bezocht de ateliers van de gebroeders *Günter* en *Martin Gensler* aldaar en studeerde daarna te Karlsruhe bij *Descoudres*. In 1860 kwam hij onder leiding van *R. Jordan* te Düsseldorf en in 1864 ging hij naar Parijs, waar hij de werken der oude meesters bestudeerde, Bretagne en Nederland. Daarna vestigde hij zich te Düsseldorf, waar hij genrebeelden uit het volksleven en de jeugd schilderde,

waarvan „De misdadiger na de veroordeeling" zijn roem vestigde. Wij noemen verder: „Ingesloten" „Gecapituleerd," „De gevolgen van schoolarrest", „De vliegenvanger", „De dorpschool", „Wacht am Rhein", „Krijgsgevangenen", „Het meisje met het vogelnest", „Strijd tusschen een strooper en boschwachter", „De dorpsheld", „De bedelpenning" en „Morgengebed." In lateren tijd heeft hij ook portretten geschilderd (*Wilhelm II* en *Karl Schurz*. In 1897 vestigde hij zich te Brunswijk, waar hij den 21sten October 1902 overleed.

Geervliet, een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 2419 H.A. groot met (1906) 1109 inwoners, ligt in het Z.W. van het eiland Voorne-Putten en wordt ingesloten door de gemeenten Spijkenisse, Hekelingen, Nieuw-Beierland, Piershil, Goudswaard, Zuidland, Abbenbroek, Heenvliet en Rozenburg. Zij omvat het vlek Geervliet en de dorpen Biert en Simonshaven. De bodem bestaat uit zeeklei en wordt vooral voor landbouw gebruikt.

Het plaatsje Geervliet, aan de monding der later dichtgeslibde Bornisse in de Maas, was eenmaal een belangrijke havenplaats, totdat de Bornisse tegen het einde der 15de eeuw onbevaarbaar werd.

Geeselbroeders. Zie *Flagellanten.*

Geeseling is een lijfstraf, die daarin bestaat, dat door middel van zweep-, riem-, stok- of rietslagen den schuldige lichamelijk leed wordt aangedaan. Zij werd in soorten onderscheiden: eenvoudige en verzwaarde geeseling. Evenals bij de andere lijfstraffen, hangt de beoordeeling van haar waarde als straf en van het doelmatige harer toepassing samen met de denkbeelden over menschenwaarde en persoonlijke vrijheid in de maatschappij. Alle volken, zoowel Oostersche als Westersche, hebben haar als straf gekend. Bij de Romeinen onder de koningen, en ook daarna, in verschillende vormen in gebruik, werd zij in den bloeitijd der republiek als een schandelijke tuchtiging, den vrijen burger van Rome onwaardig, afgeschaft en pas weder ingevoerd onder de heerschappij der keizers, toen de fiere geest van vrijheid geweken was voor slaafsche onderdanigheid en gebrekkige zelfwaardeering. Ook toen evenwel bleven de hoogere klassen, de *honestiores*, van deze straf bevrijd. De Germaansche volken behielden haar, evenals de andere lijfstraffen, als een overblijfsel van de oude „vredeloosheid", oorspronkelijk de eenige straf. Hij, die den zoen tot afkoop der vredeloosheid, later de boete, niet betalen kon, werd aan hals en hand, aan huid en haar gestraft. In de Middeleeuwen werd de geeseling op zeer ruime schaal toegepast, en wel als rechtens erkende, als uit het oogpunt van administratieve politie bedreigde straf voor lichte overtredingen, vooral tegen vagebonden, bedelaars en dieven; als rechtens erkende verscherping der tuchthuisstraf, zoodat den misdadiger bij zijn intrede een geeseling werd toegediend als „welkom" en bij het verlaten als „afscheid ter herinnering"; als tuchtigingsmiddel, om onhandelbare, onwillige beklaagden tot buigzaamheid en gewilligheid te stemmen gedurende den loop van het strafproces; en ten slotte als disciplinair strafmiddel in strafinrichtingen. De gebrekkige begrippen omtrent straf en strafproces leidden er zelfs toe, de geeseling toe te passen als een geheel willekeurige straf op hen, wier misdaad niet volkomen naar rechten kon bewezen worden; vooral vagebonden, bedelaars en dergelijk gespuis werden getuchtigd met een „arbitraire correctie", bijv. „een gezonde dracht slagen", om hen bijtijds kennis te doen maken met den sterken arm der gerechtigheid, opdat zij zich van mogelijke plannen tot aanslagen tegen de veiligheid der maatschappij zouden onthouden. De geschiedenis der geeseling biedt bij de onderscheiden volken veel punten van overeenkomst aan: langzamerhand wordt het gebruik gematigd, om eindelijk geheel te verdwijnen, naarmate meer gezonde begrippen omtrent persoonlijke vrijheid en menschenwaarde een verzachtenden invloed beginnen uit te oefenen op de zeden, gewoonten en de denkwijze eerst onder de hoogere en vandaar allengs meer onder de lagere klassen der maatschappij.

De geeseling was ook een echte oud-Hollandsche straf. De Code Pénal, in 1811 hier te lande ingevoerd, kende haar niet en schafte ze dus af. Het besluit van den Souvereinen Vorst van den 11den December 1814 (Stbl. no. 10) bracht haar weder in werking, totdat zij, met het vervallen van dit besluit, voor goed in ons strafrecht werd geschrapt door de wet van den 29sten Juni 1854 (Stbl. no. 102). In Rusland wordt er nog steeds een ruim gebruik van gemaakt.

Geesink, *Gerhard Herman Johannes Wilhelm Jacobus*, een Nederlandsch godgeleerde, werd den 27sten Mei 1854 te Amsterdam geboren, studeerde te Utrecht in de theologie en promoveerde aldaar in 1879 op een proefschrift over *Gerard Zerboll van Zutphen*. In datzelfde jaar deed hij zijn proponentsexamen bij het provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland en diende daarna in de Hervormde kerk als predikant te Schipluiden, IJlst en Rotterdam. In deze laatste gemeente was hij een der leiders in de doleantie en diende daar de Gereformeerde kerk tot het jaar 1890, toen hij hoogleeraar werd bij de theologische faculteit der Vrije Universiteit te Amsterdam. In die faculteit doceert hij de ethiek en de geschiedenis der niet-Christelijke godsdiensten. Later benoemd ook tot buitengewoon hoogleeraar in de literaire faculteit, doceert hij tevens de geschiedenis der wijsbegeerte, de logica en de psychologie. Van zijn hand zijn verder nog in afzonderlijke uitgaven verschenen: „Voetius' beginselen van gereformeerd kerkrecht" (1883), „Calvinisten in Holland: Franciscus Junius, Petrus Plancius, Cornelis Geselius, de doleerende kerk in Rotterdam 1611—1618" (1887), „Schets van de gereformeerde geloofsleer (1887), „Gideons hervormingsdaad" (1887) „Menschelijke wijsheid en goddelijke dwaasheid" (1888), „Het leerstuk van de oorspronkelijke gerechtigheid en zijn beteekenis voor de Godgeleerde zedekunde" (1890), „De ethiek in de gereformeerde theologie" (1897), „Om te doen gedenken", meditatiën (1905), „Van 's Heeren ordinantiën", (3 dln., 1907), benevens bijdragen in verschillende tijdschriften.

Geest, *Heilige*. Zie *Heilige Geest.*

Geest, in tegenstelling van stof, noemt men een wezen, dat met bewustheid werkzaam is, zoodat het zich kenmerkt door denken en willen. Stelt men den geest voor als verbonden met

het lichaam en door dit laatste met de buitenwereld, dan geeft men daaraan den naam van *ziel*. Uit de pogingen, om opehelderingen te geven omtrent het wezen van den geest, is in de wijsbegeerte de *pneumatologie* (leer des geestes) als een deel der metaphysica ontstaan. Door middel dier leer trachtte men op grond van de enkelvoudigheid en onstoffelijkheid des geestes zijn onsterfelijkheid te bewijzen. De dweepzucht, door dergelijke pogingen geprikkeld, heeft wel eens gewaand, geesten te zien in een stoffelijke gedaante en met hen in verband te staan (zie *Geestverschijningen*). Vele physiologen maken onderscheid tusschen de ziel, als het beginsel des bewerktuigden levens, en den geest, als een daarmede vereenigd hooger beginsel van algemeenen aard. Aan dezen worden door hen verstand en en aan de ziel gevoel en zinnelijke begeerte toegekend.

Sedert *Plato* vormt de geest, als tegenstelling der stof, een van de grondbegrippen der metaphysica, waarbij drie hoofdopvattingen vallen te onderscheiden: volgens het dualisme bestaan geest en stof naast elkander en onafhankelijk van elkander, en vormt de mensch, die uit geest en stof is samengesteld, een dualistisch wezen; het materialisme ontkent het bestaan van den geest, het spiritualisme het bestaan van het lichaam of de stof.

Vooral bij de onbeschaafde volken is het geloof algemeen, dat de geest onafhankelijk van het lichaam kan blijven voortbestaan op aarde en op de lotgevallen van den mensch, vooral van zijn bloedverwanten, invloed uitoefent. Zie *Animisme*.

Geest, *Wijbrand de*, een Friesch portretschilder, werd geboren te Leeuwarden in 1590 en overleed aldaar na 1659. Hij was gehuwd met *Hendrickje Ulenborgh*, de zuster van Rembrandt's vrouw *Saskia van Ulenborgh*, was een leerling van *Abraham Bloemaert* en woonde, na een verblijf te Parijs en Rome, te Leeuwarden. Talrijke portretten van zijn hand bevinden zich in het Rijksmuseum te Amsterdam, enkele ook in het Friesch Museum te Leeuwarden.

Geestdrift is een hartstochtelijke liefde voor het goede en schoone, waarbij gevoel en verstand zich vereenigen, om die liefde aan den dag te leggen. Men vindt haar vooral bij den kunstenaar; is deze met geestdrift voor het ware bezield, dan tracht hij in zijn werken het ideaal van het ware te bereiken. Ook het zedelijke goede kan den mensch in geestdrift ontvlammen, doch op godsdienstig gebied ontaardt zij licht in dweperij. Het woord geestdrift wordt intusschen altijd in goeden zin gebruikt.

Geeste is een rivier in het Pruisische distrikt Stade. Zij stroomt eerst noordwestwaarts, dan westwaarts en mondt bij Bremerhaven en Geestemünde in de Wezer uit. De Geeste is van Köhlen af 26,5 km. bevaarbaar en door het 11,4 km. lange Bederkesa—Geestekanaal met de Medem en daardoor met de Elbemonding bij Otterndorf verbonden.

Geestelijke broederschappen. Zie *Broederschappen en Mohammedanisme*.

Geestelijke goederen. Zie *Kerkelijke goederen*.

Geestelijke orden noemt men zoowel monniksorden als geestelijke ridderorden. Zie aldaar.

Geestelijke stand. Deze bestond in Israël, waar de afstammelingen van *Levi* tot het bekleeden der priesterlijke waardigheden waren aangewezen. Volgens de leering en de instellingen van *Christus*, was het priesterambt niet meer voorbehouden aan een bepaalden stam van het Christenvolk, maar werd toegankelijk voor iedereen, die, daartoe innerlijk door God geroepen, de sacramenteele handoplegging van de apostelen en later van de bisschoppen zou ontvangen. Zulks blijkt duidelijk uit de geschriften der eerste eeuwen. Het algemeen priesterdom der Christenen, waarvan soms ook sprake is, moet verstaan worden in een breeden, zedelijken zin, namelijk dat allen geroepen zijn God te dienen door gebed, versterving en aalmoezen. Zoo heeft zich in de Christelijke Kerk allengs een geestelijke stand ontwikkeld, die, innerlijk gekenmerkt door het onuitwischbaar teeken (*signum indelebile*), uitsluitend de bevoegdheid had, om priesterlijke werkzaamheden te verrichten, en zich geheel en al afzonderde van de leeken. Die stand onderscheidde zich later door de tonsuur (kruinschering) en had, tenminste in het Westen, als een bijzondere plicht het coelibaat of de echteloosheid. Aan dien stand, in verschillende rangen verdeeld, was de zorg voor alle zaken, den godsdienst betreffende, toevertrouwd. Zulke een geestelijke stand bestaat nog altijd in de Roomsch Katholieke Kerk. Hoewel hij bij de Hervorming vervallen werd verklaard voor de Protestanten, is hij inzonderheid in de Engelsche staatskerk en ook bij de Luthersche en Hervormde Kerkgenootschappen eenigermate behouden gebleven. Alleen kerkelijk erkende leeraars hebben het recht, om bepaalde verrichtingen te volbrengen, een ambtsgewaad te dragen enz. De Nederlandsche Doopsgezinden daarentegen erkennen volstrekt geen geestelijken stand. Hun leeraar is een van de broeders der gemeente, wel voor zijn betrekking opgeleid, maar zich voor het overige in geen enkel opzicht van de andere broeders onderscheidend.

Geestelijk recht noemde men het recht, door geestelijken, bisschoppen, proosten of aartsdiakenen en dekenen uitgeoefend over geestelijken en leeken, omtrent alles wat met den godsdienst en de door dezen gehuldigde leer in betrekking stond. De terechtzittingen van het geestelijk recht werden in ons land veelal *zeenden* (van *synodus*) genaamd, de rechten, waarnaar geoordeeld werd *zeendrechten*. Deze waren, evenals andere rechten, geschreven. Vóór 1559 behoorden de Nederlandsche gewesten kerkelijk tot de bisdommen Utrecht, Munster en Luik, welke met die van Keulen en Osnabrück het aartsbisdom Keulen vormden. Het bisdom Utrecht omvatte mede o. a. Zeeland en strekte zich in het Z. uit tot aan de Maas; ten Z. hiervan lag het gebied van den bisschop van Luik; tot dat van het bisdom Munster behoorde het grootste deel van de Groninger Ommelanden en een klein deel van Friesland.

Tot uitoefening der rechtspraak was het Utrechtsche bisdom verdeeld in 11 aartsdiakonaten; 5 dezer aartsdiakenen of proosten waren de hoofden der 5 kapittelkerken te Utrecht. De aartsdiakonaten waren weer verdeeld in diakonaten of de-

kenschappen, waar de dekens nu en dan op de zeenden recht deden op een of meer plaatsen binnen hun gebied, *dekanijen* of *zeendstoelen* geheeten; zij hadden daarbij voortdurend het oog te houden op de geestelijken en de gemeenten. In Friesland kwam om de 3 of 4 jaar een „Koor Bisschop" over, als afgezant van den bisschop, om op een zeend of synode het hoogste geestelijke recht uit te oefenen. Later waren er vaste geestelijke Commissarissen in Oostergoo en Westergoo, representeerende den bisschop en de aartsdiakenen, die opzicht hadden over het gedrag en de rechtsoefening der dekens. In het bisdom Munster hadden de dekens geen aartsdiakenen boven zich en werden daarom zelf wel proosten genoemd.

Niet altijd waren geestelijk en wereldlijk recht scherp van elkander gescheiden, wat somtijds tot veel strijd aanleiding gaf. Door de Hervorming is het geestelijk recht hier te lande te niet gegaan.

Geestelijk voorbehoud. Zie *Reservatum ecclesiasticum* en *Augsburgsche Godsdienstvrede.*

Geestemünde, een stad aan den mond der Geeste en aan de Wezer bij Bremerhaven en slechts door eerstgenoemd riviertje van deze stad gescheiden, ligt aan de spoorlijnen naar Hannover, Bederkesa, Kuxhaven en Stade, is de belangrijkste visschershaven en de hoofdvischmarkt van Duitschland en telt (1905) 23625 inwoners. De stad heeft 3 kerken, verscheiden inrichtingen voor onderwijs, waaronder een zeevaart-, machinisten- en handelsschool, is de zetel van een aantal autoriteiten en consuls, bezit een depot voor mijnen, 3 scheepswerven met groote droogdokken, ketel- en machinefabrieken, een ijzergieterij, net- en touwslagerij en, petroleumbergplaatsen, een belangrijke zeevisscherij, vischrookerijen en vischhandel. Geestemünde dankt zijn bloei aan de 1857—1863 aangelegde havens, bestaande uit de 538 m. lange en 117 m. breede handelshaven, de 234 m. lange en 44 m. breede petroleumhaven en de houthaven. Daarbij kwam in in1891—1896 de visschershaven, 1200 lang, 80 m. breed en bij laag water 4,4 m. diep met haar 630 m. lange vischhal en pakhuizen. De hier gehouden vischverkoopingen gaven in 1903 een opbrengst van 5100123 mark bij een gewicht van 252111000 kg. Al deze havenwerken worden met die van Bremerhaven beschermd door vestingwerken aan den Wezermond. De reederij telt (1902) 87 zee-, waarvan 53 stoomschepen. Binnen liepen (1903) 4855 schepen met 575366 ton, uit liepen 4858 schepen met 573812 ton. Van de invoerartikelen zijn petroleum, rijst, hout, katoen, graan en victualiën de voornaamste.

Geestendom is een heidensch godsdienststelsel, berustende op de meening, dat de geheele natuur, al het bestaande, een geest of ziel bezit, die zich naar buiten kan openbaren. Ook de mensch bezit er een; somtijds zelfs heerscht de voorstelling, dat elke belangrijke levensuiting van den mensch door een speciale ziel bestuurd wordt. Zoo wordt de ziel, behalve met de schaduw, met hart, adem en bloed vereenzelvigd. De levensfunctiën, zoowel van den mensch, als van andere wezens, zijn niet anders dan werkingen van de ziel, en hetzelfde geldt van verstand en denkvermogen. Dit geestendom speelt bij veel heidensche volkeren een belangrijke rol, bijv. ook in Insulinde, waar het met den naam *Animisme* (zie aldaar) nader wordt aangeduid.

Geesteranus, *Johannes*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Alkmaar den 8sten November 1586, werd predikant te Vreeland in 1609 en te Alkmaar in 1617, helde sterk over tot de zijde der Remonstranten en werd in 1619 van zijn bediening ontzet en door de Staten van Holland ter verantwoording geroepen. Hij begaf zich echter naar de Collegianten te Warmond en Rijnsburg, leerde er het weven en hield zich verborgen. Met betrekking tot het waarnemen van het overheidsambt was hij een voorstander van het gevoelen der toenmalige Doopsgezinden en voor het overige hield hij zich aan de denkbeelden der Remonstranten zonder zich openlijk bij hen aan te sluiten. Veiligheidshalve begaf hij zich later naar Norden in Oost-Friesland, waar hij zijn broeder en *Camphuysen* aantrof. Hier verwierf hij door zijn vroomheid de algemeene achting. Toen er in 1622 de pest heerschte, werd hij den 4den October van dat jaar het slachtoffer van zijn hulpvaardigheid. Hij schreef „Predicatie over 't ontzet van Alckmaer, gedaan a° 1618", „Idolelenchus", „Verborum seu dictorum distinctio", „De magistratu", en „Inleidinge tot het Christelijk lijden" (1644), hoewel laatstgenoemd werk ook wel wordt toegeschreven aan zijn broeder *Petrus*, die in 1616 predikant was te Egmond aan Zee en op den Hoef en, eveneens in de Remonstrantsche oneenigheden betrokken, zich met *Johannes* te Norden bevond.

Geesteranus, *Arnoldus*, een neef van den voorgaande, werd in 1617 predikant te Schelluinen, doch, tegelijk met zijn broeder, den 11den November 1619 afgezet, omdat zij de Dortsche leerstellingen niet wilden onderschrijven. *Arnoldus* werd nu predikant bij de Remonstranten te Kampen, doch den 1sten Juli 1624 te Amsterdam in hechtenis genomen en naar het slot Loevestein gebracht. Die gevangenneming en zijn verdere lotgevallen tot 1631 heeft hij zelf beschreven, en het handschrift is later door *Scheltema* openbaar gemaakt. Bekend is, vooral door een gedicht van *Tollens*, de trouw van *Suzanna van Oostdijk*. Met deze, in den Briel wonende, was *Arnoldus Geesteranus* verloofd, en zij verbrak deze verbintenis niet, toen hij gevangen werd gezet. Op voorbeeldige wijze zorgde zij voor haar hulpbehoevende moeder, maar zoodra deze overleden was, ging zij naar de gevangenis, om met *Arnoldus* in het huwelijk te treden. Laatstgenoemde ontsnapte daarna uit Loevestein met eenige andere predikanten den 19den Juli 1631. Een jaar later werd hij Remonstrantsch predikant te 's Gravenhage, genoot er wegens zijn geleerdheid en welsprekendheid de algemeene achting en overleed den 28sten Juli 1658.

Zijn broeder *Cornelis* in 1610 tot predikant te Hoog-Blokland beroepen, werd eveneens in 1619 afgezet. In 1620 bekleedde hij het hoogleeraarsambt bij de Remonstranten te Gouda en 2 jaar later werd hij, ofschoon geheel onschuldig, betrokken in de samenzwering tegen prins *Maurits*, zoodat een som van vierduizend gulden op zijn hoofd werd gezet. Hoewel men hem later vrijsprak, bleef hij in Holstein, waarheen hij de wijk had genomen, en was tot in 1697 predikant te Frederikstad. Men meent, dat hij vervolgens

naar Hoorn is beroepen. — Nog een andere broeder, *Nannius* genaamd, was eerst predikant te Moordrecht, in 1617 in den Briel en werd eveneens wegens zijn Remonstantsche denkwijze afzet en vervolgd.

Geesteswetenschappen. Zie *Geest* en *Wetenschap*.

Geestesziekten, ook psychische ziekten genaamd, noemt men in de geneeskunde een onderafdeeling der hersenziekten. Men kan haar van de andere onderafdeeling, de zoogenaamde organische hersenziekten (bloeding, abcessen, gezwellen), slechts gedeeltelijk scherp scheiden, daar verschillende vormen van geestesziekten zich laten terugbrengen tot hersenaandoeningen van degeneratieven aard. De onderscheiding berust dan ook meer op praktische gezichtspunten, speciaal op de noodzakelijkheid, om geestesziekten in bijzondere inrichtingen te verplegen, op rechterlijke verhoudingen enz., en eerst in de tweede plaats op de bijzondere verhouding der ziekteverschijnselen en den daaraan ten grondslag liggenden ziekelijken toestand der hersenen. Bij de geestesziekten in engeren zin treden overwegend storingen van de psychische werkzaamheden (voorstellingen, willen, streven) en dientengevolge van de handelingen op, terwijl de verschijnselen der gewone hersenziekten (verlammingen van zintuigen en bewegingsorganen, krampen enz.) daarbij geheel ontbreken of zeer op den achtergrond treden. Toch komen bij sommige geestesziekten anomalieën der zenuwen van de zintuigen of bewegingsorganen in zeer duidelijken vorm als begeleidingsverschijnselen der geestesstoringen voor. Iedere geestesziekte is samengesteld uit een aantal eenvoudige anomalieën, zoogenaamde elementaire psychische storingen, bijv. zinsbedrog (hallucinaties, illusies), waanvoorstellingen, opgewekte of gedrukte stemming, geheugenzwakte, ideeënvlucht, enz., en het eigenaardige, regelmatige optreden van die storingen en de ontwikkeling daarvan uit elkander kenmerken hoofdzakelijk de geestelijke storingen bij de eigenlijke geestesziekten tegenover die bij de gewone hersenziekten. Hierbij komt bij de eerste nog een zekere zelfstandigheid der geestelijke afwijkingen, daar dikwijls lichamelijke ziekten, waaraan men invloed op de hersenaandoeningen zou kunnen toeschrijven, geheel ontbreken. Waar het tegendeel het geval is, zooals het ijlen bij koortsen, spreekt men niet van een geestesziekte, daar de ervaring leert, dat met het verdwijnen der lichamelijke aandoeningen ook de geestelijke storingen ophouden en deze dus als een min of meer belangrijk medeverschijnsel der geheele ziekte te beschouwen zijn.

Een rationeele indeeling der geestesziekte kan men tegenwoordig niet geven, zoodat de psychiatrie voorloopig dan ook een algemeen gebruikelijke terminologie mist. Van oudsher (*Hippokrates*) onderscheidt men, lettende op de afzonderlijke verschijnselen, verschillende soorten van geestesziekten (zoogenaamde psychologische vormen), die ook in de moderne terminologie behouden zijn gebleven, hoewel het oordeel over het wezen der soorten natuurlijk geheel veranderd is. Het zijn de volgende: melancholie, hypochondrie, manie, paranoia (krankzinnigheid), anoia (onnoozelheid); waanzin is een collectief begrip; hoewel sommigen daarmede nu eens deze, dan weer gene soort van geestesziekten aanduiden. Vau de onnoozelheid onderscheidt men de zwakzinnigheid als een lichteren ziektegraad.

Geesteszwakte is de naam van alle ziekelijke geestelijke storingen, die niet op een voorbijgaande belemmering der hersenfuncties (bijv. delirium) berusten, maar het gevolg zijn van het ontbreken van één, veel of alle psychische functies (geheugen, denken, voelen enz.). Dientengevolge heeft men zeer verschillende soorten en tevens verschillende graden van geesteszwakte, waardoor iedere poging tot een eenvoudige indeeling mislukt. Den hevigsten graad noemt men *dementia* of *paranoia* (onnoozelheid), waarbij men dikwijls als eenige teekenen van psychisch leven ongemotiveerde uitvallen van toorn (vooral bij idioten) waarneemt. Op iets hoogeren trap vindt men teekenen van geheugen en herinnering, zonder de mogelijkheid echter, om uit de afzonderlijke waarnemingen meer algemeene voorstellingen of ook zelfs maar de eenvoudigste begrippen te vormen. Bij de geringste graden ontbreekt meestal het vermogen abstracte begrippen te vormen *imbecillitas*, (zwakzinnigheid). De zwakzinnigheid gaat zonder scherpe grenzen in *domheid* over, die het gevolg is van dergelijke, maar minder sterk ontwikkelde gebreken in het geestesleven, afgezien natuurlijk van de gevallen, waarin alleen onvoldoende gelegenheid, om waarnemingen en kennis te verzamelen, oorzaak is van onwetendheid. Stompzinnigheid noemt men een graad van geesteszwakte, die een overgang vormt tusschen *imbecillitas* en *dementia*; doch een vaststaande beteekenis heeft dit begrip in de psychiatrie nog niet. Van meer beteekenis wordt de indeeling, wanneer men de ontstaanswijze der geesteszwakte in aanmerking neemt, omdat daarop karakteristieke verschillen in de verschijnselen berusten. Men onderscheidt n.l. aangeboren en niet aangeboren of verworven vormen. De eerste uitdrukking is in zooverre niet volkomen juist, als men onder de aangeboren vormen ook dikwijls alle op een belemmering der geestelijke ontwikkeling in de eerste levensjaren berustende geestelijke zwakten verstaat (idiotisme in den ruimsten zin des woords). Als verworven geesteszwakte beschouwt men de zwakte, welke intreedt nadat reeds eenige geestelijke ontwikkeling bereikt is, die dus op een verlies van geestelijke vermogens en geestelijk bezit berust. De beide soorten zijn het gevolg van arbnormale toestanden en werkzaamheden in de hersenen, vooral in den wand der groote hersenen.

Geestgronden noemt men in de Noord-Duitsche laagvlakte die hoogere streken, waar de bodem uit zand bestaat en waar, voor zoover deze niet ontgonnen is, de heide heerscht. In ons land daarentegen geeft men dien naam aan de strook zand op het vasteland van Holland onmiddellijk achter de duinen en van A.P. tot 2 m. boven A.P. gelegen; dus een weinig hooger dan het daaraan grenzende laagveen. Dit zand behoorde eenmaal tot den schoorwal, die het haf, waarin het laagveen ontstond, van de zee scheidde, en waarop aan de buitenzijde door opwaaiing duinen werden gevormd. Hier en daar is het zand der geestgronden over het aangrenzende veen gestoven.

Die geestgronden vormen in Holland een eigenaardig bodemtype. Door hun hoogere ligging zijn zij voor een deel niet in polders gelegd, maar wateren als boezemland op natuurlijke wijze op de boezems af, door hun hoogere ligging waren zij ook reeds vroeg vrij dicht bevolkt; reeds de Romeinen hadden er nederzettingen (Forum Hadriani), de graaf vestigde er later zijn kasteelen of residenties (bijv. 's Gravenhage) en ook de meest bekende adellijke geslachten bezaten er kasteelen: Naaldwijk, Wassenaar, Poelgeest, Brederode, Egmond, Bergen enz. De geestgronden dragen, behalve in het Westland, veel bosch — ofschoon vroeger meer dan tegenwoordig — zooals het Haagsche Bosch, Haarlemmerhout enz. en worden verder gebruikt voor warmoezerij, aardappelteelt en vooral bloembollenteelt (zie aldaar).

Geestrijke dranken, *alkoholische dranken* of *spirituosa*, noemt men zoodanige, die wijngeest (alkohol, spiritus) bevatten. Men bereidt ze doorgaans in fabrieken door suikerhoudende vloeistoffen een alkoholische gisting te doen ondergaan en daarna het gegiste vocht te klaren of te destilleeren. Zulke suikerhoudende vloeistoffen verkrijgt men uit zetmeel door het mouten, waarbij een eigenaardig ferment, de z.g. diastase, in gekiemde gerst voorhanden, het zetmeel in druivesuiker omzet, of men gebruikt daartoe suikerhoudende plantensappen. Tot de geestrijke dranken behooren: wijn, uit druivensap of most bereid, — vruchtenwijn, zooals bessen-, appel- en perenwijn, — bier van mout, — verder de gedestilleerde vloeistoffen, die uit de stroop, bij het raffineeren van suiker overblijvend, of uit het meel van aardappelen of van graan gewonnen wordt. Gegiste stroop levert rum en een minder sterke soort de ratafia. De arak wordt vooral verkregen uit rijstmout, — de Hongaarsche sliwowitza uit rijpe pruimen, — kirschwasser uit kersenpitten, — de cognac door destillatie van wijn, — de korenbrandewijn uit gemouten rogge, — en de gewone spiritus grootendeels uit aardappelen. Door een alkoholische gisting van paardenmelk bereiden de Kirghizen de koemis, — en ezelinnemelk levert het galactozyma. Het gemeenschappelijk bestanddeel van al die dranken is de aethylalkohol, en van het gehalte hiervan hangt de sterkte van den drank af. Goede biersoorten bevatten 1½—6% alkohol, wijn 8—25% en brandewijn 25—55%. De geestrijke dranken verschillen onderling in kleur, reuk en smaak; een en ander is het gevolg van verbindingen, die van de grondstoffen in de gegiste vloeistoffen zijn overgegaan, van bijprodukten der gisting of ook van toevoegselen. Niet-gedestilleerde plantensappen bevatten, behalve ongegiste suiker, de zouten dier sappen en vluchtige oliën. Bij de gisting ontstaan, behalve de aethylalkohol, nog andere alkoholen, zooals amylalkohol, propylalkohol (foeselolie) enz., en samengestelde aethers of esters en van deze laatste is bouquet (der wijnen) afkomstig. Het bier onleent zijn bitteren smaak aan de hop. Vele brandewijnsoorten worden terstond met vluchtige oliën vermengd of gedestilleerd met plantendeelen, die zoodanige oliën bevatten. Destillatie van vluchtige oliën met verdunden alkohol en toevoeging van suiker aan het destillaat levert ons de likeuren. Voor den invloed van geestrijke dranken op het menschelijk lichaam, zie *Alkoholisme*.

Volgens de officiëele Engelsche statistiek bedroeg in de jaren 1899 of 1900 de produktie van geestrijke dranken, in 1000 H.L. uitgedrukt:

Staten	Brandewijn.	Wijn.	Bier.
Groot-Brittannië (1900)	2600	—	59971
Duitschland (1900) ..	7366	3136	70124
Rusland (1899)	7242	—	5243
Noorwegen (1899) ..	83	—	503
Zweden (1899)	472	—	2530
Denemarken (1900) ..	340	—	2475
Nederland (1899)	**682**	—	**1780**
België (1900)	717	—	14617
Frankrijk (1900)	5312	67353	10712
Zwitserland (1899) ..	81	868	2143
Italië (1900)	379	29900	326
Oostenrijk (1899)	3076	3368	19794
Hongarije (1899)	2324	2041	1566
Roemenië (1899)	376	2061	344
Ver. St. van Noord-Amerika (1899)	3616	1003	46108

Den in- en uitvoer in aanmerking nemend, verhield zich het gebruik per hoofd (in liters).

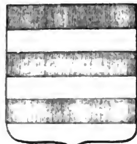
Staten	Brandewijn.	Wijn.	Bier.
Groot-Brittannië (1900)	5,1	1,8	144,0
Duitschland (1900) ..	8,8	6,6	128,2
Rusland (1898)	4,9	—	4,1
Noorwegen (1899) ..	3,3	—	23,2
Zweden (1898)	8,6	—	50,0
Denemarken (1900) ..	15,4	—	99,8
Nederland (1899)	**8,1**	—	**34,7**
België (1900)	8,6	—	213,3
Frankrijk (1900)	9,2	94,1	28,3
Zwitserland (1899) ..	6,1	67,0	70,0
Italië (1900)	1,2	93,0	1,6
Oostenrijk (1899)	11,0	15,0	71,0
Hongarije (1899)		14,0	9,0
Roemenië (1899)	4,4	0,8	6,0
Ver. St. van Noord-Amerika (1899)	1,5	1,5	60,6

Geestverschijningen. Het geloof aan een gemeenschap met de wereld der geesten, zoodat men deze op de eene of andere wijze kan waarnemen, vindt zijn grond in het verlangen van den mensch, om het bovenaardsche op een zinnelijk-aanschouwelijke wijze voor te stellen, en in zijn onvermogen, om de verschijnselen van zijn eigen gemoed en van de buitenwereld naar eisch op te lossen. Zoo kunnen levendige droomen of de vermeende waarneming van gewrochten der verbeelding, zooals vooral bij sommige ongesteldheden voorkomt, alsmede geheimzinnige werkingen der natuur den mensch in den waan brengen, dat hij goede of booze geesten met eigen oogen heeft aanschouwd. Het geloof aan een persoonlijk voortbestaan en aan belooning of straf na den dood

ontaardde in de meening, dat de geesten der gestorvenen als spoken, dat is in hun voormalige gedaante, maar met lichtvormige lichamen, op aarde rondzwierven en zich bezig hielden met mededeelen van waarschuwingen, vermaningen en bedreigingen aan achtergebleven betrekkingen. Bepaaldelijk waren velen van oordeel, dat de zielen der boozen niet tot rust kwamen, maar omdoolden tot aan den jongsten dag, tenzij een levende hen door verzoening hunner schuld verloste. Men vindt deze voorstelling in vele volkssagen, bijv. in die van den Wilden Jager, van het Spookschip enz. Ook de geest van den levende kon zich, naar de volksmeening, verplaatsen en zich elders zichtbaar maken. Zelfs bij de meest ontwikkelde Grieksche en Romeinsche wijsgeeren bestond het geloof aan daemonen, voorspellende droomen, waarschuwende visioenen enz. Even oud is het gevoelen, dat de mensch heerschappij heeft over het gebied der geesten, dat hij de gestorvenen kan oproepen, om hem met de gebeurtenissen der toekomst bekend te maken (koning *Saul* en de waarzegster te Endor). In de Christelijke wereld veroorzaakten de voorstellingen van den duivel met al zijn booze geesten niet alleen de toepassing van het exorcisme en Middeleeuwsche tooverkunst met haar bezwerings- en banformulieren, maar ook de ellendige heksenprocessen, welke vele onschuldigen aan een smartelijken dood prijsgaven. Bij het licht van wetenschap en ervaring vertoonen zich dergelijke gevoelens als een rampzalig en tevens hoogst gevaarlijk bijgeloof. Hoogen lof moeten wij derhalve toekennen aan onzen *Bekker*, voorts aan *Thomasius*, aan de Fransche Encyclopaedisten enz., omdat zij zich beijverd hebben dat bijgeloof te bestrijden.

Wanneer men de neiging tot het geloof aan wonderen, hetwelk bij vele menschen bestaat, in aanmerking neemt, kan het geen bevreemding wekken, dat godsdienstige dweperij aan de meening, dat er geestverschijningen plaats grepen, veel aanhangers bezorgde. In de 18de eeuw verwierf *Swedenborg*, wiens geschriften een geheel stelsel omtrent het rijk der geesten bevatten, veel leerlingen en bewonderaars, en niet lang daarna beweerde *Lavater* in zijn vertaling der „Palingenesie" (1769) van *Bonnet*, dat ook het lichaam als onsterfelijk moest worden beschouwd, daar het in fijneren vorm, als zennwlichaam, na den dood den geest tot omhulsel bleef verstrekken, zoodat het wel degelijk door middel der zintuigen kon worden waargenomen. *Jung-Stilling* poogde in zijn „Leben und Verwantschaft" (1778) ingang te verschaffen aan het gevoelen, dat zelfs de Godheid zich kleedt in een menschelijk lichaam, om alzoo de geringste aangelegenheden van het ondermaansche leven op een tastbare wijze te besturen, terwijl *Lavater* in het „Geheimes Tagebuch eines Beobachters seiner Selbst" (1772) een praktisch voorschrift gaf, om zich kunstmatig in een toestand van godsdienstige opgewondenheid te brengen, die in staat stelde tot het zien van visioenen. In dien tijd ontstonden de kwakzalverijen der geheime genootschappen, bijv. van dat der Illuminaten, alsmede die van bijzondere personen, welke beweerden in gemeenschap te staan met de geestenwereld, zooals *Cagliostro* en de koffiehuishouder *Schrepfer*, die zich in 1774 te Leipzig door zelfmoord om het leven bracht, verder die der duivelbanners enz., welke als geneesheeren optraden, zooals pater *Gaszner* (zie aldaar). Kort te voren had graaf *de Saint-Germain* dweepzieke volgelingen gevonden in de ongeloovige en loszinnige kringen in Frankrijk, terwijl het wondergeloof niet weinig versterkt werd bij de ontdekking van het dierlijk magnetisme door *Mesmer*. Zijn raadselachtige verschijnselen openden een wijd veld voor dweepzucht en bedrog. Bijna alle geestverschijningen, die vervolgens opzien baarden, stonden in verband met den magnetischen slaap en vielen ten deel aan personen, vooral zenuwachtige lijderessen, die in een magnetischen toestand waren gebracht. Groot opzien baarde ook de geschiedenis der „Zieneres van Prevorst", waarin de vroegere gevoelens omtrent geestverschijnselen door *Justinus Kerner* werden opgewarmd. Zelfs dweepzieke natuurkundigen, zooals *Schubert*, spraken van een „Nachtseite der Natur", waarop slechts het magnetisme ons een enkelen, onzekeren blik vergunde, doch *Kerner* gaf de bepaalde verzekering, dat er een geestenwereld bestond, die door menschen kon worden waargenomen. Nadat de Zieneres van Prevorst geruimen tijd met een aantal bovenaardsche wezens had verkeerd, begonnen deze ook op andere plaatsen te voorschijn te treden, en terwijl *Kerner* gebeurtenissen van vroegeren en lateren tijd mededeelde, waarin de geesten een rol vervulden, beijverde zich *Eschenmayer*, om uit die gegevens een stelsel op te bouwen. Inmiddels scheen het, dat de onstoffelijke wereld met al haar aanhang weder in vergetelheid zou geraken, toen een en ander door prins *Plücker* in zijn „Tutti-frutti" en door *Immermann* in zijn „Münchhausen" op een geestige wijze aan den kaak werd gesteld, terwijl vervolgens *Reichenbach* (zie aldaar) met zijn beweringen over het *od* opnieuw voedsel gaf aan de neiging tot het bovennatuurlijke. Inzonderheid werd deze geprikkeld door het biologeeren, den tafeldans, de klopgeesten en het spiritisme. Dat ook heden ten dage het geloof aan geestesverschijningen nogtalrijke aanhangers vindt, blijkt het beste uit het toenemend aantal spiritisten on theosofen (zie *Spiritisme* en *Theosofie*).

Geeuwhonger (*bulimie*) noemt men een toestand, waarbij de lijder door behoefte aan spijs onder voortdnrend geeuwen bijna tot onmacht vervalt. Veelal is deze ongesteldheid een gevolg van overmatige gevoeligheid der maagzenuwen door overprikkeling van het slijmvlies der maag. Inspanning en overspanning geven er vooral aanleiding toe — meer nog dan gebrek aan voedsel. Het beste geneesmiddel is een licht verteerbaar voedsel, zooals brood, melk of vleesch.

Gefaast.

Gefaast (zie de afb.) noemt men in de wapenkunde een schild, dat door horizontale lijnen verdeeld is in een even aantal strooken, welke afwisselend gekleurd zijn.

Geffcken, *Friedrich Heinrich*, een Duitsch rechtsgeleerde en schrijver, werd geboren te Hamburg den 9den December 1830, studeerde te

Bonn in de geschiedenis en vervolgens te Göttingen in de rechten, werd in 1854 secretaris van legatie bij het gezantschap der Vrije Steden te Parijs, tevens in 1855 commissaris vanwege die steden op de Wereldtentoonstelling, in 1856 gevolmachtigde van Hamburg te Berlijn, in 1859 minister-resident der Hanzesteden (vervolgens ook van Oldenburg) aldaar, bekleedde van 1867—1868 een dergelijke betrekking te Londen en keerde toen naar zijn geboorteplaats terug. Hij werd lid van den Senaat, maar vertrok in 1872 als buitengewoon hoogleeraar in het volkenrecht en de staatswetenschappen naar Straatsburg en werd in 1880 lid van den Staatsraad van het Rijksland. In 1882 nam hij om gezondheidsredenen ontslag en ging naar Hamburg, dat hij in 1889 met München verwisselde. *Geffcken* behoorde tot de raadgevers van kroonprins *Friedrich Wilhelm* en ontwierp met *Roggenbach* en *Stosch* reeds in 1885 de circulaire, die keizer *Friedrich Wilhelm* na zijn troonsbestijging tot vorst *Bismarck* richtte. Wegens het openbaar maken van een dagboek van keizer *Friedrich* door *Bismarck* van landverraad aangeklaagd, werd hij echter van rechtsvervolging ontslagen. Hij overleed den 30sten April 1896 te München. Hij schreef: „Die Reform der preuszischen Verfassung" (1870), „Der Staatsstreich von 2 Dez. 1851 und seine Rückwirkung anf Enropa" (1870), „L'impasse orientale" (1871), „Die Alabamafrage" (1872), Staat und Kirche in ihren Beziehungen geschichtlich entwickelt" (2de druk, 1877), „Zur Geschichte des orientalen Krieges, 1853—1857" (1881), „La question dn Dannbe" (1883), „Das Deutsche Reich und die Bankfrage" (2de druk, 1884), „Politische Federzeichnungen" (2de druk, 1888), „Léon XIII devantl'Allemagne" (1892) en „Frankreich, Ruszland nnd der Dreibund" (1893). Nieuw bewerkte hij *Marten's* „Gnide diplomatiqne" (3 dln., 2de druk, 1886) en *Heffter's* „Europäisches Völkerrecht" (8ste druk, 1888).

Geffrard, *Fabre*, voormalig president der republiek Haïti, werd geboren den 19den September 1806 te l'Anse à Beau in het znidelijk gedeelte van Haïti. Zijn vader, generaal *Nicolas Geffrard*, was een der grondleggers van de onafhankelijkheid des lands en gouverneur van een der znidelijke provinciën. Nadat *Fabre* bij het leger (1821-1843) tot den rang van kapitein bevorderd was, nam hij deel aan den opstand van generaal *Hérard* tegen president *Boyer*, werd door het volkscomité benoemd tot kolonel en was aanvoerder van de voorhoede der troepen van *Hérard*, waarmede hij bij Numero Deux die van *Boyer* een belangrijke nederlaag toebracht. Nog in hetzelfde jaar benoemde het Voorloopig Bewind te Port-au-Prince hem tot brigade-generaal. President *Riché*, naijverig op de populariteit van *Geffrard*, ontnam hem het commando en riep hem voor den krijgsraad, doch *Geffrard* werd vrijgesproken, en president *Soulouque* gaf hem in 1849 weder een commando en na zijn zegepraal bij La Tabarra zelfs den titel van hertog. Ook in een lateren oorlog tegen St. Domingo (1856) onderscheidde hij zich door zijn beleidvolle zorg voor den terugtocht der artillerie naar Banico. Niettemin ontwaakte ook bij *Soulouque* de ijverzucht, zoodat hij bevel gaf *Geffrard* in hechtenis te nemen en ter dood te brengen. *Geffrard*, tijdig gewaarschuwd, ontsnapte in een boot in December 1858 naar Gonaïves. Hier en elders werd hij door de troepen tot voorzitter der Republiek uitgeroepen en dit vond overal bijval, zoodat hij den 15den Jannari 1859, zonder tegenstand te ontmoeten, Port-au-Prince binnentrok. Een tegen hem gesmede samenzwering werd aanstonds onderdrukt. Hij heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt door het bevorderen van kunsten en wetenschappen, alsmede door zijn staatkundige en godsdienstige verdraagzaamheid. Niettemin liet de onrust der partijen hem niet lang aan het roer. De verbannen generaal *Salnave* wierf te St. Domingo een bende soldaten en maakte zich in 1865 meester van Kaap Haïti. Wel werd de stad met hulp der Engelschen heroverd, doch het hoofd der opstandelingen ontsnapte en had alzoo gelegenheid zijn pogingen te hervatten. *Geffrard* moest weldra een opstand in Gonaïves beteugelen en in den aanvang van 1867 een te Port-an-Prince. Daarna verhief zich een nieuwe opstand in het distrikt St. Marc. De oproerlingen dwongen generaal *Nissage-Saget*, die aldaar het bevel voerde, naar Port-au-Prince op te rukken, en *Salnave* keerde terug naar Kaap Haïti. Door allen verlaten, legde *Geffrard* het voorzitterschap neder en scheepte den 13den Maart zich in naar Jamaïca, waar hij in Februari 1879 overleed.

Geffroy, *Mathieu Auguste*, een Fransch geschiedschrijver, werd geboren te Parijs den 21sten April 1820, bezocht het Collège Charlemagne en de Ecole normale aldaar en werd vervolgens leeraar in de geschiedenis aan de verschillende colleges en in 1852 hoogleeraar aan de universiteit te Bordeaux. In 1854 deed hij een wetenschappelijke reis naar Zweden. Nadat hij in 1872 tot leeraar aan de hoogere normaalschool en tot professor in de oude geschiedenis aan de Sorbonne te Parijs, alsmede in 1874 tot lid der Academie benoemd was, werd hij van 1875—1882 belast met de directie der Ecole française te Rome, welke betrekking hij sedert 1888 weer bekleedde. Hij overleed den 16den Augustus 1895 te Bièvres. Hij schreef: „Histoire des états scandinaves" (1851), „Gustave III et la conr de France" (2 dln.. 1867), „Rome et les barbares" (1874), „L'école française de Rome, ses origines, son objet, ses premiers traveaux" (1877), „L'Ecole française de Rome, ses premiers travaux, antiqnité classique, moyen âge" (1884) en „Mme de Maintenon" (2 dln., 1887). Ook gaf hij met *Arneth* de „Correspondance secrète de Marie-Antoinette" (3 dln., 1874) in het licht.

Gefion is in de Noorsche fabelleer de naam van een maagd, die tot de Asen behoort. Zij is de behoedster der maagden en alwetend, evenals *Odin*, en zij, die als maagden sterven, neemt zij op in haar glansrijk paleis. Volgens sommigen zong zij voor koning *Gylfe* van Zweden zoo fraai, dat deze haar zooveel land toezegde, als zij in een nacht en dag zon kunnen omploegen. Toen veranderde zij de vier zonen van haar en van een reus in ossen en sneed met den ploeg een groot stuk land af, namelijk het eiland Seeland, dat in zee geschoven werd. Zij hnwde vervolgens met *Skjoldr*, een zoon van *Odin*, en werd de stammoeder der Deensche koningen.

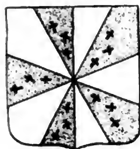
Gefle, de hoofdstad van het Zweedsche Gefle-

borg-Län, ligt aan den mond der Gefle, aan de Bothnische Golf en aan de spoorlijnen Gefle—Faloen—Rättvick, Gefle—Ockelbo en Gefle—Upsala. Zij is een nijvere plaats en telt (1900) 29522 inwoners. De rivier vormt in de stad eenige watervallen en wordt bij haar mond door 2 eilanden in 3 armen verdeeld. Rondom de stad heeft men tuinen met platanen, esschen en populieren. Er is een hooggelegen kasteel, een fraai stadhuis, een gymnasium, een ruime haven en een uitmuntende kade. De industrie, voornamelijk linnen, laken, katoen, tabak en scheepsbouw omvattend, is in opkomst. Belangrijker is de handel. Tot de uitvoerartikelen behooren ijzer, cellulose, timmerhout, teer, terwijl graan, meel, steenkolen, olie, mest, katoen en koloniale waren worden ingevoerd.

Gefleborgs Län, of *Gefle Län*, een distrikt in Noord-Zweden, omvat de oude landschappen Gestrikland en Helsingland en telt op 19816 v. km. (1900) 238048 inwoners. De voornaamste bronnen van inkomsten zijn jacht, land- en mijnbouw. De voornaamste steden zijn Gefle, Söderhamm en Hudiksvall.

Gefractionneerde destillatie. Zie *Destillatie.*

Gegeerd (zie de afb.) noemt men in de wapenkunde een wapenschild, dat voorzien is van schuins loopende lijnen, welke acht of meer rechthoekige driehoeken vormen, waarvan de basissen vallen tegen den rand van het schild, terwijl de driehoeken afwisselende kleuren hebben; is het aantal stukken grooter dan acht, dan zijn niet alle stukken rechthoekige driehoeken.

Gegeerd.

Gegenbaur, *Anton*, *von* een Duitsch schilder, werd geboren den 6den Maart 1800 te Wangen in Württemberg, ontving zijn opleiding aan de academie te München en schilderde in dien tijd een altaarstuk voor zijn geboortestad, den heiligen *Sebastiaan* voorstellende, en vervolgens twee herders naar de „Idyllen" van *Geszner.* Van 1823 tot 1826 zette hij zijn studie voort te Rome, waar hij zich vooral onderscheidde door zijn fraai coloriet, zooals blijkt uit eenige tafereelen uit het Oude Testament, die zich thans op het koninklijk paleis te Stuttgart bevinden en „Herakles bij Omphale". Na zijn terugkeer belastte de koning van Württemberg hem met de taak, het kasteel Rosenstein met fresco's te versieren. Hij ontleende de onderwerpen voor deze aan de mythologie, en deze kunstwerken geven getuigenis van een rijke verbeelding, van correctheid en bevalligheid van teekening en van een schitterend coloriet. Van 1829 tot 1835 was hij weder te Rome, waar hij vooral enkautische en frescoschilderijen vervaardigde, zooals: „Amor en Psyche", de „Hemelvaart van Maria", onderscheiden „Madonna's", een „Kruisiging van Christus" enz. In 1835 werd hij te Stuttgart tot Hofschilder benoemd en versierde er de zalen van het koninklijk paleis met uitmuntende fresco's uit de geschiedenis van Württemberg. Tot zijn fraaiste stukken in olieverf behooren: een „Slapende Venus en twee Satyrs", beroemd wegens de voortreffelijke carnatie, onderscheiden kleine voorstellingen van „Venus", een „Leda" en een groot altaarstuk, „De Heilige Maagd met het Kind", voor de kerk te Wangen. Ook schilderde hij vele fraaie portretten. Hij overleed den 31sten Januari 1876 te Rome.

Gegenbaur, *Karl*, een Duitsch anatoom, werd geboren te Würzburg den 21sten Augustus 1826, studeerde aldaar in de natuur- en geneeskunde, was van 1850 tot 1852 assistent aan het Julius-hospitaal, hield zich vervolgens op aan de kust van Sicilië, om zich te wijden aan het onderzoek van laag bewerktuigde zeedieren en vestigde zich in 1854 te Würzburg als privaatdocent in de zoölogie en physiologie. In 1855 werd hij er buitengewoon en in 1858 gewoon hoogleeraar en vertrok in laatstgenoemde betrekking in 1874 naar de universiteit te Heidelberg, waar hij tevens tot geheim Hofraad werd benoemd. Na in 1901 emeritus geworden te zijn, overleed hij aldaar den 14den Juni 1903. Hij schreef: „Untersuchungen über Pteropoden und Heteropoden" (1855), „Untersuchungen zur vergleichenden Anatomie der Wirbeltiere" (dln., 1—3, 1864—1872), „Grundzüge der vergleichenden Anatomie" (2de druk, 1870), „Grundrisz der vergleichenden Anatomie" (2de druk, 1878), „Lehrbuch der Anatomie des Menschen" (2 dln., 7de druk, 1899), „Die Epiglottis" (1892), „Vergleichende Anatomie der Wirbeltiere" (1898) en „Erlebtes und Erstrebtes" (1901). Ook was hij sedert 1875 redacteur van het „Morphologisches Jahrbuch. Zeitschrift für Anatomie v. s. w."

Gegevens noemt men in de wiskunde de bekende grootheden, uit wier verbinding men de onbekende moet bepalen. Gewoonlijk worden zij aangeduid door de eerste letters van het alfabet, en de onbekende door de laatste.

In de psychologie noemt men gegevens aldus dien inhoud van onze voorstellingen, welke geen voortbrengsel is van associatieve of disjunctieve werkzaamheden, zooals de samengestelde waarnemingen of de abstracte begrippen, maar als het ware het ruwe materiaal van dat voortbrengsel is, en waarvan de oorsprong dus niet in de ziel gezocht kan worden.

Gegist bestek. Zie *Bestek.*

Gehalte noemt men het betrekkelijk bedrag van een of ander bestanddeel in een mengsel. De procentsgewijze berekening van een gehalte is de eenvoudigste en dus de gemakkelijkste. Zij wijst aan hoeveel deelen van een of andere stof honderd deelen van het mengsel bevatten.

Verder bezigt men het woord *gehalte* vooral, wanneer er sprake is van muntstukken. De waarde der standpenningen wordt natuurlijk bepaald door het gewicht aan edel metaal. Goud en zilver in zuiveren toestand kunnen niet best tot muntstukken verwerkt worden; daarom moet aan die edele metalen een geringe hoeveelheid minder edel metaal, bijv. koper, toegevoegd worden. Het gewicht der hoeveelheid goud of zilver, die de munt volgens de wet moet bevatten, heet het *gehalte* der munt. Het gehalte wordt in den regel uitgedrukt, niet door het cijfer der hoeveelheid fijn metaal, die in het stuk gevonden wordt,

maar door het cijfer, dat de verhouding van deze hoeveelheid tot het gewicht van het geheele stuk aanwijst. Volgens onze muntwet van den 26sten November 1847 is het gehalte van den gulden, den rijksdaalder en den halven gulden vastgesteld op $^{945}/_{1000}$, dat is: het gewicht van de in die munten voorhanden hoeveelheid edel metaal staat tot het geheele, het bruto, gewicht dier munten als 945: 1000; het gehalte van de zilveren pasmunt is $^{640}/_{1000}$; dat van den gouden Willem den dubbelen en halven gouden Willem, was $^{900}/_{1000}$ en dat van den enkelen en dubbelen gouden dukaat $^{983}/_{1000}$. Van de duizend deelen, die de dukaat bevat, bestaan dus slechts zeventien uit minder edel metaal. In denzelfden zin spreekt men van het gehalte van metaal, dat in den handel wordt gebracht in den vorm van baren of van metaal, in ongedegen toestand, zooals het in het erts voorkomt. Bij andere koopwaren beteekent gehalte *de soort*, de meerdere of mindere *deugdelijkheid*.

Geharnaste Donderpad of *Harnasmannetje* (*Agonus cataphractus*) is een kleine zeevisch, ook op onze kust voorkomende, behoorende tot de familie der Pantservisschen (*Catophracti*). Zie verder *Cataphracti*.

Geheelonthoudersvereenigingen. Zie *Afschaffingsgenootschappen*.

Geheime artikelen. Zie *Tractaten*.

Geheime genootschappen, noemt men zulke vereenigingen, die haar doel, gebruiken en meestal ook de ledenlijsten min of meer geheim houden. Zij zijn over de geheele wereld verspreid; men vindt haar bij alle tegenwoordige natuurvolken, en in het leven der beschaafde volkeren hebben zij altijd een groote rol gespeeld. Opmerkelijk is, dat bijna altijd de geslachten gescheiden zijn, en dat de mannenvereenigingen talrijker en beter georganiseerd waren. Zij dienden oorspronkelijk in de eerste plaats tot het uitoefenen van een geheime rechtspraak, zooals die der Egboe-orden of Efik in Afrika; tot het handhaven van de heerschappij van het mannelijk geslacht in de familie en van de vrijen over de lagere volksklassen, de slaven en de krijgsgevangenen. De middelen, om dit doel te bereiken, zijn het hullen der genootschappen in een geheimzinnig waas, waarvan de ontsluiering bedreigd wordt met harde straffen, verder ook openbare vertooningen n.l. het houden van gemaskerde dansen en optochten, om den niet-ingewijden vrees in te boezemen, verder nog voorvaderenvereering, enz. In latere tijden en op een hoogeren trap van beschaving vereenigden zich nu eens de aanhangers van een godsdienst of wijsgeerig stelsel, dan weer die van een nieuwe staatkundige leer tot geheime genootschappen.

Van de oudste geheime genootschappen onder beschaafde volkeren, de Egyptische en Indische priesterorden, de Joodsche Esseeërs, de Druïden der Kelten, weten wij weinig met zekerheid; niet veel meer van de Pythagoreërs, Orphici en de verschillende mysteriën der Grieken, waarvan de Eleusinische den ingewijden troost schijnen gegeven te hebben voor het leven hiernamaals. Hetzelfde geldt voor de geheime orden en sekten der Christenen en Mohammedanen uit de Middeleeuwen. De Tempelheeren werden door de Kerk van ketterij en uitspattingen beschuldigd, de Katharers (zuiveraars) en Waldenzen waren voorloopers der Hervorming. Eenige derwisjorden hadden neoplatonische of pantheïstische grondstellingen. Bij de Droezen leven de denkbeelden omtrent zielsverhuizing en den Messias nog steeds voort. De Assassijnen schijnen door narkotische bedwelmingen hun geloof in een leven na den dood te hebben willen versterken. In geen land ter wereld is het aantal geheime genootschappen zoo groot als in China. Hun politieke en sociale geheime genootschappen hebben een hoogen ouderdom.

In de 18de eeuw ontstonden talrijke nieuwe vereenigingen, nadat reeds in de 17de de leden van het Nieuw Rozenkruisgenootschap als goudmakers, geestenbanners en bezitters van den steen der wijzen veel van zich hadden doen spreken. In de geheele eeuw „der verlichting", zooals de 18de vaak genoemd wordt, ontwaart men een zucht naar geheime genootschappen, die schijnbaar met dien geest in strijd is, doch zijn oorsprong vindt in het feit, dat het toenmalige staatswezen voor de ontwikkeling eener vrijere wereldbeschouwing geen gelegenheid gaf. Toen in de 19de eeuw een staatsleven met zelfregeering, vrijheid van vereeniging en pers zich ontwikkelde, hielden de meeste geheime genootschappen op te bestaan of werden, voor zooverre zij stand hielden, teruggebracht tot besloten vereenigingen. Van de talrijke geheime genootschappen met staatkundige oogmerken in de 19de eeuw is misschien geen enkel in Europa zoo bekend geworden als dat der Carbonari (zie aldaar.)

Geheime Raad heette in de Duitsche staten vroeger een college van Raden, dat onmiddellijk onder den vorst stond en meestal onder diens voorzitterschap over de belangrijkste aangelegenheden des lands beraadslaagde. Uit dezen Geheimen Raad ontwikkelden zich sedert het einde der 17de eeuw de ministeriën, oorspronkelijk dikwijls in den vorm van een commissie uit den Raad (Geheim Kabinet. Kabinetsministers). Hierdoor werden aan den Geheimen Raad langzamerhand de loopende zaken onttrokken. Met de ontwikkeling van het constitutioneele stelsel verloor hij zijn beteekenis, doch in verschillende staten heeft zulk een college zich als adviseerend lichaam staande gehouden.

Ook in ons land bestond vroeger een Geheime Raad, ingesteld door *Karel V* en belast met de aangelegenheden, die op de Justitie en Politie betrekking hadden.

Geheim fonds noemt men de op verschillende staatsbegrootingen voorkomende sommen, waarover de regeering kan beschikken tot bestrijding van uitgaven, welke niet aan de volksvertegenwoordiging worden medegedeeld, om redenen van staatsbelang, en daarom ook niet verantwoord behoeven te worden, zooals uitgaven voor de geheime politie, geheime diplomatieke doeleinden, invloed op de pers enz. In alle landen hebben deze geheime fondsen sterk verzet gevonden, maar vooral in buitenlandsche aangelegenheden kunnen zij moeilijk gemist worden.

Geheimmiddelen (*Arcana*) zijn die middelen, welke tot geneeskundige of technische doeleinden met geheimhouding der afkomst of samenstelling verkocht worden. Vroeger kwamen zij

in de geneeskunde en in de techniek veel meer voor dan thans. De doctoren geloofden door hun ervaringen tot volstrekt betrouwbare formules gekomen te zijn en hielden die zorgvuldig geheim. Tegenwoordig is men van inzicht veranderd, en slechts bij uitzondering worden meer of minder betrouwbare geneesmiddelen geheim gehouden, bijv. serums tegen bepaalde ziekten. Daarentegen spelen thans geheimmiddelen, die zich vooral daardoor onderscheiden, dat de prijs de werkelijke waarde ver te boven gaat, een groote rol, wat vooral het gevolg is van den schroom van het publiek, om zich in sommige gevallen onder behandeling van een geneesheer te stellen, of in den wensch, zich in zekere gevallen hulp te verschaffen, waar de geneesheer die niet geven kan. Deze geheimmiddelen zijn in het algemeen groote en grove zwendel. De vervaardigers en verkoopers weten in den regel de wet behendig te ontduiken en bedienen zich op uitgebreide schaal van de pers, die grootendeels nog steeds advertenties opneemt. Zij zijn somtijds daarom gevaarlijk, omdat zij de patiënten er toe brengen het juiste tijdstip te laten voorbijgaan, waarop geneeskundige hulp zou kunnen baten, in andere gevallen, doordat zij juist op het zieke gestel een nadeelige werking kunnen uitoefenen. Hoe talrijk deze ook in ons land aangeprezen geheimmiddelen zijn, kan uit de onderstaande lijst blijken; zij werden door verschillende deskundigen onderzocht, in opdracht der „Vereeniging tegen de Kwakzalverij", en in de verschillende maandbladen dezer vereeniging sedert 1880 successievelijk gepubliceerd.

A.

Abdijsiroop. Aardappelmeelstroop, salicylzuur en kaneel.
Acetopathie (druppels van Couts). Azijnzuur.
Alaska. Mondwater met chloorzure potasch, menthol of thymol.
Alcool de Menthe de Ricqlès. Pepermuntolie in alkohol.
Allen's haarhersteller. Zwavel, loodsuiker, glycerine geparfumeerd.
Alnka-Alway-Nuaka (*Manna uit de Heilicke Skrift*). Druivensuiker met amandelen.
Anna Czillag, haarpomade van. Perubalsem en vet.
Amerikaansche versterkingspillen van Spetter. Broomnatrium, ijzer en laxeerend extract.
Antiarthrin Sell. Poeders met looizure saligenine.
Antibilious pill's. Aloe en kolokwinten extract.
Anticatarrhale pillen van Voss. Cinchoninesulfaat.
Anticoloso (tegen drankzucht). Pepermuntwater.
Antiépileptique van Uten. Broomkaliumoplossing door aniline groen gekleurd.
Antikamnia. Tabletten met exalgine, coffeine en dubbelkoolzure soda.
Antimiasmatiek van Koene. IJzerchlorideoplossing.
Antimigraine Demelinne. Antipyrine, coffeine en suiker.
Antimorphinum. Morphinehoudend preparaat.
Antinausea. Tabletjes met 25 m.gr. Cocaine hydrochloraat, aardappelmeel en suiker.
Antinévralgieke pillen van Cronier. Cocaine, morphine en valeriaanextract.
Antiobesitas van de Crechy. Oplossing van joodkalium, suiker, gekleurd door oranjeschillentinctuur.
Antipositine. Dubbelkoolzure soda, zwavelzure soda en wijnsteenzuur.
Antirhumatische watten van Breetveld. Gewone watten.
Antiseptische keelpastilles van Abbeggeson. Jujubes met pepermuntolie.
Antistiff. Natronzeep.
Antisudorificum Cleban. Tarwezetmeel met 2% salicylzuur.
Antitranspirine. 5% Formaldehyde met lavendelspiritus.
Apophlegmatisinta. Ammonia.
Arabische gomballen. Suiker en gom gekleurd.
Asiatique, haarmiddel van Lammers. Identiek met gepubliceerd voorschrift van Naquet.
Asthmamiddel van Clerij. Poeder van Indiaansche tabak en salpeter. (Ook volgens prof. Wefers Bettink, jaarg. 8, No. 6, fol. digitalis 5 — stramonii 5 — belladonnae 50, herb. salviae 6 — thymi 5 en nitras kalicus 14).
Asthmamiddel van Daams. Oplossing van joodkalium in bitterwijn.
Asthmamiddel van de Löwenapotheek. Poeder van stramonium- en althaeabladen en salpeter.
Asthmamiddel van Schiffmann. Poeder van stramoniumbladen en salpeter.
Asthmapillen „Hollandia" van Beijers. Jodoform, benzoezuur, arsenik, en digitalispoeder.
Asthmasigaren van Hoedemaker. Tabak met stramoniumbladen en lavendelbloemen.
Asthmasigaretten van Gicquel. Salpeterpapier met atropine.
Asthmasigaretten van Grimault. Indische hennep.
Atomizer, vloeistof voor den. Cocaine hydrochloraat, kalium nitraat, benzoezuur, extract van Grindelia en glycerine.
Auxilium Orientis van Albert, Boaz, Parlaghy. Oplossing van broomkalium met aetherische tinctuur van valeriaanwortel.
Ayer's haarversterker (hair vigor) 0.6% loodsuikeroplossing.

B.

Bain anthirhumathismal du Dr. Lamau. Jodium en joodcalcium.
Balsem de Maltha. Spiritueus aftreksel van ratanhiawortel met tolubalsem (of benzoe) en wierook.
Barsol. Kamfer, ammonia en lijnolie.
„Batava" maagzout van Anderegg. Dubbelkoolzure soda, magnesia, koolzure kalk en zwavel.
„Batava", pillen van Anderegg. Aloe.
Bauer, Kruiden van. Folia uvaeursi — bucco; baccae juniperi, radix saponariae — angelicae — liquiritiae; lignum sassafras — guajaci en pini.
Bauer, pillen van. Aloe, caliumsulfaat, caliumphosphaat, zeep en venkelzaad.
Bauer, poeder van. Dubbelkoolzure soda, benzoezure soda en melksuiker.
Beck (Reimann), *breukzalf van Pastor.* Terpentijn, was en vet.
Beerenburger kruiden. Alsem, waterdrieblad, kalmoeswortel, gentiaanwortel, wortel van wilden wijngaard, oranjeschillen, laurierbessen, jeneverbessen, bitterzoet, rood sandelhout, hertshoorn en malvabladeren.
Benedictijner middelen. Abdijliqueur. Zoete wijn met hoog alkoholgehalte getrokken op gentiaan.
Benedictijner middelen, Abdijpillen, Zwavelzure kinine, gentiaan en roggezetmeel.
Benedictijner middelen, Galpillen. Aloe, jalappe en guttegom.
Bernhardi, middel van. (Jugendspiegel). Honigwater.
Beroerte (*Schlagwasser*) *water van Kirchhofer.* Arnicatinctuur.
Beroertewater van Weissmann. Arnicatinctuur.
Biscuits Ollivier. Sublimaathoudend.
Bloedzuiverende pillen van de Heilige Elisabeth. Aloe en gentiaan.
Bloedzuiverende pillen van Smith. Sarsaparille-extract en magnesiumsulfaat.
Blijn, pillen van. Joodkalium.
Boom, maagpoeder van. Koolzure kalk, magnesia, bismuth, Curaçaoschillen en pepermuntolie.
Boom, migraine pastilles van. Antipirine en coffeine.
Boom, laxeerpillen van. Aloe.
Boom, rheumatiekpillen van. Dubbelkoolzure en salicylzure soda.

Borstkoekjes en stroop van Arabischen Nafé. Appelstroop, suiker en gom.
Borstthee, Russische. Polygonum aviculare (duizendknoop ook wel varkensgras.)
Brassicon van Russyan. Spiritueuze oplossing van pepermuntolie, mosterdolie en kamfer.
Breukzalf van Pastor Beck. Zie Beck.
Breukzalf van Stürzenegger. Reuzel en laurierolie.
Breukzalf van Waerzegers. Loodpleister met loodcarbonaat.
Brilman's pillen van Tuerenhout. Aloe.
Bromidia van Brattle & Co. Broomkalium, chloralhydraad en suiker.
Bromoquinine, laxeerende tabletten. Zwavelzure kinine en gember.
Buckfastleyh Abdij, middelen van de. Zie Benedictijnermiddelen.
Bijsterveld, pillen intermediair van. Melkzuurijzer en zwavelzure kinine.

C.

Calaya. Looizuur en bitterstofhoudende strooperige vloeistof (Pambotana elixir).
Cantel, suikerpillen van. Gecandeerde pillen met copaiva balsem, teer en magnesia.
Cellen van Geest van den Oostenrijkschen Pijnappel. Terpentijn.
Chaulmougra. Gebrande chichorei.
Cherry Tooth pasta. Poeder van kaneel, kruidnagel, violenwortel, koolzure kalk en puimsteen met honig en kruidnagelolie.
Chineesche balsem van Mountain. Glycerine, alkohol en aardnotenolie.
Choleradruppels van dr. van Lohe. Melisse spiritus met pepermunt en kaneelolie.
Chlorol. Roodgekleurde oplossing van 0,04% sublimaat en 8% chloornatrium.
Clarke, bloedreinigingsmiddel van. Joodkalium en chloroformwater.
Cocapillen, Morphine, ijzer, doch geen cocaine bevattend.
Cozapoeder tegen drankzucht. Zie Instituut du Zeca.
Cramer, poeder van. Pulvis radicis ononidis en herb. urticae, d. i. stalkruid en brandnetel.
Crême Grolich. Olie, was, bismuth, witte praecipitaat en rozenwater.
Crême Simon. Pasta van zinkoxyd, zetmeel en glycerine.
Cubebine Lechaux. Capsules met teer en capsules met cubebeëxtract.
Curative compound Vogeler. Spiritueus aftreksel van aloe en sassafrasolie.

D.

Delmina, kiespijntinctuur van prof. Kajoepoetih-olie.
Dennebalsem. Suikerstroop met laurierkerswater.
Dermagène. Glycerine en rozenwater.
Dermatose. Loodpleister.
Diphteritis, middel tegen, van Voortwijck. Zeer zwak antiseptische teerachtige stof met zwavel.
Djoeat van Bauer. Sizigium janbolanum.
Donkersloot, aambeienpillen van. Rhabarberpillen gearomatiseerd met anijs of venkelolie en omhuld door roodgekleurde koolzure kalk.
Donkersloot, reconfortatiefpillen van, n°. 1. chininesulfaat.
Donkersloot, reconfortatiefpillen van, n°. 2. melkzuurijzer.
Donkersloot, reconfortatiefpillen van, n°. 3. poeder van slangenwortel.
Donkersloot, rustverwekkende pillen van. Broomkamfer.
Dragées de fer Cognet. Ferroxalaat en (vermoedelijk) quassiine.
Dragées Dupont. Copaiva en Cubebe.
Dreiteiliges Eisenmittel Mixtur. Kinabast en Malagawijn.
Dreiteiliges Eisenmittel Pillen. Staalpillen met 50 m.gram ferrocarbonaat,
Dreiteiliges Eisenmittel Poeder. Dubbelkoolzure soda en citroenolie.
Dronkenschapmiddel van Josephus. Zie „Eureka".
Dronkenschapmiddel van Kraehmer. Gentiaan, kalmoes, zwavel en ijzer.
Dronkenschapmiddel van Retzlaf. Gentiaan.
Dronkenschapmiddel van Instituut Du Zeca. Zie Cozapoeder.
Dronkenschapmiddel der wed. Abring. Plantenpoeder in melk of limonade. Kuur gedurende 13 maanden.
Drouet, Instituut, snuif van. Maismeel, drop, suiker, gearomatiseerd.
Druides of Schavonenzalf. Loodpleister, was, olijfolie en kamfer.
Druivenborststroop van Linnewiel. Suiker met laurierkerswater.

E.

Eau d'Amérique. Loodacetaat en natrium hyposulfiet.
Eau Athénienne. Geparfumeerde zeepspiritus.
Eau brésilienne. Loodoplossing.
Eau de Castille. Loodacetaat en natrium hyposulfiet.
Eau chromatique van Théophile. 0,06% zilvernitraatoplossing.
Eau favorite. Bismuthhoudend, naar voorschrift Naquet.
Eau des Fée's. Loodsulfaat opgelost in hyposulfiet.
Eau des fleurs de Lys. 6% calomelhoudend mengsel.
Eau de Florida. Loodacetaat met zwavel.
Eau Hamilton. Loodacetaat, zwavel, glycerine en rozenwater.
Eau Magique. Loodoxyd opgelost in hyposulfiet.
Eau de quinine (Pinaud). Sterke spiritus gekleurd door cochenille en geparfumeerd door benzoetinctuur en violenessence, doch *zonder chinine.*
Eau tonique parachute des cheveux. Vette olie met tinctuur van kliswortel.
Eau de Zénobie. Loodacetaat, zwavel met natrium hyposulfiet.
Electrisch flanel van Caudat. Tin, zink en ijzer.
Electrogalvanisch collier van Wiatha. Koper en zink.
Electromotorische tandhalsbandjes van Holtz. Bandje fluweel waarin katoen met zwavel.
Elixir Godineau. Stroop, moutextract en salicylzuur.
Elixir d'Ivon. Keukenzout, alkohol en tulubalsem.
Elixir St. Vincent de Paul. Appelzuur ijzerhoudende vloeistof.
Embrocation. Gemethyleerde alkohol, terpentijnolie en azijnzuur.
Engelin, capsules. Dubbel koolzure soda en gentiaan.
Engelsche gezondheidspillen van Schreuder. Aloe.
Engelsche ziekte, middel van Van Eck. Vet en alcannaextract.
English breakfast Tea. Senna, zoethout, goudsbloemen, korenbloemen, thee en suiker.
Eno's fruit salt. Zwavelzure magnesia, engelsch zout, wijnsteen, wijnsteenzuur, citroenzure magnesia, dubbel koolzure soda en suiker.
Enrico bitter. 40% alkoholhoudend aftreksel van bittere kruiden, als : engelwortel, kalmoes, gentiaan en alsem.
Epilepsie-middel van Albert, Bela, Parlaghy. Zie Auxilium Orientis.
Epilepsiepoeder uit de Schwanen-apotheek. Eiwitstaal, broomkalium en broomnatrium.
Essentia antiphthisica van Lobetahl. 15% oplossing van engelsch zout en keukenzout.
Eureka van Josephus. Aftreksel van een bitter plantendeel in azijn.

F.

Faguline. Paraguajacolsulfonzuurkalium, suiker en spiritus van 36,5%.
Familie thee van Pohl tegen hoest. Hennepwortel.
Farine Mortin, Havermeel.
Fellow's stroop van hypophosphieten. Chinine, morphine hypophosphiet en ijzer.
Fer Bravais. 4% gedialyseerde ijzeroplossing.
Fer Encausse. Zeer slappe ijzeroplossing.
Fernet Branca. Spiritueuze oplossing van aloe met pepermuntolie.

Fistulose. Kamferzalf.
Forster, maagpillen van. Rhabarber en pepermuntolie.
Forster, rugpijn nierenpillen van. Colophonium, tarwezetmeel en fenegriek.
Forster, zalf van. Lanoline, zinkoxyd en phenol.
Frog. Pastilles met cubebe, tolubalsem, drop en plantenslijm.

G.

Gehoorolie van Chop. Olijfolie en Kajoepoetiholie.
Gehoorolie van Schmidt. Vette olie en Kajoepoetiholie.
Gelderen van, somnambule, middel van. Zie Pannebakker.
Gelée Victoria de Lepet. Honig, gember en gelatine.
Géraudel pastilles. Teer, suiker, venkel of anijs en een plantenpoeder.
Geraudel purgatief. Jalappe, pepermuntolie en zoethout.
Gezondheidsbuisjes. Metalen buisjes met kamfer.
Gezondheidskorrels van Frank. Aloe en guttagom.
Gezondheidspillen van Défense. Rhabarber.
Glanduleen. Organisch preparaat uit bronchiaal klieren.
Globules secretairs tegen lintworm. Extract van mannetjesvaren.
Gloria Tonic. Pastilles met joodkalium en guajachars.
Glijco thymique van Bayard. Thymol, glycerine en suiker.
Goldman's keizertandwater. Guajac en benzoetinctuur.
Gouttes antiphtisiques van Barraya. Melkzuurijzer en wijn.
Graben's, dr. van, rheumatiekverdrijver. Meekrap.
Granules Natinelle. Digitaline.
Guyot, teercapsules van. Gewone teer in gelatine capsules.

H.

Haarbalsem van Mulder. Aftreksel van rozenbladen met phenol.
Haargroeimiddel van Muldrr. Geparfumeerd ossenmergvet.
Haarkleurmiddel van Bloemenberg. No. 1 kaliumpermanganaat, n°. 2 koperchloride, ijzerchloride en pyrogallol.
Haarkleurmiddel, Chineesch, To. Identiek met Juvenia.
Haarlemmerolie. Raapolie, terpentijnolie en zwavel.
Haarlemsche kindergort. Boekweitgries.
Haarmiddel Hamilton. Zie Eau Hamilton.
Haarverf van Cames. Zilvernitraat, kopersulfaat en ammonia.
Haarwater van Cames. 5% oplossing van keukenzout, gekleurd door alkoholisch aftreksel van kliswortel.
De Haas, kruiden van. Drieblad, kruisemunt, gezegende distel, rosmarijn en duizendguldenkruid.
De Haas, kruiden van. Senna, kalmoes, steranijs, rosmarijn, kamille, lijnzaad, vlier, oranjeschillen, violen, duizendguldenkruid en gezegende distel.
De Haas, kruidenwijn van. Roode wijn met plantaardig aftreksel.
De Haas, poeder van. Zoethout, drakenbloed, duivelsdrek en saleb.
Haemine staal. Kina-aftreksel met ijzer.
Haemorrhois van Boes & Co. Loodpleister, populierzalf en lanoline.
Haig, middelen van. Pastilles, bruine. Rhabarberextract, coffeinehoudend plantenpoeder en kaneelolie.
Haig, middelen van. Pastilles, roode. Chocolade, peper, coniinehoudend preparaat, kinine en berberine.
Hair's asthma cure. Joodkalium, teer en honig.
Hanneman, druppels van. Alkohol.
Hartensteinsche Leguminose. Tarwe-, rogge-, boonen- en erwten-zetmeel.
Hartzema, rheumathiekmiddel, Haematon, van. Gedialyseerde ijzeroplossing en salicylzuur.
Hayman's antiscorbutic drops. Pepermuntwater, gebrande suiker en cochenille.
Heath's remedy tegen zeeziekte. Melksuiker.
Heildrank. Drop, salammoniak en anijsolie.
Van der Helm, drank van. Aftreksel van plantendeelen met ammoniakkalium en azijnzuur.
Henry's versterkende pillen. Staalpillen.
de Hermitage. Kruiden van. Berendruif (uva ursi), eucalyptus en gezegende distel.
de Hermitage. Pillen van. Asafoetida en guttagom.
Hertkruiden tegen rheumatiek. Brandnetels.
Hiemta. Lanoline, vaseline, perubalsem en zinkoxyd.
Himrod's asthma cure. Stramonium, lobelia en theebladeren met salpeter, anijs en venkel.
Histogen. Loodpleister en vet.
Hoestbreker Drank. Drop, salammoniak en anijsolie.
Hoestbreker Likpot. Vaseline, drop en citroenolie.
Hoestbreker Smeersel. Paraffinezalf en kruidnagelolie.
Hoff, Malzextract van. Moutaftreksel met anijs en suiker.
Hohl, bloedzuiverend poeder van. O. a. guajacahars en colophonium.
Holloway, pillen van. Aloe, rhabarber en glauberzout.
Holloway, zalf van. Olijfolie, was, reuzel, hars, walschot en terpentijn.
Homan, klierendrank van. Afkooksel van notebladen en aardappelstroop.
Homeriana thee. Polygonum aviculare (duizendknoop of varkensgras).
Hoofdpijn druppels van Kerkmans. Mosterdolie en vette olie.
Hop bitter. Oplossing van weinig beteekenende plantenextracten in alkohol.
Huel's balsem. Althaea zalf.
Huismiddel tegen epilepsie, van Vogelsang. Suiker.
Hulsbalsem. Vaseline, vet en terpentijn.
Huste Nicht von Pietsch. Moutextract en honig.
Hygiawater van Loonen. Oplossing van onderchlorigzure soda, gelijk bleekwater.
Hygiene Fraicheur de la tête. Geparfumeerde vloeistof, waarin ijzerchloride.

I.

Influenza kruiden van Mensert en Lampe. Alantswortel, oranjeschillen, citroenschillen, korianderzaad, zoethout, kaneel, alsemknoppen, kruisemunt, sandelhout, bitterzoet, karweizaad, meekrap, jeneverbessen en laurierbessen.
Injection Brou. Loodacetaat, zinksulfaat, opium, catechu en safraan.
Inspuiting van het Roode Kruis. Loodacetaat en zinksulfaat.
Institut du Zeza, middel tegen drankzucht. Dubbel koolzure soda, kalmoes en gentiaan.

J.

St. Jacobs maagdruppels. Spiritueus aftreksel van weinig belangrijke plantenstoffen o. a. piment.
James, middel tegen zweetvoeten van. Watten met chroomzuur.
Japansche druppels tegen kiespijn. Kruidnagelolie, hars, chloroform en opiumtinctuur.
Jaszinsky, drank van. Extract hydrastis liquidum, tinctura acida aromatica in wijn.
Jaszinsky, koekjes van. Citroenzuur, chininehydrochloraat, suiker en cacao.
Jaszinsky, Pillen van. Sabinaolie, drop en zoethoutpoeder.
Jaszinsky, Poeder van. Boorzuur.
Jauers normaltrank. Engelsch zout en keukenzout.
Jichttinctuur van Schillenberg. Alkohol, kamfer en ammonia.
Juvenia, haarkleurmiddel. No. 1 waterstofperoxyde.
Juvenia, haarkleurmiddel. No. 2 paramidobenzol.

K.

Kapolo. Linzenmeel.
Kauling, genezing tegen tering. Seruminspuiting, chininetabletten en massage met oleum chelidonii.
Keatings Cough Lozenges. Lactucarium, ipecacuanha, scilla, drop en suiker.
Keely house, middel tegen drankzucht van. Goudnatrium chloride.

Kinaparelen van Seyferth. Cinchoninesulfaat.
Kinkhoest, uitwendig middel tegen. Honig, terpentijn en door sandelhout gekleurde spiritus.
Klierdruppels van Dr. van Lohe. Eerst jodium en joodkalium en later joodijzer, kalkwater, gom en suiker.
Kloosterbalsem. Vaseline en terpentijn.
Kloosterhonig. Gekleurde gewone honig.
Klug, lintwormmiddel van. Groote pillen van koussobloemen met ricinusolie.
König, Chinarinden Kopfwaschwasser. Kinatinctuur.
Koortspoeder van Kah. Poeder van schurftwortel. (Radix Lapathi.)
Koortszenuwpillen van een Hollandsch geneesheer (Donkersloot). Magnesia, cardamon, arrowroot en 8 mg. chinine per pil.
Krugers Tonic. Graswortelextract en oranjeschillentinctuur in malaga.
Kruid tegen longtering van Funke. Duizendblad.
Kruiden (Drie Anker) elixir. Alkoholisch aftreksel van bittere planten en kaneel.
Kruiden van Proost. Herba ortosiphon staminei.
Krulwater. Eau de Cologne met benzoetinctuur.

L.

Lait antiphilique. Sublimaat, loodoxyde en kamfer.
Lait Mamilla. Dubbelkoolzure soda, koper, benzoetinctuur.
Lait de Ninon. Bismuth en zinkhoudend.
Lama quina. Wijn met 14% alkohol en 14 % extract.
Lanaform. Venetiaansche talk, zinkoxyde, rijstmeel en lanoline.
Lasson, haargroeimiddel van. No. 1 Geparfumeerde keukenzoutoplossing en No. 2 aluin en tannine oplossing.
Laville, liqueur van. Colchicum wijn, chinine en cochenille.
Laville, pillen van. Extractum colocynthidis.
Lazeerpoeder van Badout. Engelsch zout.
Ledel, middel tegen rheumathiek van. Opodeldoch.
Lehmbroek, kankerpoeder van. Vingerhoedskruid.
Leissner's Perplex tegen kiespijn. Watten met thymol.
Lelie, van de, haarwater van. Salicylzuur, spiritus en glycerine.
Levenspillen van Huenta. Staalpillen met 43 m. gr. ferrocarbonaat per pil.
Lieber, zenuwkracht elixir van. Aloe, rhabarber en bittere plantenstoffen...
Lier de, poeder tegen Engelsche ziekte uit. Magnesia, ijzer, zoethout en anijsolie.
Lier de, zuurpoeder uit. Magnesia en zoethout.
Likdoorn middel van Le Fries. Azijnzuur, gekleurd met carmijn.
Likdoorn pleister van Kraal. Was, hars, Indische hennepextract en salicylzuur.
Likdoorn pleister van Miamo. Was, terpentijn en sandelhout.
Likdoorn tinctuur van Bertoen. Salicylzuur in collodium.
Likdoorn tinctuur van Conrath. Azijnzuur, gekleurd door indigo.
Likdoorn tinctuur van Kriepel. Azijnzuur.
Likdoornzalf van Henri Perel. Vet, olie, was, hars, en salicylzuur.
Lilionese. Oplossing van potasch met lavendelspiritus.
Liqueur antiépileptique van Fievez. Broomkalium.
Liqueur de Pearson. Magnesiahoudend water.
Liquozone. Oplossing van zwaveldioxyde.
Livingstone's mierenbalsem tegen rheumathiek. Wonderolie met perubalsem.
Luciere, oogwater van. Zinksulfaat.
Luck, gezondheidskruidenhonig van. Aftreksel met wijn en water van o. m. gentiaan, violen en driedistelwortel met sap van lijsterbessen en honig.
Luck, kruidenthee van. Bitterzoet, lindenbloesem en Iersch mos.
Lussenburg, jachtwater (tegen ongedierte) van. Aftreksel van kokkelkorrels met gemethyleerd.

M.

Maagdrank van Woerlein. Kina, kalmoes en rhabarbertinctuur.
Maagdruppels van (pastor) Beck. Aftreksel van weinig beteekenende kruiden.
Maagdruppels van Grass. Rhabarber, gentiaan, mosterd, salicylzure soda en jenever.
Maagelixir van A. J. van Riel. Staalpoeder (crocus martis) met dropwater.
Maagmiddel van Verhoeven. IJzerpoeder, condurangobast en stroop.
Maagoline. Spiritus met een spoor onbekende vaste stof.
Maagpleister van Klepperbein. Loodzalf.
Maagpoeder uit Alkmaar. IJzer, gember, cardamom.
Maagpoeder uit Groningen. Meel van tuinboonen en haver.
Maagpoeder van Barella. Dubbelkoolzurce soda, koolzure kalk, pepsine, salammoniak, wijnsteenzuur en melksuiker.
Maagpoeder van Boom. Zie Boom.
Maagpoeder van Dupré. Koolzure kalk, magnesia, bismuth, bittersmakend plantenpoeder en pepermuntolie
Maagzout van Schaumann. Dubbelkoolzure soda en glauberzout.
Magnetisch bronwater uit Nieuwer-Amstel. Leidingwater.
Magnetisch bronwater van van Tefflen. Joodkalium.
Mahler, zalf van. Vet, kamfer en kaneelolie.
Malaspina, middel van. Vet, kamfer en kaneelolie.
Malaspina, middel van — Broomkalium.
Mariënbader reductionspillen. Bestaan volgens voorschrift (bij onderzoek waar bevonden) uit bronzout, rhabarber, kina, foenegriek, cascara-extract, frangulaextract en galzure soda.
Mariënbader tabletten. Aloe.
St. Martin's balsem (v. Vierssen). Vaseline, terpentijn en Kajoepoetiholie.
Matthei, middelen van graaf. Elettricite Angiotica. Water.
Matthei, middelen van graaf. Elettricite Rossa. Water.
Matthei, middelen van graaf. Scrofulose. Suiker en meel.
Meipleister. Amandelolie, was en terpentijn.
Melrose. Loodacetaat, zwavel en glycerine.
Menijl (tegen roode neuzen.) No. 1 Venetiaansche kalk en zinkoxyde.
Menijl (tegen roode neuzen.) No. 2 spiritueuze oplossing van benzoezuur, salicylzuur en thymol.
Merveilleuse La (van Holtar). Oplossing van kalium permanganaat.
Microbine A. Van Camerling. Melksuiker.
Middel uit Bladel tegen suikerziekte. Rhizoma zedoariae, radix dictamni, cinnaber en suiker.
Migraine Elixir van Studer. Salicylzure soda en suikerstroop.
Migraine stifte of Nervenkristal. Menthol.
Migrol. Coffeine, koolzure soda en guajacetine.
Minerva Droguerie te Danzig. Drank. Alkohol met bezoetinctuur.
Minerva Droguerie te Danzig. Pillen. Ferrum hydrogenio reductum.
Miraculopreparaten, Mixtuur. Vloeistof met 1.4% appelzuurijzer, alkohol, kaneelolie en glycerine.
Miraculopreparaten. Wassching. Lichtbruin gekleurde spiritus.
Mixture Broux, No. 1. Chroomzuur.
Mixture Broux, No. 2. Pyrogallol.
Moessinger middelen. Druppels. Rhabarber en gentiaan.
Moessinger middelen. Pleister. Teer.
Moessinger middelen Smeersel. Sesamolie, ammonia, thym- en rozemarijnolie.
Mohrmann, lintwormmiddel van. Extract van mannetjesvaren.
Montijn, koortsmiddel van. Afkooksel van wilgenbast.
Mos Magasinet (haargroeimiddel). Reuzel en vaseline.

N.

Nanning, kinadruppels van. Vloeibaar kina-extract.
Niblet, drank van. Kraanoogen tinctuur.

Niblet, pillen van. Zinkoxyde en talk.
Nicholson, Chineesche balsem van Dr. Mountain. Glycerine, alkohol en slaolie.
Nicholson, Gehoortrommels van. Metalen staafjes met getah-pertja.
Nicholson, Katarrhpoeder van. Rijstmeel en droppoeder.
Nicholson, Lotion van. Glycerine, aether en spiritus.
Nicholson, Snuif van. Zwarte peper, rijst en maïsmeel.
Nieuw haarmiddel van het Verkoophuis. Loodacetaat en natrium hyposulfiet.
Nieuwe London haarhersteller. Loodacetaat, zwavel, rozenolie en muskus.
Nureol. Gelijk aan Juvenia.

O.

Oenoline. Glycerine, gelatine en spiritus met parfum.
Oidtmann, purgatief van. Onzuivere glycerine.
Oogenbalsem uit Middelburg. Slijm van kweepitten.
Oogenessenz van Römershausen. Oplossing van venkelolie in spiritus
Oogwater, geneeskrachtig, van Snabe. Aftreksel van Euphrasia of Oogentroost.
Oogwater van White. Oplossing van zinksulfaat.
Oostersch krachtpoeder. Erwten en boonenmeel.
Oud-Carthagena's bergplantenolie (haarmiddel van Breetvelt). Vette olie, zwavel en ammonia.
Owbridge's longhersteller. Suikerstroop, gearomatiseerd met sassafrasolie.

P.

Painexpeller van Richter. Tinctuur van Spaansche peper, zeep, ammonia, kamfer en aetherische olie.
Palatinophile tegen asthma en bronchitis. Catechu en aluin.
Pannebakker, pillen der somnambule van Gelderen. Dubbelkoolzure soda en rhabarber.
Papier M. Linzi. Spaansche peper, benzoe, drakenbloed en euphorbium.
Pastilles anticholerines (de Bont). Pepermunttabletten.
Pastilles van Brachat. Gom, suiker en terpentijnolie.
Pastilles de Déthan. Chloorzure potasch.
Pastilles du Dr. Gelineau. Broomkalium.
Pastilles Géraudel. Teer.
Pastilles de Louvris. Drop, gom en anijsolie.
Pastilles Poncelet. Chloorzure potasch, ipecacuanha en codeine.
Pastilles Salanis. Drop, salammoniak en anijsolie.
Pâte Regnault. Gom, suiker en tolubalsem.
Pazozalf. IJzer, perubalsem en lanoline.
Pectorine, magerheidsmiddel. Suiker, meel en cacao.
Philodermine, La. Zwavel, magnesia, ijzersulfaat, reuzel en cocosolie.
Phonia. Identiek met Juvenia.
Phönixpommade. Vet en aetherische olie.
Physiologische versterkingsaarde. IJzer, aluminium, calcium, magnesium en kalium, gebonden aan phosphorzuur en kiezel-fluorwaterstofzuur, benevens zwavel.
Pieters poudre antirhumatismale. Melksuiker, magnenesiumsulfaat, kaliumsulfaat en natrium bicarbonaat.
Pillen intermediair van Bijsterveld. Melkzuurijzer en zwavelzure kinine.
Pillen tegen fluor albus. IJzersulfaat en tannine.
Pillen van Blair. Aluin, wijnsteenzuur, arrowroot en cochenille.
Pillen van Dr. Brissac. Staalpillen.
Pillen van Dr. Brissac. Onder dien naam ook pillen met secale cornutun en sabina.
Pillen van Delacre. Rhabarber, aloe, guttegom, ipecacuanha en braakwijnsteen.
Pillen, roode, van Dupuys. Aloe en jalappe, zijn gecandeerd.
Pillen van Fontaine. Aloe, terpentijn, zwavel, podophylline en plantenextract.
Pillen van Gelauf. Aloe, rhabarber en guttegom.
Pillen van Gielings. Aloe en rhabarber.
Pillen van Gimborn. Aloe, jalappe, zwavel en kaliumsulfaat in tolubalsem.
Pillen van Hoetin. Aloe en rhabarber.
Pillen van de wed. Kuen en Zn. Aloe en rhabarber.
Pillen van Maes. Aloe en rhabarber.
Pillen van de Erven Metz. Aloe.
Pillen van Mortin bij Sanitas. Capsules met terpentijnolie, ricinusolie, perpermuntolie en vermoedelijk sabinaolie.
Pillen van Mortin bij Spetter. Staalpillen.
Pillen van Pearcy. Podophylline.
Pilules antinévralgiques. Chininesulfaat en valeriaan.
Pilules antirhumatismales. Cascaraextract en natriumsulfaat.
Pilules contre l'obésité de Bilandel. Broomammonium.
Pilules de longue vie van Bressaud (Raspail). Kamfer, aloe en phenol.
Pilules orientales. Melkzuurijzer, bitterextract en olie van komijnzaad.
Pilules Peschier tegen lintworm. Calomel, tin en extract van mannetjesvaren.
Pilules végétables de Geneau. Aloe en rhabarber.
Pinkpillen. Staalpillen met gentiaan en een spoor zink.
Plantaardig zout tot bloedzuivering. Dubbelkoolzure soda en kaliumchloried.
Pleister van van Steden. Loodpleister, hars en terpentijn.
Poeder tegen nerveus braken. Dubbelkoolzure soda, venkelsuiker en gember.
Poeder van Cramer. Pulvis rad. ononidis en herb. urticae, d. i. poeder van stalkruid en brandnetel.
Poeder tegen longtering van Kleyn Schoorl n°. 1. 48 grammen carbonas guajacoli met 6 gram saccharum lactis op 24 poeders.
Poeders tegen longtering van Klein Schoorl n°. 2. 6 grammen carbonas guajacoli, 1 gram tanninum met 4 grammen saccharum lactis op 12 poeders.
Poeders tegen vallende ziekte, oud familierecept. Poeder van Dictammus en Zedoariawortel.
Polmo. Poeder van Palmitinezuurzink- en magnesiumoxyde.
Pomade Médicinal. Cocosvet, glycerine, perubalsem en lavendelolie.
Pop, tandpoeder van. Gebrande hertshoorn, violenwortel en carmijn.
Poudre de riz. Zetmeel met poeder van notenwortel.
Poudre epilatoir La Forest. Zwavelarsenik, loodglit en meel.
Poudre indienne. Poeder van bladeren van Ortosiphon stamineus.
Poudre laxitive de Vichy. Groen laxeerpoeder, gelijk aan pulv.liquir.comp.
Powel's balsem van anijszaad. Drop, opium, spiritus en anijsolie.
Van Praag, drank van. Aftreksel van rhabarber en jalappe met koolzure soda, suiker en oranjeschillentinctuur.
Purgatieve thee van Chambard. Senna, goudsbloem, toorts en rozemarijn.

Q.

Quante, epilepsiemiddel van. Dierlijke olie en roodgekleurde petroleum.

R.

Racahout des Arabes. cacaopoeder, rijstmeel, arrowroot, suiker en een spoor vanilline.
Regenerator van Dr. Bright. Tinctura ferri cydoniata.
Reimann, breukzalf van. Is breukzalf van Pastor BECK.
Rémède infaillible tegen bleekzucht. Koekjes van ijzerpoeder en suiker.
Réparateur infaillible des cheveux. Paraphenylendiamine.
Retzlaff, middel tegen dronkenschap — Poeder van gentiaanwortel.
Revalenta Arabica. Fijngebuild linzenmeel.
Rheumatiekmiddel van Boer. Opodeldoch en terpentijn.
Rheumatiekmiddel van Prof. Bunzick. Zie Ledel.
Rheumatiekmiddel van Kuipers en Daniel v. Wijkhuizen. Vet, petroleum en levertraan.

Rheumatiekmiddel van Leeflang. Paardenvet.

Rheumatiekmiddel van Tobben. Poeder van laurierbessen.

Richter's specialiteiten Airijpills. IJzer, jalappe en bitterplanten extract.

Richter's Pain-Expeller. Spiritueus aftreksel van Spaansche peper, ammonia, kamfer, zeep, rosmarijnolie, thijmolie, lavendelolie, kruidnagelolie en kaneelolie.

Richter's Sarsaparillian. Aftreksel van rhizoma chinae met joodkalium en honig.

Rob Boyeau Laffecteur. Aftreksel van sennabladeren, sarsaparillawortel, anijszaad, kaneel, vleermuisblad met suiker.

Rossette's hairrestorer. Loodacetaat.

Royal Windsor hairrestorer. Oplosbaar loodzout, zwavel, glycerine en kaneelolie.

Rurup, haargroeimiddel Excelsior van. Tinctuur van kina, phenol, citroenolie, bergamotolie en spiritus.

Rurup, haarkleurmiddel van. Pyrogallol, ammonia en koperchloryde.

Rurup, ontharingspoeder Aromatique van, Zwavelbarium, zinkoxyde en zetmeel.

Ruyter de, haarextract van. Aftreksel van kaneel in slappen spiritus.

S.

Salaperlen. Sandelhoutolie en salactol.

Salp, baardtinctuur van. Ammoniacale oplossing van zilvernitraat.

Salubre tegen drankmisbruik. Waterdrieblad, gentiaan, ijzer, suiker en azijn.

Samos. Kunsthonig.

Sanatogen. Natrium, glycerinephosphaat en caseïne.

Sanguinose. Aftreksel van bittere plantenstoffen, waaronder gentiaan, met rooden wijn.

Sanjana, Essentia composita. Slappe tinctuur van conium en cascarilla, welriekend gemaakt.

Sanjanastroop. Zoete wijnsoort als Tokayerwijn.

Sanosine. Zwavel, houtskool, plantenpoeder en eucalyptusolie.

Santal Midy. Sandelhoutolie.

Santal, parels van Dumin. Sandelhoutolie.

San van Ventura. Lijnolie, harsolie en brandspiritus.

Sargent, Ferris Vitale life fluid van. Zoethout, saccharine, gentiaan en gom.

Sargent, pastilles van. Guttegom, braaknoot.

Sarsepareille Cambrezy. Afkooksel van sarsaparillewortel en sassefras met joodkalium.

Schaker, extract van. Aloe, sassafras en Spaansche peper.

Schreuder, pillen van. Aloe.

Schulpjes oogzalf. Loodacetaat, kwikoxyde en ongezouten boter.

Scott's Emulsie. Levertraan, hyhophosphieten, glycerine en gom.

Seigel (Moeder) pillen van. Aloe en calomel.

Seigel (Moeder), stroop van. Aloe, borax en suikerstroop.

Sequah-olie. Vette (visch)olie, sassafrasolie en terpentijn.

Sequah-prairie flower. Aftreksel van rhabarber en peper met potasch en soda.

Siegart, rheumathiekzalf van. Terpentijnolie en vasogen.

Sigaretten van Gicquel. Papier met salpeter en zwavelzure atropine.

Sigaretten van Grimault. Indische hennep en belladonna.

Sigaretten van Kraepelien en Holm. Belladonna, hyoscyamus, stramonium, digitalisbladen, Indische hennep, opium en salpeter.

Sirop antiasmatique van Jannin. Stramoniumextract spiritus en stroop.

Sirop antigoutteux van Boubée. Afkooksel van sarsaparille, guajachout met honig.

Sirop de chloral de Follet. Chloral hydraat 8, suikerstroop 150 deelen en kruisemuntolie.

Slijmpillen van Metz. Aloe.

Sodener mineraal pastilles, chloornatrium en suiker.

Spartium thee. Herba spartii scoparii en semenlini d.i. priemkruid en lijnzaad.

Spirione tegen tering. Joodkalium, glycerine en chloroform.

Spranger, electron van. Olijfolie.

Spranger, heilzalf van. Kamfer, olijfolie, menie, levertraan, was en colophonium.

Spranger, maagdruppels van. Aloe, rhabarber en guttegom.

Spranger, ozontinctuur van. Oplossing van dennennaalden extract olie.

Sprengel, Bernard, middel van. Drop en dolle kervel.

Staalwijn van Lippe. Appelzuurijzer in wijn.

Standaert, pillen van. Aloe.

Standaert, poeder van. Phosphorzure kalk, koolzure kalk en magnesia.

Standaert, tabletten van. Tobubalsem, ipecacuanha, gom en suiker.

Staphorster boertje. Hoestmiddel van. Zoethout, senna, kalmoes, gember, zwavel en soms ook rhabarber.

Staphorster boertje. Kruiden tegen doofheid van. Paardenstaart en duizendgulden kruid.

Staphorster boertje. Middel tegen duizelingen van. Aether en roode terpentijnolie.

State (The) medical Institute, blauwe tabletten. Aloe.

State (The) medical Institute, bruine groote tabletten. Ferrocarbonaat (staal) en hop.

State (The) medical Institute, bruine kleine tabletten. Ferrocarbonaat (staal) en braaknoot.

State (The) medical Institute, grijze tabletten. IJzer, cinchonine, suiker en kalk.

State (The) medical Institute, zwarte tabletten. Ferrocarbonaat (staal), braaknoot en cubebe.

State (The) medical Institute, tube met external solvent. Gom, lavendelolie, en gele kleurstof.

Stefani. Kruiden van. Malva, zoethout, senna en suiker.

Stefani. Pillen tegen bleekzucht van. IJzerpreparaat gelijk aan extractum ferri pomatum.

Steiersche Kruidensap van Burgleitner. Aardappelstroop.

Stein. Sproetenwater van. Oplossing van sublimaat.

Steiner. Krachtpoeder tegen magerheid van. Meel, keukenzout en suiker.

Sutherland. Rheumaticon van. Salpeter, spiritus en suiker.

Sybille. Levenselixir van. Laxeerende stoffen met kaneel.

T.

Tamar Indien Grillon. Koekjes met senna, tamarinde, cacao en suiker.

Tandpasta van Hollander. Aluin.

Tannhäuser citroensapkuur. Citroenzuur.

Tarolin capsules. Sandelhoutolie, cubebe en salol.

Van Tefelen, magnetisch wonderwater van. 6.8 pCt. oplossing van joodkalium.

Tepelbalsem. Perubalsem met gomslijm.

Thé Chambard. Senna, goudsbloemen, rosmarijnkruid, toortsbladeren, malvakruid en smeerwortel.

Théophile. Haarkleurmiddel „Eau chromatique". Zilvernitraat in ammoniacale oplossing.

Théophile's haarontwikkelingsbalsem. Eau de cologne, ammonia, keukenzout en aftreksel van klitwortel.

Theiken. Rheumatiekmiddel van Ammonia, aardnotenolie en veratrine.

Thermogène. Watten gedrenkt met tinctuur van Spaansche peper en gekleurd door aniline.

Thierry. Wonderzalf van. Loodpleister, lanoline, was en kamfer.

Tuberculophobine. Plantaardig aftreksel van wild groeiende mossoorten, waarin vermoedelijk gentiaan of dergelijk bitter plantendeel.

van Tuyl. Voetenwater van. Zinksulfaat met lavendelolie.

U.

Ulrich, kruidenwyn van. Plantenaftreksel met wijn en alkohol gearomatiseerd.

Unicum. Kajoepoetih-olie, olijfolie en bilzenkruidextract.

Universaltropfen van Wolf. Zwavel, lijnolie en terpentijnolie.

Universeel maagpoeder van Barella. Dubbelkoolzure soda salammoniak, koolzure kalk, wijnsteen, melksuiker en pepsine.

Universeel maagzout van Welter. Dubbelkoolzure soda.
Universeele pleister van Köhler. Colophonium, pik, terpentijn en raapolie.
Urbanuspillen van Schoepp. Aloe en rhabarber.
Urbanuspillen van van Tuerenhout. Aloe, rhabarber en venkel.
Ursum, fistelpot van. Waggelbessen, zevenboom, kruidnagelen, witte peper, notenmuskaat, megekracht, witte wierook, hertshoorn, grasboter, 3 eierdooiers, een en ander te zamen zacht gekookt en gekleurd door een aftreksel van jonge perzikloten.

V.

Valneria tea no. 1. Alsem en duizendblad.
Valneria tea no. 2. Alsem, agrimoniumkruid en duizendblad.
Vapo cresoline. Thymol 1, cresol 99, ook cresol 15 en phenolum liquefactum 85.
Vin de Chassaing. Pepsinehoudende wijn.
Vin du Colombo. Malagawijn, waarin narcotine.
Vin Duflot. Wijn van zeeajuin.
Vincent te Grenoble, pilules toniques ferrugineuses. Eene ijzerverbinding.
Vincent te Grenoble, poudre refraîchissante. Dubbele koolzure soda en wijnsteenzuurijzer.
Vincent te Grenoble, sirop dépuratif. Joodkalium, rhabarber en suiker.
Viral, middel van Camerling. Onderchlorigzuur, phosphorzuur, zwavelzuur en citroenzuur, gebonden aan natrium en aluminium met vruchtenessence.
Vitose. Aardappelmeelstroop met phosphorzure kalk.

W.

Warner's pill's. Aloe.
Warner's Safe cure. Plantenaftreksel (folia hepaticae en folia gaultheriae) met salpeter, glycerine en spiritus.
Waterzuchtmiddel uit Breda. Vlierbast, heggerankswortel en bremzaad.
Weissmann. Beroertewater van. Tinctuur van arnica.
William. Poreuze pleister van. Geperforeerde caoutchouc hechtpleister.
Witte borststroop van Mayen. Sap van rammenas met suiker.
Wolffsky's middel tegen longtering. Polygonum aviculare, duizendknoop of varkensgras.
Wormkoekjes of wormpatronen. Suiker met santonine.
Wortelboer, Kruiden van. Galanga, gentiaan, kalmoes, kinabast, senna en aloe.
Wijbert, tabletten van. (Bazeltjes). Zeeuwsche drop met pepermuntolie.

Y.

IJzer dragee's van Rabuteau. Versuikerde staalpillen.

Z.

Zaandammer haarwater van Dorpema. Salicylzuur, spiritus en glycerine.
van Zalm, kruiden van. Brandnetelbladeren en stengels.
Zalf uit de Oudemanhuispoort. Loodpleister, galbanum, ammoniak, gom, hars, terpentijn en traan.
Zalf van boer Bruning. Loodwitzalf.
Zalf van de juffrouw van de Bloemgracht tegen hersenziekte. Reuzel, olijfolie, witte was, spijkolie en knokkelolie.
Zalf van het Roode Kruis. Azijnzuur lood, teer, reuzel, spermaceti en vaseline.
Dr. Zed, siroop van. Codeine en tolubalsem.
Zeep Amiral. Zeep, *geen* gal bevattend, doch koolzure kalk en een chroomverbinding, gearomatiseerd door nitrobenzol.
Zematonepoeder en sigaretten. Poeder van hyoscyamus, stramonium en belladonna bladeren doortrokken met salpeter.
Zenuwdroppels van Postma. Tinctuur van valeriaan, kina en oranjeschillen.
Zenuwpoeder tegen epilepsie. Poeder van Dictammis en Zedoarwortel.
Zickenheimer druivenborsthoning. Gelijk aan aardappelstroop.
Zomersproetenzeep van Bergmann. Rozenzeep.
Zuurpoeder van Hoedemaker. Koolzure kalk en zinkoxyde.
Zwitsersche bergwortel. Gemberwortel.
Zwitsersche pillen van Brandt. Aloe en rhabarber.

Supplement I.

ANKER LAGOSA ZALF, bestaat uit een mengsel van geheel verzeepbare vetten; *spermaceti*, en misschien nog een ander vet, vermengd met fijne *gepraecipiteerde zwavel*.

ANKER THYMOLZEEP, is *toiletzeep*, welke *thymol* bevat.

ANTIPOSTINE VAN WAGNER, een mengsel van *dubbelkoolzure soda, zwavelzure soda* met een spoor *keukenzout* en een of meer *organische zuren* (wijnsteenzuur of citroenzuur).

CAMERLINGS MICROBINE is zuivere *melksuiker*.

CAMERLING'S VIROL bevat *onderchlorigzuur, phosphorzuur, zwavelzuur en citroenzuur, gedeeltelijk* gebonden aan *natrium* en *aluminium*, waarbij vruchtenessence gevoegd is.

DRANK VAN DR. ROLAND, een waterige oplossing van ongeveer 18% *broomkalium*.

EILERS CAPSULES tegen tering bevatten *vette olie, ijzerpoeder, teer* en *petroleum*.

EILERS EXCELSIORSTAAL, heeft als hoofdbestanddeel gedialyseerd *chloorijzer*.

EPO'S CINQUOLINE, bevat *laurierolie, kajoepoetih-olie, terpentijnolie* en *lavendelolie*.

FERMENTINE. Een sterk gistende vloeistof, waaruit koolzuur en onaangenaam riekende gassen — zooals die bij verrotting van eiwitstoffen ontstaan — ontweken. Waarschijnlijk een mislukte poging, om door speciale cultures van druivengist een voor geneeskundige doeleinden werkzame gistsoort te verkrijgen.

GLORIA TONIC. Pastilles. die *joodkalium*(ongeveer 130 milligram per stuk) en *guajachars* bevatten.

GLORIA TONIC (laxeerpillen) bevatten *aloe, rhabarber*, en *zetmeel*.

ID-QUOD RHEUMATHIEK TABLETTEN bestaan uit *aspirine*.

KAULINGSCHE TERINGMIDDELEN.

Capsules voor *inwendig* gebruik, inhoudende 150 milligram *zwavelzure kinine*.

Smeersel voor *uitwendig* gebruik, bevattende *stinkende gouwe* (Chelidonium majus), getrokken op *brandspiritus*.

KROEPPOEDER VAN DR. GUY, bevat *suiker, gompoeder* en en een weinig *zwavelstibium*.

KRUISPILLEN. bestaan in hoofdzaak uit *ferrocarbonaat*, dus een soort van *Blaudsche pillen*, maar half zoo sterk.

NERVIN is een aetherisch riekende vloeistof, waarin *broomwaterstofzuur* en *zwavelzuur*, gedeeltelijk gebonden aan *natrium*, aanwezig is.

PATER AMBROSIO'S KEEL EN LONGPASTILLES bestaan uit *drop* met een spoortje *kreosoot*.

PHOSPHODYNE VAN DR. LALOR, is een zuur drankje, bevattende *phorphoruszuur*, door karmijn gekleurde *suikerstroop* en *een bittere tinctuur*.

SLIJM- EN MAAGPILLEN uit de apotheek van J. H. NIJLAND zijn identisch met de sterk aloëhoudende *Rufipillen*.

STAPHORSTERBOERTJE. POEDER VAN HET, bevat *poeder van zoethout, dubbel koolzure soda* en *zwavelzure magnesia*, (Engelsch zout).

SULSBERGER FLUSS- OF ZINKINGTINCTUUR is in hoofdzaak een 30-percentig aftreksel van *aloë* op slappen *alkohol*.

TUBERCULOPHOBINE, is identisch met een 10-percentig afkooksel van *Ramalinafraxinea*, bruingekleurd met ½ pct. *koffiestroop* en waaraan 10 pct. sterke *spiritus* is toegevoegd.

VIXOL bestaat uit een zoetgemaakte vloeistof, waarvan de voornaamste bestanddeelen zijn : *salpeter, lobeliakruid* en *cascarabast*.

WINTER Co's NATUURLIJKE GEZONDHEIDSHERSTELLER, bevat *aloë, rhabarber* en *zoethout*.

Supplement II.

Kyld's tabletten. IJzer, peper en aloe.
Virol. Salpeter, lobeliakruid en cascara bast.
„*Excelsior*" kracht kruidenwijn van Kooper en Co. Vruchtenwijn met 12,7% alcohol.
The Koenig medicini Co. Middel van Broomkalium, broomnatrium, broomammonium, viburnum extract en valeriaan tinctuur.
Comprimé's van Bysterveld. Bismuth, dubbelkoolzure soda en ijzer.
Purgeerpastilles van Bijsterveld, cascara extract.
Hoofdpijnpastilles van van den Berg. Aspirine.
Virisonol. Lecithisini, kinine, ijzer.
Rubardt's Nerven elixir. Tinctuur van valeriaan en tinctuur van duivelsdrek.
Phosferine. Kininesulfaat, zwavelzuur en tinctuur.
Karox compound. Citras calicus, citras magnesicus, drop en spiritus.

Geheimschrift. Zie *Chiffreeren*.

Gehemelte. Zie *Mond*.

Gehenna of het *Dal Hinnoms* was een vruchtbare vlakte ten oosten van Jeruzalem, waar de Israëlieten de afgoden dienden en hun kinderen aan *Moloch* ten offer brachten. Toen koning *Josia* den dienst van *Jehova* herstelde, werd dit dal bestemd voor lijken, die men er nu en dan verbrandde, om besmettelijke ziekten te voorkomen. Toen men later het verblijf der verdoemden voorstelde als een brandend vuur, gaf men daaraan den naam van Gehenna, een woord, dat in de boeken des Nieuwen Verbonds meermalen voorkomt.

Geheugen (*Memoria*) noemt men het vermogen, om voorstellingen in den geest te bewaren, te onthouden, m. a. w. het herinneringsvermogen. Ware het geheugen niet aanwezig, dan zou ons zieleleven zich in een reeks onsamenhangende toestanden oplossen; er kon geen eenheid vormend, zich in alle opvolgende gebeurtenissen identiek voelend bewustzijn bestaan, in één woord het denken zou onbestaanbaar zijn. Want het zelfbewustzijn stelt als eisch, dat niet alleen de oogenblikkelijke indrukken, maar ook de voorafgegane levendig en werkzaam zijn; het denken wil, dat wij ons aan het einde van een reeks nog de eerste deelen bewust zijn. Daaruit volgt, dat het geheugen de hoofdvoorwaarde is voor alle hooger zieleleven en dat zijn verklaring het grootste probleem der psychologie wordt. Zulk een verklaring vindt men nu reeds bij *Plato*, die het achterblijven van herinneringsbeelden in de ziel opvat naar analogie van den in was achterblijvenden zegelindruk. Op gelijke wijze nam *Descartes* „sporen in de hersenen" als den grondslag van het geheugen aan. Doch reeds *A. von Haller* toonde de onhoudbaarheid van die opvattingen aan, welke de afzonderlijke herinneringsbeelden in de hersenen localiseeren. *Herbart* keerde het probleem geheel om, daar hij aannam, dat iedere eenmaal ontstane voorstelling, wanneer zij voor zich zelf alleen zou voorhanden zijn, duurzaam in het bewustzijn zou bestaan, dat aldus niet zoozeer het weder optreden van vroegere voorstellingen in het bewustzijn, als wel het verdwijnen daaruit, derhalve het oogenblikkelijke of volkomen vergeten verklaard moest worden. De nieuwere psychologie is in principe tot de physiologische verklaringswijze teruggekeerd, doch zij stelt zich de zaak niet voor, alsof iedere afzonderlijke, bij het geheugen ingelijfde voorstelling een spoor in de hersenen zou achterlaten, maar zoo, dat door een menigvuldige herhaling van dezelfde voorstellingswerkzaamheid het vermogen tot een steeds gemakkelijkere uitvoering gevormd wordt. Het geheugen zou dus een bijzondere vorm van het algemeen verschijnsel der oefening zijn. De uitwendige voorwaarden, waarvan het geheugen afhangt, heeft men in den laatsten tijd op experimenteele wijze grondig onderzocht, waarbij men tevens tot een nauwkeuriger opvatting van de op specifieken aanleg berustende individueele verschillen der herinneringsfunctie gekomen is. Zoo spreekt men bijv. met betrekking tot de taal van een akoestisch en een visueel geheugen, al naar gelang de woordklank of woordvorm in het geheugen achterblijft, in uitgebreideren zin van een getallen-, namen-, of plaatsengeheugen.

De voordeelen van een goed geheugen bestaan in het gemak, waarmede men dat, wat men onthouden wil, opneemt; in de betrouwbaarheid d. w. z. de juistheid, waarmede men de voorstellingen weergeeft; in den duur, d. i. door den langen tijd, dat de herinneringsbeelden blijven bestaan; en de snelheid, d. i. het vermogen, om zonder lang nadenken op verlangen van den wil de voorstellingen te reproduceeren. Voorbeelden van een uitstekend geheugen zijn: *Themistokles*, die de namen van 20000 Atheensche burgers kende, *Scaliger*, die *Homerus* in 21 dagen van buiten leerde, *Mezzofanti*, die 58 talen verstond, *Leibniz* en *Euler*, die de „Aeneas" van *Vergilius*, *Hugo de Groot*, die het geheele „Corpus juris" in zijn hoofd had, *Wallis* en *Dase*, die groote getallenreeksen na éénmaal zien of hooren, zonder fout weergaven. Toch moet worden opgemerkt, dat een goed geheugen niet altijd het bewijs is van een grooten verstandelijken aanleg; integendeel heeft men in verscheiden gevallen waargenomen, dat de ontwikkeling van het geheugen en de denkkracht in omgekeerde verhouding tot elkander staan. Waarde kan alleen het logische geheugen hebben, dat voorstellingen en gedachten in goeden samenhang behoudt en reproduceert; niet het zuiver mechanische, dat (zooals bij het van buiten geleerde) haar slechts in een eenmaal aangewenden samenhang vermag weer te geven. Middelen om het geheugen te versterken leert de mnemoniek of mnemotechniek (zie aldaar).

De waarde van een goed geheugen èn voor de praktijk èn voor de geestelijke ontwikkeling des menschen zal moeilijk bestreden kunnen worden. Veel is er echter door paedagogen getwist over de vraag of het geheugen in het onderwijs onmiddellijk door van buiten leeren (memoriseeren) geoefend mag worden. Het onderwijs vóór de uitvinding der boekdrukkunst, was wel genoodzaakt zijn toevlucht te nemen tot het geheugen; vandaar de uitspraak der Ouden: „Wij weten slechts dat, wat wij in ons geheugen hebben" (Tantum scimus, quantum memoria tenemus). Tegen deze methode kwam in het begin der 17de eeuw *Wolfgang Ratke* op, die niets van buiten, maar alles langs den weg van het verstand wilde laten leeren. Ook *Jean Jacques Rousseau* zegt: „Emile mag nooit iets van buiten leeren". Hetzelfde wilden de philanthropen

(zie *Paedagogiek*). De nieuwe opvoedkunde heeft, op het voetspoor van *Herbart*, een psychologischen middelweg ingeslagen. Zij wil, dat voornamelijk het verstand, het inwendig zich met kennis verrijken, beoefend wordt en dat daardoor met behulp van geschikte herhalingen het onwillekeurig vasthouden van het geleerde bereikt wordt. Dat voor gedichten, spreuken enz. een uitzondering gemaakt moet worden, spreekt van zelf.

Het geheugen is, evenals alle geestesfuncties, aan zekere schommelingen en ziekten, blootgesteld, waarvan de *amnesie* of geheugenzwakte de voornaamste is. Zij komt bij geestelijk slecht aangelegde personen (zie *Geesteszwakte*) aangeboren voor; zeer dikwijls echter is zij het gevolg van een ziekte in den grauwen hersenwand, waarin de herinneringsbeelden van de van buiten komende indrukken worden nedergelegd. Men moet aannemen, dat in dien wand of in de daar gelegen gangliëncellen de naar de hersenen komende gewaarwordingen blijvend materiëele sporen achterlaten, die met de ziekte of zelfs vernietiging van die hersendeelen onzeker worden of volkomen verdwijnen. Bij sommige ziektesoorten, zooals bij beroerten en veretteringen, gaat daarom ook slechts een deel van de herinnering verloren, bijv. bepaalde rededeelen of de aanduiding van afzonderlijke woorden (*aphasie*); deze partieele amnesie is somtijds te genezen; ook bij melancholie en andere geestesziekten keert het geheugen weer terug. Chronisch wordt de amnesie bij oude lieden, die met name gebeurtenissen uit de laatste jaren gemakkelijk uit het geheugen verliezen, terwijl niet zelden beelden uit de jeugd hun nog levendig voor oogen staan. Ziekelijke amnesie vindt men bij lang gebruik van broomzouten en bij epilepsie. Ook bij hersenschuddingen en bij gehangenen, die weder tot het leven zijn teruggekeerd, openbaart zich een gebrek aan geheugen voor den tijd van, ja zelfs den tijd vóór het ongeval. Deze soort amnesie verdwijnt gewoonlijk weer. Wat men als periodieke amnesie of dubbelbewustzijn heeft aangeduid, berust op het periodiek terugkeeren van hypnotische toestanden; dit dubbelleven is dus een ziekelijke storing van den geheelen geest, die met amnesie niets te maken heeft.

Gehleniet is de naam van een mineraal van den Monte Monzoni in het Fassadal (Tirol) en uit het Banaat. Het kristalliseert in korte tetragonale zuilen en platen, die afzonderlijk of bij groepen in kalkspaat liggen. Het is meestal donkergroen van kleur, heeft een zwakken vetglans, een geringe doorschijnendheid, de hardheid bedraagt 5,5, het soortelijk gewicht 3. Men kan het slechts in dunne schilfers en dan nog zeer moeilijk smelten, maar het laat zich door zoutzuur onder afscheiding van kiezelgelei ontleden. Het is een aluminiumcalciumsilicaat, dat tevens ijzeroxydule en een weinig magnesia bevat en 31 % kiezelzuur.

Gehler, *Johann Samuel Traugott*, een Duitsch natuurkundige, werd geboren te Görlitz den 1sten November 1751, studeerde te Leipzig in de wis- en natuurkunde en in de rechten, werd er in 1774 privaatdocent in de wiskunde, in 1783 raadsheer en in 1786 bijzitter van het Hooggerechtshof. Hij overleed te Leipzig den 16den October 1795. Zijn „Physikalisches Wörterbuch"(5 dln., 1787—1795), is later door een aantal Duitsche natuurkundigen opnieuw in 11 deelen uitgegeven. Verder heeft *Gehler* een aantal Fransche en Engelsche werken van natuurkundigen inhoud in het Duitsch overgebracht.

Gehoefslaagde duidt den persoon aan, die te zorgen heeft voor het onderhoud van een bepaald gedeelte, een *hoefslag* (zie aldaar) in een dijk, weg, waterkeering enz. Bij dijken beteekent het dus hetzelfde als *gedijkslaagde*.

Gehoond (zie de afb.) noemt men in de wapenkunde een leeuw, die beroofd is van zijn staart (welke soms vervangen wordt door een stompje) en geen tanden, nagels of tong heeft.

Gehoond.

Gehoor (*auditus*) is dat zintuig, waardoor wij klanken kunnen waarnemen. Deze laatste worden veroorzaakt door trillingen in vaste, vloeibare of gasvormige stoffen, welke trillingen worden voortgeplant, totdat zij onze gehoorwerktuigen bereiken. Zulke voortgaande klanken treffen naar hun aard op bepaalde wijzen de uitbreiding der gehoorzenuw in ons oor, en worden door die zenuw overgebracht naar de hersenen, waar zij eindelijk tot bewustzijn komen. Zie verder *Oor*.

Gehoorgang. Zie *Oor*.

Gehoorzaamheid noemt men de onderwerping van onzen wil aan dien van iemand of iets anders. De gehoorzaamheid kan vrijwillig of gedwongen zijn, verder in overeenstemming met onze overtuiging of onvoorwaardelijk. In dit laatste geval spreekt men ook van blinde gehoorzaamheid, en deze is den met rede begaafden mensch onwaardig. Zelfs de zedewet, welke voor ieder mensch de hoogste moet zijn, kan geen onvoorwaardelijke gehoorzaamheid eischen, tenzij wij na rijp beraad haar waarheid en alzoo haar gezag hebben erkend. Gehoorzaamheid is zoowel een der geloften van vele geestelijke orden als het eerste artikel der krijgswet.

Gehoorzaamheid is noodig voor elken burger met betrekking tot de wetten van den Staat, vooral wanneer hij zelf tot het samenstellen en uitvaardigen dier wetten heeft medegewerkt, voor den werkman met betrekking tot den werkgever, omdat deze tegen het vastgestelde loon binnen zekere grenzen over den tijd en de kracht van den werkman heeft te beschikken, en van de kinderen met betrekking tot hun ouders en leermeesters. Intusschen moet zelfs deze laatste gehoorzaamheid geen blinde gehoorzaamheid zijn, die haar grond heeft in vrees.

Gehrts, *Karl*, een Duitsch schilder, werd den 11den Mei 1853 te Hamburg geboren, studeerde te Weimar bij *Gussow* en *A. Baur* en ging met den laatsten in 1876 naar Düsseldorf. Te Weimar kreeg hij de opdracht een zomerhuisje met jachttafereelen te versieren, waarvoor hij voorstellingen uit het leven der gnomen koos, die door haar humor zooveel bijval vonden, dat hij sedert een groot aantal gnomenbeelden voor tijdschriften enz. leverde. Te Düsseldorf wijdde hij zich aan het illustreeren en de historische genreschilderkunst.

Zijn voornaamste werken op laatstgenoemd gebied zijn: „Het gastmaal van markgraaf Gero”, „Het binnenbrengen te Hamburg van den zeeroover Störtebecker”, „Minnezangers in een burgerlijke familie”, „De bruiloft van Petrucchio” en „Het gastmaal van Macbeth”. Hij illustreerde *Goethe's* „Reineke Fuchs”, *Thomas à Kempis*. „Imitatio Christi”, *Wolff's* „Tannhäuser”, de reeksen „Amor bei jung und alt”, „Ein Hochzeitsmärchen” en „Der Weg ins Jenseits”. In 1890 werd hij belast met de versiering van het trappenhuis der kunsthal te Düsseldorf, waar hij in 6 muurschilderingen de hoofdperioden der kunstgeschiedenis en in 16 lunetten de lotgevallen der kunst in den loop der tijden weergaf. Spoedig na de voltooiing overviel hem een zenuwziekte, waaraan hij den 17den Juli 1898 te Endenich bij Bonn bezweek.

Gehrts, *Johannes*, een Duitsch schilder en broeder van den voorgaande, in onderscheid met dezen „*Germanen-Gehrts*” genaamd, werd den 26sten Februari 1855 te Hamburg geboren en ontving dezelfde opleiding als zijn broeder. Sedert 1876 wijdde hij zich aan het illustreeren, waarbij hij voorstellingen uit den oud-Germaanschen en Vikingertijd met voorliefde behandelde. Zoo heeft hij o. a. eenige werken van *Felix Dahn* geïllustreerd. Ook zijn eerste schilderij ontleent zijn stof aan dien tijd. „Een Germaansch hoofdman met gevolg een graf op de heide begroetend”. Nadat hij in 1879 een half jaar in Italië had doorgebracht, onderging zijn richting geen verandering. De belangrijkste werken na dien tijd zijn „Noord-Germaansche kustwachters na den storm” (1881), een groot aquarel uit de Beowulfssage(1892), „Van het gelag terugkomende Germanen” (1894) en de ontwerpen voor een historischen optocht in Hannoversch Münden (1897).

Gehucht is een verzameling van hofsteden of hoeven; buurtschap, klein dorp.

Gei noemt men in de scheepsbouwkunde het touw, waarmede het zeil wordt ingehaald, ingekort of gegord.

Geib, *Karl Gustav*, een Duitsch rechtsgeleerde, werd geboren den 12den Augustus 1808 te Lambsheim in de Beiersche Palts, studeerde te Heidelberg, München en Bonn en vertrok in 1832 als ambtenaar van het regentschap ten behoeve van den jeugdigen koning *Otto* naar Griekenland. In 1834 keerde hij terug en werd in 1836 buitengewoon en in 1842 gewoon hoogleeraar te Zürich. In 1851 begaf hij zich in laatstgenoemde betrekking naar Tübingen, waar hij den 23sten Maart 1864 overleed. Hij schreef: Geschichte des römischen Kriminalprozesses bis zum Tode Justinians” (1842), „Lehrbuch des deutschen Strafrechts” (2 dln., 1861—1863), „Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkischen Herrschaft und bis zur Ankunft König Ottos I” (1835) en „Die Reform des deutschen Rechtslebens” (1848), alsmede onderscheiden verhandelingen in het „Archiv des Kriminalrechts”.

Geibel, *Emanuël*, een Duitsch dichter, werd geboren te Lübeck den 17den October 1815, studeerde te Bonn in de godgeleerdheid, maar bepaalde zich weldra bij de letterkunde en de aesthica. In 1836 begaf hij zich naar Berlijn, waar hij in den dichterkring van *Chamisso*, *Gaudy* en *Kugler* opgenomen en door tusschenkomst van *Savigny* en *Bettina* geplaatst werd als huisonderwijzer bij den Russischen gezant te Athene. Hier vond hij tijd en gelegenheid voor zijn studie en bezocht er met zijn landgenoot *Curtius* een groot gedeelte van den Archipel. Nadat hij in 1840 naar Lübeck was teruggekeerd, bewerkte hij de bouwstoffen, die hij in Griekenland verzameld had en verbond hiermede de studie der Fransche en Spaansche letterkunde. Toen zijn eerste gedichten verschenen waren, schonk de koning van Pruisen hem een jaargeld van 300 thaler, en daar hij nu van drukkende zorgen bevrijd was, vertoefde hij afwisselend te St. Goar aan den Rijn met *Freiligrath*, te Stuttgart, te Hannover, in Silezië, te Berlijn en te Lübeck. In 1852 werd hij hoogleeraar in de aesthetica aan de academie te München. Toen hij 16 jaar in die betrekking was werkzaam geweest, nam hij zijn ontslag en keerde in 1868 terug naar zijn geboorteplaats, waar hij den 6den April 1884 overleed en waar in 1889 een standbeeld voor hem werd opgericht. Nadat hij eerst met *Curtius* de „Klassische Studien” (1840) uitgegeven had, volgden in hetzelfde jaar zijn „Gedichte”, waarvan de 121ste druk in 1895 uitkwam. Daarna verschenen „Spanische Volkslieder und Romanzen” (1843). „Spanisches Liederbuch” (met *Heyse*, 1835), „Romanzero der Spanier und Portugiesen” (met *von Schack*, 1860), „Fünf Bücher Französische Lyrik” (1862, met *Leuthold*). Een deel der „Zeitstimmen” (1841), het kleine epos „König Sigurd's Brautfahrt” (1846) en de beroemde „Zwölf Sonnette” verzamelde hij in de „Juniuslieder” (31ste druk 1893), waarop „Neue Gedichte” (23ste druk, 1892), „Gedichte und Gedenkblätter” (9de druk, 1887) en „Spätherbstblätter” (7de druk, 1889) volgden. Na zijn dood verscheen nog „Gedichte aus dem Nachlass” (4de druk, 1897). Een verzameling van zijn politieke gedichten, waarin hij opkomt voor het keizerschap, verscheen in 1871 onder den titel „Heroldsrufe. Aeltere und neuere Zeitgedichte” (5de druk, 1888). Een bloemlezing uit de lyriek van Grieken en Romeinen (meesterstukken van vertalingskunst) gaf hij in „Klassisches Liederbuch” (6de druk, 1896). Minder gelukkig waren *Geibel's* dramatische werken. „König Roderich” (1844), „Meister Andrea” (1855; 2de druk, 1872), „Brunhild” (4de druk, 1877), „Sophonisbe” (4de druk, 1885), welk laatste in 1869 met den Schillerprijs werd bekroond, en „Echtes Gold wird klar im Feuer” (1882). Zijn gedichten onderscheiden zich niet alleen door groote zoetvloeiendheid, maar ook door een diep gevoel, door echte vroomheid, door ernst en kracht; zij geven getuigenis van een rijke verbeelding en van benijdenswaardig meesterschap over de taal. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1883 in 8 deelen verschenen (3de druk, 1893); zijn „Briefe an Karl Freiherr von der Mallsburg” (1885) gaf *A. Duncker* uit.

Geiger, *Peter Johann Nepomuk*, een Oostenrijksch schilder, werd den 11den Januari 1805 te Weenen geboren, wijdde zich eerst aan de beeldhouw-, later aan de schilder- en teekenkunst. Zijn naam vestigde hij met de illustraties voor *Ziegler's* „Vaterländische Immortellen” (1841), door een groot aantal illustraties en olieverfschilderingen gevolgd. In 1850 vergezelde hij aartshertog *Ferdinand Max* op diens reis naar het

Oosten; in 1853 werd hij hoogleeraar aan de Weensche academie. Van zijn schilderijen noemen wij. „De slag bij Lützen", „Tirolersgevecht onder Andreas Hofer" en tafereelen uit *Schiller*, *Goethe* en *Shakespeare*. Hij overleed te Weenen den 29sten October 1880.

Geiger, *Abraham*, een Duitsch Israëlitisch godgeleerde, werd geboren te Frankfort aan den Main den 24sten Mei 1810, ontving aanvankelijk onderwijs van zijn vader en begaf zich in 1829 naar de universiteit te Heidelberg en vervolgens naar die te Bonn, waar hij zich met ijver toelegde op de wijsbegeerte en op de Oostersche talen, terwijl hij tevens zijn antwoord bekroond zag op de academische prijsvraag: „Was hat Mohammed aus dem Judentum entnommen?" (1833). In 1832 werd hij geplaatst als rabbijn te Wiesbaden en in 1835 deed hij met anderen de „Zeitschrift für jüdische Theologie" in het licht verschijnen, dat weldra het misnoegen wekte der behoudende partij. In 1838 ging *Geiger* als rabbzn naar Breslau, waar hij eveneens aan heftige aanvallen was blootgesteld. Om aan zijn denkbeelden ingang te verschaffen, gaf hij den eersten stoot tot het houden van vergaderingen van rabbijnen, welke vervolgens te Brunswijk, te Frankfort aan den Main en te Breslau werden belegd. Bij de tweede was hij als ondervoorzitter en bij de derde als voorzitter werkzaam. Hij behoorde intusschen niet tot hen, die geheel en al met het verleden wilden breken; daarom wees hij in 1846 en 1860 het beroep van leeraar aan de hervormingsvereenigingen te Berlijn van de hand. In 1863 echter gaf hij gevolg aan zijn benoeming tot rabbijn in zijn geboortestad en in 1870 werd hij als zoodanig te Berlijn geplaatst. Hij overleed den 23sten October 1874. Behalve leerredenen, gelegenheidsschriften en talrijke bijdragen in reeds genoemd tijdschrift, leverde hij eenige uitstekende geschied- en letterkundige monografieën, zooals van *Joseph Salomo del Medigo*, over de Noord-Fransche exegetenschool enz., een vertaling, getiteld: „Divan des Castiliers Abu 'l-Hassan Juda ha-Levi" (1851), „Jüdische Dichtungen der spanischen und italienischen Schule" (1858) en „Salomo Gabirol und seine Dichtungen (1867). Ook schreef hij „Lehr-und Lesebuch zur Sprache der Mischnah" (2 dln., 1845). „Urschrift und Uebersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der innern Entwicklung des Judentums" (1857), „Das Judentum und seine Geschichte" (3 dln., 1865—1871) en „Israelitisches Gebetbuch" (2 dln., 2de druk, 1870). Hij heeft belangrijke bijdragen geleverd in de „Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft" en zelf redigeerde hij sedert 1862 „Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben".

Geiger, *Ludwig*, een letterkundige en zoon van den voorgaande, werd geboren te Breslau den 5den Juni 1845, studeerde te Heidelberg, Göttingen en Bonn, vertoefde een jaar te Parijs en werd daarop in 1871 leeraar aan een Israëlietische school en in 1873 privaatdocent voor Duitsche letterkunde te Parijs, waar hij sedert 1880 als hoogleeraar werkzaam is. Hij schreef „Ueber Melanchthons Oratio continens historiam lapnionis" „Das Studium der hebräischen Sprache in Deutschland vom Ende des 15 bis zur Mitte des 16 Jahrhunderts." (1870), „Joh. Reuchlin, sein Leben und seine Werke" (1871), „Geschichte der Juden in Berlin" (1871), „Petrarca" (1874), „Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland" (1882), Firlifimini und andere Curiosa" (1886), „Vorträge und Versuche. Beiträge zur Literaturgeschichte" (1890), „Berlin 1688—1840. Geschichte des geistigen Lebens der preuszischen Hauptstadt" (2 dln., 1893—1895), „Karoline von Günderobe und ihre Freunde" (1895), „Dichter und Frauen. Vorträge und Abhandlungen" (2de druk, 1899), „Kultur und Renaissance in Italien" (naar *Burckhardt*, 8ste druk, 1902), „Aus Alt-Weimar" (1897), „Goethe in Frankfort a. M. 1797" (1899), „Das junge Deutschland und die preuszische Censur" (1900), „Therese Huber" (1901) en „Bettina von Arnim und Friedrich Wilhelm IV" (1902). Sedert 1880 geeft hij het „Goethe-Jahrbuch" uit; tot 1892 gaf hij uit de „Zeitschrift für Geschichte der Juden in Deutschland", terwijl hij medewerker is van de „Berliner Neudrucke" en „Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte und Renaissance-Literatur". Ook gaf hij de „Nachgelassene Schriften" (3 dln. 1857) van zijn vader en „Leben in Briefen" (1878)" in het licht.

Geiger, *Lazarus*, een Duitsch taalkundige, den 21sten Mei 1829 te Frankfort a. M. uit Joodsche ouders geboren, werd eerst opgeleid tot koopman, doch studeerde later te Bonn, Heidelberg en Würzburg in de Oostersche en klassieke talen en was sedert 1861 leeraar te Frankfurt, waar hij den 20sten Augustus 1870 overleed. Zijn hoofdwerken zijn „Ursprung und Entwickelung der menschlichen Sprache und Vernunft" (2 dln., 1868—1872) en „Ursprung der Sprache" (2de druk, 1878), waarin hij den invloed der taal op verstand en beschaving duidelijk trachtte te maken. Verder schreef hij: „Ueber Umfang und Quelle der erfahrungsfreien Erkenntnis" (1865), „Ueber den Farbensinn im Altertum" (1867), „Ueber deutsche Schriftsprache und Grammatica" (1870) en „Zur Entwickelungsgeschichte der Menschheit", waarin hij o.a. tracht aan te toonen, dat de oorspronkelijke zetel der Indogermaansche volken niet in Azië, maar in Middel-Duitschland geweest is.

Geiger, *Nikolaus*, een Duitsch beeldhouwer en schilder, werd geboren te Lauingen den 6den December 1849, kwam op zijn twaalfde jaar in de leer bij een steenhouwer en later te Augsburg. Hier modelleerde hij een „Maria Boodschap" en een „Ecce Homo". Vervolgens vertrok hij naar München, waar hij zich aan de Academie oefende onder leiding van professor *Knabl*. Hij was verder werkzaam tot versiering van kerken te Sigmaringen en te Stuttgart en ontwierp de groep: „Het leven een droom", waarvoor de Academie hem de groote zilveren medaille toekende. In 1870 leverde hij: „De geboorte van Jezus" in hout, de groep der „Walkyriën" en „Romeo en Julia", waardoor hij den eersten prijs der Academie verwierf. In 1873 vestigde hij zich te Berlijn en was er vooral werkzaam op decoratief gebied. Hij leverde er o.a. de fries voor de eetzaal van het huis *Tiele-Winkler*. Nadat hij een jaar in Italië had vertoefd, schiep hij de figuur van den „Arbeid" in brons in de vergaderzaal van de Rijksbank te Berlijn, en op de wereldtentoonstelling te Mel-

bourne verwierf hij de medaille voor zijn „Victoria". Tevens legde hij zich toe op de schilderkunst en wijdde zich te München aan ernstige studie op dit gebied. Nadat hij in 1884 te Berlijn was teruggekeerd, schilderde hij de doeken: „De zondares" en „Het accoord". Voor den koepel van het tentoonstellingsgebouw te Berlijn ontwierp hij in 1886 de figuren van de Harmonie, Fantasie en Geestdrift, en voor een gebouw in de Wilhelmstrasze schiep hij de groote figuren van „Prometheus" en „Fortuna". Ook vervaardigde hij „De aanbidding van de drie Koningen" voor den gevel van de Hedwigskerk en voor het Kyffhäuser gedenkteeken de Barbarossa-groep. Hij overleed den 27sten November 1897 te Wilmersdorf.

Geiger, *Wilhelm*, een Duitsch oriëntalist, werd den 21sten Juli 1856 te Neurenberg geboren, studeerde te Erlangen, Bonn en Berlijn in de klassieke en Oostersche letteren, vestigde zich te Erlangen als privaat-docent in de Oostersche philologie en werd daarna leeraar aan de gymnasia te Neustad en München. Sedert 1891 is hij hoogleeraar in het Indo-Germaansch te Erlangen. In 1888 deed hij een wetenschappelijke reis naar Engeland 1895—1896 naar Ceylon. Zijn belangrijkste werken zijn: „Handbuch der Avestasprache" (1879), „Ostiranische Kultur im Altertum" (1882), „Die Pamirgebiete" (1887), „Elementarbuch der Sanskritsprache" (1888), „Etymologie des Baluci und Lautlehre des Baluci" (1890), „Etymologie und Lautlehre des Afghanischen" (1893), „Etymologie des Singhalesischen" (1898) en „Ceylon, Tagebuchblätter und Reise erinnerungen" (1897). Met *Kuhn* en andere gaf hij den „Grundrisz der iranischen Philologie" (2 dln., 1895) uit.

Geikie, sir, *Archibald*, een Engelsch geoloog, werd geboren te Edinburgh den 28sten December 1835, bezocht de hoogeschool in zijn geboortestad, werd in 1855 bij de Geological Survey geplaatst en deelde de uitkomsten van zijn onderzoek mede in verschillende wetenschappelijke tijdschriften. Hij bewerkte een nieuwe geologische kaart van Schotland en werd in 1867 directeur der Survey of Scotland en in 1870 hoogleeraar in de mineralogie en geologie te Edinburgh. Van 1881—1901 was hij de leider van de geologische opneming van het Vereenigde Koninkrijk en directeur van het museum voor praktische geologie te Londen. Hij schreef: „The story of a builder" (1885), „The phenomena of the glacial drift of Scotland" (1863), „Scenery of Scotland viewed in connection with its physical geology" (1865), „A student's manual of geology" (1871), „Life of sir R. Murcchson" (2 dln., 1875), „Elementary physical geography" (1877), „Outlines of field geology" (5de druk, 1900), „Geological sketches at home and abroad" (1882), „Text-book of geology" (3de druk, 1893), „Geological map of Scotland" (1892), „Memoir of sir Andrew Crombie Ramsay" (1895), „The ancient volcanoes of Great Britain" (2 dln., 1897), „The founders of geology" (1897), „Geological map of England" (1898) en „Scottish reminiscenses" (1904).

Geikie, James, een Engelsch geoloog en broeder van den voorgaande, werd den 23sten Augustus 1839 te Edinburgh geboren, was in 1861—1882 werkzaam bij het geologisch onderzoek van Schotland, werd daarop hoogleeraar in de geologie en mineralogie te Edinburgh en in 1890 president van het Geologisch Genootschap. Hij schreef „The great ice age" (3de druk 1894), „Prehistoric Europe, a geological sketch" (1880), „Outlines of geology" (4de druk, 1903), „Fragments of earth-lore" en „Earth sculpture, or the origin of land-forms" (2de druk, 1902). Hij is mede-uitgever van den „Scottish Geographical Magazine" en maakte zich als vertaler bekend door „Songs and lyrics by H. Heine" (1887).

Geiler von Kaiserberg, *Johann*, een Duitsch volksprediker, werd geboren te Schaffhausen den 16^{den} Maart 1445 en na den vroegtijdigen dood zijns vaders door zijn grootvader te Kaisersberg in den Elzas opgevoed. Hij studeerde te Freiburg en te Bazel in de godgeleerdheid, trad als prediker op te Freiburg, werd naar Würzburg beroepen, vervolgens naar Straatsburg, waar men hem in 1478 tot Domprediker benoemde, en hij den 10^{den} Maart 1510 overleed. Hij behoorde tot de geleerdste en tevens tot de zonderlingste mannen van zijn tijd. Zijn leerredenen werden door hem in het Latijn geschreven en in het Duitsch gehouden en onderscheiden zich door een uiterst populairen toon. Hij ontleende zijn beelden aan het leven en versmaadde noch het wapen der geestigheid, noch dat der satire en dreef dit veel verder, dan men thans met de waardigheid van den kanselredenaar verstaanbaar zou achten. Hij mag derhalve als een voorlooper van *Abraham a Santa Clara* beschouwd worden. Van zijn geschriften vermelden wij als de meest vertrouwbare: „Predigen teutsch" (1508), „Das Narrenschiff" (1511), „Granatapfel" (1510) en „Der Seelen Paradies" (1510). Onbetrouwbaar zijn „Emeis" (1516) en „Brösamlin" (1518).

Geilfusz, *Georg Alexander Friedrich Franz*, een Zwitsersch geschiedkundige, werd geboren den 24sten Januari 1815 te Lampertheim, studeerde te Gieszen, vertrok wegens onaangenaamheden over zijn deelneming aan de Burschenschaft naar Straatsburg, werd ook hier afgewezen, dwaalde door Frankrijk rond en vond een toevluchtsoord te Zürich. Hier legde hij examen af voor middelbaar onderwijs en werd geplaatst als leeraar in het Zwitsersche dorp Turbenthal. In 1848 verkreeg hij een betrekking aan de hoogere stadsscholen te Winterthur en bekleedde er tot 1876 het rectoraat. De philosophische faculteit te Zürich schonk hem in 1872 den doctoralen graad. Hij overleed in 1891. *Geilfusz* schreef: „Helvetia, vaterländische Sage und Geschichte" (4de druk, 1879), „Zur Enstehungsgeschichte des Eidgenössischen Bundes" (1872), „Lose Blätter aus der Geschichte Winterthürs im 16 Jahrhundert" (1867—1871), „Kulturgeschichtliches von Winterthür aus dem 18 Jahrhundert" (1882) en „Das Leben des Geographen Fr. Jacob Melchior Ziegler" (1884).

Geilnau is de naam van een dorp, in Nassau niet ver van de Lahn en in de nabijheid van Fachingen gelegen en telt (1900) 346 inwoners. Het ontleent zijn algemeene bekendheid aan een minerale bron, wier water bij een warmtegraad van 10,5° C. een soortelijk gewicht van 1,004 bezit, sterk opbruist, niet riekt en geen zouten nasmaak heeft. Zij behoort tot de zure, ijzerhoudende bronnen, bevat kool-, zwavel-, zout- en phosforzuur natrium, koolzure kalk- en talkaarde,

koolzuur ijzeroxydule, mangaanoxydule en kiezelaarde, benevens koolzuurgas, en dient vooral tot bevordering van de werkzaamheid der slijmvliezen, der klieren enz. Het *Geilnauer water* wordt in groote hoeveelheden verzonden.

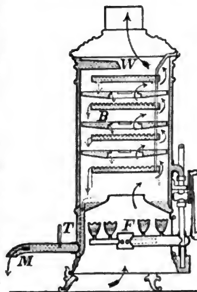
Gein, een gekanaliseerd riviertje in de provincies Utrecht en Noord-Holland, verbindt de Angstel met de Vecht. Het gedeelte tusschen Loenersloot en Abconde wordt ook wel Angstel genoemd.

Geinitz, *Hans Bruno*, een Duitsch geoloog en palaeontoloog, werd geboren te Altenburg den 16den October 1814, bezocht er het gymnasium, kwam toen als leerling in een apotheek en studuurde vervolgens te Berlijn en te Jena. Nadat hij den doctorsgraad in de wis- en natuurkunde verworven had, werd hij in 1838 hulpleeraar aan de technische school te Dresden en weldra tevens leeraar in al de natuurkundige vakken aan het opvoedingsgesticht van *Blockmann*, alsook inspecteur van het koninklijk kabinet van delfstoffen. Nadat dit laatste door brand vernield was, zorgde hij voor de doelmatige inrichting van het nieuwe museum en werd er in 1850 hoogleeraar in de mineralogie aan de technische school, die inmiddels in een polytechnische was herschapen, en in 1857 directeur van het mineralogisch, geologisch en praehistorisch museum. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Charakteristik der Schichten und Petrefakten des sächsisch-böhmisen Kreidegebirges" (4 dln., 1839—1843), „Grundrisz der Versteinerungskunde" (1846), „Die Versteinerungen des deutschen Zechsteinsgebirges" (1848), „Der Quadersandstein oder das Kreidegebirge in Deutschland" (1846—1850), „Das Quadergebirge order die Kreideformation in Sachsen" (1850), „Versteinerungen der Grauwackenformation in Sachsen" (2 dln., 1852), „Darstellung der Flora des Hainischen-Ebersdorfer nnd des Flöhaer Kohlenbassins" (1854), „Die Versteinerungen der Steinkohlenformation in Sachsen" (1855), „Geognostische Darstellung der Steinkohlenformation in Sachsen mit besonderen Berücksichtigung des Rotliegenden" (1856), „Die Leitpflanzen des Rotliegenden nnd des Zechsteinsgebirges" (1858), Dyas oder die Zechsteinformation und das Rotliegende" (2 dln., 1861—1862), „Geologie der Steinkohlen Deutschlands und anderer Staaten Europas" (1865), „Karbonformation und Dyas in Nebraska" (1867), „Ueber ein Aequivalent der takonischen Schiefer Nordamerikas in Deutschland und dessen geologische Stellung" (1867), „Die fossilen Fischschuppen aus dem Plänerkalke von Strehlen" (1868), „Das Elbthalgebirge in Sachsen" (1871—1875), „Die Urnenfelder von „Strehlen und Groszenhain" (1875), „Ueber fossile Pflanzen-und Tierarten in den argentinischen Provinzen San Juan und Mendoza" (1876) en „Nachträge zur Dyas" (1880—1882). Sedert 1863 redigeerde hij met *Leonhard* het „Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Paläontologie". Hij overleed te Dresden den 28sten Januari 1900.

Geiregat, *Pieter*, een Vlaamsch schrijver, geboren te Gent den 25sten Februari 1828, werd leerling in de kaarsenmakerij van zijn vader, maar legde zich tevens toe op de letteren, zoodat hij lid werd van onderscheiden Vlaamsche letterkundige genootschappen en in 1855 geplaatst werd bij de redactie van de „Gazette van Gent". Hij overleed te Gent in Maart 1902. *Geiregat* schreef: „Ridder Geeraerd, roman uit de middeleeuwen, en het Hellefeest, fantazij" (1848), „Het werkmansleven, een zedentafereel" (1849), „Verhalen voor kinderen" (1853), „Treesaltijdwijs" (1853), „Verhalen nit den ouden tijd" (1854), „Verhalen voor jonge lieden" (1854), „De duivenmelkers, zedenschets" (1855), „Het volksmeisje, Gentsche vertelling" (1855), „De lotelingen onder Napoleon" (1856), „Eene openbare aanbesteding" (1857), „Volksverhalen" (1860), „Leelijke Trees" (1862), „Maximiliaan van Oostenrijk en andere verhalen" (1863), „Onze voorouders. Verhalen uit de vaderlandsche geschiedenis" (1863), „Ware geschiedenissen", „Twee kruideniers. Eene geschiedenis onzer dagen" (1864), „Geschiedenis van een timmermansbaas" (1864), „Sofia" (1872), „Van minnen en trouwen" (1873), Onze voorouders" (1876), „Karel de Stonte" (1876) en „De slag van Woeringen" (1876). Van zijn tooneelspelen noemen wij „De graven van Egmond en Hoorne" (1860), „De eer der vrouw" (1864), „Vuur onder de assche" (1863), „De slaapmuts" (1865), „Het strijkijzer" (1869), „De twee zusters" (1876), „Moeder Rosa" (1879), „Gestolen geld" (1887). Ten slotte vermelden wij nog „Maatschappelijke vraagstukken" (1893).

Geisenheim, een stadje in het Pruisische distrikt Wiesbaden, ligt aan den Rijn en aan de spoorlijn Franfort—Horchheim en telt (1900) 3773 inwoners. De plaats heeft een Gotische kerk, een standbeeld van keurvorst *Johann Philipp von Schönborn*, een school voor tuin-, ooft- en wijnbonw, twee schnimwijnfabrieken en een machinefabriek. In de nabijheid ligt de villa Monrepos met een beroemden vruchtentuin. De stad is bekend door een voortreffelijke wijnsoort, die den naam van *Geisenheimer* draagt. De beste groeiplaatsen zijn er de Rotheberg en de Kosakenberg.

Geiser is de naam van een toestel tot het verwarmen van badwater. Somtijds geschiedt de verwarming nog met steenkool of cokes, meestal echter met gas. Men onderscheidt nog open en gesloten geisers; bij de laatste soort stroomt het water in een gesloten vat, waarin het verwarmd wordt; bij de eerstgenoemde beweegt het zich in fijn verdeelden toestand in tegenovergestelde richting met de verwarmde lucht en neemt de warmte rechtstreeks op. In de afbeelding ziet men de doorsnede van een geiser, waarin het water van *W* nit door verschillende, met elkan-

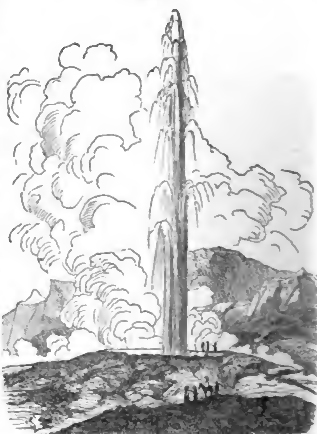

Geiser.

der verbonden ruimten stroomt (in de richting der gestippelde pijltjes, in tegengestelde richting met de door de gasvlammen *F* verwarmde lucht (de voluit geteekende pijltjes). Door de buis *M*, waarin een thermometer is geplaatst, om de temperatuur van het water te meten, stroomt dit laatste in de badkuip. Dit toestel kan voortreffelijke diensten bewijzen, overal waar men snel warm water wil hebben.

Geiser of *Geijser* (IJslandsch=de kokende) is de naam, waarmede men een periodieke warme springbron aanduidt. De naam is ontleend aan den Geijser, een dergelijke bron op IJsland. Zij ligt in het zuidelijk gedeelte van het eiland, 40 km. ten noordwesten van den Hekla, aan den voet van een grooten gletscher, in een vrij effen, door rotsachtige heuvels omgeven en met gras begroeid dal, waar het warme water uit 28 grootere en kleinere openingen oprijst en een gestadig geraas zijn aanwezigheid verraadt, terwijl daarenboven uit 10 of 12 andere kloven en gaten de warme waterdamp zich verheft en op sommige plaatsen dikke kiezelsinterlagen, als afzetsel van het warme water, den bodem bedekken. Naast den Geyser ligt een soortgelijke bron, de Strokhr (het Botervat), slechts 100 schreden er van verwijderd. Laatstgenoemde ontstond eerst in 1784 bij een aardbeving en wordt om die reden ook wel de „Nieuwe Geyser" genoemd. Hij bezat de eigenaardigheid, dat men hem tot een uitbarsting kon dwingen door steenen, graszoden enz. er in te werpen; doch sedert 1896, na het optreden eener hevige aardbeving, werkt hij niet meer. Uit al die bronnen rijzen warme waterstralen uit den bodem omhoog, sommige aanhoudend, andere met tusschenpoozen. De meeste scheiden kiezelaarde af aan hun mond, zoodat zij er den bodem allengs ophoogen en kegelvormige heuvels vormen, waaruit zij te voorschijn treden. De Groote Geyser heeft reeds zulk een kegel gevormd ter hoogte van 10 m. met een middellijn van 65 m., op wiens top zich een schotelvormige kom bevindt, die bij een middellijn van 18 m. een diepte heeft van 2 m. In het midden van deze kom bevindt zich een ronde opening met een middellijn van 3 en een diepte van 23 m., welke naar beneden een trechtervormige gedaante heeft. De wanden dezer opening zijn zóó glad gepolijst en zóó hard, dat het niet mogelijk is er met den hamer een stuk af te slaan. Gewoonlijk is de kom gevuld met helder, zeegroen water, waarvan de temperatuur 76—89° C. bedraagt. Plotseling verneemt men een onderaardsch gerommel, de bodem trilt, het water in het bekken begint op te borrelen, groote stoombellen stijgen uit de middelste opening omhoog en stuwen het kokende water opwaarts. Weldra komt alles weder tot rust, en de dichte stoomwolken verdwijnen. Deze kleine uitbarstingen volgen elkander regelmatig op met tusschenpoozen van 80 tot 90 minuten, maar in den loop van 24—30 uren ontwikkelt de Geyser doorgaans al zijn kracht. Een gerommel als dat van den donder doet zich hooren, het water in de kom begint te golven en te stroomen, en in het midden ontstaan groote stoomwolken, waarna een waterstraal, meestal ter hoogte van 25—36 m., soms echter wel van 70 m. en 3 m. dik, met ontzettend geraas omhoog spuit. Groote en kleine stralen verspreiden zich naar alle kanten, en het geheele tafereel is in een dichten nevel van stoom gehuld (zie de afb. fig. 1), terwijl wel eens steenklompen en gruis mede in de lucht geslingerd worden. Dit verschijnsel duurt ongeveer 10 minuten, waarna het water in het kanaal, dat omlaag

Fig. 1.

Groote Geiser op IJsland.

voert, een paar meter beneden de opening staat en geheel rustig is, totdat na ruim een etmaal een nieuwe uitbarsting volgt. Ook bij den Kleinen Geyser op Ysland neemt men dergelijke erupties, hoewel op kleiner schaal waar. Veel grootscher zijn deze verschijnselen ontwikkeld op het noordelijke eiland van Nieuw-Zeeland, hoewel hier een uitbarsting van den vulkaan Tarawera in 1886 het prachtige kiezelsinterterras bij het Rotomahanameer heeft vernietigd, en vooral in het Yellowstone National Park in het N.W. der Vereenigde Staten van N. Amerika. Nog een enkelen geiser vindt men ten N. van San Francisco en in Japan, doch overigens zijn dergelijke bronnen niet op aarde bekend. In het Yellowstonepark (zie aldaar) liggen daarentegen 30 geisers, waaronder sommige, zooals de Giant, de Giantess, de Old Faithful, de Castle (zie fig. 2), de White-Dome e. a. geweldige watermassa's of ontzaggelijke hoeveelheden waterdamp omhoog drijven.

Van de talrijke theorieën tot verklaring van het geiserverschijnsel is wellicht geen enkele op alle geisers toepasselijk. Als de belangrijkste geldt nog steeds die van *Bunsen* op grond van zijn waarnemingen aan den Geyser op IJsland. Volgens hem wordt het water in de geiserbuis door toestrooming van heet water of heete dampen uit de diepte verhit tot boven 100° C. (de kooktemperatuur aan de aardoppervlakte op zeeniveau) zonder tot damp over te gaan, omdat in de

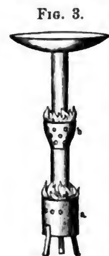
diepte, wegens de drukking der waterzuil, het kookpunt boven 100° C. is gelegen. Wordt aldaar op een of ander punt ten slotte het kookpunt bereikt, dan zal er een klein laagje water plotseling in stoom veranderd worden en de waterzuil er boven een weinig omhoog drukken; daardoor verandert ook het er boven gelegen waterlaagje in stoom en zoo gaat het voort, totdat een aanzienlijk gedeelte van het water in damp is overgegaan en nu kracht genoeg bezit om het overige water in de lucht te slingeren. Dit water valt gedeeltelijk in de buis terug, doch wordt opnieuw omhoog gedreven, evenwel slechts zoolang, totdat het zoodanig is afgekoeld, dat het verdere stoomvorming in het diepe gedeelte van het kanaal belet. Bij de afkoeling van het water wordt een gedeelte van het kiezelzuur, dat het in groote hoeveelheid in oplossing kan bevatten, afgescheiden en daardoor de kiezelsinter gevormd, die in de prachtigste vormen, als koepels, terrassen, zuilen enz. kan optreden, zooals vroeger op Nieuw Zeeland en heden ten dage nog in het Yellowstone Park het geval is.

FIG. 2.

Castle Geiser in het Yellowstone Nationalpark.

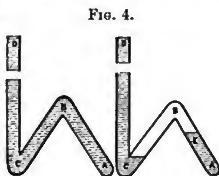
FIG. 3.

Toestel van *Müller*.

De verklaring van *Bunsen* geldt echter alleen, indien een groot reservoir, dat onder hydraulischen druk staat, aan het benedeneinde van den geiser aanwezig is, en daarenboven de afmetingen van het kanaal en het bekken aan het boveneinde in de juiste verhouding tot elkander en tot het reservoir staan. Ontbreekt het reservoir, dan moet men aannemen, dat de toestand overeenstemt met een toestel, dat *Müller* tot verklaring van het verschijnsel heeft geconstrueerd en waarvan fig. 3 een schematische voorstelling geeft. Daarbij zijn twee verwarmingsplaatsen, *a* in de diepte en *b* op grootere hoogte aanwezig, een toestand, die echter in de natuur niet licht zal voorkomen. *Lang* en *Petersen* nemen daarentegen gebogen kanalen aan, zooals in fig. 4 is afgebeeld, gevormd door natuurlijke spleten in den bodem, en als eenige warmtebron, de met de diepte in de aardkorst stijgende temperatuur. A en C worden sterker verwarmd dan de hooger gelegen deelen der kanalen; daardoor ontwikkelt zich bij B waterdamp, die het water uit BC verdringt. Zoodra zulks gebeurd is, zal het water in CD opborrelen en bij D een geringe hoeveelheid uitstroomen, waardoor de drukking bij C en E vermindert met het gevolg, dat hier eensklaps de geheele watermassa in stoom wordt omgezet, die de waterzuil CD met kracht in de lucht slingert. De warmtebron C bewerkt, dat het water

FIG. 4.

Toestel van *Lang*.

in B C voorgewarmd en de dampvorming bij B bespoedigd wordt.

Geiserik. Zie *Genserik*.

Geisha zijn vroolijke Japansche meisjes, die in theehuizen of bij feestmaaltijden de gasten met gezang en dans vermaken. Het zijn geen onzedelijke vrouwen, zooals wel beweerd is geworden; integendeel, zij behooren ten deele tot de meest ontwikkelde vrouwen van Japan, die speciaal voor haar beroep worden opgeleid.

Geislingen, een stad in Württemberg, ligt in een nauw dal van de Alb, aan de spoorlijnen Bretten—Friedrichshafen en Geislingen—Wiesenstein en telt (1900) 7050 inwoners. De stad heeft twee kerken, een standbeeld van *Wilhelm I*, een lyceum, vakscholen, ijzergieterij en machinenfabricage, vervaardiging van hout-, been- en ivoorsnijwerk, een groote metaalfabriek met eigen glasblazerij en 3000 arbeiders enz., benevens een belangrijken vruchtenhandel. In de nabijheid ligt het Röthelbad en boven de stad de ruïnen van het in 1552 verwoeste kasteel Helfenstein.

Geismar, *Friedrich Kaspar*, baron *van*, een Russisch generaal, geboren den 12den Mei 1783 te Severingshausen bij Ahlen in Münsterland, nam als cadet in Oosterijkschen dienst deel aan den veldtocht in Italië van 1799, werd in 1800 gevangen genomen, maar te Genua door *Masséna* op zijn eerewoord ontslagen. Hierna tot luitenant bevorderd, nam hij in 1804 zijn ontslag, om in Engelschen dienst te treden. Reeds was hij op weg naar Ceylon, om dat voornemen ten uitvoer te brengen, toen hij zich te Corfu liet overhalen zijn degen aan Rusland te wijden. Hij werd als vaandrig geplaatst bij het regiment grenadiers en trok in 1805 tegen Napels te velde. Toen de Russen, na den slag bij Austerlitz, Italië en vervolgens ook Corfu verlieten, ging *Geismar* met zijn regiment naar Podolië en in 1806, bij het uitbarsten van den oorlog tegen de Turken, bevond hij zich in Moldavië en Walachije. Bij den aanval op Sjoemla streed hij met groote dapperheid tegen de Turksche overmacht en bij de belegering van Roectsjoek en Gioergewo volbracht hij met een klein korps vrijwilligers een stoute daad, namelijk het vernielen der brug over een arm van de Donau tusschen die twee vestingen. Daar men zijn verdiensten niet hoog genoeg schatte, werd hij wrevelig, zoodat hij zijn ontslag vroeg en een gehuurd landgoed bij Boekarest betrok. Toen echter Rusland zich gereed maakte, om tegen Frankrijk te strijden, begaf *Geismar* zich naar Petersburg en werd als adjudant bij generaal *Bachmetjew* geplaatst. In het gevecht bij Ostrowno ontving hij een wond en kon eerst in 1813 terugkeeren naar het leger. *Miloradowitsj* gaf hem bevel, om met 300 ruiters een strooptocht te doen door Saksen, en het gelukte hem en kolonel *Orlow* den 14den Maart 1813 boven Meiszen over de Elbe te trekken en op weg naar Nossen stand te houden tegen een 10-maal zoo sterke krijgsmacht onder *Durutte* en *Rechberg*. Bij het korps van graaf *Platow* in de omstreken van Altenburg en gedurende den slag van Leipzig bewees hij met zijn ruiterbende belangrijke diensten. Den 19den October werd hij met 2 regimenten Kozakken naar Weimar gezonden, om den hertog te beschermen tegen de vluchtende Franschen, en aan zijn komst had de stad Weimar haar redding te danken, toen de Fransche generaal *Lefèbvre-Desnouettes* haar bedreigde. Hierna woonde hij den slag bij Hanau bij en vervolgens als kolonel onder den hertog *van Weimar* den veldtocht van 1814. In 1817 werd hij bevorderd tot generaal-majoor, was in 1826 behulpzaam bij het dempen van den opstand van *Pestel* en *Murawjew*, geleidde in 1828 bij den oorlog tegen de Turken de voorhoede van het 6de korps over de Proeth en bracht er den 29sten September in Klein-Walachije den pasja van Widdin een volkomen nederlaag toe. Ook in 1829 volbracht hij onderscheiden voorspoedige strooptochten op Turksch gebied, veroverde de stad Rachowa en verijdelde door een dapperen aanval de gevaarlijke beweging, die de pasja van Skoetari na den vrede van Adrianopel in den rug der Russen dacht te volbrengen. De omwenteling in Polen vereischte opnieuw zijn dienst. Hij stond aan het hoofd van een korps lichte cavalerie, dat echter, nadat hij den 19den Februari 1831 bij Stoczek had moeten wijken, bij de nachtelijke overrompeling van het Russische leger door *Skrzynecki* (31 Maart) nagenoeg geheel vernietigd werd. *Geismar* werd voor den krijgsraad geroepen, maar vrijgesproken, nam deel aan de bestorming van Warschau en en ontving daarbij een ernstige wonde. Hij werd vervolgens benoemd tot aanvoerder van het 6de legerkorps en tot generaal der cavalerie en overleed te Petersburg den 10den Mei 1848.

Geiszler, *Heinrich*, een Duitsch werktuigkundige, werd geboren den 26sten Mei 1814 te Igelshieb in Saksen-Meiningen, leerde de glasblazerskunst en vertoefde daarna geruimen tijd te München. Nadat hij een achttal jaren in Nederland had doorgebracht, waar de regeering hem met mechanisch-wetenschappelijken arbeid belastte, vestigde hij zich in 1854 te Bonn en stichtte er een mechanische werkplaats, die weldra een groote vermaardheid verkreeg. Hij leverde voortreffelijke instrumenten. Ook vervaardigde hij de bekende Geiszlersche buizen, alsmede een vaporimeter tot onderzoek van alkoholhoudende vloeistoffen. De universiteit te Bonn benoemde hem in 1868 tot *doctor honoris causa*. Hij overleed te Bonn den 24sten Januari 1879.

Geit *(Capra L.*; zie de plaat) is de naam van een geslacht van *Herkauwende* of *Tweehoevige* dieren uit de familie der *Holhoornigen (Cavicornia)*. Zij hebben onvertakte, hoekige, op verschillende wijze gebogen horens, om een beenachtig uitsteeksel van het voorhoofdsbeen geplaatst, dat voorzien is van holten, welke met die van het voorhoofdsbeen gemeenschap hebben. Het verschil, dat tusschen geiten en schapen bestaat, is hierin gelegen, dat de eerste, althans die van het mannelijk geslacht (de bokken), een baard of sik dragen, welke bij de laatste ontbreekt, dat de streek tusschen de oogen en de neusgaten bij de geiten doorgaans vlak of hol en bij de schapen bol is en dat de punten der horens bij de geiten naar achteren gericht zijn en bij de schapen naar voren. De pooten zijn lang en dun en de staart is kort en naar boven gekeerd.

Men verdeelt de geiten weder in *steenbokken* (zie aldaar) en in *eigenlijke geiten*. Van deze laatste noemen wij in de eerste plaats de *wilde*

Engelsche Geit.

Angora-Geit.

Jonge manlijke Alpen

Zwarthals-Geit.

·nbok (wilde geit).

Toggenburg-Geit.

geit (C. aegagrus). Deze houden haar verblijf in het gebergte in Perzië en naburige landen en dragen er den naam van *paseng.* De mannetjes hebben groote, de wijfjes kleine of in het geheel geen horens. In de maag dezer dieren vindt men de *bezoarsteenen* (zie *Bezoar*). Van de gewone geit of bok (*C. hircus L.*) heeft men vele verscheidenheden, die in gestalte, kleur, haar en zelfs getal van horens van elkander afwijken. De witte Zwitsersche wordt als melkgevende geit het hoogst geschat, is sedert de laatste jaren der negentiende eeuw van lieverlede meer en meer in Nederland ingevoerd en schijnt gunstige resultaten te geven.

De *angorageit* uit Klein-Azië draagt wit, lang en fijn haar, lange schroefvormige horens en lange, nederhangende ooren. Men weidt ze in groote kndden in de omstreken van Angora, en van het haar vervaardigt men de zoogenaamde kemelsharen stoffen. De *geit van Tibet* is beroemd wegens haar keurig fijne wol, die tot het maken van kasjmiren stoffen dient; de eigenlijke kasjmirgeit is grijs en heeft korte ooren. Zij is in 1818 met goed gevolg naar Frankrijk en vervolgens naar Engeland overgebracht. De *geit van Guinea* is zeer klein en heeft achteroverliggende horens.

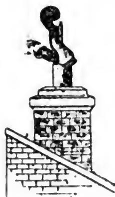
Geitenloof. Zie *Galega.*

Geitenmelk komt in scheikundige samenstelling sterk overeen met die der vrouwen, zoodat zij als voedsel voor zuigelingen boven koemelk de voorkeur verdient.

Geitenmelker of *Caprimulgus* is een vogel, welke tot de familie der *Nachtzwaluwen* (*Caprimulgidae* behoort. Zie *Nachhtzwaluwen.*

Geitler, *Leopold,* een Tsechisch taalkenner, geboren te Praag in 1847, studeerde te Graz en te Weenen, vestigde zich in 1873 als privaatdocent aan de universiteit te Praag en werd in 1874 professor in het Slavisch aan de hoogeschool te Agram. Hij schreef over oud-Bulgaarsche phonologie, over Lithauen, reisde in Servië, Macedonië, naar den berg Athos enz. en leverde in het Tsechisch „Over de Slavische U-stammen" (1877) en een verhandeling over de dichterlijke overleveringen der Thraciërs en Bulgaren en over Albaneesche en Slavische geschriften (1883). In 1880 ontdekte hij in het klooster bij den berg Sinaï twee met Glagolitische letterteekens geschreven handschriften, die vermoedelijk uit de 10de eeuw afkomstig en voor de geschiedenis der Slavische talen zeer merkwaardig zijn, n. l. het „Eclogium" en het „Psalterium" (1883). *Geitler* overleed den 2den Juni 1885 te Heiligenstadt.

Geitner, *Ernst August,* een Duitsch scheikundige, werd geboren te Gera den 12den Juni 1783, studeerde te Leipzig en trad tevens in dienst bij minister *von Einsiedel,* gedeeltelijk als secretaris en technoloog. Vóór 1810 verschenen van hem: „Die Familie West, oder Unterhaltungen über die wichtigsten Gegenstände der Chemie und der Technologie" en „Briefe über die Chemie", benevens onderscheiden opstellen in tijdschriften. Later schreef hij: „Versuche über das Blaufärben ohne Indigo". In 1810 stichtte hij te Lösznitz een chemische fabriek, welke vele praeparaten leverde voor de katoendrukkerij, verder azijnzure zonten, koperverven en chroomzure zouten. Hij vond een methode uit, om door chroomzure verbindingen kleuren te brengen op dierlijke en plantaardige stoffen, een uitvinding, die nagenoeg tegelijkertijd ook gedaan werd door *Lassaigne* in Frankrijk. In 1815 vestigde hij zich te Schneeberg en vervaardigde ook hier onderscheiden verfstoffen, terwijl hij er tevens zijn belangrijkste ontdekking deed, namelijk die van het argentaan of nieuwzilver. Daar dit laatste eenig arsenicum bevat, werd het gebruik van kook- en eetgereedschappen van dit metaal door de Saksische regeering verboden. *Geitner* ontdeed zich nu van zijn fabriek en legde zich toe op het vervaardigen van metaaldraad, dat, tot klaviersnaren dienend, een zuiveren toon moest geven. Ook hield hij zich nog altijd bezig met het maken van verfstoffen voor porselein, aardewerk en glas. Nadat hij de ijzersmelterij Wilhelmine te Kainsdorf gekocht had, bracht een aardbrand, die er plaats greep, hem op het denkbeeld de onderaardsche warmte tot het aankweeken van keerkringsgewassen te bezigen. Zijn zoon, een ervaren bloemkweeker, bracht het in toepassing. Hij beijverde zich vervolgens, om zijn verfstoffen te verbeteren, en overleed den 24sten October 1852.

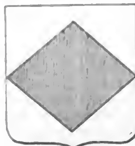

Gek.

Gek (zie de afb.) is een draaiende kap op een schoorsteen, welke dienst doet tegen het rooken en tevens windwijzer is.

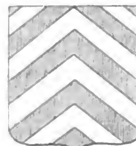
Gekantonneerd zegt men in de wapenkunde van een hoofdfiguur in een wapen, voorzien van een gelijke figuur in de vier hoeken; een kruis, gekantonneerd met vier kruisjes, beteekent dus, dat in elken hoek vier kruisjes, derhalve zestien kruisjes zijn aangebracht.

Gekapt (zie de afb.) heet in de wapenkunde een schild, dat van een driehoekige figuur voorzien is, waarvan de basis in den onderrand ligt en de tophoek den bovenrand niet raakt.

Gekapt.

Gekapt-gekoust.

Gekapt-gekoust (zie de afb.) heet in de wapenkunde een schild, dat voorzien is van een ruitvormige figuur, waarvan twee hoekpunten de zijden van het schild aanraken, maar de beide andere niet tot den boven- en onderrand reiken.

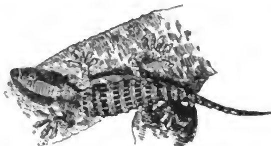

Gekeperd.

Gekeperd (zie de afb.) heet in de wapenkunde

een schild, dat door keperlijnen in een even aantal kepers verdeeld wordt, die even breed en afwisselend gekleurd zijn.

Gekko *(Ascalabotes Cuv., Gecko Houtt., Platydactylus v. d. Hoev.)* is de naam van een dierengeslacht, hetwelk tot de orde der *Hagedissen* (*Sauria*) en de klasse der *Kruipende dieren* (*Reptilia*) behoort. Het onderscheidt zich door een grooten, platten kop met groote, glanzende en uitpuilende oogen, een breeden bek, schilden op de kaakranden, een voor het overige plomp lichaam, met kleine schubben en vaak met verspreide knobbeltjes bedekt, op den rug kleinere, op den buik en de pooten grootere schubben, een dikke, vleezige tong, geen tanden in het gehemelte en vele kleine, scherpe tanden in de kaken. De oogen zijn bedekt met een doorschijnende huid, waarachter de oogbol zich vrij bewegen kan. De nagels kunnen bij de soorten, die ze dragen, teruggetrokken worden.

Hun naam is ontleend aan het geluid, dat zij doen hooren, dikwijls met tusschenpoozen van eenige minuten, tien- tot twintigmaal achtereen, steeds langzamer en sleepender totdat het in een dof gesnork wegsterft. Men heeft in de keerkringslanden vele soorten van dit geslacht. Sommige houden hun verblijf in de woningen en onderscheiden zich door de vlugheid, om tegen een muur op te klauteren of zelfs langs den zolder te loopen. Hun voedsel bestaat uit insekten. De hierbij afgebeelde gekko draagt den naam van *Platydactylus guttatus Cuv.*, die zeer verspreid is in Insulinde en Siam. Op Sumatra leven verschillende soorten, zooals *Sphathodactylus mutilatus.*

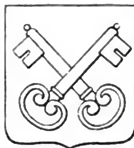
Gekko.

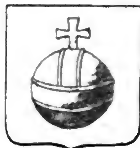
In het algemeen zijn de gekko's geheel onschadelijk en door hun jacht op insekten zelfs nuttige dieren, zij kunnen op Java in de inlandsche woningen tot de huisdieren gerekend worden. Bij de inlanders zijn zij het voorwerp van velerlei bijgeloof, staan echter bij vele Eurepeanen en ook wel bij inlanders in een slechten reuk, vooral als gevolg van hun onaangenaam uiterlijk, een krokodil in miniatuur, hun vlugge beweging en hun onaangenaam geluid. Gewoonlijk vangt men ze door hun wat tabak, op een stok bevestigd, onder den neus te houden; zij raken daardoor bedwelmd en laten zich op den grond vallen.

Gekoust heet in de wapenkunde een schild, dat van een driehoekige figuur is voorzien, waarvan de basis in den bovenrand ligt en de tophoek den onderrand niet raakt.

Gekroonde dichters. Zie *Gelauwerde dichters.*

Gekruist (zie de afb.) noemt men in de wapenkunde op een schild twee langwerpige wapen-

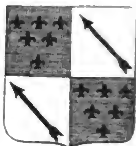

Gekruist.

stukken, die in den vorm van een schuin kruis geplaatst zijn, of een voorwerp van een kruis voorzien.

Gekwartileerd (zie de afb.) heet in de wapenkunde een schild, dat in vier kwartieren verdeeld is door een horizontale en een verticale lijn.

Gekwartileerd.

Gela, in de Oudheid een Dorische stad op de zuidkust van Sicilië, het tegenwoordige Terranova, aan de gelijknamige rivier (thans Fiume di Terranova), werd in 689 v. Chr. door Kretenzers en Rhodiërs gesticht en kreeg sedert 504 onder de tirannen *Kileander*, *Hippokrates* en *Gelon* de heerschappij over geheel Sicilië. Toen de laatste zijn residentie naar Syracuse verplaatste, geraakte het in verval, werd in 405 door de Carthagers ingenomen en in 282 door de Mamertijnen verwoest. In den tijd van *Strabo* vond men er slechts puinhoopen. Te Gela overleed in 456 *Aeschylos.*

Gelaat of *aangezicht* noemt men dat gedeelte van 's menschen hoofd, waar zich zijn voornaamste zintuigen bevinden, namelijk de organen van het gezicht, gehoor en den reuk. Het strekt zich tusschen de beide ooren uit van de kin tot aan het behaarde gedeelte van het voorhoofd. De belangrijkste gedeelten van het gelaat zijn de oogen, de neus, de mond, de kin, het voorhoofd, de wangen, de tanden en de kaken. Het gelaat wordt niet ten onrechte de spiegel der ziel genoemd, omdat de gemoedsaandoeningen van den mensch doorgaans op het aangezicht te lezen zijn. Dit feit heeft voorzeker aanleiding gegeven tot de zoogenoemde *gelaatkunde* of de kunst om uit de trekken van 's menschen gelaat tot zijn karakter te besluiten. Dit denkbeeld schijnt het eerst geopperd te zijn door *Johannes Baptista della Porta*, die in het laatst der 16de en den aanvang der 17de eeuw leefde en de stelling aannam, dat ieder mensch in zijn gelaat min of meer op een of ander dier gelijkt en dientengevolge ook bedeeld is met den aard van dat dier, een stelling, die vervolgens door *Tischbein* nader werd uitgewerkt. Vooral is de gelaatkunde stelselmatig behandeld door *Lavater* (zie aldaar) en in den jongsten tijd door *Darwin.*

Bij een beschouwing van verschillende menschenrassen wordt wel eens de *gelaatshoek* vermeld. Deze is de hoek, die gevormd wordt door de 2 *gelaatslijnen*, van welke de een in de richting van den neus raaklijn is aan het voorhoofd en de andere de lijn, die de ooropeningen vereenigt, onder langs den neusvleugel loopt en gemelde raaklijn ontmoet. Naarmate de rassen meer ontwikkeld zijn, nadert genoemde hoek meer tot den rechten. Hij bedraagt bij den eivormigen schedel omstreeks 85°, bij den bolvormigen omstreeks 80° en bij den langronden niet veel meer dan 75°. Hij vertoont zich bij de Grieksche standbeelden, waarin wij de ideale voorstelling van 's menschen lichaamsbouw bewonderen, zelfs als een hoek van 90°. Waar deze hoek echter grooter wordt, geeft hij aan 's menschen schedel de gedaante van een waterhoofd. Met 60° daarentegen begint de grondvorm van den kop der apen.

Gelaatkunde. Zie *Gelaat*.

Gelaatshoek. Zie *Gelaat*.

Gelaatslijn. Zie *Gelaat*.

Gelasius is de naam van twee pausen:

Gelasius I, de Heilige, bekleedde van 492 tot 496 den Heiligen Stoel. Hij beweerde reeds, dat het toezicht op de rechtzinnigheid en op de kerkelijke tucht aan den paus toekwam, wat men in die dagen niet wilde toegeven. Merkwaardig is, ter beoordeeling van den toestand der godgeleerde wetenschap in die dagen, zijn werk „Decretum de libris recipiendis et non recipiendis", waarin hij het onderscheid tusschen de kanonieke en apocriefe boeken streng doorvoert en dit ook toepast op de werken der Kerkvaders. In plaats van de heidensche feesten der *Lupercalia* stelde hij het kerkelijk feest van Maria Boodschap in. Verder schreef hij: „De duabus in Christo naturis", een werk tegen *Eutyches* en *Nestorius* gericht en „Sacramentarium", de liturgie der mis bevattend. De brieven en verhandelingen van *Gelasius* zijn verzameld in de „Epistolae romanorum pontificum" van *Thiel*.

Gelasius II (1118—1119), droeg te voren den naam van *Johannes van Gaëta* en werd gekozen door de partij, die zich tegen keizer *Hendrik V* verzette. Laatstgenoemde koos paus *Gregorius VIII*, zoodat *Gelasius* de wijk moest nemen. Hij bleef op de vlucht en overleed in het klooster te Clugny den 29sten Januari 1119.

Verder kent men nog een *Gelasius van Cyzicus*, die omstreeks het jaar 476 de geschiedenis der Kerkvergadering te Nicaea beschreven heeft.

Gelatine is zuivere beenderenlijm, die volkomen reuk-, smaak- en kleurloos moet zijn. De beenderen moeten, voordat de gelatine er uitgemaakt wordt, met zoutzuur behandeld worden. Na bleeken met zwavelig zuur krijgt men de gelatine kleurloos. Deze wordt in den vorm van dunne blaadjes in den handel gebracht. De kleefkracht is betrekkelijk klein geworden. Zij wordt voornamelijk gebruikt voor het maken van puddingen, glazuur, Engelsche pleister enz.

Gelauwerde dichter (*Poeta laureatus*). De gewoonte, om dichters met den lauwerkrans te versieren, heerschte reeds in het oude Griekenland en drong later door tot Rome, waar keizer *Domitianus* bij de Capitolijnsche spelen met eigen hand de dichters en redenaars kroonde. In de 12de eeuw werd zulks nagevolgd door de Roomsch-Duitsche keizers, doch de lauwer werd bepaaldelijk toegekend aan hen, die de Latijnsche lier handteerden. Keizer *Hendrik V* kroonde den geschiedschrijver *David Scotus*, en *Frederik I* den monnik *Günther*, die de daden van den keizer in een heldendicht verheerlijkt had. Nadat die gewoonte reeds lang in Duitschland in onbruik geraakt was, werd zij in de 14de eeuw in Italië hernieuwd. *Petrarca* werd op den eersten Paaschdag 1331 op het Capitool te Rome plechtig gekroond. Daarna bracht keizer *Frederik III* het vroegere gebruik in Duitschland weder in zwang. Hij bekroonde *Aeneas Sylvius Piccolomini* (later paus *Pius II*), *Conrad Celtes*, alsmede een aantal dichters van den tweeden rang, zoodat zulk een kroning weldra iets zeer gewoons werd. Minder mild met de dichterkronen was zijn zoon *Maximiliaan I*, die haar echter verleende aan *Ulrich von Hutten* en tevens aan de keizerlijke Paltsgraven het recht gaf, aan beroemde mannen uit zijn naam den lauwerkrans te schenken. Hierdoor verkreeg de dichterkroon allengs geringere waarde, vooral toen *Ferdinand II*, door gewichtiger aangelegenheden bezig gehouden, het uitreiken van den lauwerkrans overliet aan den Rijkshofgraaf. Na *von Hutten* vinden wij als gekroonde dichters vermeld: *Georg Sabinus*, *Johannes Stigelius*, *Nicodemis Frischlin en Martinus Opitz*. In Engeland is de *poet-laureate* sedert de dagen van *Eduard IV* een Hofbeambte, die een klein jaargeld geniet, terwijl hij op feest- en gedenkdagen gelegenheidsgedichten leveren moet. Sedert den tijd van *George III* is hij echter van die verplichting ontheven en is *poet-laureate* een eeretitel geworden. In November 1850, na den dood van *Wordsworth*, den opvolger van *Southey*, werd *Tennyson* benoemd tot poet-laureate van koningin *Victoria*, na wiens dood (1892) *Alfred Austin* in 1896 als zoodanig erkend werd.

Gelcich, *Eugen*, een Oostenrijksch zeevaartkundige, werd den 14den Januari 1854 te Cattaro geboren, studeerde aan de Marine-academie te Fiume, was in 1878 leider der zeevaartschool te Cattaro, in 1895 directeur der marine-academie te Triest en inspecteur der zeevaartscholen te Oostenrijk. In 1901 werd hij bij het ministerie van Eeredienst en Onderwijs geplaatst, terwijl hij in 1902 centraal inspecteur van het handels- en zeevaartkundig onderwijs werd. In 1887 maakte hij een reis langs de Sau en de Donau tot Orsowa, in Bosnië en de Herzegowina tot bepaling der aardmagnetische constanten. Hij schreef: „Theorie des Schiffsmagnetismus und ihre Anwendung auf die Praxis" (1178), „Grundzüge der physischen Geographie des Meeres" (1881), „Studien zur Entwickelungsgeschichte der Schifffahrt" (1882), een nieuwe uitgave van *Barfusz*' „Geschichte der Uhrmacherkunst" (5de druk 1892), „Die Uhrmacherkunst und die Behandlung der Präzisionsuhren" (1892), „Tabellen der Urmacherkunst" (1892), „Kartenkunde" (2de druk, 1897), „Die astronomische Bestimmung der geographischen Ko-ordinaten" 1904, „Die Entdeckung Amerika's" (1892), „Estudios sobre el desenvolvimiento historico de la navegacion" (1889)

en „La scoperta d'America e Cristofore Colombo nella letteratura moderna" (1890).

Geld heeft in onze maatschappij hoofdzakelijk aan tweeërlei bestemming te voldoen. Het is ruil- of betaalmiddel en tevens waardemeter, gemeene maat van waarde. Onder geld verstaan wij in den regel muntstukken van een bepaald gewicht van een zeker metaal, dat daarin tot een zeker gehalte voorkomt. Als tegenstelling van dit metalen geld, dat wij kortweg *geld* noemen, noemen wij het van staatswege of onder staatswaarborg uitgegeven surrogaat papiergeld. Dit alles geldt alleen den toestand in onze beschaafde staten, sedert dat metalengeld het gewone ruilmiddel is geworden.

Oorspronkelijk echter zijn tal van andere goederen aan de munt of het metalen geld als ruilmiddel voorafgegaan. Runderen, koren, slaven, schelpen, zoutblokjes, huiden enz. namen voorheen de plaats van het geld in, en ook thans nog vinden wij ivoor, schelpen, koralen, slaven in minder beschaafde landen als ruilmiddel gebruikt. Vergelijken wij al deze ruilmiddelen met het gouden en zilveren geld, dan blijkt, dat het geld tal van voordeelen heeft boven alle andere ruilmiddelen. Immers het gouden en zilveren geld voldoet aan de volgende vereischten:

1°. het is gemaakt van een over de geheele wereld begeerde en op hoogen prijs gestelde stof,

2°. het vertegenwoordigt een betrekkelijk groote waarde in een klein bestek,

3°. het goud en zilver worden veel minder dan andere stoffen aangetast door den tand des tijds,

4°. door gebruik slijt het weinig, althans minder dan andere stoffen,

5°. het metaal is gemakkelijk en fijn verdeelbaar in volkomen gelijke onderdeelen,

6°. het metaal is het meest van alle stoffen geschikt om een stempel aan te nemen en te behouden, waaruit zijn waarde blijkt,

7°. zijn waarde is minder dan die van andere stoffen aan schommelingen onderhevig.

Het in gebruik nemen van gouden en zilveren geld is geen uitvinding, die, plotseling in het brein van den een of ander ontstaan, onmiddellijk ingang vond. Geld als ruilmiddel is door langjarige ervaring verkregen. Eerst langen tijd, nadat de handelaren zich van stukjes edel metaal als betaalmiddel waren gaan bedienen, is de Staat begonnen zich met het geld te bemoeien en het duurde daarna wederom eeuwen, voordat een tijd werd bereikt, waarin het geld aan de hierboven gestelde eischen, zooals thans het geval is, kon voldoen. In menig opzicht is het eerst de vergevorderde techniek van de 19de eeuw geweest, die in staat stelde muntstukken te vervaardigen van dien zuiveren muntslag, van dat volkomen gelijke gehalte, als wij thans kennen.

Onder de opgesomde hoedanigheden van het geld is geen enkele, die alleen aan het goud of zilver eigen is. Als begeerde stof zouden edelgesteenten evengoed kunnen dienen. Parels of hoogst zeldzame minerale stoffen vertegenwoordigen dikwijls een nog grootere waarde dan het goud of het zilver in een klein bestek. Enkele andere delfstoffen worden evenmin als goud en zilver door den tand des tijds aangetast enz. Maar voegen wij al de genoemde hoedanigheden tezamen, dan bezitten goud en zilver die in hoogere mate dan andere thans aanwezige stoffen.

Vooral komt de voortreffelijkheid van goud en zilver uit in hun waardevastheid. Ze kunnen waardevaster zijn dan andere stoffen, omdat ze niet naar willekeur kunnen worden vervaardigd uit andere stoffen. En toch is hun waardevastheid slechts een relatief begrip. In den langen loop der eeuwen heeft hun waarde een niet geringe en zeker niet gelijkmatige daling ondergaan met het gevolg, dat de in dat geld uitgedrukte prijzen van de andere stoffen voortdurend, doch evenmin gelijkmatig, moesten stijgen, indien althans de andere oorzaken, die op den prijs der goederen inwerken, dezelfde zouden zijn gebleven. Dit laatste voorbehoud maakt bijvoorbeeld een vergelijking van de prijzen (uitgedrukt in goud of in zilver) van een bepaald goed als koren of laken over een lange periode zoo bij uitstek moeilijk. Globaal mogen we aannemen, dat de waarde van het geld, duizend jaren geleden, 10 à 12 malen zoo groot was als thans. De hoeveelheid goud en zilver op de aarde aanwezig, is steeds toegenomen. Wel is het aantal menschen, dat van geld gebruik maakt, zeer belangrijk vermeerderd, doch daartegenover staat weer, dat de uitbreiding van het gebruik van credietmiddelen (muntbilletten, wissels, promessen, chèques, bankbilletten, bankaanwijzingen enz.) de behoefte aan gereed geld per hoofd verminderde. Daarnaast komt nog een grootere moeilijkheid. De waardevermindering van het goud heeft geen gelijken tred gehouden met die van het zilver. Kunnen wij de waardeverhouding dezer metalen in 1500 stellen op 10:70; zoo bedraagt deze in 1878 reeds 17:63, terwijl die verhouding op dit oogenblik tot 30 zal zijn gestegen. Zilver heeft in de laatste veertig jaren zijn waardevastheid geheel verloren. Vandaar dat alle beschaafde landen langzamerhand zijn moeten overgaan tot het uitsluitend vrij gebruik van goud. Het tegenwoordige zilveren geld ontleent zijn waarde niet aan zichzelf, maar aan de bepalingen van den wetgever (zie *Muntvraagstuk*).

In den strengen zin des woords is zelfs het goud niet waardevast, wanneer wij althans denken aan een eeuwen-omvattende periode. Iets anders is het, wanneer wij onzen blik slechts laten gaan over een klein tijdvak. Dan blijkt, dat het geld (thans alleen goudgeld) in vergelijking met andere stoffen waardevast mag genoemd worden. Daaraan ontleent het geld dan ook zijn hoedanigheid van de meest geschikte algemeene maat van waarde. (Zie verder *Munt*, *Muntvraagstuk*).

In China (zie aldaar) is nog houten geld in omloop. In Rusland bestond naast goud- en zilvergeld eenigen tijd ook gemunt *platina*. Weldra echter werd hiervan afgezien wegens de afwisselende waardeverhouding van het platina met goud en zilver. Om dezelfde reden wordt in den laatsten tijd ook een keus gedaan tusschen goud en zilver als muntstandaard. Zie verder *Bimetallisme*.

Geldenhauer, *Gerard*, naar zijn geboorteplaats (Nijmegen) ook *Gerardus Noviomagus* genoemd en vooral onder dezen naam bekend, was een Nederlandsch geschiedschrijver, die in 1482

of 1483 geboren werd. Hij genoot te Deventer onder *Hegius* een zorgvuldige opleiding, legde zich te Leuven toe op de wijsbegeerte, verwierf door zijn geleerdheid de vriendschap van beroemde mannen, o. a. ook van *Erasmus*, en werd als kapelaan geplaatst bij *Karel II*, later keizer *Karel V*, te Brussel. Toen deze naar Spanje vertrokken was, werd *Geldenhauer* secretaris en biechtvader van bisschop *Philips van Bourgondië* te Utrecht. In 1525 deed hij een reis naar Wittenberg, om zich bekend te maken met den stand van zaken aldaar. Later zond het Duitsche Huis hem als prediker naar Tiel. Hier verkondigde hij de leer der Hervorming, zoodat hij de wijk moest nemen naar Duitschland en de vriendschap van *Erasmus* verloor. In 1526 was hij te Straatsburg, waar hij door het geven van onderwijs in zijn behoeften voorzag, ging vervolgens naar Worms, waar hij in het huwelijk trad, en werd daarna eerst rector te Augsburg en toen (1534) hoogleeraar te Marburg, waar hij college gaf over geschiedenis en wijsbegeerte en den 10den Januari 1542 overleed. Hij onderscheidde zich door zijn groote geleerdheid en door zijn verdiensten als geschiedschrijver en Latijnsch dichter. Als zoodanig werd hij door keizer *Maximiliaan van Oostenrijk* met de lauwerkroon versierd. Hij schreef: „Pompa exsequiarum catholici Hispaniorum regis Ferdinandi, avi materni Hispaniorum regis Caroli" (1516), „Epistola de Zelandia", „Vita Philippi a Burgundia episcopi ultrajectini" (1529), „Historia Batavica Gerardo Noviomago rhapsodo" (1533), „Scholia in dialecticam Georgii Trapezuntii" (1538), „Historia Germaniae inferioris" (1532), „Historia et catalogus episcoporum ultrajectorum" (1542) en „Itinerarium Gerardi Geldenhaveri Noviomagi Antverpia Vitebergam, anno 1525". Ook leverde hij een Latijnsche vertaling van een werk van *Joannes Marius* onder den titel: „De miranda regum Germaniae antiquitate Satyrae VIII" (1515).

Gelder of *Gelre*, een voormalig Duitsch hertogdom, grensde aan Friesland, Westfalen, het hertogdom Berg, Brabant, Holland en de Zuiderzee. Dit gewest werd oorspronkelijk door de Sigambriërs en de Bataven bewoond, later door de Franken, die het bij Austrasië voegden en het door praefecturen deden besturen, waarna laatstgenoemden zich allengs opwierpen tot onafhankelijke heeren. Als eerste graaf van Gelder wordt *Otto I* genoemd, die in 1061 de opvolger werd van zijn vader *Godschalk*, praefect van Gelder en Zutfen. Vijf jaar later werd Gelder door keizer *Hendrik IV* tot een graafschap verheven. Door het huwelijk van *Gerhard II* van Gelre met *Ermgard*, erfdochter van Zutfen, werd hun zoon *Hendrik* graaf van beide gewesten. Onder zijn bestuur (1131—1182) kwam de Veluwe, als leen van den hertog van Brabant, aan Gelder. *Otto I* (1181—1207) voegde er het land van Maas-en-Waal aan toe. Een oorlog van den graaf met den bisschop van Utrecht in 1202 eindigde met zijn gevangenneming door den hertog *van Brabant*, doch door dezen als zijn leenheer aan te nemen herkreeg hij de vrijheid. — Zijn zoon en opvolger *Gerhard III* (1207—1229) ondersteunde zijn schoonvader, hertog *Hendrik I van Brabant*, in 1212 tegen den bisschop van Luik, maar werd door dezen in 1213 bij Steppe verslagen. In 1225 verleende hij hulp aan den bisschop van Utrecht tegen oproerige onderdanen, werd in den slag bij Koevorden gevangen genomen, doch weldra weder op vrije voeten gesteld. Hij vergrootte zijn rijk o. a. door de heerlijkheid Mook te koopen. — *Otto III*, *de Lamme* bijgenaamd, versterkte onderscheiden steden, begiftigde haar met voorrechten, om den handel te doen bloeien, en maakte een begin met de opheffing van het lijfeigenschap. Toen hij hulp verleende aan graaf *Willem van Holland* tegen keizer *Frederik II*, stond eerstgenoemde de stad Nijmegen af aan het graafschap Gelder. In 1263 werd hij medevoogd over *Floris V*, graaf *van Holland*, en bracht aan de Zeeuwen een nederlaag toe. — Zijn zoon en opvolger *Reinout I* deed tegenover *Adolf* graaf *van Berg*, aanspraken gelden op het hertogdom Limburg, maar stond deze in 1283 af aan *Hendrik IV*, graaf *van Luxemburg*. De oorlog, welke hierdoor ontstond, gaf aanleiding tot den slag bij Woeringen (5 Juni 1288), waar *Reinout* in gevangenschap geraakte en zijn vrijheid voor den afstand zijner aanspraken op Limburg koopen moest. In 1316 ontstond in het graafschap Gelder een oproer; aan het hoofd dier beweging stond zijn zoon *Reinout*, die zich door list van zijn vader meester maakte en hem in de gevangenis wierp, waar de oude graaf in 1326 overleed. — *Reinout II* wist zijn gebied aanmerkelijk te vergrooten en werd in 1339 door keizer *Lodewijk den Beier* tot hertog van Gelder verheven en tevens met Oost-Friesland beleend. Hij overleed in 1343. — Zijn 10-jarige zoon *Reinout III* volgde hem op onder voogdijschap van *Adolf II van de Mark*. Daar echter de steden van Gelder van dat bestuur gebruik maakten, om haar voorrechten uit te breiden, ontstonden er weldra verwarringen, welke door *Eduard*, een broeder van *Reinout III*, niet weinig werden vermeerderd. *Eduard* voegde zich in 1350 bij de partij der *Heeckerens* en de hertog bij die der *Bronckhorsten*. Na een burgeroorlog, die 10 jaar duurde, werden laatstgenoemden bij Tiel door de *Heeckerens* verslagen (1361), waarna de hertog in de gevangenis werd geworpen en *Eduard* de teugels van het bewind in handen nam. Na velerlei oneenigheden met Holland en Brabant verleende hij hulp aan hertog *Willem van Gulik* tegen *Wenzel van Brabant*, doch werd den 22sten Augustus 1371 bij Bastweiler doodelijk gewond en overleed kinderloos 2 dagen daarna. Nu werd de gevangen graaf *Reinout III* weder aan het hoofd der zaken geroepen, doch overleed weldra (December 1371) zonder afstammelingen achter te laten. Terwijl nu de *Heeckerens* zich verklaarde voor *Mathilde* een dochter van *Reinout II* en de weduwe van graaf *Jan van Kleef*, poogden de *Bronckhorsten* de hertogelijke waardigheid te bezorgen aan *Willem van Gulik*, den 7-jarigen neef van den laatsten hertog. Hierdoor ontstond de Geldersche Successie-oorlog, die eerst in 1379 eindigde ten gunste van *Willem van Gulik*, zoodat deze in 1383 door keizer *Wenceslaus* met het hertogdom beleend werd. In 1384 trok *Willem* met de Duitsche Ridders te velde tegen de Pruisen, doch de Brabanters maakten van zijn afwezigheid gebruik, om een inval te doen in zijn hertogdom, zoodat hij terugkeerde. Zijn oorlogsver-

klaring aan Brabant had echter ten gevolge, dat de hertog van Bourgondië en de koning van Frankrijk partij tegen hem kozen. *Willem* evenwel vertrouwde op het bondgenootschap met Engeland en antwoordde met een oorlogsverklaring aan Frankrijk. Toen de Franschen intusschen zijn grenzen naderden, vroeg hij om den vrede. Daarna deed hij in 1389 een veldtocht tegen de Pruisen en hielp in 1390 den hertog *van Bourbon* tegen de Saracenen. In 1393 erfde hij het hertogdom Gulik en voerde vervolgens nogmaals oorlog tegen Brabant, waarna hij in 1042 op 38 jarigen leeftijd, als een der dapperste ridders van zijn tijd geroemd, te Arnhem overleed. — Zijn broeder en opvolger *Reinout IV* ondersteunde in 1407 *Jan*, heer *van Arkel*, tegen de Hollanders, maar moest ten slotte het Land-van-Arkel, dat hem was opgedragen, aan Holland overlaten. Hij overleed kinderloos in 1423.

Daarna viel het hertogdom Gelder ten deel aan een vorst uit een nieuw geslacht, *Arnoud van Egmond*, onder voogdijschap van zijn vader *Jan van Arkel*. Die opvolging was eerst door keizer *Sigismund* goedgekeurd, doch deze herriep zijn besluit en benoemde *Adolf*, hertog *van Berg en Gulik*, tot hertog *van Gelder*. Hierdoor ontstond een langdurige oorlog, die in 1437 eindigde door de beslissing van *Philips van Bourgondië*, waardoor het hertogdom Gelder aan *Arnoud van Egmond* werd toegekend. Vruchteloos trachtte laatstgenoemde zich ook van Gulik meester te maken. In 1458 kwamen onderscheiden steden van zijn hertogdom in opstand wegens de zware lasten, waaronder het land gebukt ging als gevolg van zijn vele oorlogen en zijn weelderige hofhouding. Zijn zoon *Adolf* was de aanvoerder der ontevredenen, doch de hertog nam hem te Venlo gevangen en zond hem naar Palestina. *Adolf* keerde echter in 1463 terug, maakte zich in 1465 door verraad meester van zijn vader en plaatste zich aan het hoofd der zaken. Onderscheiden pogingen van verschillende vorsten, inzonderheid van *Karel den Stoute*, om vader en zoon te verzoenen, leden schipbreuk op de hardnekkigheid van *Adolf*, waarna *Karel* hem in hechtenis nam en *Arnoud* weder op den troon plaatste. Daar zich echter bijna alle steden tegen hem verklaarden, deed hij in 1472 afstand van de regeering ten gunste van *Karel van Bourgondië*. Eerst na den dood van dezen (1477) herkreeg *Adolf* zijn vrijheid en werd door de Gentenaren aan het hoofd geplaatst van een partij, die een huwelijk van hem met *Maria van Bourgondië* tot stand wilde brengen, doch hij sneuvelde bij de belegering van Doornik (29 Juni 1477). Terwijl zijn zuster *Catharina* de teugels van het bewind in handen nam, deed ook *Willem*, een broeder van hertog *Arnoud*, zijn aanspraken daarop gelden en werd aanvankelijk door aartshertog *Maximiliaan*, den echtgenoot van *Maria van Bourgondië*, ondersteund. Beiden hadden hun aanhang in Gelder, en om een burgeroorlog te verhoeden, nam *Maximiliaan* het land voor zich zelf in bezit (1483). Niettemin werd *Karel van Egmond*, een zoon van *Adolf*, door koning *Karel VIII* van Frankrijk dringend aanbevolen aan de gezaghebbenden in het hertogdom, zoodat na het verdrijven der Oostenrijkers *Karel van Egmond* door geheel Gelder als hertog erkend werd (1492). *Karel* was een ridderlijke figuur en een heftig vijand van het Oostenrijksche Huis, zoodat thans een veeljarige worsteling in ons land ontstond tusschen *Karel van Gelder* en de vorsten uit het Oostenrijksche Huis *Maximiliaan*, *Philips den Schoone* en keizer *Karel V*. Wel trachtte *Maximiliaan* na het aanvaarden der keizerskroon Gelderland wederom te veroveren, maar belangrijker aangelegenheden hielden hem in Duitschland bezig. Ook zijn stadhouders in Nederland, aartshertog *Philips* en later *Margaretha*, waren niet in staat iets tegen *Karel* en diens veldheer *Maarten van Rossum* te ondernemen, die in 1507 Brabant en Holland binnendrong, Harderwijk en Bommel veroverde, in 1512 voor Amsterdam verscheen en in 1514 Groningen innam. Aan het hoofd zijner „Zwarte Bende", bleef hij overwinnaar tot in 1528 en werd toen eerst door *Karel V* genoodzaakt bij het Verdrag van Gorinchem (5 October), om van dezen het hertogdom Gelder en het graafschap Zutfen als leen te ontvangen. Later beijverde zich hertog *Karel* bij de bevoegde macht in Gelder te bewerken, dat men den koning van Frankrijk als leenheer erkende, doch zij noodzaakte hem, zijn land af te staan aan *Willem den Rijke*, hertog van Kleef, tegen een jaargeld van 40000 gulden; hij overleed niet lang daarna te Arnhem (30 Juni 1538). Nu trad *Willem* wederom op en voerde, door de Franschen ondersteund, geruimen tijd een voorspoedigen oorlog; doch eindelijk verscheen *Karel V* zelf in de Nederlanden en zorgde, dat bij een verdrag van den 7den September 1543 Gelder nogmaals aan hem werd afgestaan. Onze opstand tegen Spanje veroorzaakte een scheuring in het aloude hertogdom; het noordelijk gedeelte voegde zich onder den naam van de provincie *Gelderland* (zie aldaar) bij de Unie van Utrecht, terwijl het zuidelijk gedeelte getrouw bleef aan Spanje. Het eerste behoorde na dien tijd tot *Nederland* (zie aldaar), terwijl het laatste met de hoofdstad Gelder bij den vrede van Utrecht (1713) grootendeels aan Pruisen werd toegekend; slechts Roermond bleef behooren tot de Oostenrijksche Nederlanden.

Gelder, *Arent* of *Aert de*, een Hollandsch historie-, portret- en landschapschilder, werd geboren te Dordrecht den 26sten October 1645 en begraven aldaar den 27sten Augustus 1727. Hij was een leerling van *Samuel van Hoogstraten* te Dordrecht en vervolgens (misschien omstreeks 1660) van *Rembrandt* te Amsterdam. Hij werkte te Dordrecht en schilderde geheel in den breeden trant, die *Rembrandt* in zijn laatsten tijd eigen was. Zijn werken bevinden zich o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, in het Mauritshuis te 's Gravenhage, het Museum te Dordrecht en in verscheiden buitenlandsche musea.

Gelder, *Jacob de*, een Nederlandsch wiskundige, werd geboren te Rotterdam den 22sten November 1765, ontving een opleiding tot onderwijzer en stichtte in 1786 of 1788 een Fransche en Duitsche kostschool te Rotterdam. Bij de omwenteling van 1795 werd hij genoodzaakt die inrichting op te heffen, waarna hij gedurende de eerstvolgende drie jaren zich wijdde aan de beoefening der wis- en natuurkunde en de redactie op zich nam van het „Dagblad der Wetgevende Ver-

ZUIDER ZEE
MARKEN
De Knar
Harderwykerbank
Muiderzand
ELBURG
HARDERWIJK
HOLLAND
NEDER
VELUWE
UTRECHT
Amersfoort
Barneveld
UTRECHT
Wijk bij Duurstede
VIJFHEEREN
ZD HOLLAND
LANDEN
NEDER BETUWE
OVER BETUWE
TIELERWAARD
MAAS EN WAAL
BOMMELERWAARD
VAN ALTENA
NIJMEGEN
NOORD-BRABANT
Vianen
Culemborg
Buren
Tiel
Wageningen
Rhenen
Amerongen
Veenendaal
Ede
Nijkerk
Putten
Ermelo
Bunschoten
Baarn
Soest
Hilversum
Naarden
Bussum
Weesp
Muiden
Zeist
Driebergen
Doorn
Houten
Amsterdam
Monnickendam
Broek
Edam
Gorinchem
Zaltbommel
Heusden
Oss
Ravenstein
Grave
Druten
Beuningen
Dodewaard
Zoelen
Beusichem
Schoonrewoerd
Leerdam
Asperen
Deil
Geldermalsen
Waardenburg
Ammerzoden
Kerkdriel
Rossum
Lith
Berchem
Geffen
Heesch
Rosmalen
15'
30'
45'
52°

RLAND.
O V E R IJ S E L
Zwolle
Dalfsen
Ommen
Ambt Ommen
Den Ham
Hellendoorn
Raalte
Wierden
Almelo
Borne
Hengelo
Rijssen
Holten
Bathmen
Markelo
Goor
Delden
Diepenveen
Deventer
Olst
Twello
Gorssel
Laren
Lochem
Voorst
Zutphen
Vorden
Borkelo
Neede
Eibergen
Haaksbergen
Rekken
Ruurlo
Hengelo
Steenderen
Groenlo
G R A A F S C H A P
Zelhem
Lichtenvoorde
Winterswijk
Bredevoort
Aalten
Doetinchem
Gendringen
L IJ M E R S
Zevenaar
Duiven
Pannerden
Emmerik
Anholt
Bocholt
Isselburg
Werth
Rhede
W E S T F A L E N
K O N I N K R IJ K
D U I T S C H E
RIJNPROVINCIE
Schaal 1 : 450 000
Kilometers
Epe
Heerde
Wijhe
Arnhem
Velp
Westervoort
Elten
Gent
Kleef
Goch
Emmerik

gadering" te 's-Gravenhage, doch slechts voor den tijd van één jaar. Wel verkeerde hij vervolgens in benarde omstandigheden, maar reeds in 1801 werd hij, op aanbeveling van *van Swinden*, door den luitenant-kolonel der genie *Kraijenhoff* in dienst genomen, om behulpzaam te zijn bij de opmetingen ter vervaardiging eener kaart van de Bataafsche Republiek. In 1802 werd hem de betrekking aangeboden van directeur eener marine-school, doch wij wees haar van de hand, wat hem later zeer berouwde, daar hij in 1804, toen men het opmetingswerk staakte, op niet zeer heusche wijze ontslagen werd. In 1805 echter werd hij benoemd tot lector in de wiskunde bij de maatschappij „Diligentia" te 's Gravenhage en opende er zijn lessen met een redevoering: „Over den waren aard en de voortreffelijkheid der wiskunde, aangewezen door den invloed van hare beoefening op kunsten en wetenschappen". In 1807 ontving hij van koning *Lodewijk* een aanstelling tot hoogleeraar aan het Hotel der Pages en vertoefde achtereenvolgens met het Hof te Utrecht en te Amsterdam; doch ook uit deze betrekking kreeg hij den 1sten Juli 1810 eervol ontslag. Nu hervatte hij in 1811, op verzoek van generaal *Kraijenhoff*, de triangulatie en was eenigen tijd werkzaam als calculateur voor het vak der belastingen. In 1812 was zijn arbeid ten behoeve van de kaart geëindigd en leidde hij een ambteloos leven, totdat hij, na de vernieuwing onzer onafhankelijkheid, in Mei 1814 door den Souvereinen Vorst benoemd werd tot hoogleeraar in de hoogere wiskunde aan de militaire school te Delft. In 1818 verloor hij ook deze betrekking, doordien hij buiten voorkennis van den commandant een memorie aan den koning had ingeleverd, waarin hij de gebreken der school aanwees; doch dit onrecht, hem aangedaan, werd vergoed, toen hij in Augustus 1819 benoemd werd tot hoogleeraar in de wiskunde aan de hoogeschool te Leiden. Hij aanvaardde dat ambt den 6den November daaraanvolgende met een redevoering: „De commodis atque emolumentis, ab iis consequendis, qui mathematum ac rerum naturalium perscrutandarum studia cum litterarum humaniorum cultu feliciter conjunxerint", en op dienzelfden dag werd hem door den academischen Senaat de graad van doctor in de wis- en natuurkunde toegekend.

Belangrijke diensten bewees *de Gelder* door zijn raadgevingen bij het regelen van het onderwijs in de wiskunde aan de Latijnsche scholen, alsmede bij het beoordeelen van een ontwerp tot droogmaking van de Haarlemmermeer. In 1824 werd hij gewoon hoogleeraar en hield te dier gelegenheid een redevoering: „De Deo, totius mundi Conditore et Moderatore ex illis naturae legibus, quibus coelestia reguntur, quam evidentissime cognoscendo". Door zijn uitmuntend onderwijs strekte hij tot sieraad der Leidsche hoogeschool, ontving in 1840 emeritaat, bemoeide zich te midden zijner rust nog geruimen tijd met de zaken van het onderwijs en overleed den 10den October 1848. Van zijn talrijke geschriften noemen wij slechts de belangrijkste, namelijk: „Grondbeginselen der cijferkunst" (1793), „Handleiding tot de beschouwende en werkdadige meetkunst, toegepast op de aardrijks-, sterren- en zeevaartkunde" (1806, 1ste dl.), „Aardrijkskundige beschrijving van het koninkrijk Holland" (1809), „Meetkundige analysis" (1811—1813, 2 stukken), „Algemeene sterren- en natuurkundige aardrijksbeschrijving, naar Gutry" (2 dln., 1819), „Beginselen der stelkunst enz." (3de druk, 1836), „Wiskundige lessen, 1ste en 2de cursus" (2 dln., later herdrukt, 1823—1827), „Hoogere meetkunst, bevattende de algemeene theorie der kromme lijnen en gebogen vlakken" (1825), „Allereerste gronden der cijferkunst enz." (6de druk, 1848, 2 stukken), „Beginselen der meetkunst enz." (3de druk, 1829), „Beginselen der differentiaal-, integraal- en variatierekening" (1827), „Allereerste gronden der stelkunst enz." (1827), „Eerste gronden der meetkunst enz." (1827) en „Cosmographische lessen" (1832).

Gelder, *Jan Jacob de*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te 's Gravenhage den 12den October 1802, studeerde en promoveerde te Leiden in de letteren, was van 1830 tot 1856 directeur eener voorbereidende school voor academisch onderwijs aldaar, werd in 1856 rector der Latijnsche school te Alkmaar en bleef na de opheffing van deze belast met het onderwijs in de oude talen. Hij leverde een vertaling van: „Racovacy Rizo, geschiedenis der nieuwe Grieksche literatuur" (1829) en schreef: „De vormende strekking van klassiek en wiskundig onderwijs" (1840), „Dorpsgesprek" (1854), Wetenschappelijke grondbeginselen der theoretische en historische paedagogie" (1854—1855), „Wetgeving op het lager onderwijs binnen Leiden van 1824 tot 1859" (2de druk, 1863), „Tafereelen van de beschaving en zeden der oude volken" (1860), „Feestrede op den gedenkdag van Alkmaars ontzet" (1864), „Onderwijs in wetenschap en talen, ontwikkeling van eene halve eeuw" (1864), „Brieven en andere bescheiden rakende het beleg van Alkmaar in 1573" (1865), Opvoeding en onderwijs voor de lagere school" (1867), „Bibliographie en wetenschap" (1868) enz. Ook plaatste hij bijdragen in „De Gids" en andere tijdschriften. Hij overleed te Alkmaar den 15den April 1890.

Gelderland (zie de kaart) is de grootste provincie van Nederland, met een oppervlakte van 4938 v. km. Wat het bevolkingscijfer betreft, neemt zij echter slechts de derde plaats in.

Ligging en Grenzen. Door haar ligging behoort zij tot de Zuiderzeeprovincies, hoewel die ligging haar weinig voordeel verschaft. Belangrijker is, dat het verkeer tusschen het N. en Z. des lands, zoowel als de wegen van den doorvoerhandel, ten deele door haar gebied loopen. In het N. grenst de provincie aan Overijsel, in het O. aan Overijsel, het Duitsche Rijk en een klein deel van Limburg, in het Z. aan Noord Brabant (Maas), in het W. aan Noord Brabant, Zuid-Holland en Utrecht en in het N.W. aan de Zuiderzee. Zij heeft bijna overal natuurlijke grenzen, behalve aan de O. zijde, waar de staatkundige grens dan ook in den loop der tijden groote veranderingen onderging.

Bodemgesteldheid. Vooral wat de samenstelling van den bodem en diens hoogteligging betreft, kan men in Gelderland een aantal zelfstandige landschappen onderscheiden, n.l. de Veluwe, de Graafschap met de Lijmers, het Rivierkleigebied en het Rijk van Nijmegen, die door de rivieren scherp van elkander gescheiden worden.

Over het algemeen ligt de bodem vrij hoog, want slechts in den N.W. hoek der Veluwe daalt hij tot even beneden A. P., terwijl hij in de buurt van Nijkerk nauwelijks boven A. P. ligt, zoodat alleen op deze beide plaatsen het land door dijken tegen de zee beschermd moest worden, terwijl ten Z. van Rijn-Lek, waar de bodem nabij de grens van Zuid-Holland ook slechts even boven A. P. ligt, eveneens zware dijken langs de rivieren noodig zijn; slechts langs den IJsel zijn deze dijken op veel plaatsen overbodig (zie de kaart). Evenmin zijn dijken noodig langs den hoogen zuidelijken Veluwezoom, behalve de Grebbedijk, welke de Geldersche Vallei (zie aldaar) in het Z. tegen overstroomingen moet beschermen.

Eigenlijk *polderland*, d. w. z. streken, die een lager niveau hebben dan de boezems, waarop zij hun overtollig water loozen, vindt men dan ook alleen tusschen Rijn-Lek en Maas ten W. eener lijn Wijk bij Duurstede—Dodewaard—Heumen, alsmede langs den rechter IJseloever tot tegenover Brummen en tusschen den Veluwschen bandijk en de Groote Wetering. Hoewel aan een open rivier gelegen, loozen de polders doorgaans niet rechtstreeks daarop, wegens de sterk afwisselende rivierstanden, maar op de Weteringen of op de Linge. Alleen waar deze ontbreken, zooals in de Lijmers en de Ooipolders ten O. van Nijmegen geschiedt de loozing onmiddellijk op het buitenwater. Waar de bodem zeer laag ligt, zooals ten W. van Geldermalsen en in de Bommelerwaard moet van wind- of stoomkracht bij de loozing gebruik worden gemaakt.

De grootste hoogten vindt men op de *Veluwe*, die uit twee deelen bestaat: een kleinere en lagere W. helft, de Neder-Veluwe, die geleidelijk overgaat in de ten W. daarvan gelegen Geldersche Vallei en daarheen (naar de Eem) ook het grootste gedeelte van haar water stuurt, en een grootere hoogere O. helft, de Over-Veluwe, welke in het N. met de regelmatig glooiende Woldbergen begint (hoogste top 72 m.) en na een inzinking ten Z. daarvan, steeds hooger oprijst in den vorm van een breeden rug, die tot den IJsel loopt en op twee plaatsen een aanmerkelijke versmalling vertoont. De hoogte bij Hoog Soeren (107 m.) de Aardmansberg (104 m.) in het N., de Imbosch (110 m.) en eenige andere punten van gelijke hoogte vormen er de aanzienlijkste verheffingen. Een smallere tak gaat van hier naar het Z.W. tot de Molenbeek bij Renkum en vormt, door diepe, steilwandige dwarsdalen doorsneden, den fraaien Veluwezoom; de hoogte neemt geleidelijk van 90—50 m. af; de Zilverberg bij Doornwert is 60, de Duno aldaar 59 m. Ten W. der Molenbeek loopt een heuvelrij noordwaarts tot Lunteren, die met den Wageningschenberg (46 m.) begint, in den Paaschberg bij Ede 48 m. hoogte bereikt, terwijl de hoogte bij Lunteren slechts weinig lager is. Ten N. der kom van Barneveld wordt de heuvelreeks voortgezet van Garderen tot Harderwijk en bereikt ten N.O. van Putten 59 m. hoogte. Het meest vlakke en lage gedeelte der Veluwe treft men ten O. van het Apeldoorn—Dierensche kanaal aan, waar een aantal weteringen noordwaarts stroomen en de helling naar den IJsel veel minder steil is, dan die van den Z. rand der Veluwe naar den Rijn.

De Graafschap is veel minder hoog en veel minder heuvelachtig; langs de Duitsche grens nog ongeveer 40 m. hoog gelegen, daalt de bodem geleidelijk naar het W. tot 10 m. + A. P., zoodat op de meeste plaatsen geen dijken tegen den IJsel noodig zijn. Van de weinige verheffingen bereikt de Lochemer berg (49 m.) de grootste hoogte; bij Aalten liggen nog heuvels van 30 m.

De *Lijmers* is een laag rivierkleigebied, door een Rijntak gevormd, waarin met steile randen een heuvelgroep ten O. van vlakke, meest bebouwde zandgronden oprijst. Naar den meest bekenden top heet het de Montferland (83 m.). Hooger rijzen echter de Hettenheuvel (105 m.) en de Hulzenberg (96 m.) op, welke laatste overgaat in den Eltenberg op Duitschen bodem.

In het *Rivierkleigebied* tusschen Rijn-Lek en Maas ligt de bodem nog lager dan in de Graafschap; bij Pannerden in het O. nog ongeveer 12 m. + A. P., wordt hij westwaarts langzaam, maar gestadig lager, zoodat hij aan de grens van Z. Holland bijna op zeeniveau is gelegen. Alleen in het *Rijk van Nijmegen* verheft zich ten Z. O. van die stad een aanzienlijk heuvelland met toppen tot 100 m. (Hoenderberg 100 m., Uilenpol 98 m.) en steile randen in het N. en Z. Een vrij breed dal (spoorweg Nijmegen-Kleef) scheidt het meer vlakke westelijke deel, waarvan een uitlooper, in den vorm van een reeks afzonderlijke hoogten, tot Druten aan de Waal loopt, van de plateauachtige O. helft, die den naam draagt van Nederrijkswoud en met zijn mooi geboomte zich als Reichswald over de grenzen tot voorbij Kleef voortzet.

Grondsoorten. De Veluwe behoort tot het gemengde diluvium ten W. van den IJsel en bestaat dan ook voor het grootste deel uit grintgronden, die de heuvels vormen, met zandgrond aan den voet en langs de lager gelegen O. en W. rand. Een smalle strook rivierklei treft men langs den IJsel, een weinig zeeklei langs de Zuiderzee aan, terwijl op sommige plaatsen, zooals bij Beekbergen, Oldebroek, Nijkerk en Veenendaal laagveen ligt. Op de grintgronden vindt men de eindelooze heidevelden, waarin reusachtige zandverstuivingen de meest woeste plekken voorstellen en bijna nog 10000 H. A. oppervlakte beslaan. Heiden en zandverstuivingen verminderen echter—en daarmede de schapen- en bijenteelt—door de uitbreiding der bosschen en wel van naaldhout, terwijl langs den Veluwezoom, waar de bodem leemhoudend is, statige beukenbosschen voorkomen, de vlakke deelen in het O. en W. veel akkermaalshout leveren. Onder de Veluwsche bosschen zijn vooral beroemd de Soerensche met hun vele herten, Puttensche, Leuvenumsche en Gortelsche bosschen, het Middachter bosch en de Engelanderholt, eenmaal de gerichtsplaats der Veluwe. De boschrijkdom geeft aanleiding tot een levendigen handel in dennenhout, talhout en eikenhout, vooral te Putten, Ede, Nijkerk, Harderwijk, Apeldoorn en Zutphen. Ook het verzamelen van boschbessen, van eikels en beukennootjes vormen bronnen van inkomsten. De lager gelegen randen der Veluwe zijn voor landbouw, maar voor een veel aanzienlijker deel voor veeteelt in gebruik.

De Graafschap behoort tot het gemengd dilu-

vium ten O. van den IJsel, zoodat ook hier de bodem uit zand en grint bestaat. Maar vooreerst zijn er minder grintgronden en daarenboven komen in het O. tertiaire leemgronden voor, welke de vruchtbaarheid van den zandbodem zeer verhoogen en langs de talrijke riviertjes breede strooken beekklei hebben doen ontstaan. Behalve de grijze tertiaire leem, welke ten O. van Eibergen en Groenloo en ten Z.W. van Winterswijk aan de oppervlakte komt, treft men ten O. van deze plaats op een paar punten secundaire leemgronden (Wealdenformatie) aan de oppervlakte aan en bevat de bodem langs de stroompjes ijzeroer. Ook in de Graafschap komen veel heide en enkele bosschen, benevens akkermaalshout voor, maar daartusschen vindt men de groenlanden met honderden stukjes bouwland afwisselend en ook kleine plekken heide en bosch. De oudste bouwlanden liggen als hoogere gronden bij de dorpen: de „enken". Veel grootgrondbezit, veel kasteelen en veel oude stadjes, vooral in de O. helft, ten deele voormalige vestingen, treft men in de Graafschap aan.

De Lijmers bestaat uit een diluviale kern, waarvan de zandgrond tot bouwland wordt gebruikt, omgeven door rivierklei, die vooral langs den Ouden IJsel nog dikwijls overstroomd wordt en derhalve als grasland dienst doet. Deze overstroomingen zijn een gevolg van een overlaat in den Rijn bij Lobith, die hij hooge waterstanden werkt; als de Oude Rijn het overstroomingswater niet bergen kan, gaat dit gedeeltelijk langs de Wild en door de Lijmers naar den IJsel.

Het Rivierkleigebied bestaat hoofdzakelijk uit rivierklei, alleen het Rijk van Nijmegen bestaat uit diluviaal zand en grint, terwijl bij de grens van Zuid-Holland een weinig laagveen ligt. De O. helft, tot Tiel, is als bouwland, de lagere W. helft als grasland in gebruik. Het wordt onderverdeeld in de Betuwe (Neder- en Over Betuwe), de Tielerwaard, de Bommelerwaard en het Land van Maas en Waal.

Wateren. Gelderland wordt doorsneden door de takken van den Rijn: Neder-Rijn, Waal en IJsel, terwijl de Maas langs de zuidgrens stroomt. In het Rivierklei gebied valt verder alleen de gekanaliseerde Linge te vermelden, die als scheepvaartweg weinig beteekent, maar al het polderderwater van de landen tusschen Rijn-Lek en Waal ontvangt en bij hoogen stand dezer rivieren ook veel kwelwater daaruit afvoert en beneden Tiel bedijkt is. Groot is het aantal kleine stroompjes, beken of weteringen, welke hun ontstaan te danken hebben aan de vele „sprengen" en bronnen, die op de Veluwe voorkomen. Daar de neerslag gemakkelijk in den poreusen zanden grintbodem kan wegzakken, verdampt er weinig en worden de sprengen geregeld gevoed. Vooral in de O. helft komen vele stroomende wateren voor, zooals de Voorstondschebeek, de Voorsterbeek, de Terwoldesche wetering, welke evenals de Kromme wetering in de Groote wetering uitmondt, die later nog de Nieuwe wetering opneemt en zelf in de Grift loost. Deze ontstaat bij Apeldoorn en is voor één derde gedeelte gekanaliseerd. Naar het N. gaat de Staverdensche of Hierdensche beek, door een laagte, waarin het Uddeler meer is gelegen. In de kom van Barneveld ontspringen talrijke beekjes, zooals de Barneveldsche of Vlierbeek, die rechts de Esvelder of Hoevelakensche, links de Modderbeek met de Moorser- en Glinderbeek opneemt; verder de Luntersche beek, die met de Barneveldsche bij Amerfoort de Eem vormt. Aan den Z. rand der Veluwe vallen de Renkumsche Molenbeek, de Heelsumer, de Sons en de Rozendaalsche beek te noemen. De aanwezigheid van zoo vele stroomende wateren heeft in vroeger eeuwen aanleiding gegeven tot het ontstaan van talrijke papiermolens en koperpletterijen op de Veluwe, welke dit water als drijfkracht bezigden, thans echter meest alle verdwenen of in wasscherijen en bleekerijen veranderd zijn. In het belang dezer fabrieken werd ook het Apeldoornsche (1829) en Dierensche kanaal (1869) gegraven; het eerste loopt langs de Grift en valt in het benedendeel er mede samen. Ook de Grebbe of Grift, waarop het Z. deel der Geldersche vallei afwatert, is reeds sedert de 15de eeuw gekanaliseerd en wel onder het bestuur van *David van Bourgondië*, vandaar dat het water ook wel Bisschop-Davidsgrift wordt genoemd.

De Graafschap wordt doorsneden door verschillende zijrivieren van den IJsel, zooals de Berkel (zie aldaar), die een gedeelte van haar water door de de Bolsbeek naar de Schipbeek zendt en boven Lochem de Groenlosche Slinge of Slingerbeek opneemt. De Vordensche of Hakfortsche beek ontstaat bij Lichtenvoorde en neemt de Hengeloosche beek op; de Oude IJsel komt uit Duitschland, neemt eerst de Aa, daarna de Bielheimer beek op, een tak van de Aaltensche Slingerbeek, die evenwel over de grenzen ontspringt en zich bij Varseveld in twee takken splitst, de Slinge en de reeds genoemde; de Schipbeek stroomt slechts even door de provincie en langs de N. grens.

Bevolking. Als oudste bewoners van Gelderland moeten waarschijnlijk de Kelten beschouwd worden, waarvan echter weinig bekend is, evenals van de verschillende Germaansche stammen, die ten tijde van de komst der Romeinen hier gevestigd waren, zooals de Bataven tusschen Rijn en Waal. Later werd het O. der provincie door de Saksen, het Z. en de Veluwe door de Franken bezet, vandaar dat heden ten dagen nog in de Graafschap Saksisch, in de overige deelen Sakso-Frankisch of Franco-Saksisch gesproken wordt. Met het oog op de geringe vruchtbaarheid van een groot deel des bodems kan de bevolkingsdichtheid niet zeer groot zijn en bedraagt dan ook slechts (1905) 124 per v.km. De toeneming der bevolking in de laatste eeuw kan uit het volgende overzicht blijken

1809	239716
1815	259784
1821	269926
1840	345762
1860	401864
1873	437728
1890	512202
1900	568000
1905	612478

Den 1[sten] Januari 1907 telde de provincie een bevolking van 620363 zielen en wel 313801 mannen en 306562 vrouwen. In 1905 bedroeg het aantal geboorten 18775, dat der sterfgevallen

9811, zoodat er 8964 meer geboren werden dan overleden; er vestigden zich 39527 personen in de provincie, terwijl er 40681 vertrokken, een verlies dus van 1154 personen. Wat den godsdienst betreft, bedroeg in 1900 het aantal Hervormden er 353365, dat der R. Katholieken 201639 en dat der Joden 5160. Dat de natuurlijke deelen, waaruit Gelderland bestaat, een zeer ongelijke bevolkingsdichtheid bezitten, ligt met het oog op de vruchtbaarheid van den bodem en de middelen van bestaan voor de hand. Het schraalst bewoond is de Veluwe, waarvan het gebied tusschen de Zuiderzeekusten de Utrechtsche grens eenerzijds en het Apeldoorn-Dierensche kanaal anderzijds 35—45% of zelfs meer van de oppervlakte woest ligt en slechts enkele deelen een bevolkingsdichtheid van 25—50 per v.km. bezitten. De randen der Veluwen verkeeren in gunstigen toestand, daar langs de Zuiderzee vischvangst en scheepvaart, op de Utrechtsche grens industrie een middel van bestaan verschaften, de schilderachtige, vruchtbare, door den Rijn bespoelde Veluwezoom tal van dorpen en buitenverblijven deed ontstaan, terwijl in het O. veeteelt en nijverheid een rij dorpen aan den voet van het plateau der Over Veluwe tot ontwikkeling brachten. In de Graafschap hebben landbouw, veeteelt en nijverheid eveneens een grootere dichtheid der bevolking teweeggebracht. In het grootste deel bedraagt zij 50—100, in sommige streken 100—200 per v.km. Het dichtst bevolkt is het Rivierkleigebied, n.l. in het O. deel 100—200 in het W. deel meestal 50—100, in den Bommelerwaard, langs den Rijn en de Maas echter weer 100—200 per v.km.

Voortbrengselen en middelen van bestaan. Ook in dit opzicht bestaat er tusschen de onderscheiden deelen der provincie groot verschil. Van de 20,61° (1906) woeste gronden komt natuurlijk verreweg het grootste deel voor rekening van de Veluwe, het overige bijna geheel voor de Graafschap. Het Rivierkleigebied is het vruchtbaarste deel en daarom ook de hoofdzetel van *landbouw* en veeteelt, naast ooftteelt en nijverheid de hoofdmiddelen van bestaan in Gelderland. Tarwe, aardappels, haver, gerst, suikerbieten, erwten en boonen zijn de hoofdprodukten van de klei, waarnaast in de Betuwe en Maas-en-Waal een weinig tabak, in de Bommelerwaard hop verbouwd wordt. In de Graafschap zijn rogge, aardappelen en boekweit de hoofdprodukten terwijl de vlasbouw, op de beste gronden, sedert de verdringing der huisindustrie door de fabrieken, niets meer beteekent. Op de Veluwe beteekent de landbouw alleen iets langs de randen, vooral in het O. en Z., waar dezelfde produkten als in de Graafschap gekweekt worden, daarnaast bij Nijkerk en Wageningen tabak. De tabaksteelt gaat echter van jaar tot jaar achteruit, besloeg in 1906 in Gelderland nog slechts 182 H.A., tegen 466 in 1900. De *ooftteelt* der kleistreken ten Z. van Rijn-Lek is, hoe belangrijk ook, meest nevenbedrijf bij landbouw, in de Over Betuwe ook bij groententeelt. De ooftteelt is hier reeds meer dan 3 eeuwen oud en levert vooral appels en kersen, hoewel ook peren, pruimen, noten, aardbeien, frambozen en aalbessen. De boomgaarden vindt men meestal op de hoogere, drogere gronden achter de dijken; bij de jonge boomgaarden is de ondergrond voor bouwland in gebruik, bij de oudere als weiland. De appelteelt neemt sterk toe, de kersenteelt niet, wegens ziekten. De appels gaan voor een aanzienlijk deel naar Duitschland, de kersen en andere vruchten naar Engeland. Het uitzaaien van het appelen-, peren- en kersenzaad geschiedt bij Wageningen en Rhenen, terwijl tot bevordering der ooftteelt bij Tiel in 1899 een pomologische tuin werd aangelegd. De meeste boomgaarden zijn gemengd, met twee of drie ooftsoorten (zie *Boomgaard*). Het middelpunt van den oofthandel is Tiel, verder hebben ook Nijmegen en Arnhem veel uitvoer van fruit. Een gedeelte der vruchten wordt ter plaatse zelf in fabrieken tot stroop, jam, enz. verwerkt. Eveneens treft men appel- en perenboomgaarden in de Lijmers, langs den Ouden IJsel en den rechteroever van den IJsel aan. In 1906 besloeg de ooftteelt voor den handel een oppervlakte van 6134 H.A. (in geheel Nederland 20165 H.A.). De oppervlakte ingenomen door verschillende landbouwgewassen, bedroeg in 1905 in H.A.

Granen	71429
Peulvruchten	3149
Handelsgewassen (koolzaad, mosterdzaad, vlas enz.)	386
Knol-, wortel- en bolgewassen	35793
Groenvoedergewassen	5710
Braakland	1643

Van de geheele oppervlakte der provincie besloeg in 1905 het

Bouwland	118344	H.A. of	23,91%
Grasland	155356	„ „	31,66 „
Tuingrond	13877	„ „	2.72 „
Bosch	80101	„ „	16,16 „
Woeste gronden	105344	„ „	20,61 „

Daarentegen besloegen de woeste gronden in 1833 nog 164659 H.A. Terwijl in 1904 871 H.A., in 1905 513 H.A. woeste grond ontgonnen werden, bedroeg zulks in 1906 slechts 481 H.A.

De meeste bosschen, vooral dennen-, maar ook beuken- en eiken, alsmede akkermaalshout, vindt men, zooals reeds vermeld werd, op de Veluwe, daarnaast in de Graafschap.

De *veeteelt* heeft de overhand in het Land van Maas en Waal en in het W. van Tielerwaard en Neder-Betuwe, terwijl hij op de Oostelijke hoogere deelen van het Rivierkleigebied eveneens belangrijk is. Hier bloeit runder- en paardenteelt, evenals in de Lijmers, terwijl in de Graafschap runder- en varkensteelt van belang zijn. De laatste vindt men ook bij de zandboeren op de Veluwe, evenals ook runderteelt, reeds wegens de onmisbare meststoffen. Hoofdzaak is echter op de Veluwe schapen- en bijenteelt, al gaan beide achteruit door de uitbreiding der bosschen. Barneveld heeft de grootste schapenmarkten, Veenendaal de drukste wolmarkten, terwijl laatstgenoemde plaats de eenige bijenmarkt van ons land bezit. Ook de pluimveeteelt is in Gelderland belangrijk, want van de ruim 12 millioen eieren welke in Nederland jaarlijks ter markt komen, heeft Gelderland alleen 7 millioen, en Apeldoorn bezit onze grootste eiermarkt. De veestapel omvatte in 1904:

Paarden	39644
Rundvee	218084

Schapen	39988
Bokken en geiten	43917
Varkens	189651
Bijenkorven	22022

De zuivelbereiding, vooral die van boter is, ook niet onbelangrijk, want in 1906 bedroeg die van kaas op boerderijen vervaardigd, 225000 kg., die die op fabrieken (in het geheel 6) 100000 kg., de boterproduktie bedroeg op boerderijen 2960000 kg., op fabrieken (101) 5270000 kg.

De *nijverheid* zetelt, afgezien van de groote plaatsen, als Arnhem, Nijmegen en Apeldoorn vooral in de Graafschap. Zij slnit zich aan bij die van Twente en heeft haar ontstaan aan dezelfde oorzaken als daar (zie *Overijsel*) te danken. De textielindustrie, vooral linnen en katoen, bloeit in de Oosthelft, zooals te Winterswijk, Aalten, Groenloo, Eibergen en Neede. Daarnaast heeft men langs den Ouden IJsel ijzeroergieterijen, elders, zooals te Lochem, Aalten en Eibergen leerlooierijen. De laatste vindt men ook op de Veluwe, zooals te Apeldoorn, wegens de aanwezigheid van talrijke stroompjes en veel akkermaalshout. Daarnaast vallen hier wasscherijen, bleekerijen en papierfabrieken te vermelden, terwijl op de rivierklei naast jam- en stroopfabrieken de steen- en pannenbakkerijen vermelding verdienen.

De *vischvangst* beperkt zich, afgezien van de groote rivieren, tot de Zuiderzeestadjes Nijkerk, Elburg en Harderwijk, dat ook bokkingrookerij bezit.

Belangrijker is de *handel*. De ligging schonk aan Arnhem veel expeditiehandel, terwijl op week- en jaarmarkten (Apeldoorn, Barneveld, Venendaal, Tiel, Zaltbommel, Zutphen) de produkten van landbouw, veeteelt en ooftbouw verhandeld worden. Ook de handel in hout, schors en run is niet onbelangrijk (Putten, Ede, Harderwijk, Nijkerk, Apeldoorn, Zutphen).

De schilderachtige Veluwezoom trekt tegenwoordig 's zomers zooveel bezoekers, dat hier het vreemdelingenverkeer tot de bronnen van bestaan gerekend moet worden.

Terwijl de scheepvaart tot de groote rivieren en het kanaal van Dieren naar Hattum beperkt is, de straatwegen weinig talrijk zijn, heeft de provincie daarentegen een groot aantal spoor- en tramwegen (zie de kaart).

De *oeconomische toestand* der bevolking is het minst gunstig op de Veluwe, die slechts een sober bestaan aan haar bewoners vermag te verschaffen, wat zich in woning, kleeding en de geheele levenswijze uit. Het huis bevat zeer dikwijls slechts één bewoonbaar vertrek, dat tevens tot keuken en slaapkamer dient; de stallen vindt men in het afgeschoten achterhuis of de „deel", waar ook het koren gedorscht en het gemaaide graan onder de hanebalken opgeborgen wordt. Het getuigt reeds van zekere welvaart, als zich naast de hoofdwoning een kleiner vertrek bevindt, het „bakhuis", omdat daarin de bakoven staat, terwijl het tevens tot zomerwoning dient. Roggebrood vormt het dagelijksch voedsel, „kleinrog", uit roggebloem gebakken, wordt op Zon- en feestdagen gegeten. De armoede dwingt velen, vooral uit de Over Veluwe, in het voorjaar als „eekschillers" naar de noordelijke provinciën of als grasmaaiers naar Utrecht en Holland te trekken. Een gevolg van de afgezonderde levenswijze is, dat de bevolking stijf, stug en behoudend, daarbij op kerkelijk gebied streng calvinistisch is. Dientengevolge worden oude gebruiken in eere gehouden en vindt men bijv. op menige plaats heide en bosch in gemeenschappelijk eigendom der meer gegoede ingezetenen. De oppervlakte daarvan bedroeg in 1906 voor de geheele provincie 16500 H.A. De toestanden in de Graafschap zijn gunstiger, zoowel omdat het landbouwbedrijf er meer loonend is, als door de aanwezigheid eener niet onbelangrijke nijverheid. Daarenboven leeft de bevolking er niet zoo geïsoleerd en heeft dan ook iets guls en openhartigs, al is zij ook hier eenvoudig van aard, in woning en kleeding en gehecht aan oude en somtijds verouderde toestanden. De vruchtbare kleistreken tusschen Rijn en Maas, doorsneden van druk bevaren rivieren en belangrijke spoorwegverbindingen, daarenboven bewoond door nakomelingen van den Frankischen stam, vertoonen een geheel ander beeld. Hier heerscht welvaart en een vroolijk opgewekt leven en het karakter der bewoners verschilt evenzeer van dat der bevolking ten N. van den Neder Rijn, als de vruchtbare, weelderige bodem der Betuwe met den karigen, schralen grond der Veluwe.

Plaatsen. Op de dorre zand- en grintgronden der Veluwe, die voor het grootste deel woest liggen, konden zich geen belangrijke centra van bevolking ontwikkelen. Alleen aan de randen ontstonden eenige steden of aanzienlijke dorpen, zooals in het N.W. Nijkerk, Harderwijk en Elburg, waarvan alleen Harderwijk door zeevaart en visscherij in de 13de eeuw een periode van bloei heeft gekend; aan den O. rand, waar landbouw en veeteelt mogelijk is en het stroomend water, vooral in de vorige eeuwen, beweegkracht voor de nijverheid gaf, ontstond een grooter aantal plaatsen, zooals Hattem, Heerde, Epe, Vaassen en Apeldoorn, waarvan het laatste tot bloei kwam door zijn schoone natuur en de nabijheid van het vorstelijk zomerverblijf het Loo. Aan den zuidrand deed vooral het natuurschoon een aantal plaatsen ontstaan, zooals Dieren, Velp, Oosterbeek, Renkum, welke uit den aard der zaak niet groot kunnen zijn. Wageningen had in vroeger eeuwen zijn beteekenis te danken aan zijn strategische ligging in het Z. der Geldersche Vallei, die onder water gezet kon worden tot de verdediging van het hertogdom Gelderland tegen Utrecht. De Graafschap bezat evenmin de voorwaarden tot het ontstaan van groote bevolkingscentra. Slechts kleine plaatsen ontstonden, als landbouwdorpen of industrieplaatsjes, meest langs de rivieren, zooals Doetichem, Terborg, Aalten, Bredevoort, Winterswijk en Groenloo, waarvan enkele door hun ligging voorheen ook strategische beteekenis hadden. Het vruchtbare zuidelijke deel der provincie is wel dichter bevolkt, de middelen van bestaan deden ook hier evenwel meestal slechts kleine plaatsen ontstaan; de grootere danken haar beteekenis aan haar gunstige ligging, zooals Arnhem, Nijmegen, Tiel, Zaltbommel, Geldermalsen, Kuilenburg, Doesburg en Zutphen. Van de 116 gemeenten, welke in Gelderland liggen, hebben (1907) slechts 3 een bevolking van meer dan 20000 zielen, n.l. Arnhem (61515), Nij-

megen (50684) en Apeldoorn (31786), die samen bijna 25°/₀ der bevolking van de geheele provincie bevatten.

Bestuur. Aan het hoofd staat een Commissaris des Konings, bijgestaan door de Gedeputeerde Staten, 6 leden sterk. De wetgevende macht voor het gewest berust bij de Provinciale Staten, welke uit 62 leden bestaan. Naar de Eerste Kamer zendt Gelderland 6, naar de Tweede Kamer 12 afgevaardigden.

Voor de rechtspraak ressorteert de provincie onder het Hof te Arnhem; verder bezit zij 3 arrondissementsrechtbanken en 15 kantongerechten (zie de kaart). Er bestaan 4 gymnasia, 7 hoogere burgerscholen met vijf jarigen cursus, een gemeentelijke hooger burgerschool voor meisjes met vijfjarigen cursus te Arnhem, een bijzondere hoogere burgerschool (Canisius-college) te Nijmegen en 2 hoogere burgerscholen met driejarigen cursus. Voor het lager onderwijs behoort Gelderland tot de eerste inspectie en omvat 3 distrikten, verdeeld in 14 arrondissementen. Ook vindt men er een aantal burgeravondscholen, ambachtscholen en andere onderwijsinstellingen.

Wapen v. Gelderland.

Geschiedenis. De geschiedenis van Gelderland tot den tijd van *Karel V* werd reeds onder Gelder (zie aldaar) besproken. Sedert 1543 deelde het de lotgevallen der overige Noord-Nederlandsche gewesten, kwam evenals deze in verzet tegen den Spaanschen koning *Philips II* en ondervond daardoor een aanzienlijk verlies aan grondgebied, daar het Overkwartier of Kwartier van Roermond bij den vrede van Munster (1648) aan Spanje bleef. Toch gold het gewest als eerste in rang bij de vergaderingen der Staten Generaal van de Vereenigde Nederlandsche Gewesten. De drie kwartieren, waaruit het bestond (Nijmegen, Zutphen en Arnhem) hadden elk een eigen kwartierdag, waarop ridderschap en steden vertegenwoordigd waren, in Zutphen daarenboven de bannerheeren. Elk kwartier had zijn Gedeputeerde Staten, het gewest zelf daarentegen niet, zoodat de vergaderingen der gewestelijke staten door het Hof van Gelderland, het hoogste rechtscollege, werden uitgeschreven. Er werden doorgaans jaarlijks 2 vergaderingen gehouden, waarop ieder kwartier 1 stem uitbracht. In 1672 werd Gelderland door de Franschen, Munsterschen en Keulschen veroverd liep, daardoor een oogenblik gevaar niet meer als lid der Unie opgenomen te worden en moest in een besnoeiing der gewestelijke souvereiniteit ten bate van den stadhouder (*Willem III*) toestemmen. Tijdens de Bataafsche Republiek was het van 1798—1801 versnipperd onder de departementen van den Rijn, van den Dommel en van den Ouden IJsel. In 1801 werd de oude toestand hersteld en het grondgebied zelfs vergroot, in 1807 daarentegen besnoeid, in 1808 weer vergroot met eenige Kleefsche streken, welke Pruisen reeds in 1802 had afgestaan. In Maart 1809 verloor de provincie het gebied ten Z. der Waal aan Frankrijk, dat hieruit en uit een deel van Brabant het departement Monden-van-den-Rijn vormde. Het overige deel kreeg in 1811 den naam Departement-van-den-Opper-IJsel. Hieraan werd in 1814 het arrondissement Nijmegen van het departement Monden-van-den-Rijn toegevoegd en het geheel als provincie Gelderland aangeduid. De oostgrens onderging echter thans, zoowel als in volgende jaren, vele veranderingen, totdat de laatste grensregeling met Pruisen in 1873 aan Gelderland zijn tegenwoordige gedaante en oppervlakte gaf.

Geldermalsen, een gemeente in de provincie Gelderland, 1831 H.A. groot met (1906) 3427 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Buren, Buurmalsen, Deil, Waardenburg, Est- en Opijnen en Wadenooien. De bodem bestaat uit rivierklei en wordt voor landbouw en veeteelt gebruikt. Daarnaast vindt men er steenbakkerijen. Tot de gemeente behooren de dorpen Geldermalsen en Heteren en het gehucht Rot.

Het dorp Geldermalsen met bijna 2000 inwoners, aan de Linge, is een belangrijk kruispunt van spoorlijnen: Arnhem—Geldermalsen—Rotterdam en Utrecht—'s-Hertogenbosch en vormt een der belangrijkste plaatsen in den Tielerwaard.

Geldern, een stad in Pruisen, ligt aan de Niers, aan de spoorlijnen Wezel—Venlo en Keulen—Zevenaar en telt (1905) 6356 inwoners. Men heeft er 4 kerken, een progymnasium, een stadhuis met bekende ridderzaal, fabrieken van zeep, knopen, sigaren, schoenen, metaalwaren, schrijfmateriaal enz., benevens handel met ons land.

Geldern, tot 1371 de residentie der graven en hertogen *van Gelder*, werd in 1097 gebouwd, kreeg onder *Otto II* (1229—1271) stadsrechten en was een belangrijke vesting. Van 1543—1703 (uitgezonderd 1578—1587) stond de stad onder Spaansche heerschappij, na dien tijd behoorde zij behalve de jaren 1794—1814 aan Pruisen.

Geldersche Vallei (zie de kaart van Gelderland) is de laag gelegen landstreek, die zich van den Rijn tot de Zuiderzee tusschen de Veluwe in het O. en den Utrechtschen heuvelrug in het W. in Z.O.-N.W.-richting uitstrekt en zich naar het N. toe trechtervormig verbreedt. Sommigen beperken dan naam op het gedeelte ten Z. der lijn Lunteren—Amersfoort, hetgeen orohydrografisch echter niet juist is. Een hooge dijk, de Grebbedijk, 12,80 m. + A.P. te Wageningen, sluit de vallei in het Z. tegen den Rijn af. Zooals de kaart aantoont, helt de bodem regelmatig naar het N. af tot 0.2 m. ÷ A.P. Eenmaal stroomde door dit dal een tak van den Rijn, thans vindt men in het Z. deel de gekanaliseerde Grift of Grebbe, die op de Luntersche beek en door deze op de Eem afwatert, in het N.deel de Eem (zie aldaar). Door de Geldersche Vallei loopt de *Grebbe*-linie, de eerste waterlinie tot verdediging des lands bij een buitenlandschen aanval (zie *Verdediging*).

Geldmarkt is in het algemeen de beweging van vraag en aanbod van het geld.

Geldorp, *Geldorp Gortzius*, genaamd *Geldorp*, een Vlaamsch portret- en historieschilder, werd

geboren te Leuven in 1533 en overleed te Keulen in 1616 of 1618. Hij was een leerling van *Frans Francken den Oude* en *Frans Pourbus den Oude* te Antwerpen. Van 1570—1579 was hij te Antwerpen, daarna te Keulen werkzaam. Vooral als portretschilder muntte hij uit. Werken van zijn hand vindt men hier te lande o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en het Mauritshuis te 's Gravenhage.

Geldrop, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, groot 848 H.A. met (1906) 2765 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Nunen, Mierlo, Heeze en Zes-Gehuchten. De bodem bestaat grootendeels uit zand met hier en daar plekken moerasgrond en beekklei; landbouw en nijverheid zijn er de middelen van bestaan.

Het dorp Geldrop met 1200 inwoners ligt aan de tramlijn Eindhoven—Geldrop en aan de Rul en heeft een groote R.-Katholieke kerk.

Gèle, *Afonso van*, een Belgisch Afrikareiziger, werd in 1849 te Brussel geboren, kwam in 1867 in het leger en ging in 1882 naar den Kongo, waar hij commandant van het nieuw gestichte station aan de Stanleywatervallen werd. In 1885 deed hij een tweede reis naar den Kongo, onderzocht in 1887 den Loepori, een zijrivier van den Loelongo, en drong nog in datzelfde jaar op den Mobangi over de door *Grenfell* in 1885 bereikte Sangostroomversnellingen verder Oostwaartsdoor, tot hij de Mokwangoe-watervallen boven de monding van den Mbomoe, onder 23°O. L. v. Gr., in 1890 bereikte en daardoor het belangrijke feit vaststelde, dat de Mobangi de benedenloop is van den Oeëlle, dien *Junker* in Februari 1883 tot het dicht in de nabijheid liggende eiland Moetemoe gevolgd had.

Gelede dieren. Deze dierenstam kenmerkt zich door een duidelijk uitwendig waarneembare segmenteering van het lichaam zelf zoowel als van de extremiteiten. Door dit laatste kenmerk verschillen zij van de wormen, die geen gelede aanhangsels dragen. Verder bezitten zij een „strikladderzenuwstelsel", waaronder men verstaat, dat de buikzenuwstreng uit twee strengen is opgebouwd, welke overeenkomstig met de segmenten door dwarsstrengen en daarmee tevens optredende zenuwknoopen verbonden worden.

Een uitwendig geraamte ontbreekt; de huid, door een chitinelaag bekleed, doet als zoodanig dienst. Opdat het dier in zijn bewegingen niet belemmerd worde, is de chitinehuid verdeeld in ringen, die door een zachte buigzame huid verbonden worden. Bij sommige dieren, zooals bij de krabben, wordt deze chitinelaag nog harder door het opnemen van kalkzouten. Hiermede hangt onmiddellijk samen, dat bij het groeien van het dier deze huid moet afgeworpen worden en door een nieuwe vervangen. Men noemt dit vervellen. Aan het voorste einde zijn steeds eenige segmenten met elkander vergroeid en vormen den kop, daarop volgen eenige segmenten, samen borststuk (*thorax*) vormend, en een derde groep segmenten stellen het achterlijf(*abdomen*)voor. Het kan ook gebeuren, dat kop en borststuk met elkander vergroeid zijn tot het kopborststuk (*Cephalothorax*) of dat het abdomen in twee stukken is te onderscheiden, een abdomen in engere beteekenis en een eindstuk (*postabdomen*), zooals bij de Schorpioenen.

De extremiteiten zijn segmentaalsgewijs geplaatst, zoodat elk segment 1 paar draagt; komen dus aan een stuk meerdere paren voor, dan kan men met zekerheid een vergroeiïng constateeren. Zoo hebben de insekten 4 paar aan den kop, de rivierkreeften 13 paren aan het kopborststuk. Hiervoor levert de ontwikkelingsgeschiedenis het bewijs. Deze extremiteiten dienen òf voor de plaatsverandering en heeten dan eigenlijke pooten, kunnen dan tot loopen of zwemmen gebruikt worden; òf zij dienen tot het tasten en heeten dan *Antennen*, òf dienen tot het fijnmaken van het voedsel en heeten dan *kaken*, òf wanneer de poot nog goed te herkennen valt *kaakpooten*; bovendien kunnen nog z.g. *valsche pooten* (*pedes spurii*) optreden, die bijv. dienen tot het vasthouden van eieren, tot het overbrengen van het sperma of ook nog wel uitwendige kieuwen kunnen dragen.

De antennen worden geënerveerd door de boven hersenknoop, welk kenmerk echter bij vele volwassen dieren niet meer bruikbaar is, maar dan nog wel in de allereerste jeugdvormen is na te gaan.

Tot den kop worden alle segmenten gerekend, die antennen en kaken dragen; tot het borststuk de segmenten met eigenlijke pooten, terwijl het abdomen òf geen extremiteiten of valsche pooten bezit.

Ook het zenuwstelsel kan aan de vergroeiingen deelnemen; zoo is bij de krabben en spinnen het geheele buikzenuwstelsel tot een knoop vergroeid. De oogen zijn enkelvoudig òf samengesteld. Is het enkelvoudig, dan bestaat het in de hoogste ontwikkeling uit lens, glasachtig lichaam en retina (bijv. spin); is het samengesteld, dan stelt men het zich het eenvoudigst voor door een ophooping van enkelvoudige oogen; de chitinehuid is boven het oog doorzichtig en in evenveel facetten verdeeld als het samengestelde oog enkelvoudige bezit. Dit aantal in een samengesteld oog kan ver over de duizend bedragen. Zooals *Müller* heeft aangetoond, ontwerpt het samengesteld oog *één* rechtopstaand beeld. Het aantal samengestelde oogen bedraagt nooit meer dan twee, waar schijnbaar één oog is (*Daphnides*), is dit uit de samensmelting van twee ontstaan; het aantal enkelvoudige oogen is wisselend; deze kunnen zelfs optreden naast samengestelde.

Van het bloedvatenstelsel treedt het meest standvastig het hart op, een contractieve buis, die in een meer of minder begrensde afdeeling der lichaamsholte (hartzakje) is opgesloten. Het bloed komt door een rij van spleten (*ostiën*) binnen en wordt dan door het samentrekken van het hart in de meer of minder goed ontwikkelde arterie voortgedreven. Het bloedvatenstelsel is zelfs in zijn hoogste ontwikkeling open, daar ten slotte ook daar alle bloed weer in die lichaamsholte stroomt, welke het hart omgeeft. De geslachten zijn bijna overal gescheiden, slechts zeer zeldzaam treedt hermaphroditisme op. Bij sommige soorten van plantenluizen treedt *parthenogenesis* in, waaronder men een voortplanting door onbevruchte eieren verstaat. Bij bijen en wespen bepaalt de parthenogenesis het geslacht, daar de mannetjes van onbevruchte eieren afstammen.

Men verdeelt de *Gelede dieren* in 5 klassen.

Tot de eerste rekent men de *Crustaceeën*, tot

de tweede de *Protracheaten*, tot de derde de *Myriapoden* (*Duizendpooten*), tot de vierde de *Insekten* en tot de vijfde de *Arachnoideeën* (*Spinachtigen*). De vier laatste klassen stelt men ook wel als *Tracheaten* tegenover de *Crustaceeën*.

De *Crustaceeën* of *Schaaldieren* danken hun naam daaraan, dat hun chitinepantsering veel harder is geworden door de opneming van kalkzouten. Door verdund zoutzuur laat zich dan ook die kalk onder opbruisen uittrekken.

Verder zijn het waterdieren en ademen door kieuwen; dit blijft ook het geval bij die weinige uitzonderingen als de pissebedden, die voortdurend buiten het water blijven of er ontwikkelt zich als bij de geslachten *Porcellio* en *Armadillio* aan het kieuwdeksel een stelsel van luchtbuizen, die physiologisch met de luchtbuizen der *Tracheaten* te vergelijken zijn. De kieuwen bevinden zich op die plaatsen, waar zij steeds door versch water omspoeld worden, zooals bijv. als aanhangsels aan de pooten of doordat geheele extremiteiten tot kieuwen zijn geworden.

Verder bezitten de *Crustaceeën* in tegenstelling met de *Tracheaten* een bijzonderen pootvorm — den gespleten voet of zwemvoet — d.i. een poot, waar de geledingen in twee rijen liggen, zoodat men een buitenpoot (exopodiet) van een binnenpoot (endopodiet) kan onderscheiden. Deze vertakking blijft echter niet bij die pooten bewaard, die tot loopen dienen, zooals men ze bij de kreeften vindt; maar dan behouden toch de *pedes spurii* hun oorspronkelijke gedaante.

Bij de geslachtsorganen van het mannetje valt op te merken, dat de spermatozoïden groot en onbeweeglijk zijn en door lange puntige uitsteeksels gekenmerkt worden.

Op grond van de ontwikkelingsgeschiedenis verdeelt men de Crustaceeën in *Entomostraken* en *Malacostraken*, voor wier verschil naar uitvoerige leerboeken verwezen wordt.

Tot de Entomostraken rekent men de *Copepoden*, *Branchiopoden*, *Ostracoden*, *Cirrepediën* en de uitgestorven orde der *Trilobieten*.

De *Copepoden* zijn in zee- en rivierwater te vinden en helpen het z.g. *plankton* vormen. Hiertoe behooren b.v. *Cyclops*, *Diaptomus* en *Cetochilis septentrionalis*, welke laatste het hoofdvoedsel der walvisschen uitmaakt. Verder behooren hiertoe ook eenige parasietische vormen, onder den naam van vischluizen bekend, bijv. *Lernaeocera esocina* op de snoeken.

Tot de Branchiopoden behooren *Daphnia* en *Branchipus*.

De Ostracoden bezitten een rechter en linkerschaal, die verrassende overeenkomst met die der mosselen vertoont; de voornaamste soort is *Cypris*.

De *Cirripediën* hebben de plaatsbeweging verloren en zitten op rotsen, palen of dieren vast of zijn parasieten. De hiertoe behoorende familiën zijn de *Lepadiden* (met *Lepasanatifera*, Eendemossel), de Balaniden, (met *Balanus*) en de parasietische *Rhizocephaliden* (met *Peltogaster* en *Sacculina*.)

De *Trilobieten* traden op in het *Cambrium*, waren zeer talrijk in het *Siluur* en stierven in het *Carbon* uit. Slechts een enkele soort was nog in het *Perm* aanwezig.

Tot de *Malacostraken* worden gebracht de *Amphipoden* (*Vlookreeften*), de *Isopoden* (*Pissebedden*), de *Schizopoden*, de *Stomatopoden* en de *Decapoden*. Hiervan zijn de *Decapoden* de meest belangrijke, waartoe gerekend worden de *Kreeften* en de *Krabben*.

Zooals reeds gezegd werd, hebben de *Tracheaten* éénzijdige extremiteiten en hebben zij verder nooit meer dan één antenne. De ademhaling is berekend als een luchtademhaling, daar zij hoofdzakelijk landbewoners zijn. Die dieren, welke, zooals sommige insekten en spinnen, wel waterbewoners zijn, moeten dan ook van tijd tot tijd boven water komen om hun ademhalingsorganen van versche lucht te kunnen voorzien. Slechts bij eenige weinige uitzonderingen zijn deze organen op een eigenaardige wijze geschikt geraakt om ook onder water gebruikt te kunnen worden. Deze organen zijn luchtbuizen (*tracheeën*), die door chitinespiralen worden open gehouden, met de buitenlucht door openingen (*stigmata*) in verbinding staan en zich oorspronkelijk in elk segment paarsgewijs bevinden en daarin zich sterk vertakken. Zijn meerdere segmenten met elkander vergroeid, dan hebben enkele hiervan geen stigmata meer en heeft dus de vergroeiïng ook min of meer de luchtbuizen betrokken.

Zie voor verdere beschrijving de afzonderlijke soorten, geslachten, familiën of orden.

Geledigd noemt men in de wapenkunde een schild, waarin van de figuren slechts de omtrekken zijn aangegeven, zoodat het binnenste er uit genomen schijnt.

Gelée. Zie *Lorrain, Claude.*

Geleen, een gemeente in de provincie Limburg, groot 1186 H.A. met (1906) 2665 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Sittard, Munstergeleen, Schinnen, Spaubeek en Beek. De bodem bestaat uit Limburgsche klei en langs de Geleen uit beekklei. De bevolking leeft vooral van landbouw. Tot de gemeente behooren de dorpen Geleen en Lutterade, de buurten Krawinkel en Neerbeek en gedeelten van Daniken en Munstergeleen. Eenmaal vormde het een zelfstandige heerlijkheid.

Het dorp Geleen, aan de rivier van dien naam en den spoorweg Maastricht—Sittard, telt 700 inwoners, bezit een Roomsch-Katholieke kerk en een klooster en is een zeer oud plaatsje.

Geleen is de naam eener kleine rivier in de provincie Limburg, die bij Heerlen ontstaat, langs Sittard en Nieuwstad stroomt, bij Dieteren de Roodebeek opneemt en nabij Stevensweert met twee monden in de Maas valt.

Geleerde genootschappen zijn vereenigingen van wetenschappelijke mannen, die door onderlinge samenwerking een wetenschappelijk doel trachten te bevorderen. Sommige zijn door den Staat opgericht, in welk geval zij gewoonlijk den naam van *academiën* (zie aldaar) dragen, terwijl andere hun oorsprong verschuldigd zijn aan particulieren. Eerstgenoemde omvatten veelal het geheele gebied der wetenschap, terwijl de andere zich doorgaans tot een klein gedeelte van dat gebied bepalen. Zij hebben echter dit in den regel met elkander gemeen, dat zij de door hen verkregen uitkomsten in hun geschriften ter kennis brengen van het publiek. Vooral ook daarom werken zulke genootschappen zeer gunstig, omdat

zij door vereenigde krachten ten uitvoer leggen, wat voor een of eenige weinigen der leden onuitvoerbaar zou zijn, en dit ziet niet alleen daarop, dat mannen, die verschillende takken eener wetenschap beoefenen, hier hun krachten vereenigen, maar ook op de hoogst belangrijke aangelegenheid, dat een geleerd genootschap door de geldelijke bijdragen der leden groote dingen (vorming van boekerijen, bezorging van uitgaven, wetenschappelijke expeditiën enz.) kan volvoeren. Ook stellen zulke vereenigingen geleerde mannen wel eens in de gelegenheid, al hun tijd en kracht aan de wetenschap te wijden, terwijl zij door het uitschrijven van prijsvragen vaak voortreffelijke geschriften uitlokken over een of ander nieuw ontdekt of min bekend onderwerp. Zulke geschriften vinden dan hun plaats in de werken dier genootschappen, welke den naam van „Acta", „Commentationes", „Mémoires", „Verhandelingen", „Transactions", „Comptes rendus", „Jaarboeken", „Verslagen" enz. dragen.

In ons land staat de „Koninklijke Academie van Wetenschappen" te Amsterdam bovenaan. Zij is in 1851 in de plaats gekomen van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, dat in 1809 door koning *Lodewijk* was opgericht.

Gele gevaar noemt men de vrees, die sommigen in Europa voor het toenemen van de macht der Mongoolsche volkeren, speciaal Japan en China, koesteren.

Gelei, *Dierlijke*, is niet anders dan *lijm* (zie aldaar) met zooveel water gemengd, dat de door verwarming vloeibaar geworden massa bij het afkoelen een halfvaste, trillende massa vormt. Alle dierlijke zelfstandigheden, welke, met water gekookt, lijm opleveren, zooals vleesch, beenderen hertshoorn, vischlijm enz., kunnen tot het maken van gelei gebezigd worden. Dikwijls bereidt men ze door witte lijm (gelatine) in een genoegzame hoeveelheid water te doen, dit aan het koken te brengen en de in vormen gegoten vloeistof daarna te laten afkoelen. Met verschillende toevoegsels kan de gelei een goed voedingsmiddel vormen. Slechte bouillonkoekjes bestaan vaak geheel en al uit gelatine.

Plantengelei is vooral afkomstig van wier- of korstmossoorten, zooals carragheenmos, IJslandsche mos, agar-agar enz. Zij bestaat uit plantenslijm en water en komt dikwijls in de geneeskunde te pas. Verder heeft men ook plantengelei van vleezige zure vruchten, bestaande uit pectine en water, terwijl men eveneens aan vruchtensap, dat met suiker is ingekookt, doorgaans den naam geeft van *gelei*.

De geleien, die op tafel gebracht worden, bereidt men gewoonlijk uit vischlijm en suiker met het bestanddeel, waarnaar zij genoemd zijn. Zoo heeft men *marasquingelei*, *rumgelei*, *koffiegelei*, *wijngelei* enz.

Geleide. Zie *Vrijgeleide*.

Gele koorts (*Febris flava)* is een infectieziekte, die vooral in West-Indië voorkomt en vandaar door het scheepvaartverkeer soms naar de havensteden van Europa gebracht wordt. De infectiekiem gaat niet van mensch op mensch over bij eenvoudige aanraking, wel kunnen de manschappen de infectiedragers zijn, zoo goed als de ballast van het schip. Meestal treden de epidemieën in de heete zomermaanden van Juli tot September op en zijn soms zóó ernstig, dat tot 50% van de patiënten sterven. De negers lijden er het minst aan, de blanken het meest; bij zuigelingen en grijsaards is de gele koorts zelden. De koorts begint met huiveringen, waarna de temperatuur snel stijgt tot 40° C. en hooger; de patienten klagen over hevige pijnen in de slaapstreken, hebben dorst en braakneiging en voelen zich zeer zwak. Zeer vaak verbreiden zij een bijzonderen stank. De hevige verschijnselen duren 1—4 dagen, dan komen 1—2 dagen van betrekkelijken welstand, maar daarop volgt zeer vaak een derde periode, waarin ontaarding van het bloed en intensieve geelzucht optreedt. De urine, die evenals in de eerste periode in zeer geringe hoeveelheid afgescheiden wordt, is bruin door galkleurstof. De bloeddissolutie toont zich door bloedingen onder de huid, uit neus, mond, maag, darm, nieren en geslachtsorganen. Vooral de maagbloedingen, die het braaksel zwart kleuren, zijn zeer gevreesd. De temperatuur stijgt weer, de patiënten worden apathisch of ijlen en gaan meestal onder collaps ten gronde. Slechts een klein aantal ontsnapt aan den dood bij een ernstigen aanval van gele koorts, maar er zijn ook lichtere vormen met gunstiger verloop. Ofschoon men de oorzaak van de ziekte niet kent, staat het vast, dat ook hier door hygiënische maatregelen zeer veel kan worden gedaan. Zoo is in Havana de toestand veel verbeterd, sinds de Amerikanen er een moderne stad van maakten.

Gele pers noemt men in Vereenigde Staten van N. Amerika, die couranten, welke zich vooral toeleggen op het geven van sensatieberichten. De naam is ontleend aan de Zondagsbladen op bont papier, welke sommige dezer bladen te New-York uitgeven, waarin een geel gekleurde caricatuur, „the yellow kid", een rol speelt. Ook heeten zoo de couranten welke, vooral tijdens den oorlog met Spanje in 1898, uitbreiding der Amerikaansche macht eischten en de vreemde mogendheden van lage intriges beschuldigden. Daarenboven zinspeelde de gele pers op annexatie-plannen van Duitschland in Zuid-Brazilië en is in het algemeen aan Duitschland vijandig gezind.

Gele ras, beteekent zooveel als Mongoolsch ras. Zie *Menschenrassen*.

Gele Zee (in het Chineesch: *Hoang-hai* of *Hwang-hai*) is het door het schiereiland Korea in het N., door den 32sten breedtegraad in het Z. begrensde gedeelte van de Oost- Chineesche zee. Zij strekt zich ten N. van den Hoang-ho, uit, aan wiens geel slib zij haar kleur en naam ontleent, en dringt met de Golven van Petsjili en Liaotong en de Baai van Korea diep in het vasteland door.

Gelimer, de laatste koning der Vandalen in Afrika, was de zoon van *Gelarik* en de achterkleinzoon van *Genserik*. Hij maakte zich meester van den troon door *Hilderik* van het leven te berooven en veroorzaakte hierdoor den ondergang van zijn rijk. *Justinianus* maakte n.l. gebruik van zijn gewelddaad om zich van het rijk der Vandalen meester te maken. Hij zond zijn veldheer *Belisarius* daarheen, die in 534 aan de Vandalen een geduchte nederlaag toebracht en *Gelimer* in de vesting Medenus gevangen nam.

Deze werd eerst in zegepraal naar Konstantinopel gevoerd, maar zag zich weldra begiftigd met landerijen in Galatië.

Gellerstedt, *Albert Theodor*, een Zweedsch architect en dichter, geboren den 6den October 1836 te Säterbo (Westmanland), ontwikkelde zich onder leiding van *Scholander* en op studiereizen en werd in 1877 benoemd tot professor aan de technische hoogeschool te Stockholm en in 1881 tot secretaris der Academie van vrije kunsten. Hij schreef: „Arkitektoniska Fragmenter" (1865—1877) en leverde ook een tweetal dichtbundels (1871—1881).

Gellert, *Christian Fürchtegott*, een Duitsch dichter en prozaschrijver, werd geboren den 4den Juli 1715 te Haynichen in het Saksische Ertsgebergte, moest reeds op zijn 11de jaar met afschrijven eenig geld verdienen, doch werd in 1729 geplaatst op een school te Meiszen, waar hij vriendschap sloot met *Gärtner* en *Rabener*, waarna hij zich naar Leipzig begaf, om zich aan de studie der godgeleerdheid te wijden. In 1739 belastte hij zich met de opleiding van 2 jonge edellieden in de nabijheid van Dresden, en daarna gaf hij onderwijs aan den zoon zijner zuster, dien hij vervolgens naar Leipzig vergezelde. Hier stichtte hij met zijn vriend *Gärtner* en anderen de „Bremer Beiträge", waarin hij uitmuntende fabels en gedichten leverde. Een aangeboren angstvalligheid, een zwak geheugen en een wankelende gezondheid deden hem afzien van het voornemen om predikant te worden, waarna hij in 1745 met goed gevolg optrad als academisch leeraar. Hij spaarde geen moeite, om den smaak zijner tijdgenooten te vormen, waartoe hij zijn krachten besteedde aan het blijspel, aan een roman, ja, zelfs aan een verzameling brieven. Verder gaf hij oden en geestelijke liederen en een verzameling opstellen in proza en rijm in het licht. In 1751 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte. De studenten droegen hem als het ware op de handen, en aanzienlijke personen beijverden zich, om hem van de zorgen des levens te ontheffen. Intusschen nam zijn zwaarmoedigheid gaandeweg toe; hij liet de dichtkunst varen en hield voorlezingen over de zedeleer, welke vooral ook wegens zijn roerende voordracht grooten bijval vonden. Gedurende den Zevenjarigen Oorlog ontving hij bezoek van vele hooggeplaatste mannen, ook van de prinsen *Karel* en *Hendrik* van Pruisen, en laatstgenoemde schonk hem een rijpaard, waarop *Gellert* dagelijks een tocht in de buitenlucht deed. *Frederik II* noodigde hem in 1760 uit tot een mondgesprek en ontving hem met de meeste welwillendheid. Door bemiddeling van graaf *Moritz von Brühl* ontving hij in 1762 een jaargeld van 150 thaler; keurvorst *Frederik Christiaan* en diens opvolger *Frederik August* zonden hem kostbare geschenken, en na den dood van *Mascov* begunstigde men hem met een jaargeld van 450 thaler. Hij overleed den 13den December 1769 te Leipzig.

Gellert onderscheidde zich door een streng zedelijk karakter. Zijn hoogste genot was gelegen in de vriendschap. Hij stelde hoogen prijs op den lof van bekwame en rechtschapen mannen, maar ook hierbij betoonde hij de grootste bescheidenheid. Tevens was niemand ooit zoo bereidvaardig als hij, om de verdiensten van anderen te erkennen. Hij werd door zijn tijdgenooten geëerd en gevierd, omdat hij in zijn gedichten waarheid en eenvoud met een ongemeenen gloed wist te verbinden, en ook wegens den zedelijken invloed, dien hij uitoefende door zijn geestelijke liederen, en vooral door zijn uitmuntende fabelen, welke ook in het Nederlandsch zijn overgebracht en nog altijd bewonderd worden, daar zij in geestigheid bijna die van *Lafontaine* evenaren. Zijn roman „Das Leben der schwedischen Gräfin ***" (2 dln., 1746), een navolging van *Richardson's* „Pamela" is van weinig belang en ook zijn herder- en blijspelen hebben niet veel te beteekenen, terwijl zijn „Briefe" slechts als voorbeelden van stijl merkwaardig zijn. Daarentegen bezorgden hem zijn „Geistliche Oden und Lieder" een duurzamen roem. Zeer populair zijn o.a. geworden „Auf Gott und nicht auf meinem Rat", „Dies ist der Tag, den Gott gemacht", „Jesus lebt, mit ihm auch ich", „Wenn ich, o Schöpfer, Deine Macht" en „Wie grosz ist des Allmächt'gen Güte". Zijn verzamelde werken zijn bij herhaling in het licht verschenen, zooals van 1769—1774 (laatste druk, 10 dln., 1867). In 1865 is een standbeeld te zijner eer verrezen in het Rosenthal bij Leipzig en in zijn geboorteplaats; het eerste is door *Knaur*, en het tweede naar het ontwerp van *Rietschel* door *Schwenk* vervaardigd.

Gellius, *Aulus*, een Latijnsch schrijver uit het midden der 2de eeuw na Chr., studeerde eerst te Rome en daarna te Athene in de welsprekendheid en wijsbegeerte. Later volgde hij te Rome de rechtsgeleerde loopbaan zonder de beoefening der letteren te laten varen. Zijn algemeen bekend geschrift, dat hij gedurende een aantal winternachten te Athene opstelde, waarom het den titel draagt van „Noctes Atticae", en later voltooide, bevat in 20 boeken, waaraan het 8ste ontbreekt, een menigte opstellen over taal, oudheden, geschiedenis en letterkunde, alsmede uittreksels uit belangrijke Grieksche en Latijnsche geschriften, en heeft vooral ook daarom hooge waarde, omdat veel van de bronnen, waaruit hij putte, zijn verloren gegaan. Van de uitgaven der „Noctes Atticae" noemen wij die van *Gronovius* (Leiden, 1760) en die van *Hertz* (2 dln., 1883—1885).

Gellivara of *Gellivare*, het grootste kerspel van Zweden in den län Norbotten, ligt aan de spoorlijnen Luleå—Boden—Gellivara—Malnebergat—Narvik en Gellivara—Koskullskulle en heeft een oppervlakte van 16970 v. km. met (1900) 11745 inwoners. Het is bekend om zijn rijkdom aan ijzer. De ertsen in den berg Gellivara worden door een maatschappij in Luleå ontgonnen. Het ijzergehalte van het erts bedraagt 70%. De uitvoer was in 1901 1076564 ton.

Gelmetti, *Luigi*, een Italiaansch schrijver, werd geboren den 8sten Mei 1829 te Dolce in de provincie Verona, studeerde in de letteren en rechten en is sedert 1861 hoogleeraar in de Italiaansche letterkunde te Milaan. Hij schreef: „Roma e l'avvenire della lingua italiana"(1864), „La questione della lingua italiana dopo la relazione di Alessandro Manzoni" (1868), „Difesa del Manzoni" (1872), „La lingua parlata di Firenze e la lingua letteraria d'Italia" (1874), „Le scuole tecniche in

Italia sotto il rispetto educativo e letterario" (1878), „Manzoni e Stecchetti: analogia fra i due verismi" (1879), „La dottrina Manzoniana sull'unità della lingua" (1881) en „Riforma ortografica con due nuovi segni alfabetici messi in opera per la prima volta" (1886).

Gelnhausen, een arrondissementshoofdstad in het Pruisische distrikt Kassel, ligt aan de Kinzig en aan de spoorlijnen Frankfort-Bebra en Gieszen-Gelnhausen en telt (1905) 4800 inwoners. De half Romaansche hoofdkerk is gebouwd in de 13de eeuw. De stad is merkwaardig wegens de fraaie bouwvallen van den burcht der *Hohenstaufen*, aldaar op een eiland in de rivier door *Frederik Barbarossa* gebouwd. Van verdere bouwwerken zijn te noemen het stadhuis, het oude „Fürstenhof", het Johannieterhuis, de heksen-, halvemaans- en botertoren. Men vindt er o.a. een landbouwschool en een zoutbron met bad. De inwoners houden zich bezig met het vervaardigen van gummi- en caoutchoucwaren, electrische gloeilampen en orgels, benevens met wijn- en ooftbouw en het uitgraven van zandsteen. In de twaalfde eeuw had Gelnhausen een eigen gravengeslacht, na welks uitsterven het aan de Hohenstaufen kwam. *Karel IV* verpandde in 1349 de stad aan de graven *van Schwarzburg*, die het pandschap later verkochten aan de paltsgraven *bij Rijn* en de graven *van Hanau*. Van dat oogenblik begint het verval der stad, die bovendien veel te lijden had in den Dertigjarigen Oorlog. In 1886 kwam Gelnhausen met Keur-Hessen aan Pruisen.

Gelofte noemt men een toezegging om in de toekomst, voorwaardelijk of onvoorwaardelijk, een bepaalde handeling te verrichten, die, naar men meent, aangenaam is aan het Opperwezen. Zoo deden bijv. in de Middeleeuwen vorsten de gelofte, om een Kruistocht te ondernemen, en veel anderen de gelofte hen te vergezellen. Veelal geschieden geloften onder voorwaarde, dat men aan een dreigend gevaar ontsnappen of een gewenscht voorrecht verwerven zal, somtijds echter werden geloften onvoorwaardelijk afgelegd, alleen uit liefde en dankbaarheid. Reeds bij de Israëlieten waren geloften in zwang, zooals men kan opmerken uit de geschiedenis van *Jephta*. De prachtigste tempels te Rome zijn hun oorsprong aan geloften verschuldigd.

De Roomsch Katholieke Kerk beschouwt het doen van geloften als een verdienstelijk werk en de vervulling van deze als een heiligen plicht. De geestelijken dier Kerk zijn aan bepaalde geloften gebonden, voornamelijk aan die van volkomen kuischheid. De kloosterlingen leggen tenminste drie geloften af, die van armoede, gehoorzaamheid en kuischheid.

De Kerkelijke overheid kan hen, die geloften hebben afgelegd, in bepaalde gevallen daarvan ontslaan. Er zijn echter 5 geloften, van welke alleen de paus dispensatie kan verleenen, namelijk die eener altijddurende kuischheid, die om in een geestelijke orde te zullen treden, die van een pelgrimstocht naar Rome, die van een pelgrimstocht naar Compostella en die van een tocht naar het Heilige Land. De bisschoppen mogen zulks doen, mits met delegatie van den Roomschen Stoel.

De Protestantsche Kerk is in het algemeen niet met het doen van geloften ingenomen, behalve de doopgelofte. Voorwaardelijke geloften acht zij in strijd met de zuivere begrippen omtrent het godsbestuur.

Gelon, zoon van *Diomedes*, werd koning van Gela in 491 v. Chr. na het overlijden van *Hippokrates*, wiens ruiterij hij had aangevoerd. Daarenboven verwierf hij in 485 de heerschappij over Syracuse. Hij weigerde de Grieken tegen *Xerxes* te ondersteunen, omdat zij niet voldeden aan zijn eisch, hem tot opperbevelhebber te benoemen. Verder moest hij op Sicilië oorlog voeren tegen de Carthagers, daar *Hamilcar* hem volgens de sage met 300000 man kwam bestoken. In 480 verwierf hij door list een volkomen overwinning op denzelfden dag, naar men wil, dat de Grieken bij Salamis overwonnen. Tot de vredesvoorwaarden, welke hij nu aan de Carthagers voorschreef, behoorde ook deze, dat zij zich voortaan van menschenoffers moesten onthouden. Als vorst wist *Gelo* door zijn wijsheid en zachtmoedigheid in zoo hooge mate de achting en liefde des volks te verwerven, dat hij als redder van Syracuse eenstemmig tot koning gekozen werd, toen hij, ongewapend op een volksvergadering verschenen, zich bereid verklaarde de heerschappij neder te leggen. Hij overleed in 477, en werd na zijn dood als een halfgod gehuldigd. Toen onder *Timoleon* alle bronzen beelden verkocht werden, werd voor hem een uitzondering gemaakt.

Geloof is het voor waar houden van iets op subjectief voldoende gronden, hetzij op gezag van anderen of op een bij ons zelf gevestigde overtuiging, zonder dat daarvoor algemeen-geldige bewijzen kunnen aangevoerd worden. Het Gotische *galaubjan*, met ons woord *geloof* verwant, heeft eigenlijk de beteekenis: de verantwoordelijkheid van iets mede op zich nemen, voor iets instaan of ook op iemand vertrouwen. Een dergelijke beteekenis heeft het Grieksche πίστις en het Latijnsche *fides*. Op godsdienstig gebied noemt men eveneens geloof zoowel het geheel der voor goddelijk of waar erkende verordeningen, als 's menschen volkomen overgave aan God. Het geloof is dus geen zaak van het verstand of van de theorie, maar van het hart en de praktijk, het is een godsdienstig-zedelijke drang tot godsdienstig-zedelijk handelen, die alleen in zooverre, als onderwijs of kennis daarop invloed heeft, met het verstand in verband staat. Bij de schrijvers van het Nieuwe Testament komt het woord *geloof* in zeer onderscheiden beteekenis voor: bij *Paulus* als een gemoedsrichting, waardoor de mensch zich geheel aan God toevertrouwt en zijn genade zich toeëigent; daarentegen in den brief van *Jacobus* enkel als een „voor waarheid aannemen". Toen later de Gnostici de Christelijke overlevering in verband brachten met de daarin opgesloten wijsgeerige waarheden, ontstond al spoedig de strijd over de onderlinge verhouding van *gelooven* en *weten*. Wetenschappelijk gevormde mannen, zooals *Clemens Alexandrinus* en *Origenes* beweerden, dat de geleerden alleen konden *weten* en de niet ontwikkelde menigte zich met *gelooven* moest tevreden stellen, terwijl anderen, zooals *Irenaeus* en *Tertullianus*, het recht der wetenschap om over de Kerkelijke overlevering te oordeelen, ontkenden. Langzamerhand verloor nu het woord geloof de beteekenis van aanneming der kerkleer

en van onderwerping aan haar gezag: het geloof werd hetzelfde als geloofsleer of leer, zoodat reeds *Augustinus* verklaarde, dat hij zelfs aan het Evangelie niet gelooven zou, indien het gezag der Kerk hem hiertoe niet noodzaakte. De stellingen: „Fides praecedit intellectum" (Het geloof gaat het weten voor) en „Credo ut intelligam" (Ik geloof om tot wetenschap te komen) bleven de kernspreuken der Middeleeuwsche godgeleerdheid. Ook de twijfel van *Abailard*, of het geloof inderdaad de grondslag was van het weten, had alleen ten gevolge, dat het recht van het kerkelijk gezag krachtig werd gehandhaafd. Het geloof bleef gedurende de Middeleeuwen in de Christelijke gemeente een kerkelijk autoriteitsgeloof, en de scholastiek beijverde zich haar redeneering zóó in te richten, dat de uitkomst altijd strekte tot staving der kerkelijke leerstellingen. Trouwens elke poging, om het geloof tot een zaak des verstands te maken, was een bedreiging van het kerkelijk gezag, daar dit laatste dan alleen ongerept bleef, wanneer elk onderzoek naar de waarheid der leerstellingen als ongeoorloofd werd beschouwd. Toch heeft de scholastiek onwillekeurig medegewerkt om het autoriteitsgeloof te vernietigen.

De Hervorming, die men niet als een wetenschappelijke, maar geheel en al als een godsdienstige beweging moet beschouwen, wilde de voorrechten van het Evangelie toegekend zien aan alle geloovigen, zoodat bij haar vooral het denkbeeld van *Paulus*, dat de rechtvaardiging door het geloof geschiedde, weerklank vond. Weldra echter verstond zij onder dit geloof de verstandelijke overtuiging, dat de leer des Bijbels of der Kerk de volstrekte waarheid is, waaronder de rede zich geheel gevangen moet geven, zoodat de Kerk in haar belijdenisschriften nauwelijks had vastgesteld wat zij voor de zuivere leer hield, of het pas verzaakte autoriteitsgeloof stak met verjongde kracht bij de Protestanten het hoofd omhoog, ja, er ontstond een nieuwe scholastiek, zoowel in de Luthersche als in de Hervormde Kerk.

Tegen zulk een opvatting van het geloof, alsof het niets anders ware dan de aanneming van een leerstelsel, kwamen van ouds de Doopsgezinden, verder tegen het einde der 17de en het begin der 18de eeuw de Piëtisten, Hernhutters, Methodisten enz. in verzet, die het geloof des harten op den voorgrond plaatsten. Ook deed de wetenschap haar recht gelden; zij onderzocht de verschillende stellingen der kerkelijke geloofsleer, verwierp nu eens de eene, dan weder de andere en bewees, dat zij hooger standpunt inneemt dan het geloof, daar immers objectieve waarheden meer te vertrouwen zijn dan subjectieve gevoelens. Bij deze uitkomst bleef het rationalisme staan, terwijl het geloof der supranaturalisten allengs daalde tot een voor waar houden der Bijbelsche wonderverhalen.

Een nieuw tijdperk werd geopend door *Schleiermacher*. Hij zocht de bron van den godsdienst in een onmiddellijk zelfbewustzijn, zoodat hij het geloof beschouwde als een godsdienstig gevoel, dat eigenlijk niet verschilde van vroomheid. Zulk een geloof verkrijgt volgens hem een bepaalde gedaante door *Jezus*, en daardoor een Christelijk karakter. *Schleiermacher* ontwikkelt dit laatste in verband met 's menschen wijsgeerig bewustzijn, en wat hiermede in de Bijbel- en kerkleer in strijd is, vernietigt hij door een scherpe kritiek. Het geloof te verwijzen naar het gebied van het gevoel en in verband te brengen met den historischen *Christus*, deze meening van *Schleiermacher* veroorzaakte een nieuwe reactie, welke eerst de banier van het Bijbelsch geloof en daarna die der gestrenge rechtzinnigheid verhief. Deze richting noemde zich de *geloovige*, terwijl zij den naam van *ongeloovige* gaf aan hen, die het Bijbelsche Christendom in een redelijk Christendom wilden herscheppen. Naast die beide richtingen verhief zich de wijsgeerige en historische kritiek, die den staf brak over autoriteitsgeloof, in welken vorm het zich ook mocht vertoonen. Had reeds de wijsbegeerte van *Hegel* het geloof als vorm veroordeeld, weldra verscheen *Strausz*, om aan te toonen, dat ook op den inhoud veel is af te dingen, terwijl de kritiek van *Baur* verkondigde, dat de boeken des Nieuwen Testaments van zuiver menschelijken oorsprong zijn en alleen beschouwd moeten worden als bijdrage tot de aanvankelijke ontwikkelingsgeschiedenis van het Christendom.

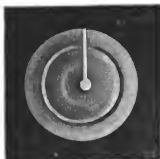
Dit verschil van meeningen heeft in de Protestantsche Kerk aanleiding gegeven tot het ontstaan van 2 partijen, die in ons land met de namen van *Confessioneelen* en *Modernen* worden bestempeld. Het kenmerk van de eersten is, dat zij het onderzoek van de kerkelijke geloofsleer of althans van den inhoud der Bijbelboeken onttrekken aan de algemeene wetten en rechten der wetenschap, terwijl de tweeden zich tegen deze uitzondering verzetten.

Geloofsartikelen (Latijn *Articuli fidei*) noemt men de verzameling van stellingen, die den inhoud van het geloof eener bepaalde godsdienstige gemeenschap zoo bondig mogelijk weergeven. Naar hun meer centraal of peripherisch karakter onderscheidt de dogmatiek principiëele geloofsartikelen (*articuli fundamentales*) van de andere (*articuli non fundamentales*).

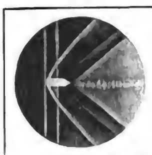
Geloofsbelijdenis (*Confessio*) noemt men het geheel der leerstellingen, die door de leden van een bepaald kerkgenootschap als waar worden erkend en aangenomen. Men heeft een Augsburgsche, Helvetische, Gallicaansche, Belgische, Brandenburgsche, Hongaarsche, Geneefsche geloofsbelijdenis enz. Men spreekt ook wel van een *staatkundige geloofsbelijdenis*, waarmede men het geheel der politieke beginselen bedoelt, waardoor deze of gene zich onderscheidt.

Geloofseed *(professio fidei)* is in de Roomsch-Katholieke Kerk de geloofsbelijdenis, welke alle geestelijken en academische leeraren bij het aanvaarden van hun ambt moeten afleggen, en allen, die tot haar overgaan, eveneens. Het gebruikelijk formulier is in alle landen, waar men de besluiten der Kerkvergadering te Trente onvoorwaardelijk heeft aangenomen, geheel hetzelfde, als door paus *Pius IV* in de bul van den 13^{den} November 1564 is vastgesteld. Daarin verklaart men te gelooven aan al de punten in het *Symbolum* voorkomende, of op het concilie van Trente aangenomen. Ten tijde van het Jansenisme werden er nog eenige waarheden bijgevoegd. In Frank-

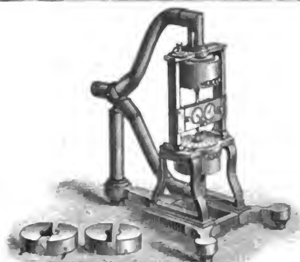
GELUID.

1. Photografie van een geluidsgolf.

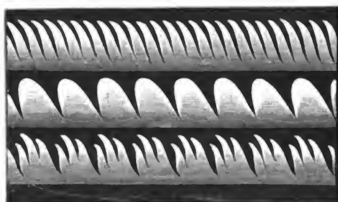
2. Photografie eener luchtgolf van een kogel.

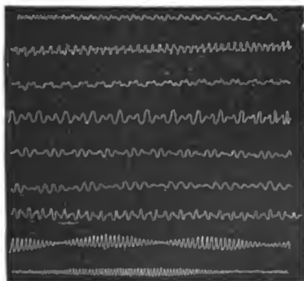
3. Dubbele sirene van Helmholtz.

4. Phono-autograaf van Koenig.

5. Beelden van zingende vlammen in een draaienden spiegel.

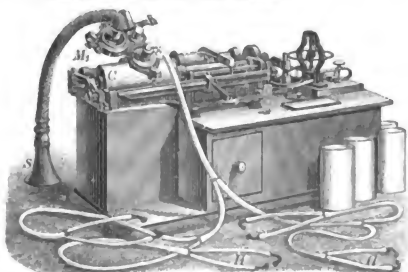
7. Trillingskrommen van den phono-autograaf.

6. Stoffiguur van Kundt.

8. Orgelpijp met vlammen.

9. Phonograaf van Edison.

10. Tandsirene van Koenig.

rijk was het in strijd met den eed op de constitutie en den burgereed, dien men in de dagen der Groote Revolutie van de Fransche geestelijken vorderde, zoodat vele priesters uitweken. Zelfs in de Protestantsche Kerk heeft men, in strijd met haar vrijzinnige beginselen, iets dergelijks ingevoerd, aanvankelijk in den vorm van een onderteekening, doch in de 18de eeuw in sommige landen ook wel een eed. Het is bekend, dat ook in de Nederlandsche Hervormde Kerk de onderteekening vereischt wordt van de Kerkelijke leerstellingen door de toekomstige leeraren, en niet minder bekend is de keuze tusschen het daarbij gebruikelijke *quia* (omdat) en *quatenus* (voor zoo ver), waardoor de onderteekenaar te kennen geeft, dat hij die leerstellingen aanneemt, *omdat* zij of *voor zoo ver zij* in overeenstemming zijn met den Bijbel.

Geloofsvervolgingen. Zie *Christenvervolgingen.*

Geloofsvrijheid. Zie *Gewetensvrijheid.*

Gelsemium *Juss.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Loganiaceeën.* Het onderscheidt zich door een 5-tandigen kelk, een trechtervormige bloemkroon met 6-lobbigen zoom, een eivormige, samengedrukte doosvrucht, wier binnenwaarts gebogen kleppen een tusschenschot vormen, en aan de punt gevleugelde zaden. Een bekende soort is *G. nitidum* of *G. sempervirens* uit Noord-Amerika; deze is een slingerplant met fraaie gele bloemtrossen, waarvan de wortel en uitloopers in de geneeskunde gebruikt worden.

Gelsenkirchen, een stad in het arrondissement Bochùm van het Westfaalsche district Arnsberg, ligt ten noordoosten van Essen, aan de spoorlijnen Oberhausen—Dortmund en Gelsenkirchen—Essen en telt (1905) 147 005 inwoners, die hoofdzakelijk bezigheid vinden in steenkolenmijnen, ijzer- en staalfabrieken, stoomketelfabrieken en een ijzermijn. In 1903 werden Schalke, Heszler, Bismarck, Bulmke, Hällen en Ockendorf bij Gelsenkirchen ingelijfd, waardoor het aantal inwoners van 36 935 steeg tot 129 181.

Geluid (zie de plaat) noemt men zoodanige trillingen van elastische lichamen, welke, golfsgewijs voortgeplant tot aan ons oor, door onze gehoorzenuwen kunnen waargenomen worden. Wanneer die trillingen onregelmatig op elkander volgen, ontstaat een *geraas*, *gerammel*, *gedruisch* enz. Volgen zij elkander op met geregelde tusschenpoozen, dan heeft men een *klank*, en zijn die trillingen enkelvoudig, zoo geeft men aan het hierdoor veroorzaakte geluid den naam van *toon*, die hoog of laag is naar gelang van het aantal trillingen, die in een seconde plaats hebben.

De leer van het geluid, naar een Grieksch woord ook *akoustiek* genaamd, kan verdeeld worden in die van de staande geluidgolven of van de trilling van geluidgevende lichamen, — in die der voortplanting van het geluid in verschillende middenstoffen — en in die van de terugkaatsing van het geluid.

Datgene, waaraan wij den naam van geluid geven, onderscheiden wij als een inwendige gewaarwording. Zonder onze gehoorzenuwen bestaat er geen waarneming van het geluid, want een getokkelde snaar geraakt slechts in een min of meer snel trillende beweging, welke zij aan den omringenden dampkring en door middel van dezen aan ons oor mededeelt. Hier wordt die trilling in de eerste plaats opgevangen door het trommelvlies, en vanhier door een stelsel van kleine beenderen, de zoogenaamde gehoorbeentjes — hamer, aanbeeld en stijgbeugel — naar het inwendig gehoorwerktuig overgebracht. Bij elke trilling van het *trommelvlies* namelijk drukt de trede van den *stijgbeugel* tegen een vlies, hetwelk over een opening in het been, het *ovale venster*, gespannen is, waarachter zich een ruimte bevindt, die wegens haar gangen en windingen den naam van *doolhof* en *slakkenhuis* draagt en met een vloeistof, het gehoorwater, gevuld is. Merkwaardig is vooral het slakkenhuis, langs welks windingen duizenden dunne, veerkrachtige vezels, die van *Corti* (naar den ontdekker, den markies *Corti*, alzoo geheeten) uitgespannen zijn. In de onderste windingen zijn deze vezels grooter, en bovenwaarts worden zij, evenals de windingen zelf, langzamerhand kleiner, evenals de snaren van een klavier. Die vezels staan een voor een in verband met fijne zenuwdraden, welke zich tot een bundel vereenigen en als gehoorzenuw van het oor naar de hersenen loopen. De trillingen, door het trommelvlies opgevangen, worden derhalve door de vloeistof in den doolhof aan gemelde vezels medegedeeld, en wel zoodanig, dat de snel op elkander volgende trillingen, volgens de wetten der resonantie, alleen de kortere in beweging brengen, terwijl langzaam op elkander volgende trillingen zich enkel mededeelen aan de langere. De amplitude van elke afzonderlijke trilling heeft hierbij slechts invloed op de *sterkte* van den toon, doch de *hoogte* van dezen is afhankelijk van den tijd, die tusschen de opvolgende trillingen verstrijkt. Voor onze gewaarwording wordt die hoogte dus bepaald door de vezel, welke in trilling komt. De langste vezel beweegt zich bij 14—24 en de kortste bij 40000 trillingen in de seconde; tusschen die twee grenzen liggen al de geluiden, welke wij met ons gehoorwerktuig kunnen waarnemen. In de muziek draagt de eerste toon den naam van C^1 en de laatste die van D^8. De uitwendige oorzaken van het geluid zijn dus de trillingen van veerkrachtige lichamen.

Tot zulke geluidvoortbrengende lichamen behooren vooral: gespannen snaren; veerkrachtige staven, platen, klokken en luchtmassa's die zich in bepaalde ruimten bevinden, zooals in orgelpijpen enz. De trillingen volgen elkander daarin te sneller op en de toon is des te hooger, naarmate de afmetingen dier voorwerpen, kleiner en hun spanning grooter zijn. Een snaar van de halve lengte geeft het dubbel aantal trillingen; eveneens wordt dit aantal verdubbeld bij een viermaal zoo sterke spanning en verdrievoudigd bij een negenmaal zoo sterke. De verhouding van het aantal trillingen van 2 tonen noemt men hun *interval*, en aan sommige intervallen geeft men bepaalde namen; zoo is bijvoorbeeld de verhouding van een toon van 400 trillingen in een seconde tot een van 800 in dien tijd dezelfde als van 1 tot 2, en men noemt dezen interval een *octaaf.* Heeft men een toon van 400 en een ander van 500 trillingen, dan is de verhouding als van 4 tot 5, en deze interval is een *terts*, en wel een *groote.* Bij 2 tonen van 400 en 600 trillingen

is de verhouding als van 4 : 6 of van 2 : 3, en men noemt dezen interval een *quint*. De muzikale toonladder bestaat uit een reeks van zoodanige eenvoudige intervallen. Do oorzaak van den aangenamen indruk, door zulke eenvondige verhoudingen bij ons opgewekt, is gelegen in de eigenschappen van onze mnziekinstrumenten en in de beschreven inrichting van ons gehoorwerktnig. Men kan namelijk een voor trilling vatbaar lichaam, bijvoorbeeld een darmsnaar, over zijn geheele lengte doen trillen, zoodat alleen de beide uiteinden in rust blijven. Zulke rustende uiteinden noemt men *knoopen* en de daartusschen gelegen plaatsen *buiken*. Nu kan men een snaar ook zóó laten trillen, dat over haar lengte meer knoopen en buiken ontstaan, en dit geschiedt door haar aan te raken op de plaats, waar men den knoop wil vormen. Doet men dit bijvoorbeeld op de $^1/_5$de der lengte, dan ontstaan er ook knoopen op de uiteinden der andere vijfdedeelen en dus 5 buiken. De toon is nu veel hooger dan bij een trilling der snaar over haar geheele lengte; immers vormde zij in dit geval 100 trillingen in een seconde, dan zullen haar 5 deelen in dien tijd elk 500 trillingen voortbrengen. Hierdoor ontstaat een reeks *harmonische tonen* bij den grondtoon, dien de geheele snaar zonder tusschenliggende knoopen doet hooren. Die gezamenlijke tonen vormen een *klank*, Zulke harmonische tonen zijn des te zwakker, naarmate zij hooger worden.

Geeft men nu op het klavier een grondtoon aan van 400 trillingen in een seconde, dan komt in het oor niet alleen de vezel in trilling, welke wegens haar bepaalde lengte voor dien toon vatbaar is, maar tevens bewegen zich de vezels, welke op de genoemde harmonische tonen betrekking hebben, hoewel zij in de windingen van het slakkenhuis vrij ver van elkander verwijderd en door in rust blijvende vezels van elkander gescheiden zijn. De eerste harmonische toon is het octaaf van den grondtoon, welke het dubbel aantal trillingen van dezen telt (800: 400), de tweede is de quint van den eersten harmonischen toon (1200: 800 of 3: 2) of de dnodecimo van den grondtoon (3: 1), de derde is het octaaf van den eersten harmonischen toon of het dubbeloctaaf van den grondtoon. Wanneer men nu tegelijk met de snaar, wier grondtoon 400 trillingen telt in de seconde, het hooger octaaf aanslaat, dan verneemt het oor eigenlijk niets nieuws, maar enkel een versterking van den harmonischen toon. Men hoort daarbij een volkomen *samenklank*. Is het gelnid der 2de snaar echter niet volkomen het octaaf der eerste, zoodat het in plaats van 800 misschien 790 of 810 trillingen telt in een seconde, dan worden hierdoor wederom andere vezels van *Corti* in beweging gebracht als door het zuiver octaaf, dat van zelf den grondtoon vergezelt. De verschillende vezels, door het zuiver en onzuiver octaaf in beweging gebracht, liggen dicht bij elkander, doch zijn door andere vezels gescheiden, die echter mede aangedaan worden door deze beide tonen, en hierdoor ontstaat de onaangename geluidsgewaarwording, die wij met den naam van *wanklank* bestempelen. Zulk een ontmoeten van twee toongolvingen draagt in de natuurkunde den naam van *interferentie*. Het onderscheid tusschen harmonie en wanklank, even-als tusschen een aangenamen en onaangenamen reuk en smaak, berust derhalve op een zuiver zinnelijken indruk en geenszins — zooals men ook wel eens gemeend heeft — op een aesthetisch oordeel. Belangrijke onderzoekingen omtrent dit onderwerp zijn ingesteld door *Helmholtz* en medegedeeld in zijn „Lehre von den Tonempfindungen als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik" (1863).

Wij merken nog op, dat een toon niet alleen bepaald wordt door zijn hoogte, maar ook door zijn eigenaardig karakter. Men kan namelijk zeer goed onderscheiden, of een toon van dezelfde hoogte afkomstig is van een viool, van een trompet, van een guitare, van een menschelijke stem enz.; men schrijft dit verschil toe aan de eigenaardige gedaante der geluidsgolven. Opmerkelijk is het verder, dat het geluid op analoge wijze wordt voortgeplant als het licht en de warmte. Men kan zich van die wijze een voorstelling maken, wanneer men een steentje in het midden van een onbewogen vijver werpt: alsdan ziet men, hoe de beweging, daardoor op een bepaald punt ontstaan, zich regelmatig naar alle kanten golfsgewijze nitbreidt. Wanneer men daarna door een tweeden steen op dat punt een nieuwe beweging voortbrengt, vermengen zich de golven van deze met die der eerste (interferentie, zie aldaar) en kunnen daarbij al of niet samenvallen, dus elkander versterken of verzwakken of zelfs opheffen.

Reeds vroeg heeft men de wetten van het geluid trachten op te sporen, en de leer der intervallen en der snaartrillingen werd reeds ontwikkeld door *Pythagoras* (in de 6de eeuw v. Chr.). Een zijner leerlingen, *Anaxagoras*, verklaarde de *echo* (zie aldaar) als een terugkaatsing van het gelnid, en *Plinius* wist, dat het geluid zich sneller voortplant door vaste lichamen dan door de lncht. In de Middeleeuwen maakte de leer van het geluid geen vorderingen; later hebben zich *Bernoulli*, *Euler*, *Rameau*, *Chladni*, *Newton*, *Laplace*, *Savart*, *Cagniard-Latour*, *Helmholtz*, *Seebeck*, *Weber* enz. jegens haar zeer verdienstelijk gemaakt. De wijze van voortplanting van het geluid is het eerst duidelijk aangewezen door *Christiaan Huygens*, terwijl er talrijke proeven werden gedaan ter bepaling der snelheid van het geluid. Van deze vermelden wij die, welke door *Moll* en *van Beek* in 1823 genomen werden op de Amersfoortsche heide, en wel door het afschieten van een kanon, waarna zij, op bepaalden en aanmerkelijken afstand geplaatst, opmerkten hoeveel tijd er verliep tusschen het waarnemen van het licht en van het geluid. Hiernit bleek, dat de snelheid in een seconde gelijk is aan 330 m. bij 0°C. In 1827 hebben *Colladon* en *Sturm* op het Meer van Genève de snelheid van het geluid in het water bepaald. Hiertoe werd op een boot gelijktijdig een onder water hangende klok aangeslagen en een hoeveelheid buskruit in brand gestoken, terwijl een waarnemer in een andere, op aanmerkelijken afstand gelegen boot, door middel van een in het water afdalende gehoorbuis opmerkte, hoeveel tijd er verliep tusschen de flikkering van het ontstoken kruit en het vernemen van den klokslag. Men vond een snelheid van 1435 m. in een seconde bij een temperatuur van 8° C.; zij is dus $4^1/_2$ maal zoo groot als in de lucht. Nog grooter

is die snelheid in vaste lichamen. De snelheid van het geluid in glas kan volgens deze methode niet bepaald worden. Indien een in het midden bevestigde glazen staaf van de lengte *l* door strijken in longitudinale trillingen wordt gebracht, dan ligt daarin de helft der lengte van den staanden knoop, zoodat $\lambda = 2\ l$. Maakt de staaf *n* trillingen per seconde, dan liggen op den afstand, die het geluid per seconde aflegt, n van zulke golven. De snelheid van het geluid is dan $n\lambda \times 2\ nl$ (zie *Golven*). *Newton* berekende de snelheid van het gelnid in de lucht uit de door de expansiekracht E veroorzaakte bewegende kracht en uit de dichtheid ϱ der te bewegen massa. Hij vond voor de snelheid s

$s = \sqrt{\frac{E}{\varrho}}$, welke formule door *Laplace* verbeterd werd door te nemen $s = \sqrt{\frac{E}{\varrho} \times \frac{C}{c}(1+\alpha t)}$, waarin E de expansiekracht en ϱ de dichtheid, beide bij 0° voorstellen, $\frac{C}{c}$ de verhouding der beide soortelijke warmten der lncht, α de uitzettingscoefficient en t de temperatuur in graden Celcius.

De afstanden, waarop geluiden waargenomen kunnen worden, zijn zeer verschillend en hangen tevens af van den invloed van den wind, van den bodem enz. Een krachtige mannestem dringt niet verder door dan tot 350 schreden, terwijl

Fig. 2. Fig. 1.

Gelnidsmeter.

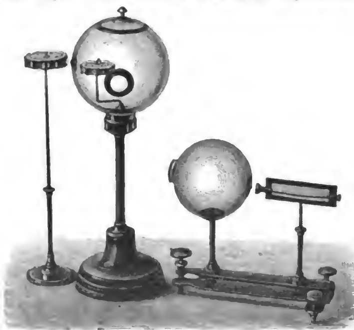
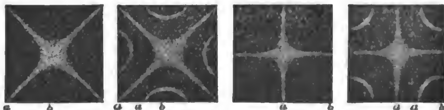

Fig. 3. Gelnidsmeter. Fig. 4.

het dreunen van het geschut bij de belegering der Citadel van Antwerpen (1832) vernomen werd in het Saksische Ertsgebergte, dus op een afstand van 600 km.

Geluidsgolven, die krachtig genoeg zijn, kunnen ook aanstooting en aftrekking, luchtstroomen en luchtwervels teweegbrengen. Lichamen, die soortelijk zwaarder zijn dan lncht, worden door de geluidbron aangetrokken; die soortelijk lichter zijn, afgestooten. Laat men een kleinen resonator in zulk een ligging op het water drijven, dat de as der opening horizontaal is geplaatst, dan wordt hij steeds in de richting der as weggestooten. Deze afstooting wordt in een omwenteling veranderd, wanneer men (zooals in fig. 1) eenige van dergelijke resonatoren aan een licht kruis bevestigt en dit op de punt eener naald plaatst. Plaatst men het toestel in een glazen cylinder, dan is het voldoende den toon der resonatoren boven den cylinder te zingen, om het toestel in beweging te brengen (*Akoustiek reactierad*). Wanneer men in een dun stuk bordpapier of aluminiumblik een aantal gaten boort met kegelvormig opstaanden rand, dan beweegt het zich in een trillingsbnik zoodanig, dat de breedere kant der opening voorop gaat. Door drie zulke bladen aan elkander te bevestigen verkrijgt men den *Geluidradiometer* (fig. 2); dit toestel draait voor de opening van het klankkastje eener krachtige stemvork of in den trillingsbuik van een klankbuis. Door van een gewonen bolvormigen resonator het nauwe gedeelte, dat in het oor gestoken wordt, af te snijden en daarvoor een metalenplaatje te bevestigen met een kegelvormige opening, ontstaan aan deze opening luchtstroomen. Bij elke verdichting in den resonator wordt de lncht, die zich nabij de opening bevindt, uitgestooten en bij elke verdunning naar binnen gezogen. Deze stroom is krachtig genoeg, om een lucifer nit te blazen of een licht radje te doen draaien. In fig. 3 ziet men een glasresonator met twee raadjes, een voor den naar buiten en een voor den naar binnen gerichten stroom. Door den lnchtstroom te richten op een vloeistofzniltje, dat zich in een zwak gebogen glasbuisje bevindt, kan men uit de verschuiving der vloeistof de kracht van het geluid meten. Fig. 4 stelt zulk

Fig. 5.

Klankfiguren van *Chladni*.

een *geluidsmeter* in eenvoudigen vorm voor. Bekend zijn de *klankfiguren van Chladni* (fig. 5), welke ontstaan, als men langs den rand van een met zand bestrooide glazen of metalen plaat met een strijkstok strijkt. Daardoor geraakt de plaat in een trillende beweging, welke zich aan het zand mededeelt. Het sterkst is de trilling bij *b*, waar de plaat gestreken wordt, terwijl de punten *a*, waar men de plaat met de vingernagels aanraakt, in rust blijven. Bij elken toon, welke de plaat voortbrengt, behoort een bepaalde figuur.

Op de plaat ziet men uit fig. 1 en 2 het verschillend karakter eener geluidsgolf en eener luchtgolf door een projectiel veroorzaakt. Het bepalen van het aantal trillingen van een toon geschiedt met behulp der klanksirene (zie aldaar), wier verschillende constructie uit de fig. 3 en 10 kan blijken. Men kan de trillingen van geluidgevende voorwerpen ook op papier vastleggen met behulp van den phonautograaf of vibrograaf (fig. 4 en 7). In fig. 5 ziet men een reproductie der met behulp van de chemische harmonica of zingende vlammen (zie aldaar) verkregen geluiden, terwijl in fig. 6 de door middel van geluidsgolven ontstane stoffiguren van *Kundt* zijn afgebeeld. Fig. 8 is een toestel, om de buiken en knoopen der geluidsgolven met behulp van gasvlammen zichtbaar voor te stellen, waartoe de branders door middel van membranen met de luchtzuilen van orgelpijpen verbonden zijn. Zoodra een der pijpen een toon voortbrengt, trillen de vlammen, welke aan de buiken zijn geplaatst, het sterkst, terwijl de vlammen, die zich aan de knoopen bevinden, rustig doorbranden. Fig. 9 geeft een afbeelding van *Edison's* phonograaf (zie aldaar), een toestel, dat geheel op de leer van het geluid berust.

Geluk wordt zoowel (in objectieven zin), als aanduiding voor een levenstoestand, als (in subjectieven zin) voor een gemoedstoestand gebruikt. In den eersten zin beteekent het een bezit van op zichzelf zeer gewenschte goederen (gezondheid, rijkdom enz.), in den laatsten zin het uit dat bezit voortspruitende gevoel van behagelijkheid of in het algemeen den toestand van innerlijke bevrediging.

Gelijk en gelijkvormig of *Congruent* noemt men twee grootheden, die in vorm en inhoud geheel en al overeenkomen. Zie *Congruente figuren*.

Gelijkenissen zijn verdichte verhalen, die het voorkomen hebben als waren zij aan de gebeurtenissen van het dagelijksch leven ontleend, terwijl zij ten doel hebben, in dat aanschouwelijke kleed een belangrijke waarheid of een ernstige zedeles duidelijk te maken en krachtig aan te bevelen. Zij onderscheiden zich dus van de fabelen daardoor, dat de voorstelling tot het gebied der mogelijkheden behoort, wat niet het geval is, wanneer bijvoorbeeld dieren sprekend worden ingevoerd. Vooral in het Oosten maakten vroeger de volksleeraars gaarne gebruik van gelijkenissen. Hierdoor immers wisten zij hun hoorders te boeien en ongemerkt tot een bepaalde overtuiging te brengen. Voortreffelijk bovenal zijn de gelijkenissen van *Jezus*, welke wij in de Evangeliën vinden opgeteekend. Zij onderscheiden zich door eenvoudigheid, duidelijkheid en gepastheid, door een sierlijken vorm en door een juiste aanwijzing der bedoelde waarheid.

Ook de letterkunde van den nieuweren tijd heeft gelijkenissen geleverd, die men gewoonlijk „parabelen" noemt.

Gelijkheid is de volkomen overeenstemming van twee grootheden in al haar eigenschappen, zoodat de eene geheel de plaats van de andere kan innemen.

Gelijkvormigheid is overeenkomst van gedaante, maar niet van grootte. Wanneer men een vlak of lichaam naar alle kanten gelijkmatig laat aangroeien zonder de hoeken te veranderen, dan verkrijgt men een ander vlak of lichaam, dat met het eerste gelijkvormig is.

Gelzer, *Johann Heinrich*, een Duitsch geschiedschrijver, werd geboren te Schaffhausen den 17den October 1813, ontving zijn opleiding aan het gymnasium aldaar en legde zich daarna aan de hoogescholen te Zürich, Göttingen, Jena en Halle toe op de geschiedenis en de godgeleerdheid. Daarna ging hij naar Italië en bracht den winter te Nizza als huisonderwijzer door bij den hertog *van Manchester*, terwijl hij vervolgens eenige maanden te Florence vertoefde. Na zijn terugkeer hield hij in 1838 en 1839 (in welk jaar hij hoogleeraar te Bazel werd) voorlezingen te Bern en hij legde deze ten grondslag aan zijn geschriften: „Ueber die drei letzten Jahrhunderte der Schweizergeschichte" (2 dln., 1838—1839) en „Die Religion im Leben oder die christliche Ethik" (4de druk, 1863). Reeds vroeg trachtte hij de oorzaken op te sporen der verwikkelingen van kerk en staat, kerk en school, wetenschap en godsdienst, vorsten en volkeren en de voorwaarden van een goede oplossing te vinden. Nadat hij „Die zwei ersten Jahrhunderte der Schweizergeschichte" (1840) in het licht gegeven had, schreef hij: „Die deutsche Literatur seit Klopstock und Lessing nach ihren ethischen und religiösen Gesichtspunkten" (2 dln., 3de druk, 1858) en „Die Strauszschen Zerwürfnisse in Zürich" (1843). In 1843 werd hij benoemd tot hoogleeraar te Berlijn, en na een langdurige reis door Groot-Brittannië en Frankrijk opende hij in October 1844 zijn lessen met een redevoering, getiteld: „Die ethische Bedeutung der Geschichte für die Gegenwart" (1844). Zijn lessen strekten zich verder uit over de geschiedenis der Duitsche beschaving en letterkunde, over de geschiedenis van Duitschland en Zwitserland, alsmede over de geschiedenis der Engelsche en Fransche Revolutie. Ook was hij voortdurend werkzaam bij het departement van Buitenlandsche Zaken en van Onderwijs. Onder andere begaf hij zich in den aanvang van 1846 naar Zwitserland, om een memorie op te stellen over de aldaar heerschende spanning. Reeds den 14den Maart 1848 richtte hij een schrijven aan de Pruisische regeering, waarin hij aanried met den meesten spoed, met of zonder Oostenrijk, de Duitsche eenheid tot stand te brengen. In het voorjaar van 1850 vertoefde hij in Italië en Zwitserland, om er genezing te zoeken voor een ernstige ongesteldheid. Daar hij zich in 1852 nog niet sterk genoeg gevoelde, om zijn leeraarsambt weder te aanvaarden, vestigde hij zich te Bazel en deed van hier reizen door Frankrijk, Engeland en Duitsch-

land. Hij schreef er de: „Protestantische Monatsblätter für innere Zeitgeschichte" (1852—1870) en toen in 1856 wegens de zaak van Neuenburg de goede verstandhouding tusschen Pruisen en Zwitserland verstoord was, deed *Gelzer* pogingen tot toenadering en zag deze met goed gevolg bekroond. In 1859 vertoefde hij eenige maanden te Berlijn en stond minister *Bethmann-Hollweg* als raadsman ter zijde, zonder evenwel gezond genoeg te zijn, om weder een vaste betrekking te aanvaarden. In 1866 benoemde de groothertog van Baden in de eerste dagen van het ministerie *Mathy* hem tot staatsraad, nadat hij reeds in 1863 belast was met het toezicht op de opvoeding en de studiën van den erfgroothertog. In opdracht van den Duitschen keizer begaf hij zich meermalen, o. a. tijdens het Vaticaansch Concilie naar Rome, om rapporten in te zenden over de kerkelijke toestanden. Hij overleed den 15den Augustus 1899 op het landgoed Witwald bij Bazel. Behalve de reeds genoemde werken schreef hij nog: „Protestantische Reisebriefe aus Frankreich und Italien" (1852) en „Martin Luther der deutsche Reformator" (2de druk, 1883).

Gelzer, Heinrich, een Duitsch geschiedkundige en zoon van den voorgaande, werd den 1sten Juli 1847 te Berlijn geboren, studeerde te Bazel in de klassieke letteren en geschiedenis, vestigde zich in 1872 te Bazel als privaat-docent in de oude geschiedenis, werd in 1873 te Heidelberg buitengewoon, in 1876 te Jena gewoon hoogleeraar in de klassieke philologie en geschiedenis. In 1891 deed hij met *Curtius*, *Adler* e. a. een reis naar Klein-Azië en Griekenland; voor zijn Byzantijnsche studiën bezocht hij in 1899 diezelfde landen en in 1902—1903 Athos met zijn kloosters, Macedonië enz. Zijn voornaamste werken zijn: „Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie" (2 dln., 1880—1898), „Eusebii canonum epitome ex Dionysii Telmaharensis petita" (met *Siegfried*, 1884), „Georgii Cyprii descriptio orbis romanae" (1890), „Leontios von Neapolis: Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen" (1893), „Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung" (1899), „Geistliches und Weltliches aus dem türkisch-griechischen Orient" (1900), „Der Patriarchat von Achrida" (1902) en „Vom heiligen Berg und aus Macedonien" (1904). Van *Krumbächer's* „Geschichte der byzantinischen Literatur" bewerkte hij een „Abrisz der byzantinischen Kaisergeschichte". *Gelzer*, die sedert 1897 ook *doctor theologiae* is, gaf het eerste deel van *W. Vischer's* „Kleine Schriften" uit en redigeert sedert 1897 het verzamelwerk „Scriptores sacri et profani".

Gemanteld.

Gemanteld (zie de afb.) heet in de wapenkunde een schild, dat door een keperlijn, waarvan de onderste punten in de onderhoeken van het schild liggen, verdeeld wordt, maar zoo, dat het benedengedeelte aanmerkelijk kleiner is dan het bovengedeelte.

Gemara. Zie *Talmud*.

Gemaskerd noemt men in de plantkunde een bloem met een tweelippige bloemkroon, waarvan de kelk door een verwijding der onderlip is toegesloten.

Gember, *Zingiber Gärtn*, is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Zingiberaceeën*. Het onderscheidt zich door een 3-hokkig vruchtbeginsel en bezit een langen wortelstok met door insnoering verdeelde leden. Tevens is die wortelstok veelvoudig vertakt, terwijl de leden eenigszins plat gedrukt zijn. Van boven heeft hij een schors, die men gemakkelijk door afwrijven verwijderen kan, en onder deze bevindt zich een andere, die vast en zeer dun is. De kern is wit en meelrijk en door een bruine laag van de schors gescheiden. Zij is specerijachtig van reuk en smaak. Men vindt zulk een wortelstok in de eerste plaats bij de *gewone gember* (*Z. officinale Rosc.*, *Amomum Zingiber L.*) en die der overige soorten komt hiermede vrij wel overeen. Men heeft daarop éénjarige blad- en bloemstelen, welke laatste van scheeden voorzien zijn en aren dragen met zware schutbladeren, tusschen welke de bloemen zich allengs verheffen. De buitenste bloemdekkrans is buisvormig en gespleten en de binnenste bestaat uit een korte buis met gelijke zijlobben en een drielobbige lip. De draadvormige stijl is door den meeldraad omhuld en met een trechtervormigen stempel gekroond, en de doosvrucht besvormig en 3-kleppig. De zaden, in een vruchtmoes gelegen, zijn zeer donker en hebben een witten zaadrok. Men vindt dit gewas in de keerkringslanden van Azië. De bladstengels worden ongeveer een meter hoog en zijn rond en onbehaard. De bloemstelen blijven veel kleiner en zijn omgeven door dikke, onbehaarde, groene, daarna roode, buitenste en vliezige, dunne binnenste schutbladeren. De bleekgele bloemdekken bestaan uit een 3-tandigen buitensten krans, en de drielobbige lip van den binnensten is purperkleurig met gele stippen. In Zuid-Azië wordt deze plant algemeen aangekweekt en is in het wild nergens meer te vinden. Ook in China en West-Indië wordt zij algemeen verbouwd. Het is om de wortelstokken te doen, en deze moeten ingezameld worden kort vóór het wegsterven der stengels, omdat zij anders houtig worden. Men heeft in den handel 2 soorten van gember, n.l. *Witte Gember* die van buiten, wit, grijs of lichtbruin en van binnen licht-geel of wit is, lange platte, vertakte stukken vormt, die na de inzameling in water gelegd en vervolgens voorzichtig afgeschaafd en gedroogd zijn, en *zwarte Gember*, die ongeschild, van buiten grijsachtig bruin, rimpelig en min of meer gezengd en van binnen loodkleurig is.

Er zijn zeer verschillende soorten van gember, namelijk. de *Bengaalsche gember*, in Malabar en Bengalen groeiende, die ongeschild in den handel voorkomt, de *Cochinchina gember*, de *West-Indische gember*, vooral die van Jamaïca, welke geheel geschild is, en die van Barbados, welke in korte, ongeschilde stukken in den handel wordt gebracht; en de *Afrikaansche* of *Sierra-Leona-gember*, welke veel overeenkomst heeft met die van Barbados. Al deze gembersoorten worden gedroogd in zakken, vaten of kisten naar Europa verzonden; verder ontvangt men jaarlijks van Zuid-Azië en China een groote hoeveelheid ge-

confijte gember. Om den wortelstok te confijten, moet men dien zeer jong inzamelen; hij wordt dan min of meer doorschijnend en lichtbruin van kleur. Ook de wortelstokken van 2 andere Oost-Indische soorten, namelijk van *Zingiber Zerumbet Rosc.* en van *Zingiber Cassumunar Roxb.* komen in den handel voor.

De gember was reeds bij de Egyptenaren en de Ouden, bij *Dioskorides* en *Plinius* bekend. De geconfijte gember vormt in ons land een schier onmisbare compôte bij het dessert, — voorzeker omdat zij ter bevordering der spijsvertering zeer wordt aanbevolen. In veel gevallen is zij inderdaad doelmatig en een zeer aangename maagprikkel. Bij zoogenaamden maaghoest ten gevolge van slepende verkoudheid bewijst gemberstroop bij kinderen goede diensten, terwijl eindelijk gedroogde gember ook wordt gebruikt tot bereiding van het verfrisschende *gemberbier*, een mengsel van gember, suiker, citroensap, honig en water.

Gemeen is de naam, die gegeven wordt aan het *grauw*, de *heffe des volks*, de bewoners der stadsachterbuurten. Het bijvoegelijk naamwoord *gemeen* heeft om die reden de beteekenis van *laag*, *onkiesch* en *slecht*, ofschoon het ook wel gebruikt wordt in den zin van *gewoon* of *dagelijksch* en in dien van *algemeen*. Zoo had men weleer de Broederschap des *Gemeenen* Levens, en de plantkunde noemt wel eens een plant *gemeen*, die algemeen verspreid of bekend is. Dat *gemeen* oorspronkelijk in deze of meer gunstige beteekenis gebruikt werd, blijkt uit het feit, dat van dit woord de namen *gemeente* en *gemeenebest* zijn afgeleid.

Gemeenebest. Zie *Republiek*.

Gemeenplaats (*locus communis*) noemt men een algemeene, sinds lang bekende zegswijze, welke geenerlei nieuw gezichtspunt oplevert. Dit laatste vordert men van een belangrijk geschrift of van een beroemd schrijver, en aan dien eisch wordt niet voldaan, wanneer zijn werk uit een aaneenschakeling van gemeenplaatsen bestaat.

Gemeenschap der Heiligen (*Communio sanctorum*) wordt in het derde artikel van het „Symbolum Apostolicum" gerekend tot de onderwerpen van het Christelijk geloof. In het oudste symbolum ontbreekt deze toevoeging en het schijnt, dat deze er eerst in den tijd der Donatistische oneenigheden in opgenomen is. Zij beteekent niet, dat de Christelijke Kerk, zooals de Donatisten beweren, een vereeniging is van heiligen, dat is van personen, die volkomen vrij van zonden zijn, maar dat aan de Christelijke Kerk op aarde in dien zin de bijvoeging „heilig" toekomt, dat in haar door den Heiligen Geest heiligheid bewerkt wordt. De benaming der Kerk als gemeenschap der heiligen bevat dus de godsdienstige opvatting der Christelijke Kerk, om haar te onderscheiden van de ethisch-sociale of juridisch-politieke opvatting. Volgens eerstgenoemde opvatting is de Kerk een voorwerp des geloofs krachtens het onzichtbaar werken van den Heiligen Geest in de Kerk, die door haar genademiddelen een heilig Godsvolk verzamelt. Deze kerkleer is verkondigd in art. VII der Augsburgsche Confessie.

Gemeenschap van goederen. Zie *Communisme* en *Huwelijk*.

Gemeente. Zoodra zich hier of daar een zeker aantal menschen vestigt of de bevolking door haar aanwas meer en meer in onderlinge aanraking komt, — zoodra bij een tot een stam uitgebreid gezin of bij een aantal in elkanders nabijheid wonende gezinnen de aartsvaderlijke regeeringsvorm niet langer toereikend is, doet zich de noodzakelijkheid gevoelen, om een geordende maatschappij te stichten, dat is, om bepaalde regelen te stellen tot waarborg van de algemeene veiligheid, tot het verleenen van onderlinge hulp, tot het bevorderen van gemeenschappelijke belangen; — verder tot het benoemen van bevoegde machten ter uitvoering en handhaving van die regelen en tot het uitvoeren van de genomen besluiten. Op deze wijze vormt zich als het ware een kleine staat en men geeft daaraan den naam van *gemeente*. Historisch is de vorming van gemeenten aan de vorming van staten voorafgegaan en zijn de laatste uit de eerste ontstaan. In het oude Griekenland vormde als regel iedere stad een afzonderlijken staat, maar tegenwoordig is dit uitzondering en zijn de gemeenten slechts onderdeelen van een grooteren of kleineren staat, aan het gezag van dien staat onderworpen. Dit wil niet zeggen, dat elke vrijheid van beweging aan de gemeenten ontnomen is; al missen zij souvereiniteit, toch heeft men haar in de meeste landen een zekere zelfstandigheid (*autonomie*) toegekend bij de regeling van haar aangelegenheden. Niet in alle landen is die zelfstandigheid even groot; in Frankrijk bijv. heerscht een sterke *centralisatie* en zijn de gemeenten in hoofdzaak slechts uitvoerders van bevelen van het centraal gezag. De Nederlandsche Grondwet vestigt in art. 144 de autonomie door te bepalen, dat aan den Gemeenteraad de regeling en het bestuur van de huishouding der gemeente wordt overgelaten en dat hij de verordeningen maakt, die hij in het belang der gemeente noodig oordeelt. De Gemeentewet werkt dit nader uit door in art. 135 te bepalen, dat aan den Gemeenteraad behoort het maken van de verordeningen, die in het belang der openbare orde, zedelijkheid en gezondheid worden vereischt en van andere, betreffende de huishouding der gemeente. De gemeente oefent wetgevende macht uit, evenals de provincie en het rijk. Teneinde te voorkomen, dat Rijk, provincie en gemeente dezelfde zaken regelen of tegenstrijdige regelingen maken, bepaalt de Gemeentewet, dat de plaatselijke verordeningen niet treden in hetgeen van Rijks- of provinciaal belang is en dat de bepalingen van plaatselijke verordeningen, in wier onderwerp door een wet, een algemeenen maatregel van bestuur of een provinciale verordening wordt voorzien, van rechtswege ophouden te gelden. Verder kunnen de plaatselijke verordeningen, voor zoover zij met de wetten of het algemeen belang strijden, bij koninklijk besluit worden geschorst of vernietigd, terwijl eindelijk een aantal besluiten van de gemeentebesturen aan de goedkeuring van Gedeputeerde Staten onderworpen zijn, in hoofdzaak die, welke de eigendommen en de financiën der gemeente betreffen. Door deze bepalingen wordt eenerzijds het zelfstandig leven der gemeente gewaarborgd, anderzijds gewaakt, dat deze zelfstandigheid geen nadeel berokkent aan de belangen van het geheel.

Behalve de regeling van haar eigen huishouden heeft de gemeente nog een andere taak, nl. uitvoering van de wetten en verordeningen van rijk en provincie. Rijk en provincie doen slechts een gedeelte van hun wetten en verordeningen uitvoeren door hun eigen ambtenaren, maar dragen die uitvoering voor een groot deel op aan de gemeentebesturen. Ook bij het vervullen van deze functie, die men dikwijls aanduidt door het woord *selfgovernment*, hebben de gemeenten zekere zelfstandigheid, ofschoon niet zooveel als bij de regeling van haar eigen huishouden.

De gemeenten dagteekenen in ons vaderland uit de Middeneeuwen. Bij de steden onderscheidt men die, welke uit alonde stedelijke instellingen zijn ontstaan, zooals Utrecht en Nijmegen, — die, welke rondom burchten zijn gevormd, zooals Dordrecht en Leiden, — en die, welke uit groote dorpen zijn opgekomen, zooals Amsterdam en 's Gravenhage. De bewijzen van dien verschillenden oorsprong zijn zeer lang in bepaalde instellingen bewaard gebleven. Op het platteland was de verscheidenheid nog grooter; men vond er groote dorpen, die, evenals de steden, bepaalde voorrechten hadden verkregen, — heerlijkheden, namelijk hooge en lage ambachtsheerlijkheden, — dorpen, die geregeerd werden door het algemeene recht van het baljuwschap, waarin zij gelegen waren, — dorpen met eigen instellingen, — en gemeenten in de Generaliteitslanden.

Nadat in 1797 de pogingen mislukt waren, om aan de gemeentebesturen een groote mate van vrijheid te bezorgen, huldigde de Staatsregeling van 1798 het beginsel, dat de gemeentebesturen slechts administratieve lichamen waren, onderworpen aan het algemeen gezag. Bij de poging, om dat beginsel in toepassing te brengen, was de natuur sterker dan de leer, en men liet in de wet van Februari 1801 aan de gemeenten veel vrijheid. Zij kwam echter niet in werking wegens de nieuwe staatsregeling van September 1801. Eerst in December 1805 volgde een reglement van zeer algemeenen aard voor de gemeentebesturen, en deze inrichting duurde voort, totdat onder de constitutie van het koninkrijk Holland de wet van April 1807 tot stand kwam, waarbij de gemeenten verdeeld werden in 2 klassen volgens de bevolking (5000 zielen en daaronder, of meer dan 5000 zielen). Deze werd gewijzigd in Januari 1808, waardoor aan den burgemeester meer macht werd toegekend tegenover de wethouders, terwijl volgende wijzigingen ten doel hadden, hem tot een ondergeschikt ambtenaar van het Centraal Bestuur te maken.

De Grondwet van 1815 onderstelde, dat elke stedelijke en plattelandsgemeente een afzonderlijke samenstelling en inrichting zou erlangen; doch de zucht naar eenvormigheid was toen reeds zeer groot, zoodat deze in de reglementen voor de steden (1815) en in die voor de plattelandsgemeenten (1816) reeds duidelijk was op te merken, en de verscheidenheid in de bedoeling der grondwet van 1815 gelegen, viel geheel weg, toen men in 1824 en 1825 slechts 2 door den koning vastgestelde reglementen verkreeg, één voor de steden en één voor het platteland. In deze reglementen kwam de door de Grondwet erkende autonomie slechts zeer gebrekkig tot uiting en was aan den koning en de Gedeputeerde Staten ruime gelegenheid gelaten, om zich in het gemeentelijk huishouden te mengen. Ook op de samenstelling der gemeentebesturen had het hooger gezag grooten invloed; van rechtstreeksche volkskeuze was geen sprake; in de steden werden de Raadsleden voor hun leven gekozen door kiescolleges, die zelf weer gekozen werden door de belastingbetalende burgers; op het platteland geschiedde de keuze geheel buiten de bevolking om door Gedeputeerde Staten. De Grondwet van 1848 bracht hierin verandering en bepaalde, dat de gemeenteraadsleden voor een bepaald aantal jaren zouden gekozen worden door de stemgerechtigde ingezetenen der gemeente; verder dat de samenstelling, inrichting en bevoegdheid der gemeentebesturen zou worden geregeld door de *wet*, terwijl de Grondwet zelf eenige grondslagen voor die wettelijke regeling aangaf. De wet, die deze regeling inhoudt, is de *Gemeentewet* van den 29sten Juni 1851, door latere wetten op sommige punten gewijzigd. Die wet maakt geen onderscheid meer tusschen steden en platteland, maar kent alleen het begrip *gemeente* en geeft — wat men later soms betreurd heeft — voor alle gemeenten dezelfde regeling.

Het bestuur der gemeente bestaat uit een Raad, een Burgemeester en Wethouders. De burgemeester wordt door den koning benoemd voor een tijd van 6 jaar, waarna hij herbenoemd kan worden. Er zijn landen, waar de burgemeester door de stemgerechtigde ingezetenen der gemeente gekozen wordt; bij ons heeft men dit niet geraden geacht, omdat de burgemeester behalve voorzitter van den Gemeenteraad, tevens is uitvoerder van wetten en regeeringsvoorschriften, terwijl hij ook op den Gemeenteraad zeker toezicht houdt. De leden van den Gemeenteraad worden bij rechtstreeksche verkiezing gekozen door ingezetenen, die aan de door de Kieswet gestelde eischen voldoen (zie *Kieswet*). Het aantal raadsleden is verschillend naar gelang der bevolking (7 tot 45). Zij treden na verloop van 6 jaren af, elke twee jaar $^1/_3$ gedeelte. De burgemeester is voorzitter van den gemeenteraad en heeft hierin stem, indien hij tevens door de volkskeuze tot lid van den raad is benoemd. Uit de raadsleden worden 2 of meer wethouders gekozen, die met den burgemeester het dagelijksch bestuur uitmaken. Verder zijn er in elke gemeente een secretaris en een gemeente-ontvanger, welke beiden door den gemeenteraad worden gekozen. De leden van den gemeenteraad genieten geen bezoldiging, maar hun kan volgens de bepaling van den raad een presentiegeld worden toegekend, waarvan het bedrag door Gedeputeerde Staten wordt vastgesteld. De burgemeester, de wethouders, de secretaris en de ontvanger ontvangen een jaarwedde, door Gedeputeerde Staten te bepalen na den Gemeenteraad gehoord te hebben en onder goedkeuring van den koning.

Wat de verdeeling der macht tusschen den Gemeenteraad en het College van Burgemeester en Wethouders betreft, zoo moet men onderscheiden, of de gemeente optreedt als autonome corporatie, dan wel als uitvoerster der regelingen van hooger gezag. Met betrekking tot de regeling en het bestuur van de gemeentelijke huis-

houding behoort aan den Raad alle bevoegdheid, die niet uitdrukkelijk bij de wet aan den Burgemeester of aan Burgemeester en Wethouders is opgedragen. In de eerste plaats behoort, zooals wij reeds zagen, aan den Raad het maken van verordeningen; verder het besluiten tot aankoop, ruiling, vervreemding, verpanding, verhuring van gemeente-eigendommen; het instellen, afschaffen of veranderen van jaarmarkten of gewone marktdagen; het vaststellen der gemeente-begrooting enz. Aan Burgemeester en Wethouders is opgedragen o.a. de uitvoering der verordeningen van den Raad, het beheeren der inkomsten en uitgaven van de gemeente, de zorg voor de instandhouding en veiligheid der publieke wegen, vaarten, straten, pleinen enz.

Wanneer de gemeente daarentegen geroepen wordt tot uitvoering van wetten of verordeningen van hooger gezag, geschiedt dit geheel door Burgemeester en Wethouders, tenzij een bepaalde medewerking van den Raad wordt gevorderd.

Over den werkkring van den Burgemeester zie *Burgemeester*, en over de gemeente-belastingen zie *Belastingen*.

Behalve de burgerlijke gemeenten, waarvan wij tot nu toe gesproken hebben, heeft men ook *kerkelijke* of *godsdienstige gemeenten*, namelijk vereenigingen van personen, die zich door den band van éénzelfden godsdienst verbonden gevoelen. De eerste dier gemeenten ontstond te Jeruzalem onder de leiding der Apostelen. Zij onderscheidde zich juist door haar uitgebreide liefde. Bij sommige afdeelingen der Christenen zijn de gemeenten onderdeelen van een Kerkgenootschap en alzoo aan bepaalde leerstellingen en vormen gebonden en met haar leden, ouderlingen en diakenen aan hoogere kerkelijke besturen onderworpen. Bij de Doopsgezinden daarentegen is elke gemeente souverein en zelfstandig, volstrekt niet gebonden aan leerstellingen of vormen, maar evenals de leden onderling, zoo zijn ook hun gemeenten door den band der wederkeerig helpende liefde omstrengeld.

Gemeentebelangen, *Nederlandsche Vereeniging voor*, werd in 1880 opgericht onder den naam van „Nederlandsche Vereeniging van Gemeenteambtenaren". Die naam werd echter in 1887, tegelijk met haar statuten, gewijzigd. De vereeniging stelt zich ten doel het bevorderen van de algemeene belangen der Nederlandsche gemeenten en van haar ambtenaren, door het beramen en aanbevelen van middelen, zoowel ter verwijdering van al wat met die belangen in strijd is, als ter voorziening in hetgeen die belangen als een behoefte doet kennen; alsmede door het aanwenden of begunstigen van middelen tot vorming van bekwame personen in het administratief recht en in de praktijk van het gemeentelijk secretariaat. Daartoe neemt zij elk jaar een examen af en reikt diploma's uit.

Gemeente-politiek *(sociaal en economisch)*. Terwijl op het einde der Middeleeuwen de steden het brandpunt waren geworden van het economische en politieke leven, is de staat in de 17de, 18de en 19de eeuw voortdurend meer op den voorgrond getreden. De sociale en economische beteekenis der gemeenten werd na de revolutie van 1795 zeer gering en bleef dit, totdat ten onzent de Gemeentewet van den 29sten Juni 1851 Stb. 85 haar een nieuwen horizon opende. Toentertijd waren evenwel de conservatief-liberale beginselen, die den boventoon voerden, aan de ontwikkeling van den gemeentelijken invloed op het economisch handelen der burgers niet voorspoedig. Eerst sedert de laatste twintig jaren is een nieuwe periode geopend, die aan de gemeenten niet rechtens, maar feitelijk nieuw leven schonk. De gemeentebesturen hebben langzamerhand een terrein betreden, waaraan de wetgever van zestig jaren geleden niet kon denken. Desniettegenstaande is onze Gemeentewet slechts in zeldzame gevallen gebleken te zijn een belemmering voor de ontwikkeling der gemeenten in een richting, waarheen de noodzakelijkheid haar meestal dreef.

Er moge nog steeds een principiëel verschil bestaan tusschen de opvatting van verschillende politieke *fracties* omtrent den omvang van de gemeentetaak; van een verschil tusschen de beginselen van politieke *partijen* in haar geheel is *op dit gebied* geen sprake meer. Zoowel de liberale als de anti-revolutionnaire en de roomsch-katholieke partijen bezitten fracties, die de taak der gemeenten zeer omvangrijk achten en voor een goed deel medegaan met de idealen van vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten. Niet alleen in Nederland, maar ook in Duitschland, Engeland, Denemarken en Noorwegen is er ten opzichte van de gemeente-politiek een scheiding gekomen tusschen *vooruitstrevenden* en *behoudsmannen*, waarvan vertegenwoordigers te vinden zijn onder alle politieke partijen.

Omtrent de gemeente-politiek der behoudsmannen kunnen wij kort zijn. Zij staan nog op het oude standpunt, dat onthouding voorschrijft van inmenging in de vrije uitwisseling der belangen, dat aan het particulier initiatief wil overlaten de verzorging van de behoeften der burgers.

Tegenover hen staan alle anderen, onverschillig van welke politieke partij, die de gemeente willen doen optreden overal, waar het particulier initiatief onvoldoende resultaten gaf, die daarenboven van meening zijn, dat enkele terreinen van werkzaamheid uitsluitend aan de gemeente voorbehouden moeten blijven, omdat alleen de gemeenschap de vruchten mag plukken van omstandigheden, die zij zelf in het leven roept.

Tusschen deze vooruitstrevenden bestaat weliswaar meeningsverschil, maar dit verschil is niet principiëel; het gaat hier slechts om de vraag om meer of minder. Waar wij in het volgende kortelijk de taak der gemeenten, naar de meening van de vooruitstrevenden gaan omschrijven, behoeven wij niet mede te deelen, hoever of in elk bijzonder opzicht de verschillende fracties wenschen te gaan, omdat dit zich gemakkelijk laat vermoeden uit de algemeene beginselen der groote politieke partijen, waartoe deze fracties behooren. Enkele politieke partijen hebben bijzondere programma's opgesteld voor haar gemeentepolitiek (o.a. Vrijz.-Demokr.-Bond: *werkzaamheid op gemeentelijk gebied*, programma van 24 Januari 1903; Sociaal-Demokr. Arbeiderspartij, *Gemeenteprogram* van 2 en 3 April 1899). De meening van enkele woordvoerders van andere politieke partijen, die in dit opzicht verdeeld zijn, is be-

kend uit door hen gepubliceerde artikels en brochures.

I. De gemeente als onmiddellijke werkgeefster.

Men oordeelt het noodzakelijk de rechten en verplichtingen van ambtenaren en werklieden af te bakenen.

Men wenscht door verordening aan willekeur te onttrekken: de bezoldiging, den arbeidsduur, de bevordering, de Zondagsrust, de betaling van overuren, het verlof, de uitkeering bij ziekte, de beslechting van geschillen, de pensioenen bij ouderdom en invaliditeit.

Verder oordeelt men bepalingen noodzakelijk, die een goede gezondheid op de werkplaatsen bevorderen, tot het inrichten van schaftlokalen, kleedkamers en badinrichtingen.

II. De gemeente als middellijke werkgeefster.

Men wenscht reglementen op loon en arbeidstijd voor de werklieden bij werken, door de gemeente aanbesteed of opgedragen.

III. Eigenbeheer der gemeente.

Men wenscht die werken in eigen beheer te doen uitvoeren, waartoe de gemeente-bedrijven in staat zijn, teneinde bedrog van den kant van aannemers te voorkomen. De openbare aanbesteding, eens de meest geprezen wijze van opdragen van werk, heeft in de praktijk zooveel zwakke punten getoond, dat men de vrije hand wil hebben in de aanschaffing van voor het werk benoodigde materialen.

IV. Gemeente-bedrijven.

Waar het particulier initiatief tot voor de burgerij ongewenschte verhoudingen aanleiding geeft, of daar, waar de onderneming een monopolistisch karakter draagt, wil men de gemeente de rol van ondernemer toekennen. Gas, water en electriciteit behoort de gemeente te leveren, zoowel voor den openbaren dienst als voor particuliere behoeften. Verkeersmiddelen als trams, omnibussen, overzetponten en stoomschepen, die de wateren binnen de gemeente bedienen, behooren ook door de gemeente geëxploiteerd te worden. Verder is gewenscht de inrichting van gemeentewege van havens, dokken, handelsinrichtingen, pakhuizen, entrepôts, openbare slachtplaatsen, alles met uitsluiting van het particuliere bedrijf.

Ter voorziening in eigen huishouding moeten worden geëxploiteerd drukkerijen, kleermakerijen, magazijnen van benoodigdheden voor allerhande gemeentediensten.

V. Gemeentelijke brand-assurantie.

Waar de gemeenten dikwijls met hooge kosten een voldoende brandweer onderhoudt, moeten haar de voordeelen, voortspruitende uit de assurantie, niet worden onthouden. Belemmert de wet de gemeente in de volvoering van deze taak, dan behoort hierin te worden voorzien.

VI. Maatregelen in het belang van de gezondheid.

Behalve de oprichting van openbare slachtplaatsen, behoort de gemeente te bevorderen de oprichting van openbare wasch-, bad- en zweminrichtingen, van openbare markten, van volkslogementen. Ze behoort faecaliën af te voeren, afvalstoffen te verbranden. Ze moet door een keuringsdienst waken voor de hoedanigheid der levensmiddelen en zuiver drinkwater verschaffen in alle woningen. Door een strenge bouwverordening behoort zij den bouw van ongezonde woningen tegen te gaan. Door een bouw- en woningtoezicht behoort zij zich van ongewenschte woningtoestanden op de hoogte te stellen.

Zij zal hebben te zorgen voor gelegenheid tot verpleging van zieken en krankzinnigen. Zij zal alle pogingen hebben te steunen tot bestrijding van besmettelijke of andere algemeene volksziekten. Zij zal aan hen, die deze niet op andere wijze kunnen verkrijgen, geneeskundige behandeling en geneesmiddelen waarborgen en stations inrichten voor eerste hulp bij ongelukken. Zij richt openbare begraafplaatsen in, die ver genoeg verwijderd zijn van de bebouwde kom der gemeente. Zij zal maatregelen hebben te nemen tot het opruimen van ongezonde woningen, den bouw van goedkoopere woningen, zoo noodig, hebben te bevorderen of zelf ter hand te nemen. Zij legt een voldoend aantal openbare parken aan.

VII. Grondbezit en zorg voor bouwterrein.

Slechts bij uitzondering mag de gemeente haar bouwgrond verkoopen. In den regel zal zij dezen in erfpacht hebben te geven. Teneinde de speculatie in bouwgrond te breidelen, zorgt zij steeds voor een voldoende aanbod van bouwterrein. Daartoe zal zij particulieren grond hebben te koopen of te onteigenen. Om een goede, economische, gezonde en schoone stadsuitbreiding te waarborgen, heeft zij tijdig haar plannen te maken, die als leiddraad daarbij zullen dienen.

VIII. Onderwijs en Volksontwikkeling.

Men eischt, dat de gemeente zorg draagt voor voorbereidend, lager, herhalings-, ambachts-, middelbaar en hooger onderwijs, dat zij, hetzij zij kosteloos dit onderwijs verschaft, hetzij tegen een betaling, die progressief is naar het inkomen van de ouders der kinderen. Ten opzichte van die kinderen, welke dit behoeven, zal de gemeente schoolvoeding en schoolkleeding hebben te bekostigen. Op de school dient gewaakt te worden voor de gezondheid door de inrichting van speelplaatsen, schoolbaden en de benoeming van schoolartsen.

De volksontwikkeling worde bevorderd door de inrichting van musea, het geven van volksconcerten en de oprichting van openbare bibliotheken.

IX. Zorg voor werkloozen.

Van gemeentewege worden ingericht arbeidsbeurzen. Verder worden toelagen gegeven ter bevordering van de verzekering tegen de gevolgen van werkloosheid. Ten slotte worde zoo noodig werk verschaft.

X. Gemeente belastingen.

Naast een progressieve gemeentelijke inkomsten-belasting heffe de gemeente een progressieve grondbelasting naar de verkoopswaarde van den grond. Daarenboven geniete de gemeente ook het haar toekomende voordeel uit de waardestijging van gebouwde en ongebouwde particuliere eigendommen, die buiten toedoen van den eigenaar tot stand komt. (Zie *Grondbezit-reform*).

In het vorenstaande schetsten wij enkele van de door verschillende partijen aan de gemeente gestelde eischen. Aan tal van deze eischen is reeds geheel of gedeeltelijk voldaan. Waar en in hoever dit het geval is, kan hier ter plaatse geen onderwerp van behandeling uitmaken.

Gemengd Huwelijk. Zie *Huwelijk*.

Gemert, een gemeente in de provincie Noord-

Brabant, 5655 H.A. groot met (1906) 4404 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Boekel, Beugen, Oploo, Bakel, Aarle-Rixtel, Beek en Donk en Erp. Zij bestaat grootendeels uit zand, hier en daar met hoogveen en eenig beekklei langs de Aa. De bevolking leeft van landbouw. De gemeente omvat de dorpen Gemert. Handel, een zeer oude bedevaartplaats met een R. Katholiek krankzinnigengesticht, en Mortel benevens een aantal gehuchten en buurten. De heerlijkheid Gemert was tot 1794 een bezitting der Duitsche Orde.

Het dorp Gemert ligt aan de tramlijn 's Hertogenbosch—Helmond, telt ongeveer 1500 inwoners, bezit eenige nijverheid en heeft een groote R. Katholieke kerk en een paar kloosters.

Gemini is de Latijnsche naam van een sterrenbeeld. Zie *Tweelingen*.

Geminus, een Grieksch sterrenkundige, een tijdgenoot van *Posidonius*, was vermoedelijk afkomstig uit Rhodus, leefde ongeveer een halve eeuw vóór den aanvang onzer jaartelling en schreef een „Inleiding tot de sterrenkunde", een uittreksel uit het werk „Over de meteoren" van *Posidonius*. Het is met een Latijnsche vertaling van *Hildericus* in 1603 te Leiden en in 1819 in den „Ptolemaeus" van *Halmas* te Parijs uitgegeven. De nieuwste uitgave is die van *Manutius* (1900).

Gemma is de naam eener ster van de eerste tot tweede grootte in het sterrenbeeld „De Noorderkroon". Men kan haar gemakkelijk vinden, wanneer men de lijn verlengt, die van de Poolster midden door den vierhoek van den Kleinen Beer loopt.

Gemma Frisius, een Nederlandsch wis- en geneeskundige, werd geboren te Dokkum den 8sten December 1508, ontving een wetenschappelijke opleiding te Groningen en vervolgens aan de hoogeschool te Leuven, waar hij in 1542 tot hoogleeraar werd aangesteld. Hij was zeer bedreven in de wis- en sterrenkunde, waarom *Karel V* hem meermalen uitnoodigde ten Hove te verschijnen, wat echter door *Gemma Frisius* van de hand gewezen werd. Hij overleed te Leuven waarschijnlijk den 25sten Mei 1555. Van zijn geschriften vermelden wij: „Cosmographicus liber Petri Apiani correctus per Gemmam Frisium" (1529), „De principiis astronomiae et cosmographiae"(1530 en later), „De usu globi" (1530), „De orbis divisione et insulis" (1530), „De locorum describendorum ratione et de eorum distantiis inveniendis" (1533), „De annulo" (1540), „Arithmeticae methodus" (1540), „Charta sive mappa mundi" (1540), „De radio astronomico et geometrico liber" (1555), en „De astrolabio catholico liber, quo latissime patentis instrumenti multiplex usus explicatur, et quo, quid usquam rerum mathematicarum tradi possit, continetur" (1556). Tot de werktuigen, die door *Gemma Frisius* werden uitgevonden, verbeterd of gebruikt, behooren: de astronomische ring, de hemelglobe, de astronomische en geometrische radius of graadstok, het astrolabium catholicum en het zeemansquadrant.

Gemma, *Cornelis*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Leuven den 28sten Februari 1535, studeerde in de wis- en geneeskunde, werd in 1570 hoogleeraar te Leuven en overleed aldaar den 12den October 1579. Hij was een ijveraar voor de sterrenwichelarij. Naar men zegt, heeft hij aan den graaf *van Hoorne* diens treurig uiteinde voorspeld. Zijn grootste verdienste is gelegen in het bezorgen der uitgaven van zijns vaders werken. Verder schreef hij: „De arte cyclognomica" (1569), „Ars cosmocritica etc." (1572), „De stella peregrina, quae superiori anno (1572) apparere coepit" (1573) en „De prodigioso cometae specie ac natura" (1578). Ook was hij een middelmatig Latijnsch dichter.

Gemmellaro, *Giorgio*, een Siciliaansch natuurkundige, geboren te Catania in 1836, studeerde in de geneeskunde, maar wijdde zich weldra aan de mineralogie en geologie en werd hoogleeraar in deze wetenschappen te Palermo. Naar hem werd de uitbarstingskegel, in 1886 op den Etna ontstaan, Monte Gemmellaro genoemd. Van zijn geschriften vermelden wij: „Descrizione di alcune specie di minerali dei volcani estinti di Patagonia" (1854—1856), Pesci fossili della Sicilia"(1856), „Studi paleontologici sulla fauna del calcare a Terebratula janitor" (3 dln., 1868—1876,) „La fauna dei calcari" (1887) en „I crostracei dei calcari" (1890).

Gemmen (*gemma*) in het algemeen de naam van ieder edelgesteente, doch meer in 't bijzonder die van zoodanigen steen, waarin verheven of ingesneden figuren of letters gegraveerd zijn. Men onderscheidt daarna twee soorten van gemmen, nl. *intaglio's*; zulke waarbij de versiering ingegraveerd, en *cameeën* of *scarabaeeën*, die, waarbij zij verheven bewerkt is. Als steenen werden voor de intaglio's vooral carneool en roodachtig chalcedon gebruikt, voor cameeën, onyx, sardonyx, de veelkleurige agaat, jaspis, amethyst, lazuursteen enz. Bij de Ouden dienden de intaglio's voornamelijk tot afdrukken in was en werden meestal in zegelringen gedragen, terwijl de cameeën meer als sieraad gebruikt werden. Zie verder *Cameeën* en *Intaglio's*.

Gemmi is de naam van een bergpas (2329 m.) in Zwitserland. Hij leidt over de Berner-Alpen van Frutigen in het Kanderdal naar Leuk in Wallis. De lengte van het langs afgronden loopende pad, dat de kantons Bern en Wallis (1736—1791) hebben doen aanleggen, is 3 km. De weg geeft een prachtig uitzicht op het Gasterendal en de Hohe Altels. Boven Kandersteg gaat hij om de Kloes (1300 m.), die het Gasterendal van het diepere dalgedeelte scheidt, en volgt daarna den Schwarzbach tot het Dubenmeer, om vandaar naar Leuker Bad (9111 m.) af te dalen.

Gemmingen-Hornberg, *Otto Heinrich*, vrijheer *von*, een Duitsch tooneeldichter, werd geboren te Heilbronn den 8sten November 1755, trad te Mannheim in staatsdienst en werd er later Hofraad. In 1784 begaf hij zich naar Weenen, waar hij eenige tijdschriften, zooals „Der Weltmann", het „Magazin für Wisschenschaft und Literatur" en de „Wiener Ephemeriden" redigeerde, en van 1799 tot 1805 Badensch gezant was. Daarna trok hij zich terug op zijn goederen en overleed te Heidelberg den 15den Maart 1836. Als dichter maakte hij zich bekend door zijn tooneelspel: „Der Deutsche Hausvater" (1780). Verder schreef hij de drama's: „Sidney und Silly" (1777) en „Pygmalion"(1778), het blijspel „Die Erbschaft"(1779) en een „Mannheimische Dramaturgie"(1779). Ook heeft hij *Sha-*

kespeare's „Richard II" bewerkt voor het Duitsche tooneel.

Gemoed noemt men het geheel onzer gevoelens en gewaarwordingen met de hieruit voortvloeiende gezindheden, afgescheiden van alle verstandelijke berekening. Men spreekt alzoo van *gemoedsbestaan* of *gemoedsgesteldheid*, waarmede men de gevoelens aanduidt, welke iemand op een bepaald oogenblik bezielen; van *gemoedelijkheid*, als een eigenschap van hem, die deze gewaarwordingen met vertrouwelijkheid openbaart; van *gemoedsrust*, welke in het bezit is van dengene, die zich met kalmte boven de wisselingen der wereld, boven rampen en teleurstellingen verheft, van *gemoedsbezwaren*, tegen iets, welke voortkomen uit het gemoed. Men gebruikt in plaats van de woorden *gemoed* en *verstand*, ookwel *hart* en *hoofd*.

Gemoedsaandoeningen noemt men iedere door het gevoel veroorzaakte en daarop terugwerkende storing van het gewone voorstellingsvermogen. Sterke, voornamelijk onvoorziene indrukken, die in hun gevolgen den gemoedstoestand des menschen beroeren en plotseling veranderen, zijn derhalve de meest voorkomende oorzaken van gemoedsaandoeningen. De oude psychologie rekende deze tot het gevoelsvermogen, doch de nieuwere leer heeft deze theorie verworpen. De gemoedsaandoeningen moeten onderscheiden worden van hartstochten, daar deze laatste blijvend zijn. In den hoogsten graad kunnen gemoedsaandoeningen verdoovend werken, bijv. een hevige schrik. Of zij een volkomen gezond mensch kunnen dooden, is nog niet uitgemaakt. De gevallen, die de gemoedsaandoeningen uitmaken, kunnen nu eens onaangenaam, dan eens aangenaam zijn, ook wel eens beide, bijv. bij een verrassing. Met betrekking tot haar uitwerking, kan men haar verdeelen in *exciteerende* of prikkelende (toorn, woede, vreugde) en *deprimeerende* (kommer, schrik enz.). Lichamelijk hebben de gemoedsaandoeningen een verschillende uitwerking, veranderingen van den hartslag, stofwisseling, gezichtskleur enz. In physiologisch opzicht beantwoorden zij waarschijnlijk aan een verandering in de functie van het vasomotorisch stelsel, waardoor alle lichamelijke verschijnselen beheerscht worden. Ook bij dieren komen gemoedsaandoeningen voor.

Gemoeti is de Maleische naam, zooals *doek* de Javaansche, van de grove en bastachtige stof tusschen den stam en de bladstelen van den arengpalm (*Arenga saccharifera Lab.*). Zij dient in Insulinde tot dekking van woningen, alsmede tot vervaardiging van touw. De Boegineesche mannen dragen schedelkapjes, welke van deze zwarte stof gevlochten en vervolgens met Makasarolie gewreven zijn. Het gemoetitouw is sterk en biedt goed weerstand aan zout en zoet water, doch het is tevens stijf en wreed in de behandeling, en men kan het niet splitsen of knoopen. Zie ook *Arèn*.

Gempt, *Bernard te*, een Hollandsch dierschilder, werd geboren den 25sten April 1826 te Wijchen en overleed den 2den Januari 1879 te Amsterdam. Hij was een leerling van *N. Pieneman*, en tijdens zijn leven zeer gezocht. Zijn schilderijen, als het „Hondenrequest" verkregen, een zekere vermaardheid. Dit schilderij en enkele andere van zijn hand bevinden zich in het Gemeentemuseum te Amsterdam. Ook het Rijksmuseum aldaar bezit een werk van den schilder.

Gems *(Capella rupicapra)* is de naam van een in de Zwitsersche Alpen en de aangrenzende bergstreken voorkomende soort van *Antilopen* (zie aldaar). Het dier onderscheidt zich door de bij beide geslachten aanwezige rechtstandige en van boven haakvormig achterwaarts gebogen, gladde, puntige horens. Het bewoont de hoogere streken der Alpen, Pyreneeën, Apennijnen en van den Kaukasus, alsmede den Demawend in Perzië, en voedt zich met Alpenkruiden, wier onverteerbare vezels in zijn maag samenbakken en o.a. de bezoarsteenen vormen. Het bezit de vaardigheid, om zich over de gevaarlijkste plaatsen van steile rotsen te redden en over kloven van 5 m. breedte te springen. Doorgaans zwerven zij rond in troepen van 6 tot 20 en meer stuks, die schildwachten uitzetten en zelfs op de vlucht bij elkander blijven. Zij gaan des morgens bij het aanbreken van den dag uit, om voedsel te zoeken, doch brengen den avond door op hooger gelegen plaatsen van den berg in de nabijheid der gletschers. Daar de gemzen de ontoegankelijkste plaatsen bewonen en zeer schuw en waakzaam zijn, is de gemzenjacht een gevaarlijk bedrijf, dat bij veel moeite weinig belooning oplevert. Toch zijn er hartstochtelijke liefhebbers van dat bedrijf, die, voorzien van een buks, een alpenstok, een verrekijker en een tasch met levensmiddelen, dagen lang omdolen om eindelijk een gems te schieten. In Oostenrijk worden drijfjachten gehouden. Het vleesch van de gems is taaier dan dat van ander reewild en minder smakelijk. Voor een jonge gems betalen de dierentuinen 120 tot 150 gld.

Genabeth, *Paulus van*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam in 1794, slaagde in 1816 voor het onderwijzersexamen en werd in het volgende jaar benoemd tot leeraar in de Nederlandsche taal aan het Athenaeum te Doornik. In 1819 overgeplaatst naar het Athenaeum te Brugge, was hij er ijverig werkzaam tot aan 1830, toen de Belgische onlusten hem noodzaakten de vlucht te nemen. Nadat hij eerst eenigen tijd te Sluis en te Middelburg vertoefd had, vestigde hij zich in benarde omstandigheden te 's Gravenhage en vervolgens te Amsterdam, waar hij klerk en opzichter was bij de tentoonstellingen der maatschappij „Arti et Amicitiae", woonde daarna te Utrecht en later te 's Gravenhage en overleed te Amsterdam den 9den September 1852. Wel was hem een pensioen toegekend, doch dit bleek niet groot genoeg te zijn, om in zijn behoeften te voorzien, zoodat hij zich ook onledig hield met het leveren van artikelen in sommige dagbladen, bepaaldelijk in de „Avondbode". Hij was lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en van het Genootschap van Vaderlandsche Taal en Letteren te Brugge en schreef, behalve eenige redevoeringen: „Beginselen der Nederduitsche taal" (1821), „De godswraak der 16de eeuw, tooneelvoorstelling enz." (1823), „Zeden- en letterkundige lessen of bloemlezing uit prozaschrijvers en dichters", (2 dln., 2de druk, 1833), „Veertien jaren in België en vlucht uit Brugge" (1831), „De vermoedelijke gevolgen van den tegenwoordigen toestand van

het Koninkrijk der Nederlanden" (1836) enz.

Genade noemt men in het algemeen een onverplichte goedheid van meerderen jegens minderen. Men onderscheidt een genade, die zich enkel tot gezindheden en woorden bepaalt (*gratia affectiva*) en eene, die zich in daden openbaart (*gratia effectiva*). Inzonderheid bedoelt men met genade eene kwijtschelding van straf. Met betrekking tot het Opperwezen geeft men den naam van genade aan zijn goedertierenheid, die daaruit blijkt, dat God de menschen, zonder dat deze zulks verdienen, bevrijden wil van alle zonde en schuld. Daar de mensch verder alle goede gaven van God ontvangt, zijn deze evenzoovele bewijzen van zijne genade. In meer beperkten zin echter noemt men Gods genade die werkzaamheid, waardoor God den mensch brengt tot zijn gemeenschap en alzoo tot een godsdienstig-zedelijken en bovennatuurlijken wandel. Wanneer de vrome de geringheid van zijn krachten beseft, dan schrijft hij al de voorrechten, welke hij geniet, alleen toe aan die werkzaamheid. Hij gevoelt zich daardoor opgenomen in het „Verbond der wet". Die genade verheft hem tot een kind van God. Zij is veelal voorgesteld als een buitengewone werking van den goddelijken Geest. Op deze en dergelijke voorstellingen rust in de *Roomsch Katholieke Kerk* de leer van de genade en van de genadewerkingen (*operationes gratiae*).

Reeds aan de prediking van den apostel *Paulus* ligt het denkbeeld tot grondslag, dat, bij den zondigen toestand van Israëlieten en Heidenen en bij de onmogelijkheid, om gerechtvaardigd te worden door de werken der Wet, de zedelijke gemoedshernieuwing van den zondaar alleen geschieden kan door de heilmiddelen, welke God in zijn grondelooze goedertierenheid in den dood en de opstanding van *Christus* heeft aangeboden. De oude kerkleeraars brachten de werkzaamheid der goddelijke genade meer bepaald in verband met de wonderkracht van den doop, waarin van 's menschen zijde de geloovige opneming der Kerkelijke overleveringen moest begrepen zijn, maar meenden tevens dat ook de mensch zelf tot zijn bekeering moest medewerken. De kerkelijke leer over de gratie werd voornamelijk ontwikkeld en bevestigd in den strijd tegen het *Pelagianisme*. *Pelagius* loochende eigenlijk de erfzonde en hield staande, dat 's menschen natuurlijk goede werken voldoende waren voor de zaligheid. Daarentegen verklaarde *Augustinus*, in vereeniging met bijna de geheele Kerk, dat de mensch, gevallen zijnde in *Adam*, alhoewel niet zijn natuurlijk goede hoedanigheden dan toch het bovennatuurlijk leven, noodzakelijk tot de zaligheid, heeft verloren. Zonder genade bestaat er geen verdienstelijk werk; zonder genade is er geen bovennatuurlijke daad mogelijk, is dus ook het bovennatuurlijk geloof niet mogelijk. Zelfs het begin van het bovennatuurlijk geloof moet vereenigd zijn met de goddelijke genade. Dit laatste bewees *Augustinus* tegen de *Semipelagianen*, welke, om 's menschen vrijheid zoogenaamd te redden, een allereerst verdienstelijk gevoelen zonder Gods tusschenkomst wilden handhaven. Toch hield *Augustinus* met de geheele Kerk altijd vast aan het geloofspunt van de vrijheid van den wil. Het samenbrengen van Gods gratie met 's menschen vrijheid moest noodzakelijk ontzagwekkende vraagstukken opwerpen, tot heden toe nog niet opgelost. De leer van *Augustinus*, in haar algemeene trekken, werd, in de Katholieke godgeleerdheid, steeds eenparig aangenomen. De scholastieken, met *Thomas van Aquino* († 1274) en ook *Duns Scotus* († 1308) aan het hoofd, hebben haar wetenschappelijk meer ontwikkeld; en zoo blijft zij voortbestaan, hoewel de twist over sommige ermede samenhangende vragen eveneens voortduurt.

De Hervormers omhelsden de leer van *Augustinus* omtrent de erfzonde en de genade. In zijn geschrift „De servo arbitrio" verdedigt *Luther* tegen *Erasmus* het beginsel, dat de mensch, als onvrij en onmachtig, alles verwachten moet van de genade van God. Verder verklaart hij in den *Kleine Catechismus* (art. 3): „Ik geloof, dat ik niet uit eigen verstand en kracht in Jezus Christus gelooven of tot Hem komen kan, maar dat de Heilige Geest mij door het Evangelie geroepen, door zijn gaven verlicht en in het rechte geloof geheiligd en gehandhaafd heeft". Deze leer is ook de grondslag der Augsburgsche Confessie (1530). Later werd zij door *Melanchthon* eenigermate verzacht, doordien deze leerde, dat de natuurlijke mensch het vermogen bezit, de genade aan te nemen of hieraan weerstand te bieden. De *Formula Concordiae* wilde hiervan echter niets weten, maar stelde vast, dat de natuurlijke mensch, zoolang de genade hem niet bekeerd had, hieraan enkel weerstand kon bieden, maar bij de bekeering zich lijdelijk gedroeg. Zij wilde hem slechts een „burgerlijke gerechtigheid" (*justitia civilis*) toekennen, dat wil zeggen, het vermogen, om grove misdrijven te vermijden, welke door de wet verboden zijn, evenwel niet uit liefde tot God en tot het goede. Deze leer bleef de heerschende in de Luthersche Kerk. De ongerijmdheid, dat de mensch door eigen kracht de genade niet kan aannemen, doch wel door eigen schuld afwijzen kan, zoodat deze toch weer niet onweerstaanbaar werkt, werd door de Luthersche leer kunstmatig bemanteld door de bewering, dat het den natuurlijken mensch vrijstond, de prediking van Gods woord te hooren en de kerkelijke sacramenten te gebruiken, door welke middelen, *genademiddelen* genaamd, de Heilige Geest in zoover onfeilbaar werkte, dat de mensch de vrijheid herkreeg, de genade te aanvaarden of af te wijzen. Bepaaldelijk werd ook de doop beschouwd als een geheimzinnige kracht tot herstel van de vrijheid ten goede.

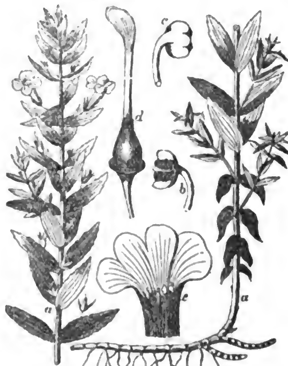
De *Hervormde Kerk* handhaafde daarentegen consequent de leer van *Augustinus*, namelijk die van de onweerstaanbaarheid der genade. In verband met dit godsdienstig determinisme ontwikkelden de Hervormden de leer van de verkiezing en van de praedestinatie (voorbeschikking) in dezen zin, dat God den val der eerste menschen en de verlossing door zijn eeuwigen wil verordineerd en daarentegen een bepaald aantal personen in *Christus* uitverkoren heeft, aan wie hij door zijn genade een standvastig geloof en de eeuwige zaligheid schenkt, terwijl de overigen, als voorwerpen van zijn toorn, aan hun zonden prijs gegeven en op rechtmatige wijze voor eeuwig verdoemd worden. Ook *Luther* en zijn eerste

volgelingen waren voorstanders der voorbeschikking, en het Formulier van Eenigheid verkondigt haar, hoewel zij tegelijkertijd de onweerstaanbaarheid der genade verwerpt en beweert, dat het Gods bedoeling is haar uit te strekken tot alle menschen (*gratia universalis*). Later evenwel predikte de leer der Luthersche Kerk, dat de werkzaamheid der genade uitsluitend verbonden is aan het gebruik der genademiddelen, en beweerde, dat de verkiezing afhankelijk is van het vooraf bepaalde toekomstige geloof van den uitverkorene. De Hervormde Synode te Dordrecht handhaafde de gestrenge leer van *Calvijn* met het verkiezings- en verwerpingstelsel tegenover de Remonstranten.

In de R. Katholieke Kerk werd te Trente vastgesteld, dat de mensch door de genade tot de bekeering moest worden voorbereid en dat hij vervolgens daaraan kon medewerken. Daar echter de Dominicanen aan hun aloude leer vasthielden en de Jezuïeten hun synergistisch gevoelen waren toegedaan, ontstond tusschen die beide orden een langdurige strijd. Om dezen te beslechten werd door paus *Clemens VIII* in 1598 de „Congregatio de auxiliis gratiae" ingesteld, die echter geen besluit durfde te nemen. De twist ontbrandde in Frankrijk opnieuw door het boek, „Augustinus" (1688), geschreven door *Janssen*, bisschop te Yperen, en na zijn dood uitgegeven. Hierin werd de gestrenge leer van *Augustinus* voorgesteld, die bij velen bijval vond, maar door de Jezuïeten bestreden werd. Deze laatsten wonnen echter het proces door de uitspraak van den paus.

De nieuwere ontwikkeling der Protestantsche theologie heeft aan de leer omtrent de genade een geheel andere gedaante gegeven. Terwijl de supranaturalisten een synergistisch gevoelen huldigden, en de rationalisten van de werkzaamheid van den Heiligen Geest niets wilden weten, daar zij beweerden, dat de mensch het vermogen, om zich te verbeteren, geenszins verloren had, beschreef *Schleiermacher* de werking der genade als die van een met de scheppingsontwikkeling hand aan hand voortgaande opleiding tot volkomenheid, waarvan wij in *Christus* het voorbeeld aanschouwen, en welke door middel van het leven des geestes, dat van *Christus* uitgaat, en in de gemeenschap der geloovigen allengs verwezenlijkt wordt. De Christen is uit de sfeer der zonde door middel van het geloof in *Christus* in een nieuwe sfeer overgeplaatst, waar het goddelijk leven het heerschend beginsel is, terwijl de zonde meer en meer verdwijnt. Volgens dien wijsgeer strekte de verkiezing zich uit tot allen zonder onderscheid. De zoogenaamde „Vermittlungstheologie" heeft dit denkbeeld van *Schleiermacher* in overeenstemming trachten te brengen met de oude kerkelijke leerstukken van de erfzonde, van de bovennatuurlijke werking des Geestes en van de geheimzinnige kracht van Gods woord en van de sacramenten, terwijl zij met betrekking tot de praedestinatie de synergistische richting volgde, maar toch de verkiezing afhankelijk maakte van het vooraf bepaald gebruik der genademiddelen. De inconsequentie van zulk een leer leidde echter tot herstel der oud-rechtzinnige zienswijze. Daarentegen heeft de meer vrijzinnige godgeleerdheid, onder den invloed der wijsbegeerte van *Hegel*, de leer van *Schleiermacher* in een andere richting ontwikkeld en de werking van Gods genade beschreven als de eeuwige heilsverordening des Allerhoogsten, welke zich in de geschiedenis der menschheid openbaart, daar de mensch, door de bewustheid van zonde en aan de slavernij der wet ontworsteld, tot het besef komt van zijn hulpbehoevendheid naar den geest en tot een onvoorwaardelijke overgave des harten aan het welbehagen van God, die zich in *Christus* als een liefderijk vader heeft geopenbaard. De goddelijke genade doet zich alzoo kond aan volkeren en individuën naar gelang van hun vatbaarheid, zoodat zij van het besef der algemeene zedewet tot de kennis van zijn eeuwigen wil opklimmen, zich geloovig toevertrouwen aan de werking van zijnen Geest en alzoo in de gemeenschap Gods zich zijn kinderen gevoelen.

Genadekruid (*Gratiola L.*) is de naam van een plantengeslacht, dat tot de familie der *Scrophulariaceeën* behoort. Het onderscheidt zich door een kelk, die uit 5 dakpansgewijs geplaatste bladeren bestaat, door een buisvormige bloemkroon met een trechtervormigen zoom, met een breede, uitgeschulpte bovenlip en een 3-deelige onderlip. De middelste, kortere meeldraden zijn voorzien van een verbreed gedeelte, waarop de helmknoppen geplaatst zijn, de buitenste zijn iets langer en dragen gewoonlijk kleine knobbeltjes op de plaats der helmknoppen of ook zeer kleine helmknoppen. Het kegelvormig vruchtbeginsel gaat over in een langen stijl, die van boven in twee

Genadekruid.

plaatvormige stempels eindigt. In ons land komt, hoewel zeldzaam, voor *G. officinalis* (*Genadekruid*) in vochtige heiden. De bloemkroon is vuilwit of bleekrood. De wortelstok, uitloopers en bladeren worden in de apotheek gebruikt. In de afbeelding stelt *a* de plant voor op $^1/_2$ der natuurlijke grootte, *b* den top van een vruchtbaren helmknop (4 maal vergroot), *c* dezen van ter zijde gezien, *d* het vruchtbeginsel met den stijl en den

stempel (2 maal vergroot) en *e* een bloem in natuurlijke grootte.

Genala, *Francesco*, een Italiaansch staatsman, werd den 6den Januari 1843 te Soresina in de provincie Cremona geboren, maakte de veldtochten van 1859 en 1863 onder *Riboti* en *Garibaldi* mede, werd bij de expeditie naar Sicilië gevangen genomen, streed later bij Milazza en Capua en hervatte na den vrede zijn rechtskundige studiën. In 1862 vestigde hij zich als advocaat te Florence, doch sloot zich in 1866 weder bij *Garibaldi* aan. Na den vrede bezocht hij Engeland en Duitschland en gaf na zijn terugkeer „Rappresentanza proporzionale" (1871) uit. In de Kamer sloot hij zich bij de linkerzijde aan en interesseerde zich vooral voor het spoorwegwezen. Van 1883—1887 was hij minister van Openbare Werken in het kabinet-*Depretis*. Onder zijn bestuur kwamen in 1885 de overeenkomsten tot stand, volgens welke de Italiaansche spoorwegen aan drie groote maatschappijen verpacht werden. In Mei 1892 nam hij dezelfde portefeuille in het kabinet-*Giolitti*, doch hij overleed reeds den 8sten November 1893.

Génard, *Pieter Maria Nicolaas Jan*, een Vlaamsch letterkundige, geboren te Antwerpen den 27sten April 1830, ontving zijn opleiding in zijn geboorteplaats, knoopte betrekkingen aan met letterkundigen, redigeerde van 1853—1855 met *Heremans* het tijdschrift: „Het Taalverbond" en stichtte met anderen in 1855 het tijdschrift: „De Vlaamsche school". Hij werd geplaatst als adjunct-bibliothecaris op het stadhuis te Antwerpen, bekleedde er van 1868 tot 1873 de betrekkingen van archivaris en bibliothecaris en is er thans uitsluitend als archivaris werkzaam. Hij schreef o. a.: „Geslachtsboom der familie Rockox-Perez" (1849), „Levensschets van den Antwerpschen beeldhouwer Bartholomeus van Raephorst" (2de druk, 1858), „Levensschets van Jan van Boendale, gezegd Jan de Clerc van Antwerpen" (1853), „Blazoenen der Gilden en Ambachten van Antwerpen" (1854), „Levensschets van den kunstschilder Nicasius de Keyser" (1855), „Levensschets van den schilder Quinten Massijs" (1855), „De oudste burggraven van Antwerpen" (1858), „De beeldhouwkunst in de Middeleeuwen" (1857), „Bijdragen tot de geschiedenis der kunsten, letteren en wetenschappen" (1859), „De testamenten van Rubens" (1863), „Verhandeling over de St. Walburgiskerk te Antwerpen" (1866), „De boekdrukkunst te Antwerpen" (1866), „De nalatenschap van den schilder Adam van Noort" (1869) en nog een groot aantal biografieën enz.

Genast, *Eduard*, een Duitsch tooneelspeler en zanger, werd geboren te Weimar den 15den Juli 1797, wijdde zich op het voetspoor van zijn vader aan het tooneel en had het voorrecht, dat zijn talenten voor het tooneel door *Goethe* en *Ludwig Tieck* opgemerkt en aangekweekt en zijn gaven voor den zang door *Eberwein* en *Häser* ontwikkeld en door *Karl Maria von Weber* tot hooge volkomendheid gebracht werden. Nadat hij in 1814 als zanger was opgetreden, sloot hij in 1817 een engagement in Dresden en ging een jaar later naar Leipzig, waar hij als zanger en acteur grooten riem verwierf. In 1828 werd hij belast met het bestuur van den schouwburg te Maagdenburg en in 1829 verbond hij, zoowel als zijn echtgenoote, zich voor levenslang aan den Hofschouwburg te Weimar. In 1852 zegde hij de opera vaarwel en bepaalde zich uitsluitend bij het tooneelspel. In plaats van pensioen, in 1860 door hem aangevraagd, verkreeg hij het eerelidmaatschap van het tooneelgezelschap te Weimar doch trad slechts zelden op, het laatst op den 50-jarigen gedenkdag van zijn kunstenaarsloopbaan (17 April 1864). Hij overleed te Wiesbaden den 3den Augustus 1866, nadat hij te voren een autobiografie had uitgegeven onder den titel: „Aus dem Tagebuche eines alten Schauspielers" (4 dln., 1863—1864). *Genast* bezat een fraaie gestalte en een krachtige, welluidende stem, en veel rollen werden door hem op uitstekende wijze vervuld. Als tooneelspeler huldigde hij de beginselen van *Goethe*, maar zijn idealisme was nooit in strijd met de natuur en de eenvoudige waarheid. Verder heeft hij eenige liederen, balladen, alsmede de opera „Der Verräter in den Alpen" en „Die Sonnenmänner" gecomponeerd. — Ook zijn echtgenoote, *Karoli Christine Böhler* (geboren te Cassel den 31sten Januari 1798, overleden te Weimar den 15den April 1860), was een uitstekende tooneelkunstenares. Zij was eerst klavierspeelster en debuteerde in 1814 als opera-zangers te Frankfort a. d. Main als *Lilla*, bekwaamde zich onder leiding van *Sophie Schröder* te Praag voor het tooneel en werd in 1817 te Leipzig geëngageerd. Sedert den 14den Mei 1820 met *Genast* gehuwd, deelde zij in zijn succes.

Genast, *Wilhelm*, een zoon van den voorgaande, schrijver en rechtsgeleerde, werd geboren den 30sten Juli 1822 te Leipzig, bezocht het gymnasium te Weimar, studeerde te Jena en te Heidelberg in de rechten en was in 1848 en 1849 een ijverig aanhanger der constitutioneele partij. Als lid van den Landdag heeft hij zich bekend gemaakt als een voorstander van de afschaffing der doodstraf. Sedert 1867 was hij lid van den Noord-Duitschen en sedert 1870 van den Duitschen Rijksdag, waar hij het distrikt Jena-Neustädt vertegenwoordigde. In 1872 werd hij als „Regierungsrat" lid van het ministerie te Weimar en in 1873 president van de Synode. Hij schreef de treurspelen: „Bernhard von Weimar" (1855) en „Florian Geyer" (1857), het tooneelspel: „Der Deutschen Hort" (1863), de romans: „Das hohe Haus" (4 dln., 1862), „Der Köhlergraf" (4 dln., 1867) en verscheiden novellen. Hij overleed den 18den Januari 1887 te Weimar.

Gendarm. Zie *Gens d'Armes* en *Maréchaussées*.

Gendarmerie. Zie *Gens d'Armes* en *Maréchaussées*.

Gendarussa *Nees* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Acanthaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk, waarvan de slippen even lang, maar de zijdelingsche iets smaller zijn, door een bloemkroon met een bijna regelmatigen of tweelippigen zoom, een gewelfde bovenlip, een schuins geplooide onderlip en een korte buis, door 2 onder in de keel ingeplante helmdraden met 2-hokkige, niet zelden ongelijkhokkige helmknoppen, die op verschillende hoogten zijn aangehecht, door een aan de bovenzijde veelal 4 zaden dragende doosvrucht en

door tot aren samengevoegde bloemen. Tot de belangrijkste soorten behoort *G. vulgaris Nees*, een lage heester met lancetvormige, onbehaarde bladeren en eindelingsche aren met purperkleurige bloemen. Deze plant is over den geheelen Oost-Indischen Archipel, de Philippijnsche Eilanden enz. verspreid, verder ook naar Zuid-Amerika overgebracht.

Gendebien, *Alexander*, een Belgisch staatsman, werd geboren te Bergen den 4den Mei 1789, studeerde in de rechten en verwierf door zijn rechtschapenheid en welsprekendheid een groote praktijk als advocaat. Hij was medewerker aan het oppositieblad „Le Courrier des Pays-Bas" en een moedig tegenstander van minister *van Maanen*. Door in 1829 *de Potter* te verdedigen in een staatkundig proces, trad hij meer op den voorgrond en voerde in de clubs en in de dagbladen een onvermoeiden strijd tegen de Nederlandsche regeering. Verder knoopte hij belangrijke betrekkingen aan met de leiders der Fransche Julirevolutie en trachtte op krachtige wijze de scheiding van Nederland en België te bevorderen. Na de eerste rustverstoringen te Brussel in Augustus 1830 was hij lid der commissie, die den koning de bezwaren van het Belgische volk voorlegde, maar onbevredigd naar Brussel terugkeerde. Daar trachtte hij eveneens vruchteloos den prins *van Oranje* over te halen zich tot koning der Belgen te laten kiezen. In de Septemberdagen vormde hij met *de Weyer*, *Rogier* en *d'Hooghvorst* de eerste Voorloopige Regeering. In het Congres vertegenwoordigde hij Bergen, stemde voor de onafhankelijkheid van België, den monarchistischen regeeringsvorm en de uitsluiting van het Huis *Oranje-Nassau*. In December 1830 bevond hij zich te Parijs, om aan den hertog *van Nemours* de kroon van België aan te bieden en aan dezen gaf hij op het Congres van Februari 1831 zijn stem. Na het kiezen van een regent werd hij eerste president van het Hof van Appel te Brussel en minister van Justitie, maar legde die betrekking weldra neder en schaarde zich aan de zijde der oppositie. Zijn partij werd echter allengs kleiner, en toen hij den 23sten Augustus 1833 bij het formeeren eener aanklacht tegen minister *Lebeau* de nederlaag leed en vervolgens in 1839 in de Kamer van Vertegenwoordigers bij de ratificatie der 24 artikels niet verhinderen kon, dat Luxemburg werd afgestaan, onttrok hij zich aan de openbare zaken, legde zelfs het lidmaatschap van den gemeenteraad en de betrekking van deken der advocaten neder en bepaalde zich tot zijn beroep als pleitbezorger, terwijl hij vervolgens optrad als een van de voorvechters der Belgische Vrijmetselaarspartij en getrouw zijn ambt bleef vervullen als ontvanger der Godshuizen te Brussel. In 1843 en 1847 beproefden de kiesvereenigingen van Soignies en Charleroi te vergeefs, hem een zetel in de Kamer te doen aannemen. Hij bleef getrouw aan zijn woord: „A l'instant où vous (de Kamer) prononcerez votre arrêt (de goedkeuring van het tractaat), je me condamne, moi, à l'ostracisme politique". Als een man van karakter droeg hij geenerlei ordelint, daar hij bij de stichting der Leopoldsorde verklaard had, dat nooit iets dergelijks „zijn knoopsgat zou bezoedelen" (ne souillerait sa boutonnière). Hij was een voorstander der inlijving van België in Frankrijk, zooals blijkt uit zijn geschriften: „Aperçu de la part qu'a prise Alex. Gendebien à la révolution belge de 1830". Ook schreef hij in het republikeinsche weekblad „La Liberté". Hij overleed te Brussel den 6den December 1869.

Gendringen, een gemeente in de provincie Gelderland, 6374 H.A. groot met (1906) 7380 inwoners, wordt ingesloten door de Geldersche gemeenten Berg, Ambt-Doetinchem, Wisch, Aalten en Dinxperloo en de Pruisische gemeenten Anholt, Millingen en Vrasselt. De bodem bestaat voor de helft uit zand, voor de helft uit klei en wordt doorsneden door den Ouden IJsel. Landbouw is hoofdmiddel van bestaan; daarnaast eenige nijverheid. Tot de gemeente behooren de dorpen Gendringen, Mechelen, Klein-Breedenbroek, Etten, Ulft en Netterden, benevens een aantal buurten.

Het dorp Gendringen met ongeveer 1000 inwoners, ligt aan het eindpunt der tramlijn Velp—Dieren—Terborg—Gendringen, bezit een Hervormde en een Roomsch-Katholieke kerk en een synagoge.

Gendron, *Auguste*, een Fransch schilder, werd geboren te Parijs in 1818, genoot het onderwijs van *Paul Delaroche* en vertoefde 6 jaar in Italië, waar hij zijn eerste stukken schilderde. Deze werden met bijval ontvangen, en na zijn terugkeer in Frankrijk schilderde hij: „Tiberius in Caprea", „De Sylphen", „Titania" enz. Het Luxembourg te Parijs bezit van hem een fraai genrestuk: „De zondagsviering, een tafereel uit Florence in de 15de eeuw", alsmede: „De Patricische vrouwen in Venetië". Twee andere stukken: „Napels in de 14de eeuw" en „Rome in de 16de eeuw", worden eveneens met lof vermeld. Het talent van dezen kunstenaar openbaart zich vooral in het schetsen van vrouwelijke figuren, die zich nu eens als Feeën, Nixen en Elfen uit de Noorsche fabelleer, dan weder als allegorische personen op fraaie landschappen of in bevallige houding in de lucht zwevende, vertoonen en een dichterlijk gevoel bij den beschouwer opwekken. Tot zijn belangrijkste kunstwerken behooren acht ronde muurschilderingen in een voorzaal van het gebouw der Rekenkamer (in 1871 verbrand), het plafond van een zaal in het gebouw van het Staatsministerie en de zolderschilderingen van een salon van den bankier *Pereire* te Parijs. Hij overleed den 12den Juli 1881.

Gendt, *Johannes Gerrit Willem Merkes van*, een Nederlandsch genieofficier, werd geboren te Gendt in de Over-Betuwe den 21sten Februari 1798, ontving zijn opleiding aan de Latijnsche school en op een wiskundig college en was reeds van 1813 tot 1815 werkzaam als adspirant-ingenieur bij den verificateur van het kadaster en van de triangulatie. In laatstgenoemd jaar bezocht hij de artillerie- en genieschool te Delft en werd op 18-jarigen leeftijd bevorderd tot 2den luitenant-ingenieur en als adjudant geplaatst bij den generaal-majoor der genie *Siderius*. In 1822 werd hij tot 1sten luitenant benoemd en nam daarna deel aan den opbouw van vestingwerken in de Zuidelijke Nederlanden. In 1825 werd hij naar Gorinchem verplaatst en tot kapitein benoemd en bevond zich in 1830 slechts korten tijd te Meenen, toen de Belgische opstand uitbarstte. Wel trachtte hij die vesting toen zooveel mogelijk te

versterken, doch van de 2000 man der bezetting bleven slechts 90 getrouw, zoodat hij zich door de vlucht aan het dreigend gevaar moest onttrekken. Hij maakte zich daarna verdienstelijk in de vesting Grave, woonde den Tiendaagschen Veldtocht bij en werd in 1832 bevorderd tot 1sten kapitein-ingenieur, waarna men hem belastte met het bewerken van een gedeelte der topografische kaart. Tot 1838 hield hij zich hiermede bezig, waarna de Prins-Veldmaarschalk hem als adjudant aan zijn persoon verbond, een betrekking, die hij behield, toen de prins in 1840 koning werd. Hij genoot het volle vertrouwen van dezen vorst en bleef dag en nacht bij het laatste ziekbed van dezen. Na het overlijden van *Willem II* werd hij adjudant van *Willem III*, doch eenige maanden later benoemd tot adjudant in buitengewonen dienst, zoodat hij tot den werkelijken dienst bij het wapen der genie terugkeerde. In 1850 benoemd tot luitenant-kolonel, werd hij eerst voorloopig en later definitief belast met de functie van inspecteur in de 2de inspectie van fortificatiën. In 1858 bevorderd tot kolonel, overleed hij te Dordrecht den 10den October 1859. Van zijn geschriften noemen wij: „Inleiding tot de beoefening der vestingbouwkunde" (1825), Memorie behelzende eenige der belangrijkste gebeurtenissen gedurende het leven van Menno baron van Coehoorn" (1825), „Het beleg van Maastricht in 1579" (1827, vermeerderd en herdrukt in den „Militaire Spectator" van 1843), „Het beleg van Grave in 1674" (in den „Militaire Spectator" van 1836), „Levensschets van den luitenant generaal der genie M. J. de Man" (1838), „Verhaal van de bestorming van Bergen op Zoom in 1747" (in den „Militaire Spectator" van 1839) „Geschiedkundige aanteekeningen betrekkelijk het slot Loevestein" (met *Boonzaijer*, 1830), „Ontwerp van een bevestigingsmanier, waarbij de voornaamste der algemeen erkende gebreken van het gebastionneerde stelsel worden ontweken" en „Algemeen overzicht van verscheidene zoo oude als nieuwe praktijken betrekkelijk het bouwen van bekleedingsmuren enz.", welke laatste geschriften in het Fransch zijn vertaald. Verder leverde hij in den „Militaire Spectator" nog een aantal andere belangrijke artikels. Talrijke onderscheidingen zijn hem dientengevolge ten deel gevallen. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, commandeur van die der Eikenkroon, van de Russische St. Anna-orde en van die van den Witten Valk, ridder en later officier van het Legioen van Eer, ridder der Zweedsche orde van het Zwaard en der orde van de Württembergsche Kroon. Daarenboven werd hij in 1846 met zijn wettige nakomelingen opgenomen in den Nederlandschen adelstand. Zijn verhandelingen zijn meermalen bekroond, in 1824 door het Departement van Oorlog en in 1837 door de Koninklijke Academie van Krijgswetenschappen te Stockholm, alsmede in 1838 door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, namelijk zijn verhandeling over „De opbewaring en conservatie van het buskruit". Tot de wetenschappelijke genootschappen, die hem het lidmaatschap opdroegen, behooren het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, het Bataafsch Genootschap van proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam, het Wiskundig Genootschap „Een onvermoeide arbeid komt alles te boven", de Koninklijke Zweedsche Academie van Krijgswetenschappen, het Instituut van Ingenieurs en de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Gendt, *Johan Godard van*, een Nederlandsch waterbouwkundige, werd geboren te Breda den 20sten Juli 1803. Nadat hij de militaire school te Douai in Frankrijk en vervolgens die te Breda bezocht had, werd hij in 1817 kadet bij den Waterstaat, in 1821 onder de bevelen gesteld van den inspecteur-generaal *Blanken*, werd achtervolgens élève-aspirant en aspirant-ingenieur en in 1829 belast met de opmeting en in kaart brenging van het Noord-Hollandsche Kanaal. Daarna werd hij toegevoegd aan den hoofdingenieur *Goudriaan* voor de opnemingen en waterpassingen langs de hoofdrivieren, in 1830 aan den hoofdingenieur *Grinwis* en belast met de werkzaamheden in het arrondissement Alkmaar en in 1840 te Amsterdam. In 1843 was hij lid van de commissie der grensregeling van Nederland en België, en begaf zich daarna met *Warnsinck* naar Engeland en Schotland, om de verbeteringen in het bouwen van gevangenissen gade te slaan. Hij werd verder hoofdingenieur-titulair, daarna hoofdingenieur der 2de en eindelijk der 1ste klasse en behoorde tot de commissie, die in 1852 een verslag uitbracht over de doorgraving van Holland op zijn Smalst. In 1867 vroeg hij zijn ontslag, waarna hij te Weesp een eervolle rust genoot en den 26sten Februari 1875 overleed. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, commandeur van die der Eikenkroon en lid van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten.

Genealogie (Grieksch=*geslachtskunde*) is de wetenschap van den oorsprong, de opvolging en onderlinge betrekking der verschillende familiën en is, voorzoover zij te doen heeft met voorname, invloedrijke geslachten, van groot belang voor de geschiedenis. Men splitst haar in een theoretisch en een praktisch gedeelte; het eerste behandelt de regels, die zij bij haar nasporingen in acht neemt, het tweede de uitkomsten van deze laatste. Om de afstamming en onderlinge betrekking aanschouwelijk voor te stellen, gebruikt men *genealogische tabellen* of *stamboomen*. Deze nemen een aanvang met den eersten bekenden stamvader, en op dezen volgen in geregelde orde al zijn nakomelingen. Belangrijk is de genealogie, waar men in rechten aanspraken wil doen gelden, welke op bloedverwantschap berusten, bijv. aanspraken op erfenissen.

De oudste sporen der genealogie vindt men in de stamtafels van helden der Oudheid, en reeds de Israëlieten in Palestina hadden bepaalde ambtenaren met het aanhouden der stamtafels belast. Vooral later werden zulke geslachtslijsten op prijs gesteld, toen er allengs bevoorrechte standen ontstonden. Gemis aan historische kritiek en de zucht, om de aanzienlijken te vleien, hebben sedert de 15de eeuw de genealogie met de bespottelijkste fabelen opgesierd. Men bedacht roemrijke stamvaders, en de stamboomen van vele geslachten namen reeds in den tijd van *Karel den Groote*, in den eersten Romeinschen keizerstijd of zelfs in de dagen van den Trojaanschen Oorlog een aanvang.

Zooveel is echter zeker, dat geen enkel geslacht zijn voorvaders verder kan terugvoeren dan tot in het midden der 11de eeuw, omdat in dien tijd de eerste familienamen voorkomen, welke in de 12de en 13de eeuw langzamerhand menigvuldiger werden. Een merkwaardig genealogisch werk voor Duitschland is *Ruxner's* „Turnierbuch" (1527). Later werd door *Rittershusius* (†1670) en *Spener* (†1705) de genalogie in verband gebracht met de heraldiek. Zeer belangrijk zijn de „Genealogische Tabellen" (4 dln., 1708—1733,) van *Hübner*, terwijl de wetenschappelijke behandeling der geslachtskunde zeer bevorderd werd door *Gebhardi*, *Ranft*, *Eckhardt*, *Treuer*, *Gatterer*, *Pütter* (in zijn „Tabulae genealogicae," 1768), *Koch* (in zijn „Tables généalogiques des maisons souveraines d'Europe" 1772), *Voigtel* (in zijn „Genealogische Tabellen", 2 dln., 1811—1829), *Oertel* (in zijn „Genealogische Tafeln zur Europäischen Staatengeschichte des 19ten Jahrhunderts", 1877) en *Hopf* (in zijn „Historisch-genealogischer Atlas," 1858—1861). Verder beijverde zich de redactie van den „Almanach de Gotha", welke sedert 1764 verschijnt, om jaarlijks de geslachtslijsten der aanzienlijkste familiën bij te houden en geeft de firma *Justus Perthes* te Gotha de „genealogische Taschenbücher uit. In ons land hebben zich inzonderheid *Ferwerda* door zijn „Adellijk en aanzienlijk wapenboek van de Zeven Provinciën, en genealogiën van de voornaamste familiën" (1760—1763) en de *Haan Hettema* en *van Halmaël* in hun „Stamboek van den Frieschen vroegeren en lateren adel" (2 dln., 1843—1846) jegens de genealogie verdienstelijk gemaakt. Belangrijke geslachtsregisters vind men verder in de „Opera historica" (1651) van onzen *Ponteus Heuterus*, alsmede in het „Handboek van den Nederlandschen Adel" door *van Weleveld*, in het „Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën" van *Vorsterman van Oijen*, in het „Wapenboek van den Nederlandschen adel" van *Rietstap*, in de „Heraldieke Bibliotheek" van laatstgenoemde en in andere stamboeken en tijdschriften.

Genée, *Rudolf*, een Duitsch schrijver, werd geboren te Berlijn den 12den December 1824, legde zich eerst toe op de houtgraveerkunst en wijdde zich vervolgens aan de beoefening der letteren. Een klein dramatisch gedicht „Müller und Schulze" (een parodie) had reeds dadelijk veel succes. Daarop volgde een aantal kleine blijspelen, die goed werden ontvangen, de phantastische komedie „Das Wunder" (1854) en het blijspel „Ein neuer Timon" (1860). In 1861 kwam hij bij de redactie van de „Coburger Zeitung", die hij drie jaar lang leidde. Zijn te Danzig gehouden voorlezingen verschenen verzameld als „Frauenkranz" (1862), waarop in 1884 „Klassische Frauenbilder" volgden. Te Coburg begon hij in 1865 zijn lezingen over *Shakespeare*. In 1879 vestigde hij zich te Berlijn, waar hij in 1895 den titel van hoogleeraar kreeg. Op literair-historisch en dramatisch gebied schreef hij: „Geschichte der Shakespeareschen Dramen in Deutschland" (1870), „Shakespeares Leben und Werke" (2de druk, 1874), „Das deutsche Theater und die Reformfrage" (1877), „Die englischen Mirakelspiele" (1878), „Lehr- und Wanderjahre des deutschen Schauspiels" (1882), „Hundert Jahre des königlichen Schauspiels in Berlin" (1886), „Hans Sachs. Leben und ausgewählte Dichtungen" (1888), „Hans Sachs und seine Zeit" (2de druk, 1902), „Ifflands Berliner Theaterleitung" (1896). Zijn „Die Entwicklung des scenischen Theaters und die Bühnenreform in Deutschland" bracht den generaal-intendant *von Perfall* te München tot een nieuwe tooneelinrichting. Verder noemen wij van *Genée* nog „Poetische Abende" (2de druk, 1882), een vrije bewerking van *Sheridan's* „School for scandal" (1871) en van *Shakespeare's* „Love's labour's lost" (1887), het dramatische gedicht „Gastrecht" (1884), den historischen roman „Marienburg" (2de druk, 1886) en de autobiographie „Zeiten und Menschen" (1897). Sedert 1895 geeft hij de „Mitteilungen für die Mozartgemeinde in Berlin" uit.

Geneesheer (Grieksch = ἀρχιατρός, Latijn = *medicus*) of *arts* noemt men dengene, die de bekwaamheid en bevoegdheid bezit, de ziekten van den mensch te voorkomen of te genezen. Aanvankelijk hielden de hoofden der huisgezinnen zich bezig met het genezen van ongesteldheden, en die kunst werd door den vader aan den zoon overgeleverd. Daar men hierbij niet altijd baat vond, wendde men zich tot de goden en alzoo tot de priesters, die meer en meer als geneesheeren optraden en heden ten dage bij onbeschaafde volken dit ambt nog vervullen. Toen de geneeskundigen zich in Griekenland van de priesters afscheidden, vormden zij als *Asklepiaden* een vereeniging met afzonderlijke wetten. Intusschen bleef de uitoefening der geneeskunst vrij, maar wie te Athene een aanstelling als staatsgeneesheer verlangde, moest in een openbare redevoering verklaren, waar en van wien hij de geneeskunde geleerd had. Te Rome bevond zich gelegenheid tot opleiding van artsen, zoodat met dit doel vreemdelingen, vooral slaven, daarheen trokken. Zij werden veelal onder de vrije burgers opgenomen en hun aantal vermeerderde zoo sterk, dat de keizers zich genoodzaakt zagen daartegen te waken. Men had toen ook reeds Hof- en armenartsen (*archiatri sancti palatii* en *populares*). Hierdoor werden sommige geneesheeren staatsambtenaren, en het gevolg hiervan was, dat zij ook toen reeds zich aan een wetenschappelijk staatsexamen moesten onderwerpen.

Met het verval van het Romeinsche Rijk daalde ook de stand der geneesheeren, en de kunst kwam wederom in handen der monniken en priesters of vond nog haar beoefenaars onder de Arabieren en Israëlieten. Eerst tegen het einde der Middeleeuwen ontstond er weder een stand van geneesheeren, die door hun diploma onafhankelijk werden van de wereldlijke macht. Weldra vormden zij weder een corporatie, vooral, daar zij zeer begunstigd werden door vorsten en aanzienlijken. Zij werden door hun promotie leden der faculteit en verkregen van deze de *facultas artem docendi et exercendi*. Na de Hervorming verdween de band, welke deze corporatie nog altijd aan de Kerk verbonden hield, en haar leden traden op in de burgermaatschappij, om diensten te bewijzen voor geld. Dit had een ongunstigen invloed op de faculteiten, die ook het geneesheersdiploma voor geld begonnen te verkoopen, zoodat de lijders vaak aan onkundigen werden toevertrouwd. De moderne Staat, bedacht op de veiligheid der burgers, trad

echter weldra tusschenbeiden en eischte, dat de bekwaamheid van hen, die een diploma als geneesheer verlangden, door examens zou blijken.

In ons land bestaat tegenwoordig gelegenheid, om tot geneesheer te worden opgeleid, aan elke van onze hoogescholen. Voorheen hadden daarenboven de Provinciale Commissiën van Geneeskundig Toevoorzicht de bevoegdheid, om aan hen, die voldoende blijken van kennis hadden gegeven, het diploma van heelmeester — hetzij voor een stad, hetzij voor het platteland — uit te reiken. Dit echter heeft opgehouden na de invoering der wet op de geneeskunde, waarbij is vastgesteld, dat allen, die de bevoegdheid verlangen, om in ons land als geneeskundige werkzaam te zijn, zich onderwerpen moeten aan een staatsexamen, waar men aan de aspiranten niet vraagt, waar zij hun kennis hebben opgedaan, maar enkel onderzoekt, of zij aan de eischen van dat examen voldoen. Bij goeden uitslag verleent men den candidaten den titel van *arts*, waardoor zij de bevoegdheid erlangen, de geneeskunde in ons land uit te oefenen, iets waartoe hun de alleen wetenschappelijke titel van „doctor" geen recht geeft.

Geneeskunde (Latijn *medicina*) is de wetenschap van de gesteldheid (inrichting) en de werking van het dierlijk lichaam in het bijzonder, zoowel in gezonden als zieken staat, en heeft ten doel stoornissen in den gezondheidstoestand op te heffen of te voorkomen. Zij behoort alzoo tot de natuurkunde en men verdeelt haar, evenals deze, in een beschrijvend en een toegepast gedeelte. Tot het *beschrijvend* gedeelte behoort de leer van den lichaamsbouw of de ontleedkunde (*anatomie*), zoowel bij den gezonden als bij den zieken mensch, en deze is vooral van het hoogste belang voor den heelkundige. Gewichtig is verder de *vergelijkende ontleedkunde*, die zich bezig houdt met een vergelijking van 's menschen lichaam met dat der dieren. De weefselleer draagt meer bepaald den naam van *mikroskopische anatomie*. Daarbij komt de *embryologie* of de leer der ontwikkeling van het dierlijk lichaam, alsmede de *dierchemie* (*zoöchemie*), welke ons met de scheikundige bestanddeelen des lichaams bekend maakt. Tot het beschrijvend gedeelte rekent men ook nog de *diagnostiek* of de leer der uitwendige teekenen, die den gezonden of zieken toestand des lichaams aanwijzen, de *anamnestiek* en de *semiotiek* (zie de verschillende artikelen). Tot het *toegepast* gedeelte behoort in de eerste plaats de leer der *levensverrichtingen (physiologie)*, zooals spijsvertering, ademhaling, bloedsomloop enz., welke men splitst in normale en pathologische physiologie, of de leer der levensverrichtingen in het gezonde en in het zieke lichaam. Zij tracht haar doel te bereiken door den bijstand der natuurkunde (physische physiologie) en der scheikunde (physiologische en pathologische chemie). Anatomie en physiologie, hoewel zelfstandige wetenschappen, zijn hulpmiddelen voor de geneeskunde, die het bewaren en herstellen der gezondheid beoogt. De middelen, waardoor zij bewaard kan blijven, is het onderwerp der gezondheidsleer (*hygiène*). Daartoe behooren de *diaetetiek*, de leer der levenswijze, de *eubiotiek*, de leer van de kunst om lang en goed te leven, en de *prophylaktiek*, de leer, hoe men tegen ziekten waken kan. De genezing der ziekten wordt voorafgegaan door de kennis van deze (*pathologie* of ziekteleer). Laatstgenoemde wordt in de eerste plaats gesplitst in een algemeene, die het wezen, de oorzaken en de verschijnselen der ziekten in het algemeen behandelt, in een speciale pathologie of *nosologie*, die de afzonderlijke ziektevormen bestudeert, en de *pathogenie* of *aetiologie*, die het ontstaan der ziekten nagaat. Verder wordt zij verdeeld in de kennis der in- en die der uitwendige ziekten. De eerste houdt zich bezig met de studie der ziekten van de inwendige organen, de tweede of *chirurgie* met die van de uitwendige deelen. Verder splitst men de pathologie in oogheelkunde (*ophthalmologie*), oorheelkunde (*otiatrie*), verloskunde (*obstetrie*), geneesleer van zielsziekten (*psychiatrie*), van misvormingen (*orthopaedie*), van keelziekten (*laryngologie*) enz., terwijl men ook nog de pathologie van vrouwen, kinderen, grijsaards enz. onderscheidt. Met de genezing eindelijk bemoeit zich de eigenlijke geneesleer (*therapie*), die als hulpwetenschappen beschikt over de artsenijkunde (*pharmacologie*), over de leer der baden (*balneologie*), over de *electrotherapie*, over de heilgymnastiek enz. Tot de artsenijkunde behoort de geneesmiddelenleer (*materies medica*), die de werking der geneesmiddelen aanwijst, de leer der vergiften (*toxicologie*), die van de kenmerken der artsenijwaren (*pharmacognosie*) en van de bereiding der geneesmiddelen (*pharmacie*).

De toepassing der geneeskunde op de huishouding van den Staat is de *staatsgeneeskunde*, en als zij inlichtingen moet geven aan de rechtbank draagt zij den naam van *gerechtelijke geneeskunde* (*medecina forensis*).

Geschiedenis. Het begin der geneeskunde is even oud als de menschelijke beschaving in het algemeen. Het vroegst ontwikkelden zich waarschijnlijk de beginselen der obstetrie en der chirurgie; daarentegen werden ziekten, die zonder zichtbare oorzaken ontstaan, in het bijzonder groote epidemieën, beschouwd als het werk van vertoornde godheden, en de zieke wendde zich dus smeekend tot die godheden en haar bemiddelaars op aarde, de priesters. Slechts langzaam ging met de vooruitgaande beschaving de geneeskunde in de handen over van een bijzonderen, door wetenschap en technische vaardigheid daartoe bekwamen stand. De oudste bron van onze kennis der oud-Egyptische geneeskunde is een papyrus uit het midden der 17de eeuw v. Chr.; de oud-Indische geneeskunde beschrijven ons de hymnen van den Atharva-veda en de Ayour-veda van *Soesroeta*. Bij de Grieken was *Asklepios*, de zoon van *Apollo* en *Koronis*, de eigenlijke god der artsenijkunde, en in zijn tempels werden door zijn priesters de zieken deels door het gebruik van psychische, deels van geneeskrachtige middelen behandeld. Tot hoogen bloei kwam de geneeskunde onder *Hippokrates* (460—377 v. Chr.). Later werd Alexandrië het uitgangspunt van beroemde scholen; hier leefden onder *Ptolemaeus I Herophilos* en *Erasistratos*, bekende anatomen.

Van Alexandrië kwam de Grieksche geneeskunde bij de Romeinen. Over den toestand in het oude Rome is weinig bekend; men weet alleen, dat de Sibyllijnsche Boeken ook geneeskundige voorschriften bevatten en dat de Romeinen in 467 v. Chr. voor *Apollo medicus* en spoedig daarop

voor andere ziektegoden tempels oprichtten. Bij die oorspronkelijke ziektegodheden kwamen later talrijke Phrygische, Egyptische en Grieksche, zooals *Isis*, *Osiris*, *Serapis*, *Hygieia enz.* Gedurende langen tijd oefenden te Rome alleen vreemdelingen, meestal Grieksche slaven, de geneeskunde uit. Daar dit ten gevolge had, dat een vrije zijn leven aan een slaaf in handen gaf, moest men ertoe overgaan die vreemdelingen als vrije burgers op te nemen; deze maatregel door *Julius Caesar* genomen, beschermde Rome tegen het gebrek aan geneesheeren. Toen *Augustus* hun bovendien vrijstelling van belastingen en andere voorrechten schonk, nam het aantal artsen in de steden zóó toe, dat *Antoninus Pius* genoodzaakt was die vrijstelling tot een voor iedere stad afzonderlijk vastgesteld aantal te beperken. Behalve vrijdom van belasting kregen de armen- en Hofartsen (*archiatri populares* en *palatini*) een bezoldiging van de gemeente of van het Hof.

Zoodoende waren niet alleen de eigenlijke gemeente-artsen in het leven geroepen, maar was een deel der geneesheeren staatsambtenaren geworden, voor welke de staat nu ook bepaalde wetten moest uitvaardigen. Onder de geneeskundige scholen uit den Romeinschen tijd zijn te vermelden die der *methodici*, gesticht door *Themison* van Laodicea (50 v. Chr.), die alle ziekten afleidde uit een abnormale verslapping of samentrekking der spieren; verder die der *pneumatici*, gesticht door *Athenaeus* van Attalia (69 na Chr.), die als oorzaak van alle physiologische en pathologische feiten een luchtvormig, alles doordringend principe, het *pneuma*, aannam; en de *eklectische* school van *Agathinus* van Sparta (90 na Chr.), die een vermenging der methodische, pneumatische en empirische leer was. De eerste belangrijke uiteenzetting der Romeinsche geneeskunde is van *Aulus Cornelius Celsus* (25 v.—50 na Chr.), die in zijn acht boeken „De medicina" een waardevolle beschrijving der geneeskunde geeft. Geen der Romeinsche geneesheeren verkreeg echter zulk een wereld-historische beroemdheid als *Galenus* (zie aldaar).

Met het verval van het Romeinsche Rijk kwam de geneeskunde in de hand der monniken en vond alleen beoefenaars bij de Joden en Arabieren. Van de Grieken kwam zij over Alexandrië bij de Arabieren, die de leer van *Hippokrates* en *Galenus*, dikwijls verminkt en met Oostersche toevoegsels vermengd, eeuwen lang bewaard en den Westerschen volken overgeleverd hebben. Bijzonder verdienstelijk maakten de Arabieren zich ten opzichte van de pharmacologie en de pharmacie, uit welke laatste zich de chemie en de apotheken ontwikkelden. Onder de Arabische geneeskundigen moeten genoemd worden *Alkindus* (*Aboe Joesoef Jakoeb ibn Ishak el-Kindi*, 813—873), die de werking der samengestelde geneesmiddelen tot de wetten der wiskunde en der muziekharmonie trachtte terug te brengen; *Rhazes* (*Aboe Bekor Mohammed ibn Zakarijja er-Râzi*, 850—923), wiens verhandeling over de pokken en mazelen een der belangrijkste gedenkteekenen der Arabische geneeskunde is; *Ali Abbas* (*Ali ibn el-Abbas* † 994), wiens werk „El-Maliki" (koninklijk boek) tot het beste behoort, wat de Arabische artsen geschreven hebben en *Avicenna* (zie aldaar).

Ook in de kloosters werd de geneeskunde beoefend; de heelkunde deed daar reeds in de 6de eeuw haar intrede, toen *Cassiodorus*, de geheimschrijver van *Theoderik den Groote*, na zich bij de Benedictijnen te hebben aangesloten, zijn ordebroeders dringend de studie van *Hippokrates* en *Galenus* aanbeval. Sedert werd de geneeskunde vooral door de Benedictijnen beoefend; deze orde richtte later eenige kloosters tot geneeskundige scholen in, bijv. het klooster op den Monte Cassino en de beroemde school van Salerno. De roem van Monte Cassino werd vooral door *Constantinus Africanus* († 1087) gevestigd, die het Westen in kennis bracht met de geneeskundige literatuur der Arabieren. Het beroemdste voortbrengsel der school van Salerno is het „Regimen sanitatis Salernitanum", een voor leeken bestemd, in rijmende hexameters geschreven leerdicht over de belangrijkste voorschriften der diaetetiek en therapie. De hoofdverdienste der school is, dat zij de geneeskunde vroegtijdig van de Kerk wist los te maken en een geheel wereldlijke school werd. Een gevolg hiervan was, dat de wereldlijke macht zich met de geneeskunde begon te bemoeien. Koning *Roger* van Sicilië bepaalde in 1140 bij een wet, dat de uitoefening der geneeskundige praktijk afhankelijk zou zijn van het verlof, van overheidswege gegeven; nog scherper waren de bepalingen van keizer *Frederik II* (1224). De talrijke universiteiten, die in de 12de en 13de eeuw gesticht werden, bevorderden de herleving der geneeskunde zeer; voornamelijk te Bologna, Pavia, Parijs en Montpellier werd met ijver de geneeskunde beoefend, hoewel de spitsvondige dialektiek der scholastieke philosofie de verdere ontwikkeling der wetenschappelijke geneeskunde niet begunstigde. Met den bloei der hoogescholen ontstond ook een afzonderlijke geneeskundige stand, die als eigen corporatie optrad. De geneeskundigen werden bij hun promotie leden der faculteit, waarvan zij later de *facultas artem docendi et exercendi* kregen.

Een nieuw tijdperk in de geschiedenis der geneeskunde begint met de 16de eeuw, toen onder den invloed van de uitvinding der boekdrukkunst, van de Hervorming en de daaraan voorafgegane aardrijkskundige ontdekkingen het geheele intellectueele leven opnieuw begon te bloeien, in welken bloei de geneeskunde deelde. Met de traditie werd gebroken, de natuurbeschouwing won hoe langer hoe meer veld en bestreed met goed gevolg de tot dusverre geheerscht hebbende scholastiek. Voornamelijk ging de anatomie vooruit en werd de autoriteit van *Galenus* en de Arabieren, al was het dan ook na harden strijd, na een heerschappij van 1500 jaar vernietigd. *Sylvius*, *Vesalius*, wiens beroemd werk over den bouw van het menschelijk lichaam alle deelen der anatomie hervormde, *Fallopia* en *Eustachio* verhieven de anatomie tot een afzonderlijke wetenschap. Tengevolge van dezen opbloei begon ook de verloskunde zich te ontwikkelen, die tot dusverre bijna uitsluitend in handen der vroedvrouwen geweest was. Ook op het gebied der praktische geneeskunde begon de strijd tegen *Galenus*' systeem; den heftigsten en meest succesvollen aanval deed *Theophrastus Bombastus Paracelsus* († 1541), die in vele opzichten de heelkunde hervormde,

Op de geneeskunde van de 17de eeuw hebben twee wijsgeeren overwegenden invloed, n.l. *Baco van Verulam* met de door hem gevonden inductieve methode van natuuronderzoek en *Descartes*, wiens leer der kleinste lichaamsdeeltjes aan de beide belangrijkste scholen der 17de en gedeeltelijk 18de eeuw ten grondslag lag: n.l. de *iatrochemische* en de *iatromechanische* school. De *iatrochemische* of *chemiatrische* school, gesticht door onzen landgenoot *Frans de la Boë* of *Sylvius* (1614—1672), trachtte de wisselingen in het gezonde en zieke lichaam, evenals de werking der geneesmiddelen, terug te brengen op chemische verschijnselen; volgens hem is de gisting de grondslag van het leven en al zijn functies Een verbinding van de chemiatrische met spiritualistisch-mystieke beschouwingen vormt het stelsel van den Nederlander *van Helmont* († 1664). Volgens hem is de geheele natuur door geestelijke scheppingskrachten bezield, aan wier hoofd de *archeus* of het scheppende principe der natuur staat. Bij den mensch zetelt deze *archeus* in de maag en bestuurt van daar uit door een menigte ondergeschikte levensgeesten, die hij naar rechts en links, naar boven en beneden uitzendt, het geheele lichaam. De *iatromechanische*, *iatromathematische* of *iatrophysische* school bracht alle levensverschijnselen op de wetten der statica en hydraulica terug en trachtte de geneeskunde als een deel der toegepaste wiskunde en mechanische physica te behandelen. De voornaamste voorlooper der iatrophysici is *Santorio Santoro* (1561—1636), die het eerst talrijke nauwkeurige metingen en wegingen deed ter bepaling van de huiduitstraling, de dierlijke warmte en stofwisseling; de eigenlijke stichter is *Alfonso Borelli* (1608—1679), de schrijver van het beroemde werk over de bewegingen der dieren, die de spierbeweging, den bloedsomloop, de afscheiding, de spijsvertering en het ademen op mechanische wetten terugbracht en het lichaam met een eenvoudige machine vergeleek. Haar grootsten triomf behaalde de iatromechanische school met de door *William Harvey* (1578—1658) gedane ontdekking van den kringloop van het bloed, waardoor hij in verband met zijn nieuwe evolutie- en eitheorie de stichter der nieuwere physiologie werd. De heerschappij van beide scholen werd ten val gebracht door *Thomas Sydenham* (1624—1689), dien de geneeskunde als een van haar verdienstelijkste beoefenaars vereert; hij bracht de praktische geneeskunde uit haar dwaalwegen van verleidelijke hypothesen weer terug op de baan der nuchtere beschouwing.

De achttiende eeuw, voornamelijk van 1700—1770, kan beschouwd worden als de bloeiperiode der geneeskundige stelsels en theorieën. In de eerste plaats bracht de hoogeschool te Halle twee nieuwe systemen. Dat van *Georg Ernst Stahl* (1660—1734) beschouwt de denkende ziel (*anima*) als het eerste principe van het leven en wordt daarom ook wel *animisme* genoemd. De ziekten zijn reacties van de ziel op de ziekte oorzaken, d.w.z. inwendige bewegingen, die de ziel in den strijd met die oorzaken uitvoert; en de eigenlijke behandeling moet zich beperken tot het wegnemen der hindernissen, die de inwerking der ziel belemmeren en tot hulp in den strijd van de ziel tegen de ziekte-oorzaken. *Stahl's* zeer besliste tegenstander was *Friederich Hoffmann* (1660—1742). Volgens dezen is het lichaam een machine, die door den zenuwaether in werking gebracht wordt; die aether ontstaat in de hersenen, komt met het bloed en de zenuwen in alle deelen van het lichaam en doet de afzonderlijke organen hun speciale werkzaamheden verrichten. Alle ziekten zijn terug te brengen op te sterken of te zwakken toevoer van den zenuwaether; het eerste veroorzaakte krampen, het tweede zwakte of atonie. Beide stelsels werden echter spoedig verdrongen door het stelsel van onzen landgenoot *Boerhave* (1666—1738), die tot de beroemdste en verdienstelijkste geneeskundigen van alle tijden behoort. Zijn systeem is vooral eklectisch en tracht de grondstellingen van *Hippokrates* met de eischen der physiologie van zijn tijd in overeenstemming te brengen; hij beschouwt de vezels als die bestanddeelen van het orgaan, door verslapping of uitzetting waarvan de meeste ziekten ontstaan. Zijn beroemdste leerlingen waren *Gerhard van Swieten* (1700—1772) en *Albrecht von Haller* (1708—1777), die een nieuw tijdperk van de physiologie, n.l. de experimenteele physiologie en daardoor ook een nieuw tijdperk van de geneeskunde deed geboren worden. De door hem gegrondveste leer der *irritabiliteit* (zie *Spieren*) werd later het uitgangspunt van verschillende pathologische stelsels. Door een combinatie van het systeem van *Hoffmann* met de irritabiliteit van *von Haller* ontstond het stelsel van *William Cullens* (1710—1790), volgens hetwelk de oorzaak van alle ziekteverschijnselen in het zenuwstelsel te zoeken is. Met *Morgagni's* werk over den zetel en de oorzaken der ziekten begint de wetenschappelijke periode der pathologische anatomie, jegens welke zich vooral *Lieutaud*, *Portal*, *John Hunter* en *Baillie* verdienstelijk gemaakt hebben.

De door *Gerhard van Swieten* gestichte Weensche school heeft op de ontwikkeling der geneeskunde in de tweede helft der 18de eeuw door haar diagnostische en therapeutische werkzaamheden zeer grooten invloed gehad. Haar eerste voorname leeraren waren *Anton de Haen* (1704—1776) en *Anton Störck* (1731—1803); op het toppunt van haar roem kwam zij door *Maximilian Stoll* (1742—1788), die de hoofdoorzaak van de meeste ziekten zag in vervuilde sappen en onreinheden van het onderlijf en zich tot verwijdering daarvan op groote schaal van braakmiddelen bediende. *Stoll's* leer van de gastrische natuur der ziekten werd zeer eenzijdig uitgewerkt door den Hessischen Hofarts *Johann Kämpf*, die de meeste chronische ziekten afleidde van „Unterleibsinfarkten" d. i. van het achterblijven in het darmkanaal van massa 's faecaliën en die trachtte te verwijderen met zijn uit plantenaftreksels samengestelde „Viceralklysterien". In de verwarring der stelsels, die men in het einde der 18de eeuw telkens opnieuw opstelde, bracht de Engelsche arts *John Brown* verandering. Hij meende, dat het leven gebaseerd is op de prikkelbaarheid van het lichaam en dat de ongesteldheden voortkomen uit gebrek aan prikkels (*asthenie*) of uit overmaat van prikkels (*sthenie*), zoodat het genezen van ziekten bestaat in het herstellen van den natuurlijken staat van prikkeling.

Vooral in Duitschland werd deze theorie met bijval ontvangen, hoewel ook de twee heftigste bestrijders, *Johan Stieglitz* en *Christian Wilhelm Hufeland*, Duitschers waren.

De groote vooruitgang, dien de 19de eeuw in alle deelen der natuurwetenschappen vertoont, valt ook op het gebied der geneeskunde waar te nemen en heeft ten gevolge gehad, dat ook hier de exacte methode van onderzoek tot haar volle recht kwam. In den beginne werd weliswaar de natuurphilosofie van *Schelling* door de geneeskunde met bijval ontvangen en toegepast, hoewel deze voor de geneeskunde van weinig of geen nut geweest is; eerder droeg zij er toe bij de beoefenaars nog meer van een gedetailleerd onderzoek af te trekken en anderzijds de waarde van een philosofische opleiding van den natuuronderzoeker en den geneesheer in miscrediet te brengen. De natuurphilosophie heeft drie stelsels in het leven geroepen: n.l. dat van het door *Franz Mesmer* geleerde dierlijk magnetisme, de *kranioskopie* van *Opall* en de homoeopathie, waarvan *Hahnemann* de stichter is. Nauw verwant met de natuurphilosofie was de natuurhistorische school, waarvan *Schönlein* (1793—1864) de voornaamste vertegenwoordiger is. Van de reeds door *Plato* en *Paracelsus* uitgesproken, door de natuurphilosofen verder ontwikkelde gedachte uitgaande, dat de ziekteverschijnselen van het individu afgescheiden zijn en door bijzondere, in het lichaam wonende parasieten in het leven geroepen worden, ontwierp *Schönlein* een nosologisch stelsel, dat de ziekten in navolging der natuurlijke historie in klassen, familiën, groepen en soorten indeelde.

De beweging tot een radicale revolutie in de geneeskunde ging van Frankrijk uit. Hier had reeds op het einde der 18de eeuw *Bichat* (1771—1802) de algemeene (mikroskopische) anatomie gegrondvest en daarmede aan de nieuwe wetenschappelijke richting der geneeskunde een belangrijk punt van uitgang gegeven. *Corvisart* (1755—1821) en *Laënnec* (1781—1826) ontwierpen de physicalische diagnostiek, terwijl zij bovendien de in 1751 door *Auenbrugger* uitgevonden, maar weer in vergetelheid geraakte *percussie* tot gemeengoed voor de geneeskunde maakte en *Laënnec* deze door de *auscultatie* voltooide. *Cruveilhier*, *Chomel*, *Andral* en *Louis* stichtten daarop de pathologisch-anatomische school, die de hoofdtaak van den geneesheer legde in het opsporen der pathologisch-anatomische veranderingen en in het onderzoek van de locale ziekteverschijnselen en een buitengewonen invloed op de hervorming der wetenschappelijke methoden en der meeningen in de geneeskunde uitoefende. *Rokitansky* verplaatste de pathologisch-anatomische richting der Parijsche school naar Weenen en bracht met *Virchow*, den stichter van de cellulairpathologie (zie aldaar), de pathologische anatomie tot haar tegenwoordigen bloei, die mede niet weinig bevorderd is door de bacteriologie (zie aldaar).

Van de zeer omvangrijke literatuur verdienen vooral eenige werken, die de geschiedenis behandelen, vermelding, zooals *Vaas*, „Geschichtliche Entwickelung des ärztlichen Standes und der medizinischen Wissenschaften" (Berlijn 1895), *Pagel*, „Geschichte der Medizin" (2 dln., Berlijn 1898)' *Neuburger und Pagel*, „Handbuch der Geschichte der Medizin" (3 dln., Jena, 1905); verder *Biernacki*, „Die moderne Heilwissenschaft, Wesen und Grenzen des ärztlichen Wissens" (Leipzig, 1901), *Jaccoud*, „Nouveau dictionnaire de médecine et de chirurgie pratique" (40 dln., Parijs 1864—1886), *Dechambre*, „Dictionnaire encyclopédique des sciences medicales" (100 dln., Parijs 1864—1889), *Littré*, „Dictionnaire de médecine" (21ste druk, Parijs, 1905) en *Eulenburg* „Realenzyklopaedie der gesamten Heilkunde" (26 dln. 3de druk, Weenen 1894—1900). Zeer groot is het aantal geneeskundige tijdschriften. In ons land verschijnen: het „Nederlandsch tijdschrift voor Geneeskunde", de „Geneeskundige bladen", „Nederlandsch tijdschrift voor Verloskunde en Gynaecologie" en „Janus. Archives internationales pour l'histoire de la médicine et la géographie médicale" (Amsterdam). Eindelijk noemen wij nog het „Geneeskundig tijdschrift voor Nederlandsch Indië" (Batavia).

Geneeskundigen, Inlandsche. Zie *Doekoen* en *Doktors Djawa*.

Geneeskunst, *Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der*, in 1847 gesticht, heeft ten doel de bevordering der geneeskunst in haar ruimsten omvang in Nederland en zijn koloniën. Zij tracht dit doel te bereiken a) langs wettigen weg door bevordering van de maatschappelijke belangen der geneeskundigen in Nederland, voor zoover deze belangen niet in strijd zijn met het algemeen belang; b) door bevordering van geneeskundige wetenschap en kennis; c) door toezicht op en medewerking aan wetten, die de belangen der geneeskunde, der geneeskundigen en der volksgezondheid raken. De Maatschappij heeft haar uitgebreide verzameling van Nederlandsche werken op medisch gebied in bruikleen afgestaan aan de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek, heeft een fonds bijeengebracht tot ondersteuning van behoeftige vakgenooten en geeft een tijdschrift uit.

Geneesmiddel of *artsenij* noemt men zoodanige, meestal scheikundig werkende zelfstandigheden, die bij in- of uitwendig gebruik tot genezing worden aangewend. Zij zijn van onbewerktuigden, plantaardigen of dierlijken oorsprong.

De kennis van de natuur- en scheikundige eigenschappen der geneesmiddelen draagt den naam van *artsenijwarenleer* (pharmacognosie), die van hun werkingen op het gezonde en zieke lichaam dien van *geneesmiddelleer*, *materies medica* of *pharmacologie*. Om haar naar eisch en met goed gevolg te gebruiken, is de kennis van het menschelijk lichaam en van zijn levensverrichtingen noodig en een juiste bepaling der voorkomende ongesteldheden. Ook dan is het nog moeilijk te bewijzen, dat een of ander geneesmiddel beterschap te weeg gebracht heeft, daar het onzeker blijft, of wellicht de beterschap ook niet gevolgd zou zijn zonder de toediening ervan. Men heeft hier het verschil van het *post hoc* (*na* het toedienen) en het *propter hoc* (*omdat* het toegediend is). Dan alleen, wanneer men bij een aantal lijders, die door dezelfde ziekte zijn aangetast, opmerkt, dat zij na de toediening van een bepaald geneesmiddel herstellen, terwijl die herstelling achterwege blijft, wanneer anderen datzelfde middel

niet gebruikt hebben, mag met eenige zekerheid zulk een geneesmiddel een specificum voor die ziekte genoemd worden. De werking der geneesmiddelen is verder zeer verschillend naar gelang van de wijzen, waarop zij bereid en gebruikt, en van de lichaamsdeelen, waarmede zij in aanraking gebracht worden. De waarde, die men aan geneesmiddelen in den gewonen zin van het woord hechtte, is in den loop der tijden zeer veranderd. Schreef men nog voor eenige eeuwen ellenlange recepten, in de 19de eeuw, toen men de anatomische oorzaken der ziekten leerde kennen, werd men zeer sceptisch gezind omtrent hun werking. Eerst door het bestudeeren van de physiologische werking van elk middel tracht men in de laatste tijden tot een meer rationeele toepassing te komen.

Men verdeelt de geneesmiddelen wel eens naar hun oorsprong, of liever in groepen van zoodanige, die uit een scheikundig oogpunt het meest met elkander overeenkomen. Doelmatiger echter is de verdeeling volgens hun werking, namelijk in laxeerende, zweet- of pisdrijvende, opwekkende, narcotische, en bedarende geneesmiddelen, verder in maag- en braakmiddelen enz.

Geneesmiddelen, *Magazijn van,* gevestigd te Amsterdam, voorziet in de eerste plaats de militaire ziekeninrichtingen van medicijnen en verbandbehoeften. Met het oppertoezicht is belast de inspecteur van den geneeskundigen dienst.

Genelli, *Bonaventura,* een Duitsch teekenaar en schilder, werd geboren te Berlijn den 28sten September 1798 en ontving zijn eerste opleiding als kunstenaar van zijn vader en van zijn oom, alsmede aan de academie in zijn geboortestad. In 1822 ging hij naar Italië en vertoefde er tot aan 1832 meestal te Rome. Met een grooten rijkdom van dichterlijke denkbeelden keerde hij naar zijn vaderland terug en hij schepte er behagen in deze in vluchtige omtrekken of met waterverf weer te geven, zonder evenwel een werk van eenigen omvang te voltooien. Hij vestigde zich te Leipzig, waar hij in het „Römisches Haus" een aanvang maakte met het schilderen van tafereelen uit het leven van *Bacchus*, doch hij heeft er slchts weinig van afgewerkt. In 1836 ging hij naar München, waar hij langen met zorgen te strijden had; zijn werken vonden slechts in kleineren kring bijval. Graaf *Schack* kwam intusschen in het bezit van eenige zijner aquarellen en olieverfschilderijen, baron *van Sina* van vier grootere aquarellen uit dien tijd, n.l., „Aesopus, herders fabelen vertellend", „Homerus, zijn gezangen voor het volk voordragend", Apollo onder de herders" en „Sappho, haar gedichten voor vrouwen reciteerend". Ook verschenen in dien tijd 49 platen bij de gedichten van *Homerus*, 35 bij die van *Dante*, „Het leven van een tooverheks" (in 10 bladen), 18 tafereelen uit het leven van een wellusteling en 24 uit het het leven van een kunstenaar. Nadat hij nog voor graaf *Schack* „De roof van Europa" geschilderd had, ging hij in 1859 op uitnoodiging van groothertog *Karl Alexander* naar Weimar. Daar schilderde hij „Hercules en Omphale", „De strijd tusschen Bacchus en Lycurgus", en „De belofte van Abraham", alle in het bezit van graaf *von Schack* te München. Voor den groothertog van Saksen-Weimar schilderde hij: Juppiter en Amor, onder de hoede van den Nacht op liefdesavonturen uitgaande". Deze stukken van *Genelli* bevatten een schat van fantastische denkbeelden. Zij onderscheiden zich door zuiverheid van omtrekken, een ideale opvatting en een dichterlijk waas. Zijn doeken uit zijn laatste levensjaren dragen een kalmer karakter. Zijn stuk: „Bacchus onder de zeeroovers", bestemd voor graaf *von Schack*, mocht hij niet voltooien, daar hij den 13den November 1868 overleed. Tot zijn laatste kunstwerken behoort een voorstelling van *Sisyphus*, die door den Engel des Doods van het gastmaal wordt weggesleurd, een indrukwekkende teekening in waterverf, welke zich thans in de Academie te Weenen bevindt. In een werk, „Satura" (1870) genaamd, zijn een aantal uitgezochte stukken van hem opgenomen.

Genemuiden, een gemeente in de provincie Overijsel, 2424 H.A. groot met (1906) 3002 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Ambt-Vollenhoven, Zwollerkerspel, Grafhorst en Kampen en verder (in het W.) door de Zuiderzee. De bodem bestaat uit klei, behalve in het Z.O., waar laag veen ligt, en wordt doorsneden door de Goot (een IJselmond) en het Zwarte Water. Landbouw, scheepvaart en mattenvlechterij zijn er de hoofdmiddelen van bestaan. Tot deze gemeente behooren het vlek Genemuiden, de buurt Afsched of Kamper-Zeedijk en het gehucht Hasselterdijk.

Het plaatsje Genemniden, aan het Zwarte Water, telt ongeveer 2500 inwoners, heeft veel mattenvlechterijen en bezit een aardig stadhuis, een Hervormde en een Gereformeerde kerk. Er is een pontveer over het Zwarte Water. In 1275 kreeg het den rang van stad, werd in de 14de eeuw versterkt en had herhaaldelijk te lijden van belegeringen, branden en overstroomingen.

Generaal is de titel voor de hoogste militaire waardigheidsbekleeders bij de verschillende wapens der landmacht. Op den rang van kolonel volgt dien van generaal-majoor, vervolgens van luitenant-generaal, terwijl de opperbevelhebber van een leger den rang van generaal bekleedt. Men spreekt verder van brigade- en divisie-generaals en van generaals en chef.

Ook in de burgerlijke ambtenaarswereld en bij de geestelijkheid wordt de titel van generaal aan den naam der betrekking toegevoegd of aan den hoogsten chef verleend (Directeur-generaal, Generaal der Jezuïeten enz.)

Generaal-majoor. Zie *Generaal.*

Generaal van Heutsz-fonds. Zie *Heutsz, van.*

Generale bas, *continuo* of *basso continuo*, noemt men eigenlijk een baspartij, boven wier noten door getallen en andere teekens, *cijfers* en *signaturen* genaamd, de gang der harmonie van het geheele stuk aangewezen is, alzoo een partituur in het klein. Verder beteekenen die woorden het stelsel van alle regelen der harmonieleer, waarnaar zulk een basstem van cijfers voorzien wordt, alsmede de kunst, om haar met begeleiding der aangewezen accoorden op het klavier, het orgel, de violoncel en dergelijke instrumenten te spelen. De kennis der generale bas is onontbeerlijk voor den toonzetter, omdat zij hem in staat

stelt met eenige noten en teekens het ontwerp van een uitgebreid muziekstuk te vervaardigen. Voor den uitvinder dier teekens (signaturen) heeft men geruimen tijd *Viadana*, in 1600 kapelmeester in de Domkerk te Mantua, gehouden; later is echter gebleken, dat men ze reeds tegen het einde der 16de eeuw gebruikt heeft.

Generale staf is de naam voor een officierskorps, belast om den troepenaanvoerders ter zijde te staan in alles, wat op de voorbereiding *van* en het gevecht *zelf* betrekking heeft. In vredestijd bereidt het de landsverdediging voor en bestudeert deze in haar geheelen omvang, neemt kennis van wat in andere rijken op militair gebied voorvalt en leidt troepen-officieren tot den dienst bij den generalen staf op. Bij ons te lande geschiedt zulks aan de Hoogere Krijgsschool, waarop een bepaald aantal troepen-officieren, na afgelegd examen, als leerling worden toegelaten. Na een driejarigen cursus te hebben doorloopen, komen zij weder bij den troep terug, om later, als er plaatsen open zijn, bij den generalen staf te worden ingedeeld; regel is dit echter niet.

Het is vooral na den oorlog van 1870/71 bewezen, dat het welslagen van den strijd geheel afhangt van de bekwaamheid der officieren, die tot den generalen staf behooren. Veldmaarschalk *van Moltke* († 1891) kan als de stichter van een goed georganiseerden staf beschouwd worden.

Generale Staten. Zie *Staten-Generaal.*

Generali, *Piëtro*, een Italiaansch toonkunstenaar, geboren te Rome in 1783, was een leerling van *Massi* en schreef aanvankelijk alleen kerkmuziek, later echter ook opera's. Onderscheiden van deze zijn in Italië en ook in Duitschland met grooten bijval opgevoerd. Na de uitgave van zijn eerste opera: „Gli amanti ridicoli" (1800) woonde hij in verschillende aanzienlijke steden van Italië en werd in 1817 kapelmeester te Barcelona en in 1820 te Novara, waar hij in November 1832 overleed. De opera „I Baccanali di Roma" wordt voor zijn beste werk gehouden.

Generalissimus was vroeger in Frankrijk, Duitschland, Oostenrijk en Rusland de hoogste militaire rang in het leger. De generalissimus was als plaatsvervanger van den vorst met een bijzondere volmacht, dikwijls ook in staatkundig opzicht, bekleed, zooals bijv. *Wallenstein*, prins *Eugenius*, aartshertog *Karel* enz.

Generaliteitslanden noemde men ten tijde van de Republiek der Vereenigde Nederlanden die landschappen, welke buiten haar eigenlijke grenzen gelegen, maar aan haar gezag onderworpen waren. Immers men had ze met geweld van wapenen veroverd op de provinciën, welke volgens den Vrede van Munster (1648) onder het gezag bleven van den koning van Spanje. De souvereiniteit werd er uitgeoefend door de Staten-Generaal, die er door middel van plakkaten hun bevelen gaven en er verder overheden, gouverneurs en commandanten aanstelden. De heffing en het bestuur der geldmiddelen was er toevertrouwd aan den Raad van State, die er ontvangers benoemde, terwijl de rechten op den in- en uitvoer van wege de Admiraliteit door ontvangers enz. geheven werden.

Tot de generaliteitslanden behoorden: het kwartier van 's Hertogenbosch (de Meierij en het Land van Kuik), het kwartier Antwerpen (de baronie van Breda, de heerlijkheden Willemstad, Prinsenland en Steenbergen, en het markiezaat Bergen-op-Zoom), Staats-Vlaanderen (het Vrije van Sluis en de Vier Ambachten), Staats-Limburg of het Land van Overmaas en het Overkwartier van Gelderland (Venlo, St. Michiel en Stevenswaard).

Generatie is afkomstig van het Latijnsche woord *generatio* (voortbrenging), maar wordt veelal gebruikt in de beteekenis van *geslacht* of gelijktijdig levende menschen. De duur van zulk een generatie wordt gesteld op gemiddeld 35 jaren.

Over *generatio aequivoca* of *spontanea* raadplege men het artikel *Zelfwording.*

Generator (Latijn = voortbrenger) is de naam voor verschillende werktuigen, n.l. bij electrische centralen van den dynamo; bij zuiggasmotoren en watergasfabrieken de inrichting, waarin het gas vervaardigd wordt; bij koelmachines, de ruimte, waarin de bevriezing plaats heeft. Met behulp van den generator kunnen gassen tot verhitting dienen. De groote voordeelen, welke zulks aanbiedt, zijn: dat er geen as of slakken gevormd worden, dat er een hooge temperatuur (tot 1500° C) ontwikkeld kan worden, dat de temperatuur en chemische eigenschappen der vlam nauwkeurig bepaald en geregeld kunnen worden, dat de bereiding van het gas op eenvoudige wijze kan geschieden en ook met minderwaardige brandstoffen hooge temperaturen te bereiken zijn. Tot bereiding van zoogenaamd generatorgas gebruikt men steenkolen, cokes, bruinkolen, ligniet, turf en hout. De gasbereiding geschiedt in schachtovens, waarin de lucht òf vrij kan toestroomen door middel van een zuigtoestel (bijv. een schoorsteen), òf door een blaastoestel wordt aangevoerd. De brandstof wordt eerst ontgast, daarna vergast. Het ontgassen geschiedt door bij matige temperatuur de verdampbare koolwaterstofverbindingen en het aanwezige water uit te drijven, terwijl het vergassen daarin bestaat, dat de overblijvende koolstof (cokes) in gas worden omgezet. De warmte, welke hierbij vrij komt, is doorgaans voldoende, om de voor de ontgassing vereischte temperatuur te doen ontstaan. De samenstelling van het generatorgas kan verschillend zijn. Dikwijls bedraagt zij:

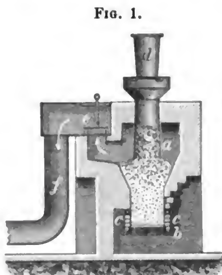
kooloxyde	30%
waterstof	3%
koolwaterstof	2%
stikstof	61%
koolzuur	4%

Al naar gelang de lucht in den oven toetreedt door spleten in den mantel van den oven, of tusschen de tralies van een op den bodem aangebracht rooster, onderscheidt men *spleet-* en *roostergeneratoren.* De verwarming door middel van generatorgas kan rechtstreeksch of indirect zijn. In het eerste geval bevindt zich de generator vlak bij den oven, zoodat de gassen rechtstreeks uit den generator in den oven gaan, in het laatste geval staan zij op eenigen afstand van elkander en wordt het gas door middel van een gemetseld kanaal of een ijzeren buis aangevoerd, waar een waschtoestel is ingelascht tot zuivering van het gas, vooral tot condensatie van water en teer. Ook kan in dit geval het gas van

één generator naar verschillende ovens gevoerd worden.

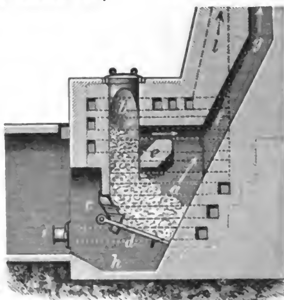
Eenige nieuwere constructies der generatoren zijn de volgende: Fig. 1 geeft een doorsnede van een *turf-gasgenerator*. De met vuurvaste steen bekleede ovenschacht *a* is beneden van

Fig. 1.

Turf-gasgenerator.

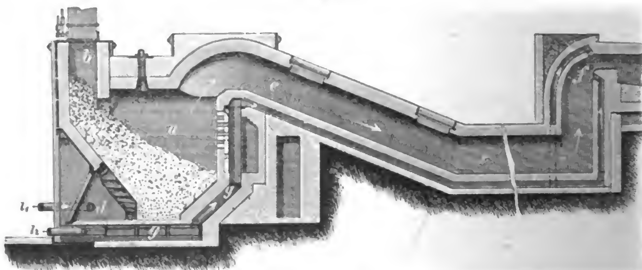
Fig. 2.

Generator van *Ferraris*.

een platten (*b*) en een verticalen trappenrooster (*c*) voorzien; langs *d* wordt de brandstof aangevoerd en het ontwikkelde gas kan door *e* in de leiding *f* ontsnappen en daarlangs den oven bereiken. Fig. 2 is een doorsnede van den *generator van Ferraris* voor vetkolen. In *a* ontwikkelen zich de gassen uit de brandstof, welke langs *b* wordt aangevoerd, terwijl *c* een verticalen, *d* een platten rooster aanduidt; terzijde van *b* is een gewelfde boog *e* gemetseld, om de

Fig. 3.

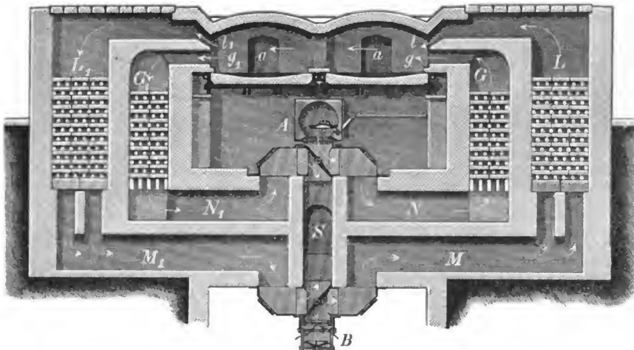

Generator van *Smith-Casson*.

destillatie der versch aangevoerde kolen afgescheiden van de vergassing der koolstof te kunnen doen plaats hebben. Het gasmengsel verzamelt zich in *f* en verlaat den generator door *g*. De asch *h* is steeds van water doortrokken. De in de kanalen in de schachtwanden voorgewarmde verbrandingslucht treedt door *i* binnen en stroomt langs *l* naar den oven. In fig. 3. ziet men den generator van *Smith-Casson*. In de schacht *a* komt de brandstof uit de voorraadskamer *b*; de voorwand bestaat uit een trappenrooster *c*, waardoor de lucht kan toetreden uit een er voor gelegen luchtkist *d*, waarin een met de buis l_1 verbonden ventilator de lucht geperst heeft. Het gas stroomt door het kanaal *e* naar den oven, wordt echter vooraf in *f* met verbrandingslucht vermengd, welke langs l_2 toegang heeft en in de kanalen *g* tot 450—800° C. voorgewarmd wordt. Fig. 4 vertoont de doorsnede van een *puddeloven*, waarbij het tot verhitting bestemde gas en de tot verbranding daarvan vereischte lucht voorgewarmd worden, waardoor de verbrandingstemperatuur van het gas aanzienlijk verhoogd en tevens een groote besparing aan kosten verkregen wordt door de uit den oven ontsnappende heete verbrandingsprodukten tot verwarming te gebruiken. *a* zijn de ruimten van den puddeloven (zie aldaar), waarin het ijzer gesmolten wordt; door *g*, *l* en g_1, l_1 stroomen afwisselend gas en lucht toe en de verbrandingsprodukten af. Deze openingen staan met de voorraadskamers van warmte (*regeneratoren*) *G*, *L* en G_1, L_1 in verbinding. De toevoer van gas en lucht en de afvoer der verbrandingsprodukten naar het schoorsteenkanaal *S* wordt door de kleppen K_1, K_2 geregeld. Een aanzien-

lijke besparing van brandstof (tot 40%) levert een oven met chemischen regenerator, afgebeeld in fig. 5., waarbij een gedeelte der verbran-

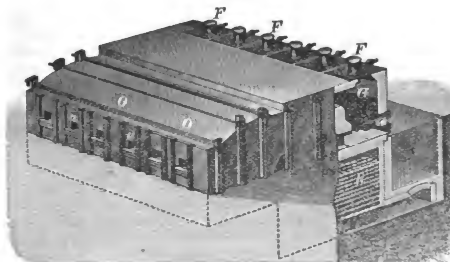
Fig. 4.

Generator met puddeloven.

dingsprodukten van den oven niet naar den regenerator, maar onder den rooster van den generator geleid worden. *G* zijn de generatoren met de vultrechters *F*, *R* de regeneratoren, *O* de ovens met de openingen *a*, waarin het ijzer zich bevindt. In den jongsten tijd streeft men naar het verkrijgen van gassen met groote verbrandingswaarde door het ontgassen der brandstof zooveel mogelijk gescheiden te houden van het vergassen en daarna de ontgassingsprodukten in aanraking te brengen met de gloeiende, reeds ontgaste brandstof, waardoor deze laatste ontleed en in

Fig. 5.

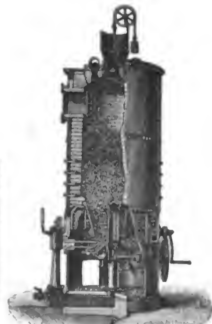

Oven met chemischen regenerator.

meer bestendige gassen omgezet wordt. Tevens tracht men het werk te vereenvoudigen bij de gasgeneratoren, vooral ten opzichte van het wegvoeren der slakken, door toepassing van mechanische hulpmiddelen, bijv. een draaibaren rooster, zooals bij den *generator van Taylor*, welke in Amerika veel gebruikt wordt, het geval is. Een afbeelding daarvan geeft fig. 6.

Genesee, een rivier in Noord-Amerika, ontspringt op de grens van Pennsylvanië en New-York, stroomt naar het Ontariomeer, vormt in Rochester de beroemde Genesee-watervallen (30 m.) en mondt na een loop van 233 km. uit bij Charlotte,

Fig. 6.

Generator van *Taylor*.

dat tengevolge van de normaliseering der rivier voor schepen van 4,5 m. diepgang bereikbaar is.

Genesis (Wording) is in de Grieksche vertaling

van den Bijbel de naam van het eerste boek van den Pentateuch, dat ook wel ten onrechte het „1ste boek van Mozes" heet, in welks eerste hoofddeel het verhaal der schepping of wording der wereld is opgeteekend. Het bevat verder de geschiedenis der eerste menschen, die van *Abraham*, *Izaak*, *Jakob* en *Jozef* en eindigt met den dood van laatstgenoemde. Voor het ontstaan zie *Pentateuch*. Tot de beste commentaren op Genesis behooren die van *Tuch* (2de druk, 1871) en van *Knobel* (6de druk, 1892).

Genesius, *Josephus*, een Byzantijnsch geschiedschrijver, schreef op last van keizer *Constantinus VI Porphyrogenitus* de geschiedenis van de keizers *Leo den Armeniër*, *Michaël II*, *Theophilus*, *Michaël III* en *Basilius I*, die van 813 tot 886 regeerden, in een viertal boeken. Dit werk bevindt zich in de Venetiaansche uitgave der Byzantijnsche geschiedwerken (1733), doch een betere uitgave is die van *Lachmann* van 1834.

Genestet, *Peter Augustus de*, een Nederlandsch dichter, werd geboren te Amsterdam den 21sten November 1829, verloor reeds vroeg zijn ouders en werd opgevoed ten huize van zijn oom en voogd, den kunstschilder *J. A. Kruseman*, ontving vervolgens onderwijs bij den heer *Monné* te Breukelen, waar zijn grootmoeder woonde, bezocht daarna gedurende een jaar de kostschool te Barneveld, om na het doorloopen der Latijnsche school (1843—1847) en na afgelegd staatsexamen als student aan het Seminarium der Remonstranten en aan het Athenaeum te Amsterdam te worden ingeschreven. Zonder de beoefening der letterkunde te verzuimen, legde hij zich hier met ijver toe op de godgeleerdheid en werd in 1852 tot proponent bevorderd. In hetzelfde jaar trad hij in het huwelijk, nadat hij beroepen was te Delft, waar hij in December daaraanvolgende zijn intrede deed. Zes of zeven jaar smaakte hij er voorspoed en zegen, en een tocht naar Parijs in 1857 verhoogde zijn levensgenot. Daarna echter kwamen donkere dagen. In November 1859 verloor hij zijn echtgenoote en zijn geschokte gezondheid noodzaakte hem weldra zijn leeraarsambt neder te leggen, waarna hij zich te Amsterdam vestigde en den zomer te Bloemendaal doorbracht. Niettemin bleef hij ijverig werkzaam. In den winter van 1860 op 1861 werd hij door een keelziekte aangetast en ofschoon men herstel hoopte in den daaropvolgenden zomer van zijn verblijf te Rozendaal, in de nabijheid van de zuster zijner geliefde overledene, met wie hij nieuwe huwelijksbanden zou aanknoopen, die verwachting bleek ijdel te zijn. Het zwakke lichaam was uitgeput in den strijd des levens en de gevierde dichter ontsliep den 2den Juli 1861. Omstreeks een jaar later deden zijn vrienden op zijn graf te Rozendaal een eenvoudig gedenkteeken verrijzen met de woorden „Fiat Voluntas". Behalve gedichten in jaarboekjes, tijdschriften enz. gaf hij de volgende dichtbundels in het licht: „Eerste gedichten" (1851), „Leekedichtjes" (1860) en „Laatste der Eerste" (1861). Een uitgave van zijn gezamenlijke gedichten, voorafgegaan door een levensschets des dichters door den hoogleeraar *Thiele*, is in 1869 in het licht verschenen (11de druk, 1902). Een bloemlezing zijner gedichten verscheen in Duitsche vertaling te Halle (1886), een Latijnsche van professor *Hartman* te Leiden. Die gedichten zijn als het ware een spiegel van het hoofd en hart des vervaardigers; zij onderscheiden zich door een diep, religieus gevoel, door echten humor, die niet schroomt, aan dwaasheid en vooroordeel op elk gebied een welwillende terechtwijzing toe te dienen, zooals in het meesterstukje der Eerste gedichten „De St. Nicolaasavond", en vooral door natuurlijkheid, waarheid en een gezonde moraal, terwijl hij door het bestudeeren van de werken der beste dichters aan den vorm een groote mate van volkomenheid heeft weten te geven. Dr. *Jonckbloet* getuigt van hem: „*De Génestet* heeft geen groote scheppingen nagelaten, maar in al zijn gedichten leeft een menschelijke ziel; zij kaatsen de indrukken terug, die de werkelijke wereld op zijn ontvankelijk gemoed maakte, en die indrukken zijn van sympathieken aard. Zijn degelijke ontwikkeling plaatst hem ver boven *Tollens*, wiens innigheid, eenvoud en schilderachtigheid hem eigen is, gepaard aan schalkscher vernuft, terwijl hij bewaard bleef voor diens oppervlakkigheid en gekunstelden vorm."

P. A. de Genestet

Genetisch, afkomstig van het Grieksche woord *genesis* (wording), noemt men zoodanige methode, die bij het onderzoek der voorwerpen inzonderheid het oog gevestigd houdt op hun ontstaan. Zij wordt toegepast bij de studie der be-

werktuigde organismen door de ontwikkeling na te gaan van planten en dieren uit zaden en eieren. Tegenover de genetische methode staat de *descriptieve* (beschrijvende), welke een voorstelling geeft der voorwerpen zonder op hun ontstaan te letten. Men heeft een genetische methode in de geschiedenis, gevolgd door dengene, die den oorsprong der gebeurtenissen aanwijst, en eveneens in de meetkunde, wanneer men bijvoorbeeld de lijn beschouwt als ontstaan uit de beweging van een punt, het vlak uit de beweging van een lijn, en den bol door de omwenteling van een halven cirkel om zijn middellijn.

Genève, een der kleinste kantons van Zwitserland, is gelegen in het zuidwestelijk gedeelte des lands, en omgeeft het zuidelijk uiteinde van het Meer van Genève, tusschen het kanton Waadland en de Fransche departementen Ain en Haute Savoye, en beslaat een oppervlakte van 277 v. km. De bodem is heuvelachtig en wordt door de Rhône en de Arve besproeid. Het kanton telt (1900) 133417 inwoners, van wie iets meer dan de helft den R. Katholieken godsdienst belijdt. Van den bodem is ruim 83% produktief: 25 v.km. bosschen, 18 wijnbergen en 186 bouw- of weiland. Verder vindt men er 30 v.km. meren. Het land, dat, hoewel niet vruchtbaar, uitstekend bebouwd is, levert graan, wijn, vruchten en groenten. De veeteelt is vrij belangrijk. Het meer en de rivieren zijn vischrijk. Steenkolen komen voor, evenals zandsteen.

De belangrijkste tak van nijverheid is het vervaardigen van uurwerken, die over de geheele wereld verspreid zijn. De uurwerkvervaardiging werd in 1587 door den Franschman *Cusin* naar de stad Genève gebracht en heeft zich vandaar uit over een groot aantal kleine plaatsjes verbreid. Reeds bij het einde der 18de eeuw stond zij op een hoogen trap van bloei en verschafte aan meer dan 40000 arbeiders werk; daarna ging zij achteruit, maar heeft zich langzamerhand weer tot haar vroegere hoogte weten op te werken en zich uitgebreid met het maken van speeluurwerken en speeldoozen. Van belang is verder de ijzergieterij en de vervaardiging van bijouterieën, machines, werktuigen en electrische toestellen. De vroeger zoo beroemde zijde- en textielindustrie is in het begin der 19de eeuw vervallen. Het kanton telt 6 bierbrouwerijen. De handel is door de nabijheid van Frankrijk zeer levendig. Het spoorwegnet is 126 km. lang. Het onderwijs is goed: behalve lagere scholen heeft het kanton een universiteit, een gymnasium, een industrie- en handelsschool, een hoogere burgerschool voor meisjes en een progymnasium. De taal, die er gesproken wordt, is overwegend Fransch.

Volgens de grondwet van den 14den Mei 1847 heeft het kanton een democratischen regeeringsvorm. De *Conseil général* (alle stemgerechtigde inwoners) kiest de overheid en 7 vertegenwoordigers in de Nationalen Raad; hij bezit het recht van initiatief en van facultatief referendum. Het wetgevend lichaam is de Groote Raad van 100 leden, die door de drie distrikten (Genève, rechter- en linkeroever) voor 3 jaar gekozen worden. Hij oefent toezicht op het bestuur en het recht van gratie uit, stelt jaarlijks de begrooting vast en benoemt rechters. De uitvoerende macht berust bij den *Conseil d'état* (Staatsraad) uit 7 voor 3 jaar gekozen leden van den Grooten Raad bestaande. Ieder der 48 gemeenten heeft een *conseil municipal*, die voor vier jaar gekozen wordt. In de stad Genève is het bestuur opgedragen aan een *Conseil administratif*. De staatsinkomsten bedroegen in 1903 8862933, de uitgaven 9475283 francs.

Het wapen van het kanton en de stad is een loodrecht gedeeld schild, rechts op een goud veld een halve Rijksadelaar, links op een rood veld een gouden sleutel.

Genève, de hoofdstad van het gelijknamige kanton, ligt 379 m. hoog bij de plaats, waar de Rhône uit het Meer van Genève komt, aan de spoorlijnen Genève—Lausanne—St. Maurice en Genève—Mâcon, benevens onderscheiden locaallijntjes en telt (1905) met de voorsteden Carouge, Eaux Vives en Plainpalais 114547 inwoners. Genève is door zijn prachtige ligging aan het meer en door de rijke afwisseling in zijn omgeving (in het N. de zachte Juraglooiingen, in het Z. de steile Salève en daarachter de Montblanc-keten) een der mooiste steden van Europa en wordt dan ook druk door vreemdelingen bezocht.

De stad bestaat uit St. Gervais, aan den vlakken, langzaam opstijgenden oever, en de Vieille Cité (Oudstad) op den 29 m. boven het meer gelegen zandsteenheuvel St. Pierre met de kathedraal. Beide deelen worden door zeven bruggen verbonden, waaronder de op twaalf bogen rustende Pont du Montblanc, die van den Grand Quai naar den door zijn prachtig panorama beroemden Quai du Montblanc voert. Tusschen deze brug en de Pont de Bergues ligt van de laatste uit bereikbaar en een prachtig uitzicht op het meer, de oevers en het gebergte gevend, het door boomen overschaduwde Rousseau-eiland met het standbeeld van dien wijsgeer. Iets meer naar beneden ligt een grooter eiland, Ile, dat door bruggen met de beide stadsdeelen verbonden is. Aan den oever van het meer en gedeeltelijk aan de Rhône zijn prachtige boulevards aangelegd. In den Jardin des Alpes staat het mausoleum van hertog *Karel van Brunswijk*, een navolging van dat der familie *Scaliger* te Verona; aan de overzijde staat op den Grand Quai een gedenkteeken ter herinnering aan de vereeniging van Genève met Zwitserland. Oostelijk daarvan ligt de Jardin anglais of Promenade du Lac met fonteinen, busten der schilders *Calame* en *Diday* en een Montblancreliëf. Van gedenkteekenen zijn verder te noemen het ruiterstandbeeld van generaal *Dufour* vóór den schouwburg en dat van den schrijver *Töpffer*. Onder de kerken moet in de eerste plaats vermeld worden de Protestantsche kathedraal, in 1124 in Byzantijnschen stijl voltooid en onlangs gerestaureerd, met de praalgraven van den hertog *van Rohan* (den leider der Protestanten onder *Lodewijk XIII*) en *Agrippa d'Aubigné* (de vrouw van *Hendrik IV*); daaraan sluit zich aan de Gotische Macabaeënkapel (1406) Verder noemen wij den Protestantschen Temple de la Fusterie, de Oud Katholieke kerk St. Germain, de Roomsch-Katholieke kerk du Sacré Coeur, een Russische en Engelsche kerk en een synagoge. Onder de wereldlijke gebouwen zijn vermeldingswaard het stadhuis, een ouderwetsch gebouw

in Florentijnschen stijl, de nieuwe schouwburg (1872—1873), de universiteit (1868—1872) met het archaeologisch en natuurhistorisch museum en een bibliotheek van 150000 deelen en 16000 handschriften, het gebouw der medische faculteit, de kurzaal, in de nabijheid waarvan in 1898 keizerin *Elizabeth* van Oostenrijk vermoord werd, de Victoria-hal in Florentijnschen stijl, het Athenaeum, het huis van *Calvijn* en het geboortehuis van *Rousseau*. De stad is de hoofdzetel van de in het kanton bedreven industrie (zie boven) en heeft een haven, die door twee dammen (Jetée des Pâquis rechts en Jetée des Eaux vives links) tegen het meer beschermd is, drie marktplaatsen en belangrijken handel in produkten van landbouw en industrie. Het verkeer wordt door een uitgebreid net van electrische trams bevorderd. Onder de inrichtingen van onderwijs verdient in de eerste plaats vermelding de in 1873 uit de in 1559 gestichte Calvijnsche academie voortgekomen universiteit met 5 faculteiten en (1902) 1075 studenten. Verder heeft men er een college, een horlogemakersschool, een handels- en nijverheidsschool, een technicum enz. Van de kunstverzamelingen zijn te noemen het museum-Rath, in 1825 door den Russischen generaal *Rath* gesticht, met schilderijen en beeldhouwwerken, het museum-Fol met Grieksche, Romeinsche en Christelijke oudheden en het museum-Ariana met schilderijen en autografen.

Ten tijde van den oorlog der Helvetiërs tegen de Romeinen behoorde Genève (Geneva) tot het land der Allobrogen, en reeds *Caesar* bestemde haar tot wapenplaats. Later vormde zij een gedeelte der Romeinsche *Provincia maxima Sequanorum* en reeds ten tijde der Bourgondische koningen was zij een belangrijke stad. Bij de ontbinding van het Bourgondische Rijk kwam zij onder de heerschappij der Oost-Goten, in 536 onder die der Franken, in het einde der 9de eeuw aan het nieuwe Bourgondische en in 1032 daarmede aan het Duitsche Rijk. In de 5de eeuw werd er een bisschopszetel gevestigd, onder de keizers hadden graven het gezag eerst tijdelijk, daarna erfelijk in handen. De bisschoppen werden in 1162 door den keizer als vorsten *van Genève* erkend. Na de 13de eeuw trachtten de graven *van Savoye* de opperheerschappij te verwerven. Intusschen wisten de burgers van Genève van de twisten tusschen de bisschoppen en graven gebruik te maken tot het verkrijgen van velerlei voorrechten en vrijheden, die in 1387 door bisschop *Adhemar Fabri* in een wetboek werden verzameld. Het gelukte allengs aan de graven en later aan de hertogen *van Savoye*, prinsen uit hun stamhuis op den bisschoppelijken stoel van Genève te plaatsen, en vooral bisschop *Johan* (1513—1522), gesteund door hertog *Karel III*, trachtte door geweld Genève te onderwerpen aan het oppergezag van Savoye. Nu ontstond er een vrijzinnige partij, die steun zocht bij het Zwitsersche Eedgenootschap en alzoo die der *Eydguenots* genaamd werd. De strijd tegen Savoye eischte martelaars, zooals *Berthelier* (1519) en *Lévrier* (1524). Eindelijk gelukte het aan de vaderlandslievende staatmanswijsheid van *Bezanson Hugues* (1526), een verbond te sluiten met Bern en Freiburg, waardoor Genève onder de hoede kwam van het Eedgenootschap, en toen de stad bedreigd werd door een bende Savooische edellieden, snelden genoemde twee kantons haar te hulp (1530). Bern begunstigde de Hervorming in Genève, die er in 1532 door *Farel*, *Fromment* en anderen gepredikt en den 27sten Augustus 1535 aangenomen werd. Toen in 1536 de hertog *van Savoye* opnieuw tegen de stad te velde trok, kwam Bern wederom te hulp, veroverde Waadtland en den zuidelijken oever van het Meer van Genève en gaf hierdoor aan de macht van Savoye een gevoeligen knak. *Calvijn* (zie aldaar), die in 1536 toevallig Genève bezocht en 2 jaar later de stad verlaten moest, werd na de zegepraal zijner aanhangers in 1541 teruggeroepen en verwierf er een alvermogenden invloed. Hij stempelde op den geest der burgers te Genève het merk van rechtzinnig pedantisme en puriteinschen geloofsijver, maar werkte tevens door de stichting der academie mede tot uitbreiding der wetenschap. Op deze wijze verkreeg de voormalige koopstad een merkwaardigen invloed op het intellectueele leven in Europa en werd als het „Protestantsche Rome" de hoofdzetel van de Fransch-Protestantsche Kerk. De heerschzucht van *Calvijn* en de begunstiging van Fransche vluchtelingen, die in menigte naar Genève kwamen, verwekten echter groote ontevredenheid. Uit de partij der *Eydguenots* ontstond nu allengs een vrijzinnig-nationale, die der zoogenaamde Libertijnen, welke echter bij de onlusten van 1555 het onderspit moest delven, waarna zij door *Calvijn* en zijn aanhangers door terechtstellingen, verbanningen enz. vernietigd werd. Savoye deed nog bij herhaling pogingen zich van Genève meester te maken, het laatst in den nacht van den 12den December 1602 door de beruchte escalade, waarvan de gedachtenis thans nog jaarlijks gevierd wordt.

Gedurende den strijd tegen Savoye en na het verdrijven van den bisschop werd te Genève een democratisch-republikeinsche regeeringsvorm ingevoerd. De uitvoerende macht berustte in handen van vier syndici en de beraadslagende, wetgevende en verkiezende in die van den Raad van vijfentwintig (den Kleinen Raad of den eigenlijken Staatsraad, waaruit de Syndici gekozen werden), in die van den Raad van Zestig, in die van den Raad van Tweehonderd en in die van den Grooten of Algemeenen Raad. Deze laatste, 1000 tot 1500 leden tellend, omvatte alle burgers en vormde de volkssonvereiniteit. Intusschen ontaardde deze staatsregeling meer en meer in een familieregeering (oligarchie), zoodat eindelijk de Raadsheerlijke lichamen zich zelf aanvulden en de Groote Raad allengs zeldzamer en in het laatst in het geheel niet meer bijeengeroepen werd. Weldra gold er het onderscheid tusschen *Citoyens*, die aanspraak maakten op de voordeeligste ambten, en *Bourgeois*, die eerst later het burgerrecht verkregen hadden, terwijl men de overige ingezetenen met den naam van *Habitants*, hun kinderen met den naam van *Natifs* en de bewoners der naburige dorpen met dien van *Sujets* bestempelde. Deze ongelijkheid gaf aanleiding tot onlusten en tot bloedige botsingen, zoodat in 1782 een gewapende tusschenkomst der beschermende mogendheden (Bern, Sardinië en Frankrijk) plaats had ten behoeve der oligarchie. De groote Fran-

sche Omwenteling was echter het keerpunt; de ontevredenen wierpen in Juli 1794 de regeering omver, verkondigden gelijkheid voor de wet, riepen een Nationale Conventie bijeen en deden een Schrikbewind ontstaan. In 1796 behield een meer gematigde richting de overhand, doch reeds in 1798 werd Genève met Frankrijk vereenigd. De zegepraal der verbonden mogendheden hergaf echter aan Genève de voormalige onafhankelijkheid, en het voegde zich nu als 22ste kanton bij het Zwitsersche Eedgenootschap, terwijl het Congres te Weenen haar gebied met eenige naburige plaatsen in Frankrijk en Savoye vergrootte. De nieuwe grondwet (1814) vertrouwde de wetgevende macht toe aan een Raad van Vertegenwoordigers, samengesteld uit 250 leden, van welken jaarlijks 30 aftraden. Ieder burger, die 25 jaar oud was en 25 gulden in de directe belasting betaalde, was kiezer. Gemelde Raad benoemde den Staatsraad, uit 4 syndici en 24 leden bestaande en met de uitvoerende macht belast, terwijl uitsluitend aan dezen het initiatief der wetsontwerpen was toegekend. Daarenboven had een gedeelte zijner leden zitting en stem in de rechtbanken. Verder kon de Staatsraad uitspraak doen in administratieve geschillen en aanklager en rechter tegelijk zijn in het geval, dat men de majesteit van dit lichaam geschonden achtte. Eindelijk erkende de constitutie de vrijheid van drukpers, maar verleende tevens aan den Raad van Vertegenwoordigers het recht om deze vrijheid te beperken. Weldra ontstond er wrevel tegen deze grondwet en tegen de willekeur der behoudende partij, doch eerst den 3den Maart 1841 bracht het verzet een Staatkundige Vereeniging tot stand, terwijl *Fazy* (zie aldaar) zich aan het hoofd plaatste der radicalen. In een volksvergadering van den 18den October 1841, waar men het in Aargau genomen besluit tot opheffing der kloosters goedkeurde, werden tevens de leemten en gebreken der grondwet ter sprake gebracht. Op een adres dezer vergadering aan den Staatsraad, waarin men een grondwetsherziening verzocht, gaf dat lichaam een ontwijkend antwoord en verwees het verzoek naar den Raad van Vertegenwoordigers, terwijl de oppositie de samenroeping van een Constitueerenden Raad verlangde. Toen den 22sten November de vertegenwoordigers bijeenkwamen, werden door de regeering de dienstplichtigen opgeroepen, doch slechts weinigen gaven hieraan gehoor. Ook deze weinigen voegden zich bij den volksoploop, die de regeering tot de gewenschte samenroeping eener Constituante noodzaakte. Den 7den Juni 1842 werd de nieuwe grondwet met een groote meerderheid aangenomen, doch de helft der stemgerechtigden had geen deel genomen aan de stemming. De nieuwe staatsregeling bepaalde het aantal leden van den Raad van Vertegenwoordigers op 178, van welken om de 2 jaar $^1/_2$ moest aftreden. Aan dezen behoorde het initiatief der wetsontwerpen. De Staatsraad, gekozen voor een tijd van 6 jaar, bestond uit 13 leden, terwijl de stad een afzonderlijken gemeenteraad kreeg. Het bestuur der Protestantsche Kerk werd toevertrouwd aan de Compagnie des pasteurs en aan een Consistorie, dat voor een derde uit geestelijken en voor twee derden uit leeken bestond. Daar echter de conservatieven de meerderheid hadden in de kantonnale raadslichamen en de radicalen in den gemeenteraad, ontstonden er nieuwe botsingen en den 13den Februari 1843 zelfs een gewapend oproer. Dientengevolge werd den 12den Januari 1844 de rechtspraak door gezworenen (jury) ingevoerd.

Toen in 1846 de verbanning der Jezuïeten en de ontbinding van den Sonderbund ter sprake kwam, meenden de Staatsraad en de meerderheid van den Grooten Raad, dat zij een onzijdige, althans een afwachtende houding konden aannemen. Intusschen protesteerde een volksvergadering, den 5den October gehouden, tegen dit gedrag, en de regeering riep de troepen bijeen. Bij het gerucht, dat men daarbij de gevangenneming van eenige leiders der volkspartij, o. a. van *Fazy*, beoogde, wierpen de radicalen barricaden op in de voorstad St. Gervais, en deze werden door de regeeringstroepen beschoten. Dit beschieten zou den volgenden dag worden voortgezet, doch een volksvergadering, in de stad zelf gehouden, noodzaakte den Staatsraad af te treden. Daarna werd den 9den October een Voorloopige Regeering van 9 leden benoemd en den 25sten daaraanvolgende een nieuwe Groote Raad van 90 leden gekozen. Deze nu ontwierp een democratische constitutie, welke den 27sten Mei 1847 met een groote meerderheid aangenomen werd. *Fazy*, in het Voorloopig Bewind, in de Constituante en vervolgens in den Staatsraad gezeten, werd de ziel der nieuwe orde van zaken. Door hem is het algemeen stemrecht van den voormaligen Generalen Raad hersteld (zie boven).

Ofschoon de bloei van Genève onder het radicale bestuur aanmerkelijk toenam, ontstond uit de voormalige behoudende partij, de ontevredenen en de socialisten een oppositie, die bij de verkiezingen van 1853 de overwinning behaalde. Doch reeds in 1855 kwam *Fazy* met zijn aanhangers weder aan het roer. Intusschen vermeerderde de ontevredenheid over de partijdigheid van *Fazy*, over zijn geldelijk beheer, over zijn verbond met de Roomsch-Katholieken enz. het aantal zijner tegenstanders, welke zich in 1861 tot de partij der Independenten vereenigden. Tijdelijk veroorzaakte de annexatie van Savoye door Frankrijk, waarbij men een beweging ten gunste der inlijving van het Savooische neutraliteitsgebied in Zwitserland wilde te voorschijn roepen, een toenadering der partijen. In 1861 mislukte de herkiezing van *Fazy*, hoewel de overige candidaten der radicalen de overwinning behaalden. Toch behielden in 1862 de Independenten, door het volk Ficellisten genaamd, de overhand bij het kiezen van een Raad tot herziening der grondwet; maar het ontwerp daarvan werd door het volk verworpen. In den Grooten Raad verkregen de Independenten de meerderheid. Toen *Challet-Venel*, lid van den Staatsraad, naar den Bondsraad afgevaardigd werd, poogden de radicalen *Fazy* in zijn plaats te doen verkiezen, doch zijn tegenstander *Chenevière* behaalde den 21sten Augustus 1864 de overwinning. Het radicale kiesbureau vernietigde daags daarna deze verkiezing op onvoldoende gronden, waardoor weldra oproerige bewegingen plaats hadden. De Independenten hielden een vergadering, trokken naar het stadhuis en noodzaakten den Staatsraad de gehouden verkiezing goed te keuren. De In-

dependenten, die met den afkondiger rondtrokken, werden in de voorstad St. Gervais met geweerschoten ontvangen, zoodat onderscheiden personen sneuvelden. Hierop volgde een tusschenkomst van wege het Eedgenootschap, en 14 beschuldigden, van welke 12 tot de partij der radicalen en 2 tot die der independenten behoorden, werden naar de jury verwezen, doch allen vrijgesproken. De verkiezingen voor den Staatsraad op den 12den November 1865 liepen rustig af, hoewel daarbij de Independenten een volkomen overwinning behaalden. Deze partij bestond evenwel uit te ongelijksoortige bestanddeelen, om lang haar gezag te kunnen handhaven. Wel droeg zij een wet voor tot wijziging der kiesdistrikten, doch deze werd door het volk verworpen. Nu nam de Staatsraad zijn ontslag, en van zijn leden werden slechts 2 herkozen, terwijl de radicalen aan een 5-tal geestverwanten de zegepraal bezorgden. Bij de verkiezingen voor den Grooten Raad in November 1870 verkregen de radicalen de meerderheid, bij die voor den Staatsraad in 1871 werden al hun candidaten gekozen. Daarbij dient men echter niet te vergeten, dat de conservatieven en radicalen zich vereenigden, om het hoofd te bieden aan een nieuwe partij, die der Socialisten of Internationalen. Deze hadden zich sedert het jaar 1868 door werkstakingen op den voorgrond geschoven en hun kracht aanmerkelijk vermeerderd door volksleiders uit den stand der werklieden, die uit het buitenland naar Genève waren getrokken. Het uitbarsten van den oorlog tusschen Duitschland en Frankrijk deed te Genève een burgeroorlog ontstaan, die van de zijde der werklieden door werkstaking en van de zijde der werkgevers door het sluiten der werkplaatsen werd gevoerd. Gedurende laatstgenoemden oorlog en vooral bij de aankomst van het berooide en vluchtende korps van *Bourbaki* openbaarde zich de weldadigheid der bevolking te Genève op treffende wijze, terwijl alle partijtwisten op den achtergrond werden geschoven, totdat het lot der Commune te Parijs beslist was. Opnieuw traden in November 1871 de socialisten tegen de radicalen in het strijdperk bij de stembus, doch zij bleven verreweg in de minderheid. Nieuwe wetten op den Protestantschen eeredienst, op de rechtstreeksche verkiezingen voor den gemeenteraad en op de kiesbevoegdheid werden den 26sten April 1874 bij volksstemming goedgekeurd. Den 29sten October 1882 werden twee nieuwe grondwetsbepalingen door het volk aangenomen, door de eerste wordt het aantal leden van den Grooten Raad teruggebracht tot honderd en door de tweede worden rechtbanken van prud-hommes ingesteld ter beslechting van alle geschillen tusschen werkgevers en werklieden. In dezelfde maand verrees in de stad een gedenkteeken ter eere van *James Fazy*. Na den dood van *Carteret*, onder wien Genève sterk vooruitging, werden in 1889 de radicalen onder *Gavard* verslagen door de democraten (liberaal-conservatieven), terwijl bij de verkiezingen van den 15den November 1891 5 conservatieven en slechts 2 radicalen gekozen werden. Een grondwetsherziening voerde in 1892 de evenredige vertegenwoordiging in. Bij de verkiezingen van 1896 overwonnen de radicalen.

Genève, Conferentie van, noemt men de internationale, particuliere vergadering, die op aansporing van *Henri Dunant* den 26sten October 1863 te Genève bijeenkwam. Zij besloot 1°. tot het oprichten van nationale vereenigingen in de afzonderlijke landen met het doel, gewonde en zieke soldaten in den oorlog te verplegen (*Roode Kruis*, zie aldaar) en 2° om aan de verschillende regeeringen wenschen kenbaar te maken in zake het toestaan van neutraliteit.

Ook noemt men aldus de internationale bijeenkomst van vertegenwoordigers van het Roode Kruis en van vertegenwoordigers der bij de Conventie van Genève (zie aldaar) aangesloten regeeringen, die van 1—6 September 1884 te Genève plaats had.

Genève, Conventie van, is een volkenrechterlijk, internationaal verdrag, volgens hetwelk de bescherming van gewonden voor alle tijden wettelijk gesanctionneerd werd. Tengevolge van de besluiten der Conferentie van Genève (zie aldaar) van den 26sten October 1863 zond de Zwitsersche Bondsraad den 6den Juli 1864 aan 25 regeeringen uitnoodigingen tot het houden van een diplomatiek congres. Aan dit verzoek werd door 16 staten voldaan, wien een uit elf artikelen bestaand ontwerp werd voorgelegd, dat aangenomen werd, thans nog geldig, is en waarbij behalve alle Europeesche mogendheden zich ook de Vereenigde Staten, Perzië, Japan, Chili, Argentinië, Uruguay en Peru hebben aangesloten.

De inhoud der conventie heeft betrekking op gewonde en zieke soldaten, geneesheeren en hulppersoneel en op hospitalen en materiëel. Hospitalen en ambulances worden, zoolang zich daarin zieken of gewonden bevinden en zij niet door een gewapende macht bewaakt worden, als neutraal beschouwd, het materiëel der militaire hospitalen blijft echter aan de krijgswetten onderworpen, terwijl mobiele veldlazaretten en ambulances onder gelijke omstandigheden hun materiëel moeten behouden. Het personeel der hospitalen en veldlazeretten geniet eveneens de voorrechten der neutraliteit, zoolang het zijn beroep uitoefent en zoolang er gewonden op te nemen of te behandelen zijn. Vrijwillige ziekenverplegers hebben, voor zoover zij niet bij het ambtelijk personeel zijn ingelijfd, geen aanspraak op onzijdigheid. Het onzijdige personeel kan ook nà de bezetting door den vijand zijn plicht in het hospitaal blijven vervullen of zich terugtrekken. Zoodra het ophoudt werkzaam te zijn, zal de nieuwe troep voor een veilige overbrenging naar de vijandelijke voorposten zorg dragen. De verwonde of zieke soldaten moeten opgenomen en verpleegd worden, tot welke natie zij ook behooren. De opperbevelhebbers zijn gemachtigd de gedurende een gevecht gewonden dadelijk naar de vijandelijke voorposten over te dragen, voorzoover de omstandigheden het toelaten, en met wederzijdsche toestemming. Alle na hun herstel voor den dienst ongeschikte personen moeten naar hun vaderland teruggezonden worden. Ook de anderen kunnen ontslagen worden, doch onder voorwaarde, dat zij gedurende den oorlog de wapenen niet meer zullen opvatten. Ieder soldaat, die in een particulier huis opgenomen en verpleegd wordt, is onzijdig; iedere inwoner, die een gewonde bij zich opgenomen heeft, is vrij van inkwartiering en van een deel der eventueele oorlogscontributie. De

landbewoners, die den gewonden te hulp komen, moeten geëerbiedigd worden; de bevelhebbers der oorlogvoerende mogendheden zijn verplicht een beroep te doen op de menschlievendheid der bewoners en hen te wijzen op de neutraliteit, die daarvan het gevolg is. Als neutraliteitsteeken gelden de vlag en de band om den arm met het roode kruis op het witte veld. Degene, die den band, zonder daartoe gerechtigd te zijn, draagt, stelt zich aan groot gevaar bloot.

Praktisch toegepast werd de conventie het eerst in den oorlog van 1866, waarbij bewezen werd, dat de gedachte uitvoerbaar, maar tevens een herziening der conventie noodzakelijk was. Na eenige voorbereidende bijeenkomsten te Berlijn, Parijs en Würzburg kwam te Parijs een particulier congres bijeen, wiens besluiten als wenschen aan de mogendheden medegedeeld werden. Tot beraadslaging daarover werd den 5den October 1868 te Genève een diplomatiek congres geopend, dat van een revisie en omwerking der conventie afzag en zich tot het ontwerpen van toevoegingsartikelen bepaalde, die allen het karakter van een plan hadden. De inhoud dier additioneele artikelen kwam niet overeen met de te Parijs uitgesproken wenschen. Dadelijk werden van de agenda gevoerd: de uitbreiding der neutraliteit op de leden van particuliere vereenigingen, het vaststellen van controlemaatregelen tot voorkoming van het misbruik van den band om den arm en het aannemen van een gemeenschappelijk teeken tot vaststelling van de identiteit der gevallenen. Van de 14 nieuwe artikelen hebben 9 betrekking op de uitbreiding der conventie op de marine en bevatten 5 toevoegingen op de conventie van 1864. In de laatste wordt een nauwkeuriger omschrijving van het begrip „ambulance" gegeven en bepaald, dat aan de in handen van den vijand gevallen personen de daggelden moeten worden blijven uitbetaald, terwijl ook eenige wijzigingen werden gebracht in de bepalingen omtrent personen, die gewonden en zieken bij zich opnemen, en vastgesteld werd, „dat met uitzondering van die officieren, wier aanwezigheid in het betreffende leger op den loop van den strijd van invloed zou zijn, de in handen van den vijand gevallen gewonden, zelfs al zijn zij niet voor den dienst ongeschikt, na hun herstel of vroeger naar hun land teruggezonden *moeten* (vroeger *kunnen*) worden", onder de voorwaarden hierboven genoemd, een toevoeging, die de uitvoering van dit artikel absoluut onmogelijk maakt. Ook werd *verplichtend* gesteld, dat na de bezetting het dienstdoende personeel in de hospitalen zijn plicht voortzet.

Deze additioneele artikelen zijn nooit geratificeerd. Zij bezitten derhalve geen bindend recht; slechts gedurende den Fransch-Duitschen Oorlog zijn zij krachtens een uitdrukkelijke overeenkomst tusschen de beide oorlogvoerende mogendheden van kracht geweest. De toen en in latere oorlogen opgedane ondervinding zullen er wel niet toe bijdragen den tegenzin der mogendheden tegen een uitbreiding der conventie van 1864 te overwinnen.

In 1874 hield een volkenrechterlijk congres te Brussel zich met het geheele internationale oorlogsrecht bezig. Ook de hier genomen besluiten hebben echter geen kracht, evenmin als die van de eerste Haagsche Vredesconferentie betrekkelijk den zeeoorlog. Krachtens een besluit dier Vredesconferentie werd de conventie in Juni—Juli 1906 herzien en 33 artikelen opgesteld, n.l.: 1. van de gewonden en zieken (artt. 1—5); 2. van de bewegelijke en onbewegelijke saniteits-inrichtingen (artt. 6—8); 3. van het personeel (artt. 9—13): 4. van het materiaal (artt. 14—16); 5. van de evacuatietreinen (art. 17); 6. van het teeken der Conventie van Genève (artt. 18—23); 7. van het toepassen en de uitvoering der conventie (artt. 24—28) en 8. algemeene voorschriften, vervat in de artt. 29—33.

Genève, Meer van, het grootste meer aan de Noordhelling der Alpen, ligt 372 m. hoog, tusschen de Zwitsersche kantons Wallis, Waadt en Genève en het Fransche departement Haute—Savoie, is 582 v.km. groot, 72 km. lang, tusschen Rolle en Thomon 14 km. breed en tusschen Ouchy en Evian 310 m. diep. Het meer vormt een naar het N. gekromde maansikkel. Het beneden gedeelte (*Petit Lac*) wordt van de Pointe d'Yvoire af tot 1 km. smal. De Noordoever wordt door heuvels omringd, waarachter zich de kalkketens van den Jura en de Voor-Alpen der Westelijke Simmengroep verheffen. De Zuidoever, van Genève tot de monding der Drance, een heuvelachtige vlakte, neemt verder naar het oosten een gebergte-karakter aan; de kalkketens van den Chablais, waarboven de toppen van de Montblancgroep uitsteken, worden tot aan het Meer vooruitgeschoven. Aan het bovengedeelte, achter de moerassige Rhônevlakte, rijzen de rotsmassa's van den Dent du Midi steil op. Talrijke rivieren en beken loopen in het meer uit, waaronder de Veveyse, Venoge, Morges, Aubonnes, Promenthouse en Versaix in het N., de Morge, Drance en Hermance in het Z. De Rhône heeft de streek van St. Maurice tot Bouveret en Villeneuve met haar vaste stoffen aangeslibd en beneden den mond een 6 km. lang, 50—60 m. diep ondermeersch bed gevormd. Kenmerkend zijn voor het Meer van Genève, afgezien van zijn mooie diep-blauwe kleur, de onder den naam „Seiches" bekende veranderingen in den zeespiegel, die in eenige minuten eenige centimeters of decimeters stijgt of daalt. Te vermelden vallen verder de stroomingen van het meer (*lardeyres*), die het gevolg moeten zijn van onderaardsche bronnen. Het niveau van het meer is niet in alle jaargetijden gelijk; het is het diepst in het eind van den winter en bereikt zijn hoogsten stand bij het smelten der sneeuw. Het gemiddelde verschil tusschen den laagsten en hoogsten waterstand is $1^1/_2$ m., het hoogste, ooit waargenomene 2,66 m.

De temperatuur van het water, aan de oppervlakte des zomers gemiddeld 19° C., bedraagt in de diepte slechts 4—5°. Geheel toegevroren is het meer in historische tijden nooit, slechts het Petit Lac wordt in koude winters met een ijslaag bedekt. De heerschende winden, de noordoosten of *bise* en de zuidwesten of *vent*, veroorzaken hier en daar vrij hevige stormen. De vischrijkdom is niet zoo groot als in andere Alpenmeren; het meest vangt men *Coregonus maraena L.* De Zwitsersche oever is goed bebouwd en telt veel steden, dorpen en kasteelen; de Savoysche is even-

eens vruchtbaar, heeft een zuidelijke vegetatie, doch is minder goed bebouwd.

Genevois, een landschap, thans behoorende tot het Fransche departement Haute Savoye, ten zuiden van het Zwitsersche kanton Genève, wordt besproeid door eenige zijrivieren van de Rhône en is, hoewel bergachtig, een van de schoonste en rijkste gedeelten van Savoye. In het midden van Genevois, waar steenkolen en minerale bronnen voorkomen, ligt het Meer van Annecy. Het klimaat is vochtig en guur en niet zeer gezond. In het zuiden is het een vruchtbaar berg- en heuvelland met korenvelden, wijnbergen en kastanjebosschen, in het noorden een weidenrijk Alpenland, dat in den Mont-Charvin een hoogte van 2407 m. bereikt. De voornaamste plaatsen zijn Annecy, Rumilly, Faverges en Thorins. Vroeger was het een zelfstandig graafschap, dat in 1401 door koop werd toegevoegd aan het hertogdom Savoye, waarvan het een provincie uitmaakte, totdat het in 1860 door Frankrijk werd geannexeerd.

Genezareth, *Meer van*, ook wel het *Meer van Tiberias*, het *Meer van Galilaea* of *van Kinnerth* geheeten, is een fraai bergmeer in het noorden van Palestina en in een der schoonste, maar verarmde gewesten des lands, 208 m. boven de oppervlakte der Middellandsche Zee gelegen. Het is van het noorden naar het zuiden ongeveer 20 km. lang, heeft een breedte van 11 km. en is 48 m. diep. Het bevat zoet, helder water en is zeer vischrijk. De Jordaan stroomt er doorheen en aan de westelijke oevers rijzen steile gebergten op, terwijl zich langs de oostelijke en noordelijke oevers een vruchtbare laagvlakte uitstrekt. In den aanvang onzer jaartelling waren de oeverterrassen zorgvuldig bebouwd; tusschen walnoteboomen, palm- en vijgeboomen en olijfboomen, tusschen ooft- en wijngaarden verhieven zich welvarende steden en dorpen, waar de meeste apostelen als visschers gewoond hebben en *Jezus* zelf gaarne vertoefde. Thans echter ziet de streek er geheel anders uit: de oostelijke oever is een woestijn, door Bedoeïnen bewoond, de westelijke een nagenoeg onbewoonde streek, waar talrijke bouwvallen van voormalige grootheid getuigen.

Gengler, *Heinrich Gottfried Philipp*, een Duitsch rechtsgeleerde, werd geboren te Bamberg den 25sten Juli 1817, studeerde te Würzburg en te Heidelberg in de rechten, vestigde zich in 1843 te Erlangen als privaatdocent en werd er 1847 buitengewoon en in 1851 gewoon hoogleeraar. Hij overleed aldaar den 28sten November 1901. Hij leverde een groot aantal hoogst belangrijke geschriften, van welke wij noemen: „De morgengaba secundum leges Germanorum antiquissimas" (1843), „Des Schwabenspiegels Landrechtbuch" (2de druk, 1875), „Deutsche Stadtrechte des Mittelalters" (1852), „Lehrbuch des deutschen Privatrechts" (2 dln., 1854—1862), „Das deutsche Privatrecht, in seinen Grundzügen für Studierende erörtert" (4de druk, 1892), „Lesestücke aus der Lex Bajuvariorum" (1857), „Das Hofrecht des Bischofs Burchard von Worms" (1859), „Ueber Aeneas Sylvius in seiner Bedeutung für die deutsche Rechtsgeschichte" (1860), „Codex juris municipalis Germaniae medii aevi" (1863—1867), „Germanische Rechtsdenkmäler" (1875), „Deutsche Stadtrechts altertümer" (1882), „Beiträge zur Rechtsgeschichte Bayerns" (4 dln., 1889—1894) en „Ueber die deutschen Städteprivilegien des 16, 17 und 18 Jahrhunderts" (1901).

Genie, afkomstig van het Latijnsch woord *genius* (geestelijk wezen), is een woord, waarmede men het scheppend vermogen aanduidt, waardoor de mensch in staat is iets nieuws voort te brengen of het bestaande aanmerkelijk te verbeteren. Men meende voorheen, dat zulke personen door een in hen wonenden geest werden bestuurd. Het genie openbaart zich daardoor, dat het niet alleen iets ongewoons, maar tevens iets voortreffelijks tot stand brengt en zich hierbij door oorspronkelijkheid kenmerkt. Juist door vindingrijkheid en oorspronkelijkheid verheft het genie zich boven het talent. Men onderscheidt verschillende soorten van genie, zoals een militair genie, een wiskundig genie, een dichtgenie, een werktuigkundig genie enz., terwijl men den naam van universeel genie toekent aan dengene, die in vele vakken van kunst en wetenschap uitmunt.

ZEVENDE DEEL.

Lijst der Kaarten, Platen en Afbeeldingen.

KAARTEN

PLATEN BUITEN DEN TEKST

AFBEELDINGEN IN DEN TEKST

AFBEELDINGEN IN DEN TEKST.